

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

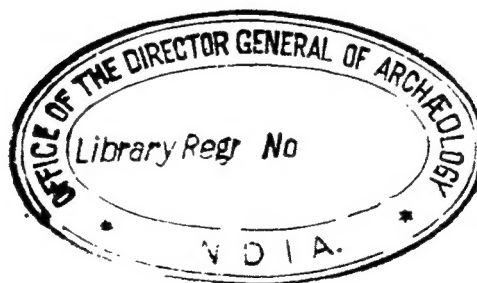
CENTRAL ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

CALL No. 5935- Man/Man

ACC. No. 27212

D.G.A. 79.

GIPN—S4—2D. G. Arch N. D./57—25-9-58—1,00,000

MĀNAVA-DHARMA ŚĀSTRA

27212

[INSTITUTES OF MANU],

WITH THE COMMENTARIES OF

MEDHĀTITHI, SARVAJÑANĀRĀYAṆA, KŪLLŪKA, RĀGHAVĀNANDA, NANDANA, AND RĀMACHANDRA,

AND AN APPENDIX

BY

THE HONORABLE RAO SAHEB

VISHVANĀTH NĀRĀYAṆ MANDLIK, C. S. I.; M. R. A. S.; F. R. G. S.; F. S. S. (LOND.),

ADDITIONAL MEMBER OF COUNCIL OF THE GOVERNOR GENERAL

OF INDIA,

VICE-PRESIDENT, BOMBAY BRANCH R. A. SOCIETY, FELLOW AND SYNDIC OF THE UNIVERSITY OF BOMBAY,

GOVERNMENT PLEADER H. M'S HIGH COURT, BOMBAY,

&c.

॥ नहिसत्यात्परोधर्मः ॥

Trans: "No *Dharma* greater than truth."

Sa 35

Man | Man

Bombay:

PRINTED AND PUBLISHED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS, BY THE
PROPRIETOR ĀTMĀRĀM KĀNOBA.

Ś. ŚAKE 1807.

A. C. 1886.

(Copyright and right of translation reserved)

OFFICE OF THE DIRECTOR, U.S. ARMY

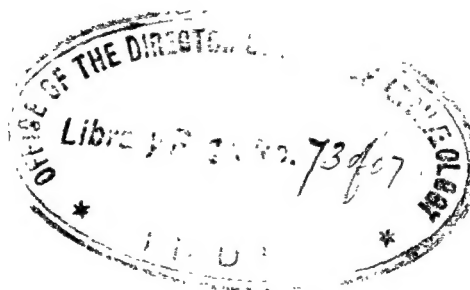
LIBRARY, WASHINGTON, D.C.

Acc. No. 27212

Date. 16-7-57

Call No. Sa 35

Man/Man

श्री
मानवधर्मशास्त्रम्

मेधातिथिसर्वज्ञनारायणकुल्लूकराधवानन्दनन्दनरामचन्द्र-
प्रणीतन्याय्याभिःपरिष्कृतं परिशिष्टोपेतंच

नामदार रावसाहेब तथा कम्पेनियन आफ धि स्टार आफ इण्डिया इत्युपपदधारिणा, भारतवर्षीय गव्हर्नरजनरल
कौन्सिलाभिधनीतिशास्त्रव्यवस्थाप्रणेनृमण्डलान्तःपातिना- रायल एशिएटिकसोसायटीरायल
जिओग्राफिकलसोसायटीस्टेटिस्टिकलसोसायटीत्यभिधानां विद्वत्पदं
सभासदाऽऽद्यपर्वदो मुम्बापुरस्थशाखाया उपाध्यक्षेण,

मुम्बापुरगतयुनिव्हर्सिटीनामकसर्वविद्योपचयविचारमुख्यस्थानस्थव्यवस्थापकानां सिण्डिकेटनामकमण्डलान्तर्गतेन,

मुम्बास्थहायकोर्टाभिधन्यायाधिष्ठानगतगवर्मेण्टवकीलसंज्ञकेन

मण्डलिकोपाद्वेन

नारायणसूनुनाविश्वनाथेन

मुम्बापुर्यां

गणपतकृष्णाजीनामकमुद्रायन्त्रालये तदध्यक्षेण आत्मारामकान्होबाभिख्येन मुद्रितम्

प्रकाशितंच

(एतस्य सर्वेऽधिकाराः मुद्रयिनास्वायत्तीकृत्यैवस्थापिताः)

शालिवाहन शाके

१८०७

इसवीसन

१८८६

प्रकरणानुक्रमणिका

पृष्ठम्

प्रस्तावना	१-४
संहिता मेधातिथि-सर्वज्ञनारायण-कुल्लूक-राघवानन्द-नन्दन-रामचन्द्रप्रणीतव्याख्यासमेता ।	१-१५४३
प्रथमपरिशिष्टम्	१५४५
१ हेमाद्रिमाधवादिभिर्मनूकृतेन स्वीकृतेषु वचनेषु संप्रत्युपलब्धमुद्रितपुस्तकेष्वनुपलभ्य-	
मानानि वचनानि	१५४७
२ बृह्मनुवचनानि	१५५८
३ बृहन्मनुवचनानि	१५६१
पुस्तकमुद्रणकाले गृहीतावशेषाः पाठभेदाः	१५६३
मेधातिथिः ।	१५६३
कुल्लूकः ।	१५६९
राघवानन्दः ।	१५७७
नन्दनः ।	१५८७

प्रस्तावना.

वर्तमानन्यायसभासु व्यवहारोपयोगार्थं शालिवाहनशकस्य १७८६ तमे वर्षे धर्मशास्त्रप्रतिपादकेभ्योबहुग्रन्थेभ्यः सारमुद्धृत्यैकोहिन्दुधर्मशास्त्रनामकोऽल्पप्रबन्धः कैलासवासिनांविद्वद्गुरुजरोपनामकपाण्डुरङ्गोपाध्यायानांसाहाय्येन रचयित्वा प्रकाशितः । कतिपयवर्षेभ्योऽनन्तरं शालिवाहनशकस्य १८०० तमे वर्षे तस्मिन्नेव शास्त्रे द्वितीयं प्रबन्धमहंरचितवान् । तस्मिन् प्रथमयाज्ञवल्क्यस्मृतिव्यवहारमयूखयोर्मूलं संशोध्य मुद्रयित्वा तयोराङ्गभाषायांठिप्पनीसहितमर्थप्रकाशनमकरवम् । तथाच तस्मिंश्चत्वारि परिशिष्टानि समगृह्णां येष्वेकोनविंशतिस्मृतिसापिण्ड्यविवाहदत्तकप्रकरणप्रतिष्ठोत्सर्गाः संक्षेपतोयथामति विवृताः । तथापि सर्वासांस्मृतीनामाद्या मूलभूता च या मनुस्मृतिस्तस्याऽउज्जीवनंमयावश्यकर्तव्यमिति बहुकालंमनस्यासौतदनुरोधेन यत्नोऽप्यकारि । किन्तुनभिज्ञलोकप्रमादेन प्राचीनपुस्तकानां बहुशोणष्टत्वात्कथमप्यवशिष्टानां बहुशोद्धीपान्तरंगतत्वाच्च पुस्तकप्रापणे मयाऽनल्पआयासोऽन्वभावि । तथापि नास्त्युद्यमवतां किमप्यसाध्यंनमेति श्रद्धाघानः द्रव्यकालव्ययमगणयंस्तत्तत्स्थलेभ्योविद्वत्साहाय्येन पुस्तकानि प्राप्य मुद्रणउद्युक्तोऽभवम् । अनेकटीकायुतमेतादृशंपुस्तकं दृष्टिपथंनावतरतीति मनुस्मृतिप्रख्यापनेऽपूर्वोऽयंयत्नइति वदन् क्षन्तव्योयंजनोदयालुभिर्विद्वद्भिः ।

मुद्रणोपक्रमकाले प्रसिद्धक्षेत्रादिषु निवसतांविदुषांसकाशाद्यानि मानवधर्मशास्त्रपुस्तकानि समादृत्य यथामति मूलेषु ग्रामाणिकपाठान्निश्चित्यायंग्रन्थोमुद्रितस्तानि निर्दिश्यन्ते ।

अ—बंगालस्थएशियाटिकसोसैटिनामकपर्वदः पुस्तकालयात्प्रापितम् । एतत्कुलूकभट्टकृतटीकया सहितंवर्तते ।

क—उज्जनीनगरात्सोरटीबावेत्युपधाधारिभीरामभाऊशर्मभिः प्रेषितम् । इदन्तुमूलमेव ।

ख—उज्जनीनगरादाठवलेइत्युपात्तभिर्नानासाहेबइतिनामभिः प्रेषितम् । इदंरामचन्द्रकृतटीकोपेतम् ।

ग, घ, ङ, च, — एतत्पुस्तकचतुष्टयंश्रीप्रयागक्षेत्रान्मुनशीतिप्रसिद्धसंज्ञाधारिभिर्हनुमानप्रसादनामभिः प्रेषितम् । एतन्मूलमेव ।

छ—खण्डवाइतिप्रसिद्धग्रामाद्रावबहादुरइत्युपपदधारिभिः खैरेत्युपनामकबल्लाळ्मजवासुदेवशर्मभिः प्रेषितम् । एतन्मेधातिथिग्रन्थसमेतम् ।

ज, झ, {—एतत्पुस्तकद्वयमिरजइत्याख्यनगरान्महाबलोपनामकवामनभट्टैः प्रेषितम् । एतन्मूलमेव ।

ञ—साताराइतिप्रसिद्धनगरसन्निहितयौतेश्वरस्थानाद्विडाख्यशङ्करात्मजरामचन्द्राभिधैः प्रेषितम् । इदमपि मूलमेव ।

ट, ठ, ड—एतत्पुस्तकत्रितयंपुण्यपत्तनाज्जोशीत्युपनामकबलवन्तरावैः प्रेषितम् । मूलमेव ।

ढ—अहमदाबादनामकनगराच्छेटेसिंज्ञाधारिभिर्बेचरदासाभिधैः प्रेषितम् । मूलमेव ।

ण—श्रीशम्भुमहादेवक्षेत्रादिन्दापुरस्थजावडेकरोपनामकगोपालात्मजबलवन्तरावैः प्रेषितम् । मूलमेव ।

त—बङ्गालस्थएशियाटिकसोसैटिनामकसभायाः पुस्तकालयात्प्रापितम् । मूलमेव ।

थ—आर्घेनामकग्रामाल्लिमयेइत्युपनामकधोंडदेवात्मजगोविन्दाभिधैः प्रेषितम् । मूलमेव ।

द—लन्दननगरात्प्रापितम् । मूलमेव ।

घ—कालिकाताराजधान्यामुद्रितम् । कुल्लूकभट्टकृतटीकासमेतम् ।

न—मिरजइत्याख्यनगरान्महाबलोपनामकवामनभट्टैः प्रेषितम् । राघवानन्दकृतटीकासहितम् ।

ब—बडोदाराजधान्याः सकाशाद्वापटोपनामकसदाशिवात्मजवासुदेवैः प्रेषितम् । कुल्लूकभट्टकृतटीकासमेतम् ।

भ—जयपुरइत्याख्यनगराद्विद्याख्यपण्डितलक्ष्मीनाथशास्त्रिभिः प्रेषितम् । राघवानन्दकृतटीकासमेतम् ।

म—मद्रासइत्याख्यस्थानाद्विवाणबहादुरआररघुनाथरावाभिधैः प्रेषितम् । नन्दनकृतटीकायुक्तम् ।

अ — पुण्यपत्तनाद्दृगावकरोपनामकगणेशाभिधन्येतिर्विदांसकाशाज्जोशीत्युपनामकबलवन्तरावशर्माभिर्गृहीत्वा प्रहितम्
मूलमेव

र—पुण्यपत्तनाद्दोखलेइत्युपनामकभट्टनारायणाभिधैः प्रेषितम् । मूलमेव ।

ल—जयपुरइत्याख्यनगराद्विडोपनामकलक्ष्मोनाथशास्त्रिभिः प्रेषितम् । मूलमेव ।

व—इदंतुल्यकीयम् । सर्वज्ञनारायणटीकासमेतम् ।

श
अथवा } — आष्टेनामकग्रामाल्लिमयेइत्युपाङ्गधोडदेवात्मजगोविन्दशर्मभिः प्रेषितम् । राघवानन्दकृतटीकासहितम् ।
क्ष

एतानि पुस्तकानि समवलोक्य मूलगतान्पाठभेदानहं निश्चितवान् । तेचटिप्पनीरूपेणप्रदर्शिताः ।

अथ टीकापाठभेदास्तावत्कथ्यन्ते । भट्टमेधातिथिकृतव्याख्यायाः पाठभेदावङ्गलिपिपुस्तकादृहीताः । तेषु कतिपयास्मिन्ग्रन्थेऽधस्ताद्विप्पनीरूपेण दत्ताः । अवशिष्टाश्चान्ते निवेशिताः । इण्डियाआफिसपुस्तकालयप्राप्तादष्टममेधातिथिरितिसंज्ञितपुस्तकादृहीताः कतिपयाः पाठभेदास्तथैव टिप्पनीरूपेण दत्ताः सन्ति ।

कुल्लूकभट्टकृतटीकायाः पाठभेदासंज्ञितपुस्तकादृहीतामूलएव दत्ताः । डाक्टरपिटरसननामभ्योलब्धे पुस्तके दृष्टानि पाठान्तराण्यग्रे दत्तानि सन्ति ।

राघ० २, ३, ४ एषु पाठभेदामूलग्रन्थएव दत्ताः । तथा च द्वितीयराघवानन्दपुस्तकस्यावशिष्टाः पाठास्तथैवपञ्चमपुस्तकस्थाःपाठभेदाश्चास्य ग्रन्थस्यान्ते विनिवेशिताः ।

नन्दनकृतव्याख्यायाः पाठान्तराण्यग्रे नियोजितान्येवसन्ति ।

टीकापुस्तकानि प्रेसोर्मे तदर्थयन्त्रोऽनुपारतएव । अत ऊर्ध्वपुस्तकान्तराण्युपलभेय पाठभेदांश्च पश्येयंचेत् तानवश्यमागामिन्यां मुद्रणावृत्तौ दर्शयिष्यामीति दृढमाशासे ।

इदानीं टीकापाठभेदाः केभ्योपुस्तकेभ्यो निश्चितास्तत्कथ्यन्ते । आसुटीकास्वतिप्राचीनामेधातिथिकृता मनुभाष्यनाम्नी टीका वर्तते । तस्याः पुस्तकानि कालिकातावाराणसीन्दूरपुण्यपत्तनमुम्बापुरीलन्दनेभ्यः समानीतानि । तथापि साग्रमेधातिथिभाष्यनाद्याप्युपलब्धमित्येतत्पुस्तकदर्शनाद्यक्तं भविष्यति । अस्यांटीकायांयत्र [] एतादृशंचिह्नंवर्तते तत्र निर्दिष्टाङ्कसंमितावर्णाभ्रष्टाउपलब्धेषु च पुस्तकेषु न कस्मिंश्चिदपि लभ्यन्तइति विभावनीयम् । कालिकातानगर्या एक्षियाटिकसोसैटिनामकपर्वदः पुस्तकसङ्ग्रहालयस्थं (आ आ) इतिसंज्ञकंपुस्तकंख्रिस्तशकस्य १८२५ तमात्संवत्सरात्प्राग्लिखितमिव दृश्यते । तथा तस्यामेव नगर्यासंस्कृतपाठशालायामन्यत्पुस्तकंवर्तते तत्पूर्वपुस्तकादेव प्रतिलिखितमिति तयोस्तुलनया स्पष्टमवभासते । तस्मिन्ग्रन्थेतादृशानि खण्डितस्थलानि सन्ति । तत्पुस्तकद्वयंकस्मात्पुस्तकात्प्रतिलिखितमितिनिर्णेतंसम्प्रति साधनंनोपलभ्यते । मेधातिथिभाष्यपुस्तकानामतीवविरलतया लब्धपुस्तकानां पाठनिश्चयेऽपर्याप्ततया च तस्मि-

न शङ्कास्थानानि कतिचिद्वर्तन्तइतिजानन्नप्यकरणान्मन्दकरणंश्रेयइतिन्यायेन यथासंभवंशोधितस्य ग्रन्थस्य मुद्रणम-
मुद्रणाद्वरमिति मनस्यकरवम् । एतद्भाष्यस्योद्दारे यः कोऽपि प्रवत्स्यति तस्य मदीययत्नात्मिकममि साहाय्यं स्याच्चेदात्मा-
नंरुतार्थं मंस्ये । अस्याष्टीकायाः संशोधने विद्वन्मणीनांबोडसोपनामकराजारामशास्त्रिणामतीव साहाय्यं जातम् ।

सर्वज्ञनारायणकृतटीकायास्त्रीणि पुस्तकानि लब्धानि । तेषांसमवलोकनात्प्रस्तुतटीका निश्चिता । तानि यथा
सर्व० १ एतत्त्वकीयंपुरातनटीकापुस्तकंगुर्जरदेशात्संप्राप्तम् । तत्तुप्रायः द्विशतवर्षेभ्योऽपि पुरातनमिति दृश्यते ।

सर्व० २ एतज्जयपुरनगराद्विडोपनामभिर्विद्वन्मणिलक्ष्मीनाथशास्त्रिभिर्लेखयित्वा प्रेषितम् ।

सर्व० ३ इदंश्रीकाशीक्षेत्राद्विडोसोपधानैः कैलासवासिविष्णुशर्मभिः प्रेषितम् । तस्य प्रथमभागोऽतिप्राचीनोवर्तते । सतु-
प्रायस्त्रिशतवर्षेभ्योऽपि पुरातनइति पत्राक्षराभ्यामवभासते । तस्य आद्यानि पञ्चाशत्पत्राणि विनष्टानि । चरमभागो-
नूतनमालेख्य प्रेषितः । एते द्वेअन्त्ये पुस्तके गुर्जरदेशादेव प्रथमतः प्राप्तेइत्यनुमीयते ।

कुङ्कुमकृतटीकायाः पुस्तकपञ्चकं लब्धम् । तद्यथा

कु० १ इदंत्वकीयंपुस्तकंहेगिष्टेइत्युनामकरशेटात्मजबापूशेटनामभीरामदासात्मजमहन्तमथुरादासनाम्नांपुस्तकादवतार्य
स्वकीयशिलायन्त्रे मुद्रितंशालिवाहनशकाब्दाः १७८० ।

कु० २ वर्णचिन्हितग्रन्थेष्वस्य अ इति संज्ञा वर्तते । तस्य उपरि वर्णनं कृतमेव ।

कु० ३ नगरकरेत्युपनामकरावबहादुरदाजीसाहेबनामभिः प्रेषितंतस्यास्मिन्पुस्तके क्वचित्स्थलेषु निवेशः कृतः ।

कु० ४ इदंपुस्तकंएच्टीकोलब्रुकनाम्नाम् । तदिण्डियाआफिसपुस्तकालयाधिकारिभ्यः डाक्टररेनहोल्डरास्टनामभ्य-
उपलब्धम् । एतन्मदीय पुस्तकेन प्रायः सदृशम् ।

कु० ५ मुम्बापुरस्थएल्फिन्स्टननामकपाठशालासंस्कृताभ्यापकेभ्यः डाक्टरपिटरसननामभ्यः प्राप्तम् ।

राघवानन्दकृतटीकायाः पञ्चपुस्तकानि लब्धानि तानि यथा

राघ० १ वर्णचिन्हितपुस्तकेष्वस्य पुस्तकस्य भइतिसंज्ञावर्तते तपदरिवर्णितमेव ।

राघ० २ इदंपुस्तकंबुन्दीश्वरपुस्तकालयात् डाक्टरपिटरसननामभिरानीतंदत्तं च । अस्य प्रायः राघवानन्दप्रथमपुस्तकेनसाद-
श्यं वर्तते । एतत्स्थपाठदर्शनेऽष्टमाध्यायस्य प्रथमश्लोकादारभ्य पञ्चाधिकशतश्लोकपर्यन्तंचतुर्थराघवानन्द इतिसंज्ञा-
प्रमादाद्गता ।

राघ० ३ संज्ञितग्रन्थेष्वस्य पुस्तकस्य नइतिसंज्ञा वर्तते । अस्य चतुर्थराघवानन्दस्य च बाहुल्येन सादृश्यादेकस्मादेव-
पुस्तकादेतद्वयं लिखितमथैकस्मादन्यलिखितमिति भाति ।

राघ० ४ संज्ञितग्रन्थेष्वस्य पुस्तकस्य शवा क्षवा संज्ञा वर्तते ।

राघ० ५ इदंपुस्तकंकालिकातानगर्याशोभाबाजारवासिभ्योराजाकोमलकृष्णबहादुरनामभ्योन्यायरत्नेत्युपपदधारिभिः प-
ण्डितमहेशचन्द्रनामभिरानीय दत्तम् ।

नन्दनकृतटीकापुस्तकद्वयंलब्धम् । तद्यथा

नं० १ एत्पुस्तकंत्रावणकोरेश्वरैर्महाराजाधिराजरामवर्मभिः प्रेषितम् । तत्तु तैरेव संशोभ्यास्मिन्पुस्तके निवेशनार्थंदत्तम् ।

नं० २ संज्ञितपुस्तकेष्वस्य पुस्तकस्य मइतिसंज्ञा वर्तते । इदंदिवाणबहादुरोपपदधारिभिः आररघुनाथरावैः शर्मण्यदेशे

प्रेषणार्थमत्र प्रहितम् । तत्तु तेषामनुमत्या कंचित्कालमद्वस्तआसीत् । तस्य प्रतिलेखनंकारितम् । एतच्चातिवा शुद्धं वर्तते तथापि यानि कानिचित्पाठान्तराणि ग्राहण्यासंस्तानि गृहीतान्येव ।

रामचन्द्रकृतायाष्टीकायाः पुस्तकान्तरं कुत्रापि प्राप्तम् । संज्ञितग्रन्थेष्वस्य खड्गितिसंज्ञावर्तते । तस्य विशेषः तत्रैव स्पष्टीकृतः । एषा टीकाऽतीवावाचीनापि मनुस्मृतिरद्यापि धर्मशास्त्रेष्वग्रेसरत्वेन गृह्यते परिष्क्रियते चेति दर्शयितु-
मस्मिन्पुस्तके प्रतिनिवेशिता ।

एतद्वीकाषट्कसंपाद्यायं मुद्रणारम्भः कृतः । एतद्विन्ना मानवधर्मशास्त्रव्याख्याः सन्तीति तत्तद्धर्मशास्त्रनिबन्धे-
भ्योऽवगम्यते । ताश्च यथा

१ श्रीमाधवाचार्यकृता	५ रुचिदत्तकृता
२ धरणीधरकृता	६ विश्वरूपकृता
३ गोविन्दराजकृता	७ भोजदेवकृता
४ श्रीधरस्वामिकृता	८ भारुचिकृता

हिन्दुधर्मानुयायिसमयाभिज्ञानां मनुस्मृतिविभववर्णनं सर्वथा पुनरुक्तं भवेदिति न किमपि तद्विषयेऽत्रोच्यते । केव-
लमिदं प्रार्थये यन्मदीयमिममारम्भमृजुधियोधर्मशास्त्रविदः परीक्षन्तां तत्रस्थान्दोषांश्च तथा प्रकाशन्तां यथा तन्निरसनेऽहं
समर्थो भवेयम् । अखिलभारतवर्षे हिन्दुधर्मविषयकमज्ञानमनुदिनं वर्धमानमास्तदिति पश्यतो मेऽतीव दूयते चेतः । तत्प्रती-
कारार्थं कृतोऽयमल्पः समारम्भो जगत्पूजाय परमात्मने निवेदितो भवत्वित्यलम् ।

फाल्गुनकृष्ण १४ शालिवाहनशके १८०७

विश्वनाथशर्मा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीलक्ष्मीकेशवो जयतः

[स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे ॥ मनुप्रणीतान्विविधान्धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १९ ॥]

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिकृतमनुभाष्यम्

श्रीकृष्णाय नमः ॥ वेदान्तवेद्यतत्त्वाय जगन्त्रितयहेतवे । प्रध्वस्ताशेषदोषाय परस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥ चतुर्भिः पद-
श्लोकैर्विशिष्टकर्तृत्वमनन्यप्रमाणवेद्यपुरुषार्थोपदेशकत्वं चास्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यते प्रतिष्ठार्थम् । प्रतिष्ठिते हि शास्त्रे कर्तृभिः
स्वर्गयशसी प्राप्येते यावत्संसारमनपाधिनी च भवतः शास्त्रं च प्रतिष्ठां लभते । यदि तत्र केचिदध्ययनश्रवणचिन्तनादिषु
प्रवर्तन्ते न च बुद्धिपूर्वव्यवहारिणोऽध्ययनादिष्वनवधृतप्रयोजनाः प्रवर्तितुमर्हन्त्यतः पुरुषार्थसिद्धावुपायपरिज्ञानार्थमिदं-
शास्त्रमारभ्यतइत्येतत्प्रतिपादनार्थं श्लोकचतुष्टयमाचार्यः पपाठ । न च वाच्यमन्तरेणैवादितः प्रयोजनवचनं वक्ष्यमाण-
शास्त्रपौर्वापर्यपर्यालोचनयैवेदंपर्यवस्यामः किं तत्प्रतिपादनार्थेन यत्नेनेति किंच उक्तमपि प्रयोजनयावत्परस्तान्नावमृष्ट-
तावन्न निश्चीयते नहि सर्वाणि पुरुषवचांस्यर्थेनिश्चयनिमित्तम् नचैष नियमः सर्वत्रप्रयोजनपरिज्ञानपूर्विकैव प्रवृत्तिः
त्वाध्यायाध्ययनेऽतन्निबन्धनायाः प्रवृत्तेर्दर्शनात् । पौरुषेयेष्वपि ग्रन्थेषु नैव सर्वेषु प्रयोजनाभिधानमाद्रियते तथाहि
भगवान्पाणिनिरनुक्तैवप्रयोजनमर्थशब्दानुशासनमिति सूत्रसंदर्भमारभते । अत्रोच्यते । आरम्भेऽनवधृतप्रयोजनानैव
प्रथमतो ग्रन्थमुपाददीरन् । अनुपादानाच्च कुतः शास्त्रं कात्स्न्येन पर्यालोचयेयुः । किंच पौर्वापर्यपर्यालोचनया योऽर्थो-
बुद्धिगोचरमावहति स एव त्वादितः संक्षेपेणोच्यमानः सुग्रहो भवति । तदुक्तम् । इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारण-
मिति । तत्तूक्तमपि न निश्चीयते । पौरुषेयेभ्यो वाक्येभ्योऽर्थनिश्चयाभावात् एवमेवायं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययोनत्वेवमर्थ-
इति नात्र विवदामहे निश्चयो नास्ति नास्तीति ग्रन्थगौरवप्रसङ्गात् । अर्थसंशयेऽपि प्रवृत्तिसिद्धौ नियतविषयसंशयोत्पत्ति-
र्नान्तरेण प्रयोजनवचनम् । अनुक्ते हि किमिदं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं काकदन्तपरीक्षादिलक्षणरूपं वेत्यपि संशयः स्यात् ।
अभिहिते तु प्रयोजनेऽयं तावदेव महाश्रेयसः पन्थानंदर्शयामीति । न च मे प्रवृत्तस्य काचित्क्षतिरस्ति भवतु पर्यालो-
चयामीति प्रवृत्तिसिद्धिः । या तु त्वाध्यायाध्ययने प्रवृत्तिः साऽऽचार्यप्रयुक्तस्य न त्वाधिकारप्रतिपत्त्या न हि तदानीं
बालत्वात् त्वाधिकारप्रतिपत्तुमुत्सहते परप्रयुक्त्यैव च प्रवृत्तिसिद्धिः । नाधिकारप्रतिपादनेनापि चावेद्यते । अतस्तत्र प्रवृ-
त्तस्य प्रयोजनमर्थावबोधोऽतश्च प्रवृत्तिः । इह तु योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रममिति गृहीतवेदस्याध्ययनाधिकारः ।
तदानींचाव्युत्पन्नबुद्धित्वात्प्रयोजनमन्विच्छति । भगवतः पुनः पाणिनेरतिसंक्षिप्तानि सूत्राणि नैवार्थान्तराभिधानपरत्वाश-
ङ्का । तत्राकुमारंच यशः पाणिनेः प्रख्यातमिति सुप्रसिद्धप्रयोजनत्वादनुपन्यासः । अयंतु विततो ग्रन्थोऽनेकार्थवादबहुलः
सर्वपुरुषार्थोपयोगी तत्र सुखावबोधार्थं प्रयोजनाभिधाने न किंचित्परिहृणम् । द्वयेच प्रतिपत्तारोन्यायप्रतिसरणाः प्रसिद्धि-
प्रतिसरणाश्च । तत्र मनुर्वै यत्किंचावदत्तद्वेषजमिति ऋचोयजूषि सामानि मन्त्रा आथर्वणाश्च ये सप्तर्षिभिस्तु यत्प्रोक्तं-

१ अयं श्लोकः क, ख, ग, घ, च, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, त, थ, न, भ, य, र, ल, चिह्नितेषु पुस्तकेषु दृष्टः ।
तस्य व्याख्यानं सर्वज्ञनारायणराघवानन्दाभ्यां कृतं तृतीयचतुर्थपृष्ठयोः क्रमेण दृष्टव्यम् ॥

* वस्तुतस्तु भाष्यारम्भइदम् ।

तत्सर्वमनुरब्रवीदित्याद्यर्थवादेतिहासपुराणादिभ्यः प्रख्यातप्रभावलोकेतत्प्रसिद्धयैव वा निरूपितमूलपातेन प्रजापतिनैत-
त्प्रणीतमित्येतावतैव श्रोत्रियाः प्रवर्तन्त इति तान्प्रति कर्तृविशेषसंबन्धोऽपि प्रवृत्त्यङ्गम् । अतएवच प्रश्रपतिवचनभङ्ग्या
प्रयोजनोपन्यासोमहर्षयः प्रष्टारः प्रजापतिर्वक्ता धर्मलक्षणश्रार्थोऽनं लोकावगम्यः शास्त्रैकगोचरोऽयम् । यत्र महर्षयोऽपि
संशेरतइत्येवंपरादेशोऽपि सतैः पृष्ठइति नाहंपृष्ठइति तथाऽऽत्मनोब्रह्मणोऽकृत्रिमप्रतिमत्वंचेत्येषमादिस्तद्युत्पादनार्थोयुक्तः-
शास्त्रारम्भइति श्लोकचतुष्टयस्य तात्पर्यम् । यथा चानेन पुरुषार्थोपदेशपरता शास्त्रस्योच्यते तथा पदार्थप्रयोजनात्प्र-
तिपादयिष्यामः । तत्र मनुमभिगम्य महर्षयइदंवचनमब्रुवन् धर्मानोवक्तुमर्हसीति सपृष्ठः प्रत्युवाच । श्रूयतामित्येवं प्रश्रप-
तिवचने एकार्थप्रतिपादके तात्पर्येण भवतः । अतोधर्माअत्रप्रतिपाद्यन्तइत्युक्तंभवति । धर्मशब्दश्च लोके श्रेयःसाधने
प्रत्यक्षादिभिलौकिकैः प्रमाणैः शब्दादितरैरविहिते प्रयुज्यते । अतः सश्रूयतामिति संबन्धे विशिष्टपुरुषार्थसाधनत्वमुक्तं
भवति । मनुर्नाम कश्चित्पुरुषविशेषोऽनेकवेदशाखाध्ययनविज्ञानानुष्ठानसंपन्नः स्मृतिपरंपराप्रसिद्धस्तमभिगम्याभिमुख्येन
तत्समीपंगत्वा व्यापारान्तरत्यागेन यदृच्छया संगम्य । अनेनचाभिगमनप्रयत्नेन पृष्ठ्यमानवस्तुगौरवंवक्तुश्च प्रामाण्यं-
ख्याप्यते । नह्यकुशलः प्रतिवचने यत्नेन पृच्छ्यते । आगत्यैकाग्रमासीनमेकाग्रं स्थितमेकाग्रसन्तनत्वत्र ब्रूयाद्युपवे-
शनमासनमनुपयोगात् । आसनेन त्वस्थवृत्तिता लक्ष्यते । तथाभूतः प्रतिवचनसमर्थोभवति । अभिगम्येति केवलएव म-
नुः कर्मप्रश्रक्रियायास्त्वैकाग्रमासीनमिति विशेषणम् । कुशलप्रश्नानुरूपकथाप्रवृत्त्यादिनैकाग्रमविक्षिप्तमनस्कं ज्ञात्वा प्रश्र-
श्रवणे दत्तावधानमिदंवचनमब्रुवन् । एकाग्रशब्दोरुद्ध्या निश्चलतामाह । प्रत्याहारेण परित्दतरागादिदोषसंसर्गस्य विक-
ल्पनिवृत्तौ तत्त्वावबोधचिन्तायामनसः स्थैर्यमेकाग्रता । तथाभूतएव च संहितरूपशब्दादिविषयानवधारणे योग्योभवति
न सदसद्विकल्पयुक्तः । अथवा योगतोऽग्रशब्दोमनसि वर्तते ऽर्थग्रहणेचक्षुरादिभ्योऽग्रगामित्वात् । प्रथमप्रवृत्तियुक्तः
पुरःसरोलोकेऽग्रउच्यते । एकस्मिन्ध्येये ग्राहे वाऽग्रमस्येतिविग्रहोव्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिर्गमकत्वात् । अत्रापि
व्याक्षेपनिवृत्तिरैकाग्रता । प्रतिपूज्य यथान्यायम् न्यायः शास्त्रविहिता मर्यादा तामनतिक्रम्य यादृशी शास्त्रेणाभिवादो
पासनादिका गुरोः प्रथमोपसर्पणे पूजा विहिता तथा पूजयित्वा भक्त्यादरौ दर्शयित्वा । महर्षयः ऋषिर्वेदस्तदध्ययनवि-
ज्ञानतदर्थानुष्ठानातिशययोगात्पुरुषेऽप्यृषिशब्दः महान्तश्च यऋषयश्च तेषामेव गुणानामत्यन्तातिशयेन महान्तोभवन्ति
यथा युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति अथवा तपोविशेषात्पूजाख्यातिविशेषाद्वा महान्तः । इदंवचनमब्रुवन् उच्यते
ऽनेनेतिवचनंवक्ष्यमाणं द्वितीयश्लोकप्रश्रवाक्यमिति । तदेव प्रत्यासन्नत्वादिदमिति प्रतिनिर्दिशति । येषामपि प्रत्यक्षवस्तु-
प्रतिनिर्देशकइदंशब्दस्तेषामपि बुद्धिस्थत्वात्प्रश्रस्य प्रत्यक्षता । अथवोच्यतइतिवचनंपृष्ठ्यमानंवस्त्वब्रुवन् । वाक्पक्षइदं
वाक्यमुच्चारितवन्तः । कर्मसाधने तु वचनशब्दइदमपृच्छन् । द्विकर्मकश्चतदाब्रूञ् । अकथितकर्मणा मनुना तिसृणांक्रि-
याणांमनुःकर्म ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणकृतमन्वर्थनिबन्धः

ॐ नमः श्रीमहागणप्रतये ॥ अनेकशाखस्मृतिपारदर्शिसर्वज्ञनारायणनिर्मितेन ॥ मनुस्मृतेरर्थनिबन्धनेन बुधः त्वधर्मेषु
वियंविधत्ते ॥ १ ॥ इहहि श्रुतिभ्यएवातिशयिततपःप्रज्ञाध्ययनप्रकर्षवत्परमाखिलपुरुषार्थसाधनसमधिगमः संभवन्पि
तामांदुरुहविप्रकीर्णार्थतया संभावितैकदेशोत्सादतया च प्रसिद्धपदप्रकरणादिशब्दबोधसाधनोपेतोत्सन्नशाखार्थस्मारक-
स्मृत्यादिसापेक्षएवार्वाचीनानामुदेतीति । निखिलस्य लोकस्य भावितपःप्रज्ञाध्ययनापकर्षविमर्शकारितकरुणापरवशः पर-
मेष्ठो धर्मशास्त्रमेतत्प्रणीय मनुमध्यापयामास । मनुश्च मृगुमध्याप्य तन्मुखेन महर्षीन्प्राहयामास । ततः पुनः सएव मृगुः

शिष्यान्तरेभ्योमनुनिदेशप्रवृत्तपौरस्त्याध्यापनवृत्तान्तानुकथनपूर्वकं तत्कथयन्खिलविद्योत्सारद्वारा शास्त्रसंप्रदायाविच्छे-
दाय देवतानमस्कारान्निबन्ध स्वयंभुवे नमस्कृत्येति । स्वव्यापारमात्रगृहीतदेहः स्वयंभूर्ब्रह्मा बृंहकोऽमिततेजा-
अनवच्छिन्नविषयज्ञानः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वचनाच्चतुर्थी । मनुप्रणीतानुमनुनाप्रकाशितान् विविधानुवर्णादिभेदेनैहि-
कसुखमोक्षरूपफलभेदेन च नानाप्रकारान् । धर्मसाधनानि कर्माणि लक्षणया धर्मा इत्युच्यन्ते । शाश्वतानिति कल्पान्तरे-
प्यविच्छिन्नानुष्ठानान् वक्ष्यामीति शास्त्राभिधेयप्रतिज्ञाऽपि । नचास्य ग्रन्थसंदर्भस्य मृगुशोक्तत्वे ततस्तथा सतेनोक्तइत्या-
दिपरोक्षोक्त्यनुपपत्तिः । सर्वस्यैवास्याग्रन्थसंदर्भस्य ब्रह्मणैव प्रणीतत्वात् । तथाच वक्ष्यति इदंशास्त्रं तु कृत्वाऽसाविति ।
शास्त्रकारेणैव त्वसंदर्भएवोच्चकैः कृत्वेत्यभिधानात् । एवंपरोक्त्यनुवादिनोभृगोभूतभाविवृत्तान्तकथनप्रवृत्तस्य ब्रह्मणः त्व-
स्मिन्परोक्षोक्तिर्न संभाविनीति मनुप्रणीतानां त्वप्रणीतेऽपि परोक्षोक्तिः ॥१॥

[अथ प्रकृतं प्रक्रमते मनुमेकाग्रमिति । मननान्मनुः । एकाग्रमविक्षिप्तमनस्कम् । आसीनं त्वस्थतयोपविष्टम् ।
अभिगम्य संमुखतः प्राप्य । महर्षयोमरीच्यादिसंततिप्रभवाः । प्रतिपूज्य प्रत्येकं पूजयित्वा । यथान्याययेन यादृशी
पूजा कर्तव्या तेत तथैव ॥ १ ॥]

(३) कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावली.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ गौडे नन्दनवासिनामिषुजनैर्वन्द्येवरेन्द्र्यांकुले श्रीमद्भट्टदिवाकरस्य
तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत् । काश्यामुत्तरवाहिजन्हुतनयातीरे समपण्डितैस्तेनेयं क्रियते हिताय विदुषामन्वर्थमुक्तावली ॥ १ ॥
सर्वज्ञस्य मनोरसर्वविदपि व्याख्यामियद्वाङ्मयं युक्त्या तद्बहुभिर्यतो मुनिवरेरेतद्बहु व्यावृत्तम् । तां व्याख्यामधुना तनैर-
पिकृतां न्याय्यांब्रुवाणस्य मे भक्त्या मानववाङ्मये भवभिदे भूयादशेषेश्वरः ॥ २ ॥ मीमांसेबहुसेविताऽसि सुवृद्ध-
स्तर्काः समस्ताः स्थ मे वेदान्ताः परमात्मबोधगुरवो यूयमयोपासिताः । जाता व्याकरणानि बालसखितां युष्माभिरभ्य-
र्थये प्रामोऽयं समयो मनुक्तविवृतौ साहाय्यमालम्ब्यताम् ॥ ३ ॥ द्वेषादिदोषरहितस्य सतां हिताय मन्वर्थतत्त्वकथनाय ममो-
द्यतस्य । देवाद्यदि कचिदिह स्वलनंतथापि निस्तारको भवतु मे जगदन्तरात्मा ॥ ४ ॥ मानववृत्तावस्यांज्ञेया व्याख्या
नवा मयोद्दिन्ना । प्राचीना अपि रुचिरा व्याख्यातृणामशेषाणाम् ॥ ५ ॥ मनुमेकाग्रमासीनमित्यादि अत्र महर्षीणां धर्म-
विषयप्रश्ने मनोः श्रूयतामित्युत्तरदानपर्यन्तलोकचतुष्टयेनैतस्य शास्त्रस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्युपयुक्तानि विषयसंबन्धप्रयोजना-
न्युक्तानि । तत्र धर्म एव विषयः । तेन सहवचनसंदर्भरूपस्य मानवशास्त्रस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः संबन्धः प्रमाणा-
न्तरासन्निरुष्टस्य स्वर्गापवर्गादिसाधनस्य धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् । प्रयोजनं तु स्वर्गापवर्गादि तस्य धर्माधीनत्वात् ।
यद्यपि पत्न्युपगमनादिरूपः कामोऽप्यत्राभिहितस्तथापि क्रतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदेत्यृतुकालादिनियमेन
सोऽपि धर्म एव । एवं चार्थार्जनमपि क्रतामृताभ्यां जीवेदित्यादिनियमेन धर्म एवेत्यवगन्तव्यम् । मोक्षोपायत्वेनाभिहितस्या-
त्मज्ञानस्यापि धर्मत्वाद्धर्मविषयत्वं मोक्षोपदेशकत्वं चास्य शास्त्रस्योपपन्नम् । पौरुषेयत्वेऽपि मनुवाक्यानामविगीतमहाजन-
परिग्रहाच्छ्रुत्युपग्रहाच्च वेदमूलकतया प्रामाण्यम् । तथाच छान्दोग्यब्राह्मणे श्रूयते मनुर्वै यार्कचिदवदत्तद्वेषजं भेषजता-
यादिति । बृहस्पतिरप्याह वेदार्थोपनिबद्धत्वात्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् । मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा विनश्यति ॥
तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च । धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुर्व्यान्न दृश्यते । महाभारतेऽप्युक्तम् पुराणं मानवो-
धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ विरोधिबौद्धादितर्कैर्न हन्तव्यानि । अनु-
कूलस्तु मीमांसादितर्कः प्रवर्तनीय एव । अतएव वक्ष्यति आर्षधर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्कैर्गानुसंधत्ते स धर्म-

वेद नेतरइति । सकलवेदार्थादिमननान्मनुमहर्षयइदं द्वितीयश्लोकवाक्यरूपमुच्यतेऽनेनेतिवचनमब्रुवन् । श्लोकस्यादौ मनुनिर्देशोमङ्गलार्थः परमात्मनएव संसारस्थितये सार्वज्ञ्यैश्वर्यादिसंपन्नमनुरूपेण प्रादुर्भूतत्वात् तदभिधानस्य मङ्गलातिशयत्वात् । वक्ष्यति हि एनमेकेवदन्त्यग्रिमनुमन्ये प्रजापतिमिति । एकाग्रविषयान्तराव्याक्षिप्तचित्तम् । आसीनसुखोपविष्टमीदृशस्यैवमहर्षिप्रश्नोत्तरदानयोग्यत्वात् । अभिगम्यअभिमुखंगत्वा । महर्षयोमहान्तश्चतऋषयश्चेतितथा । प्रतिपूज्य पूजयित्वा । यद्वा मनुना पूर्वस्वागतासनदानादिना पूजितास्तस्य पूजार्हत्वेति प्रतिशब्दादुन्नीयते यथान्याययेन न्यायेन विधानेन प्रश्नः कर्तुंयुज्यते प्रणतिभक्तिश्चदातिशयादिना वक्ष्यतिच नापृष्टःकस्यचिद्ब्रुयान्नचान्यायेन पृच्छतइति । अभिगम्य प्रतिपूज्यानुवन्नितिक्रियात्रयेऽपिमनुमित्येवकर्म । अब्रुवन्नित्यत्राकथितकर्मता ब्रुविधातोर्द्विकर्मकत्वात् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दसरस्वतीकृतमन्वर्थचन्द्रिका.

श्रीगणेशाय नमः ॥ आनन्दमजरं ब्रह्म सर्वानर्थविवर्जितम् ॥ गुरुं च त्वा रचिता राघवानन्दभिक्षुणा ॥ १ ॥ मन्वर्थकुमुदग्रन्थविकासनपटीयसी । चन्द्रिकास्तु मुदे विद्वद्ब्रह्मभोधिर्वाधनी ॥ २ ॥ मृगुणोक्तपदार्थोऽत्र वाक्यार्थमित्ये मया । विविच्यते समासेन श्रुतिन्यायानुसारिणा ॥ ३ ॥ कुल्लुकनारायणसंमतानि गोविन्दभेदातिथिद्वयानि ॥ ज्ञात्वा च वेदादिकमाकलय्य मनोर्मनःस्थं प्रकटीकरोमि ॥ ४ ॥ तत्र सर्वेभ्योमुनिवाक्येभ्योऽतिशयेनादत्तव्यमनुवाक्यमित्यत्र श्रुतिस्मृतयः । तद्यथा । यद्यन्मनुरवदत्तद्वेषजं भेषजमिति श्रुतिः (अ) । स्मृतिरपि वेदार्थोपनिबन्धत्वात्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् । मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥ तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च । धर्ममोक्षोपदेष्टा तु मनुर्वान् दृश्यतइतिबृहस्पतिः । भारतेऽपि पुराणमानवोधर्मः साङ्गोवेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिरिति । चिकित्सितं भिषक्शास्त्रं हेतुभिः प्रतिकूलतर्केन हन्तव्यानि नान्यथयितव्यानि किंतु मीमांसितव्यानि । तथाच वक्ष्यति आर्षधर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते सधर्मवेद नेतरः ॥ तर्केण मीमांसया अतश्च हेतुकस्तर्कातिभेदेनोपादानंतर्किणः । तथाचाह मीमांसासंज्ञकस्तर्कः सर्ववेदसमुद्भवः । सोतोवेदोरुतांप्राप्तः काष्ठांशुलवणात्मवदिति ॥ अतएवात्र यद्वाक्यान्तरमुपादीयते न तत्प्रामाण्यदाढ्याय किंतु व्याख्यानदाढ्याय । अत्रार्षभिः साकं मनोर्यः संवादेवृत्तो निषेकादिः प्रशान्तोऽन्तेष्ववान्तरज्ञातिसहितानांचतुर्णां वर्णानामाश्रमाणांच तं नुवचनमङ्गीकृत्य वक्तुं प्रवृत्ते भगवान्मृगुः स्वयंभुवे नमस्कृत्येति पञ्चभिः । स्वयंभुवे स्वभवनेऽन्यानपेक्षाय स्वयंदासास्तपस्विनइतिवत् अनादयइति यावत् । ब्रह्मणे ब्रूते अमिततेजसेऽमितानि सृष्टिस्थितिसंहरणे तेजांसि सामर्थ्यानि यस्य तस्मै शाश्वतानुवेदोक्तत्वेन नित्यान ॥ १ ॥

[मनुमिति ।] एकाग्रं एकेषु धर्मवक्तृप्रधानेषु अग्रं श्रेष्ठं एकाग्रचित्तं वा । यथान्यायम् । न्यायोऽत्र क्षत्रियेषु ब्राह्मणादीनां नमस्कारः किंतु वाक्पूजा समनतिक्रम्य पृष्टवन्तइत्यर्थः ॥ १ ॥

(५) नन्दनरुतमनुव्याख्यानम्.

श्रीगणेशाय नमः ॥ मनुमिति मनुः स्वायंभुवस्तथाच वक्ष्यति स्वायंभुवोमनुर्धामानिदं शास्त्रमकल्पयदिति । एकाग्रमवहितम् अनेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु संदेहराहित्यमभिप्रेतम् । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रकृतमनुभावाथचन्द्रिका.

ॐ श्रीसिद्धिगणेशाय नमः ॥ गङ्गांगणेशंगरुडाधिरुढंसिद्धेश्वरसिद्धिसरस्वतींच । नमामि भक्त्या परया च नित्यं

(अ) यद्वै किञ्च नमनुरवदत्तद्वेषजम् ॥

विश्वेश्वरं विश्वविबोधरूपम् ॥ १ ॥ श्रुत्वा कुल्लूक भट्टीच दष्टा चैव मिताक्षराम् । कृता वै रामचन्द्रेण मनुभावाथचन्द्रिका ॥ २ ॥ हनूमानेव जानाति श्रमसागरलङ्घने । तथैव ग्रन्थकर्तैव ग्रन्थकर्तुः परिश्रमम् ॥ ३ ॥ ये केचिदत्रसगुणानपि दूषयन्तः सन्तोऽप्यसन्त इति ते न विचारणीयाः । ये तु प्रगल्भमतयः कृतसारविज्ञालोकेषु ते कृतिमिमामवधारयन्तु ॥ ४ ॥ ऋषीणां समवाये भृगुरुवाच मनुप्रणीतान्स्वायंभुवेन मनुना प्रणीतान्प्रवर्तितान्धर्मान्बुद्ध्यामीति । कीदृशान्धर्मान्शाश्वतान्पारंपर्यक्रमगतान् पुनः कीदृशान् विविधान्षड्विधान् तद्यथा वर्णधर्मः १ आश्रमधर्मः २ वर्णाश्रमधर्मः ३ गुणधर्मः ४ निमित्तधर्मः ५ साधारणधर्मश्चेति ६ । तत्र वर्णधर्मः कथ्यते नित्यमद्य ब्राह्मणो वर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मः अग्नीन्धनभैक्ष्यचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः पालाशोदण्डो ब्राह्मणस्येत्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मः विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तप्रायश्चित्तम् । साधारणधर्मः अहिंसादिः नाहिंस्यात्सर्वाभूतानीति श्रुतेस्तथाशौचाचारांश्च शिक्षयेदित्यादिः । किरुत्वा ब्रह्मणे व्यापकाय नमस्कृत्य । कीदृशो ब्रह्मणे त्वयं भुवे त्वयं भवतीति त्वयं भु तस्मै त्वयं भुवेऽजन्मत्वात् । पुनः कीदृशाय अमिततेजसे परिपूर्णतेजस इत्यर्थः । मनुमिति महर्षयः श्रवणधारणयोग्या एकाग्रमेकान्त आसीनं मनुमभिगम्य प्राप्येदं वचनं वक्ष्यमाणलक्षणमब्रुवन्नुक्तवन्तः । किं कृत्वा यथान्यायं प्रतिपूज्य पूजयित्वा यथान्यायं येन यादृशी पूजा कर्तुं शक्यते तेन तथेति ॥ १ ॥

भगवन्सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥ (अ) अन्तरप्रभवानां च धर्मान्भोवक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

[जरायुजाण्डजानां च तथासंस्वेदजोद्भिदाम् ॥ भूतग्रामस्य सर्वस्य प्रभवं प्रलयं तथा ॥ १ ॥

आचारांश्चैव सर्वेषां कार्याकार्यविनिर्णयम् ॥ यथाकामं यथायोगं वक्तुमर्हस्य शेषतः ॥ २ ॥ ५५]

(१) मेधातिथिः । ऐश्वर्यौदार्यशोवीर्यादिभगवत्शब्दः सोऽस्यास्तीति मनुः । तेन संबोधनं भगवन्निति । वर्णशब्दश्च तिसृषु ब्राह्मणादिज्ञातिषु वर्तते । सर्वग्रहणं शूद्रावरोधार्थम् । इतरथा महर्षीणां पृष्टत्वात् । त्रैवर्णिकविषये च प्रश्नः कृतः स्यादन्तरं तन्मध्यद्वयोर्जात्योः संकरादेकाग्रपरिपूर्णा जातिः अन्तरे प्रभवउत्पत्तिर्येषां तेऽन्तरप्रभवाः अनुलोमप्रतिलोममूर्धावसिक्तान्बद्धक्षत्रवैदेहिकादयः । न हि ते मातापित्रोरन्यतरयापि जात्या व्यपदेष्टुं युज्यन्ते ॥ यथा रासभाश्वसंयोगजः खरोन रासभो नाश्वो जात्यन्तरमेव । अतो वर्णग्रहणे नाग्रहणात्पृथगुपादीयन्ते । नन्वनुलोमामातृजातीया इष्यन्ते । नेति ब्रूमः । सदृशानेव तानाहुरिति मातृजातिसदृशास्ते तज्जातीया एव सोऽप्येषां धर्मो वाचनिको न वस्तुस्वभावसिद्धोऽतः प्रमाणांतरगोचरत्वात् धर्मपक्षपतितत्वे शास्त्रोपदेशार्हा एव । प्रतिलोमानामप्यहिंसादयो धर्मा वक्ष्यन्ते । यत्तु धर्मादिना इति तद्वतोपवासादिधर्माभावाभिप्रायेण सर्वपुरुषोपकारिता चानेन शास्त्रस्य प्रदृश्यते । यथावदर्थे वतिः येन प्रकारेणानुष्ठानमर्हतिदं नित्यमिदं काम्यमिदं मंगमिदं प्रधानं द्रव्यदेशकालकर्त्रादि नियमश्च प्रकारोर्हते विषयः । अनुपूर्वशः । आनुपूर्वी क्रमः । येन क्रमेणानुष्ठेयानि सोऽप्युच्यताम् । जातकर्मान्तरं चौडमौजीनिबन्धनेत्यादि यथावदित्यत्र पदार्थविषयं कात्स्नर्यमुपात्तं क्रमस्तु पदार्थो न भवत्यतः पृथगनुपूर्वश इत्युपात्तम् । धर्मशब्दः कर्तव्याकर्तव्ययोर्विधिप्रतिषेधयोरदृष्टार्थयोस्तद्विषयायांचक्रियायां दृष्टप्रयोगस्तस्य तु किमुभयं पदार्थउतान्यतरत्र गौण इति नायं विचारः क्रियते । ग्रन्थांतरे विस्तरेण कृतत्वा-

(अ) अन्तरप्रभवाणां च ॥ सङ्करप्रभवानां, (क), (घ), (अ), चिन्हितपुस्तकेषु

(x) कामं=कालं (ग), (च) (ख)

(५५) (क), (ख), (ट), (त), अनयोर्व्याख्यानं नन्दनरामचन्द्राभ्यां कृतं षष्ठे पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

दिहानुपयोगाच्च सर्वथा तावदष्टकाः कर्तव्याः न कलंजं भक्षयेदित्यादावष्टकाविषया कर्तव्यता प्रतीयते । कलंजभक्षणविषयश्च प्रतिषेधः । तदाष्टकाख्यं कर्म धर्मस्तद्विषया वा कर्तव्यतेति फले न विशेषः । धर्मरूपोपदेशाच्च यत्तद्विपरीतमधर्मोसावित्यर्थात्सिध्यति । अतो धर्माधर्मावुभावपि शास्त्रस्य विषय इत्युक्तं भवति । तत्राष्टकाकरणं धर्मो ब्रह्महत्यादिवर्जनं धर्मः । अष्टकानामकरणं धर्मो ब्रह्महत्यायाश्चकरणं धर्मोऽतो धर्माधर्मयोर्विवेकः । अहंसीतिसामर्थ्यलक्षणया योग्यतया प्रवचनाधिकारमाचार्यस्याहुः ॥ यतस्त्वं समर्थो धर्मान्वक्तुमतो धिक्कृतः सन्ध्येष्यसे ब्रूहीति यो यत्राधिकृतस्तत्तेन कर्तव्यमिति सामर्थ्यगम्यं ब्रूहीत्यध्येषणापदमध्याह्नियते । उक्तमदृष्टार्थं व्यापारमात्रेण धर्मशब्दो वर्तते । तत्र यथाष्टकादौ तस्य प्रयोग एव चैत्यवन्दनादावपीति । तत्र कतमे धर्मा अत्रोच्यन्त इति संशये धर्मविशेषप्रतिपादनार्थमुक्तसामर्थ्यप्रतिपादनार्थं च त्वमेक इति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भगवन्निति । यथावत् यस्य यत्प्रकारो धर्मस्तथा । अनुपूर्वशः ब्राह्मणादिक्रमेण । अन्तरे भवानां च वर्णद्वयसंबन्धवतां प्रतिलोमजादीनाम् ॥ ३ ॥

(३) कुट्टुकभट्टः । किमब्रुवन्नित्यपेक्षायामाह । भगवन्नित्यादि । ऐश्वर्यादीनां भगवद्वोवाचकः । तदुक्तं विष्णुपुराणे । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भगवती इहना ॥ मतुवन्तेन संबोधनं भगवन्निति । वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः सर्वे च ते वर्णाश्चेति सर्ववर्णाः तेषामन्तरप्रभवाणां च संकीर्णजातीनां चापि अनुलोमप्रतिलोमजातानाम् । अम्बष्ठक्षनृकर्णप्रभृतीनां तेषां विजातीयमैथुनसम्भवत्वेन खरतुरगीयसंपर्काज्जाताश्च तदवजात्यन्तरत्वाद्दर्पशब्देनाग्रहणात्पृथक्प्रश्नः । एतेनास्य शास्त्रस्य सर्वोपकारकत्वं दर्शितम् । यथावत् यो धर्मो यस्य वर्णस्य येन प्रकारेणार्हतीत्यनेनाश्रमधर्मादीनामपि प्रश्नः । अनुपूर्वशः क्रमेण जातकर्म तदनु नामधेयमित्यादिना धर्मान्ोऽस्मभ्यं वक्तुमर्हसि सर्वधर्माभिधाने योग्यो भवसि तस्माद्ब्रूहीत्यध्येषणमध्याहार्यम् । यत्तु ब्रह्महत्यादिरूपा धर्मकीर्तनमप्यत्र तत्प्रायश्चित्तविधि रूपधर्मविषयत्वेन न त्वतन्त्रतया ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । भगवन्पूजायुक्तं ऐश्वर्यादिशालित्वात् ॥ (अ) सर्ववर्णानां विप्रराजन्यवैश्यशूद्राणां यथावत् याथातथ्येन अनुपूर्वशः ब्राह्मणाद्यानुपूर्व्या अन्तरप्रभवानां सङ्करजातानां अनुलोमप्रतिलोमतः धर्मान् निषेकादिमशानान्तान्तेषु कर्तव्यान् भगवत्त्वादेव वक्तुं योग्योसीति नोऽस्मभ्यम् ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं त्रैवर्णिकानामेव किंतु शूद्राणामपीत्युक्तं सर्वशब्दग्रहणेन । अन्तरप्रभवानां वर्णसंकरजातानाम् । धर्मान्विहितानुष्ठानप्रतिषिद्धवर्जनलक्षणान् ॥ २ ॥

जरायुजेति । भूतग्रामस्य महदादितत्त्वसङ्घस्य । आचाराणामितिकार्याणां विवादपदानाम् । यथाकालमवसरे ग्रामे । यथायोगमुचितोपायेन लक्षणेन प्रतिपदोक्त्या चेति यावत् ॥

(६) रामचन्द्रः । भगवन्निति । तत्र प्रश्नाह । हे भगवन् सर्ववर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियविद्वशूद्राणां यथावत् यथायोगं अनुपूर्वशः अनुक्रमेण नः अस्माकं धर्मान्वक्ष्यमाणलक्षणान् वक्तुमर्हसि च पुनः अन्तरप्रभवानां अनुलोमजातीनां मूर्द्धाभिषिक्तादीनां धर्मान्वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

[प्रश्नान्तरमाह जरायुजेति । द्वाभ्यां युग्मं । सर्वस्य भूतग्रामस्य चतुर्विधानां जरायुजादीनां उत्पत्तिप्रलयनाशवक्तुमर्हसि च

पुनः सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तथानुलोमजातीनां आचारान्वक्तुं त्वमर्हसि तथा कार्यस्य उक्तस्य अकार्यस्य च विनिर्णयं वक्तुं अर्हसि यथाक्रमं ब्राह्मणादिवर्णक्रमं क्रमानुसारेण यथायोगं वक्तुमर्हसि ॥]

त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभुवः ॥ अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वमेवैकोऽसहायोऽद्वितीयः सर्वस्य विधानस्य कार्यतत्त्वार्थवित् । विधानं शास्त्रविधीयन्तेऽनेन कर्माणीति तस्य स्वयंभुवो नित्यस्याकृतकस्यापौरुषेयस्य वेदाख्यस्य सर्वस्य प्रत्यक्षाक्षरस्यानुमेयाक्षरस्य चाग्निहोत्रं जुहुयादभयं सहस्रमानव इत्येतया हवनीयोपस्थाने विनियोगः । अष्टकाः कर्तव्या इत्यत्र तु स्मृत्यानुमीयते वेदः । बर्हिर्देवसदनं दामोति लिङ्गादनेन बर्हिर्लुनातीति श्रुतेरनुमानम् । अयं हि मन्त्रो दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितो बर्हिर्लवनं च तत्राप्नातमनेन मन्त्रेण लुनीयादित्येतनु नास्ति । मन्त्रः पुनारूपाद्बर्हिर्लवनप्रकाशनसमर्थः । प्रकरणात्सामान्यतः सिद्धदर्शपूर्णमाससंबन्धः । स्वसामर्थ्येन तु बर्हिर्लवने प्रयुज्यते । एषा ह्यत्र प्रतीतिः प्रकरणादर्शपूर्णमासावनेन मन्त्रेण कुर्यात्कथमिति यथाशक्त्यादित्यनुक्तापि शक्तिः सर्वत्र सहकारिणी । किंच शक्नोति मन्त्रः कर्तुं बर्हिर्लवनप्रकाशयितुं ततः प्रकरणात्स्वसामर्थ्याच्चा नेन मन्त्रेण बर्हिर्लुनातीति बुद्धौ शब्दआगच्छत्यविकल्पकविज्ञानैः पूर्वशब्दः प्रतीयत इति । स बुद्धिस्थः शब्दोऽनुमेयो वेद उच्यते । वेदत्वं च तस्य दर्शपूर्णमासवाक्यमन्त्रवाक्याभ्यां श्रुत्यन्तराभ्यां स्वसामर्थ्येनोत्थापितत्वादितिकुमारिलपक्षः । अथवा विधिर्विधानमनुष्ठानप्रयोजनसंपत्तिस्तस्य स्वयंभुवो नित्यस्यानादिपरंपराया तस्य स्वयंभुवा वेदेन वा प्रतिपाद्यस्य श्रूयमाणाक्षरप्रतिपाद्यस्य प्रतिपन्नसामर्थ्यगम्यस्य च द्विविधो हि वैदिको विधिः । कश्चित्साक्षाच्छब्दप्रतिपाद्यो यथा सौर्यचरुनिर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इति सौर्ये चरौ ब्रह्मवर्चसकामोऽधिक्रियते । तस्य चरो ब्रह्मवर्चसंसाधयत इयमितिकर्तव्यता आप्रेयवदित्यवगमयति । उभयत्रापि चेयं प्रतीतिः शब्दावगममूलत्वात् । शब्दोदयोऽपि शब्दादभिधानतः प्रतीयते । यथाभिधेयप्रतिपत्तितो विशेषस्तु व्यवधानादिकृतो न शब्दतां विहन्ति । यथावा पीस्थमुदकं हस्तेनाभिहतं प्रदेशान्तरमभिहन्ति तदपि हस्तसंयोगेनैवाभिहतं भवति न तु साक्षात् । शर्करारेचककर्मण्याद्यप्रयत्नकृता एवोत्प्लुत्योत्प्लुत्य पाताः । तादृशमेतद्वैकृते कर्मणि विशिष्टेति कर्तव्यतासंबन्धोऽयमेव विश्वजिता यजेतेत्युत्पत्तिर्नाधिकारशून्यास्तीति स्वर्गकाम इत्यधिकारावगतिः प्रतिपत्तांशसामर्थ्यगम्या । अन्यतो द्वैरूप्ये विधानस्य सर्वस्येति पदं सर्वस्य तात्पर्यमेवरूपं वेदमूलाः स्मृतय इति ज्ञापयितुम् । द्वितीये चैतद्दर्शयिष्यामः । ननु लिङादिप्रतिपाद्योऽर्थः कर्तव्यतारूपो विधिः । स च सर्वत्र प्रत्यक्षशब्दप्रतिपाद्य एव । तत्र किमुच्यते । द्विविधा हि वैदिको विधिरिति निर्वपेदितिकर्तव्यतावगम्यते । इतिकर्तव्यतार्थसामर्थ्यगम्या । उक्तेन प्रकारेण नैष दोषः । निर्वपेद्यजेतेति न केवलेधात्वर्थविषयत्वेऽवगते परिपूर्णा कर्तव्यता भवति । यावदंशान्तराण्यधिकारेति कर्तव्यताप्रयोगरूपाणि नावगतानि । एतैरंशैर्वैततरूपो विधिः प्रतीयते । अतोऽंशरूपाण्यपि विधिः शब्दाभिलप्यतया न विरुद्धान्येते देवाह अचिन्त्यस्येति । अप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षं ह्यनुभूयत इत्युच्यते । न चिन्त्यते न स्मर्यत इति । अप्रमेयस्य कल्प्यस्य प्रायशः स्मृतिवाक्यमूलस्य तद्धि प्रत्यक्षेण प्रमीयते । अतोऽप्रमेयस्येत्युच्यते । अथवाऽप्रमेयस्येत्यतया परिमातुमशक्यस्यातिमहत्त्वादनेकशाखाभेदभिन्नोभेदो न शक्यते सर्वैः प्रमातुम् । अतएवाचिन्त्यस्य यदतिबहु तद्गुर्ग्रहत्वादचिन्त्यमित्युच्यते । यथाच लोके वक्तारो भवन्ति । अन्येषां गतिश्चिन्तयितुमप्येतन्न युज्यत इति । मनः किल सर्वविषयम् । अयं चातिमहत्त्वात् तस्यापि न विषय इति पदद्वयेन बाह्यन्तःकरणविषयतया महत्त्वस्य । एतेनाचार्यः प्रोत्साह्यते त्वयैव केवलेनैव विधो वेद आगमितो नस्तस्य यः कार्यरूपस्तत्त्वार्थस्तवेत्ति जानीषे कार्यमनुष्ठेयमुच्यते । यत्र पुरुषोऽनुष्ठातृत्वेन विनियुज्यत इदं त्वया कर्तव्यमिदं त्वया न कर्तव्यमित्यग्निहोत्रादि कर्तव्यम् कलञ्जभक्षणादि न कर्तव्यम् । प्रतिषेधोऽप्यनुष्ठानमेव । यद्वा ह्यणवधस्याननु-

ज्ञानतदेव प्रतिषेधस्यानुष्ठानप्रवृत्तिश्चक्रिया निवृत्तिश्चक्रियेति । नहि परिस्पन्दमानसाधनसाध्यमेवांनुष्ठानमुच्यते किंतीहि प्राप्ते तद्रूपे तन्निवृत्तिरपि यथाहितसेवीचिरायुरिति । यःप्राप्ते काले भुङ्क्तेऽप्राप्ते न भुङ्क्ते । अभोजनमपि हितमेव । अथवाकार्यशब्दः प्रदर्शनार्थोविधेः प्रतिषेधस्यच । एतावान्वेदस्य तत्त्वरूपः पारमार्थिकोऽर्थोयस्तुइतिवृत्तसंवर्णनरूपः सोरोदीद्यदोदी-
तदुद्गस्य रुद्रत्वमिति । सन तत्त्वार्थोविध्यन्तरेणैकवाक्यत्वात्प्रशंसापरत्वेन स्वार्थनिष्ठत्वाभावात् । अस्ति ह्यत्र विध्यन्तरम् । तस्माद्बर्हिषि रजतं न देयमितिसोरोदीदित्यादीनिपुरास्यसंवत्सररूढहेरोदनंभवतीत्यन्तानि तदेकवाक्यतापन्नानि बर्हिषि रज-
तदाननिन्दया तत्प्रतिषेधस्तुवन्ति । तदुक्तंसाध्येऽर्थे वेदः प्रमाणं न सिद्धरूपे । अर्थवादानांहि सिद्धरूपोऽर्थोनाहि तदर्थस्य कर्तव्यताप्रतीयते । विध्युपदेशपरत्वंच प्रतीयते । यद्विच स्वार्थपराअपि स्युस्तदाविधिपरत्वंव्याह्रयेत । ततश्च प्रतीयमानै-
कवाक्यताबोधनेन च संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदोऽन्याय्यः । नच साध्यस्य सिद्धार्थपरत्वेनैकवाक्यता घटते । तथाहि । न किंचिद्वेदेनोपदिश्यते कर्तव्यम् । अतश्चाप्रमाणमेव वेदःस्यात् । विध्यर्थता चावगम्यमाना लिङादीनांत्यक्ता
स्यात् । तस्मात्कार्यरूपोवेदस्य तत्त्वार्थइतिमनुर्भगवानाह । जैर्मिनिनाप्युक्तम् कार्येऽर्थे वेदःप्रमाणम् । चोदनालक्षणोऽर्थो-
धर्मइति । अतश्चनिरवशेषपदार्थपरिज्ञानातिशययोगाद्धर्मप्रवचनसामर्थ्येसिद्धवदुपादायप्रभो इत्यामन्त्रणम् । हेप्रभो धर्मा-
भिधानशक्त त्वमनुब्रूहि धर्मानिति । एवमनया त्रिश्लोक्या धर्मानुपष्टुत्तरेण श्लोकेन प्रतिजज्ञे ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्वमेकइति । त्वयंभुवः प्रजापतेरभिधेयतया संबन्धिनोविधानस्य विधेर्वेदस्याचिन्त्यस्या-
तर्क्यार्थस्याप्रमेयस्य प्रमाणान्तरागोचरस्य कार्यतयानुष्ठेयतया यत्तत्त्वंतात्त्विकोर्भस्तद्वेदितात्वमेवास्येकइत्यर्थः ॥ ३ ॥

(३) कुडूकः । सकलधर्माभिधानयोग्यत्वेहेतुमाह त्वमेकइत्यादि हिशब्दोहेतौ । यस्मात्त्वमेकोऽद्वितीयः ।
अस्य सर्वस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य स्मृत्याद्यनुमेयस्य च विधानस्य विधीयन्तेऽनेनकर्माण्यग्निहोत्रादीनीति विधानंवेदस्तस्य
स्वयंभुवोऽपौरुषेयस्याचिन्त्यस्य बहुशाखाविभिन्नत्वादियत्तया परिच्छेत्तुमयोग्यस्य । अप्रमेयस्य मीमांसादिन्यायनिरपे-
क्षतयाऽनवगम्यमानप्रमेयस्य । कार्यमनुष्ठेयमग्निष्टोमादि तत्त्वंब्रह्म सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मेत्यादिवेदान्तवेद्यं तदेवार्थःप्रतिपा-
द्यभागस्तंवेत्तीति कार्यतत्त्वार्थवित् । मेधातिथिस्तु कर्ममीमांसावासनया वेदस्य कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थ स्तंवेत्तीतिकार्य-
तत्त्वार्थं विदिति व्याचष्टे तन् । वेदानांब्रह्मण्यपि प्रामाण्याभ्युपगमान्कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थः । धर्माधर्मव्यवस्थापन-
समर्थत्वात्प्रभोइति संबोधनम् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वमिति । अस्य प्रत्यक्षादिसिद्धस्य सर्वस्य स्मृत्याद्यनुमेयस्य विधीयतेकर्मनेनेति विधानंवेदः
तस्यविधानस्याग्निहोत्रादिकर्मकलापबोधकस्येति यावत् त्वयंभुवोऽपौरुषेयस्य ब्रह्मस्वयंभूरितिश्रुतेः । त्वयंभूरेषभगवान्वे-
दोगीतस्त्वयापुरा । शिवाद्याऋषिपर्यन्ताःस्मर्तारोऽस्यनकारकाइतिस्मृतेश्च । अचिन्त्यस्य अनेकशाखाभेदभिन्नत्वादियत्त-
यापरिच्छेत्तुमशक्यस्य । अप्रमेयस्य दुरधिगमार्थस्य अनेनार्थतोऽप्यचिन्त्यत्वमुक्तम् । कार्यतत्त्वार्थवित् कार्यधर्मः तदेववे-
दस्यतात्पर्यविषयत्वात्तत्त्वं तद्वेत्तीति । तथेतिमेधातिथिः । वस्तुतस्तुकार्यधर्मः तत्त्वार्थोब्रह्म तदुभयंवेदार्थस्तद्वित् अन्यथा-
ज्ञानकाण्डस्य अप्रामाण्यापत्तिः कृत्स्नवेदार्थाविदित्वापत्तेश्च प्रभोइत्युभयकथने सामर्थ्यमुक्तम् ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । विधीयतइति विधानम् । त्वयंभुवा भगवता विहितस्यअचिन्त्यस्य दुर्ज्ञानस्य । अप्रमेयस्यअपर्यन्त-
स्य । सर्वस्यप्राणिजातस्य । कार्यधर्मस्तस्यतत्त्वंपारमार्थ्यतस्यार्थःप्रयोजनमभ्युदयसिद्धिरूपंतत्त्वमेकोवेत्सि तेन भवानेव
प्रष्टव्योनान्यइति ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वमिति । एकःअद्वितीयः हिहेत्वर्थः । अस्य विधानस्य सर्वस्य चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य उद्भिदस्वेद-
जाण्डजजरायुजस्येत्यर्थः । कार्यतत्त्वार्थवित्वेत्तासि हे प्रभो मनो यःप्रभुःसर्वजानातीत्यर्थः । तथा स्वयंभुवोऽपौरुषस्य

कार्यतत्त्वार्थवित् । कीदृशस्य स्वयंभुवः अचिन्त्यस्य वाङ्मनसाभ्यामचिन्त्यप्रभावस्य । पुनः कीदृशस्य अप्रमेयस्य ॥ ३ ॥

सतैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजामहात्मभिः ॥ प्रत्युवाचार्य्यतान्सर्वान्महर्षीञ्छ्रूयतामिति ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । समनुरमितौजास्तैर्महर्षिभिर्महात्मभिः पृष्टस्तथा तान्प्रत्युवाच श्रूयतामिति । तथा तेन प्रागुक्तेन प्रकारेण । पृष्ठ्यमानवस्तुप्रश्रविधिश्च प्रकारवचने तथाशब्देऽन्तर्भूतः । तेनायमर्थस्तथापृष्टस्तान्धर्मान्पृष्टःप्रत्युवाच । अथवा तथेतिप्रकारमात्रमाचष्टेपृष्टइतिपूर्वश्लोकात्पृच्छ्यमानविशेषोबुद्धौ विपरिवर्ततएव । तेन यत्पृष्टस्तत्प्रत्युवाच श्रूयतामिति प्रश्रप्रतिवचनयोरेककर्मता सिद्धा भवति । तदाच तथाशब्दः श्लोकपूरणार्थः । आद्ये तु व्याख्याने तथाशब्दोप्राप्तैव प्रश्रप्रतिवचनयोरेककर्मता । सम्यक्शब्दः प्रतिवचनविशेषणं सम्यक्प्रत्युवाच । प्रसन्नेन मनसा न क्रोधादियोगेन । अमितौजाअक्षीणवाग्विभवोमितमनन्तमोजोवीर्यमभिधानसामर्थ्यमस्येति । महात्मतयामहर्षीणांधर्मशब्दत्वंमहर्षित्वंचाविरुद्धमित्याह महर्षीनिति । परार्थकारी सततंमहात्मेत्युच्यते । तेन यद्यपि स्वयंविद्वांसोऽधिगतयाथातथ्या अन्यथा महर्षित्वानुपपत्तेस्तथापि परार्थमपृच्छन् । मनुःप्रख्याततरप्रमाणभावः । एतेनयदुच्यते तल्लोकेनाद्रियते । प्रत्ययतोऽयंसमुपास्यतेऽतः शास्त्रावतारार्थमुपाध्यायीकुर्मः । अस्माभिश्चपृच्छ्यमानःप्रमाणतरीकरिष्यतेऽनेनेति । अतएवाच्यतान्सर्वानित्यर्चनमविरुद्धम् । अन्यथाशिष्यस्योपाध्यायात्कीदृश्येति । अर्चयतेराङ्पूर्वस्यल्यबन्तस्यरूपमार्च्येति । पाठान्तरमर्चयित्वा तानिति । अत्र यथोच्यते । यदिमनुनाऽयंग्रन्थःकृतः परोपदेशेन युक्तः सतैःपृष्टःप्रत्युवाचेत्यहंपृष्टःप्रत्यब्रवमितिन्याय्यम् । अथान्यतरएव ग्रन्थस्य कर्ता मानवव्यपदेशः कथमिति । तदाचाद्यप्रायेण ग्रन्थकाराः स्वमतंपरापदेशेन ब्रुवते । अत्राह अत्र परिहरन्तीत्येवमहंतैः पृष्टइति । योयः पूर्वतरःसप्तप्रमाणतरोलोकेनाभ्युपगम्यते । तत्प्रमाणंबादरायणस्येति । अथवा भृगुशोक्ता संहितेत्यमानवीतुस्मृतिरूपनिबद्धेति मानवव्यपदेशः । प्रत्युवाचतान्महर्षीन् किंतद्यदहंपृष्टस्ततःश्रूयतामिति ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सतैरिति । सम्यग्विनयाभ्युपेतंयथाभवति । अमितौजा अमितबलः । आर्च्यार्चयित्वा ॥ ४ ॥

(३) कुड्मकः । सतैःपृष्टस्तथा सम्यगित्यादि । समनुस्तैर्महर्षिभिस्तथा तेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रणतिभक्तिश्रद्धातिशयादिना पृष्टस्तान्सम्यग्यथातत्त्वंप्रत्युवाच श्रूयतामित्युपक्रम्य । अमितमपरिच्छेद्यमोजःसामर्थ्यज्ञानतत्त्वाभिधानादौ यस्य सतथा । अतएव सर्वज्ञसर्वशक्तितया महर्षीणामपि प्रश्रविषयः । महात्मभिर्महानुभावैः । आर्च्य पूजयित्वा आङ्पूर्वस्यार्चतेर्ल्यबन्तस्यरूपमिदम् । धर्मस्याभिधानमपि पूजनपुरःसरमेव कर्तव्यमित्यनेन फलितम् । ननु मनुप्रणीतत्वेऽस्य शास्त्रस्य सपृष्टःप्रत्युवाच इति न युक्तमहंपृष्टोब्रवीमीति युज्यते ऽन्यप्रणीतत्वे च कथंमानवीयसंहितेति । उच्यते प्रायेणाचार्याणामियंशैली यत्त्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्णयन्ति । अतएव कर्माण्यपि जैमिनिःफलार्थत्वादिति जैमिनेरेव सूत्रम् । अतएव तदुपर्यपि बादरायणःसंभवादिति बादरायणस्यैव शारीरकसूत्रम् । अथवा मनुपदिष्टधर्मास्तच्छिष्येण भृगुणा तदाज्ञयोपनिबद्धाः । अतएव वक्ष्यति एतद्वोऽयंभृगुःशास्त्रंआवयिष्यत्यशेषतइत्यतोयुज्यतएव सपृष्टःप्रत्युवाचइति । मनुपदिष्टधर्मोपनिबद्धत्वाच्च मानवीयसंहितेति व्यपदेशः ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । तैर्महर्षिभिःपृष्टःसमनुरमितौजा धर्मब्रह्मणोवेदने शक्त आर्च्य संपूज्य श्रूयतामित्याह ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । आर्च्य भवन्तएवसर्वधर्मज्ञा इतिवाचा संभाव्य । आत्मनः प्रवचनादरप्रकर्षार्थमुक्तं श्रूयतामिति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सइति तैर्महर्षिभिःसमनुःसम्यग्यथा स्यात्तथा पृष्टःसंस्तान् सर्वान्महर्षीन्प्रति श्रूयतामित्यभ्यर्च्य संपूज्योवाच । कीदृशःमनुःअमितौजाःअमितंओजःप्रभावोयस्यसः ॥ ४ ॥

आसीदिदंतमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंप्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । कास्ताऽऽक निपतिताःशास्त्रोक्तनिपतितान् धर्मान्पृष्टस्तानेव वक्तव्यतया प्रतिज्ञाय जगतोव्या-
कृतावस्थावर्णनमप्रकृतमपुरुषार्थं च । सोऽयंसत्योजनप्रवादः आभानपृष्ट कोविदारानाचष्टइति । नचास्मिन्वस्तुनि प्रमाणन-
चप्रयोजनमित्यतः सर्वेवायमध्यायो नाध्येतव्यः । उच्यते । शास्त्रस्यमहाप्रयोजनत्वमनेनसर्वेण प्रतिपाद्यते । ब्रह्माद्याः
स्थावरपर्यन्ताः संसारगतयोधर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते । तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुनेति । वक्ष्यतिच । एता-
दृष्टातु जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा । धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनइति॥ ततश्च निरतिशयैश्वर्यहेतुर्धर्मस्तद्विपरी-
तश्चाधर्मस्तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदंशास्त्रमहाप्रयोजनमध्येतव्यमित्यध्यायतात्पर्यम् । सूत्रंत्वत्र मन्त्रार्थवादाः सामान्यतोदष्टं च ।
तथाचमन्त्रः । तमआसीत्तमसा गूळहमग्रेप्रकैतं सलिलं सर्वमादृतुच्छेनाभ्वपिहितंयदासीत्तमसस्तन्महिनाजायतैकम् । चन्द्रार्का
इत्यादिषु बाह्याध्यात्मिकेषु महाप्रलये प्रकाशेकेषु नष्टेषु तमएवकेवलमासीत् । तदपि तमः स्थूलरूपतमसा रूढं सर्वतम् । न
हि तदानींकश्चिदपि ज्ञाताऽस्ति । अतोज्ञातुरभावान्न कस्यचित्तुज्ञानमस्तीति तमसागूढमुच्यते । अग्रे भूतसृष्टेरवा-
कूषकेतमज्ञातंसर्वं आः आसीदिदंसलिलंसरणधर्मकम् । क्रियावद्यार्त्तिकचिच्छेष्टवत्तत्सर्वं निश्चेष्टमासीत् । तुच्छेन सूक्ष्मेणा
भूस्थूलमपिहितंप्रकृत्यात्मनि विशेषरूपंलीनमित्यर्थः । एतावता ऽध्याकृतावस्था जगतोद्योतिता । चतुर्थेन पादेना-
द्या सूक्ष्मवस्थोच्यते । तमसस्तन्महिना महत्त्वेननैकंयदासीत्तदजायत विशेषात्मनाऽभिव्यज्यतेस्म । कर्मवशात्पुनः
प्रादुर्बभूवेत्यर्थः । अथवा तस्यामस्थायांतमःकर्मणा महत्त्वेनहिरण्यगर्भआत्मनाऽजायत प्रादुरासीत् । यथावक्ष्यति ततः-
त्वयंभूरिति । सामान्यतोदष्टेन महाप्रलयेऽपि संभाव्यते । यस्य ह्येकदेशे नाशोदृष्टस्तस्य सर्वस्यापि नाशोदृश्यते । यथा
शालापि कचिद्दहमाना दष्टा कदाचित्सर्वोग्रामोदहते । ये च कर्तृपूर्वाभावास्ते सर्वे विनश्वरा गृहप्रासादादयःकर्तृपूर्वचेदं-
जगत्सरित्समुद्रशैलाद्यात्मकम् । अतोऽगृहादिवन्नंद्यतीति संभाव्यते । कर्तृपूर्वतै व न सिद्धेतिचेत्तन्निवेशविशेषवत्त्वादिना
गृहादिवत्सापि साध्यतइत्यादि सामान्यतोदष्टम् । नच प्रमाणसिद्धौ तद्रूपेण वा प्रयतामहे ऽनिदंपरत्वाच्छास्त्रस्य ।
एतद्वियावन्न क्रियार्यनिरूपितं तावन्न सम्यगवधार्यते । तथा निरूपणे च तर्कशास्त्रता स्यान्नधर्मशास्त्रता ग्रन्थ-
विस्तरश्च प्रसज्यते । प्रक्रियाबहुलं चेदंसर्वमुपन्यसिष्यते । क्वचित्पौराणी प्रक्रिया क्वचित्सांख्यानम् । नतया ज्ञातयाऽ-
ज्ञातया वा कश्चिद्धर्माधर्मयोर्विशेषइतिनिपुणतया न निरूप्यते । अर्थिताचेत्ततएवान्वेष्या पदार्थयोजना । व्याख्यानमात्रं-
त्वध्यायस्योपदिश्यते तदेवकरिष्यामः । तात्पर्यमुपदर्शितमेव । आसीदिदंजगत्तमोभूतं तमइव । भूतशब्दोऽनेकार्थोऽप्युप-
मायांप्रयुक्तोयथा यत्तद्भिन्नेष्वभिन्नंछिन्नेष्वच्छिन्नंसामान्यभूतंसशब्दइतिसामान्यभूतइति सामान्यमिवेत्यर्थः । किंतमसा
जगतः सादृश्यमतआह । अप्रज्ञातंविशेषाणांस्वभावानांविकाराणांप्रकृतावुपलयनादतः प्रत्यक्षेणाज्ञातम् । अनुमानात्तर्हि
ज्ञायेत । तदपिचालक्षणम् । लक्षणंलिङ्गंचिन्हंतदपि तस्यामवस्थायां प्रलीनमेव सर्वविकाराणांविशेषात्मना विनष्टत्वात् ।
अप्रतर्क्ययद्रूपमासीत्कर्तृयितुमपि न तद्रूपतया शक्यम् । तर्कप्रकारमनुमानंनिषेधति । नसामान्यतोदष्टमनुमानमस्ति ।
तद्रूपकावेदकं विशेषतोदष्टमतश्चाविज्ञेयम् । नैवतर्ह्यसीदसदेवाजायतेति प्राप्तमेतन्निषेधति प्रसुप्तमिव सर्वतः । नासतः-
सतउत्पत्तिः । उक्तंच सदेव सोम्येदमग्रआसीत् कथमसतःसजायेतेत्याद्युपनिषत्सु । अतंश्च विज्ञेयमवच्छेदविषयैः
प्रमाणैरागमात्तादृशादेव गम्यते । प्रसुप्तमिव जाग्रत्त्वभवत्तांपरित्यज्य संप्रसादावस्था सुषुप्तिर्दृष्टान्तत्वेनोपात्ता यथायमात्मा-
सुषुप्तावस्थायांनिःसंबोधक्लेशप्रध्वस्ताशेषविकल्पआस्ते नचनास्तीतिशक्यते वक्तुं प्रबुद्धस्य सुखमस्वाप्समितिप्रत्य

भिज्ञानदर्शनात् । एवंजगदागमात्सिद्धार्थरूपादाभासानुमानेभ्यश्चतार्किकाणामवसीयते । आसीदिति । वर्तमानातुसावस्थान-
कस्यविज्ञेयेत्यतउक्तमविज्ञेयंसर्वतोऽनैकदेशप्रलयइत्यर्थः ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्रच वर्णक्रमेण धर्मकथनस्याकाङ्क्षितत्वात् सर्वदेवसंभवतत्त्वोक्तिज्ञानाद्ब्राह्मणादिवर्णा-
नांपूर्वपूर्वश्रेष्ठ्यप्रतिपादनस्येष्टत्वेन मुखादिविशिष्टस्थानोत्पादनेन च तेषांश्रेष्ठत्वात् तदभिधानार्थशास्त्रप्रणायकब्रह्मोत्पत्ति-
प्रकारंच कथयितुंस्वस्यनिष्पत्तिजननद्वारा तत्पूर्वावस्थांतावदाह आसीदिदमिति । ततःशब्देन गुणैकदेशवाचिना तत्समु-
दायभूता प्रकृतिरुक्ता । जगतश्चोत्पत्तिसंभूदात्मकत्वेन तस्य सुप्रतिपादत्वात् । अप्रज्ञातंप्रत्यक्षागम्यम् । अलक्षणमलिङ्गम् ।
अप्रतर्क्यमतर्कविषयम् । अविज्ञेयंशब्दादिहीनतयाविशेषतोज्ञातुमशक्यम् । अधुनापि शब्दतःप्रतीयमानं यथाप्रतीयते तदाह
प्रसुममिवेति । वासनाकर्मशेषाणां पुरुषाणामवस्थानात्तत्त्वस्वरूपसाम्यम् । सर्वतःसर्वैःप्रकारैः । अतएवोक्तमिवेति ॥ ५ ॥

(३) कुडूकः । श्रूयतामित्युपक्षिप्तमर्थमाह आसीदिदमिति । ननु मुनीनांधर्मविषयप्रश्ने तत्रैवोत्तरंदातुमुचितं त-
त्कोयमप्रस्तुतः प्रलयदशायां कारणलीनस्य जगतःसृष्टिप्रकरणावधारः । अत्र मेधातिथिः समादधे । शास्त्रस्य महाप्रयो-
जनत्वमनेन सर्वेणप्रतिपाद्यते । ब्रह्माद्याःस्थावरपर्यन्ताःसंसारगतयोधर्माधर्मनिमित्ताअत्र प्रतिपाद्यन्ते तमसा बहुरूपेण वे-
ष्टिताःकर्महेतुनेति । वक्ष्यति च । एतादृशस्य जीवस्य गतीःस्वेनैव चेतसा । धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदामनइति
ततश्च निरतिशयैश्वर्यहेतुर्धर्मस्तद्विपरीतश्चाधर्मस्तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदंशास्त्रमहाप्रयोजनमध्येतद्यमित्याद्यध्यायतात्पर्यमित्य-
न्तेन गोविन्दराजस्यापीदमेव समाधानम् । नैतन्मनोहरम् धर्मत्वरूपप्रश्ने यद्धर्मस्य फलकीर्तनंतदप्यप्रस्तुतम् । धर्मोक्तिमा-
त्राद्धि शास्त्रमर्थवत् । किंच कर्मणांफलनिर्वृत्तिंशंसेत्युक्ते महर्षिभिर्द्वादशे वक्ष्यमाणा सा वक्तुमादौ न युज्यते । इदंतु वदामः
मुनीनांधर्मविषये प्रश्ने जगत्कारणतया ब्रह्मप्रतिपादनंधर्मकथनमेवेति नाप्रस्तुताभिधानम् । आत्मज्ञानस्यापि धर्मरूप-
त्वान्मुनैव धृतिःक्षमादमोऽस्तेयंशौचमिन्द्रियनिग्रहः धीर्विद्या सत्यमक्रोधोदशकंधर्मलक्षणमिति दशविधधर्माभिधा-
ने विद्याशब्दवाच्यमात्मज्ञानंधर्मत्वेनोक्तम् । महाभारतेऽपि आत्मज्ञानंतितिक्षा च धर्मःसाधारणोऽनृपेत्यात्मज्ञानंधर्म-
त्वेनोक्तम् । याज्ञवल्क्येन तु परमधर्मत्वेन यदाह इज्याचारदमार्हसादानंस्वाध्यायकर्म च । अयंतु परमोधर्मोऽयद्योगे-
नात्मदर्शनमिति । जगत्कारणत्वंच ब्रह्मलक्षणमतएव ब्रह्ममीमांसायांअथातोब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रानन्तरंब्रह्मलक्षणक-
थनाय जन्माद्यस्य यतइति द्वितीयसूत्रंभगवान्बादरायणःप्रणिनाय अस्य जगतोयतोजन्मादिसृष्टिस्थितिप्रलयमितिसूत्रा-
र्थः । तथा च श्रुतिः । यतोवाइमानि भूतानि जायन्ते येनजातानिजीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिःसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व ।
तद्वल्लेतिप्राधान्येन जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तोपादानब्रह्मप्रतिपादनमआत्मज्ञानरूपपरमधर्मावगमाय प्रथमाध्यायंकृत्वा
संस्कारादिरूपंधर्मतदङ्गतया द्वितीयाध्यायादिक्रमेण वक्ष्यतीति न कश्चिद्विरोधः । किंच प्रश्नोत्तरवाक्यानामेव स्वरसादयं-
मदुक्तोऽर्थोलभ्यते । तथाहि धर्मे पृष्टे मनुर्ब्रह्म जगतःकारणंब्रुवन् । आत्मज्ञानंपरंधर्मवित्तेति व्यक्तमुक्तवान् ॥ प्राधा-
न्यात्प्रथमाध्याये साधु तस्यैव कीर्तनम् । धर्मोऽन्यस्तु तदङ्गत्वाद्युक्तोवक्तुमनन्तरम् ॥ इदमित्यध्यक्षेण सर्वस्यप्रतिभा-
समानत्वात् जगन्निर्दिश्यते । इदंजगत्तमोभूतंतमसि स्थितंलीनमासीत्तमःशब्देन गुणवृत्त्या प्रकृतिर्निर्दिश्यते । तमइवतमः
यथा तमसि लीनाःपदार्थाअध्यक्षेण न प्रकाश्यन्त एवंप्रकृतिलीनाअपि भावानावगम्यन्तइति गुणयोगः । प्रलयकाले
सूक्ष्मरूपतया प्रकृतौलीनमासीदित्यर्थः । तथाच श्रुतिः । तमआसीत्तमसा गूळहमग्रइति । प्रकृतिरपि ब्रह्मात्मनाऽव्या-
कृतासीत् । अतएवाप्रज्ञातमप्रत्यक्षंसकलप्रमाणश्रेष्ठतया प्रत्यक्षगोचरःप्रज्ञातइत्युच्यते तन्न भवतीत्यप्रज्ञातम् अलक्षणमन-

नुमेयं लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं लिङ्गं तदस्य नास्तीति अलक्षणम् अप्रतर्क्यतर्कयितुमशक्यमदानीं वाचकस्थूलशब्दाभावात् च्छब्दतोऽप्यविज्ञेयम् । एतदेव च प्रमाणत्रयंसतर्कद्वादशाध्याये मनुनाभ्युपगतमनुएवाविज्ञेयमित्यर्थापत्त्याद्यगोचरमिति धरणी-धरस्यापि व्याख्यानम् । न च नासीदेवेति वाच्यं तदानीं श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रूयते तद्देदंतर्ह्यव्याकृतमासीच्छान्दोग्योपनिषच्च सदेव सौम्येदमग्र आसीदिदं जगत्सदेवासीद्ब्रह्मात्मना आसीदित्यर्थः । सच्छब्दो ब्रह्मवाचकः अतएव प्रसुममिव सर्वतः । प्रथमार्थे तसिः स्वकार्याक्षममित्यर्थः ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मोपयोगिचातुर्वर्ण्यस्योत्पत्तिक्रमेणैव प्राधान्याप्राधान्यं मुखतो वक्तुं ब्रह्मज्ञानाय सृष्टेराविद्यकत्वं प्रकटयच्छ्रोतव्यमाह आसीदित्यादि यावत्समामि । इदमिदानीं प्रमाणषट्कजधीयोग्यं जगत्सृष्टेः पूर्वतमोभूतं तमः प्रधाना विद्यातदवच्छिन्नं ब्रह्म तद्भूतं तत्प्राप्तं तत्तादात्म्यगतं न तु तद्यतिरेकेणोपलब्धमासीदितियावत् । तेन शून्यमतं निरात्ममतं च निरस्तमतो ब्रह्ममात्रपरिणतिरिति भास्करमतं परमाणुपादानमतं च निरस्तं स्वात्ममतः स्वीकृतेः । तथा च श्रुतयः सदेवसौम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेदमग्र आसीत् तद्देदंतर्ह्यव्याकृतमासीत् नासदासीन्नोसदासीत्तम आसीत् नैवेह किंचनाग्र आसीत् मृत्युर्नैवेदमावृतमासीदित्यनेनात्र ब्रह्मैवोपक्रान्तं संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिमिति । मध्येऽपि तदेव पराष्टं ब्रह्माते च एवंयः सर्वभूतेषु पश्यन्नात्मानमात्मना । स सर्वसमतामेत्यब्रह्माभ्येति परंपदमिति ॥ अत्र चाप्रज्ञातमिति कीर्तनादपूर्वता ऽऽद्यन्तमध्ये कथनादभ्यासः परमां गतिमिति फलमिति त्रितयं दर्शितम् । तथा आत्मैवेदेवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् आत्मा हि ज्ञानयत्येषां कर्मयौगं शरीरिणामित्यर्थवादोपपत्ती दर्शिते तस्मादुपक्रमादिषड्विधलिङ्गोपेतं ब्रह्मैवात्र विवक्षितम् । तथा च उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती चलिङ्गतात्पर्यनिर्णयइतितच्छेषता धर्मस्य । तथा च श्रुतिः तमेव वेदानुवचने न ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादि । तथा धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतिः । स्मृतिरपि ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यादिका । तदर्थं धर्मोपदेशोऽत्रैव सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेत यथाशास्त्रं निषेविताः । यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमंपदमिति । सर्वेऽत्रोक्ता धर्मधीद्वारेणैति शेषोऽन्यथा न तत्र दक्षिणायन्ति नाविद्वांसोऽतपस्विन इति श्रुतेर्बाधः । तथा तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनायेति च । अनेन धीकर्मणोः कार्यकारणपरत्वप्रतीतैस्तयोः समविषमसमुच्चयोऽपि निरस्तः । तथात्रैव । सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्यते । दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यत इति । तस्माद्ब्रह्मधीशेषता धर्मस्य । धर्मस्तु देहादिसृष्टिं विना नेतीयं सृष्टिद्वारिकासंगतिः शास्त्रस्येति । अप्रज्ञातमनुपलब्धं प्रत्यक्षेण तेन चार्वाकमतं निरस्तम् । अलक्षणं लक्षणमनुमानंतदगम्यं तेन साङ्ख्यमतं निरस्तं तेषां प्रकृतेर्नित्यानुमेयत्वात् । अप्रतर्क्यतर्कविद्यं तेन नैयायिकमतं निरस्तम् । अविज्ञेयं तदानीमागतं तेन मीमांसकमतं निरस्तम् । तर्ह्यसन्नेत्याह प्रसुममिव सर्वतः सर्वेषां सुप्तिरिव तत्र यथात्मभावं गतस्य विश्वस्य तस्मादेवोत्पत्तिस्तथाह । यथा अग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः प्रभवन्ति सरूपा एव मेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति जायन्ते तथान्यत्रापि मृत्युर्नैवेदमावृतमासीद् कथमसतः सज्जायेत नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत् इत्यादि श्रुतिस्मृति शतेनावगतसत्तत्त्वस्य नासत्त्वम् ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । तत्र सर्वतत्त्वेन सृष्टेः प्रथमं वक्तुमुचितत्वात्ताविवक्षुस्ततः पूर्वस्यां प्रलयावस्थायां जगदवस्थानं तावदाह आसीदिति । सर्वतः सर्वमिदं कार्यजातम् तमोमूलप्रकृतिः तत्तद्भूतकार्यावस्थां विहाय कारणतामधिगतम् । अलक्षणं लक्षणमाकारो धर्मः गन्धरसादिधर्मरहितमितियावत् । अनेन प्रत्यक्षाविषयत्वमुक्तम् । अप्रतर्क्यमित्यनुमानाविषयत्वमुक्तम् । अविज्ञेयमित्यागमाविषयत्वमुक्तम् । एवं प्रमाणत्रयाऽगोचरत्वात् प्रज्ञातमुपरतक्रियत्वात् प्रसुममिवासीत् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसीदिति । मनुर्वाच इदं विश्वं पूर्वतमोभूतमासीत् । कीदृशं विश्वं नै प्रज्ञातं कैश्चित् न प्रकर्षेण ज्ञातं

नलक्षणपूर्वापरं वायस्य तदलक्षणम् पुनः कीदृशं विश्वं अप्रतर्क्यतर्कागोचरं तथाऽविज्ञेयं किमिव सर्वतः प्रसुप्तमिव ॥ ५ ॥

ततः स्वयं भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ॥ महाभूतादिवृत्तौ जाः प्रादुरासीत्तमो नुदः ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्यामहारात्र्या अनन्तरं स्वयं भवतीति स्वयंभूः स्वेच्छया कृतशरीरपरिग्रहो न संसार्यात्मवत्कर्म परतन्त्रशरीरग्रहणमस्य । अव्यक्तो ध्यानयोगाभ्यासभावनावर्जितानामप्रकाशः अथवा अव्यक्तमिदमित्येवं पठितव्यम् । इदमव्यक्तावस्थं व्यञ्जयन् स्थूलरूपैर्विकारैः प्रकाशमानयन् । यदिच्छया पुनर्जगत्प्रादुर्भवति प्रादुरासीत् । प्रादुः शब्दः प्राकाश्ये । तमो नुदः तमो महाप्रलयावस्था तां नुदति विनाशयति पुनर्जगत्सृजत्यतस्तमो नुदः । महाभूतानि पृथिव्यादीनि । आदिग्रहणात्तद्गुणाः शब्दादयोगृह्यन्ते तेषु वृत्तप्राप्तमोजोवीर्यसृष्टिसामर्थ्यस्य । स एव मुक्तः स्वयमसमर्थानि महाभूतानि जगन्निर्वर्तयितुं यदा तन्तु तेन तत्र शक्तिराधीयते तदा वृत्ताद्यात्मना विक्रियन्ते । ननु प्रकृतिशक्त्यवस्थानि प्रकृतिरूपापन्नानि महाभूतानि जगत्सर्गादौ महाभूतशब्देनाभिप्रेतानि । पाठान्तरं महाभूतानुवृत्तौ जाइति । अनुवृत्तमनुगतमिति प्रागुक्तएवार्थः ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत इति । स्वयंभूर्भगवान् जगज्जननोचितवीर्यवानव्यक्तः प्रत्यक्षागम्यः परमात्मा व्यञ्जयन्निदं महाभूतेन्द्रियप्रकृतिव्यक्तं कुर्वन्नेव प्रादुरासीद्यत्कोऽभवत् । जगतस्तदुपादेयस्य व्यक्तिरेव तद्यत्किर्नान्येत्यर्थः । महाभूतानामादौ सृष्टेरथे वृत्तौ जाः प्रवृत्तबलः सृष्टौ तमो नुदो मोहापनोदकः सृष्टौ प्रलयकालिकतमोऽभिभवेन रजसः प्राबल्यात् ॥ ६ ॥

(३) कुड्डुकः । अथ किमभूदित्याह ततः स्वयंभूर्भगवानित्यादि । ततः प्रलयावसानानन्तरं स्वयंभूः परमात्मा स्वयं भवति स्वेच्छया शरीरपरिग्रहं करोति न त्वितरजीववत्कर्मयत्तदेहः । तथा च श्रुतिः । स एकधा भवति द्विधा भवति । भगवानैश्वर्यादिसंपन्नः । अव्यक्तो वाह्यकरणागोचरो योगाभ्यासावसेय इति यावत् । इदं महाभूतादि आकाशादीनि महाभूतान्यादिग्रहणान्महादीनि च व्यञ्जयन् अव्यक्तावस्थं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन् । वृत्तौ जावृत्तमप्रतिहतमुच्यतेऽतएव वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमइत्यत्र वृत्तिरप्रतिघातइति व्याख्यातं जयादित्येन । वृत्तमप्रतिहतमोजः सृष्टिसामर्थ्यस्य स तथा । तमो नुदः प्रकृतिप्रेरकः । तदुक्तं भगवद्गीतायाम् मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमिति ॥ प्रादुरासीत्प्रकाशितो बभूव । तमो नुदः प्रलयावस्थाध्वंसकइति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंकारणात्मना लयमुक्त्वा सृष्टिमाह तत इति । ततः प्रलयानन्तरं स्वयंभूः स्वभवनेऽन्यानपेक्षोऽनादिरित्युक्तम् । तस्य सृष्टिसामर्थ्यद्योतयति भगवानिति । उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च सवाच्यो भगवानित्युक्तेः । अव्यक्तः उपनिषच्छब्दातिरिक्तप्रमाणागम्यः । तथा च श्रुतिः । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति व्यञ्जयन् वटकणिकायां स्थितं वटवृक्षं वटकणिकेव इदं । तदा तमोभूतमविद्याद्वाराऽऽत्मन्यन्तर्लीनं व्यञ्जयन् व्यक्तामापादयन् प्रादुरासीत् कार्योन्मुखोऽभूदित्यन्वयः । तथा च श्रुतिः तदात्मानं स्वयमकुरुतेति । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतइति । कथंभूतः महाभूतादिवृत्तौ जाः महाभूतादिर्महाभूतस्यादिरहङ्कारतत्त्वं तत्र वृत्तसृष्टिकारणसामर्थ्यलक्षणमोजोयस्य सः । तमो नुदः तमोऽभिभवरूपः सत्त्ववृत्तिरीक्षणं कुर्वाणः । तथा च श्रुतिः तदैक्षत ब्रह्मस्यां प्रजायेयेति । एतदेवेक्षणं महत्तत्त्वं बुद्धिर्महानित्युक्तेः ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । विस्तरेण जगत्सृष्टिवक्ष्यन् सृष्टारं सृज्योपादानं सृज्यं च संक्षिप्य तावदाह तत इति । ततः प्रलयावसाने । स्वयमेव सर्वदा भवतीति स्वयंभूः । भगवाञ्ज्ञानबलैश्वर्यशक्तितेजोरूपः । अव्यक्तो दुर्विज्ञानः । विशेषणत्रयेण परस्य पुंसो नि

त्यत्वंस्वरूपमहिमा चोच्यते । तमोनुदःप्रकृतेः प्रेरकः परिणमयिता । महाभूतादिवृत्तौजास्तद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः । तेषु महाभूतादिषु चतुर्विंशतितत्त्वेषु प्रवृत्तवीर्यः । अनयोर्विशेषणयोश्चायमर्थः । चतुर्विंशतितत्त्वानि तदनुप्रविष्टं च भगवद्दीर्घजगद्गुपादानमिति । इदंकार्यजातं व्यञ्जयन्नाविष्कुर्वन्प्रादुरासीत् । प्रादुर्भावश्चात्र तत्त्वानुप्रविष्टस्य भगवतः शरीरवत्त्वेन व्यक्तीभावः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत इति । ततस्तस्मात्कारणादव्यक्तो भगवानिदं विश्वं व्यञ्जयन् प्रादुरासीद्यतः स्वयंभूः । कीदृशः तमोनुदः प्रकाशकर्ता । पुनः कीदृशः महाभूतादिर्महदादीनि भूतानि तेषामादिः । पुनः कीदृशः वृत्तौजामहदादीनां भूतानामादौ प्रधाने वृत्तौजावृत्तबलः ॥ ६ ॥

योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ॥ सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भूतौ ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । योसाविति सर्वनामभ्यां सामान्यतः प्रसिद्धमिव परब्रह्मोद्दिशति । योऽसौ वेदान्तेष्वन्यासु चाभ्यात्मविद्यात्वितिहासपुराणेषु च प्रसिद्धो वक्ष्यमाणैर्धर्मैः स एष प्रादुरासीदित्यत्रोक्तः स्वयमुद्भवावुद्भूतः शरीरग्रहणं कृतवान् । भातिरनेकार्थत्वादुद्भवे वर्तते । अथवा दीर्घार्थ एव स्वयंप्रकाश आसीन्नादित्याद्यालोकापेक्षः । इन्द्रियाणामत्ययोऽतीन्द्रियम् । अव्ययीभावः । अतीन्द्रियग्राह्यः सुप्सुपेति समासः । इन्द्रियाण्यतिक्रम्य गृह्यते न कदाचिदिन्द्रियस्य गोचरः । अन्यदेव तद्योगजज्ञानयेन गृह्यते । अथवेन्द्रियाण्यतिक्रान्तमतीन्द्रियं मन उच्यते । परोक्षत्वादिन्द्रियाणामविषयः । तथा च वैशेषिकायुगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्भनसोलिङ्गमित्यानुमानिकत्वं मनसः प्रतिपन्नास्तेन गृह्यते । तथा च भगवान्च्यासः । नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न तु शिष्टैरपीन्द्रियैः । मनसा तु प्रयत्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शभिरिति ॥ प्रसन्नेन रागादिदोषैरकलुषितेन तदुपासनापरत्वेन लब्धसूक्ष्मदर्शनशक्तिभिः । सूक्ष्मइव सूक्ष्मोऽणुर्न ह्यसावणुस्थूलादिविकल्पानामाश्रयः । सर्वविकल्पातीतो ह्यसौ । उक्तं च । यः सर्वपरिकल्पानामभ्यासेऽप्यनवस्थितः । तर्कागमानुमानेन बहुधा परिकल्पितः । व्यतीतो भेदसंसर्गाद्भावाभावौ क्रमाक्रमौ । सत्यानृते च विश्वात्मा सविवेकात्मकाशतइति । सूक्ष्मत्वादव्यक्तः सनातनो व्यक्तत्वाभावेन कानादिनिधनेनैश्वर्येण युक्तो येषामपि कर्मप्राप्यं ह्यैरण्यगर्भपदं तन्मतेपि सनातनत्वं त्यप्यादिमत्वेऽन्तत्वाभावात् । न हि सर्गादिफलभोक्तृत्वावस्था कदाचिदपैति । सर्वाणि भूतानि मया सृष्टव्यानीत्येवंभावितचित्तोभूतात्मैवं संपन्नः सर्वभूतमय इत्युच्यते । यथामृन्मयो घटो मृद्विकारत्वान्मृद्विरारब्धशरीर एवं यः कश्चित्किंचिदत्यन्तं भावयति स तन्मय इत्युपचारादुच्यते । यथास्त्रीमयो यं पुरुषः ऋद्धमयो यजुर्मय इति । अथवाऽद्वैतदर्शनेनैव चेतनाचेतनानि भूतानि पृथक्चे न सन्ति तस्यैवायं विवर्तः । अतो विवर्तानां भूतमयत्वात्तैश्च तस्याभेदाद्युक्तमेव तन्मयत्वम् । कथं पुनरेकस्य नानारूपविवर्तितोपपत्तिरेकत्वाद्विरोधिनी । उच्यते । एवमाहुर्विवर्तवादिनो यथा समुद्राद्वायुनाभिहिता ऊर्मयः समुत्तिष्ठन्ति ते च न ततोऽभिपद्यन्ते नापिलिप्यन्ते सर्वथाभेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्या एवमयं ब्रह्मणो विश्वविवर्तः । अपिशब्दश्चात्र द्रष्टव्यः । स्वरूपे स्थितोऽग्राह्यो विवर्तावस्थायामिन्द्रियग्राह्यः । एवं सूक्ष्मः । अपिशब्दात् स्थूलावस्थायां स्थूलः । अव्यक्तो व्यक्तश्च शाश्वतोऽशाश्वतश्च । भूतमयस्तद्रूपरहितश्च । विवर्तावस्थाभेदेनैव व्याख्येयम् । अचिन्त्यः आश्चर्यरूपः सर्वविलक्षणया शक्त्या योगात् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । योऽसाविति । योऽसौ परमात्मा अतीन्द्रियोऽप्रत्यक्षः अग्राह्योऽधार्यः सूक्ष्मो मनसोऽप्यगो-

१ यग्राह्यः = योऽग्राह्यः (सर्वज्ञानारायणमते)

X सएव = सएष (ख, ग, घ, च, अ, ज झ, ड,)

चरः अव्यक्तोव्यक्तकशून्यः सनातनोनित्यः सर्वभूतमयः सर्वप्राणिनां तदुपादानवत्त्वात् अचिन्त्यस्तर्कागम्यः सएवपरमा-
त्मैषजगद्रूपेण स्वयमुद्भवाविर्भूतइति । एवंविश्वस्योपादानप्रकृतिशक्तियुक्तः परमात्मैवेति दर्शितम् ॥ ७ ॥

(३) कुट्टकः । योऽसाविति । योऽसाविति सर्वनामद्वयेन सकललोकवेदपुराणेतिहासादिप्रसिद्धं परमात्मानं नि-
र्दिशति । अतीन्द्रियग्राह्यइन्द्रियमतीत्य वर्ततइत्यतीन्द्रियमनस्तद्ग्राह्यइत्यर्थः । यदाहव्यासः । नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न
च शिष्टैरपीन्द्रियैः । मनसा तु प्रयत्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिनः ॥ सूक्ष्मो बहिरिन्द्रियागोचरः । अव्यक्तो व्यक्तिरवयवस्तद्रहितः ।
सनातनोनित्यः । सर्वभूतमयः सर्वभूतात्मा अतएवाचिन्त्यः इत्यतया परिच्छेत्तुमशक्यः । सएव स्वयमुद्भौ महदादिकार्यरूप-
तया प्रादुर्बभूव उत्पूर्वोभातिः प्रादुर्भावेवर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच योसाविति । अतीन्द्रियश्चासौ ग्राह्यश्चेति न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेति श्रुतेः । चक्षुरा-
द्यविषयत्वेपि शब्दजन्यलक्षणावृत्तिविषयतया ग्राह्यः सूक्ष्मोनिरवयवोऽतएवाव्यक्तः सनातनोनित्यः सर्वभूतमयः सर्व-
भूतानामभिन्ननिमित्तोपादानत्वात् । तथाच जन्माद्यस्य यतइति ब्रह्मलक्षणसूत्रे यतोवाइमानि भूतानि जायन्ते येन
जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति । अभिन्ननिमित्तोपादानब्रह्मलक्षणार्थश्रुतिरुदाहृता
कार्यस्याविद्यकतया कल्प्यत्वात्कारणतयाऽचिन्त्योऽपि विचारासहोऽप्यात्मा पञ्चभूतकारणतांगतइत्याह स्वयंउद्भवा-
विति । प्रादुरासीदित्यस्यानुवादमात्रम् ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । सृष्टौ भगवान्स्वयमेव प्रवर्तते नान्यनियोगेनेत्याह योऽसाविति । संपन्नयोगसंस्कारमनोऽती-
न्द्रियंतेमग्राह्यः । अतीन्द्रियग्राह्यइत्ययमेव साधुः पाठः । सूक्ष्मः अणुरेणीयान् । अव्यक्तः दर्शनागोचरः । सनातनः अनादि-
निधनः । योऽसावेवंलोकशास्त्रप्रसिद्धः सएवपरमः पुमान्सर्वभूतमयः प्रपञ्चरूपः स्वयं न कस्यचिन्नियोगेन नापिकर्मवशे
नोद्भौव्यक्तोबभूव । एतदुक्तंभवत्यतीन्द्रियग्राह्यत्वादिगुणयुक्तोऽपि सदसद्विपरीतेन जगदाकारेण स्फुरन्स्वेच्छयाविहर-
तीति । नन्वतीन्द्रियग्राह्यत्वादिकल्याणगुणयुक्तस्य तत्प्रतिभटपञ्चरूपधारणं किमर्थमिति चोदनायामचिन्त्यइत्युक्तम् ।
अचिन्त्यः दुर्विज्ञानोदुर्निरूपाहीश्वरप्रवृत्तिः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यइति । सएवेश्वरः स्वयमुद्भौ स्वयमुत्पन्नः । योऽसावतीन्द्रियोमनोग्राह्यइन्द्रियाण्यतिक्रम्य
वर्तते सः । पुनः कीदृशः मनोवाक्कायकर्मभिरग्राह्यः सूक्ष्मः । पुनः कीदृशः अव्यक्तः न व्यक्तोऽव्यक्तः । पुनः कीदृशः
सनातनः लयेऽपि योवर्तते ॥ ७ ॥

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिद्धक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥ अपएव ससर्जादौ तासु बीजमवाप्तजैर्त् ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । सपूर्वनिर्दिष्टविशेषणैर्हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रइत्यादिभिर्मन्त्रैर्लब्धहिरण्यगर्भाभिधानः । प्रजावि-
विधानानारूपाः सिसृक्षुः सृष्टुमिच्छन्नाः उदकमादौ प्रथमंससर्जोत्पादितवान् । शरीरात्स्वाद्यत्तेन सृहीतं शरीरमद्वैत-
दर्शने । प्रधानमेव । तस्येदं शरीरं तदिच्छानुवर्तित्वात् स्वतः स्वशरीरनिर्माणहेतुत्वाच्च सर्वलोकानां शरीरं किं भौतिकेन व्या-
पोरण कुद्वालस्वनगादिना ससर्ज नेत्याह । कथं तर्ह्यभिध्यायापउत्पद्यन्तामेवमिच्छामात्रेण । अत्रेत्यंचोच्यते ।

(८) मिध्याय = मिध्यायन् (ख, च,)

(१८) बीज = वीर्य (च, ग, क, ख)

(२१८) सृजत = क्षिपत (क)

पृथिव्यादीनांतदानीमभावादपांसृष्टानांकआधारः। अन्येभ्यइदमुच्यते सधुरपि परमेश्वरस्य गृहीतशरीरस्य कआधारइत्यपि वाच्यम् । अथ विलक्षणैश्वर्यातिशययोगादन्यैव सा कर्तृशक्तिरसङ्गचोद्या प्रकृतधर्मसामान्येनेत्येवमेष्वपि द्रष्टव्यम् । तासु वीर्यशुक्रमवासृजत् न्यषिञ्चत् ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ सृष्टिक्रममाह सोभिध्यायेति । शरीराच्छरीरतुल्याच्छक्तिभूतात्वधानादुपादानी-
भूतात्सिसृक्षुः प्रजा अपः ससर्ज । बीजाधारतया वीर्यं बीजभूता भूतमात्राः ॥ ८ ॥

(३) कुडूकः । सोभिध्यायेति । सपरमात्मा नानाविधाःप्रजाःसिसृक्षुरभिध्यायापोजायन्तामित्यभिध्यानमात्रे-
णापएव ससर्ज । अभिध्यानपूर्विकांसृष्टिवदतोमनोःप्रकृतिरेवाचेतनाऽस्त्वतन्त्रा परिणमतइत्ययंपक्षोन संमतः किंतु ब्रह्मै-
वाव्याकृतशक्त्यात्मना जगत्कारणमिति त्रिदण्डिवेदान्तसिद्धान्तएवाभिमतःप्रतिभाति । तथा च छान्दोग्योपनिषत्
तदैक्षत बहुस्यांप्रजायेयेति । अतएव शारीरकसूत्रकृता व्यासेन सिद्धान्तितमीक्षतेर्नाशब्दमिति । ईक्षतेरीक्षणश्रवणान्न
प्रधानंजगत्कारणमशब्दं न विद्यते शब्दः श्रुतिर्यस्य तदशब्दमिति सूत्रार्थः । स्वाच्छरीरादव्याकृतरूपादव्या-
कृतमेव भगवंद्भास्करीयवेदान्तदर्शने प्रकृतिस्तदेव तस्य च शरीरमव्याकृतशब्देन पञ्चभूतबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणमनः-
कर्माविद्यावासनाएव सूक्ष्मरूपतया शक्त्यात्मना स्थिताअभिधीयन्तेऽव्याकृतस्य च ब्रह्मणा सह भेदाभेदस्वीकारात् ।
ब्रह्माद्वैतशक्त्यात्मना च ब्रह्म जगद्रूपतया परिणमतइत्युभयमप्युपपद्यते । आदौ स्वकार्यभूमिब्रह्माण्डसृष्टेःप्रागपांसृष्टिश्चे-
यंमहदहङ्कारतन्मात्रक्रमेण बोद्धव्या महाभूतादिव्यञ्जयन्निति पूर्वाभिधानादनन्तरमपि महदादिसृष्टेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।
तास्वप्सुबीजंशक्तिरूपमारोपितवान् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततोहिरण्यगर्भस्योत्पत्तिमाह सोभिध्यायेति । सईश्वरोऽभिध्याय सृज्यमानसूक्ष्मप्रप-
ञ्चमाभिमुख्येन मायावृत्तिभिरालोच्य स्वादध्यस्ताच्छरीरादवच्छेदकतया शरीरस्थानीयादविद्यातोविचित्रशक्तितोऽपः
मसर्जेत्यन्वयः । आदौ । सृष्टेः । किंकुर्वन् विविधाः स्थावरादिभेदभिन्नाः प्रजाः सिसृक्षुरपोऽपञ्चीकृतपञ्चभूतानि
अण्व्योमात्राविनाशिन्योदशार्थानांच याःसृष्टाः । ताभिः सार्धमिदंसर्वसंभवत्यनुपूर्वशइत्यत्रोपसंहारे वक्ष्यमाणत्वात्
पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भेण यजमानावस्थेन क्षिमान्यग्निहोत्रादिसमवायीनि तासु बीजं हिरण्यगर्भोऽहमित्यादिवासनावा-
सितकर्तृत्वाद्यवच्छिन्नचैतन्यमवासृजत्प्रकटतामनयदपञ्चीकृतपञ्चभूततत्कार्यलिङ्गशरीरावच्छिन्नचैतन्यस्य हिरण्यगर्भ-
त्वात् । तथा । तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्नात्प्राणइति श्रुतेः । अन्नमत्रापञ्चीकृतपञ्चभूतानि तस्मा-
त्प्राणोहिरण्यगर्भोभिजायतइत्यनुषङ्गः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । तत्त्वसृष्टिसंक्षेपेणोक्त्वा तात्त्विकींसृष्टिविस्तरेण वक्तुमुपक्रमते सइति । सभगवान्स्वाच्छरीराद्वि-
विधाः प्रजाःसिसृक्षुरित्यभिध्यायापः सृष्ट्वा तत्रत्ववीर्यमुक्त्वा तदण्डाकारेण परिणमय्य तत्रहिरण्यगर्भाख्यमात्मनः शरीरसं-
पाद्य तस्मादेवोपादानात् प्रजासृजेयमिति विगणय्येत्यर्थः । आदावण्डादौ वीर्यमण्डपरिमाणानुगुणंशक्तिविशेषमवासृ-
जदुमवानंशेनानुप्राविशदित्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सइति । ईश्वरोऽभिध्याय ध्यानंरुत्वा कुतःसृष्टिकरोमीति ध्यात्वा स्वात्शरीराद्विविधाःप्र-
जाः सिसृक्षुः सन्नादौ सृष्ट्यादावपएव ससर्ज । तास्वप्सु बीजंविच्छक्तिमवासृजत् ॥ ८ ॥

तदण्डमभवद्द्वैमसहस्रांशुसमप्रभम् ॥ तस्मिञ्ज्ञे स्वयंब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ९ ॥

(१) भेदातिथिः । प्रथमप्रश्नसर्वतोभवमृदूपसंपद्यते । हिरण्यगर्भवीर्यसंयोगात्काष्ठिन्यप्रतिपद्यते । तदण्डसमभवदित्युच्यते । हेममण्डसहस्रं स्वर्णमयमित्यर्थः । अंशुसामान्यात्तस्य सुवर्णमयस्य । ननु नागमिकोयमर्थो न चात्र इवशब्दः श्रूयते तत्र कथमुपचारतोव्याख्यानमसति प्रमाणान्तरे । उच्यते । वक्ष्यति ताभ्यांशकलाभ्यां तु दिवंभूमिचनिर्ममइति । इयंभूमिर्भूमिर्न सर्वतः सुवर्णमयीत्यत उपचारआश्रितः । सहस्रांशुरादित्येव । अंशवोरश्मयस्तत्तुल्या प्रभा दीप्तिस्तस्याण्डस्य तस्मिन्नण्डे स्वयंब्रह्मा जातो जज्ञे संभूतः । ब्रह्माहिरण्यगर्भएव । स्वयमिति उक्तार्थम् । योगशक्त्या प्राग्गृहीतं शरीरपरित्यज्यान्तरण्डमनुग्राविशत् । अथाशरीरएवयः ससर्ज ततोऽन्तरण्डं त्वशरीरं जग्राह । अथवाऽन्योयोसावित्यत्र निर्दिष्टः । अन्यश्चायमण्डजो ब्रह्मेति । तथाच वक्ष्यति तद्विमृष्टइति । तेनेश्वरेण सृष्टः । कथं तर्हि स्वयं जज्ञे स्वयंभूतश्च तत्र ब्रह्मोच्यते । नैषदोषः । पितृनाम्ना पुत्रोव्यपदिश्यते । आत्मा जज्ञात्मानइति । अनिदं परेभ्य आगमेभ्यो लिखितमाचार्येण न चान्नाभिनिवेष्टव्यम् । स एव स्वयं जायतामन्योवा तेन सृज्यतामिति न धर्माभिधान उपयुज्यत इत्युक्तम् । सर्वलोकानां पितामहइति संजातस्योपचारतोवास्तवदृष्टत्वात् पितुरपि सकाशादधिकः पितामहः पूज्यः ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तदण्डमिति । तद्विजयदवसृष्टं तेजः तस्य च तेजोधातून्कटावक्तुमुक्तं सहस्रांशुसमप्रभमिति । तस्मिन्नण्डे ब्रह्मशब्दस्य नानार्थत्वात्सर्वलोकपितामहइत्युक्तम् । पितुरपि तज्जन्यत्वात्पितामहः ॥ ९ ॥

(३) कुसूकः । तदण्डमभवद्द्वैममिति । तद्विजयपरमेश्वरेच्छया हैममण्डमभवत् । हैममिव हैमशुद्धिगुणयोगात् न तु हैममेव । तदीयैकशकलेन भूमिनिर्माणस्य वक्ष्यमाणत्वाद्भूमेश्च हैमत्वस्य प्रत्यक्षत्वादुपचाराश्रयणम् । सहस्रांशुरादित्यस्तत्तुल्यप्रभं तस्मिन्नण्डे हिरण्यगर्भो जातवान् येन पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भोऽहमस्मीति भेदाभेदभावनया परमेश्वरोपासनाकृता तदीयं लिङ्गशरीरावच्छिन्नजीवमनुप्रविश्य स्वयं परमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्भूतः । सर्वलोकानां पितामहो जनकः सर्वलोकपितामहइति वा तस्य नाम ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । ततो विराड्जज्ञे इत्याह तदिति । तत्पूर्वोपस्थितजलरूपमपञ्चीकृतं पञ्चीकृतपञ्चभूताण्डाकारेणाभवत्परिणनाम सोऽकामयत द्वितीयोमआत्मा जायेतेत्युपक्रम्य तं जातमभिव्याददातीति श्रुतेः । सहिरण्यगर्भो द्वितीयविषयककामनां कृत्वा तं पुत्रस्थानीयं ब्रह्माण्डं जनयित्वाऽस्तुं मुखमभिव्याददादिति श्रुतेरर्थः । तेन हिरण्यगर्भस्य कार्यविराडिति । हैमबहुलप्रकाशं न तु हैममयं पञ्चीकृतपञ्चभूतमयत्वादण्डस्य । अहंगौरइति मनुष्यदेह आत्माभिमान इव तत्र तच्चैतन्याभिमानो वृत्तइत्याह तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन्नण्डे ब्रह्मा विराड्जज्ञेऽभिमानी जातः पञ्चीकृतपञ्चभूताभिमानिनस्तस्यैव चैतन्यस्य विराट्त्वात् । तथा च श्रुतिः आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवानिति । अपञ्चीकृतपञ्चभूतानि ताः सत्यं हिरण्यगर्भं जनयामासुः । सत्यं कर्तुं ब्रह्म विराजं जनयामास । तच्च ब्रह्म कर्तुं प्रजापतिमनुंसच मनुर्देवा ज्ञनयामासेत्यनुषज्यतइति श्रुतेरर्थः । तथा च वार्त्तिकम् । आपो ह्यणुतराः सत्यमसृजन्तइति श्रुतिः । क्रियाविज्ञानशक्त्यात्मा सोति ब्रह्माऽसृजत्परः । विराड् ब्रह्माथ ससृजे मनुर्देवं प्रजापतिम् । मनुर्देवा च मनुष्याश्च स्थास्तु कृत्स्नं चरिण्युचेति । क्रियाविज्ञानशक्त्यात्मा हिरण्यगर्भः स्वकार्याद्विराड्ब्रह्मणः परोवर्ततइति परशब्दार्थः ॥ ९ ॥

(९) तस्मिन् = यस्मिन् (ख, च)

(५) नन्दनः । तः जलानुप्रविष्टं भगवद्दीर्यम् । हैमहेममयम् । अतएव हि ब्रह्मा हिरण्यगर्भाख्यस्तस्मिन्ण्डेस्वयमेव भगवान् ब्रह्मस्वरूपधारी जज्ञे ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तदण्डमिति । तत्तृतीजं हैमं सुवर्णमयं प्रकाशरूपमण्डमभवत् । कीदृशमण्डं सहस्रांशुसमप्रभं तस्मिन्ण्डे स्वयमीश्वरो ब्रह्मा कीदृशो ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ९ ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ॥ तावदस्यायनं पूर्वतेन नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥

[नारायणपरोव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ॥ अण्डस्यान्तस्त्रिभेलोकाः समद्वीपात्रमेदिनी ॥]

(१) मेधातेथिः । यः कुत्रचिन्नारायणशब्देन कर्तृज्ञानशक्त्यतिशययोगेन जगत्कारणपुरुषतयागमेष्वाप्नातः सोऽयमेव नशब्दभेदादर्थभेदः । ब्रह्मा नारायणो महेश्वर इत्येक एवार्थो नोपासनाकर्मतया भिद्यते । तथा च द्वादशे दर्शयिष्यामः । यथाचैतत्तथोच्यते । आपो नारा इत्यनेन शब्देन प्रोक्ताः । ननु नायं बृहद्व्यवहारेऽथ च न तथा प्रसिद्धोऽत आह आपो वै नरसूनवः । स भवेद्भगवान्नरः पुरुष इति प्रसिद्धः । आपश्च तस्य सूनवोऽपत्यानि । अतस्तानरशब्देनोच्यन्ते । दृष्टो हि पितृशब्दोऽपत्ये वसिष्ठस्यापत्यानि वसिष्ठा भगवतस्तावन्भुमण्डुलमक इत्यभेदोपचारेण ता आपो नरशब्दवाच्याः । यत्नेन प्रकारेण अस्य प्रजापतेः पूर्वमयनं प्रथमसर्गआश्रयोवा गर्भस्थस्य तेन हेतुना नारायणः स्मृतः । नरा अयनमस्येति नारायण इति ग्रामेभ्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः पुरुष इति यथा । अथवा सामूहिकोऽण् ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । आप इति । नारा इति नाम्नाऽऽपः प्रोक्ताः । नरस्य नेतुः परमात्मनो हि सूनवोऽपत्यानि ताः पूर्वसृष्ट्यादावस्य ब्रह्मणस्ता अयनं स्थानं तेन नारायणो ब्रह्मा । यथा विष्णुपुराणे । ब्रह्मा नारायणाख्योऽसौ कल्पादौ भगवान्पुरेति ॥ १० ॥

(३) कुम्भकः । इदानीमागमप्रसिद्धनारायणशब्दार्थनिर्वचनेनोक्तमेवार्थं दृश्यति आपो नारा इत्यादि । आपो नाराशब्देनोच्यन्ते । अप्सु नाराशब्दस्याप्रसिद्धेस्तदर्थमाह । यतस्तानराख्यस्य परमात्मनः सूनवोऽपत्यानि । तस्येदमित्यणप्रत्ययः । यद्यप्यणिकृते डीप्प्रत्ययः प्राप्तस्तथापि छान्दसलक्षणैरपि स्मृतिषु व्यवहारात्सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति पाक्षिको डीप्प्रत्ययस्तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्तेऽपि कृते नारा इति रूपप्रसिद्धिः । आपोऽस्य परमात्मनो ब्रह्मरूपेणावस्थितस्य पूर्वमयनमाश्रय इत्यसौ नारायण इत्यागमेष्वाप्नातः । गोविन्दराजेन तु आपो नारा इति पठितं व्याख्यातं च । नारायण इति प्राप्तेऽन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वेन नारायण इति रूपम् । अन्ये त्वापो नारा इति पठन्ति ॥ १० ॥

(४) शङ्खवानन्दः । संप्रति तस्यैव जगत्कारणस्य परमेश्वरस्य हिरण्यगर्भान्तर्यामित्वं प्रदर्शयन्नारायणाभिधानमाह । आप इति । अपश्च कृतानि पञ्चभूतानि नर इति नृनये इति स्मरणादात्मन एव नामान्तरमिति । तत एवात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्रे आपोऽद्भ्यः पृथिवीति श्रुतेः । अतएव नरसूनवस्ता आपो यद्यस्मादस्य परमेश्वरस्य हिरण्यगर्भज्जनकालेऽयनमयनमिवाभूवन्स्ततो नारायणस्ता आश्रित्य तज्जनकत्वात् । अतोऽयनं स्वमहिमप्रतिष्ठितस्या

(१०) तावदस्यायनं पूर्व = अयनं तस्य ताः पूर्वं (ग, ड, न)

(२) अयं (क, ग,) चिह्नितयोः पुस्तकयोः दृश्यते ॥ (ख) पुस्तके टीकायां दृश्यते न मूले ॥

(च) पुस्तके एतच्छ्लोकस्थानेऽयं श्लोक पठितः । सहस्रशीर्षा पुरुषो रुक्मबाहुस्त्वतीन्द्रियः ॥ ब्रह्मानारायणाख्यस्तु सुष्वाप सलिले तदा ॥

आयनान्तरानुपपत्तेः अण्डाभिमानिनारायणइति केचित् । तन्-। नारायणः परोव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् । अण्डस्यान्त-
स्त्वमे लोकाः समद्वीपा च मेदिनीति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः । अव्यक्तादपि परोनारायणः सकथं ब्रह्माण्डमात्राभिमानि
स्यादिति ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । अथ भगवतो जलसृष्टिलब्धांसंज्ञां सनिर्वचनामाह आपो नारा इति । आपो नारा इति प्रोक्ताः । कुतो नरस्य पुरुषस्य सूनवो भगवता सृष्टा इत्यर्थः । वैशब्दो हेतौ । ताः आपः अस्य नरस्य पूर्वप्रथममयनमनुप्रवेशस्थानमासी-
त्तेन नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । आपइति । नाराइत्यापः प्रोक्ताः । वै निश्चयेन । आपोनरसूनवो नराख्यस्य परमात्मनोनारा जी-
वसमूहास्ता आपो यद्यस्मादस्य ईश्वरस्य पूर्वभयनं शयनस्थानमासीत् । तेन नारायणः स्मृतः नारायणः परो व्यक्तात्
अण्डस्यान्तास्त्वमे लोकाः सत्पद्मीपा च मेदिनी । पिप्पलंबीजन्यायेनेत्यर्थः ॥ १० ॥

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ॥ तद्विष्टटः सपुरुषोलोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । कारणमेव न कार्यो न परेच्छाविधेयशरीरः । स्वाभाविकेन महिम्ना युक्तमव्यक्तं नित्ययुक्तमित्यु-
क्त्वा विरुद्धस्य भावाभावरूपधर्मद्वयस्य योग उच्यते । अर्वाद्दर्शनानां तद्विषयाया उपलब्धेरभावात्सत्ताव्यवहारयोग्यत्वादस-
दात्मेत्युच्यते । आगमेभ्यः सर्वस्यास्य तत्कारणत्वावगमात्सदात्मकम् । अतः प्रतिपत्तृत्वभेदादुभयतोऽपि व्यवहारो ब्रह्मण्य-
विरुद्धः । ननु च सर्व एव भावा एव रूपाः स्वेन रूपेण सदात्मकाः पररूपेणासन्तः किमुच्यते ब्रह्मण्यविरुद्ध इति उच्यते अद्वैतद-
र्शनेनैवान्यद्वह्मणः किंचिदस्तीति किंतत्परं यत्तद्रूपं तथाऽभाव इत्युच्यते । तेन विसृष्ट उत्पादितोऽन्तरण्डं निर्मितः पुरुषो लोके ब्रह्मे-
तिकीर्त्यते । योऽसावुग्रतपसां देवासुरमहर्षीणां वरदानार्थं तत्र तत्रोपविष्ट इति महाभारतदौ श्रूयते स एष तेन महापुरुषेण परेण-
ब्रह्मणा प्रथमं विसृष्टः । अन्येतु त्वमेवैक इत्याद्यन्यथा वर्णयन्ति । अस्येति प्रत्यक्षाभिनयने जगन्निर्दिश्यते सर्वस्यास्य जगतो-
यद्विधानं निर्माणं तत्स्वयं भुवः संबन्धेऽचिन्त्यमद्भुतरूपं विचित्रमतिमहदप्रमेयं न शक्यं सर्वेण ज्ञातुम् । तथा ऋषिः । को अद्धा-
वेदक इह प्रवोचत कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिरिति । किमिदं जगत्सर्वमुपादानमवेक्ष्य जायत उत नैर्माणिकमात्रम् । यद्यबुधस्य
दर्शनं किमीश्वरेच्छाधीनमुत केवलकर्मवशजमुत स्वाभाविकमप्रमेयम् तथा किमहदादिक्रमेणोत्पद्यत उत द्यणुकादिक्रमेणा-
स्य स्वकार्यं तत्त्वमर्थं च वेत्ति । कार्यमहतोऽहङ्कारो विशेषस्तन्मात्राण्यहंकारस्य तन्मात्राणां विशेषाः पञ्च महाभूतानि । अह-
ङ्कारस्येन्द्रियाण्येकादश । विशेषाणामपि पिण्डीकार्यं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः । तेषामपि प्रत्ययान्तत्वं स्वभावो यथा महतो मूर्तिमा-
त्रत्वं प्रधानस्य सर्वस्य विकारावस्था महदिन्युच्यते । प्रकृतेर्महानिति प्रकृतिः प्रधानमित्येकोऽर्थः । अहङ्कारस्य तत्त्वमस्मि-
न्प्रत्ययमात्रत्वमविशेषाणामविशेषप्रत्ययसंवेद्यत्वमिति । अर्थः प्रयोजनं पुरुषार्थमिदं वस्त्वनेन प्रकारेण पुरुषायोपयुज्यते
इमं चार्थं साधयति । यद्यपि धर्मजिज्ञासमानस्य जगन्निर्माणज्ञता आचार्यसंबन्धिनी न क्वचिदुपकारिणी न च प्रष्टव्या
तथाप्यन्यतो दुर्विज्ञानं महर्षीणां वैषम्याज्जगन्निर्माणमादौ प्रश्नार्हं भवति । मनो ह्यवचनीयम् । यद्वस्तु प्रमाणपद्धत्याप्यविषयस्तद-
पि त्वमार्षेण चक्षुषा वेत्ति । धर्मः पुनर्वेदगोचरः सोऽवश्यं त्वया विज्ञात इत्येवं प्रकृतविषयैव प्रवक्तृप्रशंसा । एवंस्तुत्या
प्रोत्साहितो जगन्निर्माणमेव तावद्वक्ति आसीदिदमिति । ततः स्वयं भूरिति । प्रधानमेवैतैः शब्दैरभिधीयते । स्वयं भवति
परिणमति विक्रियामेति महदादितत्त्वभावेन । न कश्चिदीश्वरः स्वभावसिद्धोऽस्ति यथेच्छमचेतनं प्रधानमनुवर्तते वस्तु-

स्वभावएवायं तदुत प्रकृतिरूपं प्रधानं पुनर्विक्रियते । यथाक्षीरमचेतनं मण्डकावस्थाभिर्दधीभवति । भगवानिति । स्वव्यापारैश्वरोमहाभूतादिद्वारेण प्रवृत्तः । स्वकार्योत्साहोऽजः सामर्थ्यम् । आदिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायां तेन महदादिकारणमव्यक्तं भवति । विकारावस्थायां प्रच्युतं प्राग्रूपात्सूक्ष्मभावात्प्रकाशमयं तमोनुदतीत्युच्यते । अर्थशब्दाध्याहारेण वा प्रधाने पुल्लिङ्गनिर्देशः । पुरुषशब्दश्च प्रधानादिषु दृष्टः । तेषामिदं तु समानांपुरुषाणामिति । योऽसाविति पूर्ववत् । सोऽभिध्यायेति । अभिध्यानं गुणतोऽचेतनात्प्रधानस्याभिधानासंभवात् । यथा कश्चिदभिध्यायैव कार्यनिवर्तयेदन्यकार्यनिरपेक्षमेव वस्तुत्वाभावेन परिणममानमीश्वरेच्छानपेक्षतयाभिध्यायेत्युच्यते । अपआदौ ससर्ज । महाभूतान्तरापेक्षया तासामादित्वं न तु महदादितत्त्वोत्पत्तेः । वक्ष्यति हि तेषामिदं तु समानामिति । प्रथमतस्तत्त्वोत्पत्तिस्तथा भूतानाम् । तासु वीर्यमिति । वीर्यशक्तिमवाप्तुं । प्रधानमेव कर्तुं भवति । सर्वतः प्रधानं पृथिव्यादिभूतोत्पत्तौ काठिन्यमेति । अण्डरूपं संपद्यते । तदण्डमिति । यथा तत्त्वानि स्त्रीपुरुषसंयोगविनोत्पन्नानि प्रथममेवं पूर्वकर्मवशेन ब्रह्माऽपि स्वमहिम्नैवायोनिजंतस्य शरीरं दशमशकादिवत् । तद्विसृष्टस्तेन प्रधानेन विसृष्टस्तन्मयत्वात्तच्छरीरस्य तद्विसृष्टइत्युच्यते । शेषपूर्ववत् । यदत्रार्थतत्त्वतदस्माभिरुक्तमेव । अर्थवादापत्ते यथाकथंचिद्गुणवादेन नीयन्ते ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यत्तदिति । कारणं विश्वस्य हेतुरव्यक्तं सदानुपलभ्यरूपं नित्यमनाशि सदसदात्मकं वर्तमानावर्तमानात्मकं सर्वस्य तत्रोपादेयत्वेन स्थितेः तेन परमेश्वरेण प्रधानेन च विसृष्टोयः पुरुषः सब्रह्मा कीर्त्यते ॥ ११ ॥

(३) कुतूहकः । यत्तत्कारणमव्यक्तमित्यादि । यत्तदिति सर्वनामभ्यां लोकवेदादिसर्वप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति । कारणं सर्वोत्पत्तिमतामव्यक्तं बहिरिन्द्रियागोचरं नित्यमुत्पत्तिविनाशरहितं वेदान्तसिद्धत्वात्सत्त्वभावम् । प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वादसत्त्वभावमिव । अथवा सद्भावजातमसदभावस्तथोरात्मभूतम् । तथा च श्रुतिः ऐतदान्ममिदं सर्वमिति । तद्विसृष्टस्तेनोत्पादितः सपुरुषः सर्वत्र ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । हिरण्यगर्भजो हि ब्रह्माभूरादिलोकस्य कारणमिति वक्तुं तदण्डमित्युक्तमनुवदति यदिति द्वाभ्याम् । अपश्चीरुतपञ्चभूतात्मकं पञ्चशब्दवाच्यं तदेवाव्यक्तमाविष्णोर्व्यक्तं जातं कार्यतया अतएव हिरण्यगर्भादेः कारणं च सत्पृथिव्यभेज इति त्रयम् । असत्तद्वय्वाकाशौ भूतद्वयं तदुभयात्मकं नित्यं कारणात्मना अमरादेवा इति वद्वा । अन्यथाऽद्वैतश्रुतिविरोधः । तैर्हिरण्यगर्भाच्छेदकैः सूक्ष्मभूतैः पश्चीरुततामापन्नैः सृष्टोजनितः पश्चीरुतपञ्चभूतावच्छिन्नश्चिदात्मापुरुषो विराट् ब्रह्मेति कथ्यतइत्यन्वयः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अथाण्डोद्भवस्य संज्ञामाह यदिति । कारणशब्देन भगवानुच्यते सदसदात्मकं सदितिकारणमसदिति प्रकृत्यादिकार्यं प्रपञ्चउभयमात्मादेहोयस्य तथोक्तम् । तद्विसृष्टः तेन कारणाख्येन भगवता सृष्टः पुरुषशब्दोऽयं राजपुरुषशब्दवदधिकारवचनो भगवन्निर्गोकरइत्यर्थः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्तदिति । यदव्यक्तं कारणं तन्नित्यं ब्रह्म । कीदृशं ब्रह्म । सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकं तद्ब्रह्म तद्ब्रह्मणा विसृष्टः विशेषेण सृष्टः सन् सोपुरुषः लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ॥ स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्विधा ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । स भगवान्ब्रह्मा परिवत्सरं संवत्सरमुषित्वा तस्मिन्नण्डे स्थित उत्पन्नः सर्वज्ञः कथं निर्गच्छेयमिति ध्यातवान् । तदण्डमकरोद्विधा तावता कालेन गर्भः परिपच्यते । अण्डमपि तावत्कालेन भेदजातं परिपाकादतः काकतालीयन्यायेन तदण्डमकरोद्विधेत्युच्यते ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मिन्निति । सएव तस्मिन्ण्डे परिवत्सरं वत्सरमभिव्याप्य त्वयमेव द्विधा करोदात्म-
नोभ्यानादात्मसंबन्धिनोधारणाविशेषात् ॥ १२ ॥

(३) कुडूकः । तस्मिन्ण्डे स भगवानित्यादि । तस्मिन्पूर्वोक्तेऽण्डे स ब्रह्मा वक्ष्यमाणब्रह्ममानेन संवत्सरमुषित्वा
स्थित्वाऽऽत्मनैवाण्डं द्विधा भवत्वित्यात्मगतध्यानमात्रेण तदण्डं द्विखण्डं कृतवान् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मिन्ण्डे ब्रह्माण्डे सञ्चित्वा परिवत्सरं संवत्सरं स्थित्वाऽऽत्मनोभ्यानादहं चिदात्मा देहा-
दिविलक्षणइत्यनुसंधानादण्डं द्विधा भूम्यन्तरिक्षे अकरोदित्यन्वयः ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । परिवत्सरशब्दोऽण्डद्विधाकरणानुगुणपरिमाणकालवचनआत्मनोभ्यानादिदमण्डं द्विधा कृत्य शकला-
भ्यां दिवं भूमितयोर्मध्येऽन्तरिक्षलोकं च करवाणीति विगणय्य स्वयमेवात्मेच्छया न प्राकृतपुरुषवत्पराधीनइत्यर्थः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मिन्निति । पञ्चभिराह । सः कर्ता सर्वत्र सम्बध्यते । स भगवानात्मनोभ्यानात्किकार्यमिति
विचिन्त्य तदण्डं त्वयमेव द्विधा करोत् । किङ्कत्वा तस्मिन्ण्डे परिवत्सरं सहस्रवत्सरमुषित्वा वासंकृत्वा ॥ १२ ॥

ताभ्यां सशकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे । मध्ये व्योमदिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतम् ॥ १३ ॥

[वैकारिकतैजसं च तथा भूतादिमेव च ॥ एकमेव त्रिधा भूतमहानित्येव संस्थितम् ॥ १ ॥

इन्द्रियाणां समस्तानां प्रभवंप्रलयंतथा ॥ *]

(१) मेधातिथिः । शकलमण्डकपाले ताभ्यामण्डकपालाभ्यामुत्तरेण दिवं निर्ममे निर्मितवानधरेण पृथिवी-
मध्ये व्योमाकाशदिशोऽष्टौ च प्रागाद्याः । अवान्तरदिग्भिर्दक्षिणपूर्वादिभिः सहा पांस्थानमन्तरिक्षे समुद्रमाकाशं च पृथिवी-
पातालगता ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ताभ्यामिति । शकलाभ्यामधः शकलात्भूमिर्मूर्ध्वशकलादिवम् । शकलस्य लोकावच्छे-
दकतया प्रकृतिताविवक्षया पञ्चमी । व्योमान्तरिक्षलोकं दिशः काशाष्टौ निर्मितवान् । अपांस्थानं समुद्रम् ॥ १३ ॥

(३) कुडूकः । ताभ्यां सशकलाभ्यांचेत्यादि । शकलं खण्डं ताभ्यामण्डशकलाभ्यामुत्तरेण दिवं स्वर्लोकमधरेण
भूर्लोकमुभयोर्मध्योऽकाशं दिशश्चान्तरालदिग्भिः सहाष्टौ समुद्राख्यमपांस्थानं स्थिरं निर्मितवान् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । ततौ भूरादिचतुर्दशभुवनानां निर्माणमाह ताभ्यामिति । शकलाभ्यां खण्डाभ्यां निर्ममइत्य-
न्वयः । तदण्डं निरवर्तत । तत्संवत्सरस्य मात्रामशयतत्तन्निरभिद्यत तेऽण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् तद्यद्रजतं-
सेयं पृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौरित्यादिश्रुतेः । मात्रां परिमाणं व्याप्याशयत तस्थौ । अपांस्थानं समुद्राख्यं यद्वास्तेयमुदकं सस-
मुद्रइति श्रुतेः । बस्तिर्भूत्रस्थानम् । शाश्वतं स्थिरं द्विपरार्धकालपर्यन्तस्थायित्वात् ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । स ब्रह्मा ताभ्यामखण्डखण्डाभ्यां दिवं स्वर्गालोकं भूमिं सप्तपातालान् स्वर्गभूम्योरुर्ध्वोऽवस्थितयो-

(१३) ताभ्यां सशकलाभ्यां = ताभ्यां च शकलाभ्यां (ख)

= ——— मण्डकपालाभ्यां (च)

वपांस्थानं च शाश्वतम् = वपांस्थानमकल्पयत् (ग ,)

* अयं सार्धश्लोकः (क, ग, ट,) चिन्हितेषु पुस्तकेषु दृष्टः ॥

र्मध्ये व्योमान्तरिक्षलोकमष्टौदिशश्च तासु शाश्वतंयावत्प्रलयावस्थानमपांस्थानंसमुद्रांश्चनिर्ममे । एवतावद्ब्रह्मा भगवत्सु-
ष्यनुप्रविष्टतत्त्वसंघातविग्रहोभगवता सृष्टोभगवन्मयउक्तः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ताभ्यामिति । सब्रह्मा ताभ्यांशकलाभ्यांखण्डाभ्यादिवस्वर्गभूमिच निर्ममे । तयोः शुकलयोर्मध्ये
व्योम च पुनःअष्टौ दिशः । कीदृशंव्योमशाश्वतमपांजलानांस्थानमास्पदम् ॥ १३ ॥

उद्बबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् ॥ मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्त्वसृष्टिरिदानीमुच्यते या च यथावयवा पश्चादुक्ताऽर्थात्पूर्वेति तथोक्तम् । तत्प्रधानात्त्व-
स्माद्रूपान्मनउद्धृतवान् । प्रातिलोभ्येनेयंतत्त्वोत्पत्तिरिहोच्यते । मनसःपूर्वमहङ्कारमभिमन्तारमहमित्यभिमानीताहङ्कारस्य
वृत्तिः । ईश्वरंकार्यनिर्वर्तनसमर्थम् ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्बबर्हेति । आत्मनः स्वस्मादेव त्वस्मिन् सुसूक्ष्मतया स्थितंमनोमहत्तत्त्वमुद्बबर्हं तत्त्वभूत
मुत्पादयामास । अहङ्कारमनांसि परमार्थतोऽभिन्नान्यप्यध्यवसायोभिमानविकल्पव्यापारभेदमात्रभिन्नानीति कथयितुं
तत्र तत्र मुक्तात्मविध्यर्थं ब्रह्मणोमनउक्तं सदसदात्मकं वर्तमानावर्तमानात्मकं तस्मान्मनसो ऽहङ्कारमीश्वरमीशानादिकर्तृ
धर्मवन्तमभिमन्तारंत्वेच्छाभिमननशीलव्यापारधर्मम् ॥ १४ ॥

(३) कुङ्कुमः । इदानीमहदादिक्रमेणैव जगन्निर्माणमिति दर्शयितुंतत्त्वसृष्टिमाह उद्बबर्हात्मनश्चैवेत्यादि । ब्रह्मा-
आत्मनःपरमात्मनःसकाशात्तेन रूपेण मनउद्धृतवान्परमात्मनएव ब्रह्मस्वरूपेणोत्पन्नत्वात्परमात्मनएव च मनःसृष्टिर्वेदान्त-
दर्शनेन प्रधानात् । तथा च श्रुतिः । एतस्माज्जायते प्राणोमनःसर्वेन्द्रियाणि च । खंवायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारि-
णी । मनश्च श्रुतिसिद्धत्वाद्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गाच्च सदप्रत्यक्षत्वादसदिति । मनसःपूर्वमहङ्कारतत्त्वमहमित्यभिमानी-
ख्यकार्ययुक्तमीश्वरंस्वकार्यकरणक्षमम् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । हिरण्यगर्भसृष्ट्यनन्तरमस्मदादिलिङ्गशरीरजन्म वक्तव्यमासीत् । अपश्चीकृतभूतकार्य-
त्वात्तस्य तदिदानीमाह उद्बबर्हेति द्वाभ्याम् । उद्बबर्हं जनितवानात्मनःस्वस्माजीवस्य भोगार्थंवा । एतस्माज्जायते प्राणो-
मनःसर्वेन्द्रियाणि च । खंवायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वधारिणीति ॥ तन्ननोऽकुरुत आत्मन्वी स्यामिति श्रुतेः । मनआ-
दिका सर्वासृष्टिस्तस्य सदसदात्मकं तादृशापश्चीकृतकार्यत्वात् मनसइति मनोवृत्त्यनन्तरभाविन्यौअहङ्कारबुद्धिसंकल्प
अभिमत्य निश्चिनोति इदमित्थमितिनिश्चयात्मिका बुद्धिः । अहङ्कारंविशिनष्टि अभिमन्तारमीश्वरमिति । अभिमन्तारमहङ्गौ-
रइत्याद्यभिमानीनमीश्वरंस्वातन्त्र्यात् सर्वप्रवृत्तेरहङ्काराधीनत्वादीश्वरः न हनहङ्कतिः प्रवर्ततइति ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । इदानींतस्य सर्वभूतानि सिसृक्षतउपादानंश्लोकत्रयेणाह उद्बबर्हेति । आत्मनःआत्मसंबन्धि । सद-
सदात्मकम् प्रकृतिविकृत्यात्मकम् । मनःमहत्तत्त्वम् । तथाचोक्तं मनोमहान्मतिर्ब्रह्मापूर्वबुद्धिःख्यातिरीश्वरइति । मनसोमह-
त्तत्त्वादनन्तरमभिमन्तारमस्मिताप्रत्ययरूपमीश्वरंसर्वकर्मप्रवर्तकमहङ्कारंचोद्बबर्होद्धृतवान् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्बबर्हेति । सआत्मनःसकाशात्सदसदात्मकंकार्यकारणात्मकंमनउद्बबर्होद्धृतवानाविर-
करोत् । अपि निश्चयेन । मनसःसकाशादहङ्कारमसृजत् । कीदृशमहङ्कारमभिमन्तारमहमस्मीति भावः । पुनः कीदृशम् ।
ईश्वरंसृष्ट्यादिकार्यं प्रभुम् ॥ १४ ॥

महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च ॥ विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ १५ ॥

[अविशेषान् विशेषांश्च विषयांश्च पृथग्विधान् ॥+]

(१) मेधातिथिः । महान्तिसंज्ञायां सांख्यानान्तत्वं प्रसिद्धम् । आत्मानमिति महता सामानाधिकरण्यात् । सर्वपिण्ड-
सृष्टौ च महत्तयानुरूपमत आत्मव्यवहारः । अहङ्कारात्पूर्वपूर्वेण न्यायेन ससर्ज सर्वाणि त्रिगुणानि च । यथानुक्रान्तं-
यथानुक्रम्यते तत्सर्वत्रिगुणसत्त्वरजस्तमांसि गुणाः । क्षेत्रज्ञाः केवलनिर्गुणाः प्राकृतो भागः सर्वः सत्त्वरजस्तमो भयः । पञ्चे-
न्द्रियाणि तेषां निर्देशविषयाणां रूपरसादीनां यथास्वं ग्रहीतृणि विज्ञानजनकानि पञ्च श्रोत्रं त्वर्गाद्यादिना वक्ष्यन्ते विशेषना
मच शब्दानविषयांश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानपृथिव्यादीनि च ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महान्तमेवेति । महान्तं च मनोनाम तत्त्वमात्मानमात्मनोजीवस्यावच्छेदकत्वात्तद्व्यपदेशः ।
सर्वाणि मनोऽहंकारधर्मेण त्रिगुणानि गुणत्रयात्मकानि । प्रकृतानि पञ्चेन्द्रियाणि च शनैः क्रमेणोद्बर्ह विषयग्रहणव्या-
पाराणि च तानि ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । महान्तमेव चात्मानमित्यादि । महान्तमिति महदाख्यतत्त्वं महङ्कारात्पूर्वपरमात्मन एवाव्याकृतश-
क्तिरूपप्रकृतिसहितादुद्भूतवान् । आत्मन उत्पन्नत्वादात्मानमात्मोपकारकत्वाद्वा । यान्यभिहितान्याभिधास्यन्ते च ता-
न्युत्पत्तिमन्ति सर्वाणि सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तानि विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां ग्राहकाणि शनैः क्रमेण वेदान्तसिद्धेन
श्रोत्रादीनि द्वितीयाध्यायवक्तव्यानि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि च शब्दात्पञ्च पाप्वादीनि कर्मेन्द्रियाणि शब्दतन्मात्रादीनि च पञ्चो-
त्पादितवान् । नन्वभिध्यानपूर्वकसृष्ट्यभिधानद्वेदान्तसिद्धान्त एव मनोरभिमत इति प्रागुक्तं तन्न संगच्छते । इदानीं महदादि-
क्रमेण सृष्ट्यभिधानाद्वेदान्तदर्शनेन च परमात्मन एवाकाशादिक्रमेण सृष्टिरुक्ता । तथा च तैत्तिरीयोपनिषत् तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्रेरापोऽद्भ्यः पृथिवीति । उच्यते । प्रकृतितो महदादिक्रमेण सृष्टिरिति-
भगवद्भास्करीयदर्शनेऽप्युपपद्यत इति तद्विदो व्याचक्षते । अव्याकृतमेव प्रकृतिरित्यते तस्य च सृष्ट्युन्मुखत्वं सृष्ट्याद्यकाल-
योगरूपतदेव महत्तत्त्वं ततो बहुस्यामित्यभिमानात्मकेक्षणकालयोगित्वमव्याकृतस्याहंकारतत्त्वम् । तत आकाशादिपञ्च-
भूतसूक्ष्माणि क्रमेणोत्पन्नानि पञ्चतन्मात्राणि ततस्तेभ्य एव स्थूलान्युत्पन्नानि पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्मस्थूलक्रमेणैव
कार्योदयदर्शनादिति न विरोधः । अव्याकृतगुणत्वेपि सत्त्वरजस्तमसां सर्वाणि त्रिगुणानीत्युपपद्यते । भवतु वा सत्त्वरज-
स्तमः समतारूपैव मूलप्रकृतिः भवन्तु च तत्त्वान्तराण्येव महद्दहङ्कारतन्मात्राणि तथापि प्रकृतिर्ब्रह्मणोऽनन्येति मनोः स्वर-
सः । यतो वक्ष्यति सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनीति ॥ तथा । एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना । स सर्वस-
मतामेत्य ब्रह्माभ्येति परंपदमिति ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । महान्तमिति । महान्तैरिष्यगर्भांस्तु द्विः सर्वव्यष्टिबुद्धिव्यापकत्वादात्मानं महदवच्छिन्नं चित्त-
वात्मत्वव्यवहृतेरात्मनः सर्वार्थकारित्वान्महत्त्वमात्मायत्नो धृतिर्बुद्धिरित्याद्यभिधानाद्वा । क्रमवैपरीत्यं वा महान्तं सृष्ट्या-
हङ्कारं सृजत् ततो मनोऽसृजदिति । सर्वाणि त्रिगुणादीनि मनआदीनि त्रीणि सर्वाणि कार्याणि त्रिगुणात्मकानीति वा तत्र
गुणशब्दप्रयोगो जडांश्च प्राधान्यद्योतनार्थः । चकारोऽवधारणार्थः । अस्मिन्नेव महति चित्तमन्तर्गतं किंच विषयाणां ग्रही-
तृणि विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादीनां ग्रहीतृणि ग्रहणसाधनानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि शनैः रपञ्च-

कृतभूतक्रमेण । चकारःकर्मैन्द्रियप्राणवर्गाणां समुच्चयार्थः । व्यष्टिलिङ्गदेहस्य एकोनविंशतित्वादेकोनविंशतिमुखइति-
श्रुतेः ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । महान्तमात्मानंस्थूलमन्तःकरणमनइतियावत् । तत्तत्स्वरूपेण विषयरूपेणेन्द्रियरूपेण च त्रिगुणीभूता
यावस्था तां त्रिगुणानीति तन्मात्राण्युच्यन्ते । तानिच सर्वाणितथा विषयाणां ग्रहीतृणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि चकारात्
कर्मैन्द्रियाणि पञ्चशनैः क्रमादुद्बर्हेत्यनुवर्तते । अनेन श्लोकद्वयेनैतदुक्तं भवति । आत्मीयानां महदहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्म
न्द्रियाणामात्मचिदंशप्रवेशेन सर्वभूतपरिणामदर्शनात्स एव भगवानुपादानमिति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । महान्तमिति । स आत्मानं महान्तमेव महत्त्वरूपं चाकरोत् । च शब्दात्सर्वाण्यहङ्कारादीनि
त्रिगुणानि त्रिगुणात्मकानि राजसाहङ्कारतामसाहङ्कारसात्विकाहङ्काररूपाणि ॥ १५ ॥

तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मानुषण्णामप्यमितौजसाम् ॥ सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । तेषां षण्णां या आत्ममात्रास्तासु सूक्ष्मानवयवान्सन्निवेश्य सर्वभूतानि निर्ममे । तत्र षट्संख्यया
वक्ष्यमाणानि पञ्चतन्मात्राणि अतिक्रान्तश्चाहङ्कारः प्रतिनिर्दिश्यते । आत्ममात्रास्तेषां स्वविकारस्तन्मात्राणां भूतानि ।
अहङ्कारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादिषु भूतेषु शरीररूपतया तिष्ठन्तु सूक्ष्मानवयवांस्तन्मात्राहङ्कारात् सन्निवेश्य यथास्थानयो-
जनं कृत्वा सर्वभूतानि देवमनुष्यतिर्यक्पक्षिस्थावरादीनि निर्ममे । एतदुक्तं भवति । षड्विशेषा अवयवा एकदेशारम्भकाः
सर्वस्य जगतस्तस्य तदारब्धत्वात् सूक्ष्मत्वं तन्मात्रसंज्ञयैव सिद्धम् तानि सन्निवेश्य सन्निहत्य तेषामेवात्ममात्रास्तद्विकाराः ।
भूतेन्द्रियाणि निर्ममे तैश्च पिण्डसृष्टिम् । चकारात्मात्रास्त्वित्यत्र मात्राभिरिति युक्तः पाठः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तेषामिति । एतस्मादीश्वरात् प्राणमनसेन्द्रियाणां महदहङ्कारमनोरूपप्रकारवतश्चान्तः-
करणस्येत्येवं षण्णां महौ जसां कार्योत्पत्तावतिबलानां सूक्ष्मानवयवानिति । एवंस्वपुत्रादि देहस्य लिङ्गदेहभूतानात्मनः
स्वप्रकाशस्य मात्रास्त्वेषु सन्निवेश्यावच्छेदकत्वेन कल्पयित्वा सर्वभूतानि प्राणिजातानि तटस्थानि ॥ १६ ॥

(३) कुङ्कुमः । तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मानित्यादि । तेषां षण्णां पूर्वोक्ताहङ्कारस्य तन्मात्राणां च ये सूक्ष्मावयवा-
स्तानात्ममात्रासु षण्णां स्वविकारेषु योजयित्वा मनुष्यतिर्यक्स्थावरादीनि सर्वभूतानि परमात्मा निर्मितवान् । तत्र
तन्मात्राणां विकारः पञ्चमहाभूतानि । अहङ्कारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादिभूतेषु शरीररूपतया परिणतेषु तन्मात्राहङ्कारयो-
जनं कृत्वा सकलस्य कार्यजातस्य निर्माणम् । अतएवामितौजसामनन्तकार्यनिर्माणेनातिवीर्यशालिनाम् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । समष्टिलिङ्गशरीरस्य हिरण्यगर्भीयस्योक्तव्यष्टिलिङ्गशरीराणि कार्यमित्यावेदयञ्जीवात्म-
नामाविर्भावमाह तेषामिति । तत्र च मनआदिचतुष्टयमनोरूपान्तःकरणेनैकीकृत्य कर्मैन्द्रियाणि प्राणांश्च ज्ञानेन्द्रिय-
त्वेन गृहीतानीति षट्कषण्णामित्युपसंहारात् पूर्वसृष्टेन लिङ्गेन प्राणाद्येन सयुज्यते । तेन युक्तस्य बन्धोर्वै तेन मुक्तस्य
मुक्ततेति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः । पूर्वाष्टकस्य षट्त्वं तर्भावदेकोनविंशतेरप्यन्तर्भावः । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृति-
स्थानि कर्षतीति भगवदुक्तेः ॥ षट्त्वं तत्र प्रकृतिगौलकोऽवयवान्कार्यभूतान्दुरदृष्टवशेन परिच्छिन्नत्वात्सूक्ष्मा-
नस्पदाद्यदृश्यरूपानुषण्णां मनआदीनाममितौजसांसमष्टिरूपाणां जगन्मण्डलव्यापिनाम् । सर्वे एव समाः सर्वो-

(१६) षण्णामप्यमि = षण्मयानमि (ख)

मात्रासु = मात्रास्तु (क)

नन्तइति श्रुतेः । आत्ममात्रास्वपरिच्छिन्नस्यैकस्यात्मनउपाधिवशादवयववत्पतोयमानेष्व्वात्मसु ममैवांशोजीवलोके जीवभूतःसनातनइति स्मृतेरंशोनानाव्यपदेशादित्यादिसूत्राच्च तासु मनआदिषडवयवान्सूक्ष्मान्संनिवेश्य तत्तददृष्टवशेनलिङ्ग-
देहात्मनस्तादात्म्याभ्यासंगमयित्वा सर्वभूतानि सर्वाङ्गीवान्निर्ममइत्यन्वयः । लिङ्गशरीरावच्छिन्नानामेव व्यवहर्तृजीव-
त्वात् ससप्तदशकेनैव राशिना युज्यते पृथगिति व्यासोक्तेरुपाध्यवच्छिन्नत्वमेवनिर्माणं वस्तुतः । तथा च श्रुतिः ।
एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा लोकाः सर्वे यस्मात्सर्वाणिभूतानि सर्वेष्व्वात्मानोव्युच्चरन्तीति । व्युच्चरन्ति जायन्तइत्यर्थः
॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । तच्छब्देन महदहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणि परामृश्यन्ते । तत्रोत्तरेषां त्रिगुणज्ञानकर्मेन्द्रि-
याणां वर्गत्रयाभिप्रायेण षण्णामित्युक्तम् । अमितौजसामुपयुज्यमानेष्वप्यवयवेषु दीपवदक्षय्यवीर्याणाम् । अवयवानात्म-
मात्रासु स्वजीवांशेषु सन्निवेश्यात्मकार्यसर्वभूतानि देवमनुष्यादीन्निर्ममे । एतानिसर्वभूतोपादानमित्येतावदेवात्र विवक्षि-
तं न पुनः सृष्टिरित्यवगन्तव्यं द्विधाकृत्वेत्यादिना तस्यावक्ष्यमाणत्वात् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषामिति तेषां षण्णामिन्द्रियाणां मध्ये षष्ठमनः । अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणामवयवानात्ममात्रासु
शब्दादिष्वसु विकारेषु संनिवेश्य सर्वाणि भूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

यन्मूर्त्यवयवाःसूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट् ॥ तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिमनीषिणः ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । मूर्तिःशरीरतदर्थस्तत्संपादकावयवाःसूक्ष्माःषडुक्तस्वरूपाश्च विशेषाख्यास्तानीमानीन्द्रिया
णि वक्ष्यमाणानि च भूतान्याश्रयन्ति । तस्योत्पत्तेर्भूतान्याश्रयन्तीत्युच्यते । तदाश्रयोत्पत्तिस्तेषाम् । पठितंच पञ्चभ्यः
पञ्चभूतानीतियथेन कारणेनाश्रयन्ति तस्मात्कारणाच्छरीरम् । तस्य प्रधानस्य येयंमूर्तिः शरीरमित्युच्यते । मनीषिणः म-
नीषाबुद्धिस्तद्वन्तः । पण्डिताः । अथवा विपरीतःकर्तृभावः । सूक्ष्माःकर्तारइन्द्रियाणि कर्म । अवयवाश्चेन्द्रियाणामाश्रयभा-
वंप्रतिपद्यमानाआश्रयन्तीत्युच्यते । यथा बहुभिर्भुक्तइति भोजयन्भुक्तइत्युच्यते । अथवाऽनेकार्थत्वाद्दातूनामाश्रय-
न्ति जनयन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यन्मूर्त्यवयवाइति । यद्यस्मान्मूर्तिभूताल्लिङ्गदेहभूतास्ते ऽवयवाः षट् तस्यात्मनइमानि
स्थूलशरीराणि आश्रयन्तः श्रयणात् स्थूलशरीरमिति ॥ १७ ॥

(३) कुड्मकः । यन्मूर्त्यवयवाःसूक्ष्माइत्यादि । यस्मान्मूर्तिःशरीरतत्संपादकावयवाःसूक्ष्मास्तन्मात्राहङ्काररूपाः
षट्स्य ब्रह्मणःसप्रकृतिकस्येमानि वक्ष्यमाणानि भूतानीन्द्रियाणि च पूर्वोक्तानि कार्यत्वेनाश्रयन्तितन्मात्रेभ्योभूतो-
त्पत्तेः अहङ्काराच्चइन्द्रियोत्पत्तेः । तथा च पठन्ति प्रकृतेर्महांस्ततोहङ्कारस्तस्माद्गणश्चषोडशकः तस्मादपि षोडशकात्प-
ञ्चभ्यःपञ्चभूतानि तस्मात्तस्य ब्रह्मणोया मूर्तिःस्वभावस्तांतथापरिणतामिन्द्रियादिशालिर्नीलोकाःशरीरमिति वदन्ति
षडाश्रयणाच्छरीरमिति । शरीरनिर्वचनेनानेन पूर्वोक्तोत्पत्तिक्रमएव दृढीकृतः ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । लिङ्गशरीरस्य सृष्टिमुक्त्वा तदवच्छिन्नजीवस्यापि सृष्टिमुक्त्वा स्थूलशरीरसृष्टिवदञ्छरीरपदव्युत्प-
त्तिमाह यदिति । यत्तस्मात् तस्य हिरण्यगर्भस्य मूर्तेरपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकस्य लिङ्गस्य मूर्तेःकायस्य द्वेवावब्रह्मणो-
रूपेमूर्तेचामूर्ते चेति श्रुतेः । अवयवा अवयवप्रायाः सूक्ष्मा अदृश्यरूपाः षट्मनआदयइमानि प्रत्यक्षसिद्धानि पञ्चीकृतपञ्च-

भूतारब्धानि चतुर्विधजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिजरूपाणि स्थूलशरीराणि भोगायतनत्वेनाश्रयन्ति । अतोमूर्तीनां मनआदी-
नामाश्रयत्वाच्छरीरमूर्तिमाहुस्तस्य जीवात्मनः । अतएवेन्द्रियाश्रयंशरीरमिति तार्किका अवयवगतद्रव्यपरिमाणमूर्तिरिति
मूर्तिलक्षणमाहुः । तेन सर्वः प्रपञ्चोमूर्तिः । श्रुतावमूर्तपदंसूक्ष्मतापरम् ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । हिरण्यगर्भशरीरस्य सर्वभूतोपादानत्वंशरीरशब्दनिर्वचनेनाप्याह यदिति । तस्य ब्रह्मणोमूर्त्यवयवा-
देहांशाः षट्पूर्वोक्तामहदादयः । इमानीतिपूर्वश्लोकोक्तानांपरामर्शः । आश्रयन्ति व्याभुवन्तीति यावत् । तस्माच्छ्रयणाच्छरी-
रमिति तस्य ब्रह्मणोमूर्तिमाहुर्नैरुक्ताः । एतदुक्तंभवति । सर्वभूतान्यंशैरुपादानत्वेन श्रयतोतिहिरण्यगर्भशरीरस्य शरी-
रत्वंनपुनः प्राकृतपुरुषशरीरवच्छीर्यतइति ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यन्मूर्तीति । यद्यस्मात्कारणात्पूर्तेरहङ्काररूपस्यात्मनोवयवाःसूक्ष्मा अन्यविषया इन्द्रियाणि
षट्पञ्च तन्मात्राआश्रयन्तीति ॥ १७ ॥

तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः ॥ मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृद्द्रव्यम् ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । तदेतत्प्रधानंसर्वभूतकृद्भवति । अव्ययमविनाशकारणात्मना कथं सर्वाणि भूतानि करोति । य-
स्तदाविशन्तीमानि । कानि पुनस्तानि । मनः सूक्ष्मैरवयवैः सह तन्मात्रैर्बुद्ध्यहंकारेन्द्रियलक्षणैः । अनन्तरंमहान्ति भूतानि
पृथिव्यमेजोवाय्वाकाशाख्यानि । सहकर्म्मभिर्धृतिसंहननपक्तिव्यूहावकाशाः पृथिव्यादीनांयथाक्रमं कर्माणि । तत्र धृतिः
कारणसंरणपतनधर्मस्य । एकशोऽवस्थानंसंग्राहकाद्विकीर्णस्य संहननं यथा पांसवोविकीर्णाउदकेन संहन्यन्ते पिण्डीक्रि-
यन्ते । पक्तिरन्वौषधतृणादेस्तेजसः कार्यतया प्रसिद्धा । व्यूहोविन्यासः सन्निवेशः अवकाशोमूर्त्यन्तरेण प्रतिबन्धः । नहि-
यस्मिन्देशे मूर्तिरेका स्थिता तत्र मूर्त्यन्तरस्य स्थानंसुवर्णपिण्डे न कस्य चिदन्तः संभवः । मनोग्रहणंसर्वेन्द्रियप्रद-
र्शनार्थम् । कर्मग्रहणेन च कर्मेन्द्रियाणि वा गृह्यन्ते । अथवा तत्कार्यसूक्ष्मैरवयवैर्युक्तं महान्ति भूतान्यधितिष्ठति
पश्चादित्येवं योजना इन्द्रियाणि च मनःशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तदाविशन्तीति । तदिति लिङ्गशरीरं महान्ति भूतानि स्थूलदेहारम्भकाण्याविशन्ति
सहकर्म्मभिर्धर्मैरधर्मैश्च धर्माधर्मौ चापि तत्रैव सूक्ष्मतया स्थितौकार्योत्पादार्थमभिव्यक्तौ तदाश्रयतइत्यर्थः । मनश्च
अव्ययाभिव्यक्तिंप्राप्तम् । अवयवैरिवावयवैर्ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनासंस्कारैः सूक्ष्मैर्दुर्विवेकभेदैः सहितंसर्व-
भूतकृत्सर्वप्राण्युपादानीभूतशरीरमव्ययं प्रलयेप्यात्यन्तिकनाशशून्यमाश्रयन्ते ॥ १८ ॥

(३) कुङ्कुमः । तदा विशन्ति भूतानीत्यादि । पूर्वश्लोकेतस्येति प्रकृतंब्रह्मात्र तदिति परामृश्यते । तद्ब्रह्म शब्दा-
दिपञ्चतन्मात्रात्मनावस्थितंमहाभूतान्याकाशादीन्याविशन्ति तेभ्यउत्पद्यन्ते सह कर्मभिः स्वकार्यैः तत्राकाशस्यावकाशदा-
नंकर्म वायोव्यूहंविन्यासरूपतेजसः पाकोऽपांसंग्रहणंपिण्डीकरणरूपंपृथिव्याधारणम् । अहङ्कारात्मनावस्थितं ब्रह्म मनआ-
विशन्त्यहङ्कारादुत्पद्यतइत्यर्थः । अवयवैः स्वकार्यैः शुभाशुभसंकल्पमुखदुःखादिरूपैः सूक्ष्मैर्बहिरिन्द्रियागोचरैः सर्वभूतकृत्सर्वो-
त्पत्तिनिमित्तमनोजन्यशुभाशुभकर्मभवत्वाजगतः । अव्ययमविनाशि ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तमर्थसंकलयति तदिति । तत्स्थूलशरीरजातं तत्तददृष्टारुष्टं कर्मीभूतमहान्ति भूतानि
कर्तृणि वेष्टनरूपाण्यारम्भकतया विशन्ति मनश्च जीवोपाधिःसह कर्मभिर्धर्मैरवयवप्रायैरिन्द्रियैश्च सह भोगार्थप्रवि-

शतीत्यनुषज्यते मनुष्योहमित्याद्यभ्यासमनुभवतीत्यर्थः । सर्वभूतकृदिति मनसोविशेषणं तस्यैव कर्तृत्वादिसूचनार्थम् । अव्य-
यञ्ज्ञानातिरिक्तानाक्षयम् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । हिरण्यगर्भशरीरं तु सर्वभूतानां शरीरोपादानत्वेनोपयुज्यमानमपि न कदाचिदपि क्षीयतइत्याहत
दिति । तत् हिरण्यगर्भशरीरं सूक्ष्मैरवयवैः सर्वभूतकृत् सर्वभूतानि कुर्वाणमप्यक्षय्यावयवयथा भवति तथाऽव्ययं महान्ति
भूतान्यहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणि मनश्च महत्तत्त्वंच कर्मभिर्जीवैः सहाविशन्ति ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तदेति । तस्मिन्काले कर्मभिः सह महान्ति महत्तत्त्वादीनि भूतानि पृथिव्यादीनि अहङ्का-
रात्मनः शरीर आविशन्ति च पुनः षष्ठमनः कर्तृभूतं सूक्ष्मैरवयवैः सह प्रविशति । कीदृशमनः सर्वभूतकृत् । पुनः कीदृशमनः ।
अव्ययं विनाशरहितम् । पुनः कीदृशं वासनात्मकम् ॥ १८ ॥

तेषामिदं तु समानां पुरुषाणां महौजसाम् ॥ सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्ययम् ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । सूक्ष्मात्स्थूलमुत्पद्यते सम्भवति । अव्ययाद्ययमित्येतावति तात्पर्यं न तु षण्णांसमानां वा तत्त्वा-
नां मात्राभ्य इति । चतुर्विंशतितत्त्वानि तानि सृष्टौ सर्वेषां निमित्तम् । अथवा पिण्डसृष्टौ समैव प्रधानं कारणम् । षड्विंशोऽ-
सममो महान् स्तेभ्यो भूतेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । तेषु चोत्पन्नेषु पिण्डी भवति शरीरम् । अथ यावत्प्रधानादुपसंभूतसर्वविकारादे-
कीभूताद्ययंबहुधा विप्रकीर्णविश्वरूपं जगदुत्पद्यते किं युगपदेव समस्तैर्विकारैः स्थूलरूपैः प्रधानं विक्रियते । नेत्याह तेषा-
मिदमिति । यादृशः प्रागुक्तः क्रमस्तेनैव प्रकृतेर्महान्स्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्रणस्तु षोडशक इति पुरुषशब्दस्तत्त्वे पुरुषार्थत्वात्प्र-
युक्तः । महौजसां स्वकार्यैर्वीर्यवताम् । अपरिमितविकारहेतुत्वाच्च हत्वम् । तेषां याः सूक्ष्मा मूर्तिमात्रा मूर्तिः शरीरं तदर्थमात्रा-
स्ताभ्य इदं भवति । अत उच्यतेऽव्ययाद्ययमिति । काः पुनस्तेषां सूक्ष्मा मात्राः । न हितन्मात्राणामन्यमात्राः संभवन्ति येन ते-
षां सूक्ष्मा मात्रा इति व्यतिरेक उपपद्यते । न तेषां स्वागतमात्रापेक्षत्वम् । किं तर्हि तन्मात्रेभ्यः सूक्ष्मो महान् महतः प्रभुरिति ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । तेषामिति । अन्तःकरणं पञ्चेन्द्रियाण्यात्ममात्रा च तदवच्छिन्नेति सम । तेषां पुरुषाणां-
पुरुषदेहे सीदतां कार्योत्पादने महाबलानां सूक्ष्माभ्यो लिङ्गमूर्तिरूपाभ्यो मात्राभ्योऽव्ययाच्च प्रकृतेर्व्ययं विनाशि स्थूलदेहरू-
पकार्यं संभवत्युत्पद्यते ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषामिदं तु समानामित्यादि । तेषां पूर्वप्रकृतीनां महदहङ्कारतन्मात्राणां समसंख्यानां पुरुषादात्मन-
उत्पन्नत्वात् तद्विनिर्गमत्वाच्च पुरुषाणां महौजसां स्वकार्यसंपादनेन वीर्यवतां सूक्ष्मायामूर्तिः । मात्राः शरीरसंपादकभागा-
स्ताभ्य इदं जगन्श्वरं संभवत्यनश्वराद्यत्कार्यतद्विनाशि स्वकारणे लीयते । कारणं तु कार्यापेक्षया स्थिरं परमकारणं तु
ब्रह्म नित्यमुपासनीयमित्येतद्वर्णयितुमयमनुवादः ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति स्थूलभूतगुणान्वक्तुं स्थूलशरीरस्य तत्कार्यत्वमनुवदन्निवाह तेषामिति द्वाभ्याम् ।
इदं स्थूलदेहं पुरुषाणां मनआदिपुरुषान्तानां समानां महौजसां यन्मण्डलव्यापिनां तेषां भोगार्थं सूक्ष्माभ्योऽपञ्चीकृताभ्यो
यामूर्तिमात्राः पञ्चीकृतानि महाभूतानि ताभ्यस्तदिदं स्थूलशरीरं संभवत्युत्पद्यतइत्यन्वयः । अव्ययात् अव्ययं जीवं अतत्त्व
वच्छिन्नतीति अव्ययात् प्रथमान्तं स्थूलदेहविशेषणम् त्वतश्च व्ययं प्रत्यक्षं विनाशीति ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । यदुक्तं हिरण्यगर्भशरीरादपहृतमहदादितत्त्वतदंशाजीवाश्च सर्वभूतोपादानमिति तदिदं निगमयति
तेषामिति । समानां महदहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियजीवानां पुरत्वेन शरीरत्वेन शेरतइति महदादीनां पुरुषत्वं पुरेशेरत-
इति जीवानाम् । हौजसामक्षयशक्तीनामव्ययाद्ब्रह्मशरीरात्संभूताभ्यः सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः शरीरनिष्पादनक्षमाभ्यो व्य-

यं नृवरमिदं कार्यजातंसंभवति । हिरण्यगर्भशरीरस्थाः समतत्त्वमात्राः कार्यजातस्योपादानमित्यर्थः ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषामिति । तेषांसमानांपुरुषाणामहदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणामवयवामसूक्ष्माः सूक्ष्माभ्योमूर्तिमात्राभ्यः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्यः । अव्ययादीश्वराद्ययं विश्वसंभवतीति ॥ १९ ॥

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवामोति परःपरः ॥ योयोयावतिथश्चैषांससतावद्गुणः स्मृतः ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वश्लोके केचिदन्यथासमसंख्यांपरिकल्पयन्ति । पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि वर्गीकृतान्येकीभवन्ति । बोधहेतुतयैकेन धर्मेण योगादेकत्वेन निर्दिश्यन्ते । एकं कर्मेन्द्रियाणि तौचवर्गद्वित्वाद्द्वौपुरुषौभवतः । पञ्चभूतानि भेदेनैव निर्दिष्टानि कार्यवैलक्षण्यात् । तदेवंसप्तपुरुषास्तेषांया मूर्त्यर्थाः सूक्ष्माभात्रा निर्माणकार्याणि तन्मात्राण्यहङ्कारश्च । अन्यत्समानम् । अतश्च भूतानांपूर्वश्लोके संनिधानादेषामिति तेषांप्रतिनिर्देशः । यद्यपि च व्यवहिते बहूनि च तानि संनिहितानि तथापि यद्द्वयार्थः प्रतिपाद्यते विशिष्टसंख्याकर्तृगुणवत्त्वं तद्भूतानामेव संभवति नान्येषांप्रकृतत्वेसत्यपि । अतोऽयंश्लोकार्थेषांभूतानांयदाद्यन्तवत्तत्त्वस्ययद्रूपतोनन्तरंपठितं । तत्तत्पूर्वस्यसंबन्धेन गुणं गृह्णाति । गुणशब्देन शब्दादयः पञ्चोच्यन्ते । आद्यत्वं चात्रवक्ष्यमाणया व्यवस्थयाऽऽकाशंजायतइति । गुणत्वं च शब्दादीनांतत्रैव वक्ष्यति । योयआकाशादिलक्षणोऽर्थोयावतिथः यावतांपूरणः । वतेरियुक् । द्वितीयेतृतीयेवस्थानेस्थितः सतावद्गुणस्तावन्तो गुणास्तस्य भवन्ति । द्वितीयस्थाने स्थितोद्विगुणइत्यादि परस्पराद्याद्यगुणसंबन्धित्वं प्रथमेर्धश्लोकउक्तम् । तत्र यः त्वशब्देन यस्यैव योगुणोऽभिहितस्तस्य शब्दगुणंविदुस्तद्रूपगुणमुच्यतइत्यादि । ततश्चपूर्णगुणावामौ द्वैगुण्यमाकाशं वर्जयित्वा भूतानांप्राप्तमतउक्तं योयोयावतिथइति । तेन द्विगुणोवायुस्त्रिगुणंतेजश्चतुर्गुणाआपः पञ्चगुणा भूमिरिति । आद्याद्यस्येति कथम् । आद्यस्याद्यस्येहभवितव्यं । नित्यवीप्सयोरितिद्विवचनेन । यथापरःपरइति । छन्दोभिरविशेषात् स्मृतीनांलुग्वृत्तानुगोधाच्चैवंपठितम् ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आद्याद्यस्येति । तेषामिति योग्यतया महान्ति भूतानीति प्राक्प्रक्रान्तानि महाभूतानि परामृशति । आकाशवायुतेजोजलक्षितिक्रमेणोत्पत्तिस्तत्क्रमेणाद्यस्याद्यस्य पूर्वस्य पूर्वस्य गुणंशब्दस्पर्शरूपरसगन्धान्यतमरूपंपरःपरआमोति स्वगुणेन च युज्यत इत्यर्थः योयोयावतिथोयावत्पूरणः सतावद्गुणः प्रथमएक गुणोऽन्येः क्रमेण आदिगुणाइत्यर्थः ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामित्यादि । एषामिति पूर्वतरश्लोके तदा विशन्तिभूतानीत्यत्र भूतानांपरामर्शः । तेषांचाकाशादिक्रमेणोत्पत्तिक्रमःशब्दादिगुणवत्ता च वक्ष्यते । तत्राद्याद्यस्याकाशादेर्गुणंशब्दादिकंवागवादिःपरःपरः प्राप्नोति । एतदेव स्पष्टयति योयइति । एषांमध्ये योयोयावतांपूरणोयावतिथःवतेरियुक् सप्तद्वितीयादिः द्वितीयोद्विगुणः तृतीयस्त्रिगुणइत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः । एतेनेतदुक्तंभवति आकाशस्य शब्दोऽगुणः वायोःशब्दस्पर्शो तेजसःशब्दस्पर्शरूपाणि अपांशब्दस्पर्शरूपरसाः भूमेःशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । अत्र यद्यपि नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनेनाद्यस्याद्यस्येति प्राप्तंतथापि स्मृतीनांछन्दःसमानविषयत्वात्सुपांसुलुगिति प्रथमाद्यस्य सुप्लुक् तेनाद्याद्यस्येति रूपसिद्धिः ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव मूर्तिमात्राशब्दवाच्यानां स्थूलपञ्चमहाभूतानांगुणान्संकलयति आद्याद्यस्येति । एषामुक्तानामाकाशादिस्थूलपञ्चमहाभूतानांमध्ये योयोभूतविशेषोयावतिथो यावतांपूरणः स्मृतो मनीषिभिः सप्ततावद्गुणः । तेनाकाशाद्वायोद्वितीयतया वायोर्गुणद्वयम् एवमुत्तरत्रापि तेन स्थूलशरीरतावद्गुणोपलब्धिरिति भावः । देहस्य पञ्चात्मकत्वेपि पृथिवीमयआपोमयस्तेजोमयोवायुमयआकाशमयइति श्रुतौ तत्तन्मात्रान्यमात्रं विवक्षितम् ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अथपञ्चभूतानांगुणगणसंख्यानप्रसङ्गादाह आद्येति तेषांपञ्चानांपुरुषाणांमध्यआद्याद्यस्य पूर्वपूर्वस्य गुणाःशब्दादिकास्तानेतानपरः परः पुरुषःप्रामोति । ततश्च योयोयावतिथोयावतांपुरुषाणांयावत्संख्याकःसतावद्गुणः स्मृतः । एतदुक्तंभवति । आकाशः पुरुषः तस्यैकोगुणः शब्दः । वायुर्द्वितीयस्तस्य द्वौ शब्दस्पर्शौ । तेजस्तृतीयस्तस्य त्रयः शब्द-
स्पर्शरूपाणि । आपश्चतुर्थस्तस्य चत्वारः शब्दस्पर्शरूपरसाः । भूमिःपञ्चमस्तस्य पञ्चशब्दरूपरसगन्धादिति । एवंतावत्स-
र्वभूतानि सिसृक्षतोहिरण्यगर्भस्य त्वशरीरंभूतमित्युक्तम् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । आद्येति । एषांपञ्चमहभूतानाम् । आद्याद्यस्य परःपरमवामोति । तद्यथाआकाशस्य शब्दगुणं वायोः स्पर्शगुणं वायौ शब्दस्पर्शौ भवतः तेजसो रूपगुणं तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि भवन्ति । एवमप्यग्रेऊक्त्यम् । येषां-
पञ्च महाभूतानांयोयोयावतिथो यावत्सङ्ख्यावान् ससतावत्सङ्ख्याकगुणयुक्तः स्मृतः तद्यथाशब्दस्पर्शरूपरसगन्धापञ्च-
गुणापृथ्वीत्यादि ॥ २० ॥

सर्वेषांतु सनामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ॥ वेदशब्देभ्यएवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । सप्रजापतिः सर्वेषामर्थानांनामानि चक्रे । यथा कश्चित् पुत्राणांजातानामन्येषांवा संव्यव-
हारार्थकरोति । वृद्धिरादैच् धीश्रीस्त्रीमितिशब्दार्थसंबन्धंरुतवान् गौरश्वः पुरुषइति । कर्माणिच निर्ममे । धर्माधर्माख्या-
न्यदृष्टान्यग्निहोत्रादीनिच । सृष्ट्वाच कर्माणि तत्र संस्थाव्यवस्थाश्चकार । इदंकर्म ब्राह्मणेनैव कर्तव्यं कालेऽमुष्मै च
फलाय । अथवा दृष्टार्थामर्यादा संस्था गोप्रचारइहच प्रदेशेनकर्तव्यउदकं । सस्यसेकार्थममुष्मिन्ग्रामे नदेयं । यावत्त-
त्माह्मादत्माभिरयमुपकारो न लब्धः । दृष्टानि च कर्माणि निर्ममे । तत्र यान्यदृष्टार्थानि तानि वेदशब्देभ्योवैदिकेभ्यो-
वाक्येभ्यः । ननु सर्वस्य तेनैव सृष्टत्वात्तस्यैवत्वात्तत्त्वाद्देदं ससर्ज कर्मानुष्ठानपरिपालनार्थमित्येवंवक्तव्यं वेदसृष्टिश्च-
वक्ष्यते अग्निवायुरविम्यश्चेत्यत्रान्तरे । उच्यते । भिन्नमत्रदर्शनम् । केचिदाहुरन्यस्मिन्कल्पे वेदास्तेनाधीतास्तेच महा-
प्रलयेन प्रलीनाः पुनरन्यस्मिन् कल्पे सुप्रबुद्धवत्सर्वप्रथमंप्रतिभाति त्वमपठितोयथा कस्यचिच्छ्लोकः प्रतिभाति । भाति
च वेदेगौरनुबन्ध्याऽश्वस्तूपरोगोमृगइत्यादिवाक्येभ्यः शब्दानुस्मृतिपूर्वकं झटिति तानर्थानुस्मृत्योत्पद्यमानांश्च पदार्थान्
दृष्ट्वा तस्यार्थस्यायंशब्दः कल्पान्तरे नामासी त्संप्रत्यस्यैवक्रियतामित्युभयंवेदशब्देभ्यएव नामानि कर्माणि च सृष्टवान् ।
अथवा नैववेदाः प्रलीयन्ते महाप्रलयेऽपि । योसौपुरुषः केषांचिद्विष्टस्तथावेदाआसते । सएवान्तरण्डं ब्रह्माख्यंपुरुषं-
निर्माय वेदानध्यापयामास । एवं स ब्रह्मा वेदशब्देभ्यः सर्वनिर्मितवान् । यदत्रतत्त्वंतदस्माभिरुक्तमेव । अथ पौराणिकी-
प्रक्रियाप्रयुज्यते सास्माभिःप्रदर्श्यतएव । आदौ जगत्सर्गइत्यर्थः । अथवादौ यानि नामान्यनपभ्रष्टानि न पुनरिदानीं-
तनान्यशक्तिजानि गव्यादीनि पृथक् । यथा शरीरत्वसमुदायरूपंमेवंनिर्ममे । किंताहि पृथक् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषामिति । नामानि ब्राह्मणइत्यादीनि । कर्माणि याजनादीनि । वेदशब्देभ्योऽधिगम्य-
निर्ममेभ्यवस्थापितवान् । पृथग्विभिन्नाःसंस्थाःसंस्थानानि द्विपात्वादीनि ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषांतु सनामानित्यादि । सपरमात्माहिरण्यगर्भरूपेणावस्थितःसर्वेषांनामानि गोजातेगौरिति
अश्वजातेरश्वइति । कर्माणि ब्राह्मणस्याध्ययनादीनि क्षत्रियस्य प्रजारक्षादीनि । पृथक्पृथक् यस्य पूर्वकल्पे यान्य-
भूवन् । आदौ सृष्ट्यादौ वेदशब्देभ्यएवाधगम्य निर्मितवान् । भगवतां व्यासेनापि वेदमीमांसायांवेदपूर्विकैव जगत्सृष्टिर्व्यु-
त्पादिता । तथा च शारीरकसूत्रं शब्दइति चेन्नातःप्रभवात्प्रत्यक्षानुमानान्याम् । अस्यार्थः देवतानांविग्रहवत्त्वे वैदिके
वत्त्वादिशब्दे देवतावाचिनि विरोधः स्याद्देदस्यादिमत्त्वप्रसङ्गादिति चेन्नास्तिविरोधः । कस्मादतःशब्दादेव जगतःप्रभवा-

दुत्पत्तेः प्रलयकालेऽपि सूक्ष्मरूपेण परमात्मनि वेदराशिः स्थितः स इह कल्पादौ हिरण्यगर्भस्य परमात्मन एव प्रथमदेहिमूर्तेर्मनस्य व्यवस्थान्तरमनापन्नः सुषुप्तप्रबुद्धस्येव प्रादुर्भवति तेन प्रदीपस्थानीयेन सुरनरतिर्यगादिप्रविभक्तजगदभिधेयमूतं निर्ममितीति कथमिदं गम्यते प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । प्रत्यक्षं श्रुतिरनपेक्षत्वात् अनुमानं स्मृतिरनुमीयमानश्रुति सापेक्षत्वात् । तथा च श्रुतिः एतदिति वै प्रजापतिर्देवानसृजता सृष्टमइति मनुष्यानिन्दवइति पितृस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानसवइति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमिति सौभगायेत्यन्याः प्रजाः । स्मृतिस्तु सर्वेषां तु सनामानीत्यादिका मन्वादिप्रणीतैव । पृथक् संस्थाश्चेति । लौकिकीश्च व्यवस्थाः कुलालस्य घटनिर्माणं कुविन्दस्य पटनिर्माणमित्यादिकविभागेन निर्मितवान् ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदिति । प्रजापतिर्देवानसृजता सृष्टमइति मनुष्यानिन्दवइति पितृस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानसवइति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रं सौभगायेत्येताः प्रजास्तथाभूरिति भूमिमसृजदित्यादि श्रुतिमाश्रित्याह सर्वेषां त्विति । नामानि देवोऽयं मनुष्योऽयं इत्यादीनि कर्माणि यजनयाजनादीनि । पृथक् संस्थाः कुलालस्य कम्बुयीवादि घटनिर्माणं कुविन्दस्य पटनिर्माणं द्विचतुष्पदाद्याकृतीर्वा निर्ममइत्यन्वयः । पुरश्चक्रे द्विपदः पुनश्चक्रे चतुष्पदइति श्रुतेः । पुरः शरीराणि ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । इदानीं तेन सृज्यमानानां भूतविशेषाणां नाम कर्मरूपपृथक्करणं कुतस्त्यमित्यपेक्षायामाह सर्वेषामिति । स ब्रह्मणामानि देवामनुष्याः पशव इत्यादीनि कर्माणि देवा एव कुर्वन्तु मनुष्या एव पशव एवमित्यसंस्थाः संस्थानानि रूपाणीति यावत् देवानामेवं संस्था मनुष्याणामेवं पशूनामेवमिति । वेदशब्देभ्यो मन्त्रार्थवादेतिहासादिपर्यालोचनया निर्ममे ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषामिति । स ब्रह्मा सर्वेषां प्राणिनां ब्राह्मणादीनां वर्णानां नामान्येवं पृथक् पृथक् निर्ममे । आदौ सृष्ट्यादौ वेदशब्देभ्यो वेदाभ्यासेभ्यः ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्ब्राह्मराज्यः कृत इत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यो ज्ञात्वा पृथक् कर्माणि ब्राह्मणादीनां निर्ममे पृथक् संस्थां स्थितिं त्रिलोक्याः संस्थां मर्यादां निर्ममे ॥ २१ ॥

कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः ॥ साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम् ॥ २२ ॥

(१) मेघातिथिः । कर्मात्मानः शरीरिणः प्राणिनः कर्मसु तत्परामनुष्या उच्यन्ते । तेषामर्थसिद्धये यज्ञमसृजत् । ये ब्रह्मोपासनास्वभिरताः पुत्रपश्वादिफलार्थिनो द्वैतपक्षाश्रितास्ते कर्मानुष्ठानपरत्वात् कर्मात्मान उच्यन्ते । षष्ठ्यपि तादर्थ्यं ब्रूतइति तदर्थं यज्ञमसृजदिति गम्यते । देवानां च गणं तदर्थमेवासृजत् । तं कर्मात्मानं चेत्ययमदेशे चः पठितः । तस्य देशो देवानामित्यतो नन्तरं यज्ञं ससर्ज । अग्निरग्नीषोमाविन्द्राग्नी इत्यादियज्ञसिद्ध्यर्थं देवानां गणमसृजत् । तथा साध्यानां देवानां गणमित्यनुषज्यते । भेदेनोपादानमहविर्भाक्त्वात्तेषां स्तुतिर्भाज एव ते केवलम् । यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवा इति । साध्या वै नाम देवा इति । साध्या वै नाम देवा आसन् । अथवा ब्राह्मणपरिव्राजकवत् । सूक्ष्मं मरुतो रुद्राङ्गिरस इत्येतदपेक्षया साध्यगणः सूक्ष्मः । साध्यग्रहणं चान्यासामप्यहविः संबन्धिनीनां देवतानां वेनोस्तुनीति रित्यादीनां प्रदर्शनार्थम् । अन्ये तु कर्मात्मनां देवानां प्राणिनामिति समानाधिकरणानिमन्यन्ते । कर्माणि आत्मा स्वभावप्रतिलम्भोयेषां ते कर्मात्मानः । यागादिकर्मनिवर्तनपरत्वात् प्रधानतया वा कर्मात्मानः । काश्चिद्देवतायागादिकर्मण्येव स्वरूपत इति हासेऽश्रूयन्ते यथेन्द्रो रुद्रो विष्णुरिति । अन्यासां तु याग एव देवतात्वं स्वरूपतः । अक्षायावाणो रथाङ्गानि । नहि यथा भारते इन्द्रादीनां वृत्रादिभिरसुरैर्युद्धादिकर्मऽश्रूयते तथाक्षादीनां वर्ण्यते । अस्ति च सूक्तहविः संबन्धे तेषामपि देवतात्वम् । अक्षाणां प्रावेपामा इति आङ्गाप्रेते वदन्ति । वनस्पतेर्वीङ्मइति रथाङ्गानाम् । अतएव प्राणिनामिति । द्विविधा हि देवताः । प्राणवत्यस्तद्रहिताश्च । यथेन्द्रादयः

पुरुषविग्रहाः प्राणवन्तः पुराणेष्वर्ण्यन्ते । नाक्षादय इतिहासदर्शना । अतश्चायं सर्वः सर्गादिप्रपञ्चः । चशब्दश्चात्र द्रष्टव्यः । प्राणिनामप्राणिनामपि निरुक्तदर्शनेऽपि द्विविधा देवता । अश्वामानोभिन्न इति । शकुनिः कनिकददिति । गावआगावो अग्निति । एताः प्राणवत्यः । प्राणाउक्ताः । सनातनग्रहणं यज्ञविशेषणं पूर्वकल्पेऽपि यज्ञस्य भावात्प्रवाहनित्यतया नित्यत्वम् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्मात्मनामिति । कर्मात्मनां देवदेहेतुरूपकर्मयुक्तात्मनां देवानां ये कर्मणा देवत्वमाप्नुवन्ति तेषां कर्मदेवानां गणमसृजत् । ये तु देवसु तत्वेनाजानदेवास्ते देवैरेव सृज्याः । तथा प्राणिनामन्येषां पितृयक्षादीनां गणं तथा साध्यानां पूर्वकल्पदेवानां गणं यज्ञयज्ञकर्माभिमानिनं पुरुषम् ॥ २२ ॥

(३) कुडूकः । कर्मात्मनां च देवानामित्यादि । सब्रह्मा देवानां गणमसृजत् । प्राणिनामिन्द्रादीनां कर्मण्यात्मा स्वभावो येषां तेषामप्राणिनां च यावादीनां देवानां साध्यानां च देवविशेषाणां समूहं यज्ञचज्योतिष्टोमादिकं कल्पान्तरेऽप्यनुमीयमानत्वा नित्यं साध्यानां च गणस्य पृथग्वचनं सूक्ष्मत्वात् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वभूतानि निर्मम इत्युक्तां सृष्टिं विवृण्वन् विराट्सृष्टिमाह कर्मात्मनामिति दशभिः । कर्मात्मनां कर्मणैव प्राप्तदेवत्वानां ये कर्मणा देवत्वमायान्तीति श्रुतं । कर्मणो यज्ञादेः स्वरूपनिर्वाहकत्वेन वा अमुकस्यै देवतायै इदं नममेति त्यागोद्देश्यत्वात् प्राणिनां मध्ये सूक्ष्ममस्मदाद्यदृश्यरूपं देवानां गणमसृजत् । तथा साध्यानां गणं यज्ञकर्म सनातनवैदिकं कर्म ब्रह्मोद्भवविद्धीति स्मृतेरवश्यफलदत्वात् ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । अथ लोकतत्त्वप्रवर्तकभाषाभिमानिनीनां देवतानां सृष्टिचतुर्भिः श्लोकैराह कर्मेति । प्राणिनामर्थप्राप्त्यर्थार्जनादीनि स्वभावप्राप्त्याहारनिद्रादीनि च यानि कर्माणि तदभिमानिनो देवाः कर्मात्मानः कर्मनिर्वर्त्य फलाभिमानिनस्तु देवाः साध्यास्तेषामुभयेषां सूक्ष्मसंशयितगणं तथा सनातनमादिकालप्रवाहरूपेण नित्यं यज्ञयज्ञाभिमानिनीं च देवतां सोऽसृजत् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मेति ॥ सप्रभुः हिरण्यगर्भः कर्मात्मनां गणमसृजत् च पुनः प्राणिनां गणमसृजत् साध्यानां गणमसृजत् सनातनमविनाशं सूक्ष्ममतीन्द्रियं यज्ञमपूर्वचैवासृजत् ॥ २२ ॥

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ॥ दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थं मृग्यजुः सामलक्षणम् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । तिस्र एव देवता अग्निप्रभृतय इति नैरुक्ताः सत्यं प्यभिधाननानात्वे । अतस्तेन दर्शनेन नोच्यते । एताभ्यस्ति सृभ्यो यज्ञसिद्ध्यर्थं यागसंप्रदानत्वात्तासांचतुर्थी । त्रयमृग्यजुः सामलक्षणं ब्रह्म वेदाख्यं दुदोह । द्विकर्मकोऽयं धातुः प्रधानं कर्म त्रयमप्रधानेन द्वितीयेन कर्मणा भवितव्यम् । न च तदस्ति । अतः पञ्चम्येवेयमिति मन्यामहे । अग्न्यादिभ्यो दुदोहाक्षारयदभावयत् । कथं पुनरग्न्यादिभ्यो वर्णात्मा शब्दो मन्त्रवाक्यानि ब्राह्मणवाक्यानि च भवेयुः । किं नोपपद्यते । कः शक्तीरदृष्ट्वा असतीर्वक्तुमर्हति । नाख्यातार्थो विकल्पयितुं युक्तः । पञ्चमी तर्हि किमर्थं दुहियाचीति द्वितीयया भवितव्यम् । किंच दृष्टप्रमाणविरोधी प्राग्वृत्तोऽर्थ उच्यमानो मनसः परितोषमाधत्ते प्रामाणिकानां परित्वतो विरोधः । स्वरूपपस्त्वाश्रयणे नैषा मागमाना मृग्वेद एवाग्रे रचायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यादिति । अग्न्यादयोऽपि देवता ऐश्वर्यभाजो निरतिशयशक्तिश्च प्रजापतिस्तत्र कानामनुपपत्तिः । अस्मिन् दर्शने पञ्चम्यपि विवक्ष्या । अतः कारकाणि कथितान्यत्रापादानसंज्ञेत्यपादानविवक्षायां भाष्ये समर्थितानि । अन्यदर्शने कथंचतुर्थी तावद्युक्तैव । अर्थवादाश्चैते तत्र द्वितीयं कर्मात्मैव प्रजापतिरात्मानं दुदोह । दोहनं चाध्यापनं परसंक्रान्तिसामान्येन । अथापि पञ्चमी तत्राप्याग्रेयामप्राजादामृग्वेदेऽतोऽग्रे रचायतेत्यु-

च्यतेयजुर्वेदेऽपिद्वेषत्वोर्जेत्वेति । इदंनतन्मध्यस्थानत्वाद्वायुना वर्षदानेन क्रियते । ऊर्कप्राणः स वायुरेव । अत आदितो-
वायुकार्यसंबन्धाद्वायोरित्युपमा । अथवाध्वर्यवमार्त्विज्यं बहुप्रकाराश्चेष्टाश्च सर्वावायोरित्यनेन सामान्येन वायोर्जन्य
यजुर्वेदस्यानधिकारस्यसामगीत्ययोग्यत्वादुत्तमाध्ययनानि सामान्युत्तमस्थानादित्येति ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अग्निवाय्विति । अयं ब्रह्म वेदत्रयंदुदोहान्तर्धृतमाकृष्टवान् ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्निवायुरविभ्यस्त्वित्यादि । ब्रह्म ऋग्यजुःसामसंज्ञेवेदत्रयं अग्निवायुरविभ्यआकृष्टवान् सनात-
नंनित्यम् । वेदापौरुषैयत्वपक्षेव मनोरभिमतः । पूर्वकल्पे ये वेदास्तएवपरमात्ममूर्तेर्ब्रह्मणःसर्वज्ञस्य स्मृत्यारूढाः । तानेव
कल्पादौअग्निवायुरविभ्यआचकर्ष । श्रौतश्चायमर्थो न शङ्कनीयः । तथा च श्रुतिः अग्नेर्ऋग्वेदोवायोर्यजुर्वेदआदित्यात्साम-
वेदइति । आकर्षणार्थत्वादुद्दिष्टातोर्नाग्निवायुरवीणामकथितकर्मता किंत्वपादानतैव यज्ञसिद्ध्यर्थत्रयीसंपाद्यत्वात् यज्ञा-
नांआपीनस्थक्षीरवद्विद्यमानानामेव वेदानामभिव्यक्तिप्रदर्शनार्थम् । आकर्षणवाचकोणौदुहिःप्रयुक्तः ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्निवायुरविभ्यइति । अग्नेर्ऋग्वेदोवायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेदइतिश्रुतेः । ब्रह्म वेदंसना-
तनंनित्यं विसदृशक्रमराहित्यात् यथापूर्वमकल्पयदिति श्रुतेः । सुमप्रबुद्धस्येवाविर्भावाच्च यज्ञसिद्ध्यर्थ आध्वर्यवौद्वा-
त्रादिभेदेनैव यज्ञःसिध्यतीति दुदोहादित्यादिद्वाराविश्वकारान्यथा वेदस्यकर्त्रानन्त्यप्रसङ्गात् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । अग्निवायुरविचसृष्ट्वातेभ्यइत्यर्थः । ब्रह्म वेदाभिमानिर्नीदेवतांदुदोह प्रादुष्कृतवान् । तदुक्तंब्रह्मच
ब्राह्मणे ऋग्वेदएवाग्नेरजायत यजुर्वेदोवायो स्सामवेदआदित्यादिति ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्निरिति । सनातनंब्रह्मत्रयंवेदत्रयमग्निवायुरविभ्यो दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थम् । कोदशंब्रह्म ऋग्यजुःसा-
मलक्षणं अग्नेः सकाशात् ऋग्वेदः वायोः सकाशाच्चजुर्वेदः रवेः सकाशात्सामवेदइति निर्ममे निर्मितवानितिसिद्धम् ॥ २३ ॥

कालंकालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ॥ सरितःसागराञ्छैलान्समानि विषमाणि च ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मसामान्यादाह । द्रव्यात्मा कालोवैशेषिकाणांक्रियारूपोऽन्येषामादित्यादिगतिप्रतानआवृ-
त्तिमान् । कालविभक्तयोविभागमासर्व्वयनसंवत्सराद्या । नक्षत्राणि कृत्तिकारोहिण्यादीनि । ग्रहाआदित्यादयः । सरितो-
नद्यः । सागराःसमुद्राः । शैलाःपर्वताः । समानि स्थलान्येकरूपाभूभागाः स्वातप्रदरवर्जिताः । विषमाणिआरोहावरोहवन्ति
॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कालमिति ॥ कालंसामान्यकालात्मानं पुरुषं कालविभक्तीः कालविभागकल्पाद्यभिमा-
निदेवताः नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि समानि समवस्थानानि विषमाणि विषमस्थानानि ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । कालंकालविभक्तीश्चेत्यादि । अत्रससर्जेत्युत्तरश्लोकवार्तिनी क्रिया संबध्यते । आदित्यादिक्रि-
याप्रचयरूपंकालविभक्तीर्मासर्व्वयनाद्याः नक्षत्राणि कृत्तिकादीनि ग्रहान्सूर्यादीन् सरितोनदीः सागरान्समुद्रान् शैला-
नपर्वतान् समानि समस्थानानि विषमाणि उच्चनीचरूपाणि ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । कालमादित्यक्रियाप्रचयं कालविभक्तीर्मासर्व्वयनाद्याः समानि एकाकारसंस्थानानि मनुष्या-
न् विषमाणीति देवादितिरश्वः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । चन्द्रादित्याश्विन्यादिग्रहनक्षत्रस्पन्दनः सामान्यलक्षणः कालः । कालविभक्तिस्तुटिलवादिरव-
यवः । नक्षत्राणि कृत्तिकादीनि । ससर्जेति वक्ष्यमाणत्वेन संबन्धः । एताआन्तरिक्ष्योदेवताः । सरिदादयोभौम्याः ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कालमिति । युग्मंसब्रह्माचेमाःप्रजाःसृष्टुमिच्छंस्तदापूर्वमिमांसृष्टिससर्ज कालादिमृष्टिससर्ज

तद्यथापूर्वकालकालात्मकसंवत्सररूपं कालमसृजत् च पुनः कालविभक्तीः कालस्य विभागांश्च षडृतून् अयनादींश्च पुनः नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि तथा नवग्रहांश्च सूर्यादीन्ससर्ज सरिदादींश्चससर्ज ॥ २४ ॥ २५ ॥

तपोवाचरतिचैव कामंच क्रोधमेव च ॥ सृष्टिससर्ज चैवेमांस्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । रतिर्मनसः परितोषः । कामोऽभिलाषोमन्मथोवा । अन्यत्प्रसिद्धम् । एवमादिकांसृष्टिससर्जे मामत्रश्लोके पूर्वा च या सृष्टिरुक्ता । इमाः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन् देवासुरायक्षराक्षसगन्धर्वाद्यास्तदुपकरणं तदात्मधर्मवच्छरीरधर्मचादावसृजदित्यर्थः । अथ केयंवाचोयुक्तिः सृष्टिससर्जेति यएवार्थः सृष्टिरुक्तवानिति । सर्वेधातवः करोत्यर्थस्यविशेषावच्छिन्नेवर्तन्ते पचति पाकंकरोति यजति यागंकरोति । तत्ररुदन्ताद्विशेषेऽवगतआख्यातगतोधातुः करोत्यर्थमात्रप्रतिपादनपरोभवति । तस्मिन्नपिकृतश्चित्पतिपन्ने पुनः प्रतिपादनेऽनुवाददोषोभाभूदिति कालकादिषुतात्पर्यम् । अथवासृज्यमानविशेषाः प्रमाणावच्छिन्ना सृष्टिः सामान्यसृष्टेः कर्म यथा त्वपोषंपुष्टइति ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपइति । तपोऽनशनादि वाचमक्षरादिकां रतिकामसुखं कामंरुयभिलाषं क्रोधद्वेषम् इमांसृष्टितपआदिकामन्यांच पूर्वोक्तांसृष्टिससर्ज इमावर्तमाना प्रजास्तत्तद्वारास्रष्टुमिच्छन् ॥ २५ ॥

(३) कुड्ढकः । तपोऽवाचमित्यादि । तपःप्राजापत्यादि वाचंबाणीं रतिचेतःपरितोषं काममिच्छां क्रोधंचेतो विकारं इमांस्तच्छ्लोकोक्तांपूर्वश्लोकोक्तांच सृष्टिचकार । सृज्यतइति सृष्टिः कर्मणि क्तिन् । इमाः प्रजावक्ष्यमाणादेवादिकाः कर्तुमिच्छन् ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । तश्चान्द्रायणादि वाचंसृष्ट्यादिरूपां रतिचेतःपरितोषं कामंरुयाद्यभिलाषं क्रोधमाशदे हेतुम् । सृष्टिमिति सृज्यतेइति सृष्टिः । तपआदेर्विशेषणम् सृष्टिससर्जेति पाकंपचतीति वत् । प्रकृत्यर्थोऽविवक्षितः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । वाचंसरस्वतीतपःप्रमृतयो भूतधर्माभिमानिन्योदेवता इमाः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन्नासादिवमनुष्यादीनांसृष्टिनित्यर्थमित्यर्थः इमांकर्मात्मनामित्यारभ्यानुक्रान्तांसृष्टिससर्ज चकार ॥ २५ ॥

कर्मणां च विवेकार्थधर्माधर्मौ व्यवचयत् ॥ द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्माधर्मौव्यवेचयद्विवेकेन पृथग्भावेन व्यवस्थापितवान् अयं धर्मएवायमधर्मएव । ननुच नैवार्यविवेकोऽस्ति सन्तिहि कर्माण्युभयरूपाणि धर्माधर्मात्मकानि यथा द्रुःशबलानि वैदिकानि कर्माणि हिंसासाधनकत्वात् यथाज्योतिष्टोमस्वरूपेण धर्मोहिंसाङ्गत्वात्त्वधर्मइति अतआह कर्मणांतु विवेकाय । कर्मशब्देनात्रप्रयोगः कर्मणामनुष्ठानमुच्यते । सएव पदार्थोऽन्यथाप्रयुज्यमानोविपरीतस्वभावोभवति । धर्मः सन्नधर्मरूपतामापद्यतेऽधर्मोऽधर्मत्वम् । तथा हिंसैव हिंसाबहिः प्रयुज्यमानाअधर्मः सः नहिंस्यात्सर्वभूतानीतिप्रतिषेधगोचरत्वात् । अन्तर्वैदिकताअग्नीषोमीयेधर्मोविधिलक्षणत्वात् । एवंतयोर्धर्मस्तदेवतु दम्भेनासमर्थो नवाक्रियमाणमधर्मः । एवंदेवरगमनं स्त्रीणामधर्मो गुरुनियुक्तानांपुत्रार्थिनीनांधृतात्ताद्यनुग्रहेणधर्मः । अतः स्वरूपैकत्वेऽपि प्रयोगभेदाद्धर्माधर्मव्यवस्था । एकत्वंच प्रमाणान्तरदृष्ट्यातुस्वरूपभेदएव । अथच कर्मफलेषु कर्मशब्दः कारणे कार्योपचारात् । तेनैतदुक्तंभवति कर्माणित्यवेचयत्कर्मफलविभागाय । कः पुनः कर्मणांफलविभागोऽतउक्तंद्वन्द्वैरयोजयत्सुखदुःखादिभिः । धर्मस्यफलंसुखमधर्मस्यदुःखम् । अतउभयकारिणोद्वन्द्वैर्योज्यन्तेधर्मकारित्वात्सुखेनाधर्मकारित्वाद्दुःखेन । द्वन्द्वशब्दोऽयंरूढ्या परस्परविरुद्धेषु पीडाकरेषु वर्ततेशीतो-

ष्णवृष्ट्यातपक्षुत्सौहित्यादिषु । आदिग्रहणंसामान्यविशेषभावेनज्ञेयम् । केवलौ सुखदुःखशब्दौ स्वर्गनरकयोर्वचिकौ निरतिशयानन्दपरितापवचनौवा । विशेषस्वर्गग्रामपुत्रपश्वदिलाभस्तदपहारश्चादिशब्दस्यविषयः । कर्मणांपूर्वमुत्पत्तिरुक्ताऽनेनेतषामेवप्रयोगविभागः फलविभागश्चप्रजापतिनाकृतइतिप्रतिपाद्यविवेकः ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्मणामिति । कर्मणांकार्याणामकार्येभ्योविवेकार्थधर्माधर्मसाधने कर्मणी व्यवचयत् द्वन्द्वैरन्योन्यविरुद्धरूपतया सदा युग्मतयैव बुद्धिसन्निहितैः सुखदुःखकामक्रोधादिभिः इमाःप्रजाःसृष्टाःअयोजयत् ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । कर्मणांचेति । धर्मोयज्ञादिः सच कर्तव्यः अधर्मोब्रह्मवधादिः सनकर्तव्यः इतिकर्मणांविभागाय धर्माधर्मौव्यवेचयत् पृथक्त्वेनाभ्यधात् । धर्मस्य फलंसुखं अधर्मस्य फलंदुःखं धर्माधर्मफलभूतैर्द्वन्द्वैःपरस्परविरुद्धैःसुखदुःखादिभिरिमाःप्रजाःयोजितवान् । आदिग्रहणात् कामक्रोधरागद्वेषभुत्पिपासाशोकमोहादिभिः ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । सृज्यमानकारणमाह कर्मणामिति । अस्वमेधादिधर्मकारणंब्राह्मणवधाद्यधर्मकारणमिति कर्तव्याकर्तव्यार्थव्यवेचयत् विवेकेनोक्तवान् । द्वन्द्वैःसुखदुःखाद्यैः ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । इदंकार्यमिदंवन्यमिति ज्ञानंविवेकः । तदर्थं धर्माधर्मौ व्यवचयदसंकीर्णरूपौ कृतवान् । इमाः प्रजाः सुखदुःखादिभिर्द्वन्द्वसृष्टैर्योजितवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मणामिति । ब्राह्मणादीनांविवेकाय ब्राह्मणस्य इदंकर्म क्षत्रियस्य इदंकर्मेति विवेकाय धर्माधर्मौ व्यवचयत्युच्चारयत् । च पुनः इमाःप्रजाःद्वन्द्वैःसुखदुःखादिभिःअयोजयत् समयोजयत् ॥ २६ ॥

अण्व्योमात्राविनाशिन्योदशार्धानांतु याःस्मृताः ॥ ताभिःसार्धमिदंसर्वसंभवत्यनुपूर्वशः ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारोऽयम् । दशार्धानांपञ्चानांमहाभूतानां या अण्व्यःसूक्ष्मामात्राअवयवास्तन्मात्रा स्ताविनाशिन्यः परिणामधर्मत्वात् स्थौल्यप्रतिपत्याविनाशिन्युच्यन्ते ताभिः सार्धमिदंजगत्सर्वसंभवत्युत्पद्यते । अनुपूर्वशः क्रमेण । सूक्ष्मात्स्थूलंस्थूलात्स्थूलतरम् । यादृशोवाक्रमउक्तःप्राक् ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अण्व्यइति । दशार्धानांपञ्चानांभूतानांया अण्व्यःसूक्ष्मामात्राः अवयवाः विनाशिन्यः प्राप्तस्वप्रकृतिलयास्तन्मात्ररूपास्ताभिःसार्धंविश्वंकारणोत्पत्तिक्रमेण संभवति ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । अण्व्योमात्राइति । दशार्धानांपञ्चानांमहाभूतानांयाःसूक्ष्माःपञ्चतन्मात्ररूपाविनाशिन्यः पञ्चमहाभूतरूपतया विपरिणामिन्यः ताभिःसहउक्तंवक्ष्यमाणंचेदंसर्वमुत्पद्यते । अनुपूर्वशःक्रमेण सूक्ष्मात्स्थूलंस्थूलात्स्थूलतरमित्यनेन सर्वशक्तेर्ब्रह्मणोमानससृष्टिः कदाचित्तत्त्वनिरपेक्षास्यादितीमांशङ्कामपनिनीषन्तद्वारेणैवयंसृष्टिरिति मध्ये पुनःपूर्वोक्तंस्मारितवान् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । अपएव ससर्जादवित्यत्रोक्ता । अपोऽनुवदन्तासां सर्वोपादानत्वमाह अण्व्यइति । दशार्धानांपञ्चानां अपञ्चीकृतानां आपएवेदमग्रआसुरित्याद्यपशब्दवाच्यानां जगल्लक्षणकार्यं प्रत्युपादानकारणानां अण्व्यः सूक्ष्मामात्राः मीयन्तेअमूः विनाशिन्यः जनितत्वात् ताभिश्च सार्धंइदंचैतन्यं हिरण्यगर्भादिस्थावरपर्यन्तं अनुपूर्वशःहिरण्यगर्भाण्डादिक्रमेण जगद्भूवेत्यर्थः । तत्र ताभ्योऽपञ्चीकृतभूतमात्राभ्योऽन्तःकरणचतुष्टयंइन्द्रियदशकंप्राणपञ्चकंच समष्टिव्यष्टिरूपंपुनस्ताभ्यः पञ्चीकृताभ्यः चतुर्दशभुवनानि ब्रह्माण्डं जरायुजाण्डजंस्वेदजोद्भिज्जचतुर्विधस्थूलशरीरं भोग्यं-

चान्नपानादिकं भवतीति । वेदान्तप्रक्रियातत्रापञ्चीकृतानि परस्पराप्रविष्टानि पञ्चीकृतानि तु पञ्चभूतानि दशधाकृतानि स्वे-
तराविभक्तार्धभागेषु स्वत्वाष्टमांशप्रवेशात् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अण्व्यदिति । दशार्धानां पञ्चतन्मात्राः याः अविनाशिन्यः मात्राः विषयाः ताः मात्राः अण्व्यः सू-
क्ष्माः स्मृताः तु पुनः ताभिः सार्द्धं सर्वेदं विश्वं अनुपूर्वशः क्रमशः सम्भवति उत्पद्यते ॥ २७ ॥

यंतु कर्मणियस्मिन्सन्ययुङ्क्तप्रथमंप्रभुः ॥ सतदेव स्वयंभेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यायमर्थः । यद्यपि प्रजापतिरीश्वरो भूतसृष्टौ शक्नोति यथेच्छं प्राणिनः सृष्टुं तथापि
न पूर्वकल्पकृतानि कर्माण्यनपेक्ष्य प्राणिनः सृजति येन यादृशं पुराकल्पे कर्म कृतं तत्कर्माक्षिमायां जातौ तं जनयति
न जात्यन्तरेण भेदेन कर्मणा तत्कलोपभोग्यायां देवमनुष्यादिजातौ जनयति विपरीतेन तिर्यक्प्रेतादिषु । यथैव भूतेन्द्रियगुणाः
कल्पादौ प्रकृतिस्था उद्भवन्ति एवं कर्माण्यपि प्रलये स्वप्रकृतिस्थानि पुनरुद्भवन्ति सर्गादौ । ततः शेषेणेत्येषान्यायस्त-
त्राण्यस्त्येव । यदि तर्हि कर्मापेक्षोत्पत्तिः कप्रजापतेरैश्वर्यमुपयोगि कीदृशं वा सापेक्षस्यैश्वर्यं तस्मिन्सति जगत् उत्पत्तेः । कथ-
मनुपयोगः न तमन्तरेण स्थित्युत्पत्तिप्रलयाः सन्ति नित्यत्वात् तस्य स्वकर्मणि कारणं तदिच्छापि प्रकृतिपरिणामश्च । एतस्याः
कारणसामग्र्याददं जगदुत्पद्यते तिष्ठति प्रलीयते च । सापेक्षस्याप्यैश्वर्यं न विहन्यते यथेह राजादिराजो मृत्यादीन् फले-
न योजयेद्देवमेवादिकर्मानुरूपेणैव योजयति न चानीश्वरः । ननु नास्य श्लोकस्यायमर्थः प्रतीयते । किं तर्हि प्रतीयते । विधानुरेव
प्राणिनां कर्मविनियोगे स्मृतं ह्ययम् । सयंप्राणिनं प्रथमं सर्गादौ यस्मिन् कर्मणि हिंसात्मके तद्विपरीते वा न्ययुङ्क्त सतदेव कर्म-
भजते करोति न पित्रादेरनुशासनमपेक्ष्य स्वेच्छयान्यथा प्रवर्तते । किं तर्हि प्राक्प्रजापतिनियोगवशात् साधु वा स्वयम-
न्यानुशासननिरपेक्षोऽनुतिष्ठति । सृज्यमानः पुनर्जायमानः कल्पान्तरेऽस्मिन्नेव वा कल्पे प्रजापतिरेव क्षेत्रज्ञांस्तत्कर्तृत्वे-
न नियुङ्क्ते । अतस्तन्नियोगमेवानुवर्तमानाः प्राचीनं शुभमशुभं वा कर्म कुर्वन्ति । तदुक्तम् । कर्तृत्वं प्रतिपद्यन्ते अनीशाः स्वेषु कर्मसु ।
महेश्वरेण प्रेर्यन्ते शुभे वाय दिवा शुभमिति । अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्सर्वं वाश्वभ्रमे-
व वा । उच्यते । एवं सति कर्मफलसंबन्धस्त्यक्तः स्यात् पुरुषकारानर्थक्यं च स्यादग्निहोत्रादिकर्माद्युपदेशो ब्रह्मोपासनाश्च
व्यर्थाः प्रसज्येरन् । य एवेश्वरस्वरूपाऽनभिज्ञास्त एव दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु प्रवर्तेरन् । ये तु तदधीनं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च मन्यन्ते
तेषां सर्वत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गः । कृतमपि न तत्कर्म फलति अकर्तारोऽपि भोक्ष्यामह इति मन्यमाना उदासीरन् न च व्याधिरिवा-
पथ्याद्विदुषां बलादिच्छोपजायते कर्तृत्व ईश्वरप्रेरणया । अथ कर्मफलसृष्ट्या तदिच्छा निश्चिता अस्मात्कर्मण इदं कर्तृ-
फलं भवतीति । न तर्हि यंतुकर्मणीत्येतदपि शास्त्रादेव नियोगः प्रतिपत्तव्यः । तस्माद्यं पुरुषसंप्रभुः प्रथमं न्ययुङ्क्तानादौ संसारे
प्रथमं वर्तमानापेक्ष्य नियोक्तृत्वं चास्य सर्वभावेषु दिक्कालनिमित्तकारणत्वात् । अन्ये तु व्याचक्षते । जात्यन्तरापन्नस्या-
त्मनो न पूर्वजातिसंस्कारापेक्षा अतः स्वभावानुवृत्तिः यं जातिविशेषं यस्मिन् कर्मणि नियुक्तवान् परवधादौ स सिंहादिजातीय-
आत्मा संपन्नो मनुष्यत्वे मार्दवमभ्यस्तमपि हित्वा जातिधर्मं प्रतिपद्यते । अन्ये नानुपदिष्टमपि स्वाभाव्यात् प्रजापतिरुत्पत्त्या-
त् कर्माणि बलवन्ति प्रागभ्यासं जात्यन्तरगतस्य विस्मरयन्तीति प्रदर्शितं भवति । एतदेव विस्तारयति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अणूनां नित्यत्वपक्षं निरस्यति यंतुत्विति । यं ज्ञातीयं यत्र कर्मण्यन्वभक्षणाद्यशनादिरूपे-
कर्मणि न्ययुङ्क्त सतज्जातीयस्तदेव तज्जातीयं कर्म स्वयंतेनाप्रेरितो भेजे ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । यंतुकर्मणीति । सप्रजापतिर्यंजातिविशेषव्याघ्रादिकंयस्यांक्रियायांहरिणमारणादिकायांसृष्ट्यादौ नियुक्तवान् सजातिविशेषःपुनःपुनरपि सृज्यमानः स्वकर्मवशेन तदेवाचरितवान् । एतेन प्राणिकर्मसापेक्षप्रजापतेरुत्तमाधमजातिनिर्माणं रागद्वेषाधीनमिति दर्शितम् । अतएव वक्ष्यति यथा 'कर्मतपोयोगात्सृष्टस्थावरजङ्गममिति ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्मपूर्वप्रज्ञयोर्हेतुतामाश्रित्याह यमिति । यंब्राह्मणादिं यस्मिन्याजनादौ तथा यंव्याघ्रादिं यस्मिन्हिंसादौ प्रथमंन्ययुक्तं सतदेव कर्म स्वयंभेजे । किंभूतः पुनःपुनःसृज्यमानः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । नकेवलंमुखदुःखादिभिर्द्वन्द्वैः प्रजाब्रह्मा योजितवान्किंतु तद्धेतुभूतैः कर्मभिरपीत्याह यंतु कर्मणीति । प्रभुरीश्वरः प्रथमंगर्भनिषेककाले यंदेहिनं यस्मिन्कर्मण्ययुक्तंअयोजयत्सदेही तदेवेश्वरनियुक्तमेव कर्म स्वयंअनन्यापेक्षयाभेजेन केवलमेकस्मिन्नेवजन्मनीश्वरनियुक्तंकर्म देही भजतेऽपितु सर्वस्मिन्नपि जन्मनि तस्मिन्निषेककाले नियुक्तंभजतइत्युक्तं सृज्यमानः पुनः पुनरिति ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यमिति । सप्रभुःसमर्थःयस्मिन्कर्मणि यंपुरुषप्रथमंप्रथमतः न्ययुक्तं संयुक्तमकरोत् पुनःपुनः सृज्यमानःसन्सजातिविशेषस्तदेव कर्म जन्मान्तरकर्म स्वयंभेजेभजतीत्यर्थइतिसिद्धम् ॥ २८ ॥

हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्मावतानृते ॥ यद्यस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत् ॥ २९ ॥

(१) मेधासिथिः । हिंसंप्रप्राणवियोगकरंसर्पसिंहहस्त्यादि । तद्विपरीतमर्हिंसंरुपृषतादि । मृदुपेशलमनायासम् । क्रूरकठिनं परदुःखोत्पादनात्मकम् । अन्यत्रसिद्धम् । यदेतद्विशःप्रसिद्धंकर्म जातंततोयस्ययदेवअदधात्तवान्कल्पितवान् सप्रजापतिः सर्गे सृष्ट्यादौ पूर्वकर्मानुरूप्यमवेक्ष्य तत्कर्मसंसृष्टः प्राणी स्वयमाविशत्प्रतिपद्यते । भूतकालता न विवक्षिता । आद्यत्वेऽपि जातिधर्मस्यानुपदिष्टस्य स्वयंप्रतिपत्तिदर्शनात् । अत्रदृष्टान्तः ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नकेवलं तादृशमेवकर्म किंतुधर्माधर्मसाधने अप्येवमित्याह हिंसाहिंसैरिति । हिंसंकर्मव्याघ्रादेः अर्हिंसंशशादेः मृदु दुःखाजनकंक्रूरदुःखजनकं धर्माधर्मौ धर्माधर्मसाधने कर्मणी आत्मप्रतिकूले ऋतंसत्यंस्वर्गादिहेतुः अनृतमिथ्या यद्यस्य सोऽदधात् व्यदधात् कर्तव्यतया सर्गे सर्गादौ तत्तज्जातीयंसतज्जातीयःस्वयमीश्वरेच्छांविना प्राविशत्प्राप्नोति ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेव प्रपञ्चयति हिंसाहिंसेत्यादि । हिंसंकर्म सिंहादेःकरिमारणादिकं अर्हिंसंहरिणादेः मृदु दयाप्रधानंविप्रादेः क्रूरंक्षत्रियादेः धर्मोयथा ब्रह्मचार्यादेःगुरुशुश्रूषादिः अधर्मोयथा तस्यैव मांसमैथुनसेवादिः । ऋतंसत्यं तच्च प्रायेण देवानां अनृतमसत्यंतदपि प्रायेण मनुष्याणां तथा च श्रुतिः सत्यवाचोदेवाअनृतवाचोमनुष्याइति तेषां मध्ये यत्कर्म सप्रजापतिः सर्गादौ यस्याधारयत्सृष्ट्युत्तरकालमपि सतदेव कर्म प्राक्तनादष्टवशात्स्वयमेव भेजे ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । तथाहिंसंहिंसनं अर्हिंसंतद्भिन्नंमृदु मार्दवं क्रूरंक्रौर्यं संविद्याकर्मणीसमन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचेति विद्याविहितादिचतुर्विधंज्ञानंपूर्वप्रज्ञा पूर्वानुभूतविषयवासनातंगमनागमनशीलिनंशमाच्चारभेते स्वफलदाने न समनुगच्छतीति श्रुतेरर्थः । स्मृतिरपि । प्रकृतियान्ति भूतानि निग्रहःकिंकरिष्यतीत्यत्र प्रकृतिः पूर्वप्रज्ञास्तनपानादिसंस्कारः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । एतमेवार्थविशदयति हिंसेति । हिंसाहिंसे मृदु कूरेइतिच भावप्रधानोनिर्देशः हिंसाहिंसे मार्दवक्रौर्ये

धर्माधर्मावृतानृततेइत्येवमादिषु शुभाशुभेष्वीश्वरोयत्कर्म यस्य देहिनः सर्गे जन्मन्यदधादत्तवांस्तत्तसदेही स्वयमेवा-
विशतृकृतवान् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिंसेति जन्मान्तरकर्माह प्राक्तनकर्मत्वभावमाह । सत्रह्मा यस्य पुंसः यत्त्वभावंतत्सर्गे
जन्मकाले तस्य अदधात् तत्त्वभावः स्वयंहिसाहिंसेत्याविशत् । तत्र दृष्टान्तमाह ॥ २९ ॥

यथर्तुलिङ्गानृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ॥ स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अचेतनापियथाभावास्तन्मर्यादयैव व्यवस्थितत्वभावाः एवंचेतनापि पुरुषकृतकर्मसहा-
येन प्रजापतिना कृतांमर्यादां नातिक्रामन्ति यस्यांजातौजातास्तदेव कुर्वन्ति नान्यदिच्छन्तोऽपि शक्नुवन्ति कर्तुम् । ऋत-
वोवसन्तादयः त्वलिङ्गानिचिन्हानि पत्रफलकुसुमशीतोष्णवर्षादीनि । पर्यये । यस्यर्तोर्यः पर्यायः स्वकार्यावसरस्तस्मिन् स-
ऋतुस्तं धर्मस्त्वयमेव प्रतिपद्यते नपुरुषप्रयत्नमपेक्षते । चूतमञ्जरीवसन्तेस्त्वयमेव पुष्यन्ति न मूले सलिलसेकमपेक्षन्ते । एवं-
पुरुषकर्माण्यदृष्टानि । नास्तिसपदार्थो योनिकर्मापेक्षते । तथाहि । वर्षाणांस्वत्वभावोयौवृष्टिप्रदोभवतिच । राजदोषाद्वाष्ट्रदोषाद्वा
कदाचिदवग्रहः तस्मात्कर्मशक्तिरेवानपसार्या । वृत्तानुरोधादसकृदनुग्रहणम् । अन्ये तु श्लोकत्रयमप्यन्यथा व्या-
चक्षते । कर्मशक्तीनांस्वभावनियमोऽनेनोच्यतइत्याहुः । यत्फलंयस्मिन्कर्मण्याहितंप्रजापतिना सकर्मविशेषः पुनःपुनः
सृज्यमानोऽनुष्ठीयमानः स्वयंतत्फलं भजते ददातीत्यर्थः । तेन यागःकृतोयदा फलिष्यति न तदाकिंचिदपेक्षत इति
प्रतिपादितंभवति । सर्वोहित्वकृतावपि मन्त्रिपुरोहितादिवाक्यमपेक्षते नैवंयागः । दृष्टस्तु व्यापारस्तेनापेक्ष्यते । दृष्टा-
दृष्टकारणद्वयजन्यत्वात्सर्वस्यकार्यस्यादृष्टान्तरापेक्षानिषिध्यतेतदानीम् । कर्माणीष्टानिष्टफलप्रदानि विधिप्रतिषेधविषयाणि
कर्माणि द्विशुद्धाहरति हिंसाहिंसेइति । हिंसाप्रतिषिद्धा । तस्यानरकादिफलप्रदानंनियमितम् । योब्राह्मणायावगुरेन् यो-
मामकायावगुरेन्तंशतेनयातयादितिवाक्यशेषेभ्यःसा ततः स्वभावान्न च्यवते । प्रायश्चित्तेषु विशेषवक्ष्यामः । अहिंसंविहितम् ।
तस्यापिनैष्टफलदानात्स्वभावव्युत्तिरस्ति । धर्माधर्मयोरेव विशेषायते । विहितंकर्म धर्मः प्रतिषिद्धमधर्मस्तयोर्विशेषाः
सत्याऽनृतादयः सत्यंविहितमनृतंप्रतिषिद्धम् । एवंसर्वाणि पूर्वोत्तरपदानि विहितप्रतिषिद्धविशेषप्रदर्शनानि । अव्यभिचरित-
दृष्टकार्यकारणसंबन्धीनि कर्माणि । दृष्टान्तःयथर्तुलिङ्गानीति । शेषंसमानम् ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथात्विति । ऋतुलिङ्गानि चूतकुसुमादीनि ऋतोः पूर्वर्तौः पर्ययेऽपगमे स्वयमनादिष्टा-
एव कर्माणि हिंसादीनि ॥ ३० ॥

(३) कुड्मकः । अत्र दृष्टान्तमाह यथात्विति । यथा वसन्तादिऋतवःऋतुचिन्हानि चूतमञ्जरीादीनि ऋतुपर्यये
स्वकार्यावसरे स्वयमेवाभ्युवन्ति तथादेहिनीऽपि हिंसादीनि कर्माणि ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामावश्यकफलारम्भकत्वे दृष्टान्तोयथेति । यथर्तुवसन्तादृतुमनतिक्रम्य लिङ्गानिऋतु-
लिङ्गानि वासन्तशारदीयानि फलपुष्पाणिऋतवःवसन्तादयः ऋतुपर्ययेअग्रिमवसन्तादावपि यथा प्रपद्यन्ते तथा स्वत्वक-
र्माणि देहिनः सृष्ट्यन्तरे प्रपद्यन्तइत्यन्वयः ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । तमेवार्थेदृष्टान्तेनस्थापयति यथात्विति । ऋतुलिङ्गानि सहकारमल्लिकाकदम्बकुसुमादीनि स्वा-
नि त्वानि कर्माणि स्वस्य स्वस्येश्वरेण विहितानि ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथेति । ऋतवः पर्यये ऋतूनांपर्यये ऋत्वन्तेयथा अन्यर्तुलिङ्गानि स्वयमेवभवन्तिके-
भिदनोद्यमानत्वात् तथा देहिनःप्राणिनः कर्माणि प्राक्तनानि त्वानि त्वानिअभिपद्यन्ते प्रपद्यन्ते ॥ ३० ॥

लोकानां विवृद्धयर्थं मुखबाहुरूपादतः ॥ ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । पृथिव्यादीनां लोकानां विवृद्धयर्थं वृद्धिः सृष्टिर्बाहुल्यं वा ब्राह्मणादिषु चतुर्ष्वर्णेषु सत्सु त्रयाणां लोकानां वृद्धिः । इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति । चेतनाया गाद्यधिकृता अतस्तैः कर्म कृतमुभौ लोकौ वर्धयति । पुरुष-कर्मप्रचोदिता देवाः । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति अस्यापि लोकस्य सृष्टिर्वृद्धिः ब्राह्मणादीन् वर्णान् निरवर्तयन् निर्वर्तितवान् । असृजन् मुखबाहुरूपादतः । यथाक्रमं मुखाद्ब्राह्मणं त्वमुखावयवैर्भ्यो दैव्या शक्त्या निर्मितवान् अद्यतनानां सर्वेषां मिथुनसंयोगद्वारेण तत्त्वेभ्य उत्पत्तिदर्शनात् । परमार्थतः स्तुतिरेषा वर्णानामुत्कर्षापकर्षप्रदर्शनार्थम् । सर्वेषां भूतानां प्रजापतिः श्रेष्ठस्तस्यापि सर्वेषामङ्गानां मुखं ब्राह्मणोऽपि सर्वेषां वर्णानां प्रशस्यतमः । एतेन सामान्येन ब्रह्ममुखादुत्पन्न इत्युच्यते मुखकर्माध्यापनाद्यतिशयाद्वा मुखत इत्युच्यते । क्षत्रियस्यापि बाहुकर्मयुद्धवैश्यस्याप्यूरुकर्मपशुरूपं रक्षतो गोभिश्चरन्तिभिर्भ्रमणस्थलपथवारिपथादिषु वाणिज्याद्यैर्गमनम् । शूद्रस्य पादकर्मशुश्रूषा ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोकानामिति । मुखादिना मुखेन होमादिना ब्राह्मणं क्षेत्रेण रक्षयेदित्यादिक्रियाभिस्तैस्तैर्वर्णैर्लोकैश्च रक्षणसंवर्तनार्थम् ॥ ३१ ॥

(३) कुट्टूकः । लोकानां त्विति । भूलोकानां बाहुल्यार्थं मुखबाहुरूपादेभ्यो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्यथाक्रमं निर्मितवान् । ब्राह्मणादिभिः सायं प्रातरग्रावाहुतिः प्रक्षिप्ता सूर्यमुपतिष्ठते सूर्यादृष्टिर्वृष्टेरन्मन्नात्प्रजाबाहुल्यं । वक्ष्यति च अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमित्यादि । दैव्या च शक्त्या अर्थादित्यो ब्राह्मणादिनिर्माणम् । ब्राह्मणो न विशङ्कनीयः श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादि ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदादिष्वधिकारार्थं वर्णानां जनिस्थानकृतश्रेष्ठ्या न्याह लोकानां त्विति । विवृद्धयर्थं स्वधर्मानुष्ठानेन विविधप्रकारवृद्धयर्थं निरवर्तयत् मुखादिभ्यो विप्रादिचतुष्टयं जनितवान् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । अथ चतुर्वर्ण्याभिमानिनां देवतानां सृष्टिमाह लोकानामिति । लोकानां प्रजानां विवृद्धयर्थं बाहुल्यार्थं निरवर्तयत् सृष्टवान् । प्रभुरित्यनुवर्तते ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मुखबाहुरूपादतः लोकानां विवृद्धयर्थं ब्राह्मणादीन् वर्णान् निरवर्तयत् प्रावर्तयत् ॥ ३१ ॥

द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । एषा सृष्टिः साक्षात्परस्य पुरुषस्य । इयं तु ब्रह्मणस्तस्यैवेत्यन्ये । यत्तदन्तरण्डं समुद्रतं शरीरं तद्विधा कृत्वाऽर्धेन पुरुषोऽभवत् पुमान्संपन्नः शुक्रसेकसमर्थोऽर्धेन नारी गौरीश्वरभङ्ग्याऽथवा पृथगेव तानिर्मितवान् । तानिर्माय तस्यां मैथुनेन धर्मेण विराडित्यस्य नाम प्रसिद्धं तं जनितवान् । एतदुच्यते प्रजापतिः स्वां दुहितरमगच्छत् । इदमपि जायापत्योः शरीरमात्रभेदात् सर्वत्र कार्येष्वविभागात् तदालम्बनं द्वैधकारवचनम् ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विधेति । एतच्च प्रजानां मनसा सृष्टिं सृजत् । त्वदेहं द्विधा कृत्वा तदर्धेन पुमान्संपन्नः । अपरार्धेन नारी लोकसृष्टिमुपदेष्टुम् ॥ ३२ ॥

(३) कुट्टूकः । द्विधा कृत्वेति । स ब्रह्मा निजदेहं द्विखण्डं कृत्वा अर्धेन स्त्री तस्यां मैथुनधर्मेण विराट्संज्ञं पुरुषं निर्मितवान् । श्रुतिश्च ततो विराडजायतेति ॥ ३२ ॥

(१) अथादित्यो = मुखादिभ्यो (अ)

(४) राघवानन्दः । संप्रति मन्वादिद्वारामैथुनजामृष्टिमाह द्विधेति नवभिः । आत्मनोदेहद्विधा कृत्वा स्थिताद-
स्माद्ब्रह्मणः पूर्वार्धावच्छिन्नो जगत्सृष्टिभावितान्तःकरणोजीवो मन्वाख्यः पुरुषो भवत् तादृशजीवान्तरमुत्तरार्धावच्छिन्नं
शतरूपाख्या नारी बभूव तस्यां भोग्यत्वेनोपस्थितायां तद्भोक्तृत्वेन तं मन्वाख्यं विराजमयूयुजत्ससृजे विविधराजमान-
त्वात् विराजमिति ससृजे मनुदेवं प्रजापतिरिति वार्तिकोक्तेः । अतः श्रुतिः । सर्वै नैव रमेतस्मादेकाकी नरमते सद्वितीयमे
च्छन् सहैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानद्विधा यातयन्ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् । अतएव भाग-
वतमपि । तस्य कायमभूद्देहा यत्कायमभिवक्षते । ताभ्यां रूपविभागाभ्यामिथुनसमपद्यत । यस्तु तत्र पुमानसो भून्मनुः
स्वायं भुवः खराट् । स्त्री चासीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः । ततो मैथुनधर्मेण प्रजाएधां बभूविरिति ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । अथ सर्व भूतानां सृष्टिवत्कुमुपक्रमते द्विधा कृत्वेति ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विधेति । प्रभुः ब्रह्मात्मनः स्वं त्वं देहद्विधा कृत्वा अर्द्धेन दक्षिणाङ्गे च पुरुषः अभवत् अर्द्धेन
वामाङ्गेन नारी स्त्री अभवत् तस्यां नार्यां स पुरुषः विराजं विराट् पुरुषं स्वायं भुवः संज्ञं मनुमसृजत् उदपादयत् ॥ ३२ ॥

तपस्तप्त्वा ऽसृजद्यंतु सस्वयंपुरुषो विराट् ॥ तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । सविराट् तपस्तप्त्वायं पुरुषमसृजत् तं मां वित्त जानीध्वम् । एवं सृष्टिपरंपरया नात्रवः
किञ्चिदविदितं मम वर्णयितव्यमस्ति । तन्मध्येशुद्धिमात्मन आचष्टे । अस्य सर्वस्य स्रष्टारमनेन सर्वशक्तिमाह । जन्मक-
र्मातिशयवन्तं मां प्रत्यपि तरीकरिष्यतीत्यभिप्रायः निश्चयोत्पत्त्यर्थं चान्यतो ऽवगते ऽपि मनुजन्मनि स्वयमभिधानात् ।
यथा ऽन्यतः श्रुतो ऽपि कश्चित्पृच्छत्येते देवदत्तस्य त्वं पुत्र इति बाढमिति तेनोक्ते निश्चय उपजायते । अभिजनवर्णनं कवी
नामत्रपाकरं सत्यामपि पारंपर्येणामस्तुतौ । द्विजसत्तमा इत्यामन्त्रणम् । सत्तमाः साधुतमाः श्रेष्ठा इति यावत् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपस्तप्त्वेति । स्वयमसृजदित्यन्वयः । पुरुषः पुरुषशब्देन श्रुतौ प्रसिद्धः तं मां जानीत अस्य स-
कलस्य परंपरया च स्रष्टारम् ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लुकः । तपस्तप्त्वेति । सविराट् तपोविधाय यन्निर्मितवान् तं मां मनुं जानीत । अस्य सर्वस्य जगतः स्रष्टारं भो-
द्विजसत्तमाः । एतेन स्वजन्मोत्कर्षसामर्थ्यातिशयावबिहितवान् लोकानां प्रत्ययितप्रत्ययार्थम् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्यनक्ति तप इति । यं मनुं तेव मां वित्त जानीत स्रष्टारं तेषां मरीच्यादीनां स्रष्टृदेहावच्छिन्ना-
नां द्विजसत्तमा द्विजश्रेष्ठाः ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । न ब्रह्माणमपेक्षितवानित्युक्तं स्वयमिति स्त्रियमपेक्षितवानित्युक्तम् पुरुष इति ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तप इति । स पुरुषः विराट् तपस्तप्त्वायं पुरुषमसृजत् हे द्विजसत्तमाः तं मां संवित्त जानीत । कीदृशं
मां अस्य विश्वस्य स्रष्टारम् ॥ ३३ ॥

अहंप्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ॥ पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अहमसृजमुत्पादितवान् । दशप्रजापतीन् महर्षीन् । आदितः सुदुश्चरं तपः कृत्वा सृष्टुं दुःखेन
तपश्चर्यते ऽतिपीडाकरं बहुकालं च । तान् महर्षीन् नामतो निर्दिशति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अहमिति । प्रजाः सिसृक्षुर्मरीच्यादिद्वारा आदितः सर्गादौ ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लुकः । अहमिति । अहंप्रजाः सृष्टुमिच्छन् सुदुश्चरं तपस्तप्त्वा दशप्रजापतीन् प्रथमं सृष्टवान् तैरपि प्रजानां-
सुन्यमानत्वात् ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । अहमपि तथा चक्रेइत्याह अहमिति । महर्षीन् प्रजानांपतीन् दशासृजमित्यन्वयः । आदितः आदौ ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहमिति प्रजाःसिसृक्षुः अहंप्रजानांपतीन् महर्षीन् आदितःप्रथमतः दशअसृजंसृष्टवान् । मरीच्यादीन् देवनिकायान् देवसमूहान् ॥ ३४ ॥

मरीचिमन्यद्विरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मरीचिमिति दशेत्यस्य प्रपञ्चः ॥ ३५ ॥

(३) कुड्ढकः । मरीचिमित्यादि । तएते दश प्रजापतयोनामतो निर्दिष्टाः ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । नामतस्तानिवाह मरीचिमिति । प्राचेतसंदक्षम् ॥ ३५ ॥

एतेमनूस्तु समान्यान्सृजन्भूरितेजसः ॥ देवान्देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । एते महर्षयः समान्यान्मनून्सृजन् । अधिकारशब्दोऽयं मनुरिति । मन्वन्तरे यस्य प्रजासर्गे तत्स्थितौ वाऽधिकारउक्तेन प्रकारेण समनुरित्युच्यते । भूरितेजस अमितौजस इति चैकएवार्थः । एकप्रथमान्तसृष्ट्विशेषणम् । द्वितीयान्तसृष्टव्यानांमन्वादीनां विशेषणम् । ननु देवाब्रह्मणैव सृष्टाः । सत्यं न सर्वे अपरिमिताहिदेवसंघाताः । देवनिकायाहिदेवस्थानानि त्वर्गलोकब्रह्मलोकादीनि ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतइति । प्रजापतिःसर्गद्वारा परंपरया समान्यान्प्रजापतीन् मनून्मनुनाम्नोऽसृजन् । सावर्णिमनुनाष्टमेन सह स्वायंभुवादयस्त्वारोचिषादयः सप्तत्यष्टमव्यवच्छेदार्थम् । तेनाऽन्येपि षण्मनवउपलक्ष्यन्ते । देवानिति । देवान् वत्वादीन् तेषांनिकायान् विमानानीति केचित् नितरांकायोयेषु तानि देवनिकायानि संघचारीणि विश्वादीनीत्यन्ये ॥ ३६ ॥

(३) कुड्ढकः । एते मनूस्त्विति । एतेमरीच्यादयोदश भूरितेजसोबहुतेजसोऽन्यान् समापरिमिततेजस्कान् मनून्देवान् ब्रह्मणासृष्टान् देवनिवासस्थानानि त्वर्गादीन्महर्षींश्च सृष्टवन्तः । मनुशब्दोऽयमधिकारवाची । चतुर्दशसु मन्वन्तरेषु यस्य यत्र सर्गाद्यधिकारः स एतस्मिन्मन्वन्तरे स्वायंभुवस्त्वारोचिषादिनामभिर्मनुरिति व्यपदिश्यते ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामपि कृत्यमाह एतइति । एते मरीच्यादयो मनून्मन्वन्तराधिपान् सार्वर्णिप्रभृतीन्भूरितेजसः भूरीणि एकसप्ततियुगपरिमितः कालंस्तत्रत्यादेवतास्तदिन्द्रोमनुपुत्राऋषयः ईश्वरावतारश्च एते षट्तेजांसि मन्वन्तरपालने सहकारीणि येषांते तथेति कर्मणोविशेषणम् । देवनिकायान् देवस्थलानि देवभृत्यान्वामहर्षीन् वामदेवादीन् ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च क्षत्रियश्च क्षत्रियां च वैश्यश्च च वैश्या च शूद्रश्च शूद्राचेत्यष्टौ शास्त्रेषु मानवा उच्यन्ते । एतेषुब्राह्मणामनुत्वेन मरीच्यादयोमनुनैव हि सृष्टा असृष्टा ब्राह्मणीप्रभृतयः सम शिष्यानेतान्ससृजुः देवान् इन्द्रा दीन् देवनिकायान् मरुद्गणादीन् ॥ ३६ ॥

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ॥ नागान्सर्पान्सुपर्णांश्च पितॄणां च पृथग्गणान् ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । यक्षादीनांस्वरूपभेदश्चेतिहासादिप्रमाणकएव नप्रत्यक्षादीनामन्यतमेन परिच्छिद्यते । तत्रवैश्रवणानुचरायक्षाः । रक्षांसिबिभीषणादयः । तेभ्यः क्रूरतराःपिशाचाः अशुचिमरुदेशादिवासिनोनिऋष्टायक्षराक्षसेभ्यः हिंसास्तुसर्वएव । छत्रकरणेन केनचित्प्राणिनांजीवमाकर्षन्त्यदृष्ट्या शक्त्या व्याधींश्चजनयन्तीत्यैतिहासिकामन्त्रवादिन-

अथ गन्धर्वादेवानुचरागीतनृत्तप्रधानाः । अप्सरसोदेवगणिका उर्वर्याद्याः । असुरादेवशत्रवो वृत्रविरोचनहिरण्याक्षप्रभृतयः । नागावासुकितक्षकादयः । सर्पाः प्रसिद्धाः । सुपर्णाः पक्षिविशेषागरुत्मत्रभृतयः । पितरः सोमपाज्यपादिनामानः त्वस्थाने देववद्वर्तन्ते तेषांगणमसृजन् ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यक्षामणिभद्रादयः । रक्षांसिदैत्यजातिविशेषाः क्रव्यादाः । पिशाचाः पिशुनचेतसोदैत्यजातिभेदा अक्रव्यादादेवसत्त्वाः । नागानामेरुर्ध्वनराकाराः अधःसर्पाकृतयः । सर्पास्तदन्ये फणिधराः । सुपर्णाः गरुडादयः पक्षिभेदाः । पितृणांगणानग्निष्वात्तादीन् ॥ ३७ ॥

(३) कुङ्कुमः । यक्षरक्षइति । एतेऽसृजन्निति पूर्वस्थैवानुषङ्गः उत्तरत्र च श्लोकद्वये च । यक्षोवैश्रवणस्तदनुचराश्च रक्षांसि रावणादीनि पिशाचास्तेभ्योऽपकृष्टाः अशुचिभरुदेशनिवासिनः गन्धर्वाश्चित्ररथादयः अप्सरसोर्वर्यादयः असुराविरोचनादयः नागावासुक्यादयः सर्पास्ततोपकृष्टाः अलगर्दादयः सुपर्णागरुडादयः पितृणामाज्यपादीनांगणः समूहः । एषां च भेदइतिहासादिप्रसिद्धोनाभ्यक्षादिगोचरः ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । यक्षेति । यक्षावैश्रवणादयः । रक्षांसि रावणादयः । पिशाचाः पूतिनरमांसाशिनः । गन्धर्वाश्चित्ररथादयः । अप्सरसः उर्वशीप्रभृतयः । असुराः हिरण्याक्षादयस्तान् । नागान्देवाकृतिसफणान् अनन्तादीन् । सुपर्णान् गरुडादीन् । पितृणांपृथग्गणानग्निष्वात्तादीन् ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । नागाः सौरसेयाः सर्पाः काद्वेयाः । तदुक्तं महाभारते सुरसाजनयन्नागान्कद्रूराजस्तुपन्गानिति ॥ ३७ ॥

विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ॥ उत्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ॥ ३८ ॥

(१) मेघातिथिः । मेघोदरदृश्यमभ्यमंज्योतिर्विद्युदुच्यते । यस्यास्तडित्सौदामिनीत्यादयः पर्यायाविशेषाश्रयाः । अशनिः शिलाभूताहिमकणिका सूक्ष्मदृश्यश्च वर्षधारादिवत्पतन्त्योवेगवद्वातप्रेरितः सस्यादिविनाशिन्युच्यन्ते । मेघाभ्रोदकमरुज्योतिःसंघाता आन्तरिक्षाः । रोहितंदण्डकारमन्तरिक्षे नीललोहितरूपंकदाचिद्दृश्यते । आदित्यमण्डलप्रकटाचित् । कदाचित्प्रदेशान्तरेपि । तस्यैवविशेष इन्द्रधनुःवक्रत्वंधनुराकारताऽधिकास्थ । उत्कासंध्याप्रदोषादौविसारिप्रभाप्युत्पातेदिक्षु पतन्ति यानि ज्योतींषि दृश्यन्ते । निर्घातः भूम्यन्तरिक्षउत्पातशब्दः । केतवउत्पातेदृश्यमानानि शिखावन्तिज्योतींषि । प्रसिद्धान्यन्यान्यपिध्रुवागस्त्यारुन्धतीप्रभृतीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्युतोविद्युदधिष्ठात्रीदेवताम् । एवमुत्तरेषु । रोहितमृज्विन्द्रधनुः । निर्घातोव्योममदुरः । ज्योतींषिनक्षत्रादीनि । उच्चावचानि नानाभेदानि ॥ ३८ ॥

(३) कुङ्कुमः । विद्युतइति । मेघेषु दृश्यदीर्घाकारं ज्योतिर्विद्युत् । मेघादेव यज्योतिर्वृक्षादिविनाशकंतदशनिः मेघाः प्रसिद्धाः रोहितंदण्डाकारं नानावर्णदिवि दृश्यते यज्योतिस्तदेव वक्रमिन्द्रधनुः । उत्कारेखाकारमन्तरिक्षात्पतज्योतिः । निर्घातोभूम्यन्तरिक्षगतउत्पातध्वनिः । केतवः शिखावन्तिज्योतींषि उत्पातरूपाणि अन्यानि ज्योतींषि ध्रुवागस्त्यादीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विद्युतइति । रोहितंनानाकारदण्डायमानं तदेवेन्द्रधनुः । निर्घातोन्तरिक्षजउत्पातध्वनिः केतवः शिखावन्ति ज्योतीषि । उच्चावचानि ग्रहनक्षत्रताराः ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । ऋजुदीर्घमिन्द्रायुधं रोहितमिन्द्रायुधंशक्रधनुस्तदेवर्जुरोहितं इत्यमरसिंहेनाभिहितम् । निर्घातः पवनाहतस्य वायोर्वैगोभूगतः । तथा च संहितायामुक्तम् पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौयदासमापतति भवतितदानिर्घातइति । केतवः सपुच्छनक्षत्राणि । ज्योतीषिनक्षत्राणि ॥ ३८ ॥

किंनरान्वानरान्मत्स्यान्विबिधांश्चविहङ्गमान् ॥ पशून्मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अश्वमुखाः प्राणिनोहिमवदादिपर्वतेषु भवन्तिर्किंनराः । वानरा मर्कटमुखापुरुषविग्रहाः । विहङ्गमाः पक्षिणः । अजाविकोष्ट्रगर्दभादयः पशवः । मृगारूपपृषतादयः । व्यालाः सिंहव्याघ्रादयः । द्वेदन्तपङ्कीउत्तराधरे येषांभवतस्तेउभयतोदतः ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंनरानिति । किंनरानराश्वमूर्तिमिश्रदेहाः । पशून्ग्राम्यारण्यान् । मृगानारण्यचराण्यरण्यासदः । व्यालान्हिसानव्याघ्रादीन् । उभयतोदतः उभयोऽप्रान्तदंष्ट्रावतः ॥ ३९ ॥

(३) कुड्मकः । किंनरानिति । किंनराश्वमुखादेवयोनयोनरविग्रहाः । वानराः प्रसिद्धाः । मत्स्यारोहितादयः । विहङ्गमाः पक्षिणः । पशवोगवाद्याः । मृगाहरिणाद्याः । व्यालाः सिंहाद्याः । उभयतोदतः द्वे दन्तपङ्कीयेषांउत्तराधरेभवतः ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच किंनरान् अश्वमुखनराकारान् । विहङ्गमान्पक्षिणः । पशून्गवादीन् । मृगान्हरिणादीन् ग्रामारण्यभेदेनवा । व्यालान् सिंहानीन् । उभयतोदतः उभयतोदन्तपङ्क्तिर्येषांअश्वादीनांतानपि ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । आस्याधरोत्तरभागयोर्दन्तायेषांतउभयतोदतोर्गर्दभादयः ॥ ३९ ॥

रुमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् ॥ सर्वं च दंशमशकंस्थावरंच पृथग्विधम् ॥ ४० ॥

[यथाकर्म यथाकालं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ॥ यथायुगंयथादेशं यथावृत्तिं यथाक्रमम् ॥ १०॥]

(१) मेधातिथिः । रुमयोऽत्यन्तसूक्ष्माः प्राणिनः । कीटास्तेभ्यर्दषत्स्थूलाभूमिचराः । पतङ्गाः शलभादयः । स्थावरंवृक्षपर्वतादिः । पृथग्विधंनानाप्रकारम् । क्षुद्रजन्तवइत्येकवद्भावः ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रुमीति । रुमयोमलादिसंभवाःक्षुद्रजन्तवः । कीटयोनिजाःपिपीलिकादयः । मत्कुणउद्देशः । स्थावरंवृक्षादि ॥ ४० ॥

(३) कुड्मकः । रुमिकीटिति । कीटाःरुमिभ्यःकिंचित्स्थूलाः । पतङ्गाःशलभाः । यूकादयःप्रसिद्धाः । क्षुद्रजन्तवइत्यनेनएकवद्भावः । स्थावरंवृक्षलतादिभेदेन विविधप्रकारम् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच रुमयः अपादाः । सपादाः कीटाः । पतङ्गाःशलभादयः । मत्कुणाउद्देशः । दंशास्तु वनमक्षिकाः । यूकादीनामेकवद्भावः । क्षुद्रजन्तुत्वज्ञापनार्थः । असृजन्नित्यन्वयः ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । पतङ्गान् शलभान्ससृजुरित्यनुवर्तते ॥ ४० ॥

× (क, ख, अ)

* यथावृत्तिं=यथोत्पत्ति (ख)

एवमेतैरिदं सर्वं मनियोगान्महात्मभिः ॥ यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमिति प्रकान्तप्रकारप्रत्ययपरामर्शः । एतैर्महात्मभिर्मरीच्यादिभिः । इदं सर्वं स्थावरजङ्गमं सृष्टम् । यथाकर्म यस्य जन्मान्तरे यादृशं कर्म तदपेक्षं । यस्यां जातौ यस्य तु युक्तमुत्पत्तुं कर्मवशात्स तस्यामेवोत्पादितः । मनियोगान्महाज्ञया । तपोयोगान्महत्कृत्वा तपः । यार्वाक्चिन्महदैश्वर्यं तत्सर्वं तपसा प्राप्यमित्येतदनेनाह ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमिति । मनियोगात्तज्ज्ञानोपदेशात् आत्मनस्तपोयोगात् यथाकर्मयाद्युत्पाद्यानां कर्म तदनुरूपेण ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमेतैरिति । एवमित्युक्तप्रकारेण एतैर्मरीच्यादिभिरिदं सर्वं स्थावरजङ्गमं सृष्टम् । यथाकर्म यस्य जन्तो-
र्यादृशं कर्म तदनुरूपं तस्य देवमनुष्यतिर्यगादियोनिषूत्पादनं मनियोगात्तज्ज्ञया तपोयोगान्महत्तपः कृत्वा सर्वमैश्वर्यं तपो-
धीनमिति दर्शितम् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । जङ्गमसृष्टिमुपसंहरन् स्थावरसृष्टिं ब्रुवाणो जरायुजस्वेदजान् प्रतियोगितया भिनत्ति एव-
मिति दशभिः । स्थावरजङ्गमं जङ्गमवत्स्थावरमपि सृष्टमित्यर्थः । आज्ञागुरूणां ह्यवधारणीयेति मानयन्नाह मनियो-
गादिति । मम मनोर्नियोगादाज्ञातः । मरीच्यादिमहात्मभिरित्यनेन महतामप्यकार्यकारित्वं यत्स्थावरादिसृष्टिः ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । यथाकर्म सृज्यमानप्राणिकृतकर्मानुरूपम् । तपोयोगात्ज्ञानयोगेन सृज्यमानदेहिकर्माणि ज्ञानचक्षु-
षा दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवमिति । एवं मनियोगात् एतैर्ऋषिभिर्मरीच्यादिभिः तपोयोगात् स्थावरजङ्गमं सृष्टं यथाक-
मपूर्वभूष्यादिक्रमेण ॥ ४१ ॥

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ॥ तत्तथा बोधिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । येषां भूतानां यादृशं कर्म त्वभावतो हिंस्रमहिंस्रं वा तद्वत्तथैव कीर्तितम् । इदानीं जन्मक्रमयोगमभि-
धास्यामि । क पुनः कर्म कीर्तितं यत्रेदं यक्षरक्षइत्यादि नामनिर्देशो न कर्मनिर्देशः । उच्यते नामनिर्देशादेव कर्मावगतिः कर्म-
निमित्तत्वादेषां नामप्रतिलम्बस्य । तथाहि यक्षणाद्रक्षणाद्वा यक्षाः । रहसि क्षणनाद्रक्षांसि । पिशिताशनात्पिशाचाः । अद्भ्यः
सृता इत्यप्सरसः । अमृताख्यायाः सुराया अलाभादसुरा इत्याद्यप्यूहम् । जन्मनि क्रमयोगो जरायुजाण्डजा इत्यादि-
वक्ष्यते ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येषां त्विति । यज्जातीयस्य यदध्यापनादि कर्म कीर्तितं विक्षिप्तं तदिहाभिधास्यामि । तथा
जन्मनि क्रमयोगेन क्रमेण यज्जायते येन च जराय्वादिना युक्तं यज्जायते तच्चाभिधास्यामि ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । येषामित्यादि । येषां पुनर्यादृशं कर्म इह संसारे पूर्वाचार्यैः कथितं यथौषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफ-
लोपगाः ब्राह्मणादीनां चाध्ययनादि कर्म तत्तथैव वीयुष्माकं वक्ष्यामि जन्मादिक्रमयोगं च ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । येषां प्राणिनां जन्मनिमित्तं यादृशं कर्म स्थावराणां कायिकं निषिद्धाचरणं पक्ष्यादीनां वाचनिकं-
देवादीनां कायादिजं पुण्यमनुष्यादीनां उभयमिति इह मनुना कीर्तितं यत्तदभिधास्यामीत्यन्वयः । क्रमयोगं च ब्राह्मणादि-
क्रमेण ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । अथ वृत्तमर्थवर्तिष्यमाणं च विवेचयति येषामिति । येषांभूतानांयादृशानांयत्प्रकारंपूर्वकृतंकर्म तेषां-
तत्प्रकारंफलमिहसृष्टौभवतीतिवःकीर्तितम् । इदानींजन्मनि क्रमयोगंत्वभिधास्यामि जन्मतारतम्यं च क्रमहेतुकमभि-
धास्यामीत्यर्थः । तच्च तारतम्यं पशवइत्यादिनाश्लोकषट्केणवक्ष्यमाणजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणमित्यनुसंधात-
व्यम् ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । येषामिति । येषांभूतानां चतुर्विधानांयादृशंकर्मैहकीर्तितं तथातत्कर्म वः युष्माकं अभिधा-
स्यामि । च पुनः । जन्मनि क्रमयोगंक्रमानुसारेण कथयिष्यामि ॥ ४२ ॥

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ॥ रक्षांसिच पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । एते जरायुजाः जरायुरुल्बंगर्भशय्या तत्रप्रथमंतेसंभवन्ति ततोमुक्ताजायन्ते । एषएतेषांजन्म-
क्रमः । दन्तशब्दसमानार्थोदन्तशब्दोऽन्योस्तीत्युभयतोदतइति प्रथमाबहुवचने रूपंयुज्यते ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र लघुत्वादादौ जन्मक्रममाह पशवश्चेति । एते जरायुजाजरायुसहिताजायन्ते ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । पशवश्चेति । जरायुर्गर्भावरणचर्म तत्र मनुष्यादयः प्रादुर्भवन्ति पश्चान्मुक्ताजायन्ते । एषामेव जन्म-
क्रमः प्रागुक्तोविवृतः । दन्तशब्दसमानार्थोदच्छब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्येदंप्रथमाबहुवचनेरूपंउभयतोदतइति ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पशवश्चेति । जरायुरुल्बंगर्भपरिवेष्टनत्वकृततोजाताः पशवइत्याद्यनुवादोजरायुज-
त्वंविधेयम् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशवइति । पश्वादिमनुष्यान्ताः जरायुजाः स्मृताः ॥ ४३ ॥

अण्डजाः पक्षिणः सर्पानक्रामत्स्याश्च कच्छपाः ॥ यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । नक्काः शिशुमारादयः । कच्छपः कूर्मः । यानिचैवंप्रकाराणि रुक्कलासादीनि स्थलजानि । एवंरु-
पाण्यौदकानि जलजानि शङ्खादीनि ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अण्डजाइति । एवंप्रकाराणि स्थलजानि नकुलादीनि । औदकानि मण्डूकादीनि । एतां-
न्यण्डयुक्तानि जायन्तइत्यर्थः ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । अण्डजाः पक्षिणइति । अण्डआदौ सम्भवन्ति ततो जायन्तइति एषांजन्मक्रमः । नक्रः कुंभीरः । स्थल-
जानि रुक्कलासादीनि । औदकानि शङ्खादीनि ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंपक्षिणइत्याद्यनुवादोऽण्डजत्वंविधेयम् । एवंमशकाद्यनुवादः स्वेदजत्वंविधेयम् । औदजा-
निउदकजातानि ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अण्डजाइति । अण्डजाः पक्षिणः । औदकानि जलजातान्यनन्तानि । अण्डजास्मृताः द्विविधाः-
स्थलजाउदकजाः ॥ ४४ ॥

स्वेदजदंशमशकंयूकामक्षिकमत्कुणम् ॥ ऊष्मणश्चोपजायते यच्चान्यत्किंचिदीदृशम् ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वेदः पार्थिवानांद्रव्याणामग्न्यादित्यादितापसंबन्धादन्तःक्रेदस्ततो जायतेदंशमशकादि । अन्यद-
पियदौदशमत्यन्तसूक्ष्मपुत्तिकापिपीलिकादि यदूष्मणउपजायते । ऊष्मास्वेदएव तद्धेतुर्वातापः उपजायन्तेतिवा पाठोयेचान्ये
क्रेचिदीदृशाइति पठितव्यम् ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वेदजमिति । स्वेदस्तेजसोष्णाजलावयवाः । ऊष्मणा ये जायन्ते कृमयः । यच्चा-
न्यदण्डजादिजातौ । ईदृशंवृश्चिकाद्यपि ॥ ४५ ॥

(३) कुङ्कुमः । स्वेदजमिति । स्वेदः पार्थिवद्रव्याणां तापेन क्लृप्तः ततोदंशमशकादिर्जायते । ऊष्मणश्च स्वेदहेतुतापा-
दपि अन्यतदंशादिसदृशंपुत्तिकापिपीलिकादि जायते ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमशकाद्यनुवादः स्वेदजत्वं विधेयम् । ऊष्मणः स्वेदहेतुतापात् । ईदृशंयूकादितुल्यम् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वेदजमिति । ऊष्मणः सकाशात्स्वेदजदंशादिमत्कुणान्तमुपजायते यच्चान्यत्किञ्चित् ईदृशं स्वे-
दजं स्मृतम् ॥ ४५ ॥

उद्भिजाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ॥ ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ ४६ ॥

(१) मेघातिथिः । उद्भेदनमुद्भितभावे किप् । ततो जायन्त इति उद्भिजाः । उर्ध्वबीजं भूमिं च भित्त्वा विदार्य जायन्ते-
वृक्षाः । सर्वे बीजात्काण्डाच्च प्ररोहन्ति जायन्ते मूलस्कन्धादिना दृढीभवन्ति । तथौषध्यः ओषधय इति युक्तमीकारः-
रुदिकारादिति छान्दसोवा । इदं तासां त्वाभाविकं कर्म पाकान्ताः फलपाकः अन्तो नाश आसामिति । पक्वे फले व्रीह्यादयो-
नश्यन्ति बहुना च पुष्पफलेनोपगताः युक्ता भवन्ति । ओषधीनां वृक्षाणां च यथासंभवमेतद्विशेषणम् ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्भिजा इति । भुवमुद्भिद्य जायन्त इत्युद्भिजाः स्थावरा इत्यस्य प्रपञ्चः । बीजकाण्डेत्या-
दि । बीजप्ररोहिणो ये बीजाज्जायन्ते काण्डप्ररोहिणो ये शाखायारोपिता जायन्ते । फलस्य पाक एवान्तो नाशको यासां ता
ओषध्योपि बहुपुष्पफला उद्भिजा इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

(३) कुङ्कुमः । उद्भिजा इति । उद्भेदनमुद्भिद्भावे किप् ततो जायन्ते ऊर्ध्वबीजं भूमिं च भित्त्वेत्युद्भिजा वृक्षाः ते
च द्विविधाः केचिद्बीजादेव जायन्ते केचित्काण्डात्शाखाएव रोपिता वृक्षतां यायन्ति । इदानीं येषां यादृशं कर्म तदुच्यते ओ-
षध्य इति । ओषध्यो व्रीहियवादयः फलपाकेनैव नश्यन्ति बहुपुष्पफल युक्ताश्च भवन्ति । ओषधि शब्दादेव रुदिकारादक्तिन
इति जीपादीर्घत्वे ओषध्य इति रूपम् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्भिजाः ऊर्ध्वभिनन्तीति उद्भिद् तज्जनित्वं विधेयं तत्रापि बीजमुद्भिद्य जातास्तरवः भूमिमु-
द्भिद्य जातास्तृणवृक्षादयः बीजकाण्डप्ररोहिणः प्ररोहोङ्कुरः बीजप्ररोहिणो वटाश्वत्थादयः काण्डाच्छिन्ना अच्छिन्ना वा-
शाखास्तेभ्यः जाताः इक्षुगुड्यादयः बदर्यादयश्च बहूनि पुष्पाणि फलानि च यासां ब्राह्म्यादिजातीनाम् ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । बीजप्ररोहिण आम्नादयः । काण्डप्ररोहिणः केतक्यादयः । फलपाकान्ताः कदल्यादयः । बहुपुष्प-
फलोपगानिष्पावकादयः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वे स्थावरा वृक्षजातयः उद्भिजाः उद्भिजातीयाः एकानि बीजानि जातानि एकानि काण्ड-
रुहाणि वल्ल्यादीनि वटरुहाणि यथा छेदनजातानि लताप्रतानि नीवीरुदित्यमरः ॥ ४६ ॥

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ॥ पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥ ४७ ॥

(१) मेघातिथिः । विना पुष्पेण फलं जायते येषां ते वनस्पतयः कथ्यन्ते न वृक्षाः । पुष्पिणः फलिनश्च वृक्षा उभ-
ययोगात्कचिद्वनस्पतयो वृक्षा अपि उच्यन्ते वृक्षाश्च वनस्पतयोऽपि । तत्र विशेषहेतुत्वं दर्शयिष्यामः । वयंतुब्रूमः । नार्थशब्दा-

र्थसंबन्धविधिर्याकरणस्मृतिवत् । तेननायमर्थोयएवंस्वभावास्तेवनस्पत्यादिशब्दवाच्याः । किंतिहि पुष्पफलानांजन्मोच्यते । तस्य वक्तव्यतयां प्रकृतत्वात्क्रमयोगंतु जन्मनीति द्विधा फलानामुत्पत्तिःअन्तरेणपुष्पाणिजायन्ते पुष्पेभ्यश्च एवंपुष्पाणि वृक्षेभ्यश्च । तेन यद्यप्येवमभिधानंये फलिनस्तेवनस्पतयोज्ञेयास्तथापि प्रकरणसामर्थ्याद्यत्तदोर्व्यन्ययःकर्तव्यः ये वनस्प- तयइति एवंप्रसिद्धास्तेऽपुष्पाः फलवन्तस्तेभ्यः पुष्पमन्तरेण फलानिजायन्तेइतिसामर्थ्याच्चायंक्रमोऽवतिष्ठते । यथावाससा- स्तम्भंपरिवेष्टयेति वाससिपरिधातव्येऽयमर्थोऽस्य भवति स्तम्भेनिधाय वासः परिधापयेति । प्रसिद्धमन्येतदनुद्यते तमसा बहुरूपेणेत्येतत्प्रतिपादयितुम् ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अपुष्पाइति । ते वनस्पतयउद्भिजाःस्मृताः । उभयतः उभयेन पुष्पफलाभ्याम् ॥ ४७ ॥

(३) कुड्मकः । अपुष्पाइति । नास्य श्लोकस्याभिधानकोषवत्संज्ञासंज्ञिसंबंधिपरत्वमप्रकृतत्वात् । किंतु क्रम- योगंच जन्मनीति प्रकृतंतदर्थमिदमुच्यते । ये वनस्पतयस्तेषांपुष्पमन्तरेणैव फलजन्म इतरेभ्यस्तु पुष्पाणि जायन्ते तेभ्यः- फलानीति एवंवृक्षाउभयरूपाः । प्रथमान्तात्तसिः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । अपुष्पाः पुष्पविनैव फलवन्तोये ते वनस्पतयः पुष्पिनःपुष्पपूर्वकाःफलिनः तेउभयेपि- वृक्षाः ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । अपुष्पाइति । पुष्पैर्विनाफलवन्तउदुम्बरादयोवनस्पतयः पुष्पिणः फलिनश्चूतपनसादयः फलिनः फलप्राहिण उभयत उभयथेत्यर्थः । उभयथेतिसाधुः पाठः ॥ ४७ ॥

गुच्छगुल्मंतु विविधंतथैव तृणजातयः ॥ बीजकाण्डरुहाण्येव प्रतानावल्ल्यएव च ॥ ४८ ॥

(१) मेघातिथिः । याःसंहताभूमेर्बद्धाएकमूलाअनेकमूलाश्चलताउत्तिष्ठन्ति नच वृद्धिमहर्तोप्राप्नुवन्ति तासांसंघातो गुच्छगुल्मशब्दवाच्यः । तृणमूलकादिस्तयोस्तुभेदः । पुष्पवदपुष्पकृतोवान्यावा तृणजातयः कुशशाद्वलशङ्खपुष्पीप्रभृतयः । प्रतानादीर्घाभूमिगतास्तृणप्ररोहाः । वल्ल्योव्रतत्यः भूमेरुत्पत्य वृक्षमन्यंवा कंचित्परिवेष्टयोर्ध्वमारुहन्ति । सर्वमेतत्तद्वृक्ष- वतृबीजकाण्डरुहम् ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गुच्छेति । गुच्छोमल्लिकादिः । गुल्मोवंशादिः । प्रतानाश्चैव वल्ल्यश्च वीरुधःपरिकीर्तिताः इत्युत्तरार्धपाठः । वीरुधःकीर्तिताश्चोद्भिजाइत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(३) कुड्मकः । गुच्छगुल्मत्विति । मूलतएव यत्र लतासमूहोभवति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छामल्लिकादयः । गुल्माएकमूलाःसंघातजाताःशरेक्षुप्रभृतयः तृणजातयःउलपाद्याः । प्रतानास्तन्तुयुक्तास्त्रपुषालाबूप्रभृतयः वल्ल्योगुडूच्यादयः याभूमेर्वृक्षमारोहन्ति एतान्यपिबीजकाण्डरुहाणि । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति नपुंसकत्वम् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । गुच्छाः पृथक्जनिपूर्वकं मिलितामल्लिकाद्याः गुल्माएकमूलाःशरादयः प्रतानाःकूष्माण्डाल- बुप्रभृतयः सांकुशाःवल्ल्योवासन्त्यादयः एतान्यपि बीजकाण्डरुहाणीत्यनुवादः ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । गुच्छगुल्मं स्तबकवद्गुल्मंशेफालिकादि । प्रतानामल्लिकादयः । वल्ल्यः कारवल्ल्यादयः ॥ ४८ ॥

(४८) रुहाण्येव=रुहश्चैव (ग, च)

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताःकर्महेतुना ॥ अन्तःसंज्ञाभवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मअधर्माख्यहेतुर्यस्य तमसस्तेन वेष्टिताव्याप्ताः । बहुरूपेण विचित्रदुःखानुभवि-
मितेन । यद्यपि सर्वत्रिगुणं तथाप्येषांतमउद्रिक्तमपचिते सत्त्वरजसी अतस्तमोबाहुल्यान्नित्यंनिर्वेददुःखादियुक्ताअधर्म-
फलमनुभवन्तः सुचिरमासते । सत्त्वस्यापि तत्र भावात् कस्यांचिदवस्थायांसुखलेशमपि भुञ्जते । तदाह सुखदुःखसम-
न्विताइति अन्तः संज्ञाबुद्धिस्तल्लिङ्गस्य बहिर्विहारव्याहारादेः कार्यस्य चेष्टारूपस्याभावादन्तःसंज्ञाउच्यन्ते । अन्यथान्त-
रेवसर्वः पुरुषश्चेतयते । अथवा यथा मनुष्याः कण्टकादितोदंप्राक्चेतयन्तेनैवंस्थावराः तेहि महान्तंप्रतोदंपरशु-
विदारणादिदुःखसंज्ञामपेक्षन्ते यथा स्वापमदमूर्च्छावस्थागताः प्राणिनः ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तमसेति । तमसा गुणेन बहुरूपेण नानाविधेनाल्पबहुत्वादिना कर्महेतुना अधर्मसं-
भवेन वेष्टिताव्याप्ताः अन्तः संज्ञामानसज्ञानमात्रवन्तः । तदेवोक्तंसुखेनेति । उपलक्षणंज्ञानादेरप्येतत् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । तमसेति । एते वृक्षादयस्तमोगुणेन विचित्रदुःखफलेनाधर्मकर्महेतुकेन व्याप्ताःअन्तश्चेतन्याभवन्ति ।
यद्यपि सर्वे चान्तरेव चेतयन्ते तथापि बहिर्व्यापारादिकार्यविरहात्तथा व्यपदिश्यन्ते । त्रिगुणारब्धत्वेपि चैषांतमोगुणबा-
हुल्यात्तथा व्यपदेशः । अतएव सुखदुःखसमन्विताः । सत्त्वस्यापि भावात् कदाचित्सुखलेशोपि जलधरजनितजलसम्प-
र्कादेषांजायते ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । स्थाणुमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनइति श्रुतिमाश्रित्याह तमसेति । कर्महेतुना कायि-
कनिषिद्धाचरणजेनहेतुना शरीरजैः कर्मदोषैःयाति स्थावरतांनर इति वक्ष्यमाणत्वात् । अंतोबहुरूपेण स्थावरसृष्टीनाम-
नन्तत्वात् अन्तःसंज्ञाः पेपीयमानस्तिष्ठतीति श्रुतेः तस्मात्प्रपद्यन्ति पादपादिति स्मृतेश्च । एतदन्ताः स्थावरान्ताःगतय-
इति गतिःफलोपभोगार्थगमनम् तयाउत्पत्तिरपि लक्षिता ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । स्थावराणांचैतन्योपलम्भात्कर्मफलानुभवःकथमित्याशङ्क्य परिहरति तमसेति । एते स्थावरा-
दयः ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमसेति । कर्महेतुनाबहुरूपेणएतेउद्भिजाः अन्तःसंज्ञाःसुखदुःखसमन्विताः भवन्ति मोक्षधर्म-
प्युक्तंशीतोष्णग्राहिणःभवन्ति ॥ ४९ ॥

एतदन्तास्तु गतयोब्रह्माद्याःसमुदाहृताः ॥ घोरेऽस्मिन्भूतसंसारे नित्यंसततयायिनि ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । एषोऽन्तोऽवसानवल्लीगतिर्यासांगतीनांताएतदन्ताः । कृतकर्मफलोपभोगार्थमात्मनस्त-
च्छरीरसंबन्धोगतिरुच्यते । अस्याः स्थावरात्मिकायागतेरन्या निरुद्धा दुःखबहुला गतिर्नास्ति । ब्रह्मगतेश्चान्याऽऽद्यो-
त्तमागतिरानन्दरूपा नास्ति । एतागतयः शुभाशुभैः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः प्राप्यन्ते । परब्रह्मावामिस्तु मोक्षलक्षणा केवला-
नन्दरूपा ज्ञानात् ज्ञानकर्मसमुच्चयाद्वेति वक्ष्यामः । भूतसंसारे भूतानांक्षेत्रज्ञानांसंसारे जन्ममरणप्रबन्धे जात्यन्तराग-
मने । घोरेप्रमादादलस्यवतांभीषणे । इष्टवियोगानिष्टयोगोत्पत्त्या सततंसर्वकालंगमनशालिनि विनाशिन्यसारेऽपि नित्यंघोरे

(४९) अन्तःसंज्ञा=अतःसंज्ञा (क)

=अन्तसंज्ञा (ज, ज, झ, ढ)

सुखदुःख=फलपुण्य (भ, न)

(५) नन्दनः । एवतावन्महदादिहिरण्यगर्भपर्यन्तायाः सृष्टेर्भगवत्कर्तृत्वं चराचरसृष्टेर्हिरण्यगर्भकर्तृत्वं चोक्तम् । इदानींहिरण्यगर्भमन्वादयश्चराचरसृष्टेरपि निमित्तमात्रमेव नसाक्षात्स्रष्टारः साक्षात्स्रष्टा तु सभगवान्नान्यः तच्चनकस्य-
चिदर्शयतीत्याह एवमिति अचिन्त्यपराक्रमोऽप्रमेयशक्तिः । सइति परमप्रकृतस्य भगवतः परामर्शो न तु तत्सृष्टस्य हिर-
ण्यगर्भस्य अचिन्त्यपराक्रमइतिविशेषणेन । योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽप्यक्तः सनातनः सर्वभूतमयोऽचिन्त्यइत्यचिन्त्यश-
ब्देन भगवतएव प्रत्यभिज्ञाप्यमानत्वात् । सएव स्रष्टा कालं कालेन प्राणिनां कर्मानुरूपं सुखकालं दुःखकालं-

सुखकालेन च पीडयन्भूयोभूयस्तिरस्कुर्वन्नात्मनि स्वस्मिन्तर्दधेस्वरूपं कस्यचिद्दर्शितवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः एवमिति । सईश्वरः इदं विश्वं सर्वं एव सृष्ट्वा मां च सृष्ट्वा आत्मनि भूयः अन्तर्दधे । किं कुर्वन् कालपूर्वकालं कालेनोत्तरकालेन प्रयाणकालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥

यदा सदेवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ॥ यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । सदेवो यदा जागर्ति यदेतदिच्छतोदंजगदुत्पद्यतामेतां स्थितिं च कालमियन्तलभतामिति तदा चेष्टते । मानसवाचिकभौतिकैर्व्यापारैरान्तरैर्बाह्यैश्च श्वासप्रश्वासाहारविहाररुषियागादिभिर्युक्तं भवति । यदा स्वपिति यदानिवृत्तेच्छो भवति जगत्सर्गस्थितिभ्यां तदा सर्वं निमीलति प्रलयं प्राप्नोति । जागर्यास्वापश्च प्रजापतेरिच्छा प्रवृत्तिनिवृत्ती उच्येते । शान्तात्मत्वं भेदावस्थोपसंहारः ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तत्त्वपश्यति यदेति । जागर्ति सृष्ट्यर्थं चेष्टते स्वपिति ततो विरमति शान्तात्मानिवृत्तप्रयत्नः ॥ ५२ ॥

(६) कुञ्जकः । अत्र हेतुमाह यदेति । यदा सप्रजापतिर्जागर्ति सृष्टिस्थितीच्छति तदेदं जगच्छ्वासप्रश्वासाहारादिचेष्टां लभते । यदा स्वपिति निवृत्तेच्छो भवति शान्तात्मा उपसंहारमनाः तदेदं जगत्प्रलयते ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । देवोद्योतनात्मकः जागर्ति स्थूलाकाशाद्याकारेण च विवर्तते चेष्टते कर्मकरीति यदा स्वपिति निमीलति न चेष्टते ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । अथ स्थितिप्रलयकालावाह यदेति । यथा स भगवाञ्जागर्ति देवत्वेन प्रभुत्वेन कुर्वद्रूपो भवति चेष्टते जीवति शान्तात्माऽकुर्वद्रूपः स्वपित्योगेन निद्राति निमीलति न चेष्टते ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदेति । सदेव ईश्वरः यदा जागर्ति तदेदं जगच्चेष्टते उत्पद्यते । यदा शान्तात्मा स स्वपिति । लीनचेष्टो भवति तदा सर्वं जगत् निमीलति लयं प्राप्नोति ॥ ५२ ॥

तस्मिन् स्वपति तु सुस्थे कर्मात्मानः शरीरिणः ॥ स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमुच्छति ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वव्याख्याश्लोकोऽयं विस्पष्टार्थः । स्वस्थे सुस्थिरे । शान्तात्मवच्छुद्धरूपे स्वात्मन्यवस्थानमौपाधिकभेदनिवृत्तिः । कर्मात्मानः कर्मप्रधानाः संसारिणः क्षेत्रज्ञाः शरीरिणः कर्मसंबन्धेन शरीरसंबन्धानुत्थादेव मुच्यन्ते । तस्मिन् स्वपति शयाने स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते । दान्निवर्तते । शरीरचेष्टानिवृत्तिरेते नोच्यते । मनश्च ग्लानिमुच्छति । एतेनान्तरव्यापारनिवृत्तिः । अतो बाह्यान्तरव्यापारनिवृत्तिः । अतो बाह्यान्तरव्यापारनिवृत्त्या प्रलयः प्रतिपादितो भवति । ग्लानिर्निरुत्साहः स्वव्यापारेऽशक्ततामुच्छतिप्राप्नोति ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अस्मिन्निति । स्वस्थे स्वमात्रवेदिनि कर्मात्मानः कर्मसहिता आत्मानः न केवलं कर्माणि कुर्वन्ति मनोपि तेषां वृत्तिशून्यं भवति इत्याह मनश्चेति ॥ ५३ ॥

(३) कुञ्जकः । पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति तस्मिन् स्वपतीति । तस्मिन् जापतौ निवृत्तेच्छे सुस्थे उपसंहृतदेहमनोव्यापारे कर्मलब्धदेहाः क्षेत्रज्ञाः स्वकर्मभ्यो देहग्रहणादिभ्यो निवर्तन्ते । मनः सर्वैर्द्रव्यसहितं वृत्तिरहितं भवति ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तस्मिन्निति । निवर्तन्ते न कर्म कुर्वन्ति ग्लानिं सर्वैर्द्रव्यसहितमनः निवृत्तव्यापारतामुच्छति स्थूलाकाशाद्यभावेन तदारब्धस्थूलजरायुजादि देहाभावान् आकाशाद्यभावश्च । आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्द-

(५२) निमीलति = प्रलयते (क, च)

गुणंविदुरिति वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मिन् हिरण्यगर्भे स्वस्थे त्वस्मिन्नात्मीये कारणे तिष्ठति सति स्वयंविराजस्वपिति लीयते । स्वपतीति पाठे स्वस्थे हिरण्यगर्भे तस्मिन् स्वपति लीने विराजि सति । व्यधिकरणे समर्थौ । अयमेव दैनंदिनप्रलयो-
वक्ष्यते । तावती रात्रिरित्यादिनात्र हिरण्यगर्भस्य प्रलयइति सिद्धान्तः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । तस्मिन् भगवति स्वस्थ आत्मस्थे जगद्व्यापारतत्परते कर्मात्मानोऽनुभवितव्यफलकर्मयुक्तात्मानः
स्वकर्मभ्यस्तदानीं भुज्यमानेभ्यः क्रियमाणेभ्यश्च मनश्च महत्तत्त्वं जगदितियावत् तत्कार्यत्वाजगतो ग्लानिसंकोचप्रलय-
मितियावत् ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तु पुनस्तस्मिन् ईश्वरे स्वपति सति कर्मात्मानः शरीरिणः सर्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते । च पुनः मनः-
ग्लानिलयंगच्छति प्राप्नोति ॥ ५३ ॥

युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि ॥ तदायंसर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्तदोर्व्यत्ययेनायं श्लोको व्याख्यातव्यः । अन्यथा पूर्वश्लोकापेक्षयेतरेतराश्रयः प्रसज्येत ।
एतदुक्तं यदा स्वपिति तदा निमीलितसर्व । सुखं स्वपिति निर्वृतः सुखस्वरूपमेव परब्रह्मा न तस्य स्वाभावस्था-
यां सुखमन्यदा दुःखम् । स्वापश्च तस्य यादृशः स प्रागुक्त एव निर्वृतिश्च तस्य सर्वकालम् । नह्यसौ परमात्मा विद्योपप्लव-
तरङ्गैरामृश्यते । केवलं सुखमयस्तस्य सर्वस्य कर्तृत्वं प्रपद्यते । यथाऽयं पुरुष उपरतो गृहकृत्येभ्यः कृतकृत्यतया र्जितं मया धनं-
गृहोपयोगि निरुपद्रवश्चास्मि संवृत्तइत्येवं सुखं स्वपिति निर्वृतो निराशङ्कात्मबाध एव मुपमीयते सावपि । तस्याऽपीदं जगत्
कुटुम्बभूतमिति प्रशंसा । प्रधानविषयो वाऽयं श्लोको वर्णनीयः । तदा प्रधानं स्वपिति । यदा युगपत्सर्वाणि भूतानि तत्र
प्रलीयन्ते तदात्मताकारणरूपतामापद्यन्ते विकारावस्थामुद्गच्छन्ति युगपद्यावन्ति त्रैलोक्योदरवर्तीनि । स्वापश्च परिणाम
निवृत्तिर्न पुनर्ज्ञानोपसंहतिश्चैतस्य प्रधानस्य सुखे चोपचारतोऽचेतनत्वादेव ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । यदा स्थेदशः स्वापस्तदाह युगपत्स्विति । युगपत् समकाले भुवनचतुष्टयं यदा लीयते तदा-
स्यास्वपतोपि स्वाप उच्यत इत्यर्थः । यदाऽयं सर्वभूतानामात्मा धिष्ठान सुखदुःखप्रायवृत्तिजनकरजोगुणविरहेण निर्वृतो
निवृत्ताज्ञानावरणः ॥ ५४ ॥

(३) कुङ्कुमः । इदानीं महाप्रलयमाह युगपत्स्विति । एकस्मिन्नेव काले यदा तस्मिन् परमात्मनि सर्वभूतानि प्रलयं-
यान्ति तदायंसर्वभूतानामात्मानिर्वृतः निवृत्तजाग्रत्स्वमध्यापारः सुखं स्वपिति सुषुप्त इव भवति । यद्यपि नित्यज्ञानानन्द
स्वरूपे परमात्मनि न सुष्वाप तथापि जीवधर्मोऽयमुपचर्यते ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । हिरण्यगर्भोऽपि नक्ष्यति इति ज्ञापयन् महाप्रलयमाह युगपदिति । यदा द्विपरार्धकाले युग-
पत् हिरण्यगर्भविराट्भ्यांसह पूर्वोक्ता कर्मात्मानो जीवाः संस्कारमात्रावशेषाः परब्रह्मणि प्रलीयन्ते तदायंसर्वभूतात्मा ईश्वरः
सुखं स्वपिति निर्वृतः सुखं स्वानन्दं निर्वृतः प्राप्तः जगद्व्यापारोपरमः । स्वपित्युपचर्यते स्वस्य स्वापप्रबोधयोरभावात् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । प्रलयकाले जीवाः कुञ्च तिष्ठन्ति भगवतश्च किंकृत्यमित्यपेक्षायामाह युगपदिति । सर्वकार्याणो नि-
जोनाशो युगपच्छब्दप्रयोगोक्तः । महात्मनि महावकाशे प्रलीयन्ते । शरीरिण इत्यनुषङ्गः । सर्वे भूतात्मानो जीवा यस्मिन्निति
स सर्वभूतात्मा त्वेनान्देन निर्वृतो जगत्कार्यचिन्ताराहित्येन सुखं स्वपिति ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । युगपदिति । तस्मिन् महात्मनि महत्तत्त्वे युगपत्तदाशरीरिणः प्रलीयन्ते लीना भवन्ति ॥ ५४ ॥

तमोयंतु समाश्रित्य चिरंतिष्ठति सेन्द्रियः ॥ न च स्वंकुरुते कर्म तदोत्क्रामति मूर्तितः ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीं संसारिणः पुरुषस्य मरणं देहान्तर प्राप्तिश्चाभ्यां श्लोकाभ्यां कथ्यते । तमोज्ञान-
निवृत्तिस्तां समाश्रित्य चिरंतिष्ठत्यास्ते सेन्द्रियः नचत्वं कुरुते कर्म श्वासप्रश्वासादिकं तदा मूर्तितः शरीरादुत्क्रामति
गच्छति । ननुच सर्वगतआत्माऽऽकाशवद्विभुस्तस्य कीदृश्युत्क्रान्तिः । कर्मोपार्जितशरीरत्यागएवोत्क्रान्तिः न पुनर्मूर्तस्यै-
वार्थस्य देशादेशान्तरगमनम् । अथवा कैश्चिदिष्यते अस्त्यन्यदन्तराभवशरीरं सूक्ष्मं यस्येयमुत्क्रान्तिः । अन्यैस्त्वन्तरा-
भवदेहेनेष्यते । यथाह भगवान्यासः अस्मिन्देहे व्यतीते तु देहमन्यन्नराधिप । इन्द्रियाणि व सन्त्येव तस्मान्ना-
स्त्यन्तराभवः । सांख्याअपि केचिन्नान्तराभवमिच्छन्ति विन्ध्यवासप्रभृतयः । कोयमन्तराभवोनामास्मिञ्छरीरे नष्टे
मातृकुक्ष्यादिस्थानंद्वितीयशरीरग्रहणार्थयावन्न प्राप्तं तावदन्तरा निरुपयोगिशरीरमुपजायते सूक्ष्मं यस्य न क्वचित्संयोगो-
नाभ्यादिदाहो न महाभूतैः प्रतिबन्धः । अन्येतु मूर्तिपरमात्मानमाहुः । सर्वात्मरूपः परमात्मा समुद्रस्थानीयस्ततः प्रादुर्भ-
वन्तिजीवाविद्यावशाद्देदमुपयान्तिमहोदधेरिवोर्मयः । तस्य च ततोनिष्क्रामतः पुर्यष्टाकाख्यं लिङ्गमभ्युपगम्यते । धर्मा-
धर्मपूर्वकतवशात्प्रत्येकस्य जीवस्य वासः स्थानीयं सूक्ष्मं शरीरम् । यथापुराणउक्तम् पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाख्येन
सयुज्यते । तेनबद्धस्य वैबन्धोमोक्षोमुक्तस्य तेनतु ॥ ते च प्राणापानव्यानोदानसमानाः पञ्चभूतैर्न्द्रियवर्ग एवंकर्मै-
न्द्रियवर्गोऽष्टममनइत्येतत्पुर्यष्टकम् । तच्छरीरं नश्यत्यामो क्षावस्थायाः । तदुक्तं संसरति निरूपभोगभादैरधिवा-
सितं लिङ्गम् ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रलयप्रसङ्गेन मूर्च्छाभृत्यूपिदर्शयति यमोयमिति । तमोगुणमाश्रित्य चिरंतिष्ठति तथा
च रजसोभिभूतत्वात्सेन्द्रियोमनःप्रभृतीन्द्रियवानपि न स्वयं कर्मकुरुते तदा मूर्च्छितोभूत्वोत्क्रामति । जीवस्थलिङ्गदेहः
प्रदेशान्तरे तिष्ठति सेयंमूर्च्छेत्युच्यते ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींप्रलयप्रसङ्गेन जीवस्योत्क्रमणमपि श्लोकद्वयेनाह तमोयमिति । अयंजीवरतमोज्ञाननि-
वृत्तिप्राप्य बहुकालमिन्द्रियादिसहितस्तिष्ठति । नचात्मीयकर्म श्वासप्रश्वासादिकंकरोति तदा मूर्तितः पूर्वदेहादुत्क्रामति
अन्यत्र गच्छति लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्य जीवस्य उद्गमात्तद्रमनमप्युपपद्यते । तथा चोक्तं बृहदारण्यके तमुत्क्रामन्तंप्राणो-
नूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वं प्राणाअनूत्क्रामन्ति । प्राणाइन्द्रियाणि ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रलयप्रसङ्गेन मरणमाह तमइति द्वाभ्याम् । अयंजीवात्मा यदा तमोचैतन्यमाश्रित्य जडत्वं
प्राप्य देहाद्यभ्यांसपरित्यागात् एवमेवायमात्मेदंशरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यत्रशिवतरं कल्याणतरंरूपंतनुतइति श्रुतेः ।
बहुकालंसेन्द्रियः वागादीन्द्रिययुक्तोपि न च कर्म कुरुते सुषुप्तिवत् श्वासादिकमपि कुतः । यतः मूर्तितःस्थूलशरी-
रात् ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । अयंभगवांस्तमोमूलप्रकृतिमाश्रित्य यदा चिरंयावत्प्रलयकालंतिष्ठति तदा सेन्द्रियोमूर्तिमानभवति
जगदाकारेण स्फुरतीत्यर्थः । किंच तमः समाश्रित्यार्थत्वकर्मदिष्ट्यादिकंयदा न कुरुते तदा मूर्तितउत्क्रामति जगदाकारे-
ण न स्फुरतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमइति । यदा तमः समाश्रित्य सेन्द्रियः सचिरंतिष्ठति त्वंकर्म न कुरुते तदा मूर्तितउत्क्रामति
मूर्तितो निर्गतएवभवति ॥ ५५ ॥

• यदाणुमात्रिकोभूत्वा बीजं स्थासु चरिणुच ॥ समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिविमुञ्चति ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । अप्व्यः सूक्ष्मामात्रावयवायस्य सोऽणुमात्रिकः । पुर्यष्टकमन्तराभवदेहोवा । स्वभावतएव वाऽऽत्मनः सूक्ष्माः यथोक्तम् स एष आत्माऽन्तर्दयेऽणीयानित्यादिबीजंशरीरोत्पत्तिकारणम् । स्थासुवृक्षादिजन्महेतुभूतं-चरिणुजङ्गमंसमाविशत्यधितिष्ठति प्रतिनिबध्यतेयदा संसृष्टः प्राणादिभिस्तदा मूर्तिविमुञ्चत्यावधायति शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धृतिमाह यदेति । अणुमात्रिकोमनसानुभावच्छेदात्तत्तुल्यपरिमाणः संसृष्टोल्लिङ्गदेहेनस-हितः स्थासुस्थावरंचरिणु जङ्गमंच बीजरेतःशोणितादि प्रविशतितदामूर्तिं पूर्वदेहं त्यजति समुत्थुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

(३) कुड्मूकः । कदा देहान्तरंगृह्णातीत्यतआह यदाणुमात्रिकइति । अणुमात्राः पुर्यष्टकरूपा यस्य सोऽणुमा-त्रिकः । पुर्यष्टकशब्देन । भूतादीन्यष्टावुच्यन्ते । तदुक्तंसनन्देन भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः अविद्या चाष्टकप्रोक्तं-पुर्यष्टपिसत्तमैः । ब्रह्मपुराणेष्युक्तम् पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन संयुज्यते । तेन बद्धस्य वैबन्धोमोक्षोमुक्तस्य तेन तु ॥ यदाऽणुमात्रिकोभूत्वासंपद्य स्थासु वृक्षादिहेतुभूतंचरिणु मानुषादिकारणंबीजंप्रविशत्यधितिष्ठति तदा संसृष्टः पुर्यष्टकयुक्तोमू-र्तिस्थूलदेहान्तरं कर्मानुरूपं विमुञ्चतिगृह्णाति ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । सदा मरणकालंउत्क्रामति देहान्तरार्थं किंभूतः अणुमात्रिकाः अणवोऽणुतुल्यामात्राः पुर्यष्ट-करूपा अवच्छेदत्वेन यस्य चैतन्यस्य संतथा पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन संयुज्यते तेनबद्धस्य बन्धोवै मोक्षोमुक्तस्य-मुक्ता । तेनत्वित्युक्तम् । बीजंविद्याकर्मवासनाः भूत्वासप्राप्य तंविद्याकर्मणीसमन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचेति श्रुतेरुक्तत्वात् । तदनुरूपेण सृष्टंस्थावरंजङ्गमंवा विशति वृक्षोहं मनुष्योहमिति अभिमन्यते । संसृष्टः पूर्वादृष्टेन जन्मनानियुक्तः सन्मुञ्चति च मूर्तिपूर्वामिति ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । अथसृष्टिकालमाह यदेति । अणुमात्रिकंचैतन्यांशीभुयबीजंतत्त्वसंघातंसमाविशत्यनुप्रविशतिसंसृ-ष्टौसृष्ट्यांमूर्तिजगद्विमुञ्चति सृजति जगदाकारेणस्फुरतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदेति । देहत्यागो वर्ण्यते । यदाअणुमात्रकोभूत्वा स्थासु स्थावरेषु चरिणु चरेषु बीजं-बीजरूपंसमाविशति संसृष्टः संयुक्तःतदामूर्तिं शरीरंमुञ्चति ॥ ५६ ॥

एवं सजाग्रत्स्वमाभ्यामिदंसर्वचराचरम् ॥ संजीवयति चाजस्रंप्रमापयति चाव्ययः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारः पूर्वोक्तस्य । आत्मसंबन्धिभ्यांजाग्रत्स्वमाभ्यांचराचरंस्थावरंजङ्गमंजीवयति मारय-तिच जगत् । अव्ययोऽविनाशी ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमिति । स्वेन जाग्रता सजीवयति स्वीयेन स्वमेनाव्ययोऽविनाशी प्रमापयति मा-रयति चरमचरंच अजस्रंसर्वदा ॥ ५७ ॥

(३) कुड्मूकः । प्रासङ्गिकंजीवस्योत्क्रमणमभिधाय प्रकृतमुपसंहरति एवंसजाग्रत्स्वमाभ्यामिति । सब्रह्मा अनेन प्रकारेण स्वीयजाग्रत्स्वमाभ्यामिदंस्थावरजङ्गमंसजीवयति मारयति च । अजस्रंसततम् । अविनाशीअव्ययः ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुसरति एवमिति । जाग्रत्स्वमाभ्यां दैनंदिनसृष्टिप्रलयाभ्यां प्रमापयति नाशयति स्वमोऽत्र सुषुप्तिः स्वपितीत्युक्तेः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । प्रकरणार्थमुपसंहरति एवमिति । जागृदिति पाठः । जागृज्जागरणं सम्प्रदादित्वात्किप् । अजस्रमविच्छेदेन ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवमिति । सईश्वरः जाग्रदवस्थामुस्थितः सन् इदं चराचरं सर्वमेवमजस्रं सञ्जीवयति । स्वमेस्थितः सन् अजस्रमिमं प्रमापयति नाशयति स्वयमव्ययः देशतः कालतश्च ॥ ५७ ॥

इदं शास्त्रं कृत्वा सौ मांमेव स्वयमादितः ॥ विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । इह शास्त्रशब्देन स्मार्तौ विधिप्रतिषेधसमूह उच्यते न तु ग्रन्थस्तस्य मनुना कृतत्वात् । तथा हि मानव इति व्यपदेशोऽस्येतरथा हि हिरण्यगर्भ इति व्यपदिश्येत । केचित्तु हिरण्यगर्भेनापि कृते ग्रन्थे मनुना बहूनां प्रकाशितत्वात्तेन व्यपदेशोऽयुज्यत एव यथा हिमवति प्रथममुपलभ्यमाना गङ्गाऽन्यतोऽन्युत्पन्ना हैमवतीति व्यपदिश्यते यथा च नित्यदर्शनात्काठकं प्रवचनं कठेन व्यपदिश्यते । सत्त्वग्रन्थेऽप्येव तृष्वध्यापयितृषु च प्रवचनप्रकर्षात्कठेन व्यपदेशः । नारदश्च स्मरति शतसाहस्रोऽयं ग्रन्थः प्रजापतिना कृतस्ततः समन्वादिभिः क्रमेण संक्षिप्त इति । अतोऽन्यकृतत्वेऽपि मानवव्यपदेशेन विरुद्धः । शास्त्रशब्देन ग्रन्थाभिधानमपि शासनरूपाऽर्थप्रतिपादकत्वाद्दृष्टमेव । मामेव ग्राहयामासाहं तेनाध्यापित इत्यर्थः । स्वयमादितो विधिवदित्येभिः पदैरागमस्याविश्रंश उच्यते । ग्रन्थकारेण हि स्वकृतो ग्रन्थोऽयः स्वयमध्याप्यते प्रथमतः मात्रापि न परिहीयते । अन्यस्य हि तस्मादधिगतवतोऽन्यमध्यापयतो नतद्ग्रन्थाविनाशे यत्नो भवति कर्तुरप्यध्यापितपूर्वस्य प्रतिष्ठापितोऽपि मया पूर्वमयं ग्रन्थ इति द्वितीयवारं प्रमादालस्यादिना श्रंशः संभाव्यत अत आदित इत्युक्तम् । विधिवच्छिष्योपाध्याययोरनन्यमनस्कतादिगुणोऽवहितचित्तताविधिः । अहं वतिः । मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् मरीच्यादयः प्रसिद्धप्रभावास्तैरप्येतन्मत्सकाशादधीतमित्यात्मनो विशिष्टशिष्यसंबन्धेन सिद्धमौपाध्यायिकं दर्शयन्महर्षीणां शास्त्रमाहात्म्येन च श्रद्धातिशयजनयत्यध्ययनाविरामाय । एवं विधमेतन्महच्छास्त्रं यन्मरीच्यादिभिरप्यधीतम् । एष चेदृशो महात्मा मनुस्तेषामुपाध्याय इति युक्तमेतस्य सकाशाद्विद्वद्ग्रन्थाध्ययनमित्याशास्त्रपरिसमाप्तेर्नोपरमन्ते श्रोतार इत्युभयथापि शास्त्रप्रशंसा ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इदमिति । इदं स्मार्तधर्मार्धमौपादानहानात्मकं न ग्रन्थं शास्त्रं सर्वज्ञो हिरण्यगर्भात् प्राप्य मां भृगुना मानमेव रूपयाऽध्यापयामास । पुनरहं मरीच्यादिदशमुनीन् बहुविशिष्टेभ्यः शिष्येभ्यः आदितः सर्वेभ्यः पूर्वम् ॥ ५८ ॥

(३) कुड्डूकः । इदं शास्त्रमिति । असौ ब्रह्मा इदं शास्त्रं कृत्वा सृष्ट्यादौ मामेव विधिवच्छास्त्रोक्ताङ्गजातानुष्ठानेनाध्यापितवान् । अहं तु मरीच्यादीन् अध्यापितवान् । ननु ब्रह्मकृतत्वेऽस्य शास्त्रस्य कथं मानवव्यपदेशः । अत्र मेधातिथिः शास्त्रशब्देन शास्त्रार्थो विधिनिषेधसमूह उच्यते तं ब्रह्मा मनुं ग्राहयामास मनुस्तु तत्प्रतिपादकं ग्रन्थं कृतवानिति न विरोधः । अन्ये तु ब्रह्मकृतत्वेऽस्य मनुना प्रथमं मरीच्यादिभ्यः स्वरूपतोऽर्थतश्च प्रकाशितत्वात्मानवव्यपदेशः वेदापौरुषेयत्वेऽपि काठकादि व्यपदेशवत् । इदं तु च्यते ब्रह्मणा शतसाहस्रमिदं धर्मशास्त्रं कृत्वा मनुं अध्यापित आसीत्तस्तेन च स्ववचनेन संक्षिप्य शिष्येभ्यः प्रतिपादितमित्यविरोधः । तथा च नारदः शतसाहस्रोऽयं ग्रन्थ इति स्मरति स्म ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुपरंपरागतमिदं शास्त्रं न स्वमनीषाकल्पितमित्याह इदमिति । आदितः सृष्ट्यादौ असौ विराट्ब्रह्मा मां मनुं ग्राहयामास मनुं मरीच्यादीन् मुनीन् ग्राहितवानस्मीत्यन्वयः । आदावस्य मनुवत्कृत्वं कर्तृत्वं तु विराज एवेति ध्वनिः ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । एवंतावजगत्सृष्टिप्रलयावृत्तौ इदानींमर्यादानांस्थापनंशास्त्रसंप्रदायोपन्यासद्वारेणस्थितिमप्याह इदमिति । शास्त्रस्य तदा मनसि विपरिवर्तमानत्वादिति परामर्शोयुज्यते ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनुखाच । असावीश्वरइदंशास्त्रं कृत्वामामेवादितः विधिवत्स्वयंग्राहयामास । तु पुनः मरी-
च्यादीन्मुनीन्ग्राहयामास ग्राहयतिस्म ॥ ५८ ॥

एतद्वोऽयंभृगुः शास्त्रंश्रावयिष्यत्यशेषतः ॥ एतद्विमत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलंमुनिः ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । एतच्छास्त्रंवोयुष्माकमयंभृगुरशेषतः सर्वंश्रावयिष्यति कर्णपथंनेष्यत्यध्यापयिष्यति ध्या-
ख्यास्यतिच । एतच्छास्त्रस्यैतदा प्रत्यवमर्शः । एतच्छास्त्रमेषमुनिरखिलमशेषंमत्तोमत्सकाशादधिजगेऽधिगतवाञ्ज्ञातवान् ।
गुरुमुखाद्विद्यानिष्क्रामतीव शिष्यः प्रतिगृह्णातीवेत्यतोपादाने तस्मिन्तदिति युक्तः । भृगुस्तु महर्षीणांप्रख्याततरस्वभावः ।
तस्य प्रवक्तृत्वनियोगेनानेकाशेषनिरतिशयविद्याविदामागमनपरंपरयागतमेतच्छास्त्रमितिप्रदर्श्यते । अतश्च केषांचिदयमपि
प्रवृत्तिप्रकारोदृश्यते । बहुभ्योमहात्मभ्यः शास्त्रमिदमवतीर्णमिति किमिति नाधीमहइत्यध्ययनादिप्रवृत्त्याभिमुख्यंशास्त्रे ज-
न्यते ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदिति । अखिलंकृत्स्नम् ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्वोयमित्यादि । एतच्छास्त्रमयंभृगुः युष्माकमखिलंकथयिष्यति यस्मादेवोऽशेषमेतन्मत्तोऽधी-
तवान् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । भृगोरपि गुर्वधीनविद्यत्वंसूचयति एतदिति । मत्तोमनोऽधिजगे ज्ञातवान् सर्वमखिलं एते-
नाक्षरमात्रमन्यस्य न त्याज्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । अखिलंनिरवशेषम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतदिति । अयंभृगुः एतच्छास्त्रंधर्मशास्त्रंच अशेषतःश्रावयिष्यति मुनिःभृगुःएतत् शास्त्रंसर्वमे-
व अखिलंसरहस्यंमत्तःसकाशात्अधिजगे ज्ञातवान् । गैशब्दे इत्यस्य धातोरूपं अधिजगेये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः ॥ ५९ ॥

ततस्तथा सतेनोक्तोमहर्षिर्मनुना भृगुः ॥ तानब्रवीदृषीन्सर्वान्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । समहर्षिर्भृगुस्तेन मनुना तथोक्तएषवःश्रावयिष्यतीति नियुक्तस्ततोऽनन्तरंतानृषीन्ब्रवीच्छ्रूय-
तामिति । प्रीतात्माऽनेकशिष्यसन्निधावहमत्र नियुक्तइति बहुमानेन प्रीतात्मत्वंप्रवक्तृत्वयोग्यतयाज्ञाकरोऽहमनेन संभावि-
तइत्यात्मनि भृगोर्बहुमानः ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततइति । सभृगुरित्यात्मनि परोक्षत्वारोपेण ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । ततस्तथेति । सभृगुर्मनुना तथोक्तोऽयंश्रावयिष्यतीति यस्मादेवोऽधिजगइत्युक्तः ततोऽनन्तरमनेक-
मुनिसन्निधौ गुरुसम्भावनया प्रीतमनास्तानृषीन्प्रत्युवाच श्रूयतामिति ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । अध्यापनेपि गुर्वाज्ञावश्यकतामाह ततइति । तान्मनुसमीपे पूर्वोपस्थितान् प्रीतात्मा प्री-
तियुक्तः । एतेमनूंश्च समान्यानिन्यनेन सावर्ण्याद्यामनवउक्ताअपरइति विशेषणात् सावर्ण्यादिभ्यः स्वायंभुवाद्याभिन्नाः
अन्यथा मनूनांचतुर्दशत्वंग्राह्येत ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । तथा तेनोक्तोयुष्मानयंभृगुरेतच्छास्त्रंश्रावयिष्यतीति मनुनोक्तः ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः ततइति । मृगुर्वाच मृगुः धर्मानाह । ततःमनुवचनानन्तरं समहर्षिमृगुः तान्सर्वान्ऋषीन्श्रूयतामित्यब्रवीत् । कीदृशःप्रीतात्मा प्रफुल्लितात्मा तथा तेन मनुनोक्तः ॥ ६० ॥

स्वायंभुवस्यास्य मनोःषड्वंश्यामनवोऽपरे ॥ सृष्टवन्तःप्रजाःस्वाःस्वामहात्मानोमहौजसः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । उपाध्यायोधर्मान्पृष्टोजगदुत्पत्त्यादि वर्णितवान् । तथैवशिष्योऽपि तन्नियुक्तस्तच्छेषमेवं वर्णयितुमारब्धः । अस्येति साक्षात्कारेण मनुष्यवृक्षशति । अस्मदुपाध्यायस्य स्वायंभुवइतिख्यातस्य षडन्येऽपरमनवोवंश्याएकस्मिन्वंशे कुले जाताः सर्वेवंश्याः । सर्वे हि साक्षाद्ब्रह्मणा सृष्टा इत्येककुलसंभवाद्वंश्याउच्यन्ते । अथवा एकस्मिन्कार्येऽधिकृतावंश्या एककर्मान्वयेन प्राणिनांवंशव्यवहारोभवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्यवंश्याौ तंचैकधर्मदर्शयति सृष्टवन्तःप्रजाः स्वात्वाः इति । मन्वन्तरे मन्वन्तरे यस्य मनोरधिकारः सएव प्रजानांपूर्वमन्वन्तरविनष्टानांसृष्टा पालयिता च । अतोयेन याः प्रजा सृज्यन्ते तास्तस्य स्वाभवन्ति ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वायंभुवस्येति । अस्य वंशभवाः अन्ये षण्मनवोपि स्वाइति अन्येषुपलक्ष्याः पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वायंभुवस्येति । ब्रह्मपुत्रस्यास्य मनोःषड्वंशप्रभवाअन्येमनवः एवकार्यकारिणःत्वत्काले सृष्टिपालनादावधिकृताःस्वाःस्वाःप्रजाउत्पादितवन्तः ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । एते तु कश्यपवंश्याकिंनामानइत्यपेक्षायामाह स्वायंभुवस्येति त्रिभिः । सृष्टिकरणे तेषांसा-मर्थ्यमाह अमितौजसइति अमितंओजोबलंज्ञानंतपश्च येषांते तथा ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । स्वायंभुवोभगवतः शिष्यत्वात्स्वायंभुवइदंशास्त्रमित्यनेन भगवतोहि मनुःशिष्यत्वेनोक्तः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य मनोः षट् वंश्याःअपरे मनवश्चासन् ॥ ६१ ॥

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसोरैवतस्तथा ॥ चाक्षुषश्च महातेजाविवस्वत्सुतएवच ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । तान्मनूनामतोनिर्दिशति । महातेजाइति विशेषणम् । अन्यानि नामानि रूढ्या संबन्धेन वा । विवस्वत्सुतइति समासपदरूपशब्दान्तरंरुष्णसर्पनरसिंहादिशब्दवत् ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वारोचिषइति । विवस्वत्सुतः प्रकृतमन्वन्तराधिपः ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वारोचिषश्चेति । एते भेदेन मनवःषट् नामतोनिर्दिष्टाः ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषांनामापेक्षांपूरयति । स्वारोचिषइत्यादिनामानि । विवस्वत्सुतोयमः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वेति । तेषांमनूनां नामान्याह द्वाभ्यां स्वारोचिषइत्यादिना । विवस्वत्सुतोवैवस्वतः ॥ ६२ ॥

स्वायंभुवाद्याःसप्तैते मनवोभूरितेजसः ॥ स्वेत्वेन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ॥ ६३ ॥

[कालप्रमाणंवक्ष्यामि यथावत्तन्निबोधत* ॥]

(१) मेधातिथिः । अत्र सप्त मनवोमया प्रोक्ताः । अन्यत्र चतुर्दशसंपद्यन्ते । स्वे स्वेन्तरेऽवसरे प्रामेऽधिकारकाले

(६२) उत्तमश्च=श्रौतमिश्च (अ, द, घ)

* (ग) ॥ इदमर्थं (क) चिन्हितपुस्तके सप्ततितमश्लोकेपठितम् ।

इति यावत् । उत्पाद्य प्रजा आपुः पालितवन्तः । स्वे स्वेऽन्तरेऽधिकारावसरे यस्य मनोर्यस्मिन्काले प्राप्तः सर्गस्थितिपालनाधिकारः । अन्येत्वन्तरशब्दमासादिशब्दवत्कालविशेषवाचिनमन्यन्ते तदयुक्तम् । मनुशब्दोपसंहितः कालविशेषविषयोमन्वन्तरोनाम कालेनतु केवलइति ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वायंभुवाद्याइति । आपुष्यामवन्तश्चराचरंतत्सर्वमध्यतिष्ठन्तित्यर्थः ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वायंभुवेति । स्वायंभुवमुखाःसमाभी मनवः स्वीयस्वीयाधिकारकालेइदंस्थावरजङ्गममुत्पाद्य पालितवन्तः ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । इदानीं वर्तमानःस्वेस्वेऽन्तरे स्वकीयस्वकीयमन्वन्तरे इदंस्वानुरूपाः प्रजाउत्पाद्य चराचरंसर्वेषापुः रक्षितवन्तः मनुनांस्वायंभुवादीनां नामतएव मन्वन्तराणामपि नामानीति ध्येयम् ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । अन्तरशब्देन कालविशेषउच्यते । आपुःपान्तिस्म ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वरोचिष २ औत्तम ३ तामस ४ रैवत ५ ज्ञाक्षुष ६ वैवस्वत ७ एतेस्वायंभुवाद्याः सप्तमनवः स्वेस्वेऽन्तरे इदं सर्वचराचरमुत्पाद्यापुः अगमन् ॥ ६३ ॥

निमेषादशचाष्टौच काष्ठा त्रिंशत्तुताः कला ॥ त्रिंशत्कलामूर्हृतः स्यादहोरात्रंतु तावतः ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । स्थितिप्रलयकालपरिमाणनिरूपणार्थंज्योतिःशास्त्रगोचरंकालविभागंवक्तुमुपक्रमते । अष्टादश निमेषाः काष्ठानाम कालोभवति । त्रिंशत्काष्ठाः कलात्रिंशत्कलात् । एकोमूर्हृतः स्यात् । तावतःत्रिंशदित्यर्थः । त्रिंशन्मूर्हृतमहोरात्रम् । विद्यादिति क्रियापदमाहृत्य तावदिति द्वितीयाबहुवचनम् ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ सृष्टिकालसङ्ख्यार्थकालविभक्तीर्णयति निमेषादिति । अक्षिपद्मद्वयसंयोगहेतुः कर्मनिमेषः । सयदा शीघ्रस्तदपेक्षयापञ्चदशनिमेषाःकाष्ठा पुराणेषूक्ता । अत्रतुमन्दकर्माभिप्रायेणाष्टादशेति । ताःकाष्ठाः त्रिंशत्कला । तावतस्तावन्तःविभक्त्यव्यत्ययात्त्रिंशदित्यर्थः । तावतेतिकचित्पाठः ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीमुक्तमन्वन्तरसृष्टिप्रलयादिकालपरिमाणपरिज्ञानायाह निमेषादशचाष्टाविति । अक्षिपद्मः णोःस्वाभाविकस्यउन्मेषस्य सहकारीनिमेषः तेषादशकाष्ठानामकालः त्रिंशच्च काष्ठाःकलासंज्ञकः त्रिंशत्कलाःमूर्हृताख्यः कालःतावत्त्रिंशन्मूर्हृताहोरात्रंकालंविद्यात् । तावतइति द्वितीयाभिर्देशात् विद्यादित्यव्याहारः ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । कालकालविभक्तीश्चेत्युक्तं सर्गादिज्ञापनार्थंविवृणोति निमेषादिति दशभिः । पद्मणोःस्वाभाविकः कम्पोनिमेषःसच मनुष्याधिकारकं शास्त्रमिति न्यायान्मनुष्यस्यैव देवानांनिमेषाभावाच्च तेषामष्टादशनिमेषैःकाष्ठा स्यात् । काष्ठानांत्रिंशताकलास्यात् कलानांत्रिंशतामूर्हृतः दण्डद्वयम् । तावतोमूर्हृतात्रिंशन्मूर्हृताहोरात्रंकालंविद्यादिति शेषः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । अथ सृष्टिसंहारो कालतः परिच्छेत्तुंकालपरिमाणविभागंतावन्मनविः श्लोकैराह निमेषादिति । तावतः तावन्तस्तेमूर्हृताः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । मन्वन्तरस्य परिमाणार्थं कालस्यपरिमाणमाह निमेषेति । अष्टादशनिमेषैःकाष्ठासंज्ञोच्यते ।

(६३) आपुश्च=द्यायुश्च (क, ख, ग)

* स्वाभाविकस्य उन्मेषस्य सहकारी=स्वभाविकःउन्मेषसंकोचः (अ)

तास्तुत्रिंशत्काशाः कलात्रिंशत्कलात्मकः कालोमुहूर्तः स्यात् । तावतामुहूर्तेन त्रिंशदिति त्रिंशन्मुहूर्तात्मके न कालेन अहो-
रात्रं स्यात् मानुषाणाम् ॥ ६४ ॥

अहोरात्रे विभजते सूर्योमानुषदैविके ॥ रात्रिः स्वमाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ ६५ ॥

(१) मेघातिथिः । अथ कोयनिमेषोनाम । अक्षिपद्मणोर्नैसर्गिकं कर्मोन्मेषसहचारी । अन्यैस्तु पठितं यावता-
कालेनाविकृतमक्षरमुच्चार्यते सनिमेषः । अहश्च रात्रिश्च ते अहोरात्रे । तयोर्विभागं करोति । आदित्यउदितआदित्येयावत्त-
दीयारश्मयोदश्यन्ते तावदहर्व्यवहारः । अस्तमिते तु प्रागुदयाद्रात्रिव्यवहारः । मनुष्यलोके देवलोके वा यत्र तर्ह्यादित्यो न
व्याप्नोति रश्मिभिस्तत्र कथमयमहोरात्रविभागो विज्ञेयोऽत आह रात्रिः स्वमायेति । स्वयंप्रभेषु भूतेषु नित्यप्रकाशत्वात्कर्म-
चेष्टाकार्यारम्भेण स्वापेन च विभागः । यथैवौषधीनां नियतः प्रादुर्भावकालः स्वाभाव्यादेव कर्मचेष्टात्वापावपि कालस्व-
भावतएव नियतौ ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अहोरात्रे इति । सूर्यो यथा मानुषमहोरात्रं विभजते तथा दैविकमप्ययनस्य सूर्यगत्यधी-
नत्वात् । पित्र्याहोरात्रस्य तु तिथिनियतत्वेन चन्द्रनियम्यत्वान्न सूर्योनियामकः । मानुषलौकिकइतिकचित्पाठः । तत्र
मानुषलोकसंबन्धिनी इत्यर्थः । यद्यपिलोके तादृगन्धकारादेव रात्रित्वाभिर्व्यञ्जकस्याभावस्तथापि चेष्टानिवृत्त्यैतथोच्य-
तइत्याह रात्रिरिति । स्वस्याभिर्व्याप्तिर्बाह्यनिवृत्तिरुता स्वमश्चेष्टानिवृत्तिः तदर्थयः कालः सरात्रिः भूतानां कर्मणां-
क्रियाणां चेष्टायै निष्पादनाय ॥ ६५ ॥

(३) कुङ्कुमः । अहोरात्रे इति । मानुषदैवसम्बन्धिनौ दिनरात्रिकालावादित्यः पृथक् करोति । तयोर्मध्ये भूतानां-
स्वमार्थं रात्रिर्भवति । कर्मानुष्ठानार्थं च दिनम् ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतत्सर्वसूर्यक्रियारुतमित्याह अहोरात्रे इति । मानुषदैविके इति ब्राह्मपित्र्ययोरप्युपलक्षणम् ।
स्वमाय निर्व्यापाराय । चेष्टायै कर्मणां कर्मानुष्ठानार्थं बहिरिन्द्रियाणां प्रवृत्त्यर्थं वा । भूतानां मनुष्यपितृदेवब्रह्मणाम् ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । अहोरात्रपरिच्छेदकारणमाह अहोरात्रे इति । मानुषदैविके मनुष्यदेवसंबन्धे अहोरात्रे सूर्यउदया-
स्तमयाभ्यां विभजते । पित्र्यहोरात्रस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहरिति । सूर्यः स्वगत्या मानुषदैविके अहोरात्रे अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रे विभजते वि-
भागं करोति । भूतानां प्राणिनां रात्रिः स्वमाय शयनार्थं कर्मणां चेष्टायै कर्मणां क्रियायै अहः संज्ञः ॥ ६५ ॥

पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ॥ कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वमाय शर्वरी ॥ ६६ ॥

(१) मेघातिथिः । यो मनुष्याणां मासः स पितृणामर्हनिशम् । कतरदहः कतमा च रात्रिरिति प्रविभागः इदमहरि-
यं रात्रिरित्येष विभागः । पक्षयोः पञ्चदशरात्रिसंमितयोरर्धमासयोर्व्यवस्थितः पक्षाश्रितइत्यर्थः । एकः पक्षो हरपरो रात्रिस्तयो-
श्च भिन्नत्वभावनियतक्रमत्वाच्च विशेषमाह । अहः कृष्णः पक्षः शुक्लः पक्षः शर्वरी रात्रिः । कर्मचेष्टाभ्यइति युक्तः
पाठो यथा स्वमायेति तादर्थ्यमेव विषयभावेन विवक्षितंवृत्तानुरोधादतः समी ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्र्ये इति । पक्षयोः पक्षाभ्यां विभागः कर्मचेष्टासु पितृकर्मार्थं चेष्टासु कर्तव्यासु कृमाः
पक्षो हस्त्वेन हेतुः । एवमुत्तरत्र ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । पित्र्येति । मानुषाणां मासः पितृणामहोरात्रे भवतः । तत्र पक्षद्वयेन विभागः कर्मानुष्ठानाय । पूर्वपक्षोऽहः स्वापार्थं शुक्लपक्षो रात्रिः ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किमित्यत आह पित्र्येति । प्राधान्यान्निमेषादित्यनेन प्राप्तानां नृणां पञ्चदशाहोरात्रैः पक्षः तयोर्द्वयमासः । सच पित्र्ये रात्र्यहनी प्रविभागः पक्षयोः प्रविभक्तयोः पक्षयोर्मध्ये कृष्णोऽहः । सच साधुः कर्मचेष्टासु पितृणां शुक्लपक्षः शर्वरी सच तेषां स्वमायेति तयोर्विभागः । अहरित्यतिदेशोऽयं खलेकाष्टन्यायेन कार्यार्थः । अविकृते तादृशे काष्ठे यथा पशुर्वध्यते तथात्र कृष्णपक्षश्चाद्वादिकं क्रियते इति ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । अथ पितृणामहोरात्रपरिमाणमाह पित्र्येति । प्रविभाग उच्यते इति शेषः । कर्मचेष्टासु कर्मचेष्टार्थमित्यर्थः । पितृलोके सूर्यः । कृष्णपक्षे न तु शुक्लपक्षे । तस्मात्कृष्णशुक्लपक्षो पितृणामहोरात्रे तेन पित्र्यकर्मानुष्ठाने कृष्णपक्षः प्रशस्त इति शास्त्रेषूच्यते ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणामहोरात्रमाह पित्र्येति । मासः कृष्णादिमासः पित्र्ये पितृणां रात्र्यहनी रात्रिश्च अहश्च रात्र्यहनी च कृष्णशुक्लपक्षयोः प्रविभागः । कर्मचेष्टासु अहः स्मृतः कृष्णपक्षोऽहः स्मृतः शुक्लः शुक्लपक्षः स्वमाय निद्रायै शर्वरी रात्रिसंज्ञेति ज्ञेयमिति ॥ ६६ ॥

दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ॥ अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्वक्षिणायनम् ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । वर्षमनुष्याणां द्वादशमासास्तदेकमहोरात्रदेवानाम् । तयोश्च विभाग उदगयनदक्षिणाभ्यां तत्रोदीचीं दिशमभिप्रतिष्ठमानस्यादित्यस्य षण्मासा उदगयनं भवति । अयनं गमनमधिष्ठानं वा । तस्यां दिशि षण्मासानादित्य उदति । ततः परावृत्तस्य दक्षिणायनम् । तथा हि दक्षिणां दिशमाक्रम्योदीचीं हित्वा ह्युदयं करोति ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञः रायणः । दैवेति । उदगयनात् सूर्यक्रियानिमित्ततोक्तेः सौरमानक्रतुवत्सरस्यैवाहोरात्रत्वं चान्द्रमानेन ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । दैवे रात्र्यहनी वर्षमिति । मानुषाणां वर्षदेवानां रात्रिदिने भवतः । तयोर्पथयं विभागः नराणामुदगयनं देवानामहः । तत्र प्रायेण दैवकर्मणामनुष्ठानं दक्षिणायनं तु रात्रिः ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । तथा दैवेति । नृद्वादशभिर्मासैः वर्षतच्च दैवे रात्र्यहनी तयोर्दगयनं दैवकर्मयज्ञादि प्रवृत्त्यर्थमहः दक्षिणायनं रात्रिरिति विभागः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । देवलोके सूर्य उत्तरायणे दृश्यते न तु दक्षिणायने । तस्मादित् देवानामहोरात्रम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दैवेति देवानामहः परिमाणमाह । वर्षसंवत्सररूपं कालं देवानां रात्र्यहनी इत्युच्यते पुनस्तयोरात्र्यह्नोः प्रविभागः क्रियते । तत्र विभागे उदगयनं उत्तरायणं देवानामह उच्यते । दक्षिणायनं रात्रिः स्यात् ॥ ६७ ॥

ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ॥ एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मा प्रजानां स्रष्टा तस्य योलोकस्तत्र क्षपाहस्याहोरात्रस्य यत्प्रमाणं युगानां चैतत्समासतः संक्षेपेण निबोधत मत्सकाशाच्छृणुत । एकैकश एकैकस्य युगस्य वक्ष्यमाणस्य प्रकरणस्य पिण्डार्थकथनार्थोऽयं श्लोकः श्रोतृणामवधारणार्थः । तथा च संनुच्यन्ते निबोधतेति । प्रकृते कालविभागे पुनः प्रतिज्ञाकरणं तत्त्वज्ञापनार्थम् । तेन वक्ष्य-

माणोऽर्थो न शास्त्रारम्भशेषवापि तु धर्मायापि । तथाच वक्ष्यति ब्राह्मपुण्यमर्हविदुरिति । तदेदनाच्च पुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मस्येति । क्षपाहस्याहोरात्रस्य । समासतः संक्षेपतः ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मस्येति । ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य यत्परिमाणं प्रत्येकं युगानां च कृतादीनां तत्क्रमेण समासतः संक्षेपतः शृणुत । प्रकृतेऽपि कालविभागे यद्ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य पृथक्प्रतिज्ञानं तत्तदीयज्ञानस्य पुण्यफलज्ञानार्थम् । वक्ष्यति च ब्राह्मपुण्यमर्हविदुरिति । तदेदनाच्च पुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच मनुष्यस्य युगानां सत्यत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकानां चतुर्णां परिमाणं तु ब्रह्मणः क्षपाहस्य क्षपा-
रात्रिः तथा सहस्रहः क्षपाहः तस्य प्रमाणमिति प्रतिज्ञाद्वयम् । प्रमाणं परिमाणम् ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मस्य हरिः पुण्यं भवतीत्यर्थः प्रमाणं परिमाणं क्रमशोऽर्थक्रमेण न निर्दिष्टक्रमेण ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मणः दिवसस्य परिमाणं कालमाह ब्राह्मेति । ब्राह्मस्य क्षपाहस्य क्षपा रात्रिः अहः दिवसः एतयोः यत्परमाणं वर्षाणां यत्परमाणं अहं कथयिष्ये । समासतः कृतादीनां एकैकशः परिमाणं क्रमशो वक्ष्ये ॥ ६८ ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ॥ तस्य तावच्छतीसंध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृतत्वाद्द्वैत्रिकानि वर्षाणि परिगृह्यन्ते । तथा च युगणकारः इत्येतद्विषयं भिर्गीतं । दिव्यया संख्यया द्विजाः दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्या प्रकीर्तिता ॥ तानि चत्वारि सहस्राणि कृतयुगं नाम कालस्तस्य कृतयुगस्य तावन्त्येव शतानि चत्वारि संध्या । संध्यांशस्तस्य तथाविधस्तत्परिमाणश्चत्वारिवर्षशतानीत्यर्थः । तत्रातीतस्य कालस्यागामिनश्च त्वभावानुवृत्तिः सा संध्या । उभयकालधर्मानुविधानं संध्यांशो यत्रेष्वपूर्वधर्मानुवृत्तिर्भूयसी भाविनो युगस्य ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चत्वारितीति । देवमानेन चत्वारि सहस्राणि वर्षाः कृतम् । तस्य च चत्वार्येव शतानि दैवेन संध्या पूर्वसंध्या संध्यांशो उत्तरयुगादिसंध्याभागतयोत्तरसंध्योच्यते सोपितावानेवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । चत्वार्याहुरिति । चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगकालं वादयो वदन्ति तस्य तावद्वर्षशतानि संध्यासंध्यांशश्च भवति । युगस्य पूर्वसंध्या उत्तरश्च संध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे तत्परमाणैः शतैः संध्यापूर्वा तत्राभिधीयते । संध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरोहियः ॥ संध्यासंध्यांशयो रन्तर्यः कालो मुनिसत्तम । युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादि संज्ञकः ॥ वर्षसंख्या चेयं दिव्यमानेन तस्यैवान्तरप्रकृतत्वात् दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादि संज्ञितम् चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागनिबोध म इति विष्णुपुराणवचनाच्च ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सत्ययुगसंख्यामाह चत्वारितीति । कृतं सत्याख्यं वर्षाणां दैवसंवत्सराणां चतुर्युगपरिमाणेन दैवद्वादशसहस्रस्य न्यूनताप्रामिसंध्यासंध्यांशाभ्यां पूरयन्नाह तस्येति । तावच्छती चतुःशती संध्यासंध्यांशः सन्ध्ययोः पूर्वापरभागः स तथाविधश्चतुःशतपरिमाणः तेनाष्टशताधिकचतुःसहस्रपरिमितं कृतम् ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । वर्षाणां दैववर्षाणां संध्यायुगारम्भकालः संध्यांशो युगावसानकालः ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । युगानां परिमाणमाह चत्वारितीति । वर्षाणां चत्वारि सहस्राणि तत्कृतयुगमाहुः । तस्य कृतयुगस्य संध्या तावती चत्वारिंशत् शतानि भवन्ति तथाविधः तेन प्रकारेण संध्यांशश्च तावती चतुःशतानि भवन्ति ॥ ६९ ॥

इतरेषु ससंध्येषु ससंख्यांशेषु च त्रिषु ॥ एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । कृतयुगादन्येषु त्रेतादिषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु सहस्राण्येकापायेन वर्तन्ते । हानिरपायः । एकसहस्रंहीनं त्रेतायां कृतयुगात् । एवं त्रेताऽतोद्वापरस्य द्वापरकालेः । एवं च त्रीणिवर्षसहस्राणि त्रेता द्वे द्वापर एककलिरिति भवति । शतानिहीयन्ते सन्ध्यातदंशयोर्विशिष्टोद्देशः संघातोयुगाख्यस्तस्य विशेषाः कृतादयः । तावच्छतीति ईकारः स्मर्तव्यः । इह स्मृतिः तावतांशतानां समाहारस्तावच्छब्दस्य बहुगणवतुडतीति वत्वन्तत्वात्संख्यासंज्ञायां सत्यां संख्यापूर्वोद्दिगुरिति द्विगुसंज्ञायां सत्यां टापोपवादोद्दिगोरिति झीप् । शतं परिमाणमस्य यत्तदेतेभ्य इति वतुप् । आसर्वनाम्ना इत्याकारः । अन्यथा बहुव्रीहौ तावत्तिशतानियस्याः शतशब्दस्याकारान्तत्वादजाद्यतष्ठाविति टापाभावितव्यम् । तस्मिन्कृते तावच्छता इति स्यादित्यभिप्रायः ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इतरेष्विति । ससंध्येषु ससंख्यांशेषु युगेषु यावन्त्युक्तान्यब्दसङ्ख्यात्वेन शतानि सहस्राणि च तान्येकैकसंख्यापायेनोक्तक्रमादन्ययुगेषु । सहस्रत्रयंशतत्रयं च त्रेतायाः द्वे द्वे द्वापरस्यैकैककलेरित्यर्थः ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । इतरेष्विति । अन्येषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु एकहान्या सहस्राणि शतानि च भवन्ति । तेनैव सम्पद्यते । त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगंतस्य त्रीणि वर्षशतानि सन्ध्यासन्ध्यांशश्च । एवं द्वे वर्षसहस्रे द्वापरः तस्य द्वे वर्षशते सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं वर्षसहस्रकलिः तस्यैकवर्षशतं सन्ध्यासन्ध्यांशश्च ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । इतरेषु त्रेताद्वापरकलिसंज्ञकेषु एकापायेनेत्ययमर्थः । त्रेताख्ययुगं षट्शताधिकसहस्रत्रितयपरिमितम् । द्वापराख्यं चतुःशताधिकसहस्रपरिमितम् । कलिसंज्ञकं द्विशताधिकसहस्रपरिमितमिति ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । इतरेषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु । एकापायेन एकलोपेन ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेषु त्रेतादिषु त्रिषु सन्ध्येषु सन्ध्यांशेषु सहस्राणि शतानि च एकापायेन एक चरणन्यूनाब्देन प्रवर्तन्ते । तद्यथा त्रेतायुगं त्रीणि सहस्राणि त्रिशतानि पूर्वसन्ध्या तथा सन्ध्यांशश्च त्रिशतानि च द्वापरयुगं द्विसहस्राणि द्विशतानि सन्ध्या तथा सन्ध्यांशः द्विशतानि कलिः कलियुगं एकसहस्रमेकशतसंख्या तथा सन्ध्यांशः एकशतम् ॥ ७० ॥

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ॥ एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । यदेतदिति लौकिकीवाचोयुक्तिः । समुदायेन प्रक्रान्तोऽर्थः परामृश्यते । यदेतच्चतुर्युगं परिसंख्यातं चत्वारिसहस्राणोत्पादिना निश्चितसंख्यमादौ प्रागस्मादेच्छ्लोकाकस्य चतुर्युगस्य द्वादशभिः सहस्रैर्देवानां युगमुच्यते । द्वादशचतुर्युगसहस्राणि देवयुगं नाम काल इत्यर्थः । सहस्रशब्दात्त्वार्थेऽण् । द्वादशचतुर्युगसहस्राणि परिमाणं यस्मिन्निति विग्रहः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यदेतदिति । एतच्चतुर्युगं द्वादशसाहस्रं द्वादशभिर्वत्सरसहस्रैर्देवैर्भवति । तच्च देवानामेकं युगमुच्यते ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । यदेतदिति । एतस्य श्लोकस्यादौ यदेतन्मानुषं चतुर्युगं परिगणितं एतद्देवानां युगमुच्यते । चतुर्युगशब्देन सन्ध्यासन्ध्यांशयोरप्राप्तिशङ्कायामाह एतद्द्वादशसाहस्रमिति । त्वार्थेऽण् । चतुर्युगैरेव द्वादशसंख्यैर्देवैर्देवयुगमिति तु मेधातिथेर्भ्रमो नादत्तव्यः । मनुनानन्तरं दिव्ययुगसहस्रेण ब्रह्माहस्याप्यभिधानात् विष्णुपुराणे च मानुषचतुर्युगसहस्रेण ब्रह्मा-

हकीर्तनाम्नानुषचतुर्युगेनैव दिव्ययुगानुगमनात् । तथा च विष्णुपुराणम् कृतत्रेताद्वापरंच कलिश्चेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणोदिवसोमुने ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवयुगमाह यदिति । एतानि द्वादशसहस्राणि क्रियापरिच्छेदकानि यस्य ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । साहस्रं देवानामिति पूर्वोत्तराभ्यां संगच्छते ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतद्द्वादशसहस्रं द्वादशसहस्रकालो देवानां युगमुच्यते ॥ ७१ ॥

दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ॥ ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिमेव च ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । देवयुगसाहस्रं ब्राह्ममेकमहः । तावती ब्रह्मणो रात्रिर्देवयुगसहस्रमेव । परिसंख्यया संख्यानेन यत्सहस्रमिति संबन्धः । श्लोकपूरणार्थं श्रायमनुवादः । न ह्यसंख्यया सहस्रादिव्यवहारः । हेतौ तृतीया ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दैविकानामिति । रात्रिः प्रलयकालः ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । दैविकानामिति । देवयुगानां सहस्रं ब्राह्मदिनं ज्ञातव्यं सहस्रमेव रात्रिः । परिसंख्ययेति श्लोकपूरणोऽर्थानुवादः ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्ममहाराह । दैविकानां देवमानेन द्वादशसहस्राब्दात्मकानां परिसंख्यया गणनया सहस्रं ब्राह्ममहः । ब्रह्मात्र विराट् तस्य संबन्धितया तावती रात्रिर्देवयुगसहस्रपरिमितेत्यर्थः । अतोभिधानं देवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मशतत्वे त्वहोरात्रे मनुष्याणां युगानामष्टौ सहस्राणि । कृतं त्रेताद्वापरंच कलिश्चेति चतुर्युगम् प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणोदिवसं मुने इति विष्णुपुराणोक्तेः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्महैरण्यगर्भम् ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवानां युगानां सहस्रसंख्यया ब्राह्ममहः ब्रह्मणः एकं ज्ञेयं रात्रिरेव तावती संख्या युगानां सहस्रसंख्ययारात्रिज्ञातव्या ॥ ७२ ॥

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मपुण्यमहर्विदुः ॥ रात्रिच तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । युगसहस्रमन्तो यस्याऋस्तद्युगसहस्रान्तम् ये मनुष्या एतज्ज्ञानते तेऽहोरात्रविदः । किंतेषामित्यपेक्षायां पुण्यं भवतीति संबन्धः । ब्राह्मस्याहः परिमाणवेदनं पुण्यं मतस्तद्वेदितव्यमिति स्तुत्या विधिप्रतिपत्तिः ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नन्वस्तु ब्रह्मणो दिनव्यवस्था रात्रिव्यवस्था तु कथं सूर्यगत्यादेस्तदवच्छेदकस्याभावादत आह तद्यत इति । ये ब्रह्मलोकनिवासिनः स्वलोकस्थोपाध्यवच्छेदेन ब्राह्ममहर्युगसहस्रपरिसमाप्तं विदुस्ते रात्रिमपि तावतीमेव तथा च तल्लोकस्थोपाधिरेवावच्छेद इत्यर्थः । पूर्वचतुर्मुखापवर्गानन्तरकल्पभाविचतुर्मुखतामृष्टिरुक्ता ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्वै युगेति । युगसहस्रेणान्तःसमाप्तिर्यस्य तद्ब्राह्ममहस्तत्परिमाणां च रात्रिये जानन्ति तेऽहोरात्रज्ञा इति स्तुतिरियम् । स्तुत्या च ब्राह्ममहोरात्रज्ञातव्यमिति विधिः परिकल्पते । अतएतत्पुण्यहेतुत्वात्पुण्यमिति विशेषणं कृतम् ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तद्वा इति । पुण्यं पुण्यं हेतुत्वात् । तद्वै युगेत्यनुवादः । अहोरात्रत्वं विधेयम् ॥ ७३ ॥

(७३) तद्वै युगसहस्रान्तं = तथैव युगसाहस्रम् (क)

= एतद्युगसहस्रं तु (ग)

= एतद्युगसहस्रान्तं (ख)

(५) नन्दनः । अथ हिरण्यगर्भाहोरात्रविदांफलमाह तद्वाइति । युगसहस्रान्तं देवयुगसहस्रान्तं स्वपरिमाणविदांपुण्यफलप्रदत्वात्पुण्यतद्ब्राह्ममहस्तावतीरात्रिचये विदुस्ते जनाहोरात्रविदोभवन्ति ब्रह्मलोकं प्राप्य ब्रह्माहोरात्रपरिवृत्तिमनुसंधतइत्यर्थः ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दैविकेऽप्यन्यन्तम् । ते ब्रह्मलोकनिवासिनोजनाः अहोरात्रविदः ब्रह्मणः अहोरात्रं जानन्ति ॥ ७३ ॥
तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ॥ प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । स ब्रह्मा तावतीदीर्घानि शामनुभूय निद्रां प्रतिबुध्यते । ततः पुनर्जगत्सृजति । त्वापो ब्रह्मण उक्त-
रूपः । न ह्यसौ प्राकृतपुरुषवत्स्वपिति नित्यं प्रतिबोधात् । तत्र सर्गक्रममाह मनः सदसदात्मकमिति । ननु चापएव स सर्गादि-
वित्युक्तम् । केचिदाहुर्द्विविधः प्रलयः महाप्रलयोऽवान्तरप्रलयश्च । अवान्तरप्रलये ऽयं क्रमः । मनश्चात्र न तत्त्वान्तर्गततस्य
पूर्वमुत्पन्नत्वात् । किं तर्हि प्रजापतिः प्रबुद्धः मनःसर्गाय सृजति नियुङ्क्तइत्यर्थः । द्वितीये तु महाप्रलयपक्षे मनः कारणत्वा-
न्महत्तत्त्वमेव मनस्ततश्च प्रागुक्तं महानिति । पुराणे हि मनो महान्मतिर्बुद्धिर्महत्तत्त्वं च कीर्त्यते । पर्यायवाचकाः शब्दामहतः
परिकीर्तिता इति ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ तस्यैवाहोरात्र्यन्तर्भाविनमवान्तरसृष्टिक्रममाह तस्येति । मनो महान्तं वर्तमाना वर्तमान-
वस्तुपादानभूतम् ॥ ७४ ॥

(३) कुङ्कुमः । तस्येति । स ब्रह्मा तस्य पूर्वोक्तस्य स्वीयाहोरात्रस्य समामौ प्रतिबुद्धो भवति । प्रतिबुद्धश्च स्वीय-
मनःसृजति भूर्लोकान् त्रयसृष्टये नियुङ्क्ते न तु जनयति । तस्य महाप्रलयानन्तरं जातत्वादनष्टत्वाच्चावान्तरप्रलये
भूर्लोकान् त्रयमात्रनाशात् सृष्ट्यर्थं मनो नियुक्तिरेव मनःसृष्टिः । तथा च पुराणे श्रूयते मनःसिसृक्षया युक्तं सर्गाय निदधे
पुनरिति । अथवा मनःशब्दोऽयं महत्तत्त्वपरएव । यद्यपि तन्महाप्रलयान्तरमुत्पन्नं महान्तमेव चेत्यादिना सृष्टिरपि तस्योक्ता
तथाप्यनुक्तं भूतानामुत्पत्तिक्रमं तद्गुणांश्च कथयितुं महाप्रलयानन्तरितामेव महदादिसृष्टिं भूतसृष्टिं च हिरण्यगर्भस्यापि ऽपरमा-
र्थत्वात्तत्कर्तृतामनुवदति । एतेनेदमुक्तं भवति । ब्रह्मा महाप्रलयानन्तरितसृष्ट्यादौ परमात्मरूपेण महदादितत्त्वानि जगत्सृष्ट्य-
र्थं सृजति । अतएव शेषे वक्ष्यति इत्येषा सृष्टिरादितइति । अवान्तरप्रलयानन्तरं तु मनःप्रभृति सृष्ट्यावभिधानक्रमेणैव प्राथ-
म्यमामिरित्येषा सृष्टिरादितइति निष्प्रयोजनोऽनुवादः स्यात् ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । अहोरात्रादिपरिमाणफलमाह तस्येति । अहर्निशस्य अहश्च निशांचेति अहर्निशं तस्य नि-
शायाथन्तइत्यर्थः । प्रतिबुद्धः किंचकारेत्याह प्रतिबुद्धश्चेति । मनो लिङ्गशरीरं तत्तदप्राप्य दृष्टसंयुक्तं सृजति प्रेरयति पुन-
र्भोगाय तन्मनोऽकुरुतात्मन्वीस्यान्तत आपोजायन्तइति श्रुतेः ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । स भगवांस्तस्य ब्रह्मणोऽहर्निशस्य अङ्गानि शानांचान्ते आयुषोऽन्तइत्यर्थः । न चैवं निशान्तइत्येव वक्त-
व्यम् । प्रसुप्तस्तावन्तं कालमुपरतक्रियो भूत्वा प्रतिबुध्यते पुनः सृष्ट्युन्मुखो भवति । सदसदात्मकं प्रकृतिविकृत्यात्मकम् । अत्र
मनश्शब्देन महदहंकारमनांसि गृह्यन्ते नातिमहत्त्वात् तेषां वैषम्यस्य ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्येति स ब्रह्मा तस्य सहस्राहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः शयनं करोति निद्राया अन्ते प्रतिबुध्यते
जागर्ति । प्रतिबुद्धः स न सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकं मनः सृजति ॥ ७४ ॥

मनःसृष्टिविकुरुते चोद्यमानंसिद्धक्षया ॥ आकाशंजायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्ताऽप्येषा तत्त्वस्य सृष्टिर्यो विशेषो नोक्तस्तत्प्रतिपादनाय पुनरुच्यते ब्रह्मणा चोद्यमानं-
तस्मान्नोदितादाकाशं जायते । तस्याकाशस्य शब्दाख्योगुणो भवति । गुणआश्रित उच्यते । आकाशांतस्याश्रयोनस्त्वाकाश
विना शब्दस्य संभवः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मन इति । सृष्टिसृज्यविकुरुते तद्रूपेण विक्रियते । ईश्वरस्य सिसृक्षया प्रेर्यमाणं तत्त्वे-
च्छया तस्मादहंकारतया परिणतान् यद्यद्विशिष्टमेव गम्यते स तस्य गुण इति राजवार्त्तिकम् ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । मनःसृष्टमिति । मनोमहान्सृष्टिकरोति परमात्मनः सृष्टुमिच्छया प्रेर्यमाणं तस्मादाकाशमुत्पद्यते । तच्च
पूर्वोक्तानुसारादहङ्कारतन्मात्रक्रमेणाकाशस्य शब्दं गुणं विदुर्मन्वादयः ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । लिङ्गशरीराभिव्यक्त्यनन्तरं स्थूलाकारादिसृष्टिः अत आह मन इति । सृष्टेर्मनः कर्तृ चोद्यमा-
नं जीवाद्वाक्यं स तसृष्टिस्थूलाकारादि कुरुते हिरण्यगर्भात्तच्छेदकत्वेनापञ्चीकृतानामाकाशादीनां तदानीं सत्त्वान् न तेषां प्रजा-
पतिसृष्टत्वमिन्द्रियाणां वा ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । सिसृक्षया भगवतः ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मन इति । सिसृक्षया सृष्टेः शिक्षया नोद्यमानं तामसाहंकारात्मकं मनः सृष्टिविकुरुते करोति तस्मा-
त्तामसाहंकारात् आकाशं आकाशसंज्ञं प्रथमं जायते तस्याकाशस्य गुणं शब्दं विदुः शब्दगुणमाकाशमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ॥ बलवाञ्जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । भूताद्भूतान्तरस्योत्पत्तिर्नैऽन्यते । महतः सर्वभूतानामुत्पत्त्यभ्युपगमात्तेनैव व्याख्यायते । आका-
शादनन्तरं महतो विकुर्वाणात्स्पर्शमात्राभावं गताद्वायुर्जायते सर्वगन्धाऽल्लुचीनशुचीश्च वहति । अथ च शुचिः पवित्रः । बलवा-
न्काचिच्चलनकृतिश्चेष्टारूपा सा वायुकर्मणः कम्पाक्षेपोर्ध्वाधस्तिर्यग्गमनादिलक्षणा यत्किञ्चिच्चलितं स्पन्दितं तत्सर्वं वा-
यत्तमित्येन तत्प्रदर्शयितुं बलवानित्युक्तम् । उत्तरत्रापि याः पञ्चम्यस्तान् जन्यथापेक्षाः किं तर्हि वायोः परतोऽनन्तरमित्येव
योजनीयाः ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आकाशात्त्विति । सर्वगन्धवह इति तदर्थं क्रियोपदर्शनम् ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । आकाशादिति । आकाशात्तु विकारजनकात्सुरभ्यसुरभिगन्धवहः पवित्रो बलवाश्च वायुरुत्पद्यते ।
सच स्पर्शाख्यगुणवान्मन्वादीनां संमतः ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । आद्यार्धस्य गुणत्वेषामित्यत्रोक्तान् भूतगुणान् प्रपञ्चयितुं तान्यनुवदति आकाशमिति सार्ध-
त्रिभिः । आकाशमत्र स्थूलं विकुर्वाणान् कार्याकारेण परिणममानात् । शुचिः पवित्रः पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्याशु-
मारुतैरित्युक्तेः ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आकाशादिति । आकाशात्तु विकुर्वाणान्द्रूपान्तरं प्राप्तवतः वायुर्जायते स वै वायुः स्पर्श-
गुणो मतः ॥ ७६ ॥

वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम् ॥ ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । विरोचिष्णुभास्वदिति समानार्थेन शब्दद्वयेन स्वपरप्रकाशता प्रतिपाद्यते । स्वयं दीप्तिमत्परं च
भासयति ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तमोनुदमन्धकारविरोधि । भावत् परप्रकाशकदीप्तिमत् । ज्योतिस्तेजः ॥ ७७ ॥

(३) कुङ्कुमः । वायोरपीति । वायोरपि तेजउत्पद्यते विरोचिष्णु परप्रकाशकंतमोनाशनं भावत्प्रकाशकंतच्च गुण-
रूपमभिधीयते ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । रोचिष्णु परप्रकाशकं अतएव तमोनुदं भावत्स्वप्रकाशम् ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वायोरिति । विकुर्वाणात् रूपान्तरप्राभवतः सकाशाज्ज्योतिरुत्पद्यते तस्य च ज्योतिषः रूपगुण-
माहुः । अन्यत्सर्वविशेषणं ज्ञातव्यम् ॥ ७७ ॥

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापोरसगुणाः स्मृताः ॥ अद्भ्योगन्धगुणाभूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥ ७८ ॥

[परस्परानुप्रवेशाद्वारयन्ति परस्परम् ॥ गुणपूर्वस्य पूर्वस्य धारयन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ †]

(१) मेधातिथिः । रसोमधुरादिः सलिलगुणोगन्धः सुरभिरसुरभिश्च सभूमेर्गुणः । तथा च वैशेषिकाः क्षितावेव-
गन्धइत्येते सांसिद्धिका एकैकस्य गुणाः संसर्गात्तु संकीर्यन्ते तदुक्तं यो यो यावतिथ इति । एतच्च गुणानुक्तथनमध्यात्मचिन्ताया-
मुपयुज्यते । उक्तं हि पुराणकारेण दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतपूर्णसहस्रं त्वभिमानि-
नः ॥ अहंकारचिन्तकाः । महात्मकाः सहस्राणि दशतिष्ठन्ति विज्वराः । पूर्णशतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः । पुरुषं निर्गु-
णं प्राप्य परिसंख्या न विद्यते ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्योतिषस्त्विति । रसगुणत्वमात्मा स्वभावो वा यासां तारसगुणात्मिकाः । आदितो वा
न्तरसृष्ट्यादौ । जलभूम्योरर्थक्रियायाः प्रसिद्धत्वेनानभिधानम् ॥ ७८ ॥

(३) कुङ्कुमः । ज्योतिषश्चेति । तेजस आपउत्पद्यन्ते । ताश्च रसगुणयुक्ता अद्भ्योगन्धगुणयुक्ता भूमिरित्येषा महाप्र-
लयानन्तरसृष्ट्यादौ भूतसृष्टिः । तैरेव भूतैरवान्तरप्रलयानन्तरमपि भूरादिलोकत्रयनिर्माणम् ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । आदितः स्थूलब्रह्माण्डसृष्टेः पूर्वम् ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । गन्धवहा गन्धगुणा । आदितोऽण्डसृष्टेः प्राक् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्योतिष इति ज्योतिषस्तु विकुर्वाणात् आपः उत्पद्यन्ते कीदृशः आपः रसगुणात्मकाः रसः
गुणो यासां ताः रसगुणात्मकाः अद्भ्यः सकाशात् भूमिरुत्पन्ना जाता कीदृशी भूमिः गन्धगुणा आदितः प्रथमतः
एवासृष्टिः उदिता ॥ ७८ ॥

[रामचन्द्रः । परस्परेति । महाभूतानां आकाशादीनां परस्परानुप्रवेशात् परस्परम् धारयन्ति । तद्यथा कारणस्य
आकाशस्य कार्यं वायौ प्रवेशः । एवमग्रेऽप्युक्तम् । पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरगुणधारयन्ति तद्यथा आकाशस्य शब्दगुणवायो-
स्पर्शगुणं वायौ शब्दस्पर्शो भवतः तेजसः रूपगुणं तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि भवन्ति । एवमपि अग्रे ऊक्तम् ॥ १ ॥]

यत्पाक् द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम् ॥ तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । एकसप्ततिर्दैविकानि युगानि मन्वन्तरं नाम कालः ॥ ७९ ॥

† अयं (ख, ग, ज) चिन्हितपुस्तकेषु दृष्टः ।

(७९) सप्ततिगुणं = सप्तति युगं (च)

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्प्रागिति । एकसमतिगुणं किंचिदधिकमित्यल्पत्वान्नोक्तम् । मनोरधिकारलाभस्यान्तरमेकमनुपालनावच्छिन्नकालइत्यर्थः ॥ ७९ ॥

(३) कुङ्कुमः । यत्प्रागिति । यत्पूर्वद्वादशवर्षसहस्रपरिमाणं सन्ध्यासन्ध्यांशसहितमनुष्याणांचतुर्युगदेवानामेकं युगं मुक्तं तदेकसमतिगुणितं मन्वन्तराख्यः कालइह शास्त्रेऽभिधीयते । तत्रैकस्य मनोःसर्गाद्यधिकारः ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । मन्वन्तरसङ्ख्याख्यापनार्थं पूर्वोक्तमनुवदति यदिति । दैवैकयुगसमतिपरिमितं मन्वन्तरमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । अथ मन्वन्तरकालेन परिच्छिनत्ति यत्प्रागिति । द्वादशसाहस्रं देववर्षाणां गणः ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदिति । तदैविकं युगं एकसमतिगुणं मन्वन्तरसंज्ञकं कालइहोच्यते । परमेष्ठीपितामहइत्यमरः ॥ ७९ ॥

मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गःसंहारएव च ॥ क्रीडन्निवैतकुरुते परमेष्ठी पुनःपुनः ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । नैषांसंख्याविद्यतइत्यसंख्याननि । ननु चतुर्दशमन्वन्तराणीति संख्या श्रूयते ज्योतिःशास्त्रादौ उच्यते आवृत्त्या ह्यसंख्याननि यथा द्वादशमासाः । सर्गसंहारयोरप्यावृत्तिरनुपरतैव । क्रीडन्निवैतकुरुतइति सुखार्थितया क्रीडातस्य चाप्रकामत्वादानन्दैकरूपत्वाच्च न क्रीडाप्रयुक्तौ सर्गसंहारावतइवशब्दः प्रयुक्तः अत्रपरिहारः सप्रागुक्तएव । लीलायापि कौतुकेनापिलोके राजादीनां प्रवृत्तिर्दृश्यतइति ब्रह्मविदः ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मन्वन्तराणीति । असङ्ख्यान्येकस्मिन्ब्रह्मायुषि क्रीडन्निवेति किमर्थं करोतीति प्रयोजनप्रश्ननिरासार्थम् ॥ ८० ॥

(३) कुङ्कुमः । मन्वन्तराणीति । यद्यपि चतुर्दशमन्वन्तराणि पुराणेषु परिगण्यन्ते तथापि सर्गप्रलयानामानन्त्यादसङ्ख्यानि आवृत्त्यासर्गः संहारश्चासङ्ख्यः । एतत्सर्वक्रीडन्निव प्रजापतिः पुनःपुनःकुरुते । सुखार्थाहि प्रवृत्तिः क्रीडा तस्य चाप्रकामत्वान्नसुखार्थितेति इव शब्दः प्रयुक्तः । परमेस्थानेऽनावृत्तलक्षणे तिष्ठतीति परमेष्ठी । प्रयोजनं विना परमात्मनः सृष्ट्यादौ कथं प्रवृत्तिरिति चेत् लीलयाैव एव स्वभावत्वादित्यर्थः व्याख्यातुरिव करताडनादौ । तथा च शारीरकसूत्रं लोकवत्तलीलकैवल्यम् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । सृष्ट्यादि ब्रह्मणोलीलामात्रमित्याह मन्विति ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । असंख्यानीयतया रहितानि । एतज्जगत् । परमेष्ठीभगवान् । यत्नराहित्यमुक्तं क्रीडन्निवेति स्पष्टम् ॥ ८० ॥

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यैव कृते युगे ॥ नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रतिवर्तते ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । चत्वारः पादायस्य चतुष्पाद्धर्मः । यागादेश्च धर्मत्वात्तस्य चानुष्ठेयत्वभावत्वाद्विग्रहाभावान्नपादशब्दः शरीरावयववचनः किं तर्हि अंशमात्रवचनः । नहि धर्मस्य शरीरमस्ति पुरुषविधं पशुपक्ष्यादिविधं वा । तेन स्वांशैश्चतुर्भिरुपेतश्चतुष्पादुच्यते । तेन योयं धर्मः चतुष्पात्कृतयुग आसीत् यागस्य तावत्प्रयोगावस्थस्य चत्वारो होतृकाः । होता

* सुखार्थितेति=सुखार्थेति (अ)

ब्रह्मा उद्गाता अर्धयुरिति चत्वारोवर्णाः कर्तारआश्रमा वा सर्वथा यावान्वेदेधर्मोक्तः ससर्वस्तस्मिन्कालेऽशतोपिनहीनः अविगुणः सर्वोऽनुधीयते । बाहुल्येन चतुःसंख्याः । एवंदानादिष्वपि योज्यम् । दाता द्रव्यं पात्रं भावस्तुतिः अथवा यागदानतपांसि ज्ञानं च । तथा वक्ष्यति तपः परमिति । अथवा धर्मप्रतिपादकं वाक्यं धर्मः । तस्य च चत्वारः पादाः चत्वारिपदानानि । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च । तथा चाह चत्वारिवाक्परिमितापदानितानि विदुर्ब्राह्मणायै मनीषिणः । मनसैषिणः समर्थाविद्वांसो धार्मिकाः । अद्यत्वे तु गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न हि प्रकाशन्ते । तुरीयं भागं वैदिकानामनुप्यावदन्ति । एतदुक्तं भवति किंचिदन्तरितम् । न च काचिद्वेदशाखा । अद्यत्वे तु ब्रह्मन्तरितम् । सत्यं चैव सकलमित्यनुषङ्गः । सत्यपि सत्यस्य विहितत्वाद्धर्मत्वे प्राधान्यार्थः पृथगुपदेशः हेत्वर्थे वा । सकलस्य धर्मानुष्ठानस्य सत्यहेतुः । यत्वनृतिनस्ते लोकावर्जनार्थं किंचिदनुतिष्ठन्त्यन्यत्यजन्ति । नाधर्मेण निषिद्धेन मार्गेण कश्चिदागमो विद्या बार्थवानुष्ठानरूपवर्तत-
आगच्छति युगत्वाभावात् नमनुप्याअधर्मेण विद्यामागमयन्ति नापि धनमर्जयन्ति । विद्याधने धर्मानुष्ठानकारणे तत्परिशुद्धिः सकलधर्मसद्भावस्य हेतुत्वेन नोच्यते ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुष्पादिति । धर्मोहितपोज्ञानयज्ञदानपादचतुष्टयवान् सत्यमूर्धा । अधर्मस्तु चौरिका-
नृतमायाख्यचरणत्रयमात्रात् । यथाचाधर्माभावात्तदा कृते संपूर्णैव चतुष्पाद्धर्मः । सत्यं चैव सकलं । आगमोर्थागमो नाधर्मेणोपवर्तते । यत इति साकल्यहेतुः ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लुकः । चतुष्पात्सकलो धर्म इति । सत्ययुगे सकलो धर्मश्चतुष्पात्सर्वाङ्गसम्पूर्ण आसीत् । धर्मे मुख्यपादासंभवात् वृषोहि भगवान् धर्म इत्यागमात् वृषत्वेन कीर्तनात् तस्य पादचतुष्टयेन सम्पूर्णसत्त्वात् सत्ययुगेऽपि यज्ञादि धर्माणां सर्वैरङ्गैः-
समग्रत्वात् सम्पूर्णत्वपरोऽयं चतुष्पाच्छब्दः । अथवा तपः परमित्यत्र मनुनैव तपोज्ञानयज्ञदानानां चतुर्धा कीर्तनात् तस्य पादचतुष्टयेन सम्पूर्णत्वात्पादत्वेन निरूपिताः सत्ययुगे समग्रा इत्यर्थः । तथा सत्यं च कृतयुगमासीत् सकलधर्मश्रेष्ठत्वात् सत्यस्य पृथग्यहगम् । तथा न शास्त्रातिक्रमेण धनविद्यादेरागमउत्पत्तिर्ननुप्यान्प्रतिसम्पद्यते ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ त्रेतादिषु पादशोधर्मस्थ च्हासंवक्तुं सत्ययुगस्य धर्मस्य संपूर्णतां दर्शयति चतुष्पादिति । वृषोहि भगवान् धर्म इत्यागमात् तपोज्ञानयज्ञदानानां पादत्वेन निरूपणम् । अतएवाह सकल इति । कलाअवयवाः पादलक्षणाः तप आदयस्तैः सहितः सत्यस्य सकलधर्मवत्त्वेन श्रेष्ठवज्जापनाय पृथक् निर्देशः । सत्यमिति । अधर्मेण शास्त्रनिषेधेन धर्मविद्यादेशागमउत्पत्तिर्ननुप्यान्गच्छतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । अथोक्तपरिमाणानां कृतादियुगानां स्वभाववर्षाभिः श्लोकैराह चतुष्पादिति । चतुष्पाच्चातुर्वर्ण्याश्रयः । सकलः संपूर्णः । सत्यस्य पृथगुपादानप्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थम् । आगमोऽर्थादेः श्रुतिः । नाधर्मो नागमः कश्चिदिति च पठन्ति । तत्रायमर्थः । नाधर्मो मनुप्यानुपवर्तते । आगमः शास्त्रं स चापिनोपावर्तते । शास्त्रापेक्षा तत्र नास्ति । स्वयमेव धर्मधर्मफलं च ते साक्षात् कुर्वन्तीत्ययमेव साधुः पाठउत्तरश्लोकानुगुण्यात् ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुरिति । कृते युगे चतुष्पात् चतुश्चरणः सकलः पूर्णः धर्मः सत्यसंज्ञकः अधर्मेण कश्चिदर्थ-
गमः स्वीकारः मनुप्यान्प्रति नोपवर्तते ॥ ८१ ॥

इतरेष्वगमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ॥ चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतयुगादन्येषु युगेष्वगमाद्वेदाख्याद्धर्मः पादशः युगेयुगे पादेनावरोपितोऽप्यपनीतः अन्तर्हितः तावदेव शाखापुरुषाणां ग्रहभावधारणशक्तिवैकल्याद्योऽप्यद्यत्वे धर्मोऽन्योतिष्ठोमादिः प्रचरति सोऽपि चौर्यादिभिः पादः

शोहीयते । ऋत्विजांयजमानानांदातृणांसंप्रदानानांचेतैर्देर्षैर्युक्तत्वान्नयथाविधिधर्मो निष्पद्यते । फलमतोयथोक्तं न परि-
प्राप्यते तेन धर्मापायहेतुनांचौरिकादीनानयुगैर्यथासंख्यं सर्वेषामद्योपलम्भात् ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इतरेष्विति । त्रेतादिष्वर्थगमार्थात् निषिद्धात्पादशः तपआद्यैकैकपदार्थापचयेनधर्मो
बरोपितः तानेव निषिद्धागमान् धर्मस्य त्रीन्पदार्थान् । चौरिकेति । चौरिकापरस्वापन्हवः । अनृतामिथ्योक्तिः । माया पर-
विप्रलम्भसाधनाचरणम् ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । इतरेष्विति । सत्ययुगादन्येषु त्रेतादिषु आगमात् अधर्मेण धनविद्यादेरर्जनात् तस्यैव पूर्वश्लोके
प्रकृतत्वात् । आगमाद्वेदादिति तु गोविन्दराजोमेधातिथिश्च । धर्मोयागादिः । यथाक्रमंप्रतियुगं पादपादमवरोपितोहीनः
कृतस्तथाधनविद्यार्जितोऽपि योधर्मः प्रचरति सोऽपि चौर्यासत्यल्लभः प्रतियुगं पादशोऽन्हासाद्यपगच्छति । त्रेतादियुगे
सहचौरिकानृतच्छब्दानां न यथासङ्ख्यं सर्वत्र सर्वेषां दर्शनात् ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । इतरेषु त्रेतादिषु आगमान् चौरिकादेः पादशः अंशेन तपआदिचतुर्णामिति शेषः । अवरोपित-
स्त्याजितः अतएवाह चौरिकेति ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । इतरेषु त्रेतादिष्वगमाच्छास्त्राद्धर्मोऽध्यवसीयते । स तु धर्मः पादशोऽवरोपितः । धर्माध्यवसायाव-
रोपणमेव धर्मावरोपणमभिप्रेतम् । चौरिकमिति पाठः । चौरिकं चौर्यमनोज्ञातित्वाद्बुद्ध् । द्वितीयोत्रधर्मशब्दो नुष्ठानवचनः ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेष्विति । इतरेषु त्रेतादिषु युगेषु अधर्मस्य आगमात् अधर्मात्पादशः एकचरणः धर्मः अव-
रोपितः न्यूनचरणः कृतः । तद्यथा त्रेतायुगे चौरिकारूपेणाधर्मेण धर्मः पादशः अपैति एकचरणन्यूनो भवति । द्वापरे अनृता-
ख्येनाधर्मेण द्वितीयः पादः धर्मस्य अपैति नाशमेति । कलौ मायाख्येनाधर्मेण धर्मस्य तृतीयः पादः नाशमेति ॥ ८२ ॥

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ॥ कृते त्रेतादिषु स्तेषामायुर्कसति पादशः ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मस्य रोगकारणस्याभावादरोगः । रोगो व्याधिः । सर्वे एव चत्वारो वर्णाः सिद्धाभिप्रेतार्थाः ।
अर्थः प्रयोजनम् अथवा सर्वेऽर्थाः सिद्धाः येषां काम्यानां कर्मणां प्रतिबन्धकाभावादध्याक्षेपेणाशेषफलसिद्धिः । चतुर्वर्षशता-
युष इति । ननु सहस्रोऽश्वत्थवर्षशतमजीवदिति परममायुर्वेदे श्रूयते अतएवाहुः वर्षशतशब्दोऽत्र वयोभेदप्रतिपादकः चत्वारि-
वर्षांसि जीवन्तीति । नपरायुषः प्रमीयते नाप्राप्य चतुर्थवयो भ्रियते । अतएव द्वितीये श्लोकार्धे वयोऽहसतीत्याह । पूर्वत्र
वयसोऽवृद्धानुक्त्यामुत्तरत्र तस्यैवऽन्हासाभिधानोपपत्तिः । पादश इति । नचात्र चतुर्थो भागः पादः किं तर्हि भागमात्रमंशत-
आयुः क्षीयत इत्यर्थः । तथा च केचिद्बालाभ्रियन्ते केचित्तरुणाः केचित्प्रामजरसः परिपूर्णमायुर्दुर्लभम् ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अरोगा इति । सर्वसिद्धेऽप्यर्थोपेक्षितो वा कर्मणां चत्नेन येषां ते सर्वसिद्धार्थाः । बयो-
हसतीत्युपलक्षणम् आरोग्यसिद्धार्थत्वे अपीति ग्राह्यम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । अरोगा इति । रोगनिमित्ताधर्माभावादरोगाः सर्वसिद्धकाम्यफलाः प्रतिबन्धकाधर्माभावाच्चतुर्वर्षश-
तायुर्द्रष्टुं स्वाभाविकमधिकायुःशेषकधर्मवशादधिकायुषोऽपि भवन्ति । तेन दशवर्षसहस्राणि रामो राज्ञ्यमकारयदित्याद्यविरो-
धः । शतायुर्वेपुरुष इत्यादिश्रुतौ तु शतशब्दो बहुत्वपरः कल्पितो वा । एवंरूपामनुप्याः कृते भवन्ति । त्रेतादिषु पुनः पादपादमा-
युरल्पं भवतीति ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । किमसाध्यं धर्मस्येति साश्चर्यमाह अरोगा इति । सर्वसिद्धार्थाः सर्वे आरम्भाः फलन्ति । चतु-
र्वर्षशतायुष इति शतायुर्वेपुरुष इति श्रुतेः । विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति सनुमानमिति न्यायेन शतपरिमितं पुरुषायुरेव अधि-

कन्तु तपोविद्यावशात् अतएव दशवर्षसहस्राणि रामोराज्यमकारयदित्यादिसंगतम् । यद्वावर्षशतशब्दोबाल्यादिवयश्चतुष्क-
परः तेन शतान्तएव मियतेइत्यर्थः । न तु कलियुगमधिकृत्य श्रुतेःप्रवृत्तिः तस्याः साधारण्यात् । च्हासवचनंतु तपोविद्या-
राहित्यसूचनपरम् ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । कृतयुगे पुरुषाणांस्वभावप्राप्तमायुश्चत्वारिवर्षशतानि । यत्पुनरितिहासपुराणेषु तेषांतत्र बहुवर्ष-
साहस्रजीवित्वमुक्तंतत्तु तेषांश्रद्धया साधितमिति वेदितव्यम् । तथाचमहाभारते कृतयुगपुरुषानधिकृत्य समर्थ्यते । याव-
द्यावत्कृता श्रद्धा देहंधारयितुंनृणाम् । तावत्तावदजीवंस्ते नासीद्यमकृतंभयमिति ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अरोगेति । कृतयुगे चतुर्वर्षशतायुषः प्रजाभवन्तित्रेतादिषु युगेषु एषांप्रजानांवयः पादशः इति
तद्यथा त्रेतायुगे प्रजानांआयुः त्रिशतानि द्वापरे युगे प्रजानांआयुर्द्वैशते कलौशतमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ॥ फलन्त्यनुयुगंलोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । केचिदाहुर्वैदिकैः कर्मभिः सहस्रसंवत्सरादिभिरपेक्षितमायुर्वेदोक्तम् । तदनुयुगंफलति युगानु-
रूपेण संपद्यते न सर्वेषु युगेषु । नाद्यकश्चित्सहस्रसंवत्सरजीवीयःसर्वश्चिरंजीवतिसवर्षशतंतदपरेनाद्वियन्ते यतोदीर्घसत्रेषु
संवत्सरशब्दे दिवसेषुव्यवस्थापिते विधेयान्तरविरोधाद्वाक्यभेदापत्तेः । एषहितत्र ग्रन्थः । पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृतः संवत्सरा-
इत्यादि । तत्रत्रीण्यहानिगवामयनप्रकृतित्वात्प्राप्तानि विशिष्टानुसंख्या पञ्चपञ्चाशत्इत्यप्राप्तविधेया । यद्यपरा संवत्सरता
प्रतीयेत वाक्यंभिद्येत तत्रावश्यमन्यतरस्यानुवादआश्रयितव्यः । संवत्सरशब्दः सौरसावनादिमानभेदेन षष्ट्यधिकशतत्र-
यात्मनोऽहःसंघातादन्यत्रापि दृष्टप्रयोगएवेति । तस्यैवलक्षणया दिवसेष्वनुवादोयुक्तइति । अन्ये तु मन्त्रार्थवादिषु शत-
मिन्नुशरदोऽन्ति देवाः शतायुर्वै पुरुषः इति । शतशब्दश्च बहुनामसु पठितोबहुत्वंचानवस्थितम् । युगानुरूपेण दीर्घजी-
विनोल्पायुषश्च भवन्ति । यथाश्रुतव्याख्याने तु कलौ सर्वे शतायुषश्च भवन्ति । अथ वायुःकाम्यस्य यानि कर्माणि
नच तत्र प्रमाणश्रुतम् । तत्रानुयुगंपरिमाणंवैद्यम् । आशिषोन्यापिफलविषयावेदशासनाःकाम्यानांकर्मणाम् आयु-
षःकाम्यत्वेपिप्राधान्यात्पृथगुपदेशः । तथाह्याह आयुर्वै परमः कामः । प्रभावोऽलौकिकी शक्तिरणिमादिगुणयोगः
आभशापोवरदानम् । अनुयुगंफलन्तीति सर्वत्र योज्यम् ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वेदोक्तमिति । यद्यपि शतायुःपुरुषइति वेदे पठ्यते तदेव चतुर्वर्षशतमेव शतवर्षत्वेनो-
क्तम् । भवति हि वर्षादेः परिमाणोत्कर्षोदेवादिषु तद्विशिष्टमनुष्येष्वपीति ग्राह्यम् । तथा कर्मणामनुष्ठितानामाशिषोपि
यथाकारीयादिभिःफलान्यर्थतानि अनुयुगंयुगानुरूपेण फलन्ति । यथाकृते कारीयादिभिःशीघ्रंमहतीव वृष्टिः न तथा
त्रेतादावित्यर्थः । तथा परमतप आदिजाशक्तिरनुयुगंफलति । कृते तदैव फलत्यन्यदा विलम्बेनेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदोक्तमायुरिति । शतायुर्वैपुरुषइत्यादि वेदोक्तमायुः कर्मणांच काम्यानांफलविषयाःप्रार्थना
ब्राह्मणादीनांच शापानुग्रहक्षमत्वादिप्रभावायुगानुरूपेणफलन्ति ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह वेदोक्तमायुरित्यादि । अयमर्थः शतायुर्वै पुरुषइति वेदोक्तमायुः काम्यकर्मणा
माशिषः फलंशरीरिणांशापानुग्रहप्रभावश्चअनुयुगंयुगेयुगे फलतिअसति प्रतिबन्धे सेत्स्यतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । आयुश्चतुर्वर्षशतादि । आशिषः फलानि । प्रभावः शापानुग्रहादिशक्तिः । अनुयुगंयुगानुरूपेण
पूर्णानिहीनानि हीनतराणि हीनतमानि चभवन्तीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदोक्तमिति । अनुयुगं युगानुरूपं लोके सर्वफलमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ॥ अन्ये कलियुगे नृणां युगङ्गासानुरूपतः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । युक्तोऽस्य कालभेदेन पदार्थत्वभावभेदस्योपसंहारः धर्मशब्दो न यागादिवचन एव किं तर्हि पदार्थगुणमात्रे वर्तते । अन्ये पदार्थानां धर्माः प्रतियुगं भवन्ति यथा प्राक्दर्शितम् । यथावसन्तेन्यः पदार्थानां स्वभावोऽन्यो-
ग्रीष्मेन्य एव वर्षास्त्रेवं युगेष्वपि । अन्यत्वं चात्र न कारणानां दृष्टकार्यत्यागेन कार्यान्तरजनकत्वमप्यपरिपूर्णस्य कार्यस्यो-
त्पत्तेः शक्तेरपचयात्तदाहुर्युगङ्गासानुरूपत इति । ङासोन्यूनता ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यइति । युगङ्गासस्यानुरूपेण शक्त्यपेक्षया धर्मा अवस्थिता इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

(३) कुट्टकः । अन्यइति । कृतयुगेऽन्ये धर्मा भवन्ति त्रेतादिष्वपि युगापचयानुरूपेणाधर्मवैलक्षण्यम् ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह । अन्यइति । सकला सकलाभ्यां भिन्ना इति अत आह युगङ्गासानुरूपत इति युगा-
ङ्गासीयुगे युगे धर्मङ्गासः तदनुसारेण पृथक्कम् न तु शूद्रस्य वेदाध्ययनं विप्रस्य सेवेति भावः ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । युगङ्गासानुरूपतः परेन्ये भवन्तीत्यनुषङ्गः । यथा युगानामादौ धर्मा न तथा मध्ये यथामध्ये न
तथाऽन्त इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्येति । कृतादीनां युगानां धर्माः युगङ्गासानुरूपतः भवन्ति तत्राह तपइति । कृते तु मानवाध-
र्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः । द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥ ८५ ॥

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ॥ द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ ८६ ॥

[ब्राह्मणकृतयुगं प्रोक्तं त्रेतातुक्षत्रियं युगम् ॥ वैश्यो द्वापरमित्याहुः शूद्रः कलियुगः स्मृतः ॥ †]

(१) मेधातिथिः । अयमन्यो युगस्वभावभेदः कथ्यते । तपः प्रभृतीनां वेदे युगभेदेन विधानाभावात्सर्वदा सर्वा-
ण्यनुष्ठेयानि । अयं त्वनुवादो यथा कथंचिदाख्येयः । इतिहासेषु स्वेवं वर्ण्यते । तपः प्रधानं तच्च महाफलम् । दीर्घायुषो रोगव-
र्जितास्तपसि समर्था भवन्त्यनेनाभिप्रायेणोच्यते । ज्ञानमध्यात्मविषयं शरीररक्ते शान्तनिर्णयमो नातिदुष्करः । यागे तु न महाह्यं-
श इति द्वापरे यज्ञः प्रधानम् । दाने तु न शरीररक्ते शोनान्तः संयमो न चातीव विद्वत्तोपयुज्यत इति सुसंपादना ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपइति । परं अभ्याहितं तपोऽन्येष्वपि ज्ञानादिषु क्रियमाणेषु तपोहनाशकाद्यतिबले-
रेव शक्यत इति कृते तस्य प्राधान्यम् । त्रेतायां ज्ञानम् मन्दबलतया तपस्य शक्तानां कृतयुगानुष्ठिततपः परिपक्व-
षायाणां ज्ञाने सामर्थ्यसंभवात् । तत्राप्यशक्तानां होमाद्यल्पव्यापारो यज्ञ एव द्वापरे शक्य इति तत्प्रधानो द्वापरे धर्मः । यज्ञा-
ङ्गबहुव्यापारशून्यतया यज्ञादप्यल्पायाससाध्यं दानमेकं कलौ तपः प्रभृति च शक्यमेवेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

(३) कुट्टकः । तपः परमिति । यद्यपि तपः प्रभृतीनि सर्वाणि सर्वयुगेष्वनुष्ठेयानि तथापि सत्ययुगे तपः प्रधानं म-
हाफलमिति ज्ञाप्यते । एवमात्मज्ञानं त्रेतायुगे द्वापरे यज्ञः दानं कलौ ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वयुगेषु चतुर्णामनुष्ठेयत्वेऽपि प्राधान्येनानुष्ठेयार्थमाह तपइति तपोध्यानं ज्ञानमात्मधीः
शास्त्रधीर्वा ॥ ८६ ॥

(८५) युगङ्गासानुरूपतः = तत्तद्धर्मानुरूपतः (४)

† अयं (ख) पुस्तके दृष्टोरामचन्द्रेण व्याख्यातश्च

(५) नन्दनः । धर्मभेदेमेवदर्शयति तपइति । तपः सात्त्विकोनिवृत्तिधर्मः रजस्तमोर्घ्नयत्कर्म तपसस्तत्त्वत्क्षणमिति महाभारतेस्मरणात् । परं प्रधानं ज्ञानं नानाशास्त्रविज्ञानम् । यज्ञं फलाभिसंधियुक्तं यत्कर्म एव शब्दाभ्यां पूर्वपूर्वधर्मानादरः सूचितः ॥ ८६ ॥

रामचन्द्रः । [ब्राह्ममिति । कृतयुगं ब्राह्मं शोक्तं सत्त्वगुणसंज्ञमित्यर्थः । त्रेतायुगं क्षत्रियाधिष्ठितं सत्त्वरजोगुणमित्यर्थः । द्वापरवैश्यः वैश्याधिष्ठितं रजस्तमोभ्यामुक्तम् । कलियुगः शूद्रः शूद्राधिष्ठितः तमोगुणरूपः एव तद्रूपमाचार्या आहुः ॥ १ ॥]

सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुह्यर्थसमहाद्युतिः ॥ मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्मण्यकल्पयत् ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तः कालविभागः । ब्राह्मणादीनां गुणादानीं कथ्यन्ते । तत्रायमुपक्रमः । सर्वस्य सर्गस्य सर्वेषां लोकानां गुह्यर्थरक्षार्थमहातेजाः प्रजापतिः मुखादिजातानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्णानां दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्यकल्पयद्यवस्थापितवान् ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येषां तु यादृशमिति प्राक्प्रतिज्ञातं क्रमते सर्वस्येति । गुह्यर्थं ब्राह्मणैर्यज्ञादिद्वारा अन्यैरक्षणादिद्वारा गुहिरक्षां कर्तुं ॥ ८७ ॥

(३) कुहूकः । सर्वस्यास्येति । स ब्रह्मा महातेजा अस्य सर्गस्य समग्रस्याग्नौ प्रास्ताहुतिरिति न्यायेन रक्षार्थं मुखादिजातानां ब्राह्मणादीनां विभागेन कर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि निर्मितवान् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । संश्रित्यनुवादपुरःसरं प्रतिवर्णव्यवस्थया धर्मानां सर्वस्येति पञ्चभिः । सर्वस्य सृज्यमानप्रपञ्चस्य स ब्रह्मा मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्मण्यकल्पयदित्यन्वयः । तथाच श्रुतिः ब्राह्मणस्य मुखमासीदित्यादि पद्धत्यां शूद्रइति व्यधिकरणनिर्देशो वेदानधिकारसूचनार्थः । अकल्पयदिति यथा पूर्वमकल्पयदिति श्रुतिस्मरणार्थः । तेनानादिव्यवस्थेति ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । अथ वर्णधर्मनियमोऽपि हिरण्यगर्भेणैव कल्पितस्तस्मादविमर्शमादरो वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाह सर्वस्येति । हिरण्यगर्भसर्गस्य प्रपञ्चस्य मुखबाहूरुपज्जानां ब्राह्मणादीनां मुखाद्वक्त्रात् तत्त्वोपन्यासो वर्णानामुत्कर्षापकर्षप्रदर्शनार्थः ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतः परं चतुर्वर्णादीनां कर्माभ्याह अथमं ब्राह्मणस्य धर्ममाह सर्वस्येति । मुखबाहूरुपज्जानां ब्राह्मणक्षत्रविद्शूद्राणां कर्माणि पृथक्पृथक् अकल्पयत् सकल्पयामास ॥ ८७ ॥

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ॥ दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । तानीदानीं कर्माण्युच्यन्ते ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्यापनमिति । अध्यापनं यज्ञादिविद्यानां ब्राह्मणानाम् । स्पष्टमन्यत ॥ ८८ ॥

(३) कुहूकः । अध्यापनमिति । अध्यापनादीनामिह सृष्टिप्रकरणे सृष्टिविशेषतयाभिधानं विधिस्तेषामुत्तरत्र भविष्यति । अध्यापनादीनि षट्कर्माणि ब्राह्मणानां कल्पितवान् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्माण्येवाह अध्यापनमिति । अध्यापनं शिष्येभ्यः प्रतिपादनम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । कानि पुनस्तानि कर्माणीत्यपेक्षायामाह अध्यापनमिति ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य षट्कर्मण्याह अभ्येति । त्वयंअधीयीत शिष्यान्अध्यापयेदित्यर्थः । त्वयंयजेत्अन्या-
न्याजयेत्दानंदद्यात्त्वयंगृणहीयाच्च ॥ ८८ ॥

प्रजानारक्षणंदानमिज्याध्ययनमेव च ॥ विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्यसमासतः ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । विषयाभिलाषजनकागीतशब्दादयोभावाउच्यन्ते । तत्राऽसंगः पुनः पुनरसेवनम् ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजानामिति । विषयेषुरूपादिषु प्रसक्तिमतिशयेनचित्तस्य निवेशनम् । यद्यपि विद्वा-
देरप्येतदवश्यंकार्यं तथापि विद्वादीनांव्यसनेर्नापकर्षण्यएव व्यसनी तस्यैव नाशारोज्ञस्तु व्यसनाकृष्टत्वे राष्ट्रस्यैव विना-
श इत्येतदर्थमत्रोक्तिम् ॥ ८९ ॥

(३) कुड्मूकः । प्रजानामिति । प्रजारक्षणादीनि क्षत्रियस्यकर्माणि कल्पितवान् । विषयेषु गीतनृत्यवनितोपभो-
गादिष्वप्रसक्तिस्तेषांपुनरनासेवनं समासतःसंक्षेपेण ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । इज्या यज्ञः । अप्रसक्तिरनासङ्गः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रस्य धर्मानाह प्रजेति । प्रजानारक्षणंदानंइज्या यागः अध्ययनंवेदाध्ययनंविषयेअप्रसक्तिम-
नासक्तिसब्रह्मादिशति ॥ ८९ ॥

पशूनारक्षणंदानमिज्याध्ययनमेव च ॥ वणिकपथंकुसीदंच वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । वणिकपथः वणिकर्मणा स्थलपथवारिपथादिना धनार्जनमुपयुज्यमानदेशान्तरीयद्रव्यस-
न्निधापनं यस्य राज्ञोविषये वसति । कुसीदंबृद्ध्याधनप्रयोगः ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पशूनामिति । वणिकपथंवाणिज्यम् । कुसीदंबृद्धिजीवनम् । एषु च त्रयाणामपि वर्णानां
इज्याध्ययनदानान्यदृष्टार्थानीतराणि जीविकाः ॥ ९० ॥

(३) कुड्मूकः । पशूनामिति । पशूनांपालनादीनि वैश्यस्य कल्पितवान् । वणिकपथंस्थलजलादिना वाणिज्यं कुसी-
दंबृद्ध्याधनप्रयोगः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । वणिकपथंवाणिज्यम् । कुसीदंलाभेन वित्तवर्धनम् ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । वणिकपथंवाणिज्यार्थंस्थलजलयात्राम् । कुसीदंवारुण्यंअकल्पयदित्यनुवर्तते ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । पशूनामिति वैश्यस्य धर्मानाह कुसीदंबृद्धिजीविका ॥ ९० ॥

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुःकर्म समादिशत् ॥ एतेषामेववर्णानांशुश्रूषामनसूयया ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रभुः प्रजापतिरेकंकर्म शूद्रस्यादिष्टवान्एतेषांब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानांशुश्रूषा त्वया कर्तव्या
ऽनसूययाऽनिन्दया चित्तेनापितदुपरि विषादो न कर्तव्यः । शुश्रूषा परिचर्या तदुपयोगिकर्म करणंशरीरसंवाहनादिचित्ता-
नुपालनम् । एतदृष्टार्थंशूद्रस्यअविधायकत्वाच्चैकमेवेति नदानादयोनिषिध्यन्ते । विधिरेषांकर्मणामुत्तरत्र भविष्यति अतः
स्वरूपविभागेन यागादीनांतत्रैव दर्शयिष्यामः ॥ ९१ ॥

(८९) विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्यसमादिशत् ॥ (न, भ लृ य, ग, क,)

क्षत्रियाणामकल्पयत् ॥ (ख)

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकमेवेति । शुश्रूषाऽद्वेषो अशुश्रूष्यमाणेष्वपि द्विजेषु तद्रहितेकस्मिंश्चन ब्राह्मणे क्षत्रिय वैश्ये वा शुश्रूषा परिचरणम् । एतच्चास्य जीविकार्थपारत्रिकं च । अतएवास्यजीविकात्वेन प्रसिद्धेः पारत्रिकत्वेनाध्ययनादेः प्रसङ्गमाशङ्क्यैकमेवेति व्यवच्छिनत्ति ॥ ९१ ॥

(३) कुट्टूकः । एकमेवत्विति । प्रभुर्ब्रह्माशुद्धस्य ब्राह्मणादिवर्णत्रयपरिचर्यात्मकं कर्म निर्मितवान् । एकमेवेति प्राधान्यप्रदर्शनार्थेदानादेरपि तस्य विहितत्वात् । अनसूयया गुणानिन्दया ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । एकमेवेत्यापद्यपि धर्मान्तरव्यावृत्त्यर्थं प्रभुः विराट् अनसूययेत्ययमभिप्रायः द्विजानां वेदाध्ययनाद्युत्कर्षासहिष्णुतया तत्र न प्रवर्तितव्यं वेदमुपशृण्वतः त्रपुजतुभ्यां कर्णपूरणमिति श्रुतेः । प्राणान्तिकप्रायश्चित्तश्रवणादिति भावः ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । अनसूययाऽनहंकारेण ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकमिति एतेषां चतुर्णां वर्णानां सेवा अनसूयया निष्कपटेनेत्यर्थः ॥ ९१ ॥

ऊर्ध्वनाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः ॥ तस्मान्मेध्यतमत्वस्य मुखमुक्तं स्वयंभुवा ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । आपादान्ताच्चेध्यः पुरुषस्तस्य नाभेरूर्ध्वमतिशयेन मेध्यततोऽपि मुखम् । एतच्च स्वयमेव जगत्कारणपुरुषेणोक्तम् ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्वर्णकार्यमुत्क्रा प्रकृतशास्त्राध्यापकत्वेन ब्राह्मणानियन्तुं तत्प्रशंसां मुपक्रमते ऊर्ध्वनाभेरिति । कृत्स्न एव पुरुषो मेध्यस्त्वस्य नाभेरूर्ध्वं मेध्यतरं तस्मात् अपि मुखं मेध्यतममित्यर्थः ॥ ९२ ॥

(३) कुट्टूकः । इदानीं प्राधान्येन सर्गक्षार्थत्वाद्ब्राह्मणस्य तदुपक्रमधर्माभिधानत्वाच्चास्य शास्त्रस्य ब्राह्मणस्य स्तुतिमाह ऊर्ध्वमिति । सर्वतएव पुरुषो मेध्यः नाभेरूर्ध्वमतिशयेन मेध्यः ततोपि मुखमस्य मेध्यतमं ब्रह्मणोक्तम् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । इदानीमर्थवादपूर्वकं ब्राह्मणस्यैव श्रेष्ठ्यं हव्यकव्यादिभोक्तृत्वं निध्यादिस्वामित्वमेतच्छास्त्राधिकारित्वं च विधत्ते ऊर्ध्वमिति षोडशभिः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । एवतावद्वर्णधर्माणां श्रेष्ठ्यतमत्वमुक्तम् । इदानीं तत्प्रवचनाधिकारिणां ब्राह्मणानां वैशिष्ट्यं वक्तुमाह ऊर्ध्वमिति । तस्मान्नाभेरूर्ध्वप्रदेशादत्र सामान्येन पुरुषाणां मुखोत्कर्षवचनं ब्राह्मणोत्पत्तिस्थानस्य हिरण्यगर्भस्योत्कर्षस्य प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऊर्ध्वमिति । नाभेः ऊर्ध्वमेध्यतरः अतिशयेन मेध्यः मेध्यतरः हृदये मध्ये पुरुषः पुरुषसंज्ञकः कीर्तितः सर्वतः वृत्वाऽत्यतिष्ठदशाङ्गुलमिति श्रुतिः । तस्मात् पुरुषाधिष्ठितात् तस्य स्वयंभुवः मुखं मेध्यतमं ज्ञेयम् ॥ ९२ ॥

उत्तमाङ्गोद्भवाज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ॥ सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । ततः किमत आह । उत्तमाङ्गमूर्धा तत उद्भव उत्पत्तिर्ब्राह्मणस्य । ज्येष्ठश्चासावन्येभ्यो वर्णैर्भ्यः पूर्वब्रह्मणा सृष्टः । ब्रह्मणो वेदस्य धारणात्तस्य हि सविशेषतद्विहितमतः सर्वस्य जगतोऽस्माद्धेतुत्रयाद्ब्राह्मणः प्रभुः प्रभुरिव । प्रभुर्विनयेनोपसर्पणीयः । तदाज्ञायां च धर्मे स्थातव्यं धर्मतः प्रभुर्धर्मप्रभुरित्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततः किमत आह उत्तमाङ्गेति । तादृङ्मेध्यतमं ब्रह्ममुखोद्भवत्वात् । तत्रापि प्रथमजन्मरूपात् ज्यैष्ठ्यात् वेदस्य च क्षत्रियाद्यपेक्षायां सम्यक्धारणात् । सर्गस्य सृज्यमानस्य । धर्मतो न बलतः । प्रभुर्यथेष्टविनिर्धोगकारी ॥ ९३ ॥

(३) कुङ्कुमः । ततः किमत आह उत्तमाङ्गोद्भव इति । उत्तमाङ्गं मुखंतदुद्भवत्वात् क्षत्रियादिभ्यः पूर्वोत्पन्नत्वा-
दध्यापनव्याख्यानादिना युक्तस्यातिशयेन वेदधारणात् सर्वस्यास्य जगतो धर्मानुशासनेन ब्राह्मणः प्रभुः । संस्कारस्य
विशेषात्तु वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मात्ततोपि उत्तमाङ्गं शिरः तदेकदेशो मुखंतदुद्भवत्वाज्ज्यैष्ठ्यात्प्रथमजत्वात् । ब्रह्मवाइदमग्र आ-
सीदिति श्रुतेः । ब्रह्मब्राह्मणजातिः ब्रह्मणो वेदस्य सर्गस्य सृष्टस्य ब्राह्मणादेः धर्मादौ शास्ता । अन्योन्यंगुरवो विप्रा इत्युक्तेः
विप्रस्यापि विप्रः शास्ता ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । उत्तमाङ्गं मुखं मेध्यतममित्युक्तत्वाद्ब्रह्मणो वेदस्य धारणादध्यापनात् । धर्मतो न्यायतो हेतोरित्यर्थः
प्रभुः स्वामी ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्तमाङ्गेति । उत्तमाङ्गात् उद्भवो यस्य स उत्तमाङ्गोद्भवः तस्मात् उत्तमाङ्गोद्भवात् ब्राह्मणोऽस्य मुख-
मासीदिति श्रुतिः ज्यैष्ठ्यात् प्रथमोत्पन्नत्वात् ब्रह्मणः वेदस्य धारणात् अस्य सर्वस्यैव सर्गस्य विश्वस्य ब्राह्मणः धर्मतः
प्रभुः स्मृतः ॥ ९३ ॥

तंहि स्वयंभूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत् ॥ हव्यकव्याभिवाहाय सर्वस्यास्य च गुमये ॥ ९४

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यैव हेतुत्रयस्य विशेषार्थमिदम् । अन्यस्यापि पुरुषस्योत्तमाङ्गं प्रधानम् । तंपुनर्ब्राह्मणं स्वयं-
भूः स्वादास्यान्मुखादसृजत् । तपश्च कृत्वैषोत्तमाङ्गादुत्पत्तिः । ज्यैष्ठ्यमाह आदितः । यद्देवानुद्दिश्य क्रियते तद्धव्यं पि-
तृनुद्दिश्य तत्कव्यंतयोरभिवहनाय देवान्पितॄंश्च प्रति प्रापणाय अभिवाहायेति भावे कृत्यः कथंचिद्दृष्टव्यः सकर्मत्वाद्ब्रह्मतेः ।
तेन च कर्मणा सर्वस्य त्रैलोक्यस्य गुप्तिः परिपालनं भवति । इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति । ते च शीतोष्णवर्षैरोषधीः पाचय-
न्ति । अतः परस्परपकाराद्गुप्तिः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यदप्याह तंहीति । यतः स्वादास्यादादितोऽसृजत्तपस्तप्त्वां अतस्तपैः प्रभावाद्पि
प्रभुरसौ न त्वेव मन्ये तपसा सृष्टा इत्यर्थः । हव्यं देवभागः कव्यं पिच्यभागस्तद्रूपं यदभिवाहमभिवर्तनीयं तस्मै तदर्थं तस्य
देवपितृप्राप्तय इति यावत् । गुमये होमजन्यवृष्टिद्वारा ॥ ९४ ॥

(३) कुङ्कुमः । कस्योत्तमाङ्गादयमुद्भूत इत्यत आह तंहि स्वयंभूरिति । तंब्राह्मणं ब्रह्मा आत्मीयमुखात् दैवपिच्येह-
विः कव्ये वहनाय तपः कृत्वा सर्वस्य जगतोरक्षायै च क्षत्रियादिभ्यः प्रथमं सृष्टवान् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । अभिवाहाय साक्षात् वहनाय देवाद्यर्थं गुमये संरक्षणाय च यथा गुप्तं च धनमुत्तरकाले सुखहे-
तुस्तथा ब्राह्मणार्पितमपि । ब्राह्मणो हि निधिर्देव इति वक्ष्यति ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । नचैषां हेतुना मसिद्धिराशङ्कनीयेत्याह तंहीति । आस्यान्मुखाद्दव्यकव्यातिवाहाय । हव्यं दैवक-
व्यं पिच्यमतिवाहमतिवाहनं प्रापणं देवान्पितॄंश्च हव्यकव्यादिभ्यः प्रापयितुमिति यावत् । अत्र स्वादास्यादित्युत्तमाङ्गोद्-
भवत्वं समर्थ्यते । तपस्तप्त्वेत्यादरातिशयः । आदित इति ज्यैष्ठ्यम् । हव्यकव्यातिवाहायेति वेदधारणम् । अस्य गुमय इति प्रद-
रक्षणम् । गुप्तिश्चाध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरित्यवगन्तव्यम् । ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमिति । स्वयंभूः तपस्तप्त्वा स्वात् आस्यात् मुखात् आदितः तंब्राह्मणं हव्यकव्याभिवाहाय
असृजत् । हव्यकव्यानां अभिवाहः हव्यकव्याभिवाहः तस्मै हव्यं देवानां कव्यं पितॄणां प्रापकायेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

यस्यास्येन सदाश्रन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ॥ कव्यानि चैव पितरः किंभूतमधिकंततः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । हव्यादिवहनपूर्वोक्तं दर्शयति । त्रिदिवमोको गृह्येषान्त एव मुच्यन्ते । स्वर्गवासिनो देवाः । ब्राह्मणेन भुक्तमन्नं देवाऽपतिष्ठन्ति श्राद्धे पित्र्यस्य कर्मणोऽङ्गभूतं विश्वे देवानुद्दिश्य ब्राह्मणभोजनं विहितम् । तदपेक्ष्यैतदुक्तम् । किंभूतमन्यदधिकं श्रेष्ठतस्तस्मादिति । स्वयं विस्मर्यते । देवाः पितरश्चोत्तमस्थानामध्यमस्थानाश्चाप्रत्यक्षान् तेषां भोजनोपायोऽन्योऽन्यतो ब्राह्मणभोजनादतो महान् ब्राह्मणः ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यस्यास्येनेति । आस्येनाभ्यवहरणसाधनभूतेन ॥ ९५ ॥

(३) कुट्टुकः । पूर्वोक्तहव्यकव्यवहनं स्पष्टयति यस्यास्येनेति । यस्य विप्रस्य मुखेन श्राद्धादौ सर्वदा देवाहव्यानि पितरश्च कव्यानि भुञ्जते ततोऽन्यत्प्रकृष्टतमं भूतं किं भवेत् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह यस्येति । यस्य ब्राह्मणस्यास्येन मुखेन ब्राह्मण्ये मनुष्येष्विति श्रुतेः । अग्निरिव देव इति शेषः । हव्यानि देवतोद्देश्यानि चरुपुरोडाशादीनि कव्यानि पित्रोद्देश्यानि श्राद्धादीनि किंभूतं जन्तुऽदत्तस्य फलप्रापकं वा ततो विप्रान् ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्येति । यस्य ब्राह्मणस्य आस्येन मुखेन देवताः पितरश्च हव्य कव्यानि अश्रन्ति भुञ्जते । ततः ब्राह्मणात् अधिकं किंभूतं प्राणाधिक इत्यर्थः ॥ ९५ ॥

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ॥ बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठानरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । पृथिव्यां भावाः स्थावरा वृक्षादयोजङ्गमाः कृमिकीटादयस्ते भूतशब्देनोच्यन्ते । तेषां प्राणिन आहारविहारादि चेष्टासमर्थास्ते श्रेष्ठाः प्राणिनस्ते हि पशुतरं सुखमनुभवन्ति । तेषां बुद्ध्या जीवन्ति हिताहिते विचिन्वन्ति श्वशृगालादयः ते हि घर्मेणोपतप्ताः छाया मुपसर्पन्ति शीतेनार्दिता आतपं निराहारं स्थानं त्यजन्ति । तेषामधिकतरामनुग्यास्तेषां ब्राह्मणा ते हि लोके पूज्यतमाः । न च सर्वेण परिभूयन्ते जातिमात्राश्रयं हि तद्वधे महत्प्रायश्चित्तम् ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तर्ह्यथा तथा ब्राह्मणः श्रेयानित्यध्ययनादिप्रकर्षोऽप्यर्थ इति नेत्याह भूतानामिति । भूतानामाकांशादिभूतविशेषाणामध्ये प्राणिनः प्राणवन्तः शरीरभूतानि भूतानि तेषां वरः स्वपररूपाणामध्ये वराः बुद्धिजीविनः । स्वबुद्धिरुत चेष्टया स्वहिताचरणक्षमाः श्रेष्ठाः ॥ ९६ ॥

(३) कुट्टुकः । भूतानामिति । भूतारब्धानां स्थावरजङ्गमानां मध्ये प्राणिनः कीटादयः श्रेष्ठाः । कदाचित्सुखलेशात् । तेषामपि बुद्धिजीविनः सार्थनिरर्थदेशोपसर्पणामसर्पणकारिणः पशूनादयः । तेभ्योऽपि मनुष्याः प्रकृष्टज्ञानसंबन्धात् । तेभ्योऽपि ब्राह्मणाः सर्वपूज्यत्वात् अपवर्गाधिकारयोग्यत्वाच्च ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । भूतानां स्थावरजङ्गमानां मध्ये प्राणिनो जङ्गमाः महीरतादिभ्यः श्रेष्ठाः । तेऽपि बुद्धिजीविनः पशुतिर्यङ्गः । तेषु नराः ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । न च सर्वत्र ब्राह्मणेषु तुल्यबुद्धिः कर्तव्येति श्लोकाभ्यामाह भूतानामिति । अनयोः पूर्वश्लोको दृष्टान्तार्थः । भूतानां जङ्गमस्थावराणां प्राणिनो जङ्गमाः बुद्धिजीविनः पशूनादयः ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानां चराचरादीनां मध्ये प्राणिनः प्राणवन्तः श्रेष्ठाः ॥ ९६ ॥

ब्राह्मणेषु च विद्वांसोविद्वत्सु कृतबुद्धयः ॥ कृतबुद्धिषु कर्तारःकर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ ९७ ॥

[तेषांनपूजनीयोन्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ तपोविद्याविशेषेण पूजयन्तिपरस्परम् ॥ १ ॥]

[ब्रह्मविद्भ्यः परंभूतं न किंचिदिहविद्यते § ॥]

(१) मेधातिथिः । विदुषांश्रेष्ठ्यमहाफलेषु यागादिष्वधिकारात् । तेषामपि कृतबुद्धयः परिनिष्ठितवेदतत्त्वार्थान्वौद्धादिभिः कलुषीक्रियन्ते । तेषामपिकर्तारः कर्मगामनुष्ठितारः । ते हि विहितकरणात्प्रतिषिद्धासेवनाच्च नोपहन्यन्ते तेषामपि ब्रह्मस्वरूपत्वात्तत्रक्षय्यानन्दः ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्वांसःकर्मकाण्डदण्डनीत्यादिवेदितारः । कृतबुद्धयः कुशलाः सम्यक्तत्त्वज्ञाः । कर्तारोविदि त्वानुष्ठितारः । ब्रह्मवादिनोब्रह्मकाण्डार्थं तत्त्वविदः । ब्रह्मवेदिनइति क्वचित्पाठः । अत्र च सर्वत्रपूर्वपूर्वविशेषणवतामेवोत्तरोत्तरविशेषणसंबन्धावैशिष्ट्यमन्यथा ब्राह्मणत्वस्याप्युत्तरेष्वननुवृत्त्यापत्तेः ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणेषु चेति । ब्राह्मणेषु तु मध्ये विद्वांसोमहाफलज्योतिष्टोमादिकर्माधिकारित्वात् । तेभ्योपि कृतबुद्धयःअनागतेऽपि कृतं मयेति बुद्धिर्येषांशास्त्रोक्तानुष्ठानेषूपत्नकर्तव्यताबुद्धयइत्यर्थः । तेभ्योपि अनुष्ठितारःहिताहितप्राप्तिपरिहारभागित्वात् । तेभ्योपि ब्रह्मविदःमोक्षलाभात् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेष्वपि विद्वांसःयज्ञशास्त्रविदः । तेषु कृतबुद्धयः कृतंकर्तव्यं ब्राह्मणेन मयेदमिति बुद्धिर्येषां तथा आलस्यादिना केवलं न कुर्वन्तीति । तथात्वनिश्चये अनुष्ठितारोये ते कर्तारः । तेष्वपि ब्रह्मविदोब्रह्मतत्त्वज्ञाः श्रेष्ठाइति सर्वत्रानुषज्यते सर्वकर्मणांपारंपर्येण ब्रह्मण्येव तात्पर्येणोपयोगात् सर्वकर्मखिलंपार्थज्ञाने परिसमाप्यतइति भगवदुक्तेः ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । विद्वांसोवेदविदः । कृतबुद्धयः परिचितवेदार्थाः । कर्तारश्चोदितकर्मकृतः । ब्रह्मवेदिनः परमार्थवेदिनः । एवंवेदता ब्रह्मविद्भिरपि कर्मकर्तव्यमिति सूचितम् । ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणेष्विति । सम्यक्कृता बुद्धिर्येस्ते कृतबुद्धयस्तेषु कृतबुद्धिषु कर्मकर्तारः श्रेष्ठाः । कर्मकर्तृषुब्रह्मवेदिनः श्रेष्ठाः ॥ ९७ ॥

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ॥ सहि धर्मार्थमुत्पन्नोब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । विद्वत्तादिगुणसंबन्धिनोब्राह्मणस्य विशेषे दर्शिते जातिमात्रंब्राह्मणंकश्चिदवमन्येत तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । उत्पत्तिरेव गुणानपहाय जन्मैव ब्राह्मणस्य जातिरेव शाश्वतीधर्मस्य मूर्तिः शरीरम् । धर्मार्थमुत्पन्नो द्वितीयेनजन्मनोपनयनेन संस्कृतः सा हि तस्य धर्मार्थोत्पत्तिर्ब्रह्मत्वाय कल्पते संपद्यते । धर्मशरीरमुज्झित्वा परानन्दभाभवतीति श्रुतिः ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्पत्तिरिति । याविप्रस्य शरीरोत्पत्तिः साधर्म्यस्य मूर्तिर्मूर्तावस्था शरीर्यवस्थेति यावत् । शाश्वती चिरस्थायिनी विप्रस्योत्पत्त्या धर्मस्य चिरमुपचयसिद्धेः । तदाहसहीति । धर्मार्थधर्मोत्पादनार्थकिंचान्येभ्योस्यैतदधिकं यथासौ ब्रह्मभूयाय कल्पते मोक्षाय समर्थो न क्षत्रियादयः पारिव्राज्यानाधिकारात् । अतएवोक्तंपुराणे क्षत्रियस्यापि यतिधर्मोविधीयतइति यतिधर्मोयमनियमादिः नतुयतितैव अत्रापि षष्ठाध्याये ब्राह्मणस्येत्युपसंहरिष्यति ९८

(३) कुल्लूकः । उत्पत्तिरेवेति । ब्राह्मणदेहजन्ममात्रमेव धर्मस्य शरीरमविनाशि यस्मादसौ धर्मार्थजातः धर्मानुगृहीतात्मज्ञानेन मोक्षाय संपद्यते ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र हेतुरुत्पत्तिरिति । मूर्तिर्देह इव शाश्वती शश्वत् निरन्तरं धर्महेतुत्वात् ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय मुक्तय इति यावत् । अन्यथा ब्राह्मण्यावामिष्येथेवेति भावः ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । वर्णान्तरेभ्यो ब्राह्मणस्य वैशिष्ट्यं जन्मत एव न संस्कारविशेषत इत्याह उत्पत्तिरिति । उत्पद्यत इत्युत्पत्तिः शरीरम् । कल्पते शक्नोति ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्पत्तिरिति । विप्रस्य मूर्तिः धर्मस्य मूर्तिरित्यर्थः शाश्वती एषा उत्पत्तिः उदिता । सः ब्राह्मणः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मरूपाय कल्पते समर्थो भवेदित्यर्थः ॥ ९८ ॥

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्या मधि जायते ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुमये ॥ ९९ ॥

(१) मेघातिथिः । सर्वलोकस्योपरि भवति । श्रेष्ठ्यमुपरि भावेनाह । ईश्वरः सर्वभूतानामिति प्रभुत्वं धर्माख्यस्य कोशस्य गुमये जायते । द्रव्यसंचयः कोश उपमानाद्धर्मसंचय उच्यते कोश इति ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्राह्मण इति । जायमान एव पृथिव्यां पृथिव्याधीश्वरो भूत्वा जायते । ननु क्षत्रियादिः । अतो सौ सर्वभूतानामीश्वरः । त्वेच्छया आदेष्टा यतः उपदेशादिद्वारा धर्मस्य रूपं त्वकोशस्य गुमयेऽसौ जनितः ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मण इति । यस्माद्ब्राह्मणो जायमानः पृथिव्या मधि उपरि भवति श्रेष्ठ इत्यर्थः । सर्वभूतानां धर्मसमूह रक्षायै प्रभुः ब्राह्मणोपदिष्टत्वात् सर्वधर्माणाम् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच जायमानो जातमात्रः पृथिव्यां वर्तमानो नामाधिक्येन आधिक्यमाह ईश्वर इति । धर्मकोशस्य वेदस्य वेदांश्चर्मो हि निर्वर्तमानो तथा ब्रह्मकर्मोद्भवविद्धीति स्मृतेः ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । पृथिव्यां पृथिवीजातेष्वधि जायत उपरि जायते सर्वस्माद्विशिष्ट इत्यर्थः । अत एव सर्वभूतानामीश्वरः । धर्मकोशस्य वेदस्य ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणेति । जायमान उत्पन्नमात्रो ब्राह्मणः पृथिव्यां सर्वभूतानां धर्मकोशस्य धर्म एव भाण्डागारः तस्य गुमये रक्षणाय ईश्वरः प्रभुः ॥ ९९ ॥

सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिज्जगतीयतम् ॥ श्रेष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ १०० ॥

(१) मेघातिथिः । असंतुष्टस्य प्रतिग्रहादिषु पुनः प्रवृत्तौ दुष्कृतितामाशङ्क्य समाधत्ते । सर्वमिदं त्रैलोक्यान्तर्वर्तिघ्नं ब्राह्मणस्य स्वं नात्र प्रतिग्रहो विद्यते प्रभुत्वेनासौ गृह्णाति न प्रतिग्रहीतृ तयेति । प्रशंसैषा न विधिरत एवार्हति शब्दः । अभिजनोऽभिजातताविशिष्टत्वम् ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वस्वमिति । सर्वस्या ब्राह्मणस्य यत्संबन्धिस्त्वं तत् ब्राह्मणस्यैव । एतच्च तस्य हरणे दोषाल्पत्वेनोपचारात् तत्र हेतुः श्रेष्ठ्येनेति । अभिजन उत्पत्तिस्थानं पुण्यरूपम् ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वस्वमिति । यत्किंचिज्जगद्वातधनंत ब्राह्मणस्य स्वमिति स्तुत्योच्यते । स्वमिव स्वं न तु स्वमेव ब्राह्मणस्यापि मनुनास्ते यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद्ब्रह्ममुखोद्भवेनाभिजनेन श्रेष्ठतया सर्वब्राह्मणोऽर्हति सर्वग्रहणयोग्यो भवत्येव । वै अवधारणे ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । अभिजनेन उत्कृष्टस्थानजन्मना ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेति । इदं वस्तु यत्किञ्चित्स्वल्पमपि वस्तु जगतीगतं सर्वस्वं ब्राह्मणस्येत्यर्थः । इदं सर्वं विश्वस्याधिपत्यं ब्राह्मणः श्रेष्ठत्वेन अर्हति । अभिजनेन कुलाभिमानेन ॥ १०० ॥

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ॥ आनृशं स्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरेजनाः ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्परगृह आतिथ्यादिरूपेण भुङ्क्ते दात्मीयमेव नैवमन्तव्यं परपाकेनेति । स्वं वस्ते याचित्वाऽयाचित्वा वा वस्त्रं लभते नासौ तस्य लाभाय अपितु स्वकृत्याच्छादने विनियोगः । तिष्ठतु तावदात्मोपयोगि गृह्णाति तत्र प्रभूतं यदन्येभ्यो ददाति परकीयं तदपि तस्य नानुचितम् । आनृशं स्वं कारुण्यं तदीयया महासत्त्वतया पृथिव्यां राजानः स्वाधिपतयान्युपयुञ्जते । अन्यथा यद्यसाविच्छेदहमेतदादाय स्वकार्ये विनियुञ्जीयेति तदा सर्वे निर्धनाः निरुपयोगाः स्युः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वमेवेति । क्षत्रियादिर्यत्स्वार्जितमपि भुङ्क्ते आच्छादयति ददाति च तद्ब्राह्मणस्वमेव । अतस्तद्धनोपभोक्तृत्वात् तस्यासौ भेष्य इव भेष्यो भृत्यः मृत्यु इवेत्यत आह आनृशं स्यादिति । ब्राह्मणस्य करुणया प्राणिनां स्वेच्छया भोग्यत्वं धनस्य विसृष्टत्वात् मुख्यं भुतेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लुकः । स्वमेवेति । यत्परस्याप्यन्नं ब्राह्मणो भुङ्क्ते परस्य च वस्त्रं परिधत्ते परस्य गृहीत्वान्यस्मै ददाति तदपि ब्राह्मणस्य स्वमिव पूर्ववत्स्तुति एव सति ब्राह्मणस्य कारुण्यादये भोजनादि कुर्वन्ति ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । वस्ते परिधाति वसनादिकं आनृशं स्यादकार्पण्यात् कारुण्याद्वा ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वमिति । ब्राह्मणः स्वमेव वस्तु भुङ्क्ते भोजनं करोति । स्वं वस्ते स्ववस्तु स्ववस्त्रं वस्ते आच्छादयति । वस आच्छादने इत्यस्य धातोः रूपम् । ब्राह्मणस्य आनृशं स्यात्कृपा तद्विरेजनाः क्षत्रियादयः भुञ्जते भोगं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ॥ स्वायं भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वस्या ब्राह्मणश्रुतेः फलप्रदर्शनार्थं श्लोकोऽयम् । एवंविधमिदं महार्थं शास्त्रं यत्तस्य स्वमहिम्नाऽऽस्त्यन्तिकेन महत्तमस्य ब्राह्मणस्य कर्मविवेकार्थं इमानि कर्माणि कर्तव्यानीमानि वर्ज्याणि एष्विविवेकस्तदर्थं शेषाणां च क्षत्रियादीनामनुपूर्वशः प्राधान्याद्ब्राह्मणस्यानुषङ्गात् क्षत्रियादीनामिदं शास्त्रमकल्पयत्कृतवान् ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रकृतमाह तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्य धर्माधर्मविवेकार्थं शेषाणां क्षत्रियाणां वैश्यानां चानुपूर्वशो ब्राह्मणमुखेन अकल्पयत् ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लुकः । इदानीं प्रकृतब्राह्मणकर्माभिधायकतया शास्त्रप्रशंसां प्रक्रमते तस्य कर्मविवेकार्थमिति । ब्राह्मणस्य कर्मज्ञानार्थं शेषाणां क्षत्रियादीनां च स्वायं भुवो ब्रह्मपुत्रो धीमान्सर्वविषयज्ञानवान्मनुरिदं शास्त्रं विरचितवान् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य ब्राह्मणस्य कर्मविवेकार्थं इमानि कर्माणि कर्तव्यानि नेमानीति निर्घोषेण शुद्ध्यर्थं शेषाणां क्षत्रियादीनां च इदं मन्वाख्यं शास्त्रं अकल्पयत् पूर्वसर्गानुरोधात् ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । स्तेयादिषु पतनदण्डप्रायश्चित्तोपदेशादेवं तावद्ब्राह्मणवैशिष्ट्यमुक्तम् । इदानीं शास्त्रप्रयोजनमाह तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्य शेषाणां क्षत्रियादीनां च शास्त्रमकल्पयत्पूर्वभगवता विस्तरेण कृत्वा ग्राहितं स्वयंकृतं ग्रन्थं संगृहीतवान् । नैवं चेदिदं शास्त्रं कृत्वेत्यनेन विरोधः प्रसज्येत ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्य कर्मविवेकार्थशेषाणां क्षत्रियादीनां कर्मविवेकार्थानुपूर्वशः क्रमेण त्वा-
यं भुवोमनुः इदं शास्त्रं अकल्पयत कल्पयामासेत्यर्थः ॥ १०२ ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥ शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन केन चित् ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अध्येतव्यं प्रवक्तव्यमित्यर्हेकृत्योऽन विधौ । द्वितीयादध्यायात्मभृतिशास्त्रं प्रवर्तिष्यते । अयं-
सध्यायोऽर्थवादएव नात्र कश्चिद्विधिरस्ति । तेन यथा राजभोजनाः शालयइति शालिस्तुतिर्न राज्ञोऽन्यस्येति तद्भोजन-
निषेधः एवमत्रापि नान्येन केनचिदिति नायं निषेधः केवलं शास्त्रस्तुतिः । सर्वस्मिञ्जगति श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वशास्त्राणां शा-
स्त्रमिदमतस्तादृशस्य विदुषो ब्राह्मणस्याऽध्ययनप्रवचनार्हेन सामान्येन शक्यते अध्येतुं प्रवक्तुं वा । अतएवाह प्रयत्नतइ-
ति । यावन्महान्प्रयत्न आस्थितो यावन्शास्त्रान्तरैस्तर्कव्याकरणमीमांसादिभिः संस्कृतआत्मातावदेतत्प्रवक्तुं न शक्यते ।
अतएवाध्ययनेन श्रवणं लक्ष्यते । तत्र हि विद्वत्तोपयोगिनी न संपाठे । विधौ ह्यध्ययने विद्वत्ताऽदृष्टयैव स्यान्न च विधौ
श्रवणमध्ययनेन लक्ष्यतइति युक्तं वक्तुं विधेये लक्षणार्थता युक्ता । अर्थवादे तु प्रमाणान्तरानुसारेण गुणवादो न दोषाय ।
तस्माच्चैवार्णिकाधिकारं शास्त्रमेतच्च परस्ताद्विशेषतो वक्ष्यते ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विदुषेति । प्रयत्नतो वक्ष्यमध्येतव्यम् । अन्ययोस्त्वन्नियमः । शिष्येभ्यस्तु प्रवचनमन्ये
न न कर्तव्यं किंतु विप्रैर्गैव । सम्यक् यथाविधि ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । विदुषेति । एतच्छास्त्राध्ययनफलज्ञेन ब्राह्मणेन एतस्य शास्त्रस्य व्याख्यानाध्यापनोचितं प्रयत्नतो-
ऽध्ययनं कर्तव्यं शिष्येभ्यश्चेद्व्याख्यातव्यं नान्येन क्षत्रियादिना । अध्ययनमात्रं तु व्याख्यानाध्यापनरहितं क्षत्रियवैश्ययो-
रपि निषेधादिश्मशानान्तैरित्यादिना विधास्यते । अनुवादमात्रमेतदिति मेधातिथिमतं तन्मनोहरं द्विजैरध्ययनं ब्राह्मणेनै-
वाध्यापनव्याख्याने इत्यस्यालाभात् । यत्तु अधीयीरंस्त्रयोवर्णा इत्यादि तद्देदविषयमिति वक्ष्यति । विप्रैर्गैवाध्यापनमिति
विधानेन संभवत्यपि अनुवादत्वमस्येति वृथामेधातिथेर्ग्रहः ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । विदुषाधीतवेदवेदाङ्गेन प्रयत्नतः प्रयत्नेन सम्यक् यथाविधिना नान्येन क्षत्रियादिना । अय-
मर्थः । इदं हि धर्मशास्त्रं धर्मवत्कृत्यं च विप्रस्यैव न राजन्यादेः । तेनात्र विधिनियमेषां व्यापिप्रवृत्तिरिति । वैदिकत्वा-
विशेषेपि बृहस्पतिसवइव अध्येतव्यमित्यर्हार्थे नान्येनेति । राजभोजनाः शालयइति वन्नान्येषां निषेधइति मेधातिथिः ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । अथ शास्त्राध्ययनेऽधिकारिणमाह विदुषेति । विदुषा साङ्गवेदविदा । प्रयत्नत आदरेण । अन्ये-
नाविदुषा ब्राह्मणेन विदुषाऽपि क्षत्रियेणेत्यर्थः ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विदुषेति । ब्राह्मणेन इदं धर्मशास्त्रं अशेषतः सम्पूर्णतः प्रयत्नतः अध्येतव्यं सम्यक् ज्ञानेन सम्यक् प्रका-
रेण केनचित् विदुषा शिष्येभ्यः वक्तव्यम् ॥ १०३ ॥

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ॥ मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । एवं संबन्धिद्वारेण ब्राह्मणार्थतया शास्त्रं स्तुत्वाऽधुना साक्षात्स्तौति । इदं शास्त्रं जानानः शंसितव्रतो-
भवतीति परिपूर्णमनियमानुष्ठायी भवति । शास्त्रादननुष्ठाने प्रत्यवायं ज्ञात्वा तद्भयादनुतिष्ठति सर्वान्यमनियमान्यथाशास्त्रं-
सर्वमनुतिष्ठति । अनुतिष्ठन्विहितातिशयप्रतिषिद्धकर्मजनिता दोषैर्न लिप्यते न संबध्यते ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शास्त्रप्रशंसांप्रक्रमते इदमिति । शंसितव्रतः चीर्णव्रतः कर्मजन्यैर्दोषैः पापैर्मनोवाक्या-
यकारणभेदभिन्नैर्न लिप्यते प्रत्यवायज्ञानेन तत्राप्रवृत्तेः ॥ १०४ ॥

३ कुट्टूकः । इदंशास्त्रमिति । इदंशास्त्रं पठन्नेतदीयमर्थं ज्ञात्वा शंसितव्रतोऽनुष्ठितव्रतः मनोवाक्यायसम्भवैः पापैर्न-
संबध्यते ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । शंसितव्रतोऽनुष्ठितव्रतचर्यादिव्रतः कर्मदोषैः पापैः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राध्ययनस्य फलमाह इदमिति ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदमिति । शंसितव्रतः परिपूर्णव्रतः ब्रह्मचर्ययुक्तः ॥ १०४ ॥

पुनाति पङ्क्तिवंश्यांश्च समसम परावरान् ॥ पृथिवीमपि चैवेमांकुत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥ १०५ ॥

[यथात्रिवेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा ॥ अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्वर्गमिच्छता † ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । पङ्क्तिपावनो भवति । विशिष्टानुपूर्वीकः संघातः पङ्क्तिरुच्यते तां पुनाति निर्मलीकरोति । सर्वे
दुष्टास्तत्सन्निधानाददुष्टाः संपद्यन्ते । वंश्यान्स्वकुलसंभूतान्समपरानुपरितनान्पित्रादीनागामिनोऽवराज्जनितान्समुद्र-
मर्यन्तां पृथिवीं प्रतिग्रहीतुमर्हन्ति । धर्मज्ञता हि प्रतिग्रहाधिकारे हेतुरित्यथ सर्वे धर्माज्ञायन्ते ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुनातीति । पुनाति निष्पापां करोति । पङ्क्तिं एकपङ्क्तिस्थानं जनतां वंश्यान्स्ववंशे जातान्
न पूर्वापरान् समसम । पृथिवीमिति विद्यानिमित्तकं दानपात्रत्वमुक्तम् । पृथिवीं भूमात्रमर्हति । किं वा वाच्यमपि चेमां पृथ्वी-
कुत्स्नां सर्वधनपूर्णा मिर्हतीति ॥ १०५ ॥

(३) कुट्टूकः । पुनातीति । इदंशास्त्रमधीयान इत्यनुवर्तते । अपांक्तयोपहृतां पङ्क्तिमानुपूर्व्यानि विष्टजनसमूहं प-
वित्रीकरोति वंशभवांश्च समपरान्पित्रादीन् अवरांश्च पुत्रादीन् पृथिवीमपि सर्वासकलधर्मज्ञतया पात्रत्वेन गृहीतुं योग्यो-
भवति ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पुनातीति । पङ्क्तिम् । यस्यां पङ्क्तौ भुङ्क्ते पठति वा परावरान्पित्र्यादीन् अवरां पुत्रा-
दीन् विशिष्टसंस्कारवत् कुलजत्वात् कुत्स्नांससागरमेखलां एतच्छास्त्राधिगमेन धर्मज्ञता प्रतिग्रहे हेतुः ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राध्यायिनो वैशिष्ट्यमाह पुनातीति ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनातीति । पङ्क्तिवंश्यांश्च वंशभवा वंश्यास्तान् ॥ १०५ ॥

[यथेति । त्रिवेदाध्ययनं त्रयाणां वैदानां अध्ययने यथाफलं भवेत्स्वर्गसाधनं भवेत् । तथा स्वर्गमिच्छता ब्राह्मणेन नियतं इदं-
धर्मशास्त्रं अध्येतव्यम् ॥ १ ॥]

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्धनम् ॥ इदं यशस्य मायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वस्त्यभिप्रेतस्यार्थस्याविनाशोऽयनं प्रापणं त्वस्ति प्राप्यते येन तत्स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमन्येभ्यो-
जपहोमादिभ्यः । न हि शास्त्रमन्तरेण तेषामनुष्ठानसंभवति अतस्तदनुष्ठानहेतुत्वाच्चेष्टमेतत् । अथवा धर्मज्ञानार्थवाक्या-
न्येव श्रेयस्यान्यनुष्ठानं तु क्लेशकरमत उच्यते श्रेष्ठमिति । इदं बुद्धिविवर्धनम् शास्त्रे ह्यसेव्यमाने तदर्थस्य प्रकाशनाद्ग्रन्थि-

प्रमोक्षाद्विविद्धिः प्रसिद्धैव । इदंयशस्यं धर्मज्ञः संशयानैः पृच्छ्यमानः ख्यातिलभते । यशसो निमित्तंयशस्यं-
विद्वत्तौदार्यादिगुणवत्तया प्रसिद्धिर्यशः । निःश्रेयसदुःखाननुविद्धायाः प्रीतेः स्वर्गापवर्गलक्षणायास्तत्प्राप्तिहेतुकर्मज्ञानहेतु-
त्वानिःश्रेयसपरंश्रेष्ठम् ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इदंस्वस्त्ययनमिति । स्वस्तिसमृद्धिस्तस्याः अयनंस्थानंश्रेष्ठं धर्मादीनांप्रशस्ततमं निःश्रे-
यसं निश्चितस्य श्रेयसोमोक्षस्य साधनम् ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । इदमिति । अभिप्रेतार्थस्याविनाशःस्वस्ति तस्यायनंप्रापकंएतच्छास्त्रस्याध्ययनं स्वस्त्ययन-
जपहोमादिबोधकत्वाच्च श्रेष्ठस्वस्त्ययनान्तरात्पृष्ठंबुद्धिविवर्द्धनमेतच्छास्त्राभ्यासेनाशेषविधिनिषेधपरिज्ञानात् । यशसे हितं
यशस्यंविद्वत्तया ख्यातिलाभात्परंप्रकृष्टं निःश्रेयसंनिःश्रेयसस्य मोक्षस्योपायोपदेशकत्वात् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वस्त्ययनंमाङ्गल्यंस्वस्ति अभिप्रेतार्थाविनाशस्यअयनंप्रापणमिति वा । श्रेष्ठ्यंदृष्टादृष्टार्थत्वात् ।
बुद्धिविवर्धनंमबुद्धिःसद्बुद्धिः आयुष्यंपरदारादिसेवाराहित्याददृष्टाकृष्टायुः क्षयाभावात् । निःश्रेयसं संस्काराचारकर्मादिपरंप-
रया तत्त्वज्ञानसाधनम् । परमिति विशेषणात् यस्यैतेअष्टाचत्वारिंशत्संस्काराभवन्ति ब्रह्मणःसायुष्यंसंलोकतांगच्छतीत्या-
च्युक्तेः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्रप्रसङ्गमाह इदमिति । स्वस्त्ययनंस्वस्तिकल्याणंधर्मइति यावत्तत्प्राप्त्युपायः स्वस्त्ययनम् ।
यशस्यंयशस्करम् । निःश्रेयसमपवर्गनिमित्तम् ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदंधर्मशास्त्रंपरमुत्कृष्टंनैश्रेयसंमोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ १०६ ॥

अस्मिन्धर्मोऽखिलेनोक्तोगुणदोषौचकर्मणाम् ॥ चतुर्णामपिवर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानींस्वशास्त्रस्य स्वविषये साकल्येन वृत्तेरन्यनिरपेक्षतामाह । कश्चिद्योनाम धर्मः ससर्वः
शास्त्रेऽस्मिन्कात्स्न्येनाभिहितो न तस्माद्धर्मज्ञानाय शास्त्रान्तरापेक्षा कर्तव्येत्यतिशयोक्तिः स्तुतिः । अस्मिच्छास्त्रे धर्मःस्मा-
तोऽखिलेन निःशेषेणोक्तौ गुणदोषौ च कर्मणामिष्टानिष्टे फले गुणदोषौ कर्मणांयागादिब्रह्महत्यादीनाम् । एवंहि साकल्यं-
भवति यदि कर्मस्वरूपमिति कर्तव्यताफलविशेषः कर्तृविशेषसंबन्धोनित्यकाम्यताविवेकः । एतत्सर्वगुणपदेन प्रतिज्ञातम् ।
धर्मइत्युक्ते कर्मग्रहणंवृत्तपूरणार्थम् । चतुर्णामपिवर्णानामेतदपि साकल्यार्थम् । योनाम कश्चिद्धर्मेऽधिकृतस्तस्य सर्वस्ये-
तोधर्मलाभः । आचारश्चैव शाश्वत आचारप्रमाणकोधर्म आचारइत्युक्तः द्वितीये चैनंविवेक्ष्यामः । शाश्वतोवृद्धपरंपरया
नेदानींतनैः प्रवर्तितः ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अस्मिन्निति । धर्माधर्मसाधनं कर्मगुणदोषौ हिंसादिकर्मणी वैधत्वे गुणवत्त्वमवैध-
त्वे दोषवत्त्वमिति । आचारःसाक्षाद्धर्ममजनयन्नपिधर्मसाधनाङ्गमाचमनादि ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्मिन्धर्मइति । अस्मिन्कात्स्न्येन धर्मोऽभिहितइति शास्त्रप्रशंसा । कर्मणांच विहितनिषिद्धा-
नामिष्टानिष्टफले वर्णचतुष्टयस्यैव पुरुषधर्मरूपआचारः शाश्वतःपारंपर्यागतः । धर्मत्वेप्याचारस्य प्राधान्यख्यापनाय
पृथङ्निर्देशः ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । अखिलेन समयेण गुणदोषौ विहितस्य करणगुणःनिषिद्धाचरणदोषःतदुभयमप्युक्तम् ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । अत्र कारणमाह अस्मिन्निति । कर्मणांविहितप्रतिषिद्धानांगुणदोषाविष्टफलंगुणे अनिष्टदोषः । धर्मा-
धिकारनिमित्तंशौचाचमनादिलक्षणः क्रियाविशेषआचारः ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्मिन्निति । अस्मिन्धर्मशास्त्रे अखिलेन प्रकारेण धर्मोक्तः । अस्मिन्धर्मशास्त्रे चतुर्णामपि वर्णानां गुणदोषौ उक्तौ । शाश्वताः पारम्पर्यक्रमागताः आचारा उक्ताः ॥ १०७ ॥

आचारः परमोधर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ॥ तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । परमः प्रकृत्योधर्म आचारस्तथा श्रुतौ वेदे यो उक्तः स्मार्तः स्मृतिषूक्तस्तस्मादाचारधर्मे नित्यं युक्तः स्यान्नित्यमनुतिष्ठेदात्मवानात्मनोहितमिच्छन् । सर्वस्याऽऽत्मास्त्यतो मनुष्या तद्धितपरत्वमुच्यते ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नन्वाचारो यद्दिनसाक्षाद्धर्महेतुः किमिति कर्तव्य इत्यत आह आचार इति । यद्यप्यसावङ्गमेव न प्रधानं तथाप्ययमपि परमोधर्मस्तं विनाप्यप्रवृत्तेः । स च श्रुत्युक्तः दीक्षादौ नवनीताभ्यञ्जनादिः आचमनादिः स्मार्तः यद्यप्यसावपि श्रौतस्तथापि श्रुतेः प्रत्यक्षायाः तत्परया भूलोकेऽनध्ययनात् स्मार्ततोक्ता । अस्मिन्नाचारे । सदा युक्त उच्यते । आत्मवानुद्धृतिमान् ॥ १०८ ॥

(३) कुड्डूकः । प्राधान्यमेव स्पष्टयति । आचार इति । युक्तो यत्नवान् आत्महितेच्छुः सर्वस्यात्मास्तीति आत्मशब्देन आत्महितेच्छा लक्ष्यते ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । आचारहीनं न पुनन्ति वेदा इत्युक्तिमालम्ब्य वेदार्थानुष्ठानहेतुमाचारविधास्यंस्तमेव सप्रमाणकंस्तौति आचार इति त्रिभिः । सदा युक्ताः सर्वदोषयुक्ताः आत्मवान् पारलौकिकात्मतत्त्वज्ञानतदभावे आचारविश्वसन् प्रहृष्टमनावा ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । धर्म एव निःश्रेयससाधनं तस्मात्स एव वक्तव्यः किमाचारेणेति चेदत्राह आचार इति । श्रुत्युक्तो ग्रिहोत्रहोमादिः स्मार्तोऽष्टकादिः । अस्मिन्त्रये ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचारेति । श्रुत्युक्तः स्मृत्युक्त एव आचारः परमोधर्मोक्तः । तस्मात्कारणात् आचारे सदा युक्तः स्याद्विजः नित्यं आत्मवान् भवेत् जितेन्द्रियः भवेत् ॥ १०८ ॥

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्रुते ॥ आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभागभवेत् ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकारान्तरेणेयमाचारस्तुतिः । आचारात्प्रच्युत आचारहीनो न वेदफलप्राप्नोति । वेदविहितकर्मानुष्ठानफलं वेदफलमित्युक्तम् । समग्राणि वैदिकानि कर्माण्यनुतिष्ठन् यथाचारभ्रष्टेन ततः पुत्रकामादिफलमश्रुत इति निन्दा । एष एवार्थो विपर्ययेणोच्यते । आचारेण तु संयुक्तः सकलफलप्राप्नोति । काम्यानां चात्र यद्वदन्ति संपूर्णवचनादाचारहीनस्याप्यस्ति काम्येभ्यः फलसंबन्धेन कृत्स्नफललाभ इति तन्न किंचिदर्थवादत्वादस्य ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचारादिति । विच्युतः सम्यगकर्ता वेदफलं वैदिकं कर्मफलं संपूर्णं नाश्रुते व्यङ्गात्तादृक् फलासिद्धेः अतएवाह आचारेण त्विति ॥ १०९ ॥

(३) कुड्डूकः । आचारादिति । आचाराद्विच्युतो विप्रो न वैदिकफलं लभेत् । आचारयुक्तः पुनः समग्रफलभागभवति ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । आचारात् यथाविध्याचमनादेः ॥ १०९ ॥

(१०८) परमोधर्मः = प्रथमोधर्मः (ख)

सदायुक्तो = सभायुक्तो (मेधा०)

(५) नन्दनः । श्रौतस्मार्ताचाराणामादरार्थमेतमेवार्थप्रपञ्चयति आचारादितिद्वाभ्याम् वेदफलं । वेदोक्तफलधर्म-
फलमितियावत् ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचारेति । वेदफलं वेदाध्ययनं न अश्रुते न प्राप्नोति ॥ १०९ ॥

एवमाचारतोदृष्ट्वा धर्मस्य मुनयोगतिम् ॥ सर्वस्य तपसोमूलमाचारं जगृहुः परम् ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । यावत्किञ्चित्तपः प्राणायाममौनयमनियमरुच्छ्रिचान्द्रायणानशनादि तस्य सर्वस्य फलप्रसवे
मूलमाचारोऽतस्तमेव मुनयस्तपःफलार्थिनोमूलत्वेन कारणतया जगृहुः गृहीतवन्तः । आचारान्दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयोगतिं प्राप्ति-
मतिक्रेश्मकरंतपस्तदाप्याचारहीनस्य न फलतीति श्रुतिः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गतिं प्राप्तिं तपसः प्रधानस्य धर्मसाधनस्य मूलवृक्षस्येवमूलं प्रधानमङ्गम् ॥ ११० ॥

(३) कुट्टुकः । एवमिति । उक्तप्रकारेणाचाराद्धर्मप्राप्तिमृषयोबुद्ध्वा तपसश्चान्द्रायणादिः समग्रस्य कारणमाचा-
रमनुष्ठेयतया गृहीतवन्तः । उत्तरत्र वक्ष्यमाणस्याचारस्य इह स्तुतिः शास्त्रस्तुत्यर्था ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । आचारतः आचारानुष्ठानेन शुद्धान्तःकस्मात् धर्मस्य गतिस्वरूपं दृष्ट्वा ज्ञात्वा सर्वस्य तपसो
धर्मस्य आचारोमूलमित्यनुष्ठेयतया जगृहुः रित्यन्वयः ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । अथ शिष्टपुरुषव्यवहारेण धर्मस्याचाराधीनत्वं द्रष्टव्यमिति एवमिति । यथामुनयस्तात्पर्येण धर्मान्तर-
मुपेक्षितवन्तो न तथा कदाचिदाचारम् । तस्मादाचाराधीनत्वं धर्मस्य दृष्टवन्त इत्यभिप्रायः ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । एवमिति । अस्मिन् धर्मशास्त्रे एतद्वस्तुनां सङ्ग्रहं अष्टभिः कथयिष्ये ॥ ११० ॥

जगतश्च समुत्पत्तिः संस्कारविधिमेव च ॥ व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम् ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तधर्मा अत्र विशिष्यन्ते । श्रौतप्रवृत्त्यर्थं चान्तफलता धर्मस्योक्ता एतदन्तास्त्वित्यादिना ।
तत्रातीन्द्रियोऽयमनन्तो दुष्पार इति मन्वाना अवसीदेयुरत उत्साहजननार्थं शास्त्रार्थसंकलनात्मिकामनुक्रमणीं पठति । एताव-
न्त्यत्र वस्तूनि नातिबहूनि शक्यन्ते श्रद्धधानैः पुरुषैर्ज्ञातुमिति संक्षेपोपदिष्टमार्ग आक्रम्यमाणो न दुःसहो भवतीति ।
जगतश्च समुत्पत्तिमिति कालपरिमाणं तत्त्वभावभेदौ ब्राह्मणस्तुतिरित्यादि सर्वजगदुत्पत्तावन्तभूतम् । एतच्चार्यवादतत्रो-
क्तं न प्रमेयतया । संस्कारविधिं व्रतचर्योपचारं च गर्भाधानादयः संस्काराः तेषां विधिः कर्तव्यता ब्रह्मचारिणो व्रतचर्याया उ-
पचारानुष्ठानमिति कर्तव्यता वा । एतद्वितीयाध्यायप्रमेयार्थः । स्नानं गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषः । दाराणाम-
धिगमनं भार्यासंग्रहः । विवाहानां ब्राह्मादीनां तत्प्राद्युपायानां च लक्षणं स्वरूपाधिगमने हेतुम् । महायज्ञाः पञ्च वैश्वदेवादयः ।
श्राद्धस्य पितृयज्ञस्य न कल्पो विधिरिति कर्तव्यता । पर्यहणं शाश्वतग्रहणं च वृत्तपूरणार्थम् । एष तृतीयाध्यायार्थः ।
वृत्तीनां जीवनापायानां धनार्जनात्मकानां मृत्यादीनां लक्षणं स्नातकस्य समाप्तवेदाध्ययनस्य गुरुकुलान्निवृत्तस्य व्रतानि ने-
क्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादीनि । एष चतुर्थीऽर्थः । भक्ष्याभक्ष्यपञ्चपञ्चनखाभक्ष्या अभक्ष्यपलाण्डादि शौचकालकृतजन्मा-
दावुदकादिना च द्रव्यशुद्धिः । स्त्रीधर्मयोगः संबन्धो बाल युवेत्यादि । एतत्पाञ्चमिकम् । तापसाय हितं तापस्यं तपः प्रधान-
स्तापोवानप्रस्थस्तस्य धर्मस्तापस्यं मोक्षः परिव्राजकधर्मः सन्यासश्च तद्दिशेष एव स च तत्रैव दर्शयिष्यते । षष्ठाध्यायव-
स्त्वेतत् । राज्ञः पृथिवीपालनाधिकृतस्य प्रामैश्वर्यस्य धर्मोऽखिलो दृष्टार्थोऽदृष्टार्थश्च । एष सप्तमाध्यायगोचरः । कार्या-
णामृणादीनां विनिर्णयो विचार्य संशयच्छेदेनावधारणमनुष्ठेयनिश्चयः । साक्षिणां च प्रश्ने यो विधिः प्राधान्यात्पृथग्निर्देशः । आष्ट-

मिकोऽयमर्थः धर्मःस्त्रीपुंसयोरित्येकादशे स्थितयोः प्रवासवियुक्तयोश्च परस्परवृत्तिः । ऋक्थविभागधर्मः । द्यूततद्विषयो-
विधिः द्यूतशब्देनोक्तः । कण्टकादीनांचोराटविकादीनांशोधनं राष्टान्निरसनोपायः । यद्यपि विभागादिरष्टादशपदान्तर्ग-
तत्वात्कार्याणांचेत्यनेनैवोपादानादृणादानादिवन्नपृथङ्निर्देशोऽध्यायेभदानुपृथङ्निर्देशः । वैश्यशूद्रयोरुपचारः स्वधर्मानु-
ष्ठानम् । एतन्नवमे । संकीर्णानांक्षत्रियवैदेहकादीनांसंभवमुत्पत्ति मापद्धर्मच त्ववृत्त्याऽजीवतांप्राणात्यये योधर्मः । एतद्दशमे ।
प्रायश्चित्तविधिरेकादशे । संसारगमनंधर्मेण धर्मी लक्ष्यते । संसारी पुरुषात्मा तस्य गमनंदेहद्विहान्तरप्राप्तिरथासंसार-
विषयाः पृथिव्यादयो लोका उच्यन्ते । तत्र गमनपूर्ववन्निविधमुत्तमाधममध्यमकर्मसंभवंशुभाशुभकर्मनिमित्तम् निःश्रेयसं
न केवलंकर्मनिमित्तागतयउक्तायावद्यतः परमन्यच्छ्रेयोनास्ति तदुपायोप्यध्यात्मज्ञानमुक्तम् । कर्मणांच विहितप्रति-
षिद्धानांगुणदोषपरीक्षा ॥ १११ § ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ संक्षिप्यशास्त्रवाच्यमर्थजातमाह जगतश्चेति श्लोकेरष्टभिः । जगतः समुत्पत्तिप्रथमे-
ध्यायेउक्तवान् । संस्कारोजातकर्मादिः व्रतचर्या नियमचरणंव्रतिनः । उपचारंगुरोःशिष्यस्य । स्नातकस्यविधिगुरुकुल-
समावृत्तसंस्कारस्य ॥ १११ § ॥

(३) कुङ्कुमः । इदानींशिष्यस्य सुखप्रतिपत्तये वक्ष्यमाणार्थानुक्रमणिकामाह जगतश्चसमुत्पत्तिमिति पाषण्ड-
गणधर्माश्चेत्यन्तम् । जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता ब्राह्मणस्तुतिश्वसर्गरक्षार्थत्वेन ब्राह्मणस्य शास्त्रस्तुत्यादिकंच सृष्टावेवान्तर्भवति ।
एतत्प्रथमाध्यायप्रमेयम् । संस्काराणांजातकर्मादीनांविधिमनुष्ठानंब्रह्मचारिणोव्रताचरणंउपचारंच गुर्वादीनामभिवादनोपास-
नादि । सर्वोद्बन्धोविभाषयैकवद्भवतिइत्येकवद्भावः । एतद्वितीयाध्यायप्रमेयम् । स्नानंगुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेष-
स्तस्य प्रकृष्टविधानम् ॥ १११ § ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति द्वादशभिरध्यायैर्यत्प्रतिपाद्यंतत् संक्षेपतः सुखप्रतिपत्त्यर्थप्रतिजानीते जगतश्चेत्यष्ट-
भिः । समुत्पत्तिप्राप्तिरिदं तमोभूतमित्यादिनोक्तं सृष्ट्यादित्रयमिति । प्राथमिकंसंस्कारविधिजातकर्मादेर्विधानम् । व्रतचर्या-
पचारं ब्रह्मचारिव्रताचरणम् । उपचारंगुर्वादीनांपूजाभिवादानादीनि । द्वैतीयकम् । स्नानस्य समावर्तनाख्यस्य ॥ १११ § ॥

(५) जन्मनः । अथशास्त्रविषयानर्थानध्येतृप्ररोचनार्थंसंक्षेपेणानुक्रमति जगतइति । संस्कारोनिषेकादिः । व्रतच-
र्या ब्रह्मचारिधर्मः । उपचारोगुरुशुश्रूषाम् ॥ १११ § ॥

(६) रामचन्द्रः । जगतइति । प्रथमतःजगदुत्पत्तिसंस्कारविधिम् ॥ १११ § ॥

दाराधिगमनंचैव विवाहानांच लक्षणम् ॥ महायज्ञविधानंचश्राद्धकल्पंचशाश्वतम् ॥ ११२ § ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दाराधिगमनंदाराणांयादृशानां अधिगमनंकार्यम् । विवाहानांब्राह्मादीनाम् । महायज्ञोवै-
श्वदेवादिः । श्राद्धस्यपिच्यस्य कर्मणः कल्पंप्रकारम् ॥ ११२ § ॥

(३) कुङ्कुमः । दाराधिगमनमिति । दाराधिगमनंविवाहः तद्विशेषाणंब्राह्मादीनांच लक्षणांमहायज्ञाःपञ्चवैश्वदेवादयः
श्राद्धस्य विधिःशाश्वतःप्रतिसर्गमनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः । षष्टृतीयाध्यायार्थः ॥ ११२ § ॥

§ जगतश्चेत्यादि संसारगमनमित्यन्तनांसमानां श्लोकानां व्याख्या अत्रैव द्रष्टव्या

(४) राघवानन्दः । दाराधिगमनं विवाहः । विवाहानां ब्राह्मादीनां लक्षणमाच्छाद्येत्यादि । महायज्ञविधानं वैश्वदे-
वादयः पञ्चयज्ञास्तेषां विधानमनुष्ठानम् । श्राद्धकल्पं श्राद्धविधिं शाश्वतं प्रवाहानादितइति । तार्तीयके ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दारेति । गम्यागम्यदाराणां अधिगमनं प्रार्भिअष्टविवाहानां लक्षणं पञ्चयज्ञविधानं वैश्वदेवविधानम्
॥ ११२ ॥

वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च ॥ भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृत्तीनां धनार्जनानां प्राणयात्रार्थानाम् । स्नातकस्य स्नातस्य व्रतान्यभ्युदयसाधनान्य-
करणे प्रत्यवायकारीणि । भक्ष्यं दध्याद्यभक्ष्यं लशुनादि । शौचं सूतकादि । शुद्धिं द्रव्याणां तेजसादीनां शुद्धिपा-
विच्यम् ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । वृत्तीनामिति । वृत्तीनां जीवनोपायानां कृतादीनां लक्षणं स्नातकस्य गृहस्थस्य व्रतानि नियमाः । एत-
च्चतुर्थाध्यायप्रमेयम् । भक्ष्यं दध्यादि अभक्ष्यं लशुनादि शौचं मरणादौ ब्राह्मणादिर्दशाहादिना द्रव्याणां शुद्धिमुदकादिना ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तीनां जीवनोपायानां शिलोच्छादिभेदभिन्नानाम् । स्नातकस्य स्नातकादिनवकल्पस्य
व्रतानि नियमाः एतस्माद्ब्राह्मणमेतस्मान्नेति । चार्तुधिकम् । भक्ष्यं दध्यादि अभक्ष्यं लशुनादि । शौचं मरणादौ दशाहादिना ।
शुद्धिं द्रव्याणां चोदकादिना ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । वृत्तीनां जीवनानाम् । स्नातकस्य गृहस्थस्य ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तीति । द्रव्याणां वस्तूनां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च ॥ राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्रीणां धर्मयोगं धर्मसंयोगं धर्मसंबन्धम् । तापस्यं वानप्रस्थम् । मोक्षं मोक्षहेतुकर्मसंन्या-
सं कर्मफलत्यागम् राज्ञो धर्मधर्मसाधनम् । कार्याणां व्यवहाराणाम् ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीधर्मयोगमिति । स्त्रीणां धर्मयोगं धर्मोपायं एतत्पाञ्चमिकम् । तापस्यं तपसे वानप्रस्थाय हितं तस्य धर्मम् ।
मोक्षहेतुत्वात् मोक्षयति धर्मम् । यतिधर्मं त्वेपि संन्यासस्य पृथगुपदेशः प्राधान्यज्ञापनार्थः । एषषष्ठाध्यायार्थः । राज्ञोभि-
षिक्तस्य सर्वोदृष्टादृष्टार्थो धर्मः । एषसप्तमाध्यायार्थः । कार्याणामृणादीनार्थप्रत्यर्थसमर्पितानां विनिर्णयो विचार्यतत्त्व-
निर्णयः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीधर्मयोगं स्त्रीनिमित्तकधर्मोपायमिति पाञ्चमिकम् । तापस्यं वानप्रस्थानां धर्मः । मोक्षं-
मोक्षहेतुत्वात् यतिधर्मः यतिधर्मं त्वेपि संन्यासस्य पृथगुपदेशः प्राधान्यख्यापनायेति षष्ठम् । राज्ञोभिषिक्तस्य अखिलं जा-
ङ्गलदेशमित्यादि दृष्टादृष्टार्थमिति साप्तमिकम् । कार्याणामृणादीनाम् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीधर्मयोगं स्त्रीधर्मलक्षणम् । तापस्यं वानप्रस्थधर्मः । कार्याणां विवादपदानाम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीति । कण्टकानां शोधनं चौरप्रायाणां शोधनम् ॥ ११४ ॥

साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मस्त्रीपुंसयोरपि ॥ विभागधर्मं द्यूतं च कण्टकानां च शोधनम् ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्रीपुंसयोर्धर्ममन्योन्यकार्यम् । विभागधनविभजनम् । कण्टकानां चौरादीनामुपद्रवहे-
तूनां शोधनं तद्वधज्ञानोपायम् ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः साक्षीतिसाक्षिणां च प्रश्रेयद्विधानं व्यवहाराङ्गत्वेऽपि साक्षिप्रश्रेयस्य विधाननिर्णयोपायत्वात्पृथङ्निर्देशः । एतदाष्टमिकम् । स्त्रीपुंसयोर्भार्यापत्योः सन्निधावसन्निधौ च धर्मानुष्ठानं ऋक्थभागस्य च धर्मम् । यद्यपि ऋक्थभागोपिकार्याणां च विनिर्णयमित्यनेनैव प्राप्तस्तथाप्यध्यायभेदात्पृथङ्निर्देशः । द्यूतविषयो विधिर्द्यूतशब्देनोच्यते कण्टकानां चौरादीनां शोधनं निरसनम् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिणां व्यवहाराङ्गत्वेऽपि प्रधानत्वख्यापनार्थं पृथङ्निर्देश इत्याष्टमिकम् । स्त्रीपुंसयोः सन्निधानासन्निधाननिबन्धनधर्मानुष्ठानम् । धनविभागस्य व्यवहाराङ्गत्वेऽपि अध्यायपृथक्कात्पृथक्त्वनिर्देशः । द्यूतद्विविधम् । कण्टकानां चोराणां शोधनं निरसनम् ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीपुंसधर्मोदम्पतिभ्यामन्योन्यस्मिन्कर्तव्यधर्मः ॥ ११५ ॥

वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभवम् ॥ आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तिविधितथा ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैश्यशूद्राभ्यां कार्यमुपचारम् । वर्णस्य संकीर्णानामनुलोमप्रतिलोमानां आपद्धर्ममापदि धर्मोत्पादनविधिम् । प्रायश्चित्तस्याधर्मनिवर्तककर्मणो विधिम् ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यशूद्रोपचारं चेति । वैश्यशूद्रोपचारं स्वधर्मानुष्ठानं एतन्नवमे । एवं सङ्कीर्णानां अनुलोमप्रतिलोमजानामुत्पत्तिमापदि च जीविकोपदेशं आपद्धर्मं एतद्विंशमे । प्रायश्चित्तविधिमेकादशे ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यशूद्रोपचारं च त्वत्त्वधर्मानुष्ठानमिति नावमिकम् । सङ्कीर्णानामनुलोमप्रतिलोमजानां संभवमुत्पत्तिम् । आपद्धर्मजीविकान्तराद्युपदेश इति दाशमिकम् । धर्मभिक्षुकादिप्रायश्चित्तविधानमित्यैकादशिकम् ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । वैश्यशूद्रोपचारं तयोराचारं धर्ममिति यावत् ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । संसारस्य । गमनागमनं त्रिविधं कर्मकायिकवाचिककर्मसंभवं वक्ष्ये ॥ ११६ ॥

संसारगमनंचैव त्रिविधं कर्मसंभवम् ॥ निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संसारोजीवस्य गमनं उत्तमाधममध्यमधर्मसंभवत्वेन त्रिविधम् कर्मणानिःश्रेयससाधनवत्त्वम् । कर्मणामेव गुणदोषयोः पुण्यहेतुत्वपापहेतुत्वयोः परीक्षणम् ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । संसारगमनमिति । संसारगमनं देहान्तरप्राप्तिरूपं उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधं शुभाशुभकर्महेतुकम् । निःश्रेयसमात्मज्ञानं सर्वोत्कृष्टमोक्षलक्षणस्य श्रेयोहेतुत्वात् । कर्मणां च विहितनिषिद्धानां गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । संसारगमनंचैव । तिर्यग्योन्यादिप्राप्तिम् उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधं कायिकं वाचिकं मानसिकं चेति निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानात् कर्मणां विहितनिषिद्धानामिति द्वादशिकम् ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । त्रिविधं नोवाक्कायभेदेन कर्मणानिःश्रेयसं श्रेयोनिःश्रेयसं तत्र भवन्तैः श्रेयसम् । संस्काराणां कर्मणां मध्ये प्रकृष्टतरं कर्मैत्यर्थः ॥ ११७ ॥

इतिलक्षणाचार्यात्मजेन श्रीवीरभल्लप्रियसखेन श्रीनन्दनेन विरचिते मानवव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

देशधर्माश्चातिधर्मान्कुलधर्माश्च शाश्वतान् ॥ पाषण्डगणधर्माश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । तदेव साकल्याभिधानं द्रव्योति । प्रतिनियते देशेऽनुष्ठीयमाना न सर्वस्यां पृथिव्यां

ते दशधर्माः । ब्राह्मणादिजात्याश्रयाजातिधर्माः । कुलधर्माः प्रख्यातवंश प्रवर्तिताः । पाखण्डं प्रतिषिद्धव्रतचर्या । गणः-
संघातो वणिक्कारुकुशीलवादीनाम् । तान्सर्वधर्मान्भगवान्मनुरस्मिच्छास्त्र उक्तवान् ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देशधर्मास्तत्तद्देशासाधारणधर्मास्तत्र तत्र प्रसङ्गेन न तु कण्ठरवेण । एवंजातिधर्मान्
ब्राह्मणादिजातिधर्मान् । कुलधर्मान् तत्तदसाधारणगोत्रधर्मान् । पाषण्डधर्मान्पाषण्डान् प्रतियेन्यैःकार्याधर्माः तेपाषण्ड-
धर्मास्तथागणधर्मानैगमादिगणधर्मास्तान्प्रति तैर्वाकर्तव्यास्तान् ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । देशधर्मानिति । प्रतिनियतदेशेऽनुष्ठीयमानादेशधर्माः । ब्राह्मणादिजातिनियताजातिधर्माः । कुलविशे-
षाश्रयाःकुलधर्माः । वेदबाह्यागमसमाश्रयाप्रतिषिद्धव्रतचर्यापाषण्डं तद्योगात्पुरुषोपि पाषण्डः तन्निमित्तायेधर्माः पाषण्डिनो
विकर्मस्थानित्यादयःतेषांपृथग्धर्मानभिधानात् । गणःसमूहोवणिगादीनाम् ॥१८॥

(४) राघवानन्दः । देशधर्मान्प्रतिनियतदेशानुष्ठेयहोलिकादिधर्मानिति । जातिधर्मान्ब्राह्मणादिजातिनियतानध्या-
पनादीन् । कुलधर्मादीन्षष्ठेनप्राशनंमासीत्यादिकान् । पाखण्डधर्मान्वेदबाह्याचारान् । गणःसंघातस्तद्युक्तानांवणिक्कारुकु-
शीलवादीनांधर्मान् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्मिच्छास्त्रेऽप्येषांस्तूनांनिर्णयमनुःउक्तवान्पूर्वम् ॥ ११८ ॥

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रपुरा पृष्ठोमनुर्मया ॥ तथेदंयूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत ॥ ११९ ॥

इतिमानवेधर्मशास्त्रेऽष्टगुप्रोक्तायांसंहितायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णाय नमः

(१) मेधातिथिः । तदेव साकल्याभिधानद्रढयति । प्रतिनियते देशेऽनुष्ठीयमाना नसर्वस्यां पृथिव्यान्ते देशधर्मा
ब्राह्मणादिजात्याश्रयाजातिधर्माः । कुलधर्माः प्रख्यातवंशप्रवर्तिताइति पाखण्डप्रतिषिद्ध व्रतचर्याऽऽवाह्य स्मृतिसमाश्रया
स्तत्रये धर्माः । पाखण्डिनोविकर्मस्थानिति । गणोगणःसंघातो वणिक्कारुकुशीलवादीनाम् । तान्सर्वधर्मान्भगवान्मनुरस्मिच्छा-
स्त्रउक्तवान् । यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रपुरापृष्ठोमनुर्मया । तथेदंयूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत अवधानार्थः प्रतिबोधः ॥ ११९ ॥
इतिश्रीभट्टमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथेदमिति । यथा येन श्लोकादिनिबन्धनप्रकारेण ॥ ११९ ॥

श्रीनारायणसर्वज्ञकृतावृत्तिर्मनुस्मृतेः । कुनिबन्धकृतव्याख्यामियंदूरे निरस्यति । सर्वज्ञनारायणकृतौ मनुसमस्त
व्यवहारापातनिकानाम् प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । यथेदमिति । पूर्वमया पृष्ठोमनुयथेदंशास्त्रमभिहितवान् तथैवान्यूनानतिरिक्तंमत्सकाशाच्छृणुते-
ति ऋषीणां श्रद्धातिशयार्थंपुनरभिधानम् ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीकुल्लूकभट्टकृतायामन्वर्थमुक्तावल्यामनुवृत्तौ प्रथमो-
ऽध्यायः ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । अध्यायमुपसंहरति यथेदमिति ॥ ११९ ॥

॥ इतिश्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायामन्वर्थचन्द्रिकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ७ ॥ ७

(६) रामचन्द्रः । मत्सकाशाद्भट्टगुःमृगोःसकाशात्पूयंऋषयोनिबोधत जानीतेति ॥ ११९ ॥

इतिश्रीरामचन्द्रविरचितायांचन्द्रिकायामानवे धर्मशास्त्रे जगदुत्पत्तिप्रकरणंनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्री

अथ द्वितीयाध्यायः

विद्वद्भिःसेवितःसद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ॥ हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रथमोऽध्यायः शास्त्रप्रतिपाद्यार्थतत्त्वदर्शनार्थोऽनुक्रान्तः । जगत्सृष्ट्यादिवर्णनं च तच्छेषमेव व्याख्यातम् । इदानीं शास्त्रमारभते । तत्र प्रतिज्ञातार्थो जगत्सर्गादिवर्णनेन व्यवयाद्विस्मृतइत्यनुसंधानार्थपुनः शिष्यान्प्रति बोधयति । यो धर्मो भवतां शुश्रूषितस्तमिदानीमयोच्यमानं निबोतावहिताभूत्वा शृणुत । प्रथमेऽध्याये पञ्चषाः श्लोकाः प्रयोजनादिप्रतिपादनार्थाः । परिशिष्टमर्थवादरूपम् । तच्चेन्नातिसम्यगवधारितं धर्मपरिज्ञाने महती क्षतिः । इह तु साक्षाद्धर्मउपदिश्यते । ततोऽवधानवद्भिरवधारणीयोऽयमर्थ इति पुनरुपन्यासफलम् । धर्मशब्द उक्तार्थोऽष्टकाद्यनुष्ठानवचनः । बाह्यदर्शनिनस्तु भस्मकपालादि धारणमपि धर्ममन्यन्ते । तन्निवृत्त्यर्थं विद्वद्भिरित्यादीनि विशेषणपदानि । विद्वांसः शास्त्रसंस्कृतमतयः प्रमाण प्रमेयस्वरूपविज्ञानकुशलाः । ते च वेदार्थविदो विद्वांसो नान्ये यतो वेदादन्यत्र धर्मप्रति ये गृहीतप्रामाण्यास्ते विपरीतप्रमाणप्रमेयग्रहणादविद्वांस एव । एतच्च भीमांसा तस्तत्त्वतो निश्चीयते । सन्तः साधवः प्रमाणपरिच्छिन्नार्थानुष्ठायिनो हिताहितप्रामिपरिहारार्था ययत्नवन्तः । हिताहितं च दृष्टं प्रसिद्धम् । अदृष्टं च विधिप्रतिषेधलक्षणम् । तदनुष्ठानबाह्या असन्त उच्यन्ते । अतः उभयमत्रोपात्तं ज्ञानमनुष्ठानं च । विद्यमानतावचनः सच्छब्दो न संभवत्यानर्थक्यात् । यद्धि येन सेव्यते तत्तेन विद्यमानेनैव सेवानुष्ठानशीलता । भूतप्रत्ययेन नादिकालप्रवृत्ततामाह । नायमष्टकादिधर्मोऽद्यत्वे केनचित्प्रवर्तित इतरधर्मवदेतदेव नित्यशब्देन दर्शयति । यावत्संसारमेष धर्मः । बाह्यधर्मास्तु सर्वे मूर्खदुःशीलपुरुषप्रवर्तिताः कथन्तं कालं लब्धावसरा अपि पुनरन्तर्धीयन्ते । नहि व्यामोहो युगसहस्रानुवर्ती भवति । सम्यग्ज्ञानमविद्यया संच्छन्नमपि तत्क्षये निर्मलतामेवैति । न हितस्य निर्मलतया छेदः संभवः इति । अद्वेषरागिभिर्दबाह्यधर्मानुष्ठाने द्वितीयं कारणम् । व्यामोहः पूर्वमुक्तः । अनेन लोभादय उच्यन्ते रागद्वेषग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । लोभेन मत्तत्रतत्त्रादिषु प्रवर्तयन्ति । अथवा रागद्वेषयोर्लोभोन्तर्भूतः । आत्मनिये भोगोपयोगासरेण जीवितुमसमर्थालिङ्गधारणादिना जीवन्ति । तदुक्तं भस्मकपालादि धारणं नग्रता काषाये च वाससीबुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति । द्वेषो विपरीतानुष्ठानकारणम् । द्वेषप्रधाना हि नातीव तत्त्वावधारणे समर्था भवन्त्यतोऽधर्ममेव धर्मत्वेनाध्यवस्यन्तीति । अथवा भावपि रागद्वेषौ तत्त्वावधारणे प्रतिबन्धकौ । सत्यामपि कस्यांचिच्छास्त्रवेदनमात्रायां लब्धेऽपि विद्वद्यपदेशे रागद्वेषवत्तया विपरीतानुष्ठानं संभवति । जानाना अपि यथावच्छास्त्रं कस्यचिद्वैष्यस्योपघाताय प्रियस्य चोपकाराय कौटसाक्ष्याद्यधर्मसेवन्ते तेषां विदमूलमेवानुष्ठानमित्यशक्यनिश्चयं कारणान्तरस्य रागद्वेषलक्षणस्य संभवादतस्तत्प्रतिषेधः । अत्र चोच्यते सद्भिरिति सच्छब्दः साधुतावचनोऽर्णितः । क्रीदशीच साधुता तस्य यदि रागद्वेषाभ्यामधर्मे प्रवृत्तिः संभाव्यते तस्मादद्वेषरागिभिरिति न वक्तव्यम् । एवं तर्हि हेतुत्वेनोच्यते । यतीरागादिर्वाजितातः । सन्तो भवन्ति । रागद्वेषप्रधानत्वाभावश्चात्र प्रतिपाद्यते । न सर्वेण सर्वतदभावयोग्यावस्थागतस्य हेतोर्निर्वच्यमुच्छिद्यते । तथाच श्रुतिः नहवै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति । रागो-

विषयोपभोगगृह्यता तत्प्रतिषेधव्यापारोद्देशः । लोभोमात्सर्यमसाधारण्येन स्पृहा परस्य चैतन्माभूद्विभवोऽप्यस्यापीति । चित्तधर्मांते । अथवा चेतनावत्सुखीसुतमुत्तद्धान्धवादिषु सेहोरामः लोभोऽचेतनेष्वपि धनादिषु स्पृहा । तद्दयेन तद्दयशब्देन चित्तमाचष्टे । अनुज्ञानं च तद्दयस्य प्रसादः । एषाहि स्थितिरन्तर्दयवर्तीनिबुद्ध्यादितत्त्वानि । यद्यपि बाह्यहिंसाभक्ष्यभक्षणादिषु मूढाधर्मबुद्ध्या प्रवर्तन्ते तथापि तद्दयाक्रोशनतेषां भवति । वैदिके त्वनुष्ठाने परितु-
प्यति मनः । तदस्य सर्वस्यायमर्थः । न मया तादृशो धर्म उच्यते यत्रैते दोषाः सन्ति किंतु य एवं विधैर्महा-
त्मभिरनुष्ठीयते त्वयं च यत्र चित्तप्रवर्तयति वा । अत आदरातिशय उच्यमानेषु धर्मेषु युक्तः । अथवा तद्दयवेदः । स ह-
धीतो भावनारूपेण तद्दयस्थितो तद्दयम् । ततश्च त्रितयमत्रोपात्तम् । यदि तावदविचार्यैव स्वाग्रहात्काचित्प्रवृत्तिः कस्यचि-
त्ताप्यत्रैव युक्ता । एतद्दयेनाभ्यनुज्ञातइत्यनेनोच्यते । अथाप्ययं न्यायो महाजनोयेन गतः स पन्था इति तदप्यत्रैवा-
स्ति । विद्वांसो ह्यत्र निष्कामाः प्रवृत्तिपूर्वा अनिन्द्याश्च लोके । अथाप्रामाणिकी प्रवृत्तिः सापि वेदप्रामाण्यात्सिद्धैवेति । सर्व-
प्रकारं प्रवृत्त्याभिमुख्यमनेन जन्यते । अन्यत्वे तं लोकं सामान्येन धर्मलक्षणार्थव्याचक्षते । एवं विधैर्यः सेव्यते, स धर्मोऽवगन्त-
व्यः । प्रत्यक्षवेदविहितस्य स्मार्तस्य वाचारतः प्राप्तस्य सर्वस्यैतल्लक्षणं विद्यते । अत्र तु यतैः सेव्यते तं धर्मं निबोधते-
ति पाठो युक्तः ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अथ प्रकृतप्रतिज्ञातं धर्मसाधनमभिधानुमवतारयति । विद्वद्भिर्विद्यावाङ्मिः सद्भिराचारपरैः
द्वेषः क्रोधानुबन्धो रागो भिलाषानुबन्धः तद्ग्रहितैः सेवितो यो धर्मो धर्महेतुः तथा सेव्यमानोऽपि तद्दयेन शङ्कावतां नाभ्य-
नुज्ञायते चेन्नासौ धर्मोऽत उक्तं तद्दयेनेति । अभ्यनुज्ञातः स्वीकृतः एवं विधो यो धर्मस्तं अस्माच्छास्त्रान्निबोधत । तत्तत्काल-
परिचयमानश्रुतिप्रतिपादितोऽपि हि धर्मस्तत एव प्रसिद्धोऽपि दुरुहपदवाक्यार्थसंकीर्णश्रुतिप्रमाणकतया स्मृतिमपेक्षत एव ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रकृष्टपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय जगत्कारणब्रह्म प्रतिपाद्याधुना ब्रह्मज्ञानाद्भूतसंस्कारादिरूप-
धर्मप्रतिपादयिषु धर्मसामान्यलक्षणप्रथममाह विद्वद्भिरिति । विद्वद्भिर्वेदविद्भिः सद्भिर्द्धर्मिकैरागद्वेषशून्यैरनुष्ठितः । तद्दयेना-
भिमुख्येन ज्ञातइत्यनेन श्रेयःसाधनमभिहितम् । तत्र हि स्वरसान्मनोभिमुखी भवति वेदविद्भिर्ज्ञातइति विशेषणोपादान-
सामर्थ्यात् ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितम् । खड्गधारिणा हतइत्युक्ते धृतखड्गस्यैव हनने प्राधान्य-
मतो वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनधर्मइत्युक्तम् । एवं विधो यो धर्मस्तं निबोधत । उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः । वेदविद्भिर्ज्ञातइति प्रयुञ्जानो वि-
शेषणम् । वेदादेव परिज्ञातो धर्मइत्युक्तवान्मुनिः ॥ तद्दयेनाभिमुख्येन ज्ञातइत्यपि निर्दिशन् । श्रेयःसाधनमित्याह तत्र ह्यभिमुखं-
मनः ॥ वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनधर्मइत्यतः । मनूक्तमेव मुनयः प्रणिन्युर्धर्मलक्षणम् ॥ अत एव हारीतः अथातो धर्मव्याख्यास्यामः
श्रुतिप्रमाणको धर्मः श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी च । भविष्यपुराणे धर्मः श्रेयःसमुद्दिष्टं श्रेयोभ्युदयलक्षणम् । स तु पञ्चवि-
धः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ॥ अस्य सम्यगनुष्ठानात्त्वर्गो मोक्षश्च जायते । इह लोके सुखैश्वर्यमतुलं च खगाधिप ॥ श्रेयःसाध-
नमित्यर्थः । जैमिनिरपि इदमपि धर्मलक्षणमसूत्रयत् चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मइति । उभयचोदनया लक्ष्यतेऽर्थः श्रेयःसाधनं ज्यो-
तिष्टोमादिः अनर्थः प्रत्यवायसाधनं श्रेयादिः तत्र वेदप्रमाणकं श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिधर्मइति सूत्रार्थः । स्मृत्यादयोऽपि वे-
दमूलत्वेनैव धर्मप्रमाणमिति दर्शयिष्यामः । गोविन्दराजस्तु तद्दयेनाभ्यनुज्ञातइत्यन्तःकरणविचिकित्साशून्यइति व्याख्यात-
वान् । तन्मते वेदविद्भिरनुष्ठितः संशयरहितश्च धर्मइति धर्मलक्षणस्यात् । एवं च दृष्टार्थग्रामगमनादिसाधारणधर्मलक्षणं-
विचक्षणान् श्रद्धते । मेधातिथिस्तु तद्दयेनाभ्यनुज्ञातइति यत्र चित्तप्रवर्तयतीति व्याख्यायाथवा तद्दयवेदः स ह्यधीतो-
भावनारूपेण तद्दयस्थितो तद्दयमित्युच्यतइत्युक्तवान् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमाचारतोदृष्टा धर्मस्य मुनयोगतिमित्यनेन पूर्वाध्याये धर्मउपक्षिप्तस्तमनुष्ठातृविशेषानुष्ठेयत्वेनाह विद्वद्भिरिति । विद्वद्भिः धर्मबुद्ध्या अनुष्ठेयत्वेन वेदवेदार्थविद्भिः सद्भिः वेदप्रमाणकाग्रिहोत्राद्यनुष्ठानवद्भिः एतेन बौद्धादीनां परजिगीषाकुतूहलादिना वेदतत्त्वार्थविवेचिषि वेदार्थाननुष्ठातृत्वेनां शिष्टताव्याख्याता । अद्वेषरागिभिरित्यनेन श्येनयागवामदेव्युपासनादीनां वेदबोधितत्वेपि दृष्टार्थतया न धर्मतेति दर्शितम् । तद्दयेनेति शास्त्रद्वेषे सति साधूनां मनस्थतीवेष्टेयः स धर्मः । तथाच व्यासः वैकल्पिके आत्मनुष्ठिः प्रमाणमिति । तं निबोधतेत्यन्वयः । इति तु कामयमान एतावान्वैकाम इति श्रुतेरत्यन्तकामात्मता निन्दिता ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । धर्मो नित्यं सेवितो धर्मत्वेन नित्यमनुष्ठितो न शोकमोहादिना कादाचित्केन निमित्तेन किञ्च तद्दयेनाभ्यनुज्ञात इदमेव श्रेय इति त्वारस्य युक्तेन तद्दयेन स्वीकृतो ननु क्रोशता । एवं भूतो योऽर्थस्तं धर्मव्यवस्यत हे महर्षयो निश्चिनुत । तं धर्मव्यवस्यते तिसाधु पाठः ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्वद्भिः सेवितः धर्मः तं धर्मं निबोधत कीदृशैः सद्भिः नित्यं अद्वेषरागिभिः रागद्वेषरहितैः यः धर्मः तद्दयेन अभ्यनुज्ञातः मनसा ज्ञातः ॥ १ ॥

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्यकामता ॥ काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । फलाभिलाषः कर्मप्रवृत्तेर्हेतुर्यस्य सकामात्मा तद्भावः कामात्मता । तत्प्रधानता आत्मशब्देन प्रतिपाद्यते । सान प्रशस्ता निन्दिता अतश्च निन्दया प्रतिषेधानुमानेन न कर्तव्येति प्रतीयते । अर्थात् सौर्यादीनां सर्वेषां काम्यानां निषेधोऽयम् । अथवा किं विशेषेण ब्रूमः सौर्यादीनामिति सर्वमेव क्रियानुष्ठानफलसिद्धार्थं तत्स्वरूपनिष्पत्तये । नच काचन निष्फला क्रिया । यदपि न कुर्वीत वृथा चेष्टामिति भस्मनिहुतं विषयान्तरे देशराजवार्ताद्यन्वेषणं तत्रापि क्रियाफलं विद्यते किंतु प्रधानफलं स्वर्गग्रामादि पुरुषस्य यदृष्टादृष्टयोरुपपद्यते तदभावाद् वृथा चेष्टेत्युच्यते । अथोच्यते । भवतु क्रियाफलवती तद्विषयेऽभिलाषो न कर्तव्यो वस्तुत्वाभावात्फलं भविष्यति । अत्रापि सौर्यादीनामफलत्वं काम्यमानं फलं ज्ञातं नानिच्छोस्तद्भविष्यतीति । नच लौकिकी प्रवृत्तिर्दृश्यते फलाभिसन्धिनिरपेक्षा । नचात्र विशेषः श्रुतावैदिकेषु कर्मसु फलनाभिसंधेयमिति । तत्र फलवत्सु श्रुतेषु कामनानिषेधादप्रवृत्तौ श्रुतिविरोधः । नित्येषु तु प्राप्तिरेव नास्ति । विशेषानुपादानाच्च लौकिकव्यापारनिवृत्तौ दृष्टविरोधः । तदिदमापतितम् न किञ्चित्केनचित्कर्तव्यं सर्वैस्तूष्णींभूतैः स्थातव्यम् । उच्यते । यत्तावदुक्तं काम्येषु सौर्यादिषु निषेधप्रसङ्ग इति तत्र वक्ष्यति यथा संकल्पितांश्चैव सर्वान् कामान् समभुनक्ति । निषेधेहि कुतः संकल्पः कुतश्च कामावाप्तिः । तदपि विशेषानुपादानालौकिकेपि प्रसङ्ग इति । तत्रोपात्त एव विशेषः यो धर्मस्तं निबोधतेति धर्मस्य प्रकृतत्वात् । यदप्युक्तं नित्येषु फलाश्रयणात्फलाभिसन्धेः प्राप्तिरेव नारित किं निषेधेनेति तत्राप्युच्यते । फलाभावात्कश्चित्सम्यक्शास्त्रार्थमजानानो न प्रवर्तेत । सौर्यादिषु चाश्रुतफलेषु फलाभिसन्धिपूर्विकां प्रवृत्तिं दृष्ट्वा सामान्यतोदृष्टेन यत्कर्तव्यं तत्फलहेतोः क्रियत इत्यश्रुतमपि फलमभिसंधीतं तन्निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । यद्यप्ययं न्यायो यत्फलवच्छ्रुतं तत्तथैव कर्तव्यम् यदापि निष्फलमेव कर्तव्यतया शास्त्रेण यावज्जीवादिपदैर्विनैव विवृजिज्ञायेन फलकल्पनया वगमितं तस्यान्यथानुष्ठाने प्रसङ्ग एव नास्ति तथापि यएतन्त्यायं प्रतिपत्तुमसमर्थः सवचनेन प्रतिपाद्यते । न्यायतः प्रतिपत्तौ हि गौरवम् । वचनात्तु लघीयसीं सुखप्रतिपत्तिरिति सुहृद्भूत्वा प्रमाणसिद्धमर्थमुपदिशति स्म । नचैवेहास्यकामता । कामशब्दोऽयं यद्यपि तच्छ्रयवचनोदृष्टस्तथापि तस्येहासंभवात्कामइच्छाभिलाषइत्यनर्थान्तरम् । तत्र वक्ष्यमाणपर्यालोचनया फलाभिलाषेण-

न सर्वत्र प्रवर्तितमित्ययमर्थःस्थास्यति । परस्तु कामात्मतामिच्छामात्रसंबन्धमात्रपदार्थमन्वानश्चोदयति । नचैवेहास्त्य-
कामतेति । नचेह लोके काचिदकामिनः प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः । आस्तांतावत्कृषिवाणिज्यादि व्युत्पन्नबुद्धिना क्रियमाणम-
यः स्वयवेदाधिगमोवेदाध्ययनंबालः कार्यते पित्रादिना ताड्यमानःसोपि न काममन्तरेणोपपद्यते । अध्ययनंहि शब्दोच्चा-
रणरूपम् । नचोच्चारणमिच्छया विना निर्घातध्वनिवदुत्तिष्ठति । इच्छति चेत्किमिति ताड्यतइति सैव तथेच्छोपजन्यते ।
अभिमतेतु विषये स्वयमुपजायतइत्येतावान्विशेषः । यश्चायंवैदिकोवेदविहितकर्मयोगोदर्शपूर्णमासादिकर्मानुष्ठाने नित्यत्वे-
नावगतः सोपि न प्राप्नोति । नह्यनिच्छतोदेवतोद्देशेन त्वद्रव्य त्यागोपपत्तिः । तस्मात्कामात्मतानिषेधे सर्वश्रौतस्मार्तकर्मनि-
षेधः प्रसक्तइति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्ममात्रमभिधेयतया प्रतिज्ञातमत्रावमृशति । कामात्मता रागपरता न प्रशस्ता
आयत्यानाभ्युदयहेतुः कामतः कर्मणि प्रवृत्तौ पुनःपुनर्वासनानुच्छेदे संसारानुच्छेदात् । न चाकामताइहलोकेस्ति ।
संभवत्वादुपपादयतिकाम्योहीति । वेदानामधिगमोध्ययनंकाम्यःकामविषयःकामनोपनिबद्धयजनयाजनादितात्पर्येण
तत्र प्रवृत्तेरध्ययनानन्तरं कर्तव्योपि वैदिकोवेदप्रतिपादितःकर्मयोगःकर्मप्रयोगःकाम्यःकामनाविषयःतद्वाराध्ययनमपित-
थेत्यर्थः ॥ २ ॥

(३) कुटूकः । कामात्मतेति । फलाभिलाषशीलत्वंपुरुषस्य कामात्मता सा न प्रशस्ता बन्धहेतुत्वात् । स्वर्गादि-
फलाभिलाषेण काम्यानि कर्माण्यनुष्ठीयमानानि पुनर्जन्मने कारणंभवन्ति । नित्यनैमित्तिकानि त्वात्मज्ञानसहकारितया
मोक्षाय कल्पन्ते । न पुनरिच्छामात्रमनेन निषिध्यतेतदाह न चैवेहास्त्यकामतेति । यतोवेदस्वीकरणंवैदिकसकलधर्मसंब-
न्धश्चेच्छाविषयएव ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वेषांकर्तव्यस्य तु काममूलता प्रत्यक्षसिद्धा तस्तत्रव्यवस्थामाह कामात्मतेति चतुर्भिः ।
इहेति प्राणिभूमौअतीव फलाभिलाषिता कामात्मता तदभावस्त्वकामता तथार्चिककार्यमित्यपेक्षायामाह वेदाधिगमेति
वेदाधिगमःवेदतदर्थज्ञानंवैदिकवेदप्रमाणकोऽग्निहोत्रादिः चकारात्स्मार्तोपि धर्मपत्नीसंयोगादिःकाम्यः । एतेनैवपुमर्थसि-
द्धेः न सर्वत्र काममूलप्रवृत्तिरितिभावः ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । अस्मिञ्छास्त्रेऽनुशिष्यमाणस्य धर्मस्य प्रवृत्तिफलस्यापि निवृत्तिफलत्वंक्रियाविशेषसाध्यमिति च-
तुर्भिः श्लोकैराह कामात्मतेति । चोदितेषु कर्मसु फलाभिसंधिः कामात्मता सा न प्रशस्ता निन्दिता प्रतिषिद्धेतिया-
वत् । न च कर्मणः स्वरूपप्रवृत्तिनिष्कामता प्रशस्तेत्युक्तं नचैवेहास्त्यकामतेति । ईहा प्रवृत्तिः । अत्रहेतुरुक्तः
काम्योहीति । वेदाध्ययनंवेदार्थज्ञानंच वेदाधिगमः कर्मयोगः पञ्चमहायज्ञादिकः काम्यःकामसाध्यःतौकाममन्तरेण-
दुष्करावित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामेआत्मा यस्य सः कामात्मनोभावः कामात्मताप्रशस्ता न सकामता ईहाः चेष्टाः प्रशस्ता न
वेदाधिगमः काम्यःवेदानांअधिगमःअध्ययनंकाम्यः कामार्हः च पुनः कर्मयोगः कर्ममार्गः वैदिकः वेदैश्रोक्तः काम्यः
कार्यः ॥ २ ॥

संकल्पमूलःकामोवैयज्ञःसंकल्पसंभवाः ॥ व्रतानिनियमधर्माश्च सर्वेसंकल्पजाःस्मृताः ॥ ३ ॥

(१) मेघानिधिः । ततश्च यदुक्तंयागस्य कामेन विना नस्वरूपनिष्पत्तिरिति तदनेन विस्पष्टं कृत्वा कथयति ।

संकल्पोयागादीनामूलं कामस्यच । यागार्थीश्चिकीर्षन्वश्यंसंकल्पकरोति । संकल्पे च क्रियमाणे तत्कारणेन कामेन सं-
निधातव्यमनिष्टेनापि यथा पाकार्थिनोज्वलनं कुर्वतस्तत्समानकारणोद्धमोऽप्यनिष्टो जायते । तत्र नशङ्क्यं यज्ञादयः क-
रिष्यन्ते कामश्च न भविष्यतीति । अथकोयंसंकल्पोनाम यः सर्वक्रियामूलम् । उच्यते । यच्चैतःसंदर्शनं नाम यदनन्तरं-
प्रार्थनाध्यवसायौ क्रमेण भवतः । एते हि मानसाव्यापाराः सर्वक्रियाप्रवृत्तिषु मूलतां प्रतिपद्यन्ते । नहि भौतिकाव्यापारा-
स्तमन्तरेण संभवन्ति । तथाहि प्रथमपदार्थत्वरूपनिरूपणम् । अर्थपदार्थद्वयमर्थक्रियासाधयतीति यज्ज्ञानसद्वह संकल्पा-
ऽभिप्रेतः । अनन्तरं प्रार्थना भवति इच्छासैव कामः । कथमहमिदमनेन साधयामीतीच्छायां सत्यामध्यवस्यति करोमीति
निश्चिनोति सोऽध्यवसायः । ततः साधनोपादाने बाह्यव्यापारविषये प्रवर्तते । तथाहि बुभुक्षित आदौ भुजिक्रियां पश्यति
ततश्च भुञ्जीयेति ततोऽध्यवस्यति व्यापारान्तरे भोविनिवृत्य भोजनं करोमीति ततः कर्मकरणस्थानाधिकारिणा-
ह सजीकुरुत रसवर्तासिचारयतेति । नन्वेवं सति न यज्ञादयः संकल्पमात्राद्भवन्ति अपितु संकल्पप्रार्थनाध्यवसाये-
भ्यः तत्र किमुच्यते यज्ञाः संकल्पसंभवा इति । संकल्पसाध्यकारणत्वाददोषः । अतएवोत्तरत्र नाकामस्य क्रिया काचि-
द्दृश्यत इति वक्ष्यति । व्रतानि मानसोऽध्यवसायो व्रतमिदं मया यावज्जीवं कर्तव्यमिति यदि हितम् यथा स्नातकव्रतानि ।
यमधर्माः प्रतिषेधरूपाः । आर्हंसादयः कर्तव्येषु प्रवृत्तिर्निषिद्धेभ्यो निवृत्तिर्नान्तरेण संकल्पमस्ति ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तथाऽपरमन्याह संकल्पेति । संकल्प एतत्फलं मम संपद्यतामिति फलाभिलाषः तन्मूलः
कामः साक्षात्प्रयत्नहेतुः तत्साधनविषयेच्छा । न चैतावता वैदिककर्मणां कामहेतुकता सिध्यतीत्यत उक्तं यज्ञा इति । यज्ञाः
पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञजपयज्ञरूपाः । व्रतानि स्नातकव्रतादीनि । यमानिषिद्धाननुष्ठाननियमाः । सर्वे संकल्पजाः संक-
ल्पाच्च कामा इति । सर्वाणि रागजानि रागश्च तद्विरुद्धविषयद्वेषानुबन्धः । ततः कथं धर्मद्वेषिणां विदुषां रागद्वेषराहित्यं संभवती-
त्याक्षेपतात्पर्यम् ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रोपपत्तिमाह संकल्पमूल इति । अनेन कर्मणेदमिष्टं फलं साध्यत इत्येवं विषया बुद्धिः संकल्पः ।
तदनन्तरमिष्टसाधनतया वगते तस्मिन्निच्छा जायते तदर्थं प्रयत्नं कुरुते चेत्येवं यज्ञाः संकल्पप्रभवाः । व्रतानि यमरूपाश्च
धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः । सर्वइत्यनेन पदेनान्येऽपि शास्त्रार्थाः संकल्पादेव जायन्त इच्छामन्तरेण तान्यपि न संभव-
न्तीत्यर्थः । गोविन्दराजस्तु व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि यमधर्माः प्रतिषेधार्थका इत्याह ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । सच कामः संकल्पमूल इत्याह संकल्पमूल इति काम जानामि ते मूलं संकल्पात् किल जायसे
इत्याद्युक्तेः । संकल्पो नामानेन कर्मणेदं फलं साध्यमिति निश्चयः । तदनन्तरमिष्टसाधनतया वगते तस्मिन्कर्मणि कामः
तदनन्तरं प्रयत्न इत्येवं यज्ञाः संकल्पसंभवा इति मनसा संकल्पयति वाचा विलपति कर्मणा चोपपादयतीति श्रुतेः ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव प्रपञ्चयति संकल्पमूलमिति । संकल्पः कर्मानुष्ठानाध्यवसायः तस्य मूलं कारणं कामः । यज्ञा-
इति गृहस्थधर्मो लक्ष्यते । व्रतानिति ब्रह्मचारिधर्मः । यमधर्मा इति वानप्रस्थसंन्यासिधर्माः ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामः इच्छासंकल्पमूलः कामः । संकल्पः कर्म मानसमित्यमरः ॥ ३ ॥

अकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् ॥ यद्यद्वि कुरुते किञ्चित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण शास्त्रीये प्रवृत्तिनिवृत्ती संकल्पाधीने व्याख्याते । अनेन लौकिकेषु कर्मसु तदधीन
तोच्यत इति विशेषः । नेह लोके कर्हिचित्कदाचिदपि जाग्रदवस्थायां किञ्चिदनुष्ठेयत्वेनानिच्छतः संभवति । यत्किञ्चिद्लौकि-
कं वैदिकं वा कुरुते कर्मविहितं प्रतिषिद्धं च तत्सर्वकामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंचाद्यापि या काचित्क्रिया काममूलैवेत्याह अकाम्यस्येति । कारणप्रोषितंव्यतिरेकमुक्तान्वयमाह यद्यद्दीति ॥ ४ ॥

(३) कुड्मूकः । अत्रैव लौकिकंनियमं दर्शयति अकाम्यस्येति । लोके या काचिद्भोजनगमनादिक्रिया साप्यनिच्छतो न कदाचिद्दृश्यते । ततश्च सर्वकर्म लौकिकं वैदिकं च यद्यत्पुरुषः कुरुते तत्तदिच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रवृत्तेः काममूलतामन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह अकाम्यस्येति । नात्र प्रमाणयुक्त्यपेक्षेति भावः ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । आश्रमाणां तत्तत्प्रधानत्वाद्यतिरेकान्वयाभ्यामेतदेव निगमयति अकाम्यस्येति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्हिचित्कदाचित् अकाम्यस्य निष्कामस्य क्रिया न दृश्यते ॥ ४ ॥

तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ॥ यथा संकल्पितांश्चेह सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ५ ॥

[असद्वृत्तस्तु कामेषु कामोपहतचेतनः ॥ नरकंसमवाप्नोति तत्फलं न समश्नुते ॥ १ ॥

तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रोक्तं यथाविध्युपपादितम् ॥ काम्यं कर्मैह भवति श्रेयसे न विपर्ययः* ॥ २ ॥]

(१) मेधातिथिः । हेतुत्वाच्चेष्टितं कामस्यैवेत्युक्तं तदिदमति संकटं कामात्मता न प्रशस्ता न चानया विना किंचिदनुष्ठानमस्ति अत्र प्रतिविधत्ते । तेषु कामेषु सम्यग्वर्तितव्यम् । कापुनः सम्यग्वृत्तिः यद्यथा श्रुतं तत्तथैवानुष्ठेयं नित्येषु फलानां भिसंधेयम् । अश्रुतत्वात्काम्येषु त्वनिषेधः । तथा तेषां श्रुतत्वात्फलसाधनतयैव तानि विधितो गम्यन्ते । फलानिच्छोस्तदनुष्ठानमश्रुतकारणं स्यात् । नित्येषु फलाभिसंधिर्व्यामोह एव । न ह्यभिसंधिमात्रात्प्रमाणतोऽनवगते फलसाधनत्वे फलमुत्पद्यते । एवं कुर्वन् गच्छति प्रामोत्यमरलोकताम् अमराः देवास्तेषां लोकः स्वर्गः तन्निवासादमरेषु लोकशब्दः स्थानस्थानिनोरभेदात् । मन्त्राः क्रोशन्तीति वत् । तेनायं समासः अमराश्च ते लोकाश्च अमरलोकास्तद्भावः अमरलोकता देवजनत्वं प्राप्नोति देवत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । वृत्तानुरोधादेवमुक्तम् । अथवाऽमरांल्लोकयति पश्यत्यमरलोकः । कर्मण्यणुतदन्ताद्भावप्रत्ययः । देवदर्शासंपद्यते । अनेनापि प्रकारेण स्वर्गप्राप्तिरेवोक्ता भवति । अथवाऽमर इव लोक्यते लोके । अर्थवादश्चायं नात्र स्वर्गः फलत्वेन विधीयते नित्यानां फलाभावात्काम्यानां च नानाफलश्रवणात् । तेन स्वर्गप्राप्त्या शास्त्रानुष्ठानसंपत्तिरेवोच्यते लक्षणया यदर्थकर्मण्यनुष्ठानंतत्संपद्यत इत्यर्थः । तत्र नित्यानां प्रत्यवायानुत्पत्तिर्विध्यर्थसंपत्तिर्वाप्रयोजनम् । काम्येषु तु यथा संकल्पितान्यथा श्रुतं संकल्पितान्प्रयोगकाले यस्य कर्मणो यत्फलं श्रुतं तत्संकल्पादभिसंधाय मनसा कामयित्वेदमहमतः फलं प्राप्नुयामिति । ततः सर्वान्कामान्काम्यान् अर्थान्समश्नुते प्राप्नोति । अतः परित्यक्ता संकटापत्तिः यतो न सर्वविषयः कामो निषिध्यते किं तर्हि नित्येषु फलाभिलाषलक्षणः । साधनसंपत्तिस्तु काम्यैव । ब्रह्मवादिनस्तु सौर्यादीनां निषेधार्थं कामात्मतेति मन्यन्ते । फलार्थतया क्रियमाणा बन्धात्मका भवन्ति । निष्कामस्तु ब्रह्मार्पणन्यायेन कुर्वन्मुच्यते । तदुक्तं भगवता कृष्णद्वैपायनेन माकर्मफलहेतुभूः । तथा साधनानामकृत्स्नत्वाच्चौर्ख्यात्कर्मकृतस्तथा । फलस्य चाभिसंधानादपवित्रो विधिः स्मृत इति । बह्वश्चात्र व्याख्याविकल्पाअसारत्वात् न प्रदर्शिताः ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र समाधिः तेष्विति । तेषु यज्ञादिषु सम्यक्कामपरतां विहाय केषुचिदीश्वरार्पणबुद्ध्या केषुचित्तत्कालीपनिपतितावश्यसंपाद्यफलार्थतया वर्तमानोऽमरलोकतां त्रियते यत्र सोमस्तादृशो लोको यत्र तद्भावं मोक्षं गच्छति भगवत्यार्पितैः फलार्थतु कृतैर्यथा संकल्पितान् कामान् काम्यानि फलान्यश्नुते ॥ ५ ॥

(३) कल्लूकः । सम्प्रति पूर्वोक्तं फलाभिलाषनिषेधं नियमयति तेषु सम्यग्वर्तमान इति । नात्रेच्छानिषिध्यते किंतु शास्त्रोक्तकर्मसु सम्यग्वृत्तिर्विधीयते । बन्धहेतुफलाभिलाषविना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानं तेषु सम्यग्वृत्तिः सम्यग्वर्तमानोऽमरलोकतामरधर्मकं ब्रह्म भावं गच्छति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा भूतश्च सर्वेश्वरत्वादिहापि लोके सर्वानभिलाषितान् प्राप्नोति । तथा च छान्दोग्ये सयदा पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्थपितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादि ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किमित्याह तेष्विति । तेषु कर्मसु सम्यगिति अथं कामाद्युपाधि विना प्रवर्तते योनुष्ठाता सोऽमरलोकतां स्वर्गसाक्षात् मुक्तिं वा सत्त्वशुद्धिद्वारेति भावः । इह च मर्त्यलोके कामान्पशुपुत्रादीन् अश्रुते प्राप्नोति । इह संकल्पितान्वा परलोके प्राप्नोति यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति श्रुतेः । क्रतुरत्र संकल्पः ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । फलनैरपेक्ष्येण कर्मानुष्ठायिनः फलातिशयमाह तेष्विति । तेषु वेदाऽधिगमादिषु सम्यग्वर्तमानः समीचीनवर्तमानः । समीचीनवृत्तिर्वचकर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठानम् । अमरलोकतां शाश्वतलोकान्मुक्तिमित्यर्थः । इहास्मिंल्लोके यथासंकल्पितान्त्वसंकल्पानुरूपान्कामान्भोगान् । केचित्तु वक्ष्यमाणयोर्धर्मप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रतिपक्षनिराकरणपरत्वेन श्लोकचतुष्टयमिदानीं व्याचक्षते । कामात्मतेतिकामात्मता निषिद्धेष्वपि प्रवर्तकः कामप्रकर्षः न चैवेहास्यकामतेतिकामस्यात्यन्तोच्छेदः प्रतिषिध्यते कार्यवशेन कामस्यावर्जनीयत्वात् अविहितत्वेन सर्वत्र कामोदुस्त्यज इत्यर्थः । काम्योहीत्यर्थेन कारणतोऽपि कामस्यावर्जनीयत्वं प्रतिपाद्यते । संकल्पमूलमिति । सम्यगधिगतं ज्ञानं संकल्पः तत्संभवो यज्ञाद्यनुष्ठानलक्षणः कामोऽपि संकल्पमूलत्वेनावर्जनीयः सिद्ध इत्यर्थः । अकामस्येत्यत्र नास्ति व्याख्या विकल्पः । तेष्विति । सम्यग्वर्तमानः समीचीनकामः समीचीनसंकल्पश्च । अमरलोकतां देवत्वमिति ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषु कर्मसु वर्तमानः अमरलोकतां स्वर्गलोकप्राप्तिं गच्छति काम्यस्य चेष्टितकर्मणश्चेष्टितमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ॥ आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । कोस्याभिसंबन्धः । यावता धर्मोऽत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातः सच विधिप्रतिषेधलक्षणः । तत्र न वेदस्य धर्ममूलता विधेया । वेदो धर्ममूलत्वेन ज्ञातव्यो धर्मप्रामाण्य आश्रयणीयः अन्तरेणैवोपदेशात्सिद्धेः । नहि मन्वाद्युपदेशसमधिगम्य वेदस्य धर्ममूलत्वमपि त्वबाधितविषयप्रतीतिजनकत्वेनापौरुषेयतया च पुरुषसंसर्गदोषैरपि मिथ्याभिधानाशङ्काभावात् त्वतश्च शब्दस्यादुष्टत्वात्प्रत्यक्षवत्त्वतः प्रामाण्यसिद्धिः । अथोच्यते न्यायतः सिद्धवेदस्य प्रामाण्यमनूद्य मन्वादिस्मृतीनां तन्मूलता वचनेन ज्ञाप्यत इति तदपि न । तत्रापि पूर्वज्ञानसापेक्षत्वात्स्मरणस्य भ्रान्तिविप्रलम्भादीनां महाजनपरिग्रहादिना निरस्तत्वादतीन्द्रियार्थदर्शनमशक्यभावाच्च पुरुषस्य च स्वानुभवसिद्धेर्वैदार्थस्मरणस्य वेदमूलतैवावशिष्यते । नहि वेदविदां कार्यार्थविषये स्मरणं संभवति । वेदस्य च मूलत्वेन मूलान्तरकल्पनायाऽनवसरः । नाप्येतदुच्यते वक्तुं स्मृतिशीले च तद्विदामित्येतदप्यनूद्यते बाह्यस्मृतीनामप्रामाण्याय यतस्तासां न्यायतएव सिद्धमप्रामाण्यम् । नहि शाक्यभोजकक्षणकादीनां वेदसंयोगसंभवायेन तन्मूलतया स्वविषये प्रमाणस्युः स्वयमनभ्युपगमात्तैश्च वेदस्याप्रामाण्याभिधानात्प्रत्यक्षवेदविरुद्धार्थोपदेशाच्च । तत्रासंभवस्तासु स्मृतिषु वेदाध्ययननिषेधात् । सति हि वेदाध्येतृत्वे बुद्धादीनां तन्मूलता स्यान्वेति जायते विचारणा । यत्र तु तत्संबन्धो दूरापेतस्तत्र का तन्मूलता शङ्का । स्वयंच मूलान्तरं स्मृतिपरंपराया तन्मभ्युपगच्छन्ति । पश्याम्यहं भिक्षुकानां दिव्येन चक्षुषा सुगतिं दुर्गतिं च । एवं सर्वे एव बाह्याभोजकपाश्चरान्निकनिर्यन्थानार्थ-

वादपाशुपतप्रभृतयः स्वसिद्धान्तानां प्रणेतृन्पुरुषातिशयान् देवताविशेषांश्च प्रत्यक्षतदर्थदर्शनोऽभ्युपयन्ति । न वेदमूलमपि धर्ममभिमन्यन्ते । प्रत्यक्षेण च वेदेन विरुद्धास्तत्रार्था उपदिश्यन्ते । तथाहि हिंसाचेद्धर्म उच्यते संसारा मोचकादिभिः साचात्र प्रत्यक्षतः प्रतिषिद्धा । तथान्यत्र तीर्थस्नानमधर्मोऽभ्युपेयते इह त्वहरहः स्नायात्तीर्थानि सेवेतेति च विधिः । तथा-
 ग्रिष्टोमीयवधः क्वचित्पापहेतुरिष्यते स च ज्योतिष्टोमविधिना विरुद्धः । तथान्ये सर्वानेव यागहोमानात्मा र्थान्संमन्यन्ते देवताभेदविधिभिर्नानादैवत्यास्तेवगमिता अतो विरोधः । येष्याहुर्ग्रहणाग्रहणवदुदितानुदितहोमकालवत्प्रत्यक्षश्रुतिविरोध दर्शनात् स्यात्संभवः शाखान्तरस्योच्छिन्नस्यानुच्छिन्नस्य वा तद्विरुद्धार्थविधिपरस्य । अनन्ता हि वेदशाखास्ताः कथमे-
 कस्य प्रत्यक्षा उत्सादश्च संभवतीति । तत्र स्यात्तादृशी वेदशाखा यस्यामयं नरास्थिपात्रभोजननग्रचर्मादिरुपदिष्टो भवेत् । उच्यते न वयं ब्रूमः वेदविरुद्धार्थोपदेशात्संभव इति । किंतु समकक्षत्वात्तयोर्विकल्पितप्रयोगयोरव्याघातः । इहतु क-
 ल्प्योवेदेन च प्रत्यक्षविरोधिकल्पनायाश्च वसरः । न च संभवमात्रेण तावता निश्चयः । निश्चितस्तु तद्विरुद्धप्रत्यक्षविधिनि-
 श्चितेन । नवानिश्चितं बाध्यते । शाखोत्सादपक्षंचात्रैव श्लोके परस्तात्प्रपञ्चयिष्यामः । सर्वत्र च प्रत्यक्षश्रुतिभिर्मन्वादि स्मृतीनां व्यतिषङ्गः क्वचिन्मन्त्रेण क्वचिद्देवतया क्वचिद्गव्यविधिभिः । न च बाह्यास्तु तत्संभवतीति तासामप्रामाण्यम् । एवमा-
 चारस्यापि वेदविद्भिरदृष्टार्थतया चर्यमाणस्य स्मृतिवदेव प्रामाण्यं मूलसंभवात् । असाध्वाचारस्यापि दृष्टकारणादिसंभवादवि-
 दुषांच भ्रान्त्यादिसंभवादप्रामाण्यम् । एवमात्मनस्तुष्टेरपि । यदि च वेदस्मृत्याचाराणामन्वाद्युपदेशसमधिगम्यं प्रामाण्यं मन्वादीनां कथं तत्राप्युपदेशान्तरात् स्मार्तैश्च मनुरब्रवीदित्यादेस्तत्र कथं तस्मादिदं प्रमाणमिदं प्रमाणमिति युक्तित एतदवसेयम् ।
 नोपदेशतस्तथाचायमनर्थकः श्लोकः । एतत्समानरूपा उत्तरेपि । अत्रोच्यते । इह ये धर्मसूत्रकारा अव्युत्पन्नपुरुषव्युत्पा-
 दनार्थपदार्थसंपादनपरतया ग्रन्थसंदर्भानारभन्ते तत्र यथैवाष्टकादीनां विदात्त्वयं कर्तव्यतामवगम्य परावबोधनार्थमुपनिब-
 न्धः । एवं प्रमाणान्तरसिद्धस्य वेदप्रामाण्यदेः सन्तिकेचित्प्रतिपत्तारोये न्यायतस्तत्त्वविवेचनासमर्था ऊहापोहादिरुपबुद्धय-
 भावात् । तान्प्रति न्यायसिद्धोप्यर्थः सुहृदुपदेशवदुपदिश्यते तत्र यन्न्यायतः सिद्धं वेदस्य धर्ममूलत्वं तदेवानेनानुद्यते । वेदो-
 धर्ममूलधर्मस्य मूलत्वेन वेदो विचार्य युक्त्या सिद्धो नात्राप्रामाण्यशङ्का कर्तव्या । भवन्ति च लोके प्रमाणान्तरसिद्धानामर्था-
 नामुपदेशारः । न त्वया जीर्णो भोक्तव्यमजीर्णप्रभवा हि रोगाः । न चैतद्वक्तव्यम् ये न्यायतो वेदस्य धर्ममूलत्वं न शक्नुवन्ति प्र-
 तिपत्तुं ते वचनादपि न प्रत्येप्यन्ति । यतो दृश्यते । यआमत्वेन प्रसिद्धास्तदीयं वचनमविचार्यैव के चन प्रमाणयन्ति ।
 तदेवं सर्वमिदं प्रकरणं न्यायमूलं न वेदमूलम् । अन्यत्रापि व्यवहारस्मृत्यादौ यत्र न्यायमूलता तत्र यथा वसरं दर्शयिष्यामः ।
 अष्टकादीनां यथा वेदमूलता तथात्रैव निर्दिश्यते । वेदशब्देन गर्गजुःसामानि ब्राह्मणसंहितान्युच्यन्ते । तानि चाध्येतृणां-
 वाक्यान्तरेभ्यः प्रसिद्धभेदान्युपदेशपरंपरासंस्कृता अध्येतारः श्रुत्वेव वेदोयमिति प्रतिपद्यन्ते यथा ब्राह्मणोयमिति । तत्र-
 वाक्यसमूहेऽप्यग्निमीळेऽग्निर्वेदेवानामवम इत्यादौ संसमिद्युवसेऽथ महाव्रतमित्यन्ते वेदशब्दः प्रयुज्यते तदवयवभूतेषु केव-
 लेषु वाक्येष्वपि । न च ग्रामादि शब्दवद्गौणमुख्यता विद्यते । तत्र समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इत्येष्वन्यायः ।
 ग्रामशब्दो हि प्रसिद्धभूयिष्ठप्रयोगः समुदाय एव ग्रामो दग्ध इत्यादि पदसंबन्धात्तदवयववर्तते । कतिपयशालादाहेपि लौकि-
 काग्रामो दग्ध इति प्रयुज्यते । अथवा तत्रापि समुदायवचन एव । दाहस्त्वेकदेशवर्ती समुदायसंबन्धितया व्यपदिश्यते । अव-
 यवद्वारक एव समुदायस्य क्रियासंबन्धः । एष एव समुदायस्य क्रियासंबन्धो यो वयवानाम् । न ह्यवयवान्परिहाप्य समुदायो द्रष्टुं-
 स्पृष्टुं वाऽशक्यते । व्युत्पाद्यते च वेदशब्दः विदन्त्यनन्यप्रमाणवेद्यधर्मलक्षणमर्थमस्मादिति वेदः । तच्च वेदनमेकैकस्माद्वा-
 क्याद्भवति न यावानृग्वेदादिशब्दवाच्योऽध्यायानुवाकसमूहः । एवं चोदाहरणे जिह्वाच्छेदइत्येकवाक्यविषयोऽप्ययं दण्डः ।

कृत्स्नोधिगन्तव्यइतिकृत्स्नग्रहणंसकलवेदवाक्याध्ययनप्राप्त्यर्थमन्यथाकतिचिद्वाक्यान्यधीत्य कृतीस्यान्पुनःकृत्स्नं वेदमिति । अत्रैतन्निरूपयिष्यामः । सच वेदो बहुधाभिन्नः सहस्रवर्त्मा सामवेदः सात्यमुग्रिप्राणायनीयादि भेदेन । एकशतमध्वर्यूणांकाठकवाजनसनेयकादि भेदेन । एकविंशतिबाहुच्या आश्वलायनैतरेयादि भेदेन । नवधाआथर्वणंभौदकपैप्पलादकादि भेदेन । ननु नैव केचिदाथर्वणवेदमन्यन्ते यतस्त्रयीविद्या ऋचः सामानियजूंषीति वेदैरशून्यस्त्रिभिरितिसूर्यः तथा त्रैवेदिकं व्रतंचरेदित्यादौ न क्वचिदाथर्वणानामप्यस्ति प्रतिषेधश्चश्रूयते तस्मादाथर्वणेन न शंसेदिति अतस्त्रयीबाह्यानाथर्वणिकान्पाषण्डिनः प्रतिजानते तदयुक्तम् । अविगानेन शिष्टानांवेदव्यवहाराच्छ्रुतीरथर्वाङ्गिरसीरित्यत्रापि व्यवहारःश्रुतिर्वेदइत्येकोऽर्थः । नच वेदशब्दवाच्यताग्निहोत्रादिवाक्यानामपि धर्मप्रामाण्ये कारणं । इतिहासायुर्वेदयोरपि वेदव्यवहारदर्शनादितिहासपुराणपञ्चमवेदानांवेदमिति । कितर्ह्यपौरुषेयत्वेसत्यनुष्ठेयार्थावबोधकत्वाद्विपर्ययाभावाच्च । तच्चाथर्ववेदेऽपि सर्वमस्ति ज्योतिष्टोमादि कर्मणांयजुर्वेदादिष्विव तत्राप्युपदेशात् । अभिचारमूलकर्मदिकर्माणांबाहुल्येन तत्रोपदेशादवेदत्वमिति विभ्रमः । केषांचिदभिचाराहिपरप्राणवियोगफलत्वात्प्रतिषिद्धाः । आथर्वणिकैश्च तएव प्राधान्येनानुष्ठीयन्तेराजपुरोहितैरतस्तेनिन्द्यन्ते । यत्तुवेदरशून्यइत्यादावथर्ववेदस्यानिर्देशइति अर्थवादाएते किंतत्र निर्देशेनानिर्देशेनवा । मन्त्रभेदाभिप्रायंचैतद्वचनं त्रयोवेदास्त्रयी विद्येत्यादि । नहि चतुर्थमन्त्रजातमस्ति ऋग्यजुःसामव्यतिरेकेण प्रैषनिविन्निगदेन्द्रगाथादीनामत्रेवान्तर्भावात् । अथर्ववेदेचर्चएवमन्त्रत्वेन समाम्नाताः । अतःऋग्वेदएवायमन्त्राभिप्रायेण । यस्तु प्रतिषेधः सविपरीतसाधनः प्रामौ सत्यां प्रतिषेधोपपत्तेः । अयंवास्यार्थः । अथर्ववेदाधीतैर्मन्त्रैर्वेदिककर्म न मिश्रयेत् । वाचः स्तोमेसर्वाऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि विनियुक्तानि तत्राथर्ववेदाधीतानांप्रतिषेधः । सवेदोविशिष्टः शब्दराशिःरपौरुषेयोमन्त्रब्राह्मणाख्यो नेकशाखाभेदभिन्नो धर्मस्य मूलप्रामाण्यपरिज्ञाने हेतुः कारणमूलम् । तच्च वेदस्मृत्योर्धर्मप्रतिज्ञापकतयैव न निवर्तकतया नचस्थितिहेतुतया वृक्षस्येव । धर्मशब्दश्च प्राग्व्याख्यातः । यत्पुरुषस्य कर्तव्यंप्रत्यक्षाद्यवगम्य विलक्षणेन त्वभावेन श्रेयःसाधनंकृषिसेवादि भवति । पुरुषस्यकर्तव्यतस्यच तत्साधनत्वत्वभावोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते । यादृशेन व्यापारेण कृष्यादेर्ब्रीह्यादिसिद्धिः साऽपि प्रत्यक्षाद्यवगम्यैव । यागादेस्तु साधनत्वत्वेन च रूपेणापूर्वोत्पत्तिव्यवधानादिना तन्न प्रत्यक्षाद्यवगम्यम् । श्रेयश्चाभिलषितस्वर्गग्रामादिफलप्राप्तिः सामान्यतः सुखशब्दवाच्या । व्याधिनिर्धनत्वासौख्यनरकादिफलप्राप्तिः सामान्यतोदुःखशब्दवाच्या तत्परिहारश्च । अन्ये तु परमानन्दादि रूपंश्रेयः । अयंधर्मोब्राह्मणवाक्येभ्योऽवगम्यतेलिङ्गादियुक्तेभ्यः क्वचिच्चमन्त्रेभ्योपि वसन्तायकपिञ्जलानालाभतइत्येवमादिभ्यः । तत्रकामपदयुक्तानि वाक्यानि फलार्थमनुष्ठानमवगमयन्ति । सौर्यचरुनिर्वपेद्ब्रह्मबर्चसकामोवैश्वदेवीसांघ्रिहोर्णानिर्वपेद्भामकामइति । तानि फलमनिच्छता नक्रियन्ते । अन्यानि यावज्जीवादि पदैर्नित्यतथासमर्पितानि तानि न फलहेतोरनुष्ठीयन्ते फलस्यास्याश्रुतत्वात् । नचविश्वजिता यजेतेत्यादिवदश्रुतफलत्वेऽपि फलकल्पनायतोयावज्जीवादिपदैर्विनैव फलेन कर्तव्यतयावगम्यन्ते । तत्राकरणे शास्त्रार्थातिव्रमदोषस्तत्र तत्परिहारार्थतानि क्रियन्ते । प्रतिषेधानामपि ब्राह्मणोनहन्तव्यः सुरानपेयेत्येषैववार्त्तानहि फलार्थप्रतिषिद्धवर्जनमपितु प्रत्यवायपरिहारार्थम् । अखिलःकृत्स्नः । नकिंचित्पदवर्णोमात्रावा यन्न धर्माय । अत्रचोदयन्ति । ननुच विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकोवेदो धर्मश्च स्वभावइत्युक्तम् । तत्रयुक्तंयद्विधिवाक्यानिधर्मप्रमाणंयुः । तेभ्योहियागादिविषया कर्तव्यता प्रतीयतेअग्निहोत्रंजुहोति दध्राजुहोति यदग्नये च प्रजापतये च सायंजुहोति स्वर्गकामोजुहोतीति । अत्रह्यग्निहोत्राख्यं कर्म कर्तव्यतया प्रतीयते । दध्रेति तत्रैव द्रव्यम् । यदग्नये चेति देवता स्वर्गकामइत्यधिकारः । यत्त्वग्निर्वै सर्वादेवताअग्निरेव दैव्योहोता सदेवानाव्हयति च जुहोति चेत्यादयः । तथा प्रजापतिर्वपामात्मनउदखिददित्यादयो । नतैः किंचित्कर्तव्यमुपदिश्यते केवलंपुरावृत्तम-

न्यद्वा सांप्रतिकं भूतमनुवदन्ति । प्रजापतिना पुरा आत्मनोवपोत्खाता उत्विदतु मावा उत्विदतु किमस्माकमेतेन । तथाग्रे-
रपि सर्वदेवतात्मत्वमाग्रेयकर्मण्युपयुज्यते । अग्रिशब्देनोद्देशार्थनिवृत्तेरन्यदेवत्वेऽन्यत्वादग्रेरुद्देश एव नास्ति । आवाहन-
स्यापि वचनान्तरेणाग्रिमग्रआवहेत्यादिना विहितत्वात्सदेवानाह्वयति च जुहोति चेत्यादिरनर्थकः । मन्त्रा अपि न मृत्यु-
रासीदमृतं न तर्हि सुदेवोऽस्य प्रपतेदनावृद्धित्यादयो भाववृत्तपरिदेवनादिरूपार्थाभिधायिनः कंधर्मप्रमिमते । तस्मिन्काले न मृत्यु-
र्जातो नाप्यमृतं जीवितं प्राक्सृष्टेर्भूतानामनुत्पन्नत्वान्न कस्यचिज्जीवितमासीन्नापि मृत्युः प्रलये सर्वेषाममृतत्वाद्भवतु वा मृत्यु-
र्भावा न किंचिदेतेन कर्तव्यमुपदिष्टं भवति । एवं सुदेवोऽसौ महापुण्यो देवतुल्यो मनुष्यो योद्य प्रपतेच्छ्रद्धा आत्मानं क्षिपेदनावृदा-
वृत्तिः प्रत्युज्जीवनं यस्मात्प्रपातान्न भवति । उर्बश्याविप्रलब्धः पुरुरवाः परिदेवयांचक्रे तथा नामधेयमुद्भिदा यजेत बलभिदा
यजेतेत्यादि न कस्यचिदर्थस्य क्रियायाद्रव्यस्य वा विधायकमाख्यातेन क्रियाया विधानाद्द्रव्यवचनत्वाच्च बलभिदादेः
सोमस्य चाव्यक्तचोदनत्वेन प्रकृतितः प्राप्तत्वान्न क्लेशेन द्रव्यवचनता कल्प्यते । तस्मान्नाम्नायेन धर्म उपदिश्यते । अतः
कथमुच्यते कृत्स्नो वेदो धर्ममूलमिति । उच्यते । अनयैवाशङ्कयाऽखिलग्रहणं कृतं यतः सर्वेषामेतेषां धर्मप्रतिपादनपरत्वम् ।
तथा ह्यर्थवादानैव विधायकभ्योवाक्येभ्यः पृथगर्थाः येन धर्मनप्रमिमीरन् । विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे विधिपरत्वावगमात्त-
त्परत्वे च सिद्धायामेकवाक्यतायां यथा तदर्थानुगुण्यं प्रतिपद्यन्ते तथा व्याख्येयाः । अतः प्रजापतेर्वपोत्खादनवचनं
स्वार्थनिर्णयकं तर्हि विधिशेषम् । न च विधेयद्रव्यगुणाद्यर्थवादेभ्यः प्रतीयत इति प्रकारान्तरेण विधेयार्थस्तावकत्वेन तच्छे-
षतां प्रतिपद्यन्ते । तदपि तत्र प्रतीयत एव । इत्थं नाम पशुयागः कर्तव्यो यदसत्सु पशुषु गत्यन्तराभावात्प्रजापतिनात्मैव-
पशुत्वेन कल्पितोवपा चोत्विन्ना यतस्तत्सहितान्येव विधायकानि यत्रार्थवादाः सन्ति । यद्यपि तैर्विनापि भवति वि-
ध्यर्थविगतिर्विध्युद्देशादेव वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इति तथापि न तेषामानर्थक्यम् । तेषु हि सत्सु न केवलादवगतिः ।
न च केन चित्कृतो वेदो येनोच्यते यथान्यत्र न सन्ति तथात्रापि मा भूवन् । सत्त्वर्थवादेऽप्यस्माभिर्गतिर्विक्तव्या सा चोक्ता ।
न चायमलौकिकोऽर्थोलोकेपि हि स्तुतिपदानि दृश्यन्ते विधिशेषभूतान्येव । यथा मृति दाने प्रवृत्तस्य त्वामिनः कश्चिद्भू-
तकः प्रीत्या चष्टे साधुर्देवदत्तो नित्यसंनिहितः परिचर्याभूमिञ्जस्तत्परश्चेति । अतो विधेयार्थस्तुतिद्वारेणार्थवादाविधायका एव ।
तथा क्वचिदर्थवादादेव विधेयविशेषावगतिर्यथाक्ताः शर्करा उपदधाति । अत्र ह्यञ्जनसाधनं सार्पिस्तैलादि यत्किंचिद्वि-
धिनापेक्षितम् । तेजोवैधृतमित्यर्थवादे घृतस्तुत्या घृतमभ्यवसीयते । एवं प्रतितिष्ठन्तिय एतारात्रोरुपयन्तीति रात्रिष्वर्थ-
वादादधिकारावगमस्तस्मादर्थवादा अपि धर्ममूलम् । मन्त्रास्तु केचिद्विधायका एव यथा वसन्ताय कपिञ्जलानिति ।
आधारे देवताविधिमात्रवर्णिक एव । न हि तत्र देवता कर्मात्पत्तिवाक्ये श्रुता नापि वाक्यान्तरेण विहिता । मन्त्रस्तु
विहितो नियुक्तः इतद्द्रव्य इत्यादिः । अतोऽस्मान्मन्त्रवर्णादेवताप्रतिपत्तिः । सहस्रशश्च मात्त्रवर्णिकदेवताविधयः सन्ति ।
येष्वन्ये क्रियमाणानुवादिनस्तेपि स्मृतिलक्षणधर्ममेव बुद्धकुर्वन्तीति । भवति धर्ममूलमनुष्ठेयार्थप्रकाशनेन । नाम त्वाख्या-
तार्थादभिन्नार्थमाख्यातार्थवत्सुप्रसिद्धधर्ममूलभावम् । गुणविधयश्च प्रायशो नामाश्रया एव । शरदिवाजपेयेन यजेत त्वारा-
ज्यकामोवाजपेयेनेति । तस्मात्सिद्धकृत्स्नस्य वेदस्य धर्ममूलत्वम् । अन्ये तु श्येनादिवाक्यानां धर्मात्पत्तिमत्त्वाभावंमा-
शङ्कमानानिषेधानां च न लशुनं भक्षयेदित्यादीनामखिलग्रहणं मन्यन्ते । अभिचाराहि श्येनादयो मारणात्मानोर्हिसारूपाः ।
क्रूरत्वाच्च हिंसाया अभिचाराणां च प्रतिषेधादधर्मत्वमतोन कृत्स्नो वेदो धर्ममूलम् । कर्तव्यश्च धर्म उक्तः । ब्रह्महत्यादिश्च
न कर्तव्यः । अतः कथं तद्वाक्यानि धर्ममूलस्युः । किंच येऽपि पशुयागा अग्नीषोमीयादयस्तेपि हिंसासाधकत्वाद्दूरापेतधर्म-
भावाः । हिंसाहि पापमिति सर्वप्रवादेऽप्युपगमः । उक्तं च यत्र प्राणिवधो धर्मः अथर्मस्तत्र कीदृशः । कथं पुनरियमाश-

ङ्काऽपनुद्यते अखिलग्रहणात् । न ह्यस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति । हेतुर्नोक्तइति चेदागमग्रन्थोर्यसिद्धमर्थमाह । हेत्वर्थिनोमीमांसातोविनीयन्ते । अस्माभिरुक्तं यथागममात्रेण प्रतिपत्तारस्ताम्येतदुच्यते । विवरणकारास्तु युक्तिलेशमत्र दर्शयन्ति यदुक्तं श्येनादयः प्रतिषिद्धत्वादधर्म इति तत्सत्यम् तथापि प्रतिषिद्धेष्वपि तेषु योऽत्यन्तप्रवृद्धद्वेषो न हि स्याद्भूतानीत्यतिक्रान्तनिषेधाधिकारस्तस्य ते शत्रुवधलक्षणांप्रीतिमनुष्ठीयमानानिर्बर्तयन्तीत्येतावतांशेन वेदस्य धर्ममूलत्वं श्येनादिवाक्येष्वपि न विहन्यते । निषेधेष्वपि योरागतः प्रवृत्तो हनने स निषेधे नियुज्यते । एतदेव निषेधस्यानुष्ठानं यन्निषिध्यमानस्याननुष्ठानम् । अग्नीषोमीयादौ तु नैव हिंसाप्रतिषेधोस्ति द्वेषलक्षणाया लौकिक्या हिंसाया निषेधेन निषिद्धत्वात् । शास्त्रीया तु विधिलक्षणा न निषेधेन विषयीक्रियते लौकिक्यां चरितार्थत्वान्निषेधस्य । न च सामान्यतो दृष्टेन हिंसात्वाद्लौकिकहिंसावैदिक्याः पापहेतुत्वमापादयितुं शक्यते यतो न हिंसात्वं पापहेतुत्वे कारणं अपितु प्रतिषेधेन विषयीकरणम् । न चात्र प्रतिषेधोऽस्तीत्युक्तम् । कैश्चित् मूलशब्दः कारणपर्यायो व्याख्यायते । धर्मस्य वेदो मूलप्रतिष्ठा कारणं साक्षात्प्रणाड्या च । स्वाध्यायमधीयीत ऋग्वेदधारयन्निषिद्धादि चोदनासु साक्षादग्निहोत्रादिकर्मस्वरूपज्ञापकतया प्रणाड्या । स्मृतिशीले च तद्विदामनुभूतार्थविषयविज्ञानं स्मृतिरुच्यते । तच्छब्देन वेदः प्रत्ययमृश्यते । तं विदन्ति तद्विदः । वेदार्थविदामिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति यत्स्मरणं तदपि प्रमाणम् । ननु च स्मृतिर्न प्रमाणमित्याहुः साहि पूर्वप्रमाणावगतप्रमेयानुवादिनी नाधिकमर्थपरिच्छिनत्तीति वदन्ति । सत्यम् । ये स्मरन्ति तेषामाद्यमेव तत्र शब्दादि प्रमाणं नास्तीति स्मृतिः । अस्माकं तु मन्वादिस्मृतिरेव प्रमाणम् । नहि वयं तामन्तरेणान्यतोऽष्टकादिकर्तव्यतामवगच्छामः । तच्च मन्वादीनामीदृशं स्मरणं तत्कृतेभ्यो वाक्येभ्यः स्मृतिपरंपरायातेभ्योऽवसीयते । तस्माच्च स्मरणादनुभूतोऽयमर्थः प्रमाणेन मन्वादिभिरिति निश्चिनुमोयत एते स्मरन्ति । न ह्यननुभूतस्य स्मरणोपपत्तिः । ननु कल्पयित्वा ग्रन्थमुपनिबद्धीयुरननुभूयैव केन चित्प्रमाणेन यथोत्पाद्यवस्तु कथानकं केचन कवयः कथयेयुः । अत्रोच्यते । भवेदेवं यद्यत्र कर्तव्यतोपदेशो न स्यात् । कर्तव्यतोपदेशो ह्यनुष्ठानार्थः । न च केन चित्त्वेच्छया कल्पिते बुद्धिपूर्वव्यवहारिणोऽनुष्ठानमर्हन्ति । भ्रान्त्याप्यनुष्ठानसिद्धिरिति चेत्स्यादप्येकस्य भ्रान्तिः सर्वस्य जगतो भ्रान्तिर्यावत्संसारभाविनी चेत्तल्लौकिकी कल्पना । न च संभवति मन्वादीनां वेदमूलत्वे भ्रान्त्यादेरवसरः । अतएव प्रत्यक्षतो मन्वादयो धर्मा न दृश्यन्ति नाभ्युपगम्यन्ते । इन्द्रियैरर्थानां सन्निकर्षं यज्ज्ञानं तत्प्रत्यक्षम् । न च धर्मस्येन्द्रियैः सन्निकर्षः संभवति तस्य कर्तव्यता स्वभावत्वात् । असिद्धं च कर्तव्यम् सिद्धवस्तुविषयश्च सन्निकर्षः । अनुमानादीनि तदात्वे यद्यप्यसन्तमर्थमवगमयन्ति पिपीलिकाण्डसंचारेण हि भविष्यन्तीं वृष्टिमनुमिमते तथापि न तेभ्यः कर्तव्यतावगतिः । तस्मात्कर्तव्यता स्मरणस्यानुरूपकारणकल्पनायां वेद एवोपदिश्यते । स च वेदोऽनुमीयमानो मन्वादिभिरुपलब्धः । इदानीमुत्सन्नासा शाखा यस्याममी स्मार्ता धर्मा आसन् । तथा किमेका शाखाऽथ बद्धव्यस्तासु च कश्चिदष्टकादिः कस्यांचिदित्येतदनुमानं प्रवर्तते । अथाद्यत्वे पश्यन्त एव ताः शाखाः किंतु विप्रकीर्णास्ते धर्माः कस्यांचिच्छाखायामष्टकादीनां कर्मणामुत्पत्तिः कस्यांचिद्व्यंकचिद्देवता क्वचिन्मन्त्रइत्येवं विप्रकीर्णानां मन्वादयोऽङ्गोपसंहारं सुखावबोधार्थं चक्रुः । अथ मन्त्रार्थवादलिङ्गमात्रप्रभवा एते धर्माः । अथायमनादिरनुष्ठेयर्थोऽविच्छिन्नपारंपर्यसंप्रदायायातो वेदवन्नित्युतास्मदादीनामिव मन्वादीनामपि परप्रत्ययानुष्ठानो नित्यानुमेयश्रुतिक इत्येवमादि बहुविकल्पविचारयन्ति विवरणकाराः । एतावांस्तु निर्णयो वैदिकमेतदनुष्ठानं स्मार्तानां वैदिकैर्विधिभिर्व्यतिषङ्गावगमादनुष्ठानतृणां च तद्विधानुष्ठानाद्यतिषङ्गश्च दर्शितः । कचिद्वैदिकमङ्गप्रधानं स्मार्तकचिदेतदेव विपरीतं कचिदुत्पत्तिः कचिदधिकारः कचिदर्थवादइत्येवं सर्वे एव स्मार्ता वैदिकैर्व्यतिषक्ताः । निपुणतश्चैतन्निर्णीतमस्माभिः स्मृतिविवेके । स्मार्तवैदिकयोर्नित्यं व्यतिषङ्गात्पस्सरम् । कर्तुतः कर्मतो

वापि वियुज्येते न जातुतौ ॥ प्रत्यक्षश्रुति निर्दिष्टयेनुतिष्ठन्ति केचन । तएव यदि कुर्वन्ति तथास्याद्देदमूलता ॥ ग्रामाण्यकारणं मुख्यं वेदविद्भिः परिग्रहः । तदुक्तं कर्तृसामान्यादनुमानं श्रुतीः प्रति ॥ विशेषनिर्धारणे तु न किञ्चित्प्रमाणं न च प्रयोजनम् उत्सादोऽपि संभाव्यते दृश्यन्ते हि प्रविरलाभ्येतृका अद्यत्वेपि शाखास्ताभ्यः संभाव्य भाव्युत्सादाभ्यो विधिमात्रमर्थवादविरहितमुद्धृत्योपनिबद्धं स्मृतिकारैरिति कैश्चिदभ्युपगम्यते । ब्राह्मणोक्ताविधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्त इत्यापस्तम्बः । अत्रतु यैवं महाप्रयोजनाशाखा यस्यां सर्वे स्मार्तागार्हाश्च सर्ववर्णाश्रमधर्माआम्नातास्तस्या उपेक्षणमसंभाव्यम् । सर्वाध्येतृणां चोत्साद इत्यादि बह्वदृष्टं प्रकल्प्यम् । विप्रकीर्णानां त्वर्थवादगहनानां क्रत्वर्थपुरुषार्थतया च दुर्विज्ञानानां प्रयोगेन न्ययनमभियुक्तानां न्यायतो निश्चितार्थानां घटते । अस्मिन्स्तु पक्षे विरोधद्वयस्यापि प्रत्यक्षश्रौतत्वादिकल्पेन स्मृतेर्बाधः । सच विशिष्टानां अभिप्रेतः । स्मृतिकाराश्च बाधमनुमेयश्रुतिमूलत्वं च प्रतिपन्नाः । एवमप्याह गौतमः ऐकाग्र्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति । यदि हि मन्वादीनां प्रत्यक्षास्ताः शाखा अभवन् केयं वाचोयुक्तिर्गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षविधानादिति । ननु सर्वे एवाश्रमाः प्रत्यक्षविधानाः स्वमतमेव चैतद्वैतमेवाचार्यापदेशेनोपदिष्टं तस्याश्रमविकल्पमित्याद्युपक्रम्यानेनोपसंहृतत्वात् । मन्त्रार्थवादप्रमाणभावोऽप्यविरुद्धः । यद्यप्यर्थवादाविध्युद्देशस्तुतिपरा न स्वार्थस्य विधायकास्तथापि केषांचिदन्यपरतैव नोपपद्यते यावत्स्वार्थविषयो विधिर्नावगमितः यथास्तेनोहिरण्यस्य मुरां पिबंश्चेत्यादेः पञ्चाग्निविधिशेषतैवमेतावतैव नोपपद्यते यावद्धिरण्यस्तेत्यादेः प्रतिषेधोनावगमितः । य एतां विद्यामधीते सहिरण्यस्तेत्याद्यप्याचरंस्तैश्च संवसन्नपतति अन्यथा तु पततीत्यवगतिरविरुद्धा । अथ विध्युद्देशो विधेः प्रतिपादको नार्थवाद इति केनैषा परिभाषा कृता । एतेपतन्ति चत्वार इत्यत्राप्याख्यातश्रवणमस्ति । लिङादयोनसन्तीति चेत्प्रतितिष्ठन्तीति रात्रिष्वपि नैवल्लिङ्गश्रुतिरस्ति । अथ तत्राधिकाराकाङ्क्षाया मेकवाक्यतायां सत्यां पञ्चमलकारादिकल्पनया विध्यवसायः एवमत्रापि भविष्यति । बहवश्च द्रव्यदेवताविधयोर्थवादावगम्याः सन्ति । तत्र यस्य विधेः शेषार्थवादास्तद्विधिनैव द्रव्यदेवतादिरपेक्षितत्वाद्दिशेषसमर्पणमात्रे व्यापारान्तर्गतविशेषावगतिरर्थवादाधीना न दोषाय । इह तु तदसंबद्धस्य विध्यन्तरस्येव्यमाणत्वाद्वाक्यभेदापत्तिरतुश्च न प्रकृतिशेषता । तदभावे च तन्मूलाप्रतिषेधावगतिर्न स्यादतश्चाक्ताः शर्करा उपदधाति तेजोवै घृतमित्यनेन वैषम्यमित्याहुः । तदसत् । सत्यप्यर्थान्तरत्वे तदेकवाक्यता मूलत्वादस्यावगतेर्नास्ति वाक्यभेदाभिचीद्यापत्तिः । मन्त्राः प्रयोगप्रकाशत्वेन रूपादिवावगतास्तस्य प्रयोगस्थान्यतो सिद्धेः प्रकाशकत्वं निर्वहणाद्य प्रकाश्यं कल्पयन्ति । नवा सतीरुत्पस्यधिकारयोः प्रकाशनमष्टकायाः संभवेतीत्युत्पस्यधिकारविनियोगप्रयोगबोधकमन्त्राः । एवंमात्रवर्णिकाश्च विधयोप्युपगम्यन्ते यथाघारे देवताविधिश्चतुष्पाद्विधर्मोभ्युपगतस्तत्रालपतरांशः श्रुतः सकलैतरांशबोधहेतुस्तथाविधेरेव विधौ संबन्धग्रहणादिति सर्वथा तावत्संभवति वेदसंयोगः । मनुर्बहुभिर्बहुशाखाध्यायिभिः शिष्यैरन्यैश्च श्रोत्रियैः संगतस्तेभ्यः शाखाः श्रुत्वा ग्रन्थंचकार ताश्च मूलत्वेन प्रदर्श्य ग्रन्थं प्रमाणीकृतवान् । एवमन्ये तत्प्रत्ययादनुष्ठानमाहृतवन्तीन् मूलोपलम्भे यत्नं कुर्वन्ति । अस्माकंचैतदनुमानम् । अतो विरोधे सत्यपि तुल्ये श्रौतत्वे बाधोपपत्तिः । प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रयोगसंपत्तौ श्रुत्यन्तरं प्रत्याकाङ्क्षैव नास्ति । यथा सामिधेनीषु सामदश्यपाञ्चदश्ययोः पाञ्चदश्येन प्रकृतिरविरुद्धा सामदश्यं प्रत्यक्षश्रुतमपि नाकाङ्क्षति । आभिधानिको ह्यर्थः सन्निरूप्यतेऽभिहितार्थाकाङ्क्षावगम्यं प्रत्ययं विप्रकर्षादुर्बलं बाधते । नचैतावताऽग्रामाण्यापत्तिः यथा प्राकृतान्यङ्गानि विरुतिषु चोदकप्रामाणि वैरुतिकैर्विरुध्यमाना निबाध्यन्ते तद्देव द्रष्टव्यम् । यत्र । संप्रदायविच्छेदस्तत्र च परंपरापत्तिः । नहि तत्र कस्यचित्प्रमाणं प्रवृत्तम् । नित्यानुमेयपक्षोऽपि संप्रदायपक्षान्नातीव भिद्यते । मन्वादि स्मरणस्य बयं मूलं परी-

क्षितुं प्रवृत्ताः । यदिच तेषामप्यसावनुमेयोवेदोवयमिव न ते स्मर्तारः । नच यः पदार्थो न कस्यचित्प्रत्यक्षस्तस्यानुमेयता-
 संभवत्यन्वयासंभवात् । क्रियादिषु सामान्यतोऽस्त्येव संबन्धदर्शनम् । यदि वार्थापत्त्यवसेयाः क्रियादयो न चेहान्यथा-
 नुपपत्तिरस्ति । तस्मादस्तिमन्वादीनामस्मिन्नर्थे वेदसंबन्धो न पुनरयमेव प्रकार इति निर्धारयितुं शक्यम् । द्रवीयसी कर्तव्य-
 तावगतिर्वेदविदां वेदमूलैव युक्ता कल्पयितुं भ्रान्त्यादिमूलैव गत्यनुरूपकारणकल्पना कृता भवति । तत्रोत्सादविप्र-
 कीर्णमन्त्रार्थवादे प्रत्यक्षचोदनाकारणानां संभवात्कल्प्यत्वमुपदिश्यते । प्रत्यक्षोऽपि विधिः कचिन्मूलत्वेन दृश्यते न मलवद्वा-
 ससा सह संवसेदिति । सचाध्ययने चोपनयने च पठ्यते । तदेतल्लेशतोऽस्माभिरुक्तम् । विस्तरस्तु स्मृतिविवेकाज्ज्ञातव्यः ।
 शाखाः काश्चित्समुत्सन्नाः पक्षोनैषमतो मम । पक्षेस्मिन्नप्रमाणहि बह्वदृष्टं प्रसज्यते ॥ उपपन्नतरः पक्षो विक्षिप्तानां ततस्ततः ।
 उत्पत्त्यादि समाहारः प्रायशो दृश्यते ह्रदः ॥ अनेकशिष्योपाध्यायैः श्रोत्रियैरादृतोपरैः । शक्तेरचयितुं श्रुत्वा शाखांतांतीकुत
 श्रन ॥ उपपन्नस्तदानीं च दृष्टमूलैः परिग्रहः । निश्चयोऽस्माकमप्ययं यथा संभवतः स्थितः ॥ प्रयोगद्योतकामन्त्राद्योतनं-
 तस्य नामतः । नर्तधिकारोत्पत्तिभ्यां प्रयोगस्यास्ति संभवः ॥ विशिष्टदेवतालाभआधारे मात्त्रवर्णिकः । प्रकाशकत्वान्मन्त्र-
 स्य तन्निर्वहणहेतुकः ॥ यासिद्धेरूप एकस्मिन्नरूपान्तरगतिर्भवेत् । नसास्वरूपनाशाय विश्वजित्यधिकारवत् ॥ प्रतिपन्ने
 विधौ युक्ततत्संबन्धार्थकल्पनम् । गतिर्मन्त्रार्थवादेभ्यो न दृष्टा चेद्विधेः कचित् ॥ लिङ्गादिगम्यभगवान्विधिं स्मरति पाणि-
 निः । नशक्तास्ते विधिवक्तुं सिद्धवस्त्वभिधायिनः ॥ व्याख्येयोगुणवादेन योर्थवादादतत्परात् । अर्थोधिगन्तुमिष्येत कथं-
 स्यात्तस्य सत्यता ॥ भिन्दुर्द्वार्क्यं न प्रतिष्ठाः साकाङ्क्षारात्रयोयतः । विशेषे तद्गते युक्ता वाक्यशेषावगम्यता ॥ स्तेयादीनां-
 निषेधेपि विध्यन्तरगतिर्भुवा । ततश्च वाक्यभेदः स्यान्नोपन्यासस्ततः समः ॥ वाचःस्तोमे प्रयुज्यन्ते सर्वे मन्त्रविधिश्चुते ।
 नाष्टकादौ विशेषोस्ति हेतुर्मन्त्रस्य बोधने ॥ विना सामान्यसंबन्धांलिङ्गं च विनियोजकम् । नच नास्त्यस्य संबन्धो विना
 प्रकरणादिभिः ॥ परिहारं ब्रुवन्त्यत्र केचित्तन्मूलवादिनः । रात्रिषु प्रतिनिष्ठन्तीत्यसत्त्वेवल्लिङ्गादिषु ॥ पञ्चमेन लकारेण तदर्थ-
 गतिरिष्यते । पतन्ति नम्ले छितवा इत्यादिषु तथा भवेत् ॥ ऋचां विधिर्वाचिस्तोमे सर्वदाशतयीरिति । दशम्योमण्डलेऽभ्य-
 स्तावर्जिताः पठिता बहिः ॥ सामान्यसंबन्धकारी समाख्यैवेति गीयते । समाख्यागृह्यमन्त्राणां तेन तेनास्ति कर्मणाम् ॥ पञ्चा-
 ग्नविद्याशेषत्वं हिरण्यस्तेन निन्दया । स्तेनो हिरण्यवाक्यस्य न विना तन्निषेधतः ॥ शेषत्वावगमोऽर्थात्तु तदकर्तव्यता
 तु या । द्रविम्लेशेषतायाः सा न पुनस्तद्विरोधिनी ॥ नित्यानुमेयपक्षोवाप्यागमपरंपरा । तयो रन्ध्रप्रवाहत्वं भेदः कश्चिदीक्ष्य-
 ते ॥ एवं च सति यागौतमेन प्रत्यक्षविधानता गार्हस्थ्यस्योक्ता सा शब्दस्याव्यवहितव्यापाराभिप्रायेण । श्रवणानन्तरं यो-
 र्थः प्रतीयते सप्रत्यक्षः यस्तु प्रतीतेऽर्थं तत्सामर्थ्यपर्यालोचनया गम्यः सविलम्बितत्वात्प्रतिपत्तेर्न प्रत्यक्ष इति सर्वमुपप-
 न्नम् । स्मृतिशीले च तद्विदाम् । स्मृतिश्च शीलं च स्मृतिशीले शीलं रागद्वेषप्रहाणमाहुस्तच्च धर्ममूलं वेदस्मृतिवन्नज्ञापक-
 तया किंतु निवर्तकत्वेन । रागद्वेषप्रहाणाद्धर्मो निवर्तते । ननु च श्रेयःसाधनं धर्म इत्युक्तम् । रागद्वेषप्रहाणमेव च तत्त्व-
 भावम् । तत्रासति व्यतिरेके किमुच्यते रागादिप्रहाणाद्धर्मो निवर्तत इति । उक्तमस्माभिर्धर्मशब्दोऽयं स्मृतिकारैः कदाचि द्वि-
 धिनिषेधविषयभूतायां क्रियायां प्रयुज्यते । कदाचित्तदनुष्ठानजन्यआफलप्रदानावस्थायिनिकस्मिंश्चिदर्थं तस्य च सद्भावे
 शब्द एव प्रमाणम् । यदिहि यागस्तथाविधं वस्त्वनुत्पाद्य विनश्येत्तदा कालान्तरे कुतः फलोत्पत्तिः । तदेतद्वस्तु धर्मशब्दे-
 नात्राभिप्रेतं तस्य शीलमूलमिति न किंचिदनुपपन्नम् । तदभिप्राया एव व्यवहाराः । एक एव मुत्तद्वर्मानिधनेऽप्यनुयाति यः
 इति । क्रियाया अनुष्ठानसमनन्तरमेव नाशात्कुतः कालान्तरान्वयः । अत्र चोच्यते । ननु सर्व एव श्रुतिस्मृतिविहितो
 ऽर्थो धर्मस्य मूलं शीलस्यापि तत्रान्तर्भावाद्देवोपादानमनर्थकं विधायिष्यते च इन्द्रियाणां जेययोगं समातिष्ठेद्विवानिशम् ।
 यस्मिज्जिते जितवितौ भवतः पञ्चकौ गणाविति । अयमेव मनसोजयो यो रागद्वेषयोः परित्याग इति वक्ष्यामः । केचिदाहुरा-

दरार्थः पृथगुपदेशः एतद्धि सर्वकर्मणामनुष्ठानउपयुज्यते स्वप्रधानं च अग्निहोत्रादि कर्मवत् । सर्ववर्णधर्मश्चायं सर्वाश्रम-
धर्मश्च तैः सामान्यधर्म लक्षणावसरेऽस्मिन्नुच्यते । वयंतु ब्रूमः समाधिः शीलमुच्यते । तथाहि शीलसमाधाविति धातुषु
पठ्यते । समाधानं च मानसोधर्मः । यच्चेतसोऽन्यविषयव्याक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणतातच्छीलमुच्यते । द्वन्द्व-
श्चायं भितरेतरयोगे तेन रस्परसापेक्षयोः स्मृतिशीलयोः धर्मप्रति प्रामाण्यमेवाभिप्रेतं न पूर्ववन्निर्वर्तकत्वम् । एतदुक्तं भव-
ति । समाधानवती या स्मृतिः सा प्रमाणं न स्मृतिमात्रम् । तेन सत्यपि वेदार्थवित्त्वे यदतत्पराणां स्मरणं तद्धर्ममूलं
भ्रान्त्यादि संभवाच्छास्त्रार्थावधानशून्यानाम् । शब्दइह पठ्यते सतद्विदामित्यस्मात्तन्तरं द्रष्टव्यः वृत्तानुरोधात्त्वेवंपठितः ।
समुच्चयार्थश्चासौ पूर्वप्रकृतस्य च समुच्चेतव्यस्याभावात्तृतीये पादे यत्साधूनामित्युक्तं तत्समुच्चिनोति । अतस्त्रीणि
विशेषणान्यत्राश्रीयन्ते । विदुषामुपाध्यायादागमितविद्यानांतथा तदभ्यासपराणामनुष्ठानपराणांच स्मृतिः प्रमाणम् ।
एतत्सर्वमन्वादिनामासीदिति स्मर्यते । नान्यथा तत्कृतेषु ग्रन्थेषु शिष्टानां परिग्रहोपपत्तिः । यद्येवं स्पष्टमेव वक्तव्यं मन्वा-
दिवाक्यानि धर्ममूलमिति किमेतेन लक्षणेन । सत्यम् । यः कथंचित्त्रामाण्ये विप्रतिपाद्येत तंप्रति न्यायशास्त्रप्रसिद्धं-
प्रामाण्यहेतुकथनमेतत् । अद्यत्वेऽपि यस्यैतद्धेतुसद्भावः सोऽपि मन्वादिवद्वाक्यवाक्यः स्यात् । तथा च विदुषां प्रायश्चित्ता-
द्युपदेशं तथा भूताएव परिषत्त्वेन प्रमाणीभवन्ति एकोपि वेदविद्धर्मयोव्यवस्येद्विजोत्तम इति । अतएव स्मर्तृपरिगणना
मनुर्विष्णुर्यमोऽङ्गिरा इति निर्मूला । तथा हि पैठीनसिर्बोधायनप्रचेतः प्रभृतयः शिष्टैरेवंरूपाः स्मर्यन्ते न च परिगणनायामन्त-
र्भाविताः सर्वथा यामविगानेन शिष्टाः स्मरन्ति वदन्ति वा । एवंविधैर्गुणैर्युक्तं तेन चैतत्प्रणीतमिति तस्य वाक्यंसत्यपि
पौरुषेयत्वे धर्मे प्रमाणस्यादिति स्मृतिशीले च तद्विदामित्यस्यार्थः । अद्यत्वे य एवंविधैर्गुणैर्युक्तैर्दृष्टेनैव च हेतुना
ग्रन्थमुपनिबन्नीयात्स उत्तरेषां मन्वादिवत्प्रमाणीभवेत् । इदानींतनानांतु यदेव तत्र तस्याम बोधकारणं तदेव तेषामस्तीति
न तद्वाक्यादवगतिः । इदानींतनो हि यावन्मूलं न दर्शयति तावन्विद्वांसस्तद्वाक्यं प्रमाणयन्ति । दर्शिते तु मूले प्रमाणीकृते
ग्रन्थे कालान्तरे यदि कथंचिदष्टकादिमूलतुल्यता स्यात्तदा तेषां शिष्टपरिग्रहान्यथानुपपत्त्या तन्मूलानुमानं युक्तम् । आ-
चारश्चैव साधूनांच शब्देन वेदविदामिति संबध्यते । पदद्वयेन शिष्टत्वं लक्ष्यते । शिष्टानां यांच आचारः सोपि धर्मे मूलम् ।
आचारो व्यवहारः अनुष्ठानं यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्मबुद्ध्यानुतिष्ठन्ति तदपि वैदिकमेव पूर्ववत्प्र-
तिपत्तव्यम् । यथा विवाहादौ कङ्कणबन्धनादि माङ्गलिकत्वेन यत्क्रियते या च कन्यायास्तदहर्षिवाहयिष्यमाणायाः प्रख्या-
तवृक्षयक्षचतुष्पथादि पूजा देशभेदेन तथा चूडासंख्यादेशभेदश्च या चातिथ्यादीनां गुवादीनांचानुवृत्तिः प्रियहितवचना-
भिवादानभ्युत्थानादि रूपा तथा पृश्निस्मृत्तृणपाणयोऽधीयते अश्वमेधमश्वं यथा समर्पयन्तः ईदृश आचारः । एषोऽपि हि-
त्त्वभावभेदेन पुरुषाणां मनः स्वास्थ्यादौःस्थ्यादिभेदेनानेकरूपः प्रतिविशेषमानन्त्यादशक्योग्रन्थेनोपनिबद्धम् । यदेव बहुशः
प्रियेत्युपलक्षितं तदेवावसरान्तरे विपरीतं संपद्यते । तथा पर्युपासनं गृहस्थेनातिथेः क्रियमाणं कस्यचित्प्रीतिकरं ममायं मृत्यव
त्तिष्ठति । अन्यस्त्वन्यथानिर्यन्त्रणया न लभ्यत आसितुं मस्मिन्संनिहित इति पर्युपासनयैव विरज्यति । तत्र सामान्यतः श-
क्यं वेदानुष्ठानं विशेषतः । अष्टकादीनांतु नियतैकरूपसमस्तप्रयोगस्मरणमित्येष स्मृत्याचाराणां भेदः । आत्मनस्तुष्टिरेव
च धर्ममूलमित्यनुषज्यते वेदविदां साधूनामिति च । अस्याश्च धर्ममूलत्वप्रामाण्येनैवेत्याहुः । यत्र ह्येवंविधानामनुष्ठेयैर्ध-
मनः प्रसीदति द्वेषो न भवति स धर्मः । ननु च यस्य प्रतिषिद्धे एवार्थमनः प्रसीदित्सधर्मं प्राप्नोति विहिते च किंकथितं-
स्यात् स न धर्म इति । एवमेतदीदृशानां महात्मनां प्रतिभतां महाप्रभावो मनः प्रसादो येनाधर्मोऽपि धर्मतामेति धर्मश्चाधर्मता न
रागद्वेषादिदोषवताम् । यथारूपायां यत्किंचिद्व्यं प्रविशति तत्सर्वलवणसात्संपद्यते एवं वेदविदा सहस्रोत्पन्नेन मनः परि-

तोषेण सर्वनिर्मलीक्रियते । अतोयथा प्रतिषिद्धमपि ग्रहणं षोडशिनि विधिनानुष्ठीयमानं न दोषाय । नचात्र ग्रहणवद्विकल्पः । प्रतिषेधात्मात्मतुष्टिचित्तिरेकेणान्यत्र विषये व्यवस्थाप्यन्ते । अथवानैव तेषामधर्मे आत्मापरितुष्यति यथाविषघ्नीमेवौषधी नकुलोदशति नान्याम् अतउच्यते नकुलोयांदांशति सासाविषघ्नीति । इह भवन्तश्चाहुः ये वैकल्पिकाः पदार्थास्तेषु यस्मिन्पक्षे मनः प्रसीदति सपक्षआश्रयितव्यः । वक्ष्यति च द्रव्यशुद्धौ शायश्चित्तेषु च तस्मिन्स्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टि-करं भवेत् । अथवा योऽश्रद्धधानो नास्तिकतया तस्यानधिकारमाह । नास्तिकस्य हि न वैदिकं कर्म कुर्वतोऽप्यात्मा तुष्यति । अतस्तेन क्रियमाणमपि कर्म निष्फलमेव । अथवा सर्वकर्मविषयो भावप्रसाद उपदिश्यते । अनुष्ठानकाले क्रोधमोहशोकादि-त्यक्ता प्रमुदितेन भाव्यम् । अतश्च शीलवदस्याः सर्वशेषतया धर्ममूलत्वाभिधानम् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं धर्मव्यवस्थाप्य तत्र प्रमाणान्याह । वेदोऽखिल इति अखिलः सार्थवादः तेषामपि विधितात्पर्यात् सवेदो धर्मस्य मूलप्रमाणम् । यत्र साक्षात्श्रुतिर्नोपलभ्यते तत्र कथं तदुक्तं स्मृतिशीले चेति । वेदविदां या स्मृतिर्वाक्यविशेषविवक्षोत्पादिकार्थविशेषविषय चिन्तातत्प्रभवत्वात् वाक्यमपि स्मृतिः । वेदेनुपलभ्यमाने सा धर्मप्रमाणम् । तस्या अप्यनुपलम्भे यत्र वेदविदां बहूनां शीलं चित्तस्य स्वभावप्रवणता सापि धर्मस्य मूलम् । यथा श्रुतिः यद्वै किंचानूचानोभ्युहति तदार्थं वेदयन्तीति । तस्याप्यनुपलम्भउक्तमाचार इति । साधवो वेदार्थसाधनप्रवृत्ताः तेषामाचारः त्वत्त्व-पूर्वकालीनसाधनुष्ठितस्य प्रतिसंधानमनुष्ठानं तच्च प्रमाणधर्मे लब्धशीलादन्यप्रयुक्तत्वशङ्कारहितानि धारितमूलमि-थ्याप्रसिद्धमूलताशङ्काकलुषितमीषत्प्रत्यवरमिति क्रमार्थः । यत्राचारोऽपि नोपलभ्यते तत्राह आत्मन इति । वक्ष्यति च यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोष इति । तदयमर्थः यत्र विषये वेदादिकं धर्मप्रमाणचतुष्टयं सदपि नोपलब्धउत्सादादिव शा-त् तत्र यत्कर्म कुर्वतश्चेतसोऽलाघवापरनामाप्रसादातिशयः तस्य साधकत्वे स एव प्रमाणम् । किंत्वेकपुरुषप्रतिभानतया-स्याः शीलाचाराभ्यां बहुजनप्रतिभानतदनुष्ठानरूपत्वेनान्योन्यसंवादप्राप्तदाढ्याभ्यां किंचिदपलुष्टत्वमिति ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं धर्मप्रमाणान्याह वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति । वेदः ऋग्यजुः सामाथर्वलक्षणः सप्तसर्वो विध्यर्थ-वादमन्त्रात्मा धर्मे मूलप्रमाणमर्थवादानामपि विध्येकवाक्यतयास्तावत्त्वेन धर्मे प्रामाण्यात् । यदाह जैमिनिः विधिनात्वेक-वाक्यत्वात्स्तुत्यर्थे न विधीनां स्युः । मन्त्रार्थवादानामपि विधिवाक्यैकवाक्यतयैव धर्मे प्रामाण्यप्रयोगकाले चानुष्ठेयस्मारक-त्वं वेदस्य च धर्मे प्रामाण्यं यथानुभवकरणत्वरूपं न्यायसिद्धम् । स्मृत्यादीनामपि तन्मूलत्वेनैव प्रामाण्यप्रतिपादनार्थमनू-द्यते । मन्वादीनां च वेदविदां स्मृतिर्धर्मे प्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणोपादानाद्देहमूलत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमभिम-तम् । शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम् । तदाह हारीतः ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयता शृद्धताऽपारुण्यं मैत्रता प्रियवादित्वं रुतज्ञता शरण्यता कारुण्यप्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम् । गोविन्दराजस्तु शीलं रागद्वेषपरित्यागइ-त्याह । आचारः कम्बलवल्कलाद्याचरणरूपः । साधूनां धार्मिकाणामात्मतुष्टिश्च वैकल्पिकपदार्थविषया धर्मे प्रमाणम् । तदाह † गर्गः । वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणम् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । अधुना प्रत्यक्षवेदमात्रप्रमितो धर्म इति तु नाथे इत्याह वेद इति चतुर्भिः । अखिलः ऋग्यजुः सामाथर्वानः धर्ममूलधर्मे प्रमाणम् । स्मृतिशीले स्मृतिमन्वाख्याद्या शीलवृत्तचरित्रम् । तद्विदामनुष्ठेयत्वेन वेदार्थविदाम् । ब्रह्मण्यतापितृदेवभक्तता अपरोपतापिता शृद्धता अनसूयता अपारुण्यमैत्रता प्रियवादित्वं रुतज्ञता शरण्यता कारुण्यम्

शान्तिरिति त्रयोदशविधशीलमिति हारीतोक्तंवा । अत्र स्मृतिः श्रुत्यविरोधिनी ग्राह्या । तथा च सूत्रं विरोधे त्वनपेक्षस्यादसति ह्यनुमानमिति । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृत्यादिहेयम् । यथासवोदुम्बरीवेष्टयितव्येति । असति तद्विरोधेऽनुमानं यथाष्टकाः कर्तव्या इति स्मृतिवाक्यवेदानुमापकतया मानमित्यर्थः । आचारो विवाहादौ कङ्कणबन्धादिः साधूनाममत्सराणां तुष्टिर्भनसः परिणामविशेषः सोऽपि धर्मे मानमित्यन्वयः ॥ ६ ॥

(६) नन्दनः । अथ धर्मप्रमाणान्युपन्यस्यति वेदइति जातवेकवचनम् । धर्ममूलधर्मस्य प्रमाणं केवलं विध्यादेश एव धर्मप्रमाणं किंतु मन्त्रार्थवादावपीत्युक्तमखिलइति । तद्विदां वेदार्थविदाम् । स्मृतिर्धर्मशास्त्रेति हासपुराणानि । शीलं च धर्ममूलं सतसं भावनीयताहेतुः आत्मगुणसंपच्छीलम् । तदुक्तं महाभारते तच्च कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघ्येत संसदि । शीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुनन्दनेति । अत्रोदाहरणं युधिष्ठिरस्य यक्षरूपधारिणो धर्मात्सोदरानादरेण नकुलजीवितवरणम् । तद्विदामाचारश्चैव धर्ममूलम् । आचारो व्याख्यातः । साधूनां परमधार्मिकाणामात्मनस्तुष्टिर्भनसोऽपि सा च धर्ममूलप्रमाणान्तरागोचरत्वेन धर्मत्वं प्रति संशयितेऽप्यर्थेषु योऽर्थो धर्मत्वेन साधूनां मनसे रोचते स धर्म इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अखिलो वेदो धर्मस्य प्रमाणम् । च पुनः । तद्विदां धर्मविदां स्मृतिशीले स्मृतिश्च शीलं च स्मृतिशीले धर्मस्य मूले भवतः शुचौ तु चरिते शीलमित्यमरः । आचारः सदाचारः साधुतुष्टिरेव साधुतुष्टिकर्ता च पुनः आत्मनः स्वस्य तुष्टिकर्ता ॥ ६ ॥

यः कश्चित्कस्य चिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ॥ स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं वेदवित्संबन्धेन स्मृतेः प्रामाण्यतदनेन प्रकटयति । यः कश्चिद्धर्मो वर्णधर्म आश्रमधर्मः संस्कारधर्मः सामान्यरूपो विशेषरूपश्च कस्यचित् ब्राह्मणादेर्वर्णस्य मनुना परिकीर्तितः स सर्वोऽपि वेदेऽभिहितः प्रतिपादितो यथा चैतत्तथा पूर्वश्लोकोक्तम् । सर्वज्ञानमयो हि सः सर्वेषां ज्ञानानामदृष्टविषयाणां हेतुर्निमित्तं वेदः सर्वज्ञानैर्निर्मित इवेति ज्ञाने तद्विकारत्वमध्यारोप्य मयट्कृतः । यो हि यद्विकारः स तन्मयस्तत्त्वभाव इत्युच्यते । वेदश्च ज्ञानहेतुत्वात्तन्मय इति । यत्कार्यदर्शने कारणं कार्यस्वभावमिति । अथवा सर्वज्ञानाद्धेतोरागतो हेतुमनुष्येभ्य इति मयट्क्रियते ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यः कश्चिदिति । यः कश्चिदिदानीमनुपलभ्यमान मूलवान् वेदोऽपि कस्यचित्संकीर्णस्यापि सर्वेषां वेदानां यत्तु ज्ञानं तन्मायो हि स इत्यनुधापयेपितस्य स वेदः प्रत्यक्ष एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदादन्येषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कर्षज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह यः कश्चिदिति । यः कश्चित्कस्य चिद्ब्राह्मणादेर्मनुना धर्मोक्तः स सर्वो वेदे प्रतिपादितः । यस्मात्सर्वज्ञोऽसौ मनुः । सर्वज्ञतया चोत्सन्नविप्रकीर्णपट्यमानवेदार्थसम्यग्ज्ञात्वा लोकहितायोपनिबद्धवान् । गोविन्दराजस्तु सर्वज्ञानमय इत्यस्य सर्वज्ञानारब्ध इव वेद इति वेदविशेषणतामाह ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वासां स्मृतीनां वेदमूलत्वेऽपि मनुस्मृतेरतिशयमाह यदिति । कस्य चित्पुंसः स वेदः सर्वज्ञानमयः सर्वेषां ज्ञानानामदृष्टविषयाणां हेतुतया निर्मितः सर्वविषयज्ञानबलो भगवतः पूर्वपूर्वसर्गसदृशतया कार्यत्वेऽपि सर्वार्थप्रकाशकत्वात् ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । एषु पूर्वपूर्वबलीयः वेदविदां स्मृतिः प्रमाणमित्युक्तम् वेदवित्तमत्वान्मनुना प्रणीतं शास्त्रं स्मृत्यन्तरेभ्यः प्रमाणमित्यभिप्रायेणाह यः कश्चिदिति । सर्वज्ञानमयः सर्ववेदार्थज्ञानमरुहः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः कश्चित्धर्मः कस्यचिद्विप्रादेः धर्मः मनुना परिकीर्तितः सः सर्वः धर्मः वेदेऽभिहितः उक्तं सवेदः सर्वज्ञानमयः सर्वज्ञानातीत्यर्थः । यद्वा समनुः सर्वज्ञानमयः ॥ ७ ॥

सर्वतु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ॥ श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान्स्वधर्मे निविशेत् वै ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वज्ञेयकृतकारुतकशास्त्रगोचरंप्रत्यक्षादिगोचरंसमवेक्ष्यैतज्ज्ञानचक्षुषा तर्कव्याकरण-
निरुक्तमीमांसादिविद्यास्थानश्रवणचिन्तनात्मकेन चक्षुरिव चक्षुः शास्त्राभ्यासोज्ञानस्य कारणत्वसामान्यात् । यथा
चक्षुषा रूपं ज्ञायते एवं शास्त्रेण धर्म इति सामान्यसमवेक्ष्य सम्यग्विचारपूर्वकं निरूप्य श्रुतिप्रमाणतो वेदप्रामाण्येन
धर्मे निविशेत् धर्ममनुतिष्ठेत् । सर्वेषु हि शास्त्रेषु सम्यग्ज्ञातेषु वेदप्रामाण्यमेवावतिष्ठते नाज्ञातेषु । तथा हि तानि शास्त्राणि
निपुणत्वेन चिन्तयन्ति न तेषां प्रामाण्ये सम्यग्युक्तिरस्ति वेदे त्वस्तीति निश्चिनोति । सर्वग्रहणं ज्ञेयविशेषणम् । निखिलश-
ब्दश्च समवेक्ष्येति क्रियाविशेषणम् । निखिलसमवेक्ष्य निःशेषेण पूर्वपक्षेण शास्त्रान्तराणां प्रामाण्ये वेदस्य वा प्रामाण्ये याव-
न्त्यः काश्चन युक्तयः प्रतिभासन्ते ताः सर्वाः प्रदर्श्य सिद्धान्तसिद्धैर्हेतुभिर्यथा लक्षणलक्षितैर्निराकृत्य स्वपक्षसाधने चोप-
न्यस्ते वेदप्रामाण्यमवतिष्ठति इति निखिलशब्देन प्रदर्श्यते । तेन तौ निखिलसर्वशब्दौ पर्यायावपि भिन्नविषयत्वान्न पुनरुक्तौ ।
स्वग्रहणमनुवादः । यो ह्यन्यस्य धर्मः सोऽन्यस्या धर्म एव ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वत्विति । सम्यगवेक्ष्यालोच्य इदं मानवशास्त्रं एतच्छास्त्रोक्तेन ज्ञानरूपचक्षुषाऽनुपलभ्य-
मानवेदमूलेषु कर्मसु उपलभ्यमानतन्मूलेन च श्रुतेरपि प्रामाण्यतः प्रमाणत्वेन सिद्धेः तदुक्ते स्वधर्मे स्वसंपाद्ये धर्मे निविशेत्
नितान्तमन्तर्भवेत् । वैप्रसिद्धौ ॥ ८ ॥

(३) कुम्भूकः । सर्वत्विति । सर्वशास्त्रजातवेदार्थाविगमोचितं ज्ञानं मीमांसाव्याकरणादिकं ज्ञानमेव चक्षुस्तेन निखि-
लं द्विशेषेण पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनानुष्ठेयमवगम्य स्वधर्मेऽवतिष्ठेत् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह सर्वमिति । ज्ञानचक्षुषा ज्ञायते ऽनेनेति ज्ञानगुरुः स एव चक्षुस्तेनोपदिष्टमवेक्ष्य
शब्दतोऽर्थतश्चाधीत्येत्यर्थः । इदं मनुशास्त्रं श्रुतिप्रामाण्यतः श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिर्गृहीततात्पर्यार्थः । विद्वान्
स्वधर्मेऽनुष्ठेये कर्तव्याकर्तव्येति विशेषतः प्रवर्तेत ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । शीलादिभ्यः श्रुतिस्मृतीबलीयस्यावित्यभिप्रायेणाह सर्वमिति । इदं श्रुत्यादिप्रमाणजातम् । निखिलं नि-
रवशेषम् । ज्ञानचक्षुषा बुद्ध्या । श्रुतिप्रामाण्यतः श्रुतिशब्दः स्मृतेरप्युपलक्षणार्थ उत्तरश्लोकानुगुण्याच्छ्रुतिसमत्वाभ्यु-
पगमाच्च ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । इमं निखिलं सर्वधर्मविप्रादीनां धर्मज्ञानचक्षुषा अवक्षेप्य विचार्य विद्वान् श्रुतिप्रामाण्यात् वै निश्चयेन
निविशेत् स्वधर्मे प्रविष्टो भवेत् ॥ ८ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ॥ इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । यो नास्तिकतया वैदिकानि निष्फलानि कर्माणीति व्यामुह्य न तदनुष्ठाने प्रवर्तते तस्य प्रवृत्त्य-
र्थं सुत्तद्भूत्वेऽष्टफलप्रदर्शनं करोति । तिष्ठन् तावदन्यत्फलं श्रुतौ स्मृतिषु च यदुदितमुक्तं धर्माख्यं कर्म तदनुतिष्ठन् हि हस्मिंल्लोके
यावज्जीवति तावत्कीर्तिं प्रैशस्यतां पूज्यतां सौभाग्यं लभते न्याय्ये पथि स्थितो महापुण्यो यमिति सर्वेण पूज्यते प्रियश्च सर्व-
स्य भवति । प्रेत्य देहान्तरे यस्मादन्यदुत्तमनास्ति तत्सुखं प्राप्नोति प्रायेण स्वर्गकामस्याधिकारी । निरतिशया च प्रीतिः

स्वर्गस्ततउच्यते अनुत्तममिति । तस्मान्नास्ति कस्यापि दृष्टफलार्थिनोऽत्रैव प्रवृत्तिः प्रयुक्तैत्येवंपरमेतत् ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रफलमाह श्रुतीति । श्रुतिस्तत्कालोपलभ्या अनुत्तमं सुखं स्वर्गाख्यं मोक्षाख्यं च । अत्र च शीलादीनां मनुक्तिरपलृष्टत्वकथनार्थम् अतएव वक्ष्यमाणस्य श्रुतिस्मृत्यमीमांस्यत्वस्य शीलादावपि प्रसङ्गनिवारयितुं श्रुतिस्मृतिपदार्थौ व्याकर्तव्यौ ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रुतिस्मृत्युदितमिति । श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्मानवइह लोके धार्मिकत्वेनानुषङ्गिकीं कीर्तिं परलोके च धर्मफलमुत्कृष्टं स्वर्गापवर्गादिसुखरूपं प्राप्नोति । अनेन वांस्तवगुणकथने श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच श्रुतीति । अनुत्तमं नास्त्युत्तमं यस्मात् । मानवः मनुष्याधिकारकं शास्त्रमिति न्यायात् ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । श्रुतिस्मृत्योस्तुल्यकक्षतां विशदयति श्रुतीति ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रुतिस्मृत्युदितं श्रुतिस्मृतिभ्यां यत्तदुदितं उक्तं धर्ममानवः अनुतिष्ठन् इह लोके प्रेत्य परलोके कीर्तिं सुखमवाप्नोति ॥ ९ ॥

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ॥ ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ ॥ १० ॥

(१) मेघातिथिः । किमिदं शब्दार्थसम्बन्ध स्मरणमभिधानकोशशास्त्रमात्मभूः परमेष्ठीत्यादिवन् धर्मशास्त्रं येनेदमुच्यते श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिरिति उच्यते । इह सदाचारोऽनुतिर्न स्मृतिर्निबन्धाभावान्निबद्धाक्षराहिस्मृतयः प्रसिद्धाऽस्तस्य स्मृतित्वमुपपादयति । यत्कार्यं धर्मप्राप्त्यर्थं तद्धर्मशास्त्रं यत्र धर्मः शिष्यते कर्तव्यतया प्रतीयते सा स्मृतिः । निबन्धानिभावप्रयोजक शिष्टसमाचारादपि धर्मस्य कर्तव्यतावगतिः सोऽपि स्मृतिरेव । ततश्च यत्र कस्मैचित्कार्याय स्मृतेरुपादानं तत्र सदाचारोऽपि ग्रहीतव्यः । धर्मशास्त्रं चेत्स्मृतिर्वेदोऽपि सर्वमुख्यं धर्मशासनमिति तस्यापि स्मृतित्वप्रसङ्गस्तन्निवृत्त्यर्थमाह श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः । यत्र श्रूयते धर्मानुशासनशब्दः सा श्रुतिः । यत्र च स्मर्यते सा स्मृतिः । तच्च समाचारेऽप्यस्तीत्यतः सोऽपि स्मृतिरेव । नहि तत्राप्यस्मृतवैदिके शब्दे प्रामाण्यमथवा श्रुतिग्रहणं स्मृतेर्वेदतुल्यत्वार्था के पुनः श्रुतिस्मृत्योः समानकार्ययत्समाचारेऽप्यन्येन प्राप्यते । उच्यते । ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ते श्रुतिस्मृती सर्वेष्वर्थेष्वन्यन्तासंभाव्येष्वपि दृष्टविषयैः प्रमाणैर्यथा तस्मादेवाहिंसा लक्षणात्पदार्थात्कचिदभ्युदयः क्वचित्प्रत्यवायः सुरापानान्तरकः सोमपानात्पापशुद्धिरित्यादौ पक्षप्रतिपक्षगमनेन विचारोऽन कर्तव्यः । आशङ्क्यपक्षान्तरसंभावनं मीमांसनम् । यथा हिंसा चेत्पापहेतुः स्वरूपाविशेषाद्वैदिक्यपि तथा भवितुमर्हति । अथ वैदिक्यभ्युदयहेतुर्लौकिक्यपि तथा स्यात् । तद्रूपसमानत्वाद्यस्य यद्रूपवेदादवगतं तस्य तद्विपरीतरूपसंभावनमसत्तर्काश्रयैरसम्यग्हेतुभिर्यद्विचारणं तत्सिद्धान्ताभिनिवेशः स इह प्रतिषिध्यते । न पुनरयमर्थो वेदस्याद्यः पूर्वपक्षउतत्विद्यः सिद्धान्तइत्येषामीमांसानिषिध्यते । यतो वक्ष्यति यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मवेद नेतरइति । किंपुनरयमदृष्टार्थमीमांसनप्रतिषेधः नेति ब्रूमः । ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ भावनेन तार्किकप्रमाणानां वेदार्थविपरीतसाधनानामाभासतामाह । ईदृशाहितेषां हेतवो वैदिकी हिंसा पापहेतुः हिंसात्वाल्लौकिकहिंसावत् । तत्र हिंसायां पापहेतुत्वं कुतश्चिदन्यतः प्रमाणात्सिद्धमन्तरेणागमम् । एवं चेन्नास्ति हिंसायाः पापसाधनं सिद्धौ हेतुः यावदागमः प्रामाण्येन नाभ्युपगतः । अभ्युपगते चागमप्रामाण्ये तद्विरुद्धे हेतुर्न युज्यते अप्रामाण्यापत्तेरागमस्य । ततश्चेतरेतरव्यापारः पूर्वप्रामाण्येन परिग्रहः पश्चादप्रामाण्यमिति । सोऽयं स्ववचनविरुद्धः पक्षो नैनं तार्किका अनुमन्यन्ते मम मातावन्ध्येति वदागमविरुद्धश्च । अथोच्यते नैवागमः प्रमाणं क

अतद्विरोधोद्भावनं दूषणम् । अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः । कारीर्यादिकर्मणां तत्समनन्तरं फलार्थितयाऽनुष्ठीयमानानां नियमतोऽनुष्ठानसमनन्तरं फलप्राप्तिः । कालान्तरे भविष्यतीति चेदुक्तमत्र कृता शरदि कारीरी मृशं शुष्यत्सु शालिषु । वसन्ते जायते वृष्टिस्तस्यादौ न भवेत्फलमिति । यान्यन्यत्र भाविफलानि ज्योतिष्तोमादीनि तत्रापि निरन्वयविनाशात्कर्मणो-
वृषशते फलं भविष्यतीति निःसंदिग्धवैतानिकव्यवहारोपममेतत् । तस्मादनृतम् । व्याघातः उदिते होतव्यमनुदिते जुहोतो दो-
षः । प्रातःप्रातरनृतं तेवदन्ति पुरोदया जुह्वति येऽग्निहोत्रम् । तथाऽनुदिते होतव्यं यथातिथये प्रदुताय दद्यात्तादृगेतद्य जुहुया-
दित्येकत्रोदितहोमो विधीयतेऽनुदितहोमनिन्दया । तदेव विपरीतमन्यत् । तत्रैकः पक्ष आश्रीयतामित्यनध्यवसायः यदे-
वाग्निहोत्राद्ये कस्यां शाखायां विद्यते तदेव शाखान्तरेपि । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मैत्यभ्युपगमः । ततश्च पुनरुक्तं तत्रानृतमेव
तत्र भवतीत्येतेनैव पादेन प्रतिपाद्यते । यतो वेदाद्धर्म एव कर्तव्यतामात्रं यागादिविषयनिर्बभौ विभाति गम्यते । न पुनः
कालविशेषः फलस्योत्पत्तावधिकारवाक्येषु कालविशेषाश्रवणाद्विधितो हि फलं भवतीत्येतावद्गम्यते । कालावच्छेदो न विधिः ।
धात्वर्थसंबन्धिनो हि कालविभागाभूतं भविष्यद्वर्तमानाः । न चैतद्धात्वर्थफलं किन्तु वैधम् । धात्वर्थफलं हि तदानीमेव निर्वर्तते ।
देव तोद्देशेन द्रव्यत्यागः हविर्विकारादि यदिकश्चित्कस्यचिदाज्ञाकारो भवति तेन प्रेष्यते गच्छ याहि ग्राममिति स आज्ञा-
संपादने प्रवृत्तः कदाचित्प्रारम्भ एव वेतनफलं लभते कदाचिन्मध्ये कदाचित्कृत आज्ञाविषये समनन्तरमन्येद्युर्वाकाला-
न्तरेऽथवा एवमेतच्छास्त्रफलमनियतकालम् । दिव्यवृष्ट्यादेस्तु स्वाभाव्येन प्रसत्तिमात्रं गम्यते । ननु तदहरेवोत्पत्तिः प्रतिसं-
बन्धकानि च यथा फलस्यैवं विधस्य लोके भवन्ति तथा वेदेषु पुराकृतं दुष्कृतादि । तथा च वेद एवैतदर्शयति यदि न
वर्षे तथैव वसेदिति । सर्वस्वादौ तु विवदन्ते नैतत्क्रतुफलम् । अङ्गमेतत्स्मरणम् । क्रतुफलं यः कामयेतानामयः स्वर्गलोक-
मियामिति । यच्चोक्तं हिंसायां लोकवेदयोर्न विशेष इति तत्र शास्त्रावगम्यो हि तस्याऽयं स्वभावो न प्रत्यक्षादिगोचरस्तत्र
च भेदः । रागलक्षणा लौकिकी हिंसा विधिलक्षणाऽलौकिकी हिंसा विधिलक्षणा त्वग्नीषोमीयस्येति महान्भेदः । तस्मान्न-
किंचिद्वेदेऽनृतम् व्याघातं परस्तात्परिहरिष्यति श्लोकेनैव ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्रुतिस्त्विति । तुशब्देन शीलादिशब्दव्यवच्छेदः । वैदिति प्रसिद्धतामाह । धर्मशास्त्रा-
धान्येन यत्रानुशासनीयं तद्धर्मशास्त्रम् । अमीमांस्ये तद्विरुद्धतर्कविचारादिभिर्न बाधनीये शीलादिकंतद्विरोधे बाध्यमेवे-
त्यर्थः । निर्बभौ प्रकाशितः ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । श्रुतिस्त्विति । लोकप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसम्बन्धानुवादोऽयं श्रुतिस्मृत्योः प्रतिकूलतर्केणामीमांस्यत्ववि-
धानार्थं स्मृतेः श्रुतितुल्यत्वबोधनेनाचारादिभ्यो बलवत्त्वप्रतिपादनार्थं च । तेन स्मृतिविरुद्धाचारो हेय इत्यस्य फलम् । श्रुति-
वेदः मन्वादिशास्त्रं स्मृतिः । तेऽभेदप्रतिकूलतर्केण विचारयितव्ये यतस्ताभ्यां निःशेषेण धर्मोऽर्बभौ प्रकाशतांगतः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । श्रुतिस्मृत्युदितमित्युक्तं तत्र का श्रुतिः का च स्मृतिरित्याकाङ्क्षायामाह श्रुतिस्त्विति ।
धर्मशास्त्रधर्मप्रतिपादकमन्वादि तस्य च कर्तृविशेषात्प्रामाण्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः कर्तारो धर्मशास्त्राणामनुर्विष्णुर्य
मोङ्गिराः । वसिष्ठदक्षसंवर्तशातातपपराशराः । आपस्तम्बोशनो व्यासाः कात्यायनबृहस्पती । गौतमः शङ्खलिखितौ
हारीतोत्रिरहंत्येति । श्रुतिस्मृती सर्वार्थेषु ज्ञातव्येषु अमीमांस्ये प्रतिकूलतर्केण न विचारयितव्ये इति कुल्लूकः तन्न ।
सर्वार्थेषु मीमांस्ये एव इति पाठः । तथा च सर्वार्थेषु ज्ञातव्येषु मीमांस्ये एव धर्मस्यातीव सूक्ष्मत्वात् । यस्तर्केणानुसंधत्ते-

सधर्मवेदनेतरइति । त्रयंसुविदितं ज्ञेयं कार्यं सिद्धिं प्रभीप्सतेति । त्रयंप्रत्यक्षानुमानशब्दाः । मीमांसा हि पूजितविचारवचनेऽ
थातो धर्मजिज्ञासेत्यादि । तत्र जातंतया सुत्यादिषट्कैर्निर्णेतव्ये ऐन्द्रयागार्हपत्यमुपतिष्ठते अस्याः श्रुतेरभिपरतावत् ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । श्रुतिस्मृत्योस्तुल्यकक्ष्यतामेव प्रकान्तरेणाहश्रुतिस्त्विति ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः श्रुतिः वेदः स्मृतिर्धर्मशास्त्रं ते श्रुतिस्मृती सर्वार्थेषु सर्वकार्येषु अमीमांसेऽविचार्ये । मानविचारणेऽ
इत्यस्य धातोरूपम् । ताभ्यांश्रुतिस्मृतिभ्यां धर्मः निर्बभौ नितरांबभौ ॥ १० ॥

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः ॥ ससाधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । असत्यप्रामाण्यहेतोर्वेदस्य यो द्विजो हेतुशास्त्राश्रयाद्धेतुशास्त्रं नास्तिकतर्कशास्त्रं बौद्धचार्वाकादि-
शास्त्रं यत्र वेदोऽधर्मायेति पुनः पुनरुच्यते तादृशतर्कमाश्रित्य योऽवज्ञां कुर्याच्छ्रुतौ स्मृतौ च केनचिदकार्यानि-
वर्त्येतमैवकार्षीः प्रतिषिद्धं वेदेनेति तमनादृत्य चिकीर्षोत्कनाम वेदे यदि वेदे स्मृतिषु वा प्रतिषिद्धं कृतयोः सम्यक्प्रामाण्य-
मस्तीति कथयेन्मनसा वाविचिन्तयेत्तर्कशास्त्रेषु निबद्धादरीयदि दृश्येत ससाधुभिः शिष्यैर्बहिःकार्यस्तत्तत्कार्येभ्यो-
याजनाध्यापनातिथिसत्कारादिभ्यः । क्रियाविशेषस्थानिर्देशाद्विद्वद्दर्हाभ्यइति गम्यते यतोऽविद्वान्सम्यगसंस्कृतात्मा
तार्किकगन्धितयैव व्यवहरति आसु च क्रियासु विद्वानधिक्रियते । अतएव पूर्वश्लोके विचारईदृशः प्रतिषिध्यते यतस्त-
दवज्ञानपरतया क्रियते । ननु यतस्तदर्थविशेषजिज्ञासयैवमर्थमेव हेतुमाह नास्तिको वेदनिन्दकः । अतश्च पूर्वपक्षे यो वेदस्या-
प्रामाण्यं ब्रूयान्नासौ नास्तिकः स्यात् । सिद्धान्तदाल्पार्थमेव पूर्वपक्षे हेतुकथनं वेदनिन्दकइति । स्मृतिग्रहणं नरुतंतुल्यत्वे-
नोभयोः प्रकृतत्वादन्तरनिर्देशेनैव सिद्धमुभयस्यापि ग्रहणमित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यइति । तथा च शीलादिभिस्तदपवादधर्मव्यवस्थैव न स्यात् अतस्तदुभयं विचा-
र्यम् । हेतुशास्त्रं श्रुतिविरोधितर्कशासनम् । बहिष्कार्यः साधुभावात् । सहि नास्तिको नास्ति परलोक इत्येवंच वर्तते । वे-
दानांच निन्दको भवति । अतो बहिष्कार्यइत्यर्थः ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽवमन्येतेति । यः पुनस्ते द्वे श्रुतिस्मृती द्विजोऽवमन्येत स शिष्टैर्द्विजानुष्ठेयाध्ययनादिकर्मणो नि-
सार्यः । पूर्वश्लोके सामान्येनामीमांसेइति मीमांसानिषेधादनुकूलमीमांसापि न प्रवर्तनीयेति श्रमोऽभावादिति विशेषयति
हेतुशास्त्राश्रयात् वेदवाक्यमप्रमाणं वाक्यत्वाद्विप्रलम्भकवाक्यवदित्यादिप्रतिकूलतर्कावष्टम्भेन चार्वाकादिनास्तिकइव । ना-
स्तिको यतो वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह यइति । अवमन्येत अप्रमाणोऽयं वेदः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिर्भुञ्जानस्तृप्यती-
तिवत्कार्यकारणादष्टेयावाणः श्रुणुतेत्यादेरर्थव्याभिवाराच्चेत्यादिहेतुशास्त्रम् । वेदनिन्दकत्वेन पतितत्वात् सर्वधर्मानधिका-
रित्वमाह बहिष्कार्यइति ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । ते श्रुतिस्मृती । वेदस्मृतिनिन्दकइत्येव वक्तव्ये वेदनिन्दकइत्युक्तं स्मृतैरपि तन्मूलत्वाद्देवत्वाभ्युपग-
मनेनोक्तम् ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः तेऽभौ श्रुतिस्मृतीहेतुशास्त्राश्रयात् हेतुः तर्कविद्या पाखण्डशास्त्राश्रयात् अवमन्येत सः
साधुभिर्बहिष्कार्यः वेदनिन्दकत्वात् ॥ ११ ॥

(११) योऽवमन्येत ते मूले = योऽवमन्येत ते तूभे । (अ, च, ज, झ, ट, ठ, ड, न, व, भ, य, ल, मेधा०)

वेदःस्मृतिःसदाचारःस्वस्य च प्रियमात्मनः ॥ एतच्चतुर्विधंप्राहुःसाक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्त्वेतमर्थमविदित्वा वेदशब्दस्य विवक्षितार्थत्वमेव भत्वा स्मृतिनिन्दकस्य न बहिष्कारोनेन वेदनिन्दकस्यैव विहितइतिप्रतिपद्येत तंप्रत्याह नात्र कश्चिद्विशेषः वेदनिन्दाप्रतिषेधेन स्मृतिसदाचारात्मतुष्टीनामपि निन्दकस्य बहिष्कारोनेन विहितस्तेषामपि वेदमूलधर्माभिधानमतः स्मृत्यादिनिन्दकोवेदनिन्दकएव । ननु श्लोकद्वयेनार्थः । एवंवक्तव्यं । श्रुत्यादीनात्मतुष्ट्यन्तान्हेतुशास्त्राश्रयान्द्विजः । योनिन्देत्सबहिष्कार्यः साधुभिर्नास्तिकत्वतः । उच्यते । नाचार्याग्रन्थगौरवंमन्यन्ते । बुद्धिगौरवंयत्नेन परिहरन्ति तस्मिन्सत्यसम्यगवबोधोधर्मस्य सच पुरुषार्थविहन्ति । भेदनिर्देशेपि हि चोदयेयुर्वेदग्रहणमेवकर्तव्यं सर्वस्य धर्मस्य वैदिकत्वात् तस्माद्विस्पष्टार्थभेदेनोभयनिर्देशः । संक्षिप्तरूचीनांपूर्वश्लोकोऽन्येषांश्लोकद्वयम् । त्वस्य चप्रियमात्मनइत्यनेन प्रागुक्ताऽऽत्मतुष्टिरेवोक्ता । त्वग्रहणंवृत्तपूरणार्थम् । एतत्साक्षाद्धर्मस्य लक्षणनिमित्तं ज्ञापकं न पुनः प्रत्यक्षम् यथानैरुक्तंसाक्षात्कृतधर्माणइति । विधाशब्दःप्रकारवचनः । एकमेव धर्मप्रमाणवेदाख्यं तस्यत्वेते भेदाः स्मृत्यादयः । अन्ये रूपसंहारार्थमिमंश्लोकंव्याचक्षते । समामं धर्मलक्षणप्रकरणमिति पुनः पाठः समामिसूचयति यथा द्विरभ्यासेवेदाङ्गेषुसंस्थाजपेनोपतिष्ठन्तउपतिष्ठन्तइति । तथा च पिण्डीकृतइव प्रागुक्तोऽर्थोऽदिवर्तते । यथानैयायिकाअनित्यः शब्दइतिप्रतिज्ञाय साधनोपन्यासंरुत्वा निगमयन्ति तस्मादनित्यः शब्दइति । प्रायेण चैषा ग्रन्थकाराणारीतिः । तथा महाभाष्यकारोऽपि क्वचित्सूत्रंवार्तिकंवा पठित्वा व्याख्याय पुनः पठति ॥१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदस्मृत्योरेवात्र पुनःपुनरभिधानात् शीलादीनांव्यवच्छेदोमाभूदितिप्रागुक्तानि मूलानि संक्षिप्य दर्शयति वेदइति । सदाचारपदंबहूनां साधूनामपि प्रतिपत्तिविषयतामात्रकृतानुष्ठानपरम् । तेन शीलग्रहः त्वस्य स्वीयस्यात्मनःमनसःप्रियंसाक्षात् साक्षादिव साक्षात्कारइवेत्यर्थः आचारादात्मप्रीतिरपि प्रमाणमेव धर्मे किंतु तयोः नात्यन्तश्रुतिस्मृतिवन्निःशङ्कंप्रवृत्तिहेतुतेति च तात्पर्यसंक्षेपः ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींशीलस्याचारएवान्तर्भावसंभवाद्देदमूलताएव तत्त्रं न स्मृतिशीलादिप्रकारनियमइति दर्शयितुंचतुर्थां धर्मप्रमाणमाह वेदइति । वेदोधर्मप्रमाणंसकचित्प्रत्यक्षःकचित्स्मृत्यानुमितःइत्येवंतात्पर्यं नतु प्रमाणपरिगणने । अतएव श्रुतिस्मृत्युदितंधर्ममित्यत्र द्वयमेवाभिहितवान् । सदाचारः शिष्टाचारः । त्वस्य चात्मनः प्रियमात्मतुष्टिः ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदोखिलइत्यत्रोक्तमनुवदंस्तत्रान्येषांसंमतिमाह वेदइति । वेदइत्यत्र पाठक्रमःस्मृतेर्वेदोमूलमिति सूचनार्थः । स्मृतिपूर्वकत्वाद्यन्तरितआचारः । आचारेष्वनुष्ठानप्रत्यक्षम् । कर्तव्यताधीस्तु स्मृतिमूलैव । लोभाद्यसत्त्वे स्वस्य वेदार्थानुष्ठानुःप्रियंरागाद्यनुपहितंतदपि धर्मे प्रमाणमित्यन्वयः । संमतिद्योतयति प्राहुरिति । लक्षणं मानम् ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । धर्मप्रमाणान्युपसंहरतिवेदइति । सदाचारशब्देनात्र शीलस्यापि परिग्रहः । लक्ष्यतेनेनेतिलक्षणंप्रमाणम् ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदः वेदोक्तधर्मः स्मृतिः स्मृत्युक्तधर्मः सदाचारः सतामाचारः आत्मनः स्वस्य यत्प्रियं तद्यथा स्वकीयस्य बन्धोः आत्मनश्च प्रियंयत् । चकारः समुच्चये । आत्मनः प्रियं परदाराभिभर्शनंप्रियंभवेत्चेत्तन्बन्धूनांतत्प्रियं तस्मात्त्वस्यआत्मनः प्रियंएतच्चतुर्विधंधर्मप्राहुः ॥ १२ ॥

अर्थकामेष्वसत्तानांधर्मज्ञानंविधीयते ॥ धर्मजिज्ञासमानानांप्रमाणंपरमंश्रुतिः ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । गोभूमिहिरण्यादिधनमर्थः । तत्रसक्ति स्तात्पर्येण तदर्जनरक्षणार्थंरुषिसेवादिव्यापारकरणम् । कामः स्त्रीसंभोगः तत्रसक्तिर्नित्यंतदासेवनं तदङ्गानांचगीतवादित्रादीनाम् । तद्वर्जितानांपुरुषाणांधर्मज्ञानंधर्मावबोधोविधीयते विशेषेणधोयते व्यवस्थितंभवति । धाआधारइत्यस्थैतद्रूपम् । किमर्थंपुनस्तत्र सत्तानांभवति धर्मज्ञानंयावता तेषां यथा लक्षणंतदविरोधिन्यवसरे भोजनादावितिहासश्रवणादन्योपदेशात्समाचाराद्वा शकुवन्तिज्ञातुमित्यतआह धर्मजिज्ञासमानानामिति । मुख्यंप्रमाणं धर्मेवेदः सचतैर्नशक्योज्ञातुम् । अत्यन्त दुर्विज्ञानोह्यसौ निगमनिरुक्तव्याकरणतर्कपुराणमीमांसाशास्त्रश्रवणमपेक्षते स्वार्थबोधे । न चेयान्प्रन्थराशिः सर्वव्यापारपरित्यागेन विनाशक्यआसादयितुम् । समाचारेतिहासादेः कतिपयेधर्मावगम्यन्ते । न वेदादिवत्समस्ताङ्गयुक्तोज्योतिष्टोमादिप्रयोगः । अतउक्तंप्रमाणंपरमंश्रुतिः । नतुसमाचारादेः प्रामाण्यापकर्षः तदुक्तं योऽहेरिव धनाद्भीतोमिष्टान्नाच्च विषादिव । राक्षसीभ्यइव स्त्रीभ्यःस विद्यामधिगच्छति । अपरेत्वर्थकामदृष्टफलैषिणउच्यन्ते । तत्र सत्तानांपूजाख्यात्यादिकामानांदृष्टफलार्थतया लोकपक्तिमात्र प्रयोजनानां धर्मज्ञानंधर्मानुष्ठानंविधीयत उपदिश्यते । ज्ञायतेऽस्मिन्निति ज्ञानमनुष्ठानमित्युच्यते । अनुष्ठीयमानोहि धर्मोव्यक्ततरीभवति शास्त्रावगमकातरोऽपिअतोऽनुष्ठानंधर्मज्ञानमुच्यते । अतएतदुक्तंभवति । यद्यपि धर्मानुष्ठानाल्लोकऽपत्त्यादि दृष्टप्रयोजनमुपलक्ष्यते तथापि न तत्सिद्धिपरतया तत्रप्रवर्तितव्यम् । किंतर्हि शास्त्रेण तच्चोदितमिति कृत्वा तथा च प्रवृत्तौ यदि दृष्टमपिभवति भवतु न विचार्यते । तथा च श्रुतिः स्वाध्यायस्य दृष्टफलमनुवदति यशोलोकपक्तिरिति । लोकः पच्यमानश्चतुर्भिरेनंभुनक्ति । अर्चयादानेनाजेयतया चावध्यतयेत्यादि । श्लोकश्चात्र भवति यथेक्षहेतोरिह सेचितंपयस्तृणानिवल्लीरपि च प्रसिञ्चति । तथा नरोधर्मपथेन संचरन्त्यशश्चकामांश्च वसूनि आश्रुते । ननु च यस्ययः त्वभावोऽवगतः सोऽन्योद्देशेनाप्यनुष्ठीयमानो न त्वभावाच्चयवते करोत्येव तत्कार्यम् यथा विषमौषधोद्देशेनापि पीतंहन्त्येव । अतोदृष्टार्थतयाप्यनुष्ठीयमानानि कर्माणि शास्त्रीयाण्यदृष्टार्थान्यपि भविष्यन्ति । कोभवतोमत्सरोलोकावर्जनहेतुतया न प्रवर्तितव्यमिति येनात्थ- अतआहधर्मजिज्ञासमानानां वेदो धर्म प्रमाणम् । तेन चैतदुक्तं दृष्टफलकामार्थानांदृष्टंभवति । न केवलमदृष्टंभवति । यावत्प्रतिषिद्धसेवनादधर्मोऽपि भवति ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तत्रापि श्रुतेः माधान्यमाह अर्थेति । धर्मविरोधिनोरर्थकामयोः प्रबन्धेन प्रवृत्तिःस- द्भस्तद्गहितानामेव धर्मज्ञानंविधेयम् । तदीयस्यैव धर्मज्ञानस्य प्रवृत्तिपर्यन्तत्वात्तेषांच परमंप्रमाणं श्रुतिरेव । अतः श्रुतिरे- कवाक्यतयैव स्मृतेरप्यादरणीयतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

(३) कुहूकः । अर्थकामेष्विति । अर्थकामेष्वसत्तानामर्थकामलिप्साशून्यानांधर्मोपदेशोऽयम् । येऽत्वर्थकामस- मोहयालोकप्रतिपत्त्यर्थधर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषांकर्मफलमित्यर्थः । धर्मेच ज्ञातुमिच्छतांप्रकृष्टंप्रमाणंश्रुतिः । प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थोनादरणीयइति भावः । अतएव जाबालः श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यस्मार्तवैदिकवत्सता ॥ भविष्यपुराणेऽप्युक्तम् श्रुत्यासह विरोधे तु बाध्यते विषयंविना । जैमिनिरप्याह विरो- धे त्वनपेक्षंस्यादसतिहनुमानकम् । श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमनपेक्ष्यमप्रमाणमनादरणीयमसति विरोधे मूलवेदानुमान मित्यर्थः ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति अधिकारिणं विशिनष्टि अर्थकामेष्विति । असक्तानां अलोलुपानां तद्यथाणां धर्मअना-
ऽवासात् धर्मज्ञानं धर्मानुष्ठानं विधीयते कर्तव्यतया उपदिश्यते । परमं प्रमाणं परंतत्त्वम् ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । यथा धर्मस्य श्रुत्यादीन्ध्यवसायमूलतः तथार्थकामेष्वनतिसक्तिरपोत्यभिप्रायेणाह अर्थेति । प्रमा-
णेषु बलाच्चलजिज्ञासायामुक्तमुत्तरार्धम् । श्रौतस्मार्तसंनिपाते श्रौतं प्रमाणं बलीय इत्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रुतिद्वैधंतु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुक्तौ स्मृतौ । उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रागुक्तो व्याघातः परिह्रियते । यत्र श्रुत्योर्द्वैधं विरुद्धाभिधानं यं धर्मोऽयमिति काचिच्छ्रुतिराह
तमेवाधर्ममित्यन्या तत्र उभावपि तौ धर्मावनुष्ठेयौ विकल्पेन । तुल्यबले हि ते श्रुतौ । तत्रेयं प्रमाणमियं नेत्यशक्यो विवेकः ।
अतएकार्थतुल्यबलविरोधे विकल्प इत्युभावपि तौ धर्मावित्युक्तम् । तत्र समुच्चयः प्राप्नोति । एवमुभौ धर्मौ भवतोऽन्यथा
एकः स्यात् । नेति ब्रूमः । पर्यायेणापि प्रयोगेनोभयशब्दस्य प्रवृत्तिविरोधः न ह्ययं सापेक्षद्वयविषय एव । न्याय्यश्च वि-
कल्पः । यथाऽग्निहोत्राख्यमेकं कर्म तस्य कालत्रयमुपदिष्टं तत्र कर्मप्रधानं कालो गुणः न चैकस्मिन्प्रयोगे कालत्रयसंभवः न च
कालानुरोधेन प्रयोगावृत्तिर्युक्ता नाङ्गानुरोधेन प्रधानमावर्तनीयम् तस्मान्न्याय्योऽयं तुल्यबलविरोधे विकल्प इति न वच-
नादुभावपि हि तौ धर्मौ । ननु च कोभेदस्तत्र धर्मावित्यस्मादेतस्य न कश्चित् । पूर्वेण स्वमतमुपन्यस्तमुत्तेरणान्यैरपि
मनीषिभिरितेदेवोक्तमिति स्वमतमाचार्यान्तरमतसंवादेन द्रढयति ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुतिद्वैधमिति । द्वैधं विरुद्धार्थद्वयदर्शकत्वं तस्मिन्ध्यवस्था उभौ धर्मौ तत्तच्छास्त्रीय-
परतया विकल्पेन वा । सम्यगित्यव्ययम् । समीचीनौ मनीषिभिरुक्तौ यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रुतिद्वैधं त्विति । यत्र पुनः श्रुत्योरेव द्वैधं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं तत्र द्वावपि धर्मौ मनुना स्मृतौ
तुल्यबलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन च विरोधाभावः । यस्मान्मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः सम्यक्समीचीनौ द्वावपि तौ
धर्मावुक्तौ समानन्यायतया स्मृत्योरपि विरोधे विकल्प इति प्रकृतोपयोगस्तुल्यबलत्वाविशेषात् । तदाह गौतमः तुल्य-
बलविरोधे विकल्पः ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । मातः प्रातरनृतंते वदति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रं तथा अतिथये मद्रुताय बलिं हरन्ति यदुदिने
जुहोतीत्यर्थवा दोषोऽपि तेऽदिते जुहोतीत्यनुदिते जुहोतीत्यादि श्रुतिमाश्रित्याह श्रुतिद्वैधमिति । द्वाभ्याम् ॥ १४ ॥

(५) रामचन्द्रः । यत्र यस्मिन्कार्ये श्रुतिद्वैधं भवेत्तत्र तस्मिन्कार्ये उभौ धर्मौ स्मृतौ उभावपि तौ धर्मौ महर्षिभिः
सम्यगुक्तौ ॥ १४ ॥

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ॥ सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

[श्रुतिपश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति तु यथा स्मृतिः ॥ तस्मात्प्रमाणं मुनयः प्रमाणं प्रथितं भुवि ॥ १ ॥

धर्मव्यतिक्रमो दृष्टः श्रेष्ठानां साहसं तथा ॥ तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानाः सीदन्त्यपरधर्मजाः ॥ २ ॥]

(१) मेधातिथिः । उदाहरणमिदमन्तरप्रदर्शिते विरोधे । यस्मिन् त्रयः काला इति तरेतरनिन्दया होमस्य विहि-
ताः तत्रायमर्थः श्रुतिवाक्यानाम् । सर्वथा वर्तते यज्ञः सर्वप्रकारो होमः प्रवर्तते प्रवर्तनीय इत्यर्थः । या उदितहोमनिन्दा सा

न तत्प्रतिषेधार्था किंतर्हनुदितहोमविध्यार्था । एवमितरत्रापि । तेनायमर्थोक्तोभवति सर्वथा कर्तव्यएतेषांकालानामन्यत-
मस्मिन्काले तत्रयस्मिन्कृतस्तत्र संपूर्णःशास्त्रार्थोभवतीतीयवैदिकी श्रुतिरेवंपरा अस्मिन्मर्थेऽस्यास्तात्पर्येन पुनर्निन्द्यमानप्रति-
षेधे । यज्ञोहोमोग्रिहोत्राख्योऽभिप्रेतोयागहोमयोर्यतोनात्यन्तभेदः । देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य स्वत्वत्यागोनेदंममं देवतायाइद-
मिति यागः । एतच्चस्वरूपहोमेऽप्यस्ति । अयंतु विशेषोयष्टव्यस्य होमे प्रक्षेपोऽधिकआरोपण विशेषोऽग्न्यादावतोयज्ञश-
ब्देनात्र होमस्याभिधानम् । होमेहेतेकालाःश्रुतावाभ्रातान यागमात्रे । उदितादिशब्दैश्चोदिते होतव्यमित्यादिका श्रुतिरेक-
देशेन लक्ष्यते । येयमुदिते होतव्यनोदितेहोतव्यमिति श्रुतिः सैवंपरेत्येवंप्रयोजना । समयाध्युषितशब्देन समुदायेनैवौषसः
कालउच्यते । अन्येतु पदद्वयमेतदित्याहुः । समयाशब्दः समीपवचनः समीपिनमपेक्षते । उदितानुदितयो । सन्निधानात्तत्र
समीपसंध्याकालः । अध्युषितंरात्रेर्विवासकालोव्युष्टायां रात्रावित्यर्थः । कासु चिच्छ्रुतिष्वेवंपठितंकासुचिदेवमिति श्रुतिवा-
क्यानुकरणमेषा स्मृतिस्तत्राकिंपदद्वयमे तदुतैकमिति ततएवनिर्णयः । अतोविकल्पेनैकंहोमाख्यंकर्मप्रतिकालत्रयेऽपि श्रुति
विधानान्नास्तिविरोधः । सिद्धरूपे हि वस्तुनीतरेतरविरुद्धरूपसमावेशासंभवस्तस्माद्विरोधो न साध्ये साध्यंज्ञनेनापि सिध्य-
त्यनेनापीति एवमवगम्यते । तत्र कुतोविरोधः । एषएवच स्मृतीनांविरुद्धानांविकल्पोन्याय्यः ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विरोधमुदाहरति उदितइति । समयाध्युषिते उदयसमीपे यज्ञोग्रिहोत्रहोमः वैदिकी
वेदरूपाश्रुतिःशब्दः एतत्श्रुतिविरोधोक्तं स्मृत्योरप्यन्योन्यविरोधेदृष्टव्यम् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लुकः । अत्र दृष्टान्तमाह उदितेऽनुदितेचैवेति । सूर्यनक्षत्रवर्जितःकालःसमयाध्युषितशब्देनउच्यते । उद-
यात्पूर्वमरुणकिरणवानप्रविरलतारकोऽनुदितकालः परस्परविरुद्धकालश्रवणेऽपि सर्वथा विकल्पेनाग्रिहोत्रहोमःप्रवर्तते ।
देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागगुणयोगाद्यज्ञशब्दोऽत्र गौ णः । उदितेहोतव्यमित्यादिका वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । समयाध्युषिते सूर्यनक्षत्ररहिते काले अत्र व्यवस्थित विकल्पोऽधिकारी भेदेन सर्वथा
त्रिष्वपि पक्षेषु होमस्य । नित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । वर्तते कर्तव्यतया ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोदाहरणमाह उदितइति । समयाध्युषितेउदितानुदितइत्यर्थः । सूर्यइतिशेषः । अतएव स्मृ-
त्यादिद्वैधेऽपि न्यायोऽवगन्तव्यः ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रुतिद्वैधेदृष्टान्तमाह । उदिते जुहुयात्अनुदितेजुहुयात्तथा समयाध्युषितेउदितसमये जुहुयात्
यज्ञः सर्वथावर्ततइतीयं वैदिकी श्रुतिः । कात्यायनः रात्र्यास्तु षोडशेभागे ग्रहनक्षत्रभूषिते । कालंचानुदितंज्ञात्वा होमंकुर्या
द्विचक्षणः ॥ तथाचप्रातः समये नष्टे नक्षत्रमण्डले । रविर्यावन्नदृश्येतसमयाध्युषितंचतत् ॥ रेखामात्रंच दृश्येत रश्मिभिश्च
समन्वितः । उदितंतविजानीयात्तत्र होमंप्रकल्पयेत् ॥ बौधायनापस्तम्बाश्वलायनप्रमृतिभिरुदितेउदयानन्तरंहोमःकार्यः ।
मध्यंदिनवाजसनेयिभिरनुदितेउदयात्पूर्वहोमःकार्यइत्युक्तम् ॥ १५ ॥

निषेकादिश्मशानान्तोमन्त्रैर्यस्योदितोविधिः॥तस्य शास्त्रेऽधिकारोस्मिज्ज्ञेयोनान्यस्य कस्य
चित् ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । विदुषा ब्राह्मणेनेदमभ्येतव्यमिति पठन्ति सचार्थवादः । तत्र तव्यप्रत्ययदर्शनात्कस्यचिद्विधिभ्रा-
न्तिः स्यात्तथा च सति क्षत्रियवैश्ययोर्भ्ययनंनिवर्ततइत्येतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयंश्लोकः क्षत्रियवैश्ययोः प्रामिंदर्शय-
ति । तथा यथा कामी शूद्रोऽप्यप्रतिषेधादध्येतुंप्रवर्तेत तन्निवृत्त्यर्थमपीत्येवमिमंश्लोकंपूर्वं व्याचक्षिरे । शास्त्रशब्दो-

यमानवग्रन्थवचनः अधिकारोमयैतदनुष्ठेयमित्यवगमः । नच शब्दराशेःसिद्धस्वभावस्यानुष्ठेयत्वावगतिः संभवति । नहि-
द्रव्यमनाश्रित्य क्रियाविशेषसाध्यतयावगम्यते । अतः शास्त्रविषयायां कस्यांचिक्रियायामधिकारइत्यवगम्यते । तत्र-
रुम्भवस्तयस्तावन्विषयतया प्रतीयन्ते । स्वसोरभवत्यर्थत्वात् । स्वस्तिसंबन्धे ह्ययमर्थः प्रतीयते शास्त्रस्य यद्भवन्त्या-
वसत्ता तामनुतिष्ठेदिति । नचान्यदीयायांसत्तायामन्यस्यानुष्ठानृतत्वसंभवः । करोत्यर्थेऽपि न संभवति पदानानित्यत्वाद्वा-
क्यानांचान्येन कृतत्वात् । अतः शास्त्रसहचारिण्यध्ययनक्रिया प्रतीयते । अतोऽयमर्थउक्तोभवति । शास्त्राध्ययने तस्या-
धिकारः यथैवाध्ययने तथैव तदर्थश्रवणेऽपि । नचादिमत्वान्मानवस्य ग्रन्थस्य कथं तद्विषयोविधिरनादिवेदमूलइति
शक्यते वक्तुम् । उच्यते । यानि कानि च शास्त्रप्रतिपादकानि वाक्यानि न तानि शूद्रेणाध्येयानीति शक्यते । सामान्यतो-
ऽनुमानंयानि वेदवाक्यानि यानि तदर्थव्याख्यानवाक्यानि व्याख्यातृणांतत्प्रतिरूपकाणि तान्यपि प्रवाहनिवत्यतया-
नित्यान्येव । अनुष्ठानंतु शास्त्रविषयः तत्र चातुर्वर्णस्याधिकारः । नन्वेवंसत्यनुपात्तकर्तृविशेषेषु सामान्यधर्मेषु शूद्रस्या-
धिकारप्रसङ्गः । यथा च न भवति तथा च तत्र तत्र कथयिष्यामः । ननु कथमध्ययनावबोधाधिकारनिषेधे कर्मा-
धिकारः नह्यविदितकर्मरूपस्य तदनुष्ठानसंभवः नचाध्ययनमन्तरेण तदर्थवबोधसंभवः नचावैद्योऽधिक्रियते । सत्यम् ।
परोपदेशादपि यावत्तावत्सिध्यति परिज्ञानंयंब्राह्मणमाश्रितः शूद्रोयोवार्थतः प्रवृत्तः सएवंशिक्षयिष्यतीदंरुत्वे दंकुर्विति ।
अतो न कर्मानुष्ठानप्रयुक्ते शूद्रस्याध्ययनवेदने स्त्रीवत्परप्रत्ययादप्यनुष्ठानसिद्धेः यथा स्त्रीणांभर्तृविद्यैव प्रसङ्गादुपकरोति । न
कर्मश्रुतयोविद्यांप्रयुज्यतेतेषामेव स्वप्रत्ययोऽनुष्ठानहेतुर्येषांस्वाध्यायोऽध्येतव्यइति विधिरस्ति पुंसां सच पुंसांब्रैवर्णिका-
नांतेषामपि नार्थज्ञानप्रयुक्तेऽध्ययनवेदनेअपितु विधिद्वयप्रयुक्ते आचार्यकरणविधिना स्वाध्यायाध्ययनंविधिना च । निषे-
कोगर्भाधानंसआदिर्यस्य संस्कारकलापस्य सनिषेकादिः गर्भाधानंच विवाहादनन्तरंप्रथमोपगमे विष्णुर्योनिकल्पयत्विति
मन्त्रवत्केषांचि द्विहितं परेषामागर्भग्रहणात्प्रत्युत्तु । श्मशानमन्तोऽस्येतिश्मशानान्तः । श्मशानशब्देन मृतशरीराणि यत्र
निधीयन्तेतत्स्थानमुच्यते । तच्च साहचर्यात्पेतसंस्कारंपराचीमिष्टिलक्षयति साहिमन्त्रवती न स्थानम् । अनेन च द्वि-
जातयोलक्ष्यन्ते । तेषांहिमन्त्रवन्तःसंस्काराःद्विजातीनामितिनोक्तम् । विचित्राश्लोकानांरुतिः स्वायंभुवस्यास्य मनोः ।
मन्त्रैरुदितउक्तोविधिरितिनान्यसंबन्धः । नहिमन्त्राविधिवदन्तिकितर्हिप्रयोगावस्थस्य विधेयस्य स्मारकानविधायकाः ।
तस्मादेवंव्याख्येयंमन्त्रैर्युक्तः समन्त्रकोयेषामयंविधिरिति नान्यस्य कस्य चिदित्यनुवादोद्विजातीनानियतत्वात् । अथवाक-
श्चिन्मन्येत द्विजातीनामयंविहितोऽवश्यकर्तव्यः । शूद्राणांत्वशिष्टोप्रतिषिद्धइति तदा शङ्कानिवृत्यर्थमिदमुक्तम् ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषेकोरेतः । सेकःगर्भाधानम् । श्मशानमन्त्येष्टिः । अधिकारोध्ययनेनान्यस्य शूद्रस्य
• संकरस्यवा ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । निषेकादीति । गर्भाधानादिरन्त्येष्टिपर्यन्तोयस्यवर्णस्य मन्त्रैरनुष्ठानकलापउक्तोद्विजातेरित्यर्थः
तस्यास्मिन्मानवधर्मशास्त्रे ऽध्ययनं श्रवणे ऽधिकारो न त्वन्यस्य कस्य चिच्छूद्रादेः । एतच्छास्त्रानुष्ठानचर्यथाधिकारं
सर्वैरेवकर्तव्यम् । श्रवचनंत्वस्याध्यापनंव्याख्यानरूपंब्राह्मणकर्तृकमेवेति विदुषा ब्राह्मणेनेत्यत्रव्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यमित्युक्तंतत्र पतितस्य ब्रह्मबन्धोः प्रकारान्तरेण संपादितवि-
द्यस्य नास्त्यधिकारइत्यभ्यासे नद्रढयन्नाह निषेकादिरिति । यस्य मन्त्रैःसाक्षाद्विधिरनुष्ठेयत्वेनोदितःतस्यैवात्राधिकारः ।
तेन क्षत्रियवैश्ययोः श्रवणाधिकारिता । अब अपर्युदस्ततया त्रैवर्णिकोनिषेकादिद्योग्योविवक्षितःअन्येषांश्मशानान्तत्वाद्य-
भावात् । निषेकोगर्भाधानम् । श्मशानान्तोदाहकालीनान्येष्टिः । अस्मिन्शास्त्रे सर्वेषांहितशासनात् ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । धर्मप्रमाणयोः श्रुतिस्मृत्योरध्ययनाधिकारिणमाहनिषेकेति । मन्त्रैः सहितोविधिः क्रियाकलापः । तस्य त्रैवर्णिकस्य अस्मिन्प्रकृतेशास्त्रे श्रुतिस्मृत्याख्ये अधिकारः अध्ययनाधिकारः । अन्यस्यशूद्रस्य ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुंसः मन्त्रैर्निषेकादिर्गर्भाधानादिश्मशानान्तःविधिः तस्य पुंसः अस्मिन्शास्त्रे अधिकारो भवेत् कस्य चिदन्यस्य नाधिकारः ॥ १६ ॥

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्दन्तरम् ॥ तंदेवनिर्मितदेशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तानि धर्म प्रमाणानि विरोधे च विकल्पोऽभिहितोऽधिकारिणश्च सामान्येनोक्ताः । इदानीयेषु योग्यतया धर्मोऽनुष्ठेयतामापद्यते तदेवावर्ण्यन्ते । सरस्वतीनाम नदी अपरा दृषद्वती तयोर्नद्योर्दन्तरं मध्यं तं देशं ब्रह्मावर्त इत्यनया संज्ञया प्रचक्षते व्यवहरन्ति शिष्टाः । देवग्रहणमवध्यवधिमतोः स्तुत्यर्थं देवैः सन्निर्मितोऽतः सर्वेभ्यो देशेभ्यः पावनतर इति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तं शिष्टाचारं व्यवस्थापयितुं शिष्टस्य निमित्तान्निवासदेशविशेषानाह सरस्वतीति । दननद्योर्देवैरपि सेव्ययोर्नद्योः देवनिर्मितं देवैरुत्तमदेशतया विहितम् । ब्रह्मावर्ततेऽनुवर्तते यत्र स ब्रह्मावर्तः ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । सरस्वतीति । धर्मस्य स्वरूपप्रमाणं परिभाषां चोक्त्वेदानीं धर्मानुष्ठानयोग्यदेशानाह । सरस्वतीदृषद्वत्योर्नद्योर्भयोर्मध्यं ब्रह्मावर्तं देशमाहुः । देवनदी देवनिर्मितशब्दौ नदीदेशप्राशस्त्यार्थौ ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । आचारश्च इत्युक्तं तत्र किं देशीयः स आचारः किं प्रमाणकः कस्माद्गुरोः शिक्षणीय इत्यपेक्षां पूरयंस्तेषां वसतिनियममाह सरस्वतीति सप्तभिः । देवनिर्मितं देवैर्निर्मितं देवो देवता तदुद्देश्यकयज्ञादि तदर्थं निर्मितं देवैरधिष्ठितं वा ब्रह्मावर्तमित्यपूर्वसंज्ञा ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वसतामाचारः प्रमाणमित्युक्तं स पुनः कुत्रत्यानामित्यपेक्षायां वक्तुमारभते सरस्वतीति । अत्र देवसंबन्धवचनं प्रशंसार्थम् । ब्रह्म धर्मः आवृत्तमागतं महर्षीणामत्र प्रतिभातमिति ब्रह्मावर्तः ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुण्यदेशानाह । सरस्वतीदृषद्वत्योर्दन्तरं देवनद्योः गङ्गायमुनयोः अन्तरं देशं देवनिर्मितं ब्रह्मावर्तं संज्ञं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

तस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ॥ वर्णानां सान्तरालानां सदाचार उच्यते ॥ १८ ॥

[विरूद्धाच्च विगीताच्च दृष्टार्थादिष्टकारणे ॥ स्मृतिर्न श्रुति मूला स्याद्याचैषा संभवश्रुतिः ॥ ११ ॥ ५५]

(१) मेधातिथिः । अथास्मिन्देशे य आचारस्तस्य प्रामाण्ये किं विद्वत्ता शिष्टता चोपाधिरङ्गीक्रियते अथाविदुषामशिष्टानां च देशोपाधिरेव प्रमाणम् । किंचातः यदि नापेक्ष्यते यत्तदुक्तं आचारश्चैव साधुनामिति विशेषणद्वयमनर्थकम् । नत्वसाध्वाचारस्य धर्ममूलतोपपद्यते वेदसंयोगासंभवात् । अथापेक्ष्यते देशविशेषसंबन्धानुपकारो न हि देशान्तरेऽपिशिष्टसमाचारस्याप्रामाण्यं शक्यते वक्तुम् । उच्यते प्रायिकमेतदभिधानं प्रायोवृत्त्यास्मिन्देशे शिष्टानां संभव इत्युक्तं तस्मिन्देशे य आचारः सदाचार इति । अन्ये तु देशान्तरे मातुलुहुहितुः परिणयनादेशाचारनिषेधार्थमिदमित्याहुः स्तदयुक्तम् । अविशेषेणैवोक्तदेशकुलजातीनामविरुद्धप्रकल्पयेत् स च विरुद्ध ऊर्ध्वसप्तमामितृबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यश्च पञ्चमादित्येतेनास्मिन्पि देशेऽनुपनीतेन सह भोजनादिराचारो नैव धर्मत्वेनेष्यते । न च स्मृतिविरुद्धस्याचारस्य प्रामाण्यसंभवः । श्रुति-

विप्रकर्षादाचारात्स्मृतिरनुभातव्या स्मृतेः श्रुतिः स्मृतिस्त्वव्यवहितमेव श्रुतिमनुमापयति । किंचकारणग्रहाच्चैवमादेराचारस्य रूपवर्तीमातुलकन्यांकामयमानाराजभयादूढवन्तः कन्यागमनदण्डोमाभूदिति । अन्येत्वविद्वांसोयेनास्य पितरोयाता-इत्यस्य यथा श्रुतमर्थगृहीत्वा धर्मोयमितिप्रतिपन्नाः । अपिच । एतास्तिस्मस्तु भार्यार्थं नोपयच्छेतेति प्रायश्चित्तंश्रुतमपि भ्रान्तिहेतुराभ्यस्तिस्मृत्योऽन्यानप्रतिषिद्धादिति । यथाचास्य नायमर्थस्तथा वक्ष्यामः । नच दृष्टकारणयोः स्मृत्याचारयोः प्रामाण्यम् । उक्तंचभट्टपादैः विरुद्धाचविगीताच दृष्टार्थादिष्टकारणे । स्मृतिर्नश्रुतिमूलास्याद्याचैषासंभवश्रुतिः ॥ तस्मादेतान्द्विजातयोदेशान्संश्रयेरन्वित्येतद्विधिशेषदेशप्रशंसार्थवादाएते परंपरैव पारंपर्यमन्यस्मादन्यमुपसंक्रामति । तस्मान्न्यंततोऽप्यन्यमित्येवंरूपः प्रवाहः परंपराक्रमः तदविच्छेदस्ततआगतः संप्राप्तः संकीर्णयोनयोऽन्तरालः तत्सहितानां वर्णानाम् ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचार आचर्यमाणोधर्मः पारंपर्यपित्रादिपरंपराक्रमेणागतो न त्वधुनातनेन केनचिदनुष्ठितः । अन्तरालः संकरजाताः । सदाचारः सद्भिराचीर्णोधर्मइत्युच्यते ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मिन्देशइति । तस्मिन्देशे प्रायेणशिष्टानांसभवात्तेषांब्राह्मणादिवर्णानांसंकीर्णजातिपर्यन्तानांयआचारःपारम्पर्यक्रमगतोनत्विदानींतनःससदाचारोऽभिधीयते ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मिन्पारंपर्यक्रमप्रमाणआचारःसान्तरालानांअन्तरालःसंकरजातिः तत्सहितानांआन्तरोऽव्यवहितः किंचिन्यूनोवा ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । सान्तरालानांवर्णसंकरजसहितानांससदाचारः । तस्यधर्मप्रतिप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मिन्ब्रह्मावर्तैकदेशे पारंपर्यक्रमगतःयःआचारःसआचारःवर्णानांब्राह्मणादीनांतथाचान्तरालानांवर्णद्वयजातानांअनुलोमप्रतिलोमजातीनांसःसदाचारःईषदुच्यते ॥ १८ ॥

कुरुक्षेत्रंच मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ॥ एषब्रह्मर्षिदेशोवै ब्रह्मावर्तदिनन्तरः ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । देशनामधेयान्येतानि कुरुक्षेत्रेसमन्ततंपञ्चकप्रसिद्धंकुरवस्तत्रक्षयंगताःकुरुत वा सुकृतंक्षिप्रमत्रं त्राणंभवतीति व्युत्पत्तिः मत्स्यादयः शब्दाबहुवचनान्ताएव देशवचनाः । ब्रह्मर्षिदेशइति समुदायसंज्ञा । देवनिर्मितोदेशो ब्रह्मावर्तः देवेभ्यः किंचिन्यूनाब्रह्मर्षयइत्यतोऽयंदेशोब्रह्मर्षिसंबन्धाद्ब्रह्मावर्तान्यूनः । तथाचाहब्रह्मावर्तान्तरईषद्विन्नः तत्रेषदर्थोयथानुष्णांयवागूंषिवेदामयावीतीषदुष्णामुपदिशन्ति । अनन्तरशब्दोवभेदवचनः । नारीपुरुषतोयानमन्तरंमहदन्तरमिति यथा ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूरसेनकाःशूरसेनाख्यनृपतिना निवासत्वेननिर्मिता नामसुरोपलक्षितदेशाः अनन्तरोर्निर्विशेषः ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । कुरुक्षेत्रमिति । मत्स्यादिशब्दाबहुवचनान्ताएव देशविशेषवाचकाः पञ्चालाःकान्यकुब्जदेशाः शूरसेनकामथुरादेशाः । एषब्रह्मर्षिदेशोब्रह्मावर्तात्किंचिदूनः ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मर्षिदेशइत्यपि समाख्या ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । अत्रापि ब्रह्मर्षिसंबन्धवचनंप्रशंसार्थम् । अनन्तरःकिंचिन्यूनः ॥ १९ ॥

(१९) शूरसेनका=रसशूनजाः (क, ख, च,)

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मवर्तादनन्तरः इषन्धूनइत्यर्थः । कुरुक्षेत्रेति । एषः ब्रह्मर्षिदेशः कुरुक्षेत्रादिदेशः महर्षिणां वासयोग्याभवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयजन्मनः ॥ स्वंस्वंचरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । एतेषु देशेषु कुरुक्षेत्रादिषु प्रसूतस्यायजन्मनो ब्राह्मणस्य सकाशात्स्वंस्वंचरित्रमाचारं शिक्षेरन् । तस्मिन्देशइत्यनेनैतद्व्याख्यातम् ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्पदेन ब्रह्मवर्तस्यापि ग्रहणं चरित्रं चरणीयम् ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्देशइति । कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात्सर्वमनुष्या आत्मीयमात्मीयमाचारं शिक्षेरन् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । अयजन्मनः ब्राह्मणात्चरित्रं चरणमनुष्ठानंधर्मस्य येन तच्चरित्रंधर्मोपदेशमिति यावत् आचारं वा ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अयजन्मनः ब्राह्मणस्य शिक्षन्ते अवगच्छन्ति ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतद्देशप्रसूतस्य महर्षिदेशप्रसूतस्य अयजन्मनः सकाशात्पृथिव्यां सर्वमानवाः स्वंस्वंचरित्रमाचारं शिक्षेरन् शिक्षयेयुः ॥ २० ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ययत्प्राग्विनशनादपि ॥ प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्तरस्यादिशि हिमवान्पर्वतोदक्षिणस्यां विन्ध्यः विनशनं सरस्वत्या अन्तर्धानदेशः । प्रयागीगङ्गायमुनयोः संगमः एतान्देशानवधीन्कृत्वा मध्यमध्यदेशनामान्देशं विधात् । नात्युत्कृष्टो नातिनिरुष्टइत्यतोयमध्यदेशो ननु पृथिवीमध्यभवत्वात् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मप्रसंगेन ततोपकृष्टान्यपि देशान्तराणि निवासार्थं दर्शयति । हिमवदिति । विनशनं यत्र सरस्वती विनष्टा मध्यः पृथिव्याजघनस्थानीयो देशः ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । हिमवदिति उत्तरदक्षिणदिग्वस्थितौ हिमवद्विन्ध्यौपर्वतौ तयोर्यन्मध्यं विनशनात्सरस्वत्यन्तर्धानदेशाद्यत्पूर्वप्रयागाच्च यत्पश्चिमं समध्यदेशनामा देशः कथितः ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । हिमवान् उत्तरत्यः पर्वतोदक्षिणात्यो विन्ध्यः विनशनात् कुरुक्षेत्रात्प्रयागात्प्रत्यगेव पश्चिमं इति चतुःसीमावच्छिन्नं यदधिकृत्य श्रुतं यागनिर्धोगयुक्तानां वाराणस्यां मृतस्य च । सागतिर्घटिकार्धेन मध्यदेशनिवासिनामिति ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विनशनात्प्राक्कुरुक्षेत्रात्प्राक्प्रयागात्प्रत्यक् इयं भूमिः मध्यदेशः मध्यदेशसंज्ञः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ॥ तयोरैवान्तरंगिर्योरायावर्तं विदुर्बुधाः ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । आपूर्वसमुद्रादापश्चिमसमुद्राद्योऽन्तरालवर्ती देशस्तथा तयोरेव पूर्वश्लोकोपदिष्टयोर्गिर्योः पर्वतयोर्हिमवद्विन्ध्ययोर्दन्तरं मध्यं स आर्यावर्तदेशो बुधैः शिष्टैरुच्यते । आर्यावर्तन्तेतत्र पुनः पुनरुद्भवन्त्याक्रम्याक्रम्यापि न चिरंतत्र म्लेच्छाः स्थातारो भवन्ति । आड्रवर्मादायां नाभिविधौ तेन समुद्रद्वीपानि नार्यावर्तः एते चतसृषु दिक्षु

देशावधयउपात्ताः । प्राच्यां पूर्वसमुद्रःप्रतीच्यांपश्चिमः । उदग्दक्षिणयोर्हिमवद्विन्ध्यौ एतौ हवधित्वेनोपात्तौ । न तयो-
रार्यावर्तत्वमस्त्यतस्तत्र निवासाभावे ग्रामइदमाह ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तयोर्हिमवद्विन्ध्ययोःपर्वतयोर्मध्यं आंरात् पापेभ्योगता आर्यास्तस्मिन्नावर्तन्ते भ्रमन्ति
नतु मर्यादायावसन्तीत्यार्यावर्तः ॥ २२ ॥

(३) कुङ्कुमः । आसमुद्रात्त्विति । आपूर्वसमुद्रादापश्चिमसमुद्राद्धिमवद्विन्ध्ययोश्च यन्मध्यंतमार्यावर्तदेशंपण्डिता-
जानन्ति । मर्यादायामयमाङ्गनाभिविधौ तेन समुद्रमध्यद्वीपानानार्यावर्तता । आर्याअत्रावर्तन्ते पुनःपुनरुद्भवन्तीत्या-
र्यावर्तः ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंपूर्वपश्चिमसमुद्राभ्यन्तरयोर्विन्ध्यहिमवतोर्मध्यदेशः सआर्यावर्तइत्यर्थः । तयोर्हिमवद्वि-
न्ध्ययोःगिर्योःपर्वतयोः । आङ्गमर्यादायाम् । तेन समुद्रद्वीपानांपर्वतयोश्चनार्यावर्तत्वम् । उक्तार्यावर्तव्याप्योर्मध्यदेशस्त-
द्याप्योब्रह्मर्षिदेशःतद्याप्योब्रह्मावर्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । आर्याअस्मिन्वर्तन्तइत्यार्यावर्तः । हिमवद्विन्ध्ययोरित्यादिश्लोकद्वयेऽप्येतद्देशप्रसूतस्येति श्लोक-
स्यानुषङ्गः । एतेषुब्रह्मावर्तादिष्वाचारविप्रतिषेधपूर्वपूर्वदेशाचारोबलीयानित्यवगन्तव्यम् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वात्आसमुद्रात्पश्चिमात्आसमुद्रात्तयोःगिर्योःहिमवद्विन्ध्ययोः अनन्तरंआर्यावर्तप्रचक्षतेकथ-
यन्ति ॥ २२ ॥

कृष्णसारस्तु चरति मृगोयत्र स्वभावतः ॥ सज्ञेयोयज्ञियोदेशोम्लेच्छदेशस्त्वतःपरः ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । कृष्णश्वेतः कृष्णपीतोवा कृष्णसारङ्गोमृगोयत्र चरति निवसति । संभवउत्पत्तिर्यत्र देशे
तस्य स्वभावतो न पुनर्देशान्तरात्प्राशस्त्योपायनादिना निमित्तेनानीतस्य कियन्तमपि कालनिवासःसदेशोयज्ञियोयागार्हो-
बोद्धव्यः । अतः कृष्णमृगचरणात्परोन्योम्लेच्छदेशः म्लेच्छाः प्रसिद्धाः । चातुर्वर्ण्यजात्यपेताः प्रतिलोमजातीयानधि-
कृतामेदान्धशबरपुलिन्दादयः । नचानेन यागाधिकरणताऽस्यदेशस्य विधीयते । समेयजेतेतिवच्चरतीति वर्तमाननिर्देशात् ।
नहियत्रैव चरितुं प्रवृत्तस्तदैव तत्र यागःशक्यः कर्तुं यागस्य हिदेशोऽधिकरणतत्साधनकर्त्रादिकारकाश्रितद्रव्यादिधारण
द्वारेणच द्वयोर्मूर्त्योरैककाले एकदेशे स्थानसंभवः । नच कालान्तरलक्षणा न्याय्या विधौ लक्षणायाअन्याय्यत्वाद्यथो-
क्तंश्रूपाधिकरणे एतद्विक्रियतइत्युच्यतइति ननु च नाभिव्यापकएवाधेयोयेन कर्तुः धाराभिव्याप्यैवाधिकरणार्थनि-
वृत्तिः स्यात्तिलेषु तैर्लभतिवत् । किंतिहि एकदेशसंबन्धिनाप्याधेयेन भवति कृत्स्नस्याधारभावः । प्रासादआस्ते रथम-
धितिष्ठतीति । एवमिह ग्रामनगरसमुदायस्य नदीपर्वतान्ताद्यवधिकस्य देशस्य प्रकृतत्वादेकदेशोऽपि पर्वतारण्यादौ च-
रन्सर्वमाधारी करोति । तेनायमदोषोर्मूर्त्योर्नैकदेशः संभवति । उच्यते । नैवात्र यष्टव्यमिति विधिरस्ति जानातेः प-
रोविधायकश्रुतो न यजेः यागस्य तत्रार्हता श्रुता यागार्होऽसौ देशइति । सा च यागार्हता सत्यपि विधौ घटते । एते-
षुदेशेषु यागाङ्गानि दर्भपलाशखदिरादीनि प्रायेण च भवन्ति । अधिकारिणश्च त्रैवर्णिकवैद्याश्च तेष्वेव देशेषु दृश्यन्ते ।
अतएतदवलम्बनोयागार्हतानुवादः । कृत्योपि ज्ञेयइत्यध्यारोपितविध्यर्थोर्जितलयवाग्वाजुहुयादिति वद्विधिवन्निगदार्थ-
वादएव । यच्चोक्तंम्लेच्छदेशस्त्वतःपरइत्येषोपिप्रायिकोऽनुवादएव । प्रायेण शेषु देशेषु म्लेच्छाभवन्ति । नत्वेनेन देशसंब-
न्धेन म्लेच्छावश्यन्ते । स्वतस्तेषांप्रसिद्धेर्ब्राह्मणादि जातिवत् । अथार्थद्वारेणायंशब्दः प्रवृत्तोम्लेच्छानादेशइति तत्र यदि
कथंचिद्ब्रह्मावर्तादि देशमपि म्लेच्छाआक्रमेयुः तत्रैवावस्थानंकुर्युर्भवेदेवासौम्लेच्छदेशः । तथा यदि कश्चित्क्षत्रियादि जा

तीयोराजा साध्वाचरणोऽम्लेच्छान्पराजयेत्चातुर्वर्ण्यवासयेत् म्लेच्छांश्चार्यावर्तद्वै चाण्डालान्यवस्थापयेत्सोऽपि स्याद्य-
ज्ञियः । यतोऽन भूमिः स्वतोदुष्टा संसर्गाद्विसादुष्यत्यमेध्योपहतेव । अतउक्तदेशव्यतिरेकेणापि सतिसामग्ये त्रैवर्णिकेना-
कृष्टमृगचरणेऽपि देशे यष्टव्यमेवतस्मादनुवादोयम् । सज्ञेयोयज्ञियोदेशोऽम्लेच्छदेशस्त्वतःपरद्व्युत्तरविधिशेषः ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वभावतोऽन त्वन्येननीतः सआर्यावर्तात् बहिर्भूतोऽपि याज्ञिकोयज्ञार्हः अतः परोयो
म्लेच्छानांयज्ञानुष्ठानानर्हाणामेव निवासदेशः एतेनाचारशिक्षानिवास यज्ञानुष्ठानोचितादेशाः क्रमादुक्ताः ॥ २३ ॥

(३) कुड्मूकः । कृष्णसारस्त्विति । कृष्णसारोऽमृगोऽयत्र स्वभावतोऽवसति न तु बलादानीतः सयज्ञार्होदेशोऽज्ञातव्यः ।
अन्योऽम्लेच्छदेशोऽन यज्ञार्हद्व्यर्थः ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा यज्ञस्य दर्शादिकालोऽङ्गंतथा कृष्णसारविशिष्टदेशोऽपीत्याह कृष्णइति । स्वभा-
वतः बलात्कारंविना ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । अथ सर्वदेशेषु यज्ञार्हदेशमाह कृष्णेति । स्वभावतः स्वरम् । अतः परेऽभ्योब्रह्मावर्तादिभ्योऽन्यो-
म्लेच्छदेशः । म्लेच्छाहियज्ञानधिकृताः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृष्णसारः मृगः यत्रदेशोऽस्वभावतः स्वच्छन्दतः चरति विचरति । सदेशः यज्ञियः यष्टुयोग्यः यज्ञार्होऽज्ञे-
यः जानीयात् । ततः परः अन्यदेशः म्लेच्छदेशोऽच्यते ॥ २३ ॥

एतान्द्विजातयोदेशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ॥ शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्शितः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । यदर्थदेशसंज्ञाभेदकथं तमिदानीं विधिमाह । एतान्ब्रह्मावर्तादीन्देशान्द्विजातयोदेशान्तरेऽपि जा-
ताआश्रयेरञ्जन्देशान्त्यत्का ब्रह्मावर्तादिदेशांसंश्रयणप्रयत्नेन कर्तव्यम् । अत्र केचिदाहुरदृष्टार्थेवायमेतद्देशसंश्रयणविधिः
सत्यपिदेशान्तरेऽप्यधिकारसंभवे एतेषु देशेषु निवासः कर्तव्यः । तत्र कल्पाधिकारत्वे यदि वा गङ्गादितीर्थस्नानवैदितद्देश-
निवासविधिः पावनत्वेन कल्प्यते । यथैव काश्चिदापः पवित्रतराएवंभूमिभागाऽपि केचिदेव पवित्राः । यथोक्तपुराणोऽयदि
वा संश्रयणादेव स्वतन्त्रात्स्वर्गोविश्वजिह्वत्तत्रैतौ द्वावपि पक्षावप्राप्तौ यद्यप्राप्तः संश्रयोविधीयते कल्प्येताप्यधिकारः । तत्र-
चिन्त्यते । कतरः पक्षोयुक्तइति । सत्त्वनित्यकाम्यानामुक्तस्तथानित्योद्देशेऽप्यनुष्ठानसंभवादधिकृतानांप्राप्तएव । नक्षेत्रदेश-
व्यतिरेकेण कृत्स्नधर्मानुष्ठानसम्भवः । तथाहि हिमवति तावत्काश्मीरादौ शीतेनार्दितान बहिः संध्योपासनेऽधिक्रियन्ते ।
नच यथा विधिस्वाध्यायसंभवः । प्राग्वोदग्वा ग्रामादुपनिष्क्रम्येति । नहि हेमन्तशिशिरयोरहरहर्नदीस्नानादि संभवः ।
इदमेव च द्विजातयइति वचनंलिङ्गनकश्चिदेव देशोऽस्ति म्लेच्छसंबन्धेऽस्त्वतएव म्लेच्छदेशः । अन्यथा तद्देशसंबन्धान्म्ले-
च्छत्वे कथंद्विजातित्वम् । अथोच्यते न गमनमात्रान्म्लेच्छताऽपितु निवासात्संचानेन प्रतिषिध्यते । तच्च न । संश्रयोऽत्र
श्रुयतेसच देशान्तरे भवतस्तस्यागेनान्यदेशसंबन्धेन संश्रितस्यैव संश्रयणम् । अन्यथा एवमेवावक्ष्यदेतान्देशान्स्त्यक्का
नान्यत्र निवसेत् । अथसिद्धेसंश्रयणे तद्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थमिति परिसंख्यातथास्यात्तस्याश्च त्रयोदोषाः । अर्थहानिर्ल-
क्ष्यते । एतान्देशानजज्ञादिति नश्रुतार्थसंभवे लक्षणायुक्ता । अतएव न भूतपूर्वगतस्तस्माद्विद्वन्मिदं देशसंबन्धेन
पुरुषाम्लेच्छाः किंतर्हि पुरुषसंबन्धेन म्लेच्छदेशता । शूद्रस्य द्विजाति शुश्रूषायाविहितत्वात्तद्देशनिवासे सर्वदाप्राप्ते तत्राजी-
वतोदेशान्तरनिवासोऽभ्यनुज्ञायते । यदा बहुकुटुम्बतया शुश्रूषा शक्त्या वा द्विजातीयमाश्रितः । सएवंविमृश्यात्तदादे-
शान्तरेसंभवति धनार्जने निवसेत्तत्रापि न म्लेच्छभूयिष्ठे किंतर्ह्ययज्ञिये म्लेच्छावृते यानासनाशनादि क्रियानिमित्तस्य
संसर्गस्यापरिहार्यत्वात्तद्भावापत्तिप्रसङ्गात् । वृत्तिकर्शितोऽवृत्त्यभावपीडितः वृत्तिरान्मकुटुम्बस्थितिसमर्थधनम् । तदभावे

यत्कर्शनंतत्संबन्धितयोच्यते । यथावर्षकृते सुभिक्षसुभिक्षे वर्षाभावकृतंदुर्भिक्षवर्षकृतत्वेनव्यपदिश्यते ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वे चैते निवासयोग्याइत्याह । एतानिति । म्लेच्छदेशादन्यान् प्रयत्नतोमहता-
प्याघ्रासेन यस्मिन्कस्मिन्म्लेच्छदेशेपि वृत्तिकर्शितानतु त्वस्थः सोपि जीवनसंभवे सदेशेष्वेव निवसेत् द्विजातिषु
वृत्तिकर्शितान् म्लेच्छदेशे संवसेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतानिति । अन्यदेशोद्भवाअपि द्विजातीययज्ञार्थत्वाददृष्टार्थत्वाच्चैतान्देशान्प्रयत्नादाश्रयेन ।
शूद्रस्तु वृत्तिपीडितोवृत्त्यर्थमन्यदेशमप्याश्रयेत् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । आश्रयेरनित्यनेनान्यत्र वसतिरयोग्येतिभावः । शूद्रस्य वसतेर्ननियमइत्याह शूद्रस्त्व-
ति । वृत्तिकर्शितःवृत्त्यर्थः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । एतान्ब्रह्मावर्तादीनृक्पुणसारस्वैरसंचरितदेशपर्यन्तान्प्रयत्नतआपद्यपि संश्रयेरन्धिवसेयुः । एतेषु च
पूर्वपूर्वदेशः । प्रशस्तइत्यवगन्तव्यम् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तिकर्शितःशूद्रःयस्मिन्कस्मिन्देशे निवसेत्द्विजाःएतान्संश्रयेयुः ॥ २४ ॥

एषा धर्मस्य वोयोनिःसमासेन प्रकीर्तिता ॥ संभवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मिन्स्मिन्नित्यनियममाह अतिक्रान्तस्य सर्वस्य ग्रन्थार्थस्य पिण्डार्थकथनमवित्तरणार्थम् ।
योनिः कारणम् । समासेन संक्षेपेण संभवश्चेति प्रथमाध्यायार्थाविमर्शः । अस्य सर्वस्येति जगन्निर्माणंनुद्ध्या प्रत्यक्षीकृत्य
निर्दिशति । वर्णानुष्ठयाधर्मावर्णधर्मास्तान्निबोधत विस्तरणेति शेषः । इह पञ्चप्रकारोधर्मइति विवरणकाराः प्रपञ्चयन्ति ।
वर्णधर्मआश्रमधर्मोवर्णाश्रमधर्मोनैमित्तिकोगुणधर्मश्चेति । तत्र योजातिमात्रमपेक्ष्य प्रवृत्तौन वयोविभागेनाश्रमादिकमाश्रय-
ति सवर्णधर्मोयथा ब्राह्मणोऽनहन्तव्यः । ब्राह्मणेन सुरानपेयेतिजातिमात्रस्यान्त्यादुच्छ्वासादेशधर्मः । आश्रमधर्मोयत्र जा-
तिर्नापेक्ष्यते केवला तदाश्रमप्रतिपत्तिराश्रीयते । यथा ब्रह्मचारिणोग्रीन्धनभिक्षाचरणे वर्णाश्रमधर्मउभयापेक्षः यथा
मौर्वीज्याक्षत्रियस्येत्यादिना श्रमान्तरे । नच जात्यन्तरस्य धारणमस्याउदाहरणम् । प्रथमोपादानन्तूपनयनधर्मोनाश्रम-
धर्मः । उपनयनवाश्रमार्थनाश्रमधर्मः । नैमित्तिकौद्रव्यशुद्ध्यादिः । गुणमाश्रितोगुणधर्मः षड्विपरिहार्यश्चेत्यादि बाहुश्रुत्येन
गुणेनैतेधर्मा एवमभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य येधर्मास्तदेतद्वर्णग्रहणेन सर्वगृहीतमितिदर्शितम् । अवान्तरभेदस्तुनेत्येवाव-
तिष्ठते । पुरुषत्वमात्राश्रितावर्णधर्माअपि सन्तितेऽपि भेदेन वाच्याः स्युः । एवमन्योऽपि भेदोप्यूहः । वर्णग्रहणंचात्र
प्रदर्शनार्थनान्तरप्रभवव्युदासार्थपूर्वप्रतिज्ञातत्वात्तदनुवादिनी श्लेषा प्रतिज्ञा ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः धर्मस्याचर्यमाणस्य धर्मसाधनस्य कर्मणोवा यो निरुत्पत्तिस्थानं अस्य सर्वस्य प्राणिजा-
तस्य संभवउत्पत्तिः वर्णधर्मास्तत्तद्वर्णनियतान् धर्मान् उपलक्षणंचैतत् अन्तरप्रभवधर्ममाश्रमधर्माश्चेत्यपि ॥ २५ ॥

(३) कुङ्कुमः । एषा धर्मस्येति । एषा युष्माकंधर्मस्य योनिः संक्षेपेणोक्ता । श्रौतिर्ज्ञानिकारणं वेदोऽखिलोधर्म-
मूलमित्यादिनोक्तमित्यर्थः । गोविन्दराजस्त्वहधर्मशब्दोऽपूर्वाख्यात्मकधर्मवर्ततइति विद्वद्भिः सेवितइत्यत्र तत्कारणे-
ऽष्टकादौ वापूर्वाख्यस्य धर्मस्य योनिरितिव्याख्यातवान् । संभवश्चोत्पत्तिर्जगतइत्युक्ता । इदानींवर्णधर्माञ्छृणुत वर्णधर्म-

शब्दश्च वर्णधर्माश्रमधर्मवर्णाश्रमधर्मगुणधर्मनैमित्तिकधर्माणामुपलक्षकः । ते च भविष्यपुराणोक्ताः । वर्णधर्मः स्मृतस्त्वैकआश्रमाणामतःपरम् । वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणोनैमित्तिकस्तथा । वर्णत्वमेकमाश्रित्य योधर्मः संप्रवर्तते । वर्णधर्मः सउक्तस्तु यथोपनयनंनृप । यस्त्वाश्रमसमाश्रित्यअधिकारःप्रवर्तते । सखल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिकोयथा । वर्णत्वमाश्रमत्वंच योऽधिकृत्य प्रवर्तते । सवर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्जीया मेखला यथा । योगुणेन प्रवर्तते गुणधर्मः सउच्यते । यथामूर्धाभिषिक्तस्यप्रजानांपरिपालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य योधर्मः संप्रवर्तते । नैमित्तिकः सविज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्तिष्यमाणंवक्तुंवृत्तंनिगमयति एषेति । योनिःकारणम् । श्रुतिस्मृतिसदाचारब्राह्मणोपदेशैर्विना धर्मो न जायतइति भावः । संभवः प्रथमाध्यायोक्तःसर्गः । वर्णधर्मानिति तेन भविष्यपुराणोक्तानां वर्णमाश्रित्ययोधर्मो वर्णधर्मः सउच्यते । यथा विप्रो न हन्तव्यः सुरापेया न च द्विजैः । यस्त्वाश्रमसमाश्रित्यअधिकारःप्रवर्तते ॥ सखल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिकोयथा । वर्णत्वमाश्रमत्वंच योधिकृत्य प्रवर्तते ॥ सवर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्जीयमेखला यथा ॥ योगुणेन समुद्रूतो गुणधर्मः स उच्यते ॥ यथामूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानांपरिपालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य योधर्मः संप्रवर्तते ॥ नैमित्तिकः सविज्ञेयः प्रायश्चित्तं विधीयते । इत्यादिवर्णाश्रमगुणनैमित्तिकधर्माणांपञ्चानांसंग्रहः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । योनिः कारणं परिज्ञानोपाय इति यावत् । संभवश्चास्य सर्वस्येति प्रथमाध्यायानुभाषणम् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । युष्माकं एषा धर्मस्य योनिः उत्पत्तिः ज्ञप्तिकारणं प्रकीर्तिता तथा अस्य सर्वस्य विश्वस्य सम्भवः उक्तः ॥ २५ ॥

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ॥ कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । मन्त्रप्रयोगावैदिककर्माणि । वेदमन्त्रादहोभिप्रेतास्तेषां यान्युच्चारणानि तानि तत्र भवान्यतोऽध्यात्मादित्वाद्देव वेदमूलत्वाद्दोषचरितो वैदिकशब्दः । कर्मशब्देन च इतिकर्तव्यतारूपं कर्म गृह्यते । ततश्च कर्मभिर्निषेकादिः संस्कारः कार्य इति साध्यसाधनभेदोपपत्तिः । प्रधानं निषेको मन्त्रोच्चारणमितिकर्तव्यतानिषेको योनौ शुक्रनिक्षेपः स आदिर्यस्य संस्कारकलापस्य वक्ष्यमाणस्योपनयनपर्यन्तस्यैकवचनशरीरसंस्कार इति समुदायापेक्षम् संस्कारशब्देन च सगुणशरीरनिर्वर्तकमुच्यते । तत्र निषेकाद्यानि विशेषजनकान्येतदेवाह पावन इति पावयति । अशुद्धतामपकर्षति पावनः । प्रेत्य चेह चेति । संस्कृतस्य सर्वत्र दृष्टादृष्टफलेषु कर्मसु कारीरीज्योतिष्टोमादिष्वधिकारादुभयलोकोपकारकत्वमाह । पुण्यैः शुभैर्मगलैरिति यावत् । सौभाग्यमावहन्ति दौर्भाग्यं चापनुदन्तीति पुण्यपावनशब्दयोरर्थभेदः द्विजन्मनामिति शूद्रपर्युदासार्थम् । संस्कार्यनिर्देशायां लक्षणया च त्रैवर्णिकाः प्रतीयन्ते । नहि तदानीं द्विजन्मानो भवन्ति ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदोक्तैः क्रियाविशेषैः पुण्यैः पुण्यसाधनैर्गर्भाधानादिभिः शरीरसंस्कारः शरीरगतातिशयजननं कार्यं इहैहिकफलेषु कर्मसु कर्तव्येषु पावनोपकारहेतुः पापनाशकः । एवं प्रेत्येत्यत्रापि तत्र निषेकः पित्रैव कार्यः ततो न्यायि कर्माण्यन्येनापि संस्कारश्रुतेर्नित्यत्वस्थितेरन्येनापि करणसंभवाच्च ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । वैदिकैरिति । वेदमूलत्वाद् वैदिकैः पुण्यैः शुभैर्मन्त्रयोगादिकर्मभिर्द्विजातीनां गर्भाधानादिशरीरसंस्कारः कर्तव्यः । पावनः पापक्षयहेतुः । प्रेत्य परलोके संस्कृतस्य यागादिफलसम्बन्धात् । इह लोके च वेदाध्ययनाद्यधिकारात् ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । निषेकादिसंस्कारस्यैव खादिरादिवदधिकारार्थतास्वतन्त्रफलताचेत्याह वैदिकैरिति ।

वैदिकैः कर्मभिर्वेदमन्त्रप्रयोगैः प्रेत्यचेति संस्कृतस्यैव वैधकर्मद्वारा स्वर्गमोक्षौ इह च वेदाद्यधिकारिता ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । वैदिकैः । श्रौतस्मार्तैः । नकेवलं यस्मिञ्छरीरे संस्कारः कृतस्तस्यैव पावनः किल भविष्य-
तोऽपीत्युक्तं प्रेत्यचपावनइति ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजन्मनां ब्राह्मणक्षत्रियविशानिषेकादिः शरीरस्य संस्कारः गर्भादिसंस्कारः मन्त्रैः पुण्यैः कर्मभिः
कार्यः ॥ २६ ॥

गार्भेर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः ॥ बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥

(१) भेदातिथिः । उक्तं संस्कारप्रयोजनं पावनः शरीरसंस्कारः पुण्यश्च तत्र पावनत्वमुच्यते दुष्टस्य दोषापकर्ष-
णम् । कुतः पुनः शरीरस्य दुष्टतेत्याशङ्कयामाह । बैजिकं गार्भिकं चैनदिति बीजे भवं बीजनिमित्तं वा बैजिकं एवं गार्भिकम् ।
एनः पापमदृष्टदुःखकारणतस्य बीजगर्भयोर्निमित्तभावादशुचित्वमात्रमिहोच्यते । शुक्रशोणिते पुरुषस्य बीजं ते च स्व-
भावादशुचिनी गर्भाधान्यपि दोषसंक्रान्त्या दुष्टैव । अतस्तन्निमित्तमशुचित्वं पुरुषस्य संस्कारैरपमृज्यतेऽपनुद्यते । तानी-
दानीं कांश्चिन्नामधेयेन कांश्चित्संकार्यविशेषोपलक्षितान्कृत्वा निर्दिशति । गार्भेर्होमैः । गर्भे संभूते नार्याः क्रियन्ते । गर्भ-
वाग्रहीतुं गर्भप्रयोजनकत्वाद्गार्भाः । नारी तत्र द्वारमात्रं प्रयोजकस्तु गर्भेवातस्तत्प्रयुक्तत्वाच्च तदर्थो होमाः पुंसवनसीमन्तो-
न्नयनगर्भाधानानि । होमशब्दोपलक्षणार्थः । कर्ममात्रस्य । नहि गर्भाधानं होमएतेषां च कर्मणां द्रव्यदेवतादिरूपं गृह्यस्मृति-
भ्योऽवसातव्यम् । यथैव गार्भेर्होमैर्वजातकर्मण्येन संस्कारेण । एवं चौडेन चूडार्थः चौडः मौञ्जीनिबन्धनमुपनयनम् ।
तत्र हि मुञ्जविकारो मेखला बध्यते । अतस्तेनोपनयनकर्मोपलक्ष्यते । बन्धनमेव निबन्धनं निर्वृत्ते पूरणः जातकर्मादीनि संस्का-
रानामधेयानि कृतद्वन्द्वानि करणविभक्त्या एनोपमार्जनस्य निर्दिश्यन्ते । संस्कारश्च सर्वः संस्कार्यैकार्यान्तरशेषभूते कृ-
तार्थं करिष्यमाणार्थं वा कंचिदृष्टमदृष्टं वा विशेषमादधाति व्रीहीनवहन्तीति । व्रीहिभिर्यजेतेति यागनिवर्तयिष्यतां तुषकणविप्र-
मोक्षोदष्टो विशेषआदधाति शिरसोऽवतार्य सजं शुचौ देशे निदधातीति । उपभुक्ताया आकीर्णाकारायाः प्रतिपत्तिनियमाद-
दृष्टः सजो विशेषस्तत्रैवे संस्काराः शरीरशुद्ध्यर्थाः श्रुताः न च गन्धाद्यपकर्षणं भृद्धारिसंबन्धादिव शरीरे दृश्यते । तेनेयं ज-
न्मादिकालशुद्धिवददृष्टविशेषा शुद्धिर्वेदितव्या । एतया च शुद्ध्या पूतः श्रौतस्मार्तैः कर्मस्वधिक्रियते । यथा मन्त्रपूत-
माज्यं होमे लौकिके तु कार्यं द्रव्यशुद्ध्यैव शुद्धिर्याज्यस्य भोजनादौ । स्पृश्यताहि कुमारस्याद्भिर्गात्राणि शुध्यन्तीत्येता-
वतैव भवति । तथा चाह । न तदुपस्पर्शनादशौचमिति । कथं पुनः कर्मार्थत्वे मेतेषां युक्तमुत्पवनस्याद्यद्वारकं प्रकरणेन वि-
नियोगात् अमीतु बाह्या न कस्यचित्कर्मणः प्रकरणे श्रुताः । अतः पुरुषद्वारिका कर्मार्थता दुर्भणा । न चासति कार्योपयोगे
स्वरूपतः संस्कार एव निर्वर्त्यः । तथासति संस्कारतैव ह्येते प्रधानकर्मता स्यात् । अतश्च कार्यः शरीरसंस्कारइति कु-
मोर्जाते पुरान्यैरालम्भादिति च द्वितीया श्रुतिर्बाध्यते । शत्रुञ्जुहोतीति वद्विनियोगभङ्गः स्यात्तत्र चाधिकारकल्पनेत्यादि-
बह्वसमंजसंप्राप्नोति । उच्यते न वयं श्रुत्या प्रामाण्यापेक्ष्यतादर्थ्यमंगललक्षणब्रूमः । अपितूपकारकत्वं तच्चान्नङ्गत्वेऽप्युपप-
द्यते । यथा धानविधिः स्वाध्यायाध्ययनविधिश्च । न ह्यत्र श्रुत्यादयः सन्ति । यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयादयो विनि-
युक्ताः । अलौकिकत्वाच्च तत्स्वरूपस्याधानविधिनैव सिद्धिर्वसन्ते ब्राह्मणोग्रीनादधीतेति । अत आहवनीयादि निर्वृत्तिद्वारे-
णाधानं क्रतुषूपयुज्यते न चाङ्गम् । अध्ययनविधिरप्यर्थावबोधद्वारेण क्रतूपकारक एव ममी संस्कारा एतत्संस्कृतस्याध्ययन-
विधिनिष्पादितो अध्ययनविध्यर्थस्य विवाहः कृतविवाहस्याधानमाहिताग्रेरधिकारइत्यस्ति संस्कारकार्योपयोगिता बाह्यपुरु-
षसंस्काराणाम् । निषेकग्रहाच्च सर्वत्रापि पितुरधिकारस्तथा च जातकर्मणि मन्त्रः आत्मा वै पुत्रनामासीति । तस्य ह्यपत्यो-

त्पादनमपत्यानुशासनं च विहितम् । ऋणानि त्रीण्यपाकृत्येति । तस्मादनुशिष्टपुत्रलोभ्यमाहुरिति अनुशासनं च स्वाधि-
कारप्रतिपादनं तच्च वेदाध्यापनेनार्थावबोधपर्यन्तेन भवतीति वक्ष्यामः । अतएवोभयोपकारकाः संस्कारा अपत्योत्पत्ति-
विधौ पितुर्माणवकस्य च संस्कृतसाध्यासु क्रियासु तस्मात्पितुरधिकारस्तदभावे तत्स्थानापन्नस्य तथा चाह असंस्कृता-
स्तु संस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैरिति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गर्भे गर्भावस्थायां कर्तव्यैर्निषेकादिकर्मभिः तथा होमैरपि सीमन्तकर्मादिनामर्कैर्गर्भे
रेव जातानन्तरकर्तव्यैश्च जातकर्मादिभिः तैश्च बैजिकं पितृगतं तत्तत्पापविशेषदूषितं शुक्रसंभवं पापं तथा गर्भमातृजस्तदो-
षसंभवं च पापं द्विजानामपनीयते अथोपनयनादिभिः संस्कारैरुपनीतस्य देहशोधनार्थानीत्यर्थः ॥ २७ ॥

(३) कुडूकः । कुतः पापसंभवो येनैषां पापक्षयहेतुत्वमत आह गर्भैरिति । ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गर्भाः । होम-
ग्रहणमुपलक्षणं गर्भाधानादेरहोमरूपत्वात् । जातस्य यत्कर्म मन्त्रवत्सर्पिःप्राशनादिरूपं तज्जातकर्म । चौडंचूडाकरणकर्म ।
मौञ्जीनिबन्धनमुपनयनम् । एतैर्बैजिकं प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पादिना च पैतृकरेतो दोषाद्यत्पापं गार्भिकं चाशुचिमातृगर्भास-
जंतद्विजातीनामपमृज्यते ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । शरीरसंस्कारइत्युक्तं तत्र कथंकस्य संस्कारस्तत्राह गर्भैरिति द्वाभ्यां । गर्भे देहि सिनीवाली-
न्यादिमन्त्रोक्तैः गर्भसंस्कारैः गर्भहोमैः सीमन्तोन्नयनादिप्रयुक्तैः जातकर्म जातस्य यत्कर्म समन्त्रकंसर्पिः प्राशनादि-
रूपं तत् । चौडंचूडाकर्म । मौञ्जीनिबन्धनमौञ्जीनिबध्यतेऽनेनेति मौञ्जीनिबन्धनं उपनयनं एतैरेनः पापमपमृज्यते नाशयते न-
श्यतीति यावत् । बैजिकं प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पादिना पैतृकरेतो दोषेणोत्पन्नं । गार्भिकं अशुचिमातृगर्भासजं मातुर्व्यभिचा-
रसंकल्पजं च । यन्मे माता मलुलोभेत्यादिश्रुतेः ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । पित्रादिना कार्यैः संस्कारैरपनेयं पापमाह गर्भैरिति । गर्भैर्निषेकपुंसवनविष्णुबलिसीमन्तोन्न-
यनसंबन्धिभिर्जातकर्मचौलमौञ्जीबन्धनैश्च । मौञ्जीबन्धनमुपनयनम् बैजिकं गार्भिकं पितृश्रमातृश्रापराधैः कृतमि-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गर्भैः गर्भसंस्कारहोमैः शंडामर्कादीनां होमैः जातकर्मभिः चौलमौञ्जीनिबन्धनैरितैः संस्कारै
द्विजानां बैजिकमेतः अपमृज्यते पापनाशमेति बैजिकं शुक्रशोणितसम्बन्धजमित्यर्थः । गोत्रव्याधिसंक्रमणमित्यर्थः ॥ २७ ॥

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ॥ महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । येषु कर्मसु माणवकस्य संस्कारा उपकारकास्तानि दानीमुदाहरणमात्रेण दर्शयति । अध्ययन-
क्रिया स्वाध्यायशब्देनात्राभिप्रेता तस्यास्य विषयनिर्देशस्त्रैविद्येनेति । व्यवधानेऽप्यर्थलक्षणः संबन्धो यस्य येनार्थसंबन्धइ-
ति न्यायेन । अतएव सामानाधिकरण्येऽपि श्रुते विषयविषयिभावो विभक्तिविपरिणामेन । त्रयाणां विद्वानां मध्ययनेनेत्यर्थः ।
त्रयएव वेदाः त्रैविद्यं चातुर्वर्ण्यादिवद्रूपसिद्धिः । अथवा स्वाध्यायेनेति । वेदाध्ययनं त्रैविद्येनेति तदर्थवबोधः । व्रतैः सा-
वित्रादिभिर्ब्रह्मचारीकर्तृकैः होमैर्ब्रतादेशनकाले ये क्रियन्ते । यदि वा सायंप्रातः समिद्धिरग्नीन्धनं ब्रह्मचारिणो होमशब्देना-
ग्न्याधारसंबन्धसामान्यादुच्यते । अथ किं समिदाधानं होमो येनैवमुच्यते संबन्धसामान्यादिति न भवतीति ब्रुवन्ति अदनी-
यद्रव्यसाध्यत्वाद्यागहोमयोः । कथं तर्हि सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतं द्रितइत्युक्तम् । लक्षणया समिदाधानं होमशब्दे-
नोच्यते । यथैव हूयमानं द्रव्यमग्नौ प्रक्षिप्यते । एवं समिन्धनार्थाः समिधोऽप्यतएतेन सामान्येन समिन्धनमेव होमइत्युच्य-
ते । उत्पत्तिवाक्ये हि समिधमादध्वादिति श्रुतम् । जुहुयात्ताभिरग्नमित्यनुवादो यमन्यार्थइति परस्ताद्वक्ष्यामः । न चानुवा-

दे लक्षणादोषः । इदं तु युक्तं यन्मेध्यमात्रद्रव्यसाध्यौ यागहोमौ । तथाच सति बह्व्यश्चोदनायथार्थाभवन्ति । यथा सूक्तवा-
केन प्रस्तरं प्रहरतीति । तत्र हि प्रस्तरं द्रव्यमाहुर्हरति च यजति । अथ वचनादसौ तादृश एव यागः । दर्भाश्चाप्यदनीयाः के-
षांचित् । कथं शाकलहोमे । तत्रापि हि शकलान्यभ्यादधातीत्युत्पत्तिरिति चेद्ब्रह्मयज्ञे कागतिः । ग्रहेभ्य एकैकस्यैसमिधोजु-
हुयादर्कादीनां अतोयत्र जुहुंयादिति देवतासंबन्धश्च काष्ठादेरपि श्रुतउत्पत्तिवाक्ये सोपि होम एव । इज्यया देवर्षितर्पणेन ।
एषतावदुपनीतस्य ब्रह्मचर्ये क्रियाकलापः । इदानीं गृहस्थधर्माः । सुतैरपत्योत्पत्तिविधिना महायज्ञैः । पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादि-
भिः । यज्ञैः श्रौतैर्ज्योतिष्टोमादिभिः ननु यद्येषां कर्मणां किंचित्प्रयोजनं स्यात्तदा तदधिकारयोग्यतोत्पत्त्यर्थाबाह्याः संस्कारा-
अर्थवन्तः स्युः । अत आह ब्राह्मीयं क्रियते तनुः । ब्रह्म परमात्मा कारणपुरुषः तस्येयं संबन्धिनी तनुः शरीरमेतैः श्रौतस्मा-
तैः सर्वैः कर्मभिः क्रियते । ब्रह्मसंबन्धिता च तद्भावापत्तिलक्षणा सहि परः पुरुषार्थः । संबन्धान्तराणि सर्वस्य कस्यचि-
त्कारणत्वेन सिद्धत्वान्नाभिलषितव्यानि । ततो मोक्षप्राप्तिरुक्ता भवति । ब्राह्मीत्यनेन तनुशब्देन च तदधिष्ठाता पुरुषो ल-
क्ष्यते । तस्य हेतुः शरीरद्वारकाः संस्काराः तस्यैव च मोक्षप्राप्तिः शरीरस्य पञ्चतापत्तेः । अन्ये त्वाहुर्ब्रह्मत्वप्राप्तौ योग्या
क्रियते । नहि कर्मभिरेव केवलैर्ब्रह्मत्वप्राप्तिः प्रज्ञानकर्मसमुच्चयात्किल मोक्षः एतैस्तु संस्कृतआत्मोपासनात्प्रवृत्तिरिति ।
तथा च श्रुतिः य एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा यजते जुहोति तपस्तप्यते अधीते ददात्यन्तवेदेवास्य तद्भवतीति । ननु च नैते-
षां कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिः फलं श्रुतम् । तथा हि नित्यानि तावदश्रुतफलान्येव कल्पनायां च पौरुषेयत्वं यावज्जीवादिपदैश्च नित्यता-
या अवगमितत्वाद्भिस्त्वजिन्यायोऽपि नास्त्यथास्मादेव वचनादेतत्फलत्वमिति । यदुच्येत मोक्षार्थिनः तदाधिकारः स्यात्तथा
च नित्यत्वहानिस्ततश्च श्रुतिविरोधः । निष्फलं न कश्चिदनुतिष्ठति तत्रानर्थक्यमिति चेत् कामनानुष्ठानात्प्रमाणस्य प्रमेयाव-
गतिरर्थः साचेत्कृताजातमर्थवत्त्वम् । अस्ति चात्र कर्तव्यतावगतिः सत्यां च तस्यामकरणे शास्त्रार्थातिक्रमस्ततश्च प्रत्यवाय-
ईदृश एवार्थैर्लिङ्गादीनां बृहद्व्यवहारे व्युत्पत्तिः । यो हि मृत्यादिः कर्तव्यं न करोति कस्यचिदाज्ञातुः सवेतनार्थं वेतनं न लभते ।
यदिवा प्रत्यवायेन योज्यते । तत्र फलस्याश्रुतत्वात् फलानुत्पत्तिः प्रत्यवायः । अपितु दुःखेन योजनं नित्येषु । एवं सर्वपु-
रुषाधिकारो नित्यः समर्थितो भवति । तस्मान्न नित्यानां किंचित्फलम् काम्यानां त्वन्यदेव फलं न मोक्षः श्रुतत्वात्तत्र कथ-
मेतत्सर्वकर्मनुष्ठानसाध्यः परः पुरुषार्थ इति । अतएवैकैश्वर्यवादोऽयमिति व्याख्यायते । संस्कारविधिः स्तुत्यर्थः ।
अत्र च ब्राह्मीयमिति यत्किंचिदालम्बनमाश्रित्य गुणवादेन नीयते । ब्रह्म वेदस्तदुच्चारणार्हा तत्कर्माधिकारिणी च । यत्त-
र्हि गौतमेनोक्तम् । चत्वारिंशत्संस्कारा इति । तत्कथं तत्र हि सोमसंस्थाऽपि संस्कारत्वेनोक्ता न च प्रधानकर्मणां संस्कार-
त्वोपपत्तिः । नाप्येतदर्थवादतया शक्यं व्याख्यातुमविशेषत्वात् । तत्राप्यात्मगुणशेषसंस्कारत्वाध्यारोपेण स्तुतिः । एवमि-
हापि संस्कारैः संस्कारान् समानीकृत्य तुल्यफलताध्यारोपेण संस्काराणामवश्यकर्तव्यतामाचष्टे तथाच संस्कारप्रकरण-
ान्नोत्कृष्यते स्तुतिः क्रियत इति च वर्तमानापदेशो न विधिविभक्तिस्तत्र कुतो ब्रह्मप्राप्तिः फलवावगमः । न चात्र कर्माणि विधी-
यन्ते येनाधिकाराकाङ्क्षायां सत्यपि वर्तमाननिर्देशो रात्रिसत्रे प्रतिष्ठावत्फलनिर्देशः स्यात् । तस्मात्संस्कारस्तुत्यर्थमेव स-
र्वमेतदुच्यते । येऽपि विभागेन वर्णयन्ति नित्यानां ब्रह्मप्राप्तिफलं काम्यानां तु यथा श्रुतमेव तदप्यप्रमाणं सर्वस्यार्थवा-
दत्वात्तदन्तरेण च फलं नित्येष्वनुष्ठानसिद्धेः । प्रतिपादितत्वात्तदुक्तं कामात्मता न प्रशस्तेति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपनयनानन्तरं क्रियमाणेन स्वाध्यायेन ब्रतैः स्वाध्यायसमयमारभ्य कर्तव्यैः सायंप्रा-
तरंग्रिसमिन्धनादिभिः स्नातकव्रतादिभिश्च होमैरुपाकरणोत्सर्जनहोमैः त्रैविद्येन षट्त्रिंशद्वद्वचर्यवेदत्रयाध्ययनार्थं गुरु-

कुलवासेन त्रैविद्येन स्वाध्यायेनेति व्यस्तपदसंबन्धः इज्यया पाकयज्ञेन हविर्यज्ञैः सुतैः पुत्रोत्पादनेन महायज्ञैः ब्रह्मयज्ञाद्यैः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः सामयज्ञैः इयमेतस्मिन्लोके या तनुर्देहः स ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्याक्रियते अपारुतर्णत्रयस्य मोक्षोपायेधिकारात् ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदाध्ययनेन ब्रतैर्मधुमांसवर्जनादिनियमैर्होमैः सावित्रचरुहोमादिभिः सायंप्रातर्होमैश्च त्रैविद्याख्येन च इति स्वप्राधान्यादस्य पृथगुपन्यासः । इज्यया ब्रह्मचर्यावस्थायां देवर्षिपितृतर्पणरूपया गृहस्थावस्थायां पुत्रोत्पादनेन महायज्ञैः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः । यज्ञैर्ज्योतिष्टोमादिभिः । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्येतनुस्तन्ववच्छिन्नआत्माक्रियते कर्मसहकृतब्रह्मज्ञानेन मोक्षावाप्तेः ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन ब्रतैर्मधुमांसादिष्वर्जनात्मकैः होमैः । सायंप्रातःसमिदाधानैः । त्रैविद्येन षट्त्रिंशदांशकाख्यादिब्रतेन । इज्यया ब्रह्मचारिक्रियमाणदेवर्षिपितृतर्पणरूपया । सुतैः पुत्रोत्पादनैः । एकवाक्योपात्तत्वेनैषां त्वाष्ट्रपालीवतं जुहोतीति वत्समुच्चयः । महायज्ञैः वैश्वदेवादिपञ्चभिः । यज्ञैः ज्योतिष्टोमादिभिः । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्या तनुः क्रियत इत्यन्वयः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । अथोत्तरेषां संस्काराणां फलविशेषमाह स्वाध्यायेनेति स्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन । ब्रतैः प्राजापत्यादिभिः । होमैः समिदाधानादिभिर्नित्यनैमित्तिकैः । त्रैविद्यावेदेति त्रैविद्यस्तस्य भावस्त्रैविद्यं वेदत्रयार्थज्ञानमिति यावत् । इज्यया रमातेन पाकयज्ञेन सुतशब्देन समावर्तनं विवाहश्चोपचर्यते । महायज्ञैर्देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मयज्ञैर्गन्धार्थानां प्राधान्यादिभिः । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्त्यर्हा ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदाध्ययनेन ब्रतैः होमैः त्रैविधेन वेदत्रयोक्तकर्मणा श्रुतैः पुत्रोत्पत्तिभिः एतैर्धर्मैः ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्या इत्येतनुः क्रियते ॥ २८ ॥

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ॥ मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । वर्धनं छेदनं जातकर्मैति कर्मनामधेयमेतत् । रूपं चास्य गृह्यस्मृतिभ्यो ज्ञातव्यं कस्य पुनः कर्मणो जातकर्मैति नाम तदर्थमुक्तं प्राशनं हिरण्यमधुसर्पिषाम् । अस्येति दारकं व्यपदिशन्ति । कर्मवाऽस्य जातकर्मण इदं प्रधानम् । यन्मन्त्रवत्प्राशनमिति । समन्त्रकर्मत्वेण कर्तव्यमित्यर्थः मन्त्रस्य चेहानुक्तत्वात् । सर्वस्मृतीनां चैकार्थ्याद्यदन्त्यत्रोक्तं तदत्रापि प्रतीयते तेन गृह्यस्मृतिषु ये मन्त्रा उपान्तास्तैर्मन्त्रवदिति द्रष्टव्यम् यदि गृह्यस्मृतयोऽपेक्षन्ते द्रष्टव्यनिर्देशोऽपि न कर्तव्यः । एवं हि तत्र पठ्यते । सर्पिर्मधुनी हिंर्यनिकां हिंर्ययेन प्राशयेत् । प्रातर्ददामि मधुनो घृतस्येति । किञ्च बह्व्यो गृह्यस्मृतयो भिन्नाश्च प्रतिगृह्यं मन्त्राः । अन्यापि भिन्नेति कर्तव्यता तत्र काऽऽश्रीयतामिति न विद्मः । अत्र चरणसमाख्या न्यायमिका भविष्यति व्यर्थं स्तर्हि जातकर्माद्युपदेशस्तत एव सिद्धेः । कठानां गृह्यं बह्व्यं च माश्वलायनानां च गृह्यमिति यद्येन समाख्यायते सतदुक्तमनुशास्यतीति । उच्यते । दृष्टादिनिर्देशेन सुस्पष्टं कर्मैकत्वमिति प्रतीयते । तथा हि प्रत्यभिज्ञा सिद्धिः । तदेवेतन्नामधेयकंचेदं कर्मातस्तदेवेदमिति भूयसा दृष्टं दृष्टयोगेन प्रत्यभिज्ञायते । सति चैकत्वे यदङ्गं जातं कचिन्नोक्तं तदनिबद्धमन्यत आनेतव्यम् यथा सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म एवं सर्वस्मृतिप्रत्ययमपि । यत्तु बहुत्वादृष्टेस्मृतीनां काऽऽश्रीयतामित्यनध्यवसायः । सर्वासांप्राप्त्या विशेषादेकार्थानां च विकल्पः । भिन्नार्थानां समुच्चयः । चरणसमाख्या तु नैव नियामिका यतो न समाख्यायता पुरुषस्य नियतः संबन्धः गोत्रप्रवरवत् । यैव शाखायेनाधीता स एव तथा समाख्यायते कठो बह्व्य इति । न चाध्ययने नियमोऽस्त्यनेनेयं शाखाऽध्येतव्येति । अनेकशाखाध्ययनमप्यस्ति वेदानधीत्येति तत्र त्रैविद्याध्यायिनः सर्वे व्यपदेशाः

प्रवर्तन्ते । केप्युचुःकठोबद्धचइति तत्रावश्यं विकल्प आस्थेय एकशाखाध्यायिनस्तु यद्गृह्यया शाखाया समाख्यायते तदुक्तमेव तस्य युक्तं कर्तुम् । एषहि तदुक्तमेव शक्नोति कर्तुं तच्छाखामन्त्राएव तेनाधीताः शक्नोति तान्प्रयोक्तुं तमेव वावृत्तं वेद वेदने च कर्मानुष्ठानार्थं वेदाध्ययनं येन तावतो मन्त्रान्कर्मोपयोगिनोऽध्येष्यत इत्युच्यते । स्वाध्यायं विधिवशेन वेदाध्ययनं अनधीतवेदस्य नाधिकारो न कर्मप्रयुक्तमध्ययनम् । अत इयं समाख्या मन्त्रविशेषविनियोगनिमित्तैव कठानां गृह्यवाजसने यिनां गृह्यमिति । यस्यां शाखायां ये मन्त्रा अधीतास्ते यत्र बाहुल्येन विनियुक्तास्तद्गृह्यं तथा समाख्यायते । प्रमाणं गृह्यस्मृतिः सा कठानामियमिति व्यपदिश्य माना बद्धचानामपि स्वार्थावगमनं करोत्येव कर्तव्यता वेदस्य स्वार्थस्मृतीनां च । अवगतायां च कर्तव्यतायां कर्तृविशेषावगणे स्वाधिकारो न स्याद्यथा च तनूनपाति प्रयाजे वसिष्ठानां निषेधाद्वा पतितम् । न चेह द्वयमप्यस्ति । न च शक्यं कल्पयितुं नहि कठानां बाहुल्यं न प्रमाणं बद्धचानां वा काठकं यतो यएव कठः स एवाकठो सति तच्छाखाध्यायेन । गोत्रं तु नियतमित्यसमान एवार्थः । त्वसूत्रं यः परित्यज्य परसूत्रेण वर्तत इति । यद्येतदस्ति तदेव क तर्हि स्वकं यदधीतं तदर्थः शक्योऽनुष्ठानुं । तेन स्वाधीतां शाखामतिक्रम्य पित्राद्यधीतशाखया कर्माणि कुर्यात्तद्गृह्यं च समाश्रयेन्न तस्य शाखात्यागदोषः पित्रादीनां वा शाखात्यागः यैर्माणवकः क्रमाधीतां शाखां नाध्यापितः माणवकस्यात्र दोषो नास्ति यदा मृतपितृकोजा बालवदयं बालः स्वयमाचार्यमाश्रयेत्तदा येनास्य पितरो याता इत्यनेन शास्त्रेण सैवाध्येतुं युक्ता स्यात् । अथात्मशाखाध्ययनं न संभवति तदा त्वशाखात्यागः । अतः स्थितमिदं सर्वसर्वासु स्मृतिषु जातकर्माद्युपदिश्यते तत्र भिन्नार्थं मङ्गजातं समुच्चीयते विरुद्धं विकल्प्यते समानार्थं च । पुंस इति स्त्रीनपुंसकव्यावृत्त्यर्थम् । अन्ये त्वविवक्षितं पुमर्थमन्यन्ते । द्विजन्मनामिति सामान्येन त्रैवर्णिकानां संस्कार्यत्वेन प्रकृतत्वात्संस्कार्यश्च प्रधानमुद्देशो न च प्रधाने लिङ्गसंख्यादिविशेषणं विवक्ष्यते । ग्रहं समाध्याति सत्यप्येकवचने सर्वे ग्रहाः संमृज्यन्ते । ज्वरितं ज्वरमुक्तं च दिनान्ते भोजयेन्नरमिति नार्या अपि ज्वरिताया एष एव भोजनकालस्तथा च प्राप्तप्रतिषेधस्त्रीणाममन्त्रिका तु कार्या इयं स्त्रीणामावृत्तिरिति नपुंसकानां च पाणिग्रहणदर्शनं यद्यर्थतानुदरैः स्यात्क्लीबादीनामिति तत्रोच्यते । नायं पुंशब्दो मनुष्यजातिवचनो न रशब्दवद्भेदेन विभक्तिवाच्यलिङ्गं न विवक्ष्येत एषहि सर्वत्वस्थावरमूर्तामूर्तगतलिङ्गविशेषप्रसरूपमां चष्टे । प्रातिपदिकार्थोऽत्र लिङ्गविभक्तिवाच्यस्य ह्यर्थस्य विवक्षाविवक्षे युज्येते यतो न विभक्तेर्वचनभेदैकप्रयोजनं कर्माद्यर्थान्तराभिधानेनाप्यर्थवत्त्वात् । इह त्वविवक्षायामानर्थक्यमेव प्राप्नोति पुंसपदस्य यथा तत्रैव ग्रहप्रातिपदिकार्थो विवक्ष्यते । वाक्यानर्थक्यपरिहाराय । अथोच्येत न प्रत्ययार्थमात्रस्य विवक्षा कृत्स्नोऽपि पदार्थ उपदिश्यमानविशेषणं न विवक्ष्यते । यथा यस्योभयंहविरिति सत्यप्युभयपदश्रवणे दधिपयसोरन्यतरावृत्तावपि तदेव प्रायश्चित्तं न विवक्षित उभयशब्दः । अत्र केचित्परिहारमाहुः नैतत्तेन समानं नहि हविरर्थः । पञ्चशरावो हर्षिर्विनाशं हि नैमित्तिकोधिकारः । इहतु माणवकार्था एव संस्काराः । एषत्वप्रयोजको विशेषः वाक्यभेदभयाद्विशेषणविवक्षा नेष्यते । तादर्थ्येऽपि वाक्यभेदो नैवापैति तस्मादयं परिहारः एतदेवोत्पत्तिवाक्यं जातकर्मणो वैदिकैः कर्मभिरित्येतदुपक्रमंतत्र पुमानेव संस्कार्यतया निर्दिष्टस्तदविवक्षायां वाक्यानर्थक्यं यथा तत्रैव हविःपदं विवक्ष्यते । यद्येवं शूद्रस्यापि प्राप्तिर्जातिविशेषानिर्देशान्न प्राप्स्यति मन्त्रसाध्यत्वात् । अथवा द्विजन्मनामिति वाक्यशेषः को भविष्यति न च तदानीं विधेयार्थविषयत्वेन निर्दिष्टो येन तत एव संस्कार्यावगतौ पुंस इत्येतदुभयपदविवक्षितमाशङ्क्येत स्त्रीणां त्वप्राप्तेऽपि विधानमुपपद्यते क्लीबस्यापि दारदर्शनं वातरेतायः क्लीबोभयव्यञ्जनो प्रवृत्तेन्द्रियो वा बहुप्रकारव्यावृत्तिकरं जातकर्मादिसंस्कारकालेऽपरिच्छेद्यत्वाच्छक्यप्रतीकारत्वाच्च न च योननियतो धर्मः सोधिकारव्यावर्तयति यथाऽद्रव्यत्वं न सद्रव्यनियतं जातिवद्यथा द्रव्यः सोऽपि द्रव्यवान्भवति । चिरमधनो भूत्वा भवत्यन्धमहाधनः ईदृशस्यैव पदस्य वधेपलालभारकशुद्धिः स-

हसंस्कृतोपनीतः शान्त्येन कस्यचित्तिष्ठति । अतःस्थितपुंसामेवैते संस्काराएभिर्विधीयन्ते । विध्यन्तरेण स्त्रीणाममन्त्र-
काःनपुंसकस्य नैवसन्तीती ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वर्धनं छेदनं जातकर्म तन्नामकंकर्म मन्त्रवन्मेध्यं तेदेव सवितेत्यादि मन्त्रयुक्तं यद्वि-
रण्यसंसृष्टानामधुसर्पिषां अस्य शिशोःप्राशनंतदपि प्रागेव नाभिच्छेदात् एतच्च गृहसूत्रेषु जातकर्म जातसाक्षादिवएत-
दङ्गमनुर्मन्यते पुंसो न नपुंसकस्य स्त्रीणां तु वक्ष्यते ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । नाभिच्छेदनात्प्राक्पुरुषस्य जातकर्माख्यःसंस्कारःक्रियते तदाचास्यस्वगृहोक्तमन्त्रैःस्वर्णमधुघृ-
तानांप्राशनम् ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । जातकर्मान्प्राशनचौडोपनयनानांयोग्यकालंदर्शयन्स्वरूपमाह । प्रागिति । दशभिः । ना-
भिर्वर्धनात्नाभिच्छेदात् । वृधुच्छेदनइत्यस्य धातोरूपम् । मन्त्रवत्प्राशनमेव सुवर्णादेरस्य जातस्य । द्विजातेःकर्म ।
जातकर्म ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । अथ जातकर्मणः कालंस्वरूपंचाहप्रागिति । वर्धनंछेदनम् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । नाभिर्वर्धनात्प्राक्कालच्छेदात्प्राक्पूर्वजातकर्म विधीयते जातकर्मणि हिरण्यमधुसर्पिर्भिः अस्य
कुमारस्य मन्त्रवत्तन्त्रपूर्वकंप्राशनकार्यम् ॥ २९ ॥

नामधेयंदशम्यांतु द्वादश्यांवास्य कारयेत् ॥ पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । दशम्यां तिथौ द्वादश्यां वास्य दारकस्य नामधेयंकुर्वीत । णिजर्थोनविवक्षितः तथाच गृहसं-
शम्यामुत्थाप्य पिता नामकरोतीति नामैव नामधेययेन शब्देन कार्येवाहूयते तन्नाम प्राङ्गाभिर्वर्धनादितिजातकर्मणःप्रकृ-
तत्वाज्जन्मनःप्रभृतिदशमीद्वादश्यां गृह्येते न चन्द्रतिथी । इह केचिद्दशमीग्रहणमाशौचनिवृत्तिरित्युपलक्षणार्थवर्णयन्तिअतीता-
यामिति चाध्याहारः दशम्यामतीतायांब्राह्मणस्य द्वादश्यां क्षत्रियस्य पञ्चदश्यांवैश्यस्येति । तदयुक्तंलक्षणायां प्रमाणाभावा-
ज्जातकर्मवदाशौचेऽपि करिष्यतेयदितु ब्राह्मणभोजनंविहितंकचिन्तदा युक्तलक्षणा । यदि दशमीद्वादश्यां वक्ष्यमाणगुणयुक्ते
भवतः तदा तयोः कर्तव्यमथन तदाऽन्यस्मिन्नपि पुण्येहनि पुण्यान्यहानि द्वितीयापञ्चम्यादीनि पुण्यंप्रशस्तंनवमीचतुर्द-
श्यादयोरिक्तास्तिथयअपुण्याः मुहूर्तोलग्रकुंभादि तस्मिन्पुण्ये पापग्रहैरनधिष्ठिते गुरुभ्यांच दृश्यमाने लग्नशुद्धिर्ज्योतिषा-
दवगम्यते । नक्षत्रे च गुणयुक्ते । नक्षत्रंश्रविष्ठादि तद्यस्मिन्हनिगुणयुक्तंभवतिनक्षत्रगुणाश्च क्रूरग्रहपापग्रहविष्टिपातविव-
र्जितंवा शब्दः समुच्ये । तेन प्रशस्तायांतिथौ नक्षत्रे च शुद्धे लग्नइत्युपदिष्टंभवति । समुच्यश्च ज्योतिषावगम्यः । अयंच
परमार्थः दशमीद्वादशीभ्यामर्वाङ्ग कर्तव्यम् । उत्तरकालंच यदहर्नक्षत्रलग्नंपरिशुद्धंतदहरेव कर्तव्यम् ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नाम्नोव्यवस्थापनं दशम्यांतिथौ द्वादश्यांवाकारयेत् । स्वयंकरणाशक्तावन्येनापि इत्ये-
तदर्थकारयेदित्युक्तम् । मम नामप्रथमंजातवेदःपिता माताचदधतुरिति मन्त्रलिङ्गात्पित्रोरेव मुख्यत्वेनाधिकारात् तत्रच-
तिथिन्हासवृद्धयोरपि दशमतिथावैव नामधेयं न दशमेह्न्येवेत्येतदर्थंस्त्रीलिङ्गानिर्देशः कचिद्रात्रिविशेषणतया स्त्री-
लिङ्गत्वम् । तथा चाहोरात्रोपलक्षण मित्याहुः । पुण्ये मङ्गलयोग्ये वा यत्र कापि तिथौ तादृशेवा मुहूर्ते लग्ने नक्षत्र मात्रे
वा ज्योतिषोक्तगुणवंतीति पक्षत्रयं पूर्वोक्तपक्षद्वयासंभवे ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । जातकर्मेतिपूर्वश्लोके जन्मनः प्रस्तुतत्वाज्जन्मापेक्षयैव दशमे द्वादशे वाऽहन्यस्य शिशोर्नामधेय-
स्वयमसंभवे कारयेत् । अथवा ऽशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्मविधीयतइति शङ्खवचनाद्दशमेऽहन्यतीतेएकादशाहइति व्या-

ख्येयम् । तत्राप्यकरणे प्रशस्ते तिथौ प्रशस्तएव मुहूर्ते नक्षत्रे च गुणवत्येव ज्योतिषावगते कर्तव्यम् । वा शब्दोऽवधारणे ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । नामेति दशम्यामिति पूर्वाशौचनिवृत्तिपरम् । आशौचेतु व्यतिक्रान्तेनामकर्म विधीयतइति शङ्खोक्तः । सामीप्येसममीवा । अहन्येकादशे नामेति याज्ञवल्क्यः । एकादशेहन्यपिनामकुर्यादिति श्रुतेः । द्वादशीपदं प्राशस्त्यपरमतएवाह । पुण्यमित्यादि ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । दशम्यांद्वादश्यांतिथौ जन्मदिनादशमे द्वादशे वादिनइत्यर्थः । पुण्येमुहूर्तेइत्यन्वयः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । रात्रौकर्माधिकारोनास्ति तेन कारणेन एकादशेऽहनि नामधेयनामकर्मकारयेत् । दशमदिवसे वा द्वादशेऽह्निवाकारयेत् कार्यव्ययतया द्वादशेऽह्नि नामकरणं यदा न जातंतदा मुहूर्ते पुण्येऽह्निगुणान्विते नक्षत्रेज्योतिर्विदादिष्टे काले शुक्रास्तादिर्वाजिते काले नामधेयकार्यम् विष्णुपुराणवचनात् ततस्तु नामकुर्वीत पितैवदशमेहनीत्यादि वाक्यम् । शङ्खः दशमेहनि सूतिकापूर्वसंध्यतः उत्थाप्य रुशरान्नस्य पिण्डवर्द्धननाम कर्म कार्यमितिवा ॥ ३० ॥

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् ॥ वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीं यादृशनामकर्तव्यंतनियमयतिस्वरूपतोर्यतश्च तत्र स्वरूपमवधारयिष्यन्नाहमङ्गलाय हितंतत्र वा साधुमङ्गल्यमिति व्युत्पत्तिः । अभिमतस्यार्थस्य चिरजीवित्वबहुधनादेर्दृष्टादृष्टसुखफलस्य सिद्धिर्मङ्गलं । तदभिधानमेव शब्दाभ्यर्हितत्वंसाधुत्वंचेति तद्धितसिद्धिःनाभिप्रेतार्थसिद्धिप्रतिपादनमेव विवक्षितं । किंतिहि यथाशास्यते तद्वचनेनैव सिद्धिसमासाद्यायुःसिद्धिर्धनसिद्धिःपुत्रलाभइत्यादेः प्रतीयते । तद्धिताद्वा हितनिमित्तप्रयोजनार्थीयात् तत्र गृह्येतद्धितान्तंप्रतिषिद्धकृतंकुर्यान्न तद्धितमिति । समासेपि पदद्वयैकार्थीभावस्तत्र बह्वक्षरप्रयोगप्रसंगोयतोवक्ष्यति शर्मवद्ब्राह्मणस्येत्युपपदनियमतत्र चतुरक्षरे व्यक्षरे वा नाम्नि शर्मशब्दे चोपपदे पञ्चाक्षरंषडक्षरंनामभवति तच्च प्रतिषिद्धंषडक्षरचतुरक्षरं वा कुर्यादिति तेन यद्यत्किंचित्प्रायेण सर्वस्याभिलषणीयमर्हितंपुत्रपशुग्रामकन्याधनादि तद्वचनाः शब्दानामधेयत्वेनविनियोक्तव्याः शर्मान्तास्तेन गोशर्मा धनशर्मा हिरण्यशर्मा कल्याणशर्मा मङ्गल्यशर्मेत्यादिशब्दपरिग्रहः सिद्धोभवति । अथवा मङ्गलं धर्मस्तत्साधनंमङ्गल्यं नामकृतमपुनर्धर्मसाधनं नाम यएते देवताशब्दाः इन्द्रोऽग्निर्वायुः तथा ऋषिशब्दावसवोविश्वामित्रोमेधातिथिस्तेषामपि धर्मसाधनमस्ति ऋषींस्तर्पयेत्पुण्यकृतोमनसा ध्यायेदिति देवतानामृषीणांच द्विजानांपुण्यकर्मणां प्रातःप्रबुद्धःश्रीकामो नरोनामानि कीर्तयेदिति मङ्गल्यग्रहणाच्च यदप्रशस्तंयमोमृत्युरित्यादितन्निरस्यते यच्चानर्थकंङित्थादियदृच्छानिमित्तं क्षत्रियस्यबलान्वितं बलसंयुक्तं बलवाचि अन्वयः संबन्धशब्दःचार्थेन संबन्धः प्रतिपादकभावएव । सामर्थ्यतयेन येन प्रतिपाद्यते तादृशनाम क्षत्रियस्य कर्तव्यंशत्रुतपः दुर्योधनः प्रजापालइत्यादिविभागेन च नामनिर्देशोजातिबलचिह्नंएवंवैश्यस्य धनसंयुक्तंनचात्र पर्यायाएव गृह्यन्तेधनं वित्तंस्वापतेयमिति किंतिह्येन प्रकारेण प्रतिपत्तिः यदिवा धनादि शब्दप्रयोगादर्शसंबन्धाद्वा धनकर्मा महाधनः गोमान्धान्यग्रहइत्येवंसर्वत्र द्रष्टव्यं तथाचान्वितादिशब्दप्रयोगोबलान्वितं धनसंयुक्तमिति । इतरथा एवमेवावक्ष्यद्वलनामानि कुर्यादिति । त्वबलाद्वलार्थवाचिनामानन्त्याच्च पुरुषव्यक्तीनांदुःखधानेभेदे व्यवहारोच्छेदएवस्यात् । शूद्रस्य जुगुप्सितंरूपणकोदीनः शबरकइत्यादिस्वल्पत्वाद्बलार्थवाचिनामानन्त्याच्च ॥३१॥

(३१) वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ (ख, ट, ठ)

—शूद्रस्य प्रेण्यसंयुतम् ॥ (क, त, थ,)

(च, ग,) एतयोः पुस्तकयोः द्वावपि पाठौ दृश्येते ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मङ्गलवत् भद्रमित्यादि राज्ञः क्षत्रस्य बलसमन्वितं उदयवीरइत्यादि धनसंयुक्तं धन करंइत्यादि जुगुप्सितं पाण्डुरित्यादि ॥ ३१ ॥

(३) कुड्मूकः । ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं मङ्गलबलधननिन्दावाचकानि शुभवत्त्वसुदीनादीनि नामानि कर्तव्यानि ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । मङ्गल्यं मङ्गलदं श्रवणेन बलान्वितं बलसूचकं धनसूचकं धनवत्त्वख्यापकं जुगुप्सितां द्विजदास-
द्विजगुप्तरूपम् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । मङ्गल्यं विष्णुमित्रादि । बलान्वितं परंतपादि । धनसंयुक्तं निधिपालादि । जुगुप्सितं पैलवकादि ।
अत्र नामधेयमित्यनुकर्षः । कारयेत्पिताऽन्यो वा तत्स्थानीयः ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मङ्गल्यमिति । नामकरणं त्रिभिराह ब्राह्मणस्य नाम माङ्गल्यं शर्मान्तस्यात्तद्यथा विष्णुशर्मैति
नाम । क्षत्रियस्य नाम रक्षासमन्वितं बलान्वितं नाम तद्यथा नृसिंहवर्मेति । वैश्यस्य नाम पुष्टिवृद्धिसमन्वितं कुर्यात्
धनपतिरिति नाम शूद्रस्य नाम प्रेय्यसंयुक्तं कुर्यात् तद्यथा कृष्णदासेति नाम ॥ ३१ । ३२ ॥

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञोरक्षासमन्वितम् ॥ वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेय्यसंयुतम् ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र स्वरूपग्रहणं पाठानुक्रमश्चादौ मङ्गल्यमेते शर्मशब्दाः । तथाचोदाहृतं । क्षत्रियादिनाम्नां तु
नैतत्संभवति रक्षाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य श्रवणात्पुंसां सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः तस्मादेकोपक्रमत्वात्समाचाराच्च सर्वत्रार्थ-
ग्रहणं वाक्यभेदाच्च समुच्चयः यन्मङ्गल्यंतच्छर्मार्थवच्छर्मशरणमाश्रयः । सुखंचार्थग्रहणात्त्वामिदं भवभूत्यादिशब्दप-
रिग्रहः इन्द्रत्वामीन्द्राश्रयः इन्द्रावतोपि तदाश्रयता प्रतीयते एवं सर्वत्रोन्नेयम् । अथ कोयं हेतुर्वाक्यभेदात्समुच्चयइति ।
ब्रीहिभिर्भजेत यवैर्यजेतेति किंन समुच्चयइति । उच्यते । लिङ्गदर्शनमात्रमेतत्पौरुषेयत्वात् । ग्रन्थस्य विकल्पेऽभि-
प्रेतमङ्गल्यं शर्मवद्वेति लाघवादवक्ष्यत् । वाक्यभेदे हि द्विराख्यातोच्चारणंतदुभयवति रक्षा परिपालनं पुष्टिवृद्धिगुमिश्र । गोवृ-
द्धोधनगुमइति । प्रेय्योदासो ब्राह्मणदासो देवदासो ब्राह्मणाश्रितो देवताश्रितइति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं नामान्युक्त्वा तत्रेदमिति नित्यान्वितानि पदान्याह शर्मवदिति । अन्ते शर्मपदवत्
रक्षासमन्वितं यतिरित्यादिवत् पुष्टिसंयुक्तं आप्योगोमीत्यादि धनबाहुल्यख्यातं प्रेय्यपदवत् प्रेय्यसंयुक्तं दासादि-
पदवत् ॥ ३२ ॥

(३) कुड्मूकः । इदानीमुपपदनियमार्थमाह शर्मवद्ब्राह्मणस्येति । एषां यथाक्रमं शर्मरक्षापुष्टिप्रेय्यवाचकानि कर्तव्या-
नि शर्मवर्मभूतिदासादीन्युपपदानि कार्याणि । उदाहरणानि तु शुभशर्मा बलवर्मा वसुभूतिः दीनदास इति । तथा च यमः
शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म त्राता च भूभुजः । भूतिदत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् । विष्णुपुराणेऽप्युक्तं शर्मवद्ब्राह्मणस्यो-
क्तवर्मेति क्षत्रसंयुतम् गुमदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतान्येवोत्तरपदत्वेन वर्णानुरूपव्यवस्थित्या समाचारान्निगमयति शर्मवदिति यथाह यमः ।
शर्मदवश्च विप्रस्य वर्म त्राता च भूभुजः । भूतिदत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेदिति भूतिपदं पुष्टेरुपलक्षणम् । एतेन पूर्वपदे
नियमाभावः । द्यक्षरंचतुरक्षरं वा नामकुर्यादिति स्मृतेः । मङ्गलादिसूचकं देवादीनां हर्षादिनामकार्यशर्मादिपदत्वर्थपरं तेन
शर्मशरणमित्यादीति मेधातिथिः ॥ ३२ ॥

(३२) प्रेय्यसंयुतम् = प्रेय्यसंयुतम् (अ, द)

राज्ञोरक्षासमन्वितम् = राज्ञोवर्मसमन्वितम् (ब)

(५) नन्दनः । प्रकारान्तरमाहशर्मैति । शर्मवत्सुखवत्सुखप्रकाशनसमर्थमित्यर्थः । एवमुत्तरत्र । यथासुमतिःसुमन्तुरित्यादि । रक्षासमन्वितं धृतराष्ट्रादि । पुष्टिःसमृद्धिस्तेनसंयुक्तम् । तेनधनसंयुक्तमित्यनेननपुनरुक्तिः । यथासीरभद्रादि । प्रेक्ष्यसंयुतंपशुसखादि । अन्ये तु शर्मादीनांशब्दपरत्वमेवमन्यन्ते । नत्वर्थपरत्वम् ॥ ३२ ॥

स्त्रीणांसुखोद्यमक्रूरंविस्पष्टार्थमनोहरम् ॥ मङ्गल्यंदीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पुंसइत्यधिकृतत्वास्त्रीणामप्रामौ नियम्यते । सुखेनोद्यते सुखोद्यंस्त्रीबालैरपि यत्सुखेनोच्चारयितुं शक्यते तत्स्त्रीणानाम कर्तव्यं बाहुल्येन स्त्रीणांस्त्रिभिर्बालैश्च व्यवहारस्तेषांच स्वकारणसौष्ठवाभावान्न सर्वसंस्कृतंशब्दमुच्चारयितुंशक्तिरस्ति । अतोविशेषेणोपदिश्यते तत्पुंसामसुखोद्यमभ्यनुज्ञायते । उदाहरणंमङ्गलदेवीचारुदती सुवदनेत्यादि प्रत्युदाहरणंशर्मिष्ठा सुभ्रिल्लङ्घीति । अक्रूरमक्रूरार्थवाची क्रूरार्थावाचिक्रूरार्थडाकिनीपरुषेति । विस्पष्टार्थयस्यार्थोव्याख्यानगम्यो न भवति श्रुतएव विदुषामविदुषांवार्थप्रतीतिकरोत्य विस्पष्टार्थयथा कामनिधाकारीषगन्धेति । कामस्य निधेविधा तथा कामस्तत्रैव तिष्ठतीति । एवंयावन्नव्याख्यातंतावन्नावगम्यते । एवंकारीषगन्धेर्दुहिताकारीषगन्धेति व्याख्यानमपेक्ष्यते मनोहरंचित्ताल्हादकरंश्रेयसीविपरीतंतु कालाक्षी शर्मवती रुद्रवतीतिमङ्गलंविपरीतमभागा मंदभागेति दीर्घोवर्णोन्तेयस्य विपरीतंशरत् आशिषंवदतीत्याशीर्वादमभिधानशब्दः तयोर्विशेषणसमासस्तद्यस्मिन्नास्ति विद्यते तदाशीर्वादाभिधानवत्सपुत्राबहुपुत्राकुलवाहिकेति एतेस्यार्थाआशीर्विषयाविपरीताअप्रशस्ता अलक्षणेति । अथमङ्गलस्याशीर्वादस्य च कोविशेषः । न कश्चिद्वृत्तपूरणार्थं तु भेदेनोपादानम् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुखोद्यंदुरुच्चारक्षररहितं अक्रूरंहिंसादितीक्ष्णार्थशून्यं विस्पष्टार्थशीघ्रेणार्थप्रत्यायकं मनोहरंप्रीतिजनकार्थवत् मङ्गल्यंशुभहेतुत्वसूचकं दीर्घवर्णान्तमीकाराद्यन्तं आशीर्वादाभिधानवत् । आशीर्वादाभिधायि प्रत्ययादियुक्तं यशोदेत्यादि स्त्रीणां अत्रचनरूपसमुच्चये तात्पर्यं किंचैकद्विरूपवत्त्वे ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीणामिति । सुखोच्चार्यमक्रूरार्थवाचिव्यक्तमभिधेयंमनःप्रीतिजननंमङ्गलवाचिदीर्घस्वरान्तंआशीर्वाचकेनाभिधानेन शब्देनोपेतंस्त्रीणानाम कर्तव्यंयथा यशोदादेवीति ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । सुखोद्यंअनायासोच्चार्यमक्रूरंप्रीतिजनकंशर्मदायशोदेत्यादि ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । सुखोद्यंसुखेन वदितुमीरयितुंशक्यंयशोदादि । अक्रूरंसुमित्रादि । विस्पष्टार्थचित्राङ्गदादि । मनोहरंचारुमत्यादि । मङ्गल्यंकल्याणादि । दीर्घवर्णान्तंसुमङ्गलादि । आशीर्वादाभिधानवत्आशीर्वाचकशब्दयुक्तंसुभद्रादि । अत्रापि नामधेयस्यादित्यनुकर्षः ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणामिति । स्त्रीणांकन्यानांनाम सुखोद्यमिति । सुखेनोच्चारणीयमित्यर्थः अक्रूरंक्रूरत्वरहितमिति ॥ ३३ ॥

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यंशिशोर्निष्क्रमणंगृहात् ॥ षष्ठेऽन्नप्राशनंमासि यद्वेष्टंमङ्गलंकुले ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । जन्मचतुर्थमासे ग्रहाद्वहिर्निष्क्रमणमादित्यदर्शनंशिशोर्बालस्य कर्त्तव्यम् । त्रीन्मासान्गर्भगृहएव वासयेत् । शिशुग्रहणंशूद्रस्यापि प्राप्स्यर्थ । एवंषष्ठे मास्यप्यन्नप्राशनंपञ्चमासान्क्षीराहारएव । यद्वा कुलेदारकस्य श्रेयस्यंमङ्गल्यंपूतना शकुनिकैकवृक्षोपहारादि प्रसिद्धकालविशेषे वा तत्कर्त्तव्यमयंच संस्कार शेषः तेन नामधेयमुक्त-

लक्षणव्यतिरेकेणापि यथा कुलधर्मलभ्यते । इन्द्रस्वामी इन्द्रशर्मा इन्द्रभूमि इन्द्रघोष इन्द्ररात इन्द्रविष्णु इन्द्रदेव इन्द्रज्यो-
ति इन्द्रयशा इत्यादि कुलभेदेनोपपन्नं भवति ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जन्मदिनाच्चतुर्थे गृहात् प्रसवगृहात् । जन्मदिनादेव षष्ठे मास्यन्नप्राशनं यच्च गृह्योक्त-
विधानवदन्नभक्षणम् । यद्वेष्टमिति । अयनमपि यत्कर्णवेधादिदृष्टमपेक्षितमनिर्दिष्टकालं कर्म यच्च मङ्गलं शुभं करं शिशूनां
कुले तेषु तेषु कुलेष्वसाधारणं कर्म तदपि षष्ठ्येवत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(३) कुट्टूकः । चतुर्थे मासीति । चतुर्थे मासे बालस्य जन्मगृहान्निष्क्रमणमादित्यदर्शनार्थं कार्यम् । अन्नप्राशनं-
च षष्ठे मासे ऽथवा कुलधर्मत्वेन यन्मङ्गलमिष्टं तत्कर्तव्यं तेनोक्तकालादन्यकालेपि निष्क्रमणम् । तथा च यमः ततस्तृतीये
कर्तव्यमासि सूर्यस्य दर्शनम् । सकलसंस्कारेष्वैश्वर्यं तेन नाम्नां शर्मादिकमप्युपपदं कुलाचारेण कर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । निष्क्रमणं सूर्यावलोकनार्थम् । ततस्तृतीये कर्तव्यमासि सूर्यस्य दर्शनमिति यमोक्तेः तृतीयं
चतुर्थोपलक्षणं इष्टं कुलधर्मतया ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । निष्क्रमणं गृहाच्चन्द्रादित्यदर्शनम् । अयमपि कश्चित्संस्कारविशेषः । कुले कुलधर्मानुसारे-
णेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुले त्वकुले यद्वा इष्टं मङ्गलं चूडावत्तंकुलाचारमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ॥ प्रथमेव तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । चूडा शिखा तदर्थं कर्म चूडाकर्म केषु चिन्मूर्द्धदेशेषु केशानां स्थापनं रचना विशेषश्चैतच्चूडा-
कर्मोच्यते । प्रथमवर्षे तृतीये वा ग्रहसौस्थित्या विकल्पः श्रुतिनोदनादित्यनुवादस्तन्मूलतयैव प्रामाण्यस्योक्तत्वात् । अथ-
वा श्रुतिशब्देन न विध्याय कान्येव वाक्यान् युच्यन्ते । किं तर्हि मन्त्रास्ते च चूडाकर्मव्यञ्जनादिवददृष्टं प्रकाशयन्ति यत्क्षुरेण
मार्जयेतेत्यादि तेन समन्त्रकमेतत्कर्मेत्युक्तं भवति विशेषापेक्षायां गार्होविधिरङ्गीक्रियते । अतः शूद्रस्य नायंसंस्कारः
द्विजातिग्रहणाच्च अनियतकालं तु केशवपनं शूद्रस्यार्थं प्राप्तं न निवार्यते ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषां द्विजातीनां न विप्रस्यैव धर्मतः कुलधर्मानुसारेण शिखाकरणेन प्रथमेव तृतीये-
वावदे कर्तव्यं सुते मन्त्ररूपायाश्चोदनालिङ्गतायाः प्रवर्तत्वात् मन्त्रश्च यत्र बाणाः संपतन्ति कुमाराविशिखा इवेति । बाण-
वत्संपतनयोग्यता तृतीयएव संभवति इति कुमारपदेनाभिधाने ततः प्रागवस्थापि विज्ञायेतेति विशिष्टाविशिष्टशिखा इति
विशेषेण रुतमिति ॥ ३५ ॥

(३) कुट्टूकः । चूडाकर्म इति । चूडाकरणं प्रथमे वर्षे तृतीये वा द्विजातीनां धर्मतो धर्मार्थं कार्यं श्रुतिचोदनात् ।
यत्र बाणाः संपतन्ति कुमाराविशिखा इवेति मन्त्रलिङ्गात् कुलधर्मानुसारेणायं व्यवस्थितविकल्पः । अतएवाश्वलायनगृह्यम् ।
तृतीये वर्षे चौलं यथा कुलधर्मं वा ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । चूडाकर्म केषु चिन्मूर्द्धदेशेषु केशानां स्थापनविशेषः । तृतीये वर्षे चौलमित्याश्वलायनोक्तेः ।
श्रुतिचोदनात् । यत्र बाणाः संपतन्ति कुमाराविशिखा इवेति श्रुतेः । सशिखं तेषां छेदनम् ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । चूडा शिखा । द्विजातिग्रहणेन शूद्रस्य पर्युदासः । धर्मतः कुलधर्मतः । चूडानिवेशदेशविशेषश्च गोत्र-

विशेषेण स्मर्यते दक्षिणतश्चूडा वसिष्ठानां वामतोभारद्वाजानामुभयतः काश्यपानामिति । चूडाकर्मण्यादरातिशयप्रकाशयति श्रुतिचोदनादिति । श्रूयतेहि । कुमारविशिखाइवेति ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां द्विजातीनां धर्मतः चूडाकर्मप्रथमेऽन्ते कार्यश्रुतिनोदनात् तृतीयवर्षे कुर्यात् ॥ ३५ ॥

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ॥ गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । गर्भस्थस्य यः संवत्सरस्तत आरभ्यते योष्टमोदः गर्भशब्दे साहचर्यात्संवत्सरोलक्ष्यते नहि मुख्यया वृत्त्या गर्भस्य संवत्सरोष्टमइति व्यपदेशं लभते तस्मिन् नौपनायनं ब्राह्मणस्य कुर्वीत । उपनयनमेवोपनायनं स्वाध्यायिकोऽन्येषामपि दृश्यते इत्युत्तरपदस्य दीर्घः छांदसत्वाद्बोध्यपदवृत्तिः उपनयनमिति हि एष संस्कारो वेदविदां गृह्य-स्मृतिषु प्रसिद्धो मौञ्जीबन्धनापरपर्यायः । उपनीयते समीपं प्राप्यते येनाचार्यस्य स्वाध्यायाध्ययनार्थं कुड्यं कटं वा कर्तुं तदुपनयनं । विशिष्टस्य संस्कारकर्मणो नाम धेयमेतत् । गर्भादिकादशे राज्ञः । गर्भात्प्रभृति गर्भाद्वा परोय एकादशोद्वस्तत्र क्षत्रियस्य कर्तव्यम् । राजशब्दोऽयं क्षत्रियजातिवचनो नाभिषेकादिगुणयोगमपेक्षते ग्रन्थेषु तथा प्रयोगदर्शनाद्ब्राह्मणादिजातिशब्दसाहचर्याच्च गुणविधिषु च क्षत्रियशब्ददर्शनात्क्षत्रियस्य तु मौर्वीति यस्तु राजशब्दस्य क्षत्रियादन्यत्र जनपदेश्वरे वैश्यादौ प्रयोगः । सगौणइति वक्ष्यामः मुख्ये चासति गौणस्य ग्रहणम् । तथाच गृह्यकारः । अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यमिति । भगवांश्च पाणिनिः एवमेव प्रतिपन्नो राज्ञः कर्म राज्यं इति राज्यशब्दस्य राज्यशब्दप्रतिप्रकृतित्वं ब्रुवन्नेव जनपदेश्वर्येण राजशब्दार्थप्रसिद्धिमाह । एवं गर्भात्तु द्वादशेऽब्दे विशः वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तच्चातुर्गर्भग्रहणदिनादष्टमे तत्रापि उपनयनं पित्रा कार्यमसंभवेऽन्येनापि कारयितव्यमित्येतदर्थमुपनयनमिति प्रयोजनव्यापारः पित्रादीनां दर्शितः राज्ञः कर्तव्यः ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । गर्भाष्टमइति । गर्भवर्षादष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं कर्तव्यम् । उपनयनमेवोपनायनमन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः । गर्भादिकादशे क्षत्रियस्य गर्भद्वादशे वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । नामधेयादिषु जन्मारभ्यकालसंख्योक्ता उपनयने सामाभूदिति गर्भग्रहणम् । गर्भशब्देन च गर्भसहचरितोऽपि विवक्षितः । गर्भाष्टमे गर्भादारभ्याष्टमे । उपनयनमेवोपनायनम् । उपनयनात्पूर्वमेव जन्मतएव ब्राह्मण्यमस्तीति सूचितम् ब्राह्मणस्येत्यब्दसंख्यानियमस्यायमभिप्रायः ब्रह्मक्षत्रविशां गायत्र्यैष्टुभजागतैश्छन्दोभिः । सहजत्वं श्रूयते तैरेव तेषामुपनयनम् तस्मादुपनयनाब्दा अपि स्वस्वच्छन्दोऽक्षरसमसंख्या भवितुमर्हन्तीति ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतः परं द्विजानां उपनयनकालमाह ब्राह्मणस्योपनयनं गर्भाष्टमेऽब्दे गर्भाष्टमे वर्षे उपनयनं कार्यं राज्ञः गर्भात्तु एकादशे वर्षे वा कर्तव्यम् । वैश्यस्य गर्भात्तु द्वादशे वर्षे जन्मद्वादशे वा वर्ष इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ॥ राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृधर्मेणापत्यं व्यादिशति ब्रह्मवर्चसी मे पुत्रः स्यादिति पुत्रकामनया पुत्रोऽप्यपदिष्टस्तत्कामस्येति पुत्रस्य बालत्वान्नैव विधा कामना संभवति । न नुचैव मन्युरुत्तात्कर्मण अन्यस्य फलेऽभ्युपगम्यमानेऽकृताभ्यागमदोषापत्तिः । अकाम्यमानं च फलं भवत्येतदप्युक्तान्तशब्दप्रमाणन्यायमर्यादयोच्यते । नैष दोषः श्येनवदेतद्भविष्यति श्येनमभिचरन्करोत्यभिचर्यमाणश्च त्रियते । अथोच्यते कामिन एवैतत्फलं शत्रुमरणं हि यजमानः कामयते तदेव

चामोतीति नाकर्तृगामिता फलस्य । अत्रापि विशिष्टपुत्रवत्तालक्षणमुपनेतुरेवफलं यथा पुत्रस्यारोग्येण पितुः प्रीतिः एवं ब्रह्मवर्चसेनाप्यतोऽधिकृतस्य कर्तुश्च पितुरेव तत्फल मन्वयानुसारीहि शास्त्रार्थविषयाइहच पुत्रस्य फलकामेनैवकर्तव्यमित्यन्वयः प्रतीयते । नच यथाश्रुतान्वयापरोर्किंचनप्रमाणमस्ति । एतेन पितुरौर्ध्वदेहिकः पुत्रकृतउपकारोव्याख्यातस्तत्रापिहि पुत्रः कर्ता पितृमिश्रं फलंतथाच लिङ्गमात्मावै पुत्रनामासीति । पित्रैव हि तावत्श्राद्धमात्मसंप्रदानकंवस्तुतः कृतमेव येनाप्यन्त्योत्पादनमेवमर्थमेवकृतं । यथा सर्वस्वारे मृतस्यार्भकावमानाद्ये पराश्रपदार्थास्तेष्वपि यजमानस्यैव कर्तृत्वब्राह्मणाः संस्थापयतयज्ञमिति प्रैषेण दक्षिणाभिर्वरणेन वा प्रयोगसमाप्तावृत्तिर्जाविनियोक्तृत्वादेवमिहापि तादर्थ्येन पुत्रस्योत्पादनाद्यत्वाद्वादिकंपित्रर्थक्रियते पित्रैव तत्कृतंभवति अध्ययनविज्ञानसंपन्नब्रह्मवर्चसंबलंसामर्थ्यमाभ्यन्तरं बालं चोत्साहशक्तिर्महाप्राणताचेतदाभ्यन्तरं बालं च हस्त्यश्वरथपदातिकोशसंपत्तदुक्तं त्वांगभ्युच्चयसांयौगिकानां वार्थानामिति । ईहाचेष्टा बहुना धनेन कृषिवाणिज्यादिव्यवहारः सर्वत्र गर्भादिसंख्याच वर्षाणांगर्भादिति ह्यनुवर्तते ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सुततपः प्रमृतिभिरुत्कर्षो ब्रह्मवर्चसं पञ्चमेजन्मत आरभ्य बलार्थिनः सामर्थ्यातिशयार्थिनः ईहाकृप्यादावुद्यमः तदतिशयार्थिनः अत्र बालस्य तादृक्कामनाया असंभवेपि तत्पित्रादिकामनाया एव तदीयत्वोपचारेणोपनयन सामानाधिकरण्यात् एतादृक्कामस्य पुत्रस्येत्यधिकरणे षष्ठीवा ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मवर्चसकामस्येति । वेदाध्ययनतदर्थज्ञानादि प्रकर्षकृतं तेजो ब्रह्मवर्चसंतत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे वर्षे उपनयनकार्यम् क्षत्रियस्य हस्त्यश्वदि राज्यबलार्थिनो गर्भषष्ठे वैश्यस्य बहुकृप्यादि चेष्टार्थिनो गर्भाष्टमे गर्भवर्षाणामेव प्रकृतत्वात् । यद्यपि बालस्य कामना न संभवति तथापि तत्पितुरेव तद्वत्फलकामना तस्मिन्नुपचर्यते ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः ब्रह्मवर्चसकामस्येति । ब्रह्मवर्चसंवृत्तत्वाध्यायनिमित्तं तेजः बलार्थिनः बलहस्त्यश्ववादि शारीरं वा । ईहार्थिनः ईहाकृप्यादि चेष्टा । अत्र फलं एकस्य तूभयत्वं संयोगपृथक्कमिति न्यायेन । अस्यार्थः एकस्य कर्मण उभयार्थं वचनद्वयेन श्रुतेः । फलसाधनाभेदइत्यर्थः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मतेजो ब्रह्मवर्चसं पञ्चमे गर्भात्पञ्चमेऽब्दे ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रस्य पञ्चमे वा वर्षे कार्यं राज्ञः षष्ठे वा वैश्यस्य अर्थार्थिनः अष्टमे वा वर्षे कार्यं च ॥ ३७ ॥

आषोडशाष्टाह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ॥ आर्द्धाविंशाक्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विंशः ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । एवतावन्मुख्यकाम्यावुपनयनकालावुक्ते । इदानीं पितुरभावे व्याध्यादिना वा कथंचिदनुपनीते माणवके कालातिपत्तावनुपनेयता प्राप्ता सत्यपि कालस्याङ्गत्वे तदभावेऽधिकारनिवृत्ते यथा सायंप्रातः कालातिपत्तावग्रिहोत्रस्याकरणे । अतो विहितकालव्यतिरेकेण प्रतिप्रसवार्थमिदमारभ्यते यावत्षोडशंवर्षगर्भादारभ्य तावद्ब्राह्मणस्योपनयनार्हता न निवर्तते । सावित्रीषाब्देन तदनुवचनसाधनमुपनयनाख्यं कर्म लक्ष्यते नातिवर्तते नातिक्रान्तकालं भवतीत्यर्थः । एवमार्द्धाविंशाक्षत्रबन्धोः क्षत्रियजातियस्येत्यर्थः बन्धुशब्दोऽयं चित्कुत्सायां प्रवर्तते । यत्त्वं कथंचेच्छ ब्रह्मबन्धाविति ज्ञातिवचनो यथा ग्रामताजनताचैव बन्धुता च सहायता महेन्द्रस्याप्यगम्यासौ भूमिभागभुजांकुतः । द्रव्यवचनो जात्यान्ताच्छ बन्धुनीति च पूर्वयोरर्थयोरसंभवात्तृतीयोर्थो गृहणे । द्वारविंशतेः पूरणो द्वारविंशोऽब्दः तद्वितार्थः । आचतुर्विंशतेर्विंशः प्राप्नोष्यन्न पूरणप्रत्य-

योवृत्तानुरोधान्कृतः प्रतीयतेतुतदर्थः । नहि समुदायविषयायाश्चतुर्विंशतिसंख्यायाअवधित्वेन संभवःतदवयवस्तु चतुर्विंशोभवति संवत्सरोवधिः । आङ्गमभिविधौ व्याचक्षते लिङ्गदर्शनंचोदाहरन्ति गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत त्रिष्टुभा राजन्यजगत्या वैश्यमित्येतेषांच छंदसामियता कालेन द्वौ पादौ पूर्येते । तावन्तकालंबलवन्ति नत्यजन्ति स्वाश्रयभूतान्त्वर्णान् । तृतीये तु पादेऽप्रक्रांतेगतरसान्यतिवयांसि न्यूनसामर्थ्यानि भवन्ति समामिमुपयान्ति यथा पञ्चाशतास्थविरोमनुष्यइत्यतश्चनैतेन वयमुपासितानीति त्यजन्ति तंवर्णततो न गायत्रोब्राह्मणो न त्रैष्टुभोराजन्यो न जागतोवैश्यइति । सविता देवता यस्याऋचः सा सावित्री सा च गायत्रीद्रष्टव्या । प्रदर्शिता गृह्याच्चएवंक्षत्रियस्य त्रिष्टुप् सावित्री आऋणेनेति वैश्यस्य जगती ॥ विश्वारूपाणीति ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोक्तसमयउपनयनाशक्तौ षोडशाब्द समामिपर्यन्तं ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते नातिक्रान्तकालाभवति । आङ्गमभिविधौ तच्छब्दः पादाक्षरवदब्दसमवाय उपनयनमिति हारांतवचने गायत्री त्रिष्टुब्जगतीनां क्रमात् ब्राह्मणादिवर्णसंबन्धिनां छन्दसांपादाक्षरसङ्ख्यै रवैरुपनयनस्य विधेरुख्यासंभवे च तद्वैगुण्यस्य काले युक्तत्वे क्षत्रबन्धोःक्षत्रजातेः ॥ ३८ ॥

(३) कुडूकः । आषोडशादिति । अभिविधावाङ् ब्राह्मणक्षत्रियविशामुक्ताष्टमैकादशद्वादशवर्षद्वैगुण्यस्य विवक्षितत्वात् । षोडशवर्षपर्यन्तंब्राह्मणस्य सावित्र्यर्थेवचनमुपनयनंनातिक्रान्तकालंभवति । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यन्तं वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । अत्र मर्यादायामाङ्केचिद्याख्यापयन्ति यमवचनदर्शनात् । तथा च यमः पतिता यस्य सावित्रीदशवर्षाणिपञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषांप्रोवाच वदतांवरः । विवस्वतः सुतःश्रीमानयमोधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ सशिखंवपनंरुत्वा व्रतंकुर्यात्समाहितः । हविष्यंभोजयेदन्नंब्राह्मणान्तमपञ्चवा ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । उपनयनस्थोत्तरावधिद्योतयन्सार्थवादतैःसह संसर्गनिषेधति आषोडशादितित्रिभिः । आङ्गमर्यादायां गर्भादित्यनुवर्तते नातिवर्तते अतिक्रान्तता सती प्रायश्चित्तंविनाअधिकारित्वेन सावित्रोपतितान्प्रतिसावित्री नाधिगच्छति । पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्चचेत्युपक्रम्य । सशिखंवपनंरुत्वा व्रतंकुर्यात्समाहितः । हविष्यंभोजयेदन्नंब्राह्मणान्तमपञ्च चेति । यमोक्तप्रायश्चित्तम् ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । आषोडशाब्दात्आकारोऽत्राभिविधिवचनः मुख्यकल्पसंख्याद्वैगुण्यात्सावित्रीप्रधानत्वादुपनयनस्य सावित्रीतितस्य भेदोपचारनिर्देशः । क्षत्रबन्धोः क्षत्रियस्येति । यावच्चतुर्विंशतेराचतुर्विंशात् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपनयनार्थकार्यव्ययतया त्वस्य त्वस्य कालातिक्रमोभवेच्चेत्तर्हि किंकर्तव्यतत्राह । ब्राह्मणस्य षोडशवर्षपर्यन्तंऔपनायनिकः कालः क्षत्रियस्यद्वाविंशतिवर्षपर्यन्तं विशश्चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्त उपनयनकालः । अतः सावित्रीपतितोभवेत् ॥ ३८ ॥

अत ऊर्ध्वंत्रयोप्येते यथाकालमसंस्कृताः ॥ सावित्रीपतिताव्रात्याभवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्मात्कालादूर्ध्वपरेण त्रयोप्येते वर्णाः ब्राह्मणादयोयथाकालंयस्योपनयनकालसूत्रानुकल्पिकेभ्यसंस्कृताअकृतोपनयनाः सावित्री पतिता । उपनयनभ्रष्टाभवन्तिव्रात्याश्च संज्ञयाऽऽर्थैः शिष्टैः विगर्हिताः निदिताः व्रात्यसंज्ञाव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थोयंश्लोकः । अनुपनेयत्वंतु पूर्वेण च सिद्धमुक्तमार्यैर्निन्दितइति ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथाकालं षोडशादवक् सावित्री पतिताः कालातिक्रमेण सावित्र्या अपगताः ब्राह्म्या ब्राह्म्यसंज्ञाः संज्ञात्वोत्तरव्यवहारोपयुक्ताः आर्याः पापेभ्यः आराद्रताः ॥ ३९ ॥

(३) कुडूकः । अत ऊर्ध्वमिति । एते ब्राह्मणादयो यथाकालं योयस्यानुकल्पिकोऽप्युपनयनकालोक्तः षोडशवर्षादिपर्यन्तं तत्रासंस्कृतास्तदूर्ध्वसावित्रीपतिता उपनयनहीनाः शिष्टगार्हिता ब्राह्म्यसंज्ञा भवन्ति । संज्ञाप्रयोजनं च ब्राह्म्यानां याजनं कृत्वेत्यादिनाव्यवहारसिद्धिः ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्म्या इत्यपूर्वसंज्ञा ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । अतः षोडशाब्दादिभ्यः असंस्कृता अनुपनीताः सावित्रीपतिताः । सावित्र्युपदेशहीनाः । ब्राह्म्याः ब्राह्म्यनामानः ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितैवोपनयेत्पुत्रांस्तदभावे पितामहः । तदभावे पितृव्यः स्यात्तदभावे तु सौदरः ॥ कालातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह अत ऊर्ध्वषोडशद्वार्षादूर्ध्वमिति द्विजाः संस्कारहीनाः शूद्रप्राया भवन्ति । अकृतप्रायश्चित्तमाह योगीश्वरः । ब्राह्म्यस्तोमात्क्रतोः ब्राह्म्यस्तोमसंज्ञात्क्रतोर्ब्रह्मादित्यादिना कृते तु । वात्यस्तोमयज्ञ उपनयनाधिकारो भवत्येव ॥ ३९ ॥

नैतैरपूतैर्विधिवदाप्यपि हि कर्हिचित् ॥ ब्राह्मण्यौनांश्च सम्बन्धानाचरेद्ब्राह्मणैः सह ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । कापुनरेषां निन्देत्याह । एतैर्ब्राह्मणैरपूतैरकृतप्रायश्चित्तैर्विधिवदादशो विधिः । प्रायश्चित्ते शास्त्रेणोपदिष्टः तान्श्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रानित्याप्यपि हि कर्हिचित्कस्यांचिदप्यापदि न संबन्धानाचरेत्कुर्यात्तैः सह किं सर्वसंबन्धनिषेधो नेत्याह । ब्राह्मण्यौनांश्च । ब्रह्मवेदः । तन्निमित्तान्संबन्धान्याजनाध्यापनप्रतिग्रहान् । न ते याज्याः न याजकाः कर्तव्याः एवं नाध्याप्या नैतेभ्योऽध्येतव्यवेदार्थविदुषः प्रतिग्रहाधिकारादेशोपि ब्राह्मणसंबन्धो भवति । यौनः संबन्धः कन्यायादानादाने । ब्राह्मणग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अस्माच्च दोषदर्शनाद्ब्राह्म्यता परिहारार्थं पितुरभावोपि व्युत्पन्नबुद्धिनामाणवकेनाप्यात्मनात्मोपनाययितव्य इति प्रतीयते । तथाच । श्रुतिः सत्यकामो जाबालः सहहरिद्रुमंतंगौतममियाय ब्रह्मचर्यं भवति वक्ष्यामीति स्वयमाचार्यमभ्यर्थितवानुपनयनार्थम् ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधिवशं ब्राह्म्या होमादिना येन पूतास्तैः ब्राह्मणवैदिकानां ध्यापनादिसंबन्धान्यौनान्कन्यादानप्रतिग्रहरूपान् ब्राह्मण इति वचनं क्षत्रादेस्तत्संबन्धे तादृक्दोषाभावकथनार्थं ब्राह्मणैरित्यपि पाठे तद्दोषाधिक्योपदर्शनार्थं तदिति ग्राह्यम् ॥ ४० ॥

(३) कुडूकः । नैतैरिति । एतैरपूतैर्ब्राह्मणैर्यथाविधि प्रायश्चित्तमकृतवद्भिः सहापत्कालेऽपि कदाचिदध्यापनकन्यादानादीन्संबन्धान् ब्राह्मणानुतिष्ठेत् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणब्रह्म वेदस्तन्निमित्तकान् अध्ययनाध्यापनादीन् यौनान् ब्राह्मण्यौनां विवाहान् ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । अपूतैरकृतप्रायश्चित्तैः । ब्राह्मणअध्ययनाध्यापनादीन् यौनान्कन्यादानप्रतिग्रहादीन् । अत्र ब्राह्मणशब्दस्त्रैर्वर्णिकवचन एतच्छब्देन प्रकृतवर्णत्रयपरामर्शनासामानाधिकरण्यावगमात् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । आपद्यपि कर्हिचिदपूतैः अकृतप्रायश्चित्तैः एतैः त्रिभिर्वर्णैः सह ब्राह्मणः ब्राह्मणसंबन्धान् न चाचरेत्वेदाध्ययनसंबन्धान् न कारयेत् च । पुनः यौनान्यौनिसंबन्धान् विवाहादीन् एतैः अकृतप्रायश्चित्तैः सह न आचरेत् न वर्तयेत् ॥ ४० ॥

कार्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ॥ वसीरन्ानुपूर्वेण शाणक्षौमाविकानि च ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । कृष्णशब्दोद्यद्यपि कृष्णगुणयुक्तबस्तमात्रे वर्तते कृष्णा गौः कृष्णः कम्बलइति तथापीह स्मृत्यन्तरादौरवसाहचर्याच्च मृगएव प्रतीयते रुरुर्मृगजातिविशेषः बस्तः छागः सर्वत्र विकारेऽवयवेवा तद्धितः । कृष्णाजिनं ब्राह्मणोरुचर्मक्षत्रियोवैश्यश्छागचर्म वसीरन्नाच्छादयेयुः शणक्षुमोर्णास्तत्र कृता नि च वस्त्राणि । च शब्दः समुच्चये । तत्रानुत्तरीयाणि शाणादीनि चर्माण्युत्तरीयाण्यौचित्यात्कौपीनाच्छादनानि च वस्त्राण्यानुपूर्व्येण नैकैकस्य सर्वैरभिसंबन्धोनापिव्युत्क्रमेण । प्रथमस्य ब्रह्मचारिणः प्रथमेन चर्मणा वस्त्रेणच संबन्धोद्वितीयस्य द्वितीयस्थानस्थेन । तथाच दर्शितं । ननु चान्तरेणापि वचनलोकतएवैतत्सिद्धं चूर्णिताक्षिप्तदग्धानां वज्जानिलहुताशनैरिति यथाक्रमसंबन्धप्रतिपत्तिः चूर्णिता वज्रेणाक्षिप्तानिलेन दग्धाऽग्निनेति । उच्यते भवेदेवं यदि भेदेन निर्देशस्यात्मसमसङ्ख्यात्वं च । इहतु ब्रह्मचारिणइत्येकशब्दोपादानात्क्रमोवगम्यते त्रयश्च ब्रह्मचारिणः षडनुदेशिनः स्त्रीणि चर्माणि वस्त्राणि । आनुपूर्वग्रहेण तु सति वाक्यान्तरोपात्तः क्रमः आश्रीयते । तथाच चर्मभिः संबध्यपुनर्ब्रह्मचारिपदमावर्त्यवासोभिः संबध्यते । ततः संख्यासाम्यसिद्धिः । ईदृशएव विषये भगवता पाणिनि ना यत्नः कृतोयथासंख्यमनुदेशः समानामिति ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृष्णः कृष्णोमृगः तस्य चर्माद्यैरुत्पादितं रौरवंरुरोः वास्तंछागस्य एतानि चर्माणि विप्रादयः क्रमाद्वसीरन्नुत्तरीयाणि कुर्युः अजिनं त्वेवोत्तरमित्यापस्तम्बवचनात् । तथाशाणातसीमेषरोमसूत्र कृतानि वासांसि क्रमाद्वसीरन् अर्थादधः षण्णां विधेयानां त्रिषु यथाक्रमभावभ्रमनिरासार्थमानुपूर्वेणेति त्रिषु त्रिषु क्रमइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

(३) कुड्डूकः । कार्णइतिविशेषानभिधानेऽपि मृगविशेषोरुरुसाहचर्यात् हारिणमैण्यंवा कार्णंवाब्राह्मणस्येत्यापस्तम्बवचनाच्च कृष्णमृगो गृह्यते । कृष्णमृगरुच्छागचर्माणि ब्रह्मचारिणउत्तरीयाणि वसीरन् चर्माण्युत्तरीयाणीति गृह्यवचनात् । तथाशाणक्षुमा मेषलोमभवान्यधोवसनानि ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधीरन् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणादीनां ब्रह्मचारिनियतवस्त्रमेखलायज्ञोपवीतदण्डानुपादानपरिमाणसहितानाह कार्णंति सप्तभिः । कार्णं कृष्णं हरिणं संबंधिहारिणं ऐण्यं वा कृष्णं ब्राह्मणस्येति आपस्तम्बस्मरणात् । रुरुर्व्याघ्रः रुरुर्खबिलकृदिति क्रमदीपिकायाम् बस्तोऽजः एतान्युत्तरीयाणि शाणादीनि वसनानि तत्र शाणं शणसूत्रनिर्मितं क्षौमं क्षुमा एरण्डपर्यायः आविकं अविर्मेषस्तल्लोमजं अत्र यथासङ्ख्यं विवक्षितम् ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । कृष्णः कृष्णमृगः रुरुः पृषतमृगः बस्तश्छागविशेषः । तत्संबन्धीनिकार्णरौरवबास्तानि । शाणविकारः शाणम् क्षुमाऽतसी । तद्विकारः क्षौमं अविश्छागविशेषोरक्तवर्णः तद्गोमरुतमाविकम् । चर्माण्युत्तरीयाणि शाणादीन्यन्तरीयाणीति विवेकः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य कार्णाजिनसंज्ञं चर्म धार्यं । क्षत्रस्य रौरवंरुरुजातीयमृगस्य चर्म रौरवाजिनंधार्यं । वैश्यस्य ब्रह्मचारिणः वास्तं अजाजिनंधार्यं आनुपूर्व्येण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः एतानि चर्माणि शाणक्षौमाविकानि पक्षान्तरे पूर्वेषामलाभे वसीरन्नाच्छादयेयुः । शणस्य इदं शाणं क्षुमा अतसी तस्य इदं क्षौमं ॥ ४१ ॥

मौञ्जीत्रिवत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ॥ क्षत्रियस्य तु मौर्वीज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । मुञ्जस्तृणजातिस्तद्विकारो मौञ्जीसा ब्राह्मणस्य मेखला रशना कर्तव्या मध्यबन्धनी त्रिवृत्रिगुणा

समा नक्वचित्सूक्ष्मा न क्वचित्सूक्ष्मतरा किंताहंसर्वतएव समा श्लक्ष्णा तनुत्वगुणयुक्ता परिघृष्टा च । क्षत्रियस्य पुनर्ज्या धनुर्गुणाः साकदाचिच्चर्ममयी भवति कदाचित्तृणमयी भङ्गोमादिरञ्जुर्वा तदर्थमाह । मौर्वीति तथा धनुषोवतारितया श्रोणी-
बन्धः कर्तव्यः यद्यपि त्रिवृत्तादिर्गुणोमेखला मात्राश्रितोमौञ्ज्याएव तथापि ज्यायाः स्वरूपनाशप्रसंगान्भवति । शणतन्तुवि-
कारः शणतान्तवी छांदसत्वादुत्तरपदवृद्धिः अथवाकेवलात्तन्तुशब्दात्तद्धिते कृते तदन्तस्य शणैः संबन्धः । शणानांतान्त-
वीति । विकृतोर्विकारः शणतान्तवी ॥ प्रकृतिसंबन्धितयाव्यपदिश्यते । गव्यंघृतदेवदत्तस्य पौत्रइति तंतुः सूत्रंशणमौञ्जो-
वत्कर्तव्या । गृहकारैर्वैश्यमेखलाया स्त्रिवृत्तादिधर्मः सुस्पष्टएवोक्तः ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मौञ्जीमुञ्जत्वकृता त्रिवृत् त्रिगुणवलिता समामध्येनिम्नोन्नतशून्या श्लक्ष्णा मृदुस्पर्शा मौर्वीनामौषधिभेदकृतावाधनुषि गुणत्वेनार्पिता अतएवास्यां त्रिवृतेतिनान्वितं ज्यात्वापगमापत्तेः शणतन्तुकृतायांतु त्रिवृत्त्वमन्वीयतेऽविरोधात् ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । मौञ्जीति । मुञ्जमयी त्रिगुणासमगुणत्रयनिर्मिता सुखस्पर्शा ब्राह्मणस्य मेखला कर्तव्या क्षत्रियस्य मूर्वामयी ज्याधनुर्गुणरूपा मेखला । अतोऽज्यात्वविनाशापत्तेस्त्रिवृत्त्वंनास्तीति मेधातिथिगोविन्दराजौ । वैश्यस्य शणसूत्रमयी । अत्रत्रैगुण्यमनुवर्ततएव त्रिगुणाः प्रदक्षिणामेखलाइति सामान्येन प्रचेतसा त्रैगुण्याभिधानात् ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । मौञ्जीति मुञ्जः शरत्वक्त्रिवृत्त्रिगुणासमा गुणगतान्यूनातिरिक्तपरिमाणा श्लक्ष्णामृद्धीमौर्वी ज्या मूर्वातृणविशेषः तद्विकृतिः ज्याया धनुषः सैव त्रिगुणा प्रदक्षिणा मेखला भवतीति प्रचेतसोवचनात् मेखलात्रयं तुल्यत्रयाणाम् ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । त्रिवृत् त्रिवृद्गुणासमा सगुणा श्लक्ष्णा परिघर्षणेन सुखस्पर्शा मूर्वायाविकारोमौर्वीतिज्याविशेषणम् ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । मुञ्जोद्भवामौञ्जीत्रिवृत्मेखला समा ग्रन्थिरहिता ब्राह्मणस्य कार्या । क्षत्रियस्य मौर्वीज्या मेखला कार्या । मुरस्तृणविशेषः मुरोद्भवामौर्वीज्या मेखला कार्या । वैश्यस्य शणतान्तवतृणस्य वा मेखलातन्तोः सूत्रस्य वा मेखला कार्या । शणतान्तवमिश्रिता वा कार्या ॥ ४२ ॥

मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकबल्वजैः ॥ त्रिटता ग्रन्थिनैके नत्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । आदिशब्द लोपमत्रस्मरन्ति । मुञ्जालाभइति कर्तव्याइति च बहुवचनमुपपन्नतरंभिन्नजाति-
संबन्धितया सुव्यक्तोमेखलाभेदः एकजातिसंबन्धित्वेतुकेवलव्यक्तिभेदालम्बनंबहुवचनंस्यात् । विप्रस्येति च प्रकृतस्य बहुवचनेन परिणामः कर्तव्यः विकल्पश्चैकविषयत्वे स्यात् नच संभवत्यां गतौ विकल्पोयुक्तः तेन मुञ्जालाभेकौशी । कौश्याऽभावेऽश्मन्तकेनशाणानांबल्वजैस्तृणौषधिवचनात्कुशादयः प्रतिनिधिनियमश्चायंकुशाद्यभावेऽप्यन्यन्मुञ्जालादिसदृशमु-
पादेयत्रिवृता ग्रन्थिनैकेन । नायंग्रन्थिसंख्याभेदोवर्णभेदेन । अपि तु प्रत्येकंविकल्पः । कुशादिमेखलास्वप्ययंग्रन्थिभेदो-
धर्मभेदश्चोद्यमानः स्मृत्यन्तरसमाचारस्यानित्यत्वेपि द्रष्टव्यः ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अश्मन्तकाइतिउत्पत्तिः मुञ्जालाभइति विशेषनिर्देशात् मौर्वीशाण्यलाभे क्षत्रियवैश्याभ्यां अन्यःतत्सदृशः प्रतिनिधिः वाचनिकएवोपादेयः केचित्तु प्रतिनिधौ त्रित्वदर्शनात् वर्णक्रमेणान्वयमाहुः । तथा च मुञ्जालाभइत्यादिपदंलुप्तंद्रष्टव्यं सा च मौञ्जी त्रिगुणवलिता त्रिवृता कटौ त्रिवृष्टनेन धार्यात्रिभिरपि च वेष्टनैरेकोग्रन्थिः त्रयो-
वा पञ्च वा वाशब्दोविप्रादिक्रमेणान्वयनिरासार्थः । केचित्प्रवरसङ्ख्याव्यवस्थया ग्रन्थिविकल्प इत्याहुः एतच्च प्रति

निधिसंनिधिपत्रिपि मुख्येनाप्यन्वितं तत्रापि ग्रन्थ्यादेरपेक्षितत्वात् वित्तस्य दैव्योपग्रन्थिर्माविशसइति ग्रन्थिरुत्वेति मौघामेव लौगाक्षिस्मरणाच्च ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । मुञ्जालाभेत्विति । कर्तव्याइति बहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मचारित्रयस्य प्रकृतत्वान्मुख्यालाभे त्रिष्वप्यपेक्षायाः समत्वात् । कौशादीनांच तिसृणां विधानान्मुञ्जाद्यलाभइति बोद्धव्यम् । कर्तव्याइति बहुवचनमुपपन्नतरं भिन्नजातिसंबन्धितयेति ब्रुवाणस्य मेधातिथेरपि बहुवचनपाठः संमतः मुञ्जाद्यलाभे ब्राह्मणादीनां त्रयाणां यथाक्रमं कुशादिभिस्तृणविशेषैर्मैखलाः कार्याः । त्रिगुणेनैकग्रन्थिना युक्तास्त्रिभिर्वापञ्चभिर्वा । अत्र च वाशब्दनिर्देशाद्ग्रन्थीनां न विप्रादिभिः क्रमेण संबन्धः किंतु सर्वत्र यथाकुलाचारविकल्पः । ग्रन्थिभेदश्चायं मुख्यामुख्यापेक्षासंभवाद्ब्रह्मीत्यव्यः ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तमुख्यालाभे यथासङ्ख्यं प्रतिनिधीनाह मुञ्जेति मुञ्जस्य मुञ्जाद्यस्य अलाभे मुञ्जादिवेषीकामिति श्रुतेः मुञ्जं अश्मन्तको मालवतृणमिति नारायणसर्वज्ञः बल्वजइति बगई इति प्रसिद्धतृणं वा शब्दोत्र यादृच्छि कार्यः तेन खले चालनीन्यायात् ग्रन्थीनां विप्रादिषु न क्रमनियमः यथा कुलाचारव्यवस्था ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । मुञ्जाग्रहणं मूर्वाशणतन्वोरप्युपलक्षणम् । कुशादयो विप्रादीनां यथासंख्यम् । अश्मन्तकंदारुविशेषः बल्वजस्तृणविशेषः । अन्नमेखलेत्यनुषज्यते । मेखलानां मुख्यानामनुकल्पोक्तानां च ग्रन्थिविकल्पउत्तरार्धेनोक्तः । त्रिवृता त्रिगुणेन । एकेन ग्रन्थिना त्रिभिर्ग्रन्थिभिः पञ्चभिर्वोपलक्षिता । त्रयाणां वर्णानां नियमेन ग्रन्थिविकल्पोऽयमुक्तः । नात्र यथासंख्यं वाशब्देन सर्वेषामेकविषयत्वावगमात् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । मुञ्जालाभे ब्राह्मणस्य कुशैः कार्या मेखला । क्षत्रियस्य अश्मन्तकः तृणविशेषस्तस्य वा मेखला कार्या । वैश्यस्य बल्वजैः वा मेखला कार्या । एकेन त्रिवृता मौञ्जी कार्या त्रिभिर्वा ग्रन्थिभिः त्रिवृता कार्या पञ्चभिर्ग्रन्थिभिः त्रिवृता वा कार्या ॥ ४३ ॥

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् ॥ शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥ ४४ ॥

(१) मेघनाथिः । उपवीतशब्देन वासोविन्यासविशेष उच्यते । वक्ष्यत्युत्पद्यते दक्षिणे पाणाविति तच्च धर्म मात्रं तस्य न कार्पासता संभवत्यतो धर्मेण यर्मी लक्ष्यते यस्य सौविन्यासस्तत्कार्पासमुच्यते । अर्शआदित्वाद्वा मत्वर्थीयोकारः कर्तव्यः । उपवीतवदुपवीतमिति । ऊर्ध्ववृत्तं ऊर्ध्वादिशं प्रतिवर्त्यते वेष्ट्यते त्रिवृत् त्रिगुणं कर्तनिकाभ्यो लब्धसूत्रभावस्य त्रिगुणीकृतवेदमूर्धनि वर्तनं विधीयते । संहृत्य तन्तुत्रयमूर्ध्ववेष्टनैव रज्ज्वाकारं कृत्वा तेनोपवीतं कुर्यात्साचरज्जुरेकैव धारयितव्या तिसः पञ्चसमवा यज्ञसंबन्धाद्धितयज्ञोपवीताख्यालभते । यज्ञार्थो यमुद्यतइति भक्त्योपचर्यते तत्रेष्टिपशुसोमानां यज्ञरूपतयैकत्वादेकतन्तुकं क्रियते । अग्नित्रयसाध्यत्वादहीनैकाहसत्रभिदाह्वात्रितन्तुकं सीमसंस्थानां समसंख्यत्वात्समवा तन्तवः त्रीणिसवना नित्रिसंध्येनेति पञ्चसूत्राभावेऽपि पटादिनापि कर्तव्यम् । स्मृत्यन्तर एवमुक्तं । अविकौ मेषस्तस्य सूत्रं तैव कृतं आविकसूत्रिकं अध्यात्मादित्वाद्ब्रूकर्तव्यः । अविकसूत्रिकमिति वा पठितव्यं तत्र च मत्वर्थीयेठना रूपसिद्धिः ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपवीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत् त्रिसूत्रकं तच्चोर्ध्ववृत्तं प्रदक्षिणवलितं तान्यपि सूत्राणि त्रिभिः सूत्रैः कृतानीति स्मृत्यन्तरसिद्धं तानि चाप्रदक्षिणवलितानि सामर्थ्यात् आविकेन सूत्रेण कृतमाविकसूत्रम् ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । कार्पासमिति । यदीयविन्यासविशेषस्योपवीतसंज्ञां वक्ष्यति तद्धर्मब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रियस्य शणसूत्रमयं वैश्यस्य मेषलोमनिर्मितम् । त्रिवृदिति त्रिगुणं कृत्वा ऊर्ध्ववृत्तं दक्षिणावर्तितं एतच्च सर्वत्र संबध्यते यद्यपि

गुणत्रयमेवोर्ध्ववृत्तमनुनोक्तं तथापि तन्निगुणोरुक्त्य त्रिगुणं कार्यम् । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे । ऊर्ध्वतुत्रिवृत्तं कार्यं तन्नुत्रयमधोवृत्तम् । त्रिवृत्तं चोपवीतं स्यात्तस्यैकोऽग्रन्थिरिष्यते । देवलोप्याह यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतन्तवः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कार्पासमिति ऊर्ध्ववृत्तपूर्वऊर्ध्वाकारेण वृत्तत्रिगुणितं यत्सूत्रं अधोवृत्तत्रिवृत्तदेव त्रिवृत्कार्यम् । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे ऊर्ध्वतुत्रिवृत्तं कार्यं तन्नुत्रयमधोवृत्तम् । त्रिवृत्तं चोपवीतं स्यात्तस्यैकोऽग्रन्थिरिष्यत इति ॥ अतो नवगुणं प्राप्तम् । तथा च देवलः यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतन्तव इति । कार्पासवत्शणसूत्रादावपि ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । कार्पासं कार्पासविकारः कार्पाससूत्रमिति यावत् । ऊर्ध्ववृत्तं सव्यहस्ततले विन्यस्य दक्षिणहस्ततले चोर्ध्वमार्वात्तन्मूर्ध्ववृत्तं त्रिवृदिति च शणाविकसूत्रयोरपि प्रत्येकं विशेषणे । आविकसूत्रिकं अविभवं आविकं रोमेति यावत् । सूत्रिकं सूत्रनिर्मितमविरोमसूत्रनिर्मितमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रस्य उपवीतं कार्पासं स्यात् । कार्पाससूत्रस्येत्यर्थः । त्रिवृत्तऊर्ध्ववृत्तं कार्यं तन्नुत्रिवृत्तजातं तत्तदधः सकाशात् तत्तन्वगुणं ऊर्ध्वकार्यं उदीच्यानां मतम् । अथ दक्षिणात्यानां मतम् । पूर्वतन्नुत्रयं अधोवृत्तं अधः सकाशात् उर्ध्वकार्यं तन्नुत्रिवृत्तं ऊर्ध्वनवगुणं अधः कार्यम् ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटरवादि रौ ॥ पैलवौ दुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ४५ ॥

(१) मेघातिथिः । सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे गुणविधिष्वेकत्वश्रवणात्केशान्तक इति प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमिति च विकल्पितमेकदण्डधारणं प्रतीयते बैल्वः पालाशो ब्राह्मणस्य दण्ड इति गृह्ये गौतमीये चैकदण्डग्रहणमेवोक्तम् । इह केवला दण्डसत्ता श्रूयते ॥ दण्डानर्हन्ति दण्डग्रहाणते ब्रह्मचारिणां योग्याः कस्यां क्रियायां इत्येतदत्र चोक्तं उत्तरत्र भविष्यति प्रतिगृह्येप्सितमिति । तस्मिंश्च ग्रहणे दण्डस्योपायत्वा द्विवक्षितमेकत्वमत इह द्विवचननिर्देशो देवश्चेद्वर्षेद्वहवः कृषिकुर्युरिति यथा प्रामाण्यवादः बिल्वपालाशवटखदिरपीलुदुम्बरवृक्षजातिविशेषनामधेयानि । बिल्वस्य विकारो वयवो वा बैल्वः । एवं सर्वत्र दर्शनार्थाश्चैते यज्ञियावा सर्वेषामिति वचनात् । एतान्दण्डान्वक्ष्यमाणे कार्ये अर्हन्ति । धर्मतः शास्त्रतः ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मतः कुलशीलानुरोधेन द्वयोर्द्वयोरन्यतरो बिल्वादिर्यस्य कुले यः परिगृहीत इत्यर्थः । अतएवात्र न विकल्पो सवर्णेऽपि न द्विद्विदण्डसमुच्चयः शङ्क्यः प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमिति वक्ष्यमाणत्वात् औदुम्बरः काष्ठसाहचर्यान् ताश्रमयः ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मण इति । यद्यपि द्वन्द्वनिर्देशेन समुच्चयावगमाद्धारणमपि समुचितस्यैव प्रामां तथापि केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य इति तथा प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमिति विधावेकत्वस्य विवक्षितत्वात् । बैल्वः पालाशो वा दण्ड इति वासिष्ठे विकल्पदर्शनात् । एकस्यैव दण्डस्य धारणं विकल्पितयोरेकब्राह्मणसंबन्धात् समुच्चयो द्वन्द्वेनानूद्यते ब्राह्मणादयो विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ वक्ष्यमाणकार्ये कर्तुमर्हन्ति ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषां दण्डानां विधत्ते ब्राह्मण इति । बैल्वपालाशावित्यादिषु द्वन्द्वसाहित्यबोधनेऽपि विकल्पः । वक्ष्यति प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमिति विधेयगतैकवचननिर्देशात् । बैल्वः पालाशो वा ब्राह्मणदण्डः इति वासिष्ठे विकल्पदर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । अत्र द्वन्द्वनिर्देशेऽपि दण्डानां विकल्प एव विवक्षितः प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमित्येकवचननिर्देशे न वक्ष्यमाणत्वात् । पैल्वलाशवत्त्यर्थः । धर्मतः समानधर्मयोगादित्यर्थः । ब्राह्मणो बैल्वदण्डं धर्मतोऽर्हत्युभयोरपि ब्रह्मवर्चससंबन्धसामान्यात् । ब्रह्मवर्चसाधिकरणं ब्राह्मणः । बैल्वस्तु ब्रह्मवर्चसविकारः असौ वाऽऽदित्यो यतोऽजायत ततो बिल्व उदङ्गित-

सयोन्येवब्रह्मवर्चसमवरुद्धेइतिश्रुतेः । ब्राह्मणः पालाशंचार्हत्युभयोर्गायत्रत्वात्गायत्रोवै ब्राह्मणः गायत्रः पर्णंइति श्रूयते । वाटदण्डक्षत्रियोधर्मतोऽर्हत्युभयोरेकवर्णत्वात् । तदुक्तमैतरेयब्राह्मणोक्षत्रंवाएतद्वनस्पतीनांयन्यग्रोधः क्षत्रंवै- राजन्यइति । क्षत्रियः खादिरंचार्हति धर्मतउभयोर्बलिष्ठत्वसामान्यात् । वैश्यः पैलपलदण्डधर्मतोऽर्हत्यश्वत्थवैश्ययोरोजः संबन्धसामान्यात् मरुतोवाएतदोजोयदश्वत्थः । मरुतोवैदेवानांविशइतिहिश्रुतेः । वैश्यऔदुम्बरंचार्हतिधर्मतउभयोर- पि पशुसंबन्धसामान्यात् पशुपालोवैश्यः प्रसिद्धः पशुविकारउदुम्बरः ऊर्कपशवइतिश्रुतेः । पैलवेतिपाठे समानधर्मयो- गोन्वेष्टव्यः पीलौगुडफलः संसीत्यमरः ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजानांदण्डानाह । ब्राह्मणस्य बैल्वपालाशौ भवनः पालाशस्याभावेबिल्वःबिल्ववृक्षस्य दण्डः- कार्यः । राज्ञःवाटखादिरौ वटवृक्षस्य वा खदिरवृक्षस्य वा दण्डः । वैश्यस्य पैलवः । पीलुवृक्षोद्भवोवा दण्डःउदुम्बरवृक्ष- जोवा दण्डः । एतान्धर्मतःधारयितुमर्हन्ति ॥ ४५ ॥

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ॥ ललाटसंमितोराज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । आकारविशेषवचनोदण्डशब्दः दीर्घकाण्डसम्मितायामंदण्डइत्युच्यते । कियत्तस्य दैर्घ्यमित्यपे- क्षायामाह केशान्तगच्छति प्राप्नोति केशान्तगोमूर्ध्वप्रमाणः पादायादारभ्य मूर्धावधिः केशान्तगः केशावाऽन्तोऽस्ये- ति केशान्तकः समासान्तःककारः प्रमाणतः प्रमाणेनानेन युक्तोदण्डः कार्यः कारयितव्योब्राह्मणस्याचार्येण ललाटसंमितः ललाटान्तमितः ललाटान्तप्रमाणः ललाटमात्रे चतुरङ्गुलेन मीयमानस्य दण्डशब्दवाच्यत्वाभावादेवंव्याख्यायते पादायादा- रभ्य यावल्ललाटान्तंप्राप्तः । एवंविशोवैश्यस्य नासान्तगइति ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । केशाएवान्तोद्वच्छेदोयस्य ललाटोपरिस्थकेशपर्यन्तइत्यर्थः ललाटसंमितो ललाटा- दधोमितः ॥ ४६ ॥

(३) कुङ्कुमः । केशललाटनासिकापर्यन्तपरिमाण क्रमेणब्राह्मणादीनांदण्डाः कर्तव्याः ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डानांपरिमाणमाह केशेति । केशान्तगइति मेधातिथिः । केशान्तश्च मूर्धावधिःब्रह्मरन्ध्र- मिति यावत् । केशान्तकइति पाठेपि सएवार्थः ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । ललाटसंमितः ललाटान्तिकः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्य प्रमाणमाह । ब्राह्मणस्य दण्डःप्रमाणतःकेशान्तिकःकार्यः । राज्ञः दण्डःललाटसंमितः- ललाटपर्यन्तउक्तः । विशःवैश्यस्यदण्डः नासान्तिकःनासिकापर्यन्तस्यात् ॥ ४६ ॥

ऋजवस्तेतु सर्वेस्युरव्रणाःसौम्यदर्शनाः ॥ अनुद्वेगकरानृणांसित्वचोनग्निदूषिताः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋजवः अवक्राः सर्वे इत्यनुवादः प्रकृतत्वाविशेषात् । अव्रणाअच्छिद्राः सौम्यंप्रियंकरं दर्शनं मेषान्ते सौम्यदर्शनाः वर्णपरिशुद्धाः । अकण्ठकिताश्च अनुद्वेगकराः नैतैःकश्चिदुद्वेजयितव्यः श्वा वा मनुष्योवा नृणामिति प्रदर्शनार्थः । सत्व च अतष्टाः अनग्निदूषिताः वैद्युतेन दावोत्थेन वाऽस्पृष्टाः ॥ ४७ ॥

(४६) केशान्तिको=केशान्तगो (मेधा) । एवं नासान्तगइति ।

(२) सर्वज्ञनारायणः । अव्रणामध्ये काष्ठभागे छेदशून्याः सौम्यदर्शनाभयहेतवः अनुद्वेगकरानिम्निन्तादि-
दोषेणाधृत्यहेतवः नाग्निदूषिता अग्निसंबन्धेन श्रष्टपूर्वरूपाः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लुकः । ते दण्डाव्रणाअक्षताः शोभनदर्शनाः सवल्कला अग्निदाहरहिता भवेयुः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ऋजवदति ऋजुताऽवक्रता अव्रणाः छिद्ररहिता अनुद्वेगकरा नातिस्थूलाः ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । ते दण्डाः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्निदूषिता दण्डा न कार्याः न व्रणाः ॥ ४७ ॥

प्रतिगृह्येप्सितंदण्डमुपस्थायच भास्करम् ॥ प्रदक्षिणंपरीत्याग्निचरेद्वैक्षं यथाविधि ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रावृतेषु चर्मसु मेखलाबन्धनं कर्तव्यम् । आबध्यमेखलामुपनयनं कर्तव्यं कृतेचोपवीते दण्डग्र-
हणंदण्डं गृहीत्वा भास्कर आदित्य उपस्थेयः अभिमुखं स्थित्वाऽऽदित्यदैवतैरभिधानमादित्यस्य कर्तव्यं गृह्यान्मन्त्रावगमः
अन्या चेति कर्तव्यता ततएव यत्सर्वसाधारणं तदिहोच्यते प्रदक्षिणंपरीत्य सर्वतो गत्वाग्निचरेत्कुर्यात् । भैक्षं भिक्षाणां समूहो-
भैक्षंतच्चेद्याचेत यथाविधीति वक्ष्यमाणविध्यनुवादः भिक्षाशब्देन स्वल्पपरिमाणं भक्ताद्युच्यते ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ईप्सितं उपनयनकाल एव नियतत्वेन परिगृहीतजातीयं मध्ये विजातीयं ग्रहणनि-
षेधार्थमेतत् उपस्थाय सौरैर्मन्त्रैः परीत्य वेष्टयित्वा त्रयमप्येतत् भिक्षाङ्गं यथाविधिवक्ष्यमाणविधिना ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लुकः । न च तैः प्राणिजातमुद्वेजनौयमित्याह प्रतिगृह्येप्सितमिति । उक्तलक्षणं प्राप्तुमिष्टंदण्डं गृहीत्वाऽऽ-
दित्याभिमुखं स्थित्वाग्निप्रदक्षिणीकृत्य यथाविधि भैक्षं याचैत् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । भास्करोपस्थानं भिक्षायाः पूर्वकालेपीत्याह उपस्थायेति । परंत्याग्निर्वाग्निपरिक्रम्य प्रद-
क्षिणं यथास्यात्तथा न सव्यापसव्येन भिक्षेत भैक्षं भिक्षासमूहः ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । वैकल्पिकयोरीप्सितम् । भिक्षैव भैक्षं भिक्षायाश्चाचरेत्कुर्यात् । ब्रह्मचारीति शेषः । केचिदेत-
द्वैक्षाचरणमुपनयनाङ्गमाहुरन्येतु नित्यम् । नित्यपक्षे भास्करोपस्थानमग्निप्रदक्षिणंचान्हिककर्मापलक्षणम् ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ईप्सितंदण्डं यथोक्तंदण्डंप्रगृह्य भास्करमुपस्थाय कस्य ब्रह्मचारिण इति उपस्थाय अग्निप्रदक्षिणंप-
रीत्य कृत्वा यथा विधिवद्वैक्ष्यंचरेत् ॥ ४८ ॥

भवत्पूर्वचरेद्वैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ॥ भवन्मध्यंतु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षा प्रार्थनावाक्यमत्र वैक्ष्यव्देनोच्यते । तस्य हि भवच्छब्दपूर्वता संभवति । भक्तदेरन्नस्य
स्त्रीणांच प्रथमं भिक्षमाणतयोपदेशात्प्रार्थनायां च प्रार्थ्यमानस्य संबोध्यत्वात्संबुद्धिविभक्त्यन्तः स्त्रीलिङ्गो भवच्छब्दः प्रयो-
क्तव्यः क्रमएव चात्रादृष्टाऽर्थोनियम्यते यथार्थं शब्दप्रयोगो भवति भिक्षादेहीति कुतः पुनः संस्कृतशब्दार्थलाभः याव-
नास्त्रियः संबोध्यन्ते ताश्च संस्कृतं नावबुध्यन्ते । नित्यमुपनयनंतस्य च शब्दोच्चारणमङ्गत्वेनोक्तमिति नित्याश्वापभ्रंशाः
न तैर्नित्यस्य संयोग उपपद्यते । तथैव च शिष्टाअसाधुरूपश्रुत्यैकदेशसादृश्येन साधूंसंस्मृत्यार्थप्रतियन्त्यसाधुरनुमानेन
वाचक इति दर्शनेन गाशब्दो हि सादृश्याद्विशब्दमनुमापयति । ततोर्थप्रतिपत्तौ त्रैविध्यः सादृश्यादसाधुभ्यः साधूनुत्प-
न्नसंबन्धात्समृत्वा तेभ्योर्थप्रत्येयन्ति । स्वल्पाक्षरंचैतत्पदत्रयं सर्वत्र प्रसिद्धं स्त्रीभिरपि सुज्ञानं । एवं भवन्मध्यं क्षत्रियः भिक्षां-
भवति देहीति । तथा वैश्यो भवच्छब्द उत्तरमस्येति भवदुत्तरं वाक्यं समासार्थः । उपनीत इति भूतप्रत्ययनिर्देशादान्वहिके
पिबुन्यर्थे भैक्ष्यचरणेऽयमेव विधिरिति दर्शयति । एषोक्तो हि द्विजातीनामौपनायनिक इत्यत्रोपनयनमकरणमुपसंहरन्नु-

पनयनाङ्गस्यापि भैक्ष्यस्यायमेव विधिरित्याह । अन्यथाकरणादुपनयनाङ्गमेवेतत्स्याद्यदिवा न प्रत्ययसामर्थ्यात्प्रकरण-
बाधित्वा वृत्त्यर्थएव भैक्ष्यउपनीयमानस्यतदङ्ग्यद्वैश्रयच्चाहरहर्वृत्यर्थतत्र सर्वत्रायधर्मः ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चरेदिति याञ्चालक्षयति । अतःकर्मभिर्भैक्षमिति तेन भिक्षादेहीति वाक्यरचनार्थसि-
द्धा तस्य वाक्यस्यादिमध्यान्तेषु वर्णक्रमेण सगौरवसंबोधनार्थी भवत्पदकार्यमिति विधियुते तच्च संबुध्यन्तं सामर्थ्यात्
स्त्रीप्रत्ययवच्च तासामेव भिक्षाप्रार्थनविषयतया विधानात् तेन भवति भिक्षादेहीत्यादि प्रार्थनावाक्यम् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणोभवति भिक्षादेहीति भवच्छब्दपूर्वभिक्षायाचन्वाक्यमुच्चारयेत् । क्षत्रियोभिक्षांभवति देहीति
भवन्मध्यं । वैश्योभिक्षादेहि भवतीति भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राथमिकभिक्षाङ्गभूतसंबोधनपदस्य स्थाननियमयनूतद्वात्रीराहृद्वाभ्यां । भवत्पूर्वमिति ।
भवति भिक्षादेहि भिक्षां भवतिदेहि भिक्षादेहिभवतीत्येवंप्रयोगः ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । यथाविधीतियदुक्तं तदाह भवदिति । भवच्छब्दमुपनयनाङ्गत्वेनोक्तोप्यर्थभिक्षाचरणविधिः सार्व-
त्रिकः प्रत्येत्यः ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपवीतोद्विजोत्तमःकृतयःज्ञोपवीतःभवत्पूर्वभैक्ष्यचरेत् । राजन्यःभवन्मध्यंचरेत् । वैश्यःभवदुत्त-
रंभैक्ष्यंकार्यं । तद्यथा ब्राह्मणःॐभवतिभिक्षादेहीति उच्येत् । क्षत्रियःभिक्षांभवति देहीतिउच्येत् । भिक्षादेहिभवती
त्येवंवर्णक्रमेण ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

मातरंवा स्वसारंवा मातुर्वा भगिनींनिजाम् ॥ भिक्षेत भिक्षांप्रथमं याचैनं नावमानयेत् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । मात्रादयः शब्दाः प्रसिद्धार्थाः निजासोदर्यायाचैनंविमानयेत् । विमानना अवज्ञानं नदीयतइति
प्रत्याख्यानं । तथा च गृह्यं । अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिर्नावेति । तदेव हि मुख्यंप्राथम्यं यदुपनीयमानस्या
हरहस्तु न विमानना भयमाश्रयणीयम् ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंच गुरोःकुले नभिक्षेतेत्यादेर्वैश्यमाणनिषेधस्यापवादः अतस्तत्रापि गुरुपदमाचार्य
परमेव तेन पितुराचार्यपरत्वेपि तद्गृहभिक्षणं न निषिद्धं निजांसोदरीं भिक्षेत याचेत प्रथमतोभिक्षारम्भेनित्यं याचैनमि-
त्यवशिष्टेपि स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीष्वेव भैक्षचरणम् ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । उपनयनाङ्गभूताभिक्षांप्रथममातरंभगिनींवा मातुर्वाभगिनींसहोदरांयाचेत् । या चैनं ब्रह्मचा-
रिणंप्रत्याख्यानेन नावमन्येत पूर्वासंभवउत्तरापरिग्रहः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । अप्रत्याख्यायिर्नाचाग्रे भिक्षेतेति गृह्योक्तेः । अतोमातंप्रथमंभिक्षेत निजांसोदरांयाचैनं
विमानयेत् नतिरस्कुर्यात् । विमानितोबालोब्रह्मचर्यव्रते शुद्धःस्यादिति भावः ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । पूर्वस्त्रियमेवानुमत्तय भिक्षेत न पुमांसमित्याह मातरमिति । विमानना प्रत्याख्यानम् भिक्षानि-
यमोऽयंप्रथमभिक्षाविषयः । देवयज्ञैरहीनानामित्यादिनाद्वितीयादौ नियमवंक्ष्यति ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । निजांभगिनींभिक्षांभिक्षेत याचेत् यएवंब्रह्मचारिणं न विमानयेत् न अवमन्येत ॥ ५० ॥

समादृत्य तु तद्भैक्षंयावदन्नममायया ॥ निवेद्यगुरवेश्रीयादाचम्य प्राङ्मुखःशुचिः ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । समादृत्येति शब्दोबह्वीभ्यआहरणंदर्शयति । नैकस्याः सकाशावङ्ग्योग्रहीतव्याः । तदिति

(५१) यावदन्नं=यावदर्थं (मेधा०)

यस्यानन्तरंशब्दसंनिधिर्वृत्यर्थस्य नप्राकरणिकस्योपनयनाङ्गस्य । तस्यहिगृह्यकारै रनुप्रवचनीयं श्रपयेदिति विहितं न भोजनंतिष्ठेदहः शेषमितिच कृतप्रातराशस्य चोपनयनं अतो नोपनयनाङ्गंभैक्षभोजनं । यावदर्थं यावता भैक्षेण मृत्पाख्यप्रयोजननिर्वृतिः न बहुभिक्षितव्यममाययानिवेद्य गुरवे न कदन्नेन संस्कृतमन्नं प्रच्छाद्य कदन्नंगुरोः प्रकाशयेत् । तदन्नंकिल एषनग्रहीष्यतीत्यनया बुद्ध्यानिवेदनमिदंप्राप्तमिति प्रकटीकरणम् । अगृहीते गुरुणानुज्ञातोनाश्रीयात् । कथंपुनर्निवेदनमदृष्टसंस्कारार्थमेव न भवतीतिहासप्रामाण्यात् तथाच भगवान्च्यासः । स्त्रितकूपाख्याने गुरुणा गृहीतमिति दर्शितवान् । अनुज्ञातोभुञ्जीतेति यत्कचिच्छूयते । आचम्य प्राङ्मुखः आचमनेप्राङ्मुखतेयमानन्तर्यादिति केचित्तदयुक्तम् । प्रागुदङ्मुखइत्याचमनेदिङ्क्षियमोभविष्यति तस्माद्भोजने नैवसंबन्धः शुचिश्चाण्डालादि दर्शनमशुचिदेशाक्रमनिषीवनादिकृताचमनस्य भोजनकालेऽनेन निषिध्यते ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यावदर्थंयावत् स्वोपयुक्तांअमायया प्रतारणाद्यकृत्वा निवेद्य उपदर्श्यप्राङ्मुखआचम्येति भोजनाङ्गाचमनउदङ्मुखतानिवृत्तिः न तु प्राङ्मुखोश्रीयादित्यर्थः तद्यच्चात्राचमनंनित्यतःप्राङ्मुखत्वंच विधीयतइत्याहुः शुचिःकृतसम्यक्शौचो नाप्रयतः गृहस्थस्य भोजने प्राक्प्रत्यङ्मुखतारूपदिङ्क्षियमः स्मृत्यन्तरसिद्धोमनोरम्यभिमतएव तस्यापि श्रुतिमूलत्वात् तथा च तादृक्षियमोब्रह्मचारिणो नास्तीत्येतदर्थः ॥ ५१ ॥

(३) कुट्टकः । तद्भैक्ष्यंबहुभ्यआहृत्य यावदन्नंतृममात्रोचितंगुरवे निवेद्य निवेदनंकृत्वा ऽमायया न कदन्नेन सदन्नंप्रच्छाद्यैवमेतदुर्यग्रहीष्यतीत्यादिमायाव्यतिरेकेण तदनुज्ञातआचमनंकृत्वा शुचिःसन्भुञ्जीत प्राङ्मुखः ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः सायंतनादिसंचयपुरःसरंगुरवे निवेद्यैव भुञ्जीतेत्यादिनियममाह समाहृत्येति अमायया निवेद्य जुषदन्नेन सदलंप्रस्थायान्यत्र स्थापयित्वा वा किंचिन्निवेदयेदिति । अष्टौग्रासामुनेःप्रोक्ताःषोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशन्तु गृहस्थस्य यथेष्टंब्रह्मचारिणइति ॥ ग्रासनियमाभावपरं नतु बहुवारपरंततउक्तंयावदर्थंयावतोदरपरिपूर्तिस्तथान्नाद्यादन्नंतथान्तरेति वक्ष्यति तेन भोजनद्वयम् ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । भैक्षाभिक्षासमूहम् । यावदर्थंयावन्मृष्टाशनम् । अमायया रागद्वेषपरित्यागेन । गुरवे निवेद्य गुरुमनुज्ञाप्येत्यर्थः । गुरुनिवेदनंचभिक्षासंस्कारार्थम् ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यावदर्थंयावत्अर्थप्रयोजनंतर्भैक्ष्यंअन्नंसमाहृत्यआनीयअमायया गुरवे निवेद्य तदाज्ञया गुरोः आज्ञयाऽऽचम्य प्राङ्मुखःसन्नश्रीयात् ॥ ५१ ॥

आयुष्यंप्राङ्मुखोभुङ्क्षेयशस्यंदक्षिणामुखः ॥ श्रियंप्रत्यङ्मुखोभुङ्क्षेऋतंभुङ्क्षेद्युदङ्मुखः ॥ ५२ ॥

[सायंप्रातर्द्विजातीना मशनंसंस्मृतिनोदितम् ॥ नान्तरेभोजनंकुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः ॥ १ ॥ +]

(१) मेधातिथिः । निष्कामस्य प्राङ्मुखस्य भोजनंविहितंनित्यतयेदानींकाम्याविधयउच्यन्ते । आयुषे हितं आयुष्यंप्राङ्मुखोभुङ्क्षेदिति । यदि तद्भोजनादायुः प्राप्यते ततआयुष्यंतद्भवति तेनायमर्थः संपद्यते । आयुष्कामः प्राङ्मुखो भुञ्जीतअधिकारद्वयंप्राच्यांनित्यंकाम्यंच । आयुष्कामः फलमभिसंदधीतइतरस्तु न तथेति यथा नित्यमग्निहोत्रंस्वर्गकामस्य चा सकृत्प्रयोगात्तन्नेन फलकामस्य नित्योप्यधिकारोनिवर्तते । एवंयशः कामोदक्षिणामुख इमे काम्याएवविधयः । श्रियमिच्छन्श्रियं नकयजन्ताच्छता कृतः श्रियैर्हितंवा श्रियमिति मकारान्तः पाठः । आयुष्यादिवत्प्राण्यङ्गत्वात्स्वार्थं भुजिर्वर्तते यथार्तंभुङ्क्षेदिति श्रियंभोजनात्प्राप्नोतीति तथा च द्वितीयान्तः पाठः श्रियमिति । तादर्थ्यं वाचतुर्थी श्रियै प्रत्यगिति । ऋतं-

† (ख, ट) । परंतु (ग) पुस्तके स्मृतिनोदितमित्यस्यस्थानेश्रुतिनोदितमिति वर्तते ।

सत्यंयज्ञश्च तत्फलंवा स्वर्गः स्वर्गकामउदङ्मुखोभुञ्जीत । अन्तरेणापि विधिप्रत्ययमप्राप्तत्वाद्विध्यर्थावगतिः पञ्चमलकारादिकल्पनया । एवमेतद्विग्विभागेन भोजनंफलविशेषार्थं । विदिग्भोजनंत्वर्थप्राप्तं नित्येन प्राङ्मुखतानियमेनोपपद्यते । अयंच काम्योविधिर्नब्रह्मचारिणएव भैक्ष्यभोजनविषयोऽपि तुगृहस्थादीनामपि भोजनमात्राश्रितः तथा चाश्रीयादितिप्रकृते भुंक्त-इत्याख्यातान्तरनिर्देशोल्लिङ्गमितरथाश्रीयादिति यतोनिःसंदिग्धा प्रकृतविषयता प्रतीयते । तदेवनिरदैक्ष्यत् । भुङ्क्ते इति तु निर्देशे किंप्रकृतएवार्थःशब्दान्तरेण निर्दिष्टउतशब्दार्थतया भोजनमात्रमिति संदेहआख्यातावृत्तावर्थान्तरावगतिर्नप्रकृतप्रत्यभिज्ञानमेव । यत्तु विधिप्रत्ययाभावादर्थवादएवायंपूर्वशेषइति चोक्तः परिहारवचनानि त्वपूर्वत्वादिति नच पूर्वैकवाक्यता हेतुर्विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वादिरस्ति । यद्यप्युत्तरेषांचैतदवरोधीत्यनेनातिदेशेन ब्रह्मचारिधर्मोपि पुरुषमात्रविषयः स्यात्फलंतु नस्याद्गुणकामनायां हि नातिदेशात्प्रवृत्तिमनुमन्यते । गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् । खादिरंवीर्यकामस्येति विकृतिषु नेष्यते कैश्चित् ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वासुदिक्षुफलानिदर्शयति आयुष्यमिति । यत्भुंक्ते तदायुष्यमायुषोहितमिति योज्यं यदुदङ्मुखोभुंक्ते तत्तृश्रियंभुक्तइत्यावर्तनीयं एवमृतमित्यत्रापि ऋतंयज्ञःसत्यंवा ॥ ५२ ॥

(३) कुड्मूकः । इदानींकाम्यभोजनमाह आयुष्यमिति । आयुषे हितमन्त्रप्राङ्मुखोभुङ्क्ते आयुःकामःप्राङ्मुखोभुङ्क्तेत्यर्थः । यशसे हितंदक्षिणामुखः श्रियमिच्छन्प्रत्यङ्मुखः ऋतंसत्यंतत्फलमिच्छन्नुदङ्मुखोभुञ्जीत ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राङ्मुखइत्युक्तंतत्र गोदोहनन्यायेन गुणफलंविधास्यन्नाह । आयुष्यमिति । चमसेनापःप्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्यइत्यत्र श्रुतौ यथा चमसमुपलक्षणीकृत्य गोदोहनप्रवेशेन पशुफलमेवंभोजनमाश्रित्य प्राङ्मुखत्वमुपलक्षणीकृत्य दक्षिणामुखादिप्रवेशोयथोक्तफलाय आयुष्यमायुषेहितंतेनायुःकामःप्राङ्मुखोश्रीयादिति । एवमन्यत्र श्रियं श्रियमिच्छन् ऋतंसत्यमिच्छन् विदिग्भोजनंतुप्राङ्मुखत्वनियमेन निरस्तम् ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । अथकाम्यभोजनविधिमाहआयुष्यमिति । प्राङ्मुखोयदन्भुङ्क्तेतदायुष्यंतदायुष्करमित्यर्थः । दक्षिणामुखोयद्भुङ्क्तेतद्यशस्यंयशस्करमित्यर्थः । पश्चान्मुखोयद्भुङ्क्तेतच्छ्रियंश्रीकरमित्यर्थः । उदङ्मुखोयद्भुङ्क्तेतद्वृत्तनिमित्तंसत्यवादित्वनिमित्तमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋतंसत्यंउदङ्मुखःसन्भुंक्ते । एतद्भोज्यंकाम्यपरम् ॥ ५२ ॥

[रामचन्द्रः । सायमिति अन्तरेदिवसमध्येभोजनं न कुर्यात् अग्निहोत्रसमोविधिः ॥ १ ॥]

उपस्पृश्य द्विजोनित्यमन्नमद्यात्समाहितः॥ भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगग्निः खानि च संस्पृशेत्॥५३॥

(१) मेघातिथिः । आचमनोपस्पृशतिशब्दौ समानार्थौशुद्ध्यर्थसंस्कारविशेषवचनौ शिष्टव्यवहारादवगम्येते यद्युपस्पृशतिरर्थान्तरे पठितश्चमिरप्यदनमात्रे तथापि विशेषएव सौपसर्गयोः प्रयोगदर्शनात्तदर्थतैव प्रतीयते । स्पृशेः सामान्यविषयत्वेऽपि प्रयोगोनियामकोगडिर्वदनैकदेशे पठ्यते । सच कपोलएव गण्डइति प्रयुज्यते । नैकदेशान्तरे पुष्यसिद्धयौ नक्षत्रमात्रे पठ्येते विशेषे च वर्तते । धाम्याशब्दः सामिधेनीमात्रे पठ्यते । आवापिकीषु च वर्तते । अतोपएवाचम्येत्यर्थः । सएवोपस्पृश्येत्तिसचपरस्ताद्विधायिष्यते । सामानाधिकरण्यंचानयोर्दृश्यते नित्यकालमुपस्पृशेदित्यभिधाय त्रिराचमेदित्याहातःसमानार्थउक्तेप्याचम्येति भोजनार्थतयाऽऽचमने पुनर्वचनमानन्तर्यार्थमनन्तरमेवभुञ्जीत न व्यापारान्तरेण व्यवदधीत । तथा च भगवान्यासः पञ्चाद्रौभुञ्जतेनित्यंतेषु वत्स्याम्यहंहरेः॥ श्रीः किलैवमाह । द्वौ हस्तौ द्वौचपादावास्यंच एषापंचार्द्रतायाचोपस्पर्शनानन्तरंभुञ्जानस्य भवति न विलम्बमानस्य । इहापि वक्ष्यत्याद्रपादस्तु भुञ्जीतेति स्नातकव्रतेषु

तस्यापौनरुक्त्यं वक्ष्यामः। नित्यग्रहणंप्रकरणाद्ब्रह्मचारीधर्मभोजनतामाविज्ञायि भोजनमात्रधर्मोयथास्यादुपदेशतएव। अत्र द्विजग्रहणंभोक्तृमात्रधर्मार्थचाहुः नित्यग्रहणंचानुवादनते सम्यग्न्यन्ते। यदिद्विजशब्दः प्रकृते ब्रह्मचारिणि न समाविशे-
न्तदा स्यादपि। यदा तु तस्याप्येतदभिधानंतदा नान्तरेण नित्यग्रहणंप्रकरणबाधोपलभ्यते समाहितः भुज्यमानंद्रव्यत्वा-
त्मशक्तिंचावेक्षमाणोन्यचेतस्कस्यहि गुरुविरुद्धवादादिवर्जनं स्वात्म भोजनंच नस्याद्भुक्ता चोपस्पृशेत् स्नेहादिलेपापनयन-
द्रव्यशुद्धावुक्तं कृते तस्मिन्भुक्तवतइदमाचमनंविधीयते। अत्र केचिन्न्यन्तेशुद्ध्यर्थमेकमाचमनंसुस्वाशुत्वा च भुक्ताचेति।
अनेनादृष्टार्थद्वितीयंकर्तव्यम्। एवंच पर्यतेआचान्तःपुनराचमेदिति। एतत्पञ्चमे स्थापयिष्यामः सम्यगिति वैधतामाच-
नपदार्थस्यानुवदति यादृशोविधिरुक्तस्तंसर्वमनुतिष्ठेद्विः खानिचसंस्पृशेत् खानि छिद्राणि शीर्षण्यानि ननु चैतदुक्तमेव
खानि चैव स्पृशेद्विरिति। आत्मशिरसोर्व्यावृत्त्यर्थमिति केचित्। यदा शुचिःसन्नभोजनार्थतयैवाचामति। येषांच भो-
जनोत्तरकालमेकंशुद्ध्यर्थमाचमनमपरमदृष्टार्थतत्रादृष्टार्थात्मशिरसी नस्पृश्येते शुद्ध्यर्थतु तादृशमुत्पन्नंतस्य संपूर्णाङ्गस्यप्र-
योगोवक्ष्यते शौचेप्सुःसर्वदाचामेदिति यदिवा विधिप्रत्यभिज्ञानार्थशास्त्रीयमेतदाचमनं नलौकिकमिति। ज्ञानाङ्गविशेषसंबन्ध-
स्यतदङ्गिनिर्देशेतदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानसिद्धिः। अतश्च यत्राचामेदिति श्रुतं तत्र नयस्य कस्यचिद्द्रव्यस्य भक्षणमात्रंप्रती-
यते किंतिहि शास्त्रीयस्यसंस्कारस्य सपरिकरस्येति यदुक्तंतद्वर्शितंभवति ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। समाहितः वैश्वानरोपासनादिरूपचित्तसमाधिमान् भुक्ताचोपस्पृशेदाचामेत् तथाप्रा-
णादि क्रियाशक्त्यधिष्ठानदेवतानामप्यायनस्यप्राणाहुतिभिः कृतत्वात् बुद्धिशून्यात्मकबुद्धीन्द्रियाधिष्ठानदेवतानां आ-
प्यायनार्थं खानि बुद्धीन्द्रियाधिष्ठानछिद्राण्यद्विः सहितेन हस्तेनोपस्पृशेदित्याचमनाङ्गं खस्पर्शनादन्यत् भोजनाङ्गमेत-
द्विहितं आचमनाङ्गंतु वक्ष्यति। एतच्चोपस्पृशेत्यादि गृहस्थादीनामपीति कथयितुं नित्यमित्युक्तं सर्वदायावज्जीविमि-
त्यर्थः ॥ ५३ ॥

(३) कुट्टूकः। निवेद्यगुरवेऽश्रीयादाचम्येति यद्यपि भोजनात्प्रागाचमनंविहितंतथाप्यद्विःखानि च संस्पृशे-
दिति गुणविधानार्थोऽनुवादः। नित्यंब्रह्मचर्यानन्तरमपि द्विजआचम्यानंभुञ्जीत। समाहितोऽनन्यमनाः। भुक्ता
चाचामेदिति सम्यग्यथाशास्त्रेण। प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिःपिवेदम्बुवीक्षितंइत्यादि दक्षाद्युक्तमपि संगृह्णा-
ति। जलेन खानीन्द्रियाणि षष्टिद्राणिच स्पृशेत्। तानि च शिरःस्थानि घ्राणचक्षुःश्रोत्रादीनि ग्रहीतव्यानि। खानि
चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानीति गोतमवचनात्। उपस्पर्शनंकृत्वा खानि संस्पृशेदिति पृथग्विधानात् त्रिरवभक्षणमात्रमाचमनं-
खस्पर्शनादिकमितिकर्तव्यता इति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः। आचम्येत्युक्तंतदनुष्ठानंज्ञापयन्तत्करणकालंभोजननियमंसार्थवादंचाह उपस्पृशेदिति द-
शभिः। उपस्पृशेदाचामेत् वामहस्तस्थाभिरद्विःसम्यक्क्यथाशास्त्रंखानि शीर्षण्यानीन्द्रियाणि चकाराद्धृदयशिरसी ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः। उपस्पृश्याचम्य नित्यमाश्रमान्तरेऽपि। समाहितोऽनन्यपरः। खानि नेत्रादीनि। अद्विः
सह ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः। द्विजः अपउपस्पृश्य आचम्य अन्नं अद्या द्रक्षयेत्। भुक्त्यनन्तरंअपउपस्पृशेत्आचामेत् अ-
द्विःजलैःखानि छिद्राणि मुखनासिकादीनि संस्पृशेत् ॥ ५३ ॥

पूजयेदशनंनित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ॥ दृष्ट्वा तृप्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः। अश्वतइत्यशनंभक्तसत्कुपूपाद्युच्यते। तदशनार्थमानीतंदेवतारूपेण पश्येत्। एषा वै परमा-

देवता यदन्तस्तस्य सर्वेषां । भूतानांसृष्टत्वेन स्थितिहेतुतया च यदर्शनंसास्य पूजा । अथवा प्राणार्थत्वेन भावनंध्यानं-
यजन्मतदर्थत्वंसंपूजयतिमांसदेति नमस्कारादिना वा प्रणम्य ग्रहणंपूजा । अद्याच्चैतदकुत्सयन् । कदन्तया दुःसंस्कारो-
पग्रहणेन वा कुत्साहेतु संभवे नान्ककुत्सयेत् । किमिदमश्यते । अरुचिकरंधातुवैषम्यजनकमित्येवमादिनाभिधानेन
नाक्षिपेत् । यदि तु तद्रूपंभवति तदा नाद्यान्कुत्सयन्त्यादृष्टैव दृश्येत् । पुत्ररूपादिसंदर्शनेन चिरप्रवासंप्रत्यागतइव तुष्येत्
प्रीयेत प्रसीदेच्च निमित्तान्तरजमपि कालुष्यमन्दर्शनेन हित्वा मनःप्रसादमाश्रयेत् । प्रतिनन्देच्च समृद्ध्याशंसनंप्रतिनन्दनं
नित्ययुक्ताण्ये नस्यामेत्यादरोपदर्शनमभिनन्दनंसर्वशः सर्वदा । अन्यतरस्यामिति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्समम्यर्थे
शसकर्तव्यः । सर्वदेति वा पठितव्यम् ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितुनुस्तोषमित्यादिमत्तैरत्र स्तुतिः पूजाअकुत्सयन् विरसमेतदन्मित्याद्यनवदन् दृष्ये-
त्सन्तोषंकुर्यात् प्रसीदेदुतान् द्वेषोपि पूर्वतदेतन्निवर्तयेत् प्रतिनन्देत् प्रीतिद्योतकवचनान्युच्चारयेत् ॥ ५४ ॥

(३) कुड्मकः । सर्वदाऽन्नंपूजयेत् प्राणार्थत्वेन ध्यायेत् । तदुक्तमादिपुराणे अन्नंविष्णुः स्वयंप्राहइत्यनुवृत्तौ ।
प्राणार्थं मांसदाध्यायेत्समांसंपूजयेत्सदा । अनिन्दंश्चैतदद्यात्तुदृष्ट्वादृश्येत्प्रसीदेच्चैति ॥ हेत्वन्तरमपि खेदमन्दर्शनेन त्यजेत्
प्रतिनन्देत् । नित्यमस्माकमेतदस्त्वित्यभिधायवन्दनंप्रतिनन्दनम् । तदुक्तमादिपुराणे अन्नंदृष्ट्वाप्रणम्यादौ प्राञ्जलिःकथये-
त्ततः । अस्माकंनित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या स्तुवन्ममेत् ॥ सर्वशःसर्वमन्नम् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचपूजयेदितिअश्रयतइत्यशनमन्नंपूजयेद्ब्रह्मदृष्ट्यापश्येत्अकुत्सयन्अनिन्दयन्तदृष्येत् अ-
होप्राणवृत्तिर्भविष्यतीति प्रसीदेत् तत्काले प्रकारान्तरोपस्थितंखेदंत्यजेत्अभिनन्देत्नित्यमेस्यादिति ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । नित्यमाश्रमान्तरेऽपिपूजयेद्देवतामिव सत्कुर्यात् । प्रसीदेदन्यस्मै कुपितोऽपि । सर्वदाअभोजनस-
मयेऽपि ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रथमनित्यंअशनंअन्नंपूजयेत् । एतत् अन्नंअकुत्सयन् अद्याद्भक्षयेत् अन्नं । दृष्ट्वा दृष्येत्प्रसीदेत्
प्रसन्नोभवेत् ॥ ५४ ॥

पूजितंशशानंनित्यंबलमूर्जं च यच्छति ॥ अपूजितंतु तद्भुक्तमुभयंनाशयेदिदम् ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वविधिशेषोयमर्थवादोनतु फलविधिः फलविधोहिकाम्योयंविधिः स्यादूर्जकामस्य बलका-
मस्य च ततश्चनित्यशब्दोनोपपद्येत पूजितंशशानं नित्यमिति अतोयंयावज्जीविकः प्राङ्मुखतावंनियमः । अपूजितंभुक्तंशु-
भयंनाशयेद्बलमूर्जंच बलंसामर्थ्यमनाद्यासेन भारोद्यमनादिशक्तता कृशस्याप्यूर्जमहाप्राणताऽङ्गोपचयः महाकायोमहा-
बलश्चभवति ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलंसामर्थ्यं ऊर्जं मुत्साहं ॥ ५५ ॥

(३) कुड्मकः । पूजितमिति । यस्मात्पूजितमन्नसामर्थ्यवैर्यंच ददात्यपूजितंपुनरेतदुभयंनाशयति तस्मात्सर्वदा-
ऽन्नंपूजयेदिति पूर्वैकवाक्यतापन्नमिदंफलश्रवणम् । सन्ध्यावन्दनादानुपात्तदुश्रितक्षयवन्नित्यंकामनाविषयत्वेनापि
नित्यश्रुतिरविहतानित्यश्रुतिविरोधात् । फलश्रवणंस्तुत्यर्थमिति तु मेधातिथिगोन्विदराजौ ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । पूजिताशनेदृक्फलमाह पूजितमिति । बलंदैहिकंऊर्जंअप्रयत्नोपस्थितानंव्यतिरेकेदोष-
माह अपूजितमिति । भक्तंभुज्यतइतिअन्नंउभयंबलमूर्जंच ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । पूजाकुत्सनयोरर्थवादमाहपूजितमिति । तत्रापि भक्तमित्यपठ्य्य संबध्यते । नित्यमचलंशाश्व-
तम् । बलमूर्जमुत्साहम् । उभयमिदं बलं चोर्जं च ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूजितं संस्कृतं अन्नं बलं ऊर्जं प्रभावं नित्यच्छति । अपूजितं अन्नं यद्भुक्तं इदं तु उभयं बलं ओजः नाशयेत् ॥ ५५ ॥

नोच्छिष्टं कस्य चिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरात् न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः कचिद्व्रजेत् ॥ ५६ ॥

(१) भेधातिथिः । पात्रीस्थमन्नमास्यस्पर्शदूषितमुच्छिष्टमुच्यते तन्न कस्यचिद्दद्यादनेनैव सिद्धे स्नातकव्रतेषु यः
शूद्रविषयः प्रतिषेधः सतत्रैव निरूपयिष्यते चतुर्थ्यां ग्रामायां षष्ठीसंबन्धमात्रनिषेधार्थायेऽपि दत्तमिदमस्मभ्यमिति न विदुस्तेषा-
मपि भोजनाय प्रकल्पं श्वबिडालादीनाम् । न ह्यत्र ददात्यर्थः परिपूर्णत्वनिवृत्तिमात्रं दातुः । परस्य सत्त्वापत्तिर्नास्ति । अन्त-
राशब्दो मध्यवचनः । द्वौ भोजनकालौ सायं प्रातश्चततो न्यस्मिन्काले न भुञ्जीत । अथवा व्यवधाने नान्तराशब्दः त्यक्तभो-
नव्यापारः क्रियान्तरेण व्यवधीय पुनस्तदेव प्राक्पात्रगृहीतं न भुञ्जीत । स्पृष्ट्यन्तरे तु विशेषः पठ्यते । उत्थानाचमनव्या-
पेतमिति केचित्तु विच्छेदमन्तरमाचक्षते । सव्येन पाणिना पात्रमन्वालय्य दक्षिणेनावदाय प्राणायामस्य जुहोतीति श्रूयते ।
तत्र यः सव्येन पात्रस्यानुग्रहस्तदनन्तरं न चैवात्यशनमिति मात्रमशनं कुर्यात् एतच्चानारोग्यकारणं गुरुविरुद्धादीनां प्रदर्शना-
र्थं हेतूपदेशाच्चात्राशितायाश्चायुर्वेदादतिमात्रता बोद्धव्या । यावदशितमन्नमुदरं पूरयित्वा न करोति सम्यग्जीर्यति तावदशितमव्यम ।
त्रयः कुक्षेर्भागाध्यर्धमन्नस्य भार्गवपानस्य भागो दोषसंचाराय । अन्यथा नारोग्यं न चोच्छिष्टः कचिद्व्रजेदतश्चोच्छिष्ट-
मपनीय शुचित्वमापादिते तस्मिन्नेव देशे आचान्तव्यम् ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नोच्छिष्टमिति । उच्छिष्टं पात्रोच्छेषणं एतदन्नमन्तरासायं प्रातरन्तरातयोर्मध्ये नाद्यात् ॥
अनशनं शक्त्यन्तरादन्नादधिकशासनं कचिदुच्छिष्टासन्निकर्षानिकर्षादन्यत्र ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । भुक्तावशेषं कस्यचिन्नाद्यात् । चतुर्थ्यां ग्रामायां संबन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । अनेनैव सामान्यनिषे-
धेन शूद्रस्याप्युच्छिष्टदानं निषेधे सिद्धे नोच्छिष्टं हविष्कृतमिति शूद्रगोचरनिषेधश्चातुर्थः स्नातकव्रतत्वार्थः । दिवासा-
यं भोजनयोश्च मध्ये न भुञ्जीत वारद्वयेऽप्यतिभोजनं न कुर्यान्नातिसौहित्यमाचरेदिति चातुर्थ्यस्नातकव्रतार्थम् । उच्छिष्टः-
सन्नकचिन्न गच्छेत् ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचनेति । उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टं कस्यचिदिति संबन्धिसामान्यप्रयोगात् शूद्रादेरपि निषे-
धो ब्रह्मचारिविषयः । यत्तु वक्ष्यति उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानिवसनानि चेति तत् स्वदासविषयं । चातुर्थिकं तु । नो-
च्छिष्टं बहिष्कृतमिति शूद्रसामान्यविषयमिति भेदः । अन्तरामभ्यान्हसायान्हकालीनयोर्भोजनयोर्मध्ये नाद्याद्ब्रह्मचार्य-
पि सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं देवनिर्मितमिति भोजनद्वित्वप्राप्तेः ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । एतदुच्छिष्टमन्तरा भोजनमध्ये भोक्तव्योच्छिष्टमाचार्यपित्रादिभिर्दत्तं नाद्यात् ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथान्तरा भोजनमध्ये एतदुच्छिष्टं नाद्यात् न भक्षयेत् । अत्यशनं बहुभोजनं कुर्यात् शरीरस्यारो-
ग्यार्थत्वात् उच्छिष्टः सन्नकचिन्न व्रजेत् न गच्छेदिति ॥ ५६ ॥

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ॥ अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

(१) भेधातिथिः । दृष्टमूलतानत्यशनप्रतिषेधस्याचष्टे । अनारोग्यं व्याध्युत्पत्तिर्ज्वरोदरादिपीडा विषूचिकादिना

जीवितनाश अनायुष्यंसर्वतएवात्मानंगोपायेदिति शरीरपरिरक्षादि व्यतिक्रमादस्वर्ग्यनरकप्राप्तिः स्वर्गाभावेन प्रतिपद्यते । अपुण्यंदौर्भाग्यकरंलोकविद्विष्टं बहु भोजितया निन्द्यते तस्मात्कारणादत्यशनंपरिबर्जयेन्न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रोगजनकत्वादानायुष्यं ततएव स्वविहितकर्माशक्तिस्तुत्वादस्वर्ग्यं अपुण्यं च अपुण्यं पापतद्धेतुरपुण्यंलोकविद्विष्टं बह्वयमश्नातीति प्रसिद्धेर्लोकद्वेषकरत्वात् मृत्यूपरोधसंभवाच्च ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । अतिभोजने दोषमाह अनारोग्यमिति । अरोगोरोगाभावस्तस्मैहितमारोग्यं । आयुषेहितमायुष्यं यस्मादतिभोजनमनारोग्यमनायुष्यं च भवत्यजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात् । अस्वर्ग्यं च स्वर्गहेतुयागादिविरोधित्वात् । अपुण्यमितरपुण्यप्रतिपक्षत्वात् । लोकविद्विष्टं बहु भोजितया लोकैर्निन्दनात् । तस्मात्तन्न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्यशनमतीव निन्दितमिति दृष्टादृष्टार्थतामाह अनारोग्यमिति । अनारोग्यं बद्धाशिनोविषूचिकादिरोगदर्शनात् अनायुष्यं अजीर्णेन धातुक्षयात् बहुतरभोजनउदरगरिष्णाकाम्यनित्यानधिकृतत्वेन स्वर्गपुण्ये न स्यातांलोकविद्विष्टमयं बहु भोजी लुब्धइत्यादिद्वेषविषयमिति भावः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । अनारोग्यमनारोग्यकरंतस्मादानायुष्यंनियमादिक्रमहेतुत्वादपुण्यंतस्मादस्वर्ग्यम् ॥ ५७ ॥

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ॥ कायत्रैदशिकाभ्यांवा न पित्र्येण कदाचन ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । तीर्थशब्देन पवित्रमुदकाधिकरणमुच्यते । तारणाय पापप्रमोचनाय च तिष्ठतीति तीर्थं । कचित्तुतरन्त्यनेनेति तीर्थमुदकावतरणमार्गः । इह तूदकाधारकरतलैकदेशउच्यते स्तुत्या वा तीर्थशब्दप्रयोगेनहि तत्र नित्यस्था आपस्तेनोपस्पृशेदाचामेद्ब्राह्मेणेत्येतदपि स्तुत्यर्थमेव ब्रह्मा देवतास्येति नहि तीर्थस्य देवता भवत्ययागरूपत्वाद मंत्रत्वाच्च यागरूपतां च केन चिद्धर्मेण शुद्धिहेतुत्वादिनाध्यारोप्य देवता तद्धितः नित्यकालशौचार्थं कर्माङ्गि च कः प्रजापतिः स देवतास्येति कायं एवं त्रिदशा देवतास्येति त्रैदशिकं त्रिदशशब्दाद्देवताणिरुक्ते स्वार्थैकः देवतात्वं च पूर्ववत् । एभिस्तीर्थैरुपस्पृशेद्विप्रग्रहणमविवक्षितं यतः क्षत्रियादीनां विशेषवक्ष्यति । नचासत्यां सामान्यतः प्राप्तौ विशेषविधानमुपपद्यते कण्ठगाभिस्तु भूमिपइत्यादि न पित्र्येण पितृदेवत्येन कदाचिदपि स्फोटपिटकादिना ब्राह्मादितीर्थेष्वयोग्यतामायातेष्वपि ननु चाविधानवदेव पित्र्यस्याप्राप्तिरस्त्यत्राशंका पितृतीर्थज्ञापनार्थतावत्पित्र्यंतयोरवश्यं वक्तव्यं न च तस्येह कार्यनिर्दिश्यते कार्या कांक्षायां प्रकृतत्वात्तेन कार्येण संबन्धआशंक्येताद्यपुनः प्रतिषेधे सति पित्र्यमिति समाख्ययैव कार्यावगतिरुदकतर्पणादि पितृकर्म एतेन तीर्थेन कर्तव्यं । एवं स्तुतिरन्वयिनी भवति श्रुतिनोदितत्वाच्च ब्राह्मादीनांतदभावे प्राप्ताशंकानिवृत्यर्थयुक्तमस्याभिधानम् ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वविहितस्याचमनस्य प्रकारमाह ब्राह्मेणेति । नित्यकालंगार्हस्थ्यादिकलेपि कथंचित्तत्रब्रणादिनाचमनासंभवे कायत्रैदशिकाभ्यांतयोरन्यतरेणेत्यर्थः । कायंप्राजापत्यं । तयोरपि व्रणादि दूषत्वे तीर्थेनैवाचमेन्न तु तीर्थसाम्यात् पित्र्येण तदर्थं न पित्र्येणेत्युक्तं विप्रइति प्राधान्यादुक्तं शुद्धवैश्ययोरप्याचमनविधिः तस्य चेति कर्तव्यतापेक्षत्वात् ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मेणेति । ब्राह्मादि संज्ञेयं शास्त्रे संव्यवहारार्था स्तुत्यर्था च न तु मुख्यं ब्रह्मदेवताकत्वं संभवत्ययागरूपत्वात् । तीर्थशब्दोऽपि पावनगुणयोगाद्ब्राह्मेण तीर्थेन सर्वदा विप्रादिराचामेत् । कः प्रजापतिस्तदीयस्तस्येदमित्यण् इकारश्चान्तादेशः । त्रैदशिको देवस्ताभ्यांवा पित्र्येण तु तीर्थेन न कदाचिदाचामेदप्रसिद्धत्वात् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । आचमनाङ्गतीर्थान्याह ब्राह्मेणेति । कायेतिकः प्रजापतिः तस्येदं तथा त्रैदशिकं त्रिदशादेवास्तेषामिदं उपस्पृशेदाचामेत् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । भोजनस्याद्यन्तयोरुपस्पर्शनं विहितं तत्प्रकारो नोक्तस्तमिदानीमाह ब्राह्मेणेति । ब्राह्मेण हिरण्यगर्भदेवत्येन तदभावे कायेन कः प्रजापतिः दक्षः तद्देवत्यं कायं तदभावे त्रैदशिकेन त्रिदशदेवत्येन । कुतोऽयं विकल्पनाभ्युपगमः देवतातारतम्यवतीर्थतारतम्यस्यापि प्रतीयमानत्वेन तुल्यविकल्पत्वसंभवात् । अत्र देवतासंबन्धेन तीर्थवचनं प्ररोचनार्थम् ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः ब्राह्मेण तीर्थेन नित्यकालं पादप्रक्षालनपूर्वकं अपस्पृशेत् आचामेत् । कायत्रैदशिकाभ्यां वा कायेन देवेन तीर्थेन वा पिच्येण कदाचन न पितृतीर्थेन कदाचिदपि नाचामेत् ॥ ५८ ॥

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ॥ कायमङ्गुलिमूले ग्रे दैवं पिच्यं तयोरधः ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । अङ्गुष्ठस्य मूलमधोभागः । तस्य तलप्रदेशो ब्राह्मं तीर्थं । हस्ताभ्यन्तरं तलमाह महारेखां तमभिमुखमात्मनो ब्राह्मं हस्तमध्ये अङ्गुलीनां मूले दण्डरेखाया ऊर्ध्वकायमये अङ्गुलीनां देवमुपसर्जनीभूतोपि मूले अङ्गुलिशब्दः सापेक्षत्वादग्रशब्दस्य संबध्यते पिच्यं तयोरधः । अत्रापि गुणीभूतस्याङ्गुलीशब्दस्याङ्गुष्ठस्य च संबन्धः प्रदेशिनी चात्राङ्गुलिर्विवक्षिता । तयोरधः अन्तरं पिच्यं स्मृत्यन्तरशिष्टप्रसिद्धिसामर्थ्यादेवं व्याख्यायते यथा श्रुतान्वयासंभवात् तथा च शंखः अङ्गुष्ठस्याधरतः मागयायाश्च रेखाया ब्राह्मं तीर्थं प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरापिच्यं कनिष्ठान्तरलयोः कायपूर्वेणाग्रमङ्गुलीनां दैविकमिति ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतच्च ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानि इति प्रचेतसस्मृतेर्दक्षिण एवाङ्गुष्ठमूलस्थल इति करस्याधोभागमध्यमभिप्रेति ब्राह्मं ब्रह्मदेवतं एवं कायादौ काये अङ्गुलिपदं कनिष्ठापरं कनिष्ठादेशिनीति याज्ञवल्क्यवचनात् । अग्रइत्यङ्गुलिपदमन्वीयते तच्च सर्वाङ्गुलिपरमग्रं करस्य वेति वचनात् तयोरित्यत्राङ्गुष्ठाङ्गुल्यौ षष्ठे तत्र चाङ्गुलीतर्जनीदेशिनी याज्ञवल्क्यवचनात् तथा च तयोरिव इति द्वयोरधोमूलं द्वयोर्मध्यभागे ग्राह्यम् ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लुकः । ब्राह्मादितीर्थान्याह अङ्गुष्ठमूलस्येति । अङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्मं कनिष्ठाङ्गुलिमूले कायमङ्गुलीनामये दैवमङ्गुष्ठप्रदेशिन्योर्मध्ये पिच्यं तीर्थं मन्वादय आहुः । यद्यपि कायमङ्गुलिमूले तयोरधइत्यत्र चाङ्गुलिमात्रं श्रुतं तथापि स्मृत्यन्तराद्विशेषपरिग्रहः । तथा च याज्ञवल्क्यः । कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मेणेत्याद्युक्तं तल्लक्षणान्याह अङ्गुष्ठेत्यादिना । अङ्गुलिमूले कनिष्ठिकाङ्गुलिमूले । अग्रे साङ्गुष्ठानामङ्गुलीनां तयोरङ्गुष्ठप्रदेशिन्योः । तथा च याज्ञवल्क्यः । कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य तु । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमादिति ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । तानि पुनस्तीर्थानि कुत्रत्यानीत्यपेक्षायामाह अङ्गुष्ठेति । अङ्गुष्ठमूलस्य तले हस्ततलमूलमध्ये या रेखा तस्यामूले ब्राह्मं तीर्थम् । अङ्गुलिमूलं नाम तलमध्यप्रदेशः तत्र हि मूलमङ्गुलीनां च तृणां तत्र कायमये तलस्याग्रेऽङ्गुलीनां च तृणां प्रथमपर्वणि देवं तीर्थम् । तयोरङ्गुष्ठाङ्गुल्योरधः तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यमित्यर्थः । तत्र पिच्यं तीर्थमेवं व्याख्यातं स्मृत्यन्तरेऽसंगच्छते ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृतीर्थमाह अङ्गुष्ठस्य तले ब्राह्मं ब्राह्मसंज्ञतीर्थं प्रचक्षते । कनिष्ठिकायां मूलं कायं प्रजापतिः संज्ञतीर्थमाहुः । अङ्गुल्यग्रे दैवसंज्ञतीर्थं भवति तयोरधः पिच्यं पितृसंज्ञतीर्थं भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

त्रिराचामेदपःपूर्वद्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम् ॥ खानि चैव स्पृशेदद्विरात्मानंशिरएव च ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यतमेन तीर्थेन त्रिरपउदकमाचामेदास्येन जठरं प्रवेशयैत्ततउदकभक्षणान्तरंद्विरभ्यासेन मुखमोष्ठद्वयंपरिमृज्यादोष्ठश्लिष्टानामुदकावयवानांसोदकेन हस्तेनापनयनंप्रमार्जनमत्र कुतः पुनर्हस्तेनेति समाचारात्तीर्थाधिकाराद्वातीर्थेनैवाद्भिरिति चोत्तरत्र श्रुतमत्राप्यपकृष्यते । दृष्टार्थत्वाच्च प्रमार्जनस्य मुखशब्दएकदेशे यथोक्ते वर्तते । खानि छिद्राणि चोपस्पृशेदद्विर्हस्तगृहीताभिः स्पर्शनमेवोपस्पर्शनंमुखस्य च प्रकृतत्वान्मुख्यानामेव खानामेषस्पर्शनविधिः गौतमश्चाह । खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यान्यात्मानमिति तद्वदयं नाभिवा निर्दिशति । उपनिषत्सुह्रिद्वन्तर्द्वयमात्मानंपश्येदिति कथ्यते । अतोत्तद्वदयंस्पर्शः क्षेत्रज्ञस्यात्मनोविभोः । अमूर्तस्य न स्पर्शसंभवः नाभिमालभेतेति क्वचित्स्मर्यते तेन नाभिमन्यामहे शिरःप्रसिद्धंस्पृतीनांचैकार्थ्यादामणिबन्धात्पाणीप्रक्षाल्येत्येवमादित्भ्यते तथाऽशब्दकरणंवाङ्मयमः पादाभ्युक्षणं महाभारते प्रक्षालनमपि पादयोर्दिशितम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचमनप्रयोगस्वरूपमाह त्रिरिति । आचामेतपि त्रैदुक्तीर्थेन मुखंमुखरन्ध्रंसल्लोमकोष्ठोपरिद्विः प्रमृज्यात् । खानीन्द्रियाणि सजलेन पाणिनास्पृशेदद्विरिति वचनादार्द्रत्वेपि पुनःपुनर्जलमुपादायस्पर्शःकार्य इत्युक्तं । आत्मानमिति तत्स्थानं तद्वदयम् ॥ ६० ॥

(३) कुङ्कुमः । सामान्येनोपदिष्टस्याचमनस्यानुष्ठानक्रममाह त्रिराचामेदिति । पूर्वब्राह्मादितीर्थेनै जलगण्डूषत्रयंपिबेत् । अनन्तरंसंवृत्यौष्ठाधरौ वारद्वयमङ्गुष्ठमूलेन संमृज्यात् संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखमितिदक्षेण विशेषाभिधानात् । खानि चेन्द्रियाणि जलेन स्पृशेन्मुखस्य सन्निधानान्मुखखान्येव । गौतमोऽप्याह । खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि तद्वद्वन्त्योतिःपुरुषइत्युपनिषत्सु तद्वदयदेशत्वेनात्मनः श्रवणादात्मानंतद्वदयंशिरश्चाद्विरेव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रसङ्ख्यामाह त्रिरिति । प्रमृज्यादितिओष्ठश्लिष्टानामुदकावयवानांसोदकेन हस्तेनापनयनमिति मेधातिथिः । खानि शीर्षण्यानि इन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रनासिकाःआत्मानंतद्वदयंउक्तानुवादप्रायोयम् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । मुखमास्यमोष्ठावितियावत् । अद्भिःसह । आत्मानंतद्वदयम् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । अपःपूर्वत्रिवारंआचामेत् । ततआचमनानन्तरंमुखंद्विःप्रमृज्यअद्भिःखानि मुखादीनिछिद्राणि स्पृशेत् । च पुनःआत्मानंतद्वदयंशिरएव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित् ॥ शौचेप्सुःसर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । उष्णशब्दः वाथोपलक्षणार्थः तथा हि पक्यतअश्रुताभिरद्भिरिति । एवंच ग्रीष्मोष्मतप्ताः स्वभावोष्णाश्च न प्रतिषिध्यन्ते । फेनग्रहणंबुद्बुदानामपिप्रदर्शनार्थं । पठितंच हीनाभिः फेनबुद्बुदैरिक्तितीर्थेन धर्मविदिति वृत्तपूरणमेवं शौचमाप्तुमिच्छुः शौचेप्सुः शुद्धिकामइत्यर्थः नान्यथा शुद्धोभवति सर्वदा न प्रकरणाद्भोजनएव किंतिर्हि नेतरोविष्मूत्रादिशुद्धिष्वप्यपांभक्षणे कर्मत्वान्तृतीयानिर्देशोन भक्षमाणानामेवायंधर्मोऽपितु करणभूतानामपि पादाभ्युक्षणादौ । वयंतु ब्रूमोभक्षणेऽपि कर्णमेवापोनहि तासामाचमनंसंस्कारः । एकान्तेशुचौदेशेएकान्तेहि जनैरनाकीर्णः प्रायेण शुचिर्भवत प्रागुदङ्मुखः । मुखशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । प्राङ्मुखउदङ्मुखोवा । एवंहि गौतमेन पठितम् । विग्रहश्चैवंकर्तव्यः प्रागुदङ्मुखमस्येति । नायंद्वेद्वर्गर्भोबहुव्रीहिरपि तु बहुव्रीहिरेव । द्वेद्वर्गतायां समाहारे समासात्तेनाकारेण भवितव्यमितरेतरयोगोपि नैव । नहि युगपदुभयदिङ्मुखता संभवति तत्र कश्चिदाचमनभागः प्राङ्मुखेन कर्तव्यः कश्चिदुदङ्मुखेने-

त्यापतति । नचैकदेशआचमनं नच दिगर्थउपादेयोयेन परस्परापेक्षे संबध्येयातां नापि दक्षिणपूर्वादिवत्प्रागुदक्शब्दोपरा-
जितायादिशोवाचकत्वेन प्रसिद्धोयेन दिक्समासबहुव्रीहिर्ज्ञायते । तस्मान्नायंवृत्त्यन्तरगर्भोबहुव्रीहिरतोविकल्पः । उदात्तत्वं च
स्मृत्यन्तरे प्राङ्मुखउदङ्मुखोवा शौचमारभेतेति । यथाबृहद्रथन्तरसाम षडहदिति केषु चिदहरहः सुबृहत् केषुचिदथन्तरं-
नत्वेकस्मिन्नहनि समस्तोभयसामत्वम् ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असृताभिरिति शङ्खस्मृतेरग्निं न मौढ्यं निषिद्धं एकान्ते कंचिदस्पृशन् प्रागुदङ्मुखः प्रा-
ङ्मुखउदङ्मुखोवा ॥ ६१ ॥

(३) कुङ्कुमः । अनुष्णाभिरिति । अनुष्णीकृताभिः फेनवर्जिताभिर्ब्राह्मादितीर्थेन शौचमिच्छन्नेकान्तेजनैरना-
कीर्णं शुचिदेशइत्यर्थः । प्राङ्मुखउदङ्मुखोवा सर्वदाचामेत् । आपस्तम्बेन तत्राभिश्च कारणादित्यभिधानाद्याध्यादि-
कारणव्यतिरेकेण नाचामेत् । व्याध्यादौ तु उष्णीकृताभिरप्याचमने दोषाभावः । तीर्थव्यतिरेकेणाचमने शौचाभावइति
दर्शयितुमुक्तस्यापितीर्थस्य पुनर्वचनम् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अपोविशिनष्टि । अनुष्णेति । तीर्थेन ब्राह्मेणेत्युक्तेन शौचेऽसुःशुचितामिच्छुःप्रागुदङ्मुखः प्र-
त्येकंविशिष्टं च तज्जलावधिंविधत्ते त्दिति ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । अनुष्णाभिरनग्नतत्राभिः । तीर्थेन मुख्यानुकल्पेषु यथासंभवमन्यतमेन । एकान्ते शुद्धे देशे । प्रा-
गुदङ्मुखईशानदिङ्मुखः प्राङ्मुखोवा । अत्राचमनकल्पेनक्तं सर्वधर्मशास्त्रान्तरेषु विद्यादित्यभिप्रायेणोक्तधर्मविदिति ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मविद्ब्राह्मेनअद्भिः एकान्तेएकाग्रचित्तः सप्तसर्वदाआचामेत् । प्राङ्मुखोवाउदङ्मुखोवा ॥ ६१ ॥

तद्वाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तुभूमिपः ॥ वैश्योद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तमाचमनं तीर्थेनापांभक्षणं परिमाणंतु नोक्तमतस्तदवधारणार्थमाह । तदयंगच्छन्तिप्राभु-
वंति तद्वाः अन्येष्वपि दृश्यतइति गमेर्दः त्वयस्यत्दिति योगविभागाद्भृदादेशः पूयते पवित्रतांप्राप्त्यशुचित्वंव्यावर्तते
स्पर्शईषदूनचुलुकमात्रप्रमाणः । कण्ठगाभिस्ताभिः । कण्ठमात्रव्यापिनीभिः भूमिपः क्षत्रियः भूमेराधिपत्यंक्षत्रियस्य विहि-
तंतेन प्रसिद्धेन कर्मणा क्षत्रियजातिर्लक्ष्यते । आधिपत्यविवक्षायां राजधर्मेवेवावक्ष्यत् । वैश्यः प्राशिताभिरन्तरास्य
प्रवेशिताभिः कण्ठमप्राप्ताअपि शुद्धिहेतवोवैश्यस्य शूद्रः स्पृष्टाभिरन्तत अन्तेनेत्याद्यादित्वात्तृतीयार्थे तंसिः । अन्तशब्दोऽयं-
समीपवचनोस्त्युदकान्तैगतउदकसमीपमिति गम्यते । अस्त्यवयववचनोवस्त्रान्तोवसनान्तइत्युभयत्रापि वर्तमानः संबन्ध्य-
न्तरमपेक्ष्यते । अस्य समीपंकस्य वावयवइति तत्रेहयेन स्थानेन वर्णान्तराणामाचमनंविहितंतीर्थेजिह्वोष्ठे नचतदन्ते-
नेति प्रतीयते समीपवचनस्तु नसंभाव्यः विधीयमानस्याचमनस्य तत्साध्यत्वासंभवात्स्पर्शोपि प्राशनमस्ति जिह्वोष्ठे नहि
स्पृश्यमानस्य रसात्वादनमवस्यंभावि तत्र वैश्यपरिमाणान्किञ्चिन्न्यूनतात्रविवक्षिता जिह्वामूलंयावद्वैश्यस्य जिह्वामुलंशूद्रस्य
द्रवत्वादुदकस्यापरिहार्योऽवध्यतिक्रम अवध्य प्राप्तौ त्वशुद्धिः सर्वश्रायंतीर्थविभागोदक्षिणहस्तस्योपस्पर्शने हस्तस्यौ-
चित्यादक्षिणाचारतायाश्च पुरुषधर्मतया विहितत्वादेवमर्थमेव चास्मिन्वधाविदमुच्यते ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तद्वाः तदयप्राप्ताः यावत्य आपोतदयप्राप्तियोग्यास्ताभिः पीत्वा यावद्दयप्राप्तिस्ताव-
त्प्रतिक्षणं गण्डूषान्तरपातमित्यर्थात्सिद्धं प्राशिताभिर्वत्क्रविव्ररप्रवेशमात्रेण अन्ततोमुखप्रान्तभागेनोष्ठौ न स्पृष्टाभिः संबद्धा
भिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्वाभिरित्याचमनजलपरिमाणमाह । ब्राह्मणोऽदयमामिनीभिः । क्षत्रियः कण्ठगामिनीभिर्वैश्यो-
न्तरास्यप्रविष्टाभिः । कण्ठमग्रामाभिरपिशूद्रोऽजिह्वौष्ठान्तेनापिस्पृष्टाभिरद्भिः प्रूतो भवति । अन्तत इति तृतीयार्थे तसिः ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राशिताभिः तालुगाभिः अन्ततो जिह्वाग्रेण शूद्र इति स्त्रीणामुपलक्षणम् । शुभ्येरं स्त्री च शूद्रश्च ।
सकृत्स्पृष्टाभि रन्तत इति याज्ञवल्क्यवचनात् । अनेनैव जलपरिमाणमपि प्राप्तम् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । प्राशिताभिर्जिह्वागताभिः । अन्ततो ऽन्तेनास्यान्तेनैष्ठेनेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः तद्वाभिः अद्भिः पूयते । भूमिपः कण्ठगामिभिः अद्भिः पूयते । प्राशिताभिः अद्भिः तालुगताभिः वै-
श्यः पूयते । स्त्री च शूद्रश्च अन्ततः वर्णान्ततः स्पृष्टाभिः अद्भिः पूयते ॥ ६२ ॥

उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः ॥ सव्ये प्राचीनआवीती निवीती कण्ठसज्जने ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च लोकतः सिद्धाः पदार्थाधर्मशास्त्रेऽप्याश्रीयन्ते न पदार्थसंविज्ञानार्थानि मन्वादिवाक्यानि
व्याकरणाभिधानकाण्डस्मृतिवत् । उक्तमस्माभिर्योनातिप्रसिद्धोऽर्थस्तच्चेष्टक्षयन्ति किमुपालम्भमर्हन्ति अस्ति चात्र किञ्चि-
त्प्रयोजनमन्यदप्याचमनक्रममुच्यमानमुपसंख्यानादिकमाचमनाङ्गं यथा विज्ञायते । यद्यप्युपवीतधारणं ब्रतार्थतया पुरुषार्थ-
तया वा सर्वदा प्राप्तं तथापि तेन विनाचमनं परिपूर्णमेव स्यात् असत्यस्मिन्वचने ब्रते वैगुण्यं पुरुषदोषश्च स्यात् । अथ पुनरन्त-
रेणोपवीतमाचमनं कृतमप्यकृतसमं दोषश्च स्यादप्यशुचिना कृतमपांभक्षणमिति कथं पुनः केवलस्योपवीतस्यैवाचमनाङ्गता
यावतान्यदप्यत्र निर्दिष्टप्राचीनावीति च उच्यते । प्राचीनावीतं त्वशब्देनैव पित्र्ये कर्मणि विहितं तत्रार्थवत्तायामुपयातायां
नारुतार्थेनोपवीतेन विकल्पितमर्हति निवीतमप्यभिचारेऽर्थवत् । यद्यप्यत्र निवीतस्य विनियोगो नास्ति तथापि स्मृतीनां चै-
कार्थादन्यत्र यो विनियोगः स्तेनेहाप्यर्थवत्ता भवत्येव पाणिग्रहणं बाहूपलक्षणार्थमुद्धृतबाहुर्द्यतोलोक उपवीतीत्युच्यते । सार्व-
कालिकं चोपवीतं वक्ष्यामः । नच केवलपाणावुद्धृत उपवीती सव्ये उद्धृते प्राचीनावीती समासपदानामधेयम समासस्तु वृत्तानु-
रोधितया कण्ठसज्जने कण्ठे सज्जनसङ्गः स्थापनं यदा वस्त्रस्य सूत्रस्य वान्यतरोपि बाहुरुद्ध्रियते तदा निवीती भवति ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्धृत इति । उद्धृते ब्रह्मसूत्रोपरिस्थिते अर्थात् सव्ये अधस्थे सव्ये उद्धृते अर्थादन्य-
स्मिन् अधस्थे प्राचीनावीती प्राणावित्युभयत्र बाहुपरं कण्ठसद्भावे कण्ठमावेष्ट्य । बाहुद्वयोपरि उपवीतसङ्गे अर्थात्
पुरतो लम्बमानेऽत्र चोपवीति प्रदेशात् ततः स्मारितं कार्पासमुपवीतमित्यत्र स्थितं उपवीतमुद्धरणादिप्रतियोगितया
प्राप्तम् ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । उद्धृते इत्याचमनाङ्गतामुपवीतस्य दर्शयितुमुपवीतलक्षणं ततः प्रसङ्गेन प्राचीनावीतीत्यादिलक्षणमाह ।
दक्षिणे पाणावुद्धृते वामस्कन्धस्थिते दक्षिणस्कन्धावलम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे चोपवीती द्विजः कथ्यते । वामपाणावुद्धृते दक्षि-
णस्कन्धस्थिते वामस्कन्धावलम्बे प्राचीनावीती भण्यते । सव्ये प्राचीनआवीतीति छन्दो नुरोधादुक्तं । तथा च गोभि-
लः दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽपि प्रतिष्ठापयति दक्षिणस्कन्धमवलम्बनं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति सव्यं बाहु-
मुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽपि प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति निवीती कण्ठसज्जने इति शिरो-
वधाय दक्षिणपाण्यादावप्यनुद्धृते कण्ठादेव सज्जनं क्रजुपालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निवीती भवति ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः स्यादिति श्रुतेः । यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमग्न्यप्रतिमुञ्च शुभ्रयज्ञोपवीतंबलमस्तु ते जइति मन्त्रलिङ्गात् । यदुपव्ययते देवलक्ष्ममेवतत्कुरुते । त्रिवृत्सूत्रं-
त्यजेद्विद्वान्वहिःसूत्रं त्यजेदुधइति श्रुतेर्यज्ञोपवीतिना आचान्तोदकेन कृत्यमिति गौभिलस्मरणात् । विशिखोव्युपवीतश्च
यत्करोति न तत्कृतमित्यादिस्मृतेश्च । नित्यवत्प्राप्तयज्ञसूत्रानुवादेन तत्तत्कर्मनियतोपवीतत्वादेर्लक्षणमाह । उद्धृतेति ।
उपवीतं देवानां निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामिति श्रुतेर्दक्षिणंबाहुमुद्धृत्य सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बं-
भवति एवं यज्ञोपवीतीत्यादिस्मृतेश्च अतएवाभिधानं । उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं-
कंठलंबितमिति ॥ यज्ञोपवीतमाश्रित्य त्रितयविधिरिति सद्योपवीतिना भाव्यमिति बाधित्वानिवीतत्वादेः प्रवेशइति-
केचित् ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । कथं सन्निवेशमुपवीतमित्यपेक्षायामाह उद्धृतइति । सूत्रस्य ग्रीवासज्जने निवीतमितिसंज्ञा तद-
दस्यास्तीति निवीती । निवीतस्य मध्येर्दक्षिणे पाणावुद्धृते यः सन्निवेशविशेषः तदुपवीतं नाम तदस्यास्तीत्युपवीती । सव्ये
पाणावुद्धृते तु यः सन्निवेशविशेषस्तत्प्राचीनावीतं नाम । तदस्यास्तीति प्राचीनावीती । अत्र प्राचीनावीतनिवीतयोरुपन्यासः
प्रासङ्गिकः । इमं श्लोकमुपरिष्ठाद्दशश्लोकानतीत्य पठन्ति तल्लेखकजनप्रमादादित्यवगंतव्यम् ॥ ६३ ॥

मेखलामजिनंदण्डमुपवीतंकमण्डलम् ॥ अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । विनष्टानामप्सु प्रासनमन्येषां च ग्रहणमत्र विधीयते । प्रासनग्रहणयोः पौर्वापर्ययथा श्रुतेमे-
वास्माच्च पुनरुपादानान्नेषामुपनयनाङ्गतैव तदङ्गत्वे हि तत्प्रयोगापवर्गितैव स्यात् । किंतर्हि यावद्ब्रह्मचर्यधारणं च अथ किमु-
पनयनकाल एव प्राक्कर्मनिष्पतेः । देवान्मानुषाद्वा प्रतिबलाद्दिनष्टानां प्रतिपत्तिर्न संभवति प्रयोगसमाप्त्यर्थं च पुनरुपादानं यथा
कपालस्य येनैव मुच्यत अस्मात्पुनरुपादानाद्धारणमनुमीयते । उच्यते । ग्रहणं तावद्दण्डस्य चोदितं मेखलाया बन्धनन्तत्र
सूत्रस्य विन्यासस्तावदुपनयनाङ्गत्वेनावश्यकर्तव्यं । कृते तस्मिन्कृतः शास्त्रार्थः उत्तरकालं किंतैर्नष्टैर्नष्टैर्वाङ्गनाशे च प्रतिपत्ति-
विशेषः कर्मोपकारको भवति । न च तेषां किंच न कार्यमाभ्यातयेन तत्सिद्ध्यर्थं विशिष्टेकाले वाचनिकमुपादानमकृतत्वाच्च का-
र्यस्य तत्प्रयुक्तं पुनरुपादानमर्थसिद्धमुच्यते । तस्मात्प्रतिपत्तिविधानादुपादानवचनाच्च धारणमङ्गं न च प्रयोगापवर्गि यतः
कमण्डलुनोपनयनोत्तरकालानुवर्तिना तुल्यवन्निर्देशात्तेषामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः प्रतीयते । सा च व्रताङ्गमतउभयार्थमेखलाद-
ष्टः प्रकरणादुपनयनार्था निवृत्ते चोपनयने दर्शनाद्यावद्ब्रह्मचर्यभाविनः कमण्डलुना चोदकार्थः कर्तव्योऽस्मादेव प्रतिपत्तिविधा-
नादन्यथा यदा कमण्डलुस्तदेयं प्रतिपत्तिरिति पाक्षिकत्वं स्यात्तत्र दण्डधारणं प्रतिगृह्य दण्डं भिक्षां चरेदिति क्रमाद्वैद्यचर्याङ्ग-
त्वमेव प्राप्तं समाचारादभैक्षेऽर्थेऽपि भ्रमणं भवत्येव । नतु सर्वदैव करतलधृतदण्डस्य स्थानासनशयनभोजनादीनि तथा च-
स्वाध्याये ब्रह्मांजलिं वक्ष्यति मन्त्रवदित्युपनयनविधिना ग्रहणमनुवदति तत्र च मेखलायामन्त्रो न दण्डस्य ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रासनमादौ ततोऽन्यग्रहणं पूर्वपरिग्रहकालप्रयुक्त मन्त्रैः कमण्डलावपि बौधायनेन मन्त्रः
पठितः ॥ ६४ ॥

(३) कुङ्कुमः । मेखलामिति । मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि छिन्नानि च जले प्रक्षिप्यान्त्यानि त्वस्वगृह्यो-
क्तमन्त्रैर्गृह्णीयात् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । जीर्णोपवीतमप्सु प्रास्य नूतनं ग्राह्यमिति अप्सु प्रास्येति चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति वत्
प्रतिपत्तिः मन्त्रवदिति क्रियाविशेषणं स्वगृह्योक्तेन मन्त्रेण गृह्णीयादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वमजिनमेखलादीनिधार्यत्वेनोक्तानि इदानींतद्विनाशे किंकर्तव्यमित्याहमेखलामिति । अत्रसूत्रमेवोपवीतिशब्देनोच्यते न संनिवेशविशेषः । विनष्टानि जीर्णानिध्वस्तानिवा । कमण्डलुधारणस्य पूर्वमविहितत्वान्मेखलादिवदवश्यंभावोनाभिप्रेतइत्यवगन्तव्यम् ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विनष्टानि । मेखलादीनिअप्सुप्रास्य विनिक्षिप्यअन्यानिनूतनानि मन्त्रवत्मन्त्रपूर्वकंमृण्णीयात् ॥ ६४ ॥

केशान्तःषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ राजन्यबंधोद्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । केशान्तोनाम संस्कारः सगर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य कर्तव्यः । तस्य च स्वरूपपरिज्ञाने गृहमेव शरणं द्वे वर्षेऽधिके यस्य द्वाविंशस्तस्य तस्मिन्द्वाधिके द्वाविंशेऽथवा कालमात्रमन्यपदार्थः ततोद्वाविंशाद्वर्षादधिके काले वैश्यस्येति द्विशब्दस्य च वर्षाण्येव संख्येयानि प्रकृतानि हि तानि ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वान्केशान्वापयन्तइति क्वचित् गृहे विकल्पेन गोदान कर्मणि सर्वकेशवपनविधेस्तेनोपलक्षणेन गोदानकर्मकेशान्त उच्यते केशानामन्तोत्रेति द्युत्पत्त्या ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । केशान्ताख्योगृहोक्तसंस्कारोर्भादिसङ्ख्यावर्षाणामिति बौधायनवचनाद्गर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य गर्भद्वाविंशे वैश्यस्य ततोद्वाधिकेगर्भचतुर्विंशे कर्तव्यः ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहोक्तसंस्कारविशेषस्य कालमाह । केशान्तइति षोडशइत्यागर्भात् । तथा च बौधायनः । केशान्ताख्यःस्वगृहोक्तःसंस्कारोर्भादिसङ्ख्यावर्षाणामिति द्वाधिके ततश्चतुर्विंशतिवर्षेऽतदेव पुनर्गोदानाख्यं कर्म ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । षोडशे जन्मनारभ्य । ततोद्वाधिके चतुर्विंशे ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजानांगोदानाख्यं कर्माह । ब्राह्मणस्य केशान्तःसंस्कारःगोदानाख्यं कर्मैवार्थः । षोडशे वर्षेविधीयते । क्षत्रियस्य द्वाविंशे वर्षे केशान्तसंस्कारःकार्यः । वैश्यस्य द्वाध्यां अधिके चतुर्विंशे वर्षे केशान्तं कर्म ॥ ६५ ॥

अमन्त्रिका तु कार्येयंस्त्रीणामावृद्धशेषतः ॥ संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमावृद्धिशेषतस्त्रीणाममन्त्रिका कार्या जातकर्मणआरभ्येयंसंस्काराणामावृत्परिपाटी सेतिकर्तव्यता कः संस्कारकलापइति यावत् । संस्कारार्थंशुद्ध्यर्थंशरीरस्य पौलमेव स्त्रीणामपि प्रयोजनमाह । यथा कालंयस्मिन्काले यः संस्कारउक्तस्तंकालमनतिक्रम्य पदार्थानतिवृत्तौ यथासादृश्येऽध्ययीभावः । एवंक्रमेपि द्रष्टव्यम् । मन्त्रमात्ररहितायाआवृत्तोविहितत्वादयथाकालक्रमप्राप्तिरेवनास्तीत्यतोनिषेधोऽनित्यानुवादोवृत्तपूरणार्थः । एतावद्विवक्षितंस्त्रीणांचैतेअमन्त्रकाइति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राङ्गानाभिवर्धनात्पुंसइत्यनुवर्ततेऽतःस्त्रीणामप्राप्तौ विधिः इयमावृत्जातकर्मादि क्रियापरिपाटी गर्भाधानादेस्तत्पूर्वकर्मणः स्त्रीत्वानिश्चयेनामन्त्रकत्वायोगात् अशेषतः सकलाद्भवती संस्कारार्थं बैजिकगार्भिकदोषहत्याक्रत्वाद्यधिकारसिद्ध्यर्थं यथाकालंदशम्यांनामधेयमित्यादिकालेपि कार्या संभवेन्येनापि स्वकालेच कर्तुं शक्तानां कालान्तरेपि नामकरणादीनां यथोक्तक्रमेणैवानुष्ठानमित्येतदर्थं यथाक्रममित्युक्तम् । अत्र शूद्रस्य विशेषानभिधानात् नामकरणगुणविधेश्च स्त्रीणामेवामन्त्रकंसर्वकार्यमिति गम्यते ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । अमन्त्रिकेति । इयमावृद्धयंजातकर्मादि क्रियाकलापः समयउक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थंस्त्रीणाममन्त्रकःकार्यः ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषु स्त्रीणां विशेषमाह । अमन्त्रिकात्विति द्वाभ्याम् । आवृतजातकर्मादिक्रियाकलापपरिपाटी-
अमन्त्रिकाअत्रो पयुक्ताहोमास्तु समन्त्रकाएव ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । एवंतावज्जातकर्मादयः संस्काराः पुंसामुक्ताः स्त्रीणामप्येतानमन्त्रकानतिदिशतिअमन्त्रकेति ।
आवृतप्रयोगः क्रियेतियावत् ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणांकन्यानां आवृतजातकर्मादिक्रिया मधानक्रिया अमन्त्रिका कर्तव्या आविवाहंशरी-
रस्य संस्कारार्थं यथाकालंकालानुसारेण ॥ ६६ ॥

वैवाहिकोविधिःस्त्रीणांसंस्कारोवैदिकःस्मृतः ॥ पतिसेवा गुरौ वासोगृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७ ॥

[अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा सायमुद्रासमेव च ॥ कार्यं पत्न्या प्रतिदिनं इतिकर्मच वैदिकम् ॥ १ ॥ †]

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणावृद्धचनेन जातकर्मादिवदुपनयनेऽप्यमन्त्रके प्राप्ते तदापत्तिवचनंविवाहस्य तन्निवृत्त्यर्थ-
मारभ्यते । वेदग्रहणार्थोवैदिकः संस्कारउपनयनाख्योयः सस्त्रीणांवैवाहिकोविधिः । विवाहे भवोविवाहविषयोविवाहसा-
ध्यःअतोविवाहस्योपनयनस्थाने विहितत्वात्तस्य निवृत्तिर्यदि विवाहस्तत्कार्यकरोहन्त प्राग्भवेदाध्ययनप्राप्ता च व्रतचर्योप-
नयनं नाम भाभूद्वदुभयमपि निवर्तयति । पतिसेवा गुरौ वासः पतियत्सेवतउपचरत्याराधयति सएवास्या गुरौ वसतिः
गुरौ वसत्याऽध्ययनंकर्तव्यं चस्या गुरौ वासोस्त्यतःकुतोध्ययनं गृहार्थोगृहकृत्यानि रन्धनपारिणक्षप्रत्यवेक्षणादीनि यानि
नवमेवक्ष्यन्तेऽर्थस्य संग्रहे चैनामित्यादि सायंप्रातर्ब्रह्मचारिणोयत्समिदाधानंतदेवास्या गृहकृत्यमग्निप्रक्रिया च यावान्यम
नियमसमूहोब्रह्मचारिणः ससर्वउपलक्ष्यते । एवंचैतदुक्तंविवाहस्योपनयनापत्यंयथैवमनुष्योपनयनात्प्रभृतिश्रौताःस्मार्ता-
आचारप्राप्ताश्च विधयोभवन्ति प्राकृतः कामचारवादभक्षत्वमेवंस्त्रीणांप्राग्विवाहात्कामचारः परस्मात्श्रौतस्मार्तैश्चधिकारएवं-
वा पदयोजना विवाहएव स्त्रीणांवैदिकः संस्कारउपनयनमनुपनयनेऽपि विवाहे भक्त्योपनयनत्वमुच्यते । किंतदुपनयनेन
विवाहस्य साम्यंयेनास्य तद्यपदेशअतआहपतिसेवेत्यादि ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपनयनंतु न कार्यतासां विवाहसंस्कारस्य तत्स्थानीयत्वादित्यर्थः । वैदिकोवे-
दाधिगमार्थउपनयनरूपः धर्मातिदेशार्थं तदङ्गसंपादनोक्तापतिसेवेति यथा गुरुशुश्रूषा व्रतिनस्तेनैव प्रकारेण स्त्रियापतिः
शुश्रूष्यः । यथाचाप्रमादेनाश्रुपचरणंतत्र यथागृहार्थेषु गृहप्रयोजनेषु पाकादिष्वप्रमत्तया भाव्यमित्यर्थः । परिष्क्रिया
परिचर्या शूद्रस्य तु द्विजसेवैव गुरौ वासइति ग्राह्यम् ॥ ६७ ॥

(३) कुड्मूकः । अनेनोपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषमाह वैवाहिकइति । विवाहविधिरेव स्त्रीणांवैदिकःसंस्कारउपनय-
नाख्योमन्वादिभिःस्मृतः । पतिसेवैव गुरुकुले वासोवेदाध्ययनरूपः । गृहकृत्यमेवसायंप्रातःसमिद्धोमरूपोऽग्निपरिच-
र्या । तस्माद्विवाहदेरुपनयनस्थाने विधानादुपनयनादेर्निवृत्तिरिति ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । वैवाहिकोवक्ष्यमाणविवाहसंबन्धीसंस्कारःउपनयनसंस्कारस्थानीयः । तेन तन्निवृत्तिः वैदि-

(६७) संस्कारो वैदिकःस्मृतः=औपनायनिकः स्मृतः (४)

(६७) गृहार्थोग्निपरिक्रिया=गृहार्थोग्निपरिग्रहः (क)

=गृहार्थोग्निपरिक्रिया (ख, ग)

† (ख)

कः वेदमन्त्रकृतः विवाहस्तु समन्त्रकइत्युक्तेः । तासांपतितेसैव गुरुकुलवासतया विधीयते । अकरणेप्रत्यवायस्मरणात् । करणे च स्तुतिस्मरणात् । एवंगृहार्थोगृहकृत्यमेव सायंप्रानःसमिद्धोमरुपाग्निपरिचर्या ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । उपनयनान्तंतासांसमन्त्रकं तच्चविवाहएवेत्याह वैवाहिकइति । संस्कारउपनयनम् । वैदिकः समन्त्रकः । तत्रगुरुकुलवासोऽग्निकार्यंचोत्तरार्धेनोक्तम् । गृहार्थः गृहकार्यम् । अग्निपरिक्रियाऽग्निपरिचर्या । विवाहस्योपनयनत्वप्रतिपादनंतत ऊर्ध्वकामचारवादभक्षादिवर्जनार्थम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणांसंस्कारः वैवाहिकोविधिः वैदिकःवेदमन्त्रैःस्मृतः स्त्रीधर्मानाह पतिसेवा गुरौ वासः गुरोः आचार्यस्यसमीपेवासः । कार्यःअग्नेः परिक्रिया गृहार्थे पाकनिमित्तम् ॥ ६७ ॥

[रामचन्द्रः । अग्निहोत्रस्येति स्त्रीभिः । अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा कार्या सायंकालेउद्वासंवैदिकं अग्निकर्म प्रतिदिनं पत्न्या कार्यम् ॥ १ ॥]

एषप्रोक्तोद्विजातीनामौपनायनिकोविधिः ॥ उत्पत्तिव्यञ्जकःपुण्यःकर्मयोगंनिबोधत ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकरणोपसंहारः । एतावदुपनयनप्रकरणम् । अत्रयदुक्तंतत्सर्वमुपनयनार्थम् । ननु केशान्तोप्येवंप्राप्नोति नानिवृत्तउपनयने स्वकाले तस्य विधानात् प्रकरणेऽपि पठितस्य वाक्यादन्यार्थता भवति । तथा च केशान्तः समावृत्तस्यापि कैश्चिदिष्यते । उपनयने भवऔपनायनिकउत्तरपदस्य दीर्घत्वं । पूर्ववदुत्पत्तिस्तन्मातापित्रोः सकाशाज्जन्मतांव्यनक्ति प्रकाशयति । सगुणतां करोतीत्युत्पत्तिव्यञ्जकः जातोप्यजातसमोऽनुपनीतोधिकाराभावात् । अतोऽयंविधिरुत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यइत्युक्तार्थमुपनीतस्य येन कर्मणा योगः संबन्धोधिकारोयत्तेनोपनीतेन कर्तव्यंतदीदानींवक्ष्यमाणंनिबोधत ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपनयनसंबन्धःउत्पत्तेर्द्वितीयस्याद्विजत्वरूपायाव्यञ्जकोजनकः कर्मयोगमुपनेयस्य कर्मणासंबन्धम् ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषइति । औपनायनिकइत्यनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । अयंद्विजातीनामुपनयनसंबन्धी कर्मकलापउक्तः । उत्पत्तेर्द्वितीयजन्मनोव्यञ्जकः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्तमानकर्मयोगंवक्तुंवृत्तंकीर्तयति एषइति । औपनायनिकउपनयनसंबन्धीउपनयनपर्यन्तोवाउपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तंतुत्पत्तिव्यञ्जकउत्पत्तेर्द्वितीयजन्मनो व्यञ्जकःपुण्यस्तत्पदः ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । उत्पत्तिव्यञ्जकोमातापितृजन्मविशेषकः उपनयनस्य संस्कारान्तरेभ्यः प्रधानसंस्कारत्वंप्रतिपादितं पुण्यइति कर्मयोगंकर्माभ्यासशौचाचारादिषुकौशलम् अत्रापिद्विजातीनामित्यनुकर्षः कर्मयोग्यमितिचपठन्ति ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतः कर्मयोगंनिबोधत ॥ ६८ ॥

उपनीय गुरुःशिष्यंशिक्षयेच्छौचमादितः ॥ आचारमग्निकार्यंच सन्ध्योपासनमेव च ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । शिक्षयेद्युत्पादयेच्छौचमादितः । अदित इति वचनेनाचारादिभ्यः प्रागुपदेशः शौचस्येष्यते । किंतर्ह्यनियतक्रमकाः परस्परमेते केवलमुपनयनानन्तरंरतादेशनंवक्ष्यति । आदिष्टवेदव्रतस्य च वेदाध्ययनमतोग्रीन्धनसं-

ध्योपासनयोः समन्त्रकत्वादकृतेव्रतादेशे मन्त्रोच्चारणमप्राप्तं विधीयते शौचंचानियतकालतदवश्यं तदहरेवोपदेष्टव्यमेवमाचारोपि । अतइदमादितइति वचनमादरार्थं न प्रथमोपदेश्यतां शौचस्य विधत्ते । शौचमेकालिङ्गइत्याद्याचमनान्तम् । आचारोगुर्वादीनांप्रत्युत्थानासनदानाभिवादानादिभिः । अधिकार्यमध्याधानकार्यंसमिन् समिन्धनं संध्यायामादित्यस्योपासनंतत्त्वरूपभावनंसंध्यायाउपासनं एवंपा पूर्वसंध्यामित्यादि । एषव्रतधर्मः ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शौचंमृज्जलपरिमाणनियमादिविशिष्टं आदितःपूर्वआचारं अभिवादानादि अधिकार्यं समिदाधानं सन्ध्योपासनं सन्ध्यात्रयस्याचरणम् ॥ ६९ ॥

(३) कुङ्कुमः । इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणायोगस्तंशृणुतेत्याह उपनीय गुरुरिति । गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथममेकालिङ्गेगुदेतिसइत्यादिवक्ष्यमाणं शौचंस्नानाचमनाद्याचारमग्नौसायंप्रातःसमिद्धोमानुष्ठानंसमन्त्रकसन्ध्योपासनविधिंचशिक्षयेत् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ गुरुशिक्षणीयमाह उपनीयेति । शिष्यमिति लिङ्गसङ्ख्येअविवक्षिते अष्टवर्षब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिश्रुतेर्जातिवत्पशुमालभेतेतिवत्विधेयगतत्वात्पूर्वाग्भागेरेकवाक्योपात्तत्वाच्च । अतोवक्ष्यति । अध्येष्यमाणइत्येकवचनान्तं शौचं वक्ष्यते एकालिङ्गइत्यादिभिः अग्निकार्यं अग्नौ सायंप्रातःसमिद्धोमानुष्ठानम् ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । शौचंहस्तपादादिप्रक्षालनम् । आचारमाचमनादिकम् ॥ ६९ ॥

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तोयथाशास्त्रमुदङ्मुखः॥ ब्रह्माञ्जलिरुतोऽध्याप्योलघुवासाजितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । अध्ययनधर्मानिदानीमाह । प्रत्यासन्ने भविष्यति लृङ्यंद्गृह्यः । अध्ययने प्रवर्तमान अध्ययनमारभमाण अध्येतुमिच्छन्निति यावत् । उदङ्मुखोऽध्याप्यः गौतमीये तु प्राङ्मुखोवा शिष्यः प्रत्यङ्मुख आचार्यइति आचान्तोयथाशास्त्रमिति प्रागुक्तमाचमनविधिंस्मारयति ब्रह्माञ्जलिः रुतोयेनेति । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वान्निष्ठान्तस्य परनिपातः । ब्रह्माञ्जलिरुदिति वा पाठः । लघुवासाधौतवासाः प्रक्षालनेन लघुनी वाससी भवतः । अतोलघुत्वेन वाससः शुद्धिरक्ष्यते । अथवायरोमादिस्थूलवसनः चित्तव्याक्षेपताड्यमानोन प्रहारवेदयेत्तत्तश्च न युक्तः पठेत् । अपनीयमाने तु वाससि गुरोःखेदः स्यात् । निरावरणे च काये रज्वादिना ताड्यमानोमहर्ताबालोवेदनामनुभवेदतोदृष्टार्थं लघुवासस्त्वम् । जितानि नियमितानीन्द्रियाण्युभयान्यपि येन सजितेन्द्रियः नइतस्ततोवीक्षेत यार्त्किंचिन् शृणुयादध्ययनेऽवहितोभवेदित्युक्तं भवति ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथाशास्त्रमाचान्तः उदङ्मुखः शिष्यः प्राङ्मुखेनाध्याप्यो ब्रह्माञ्जलिरुतः रुतब्रह्माञ्जलिः लघुवासाः त्वल्पवासाः जितेन्द्रियोनन्यमनाः ॥ ७० ॥

(३) कुङ्कुमः । अध्येष्यमाणइति । अध्ययनं करिष्यमाणः शिष्योयथाशास्त्रं कृताचमनउत्तराभिमुखः रुताञ्जलिः पवित्रवस्त्रः रुतेन्द्रियसंयमोगुरुणा अध्याप्यः प्राङ्मुखोदक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखोवेति गौतमवचनात्प्राङ्मुखस्याप्यध्ययनम् । ब्रह्माञ्जलिरुतइति आहिताग्न्यादिष्वित्यनेन रुतशब्दस्य परनिपातः ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । शिष्यस्य वेदग्रहणनियममाह अध्येष्यमाणइति त्रिभिः । लघुवासा गुरुतोलघुवासाः पवित्रवासावाएवंविधेष्वध्याप्यः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । अथाध्ययननियमानाह अध्येष्यमाणमिति । यथाशास्त्रमाचान्तः प्राङ्मुखस्य गुरोर्दक्षिणत उदङ्मुख आसीनः । अध्याप्योगुरुणा ब्रह्मचारी लघुवासा अनुल्बणवस्त्रः । ब्रह्माञ्जलिरुतः रुतब्रह्माञ्जलिः ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वं आचान्तःयथाशास्त्रं । यथावेदंउदङ्मुखअभ्येष्टमाणः शिष्यःब्रह्माञ्जलिकृतःसन्अभ्याप्यः ॥ ७० ॥

ब्रह्मारम्भेवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोःसदा ॥ संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मशब्दोयमनेकार्थोऽभ्ययनाधिकारादत्र वेदवचनः प्रतीयते । तस्मारम्भेनिमित्तसप्तम्ये-
षा । अभ्ययनाधिकारादेव च तद्विषयाऽभ्ययनक्रिया तस्यायमारम्भः प्रथमावृत्तिः पुरुषस्य तत्रेदंपादग्रहणंवेदस्य तुया-
न्याद्यक्षराण्यग्रिमीळेइषेत्वाअग्रआयाहीति न सोत्रारम्भउच्यते । नहि तस्य निमित्तभावः संभावितः नित्यत्वात् । कादा-
चित्कंहि निमित्तंभवति तेनैतदुक्तंभवति । वेदाभ्ययनमारिप्समानोगुरोः पादसंग्रहणंकुर्यात्कृत्वा ततः स्वाध्यायाक्षराण्यु-
च्चारयेन् पुनः प्रवृत्ताभ्ययनक्रियः पादौगृह्णीयात् । ननु चाद्य क्रियाक्षणआरम्भः सच निमित्तंविद्यमानस्य च निमित्तत्वं-
युक्तंजीवनस्येव । अत्र मेहदाहाद्यतीतमपि निमित्तंतत्र तथैव श्रवणम् । तस्मात्सहप्रयोगएवाभ्ययनपादोपसंग्रहणयोर्यु-
क्तः । उच्यते । अभ्यापनाभ्यवसायआरम्भउच्यते । नाद्यः क्रियाक्षणः यदैव गुरुरधीष्वेत्याह तदैवाभ्यवस्यति माणवकः ।
अतस्तदनन्तरंपादोपग्रहउपकारप्रवृत्तस्य गुरोश्चित्तप्रसादनमेतत् यथा लोके कश्चिदुपकारप्रवृत्तंसभाजयतिवाचा ननुवयवम-
स्मात्पापान्मोचिताइति । अनक्षरा चैयमध्येषणोपसन्नाः स्माभ्ययनायेति । नहि गुरुरुपरोऽभ्योऽभ्यापयति केवलमुपसदनम-
स्य कर्तव्यंसंबोधार्थमवसरोऽभ्ययनस्येति । अतः कृतोपसदनस्य वेदाक्षरोच्चारणमपि च संहृत्य हस्तावध्येतव्यमित्युच्य-
ते । तत्राधीयानः पादोपसंग्रहणविधिमतिक्रमेत् । अवसानंसमाप्तिरभ्ययनादुपरमः यद्यपि ब्रह्मशब्दआरम्भेगुणभूतस्तथा-
प्यवसानस्य सापेक्षत्वात्सन्निहितत्वाद्ब्रह्मपदेनैव संबन्धः प्रयते ऽन्यस्याश्रुतत्वात्सदाग्रहणमन्वहंभाविप्रयोगारम्भावसान-
योरेषविधिर्यथास्यादितरथा यएव व्रतादेशानन्तरोमुख्यप्रारम्भः तत्रैव स्यात् । अथान्वारम्भणीयादर्शपूर्णमासारम्भे चो-
दितोयएवाधानानन्तरभावी दर्शपूर्णमासप्रयोगारम्भःतत्रैव भवति । न मासिकप्रयोगारम्भे । न मासिकप्रयोगारम्भेप्रातः
प्रातरारभ्य यावदान्हिकननिवृत्तंप्राठकद्वयमात्रपरिमाणंतावदेकैव साभ्ययनक्रियेत्यंतरा कथंचिद्विच्छेदेपि पुनः प्रवृत्ताना-
रम्भशब्दवाच्यतास्तीति न पुनः पादोपसदनंक्रियते । स्मृत्यन्तरे च पठ्यते पादोपग्रहणंगुरोःप्रातरन्वहमिति । संहृत्य
संलग्नौ संश्लिष्टौ परस्परंकृत्वाऽध्येयंकच्छपकर्णइति यःसंनिवेशोहस्तयोः प्रसिद्धस्तथा कर्तव्यःसहब्रह्माञ्जलिः ।
पदार्थकथनमेतत् ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदाप्रत्यहंसंहृत्य हस्तौ हस्ततले संमील्य ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मारम्भेवसानेवेति । वेदाभ्ययनस्यारम्भेकर्तव्ये समापने च कृते गुरोःपादोपसंग्रहणंकर्तव्यं
हस्तौ संहृत्य संश्लिष्टौ कृत्वाऽध्येतव्यंसएव ब्रह्माञ्जलिःस्मृतइति पूर्वश्लोकोक्तब्रह्माञ्जलिशब्दार्थव्याकारः ॥ ७१ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । किंच ब्रह्मेति । ब्रह्मारम्भे वेदस्याभ्ययनसमाप्त्योर्ब्रह्माञ्जलिकृतइत्युक्तं तद्वक्षणमाह संहृत्येति ।
अञ्जलिरत्र कदलीपुष्पाकारः ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्माञ्जलिवक्ष्यतिब्रह्मारम्भइति । सदाअहरहः । ग्राह्यौब्रह्मचारिणा ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मारम्भे वेदारम्भे तथा वेदावसाने गुरोः पादौ ग्राह्यौ भवतः । हस्तौ संहृत्य संयोज्य अ-
ध्येयं सहि ब्रह्माञ्जलिःस्मृतः ॥ ७१ ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणंगुरोः ॥ सव्येन सव्यः स्पष्टव्योदक्षिणे न च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुपसंग्रहणपूर्वश्लोके गुरोरुक्तंतद्यस्तपाणिना कार्यं कीदृशः पुनः पाण्योव्यत्यासः कर्तव्य-
इत्यतआह । सव्येन हस्तेन सव्यः पादस्पष्टव्यः स्पर्शः कर्तव्योनतु चिरं निपीडयासितव्यं । एष च व्यत्यासो युगपदितरेतर-
दिवसंचारेण हस्तयोर्भवति अग्रतः स्थितेन संमुखेन गुरोरुपसंग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र वामोदक्षिणमार्गनीयते दक्षिणे वाम-
मित्येवं सव्येन सव्यः स्पष्टो भवति दक्षिणे न च दक्षिण इत्येष पाणिव्यत्यासः अन्येतु विन्यस्तपाणिनेति पठन्ति । स्पर्शादेव
च विन्यासे सिद्धे नाग्रितमायः पिण्डस्पर्शनवद्वाहभयादङ्गुल्यग्रमात्रेण स्पर्शनं न कर्तव्यमपितु हस्तौ विन्यसितव्यौ निधातव्यौ-
पीडनंतु पीडाकरं निषिद्धमिति वर्णयन्ति ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपसंग्रहणप्रकारमाह व्यत्यस्तेति । व्यत्यस्तौ दक्षिणोत्तरौ त्वस्तिकाकारेण संहतौ
पाणी यस्य एवं चार्थादाभिमुख्येनाभिवादाने सव्येन हस्तेन सव्यस्य पादस्य स्पर्शः प्राप्तः तथापि यत्र पर्यङ्कबन्धादिवशात्
व्यत्यस्त पाद एवास्ते गुरुः तत्र पाणि व्यत्यासो न कार्यः तथा सन्ध्यायामात्माभिवादाने सव्येन हस्तेन सव्यस्य पादस्य
स्पर्शः स्पर्शार्थत्वात् व्यत्यासस्य इत्येतदर्थं सव्येन सव्य इत्युक्तम् ॥ ७२ ॥

(३) कुड्मूकः । व्यत्यस्तपाणिनेति । पादोपसंग्रहणं कार्यमित्यनन्तरमुक्तंतद्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते ।
कीदृशो व्यत्यासः कार्य इत्यतआह सव्येन पाणिना सव्यः पादोदक्षिणेन पाणिना दक्षिणः पादः गुरोः स्पष्टव्यः । उत्तानहस्ता-
भ्यांचिदं पादयोः स्पर्शनं कार्यम् । यदाह पैठीनसिः उत्तानाभ्यांहस्ताभ्यांदक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादावभिवादयेत् ।
दक्षिणोपरिभावेन व्यत्यासो वायं शिष्टसमाचारात् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरोः पादौ ग्राह्यावित्युक्तं तत्प्रकारमाह व्यत्यस्तेति । उपसंग्रहणपादयोरितिशेषः एत-
द्धनक्ति सव्येनेति सव्येन स्वस्य वामहस्तेन सव्योगुरोः पाद एवमुत्तरत्रनायंक्रमः तथा च पैठीनसिः । उत्ताना-
भ्यां दक्षिणंदक्षिणेन सव्यं सव्येन पादावभिवादयेदिति ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । कथं ग्राह्यौ पादावित्यपेक्षायामाह व्यत्यस्तेति । उपसंग्रहणं गुरुपादस्पर्शः । अस्य व्याख्यानमुत्तरा-
र्थम् । सव्येन पाणिना सव्यः पादः स्पष्टव्यः ॥ ७२ ॥

अध्येष्यमाणंतु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ॥ अधीष्व भोइति ब्रूयाद्विरामोस्त्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । अध्येष्यमाणमित्यादीनि प्राग्याख्यातानि पदानि गुरोरयं नियोगः । गुरोर्यदा माणवकोभ्या-
पयितुमभिलषितस्तदाधीष्वभोइत्यामन्त्रयितव्यः । अनामन्त्रितेन न गुरुः खेदयितव्य उपदिशानुवाकमिति । उक्तंच ।
आहूतश्चाप्यधीयीतेति विरामोस्त्वित्येतं शब्दं समुच्चार्यारमेत् न निवर्तेत । कः गुरुरेव । प्रथमान्त निर्देशात् । अथवा गुरुणो-
त्पृष्टो निवर्तेत । न स्वेच्छया एवं च तदाख्यायते । यदा गुरुर्विरामोस्त्विति ब्रूयात्तदा विरमेद्ब्रह्मचारी । अन्ये त्वध्येतृमा-
त्रस्य शिष्याणामुपाध्यायस्य च उपरमणकाले धर्ममिममिच्छन्ति । तथा च स्मृत्यन्तरम् । त्वाध्यायमधीत्य विरमणकाले
प्रदेशिन्या पृथिवीमालभ्य स्वस्तीति ब्रूयाद्विस्पृष्टमिति सामसु विरामः परमास्वृक्षुआरमस्त्वथर्वसु । अतन्द्रित अनलसः ।
तन्द्राऽऽलस्यंतद्योगात्पुरुषस्तन्द्रित इत्युच्यते त्यक्कालस्यमतन्द्रितः । अनुवादश्चायं नात्र तन्द्राश्रमः न त्वियमाशङ्काकर्तव्या ।
यतन्द्रितस्तस्यायं विधाः । आलस्यवतस्त्वन्यः ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अध्ययनार्थशिष्योगुरुमधीप्तेति ब्रूयात् स्वाध्यायान्ते विरामोस्त्विति ब्रूयात् । अत्र पाठे अधीप्तेत्यन्तर्भावितण्यर्थशिष्येण गुरुं प्रति वाच्यम् । अध्येष्यमाणंतु गुरुरिति क्वचित्पाठः । तत्र गुरुणातद्वाच्यम् ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । अध्येष्यमाणमिति । अध्ययनं करिष्यमाणं शिष्यं सर्वदाऽनलसोगुरुरधीष्व भो इति प्रथमं वदेत् । शेषे विरामोऽस्त्वित्यभिधाय विरमेन्निवर्तेत ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुशिष्ययोर्नियममाह अध्येष्यमाणं त्विति त्रिभिः । अध्येष्यमाणं शिष्यं अधीष्व भो इति ब्रूयात् तथा विरामोस्त्विति विरामोस्त्वित्युक्तेः आरमेत् निवर्तेताध्ययनात् शिष्य इति शेषः ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । अधीप्तेति प्रार्थनायां लकारः विधेरत्रायुक्तत्वात् । ब्रूयात् ब्रह्मचारी ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतन्द्रितः गुरुः अध्येष्यमाणं शिष्यं भो शिष्य अधीष्व इति ब्रूयात् अन्यत्र क्रीडातः विरामः अस्तु इति वारयेत् ॥ ७३ ॥

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ॥ स्रवत्यऽनोङ्कृतं पूर्वपरस्ताच्च विशीर्यति ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेन ब्रह्मण आदावन्ते च प्रणवं कुर्यात् । ब्रह्मविषयाया अध्ययनक्रियाया इति द्रष्टव्यम् । प्रणवशब्दोऽङ्कारविषयस्तथा वक्ष्यति स्रवत्यनोक्तमिति । सर्वदा ग्रहणमध्ययनविधिमात्रधर्मो यथास्यादितरथा प्रकरणाद्ग्रहणार्थ एव ब्रह्मचारिणः स्यात् । अस्मिन्स्तु सतियोष्यविस्मरणार्थो यच्चारहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति गृहस्थादीनां तत्र सर्वत्र सिद्धं भवति । संध्याजपादौ तु त्वशब्देन विधास्यति । एतदक्षरमेनां चेति । नचायं वेदधर्मो येन यत्र कुत्रचिद्वैदिकवाक्योच्चारणमारभेत तत्र प्रामुयादतो होममन्त्रजपशास्त्रानुवचनयाज्यादीनामारम्भेनास्ति प्रणवो न्यत्राप्युदाहरणार्थं वैदिकवाक्यव्याहारे तस्मात्स्थितं प्राकरणिकत्वाध्यायाध्ययनविधिधर्मार्थं सर्वदा ग्रहणम् । प्रणवप्रयोगस्यान्वाहिकारम्भार्थता तु नित्यकालग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धा । अस्यार्थवादः स्रवत्यनोक्तं पूर्वप्रारम्भान्नोक्तं ब्रह्म स्रवति अङ्गमिति कृतं अङ्गशब्देन संस्कृतं । साधनं कृतेति समासः । अथवा अङ्कृतमित्युच्चारितो यस्मिन् ब्रह्मणि तदोक्तं सुखादित्वात्परनिपातः परस्ताच्च समामौ चकारेणानोक्तमिति संबध्यते । स्रवति विशीर्यत इत्युभाभ्यामपि नैष्कल्यमध्ययनस्य प्रतिपाद्यते । अधीतं ब्रह्म यस्मिन्कर्मणि विनियुज्येत तन्निष्फलं भवतीति निन्दार्थवादश्च पाकार्थनिषिक्तस्याप्राप्तपाकक्षीरादेरवच्छिद्रिते भाजने यद्वस्ततो विक्षेपः प्रक्षरणं तत्स्रवतीत्युच्यते तच्च पाकस्य पिण्डीभूतस्य भोग्यतां प्राप्तस्य यो विनाशः स विशरणम् ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आदावन्ते च प्रणवं कुर्यादुपादद्यात् सर्वदा ब्रह्मयज्ञादावपि पूर्वप्राग्गृहीतं स्रवति नश्यति परस्तात् गृहीष्यमाणं विशीर्यते ग्रहणकाले एव सम्यक् न गृह्यते ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मणः प्रणवमिति । ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनारम्भेऽध्ययनसमामौ चोद्गारं कुर्यात् । यस्मात्पूर्वयस्योद्गारो न कृतस्तत्स्रवति शनैः शनैर्नश्यति यस्य पुरस्तान्न कृतस्तद्विशीर्यत्यवस्थितिमेव न लभते ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । अङ्काराद्यन्तमध्ययनं नियमयति ब्रह्मण इति । ब्रह्मणो वेदस्य पूर्वमनोक्तं ब्रह्म स्रवति च्यवते स्वरवर्णतः विशीर्यते । यदप्यधीतं तदपि विस्मृतं स्यादिति प्रणवोच्चारणार्थवादः ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मणो वेदस्याध्येतव्यप्रदेशस्यादावन्ते च सर्वदा सदा आश्रमान्तरेऽपि आद्यन्तयोरनोङ्कृतं ब्रह्म । ब्रह्मगीतमदृष्टसाधनं परम् ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मणः वेदस्यारम्भे अध्ययनारम्भे सदा प्रणवं कुर्यात् । अनोक्तं पूर्ववेदः स्रवति अङ्कारोऽच्चरति परस्तादध्ययनात् पश्चादध्ययनद्विदः विशीर्यते विस्मरणं यातीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

प्राकूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥ प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्ततः ॐकारमर्हति ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । कूलशब्दोदर्भाग्रवचनः तान्पर्युपासीनः तेषु प्रागग्रेषु दर्भेषूपविष्टइत्यर्थः । अधिशीङ्स्थासामिति स्थाआआसामित्याङ्प्रश्लेषात्कर्मत्वंपरि उपआआसीनइतीहाभ्याङ्गश्लिष्टनिर्दिष्टोद्गद्यः पर्युपशब्दावनर्थकौ । पवित्रैर्दर्भैर्वेमादितः शुचित्वमापादितः । अधमर्षणादिषु मन्त्रोनेह पवित्रशब्देनोच्यते । ब्रह्मचारिणस्तदानीमनधीतत्वात्तेषां च दर्भाः स्वसत्तामात्रेण काश्चिच्छ्रियामकुर्वतः पावने करणंभवन्तीति । अवान्तरव्यापारापेक्षया स्मृत्यन्तरे प्राणोपस्पर्शनं प्रतीयते । आह च गौतमः । प्राणोपस्पर्शनंदर्भैः प्राकूलेष्वासनंच प्राणायामैस्त्रिभिः पूतः मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणस्तस्यायामोनिरोधः शरीरे धारणंबहिर्निष्क्रमणनिषेधः तस्यस्मृत्यन्तरे धारणकालस्य मानंसमाम्नातं । मन्त्रानुस्मरणंच प्रतिप्रणवसंयुक्तांगायत्रीशिरसा सह । त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ वसिष्ठेन भगवता महाव्याहृतयोप्युक्ताः मन्त्रावसानेव निरोधावधिरन्यस्यानाम्नातत्वात्सर्वस्मृतीनांचासति विरोधएकार्थत्वादिहाप्येवमेवानुष्ठानम् । नन्वेवमितरेतराश्रयः स्यादकृतेषु प्राणायामेषु ओंकारेण कर्तव्येन चोक्तारेण विना प्राणायामो निवर्तते । नैष दोषः । त्रिर्जपेदिति प्राणायामेषु मानसव्यापारेणोकारस्य स्मरणमुच्यते । नहि निरुद्धप्राणस्य शब्दोच्चारणं संभवति । यद्यपि जपः कश्चिद्वाग्व्यापारसाध्यो भवति । स्वाभ्यासाभ्यासेनेतु पुनरुच्चारणं विवक्षितं । अध्ययनक्रियाया एव रूपत्वाच्च बद्धक्रियायां धातुः श्रोत्रग्राह्यशब्देन केवलेन मनसा गृह्यते । न चायमोकारधर्मो येनान्यत्रापि तस्मिन्नुच्चार्यमाणेऽपि प्रसज्येत । उक्तंच स्वाभ्यासारम्भे कर्तव्यइत्योकारधर्मत्वे हि लौकिकेषु वाक्येष्वमिति ब्रूमइत्यादिषु प्रसज्येत । गौतमेन तु पठितम् । प्राणायामस्त्रयः पञ्चदशमात्रा इति मात्राशब्देन चाविकृतस्य स्वरस्याकारादेर्यावान्कालः स उच्यते तत्र विरोधात्स्मृत्यन्तरोक्तः कालो नास्ति नच मन्त्रस्मरणंतत्रानोकारा अपि प्राणायामाः सन्तीति नेतरेतराश्रयदोषापत्तिः । ततः ॐकारमर्हतिकर्तुमिति शेषः यदा यं समुदाय एव रूढिरूपेण प्रणववचनः यदा तु करणंकारः ॐमित्येतस्य कारउच्चारणमोङ्कारस्तदनास्ति पदान्तरापेक्षा । प्रणवशब्देन कर्तव्यतामुक्त्वाऽत्रोकारमित्यनुवदत्यतएताविकार्यौ । तथा च दर्शितम् ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्राकूलानि कूलमग्रं प्रागग्रेषु दर्भेषूपरि वेष्टयित्वा स्थितेष्वपासीनः पवित्रैर्दर्भैः पावितः । यथा गौतमः प्राणोपस्पर्शनंदर्भैरिति प्राणा इन्द्रियाणि प्राणदेशोद्दयं वा प्राणायामैरिति प्राणायामास्त्रयः पञ्च दशमात्रा इति गौतमः । ॐकारं ब्रह्मण आदिभूतम् ॥ ७५ ॥

(३) कुक्षुकः । प्राकूलानिति । प्राकूलान्प्रागग्रान्दर्भान्भ्यासीनः पवित्रैः कुशैः करद्वयस्थैः पवित्रीकृतः प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमात्रा इति गौतमस्मरणात् पञ्चदशमात्रैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतोऽकारादिलघ्वक्षरकालश्च मात्रा ततोऽध्ययनार्थमोङ्कारमर्हति ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः किंच प्रागिति । प्राकूलान्प्रागग्रान् कुशानिति शेषः । पवित्रैर्हस्तद्वयस्थैः कुशैः ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । प्राकूलान्कुशान्परि प्रागग्रेषु पवित्रैर्मन्त्रप्रोक्षणादिभिः । ओङ्कारमोङ्कारोच्चारमर्हति प्राप्नोति । एष विधिः प्रथमाध्ययनपरः सर्वदेतिवचनाभावात् ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राकूलान्कुशान्गृहीत्वा गुरुपर्युपासीत पवित्रैः कुशैः पावितः त्रिभिः प्राणायामैः पूतो भवेत् ओंकारोच्चारणार्थसः अर्हति ॥ ७५ ॥

अकारंचाप्युकारंच मकारंच प्रजापतिः ॥ वेदत्रयान्निरदुहद्भुवःस्वरितीति च ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य विधेरर्थवादः । अक्षरत्रयसमाहाररूपं अकारस्तत्रैकैकस्य व्युत्पत्तिमाह । वेदत्रया-
न्निभ्योवेदेभ्यः निरदुहदुद्धृतवान्यथा दध्नुषतमुद्भियते । न केवलमक्षरत्रयं यावदिदमपरं भूभुवःस्वरिति ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रणवस्य प्रकृतस्तुतौ कार्यायां व्यादतिगायत्र्योः स्तुतिस्तयोरप्यादौ जपार्थां अकार-
मात्रजपस्तु प्रागुक्तस्तदसंभवे निरदुहदुद्धृतवान् इतीति । इतीति द्वयेन प्रकारद्वयाभिधानेन भूभुवः स्वरित्येवं प्रकाराव्याद-
तयः संगृहीताः ॥ ७६ ॥

(३) कुङ्कुमः । अकारंचेति । एतदक्षरमेतांचेति वक्ष्यति तस्यायंशेषः । अकारमुकारंमकारंच प्रणवावयवभूत-
ब्रह्म वेदत्रयादग्यजुःसामलक्षणाद्भूवःस्वरिति व्यादतित्रयंच क्रमेण निरदुहदुद्धृतवान् ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणायामपूतस्यैव प्रणवोच्चारणाधिकारइत्युक्तेस्तदङ्गायत्रीप्रणवव्यादतिसंयुक्तं ज्ञापयन्
आदौ प्रणवस्य वेदत्रयसारतामाह अकारंचेति द्वाभ्यां । वेदत्रयात् ऋग्यजुःसामभ्यः निरदुहदुद्धृतवान् दध्नुष-
नवनीतम् ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । वेदग्रहणारम्भे व्यादतित्रयसावित्र्योरपि ग्रंथोज्यतांश्लोकद्वयेनाह अकारमिति । निरदुहन्निश्च-
कर्ष । अस्यानन्तरं द्वितीयस्येति करणस्यान्वयः पश्चात् भूभुवःस्वरितिचेत्यन्वयः । ततोऽयमर्थः इति एवं यथाऽकारादीन्वर्णा-
न्निरदुहदेवं भूभुवःस्वरितिचनिरदुहदिति ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रजापतिः अकारं ऋग्वेदाददुहत् उकारंच यजुर्वेदाददुहत् । मकारंसामवेदाददुहत् । ऋग्वेदा-
द्भूः अदुहत् । यजुर्वेदात् भुवः । सामतः स्वरिति अदुहत् । तिस्रः व्यादतयः भवन्ति ॥ ७६ ॥

त्रिभ्यएव तु वेदेभ्यः पादंपादमदुहत् ॥ तदित्यूचोस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । अयंतत्सवितुर्वरेण्यमित्येतस्याः गायत्र्या उत्पत्त्यर्थवादो विधानार्थः । पूर्वश्लोके चार्थवादो देव-
व्यादतीनामपि विधानम् । क्रमस्तु पाठावगम्यः वक्ष्यति च । एतदक्षरमेतांच जपन्त्यादतिपूर्विकामिति । अदुहदुद्धृतवा-
निति । यद्यपि तदित्येतत्प्रतीकेन तत्सवितुर्वृणीमह इति वा शक्यते लक्षायंतुं न तु सा त्रिपदेति । त्रिपदैव ग्राह्या त्रिपदाचैव
सावित्रीति कक्ष्यपादयोपि प्रजापतयः सन्त्यतो विशिनष्टि । परमेष्ठीति हिरण्यगर्भः सहि परमे स्थानेऽनावृत्तिलक्षणे स्थित
आदरातिशयार्थे चैतत्सावित्र्याः साक्षात्कलेयं सर्वमुखेन प्रजापतिना वेदेभ्यः समुद्धृतेति ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदुहदुहत्सारप्राप्त्यर्थमारुहवान् सावित्र्याः सावित्रीति निरुपपदेन पठनरूढा तत्सवि-
तुर्वरेण्यमिति गृह्यते न तत्सवितुर्वृणीमह इत्यादयः ॥ ७७ ॥

(३) कुङ्कुमः । त्रिभ्यएवेति । तथा त्रिभ्यएव वेदेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यस्तदित्यूच इति प्रतीकेनानूदितायाः सा-
वित्र्याः पादंपादमिति त्रीन्पादान् ब्रह्माचकर्ष । परमेस्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेभ्यो गायत्र्यास्त्रीन्पादान्दुहदित्याह त्रिभ्य इति । तदित्यूचः तत्सवितुरित्याद्यायाः ऋचः परमेष्ठी
हिरण्यगर्भः आपोज्योतिरित्यादिशिरोपि ज्ञेयं । सव्यान्दातिसमणवांगायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायते प्राणः प्राणायामः
स उच्यते इति श्रुतेः । गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्यादतिपूर्विकां । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयम इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च ॥
गायत्रीत्युपलक्षणं त्रिष्टुब्जगत्योः संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा सद्यश्लेषगायत्रीं ब्राह्मणायानुब्र-

यादाग्नेयोवै ब्राह्मणइति श्रुतेः । त्रिष्टुभंराजन्यस्य जगतीवैश्वस्य सर्वेषांवागायत्रीमिति त्रिष्टुभंक्षत्रियाय त्रिष्टुपृच्छंस्कां तथावैश्वस्य प्रजापतिदृष्टांजगतीछन्दस्कांसवितृदेवत्यांरुक्मपाशविमोचनेउखासंभरणे विनियुक्तांविश्वरूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीन्द्रद्रंदिपदे चतुष्पदे विनाकमख्यत्सविता वरेण्योनुप्रयाणमुषसोविराजति॥ इत्येतामृचंप्रब्रूयात् बृहस्पतिदृष्टस-
वितृदेवत्यादेवसवितः प्रसुव यज्ञंप्रसुव यज्ञपतिंभगाय दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्यः स्वदा-
तिनः स्वाहाजपेत्वाज्यविनियुक्ताम् ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । तदितितत्सवितुरितिसावित्र्याः सवितृदेवत्यायाऋचोऽद्बुद्धदंशुक्षत् । तस्माद्वेदत्रयसारत्वाद्यात्-
तित्रयसावित्र्यौ वेदारम्भे प्रयोज्येति ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मात् कारणात् अस्याःसावित्र्याऋचःइति निश्चितं त्रिभ्यएव वेदेभ्यः पादं पादं
अद्बुद्धत् ॥ ७७ ॥

एतदक्षरमेतांच जपन्व्याहतिपूर्विकाम् ॥ संध्ययोर्वेदविद्विप्रोवेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यपि स्वाध्यायविधिप्रकरणैकवाक्यात्संध्याजपविधिरयंतत्र गायत्र्याऽनुवादः प्रणवव्याह-
तीनामप्राप्तविधिअत्र कश्चिदाह । नायंसंध्याविधिप्रकरणात् विधिर्हिभवन्नब्रह्मचारिणः स्यात्तस्य प्रकृतत्वात् । नच तस्य
संभवतीहहि वेदविदित्युच्यते । नच तस्य प्रथमोपनीतस्य वेदवित्त्वमस्त्यपिच फलमत्र श्रूयते । वेदपुण्येन युज्यते ।
नित्यस्य संध्योपासनविधिः न फलार्थः नचैतद्विद्वः किमिदंवेदपुण्यंनामफलंयेनयोगोयंजपउच्यते।यदि तावद्वेदाध्ययनत्वा-
द्यत्पुण्यमभिप्रेतंतदवामिर्वेदपुण्येनयोगोभिप्रेतस्तत्रयस्तावदयंप्रकृतः स्वाध्यायविधिस्तस्य नार्थावबोधादते किंचित्फलम-
स्त्यश्रुतत्वाद्गृह्णत्वाच्चाार्थावबोधस्य कल्पनापि नास्ति । यश्च गृहास्थदीनांविधिरहरहः स्वाध्यायमधीयीतीति सोपि नित्यएव
यत्तत्रफलश्रवणं पयोदधिघृतंमध्विति सौर्धवादेव तस्मान्नायंविधिः विधौ हि सर्वमेतद्विद्वक्षितव्यं यदात्वयमर्थवादस्तदा
जपन्निति प्रकृतमध्ययनमुच्यते वेदपुण्येनेत्येतदपि यथाकथंचिन्नीयते । अत्रोच्यते वाक्येन प्रकरणंबाध्यतइत्युक्तमेव ।
यतएव वेदवित्पदं संध्यापदंचन प्रकृतविषयतयाभ्येति ततएवान्यत्रायंविधिः संध्ययोरेतत्रयंजपेदित्येतावांविधिः वेद-
वित्पदमनुवविष्यते गृहस्थादीनांवेदवित्त्वस्यसंभवाद्ब्रह्मचारिणोवेदवित्त्वं संभवतीति चेत्किंतदीयेन संभवेन यथा प्राप्तानु-
वादे हि सचाश्रमिणामधिकारः कर्तृविशेषणेहि वेदवित्पदे ब्रह्मचारिणोनाधिकारः स्यात्कथंपुनरस्यानुवादः वाक्यभेदप्रस-
ङ्गात् । विधौ संध्याविधौ प्राप्ते प्रणवव्याहृतयस्तावदप्राप्तास्तत्रविधातव्या तत्रयद्यपरंवेदविदिविधीयते तदा वाक्यभेदः
स्यात् प्राप्ते हि कर्मणि नानेकार्थविधानंसंभवति प्रणवव्याहृतिनांतु नानुवादः संभवति । तेनायमत्र वाक्यार्थः संध्ययो-
र्यत्सावित्रीजपेदित्युक्तं तत्रायमपरोगुणः प्रणवव्याहृतीपूर्विकांतांजपेत् । विप्रग्रहणंच तदा प्रदर्शनार्थमेव । यदप्युक्तं फल-
मत्रश्रूयते नित्यश्चायंविधिः संध्यायाः कोनामायंविरोधः नित्यएव तस्मिन्गुणे कामोभविष्यति । प्रणवव्याहृतीगुणकान्त-
स्मादिदंफलमिति । यथा गोदोहनप्रणयनकादग्निहोत्रात्पशवः फलं । गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति वाक्यसामर्थ्येन
अभ्येतुश्चैतदुक्तं न त्वयंकाम्योविधिः स्मृत्यन्तरे हिनित्यएवायंविधिः स्पष्टएवोक्तोगायत्रीशिरसासार्धंजपद्याहृतिपूर्विका-
मिति । फलानामवगमोभवतैवोक्तः । अयंस्वार्थोवेदपुण्येनेति वेदे यत्संध्योपासनात्पुण्यमुक्तं तेनत्रिकमेतज्जपन्युज्यते न
केवलंगायत्री । पुण्यंच धर्मः वेदमूलत्वात्स्मृतीनांस्मृत्युक्तमपि वेदपुण्यतया व्यपदिश्यते वेदस्य पुण्यंवेदपुण्यंकिंच
वेदस्यपुण्यंयत्नेन प्रतिपाद्यते पठ्यमानाद्वेदाद्यज्यायते तदपि शक्यते तस्येति वक्तुम् किंत्वसाधारणत्वात्प्रतिपाद्यमेव
युक्तंन्यपदेष्टुंनोत्पाद्यंयागादयोधर्ममुत्पादयन्ति। प्रतिपादकस्तु वेदएव येन्यन्त्यस्य पादस्य सामर्थ्यमाहुः । यदुक्तंनित्यत्वा-

ध्यायइति तत्र संध्यायां त्रिकजपादेव कृतार्था भवन्तीति तदप्यसत् । एवं सति तेन विधिना विकल्पेत । तत्र च पाक्षिको नित्यस्वाध्यायताया बाधः स्यात् । नचाबाधे संभवति बाधोभ्युपगंतव्यः । एतदक्षरमित्योकारस्य प्रतिनिर्देशः । ननु च नैतदे-
कमक्षरद्वे वा त्रीणि वा उच्यते । अक्षरशब्देन केवलं स्वर उच्यते । व्यञ्जनसंयोगश्च तत्रेह यादृशः प्रकृतः तादृशस्याभिधा-
नम् । एतां च तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रीं व्यावृत्तयः पूर्वायस्यास्तां व्यावृत्ती पूर्वाकांतिसः प्रकृता एव ताव्यावृत्तयोगृह्यन्ते
प्रकृतपरत्वादस्य न सप्तसत्यानन्ताः ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसंगादन्यदप्येतैः कार्यमाह एतदिति । वेदविदिति वेदाध्ययनवान् ननु गायत्रीमात्रसारी-
पीति श्रुतिदर्शनादनधीत वेदोपि वेदपुण्येन कृत्स्नवेदाध्ययनफलेन ॥ ७८ ॥

(३) कृच्छुकः । यतएवमतएतदक्षरमिति । एतदक्षरमोङ्काररूपमेतां च त्रिपदां सावित्रीं व्यावृत्तित्रयपूर्विकां संध्याकाले
जपन्वेदज्ञो विप्रादिर्वेदत्रयाध्ययनपुण्येन युक्तो भवति । अतः संध्याकाले प्रणवव्यावृत्तित्रयोपेतां सावित्रीं जपेदिति विधिः
कल्प्यते ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । संध्यास्याजपार्थमानुपूर्वी प्रदर्शयति एतदिति । एतदक्षरं ओंकाराक्षरं एतां तत्सवितुरित्यादिमचोदं
यादित्यन्तां भूर्भुवः स्वरिति व्यावृत्तयः प्रणवात्परस्मिन्पूर्वं च व्यावृत्तयोऽस्यानदित्यादिकायाः तामित्यर्थः वेदपुण्येन वेदत्र-
याध्ययनजतुल्यपुण्येन ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । अथ प्रणवव्यावृत्तिसावित्रीणां माहात्म्यं प्रसङ्गादाह एतदिति । अक्षरं प्रणवम् । एतां सावित्रीम् ।
विप्रशब्दोऽत्र त्रयवैश्ययोऽप्युपलक्षणार्थः । वेदविद्वद्विदः पुण्येन युज्यते वेदत्रयार्थविदो वेदत्रयजपिनश्च यत्फलं तदह-
भतइत्यर्थः ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतदक्षरमोकारं एतां त्रिपदां व्यावृत्तिपूर्विकां संध्यायोजपन्तदा वेद पुण्येन वेदाध्ययनजन्य-
पुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतन्निकंद्विजः ॥ महतोऽप्येन सोमासात्त्वचेवाऽर्हि विमुच्यते ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । बहिरित्यनावृतो देश उच्यते तेनैतदुक्तं भवति । ग्रामनगराभ्यां बहिररण्ये नदीपुलिनादौ सहस्र-
वारानभ्यस्याऽऽवर्त्य ननु कृत्वस्तु चोप्यावृत्तिः प्रतिपाद्यते । अभ्यस्येत्यनेनापि तत्र पौनरुक्त्यं । सामान्यविशेषभावाददो-
षः । अभ्यस्येत्यनेन सामान्यतोभ्यास उक्तस्तत्र विशेषापेक्षायां सहस्रकृत्वेति न च कृत्वस्तु जन्ता देवाभ्याऽवगतिस्तस्य
क्रिया विशेषापेक्षत्वात् । नहि देवदत्तः पञ्चकृत्वो न्हइत्युक्ते यावद्भुङ्क्तेति तेनोच्यते तावद्वाक्यार्थः समाप्यते । ननु चा-
भ्यस्येत्यनेनापि न काचिद्विशिष्टाक्रियोपात्ता सत्यं जपः प्रकृतस्तमभ्यस्येति प्रतीयते । आवृत्तिः पौनःपुन्येन सेवाम-
हतोऽप्येनसः महत्पापं च ब्रह्महत्यादि । ततोपि मुच्यते किंपुनरुपपातकेभ्यः अपिः संभावने न समुच्चये भेदोपादानेन समु-
च्चयावगमोयथा देवदत्तस्यात्र प्रभुत्वं यज्ञदत्तस्यापीह न तथा निर्देशः केभ्यः पुनरुपपातकेभ्योऽयं भोक्ष उच्यते । गोवधादी-
न्युपपातकानि तानि च प्रतिपापमाप्नातप्रायश्चित्तानि सरहस्यानि यानि वा संवेत्ति न कृतान्यनुक्तपरिहाराण्यवश्यं भा-
वितया च ज्ञायते । कृतानीति । तेषामपि नित्यानि संध्योपासनादीन्यपनोदकानि । यदि चैतत्प्रायश्चित्तं स्मृता तदा तत्रैवाव-
क्ष्यत् । जपेद्वै नियताहारः त्रिवेदेस्य संहितामिति चेत्प्रायश्चित्ते चास्मिन्प्रायश्चित्तकरणमेवानर्थकं स्यात् । कोहि दे-
ववशप्राप्तो जपमात्रसाध्यानिष्कृतिं हित्वा कृच्छ्रेषु शरीरप्राणहरेष्वभ्यवस्येत् । उक्तं च । अर्के चेन्मधुविन्देत् किमर्थं पर्वतं-
ब्रजेत् । इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ कोविद्वान्यत्नमाचरेत् ॥ तथा पणलभ्यं हि न प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैरिति । न च प्रकृतेनै-

कवाक्यताबीजं किंचिद्विभज्यमानसापेक्षत्वाद्यस्ति येन तच्छेषतयार्थवाद उच्यते अत्रोच्यते । विविरेवायं पापप्रमोचनार्थ-
 एवायं प्रयोगः । यत्तूक्तं विषमशिष्टैर्विकल्पो न सिध्यतीति जपप्रायश्चित्तएवास्मिन् विकल्पार्थो भविष्यति । अघमर्षणादि-
 भिः सर्वपापापनोदनमुक्तं तेनास्य विकल्पअघमर्षणे हि व्यहमपवास उक्तः । इहाश्रमेव मासिकेन प्रयोगेण शुध्यति ।
 ततो न दूरविप्ररुष्टे न तपसा समीयते येन विषमशिष्टता स्यात् । अथवा पूर्वकृतस्यैनसः शुद्धिरेषा ग्रहादौ स्थित्यादी-
 सूचिते दैवे दोषे तस्मान्मोक्षअनिष्टमेन उच्यते । तस्मान्मुच्यते तत्फलननसंबध्यत इत्यर्थः । त्वचेवाहिर्जीर्णया त्वचा-
 मुक्तः सर्पीयथा भवति निरवशेषेण पापनाश एतेन प्रतिपाद्यते । यतुदौश्र्यादिमूचितं पूर्वकृतमशुभं तत्र स्मृत्यन्तरे प्राय-
 श्चित्तमाप्नातं बहु तत्प्रायश्चित्तेष्वेव निदर्शयिष्यामः । एते देवाभिप्रेत्योक्तं । जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न दृश्यते इति ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । बहिर्ग्रामात् त्रिकं प्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपं महतो ब्रह्महत्यादेरपि अबुद्धिपूर्वकृतव्रात्य
 ब्राह्मणवधादिरूपात् मासात्कालमात्रात् त्वचेत्यादिदृष्टान्तोदाहृतिर्युक्तः ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । सहस्रकृत्व इति सन्ध्यायामन्यत्र कालएतत्प्रकृतं प्रणवव्याहृतित्रयसावित्र्यात्मकं त्रिकं ग्रामाद्बहिर्-
 दीतीरारण्यादौ सहस्रावृत्तिजपित्वामहतोऽपि पापात्सर्पद्वयकञ्चुकान्मुच्यते । तस्मात्पापक्षयार्थमिदं जपनीयमित्यप्रकर-
 णेऽपिलाघवार्थमुक्तम् । अन्यत्रैतन्नयोच्चारणमपि पुनः कर्तव्यं स्यात् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तस्याजपविशेष फलविशेषमाह सहस्रेति । त्रिकं प्रणववादित्रयंबहिः ग्रामात् न धरण्या-
 दौ त्वचः कञ्चुकात्तव उपमानार्थः त्वचेवेति क्वचित् महतो ब्रह्महत्यादेः तस्मात्सर्वपापक्षयकामेनैषा जपनीयेति भावः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । बहिः सन्ध्याभ्यामन्यस्मिन्कालेऽपि ग्रामाद्बहिरिति वा ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तु पुनः जलाद्बहिर्गत्वा एतत्त्रिकं त्रिपदां सहस्रकृत्वः सहस्रसङ्ख्यां जपित्वामहतोऽपि एनसः पापात् मा-
 सात्मासपयन्तात् विमुच्यते ॥ ७९ ॥

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ॥ ब्रह्मक्षत्रियविद्यो निर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । एतया सावित्र्या विसंयुक्तो हीनसंध्योपासनस्त्यक्तत्वाभ्यायश्च गर्हणानिन्दां साधुषु विशिष्टेषु या-
 ति । प्राप्नोति । कीदृशीं गर्हणां प्राप्नोत्यत आह । काले च क्रियया स्वया कालआषोडशादित्यस्मिन्वियुक्ते मते निन्द्यते । एवमुप-
 नीतोऽपि स्वाध्यायारम्भयोग्यः सावित्रीवर्जितो ब्राह्मण एव भवति त्रयाणां या साधारणी स्वक्रिया सह निर्दिष्टा साचोपनयनमेव
 कालशब्दश्चैव मर्थवान् । अध्ययनादिस्वकर्मविवक्षायामेतावदेव वाच्यं स्यात् । यत्क्रिया या त्वयेति योनिशब्दो जन्मपर्यायो
 जात्यर्थगमयति विप्रादिजातीय इत्यर्थः । अर्थवादोऽयं ब्राह्मणप्रायश्चित्तार्थः ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विसंयुक्तो वियुक्तः स्वया कृतया अग्निहोत्रादिकया गर्हणानिन्दां ग्रहणमिति पाठे ग्रहणं
 परिग्रहं तत्रापि संयुक्त इत्यकारप्रत्ययेण पाठः ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । एतयर्चेति । सन्ध्यायामन्यत्र समयः क्वचित् यथा सावित्र्या वियुक्तस्त्यक्त सावित्रीजपः स्वकीयया क्रि-
 यया सायं प्रातर्होमादिरूपया स्वकाले त्यक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्योऽपि सज्जनेषु निन्दां गच्छति तस्मात्स्वकाले सावित्री-
 जपस्वक्रियां च न त्यजेत् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्देमुख्ये दोषमाह एतयेति । एतया कृत्वा तत्सवितुरित्यादिकया विसंयुक्तः परित्यक्तः
 क्रियया सन्ध्याग्निहोत्रादिकया च गर्हणानिन्द्यताम् ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । एतयर्चा प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्या विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वयेत्युपन्यासोदघान्तार्थः । यथासन्ध्योपासनादित्त्वकर्मणावियुक्तस्तथेति । गर्हणायाति साधुषु दोषभूयिष्ठत्वात्साधुभिस्त्याज्यइत्यर्थः । अपरेतु-
मन्यन्तेएतयर्चा विसंयुक्तोऽनुपनीतअतएव तत्तत्कालविहितस्वकर्मरहितोविप्रक्षत्रियविड्योनिजातोऽपि सत्सु त्याज्यतां-
यातीति ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतयाक्रचा गायत्र्या विसंयुक्तः विरहितः काले जपकाले च पुनः स्वया क्रियया सायंप्रात-
र्होमादिक्रियया विसंयुक्तःरहितःविप्रक्षत्रियविड्योनिः साधुषु गर्हणायाति ॥ ८० ॥

ओंकारपूर्विकास्तिस्रोमहाव्याहृतयोऽव्ययाः ॥ त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयंब्रह्मणोमुखम् ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । ओंकारःपूर्वोपासांतओंकारपूर्विकाः । महाव्याहृतयः प्रकृताएव भूर्भुवःस्वरित्येते शब्दाअभिधी-
यन्ते । अव्ययाअविनाशिन्यः फलस्य दीर्घकालत्वादेवमुच्यते । अन्यथा सर्वएव शब्दानित्यादिति विशेषणमनर्थकम् । त्रि-
पदातत्सवितुरित्येषा सावित्री ब्रह्मणोमुखं । आद्यत्वान्मुखव्यपदेशअतश्चारम्भअध्येयमेतदित्यस्यैवार्थवादः । अथवा मुखं-
द्वारमुपायोब्रह्मप्राप्तिरनेन भवतितदेवाह ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्मणोवेदस्य मुखं ततस्तदारभ्य एतन्नयजपःकार्यइत्यर्थः ॥ ८१ ॥

(३) कुङ्कुमः । ओंकारपूर्विकेति ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रोव्याहृतयोर्भूर्भुवःस्वरित्येताअक्षरब्रह्मावामिफलत्वेनाव्ययाः
त्रिपदा च सावित्रीब्रह्मणोवेदस्य मुखमाद्यं तत्पूर्वकवेदाध्ययनारम्भात् । अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेर्द्वारमेतद-
ध्ययनजपादिना निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षण मोक्षावाप्तेः ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । मुमुक्षुणांतदेव शरणमित्याह ओमिति । अव्ययां अव्ययफलदात्रीं ब्रह्मणःपरंब्रह्मणःमुखंप्रा-
प्सुपायंवेदस्य प्रधानभूतंवा ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मणोवेदस्य मुखंशरीरम् । तथा च सामुद्रिकवचनंमुखमर्धशरीरस्येति । अथवाब्रह्मणोमुखंवे-
दाधिगमनद्वारम् ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिपदा चैव सावित्री ब्रह्मणोवेदस्य मुखंआद्यंतत्पूर्वकवेदाध्ययनंविज्ञेयं ओंकारपूर्विकामहा
व्याहृतयःतिस्रःअव्ययाःतद्यथा ओंभूः ओंभुवः ओंस्वरितत्रयः व्याहृतयःअथवा ब्रह्मणःपरमात्मनःप्राप्तःमुखंद्वारंएतद-
ध्ययनजपादिना ॥ ८१ ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतांत्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ॥ सब्रह्मपरमभ्येति वायुभूतःस्वमूर्तिमान् ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । आकाशइव सर्वव्यापाविभुः संपद्यते स्वमूर्तिः ख स्वभाववान् ननु मूर्तिःशरीरमाकाशस्य शरी-
राभावात् । अथ किमिदंब्रह्म यद्रूपापत्तिरुच्यते । परमात्माऽऽनन्दरूपः यस्येमे क्षेत्रज्ञाः पवनजवोद्धतस्य वारिगशेरिवो-
र्मयः । ते यथा प्रशान्तावस्थे तस्मिन्तद्रूपाभवन्ति । एवममीतद्रूपाआत्मानः संपद्यन्ते । विशेषतश्च सर्वमेतद्वादशे वक्ष्यते ।
अध्ययनमिदंगायत्र्याश्रोदितेन जपोन चावृत्तिगणनास्ति । अतन्द्रितइतिवचनाद्बहुकृत्वः करणंप्रतीयते । सकृत्प्रयोगे हि
नास्ति तन्द्राशङ्कामोक्षार्थनोयविधिः ॥ ८२ ॥

(८२) स्वमूर्तिमान्=त्वमूर्तिमान् (ज, झ,)

(२) सर्वज्ञनारायणः । वायुभूतोऽप्रतिहतगतिः खमूर्तिमानशुद्धः ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । अतएवाह योऽधीतइति । यः प्रत्यहमनलसः सन्सावित्रीप्रणवव्यादृतियुक्तां वर्षत्रयमधीते सपरंब्रह्माभिमुखेन गच्छति सवायुभूतोवायुरिवकामचारी जायते खंब्रह्मतदेवास्य मूर्तिरिति खमूर्तिमान्भवति शरीरस्यापिनाशान् ब्रह्मैवसंपद्यते ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । अधीते अभ्यस्यति संख्यापूर्वोक्तैव वायुभूतः वायुर्वैगौतमततसूत्रमित्यादिश्रुते-
हिरण्यगर्भपदवीं प्राप्य खमूर्तिमान् आकाशवद्देहाद्यनवच्छिन्नः ब्रह्म भवेदिति क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । एतांप्रणवव्यादृतिपूर्विकांसावित्रीम् । अतन्द्रितः शक्तौ सत्यां न कदाचिदप्यनन्यपरः । वायुभूतः सर्वव्यापी । खमूर्तिमान् लेपरहितः । परंब्रह्माप्येति परस्मिन्ब्रह्मणि लीयते ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहनिअहनि प्रत्यहं एतां त्रिपदीयः अधीते त्रीणि वर्षाणि त्रिवर्षपर्यन्तं सपुरुषः परंब्रह्म अभ्येति ब्रह्मत्वं एति वायुभूतः वायुरूपः खमूर्तिमान् अमूर्तित्वात् ॥ ८२ ॥

एकाक्षरंपरंब्रह्मप्राणायामाः परंतपः ॥ सावित्र्यास्तु परंनास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । ॐकार एकाक्षरंतत्परंब्रह्म । ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् । तज्जपतदर्थं भावनया ब्रह्मप्राप्तेरवमुच्यते । ॐमिति ब्रह्माभिधानम् । एवं ह्यष्टुस्तस्य वाचकः प्रणवइति तत्परंपरुष्टंकुतोऽभ्याभ्यो ब्रह्मोपासनाभ्योऽन्नंब्रह्मेत्युपासीता दित्यो ब्रह्मेत्यादेशइति एवमाद्याभ्युपासनाभ्यः ॐकारोपासनाप्रकृत्यते । अध्ययनादेव तत्प्राप्त्यभिधानान् । शब्दस्यैव च ब्रह्मत्वेन श्रवणात् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परंब्रह्माधिगच्छतीति । सर्वो ह्यर्थो वाग्व्यवहारानतीतो वाचश्च सर्वस्या ॐकारो मूलं तथाच श्रुतिस्तद्यथाशङ्कुना सर्वाणि पत्राणि संतृण्णान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् संतृण्णा ॐकार एवेदं सर्वमिति । अन्तर्द्धानमनुस्मृतिः आश्रयभावापत्तिर्वीकथं पुनः सर्वावागोङ्कारेण संतृण्णा वैदिक्यास्तावदोङ्कारपूर्वकत्वमुक्तम् । लौकिक्या अपि तदादीनि वाक्यानि स्युरित्यापस्तम्बवचनात् उपनिषद्भाष्ये चैतदन्यथा व्याख्यातं तत्त्विहानुपयोगान्नप्रदर्शितम् । प्राणायामशब्द आचमनवद्विशिष्टैककर्तव्यताके प्राणनिरोधे वर्तते । परंतपश्चां द्रायणादिभ्यः किंपुनस्तस्य श्रेष्ठ्यं भक्तिरेषा सावित्र्याः परमंत्रज्ञानंनास्ति । एषामिति प्रशंसा मौनात्सत्यं विशिष्यते । मौनं वाङ्मयमउच्यते तस्य च नियमउच्यते । यत्फलं ते नियमउच्यते । यत्फलंततोधिकं सत्यवचनात्प्राप्यते सत्यवचने विध्यर्थोपि तथानुष्ठितो भवति । मौने तु केवलमनृतप्रतिषेधानुष्ठानमेव । अर्थवादोऽयं श्लोकः ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परंब्रह्म परमो वेदः प्राणायामसत्ययोः प्रसङ्गात् श्रुतेः परं जप्यंनास्ति सत्यं विशिष्यते । उभयत्रानृतानविधानसाम्येपि सत्याभिधाननियमाधिक्यात् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । एकाक्षरमिति । एकाक्षरमोङ्कारः परंब्रह्म परब्रह्माभिहेतुत्वादोङ्कारस्य जपेन तदर्थस्य च परब्रह्मणो भावनया तदवामे । प्राणायामाः सप्रणवसव्यादृतिसशिरस्कगायत्रीभिस्त्रिरावृत्तिभिः कृताश्चान्द्रायणादिभ्योऽपि परंतपः । प्राणायामा इति बहुवचननिर्देशात् त्रयोऽवश्यकर्तव्या इत्युक्तम् । सावित्र्याः प्रकृष्टमन्यमन्त्रजातंनास्ति । मौनादपि सत्यं वाग्विशिष्यते । एषांचतुर्णांस्तुत्या चत्वार्येतान्युपासनीयानीति विधिः कल्प्यते । धरणीधरेण तु । एकाक्षरंपरंब्रह्मप्राणायामपरंतपइति पठितं व्याख्यातं च एकाक्षरंपरं सत्यतदेकाक्षरपरं एवं प्राणायामपरमिति मेधातिथिप्रभृतिभिर्बुद्धैरलिखितं यतः लिखनात्पाठान्तरंतत्र स्वतन्त्रो धरणीधरः ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति मुमुक्षूणांसनिपत्योपकारकाणि ब्रुवन्त्रीक्षादिसाध्यहिसात्मकानि कर्माणि निन्दति एकाक्षरमितिद्वाभ्याम् । एकाक्षरं प्रणवः परंब्रह्मतदभिधायकत्वात् तस्य वाचकः प्रणव इति पातञ्जलोक्तेः । परंतपः शरीरशोषणपापनाशकत्वसाध्यात्प्राणायामेन पातकमित्युक्तेः अत आह मौनात्सत्यमिति । मौनात् तूष्णींभावात्सत्यं प्रणवादिजपः उपक्रमोपसंहाराभ्यां जप एव तात्पर्यात् ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्रान्तरेषु ब्रह्मप्राप्तेरुपायः समाधिरित्युक्तं तस्मादपि प्रणवादित्रिकजपो विशिष्टतर इत्याह एकाक्षरमिति । एकाक्षरं प्रणवः परंब्रह्मब्रह्मस्वरूपत्वात् । तथाहि ब्रह्मनन्दिवाक्यं ओमित्यात्मेति । प्रतीम इति । तथा चोपनिषद्युक्तं ओमिति ब्रह्मेति । प्राणायामशब्देन व्यावृत्तयो लक्ष्यन्ते । ताः खत्वा तमितोः प्राणानायम्य रेचयतः प्रजापतेरास्याद्रेचकशब्दरूपानिर्गताः । तथाहि श्रुतिः सचतुर्होत्रात्प्यतसोऽताम्यत् । सभूरिति व्याहरत् सद्वितीयमतप्यत । सोऽताम्यत् सभुवै इति व्याहरत् सतृतीयमतप्यत सोऽताम्यत् ससुवरिति व्याहरदिति । परमतपः साधनत्वात् परमतपः । मौनं तूष्णींभावः समस्तेन्द्रियोपरतिः समाधिरित्यावत् । सत्यं जपः सत्यरूपत्वात् । एतदुक्तं भवति प्रणवः परंब्रह्मस्वरूपं व्यावृत्तयः परमतपः साधनभूताः सावित्र्या विशिष्टं न कश्चिदस्ति तस्मात्तेषां जपः समाधेरपि विशिष्यत इति ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकाक्षरं परंब्रह्म ओंकाररूपं परंब्रह्मप्राणायामाः प्राणसंयमाः परं उत्कृष्टतपः सावित्र्याः जपात्परं नास्ति । मौनात्सत्यं विशिष्यते । प्रलापरहितं मौनं प्रलापोनर्थकं वचः इत्यमरः ॥ ८३ ॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति यजति क्रियाः ॥ अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । यावन्तः केचन वैदिकाहोमाग्निहोत्रादयो ये च यागाज्योतिष्टोमादयः ते सर्वे क्षरन्तिन परिपूर्णफला भवन्ति । फलं वा तदियं स्रवत्याशु विनश्यति अक्षरत्वे तदोकाराख्यमक्षरं ज्ञेयमक्षयफलं । ब्रह्मीभूतस्य न पुनः संसारापत्तिः अतोक्षयफलत्वादक्षरमुच्यते । एकोक्षरशब्द उद्देश्यः । संज्ञाशब्दो द्वितीयो यौगिकः क्रियाशब्दः ब्रह्मैव तदेव प्रजापतिश्चोद्धार एव । स्तुतिरेषा जुहोति यजतीति धातुनिर्देशस्तयोः क्रियाप्रतिपाद्यार्थायागहोमाः । व्यक्त्यपेक्षं बहुत्वं । अथवा धात्वर्थनिर्देश एवायं जुहोति यजतीति क्रियास्तद्यतिरिक्ता दानाद्याद्वंद्वश्चायं जुहोति यजतीति च क्रियाश्च होमयागौ प्राधान्यात्पृथगुपादीयेते । अथ युक्ताऽँकारस्य स्तुतिः । केवलस्यापि जपविधानार्थेति केचिन् नहि प्रकृतविधिशेषतैवान्न पुनः परामर्शाभावात् । वैश्वानरे हृष्टत्वादीनां यदष्टाकपालो भवति । गायत्र्या चैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नव कपालस्त्रिवृतैवास्मिन्तेजो दधातीति । सर्वत्र वैश्वानरपदापेक्षया तदेकवाक्यत्वे संभवति न वाक्यभेदकल्पनया विध्यन्तरसंभव इह त्वक्षरं ज्ञेयमिति । न पूर्वापेक्षानापि सावित्र्यादीनां पुनः परामर्शोऽस्ति । अतः स्वपदार्थैरेव वाक्यार्थपरिसमाप्तेर्नान्यशेषता । ज्ञेयमित्यत्र कृत्योविधायकः ब्रह्मपदेन च संबन्धाद्ब्रह्मरूपतया ज्ञेयमुपास्यं भावनीयं भाव्यमाने च तस्मिन्मानसजपउक्तो भवति ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनाशिफलाः श्लिष्टधातुस्वरूपनिर्देशो विहितोऽपि शिष्टैरर्थनिर्देशोऽपि प्रयुज्यते । जुहोतिरुपविष्टहोमः । यजति स्तिष्ठहोमः । अक्षरमोकारोक्षरमविनाशिफलं ब्रह्मा परमात्मा निराकारोपासने साकारोपासने तु तदीयरूपशक्तिः प्रजापतिर्रोकारार्थभूतौ अक्षरौ उपासकानामनाशिफलदौ ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षरन्तीति । सर्वावेदविहिताहोमयागादिरूपाः क्रियाः स्वरूपतः फलतश्च विनश्यन्ति । अक्षरं तु

(८४) दुष्करं = त्वक्षरं (क, ख, ग, घ, च, मेधा०)

प्रणवरूपमक्षयं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् । फलद्वारेणाक्षरं ब्रह्मीभावस्याविनाशात्कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमत आह ब्रह्मैवेति । चशब्दोद्देहौ । यस्मात्प्रजानामधिपतिर्यद्ब्रह्म तदेवायमोङ्कारः स्वरूपतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वं उभयथापि ब्रह्मत्वेन प्रतिपादकत्वेन वायमुपासितो जपकाले मोक्षहेतुरनेन दर्शितम् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यतः क्षरन्ति हिरण्यगर्भपदस्यासाधकत्वान्न तत्र दक्षिणायंतीति श्रुतेः । दक्षिणा अग्निहोत्रादिपराः अतएवाक्षरमित्यादि अक्षरं अविनाशि तदेव ब्रह्म प्रजापतिर्हिरण्यगर्भश्च एतद्वै सत्यकामः परं चापरं च यदोङ्कार इति श्रुतेः परापरब्रह्मप्राप्त्युपायत्वात् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । क्षरन्ति स्वरूपतः फलतश्च नश्यन्ति । अक्षरं प्रणवादित्रिकं न क्षरं विनश्वरफलं न भवति । ब्रह्मा परमात्मलक्षणः । प्रजापतिर्मुख्यः । अकारोऽत्र दृष्टान्तार्थः । प्रणवादित्रिकवाच्यपरमात्मा यथा न क्षरति तद्वत्तद्वाचकं प्रणवादित्रिकमपीति । श्रौतस्मार्तानिकर्माणि न क्षरफलानि प्रणवादिकस्य स्वरूपतोऽर्थतश्चानश्वरत्वात् । तज्जपफलमप्यनश्वरमित्यभिप्रायः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्ववैदिक्यः जुहोति अग्निष्टोमादिना यजति वैश्वदेवादिकं जुहोति इत्यादिक्रियाः क्षरन्ति स्रवन्ति अक्षरं ओङ्कारं अक्षरं अविनाशिरूपज्ञेयं प्रजापतिः ब्रह्म ब्रह्मैव वेदस्वरूपमेव ज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

विधियज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ॥ उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो ज्योतिष्टोमादिर्यत्कर्म यजेतेति चोदितं ब्राह्मेन व्यापारेण ऋत्विगादिसर्वाङ्गसंपत्त्या क्रियते सविधियज्ञ इहोच्यते । जपस्तु न यज्ञः । प्रशंसया यज्ञ उपचारेणोच्यते । अतो नासौ विधियज्ञः सविशिष्टः प्रकृष्टः श्रेष्ठो यज्ञो ज्योतिष्टोमादेर्दशभिर्गुणैः महाफलत्वमेतेन जपस्योच्यते । यदेव यागात्फलं तदेव बहुतरजपात्प्राप्यते न च यागेभ्यः श्रौतेभ्यो जपस्याधिकफलत्वं युक्तं तथाहि सति कः शरीरधनपरिक्षयरूपेषु यागेष्वध्यवस्येत् । तस्मात्प्रशंसैषा पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीति तव । एतावदस्यार्थस्तदेव स्वर्गादिफलमवाप्यते । किंतु लोकवत्प्रयत्नविशेषात् । फलपरिमाणविशेषो विशेषित्वात् । यज्ञस्य स्वर्गग्रामपुत्रपश्वादियस्य यज्ञस्य यत्फलं तत्तज्जपात्प्राप्यते । उपांशुः शतगुणः यदन्योनश्शृणोति समीपस्थोऽपि सहस्रगुणः साहस्रो मानसो व्यापारमात्रेण यश्चिन्त्यते जपमात्रविषय उपांशुत्वादिगुणः प्रकृतस्य योधीतेत्यनेन विच्छेदात्तेन यः प्रायश्चित्तादौ जपोयः शान्तिकोयश्चाभ्युदधिकः सर्वत्रैते गुणाः सहस्रमस्यास्तीति साहस्रः गुणानां प्रकृतत्वात् सहस्रगुणसद्भावात् प्रतीयते । गुणशब्दश्चावयववचनः फलभूमा च संबन्धादवगम्यते ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विधियज्ञो वेदोभूयसाग्रन्थेन विहितो यज्ञोऽग्निष्टोमादिर्दर्शपूर्णमासादिश्च जपयज्ञ उच्चैरपि क्रियमाणो दशगुणफलः अक्षराणां व्यक्तत्वस्यान्योन्यसंलिष्टज्ञाने रूपस्यैव जपत्वात् । उपांशुः पराश्रवणीयशब्दोच्चारणमानसः स्वस्यापि मनोमात्रग्राह्याक्षरः साहस्रः सहस्रगुणो विधियज्ञादेव ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । विधियज्ञादिति । विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो दर्शपूर्णमासादिस्तस्मात्प्रकृतानां प्रणवादीनां जपयज्ञो दशगुणाधिकः । सोऽप्युपांशुश्चेदनुष्ठितस्तदा शतगुणाधिकः । यत्समीपस्थोऽपि परोनश्शृणोति तदुपांशु । मानसस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः यत्र जिह्वैष्ठमनागपि न चलति समानसः ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । जपस्य श्रेयस्त्वं प्रदर्शयन्तद्विशेषे फलभूमानमाह विधीति । विधियज्ञादग्निहोत्रादेः जपयज्ञो वाचिकः दशभिर्गुणैर्विशिष्टो दशगुणफलदः स एवोपांशुत्वेनानुष्ठितः शतगुणफलदः । उपांशुरिति यत्समीपस्थो जनो नश्शृणोति

सएवमानस ईषदपिजिह्वोच्चारणरहितः । ननु । नकर्मणामनारंभानैष्कर्म्यपुरुषोश्रुतेइत्यादेः कागतिरितिचेत्तत्राह ।
कर्मजडान्नप्रति ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमतोयज्ञान्तरेभ्योजपयज्ञोविशिष्टतरइतिश्लोकद्वयेनाह विधियज्ञादिति । विधियज्ञादग्नि-
होत्रादेर्जपयज्ञोदर्शाभिर्गुणैर्विशिष्टः साधनवैगुण्यदोषराहित्यात् । उपांशुजपयज्ञोविधियज्ञाच्छतगुणः । मनसोजपयज्ञो-
विधियज्ञात्साहस्रःसहस्रगुणः ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । जपयज्ञः जपरूपोयज्ञः विधियज्ञात्अग्निष्टोमादियज्ञात्दर्शाभिर्गुणैः विशिष्टउत्कृष्टः उपांशुःकिं-
चित्श्रवणयोग्यः उपांशुः जपः शतगुणः स्यात् मानसोजपः सहस्रगुणः स्मृतः ॥ ८५ ॥

ये पाकयज्ञाश्चत्वारोविधियज्ञसमन्विताः ॥ सर्वेते जपयज्ञस्य कलांनार्हन्तिषोडशीम् ॥ ८६

(१) मेधातिथिः । महायज्ञाः पाकयज्ञाउच्यन्ते । ब्रह्मयज्ञवर्जयित्वा चत्वारोयज्ञाभवन्ति । विधियज्ञाउक्तास्तैः
समन्विताः । सहिताः कलामंशोषोडशींनार्हन्ति । षोडशेन भागेन न समाभवन्ति । अथवार्हतिः प्रास्पङ्गेमूल्यपणनेवर्तते ॥
अर्हशब्दात्किंपकृत्वाअर्हन्तिरूपम् ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्तुतावद्विधियज्ञमात्रमान्यैरपि यज्ञैर्मिलितस्य जपयज्ञस्य साम्यमित्याह । यइति
चत्वारोये देवभूतमनुष्यपितृयज्ञरूपाः ब्रह्मयज्ञस्य जपयज्ञप्रवेशादपाकयज्ञत्वाच्च विधियज्ञोअग्निष्टोमादिः षोडशींकलांभागं-
नार्हन्तिमूल्यार्थं न लभन्ते ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । ये पाकयज्ञाइति । ब्रह्मयज्ञादन्ये ये पञ्च महायज्ञान्तर्गतावैश्वदेवहोमबलिकर्मनित्यश्राद्धाति-
थिभोजनात्मकाश्चत्वारः पाकयज्ञा विधियज्ञादर्शपौर्णमासादयस्तैः सहिताजपयज्ञस्य षोडशीमपिकलांन प्राप्नुवन्ति जप-
यज्ञस्य षोडशांशेनापि न समाइत्यर्थः ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्कार्यमन्तःकरणशुद्धिरपि जपसाध्येत्याह यइति द्वाभ्याम् । पाकयज्ञावक्ष्यमाणाःवि-
धियज्ञादर्शपौर्णमासादयः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । पाकयज्ञशब्दोऽत्राल्पवचनः । चत्वारोदेवपितृमनुष्यभूतभेदात् ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये चत्वारः पाकयज्ञाः वैश्वदेवादयः विधियज्ञसमन्विताः अग्निहोत्रादियज्ञसमन्विताः सर्वे-
जपयज्ञस्य षोडशींकलांनार्हन्ति ॥ ८६ ॥

जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणोनात्र संशयः ॥ कुर्यादन्यन्न वाकुर्यान्मैत्रोब्राह्मणउच्यते ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । जप्येनैव सिद्धिकाम्यफलावार्तिब्रह्मप्राप्तिंवा प्राप्नुयात् नात्र तद्विशङ्का कर्तव्या यज्योतिष्टो-
मादिभ्योमहाप्रयासेभ्योभावनाभ्यश्च यत्लब्धयंतजपेन कथसिध्यतीति सिद्ध्यत्येव । कुर्यादन्यन्नित्यंज्योतिष्टोमादि ।
अथवा तदपि न कुर्याद्यतोमैत्रोब्राह्मणउच्यते । मित्रमेव मैत्रंसर्वभूतमैत्रीरतेन ब्राह्मणेन भवितव्यम् । अग्निषोमीयपशु-
हिंसायां च कुतोमैत्री । अयमर्थवादएव । न पुनः पश्वङ्ककर्मप्रतिषेधः पूर्वशेषत्वावगतेः प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वाच्च तेषाम-
तिक्रान्तोजपविधिः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संसिध्येन्मोक्षलभेत । तद्विरोधेनान्यन्नकुर्यादित्युपक्रम्य स्वासद्धान्तमाह न कुर्यादिति ।
मैत्रोहिंसोविधियज्ञानांवीजपश्वादिहिंसयैवावृत्तिरित्यर्थः ॥ ८७ ॥

(३) कुहूकः । जप्येनैवेति । ब्राह्मणोजप्येनैव निःसन्देहांसिद्धिर्लभते भोक्षप्रामिग्योभवति । अन्यद्वैदिकंयागादिकं करोतु न करोतु वा यत्मान्यैत्रोब्राह्मणोब्रह्मणःसंबन्धीब्रह्मणितीयतइत्यागमेषूच्यते । मित्रमेव मैत्रः स्वार्थेऽण् । यागादिषु पशुबीजादिवधान्न सर्वप्राणिप्रियतासंभवति । तस्माद्यागादिना विनापि प्रणवादिजपनिष्ठोनिस्तरतोति जपप्रशंसा न तु यागादीनानिषेधस्तेषामपिशाल्नीयत्वात् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । जप्येन मन्त्राणांजपेन संसिध्येदन्तःकरणशुद्धिर्लभेत धर्मेण पापमपनुदतीति महतोऽप्येनसोमासात्वचेवाहर्हिर्विमुच्यतइति । जपतोनास्ति पातकमिति श्रुतेः । स्मृतिःयांअन्यद्यागादिकंमैत्रःमित्रःसूर्यःतद्वैवत्यःगायत्र्युपासकः अथवा प्राणिमात्रप्रियःअणूस्वार्थिकःब्राह्मणोब्रह्मनिष्ठःकृतसाक्षात्कारउच्यते खमूर्तिमानित्युक्तम् । स ब्रह्मणः केनस्थाद्येनस्यादित्यादिश्रुतेः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य विशेषेण जपः परमोधर्मइत्याह जप्येनेति । संसिध्येन्मुक्तोभवति । अन्यत्कर्म कुर्यान्नवा कुर्यात् । अत्रहेतुर्मेत्रोब्राह्मणइति । सर्वानुकूल्यं मैत्रो तद्वान् मैत्रः । अतोहिसानुबन्धिनोविधियज्ञाद्ब्राह्मणस्य जपयज्ञोविशिष्टतरइति ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणःगायत्र्या जाप्येनैव संसिध्येत् अन्यजपादिकं कुर्याद्वा न वा कुर्यात् ब्राह्मणःमैत्रःअहिंसःउच्यते ॥ ८७ ॥

इन्द्रियाणांविचरतांविषयेष्वपहारिषु ॥ संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनाम् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्द्रियाणांसंयमे यत्नमातिष्ठेदित्येतावाञ्छास्त्रार्थःपरिशिष्टोर्थवादः । आसंध्योपासनविधेः संयमः प्रतिषिद्धेषुविषयेषु प्रवृत्तिपरिहारोप्रतिषिद्धेष्वप्यतिसक्तिर्वर्जनं तत्र प्रतिषिद्धपरिहारस्तैरेव प्रतिषेधैः सिद्धः । अप्रतिषिद्धेष्वप्यतिसक्तिनिषेधार्थोयंश्लोकसंघातःएतदेवाह विचरतांविषयेषु स्वातन्त्र्येण वस्तुशक्त्या प्रवर्तमानानामपहारिषु विषयेष्वपहरन्त्याकर्षन्त्यात्मसात्कुर्वन्ति । पारतन्त्र्यमापादयन्ति । पुरुषानपहारिणोविषयामनोहरायउच्यन्ते तत्र विचरतांविधिविशेषेणचरतांदीन्द्रियाणि विशेषेण न चरेयुरपरिहारिणोपि तदा विषयाः किंकुर्तुः भवन्तुवा निरङ्कुशानीन्द्रियाणि यदि विषयाः प्रत्याख्यायिकास्तथापि सुसंयमःपुरुषेणात्मा यतस्तूभयंसापराधमतोयत्नआस्थेयोदुर्नियमानि हेतानि नियन्तेव वाजिनांयन्तासारथिरश्वानां यथा रथयुक्तानांस्वभावतोविचलनशीलानांसंयमे नियमे यत्नकरोति न तदानिच्छया उन्मार्गेण वहन्ति । विधेयतांतस्य भजन्तएवमिन्द्रियाणि विधेयीकर्तव्यानि ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जप्ये अवश्योपसंहार्यमङ्गदर्शयति इन्द्रियाणामित्यादिना । अपहारिष्विन्द्रियावकर्षकेषु यन्तेवेत्येकाग्रतार्थं दृष्टान्तः ॥ ८८ ॥

(३) कुहूकः । इदानींसर्ववर्णानुष्ठेयंसकलपुरुषार्थोपयुक्तमिन्द्रियसंयममाह इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणांविषयेष्वपहरणशौलेषु वर्तमानानांक्षयित्वादिविषयदोषाज्ञानसंयमेयत्नंकुर्यात्सारथिरिवरश्नियुक्तानामश्वानाम् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुपसन्देतेन्द्रियाणांजपोपिनफलायेति तदर्थप्रत्याहारमाह । इन्द्रियाणामिति । अपहारिषुइन्द्रियाणि स्वप्रवणंकर्तुंशौलेषु यन्ताअश्वनियमनसारथिरिव संयमनंकुर्यात् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । एवतावद्ब्रह्मचारिणोवेदाध्ययनधर्माउक्ताः असङ्गात्प्रणवव्यावृत्तिसावित्रीमाहात्म्यंचोक्तं इदानींतस्येन्द्रियसंयममाह इन्द्रियाणामिति । अपहारिष्विन्द्रियापहारिषु ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपहारिषु हरणशीलेषु विषयेषु विचरतां इन्द्रियाणां संयमे यत्नं आतिष्ठेत् विद्वान् कश्चिद्वान् नयन्तेव ॥ ८८ ॥

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्नानि पूर्वे मनीषिणः ॥ तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । संख्यानिर्देशोऽयं प्रमाणान्तरगम्योऽन्योन्यं पदार्थः सौहार्देन तु व्युत्पाद्यते । तानि पूर्वमनीषिण आहुः । परस्तान्नामतः कर्मतश्च वक्ष्यामि । आनुपूर्व्यमनाकुलता पूर्वग्रहणान्नेयं तार्किकैरेव व्यवस्था कल्पिता । किंतु पूर्वेषामप्याचार्याणां स्थितैव । एतामजानतो नागमिक इति लोकैरपि हस्यते । इत्यतोऽयं वेदितव्याः प्रसिद्धाः पदार्थाव्याख्याताश्च प्राक् ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियमान्दर्शयति एकादशेति । यथावत् स्वस्वप्रकारवत्तया ॥ ८९ ॥

(३) कुट्टुकः । एकादशेति । पूर्वपण्डितायान्येकादशेन्द्रियाण्याहुस्तान्यर्वाचां शिक्षार्थं सर्वाणि कर्मतो नामतश्च क्रमाद्वक्ष्यामि ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । तानि कतीत्यपेक्षायामाह एकेति । पूर्वे ब्रह्मादयः आनुपूर्वशः श्रोत्रादिक्रमेण ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियाणामुत्पत्तिमाह । यानि एकादशेन्द्रियाणि पूर्वे मनीषिणः आहुः । तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि अनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥

श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ॥ पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । श्रोत्रादीनि प्रसिद्धान्यधिष्ठानभेदाच्चक्षुषी इति द्विवचनमन्यत्र तदाधारायाः शक्तेरेकत्वादेकवचनं । उपस्थः शुक्रोत्सर्जनः पुंसो जवस्तदाधारश्च स्त्रियाः । द्वन्द्वनिर्दिष्टयोः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः वाक्ताल्वादि शब्दाभिव्यञ्जकः शरीरावयववचनः नाम निर्देशोऽयम् ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जिह्वा रसना वागभिधानशक्तिरास्यगता त्वक् चक्षुश्च त्वक्चक्षुषी आधारभेदेपीन्द्रियशक्तेरेकत्वात् आधारत्वेऽपि चक्षुराद्येकैकमिन्द्रियम् करौ पादावित्याधारापेक्षद्वित्वम् ॥ ९० ॥

(३) कुट्टुकः । श्रोत्रमिति । तेष्वेकादशसु श्रोत्रादीनि दशैतानि बहिरिन्द्रियाणि नामतो निर्दिष्टानि । पायूपस्थं हस्तपादमिति द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानामिति । प्राण्यङ्गद्वन्द्वत्वादेकवद्भावः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । तेषां स्वरूपं संख्यां कार्यं चाह श्रोत्रमिति त्रिभिः । स्वरूपं श्रोत्रमित्यादि सङ्ख्यां पञ्चेत्यादिः कार्यधीकर्मजनकता एषां मध्ये त्वगुणेन संकल्पेनोभयात्मकमुभयगुणभेदे यस्मिन् मनसि जिते गणौ धोन्द्रियकर्मैन्द्रियात्मकौ ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । त्वक्चक्षुषी इति द्वन्द्वसमासः ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रोत्रं श्रवणं त्वक्चक्षुषी नेत्रे जिह्वा पञ्चमी नासिका पायुर्गुदं उपस्थं गुह्येन्द्रियं हस्तौ पादौ एते पञ्च एषां एकादशेन्द्रियाणां मध्ये पञ्च श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि पाय्वादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ ९० ॥

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादी न्यनुपूर्वशः ॥ कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रवक्षते ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । कार्यमिदानीं मेषामाह स्वरूपाऽवधारणार्थं । न हितानि प्रत्यक्षानि बुद्धीन्द्रियाणि जनकानि कार्य-

कारणानि । कार्यकारणसंबन्धे षष्ठी श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशआदिशब्दस्य प्रकारार्थतामाविज्ञायीति । अनुपूर्वशः क्रमेणेत्यर्थः । क्रमश्च सन्निवेशापेक्षोभवत्यतः पूर्वश्लोकोक्ता व्यवस्थाऽऽश्रीयते । कर्मेन्द्रियाणि परिस्पन्दात्मकमत्र कर्म विवक्षितम् ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शब्दादिज्ञानजननरूपाणि बुद्धीन्द्रियाणि उत्सर्गादिक्रियारूपाणि कर्मेन्द्रियाणि ॥ ९१ ॥

(३) कुट्टुकः । बुद्धीन्द्रियाणीति । एषादशानामध्ये श्रोत्रादीनिपञ्चक्रमोक्तानि बुद्धेः करणत्वात्बुद्धीन्द्रियाणि । पाप्वादीनि चोत्सर्गादिकर्मकरणत्वात्कर्मेन्द्रियाणि तद्विदोवदन्ति ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि ॥ ९१ ॥

एकादशमनोज्ञेयस्वगुणेनोभयात्मकं ॥ यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतःपञ्चकौ गणौ ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । एकादशसंख्यापूरकमनइन्द्रियाणांस्वगुणोमनसः संकल्पः तेनोभयंशुभमशुभंवासंकल्प्यते । अथवाबुद्धीन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियेषु स्वविषयप्रवृत्तौ संकल्पमूलत्वादुभयात्मकमुच्यते । तस्मिञ्जिते एतौ बुद्धीन्द्रियवर्गः कर्मेन्द्रियवर्गश्च पञ्चकौ प्राक्प्रदर्शितपरिमाणौजितौ भवतः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वगुणेन बुद्धिकर्मजनकत्वेन उभयात्मकं बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपं यस्मिन्जितइति प्राधान्यकथनपञ्चकौपञ्चभिःपरिमितौ बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियवर्गौ ॥ ९२ ॥

(३) कुट्टुकः । एकादशमिति । एकादशसंख्यापूरकं च मनोरूपमंतरिन्द्रियंज्ञातव्यम् । स्वगुणेन संकल्परूपेणोभयरूपेन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम् । अतएव यस्मिन्मनसि जित उभावपिपञ्चकौबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियगणौजितौ भवतः पञ्चकाविति तदस्यपरिमाणमित्यनुवृत्तौ । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्वितिपञ्चसंख्यापरिमितसंघार्थकः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । बुद्धिकर्मोत्पादनसामर्थ्यलक्षणसंकल्पस्वगुणस्तेनोभयात्मकं कर्मेन्द्रियात्मकं च । यस्मिञ्जिते उभयात्मके मनसि जिते । पञ्चकौ ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकौ ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनः एकादशेन्द्रियंज्ञेयस्वगुणेन उभयात्मकंज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपंयस्मिन्मनसि जितेएतौ पञ्चकौ भवतः ॥ ९२ ॥

इन्द्रियाणांप्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥ सन्नियम्य तु तान्येव ततःसिद्धिनियच्छति ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसङ्गस्तत्परता तेन हेतुभूतेन दृष्टमदृष्टं च ऋच्छति प्राप्नोति । नात्र संशयोनिश्चितमेतत् । संनियम्य तानीन्द्रियाणि ततः सिद्धिमभिधेताथार्वाभिश्चैतस्मार्तकर्मणामनुष्ठानफलनिःशेषं गच्छतिप्राप्नोति ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसङ्गेन विषयेषु संगेन दोषपापंऋच्छति प्राप्नोति तेषानियमनात् सिद्धिमोक्षंनियच्छति लभते ॥ ९३ ॥

(३) कुट्टुकः । मनोधर्मसंकल्पमूलत्वादिन्द्रियाणांप्रायेण प्रवृत्तेःकिमर्थमिन्द्रियनिग्रहःकर्तव्यइत्यतआह इन्द्रियाणामिति । यस्मादिन्द्रियाणांविषयेषु प्रसक्त्या दृष्टादृष्टं च दोषनिःसंदेहंप्राप्नोति तान्येव पुनरिन्द्रियाणि सम्यङ्नियम्य सिद्धिमोक्षादिपुरुषार्थयोग्यतारूपां लभते । तस्मादिन्द्रियसंयमं कुर्यादिति शेषः ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुपसंहारे दोषंकीर्तयन्तत्करणे फलमाह इन्द्रियाणामिति । प्रसङ्गेनेन्द्रियार्थेष्वभिषक्त्यादोषसंसारारूपसिद्धिमनःशुद्धिद्वारा मोक्षाख्यांतथा च गीता सिद्धिप्राप्नोयथा ब्रह्म तथाप्नोतिनिबोधमइति ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । प्रसङ्गेन विषयेषु निरङ्कुशया प्रवृत्त्या ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषः इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन संयोगेन दोषं कच्छति प्राप्नोति । असंशयं तानि इन्द्रियाणि सन्नियम्य जित्वा सिद्धिं नियच्छति प्राप्नोति ॥ ९३ ॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । तिष्ठतु तावद्विषयाभिलाषः शास्त्रोपदेशान्नक्रियते । किंतु दृष्टमेव सुखं तावन्निवृत्तेर्भवति । तथा हि सेव्यमाना विषया अपि अधिकं गर्ह्यमुत्पादयन्त्युदरपूरं भुक्तवतस्तमस्याति सौहित्यमपि गतवतो भवति । हृदयसमीहा किमिति न शक्नोमि अन्यद्भोक्तुमशक्त्या तु न प्रवर्तते । ततो नैषां भोगेन शक्यानिवृत्तिर्न कदाचित्कामोभिलाषः कामानां काम्यमानानां स्पृहणीयानामर्थानामुपभोगेन सेवया शाम्यति निवर्तते । भूयोऽधिकतरं वर्धते । हविषा घृतेन कृष्णवर्त्माग्निरिव दुःखरूप-
श्चाभिलाषोऽनुपभुक्तरसस्यत्वभिलाषानुत्पत्तिस्तत्त्वप्रसङ्गानमेतत् । उक्तञ्च यत्पृथिव्यां ब्रीहियवंहिरण्यं पशवस्त्रियः । नाल्मे-
कस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसंगे जातेऽपि भुक्तभोग्यतया स्वयं निर्वर्त्यत इत्यपि नाशङ्क्यमित्याह न जात्विति । कामइच्छा कामानां भोगानां कृष्णवर्त्मैत्युचितपदव्यासः ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । किमिन्द्रियसंयमेन विषयोपभोगादेरलब्धकामो निवर्त्यते इत्याशङ्क्याह न जात्विति । न कदाचित्कामोऽभिलाषः काम्यन्तइति । कामाविषयास्तेषामुपभोगेन निवर्तते किंतु घृतेनाग्निरिवाधिकाधिकतममेव वर्धते । प्राप्तभोगस्यापि प्रतिदिनं तदधिकभोगवाञ्छादर्शनात् । अतएव विष्णुपुराणे ययातिवाक्यम् यत्पृथिव्यां ब्रीहियवंहिरण्यं पशवः स्त्रियः । एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतिवृषंत्यजेत् ॥ तथा पूर्णवर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतमः । तथाप्यनुदिनं नृणां ममैवैव हि जायते ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु भोगे सति स्वयमेव उपरमेयुस्तानि किमुपसंहारेणेत्यत आह । नेति । कामोभिलाषः कामानां काम्यं तेषामुपभोगः साक्षात्करणं तेन शान्तिर्दूरे अपि तु वर्धत एवेत्याह । हविषेति । कृष्णवर्त्माग्निः । तथा च विष्णुपुराणं ययातिवाक्यम् । यत्पृथिव्यां ब्रीहियवंहिरण्यं पशवः स्त्रियः ॥ एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतिवृषंत्यजेत् ॥ अतिवृषं अतिनृणां मित्यर्थः ॥ तथा पूर्णवर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतमः । तथाप्यनुदिनं नृणां ममैवैव जायते ॥ इत्यादि ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । तत्पुनर्भोजनेन क्षुधइव विषयोपभोगेन कामस्य निवृत्तिर्नैव इत्यत्राह न जात्विति । कामानां विषयाणां । हविषा आज्येन ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । काम्यन्तइतिकामाः तेषां कामानां उपभोगेन जातु कामः न शाम्यति ॥ ९४ ॥

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलान्स्यजेत् ॥ प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तहेतुत्वेनोपजीव्यायनिगम श्लोकः पठितो यदा सेवया वर्धते कामः अतो य एतान्कामान्कामी सर्वान्प्राप्नुयात्सेवेतानेकमण्डलेश्वरेव तरुणो यश्चैतान्स्यजति केवलानीषदपि न स्पृशति नैष्ठिक एव वालस्तयोर्धः प्रापको भोक्ता तस्मात्स विशिष्यते । अतिशयेन श्रेष्ठो भवति । यः परित्यजेदिति । एतच्चात्मप्रत्यक्षम् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । केवलान् कृत्स्नान् विशिष्यते विशिष्टफलत्वात् ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । यश्चैतानिति । य एतान्सर्वान्विषयान्प्राप्नुयाद्यश्चैतान्कामानुपेक्षते तयोर्विषयोपेक्षकः श्रेयांस्तस्मा-

त्सर्वकामप्राप्तेस्तदुपेक्षा प्रशंस्या । तथाहि विषयलोलुपस्य तत्साधनाद्युत्पादने कष्टसंभवोविपत्तौ च क्लेशातिशयो-
न तु विषयविरसस्य ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतभोगादकृतभोगोजनः श्रेष्ठइत्याह यश्चैतानिति । प्राप्नुयात् भुञ्जीत् केवलानिन्द्रिय-
सञ्चन्धानुसर्वकामानां विषयाणां प्रापणात् भोगात् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । यतएवंततो विषयाणां भोगात्यागएव श्रेयानित्याह यच्चैतानिति । यइत्यसाधुः पाठः । एतान्कामा-
न्प्राप्नुयाद्भुञ्जीत् । केवलान्कृत्स्नान् । तयोः प्राप्तित्यागयोः प्रापणात्प्राप्तेस्त्यागो विशिष्यते विषयत्यागे विनाशनिमित्तदुः-
खस्पर्शाभावात् ॥ ९५ ॥

(६) राघचन्द्रः । यः पुरुषः एतान्सर्वान् प्राप्नुयात् यः पुरुषः एतान्कामान् केवलानत्यजेत् सर्वकामानां प्रापणात्
प्राप्तिं कामानां सर्वकामनापरित्यागो विशिष्यते ॥ ९५ ॥

न तथैतानि शक्यन्ते संनियंतुमसेवया ॥ विषयेषु प्रजुष्टानि यथाज्ञानेन नित्यशः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्येवमरण्यवासएव तर्हि प्राप्तेन हि तत्र विषयासंनिधीयन्ते । असंनिहिताश्च न सेविष्यन्ते त-
दर्थमाह न सेवया इन्द्रियाणि नियन्तव्यानीति । अथोच्यते । निःसुखः स्यादिति हि स्मरन्ति । असंनिहिताश्च न सेवि-
ष्यन्ते तदर्थमाह नासेवया इन्द्रियाणि नियन्तव्यानीति पूर्वाण्हमध्यंदिनापराण्हानफलात्कुर्व्याद्यथाशक्तिर्धर्मार्थकामेभ्यः
न च शरीरधारणमसेवया भवति किंतु गर्द्धनिषेधोयमुच्यते । स च गर्द्धः सत्यापि सेवया ज्ञानेन विषयगतदोषज्ञानेन ।
अस्थिस्थूणास्त्रायुतमित्यादि शास्त्रोक्तेन त्वसंविदा च विपाकविरसतया किं विपाकफलमेवादिदोषभावनया वैराग्याभ्यासेन
क्रमेण स्पृहा निवर्तते । ननु सहसैवत्यक्तुं शक्यते कर्तुं नित्यशः नित्यकालं ज्ञानविशेषणमेतत् । प्रदुष्टानि प्रवृत्तानि दोषत्वा-
त् । प्रदुष्टान्येव प्रवृत्तान्युच्यन्ते । अयमंशस्तत्र तत्र नित्यः अनुपूर्वशः सर्वशः । पूर्वशइति व्यासमनुप्रमृतिभिर्महामुनिभिः प्रयु-
ज्यते । तस्य साधुत्वे यत्नः कर्तव्यः तत्र शस्त्रविधावेकवचनाच्च वीप्सायामिति पठ्यते तत्र वीप्सार्थः कथंचित्द्योतयितव्यः
अन्यतु शसस्तिष्ठत्यर्थस्य किंपिरूपवर्णयन्ति । क्रियाविशेषणचैतत् न पुंसकं नित्यस्थितेन ज्ञानेनेत्यर्थः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न चैवमुपभोगमात्रेणेन्द्रियजयमिति ग्राह्यमित्याह न तथेति । एतानीन्द्रियाणि वि-
षयेषु वर्तमानानि पूर्वपूर्वजन्मसंस्कारवशात् प्रदुष्टानि दोषजनकानि ज्ञानेनात्मनः शरीरादिव्यतिरिक्तस्य ज्ञानेन विषय-
दोषभावेन च नित्यम् ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीमिन्द्रियसंयमोपायमाह न तथेति । एतानीन्द्रियाणि विषयेषु प्रसक्तानि तथा नासेवया
विषयसन्निधिवर्जनरूपया नियन्तुं न शक्यन्ते दुर्निवारत्वात् । यथा सर्वदा विषयाणां क्षयित्वादोषज्ञानेन शरीरस्य
चास्थिस्थूलमित्यादिवक्ष्यमाणदोषचिन्तनेन तस्माद्विषयदोषज्ञानादिना बहिरिन्द्रियाणि मनश्च नियच्छेत् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । बलादिन्द्रियसंबन्धे कउपायस्तत्राह न तथेति । एतानीन्द्रियाणि असेवया शुष्कवैराग्येण
तत्रहेतुः प्रदुष्टानि प्रकर्षणबहुकालसेवया प्रसक्तानि ज्ञानेन क्षयिष्णुत्वादिदोषदृष्ट्या तत्त्वज्ञानेन वा तदुक्तम् । विषयावि-
निवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः । रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्ततइति ॥ निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयानसेविनः रसोरागः सोपि
परं ब्रह्मदृष्टवतो निवर्ततइति गीतार्थः ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । तर्हि विषयत्यागएवसंयमोपायोनान्यद्व्यत्राह नतथेति ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामानां असेवया तानिन्द्रियाणि विषयेषु संनियन्तुं तथा न शक्यन्ते कीदृशानि । प्रदुष्टानि प्रकर्षेण दुष्टानि यथा ज्ञानेन ज्ञानमार्गेण नित्यशः नियन्तुंशक्यन्ते ॥ ९६ ॥

वेदास्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि चान विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमत्रविधिरेव । वेदास्तद्विषयमध्ययनजपादित्यागोदानलक्षणया अथवाऽप्रतिषिद्धस्यापि मधुमांसभक्षणादेर्निवृत्तिः । फलदेत्यनेन वर्जनविप्रदुष्टोभावश्चित्तस्य तस्य सिद्धिं न गच्छति फलसाधकानि न भवन्ति । कस्मिंश्चिदपि काले । अतोनुष्ठानकालेनाभिप्रेतादिगतमानसंभवितव्यम् । शक्यंतर्हि सर्वैतरविकल्पतिरस्कारेण कर्मणि मनआधेयं अगर्हित कर्मसु विषयचिन्तात्यागोनेन वाक्येन विहितस्तदभावे कर्मनैष्फल्यस्यात् । एषहि भावदोषोयत्कर्मानुष्ठानेप्रवृत्तस्य तत्परतात्यागेनव्यसनेषु मनोवधानम् ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदाः अध्ययनानि त्यागाः दानानि नियमाः स्नातकव्रतादीनि तपांसि कृच्छ्रादीनि विप्रदुष्टभावस्य विषयप्रसक्तौ ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादनियमितमनोविकारस्य हेतुः स्यादतआह वेदाइति । वेदाध्ययनदानयज्ञनियमतपांसि भोगादिविषयसेवासंकल्पशीलिनो न कदाचित्फलसिद्धये प्रभवन्ति ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवात्मानात्मविवेकशून्यस्य न केपि शोधकाइत्याह वेदाइति । वेदाअभ्यस्यमानाः त्यागाः संन्यासादानंनानियमः शौचसंतोषादयः तपांसि कृच्छ्रादीनि एतेअनुष्ठीयमानाअपि विप्रदुष्टभावस्य रुयादिध्व-
त्यासक्तस्य ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानेन विषयेषु दोषदर्शनेन न केवलब्रह्मचारिणामेवायमिन्द्रियसंयमोदोषावहः किंतु सर्वाश्रमिणा-
मित्यभिप्रायेणाह वेदाइति । वेदाइत्यनेनब्रह्मचारिधर्मालक्ष्यन्तेयज्ञाइति । गार्हस्थ्यधर्माः । त्यागाइतिसंन्यासधर्माः । तपां-
सीति वानप्रस्थधर्माः । विप्रदुष्टभावस्य कामक्रोधादिदूषितचित्तस्य । भावदोषाणामिन्द्रियासंयमहेतुत्वादिन्द्रियसंयमः
कर्तव्यइति भावः ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दुष्टभावस्य वेदाः सिद्धिर्कर्हिचित् न गच्छन्ति वेदावेदाध्ययनानि । त्यागाः दानानि ॥ ९७ ॥

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च योनरः ॥ न तृष्यति ग्लायति वा सविज्ञेयोजिते

न्द्रियः ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रुत्वावंशगीतादिध्वनिंत्वं ब्रह्मस्पतिरित्यादिवचनंश्रुत्वा न तृष्यति रूक्ष परुषा क्रोशवाचः
श्रुत्वा न ग्लायति न मनोदुःखंभजति ग्लानिः खेदः स्पृष्ट्वाराङ्गवकौशेयादिवस्त्रं अजलोमकुतपश्चसमत्वेनानुभवति । एवं-
सुवेषतरुणीजननटप्रेक्षासु शत्रुदर्शने च समः बहुघृतंक्षीरषष्टिकान्कोद्रवांश्च समंभोजने देवदारुतैलंकपूरादि च तुल्यंजि-
घतस्तथाकर्तव्यम् । यथा केवलैर्मानसैः सुखदुःखैर्न स्पृश्यते । एवमेतैर्जितानीन्द्रियाणि भवन्ति नत्वप्रवृत्त्यैवइत्यपर्यंतः
संयमःआश्रयणीयः ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ग्लायति दुःखितोभवति ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । जितेन्द्रियस्यस्वरूपमाह श्रुत्वेति । स्तुतिवाक्यंनिन्दावाक्यं च श्रुत्वासुखस्पर्शदुकूलादि दुःख-

(९८) चयोनरः=शुभाशुभं (४)

स्पर्शमेषकम्बलादि स्पृष्टा । सुरुपंकुरुपंच दृष्टा । स्वादुत्वादुच भुक्ता । सुरभिमसुरभिच घ्रात्वा । यस्य न हर्षविषादौ सजितेन्द्रियोज्ञातव्यः ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि विषयाभोगे मृतिरेव तत्राह श्रुत्वेति । भोगो न प्रतिबन्धकः किंत्वासक्तिः तदुक्तम् पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्इत्यादीन्द्रियार्थेषु वर्तते इति धारयन्नित्यन्तं भगवता कृष्णेन ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमिन्द्रियसंयमं स्वरूपतो विविनक्ति श्रुत्वेति । श्रुत्वा इष्टमनिष्टं च । एवमुत्तरत्र । तदप्यतिमनसा ग्लायति विषादनीष्टानिष्टविषयसंसर्गं । मनोविकारराहित्यमिन्द्रियसंयम इत्यभिप्रायः ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः नरः विषयान् श्रुत्वा न तदप्यति न ग्लापयति सः जितेन्द्रियः ग्लैर्हर्षे इत्यस्य धातोरूपम् ॥ ९८ ॥

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ॥ तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादा दिवोदकम् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च ब्रह्मचारिणास्त्रीसंबन्धोयत्नेन वर्ज्यः संस्कृतभिक्षालाभस्तु किमिति निषिध्यते अत आह निर्धारणे षष्ठी एकमेव यदीन्द्रियं क्षरति । स्वातन्त्र्येण स्वविषये वर्तमानं न निवार्यते । ततोऽस्य क्षरति प्रज्ञा धैर्यमिन्द्रियान्तरविषयमपि इति श्लागादिचर्मोदकाद्याहरणभाजनंतस्य संवृतेष्वपीतरेषु यद्येकत्मा दुदकं पादात्स्रवति सर्वैरिच्यते । ज्ञानाभ्याससंमृतधैर्यसम्यक्ज्ञानमेव वा विषयगृभुतया तद्वर्तमानस्य न तत्त्वतः युक्तिशाल्मगम्या अर्थाः सम्यक् प्रतिभासन्ते ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षरति विषये सज्यते क्षरति प्रज्ञा सर्वा बहिः संबध्यते दृतेर्जलसेकात्थकृतस्य चर्मभाण्डस्य जलनिर्गमार्थं क्रान्ते अनेकसच्छिद्रधारारूपपादवतः एकेनापि पादेन यथा सर्वजलसेको भवतीत्यर्थः ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । एकेन्द्रियासंयमोऽपि निवार्यत इत्याह इन्द्रियाणां त्विति । सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यद्येकमपीन्द्रियं विषयप्रवणं भवति ततोऽस्य विषयपरस्येन्द्रियान्तरैरपि तत्त्वज्ञानं क्षरति न व्यवतिष्ठते चर्मनिर्मितोदकपात्रादिवैकेनापि छिद्रेण सर्वस्थानस्थमेवोदकं न व्यवतिष्ठते ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । संयतेन्द्रियस्य सिद्धिहेतुतोक्ता तत्र सर्वेषां अप्रवृत्तावप्येकस्य प्रवृत्तौ को दोषस्तत्राह । इन्द्रियाणां त्विति । सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यांकिंचिदक्षरति इन्द्रियविषयप्रवणं स्यात् प्रज्ञा धैर्यं तेनैव क्षरति दृतेश्चर्ममयोदकपात्रस्य पादात्छिद्रात्सर्वोदकं क्रमशो नश्यति तथा च विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा । अत्र गीता । इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनो नुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि इति ॥ मनः सहकृतं यदिन्द्रियं चक्षुरादि तद्धरतीति गीतार्थः । एवं प्रसक्तं इन्द्रियमात्रं प्रज्ञां हरतीति भावः ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वेन्द्रियाणां युगपदेव संयमः कार्यः एकस्यासंयमे तदितरसंयमवैयर्थ्यादित्यह इन्द्रियाणामिति । प्रज्ञा क्षरति विषयपरा भवति ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां इन्द्रियाणां मध्ये यद्येकं इन्द्रियं क्षरति स्रवति तेन कारणेन अस्य पुंसः प्रज्ञा क्षरति । दृतेः पादादुदकमिव दृतिः चर्मकोशः ॥ ९९ ॥

(९९) पादा=पात्रा (अ)

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां=इन्द्रियाणां नुचरतां (मेधा०)

तेनास्य क्षरति=ततोऽस्य क्षरति (मेधा०)

वशेकृत्वेन्द्रियग्रामसंयम्य च मनस्तथा ॥ सर्वान्संसाधये दर्थानक्षिण्वन्योगतस्तनुं ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहरति सत्यपीन्द्रियत्वे मनसः प्राधान्यात्पृथगुपादानंग्रामः संघातः विधेहि कृत्येन्द्रियाणि तथा मनः सर्वानर्थान्श्रौतस्मार्तकर्मसाध्यान्संसाधयेन्निष्पादयेत्तनुंशरीरमक्षिण्वन्पीडयन्योगतः । युक्त्या सहसाकस्य-चित्कठिनासनकृष्णाजिनादिप्रावरणपीडा भवति सुकुमारत्वात्प्रकृतेस्तदर्थमिदमुच्यते । येषां सुशीलितं सुसंस्कृतं भोजनं मृदु-शय्यादि नतैः सहसा तत्त्यक्तव्यमपि तु क्रमेण साम्यमानेतव्यंतद्विपरीतयोगः क्रमेण प्रवृत्तिरुच्यते । तत्र च योगतो वशी कृत्वेति संबन्धः यथा स्थानमेव वा योगत इति योजनीयम् । युक्त्या कुर्चितातः शरीरं नाप नयेत् । यदुचितं शरीरस्य न तद्विदितं निवर्तयेत्तात्पर्यं वा योगस्तृतीयायोगस्तृतीयार्थे तसिः तात्पर्येण शरीरं रक्षेत् ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रियग्रामं ब्राह्मं सर्वान् अर्थान् स्वर्गादीनपि योगतोपेक्षितदेवतादि ध्यानतो न चेन्द्रिय संयममात्रात्तनुं देहमक्षिण्वन्पीडयन्पि ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां दर्शयति वशेकृत्वेति । बहिरिन्द्रियगणमायतंकृत्वा मनश्च संयम्य सर्वान्पुरुषार्थान्सम्यक्साधयेत् योगत उपायेन स्वदेहमपीडयन्त्यः सहजसुखी संस्कृतान्नादिकं भुङ्क्ते सक्रमेण तंत्यजेत् ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकरणार्थनिगमयन्तस्य पुमर्थपर्यवसायितामाह वशीति । अर्थान्धर्मादीन् अक्षिण्वन् अपीडयन्योगतः योगोपायेन अवर्जनीयविषयसेवयेति यावत् ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । इन्द्रियसंयमफलमाह वशइति । योगतो योगेन समाधिलक्षणेन । अर्थान्पुरुषार्थान् । संसाधयेत्-सम्यक्साधयितुं शक्नुयात् । तनुमक्षिण्वन्स्तपोभिः शरीरमपीडयन् ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियग्रामं वशेकृत्वा तथा मनः संनियम्य सर्वान् अर्थान्साधयेत् । योगतः योगाभ्यासतः तनुं देहं अक्षिण्वन्क्षीणमकुर्वन् इति ॥ १०० ॥

पूर्वासंध्याजपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ॥ पश्चिमांतुसमासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । संमुखे प्रातः पूर्वासंध्याऽऽदित्यास्तमये पश्चिमा तांतिष्ठेत्पन्सावित्रीमासनादुत्थाय निवृत्तगति-रेकत्र देशे स्यात् । सावित्री उक्तैव तत्सवितुर्वरेण्यमिति तस्यास्मनुवादाऽंकारादिविधिः श्लोके संध्याजपार्थमेतदक्षरमेतां चेति । आऽर्कदर्शनादिति यावद्भगवानादित्योदष्टो जपस्थानयोरयमेव विनिर्देशः । ननु किमविधिनाऽर्कोदय एव संध्यानि-वर्तते । तथा हि न सर्वतमः क्षीणं नापि परिपूर्णः प्रकाश एषा संध्या उक्तं च दिवि प्रकाशो भुवि चान्धकारः कालः स सावित्र इ-ति प्रदिष्टः निरुक्तेऽप्युक्तमधोभागः सावित्र इति । पशुसमाप्नाये विज्ञायते कस्मात्सामान्यादधस्ताद्रामो धस्तात्कृष्ण इति । आदित्योदये च सर्वतस्तमो निवर्तते । उभयधर्मानिवृत्तौ च संध्यारात्रिधर्मेऽहर्धर्मे च । अत्यन्तसंयोगे चैषा द्वितीया संध्यामिति । तेन यावत्संध्याकालं तिष्ठेदित्युक्तं भवति ततः परं स्वातंत्र्यस्थितमेव । केचिदाहुर्नैवेयमन्यन्तसंयोगे द्वितीया किं तर्हि कालश्चाकर्मकाणां कर्मसंज्ञो भवतीति चार्तिककारस्तत्र कर्मणि द्वितीयेत्येव द्वितीया । यन्तु कालाध्वनोरन्यन्तसं-योग इति । तद्यत्र क्रियावाची शब्देन प्रयुज्यते । क्रोशंकुटिला नदी सर्वरात्रं कल्याणी उभयत्र च सकर्मको धातुर्मासमधी-यत इति सत्यंतस्य विषय इह पुनः संध्यां तिष्ठेदिति तिष्ठतिरकर्मक अतो विधिनिर्देशः कृत्स्नसंध्याप्राप्त्यर्थं स्थानासनयोः कर्तव्यः आरम्भकालस्त्वह नोक्तः संध्याशब्देनैव समर्पितत्वात् । यएव हि संध्याकालस्यारम्भः सएव तद्विधेः

श्रोत्रियस्यापि नहिपूर्णमास्यादि कालवद्दीर्घः संध्याकालो यदि विलम्बः स्यादुल्लक्षो ह्यसावति सूक्ष्मत्वात्कालान्तरयोरिव नामोन्नासावलक्ष्यपौर्वापर्यावधिनिवासो न्ह्यश्च अतिशीघ्रगतिर्भगवान्भास्करस्तस्य यथा निर्भुक्तेराशौ राश्यन्तरसंक्रमणं तु त्रुटिमात्रकालमिच्छन्ति ज्योतिषिकाः । एवं दिवसारम्भावासानयोरप्युदयास्तमयौ प्रागुदयाद्वा त्रिरुदिते ह्यनेन च नास्ति संध्याऽऽदित्योदयेनैव रात्रिविरामात् । अतएवोदयास्तमयसमीपयोरनुष्ठानप्रवृत्तिः स्पष्टे च सूर्ये नक्षत्रेषु च निवृत्तिर्यतो यदयन्तकालमुपास्ते तेनावस्यमुख्येकाले विधिनिर्वर्तितो भवति अतएव चयावान्सावित्रः कालः सैह संध्याभिप्रेता न ज्योतिःशास्त्रगणिता सा चोक्ता पुरस्ताद्यद्येवं ये पामयमेवाग्निहोत्रकालस्तेषां संध्याविधेरभावः प्रसक्तः । केयं परिनोदना श्रौतेन त्सा-र्तस्य बाधो युक्त एव गृह्याग्निहोमेन विकल्पितं नैव चात्र विरोधस्तिष्ठतापि शक्यं होतुमासीनेन च ननु च न केवले स्थानासने संध्ययोर्विहिते किंतु त्रिकजपोपि तच्च सावित्रीजपन्कथं होममत्तमुच्चारयेत् । अस्तु जपस्य बाधः प्रधाने तावत्स्थानासनेन विरुध्येते । गुणलोपे च मुख्यस्येत्यनेन न्यायेन जपस्याङ्गत्वाद्बाधो युक्तस्तयोश्च प्रधानत्वं साक्षाद्विधिसंबन्धात्तिष्ठेदासीतवेति च । जपस्य तु गुणत्वं शत्रन्तत्वाज्जपतेर्लक्षणत्वावगमात् । अधिकारसंबन्धश्च स्थानासनयोरेव । नतिष्ठति तु यः पूर्वातथातिष्ठन्नैशमे नोव्यपोहतीति यत्तु केनचिदुक्तं तिष्ठति तत्र गुणः प्रधानं जपकर्म ततो हि फलमश्रौमेति । तत्रोच्यते नैवायं कामिनोधिकारः कुतः फलश्रवणं यत्तु प्रमाणवादवाक्ये वेदपुण्येन युज्यत इति फलानुवादभ्रमः सतत्रैव निर्णीतस्तस्मात्स्थानासने प्रधाने । अथवाग्निहोत्रिणः सकृत्सावित्रीजपिष्यन्ति त्रिरावर्तयिष्यन्ति वा । न तावताग्निहोत्रस्य कालातिपत्तिः अश्रन् सायं विनिर्मुक्त इति न तावता विनिहन्यते । अश्रशब्दः चिरकालवचनस्तावता च कृतः संध्यार्थो भवति । अर्कदर्शनपर्यन्तता ह्यङ्गमेवोदितहोमिनां कृतसंध्यानामेवाग्निहोत्रहोमः । गौतमेन तु सज्योतिषा ज्योतिषो दर्शनादिति । सूत्रस्यार्थः एतावान्कालः संध्योच्यते नवाप्यङ्गंतत्रैतावतिकाले नास्त्यावृत्तिः यथा पौर्णमास्यां यजेतेति न कालानुरोधेन । कर्मणा आवृत्तिः तथा पूर्वासंध्यासनक्षत्रां पश्चिमां सदिवाकरामिति । तदपि काललक्षणं एतावान्काल इह संध्याशब्देनोच्यते । तत्र सांध्योविधिरनुष्ठेयस्तत्रेयतिसंध्याशब्दवाच्ये काले च मुहूर्तमात्रे यदि त्रिचतुरासु कालकलासु स्थानासनजपान्कुर्यात् । संपन्न एव विध्यर्थः न ह्यत्र कृत्स्नकालव्याप्तिः श्रुता मनोरिव सर्वथाग्निहोत्रसंध्याविधीसमानकालावपि शक्या वनुष्टातुं सदाशब्दो नित्यतामाह । उभयसंध्याशेषः आसीत् आसनमनूर्ध्वतावस्थानमुपविष्टो भवेत् । ऋक्षं नक्षत्रमातद्विभावनान् । आऽर्कदर्शनादिति य आकारः स इहानुषक्तव्यः सम्यक्शब्दो दर्शनविभावनयोर्विशेषणं सम्यग्यदा परिपूर्णमण्डल आदित्यो भवति नक्षत्राणि च भास्वन्ति त्वभासायुक्तानि नादित्यतेजोभिभूतानि ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तिष्ठे दूर्ध्वं स्तिष्ठे जपन् संध्यापूर्वमत्यन्तसंयोगेन समासीतोपविशेत् । असम्यक् ऋक्षाणां विभावनादर्शनाद्विवेकेन बहूनां प्रकाशनात् । अत्र तिष्ठन्नासीनो जपेदिति प्रत्यस्य व्यत्ययो बोद्धव्यः । जपस्य प्राधान्यात् । तथा च यजुर्वेदब्राह्मणे अथातः संध्योपासनविधिं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य पूर्वागायत्रीजपेदष्टकत्वं इत्यादि । अतएव जपस्य कर्मणि सावित्रीलभ्यते । एतदक्षरमेतांचेत्युक्तत्वाच्च ॥ १०१ ॥

(३) कुङ्कुमः । पूर्वासंध्यामिति । पूर्वासंध्यां पश्चिमामिति च कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रथमसंध्यां सूर्यदर्शनपर्यन्तं सावित्रीजपस्तिष्ठेदासनादुत्थाय निवृत्तगतिरेकत्र देशे कुर्यात् । पश्चिमांतु संध्यां सावित्रीजपन् सम्यङ् नक्षत्रदर्शनपर्यन्तमुपविष्टः स्यात् । अत्र च फलवत्त्वाज्जपः प्रधानम् । स्थानासनत्वं गेफलवत्सन्निधावफलंतदङ्गमितिन्यायात् । संध्ययोर्वेदविधिष्वेवेदपुण्येन युज्यते । सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य इति च पूर्वजपात्फलमुक्तम् । मेधातिथिस्तु स्थानासनयोरेव प्राधान्यमाह । संध्याकालश्च मुहूर्त्तमात्रं तदाह योगी याज्ञवल्क्यः न्हासवृद्धी तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् । संध्या मुहूर्त्तमात्रं तु न्हासे वृद्धौ च सा स्मृता ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । सन्ध्योर्वेदविदित्युक्तं तच्च कियन्तकालव्याप्य कर्तव्यमिति प्रकारं लक्षणं वाह पूर्वामिति । सन्ध्यांव्याप्य जपनू ऊर्ध्वतिष्ठेत् आसीनो भवेदिति विधिस्तत्रैवावधेयपेक्षणात् । जपे तु सकृद्यैव नियम्यते न तु कालः । सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावरा मित्युक्ते राकंदर्शनात् संपूर्णार्कदर्शनमभिव्याप्य तद्दर्शनं यावत्सम्यगक्षविभावनात्सम्यक्कक्षसंम्यगृक्षं तस्य विभावनप्रकाशः तावदध्यासीत उपविश्य जपेदित्यर्थः । ङासवृद्धी तु सततं दिवसानां यथाक्रमं । सन्ध्यामुहूर्तमात्रं तु ङासे वृद्धौ च संस्थितेति योगियाज्ञवल्क्योक्तदण्डद्वयसन्ध्या ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । अथ कर्मान्तरमाह पूर्वामिति । आक्षविभावनात् आक्रक्षविभावनादिति पदच्छेदः । आ नक्षत्रदर्शनात् ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सन्ध्योपासनविधिमाह । पूर्वोसन्ध्यां सावित्रीं जपन् आर्कदर्शनात्सूर्यदर्शनपर्यन्तं तिष्ठेत् । पश्चिमां सन्ध्यां समासीनः आक्षविभावनात् नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं गायत्रीं जपं तिष्ठेत् ॥ १०१ ॥

पूर्वोसन्ध्यां जपं तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ॥ पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमत्राधिकार उच्यते । एनः प्रतिषिद्धसेवनाज्जातो दोषस्तत्पुत्रो ह्यनुदति । निशि भवन्नैशं रात्रौ कृतम् । एवं मलमेनः शब्देन समानार्थम् । न च सर्वस्य दिवाकृतस्य नैशिकस्य चैतन्प्रायश्चित्तं तथा सति रुच्छ्राद्युपेदशः प्रायश्चित्तविशेषोऽनर्थकः स्यात् । अर्के चेन्मधुविन्देत् किमर्थं पर्वतं व्रजेदिति लौकिकात्मवादात् । किं हि यदसेवितं कृतमशक्यपरिहारमनाम्नात् प्रायश्चित्तविशेषं लघीय एनस्तदपैति यदा सुप्तस्य हस्तचारशय्यापरिवर्तनादिना सूक्ष्मप्राणिवधोगुह्याङ्कपण्डूकर्षणेनाकस्मात्स्पृशेदिति प्रतिषिद्धम् । लालाश्रवादिना चाशुचित्वमेतत्कालकृताशौचस्यावस्थाने प्रतिषिद्धसेवनादि । एतदभिप्रायमेवेदं सर्वदैवाशुचिर्ज्ञेयः सन्ध्योपासनवर्जित इति । न चानित्यत्वापत्तिरेवं विधस्य दोषस्य सर्वदा भावात् । दिवा च पथि गच्छन्नन्यस्त्रीमुखसंधान संपन्नं तज्जन्यचित्तविकारोन्मीलने क्रुद्धाश्लोलसंभाषणे तत्संभ्याविधी अपनुदतः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । जपं तिष्ठन् तिष्ठजपन् मलं पापं मलिनीकरणरूपं । एतच्च सायमर्कदर्शनकालं प्रातश्च नक्षत्रदर्शनकालं आरभ्य कार्यसंज्ञोतिषो दर्शनादिति गोतमोक्तेः ॥ १०२ ॥

(३) कुञ्जकः । पूर्वोसन्ध्यामिति । पूर्वसंभ्यायां तिष्ठजपं कुर्वाणो निशासंचितं पापं नाशयति । पश्चिमसंभ्यायां तूपविष्टो जपं कुर्वन् दिवार्जितं पापं निहन्ति तत्रापि जपात्फलमुक्तम् । एतच्चाज्ञानादिकृतपापविषयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत् त्रिकालसंभ्याकरणान्तस्सर्वविप्रणश्यति ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । खादिरन्यायेनाह नैशमिति । निशाकृतं एनः पापं मलमपि पापं यथा खादिरं पशुं व्रजति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति वचनद्वयेनैक एव खादिरो यूप उभयार्थः एवं सन्ध्यापोति न्यायार्थः ॥ १०२ ॥

(५) रामचन्द्रः । पूर्वोसन्ध्यां गायत्रीं जपं तिष्ठन् निशायां भवन्नैशं एनः पापं व्यपोहति नाशयति । सायंसंभ्यां कुर्वाणः दिवा कृतं पापं मलं हन्ति ॥ १०२ ॥

न तिष्ठति तु यः पूर्वोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ॥ स शूद्रवद्वहिष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥ १०३ ॥

(१०३) न तिष्ठति तु यः पूर्वो = नानु तिष्ठति यः पूर्वो (क, ग)

(१) मेधातिथिः । अनेनाननुष्ठानप्रत्यवायंवदन्नित्यतामेव समर्थयति । यः प्रातः संध्यायां नोर्ध्वआस्ते न च पश्चिमायामुपविष्टोभवति सशूद्रनुल्योवेदितव्यः । सर्वस्माद्विजातिकर्मणः आतिथ्यादिसत्कारसंप्रदानादितोबहिष्कार्योऽपनोद्यः । अतः शूद्रसमानतानिरासार्थंनित्यममुष्ठेया संध्या । इदमधिकारवाक्यम् । अत्र च स्थानासनएवोपपत्तेर्जपेयस्य चाधिकारसंबन्धस्तत्प्रधानमन्यत्तत्संबन्धमङ्गम् ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न तिष्ठति तिष्ठञ्जपतीत्यर्थः । एवमुपास्तइत्यत्रापि ॥ १०३ ॥

(३) कुट्टूकः । न तिष्ठतीति । यःपुनःपूर्वसंध्यांनानुतिष्ठति पश्चिमांतु नोपास्ते तत्तत्कालविहितंजपादि न करोतीत्यर्थः । सशूद्रइव सर्वस्माद्विजातिकर्मणोऽतिथिसत्कारदेरपि बाह्यकार्यः । अनेनैव प्रत्यवायेन संध्योपासनस्य नित्यताक्ता । नित्यत्वेऽपिसर्वदापेक्षितपापक्षयस्य फलत्वमविरुद्धम् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । सन्ध्याकरणे दोषमाहनेति । शूद्रवदिति तदकरणेऽनधिकारितैव तत्पूर्वकत्वात्सर्वकर्मणाम् ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । स्थानासनयोरकरणेप्रत्यवायमाह । नतिष्ठतीति ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यःपुरुषःपूर्वोपश्चिमांसन्ध्यांनउपास्ते न करोति सःसर्वस्मात्तद्विजकर्मणःसकाशाद्विद्विर्बहिष्कार्यःनिष्काशनीयः ॥ १०३ ॥

अपांसमीपे नियतोनैत्यकं विधिमास्थितः ॥ सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यंसमाहितः ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपरः स्वाध्यायविधिः प्रकरणान्तरे श्रुतत्वात्पूर्वस्मात्प्रकरणान्निवृत्ते । बहिर्गम्यान्निर्जनोदेशारण्यंतद्वत्वा प्राप्यापांसमीपे नदीवाध्यादिस्थाने तदभावे कमण्डलादिभाजनस्थानामपि नियतः शुचिर्यत्नवान्वासमाहितः परित्यक्तचित्तव्याक्षेपः सावित्रीमप्यधीयीत यदि बहुसूक्तानुवाकाध्यायादि कयाचित्कार्यातिपत्त्या नशक्यते । नैत्यकंविधिमास्थितः नित्यएवानैत्यकः नित्योयंविधिरित्येवंस्थितप्रज्ञः ग्रहणार्थश्च स्वाध्यायाध्ययनविधिः प्रकृतिरयंविचारः संस्तदीयाद्वर्मानुगृह्णाति तेन ब्रह्मणः प्रणवंप्राकूलानित्यादिधर्मोभवति । अन्येतु विधिर्विधाप्रकारइति कर्तव्यतेत्यादि चक्षते नित्येब्रह्मचारिणावश्यकर्तव्येसाध्यायाध्ययनविधेतिकर्तव्यता तामाश्रितः । अस्य तु विधेस्तदा नित्यत्वंब्रह्मसंहि तत्स्मृतमित्यादिवाक्येभ्योवसातव्यम् । आद्यमेवव्याख्यानंयुक्तरूपंदृश्यते । नहि विधिशब्दः प्रकारवचनतया प्रसिद्धो यदि च नैत्यकशब्देन ब्रह्मचारिणोविधिरुच्यते । तदा नैत्यकेनास्त्यनध्यायइत्यत्रापि नैत्यकशब्देन तस्यैवाभिधानं स्यात्तत्तश्चानध्यायनिषेधस्तत्रैव न प्रसज्येत ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथब्रह्मयज्ञविधिमाहअपामिति । नियतः शुचिः नैत्यकंविधिं ब्रह्मयज्ञविधिंब्रह्मयज्ञेनयक्ष्यमाणइत्यादिनाश्रुतावुक्तं । आरण्यंग्रामाद्वहिः सावित्रीमपीत्यन्याध्ययनाशक्तावुपाकरणाद्वा पूर्वमगृहीतवेदस्य ब्रह्मचारिणोनुकल्पः । आदिक्रमेण स्वशाखायानित्यंपाठोमुख्योब्रह्मयज्ञः । समाहितोनन्यचेताः ॥ १०४ ॥

(३) कुट्टूकः । अपांसमीपइति । ब्रह्मयज्ञरूपमिदंबहुवेदाध्ययनाशक्तौ सावित्रीमात्राध्ययनमपि विधीयते । अरण्यादिनिर्जनदेशंगत्वानद्यादिजलसर्मापेनियतेन्द्रियःसमाहितोऽनन्यमनानैत्यकंविधिंब्रह्मयज्ञरूपमास्थितोनुतिष्ठामुः सावित्रेमपि प्रणवयादतित्रययुतांयथोक्तमधीयीत ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र प्रशस्तस्थानमाह अपामिति । नैत्यकंब्रह्मयज्ञरूपंसमाहितोऽनन्यमनाः सावित्रीमपीति अनधीतसूक्तान्तरस्य ब्रह्मयज्ञार्थं । विशिष्टोयमपरोविधिरिति मेधातिथिः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । प्रथमं ब्रह्मयज्ञमाह अपामिति । नियतसमाहितशब्दाभ्यां कर्मज्ञानेन्द्रियसंयमावृत्तौ । नित्यमेव नैमित्तिकं अनेनाहरहः कर्तव्यत्वमुक्तं विधिब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यान्दिशौत्यनुवाकेनोक्तं । अधीयोत स्वाध्यायनकेवलं स्वाध्यायिकमेवाधीयोत । किन्तु सावित्रीमपि । श्लोकस्यास्य ब्रह्मयज्ञविषयत्वम् ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्मं अपामिति । नैत्यकं विधिं आस्थितः सन् पात्रानिकटे नियतः सावित्रीञ्जपेत् । गत्वारण्यं समाहितः सन् पुरुषादिकृतः सन् सम्यगधीयोत अध्ययनं कुर्वीत ॥ १०४ ॥

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ॥ नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । उपकरणमुपकारकं वेदाङ्गकल्पसूत्रनिरुक्ताद्युच्यते । तस्मिन्पठ्यमानेऽनध्यायेऽप्यनुरोधआदरोनास्ति । अनध्याये होममन्त्रेषु चैव ह्यनध्यायानादरणीया अनध्यायेष्वध्येत्यम । न निरोधइति वा पाठः । निवृत्तिरनध्यायेष्वध्ययनस्य नास्ति । यद्यप्यध्ययनविधिधर्मोऽनध्यायेष्वनध्ययनं अध्ययनविधिश्च स्वाध्यायविषयः स्वाध्यायश्च वेदो न च वेदशब्दवाच्यान्यङ्गानि तथापि वेदवाक्यमिश्रत्वबुद्धिः स्यादिति स्पष्टार्थमुच्यते । दृष्टान्तोवायं वेदाङ्गेष्विव वेदेष्वनध्यायो नास्ति । होममन्त्रेष्वग्निहोत्रहोमे ये मन्त्रा अन्यस्मिन्वासावित्रादिशान्तिहोमे । एतच्च प्रदर्शनार्थम् शश्वज्जपप्रैषादिमन्त्राणां कर्माङ्गानां वैदिकं वाक्योच्चारणमात्रधर्मोऽनध्यायानध्ययनत्वाध्यायनविधिप्रयुक्तइति मन्यमानो होमादिमन्त्रेषु चतुर्दश्यादिष्वनुच्चारणं प्रपद्येत यः स न्यायसिद्धेनार्थेनानूद्यमानेन प्रतिबोध्यते । स्वाध्यायाध्ययनविधिप्रयुक्तमनध्यायानुक्रमणं वेदधर्मस्ततो नास्तिकर्माङ्गमन्त्रेष्वनध्यायः । नैत्यके स्वाध्याये पूर्वेण वाक्येन सर्वाश्रमिणां विहिते नित्ये स्वाध्यायविधौ ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदोपकरणे व्याकरणाद्यङ्गे नैत्यके स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञे होममन्त्रेषु काम्यकर्माङ्गेष्वपि अनध्यायेनध्ययनदिनेनानध्ययनानुरोधः । अन्यत्र भवत्वनध्यायाभावः ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लुकः । वेदोपकरणइति । वेदोपकरणे वेदाङ्गे शिक्षादौ नैत्यके नित्यानुष्ठेये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे होममन्त्रेषु चानध्यायादरोनास्ति ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । अहन्यहनात्युक्तं अष्टकापौर्णमास्यावित्यादौ कागतिरिति चेत्तत्र पर्युदासाधिकरणन्यायेनाह वेदोपकरणइति । वेदोपकरणे शिक्षादिवेदाङ्गे नैत्यके ब्रह्मयज्ञादिरूपे गुरुमुखात्प्रथमाध्ययने वा तएव स्नानकप्रकरणएवानध्याये गणितस्तस्याध्ययनस्य काम्यत्वात् अनुरोधे अपेक्षा अङ्गादेर्नास्ति तथा च सूत्रम् । कामं वेदाङ्गानीति । काममिच्छा तद्वशात् वेदाङ्गाध्ययनमिति जैमिनिसूत्रार्थः । यजतिषु । ये यजामहे कुर्यान्नानुयाजोऽपि तत्र यथा अनुयाजवर्जितेषु यागेषु ये यजामहकरणं तद्वदत्रापि अनध्यायेष्वङ्गादिपाठइति न्यायार्थः ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । सावित्रीग्रहणेन ज्ञापितं चात्र ब्रह्मयज्ञे ग्रहणाध्ययनइवानध्यायकालइत्याह वेदोपकरणइति । वेदोपकरणे वेदाङ्गे तत्र प्रतिषेधाभावात् होममन्त्रेषु विधिबलाच्च यथानध्यायानुरोधो नास्ति एव नैमित्तिकेपोत्यर्थः ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदोपकरणे उपाकर्मकरणे ॥ १०५ ॥

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तस्मृतं ॥ ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वविधिशेषोयमर्थवादः । एतेन हेतुना नैत्यकेनास्त्यनध्यायो यतो ब्रह्मसत्रं तस्मृतं सततप्रवृत्तं सत्रं यथा सहस्रसंवत्सरादिसत्रं कदाचिच्छिद्यतइत्यतः सत्रमेवमिदमपि ब्रह्माध्ययननिर्वर्त्य ब्रह्मसत्रत्वाच्च न कदाहिच्छेद्यम । विच्छेदे हि सत्रत्वं न स्यात् । सत्रत्वमिदानीं रूपकभङ्ग्या योजयति । ब्रह्माध्ययनमाहुतिहुतमन्यत्सत्रं सोमाहुत्या-

हूयते । जुहोतिरनिवृत्तौ वर्तते । अनेकार्थात्वाद्धातूनां ब्रह्मशब्देन तद्विषयाध्ययनक्रिया लक्ष्यते । ब्रह्माध्ययनमाहुतिरिवोपमितं व्याघ्रादिभिरितिसमासः । अनध्याये यदध्ययनं तेन वषट्कृतं यथा याज्यान्तं विच्छेदो वषट्कारेण क्रियत एवंचतुर्विध्याद्यनध्यायाध्ययनं वषट्कारस्थानीयम् । वषट्शब्देन वौषट्शब्दो लक्ष्यते तेन कृतं युक्तं संस्कृतं साधनं कृतेति समासः ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वाध्यायरूपे तु ब्रह्मयज्ञे कथमेवमध्ययनविरोधित्वादनध्यायस्येत्यत आह नैत्यक इति । ब्रह्मणा वेदेन सत्रं संतन्यमाना क्रियायतेतः क्रियासंतत्यविच्छेदार्थं नानध्यायानुरोधः कित्वेकां वचमेकं वा यजुरेकवा सामाहरेदित्यापस्तम्बवचनादनुसंधानमत्राल्पमणीयोनृषेयं एतदर्थमपि चैतद्धोममन्त्रादेः पृथक्कृत्यपुनरुक्तम् । अत्र चानध्यायानामनुरोधाभिधानात् स्नातकव्रतकरणेध्यापकं प्रति कथितानामनध्यायानामध्ययनकारिणं ब्रह्मचारिणं प्रत्यन्वयोपेक्षितः । तेन विधिलिङ्घनेनाध्यापकस्याध्ययनप्रवृत्तावध्ययनेनाध्ययेत्यमिति लभ्यते । ब्रह्मसत्रमित्यत्र गुणयोगेन सत्रशब्दस्य प्रवृत्त्यायोगेन तां वक्तुं गवामयनादिसत्रसाम्यमस्याह । ब्रह्माहुतीति । वेदरूपाया आहुतेर्होतव्यस्य हुतं होमोयत्र तं पुण्यहेतुं स्वाध्यायं यथा च सत्रे वषट्कारो होममन्त्रस्तथात्रापि अनध्यायो नध्ययननिमित्तं मेघनिर्घातशब्दादि वषट्कारस्थानीयम् । यदाहापस्तम्बः ब्रह्मयज्ञो हवा एष्यः स्वाध्यायतस्यैते वषट्कारायस्तनयतीत्यादि ॥ १०६ ॥

(३) कुड्मूकः । नैत्यक इति पूर्वोक्तनैत्यकस्वाध्यायस्यायमनुवादः । नैत्यके जपयज्ञेऽनध्यायो नास्ति यतः सततं भवत्वात् । ब्रह्मसत्रं तन्मन्वादिभिः स्मृतं ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिर्हविस्तस्याहुतं अनध्यायाध्ययनमध्ययनरूपमनध्यायवषट्कृतमपि पुण्यमेव भवति ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । अर्थवादेनोक्तमर्थद्रष्टव्यं नैत्यक इति । ब्रह्मसत्रं सततं भवत्वात् ब्रह्मैवाहुतिस्तस्याहुतं होमरूपाध्ययनं सोमाहुतिस्थानीयं अनध्यायवषट्कृते अनध्यायाध्ययनं वषडिति याज्यासमापकवौषट्स्थानीयं तेन कृतं संस्कृतं ब्रह्मसत्रमितिरूपकं पुण्यं पुण्यदं । नापो हेदग्निषु क्रिया इति होमे नास्त्यनध्याय आवश्यकत्वात् । तथा मात्यहिकजपेपीति भावः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थहेतुन्यासेन स्थिरीकरांति नैत्यक इति । नैतिके स्वाध्याये नास्त्यनध्यायः कुतः ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिः वेदव्याहुतिरित्यावत् । सायस्मिन्सत्रे हुतात् ब्रह्माहुतिरुक्तं अनध्यायकाले एव वषट्कृतं यत् सततं नध्यायवषट्कृतं श्रूयते हतस्य वा एतस्य यज्ञस्य मेघो हविर्धानमित्यादि अधीयत इत्यध्यायो याज्यापुरोनुवाक्यादिः । वषट्कृतं वषट्कारः । ताभ्यां रहितमनध्यायवषट्कृतं । तत् ब्रह्मसत्रं वेदसत्रं सत्रशब्देनैरर्तयणदीर्घकालानुष्ठेयत्वाभिप्रेतास्सत्तानैत्यकेनास्त्यनध्याय इत्यर्थः । संवत्सरमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्वत सर्वपुरुषार्थलाभः यावज्जीवं कुर्वतः किंपुनरित्यभिप्रायेणाह । यस्स्वाध्यायमिति । स्वाध्यायं ब्रह्मयज्ञविषयमदमदमात्रमप्येष्टस्वाध्यायः । पयोधर्मशुचिसामान्यात् । मेदः अर्घ्यपुष्टिहेतुत्वसामान्यात् । घृतसाम्यं स्नेहसारुप्यात् । मधुरसः नानारसैक्यात् क्षरति । दुग्धे केचिदपांसमीष इत्यादि श्लोकचतुष्टयेन गृहीतस्वाध्यायस्य नित्याध्ययनमुक्तमिति व्याचक्षते ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । नित्यस्वाध्याये अनध्यायः अध्ययनस्य अनुरोधेन भवेत् च पुनः होममन्त्रेषु मन्त्रोच्चारणेषु अनध्यायो न भवेत् नित्यकर्मणि अनध्यायो नास्ति ततः अध्ययनं ब्रह्मसत्रं ब्रह्मयज्ञस्मृतः ब्रह्माहुतिर्हुतं पुण्यं ब्रह्मण आहुतिर्हुतं ब्रह्माहुतिर्हुतं वेदाहुतिर्हुतमित्यर्थः ब्रह्मणारुवेणाहुतिर्हुतं मतिवार्थः अनध्याये वषट्कृतं पुण्यं भवति ॥ १०६ ॥

यः स्वाध्यायमधीतेऽद्विविधिना नियतः शुचिः ॥ तस्य नित्यं क्षरं त्येष पयोदधिघृतं मधु ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृतविधिः शेषोऽयम् । सच नित्यः समधिगतः नित्ये च फलश्रवणमर्थवादेन च विधिविभक्तिर्वि-

द्यते येनैकस्य तूभयत्वेसंयोग पृथक्कमित्यनेन न्यायेनाधिकारान्तरहेतुः प्रयपभृतिः स्यात् । लब्धे च नित्येऽधिकारे रात्रिसत्रन्यायोपि नास्ति येन पयआदीनि निष्कलत्वेन कल्पेरन् । तस्मादर्थवादएवायम् । अधीयानस्य लोकपत्त्या प्रतिग्रहादिना गोलाभात्पयः प्रभृतेः प्रक्षरणानुवादस्यालम्बनम् । स्वाध्यायवेदमधीतेव्दंसंवत्सरविधिना प्राक्कूलाध्यासनेन नियतः संयन्तेन्द्रियः शुचिः स्नानादिना तस्य पुरुषस्य नित्यं यावज्जीवंक्षरति स्वति ददाति । एषः स्वाध्यायः पयोदधीति । अन्येतु धर्मार्थकाममोक्षात्पयआदिभिः शब्दैरभिहितान्मन्यन्ते । पयः शुद्धि सामान्याद्धर्मः दधिपुष्टिहेतुत्वादर्थः । स्नेहसामान्याद्वृत्तकामः सर्वरसैक्यान्मधुमोक्षः । यावान्कश्चन पुरुषार्थः ससर्वोवेदाध्ययनात्संवत्सरैव प्राप्यते किंपुनर्बहुना कालेनार्थवादत्वात्पयआदिशब्दानांकोर्थोयुक्तइति नाभिनिवेष्टव्यम् ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यावज्जीवाध्ययनेनियतेप्यव्दमात्रेणैवलभ्यं फलमाहयइति । नियतइन्द्रियप्रत्याहारवान् पयःस्वेतवर्णसारूप्याद्धर्मःतद्भवत्वादर्थोदधि तदुभयप्रभवत्वात्तद्वृत्तकामः भवति परमात्मनातद्विषयतया ब्रह्मविद्यायामधुशब्दप्रयोगः । अथातौ सर्वामधुप्रवोचदिति ॥ १०७ ॥

(३) कुड्मूकः । यःस्वाध्यायमिति । अव्दमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । योवर्षमप्येकंस्वाध्यायमहरहर्विहिताङ्गयुक्तंनियतेन्द्रियश्रयतो जपति तस्यैव स्वाध्यायोजपयज्ञः । क्षीरादीनि क्षरति क्षीरादिभिर्देवान्पितृंश्च प्रीणाति ते च प्रीताःसर्वकामैर्जपयज्ञकारिणस्तर्पयन्तीत्यर्थः । अतएव याज्ञवल्क्यः मधुना पयसा चैव सदेवांस्तर्पयेद्विजः । पितृन्मधुघृताभ्यांच ऋचोधीति हि योऽन्वहमित्युपक्रम्य चतुर्णामिव वेदानांपुराणानांच जपस्य देवपितृवृत्तिफलमुक्त्वा शेषे तेतृमास्तर्पयन्त्येनंसर्वकामफलैःशुभैरित्युक्तवान् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । अध्ययनस्य गुणफलमाह । यइति । विधिना प्राक्कूलानित्युक्तेनक्षरन्तिपित्रादीनांदृमिप्रति । तदुक्तंयाज्ञवल्क्येन । मधुना पयसा चैव सदेवांस्तर्पयेद्विजः । पितृन्मधुघृताभ्यांचऋचोधीति तु योन्वहम् ॥ ईदृशः स्वाध्यायः गोदोहनविशिष्टापः प्रणयनं यथापशुसाधनंतथायमुक्तफलसाधनमिति अर्थवादोयमिति मेधातिथिः । तन्न अर्थवादत्वे परपदार्थापत्तिः त्वपदार्थत्यागइति मीमांसामुद्राभङ्गः अन्यथा गोदोहमप्यर्थवादः स्यात् ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यःपुरुषःअव्दपर्यन्तं स्वाध्यायंअधीते करोति तस्य नित्यंएषःस्वाध्यायःपयोदधिघृतमधु क्षरति स्वति ददातीत्यर्थः । धर्मार्थकाममोक्षाःपयोरूपोद्धर्मः । दधिरूपोअर्थः घृतरूपःकामः । मधुरूपोमोक्षः ॥ १०७ ॥

अग्नीन्धनंभैक्षचर्यामधःशय्यांगुरोर्हितम् ॥ आसमावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनोद्विजः ॥ १०८ ॥

मेधातिथिः । सायंप्रातः समिद्धिरग्रेरादीपनमग्नीन्धनम् । अपर्यंकारोहणमधः शय्या नतु स्थण्डिलशायित्वमेव । गुरवे हितमुदकुम्भाद्याहरणंशुश्रूषणलक्षणम् । यत्तुतदुपकारकरणंतद्यावज्जीविकम् । एतदाब्रह्मचर्यसमाप्तेर्गुरुकुलनिवृत्तिलक्षणान् स्नानात्कर्तव्यं स्वाध्यायाध्ययनविध्यर्थत्वात् । ब्रह्मचर्यस्य तद्धर्माणांच यावद्ब्रह्मणमनुवृत्तिस्तन्निवृत्त्या च निवृत्तिः सिद्धैवेति । अग्नीन्धनादीनांपुनर्वचनं तद्यतिरिक्तस्यातिक्रान्तस्य धर्मकलापस्योत्तरेषामप्याश्रमिणामनुष्ठानार्थम् । तथाच गौतमः उत्तरेषांचैतदविरोधादिति । अथैवंकस्मान्नभवत्येते यावद्ब्रह्मचर्यभाविनोन्धे पुनरवागपि निवर्तन्तर्हात स्मृत्यन्तरमात्रदर्शितप्रधानकालानुवर्तिनश्च नियमादित्येषन्यायः सत्यां गतौ बाधितः स्यात् । गुरवे हितमिति हितयोगे चतुर्थी न्याय्यातद्वक्ष्यति ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समिदाधानमिन्धनं अधःशय्या खट्वाद्युपरिशयनत्यागः गुरोर्हितंतत्परिचर्याएतश्चैतेषां ब्रह्मयज्ञसन्ध्योपासनादिवत् समावर्तनादूर्ध्वमप्यनुष्ठानप्रसंगवारयितुमुक्तम् । अतएव गौतमः उत्तरेषांचैतदविरोधीति ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लुकः । अग्नीन्धनमिति सायंप्रातःसमिद्धोर्मभिक्षासमूहाहरणमखट्टाशयनरूपामधःशय्यां न तुस्थण्डिलशायित्वमेवगुरोरुदककुम्भाद्याहरणरूपंहितंरुतोपनयनोब्रह्मचारी समावर्तनपर्यन्तंकुर्यात् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मचारिणोऽवश्यकर्तव्यमाह अग्नीन्धनमिति अग्नीन्धनंसायंप्रातः समिद्धोर्मः अधःशय्यांखट्टाद्यनारुढतांकुर्यात्समावर्तनपर्यन्तमित्यन्वयः ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । अथब्रह्मचारिप्रकरणोक्तानांकेषांचिद्धर्माणामुत्तरांशमेवप्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थंकेषांचिन्नियममाह अग्नीन्धनमिति । अग्नीन्धनादीनांयावत्ब्रह्मचर्यकालभावित्वंप्रधानवशवर्तित्वात् गुणानां सिद्धिं सिद्धेस्त्यारम्भोनियमार्थः अग्नीन्धनादिभ्योऽन्येषांयावज्जीवकालप्रयोगइति । गुरोर्हितंउदकुम्भाहरणादि अन्यस्ययावज्जीवकालत्वात् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मचारिधर्मानाह रुतोपनयनोद्विजः समावर्तनपर्यन्तंअग्निं अग्निशुश्रूषांकुर्यात्इन्धनंगुरोः इन्धनानयनं गुरोर्हितंकुर्यात् ॥ १०८ ॥

आचार्यपुत्रःशुश्रूषुर्ज्ञानदोर्धार्मिकःशुचिः ॥ आमःशक्तोऽर्थदःसाधुः स्वोऽध्याप्यादश धर्मतः॥ १०९॥

(१) मेधातिथिः । सर्वेषामेव दानानांब्रह्मदानंविशिष्यतइति तत्रकीदृशाय विद्यादातव्याइति पात्रलक्षणार्थः श्लोकः ब्रह्मचारिधर्मप्रसङ्गेनाध्यापनविधिरयमुच्यते । आचार्यस्य पुत्रः शुश्रूषा परिचर्या गृहोपयोगिशक्तितः कर्मकरणं शरीरसंवाहनं च ज्ञानादयःकश्चिद्धन्तआचार्यस्य न विदितःशिष्येण कथंचिच्छिक्षितोऽर्थकामकलाविषयोधर्मविषयो वा विद्याविनिमयेनेदमध्यापनम् । धार्मिकः अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानप्रधानः शुचिर्षुद्धारिशुद्धार्थशुद्धश्च । गोबलीवर्दवत्पदत्रयस्य पुनरुक्तंधार्मिकः शुचिः साधुरिति । आमसुद्धद्वान्धवादिः प्रत्यासन्नः शक्तः ग्रहणधारणसमर्थः स्वःपुत्रः उपनीतश्च पूर्वः अन्योपनीताअप्यध्याप्याः । ननु च धर्मतइत्युच्यते एतैरध्यापितैर्धर्मोभवति अर्थदश्च दृष्टेनोपकरोति तत्र कुतोऽदृष्टकल्पना केनोक्तंकल्पमिति श्रुते का कल्पना साक्षादेवहिश्रुतमध्याप्यादशधर्मतइति । उपाध्यायस्त्वाह धर्मशास्त्रव्यवस्थोच्यते । एतैरध्यापितैर्धर्मातिक्रमो न भवतिन पुनरर्थदअध्यापिते विद्यादानलक्षणे धर्मोभवति ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुश्रूषुः कृतचर्यः । धार्मिकोधर्मानुष्ठानशीलः । शुचिःशुद्धभावः । आमोबन्धुः । शक्तोऽग्रहणधारणादिशक्तिमान् । अर्थदः परिभाषंविना पूर्वधनेन रुतोपकारः । साधुरार्जवेपेतः । स्वोज्ञातिः । धर्मतोधर्मार्थमुद्दिश्यन तु भविष्यदर्थशुश्रूषादिना ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लुकः । कीदृशःशिष्योऽध्याप्य इत्याहआचार्यपुत्रइति । आचार्यपुत्रःपरिचारकोज्ञानान्तरदाता धर्मविन्मुद्धार्यादिषु शुचिःबान्धवो ग्रहणधारणसमर्थः धनदाताहितेच्छुःज्ञातिः दशैते धर्मोणध्याप्याः ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । विद्यादानपात्राण्याह आचार्यपुत्रइति । ज्ञानदः अथवा विद्यया विद्येत्युक्तत्वातधार्मिकः लाभानुपजीव्यधर्मार्थयः पठति शुचिरलुब्धः आमोबन्धुः । शक्तोवेदतदर्थविचारणादौअर्थदउत्तरकाले स्वोज्ञातिः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । इदानींगुरोरध्यापनयोग्यान्प्रसंगादाह आचार्येति । शक्तःग्रहणधारणादौगुरुकार्येषुवा समर्थः । स्व ज्ञातिः धर्मतःन्यायतः ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचार्यपुत्रादि एते । दश धर्मतः स्वःपुत्रादिःस्वाध्याप्याः अध्ययनयोग्याभवन्ति ॥ १०९ ॥

नापृष्टः कस्यचिद्भूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ॥ जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । अधीयानेनानुपसन्नेन यदि नाशितमपाक्षरं विस्वरं वाऽधीतं तदाऽपृष्टेन न वक्तव्यम् । नाशितं त्वयैव मेतत्पठितव्यमिति शिष्यस्य त्वपृच्छतोपि वक्तव्यम् । पृच्छमानोऽपि यद्यन्यायेन पृच्छति तथापि न वक्तव्यम् । प्रश्नपूर्वकमस्मिन्वस्तुनि मे संदेहस्तदुपदेष्टुमर्हसीति शिष्यधर्मेण प्रश्नान्यायेन । अन्यथा तु जानन्नपि जडवन्मूक इव लोके वर्तेताऽऽचरेदज्ञ इव तूष्णीमासीत् । शास्त्रविषयो यमपृष्टसंदेहापनयननिषेधः । व्यवहारे तु वक्ष्यति नियुक्तो वा नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हतीति । अन्ये त्वविशेषेणेच्छन्ति ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एभ्यस्त्वन्यस्यापृष्टो न ब्रूयात् न चान्याये न परिहासादिना पृच्छतः ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । नापृष्ट इति यद्यन्येनाल्पाक्षरं विस्वरं चाधीतं तस्य तत्त्वं वदेत् शिष्यस्य त्वपृच्छतोऽपि वक्तव्यम् । भक्तिश्रद्धादिप्रश्नधर्मोल्लङ्घनमन्यायस्ते न पृच्छतौ न ब्रूयात् जानन्नपि हि प्राज्ञोलोके मूक इव व्यवहरेत् ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । सार्थवादानि पात्राण्याह नापृष्ट इति षड्विः । अन्यायेन यथाविधिनमस्कारादिरहितेन पृच्छतस्तत्प्रति न ब्रूयादिति । जानन्नपि तत्र तत्र समर्थोऽपि लोके अपात्रे जडवन्मूकवत्स्यात् ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । पुनरत्र कः न्याय इत्यपेक्षायामाह नापृष्ट इति । दशानामेतेषां मध्ये कस्यचिदप्रश्ने न्यायवर्जिते प्रश्ने च जानन्नपि जडवत् भवेत् ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । अपृष्टः सनूकस्य चित्तुन ब्रूयात् अन्यायेन पृच्छतः कस्य चित् न ब्रूयात् मेधावी जानन्नपि जडवल्लोक आचरेत् ॥ ११० ॥

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ॥ तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्य प्रतिषेधस्यातिक्रमे दोषमाह अधर्मेण पृष्टोन्यायपृष्टश्च यः प्रब्रवीति एवमेतद्युक्तं मध्येतुमिति यश्च पृच्छति तावुभावपि श्रियते अप्राप्तकालौ । अथैको व्यतिक्रमकारी स एव श्रियते । यद्यन्यायेन पृष्टो न वक्ति तदा प्रष्टव वाऽथ प्रतिवक्ति तदोभावपि । अनेनान्यायप्रश्ने दोषदर्शने न प्रष्टुर्न्यायः प्रश्नविधिः । विद्वेषं वा द्वेष्यतां लोके प्राप्नोति ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधर्मेण यथोक्तस्वाध्यायनविधिविना । प्रैति श्रियते विद्वेषमन्यतरस्यान्यतरोधिगच्छति ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तप्रतिषेधद्वयातिक्रमे दोषमाह अधर्मेणेति । अधर्मेण पृष्टोऽपि यो यस्य वदति यश्चान्यायेन यं पृच्छति तयोरन्यतरो व्यतिक्रमकारी श्रियते विद्वेषं वा तेन सह गच्छति ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तातिक्रमेऽनर्थमाह अधर्मेणेति । अधर्मेण पृष्ट इति शेषः । प्राह अधर्मेण च पृच्छति यः तयोर्मध्ये अन्यतरः व्यतिक्रमकारी प्रैति श्रियते फलाच्चयते ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । न्यायवर्जिते प्रश्ने प्रवचने च दोषमाह अधर्मेणेति । प्राह वचनं करोति प्रैति श्रियते ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधर्मेणेति द्वाभ्यामाह । यः ब्रह्माचारी अधर्मेण अनृतेन प्राह यः अधर्मेण पृच्छति तयोर्मध्ये अन्यतरः एकः प्रैति मृत्युं एति यदि जीवेत्तु विद्वेषं अधिगच्छति ॥ १११ ॥

(११०) लोक आचरेत् = लोकमाचरेत् (न, ल, य, र,)

(१११) बाधि = चाधि (न, ब, ल, भ,)

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ॥ तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तमध्याप्यादशधर्मतइति तस्यैवायंप्रकारान्तरेण संक्षेपतः प्रतिनिर्देशोनापूर्वार्थाऽभिधानम् । प्रकृतानुवादत्वादर्थशब्दउपकारमात्रलक्षणाऽपरोद्गृह्यः विद्याविनिमयेनापि पूर्वमध्ययनस्योक्तत्वात् । तद्विधाऽध्यापनाऽनुरूपामहति महती स्वल्पे स्वल्पेति तत्रविद्या विद्यतेज्ञायते स्या सर्वोऽर्थइति साविद्यापात्रोऽर्थावबोधश्च । अनुपकारी नाऽध्याप्योन चास्यार्थविवरणकर्तव्यम् । उषरोभूमिभागउच्यते यस्मिन्निखिलेपिमृत्तिकादोषाद्बीजनं प्ररोहति शुभंश्रेष्ठं ब्रीह्यादिकं लाङ्गलादिनोप्यते । एवंविद्यापि क्षेत्रे ह्युमा मंहाफला भवति । नचैतन्मन्तव्यम् । अर्थमादाय यदध्यापनंसा भृतिः नहि पणपरिमाणसंभाषणपूर्विका तत्र प्रवृत्तिः यदेयद्दासि तदैतदध्यापयामीति । एतद्भूतेरूपम् । न पुनरर्थोपकार गन्धमात्रेण । यत्तु न पूर्वोक्तचिदुपकुर्वीतेति नासौ पूर्वोपकारप्रतिषेधः किंतुसास्यतावश्यमाज्ञप्तेन गुर्वर्थोयथा शक्तिसं-पाद्यः तच्छेषएव प्रतिषेधोऽप्युक्तव्याच्यः ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । धर्मः उक्तेषु दशसु । अर्थःपरिभाषाविना भविष्यदर्थसंभावना । शुश्रूषा परिचर्या । सापि तद्विधाध्ययनस्य यादृशमभ्यर्हितत्वंतदनुरूपा ऊषरे लवणभूमौ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मार्थाविति यस्मिञ्छिष्येऽध्यापिते धर्मार्थौ न भवतः परिचर्या वाऽध्ययनानुरूपा तत्र विद्या-नार्पणीयासुष्ठुब्रीह्यादिबीजमिवोषरे यत्र बीजमुमंनं प्ररोहति सउषरः । न चार्थग्रहणे भृतकाध्यापकत्वमाशङ्कनीयंयद्येताव-न्महं दीयते तदैतावदध्यापयामीति नियमाभावात् ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच धर्मार्थाविति । तद्विधा विद्यादानानुरूपाऊषरेक्षारभूमौ तत्रोमंयथानाङ्कुरयति तथा तादृशे धर्मार्थादयोऽनं स्युरिति ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । तद्विधा गृह्यविद्यानुरूपा ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र ब्रह्मचारिणधर्मार्थौ न स्यातां धर्मश्च अर्थश्च धर्मार्थौ न भवतः च पुनः तद्विधा शुश्रूषा गुरु-योग्या शुश्रूषा न स्यात् तत्र तस्मिन्ब्रह्मचारिणि विद्या न वक्तव्या ज्ञानं च न वक्तव्यमित्यर्थः । ऊषरे भूमौ शुभं बीजमिव निष्फलं भवतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ॥ आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । समंशब्दः सहार्थः । अप्रतिपादितया त्वदेहएवजर्जरिततया युक्तं ब्रह्मवादिनोवेदाध्यायिनोमरणं पुनरपात्रे प्रतिपादनमनेन च ज्ञायते । अध्यापनमप्यधीतवेदेनावश्यकर्तव्यं न केवलंवृत्त्यर्थम् । नापि वार्थादिदानवत्फल कामस्यैवाधिकारः । तथा च श्रुतिः योहिविद्यामधीत्यार्थिने न ब्रूयात्सकार्यहा स्यात् श्रेयसोद्धारमपावृणुयादध्यापयेन्म-हदेतद्यशस्यंवाचोधिकारंकवयोवदन्ति अस्मिन्योगेसर्वमिदंप्रतिष्ठितम् यएवंविदुरमृतास्तेभवन्ति । सकार्यहास्यादित्य-नेनानध्यापनेदोषमनुवदन्तीतिश्रुतिरेवावश्यकर्तव्यतांज्ञापयति । इरिणे पूर्वोक्तंप्रयोजनत्रयाभावोयत्राऽऽपद्यपि हि घोरायां कष्टायामपि कष्टाआपदुक्तशिष्याभावः । एतच्चावश्यकर्तव्ये सत्युपपद्यतेनित्यत्वे हि मुख्याभावे प्रतिनिधिशिष्योपादाने नाध्यापननिवृत्तिः प्राप्ता । ब्रीह्यभाववन्नीवारैरतोस्यामवस्थायामध्यापनाधिकारनिवृत्तिरेव यथोक्तलक्षणातिथ्यभावेऽति-थिपूजानिवृत्तिः वपेदिति लक्षणयाबीजधर्मेणाध्यापनमुच्यते । बीजं किल क्षेत्रोमं बहुफलं भवत्येवविद्याऽपि । येतु धनाभा-वनिमित्तामापदमाचक्षते अत्यन्तदुर्गतेनापि नेरिणेवमव्येति वरंश्रियता । सर्वतएवात्मानंगोपायेदिति नैषविधिरतिक्ता-

न्तोभवति । सत्यपि तथाविधाध्यापने वृत्त्युपाये तदेतदयुक्तं अर्थदोर्नवेरिणं पूर्वोक्तानुवादत्वादिरिणशब्दस्य । यदि वार्थदोपि न भवति कथमापदि तत्र प्रवृत्तिः संभाव्यते या निषिध्यते ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मवादिना वेदवादिना घोरायामापदि दुर्भिक्षादौ अर्थकामनया इरिणे ऊषरेविद्यासन्तानानुपालनास्मर्थे ॥ ११३ ॥

(३) कुङ्कुः । विद्ययेति । विद्ययैव सहेवेदाध्यापकेन वरंमर्त्यं ननु सर्वथाध्यापनयोग्यशिष्याभावेचापान्नायैव तांप्रतिपादयेत् । तथा छान्दोग्यब्राह्मणम् विद्यया सार्धंश्रियेत नविद्यामूषरे वपेत् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । अयोग्येअदानंश्रेयइत्याह विद्ययैवेति । ब्रह्मवादिना वेदानध्यापयितुमिच्छता घोरायां वृत्त्यभावेन मृत्युपर्यवसितायांफललोभात् कस्यचिदूषरेपि शुभबोजारोपणंश्रामंतनिरासायाह न त्वेनामिति । इरिणेउक्तोषरेएतांविद्याम् । अयमर्थः कङ्कुबीजादेरल्पतयाअन्यतोनुपकारकत्वंविद्याया स्वतएव पारायणादिनोपकारकत्वम् ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । इरिणेऊषरेधर्मार्थशुश्रूषाहीने पुरुषइतियावतनवपेत् न ब्रूयात् ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मवादिना कामंअतिशयेन विद्ययैव सर्वविद्यासंयुक्तंमर्त्यंमरणं कर्तव्यम् । आपद्यपि घोरायांएतांविद्यांइरिणेऊषरेनवपेत् न दध्यात् ॥ ११३ ॥

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिष्टेऽस्मिरक्ष माम्॥असूयकाय मांमादास्तथा स्यांवीर्यवत्तमा॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमप्यर्थवादएव । विद्या मूर्तिमती कंचिदुपाध्यायमागत्याह प्रोक्तवतीशेवधिर्निधिस्तवास्मिरक्षमां । का पुनस्तेरक्षा । असूयकाय कुत्साकराय निन्दकाय मांमाऽदाःनिन्दकंमाध्यापय तथा चैवमहंवीर्यवत्तमाऽतिशयेन तव कार्यकरी भवामि । वीर्यकार्यनिवृत्तौ सामर्थ्यातिशयः । शेवधिष्टेस्मीति कृतषत्वंपठितंतच्छान्दसप्रयोगाऽनुकरणम् ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मांशेवधिष्टेहमस्मि । असूयकायानृजवेयताय नमाब्रूयावीर्यवती तथास्याम् । यमेव विद्याशुचिमप्रमत्तं मेधाविनंब्रह्मचर्योपपन्नम् यस्तेन द्रुष्टेत्कतमच्चनाहृतस्मै माब्रूयानिधिपाय ब्रह्मन्निति श्रुतिवाक्यद्वयंवाक्यान्तररचनयाप्रबध्यास्मिन्नर्थे प्रमाणमाह विद्येति । शेवधिर्निधिः ॥ ११४ ॥

(३) कुङ्कुः । अस्यानुवादमाह विद्याब्राह्मणमिति । विद्याधिष्ठात्री देवता कंचिदध्यापकंब्राह्मणमागत्यैवमवदन् तवाहंनिधिर्स्मिमांरक्षासूयकादिदोषवते नमांवेदेः । तथा सत्यतिशयेन वीर्यवती भूयासम् । तथाच छान्दोग्यब्राह्मणम् विद्या हवै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि त्वमांपालयानर्हतेमानिने नैव मादागोपायमांश्रेयसी तथाऽहमस्मीति॥११४॥

(४) राघवानन्दः । अत्रहेतुर्विद्येति । शेवधिर्निधिःतदसूययाविद्याकुण्ठता स्यात् । अदाने वीर्यवत्तमा वीर्यातिशयवतीअपात्रदाने तु दुरदृष्टजनकतयाअध्ययनोक्तफलाजनिका । आदाने तु तज्जनिकेतिभावः ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थमर्थवादेनस्थिरीकरोतिविद्येति । शेवधिरित्यादिउत्तरश्लोकच्चविद्यायावचनम् । शेवधिः निधिः । असूयकायअपात्रभूताय । तथा पात्रदत्ता ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्या ब्राह्मणमित्याह । शेवधिःतेअस्मि शेवधिःनिधिःते तवास्मि यथा शेवधिः रक्षति तथा मांत्वरक्ष मांअसूयकाय असूयायुक्तायमांमादामादेहीति । तथा वीर्यवती प्रभाववती अहंस्यामिति । निधिर्नाशेवधिरित्यमरः ॥ ११४ ॥

यमेवतु शुचिंविद्यानियतं ब्रह्मचारिणम् ॥ तस्मै मांब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । यंशिष्यंशुचिंजानीयानियतंसंयतेन्द्रियंयत्नं परंब्रह्मचारिणंतस्मैमांब्रूहि योहि निधिपाति रक्षति यतोसावप्रमादी न प्रमाद्यति न स्खलति । तत्परत्वाच्छक्तार्थदादीनांसर्वशिष्याणामेतदुणसंयोगे देयेत्यस्मादर्थ-
वादाद्रम्यते ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियतंनिश्चयवन्तम् । ब्रह्मचारिणमच्युतब्रह्मचर्यम् ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । यमिति । यमेव पुनःशिष्यंशुचिंनियतेन्द्रियंब्रह्मचारिणंजानासि तस्मै विद्यारूपनिधिरक्षकाय प्रमादरहिताय मांवद ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । दानपात्रमाह यमिति । यंनियतंउक्तनियमवन्तंतविद्यां जानीयात् । निधिपायनिधिविद्यांपातुं-
शीलायाप्रमादिनेऽकुत्सिताय ब्रूहि ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । विद्यातजानीयात् निधिपायविद्यानिधिपालाय पात्रे प्रदानं रक्षणमत्राभिमतम् । विप्रशब्दोऽत्रक्ष-
त्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणार्थः ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यंब्रह्मचारिणंशुचिंविद्यां नियतंतस्मै ब्रह्मचारिणे मांब्रूहि कीदृशाय निधिपाय निधिपातिइ-
तिनिधिपःतस्मै अप्रमादिने प्रमादशून्याय । प्रमादोऽनवधानताइत्यमरः । यथा निधिपाति तथा मांयःपाति रक्षति
तस्मै ॥ ११५ ॥

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवामुयात् ॥ स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । योभ्यासार्थमधीयानस्यान्यंचोद्दिश्यैवंव्याचक्षणस्य तत्संनिकर्षमन्यआगत्य तद्ब्रह्मापूर्व-
गृहीयात्संदेहंवापनुदेत्तस्यैषदोषउच्यते । यावदनुज्ञामसौ न दाप्यते यथैते त्वत्सकाशादधीयतएवमप्यहमप्यधीयीये-
त्यनुज्ञातुमर्हसीति लब्धानुज्ञांशिक्षेत । अन्यथा तु यद्ब्रह्माध्ययनंनस्तेयमिव सोध्येतानेन ब्रह्मचौर्येण संयुक्तो नरकंमहाया-
तनास्थानंप्राप्नोति । अधीयानादिति पञ्चमी आख्यातोपयोगइति । अपायस्य वा गम्यमानत्वाद्ब्रह्म संध्येतुर्निष्क्रामतीव ।
ल्यब्लोपेवा कर्मणि । अधीयानंश्रुत्वाऽऽप्नोति शिक्ष्यते ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवामुयात् अभ्यस्येत् ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मेति । यः पुनरभ्यासार्थमधीयानादन्यंवा कंचिदध्यापयतस्तदनुमतिरहितंवेदंगृह्णाति सवेद-
स्तेययुक्तो नरकगच्छति तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरोरननुज्ञाया विद्यानग्राहेत्याह ब्रह्मेति । ब्रह्म वेदंअधीयानादन्यस्मात्तदर्थोच्चरितंनिय-
तस्तत्रस्थोअवामुयात् । स्वीकुर्यात्सब्रह्मस्तेयीति ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यःब्रह्मचारीगुरोःअननुज्ञातं अनध्यापितं अधीयानात् ब्रह्मवेदंप्राप्नुयात् सः ब्रह्मस्तेयसंयुक्तः
वेदस्तेयसंयुक्तः नरकंप्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

लौकिकं वैदिकं वापि तथा ध्यात्मिकमेव च ॥ आददीत यतो ज्ञानंतं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

[जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्तेतसा धर्ममाचरेत् ॥ तत्सर्वं विफलं ज्ञेयमेकहस्ताभिवादानात् * ॥ १॥]

(१) मेधातिथिः । अतिक्रान्तं प्रासङ्गिकम् । अभिवादनविधिरिदानीं प्रक्रम्यते । लोके भवं लौकिकं लोकाचारशिक्षण-
मथवागीतवादित्रकलाज्ञानं वात्स्यायनविशाखिकलाविषयग्रन्थज्ञानं वा । वैदिकं विधिनोदितं । वेदवेदाङ्गस्मृतिविषयाऽध्या-
त्मिकविद्याऽऽत्मोपनिषद्विद्याऽऽत्मोपचाराद्वा शरीरस्य वैदिकमेतज्ज्ञानं यतः शिक्षेत तं पूर्वमुपदेष्टारं पुरुषमभिवादयेत् । प्रथम-
संगमे यदाशीः प्रयोगार्थं वक्ष्यमाणस्वरूपेण प्रयोगेण शब्देन संमुखीकरणं सोऽभिवादयेत्तेरर्थः । पूर्वमिति प्रथमेतेनासौ संबो-
ध्येन पुनस्तदीयं वचनमपेक्षितव्यं तदाहि प्रत्यभिवादयिताऽभिवादयेदित्यनेनैव सिद्धत्वात् । पूर्वशब्दोऽनर्थक इति चेत्तन्न
सति ह्यस्मिन् न यमर्थो लभ्यते धातूपसर्गार्थपर्यालोचनया ह्याभिमुख्येन वदनमात्रं प्रतीयते । अन्येनापि संबोधितस्य भवत्येव ।
ये तु पूर्वस्वयोगिगुरुभ्य इति व्याचक्षते तदप्रकृतसंशब्दितमित्युपेक्ष्यम् ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । लौकिकमौषधनीत्यादिविषयम् । वैदिकं यज्ञादिकर्मकाण्डविषयम् । आध्यात्मिकमात्मवि-
षयम् । तं पूर्वमभिवादयेदाचार्यादिष्वस्तु । अत्रापि ज्ञानप्रकर्षाधिक्यापेक्षया प्राथम्यमूह्यम् यथा आद्यापेक्षया द्वितीयस्य
तदपेक्षया तृतीयस्य अभिवादानादिरूपम् ॥ ११७ ॥

(३) कुड्मूकः । लौकिकमिति । लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानं वैदिकं वेदार्थज्ञानमाध्यात्मिकं ब्रह्मज्ञानं यस्मात्तु गृह्णाति
तंबहुमान्यमध्ये स्थितं प्रथममभिवादयेत् । लौकिकादिज्ञानदातृणामेव त्रयाणां समवाये यथोत्तरमान्यत्वम् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । नमस्कारस्य विद्याग्रहणे पूर्वाङ्गत्वं प्राप्तं पूर्वोक्तं तत्र बहुवक्तव्यत्वादिदानीं तदाह लौकिक-
मिति समदशभिः । लौकिकं कृषिचित्रादिविषयं स्मार्तं वा वैदिकं अग्निहोत्रादिप्रतिपादकं आध्यात्मिकमात्मानात्मविवेकविष-
यकज्ञानं तद्धेतुशास्त्रादि ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । नियमान्तरमाह लौकिकमिति । लौकिकं अर्थशास्त्रादिविषयम् । वैदिकं कर्मविषयम् । आध्यात्मिकमा-
त्मविषयम् । आध्यात्मिकविषयस्य ज्ञानस्य वैदिकत्वेऽपि पृथगुपादानंगतस्य श्रद्धेयतरत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तस्यापि प्रयोजनं ज्ञान-
प्रदानं सन्निपाते ह्याध्यात्मिकज्ञानप्रदस्य पूर्वाभिवादनीयत्वज्ञापनं पूर्वज्ञानग्रहणं । त्वयोनिरुभ्यः आशोर्वचनार्थो नमस्का-
रोऽभिवादनं विद्याहीनोऽपि वृत्तवानभिवाद्यः ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतः सकाशात् लौकिकादिज्ञानं आददीत स्वीकुर्यात् तं ज्ञानोपदेष्टारं पूर्वं अभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ॥ नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिवादानाद्याचारविधेः स्तुतिरियम् । सावित्रीमात्रं सारं प्रधानं यस्य स एव मुच्यते । सावित्रीमात्रा-
ध्ययनो वरं श्रेष्ठे विप्रो यदि सुयन्त्रिता भवति शास्त्रनिगृहीतात्माऽयन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि बहुशास्त्रविदपि सर्वमश्नाति लोकाचारगर्हि-
तं साक्षादप्रतिषिद्धमपि । एवं सर्वविक्रयी । प्रदर्शनार्थावशान्न विक्रयवन्त्यस्यापि प्रतिषिद्धस्य । एतदुक्तं भवति । यथान्यनि-
यमन्त्यागो निन्द्यते एवं प्रत्युत्थानादित्यागादपि । अथ कथं वरं विप्र इति यावता वरो विप्र इति भवितव्यम् । केचिदाहुः
सामान्योपक्रमस्य विशेषस्याभिधानात् । वरमेतत् किं यत्सुयन्त्रितो विप्र इति । अन्ये त्वाहुराविष्टलिङ्गो वरशब्दोऽनपुंसक-
लिङ्गोऽप्यस्ति ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनेन वृत्तहीनं बहुतरविद्यापेक्षयापि वृत्तवदल्पविद्यास्वीकार्येति प्रसंगादाह । वेदस्यैकांशा-
खामधीत्य सावित्रीमात्रं सारत्वेनोपादाय तज्ज्ञपादि मात्रपरोऽपि सुयन्त्रितो वृत्तस्थः श्रेयान् न त्रिवेदोऽपि वेदत्रयाध्ययनजपा-
दिमानपि । अयन्त्रितः सर्वाशी सर्वविक्रयीति ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । सावित्रीति । सावित्रीमात्रवेत्ताऽपि वरं सुयन्त्रितः शास्त्रनियमितो विप्रादिर्मान्यः नायन्त्रितो वेदत्रयवेत्ताऽपि निषिद्धभोजनादिशीलः प्रतिषिद्धविक्रेता च । एतच्च प्रदर्शनमात्रं सुयन्त्रितशब्देन विधिनिषेधनिष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु तथाविधः अवेदविच्छेत्कथं नमस्यस्तत्राह सावित्रीति । सुयन्त्रितः असत्प्रतिग्रहनिषिद्धरसादिविक्रयपराङ्मुखः अयन्त्रितो भिन्नमर्यादः सर्वाशी सर्वैः अतुंशीलः सर्वविक्रेतुंशीलः सर्वविक्रयी त्रिवेदो वेदत्रयवेत्तापि नाभिवाद्यः प्रकरणात् ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । न तु विद्यावानपि वृत्तहीन इत्यभिप्रायेणाह सावित्रीति । सुयन्त्रितः अनुल्लङ्घितशास्त्रमार्गः । विप्रः द्विजः ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुयन्त्रितः वशीकृतचित्तः विप्रः सावित्रीमात्रसारोपिवरं उत्कृष्टो भवति । न यन्त्रितः अयन्त्रितः न वशीकृतचित्तः सन् त्रिवेदोपि त्रिवेदाध्यायी तु सर्वाशी सर्वविक्रयी वरं न उत्कृष्टो भवति ॥ ११८ ॥

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ॥ शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । शय्याचासनंचेति जातिरप्राणिनामिति द्वन्द्वैकवद्भावस्तस्मिन् श्रेयसा विद्याद्यधिकेन गुर्वादिना च न समाविशेन्न सहासीत । किं सर्वस्मिन्नेव नेत्याह । अध्याचरिते कल्पिते शय्यात्वेनासनत्वेन च । यत्तु शिलाफलकादिस्तत्र न दोषः । वक्ष्यति च आसीद्गुणसार्धमिति तस्यैवायमनुवादः । अन्ये व्याचक्षत अध्याचरिते अधिष्ठित इति । न समाविशेत्तत्रोत्तरकालमपि न केवलं सहासनप्रतिषेधः सहि वक्ष्यमाणेनैव सिद्धः । विधौ च संभवति नानुवादो युक्तः । ततश्च केचिदाचारतो भेदं व्याचक्षते । यद्गुरोरसाधारण्येन शय्यात्वेनासनत्वेन च विज्ञातं तत्र गुरुः शेते । आस्ते च तत्र शिष्यः प्रत्यक्षं परोक्षं नोपविशेद्यत्र तु कथंचिदेते क्रिये गुरुणा कृते तत्र गुरोरप्रत्यक्षं प्रतिषेधः । ईदृशमेवाध्याचरितमुच्यते । न त्वस्वामिसंबन्धेन यदधिष्ठानं शय्यासनस्थस्य च यदि श्रेयानागच्छति तदा तत उत्थायाभिवादनं कर्तव्यम् । यत्तु यानासनस्थ इति तद्गुरुविषयमवरोहणम् । शय्यासनत्याग एव भूमिष्ठेन कर्तव्य इति तस्यार्थः । इदं त्वगुरोः श्रेयसः प्रत्युत्थानमासनस्थस्यैव संभवति ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शय्यासनं यद्गुर्वादिना अध्याचरितं उपभुक्तं तत्र न समाविशेत् नोपवेशनादिकुर्यादित्यर्थः । एतं श्रेयांसं प्रत्युत्थाय तत्संमुखं उत्थाय ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । शय्येति । शय्याचासनंच शय्यासनम् । जातिरप्राणिनामिति द्वन्द्वैकवद्भावः । तस्मिन् ङ्लेयसा विद्याद्यधिकेन गुरुणा चाध्याचरिते साधारण्येन स्वीकृते च तत्कालमपि नासीत् । त्वयंच शय्यासनस्थो गुरावागत उत्थायाभिवादनं कुर्यात् ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच शय्येति । श्रेयसा गुरुणा अध्याचरिते स्वीकृते वक्ष्यमाणकदाचित्तुष्टयातिरिक्तेन समाविशेन्नाधितिष्ठेत् एनं गुरुं प्रत्युत्थाय शय्यादेरित्यर्थः ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । श्रेयसा गुर्वादिना आचरिते परिगृहीते परिगृहीतयोः शय्यासनयोरधि उपरि न समाचरेत् नोपविशेत् न संविशेच्च ॥ ११९ ॥

(११९) ऽध्याचरिते = ऽध्याचरितो (ग, घ, च,) (परंतु क, ख) चिन्हितेषु ते इति दृश्यते ॥

(६) रामचन्द्रः । अध्याचरितेअधिष्ठिते शय्यायांआसने च श्रेयसा पुरुषेण सह न समाविशेत् नउपविशेत् स्व-
यंशय्यासनस्थश्चेत् प्रत्युत्थायआसनात् उत्थायएनंज्ञानदंअभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

ऊर्ध्वप्राणाद्युक्तामन्ति यूनःस्थविरआयति ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यांपुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यार्थवादः । स्थविरे वृद्धवयस्ययत्यागच्छति यूनस्तरुणस्योर्ध्वप्राणाः जीवितहेतवो-
ऽन्तर्मरुत ऊर्ध्वमास्याद्दहिर्निष्क्रामन्ति अपानवृत्तिपरित्यज्य जीवविच्छेदंचिकीर्षन्ति । प्रत्युत्थाय यदभिवादनंक्रियतेतेन
यथा पूर्वजीवितस्थेमे कल्पते प्रतिपद्यते प्रत्युज्जीवति ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अप्रत्युत्थानमनायुष्यमित्यर्थः । आयत्यागच्छत्यप्रत्युत्थिते । पुनःशब्दस्तुशब्दार्थं न
त्वभ्यावृत्त्यर्थः । प्रतिपद्यते प्राप्नोति । सप्राणएव भवत्यनुक्रमणात् ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । अस्यार्थवादमाह ऊर्ध्वमिति । यस्माद्यूनोऽल्पवयसोवयोविद्यादिना स्थविरआयत्यागच्छति सति
प्राणाऊर्ध्वमुक्तामन्ति देहाद्दहिर्निर्गन्तुमिच्छन्ति तान्वृद्धस्य प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यांपुनःसुस्थान्करोति । तस्माद्वृद्धस्य प्रत्यु-
त्थायाभिवादनंकुर्यात् ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । यतोहिस्थविरे गुणाधिकेआयति सतिऊर्ध्वनिष्क्रामन्तिदेहाद्दहिर्गताइव भवन्तिप्रत्युत्थानंसमंप्र-
तिगुरुंप्रत्यभिवादनंताभ्यांताननुक्रान्तानपि प्राणान्प्रतिपद्यते । पुनरित्यन्वयः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । अभिवादनविधेरर्थवादंश्लोकद्वयेनाह ऊर्ध्वमिति । यूनःबालस्यस्थविरेस्वस्माद्वयसागुणेनवाधि-
केआयतिआगच्छति ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनःप्राणाःस्थविरे आयतिसतिआगच्छतिसतिऊर्ध्वदद्यात्तुऊर्ध्वउक्तामन्तिऊर्ध्वगच्छन्तियःप्र-
त्युत्थानाभिवादाभ्यांउत्थानंच अभिवादनंच कृत्वा तान् दृढयस्थान् च पुनःप्रतिपद्यते स्वस्थानस्थिताःप्राणाभवन्ती-
त्यर्थः ॥ १२० ॥

अभिवादनशीलस्य नित्यंवृद्धोपसेविनः ॥ चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशोबलम् ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वानेव प्रति पूर्वाभिभाषिता यथार्हाभिवादनशीलता न पुनरभिवादनशब्दोच्चारणमेव शीलश-
ब्देन प्रयोजनापेक्षाभावउच्यते । नित्यंवृद्धानुपसेवते प्रियवचनादिना यथाशक्त्या ह्युपकारेण चाराधयते तस्य चत्वारि-
संप्रवर्धन्ते । आयुर्धर्मौऽमुत्र त्वर्गादिफलापादपः । यशोबले च प्रागुक्ते । अर्थवादोप्ययंफलावगमहेतुः ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नित्यंवृद्धोपसेविनोवृद्धानांसमीपे स्थित्वा माननाद्यांतत्सेवांकुर्वतः ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । इतश्च फलमाह अभिवादनशीलस्येति । उत्थाय सर्वदावृद्धाभिवादनशीलस्यवृद्धसेविनश्चायुःप्रज्ञाय-
शोबलानि चत्वारि सम्यक्प्रकर्षेण वर्धन्ते ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेवंअपितुअभीति । प्रज्ञाबुद्धिः । विद्येति क्वचित्पाठः ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । वृद्धोपसेविनःवृद्धानभिवादनेनसेवमानस्येत्यर्थः ॥ १२१ ॥

(१) रामचन्द्रः । नित्यंवृद्धोपसेविनःतस्यचत्वारिवर्धन्ते । आयुःप्रज्ञायशोबलंकीदृशस्य तस्यअभिवादनशी-
लस्य ॥ १२१ ॥

अभिवादात्परंविप्रोज्यायांसमभिवादयन् ॥ असौ नामाहमस्मीति त्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । येन शब्देन परः संबोध्यते आशिषंप्रति प्रयोज्यते कुशलप्रश्रंवा कार्यते सोभिवादः । अस्मादभिवादादभिवादप्रतिपादकाच्छब्दात्परमव्यवहितपूर्वशब्दमुच्चारयेत् । असौ नामाहमस्मीत्यसाविति सर्वनाम सर्वविशेषप्रतिपादकमभिमुखीकरणार्थोयमीदृशः शब्दप्रयोगः मया त्वमभिवाद्यसआशीर्वादार्थमभिमुखीक्रियसे ततोऽध्येषणामवगम्य प्रत्यभिवादमाशीर्दानादिकर्तुमारभते । नच सामान्यवाचिना सर्वनाम्ना प्रयोज्यमानेनैतदुक्तं भवतीदं नामधेयेन मयाभिवाद्यसद्व्यतोऽध्येषणामेवबुध्य कस्याशिषंप्रयुङ्गाम् । अपि च त्वनामपरिकीर्तयेदिति श्रुतम् । तत्रासौ देवदत्तनामाहमित्युक्तेनाभिवादनंप्रतिपद्येत । असावित्येतस्य पदस्यानर्थक्यादर्थानवसायः । स्मृत्यन्तरतत्त्रेणापि व्यवहरन्ति च सूत्रकाराः । यथा पाणिनिः कर्मणिद्वितीयादिशब्दैः इहाप्यसाविति त्वं नामातिदिशतेति यज्ञसूत्रेऽपि परिभाषितम् । यद्येवं त्वं नामेत्यनेनैव सिद्धेऽसौ नामेत्यनर्थकम् । नाम शब्दप्रयोगार्थकं त्वं नामं कीर्तयेदिदं नामाहमिति । अनेन त्वरूपेणाहमस्मीति समानार्थत्वाद्विकल्पमन्यन्ते । अत्र श्लोकएतावदभिवादनवाक्यस्य रूपसिद्धम् अभिवादये देवदत्तनामाहं भो । उत्तरेण श्लोकेन भो रित्येतद्विधास्यते । ज्यायांसमिति वचनात्समहीनानामप्यभिवादनमस्ति नत्वयंप्रकारः ज्यायोविषयत्वादस्य ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः अभिवादनं आशीरभिवादनं करिष्यन्तंपादोपसंग्रहतदर्थवाक्योच्चारणाभ्यां प्रयोजनत्वाभिवादादभिवादनव्यापारप्रकाशकादभिवादयइति शब्दात्परंअनन्तरं त्वं नाम कीर्तयेदमुकशर्मनामाहमस्मीति । असाविति सविभक्तिकनामनिर्देशादमुकशर्मेत्यपि सविभक्तिकं कार्यम् । ज्यायांसमिति वदन् ज्यायानेवाभिवाद्यइति कथयति । इह प्रत्यभिवादनश्लोके च विप्रपदं द्विजोपलक्षणम् ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रत्यभिवादनविधिमाह अभिवादात्परमिति । वृद्धमभिवादयन्विप्रादिरभिवादात्परमभिवादयइति शब्दोच्चारणानन्तरममुकनामाहमस्मीति त्वं नामपरिकीर्तयेत् । अतोनामशब्दस्यविशेषपरत्वात् त्वनामविशेषोच्चारणानन्तरमभिवादनवाक्ये नामशब्दोऽपि प्रयोज्यइति मेधातिथिगोविन्दराजयोरभिधानमप्रमाणम् । अतएव गौतमः त्वनामप्रोच्याहमभिवादयइत्यभिवादेत् । साङ्ख्यायनोऽप्यसावहं भोइत्यात्मनोनामादिशेदित्युक्तवान् । यदि च नामशब्दश्रवणात्तस्य प्रयोगस्तदाऽकारश्चास्य नाम्नोन्तइत्यभिधानात्प्रत्यभिवादनवाक्येनामशब्दोच्चारणस्यात् । न च तत्कस्य चित्संमतम् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । अभिवादाने पदनियममाह अभीति । येन शब्देन परः संबोध्यते आशिषंप्रतिप्रयोज्यते कुशलप्रश्रंवा कार्यते सोभिवादः एतदर्थकान् अभिवादान् अभिवादयेइत्यस्मात्परमसौ देवदत्तनामाहमस्मीति ज्यायांसं अभिवादयन्ममस्कुर्वन्ब्रूयात् । गौतमोप्याह त्वनामप्रयुक्त्याभिवादयेदिति ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । अभिवादनप्रकारमाह अभिवादादिति । ज्यायांसमभिवादयन्विप्रोद्विजः अभिवादात्परं अभिवादयइति शब्दादुपरिअदः शब्देन तत्तन्नामवानुपादीयते अभिवादये देवदत्तोनामाहमस्मीति ब्रूयादित्यर्थः ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः ज्यायांसं दृष्ट्वा अभिवादात्परं केवलं अभिवादानात्परं ऊर्ध्वं वा पूर्वं अभिवादयेत् असौ नामाहं अस्मिइति परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ॥ तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । वित्ताद्याधिक्येनाविदुषांपि यथाविध्यभिवाद्यतायां प्राप्तायां तं निवृत्त्यर्थमिदम् । ये केचिद्विद्वांसो नामधेयस्य संस्कृतस्योच्चारितस्याभिवादमभिवादाश्रमभिवादिता एतेन वयमित्यवैयाकरणान जानते संस्कृतनाव-

बुध्यन्ते तान्प्राज्ञोनारीश्चाभिवाद्याः । एतेन संस्कृतमुच्यमानं प्रतिपद्यते । तत्र विध्येकदेशं त्वनामग्रहणं हित्वाऽभिवादयेह-
मित्येतावदेव ब्रूयात्तदपि चेन्नावबुध्यन्ते लौकिकेनापभ्रंशेनाप्यभिवाद्याइत्येवमर्थप्राज्ञग्रहणम् । तदीयामबोधशक्तिं ज्ञात्वो-
हितव्योऽभिवादप्रयोगो नोपदेशएवादर्थव्यः । स्त्रियोप्येवमेव । सर्वग्रहणंगुरुपत्नीनां संस्कृतप्रयोगज्ञानामपि । अन्येतु यउपना-
मिकया प्रसिद्धो वनमालीवर्णइति । पितृकृतं यत्तस्य नाम तन्न प्रसिद्धं यत्प्रसिद्धं न तन्नामेत्यतोऽसौ त्वनामकीर्तयेत् । अन्ये-
तु प्रत्यभिवादं न जानतइति वर्णयन्ति । प्रत्यभिवादे शूद्रइति नामान्तेऽप्युतो विहितः । तं येन विदुस्तेष्वहमित्येव वाच्यम् ।
व्याकरणप्रयोजनोपन्यासप्रसङ्गेन चैतन्महाभाष्यकारेण प्रदर्शितम् । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नोप्ये न पुर्तिविदुः । कामंते-
षु तु विप्रोप्य स्त्रीष्विवायमहंवदेत् । स्मृत्यन्तरसामर्थ्यादेवायमभिवादशब्दः प्रत्यभिवादे वर्ततइत्याहुः । यदिचैतदेवं
व्याख्यायते तदा नाभिवाद्यः सविदुषेति सर्वेण सर्वमभिवादप्रतिषेधआश्रीयमाणे यमहंवदेदिति स्मृत्यन्तरविरोधः ।
अस्मिन्स्वेवं व्याख्याते सप्रतिषेधः स्तुत्यालम्बनो न विधायकएतदर्थानुसारितया नोयते ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नामधेयस्याभिवादनवाक्यार्थसंस्कृतानभिज्ञत्वादिवधर्मशास्त्राज्ञानेन च ये न जान ते प्र-
त्यभिवादनत्वाद्यत्वं वक्ष्यति । तत्र नाभिवाद्यइति पादोपसंग्रहनिषेधपरम् । मात्रादिषुत्वहमिति ब्रूयादिति विधानादभिवा-
दनवाक्यरूपशब्दमात्रस्यैव तत्सजातीयस्य निवृत्तिः पादोपसंग्रहणनिवृत्तिः ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । नामधेयस्येति । नामधेयस्योच्चारितस्य सतोयेकेचिदभिवाद्याः संस्कृतानभिज्ञतयाभिवादनम-
भिवादार्थं न जानन्तितान्प्रत्यभिवादानेऽप्यसमर्थत्वात्प्राज्ञइत्यभिवाद्यशक्तिविज्ञोभिवादयिताऽभिवादयेहमित्येवं ब्रूयात् ।
स्त्रियः सर्वास्तथैव ब्रूयात् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । येनमस्यास्तेयदिनामधेयस्योक्ताभिवादस्य अभिवादं अभिवादार्थं न जानते तान्ममस्येअह-
मित्येव ब्रूयान्नाधिकम् ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथैव सर्वाः स्त्रियः अहंइति ब्रूयुः ॥ १२३ ॥

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादानेनाम्नां स्वरूपभावो हि भोभावऋषिभिः स्मृतः ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वस्य नाम्नोन्ते भोःशब्दं कीर्तयेत् । त्वग्रहणमभिवाद्यमानप्रतिषेधार्थम् । परिशिष्टोर्थवादः ।
न च नामाक्षराणामेवान्तेऽपि तु ततः परेषामहमस्मीति । एषहि तत्रेति करणप्रयोगावधारणार्थमेवमेव प्रयोक्तव्यः । अपि
च देवदत्तोभोअहमिति दुःशिष्टे प्रयोगे विलम्बितायां प्रतिपत्तौ सन्मुखीभावः चिरेण स्यात्तत्र कार्यविरोधः । व्यवहितसंज्ञ-
न्धे कश्चिन्नैवावधानवान्स्यात् । स्वरूपभावः स्वरूपस्य सत्ताऽथवाभिवाद्यनाम्नां स्वरूपे भवति तत्स्थाने भवत्यतस्तन्नामनि-
वृत्तिः । भावसाधनः कर्तृसाधनोवा भावशब्दः स्वरूपभावइति समन्वयतोवा पठितव्यः । भोभावो भोइत्येतस्य यद्भवन्नय-
त्स्वरूपं तन्नाम्नां स्वरूपम् । यथैव नामगृहीत्वा कस्यचित्संबोधनं क्रियते देवदत्तश्रूयतामित्येवं भोः शब्दोप्यामन्त्रितविभ-
क्त्यन्तः संबोधनार्थैवं ऋषिभिः स्मर्यते ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिवादनवाक्यशेषमाह भोःशब्दमिति । स्वस्य नाम्नः स्वरूपमवद्वाक्यस्याभिवादये
असौनामाहमस्मीत्यस्यान्ते भोःशब्दोनाम्नां स्वीयानां स्वरूपभावः स्वरूपस्य संबोध्यं प्रति प्राप्तिहेतुः भोः शब्देन हि बो-
धितोसावस्य नामबुध्यतइत्यर्थः । ब्रूयातुः प्राप्त्यर्थः । भो भावइति पाठे भोःशब्दस्य भावः सत्तेत्यर्थः ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । भोःशब्दमिति । अभिवादाने यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते भोःशब्दं कीर्तयेदभिवाद्यसंबोधनार्थम् ।

अतएवाह नाम्नामिति । भोइत्यस्य योभावः सत्ता सोऽभिवाद्यनाम्नांस्वरूपभावऋषिभिः स्मृतस्तस्मादेवमभिवादनवाक्यमभिवादये शुभशर्माहमस्मि भोः ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । अभिवादाने कर्तव्ये यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते भोःशब्दकीर्तयेदित्यन्वयः । भोःशब्दप्रयोगे हेतुः नाम्नामिति । अभिवाद्यस्य नाम्नांस्वरूपभावे भोभावो भोइत्यनुशिष्टस्तेन भोइत्यवश्यं प्रयुज्यते अभिमुखीकरणाय तथा-असौ नामाहमस्मि भोः । अतएव साङ्ख्यन्यायनः असावहंभोः इत्यात्मनोनामादिब्रयादिति ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । ततः किं ब्रूयात् भोःशब्दमिति । अभिवादाने अभिवादयेत्यत्र शब्देन स्थितस्येत्यर्थः । देवदत्तो नामाहमस्मीति प्रयुक्तस्य स्वनाम्नोन्ते भोःशब्दकीर्तयेत् । अभिवाद्यस्य नाम्नासंबोधयितुं अयुक्तत्वात् भोःशब्देन संबोधयेत् । पूज्यहि भोः शब्दो नामधेयवत् संबोधयतीत्युक्तं नामस्वरूपभावो हि भोभाव इति । भोभावः भोशब्दसत्तानाम्नांस्वरूपभावः नाम्नांस्वरूपसत्ता । समस्तनामधेयकार्यकारणशब्दो भोःशब्द इत्यर्थः । केचिदिमं श्लोकं नामधेयस्य ये केचिदित्यस्य श्लोकस्यानन्तरं पठन्ति तल्लेखकप्रमादकृतम् * ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभिवादनं त्वस्य नाम्नः अन्ते भोःशब्दकीर्तयेत् । भो भावः नाम्नांस्वरूपभावः ऋषिभिः स्मृतः अमुकशर्माहमभिवादये इत्यर्थः ॥ १२४ ॥

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ॥ अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिवादाने कृते प्रत्यभिवादः पित्राऽभिवादयिता एवं वाच्य आयुष्मान्भवसौम्येति । इति शब्दः प्रकारे । आयुष्मानेधि दीर्घायुर्भूयाश्चिरजीवेत्येवमादिशब्दपरिग्रहः शिष्टाचारप्रसिद्धो भवति । अकारश्चास्य प्रत्यभिवाद्यस्य यन्नाम तदन्ते योऽकारः स प्लुतः कर्तव्यः । प्लुत इति त्रिमात्रस्य संज्ञा । अकारग्रहणमिकारादीनामपि प्रदर्शनार्थम् । अजपेक्षमेव चान्तत्वं द्रष्टव्यम् व्यञ्जनान्तस्यापि योन्यः स्वरस्तस्य भवति । पूर्वाक्षर एव प्लुत भाविनोऽकारस्य विशेषणमेतत् । अक्षरमत्र व्यञ्जनं तत्र पूर्वस्मिन्यस्मिन् श्लिष्टः स एव मुच्यते । एतदुक्तं भवति पूर्व एव नाङ्गन्तुरकारः प्लुतः कर्तव्यः किं तर्हि य एव नाम्नि विद्यते स एव श्रावयितव्यः । सर्वचैतदेवं व्याख्यानं भगवत पाणिनेः स्पृशति । सामर्थ्येन शब्दार्थप्रयोगे च मन्वादिभ्योऽधिकतरः ग्रामाण्ये भगवान्पाणिनिः । स च प्रत्यभिवादे शृद्धे टेः प्लुतिस्मरति टिशब्देन योन्योच्तदादिशब्दरूपमुच्यते । विप्रग्रहणमविवक्षितं क्षत्रियादीनामप्येष एव विधिः स्मृत्यन्तरसमाचारो ह्येवमेव स्थितो न चैषां विध्यन्तरमस्ति । अत्रोदाहरणमायुष्मान्देवदत्त व्यञ्जनान्तस्यायुष्मानेधि सोमशर्मन् ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिवादाने कृते अभिवादयिता वाच्य इत्यर्थः । अकार इति आयुष्मान्भव सौम्येति । वाक्यान्ते स्याभिवादकस्य नामवाच्यममुकशर्मन्निति । तस्य चान्ते अकारो वाच्यः तस्य च पूर्वाक्षरः पूर्वमक्षरम् । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । स प्लुतो वाच्यः । नकारस्य व्यवहितपूर्वत्वे भिव्यञ्जनस्य प्लुतत्वायोगात् । शर्मन्नित्यत्रान्त्योकार एव पूर्वपदेनोक्त इति । तस्यैव प्लुतता एवं क्षत्रियादेः शर्मस्थाने वर्मादिपदम् । पूर्वाक्षरप्लुत इति क्वचित्पाठः । तत्र पूर्वमक्षरं प्लुतमस्येति सुस्थमेव ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । आयुष्मानिति अभिवादाने कृते प्रत्यभिवादयित्राऽभिवादकोविप्राद्यायुष्मान्भव सौम्येति वाच्यः । अस्य चाभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते योऽकारादिः स्वरोनाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात्सप्तुतः कार्यः । स्वरापेक्षं चेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्तेऽपि नास्ति संभवति । पूर्वनामगतमक्षरं संश्लिष्टं यस्य स पूर्वाक्षरस्तेन नागन्तुरपठ्य चाकारादिः स्वः स्रुतः कार्यः । एतच्च वाक्यस्य टेः स्रुत उदात्त इत्यस्यानुवृत्तौ प्रत्यभिवादेऽशूद्र इति स्रुतं स्मरन्पाणिनिः स्फुटमुक्तवान् । व्याख्यातं च वृत्तिरुता वामनेन ऐरिति किं व्यञ्जनान्तस्यैव टेः स्रुतो यथा स्यादिति । तस्मादीदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यमायुष्मान्भव सौम्य शुभशर्मन् । एवं क्षत्रियस्य बलवर्मन् एवं वैश्यस्य वसुभूते । स्रुतो राजन्याविशावेति कात्यायनवचनात् क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे स्रुतो न भवति । शूद्रस्य स्रुतो न कार्यः अशूद्र इति पाणिनिवचनात् । स्त्रियामपि निषेध इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न स्रुतः । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नास्ति शर्मोपपदनित्यं प्रागभिधाय प्रत्यभिवादनवाक्यमायुष्मान्भव सौम्य भद्र इति निरुपपदोदाहरणसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव निजज्ञापयति । धरणीधरोऽपि आयुष्मान्भव सौम्येति संबुद्धिविभक्त्यन्तं मनुवचनं पश्यन्त्यस्य संबुद्धिप्रथमैकवचनान्तं ममुकशर्मोऽत्युदाहरन्विचक्षणैरुपेक्षणीयं एव ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रकर्तृकेभिवादाने सोभिवादयिता विप्रआयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यः प्रत्यभिवादनीयोऽभिवाद्येनेति वाक्यार्थः । आयुष्मानिति चिरं जीवेत्यादेरुपलक्षणम् । अकारश्चेति अकारादिस्वरः अस्याभिवादकस्य नाम्नोन्ते अमुकशर्मन् नित्यादेरन्ते वर्तमानो यः सप्तुतः प्रत्यभिवादकेन वाच्यः । वाक्यस्य टेः स्रुत उदात्तः इत्यनुवृत्ते प्रत्यभिवादेऽशूद्र इति हि सूत्रम् । अस्यार्थः । वाक्ये वर्तमानं स्मरन्त्यस्वरः स्रुतः स्यात्त्रिमात्रः स्यादुदात्तश्च श्रूद्रवर्जयित्वा इति । पूर्वाक्षरश्च नकारस्य पूर्वपूर्वमश्रुत इत्यक्षरः अक्षरं ब्रह्मवर्णयोरित्यभिधाना विरोधोऽन्यथा अकारादेर्देवभृत्योः पूर्वाभावेऽपि राहोः शिरोवदुपचारात् अन्तत्वं स्वरापेक्षमिति न व्यञ्जनान्तेऽपि स्यात्तथा च वसिष्ठः । आमन्त्रिते योन्यः स्वरः सप्रूयते सन्ध्यक्षस्मप्रगृह्यं । अथ भावं चापद्यते पूर्वनामगतमक्षरं संश्लिष्टं यस्य स पूर्वाक्षरः तेनागन्तुरपठ्य वा अकारादिस्वरः स्रुतो न कार्य इति मेधातिथिः । तथा च आयुष्मान्भव सौम्य अमुकशर्मन् निति प्रयोगः । अमुकवर्मन् अमुकभूपते भो राजन्यविशावेति स्मरणात् क्षत्रियवैश्ययोस्तु वैकल्पिकः । तस्मादत्र विप्र इत्युपलक्षणम् । गोविन्दराजस्तु एवं प्रयुक्ते । अमुकशर्मन्नायुष्मान्भव इति । धरणीधरस्त्वायुष्मान्भव सौम्यामुकशर्मन्ति । तत्सर्वमनूक्त आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्र इत्यानुपूर्व्या विरुद्धम् ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । आयुष्मानिति अभिवादाने कृते सति विप्रो द्विजः वाच्यः ज्यायसा कनीयान् । अस्य कनीयसो नाम्नोन्ते पूर्वाक्षरः स्रुतः अत्राक्षरशब्देन स्वरो विवक्षितः व्यञ्जनस्य स्रुता संभवात् । यस्मादकारात् पूर्वमक्षरं स्रुतं भवति स पूर्वाक्षरः स्रुतः अकारश्च वाच्यः आयुष्मान्भव सौम्य देवदत्ताद्य इति वाच्यः इति यावत् ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य नाम्नः अन्ते अकारः पूर्वाक्षरः स्रुतः वाच्यः । तद्यथा अमुकशर्माहं अमुकनामाहमित्यर्थः १२५ योनवेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ॥ नाभिवाद्यः सविदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । योन वेत्ति प्रत्यभिवादनमित्येव वाच्यमभिवादस्येत्यतिरिच्यते न संगच्छते नैवमभिवादस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनमित्येवं योजना क्रियते । येन सनामोच्चार्याभिवादनं कृतं तस्य नामान्ते स्रुतिः कर्तव्या यस्त्वं भो इत्येवमभिवादेन तस्य नाम्नोच्चारणं नापि स्रुतिरिति नाभिवाद्य इत्यभिवादनशब्दोच्चारणप्रतिषेधः । यथा विहितमभिवादनं कर्तव्यम् न पुनरहं भो इत्यादि तस्य प्राग्दर्शितत्वात् । यथा शूद्र इति च दृष्टान्तेनैतदेव ज्ञायते शूद्रस्यापि वृद्धवयसोऽभिवाद्यत्वं पूर्वाभिभाष्यत्वमिष्यते । विदुषेति पादपूरणार्थम् ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिवादनस्य कृतस्य यत्प्रत्यभिवादनं अभिवादनप्रतियोगिवाक्यम् ॥ १२६ ॥

(३) कुड्मूकः । योनवेत्तीति । योविप्रोऽभिवादनस्यानुरूपप्रत्यभिवादनं जानात्यसावभिवादनविदुषाऽपि स्वनामोच्चारणाद्युक्तविधिना शूद्र इव नाभिवाद्यः । अभिवादेयमिति शब्दोच्चारणमात्रं चरणग्रहणादिशून्यमनिषिद्धप्रागुक्तत्वात् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रत्यभिवादानाज्ञाने कथमित्यत्राह । यइति । नाभिवाद्यइति यथाशास्त्रं नमस्यः तत्र हेतुः यथाशूद्रइति । गायत्रीमात्रसारइत्यनेन तादृशांतदज्ञानामपि नमस्यतोक्तेः निन्दार्थवादमात्रं वा ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । योनवेत्तीति विप्रः द्विजः अभिवादस्य अभिवादवाक्यस्य प्रत्याभिवादनवाक्यं यथाशूद्रइति । निन्दापरमेतत्तत्त्वकथनं निषेधशेषत्वावगमात् बहुप्रमाणान्तरविरोधाच्चेति । प्रत्यभिवादनमजानन्मुक्तिं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह नामधेयस्येति । नामधेयस्य अभिवादनवाक्यस्य अभिवादनं प्रत्यभिवादनवाक्यं अहमिति ब्रूयात् न स्वनामेति ॥ १२६ ॥

ब्राह्मणकुशलं पृच्छेत्क्षत्रवन्धुमनामयम् ॥ वैश्यक्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । कृताभिवादनप्रत्यभिवादनयोः सौहार्दे प्रप्तिं जिज्ञासाप्रश्ने जातिभेदाश्रयः शब्दनियमोऽयमिष्यते । प्रष्टव्यानां जातिनियमोऽयं प्रष्टव्याम् । नात्यन्तभिन्नार्थत्वाच्च एतेषां स्वरूपनियमोऽयं विधीयते । आरोग्यानामयशब्दौ समानार्थाविवक्षेमकुशलशब्दावपि नात्यन्तभिन्नौ । कुशलशब्दोऽपि प्रावीण्यवचनस्तथापीह संयोगिनामर्थानां शरीराणां चानपाये वर्तते । एतेऽवश्यं प्रयोक्तव्या अन्येषामपि यथाप्रतिभंविशेषे जिज्ञासयाऽप्रतिषेधः । तथा महाभारते कस्मिंश्चिदध्याये दर्शितम् । केचिदिह समागम्येति लिङ्गान् गुर्वादिविषयोऽयं प्रश्नः किंतर्हि सवयसामेव । अभिगमनं हि गुरौ विहितं यद्वच्छया समागमः । अभिगमनेऽपि समागमोऽस्तीति यत्किंचिदेतत् ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ योनाभिवाद्यस्त्रिवर्षपूर्वत्वादिगुणरहितः । तत्र दृष्टे यत्कार्यं तदाह ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणादीनां त्वत्त्वजातीये दृष्टे त्वत्त्व जात्युक्तं तथा त्वत्त्वावरजातीये तत्तज्जात्युक्तं न चेतदवरजातेरुत्तमं प्रति कुशलं पृच्छेत् । कुशलं किं भवतो मुकस्येति पृच्छेदित्यर्थः । एवं सर्वत्र केचित्प्रत्यभिवादानभिधानानन्तरमभिवादेनैतत्प्रष्टव्यमित्याहुः ॥ १२७ ॥

(३) कुड्मूकः । ब्राह्मणमिति । समागम्य समागमे कृतेऽभिवादकमवरवयस्कंसमानवयस्कमनभिवादकमपि ब्राह्मणकुशलं क्षत्रियमनामयं वैश्यक्षेमं शूद्रमारोग्यं पृच्छेत् । अतएवापस्तम्बः कुशलमवरवयसंसमानवयसं वा विप्रं पृच्छेदनामयं क्षत्रियं क्षेमं वैश्यमारोग्यं शूद्रम् । अवरवयसमभिवादकं वयस्य मनभिवादकमपीति मन्वर्थमेवापस्तम्बः स्फुटयति स्म । गोविन्दराजस्तु प्रकरणात्प्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादिप्रश्नामाह तन्नाभिवादकेन सह समागमस्यानुप्राप्तत्वात् समागम्येति निष्प्रयोजनानुवादप्रसङ्गात् । अतः कुशलक्षेमशब्दयोरनामयारोग्यपदयोश्च समानार्थत्वाच्छब्दविशेषोच्चारणमेव विवक्षितम् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव प्राप्तिक्रमप्रश्नकारमाह ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणादिदर्शनादौ किंचिद्वक्तव्यमिति प्राप्तं तन्नियमादृष्टार्थशब्दविशेषोच्चारणमर्थपौनरुक्त्येपि ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अथ समानैरवरैश्च समागमे वक्तव्यमित्याह ब्राह्मणमिति । समागम्येति ब्राह्मणादिभिः प्रत्येकं संबन्ध्यते । कुशलं त्वाध्यायादौ क्षेमं क्षत्रवन्धुं क्षत्रियमिति यावत् । अनामयं शरीरकुटुम्बराष्ट्रेषु सुखं क्षेमं कृष्यादिष्वनाशं आरोग्यं शूरायां शरीरपाटवम् ॥ १२७ ॥

अवाच्योदीक्षितोनाम्ना यवीयानपि योभवेत्॥भो भवत्पूर्वकत्वेन मभिभाषेत धर्मवित्॥ १२८॥

(१) मेधातिथिः । प्रत्यभिवादनकालान्यत्र च दीक्षितोज्योतिष्टोमादिषु दीक्षणीयातः प्रभृत्याऽऽवभृथानाम्ना न वाच्यस्तस्य यन्नामधेयंतनोच्चारयितव्यम् । यवीयान्कनीयानचिरकालजातः । अपिशब्दात्ज्येष्ठस्यादीक्षितस्यापि नामग्रहणनिषेधोऽनुमीयते । तथाच गौतमः नाम गोत्रे गुरोः समानतो निर्दिशेत् । मानः पूजातत्पूर्वकनाम ग्रहीतव्यंतत्रैश्वरोजनार्दनमिश्रइति । कथं तर्हि दीक्षितेन कार्यार्थसंभाषः कर्तव्यः भो भवत्पूर्वकंभोः शब्दपूर्वप्रयुज्यैर्नदीक्षितमभिभाषेत दीक्षितयजमानादिशब्दैर्यौगिकैः । नतु भोः शब्दपूर्वकनामग्रहणमभ्यनुज्ञायते । भोभवच्छब्दः पूर्वोयस्याभिभाषणस्य तदेवमुक्ते द्वयोश्चैतयोः शब्दयोरेकत्र वाक्ये प्रयोगाभावाद्यवस्थांव्याचक्षते । यदा तेन सह संभाषणंभवति तदाऽऽमन्त्रितविभक्त्यन्तेन भोः शब्देन संबोध्यः । यदा तु तदीयगुणारव्यानंपरोक्षकरोति तत्रभवता दीक्षितेनैवंकृतं तत्रभवानेवंकरोतीत्येवंप्रयोक्तव्यम् । भवदिति च प्रातिपदिकमात्रमुपात्तंयथा विभक्त्यासंबन्धमुपैतितदन्तंप्रयोक्तव्यम् ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुशलप्रश्नादावपि यावद्दीक्षासमामिस्तावन्नाम दीक्षितस्य न ग्राह्यम् । दीक्षितेत्येव संबोधनम् । तस्य तत्रापि भोःशब्दभवच्छब्दान्यतरपूर्वकमभिभाषेत संबोधयेत् ॥ १२८ ॥

(३) कुम्भूकः । अवाच्यइति । प्रत्यभिवादनकालेऽन्यदा च दीक्षणीयातःप्रभृत्यावभृथस्नानात्कनिष्ठोऽपि दीक्षितोनाम्ना न वाच्यः । किंतु भोभवच्छब्दपूर्वकंदीक्षितादिशब्दैरुत्कर्षाभिधायिभिरेव धार्मिकोऽभिभाषेत । भोदीक्षितइदंकुरुभवता यजमानेनइदंक्रियतामिति ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । दीक्षितादिषु विशेषमाह । दीक्षितःसोमयागादिषुअभिवादनादिके कार्ये निजनाम्नाऽवाच्यः किंतुभोःदीक्षित किंकरोति भवान्कुत्र गच्छतीत्यादि ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । दीक्षितः सोमयाजी । भोःशब्दोभवच्छब्दश्चयस्याभिभाषणस्यपूर्वो तत्तुभोभवत्पूर्वकम् । सन्निधौ-भोःशब्दः यथाभोयजमानेति । असन्निधौभवच्छब्दः यथातत्रभवान्यजमानइति ॥ १२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यःयवीयानपि दीक्षितःनाम्नाअवाच्योभवेत् भोअमुकशर्मन्इति भवत्पूर्वकंएतंदीक्षितं धर्मवित् अभिभाषेत ॥ १२८ ॥

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसंबन्धा च योनिः ॥ तांब्रूयाद्भवती त्येवंसुभगे भगिनीति च ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थप्रयुक्तसंभाषणंस्त्रियासह यदा भवति तदैवंकर्तव्यम् । यातावत्परस्य पत्नीसाभवति सुभगे अथवा भवति भगिनि । भवच्छब्दोयस्त्रीप्रत्ययान्तः संबुद्धौ कृतह्रस्वः । भवतीत्यत्रेतिकरणंपदार्थविपर्यासकृत्त्वरूपपरबोधयति सुभगे भगिनीत्यत्र प्रकारे । ब्रूयादित्यधिकाराच्छब्दस्वरूपग्रहणंसिद्धम् । आकार्यतायांचमातर्यशस्त्रि कनीयमीचदुहितरायुष्मतीत्येवमादिभिः शब्दैः संभाष्या । पत्नीग्रहणात्कन्यायानैषविधिः । असंबन्धाचयोनिः मातृपक्षपितृपक्षाभ्यां । यां ज्ञातिवन्तागता मातुलदुहित्रादिस्तासामन्यविधिवक्ष्यति ज्ञातिसंबन्धयोषितइति । ननु च नैवैतत्सिद्धमस्योत्सर्गस्यान्यत्र चरितार्थत्वात्किमसंबन्धाचेत्यनेन । नात्र पौनरुक्त्योद्भावेन यतितव्यंपद्यग्रन्थोऽयम् ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असंबद्धयोनिः स्त्रोत्पत्तिस्थानेन मात्रापित्रा च समंब्रूयात् । अभिवादाय तु भगिनी

(१२९) भगिनीतिच (ग, ढ, ज)

—वा (क, ख, घ, च, ज, झ,)

त्यादिभिर्नामभिः । स्वपत्नीव्यवच्छेदस्य गार्हस्थ्येव संभवादत्र प्रकरणे तदव्यवच्छेदं कुर्वन् गुर्वभिवन्दनादिविधयः स्नात-
कादिषु संभविनस्तै रनुष्ठेयाइति ज्ञापयति ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । परपत्नीत्विति । या स्त्री परपत्नीभवति असंबन्धा च योनिर्निति स्वस्मादिर्भवतिता मनुपयुक्तसं-
भाषणकाले भवति सुभगे भगिनीति वा वेदेत् । परपत्नीग्रहणात्कन्यायानैषविधिः । त्वसुःकन्यादेस्त्वायुष्मत्यादिपदैरभि-
भाषणम् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । अर्थप्रयुक्तपरस्त्रिया सह संभाषणमाह परेति । योनितोअसंबन्धाउभयलक्षणसंबन्धहीनाः
सुभगेइत्यादि ब्रूयादित्यन्वयः । स्त्रीति वक्तव्ये परपत्नीया स्त्रीति स्वस्त्रीव्यतिरेकनिश्चयार्थम् ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । योनितोसम्बन्धामाता पितृसबन्धरहिता । व्यवस्थितविषयोयविकल्पः । तांज्यायसीभवतीतिसमानां
सुभगेइतियवीयसीभगिनीतिब्रूयात् ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । या स्त्री परपत्नी स्यात् । तु पुनः । योनितःअसम्बन्धातायस्याः संबन्धोनास्ति तांस्त्रियंभवति सु-
भगेइत्येवंवा भगिनीइति वा ब्रूयात् ॥ १२९ ॥

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजोगुरुन् ॥ असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुनिति वचननिर्देशान्नयएवात्र गुरुशब्दः सएव गृह्यते किंतिह गौतमीयइव सामान्यशब्दो-
वित्तादिज्येष्ठवचनः । तान्यवीयसोभगिनेयादेःस्ववयोपेक्षया हीनवयसः । असावहमिति त्वनामनिर्दिश्यते । तत्परश्चाहं-
शब्दोऽभ्य नुज्ञायते । एतच्च प्रत्युत्थायागतानां कर्तव्यम् । अभिवादाने भोःशब्दप्रयोगो निषिध्यते । उक्तंच गौतमीये प्रत्यु-
थानमभिवाद्यइति ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुनुपाध्यायान् । असावहमित्यत्रासौपदस्थाने त्वनाम प्रत्युत्थाय कीर्तयेत् । यवीयस-
स्तत्तद्वयःसमुचिताभिवादानेन ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । मातुलांश्चेति । मातुलादीनागतान्कनिष्ठानासनादुत्थायासावहमिति वदेन्नाभिवादयेत् । असाविति
त्वनामनिर्देशः । भूयिष्ठाःखलु गुरवइत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्तनात्तयोश्च कनिष्ठयोरपि
संभवात्तद्विषयोऽयंगुरुशब्दः ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुनिति ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरुपलक्षणंयविष्ठाःखलु गुरवइत्यादिहारीतवचनात् । असावहमिति
त्वनामनिर्देशःयवीयसोपि कनिष्ठान्मातुलादीनित्यर्थः ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । श्वशुरानृत्विजइत्यनेनास्यप्रकरणस्यसर्वाश्रमसाधारणत्वंसूचितम् । गुरुन्आचार्यादीन् । असाव-
हमितिब्रूयात्तदेवदत्तोहमितिब्रूयात् नाभिवादयेत् ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । यवीयसः कनिष्ठःमातुलादीन्प्रत्युत्थायअसौअहंनमस्करोमिइति ब्रूयात् ॥ १३० ॥

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा ॥ संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । एताश्च गुरुपत्नीवत्संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादानासनदानादिभिः । गुरुपत्नीवदित्यनेनैव सिद्धे-
समास्ताइति वचनमन्यदप्याज्ञादिगुरुपत्नीकार्यंकदाचिदनुजानाति । इतरथा प्रकरणात्संपूज्याइत्यभिवादनविषयमेव स्यात् ।
पलितवयसश्चस्त्रियः स्मर्यन्ते । कनीयसीनामप्येषएवाभिवादनविधिः ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समास्ताइति । तदाक्रोशादिना गुरुभार्याक्रोशादिदोषार्थम् ॥ १३१ ॥

(३) कुड्मकः । मातृष्वसेति । मातृष्वस्त्रादयोगुरुपत्नीवत्प्रत्युत्थानाभिवादानासनदानादिभिः संपूज्याः । अभिवादनप्रकरणादभिवादनमेव संपूजनं विज्ञायतइति । समास्ताइत्यवोचत् । गुरुभार्यासमानत्वात्प्रत्युत्थानादिकमपि कार्यमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । संपूज्याः प्रत्युत्थानादिभिः गुरुपत्नीति । गुरुरत्र ब्रह्मदस्तस्य पत्नी तत्र हेतुः समास्ताइति ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । भ्रातृभार्येति भ्रातृभार्यासोदरज्येष्ठभ्रातृभार्या उपसंग्राह्या पादौस्त्वृष्टा नमस्कार्य्या । विप्रोष्य-प्रोषितागमने सतीत्यर्थः । ज्ञातिसम्बन्धयोषितइत्यत्रापि सवर्णशब्दो नुषज्यते ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुभार्यया सह गुरुणां ज्येष्ठानां भार्या गुरुभार्या तथा गुरुभार्यया सह । एताः समास्तामातृष्वस्त्राद्या नमस्करणीया भवन्ति गुरुपत्नीवत् विशेषेण संपूज्या भवन्ति ॥ १३१ ॥

भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णाह्न्यह्न्यपि ॥ विप्रोष्यतूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धयोषितः ॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । भ्रातृज्येष्ठस्येति द्रष्टव्यम् । उपसंग्राह्या पादयोरभिवाद्या । सवर्णा समानजातीया । क्षत्रियादिस्त्रीणां तु ज्ञातिसम्बन्धधर्मो भ्रातृभार्याणामपि । विप्रोष्यज्ञातिसम्बन्धयोषितः । विप्रोष्य प्रवासात्प्रत्यागतेन । नहि प्रोषितस्योपसंग्रहणसंभवः । ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः सम्बन्धिनो मातृपक्षाः श्वशुरादयश्च तेषां ज्येष्ठानां याः स्त्रियः पूजारूपत्वादुपसंग्रहणस्य । न कनीयांसः पूजामर्हन्ति ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्रातृभार्या ज्येष्ठा उपसंग्राह्या अभिवाद्या । विप्रोष्य प्रवासं कृत्वा । ज्ञातिस्त्रियः सपिण्डस्त्रियः सम्बन्धिस्त्रियः । एतास्वपि ज्येष्ठास्त्वेवैतत् ॥ १३२ ॥

(३) कुड्मकः । भ्रातृभार्येति । भ्रातुः सजातीया भार्या ज्येष्ठा पूजाप्रकरणादुपसंग्राह्या पादयोरभिवाद्या । अह्न्यह्नि प्रत्यहमेव । अपिरेवार्थे । ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः सम्बन्धिनो मातृपक्षाः श्वशुरादयश्च तेषां पत्न्यः पुनर्विप्रोष्य प्रवासात् प्रत्यागतेनैवाभिवाद्याः न तु प्रत्यहं नित्यमः ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्ववर्णाः स्वस्वजातयः विप्रोष्य प्रवासं कृत्वोपसंग्राह्याः । पादयोरिति शेषः । ज्ञातिसम्बन्धीति ज्ञातीनां स्वगोत्रजानां सम्बन्धिनानां मातुलानां च ज्येष्ठानां योषितः ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । भ्रातृभार्याः सवर्णा अह्नि अह्नि नित्यं उपसङ्ग्राह्याः । तथा ज्ञातिसम्बन्धिन्यो योषितः विप्रोष्य प्रवासादागत्य उपसङ्ग्राह्याः ॥ १३२ ॥

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ॥ मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्योगरीयसी ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पितुश्च या भगिनी मातुश्च या भगिनी तस्यां स्वसरि चात्मीयायां ज्येष्ठायां भगिन्यां मातृवद्वृत्तिरतिदिश्यते । ननु च मातृष्वसुः पितृष्वसुश्चायमुक्तएव धर्मो मातृष्वसा मातुलानीत्यत्र । अथोच्यते तत्र गुरुपत्नीवदित्युक्तं इह तु मातृवद्वृत्तिरित्युच्यतइति नैषभेदः तुल्याहि गुरुपत्न्यां मातरि च वृत्तिः । केचिदाहुः माता ताभ्योगरीयसीत्येतद्वक्तुमनूद्यते भगिन्योः पितुर्मातुश्च गरीयस्त्वम् । यदा माता ज्ञाददांति श्वशुरादयश्च तदा मातुराज्ञाक्रियते न तासाम् । न चैतद्वाच्यमेतदपि सिद्धं मातागौरवेणातिरिच्यतइत्यर्थवात्त्वात्तस्य । अन्येतु गुरुपत्न्यामातुश्च वृत्तिभेदमन्यन्ते । गुरुपत्न्याः पूजाज्ञाद्याव-

श्यकम् । मातुस्तु शैशवात्वात्सल्येनान्यथात्वमपि । लालनात्तत्रोभयापदेशान्मातृत्वसुः पितृत्वसुश्च व्यवस्था । शैशवेऽलालनं-
तुल्यमेव स्वस्यांस्वसरि । अतीतशैशवस्य तु गुरुपत्नीवत्संपूज्यत्वमिति । नचानेनैवेतत्सिद्ध्यति असति हि वाक्यद्वये मातृव-
द्वृत्तिरित्येतावता प्राकरणीकीअभिवादननिवृत्तिरेव विज्ञायेत ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वसरिस्वस्यांमातृवद्वृत्तिवर्तनं मातरि यथावृत्तवर्तनमन्नदानादिना पोषणं आतिष्ठेत्
अनुतिष्ठेत् । अत्रपितृमातृत्वसृसाहचर्यात् स्वज्येष्ठश्चशुराभिवादनमपि सिद्धम् । माताताभ्यइति तेन तासामुपकारे क्रियमाणे
यदि मातुरनिष्ठस्यात् तदा न कार्यमित्युक्तंभवति ॥ १३३ ॥

(३) कुल्लूकः । पितुर्भगिन्यामिति । पितुर्मातुश्च भगिन्यांज्येष्ठायांचात्मनोभगिन्यांमातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् । माता
पुनस्ताभ्योगुरुतमा । ननु मातृत्वसा मातुलानीत्यनेनैव गुरुपत्नीवत्पूज्यत्वमुक्तं किमधिकमनेन बोध्यते । उच्यते इदमेव
माता ताभ्योगरीयसीति । तेन पितृत्वस्नानुज्ञायांदत्तायांमात्रा च विरोधे मातुराज्ञानुष्ठेयेति । अथवा पूर्वपितृत्वस्नादे-
र्मातृत्वपूज्यत्वमुक्तम् । अनेनतु स्नेहादिवृत्तिरप्यतिदिश्यतइत्यपुनरुक्तिः ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्यायस्यांज्येष्ठायांस्वसरिभगिन्यांएतासांसमवाये तासांकनीयस्यपिमातैव पूर्वमस्ये-
त्याहमातेत्यादि ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । पितुश्चमातुश्च । ज्यायस्यांभगिन्यामात्मनोज्यायस्यांस्वसर्भपिचमातृवतवृत्तिपादोपसंग्रहणादिकां-
आतिष्ठेत् कुर्यात् । आज्ञाकरणादौमाताताभ्योगरीयसी । मातृत्वसामातुलानीत्यादिश्लोकेमातृत्वसृपितृत्वस्रोपादानंकनी-
योविषयमिति विवेक्तव्यम् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितुर्भगिन्यां मातुश्च भगिन्यां ज्यायस्यांज्येष्ठायांस्वसर्यपि भगिन्यामपि ॥ १३३ ॥

दशाब्दारित्यंपौरसख्यपञ्चाब्दारित्यंकलाभृताम् ॥ ज्याब्दपूर्वश्रोत्रियाणांस्वल्पेनापि

स्वयोनिषु ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अथ पुनः स्नेहवृत्तिरितिदिश्यते उक्तपूर्वश्राणाद्युक्तमन्ति यूनः स्थविरआयतीति तत्र क्रिय-
द्विर्वर्षैः स्थाविर्यभवति । लोके हि शिरः पालित्ये स्थविरव्यवहारस्तन्निरूपणार्थमिदम् । दशभिर्वर्षैर्जन्मनोऽधिकैरपि
पौराणांसख्यमाख्यायते । तेन दशवर्षाधिकोज्येष्ठोभवत्यपि तु मित्रवद्यवहर्तव्योयथोक्तंभो भवन्निति वयस्येति । दशभ्यो-
वर्धभ्यऊर्ध्वज्येष्ठः । आख्यानमाख्यादशाब्दाआख्यायस्य सख्यस्यत्रिपदोबहुव्रीहिः । आख्यानिमित्तत्वाद्दशर्षाणांसामाना-
धिकरण्यनिमित्तनिमित्तिनोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । एतावांश्च समासान्तभूतार्थोयः पूर्वजोदशवर्षाणांयावत्ससखैव भवति ।
पुरे भवाः पौरातिथाम् । पुरग्रहणंप्रदर्शनार्थम् । ग्रामवासिनामपि एषएव न्यायः । ये केचिदेकस्मिन्ग्रामे सन्तितान्यः
कश्चित्परस्परप्रत्यासत्तिहेतुर्विद्यते ते सखायः । ये तु कलांकांचन बिभ्रति शिल्पगीतवाद्यादिकांतेषांपञ्चवर्षाणि योधिकः
ससखा ततऊर्ध्वज्येष्ठः । त्रयोब्दाः पूर्वं यस्य तच्छ्रोत्रियाणांसख्यम् । अल्पेनापि कालेन स्वयोनिष्वेकवश्येषु कति-
चिदहानि योधिकः सज्येष्ठः । कियान्पुनः स्वल्पकालःन तावदब्दःन्यब्दपूर्वमिति निर्दिश्याल्पेनेत्युच्यमानस्ततोऽन्युनः प्र-
तीयते । एकवचननिर्देशाच्च न वर्षद्वयनाप्येकोब्दः स्वल्पेनेति विशेषणानुपपत्तेः । परिच्छिन्नपरिमाणोद्भववाच्योर्थस्त-
स्याहोरात्रमात्रेण न्यूनस्य नाब्दत्वमस्ति । तस्मादल्पेनेति कालसामान्यमपेक्षते । संवत्सरादवरश्च तस्य विशेषः । अ-
पिशब्दश्चैवशब्दस्यार्थं द्रष्टव्यः । अल्पेनैव कालेन सख्यंवहुना तुज्येष्ठत्वमेव । एतच्च समानगुणानांसमानजातीयानांच

द्रष्टव्यम् । एतेन लौकिकंस्थविरलक्षणंनिर्वर्तितसापेक्षिकमाश्रितम् । अन्येतुव्याचक्षते नानेन स्थविरत्वंलक्ष्यते किंताहिं
सखित्वमेव यथा श्रुतार्थत्यागेन स्थनिरलक्षणंस्यात् इयता कालेन सखापरतस्तुज्येष्ठइति अयंचश्लोकार्थः एकत्र पुं-
वसन्तिदशवर्षाणि यावत्तानिमित्राणि कलाश्चतुःषष्टिस्तद्विदांसंगत्या पञ्चभिर्वर्षैः स्वयोनिषु खल्लपेनापि च कालेन सह
वसतामित्रत्वमेव अतश्च न सर्वोवयसा तुल्योवयस्यःकिंताहिं एतदेव समानवयस्त्वैवैल्लक्षणम् । युक्तमेतत्किंतूत्तरश्लोकां
विरुध्यते । तत्रहि जातेः प्राधान्यंनवयसः । यदि चात्रेयता कालेन ज्येष्ठ्यमुक्तंभवति तदा विजातीयानामप्याशङ्क्य-
मानंननिवर्त्यतइति युक्तम् । पूर्वै च व्याखातारआद्यमेव व्याख्यानंमन्यन्ते ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दशाब्दपर्यन्तमाख्यायते कथ्यते पौराणांसख्यं पौराणांपुरवासिनां अन्योन्यं दशाब्दाद्दु-
र्ध्वमेव ज्येष्ठापत्यतायामभिवादनमित्यर्थः । पञ्चाब्दपर्यन्तं कलाभृतां कलागीतादिकारिणां चारणानाम् । त्र्यब्दपूर्वमित्यत्र
त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोभिवादनमर्हतीति स्मृत्यन्तरात् । अभिवादनंव्यवहितमप्यन्वीयते । त्रिभ्योद्वेभ्यः पूर्वमेव जातस्याभि-
वाद्यत्वमित्यर्थः । त्र्यब्दपूर्वस्त्र्यब्दपूर्वकालोत्पन्नतया ज्येष्ठस्तद्विषयत्वादभिधानमपि त्र्यब्दपूर्वम् । एवंत्वयोनिषु त्वसमान-
योनिषु ज्ञातिबन्धुष्वल्पेनापि कालेन दिनैकपूर्वकत्वेनापि ज्येष्ठतायामभिवादनमित्यर्थः । तदुक्तम् वयस्यः समानेहनि
जातइति ॥ १३४ ॥

(३) कुल्लूकः । दशाब्दाख्यमिति । दशअब्दाआख्यायस्य तद्दशाब्दाख्यं पौरसख्यम् । अयमर्थः एकपुरवामि-
नांवश्यमाणविद्यादिगुणरहितानामेकस्य दशभिरब्दैर्ज्यैष्ठत्वे सत्यपि सख्यमाख्यायते । पुरग्रहणंप्रदर्शनार्थम् । तेनैकग्रामा-
दिनिवासिनामपि स्यात् । गीतादिकलाभिज्ञानांपञ्चवर्षपर्यन्तंसख्यम् । श्रोत्रियाणाञ्च्यब्दपर्यन्तम् । सपिण्डेष्वत्यन्ताल्पेनैव
कालेन सह सख्यम् । अपिरेवार्थे । सर्वत्रोक्तकालादूर्ध्वज्यैष्ठ्यवहारः ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । नमस्कारप्रसङ्गेन मान्यत्वे कारणमाह । दशाब्दाख्यमिति चतुर्भिः । एकपुरवासिनांविद्यागुण-
हीनत्वेपि दशाब्दाख्यं वयसां स्थित्या वा दशवर्षाधिक्यं अभ्युत्थानाख्यमान्यत्वे कारणम् । पुरग्रहणं ग्रामाद्युपलक्षणम् ।
तथापश्चाद्दाख्यंगीतादिकलवतांकलाग्रहणापेक्षया स्वयोनिषु पितृव्यतत्पुत्रादिषु स्वल्पेन वयसा ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । अत्रपौरशब्देनसमानदेशवासिनोलक्ष्यन्ते । सख्यशब्देनाऽलिङ्गनादिकं । पौरैरन्योन्यसख्यं दशा-
ब्दाख्यं कर्तव्यं स्यात् दशभिः शब्दैराख्याव्यपदेशोयस्यतद्दशाब्दाख्यम् । ननुकिमुक्तं भवतीति चेत् एकपुरवासिनः सवर्णलक्ष्य-
माणलक्षणाद्दितादशवर्षान्तरालजन्मानश्चैतैस्समेत्यसख्यमेवकर्तव्यम् । अल्पेनापित्वयोनिषुत्वल्पेनापिसख्यं स्यात् । ज्ञात-
यएकवर्षान्तरालादित्यावत्कालभृतांशिल्पविद्यावेदिनां पञ्चवर्षान्तरालजन्मानांसख्यमेवकर्तव्यं तैरन्योन्यं समेत्येत्यर्थः । श्रो-
त्रियाणां त्र्यब्दपूर्वसख्यं स्यात् । त्र्यब्दपूर्वत्र्यव्यभिक्तम् । श्रोत्रियास्त्रिवर्षान्तरालजन्मानश्चेत् तैश्चापिसमेत्यसख्यमेव-
कर्तव्यम् । एवमुक्तं भवति । दशपञ्चमेकवर्षाधिक्ये श्रेष्ठ्यमेव प्रतिपत्तव्यमिति ॥ १३४ ॥ •

(६) रामचन्द्रः । पौरसख्यंपौराणां एकपुरनिवासिनां विद्यादिगुणरहितानां सख्यं दशाब्दाख्यं दशवार्षिकं सख्यं विश्वासास्पदं कलामृतां काव्यनाटकादिज्ञातृणां पञ्चाब्दाख्यं पञ्चवार्षिकं सख्यं श्रोत्रियाणां अब्दपूर्वकं सख्यम् । त्वयोनिषु त्वबन्धुषु अल्पेनापि नमस्कारार्हत्वं सख्यं कार्यं व्यवहरणम् ॥ १३४ ॥

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपं ॥ पिता पुत्रौ विज्ञानी याद्व्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः दशवर्षाणि । जातस्य यस्य सभवति दशवर्षः । परिच्छेदकः कालः तस्य परिच्छेद्योब्राह्मणः श्रु-
तः । नच तस्योच्चनीचतादिकार्ष्यादिवा कालेन परिमातुंशक्यम् । किंताहं तदीया काचिक्रिया सा च जन्मनः प्रभृति नि-

त्यसमवायिनी प्राणधारणलक्षणैव । एवंशतवर्षमिति । पितापुत्रौ तौ द्रष्टव्यौ । तयोः संप्रधार्यमाणयोर्ब्राह्मणः पिता । चिरवृद्धेनापि क्षत्रियेण त्वल्पवर्षोपि ब्राह्मणः प्रत्युत्थायाभिवाद्यश्चेति प्रकरणार्थः ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतस्तादृशं ब्राह्मणं तादृक् क्षत्रियोभिवादयेदित्यर्थः । एवंक्षत्रियाद्यपेक्षया वैश्यादीनामप्युन्नेयम् । तथा वैश्यस्य च शूद्रस्य च शतवर्षातिरिक्तज्येष्ठतायामपि विप्रापेक्षं पुत्रत्वमित्यर्थादुक्तम् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लुकः । ब्राह्मणमिति । दशवर्षं ब्राह्मणं शतवर्षं पुनः क्षत्रियं पितापुत्रौ जानीयात् । तयोर्मध्ये दशवर्षोऽपि ब्राह्मण एव क्षत्रियस्य शतवर्षस्यापि पिता तस्मात्पितृवदसौ तस्य मान्यः ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । पितेति । पितृवन्मानार्हः ॥ १३५ ॥

(५) नन्दनः । वर्णज्यैष्ठ्यवयोज्यैष्ठ्ययोर्वर्णज्यैष्ठ्यमान्यतानिभित्तमित्याह ब्राह्मणमिति । अत्र ब्राह्मणक्षत्रियशब्दावुक्तृष्टापरुष्टवर्णोपलक्षणार्थौ । अन्योन्यमपि मान्यतानिभित्तानि ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणं दशवर्षं । दशवर्षिकः ब्राह्मणः शतवर्षीयक्षत्रियः तस्य क्षत्रियस्य ब्राह्मणः पूज्यः । पितृरूपं ब्राह्मणं पुत्ररूपं क्षत्रियं जानीयात् । तयोः क्षत्रियवैश्ययोः ब्राह्मणः पिता पितृस्थानीय इत्यर्थः ॥ १३५ ॥

वित्तबन्धुर्वयः कर्मविद्या भवति पञ्चमी ॥ एतानि मान्यस्थानानि गरीयोयद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तं जातेरुत्कर्षहेतुत्वं हीनजातीयेनोत्तमजातीयः पूज्यः । इदानीं समानजातीयानां य अभिवादनादिपूजाहेतवस्तेषां बलाबलमुच्यते । तत्र वयसः पुनरभिधानं बलाबलार्थम् । वित्तादिसंबन्धोत्र सर्वत्र पूजाहेतुः । वित्तवत्त्वं बन्धुमत्त्वं मानस्थानमित्ययमत्रार्थः । विशिष्टता बन्धुतैव पितृव्यमातुलादिरूपता मानकारणं बन्धुमान्योबहुबन्धुः स पूज्यः वयः प्रकृष्टमिति ज्ञेयम् । ईदृश एव चार्थे प्रायेणायं प्रयुज्यते । पित्रा पुत्रो वयःस्थोपि सततं वाच्य एव स इति । यावच्च वयः पूजाहेतुः तदुक्तमेव दशाव्दाख्यमिति । कर्मश्रौतं स्मार्तं तदनुष्ठानपरता विद्या सान्ता सोपकरणवेदार्थज्ञानम् । ननु विद्वान्यजते विद्वान्याजयतीत्यविद्यस्य कर्मानुष्ठानानधिकाराद्विद्यया विना कथं कर्मणां मानहेतुता । नैष दोषः प्रकर्षोत्राभिप्रेतः । अतिशयवती विद्या मानहेतुः । त्वल्पविद्यस्याप्यनुष्ठानोपपत्तिः । योयावज्ज्ञानातिसतावत्यधिक्रियते । न विद्यायावाचनिकमधिकारहेतुत्वमपि तु सामर्थ्यलक्षणम् । अविदितकर्म स्वरूपोऽस्यैवैद्यस्तिर्यक्कर्माकाधिक्रियतां शक्यं ह्यनेन कतिचित्स्मृतिवाक्यान्धुपश्रुत्य जपतपस्यनुष्ठानम् । अग्निहोत्रादिकर्मणां तु वेदवाक्यावबोधोऽपकरोति । तत्रापि योयावज्ज्ञानाति सतावत्यधिक्रियते । अग्निहोत्रवाक्यानां योर्थवेत्ति सतत्राधिक्रियते । ऋत्वन्तरज्ञानं तत्रोपकारकम् । अथोच्यते वेदः कृत्स्नोधिगन्तव्य इति कृत्स्नवेदविषयोयं विधिरवबोधपर्यन्तस्तत्र कृत्स्नस्य वेदस्यावबोधे कर्तव्ये कुतोयं प्रतिभागावबोधसंभवो येनोच्यते योऽग्निहोत्रवाक्यस्यार्थवेत्ति वाक्यान्तरार्थमविद्वानप्यधिक्रियत इति । अत्रोच्यते । एकशाखाध्ययनं तावदवश्यं कर्तव्यं तत्र येनैकशाखाधीता तस्याश्चार्थोऽवधृतः सोऽनवधृतशाखान्तरार्थोऽधिक्रियते । ननु च सर्वत्रैक एव शास्त्रार्थोऽयदिनामपदवर्णानुपूर्वीभेदः शास्त्ररूपत्वं भिन्नं पदार्थन्यायव्युत्पत्त्यावावबोधः न च प्रतिशाखं पदार्थाभिद्यन्ते नापि न्यायस्तत्र येनैव हेतुनैकस्याः शाखाया अर्थोऽवधार्यते शाखान्तरेऽप्यसावस्ति न व्युत्पत्त्यन्तरमपेक्षते तत्र यद्येका शाखावगता सर्वा एवावगता भवन्ति । सत्यम् । यान्येकस्यामग्निहोत्रादीन्युपदिष्टानि तेषां शाखान्तरेऽप्युपदिश्यमानानां भूद्भेदः । किंतु कस्यांचिच्छाखायां कानि चित्कर्माणि नैवोपदिश्यन्ते यथा बाह्वृचे आश्वलायनके दर्शपूर्णमासौ श्येनादिरेष एवाभिचारिकः । अन्ये च सोमयाग वाजपेय बृहस्पतिसवादयः तत्र यत्तच्छाखाधीनमग्निहोत्रज्योतिष्टोमादि तत्राधिक्रियते शाखान्तरत्वनधीतमश्रुतकथं तद्विदितानि कर्माण्यतच्छाख्याखायीवेतु । न चैते सोमयागानित्याः येनाननुष्ठानप्रत्यवायभयात्परिज्ञानाय शाखान्तरमन्विष्यते । आधानं तु यद्यपि

तत्र न पठितं तत्राप्युद्धराहवनीयमित्याहवनीयस्य विधानं लोकात्तदर्थमनवबुध्यमानः कोयमाहवनीयस्य आधानमिति शा-
खान्तरमन्विष्यति । ततः शाखान्तरे पठ्यमानमाधानप्रकरणं सर्वपर्यालोचयति । एवमाभावात्स्येन वा हविषेष्टापौर्णमासेन वेति
श्रुत्वा क्रीडशमनयोः कर्मणोरूपमिति तथैव शाखान्तरंगवेषयते । एवमन्यदपि यत्काम्यं नित्यं चातुष्टेयं तस्य यत्किंचिदङ्गजातं
तत्र नाम्नातं माध्वर्यवमौद्गात्रं वा तत्परिज्ञाय तथैव शाखान्तराद्भिद्यते । यत्तु शाखान्तराधीतमनुष्टेयं तस्य न वेदनसंभवः ।
अनेकशाखाध्यायिनस्तु तदर्थपरस्य सर्वमेतत्प्रत्यक्षमिति । अस्तीदृशी विद्यामन्तरेणापि कर्मानुष्ठानं अथवा ईषद्युत्पत्त्यापि
संभवत्यनुष्ठानं यस्य तु निर्मला विद्या व्याख्येयानि विद्यास्थानानि तस्य विद्यामान्यतत्स्थानं गरीय इति द्वयोर्द्वयोः संप्रधारणे-
ऽयमियमुत्पत्त्ययः । चतुर्दशविद्यास्थानज्ञः पङ्क्वन्धनिर्धनादिरनधिकृतोपि विद्ययैव पूज्यते । तेषां विरोधे बलाबलमाह गरी-
योयद्यदुत्तरम् । एकस्य वित्तमन्यस्य बहुबन्धुता तत्र वित्तवतो बन्धुमान्मान्यः यस्माच्च यत्परंतत्तस्मात्तरंगुरु । यथा बन्धो-
र्वयः ततः पूर्वस्मादपि वित्तात्तदुरुसिद्धम् । अतउपपन्नं श्रुतं सर्वभ्योगरीयस्तन्मूलत्वाद्धर्मस्येति गौतमवचनम् । गरीय इति
कथं प्रकर्षप्रत्ययो वा तत्र नैव पूर्वस्य गुरुत्वम् यदि हि द्वे रूपिणी तत्रोत्तरीयस्य गरीयस्त्वमस्ति तर्हि पूर्वापेक्षया वित्तस्य
नास्तीति चेत्समुदाये सामान्येन गुरुत्वेपेक्षिते अपरस्य प्रकर्षविवक्षायां युज्यत इत्यमुन् । मानः पूजा तस्य स्थानं कारणम् ।
मानस्थानानीति वा पठेन्तर्भूतभावार्थोद्गृह्यः मान्यत्वस्थानानि मान्यत्वकारणानि ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मान्यस्थानानि यदपेक्षया यत्र वित्ताद्युत्कर्षस्तत्र मान्यताकारणमिति यथाशतवि-
त्तापेक्षया सहस्रवित्तो मान्यः । न तु देहदीर्घत्वादेरिवाधिक्येपि न मान्यत्वं निमित्तता । अर्थेषु पञ्चसु पूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरं-
गरीयो माननाहेतुः । बन्धवः ज्ञातयः । कर्म यागादिविधावेतदर्थज्ञानम् । एतच्च सवर्णेष्वन्योन्यम् । न तु वर्णापकर्षेषूत्कर्ष-
हेतुत्वमेषाम् ॥ १३६ ॥

(३) कुल्लूकः । वित्तं न्यायार्जितं धनं बन्धुः पितृव्यादिः वयोऽधिकवयस्कता कर्म श्रौतं स्मार्तं च विद्या वेदार्थतत्त्व-
ज्ञानं एतानि पञ्च मान्यत्वकारणानि । एषां मध्ये यद्यदुत्तरंतत्पूर्वस्माच्छ्रेष्ठमिति बहुमान्यमेलके बलाबलमुक्तम् ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । विजातीयानामुत्कर्षमुक्त्वा सजातीयानां तमाह वित्तमिति । वित्तं धनं न्यायार्जितम् । बन्धुः पि-
तृव्यादिः । कर्म श्रौतं स्मार्तं च । विद्या वेदार्थतत्त्वज्ञानम् । यदुत्तरमिति । तादृशधनवतो बन्धुमान्मान्यः बन्धुमतो वयोधिकस्त-
तोपि कर्मात्ततोपि विद्यावान् इति । एवं त्रिषु विधादिषु भूयांसि गुणवन्तीति बहवोगुणायत्रेत्यर्थः । तेनायमर्थः वित्तबन्धुयुक्तौ-
वयोधिकान्मानार्हः एवं वित्तादित्रययुक्तकर्मवतः वित्तादिचतुष्टययुक्तविद्यावत इति ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । तेषां बलाबलं चाह वित्तमिति । बन्धुः कुलम् । कर्म यज्ञदानादि । मान्यस्थानानि मान्यमानपूजास्था-
नानि पूजानि मित्तानि । एतेषु यद्यदुत्तरंतत्पूर्वस्मात्पूर्वस्मात् गरीयो मान्यस्थानम् ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वित्तं वित्तवन्तं स्वबन्धुवयः वयसाधिक्यं सुकर्मकर्तारं विद्यापञ्चमी भवति एतानि मान्यस्थानानि
पूज्यस्थानानि । यत्तत्तत्तत्तरंगरीयः पूज्यं भवतीत्यर्थः । पञ्चानां वित्तादीनां यत्र पूर्वमप्येकं भवति स उत्तरस्मादपि मान्यः तेन
वित्तबन्धुयुक्तो वयोधिकात्मान्यः । एवं वित्तादिगुणत्रययुक्तः कर्मतः वित्तादिचतुष्टययुक्तः विदुषो मान्यः । गुणवतितद्वत् ॥ १३६ ॥

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ॥ यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमी गतः ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । एकैकगुणसंबन्धे परस्य ज्यायस्त्वमुक्तम् । यत्रेदानीं द्वौ पूर्वावेकस्य भवतोऽपरस्यैकः पर इति
तत्र कथमित्यत आह । पञ्चानामेतेषां मान्यस्थानानां यत्र भूयांसि बहून्त्यसर्वाणि तत्र परत्वमादत्तव्यम् । एकस्य वित्त-

बन्धू देऽन्यो बृद्धवयास्तत्रपूर्वे बाधके सत्यपि बहुत्वे यदि न श्रेष्ठानि भवन्ति । एकैकस्यात्युत्कृष्टतदा साम्यं न पुनःपर-
बाधकत्वंगरीयः एकापेक्षया चरितार्थत्वात् । यदितु भूयांसि गुणवन्त्यत्युत्कृष्टानि तदा साम्येऽपि संख्यया परेषां-
पूर्वाणि परैश्च सम संख्यानि तदा न पूर्वतरतया बाध्यबाधकभावः किंतिहि सामान्यमेव । ननु च यत्र गुणवन्ति स्युः
सोऽत्र मानार्हइत्यभिधानेन समसंख्यस्यापि पूर्वस्यवा बाधकत्वमेव युक्तम् । नैवं तुल्यत्वे गुणानामेतस्य चरितार्थ
त्वात् । यथैकोऽपि विद्यावानपरोऽपि तयोः स्य गुणवती प्रकृष्टा विद्या सप्रशस्यते । एवं सर्वत्र त्रिषुवर्णेषु ब्राह्मण
क्षत्रिय वैश्येषु यद्येते गुणाभूयांसःप्रकृष्टाश्च क्षत्रियस्यापि भवन्ति तदा ही । न गुणेन ब्राह्मणेन जात्युत्कृष्टेनापि क्षत्रियः
पूज्यः । एवंक्षत्रियेण वैश्यः । एवंत्रिभिरपि द्विजातिभिः शूद्रोऽपि दशमीमितः दशमी । अन्त्यावस्थोच्यते । अत्यन्तवार्धको-
पलक्षणमेतत् । एवंच वित्तबन्धू शूद्रस्य माने हेतुत्रैवार्णिकान्प्रति दशमीग्रहणात् । न कर्मविद्येतुनैव तस्य संभवतोऽनधिका-
रात् । भूयांसीत्याधिक्यमात्रं विवक्षितं बहुत्वसंख्यैव । तेन द्विविषयतापि सिद्धा भवति । न ह्ययंसंख्यावाच्येव बहुशब्दइ-
त्यत्र प्रमाणमस्ति भूयः शब्दश्चायं बहुशब्दः । आधिक्ये च तत्रतत्र दृष्टः प्रयोगः । भूयांश्चात्र परिहारोभूयसाऽभ्युदयेन
योक्ष्यइति प्रत्ययार्थबहुत्वमपि न विवक्षितम् । जात्याख्यायां हेतुबहुवचनम् । विवक्षायां हि एकस्य गुणवतोमानहे-
तुत्वं स्यास्तत्तत्पूर्वाऽवगतिर्बाध्यते । शूद्रोपि दशमीमित्यत्र च केवलस्यैव वयसः प्रकर्षे मानहेतुत्वंब्रुवन्विवक्षादर्श-
यति । समाचारश्चैवमेव ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चानामध्ये वित्तादीन्येकैकसजातीयानि ब्राह्मणादिवर्णत्रये यत्र गुणवन्ति भूत्वा भूयां-
सि समानार्हः न तु निर्गुणःतद्भूयस्त्वे । यथाप्रतिग्रहार्जिताल्पधनादपि न बृद्ध्यार्जितबहुधनःश्रेयानित्येवमन्यत्राप्युन्नेयम् ।
यथा शूद्रोपि दशमीमवस्थांगतो न वतिवर्षादूर्ध्ववित्तादिचतुष्टयबाहुल्ये शूद्रान्तराणां द्विजातीयानां च मान्यः । चकारादिव-
ञ्चनाभावएव चास्य द्विर्मान्यता । विद्या तु तस्य न संभवत्येवेति ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानां वित्तादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमप्यनेकं भवति स एवोत्तरत्मादपि
मान्यः । तेन वित्तबन्धुयुक्तो वयोधिकान्मान्यः । एवं वित्तादित्रययुक्तः कर्मवतो मान्यः । वित्तादिचतुष्टययुक्तो विदुषो मान्यः
गुणवन्ति चेति प्रकर्षवन्ति तेन द्वयोरेव विद्यादिसत्त्वे प्रकर्षो मानहेतुः । शूद्रोऽपि दशमीमवस्थानवत्यधिकांगतो द्विजन्मनाम-
पि मानार्हः । शतवर्षाणां दशधा विभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । दशमींगतः नवत्यूर्ध्ववयोगतः ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । पञ्चानां वित्तादीनां मध्ये त्रिषु वर्णेषु यस्मिन् भूयांसि वित्तबन्धुवयांसि स्युः यस्मिन्वा गुणवन्ति-
गरीयांसि विद्याकर्मवयांसि स्युः स वित्तबन्धुवयोर्युक्तो वित्तबन्धुवयोहीनादत्र लोके मानार्हः । एवं विद्याकर्मवयोर्युक्तो विद्या-
कर्मवयोहीनाच्छूद्रोऽपि वित्तादिमांश्चतद्वन्मानार्हः स चेदशमीमवस्थांगतः । अनेन वयसानवत्या ऊर्ध्वशूद्रस्य योज्यैः च मिति-
सूचितम् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वित्तबन्धादीनां पञ्चानां मध्ये त्रिषु वर्णेषु गुणवन्ति भूयांसि बहूनि यत्र स्युः ते च मानार्हा भवन्ति । तद्य-
था त्रिषु वर्णेषु यदि ब्राह्मणा बहवः सन्ति तर्हि ये गुणिनः भवन्ति ते मानार्हा भवन्तीत्यर्थः । बहवः क्षत्रियाः सन्ति ते चैतषां क्षत्रियाणां म-
ध्ये ये गुणिनः भवन्ति ते मानार्हा भवन्तीत्यर्थः । बहवः वैश्याः सन्ति तेषां मध्ये गुणिनः भवन्ति ते मानार्हा भवन्तीत्यर्थः । शूद्रोऽपि द-
शमींगतः बृद्धत्वंगतः सन् मानार्हः पूजार्हः स्यादित्यर्थः ॥ १३७ ॥

चक्रिणोदशमीस्थस्य रोगिणो भारिणःस्त्रियाः॥स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्थादेयोवरस्य च॥ १३८॥

(१) मेधातिथिः । अयमन्यः पूजाप्रकारः प्रासङ्गिकउच्यते । चक्री रथिकोगन्यादियानाधिरूढस्तस्यपन्था देयः । येन भूमिभागेन ग्रामादिदेशान्तरंगम्यते सपद्धतिः पन्थाउच्यते । तत्र यदि पृष्ठतः संमुखतोवा रथिकआगच्छेत्तदा तद्भूमनोपरोधिनः पथि प्रदेशात्पदातिरपक्रमेत् । दशमीस्थोऽत्यन्तपरिणतवयाः । रोगीव्याधिनात्यन्तपीडितः । भारी गृहीतव्रीह्यादिगुरुद्रव्यः सोऽपियथोपसर्तुमशक्तोऽनुग्राहः स्त्रियाअनपेक्ष्य जातिगुणभर्तृसंबन्धान्स्त्रीत्वमात्रेणैव । राजा च विषयेश्वरोत्राभिप्रेतो न क्षत्रियएव । तथा चोत्तरत्र पार्थिवग्रहणेन निगमने पृथिव्याईश्वरः पार्थिवः । ननु चोपक्रमे राजशब्दश्रवणाद्वाक्यान्तरगतः पार्थिवशब्दस्तत्परएव युक्तः । राजशब्दोहि क्षत्रियजातिवचनोविज्ञातः सतावदनुपजातविरोधित्वादुपक्रमगतोमुख्यार्थोग्राहः । बलादिवाक्ये तु तत्सापेक्षक्षत्रियजातिविहितेन धर्मेण पृथिवीपालनाख्येन पार्थिवशब्दस्यप्रयोगसंभवेन जात्यन्तरविषयत्वमयुक्तम् । अत्रोच्यते । मान्यतात्र श्रुता स्नातकोनृपमानभागीति । तत्र क्षत्रियजातीयमात्रान्मान्यत्वंस्नातकस्य सिद्धमेव ब्राह्मणदशवर्षमिति । तत्र हि भूमिपशब्दः क्षत्रियजातिमात्रोपलक्षणार्थइत्युक्तम् । उपलक्षगत्वाच्च राजजातेः क्षत्रियस्यापि प्रजेश्वरस्यायंधर्मोविज्ञायते । वरोविवाहाय । प्रवृत्तः एतेषांपन्थादेयः त्यागमात्रंच ददातीत्यर्थः । त्यागश्च पथोऽपसरणमतएव चतुर्थी न कृता ॥ १३८॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चक्रिणः शाकटिकादेः । दशमीस्थस्य दशमभागायुः शेषस्य । रोगिणोऽत्यन्तार्त्तस्य । भारिणोभारंवहतः । स्नातकस्य विद्याव्रतस्नातस्य । राज्ञोभिषिक्तस्य । वरस्य विवाहार्थंगच्छतः । पन्थादेयोपसृत्य त्वयंगन्तव्यमित्यर्थः । केचिद्वरस्य श्रेष्ठस्यादरेण पन्थादेयइत्यस्यार्थः । तथाच योयदपेक्षया जातिगुणादिनोत्कृष्टस्तस्य वर्त्मदानमिति लभ्यते । अत्र च माननार्थं वर्त्मदानं स्नातकपार्थिववराणांवृद्धादीनांत्वपसाराशक्ततया करुणया तत्रापि । वरापेक्षयानृपतिस्नातकयोर्मन्यता ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । अयमपि पूजाप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते चक्रिणइति । चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य नवत्यधिकवयसोरोगार्त्तस्य भारपीडितस्य स्त्रिया अचिरनिवृत्तसमावर्तनस्य देशाधिपस्य विवाहाय प्रस्थितस्य पन्थास्त्यक्तव्यः । त्यागार्थत्वाच्च ददातेर्न चतुर्थी ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठवस्यमान्यत्वकारणप्रसङ्गेनान्यदप्याह चक्रिणइति द्वाभ्याम् । चक्रिणः रथकारारूढस्य । स्नातकस्य तद्व्रतधारिणः । भारिणोभाराक्रान्तस्य । वरस्य कन्यामुद्ग्रेडुंस्थितस्य । एतेभ्यः पन्थादेयइत्यन्वयः ॥ १३८॥

(५) नन्दनः । अथुमार्गप्रदानार्हानाह चक्रिणइति । चक्रंरथाद्युपलक्षणम् । तेनयोगच्छतिसचक्री । तस्यनिगुणस्यापिपन्थादेयः । एवंदशमीस्थस्य वृद्धतरस्य । भारिणोभारवाहस्य । स्नातकस्य गृहस्थस्य ब्राह्मणस्य । वरस्य श्रेष्ठस्य ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । चक्रिणइति । दशमीस्थस्यचक्रिणः वृद्धस्य चक्रिणःतैलिकस्य पन्थादेयः । भारिणःभाराक्रान्तस्य । रोगिणःरोगाक्रान्तस्य स्त्रियाः स्नातकस्यच राज्ञश्च पुनःवरस्यच विद्यास्नातकःव्रतस्नातकोवातस्य । एतेषांपन्थादेयः । वरोविवाहयोग्यः ॥ १३८ ॥

तेषांतु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ॥ राजस्नातकयोश्चैव स्नातकोनृपमानभाक् ॥ १३९॥

(१) मेधातिथिः । तेषांतु समवेतानामेकत्र संनिपतितानांमान्यौ स्नातकपार्थिवौ । प्रकृतेन पथोदानेन नृपमान-

भाक्नृपस्य सकाशान्मानंभजते लभते । षष्ठी निर्धारणे । चक्रयादीनां त्वन्योन्यविकल्पः सच शक्त्यपेक्षः ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तयोऽप्यन्यापेक्षया स्नातकोमान्यइत्याह तेषां त्विति । स्नातकएवेत्यन्वयः । तथाच वर्त्म-
दानसामर्थ्ये यस्य योमान्यस्तेन न तस्य वर्त्मदेय मिति लभ्यते ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषामेकत्र मिलितानां देशाधिपस्नातकौ मान्यौ । राजस्नातकयोरपि स्नातकएव राजापेक्षया मान्यः ।
अतो राजशब्दोऽत्र पूर्वश्लोके न केवलजातिवचनः क्षत्रियजात्यपेक्षया ब्राह्मणं दशवर्षत्वित्यनेन ब्राह्मणमात्रस्य मान्य-
त्वाभिधानात्स्नातकग्रहणवैयर्थ्यात् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषां समवायेत्वाह स्नातकोनृपमानभागिति । राजकर्तृमानभागिति पूर्वपितापुत्रौ विप्रक्षत्रि-
यावित्युक्तौ तेनात्र युगपदुपस्थित्यादिनिमित्तपूजादि विप्रस्य ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । समवेतानां मार्गसंगतानाम् । मान्यौ मार्गदानेन । नृपमानभाङ्नृपदत्तमानभाक् ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । समवेतानां तेषां चक्रयादीनां स्नातकपार्थिवौ मान्यौ भवतः । राजस्नातकयोर्मध्ये नृपस्य मानभा-
क्स्नातकः भवत्येव । स्नातकः पूज्यइत्यर्थः ॥ १३९ ॥

उपनीय तु यः शिष्यवेदमध्यापयेद्विजः ॥ सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । आचार्यादिशब्दानामेवार्थनिरूपणार्थमिदमारभ्यते । सोपचारो हिलोके एषां प्रयोगो नच शब्दार्थ-
संबन्धस्य स्मर्तुं भिराचार्यपाणिनिप्रमृतिभिरेतन्निरूपितम् । इयं चाचार्यपदार्थस्मृतिर्व्यवहारमूलान् वेदमूला पाणिन्यादिस्मृ-
तिवत् । न ह्यत्र किञ्चित्कर्तव्यमुपदिश्यते । अस्य शब्दस्यायमर्थ इति सिद्धरूपोऽयमर्थो न साध्यरूपः । उपनीयोपनयनं कृत्वा-
यो वेदमध्यापयति ग्राहयति स आचार्यः । ग्रहणं चात्राध्येत्रन्तरनिरपेक्षवाक्यानुपूर्वीस्मरणम् । कल्पशब्दः सर्वाङ्गप्रदर्शनार्थः ।
रहस्यमुपनिषदः । यद्यपि तेऽपि वेदशब्देनैव गृहीतास्तथापि द्वितीयरतेषां व्यपदेशोऽस्ति । वेदान्ता इत्यन्तशब्दसमीपवचनम-
न्यमानोनैते वेदा इति मन्येतास्ततदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं रहस्यं ग्रहणम् । अन्ये तु रहस्यं वेदार्थवर्णयन्ति तेन न स्वरूपग्रहणमा-
त्रादाचार्यकनिष्पत्तिः अपि तु तद्याख्यानसहितात् । तथा चाभिधानकोशेभिहितं विवृणोति च मन्त्रार्थानाचार्यः सोभिधी-
यत इति । मन्त्रग्रहणं वेदवाक्योपलक्षणार्थम् । अस्मिंश्च व्याख्यानेऽर्थावबोधोप्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तः स्यान्न केवलं संपाह-
मात्रम् । ततश्च सर्वेण सर्वस्वाध्यायविधिरनुष्ठापकः स्यात् । अस्तु परप्रयुक्तेष्वनुष्ठानेष्वध्यायविधेरब्रह्मचारिणः स्वार्थसिद्धिः
यदा तर्हि काम्यत्वादाचार्यकरणविधेरुपाचार्यो न प्रवर्तते तदा स्वाध्यायविध्यर्थानुष्ठानं न प्राप्नोति । ततश्च न नित्यस्वाध्याय
विधिः स्यात् । नच रहस्यशब्दो वेदार्थवचनतया प्रसिद्धस्तस्मात्पूर्वमेव रहस्यग्रहणस्य प्रयोजनं प्राधान्याद्वा पृथगुपादानम् ।
यत्तु विवृणोति मन्त्रार्थानित्यस्मृतिरेवैषा मन्त्रशब्दस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात्तस्मात्प्राग्भाषयामस्य विधेरप्रयोजकत्वम् ।
अतो वेदस्वरूपग्रहणे माणवकस्य जात आचार्यकरणविधिनिवृत्तिः ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संकल्पमित्येकदेशेन षडङ्गोपलक्षणम् । सरहस्यं अत्यन्तगुह्यतदर्थव्याख्यासहितं न तूप-
निषद्भागोरहस्यवेदपदादेव तल्लाभात् ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । आचार्यादिशब्दार्थमाह उपनीयेति । तैः शब्दैरिह शास्त्रे प्रायो व्यवहारात् । यो ब्राह्मणः शिष्यमुप-
नीय कल्पं रहस्यसहितां वेदशाखां सर्वामध्यापयति तमाचार्यपूर्वं मुनयो वदन्ति । कल्पो यज्ञविद्या । रहस्यमुपनिषत् ।
वेदत्वेऽप्युपनिषदां प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः ॥ १४० ॥

(४) राघवीनन्दः । आचार्यपुत्रइत्युक्तं तत्र क आचार्यइत्यपेक्षायांतल्लक्षणं उपाध्यायादिसप्रतियोगिकंसार्थवादंच ब्रूते उपनीयेति अष्टादशभिः । सकल्पं यज्ञविद्यासहितं सरहस्यमुपनिषदुक्तोपासनासहितम् ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । अथगुणानांतरतम्यं वक्ष्यंस्तेषां क्रियाविशेषैः संज्ञाविशेषांश्चतुर्भिः श्लोकैराह उपनीयेति । सकल्पं सकर्मविद्यम् । सरहस्यं साध्यात्मविद्यम् ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । उपनीयेति । सद्भिजः उपनीय शिष्यं वेदं अध्यापयेत् । च पुनः । सरहस्यं सकल्पं शिक्षा कल्पव्याकरणादिसहितं अध्यापयेत् यस्तं आचार्यं प्रचक्षते सरहस्यंतदर्थं वाक्यसहितमित्यर्थः ॥ १४० ॥

एकदेशंतु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ॥ यो ध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदस्यैकदेशो मन्त्रः ब्राह्मणं वा । वेदवर्जितानि वा केवलान्यङ्गान्येव यो ध्यापयति तथा सर्वमपि वेदम् । वृत्त्यर्थजीविकार्थम् नाचार्यकरणविधिवशेन स उपाध्यायो नाचार्यः । अन्ये नोपनीतयः कृत्स्नमपि वेदध्यापयति नासावाचार्यः । उपनीयापि यः कृत्स्नं वेदं नाध्यापयति सोऽपि नाचार्यः । यद्येवमेकदेशग्रहणमुपाध्यायलक्षणे कृतमाचार्यलक्षण उपनयनग्रहणं यस्तर्हनुपनेता कृत्स्नवेदाध्यापकश्च तस्य किंलक्षणं नासावाचार्यो नाप्युपाध्यायः ॥ न चापि नामान्तरंतस्य श्रुतम् । उच्यते । अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्येत्यनेन गुरुरसावाचार्यान्वून उपाध्यायादप्यधिकः । अपि पुनः शब्दौ पादपूर्णाथौ ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकदेशं वेदस्य वेदाङ्गमात्रं वा धर्मार्थमध्यापयति अपरिभाषितवृत्त्यभिसंधानेन वा कृत्स्नमपि वेदमध्यापयति स उपाध्याय इत्यर्थः । यो ध्यापयतीत्यावृत्त्या योज्यम् । तेन सामान्यतो वृत्त्यर्थं वेदाध्यापनं लभ्यते १४१

(३) कुल्लूकः । वेदस्यैकदेशं मन्त्रं ब्राह्मणं च वेदरहितानि व्याकरणादीन्यङ्गानि यो वृत्त्यर्थमध्यापयति स उपाध्याय उच्यते ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । एकदेशं शाखामात्रं मन्त्रब्राह्मणं वा । वेदाङ्गानि शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । षट् एतानि वृत्त्यर्थं यो ध्यापयति स उपाध्यायः ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । एकदेशं मन्त्रमात्रं ब्राह्मणमात्रं वा । वृत्त्यर्थं धर्मार्थं जीवनार्थम् ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मन्त्रब्राह्मणयोः एकदेशः ॥ १४१ ॥

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ॥ संभावयति चान्नेन सविप्रो गुरु रूच्यते ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । निषेकग्रहणात्पितुरयं गुरुत्वोपदेशः । निषेको रेतः सेकः स आदिर्येषां कर्मणाम् । आदिग्रहणात्सर्वे संस्कारा गृह्यन्ते । तानि यः करोत्यन्नेन च यः संभावयति संवर्धयति । चैवेनमिति वा पाठः । अर्थस्तु स एव अन्नेनैव संभावनोपपत्तेः । अर्थान्तरनिर्देशः एनं कुमारं । ननु चान्वादेशः न चेह कुमारस्य पूर्वमुपदेशः । नैवं कस्यान्यस्य निषेकादीनि क्रियन्ते तानियत्करोति सामर्थ्यादपि निर्देशो न निर्देशत एव । एवमाभ्यां गुणाभ्यां हीनः केवलजनकत्वेपि तैव भवति न गुरुः । न चैवं मन्तव्यमसति गुरुत्वे नासौ मान्यः सर्वप्रथममसावेव मान्यः । तथा च भगवान्च्यासः प्रभुः शरीरप्रभवः प्रियकृत्पाणदोगुरुः । हितानामुपदेष्टा च प्रत्यक्षदैवतं पितेति ॥ विप्रग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गर्भाधानादि कर्म उपनयनान्तं करोत्यन्नेन च पुष्पाति यः स गुरुरिति पितैवोक्तः । तदेकदेशमात्रकरणे तु पितृत्वमात्रम् ॥ १४२ ॥

(३) कुल्लूकः । निषेकोगर्भाधानम् । तेन पितुरयंगुरुत्वोपदेशः । गर्भाधानादीनि संस्कारकर्माणि पितुरुपदिष्टानि यथाशास्त्र्यः करोत्यन्नेन च संवर्धयति सविभोगुरुच्यते ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । गर्भाधानं योनौ रेतोनिषेक इति । विप्रपदमुपलक्षणं संस्कारस्य द्विजातिमात्रनियतत्वात् । संभावयति पुष्णाति निषेकातिरिक्तसंस्काराकर्तृत्वेऽपि पिता गुरुः । तथा च व्यासः प्रभुः शरीरप्रभवः प्रियकृत्माणदोगुरुः । हितानामुपदेष्टा च मत्स्यक्षंदैवतं पतेति ॥ प्रभुः कार्याकार्यनिधोक्ता शरीरस्य प्रभवउत्पत्तिर्यस्मात्सङ्ग्यर्थः ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । निषेकादीनि कर्माणि यः करोति नोपनयनाभ्यापने । संभावयति पोषयति ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । गर्भाधानादिनिषेकादीनि कर्माणि यथाविधियः करोतिसगुरुच्यते । अन्नेन अन्नप्राशनेन यः अन्नदानेन प्राशयति स उच्यते ॥ १४२ ॥

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ॥ यः करोति वृत्तोयस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । आहवनीयादीनामग्नीनामुत्पादककर्माग्न्याधेयमुच्यते । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति विहितम् । पाकयज्ञादर्शपूर्णमासादयः । अग्निष्टोमाद्योमखाः सोमयागः । मखशब्दः क्रतुपर्यायः । एतानि कर्माण्यस्य यः करोति स तस्य त्विगित्युच्यते । यस्य तस्येति शब्दौ संबन्धितां दर्शयतः । यस्यैवैतानि कर्माणि करोति तस्यैवासावृत्तिगुच्यते नान्यस्य । सर्व- एत आचार्यादयः सम्बन्धिशब्दाः । वृत्तः प्रार्थितः शास्त्रीयेण विधिना कृतवरणः । मान्यताप्रसङ्गाद्विक्स्संज्ञोपदेशो न हि ब्रह्मचारिधर्मेषु ऋत्विजामवसरः ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराण्यः । पाकयज्ञानपकहविः संपाद्यान् हविर्यज्ञान् दर्शपूर्णमासादीन् । एतच्चैकदेशकरणेऽपि । तथा च प्रयोगमध्ये ऋत्विगशक्तावनुप्रविष्टस्यापि ऋत्विक्त्वस्यात् अत उक्तं वृत्त इति ॥ १४३ ॥

(३) कुल्लूकः । आहवनीयाद्यग्न्युत्पादककर्माग्न्याधेयमष्टकादीन्पाकयज्ञानग्निष्टोमादीन्यज्ञानकृतवरणोयस्य करोति स तस्य त्विगिहोच्यते । ब्रह्मचारिधर्मेष्वनुपयुक्तमप्युत्विग्लक्षणमाचार्यादिवद्विजोऽपि मान्यत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्न्याधेयं आहवनीयाद्युत्पादकं कर्म । पाकयज्ञानष्टकादर्शादीनि । मखानित्यग्निष्टोमादः विशेषणम् । यस्य वृत्तः वरणः गतः सन् । आचार्यादिऋत्विगन्ताः संबन्धिशब्दास्तेन यस्यैते संबन्धिनस्तस्यैवैतानि कुर्यान् न्यस्येति भावः ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्न्याधेयं अग्निहोत्रं पाकयज्ञानवल्ग्वैश्वदेवादीन् अग्निहोत्रसंज्ञकान्मखान्यस्य वृत्तः स न्यः करोति स तस्य ऋत्विक् इह गुरुच्यते ॥ १४३ ॥

य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ ॥ समाता सपिता ज्ञेयस्तं द्रुक्ष्येत्कदाच न ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । आचार्यादिवत्पूज्य इत्यस्मिन्वधौ तल्लक्षणमुच्यते य उभौ श्रवणौ ब्रह्मणा वेदाभ्यापनेनावृणोति समाता सपिता ज्ञेयः । नेदमभ्यापकस्य मातापितृशब्दवाच्यताविधानम् । आचार्यादिशब्दवत्प्रसिद्धार्थो हि पितृमातृशब्दौ जनकः पिता जननी माता उपचारेणाभ्यापकस्तुत्यर्थं प्रयुज्येते यथा गौर्वाहीक इति । लोके ह्यत्यन्तोपकारकौ मातापितरौ प्रथितौ तौ हितं जनयतो भक्तादिना च पुष्णीतः स्वशरीरानपेक्षमपि पुत्रहिते प्रवर्तते अतोमहोपकारकत्वात्ताभ्यामुपाध्या- दः स्तूयते । यो विद्यायामुपकरोति स सर्वोपकारकेभ्यः श्रेयान् अवितथं क्रियाविशेषणमेतत् । अवितथेन सत्येन ब्रह्मणा-

ऽनक्षरविस्वरवर्णितेन तन्न द्रुष्येत । अपकारोद्गोहस्तदुपरिअवज्ञानंच कदाचननिष्पन्नमपि ग्रन्थग्रहणेतदुत्तरकालमपिन द्रुक्षेत । तथाच निरुक्तकारः अध्यापिताये गुरुन्नाद्रियन्तेविभावाचा मनसा कर्मणा वा नाद्रियन्ते अवज्ञांकुर्वन्तिथैव ते शिष्यानगुरोर्भोजनीयाः न भोगाय कल्पन्ते तथैव तान्न भुनक्ति । श्रुतंतत्पाठान्तरमावृणत्तिति । अर्थकणौभिनन्ति विध्यतीत्युपमयाध्यापनमेवोच्यते । अविद्धकर्णः किल सस्मृतोनरः श्रुतंन यस्य श्रुतिगोचरंगतमिति । सर्वाध्यापकानामाचार्योपाध्यायगुरुणामयंकृतविद्यस्यापि द्रोहप्रतिषेधः ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रऋत्विगपेक्षयोपाध्यायापेक्षया च वेदोपाध्यायाचार्यो मान्यतरावित्याह यआनृण-
तीति । यआनृणच्यवितथेनकर्णाविदुःखं कुर्वन्मृतंसंप्रयच्छन् तमन्येत पितरंमातरंच तस्मै न द्रुक्षेत्कृतमच्च नाहेति
श्रुतेरयमर्थोनिबद्धः । आनृणन्ति सूच्या सूत्रेणैव कुसुमविद्यया श्रोत्रं संश्लेषयति अंकारेण सर्ववाक्संतृणन्तीत्यादिश्रुति-
षुतृदिधातौरेवमर्थत्वेन प्रसिद्धेः । अवितथमभिध्यात्वेन । ब्रह्मणा वेदेन । समाता पिता मातेव पितेवेत्यर्थः ॥ १४४ ॥

(३) कुम्भूकः । यउभौ कर्णाववितथमिति वर्णस्वरवैगुण्यरहितेन सत्यरूपेण वेदरूपेण वेदेनापूरयति समाता पिता
च ज्ञेयः महोपकारकत्वगुणयोगात् । अयमध्यापकोमातापितृशब्दाच्च्यस्तन्नामकुर्यात् । कदाचनेति गृहीते वेदे ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । मुख्याचार्यस्य सर्वोत्कृष्टत्वात्तस्य मनसाप्यनिष्टनाचरणीयमिति औत्सुक्यादाह यइति ।
अवितथंवर्णस्वरवैगुण्यरहितंब्रह्मणावेदेन श्रवणौ कर्णौआवृणोति सरहस्यादिवेदमध्यापयतीत्यर्थः ॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । तध्येनवेदेनेत्यर्थः । आवृणोतिविविक्तीकरोति । कदाचनकृतार्थोपीत्यर्थः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मणा वेदेन उभौ श्रवणौ अवितथं सत्यंआवृणोतिआच्छादयति यः गायत्र्युपदेशंसमयेक-
रोतीत्यर्थःसमातृतुल्योज्ञेयः सपितृतुल्योज्ञेयः । गायत्र्युपदेशारंभकदा चन नद्रुहात् ॥ १४४ ॥

उपाध्यायान्दशाचार्यआचार्याणांशतंपिता ॥ सहस्रंतु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । स्तुत्यक्रमेण प्रकृष्टपूर्वविधानम् । उपाध्यायाच्छ्रेष्ठआचार्यस्तस्मात्पिता ततोऽपि मातेति दशादि-
संख्यानिर्देशः स्तुतिमात्रम् । पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्परस्यपरस्यातिशयोविवक्षित अतएव सहस्रंपितुरिति वचनम् । उपाध्यायान्द-
शातिरिच्यते । दशभ्यउपाध्यायेभ्योऽधिकः । कथंपुनरत्र द्वितीया । अतिरयंकर्मप्रवचनीयः । उपाध्यायानतिक्रम्यातिक्र-
म्यातिरिच्यते गौरवेण सातिशयेन युज्यते । अथवाऽऽधिक्यमतिरेकः तद्धेतुकेऽभिभवे धातुर्वर्तते । गौरवाधिक्येनोपा-
ध्यायानभिभवति । अतिरिच्यतइति कर्मकर्तरिद्वितीया चाविरुद्धा दुहियाच्योर्बहुलंसकर्मकयोरिति बहुलग्रहणात् । ननु
चानन्तरमेव वक्ष्यतिग्रीयान्ब्राह्मणःपितेति । इह चाचार्यात्पितुराधिक्यमुच्यते तदितरेतरव्याहतम् । नैषदोषः । इहाचार्यो-
नैरुक्तदर्शनेनाध्यापकः संस्कारमात्रेणाचारोपदेशमात्रेण चाभिप्रेत आचार्यआचारंग्राहयतीति । नचैषानियमः स्वशास्त्रसिद्धा-
भिरेव संज्ञाभिर्व्यवहारः । गुरुशब्दोह्यत्र पितरि परिभाषितः आचार्ये च तत्रतत्र प्रयुज्यते । तेन स्वल्पोपकारादुपनयन-
मात्रकरादाचारग्राहकादध्यापनरहितादिदंपितुर्ज्यायस्त्वम् । अस्मिंश्च क्रमे विवक्षिते समवायएतेषांमाता प्रथमंवन्द्या ततः
पिता ततआचार्यस्ततउपाध्यायः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशोपाध्यायाभितिरिच्य तत्तद्दशकापेक्षयाउत्कृष्येत गौरवेण धर्मेण तत्तद्विषये कर्तव्ये

(१४५) न्द=ह (ल, भ, ब, न)

पितृन्माता=पितुर्माता (— ” —————)

हेतुभूते न दशगुणंपूजादिगौरवंकुर्यादित्यर्थः । अतिरतिक्रमणइति कर्मप्रवचनीयत्वेनोपाध्यायानिति द्वितीया । एवमुत्तरेषु आचार्यशतात्पितोत्कृष्टोद्युपनेता ब्रह्मणि सहस्रं सहस्रगुणं पितुः सकाशात्मातातिरिच्यते तदपेक्षया बहुदुःखानुभवात् ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । दशोपाध्यायानपेक्ष्याचार्य आचार्यशतमपेक्ष्य पिता सहस्रपितृनपेक्ष्य माता गौरवेणातिरिक्ता भवति । अत्रोपनयनपूर्वकसावित्रीमात्राध्यापयिताऽऽचार्योऽभिप्रेतस्तमपेक्ष्य पितुरुत्कर्षः । उत्पादकब्रह्मदात्रोरित्यनेन मुख्याचार्यस्य पितरमपेक्ष्यउत्कर्षवक्ष्यतीत्यविरोधः ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र हेतुरुपाध्यायानिति । उपाध्यायान्दशापेक्ष्यदशसूपाध्यायेषुयावत्पूजादितत्सर्वमेकोऽप्याचार्योर्हतीत्येवमुत्तरत्र ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । अथगुरूणां तारतम्यमाह उपाध्यायानिति । सहस्रं तु पितुरिति पाठः । गौरवेण गुरुरारोपकारकारणेन ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपाध्यायात्तदशगुणः आचार्यः श्रेष्ठः उच्यते आचार्याणां मध्ये शतं शतगुणः श्रेष्ठः पिता भवति । एवं पितुः सहस्रगुणितं मातापूजार्हा गौरवेण श्रेष्ठा उच्यते ॥ १४५ ॥

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ॥ ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । मुख्याचार्यसन्निधौ पितरि च संस्कर्तरिसन्निहिते तत्र क्रमः अत आह । उत्पादको जनकः ब्रह्मदाताऽध्यापकः तौ द्वावपि पितरौ तयोः पित्रोर्गरीयान्पिता यो ब्रह्मदः । अतः पित्राचार्यसमवाये आचार्यः प्रथममभिवाद्यः । अत्र हेतुरूपमर्थवादमाह । ब्रह्मजन्म हि ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म ब्रह्मजन्म शाकपार्थिवादित्वात्समासः । अस्मिन्समासे उपनयनं ब्रह्मजन्म । अथवा ब्रह्मग्रहणमेव जन्म । तद्विप्रस्य शाश्वतं नित्यं प्रेत्योपकारकमिह चोपकारकम् ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । केवलोत्पत्तिमात्रकारिणः पितुर्ब्रह्मपिता सावित्र्यामुत्पादयिता गरीयान् प्रेत्यमोक्षसाधनपर्यन्तयोग्यतापादकत्वादिह च सर्वकर्माधिकारापादकत्वात् । शाश्वतंचिरकालस्थायिफलम् क्वचित्ब्रह्मदात्रोरिति पाठः ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । जनकाचार्यो द्वावपि पितरौ जन्मदातृत्वात् तयोराचार्यः पिता गुरुरतः यस्माद्विप्रस्य ब्रह्मग्रहणार्थं जन्मोपनयनजन्म संस्काररूपं परलोकइहलोके च शाश्वतं नित्यं ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । आचार्याणां उपनयनपूर्वकं साङ्गवेदाध्यापयितृणां गार्भाधानादिदृष्टोपकारकतया पित्रोर्गरीयस्त्वेपि दृष्टादृष्टार्थतया आचार्य एव क्षेम्योगरीयानित्याह उत्पादकेति । गरीयान्ब्रह्मदः पितेत्यत्र हेतुः ब्रह्मजन्मेति उपनीतस्यैव वेदस्वीकृतिद्वारेण कर्माधिकारिता तद्वारा च स्वर्गाद्यवामिः । शश्वद्ब्रह्मावामिहेतुत्वाच्छाश्वतमिति भावः ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्रह्मचारिणां पितुरप्याचार्यो गरीयानित्याह उत्पादकेति । उत्पादकः जनयिता पिता ब्रह्मपिता आचार्यः । तयोर्ब्रह्मदः पिता गरीयान् । अत्र हेतुरुत्तरार्धेनोक्तः । ब्रह्मजन्म उपनयनजन्योऽतिशयः । विप्रस्य द्विजस्य । शाश्वतं जन्मान्तरेष्वप्यनुवृत्तम् ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्पादकश्च ब्रह्मदाता च उत्पादकब्रह्मदातारौ तयोः उत्पादकब्रह्मदात्रोर्मध्ये ब्रह्मदः पिता वेदाध्यापकरूपः गायत्र्युपदेष्टा पिता गरीयान् श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः । विप्रस्य ब्रह्मजन्म प्रेत्य परलोके इह च लोके शाश्वतं गायत्र्युपदेशेन यजन्मततः शाश्वतमित्यर्थः ॥ १४६ ॥

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतोमिथः ॥ संभूतितस्य तांविद्याद्यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । श्लोकद्वयमर्थवादः । मातापितरौ यदेन्दारकमुत्पादयतोजनयतो मिथोरहसि परस्परतत्कामा-
द्धेतोर्मन्मथपरवशौ संभूतितस्य तांविद्यात् । तस्य दारकस्य संभवोत्पत्तिर्यद्योनौ मातृकुक्षावभिजायतेऽङ्गप्रत्यङ्गानि
लभते । संभवश्च येषांभावानां ते तथैव विनश्यन्ति अतः कितेन संभवेन यस्यानन्तरभाववीविनाशः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामसिद्धेरपि तत्रोद्देशात् कामादित्युक्तम् । संभूतिजन्ममात्रम् ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । मातापितरौ यदेनंबालकंकामवशेनान्योन्यमुत्पादयतः संभवमात्रंतत्तस्य पश्वादिसाधारणम् ।
यद्योनौ मातृकुक्षावभिजायतेऽङ्गप्रत्यङ्गानि लभते ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । पितुरुत्पादकत्वमन्यथा सिद्धमित्याह कामादिति त्रिभिः । कामान्मन्मथवशात्संभूतिपश्वा-
दिसाधारणीयद्यतोयोनिषुअभिजायतेअभितःपूर्वजातोप्युत्तरत्रापि जायते रतिसुखार्थप्रवृत्तयोर्मातापित्रोःदुःखैकहेतुजनिहे-
तुत्वाद्विधिकृत्तजन्मेत्याशयः ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । मातापितरौ यदेनं द्विजमुत्पादयतस्तन्मिथः कामादन्योन्यरागात्प्रवृत्तनास्योपकर्तुं किंचिद्विजो-
द्योनावभिजायते तस्यद्विजस्यतांसंभूतितदभिजननंविद्यात्विविच्यात् । विविच्यमानासासंभूतिरसत्याजरामरणयुक्तानि-
र्णीयतइत्यर्थः । उत्तरश्लोकानुगुण्यादेवंन्याख्यातम् ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्थोनौअभिजायते तांसंभूतिविद्यात्ततःयोनौअभिजायते ॥ १४७ ॥

आचार्यस्त्वस्य यांजातिविधिवद्वेदपारगः॥उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥ १४८॥

(१) मेधातिथिः । आचार्यस्तुतस्य जन्म तदविनाशि । गृहीते वेदेऽवगते च तदर्थकर्मनुष्ठानात्स्वर्गापवर्गप्राप्तिरि-
त्यस्य सर्वस्याचार्यमूलत्वात्सश्रेष्ठः । यांजातिमुत्पादयति यसंस्कारमुपनयनाख्यं द्वितीयं जन्मेति जन्मसंस्तुतिर्निर्वर्त-
यति सावित्र्या तदनुवचनेन साजातिः सत्या साऽजरामरा । यद्यन्येते ऽभिन्नार्थाः शब्दास्तथापीहोपनयनाख्यस्य जन्म-
नोमातृजन्मनः सकाशाद्गुणातिशयविवक्षायां प्रयुक्ताः । नहि जरामृत्युप्राणिनामिव जातेः संभवतः । अविनाशित्व-
त्वेकेनैव शब्देन शक्यते प्रतिपादयितुम् । नच तत्प्रतिपाद्यते वेदपारगआचार्योयांजातिविधिवत्सावित्र्या उपनयनाङ्गकला-
पेन सावित्रीशब्दस्य तल्लक्षणत्वात् उत्पादयति सा श्रेयसीति पदयोजना । जातिर्जन्म ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यज्जातीयजन्मगौरवेण धर्मेण तत्तद्विषये कर्तव्येन हेतुभूतेन विधिवदुपनयनविधिना
सावित्र्या मातृभूतया सासत्या सत्यलोकप्राप्तिहेतुः अजराअजरत्वंदेवत्वं तत्प्राप्तिहेतुत्वात् अमराअमृतत्वस्य मोक्ष-
त्वस्यहेतुः ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । आचार्यःपुनर्वेदज्ञोऽस्य माणवकस्य यांजातियजन्म विधिवत्सावित्र्येति साङ्गोपनयपूर्वकसावित्र्य-
नुवचनेनोत्पादयति सा जातिःसत्याऽजराऽमरा ब्रह्मप्राप्तिफलत्वादुपनयनपूर्वकस्य वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानैर्निष्कामस्य
मोक्षलाभात् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मजन्मब्रह्मसावित्रीतद्ग्रहणमेव जन्म ब्रह्मग्रहणयोग्यंवा ब्रह्मजन्मनःपुनःप्रायेण न जायत-
एवेत्याह आचार्यइति । अस्यमाणवकस्य सावित्र्या सकलरहस्यसावित्र्युपदेशेन सासत्येत्यादितादृशस्य समानज-

न्मानुष्ठितकर्मजशुद्ध्याविरक्तस्य मुक्त्युपपत्तेरिति तमेतंवेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति तथा परीक्ष्य लोकांकर्मचि-
नब्राह्मणोनिर्वेदमायांनास्त्यकृतःकृतेन सत्यंज्ञानमनन्तब्रह्म ब्रह्म वेदब्रह्मैव भवति तदात्मानमेवावेदअहंब्रह्मास्मीति
श्रुतेः ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । आचार्याज्जन्म नैवविधमित्याह आचार्यस्त्विति । जार्तिजन्म । सत्याहितनियता । तस्मात्स्थि-
रमेतत्तरीयानब्रह्मदः पितेति ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचार्यःसाविच्युपदेशात् तस्यतां जार्तिउत्पादयति साजातिःसत्या नित्यासा अजरा जातिः
अमराजातिर्भवत्येव ॥ १४८ ॥

अल्पंवा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः॥ तमपीह गुरुंविद्या च्छुतोपक्रियया तया ॥ १४९ ॥

(१) मेधातिथिः । यउपाध्यायो यस्य माणवकस्योपकरोति श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थः । अल्पंवा बहुवाक्रियाविशेष-
णमेतत् । तमपि स्वल्पश्रुतोपकारिणं गुरुंविद्यात् । एवंतु योजना ज्यायसी । यस्य श्रुतस्य सामानाधिकरण्यवेदविषयस्य वेदाङ्ग-
विषयस्य वा शास्त्रन्तरविषयस्य तर्ककलाशास्त्रस्य यदल्पंबहुवा तेनोपकरोतीत्यध्याहारः । श्रुतंच तदुपक्रिया चासौ श्रुतो-
पक्रिया तया उपकारक्रियया तद्धेतुत्वाच्छ्रुतमुपक्रियेति सामानाधिकरण्यम् । गुरुवृत्तिस्तत्रकर्तव्या तद्यपदेशोवा तत्राचार्या-
दिशब्दवत्स्मर्यते ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कचिदुरुराज्ञानीयो गुरुरनुगन्तव्यइत्यादौ गुरुपदमध्यापकमानत्रवाचि श्रूयते । तदर्थं गुरुसं-
ज्ञायानानार्थतामाह अल्पंवेति । यस्य श्रुतस्य शाब्दज्ञानस्यांशे यउपकरोति । अतिशयमापादयतीत्यर्थः ॥ १४९ ॥

(३) कुहूकः । श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थः । उपाध्यायोयस्य शिष्यस्याल्पंवा बहुवा कृत्वा श्रुतेनोपकरोति तमपीह
शास्त्रे तस्य गुरुंजानीयात् । श्रुतमेवोपक्रिया तया श्रुतोपक्रियया ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदार्थोपदेष्टृत्वंगुरुत्वे हेतुर्नतु वयोबाहुल्यादीत्याह सार्थवादं दशभिः । अल्पमितियस्ययं-
प्रति श्रुतस्य वेदस्य श्रुतेन वेदशास्त्रतर्कव्याकरणकलादिकेन तदर्थेनाल्पमप्युपकरोति यस्तंगुरुंविद्यादित्यर्थः । श्रुतमेवोप-
क्रियाउपकारस्तया ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । आचार्यगरीयस्त्वमेवोक्तंप्रकारान्तरेण प्रतिपादयति अल्पंवेति । अल्पविद्याप्रदमपि गुरुंविद्यात् बहु-
विद्याप्रदं किंपुनरित्यभिप्रायः ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यःयस्य श्रुतस्य अध्ययनस्य अल्पंवा बहु वाउपकरोति उपकारयेत् तमपिह गुरुंविद्यात् ।
तया श्रुतोपक्रियया श्रुतंअध्यापनंतस्य उपकारेणेत्यर्थः ॥ १४९ ॥

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता ॥ बालोपि विप्रो दृढस्य पिता

भवति धर्मतः ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मग्रहणार्थजन्म ब्राह्ममुपनयनंतस्य कर्त्ता स्वधर्मस्य शासिता उपदेष्टा वेदार्थव्याख्यानेन
सतादृशो बालोपि ब्राह्मणो वृद्धज्येष्ठस्य तर्ककलाशास्त्रस्य वा यदल्पंवा बहुवा तेन पिता भवति पितृतुल्या तत्रवृत्तिः कर्तव्या
ज्येष्ठेनापि । कथंपुनः कनीयाज्येष्ठमुपनयते अष्टमे तद्युपनयनं यावच्च नाधीतश्रुतवेदस्तावन्नाचार्यकरणविधावधिक्रियते
एवंतर्हि नोपनयनमत्र ब्रह्म जन्म किंतर्हि स्वाध्यायग्रहणमेव तस्य कर्त्ताध्यापयिता । स्वधर्मस्य वेदार्थस्य शासिता

व्याख्याता पिता भवति धर्मतः पितृधर्मास्तत्र कर्तव्याः । धर्मतइति धर्मनिमित्ततत्र पितृत्वम् । नच ते धर्माध्यापक व्याख्याशैः पितृसंबन्धिनः सिद्धाः सन्ति । अतोविधीयते ब्राह्मणवत्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्म वेदस्तस्याध्ययनेन यस्तद्विशिष्टस्वरूपलाभः सब्राह्मजन्म तस्य यःकर्ता । न त्वेते नोपनेतृत्वमिष्टं बालोपीत्यनेन विरोधात् कथायामध्यापयामासेत्यभिधानाच्च । योवास्वधर्मशासिता बालोल्पवयाः । वृद्धस्याधिकवयसः ॥ १५० ॥

(३) कुट्टूकः । ब्रह्मश्रवणार्थजन्म ब्राह्ममुपयनयनंस्वधर्मस्य शासिता वेदार्थव्याख्याता तादृशोऽपि बालोवृद्धस्य ज्येष्ठस्य पिता भवति धर्मतइति पितृधर्मास्तस्मिन्नुष्ठातव्याः ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मग्रहणयोग्यस्यउपनयनाभावेन पितृमानृतोजन्मसत्त्वेपि शूद्रादेरिवानधिका-
रातृधर्मस्य शासितोपदेष्टा च बालोपि पिता स्याद्धर्मतोधर्मशास्त्रप्रामाण्यात् ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्यवैदिकस्यजन्मनः उपनयनस्यकर्तापिता भवति पितृकल्पोभवति गुरुतरोभव-
तीत्यर्थः ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्यजन्मनःकर्ता वेदाध्यापकःच पुनःस्वधर्मस्य शासिताउपदेष्टा बालोपि विप्रःवृद्धस्य शिष्यस्य धर्मतःपिता भवति ॥ १५० ॥

अध्यापयामास पितृन्शिशुरांगिरसः कविः ॥ पुत्रकाइति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य पितृवृत्तिविधेरर्थवादोऽयंपरकृतिनामा । अङ्गिरसः पुत्रः कविर्नाम शिशुर्बालःपितृ-
ल्यान्पितृव्यमातुलतत्पुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापयाश्चकाराध्यापितवान् । सचाह्वाननिमित्तेषु तान्पुत्रकाआगच्छतइत्याजु-
ज्ञानेन परिगृह्यतान्स्वीकृत्य शिष्यान्कृत्वा ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृन् अग्निष्वात्तादीन् । कविःकविनामा । ज्ञानेनोपदेशेन । परिगृह्य शिष्यतांती-
त्वा ॥ १५१ ॥

(३) कुट्टूकः । प्रकृतानुरूपार्थवादमाह अध्यापयामासेति । अङ्गिरसः पुत्रोबालः कविर्विद्वान्पितृगौणान्पितृव्य-
तत्पुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापितवान् । तान्ज्ञानेन परिगृह्य शिष्यान्कृत्वा पुत्रकाइतिआजुहावइति । ह इत्यव्ययंपुरावृ-
त्तसूचनार्थम् ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रेतिहासमाह अध्यापयामासेति । आङ्गिरसःअङ्गिरसःपुत्रःकविःक्रान्तदर्शी ज्ञानेन
तद्भेतुना वेदाध्यापनेन परिगृह्यशिष्यतांतीत्वा ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । मन्त्रदस्यबालस्यापि पितृत्वमवस्थापयितुमितिहासंश्लोकत्रयेणोदाहरति अध्यापयामासेति ।
परिगृह्यआहूय ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिशुःआङ्गिरसःकविःपितृन्अध्यापयामासतान्पितृन्ज्ञानेन ज्ञानोपदेशेन परिगृह्य स्वीकृत्य
हे पुत्रकाइत्युवाच ॥ १५१ ॥

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ॥ देवाश्चैतान्समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । ते पित्रादिस्थानीया पुत्रकाइत्याह्वानेनागतमन्यवउत्पन्नक्रोधास्तमर्थंपुत्रशब्दाह्वानदेवान्पृष्ट-

वन्तअनेन बालेन वयमेवमाहूयामहे किमेतद्युक्तंतेदेवाः पृष्टाः सन्तः सर्वे समवायंरुतवन्तः समेत्य ऐकमत्यंस्थापयित्वै-
तान्कवेः पितृनूचुरुक्तवन्तोऽन्याप्यंयुक्तंवोयुष्मान् शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तमर्थंकिमेतदस्य युक्तं वेति ॥ १५२ ॥

(३) कुहूकः । ते तमर्थमपृच्छन्तेति तेपितृतुल्याः पुत्रकाइत्युक्ताअनेन जातक्रोधाः पुत्रकशब्दार्थदेवान्पृष्टवन्तः ।
देवाश्च पृष्टामिलित्वाएतानवोचन्युष्मानयच्छिशुःपुत्रशब्देनोक्तवानतद्युक्तम् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । ते पितरस्तमर्थपुत्रकाइति शब्दार्थआगतमन्यवःपुत्रकाइत्याह्वानेन जातमन्यवोमन्युंप्राप्ताः
एतान्पितृन् ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते पितरःआगतमन्यवःदेवान्प्रतिअर्थपुत्रमित्यस्यार्थअपृच्छन्त । देवास्तान्समेत्यइतिऊचुःवः-
यष्माकंशिशुःउक्तवान्यत्तदपि योग्यमित्यर्थः ॥ १५२ ॥

अज्ञोभवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ॥ अज्ञंहि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदा ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मान् च वयसात्त्वल्पेन बालोभवति किंतर्ह्यज्ञोमूर्खोवृद्धोपि यः । मन्त्रदउपलक्षणम् ।
मन्त्रान्वेदान्योददात्यध्यापयति विवृणोति च सपिता भवति । वै शब्दआगमान्तरसूचकः । देवानाप्यषआगमः पुराण-
एव । तथा चैतिसूचकःपरोपदेशआहुरिति । अज्ञंमूर्खंबालमित्याहुरस्मत्पूर्वेषु । पितेति मन्त्रदम् । इतिकरणंस्वरूप-
परतांबोधयति यतः परतः श्रूयते । बालइत्येतेन शब्देनाज्ञमात्रः । अतश्च बालशब्दाद्वितीयायाअभावः छान्दोग्ये
शैशवब्राह्मणमेतद्वस्तुतः स्मृतिकारेण वर्णितम् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अज्ञंहीतिप्रसिद्धताभिधानंदाढ्यार्थम् ॥ १५३ ॥

(३) कुहूकः । अज्ञइति । वैशब्देऽवधारणे अज्ञएव बालोभवति न त्वल्पवयाः । मन्त्रदः पिता भवति ।
मन्त्रग्रहणंवेदोपलक्षणार्थम् । योवेदमध्यापयति व्याचष्टे सपिता ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । न्याप्यत्वेहेतुःअज्ञइत्यादि । बालःसंस्कार्यत्वात्पिता मन्त्रप्रदानेन संस्कारकत्वात् । पितेति
नद्वितीया । इतिपरत्वाभावात् ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञःशुद्धापशब्दज्ञानरहितः वैअवधारणार्थः बालएव भवति । सएव बालःमन्त्रतःमन्त्रोपदेशात्
ज्ञानोपदेशात्पिता भवति तथा हि निश्चयेन अज्ञंबालं आहुः । मन्त्रदउपदेष्टापितेत्येव ज्ञेयमिति ॥ १५३ ॥

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ॥ ऋषयश्चक्रिरे धर्मयोनूचान सनोमहान् ॥ १५४ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमपराध्यापकप्रशंसा । हायनशब्दः संवत्सरपर्यायः । न बहुभिर्वर्षैः परिणतवयामहान्पू-
ज्योभवति न पलितैः केशश्मश्रुरोमभिः शुक्लैर्न वित्तेन बहुना न बन्धुभिः प्रागुक्तानि मान्यस्थानान्यापद्यन्ते । समुदि-
तैर्न महान्भवति किंतर्हि एकयैव विद्यया । यस्मादृषयश्चक्रिरे ऋषिदर्शनान्निःशेषवेदार्थदर्शिनोनिश्चित्येमंधमंव्यवस्था-
पितवन्तः । योनूचानः अनुवचनमध्यापनंकृत्स्नाङ्गस्य वेदस्य सनोस्माकंमहाञ्छ्रेष्ठः । करोति व्यवस्थापने वर्तते नाभूतज-
नने ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हायनैर्वर्षैः बहुभिर्गतैरिति तद्वत्सरकर्तव्यसोमयागादिकमबाहुल्यमुक्तम् । पलितैरिति वयोबाहुल्यम् । अनूचानः साङ्गवेदाध्येता ॥ १५४ ॥

(३) कुष्ठूकः । अत्रैवहेतुमाह यस्मात्पूर्वैऽपि मुनयो ऽज्ञाबालमित्यूचुः मन्त्रदं च पितेत्येवानुवन्नित्याह न हाय-
नैरिति । न. बहुभिर्वर्षैर्न केशश्मश्रुलोमभिः शुक्लैर्न बहुना धनेन न पितृव्यत्वादिभिर्बन्धुभावैः समुदितैरप्येतैर्न महत्त्वं भवति
किंवृषय इमं धर्मं कृतवन्तः । यः साङ्गवेदाध्येता सोऽस्माकं महानुसंमतः ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रार्थे ऋष्युक्तिः प्रमाणमित्याह न हायनैरिति । हायनैरव्यैर्वयोबाहुल्येन जरारुतकेशपा-
लित्यैकेशधावल्यैर्वा बन्धुभिः पुत्रपौत्राद्यैर्वा एतैर्व्यस्तसमस्ततया वाधिक्ये न महत्त्वं किं तर्हि यः अनूचानः साङ्गवेदाध्येता तस्ये-
व महत्त्वमित्याह ऋषय इत्यादिना । धर्ममयं धर्म इति निर्णयं स्तुतिमात्रं वा ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । श्रेष्ठ्यकारणवैदुष्यमित्याह न हेति । हायनैः वयोभिः । पलितैः वार्द्धकैः । बन्धुभिः कुलेन ।
धर्मश्रेष्ठ्यापादकं न्यायमनूचानः वेदवित् । नः अस्माकम् । ब्राह्मणानां मध्ये महान्विशिष्टः ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । बहुभिः गतहायनैः पलितैः केशैः न च सच्चरित्रैः न बन्धुभिः श्रेष्ठतां याति । यः अनूचानः वेदपारगः सः-
नः अस्माकं मते महानुश्रेष्ठः इति । धर्मः ऋषयः चक्रिरे इत्यर्थः ॥ १५४ ॥

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ॥ वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १५५ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमप्यर्थवाद एव । यदुक्तं वित्तादिभ्यः समुदितेभ्यः केवलापि विद्या ज्यायसीति तदेव सप्रप-
ञ्चमनेन निर्दिश्यते । ब्राह्मणानां ज्ञानेन ज्यैष्ठ्यं वित्तादिभिः क्षत्रियाणां वीर्यतः वीर्यद्रव्यस्य कौशलं दृढप्राणता च वैश्या-
नां धान्यधनतः । धान्यस्य पृथगुपादानाद्धनशब्दो हिरण्यादिवचनः ब्राह्मणपरिव्राजकवत् । बहुधने वैश्यः सज्येष्ठः । आद्या-
दित्वात्तृतीयार्थे तसिः । हेतौ तृतीया ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञानतो ज्ञानाधिक्येन ॥ १५५ ॥

(३) कुष्ठूकः । ब्राह्मणानां विद्यया क्षत्रियाणां पुनर्वीर्येण वैश्यानां धान्यवस्त्रादिधनेन शूद्राणामेव पूर्वजन्मना
श्रेष्ठत्वम् । सर्वत्र तृतीयार्थे तसिः ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यमिति वदंस्तत्प्रतियोगितया ऽन्येषामपि तदाह विप्राणामिति ।
ज्ञान इत्यादि चतुर्ष्वपि तृतीयार्थे तसिः । वीर्यतः शस्त्रकौशलेन केनापि धनविद्यादिमत्त्वेपि शूद्रस्य जन्मनैवेत्यवधार-
णार्थः ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणानां ज्ञानत एव श्रेष्ठ्यं क्षत्रियादीनां तु निमित्तान्तरादित्याह विप्राणामिति । जन्मतः वयस्तः ।
क्षत्रियादीनामुपन्यासो दृष्टान्तार्थः ॥ १५५ ॥

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ॥ यो वै युवाप्यधीयास्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । न तेन वृद्ध उच्यते येनास्य पलितं धवलं शिरः शिरःस्थाः केशाः । कथं तर्हि यो वै युवापि तरुणो-
ऽपि अथ चाधीते तं देवाः स्थविरं विदुः ब्रुवते देवाः किल सर्वस्य वेदितार इति प्रशंसा ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थविरं स्थविरपदवाच्यम् । येन वयोबाहुल्यादिना हेतुना ॥ १५६ ॥

(३) कुड्डूकः । न तेन वृद्धोभवति येनास्य शुक्लकेशशिरः किंतु युवाऽपि सन्विद्वांस्तदेवाः स्थविरंजानन्ति ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थेदेवसंमतिमग्याह न तेनेति । शिरसःपालित्यंपक्वकेशतात्वकशैथिल्यंवा । अधीयानो-
अध्ययनोद्यतोपि किमुताधीतवेदः ॥ १५६ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थनिगमयति नेति ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य शिरःयेन वयसा पलितं भवेत्तेन वयसा वृद्धो न भवतीत्यर्थः ॥ १५६ ॥

यथा काष्ठमयोहस्ती यथा चर्ममयोमृगः ॥ यश्च विप्रो नधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमध्ययनाध्येतृस्तुतिः । काष्ठमयोदारुणो यः क्रियते क्रकचादिना हस्त्याकृतिः स यथा नि-
ष्फलो न हस्तिकार्यराज्ञां शत्रुवधादि करोति एवं यो ब्राह्मणो नाधीते सकाष्ठतुल्यो न क्वचिदधिकारी । चर्ममयोमृगः चर्मविकारो-
न्योऽपि योमृगः स निष्फलो नाखेटकादिकार्यं करोति । त्रयस्ते नाममात्रं बिभ्रति न तस्यार्थम् ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । काष्ठमयोहस्तीति लेशतोपि तदन्वयाभावः चर्ममये मृगे लेशतोऽन्वयासंभवात् नाम-
मात्रं बिभ्रति । अतोयद्विप्रेकार्यं तदनधीयानेन कुर्यादित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(३) कुड्डूकः । यथा काष्ठघाटोहस्ती यथा चर्मनिर्मितोमृगः यश्च विप्रो नाधीते त्रयस्ते नाममात्रं दधति । न
तु हस्त्यादिकार्यशत्रुवधादिकं कर्तुं क्षमन्ते ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । अनधीयानस्य दानापात्रत्वं वदन्तं सदृष्टान्तं निन्दति यथेति द्वाभ्याम् । काष्ठमयः कृत्रिमः
नाम बिभ्रति मृगइत्यादि नामधियन्ते न तु ते मृगादयः तत्कार्याकारित्वात् ॥ १५७ ॥

(५) नन्दनः । अनधीयाननिन्दामधीयानप्रशंसार्थं प्रसङ्गादाह येति । नामबिभ्रति नामैव बिभ्रति ब्राह्मणशङ्कमेव-
बिभ्रति न तस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः यथा चर्ममयोमृगः तथा अनधीयानः नाम केवलं बिभर्तीत्यर्थः ॥ १५७ ॥

यथा षण्ढोफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ॥ यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रो नृचो

फलः ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । षण्ढेन पुंसक उभयव्यञ्जनोऽशक्तः स्त्रीगमने यथा स्त्रीष्वफलः यथा गौर्गवि स्त्रीगौः स्त्रीगव्या एव
तथा विप्रोऽनृचोऽनधीयानोऽफलः ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । षण्ढेन पुंसकं । गौरिति गवीति च स्त्रीलिङ्गेपदे । अज्ञेस्थावरादौ अफलं दानं प्रत्युपकाराद्य-
भावात् । अनृचोऽवेदः ऋक्पदवेदोपलक्षणं अफलोदातुः फलाहेतुः ॥ १५८ ॥

(३) कुड्डूकः । यथा नपुंसकं स्त्रीषु निष्फलं यथा च स्त्री गवी गव्यामेव निष्फला यथा चाज्ञे दानफलं तथा
ब्राह्मणोऽप्यनधीयानो निष्फलः श्रौतस्मार्तकर्मनर्हतया तत्फलरहितः ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा षण्ढेन पुंसकः दृष्टादृष्टकार्यशून्यः गौः स्त्रीगवान्तरंगवि वत्सोत्पादनयोग्यायां फलमण्डकोश-
स्तच्छून्यो वा तथा अनृचः वेदशून्यः देयद्रव्यादिफलाजनकत्वात् । ब्राह्मणस्येत्यादिन वश्लोका अध्ययनस्तुत्यर्थाः ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मण्येनावप्यं फलमनधीयानस्य न सिध्यतीत्याह यथा षण्ढ इति । गौरित्यपहतपुंभावो बलीवर्दोऽ-
भिप्रेतः । अफल इति पाठः ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । षण्डःस्त्रीषु यथाअफलः भवत्येवंयथागविगौःसंयोगे विफला भवति यथाअङ्गमूर्खेदत्तदानंअफलंभवति निष्फलमित्यर्थःतथा अनृचःविप्रःअफलःभवतिक्रद्वात्रमपि नाधीयानइत्यर्थः ॥ १५८ ॥

अहिंसयैव भूतानांकार्यंश्रेयोनुशासनम्॥वाक्चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता॥१५९॥

(१) मेधातिथिः । समाष्ट्रलोकाःअध्येतृवेदित्रोःप्रशंसार्थाअति क्रान्ताः । इदानीमश्रद्धस्य शिष्यस्याधीयानस्येतत्ततश्चित्तंव्याक्षिप्यते । अध्यापयितुः क्रोधोत्पत्तौ ताडनपरुषभाषणाद्यमत्यर्थप्राप्तंनिषध्यते । अहिंसयाअताडनेन भूतानांभार्यापुत्रदासशिष्यसोदर्याणांश्रेयोर्थमनुशासनंकार्यम् । भूतग्रहणान्माशिष्यस्यैव विज्ञायि । दृष्टादृष्टफलावाप्तिःश्रेयः तदर्थमनुशासनमग्रन्थकोवोपदेशः शास्त्राध्यापनव्याख्यानेवा । यथा संभव मतिताडनंक्रोशनंचात्र प्रतिषिध्यते । ईषत्ताडनंत्वभ्यनुज्ञातमेव रज्ज्वा वेणुदलेन वेति । कथंतर्हि मार्गेऽस्थाप्याः । वाक्चैव मधुरा सान्त्वपूर्विका प्रियया वाचा श्लक्ष्णया नोच्चैरुद्धतेनकाकरुक्षेण त्वरेण प्रियेणापि अधीष्वपुत्रक मा चित्तमन्यत्राबद्धाः श्रद्धया समापय शीघ्रंप्राठकंतत्क्षणंविहरिष्यसि शिशुभिः सवयोभिः । यस्तुन तथा श्रद्धामुपैति तस्योक्तोविधिः वेणुदलेनेति । प्रयोज्यावक्तव्याधर्ममिच्छता । एवंसातिशयोध्यापनधर्मोभवति ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अहिंसयाताडनाद्यकुर्वतः उपदेशत्वेन मधुरार्थतः श्लक्ष्णामृदुः शब्दतः अतः शिष्योऽपि । नाकस्मात्ताड्योनाप्रियंवाच्यइत्यर्थः । रज्ज्वा वेणुदलेन वेति त्ववश्यानुशासनीयपुत्रादिविषयम् ॥ १५९ ॥

(३) कुल्लूकः । भूतानांशिष्याणांप्रकरणाच्छ्रेयोऽर्थमनुशासनमनतिहिंसया कर्तव्यंरज्ज्वा वेणुदलेन वेत्यहिंसायाः अभ्यनुज्ञानात् । वाणी मधुरा प्रीतिजननी श्लक्ष्णया नोच्चैरुच्यते सा शिष्यशिक्षायै धर्मबुद्धिमिच्छता प्रयोक्तव्या ॥१५९॥

(४) राघवानन्दः । वाङ्मनसयोःशुद्धौ गुरोःशिष्यस्य वेदाध्ययनंसाधु तत्रादौ गुरुं शिक्षयति अहिंसयैवेति त्रिभिः । मूर्तानांशिष्याणांप्रकरणात्हिंसात्रोपकोसलवद्बहुकालव्यापि दुःखंउत्तंकादिवद्विक्षणादानंवाअद्रोहस्यवक्ष्यमाणत्वात् । श्रेयोनुशासनंश्रेयःपुमर्थचतुष्टयसाधनत्वात्वेदाध्यापनस्य तस्यानुशासनंदानंमधुराप्रीतिजननीअतएव श्लक्ष्णामृद्धीधर्ममिच्छता । अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यंप्रियहितंच यत् । स्वाध्यायाभ्यसनंचैववाङ्मयंतपउच्यते ॥ इतिस्मृतेः । शिष्यानुग्रहोवाधर्मः । तमिच्छता ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । अथब्रह्मचारिणानियमान्तरमाह अहिंसयेति । श्रेयोऽनुशासनमाहिंसया सहैव धर्ममभीप्सताकार्यमहिंसाश्रेयोऽनुशासनंकुर्यादितियावत् । अथवाहिंसायुक्तंश्रेयोऽनुशासनंकुर्यादिति ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानांप्राणिनांअहिंसयैव श्रेयःकार्येइति वा श्रेयोवेदःतस्य वेदस्यानुशासनंधर्ममिच्छता पुंसां वाक्मधुराश्लक्ष्णा प्रयोज्या ॥ १५९ ॥

यस्य वाङ्मनसे शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ॥ स वै सर्वमनाप्नोति वेदान्तोपगतंफलम् ॥१६०॥

(१) मेधातिथिः । यस्याध्यापयितुरन्यस्य वासंक्षोभहेतौ सति वाङ्मनसी शुद्धे न कालुष्यं गच्छतः सम्यग्गुप्ते चोत्पन्नेपि कालुष्ये न परद्रोहव्यवसायो न च तत्पीडार्थः कर्मरम्भएतत्सम्यग्गोपनंवाङ्मनसयोः । सर्वदा ग्रहणंपुरुषमात्रधर्मार्थनाध्यापयितुरेव । अध्यापनकाले सवै सर्वमनाप्नोति । वेदान्तावेदसिद्धान्ताः सिद्धशब्दस्यात्यन्तंसिद्धइति सिद्धे शब्दार्थसंबन्धइत्यत्रात्यन्तशब्दस्येव लोपः । वैदिकेषु वाक्येषु यः सिद्धान्तोव्यवस्थितार्थोऽस्य कर्मणइदंफलमित्युपगतअभ्यु-

पगतोवेदविद्भिस्तत्फलं सर्वमाप्नोति । एवं च वदता वाङ्मनस संयमस्यानेन वाक्येन ऋतुषु पुरुषोभयधर्मतोक्ता भवति । केवलपुरुषधर्मातिक्रमे ह्यसति ऋतुवैगुण्येऽसंयतोपि वाङ्मनसाभ्यां किमिति कृत्स्नफलं न प्राप्नोति येनोच्यते संयमी सर्वमाप्नोतीति । अन्ये तु वेदान्ताग्रहस्य ब्राह्मणान्याचक्षते तेषु यदभ्युपगतं फलं नित्यानां कर्मणां निष्फलानां च यमनियमानां तत्फलं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं सर्वमाप्नोति । कथं पुनर्नित्यानि ब्रह्मप्राप्त्यर्थानीति चेदस्ति केषांचिद्दर्शनम् । अथवा वेदस्यान्तोऽध्यापनसमाप्तिस्ततोयत्फलमाचार्यकरणविधिस्तत्प्राप्नोति । एवं तु व्याख्यानेऽध्यापनविध्यर्थतैव स्यात् ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वक्ष्यमाणपूर्वोक्तवाङ्माधुर्यादिस्तुतिः यस्येति । वाक्शुद्धिर्माधुर्यादि । मनः शुद्धिरक्रोधादि । वाचोगुप्तारक्षा अनृतादिनिवर्तनात् मनसो निष्ठध्यानादिनिवर्तनात् । वेदान्तादुपगतं अधिगतं मोक्षाख्यम् ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं पुरुषमात्रस्य फलधर्मवाङ्मनःसंयममाह नाध्यापयितुरेव । यस्य वाङ्मनश्चोभयं शुद्धं भवति । वागनृतादिभिरदुष्टा मनश्च रागद्वेषादिभिरदूषितं भवति एते वाङ्मनसी निषिद्धविषयप्रकरणे सर्वदा यस्य पुंसः सुरक्षिते भवतः स वेदान्तेऽवगतं सर्वफलं सर्वज्ञत्वं सर्वेशानादिरूपं मोक्षलाभादवाप्नोति ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । यन्मनसाध्यायति तद्वाचा विलपतीति श्रुतेः तत्कारणस्य मनसोपि शुद्धिः कार्येत्याह । यस्येति यस्य गुरोः संक्षोभहेतौ सति क्रोधरागद्वेषानभिभवत्वं मनसः शुद्धिः वाचः शुद्धिरुक्ता गुप्ते असत्यादितोरक्षिते प्रकर्षेण सर्वात्मकं वेदान्तोपगतं ब्रह्म वागिति दृष्टान्ततया वाच इव मनसः शुद्धिः कार्येति भावः ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । वाचः शुद्धिरसत्यादिवर्जनं मनसो रागादिवर्जनम् । सम्यग्गुप्ति स्तत्राप्रमत्तत्वम् । सर्वदाऽऽश्रमान्तरेपि वेदान्तोपगतं वेदान्तो वेदाध्ययनसमाप्तिः तेनोपगतं परिपूर्णवेदाध्ययनोपलभ्यमित्यर्थः ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुंसः वाङ्मनसे शुद्धे भवतः । च पुनः । सम्यक्गुप्ते रक्षिते व्यर्थात्परहिते इत्यर्थः सः वेदान्तोपगतं फलं वेदे उक्तं फलं सर्वमाप्नोति ॥ १६० ॥

नरुन्तुदः स्यादात्तोपि न परद्रोहकर्मधीः ॥ ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यान्तामुदीरयेत् ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपरः पुरुषार्थमात्रधर्मः । अरुंषि मर्माणि तुदति व्यथयतीत्यरुन्तुदो मर्मस्पर्शानीर्वाचोऽत्यन्तो द्वे जनकरीराक्रोशवाचो यो वदति । आर्तः पीडितोऽपि परेण न तादृशमप्रियं भाषेत । तथा परद्रोहः परापकारः तदर्थं कर्म तद्धीश्च न कर्तव्या । अथवा परद्रोहश्चासौ कर्म च तत्र धीः बुद्धिरपि न कर्तव्या । यया वाचा नर्मप्रयुक्त्यापि परउद्विजते अथ च तांवाचं नोदीरयेत् वाक्यैकदेशमपि तादृशं नोच्चारयेद्यत एकदेशादर्थप्रकरणादिनार्थान्तरसूचनं प्रतीयते । यतः सावागलोक्यात्स्वर्गादिलोकप्राप्तिप्रतिबन्धिनी ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाङ्मनसयोः शुद्धतां विवृणोति नरुन्तुद इति । अरुन्तुदो दोषरूपव्रणस्य वाचा प्रकाशनेन तोदकः । परद्रोहो हि सातत्कर्ममनसाध्यायतीति परद्रोहकर्मधीः । दोषप्रकाशकत्वाभावेपि यत् श्रुत्वा परस्योद्वेगो यथावर्षशतान्ते अवश्यं भवतो मृत्यादितथालोक्याम् ऽलोकहितां तांवाचं नोदीरयेत् ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः । अयमपि पुरुषमात्रस्यैव धर्मो नाध्यापकस्य आर्तः पीडितोऽपि नरुन्तुदः स्यान् । मर्मपीडाकरं तत्तद्वृषणमुदाहरेत् । तथा परस्य द्रोहोऽपकारस्तदर्थं कर्म बुद्धिश्च न कर्तव्या । तथा यया वाचास्य परोव्यथते तां मर्मस्पृशमथालोक्यात्स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिनीं न वेदत् ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव हेतुतया व्यतिरेकमाह नारुन्तुदइति । आर्तोरोगादिना शिष्यकृतापराधेन वा न परद्रोहकर्मधीः परस्य द्रोहः पीडातस्यै यत्कर्म अभिशापादिस्तत्रधीर्मतिर्यस्यसः तथा न स्यात् । अलोक्यांस्वर्गादिलोकानर्हान्तांतादर्शानोदीरयेन्नोच्चारयेत् ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमतः नारुन्तुदइति । अरुन्तुदः परमर्मप्रकाशनः अलोक्यांअस्वर्ग्याम् ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्तोऽपि सन्नरुन्तुदोनस्यात् । अरुन्तुदः स्याद्यथकइत्यमरः । परद्रोही न भवेत् । यया वाचाउ-
द्विजेते अलोक्यांलोककर्मरहितां न उदीरयेत् न वदेदिति ॥ १६१ ॥

संमानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ॥ अमृतस्येव चाकांक्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षमाणस्य ब्रह्मचारिणोगृहे वोपाध्यायस्य जीविकयाऽध्यापयतो यत्र संमानं न स्यान्मतेन चित्तसंक्षोभमाददीतापि तु संमानादेवोद्विजेत पूजयैव दीयमानं बहु मन्येत । अमृतमिवाकाङ्क्षेदभिलषेदवमानमवज्ञांसर्वदा उत्कण्ठा सामान्यात् । अधीता त्वर्थमाकाङ्क्षेत् । आरोप्य षष्ठी कृता । ननु चानर्चितमभोज्यं सत्यं चित्तसंक्षोभप्रतिषेधार्थमेतत् न तु तादृशस्य भोज्यतोच्यते । संमानावमानयोः समेन भवितव्यं पुनरवमानं प्रार्थनीयम् । ब्रह्मचारिणस्त्ववमतमपि भिक्षाऽऽदानम् न चायं प्रतिग्रहो योऽर्चितं प्रतिगृह्णातीत्येतस्य येन विषयः स्यात् ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतच्च सर्वमत्यन्तावमतेनापि न कार्यमित्याह संमानादिति । अवमानस्य अमृतस्येवालप-
मप्यंशमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणः संमानाद्विषादिव सर्वदोद्विजेत संमाने प्रीतिं न कुर्यात् । अमृतस्येव सर्वस्माल्लोकादवमाना-
स्याकाङ्क्षेत् । अवमाने परेण रुतेऽपि क्षमवांस्तत्र खेदं न कुर्यात् । मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवाद्गुरोर्वाङ्मानसस्खलने शिष्यं शिक्षयति संमानादिति । विषादिविषवदुद्वेगहेतुत्वाल्लोकाव-
र्जनस्य अमृतं यथा अमरत्वहेतुत्वादाकांक्षितं अवमानोपि श्रेयोहेतुत्वात्तथा अनेन गुरोरत्यागेदोषानध्ययनाद्यनर्थः ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । सर्वदा आश्रमान्तरेऽपि ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वदा आवमानस्य प्राप्तिं आकाङ्क्षेत अमृतस्येव प्राप्तिं यथा आकाङ्क्षन्ति तथा ॥ १६२ ॥

सुखं श्रवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते ॥ सुखं चरति लोकेस्मिन् नवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य विधेरर्थवादोयं फलदर्शनार्थः । योऽवमानान्नुभ्यति स सुखं शेते अन्यथा द्वेषेण दहमा-
नो न कथंचिन्निद्रांलभते प्रतिबुद्धश्च तच्चिन्तापरो न सुखं विन्दति । उत्थितश्च शयनात्कार्येषु सुखं चरति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुखं शेते तत्कृतसंमानज्ञानाहितप्रत्युपकारचिन्ताविधुरत्वाभावात् । न त्वेवं स्वयमपि
परस्याभ्युदयातिसंबन्धिना अवमानं कुर्यादित्याह अवमन्तेति ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह । यस्मादवमाने परेण रुते तत्र खेदमकुर्वाणः सुखं निद्राति । अन्य-
था वमानदुःखेन दहमानः कथंचिन्निद्रांलभते कथंच सुखं प्रतिबुध्यते प्रतिबुद्धश्च कथंच सुखं कार्येषु चरति । अवमानकर्ता तेन पापेन
विनश्यति ॥ १६३ ॥

(१६२) सम्मानाद्ब्राह्मणो विद्वानुद्विजेत विषादिव । (मेधा०)

(४) राघवानन्दः । देवादपि तदुत्पत्तौ गुणमेवाह । सुखं सवमतइति । अवमतः तिरस्कृतः संमाननाभावाज्जननारहितः अथवा अवमतः खण्डितमानः स्वविवेकबुद्ध्याससुखं शेते निद्रातिअन्यथा अवमानदुःखैर्ददृशमानो न निद्राति अतएव सुखं न प्रतिबुध्यते सम्यगनिद्रितत्वात् सुखं चरति स्वेष्टसाधनेषु प्रवर्तते अवमतस्त्ववमानासहिष्णुः किंचित्कर्तुं न क्षमत इत्यनुभवसिद्धम् ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । अत्रहेतुमाह सुखमिति । क्षममाणोऽवमतो दृष्टादृष्टभयाभावात्सुखं शेते । अवमन्ता विनश्यति राजदण्डेन यमदण्डेन वा ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवमतः तिरस्कृतः सः ब्राह्मणः सुखं शेते । यः अवमन्तातिरस्कारं कर्ता सः पुरुषः विनश्यति ॥ १६३ ॥

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ॥ गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकंतपः ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । संस्कृतात्मोपनीतो द्विजोऽनेन क्रमयोगेन तपः संचिनुयात् । अध्यप्यमाण इत्यत आरभ्य यद्ब्रह्मचारिणः कर्तव्यमुक्तंतस्य तेनेति प्रत्यवमर्शः । अनेन विधिसंधातेन क्रमयोगेन क्रमेणानुशीयमानेन तप आत्मसंस्कारनिष्कल्मषत्वलक्षणं यथा तपसा चान्द्रायणादिना निष्कल्मषत्वं भवत्येवमनेनापि वेदग्रहणार्थं यमनियमसमूहेन अतः संचिनुयात् शनैरत्वरयार्जयेच्च वर्धयेच्च । क्रमः परिपाटीदं कृत्वेदं कर्तव्यमोऽकारपूर्विका इत्यादिस्तेन योगः संबन्धो यस्यानुष्ठानस्येति यावत् । ब्रह्मणः आधिगमिकमधिगमार्थम् । अध्ययनबोधावधिगमः ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मानुक्त्वोपसंहरति अनेनेति । क्रमयोगेन क्रमिकेणोद्योगेन यत्नेन संस्कृतात्मा शोधितात्मा शनैरत्वरितः संचिनुयात् वेदाधिगमरूपंतपः ॥ १६४ ॥

(३) कुड्डूकः । अनेन क्रमकथितोपायेन जातकर्मादिनोपनयनपर्यन्तेन संस्कृतो द्विजो गुरुकुले वसन् शनैरत्वरया वेदग्रहणार्थं तपोऽभिहिताभिधास्यमाननियमकलापरूपमनुतिष्ठेत् । विध्यन्तरसिद्धस्याप्ययमनुवादोऽध्ययनाङ्गत्वबोधनाय ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं सशिक्षितः शिष्यः किंकुर्यात्तत्राह अनेनेति । संस्कृतात्मोपनीतः अनेनाव्यवहितोक्तेन क्रमयोगेन तपः संचिनुयात् द्विजस्त्रैवर्णिकः । तपो ब्रह्मचर्यादि ब्रह्माधिगमिकं वेदप्राप्त्युपायम् ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । उक्तानां ब्रह्मचारिधर्माणामध्ययनाङ्गतामाह अनेनेति । अनेनोक्तेन ब्रह्माधिगमिकं वेदाधिगमिकम् । त्वार्थे तद्धितः । वेदाधिगमस्य तपस्त्ववचनं प्रशंसार्थम् ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनेन क्रमयोगेन अनेन प्रक्रमेण संस्कृतात्मा द्विजः गुरौ वसन् तपः सञ्चिनुयात् सङ्ग्रहं कुर्यादित्यर्थः । कीदृशंतपः ब्रह्माधिगमिकं ब्रह्मणः वेदस्य अधिगमिकं प्राप्तिसाधनमित्यर्थः ॥ १६४ ॥

तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च विधिचोदितैः ॥ वेदः कृत्स्नोधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । तपोविशेषैः कृत्स्नान्द्रायणादिभिर्विविधैर्बहुप्रकारैरेकाहारचतुर्थकालाहारादिभिरभिक्षिपता शरीरं ब्रतैश्चोपनिषदमहानाम्निकादिभिर्विधिनोदितैर्गृहस्थमृतिष्वाभ्यातैरनुशीयमानैर्वेदः कृत्स्नोधिगन्तव्यः । ये तु पूर्वश्लोके तपःशब्दो ब्रह्मचारिधर्मं प्रयुक्त इहापि तपोविशेषास्तएवाभिप्रेता इत्याहुर्नन्ते सम्यङ्प्रन्यन्ते ब्रतशब्देनैव तेषां संगृहीतत्वात् । ब्रतमिति हि शास्त्रतो नियम उच्यते । सामान्यशब्दत्वाच्च ब्रतशब्दस्य महानाम्निकादीनामपि ग्रहणसिद्धिः । तस्मात्तपांस्युपवा-

सादीन्यभिनेनानि । इह केचिद्वेदइत्यत्रैकवचनं विवक्षितं मन्यन्ते । यद्यपि त्व्यप्रत्ययनिर्देशाद्विनियोगतो वेदस्य प्राधान्यं सं-
स्कार्यतया प्रतीयते तथापि विधितो वस्तुतश्चार्थावबोधे गुणभावएवं । गुणे च संविवक्षितेऽर्थावबोधपर्यन्तो ह्ययं वेदविषयो मा-
णवक्रस्य व्यापारो विधिवृत्तपर्यालोचनयाऽवसीयते । अयं ह्यत्र विध्यर्थो धीतेन वेदेनार्थावबोधं कुर्यान्न संस्कार्यत्वमन्यथा
निर्वहति । सर्वो हि कार्यान्तरे शेषभूतः संस्क्रियते । वेदस्य च दृष्टमेव कार्यमधीतस्य स्वार्थबोधजनकत्वमन्यथा सक्तं जु-
होतीति वत्प्राधान्यं श्रुतमप्युत्सृज्येत । धातुरन्यवबोधार्थ एव । अधिगमनं हि ज्ञानमुच्यते । सर्वे गत्यर्थाज्ञानार्था इति स्मृतम् ।
स्वरूपग्रहणं च वेदस्य प्रागेव विहितं संहृत्य हस्तावध्येयमित्यादिना । तस्यैवार्थग्रहणपर्यन्ततानेन प्रतिपाद्यते । विवक्षा-
मेव मत्वाऽनेकवेदाध्ययनमप्राप्तं प्रतिप्रसविष्यते वेदानधीत्येति । यद्यप्यनेक वेदाध्ययनमस्ति क्वैकत्वविवक्षोपयुज्यते । बा-
ह्यमप्युज्यते । एकस्यामेव शाखायामधीतायां स्वाध्यायोध्येतव्यइति विध्यर्थनिवृत्तिः । इच्छा तस्त्वेकवेदाध्ययनं यदि न
विधिचोदितं कउन्मत्तोदन्तकलशिकयाऽऽत्मानं क्लेशयिष्यति । अस्त्येवात्र विध्यन्तरं वेदानधीत्येति तच्च फलकामस्य फलं
च स्वर्गः । अथास्य विधेर्वाक्यशेषे किञ्चिदाप्नोयते । घृतकुल्यादयोऽन्यद्वा ततस्तदेव भवितुमर्हति ब्रह्मचारिणो हि वि-
धिरर्थावबोधविषयो दृष्टप्रयोजनश्च । अवबोधस्य कर्मानुष्ठानोपयोगादर्थदर्शनाद्विदुषः कर्मण्यधिकारादेकैकवेदाध्ययनमदृ-
ष्टायैव अन्यैश्च वेदाध्ययनेनैव स्वाध्यायविधिनिवृत्तेरसति धर्माय विधौ वेदानधीत्येत्यादिवचनमनर्थकमेव स्यात् । तत्रो-
च्यते । कथमयं पक्षः संगच्छेत यावतैकोयं विधिर्वेदोऽधिगन्तव्यइति । सचेत्संस्कारविधित्वादृष्टकर्मनुष्ठानोपयोगाच्च नादृ-
ष्टार्थः कल्प्यते तदनेकवेदाध्ययनेऽपि तुल्यम् । तत्रापि ह्ययं प्रकारोस्त्येव वैरूप्यं च स्यात् । क्वचिदाधानविधिवदवबोधद्वहा-
रेण नित्यकाम्यकर्मसंबन्धः क्लृप्त्वासाक्षात्फलार्थेति । अथ मतं वेदानधीत्येति विध्यन्तरमेतन्न वाचार्यकरणविधिप्रयोज्य-
तत्फलकामएवात्राधिक्रियतइति तदसत् । नचैतद्विध्यन्तरं प्रकृतस्यैव विधेरसत्यां संख्याविवक्षायां पञ्चषट्समादिशाखाध्य-
यनं यावच्छक्तिप्राप्तं त्रयं नियमयति । न चाधीयीतेति विधिरत्र श्रूयते अपितु गृहस्थाश्रममावसेदित्येवमत्र विधिः । यदपि
संख्यायाविवक्षितत्वमुक्तं तदत्यन्तासंबद्धम् । विनियोगतो हि संख्याविवक्षानोपपादनतः । सच विनियोगः स्वाध्यायार्थ-
मध्ययनमाह नार्थेन गुणभावेन द्वितीयान्ताभ्यामवगतं प्राधान्यमपैति । एवं ह्यश्रीयमाणे ग्रहेभ्येकत्वं विवक्ष्येत ग्रहसमार्थीति ।
प्रधानभूतस्यापि हितस्य संमार्गप्रत्यस्त्येव साधनभावो न त्वसौ शब्देनाभिधीयते । तथा ग्रहैर्जुहोतीति होमेपि गुणभावः ।
तस्मादभिधानविनियोगाभ्यां प्राधान्यं स्वाध्यायस्य । सति च प्राधान्ये न विवक्षितमेकत्वम् । हन्त तर्हि यद्येकेनापि वेदेन
गृहीतेन निवर्तेत स्वाध्यायविध्यर्थो वक्तव्यमनेकवेदाध्ययनप्रयोजनम् । तृतीये वक्ष्यामः । ननु यद्यवबोधपर्यन्तोऽर्थविधिस्त-
दा गृहीतेऽपि स्वरूपतो वेदे यावदर्थवबोधो न जातस्तावदन्तरा मधुमांसादियमनियमानुष्ठानमव्यावृत्तं स्यात् तत्र कोदोषः ।
शिष्टसमाचारविरोधः । नहि शिष्टा अधीतं वेदे तदर्थमुपशृण्वन्तोपि मधुमांसादिवर्जयन्ति । नैष दोषः । अस्ति हि स्मृत्यन्तरं-
वेदमधीत्य स्नायादिति । तत्राधीत्येति पाठमात्रमुच्यते । स्नायादिति च त्वकालस्वाध्यायविध्यङ्ग्यमनियमनिवृत्तिर्लक्ष्यते य-
थैव मधुमांसे प्रतिषिद्धे एवं स्नानमपि तत्र स्नानमनुज्ञाय मानं साहचर्यान् मधुमांसादीन्यपि तुल्यप्रकरणत्वादानुजानाति । स्त्री-
संग्रयोगस्तु वचनान्तरेणाविप्लुतब्रह्मचर्यइति प्रतिषिद्धः । तद्यतिक्रमे च न स्वाध्यायविधेरर्थावबोधकाले किञ्चित्परिही-
णम् । नहि तस्यामवस्थायां तदङ्गसर्वेषां नियमानां ग्रहणान्तत्वात् । पुरुषार्थस्त्वयं प्रतिषेधः । अतएव कथंचिद्विप्रवे-
नावकीर्णप्रायश्चित्तम् । अथ व्रतस्थस्य हिरेतः सेको विकारो न च व्रतस्थश्चान्द्रायणादिनानेनोपपातक प्रायश्चित्तेनाधि-
क्रियते । किंपुनः स्नायादिति लक्षणत्वे कारणमुच्यते । न तावदिदं स्नानमग्निः शरीरक्षालनरूपमदृष्टार्थत्वप्रस-
ङ्गात् ब्रह्मचारिनियमानां चावध्यपेक्षत्वादस्य चावधिसमर्पकत्वेनापेक्षितार्थविधिनोपपत्तेः । न पुनरेवैषामवध्यन्तरापे-

क्षा । त्वाध्यायविध्यर्थाहितेऽतस्तन्निवृत्तिरेव तेषामवधिः । तस्य चनिवृत्तिर्विषयनिवृत्त्या । अध्ययनं च तस्य विषयस्तन्निवृत्तिः प्रत्यक्षैव । सत्यं यद्यस्य श्रुतविषयनिष्ठतैव स्यात् । अश्रुतोप्यस्य विषयः फलभूतोर्थाधिगमोपि संस्कारविधित्वान्यथाऽनुपपत्त्या विषयतामापन्नोयतः श्रुताध्ययननिष्ठत्वे विधित्वमेवास्य व्याहन्येत । विधेर्हि त्वार्थानुष्ठापकत्वरूपम् त्वार्थश्च कार्यकारणेतिकर्तव्यतात्मकः तच्च विध्यर्थव्यतिरेकेण नान्यार्थकिञ्चिन्कार्यकरणविषयएकपदोपादानोः । अधीयीतेत्यध्ययनादिधात्वर्थावच्छिन्नोभावार्थः यमनियमानुष्ठानमिति कर्तव्यता । न तत्र तावदस्यविधेः त्वार्थानुष्ठापकत्वसंभवः यतोविषयानुष्ठानद्वारिकासर्वाविधीनां त्वार्थानुष्ठानसंपत्तिः । तस्यास्य विषयानुष्ठानं विध्यन्तरवशादेव सिद्धम् । आचार्यस्य हि विधिरस्ति उपनीय शिष्यं वेदमध्यापयेदिति । नचाध्यापनमन्तरेणाध्ययनसिद्धिः । अत आचार्यः स्वविधिसंपत्त्यर्थमध्ययने माणवकं प्रवर्तयति स्वयं च ज्ञात्वानाचार्येणाप्रवर्तितस्यानुष्ठानसंभवः । अतोऽवश्यमाचार्यविधिप्रयुक्तता एषितव्या । तत्प्रयुक्तत्वे संति सिद्धमनुष्ठानमिति न त्वाध्यायाध्ययने माणवकस्याविधिना कश्चिदर्थः । अतः प्रयोक्तृत्वासंभवात्कीदृशी विधिरूपतास्य विधेः स्वरूपनाशे प्रसक्ते सप्रकारोन्विष्यते । यथास्य प्रयोक्तृत्वं लभ्यते तत्र निश्चितस्तावदयं संस्कारविधिः । न च निष्फलः संस्कारोऽध्ययने सति यादृशस्य तादृशस्यार्थबन्धस्य दर्शनात्तस्य च सकलतत्कर्मानुष्ठानोपयोगित्वात् । अतः श्रुताध्ययनविषयसंबन्धवबोधकर्तव्यतातोविधिः प्रतीयते यद्यपि च वस्तुत्वाभावेन वाक्यग्रहणसमनन्तरमवबोधो जायते नतु निश्चितरूपो भवति । अतोयेन प्रकारेण निश्चयो भवति तस्मिन् शेषे विधेः प्रयोक्तृत्वनिश्चयविचार्यसंशयादिव्युदासेन भवति । न च विचारोऽन्यतः प्राप्तो नाचार्यविधेः तस्याध्ययनमात्रेण निवृत्तेः । नापि दृष्टकार्यप्रयुक्तः किंविचारमन्तरेण पुरुषस्य नसिध्येद्यदर्थं प्रवर्तयच्छ्रुत्या ग्रामादिकामस्येव विचारोऽपि प्राप्त इति चेत् । एवं तस्मिन्नियतत्वात्पुरुषेच्छायाः कश्चिन्निविचारयेत् । यदि विचारयेद्वाध्ययनसमनन्तरमतोस्यांशस्याप्राप्तत्वाद्यावदप्राप्तं विधेर्विषयइत्यस्ति विधेर्व्यापारः तस्मादध्ययनस्यान्यतः प्राप्तत्वात्तत्संबन्धस्यावबोधस्यानिश्चितरूपस्य वस्तुत्वाभावेनोत्पत्तेस्तादृशस्य न कचिदर्थवत्त्वात्सत्यपि तस्मिन् संस्कारकत्वानिर्व्यूढे निश्चितस्यैव फलवत्कर्माऽनुष्ठानोपयोगित्वानिश्चयस्य विचारसाध्यत्वात्तस्य च नियतकालावश्यकर्तव्यताप्राप्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं विचारपर्यवसायी विधिरयमवतिष्ठते । अतो भवत्याकाङ्क्षानियमानां किं श्रुताध्ययनपर्यवसानावधिरुताक्षिमनिश्चितावबोधजननार्थविचारपर्यवसानः । अतोस्यामपेक्षायाम् वेदमधीत्य स्नायादित्यनेनावधिसमर्पणं क्रियते । तत्र प्रकृतस्यापेक्षायाश्चाविशेषाद्युक्तालक्षणा । ननु किमिदमुच्यतेऽश्रुतोवबोधः यावताधिगन्तव्य इति श्रूयत एव वेदे स्मृतिषु चान्यासु वेदमधीते त्वाध्यायोऽध्येतव्य इति च पठ्यते मानव्या अपि स्मृतेरेतस्मृतिमूलत्वादभिनार्थतैवा आक्षिमावबोधाभिप्रायो यमधिगमो यदि वा स्वरूपग्रहणमेवाधिगमः अवबोधपयन्तता तु तेनैव न्यायेन लभ्यते न च विसमञ्जसमेकोयं विधिस्तस्य च विषयांशः कश्चिदाचार्यविधिना प्रयुज्यते कस्य चिदशस्य स एव प्रयोजक इति वैरूप्यम् । किमत्रानुपपन्नमर्थभूतस्यैवावगमात् । यत्तूक्तमनेकवेदाध्ययनमदृष्टार्थयुक्तमिति तस्य षट्त्रिंशदाब्दिकमित्यत्र परिहारं वक्ष्यामः । वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणवाक्यसमुदायात्मिकांशाखामाचष्टे । तदवयवेऽपि वाक्ये वेदशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थः कृत्स्नशब्दः । यद्यप्येकस्मिन्वाक्येधीते वाक्यान्तरस्यापि वेदशब्दवाच्यत्वादेव निवृत्तमध्ययनं संस्कारकर्मत्वाद्ग्रहणवत्तथापि विस्पष्टार्थकृत्स्नग्रहणम् । अन्ये त्वङ्गविषयं कृत्स्नशब्दं वर्णयन्ति । वेदशब्दोक्तपरिमाणस्य वाक्यसमुदायस्य वाचकस्तत्र ऋद्धात्रेणापि न्यूनेन त्वाध्यायोऽधीतो भवति । तस्मात्कृत्स्नशब्दोद्गाध्ययनप्राप्त्यर्थः । तथाच स्मृत्यन्तरं ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोध्येय इति । ननु यो वेदः सकृत्स इत्येतदत्र प्रतीयते नचाङ्गानि वेदशब्दवाच्यानि तत्र कुतौङ्गे साहित्यं यात्वेषा स्मृतिः षडङ्गे वैदोध्येय इति तत्र त्वशब्देनाङ्गान्युपात्तानि । इहतु वेदविशेषणत्वात्कृत्स्नशब्द-

स्यकथमिवाङ्गानि गृहेरन् । उच्यते । स्वाध्यायोध्येतव्यइति मूलैवैषा स्मृतिः सा चा वबोधपर्यन्ता व्यवस्थापिता अवबोधश्च नान्तरेणाङ्गानि कल्पतइत्यर्थसिद्धमङ्गानामुपादानम् अतोनिगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसावेदनमपि विध्याक्षिप्तम् । एवमर्थमङ्गानामुपादानमङ्गीकृत्य कृत्स्नशब्दोद्योतकत्वेन युक्तउपादातुम् । तत्र यथाऽऽरम्भकाणि पुरुषस्य हस्तपादादीन्यङ्गान्युच्यन्ते । नैववेदस्य निरुक्तादीन्यारम्भकाणि । अथ च भक्त्याङ्गत्वेन वेदस्योच्यन्ते न किल तैर्विना वेदःस्वार्थाय प्रभवत्यतोङ्गानीवाध्यासोऽत्र । एवमध्यारोपितवेदत्वेन कृत्स्नशब्दो नोपपद्यते । सरहस्य इति रहस्यमुपनिषदः सत्यपि वेदत्वे प्राधान्यात्पृथगुपादानम् ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपोविशेषैः प्राणायामादिभिर्ब्रतैःसावित्र्यादिभिः तत्तच्छाखाभागाध्ययनाङ्गभूतैः वेदएकशाखासूत्रभूतमन्त्रब्राह्मणसमुदायः सकृत्सः षडङ्गसहितोध्येतव्यइत्यर्थः । सरहस्योनिगूढवेदार्थसहितः ॥ १६५ ॥

(३) कुड्मूकः । अध्ययनाङ्गत्वमेव स्पष्टयति तपोविशेषैरिति । तपोविशेषैर्नियमकलापैर्विविधैर्वहुप्रकारैश्च अध्येष्यमाणस्वाचान्तइत्यादिनोक्तैः सेवेत । इमांस्तु नियमानित्यादिभिर्वक्ष्यमाणैरपि ब्रतैश्चोपनिषन्महानाग्निकादिभिर्विधिदेशितैः त्वगृह्यविहितैःसमग्रवेदोमन्त्रब्राह्मणात्मकः सोपनिषत्कोप्यध्येतव्यः । रहस्यमुपनिषदः । प्राधान्यख्यापनाय पृथङ्निर्देशः ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव नैतदचीर्णब्रतोद्योतेइत्यादिश्रुतिप्रमाणयति तपइति । तथाहि मुण्डकमधीयानःशिरस्यगारपात्रंविभर्ति कश्चित्तथा कारीरीमधीयानोभूमिभोजनं करोति अश्वमेधमधीयानोअश्वस्य घासं प्रयच्छति । तपोविशेषैर्विधिचोदितैःस्वस्वगृह्योक्तैः । सरहस्यःरहस्यनामोपासनादि तद्युक्तः ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । अङ्गान्तराण्याह तपइति । ब्रतैः प्राजापत्यादिभिः कर्माधिकृत्यप्रवृत्तः शब्दराशिविशेषोवेदः ज्ञानमधिकृत्यतुरहस्यम् कृत्स्नःसाङ्गः अध्येतुरेकवेदाध्ययनेन कृतार्थता स्यादित्येकवचनेनसूचितम् ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजन्मना सरहस्यःवेदःकृत्स्नः अधिगन्तव्यःतपसःविशेषैर्ब्रतैर्विविधैःविविधशास्त्रोदितैः ॥ १६५ ॥ वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्स्यन्द्विजोत्तमः ॥ वेदाभ्यासोहि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृतशेषतया प्राप्तएव ग्रहणार्थोभ्यासोनूद्यते स्तुत्यर्थेन पुनर्विध्यन्तरम् । सदा शब्दोग्रहणकालापेक्षएव । तपःशब्दः शरीरक्लेशजननेष्वाहारनिरोधादिषु वर्तते । इहतु तज्जन्यात्मसंस्कारोवराभिशापादिसामर्थ्यलक्षणयोच्यते । ततस्तपस्तप्स्यंस्तपसाऽर्जयितुमिच्छन्नर्जनाङ्के संतापे धातुर्वर्तते । कर्मकर्तृत्वस्याविवक्षितत्वात्परस्मैपदम् । हेतुरुपोद्वितीयश्लोकार्थवादः वेदाभ्यासोहि यावत्किञ्चित्प्रकृष्टतपः ततः परंश्रेष्ठवेदाभ्यासस्तत्तुल्यफलतामारोप्य स्तूयते ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदा आश्रमान्तरेपि वेदमेव तपःस्थानेभ्यस्येद्ब्राह्मणः न तु तद्विरोधि तपोपि कुर्यात् । पुनर्विप्रस्येति पदद्विजोत्तमपदस्योपलक्षणार्थं शङ्कानिवृत्यर्थम् ॥ १६६ ॥

(३) कुड्मूकः । यत्र नियमानामङ्गत्वमुक्तंतत्कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनमनेन विधत्ते । तपस्तप्स्यंश्चरिष्यन्दिजोवेदमेव ग्रहणार्थमावर्तयेत् । तस्माद्देदाभ्यासएव विप्रदेरिहलोके प्रकृष्टतपोमुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । सत्यंवद धर्मचर स्वाध्यायान्माप्रमदः इत्यादिश्रुतिब्रह्मचारिप्रकरणगतांप्रमाणयति वेदेति । अभ्यसेच्छब्दतोऽर्थतश्चावर्तयेत् तप्स्यन्तमुमिच्छन् तपःस्थाने वेदाध्ययनमेवकुर्यादिति ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य वेदजपएवतपोनान्यदितिप्रसङ्गादाहवेदमिति । तपस्तप्स्यंस्तपएवपरमनिःश्रेयसकरमितिपश्यन् । सदाआश्रमान्तरेऽपि । इहवेदेउच्यते । तपोहिस्वाध्यायइतिश्रूयते । हिहेतौ ॥ १६६ ॥

आहैव सनखाग्रेभ्यः परमंतप्यते तपः॥ यः सग्व्यपि द्विजोधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम्॥ १६७॥

(१) मेधातिथिः । अयमपरोवाजसनेयकत्वाभ्यायविधिब्राह्मणेऽर्थवादानुवादः । आनखाग्रेभ्यएवेति संबन्धः । ह-
शब्दएतिसूचकः । परमशब्दात्तपसः प्रकर्षे प्रतिपन्ने नखाग्रग्रहणं प्रकृष्टस्यापि प्रकर्षमाह । नखाग्राणि निर्जीवानि तान्यपि
तपसाऽनेन व्याप्यन्ते । तपोहि कृच्छ्रादिकं नखाग्राणामव्यापकत्वान्निःशेषफलप्रदम् । इदं तु तान्यपि व्याप्नोतीति प्रशंसा ।
तप्यतेतपइति । तपस्तपःसकर्मकस्यैवेति यगात्मनेपदे । यः सग्व्यपि । सग्व्यस्यास्तीति सग्वी कृतकुसुमदामा पुरुषउ-
च्यते । अनेन च ब्रह्मचारिनियमत्यागदर्शयति । परित्यज्यापि ब्रह्मचारिधर्मान् यदि शक्तितोयावच्छक्नोति त्वल्पमन्यन्व-
हंप्रत्यहंवेदमधीते सोपि प्रकृष्टेन पुरुषार्थेन युज्यते । स्तुतिरियं पुनर्नियमत्यागेऽध्ययनमुच्यते ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हेति प्रसिद्धौ । आङ्गभिर्विधौ । आनखाग्रेभ्योऽपि नखाग्रैस्तपश्चरतीत्यर्थः । सग्व्यपीति
अलंकृतोपि रागवानपीत्यर्थः ॥ १६७ ॥

(३) कुहूकः । स्वाध्यायाध्ययनस्तुतिरियम् । हशब्दः परमशब्दविहितस्यापि प्रकर्षस्य सूचकः सद्भिजआ-
नखाग्रेभ्यएव चरणनखपर्यन्तं सर्वदेहव्यापकमेव प्रकृष्टतमंतपस्तप्यते । यः सग्व्यपि कुसुममालाधार्यपि प्रत्यहं यथाश-
क्तित्वाभ्यायमधीते । सग्व्यपीत्यनेन वेदाध्ययनाय ब्रह्मचारिनियमत्यागमपिस्तुत्यर्थदर्शयति । तप्यतेइति तपस्तपः-
कर्मकस्यैवेति यगात्मनेपदे भवतः ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैवेति ह्यप्रमाणयति आहैवेति । छन्दसि व्यवहिताश्चेति सूत्रादाङ्गनखेन संबन्धादानखाग्रेभ्यो-
देहव्यापि तपः । हशब्दएतिसूच्योती । सग्वीमाली विषयासक्तोपीति यावत् तपांविधाने सग्वीत्याद्यसमञ्जसमतोवेदा-
भ्यासेतान्पर्यम् ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थवादेन स्थिरीकरोति आहैवेति । आहइति पदच्छेदः । मूर्ध्वआरभ्य पदनखाग्रेभ्यः कृत्स्ने-
न शरीरेणेति यावत् ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । समनुः । नखाग्रामुख्यायेषां नखाग्राः तेभ्यः नखाग्रेभ्यः ऋषिभ्य आह ऋषित्वाध्यायम-
न्वहं शक्तितः अर्धीतेयः परमंतपः तप्यते कर्म कर्तरि ॥ १६७ ॥

योनधीत्य द्विजोवेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ॥ सजीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । येषां तावत्कृत्स्नशब्दो द्वपरिग्रहार्थं तेषामनियतक्रमेऽध्ययने प्राप्ते क्रमो नियम्यते । प्रथमं-
वेदोध्येतव्यस्ततोऽङ्गानि । येषां तु वेदस्यैवार्थं कल्प्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं तेषां त्रैविद्यं ब्रतानन्तरं वेदस्यैव प्राप्तमध्ययनमगृहीतेपि
तस्मिन् अध्ययनमभ्यनुज्ञायते । यो द्विजो वेदमधीत्यान्यत्र शास्त्रे द्वेषु तर्कशास्त्रग्रन्थेषु वा श्रममभियोगातिशयं कुरुते सजीवन्ने-
व शूद्रत्वमाप्नोति । आशु क्षिप्रम् । सान्वयः पुत्रपौत्रादिसंतत्यासह । श्रमो यत्नातिशयस्तन्निषेधा योगात्तत्समामौ यथावस-
रमन्यान्यपि विद्यास्थानानि पठ्यन्ते । शूद्रत्वप्राप्तिवचनं निन्दातिशयः । द्विजइति वचनादुपनीतस्यायं क्रमनियमः । प्राक्-
चोपनयनादङ्गाध्ययनमनिषिद्धं शिक्षाव्याकरणादियद्वेदवाक्यैर्मिश्रितम् । ननु च स्वाध्यायविधिनाङ्गान्याक्षिप्यन्ते तं च
विधिमाचार्यप्रयुक्तो माणवकोऽनुतिष्ठति प्रागुपनयनादसत्याचार्यं कुतोऽङ्गाध्ययनसंभवः । नैष दोषः । तस्मादनुशिष्टपु-
त्रं त्योक्त्यमाहुरिति पित्रा यः संस्कृत्वैव स एनं प्रागुपनयनाद्याकरणाद्यध्यापयिष्यति ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनधीत्यानभ्यस्य । अन्यत्र शास्त्रे ॥ १६८ ॥

(३) कुट्टूकः । यो द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्रार्थशास्त्रादौ श्रमयन्वातिशयं करोति सजीवन्नेव पुत्रपौत्रादिसहितः शीघ्रं शूद्रत्वं गच्छति । वेदमनधीत्यापि स्मृतिवेदाङ्गाध्ययने विरोधाभावः । अतएव शङ्खलिखितौ । न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । अध्ययनस्यावश्यकत्वेऽर्थवादमाह यदिति । अन्यत्र तर्कव्याकरणादौ गुरुमुखादनधीतस्य वेदस्य कर्मानधिकाराच्छूद्रत्वम् । सान्वयः पुत्राद्यन्वितः । मेधातिथिस्तु द्विजस्याद्वै शूद्रापरिणयनं उपनीतस्य प्रथमतो व्याकरणाध्ययने शूद्रत्वमिति अर्थावबोधकमस्य वेदाध्ययनमिति श्रुतेः । अयमर्थवादो नित्यकर्माकरणे पर्यवसितः ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । आर्यपक्षपरोऽपि वेदमनधीत्यविद्यान्तरमभ्यस्यतो ब्रह्मचारिणो दोषमाह यदिति । अन्यत्र विद्यान्तरे शूद्रतां याति वेदानध्ययनसामान्यात् द्विजातिशयो मभ्ययनस्तुत्यर्थः ॥ १६८ ॥

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने ॥ तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजातीनां तत्र तत्राधिकारः श्रुतस्तत्राचार्यादिशब्दवत्सुदृढत्वात्तदर्थनिरूपणार्थमाह । मातुः सकाशादग्रे आदावधिजननं जन्मपुरुषस्य द्वितीयं मौञ्जिबन्धने उपनयने । इत्यापोर्बहुलमिति ह्रस्वः । तृतीयं ज्योतिष्टोमादियज्ञदीक्षायाम् । दीक्षापि जन्मत्वेन श्रूयते पुनर्वारं तद्विजोगर्भं कुर्वन्ति यदीक्षयन्तीति । त्रीणि जन्मानि द्विजस्य श्रुतिनोदितानि । नन्वेवं सन्ति त्रिजः प्राप्नोति । अस्तु । द्विजव्यपदेशे तावदुपनयनं निमित्तं तद्यपदे निबन्धनश्च श्रौतस्मार्तसामयिकाचारिक कर्माधिकारः । प्रथमतः तृतीयजन्माभिधानं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं सर्वजन्म श्रेष्ठतत् । अदीक्षितो हि यज्ञ एव नाधिक्रियते अनुपनीतस्तु न कचिदेव । अन्येत्वाद्यत्वसामान्यादाधानं यज्ञदीक्षां मन्यन्ते । तस्यापि जन्मसंभवोऽस्ति अजात एवासौ योऽग्नीन्नाधत्त इति ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मातुः अधिमातर्याधारभूतायां मौञ्जिबन्धने सावित्र्याः यज्ञदीक्षायां दीक्षातः द्विजस्य द्विजतां प्राप्तस्य तत्तृतीयजन्म ॥ १६९ ॥

(३) कुट्टूकः । द्विजानां तत्र तत्राधिकारश्रुतेर्द्विजत्वनिरूपणार्थमाह मातुरग्रे इति । मातुः सकाशादादौ पुरुषस्य जन्म द्वितीयं मौञ्जिबन्धने उपनयने । इत्यापोः संज्ञाच्छंदसोर्बहुलमिति ह्रस्वः । तृतीयं ज्योतिष्टोमादि यज्ञदीक्षायां वेदश्रवणात् । तथा च श्रुतिः पुनर्वारं तद्विजो यज्ञं कुर्वन्ति यदीक्षयन्तीति । प्रथमद्वितीयतृतीयजन्मकथनं चेदं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं द्विजस्यैव यज्ञदीक्षायामप्यधिकारात् ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । अधीतवेदस्य जन्मद्वयमनुवदन् ज्योतिष्टोमादियज्ञस्यावश्यकत्वं तृतीयजन्मत्वेनाह मातुरिति । मातुरधिजननं जन्ममौञ्जिबन्धने द्वितीयं तन्निमित्तं यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुतेः । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति । प्रतिसंवत्सरं सोम इति स्मृतेश्च । तेषामवश्यकत्वेन दीक्षाया अप्यावश्यकत्वात् पुनर्जायिरेन्नृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति दीक्षयन्ति इत्यादि श्रुतेर्दीक्षाया जन्मान्तरहेतुत्वश्रवणात् अतएवाह श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमुपनीतस्यैव वेदाध्ययनेऽधिकारो नान्यस्येति विवक्षन् उपनयनस्य जननकल्पतां तावदाह मातुरिति । मौञ्जिबन्धने उपनयने । ह्रस्वोऽत्र वृत्तिभङ्गपरिहारार्थः । प्रथमतः तृतीययोर्जन्मनोरूपन्यासो दृष्टान्तार्थः ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजत्वमाह मातुरिति । मातुः सकाशात् अग्रे अधिजननं जन्म द्वितीयं जन्म मौञ्जिबन्धने भवति । यज्ञदीक्षायां तृतीयजन्म द्विजस्य विधिनोदनाद्भवतीत्यर्थः ॥ १६९ ॥

तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् । तत्रास्य माता सावित्रीपितात्वाचार्य उच्यते ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । तत्रैतेषु द्विजन्मसु सदेतद्ब्रह्मजन्म उपनयनमौञ्जीबन्धनचिह्नितमेखलाबन्धनेनोपलक्षितम् । तत्रस्य माता सावित्रीतया हनूक्तया तन्निष्पन्नं भवति । अनेन च सावित्र्यनुवचनमुपनयने प्रधानं दर्शयति । तदर्थं ह्यसौ समीपमानीयतेपिताऽऽचार्यः । मातापितृनिवर्त्यजन्म । अतोरुपकभङ्ग्या तत्राप्याचार्यसावित्र्यौ मातापितरावुक्तौ ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्ब्राह्मणे वेदांसावित्रीरूपाजन्ममौञ्जीबन्धनेनोपनयनकर्मणा चिह्नितमुत्प्रेयम् ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । तत्रेति तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये यदेतद्ब्रह्मग्रहणार्थजन्म उपनयनसंस्काररूपमेखलाबन्धनोपलक्षितं तत्रास्य माणवकस्य सावित्री माताऽऽचार्यश्चपिता मातृपितृसंपाद्यत्वाजन्मनः ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मस्य पितुः जनयितव्ये परत्वापेक्षां पूरयन् मौञ्जीबन्धनदीक्षा लक्षणजन्मद्वयकारणत्वादेव पितृतः श्रेष्ठ्यमाह तत्रेति त्रिभिः । तत्र द्वितीये जन्मन्युपनयनारूपे तृतीये यज्ञजन्मनि दीक्षाप्रसूः ऋत्विक्पितेत्युक्तः ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये ब्रह्मजन्मोपनयनम् ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र द्विजानां मध्ये अस्य द्विजस्य ब्रह्मजन्मब्राह्मणवेदस्य सकाशात् जन्मबन्धनचिह्नितं तत्र जन्मनि अस्य सावित्री माता पिता आचार्य उच्यते ॥ १७० ॥

वेदप्रदानादाचार्यं पितरंपरिचक्षते ॥ न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जीबन्धनात् ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । मौञ्जीबन्धनचिह्नितमित्युक्तम् । तत्र रज्वासज्जनादाचार्यः पितृवन्मान्यः स्यात्तदर्थमुच्यते वेदप्रदानादाचार्यं पितरंपरिचक्षते कृत्स्नवेदाध्यापनान्नोपनयनाद्भूतसावित्र्यनुवाचनमात्रादेव । प्रदानं स्वीकारोत्पादनं वेदाक्षरोच्चारणे माणवकस्य । यद्येवं यावन्नाचार्येण पितृत्वं प्राप्तं तावन् माणवको द्वितीयजन्म समश्नुते । अप्राप्तद्विजभावश्च प्रागिवोपनयनात्कामचारः स्यादत आह न ह्यस्मिन्माङ्गौञ्जीबन्धनादस्य माणवकस्य किञ्चित्कर्म श्रौतस्मार्तमाचारप्रतिष्ठं वाऽदृष्टार्थं प्रयुज्यते न तत्राधिक्रियते । उपनयनसमनन्तरमेव सर्वैर्हि जातिपुरुषधर्मैरधिक्रियते । न च वैद्यत्वात्तस्यामवस्थानां कथमधिक्रियतां एतदर्थमेवोक्तं गुरौ शिष्यश्च याज्यश्चेति । आचार्येणासौ शिक्षयितव्यः । तदुक्तं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् । यथा च गौतमः उपनयनादिनियमइति । आचार्यस्य तु वेदसमापनान्तो व्यापारः ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितामातेति निरुक्तं तत्कथमाचार्यस्तथेत्यत आह वेदप्रदानादिति । प्रत्यवायनिवर्तनं हि रक्षणं तच्चाचार्येणापि वेदानधिगमजन्यप्रत्यवायरक्षणात् कृतमिति भवत्यसौ पितेत्यर्थः । प्रत्यवायमाह न ह्यस्मिन्निति । अस्मिन्बाले ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदाध्यापनादाचार्यं पितरं मन्वाद्योवदन्ति । पितृवन्महोपकारफलात् गौणपितृत्वम् । महोपकारमेव दर्शयति न ह्यस्मिन्निति । यस्मादस्मिन्माणवके प्रागुपनयनार्त्तिकचित्कर्म श्रौतस्मार्तं च न संबध्यते न तत्राधिक्रियत इत्यर्थः ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्मिन्नुपनीते बाले न युज्यते अदृष्टार्थं कर्तृत्वेनेति शेषः ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । अथ आचार्यस्य पितृत्वे हेतुमाह वेदेति । वेदप्रदानात्सावित्रीप्रदानात् । सर्वैर्हि वेदाः सावित्री । उपनयनारूपजन्मप्रदानादितियावत् । उपनयनस्योत्पादनसाधर्म्यकथनंतत्कर्तुराचार्यस्य पितृत्वोपपादनार्थमुत्तरार्धेनोपपादितम् । तत्रायमर्थः । अजातस्य यथा न किञ्चिदस्ति कर्म कर्मणः शरीरसापेक्षत्वादेव मनुपनीतस्यापि विहितं कर्म नास्ति ।

जातस्यतु यथास्तिकर्मैवमुपनीतस्यापि विहितं कर्मास्ति । तेनैवमुपनयनस्योत्पादनसाधर्म्यात्तत्कर्तुराचार्यस्य पितृत्वमुपपन्नमिति ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदप्रदानात्वेदस्य अध्यापनात् आचार्यपितरं पितृतुल्यं प्रचक्षते । अस्य द्विजस्य आमौज्जीबन्धनात्किंचित्कर्म कर्तव्यं विद्यते विना यज्ञोपवीतं कर्माहानं भवन्तीत्यर्थः ॥ १७१ ॥

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । आमौज्जीबन्धनादित्यनुवर्तते । यदि वा यावद्वेदे न जायत इत्यर्थवादतोऽवधिपरिनिश्चयः ब्रह्म वेदस्तन्नोच्चारयेत् । पितुरयमुपदेशः यथामद्यपानादिभ्योरक्षते तथा वेदाक्षरोच्चारणात् । केचित्त्विममेव ब्रह्माभिव्याहारनिषेधं प्रागुपनयनाद्याकरणाद्यङ्गाध्ययने ज्ञापकं वर्णयन्ति । णिजर्थव्याचक्षते पित्रा न वाचनीयः बाल्या तु कानिचिद्व्यक्तानि वेदवाक्यानि स्वयंपठतो न दोषः । एतत्तु न युक्तं स्मृत्यन्तरे हि प्रचक्षते न ब्रह्माभिव्याहरेदिति । अथवादे च श्रुतं शूद्रेण हि समस्तावदिति । यथा शूद्रोऽप्युच्यते तद्वदयमपीत्युक्तं भवति । स्वधाशब्देन पितृभ्यः कल्पितमन्नमिहोच्यते । अथवा पित्र्यं कर्म स्वधाशब्देनोच्यते । तन्निनीयते त्यज्यते प्राप्यते येन मन्त्रेण स स्वधानिनयनः । शुन्धन्तां पितर इत्यादिस्तं वर्जयित्वा न्यमन्त्रो नोच्चारयितव्यः । अनुपनीतेनोदकदाननवश्राद्धादिपितुः कर्तव्यमित्यस्मादेव प्रतीयते । पार्वणश्राद्धादौ त्वग्निमत्त्वाभावादनधिकारः पिण्डान्वाहार्यकं हि तद्वक्ष्यते । तृतीये चैतन्निपुणमुपपादयिष्यामः ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मकर्मसाधनंतपः प्रभृतितदेवकुत इत्याह । नाभिव्याहारयेदिति । ब्रह्म वेदम् । स्वधाशब्देनापो निनीयन्ते त्रेति स्वधानिनयनं श्राद्धं तत्र मन्त्रोच्चारणमनुपनीतेनापि कार्यमेव ततो न्यविषये वेदोच्चारणं कारयेदिति । श्राद्धेनवश्राद्धादौ वेदोच्चारणमनुज्ञातम् । एतच्च कर्त्रन्तरासंभवे शूद्रेण हीत्यन्य विषये वेदोच्चारणे तादृशप्रायश्चित्तलाभार्थम् । वेदे साविष्याम ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । आमौज्जीबन्धनादित्यनु वर्तते प्रागुपनयनाद्वेदो नोच्चारयेत् । स्वधाशब्देन श्राद्धमुच्यते निनीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा घृतपितृकोनवश्राद्धादौ मन्त्रं नोच्चारयेत् । तद्यतिरिक्तं वेदोदाहरेत् यस्माद्यावद्वेदे न जायते तावदसौ शूद्रेण तुल्यः ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदग्रहणयोग्यतासंपादकजन्मयावन्न जायते तावन्नाभिव्याहारयेत् न अध्यापयेत् ब्रह्म वेदम् । स्वधाश्राद्धं तन्नीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा । तेनानुपनीतस्य पितुरौर्ध्वदेहिके अस्त्यधिकार इति । शूद्रेण हि समः वेदं यथा शूद्रं वाचयति किंतु तूष्णीं कर्ता करोति शूद्रोऽमन्त्रेण गृह्यत इति स्मृतेः एवमस्य तदतिरिक्तवेदावाचकत्वात् ॥ १७२ ॥

(५) नन्दनः । यतएवं तस्मादनुपनीतं तन्नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म पिता तत्समो वा । स्वधा निनयनात् स्वधानिनयनमन्त्रवत् पितृकर्ममन्त्रादिति यावत् । हि हेतौ । वेदे साविष्याम ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्म वेदं न अभिव्याहरेत् न वेदस्य उच्चारणं कुर्यात् । प्रेतकर्मणः स्वधानिनयनादृते अकृतोपनयन-

(१७२) स्वधानिनयनादृते (ग, च)

—निर्वपनादृते (ख)

स्य द्विजस्य पित्रोर्मरणं भवेत् चेत्तर्हि स्वधोच्चारणं कर्तव्यं प्रेतकर्म करणीयम् । यावद्देदेन जायते वेदस्य सकाशात् जन्म न भवेत्तावत् शुद्धप्रायो भवेत् ॥ १७२ ॥

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ॥ ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । उपनीय गुरुः शिष्यमित्यनेन शौचाचाराध्ययनानां क्रमउक्तः । अतश्च तेनैव क्रमेण पठेत् । उपनयनानन्तरमध्ययने प्राप्ते क्रमान्तरार्थमिदमारभ्यते । उपनीतस्य त्रैविद्यादिव्रतं च कर्तव्यम् । ततः स्वाध्यायोध्येतव्यः । कृतोपनयनस्य ब्रह्मचारिणो व्रतादेशनमिष्यते क्रियते चाचार्यैः । शास्त्रवशेनैव मिष्यते । अतश्च कर्तव्यतैर्वैषणा प्रतिपाद्यते । ततो ब्रह्मणो वेदस्य ग्रहणं क्रमेणानेन विधिपूर्वकमित्यर्थवादः श्लोकपूरणार्थः ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्रतादेशनं मधुमांसभक्षणादिनियमोपदेशः । यद्वा व्रतं यच्च भक्षणादि आदेशनं चान्द्रायणादिप्रायश्चित्तोपदेशा इति विभज्य व्याख्येयम् । क्रमेणानन्तरमध्ययनस्य पूर्वमध्ययनेन ॥ १७३ ॥

(३) कुल्लुकः । यस्मादस्य माणवकस्य समिधमाधेहि दिवा मा त्वाप्सीरित्यादि व्रतादेशनं वेदस्याध्ययनं मन्त्रब्राह्मणक्रमेणाध्येष्यमाणस्वाचान्तइत्यादि विधिपूर्वकमुपनीतस्योपदिश्यते तस्मादुपनयनात्पूर्वं न वेदमुदाहरेत् ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति ब्राह्मणादिब्रह्मचारिणः प्रजापत्युक्तव्रताद्यनुवादेन नियमानाह कृतोपनयनस्येति समदशभिः । व्रतादेशनं त्रैविद्यादिब्रततोपदेशो गुरुणा कार्यः ततो वेदाध्ययनं ततश्चोपनीयगुरुरित्युक्तक्रमो बाध्यते इति मेधातिथिः । उपनीयेत्येव वेदशब्दोत्र गायत्रीपरइति न क्रमविरोधः ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । उपनयनानन्तरमध्ययने प्राप्ते क्रमो विधीयते कृतेति । व्रतादेशनं व्रतानां प्राजापत्यादीनामुपदेशक्रमेण वेदाध्यायिनामाचारेण ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य द्विजस्य कृतोपनयनस्य व्रतादेशनं व्रताचरणं इष्यते । ब्रह्मणः वेदस्य ग्रहणं क्रमेण क्रम्यजुः सामक्रमेण विधिपूर्वकं ग्राह्यम् ॥ १७३ ॥

यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला ॥ योदण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथिः । गृह्यकारैर्व्रतनामधेयकानि कर्माण्युपदिष्टानि संवत्सरं वेदभागं वार्किचिज्जिघृक्षत इयं व्रतचर्या योयमनियमसमूहस्तत्र पूर्वव्रतसमाप्तौ व्रतान्तरारम्भे उपनयने ये विधयस्तादृश एव व्रतादेशेषु । अथ प्रागुपात्तानां का प्रतिपत्तिः । अप्सु प्रासनम् । ननु च तदुक्तं प्रागुपात्तानां विनष्टानां का प्रतिपत्तिः । विनाशे शास्त्रनोदितं चैषां कार्यमन्योपादानाच्च तेषां निवृत्तिः । यच्चर्मयस्य ब्रह्मचारिणो विहितं यथा कार्णौ ब्राह्मणस्य रौरवं क्षत्रियस्येति । एवं दण्डादिष्वपि द्रष्टव्यम् तस्य व्रतेष्वपि कृतत्वात् । व्रतशब्दो व्रतादेशो वर्तते ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्रतेषु चान्द्रायणेषु गार्हस्थ्येषु चान्द्रायणादिव्रतेषु एतत्पञ्चकं त्वत्स्वर्णोक्तं ग्राह्यमित्यर्थः । कचिद्देवाध्ययनाद्भवतेषु सावित्र्यादिष्वविनष्टान्यपि पूर्वाणि जले त्यक्त्वा तृतीया न्यन्या न्युपादेयानीत्यस्यार्थमाहुः ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लुकः । यस्य ब्रह्मचारिणो यानि चर्मसूत्रमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयकाले गृहेण विहितानि गोदानादि व्रतेष्वपि तान्येव नवानि कर्तव्यानि ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । व्रतेषु षट्त्रिंशदाब्दिकादि वेदव्रतेषु काम्येषु वेदग्रहणतात्पर्यं नृणां ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । अथ कानिचिद्व्रतानि व्रतप्रसङ्गादाह यद्यस्येति । यस्य ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा यच्चर्म-
काष्णरीरैववास्तादि । एतेनयत्सूत्रमित्यादिव्याख्यातम् । पुराणानि चर्मादीनि समुत्सृज्यान्यानि नवानि चर्मादीनि
व्रतेषु धार्याणीत्यर्थः ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य ब्राह्मणस्य वा क्षत्रियस्य वा वैश्यस्य वा यत्सूत्रं यज्ञोपवीतं च चर्म विहितं या च मेख-
ला स्थितायः इण्डः यत् वसनं तत्तत्तदस्येद्विजव्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥

सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ॥ सन्नियम्येन्द्रियग्रामंतपोदृढ्यर्थमात्मनः ॥ १७५ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणस्य यमनियमसमूहस्य पृथक्प्रकरणत्वेन श्लोकोयंगौरवख्यापनार्थः । एवं तु य-
त्पूर्वमुक्तं तदवश्यकर्तव्यमिदं तु ततो गुरुतरमनुशीयमानं महते फलाय । ब्रह्मचारिग्रहणं प्रकरणान्तरत्वेनातद्धर्माशङ्क्याऽनुसं-
धानार्थम् । यदि ब्रह्मचारिधर्म एवाऽऽसीत् किंतु तर्हीदमुच्यते प्रकरणान्तरमिति । पूर्वेष्वप्येतेषामतिशयात्समानधर्मत्वादेतावता
वैलक्ष्येन प्रकरणान्तरव्यवहारः । परिशिष्टानि पदानि श्लोकपूरणार्थतयानूद्यन्ते । सेवेत अनुतिष्ठेत । इमान्वक्ष्यमाणान्-
न । बुद्धौ संनिहितत्वादित्थमिति दिश्यन्ते । गुरौ वसन् गुरुसमीपे विद्याध्ययनार्थं वसन् । नियमानाह । सन्नियम्येन्द्रियग्रामं-
प्रागुक्तेन मार्गेण तपोवृद्ध्यर्थं भ्यायविध्यनुष्ठानजन्यात्मसंस्कारार्थम् ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसन्निन्द्रियसंयमं कृत्वात्मगतादृष्टवृद्ध्यर्थमिमान्नियमाननुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १७५ ॥

(५) नन्दनः । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मचारी गुरौ वसन् गुरोः समीपे वसन् इमान्नियमान् सेवेत कुर्यात् ॥ १७५ ॥

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथिः । तानीदानीं प्रतिज्ञातान्पूर्वेण नियमानाह । प्रत्यहं स्नात्वा शुचिः स्नानेनापनीताशुचिभावो देवर्षि-
पितृतर्पणं कुर्यात् । यदि पुनर्न शुचिः तदावश्यं स्नायात् । शुचिग्रहणेन शुद्धिहेतुतया त्रस्नानस्योपदिष्टत्वात् स्नातकव्रतवत्त-
दनुष्ठेयम् । अतएव स्मृत्यन्तरे च स्नानप्रतिषिद्धं सप्रतिषेधोभृदा स्नानस्य प्रसाधनलक्षणस्य । गौतमेन तु स्नानमेवं विहितं दण्ड-
वाप्सु परिप्लवते । मलापकर्षणं करनिघर्षणादिना न कर्तव्यम् । अस्यामेभ्यादिसंसर्गेण यत्स्वेदं ज्वलन्नेणुसंयोगादिसहजं म-
लंतदशुचित्वमापादयति तद्धिनियतरूपमेव । तथा च ब्राह्मणं किं नुमलं किमजिनं किमुश्मश्रूणि किंतप इति । धर्मसाधनतामेवं-
विधस्य मलधारणस्य दर्शयति । कथं पुनः स्नानस्य शौचार्थता प्रतीयते । न पुनः स्नातः शुचिश्चोभयविशिष्टो देवकार्ये विनियु-
ज्यते । स्नातस्याशुचित्वाभावात्कृतशौचाचमनादेः स्नानविधानात्स्नात्वाचाचान्तः पुनराचामेदिति च स्नातस्यापि शुचिरित्ये-
तावता यादृशी शुद्धिस्तस्यां विज्ञायमानायां स्नानमपि सति निमित्ते प्राप्तं पुनरुच्यते । स्मृत्यन्तरं चेदं सत्यशुचित्वे निमित्ते प्रति-
षेधार्थम् । तथा च वेदमधीत्य स्नायादिति समामे त्वाध्यायविधौ प्रतिप्रसविष्यति । कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् उदकदानं देवादि-
भ्योगृहस्थधर्मेषु यदुक्तं तादृशमेव प्रतीयते तर्पणशब्दसाहचर्यात् । यदेव तर्पयत्यङ्गिरिति तथा देवताभ्यर्चयतीति गृहकारैरु-
दकसाधनोपविधिरुक्तः । उदकतर्पणमिति चैतत्संविज्ञायते । ते देवा गृहकारैः पठिता अधिप्रजापतिब्रह्मेत्यादयः । तेषांच तर्पणं
न सौहित्योत्पादनं किं तर्हि तदुद्देशेनोदकाञ्जलिप्रक्षेपः । अतो यमुदकद्रव्यकोयाग एवोक्तो भवति । न हन्यथा देवतात्वं भवति ।

यागसंप्रदानं हि सेति स्मर्यते न तृप्तेः कर्त्री । एतावद्धि देवतालक्षणम् । सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवताः तत्र सूक्तं स्तुत्यतया भजन्ते हविः संप्रदानतया । तत्प्यत्वेन चोदकदानसंप्रदानतामेव गुणवृत्त्या वक्ति । गुर्वादिसंप्रदानगवादिना तदुद्दिश्यमानं स्वाम्येन प्रतीयते । देवताऽपि संप्रदानमतः संप्रदानत्वसाम्यात्प्यन्तीत्युच्यते । यदि देवतातृभ्यर्थमेतत्स्यात्तदा संस्कारकर्मादकर्तृपणं स्यात् । नच देवतानां संस्कार्यत्वोपपत्तिः नहि ताः कचिदुपयुक्ता उपयोक्ष्यन्ते वा न वा कृताः करिष्यमाणकार्यस्य संस्कारतोपपत्तिः । ऋषयोऽप्यस्यार्षेयाः यथा पराशराणां वाशिष्ठशक्तपाराशर्येति । मृह्यकारैस्तु मन्त्रदशऋषयस्तर्पणीयत्वेनोक्ताः मधुच्छन्दोगृत्समदोविश्वामित्र इति । अविशेषाभिधानादृषिशब्दस्योभयेऽपि प्राप्ताः विशेषस्मृतित्वात् गृह्यस्मृतेस्तएव ग्रहीतुं न्याय्याः । पितरः पूर्वप्रेताः पितृपितामहाः सपिण्डाः समानोदकाश्च । पितृणां तर्पणं तर्पणमेव । एतच्च श्राद्धविधौ प्रत्यक्षेण वक्ष्यते । देवताभ्यर्चनं अत्र केचिच्चिरन्तनाविचारयांचक्रुः का एता देवतानाम यासां मिदमभ्यर्चनमुच्यते यदि तावच्चित्रपुस्तकन्यस्तः चतुर्भुजो वज्रहस्त इत्याद्याः प्रतिकृतय इति लौकिका व्यवहरन्ति अतो गौणस्तत्र देवता व्यवहारः अथ याः सूक्तहविः संबन्धिन्यो वैदिकीभ्यश्चोदनाभ्यो मन्त्रवाक्येभ्यश्चावगम्यन्ते शब्दार्थसंबन्धविदश्च स्मरन्ति अग्निः अग्नीषोमौ मित्रावरुणौ इन्द्रो विष्णुरिति यद्येवं तत्क्रियासंबन्धितयैव तेषां देवतात्वं नार्थसंबन्धितया तत्रापि यस्यैव हविषोया देवता तेन चोदिता तस्यैव सा भवति तथा ह्याग्नेयोऽष्टाकपाल इत्याग्नेये देवता पुरोडाशे न सौर्ये चरौ अयंच तेषां निर्णयः मुख्यासंभवाद्गौणस्यैव ग्रहणं न्याय्यं समाचाराच्च अतः प्रतिमानाभैर्वैतत्पूजाविधानम् । यच्चान्न तत्त्वं तद्वत्तदेव वैदव्य इत्यत्र वक्ष्यामः । समिदाधानं सायंप्रातरग्नौ दारुशकलप्रक्षेपणम् ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । अवगाहनेन स्नात्वा मार्जनादिना वा शुचिर्भूत्वा । आदिष्टीनोदकं कुर्यादिति तु प्रेततर्पणपरम् । देवतानामर्चनं पुष्पाद्यैः ॥ १७६ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रत्यहं स्नात्वा देवर्षिपितृभ्य उदकदानं प्रतिमादिषु हरिहरादिदेवपूजनं सायंप्रातश्च समिद्धो मं कुर्यात् । यस्तु गौतमीये स्नाननिषेधो ब्रह्मचारिणः ससुखस्नानविषयः । अतएव बौधायनः नाप्सु श्लाघमानः स्नायात् । विष्णुनात्र कालद्वयमभिषेकाधिकार्यकरणमप्सु दण्डवन्मज्जनमिति ब्रुवाणेन वारद्वयं स्नानमुपदिष्टम् ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । नित्यं स्नात्वेत्यादिकान् । समिदाधानमग्राविति शेषः ॥ १७६ ॥

(५) नन्दनः । तानेव नियमानाह नित्यमिति । आश्रमान्तरेऽपि तर्पणार्चनयोः करणार्थं नित्यग्रहणम् । समिदाधानस्य पुनर्ग्रहणमादरातिशयार्थम् ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । समिदाधानं अग्नौ आधानं स्थापनं कर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

वर्जयेन्मधुमांसंच गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ॥ शुक्लानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ १७७ ॥

(१) मेधातिथिः । मधुसारधम् । माध्वीकस्य तु मद्यत्वात् प्रागप्युपनयनात् प्रतिषेधो नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेदिति । मांसं श्रोक्षिताद्यपि । गन्धशब्देन सुरभित्वातिशययुक्तानि कर्पूरगारुप्रमृतीनि द्रव्याणि सबन्धिलक्षणया प्रतिषिध्यन्ते । तेषामनुलेपनाद्युपभोगप्रतिषेधः । गन्धस्तु स्वदेशान्निर्गत आगच्छतीत्यशक्यो निषेद्धं तत्रान्याकस्मिकस्याप्यप्रतीषेधात् । भोगेच्छया त्वगरूधूपादौ दोष एव । अत उपाध्यायेन चन्दनवृक्षादिच्छेदने नियुक्तस्य तद्वन्धस्याग्राणे वस्तुस्वभावत उत्पद्यमाने न दोषः । माल्यसाहचर्याच्चेदशोगन्धः प्रतीयते । यस्तु नेदशो हृदयो भ्यादकरः कुष्ठतृपूतिदार्वादिगन्धस्तस्य प्रतिषेधः । माल्यं कुसुमग्रथि-

तम् । रसामधुराम्लादयः । ननु च नीरसस्य भोज्यत्वासंभवात्प्राणवृत्तिरेव न स्यात् । सत्यम् उद्विक्तरसाः केवलागुडादयो निषिध्यन्ते । संस्कारकरणे द्रव्यान्तर्गतानामपि प्रतिषेधः । अथ चात्यन्तमसंस्कृतस्यानस्य उक्तिप्रतिषेधोऽयम् । यथोक्तम् यो हेरिव धनाद्भीतो मिष्टान्नाच्च विषादिव । राक्षसीभ्यव स्त्रीभ्यः सविद्यामधिगच्छतीति । अन्येतु शृङ्गारादीन्मन्यन्ते । नाटकादिप्रेक्षणैः काव्यश्रवणेन वा रसपुष्टिर्न वक्तव्या । अन्येषां तु दर्शनमिद्वामलकादीनां योन्तर्द्रवरूपोदकवत्सरसस्तस्य निष्पीडितस्य प्रतिषेधोऽपि पुनस्तदन्तर्गतस्य । तच्चैतदयुक्तं न हि रसशब्दोद्वपयायैः प्रसिद्धः । यत्र च यस्योचितमुपभोगान्तत्वं तदेव तस्य निषिध्यते । तेन मधुमांसयोर्भोजने प्रतिषेधोऽपि दर्शनस्पर्शनयोः । गन्धमाल्यस्यापि शरीरमण्डनाभिमानतयोपादानं निषिध्यते न तु कथंचिद्धस्तादिना ग्रहणम् । एवं स्त्रियोर्मैथुनसंबन्धेन । तदाशङ्क्यैव च प्रेक्षणालम्भौ निषेद्यते । तथा च गौतमः स्त्रीप्रेक्षणालम्भेनैथुनशङ्कया भितिः । शुक्तानि प्राप्तास्त्वरसानि केवलात्परिवासाद्द्रव्यान्तरसंसर्गाद्वाऽम्लतामापन्नानि । तेषां च द्विजातिधर्मत्वादेव सिद्धः प्रतिषेधः पुनर्ग्रहणं गौणशुक्तपरिग्रहणार्थम् । तेन रुक्षपरुषावाचो निषिद्धा भवन्ति । यदुक्तं गौतमेन शुक्तावाच इति । तदिदं सर्वग्रहणं चास्यैवार्थस्याविष्करणार्थम् । रसशुक्तान्यनूद्य सर्वाणीति विधीयते । ततो गौणपरिग्रहः सिद्धो भवति यत्वेवं व्याचक्षते । शुक्तशब्देन रसप्रतिषेधः सर्वशब्देन मानसानि वचांसि तदिदं प्रष्टव्याः अर्थप्रतिषिद्धानां प्रतिषेधार्थं सर्वग्रहणं कल्मान् भवति । तथा सति च दध्यादेः शुक्तीभूतस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति । यदितु प्राप्तिमाश्रित्य पुनः प्रतिषेधोऽपि व्याख्यायते तथा सति न कश्चिद्दोषः । प्राणिनां मशकमक्षिकादीनां बाल्यादिंसने प्राप्ते यत्नतः परिहारार्थं पुनः प्रतिषेधः । त्वाध्यायविध्यङ्गत्वार्थो वा । न केवलं हिंसायां पुरुषार्थः प्रतिषेधाति क्रमो यावत्त्वाध्यायविध्यार्थाति क्रमोऽपि । शुक्तादिष्वप्येवं कस्मान्न कल्प्यत इति चेदस्ति तत्र विषयान्तरे सावकाशत्वमेकरूपस्य विषयस्य व्यर्थत्वं सति गत्यन्तरे गरीयः ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वर्जयेन्नोपयुज्यते । माल्यं पुष्पं । रसात्कटारसाः गुणादयः शृङ्गारादय इत्यन्ये । सर्वाणि शुक्तानि दध्यादीन्यपि । शुक्तमिति शुक्तमनम्लं कालवशेन द्रव्यान्तरयोगेन वाऽम्लतांगतम् । न त्वत्र शुक्तवागपि ग्राह्या प्रवृत्तिनिमित्तं भेदात् ॥ १७७ ॥

(३) कुड्मूकः । क्षौद्रमांसं च न खादेत् गन्धं च कर्पूरचन्दनकस्तूरिकादिवर्जयेत् । एषां च गन्धानां यथा संभवं भक्षणमनुलेपनं च निषिद्धं माल्यं च न धारयेत् । उद्विक्तरसांश्च गुडादीन् खादेत् । स्त्रियश्च नोपेयात् । यानि त्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेनोदकवासादिना चाम्लयन्ति तानि शुक्तानि न खादेत् । प्राणिनां हिंसां कुर्यात् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । मधुसारधम् । रसान् रेतोवृद्धिहेतुदुग्धादीन् स्त्रियः भोगविषयत्वेन । शुक्तानीति त्वरसतो मधुराणि कालवशेन अम्लतां यान्ति यानि तानीति ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । रसान्धृततैलादीन् । कालातिपत्या त्वरसं परित्यज्य रसान्तरमापन्नानि शुक्तानि ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मध्वादि वर्जयेत् स्त्रियः भोगार्थं वर्जयेत् सर्वप्राणिनां हिंसनं वर्जयेत् । शुक्लद्रव्यान्तरसंयोगात् अमृतामापन्नानि निष्ठुरवचनानि वा ॥ १७७ ॥

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ॥ कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । घृततैलादिना स्नेहेन शिरः शरीरप्रक्षणमभ्यङ्गः । अञ्जनं चाक्ष्णोः । अक्षिग्रहणं वृत्तपूरणार्थम् । अनयोश्चापि देहमण्डनार्थतया प्रतिषेधो नौषधार्थतया गन्धमाल्यादिसाहचर्यात् । उपानहौ चर्मपादुके न केवलं चत्रधारणं च स्वहस्तेन परहस्तेन बोभयस्यापि निषेधः । कामो मन्मथस्य स्त्रीप्रतिषेधादेव सिद्धः । क्रोधो रोषः । लोभो मोहः । अहंकार

ममकारौ चित्तधर्मावेते । नर्तनंप्राकृतपुरुषाणां हर्षाय गात्रविक्षेपोभरतादिदृष्टाभिनयप्रयोगश्च । गीतंशङ्खादिस्वरप्रदर्शनंवा-
दित्रंवीणावंशादिभिः स्वरवच्छब्दकरणपणवमृदङ्गाद्यभिधानश्च तालानुवृत्त्या ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभ्यङ्गतैलादिप्रक्षगम् । स्त्रियइति स्त्रीसंबन्धोनिषिद्धः । कामशब्देन त्वत्र तदभिलाषोनि-
षिध्यते ॥ १७८ ॥

(३) कुङ्कुमः । तैलादिना शिरःसहितदेहमर्दनलक्ष्मणकञ्जलादिभिश्च चक्षुषोरञ्जनपादुकायाश्छत्रस्य च धारणं-
काममैथुनातिरिक्तविषयाभिलाषातिशयं मैथुनस्य स्त्रियइत्यनेनैवनिषिद्धत्वात् क्रोधलोभनृत्यगोतवो णापगवादित्रज-
येत् ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्यङ्गतैलादिनोन्मर्दनम् । कामोधनाभिलाषः ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । अत्र वर्जयेदित्यनुवर्तते ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभ्यङ्गतैलादिना अङ्गोरञ्जनकञ्जलादिना वर्जयेत् । उपानतृच्छत्रधारणं कामादि वर्ज-
येत् ॥ १७८ ॥

यूतंच जनवादंच परिवादंतथानृतम् ॥ स्त्रीणांच प्रेक्षणालम्भमुपघातंपरस्य च ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । यूतमक्षक्रीडा । समाव्हयः कुक्कुटादिभिः प्रतिषिद्धोयूतशब्दस्यसामान्यशब्दत्वात् । जनैर्वादः
अकारणेन लौकिकेष्वर्थेषु वाक्कलहः । देशवार्ताद्यन्वेषणंश्रोवा परिवादः । असूयया परदोषकथनमनृतमन्यथा दृष्टमन्य-
था च श्रुतं यदन्यथोच्यते । सर्वत्र वर्जयेदित्यनुषङ्गाद्वितीया । स्त्रीणांच प्रेक्षणालम्भौ अवयवसंस्थाननिरूपणंप्रेक्षणमिदम-
स्याः शोभतेद्वमिदनेति आलम्भआलिङ्गनमैथुनशङ्कायां चैतौ प्रतिषिध्येते बालस्य यथातथम् । परस्योपघातोपकारः
कस्यांचिदर्थसिद्धौ प्रतिबन्धः कन्यालाभादौ पृथ्यमानेन प्रयोगस्याप्ययोगत्वंनवक्तव्यम् । तूष्णीमासितव्यम नृतप्रतिषे-
धान् ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जनवादंवार्तादिकथनं स्त्रीणांमातृतुल्याभ्योऽन्यासामकामतोपि प्रेक्षणमालम्भंच उप-
घातमनोदुःखकरणम् ॥ १७९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अक्षक्रीडाः जनैःसह निरर्थकवाक्कलहंपरस्य दोषवादंष्ट्राभिधानंस्त्रीणांच मैथुनेच्छयासानुरागे-
णप्रेक्षणालिङ्गनंपरस्य चापकारंवर्जयेत् ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । जनवादंनिरर्थकवाक्कलहम् । स्त्रीणामितिइदमस्याःसौकुमार्यमिन्यादिसरागेक्षणस्पर्शने । उपघातं
अपकारंमनोवचोभिः हिंसातुकार्येनेति भेदः ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । प्रेक्षणालम्भंरागयुक्ते दर्शनस्पर्शने । उपघातंदोहम् ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यूतादि स्त्रीणांप्रेक्षणं तथाभ्यङ्गं आलिङ्गनं परस्यअन्यस्यअपघातं मनोदुःखकारणं वर्ज-
येत् ॥ १७९ ॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतःस्कन्दयेत्कचित् ॥ कामाद्धि स्कन्दयन्रेतोहिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । एकः शयीतसर्वत्र नरेतः स्कन्दयेत्कचित् । अयोनावपि यौनौ स्त्रीप्रतिषेधादेव सिद्धत्वादत्रार्थ-
वादः । कामाद्धिस्कन्दयन् इच्छात्रकामः हस्तव्यापारादिनाऽयोनौ मैथुनेन च रेतः शुक्रंस्कन्दयन्क्षरयन्हिनस्ति नाशय-
ति ब्रह्मचर्यव्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकोन द्वितीयेन सहैकशय्यायाम् । सर्वत्र जनाकीर्णेपि क्वचिद्रूम्यादावपि न स्कन्दयेत् । कामतः स्कन्दयन् कामतस्तु स्त्रियं दृष्ट्वापि स्कन्दनेन व्रतहानिः । व्रतं हिनस्त्यतः पुनरुपनयनं तस्येत्यर्थः ॥ १८० ॥

(३) कुट्टूकः । सर्वत्र नोचशय्यादावेकाकी शयनं कुर्यात् । इच्छया न स्वशुक्रं पातयेद्यस्मादिच्छया स्वमेहनाच्छुक्रं पातयन् स्वकीयव्रतं नाशयति व्रतलोपे चावकीर्णिप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । न स्कन्दयेत्स्वेच्छया न पातयेत् । क्वचिदयोनावपि । कामादिति प्रायश्चित्तार्थमनुवादः अवकीर्णा नैर्ऋतगर्दभालम्भनं कुर्यादिति स्मृतेः ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । सर्वत्र मातृपितृसमीपे । हिहेतौ । व्रतं ब्रह्मचर्यम् । हिनस्ति हन्त्येव ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । एकः शयीत स्त्रिया सह न शयीत रेतः क्वचित् न स्कन्दयेत् न पातयेत् । तद्यथा अयोनौ च वियोनौ च पशुयोनौ तथाविधः ॥ १८० ॥

स्वमे सिक्का ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ॥ स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । कामाद्रतलोपोनावकीर्णिप्रायश्चित्तमकामात्त्विदमाह । स्वमग्रहणमविवक्षितमकामतइत्येतदेव देव निमित्तम् । नहि स्वमे कामसंभवः अतोयद्यसुप्रस्यापि कथंचिदनिच्छया स्वमलासृगवयववत्पक्षरति शुक्रं तत्राप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । अकामतोरेतः सिक्त्वेदंप्रायश्चित्तं कुर्यादित्येतत्तृचं जपेत् ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकामतः स्त्रियमनुभ्यायापि सुप्तः सकृद्रन्धपुष्पादिनार्चयित्वा त्रिजपेत् । अत्र प्रायश्चित्तोक्तिः प्रसङ्गात् । एतच्चान्येषामपि वनस्थादीनां ब्रह्मचर्यनियमप्रवृत्तानाम् ॥ १८१ ॥

(३) कुट्टूकः । ब्रह्मचारी स्वमादावनिच्छया रेतः सिक्का कृतस्नानश्चन्दनाद्यनुलेपनपुष्पधूपादिभिः सूर्यमभ्यर्च्य पुनर्मामेत्विन्द्रियमित्येतामृचं वारत्रयं पठेत् । इदमत्र प्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋचं पुनर्मामेत्विन्द्रियमित्येताम् ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । अकामतोहि रेतः स्कन्दने प्रायश्चित्तप्रकरणउक्तमप्यत्रादरातिशयार्थमाह स्वमइति ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मचारी द्विजः स्वमे शुक्रं अकामतः सिक्का शुक्रं पातयेत्चेत्पूर्वस्नात्वा अर्कं अर्घ्यं दत्वा त्रिः त्रिवारं पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥ १८१ ॥

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ॥ आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥ १८२ ॥

(१) मेधातिथिः । यावद्भिरर्थः प्रयोजनमुपाध्यायस्य सिध्यति तावदुदकुम्भादिआहरेत् । प्रदर्शनार्थंचैतत् । अन्यदपि गृहेपयोगि यदगर्हितं कर्म तत्कुर्याद्गर्हितं गुरुव्यतिरेकेणोच्छिष्टापमार्जनादिन कारयितव्यइत्येवमर्थोऽयं श्लोकः यतः सामान्येन शुश्रूषागुरौ विहिता । यावानर्थेषामिति विग्रहः । भैक्षं चाहरहश्चरेत्सिद्धमन्नमत्यन्तात्पण्यात्राविषयं भैक्षमत्रोच्यते । नैकान्नादि प्रतिषेधेऽन्नशब्दोपादानादन्नप्रतीयते । समादृत्य भैक्षं निवेद्या श्रीयादिति सामाधिकरण्यात्सिद्धान्तप्रतिपत्तिः । शुष्के हस्ते भिक्षिते कृतस्तस्याशनम् । समादृतस्य गुरुगृहे पच्यमानस्य भैक्षप्रकृतिता स्यान्न भैक्षता । प्रसिद्ध्याचेदृशमेव भैक्षमुच्यते । अहरहः ननु भैक्षणं वर्तयेन्नित्यमित्येतस्मादेव सिद्धमहरहश्चरणं सिध्यति । वृत्तिविधानार्थं नित्यग्रहणम् । पर्युषितेनापि घृतादिस्नेहसंयुक्तेन स्याद्वृत्तिस्तदर्थमिदमहरहर्भक्षित्वा शितव्यम् । न पुनरेकस्मिन्नहनि भिक्षितमपरेद्युः परिवास्य यत्किञ्चिस्नेहयुक्तमिति प्रतिप्रसवेन भुञ्जीत ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोशकृत्गोमयम् । यावदर्थानि यावता तद्विनासाध्यसिद्धिः । अहरहर्नदिनद्वयार्थम् ॥ १८२ ॥

(३) कुङ्कुमः । जलकलशपुष्पगोमयमृत्तिकाकुशान्यावदर्थानि यावद्भिः प्रयोजनान्याचार्यस्य तावन्त्याचार्या-
र्थमाहरेत् । अतएव उदकुम्भमित्यत्र एकत्वमन्यविवक्षितं प्रदर्शनं चैतत् । अन्यदप्याचार्योपयुक्तमुपहरेद्भैक्षं च मत्स्यहम-
र्जयेत् ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । गोशकृत्गोमयम् । यावदर्थानि प्रयोजनोपयुक्तानि नाधिकानीति ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । यावदर्थानि यावत्प्रयोजनानि । अहरहर्भैक्षं चरेत्नापरेद्युरर्थपूर्वेद्युः ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोशकृत्गवांशकृत्गोमयं यावदर्थं यावत्प्रयोजनं चाहरेत् आनयेत् । अहरहर्भैक्षं चरेत् ॥ १८२ ॥

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ॥ ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

(१) मेधातिथिः । येभ्योभैक्षमासादयितव्यं तान्वक्ति । वेदयज्ञैश्च यअहीना वेदाध्ययनेन संयुक्ताः यज्ञानां स-
त्यधिकारे कर्तारअहीनाऽवर्जितास्तदुपेताइति यावत् । स्वकर्मसु च प्रशस्ताः येषां यज्ञेधिकारो नास्त्यन्यस्मिन् शस्ते कर्मणि
तत्पराः । अथ वा स्वकर्मप्रशस्तास्तउच्यन्ते ये स्ववृत्तावेव संतुष्टान् वार्द्धुषिकारिष्वप्युपजीविनस्तेषां गृहेभ्योभैक्षमाहरेद्याचि-
त्वागृहीयात्प्रयतः शुचिः । अन्वहमित्यनुवादः ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रशस्तानां लब्धोत्कर्षाणां स्वकर्मसु ब्रह्मचारिकर्मसु ॥ १८३ ॥

(३) कुङ्कुमः । वेदयज्ञैश्चात्यक्तानां स्वकर्मसु दक्षणां गृहेभ्यः प्रत्यहं ब्रह्मचारी सिद्धान्तभिक्षासमूहमाहरेत् ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । येभ्योभैक्ष्यमाहार्यतानाह वेदेति । प्रशस्तानां दक्षणां स्वकर्मसु ॥ १८३ ॥

(५) नन्दनः । अथ भैक्षेऽप्यादाननियममाह वेदयज्ञैरिति । प्रयतो वाङ्मनश्चक्षुर्भिः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदयज्ञैः अहीनानां हीनानां पूर्णानां स्वकर्मसु स्वकर्मसु प्रसक्तानां गृहेभ्यः अन्वहं प्रत्यहं प्रत्य-
क्षः सन्न ब्रह्मचारी भैक्ष्यं आहरेत् ॥ १८३ ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ॥ अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वपूर्वविवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यप्येतद्गुणयोगे गुरुगृहे न भिक्षेत । पूर्वकुलवंशस्ततो गुरोर्ये पितृव्यादयस्तेभ्योपि न ग्रहीतव्यम् ।
ज्ञातयो ब्रह्मचारिणः पितृपक्षास्तेषां कुले बन्धुषु च मातृपक्षेषु मातुलादिषु नैव मभिसं बन्धः कर्तव्यो गुरुज्ञात्यादिष्विति यतो-
गुरोः कुलइति कुलशब्देनैव तेषां संगृहीतत्वात् । कुतस्तर्हि भिक्षेत । एतद्व्यतिरेकेणान्यगेहेभ्यः अलाभेऽसंभवेऽन्यगेहानां
सर्वेष्वपि ग्रामोगुरुज्ञातिबन्धुभिर्व्याप्नोभवत्यन्ये नैव संतौ वान्नं न ददति । एतेष्वपि गृहेषु भिक्षितव्यमन्याभावे प्रथमं बन्धुं
भिक्षेत तदभावे ज्ञातिं तदभावे गुरुकुलम् ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरोराचार्यस्य पितुः कुलस्य मातरं चेत्यत्रानुज्ञानात् अतएव त्वस्मादिभ्योन्येषामेव बन्धू-
नान्निवासः ज्ञाति सपिण्डस्तस्य कुले तथा बन्धुषु तदन्यसमानयोनिषु अन्यगेहानां निषिद्धान्यगृहाणां पूर्वपूर्वमुक्तेषु
त्रिषु ॥ १८४ ॥

(३) कुङ्कुमः । आचार्यस्य सपिण्डेषु बन्धुषु च मातुलादिषु न भिक्षेत । तद्गृहव्यतिरिक्तभिक्षायोग्यगृहाभावे
चोक्तेभ्यः पूर्वपूर्ववर्जयेत् । ततश्च प्रथमं बन्धुं भिक्षेत तत्रालाभे ज्ञातीं तत्रालाभे गुरोरपि ज्ञातीं न भिक्षेत ॥ १८४ ॥

(१८३) प्रशस्तानां = प्रसक्तानां (४)

(४) राघवानन्दः । भिक्षाहरणे प्रतिषिद्धानाहगुरोरिति । तस्योद्दिग्हेतुत्वात्तदुरदृष्टाशङ्कयायस्मै देयंततो ग्राह्यमिति न्यायविरोधात्तत्तातिकुलबन्धुषु स्नेहादसादिदानहेतोः बन्धुषु मातुलादिषु । अलाभे इत्यादेः गुरुत्यागे तात्पर्यम् ॥ १८४ ॥

(५) नन्दनः । बन्धुषु मातृष्वसृपितृष्वसृबन्धुषु । अन्यगेहानामलाभे भिक्षाऽलाभे गेहानामलाभे वा पूर्वपूर्ववर्जयेत् । अयमर्थः अन्यगेहालाभे बन्धुषु भिक्षेत तदलाभे तत्तातिकुले तदलाभे गुरुकुल इति । अत्र पूर्वार्धेन मुख्यकल्प उक्त उत्तरार्धेनापत्कल्प इति विवेकः ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यगृहाणां अलाभे पूर्वविवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

सर्वे वापि चरेद्ग्रामपूर्वोक्तानामसंभवे ॥ नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तानां वेदयज्ञैरहीनानामसंभवे सर्वग्राममनपेक्षवर्णविभागविचरेत् भ्राम्ये जीवनार्थके-
वलमभिशस्तान्कृतपाकत्वेन प्रसिद्धानदृष्टपातकानपि वर्जयित्वा । तथा च गौतमः सार्ववर्णिकं भैक्षचरणमभिश-
स्तपतितवर्जम् । नियम्य वाचं भिक्षावाक्यं वर्जयित्वाऽऽभैक्षलाभादन्यां वाचं नोच्चरेत् ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वोक्तानां वेदयज्ञादीनां संपूर्णभिक्षादात्त्वासंभवे नियम्य वाग्यमपरांतदर्थभाषां प्रयतोऽ-
शुच्याद्यस्पर्शां । अभिशस्तानिति पतितशूद्रयोरप्युपलक्षणम् ॥ १८५ ॥

(३) कुञ्जकः । पूर्ववेदयज्ञैरहीनानामित्यनेनोक्तानामसंभवे सर्वे वा ग्राममुक्तगुणरहितमपि शुचिर्मौनी भिक्षेत ।
महापातकाद्यभिशस्तांस्त्यजेत् ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वोक्तानां वेदयज्ञैरहीनानां असंभवः स्वरूपतो द्रव्यतश्च । अभिशस्तान्महापातकित्वादिनासंदि-
ग्धान् ॥ १८५ ॥

(५) नन्दनः । आपद्यम्यभिशस्तानां प्रतिषेधः कृतः पतितानां दण्डापूर्पिकया ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वोक्तानामसंभवे सर्वग्रामं भिक्षार्थं विचरेत् । मौनपूर्वकं वर्जनमाह । अभिशस्तान्पतितान्-
वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

दूरादादृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ॥ सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिर्ग्रामतन्द्रितः ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । दूरग्रहणमपरिगृहीतदेशोपलक्षणार्थम् । ग्रामात्किल दूरमरणं न च तत्र कस्यचित्परिग्रहः ।
अनुपलक्षणे हि दूरार्थे कियद्दूरमित्यन्वस्थितः शास्त्रार्थः स्यात् । आदृत्याऽऽनीय संनिदध्यात्स्थापयेत् । विहायसि गृह-
स्योपरि नहि निरालम्बनेन्तरिक्षे निधानं संभवति । ताभिः सायंप्रातर्जुहुयात् । आहरणं तु तात्कालिकमन्यदा वेच्छया विहा-
यसनिधानमदृष्टार्थमित्याहुः । अन्येतु ब्रुवते संप्रत्यानीयमानं वृक्षाद्वारुआर्द्रं भवतीति गृहस्योपरि अन्यस्य वा प्रकारादे-
स्ततएवाव गन्तव्यम् ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दूरात्ग्राम्याशुचिशङ्कान्यादेशात् । विहायसि मठादौ ॥ १८६ ॥

(३) कुञ्जकः । दूराद्दिग्भ्यः परिगृहीतवृक्षेभ्यः समिधानीयाकाशे धारणऽशक्तः पटलादौ स्थापयेत् । ताभिश्च
समिद्धिः सायंप्रातरनले होमं कुर्यात् ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । दूराद्दिग्भ्यः । विहायसि भूम्यतिरिक्तशुचिदेशे । ताभिः समिद्धिः ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । नियमान्तरमाह दूरादिति । दूराद्विप्रकृष्टप्रदेशात् । रजत्खलादिस्पर्शभूमिर्गन्तुसंक्रान्तिश्चामुदित्युक्तंसन्निदध्याद्विहायसीति । विहायस्याकाशेसन्निदध्यात्तरज्वादिष्ववलम्बयेत् ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । समिधःदूरात्आदृत्यआनीय विहायसिआकाशे गृहादिकेउच्चप्रदेशे मण्डपादौ संनिदध्यात्स्थापयेत् । पुंस्याकाशविहायसीत्यमरः । ताभिःसमिद्धिः अग्निंसायंसंभ्याकाले प्रातःप्रातःकाले जुहुयात् ॥ १८६ ॥

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ॥ अनातुरः समरात्रमवकीर्णिव्रतंचरेत् ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्नीन्धनभैक्षचरणे नैरन्तर्येण समरात्रं समाहमकृत्वा नियम्यविच्छिद्येते कालोनियतस्तुतयोरपि । अनातुरस्याव्याधितस्य सतोऽवकीर्णिव्रतं नाम प्रायश्चित्तमेकादशे वक्ष्यमाणस्वरूपंचरेत्कुर्यात् । देशगुरुत्वख्यापनार्थत्वेतदत्र प्रायश्चित्तमेव । स्मृत्यन्तरे ह्यत्राल्पमन्यत्वायश्चित्तमुक्तमाज्यहोमःसवितुर्वारेतस्यास्यामिति । इहापि च लिङ्गं यदि प्रायश्चित्तमिदमभविष्यत्तदा स्त्रीगमनमिवावकीर्णिप्रायश्चित्तप्रकरणे निमित्तत्वेनापठिष्यत् । येतु व्याचक्षते समरात्रमेतदुभयमवश्यकर्तव्यमकरणात्तत्र दोषः कृतसमरात्रस्य तु परतोक्रियायां न दोषस्तानि च समाहानि प्राथम्यादुपनयनात्प्रभृतिगृह्यते तदेतदयुक्तं आसमावर्तनात्कुर्यादिति विरोधात् । उपरितनानन्तरश्लोकविरोधाच्च ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भैक्षतिरिक्तानांनौपयोगः । समिदाधानाकरणेनेत्यर्थः । एतच्चउभयोःसमुच्चितयोः समरात्रमकरणे अवकीर्णिव्रतमेकादशे वक्ष्यमाणम् अनातुरइत्यनापदुलक्षणम् । आपदितुरोगादावदोषः । अन्यतरातिक्रमैकाहाद्यतिक्रमयोस्तु गौतमोक्तःक्रमादाज्यहोमः समिद्वयहोमश्च ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकेः । भिक्षाहारंसायंप्रातःसमिद्धोममरोगौनैरन्तर्येणसमरात्रमकृत्वा लुमव्रतोभवति । ततश्चावकीर्णिप्रायश्चित्तंकुर्यात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । उपदिष्टाकरणे दोषमाहअकृत्वेति । असमिध्यअप्रज्वाल्य होमार्थम् । अवकीर्णिव्रतंनैर्ऋतंगर्दभालम्भनम् ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । अथभिक्षाकरणाधिकार्ययोरवश्यकर्तव्यतांतदकरणे प्रायश्चित्तोपदेशेन प्रकाशयति अकृत्वेति । उभयोः समुदितयोरकरणे प्रायश्चित्तमेतत् । चकारेण समुच्चयावगमात् । समरात्रमिति निमित्तचयौर्नैमित्तिकस्य च कालोपदेशः स्मृत्यन्तरानुगुण्यात् । तथाच गौतमः अग्नीन्धनभैक्षचरणेसमरात्रमकृत्वाऽऽज्यहोमइति । अग्निन्धिकारेबृहस्पतिः अवकीर्णिव्रतंकुर्यात्समरात्रमसंशयमिति ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पावकंअसमिध्यअग्निंअनुपास्य भैक्षचरणंअकृत्वाएकस्य गृहे भुक्त्वासमरात्रपर्यन्तंअनातुरः सन्सःअवकीर्णी भवेत् । अवकीर्णीक्षतव्रतइत्यमरः । तदा प्रायःपवित्रतार्थयदुक्तंव्रतंतचरेत् ॥ १८७ ॥

भैक्षेण वर्तयेन्नित्यनैकान्नादी भवेद्ब्रती ॥ भैक्षेण व्रतिनोऽतिरूपवाससमा स्मृता ॥ १८८ ॥

[न भैक्ष्यं परपाकःस्यात् न च भैक्ष्यंप्रतिग्रहः ॥ सोमपानं सप्तभैक्ष्यं तस्माद्भैक्षेणवर्तयेत् ॥ १ ॥

भैक्ष्यस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य द्रुतस्य च ॥ यांस्तस्य यस्ते यासांस्ते तस्य क्रतुभिः समाः* ॥ २ ॥]

* (क, ख, ज, ङ, ट, ह, ल,) । (च) चिन्हित पुस्तके इमौ श्लोकौ टीकायांस्तः । परंतु तेषां स्थानं मूलमेवेति भाति ।

(१) मेधातिथि । ननु च भैक्षमहरहश्चरेदिति श्रुतमेवैतत् । एवं हि भैक्षचर्या दृष्टार्था भवति उक्तं च निवेद्य गुरवे-
श्रीयादिति । न च तदशनं भैक्षसंस्कारः येन वृत्त्यर्थः स्यात् । केचिदाहुरनूद्यते नैकान्नादीभवेद्वतीति वक्तुमेतदप्यसत्
भैक्षशब्देनैवैकान्नादनस्य निषेधात् । भिक्षाणांसमूहो भैक्षमुच्यते । ततः कुत एकान्नादनमस्ति स्यपि च्येभ्यनुज्ञानार्थं सर्वमे-
तदनुद्यते । भैक्षेण वर्तयेदात्मानं भैक्षभोजनेन पालयेत् जीवितस्थितिं कुर्यान्नैकस्य संबन्धि अन्नमद्यान्नैकभिक्षान्नं भुञ्जीत । न
पुनरियमाशङ्क्य कर्तव्यानैकत्वाभिकं भुञ्जीत पि तु बहुत्वाभिकमविभक्तभ्रातृसंबन्ध्येकस्यान्नमेकं वाऽन्नमेकान्नं तदिति भुङ्क्ते-
कान्नादी । व्रती ब्रह्मचारी प्रकरणादेव लब्धः श्लोक रूपाथो व्रतिशब्दोर्थवादः । भैक्षेणैव केवलेन व्रतिनो यावृत्तिः शरीरे धा-
रणमुपवासतुल्यफला सा वृत्तिः स्मर्यते ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वर्तयेत् जीवेत् । नैकान्नादी एकस्यान्नेनैकदिनक्षपणकृतभैक्षेणेति नित्यत्वेपि भैक्षस्य नि-
त्योपवासफलहेतुरित्यर्थः । प्रोषितस्य प्रवासादागतस्य ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मचारी नैकान्नमद्यात्किंतु बहुगृहादतभिक्षासमूहेन प्रत्यहं जीवेत् यस्माद्भिक्षासमूहेन
ब्रह्मचारिणो वृत्तिरुपवासतुल्या मुनिभिः स्मृता ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । नैकान्नादी नैकमात्रस्यान्नं गृह्णीयात् । उपवाससमादिति परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादतइति
यत्परपाकान्नाशने पापं तन्न स्यात्संन्यासी ब्रह्मचारी च पक्वान्नत्वामिनावुभौ इत्युक्तेः । स्तुतिरिति मेधातिथिः ॥ १८८ ॥

(५) नन्दनः । एकान्नाशनं प्रतिषेधति भैक्षेणेति ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । भैक्ष्येणान्येन नित्यं वर्तयेत् व्रती ब्रह्मचारी नैकान्नादी भवेत् । एकस्यान्नं भक्षयेदिति एकं चा-
न्नं भक्षयेत् इत्यर्थः । व्रतिनः ब्रह्मचारिणः वृत्तिः भैक्षेण भैक्षान्नेन वृत्तिः प्राणधृतिः उपवाससमासृता ॥ १८८ ॥

[रामचन्द्रः । न भैक्ष्यमिति । परपाकरुचिर्न स्यादिति याज्ञवल्क्यः । भैक्षं भिक्षान्नं परपाकः न स्यात् । भैक्ष्यं-
भिक्षान्नं प्रतिग्रहो न भवति प्रतिग्रहस्तु निषेधः आगमशुद्धस्य प्रतिग्रहशुद्धस्य प्रोक्षितस्य द्रुतस्य च द्रुतशेषस्य च भै-
क्षस्य यान्प्रासान् ग्रसते ते प्रासाक्रतुभिः समाभवन्ति ॥ १-२ ॥]

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् ॥ काममभ्यर्थितो श्रीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपवादो निमित्तविशेषे भैक्षवृत्त्युपदेशस्य । देवदैवत्ये देवोद्देशेन ब्राह्मणभोजने क्रियमाणे
पित्र्ये च पितृनुद्दिश्याभ्यर्थितोऽप्येषितः काममेकान्नमश्रीयात् ननु त्वयं याचेत । तस्य व्रतवद्द्रविरुद्धमधुमांसं वर्जितमित्यर्थः ।
व्रतवद्विषय इति च शब्दद्वयेनैकएवार्थोच्यते न पुनर्ग्रामारण्ययोः कर्मभेदेन व्यवस्था । वृत्तानुरोधान्तु द्विरभिधानम् । ऋषिर्वै-
खानसस्तदशनाभ्यनुज्ञाने मांसमपि ब्रह्मचारिणो नुज्ञातं स्यात्तस्य हि वैष्णवमप्युपभुञ्जीतेति मांसाशनमप्यस्ति । देवदैवताय-
स्य तद्देवदेवत्यं तच्चामिहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु दैवेषु कर्मसु ब्राह्मणभोजनमाप्नातम् । आग्रहायण्यादिषु त्वान्नातं ब्राह्मणभो-
जयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयेदिति । तत्रेयमनुज्ञा । अन्येतु समम्यादावादित्यादिदेवोद्देशेन यत्क्रियते ब्राह्मणभोजनं तद्देवदेवत्यं
मप्यन्ते तदसत् । नहि भुजेर्देवतासंबन्धोऽस्त्ययागसाधनत्वात्तस्य । नतूद्देशमात्रं देवता । उपाध्यायाय गां ददाति ग्रहं संमार्ष्टी-
त्युपाध्याये ग्रहेपि प्रसंज्ञात् । भुजेर्हि प्रत्यक्षो भोक्ता संबन्धः आदित्यस्तु न कारकं न चोद्देश्यो ग्रहवत् न तदर्थं भोजनम् । द्वि-
तीयाहि भोक्त्वर्थतां ज्ञापयति नादित्यार्थतम् । न चैतच्छ्रुचिन्नोदितमादित्याद्युद्देशेन ब्राह्मणभोजयेदिति । समाचाराद्विधिः
कल्प्यतइति चेन्न तस्योपलभ्यमानमूलत्वादस्ति हि मूलं बाह्याः स्मृतयः । तत्र तर्हि ब्राह्मणभोजनेन देवताः प्रीणयेदिति शा-
स्त्रार्थः । न चायमर्थः शक्यः कल्पयितुं नहि देवताप्रीतिप्रधानः शास्त्रार्थः किं तर्हि विध्यर्थप्रधानः । न चास्मिन्विध्यर्थआदि-

त्यादीनादेवताभिमतानांविषयद्वारकः संबन्धोनाप्यधिकारद्वारकः । नहि भेदनादिवन्निमित्तनापि पश्वादिवत्त्वसंबन्धितया काम्यते । अभोग्यरूपत्वात् । अथ तद्वतातुष्टिः काम्यते साप्यात्मसिद्धौप्रमाणान्तरमपेक्षते नच तदस्ति न ह्यादित्यादितुष्टिः प्रत्यक्षादिसिद्धा पश्वादिवद्येन काम्येन परोष्टिविधिनायुज्येत । अथतु मत्प्रभुरिति स्वाभिप्रेतेन फलेन योजयिष्यतीति । एतदपि प्रमाणाभावादुपेक्षणीयम् । नचास्मिन्नर्थेविधिः प्रमाणं सहि ज्ञातस्यानुष्ठातृविशेषणस्य त्वसंबन्धितया पुरुषंनियुक्ते न पुनः काम्यमानस्य सद्भावमवगमयति । प्रमाणान्तरावगतहि काम्यमनुष्ठातृविशेषणमनुष्ठातृसंबन्धीति विधिः प्रमाणंभिमीते । अथायंयागस्तस्य च भोजनंप्रतिपत्तिर्भवतुयदिशिष्ट समाचारः । भोजनंतावन्न देवतासंबन्धिसाक्षादिति न साध्यम् । यागव्यवहितस्तु संबन्धोन निवार्यते । नचात्र यागबुद्ध्या प्रवर्तते किंतर्हि ब्राह्मणेषु भोजितेषु देवता तुष्यतीति । अन्यतो न देवता भोजनकारकं न कारकविशेषणम् । ततो न विषयो नहि संबन्धः । उद्देश्यत्वमप्यादित्यादीनां नास्ति । भोजने हि स उद्दिश्यते यस्मै भोजनं दीयते तच्च ब्राह्मणेभ्यः । नचोद्देश्यमात्रं देवता उपाध्यायाय गां ददाति ग्रहं समाध्यायं प्रसज्जातु । ननु च पित्र्ये कथं ब्राह्मणभोजनं तत्रापि हि न पितरौ देवताः स्युः नच होमस्य पित्र्यदेवतान्तरश्रवणात् आदित्यादिप्रीतेरिव पितृप्रीतेः प्रमाणान्तरासिद्धत्वान्नविधेः संबन्धः साध्यतया । अत्र वदन्ति सिद्धा ह्यत्रापितृप्रीतिरात्मनामविनाशित्वात्पितरः सिद्धास्तेषांच शरीरसंबन्धः क्रियते । कर्माख्ये प्राधान्यमुपाध्यायाय गां ददाति तद्भोजनं ह्यत्र प्रधानम् । तस्य हि फलं श्रुतं भो जयन्पुष्कलं फलमाप्नोति । तच्च फलं पितृणां तस्य तृप्तिः स्यादिति तृप्तिश्च प्रीतिमात्रं न मनुष्याणामिव भुजि क्रिया फलं सौहित्यलक्षणमुत्पद्यते । काचित्पितृणां प्रीतिः त्वकर्मवशतो यत्र तत्र जाता बुत्पन्नानाम् । प्रीतिमात्रवचनो यंधातुः सौहित्यंतु विशेषः सप्रमाणान्तरावसेयः । न चात्रेतच्चोदनीयपुत्रः कर्ता कथं कर्तृगामि फलं हीमानि कर्माणि वैदिकानि परस्परकर्मादीनीतिन्यायविदो वदन्ति । यतः पितर एवात्राधिकारिणः कर्तारश्च । अपत्योत्पादनेनैव सर्वमेतत्पितृभिः कृतं एवमर्थमेवासावुत्पादितो दृष्टादृष्टमुपकारं करिष्यतीति । ततश्च यथा सर्वस्वारेऽभावादौ चरकालिकेष्वङ्गेषु ब्राह्मणाः संस्थापयतमे यज्ञमिति प्रैष्यं मृतस्य कर्तृत्वमेवमत्रापि द्रष्टव्यम् । एतावान्विशेषः सूत्राधिकारान्तरप्रयुक्तः जीविकार्थिनोभृतिपरिक्रीताः कृत्विजः कर्तारः । इह तु तद्विधिप्रयुक्त एव पुत्रः यथैवापत्यत्तिविधिप्रयुक्तस्य पुत्रार्थेषु पितुः संस्कारेष्वधिकारानुशासनपर्यन्तत्वात् तस्य विधेः एवंपित्रर्थे आद्धादौ पुत्रस्य तथैव जीविनः पितुर्ब्रह्मैतु मातापितरावित्यवश्यं कर्तव्यम् । एवं दृष्टान्तगतस्तस्यापि । न चायं वैश्वानरवत्काम्योधिकारः वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते तस्मिन् जात एताभिर्घिनिर्वपति पूत एव स तेजस्य न्नाद इन्द्रियवानह भवतीति । एवमादिपुत्रफलार्थिनोधिकारः पितुर्वैश्वानरे न चूडादिष्विवावश्यकः । इहतु पित्र्यमानि धनात्कार्यमिति यावज्जीविकालात्कर्तुर्वैदिकं फलमित्येतदन्वया परिक्रियते । यथैव वैश्वानरविशिष्टपुत्रवत्ता लक्षणं पितुरेव फलं नाकर्तृगामिता फलस्य एवमिहापि पुत्रस्यैव तत्फलं या पितुः प्रीतिरुभयथा पितृकर्तृगामिता फलस्य न विरुध्यते । अपत्योत्पादनेनैवैनतादस्य फलस्येष्टत्वात् । पितृणामपि नाकामित फलावृत्तिः यदि न आद्धेन पितरो देवताः कथं तर्हि पित्र्यमेतत्कर्मैति देवतातद्धितः । अनुद्देश्यत्वसामान्यादिति वदामः । युष्मदुपकारार्थमिदं ब्राह्मणभोजनमिति पितर उपदिश्यन्ते । पिण्डपितृयज्ञे तु पितरो देवता एव न आद्धे पितृणां देवतात्वं मन्यन्ते । यत्तु ब्राह्मणा भोज्यन्ते तद्यथाग्नौ होमाज्यपुरोडाशादीनां द्रव्यदानस्य । तादृशमे तत् । तथा च ब्राह्मणाः पितृत्वमापद्यन्त अतोऽन्नपरिवेषणकाले पितर एवोद्देश्या युष्मभ्य मिदं नममेति । ब्राह्मणा स्त्वावनीयस्थानीयाः एतावान्विशेषो यदा हवनीये हविः प्रक्षिप्यते ब्राह्मणानां तु सन्निधाप्यते ते तुत्स्यमुपाददंत इति । नच यागो न देवतार्थः स्वाहाकारं स्विष्टरुदादिषु दर्शनात् । अतो यागोपि सन् आद्धकर्मपित्र्यर्थं भविष्यति पितृणां देवतात्वं फलभावित्वं निरोत्स्यते । तृतीये किंचिदनुक्तमेव तत्संबद्धं वक्ष्यामः । तस्मान्नादित्यादयो ब्राह्मणभोजने । देवता इति स्थितम् ।

ननु चाव्यापकमेतदपि लक्षणम् यागउद्देश्यदेवतैस्त्यन्तरेणापि यागसंबन्धे देवताव्यहारदर्शनात् । देवतानां च पूजनं देव-
तान्यभिगच्छेदिति न यागो नाप्याभिमुख्येन गगनं पादविहारात्मकं देवताः प्रतिसंभवति । नैष दोषः । यत्र देवताचोदना
तत्रैतत्पूजाविधानं भविष्यति वैश्वदेवदेवतास्वग्निरादिसंबन्धिनी षुवा । ननु चैवमपि नोपपद्यते नहि देवतायाः पूज्य-
त्वं संभवति स्वरूपहानिप्रसङ्गात् । पूजाकर्मत्वेपि यागसंप्रदानता स्यात् । उक्तं न क्रियान्तरस्य किञ्चिद्भवतीति शक्ति-
र्हि कारकं सा च प्रतिक्रियं विभिद्यते । कार्यावगम्यत्वाच्च तस्यायावत्कार्यभेदो न्याय्यः । अतो यत्संप्रदानमेव न तस्य कर्मा-
पत्तिः । कथं तर्हि पाचकाय देहि पचेः कर्ता ददातेः संप्रदानम् । शरैः क्षताङ्गः प्रियया कटाक्षैर्निरीक्ष्यमाणो विवशोज-
गाम । उक्तोत्र परिहारः । शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्यौपचारिकत्वात्सिद्धं ब्रजति भुक्त्वेति । तस्माद्यदि पूजाविषयमेतन्न देवता-
लाभः अथ देवता आदित्यादयोन पूजाविधिः । नहि देवतायां सिद्धायामुद्दिश्य पूजाविधीयते न ह्यादित्यादीनां देवतासा-
मान्यशब्दो गोशब्दवच्छागमेषायादीनाम् । अत्रोच्यते । सत्यं नादित्यादयः स्वरूपतो देवताः संबन्धिशब्दोऽयं विधित एव
नार्थो वगन्तव्यो यस्य हविषश्चोद्यते सा तस्य देवतेति स एवाग्निराग्नेयादन्यत्र न देवतेत्युक्तम् । किंतु न पूजाविधिः पूज्यमा-
नमन्तरेण संभवति । देवताश्च पूज्यत्वेन श्रुतास्तत्र यदि देवतार्थं मुख्येन पूजा संभवति तदा याग एव पूजाविज्ञेया ।
तस्य चारूपत्वादसति द्रव्यदेवताश्रवणे पूर्वाह्ण कालविध्यर्थोऽयमनुवादो विज्ञेयः । अतः पूर्वाह्णे देवतानि कर्तव्यानीत्यु-
क्तं भवति । किमुच्यते । देवता न श्रूयते यावता न साक्षाद्देवताशब्दोऽस्ति नायं सामान्यवचनो देवतार्थः । या सामान्यत्र
देवतात्वं दृष्टं तासां मेतत्पूजाविधानम् । तेनाग्निरादित्योरुद्गन्द्वा विष्णुः सरस्वतीत्येवमादयः पूज्याः । पूजार्थं च धूपदीपमा-
ल्योपहारादीनां निवेदनम् । तत्राग्नेस्तावत्साक्षात्संबन्धस्तच्चादित्यस्य दूरदेशवर्तित्वाच्छुचावकाशेतदुद्देशेन गन्धादिप्रक्षे-
पः । इन्द्रादीनां स्वरूपस्याप्रत्यक्षत्वादिन्द्रादिशब्दोद्देशेनैव तथा विधानम् । यद्यपि पूज्यमानप्रधाना पूजा तथापि हि
पूज्यमानानां कार्यान्तरशेषाभावे पूजैव कर्तव्यतया विज्ञायते । द्रव्यप्रधाने हि न विधिविषयत्वसंभवः स्तानि द्वैधं गुणप्रधा-
नभूतानि यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यत इति न्यायात्स्तुतिशास्त्रादिवत् । यथानस्तुतिः स्तुत्यार्था एव मियमपि पूज्यान् पूज्यार्था । स्तौ-
ति शंसत्योर्निर्देशानास्तीति चेत् अत्रोक्तं द्वितीया सत्तुषु दर्शनात् । एवमृदंगादेवतं प्रदक्षिणानि कुर्वीतेति दक्षिणाचारताविधी-
यते । दक्षिणेन दैवानि कर्माणि कर्तव्यानि । नहि ऋदादितदेवतायादक्षिणेन मार्गेण स्थानम् मूर्तत्वात् । युज्यते एवं दैवता-
न्यभिगच्छेदिति । पादविहारव्यापारेण देवतासमीपप्राप्त्यसंभवाद्भ्रमेश्च ज्ञानार्थत्वादभिगमनं स्मरणार्थं किं विशिष्यते । देवताअ-
भिगच्छेत्कर्मकाले मनसा ध्यायेच्चित्तव्याक्षेपतामाकुलताख्यां परिहरेदित्यर्थः । तथा चोपलभ्यमानमूलैवेयं स्मृतिर्भवति ।
यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेदिति । ननु चैतदप्युद्देश्यत्वादन्यथानुपपत्तेः प्राप्तमेव सव्याक्षेपस्याकुलस्य
च संभवाददोषः । एवं देवस्वं देवपशवो देवद्रव्यमित्यादयो व्यवहारास्तादर्थ्येनोपकल्पितेषु पश्वदिषु द्रष्टव्याः । दण्डाधिकारे
तु प्रतिकृतिविषयमेव देवताव्यवहारमिच्छन्ति । अन्यथा व्यवस्थाभङ्गः स्यात् । कल्पितदेवतारूपाणां प्रतिकृतीनां कल्पिते
नैव स्वत्वाभिभावेन यत्संबन्धिदेवब्राह्मणराज्ञांतु द्रव्यविज्ञेयमुत्तममित्यादिषु देवद्रव्यं नहि देवतानां स्वत्वामिभावोऽस्ति मुख्या-
र्थसंभवाद्गौण एवार्थो ग्राह्यः । कः पुनरत्र गौणोर्थः कार्यप्रसाधयेय एवाग्निर्माणवक इत्यादिषु नैवं शुक्लोमाणवके तद्गुणदर्श-
नात् । सर्वत्र हि साधारणगुणयोगाद्गौणार्थावगतिस्ते च गुणाः प्रत्यक्षाद्यवसेयाः । इह तु देवतार्थस्य कार्यावगम्यत्वात्कार्य
तः स्वरूपविशेषानवगमात्कुतः प्रकृतिषु साधारणगुणावसायः । अत्रोच्यते । मन्त्रार्थवादेषु तथा विधिरूपश्रवणात्तेषां च गुण-
वादेन व्याख्यानम् । तन्मूलमपश्यन्तो यथाश्रुतार्थग्राहिणस्ताद्रूप्यमिन्द्रादिषु प्रतिपाद्यमानाः प्रकृतिषु सादृश्यमपश्यन्तीति
युक्तैव गौणता । यत्तु श्राद्ध एव वैश्वदेवब्राह्मणभोजनं देवदेवत्वमाचक्षते तेषां पिश्याङ्गत्वात् । तस्य पिश्याग्रहणेन गृहीतत्वा-

दनर्थकं पुनर्वचनम् । सामान्यशब्दत्वाच्च ऋतोर्वशेषावगतिसाहचर्यादिति वद्यदि चपिच्यशब्देन ग्रहणं भवेद्रोबलोवर्दे-
न्यायोपिसतिविषयभेदे भवति ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । व्रतमधुमांसाद्यभक्षणनियमस्तद्युक्तमृषिवत् वानप्रस्थवदिति मुन्यन्नाशनम् भिप्रैति ।
देवदेवत्ये विश्वेदेवदेवता यत्र तत्रपिच्येवाअत्यन्ताभ्यर्थनयोपरुद्धोऽश्रीयात् अकामानुमतौ । कामं अतएवोक्तम् । व्रतम-
स्य न लुप्यते न प्रत्यावर्तते । प्रत्यवायस्तुस्यादेव तदर्थं प्राणायामादि कुर्यात् । पिच्यस्य समभिव्याहारेण देवकर्मप्रतीति-
रितरदैवव्यवच्छेदः । अथ पिच्ये कर्मणीत्यन्वयः । अथेति च पिच्यकर्मणो देवापेक्षया विशेषद्योतनार्थम् । तेन दैविकान्न-
भोजनात् पिच्यान्नभोजनस्याधिकं पापहेतुता सूच्यते । देवदैवत्यपदसमभिव्याहाराच्च वैश्वदेविकश्राद्धाशने व्रतलो-
पएव । एतदपि निरन्तरं समरात्रं क्रियमाणं गौतमोक्तप्रायश्चित्तेनैव शोध्यते ॥ १८९ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वनिषिद्धस्यैकान्नभोजनस्यायं प्रतिप्रसवः । देवदैवत्येकर्मणि देवतोद्देशेनाभ्यर्थितो ब्रह्मचारी-
व्रतवदिति व्रतविरुद्धमधुमांसादिवर्जितमेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं भुञ्जीत । अथपिबुद्देशेनाभ्यर्थितो भवति तदर्पयतिः सम्यग्दर्श-
नसंपन्नत्वात्सद्व मधुमांसवर्जितमेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं भुञ्जीतेति स एवार्थो वैदग्ध्येनोक्तः । तथापि भैक्षवृत्तिनियमरूपं व्रतमस्य
लुप्तं न भवति । याज्ञवल्क्योऽपि श्राद्धेभ्यर्थितस्यैकान्नभोजनमाह ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि । ब्राह्मणः
काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन्निति । विश्वरूपेण तु व्रतमस्य न लुप्यत इति पश्यता ब्रह्मचारिणो मांसभक्षणमनेन
मनुवचनेन विधीयत इति व्याख्यातम् ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । देवदैवत्ये आग्रयण्यादिषु तत्र ब्राह्मणं भोजयित्वा त्वस्त्ययनं वाचयितेत्युक्तेरिति मेधातिथि-
स्तन्न कर्माङ्गत्वात्तस्य किंतु मार्कण्डेयोक्तविष्ण्वादिश्राद्धे तत्र श्राद्धभेदाः नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यद्विश्राद्धं सपिण्डनम् । पा-
र्वर्णवेति विज्ञेयं गौड्यांशुद्वयार्थमष्टकम् ॥ कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतमिति विश्वामित्रोक्तः ॥ नैमित्तिकमेवोद्दिष्टम् ।
तत्रैकान्नमद्यात् व्रतवन्मधुमांसवर्जमश्रीयात् तथापि त्रेऋषिवर्षे सम्यग्दर्शनसंपन्नत्वेपि मधुमांसयोर्वर्जनात् अथवा ऋषिर्मुनिः
संन्यासीति तद्दात्वादनासक्तौषधवदशनमाचरेदिति संन्यासप्रकरणं श्रुतेः । एवं देवाद्यर्थेभ्यर्थितो व्रतलोपनं प्रामोतीत्याह
कामभिति । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि । ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धं व्रतमपीडयन्निति ॥ १८९ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिषिद्धमेकान्नाशनं प्रतिप्रस्तौति व्रत इति मधुमांसादिवर्जनमभिप्रेतम् । ऋषिवदित्यल्पवन्त्या-
शनम् ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवदैवत्ये कर्मणि विश्वदैवकर्मणि अभ्यर्थितः सन्निमित्तितः सकामं अश्रीयात् भोजनं कुर्यात् ।
व्रतवत् ब्रह्मचारी व्रतं पिच्ये कर्मणि ऋषिवत् अश्रीयात् । अस्य ब्रह्मचारिणः व्रतं न लुप्यते लोपनयातीत्यर्थः ॥ १८९ ॥

ब्राह्मणस्यैव कर्मेतदुपदिष्टं मनीषिभिः ॥ राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विधीयते ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । यदेतदेकान्नभोजनकर्मादिष्टमेतद्ब्राह्मणस्यैव मनीषिभिर्विद्वद्भिर्वेदादुपलभ्योपदिष्टं क्षत्रियवैश्य-
योस्तु नैतदिच्छन्ति न कदाचित्तयोरभैक्षभोजनम् । ननु च श्राद्धभोजने ब्राह्मणानामेवाधिकारो ये तत्र भोजनीयाः स्युर्ये
च वर्ज्याद्विजोत्तमाः अर्हत्तमाय विप्रायेति वचनाद्ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहाधिकारस्तत्र कुतोयं प्रतिषेधो राजन्यवैश्ययोरिति प्रतिप्र-
सवश्चायं नापूर्वविधेः प्राप्तिरव्यपेक्षाश्च प्रतिषेधा भवन्ति । उच्यते । भुक्तवतां ब्राह्मणानामेव शिष्टस्यान्नस्य प्रतिपत्तिराग्राता
ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेदिति । नच तत्र जात्यपेक्षायस्य ज्ञातिः सतेन भोजयितव्यः । नच तत्र क्षत्रियादयः प्रतिगृह्योततया
संबन्ध्यस्ते अपि तु ज्ञातयः । अतोऽस्याः प्राप्तेः प्रतिषेधः ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्कर्मश्राद्धानाशनम् । केचित्त्वेतत्पदेनैकानाशनमात्रपरामर्शइत्याहुः ॥ १९० ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणक्षत्रियविशान्नयाणामेव ब्रह्मचारिणाभैक्षाचरणविधानाद्वतवदित्यनेन तदपवादरूपमेकान्न-
भोजनमुपदिष्टम् । क्षत्रियवैश्ययोरपि पुनरुक्तेन पर्युदस्यते । तदेकान्नभोजनरूपकर्म तद्ब्राह्मणस्यैव वेदार्थविद्धिर्विहितम् ।
क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्नचैतत्कर्मैति ब्रूते ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । एतत्कर्मनिमित्ततभोजनं राजन्यवैश्ययोर्ब्रह्मचारित्वेपि श्राद्धादिषु माश्रीयादित्याहुः राज-
न्येति ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मचारिप्रकरणविषयत्वात्क्षत्रियवैश्ययोरयंविधिः प्राप्तः प्रतिषिध्यते ब्राह्मणस्यैवेति । कर्म पूर्व-
श्लोकोक्तम् ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतत्कर्म दैवपितृरूपकर्म नियत्तत्राब्राह्मणस्यैवमनीषिभिः उपदिष्टम् । एवं राजन्यवैश्ययोर्ब्रतिनोः
एतद्वैव कर्मणि पित्र्ये कर्मणि निमित्तत्वं विधीयते ॥ १९० ॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदितएव वा ॥ कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १९१ ॥

(१) मेघातिथिः । नोदितोगुरुणाऽनियुक्तोऽपि कुर्यादध्ययने योगं यत्नम् । ननु चाहूतोधीतइत्युक्तं कथमनोदितस्य
योगउच्यते । गृहीतवेदैकदेशस्य परिशेषकगुणार्थमेतदुच्यते । न तत्राचार्यनियोगोपेक्षितव्यः । एवमाचार्यायहितंयदुद-
कुम्भाहरणादिश्रान्तसंवाहनादितदप्यनियुक्तेन कर्तव्यम् ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योगमुद्यमम् । यत्नमिति क्वचित्पाठः । अचोदितोपि गृहीतवेदभागाभ्यासं कर्तुं स्वतएव शक्नो-
तीति न तत्र गुर्वपेक्षा ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः । आचार्येण प्रेरितो न प्रेरितो वा स्वयमेव प्रत्यहमध्ययने गुरुहितेषु चोद्योगं कुर्यात् ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच चोदितइति । कुर्यात्तद्योगं उपायम् ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । योगमभ्यासम् ॥ १९१ ॥

शरीरंचैव वाचंच बुद्धीन्द्रियमनांसि च ॥ नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखं ॥ १९२ ॥

(१) मेघातिथिः । कुतश्चिदागतो गुरोर्मुखं दीक्षमाणस्तिष्ठेन्नोपविशेन्नियम्य च शरीरं पादहस्तचालनहस्तितानि न कु-
र्यान्किंचिच्चिद्वदेत् । अनुपयोगिबुद्धीन्द्रियाणि नियच्छेत् । यदाश्चर्यरूपं किंचिद्गुरुसकाशे न तत्पुनः पुनर्भावेत् । श्रोत्रादीन्य-
पि । चक्षुर्नियमस्तु गुरुवत्प्रवेक्षणादेव सिद्धः । मनश्च नियच्छेच्छास्त्रीयाग्विकल्पान् गृहकुशलाधारम्भान् मनसा वर्जयेत् ।
उक्तस्तु संयमेयमिति शक्तिप्रतिषेधार्थः । सप्रतिषेधः गुरुसन्निधौ त्वल्पोपीन्द्रियाणामप्रतिषिद्धेपि विषये प्रसरणे देयः ।
प्राञ्जलिरुर्ध्वरुतकरकपोलः ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शरीरनियमो वृथा चेष्टा बुद्धीन्द्रियाणिपञ्च मनश्च नियम्य त्वत्त्वविषयव्यावृत्तानि कृत्वा
गुरुसमीपावस्थाने सर्वदैतद्विधेयं विशेषतः स्वाध्यायकाले ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । देहवाग्बुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य कृताञ्जलिर्गुरुमुखं पश्यंस्तिष्ठेन्नोपविशेत् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच शरीरमिति । प्राप्ते गुरौ तथा भूतस्तिष्ठन्मुखं निरीक्षमाण इत्यभ्ययनकालइति शेषः ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । बुद्धिरभ्यवसायात्मिका मनः संशयात्मिका ॥ १९२ ॥

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयतः ॥ आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखंगुरोः ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । न केवलं सूत्रकात्पाणिरुद्धतव्योऽपितुर्वाससोऽपि । नित्यग्रहणं नतिष्ठत एवायं पाग्युद्धारो नाप्यध्ययनवेलायम् । किं तर्हि ततोऽन्यत्रापि । साध्वाचारः साध्वनिन्द्यः आचारो वाग्व्यवहारादिः कार्यः । अश्लीलादिभाषणमसंनिधानेपि गुरोर्नित्यग्रहणान्नकर्तव्यम् । सुसंवृतः वाङ्मनश्चक्षुर्भिः नियतात्मा त्वल्पोपि दोषस्तं परिहरेत् । अनावृतोलोक उच्यते यो यथा कामी तद्विपरीतः सुसंवृतः । अन्येतु मन्यन्ते वस्त्रेणाच्छादितशरीरोगुरुसंनिधौ भवेत् नोत्तरीयमवतारयेदेवं तिष्ठेत् । यदा तु गुरुणाऽस्यतामित्युक्त एतेन शब्देन भ्रूविक्षेपादिना वाविधेः प्रतिपादनार्थत्वात् प्रतिपादनं च न शब्दव्यापार एव तदाऽऽसीतोपविशेत् । अभिमुखः संमुखः ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उद्धृतपाणिः उत्तरीयबहिर्गुपरिस्थदक्षिणबाहुः साध्वाचारो गुर्वनुगमनादिविशिष्टाचारकारी सुसंयतो च पलचित्तः उक्तो गुरुणा अभिमुखं दर्शनविषये ॥ १९३ ॥

(३) कुङ्कूकः । सततमुत्तरीयाद्वहिष्कृतदक्षिणबाहुः शोभनाचारो वस्त्रावृतदेह आस्यतामिति गुरुणोक्तः सन्गुरोरभिमुखं यथा भवति तथाऽऽसीत् ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नित्यमिति । उद्धृतपाणिः वस्त्रादिभ्यो विकसितदक्षिणपाणिः सुसंवृतः वस्त्रावृतदेहः प्रोक्तो गुरुणेति शेषः ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । नित्यमाश्रमान्तरेऽन्युद्धृतपाणिः स्यात् वस्त्रादिभिराच्छादितदक्षिणपाणिः स्यात् ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । नित्यं उद्धृतपाणिः स्यात् पठनसमये उद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः साधुयथा स्यात् तथा आचारवान् भवेत् । सुसंयतः यतचित्तः सन्वृतमपीडयन्नित्यर्थः । आस्यतां उपविश्यतामिति गुरुणा चोदितः सन्गुरोरभिमुखं आसीत् उपविशेदित्यर्थः ॥ १९३ ॥

हीनान्वस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसंनिधौ ॥ उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमंचैव संविशेत् ॥ १९४ ॥

(१) मेधातिथिः । हीनं न्यूनमन्नं भुञ्जीत गुरुसंनिधौ । न्यूनता च परिमाणतः कचित्कचित्संस्कारतः । यदि संस्कृतमाज्यघटितक्षीरादिव्यञ्जनं भिक्षातो लब्धं स्यात्तदा यदि गुरुणा तादृशमन्नं भुक्तं स्यादेककाले च गुरुणा सह भोजने यदि गुरोस्तादृशमन्नं गृहे न सिद्धं स्यात्तदा तत्तेन नाशितव्यम् । अथ गुरोरपि तादृशमन्नं स्यात्तदाऽपचयः कर्तव्यः । वस्त्रं यदि गुरोरौर्णस्यात्तदा न कार्पासादिशिष्येण प्रावरीतव्यं । वेष आभरणमण्डनादिः सोऽपि हीनः । सर्वदा ब्रह्मचर्यात्परोऽपि । अतएव वेषग्रहणम् । न च ब्रह्मचारिणो मण्डनमिष्यते । उत्तिष्ठन्प्रथमं चास्य शय्यायारात्र्युपरमे आसनाद्वा उत्थानावसरं बुद्ध्वा प्रथमं पूर्वगुरोर्नतिष्ठेत् । चरमं पश्चात्त्वापकाले सुमे गुरौ संविशेच्छय्यांसमाश्रयेदासने चोपविशेत् ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हीनमपकृष्टं गुरुभोग्यान्वस्त्रः गुरुवेषेभ्यः स्वस्य वस्त्रादेर्हीनत्वम् । उत्तिष्ठेत्शयनात् । संविशेत्शयीत ॥ १९४ ॥

(३) कुङ्कूकः । सर्वदा गुरुसमीपे गुर्वपेक्षया त्ववरुष्टान्वस्त्रप्रसाधनो भवेत् । गुरोश्च प्रथमं रात्रिशेषशयनादुत्तिष्ठेत्प्रदोषे च गुरौ सुमे पश्चाच्छयीत ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । हीनान्वस्त्रवेषः अपकृष्टान्नादिर्गुरुतः प्रथमं गुरुस्थानात्पूर्वचरमंगुरुसंवेशनादुत्तरं संविशेत्शयीत ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । सर्वदा आश्रमान्तरेऽपि सन्निधाविति विशेषणादसन्निधावदोषः ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वदा गुरुसंनिधौ हीनान्वस्त्रवेषः स्यात्गुरोः स्वरूपात्हीनः अन्वस्त्रवेषो यस्य सः हीनान्वस्त्रवेषः अस्य गुरोः प्रबोधनात्पूर्व उत्तिष्ठेत् चरमं तस्मात्संविशेत् सुन्यात् ॥ १९४ ॥

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ॥ नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् पराङ्मुखः ॥ १९५ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिश्रवणमाहूयमानस्य कार्ये नियुज्यमानस्य गुरुसंबन्धिवचनाकर्णनम् । संभाषा गुरुणा सहोक्तिप्रत्युत्तिकरणम् । तेषां प्रतिश्रवणसंभाषे । शयानः स्वस्वस्तरे निक्षिप्य गात्रो न समाचरेन्न कुर्यात् । नासीन आसने चोपविष्टः न भुञ्जानः न तिष्ठन्नेकस्मिन्नेव देशेऽविचलन् पूर्वस्थितः न पुनः पराङ्मुखः यस्यां गुरुर्दृश्यते ततः परावृत्य स्थितो न कुर्यात् ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतिश्रवणमाज्ञास्वीकारः ॥ १९५ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिश्रवणमाज्ञाङ्गीकरणसंभाषणं च गुरोः शय्यायां सुप्त आसनोपविष्टो भुञ्जानस्तिष्ठन्विमुखश्च न कुर्यात् ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिश्रवणसंभाषे आज्ञाङ्गीकरणसंभाषणे नासीनः पीठादिषु न तिष्ठन् दूरत इति शेषः न पराङ्मुखः गुरुं पृष्ठतः कृत्वा ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिश्रवणमात्मानं प्रति गुरुणा प्रयुज्यमानस्य वाक्यस्याश्रवणम् । प्रतिसंभाषा गुरुं प्रति वाक्यम् ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । शयानः शिष्यः प्रतिश्रवणसमभाषे न समाचरेत् प्रतिश्रवणं च समभाषा च प्रतिश्रवणसमभाषे प्रतिश्रवणं विनयसंभाषा वचनं न गुरुं समाचरेत् ॥ १९५ ॥

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ॥ प्रत्युद्रम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्भावस्तु धावतः ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । कथं तर्हि । आसीनो यदा ज्ञाददति तदा स्थित आसनादुत्थाय प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् । अभिगच्छंस्तु तिष्ठतः तिष्ठन् गुरुर्यदा दिशति तदा अभिगच्छंस्तदभिमुखः कतिचित्पदानि गत्वा आ व्रजत आगच्छतः प्रत्युद्रम्याभिमुखमेव गत्वा प्रतिराभिमुख्ये धावतो वेगेन गच्छतः पश्चाद्भावन् ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा समाचरेत्तदाह आसीनस्येति । अभिगच्छन्संमुखमार्गच्छन् ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । कथं तर्हि कुर्यात्तदाह आसीनस्येति । आसनोपविष्टस्य गुरोराज्ञाददतः स्वयमासनादुत्थितस्तिष्ठतो गुरोरादिशतस्तदभिमुखं कतिचित्पदानि गत्वा यथा † गुरुरागच्छति * तथान्यभिमुखं गत्वा यदा तु गुरुर्धावन्नादिशति तदा तस्य पश्चाद्भावन् प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । आसीनो यदा जातस्तदा स्थित आसनादुत्थितः अभिगच्छन्कतिचित्पदानि प्रत्युद्रम्य आसनादेरुत्थितः तत्तत्क्रियां कुर्वन् प्रतिश्रवणसंभाषणे कुर्यात् गुरोरित्यन्वयः ॥ १९६ ॥

† यथा=यदा (अ)

* तथा=तदा (अ)

(५) नन्दनः । प्रतिश्रवणसंभाषेकथंकुर्यादित्यपेक्षायामाह आसीनस्येति । कुर्यात्प्रतिश्रवणसंभाषेइत्येव । अभिगच्छंस्तुगच्छतइतिपाठः ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसीनस्य गुरोःस्थितःशिष्यःअभिवादंकुर्यात्तिष्ठतःगुरोःअभिगच्छन्सम्मुखःसन्मनःस्क्रुर्यात् । आव्रजतःआगच्छतःप्रत्युद्गम्य नमस्कारंकुर्यात् । गुरोर्धावितः पश्चाद्भावेत् ॥ १९६ ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखोदूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ॥ प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः॥ १९७॥

(१) मेधातिथिः । तथा पराङ्मुखस्य गुरोः संमुखोपविष्टः शिष्योयदि गुरुःपरावृत्य कथंचित्स्थितः प्रेष्यति तांदिशंगत्वाऽभिमुखीभूय पूर्वोक्तकर्तव्यम् । दूरस्थस्य समीपंअन्तिकंप्रत्याऽऽगत्य प्राप्यासीनस्यापि शयानस्य प्रणम्य प्रवृद्धोभूत्वा गात्राप्यवनमस्य निदेशे निकटे तिष्ठतोऽपि प्रणम्यैव यत्रागुक्तमभिगच्छन्निति ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निदेशेधः स्थानान्नीचे निम्नेदेशे गर्तादौ तिष्ठतः प्रणम्य कुर्यादित्यन्वयः । निदेशे निकटे देशेइत्यन्ये ॥ १९७ ॥

(३) कुड्डूकः । तथा पराङ्मुखस्येति । पराङ्मुखस्य वा दिशतः संमुखस्थोदूरस्थस्य गुरोः समीपमागत्य शयानस्य गुरोःप्रणम्य प्रवृद्धोभूत्वा निदेशे निकटे ऽवतिष्ठतोऽगुरोरादिशतः प्रवृद्धीभूयैव प्रतिश्रवणसंभाषेकुर्यात् ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पराङ्गिति । पराङ्मुखस्यगुरोःअभिमुखःसन्दूरस्थस्य गुरोरन्तिकमेत्यगत्वा निदेशेनिकटदेशे तिष्ठतोऽगुरोःप्रणम्यशयानस्य । गुरोःनिदेशे समीपेप्रतिश्रवणादिकंकुर्यादित्यनुषज्यते । उक्तपदार्थजातमतिशयविनयसूचनार्थम् ॥ १९७ ॥

(५) नन्दनः । प्रणम्य प्रवणीभूत्वा । विदेशे विनते देशे श्वभादौ ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पराङ्मुखस्य गुरोःअभिमुखस्तिष्ठेत् । दूरस्थस्य गुरोःअन्तिकंसमीपंप्रत्यागत्य तिष्ठेत् । शयानस्य गुरोःपृष्ठतःचरणौप्रणम्य निदेशेचैव तिष्ठति गुरोर्निदेशे तिष्ठेदित्यर्थः ॥ १९७ ॥

नीचंशय्यासनंचास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ॥ गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनोभवेत् ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । नीचमनुन्नतं गुरुशय्याद्यपेक्षया च नीचत्वम् । नित्यग्रहणाद्ब्रह्मचर्यादुत्तरकालमपि गुरोश्च दृष्टिगोचरेनास्थातव्यम् । गुरुः पश्यति तत्र न यथेष्टमासीत् पादप्रसारणाङ्गनिषङ्गादिना । आसनंग्रहणंचेष्टामात्रोपलक्षणार्थम् । त्रयेष्टचेष्टेन भवेत् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र शय्यानीचत्वाभिधानात् अधःशय्यामिति प्रागुक्तंखट्वाङ्गध्वंशय्यानिषेधपरंन तु भूशयनपरम् । यथेष्टासनः पर्यङ्कबन्धादिना केवलंचरणाद्युपपदशून्यम् ॥ १९८ ॥

(३) कुड्डूकः । गुरुसमीपेचास्य गुरुशय्यासनपेक्षयानीचे एव शय्यासने नित्यं स्याताम् । यत्र च देशे समासीनगुरुः पश्यति न तत्र यथेष्टचेष्टां चरणप्रसारादिकांकुर्यात् ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नीचमिति । अस्य शिष्यस्यनीचमित्यादिनिषेधार्थः न यथेष्टासनःकृतपर्यङ्कबन्धः ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । सर्वदानित्यमुत्तराश्रमेष्वपि ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । नीचंशय्यासनंचित्यस्यात् अस्य शिष्यस्य गुरुसन्निधौ ॥ १९८ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ॥ न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १९९ ॥

[परोक्षंसत्कृपापूर्वप्रत्यक्षंनकथंचन ॥ दुष्टानुचारीच गुरोरिहवामुत्रचेत्यधः ॥ * १ ॥]

(१) मेधातिथिः । नोदाहरेन्नोच्चारयेदस्य गुरोर्नाम केवलमुपाध्यायाचार्यभट्टाद्युपपदरहितंपरोक्षमपि । न चैवास्यानुकुर्वीत सदृशंनकुर्यान्नाल्यकारइव गतिः एवमस्मदुरूपक्रामति भाषितंद्रुतविलम्बितमध्यमत्वादicheष्टितंएवंभुंक्तेएव मुष्णीषंबध्नाति एवंपरिवर्ततइत्यादि । उपहासबुद्ध्या यमनुकरणप्रतिषेधः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नोदाहरेत् परोक्षमपि प्रत्यक्षं तुतद्युक्तमपि नोदाहरेदित्यर्थः । गतिभाषिते चेष्टितंच हस्तचालनादिना नानु कुर्वीत परिहासबुद्ध्या तत्सदृशंगत्यादि न कुर्यात् ॥ १९९ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य गुरोःपरोक्षमन्युपाध्यायाचायादिपूजावचनोपपदशून्यंनाम नोच्चारयेत् । न तु गुरोर्गमनभाषितचेष्टितान्यनुकुर्वीत गुरुगमनादिसदृशान्यात्मनोगमनादीन्युपहासबुद्ध्या न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । केवलंभगवच्छब्दादिशून्यंनानुकुर्वीतेति अनुकरणंतादृशगत्यादिकरणंचेष्टितंकरचालनादि तत्करणे परिहासादिप्रतीत्या क्रोधादिसंभावना स्यात् ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । केवलंतत्रभवदादिशब्दरहितम् । चेष्टितंहस्तमुद्रादिकम् ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य गुरोःगतिभाषितचेष्टितं नानु कुर्वीत न कुर्यात् ॥ १९९ ॥

गुरोर्यत्र परीवादोनिन्दावापि प्रवर्तते ॥ कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यंवा ततोऽन्यनः ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । यत्र देशे दुर्जनसंपाते गुरोः परीवादः संभूतदोषानुकथनंनिन्दा अविद्यमानानांदोषाणामभिधानंप्रवर्तते तत्र कर्णौ पिधातव्यावङ्गुल्यादिना संवरीतव्यौ ततः प्रदेशाद्वाऽन्यत्र गन्तव्यम् ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परीवादोवास्तवदोषोक्तिः । निन्दा त्व सदोषोक्तिः ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । विद्यमानदोषस्याभिधानंपरीवादःअविद्यमानदोषाभिधानंनिन्दा । यत्र देशेगुरोःपरी वादोनिन्दाच वर्तते तत्र स्थितेन शिष्येण कर्णौहस्तादिना तिरोधातव्यौ तस्माद्वा देशादेशान्तंरंगन्तव्यम् ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः किंच गुरोरिति । परीवादोअविद्यमानदोषाभिधानेपिधातव्यावाच्छादितव्यौ ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । परीवादोबुद्धिपूर्वदोषः । निन्दाव्यङ्गतादिः ॥ २०० ॥

परीवादात्खरोभवति श्वा वै भवति निन्दकः॥परिभोक्ता रुमिर्भवति कीटोभवति मत्सरी २०१॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वप्रतिषेधे शेषोयमर्थवादः । अतएवंव्याख्येयंपरीवादाच्छ्रुत्वा खरोभवति हेतौल्यप्लोपे वाकर्मणि पञ्चमी । परीवादंश्रुत्वा निन्दकोनिन्दाश्रावीउपचारानिन्दकउच्यते । तथा संस्कर्ताविधातकः श्रवणनिषेधादेव साक्षात्करणनिषेधसिद्धिपरिभोक्ता योगुरुमुपजीवतिकुसृत्यानुवर्तते । मत्सरीगुरुसमृद्धिमभ्युच्चयनंसहतेऽनर्दहते । अनयोरप्राप्तत्वादपूर्वोविधिः । परीवादपरीवादयोर्धजमनुष्ये बहुलमिति दीर्घत्वादीर्घत्वे ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परीवादात्स्वयंक्रियमाणात् । एवमुत्तरेषु । परिभोक्ता उत्तमवस्तूनांलब्धानां तदननुज्ञया भोक्ता । मत्सरी तदुणासहिष्णुः । कीटःरुमिरीषदुपचितः ॥ २०१ ॥

+ अयंश्लोकः (च) चिन्हित पुस्तके १९९ श्लोकस्य पूर्वाद्धात् पश्चाद्भयते ॥

(३) कुङ्कुमः । इदानीं शिष्यकर्तृकपरीवादकृतफलमाह परीवादादिति । गुरोः परीवादाच्छिष्योभूतः स्वरोभवति । गुरोर्निन्दकः कुङ्कुरोभवति । परिभोक्ताऽनुचितेन गुरुधनेनोपजीवकः रुमिर्भवति । मत्सरी गुरोरुत्कर्षासहनः कीटोभवति । कीटः रुमिभ्यः किञ्चित् स्थूलोभवति ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च परिवादादेः शिष्यकर्तृकत्वे प्रत्यवायमाह परिवादादिति । परकृतपरिवादश्रवणे वा परिभोक्ताऽनुचितगुरुधनाद्युपजीवी रुमिरपदः । सपदः कीटः । मत्सरी गुरुगुणासहिष्णुः ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । परिवादी परिवादप्रयोगी । परिभोक्ता गुरोर्भोगादधिकभोगभोगी ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरोः परिवादात्स्वरोर्गर्दभोभवेत् । श्वाभवति निन्दकः गुरोः परिभोक्ता गुरुधनोपभोगी रुमिः स्यात् । गुरोर्मत्सरकारी कीटोभवेदिति ॥ २०१ ॥

दूरस्थो नार्चयेदेनं क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ॥ यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र परप्रेषणेन गन्धमाल्यादेरर्पणप्रतिषिध्यते । स्वयंकृते परेण च कारितेतुल्यकर्तृत्वंप्रयोजकेषु कर्तृत्वस्मरणादित्येतया बुद्ध्या प्राप्ते परमुखेनार्चने प्रतिषेधः । अशक्तौ ग्रामान्तरस्थस्य न दोषः ग्रामान्तरंगच्छत्युपाध्याये भवानभिवादयतां सगत्वा मातुलमभिवादयत इत्यादिव्यवहारदर्शनात् । न क्रुद्धः गुरौ क्रोधासंभवादभ्यनिमित्तेषु क्रोधे पूजाकाले तत्त्यागेनायं प्रसादोभिधीयते । क्रुद्धमित्यन्ये पठन्ति । नान्तिके समीपे स्त्रियाः कामिन्याः स्थितं गुर्वाराधनपरत्वाच्छुश्रूषाकलापस्य येन चित्तखेद आशङ्क्यते सन्निविध्यते अतस्त्रिया इत्येवं व्याख्यातम् । यानंगच्छ्यादि आसनं पीठिकामञ्चादि ततो वरुह्यावतीर्याभिवादयेत् । शय्यासनस्थ इत्यत्रासनादुत्थानमुक्तमनेनावरोहणं विधीयते मञ्चाद्वासनादुत्थानमनवरोहतोऽपि संभवति अवरोहणं तर्हि अनुत्थितस्य च न संभवत्यतो नैनैव सिद्धेशय्यासनेत्यत्रासनग्रहणमनर्थकम् । नानर्थक्यं यदि शिष्यः पराङ्मुखः प्रत्यग्देशादागतं गुरुं मन्येत तदासनस्थ एव संभ्रमपरावृत्तस्तदभिमुखीभूत उत्तिष्ठेन्न तूत्थायाभिपरावर्तेत तथा ह्युत्थानक्रियया संमुखीभवनं व्यवधीयेत ततः कुप्येद्गुरुः । पराङ्मुखस्योत्तिष्ठतो गुरुरेवमपि मन्येत नायं ममाभ्युत्थितो निमित्तान्तरकृतमेवास्याभ्युत्थानं तस्मादर्थवदुभयत्राप्यासनग्रहणम् ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । दूरस्थः परहस्तप्रेषितप्रणामबुद्ध्यादिना नार्चयेत् । क्रुद्धः क्रोधनिषेधाप्रतिसंधाने दैवादुत्पन्नक्रोधः न स्त्रियाः अन्तिके स्त्रिया सहैकान्त आसीनमभिवादादिना नार्चयेत् । पूर्वयानासनस्थेन प्रत्युत्थानाभिवादनमुक्तम् । विशेषो विधीयत इत्यत्र यानस्थेनैव प्रत्युत्थानमभिवादनं च कार्यमिति प्रसङ्गेन विशेषमाह यानासनस्थ इति । ते प्रत्युत्थानाभिवादाने अवरुह्यैव कार्ये इत्यत्र विशेष इत्यर्थः ॥ २०२ ॥

(३) कुङ्कुमः । दूरस्थः शिष्योऽन्यं नियुज्य माल्यवस्त्रादिना गुरुं नार्चयेत् । स्वयंगमनाशक्तौ त्वदोषः । क्रुद्धः कामिनीसमीपे च स्थितं स्वयमपि नार्चयेत् । यानासनस्थश्च शिष्यो यानासनादवतीर्य गुरुमभिवादयेत् । यानासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायेत्यनेन यानासनादुत्थानं विहितमनेन तु यानासनत्याग इत्यपुनरुक्तिः ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । एनंगुरुत् । क्रुद्धः स्वयम् । स्त्रिया गुरोः । अवरुह्य भूमौ ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । दूरस्थो नार्चयेदेनं गन्धमाल्यादिप्रेषणेन नार्चयेत् किंतु स्वयमेवार्चयेदित्यर्थः । क्रुद्धोऽन्यस्मै । स्त्रिया गुरुपत्न्या अन्तिके रहसि पत्न्या सहितमित्यर्थः ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनंगुरुं दूरस्थः सन्नवस्त्रादिना नार्चयेत् । तथा क्रुद्धः सन्न पुजयेदित्यर्थः । तथा स्त्रियाः अन्तिके समीपे नार्चयेत् । यानासनस्थः सन्न भूमौ अवरुह्य एनंगुरुं अभिवादयेत् ॥ २०२ ॥

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ॥ असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्यांदिशि गुरुर्व्यवस्थितस्ततोदेशाद्यदाबायुः शिष्यदेशमागच्छति शिष्यदेशाद्गुरुदेशं ते प्रतिवातानुवाते । एकंप्रतिवातमपरमनुवातम् । तदपेक्षया गुरुणा सह नासीत अपितु तिर्यग्वातसेवी गुरोर्भवेत् । अविद्यमानः संश्रवोयत्र तस्मिन्संश्रवेन किञ्चिदपि गुरुगतमन्यगतंवा कीर्तयेत् । यत्र गुरुर्व्यक्तंनशृणोति ओष्ठसंचलनादिनाशिष्यसं-
न्वन्धिनाजानाति किञ्चिदयमेतेन संभाषते तन्न कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुणा सहासीनोगुरोरभिमुखवातवहनस्थाने नासीतद्रप्सादिनिर्गमसंभवात् । नानुवाते तत्पृष्ठभागगतवातवहनस्थानेएतदुदीरितशब्दस्य तेनाश्रवणात् । एवमन्यत्राप्येतादृशि देशे न किञ्चिद्वाच्यमित्याह असंश्रवइति । संश्रवस्तदुक्तश्रवणार्हो देशः ॥ २०३ ॥

(३) कुड्मूकः । प्रतिगतोभिमुखीभूतः शिष्यस्तदा गुरुदेशाच्छिष्यदेशमागच्छति सप्रतिवातः । यः शिष्यदेशाद्गुरुदेशमागच्छति । सोऽनुवातः । तत्र गुरुणा समनासीत । तथा ऽविद्यमानःसंश्रवो तस्मिन्संश्रवे गुरुर्यत्र न शृणोतीत्यर्थः । तत्रः गुरुगतमन्यगतंवा न किञ्चित्कथयेत् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुदेशाच्छिष्यंअनुगच्छन्वायुःप्रतिवातः । अनुवातःशिष्यदेशाद्गुरुमनुगच्छन् । तस्मिन्संश्रवे यत्रगुरुर्न शृणोतीत्यर्थः ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिवातेपुरतोनासीत अनुवातेपृष्ठतः । पार्श्ववातयोरप्युपलक्षणमेतत् । यथा त्वशरीरस्पृष्टोवातो-
ननस्पृशेत्तथासीतेति । असंश्रवेअश्रवणायोग्ये देशे ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरोःप्रतिवातेअभिमुखे च पुनःअनुवाते गुरुणासहनासीतनउपविशेत् । गुरोःसंश्रवे निकटेचैव किञ्चिदपि न कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

गोश्वोष्ट्रयानप्रासादस्रस्तरेषु कटेषु च ॥ आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । यानशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । गोश्वोष्ट्रैर्युक्तयानंगोश्वोष्ट्रयानम् । दधिघटादिवत्समासे युक्तशब्दस्य लोपः । केवलेषु तु अश्वपृष्ठादिष्वारोहणंनस्ति । यदि त्वत्तत्रोयानशब्दोविज्ञायेत तदा स्यादप्यनुज्ञा । समाचारात्तु कादाचित्कमनुज्ञानंदश्यते । प्रासादउपरिगृहादीनांया भूमिस्तस्यांगृहादिभूमिवत्सिद्धंसहासनंप्रस्तरः । दर्भा दितृणाकीर्णआस्तरः कटःनतुशरवीरणादिकृतः प्रसिद्धः । शिलागिरिशिखरादावन्यत्र वा फलकंदारुमयमासनंपोतवर्तादि । नौर्जलतरणसंभवः । तेन पोतादावपि सिद्धंभवति ॥२०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोश्वोष्ट्रयुक्ते याने रथादौ स्रस्तरे तृणसंचये कटेषु तृणादिनिर्मितेषु बृहदासनेषु फलके-
काष्ठपट्टे एतद्धस्त्यादेरपि प्रकीर्णयानस्योपलक्षणम् । अत्रासीतेति वचनमन्यत्र शय्यादौ सहासननिषेधार्थम् ॥ २०४ ॥

(३) कुड्मूकः । यानशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । बलीवर्दयाने घोटकप्रयुक्तेयानउष्ट्रयुक्तयाने रथंकाषादौ-
प्रासादोपरिस्रस्तरे कटे च तृणादिनिर्मिते शिलायांफलकेच दारुघटितदीर्घासने नौकायांच गुरुणासहासीत ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषांत्वयासने न प्रश्वसितव्यमितिश्रुतेः पर्युदासमाहगोश्वेति । गवादियुक्तेषु शकटेषु तद्गुपेषु
वाप्रासादेदेवभूभुजांगृहे संस्तरे ऊर्णान्तत्वादिकृतेषु कटेषु तृणलतादिनिर्मितेषुफलकंदारुघटितविस्तीर्णासनम् ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिषिद्धस्य गुरुसहासनस्य प्रत्युद्धारः क्रियते गोश्वेति । गोश्वोष्ट्रयुक्तं ग्रानं गोश्वोष्ट्रयानम् । सस्तर-
स्तृणादिसमूहः ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सस्तरेषु तृणसञ्चयेषु । शिलाफलके शिलामण्डले ॥ २०४ ॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ न चानिसृष्टोगुरुणा स्वान्गुरुनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्ता गुरुवृत्तिरिदानीमन्यत्रातिदिश्यते । अध्ययनधर्मत्वात्सर्वस्यास्यगुरुरत्राचार्योविज्ञेयः ।
तस्य योगुरुस्तस्मिन्सन्निहिते गुरुवद्वृत्तित्वम् । सन्निहितइति न तद्गृहगमनमभिवादनार्थकर्तव्यम् । गुरुगृहे वसन्गुरुणा-
ऽनिसृष्टोअननुज्ञातः स्वान्गुरुन्मातापितृप्रभृतीन्नाभिवादयितुं गच्छेन्नपुनर्गुरुगृहे थितस्य यदि त्वे गुरवआगच्छन्ति तदा तद-
भिवादाने गुर्वज्ञाऽपेक्षितव्या । कुतएतत् मातापित्रोरत्यन्तमान्यत्वात्पितृव्यमातुलादीनामप्यभिवादनप्रवृत्तस्य न कश्चिदु-
रुवृत्तेर्विघ्नः । आराधनार्थं एवायं सर्वः प्रयासः । मातापितृगुरुसंनिपाते कः क्रमोभिवादनस्येत्युक्तं सर्वमहतीमाता । पित्रा-
चार्ययोस्तु विकल्पः यतः पितृत्वाभ्यारोपेणाचार्यस्य गौरवंविहितमतः पिताश्रेष्ठः यतश्चोक्तं मरीयान्ब्रह्मदः पितेति ततआ-
चार्यः अतोऽयं विकल्पः ॥ २०५ ॥

(२०) सर्वज्ञनारायणः । गुरुवत् गुरुतुल्यांवृत्तिम् । अत्र गुरुशब्दोगौरवविषययावदुपाध्यायादिपरः । नचेति ।
आचार्यगृहे वसन्गुरुणाआचार्येणानिसृष्टोअननुज्ञातो नस्वान्गुरुन्मान्यानुपाध्यायादीन् अभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

(३) कुङ्कुमः । आचार्यस्याचार्येसन्निहित आचार्यइव तस्मिन्नप्यभिवादानादिकांवृत्तिमनुतिष्ठेत् । तथा गुरुगृहे
वसञ्छिष्यआचार्येणानियुक्तो न स्वान्गुरुन्मातृपितृव्यादीन्भिवादयेत् ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तिमभिवादानादि । गुरोः गुरौ गुरोराचार्यं कुर्यात् । गुरुणा ब्रह्मदात्रा । स्वान्गुरुन्पित्रादीन्
॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । गुरोराचार्यस्य । अनिसृष्टोअननुज्ञातः । स्वान्गुरुन्पित्र्यादीन्मातापितृभ्यामन्यत्रपितृव्यादीनित्यन्ये २०५

(६) रामचन्द्रः । गुरुणाअनिसृष्टःअनाज्ञमःस्वान् । गुरुन्पितृभ्रात्रादीन्अभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ॥ प्रतिषेधस्तु चाधर्मान्निहितंचोपदिशत्स्वपि ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमन्यतिदेशः । आचार्यादन्ये उपाध्यायादयोविद्यागुरवः तेष्वेवमेववर्तितव्यंशरीरंचैवेत्यादिकृ-
त्या । स्वयोनिषु ज्येष्ठभ्रातृपितृव्यादिषु । नित्यावृत्तिर्गुरुवृत्तिः । विद्यागुरुणांत्वाचार्यव्यतिरेकेण यावद्विद्याग्रहणम् । अधर्मा-
दकार्यात्परदारगमनादेः प्रतिषेधस्तु वयस्येष्वपि अभ्यन्तरगत्यारूढतयाऽकार्यचिकीर्षन्यःसुहृदादिस्तमाकेशग्रहणान्मित्रम-
कार्येभ्योनिवर्तयेदिति । तस्मिन्समहीनवयस्केपि गुरुवद्वृत्तित्वम् । हितंचविधिरूपमग्रंथकमुपदिशत्सु अथवा हितस्यो-
पदेशारोभिजनाउच्यन्ते ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्याग्रहणंनिमित्तगुरुष्वेवैतत् अनुमतिप्रतीक्षणम् । स्वयोनिषु तु पितृमातुलादिषु गुरुषु
नित्या वृत्तिरनुज्ञाविनाप्यभिवादानादिप्रवृत्तिः । तथा अधर्मेष्वेनसि क्रियमाणे अयमधर्मो न कार्य इदं धर्मसाधनंहितंकार्य-
मित्यादिपारलौकिकोपदेशकारिष्वप्येतत् । एवमेतदनुमत्यैवाभिवादानादीति व्यवहितान्वयः ॥ २०६ ॥

(३) कुङ्कुमः । । आचार्यव्यतिरिक्ताउपाध्यायाविद्यागुरवः । तेष्वेतदेवेति । सामान्योपक्रमः । किं तदाचार्यइव
नित्या सार्वकालिकी वृत्तिर्विधेया । तथा स्वयोनिष्वपि पितृव्यादिषु तद्वृत्तिः । अधर्मान्निषेधस्तु धर्मतत्त्वंचोपदिशत्सु
गुरुवद्वृत्तित्वम् ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिदेशार्थमुपदेशमुपसंहरतिविद्येति । विद्यागुरुष्वतिरिक्तेषु स्वयानिषु पितृव्यादिषु । नित्यावृत्तिरभ्यासः । प्रतिषेधस्तु अधर्मान्वितिकेषु हितंचोपदिशत्सु हितंदृष्टोपकारम् ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । विद्यागुरुष्वर्थाव्यतिरिक्तेषु । स्वयानिषु मातापितृव्यतिरिक्तेषु । उपकारसंनिकर्षविप्रकर्षापेक्षया तेषु तारतम्यंकल्पनीयम् ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्यागुरुषु एषैव वृत्तिः नित्या कार्या विद्याभ्यापकेषु गुरुषु इत्यर्थः । स्वयानिषु स्वसंबन्धिषु एषैव वृत्तिः कार्या अधर्मात्प्रतिषेधस्तु सत्सु एते देव वृत्तिः । हितंचोपदिशत्सु अपि एषैव वृत्तिः कार्या ॥ २०६ ॥

श्रेयस्सु गुरुवद्वृत्तिरित्यमेव समाचरेत् ॥ गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २०७ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रेयांस आत्मापेक्षया वित्तवयोविद्याद्यतिशययुक्ताः तेषु गुरुवद्वृत्तिरित्यथासंभवमभिवादनप्रत्युत्थानादि सर्वदैव समाचरेत् । बहवोत्र शब्दागतार्थाः प्रयुज्यन्ते । तेषां वृत्तवशात्प्रयोगी न दृश्यति । श्रेयस्त्वित्येतावद्भक्तव्यंगुरुवदित्याक्षिप्यते वृत्तिमित्यादिश्राप्तमेव तदैतत्सर्वस्मिन्नेवास्मिन्ग्रन्थे स्वयमुत्प्रेक्ष्यम् । गुरुपुत्रे तथाचार्ये । आचार्यग्रहणेनाभ्यापकत्वं लक्षते यद्यसन्निहिते गुरौ तत्पुत्रोभ्यापयति कतिचिदहानि तदा तस्मिन्गुरुवद्वृत्तिः । पाठान्तरं गुरुपुत्रेऽप्यथाचार्ये । आचार्यशब्दो गुणवद्ब्राह्मणजातिवचनः शूद्राचार्यो चर्मणि व्यायच्छेतेतयोराचार्यवर्णजापयन्तीति प्रयोगदर्शनात् । नच सर्वस्मिन्गुरुपुत्रेवृत्तिरेषा विधीयते । गुरोश्चैव स्वबन्धुषु स्वग्रहणंगुरुवंशस्यार्थं गुरुवंशसंबन्धितैवात्र निमित्तं न वयोविद्याद्यपेक्ष्यते ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिशयविद्यादिप्रकर्षवत्स्वगुरुष्वपि गुरुवद्वृत्तिमभिवादानादि गुरुपुत्रेषु ज्येष्ठेषु आर्येषु अपापेषु । आरात्पापेभ्यो गता आर्याः । एतच्च सबर्णाधिकवर्णेष्वेव । गुरोः स्वेषु जातिषु बन्धुषु चैवं वृत्तिः । सयानिषु चैवं वृत्तिः ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रेयस्सु विद्यातपःसमृद्धेः । आर्येष्विति गुरुपुत्रविशेषणम् । समानजातिगुरुपुत्रेषु गुरोश्च ज्ञातिष्वपि पितृव्यादिषु सर्वदा गुरुवद्वृत्तिमनुतिष्ठेत् । गुरुपुत्रश्चात्र शिष्याधिकवयाश्च बोद्धव्यः शिष्यबालसमानवयसामनन्तरं शिष्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रेयस्सु विद्यातपःसमृद्धेः । गुरुवन्नमस्करोत्थानादि ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । श्रेयस्सु अवदातयोनिविद्याकर्मसु । आर्येषु सदृक्तेषु निर्दोषेषु । गुरुपुत्रविशेषणमेतत् । स्वबन्धुषु ज्ञातिसंबन्धिषु ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रेयस्सु ज्येष्ठेषु विद्यां प्रकाशयत्सु वा । गुरुपुत्रे तथाचार्ये गुरोर्बन्धुषु च एतेषु गुरुवद्वृत्तिरित्यमेव समाचरेत् ॥ २०७ ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ॥ अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

(१) मेधातिथिः । ये न पठन्ति गुरुपुत्रविशेषणार्थं पूर्वत्राचार्यग्रहणं तेषामभ्यापयितरि गुणवति समानजातीये सर्वगुरुवृत्तिः प्राप्ताऽनेन विप्रोषेणावत्क्षान्यते । अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानं पूजामर्हति नानाभ्यापयन् । ननु च विद्याग्रहणनिमित्तत्वादुर्वृत्तिरभ्यापयद्गुरुपुत्रेऽप्यभ्यापयितरि प्रामैव शैशवब्राह्मणनिदर्शनात्कनीयसोपि सिद्धेत्यतो बालः समानजन्मवैश्येवमर्थमपि न वक्तव्यम् । सत्यम् । यो वेदं वेदैकदेशं वाभ्यापयति तस्यानाचार्यस्याप्येषा वृत्तिरुक्ता । अयंतु न ग्राहकः केवलंकतिचिदहान्यहर्भागं वाभ्यापयति अतोनाचार्यो नोपाध्याय इत्यप्राप्तौ विधिरयम् । अस्मादेव वचना-

दन्यस्य भग्नमन्त्रादे रभ्यापकस्य न सर्वा गुरुवृत्तिः कर्तव्येति विज्ञायते । ये च पूर्वत्राचार्यशब्दं पठन्ति तेषामुत्तरार्थमिदमनूयते । उत्सादनंचेति वक्ष्यति । शिष्योवा यज्ञकर्मणि यज्ञकर्मग्रहणप्रदर्शनार्थकचिदङ्गेवेदैकदेशे मन्त्रभागे कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणभागे वा तथापि गुरुवत्पूज्यः यदि तु गुरुपुत्रः । तस्मादनेन प्रकारेण कांचिद्विद्यां शिक्षेत तदा तेन तस्मिन्गुरुवृत्तिरित्यमित्युक्तमेवमर्थवादत्वादस्यारम्भस्य । ये तु व्याचक्षते अभ्यापयन्नित्यनेनाभ्यापनसामर्थ्यलक्ष्यते अभ्यापनसमर्थश्चेदभ्यापयतुमावाभ्यापयेत् गृहीतवेदश्चेद्गुरुवद्वष्टव्यः तेषां शाब्दमेतद्व्याख्यानंसत्यं भवति । शतालक्षणार्थः तत्तु क्रियायाः लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति । क्रियाचात्र श्रुता । गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बालोल्पवयाः । समानजन्मा सवयाः । यज्ञकर्मविषयकग्रन्थकल्पोपदर्शनेनाङ्गोपलक्षणम् । तत्राङ्गजाते पुर्वयद्यप्यस्य गुरुमुतः शिष्यस्तथापि गुरुमुते गुरोः कार्यान्तरादिव्यासकौ वेदमभ्यापयन् तत्काले गुरुवन्मान्यः । यदि तु सोऽपि एतदधीतवेदएवास्य शिष्यो न तदैवम् ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लूकः । कनिष्ठः सवयावा ज्येष्ठोऽपि वा शिष्योऽभ्यापयन् अभ्यापनसमर्थो गृहीतवेदइत्यर्थः । स यज्ञकर्मपृथ्विगृत्विगवा यज्ञदर्शनार्थमागतो गुरुवत्पूज्यमर्हति ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्यापयन् गृहीतवेदत्वेन तत्र समर्थः यज्ञकर्मणि शिष्योऽपि ब्रह्मचारिणः ततोऽध्येता यज्ञकर्मदर्शनार्थमागतः । द्वितीयोवा शब्दो गुणानादरे । सर्वदानमानार्हः सः ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । यज्ञकर्मणि यज्ञादिषु कार्यान्तरेषु आचार्ये यज्ञादिकर्मपरवशे आचार्यस्थानीयोऽभ्यापयन् बालोऽवरवयः स्थोवा समानजन्मा समानवयस्थोवा विद्यान्तरेषु शिष्योवा गुरुमुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञकर्मणि ऋत्विजः बालाः गुरुवत्मानमर्हन्ति । समानजन्मावाव्रते गुरुवन्मानमर्हति । गुरुमुतः गुरुवन्मानमर्हति । यः अभ्यापयन्सः गुरुवन्मानमर्हतीत्यर्थः ॥ २०८ ॥

उत्सादनंच गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ॥ न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अभ्यक्तस्योद्धर्तनमुत्सादनं कुर्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनं प्रक्षालनम् । अस्मादेव प्रतिषेधादुरावेतदनुक्तमपि कर्तव्यतया प्रतीयते । यदा तु गुरुपुत्र एव गुरुः संपद्यते कृत्स्नवेदाभ्यापनोपयोगितया तदा त्वनिमित्तं तत्रोच्छिष्टभोजनाद्यस्तितदनेन प्रतिषिध्यते । आतिदेशिकस्यानेन निषेधो नौपदेशिकस्य ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्सादनमुद्धर्तनम् । गुरुपुत्रस्य पूर्वश्लोकोक्तलक्षणवतः । अवनेजनं क्षालनम् । अर्थादिभवादनमपि निषिद्धमेव ॥ २०९ ॥

(३) कुल्लूकः । आचार्यवदित्यविशेषेण पूजायां प्रामाण्यां विशेषमाह । उत्सादनमिति । गात्राणामुत्सादनमुद्धर्तनमुच्छिष्टस्य भक्षणं पादयोश्च प्रक्षालनं गुरुपुत्रस्य न कुर्यात् ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । पूजाङ्गत्वेन प्रामं परिच्छेद इति । उत्सादनं गात्रमलानां त्याजनम् । अवनेजनं पादक्षालनम् । एतेन गुरोश्छिष्टं भोज्यम् ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । अथ गुणवति गुरुपुत्रे गुरुवृत्तीनां प्रामाण्यमपवादमाह उत्सादनमिति । अनेनैव ज्ञापितं गुरोर्उत्सादनादीनिकार्याणीति ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । गात्राणां उत्सादनं अङ्गवस्त्रादिना न कुर्यात् स्नापनोच्छिष्टभोजने पादयोः अवनेजनं गुरुपुत्रस्य न कुर्यात् कोऽर्थः गुरुपुत्रात् एतानि वस्तूनि न कारयेत् । हेत्वर्थेष्वङ्गीक्षेया । गुरुपुत्राच्च इति वा पाठः ॥ २०९ ॥

गुरुवत्प्रतिपूज्याःस्युःसवर्णागुरुर्योषितः ॥ असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानभिवादनैः ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुर्योषितोगुरुपत्न्यः सवर्णाः समानजातीयाः गुरुवत्प्रतिपूज्याआज्ञाकरणादिना । असवर्णास्तु केवलैः प्रत्युत्थानाभिवादनैः । बहुवचनादाद्यर्थोत्रान्तर्भवति तेन हि प्रियहितादिगत्याद्यननुकरणाद्यप्यतिदिश्यते ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सवर्णाः शिष्यस्य गुरुर्योषितआचार्योपाध्यायविनृविनृव्यादिपत्न्यः । अभिवादनमसावह-
मित्युक्ता ॥ २१० ॥

(३) कुट्टुकः । सवर्णागुरुपत्न्योगुरुवंदाज्ञाकरणादिना पूज्याभवेयुः । असवर्णाः पुनः केवलप्रत्युत्थानाभिवाद-
नैः ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गुरुवदिति । सवर्णाःसमानजातीयाः ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । गुरौया वृत्तिरुक्ता तथा सवर्णागुरुर्योषितः प्रतिपूज्याः । असवर्णास्तु प्रत्युत्थानाभिवादानादिभिः
पूज्याः । एतदुक्तंभवति । ब्राह्मणेन क्षत्रियवैश्यशूद्राश्च गुरुपत्न्यः प्रत्युत्थानेन पूज्याः नाभिवादेन एवक्षत्रियेणवैश्या-
शूद्रे वैश्येनशूद्राच । किंच क्षत्रियेणब्राह्मणी वैश्येन क्षत्रियाब्राह्मण्यौच प्रत्युत्थानाभिवादनैः पूज्याइति ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा असवर्णायोषितःप्रत्युत्थानाभिवादनैः संपूज्याः ॥ २१० ॥

अभ्यञ्जनंस्नापनंच गात्रोत्सादनमेव च ॥ गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानचि प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

(१) मेधातिथिः । घृततैलादिनाकेशकायोपदेहनमभ्यञ्जनम् । गात्राणामुत्सादनमुद्दत्तनंकार्यसामान्यात्पादधावन-
मपि । सर्वथा शरीरस्पर्शसाध्या या काचिदनुवृत्तिः सा सर्वा प्रतिषिध्यते । वक्ष्यति यहेतुंत्वभावएषनारीणामिति । केशा-
नांच प्रसाधनंविन्यासरचनादिकरणंकुंकुमसिंदूरादिनासीमन्तोत्थापनम् । प्रदर्शनार्थंचैतदुक्तंतेन देहप्रसाधनमपि चन्दनानु-
लेपनानि निषिध्यन्ते ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभ्यञ्जनंस्नेहप्रक्षणम् ॥ २११ ॥

(३) कुट्टुकः । तैलादिना देहाभ्यङ्गं स्नापनंगात्राणांचोद्दत्तनंकेशानांच मालादिनाप्रसाधनमेतानि गुरुपत्न्या न
कर्तव्यानि । केशानामिति प्रदर्शनमात्रार्थम् । देहस्यापि चन्दनादिना प्रसाधनं न कुर्यात् ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुवत्तासामभ्यञ्जनादिप्रामे निराकरणमाहअभ्यञ्जनमिति । प्रसाधनंकेशसंस्कारः ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुपत्नी शरीरस्यअभ्यञ्जनतैलाभ्यङ्गादीनि संस्कारादीनि न कुर्यात् ॥ २११ ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ॥ पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्णविंशतिवर्षेण तरुणेनेत्यर्थः । बालस्या षोडशाद्वर्षाददोषः । पूर्णानिर्विंशतिवर्षाणि यस्य सएव
मुच्यते । अयंन्यायोयौवनोद्भेदोपलक्षणार्थः । अतएवाह गुणदोषौ विजानता कामजे सुखदुःखे गुणदोषावभिप्रेतौ स्त्रीगतौ
च स्वाकृतिदुराकृतिलक्षणौ धैर्यचापले वा । सर्वथाऽतन्त्राविंशतिसंख्या ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्णविंशतिवर्षेणेति यौवनोपलक्षणमिति ज्ञापयितुमुक्तम् । गुणदोषाविति स्त्रीणांस्प-
र्शनाद्रागोत्पत्तिदोषं व्यवधाने तद्ब्रह्मचर्यादच्युतिगुणंजानता । पादयोरिति निषेधात्पादस्पर्शनमात्रं कार्यम् भूमावेव-
त्वभिवादनमिति वक्ष्यति ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । अलंसमर्थाउत्पथनेतुं प्रमदाइत्यन्वयः । तत्र हेतुः कामक्रोधवशानुगमिति क्रोधेन वशीभूतमिव जनाः कामेन वशीभूतं प्रमदाइति वार्थः । तदुक्तं ज्ञानवासिष्ठे । रोगार्तिरङ्गना नृणा गम्भीरमपि मानवम् । उत्तानतांनयन्त्याशुसूर्याशवइवाम्बुजमिति ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविद्वांसंमूर्खं पुनः विद्वांसमपि प्रमदाउत्पथनेतुं समर्था भवन्तीत्यर्थः । कीदृशं पुरुषं कामक्रोधवशानुगं परवशमित्यर्थः ॥ २१४ ॥

मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ॥ बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । अतो विविक्तासनः निर्जनेशून्ये गृहादौ नासीत् नापि निःशङ्कमङ्गस्पर्शादिति कुर्यात् । अतिचपलो हीन्द्रियसंघातो विद्वांसमपि शास्त्रनिगृहीतात्मानमपि कर्षति हरति परतन्त्रीकरोति ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मात्रेत्यादौ सहेत्यभ्याहार्यम् । विविक्तासन एकान्त आसीनः ॥ २१५ ॥

(३) कुङ्कुमः । अत आह मात्रेति । मात्रा भगिन्या दुहित्रा निर्जनगृहादौ नासीत् । यतोऽतिबल इन्द्रियगणः शास्त्रनियमितात्मानमपि पुरुषं परवशं करोति ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । तासां दोषमनुस्मरन्नाह मात्रेति । विविक्तं विगतान्यजनं तत्रैताभिर्नासीतेति तत्र हेतुर्बलवानिति । अहो बलवानिन्द्रियग्रामो यतो मात्रा दुहितोस्त्रिशद्वत्सरान्तरेऽपि पुत्रादेर्मैथुनादिसंभावना तत्रान्यासुकाकथेति ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । यत एव ततो याभिः स्त्रीभिरुत्पथनीतो निरतिशयदोषयुक्तो भवति तासां सन्निकर्षो वर्जनीय इत्याह मात्रेति । जितेन्द्रियस्य मेमात्रादिभिः विविक्तासनं किं दूषणं करिष्यतीति न मन्तव्येन बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । न विविक्तासनो भवेत् । विविक्तः पूतविजन इत्यर्थः ॥ २१५ ॥

कामंतु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ॥ विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । काममित्यर्थं सूचयति । उत्तरेण चैतत्संबध्यते विप्रोप्यपादग्रहणमिति । भुवि तु पादवन्दनमिष्यत एव युवतीनां युवा द्वयोर्यूनोरयं विधिः यदि बालो ब्रह्मचारी वृद्धा वा गुरुपत्नी तदा पादोपसंग्रहणमविरुद्धम् । असावहमिति प्रागुक्तस्य विधेरेनुवादः । विधिवदिति व्यस्तपाणिना ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भुवि नपादयोः । विधिवत्पाणिभ्यां व्यस्ताभ्यां तथा चोक्तं सव्येन सव्य इति ॥ २१६ ॥

(३) कुङ्कुमः । कामंतु गुरुपत्नीनां युवतीनां स्वयमपि युवा यथोक्तविधिना भिवादये ऽमुकमाहं भोरिति ब्रुवन् पादग्रहणं विना यथेष्टमभिवादनं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं चेद्गुरुपत्न्यवन्दनं प्राप्तं तत्राह काममिति । भुवि तदग्रभूमौ विधिवत्बाहुभ्यां सह जानुभ्यां शिरसा वचसा धियेति विना पादग्रहणमित्यर्थः ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । युवतिषु गुरुपत्नीषु पूजार्थपादग्रहणं न कुर्वीत कथं तर्हि पूजा कर्तव्येत्याह कामंतिविति । भुविवन्दनं कुर्यान्निपादौ स्पृष्ट्वा । असावहं देवदत्तो हम् । काममितिवचनादकरणेऽपि न दोष इति सूचितम् ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामं अतिशयेन युवतीनाम् गुरुपत्नीनां युवतीनां युवासन् भुवि स्पृष्ट्वा विधिवद्वन्दनं कुर्यात् । असौ अहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ॥ गुरुदारेषु कुर्वीत सतांधर्ममनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रवासादेत्य पादयोर्ग्रहणसंख्येन सख्यइति । अन्वहमहन्त्यहनि । अभिवादनं भूमौ । सतांशिष्टानां-
एषधर्मआचारइत्यनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र विप्रोष्य प्रवासादेत्य पादग्रहणं तत्पूर्वकमभिवादनम् । अन्वहं त्वभिवादनमात्रं
वृद्धानामपि न पादग्रहणम् । गुरुदारेष्वाचार्यादिभार्यासु न तु मातरि । सतांवृत्तमिति । रागोत्पत्त्यसंभावनायामप्येषएव
आचारइत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(३) कुट्टुकः । प्रवासादागत्य सख्येन सख्यंदक्षिणेन दक्षिणमित्युक्तविधिना पादग्रहणंप्रत्यहं च भूमावभिवादनंच
गुरुपत्नीषु युवाकुर्यात् । शिष्टानायममाचारइति जानन्तु ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रोष्य प्रवासंकृत्वा । अन्यदा अभिवादनमात्रम् । सतांशिष्टानामयमाचारइति स्मरन् ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । प्रोषितः प्रत्यागतः । अन्वहं भुव्यभिवादनम् । सतांधर्ममनुस्मरन् एषसतामाचारइत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रोष्य प्रवासादागत्य गुरुपादेषु पादग्रहणंकुर्यात् किंकुर्वन्सतां धर्मस्मरन् ॥ २१७ ॥

यथा खननखनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ॥ तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वस्य शुश्रूषाविधेः फलमिदं गुर्वाराधनद्वारेण स्वाध्यायविध्यर्थता । यथा कश्चिन्मनुष्यः ख-
नित्रेण कुदालादिना भूमिखननवारिप्राप्नोति नाक्लेशेन एवमयं विद्यांगुरुगतां शुश्रूषुः गुरुसेवापरोधिगच्छति ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथावारि प्राप्नोति कुदालादिना खनन अक्लेशेन तथा विद्यां शुश्रूषुः क्रमेणाधिग-
च्छतीति दृष्टान्तार्थः ॥ २१८ ॥

(३) कुट्टुकः । उक्तस्य शुश्रूषाविधेः फलमाह । यथा कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेण भूमिखननजलप्राप्तौ त्येवं गुरुस्थितां-
विद्यांगुरुसेवापरः शिष्यः प्राप्नोति ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुशुश्रूषैव विद्याप्राप्तौ कारणमाहयथेति । खननच्छिद्रार्थदारयन् । वारिकूपादिजम् ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । एवं प्रतिपादितांगुरुवृत्तिफलोपपादनेन निगमयति यथा खननमिति ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वारिजलयथा अधिगच्छति तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरित्यर्थः । अधिगच्छति ॥ २१८ ॥

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिरवाजटः ॥ नैनंग्रामेऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात्
कचित् ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । मुण्डः सर्वतः केशवपनंकारयेत् । जटिलो वा जटाः परस्परमन्यन्तमितरेतरसंलग्नकेशाः तद्वाज-
टिलः । शिखैश्च वा जटा यस्य जटाकारां शिखां धारयेत् परिशिष्टे मुण्डः तथा च कुर्याद्यथा ग्रामे स्थितस्य सूर्यो नाभिनिम्लो-
चेन्नास्तंगच्छेत् । ग्रामग्रहणं नगरस्यापि प्रदर्शनार्थम् । अस्तमयसमयमरण्ये संभावयेत् । एवं ग्रामे नाभ्युदियादुदयोपि सूर्य-
स्य यथारण्यस्थस्य ब्रह्मचारिणो भवति तथा कुर्यात् । एनंप्रकृतं ब्रह्मचारिणम् । अन्येतु ग्रामशब्दंग्राम्येषु धर्मेषु स्वापादि-
षु वर्तमानं निम्लोचेदित्येवमर्थवर्णयन्ति तथा च उत्तरत्र शयानमित्याह ततोयंसंध्ययोः स्वमप्रतिषेधो नारण्ये तत्कालाव-
स्थानं बालो हि ब्रह्मचारी विभीषात् गौतमेन तु बहिः संध्यत्वं परतो गोदानादुक्तं गोदानव्रतं च षोडशवर्षे तदा च प्राप्तः शक्रो-
त्यरण्ये संध्यामुपासितुम् ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुण्डः मुण्डितसर्वकेशः । जटिलोजटीकृतसर्वकेशः । शिखाजटः शिखामात्रजटीकृतमन्य-
न्मुण्डितमित्यर्थः । एवं ब्रह्मचारिणं अभिमुखीकृत्य ग्रामे न निम्लोचेदस्तमियात् सन्ध्यार्थमरण्यंगतएवास्मिन्स्तमियादित्यर्थः ।
एवंनाभ्युदियादित्यपि ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह । मुण्डितमस्तकः शिरःकेशोजयावान्वाशिखैव वा जटा जाता यस्य
वापरे शिरःकेशामुण्डिताः तथा वा भवेत् । एनंब्रह्मचारिणंकचिद्वामे निद्राणमुत्तरत्र शयनमिति दर्शनात्सूर्योनाभिनिम्लोचे-
नास्तमियात् ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यतमुण्डइति । मुण्डः केशरहितमस्तकः यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारविशिखाइवेत्युक्तेः ।
जटिलः जटायुक्तः । शिखाजटः शिखामात्रजटायस्यसइति । शाखाभेदेन नैनमिति । ग्रामइत्युपलक्षणंगरादेर्वसत्यनुकूलत्वात् ।
एनंब्रह्मचारिणं शयानमभिलक्षीकृत्य निम्लोचेदस्तंगच्छेत्तथा नोदियादुदयनासादयेत्सूर्यः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । नियमान्तरमाह मुण्डोवेति । ग्रामशब्देनलौकिककर्मलक्ष्यते । तत्रसक्तमेतन्तत्रसक्तेऽस्मिन्ब्रह्मचारिणि-
निम्लोचेदस्तमियात् । कचिदाश्रमान्तरेऽपि ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्यं मुण्डइति । ग्रामे ग्राममध्ये एनंब्रह्मचारिणं अभिलक्ष्यसूर्यः न निम्लोचेत् नास्तंगच्छे-
दित्यर्थः । कचित् न अभ्युदयात् नोत्तिष्ठेत् ॥ २१९ ॥

तंचेदभ्युदियात्सूर्यः शयानंकामचारतः ॥ निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्मुपवसेद्दिनम् ॥ २२० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रेदंप्रायश्चित्तंचरेत् । ब्रह्मचारिणं शयानं निद्रावगतमभ्युदियात्स्वेनोदयेनाभिव्यामदोषंकुर्या-
त् । प्रातरतिक्रमे दिनं जपोपवासौ रात्रौ तु भोजनं पश्चिमातिक्रमे तु रात्रौ जपोपवासौ प्रातर्भोजनमिति । दिनशब्दः प्रदर्श-
नार्थः । गौतमवचनंचाप्युदाहरन्ति तिष्ठेदहरभुञ्जानोभ्यस्तमितश्च रात्रिजपन्सावित्रीमिति तदयुक्तम् । उभयत्रापि दिवैव
प्रायश्चित्तं युक्तं दिनशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वे प्रमाणाभावात् । नह्यस्य तत्सापेक्षस्य स्वार्थप्रतिपादनं निरपेक्षचैतत्तस्माद्विकल्पो-
युक्तः । तत्र यस्य सर्वारात्रिजाग्रतो न व्याधिः प्रवर्तते स रात्रौ जपिष्यति अन्यस्तु दिवैव । जपश्च गौतमवचनात्सावित्र्या-
एव । नन्वत्र कथंगौतमः प्रमाणीक्रियते । उच्यते सापेक्षमिदं वाक्यं जपेदिति । जपनीयस्यानिर्देशात्सत्यामपेक्षायां श्रुत्यन्त-
राद्युक्ताविशेषावगतिः । इहतु कालस्य निर्देशो नास्ति कालान्तरप्रत्यपेक्षेति न गौतमोपेक्षते अथवा संध्यातिक्रमे प्राय-
श्चिताभिधानात्सावित्रीजपः सिद्धएव । युक्तंच सावित्र्यास्तु परं नास्तीति कामकारतः ज्ञात्वैव संध्याकाले यः स्वपित्यज्ञा-
नाच्चिरमुप्तस्य संध्याकालोऽयं वर्तत इत्यनयबोधोऽविज्ञानम् । एतदुक्तं भवति इच्छया प्रमादकृते चातिक्रमेण तदेव प्रायश्चित्तं यः
पुनरभ्युदितानस्तमितसंध्यामतिक्रामति तस्य प्रायश्चित्तमभोजनं नित्यानां कर्मणां समतिक्रमइति । अथवा यः कामकारेण
शास्त्रातिक्रमणं करोति तस्य तदविज्ञानमेव ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शयानमित्युक्तसंध्यतामुपलक्षयति । कामकारतो ज्ञानेन कामनया वा अविज्ञानादका-
मतश्चेत्यपि तेन ज्ञानतोऽज्ञानतोवा एतदेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । जपनित्यत्रानादेशे तु सावित्रीतिसावित्र्येव जप्या ।
अभ्युदितो दिनमभिनिर्मुक्तो रात्रिमिति त्रिवेकः । अभ्युदितो हरभुञ्जानो अभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपन्सावित्रीमिति
स्मृतेः ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र प्रायश्चित्तमाह तंचेदिति । तंचैत्कामतो निद्राणं निद्रोपवशत्वेन सूर्योऽभ्युदियादस्तमियात्तदा
सावित्रीजपन्मुपवसन् रात्रौ भुञ्जीत । अभिनिर्मुक्तस्योत्तरेऽहन्युपवासजपौ । अभिरभागइति कर्मप्रवच-

नीयसंज्ञा । ततः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । सावित्रीजपंतु गोतमवचनात् । तदाह गोतमः सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठे-
दहरभुञ्जानोऽभ्यस्तमितश्च रात्रिजपन्सावित्रीम् । ननु गोतमवचनात्सूर्याभ्युदितस्यैव दिनाभोजनजपावुक्तौ अभ्यस्तमित-
स्य तु रात्र्यभोजनजपौ । नैतत् अपेक्षायां व्याख्यासंदेहे वा मुन्यन्तरविवृतमन्वयमन्वयमाह । नतु स्फुटमन्वयमन्वय-
न्तरदर्शनादन्यथाकुर्मः । अतएव जपापेक्षायां गोतमवचनात्सावित्रीजपोऽभ्युपेयएव । नतु भयत्र स्फुटमनूक्तं दिनोपवासजपाव-
पाकुर्मः । तस्मादभ्यस्तमितस्य मानवगोतमोऽप्रायश्चित्तविकल्पः ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । देवाद्यद्येवं स्यात्तत्राह । तंचेति । कामकारतोऽनातुरत्वात् इच्छया शयानं जपन्सावित्रीमिति-
शेषः । उपवसेदिति अभ्युदिते अहरभोजनं रात्रौ भुक्तिः अस्तमिते तु रात्रौ जपः सूर्योदयपर्यंतं सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठे-
त्तदहरभुञ्जानोऽस्तमितश्च रात्रिजपन्सावित्रीमिति गोतमवचनात् । उपोषणं सज्योतिः परं नासायमुपवसेदिति विधि-
स्मरणात् ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । अवज्ञानाज्ज्ञात्वोपेक्षणात् । एवं वचनादशक्यज्ञानादिषु प्रायश्चित्ताभावः सूचितः ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्राह तमिति । तं ब्रह्मचारिणं शयानं कामकारतः इच्छातः सूर्यश्चेदभ्युदियात् उदयेत तं शयानं-
सूर्यः निम्लोचेद स्तंगच्छेत् अविज्ञानात् जपन् गायत्रीजपन् दिनं दिवसं उपवसेत् ॥ २२० ॥

सूर्येण स्रग्भिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ॥ प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महत्तैनासा ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वप्रायश्चित्तविधेरयमर्थवादः । निम्लोचनेनाभिदुष्टः अभिनिर्मुक्तः । एवमभ्युदितः प्राय-
श्चित्तपूर्वोक्तं करोति तदा महता पापेन संबध्यते न स्वल्पेन । नरकादिदुःखोपभोगनिमित्तमदृष्टपापमुच्यते ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । महत्तैनासाव्रतवैगुण्यकारिणा ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य तु प्रायश्चित्तविधेरर्थवाद माह सूर्येणेति । यस्मात्सूर्येणाभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च निद्राणः प्राय-
श्चित्तमकुर्वन्महता पापेन युक्तो नरकं गच्छति । तस्माद्यथोक्तप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । तदकरणे दोषमाह । सूर्येणेति । हि यतो ब्रह्मचारी भूत्वा शयानेव सूर्येणाभिनिर्मुक्तस्तं-
विहाय सूर्योऽस्तंगत इति तथा सूर्येणोदयत अभिनः शयानं उदितः उदयेन व्यामः ब्रह्मचारी शयानस्य यस्य सूर्यरश्मिना संयोग-
वियोगौ स्त इति भावः । स चेदुक्तप्रायश्चित्तमकुर्वाण एव तिष्ठेदेनसा पापेन महता युक्तः स्यादिति पूर्वपापस्यावश्यकलभा-
गिति ॥ २२१ ॥

(५) नन्दनः । अवश्यकर्तव्यतामस्य प्रायश्चित्तस्याह सूर्येणेति ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूर्येण सह शयानः अभिनिर्मुक्तः सूर्यः अस्तंगतः शयानः सन् अभ्युदितः उदितः भवेत्तदा प्राय-
श्चित्तं अकुर्वाणः महत्तैनासा पापेन युक्तः स्यात् ॥ २२१ ॥

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे संध्ये समाहितः ॥ शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । एवं महान्दोषोऽभ्युदयनिम्लोचनयोस्तस्मादाचम्य प्रयतस्तत्परः समाहितः परित्तचित्त-
तत्कर्माविज्ञेयः शुचौ देशे जपञ्जप्यं प्रणवव्याहृतिसावित्र्याख्यमुपासीत । उभे संध्ये संध्योरेवात्रोपास्यत्वमुपासनं च तत्र
भावविशेषः । अथवोभे संध्ये प्रत्युपासीत भगवन्तं सवितारं मन्त्रोहितदेवत्वोऽतस्तमेवोपासीत । संततसकलविकल्पस्तद्भूतैक-
मना भवेत् । प्रागुक्तस्य विधेः शेषोऽनुवादः उपासनं केवलं विधेयम् । अन्ये तु शुचौ देशे इत्येतद्विध्यर्थोऽयं श्लोक इत्याहुस्तेषां-
पौनरुक्त्यम् । सर्वस्यैव कर्तव्यस्य शुचिना कर्मकर्तव्यमिति विहितमशुचिदेशसंबन्धे च का शुचिता ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रयतः शुचिः सन्धेउपासीत सेवेत । प्रयतत्वंशुचिदेशवित्थर्थं विहितसन्ध्योपासना
नुवादः ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादुक्तप्रकारेण संध्यातिक्रमे महत्पापमतः आचम्येति । आचम्य पवित्रो नित्यमनन्यमनाः
शुचिदेशे सावित्रीजपन्तु मे सन्ध्य विधिवदुपासीत ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । यतः शयानस्य महत्पापवत्त्वे सन्ध्याकरणमेव हेतुरत आह आचम्येति । जप्यं गायत्र्याख्यं-
विधिवदुपासीत । तद्देवतामित्यर्थः ॥ २२२ ॥

(५) नन्दनः । अथोक्तमपि संध्याकृत्यमादरार्थं प्रसङ्गादाह आचम्येति । नित्यमाश्रमान्तरेऽपि । यथाविधिप्रात-
स्तिष्ठेत्सायमासीतेति ॥ २२२ ॥

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किंचित्समाचरेत् ॥ तत्सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र वास्य रमेन्मनः ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । यदि स्त्री आचार्यानी अवरजः कनीयानाचार्यादुपलभ्य श्रेयोकर्मादिना त्रिवर्गसमाचरेत्तत्सर्व-
माचरेत् । संभवति हि तयोस्तदाचार्यसंपर्कात्परिज्ञानम् । शूद्रावाऽऽचारजनक अवरजः सयद्युपदिशेदेवं पायुलिङ्गौ मृद्वारिणा
प्रक्षाल्येते निपुणौ हस्तौ प्रक्षालय विस्मृतस्ते मृद्वारिक्रमः स्वदीय आचार्योऽसकृच्चया पायुप्रक्षालने जलंददता दृष्टपूर्वः मृ-
द्भिः शौचं करोति ततो मृद्भिरित्येवमादिसमाचरेत्समाचाराद्युत्पाद्योपदिशेत् । तथा आचार्यानी आचमनं शिक्षयेत्तत्सर्वमाचरेद्यु-
क्तः श्रद्धया न स्त्रीशूद्राचरितमित्यवजानीतः । समाचरेदिति च समाचारपूर्वक उपदिशेत्प्राप्ताभिप्रेतः । वक्ष्यति च धर्मशौचं-
समंयानि सर्वत इति । आचार्येणैव कदाचिदादिष्टं भवति ब्राह्मणि आचमय पुत्रस्थानीयमेतंतथा विधिपूर्वच ब्रूयादस्य मूत्र-
पुरीषशुद्ध्यर्थं मृद्वारिणी देये इति तत्र तदीय वचनमनुष्ठेयमेवं मृदो गृहाण एवमद्भिः प्रक्षालयेदिति । अथवा गुरुगृहालोहोपल-
जलशुद्ध्यादिः स्त्रीशूद्राभ्यां समाचार्यमाणः प्रमाणीकर्तव्यः एतावदाचारस्य स्त्रीशूद्रसंबन्धिनः प्रामाण्यार्थोऽयं श्लोकोऽनु-
ज्यते । ननु सर्वस्याचारस्यावेदवित्संबन्धिनः प्रामाण्यं घटते अयुक्तमेतन्न हि त्वल्पोऽप्याचार अवेदविदां प्रमाणी भवति । अ-
थास्ति मूलवेदवित्संबन्धः एव तर्हि प्रमाणं शूद्रग्रहणे न । नचैवं विधे विषये स्त्रीशूद्राचारस्य प्रामाण्यमभिप्रेतम् । तथा हि
सति प्रामाण्याभिधानप्रकरण एवावक्ष्यत् । तस्माच्छ्रेयः पदार्थनिरूपणार्थोऽयमुपोद्घात इति परमार्थः । यदाचार्यवचसां प्रामा-
ण्यानुवादोऽयम् । स्त्रीशूद्रावपि ब्रूयातां तदप्यनुष्ठानं युक्तं किंपुनराचार्योपदिष्टम् । यत्र चास्य रमेत्परितुष्येन्मनः एतदप्यात्मन-
स्तुष्टिरित्यत्र व्याख्यातम् । सर्वथा नास्य श्लोकस्यातीव प्रयोजनमस्ति ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवरजः शूद्रः । श्रेयः साधनं श्रुतिस्मृत्यविरुद्धं यदाचरेत् तत्स्वयंप्रयत्नवानाचरेत् । तथा
धर्मसाधनत्वेन पौरुषेयवाक्यादवगते यात्राविरुद्धस्य कर्तुमनोरतिः ॥ २२३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि स्त्रीशूद्रौ वा किंचिच्छ्रेयोऽनुतिष्ठति तत्सर्वयुक्तोऽनुतिष्ठेत् । यत्र च शास्त्रानिषिद्धे मनोऽस्य
तुष्यति तदपि कुर्यात् ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । शास्त्राविरुद्धस्त्रीबालाद्याचरितं दृष्टादृष्टश्रेयःसाधनमप्याचरणीयमित्याह यदीति । अवरजः कनी-
यानिति मेधातिथिः । तत्र स्त्रीसमभिव्याहारात् शूद्रः शास्त्राविरुद्धे कर्मणि रमेत्तोषमागच्छेत् ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राविरुद्धमनुपदिष्टम् पिश्रेयो लोकाप्रसिद्धमाचरितव्यमित्याह यदि स्त्रीति । अवरजः शूद्रः । यत्र
वास्य रमेन्मनः सर्वमाचरितुमशक्तो यत्रास्य मनसोरतिरस्ति तदाचरेत् ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि स्त्री श्रेयःधर्मं किञ्चित्समाचरेत् तद्धर्मसर्वयुक्तः सन् आचरेत् स्वयंपदि । अवरजः लघुः किञ्चित् श्रेयः धर्मसमाचरेत् तत् आचरेत् यत्रयस्मिन्धर्मं मनः रमेततं धर्मं समाचरेद्वा ॥ २२३ ॥

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्मएव च ॥ अर्थएवेह वा श्रेयस्त्रिवर्गइति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

(१) भेदातिथिः । यत्प्रशस्यं यदाचर्यमाणं दृष्ट्वा नोपहन्ति यच्छ्रेयोभेदोऽप्युच्यते किंपुनस्तदिति सुदृढत्वात्वाचष्टे । नायं वेदमूलोर्थो नाचार्यादिशब्दवत्पदार्थं कथनम् । किंति हि श्रेयोर्था सर्वः पुरुषः प्रवर्तते । तत्रेदमुच्यते । इदं श्रेयः एतदर्थेयत्वं कर्तव्यः । तत्रमतान्तराणि तावदुपन्यस्यति । केषांचिन्मतं धर्मार्थोऽश्रेयः । धर्मः शास्त्रविहितौ विधिप्रतिषेधौ । अर्थो गोभूमिहिरण्यादिः । एतदेव श्रेयः एतदधीनत्वात्पुरुषप्रीतेः । अपरं मतं कामार्थाविति । कामस्तावन्मुख्यएव पुरुषार्थः प्रीतिरूपत्वात् । पुरुषप्रीतिर्हि श्रेयः अर्थोऽपि तत्साधनत्वात् । एवं हि चार्वाका आहुः कामएवैकः पुरुषार्थस्तस्य साधनमर्थः धर्मोऽपि यद्यस्ति धर्मएव सर्वेभ्यः श्रेयान्सर्वस्य तन्मूलत्वाच्च । उक्तंच धर्मोऽर्थश्चकामश्चेति । अर्थतएव वणिजः प्रयोगजीविनः । सिद्धान्तस्तु त्रिवर्गइति तु स्थितिः । अतो धर्माविरोधिनावर्थकामावपि सेवितव्यौ न तद्विरोधिनौ । तथा च गौतमः । न पूर्वार्हमध्यंदिनापराह्णानफलात्कुर्यात् यथा शक्तिधर्मार्थकामैरिति । श्रेयात्मकोऽवर्गस्त्रिवर्गः त्रिषु समुदितेष्वयंरुढः ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र प्रसंगेन पुरुषार्थनिरूपयति धर्मार्थाविति । धर्मार्थयोरेव प्रयत्नसंभवात् । धर्मस्याप्यर्थद्वारा कामहेतुत्वेनैवोपादेयत्वं । तेन कामस्ततः साक्षात् न हेतुरर्थश्च हेतुरित्यन्ये धर्मस्य सर्वमूलत्वात् धर्मएवेत्यन्ये । इह लोकेऽर्थेव कामहेतुतया श्रेयानित्यन्ये स्वमतमाह । त्रिवर्गइति । अन्योन्यवादिकथितयुक्तिभिस्त्रयाणां पुरुषार्था नावर्गः समूहः श्रेयः मोक्षार्थिनो विरलप्रचारत्वेनात्र मोक्षो न गणितः ॥ २२४ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रेयएव हि धर्मार्थौ तद्वर्णयति धर्मार्थाविति । धर्मार्थौ श्रेयोऽभिधीयते कामहेतुत्वादिति केचिदाचार्या मन्यन्ते अन्ये त्वर्थकामौ सुखहेतुत्वाच्छ्रेयोऽभिधीयते । धर्मएवेत्यपरे अर्थकामयोरप्युपायत्वात् । अर्थएवेह लोके श्रेयइत्यन्ये धर्मकामयोरपि साधनत्वात् । संप्रति स्वमतमाह । धर्मार्थकामात्मकः परस्पराविरुद्धस्त्रिवर्गएव पुरुषार्थतया श्रेयइति विनिश्चयः । एवं च बुभुक्षुन्त्युपदेशो न मुमुक्षुन्मुमुक्षांतु मोक्षएव श्रेयइति षष्ठे वक्ष्यते ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र किं श्रेयइत्यपेक्षायां मतभेदेन पूरयति धर्मेति । स्थितिः शास्त्रमर्यादा मौक्षरूपश्रेयसावेक्ष्यमाणत्वात् । श्रेयःसोपाधिकसुखं तदुपायौ धर्मार्थाविति केचित् । कामार्थावित्यपरे कामः शब्दादिविषयोः अर्थो धनमिति तद्व्यंशश्रेयइति केचित् धर्मः पारत्रिकसुखोपायः ऐहिकसुखोपायोऽर्थः श्रेयः स्वमतंतु श्रेयो धर्मार्थकामात्मकस्त्रिवर्गइति ॥ २२४ ॥

(५) नन्दनः । पुनरत्र श्रेयः शब्देन विवक्षितोऽर्थइत्यत्राह धर्मार्थाविति । कैश्चिद्धर्मार्थोऽश्रेय उच्येते कैश्चित्कामार्थोऽश्रेय इत्यर्थः । परस्पराविरुद्धस्त्रिवर्गः । स्थितिः सिद्धान्तः । विरोधेतुल्यबलावलंबयति । कामएव श्रेयो धर्मकामौ वा श्रेयइतिसंभवतोरपि पक्षयोर्हेयत्वमनुपन्यासादेव सूचितम् ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मार्थौ श्रेयः उच्यते । कस्यचिन्मते यदा कामार्थौ धर्मएव वा कस्य चिन्मते अर्थ इव इह भवेत् श्रेयः इति त्रिवर्गस्थितिः ॥ २२४ ॥

आचार्यश्च पिताचैव माता भ्राता च पूर्वजः ॥ नार्त्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्योपि न कश्चिदवमन्तव्यः एते पुनर्विशेषतः प्रायश्चिताधिक्यमत्रेत्यर्थः । आर्त्तेनतैः पीडितेनाप्यवमानमवज्ञा प्राप्तायाः पूजाया अकरण्यकारश्चानादराख्यः । ब्राह्मणग्रहणं पूरणार्थम् ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः आर्त्तेन तैः पीडितेन ॥ २२५ ॥

(३) कुट्टूकः । आचार्यो जनको जननी च भ्राता च सगर्भो ज्येष्ठः पीडितेनाप्यमी नावमाननीयाः विशेषतो ब्राह्मणेन यस्मात् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । आचार्यादीनामनवज्ञाशुश्रूषयोरावश्यकत्वं विदधत्तान् ब्रह्मदृष्टिमुत्कर्षादितिन्यायेन देवतालोकाधिष्ठायामहीकर्तुमनुवदति । आचार्यश्चेत्यष्टभिः । आचार्यादिषु ब्रह्मदृष्टिः कार्या तेषामुत्कर्षावाप्त्यै इति न्यायार्थः ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । अत्रहेतुमाह आचार्य इति । ब्रह्मणो वेदस्य मूर्तिराधाराधेययोरपि नाभावसामान्यात् ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते आचार्यादयः आर्त्तेनापि पुंसां नावमन्तव्याः न तिरस्कारणीयाः ब्राह्मणेन विशेषतः नावमन्तव्याः ॥ २२५ ॥

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ॥ माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥ २२६ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यायमर्थवादः । यत्परब्रह्मवेदान्तोपनिषत्सिद्धं तस्याचार्यो मूर्तिः शरीरं मूर्तिरिव मूर्तिः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य पिता येयं पृथिवी सैव माता भारसहृत्वसामान्यात् । भ्राता च त्वः सोदर्यः । आत्मनः क्षेत्रज्ञस्येति प्रशंसा । एते सर्वदेवतारूपाः महत्त्वयुक्ता अवमता भ्रन्ति प्रसादिता अभिप्रेतैः कामैर्योजयन्ति । एवं तत्समा आचार्यादय इति स्तुतिः ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य मूर्तिर्देहान्तरम् । वेदोपदेशकत्वसामान्यात् । प्रजापतेर्मनोः सृष्टिकर्तृत्वसामान्यात् । पृथिव्या मूर्तिः आधारत्वसामान्यात् । भ्राता त्वः सोदरः आत्मनो मूर्तिरेकसृष्टत्वात् ॥ २२६ ॥

(३) कुट्टूकः । आचार्यो वेदान्तोदितस्य ब्रह्मणः परमात्मनो मूर्तिः शरीरं पिता हिरण्यगर्भस्य माता च धारणात् पृथिवी मूर्तिः भ्राता च त्वः सगर्भः क्षेत्रज्ञस्य तस्माद्देवतारूपा एतानावमन्तव्याः ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र कः कस्य मूर्तिरित्यपेक्षां पूरयति । आचार्य इति । ब्रह्मणः परमात्मनो मूर्तिर्मुर्च्छिता वयवतया शरीरं प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य । अथवा ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य प्रजापतेर्विराजः । मातुरिव पृथिव्याधारकत्वादात्मनः क्षेत्रज्ञस्य स्वासमार्गे भु ॥ २२६ ॥

(५) नन्दनः । नियमान्तरमाह आचार्यश्चेति ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचार्यः ब्रह्मणः परमात्मनः मूर्तिर्वावेदस्य मूर्तिर्वा ज्ञेयः प्रजापतेः हिरण्यगर्भस्य परमेष्ठिनः मूर्तिः भ्राता त्वमूर्तिः आत्मनः मूर्तिः ज्ञेया ॥ २२६ ॥

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् ॥ न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥

(१) मेधातिथिः । भूतार्थानुवादेनेयमपराप्रशंसा । क्लेशांदुःखं माता च पिता च नृणामपत्यानां संभवे गर्भात्प्रभृति यावद्दशमाद्वर्षात् । न्मातुः क्लेशः गर्भधारणं प्रसवः प्राणहरः स्त्रीणां जातस्य च संवरणयोगः क्लेशः ससर्वस्य त्वयंसंवेद्यः

पितुरप्युपनयनात्प्रभृत्यावेदार्थव्याख्यानात् । संभवशब्देनात्र गर्भाधानमुच्यते तद्धिनक्लेशावहंकिंताहि तदुत्तरकालभा-
विन्यस्ताः क्रियास्ताहि क्लेशसाध्याः । न तस्य क्लेशस्य निष्कृतिरानृण्यप्रत्युपकारसमत्वंशक्यंकर्तुवर्षशतैर्जन्मभिर्बहुभिः
किंपुनरेकेन जन्मना । असंख्यधनदानेन महत्या वापदउद्धरणेन मातापित्रोर्निष्कृतिरिति ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्युपकारार्थमुच्यते मातापित्रोरतिशयेन हितकार्यमित्याह यमिति । संभवे जन्म-
निसति । तत्पोषणादिना निष्कृतिः कृतप्रकृतिः ॥ २२७ ॥

(३) कुड्डूकः । नृणामपत्यानांसंभवे गर्भाधाने सत्यनन्तरंयंक्लेशमातापितरौ सहेते तस्य वर्षशतैरप्यनेकैर-
पि जन्मभिरानृण्यकर्तुमशक्यम् । मातुस्तावत्कुशौ धारणदुःखंप्रसववेदनातिशयोजातस्य रक्षणवर्धनकष्टंच पितुरधिका-
न्येवरक्षासंवर्धनदुःखमुपनयनात्प्रभृतिवेदतदङ्गभ्यापनादि क्लेशातिशयइति सर्वसिद्धंतस्मात् ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । मातापित्रोःक्लेशांस्मारयन्तयोःशुश्रूषादरमाह । यमिति पितुरपिगर्भाधानसंस्कृतिपोषणाद्यैः
क्लेशोस्तीति वभावनीयम् । सम्यक्लोक्यतापर्यंत पुत्रमनुशिष्टलोक्यमिति श्रुतेःनिष्कृतिरानृण्यं ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । मातापित्रोर्विशेषमाह यमातेति । संभवेवृद्धौ । नृणांपुत्राणाम् । निष्कृतिः प्रत्युपकारः ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्भवे उत्पत्तौ ॥ २२७ ॥

तयोर्नित्यंप्रियंकुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ॥ तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपःसर्वसमाप्यते ॥ २२८ ॥

(१) मेघातिथिः । तस्मात्तत्तयोर्मातापित्रोराचार्यस्य च सर्वदा यावज्जीवंयत्प्रियंतेषांतत्कुर्यान्नसकृद्विस्त्रिंवा कृत्वा
कृती भवेत् । तेष्वेवाचार्यादिषुत्रिषु पुरुषेषु भक्त्याराधितेषु तपः सर्वबहून्वर्षगणांश्चान्द्रायणादितपस्तप्त्वा यत्फलंप्राप्यते
तत्तत्परितोषादेव लभ्यतइति ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्तुकर्तव्यमित्याह तयोरिति । आचार्यस्य चाभ्यापनोपकारनिष्कृत्यर्थम् । चका-
राङ्गातुरपि ज्येष्ठस्यात्मतुल्यत्वात् । तेषुहि त्रिष्विति । त्रयाणामवश्याराध्यत्वात्तपः सम्यक्प्राप्यते तच्छुश्रूषायाएव सर्वा-
तशायिरूपत्वात् ॥ २२८ ॥

(३) कुड्डूकः । तयोर्मातापित्रोः प्रत्यहमाचार्यस्य च सर्वदाप्रीतिमुत्पादयेत् । यस्मान्तेष्वेव त्रिषु प्रीतेषु सर्वतपश्चा-
न्द्रायणादिकं फलद्वारेण सम्यक्प्राप्यते । मात्रादित्रयतुष्ट्यैव सर्वस्य तपसःफलंप्राप्यतइत्यादि ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । आचार्यस्यानन्यशरणत्वे तयोस्त्वि तद्गणनीयतामाह आचार्यस्येति । त्रिषु मातृपित्राचार्येषु ।
तपःसर्वमिति तपःकृच्छ्रचान्द्रायणादि क्लेशाय योवा शुश्रूषुरिति शेषः तस्य सर्वतपःसाध्यत्वात् ॥ २२८ ॥

(५) नन्दनः । यतएवंतस्मात्तयोर्नित्यंप्रियंकुर्यादिति । नित्यंयावज्जीवम् । सर्वदाऽऽप्यपि । हिहेतौ । सर्वसर्वा-
अमसाध्यम् ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तयोः पित्रोः प्रियं नित्यं कुर्यात् । चकारात् ज्येष्ठमातुःच पुनःआचार्यस्य प्रियंसर्वदा । ते
ष्वेव त्रिषु मातृपित्राचार्येषु त्रिषु तुष्टेषु सत्सु सर्वपूर्णं । तपःसमाप्यते ॥ २२८ ॥

तेषांत्रयाणांशुश्रूषा परमंतपउच्यते ॥ न तैरभ्यननुज्ञातोधर्ममन्यंसमाचरेत् ॥ २२९ ॥

(१) मेघातिथिः । कथंपुनस्तपः फलमतपसा मात्रादिशुश्रूषया एतच्च सर्वोत्तमतपोयत्तेषांपादसेवनंतैरननुज्ञातो-

(२२९) नतैरभ्यननुज्ञातो=नैतस्मिन्अभ्यननुज्ञातो (न, ब, भ, य, र, ल) ।

माणवकः धर्ममन्यतस्तेषां विरोधिनतीर्थस्नानादिरूपं त्रतोपवासादिव शरीरशोषणया तेषां चित्तवेदकरम् । ज्योतिष्टोमानुष्ठाने-
प्यनुज्ञा ग्रहीतव्या । यत्ते मनःप्रतिषेधकृतो (?) महारम्भेषु चकर्मसु बहुधनव्ययायाससाध्येषु व्यापृच्छय माताच मत्-
मत्या भवेयुः (?) नित्यकर्माऽनुष्ठाने त्वाज्ञानो कारिणी ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यतस्तच्छुश्रूषया परमतपस्तेषां शुश्रूषाया असंभवएव तैरनुज्ञातो न्यधर्मकुर्यात् ॥ २२९ ॥

(३) कुड्डूकः । तेषां मातापित्राचार्याणां परिचर्या सर्वतपोमयं श्रेष्ठमितएव सर्वतपःफलप्राप्तेर्यद्यन्यमपि धर्मकथ-
चित्करोति तदप्येतन्नयानुमतिव्यतिरेकेण न कुर्यात् ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । अननुज्ञातः प्रतिषिद्धः अप्रतिषिद्धं कृत्वा निवेदयेदिति वक्ष्यति ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां त्रयाणां आचार्यपितृमातृणां तैस्त्रिभिः अनभ्यनुज्ञातः अन्यैर्धर्म न समाचरेत् ॥ २२९ ॥

तएव हि त्रयो लोकास्तएव त्रय आश्रमाः ॥ तएव हि त्रयो वेदास्तएवोक्तास्त्रयोऽग्रयः ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । कार्यकारणयोरभेदादेव मुच्यते त्रयाणां लोकानां प्राप्तिहेतुत्वात् तएव त्रयो लोका उच्यन्ते । तएव
च त्रयः प्रथमा ब्रह्मचर्यादन्ये त्रय आश्रमाः गार्हस्थ्यदिभिस्त्रिभिराश्रमैर्यत्फलं प्राप्यते तत्तैस्त्रिभिस्तृष्टैः तएव त्रयो वेदा-
वेदत्रयजपतुल्यफलत्वात् । तएव त्रयोऽग्रय अग्निसाध्यकर्मणुष्ठानफलावामेस्तच्छुश्रूषातः । एषापि प्रशंसैव ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रयो लोकाः पृथिव्यन्तरिक्षब्रह्मलोकाः आश्रमाः ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थाख्याः । तत्पा-
लनतुल्यफलत्वात् तच्छुश्रूषायाः एवं वेदत्वाग्नित्वोपचारस्तदध्ययन तदाधानलभ्यकर्मफलस्यैतच्छुश्रूषायासिद्धेः ॥ २३० ॥

(३) कुड्डूकः । यस्मान्न एव मातापित्राचार्यास्त्रयो लोकालोकत्रयप्राप्तिहेतुत्वात् कारणे कार्योपचारः । तएव ब्रह्मच-
र्यादिभावत्रयरूपा आश्रमा गार्हस्थ्यद्याश्रमत्रयप्रदायकत्वात् । तएव त्रयो वेदा वेदत्रयजपफलोपायत्वात् । तएव हि त्रयोऽ-
ग्रयोऽभिहितास्त्रेतासंपाद्यज्ञादिफलदातृत्वात् ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तएवेति । लोकास्तत्र लोकावामिहेतुत्वात् ॥ २३० ॥

(५) नन्दनः । तएव त्रयो लोका अयं लोकौ माताजन्मभूमित्वसामान्यात् । अन्तरिक्षलोकः पिता सेककर्तृत्वसामा-
न्यात् । त्वर्गलोक आचार्यस्तत्प्राप्तुपायापदेशकत्वात् । तएव त्रय आश्रमाः । ब्रह्मचर्याश्रमो मातातत्र हि द्वितीयजन्म । गा-
र्हस्थ्यश्रमः पिता भोगप्रदत्वसामान्यात् । सन्यासाश्रम आचार्यो ब्रह्मलोकप्रापकत्वसामान्यात् । वानप्रस्थाश्रमस्य तु सदार-
त्वपक्षे पूर्वाश्रमसाधर्म्याददारत्वपक्षउत्तराश्रमसाधर्म्याच्चोभयोरन्यतरत्रान्तर्भावः । तएव हि त्रयो वेदाः । ऋग्वेदो माता ऋ-
चो हि स्त्रियः ताभ्यो हि शरीराण्यजायन्ते ऋग्भ्यो जातां सर्वशोमूर्तिमाहुरिति श्रुतेः । यजुर्वेदः पिता विधायकत्वसामान्यात् ।
सामवेद आचार्यो ब्रह्मयोनित्वसामान्यात् । तथा हि श्रूयते सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिरिति ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । तएव हि आचार्यादयः त्रयो लोकाः त्रिलोकस्वरूपाः पूज्या इत्यर्थः । एवं अयेषूहम् ॥ २३० ॥

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ॥ गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । केनचित्सामान्येनायं पित्रादीनां गार्हपत्यादिव्यपदेशः । साग्नित्रेता आधानाग्नित्रेता या गरीयसी
महाफला । त्राणं त्राणार्थमिताप्रभात्रेता इति शब्दव्युत्पत्तिः ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र त्रयोऽग्रय इत्येतत्प्रपञ्चयति पितेति । गार्हपत्यः प्राथमिकत्वात् दक्षिणाग्निः पित्राचा-
र्यपिक्षया लोपयोगात् आहवनीयो बहुपयोगत्वात् सैवाग्नित्रेता अन्यस्यास्त्रेता या गरीयसी मान्यतमा ॥ २३१ ॥

(३) कुल्लूकः । वैशब्दोऽवधारणे । पितैव गार्हपत्योऽग्निः मातादक्षिणाग्निः आचार्यआहवनीयः सेयमग्नित्रेता श्रेष्ठतरास्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न वस्तुविरोधोऽत्र भावनीयः ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्रयइत्युक्तंतद्यनक्ति पितेति । स्तुतिः निरग्नि कस्या होत्रफलावाप्स्यर्था । सेयमग्नित्रेतागार्हपत्यादित्रितयंगरीयः एवंपिताऋग्वेदो माता यजुर्वेदः आचार्यः सामवेदः ऋग्वेदो गार्हपत्यः पृथिवी ब्रह्मवेत्यादिश्रुतौऋग्वेदगार्हपत्ययोः साहचर्यात् । ऋग्वेदगार्हपत्याभ्योर्दृष्टिः पितरिविधीयते । एवंमातरि यजुर्वेददक्षिणाभ्योः । आचार्ये सामवेदाहवनीययोः ॥ २३१ ॥

(५) नन्दनः । तएवोक्तास्त्रयोऽग्रयइतियदुक्तंत्रायविभागक्रमइत्यत्राह पितावाइति । गार्हपत्योऽग्निः पितास्मि-
ल्लोके भोगप्रदत्वसामान्यात् तथाहि ब्राह्मणं स्वदितंतोकायतनयायपितुं पचेति । दक्षिणोऽग्निर्माता अन्नमेवास्मै श्रद्धयतीति श्रु-
तेः । आहवनीय आचार्येऽमुष्मिल्लोके भोगप्रदत्वसामान्यात् । तथाहि श्रुतिः अमुष्मिन् आहवनीयइति ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिता गार्हपत्याग्निरूपः । माता दक्षिणाग्निरूपा । गुरुः आहवनीयाग्निरूपः । सोमः अग्नित्रेता
त्रयाणांसमूहः त्रेता । गरीयसी पूज्या ॥ २३१ ॥

त्रिष्वप्रमाद्यन्तेषु त्रींल्लोकान्विजयेद्गृही ॥ दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्विव मोदते ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । एतेष्वप्रमाद्यन्नाराधनेऽस्वलन् । तथा च तदाराधनात्त्रींल्लोकाञ्जयेत्स्वीकुर्यादाधिपत्यमाप्नुयात्
गृही । गृहस्थावस्थस्य हि पुत्रस्यपित्रादीनांतत्कृतमाराधनमुपयुज्यते । तदा हि तौ वृद्धौ भवतः । दीप्यमानः शोभमानः
प्रकाशमानो वा स्वेन वपुषा स्वेनैव तेजसा देववदादित्यवद्विव लोके मोदते ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अप्रमाद्यन्नप्रमत्तः शुश्रूषमाणः । गृही गृहस्थः । अपीत्यध्याहार्यम् ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिष्विति । एतेषु त्रिषु प्रमादमकुर्वन्नब्रह्मचारीतावज्यत्येव । गृहस्थोऽपि त्रींल्लोकान्विजयते ।
संज्ञापूर्वकस्यात्मनेपदविधेरनित्यत्वान्न विपरभ्यां जेरित्यात्मनेपदम् । त्रींल्लोकान्विजयेदिति त्रिष्वधिपत्यंप्रामोति ।
तथा स्ववपुषा प्रकाशमानः सूर्यादिदेववद्विव दृष्टो भवति ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । अप्रमाद्यन्निति च्छेदः । दीप्यमानः परान्द्योतयन्निति स्वर्गे ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं ब्रह्मचारिणामयंधर्मः किंतूत्तरषोमपीति प्रदर्शितं गृहीति ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिषु एतेषु अप्रमाद्यन् सावधानतया तिष्ठन् त्रीन् लोकान् गृही सज्जयेत् ॥ २३२ ॥

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ॥ गुरुशुश्रूषया स्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ २३३ ॥

(१) मेधातिथिः । अयं लोकः पृथिवी भारसहत्वात्तुल्यामातापृथिव्या । पितृभक्त्या । मध्यमो लोकोन्तरिक्षं प्रजाप-
तिः पितोक्तः मध्यमस्थानश्च प्रजापतिर्नैरुक्तानाम् सहि वर्षकर्मणां प्रजानां पाता वा पालयिता वा । ब्रह्मलोकमादित्यलोकम्
आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः लोकः स्थानविशेषस्तमश्नुते प्रामोति । अर्थवादा एते तत्र नाभिनिवेष्टव्यम् । न च लोकाधिपत्यकाम-
स्य तदाराधनाधिकारः । नायं काम्यो विधिः । पितृत्वमेवात्र निमित्तमकरणे शास्त्रातिक्रमः ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मध्यमं भूलोकादूर्ध्वं ब्रह्मलोकादधः ॥ २३३ ॥

(३) कुङ्कुमः । इमं भूर्लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या मध्यममन्तरिक्षमाचार्यभक्त्या तु हिरण्यगर्भलोकमेव प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रीनलोकान्विजयेदित्युक्तं केन कंजयतीत्यपेक्षायामाह इममिति । इमं भूर्लोकं मध्यमं भुवर्लोकं आचार्यो ब्रह्मलोके शङ्कित्युक्ते ब्रह्मलोकम् ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इममिति इमं लोकं भूर्लोकं मध्यमं स्वर्लोकं गुरुशुश्रूषया ब्रह्मलोकं एवममुना प्रकारेण त्रीन लोकान्समश्नुते प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ॥ अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । आदृताः सत्कृताः । आदृतवचनेन प्रत्युपकारपरत्वं लक्ष्यते यो ह्यादृतो भवति स परितुष्टः प्रत्युपकाराय यतते । अथवा दृतः परितुष्ट उच्यते । धर्मस्य चानन्त्यात्परितोषाऽनुपपत्तेः फलदानोत्सुकत्वं लक्ष्यते । सर्वाणि तस्य कर्माण्याशु फलदायीनि भवन्ति । यस्यैते त्रय आदृताः शुश्रूषया परितुष्टाः एतैस्त्वनाराधितैर्यत्फलकासेना किंचिच्छ्रियते शुभं कर्म तत्सर्वं निष्फलम् । सर्वाः क्रियाः सर्वाणि श्रौतस्मार्तानि कर्माणि । अर्थवादोऽयं पुरुषार्थो ह्याराधनविधिस्तदतिक्रमे पुरुषः प्रत्यवयन्महता पापेन कर्मोपाजिते पीष्टफलभोगे प्रतिबध्यते । अत उच्यते सर्वास्तस्या फलाः क्रिया इति ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वधर्मा यागाद्याः । आदृताः आदरेण कृताः । अफला अल्पफलाः ॥ २३४ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्यैते त्रयो मातृपित्राचार्य आदृताः सत्कृतास्तस्य सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति । यस्यैते त्रयो अनादृतास्तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्तकर्माणि निष्फलानि भवन्ति ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनरपि त्रयाणां शुश्रूषास्तुतिनिन्दाभ्यां विधत्ते सर्व इति द्वाभ्यां । आदृता आदरेण वृताः स्युः अफलाः क्रियाः तदा चरितं पुण्यमात्रं निष्फलमित्यर्थः ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते त्रय आचार्यादयः यस्य पुंसः आदृताः मानार्हा भवन्ति तस्य सर्वे धर्माः आदृता भवन्ति तद्यथा तेन पुंसा सर्वे धर्मा आदृता इत्यर्थः । यस्य एते त्रयः अनादृताः भवन्ति तस्य सर्वाः क्रियाः अफला भवन्ति इत्यर्थः ॥ २३४ ॥

यावन्नयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ॥ तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थोऽयं श्लोकः । नान्यं समाचरेद्दृष्टमदृष्टं तदनुज्ञानमन्तरेणेत्युक्तम् । तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् । प्रियहिते रतः प्रियं च हितं च तदा यत्प्रीतिकरं तत्प्रियं यत्पालनं तद्धितम् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नान्यत् तच्छुश्रूषाविरोध्याचरेत् । हितमप्रियमप्युदकं शुद्धं ॥ २३५ ॥

(३) कुङ्कुमः । ते त्रयो यावज्जीवन्ति तावदन्यं धर्मस्वातन्त्र्येण नानुतिष्ठेत् । तदनुज्ञया तु धर्मानुष्ठानं प्राविहितमेव किंतु तेष्वेव प्रत्यहं प्रियहितपरः शुश्रूषांतर्द्धे प्रीतिसाधनं । प्रियं भेषजपानादिवत् । आयत्यामिष्टसाधनं हितम् ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रियहिते इह प्रीतिसाधनं प्रियं । आयत्यामिष्टसाधनं हितमिति ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । नित्यं यावज्जीवम् ॥ २३५ ॥

(२३५) नान्यं = नान्यत् (ल, र) । (क, ग, घ, च, ख,) एतेषु पुस्तकेषु नान्यं एवोहि पाठः । परंतु नान्यं गृहीत्वा नान्यं समाश्रयेत् ईदृशः श्लोकः अपेक्षितः । नान्यं समाचरेत् इत्थं असंगतं इति भाति ।

(६) रामचन्द्रः । त्रयः यावज्जीवेयुस्तावदन्यधर्मानि समाचरेत् ॥ २३५ ॥

तेषामनुपरोधेन पारव्ययद्यदाचरेत् ॥ तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । परत्र जन्मान्तरे यस्य फलं भुज्यते तत्पारव्यम् । छान्दसंरूपमेतत् । शुश्रूषाया अविरोधेनान्ययं धर्मसमाचरेत्तन्निवेदयेत्तेभ्यस्तान्ज्ञापयेत् । अनुपरोधग्रहणमेवमर्थकृतम् । यत्तेषां विरोधि तत्तैर्नाज्ञापयितव्यम् । कश्चिद्वज्रप्रकृतिरभ्यर्थमान आत्मपरोऽधर्ममवगणम्यानुजानाति तन्निवृत्त्यर्थमेतत् । मनोवचनकर्मभिर्न निवेदनमदृष्टार्थमपितु यादृशमनुज्ञानं तादृशमेव कर्मणा दर्शयेत् । अथाचैवं संबन्धः कर्तव्यः मनोवचनकर्मभिः पारव्ययद्यदाचरेत्तन्निवेदयेत्तेभ्य इति ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तेषां मनुपरोधेन दुःखाजननेन पारव्यं परलोकार्थं निवेदयेत् तेषां एतत्फलं तेषामस्त्विति मनसा वचनेन च कर्मणा हस्तोदकादिदानेन निवेदयेत् । यद्वा मनोवचनकर्मभिर्यदाचरेदित्यन्वयः । परसंबन्धस्य तथैव सिद्धेः । न त्वत्र निवेदनं ज्ञापनमात्रम् । यत्किंचिद्धर्मसंयुक्तमाचरामि युधिष्ठिर । मातापित्रोर्गुरुश्वैव तत्सर्वविस्मृजाम्यहम् ॥ इतीतिहासे दर्शनात् ॥ २३६ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां शुश्रूषाया अविरोधेन तदनुज्ञातो यद्यन्मनोवचनकर्मभिः परलोकफलं कर्मानुष्ठितं तन्मयैतदनुष्ठितमिति पश्चात्तेभ्यो निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्ममाचरेदित्युक्तं अप्रतिषिद्धः स सन्त्यदाचरेत् तन्निवेदयेदेवेत्याह तेषामिति । अनुपरोधेनापीडया पारव्यं परलोकफलकं मनोवचनकर्मभिरित्युभयत्राचरणे निवेदने च संबध्यते ॥ २३६ ॥

(५) नन्दनः । पारव्यं परलोकहितम् ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां त्रयाणामनुपरोधेन यत्पारव्यं परलौकिकं धर्मं तेभ्यः त्रिभ्यः मनोवाक्यकर्मभिः निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यंहि पुरुषस्य समाप्यते ॥ एषधर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्यउच्यते ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । इतिशब्दः समाप्तिवचनः कात्स्न्यं गमयति । यत्किंचन पुरुषस्य कर्तव्यं यावान्कश्चन पुरुषार्थः स एतेष्वाराधितेषु समाप्यते परिपूर्णमनुष्ठितो भवति । एषधर्मः परः श्रेष्ठः साक्षात्त्वेन । अन्यश्चाग्निहोत्रादिरूपधर्मः प्रतिहारस्थानीयोन साक्षाद्वाजवदिति प्रशंसा । अवमान प्रतिषेधः । प्रियहितकरणं तद्विरोधिनः कर्तव्यस्याननुष्ठानमविरोधिनोप्यननुज्ञातस्य च परिशिष्टः श्लोकसंघातोऽर्थवादः ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कृत्यंकृत्यप्रकारः । साक्षादभिलषितफलः । अन्योयज्ञादिस्तेषु जीवत्सु उपधर्मः ॥ २३७ ॥

(३) कुल्लूकः । इतिशब्दः कात्स्न्यं । हिशब्दो हेतौ । यस्मादितेषु त्रिषु शुश्रूषितेषु पुरुषस्य सर्वश्रौतस्मार्तकर्तव्यसंपूर्णमनुष्ठितं भवति । तत्फलावाप्तेस्तस्मादेव श्रेष्ठो धर्मः साक्षात्सर्वपुरुषार्थसाधनः । अन्यस्त्वग्निहोत्रादि प्रतिनियतस्वर्गादिहेतुरूपधर्मोऽजघन्यधर्म इति शुश्रूषास्तुतिः ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदाचरणेनैव कृतकृत्यो भवतीत्याह त्रिष्विति । अन्यस्तद्भिन्नोयः स उपधर्मोऽन्यधर्मोऽधर्मः पाषण्डधर्मोऽत्र ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषु त्रिषु पुरुषस्य इति कृत्यंहि समाप्यते । अन्यतः उपधर्मः पाषण्डधर्म इत्यर्थः ॥ २३७ ॥

श्रद्धाधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ॥ अन्त्यादपि परं धर्मस्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रद्धाधानास्तिव्योपगृहीतान्तरात्माऽभियुक्तोयः शिष्यः सशुभां विद्यां न्यायशास्त्रादितर्कविद्यामथवा या शोभते केवलं सा विशदकाव्यभरतादिविद्याविभूषिता मन्त्रविद्यावा न धर्मोपयोगिनी तामवरादपि हीनजातीयादप्याददीत शिक्षेत । नन्वत्र शुभा वेदविद्या वेदितव्या आपदि विधिर्भविष्यति अनापदि तु नैवेक्ष्यते । या च शुभा शाश्वती माया कुहकादिवातां क्वचित् । अन्त्यश्चाण्डालस्तस्मादपि यः परो धर्मः श्रुतिरस्मृत्यपेक्षया परो न्योलौकिकः । धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि प्रयुज्यते । एषोत्र धर्म इति यदि चण्डालोपि ब्रूते । अत्र प्रदेशे माचिरंस्थामावास्मिन् भसि स्नासीरिषोत्र ग्रामीणानां धर्मोराज्ञाकृतावा मर्यादिति । न चैवं मन्तव्यमुपाध्यायवचनं मया कर्तव्यं धिक्चाण्डालं योमानियुङ्गइति । न पुनरियं बुद्धिः कर्तव्या परो धर्मो ब्रह्मतत्त्वज्ञानं न हि चण्डालादेस्तत्परिज्ञानसंभवो वेदार्थवित्त्वाभावात् । न चान्यतस्तत्संभवो न हि वृश्चिकमन्त्राक्षरवद्ब्रह्मोपदेशोऽस्ति । स्त्रीरत्नमिव स्त्रोचासौ रत्नं च तदिति वा उपमितं व्याघ्रादिभिः विशेषणं विशेष्येणेति वा । यदा यत्किंचिदुत्कृष्टं वस्तु तद्वत्प्रमुच्यते तदा विशेषणमिति । अथ तु मरकतपद्मरागादीन्येव रत्नशब्दवाच्यान्युत्कर्षसामान्यादन्यत्र प्रयोगस्तदोपमितमिति । या स्त्रीसंस्थानलावण्यातिशयवती अथ धान्यबहुधनसुतादिशुभलक्षणा सा दुष्कुलाद्धीनक्रियादेरप्यानिता । अब्राह्मणादित्यस्य विवेरयमपवादोऽलाभेन तु प्रदर्शितः ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शुभावैदिकीं अवरातबलात् श्रद्धाधानो बाल्यादिना तत्राश्रद्धानकार्येत्यर्थः । अन्त्यात् शुद्रादपि परं धर्ममाचरतो धिगम्य गृह्णीयात् । अत्रानेकानुदृष्टान्तान् लोकव्यवहारसिद्धानाह स्त्रीरत्नमित्यादि । लुप्तोपमार्थमेतत् सर्वं ॥ २३८ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रद्धायुक्तः शुभां दृष्टशक्तिगारुडादिविद्यामवराच्छूद्रादपि गृह्णीयात् । अन्त्यश्चाण्डालस्तस्मादपि जातिस्मरादेर्विहितयोगप्रकर्षात् । दुष्कृतशेषोपभोगार्थमवामचाण्डालजन्मतः परं धर्मोऽक्षोपायमात्मज्ञानमाददीत । तथा ऽज्ञानमेवोपक्रम्य मोक्षधर्मे प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणाक्षत्रियादौ श्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णं श्रद्धातव्यं । श्रद्धाधानेन नित्यं न श्रद्धिर्न प्रति जन्ममृत्युविशेषता । मेधातिथिस्तु श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परो धर्मो लौकिको धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि युज्यते । यदि चाण्डालोप्यत्र प्रदेशे माचिरंस्थामावास्मिन् भसि स्नायादिति वदति तमपि धर्ममनुतिष्ठेत् । प्रागल्भ्या लौकिकं वस्तु परं धर्ममिति ब्रुवन् । चित्रं तथापि सर्वत्र श्लाघ्यो मेधातिथिः सताम् । स्त्रीरत्नं आत्मापेक्षयानि दुष्कुलादपि परिणेतुं स्वीकुर्यात् ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणगुर्वभावे क्षत्रियादपि वेदोग्राह्य इति वदन् दाने दोषमाह । श्रद्धाधान इति चतुर्भिः । शुभां दृष्टशक्तिगारुडादिविद्यां धर्मलौकिकं सौख्यमाह ॥ २३८ ॥

(५) नन्दनः । विद्याधर्मस्त्रियो विशिष्टाश्चेदविशिष्टादप्यपादानादवश्यं उपादेया इत्याह श्रद्धाधान इति ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रद्धाधानः पुरुषः अधर्मादपि त्रितिलोम्यादपि परां दुष्कृष्टां विद्यां अधीयीत स्वीकुर्यात् परं धर्मं अन्त्यादपि शुद्रादपि गृह्णीयात् ॥ २३८ ॥

विषादप्यमृतं घ्रासं बालादपि सुभाषितम् ॥ अमित्रादपि सहृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वइमौ चापद्य ब्राह्मणादप्यभ्येतव्यमित्यस्य विधेः शेषः । अनेन लोकप्रवादो दृष्टं क्रियते । एवं हि लौकिका आहुः असतस्तदुपादेयविषेपि यदमृतं ब्राह्मणमेष यथा हंस उदकात् क्षीरं गृह्णाति रसायनेषु केषु चिद्विषं इत्ये-

तदभिप्रत्योक्तम् । बालोपि यत्किञ्चिदकस्मात्सुभाषितंमाङ्गलिकंप्रस्थानादौ वक्ति तत्प्राप्तम् । अमित्रादेरपि सतां यद्वृत्तं-
शिष्टाचारः । न द्वेषस्तेनैतदाचरितमिति न्यायात्सिद्धतरोऽयं दृष्टान्तः । अमेध्यादपि काञ्चनं सुवर्णमसदाश्रयात्प्राप्यन्ते तथा गृह-
ते तद्वद्ब्राह्मणादध्ययनमिति ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमृतममरणहेतुरसायनसाधनं सत्त्वं । सुभाषितं यात्रादौ शकुनत्वेन । शौचं वृत्तम् ॥ २३९ ॥

(३) कुड्मूकः । विषयद्वयमृतसंयुक्तं भवति तदा विषमपसार्य तस्मादमृतं प्राप्नोति । बालादपि हितवचनं प्राप्नोति ।
शत्रुतोऽपि सज्जनवृत्तम् । अमेध्यादपि सुवर्णादिकं ग्रहीतव्यम् ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च विषाद्विषयमादमृतमिति । दृष्टान्तार्थो विवेचार्थो वा । सुभाषितं मागच्छाप्रेकूपइति हितो-
पदेशंसद्वृत्तं सुचरितं धर्मवा ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति विषादिति ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमृतं जीवनं अमेध्यात्काञ्चनम् ॥ २३९ ॥

स्त्रियोरत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ॥ विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः २४०

(१) मेधातिथिः । रत्नानि मणयः शम्बरपुलिन्दादिभ्योऽप्युपात्ताः शुद्धास्तद्वद्विद्याद्यपीति । शिल्पानि च वि-
चित्रपत्रच्छेद्यादीन्यदुष्टान्यगर्हितानि चैलनिर्णयनपटजनकबन्धनादीनि सर्वतो जातिविशेषमनपेक्ष्य समादेयानि स्वीकर्त-
व्यानि निश्चितातिथैर्यभावेः । विषादप्यमृतमित्येवमादिभिरनेकवाक्याद्वा समानप्रक्रमत्वेन सर्वएतेर्थादाः ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदुष्टानि शिल्पानि लिप्यादीनि तु शस्त्रनिर्माणादीनि एषपूर्वेषामेव किञ्चिदधिको-
न्योपसंहारः ॥ २४० ॥

(३) कुड्मूकः । अत्ररूपादीनामुक्तानामपि दृष्टान्तत्वेनोपादानं यथा रूपादयो निरुष्टकुलादिभ्योऽगृह्यन्ते । तथा
न्यायान्यपि हितानि चित्रलिखनादीनि सर्वतः प्रतिग्रहीतव्यानि ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । रूपादिसमत्वभावशुद्धानि नोपादानतोऽदुष्टानीत्याहस्त्रियइति । सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वा-
श्च शुभांगिरं । पावकः सर्वमेव्यत्वं मेध्यावैयोषितः सदा इत्युक्तेः ॥ स्त्रीरत्नं सर्वदौ शुद्धमेव कूटकार्पापणादिव्यावृत्त्यर्थमाह अ-
दुष्टानीति तेषामुद्वेकप्राप्तप्रकृतित्वेन स्तेयादिरूपत्वात् ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थपुनः प्रकारान्तरेण स्थिरीकरोति स्त्रियइति ॥ २४० ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ॥ अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनंगुरोः ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । अयं तत्रविधिः । आपन्नब्राह्मणव्यापकभावः । आपदः काल आपत्कालः । आपदित्येव
सिद्धे कालग्रहणं वृत्तपूरणार्थम् । पाठान्तरमापत्कल्पइति कल्पनंकल्प आपदेषां कल्पना विधीयते उपदिश्यते । यदाचार्यः
प्रारब्धाध्यापनः प्रायश्चित्तेनान्येनवा निमित्तेन शिष्यं हित्वा देशान्तरं व्रजेत् नच ब्राह्मणो न्योऽध्यापकस्तस्मिन्देशे लभ्यते
बालत्वाद्दूरदेशगमनमशक्यंतदा ब्राह्मणः क्षत्रियात्तदभावे वैश्यादध्ययनं प्रकृतत्वात् । वेदः कृत्स्नइति वेदग्रहणं विधीयते ।

(२४०) विविधानि = अदुष्टानि (मे०)

(२४०) विविधानि च शिल्पानि = शिल्पानि चाप्यदुष्टानि (न, ब, भ, य, र, ल)

यद्यप्यत्राब्राह्मणशब्दोब्राह्मणजातेरन्यत्र जातित्रये वर्तमानं पुरुषत्वमाचष्टे तथापि नेहशूद्रस्य ग्रहणं तस्याध्यापनाधिकाराभावात् । सत्यध्ययनेऽध्यापकत्वम् । अथशास्त्रातिक्रमेण शूद्रस्याप्यधीतवेदत्वस्य संभवः क्षत्रियवैश्ययोराध्यापकत्वस्येव । तदपि न यतोधारणे शरीरभेदस्तस्याग्रातः नचेदमहत्वान्महदेतदाचार्यकमनुमीयते निन्दितकर्माभ्यासे पतनात्तत्संसर्गाच्च ब्रह्मचारिणाम् किंतु दुष्टतास्यानिषेधात् तुल्यदोषइति चेदस्त्यत्र विशेषः । यत्र दण्डप्रायश्चित्ते गुरुणी तत्र महादोषता । स्वल्पयोस्तु स्वल्पदोषता । नच क्षत्रियवैश्ययोराध्यापने महती दण्डप्रायश्चित्ते शूद्रस्येव । किंच द्वे निन्दिते कर्मण्यध्ययनमध्यापनं च । क्षत्रियवैश्ययोस्त्वेकमेव । निषिद्धाध्यापनसंसर्गस्त्वेनेनैवानुज्ञातोनासौदोषकरः । निषिद्धाध्ययनेन तु शूद्रेण संसर्गे न किंचित्प्रमाणमस्ति । अनुव्रज्या च शुश्रूषा न वन्दनपादप्रक्षालनादि शुश्रूषाप्रतिषेधार्थमनुव्रज्यैव शुश्रूषा नान्येति । यावदध्ययनंयावद्ब्रह्मणम् ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अब्राह्मणात् क्षत्रियाद्वैश्याद्वा आपत्कल्पे आपदः प्रकृप्तौ ब्राह्मणाभावे तस्य च यावदध्ययनमनुगमएव शुश्रूषणाभिवादानादि । अतएवंविधेर्ब्राह्मणशिष्यशुश्रूषाङ्गीकाराध्यापनाभ्यां न क्षत्रियवैश्ययोरापदि दोषः । एतच्चोपकुर्वाणस्या नैष्ठिकस्यापि तस्याप्यध्ययनार्थित्वाविशेषात् ॥ २४१ ॥

(३) कुल्लूकः । अब्राह्मणादिति । ब्राह्मणादन्योद्विजः क्षत्रियस्तदभावे वैश्यो वा तस्मादध्ययनमापत्काले ब्राह्मणाध्यापकासम्भवे ब्रह्मचारिणोविधीयते । अनुव्रज्यादिरूपा गुरोः शुश्रूषा यावदध्ययनंतावत्कार्या । गुरुपादप्रक्षालनोच्छिष्टप्राशनादिरूपा शुश्रूषा प्रशस्ता सा न कार्या । तदर्थमनुव्रज्याचेति विशेषितम् । गुरुत्वमपि यावदध्ययनमेवक्षत्रियस्याह व्यासः । मत्तदः क्षत्रियोविप्रैःशुश्रूषानुगमादिना । मामविद्योब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य गुरुःस्मृतः ॥ ब्रह्मचारित्वे नैष्ठिकस्याप्यब्राह्मणादध्ययनंप्रसक्तंप्रतिषेधयति ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । अब्राह्मणाद्यधीतवेदस्योत्तरकालंतच्छुश्रूषाद्यभावमाह अब्राह्मणादितिद्वाभ्यां । न ब्राह्मणाद्वैश्यात्क्षत्रियाद्वा आपदि इत्युपलक्षणं यतःब्राह्मणेष्वसंभाव्यमानाराजन्याद्वैवानरविद्यागृहीतामूर्धातेव्यपतिष्यद्यन्मानागमिष्यइति तथापंचाग्निविद्याचेत्यस्ति श्रुत्याख्यायिका ॥ २४१ ॥

(५) नन्दनः । अब्राह्मणात् क्षत्रियवैश्याभ्यामपि ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आपत्काले अब्राह्मणात् क्षत्रियादेःसकाशादध्ययनं विधीयते । यावद्गुरोःसमीपेअध्ययनंक्षत्रियादेःगुरोःअनुव्रज्यतावत्शुश्रूषाकार्या ॥ २४१ ॥

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्योवासमात्यन्तिकंवसेत् ॥ ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन्गतिमनुत्तमाम् ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । अब्राह्मणे गुरौ वासोऽध्ययनाय पूर्वणोक्तो नैष्ठिकस्यापि प्राप्तोविशेषे निषिध्यते । आत्यन्तिकंवासंयावज्जीविकंन वसेन्नकुर्वात् । वासंवसेदिति सामान्यविशेषभावाद्वासंवसेदिति संबन्धः कल्प्यः गुरुविषयोवासस्तंवसेत् । समाप्ताध्ययनोऽन्यत्र गच्छेत् । ननु चाध्ययनमात्रमनुज्ञातमात्यन्तिकस्य वासस्य कुतः प्राप्तिः । नैषदोषः । गुरौ तस्य वासउक्तः अध्यापयिता च गुरुःकृतः अतोभवत्याशङ्क्यब्राह्मणे वाननूचाने । अत्राशब्दोऽप्यर्थः । ब्राह्मणोपि यद्यनूचानोवृत्ताभिजनसंपन्नोन भवति नच व्याख्यानाध्ययनशीलोऽनुवचनेनैतेपि गुणालक्ष्यन्ते यतो ननुवक्तव्यार्थाभावेवावांसः सिद्धः गतिरत्रसुखातिशयप्राप्तिर्विवक्षिता अनुत्तमा यस्याअन्योत्तमानास्ति तांकाङ्क्षन्परमात्मानन्दरूपंमोक्षम् ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथाच क्षत्रियादावपि गुरौ यावज्जीवनिवासंप्रसक्तौ इदमाह न ब्राह्मणइति । नात्य-

न्तिकनैष्ठिकाभिमोक्तम् । ब्राह्मणेपि साङ्ख्यवेदपाठानध्येतरि न नैष्ठिकवासं वसेत् । किंतु यावदध्ययनं अधीत्य वैश्वानरपरिचर्य-
या क्षपयेदिति स्मृत्यन्तरात्सिद्धम् ॥ २४२ ॥

(३) कुल्लूकः । आत्यन्तिकं वासं यावज्जीविकं ब्रह्मचर्यं क्षत्रियादिके गुरौ ब्राह्मणे साङ्ख्यवेदानध्येतर्धनुत्तमांगतिमो-
क्षलक्षणाभिच्छिच्छिष्यो नावतिष्ठेत् ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अननूचाने साङ्ख्यवेदानध्येतरि आत्यन्तिकं यावज्जीवं न वसेत् किंतु यावदध्ययनं तावद्दसेत्-
इत्यन्वयः ॥ २४२ ॥

(५) नन्दनः । आत्यन्तिकं वासं नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं वसेत्कुर्यात् ॥ २४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिष्यः अब्राह्मणे गुरौ आत्यन्तिकं वासं न वसेत् यावज्जीवं न वसेदित्यर्थः । नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं
न वसेदित्यर्थः नानूचाने उत्तमांगतिं कांक्षन् वसेदित्यर्थः ॥ २४२ ॥

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत् गुरोः कुले ॥ युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्यन्तं भवमात्यन्तिकं वासं गुरोः कुले नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं यदि रोचयेत्तदा युक्तस्तत्परः परिचरे-
देनं गुरुमाशरीरस्य विमोक्षणात्पाताद्यावच्छरीरं धियत इत्यर्थः ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नैष्ठिकस्याधिकं कर्तव्यमाह यदित्विति । यदि आत्यन्तिकं तत्र जन्मनि तत्र गृहवासात्या-
गेन युक्तः प्रयत्नवान् परिचरेत् शुश्रूषेत् एवं गुरुं ब्रह्मचारी आचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तगतिमिच्छन् आचार्यकुले समा-
सादयेदित्येतत् श्रुतिमूलत्वाच्चास्य नक्तृणादिस्मृतिभिर्विरोधः ॥ २४३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि तु गुरोः कुले नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यात्मकमात्यन्तिकं वासमिच्छेत्तदा यावज्जीवनमुद्युक्तो गुरुं-
शुश्रूषयेत् ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति नैष्ठिकं ब्रह्मचारिणो धर्मसार्थवादमाह यदीति द्वाभ्यां । युक्तो जितेन्द्रियः आशरीरविमो-
क्षणात् ॥ २४३ ॥

(५) नन्दनः । गुरोर्ब्राह्मणस्यानूचानस्य ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरोः कुले यदि आत्यन्तिकं वासं रोचयेत् एनं गुरुं आशरीरविमोक्षणात् शरीरत्यागपर्यन्तं
परिचरेत् ॥ २४३ ॥

आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ॥ सगच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्यः शाश्वतम् ॥ २४४ ॥

(१) मेधातिथिः । नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यस्य फलविधिरयम् । शरीरस्य समामिर्जीवितत्यागः । आततः कालाद्यो गुरुं-
शुश्रूषते परिचरति सगच्छति विप्रो ब्रह्मणः सद्यः सदनं स्थानं शाश्वतं पुनः संसारं प्रतिपद्यत इति यावत् । अञ्जसाऽऽङ्गिष्टेन
मार्गेण न गत्यन्तरेण तिर्यक्त्वेन मनुष्यादिजन्मना व्यवधीयते । ब्रह्मशब्देन चेति सहादर्शने देवविशेषश्च चतुर्वक्त्रस्तस्य
सद्यः स्थानविशेषोदिवि विद्यते वेदान्तवादिनां तु ब्रह्म परमात्मा तस्य सद्यस्वरूपमेव तद्भावापत्तिः ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलमाह आसमाप्तेरिति । अञ्जसाशीघ्रं ब्राह्मणो हिरण्यगर्भस्य शाश्वतमविच्युतम् ॥ २४४ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य फलमाह आसमाप्तेरिति । समाप्तिः शरीरस्य जीवनत्यागः । तत्पर्यन्तं योगं परिचरति सतत्त्व-
तो ब्रह्मणः सद्यस्वरूपमविनाशिनामिति ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । शुश्रूषोस्तस्यैवमेवानूचानंविप्रसन्नस्थानंशाश्वतंद्विपरार्थकालस्थायित्वात् । अञ्जसा तत्त्व-
तो न स्तुतिमात्रं ब्रह्मचर्येण विन्देदिति श्रुतेः विन्देत्प्रामुष्यात्ब्रह्मलोकमिति शेषः ॥ २४४ ॥

न पूर्वगुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ॥ स्नास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तःशक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

(१) मेधातिथिः । नैष्ठिकस्यायंगुरवेऽर्घदानं प्रतिषिध्यते । स्नास्यतो गुर्वर्थविधानात् न च नैष्ठिकस्य स्नानमस्ति
प्रकृतम् । नैष्ठिक एव उपकुर्वाणस्य तु उपनयनात्प्रमृति यावत्स्नानमस्त्येव सति संभवे यथा शक्त्या दानपूर्वस्नानादुरवे कि-
ञ्चिदुपकुर्वीत दद्याद्दत्तार्थं धातुः सोपसर्गोऽतश्च त्वसाध्याचतुर्थी । अथवा क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति । ततः संप्रदान-
त्तद्धर्मवित्पदमनुवादः । स्नास्यंस्तु स्नानकाले प्राप्ते गुरुणा आदिष्टममुमर्थमाहरेतितः शक्त्या यावन्तं शक्नोति तावन्तं गुर्व-
र्थगुरोरिदं गुर्वर्थं गुरोरेन प्रयोजनं तमाहरेदुपनयेत् । नन्वेतन्नैष्ठिकस्य गुर्वर्थकरणप्रतिषेधः । न ह्येते द्वे वाक्ये एकेन प्रतिषेधः
अपरेण गुर्वर्थविधिः । स्नाने गुर्वर्थोऽवश्यं कर्तव्यमित्ययं विधिः प्रतिषेध उपकारप्रतिषेधे च सर्वशुश्रूषाविधिरनर्थकः स्यात् ।
न च दानमेवोपकारोयेन धनोपकार एव निषिध्येत नान्यः प्रियहितादिः । अर्थवादत्वे त्वयथार्थता न दोषः । गम्यते चात्रैक-
वाक्यता ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभ्ययनात्प्राक्गुरवे नोपकुर्वीताभ्ययनाभिसंबन्धना न किञ्चिद्दद्यात् । एतन्नैष्ठिको-
पकुर्वाणकयोस्तुल्यम् । अन्यथा भृतकाभ्ययनप्राप्तिप्रसंगात् । अत्रप्रसंगादुपकुर्वाणस्य दक्षिणादानकालोक्तः स्नास्यं
स्त्विति गुरुणाज्ञप्तः स्नास्यन्शक्त्या गुरुर्वर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लूकः । उपकुर्वाणस्यायं विधिः नैष्ठिकस्य स्नानासंभवात् । गुरुदक्षिणादानं धर्मज्ञो ब्रह्मचारी स्नानात्पूर्वं
किञ्चिद्भोवस्त्रादिधनं गुरवेनावश्यं दद्यात् । यदि तु यदृच्छातो लभते तदा गुरवे दद्यादेव अतएव स्नानात्पूर्वं गुरवे दानमा-
हापस्तम्बः । यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः स एव ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यव्रतमिति ।
स्नास्यन्पुनर्गुरुणा दत्ताज्ञो यथाशक्ति धनिनं याचित्वापि प्रतिग्रहादिनापि गुरवेऽर्थमाहृत्यावश्यं दद्यात् ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नास्यन्समावर्तमाख्यस्नानं करिष्यन् । उपकुर्वाणस्य दक्षिणादानेनैव समार्तिब्रुवन् तस्याः काल-
माह नेति द्वाभ्यां । नोपकुर्वीत धनेनेति शेषः ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । उपकुर्वाणं प्रत्याह न पूर्वमिति । स्नास्यन्समावर्तिष्यमाणः ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मवित् गुरवे किञ्चित्पूर्वं कुर्वीत दक्षिणा न दातव्या गुरुणाज्ञप्तः दत्ताज्ञः स्नास्यन् ब्रह्मचर्या-
न्तं स्नानं कुर्वन् शक्त्या गुर्वर्थं दक्षिणां दद्यात् ॥ २४५ ॥

क्षेत्रं हिरण्यंगामश्वं छत्रोपानहमासनम् ॥ धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तमुद्दिष्टं गुर्वर्थं कुर्यात्तत्र न सर्वकर्तव्यमित्येवमर्थोऽयं लोकः । यदि गुरुर्विरुद्धमादिशेत् अमुष्य
स्त्रियमाहरेति सर्वत्वं वा देहीति तन्न कर्तव्यम् । किं तर्हि क्षेत्रं धान्यानां भवनभूमिः क्षेत्रमुच्यते । हिरण्यसुवर्णम् वा शब्दो
विकल्पार्थो न समुदितानि देयानि । अन्ततः अन्याभावे छत्रोपानहमपि । द्वन्द्वनिर्देशात्साहित्यदानम् । वासांसीति सर्वत्र
संख्यानविवक्षिता । प्रीतिमाहरन्निति एतदाहरेदिति पूर्वसंबन्धः । प्रीतिमाहरेदिति वा पाठे अत्रैव क्रियापरिसमाप्तिः ।

(२४५) आवहेत्=आहरेत् आहरन्वा (मे०)

(२४६) मासनम्=मन्ततः (मे०)

प्रीतिमावहेदिति वा प्रीतिमुत्पादयेद्धान्याद्याहरेत् । त्वत्तत्रैव वा प्रीतिराहार्यतयोच्यते । ततश्चद्रव्योपदेशस्य दर्शनार्थता सिद्धा भवति । अन्यदपि यदेवंविधंप्रीतिजनकं मणिमुक्ताप्रवालहस्त्यश्वगज्जीरथादि तदपि देयमिति गम्यते । तथा च गौतमो विद्यान्तेगुरुमर्थं ननिमन्थाहरेद्यदि स्यादात्मीयं शक्त्यागतं तदा दद्यान्नावेद्यास्त्रादिनार्जयेत् ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तदेवाह । क्षेत्रमिति । अन्ततः पूर्वाल्भे प्रीतिप्रीतिहेतुं धान्यादावप्यन्ततइति यथायोगमनुषज्जनीयम् ॥ २४६ ॥

(३) कुङ्कुमः । किंतत्तदाहक्षेत्रमिति । शक्त्या गुर्वर्थमाहरेदित्युक्तत्वात्क्षेत्रहिरण्यादिकं यथासामर्थ्यविकल्पितं समुदितं वा गुरवे दत्त्वा तत्प्रीतिमर्जयेत् । विकल्पपक्षे चांततोऽन्यासंभवे छत्रोपानहमपि दद्यात्तद्वन्निर्देशात् । समुदितदानं प्रदर्शनार्थंचैतत्संभवेऽन्यदपि दद्यात् । अतएव लघुहारीतः एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यानास्ति तद्व्यंयं दत्त्वाचानृणीभवेत् ॥ असंभवेशाकमपि दद्यात् ॥ २४६ ॥

(४) राघवानन्दः । अंततः पूर्वेषामशक्तौ धान्याद्युत्तराहरणमित्यर्थः दक्षिणाया अदृष्टार्थत्वं मीमांसास्तत्र केस्थापितम् । अतआह प्रीतिमिति प्रीत्यर्थमित्यर्थः ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्ततः व्रतान्ततः गुरवे प्रीतिं आवहन् छत्रादिकं दद्यात् ॥ २४६ ॥

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ॥ गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथिः । नैष्ठिकस्यायमुपदेशः । असत्याचार्ये तत्पुत्रे श्रोत्रियत्वादिगुणयुक्ते गुरुपत्न्यामाचार्याभ्यां वा सपिण्डे वा गुरोरेव वसेत्तत्र च गुरुवद्वृत्तिमाचरेद्भैक्षनिवेदनादि सर्वकुर्यात् । दारशब्दो बहुवचनान्तो भार्यावचनो वैयाकरणैः स्मर्यते । स्मृतिकारास्त्वेकवचनान्तमपि प्रयुज्जते । धर्मप्रयासयत्ने दारे नान्यांकुर्वीतेति ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रकृतनैष्ठिकधर्ममाह आचार्यइति । गुरुपुत्रे गुणान्विते अनूचाने गुरुसपिण्डे वा तादृशे एव गुरुदारे तु गुणान्विते प्रमीतपतिकाधर्मचारिणि गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् । तच्छुश्रूषया तद्देहवसेत् ॥ २४७ ॥

(३) कुङ्कुमः । नैष्ठिकस्यायमुपदेशः । आचार्ये मृते तत्सुते विद्यादिगुणयुक्ते तदभावे गुरुपत्न्यां तदभावे गुरोः सपिण्डे पितृव्यादौ गुरुवच्छुश्रूषामनुतिष्ठेत् ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्तु शुश्रूषते गुरुमित्युक्तं तस्यासत्वे कागतिस्तन्माह आचार्येति त्विति द्वाभ्यां । गुरुवद्वृत्तुल्यां वृत्तिस्तुखादिकां ॥ २४७ ॥

(५) नन्दनः । अथ नैष्ठिकं प्रत्याह आचार्यइति । सपिण्डे गुरुसपिण्डे ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । खलुइति निश्चयेन आचार्ये प्रेते मृते सति गुणान्विते गुरुपुत्रे गुरुवत् वृत्तिं आचरेत् । यद्वा गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ॥ प्रयुक्तानोऽग्निशुश्रूषांसाधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथिः । अविद्यमानता सर्वेषामभावः यदिवा गुणहीनता । एतेष्वसत्स्वग्निशुश्रूषांप्रयुज्जीताग्निशरणोपलेपनमग्निन्धनमाचार्यवत्सन्निधानं नियमादुक्तवदहोरात्रासनमेषां अग्नेः शुश्रूषेतांकुर्वन्देहं साधयेत् शरीरं क्षपयेद्यथान्धश्चक्षुष्मानुच्यत एव साधयेदिति । स्थानासनएवविहारः तद्वान्नकदाचिदासीत् एवंविहरेत् । अन्येतु मन्यन्ते स्थानाय त्वस्तिकादिना यदासनं ध्यानकाले तत्स्थानासनं विहारोऽन्योभिक्षाचराणादिः ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थानं ऊर्ध्वावस्थानं नियतं । आसनमुपवेशनं नियमेन विहारो भ्रमणमित्येतैस्तपोविशेषग्रहणमभिप्रेति साधयेत्तपःसिद्धिकुर्यात् ॥ २४८ ॥

(३) कुल्लूकः । एतेषु त्रिष्वविद्यमानेषु सततमाचार्यस्यैवाग्रेः समीपे स्थानासनविहारैः सायंप्रातरादौ समिद्धोमादिना चाग्नेः शुश्रूषां कुर्वन्नात्मनो देहमात्मदेहावच्छिन्नं जीवं ब्रह्मप्राप्तियोग्यं साधयेत् ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । स्थानासनविहारवान् अग्रेः गुरोरिति वाशेषः । स्थानासनादिसमीपगमनादिनामहीकुर्यात् । देहं ब्रह्मलोकगमनपर्यन्तम् ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । स्थानासनाभ्यां विहारः कालयापनं तदस्यास्तीति स्थानासनविहारवान् ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषु गुरुपुत्रेषु अविद्यमानेषु स्थानासनविहारं वान्भवेत् तद्यथा गुरोः स्थाने आसने उपविश्य वसेत् अग्निशुश्रूषां गुरोर्वा प्रयुजानः कुर्यात् आत्मनः स्वस्य देहं साधयेदित्यर्थः ॥ २४८ ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ॥ स गच्छत्युत्तमस्थानं चेहाजायते पुनः ॥ २४९ ॥

इति मनुस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमिति नैष्ठिकवृत्तिप्रत्यवमृशति । एवं यो ब्रह्मचर्यं चरत्यविप्लुतः अस्वलः स प्राप्नोत्युत्तमं स्थानं धाम परमात्मप्राप्तिलक्षणम् । न चेह पुनर्जायते न संसारमापद्यते ब्रह्मरूपं संपद्यत इति ॥ २४९ ॥

मान्याकापि मनुस्मृतिस्तदुचिता व्याख्या हि मेधातिथेः सालुभैवविधेर्वशात्कचिदपि प्राप्यंन यत्पुस्तकम् । क्षोणीन्द्रोमदनः सहारणसुतो देशान्तरादात्तैर्जाणिं द्वारमचीकरत्तत इतस्तत्पुस्तकैर्लेखितैः ॥ इति मनुभाष्ये मेधातिथीये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं नैष्ठिकधर्मेण । विप्रपदं विप्रस्यैव नैष्ठिकधर्मो नान्येषामित्येतदर्थम् । अविप्लुतः अभग्नव्रतः । ब्रह्मलोकं प्रागुक्तं प्राप्योत्तमं स्थानं मोक्षास्पदं गच्छत्यतएव नेह संसारे पुनराजायत इति ॥ २४९ ॥

सर्वज्ञश्रीनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ ब्रह्मचर्याश्रमविधानं नाम द्वितीयोऽध्यायः २

(३) कुल्लूकः । आसमाग्रेः शरीरस्येत्यनेन याज्जीवमाचार्यशुश्रूषायामोक्षलक्षणं फलम् । इदानीमाचार्ये मृतेऽपि एवमित्यनेनानन्तरोक्तविधिनाचार्यपुत्रादीनामग्निरपर्यन्तानां शुश्रूषको यो नैष्ठिकब्रह्मचर्यमखण्डितव्रतोऽनुतिष्ठति स उत्तमं स्थानं ब्रह्मण्यांतकसलक्षणं प्राप्नोति न चेह संसारे कर्मवशादुत्पत्तिलभते ॥ २४९ ॥

इति मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेष्वामाचार्यादिषु नैष्ठिकस्य ब्रह्मसत्यप्राप्तिरित्युपसंहरति एवमिति । अविप्लुतब्रह्मचर्यः अप्रच्युतव्रतः । इहेति विशेषणान्मानवान्तरे जायते यदि तत्र श्रवणादिरुतंतदामुच्यते । तथा च स्मृतिः ब्रह्मणा सहते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परंपदमिति । प्रतिसंचरे प्रलये कृतात्मानः रुतसाक्षात्काराः ॥ २४९ ॥

इति श्रीराघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । अथोपकुर्वाणं प्रत्याह एवमिति । अविप्लुतः अस्कन्धरेतस्कः ॥ २४९ ॥

इति वीरमल्लप्रियसखेन श्रीनन्दनेन विरचिते मानवव्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ६३ ६३ ६३

(६) रामचन्द्रः । विप्रः अविप्लुतः अस्वलितब्रह्मचर्यः य एवं चरति स उत्तमं स्थानं गच्छति पुनः इह न जायते ॥ २४९ ॥

॥ इति मनुस्मृतिभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्री ॥

अथ तृतीयाध्यायः

षट्त्रिंशदाब्दिकचर्यगुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ॥ तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विविधो ब्रह्मचारी पूर्वत्र प्रतिपादितो नैष्ठिक उपकुर्वाणश्चेति । आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषणे गुरुमन्यनेन नैष्ठिक ब्रह्मचर्यमुक्तम् । आसमावर्तनादिति पक्षान्तरमपि सूचितम् । तत्र नैष्ठिकस्य नामधेयप्रतिष्मभेदेन निमित्तवतावधिशेषः सुगमितः । निष्ठांसमाप्तिगच्छति नैष्ठिकः । श्रुत्यैव काल्येविहित आसमाप्तेरिति । उपकुर्वाणस्यानेन क्रमयोगेन तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति संख्याया अविवक्षोक्ता । अविवक्षायां चैकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्समादिशाखाध्ययनं तथा शक्तिप्राप्तं निमित्तमभ्यस्यते । त्रैवेदिकं व्रतं चर्यं त्रयाणां वेदानां समाहारस्त्रिवेदी तद्ग्रहणप्रयोजनं त्रैवेदिकं । ग्रहणक्रिया वृत्तावन्तर्भवति वेदाधिगमस्य प्राग्विहितत्वात् । व्रतं ब्रह्मचारिधर्मकलापः । चर्यं चरितव्यम् । कृत्योविधौ । एवमाहरणादीनां ग्रहणान्ततायां प्रामाण्यामाह षट्त्रिंशदाब्दिकमिति । गृहीतेऽपि वेदे कालः पूर्यतव्यः । यदित्वाध्यायाध्ययनविध्यर्थो धर्मस्तस्य च त्वाध्यायविधेर्यहणे निवृत्तिः किमर्थात् हि द्वादशवार्षिकी ग्रहणोक्तकालं व्रतचर्यानुवृत्तिः । अत्यल्पमिदमुच्यते । दर्शपूर्णमासादिष्वप्याग्नेयादियागैर्भ्यः पराञ्चि यान्यङ्गानि तत्राप्येतद्वक्तव्यं समस्ताङ्गानुष्ठानेष्वमत्रारादुपकारकाङ्गयुक्ताद्विशिष्टक्रमकाद्विध्यर्थसंपद्यगतायां परिचोदनाशब्दादेव विधिसंबन्धोपगमोयतः । अथ महत्तोलधीयांस्तदर्धिकपादिकग्रहणावधयः पक्षाः सन्ति तेषु सत्सुकः खलु महाप्रयासमतिचिरकालं तावद्वादशवार्षिकं व्रतचरणमाद्रियेतेति चेत्फलभूमार्थिनोऽङ्गभूयस्त्वमनुष्ठास्यन्ति । तदुक्तं प्रयत्नविशेषात्फलविशेषेण भवितव्यमिति । ननु च नार्थावबोधोदते ग्रहणद्वारेण त्वाध्यायाध्ययनस्य किंचिदपरं फलमस्ति । एवंसाहुः न तस्याध्ययनमात्रं तत्र भवन्तो याज्ञिकाः फलं समामनन्तीति । तथा दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नामेति । तस्य न च कश्चिद्विशेषो दृश्यते । यद्येवं ग्रहणकालेऽप्यन्तरेण व्रतधर्मानुष्ठानं ग्रहणदर्शनानुष्ठानप्रसङ्गः । कश्चैवमाह अर्थावबोधार्थः त्वाध्यायविधिरिति । त्वाध्यायविधिः स्वार्थ एव । नान्यस्यान्यार्थतायां प्रमाणमस्ति । अर्थावबोधो हि ग्रहणे सति वस्तुस्वतो वृत्त उत्पद्यते न विधितः । त्वर्गादिफलार्थिनोऽयं विधिः । एतदपि कथं भविष्यति । कातर्हीयं वाचोयुक्तिः फलविशेषेणेति । एषा वाचोयुक्तिः संस्कारविधिस्तावदयं त्वाध्यायप्रधानस्तस्य त्वाध्याये कर्मण्युत्पन्नत्वात् । संस्कारविधयश्च न साक्षादधिकारमर्हन्ति किंतु संस्कार्यद्वारेण साधिकारविध्यन्तरमनुप्रविशन्ति । यथा त्रीहिमवहन्तीति दर्शपूर्णमासाधिकारविषयाग्नेयादियागसाधनभूतपुरोडाशप्रकृति त्रीहितुषकणविप्रमोचनादिसंस्कारद्वारेण दर्शपूर्णमासापूर्वसंबन्धमनुभवति । अवघातो न तन्निरपेक्षः । स एव कर्तव्यतया प्रतीयते । एवमिह वेदस्य संस्कार्यत्वमन्यत्राशेषभूतस्य निर्वहति । दृष्टत्वाध्यायाध्ययनानन्तरमर्थावबोधः । अतद्वदमध्ययनामर्थावबोधपर्यन्तमवघात इव तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तम् । एतावांस्तु विशेषः प्रकरणेऽधीतत्वादवघातोऽज्ञातितिलब्धाधिकारविध्यन्तरसंबन्धः । अयं त्वनारभ्याधीतत्वादवबोधपर्यवसायी सकलफलकर्मानुष्ठानोपयोगितया गम्यमानोऽधिकारः । तत्र विध्यर्थनिवृत्तिरेव फलविशेषोऽभिप्रेतः । विधेर्हि पुरुषार्थत्वं व्युत्पन्नावगमं तत्साक्षाद्भवतु वा परम्परया वेतिन विशेषः । गम्यमानाधिकारत्वाच्च त्व-

तच्च एवायंविधिः । स्वात्मानमनुष्ठापयति यद्यपि नित्यकामश्रुतिष्वर्थावबोध उपयुज्यते । येत्वर्थावबोधद्वारेण ज्योतिष्टोमा-
दिविध्येककार्यत्वमिच्छन्ति तत्फलस्यैव च प्रयत्नविशेषादतिशयमाहुस्तेषामाचार्यकरणविधिना किमपराद्धयेन महता यत्ने
न तदेककार्यता निषिध्यते । अप्रमाण्यंवेदस्य भवतीति चेदस्तु न प्रयोजनवशेन युक्तिसामर्थ्यायातोऽर्थो हातुं शक्यते । यु-
क्तिस्तु युक्त्यन्तरेण बलीयसा बाध्यते । आचार्यकरणविध्येककार्यत्वे त्वस्य विधिरूपतैव हीयते स्वार्थस्याविवक्षितत्वात् । त-
त्तुल्यं ज्योतिष्टोमाद्यनुप्रवेशेपि । यदा तु स्वतन्त्रोऽयं विधिः स्वार्थानुष्ठापकस्तत्समानस्कन्धस्तदा स्वयमेवेति कर्तव्यतया युक्तो-
ऽनुष्ठीयते । तत्र ये विकल्पिताः कल्पालवीयां सो गरीयां सश्च तेषां लघोयसा सिद्धे गरीयसामनुष्ठानं विध्यर्थ एव विशेषमावह-
ति यथा धाने एकादेया तिस्रो देया द्वादश दशवेत्यादि । अनुष्ठिते चास्मिन्विधौ स्वसामर्थ्याच्छ्रुतौ वा भवतु प्रतीयमानो वा क-
ल्पो वा प्रमाणभेदोऽयं न संबन्धभेदः सर्वथोभयतः स्पर्शतो न मुच्यामहे यद्यस्य विधिः स्वार्थानुष्ठापको ज्योतिष्टोमाद्युपका-
रं कत्वम् । ननु किमिदं पूर्वापरविरुद्धं प्रलप्यते प्रागुक्तं न साक्षात्संस्कारविधयोऽधिकारसंबन्धिनः इदानीं तु स्वतन्त्र एवायं विधिः
स्वार्थानुष्ठापक इति । अथवा विशेषश्रुतेनान्वयिनान संबध्यते गम्यमानस्त्वधिकारः संस्कारविधीनामप्यविरुद्ध इति नायं वि-
शेषो यस्य विधिप्रयुक्तमनुष्ठानमर्थावबोधांश इष्यते । पाठमात्रस्याचार्यविधिप्रयुक्तत्वात्संस्कारविधीनामधिकारसंबन्धोऽ-
भ्युपगतः स्यात् । अथ विध्यन्तरोपकारकत्वात्तत्प्रयुक्तमनुष्ठानं तथा सत्यधिकृतस्याध्ययनस्यानधीतवेदस्याधिकारः । त-
दा च शूद्रस्याधिकारो दुर्निवारः । न चाध्ययनानन्तरं वेदार्थश्रवणं प्राप्नोति । यदैव हि यदृच्छ्या कुतश्चिदधिगतं भवति
ज्योतिष्टोमनामकर्मवैदिकं स्वर्गफलमिति तदैव तदिति कर्तव्यतां शिक्षेत् । तत्काल एव च तदुपयोगिनो मन्त्रान्याजमानानधीयी-
त अत्र केचिदाश्रयिन्यायेन परिहरन्ति यथैव हित्तिष्ठरुदादय उभयरूपाः संस्कारार्थकर्मतया एवं स्वाध्यायाध्ययनमप्य-
भिधानविनियोगानुसारितया क्रियाफलावबोधदर्शनेन च संस्कारकर्मफलवत्कर्मार्थकर्म । अतः साधिकारत्वसिद्धिः । कः पुन-
रधिकारी । उपनीतस्त्रैविर्णिको माणवक इति ब्रूमः । ब्रह्मचारिधर्मेषु हेतदाभ्यायते लिङ्गादयो ह्यविना भूतनियोज्यार्थविध्यर्थ-
प्रतिपादकास्तत्र विशेषाकाङ्क्षायां कचिच्छब्दसमर्पितो विशेषो भवति । स्वर्गकामो यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । कचिदश्रुतोऽ-
प्यन्विताभिधानसामर्थ्यबलेन कल्प्यो विध्वजिदादिषु कचित्प्रकरणादस्तु सामर्थ्याद्विध्यन्तरपर्यालोचनयापि च प्रतीयते ।
तदेतदिह सर्वमस्ति । प्रकृतो ब्रह्मचारी वस्तुसामर्थ्येन चार्थावबोध उपजायते स च सर्वविधिषूपयुज्यते विदुषोऽधिकारात् । त-
दिदमपरे न श्रूयन्ति । संस्कारविधित्वेनैवास्य प्रतीयमानाधिकारता । यतः संस्कारकर्माणि संस्कारार्थतया नुष्ठीयन्ते ।
यदि च संस्कार्ये न दृश्येत विशेषस्ततः सक्तुवत्संस्काररूपता हीयेत । अस्ति चात्र फलवत्कर्मावबोधलक्षणो विशेषः । यत्तु
त्विष्टरुदादिवदिति तत्प्रकृतिप्रत्ययविज्ञानागम्यत्वरूपहानितया युक्तोभयरूपता । तस्मात्स्थितं स्वतन्त्रोऽयं विधिर्माणवकस्ये-
ति । अतश्च स्वतएवानुष्ठेयो नावघातादिवद्दर्शपूर्णमासाद्यधिकारनियोगक्षेपेण एवमनेकवेदाध्ययनमपि द्रष्टव्यम् । तत्रापि-
क्षेकेन वेदेन निर्वृत्ते विध्यर्थे किमित्यनेकवेदाध्ययनं फलभूमातुं युज्यते । फलं च पूर्ववन्तु वाक्यशेषाधीतं पयोदध्यादि ।
एवं स्थित एकवेदाध्यायिनः स्वशाखानधीतानां मन्त्राणां कर्मोपयोगिनां कर्मानुष्ठानकाले सामर्थ्यात्तदाक्षिप्तमध्ययनमनुज्ञातं भवति ।
यद्यप्यधीतवेदस्याधिकारेऽधीत इति । अन्ये तु ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ध्येय इति निष्कारण इत्येतस्याधिकार-
पदतामन्यन्ते । निष्कारणः कारणं प्रयोजनमनुद्दिश्य नित्यकर्मवत्कर्तव्यं न ह्यस्याधिकारसमर्पकत्वमन्तरं विषयद्वारेण
क्रियाकारकतद्विशेषणत्वादिनान्वयः संभवति तस्मात्सत्यपि संस्कारविधित्वे गम्यमानाधिकारत्वं श्रूयमाणाधिकारत्वं वाऽवि-
रुद्धम् । अपरे तु संस्कारविधित्वादनधिकारतामेव ज्यायसीमन्यन्ते । अनुष्ठानविशेषलाभार्थोऽधिकार उपास्यते । स चेह
संस्कार्यविशेषदर्शनादेव सिद्धः । संस्कारविधयः प्रयोजनापेक्षया । क्रियाफलमेवात्र विधिसाध्यं तच्च कर्मस्थं ग्रहणलक्षणं-

दृश्यतएवाविरुद्धम् । अश्रुते विभागे स्मृत्यन्तराद्विभागावगतिः प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानीति । केपुनरत्र त्रयोवेदाभिभि-
ताः ऋग्वेदोयजुर्वेदः सामवेद इति । अथ किं नाथर्वणवेद इति चेत्तत् पृथग्वाक्यम् । अथ तु ग्रहणान्तिकमेवेत्येतन्मै-
कं वाक्यं तन्नास्ति गृहीते वेदे व्रतनिवृत्तिः । कएवमाह किं त्वत्रयथाश्रुतं संस्कार्यत्वनिबर्हणायां अर्थावबोधनिष्ठतया-
तस्य विधेरनुष्ठानलाभः । अवबोधो हि सकलकर्मानुष्ठानोपयोगीति । आथर्वणश्चाभिचाराद्युपदेशबहुलः । तस्मान्ज्यो-
तिष्टोमं दिकर्माणि विधीयन्ते । नापि तेषां किंचिदङ्गत्रयैव हौत्राध्वर्यवौ द्वात्रादिसकलतदङ्गपरिसमाप्तिः । प्रधानोत्पत्तिविधय-
श्च त्रयाणामेव ज्योतिष्टोमादीनां सन्ति । ब्रह्मत्वमपि त्रयाणामेव विद्यते । त्रिशब्दश्च संख्यावचनः । न च संख्याशब्दाः कं-
चिद्धर्ममेकमनपेक्ष्य प्रवर्तन्ते । अतो येषामेवेह कार्योपदेशपरता तएव त्रिशब्देनाभिगदितुं शक्यन्ते । न चाथर्वणस्य त-
त्कार्यानुप्रवेशः । न तत्र प्रधानविधयो ज्योतिष्टोमादीनां द्विविधयः । श्येनादिष्वभिचारयज्ञेषु तएव त्विजः सैवान्यापीति-
कर्तव्यता । विशेषोऽपि यः सोऽपि त्रय्यामेवोपदिष्टः । अतः ऋग्यजुषाष्टसामाभ्यां चैकत्रकर्मणि समावेशाभावाच्च वेदी-
व्यपदेशानुपपत्तेराथर्वणस्येह ग्रहणं स्वाध्यायशब्दवाच्यत्वात्त्वध्ययनविधेस्तद्विषयत्वमविरुद्धम् । तदर्धकं षट्त्रिंशत्संख्या
प्रत्यवमृश्यते ततोऽर्धमष्टादशवर्षाणि । अत्रापि विभागकल्पनाषड्वर्षाणि अत्रापि पादिकं पादश्चतुर्भागभागिनी सैव संख्या
नववर्षाणि चतुर्थो भागः । प्रतिवेदं त्रीणि । कथं पुनस्त्रिभिर्वर्षैर्वेदः शक्यो ग्रहीतुं असमाप्तग्रहणस्य च व्रतनिवृत्तौ व्रतस्मात्-
कव्यपदेशो भवति कश्चिन्मेधावितमः । अपर आह न ग्रहणत्वरूपप्रयुक्ताधर्माः किं तर्हि तद्विषयेण विधिना प्रयुज्यन्ते त-
त्रापि निवृत्ते ग्रहणे यदि कानिचिद्दहानि नियमानुपालनमध्ययनकाले क्रियते तावत्सम्पाद्यतएव शास्त्रार्थः भवेत्स्वाध्याय
विध्यर्थं तावतैवाङ्गकलापानुष्ठानम् । असमाप्तग्रहणस्य तद्व्रतनिवृत्तौ व्रतस्मात्कव्यपदेशः । अतः कालविशेषविधानं-
युक्तम् । त्रिभिर्वर्षैः विना न व्रतस्मात्को भवति तद्यद्यपि स्नानवेदसमाप्ताविति केचित्स्मरन्ति तथापि तदर्थं व्रतसमाप्तावपि
प्रयोगउपचाराद्युक्तएव । तदयुक्तम् । सत्यपि विधिप्रयुक्तयावदध्ययनभावितैव व्रतानां युक्ता । अध्ययनसंयोगेन हि
तानि चोद्यन्ते यावदध्ययनं भवति वचनादेव हि त्रिसांवत्सरी व्रतचर्या प्रागपि ग्रहणाद्यद्येतत्पृथग्वाक्यम् अथ तु ग्रहणान्ति-
कमेवेत्येकं वाक्यं ततो नास्त्यगृहीते वेदे व्रतनिवृत्तिः । एवकारेणैवमेव पक्षमनुमन्यन्ते । यदि नास्त्यगृहीते वेदे तन्नि-
वृत्तिः कथं तर्हि व्रतस्मात्को वेदस्मात्क इति भेदेन व्यपदेशः । चतुर्थे व्यक्ष्यामः । षट्त्रिंशदब्दाः समाहृताः षट्त्रिंशदब्दं तत्र भ-
वंषाट्त्रिंशदब्दिकम् । एवं त्रैवेदिकम् । तदर्थपरिमाणं तदर्धकम् । एवं पादिकं ग्रहणान्तिकमिति सर्वत्र अतस्तिष्ठनाविति
मत्वर्थीयः । न तु यस्य यत्परिमाणं तत्तस्यास्तीति शक्यतेऽपेक्षुम् ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रमप्राप्तगार्हस्थ्यश्रमधर्मप्रक्रमते । षट्त्रिंशदाब्दिकमिति । षट्त्रिंशद्वर्षनिर्वर्त्य वेदत्रया-
ध्ययनार्थं व्रतं ब्रह्मचर्याश्रमनियतधर्मरूपं चर्यचरणीयम् । नियमेनाधीतवीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेः एकदेशस्यापि व्रतेनाध्य-
यने प्राशस्त्यात् । अशक्तस्य तदर्धकं अष्टादशाब्दिकं वा नवाब्दिकमिति त्रिःप्रकारं व्रतस्नानं केवलविद्यास्नानं कर्तुमिच्छ-
तो ग्रहणान्तिकम् । अर्थादुभयनिष्पत्तौ विद्याव्रतस्नानसिद्धिरिति स्फुटत्वान्नोक्तम् । आथर्वणिकस्य तु त्रयीनिष्कर्षत्वात्-
एतद्व्रतेनैव व्रतसिद्धिरिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वत्रासमाप्तेः शरीरस्येत्यनेन नैष्ठिकब्रह्मचर्यमुक्तम् । न तत्रावध्यपेक्षा आसमावर्तनादित्यनेन चो-
पकुर्वाणकस्य सावधिब्रह्मचर्यमुक्तम् । अतस्तस्यैव गार्हस्थ्यधिकारः । तत्र कियदवधिविधौ ब्रह्मचर्यं तस्य गार्हस्थ्यमित्य-
पेक्षायामाह षट्त्रिंशदाब्दिकमिति । त्रयोवेदाः ऋग्यजुःसामाख्यास्तेषां समाहरः त्रिवेदी तद्विषयं व्रतं स्वगृहोक्तनियमसमूहं रूपं-

षट्त्रिंशद्वर्षावदुरुकुले चरितव्यं षट्त्रिंशदाब्दिकमिति षट्त्रिंशदब्दशब्दात्काळाद्भेदः । अस्मिन्पक्षे समस्यादश्रुतत्वादिति-
न्यायेन प्रतिवेदशाखंद्वादशवर्षाणि व्रतचरणम् । तर्दाधिकमष्टादशवर्षाणि तत्र प्रतिवेदशाखंष्टम् । पादिकं नववर्षाणि तत्र प्रतिवेदशा-
खं त्रीणि यावता कालेनोक्तावधेरूर्ध्वमधोवा वेदान्गृह्णाति तावत्कालं वा व्रताचरणम् । विषमशिष्टत्वेऽपि पक्षाणामेकादेयास्तिस्रो-
देयाः षड्देया इति वनियमफलेन्यूनापेक्षो विकल्पः । तथाच श्रुतिः नियमेनाधीतं वीर्यवत्तरं भवतीति । ग्रहणान्तिकपक्षसंदर्शना-
त्पूर्वोक्तपक्षत्रये ग्रहणादूर्ध्वमपि व्रतानुष्ठानमवगम्यते । अथर्ववेदस्य गर्वेदांशत्वेऽप्यग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदमथर्वाणंचतुर्थमिति छा-
न्दोग्योपनिषदि चतुर्थवेदत्वेन कीर्तनात् अङ्गानि वेदाश्चत्वार इति विष्णुपुराणादिवाक्येषु च पृथङ्निर्देशाच्चतुर्थवेदत्वेऽपि प्राये-
णाभिचाराद्यर्थत्वात् यज्ञविद्यायामनुपयोगाच्चानिर्देशः । तथा हि ऋग्वेदेनैव हौत्रं कुर्वन् यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनौद्गात्रं यदेव त्रय्यै-
विद्यायै सूक्ततेन ब्रह्मत्वमिति श्रुतेः स्त्रीसंपाद्यत्वं ज्ञानां ज्ञायते । अयंच मानवस्त्रैवेदिकव्रतचर्याविधिर्नाथर्ववेदव्रतचर्यानिषेध-
यति तत्परत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्छ्रुत्यन्तरे वेदमात्रे व्रतश्रवणाच्च । यदाह योगियाज्ञवल्क्यः प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि
पञ्चवा ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मचर्येणैव निष्ठांसमाप्तिमरणं गतो नैष्ठिक इति समाख्ययैव गार्हस्थ्यनिवृत्तिः सिद्धा । उप-
कुर्वाणस्य गार्हस्थ्यं तद्ब्रह्मचर्यस्य कालविकल्पंचाह षट्त्रिंशदिति द्वाभ्यां । वेदार्थानुष्ठाने स एव मुख्याधिकारीति । मानं-
पूर्ववेदादीत्युक्तमधुना मेयंवक्तव्यमिति मानमेययोः संगतिः । त्रैवेदिकं त्रयाणां वेदानां समाहारस्त्रिवेदी तद्ग्रहणप्रयोजनं त्रैवेदि-
कं व्रतं विशेष्यं । षट्त्रिंशत्संवत्सरैरदृष्टार्थैर्वेदत्रयस्य सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायात् शाखात्रयस्याध्ययनमवश्यं-
भावीति मेधागतवैजात्यात्तर्दाधिकमष्टादशवर्षसाध्यं पादिकं नववर्षसाध्यं समस्यादश्रुतत्वादित्यादिन्यायेन वा प्रतिशाखं-
त्वतत्त्वमष्टार्थगृहीतेऽपि वेदे व्रतमिति विशेषणम् । तथाच द्वादशषट्त्रीणि वर्षाणि वेदव्रताचरणं अतएवोक्तम् । तपोवि-
शेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैरिति । दुर्मेधसो नियमव्यावृत्तिमाह ग्रहणान्तिकमेव वेति एतद्व्रतजातं निर्विघ्नताभ्ययनसमा-
प्त्यर्थमिति भट्टपादाः ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । एवं प्रतिपादितस्य ब्रह्मचर्यस्याध्येतृसामर्थ्यानुरूपान्कालविकल्पानाह षट्त्रिंशदिति । षट्त्रिंशदब्दानां-
समाहारः षट्त्रिंशदब्दं तत्र भवं षट्त्रिंशदाब्दिकम् । त्रैवेदिकमिति पदमप्येवम् । कृत्स्नवेदसंग्रहणार्थं त्रिंशदब्दः । पञ्चपाण्डवाह-
त्यत्र पञ्चशब्दवत् । मन्त्रत्रैविध्यनिबन्धनं हि वेदानां त्रित्वम् । तेन चतुर्थोऽपि वेदमन्त्रो मन्त्रात्मा त्रिंशद्वेदेन संगृह्यते । व्रतचर्यचरि-
तव्यम् । तर्दाधिकमष्टादशाब्दाः । एवं पादिकं ग्रहणान्तिकम् ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतः परं गृहस्थाश्रममारभते । गुरौ समीपे षट्त्रिंशदाब्दिकं षट्त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं कुर्याच्च यत्र त्रयाणां
वेदानां समाहारस्त्रिवेदी तद्ग्रहणप्रयोजनं त्रैवेदिकं व्रतचरित्रं द्वादशाब्दिकं षट्षट्षपर्यन्तं वा व्रतं ब्रह्मचर्यचरेत् । ग्रहणादिमेव
वा व्रतचरेत् । गृहणक्रिया व्रतेऽन्तर्भवति वेदाधिगमस्य प्राग्विहितत्वात् ॥ १ ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ॥ अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रैवेदिकमध्ययनमुक्तम् । एकद्विवेदाध्ययनमप्राप्तं विकल्प्यते । वेदशब्दः शाखावचनो व्याख्या-
तः । तिस्रः शाखा अधीयीत द्वे एकैर्वैकैकस्माद्देवान् वेकस्मादेव । त्रयी त्रिविधेति पठ्यते । अधीत्य गृहीत्वा वेदमुक्त-
या व्रतचर्यया गृहस्थाश्रममावसेत् । गृहस्थाश्रमस्य स्वरूपं वक्ष्यति उद्बहेतद्विजोभार्यामित्यादि । आवसेदनुतिष्ठेत् । अने-

कार्थाधातवः । कृतदारपरिग्रहोऽरूढ्या गृहस्थउच्यते । गृहशब्दोदारवचनस्तत्रतिष्ठति । आङ्मर्यादायांवर्तते तस्य योविहितपदार्थसमूहोविधिनिषेधात्मकः सआश्रमशब्देनोच्यते यथोपनीतस्य ब्रह्मचर्याश्रम आसमावर्तनात्कृतविवाहस्य गार्हस्थ्यमिति । अविश्रुतमखण्डितं ब्रह्मचर्यस्त्रीसंप्रयोगनिवृत्तिर्यस्य स एवमुच्यते । वाक्यभेदश्चात्र द्रष्टव्यः । आख्यातव्यवहारेणाविश्रुतब्रह्मचर्यो भवेद्गृहस्थाश्रमच प्रतिपद्यते । एकवाक्यतायां कदाचनविप्लवे गार्हस्थ्यधिकार एव हीयेत अथ पुनः पुरुषार्थतया विधानेन तदतिक्रमे प्रायश्चित्तेन युज्यते नत्वधिकारी भवति अधीत्यावसेदिति च पौर्वापर्यमात्रं विवक्षितम् । नाध्ययनसमनंतरं भाविता विवाहस्य यत्कार्यात्पौर्वापर्यविधानादानन्तर्येन शब्दार्थः । अतश्च स्वाध्यायाध्ययनविवाहयोरन्तराले व्याकरणादिशास्त्रश्रवणं वेदार्थज्ञानार्थं लभ्यते विद्वानेव हि गार्हस्थ्येऽधिक्रियते । यथानाध्ययनविधौ मूर्खो यद्यपि बाल्यावस्थायांतिर्यक्समानधर्मास्त्वमधिकारं प्रतिपत्नुमसमर्थस्तथापि पित्राचार्येण वाऽनुष्ठाप्यते । वस्तुतस्तयोरेवाधिकारोऽपत्यानुशासने पितुरधिकारोऽपत्योत्पत्तिविधौ तावताभिनिर्वर्त्यत्वात् । अनुशासनं च विधिनिषेधाधिकारद्वयप्रतिपादनम् । तत्र यत्प्रतिपाद्यमानोऽपि नावबुध्यते तदन्ध इव हस्तग्राहिकया कार्यते । यथाग्निसंस्पर्शकूपादिपाताद्वाहस्तावदृग्भो धार्यत एव मृष्टादपि मद्यपानादेर्यथावानिच्छन् नौषधदानादौ प्रवर्तते एवं शास्त्रीयेष्वपि पदार्थेषु यदा त्वीषद्युत्पन्नस्तदैव नियुज्यत इदमिदं कर्तुमर्हसीति । एवं सत्यधीतवेदोमाणवकः पित्राचार्येणैवैवंप्रबोधयितव्यो गृहीतवानसि वेदं त्वमिदानीं तदर्थं जिज्ञासायामधिक्रियसे ततस्तदङ्गानि श्रोतुमर्हसीति । एतावता पितुरपत्योत्पादनाधिकारनिवृत्तिः । तदुक्तं कियतापुनरुत्पादितो भवति यावता स्वयमधिगतकृत्यो भवतीति । अतः स्थितमेतत् नाधीत्यैव विवाहो यावद्देदार्थो नाधिगतः । एवं च पदयोजना कर्तव्या अधीत्याध्ययने निवृत्तेऽप्यविश्रुतब्रह्मचर्यः स्यात् । ग्रामायां च निवृत्तौ पुनर्वचनं नियमान्तराणामधुमांसवर्जनादीनानि निवृत्तिपरम् । तेन यावदध्ययनं तावत्सर्वं नियमानुष्ठातव्याः । समाप्ते त्वध्ययनेऽर्थावबोधकाले स्त्रीनिवृत्तिरेव । ब्रह्मचर्यशब्दो यद्यपि ब्रह्मग्रहणार्थं यद्व्रतग्रहणं तत्र व्युत्पाद्यते तथापि स्त्रीनिवृत्तिपर एवास्य तत्र प्रयोग इति दर्शयिष्यामः । यथाक्रमं य एवाध्येतृणां पाठक्रमः प्रसिद्धस्तेनैव प्रथमंचतुःषष्टिस्ततो ब्राह्मणं पितृपितामहाद्यभिजनप्रबन्धोपक्रमं भवति । नहीदृशोऽर्थेवक्तारो न कुलेन न शीलेन न क्रमेणेति । एतेन चैतत्प्रतिपादितं भवति या एव पित्रादिभिः शाखाधीतासापि न त्याज्येति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विद्यास्नानपक्षे शक्त्यपेक्षो विकल्पः । यथाक्रमं वेदत्रयाध्ययनपक्षे ऋग्वेदादिक्रमेणैवा वेदाध्ययने तु यच्छास्त्रीयसंस्कारैः संस्कृतस्तस्या एवादावध्ययनमित्यर्थः ॥ २ ॥

(३) कुट्टुकः । वेदशब्दोऽयं भिन्नवेदशाखापरः । त्वशाखाध्ययनपूर्वकवेदशाखात्रयं द्वयमेकांवा शाखामन्त्रब्राह्मणक्रमेणाधीत्य । गृहस्थाश्रमं गृहस्थविहितकर्मकलापरूपमनुतिष्ठेत् । कृतदारपरिग्रहो गृहस्थः गृहशब्दस्य दारवचनत्वात् । अविश्रुतब्रह्मचर्य इति पूर्वविहितस्त्रीसंयोगमधुमांसभक्षणवर्जनरूपब्रह्मचर्यानुवादोऽयं प्रकृष्टाध्ययनाङ्गत्वख्यापनार्थः । पुरुषशक्त्यपेक्षश्चायमेकद्वित्रिशाखाध्ययनविकल्पः । यद्यपि व्रतानि वेदाध्ययनं च नित्यवदुपदिशता मनुनोभयस्मात्तक एव श्रेष्ठत्वादभिहितस्तथापि स्मृत्यन्तरादन्यस्मात्तकोपि बोद्धव्यः । तदाह हारीतः त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको ब्रतस्नातको विद्याब्रतस्नातकश्चेति । यः सामान्य वेदसमाम्य व्रतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः । यः सामान्य व्रतान्यसामान्यवेदं समावर्तते स ब्रतस्नातकः । उभयंसामान्य समावर्तते यः स विद्याब्रतस्नातकः । याज्ञवल्क्योऽप्याह वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वेति ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । शाखामन्त्राध्ययनमवश्यं भावीति त्रिंशदधिकैकादशशतशाखानां वेदचतुष्टयपरिमाणत्वात् पु-

रुषायुषमध्यैत्येतुमशक्यत्वाद्देवशब्दः शाखापरः । सर्वशाखाप्रत्ययमेककर्मैति न्यायात् सर्वशाखाविधित्वंचसिद्धमध्ये-
तृभेदतइति भट्टस्वरसात् । अन्यथैकैकस्य संपूर्णवेदाध्ययने पुनरनुवादएव । वेदाध्ययनविधिरध्यापनाङ्गमिति गुरुः । अ-
र्थावबोधाङ्गमिति भट्टाः । अक्षरावामिपरमिति वेदान्तिप्रभृतयः । एतन्मतमेवसाधु । योनधीत्येत्यादिनिन्दार्थवादेनाध्यय-
नस्य नित्यतावगमात्तत्र ऋग्वेदेन हौत्रं कुर्यात् । यजुर्वेदेनाध्वर्यवम् । सामवेदेनौद्गात्रम् । सदैवतंतथैव विद्यया सूक्तमध्या-
त्रम्येवेति स्मृतेः । तेन ब्रह्मत्वमित्यतोवेदत्रयसाध्यत्वान्सर्वकर्मणामतो न प्रवेशोऽर्थववेदस्य अतएव वेदोनधीत्येति यथाक्रमं
त्वशाखानुक्रमेण । अविप्रुतब्रह्मचर्यः अक्षतब्रह्मचर्यः ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्यथा वेदेति । गृहस्थः अविप्रुतब्रह्मचर्योऽस्वलितब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् । किंकृत्वा
वेदशब्दःशाखावयवेव्याख्यातः । वेदान्वेदौ वा वेदंवा यथाक्रमशाखाक्रमेणाधीत्य ॥ २ ॥

तंप्रतीतस्वधर्मेण ब्रह्मदायहरंपितुः ॥ स्रग्विणंतल्पआसीनमर्हयेत्यथमंगवा ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । तंब्रह्मदायहरंप्रथमंगवार्हयेत् ब्रह्मच दायश्च ते उभे हरति त्वीकरोतीति ब्रह्मदायहरः ।
दीयतइतिदायोधनंब्रह्मवेदोहरणमधिगमः । गृहीतवेदःपित्रा कृतविभागोर्गार्हस्थ्यंप्रतिपद्यते निर्धनस्यानधिकारात् । यदितु
पिता निर्धनस्तदासांतानिकतया धनमर्जयित्वा विवाहयेत् । अन्येतुब्रह्मैवदायोब्रह्मदायइतिपूर्वोक्तविध्यनुवादमन्यन्ते-
पितुरिति । ननुचाचार्यस्य माणवकाध्यापनेऽधिकारउक्तःकिमिदमुच्यतेपितुर्ब्रह्मदायहरमिति । उच्यते यस्य पिता विद्य-
ते तस्य सएवाचार्यः । अभावे पितुरशक्तौवान्यस्याधिकारः । आचार्यान्तरपोषादनेन पितुरधिकारोनिवर्ततेएव त्वयंवा-
ध्यापयत्यन्योपादाने न वेति न विशेषः । यदप्याहुर्वरोदक्षिणेत्युपनयने नित्यवदक्षिणाभ्यानात्परकर्तृकत्वमेवेति तद-
सत् । उपनयस्य स्रयंविधिःवरोदक्षिणेति । उपनेता चपिता वाचार्योवा तौ द्वावपि त्वाधिकारप्रवृत्तौ नात्यन्तरमपेक्षेते
आनमनार्थाहिदक्षिणादानम् । नचाधिकारान्तरतः प्रवृत्तस्यानतिरुपयुज्यते । तेनायंदक्षिणाशब्दआनमनार्थाभावादर्थद्विर-
ण्यदानवददृष्टार्थदानोपलक्षणार्थोविज्ञेयः । पित्रैव चासौ तावता धनेन त्वामी कर्तव्योयेन वरदानमस्य संपद्यते । अ-
थायमाग्रहो नानत्यर्थादानादृतेदक्षिणाशब्दस्योपपत्तिः । नवा मुख्येसतिलक्षणान्याग्येति । एवतार्हं यस्यपिता न तत्स्था-
नीयोनाचार्यःसयदात्मानमुपनयेत्सत्यकामवत्तद्विषयोदक्षिणाविधिर्भविष्यति । तस्यापि चेष्टपेतशैशवस्यात्मसंस्कारा-
यास्त्येवाधिकारइतिप्रतिपादितम् । तस्मादुभयथा पितुरधिकारः । त्वमुपनयमानस्यान्यमाचार्यमुपाददानस्य वा प्रती-
तमभिमुखीभूतंगृहाश्रमप्रतिपत्तौ नतु नैष्ठिकंसमामाध्ययनविध्यर्थमपि ग्रामप्रतिपत्तौ । स्रग्विणं यावन्तः केचन गृह-
कारैर्मधुपर्ककर्मणि धर्माभ्यामाप्तास्तेषांप्रदर्शनार्थमेतत् । तल्पआसीनं महार्हपर्यङ्कशयनोपविष्टम् । गवा मधुपर्केण । मधु-
पर्केऽसौ विधिः पाक्षिकआम्नातः । अतोगोशब्देन तत्साधनकर्मशेषोलक्ष्यते अर्हयेत् पूजयेत् । अधिकारात्पिताचार्यो-
वा । प्रथमपूर्वविवाहात् । पूजाधिकारार्हेशयानंप्रतीतस्वधर्मेणेत्यनुवादः । त्वधर्मेण ब्रह्मदायहरंस्वधर्मेणचार्येदितिसं-
बन्धे न विशेषः ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मवेदं प्रतीतं ग्रामवन्तं अधिगतवन्तमिति यावत् । दायहरंवित्तहरं पितुःपितृकृत्वथग्र-
हणार्हम् । अनैष्ठिकमिति यावत् । प्रथमंयस्य गृहेऽसावुपस्थितः सान्तानिकत्वेनार्थार्थितया सगवार्हयेत् इतिगोशब्दस्तत्स-
हचरितमधुपर्कपरः । स्रग्विणं तल्पआसीनमिति । माल्यासनविशेषाभ्यामर्चाभिप्रेता । तल्पे तूलिकादिमिति शम्भ्यारूप
आसने ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । तंब्रह्मचारिधर्मानुष्ठानेन ख्यातम् । दीयतइति दायः ब्रह्मैव दायोब्रह्मदायः तंहरतीति ब्रह्मदायह-

रंपितुः । पितृतो गृहीतवेदमित्यर्थः । पितृतोऽध्ययनमुख्यमुक्तं पितुरभावआचार्यादेरप्यधीतवेदं मालयात्कृतमुत्कृष्टशयनोप-
विष्टगोसाधनमधुपर्केण पिताऽऽचार्योवा विवाहात्प्रथमं पूजयेत् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । तं ब्रह्मचारिणं प्रतीतं स्वधर्मानुष्ठानेन ख्यातं । ब्रह्मदायहरंपितुः पितृतो गृहीतवेदम् । अथवा
स्वधर्मेणैव ब्रह्म वेदं प्रतीतं प्राप्तवन्तम् । पितुर्दायहरं नैष्ठिकव्यावृत्त्यर्थं पितुर्दायहरमित्युक्तं पितृतोऽध्ययनस्यानावश्य-
कत्वात् । स्रग्विणं समलङ्कृतं । तल्पे शय्यायांगवा गोमता मधुपर्केण पिता आचार्योवा अर्हयेत् पूजयेत् ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । पितुः सकाशाद्ब्रह्मदायहरं ब्रह्म वेदस्तदर्थदायोदानंदक्षिणा ब्रह्मदायस्तं हरतीति ब्रह्मदायहरंपितुः
सकाशाद्गुरुदक्षिणां गृहीत्वा गुरवे दत्तवन्तमित्यर्थः । प्रतीतं प्रतिगतं ब्रह्मचर्यानिवृत्तमिति यावत् । स्रक्शब्दः सर्वालंकाराणा-
मुपलक्षणम् । गोशब्दोऽस्वादीनाम् । अर्हयेत्कन्याप्रदो गृहीत्वा ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तं प्रथमं पूजयेत् कीदृशं गुरुं स्वधर्मेण ख्यातं । पुनः कीदृशं ब्रह्मदायहरं ब्रह्मैव वेद एव धनयस्य त-
स्य दाय अंशः तस्य हरं हरति स्वीकरोति तं । पुनः कीदृशं स्रग्विणं । पुनः कीदृशं तल्पमासीनमासनस्थम् ॥ ३ ॥

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ॥ उद्धहेत द्विजो भार्यासवर्णालक्षणान्विताम् ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यामपि वेदव्रतसमाम्नौ गुरुणानुज्ञातः स्नायात् । स्नानशब्देन गृहोक्तसंस्कारविशेषो लक्ष्यते
ब्रह्मचारिधर्माविधिः । यथा चात्र लक्षणा तथा प्राग्व्याख्यातम् । तदहरेव गृहकारोक्तं कश्चिन्मधुपर्कपूजाविहितसंस्कार-
प्राप्त्य समावृत्तौ गुरुकुलपितृगृहं प्रत्यागतइत्यनुवादः । उद्धहेतयेति द्विधिशेषमेतत्सर्वप्राप्तमेव । नतु समावर्तनं विवाहाङ्गम् ।
तेनयः पितृगृहएवाधीतवेदस्तस्य समावृत्तस्य संभवत्येव विवाहः । केचित्समावर्तनं विवाहाङ्गं स्नानमन्यन्ते । क्त्वाश्रुत्या
भेदप्रतिपत्तिरिति चेदेवं तर्हि समावर्तनं विवाहाङ्गं स्नानसंस्कारं वक्ष्यति सविशेषं हि तत्र स्नानमाभ्यासमेव स्नातकेनेत्यादि ।
अथवा यमनियमत्यागाभिप्रायं समावृत्तिवचनम् । समावृत्तः प्राक्तनीमेवावस्थानियमरहितां प्रतिपन्नइत्यर्थः । विशेषाभिप्राय-
नियमत्यागवचनम् । ब्रह्मचारिणो हि सातिशयायमनियमानतथोत्तरेषाम् । यथाविधीति स्वधर्मेणेति वत् । उद्धहेत द्विजो-
भार्या उद्धहेतिति विवाहविधिः संस्कारकर्मविवाहो भार्यामिति द्वितीयानिर्देशात् । नच प्राग्विवाहाद्भार्या सिद्धास्ति यस्याविवा-
हसंस्कारः क्रियते न च क्षुब्धवाज्रनसंस्कारः । किं तर्हि निवर्त्यते विवाहेन । यथा यूपच्छिनत्तीति छेदनादयः संस्कारा यस्य
क्रियन्ते स यूपः एवं विवाहेनैव भार्या भवतीति विवाहशब्देन पाणिग्रहणमुच्यते तच्चात्र प्रधानम् । एवं हि स्मरन्ति विवाहनं
दारकर्म पाणिग्रहणमिति । इहापि वक्ष्यति पाणिग्रहणसंस्कार इति लाजहोमाद्यङ्गम् । तच्च गृह्यादखिलं ज्ञातव्यम् । नोद्धहे-
त्कपिलांकन्यामितिकन्याग्रहणात्कन्याया अयं संस्कारो न स्त्रीमात्रस्य । कन्याशब्दश्चात्र प्रकरणेऽप्रवृत्तपुंसंप्रयोगायां योषिति
वर्तत इति वक्ष्यामः । सवर्णांसमानजातीयाम् । लक्षणान्विताम् । लक्षणानि अवैधव्यप्रजाधनसूचकानि वर्णरेखातिलकादिचि-
न्हानि ज्योतिःशास्त्रावगम्यानि तैरन्वितां युक्तां शुभलक्षणान्वितामित्यर्थः । यद्यप्यनिष्टसूचकमपि लक्षणं भवति किंतु सूचकै-
रेव शास्त्रैस्तादृशीं विवाहयेत् अतः प्रशस्तलक्षणा लक्षणवती दृष्टव्या । अभिप्रेतसूचक एव लक्षणशब्दो लोके प्रयुज्यते । सलक्षणा-
ऽयं पुरुषः सलक्षणा स्त्रीति या शुभलक्षणासैव मुच्यते तत्राधिकारचिन्ता कर्तव्या संस्कारविधित्वादेवाधानवदनुष्ठानलाभात्
यथैव साधानमाहवनीयादिद्वारेण नित्यकाम्यकर्मोपयोगि तद्वाहवनीयादिनिवृत्त्यर्थमनुष्ठीयते एवं विवाहोऽपि भार्या-
निर्वर्तकत्वेन दृष्टादृष्टपुरुषार्थोपयोगित्वात् । तथाहि खेदात्पुंसः स्त्रीमात्रविषयार्थप्रवृत्तौ प्रसक्तायां कन्यापरदारनिषेधात्त्वदा-
रेषु कामिनः खेदनिवृत्तिः सहधर्मश्चरितव्यः इति तथा सह सर्वधर्मेष्वधिकाराददृष्टपुरुषार्थसिद्धिस्तदधीना अत्र केचिन्मी-
मांसन्ते रागिणः । पूर्वोक्तेन प्रकारेण दृष्टसिद्धयर्थं विवाहं स्वतः कुर्वन्ति तेषां च कृतविवाहानां संभवेत्सद्विजातिकर्मविधित्वेन

कर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थो विवाहः । यस्य कथंचित्स्त्रीनिष्ठानिवृत्तान तस्य विवाहः । असति विवाहे कर्मानधिकारादनधिकृतस्य-
चाननुष्ठाने दोषाभावात्पुरुषार्थानुष्ठानान्यनुतिष्ठतो नाश्रमिणोप्यवस्थानमविरुद्धम् । तदेतदसत् यथैव कामः पुरुषार्थस्तथैव
धर्मोऽपि पुरुषार्थत्वे प्रयोजकः । सर्वोऽपि पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं प्रवर्तते । यदि चैतदेवं स्यात्संवत्सरमनाश्रमोभूत्वेत्यादि नोपपद्येते-
ति । निपुणंचैतदाश्रमविकल्पावसरे षष्ठे निर्णेष्यामः ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । गुरुणेत्यादिना व्रतंतत्कर्तव्यं संक्षिप्योक्तम् । स्नात्वा व्रतविद्यासमापननिमित्तं वैधर्म्य-
स्नानं गुरुकुल एव कृत्वा समावृत्तः गुरुगृहात्पितृगृहानागतः । यथाविधि स्वगृहोक्तहोमादिकर्मपूर्वकं स्नात्वेत्यन्वयः । लक्ष-
णमत्रेधव्यादिचिह्नम् ॥ ४ ॥

(३) कुङ्कुमः । गुरुणा दत्तानुज्ञः स्वगृहोक्तविधिना कृतस्नानसमावर्तनः समानवर्णां शुभलक्षणां कन्यां विवहेत् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमुपसंहरति गुरुणेति द्वाभ्यां । समावृत्तः समावर्तनमौज्जीत्यागप्रक्रिया गृहोक्ता तथा
युक्तः । द्विजस्त्रैवर्णिकः सवर्णां समानजातिं । लक्षणां वितां वक्ष्यमाणगुणां दुर्लक्षणादीनां च ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजः सवर्णां लक्षणां वितां भार्यां मुद्देहेत् । कोटशो द्विजः समावृत्तो गुरुकुलादागतः किं कृत्वा
गुरुणाऽनुमत आज्ञप्तः सन् स्नात्वा ॥ ४ ॥

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ॥ सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ ५ ॥

(१) मैथुनातिथिः । यादृशी कन्या वोढव्या तामिदानीं दर्शयति । मातुर्याऽसपिण्डा पितुश्च याऽसगोत्रा सा दारकर्मणि
प्रशस्ता । सपिण्डग्रहणं मातृबन्धूपलक्षणार्थम् । मातुर्हिसापिण्ड्यं स्त्रीणां स्मृत्यन्तरे तृतीयपुरुषावधि । ननु त्रिभ्य ऊर्ध्वमातृब-
न्धुभ्यो विवाह इष्यते । किं तर्हि पञ्चमादूर्ध्वम् । एव हि गौतमः पठति । ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति । ते-
न यथाश्रुति समन्वयाभावात्सापिण्ड्याभावः स्मृत्यन्तरवशेन मातृसंबन्धितया व्याकरणीयः । तेनैव मुक्तं स्यात् मातुरन्वयजा
या न भवति अवधिश्च गौतमीय एव तेन मातामहीमातामहयोर्यान्वये जातासा पुत्रसंततेर्बन्धवसामोप्यात्पञ्चमीयावन्न विवा-
हयितव्या । अतो मातृत्वसूतदुहितृणां प्रमातामहोसततिजानां च सर्वासां प्रतिषेधो बन्धुत्वाविशेषात् । असगोत्रा च या पितुः गोत्रं-
वसिष्ठमृगुगर्गादिवंशः स्मर्यते । समानगोत्रावसिष्ठान वसिष्ठैर्विवहन्ते न गर्गागर्गैः । वासिष्ठे तु मातृसगोत्राया अपि प्रतिषेधः ।
परिणीय सगोत्रांतु समानप्रवरांतथा । कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ मातुलस्य सुतांचैव मातृगोत्रांतथैव
च ॥ गौतमेन तु पठ्यते असमानप्रवरैर्विवाह इति । तत्र गोत्रसमत्वे ऽसत्यपि प्रवरभेदश्चेद्युज्यते विवाहः । यतः स्मृत्यन्तरे स्तु-
भयं निषिध्यते असमानार्षगोत्रजामिति । आर्षप्रवरइत्येकोऽर्थः कथं पुनर्गोत्रभेदे समानार्षेयत्वम् । किमिति न भवति यदि-
स्मर्यते श्रुतिस्मृतिप्रमाणकोऽयमर्थो न प्रत्यक्षगोचरो येन विरोधः स्यात् । पुनरमी प्रवरानाम् । अत्यल्पमिदमुच्यते इदमपि व-
क्तव्यं किं पुनरेतद्ब्राह्मणत्वं नाम तथा कतरदेतद्गोत्रं नाम । यथैव समाने पुरुषत्वे ब्राह्मणत्वादिविशेषः एवं समाने ब्राह्मणत्वे
वसिष्ठादिगोत्रभेदः प्रतिगोत्रं च समानार्षेयाणि । यस्यैतद्गोत्रं तस्य तैः शब्दैः प्रवराश्रयणं कर्तव्यम् । एवं विवाहनिषेधेऽपि ।
स्मरन्ति च सूत्रकारा गोत्रभेदसंबन्धेन प्रवरानयस्यैतद्गोत्रं तस्यैव प्रवरा इति । गोत्रभेदस्तु तद्गोत्रजैरेव स्मर्यते वयं पराशरावय-
मुपमन्यव इति । यद्यपि गोत्रवत्प्रवरानपि स्मरन्ति तथापि बहुत्वात् कदाचिद्विस्मरेयुरिति गोत्रमुपलक्षणीकृत्य प्रवरस्मृतिरूपनि-
बद्धा । गोत्रं तु स्मरन्ति । न च तस्य किंचिदुपलक्षणमस्ति य एवं रूपस्तस्येदं गोत्रमिति । एतावत्तत्र स्मरणम् । यावद्गोत्रं संततिः-
समानजातीयत्वम् । एष च गोत्रप्रवरभेदः ब्राह्मणराजन्यविशाम् । तथा हि कल्पसूत्रकारः पौरोहित्याद्राजन्यवैश्ययोरिति ।
यद्यपि गोत्रविशेषव्यपदेशे सति प्रामप्रतिषेधेनापि प्रवराधिकारे वचनमिदमुपपद्यते किंतु न तेषां गोत्रस्मरणमस्ति । कस्त-

(५) निमैथुने = प्यमैथुनी (मे०)

हि क्षत्रियवैश्ययोर्विवाहेषु बन्धूनामवधेर्नियमः । उच्यते । सर्ववर्णविषयमेतत् ऊर्ध्वसममातृपितृबन्धुभ्य इति । इहाप्य-
सगोत्राचशब्दादसपिण्डा । तथाचानुवर्त्यमानः सपिण्डशब्दः पूर्ववद्बन्धुसंबन्धोपलक्षणार्थः । तेन पितृष्वसुरन्वयस्त्रीणाम-
न्यासांच प्रपितामहसंततिस्त्रीणामासममातृपुरुषात्प्रतिषेधः सिद्धो भवति । सममपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । अन्येतुगोत्रवं-
शमाहुः । नतत्रावध्यपेक्षा यावदेतज्ज्ञायते वयमेकवंशादिति तावद्विवाहः । अस्मिन्नपि पक्षे असपिण्डाचेत्यनुवर्तते तेनपृ-
र्व्वत्पितृष्वसादिदुहितृणांप्रतिषेधः । अस्मिन्स्तु पक्षे समानार्थगोत्राणां प्रतिषेधोदुर्लभः । नहितत्रैतस्ति वयमेकवंश्यादिति ।
उच्यते । ऐतिहासिकेन तद्दर्शनेन समर्थयन्ते । तत्रहि वर्णयन्ति ऋषिर्वसिष्ठादिराद्योवंशस्य कर्ता तद्गोत्रास्ततः प्रसृताः
प्रवरा इति तत्पुत्रपौत्रास्तपोविद्याद्यतिशयगुणयोगेन प्रख्याततमाः स्मृत्यन्तरादिष्वेव नियमः । इदं त्वन्निरूप्यं यदेतत्स-
मानप्रवरैरितितत्रनामधेयतस्तावत्समानत्वं संख्यातः । नामधेयसमानत्वे च किंयत्र सर्वाण्येव समानानि तत्र प्रतिषेधो-
क्तस्मिन्नपि समाने तत्र यदि समुदितानां प्रवरत्वं तत्र समाने कस्मिंश्चिद्भिन्नेऽन्यस्मिन्नन्यः समुदायः संजातइत्यसमानप्रव-
रत्वाच्च प्रतिषेधः । एवंचोपमन्यूनांपराशराणांच स्याद्विवाहः भिन्नंतयोर्गोत्रम् । एक उपमन्यवः अपरे पराशराः पूर्वेण च
न्यायेन प्रवरभेदः । उपमन्यूनां वासिष्ठभारद्वाजैकपादिति प्रवराः । पराशराणां वासिष्ठगार्ग्यपाराशर्येति अथैकैकस्य
प्रवरत्वमेकस्मिन्नपि समानप्रतिषेधः । तद्यथा माषानभोक्तव्यामिश्रा अपि न भुज्यन्ते किंपुनरत्रयुक्तम् एकैकस्य प्रवर-
त्वम् । तथा हि सामानाधिकरण्यं दृश्यते एकवृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीत इति प्रतिपन्न एकः । तत्साम्येऽप्याहैषामविवाह इति ।
द्विजातिग्रहणमुपलक्षणार्थम् । शूद्रस्यापि आसममातृपितृतः इत्याद्यस्ति । दारकरणं दारक्रिया दारकर्म तत्र प्रशस्ता प्रशंसया-
विहितेत्यर्थः । मैथुनी मिथुने भवा मैथुनी न मैथुनी अमैथुनी । पितुरिति संबध्यते । पितृबीजादेवोत्पन्ना जातमात्रा ।
नियोगो विहितस्तत उत्पन्नायानास्ति पूर्वोक्तविशेषणोर्निषेधः । अतः पृथङ्निषिध्यते अमैथुनीतिततो नियोगोत्पन्ना कामतो न
विवाहा मैथुनीत्वात् । अन्येतु अमैथुने इति पठन्ति । धर्मार्थे दारकर्मणि प्रशस्ता न मैथुने स्तुतिश्चैयं प्रतिषेधः । ईदृशी
योढासा सत्यपि मैथुने धर्मार्थेव भवति ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समान एकः पिण्डो जनकोयेषां ते सपिण्डाश्चेनात्र ग्राह्याः । तथाच साक्षात्परं परया वा
योमातृजनकपिण्डो देहस्ततोयेषां जन्म ते मातुः सपिण्डा इति । मातुः पञ्चमातृ परतोर्वाक्षिष्ठादिष्वपि विवाहनिषेधप्रसक्तौ
स्मृत्यन्तरान्नियमः । यथा याज्ञवल्क्यः । पञ्चमातृसममातृ ऊर्ध्वमातृतः पितृतस्तथेति । अस्यार्थः । मातृतः परस्यामवरस्यांच
मातृसहिततत्सपिण्डधारायां पञ्चमातृ ऊर्ध्वपरतः स्त्रियमुद्गहेदिति । एवंच मातुः पूर्वे ये चत्वार उत्तरोत्तरक्रमेण सपिण्डास्तथा
तत्सन्तानेऽप्यर्वाचीनाः प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारस्तथा मातृतोर्वागपि चत्वारस्तत्सन्तानभूताश्च प्रत्येकं चत्वारः सपिण्डास्तद-
न्तर्भूता कन्या न विवाहेति सिद्ध्यति । एवंपितृतः सममादित्यत्रापि व्याख्येयम् । मनुना ह्यसगोत्रा च यापितुरिति चका-
रात् असपिण्डाचेत्यनुकृष्टम् । तथाच तत्रापि अवध्यपेक्षायां याज्ञवल्क्यवचनादेव नियमः । तेन यथा मातृसपिण्डेषु
पञ्चसङ्ख्यावधेस्तथा पितृसपिण्डेषु सप्तसङ्ख्यायेति । यत्तु स्मृत्यन्तरे मातृतः पञ्चमी पितृतः सप्तमी मुद्गहेदित्युक्तं तन्मातापितरौ
विहाय गणनयेति ग्राह्यम् । एतच्च याज्ञवल्क्यवचनार्थेन मातुः पञ्चमातृ ऊर्ध्वपितुश्च सममातृ ऊर्ध्वविवाहत्वं मातृसगोत्रत्वाभाव-
एवेत्यसगोत्रेत्यनेन दर्शितम् । अतएव च सपिण्डपदस्यैकपिण्डप्रभवपरताननुज्ञातिपरता ज्ञातीनां सगोत्रपदेनैव लाभान्
तथाच सपिण्डपदेन मातापित्रोर्ये मातुलादयस्तेऽपि लभ्यन्ते । अत्र च पितृसगोत्रमात्रे विवाहनिषेधार्थमसगोत्रा च या
पितुरिति श्रुतितः पित्रासहागोत्रपदस्य पितृन्वयो दर्शितः । मातृपक्षे तु यद्यप्यसपिण्डाच यामातुरिति चकारेणासगोत्रत्वा-
कर्षणात्पितृपक्ष इव सामान्यतो मातुः सगोत्रमात्रे विवाहनिषेधः प्राप्तस्तथापि स्मृत्यन्तरे । मातुः सगोत्रामप्येक नेच्छन्त्युद्वा-

हकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञानउद्वेहदविशङ्कित इत्यभिधानात् ॥ यावदस्मिन्मातृकुलजादेस्तन्नाम्नोस्यां जन्मेति ज्ञायते । तावन्मातृसगोत्राणामविवाहत्वम् । तदूर्ध्वं तु न दोषइति । अत्र हि स्मृतिवाक्ये पूर्वार्धेन सामान्यतो मातृसगोत्राया अविवाहत्वमतान्तरमाशङ्क्य जन्मनाम्नोरित्युत्तरार्धेत्वमतमुक्तमिति मातुःकन्यात्वसमये सगोत्रांमातामहसगोत्रामित्यर्थः । दारकर्मणि भार्यासाध्ययज्ञादिकर्मणिनिमित्ते विवाहं कर्तुं प्रशस्ता । अनिन्दिता तथा मैथुने स्त्रीपुंससाधारणसाध्ये सुरतकर्मण्यपि सैव प्रशस्ताऽनिन्दिता । यद्यप्येतदपि दारकर्मैव तथा पृथक्ग्रहणं विधिलङ्घनेन परदारप्रवृत्तस्यापि मातृसपिण्डादिगमने ऽधिकप्रायश्चित्तार्थः । द्विजातीनामिति तत्राधान्याद्भुक्तं शूद्रस्यापि तत्परित्यागेनैवोद्वाहः । वरस्य कन्यकायाश्च यस्मात्सन्तानभेदेस्तेन सह यत्र न सपिण्डता तत्रैव विवाहमिति दर्शयितुं मातापित्रोर्गोत्रसपिण्डवर्णनमिति नैकत्र निवृत्तौ विवोढुमाशङ्क्येवं दर्शयितुम् ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । मातुर्या सपिण्डा न भवति । सममपुरुषपर्यन्तसपिण्डतांवक्ष्यति सपिण्डता तु पुरुषे सममे विनिवर्ततइति । तेन मातामहादिवंशजा जाया न भवतीत्यर्थः । च शब्दान्मातृसगोत्रापि मातृवंशपरंपराजन्मनाम्नोःप्रत्यभिज्ञाने सति न विवाहा तदितरा तु मातृसगोत्रा विवाहेति संगृहीतम् । तथा च व्यासः सगोत्रांमातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञानउद्वेहदविशङ्कितः ॥ यत्तु मेधातिथिनावंशिष्ठनाम्ना मातृसगोत्रानिषेधवचनं लिखितम् । परिणीय सगोत्रांतु समानप्रवरांतथा । तस्यांरुत्वा समुत्सर्गद्विजश्चान्द्रायणंचरेत् ॥ मातुलस्य सुतांचैव मातृगोत्रांतथैव चेति । तदपि मातृवंशजन्मनामपरिज्ञानविषयमेव । असगोत्रा च यापितुरिति पितुर्या सगोत्रा न भवति चकारात् पितृसपिण्डापि पितृव्यादिसन्ततिभवा या न भवतीत्यर्थः । सा द्विजातीनांदारत्वसंपादके विवाहे प्रशस्ता मैथुनसाध्ये अग्न्याधानकर्मपुत्रोत्पादनादौचेति ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच असपिण्डेति । असपिण्डा । सपिण्डता तु पुरुषे सममे निवर्ततइति । तेन मातामहकुलजा न स्यात् । चकारान्मातृसगोत्रा च । जन्मनाम्नोर्विज्ञानेत्याज्यानान्यथा । तथाच । व्यासः । सगोत्रांमातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञानेउद्वेहदविशङ्कितइति । वसिष्ठादिस्मृतिरपि एतदनुरोधेन नेया । ऊरुविजहीतामित्यादिश्रुत्युक्तापत्योत्पादकर्मणि मैथुने मिथुनसाध्येअग्न्याधानादौ च ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । सवर्णास्त्वपि नियममाह असपिण्डेति । सपिण्डतांवक्ष्यतिसामपौरुषी सपिण्डतातुपुरुषेसममेविनिवर्ततइति । अमैथुनीअक्षतयोनिः ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ विवाहार्हमाह पञ्चमादिति युग्मेन । मातृतःमातुःसन्ताने पञ्चमादूर्ध्वतथापितृतःपितुःसन्ताने सममादूर्ध्वमातुःसन्ताने असपिण्डाचशब्दान्मातुरसगोत्रा पितुःसन्ताने असगोत्रा ॥ ५ ॥

महान्त्यपि सप्तद्वानि गोजाविधनधान्यतः ॥ स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणस्यप्रतिषेधस्यनिन्दार्थवादोऽयम् । सप्तद्विः संपत्तिः । धनविभवः । महान्त्यपिप्रकृष्टान्यपि । धनविशेषणार्थमाह गोजाविधनधान्यतः तृतीयार्थे तसिः । गोजाविधनेनचधान्येनच धनग्रहणंगोजादीनांविशेषणार्थम् । धनरूपाये गोजादयः कूटसंपन्नताहि धान्यम् । स्त्रीसंबन्धोविवाहः स्त्रीप्राप्त्यर्थसंबन्धः स्त्रीसंबन्धः ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धनंसुवर्णादि । एतेन गुणान्तरवद्वित्तवत्तयापि विवाहतेति दर्शनम् ॥ ६ ॥

(१) पितृव्यादि=पितृवसादि (अ)

(३) कुडूकः । उत्कृष्टान्यपि गवादिभिः समृद्धान्यपीमानि दशकुलानि विवाहे त्यजेत् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भार्यामित्यनेन प्रामाणि कन्योत्पादककुलानि वर्जनीयतयाह महान्तीतिद्वाभ्यां । धान्यतः धान्यादिभिः समृद्धानियुक्तानि । अविर्मेघः । स्त्रीसंबन्धे स्त्रीकर्मकविवाहे ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । एतानिवक्ष्यमाणानि ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । साद्विजातीनांब्राह्मणक्षत्रियविशामैथुने दारकर्मणि अग्न्याधानादिधर्मपुत्रार्थं दारकर्मणि च प्रशस्ता सापिण्ड्येन रहिता एकःपिण्डोदेहोयस्याःसासपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा । पञ्चमात्सममादूर्ध्वसापिण्ड्यं निवर्तत इत्यर्थः । चतुर्थो मुद्गहेत्कन्यां पञ्चमोन तु पञ्चमीं चतुर्थः पञ्चमीनोद्गहेदित्यर्थः । वर्ज्यान्याह महान्तीति मोजाविधनधान्यतःसमृद्धानि महान्त्यपि अग्न्याधान सहितान्यपि स्त्रीसंबन्धे दशैतानि वर्जयेत् ॥ ६ ॥

हीनक्रियंनिष्पुरुषंनिश्छन्दोरोमशार्शसम् ॥ क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्चित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । हीनास्त्यक्ताःक्रियायस्मिन् कुले जातकर्मादयः । संस्कारानक्रियन्ते नित्याश्च पञ्चयज्ञादयः । निष्पुरुष स्त्रीप्रसु यत्र प्रायेण कन्याजायन्ते न पुमांसः । निश्छन्दः वेदाध्ययनवर्जितम् । रोमशार्शसम् द्वद्वैकवद्भावेन कुलद्वयनिर्दिष्टम् बहुदीर्घैर्ब्रह्मादिषु लोमभिर्युतम् अर्शसि गुदेन्द्रियगतान्यधिमांसनिबद्धानि तानिहिरोगरूपत्वात्पीडाकराणि । क्षयोराजयक्ष्माव्याधिः । आमयावीमंदाग्रियस्यभुक्तमन्सम्यग्रजीर्यति । अपस्मारःस्मृतिभ्रंशाद्युपघातकृतः । श्वित्रं शरीरगता च्छेदवती श्वेतता कुष्ठप्रसिद्धम् । सर्वएते व्याधिविशेषवचनाः शब्दारोमशार्शस्य मत्वर्थीयप्रत्ययान्तानिर्दिष्टाः । पूर्वैर्व्याख्यातृभिर्दृष्टमूलतास्य प्रतिषेधस्य वर्णिता । मातुः कुलेद्विपदोनुहरन्ति । ततोहीनक्रियादीनांया प्रजा साऽपि तच्छीला स्यात् । व्याधयश्चसंक्रामन्ति । एवंहि वैद्यके पठ्यते सर्वसंक्रामिणोरोगावर्जयित्वा प्रवाहिकाम् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निश्छन्दोनिर्वेदं । आमयोऽग्रिमान्धं कुष्ठमांसादिक्लेदं कायौदुम्बरादि । हीनक्रियंकुलं यत्र प्रायस्तादृशाएव । एवमुत्तरत्र हीनक्रियमित्यादीनि कुलानि पञ्चविगृह्योक्तानि । यथा कुष्ठादिकुलानि पञ्चेत्येवंदशकुलानीति योजनीम् ॥ ७ ॥

(३) कुडूकः । तानिकामीत्याह हीनक्रियमिति । जातकर्मादिक्रियारहितंस्त्रीजनकंवेदाभ्यापनशून्यंबहुदीर्घरोमा न्वितमर्शोनामव्याधियुक्तम् क्षयोराजयक्ष्मामन्दानलापस्मारिश्चित्रिकुष्ठयुक्तानांच कुलानि वर्जयेदिति पूर्वक्रियासंबन्धः । दृष्टमूलताचास्य प्रतिषेधस्य मातुलवदुत्पन्नाअनुवहन्ते । तेन हीनक्रियादिकुलात्परि गीतायांसंततिरपि तादृशी स्यात् । व्याधयः सञ्चारिणइति वैद्यकाःपठन्ति । सर्वसंक्रामिणोरोगावर्जयित्वा प्रवाहिकामिति । अवेदमूला कथमियंप्रमाणमितिचेन्न । दृष्टार्थतयैव प्रामाण्यसंभवात् । तदुक्तं भविष्यपुराणे । सर्वाएतावेदमूलादृष्टार्थाः परिहृत्य तु । मीमांसाभाष्यकारेणापि स्मृत्यधिकरणेऽभिहितम् येदृष्टार्थास्तेतत्प्रमाणं ये त्वदृष्टार्थास्तेषुवैदिकशब्दानुमानमिति ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । हीनक्रियंपित्रादेर्जातकर्मादिराहित्यं यत्र । निष्पुरुषं स्त्रीजननप्रधानं । निश्छन्दोवेदाध्ययनशून्यं । रोमशं बहुदीर्घरोमयुक्तं । अर्शसं अर्शोरोगयुक्तं । क्षयोराजयक्ष्मा कासः तद्युक्तं । आमयावि नित्यमन्दानलयुक्तं । अपस्मारोवायुविशेषस्तद्युक्तं । श्वित्रि श्वेतत्वग्विशेषयुक्तम् ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । हीनक्रियंश्रौतस्मार्ताचारहीनम् । निष्पुरुषंस्त्रीशेषम् । तद्वर्जयेत् । कुतः संतत्यभावानुसारान् । निश्छन्दोनिर्वध्ययनम् । रोमशरोमबहुलम् । तद्वर्जयेत् । कुतः निर्ऋतिरूपत्वात् । तथाहिश्रुतिःनिर्ऋत्यै विकृतदेहरूपरोम-

शपशुमालभेत साहस्यः स्वातनुरिति अशोऽस्यास्तीत्यर्थः संतद्वर्जयेत् । कुतः व्याधिसंक्रान्तिभयात् एतेन क्षयादीनि व्याख्या-
तानि । क्षयि क्षयरोगयुक्तं । आमयामहोदरादयः । तद्युक्तमामयावि । कुलानीतिव्यस्तम् । चकारः प्रत्येकंसंबध्यते ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तानि दश कुलान्याह हीनक्रियमिति जातकर्मादिसंस्कार पञ्चयज्ञरहितं कुलं निष्पुरुषं नि-
श्छन्दोनिर्गतश्छन्दोवेदोयस्मात्तन्निच्छन्दः । रोमशार्शसंशोरो गोवर्तते यत्र तदर्थसंकुलं । गुह्ये रोमरूपत्वात् रोमसहितं । यत्र
क्षय आमयोवा कुलमपस्मारिचित्रकुष्ठि एतानि कुलानि वर्जयेत् ॥ ७ ॥

नोद्वहेत्कपिलांकन्यानाधिकाङ्गीनरोगिणीम् ॥ नालोमिकांनातिलोमां न वाचाटांनपिङ्गलाम् ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वः कुलाश्रयः प्रतिषेधः । अयंतु स्वरूपाश्रयः । यस्या असुवर्णाः कनकवर्णावा केशाः सा
कपिला । अधिकाङ्गीषडङ्गुलिः । रोगिणी बहुरोगा दुष्प्रतिकारव्याधिगृहीता च । भूमीणिर्मन्त्रार्थीयोनिष्ययोगेवा । अलोमिका
अकेशा । लोमानिकेशा अप्युच्यन्ते । बाहुमध्येजङ्गद्वयेवासर्वलोम्नामभावः । वाचाला त्वल्पएव वक्तव्ये बहुलंपरुषच
भाषते । पिङ्गला अक्षिरोगेण मण्डलाक्षीकपिलपिङ्गलाक्षीवा ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न रोगिणीस्त्वतः क्षयादिव्याधिमती । पूर्वकुले तेषांप्रायिकत्वेन कन्यानांसंभावनामात्रेणा-
विवाहतोक्ता । अत्र तु तस्यांतन्निश्चयेनेति विशेषः । पिङ्गलाभामरक्तगौरवर्णाम् ॥ ८ ॥

(३) कुङ्कुमः । कुलाश्रयप्रतिषेधमभिधाय कन्यात्वरूपाश्रयप्रतिषेधमाह नोद्वहेदिति । कपिलकेशानित्यव्याधिता-
मविद्यमानलोमांप्रचुरलोमांबहुपरुषभाषिणीं पिङ्गलाक्षींकन्यानांपयच्छेत् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्जनार्थं कन्यां विशिनष्टि नेति द्वाभ्यां । कपिलांकपिलकेशां वर्णतोवा । नाधिकाङ्गीं
षडङ्गुलादिकां । न्यूनाङ्गींचतुरङ्गुलादिकां । न वाचाटां न बहुभाषिणीं । न पिङ्गलां चक्षुषोः मार्जारचक्षुषीमित्यर्थः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । कपिलांकेशाक्षिभिः त्वचाचपिङ्गलाम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कनकवर्णाः केशावस्याः सातां । कपिलांच कन्यां नोद्वहेत् एतादृश्यः नोद्वहाः कपिलादि-
पिङ्गलान्ताः । वाचाटां परुषभाषिणीम् ॥ ८ ॥

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ॥ न पक्ष्यहिप्रेष्यमार्मीं न च भीषणनामिकाम् ॥ ९ ॥

[नातिस्थूलां नातिकृशां न दीर्घां नातिवामनाम् ॥ वयोऽधिकां नाङ्गहीनां न सेवेत्कलहप्रि-
याम् ॥]

(१) मेधातिथिः । ऋक्षंनक्षत्रंतन्नामिका आर्द्राज्येष्ठादित्यादि । वृक्षनाम्नीं शिशपाआमलकीति । नदीगङ्गायमुना-
तन्नाम्नी । ऋक्षाणि च वृक्षाश्च नद्यश्चेतिद्वन्द्वः तासां नामानीति षष्ठीसमासः । ततोद्वितीयेन नामशब्देनोत्तरपदलोपोसमासः ।
अन्त्यनामिका बर्बरीशबरीत्यादि । पर्वताविन्ध्यमलयादयः पूर्ववत्समासात्कप्रत्ययः । पक्षिनाम्नीं शुकीसारिका । अहिः
सर्पस्तन्नाम्नीं व्यालीभुजङ्गी । प्रेष्या दासी चेटी वाली । बिभीषणं नाम भयजनकं डाकिनीराक्षसी ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्त्यश्चाण्डालादिः तज्जातिनाम्नीं चाण्डालीत्यादिनाम्नीं । पर्वतनामिकां विन्ध्याहिमे-
त्यादिनाम्नीं । प्रेष्यनाम्नीं दासीत्यादिनाम्नीं । भीषणं नाम चामुण्डेत्यादि ॥ ९ ॥

+ अयं (क, ग, अ, ल,) चिन्हितेषु मूले । (च) चिन्हितपुस्तके टीकायां वर्तते ।

(३) कुङ्कुमः । ऋक्षं नक्षत्रं तन्नामिका माद्वारिवतीत्यादिकामेवं तदनदी म्लेच्छपर्वतपक्षिसर्पदासभयानकनामिकां न्यानोद्वहेत् ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । नक्षवृक्षेति । तारा अश्विनो आमलकी हरीतकी नदीदृषद्वर्तइत्यादिनाम्नीम् । अन्यो म्लेच्छः तेन यवनी म्लेच्छेति । पर्वतनामिकां शिलामयी । पक्षिगण्डा । अहिः पन्नगी । प्रेष्या अमुकदासी । भीषणनामिकां उभेत्यादिकाम् ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । ऋक्षनाम्नी आर्द्रेत्यादि । वृक्षनाम्नी शिशपेत्यादि । नदीनाम्नी गङ्गेत्यादि । अन्यनाम्नी मातङ्गीत्यादि । पर्वतनाम्नी विन्धेत्यादि । पक्षिनाम्नी शुकीत्यादि । अहिनाम्नी नागीत्यादि । प्रेष्यनाम्नी दासीत्यादि । भीषणनाम्नी हिडिम्बेत्यादि । अदृष्टार्थोऽयं निषेधः ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋक्षनाम्नीं नक्षत्रनाम्नीं विवाहयेत् । अन्यजनाम्नीं पर्वतनाम्नींचनो द्वहेत् । विभीषणनाम्नीं भयानकनाम्नीं विवाहयेत् ॥ ९ ॥

अव्यङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ॥ तनुलोमकेशदशनामृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियम् ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । अव्यङ्गान्यङ्गानि यस्या सैवमुच्यते । अव्यङ्गशब्दोऽवैकल्यवचनः प्रवीणोदारदिशब्दवद्यपि व्युत्पाद्यते विकलान्यङ्गानि यस्येति अतश्चाङ्गशब्दस्य द्वितीयस्यावयविनिशक्तौचित्येन संस्थानस्य परिपूर्णता साऽव्यङ्गशब्देनोच्यते । सौम्यमधुरनामस्त्रीणां सुखोद्यमत्रदर्शितम् । हंसइवारणइवगच्छति यादृशी हंसानां हस्तिनां च विलासवती मन्थरागतिर्यस्याः । तनुशब्दो नाल्पवचनः किं तस्मानुपरिभावे वर्तते तन्वङ्गीसोच्यते नातिस्थूला नातिकृशेति मृदूनि सुस्पर्शाकठिनापरुषाण्यङ्गानि यस्याः सा तामुद्वहेत्स्त्रियंकन्याधिकारात्कन्याम् । यद्येवं नालोमिकामित्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकोऽस्मादेव विधानात् यानैवंरूपा तस्या अविवाहता सिद्धा सत्यमेव एकएवार्थोद्वाभ्यां विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन चोद्यमानस्तु स्पष्टो बुध्यते । कन्याशब्दश्चात्र प्रकरणादननुभूतसंभोगासु स्त्रीषु प्रवर्तते । तथा च वसिष्ठः अस्पृष्टमैथुनांसदृशीं भार्यां विन्देतेति । न चान्येन संस्कृतान्येन पुनः संस्कृतांशक्या कृतस्य करणाभावात् । अतश्चोदाया अप्रवृत्तभर्तृसंयोगायाः कथंचित्तत्त्वैरिणीत्वे भर्तृप्रवासादिनानान्येन विवाहोऽस्ति सत्यपि कन्यात्वे । तथा चेदृशी वसिष्ठोक्तिर्मध्येपदिता । अन्यत्राप्युक्तमनन्यपूर्वाय वीर्यसीं भ्रातृमतीं स्त्रियमुद्वहेतेति ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अव्यङ्गाङ्गीं अङ्गेष्वपि यस्यानव्यङ्गत्वं अङ्गाङ्गेष्वपि नस्वादिषु यस्यावैकल्यं नास्तीत्यर्थः । तथा विभीषणनामत्वाभावेऽपि सौम्यशान्तनाम यस्याः सा विवाहाः । तथा विभीषणनामनिषेधः प्रत्यवायाधिक्यार्थः । तनवः सूक्ष्माः केशाः शिरोरूहाः । अत्र येषु दृष्टविरोधित्वं दोषाणां तेषु सत्स्वपि विवाहे भार्यात्वासिद्धिर्यत्र दृष्टविरोधादर्शनं तद्दोषवत्या विवाहे भार्यात्वमेव न सिद्ध्यतीति कश्चिन् तन्नु प्रमाणाभावात् नक्षत्रनामत्वादावपि भार्यात्वासिद्धिप्रसंगेन व्यवहारविरोधाच्चायुक्तम् । केवलनिषेधादृष्टे विरोधशून्ये दोषेषु परिणेतुः ऋषोत्पत्तिमात्रमनुमन्तुं युक्तमिति ॥ १० ॥

(३) कुङ्कुमः । अविकलाङ्गीमधुरसुखोद्यनाम्नीं हंसगजरुचिरगमनामनतिस्थूललोमकेशदशनां कोमलाङ्गीं कन्यामुद्वहेत् ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । उद्वहनयोग्यामाह । अव्यङ्गेति । म्यूनाधिककुब्जाद्यङ्गरहिता । सौम्यनाम्नीं शशिनीचन्द्रि-

(१०) तनुलोम = तन्वोष्ठ (मेधा०)

केत्यादिनाम्नी । हंसवारणगामिनीं हंसवत् वारणोहस्ती तद्गमनशीलां । अत्र विधिनिषेधौ अभ्युदयानभ्युदयफ-
लो ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । अङ्गशब्दोवयवेशरीरेच ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशीउद्गहेत् । अव्यङ्गाङ्गी अव्यङ्गमङ्गयस्याः सा तां । सौम्यनाम्नीसौम्यनाम यस्याः सा तां
अछिन्नाङ्गीमित्यर्थः ॥ १० ॥

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ॥ नोपयच्छेत्तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्याभ्रातानास्ति तां न विवहेत्पुत्रिकाधर्मशङ्कया पुत्रिकात्वशङ्कया पुत्रिकाधर्मः कदाचि-
दस्याः कृतो भवेत्पित्रेत्यनयाशङ्कया । अनेन संदेहेन कथंचेयं शङ्का भवति यदि न विज्ञायेत पिता देशान्तरे प्रोषितो भूतो वा
सा च मात्रा पितृसपिण्डैर्वादीयते । प्रामकालापि पितर्यसंनिहित एतैरपि दातव्येति स्मर्यते । स्मृतिचोत्तरतो दर्शयिष्यामः ।
पितरि तु संविज्ञायमाने नास्ति पुत्रिकात्वशङ्का सह स्वयमेवाह कृता वा न कृतावेति । वाशब्दश्चेच्छब्दार्थं द्रष्टव्यः ।
यदि पिता न विज्ञायेत तदा कन्यका न वोढव्या । अन्येतु स्वतन्त्रमेतत्पतिषेधद्वयमाचक्षते । यद्यपि पिता न विज्ञायते अ-
नेनेयं जातेति गूढोत्पन्नायाः प्रतिषेधः । एवं च संबन्धः यस्याभ्राता नास्ति तां पुत्रिकात्वशङ्कया नोपयच्छेत् । न विज्ञायत
इत्यत्र पुत्रिकाशङ्कयेत्येतन्न संबध्यते । अस्मिन्प्रकरणे यत्र नास्ति दृष्टगतः प्रतिषेधः यथा असपिण्डाचेत्यत्र श्लोके । तद-
तिक्रमे विवाहत्वरूपानिर्वृत्तिरेव । अतः सगोत्रादिविवाहः कृतोऽप्यकृत एव विध्यवगमरूपत्वादाधानवद्विवाहस्य विध्य-
तिक्रमरूपादवगमात् । यथा धानविधौ यातिकचिदङ्गनज्ञातं तदभावे नाहवनीयादिनिर्वृत्तः एवमसगोत्रादिकाया न भार्या-
त्वम् तस्मात्त्याज्यैव कृता तादृशसंस्कारप्रतिरूपिकापि । तत्र भवन्तो वसिष्ठादयः प्रायश्चित्तमपि स्मरन्ति तादृशविवाहे
यद्यपि कर्मण एव तदङ्गप्रतिषेधातिक्रमे वैगुण्यं न साक्षात्पुरुषस्य दोषः । तथापि वाचनिकं प्रायश्चित्तम् । अथवा सगोत्राग-
मनं निषिद्धम् । तदर्थे व्यापारे प्रवर्तमाने यदुक्तं तत्प्रायश्चित्तं भवेत् । यस्तु हीनक्रियादिप्रतिषेधस्तस्य दृष्टदर्शनमूलत्वान्निवर्त-
ते विवाहः भवत्यसौ भार्या नास्ति तस्यास्त्यागः । एवमर्थ एव महान्यपीति पूर्वस्मात्प्रतिषेधाद्भेदः स्तवनार्थपठितः । एव-
मेव च शिष्टसमाचारः । कदाचित्कपिलादिरूपामुपयच्छति न सगोत्राम् ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न भवेन्नोत्पद्येत न विज्ञायेत कुलप्रवृत्तादिना प्रसिद्धिः सन्तत्यन्तराभावेनापरिभाषितपु-
त्रिकाशङ्कया आद्यायान विवाहः । द्वितीयस्याधर्मशङ्कया व्रात्यकन्यादिपरिणयकृतपापशङ्कयेति क्रमादन्वयः । अत्र
पितेति विशेषोक्तेर्मातुरविज्ञानेपि न तादृशो दोष इत्युपदर्शितम् ॥ ११ ॥

(३) कुल्लुकः । अत्र विधिनिषेधयोरभिधानमनिषिद्धविहितकन्यापरिणयनमभ्युदयार्थमिति दर्शयितुमाह यस्या-
इति । यस्याः पुनर्भ्राता नास्ति तां पुत्रिकाशङ्कया नोद्गहेत् । यदपत्यं भवेदस्यास्तन्मम स्यात्त्वधाकरमित्यभिसंधानमा-
त्रादपि पुत्रिका भवति अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येक इति गोतमस्मरणात् । यस्यावा विशेषेण पिता न ज्ञायतेऽनेनेयमुत्पन्नेति
तामपि नोद्गहेत् । अत्र च पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति न योजनीयमिति केचित् । गोविन्दराजस्त्वाह भिन्नपितृकयोरप्येकमातृकयो-
र्भ्रातृत्वप्रसिद्धेः सभ्रातृत्वेषु यस्याविशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि पुत्रिकाशङ्कयैव नोद्गहेदिति । मेधातिथिस्तु एकमेव
मंपक्षमाह । यस्यास्तु भ्राता नास्ति तां पुत्रिकाशङ्कया नोपयच्छेत् पिता चेन्न ज्ञायते प्रोषितो भूतो वा वा शब्दश्चेदर्थे पितरि
तु विद्यमाने तदीयवाक्यादेव पुत्रिकात्वाभावमवगम्या भ्रातृकापि वोढव्येति । अस्माकं तु विकल्पस्वरसादिदं प्रतिभाति
यस्याविशेषेण पिता न ज्ञायते ताममिजारजत्वेनाधर्मशङ्कया नोद्गहेत् । अत्र च पक्षे पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति पुत्रिकाधर्मश्च

तयोः शङ्का पुत्रिकाधर्मशङ्कातयेति यथासंख्येयोजनीयम् । अत्र च प्रकरणे सगोत्रापरिणयने सगोत्रांचेदमत्योपयच्छे-
न्मातृवदेनाविश्रयादितपरित्यागश्रवणात्परिणीय सगोत्रांचेति प्रायश्चित्तश्रवणाच्च तत्र तत्समभिव्याहृते च मातृसपिण्डा-
परिणयनादौ भार्यात्वमेव न भवति भार्याशब्दस्याहवनीयादिवत्संस्कारवचनत्वात् । येषांपुनर्दृष्टगुणदोषमूलके विधिनिषे-
धाभिधाने यथाहीनक्रियमितिन तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः । अतएव मनुना महान्त्यपि सप्तृदानीत्यादि पृथक्करणंरुतम
एतन्मध्यपतितश्च नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीमित्यादिप्रतिषेधोपि न भार्यात्वाभावफलकः किंत्वत्र शास्त्रातिक्रमात्प्रायश्चित्तमा-
त्रम् ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनरयोग्यातामाह यस्यास्त्विति । न ज्ञायते पिता प्रसिद्धितोदयतोवा तत्र हेतुःपुत्रिकेति ।
पुत्रिकात्वेन मनसानियुक्ताअथवानिःशङ्काप्राज्ञातपितृकत्वेन जारजमद्यपजाद्यधर्मशङ्कयेति । पुत्रिका च अधर्मश्च तयोः-
शङ्कयावा ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अपुत्रेणपित्रा जनिष्यमाणानांदुहितृपुत्राणांस्वसंतानसंकल्पः पुत्रिकाधर्मः । भ्रातुरभावएवपुत्रिका-
धर्मशङ्का भवति सति पुत्रे पुत्रिकाधर्मस्य शास्त्रैरननुमतत्वेनार्कचित्करत्वात् । ज्ञाते पितरि तु जातापिपुत्रिकाधर्मशङ्का
कथंचिन्निवर्तयितुंशक्यते । नपुनरज्ञाते । तेनोक्तंनविज्ञायेत द्वा पितेति ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्याः कन्यायाः भ्राता न भवेत् पितावा न विज्ञायते तांकन्यांप्राज्ञःपुत्रिकाधर्मशङ्कया
नोपयच्छेन्नोद्वहेत् ॥ ११ ॥

सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ॥ कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्वहेत द्विजोभार्यामिति सत्यपि द्वितीयानिर्देशे भार्यायाः प्रधानत्वे च गुणकर्मत्वे विवाहस्य
विवक्षितमेकत्वम् अनुद्देश्यगतत्वात् । यथायूपल्लिनत्तीति । यस्यान्यतः स्वरूपमवगतंतस्यान्यत्रकार्यान्तरविधानार्थमनूद्य-
मानस्य यथावगतस्वरूपस्यैवानुवादोभवतियथाग्रहसंमार्ष्टि । पूर्वावगतिसापेक्षत्वादनुवादस्य । निज्ञातसंख्याकाहग्रहाद-
शएतानध्वर्युः प्रातः सवने ग्रहान्गृण्हातीत्यादिवाक्यैः । कार्यंचावगतग्रहैर्जुहोतीति । अतोवगत्यन्तरापेक्षत्वाद्ग्रहशब्दस्य न
विवक्ष्यते संख्या । इहतु भार्यालक्षणोऽर्थोऽनान्यतः सिद्धोऽस्मादेव वाक्यादवगन्तव्योऽतोयथाश्रुति प्रतीयते प्रातिपदिकार्थ-
वत्संख्यापि विवक्षतेति । प्रश्नमे चैतद्विस्तरस्तर्केण वक्ष्यते । स्थितार्यासंख्याविवक्षायांद्वितीयस्याः कृतेऽपि पाणिग्रहणे
न भार्यात्वं यथासत्यावहनीये न द्वितीयआहवनीयः । इष्यते च क्वचिन्निमित्ते भार्यान्तरपरिग्रहस्तदर्थमिदमारभ्यते । एत-
देवाभिप्रेत्य गौतमीयेपठितम् प्रजासंपन्नेदारैरनान्यांकुर्वीत अन्यतरापायेतु कुर्वीतेति । सवर्णा समानजातीया सातावदग्रे प्र-
थमतोऽकृतविजातीयदारपरिग्रहस्य प्रशस्ता । कृते सवर्णाविवाहे यदितस्यांकथंचित्प्रीतिर्नभवतिरुतावपत्यार्थोऽप्यारो-
निष्पद्यते । तदाकामहेतुकायांप्रवृत्ताविमावक्ष्यमाणाः सवर्णावराः श्रेष्ठाः शास्त्रान्तु ज्ञातव्याः । अतएकत्वस्य सवर्णनियमस्य
चायमपवादः । ननुच सवर्णाविवाहे पारतन्त्र्यप्रतीयते नसवर्णायाबहुत्वं एकत्वसंख्यातिक्रमस्तावत्प्रतीयते । असवर्णा-
भ्यनुज्ञानेनाप्यतिक्रान्तंचेत्कः सवर्णायानिषेधकः । तथा गौतमेनाविशेषणैव पठितम् अन्यतरापायेतुकुर्वीतेति । उत्तर-
श्लोके साचत्वाचेतिसवर्णाविवाहेऽस्ति ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अग्रे प्रथमं सवर्णैवदारकर्मणि प्रशस्ता श्रेयोहेतुः । नासवर्णा तादृक् श्रेयोर्भित्वाभावेन तु
कामतःप्रवृत्तौ क्रमशोऽथवा पूर्वं इमाःवराः श्रेष्ठाः ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणक्षत्रियवश्यानांप्रथमे विवाहे कर्तव्ये सवर्णा श्रेष्ठा भवति । कामतः पुनर्विकहे प्रवृत्तानामेतावक्ष्यमाणाऽनुलोभ्येन श्रेष्ठाभवेयुः ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रैवर्णिकस्य सवर्णावर्णभेदेनोद्वाहस्यानेकत्वात्क्रमाकाङ्क्षायांतप्राह सवर्णेति । दारकर्मणिदारसाभ्ये अपत्योत्पत्तौ धर्मादौ च । इमाः साचेत्यादिना वक्ष्यमाणास्तिस्रः । अवरानिरुष्टाः अग्रेकृतसवर्णायामरुचावाह कामतइति न क्रमवैपरीत्यपरम् ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । सवर्णोद्वाहनियमेन प्रतिषिद्धमसवर्णोद्वाहमधिकारिविशेषेण प्रतिजानाति सवर्णेति । क्रमशः अग्रे सवर्णा प्रशस्ता तदन्वनन्तरा तदन्वेकान्तरा तदनुद्यन्तरेत्यर्थः । अवराःहीनवर्णाः । इमावक्ष्यमाणाः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्रे प्रथमतः द्विजातीनांसवर्णा दारकर्मणि प्रशस्ता । कामतःप्रवृत्तानांक्रमशः अवराःहीनाः-इमावक्ष्यमाणलक्षणाःस्युः ॥१२ ॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृतेः । ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । वर्णभेदेऽसितिसवर्णानियमोयथैवब्राह्मणस्य क्षत्रियादिस्रियोभवन्तिएवंशूद्रस्य जातिन्यूना-रजकतक्षकादिस्रियः प्राप्ताः । अतः सवर्णेयमुच्यते । उत्कृष्टजातीयातु पूर्वत्र क्रमग्रहणादप्रामा । साचशूद्रास्वाचवैश्या वैश्यस्यतेचवैश्याशूद्रेस्वाचराजन्यस्य एवमग्रजन्मनोब्राह्मणस्यक्रमेण निर्देशे कर्तव्ये शूद्रप्रक्रमेण निर्देशः पूर्वोक्तमेवार्थ-उपोदलयतियदुक्तंविकल्पआनुपूर्व्येण नावश्यंसमुच्चयः ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदाह शूद्रैवेति । स्वा स्वजातीया ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रस्य शूद्रैव भार्याभवति । नतूत्कृष्टावैश्यादयस्तिस्रः । वैश्यस्य च शूद्रा वैश्याच भार्यामन्वादिभिः स्मृता । क्षत्रियस्य वैश्या शूद्रेक्षत्रियाच । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या शूद्रा ब्राह्मणी च । वसिष्ठोऽपि शूद्रामन्येके-मन्त्रवर्जमिति द्विजातीनामन्त्रवर्जितंशूद्राविवाहमाह ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रस्यापि तथात्वे रागतः ग्रामे परिचष्टे । शूद्रैवेति । सा शूद्रा स्वा वैश्या । तेचशूद्रावैश्येच स्वा क्षत्रियाचतिसोराज्ञः । ताश्च शूद्रावैश्याक्षत्रियाः स्वाच ब्राह्मणी अग्रजन्मनो ब्राह्मणस्य ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । एवकारेण केवलशूद्रभार्यत्वं शूद्रस्यैव नान्यस्येतिसूचितम् । त्वशब्दग्रहणेन सवर्णयामूढायामेवासवर्णावोढ्येतिप्रत्येकंनिर्देशेननोत्तरा वोढ्येति ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रस्य शूद्रैव भार्या । विशःवैश्यस्य सा शूद्री स्वा वैश्या स्मृतेउक्ते । राज्ञः क्षत्रिया वैश्या शूद्राच । अग्रजन्मनो ब्राह्मणस्य तास्तिस्रः क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च एतास्तिस्राः स्वाच ब्राह्मणी ज्ञेया ॥ १३ ॥

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ॥ कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यप्यत्यन्तरूपवती शूद्रा विप्रराजन्यौचवीरप्रकृती दशमीमपि दशममश्रुवीयातांतथापि शूद्रा-नाधिवोढारौ अत्रार्थवादः । कस्मिंश्चिदपिवृत्तान्ते न कचिदितिहासोपाख्यानेऽप्युपदिश्यते वर्ण्यते । आपदि गरीयस्याम-धिकायामापदि पूर्वत्रानुज्ञाताऽनेनप्रतिषिद्धा अतोविकल्पः । ननु च शास्त्रलक्षणयोरेकविषयसंनिपाते षोडशग्रहणायग्रहणव-द्विकल्पोयुक्तोनतुरागलक्षणायाः प्रवृत्तेर्निषेधेन । नच शूद्रा शास्त्रलक्षणा केवलंरागतस्तत्रप्रवृत्तिरप्रतिषिद्धेति पूर्वशास्त्रस्या-र्थः । निषेधस्तु शास्त्रलक्षणइत्यविवाहैव शूद्रा । एतदेवाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्येन पठितं यदुच्यतेद्विजातीनांशूद्रादारोपसंग्रहः ।

नतन्मममर्तमिति । अत्रोच्यते । सर्वत्रोपदेशानर्थकतयैषविकल्पआश्रीयते यदिचात्यन्तमेव शूद्राप्रतिषेधः स्यात्तदा क्षत्रियवैश्ये एवप्रतिप्रसूयेयानाम् । आपद्यभ्यनुज्ञाने प्रतिप्रसवशास्त्रमयंच प्रतिषेधोद्वयमपि व्यर्थस्यात्सवर्णानियमेन सिद्धत्वात् । तदिदमनुज्ञातं प्रतिषेधश्चात्स्वविरुध्यमाने विकल्पते ननु च विकल्पे कामचारस्तस्य च प्रतिप्रसवतएव सिद्धः प्रतिषेधोवक्तव्योनैव । न यथाकामतःक्षत्रियावैश्ययोर्विवाहएवंशूद्रायाअन्यत्रापदोगरीयःस्यात् । इदंतु प्रतिपत्तुंयुक्तंयत्सवर्णानियमेनासवर्णानिवृत्तेरर्थतःकृतायाः पुनःशूद्रानिवृत्तिसवर्णानिवृत्तेरनित्यत्वंज्ञापयति । अनित्यत्वेचापदि सवर्णाया अलाभे वा भवति चायमवगमः शूद्रानवोढव्या इतरे तु वोढव्ये ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र शूद्राविवाहेनकेवलमसवर्णविवाहदोषः । किंतु दोषान्तरमपीत्याह न ब्राह्मणेति । आपद्यपि दुर्भिक्षादौ शूद्राविवाहेन धनलाभान्निस्तारसंभवेपीत्यर्थः । वृत्तान्ते प्रस्तावे यथा भार्यान्तरोद्वाहासंभवेनसंतानविच्छेदस्तदापीत्यर्थः । उपदिश्यते अनुज्ञायते ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्गार्हस्थ्यमिच्छतोः सर्वथा सवर्णालाभे कस्मिंश्चिदपिवृत्तान्तइतिहासाख्यानेऽपि शूद्रभार्या नाभिधीयते । पूर्वसवर्णानुक्रमेणानुलोम्येन विवाहाद्यनुज्ञानादयन्निषेधः प्रातिलोम्येन विवाहविषयोवोढव्यः । ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणंचेदंदोषभूयस्त्वार्थमनन्तरं द्विजातयइतिबहुवचनाद्वैश्यगोचरनिषेधस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणादित्रयाणांरागतःशूद्रोद्वाहमनूय ब्राह्मणक्षत्रिययोर्निषेधति नेतिहाभ्यां । वृत्तान्ते इतिहासादौ ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्रह्मक्षत्रियाभ्यांसवर्णायांप्रथममुद्बोद्धुमशक्यायामसवर्णापिवोढव्या न कदाचिदपि प्रथमंशूद्रेत्याह न ब्राह्मणेति । आपत्सवर्णायाअनन्तरायावाप्यलाभः । वृत्तान्तेवृत्तमाचारोधर्मइतियावत् अन्तःनिर्णयः धर्मशास्त्रइत्यर्थः । भार्या नोपदिश्यते भार्यात्वेन नोपदिश्यते । किन्तुकाम्यत्वेनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणक्षत्रिययोः तिष्ठतोः । आपद्यपि त्ववर्णाया अलाभेपि शूद्रा भार्या नोपदिश्यतइत्यर्थः ॥ १४ ॥

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्बहन्तोद्विजातयः ॥ कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रतिषेधस्य शेषोऽयन्निन्दार्थवादः । हीनजातिःशूद्रैव तस्याएवप्रकृतत्वात् । ससंतानानिशूद्रतामितिनिगमनात्तएतं द्विजातयः मोहाद्धनलोभजादिविवेकात्कामनिमित्तत्वाद्वाकुलानि शूद्रतांगमयन्ति । तस्यांजाताः पुत्राः शूद्राभवन्त्येवंतत्पुत्रपौत्रादिति । अतउच्यते ससंतानानोति । संतानोऽपत्योत्पत्तिप्रबन्धःपुत्रपौत्रादिः ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हीनजातिशूद्रां । कुलानि पित्रादिरूपाणि ससन्तानानि ब्राह्मणोजातत्त्वपुत्रादीनि वृषलतानयन्तीति सर्वसाधारणोदोषउक्तः ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । सवर्णामपि परिणीय हीनजातिशूद्रांशास्त्राविवेकात्परिणयन्तोब्रह्मक्षत्रियवैश्यास्तत्रोत्पन्नपुत्रपौत्रादिक्रमेण कुलान्येव ससंततिकानि शूद्रतांगमयन्ति अत्र द्विजातयइति बहुवचननिर्देशान्निन्दयावैश्यस्यापिनिषेधः कल्प्यते । ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तु पूर्वत्रैवनिषेधकल्पनात्तन्निन्दामात्रार्थतैव ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । हीनजातिशूद्रां । तदुत्पन्नपुत्रपौत्रादिना शूद्रतानयन्तीतिकुल्लूकः । मेधातिथिस्तु सर्वत्रोपदेशानर्थक्यादिकल्पइति । केचिदिमनिषेधंक्रमवैपरीत्यमिति व्याचक्षते तन्न वक्ष्यमाणमतभेदेनोपपत्तेः ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । न केवलंब्राह्मणक्षत्रिययोरेवनिषेधः किन्तु वैश्यस्यापीतिसूचयितुमर्थवादमाह हीनेति । हीनजाति-
संस्कारहीनोत्पत्तिशूद्राद्विजातयोमत्तसंस्कारयुक्ताः स्त्रियमुद्रहन्तः प्रथमभार्यात्वेनोद्ग्रहन्तस्तस्यामुत्पन्नेनापत्येनकुलंसंत-
तिशूद्रतांजातकर्मदिसंस्कारहीनतामाशुनयन्ति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातयोहीनजातिस्त्रियमोहादज्ञानादुद्ग्रहन्तःकुलानि सन्तानानि शूद्रस्वरूपतामाशुशीघ्रंनयन्ति
॥ १५ ॥

शूद्रावेदीपतत्यत्रे रतथ्यतनयस्य च ॥ शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतयाभृगोः ॥ १६ ॥

१) मेधातिथिः । शूद्राविन्दनि परिणयति शूद्रावेदी सपतति पतितइव । अत्रिरुतथ्यस्य तनयः पुत्रस्तयोरेतन्मतमि-
त्युपस्करः अयंतावदर्धश्लोकः पूर्वप्रतिषेधशेषः । शौनकस्यसुतोत्पत्त्याशास्त्रान्तरमिदम् । अभ्यनुज्ञायशूद्रायाभृतावुपगम-
ननिषेधतिसुतोत्पत्तिर्नृत्तौयुग्मासु रात्रिषु भवतिऋतौशूद्रानगच्छेदित्यर्थः । तदपत्यतयाभृगोः इदमपिस्मृत्यन्तरम् तान्ये-
व शूद्रोत्पन्नान्यपत्यानि यस्य सतदपत्यःतद्भावस्तदपत्यता । भृगोरेतन्मतंऋतावप्युपपन्नतरासु जातापत्यउपेयात् ।
पतितत्वेवचनंचात्रनिन्दैव नत्वस्य पतितधर्मता पतितस्योदकमित्यादि । एतच्चवक्ष्यामः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ गोत्रविशेषनियतदोषमाह शूद्रावेदीति । शूद्रावेदी शूद्रापरिणता अत्रेःसंज्ञकस्य
मुनेर्मते सन्तत्यनुत्पत्त्यापि पतति द्विजातिकर्मभ्योहानिःपतनमिति । गौतमोक्तपातित्ययोगी भवति । उतथ्यतनयोगौ-
तमस्तद्गोत्रजस्येति सुतोत्पत्त्येनेन व्यवहितेनान्वितम् । शौनकस्येत्यपि तदपत्यतयेत्यनेनान्वितम् । तेन गौतमगो-
त्रस्य पुत्रोत्पत्त्या शौनकभृग्वादीनांतु पौत्रोत्पत्त्या शूद्रतुल्यत्वहेतुर्द्विजातिधर्महानिरूपपातित्यमित्यर्थः । एतच्च तत्तत्गोत्र-
कर्तृणांतेन तेन प्रकारेण पूर्वपातित्यस्योत्पन्नत्वान्नैरेव नियमितम् । अएतव भविष्ये शूद्रामारोप्यशय्यांतुपतितोत्रिर्बभूवह ।
उतथ्यःपुत्रजननात्पतितत्वमवाप्तवान् ॥ पुत्रस्य पुत्रमासाद्य शौनकःशूद्रतांगतः । भृग्वादयोप्येवमेव पतितत्वमवाप्तुः ॥
अत्र च भृग्वादयइत्यादिपदादत्रिगौतमव्यतिरिक्तानांसर्वेषांप्रहणं केचिच्चात्रेस्तनयस्येति षष्ठ्यर्थव्याचक्षते । एवमुत्तरेष्वपि
तत्तु व्याख्यानंव्यवस्थितार्थानभिधानेन शूद्रावेदनस्यादोषत्वमापादयन्निषेधविध्यानर्थक्यस्य प्रसंजकतया हेयमेव ॥ १६ ॥

(३) कुट्टकः । शूद्राविन्दति परिणयतीति शूद्रावेदी सपतति पतितइव भवतीदमत्रेर्मतमुतथ्यतनयस्य गौतम-
स्यच । अत्र्यादिग्रहणमादरार्थम् । एतद्ब्राह्मणविषयम् । शूद्रायांसुतोत्पत्त्या पततीति शौनकस्य मतमेतत्क्षत्रियविषय-
म् । शूद्रातत्सुतोत्पत्त्या पततीति भृगोर्मतमेतद्वैश्यविषयम् । एतस्य महर्षिमतत्रयस्य व्यवस्थासंभवे विसदृशपतनविक-
ल्पायोगात् । मेधातिथिगोविन्दराजयोस्तु मतं शूद्रावेदी पततीति पूर्वोक्तशूद्राविवाहनिषेधविशेषः सुतोत्पत्त्या पततीति
देवाज्जातशूद्राविवाह ऋतौनोपेयादितिविधानार्थमृतुकालगमने सुतोत्पत्तेः । तदपत्यतयेति तु तान्येव शूद्रोत्पन्ना
न्यपत्यानि यस्य सतदपत्यस्तस्य भावस्तदपत्यता तथा पतति एतेनेदमुक्तंऋतावुपयनितरासु जातापत्यउपेयात् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवमतभेदेनाह शूद्रावेदीति । शूद्राविन्दते परिणयते इति शूद्रावेदी अत्रेः उतथ्यतनयस्य
गौतमस्य च मते विवाहमात्रेण पतति । शौनकस्य तु मते सुतोत्पत्त्या । अतएव देवाज्जातशूद्राविवाहे ऋतौ नोपेयादिति
वचनं संगतं । ततएवर्तुतः शूद्रायांजातमपत्य सामान्यंचास्य अतइदमपि वक्ष्यमाणंसंगच्छते । जनयित्वा सुतं तस्यां
ब्राह्मण्यदेवहीयतइति । तदपत्यतया शूद्रापत्यापत्यत्वेनेति भृगोर्मतं । उदिसानुदितहंमवत् विप्रराजन्यविशांयथाक्रम-
व्यवस्थितसंबन्धइति केचित् । तन्न उत्तरत्र विप्रविषयएव निन्दार्थवादानांदष्टे ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । अत्रमतान्तराण्युपन्यस्य स्वमतसिद्धान्तयति शूद्रावेदीति शूद्राभार्यात्वेनविन्दतीति शूद्रावेदी तेनप-

ततीत्यत्रेह्यतनयस्यचमतम् । शूद्रामूढवानप्युतथ्यतनयोगौतमः । शूद्रायांसुतोत्पादनेनपतति न पुनस्तस्याउद्धहनेनेति शौनकस्यमतम् । शूद्रामूढवानपितस्यांसुतोत्पत्तिभयादतौतांनोपेयादित्वर्थः । तदपत्यतयाभृगोरित्येतत्त्वमतम् कुतः भृगुमुखेनशास्त्रस्यास्यप्रोच्यमानत्वात् । तदपत्यतया तस्यांशूद्रायामेवापत्यंयस्य सतदपत्यः तस्य भावः तदपत्यता । तथापततीतिभृगोर्ममतम् । शूद्रापत्यैश्चकेवलैरिति वक्ष्यति । रामोद्विर्नाभिभाषतइत्युक्तिवदत्रास्मच्छब्दरहितापिस्वमतप्रकाशनपरिचयभृगोरित्युक्तिः ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रांविन्दति परिणयति शूद्रावेदी पतति पतितइव भवति । चपुनः उतथ्यतनयस्य दीर्घतमसः मते शूद्रावेदीशूद्रायाः परिणेता द्विजः पतति । एतद्ब्राह्मणविषयंअर्धश्लोकःपूर्वप्रतिषेधः । शेषःशौनकशास्त्रान्तरमिति ज्ञायते । शौनकस्यमते सुतोत्पत्त्या पतति शूद्रएव केवलमपत्यम् । यद्वा सएवापत्यंतदपत्यंसएव मुख्यः पुत्रएव तत्क्षत्रियविषयम् । भृगोर्मते तदपत्यतया पौत्रोत्पत्त्या ब्राह्मण्यादिपुत्रस्याभावात्पूर्वोक्तशूद्रस्य विवाहनिषेधशेषः । सुतोत्पत्त्या पतति दैवात्शूद्राविवाहे ऋतौ नोपेयादिति विधानार्थंऋतुकालागमने सुतोत्पत्तिंशूद्रेकेवलमपत्यं । एतद्वैश्यविषयम् ॥ १६ ॥

शूद्रांशयनमारोप्य ब्राह्मणोयात्यधोगतिम् ॥ जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोऽयम् यदि पुत्रमुत्पादयति तस्यांततोब्राह्मण्यादेव हीयते । अपत्यस्याब्राह्मणत्वमिति निन्दैव । सुतमितिच पुल्लिङ्गनिर्देशात्सुतोत्पत्तेरित्यत्रसमानसंहितत्वेपि पुत्रोत्पत्तिरेवाभिप्रेता तथाचदर्शितंयुगमारात्रयो वर्ज्याइति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसंगादधिविन्नायामपि शूद्रायामैथुने दोषमाह शूद्रामिति । आरोप्येति कारणेन कार्यमैथुनमुक्तम् । अधोगतिं नरकं । ब्राह्मण्यात् ब्राह्मणकर्मणः ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । सवर्णमपरिणीय दैवात्स्नेहाद्वा शूद्रापरिणेतुब्राह्मणस्य शयननिषेधोयंनिन्दया निषेधस्मृत्यनुमानात् शूद्रांगत्वा ब्राह्मणोनरकंगच्छति । जनयित्वा सुतंतस्यामित्यृतुकालगमननिषेधपरम् । ब्राह्मण्यादेव हीयतइति दोषभूयस्त्वार्थम् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । तानेवाह शूद्रामिति त्रिभिः ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । केवलशूद्रभार्यत्वंतदपत्यत्वंच ब्राह्मणस्यदोषातिशयावहमित्याह शूद्रामिति । शयनमारोप्यकेवलशूद्रामूढेत्यर्थः । तस्यांकेवलशूद्रायाम् ॥ १७ ॥

दैवपिच्यतिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ॥ नाश्रन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गं सगच्छति ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । सार्वकालिकोऽयंनिषेधः । यदि कथंचिच्छूद्रापितृव्युत्पत्तेतदैतानि कर्माणि तत्प्रधानानि नकर्तव्यानि । नच तथा सह त्रैवर्णिकस्त्रीवद्धर्मैऽधिकारोऽस्तीत्यर्थः । भार्यात्वादधिकारे प्राप्ते निषेधोऽयम् । अतःस्वधर्मे धनं विनियुञ्जानस्य न तदीयानुज्जोपयुज्यते यथा द्विजातिस्त्रीणाम् । अन्यत्र त्वर्थकामयोः साप्यनतिचरणीयैव प्रेष्यावत्तकर्मोपयोगोननिषिध्यते श्राद्धादाववहननादिकार्ये तत्र न दोषः स्यात् । परिवेषणादि न कारयितव्या । तत्रदैवं कर्म दर्शपूर्णमासादि देवतोद्देशेन च ब्राह्मणभोजनंनरतवदित्यत्रयथाव्याख्यातम् । पिच्यंश्राद्धोदकतर्पणादि । आतिथेयमतिथेराराधनं भोजनपाद्यादि ननु च सजात्या स्थितयाऽत्यये नास्त्येव प्रतिषेधः । नैव स्थितयेति तत्र श्रूयते । ऋतुमत्यां सवर्णायां

कथंचिद्वाऽसंनिहितायांप्राप्नोति क्षत्रियावैश्यवत् । अपिच नासावधिकारेप्रतिषेधः । किंतीह आज्यावेक्षणादौ । पत्न्यावेक्षितमाज्यं भवतीत्यङ्गत्वेनोपादीयते । पत्नीत्यत्र ऋत्वर्थेषु यथा कयाचिदुपात्तया सिद्धिरनियमेन प्राप्ता । यथा बच्चीषु सवर्णासु यथाकयाचित्सवर्णाया क्रियते एवमसवर्णायापि माकारीत्येवमर्थोऽसौ प्रतिषेधः । प्राधान्यमधिकारित्वात् । नाश्रन्ति पितृदेवास्तमिति कर्मनैष्कल्यमाह । नच स्वर्गसगच्छति यद्यन्यतिथिरश्राति तत्फलंस्वर्गादि नभवतीतिस्वर्गग्रहणमतिथिपूजाफलोपलक्षणार्थम् । अनुवादश्चधन्यं यशस्यमित्यादि ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदुक्तंकस्मिंश्चिदपि वृत्तान्तइतिदोषकथनेन स्पष्टयितुमाह देवेति । तत्प्रधानानि भार्यान्तराभावात् । न च स्वर्गमित्यातिथेयविषये दोषउक्तः । तत्र नादन्त्यतिथयइत्यभिधानयोगात् ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि कथंचित्सवर्णानुक्रमेणाक्रमेणवाशूद्रापि परिणीयते तदा भार्यात्वेन प्रसक्तानि तत्कर्तृकानि दैवेत्यनेननिषिध्यन्ते । दैवहोमादि पित्र्यंश्राद्धादि आतिथेयमतिथिभोजनादि एतानि यस्य शूद्रासम्पाद्यानि तद्धव्यंकव्यंपितृदेवानाश्रन्ति न च तेनातिथ्येन सगृही स्वर्गयाति । यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्यास्थितयान्ययेति सवर्णायांसन्निहितायानिषेधवक्ष्यति अयंत्वसन्निहितायामपीत्यपुनरुक्तिः ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवहोमादि । पित्र्यंश्राद्धादि । शूद्रास्तत्सुताश्च प्रधानतया येषुतानीति नच स्वर्गं ब्राह्मण्याभावेन स्वर्गसाधनकर्माभावात् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । एतमेवार्थंविशदयतिदैवेति । यस्यद्विजस्यतत्प्रधानानि शूद्राप्रधानानि तस्यतत्प्रदेयंपित्र्यमातिथेयंच देयम् । पितृदेवानादन्तिनाश्रन्ति । आतिथेयस्यापि देवपित्रर्थत्वादुक्तंपितृदेवाइति । ततश्चस्वर्गनगच्छति । नब्राह्मणक्षत्रिययोरित्यारभ्य यदिदंशूद्राभार्यत्वंनिषिध्यते तत्केवलशूद्राभार्यत्वविषयमितितत्प्रधानानीत्यनेनस्पष्टीकृतम् । नहि त्रैवर्णिकस्य तत्स्त्रीभार्यस्यदैवपित्र्यातिथेयानि शूद्राप्रधानानिभवन्तीतिच ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुंसस्तस्यामुख्यतया प्रधानानि कृतानि दैवपित्र्यातिथेयादीन्येतानि पितरोदेवाश्च नादन्ति न भक्षयन्ति च पुनः सोऽपि पुमान्स्वर्गं न गच्छति ॥ १८ ॥

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ॥ तस्यांचैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोऽयम् । वृषल्याः फेनोवृषलीफेनोवत्क्रासवः सपीतोयेन पलाण्डुभक्षितादिवत्परनिपातः । पाठान्तरे वृषलीपीतफेनस्यपीतः फेनोयस्येतिविग्रहः वृषल्या पीतफेनः तृतीयेतियोगविभागात्समासः पीतःफेनोवाऽनेनेतिविग्रहेवृषल्याइति षष्ठीसमासः । अर्थस्तुसर्ववृत्तिष्वेकएव । संप्रयुज्यमानयोरधरपरिचुम्बनाद्यवश्यंभावि तेनच सहचारिणा धर्मेण मैथुनसंबन्धोलक्ष्यते । प्रकरणाच्च विवाहप्रतिषेधशेषोऽयं न पृथग्वाक्यम् । तत्त्वेहिचुम्बनादिवर्जनियोगधर्मोबहुमतः स्यात् । तस्माद्गच्छञ्छूद्रांचुम्बनादिपरिफेनेन न किंचिच्छास्त्रार्थमनुतिष्ठति । तस्यांचैवप्रसूतस्य ऋतौतुगच्छतइत्यर्थः । निष्कृतिःशुद्धिर्नास्तिइतिनिन्दातिशयोयम् ।

यतःसंभवएवात्रकैश्चित्सप्तमीपञ्चम्यौनानुज्ञातेसप्तमीपञ्चमीचैव मातृतः पितृतस्तथेति अन्यैस्तुऊर्ध्वसप्तमात्पञ्चमाच्च तत्र विकल्पलभ्यमाना पञ्चमी न विवाहा असंभवे तु न दोषः ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृषलीफेनपीतस्य पीतवृषलीमुखफेनस्य । निःश्वासोवृषल्याएव । एतेन प्रधानमैथुनाभावेपि

(२) दैवेत्यनेन=दैवादीनि (अ)

प्राप्याङ्गमात्रेण दोषउक्तः । प्रसूतस्योत्पन्नापत्यस्य निष्कृतिर्निस्तारः । पापात् न विधीयते नानुमतोविना प्रायश्चित्त-
मित्यर्थः ॥ १९ ॥

(३) कुङ्कुमः । वृषलीफेनोऽधररसःसपीतोयेन सवृषलीफेनपीतः । वाहिताग्न्यादिष्वित्यनेनसमासः । अनेन शूद्रा-
याअधररसपानंनिषिध्यते । निःश्वासोपहतस्य चेति तथा सहैकशय्यादौ शयननिषेधः तस्यांजातापत्यस्य शुद्धिर्नोप-
दिश्यतइत्यृतुकालगमननिषेधानुवादः ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः किंच वृषलीफेनपीतस्य शूद्राधरसुधापायिनः चुम्बनेन भोगकाले । तन्निःश्वासेनोपहतं
स्पृष्टंशरीरंयस्य तस्य । प्रसूतस्य स्वयमेवापत्यतया जातस्य । निष्कृतिः शुद्धिः । ऐहिकामुष्मिकयोःकर्मणोर्नाधिकारइति
भावः ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । उत्तंनिगमयति वृषलीति । वृषलीफेनपीतस्यपीतवृषलीलालजलस्य । वृषलीभोगोपलक्षणमेतत् ।
प्रसूतस्यजातापत्यस्यद्विजस्य । निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् । एवकारेणत्रैवार्णिकस्त्रियामप्रसूतस्य शूद्रायामेव प्रसूतस्य प्राय-
श्चित्ताभावइतिसूचितम् ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषलीफेनपीतस्य रतिसमये शूद्रायाअधरपानस्य च पुनर्निःश्वासोपहतस्य तथा सहैकशय्या-
निषेधः । तस्यांवृषल्यांप्रसूतस्य जातस्य निष्कृतिर्न विद्यते । सवर्णामपरिणीय दैवाच्छूद्रापरिणेतुर्ब्राह्मणस्य निषेधः । ऋ-
तुकालगमननिषेधानुवादः । आत्मा वै जायते पुत्रइति श्रुतेः ॥ १९ ॥

चतुर्णामपि वर्णानांप्रेत्य चेह हिताहितान् ॥ अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणस्य संक्षेपोपन्यासः । हिताश्चाहिताश्च केचिद्धिताः केचिन् । अष्टावितिसंख्यानिर्दे-
शः समासःसंक्षेपः । स्त्रीसंस्कारार्थाविवाहाः स्त्रीविवाहाः । कःपुनरेवंविवाहोनाम उपायतः प्रामाया दारकरणार्थः संस्का-
रःसेतिकर्तव्यताङ्कःसमर्पिदर्शनपर्यन्तो पाणिग्रहणलक्षणः ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हिताहितान् हितानहितान् । तत्र केचित्सर्वेभ्यो वर्णेभ्योहिताः केचिदहिताः । केचित्
कस्मैचिदेव तादृशाइतिवक्ष्यति ॥ २० ॥

(३) कुङ्कुमः । चतुर्णामपिवर्णानांब्राह्मणादीनांपरलोकइहलोके च कांश्चिद्धितान्कांश्चिदहितानिमानभिधास्य-
मानानष्टौ संक्षेपेण भार्याप्राप्तिहेतून्विवाहाञ्छृणुत ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रादीनां तानेवोद्वाहानष्टसङ्ख्याकान् ब्राह्मादीनाह चतुर्णामपीति द्वाभ्यां । हिताहितान्त्वर्ग
नरकसाधनात् स्त्रीविवाहान् स्त्रीकर्मकान् । अनेन स्वयंवरविवाहोनाष्टसु गण्यतइतिभावः ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अथविवाहभेदानाह चतुर्णामिति । यथाविवाहइह प्रेत्य च हितानत्रहितान्विपरिते ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुर्णांवर्णानांप्रेत्य इहलोकेचहिताहितानिमांस्त्रीविवाहानष्टौ निबोधत ॥ २० ॥

ब्राह्मोदैवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ गान्धर्वोराक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोधमः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । संख्यायाष्टौव्युद्दिष्टानां नामधेयानीमानि । अधमग्रहणपैशाचस्यनिन्दार्थम् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येन विवाहेनोत्पन्नया संतत्या ब्रह्मलोकप्राप्तिः सब्राह्मः । एवंदैवोपि ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । तएते नामतोर्निर्दिश्यन्ते । ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञाचेयंशास्त्रसंव्यवहारार्था स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनार्था-
च । ब्रह्मणइवायं ब्राह्मः । रक्षसइवायं राक्षसः । नतु ब्रह्मादिदेवतात्वं विवाहानांसंभवति । पैशाचस्याधमत्वाभिधानं-
निन्दातिशयार्थम् ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषांसंज्ञामाह ब्राह्मइत्यादि ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । आर्षात्प्राजापत्यस्य श्रेष्ठ्यं फलतो वक्ष्यति । वृत्तभङ्गभयात्क्रमभङ्गः ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मसंज्ञः १ दैवसंज्ञः २ आर्षसंज्ञः ३ प्रजापतिसंज्ञः ४ आसुरसंज्ञः ५ गान्धर्वसंज्ञः ६ राक्ष-
ससंज्ञः ७ पैशाचसंज्ञः ८ उक्तेष्वेतेष्वष्टमोऽधमः ॥ २१ ॥

योयस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ॥ तद्वः सर्वप्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मादनपेतो धर्म्यः शास्त्रविहितइत्यर्थः । यस्य च विवाहस्य यौगुणदोषौ इष्टानिष्टफलहेतुत्वा-
द्गुणदोषौ । प्रसवेऽपत्यजन्मनि । गुणागुणाः अगुणोदोषः । वोदुरेव स्वर्गनरकादिरक्षणां गुणदोषौ तत्प्रयोजनमर्थात्त्वर्गा-
दिकम् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्म्याः धर्मादनपेताः । गुणदोषौ विवाहमात्रेण प्रसूतिविनापि तच्च प्रशस्तत्वाप्रशस्तत्वा-
भिधानादर्थोदभिहितमिति विशेषतो नोक्तम् । प्रसवे सन्ततौ ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मादनपेतो धर्म्यः । यो विवाहो धर्म्यो यस्य विवाहस्य यौगुणदोषा विष्टानिष्टफले तत्तद्विवाहोत्पन्ना-
पत्येषु ये गुणागुणास्तत्सर्वयुष्माकंप्रकर्षेणाभिधास्यामि । वक्ष्यमाणानुकीर्तनमिदं शिष्याणां सुखग्रहणार्थम् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्य वर्णस्य विप्रदेर्यो विवाहो यावत्संज्ञो विहितो यस्मिंश्च यो दोषस्तं ब्रूते यइति पञ्चभिः ।
यस्य विवाहस्य प्रसवे तदुदितापत्ये ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । यो विवाहो यस्य वर्णस्य धर्म्यो यस्य विवाहस्य यौ च गुणदोषौ । प्रसवे पुत्रे ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । योयस्य वर्णस्य विवाहो धर्म्यो धर्माहः यस्य वर्णस्य यौ गुणदोषौ भवतस्तद्युष्माकमृषीणां-
सन्ततौ प्रसवे गुणागुणौ वक्ष्यामि पुत्रोत्पादनइत्यर्थः ॥ २२ ॥

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ॥ विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यान् राक्षसान् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । गतार्थमपि भूयः प्रतिपत्तये कथयन्ति । षड्विवाहा ब्राह्मणस्यानुपूर्व्योद्देशक्रमेण । क्षत्रस्य । क्ष-
त्रियबचनः क्षत्रशब्दः । तस्य चतुरोऽवरानुपरितनानासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान्विद्यात् । वैश्यशूद्रयोस्तानेव रा-
क्षसान् राक्षसं वर्जयित्वा ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गान्धर्वान्ताविप्रस्य षट् धर्म्या धर्मादनपेताः । प्रशस्तस्त्वाद्याश्चत्वारइति वक्ष्यति । अ-
वरानन्याश्चतुरः । तत्र पैशाचस्य शूद्रेष्वपि निन्दितत्वात्प्राजापत्यादयश्चत्वारो ग्राह्याः । तानेव चतुरस्तेषु तु मध्ये न
राक्षसमिति व्युदासात् । त्रयः प्राजापत्यासुरगान्धर्वाः शिष्यन्ते ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण षट् । क्षत्रियस्यावरानुपरितनानासुरादींश्चतुरः । विट्शूद्रयोस्तु तानेव-
राक्षसवर्जितानासुरगान्धर्वपैशाचान्धर्मादनपेताञ्जानीयात् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । षडिति गान्धर्वपर्यन्तान् । अवरानासुरादिपिशाचान्तान् चतुरःतानेवासुरादीन् राक्षसं वर्जयित्वा तानासुरगन्धर्वपैशाचान् । तेन विदूशद्वयोस्त्रीन् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मादीन् षड्विवाहान्विप्रस्य धर्म्यान् विद्यात् अपरान् पाशात्यानासुरादीन् क्षत्रियस्य तानेव पाशात्यानेव राक्षसं वर्जयित्वा विदूशद्वयोः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रस्य षट् विवाहा आनुपूर्व्येण क्रमेणोक्ताः । क्षत्रस्यावरानासुरादींश्चतुरो विवाहान् विदूशद्वयोस्तानेव चतुरोऽवरानासुरादीन् धर्म्यान् विद्यात् । न राक्षसान् तद्यथा ब्राह्म्यः १ दैवः २ आर्षः ३ प्रजापत्यः ४ आसुरः ५ गान्धर्वः ६ षट् विप्रस्य विवाहाः ७ क्षत्रस्य चतुरः आसुरः १ गान्धर्वः २ राक्षसः ३ पैशाचः ४ ॥ २३ ॥

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ॥ राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥ २४ ॥

(१) मेघातिथिः । आसुरगान्धर्वयोरयं निषेधो ब्राह्मणस्य पुनर्ब्राह्मादिविधानेन । एवं क्षत्रियस्य राक्षस एवैकोनगान्धर्वासुरौ । आसुर एव वैश्यशूद्रयोः । विहितप्रतिषिद्धानां विकल्पः । ततश्च नित्यवद्विहितभावे विकल्पिते प्रवृत्तिः । यस्य च यो विहितः सतद्विवाहाभावमनपेक्ष्य प्रथमत एव यदि विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवर्तते तत्र पुरुषो दुष्येदपत्यं चानभिप्रेतमुत्पद्येतेति शास्त्रकारेण दर्शितं प्रसवे च गुणागुणान्त्यादिना न तु सपिण्डादिपरिणयनविवाहस्वरूपा निवृत्तिः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रशस्तानुत्तमस्ततिहेतुतया । अत्र ब्राह्मणस्य चत्वार इति प्रथमः कल्पः । षडित्यनुकल्पः । एकं क्षत्रियस्य राक्षस एक इति कल्पः । सप्राजापत्याद्याश्चत्वार इत्यनुकल्पः । एवं वैश्यशूद्रयोर्ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य मथमपठितान् ब्राह्मादींश्चतुरः । क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव । वैश्यशूद्रयोरासुरं । एताञ्छ्रेष्ठाऽज्ञातारोजानन्ति । अतएव ब्राह्मणादिवासुरादीनां पूर्वविहितानामप्यत्राप्युपादानं जघन्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन प्रशस्तविवाहासंभवे जघन्यस्यापि परिग्रह इति दर्शितम् । एवमुत्तरत्रापि विगर्हितपरित्यागो बोद्धव्यः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव प्रशस्तानाह चतुर इति । चतुरः प्राजापत्यान्तान् । कवयः क्रान्तदर्शिनः । एकं प्रधानं प्रशस्तम् । एवमासुरं वैश्यशूद्रयोः प्रशस्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । चतुर इति । मतान्तरमिति ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र विशेषमाह चतुर इति । ब्राह्मणस्य चतुर आद्यान् विवाहान् कवयो विदुः । ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यसंज्ञा इति । क्षत्रस्यैकं राक्षससंज्ञं वैश्यशूद्रयोरासुरमेकमिति ॥ २४ ॥

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वाव धर्म्यौ स्मृता विह ॥ पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥ २५ ॥

(१) मेघातिथिः । क्षत्रियादिविषयेयं स्मृतिर्न ब्राह्मणविषयाराक्षसे विरोधात् । न हि वधभेदेन ब्राह्मणः कर्तुमर्हति अस्याचरणस्य क्षत्रियादिविषयतयोपपत्तेः । पञ्चानां तु विवाहानां प्राजापत्यात्प्रभृति तयोर्विवाहौ धर्म्यौ । द्वौ न कर्तव्यौ पैशाचश्चासुरश्च प्राजापत्यः क्षत्रियादीनामप्राप्तोऽपि विधीयते । राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोः आसुरपैशाचयोः प्रतिषेधः इयमत्र व्यवस्था ब्राह्मणस्य षड्विवाहास्तत्र ब्राह्मणः सर्वतः श्रेष्ठस्ततोऽन्यूनौ दैवप्राजापत्यौ ताभ्यामप्यर्षस्ततोऽपि गान्धर्वस्ततोऽप्यासुरः । येषामयं श्लोको ब्राह्मणविषयोपि तेषां राक्षसोपि ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्तावस्थितस्य भवति विकर्मस्थस्यापि वधभेदनाभ्यां प्रायश्चित्तीयतो राक्षसो न विवाह इति ते मन्यन्ते । तद्ब्राह्मणस्य श्रेष्ठ्यं फलेनैव दर्शितम् । निषेधाभावेन चेतरेषां त्रयाणां न्यूनता फलापचयवचनादेव । आसुरस्य पुनर्वैश्यशूद्रयोर्विधानेन परिसंख्या ब्राह्मणक्षत्रिययोः प्रतीयते । षडिति च विधानम् । अतो विकल्पः सचव्य-

वस्थयाइतरासंभवेन तस्याश्रयणंतुल्यम् । विकल्पोहिब्रीहियववदनेकविवाहविधानेन च समुच्चयासंभवादेवसिद्धः । सति वा संभवेक्रियेत चेत्तथापि धर्मापत्ययोन्यूनफलोऽसौ अथ क्षत्रियस्य राक्षसोमुख्यश्चतुर्भिः श्लोकैरविकल्पेन विधानात् । चतुरइत्यनेनासुरगान्धर्वपैशाचापिराक्षसंक्षत्रियस्यैकमित्यनेन प्रतिषिद्धाः । अतोविकल्पितानमुख्याः । प्रकृतापेक्षत्वाच्चराक्षसैकविधिः । प्राजापत्ये नास्ति परिसंख्यानम् । अतः प्राजापत्योऽपि क्षत्रियस्य राक्षसतुल्यः । एवंवैश्यशूद्रयोरपि प्राजापत्योऽनित्यवदाम्नातोऽनप्रतिषिद्धः । आसुरपैशाचौ तु तयोर्विहितप्रतिषिद्धौ । राक्षसोऽप्यराक्षसानित्यनेन प्रतिषिद्धः त्रयोधर्म्या इत्यनेन विहितः । ब्राह्मणस्य पैशाचोऽनैवास्ति । क्षत्रियादीनांब्राह्मणैवापि इति स्थितम् ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आपत्कल्पं ब्राह्मणस्याह पञ्चानामिति । क्षत्रस्य चतुरोवरानित्युपक्रान्ताः प्राजापत्यादयः पञ्च तेषामपि मध्ये त्रयोधर्म्याविप्रस्य । अत्र सासुरस्य वैश्यशूद्रयोरेव मुख्यत्वात् । पैशाचस्य च सर्वेषां निन्दितत्वात् । आपद्यनन्तरं क्षत्रवर्णमुख्यधर्माश्रयणस्य युक्तत्वाद्वाक्षसोयुक्तोऽसुरपैशाचाविति तात्पर्यम् ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां पञ्चानां प्राजापत्यादीनां ग्रहणम् । तेषु मध्ये प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसास्त्रयोधर्मादिनपेतास्तत्र प्राजापत्यः क्षत्रियादीनामप्राप्तो विधीयते । ब्राह्मणस्य विहितत्वादनूद्यते । गान्धर्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनूवादः । राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोर्विधीयते । ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्त्यवस्थितस्याप्यासुरपैशाचौ न कर्तव्यौ । कदाचनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते । अत्रयं वर्णमिति यस्य विवाहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रति विकल्पः स च विहितासंभवे बोद्धव्यः ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । पञ्चानां प्राजापत्यादीनां मध्ये त्रयोधर्म्याधर्मादिनपेताः । प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसायथोक्तालाभे विप्रक्षत्रिययोरपि द्वावधर्म्यो धर्मादिपेतौ पैशाचासुरौ न कार्याविति तात्पर्यम् । तत्र क्षत्रियवृत्तिस्थस्य विप्रस्य राक्षसः । आसुरपैशाचौ शूद्रविशोर्विकल्पितौ । ब्राह्मणस्तु ब्राह्मणस्यैवेति भावः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । मतान्तरमाह पञ्चानामिति । पाश्चात्यानां ग्रहणं पैशाचश्चासुरश्चैवेति लिङ्गात् । पञ्चानां प्राजापत्यादीनां मध्ये त्रयः प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसाधर्म्याः । पिशाचाश्चासुरश्चैव द्वावधर्म्यौ । ततश्चतौ न कर्तव्यौ कथञ्चन आपद्यपि न कर्तव्याविति । अत्र कर्तृविशेषानिर्देशादस्य मतस्य सर्ववर्णसाधारणत्वम् गम्यते । इह कविषु मध्ये ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चानां विवाहानां मध्ये त्रयोधर्माः प्राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचाः ५ एतेषु पञ्चसु मध्ये त्रयोधर्म्याः । प्राजापत्यासुरगान्धर्वसंज्ञास्त्रयोधर्माः ३ द्वावधर्म्यो राक्षसपैशाचसंज्ञौ । वर्णक्रममाह । प्राजापत्यं क्षत्रियादीनामप्राप्तौ विधीयते ब्राह्मणस्याभिहितत्वादनूद्यते गान्धर्वस्य तु चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनूवादः । राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोर्विधीयते ब्राह्मणस्य तु क्षत्रियवृत्त्यवस्थितस्यासुरपैशाचौ न कर्तव्यौ ॥ २५ ॥

पृथक्पृथक्वा मिश्रा वा विवाहौ पूर्वचोदितौ । गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । पृथक्पृथगित्यनुवादः पूर्वेणैव सिद्धत्वात् । मिश्राविति विधीयते निरपेक्षया इतरेषां गान्धर्वराक्षसयोर्विहितत्वात् । ब्रीहियववदप्राप्ते मिश्रणवचनमिदम् । ब्रीहिभिर्यजेत यवैर्वैत्येकयागप्रयोगविषयत्वेनेतरेतरानपेक्षद्रव्यविधानाद्विकल्पो न मिश्रीभावः । मिश्रीभावे हि न ब्रीहिशालार्थोऽनुष्ठितः स्यान्न च यवशालार्थः । एवमिहैकस्यांकन्यायां स्वीकृतव्यायां युगपदुपायद्वयमप्राप्तं विधीयते । तस्य विषयो यदा पितृगेहे कन्या तत्रस्थेन कुमारेण कथंचिद्दृष्टिगोचरापनेन दूती संस्तुतेन इतरापि तथैव परवती न च संयोगं लभते तदा वरेण संविदं कृत्वा नयामाभितोयेन केनचिदुपायेनेत्यात्मनं नाययति स च शक्त्यतिशयाद्धत्वा छित्त्वा चेत्येवं हरति तदेच्छयान्योन्यसंयोगइत्येतदप्यस्ति गान्धर्वैरूपं हत्वा छित्त्वे-

ति च राक्षसरूपम् । तावेतौ विवाहौ क्षत्रियस्यैव भवतः । धर्म्यौ क्षत्रियस्थतौ पूर्वचोदितावित्यनुवादः । अन्येत्वाहुः यः क्षत्रियो बहुविवाहान्कुरुते सकाचिद्रान्धर्वेण विवाहेन परिणयते काचिद्राक्षसेनेत्येषमिश्रपक्षः अथवा सर्वाएवान्यतरेणेति पृथक्पृथक् अनेनचैतज्ज्ञायते । क्षत्रियस्यानयोरेवानियमेन प्रवृत्तिः प्राजापत्यादीनांतुयएवप्रथमंरुतस्तेनैवान्यापि विवाहा ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्षत्रियस्य कल्पानुकल्पावुक्त्वाऽधुनापत्कल्पमाहपृथगिति । पृथगसंकीर्णो मिश्रौ संकीर्णो । यथा प्रथमंगान्धर्वेण परिगृह्य तद्वन्धुषुविरोधप्रवृत्तेषु युद्धेन हरणम् । अत्र मिश्रावित्यापत्कल्पः । पृथगितित्वनुकल्पानुवादमात्रमसंकीर्णात्संकीर्णस्य निन्दितत्वप्रदर्शनार्थम् । तेन वर्णान्तराणामन्यसंकीर्णविवाहासंभवे आपदि संकीर्णस्यापि करणमिति दर्शितम् । पैशाचस्य तु कैश्चिदप्यकरणीयस्य विवाहगणमध्ये गणनम् वैश्यशूद्रयोरापदि तस्यापि प्राप्त्यर्थमिति ग्राह्यम् । मातृतः पितृतो वोभयोरेकस्य कूटस्थेन सह सपिण्डतासद्भावे विवाहासंभव एवेत्येतत्प्रदर्शयितुं वा ॥ २६ ॥

(३) कुड्डूकः । पृथक्पृथगिति प्राप्तत्वादनुद्यते । मिश्राविति विधीयते । पृथक्पृथग्विमिश्रौ वा पूर्वविहितौ गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्मो मन्वादिभिः स्मृतौ । यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्वकसंवादेन परिणेता युद्धादिना विजित्यतामुद्धेत्तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । राक्षसंक्षत्रियस्येत्युक्तत्वादनुवादोमिश्राविति । वरकन्ययोः पूर्वपरस्परसंवादे सति परिपन्थिनोविजित्योद्धेत्तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः । यथारुक्मिण्याविवाहः ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । पृथक्पृथग्वाकेवलोवागान्धर्वः केवलोवाराक्षसइत्यर्थः । केवलोगान्धर्वोयथा दुष्यन्तशकुन्तलयोः । केवलोराक्षसोयथाविचित्रवीर्याम्बिकयोः । मिश्रोयथा फाल्गुनसुभद्रयोः । पूर्वचोदितौपूर्वविहितौ । अनेनमतान्तरमिदमित्यवगम्यते ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियस्य विवाहमाह पृथगिति । विवाहौ पूर्वचोदितौ कार्यौ पृथक् २ गान्धर्वोवाविवाहः मिश्रौ वा गान्धर्वराक्षसौक्षत्रस्य धर्म्यौ तौस्मृतौ । आसुरोद्धविणादानात् गान्धर्वःसमयान्मिथः । राक्षसोयुद्धहरणात्पैशाचःकन्यकाच्छलादिति याज्ञवल्क्यः ॥ २६ ॥

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम्॥आहूय दानं कन्यायाब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानींस्वरूपमेतेषामाह । आच्छाद्येतिआच्छादनविशेषोऽभिप्रेतः अन्यस्यौचित्येनैव प्राप्तत्वात् । उत्कृष्टेनाच्छादनेन यथादेशंयथासंभवंयथायोग्येन वाससा परिधाप्य । अर्हयित्वा अनेनालंकरणकटककणिकादिना प्रीतिविशेषसत्कारविशेषैरर्चनंरुत्वा । एतेनाच्छादनार्हणेन कन्यायावरस्य चान्यतरसंबन्धे प्रमाणाभावाद्भयोपयोगःकार्यः । श्रुतशीलवते अन्येपिस्मृत्यन्तरोक्तावरगुणाद्रष्टव्याः युवा धीमाञ्जनप्रियः यत्नात्परीक्षितःपुंस्त्वइति । स्वयंप्रागयाचितः स्वपुरुषप्रेषणैराहूयान्तिकदेशमानाम्यवरं यद्दानं स ब्राह्मो धर्मोविवाहः । अविशेषश्चनोऽपि धर्मशब्दः पूर्वापेक्षितत्वादस्यतत्परएवद्रष्टव्यः । अयाचितलाभोभ्यर्हणापूर्वकोब्राह्मोविवाह इतिलक्षणार्थः । ननुचेदमयुक्तंस्त्रीस्वीकारार्थोविवाहइति यावद्विवाहपर्यन्तंचैतद्दानम् । नाकुरुते विवाहे दानार्थनिवृत्तिः । सहि तस्याःप्रतिग्रहकालः । नचासति परिग्रहे दानंपरिसमाप्यते न त्वत्त्वनिवृत्तिमात्रंदानंपरंस्वत्वापत्तिपर्यन्तंहितम् । तथाच वक्ष्यति तेषांतु निष्ठा विज्ञेया विद्वद्भिः सममेतदेति । एवंविवाहकालएव कन्यादातव्या तथाच गृहकारस्तस्मिन्नेव काले ब्राह्मविवाहेकाण्डिकधर्मन्दर्शयति ।

यत्तु प्राश्विवाहादानंतदुपसंवादनवाचनमात्रम् । नहि तस्मिन्क्रियमाणेऽभिप्रेतकालेऽवश्यंविवाहनिवृत्तिः कश्चित्प्रागनिरूपिते नदद्यादपिदितरोवा कदाचिन्न प्रतिगृह्णीयात् तस्मात्प्राग्विवाहादुपसंवादः कर्तव्यः । तदा त्वयेयं देया मया चेयं वोढव्येति यथैवान्तःक्रतुः सोऽपक्रियोऽचोदिततत्सिद्धार्थोऽर्थाद्विहिंस्रियते । येतु मन्यन्ते यथैवगवादेद्रव्यस्यादृष्टार्थतया दीयमानस्य मत्तपूर्वकेण प्रतिग्रहेण दानमपिनिर्वर्तते तेनैवेदमुक्तं ददातिषुचैवंधर्मेष्विति । एवंचेह प्रतिग्रहमत्तस्थानीयोविवाहइति । तथाचउपयमनंविवाहइत्येकोऽर्थः । उपयमनंच स्वकरणम् । एवंहस्म भगवान्पाणिनिः स्मरति उपाद्यमःस्वकरणइति । अतोविवाहः कन्यास्वीकारार्थः । तदयुक्तम् । स्वीकृतायाविवाहो भार्याकरणार्थः । नानेनकर्मणा प्रतिगृह्णीयादिति विधिरस्ति । नचवैवाहिकामत्तप्रतिग्रहप्रकारकाः यथादेवस्थत्वाप्रतिगृह्णामीति मत्ताः । यत्तुस्वकरणइति तन्न विरुद्धम् । विवाहस्याप्यस्ति स्वकरणरूपता । दानेन स्वत्वमात्रे प्रतिपन्ने विवाहेन विशिष्टं स्वत्वंक्रियते । नेयंगवादिद्रव्यवत्स्वंयथेष्ट विनियोज्यतया अपितुजायात्वेन । विशिष्टएवहि स्वस्वामिभावोजायापतिलक्षणसंबन्धः । तथाचदर्शयिष्यति । मङ्गलार्थं स्वस्त्वयनं.....विवाहेषु प्रदानंस्वाम्यकारणमिति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आच्छाद्य वाससाकन्यां । एतेन यथाशक्त्यलंकरणमुपलक्षितम् । अर्चयित्वा वरं मधुपर्केण स्वयमर्हयित्वा महाप्रयुक्तिमात्रेण । शीलमविपरीतचेष्टा । आहूयनतु वराभ्यर्थनयां ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । आच्छादनमात्रस्यैवौचित्यप्राप्तत्वात्सविशेषवाससा कन्या वरावाच्छाद्यालंकारादिना च पूजयित्वा विद्याचारवन्तमप्रार्थकवरमानीय तस्मै कन्यादानं ब्राह्मोविवाहोभन्वादिभिरुक्तः ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तविवाहानां लक्षणान्याह आच्छाद्येति । वासोलङ्काराभ्यांकन्यामाच्छाद्य अर्चयित्वा च वरमिति ब्राह्मे च धनादिभिरभिसन्धित्वा ब्राह्मः धर्मो धर्मैकहेतुत्वात् एवमुत्तरत्र ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्राह्मादीनां लक्षणान्यष्टभिः श्लोकैराह आच्छाद्येति । आच्छाद्य कन्यां परिधाय भूषणादिभिः श्राद्ध्यित्वा श्रुतिशीलवते श्रुतवेदशास्त्रपरिज्ञानशीलतदर्थानुष्ठानतद्भूते वराय कन्या पित्रा स्वयमेव वरमाहूय तस्मै वराय कन्यायाय दानं स ब्राह्मो धर्मः । धर्मसाधनत्वाद्वाहएव धर्मशब्देनात्रोच्यते । ब्रह्मशब्दोऽत्र धर्मवचनः । धर्मातिशययुक्तत्वाद्ब्राह्मत्वम् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अष्टानां विवाहानां स्वरूपमाह आच्छाद्येति । वस्त्रैराच्छाद्य परिधाय अर्हयित्वा आभरणाद्यलङ्कृतां कृत्वा श्रुतिशीलवते वराय स्वयमाहूय कन्याया दानं दीयते स ब्राह्मसंज्ञो विवाहो धर्म्यः प्रकीर्तितः । ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलं कृता । तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिमिति याज्ञवल्क्यः ॥ उभयतः मातृतः पितृतः ॥ २७ ॥

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ॥ अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥ २८ ॥

(१) मेघातिथिः । वितते प्रारब्धे तच्चे ज्योतिष्टोमादौ यज्ञे तत्कर्मकारिणः ऋत्विजेऽध्वर्यवे सुतायादुहितुर्दानम् । अलंकृत्येत्यनुवादः कन्यादानस्यैव स्वरूपत्वात् । आच्छाद्यालंकृतां विवाहयेदितिसामान्योऽयं विधिः । ननु गौश्वश्र्वाश्वतरश्चेत्याद्यृत्विग्भ्यो दक्षिणात्वेन श्रुतम् न क्वचित्कन्यादानं ऋत्त्वर्थतया चोदितम् । किमत्र ऋत्त्वर्थतया नवृत्ते यज्ञः ऋत्विजेयां ददाति सदैवो विवाहः । अस्ति चोपकारगन्धस्तदीयकरणम् । अकर्मोद्देशेनापि दीयमानं तत्कर्मकरणप्रवृत्तस्य जनयत्येवानुमानविशेषम् । एतावतोपकारसंबन्धेन ब्राह्मादैवो न्यूनः ॥ २८ ॥

(५) सर्वज्ञनारायणः । यज्ञे यज्ञमध्ये ऋत्विजे दानं स्वयज्ञस्य सम्यङ्निष्पत्त्यभिसंधानेन सुतादानमुभयस्यापि

लक्षणस्य पितापुत्रीमनुक्रमेदित्यादिविधिनो ब्राह्मण इव दानवाक्यमुच्चार्यम् । एवं दीक्षितो न ददातीति दाननिषेधः । एतदन्यदानविषय इति ग्राह्यम् ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्योतिष्टोमादियज्ञे प्रारब्धे यथाविध्यृत्विजे कर्मकर्त्रेऽलंकृत्य कन्यादानं दैवं विवाहं मनुजो ब्रूवते ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । वितते कर्तव्यतया प्रारब्धे । अलङ्कृत्येत्यनुवादः । अलङ्कृतां विवाहयेदिति सामान्योक्तेः । दैवं देवकर्मसंबन्धित्वात् देवोद्देश्यत्वाद्वा ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । सुतामलंकृत्य यद्दानं तदैवं धर्मविदुः । देवकार्याधिकृता यद्दानात्तस्य दैवत्वम् ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वितते विस्तीर्णयज्ञेऽऋत्विजे सम्यक्कर्म कुर्वते अलङ्कृत्य सुतादानं कन्यादानं क्रियते तदैवं दैवसंज्ञं विवाहं धर्म्यं प्रचक्षते ॥ २८ ॥

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ॥ कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रीगवीपुङ्गवश्च मिथुनम् । एकं द्वे वा वरादृहीत्वा कन्यायादानमार्षो धर्मः । धर्मत इति धर्म एवायं नात्र विक्रयबुद्धिः कर्तव्या उच्चनीचर्णापाकरणाभावादित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोमिथुनं स्त्रीपुंसौ द्वे वा मिथुने धर्मत आदाय । आर्षोऽयं धर्म इति बुद्ध्यनतुलोभेनादानं वेतनकल्पार्थमेव न तु स्वार्थं । तच्च कुलधर्मबुद्ध्यैव विधिवदिति वाक्यमुच्चार्येत्यर्थः । अलंकरणं तु कन्यायानात्रास्ति तत्र विशेषविधेरेव लाभात् ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्री गवी पुंगौश्च गोमिथुनं तदेकं द्वे वा वराद्धर्मतो धर्मार्थयागादिसिद्धये कन्यायैवादातुं न तु शुल्कबुद्ध्या गृहीत्वा यद्यथाशास्त्रं कन्यादानं स आर्षो विवाहो विधीयते ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्षलक्षयति एकमिति । गोयुगं स्त्रीपुंसौ मिथुनद्वे इति स्त्रीपुंगोचतुष्टयं वराद्वरगृहादादाय कन्यायाः सौन्दर्यादिगुणदोषानपेक्ष्य नियतपणत्वेन गृहीत्वा । पूर्वपृषिभिराचरितत्वादार्षम् । ऋषिगताविति धातोरेवं गतागतिकत्वाद्वा । धर्म एवायं नात्र व्यतिक्रम इति मेधोक्तेः । तत्राल्पं वा बहुवेति विक्रयस्तावदेव त्विति मनूक्तेः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । धर्मत आदाय धर्मार्थमादाय नार्थार्थत्वं कन्याप्रदानमार्षो धर्मः विक्रयदोषभयादृषिभिरनुक्तवेतनैरेव विद्यादीयते शूश्रूषादिकं शिष्यात् किञ्चिदादीयते च । आर्षेऽपि कन्यादीयते । वरात्किञ्चिदादीयते च । तेन दानादानसामान्येनास्पृष्टत्वम् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वरादेकं गोमिथुनमादाय स्वीकृत्य द्वे वा गृहीत्वा । धर्मतः धर्मार्थयागादिसिद्ध्यर्थं विधिवत्कन्याप्रदानं क्रियते स आर्षसंज्ञः धर्म्यो धर्माहो विवाह उच्यते । आदायार्षस्तु गोद्वयमिति याज्ञवल्क्यः ॥ २९ ॥

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ॥ कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । सहधर्मो युवाभ्यां कर्तव्य इति वचनेन परिभाषां कृत्वा नियम्य यद्दानं स प्राजापत्यः । धर्मग्रहणमुपलक्षणार्थम् । धर्मचार्थे च कामे च तुल्ययोगक्षेमेति मिथोऽस्य परिभाषाबचनस्यार्थः । धर्मशब्दा एवोच्चार्यते सहधर्मश्चर्यतामिति न तु धर्मार्थकामाः सहेति स तु धर्मशब्दः स्मृत्यन्तरवशादर्थकामयोरुपलक्षणार्थो व्याख्यातः । यद्येनानातिचरति

धर्मार्थकामेषु तदातुभ्यमियं दीयत इति कृतसंवित्कायाभ्युपगततदर्थाय विवाहकाले । यद्दानं तत्रैवं समुच्चारयितव्यं सहधर्मचरतामिति अर्थकामयोरभिप्रेतेऽपि सहत्वे तदप्रकृतत्वादनुच्चारणम् । तथाच गौतमः प्राजापत्ये सहधर्मचरतामिति मन्त्रः मन्त्रग्रहणेन चैतद्दर्शयत्यधिकतरूपमेव प्रयोक्तव्यं मन्त्रवत् । नहि महासत्त्वानामर्थकामविषये सहितत्वं परिभाषितुं युक्तम् गम्यते तु स्मृत्यन्तरेभ्यः । अनयैव संविदा दोषेणास्य न्यूनता अस्ति स त्रदातुर्वरादुपकारलिप्सा । शब्देनैतद्वचनं वाच्यते । न पुनरयं दातुरेव वचननियमः । अनुभाष्येत्यनेनैव सिद्धत्वाद्वाचेत्यनर्थकं स्यात् अनुभाषणे वागिन्द्रियस्य साधनत्वात् । तथाच गृह्यकारः । एतद्द्वयं सत्यमित्युक्त्वा वरं वाचयेदेतन्नः सत्यमिति । अनुशब्दश्च प्रामाण्यस्यैव वाचा निश्चयमाह ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उभावेव न तु भार्यान्तरेणापि सहेति । अनुभाष्य नियम्य । अभ्यर्च्य मधुपर्केण । एतच्चैतादृक्परिभाषणेन दृष्ट्वार्थाभिसंधिनिमित्ततया कन्यालंकाररहिततया च ब्राह्मदैवाभ्यां हीनमार्षाच्चोत्कृष्टमन्त्रार्थग्रहणाभावात्कन्यानुकंपामात्रकत्वाच्च परिभाषणस्य । अतएव । आर्षोद्वाजः सुत इति फलेभ्योऽधिक्यं वक्ष्यते । दैवे तु यद्यपि यज्ञसिद्धयभिसन्धिरस्त्येव । तथापि धर्मसिद्धयर्थं प्रवृत्तस्यास्य धर्महेतुतया आर्षप्राजापत्याभ्यामुत्तमत्वम् । प्राजापत्ये कन्यासुखाभिसंधिना परिणयनान्तरनिषेधे तात्पर्यादभिसंधेर्धर्मार्थतैवेति ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । सहयुवां धर्मकुरुतमिति सुताप्रदानकाले वचसा पूर्वनियम्यार्चयित्वा यत्कन्यादानं सप्राजापत्यो-
विवाहः स्मृतः ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रदानकाले वचसा धर्मचरतामिति पूर्वनियम्य अभ्यर्च्य सत्कृत्य गन्धादिना कन्यावरावि-
तिशेषः । वस्त्रादेरनावश्यकत्वाद्वास्त्रादेर्भेदः । प्रजामात्रोद्देश्यत्वात् प्रजापतिर्देवत्याद्वा प्राजापत्यः ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । उभयैव सहधर्मचरतं । न पृथगिति वाचानुभाष्य अहंगृहस्थाश्रमस्थ एव धर्मचरिष्यामि । नान्याश्रम-
स्थ इति वरं प्रतिश्राव्येत्यर्थः । यदि सहधर्मचरणानुभाषणमात्रमेवात्र विवक्ष्यते । ततो दैवविवाहात्प्राजापत्यस्य न्यूनता वक्ष्य-
माणानोपपद्येत । अभ्यर्च्यवरमिति शेषः । यत्कन्याप्रदानं । सप्राजापत्योविधिः विधीयत इति विधिः विवाह उच्यते गार्ह-
स्थ्यप्राधान्यं निबन्धनं प्राजापत्यत्वं गार्हस्थ्यप्रधानो हि प्रजापतिः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । उभौ स्त्रीपुरुषौ सहधर्मचरत इति वाचा । अनुभाष्योक्त्वा अभ्यर्च्य लङ्कृत्य कन्याप्रदानं क्रियते-
प्राजापत्यविधिः स्मृतः प्राजापत्यसंज्ञः विवाह उक्तः ॥ ३० ॥

ज्ञातिभ्योऽद्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ॥ कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥

(१) मेघातिथिः । ज्ञातिभ्यः कन्याया एव पित्रादिभ्यः कन्यायै स्त्रीधनं दत्त्वा कन्याया आप्रदानं मानयनमासुरो वि-
वाहः । स्वाच्छन्द्यात्स्वेच्छातो न शास्त्रतोऽन्यथाऽद्वेदमाह । तत्र हि शास्त्रनियामकमस्ति । एकंगो मिथुनमिति । इह तु कन्या-
यारूपसौभाग्यादिगुणापेक्षं चन्दः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शक्तिः न तु एकंगो मिथुनादिनियतं द्रविणम् । कन्याया आप्रदानं आदानं स्वाच्छन्द्यान्तत्वा-
त्तद्वद्व्यादिना विधितः । अत्र ज्ञातिभ्य इति वचनात् माता पित्रन्यज्ञातिभ्योऽर्थदाने नासुरत्वम् । तथा कन्यायै चैवेति
समुचितं व्युच्चितं वाग्राहं तदर्थमेवैवकारः । तेन कन्याया एव च यद्दत्त्वा परिणयनं सोप्यासुर इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्याया ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यः कन्यायै यद्यथा शक्ति धनं दत्त्वा कन्याया आप्रदानं आदानं स्वीकारः-
स्वाच्छन्द्यात्स्वेच्छया न त्वार्थवशास्त्रीयधनज्ञातिपरिमाणनियमेन स आसुरो विवाह उच्यते ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । आसुरं लक्षयति ज्ञातिभ्य इति । ज्ञातिभ्यः कन्यायाः पित्रादिभ्यः द्रविणं धनं । पणसङ्ख्या-

नियमव्यवच्छिन्नतिशक्तिरिति । कन्याप्रदानंतत्स्वीकारः स्वाच्छन्द्यात् स्वेषामिच्छया । असुभ्राणस्तं राति रमयति वा .
असुरं धनं व्ययितव्यत्वेन यस्यास्तीत्यासुरः । धर्मशब्दोत्र विरोधिलक्षणया ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । कन्यायाज्ञातिभ्यः स्वशक्तितोऽभ्यर्थितवतेवरायस्वाच्छन्द्याल्लोकशास्त्रमर्यादातिलङ्घनेन कन्याप्र-
दानंसआसुरोऽधर्म्यः । परवित्तापहारस्वाच्छन्द्यनिबन्धनमासुरत्वम् । असुराहित्वाच्छन्द्येनपरवित्तमपहरन्ति ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्रविणं द्रव्यं ज्ञातिभ्योदत्त्वा कन्यायै वा दत्त्वा शक्तिः । एतादृश्याः कन्यायाः प्रदानं स्व-
च्छन्दात्स्वेच्छातः आसुरसंज्ञो विवाहः अधर्म उच्यते । आसुरो द्रविणादानादिति याज्ञवल्क्यः ॥ ३१ ॥

इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ॥ गान्धर्वः स तु विज्ञेयोमैथुन्यः कामसंभवः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । इच्छयाच वरस्य कुमार्याश्चप्रीत्या परस्परसंयोगएकप्रदेशेसंगमनम् । तस्येयंनिन्दामैथुन्यःका-
मसंभवः मिथुनप्रयोजनोमैथुनः । तस्मैहितोमैथुन्यः । एषएवार्थोविस्पष्टीकृतः कामसंभवइति । संभवत्यस्मादितिसंभवःकामः
संभवोऽस्येति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मैथुन्योमैथुनमात्रोद्देशप्रवृत्तः प्रथमंयतः कामसंभवः पश्चात्तु होमादिना भार्यात्वसिद्धौ
धर्मार्थतापि तस्य भवति । तथाहि सर्वेष्वेव द्विजातिविवाहेषु होमादिनैव भार्यात्वसिद्धिः । यद्वक्ष्यति पाणिग्रहणि-
कामन्त्रानियतंदारलक्षणम् । तेषानिष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सममे पदइति ॥ तथाच देवलः । गान्धर्वादि विवाहेषु पुनर्वै-
वाहिकोविधिः । कर्तव्यस्तु त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकइति ॥ तथा शौनकपरिशिष्टेविशेषोऽन्युक्तः । गान्धर्वासुरपैशा
चाविवाहाराक्षसश्चयः । पूर्वपरिणयस्तेषांपश्चाद्धोमोविधीयतइति ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्याया वरस्य चान्योन्यानुरागेण यः परस्परसंयोगआलिङ्गनादिरूपः सगान्धर्वोज्ञातव्यः ।
संभवत्यस्मादितिसंभवः । यस्मात्कन्यावरयोरभिलाषादसौसंभवत्यतएव मैथुन्योमैथुनाय हितः । सर्वविवाहानामेव मैथुन-
त्वेन यदस्य मैथुनत्वाभिधानंतत्सत्यपि मैथुने न विरोधइतिप्रदर्शनार्थम् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । गान्धर्वलक्षयति । मैथुन्यः मिथुनाय हितः । कामसंभवः तयोः कामइच्छा ततएव भवति ।
नान्तरीयिका पुत्रोत्पत्तिःगान्धर्वः गन्धर्वैराचरितत्वात् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । मिथुनेसार्धुहितोवामैथुन्यःमैथुनपर्यन्तइत्यर्थः । कामसंभवःभोगसंभवःनार्थलोभादिसंभवः । कन्या-
यावरस्यचेच्छयान्योन्यसंयोगःसगान्धर्वोविधिःगान्धर्वत्वमस्यविधेः । कामपरत्वनिबन्धनं गंधर्वाहिकामपराः । स्त्री कामावै
गन्धर्वाइतिश्रुतेः । स्मरतिच भगवान्वाल्मीकिः तीक्ष्णकामास्तुगन्धर्वाइति ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कन्याया वरस्य च द्वयोरिच्छया अन्योन्यसंयोगःसंभोगः भवेत्सविवाहोगान्धर्वसंज्ञोविज्ञेयः ।
मैथुन्योमैथुनार्हः कामसंभवः अन्योन्यकामात्संभवोयस्य सःगान्धर्वःसमयान्मिथ इति योगी ॥ ३२ ॥

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ॥ प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसोविधिरुच्यते ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसह्याभिभूय कन्यापक्षाद्वलात्कारेण कन्यायाहरणं राक्षसोविवाहइत्येतावदत्रविवक्षितम् ।
हत्वेत्याद्यनुवादः प्रसह्यापजिहीर्षतोयदि कश्चित्प्रतिबन्धोवर्तते तदा प्राममेव हननादि हन्तुःशक्त्यतिशयंज्ञात्वास्वात्मभया-
दुपेक्षेरस्तदाभवत्येव राक्षसो न वधाद्यवश्यंकर्तव्यम् । हत्वादण्डकाष्ठादिना ताडयित्वा । छित्त्वाखड्गादिप्रहारेणाङ्गानि खण्ड-
शःकृत्वा । भित्त्वा प्राकारपुरदुर्गादि । क्रोशन्तीं रुदतीं कन्यामनिच्छाम । अयंगान्धर्वाद्विशेषः । अनाथाऽपन्हिये परित्राय-
ध्वमित्याद्युच्चैः शब्दकरणंक्रोशनम् । रोदनमश्रुकणमोक्षः । उद्धिजितायाः स्त्रिया धर्मार्थम् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हत्वा विरोधिनः । छित्वा तेषांबाहुपदादि । भित्वा प्राकारादि । एतत्कन्याबन्धुविरोधस्योपलक्षणम् । क्रोशन्तीं रुदन्तीमिति कन्यानिच्छोपलक्षणम् । गृहादिति प्रायिकं । प्रसह्य बलादिति । चोरिकानयनव्युदासः । चौरिकायांतुवधादिकरणेपि पैशाचत्वम् ॥ ३३ ॥

(३) कुहूकः । प्रसह्य बलात्कारेण कन्यायाहरणं राक्षसो विवाह इत्येव लक्षणम् । यदा तु हर्तुः शक्त्यतिशयं ज्ञात्वा पित्रादिभिरुपेक्ष्यते तदानावश्यकं हननादि । यदि कन्यापक्षः प्रतिपक्षतां याति तदा हननादिकमपि कर्तव्यमित्यर्थप्राममनूयते । कन्यापक्षान्विनाशयतेषामङ्गच्छेदं कृत्वा प्राकारादीन् भित्त्वा हापितभ्रातरनाथाहं ह्येति वदन्तीमश्रुणिमुञ्चन्तीत्येकन्यागृहादपहरत्यनेन कन्याया अनिच्छोक्ता गान्धर्वा द्विवेकार्थम् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । राक्षसमाह हत्वेति । प्रसह्य बलात्कारेण कन्याहरणं राक्षसः । राक्षसामयस्वभावो विधिः प्रकारो वा । हत्वेत्याद्युपलक्षणं तदभावे बलाद्धरणेपि स्यात् । तत्र हत्वेति दण्डपातेन । छित्वेति खड्गेन । भित्त्वेति शरेण ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । विवाहनिरोधकान् हत्वा छित्त्वा भित्त्वा च कन्यां प्रसह्य परिभूय यद्धरणं सराक्षसो विधिः । हिंसाप्राधान्यात् राक्षसत्वं हिंसाप्रधाना हि राक्षसाः ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । हत्वा ज्ञातिप्रतिबन्धकान् । छित्त्वा कपायदीन् । भित्त्वा गृहादीन् । क्रोशन्तीं रुदन्तीं । गृहात्प्रसह्य कन्याहरणं क्रियते यत्र तत्र राक्षसो विधिरुच्यते राक्षससंज्ञो विवाह उच्यते । राक्षसो युद्धहरणादिति योगीश्वरः ॥ ३३ ॥

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहोयत्रोपगच्छति ॥ सपापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितो धमः ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । राक्षसपैशाचयोरनिच्छा तुल्या । राक्षसे । हननं । पैशाचे वञ्चनम् । सुप्तां निद्रयामिभूताम् । मत्तां क्षीबां मद्यपरवशम् । प्रमत्तां वातसंक्षोभेण नष्टचेतनाम् । रहोऽप्रकाशमुपगच्छति मैथुन धर्मे प्रवर्तते सपैशाचो विवाहः सर्वविवाहानां पापिष्ठः पापहेतुर्धर्मापत्यं न ततः संपद्यते । इह गान्धर्वराक्षसपैशाचानां प्रकृतविवाहसामानाधिकरण्यात्संयोगहरणोपगमा एव पाणिग्रहणसंस्कारनिरपेक्षा विवाहा इति मन्यन्ते । तेषां ब्राह्मादिष्वपि दानविवाहयोः सामानाधिकरण्यात्संस्कारो विनिवर्तते । यथाच न निवर्तते तथा दर्शितम् । लक्षणया विवाहप्रयोजनदाने विवाहशब्दः । गान्धर्वे तु भगवता कृष्णद्वैपायनेन दुष्यन्तशकुन्तलासंगमने वर्णितमनधिकममन्त्रकमिति । तदर्थनेन पाणिग्रहणसंस्कारोऽस्ति वर्जितस्तु पैशाचे । पुनर्विवदन्ते मुख्यचोपगमनं च कन्यात्वमपैतिसंस्कारैस्तद्विनिवर्तनात् । अतश्च पाणिग्रहणकामन्त्राः कन्यास्त्वप्रतिष्ठिताः इति प्रतिषेधस्याप्रवृत्तेरस्त्येवमन्त्रवत्संस्कारसंबन्धः । सच प्रतिषेधः कृतः संस्कारप्रतिषेधार्थः । सा हि मन्त्रैः संस्कृतत्वाद्यपगतकन्याभावे । अतएव भवतु प्रथममुपगमस्ततोऽकन्यादोषो नास्ति । तथाच कानीनः कर्ण इति दर्शनम् । यदि तु पुरुषप्रयोगेण कन्यात्वमपेयात्कथमियं वाचोयुक्तिः कन्यायाः पुत्रः कानीन इति । अथ त्वसंस्कृता कन्योच्यते ततो युक्तं कर्णादयो ह्यनूढायाः पुत्रा इति मुखेऽभ्युपगमने कन्याया अपत्योत्पत्तेः संभवः । वर्ण्यते चेति हासादिषु तथा भूताया विवाहः । अथ मद्यमदादिना निर्वृत्तेरतिसंबन्धे किमर्थः संस्कार इति । अत्रोच्यते यद्यपि स्त्रीपुंसघर्मो निवृत्तोऽति क्रान्तश्च कन्यागमनप्रतिषेधस्तथापि तथा सहाधिकारार्थं पुनश्च गमने कन्यागमनमाभूदिति तदर्थसंस्कारकरणम् । कन्यागमनप्रतिषेधाति क्रमसंबन्धेन पुरुषार्थतयाऽपि निन्द्यते विवाहोऽयं तदयुक्तम् यतोऽयं लोके कन्याशब्दः पुंसाऽसंप्रयुक्तां स्त्रियमाचष्टेन संस्कारभावसापेक्षम् । अकृतसंस्कारा अपि पुरुषैः क्षतयोनयोनकन्या इति व्यवहियन्ते । तासांचवेशश्रितानां गमने न कन्यागमनदोषः ।

(३४) पैशाचः प्रथितो धमः = पैशाचश्चाष्टमो धम इति बहुषु पुस्तकेषु पठितम् ।

यद्यपिकुमारीकन्याशब्दौ प्रथमवयोवचनाविध्यते तथापि विवाहविधानुपभुक्तपूर्वमिवस्त्रियमाचक्षते । तथाच कुमारवे शधारिणीनातिप्रकाशप्रवृत्तपुंसंप्रयोगाभार्यात्वेनार्थयमानोन्यैरवबोध्यते नैषाकुमारीनष्टोऽस्याः कौमारोभावः संस्कारपरिलोपश्च स्यात्तुर्भाधानंहि मन्त्रवत्कर्तव्यविष्णुर्योनिकल्पयत्विति क्लृप्त्याश्चाकल्पनमशक्यम् । तत्रायथार्थो मन्त्रप्रयोगः स्यात् । न चानूढायाः पैशाचधर्मे मन्त्रप्रयोगः उढायास्तच्छ्रवणात् । पैशाचवर्जमन्येषु विवाहेषु तत्कल्पयितुं युक्तमविशेषश्रवणात् । तस्मान्मुख्योपगमपक्षएवमादयो बहवो दोषा प्राप्नुवन्ति । अत आलिङ्गनोपगूहनपरिचुम्बनादिषूपगमनार्थेषु व्यापारेषु साहचर्यात्तादर्थ्याच्चोपपूर्वो गमिर्द्रष्टव्यः । यत्तु कानीनः पुत्रइति तत्र मुख्यार्थासंभवाल्लक्षणया संस्कारभावप्रतिपत्तिः । यत्तु । संस्कारदर्शनंतत्तु क्वचिदेव । यद्यपि या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽपि चेति तत्र यएवोपगन्ता सएव संस्कर्ता । नत्वसौ पैशाचो विवाहः पैशाचे हि येनैव समुपभुक्ता यस्माएव दीयते । सएवैनां संस्करोतीति । गर्भिण्यास्तु संस्कारो वाचनिकः । एतच्च सर्वे निपुणतरं पुनर्नवमे वक्ष्यते । अपरे मन्यन्ते सत्यमुख्यमुपगमनममुख्यत्वे तु गमनप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यदि हि मुख्य मुपगमस्तदा सएव विवाहोऽन्यस्यानन्तरोक्तेन न्यायेनाभावात् । ततश्च नास्ति तस्य प्रतिषेधस्य विषयो यत इच्छया गान्धर्वो हठाद्राक्षसोऽन्यथा पैशाचः । न चान्यः प्रकारोऽस्ति येन सर्वविषयप्रतिषेधः स्यात् । अस्ति त्वस्य विषयः यत्र हठाद्रहसिगमनं वा वा पितृभ्यां दीयते न चोपसंस्क्रियते । न चासौ तेषामपि गान्धर्वः कन्येच्छाया अभावात् । अतएव भर्तुरपि न कन्यागामित्वं विषयान्तरस्य संभवात् । तस्मात्क्षतयोन्याः संस्कारनिषेधाद्ब्राह्मादिवदुपायत्वात्तद्वच्च विवाहशब्दोपपत्तेः प्रकरणसामर्थ्याद्गौण एवोपगमार्थः । एषांच भेदः अप्रार्थितोपगतो भूमिहिरण्यादिवद्ब्राह्मः । ऋत्विक्केन विशेषेण दैवः गोमिथुनेनार्षः । याज्ञयाऽयाश्च या वा सहोभौ चरतां धर्ममिति वचनव्यवस्थया प्राजापत्यः । शेषाः सुबोधभेदाः । ब्राह्मादीनामिदमर्थं तद्धितः । ब्रह्मादिसम्बन्धिता च स्तुत्यारोप्यते । एवं सर्वेषु । पैशाचः पिशाचानामयं युक्तइति निन्दा ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । सुमामित्यादिकन्यानिच्छोपलक्षणम् । मत्तां मद्येन । प्रमत्तां अन्यचित्तां क्रीडादिना । उपगच्छति नयति वा प्रथितः पापिष्ठः पापिष्ठतया प्रसिद्धः । अत्र च पुत्रिकाविधिविवाहो नवमोन्यएव । एवमनन्तर्भावात् । अत्र तु तदपरिगणनं तत्संबोद्धः प्रयोजनाभावात् एकापत्यादौ नियमेन तु दाने द्वितीयाद्यपत्यं वोदुरेव भवति । तदाच तस्य धर्माभिसन्धिकृतत्वसाम्यादार्षत्वमेवेति ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । निद्राभिभूतां मद्यमदविह्वलां शीलसंरक्षणेन रहितां विजनदेशे यत्र विवाहे मैथुनधर्मेण प्रवर्तते सपापहेतुर्विवाहानां मध्ये ऽधमः पैशाचः ख्यातः ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । पैशाचमाह सुमामिति । मत्तां मद्यमदविह्वलाम् । प्रमत्तां शीलरक्षणे अनवहिताम् । मात्राद्यशिक्षितत्वेन । रहसि विजने देश उपगच्छति मैथुनमाचरति सपापिष्ठः । पापहेतुत्वात्तद्विवाहस्य पैशाचः पिशाचः प्रेतस्तादाचरितत्वात् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । सुमांकन्याम् । यत्र यदितियावत् । सपैशाचो विवाहः । सुममत्तप्रमत्तकन्याभोगिनिबन्धनपिशाचत्वम् । पिशाचा हि सुममत्तप्रमत्तानां विशन्ति ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैशाचविवाहमाह सुमामिति । यत्र रहः यस्मिन्नरहसि एकान्तस्थाने मत्तां मद्यादिना प्रमत्तां वा अनवहितां सुमांकन्या मुपगच्छति भोगेन प्रामोति विवाहानां मध्ये स पैशाचो विवाहः । पापिष्ठः पापजनकः प्रथितः प्रसिद्धः अष्टमः । पैशाचः कन्यकाच्छलादिति योगीश्वरः ॥ ३४ ॥

अद्भिरेव द्विजाभ्याणांकन्यादानंविशिष्यते ॥ इतरेषांतु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजाभ्याणांब्राह्मणानांकन्यादानंकन्याददतामद्भिरेव दानंशस्यते । ब्राह्मणाय यदा कन्या-
ददाति तदाद्भिरेवदद्यात् । कथंपुनरापोदानकरणम् । नहि ताभिर्विनादानमस्ति अद्भिर्वाच्यंनमेपूर्वभिक्षादानंददातिवै एवं-
धर्मेष्विति नियमात् । अथवा अद्भिरेवेत्यवधारणेनार्षाभिरप्राजापत्यानपवदति । तत्र हि न केवला आपः कारणं गोभिथुना-
दिद्रव्यग्रहणमपिसंविद्यवस्थाच । तेनैतदुक्तंभवति यथागोहिरण्यादिद्रव्यंदीयतेनकिंचित्परिभाष्यते इयंगौस्त्वयैवंसंवा-
हनीयेदृशानि तृणान्यपि देयानि एवंकन्यापिदेयानदुहितृस्नेहेन जामाता परिभाषणंकारयितव्यः । नच तस्माद्धनंग्रही-
तव्यमिति । क्षत्रियादीनांतुयदिकन्यावरयोः परस्परमभिलाषोभवतितदादानंकर्तव्यंनेतरथाब्रह्मविवाहवत् । अन्ये तु
व्याचक्षते धनंवा गृहीत्वाद्भिरेवेत्येषंइतरेतरकाम्यार्थः । अस्मिन्पक्षे ब्राह्मणस्य सर्वविषयता ज्ञापिता भवति ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रदानं स्वाम्यकारकमिति वचनात् क्षत्रियादिभ्योपि दानप्रसक्तौ विशेषमाह अद्भिरेवेति ।
अद्भिर्त्येकन्यादानंतत् द्विजाभ्याणांविप्राणामेव तेषामेव प्रतिग्रहसंभवात् इतरेषांत्वप्रतिग्राहकत्वात् । कन्याज्ञातिभिः
कन्यायावा सहान्योन्येच्छामात्रेणविनापिदानाद्विवाहसिद्धिरित्यर्थः । काम्या कामना एतच्च लक्षणं यथोक्तविभ्यर्थ-
निष्पत्तिमात्रेणेति तु ग्राह्यम् । राक्षसेऽन्योन्येच्छाभावात् ॥ ३५ ॥

(३) कुड्मूकः । उदकदानपूर्वकमेव ब्राह्मणानांकन्यादानंप्रशस्तंक्षत्रियादीनांपुनर्विनाप्युदकंपरस्परेच्छया वाङ्मा-
त्रेणापि कन्यादानंभवति । उदकपूर्वकमपीत्यनियमः ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति तत्तद्दानप्रकारमाह अद्भिरिति । अद्भिरेवेत्यवधारणंनार्घादिव्यावृत्त्यर्थः । न तत्र
केवलमापः गवादेरपि प्रवेशात् । विनाप्युदकंवाङ्मात्रेणापि ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । अथकन्याप्रदानमाह अद्भिरिति । इतरेतरकाम्यया परस्परेच्छया । गान्धर्वादिषुनायंविधिः प्र-
दानाभावात् ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजाभ्याणां ब्राह्मणक्षत्रियविशां कन्याप्रदानमद्भिरेव जलैरेव जल पूर्वं प्रशस्यते । इतरेषां-
वर्णानामनुलोमप्रतिलोमजातीनां इतरेतरकाम्यया परस्परेच्छया कन्याप्रदानम् ॥ ३५ ॥

योयस्यैषांविवाहानां मनुना कीर्तितोगुणः ॥ सर्वंशृणुत तं विप्राः सर्वं कीर्तयतोमम ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं गुणदोषौ च यस्य याविति तत्स्मारयति । बहवोवक्तव्यतया प्रतिज्ञातास्तत्रवक्ष्यमाणैः
श्लोकैरयमर्थ उच्यतइतिविशेषज्ञानार्थंयुक्तः पुनरुपन्यासः । एषांविवाहानामिति निर्धारणे षष्ठी । एवंविवाहानांयस्य वि-
वाहस्य योगुणः कीर्तितआचार्येण मनुना सर्वंशृणुत तं गुणंविप्राभृर्गुर्महर्षीनामन्त्रयते । सम्यगवैपरीत्येनानाकुलंकीर्तयतः
कथयतः ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुणः पुत्रोत्पत्तिद्वारा ॥ ३६ ॥

(३) कुड्मूकः । यद्यपि गुणदोषौ च यस्य याविति गुणाभिधानमपि प्रतिज्ञातमेव तथापि बहूनामर्थानांतत्र
वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वाद्विशेषज्ञापनार्थः पुनरुपन्यासः । एषांविवाहानामिति निर्धारणेषष्ठी एषांमध्ये यस्य विवाहस्य
योगुणोमनुना कथितस्तत्सर्वं हे विप्राः मम कथयतः शृणुत ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसवे च गुणागुणानित्युक्तं तद्गुणानाह यइतिविभिः । मम मत्तः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । एषांविवाहानांमध्ये यस्य विवाहस्ययोगुणः फलम् ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य वर्णस्य येषां विवाहानां यो गुणः कीर्तितः हेविप्रास्तं सर्वगुणममं कीर्तयतः सम्यक्-
शृणुत ॥ ३६ ॥

दश पूर्वान्परान्वंश्यानात्मानंचैकविंशकम् ॥ ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसःपितृन् ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वं वंश्याः पितृपितामहादयः । अपरे पुत्रपौत्रादयः । तान्मोचयत्येनसोनरकादियस्तनाभ्य-
उद्धरति । ब्राह्मेन विवाहेनऊढातस्यांयोजातः पुत्रः ससुकृतकृत्पुण्यकृद्यदि भवति । पितृन्परलोकगतान् पितृशब्दोऽयंप्रेत-
पर्यायः नहि पुत्रादिसंततेरन्यथा पितृव्यपदेशसंभवः । दशशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते पूर्वापरशब्दाभ्यां एकविंशकमि-
तिनिदेशात् । अर्थवादश्चायम् । तेनागताननुत्पन्नान्कथंमोचयतीति नवाच्यम् । पूर्वेषांत्वपत्यकृतेन शुभेन श्राद्धादिना भ-
वत्येव पापान्मोक्षइतिश्राद्धाधिकारे कथयिष्यते । अतोदशापरानेनसोमोचयतीत्येतदुक्तंभवति । दशपुरुषायस्मिन्कुलेऽ-
पापाजायन्तइत्यालम्बनम् ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र ब्राह्मीपदेन कन्यायाबुद्धिस्थत्वात्तस्याः पित्रादयःप्रथमसंबन्धितया पूर्वपदेनो-
च्यन्ते । अपरपदेन तु पश्चात्संबन्धितया कन्यायाभर्तृश्वशुरादयः । तेन मातामहप्रभृतीन्दशदश च पितृप्रभृतीनात्मा-
नंच ब्राह्मीपुत्रः पूर्वजन्मकृतदुर्ब्राह्मणत्वहेतोरेनसस्तारयतीत्यर्थः । यथा देवलः । दातुःप्रतिग्रहीतुश्च पुनात्यासप्तमंकुलमि-
ति । याज्ञवल्क्योपि तज्जःपुनात्युभयइत्याह । ब्राह्मी ब्रह्मविवाहोढा । सुकृतकृदिति दुष्कृतकारित्वे तस्यनैतत्फलमस्तीत्य-
र्थः त्रिधाच-पुत्रः । औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजइति । तत्र औरसपुत्रमधिकृत्यैतत्फलमुक्तं । पुत्रिकायांततोन्मूयं । ततोपि
क्षेत्रजे पुत्रे फलमित्येवमन्यत्राप्युन्नेयम् ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । दशपूर्वान्पित्रादीन्वंश्यान्परान्पुत्रादीन्दशात्मानंचैकविंशकंब्राह्मविवाहोढापुत्रोयदि सुकृतकृद्भवति
तदापापान्मोचयति पित्रादीन्परकादुद्धरति । पुत्रादयश्च तस्य कुले निष्पापाजायन्तइति मोचनाथस्तेषामनुत्पत्तेः पापध्वं-
सस्याशक्यत्वात् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । वंश्यान् स्ववंशजातान् । परान् पुत्रादीन् । तद्वंश्यानांपापायोगित्वंसूचितम् । सुकृतकृत्
श्राद्धादिकर्ता चेन् प्रजातमात्रेणेति ध्वनिः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मी ब्राह्मविवाहोढा ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृतः दशपूर्वान्वंश्यान्दशापरानेकविंशकमात्मानं ब्राह्मणीपुत्रःब्राह्मविवाहोत्पन्नः पुत्रः सुकृत-
कृत् सुकृतं करोतीति सुकृतकृत् सुकृतोत्पादकः सन्पितृनेनसःपापान्मोचयेत् ॥ ३७ ॥

दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ॥ आर्षोढाजःसुतस्त्रीस्त्रीन् षट् षट् कायोढजः सुतः ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । दैवेन विधिनोढा दैवोढा तस्यांजातोदैवोढाजः । सुतःपुत्रः कः प्रजापतिः सदेवता यस्यविवाहस्य-
सयः संस्कार कर्मणि ग्रहणलक्षणेऽसत्येव देवतासंबन्धे प्रजापतेर्देवतात्वमभ्यारोप्यते भक्त्या । यदपितत्रप्राजापत्ययो-
गोस्ति सतुविवाहादिसाधारण्येनकायव्यपदेशे कारणम् । आसुरादिषु च न काचिद्गतिः स्यात् । न ह्यासुरेभ्योविवाहेभ्यो-
योगोऽस्ति । कायोढजइतिह्रस्वत्वं क्यपोःसंज्ञान्दसोर्बहुलमिति । ननुच यद्यन्यूनफलंतत्पत्यश्चान्निर्दिष्टतत्रार्षस्य
प्राजापत्यात्पश्चादभिधानंयुक्तम् । अस्त्यत्र कारणंयेनाधिकफलस्य प्राजापत्यस्य । पश्चान्निर्देशः पश्चानांतु त्रयोधर्म्या-
इत्यत्र प्राजापत्यस्य ग्रहणमिष्यतेइतरार्थस्य स्यात् ॥ ३८ ॥

(३७) मोचयत्येनसः=मोचये देनस इति बहुषु प्राचोन पुस्तकेषु मुद्रितपुस्तकेषुच पठितम् ।

(२) सर्वज्ञनारायणः । दैवादिषु तु तादृग्विवाहोढस्त्री जातपुत्रिका पुत्रानादाय फलमुक्तं दैवोढजासुतइत्यादिना दैवविवाहेन याऊढा तस्यांया पुत्रिका जाता तस्याःपुत्रइत्यर्थः । अर्थाच्च तत्राप्यौरसे ततोधिकफलं क्षेत्रजेत्वंलपमित्यु-
न्येयम् । कायःप्राजापत्यः अत्र च स्मृत्यन्तरेष्वधिकपुरुषपावनोक्तिरभिसन्धिश्चुभ्यादिनोपपाद्या । आसुरादिषु तु विवाहेषु
जाताःपितृमात्रस्य पुन्नामनरकतारकहेतवोनान्येषांपावयितारइत्यर्थसिद्धित्वान्नोक्तम् ॥ ३८ ॥

(३) कुडूकः । दैवविवाहोढायाः पुत्रः सपरान्पित्रादीन्समावरान्पुत्रादींश्च । आर्षविवाहोढायाः पुत्रस्त्रीन्पित्रादींस्त्रींश्च-
पुत्रादीन् । प्राजापत्यविवाहोढायाः पुत्रः षट्पित्रादीन्षट्पुत्रादीन् । आत्मानंचैनसोमोचयतीति पूर्वस्यैव सर्वत्रानुषङ्गः ।
कायोढजइति । इत्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणविवाहोद्देशक्रमानुसारेणमन्त्रफलस्यार्षस्येह बहु-
फलप्राजापत्यापूर्वाभिधानम् । ब्राह्मणविवाहोद्देशश्लोकएव कथमयंक्रमइतिचेत्पञ्चानांतु त्रयोधर्म्याइत्यत्र प्राजापत्यग्रह-
णार्थम् । अन्यथात्वार्षस्यैव ग्रहणंस्यात् ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवोढजः दैवविवाहाज्जातः । त्रीनिति । गोशुल्कग्रहणापराधात् । कायोढजः कस्यप्राजापते-
रयंविवाहः । कायोढस्तस्माज्जातः प्राजापत्यजइत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । कायोढजः प्राजापत्येनोढायाः सुतः । ह्रस्वोवृत्तभङ्गपरिहारार्थः ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दैवोढजःसुतः दैवविवाहोत्पन्नःसुतः समावरान् पूर्वोश्चेत्यर्थः । चतुर्दशपुरुषान्पवित्रयतीत्य-
र्थः । आर्षोढजःसुतः आर्षविवाहोत्पन्नःसुतस्त्रीन्पूर्वांश्चान्स्त्रीन्परान्वंश्यान्पुनाति । कायोढजःसुतःप्राजापत्यविवा-
होत्पन्नःसुतःषट्पूर्वांश्चान्सहात्मनेति योगीश्वरः ॥ ३८ ॥

ब्राह्मणदिषु विवाहेषु चतुर्वैवानुपूर्वशः ॥ ब्रह्मवर्चसिनःपुत्राजायन्ते शिष्टसंमताः ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसवेचगुणागुणानित्युक्तं तदिदमनुपूर्वशःआनुपूर्व्येणेत्यस्मिन्नर्थेस्मृतिकारैः प्रयुज्यते । श्रुताध्यय-
नविज्ञानसंपत्तिनिमित्तेच पूजाख्याति ब्रह्मवर्चसंतदन्तोब्रह्मवर्चसिनः । इन्नन्तोऽयम् । शिष्टानांसंमता अनुमताअगर्हा-
अद्विष्टाःप्रियाइतियावद्यतश्चामन्यर्थत्वान्मतिबुद्धीत्यस्याविषयत्वेन केनच पूजायामित्येतेन नास्ति समासप्रतिषेधः । सं-
बन्धसामान्यविवक्षायांच षष्ठी ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य चत्वार आद्याः प्रशस्ताउक्तास्तदुपपादयति ब्राह्मणदिव्यति । अनुपूर्वशः तत्त-
द्विवाहा पकर्षक्रमेणापठ्यमाणगुणाः ॥ ३९ ॥

(३) कुडूकः । प्रसवेचगुणागुणानिति यदुक्तं तदुच्यते । ब्राह्मणदिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रमावस्थितेषु श्रुताध्ययन-
सम्पत्तिकतेजोयुक्ताः पुत्राः शिष्टप्रियाजायन्ते । प्रियार्थत्वाच्च संमतशब्दस्य केन च पूजायामिति न षष्ठीसमासप्रतिषेधः ।
सम्बन्धसामान्यविषयाषष्ठीयंसमस्यते ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । तेष्वेव गुणान्तरमाहब्राह्मणदिव्यति द्वाभ्यां । ब्रह्मवर्चसिनः वेदाध्ययनजवीर्ययुक्ताः ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुर्षु ब्राह्मणदिषु विवाहेषु अनुपूर्वशः ब्राह्मण दैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्वैव विवाहेषु पुत्राब्रह्मवर्च-
सिनो जायन्ते ॥ ३९ ॥

रूपसत्त्वगुणोपेताधनवन्नोयशस्विनः ॥ पर्याप्तभोगाधर्मिष्ठाजीवन्ति च शतंसमाः ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । रूपमनोहरारुतिःसत्त्वंनाम गुणोद्वादशे वक्ष्यते ताभ्यामुपेतायुक्ताः । आढ्याधनवन्तः ।

श्रुतशौर्यादिगुणयुक्ततया ख्याताः यशस्विनः । पर्याप्तभोगाः सगनुलेपनगीतवाद्यादिभिः सुखसाधनैरविकलैर्नित्ययुक्ताः । सुखसाधनैः पूर्वोक्तैरवियोगोभोगः सपर्याप्तोऽक्षतः समग्रोयेषांते पर्याप्तभोगाः । धर्मानुष्ठानतत्परार्थमिष्टाः । धर्मशब्दः केषांचिद्गुणवचनः । अतो गुणवचनादित्यातिशायिकः । शतवर्षाणिजीवन्ति ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्त्वगुणाः सात्त्विकाधर्माज्ञानादयः । पर्याप्तभोगाः प्राप्तकृत्स्नभोगाः ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । रूपमनोहराकृतिः सत्त्वंद्वादशाध्याये वक्ष्यमाणगुणादयादयः । तैर्युक्ताधनिनः । ख्यातिमन्तो-
यथेप्सितवस्त्रस्रग्गन्धलेपनादि भोगशालिनो धार्मिकाश्च पुत्रा जायन्ते इति पूर्वमनुवर्तते शतं च वर्षाणि जीवन्ति ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । सत्त्वगुणाद्वादशाध्याये वक्ष्यमाणाः । रूपसौन्दर्यं सत्त्वंबलं वा पर्याप्तभोगा इति भोगिनः । भोग्योपस्थितावपि दुष्कृतिनां न भोगसिद्धिः ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेष्वाभुष्मिकफलप्रत्येकमुक्तम् इदानीमैहिकं च समुदायेफलं श्लोकद्वयेनाह
ब्राह्मादिष्विति । सत्त्वगुणोपेताः सात्त्विकाः । पर्याप्तभोगाः पूर्वसुखभोगाः ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशाः भवन्ति पर्याप्तभोगधर्मिष्ठाः ॥ ४० ॥

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ॥ जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मादिव्यतिरिक्तेषु गान्धर्वादिविवाहेषु नृशंसमनृतचवदन्ति नृशंसानृतवादिनः । नृशंसमानृत-
भगिन्यादावश्लीलाक्रोशवचनम् । अनृतप्रसिद्धम् । नृशंसंचानृतचनृशंसानृते तद्वेदितुंशीलमेषामिति शब्दव्युत्पत्तिः । ब्र-
ह्मधर्मो वेदधर्मो वेदार्थस्तं द्विषन्ति निन्दति वा न श्रद्धते वा । अतएव दुर्विवाहेष्विति निन्दा ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिष्टेष्वनुशिष्टेषु । अपदिष्टेष्विति यावत् । नृशंसोर्हिंसः ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मादिभ्यश्चतुर्भ्योऽन्येष्वामुरादिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रूरकर्माणो मृषावादिनो वेदद्वेषिणो यागादिधर्म-
द्वेषिणः पुत्रा जायन्ते ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मदैवतार्थप्राजापत्यभिन्नेषु दोषानाह इतरेष्विति । शिष्टेष्ववशिष्टेषु । नृशंसाः क्रूराः । तत्क-
र्माणो वा । ब्रह्म वेदः । ब्राह्मणजातिर्वा । धर्मश्चाग्निहोत्रादिस्तद्विषयः ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । इतरेष्ववशिष्टेष्वप्रशस्तेषूपविवाहेषु । नृशंसानृतवादिनः पुरुषवादिनः । ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्विषः । अ-
ननुज्ञातविवाहविषये निन्दा । इतरथा हि क्षत्रियादिषु गान्धर्वराक्षसाद्युपशासनानर्थक्यप्रसङ्गः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिष्टेष्वितरेषु चतुर्षु विवाहेषु नृशंसानृतवादिनः । ब्रह्मधर्मद्विषः । सुता जायन्ते आसुरगान्धर्व-
राक्षसपैशाचे चतुर्ष्विति ॥ ४१ ॥

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा । अनिन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । समासतो विवाहानां फलप्रदर्शनमेतत् । ये यस्य विवाहाविहितास्तेऽनिन्दितास्ते रूढानां या प्रजा
पुत्रादिलक्षणा साऽनिन्द्या भवति प्रशस्येत्यर्थः । निन्दितैः प्रतिषिद्धैः । निन्दिता गर्हिता । तस्माद्दुःखभागिनी प्रजामाभूदिति-
निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्वर्णस्य योविवाहोविहितः सोनिन्दितः । निन्दितोऽन्यः । एवं सवर्णाविहितविवाहे केवलं प्रजानिन्द्याभवति । भार्यात्वं तु सिद्ध्यत्येवेति कथितम् ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । संक्षेपेण विवाहानां फलकथनमिदम् । अगर्हितैर्भार्याप्राप्तिहेतुभिर्विवाहैर्गर्हिता मनुष्याणां संततिर्भवति । गर्हितैस्तु गर्हिता तस्माद्गर्हितविवाहान् कुर्यात् ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । नगिरागिरेति न्यायेन निन्दितविवाहान्निषेधति अनिन्दितैरिति । एरं कृत्वोद्गायतीति विधौ यआत्मानं गिलेदित्याद्यर्थवादस्तथा अनिन्दितविवाहः कार्य इत्यत्र निन्दितविवाहनिषेधार्थवादः ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थं संक्षिप्य दर्शयति अनिन्दितैरिति ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैः अनिन्द्या स्तुत्या प्रजा भवति पुत्राभवन्तीत्यर्थः । आसुरादिनिन्दितैर्विवाहैर्निन्दिता प्रजा भवति नृषां तस्मान्निन्द्यान्विवाहान्वर्जयेत् ॥ ४२ ॥

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ॥ असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्धाहकर्मणि ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । पाणिग्रहणं नाम गृह्यकारोक्तः संस्कारः सवर्णासु समानजातीयासु ह्यमानासूपदिश्यते शास्त्रेण विधीयते कर्तव्यतया प्रतिपाद्यते । असवर्णासु यदुद्धाहकर्म तत्रायं वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः ॥ ४३ ॥

२) सर्वज्ञनारायणः । सवर्णास्त्विति सामान्योक्त्या शूद्राणामप्यग्निसाक्षिकमन्त्रकं पाणिग्रहणमात्रं कर्तव्यत्वेनाभिमतम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । समानजातीयासु गृह्यमाणासु हस्तग्रहणलक्षणः संस्कारो गृह्यादिशास्त्रेण विधीयते । विजातीयासु पुनरुत्समानासु विवाहकर्मणि पाणिग्रहणस्थानेऽयमन्तरश्लोके वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । असवर्णासु पाणिग्रहणाभावेन प्रकारान्तरं वक्तुं सवर्णास्त्वेव गृह्णामि ते सौभगत्वायेति पाणिग्रहणं विधत्ते पाणीति द्वाभ्यां । अयं वक्ष्यमाणः शरद्व्यादिः ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । अथ विवाहाद्गोविशेषमाह पाणिग्रहणेति । करेण करस्य ग्रहणं पाणिग्रहणम् । पाणिग्रहणमेव संस्कारः पाणिग्रहणसंस्कारः । अयं वक्ष्यमाणः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणीति । सवर्णासु स्त्रीषु पाणिग्रहणसंस्कारोपदिश्यते । तद्यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्याः पाणिग्रहणमिति स्ववर्णास्त्वित्यर्थः । असवर्णासु स्त्रीषु विवाहेषु ब्राह्मणस्यऽयं विधिरुद्धाहकर्मणि ज्ञेयः ॥ ४३ ॥

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ॥ वसनस्य दशायास्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणेनोत्समानया क्षत्रियया शरो ब्राह्मणपाणिपरिगृहीतो ग्राह्यः पाणिग्रहणस्थाने शरस्य विधानात् । प्रतोदो बलीवर्दानामायासः क्रियते येन वाह्यमानाः पीडयन्ते हस्तिनामिवाङ्कुशः । वसनस्य वस्त्रस्य दशा ग्राह्या शूद्रया उत्कृष्टजातीयैर्ब्राह्मणादिवर्णैर्वेदने विवाहे ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रियाधृतं शरं वैश्यया च धृतं प्रतोदं पाणिग्रहणमन्त्रैर्वीरोगृहीयात् । शूद्राविवाहे तु शूद्रा वरस्य वसनाञ्चलमन्त्रिकं गृहीयात् । शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जमिति स्मृतेः । उत्कृष्टः स्ववर्णोत्कृष्टवर्णः । एतेन क्षत्रियेण वैश्यायाः शूद्रायाश्च वैश्येन च शूद्राविवाहेऽयमेव क्रम इति कथितम् ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियया पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्तपरिगृहीतकाण्डैकदेशोग्राह्यः । वैश्यया-

ब्राह्मणक्षत्रियविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियावधृतप्रतोदैकदेशोग्राह्यः । शूद्रया पुनर्द्विजातित्रयविवाहे प्रावृतवसनदशाग्राह्या ॥४४॥

(४) राघवानन्दः । शरः पाणिना क्षत्रियया गृहीतोयस्तं पाणिस्थानीयं विप्रोगृहीयान्न तु विप्रहस्तस्थः शरः । क्षत्रियविषयइतिकन्यापाणिस्थाने शरस्य विधानात् । अन्यथामन्त्रलिङ्गविरोधः । अतः क्षत्रियया शरोब्राह्मण्या पाणिः परिगृहीतो ग्राह्यः इति मेधातिथेः प्रलापः । एवं प्रतोदादिषु प्रतोदोबलीवर्दादिचालनसाधनः । उत्कृष्टवेदने द्विजादिकर्तृक विवाहे ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । वर्णोत्कृष्टस्य वेदने सवर्णादुत्तरोत्तरस्य वर्णस्य लाभे विवाहइतियावत् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्यथा उत्कृष्टवेदने विप्रस्य वेदने विवाहे क्षत्रियया शरो ग्राह्यः । विप्रस्य वेदने वैश्यया प्रतोदोग्राह्यः । विप्रस्य वेदने शूद्रया वसनस्य वस्त्रस्य दशा ग्राह्या । वेदने त्वयजन्मनइति योगीश्वरः । एवं क्षत्रस्य वेदने वैश्यया प्रतोदोग्राह्यः । पुनरेवं वैश्यस्य वेदने शूद्रया वसनस्य दशा ग्राह्या ॥ ४४ ॥

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ॥ पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्वतोरतिकां म्यया ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तो विवाहः तस्मिन्निवृत्ते समुपयाते दारत्वे तदहरेवेच्छयोपगमे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । न विवाहसमनन्तरं तदहरेव गच्छेत् किं तर्हि ऋतुकालं प्रतीक्षत । गृहकारैस्तु अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणावधः-शायिनौ स्यातां त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरवेति पठितम् । तत्र सत्यपि संवत्सरस्यान्तरापतितऋतौ गमनं नास्ति । एवमस्मात्कालादूर्ध्वं मसत्यृतौ गमनं नास्ति । एवमेते स्मृतीः अविरोधिन्यौ भवतः । त्रिरात्रादीनां तु विकल्पः अत्यन्तरागपीडितयोर्गमनं धैर्यवतोस्तु ब्रह्मचर्यम् । ऋतुर्नाम स्त्रीणां शोणितदर्शनोपलक्षितः शरीरावस्थाविशेषो गर्भग्रहणसमर्थः काल उच्यते । उपलक्षणत्वाच्च दर्शनस्य निवृत्तेऽस्मिन् वक्ष्यमाणकालानुवर्तमानत्वेव तस्य कालऋतुकालः साहचर्याद्वा काल एव ऋतुः । तथाच समानाधिकरणसमासः । ऋतुकालेऽभिगन्तुं व्रतमस्येत्यृतुकालाभिगामी । व्रते इति णिनिः यथा स्थण्डिलशायी अ-आह भोजीति । स्याद्भवेदित्यर्थः । यद्यप्यस्ति पराविधिविभक्तिस्तथाप्युपगमव्यापारविदधाति । अभिगामी स्यादभि-गच्छेदित्यर्थः । न ह्यनुपगच्छन् अभिगामी भवति । कीदृशो पुनरेतद्व्रतं किमृतावभिगन्तव्यमेवाथ तत्रैव गन्तव्यमिति । एतदुक्तं भव-ति किमयं नियम उत परिसंख्येति । ननु च व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते तत्रैव चायं णिनिः अतः परिसंख्या कथमा-शङ्क्यते उच्यते । परिसंख्यायामपि शास्त्रीयत्वं नियमरूपता च विद्यतइति दर्शयिष्यामः । कस्तर्ह्यनयो विशेषः । विधिविशे-षो नियमः । अथ विधिः कः यः शब्दः कर्तव्यता बोधकः अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । न ह्यग्निहोत्रस्यैतद्वचनमन्तरेणान्यतः कुतश्चित्कर्तव्यतावगमः । नियमः पुनर्यत्रादृष्टसिद्ध्यर्थस्य वचनमन्तरेण पाक्षिकी प्राप्तिः यथा समे यजेतेति । दर्शपौर्णमासा-दियागविधानादेशमात्रमाक्षिप्तम् । नहि कश्चिद्देशमनाश्रित्य यागप्रयोगः संभवति । द्विविधश्च देशः समो विषमश्च । त-त्र यदा तावत्समे यजेत तदैतद्वचनमनुवाद एव । यदा त्विच्छायानिरङ्कुशत्वाद्विषमे यियक्षति तदैतद्वचनं समदेशविदधर्थवत् । विहिते समे विषमस्यानाश्रयणमविधानात् । एतत्सामर्थ्यात्तन्निवृत्तिः । विधिनिबन्धने ह्यनुष्ठाने किमित्यविहितं क्रियेत त-त्करणेहि न यथाचोदितानुष्ठानसिद्धिः । इदंचात्र स्मार्तमुदाहरणम् । प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत भुञ्जानस्य यदृच्छया यां-कांचिद्दिशमाश्रित्य भोजनं प्राप्तं तत्र कदाचित्प्राची कदाचिदतरायाकाचित्प्राप्ता तत्र यदा प्राची न तदेतरा यदेतरा न तदा प्राचीति । तत्राप्रामिपक्षे विध्यर्थवचनं प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेति तत्रातिक्रमाच्छास्त्रार्थजहाति । एवमिह यदृच्छयो-पगमनमृतावनुपगमनपक्षे विधीयमानमुपगमनमनुष्ठीयमानं शास्त्रातिक्रमकारितां जनयेत् । यथाऽन्ये शास्त्रविहितार्था अति-

क्रम्यमाणाः प्रायश्चित्तहेतवो भवन्ति तथानुगमनम् । अथर्तावनृतौ च गमने रागतः प्राप्तेवचनमृतावुपेयादिति । तदैवं-
वचनं मृग्यते ऋताविवोपेयादनृतौ न गच्छेत् । अथपञ्चपञ्चनखाभक्ष्यादिति क्षुत्प्रतिघातेनार्थेनशशकादिष्वपि पञ्चनखेषु भ-
क्ष्यता प्रसक्ता तद्यतिरिक्तेष्वपिवानरादिषु । नचतत्र पर्यायेणैव प्रवृत्तिः । युगपत्तत्रचान्यत्रच प्रसक्तौ पञ्चपञ्चनखाभ-
क्ष्यादिति वचनमितरपरिसंख्यानार्थपरिसंपद्यते । एवमिहपरिसंख्येति । ननु च परिसंख्यादोषत्रयवतीमाचक्षते । त्रयोहि
तत्रदोषाः प्रादुःष्युः स्वार्थत्यागः परार्थकल्पनाप्राप्तबाधश्च । पञ्चपञ्चनखाभक्ष्यादिति यदान्वयतः पञ्चनखविषयं भक्षणं प्रती-
यते तदा तत्त्यक्तं भवतितद्व्यतिरिक्तनिषेधपरत्वाद्वाक्यस्य । अश्रुतश्च निषेधोऽतः परार्थकल्पना । अर्थित्वाच्च सर्वविषयं
भक्षणं यत्प्राप्तस्य बाधः । एवमेतेन परिसंख्यायां त्रयोदोषाः नैतत्सारम् । सत्यार्थित्वेश्रुत्यर्थसंभवे वाक्यस्यानर्थक्यमा-
भूदित्येतत्परता नविरुद्धा । विधिरत्यन्तप्रामौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्रामौ । परिसंख्या नखिष्विव ॥ किं-
पुनरत्रयुक्तं तत्र चान्यत्र च प्रामौ परिसंख्यालक्षणस्य विद्यमानत्वात्परिसंख्येति । ऋतावपि गमनं प्राप्तमनृतावपि न तु यदर्थौ
तदानृताविति । यथासत्यार्थित्वे भोजनं तत्र नियमोऽश्राद्धम् न पुनराहारत्यागेन श्राद्धमेव भुञ्जान आस्ते । एवमिह सतिखेदे
यद्गमनं तत्र नियमोऽनृतौ न गच्छेदित्यवगच्छति । अर्थित्वाच्च गमने प्रसक्ते कालविधानपरतैव युक्ता वाक्यस्य । अन्यथा
ऽनारब्धोऽर्थउपदिष्टः स्यात् । किंचापत्योत्पत्तिविधेः कृतविवाहस्यानुष्ठेयत्वादृतौ च तत्संभवात्प्राप्तमेव गमनम् । उत्पन्न-
पुत्रस्य च न द्वितीयपुत्रोत्पादनवैधम् । अपत्यमुत्पादयेदित्येकत्वविवक्षायां विध्यर्थनिवृत्तेः । नच गमनमेवादृष्टार्थतया श-
क्यविधातुम् संस्कारविधित्वादधिकारग्रहणात्कल्पनायाश्च शक्यत्वादपत्योत्पत्तिविध्याक्षेपादृतौ गमनस्य । यदि चात्रर्तावु-
पेयादितितदनृतुप्रतिषेधार्थम् । तत्रानुवादः परंपरिसंख्या । तत्रस्यार्थान्तरलक्षणायप्यर्थवत्ता भवति । एवं कृत्वा गौतमीयेनावि-
प्रतिपत्तिः । एवं तत्रोक्तं ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति । सर्वत्र वेत्येषविकल्पः कामचारानुज्ञानार्थः । न पुनः
सर्वदत्तावनृतौ च नियमोपपत्तिः ॥ यदि च पूर्वत्रर्तावुपेयादितिनियमः सर्वत्रवेत्यत्रापि स एवोपेयादित्यनुप्रयुज्यमानशब्दो निय-
मार्थः प्रामोति एकप्रक्रमत्वात्तर्हि स एव शब्दः पुनरनुच्चार्यमाणो भिन्नार्थो भवितुं युक्तः । नचतोरन्यत्रनियमार्थतोपपद्यते ।
तस्मादृतौ गमनवचनमनृतौ प्रतिषेधार्थम् । तत्रानुत्पन्नपुत्रस्य विध्यन्तरान्नियम एव । उत्पन्नपुत्रस्तु यथाकामी । अनृतौ प्र-
तिषिद्धे गमने भार्येच्छया पुनः प्रतिप्रसूयते पर्ववर्जं ब्रजे नानां तद्व्रत इति तदिति भार्यायाः प्रत्यवमर्शः । तच्चित्तग्रहणं त्र-
मस्येति तद्व्रतः । रतिकाम्यया विनाप्यपत्यार्थेनोत्पन्नपुत्रः ऋतावनुत्पन्नपुत्रो वा नृतौ सुरतसंभोगेच्छया तद्व्रत एनां ब्रजे न्नात्मे-
च्छयेत्यर्थः । अथवा तच्छब्दोरतिकाम्ययेत्यत्रापेक्ष्यते । स्मृतिशास्त्रत्वादस्य । तद्व्रतिकांम्यया पर्ववर्जमन्यत्रापि ब्रजेत-
तत्रैवाकारश्लेषोद्गृह्यः । अरतिकाम्यया आत्मन इति शेषः । यथा तु व्याख्यातं तथा न किंचिदत्राप्रश्लेषेणापि तच्छब्दस्य
समासोपसर्जनस्यासंबन्धेन । पर्वाणि वक्ष्यति । अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीमिति । त्वदारेषु निरतः स्यात्त-
न्मीति भावनापरः । अथवा त्वदारेष्वेवरमते न परदारान्नमयेदिति परदारप्रतिषेधः । सदा यावज्जीवमेतद्व्रतं परिपालनीयम् ।
अतः स्थितमेतस्त्रीणि वाक्यान्यत्र ऋतुकालाभिगामी स्यादित्येतदेकम् अनुत्पन्नपुत्रस्य नियमानुवादरूपं द्वितीयम् भार्या-
प्रयुक्तस्य पर्ववर्जमृतावनृतौ च न सुरतेच्छया स्वदारनिरत इति तृतीयम् । एषांचपदयोजना ऋतुकालाभिगामी स्यादपत्यार्थम्
रतिकांम्यया तु तद्व्रत एनां ब्रजेत स्वदारनिरतश्च स्यात् ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ऋतुकालमात्राभिगमने चेत्यसंपत्तौ त्वदारनिरत इति पक्षान्तरम् । तत्र च पर्ववर्जमिति
विशेषउक्तः । तद्व्रतः पर्ववर्जस्वदारगमनमात्रगृहीतव्रतः रतिकांम्यया त्वस्य भोगार्थितया न तु तादृग्धर्मलाभस्तत्रे-
त्यर्थः ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋतुर्नामशोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थाविशेषः । तत्कालाभिगामी स्यादित्ययं नियमविधिः न तु परिसंख्या स्वार्थहानिपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधात्मकदोषत्रयदुष्टत्वात् । ऋतुकालेऽपि रागतः पक्षेगमनप्राप्तौ यस्मिन्पक्षे प्राप्तिस्तत्रविधिः समेयजेतेतिवत् । अतएव ऋतावगमनेदोषमाह पराशरः ऋतुस्मातांतु योभार्यासंनिधौ नोपगच्छति । घोरायांब्रह्महत्यायांपतते नात्र संशयः । अनुत्पन्नपुत्रस्य चायं नियमः । ब्राह्मणोह वै जायमानस्त्रिमिर्ऋणैर्ऋणवा जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजयापितृभ्यः स्वाध्यायेनार्षिभ्य इत्येतत्प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेऽस्य संभवति । मूलान्तरकल्पनस्यायुक्तत्वात् । तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवेस्त्रियमिति च वक्ष्यति ततोऽप्येतच्छ्रुतिमूलत्वमवगम्यते । पुत्रोत्पादनशास्त्रस्य चैकपुत्रोत्पादनेनैव चरितार्थत्वात्कामजानितरान्विदुरिति दर्शनादजातपुत्रस्यैव नियमः । दशास्यांपुत्रानाधेहीति मन्त्रस्तु बहुपुत्रप्रशंसापरः जातपुत्रस्याप्युत्कालगमननियमो न दशास्वेवावतिष्ठते स्वदारान्निरतः सदेति नित्यं स्वदारसंतुष्टः स्यान्नान्यभार्याभुपगच्छेदिति विधानात्परिसंख्यैव वाक्यानर्थक्यात्स्वदारगमनस्य प्रशस्तत्वात् । ऋतावगमने दोषाश्रवणाच्च न नियमविधिः । पर्ववर्जं व्रजेच्चैनामिति । पर्वण्यमावास्यादीनि वक्ष्यन्ते । तानि वर्जयित्वा भार्या प्रीतिव्रतं तस्य सतद्रतोऽनृतावप्युपेयात् । अतएव रतिकांम्यया न तु पुत्रोत्पादनशास्त्रबुद्ध्या तस्माद्विधित्रयमिदम् । ऋतावुपेयादेव । अन्यभार्या नोपगच्छेत् । अनृतावपि भार्याप्रीतये गच्छेदिति । अत्र च गौतमः ऋतावुपेयादनृतौ च पर्ववर्जम् । याज्ञवल्क्योऽप्याह । यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् । पर्ववर्जमित्युतावनृतौ चोभयत्र संबध्यते ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव कृतदारस्य नियमवदन्नादौ स्त्रीविषयंतमाह । ऋतुकालेति षड्विः । तद्वतः भार्याप्रीतिव्रतं तस्य अतएवाह रतिकांम्यया ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । कृतोद्वाहस्यस्त्रियं प्रति नियममाह ऋतुकालेति । ऋतुर्नामगर्भग्रहणक्षमः स्त्रीणामवस्थाविशेषः । सदेतिसर्वत्र संबध्यते । तस्यायमर्थः । सदनुत्कालाभिगामी स्यान्न कदाचिदप्युत्कालं लङ्घयेत् । व्रतेणिनिप्रत्ययः । सदास्वदारान्निरतः स्यात्तत्कदाचित्स्त्रियन्तरंगच्छेत् । अनृतुकालेऽपि रतिकांम्यया भोगेच्छया तद्वत्तया भार्याया प्रार्थितश्चेत् । पर्ववर्जं सदा गच्छेत् । न कदाचिद्रतिप्रार्थनां लङ्घयेदिति ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सदा स्वदारान्निरतः सन्नृतुकालाभिगामी स्यादिति वचनात्परदारनिषेधः । एनांस्त्रियं पर्ववर्जं व्रजेच्छेत् । ततस्तस्यास्तच्चित्तग्रहणं व्रतमस्येति तद्वतः । रतिकांम्यया नित्यं गच्छेदित्यर्थः । यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्ति योगीश्वरः । इन्द्रदत्तवरमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ॥ चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्भिर्गर्हितैः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋतुलक्षणार्थं श्लोकोऽयम् । वैद्यकादिशास्त्रावगम्योऽयमर्थो न विधिमूल एव । एवं युग्मासु पुत्रादित्येतावपि श्लोकौ । षोडशरात्रयस्ताः स्त्रीणां मासिमासि । स्वाभाविकऋतुः । प्रमाणान्तरमूलत्वाच्चाश्रुतमपि मासिमासीति गम्यते । स्वभावे भवः स्वाभाविकः स्वस्थप्रकृतीनां यो भवति व्याध्यादिना कस्याश्चित्प्राप्तकालोऽपि निवर्तते घृततिलाद्यौषधोपयोगेन रतिवशेन चाकालेऽपि संवर्तते । अतः स्वाभाविकऋतुस्तारात्रय उच्यन्ते । चतुर्भिरितरैः चत्वार्यहानि यानि सद्भिर्विगर्हितानि प्रतिषिद्धस्त्रीस्पर्शसंभाषणादीनि तानि च प्रथमशोणितदर्शनात्प्रभृतिअहर्ग्रहणं च सर्वाहोरात्रोपलक्षणार्थं तैः सह ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वाभाविकः स्त्रीस्वभावनियतः कस्याश्चित्त्वाधिक्यमपि व्याध्यादिना शोणिताधिक्येन भवतीत्यर्थः । इतरैरजःकालीनैश्चतुर्भिः सहेति वदन्वशिष्टान्यहानि द्वादशेति दर्शयति रात्रयइति वचनमुपगमयोग्यद्वादशाहोरात्रेषु रात्रावेव गमनं दिवेति कथयितुं । अहोभिरिति त्वहोरात्रोपलक्षणम् ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र रात्र्यहः शब्दावहोरात्रपरौ शोणितदर्शनात्प्रभृतिस्त्रीसंपर्कगमनादौ शिष्टनिन्दितैश्चतुर्भिरन्यैरहोरात्रैः सह षोडशाहोरात्रा मासिमासि स्त्रीणामृतुः स्वभावे भवः स्वाभाविकः । व्याध्यादिना तु न्यूनाधिककालोऽपि भवति ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋतोरवधिमाह ऋतुरिति । स्वाभाविकः औत्सर्गिकः रोगभोगादिना न्यूनाधिकसंभवात् । शोणितोपलक्षितशरीरावस्थाविशेषोर्गभग्रहणसमर्थं ऋतुस्तदर्शनात् । सद्भिर्गर्हितैश्चतुर्भिरहोरात्रैः सहअविगर्हिता द्वादशरात्रयइति षोडश । स्त्रीकृतभार्यस्य तदहस्तस्यांगमनप्रसक्तौ ऋत्ववधिकरणत्रिरात्रादिपालनार्थम् । तथाचाश्वलायनसूत्रम् । अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनौ स्यातां त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वेति ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । कः पुनः स्त्रीणामृतुकालइत्यपेक्षायामाह ऋतुरिति । सद्भिर्गर्हितैरितरैश्चतुर्भिरहोभिः सार्धगमनेप्रतिषिद्धैः प्रथमैश्चतुर्भिः रात्रैः सहप्रथमाश्चतस्रः पञ्चम्यादयोद्वादशइत्येवंषोडशरात्रयः । षोडशाहोरात्राः । स्वाभाविको न व्याध्यादिनिमित्तादुत्पन्नः स्त्रीणामृतुर्भवति ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्रविशेषमाह ऋतुस्त्विति । स्त्रीणां गर्भाधानयोग्यावस्थोपलक्षितः कालऋतुः स्वाभाविकः षोडशरात्रयः स्मृतारजोदर्शनदिवसादारभ्य षोडशाहोरात्रयः सद्भिर्विगर्हितैः चतुर्भिः सार्धैरैर्द्वादशभिरहोभिः सार्धमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ॥ त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दशरात्रयः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । तासां रात्रीणां या आद्याः प्रथमशोणितदर्शनाच्चतस्रस्तानिन्दिताः न तत्र गमनमस्ति । तिसृषु तावत्स्पर्शोऽपि नास्त्यशुचित्वात् । चतुर्थ्या तु स्नातायावशिष्टवचनात्सत्यपि शुचित्वेरतिसंभोगो नास्ति चतसृणां गर्हितत्ववचनान् । याचैकादशी या च त्रयोदशी साऽपि निन्दिता । एवं प्रतिषिद्धगमने ऋतुदर्शनात्प्रभृत्येकादशीत्रयोदशौ गृह्येते । नचन्द्रतिथी । तासामिति निर्धारणविषयत्वेन रात्रीणां संबन्धात्समानजातीयश्च निर्धार्यतया प्रतीयते कृष्णा गवांसंपन्नक्षरिति । षड्रात्रगमनप्रतिषेधोऽयमदृष्टार्थः । शेषाः प्रशस्ता दशरात्रयः । षण्णां प्रतिषेधादशसु प्राशस्त्यंसिद्धमेवानूद्यते ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकादशीत्रयोदशीति षोडशदिनसमुदायापेक्षया । प्रशस्ता अनिन्दिताः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । तासां पुनः षोडशानां रात्रीणां शोणितदर्शनात्प्रभृत्याद्याश्चतस्रो रात्रय एकादशी त्रयोदशी च रात्रिर्गमने निन्दिता । अविशिष्टा दशरात्रयः प्रशस्ता भवेयुः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्ज्यमाह तासामिति । सन्धिरार्षः ॥ एकादशी तु दशदिनापेक्षया तथा त्रयोदशी च दशदिनान्यवशिष्टानि ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । तासु षोडशसु प्रशस्तारात्रीराह तासामिति । तासां षोडशानां रात्रीणां मध्ये आद्याश्चतस्रो रात्रय एकादशीत्रयोदशी च रात्रिर्निन्दिता इति । शेषा दशरात्रयप्रशस्ताः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तासां षोडशरात्रीणां मध्ये आद्याश्चतस्रः निन्दिता पुनरेकादशरात्रिर्निन्दिता एकादशदिवसस्येत्यर्थः । तथा त्रयोदशी रात्रिर्निन्दिता शेषा दशरात्रयः प्रशस्ता उक्ताः ॥ ४७ ॥

युग्मासु पुत्राजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥ तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदातवे स्त्रियम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । तासु दशसु यायुग्मारात्रयः षष्ठ्यष्टमी दशमीद्वादशीचतुर्दशी षोडशी तासूपगच्छतः पुत्राजायन्ते । युग्मासु पुत्रार्थीसंविशेदातवेस्त्रियम् । अयुग्मासु स्त्रियोदुहितरस्तस्मात्पुत्रोत्पत्तिसिद्ध्यर्थं युग्मासु संविशेद्भजेत मैथुनधर्मेण स्त्रियमार्तवे । अनुवादोयम् । अयमपि नियमएवानुत्पन्नपुत्रस्यायुग्मास्वगमनम् ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । युग्मासु षष्ठ्यादिरात्रिषु पुत्राजायन्ते । संविशेदुपगच्छेत् ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वोक्तास्वपि दशसु षष्ठ्यष्टम्याद्यासु रात्रिषु गमने पुत्राउत्पद्यन्ते । अयुग्मासु पञ्चमीसप्तम्यादिषु दुहितरः । अतः पुत्रार्थीयुग्मास्वृतुकालेभार्यागच्छेत् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव मासंगिकदृष्टफलमाह युग्मास्त्विति । स्त्रियोऽयुग्मास्त्वितिच्छेदः । विशेन्निविष्टमनागच्छेत् । अन्यथाङ्गवैकल्यादिस्यादपत्यस्य ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । प्रशस्तासुरात्रिषु दशसु संवेशनेफलमाह युग्मास्त्विति । संविशेत्संगच्छेत् ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दशरात्रीणांमध्ये युग्मासु रात्रिषु गच्छेतः पुत्राजायन्ते । अयुग्मासु रात्रिषु गच्छतः स्त्रियः कन्याभवन्ति । तस्मात्कारणात्पुत्रार्थी आर्तवेकालेयुग्मासु स्त्रियंसंविशेद्गच्छेत् रात्रिग्रहणं दिवसप्रतिषेधार्थम् ॥ ४८ ॥

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ॥ समेऽपुमान्पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । शुक्रं वीर्यं पुरुषस्यरेतः स्त्रियाः शोणितम् । उक्तं भगवता वसिष्ठेन । शुक्रशोणितसंभवः पुरुषइति । स्त्रीबीजादधिके पुम्बीजेऽयुग्मास्वपि पुत्रो जायते युग्मास्वपि स्त्रीबीजस्याधिक्येकन्यैव । अयुग्मास्वपि रात्रिषु पुत्रार्थिनो गमनानुष्ठानार्थमेतत् । यदा परिपुष्टमात्मानं वृष्याहारयोगेन अधिकवीर्यमन्येत स्त्रियाश्च कथंचिदपचयंतदा पुत्रार्थी गच्छेदित्युपदिष्टं भवति । आधिक्यंचात्र न परिमाणतः किं तर्हि सारतः । समेऽपुमानमिश्रीकृते पुंस्त्रियौ । अपुमान्पुंसकमिति केचित्साभ्यइति पठन्ति । उभयोः साम्ये पुमानेव पुंस्त्रियौ वा गर्भधान्यां यदा वायुर्द्रवरूपत्वात्संस्पृष्टे शुक्रशोणिते समं विभजत एकत्र भागमन्यत्र तावदेव तदा यमौ जायेते तत्र समे विभागेऽपि स्त्रीबीजाधिक्ये स्त्री पुम्बीजाधिक्ये पुमान् । क्षीणे बीजे सारतः विपर्ययोऽग्रहणं गर्भस्य न पुंसकोत्पत्तिर्वा ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र व्यभिचारोद्देश्यते तेन तत्र कारणमाह पुमानिति । स्त्रियाः शुक्रे शोणिततांगते । समेऽपुमान्पुंसकम् । पुंस्त्रियौ यमौ । एतच्चोभयोरतिवृद्धबहुशुक्रत्वेपि तदपेक्षया पुंसोधिकशुक्रत्वे पुमांसौ । स्त्रियाअधिकशुक्रत्वे स्त्रियावित्यपि ग्राह्यम् । क्षीणेनयोः शुक्ररोगादिना क्षीणे स्वभावतोवालपे विपर्ययोऽपत्यानुपपत्तिः ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । पुमानिति । पुंसो बीजेऽधिकेऽयुग्मास्वपि पुत्रो जायते स्त्रीबीजेऽधिके युग्मास्वपि दुहितैव । अतो वृष्याहारादिना निजबीजाधिक्यं भार्यायाश्चाहारलाघवादिना बीजाल्पत्वमवगम्य युग्मास्वपि पुत्रार्थिना गन्तव्यमिति दर्शितम् । स्त्रीपुंसयोस्तु बीजसाम्येऽपुमान्पुंसकं जायते पुंस्त्रियाविति यमौ च । निःसारेऽल्पे चोभयोरेव बीजे गर्भस्यासंभवः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । पुमानिति युग्मास्वपि भवत्यधिके रजसि स्त्रीभवेदधिके स्त्रियाइति रजसीति शेषः । अपुमान्पुंसकं पुंस्त्रियौ पुमांसौ स्त्रियौ स्त्रिपुमांसौ चेति स्वरसतोद्भूत्वात् । क्षीणे निःसारे अल्पे च विपर्ययोऽपत्याभावः ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । समेअपुमानितिपदच्छेदः । अपुमान्पुंसकः । पुमांश्चस्त्रीचपुंस्त्रियौ । क्षीणेसारतः । अल्पेपरिमाणतः विपर्ययः अनुत्पत्तिः । यतएवमतः पुत्रार्थिनातामुपवासयता स्वयंसौहित्ययुक्तेनस्वशुक्राधिक्येयत्नः कार्यइत्य-
भिप्रायः ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुंसःपुरुषस्याधिके शुक्रे पुमान्पुत्रोभवति । स्त्रियारजोधिके स्त्री कन्या भवति रजःशुक्रसमेपु-
मान्पुंसकःषण्डोभवति वा पुंस्त्रियौ भवतः । यमौ कन्यापुत्रौ । पुमानेवरूपाकारः । क्षीणे वा शुक्रे अल्पेवारजसि
विपर्ययःगर्भस्यासंभवअनुत्पत्तिः ॥ ४९ ॥

निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियोरात्रिषु वर्जयन् ॥ ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । निन्द्यासु षट्स्वन्यासुचानिन्द्यास्वप्यष्टासु रात्रिषु स्त्रियोवर्जयन्परिहरन्दे रात्रीअवशिष्टे यदि
गच्छति पर्ववर्जतदा ब्रह्मचार्येव भवति ब्रह्मचर्यफलप्राप्नोति । यत्रतत्राश्रमेवसन् अर्थवादोऽयम् । नतुवानप्रस्थाद्याश्रमेषु-
रात्र्यभ्यनुज्ञा जितेन्द्रियत्वविधानात्सर्वाश्रमेषु गार्हस्थादन्येषु वीप्सायाश्चार्थवादतयाप्युपपत्तेः । एताश्च रात्रयोवर्ज्यान्
क्रमेणैव किर्ताहि यथेच्छया पर्ववर्जगमनं यथा न भवति तथा रात्रिद्वयमभ्यनुज्ञायते । किंपुनर्ब्रह्मचर्यस्यफलंविशेषाश्रव-
णात्स्वर्गः । क्वचित्तु श्रूयते । न ब्रह्मचारी प्रत्यवैतीति । स्वल्पैरतिक्रमेनैर्नदुष्यतीति ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्राक् निन्दितत्वेनोक्तासु षट्सु रात्रिषु तथान्यासु प्रशस्ततयोक्तानामपि दशानांमध्येअ-
ष्टासु स्त्रियोवर्जयन्स्मिन्तृषोडशकमध्ये रात्रिद्वयमेवोपगच्छन्तित्यर्थः । यत्र तत्रेति वचनात् । गार्हस्थ्यइव सपत्नी-
कवानप्रस्थेपि ऋतुगमनमस्तीति गम्यते । अन्यथा गार्हस्थ्येपीत्येवावक्ष्यत् ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । निन्द्यासुपूर्वोक्तासु षट्सु रात्रिष्वन्यासु च निन्द्यास्वपि यासु कासुचिदष्टासु स्त्रियोवर्जयन्दे रात्री अव-
शिष्टे । पर्ववर्जिते व्रजन्स्वर्षितब्रह्मचार्येव भवति । यत्रतत्राश्रमे वसन्नितिवानप्रस्थापेक्षया । तस्य हि भार्यासहगमन-
पक्षऋतुगमनंप्रसक्तम् । न च वनस्थभार्यायाऋतुर्नभवतीति वाच्यम् । वनंपश्चाशतोव्रजेदितिवैषैरेकगुणांभार्यामुद्गृहेत्रिगुणः
पुमानित्यादि शास्त्रपर्यालोचनया तत्संभवात् । मेधातिथिस्तु यत्र तत्राश्रमे वसन्नित्यनुवादमात्रंगृहस्थेतराश्रमत्रये-
जितेन्द्रियत्वविधानाद्रात्रिद्वयाभ्यनुज्ञानासंभवादित्याह गोविन्दराजस्तूत्पन्नविनष्टपुत्रस्याश्रमान्तरस्थस्यापीच्छया पुत्रा-
र्थंरात्रिद्वयगमने दोषाभावाप्रतिपादनार्थमेतत् । यत्र तत्राश्रमेवसन्नितिवचनात्पुत्रार्थी संविशेदिति च प्रस्तुतत्वात्पुत्रस्य च
महोपकारकत्वादित्याह हन्तगोविन्दराजे न विशेषमविवृण्वता । व्यक्तमङ्गीकृतमृतौस्वदारसुरतंयतेः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । निन्दिताएकादशी त्रयोदशी आद्याश्चतस्रइति षट्सु अष्टासु च अनिन्दितासु निशासुएवं-
रात्रिद्वयमवशिष्यते तयोर्गच्छन्ब्रह्मचार्येव भवतीत्यर्थवादइति मेधातिथिः । गोविन्दराजस्तु ऋतावुपेयादेव अन्यभार्यान्
व्रजेत् अनृतावपि भार्याप्रीतये व्रजेदिति । पर्ववर्जमित्युभयत्र संबध्यते । अतएव गौतमः । ऋतावुपेयादनृतौ च प्रतिषि-
द्धवर्जः । याज्ञवल्क्योपि । यथाकामीभवेद्वापि स्त्रीणांवरमनुस्मरन् । सन्तत्यभावेआश्रमान्तरयोः कुटीचकवानप्रस्थयोरपि यत्र
तत्राश्रमे वसन्निति त्वरसावतादशदिनद्वये गमनंयुक्तम् । तद्विनद्वयमष्टमी वा चतुर्दशीमित्याद्यपूर्वोक्तेरिति पश्चादुत्तरं-
नंप्रतिभार्यासह गमनविधानेन स्त्रियाःपुत्रोत्पादनयोग्यकालत्वात्पुत्रार्थी संविशेदातवे स्त्रियमिति साधारण्याच्च यत्तु
गृहस्थएवैषांयोनिरिति गोतमसूत्रं व्याख्यातंच हरदत्तेनेत्येषामपत्यचण्डालइति तदप्राप्तपत्नीविषयम् । स्वपत्न्यां दोषोऽ-
न्यथायत्र तत्रेति मनुवचनविरोधः । कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाइति श्रीकृष्णोक्तेः । नाप्यर्थवादोद्रव्यसंस्काराद्वा

कर्मत्वेव सति । गृहस्थानां तु । दिनषट्कंप्रशस्तम् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन । षोडशर्तुर्निशास्त्रोणां तासु युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेदिति ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । निन्द्याः प्रथमाश्चतस्र एकादशी त्रयोदशी च तासु अष्टासु चान्यासु स्त्रीजनननिमित्तप्रतिनिषिद्धास्त्वयुग्मासु पञ्चमी सप्तमी नवमी पञ्चदशी प्रभृतिषु प्रजाफलरहितासु चतसृषु चेत्यर्थः । एकविंशी प्रभृतीनामृतोरकालत्वादष्टास्त्वित्युक्तम् । यत्र तत्राश्रमे गृहस्थाश्रमे वसन्नपि । एवमुद्बोद्धुर्नयमउक्तः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । निन्द्यास्त्वान्यासु अयुग्मासु रात्रिषु स्त्रियो वर्जयेदित्यर्थः । अवशिष्टासु गच्छन् ब्रह्मचारी भवति । यत्र तत्राश्रमे वसन् ब्रह्मचार्येव भवति भवेदित्यर्थः । अयमर्थवादो न तु वानप्रस्थाद्यांश्रमेषु गार्हस्थ्ये दान्येषु स्त्रियागमनम् ॥ ५० ॥

न कन्यायाः पिता विद्वान्गृहीयाच्छुल्कमणवपि ॥ गृहं शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोपत्यविक्रयी ५१

(१) मेधातिथिः । आसुरे शुल्कप्रतिषेधोऽयं उत्तरत्र कन्यार्थसंग्रहोपादानात् । विद्वान्ग्रहणदोषज्ञः । कन्यापिता त्वल्पमन्यर्थं धनं गृण्हीयात् । गृण्हीनोऽपत्यविक्रयदोषेण युज्यते । कः पुनरेषः शुल्कोनाम आभाषणपूर्ववराद्गृहीतम् । यत्र तूच्चनीचपणो भवति कन्यागुणापेक्षमूल्यव्यवस्थासक्य एव । इहतुमहागुणाया अपि कन्यायाः त्वल्पं धनमनाभाषणपूर्ववाग्रहणम् । न विक्रयस्यैष धर्म इत्यतीविक्रयाध्यारोपेण निन्द्यते ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोभेन लोभात् । न त्वार्थधर्मबुद्ध्या ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्यायाः पिता धनग्रहणदोषज्ञोऽल्पमपि धनं कन्यादाननिमित्तकं न गृहीयात् । यस्मा लोभेन तद्गृह्णन् उपत्यविक्रयी भवति ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्षसुरोद्वाहयोः शुल्कदानमुक्तं तत्त्वमतेन दूषयति नेति त्रिभिः । शुल्कं कन्यामूल्यम् । लोभेन तत्कुर्वन् उपत्यविक्रयी उपपातकी स्यात् । गोवध इत्यपत्यविक्रयस्य उपपातकत्वेन आम्नात् ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । अथ कन्याप्रदातुर्नियममाह न कन्याया इति ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । लोभेन शुल्कं गृण्हीन्नरोऽपत्यविक्रयी स्यात् । अपत्यविक्रयपापभूतमवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ॥ नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रीनिमित्तानि धनानि कन्यादाने वराद्यानि गृह्यन्ते । पूर्वस्यैव शेषः । ये बान्धवाः पित्रादयः मोहादुपजीवन्ति यथोक्तं ज्ञातिभ्योऽद्रविणदत्त्वेति । सुवर्णरजतादिधनम् । नारीयानानि यानमश्ववादि वस्त्रं वैतावन्मात्रमपि न जानूपजीवनीयं वासीयानादि किं पुनर्बहु । उपजीवतां फलमाचष्टे ते ते पापाः शास्त्रप्रतिषिद्धसमाचरणादधोगतिं नरकं यान्ति । अथवा स्त्रीधनानीति नवमे दर्शयिष्यति । तानि ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः पिता तत्पक्षाश्च भर्ता भर्तृपक्षाश्च । एवं यानाद्येवं वस्त्रं स्त्रीणाम् बुद्धौ संनिधानाच्छब्दः संनिधिः कल्प्यते यथा राजपुरुषः कस्य राज्ञ इति ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्रीधनानि स्त्रीदाननिमित्तेन प्राप्तानि धनानि । एवं नारीयानानीत्यत्रापि ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्यादाननिमित्तकं शुल्कग्रहणनिषेधमसङ्गान्नवमाध्यायाभिधेयस्त्रीधनग्रहणनिषेधोऽयम् । ये बा-

न्धवाः पतिपित्रादयः कलत्रदुहित्रादिधनानि गृह्णन्ति नारीस्त्रीयानान्यश्वादीनि वस्त्रंचेतिप्रदर्शनार्थम् सर्वमेवधनं
ग्राह्यम् तेगृह्णानाः पापकारिणो नरकं गच्छन्ति ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्त्रीति । स्त्रीधनानीति कैमुत्यन्यायेन प्रासंगिकं । बान्धवाः पतिपुत्रादयः । नारीयाना-
नीतिकन्यायै चैव शक्तितद्व्युक्तत्वात् विभवे सतीति शेषः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं कन्यायाः पितुरेवायं शुल्कग्रहणप्रतिषेधः किन्तु बान्धवानामपीत्याह स्त्रीधनानीति । स्त्री-
निमित्तानि धनानि स्त्रीधनानि कन्यादानलब्धानीति यावत् । नारी शुल्करूपेण गृहीता दासी ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नार्याः कन्यायाः यानानि नारीयानानि सुवर्णरजतादिधनं मोहात् सेवन्ते नार्या वस्त्रं वा ते पापा-
अधोगतिं यान्ति ॥ ५२ ॥

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ॥ अल्पोऽप्येवं महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रीगवी च पुंगवश्च गोमिथुनम् । केचिदाहुरेतदादेयमिति मनोस्तु मतं मृषैव तत् मिथ्या नादेय-
मित्यर्थः । अल्पोऽप्येवम् अल्पसाधनोऽल्पः एव महान् भवति तावानेव विक्रयः ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुल्कं शुल्कत्वेन पित्रैव ग्राह्यम् । न कन्याया तेन लोभादपितस्य ग्रहणे दोषाभाव इति
केचिदाहुः । तन्मृषाऽसत्यम् । यावताऽल्पस्यापि मूल्यस्य लोभेन ग्रहणे विक्रय एव स्यान्न च विना लोभं वैधत्तं ग्रहणं सं-
भवति । विधेरभावादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । आर्षे विवाहे गोमिथुनं शुल्कं वराह्राहमिति केचिदाचार्यावदन्ति तत्पुनरसत्यं यत्मादल्पमूल्यसाध्यत्वा-
दल्पो वा भवतु बहुमूल्यसाध्यत्वान्महान्वा भवतु सतावद्विक्रयो भवत्येव । यत्पुनरेकं गोमिथुनमिति पूर्वमुक्तं तत्परमतमिति गोवि-
न्दराजः तदयुक्तम् । मनुमते लक्षणमार्षस्य न स्यादेव वराद्रोगमिथुनग्रहणपूर्वककन्यादानस्यैवार्षविवाहलक्षणत्वात् । मन्वभि-
मतमन्यदेवार्षलक्षणमेकं गोमिथुनमिति परमतमिति चेत् एकं गोमिथुनं द्वे चेत्येतत्परमतं यदि तदामनुमतेनार्षलक्षणं कितदुच्य-
ताम् । अष्टौ विवाहान्कथयन्तार्षादासंततेर्गुणान् । मनुः किंच मतेनार्षलक्षणं वक्तुमक्षमः मेधातिथिस्तु पूर्वापरविरोधोपन्यासनिरा-
समेव न कृतवान् । तस्मादस्माभिरित्थं व्याख्यायते आर्षे विवाहे गोमिथुनं शुल्कमुत्कोचरूपमिति केचिदाचार्यावदन्ति मनोस्तु
मतनेदं शास्त्रनिषिद्धजातिसंख्याकं ग्रहणं न शुल्करूपं शुल्कत्वे मूल्याल्पत्वमहत्वेऽनुपयोगिनी विक्रय एव तदा स्यात् । किंत्वा-
र्षविवाहसंपत्त्या अवश्यं कर्तव्ययागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुं शास्त्रीयं धर्मार्थमेव गृह्यते । अतएवार्षलक्षणश्लोके वरादादाय धर्म-
तदिति धर्मतो धर्मार्थमिति तस्यार्थः । भोगलोभेन तु धनग्रहणं शुल्करूपमशास्त्रीयम् । अतएव गृह्यहस्तुल्लं हि लोभेनेति
निन्दामुक्तवान् । तस्मात्पूर्वार्पर्यलोचनादार्षे धर्मार्थगोमिथुनग्राहं न तु भोगार्थमिति मनुना स्वमतमनुवर्णितम् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्षे गोमिथुनं यच्छुल्कं । अल्पत्वमहत्त्वयोरप्रयोजकत्वेन तावतैव विक्रयादिति केचिदाचा-
र्या आहुस्तन्मृषैव । आर्षलक्षणे धर्मतद्व्युत्पत्तेरिति शास्त्राक्तं विरुद्धं न भवतीत्यर्थः । मेधातिथिस्तु । पूर्वापरविरुद्ध एवे-
त्याह । अतोगोमिथुनद्वयस्य धर्मार्थतैव । ततोतिरेके विक्रयः । इच्छाविक्रये न्यूनाधिक्यं प्रयोजकं अन्यथोद्वाहानाम-
वृथात्वविरोधः । नियमविधौ च दुरदृष्टादृष्टेरिति तदयम् ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । गोमिथुनं शुल्कमाहुरनुजानते तन्मृषा तदयुक्तम् । अल्पो वा महान्वा द्व्यलोभादादाने शुल्कस्य वि-
क्रय एव तस्मादयुक्तमिति ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्षसंज्ञे विवाहे गोमिथुनशुल्कंकेचिदाहुस्तन्मृषैव मिथ्यैव अल्पोवा शुल्को महान्वा शुल्क-
स्तावानेव सविक्रयसंज्ञः ॥ ५३ ॥

यासांनाददते शुल्कंज्ञातयो न सविक्रयः ॥ अर्हणंतकुमारीणामानृशंस्यंच केवलम् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । किंवराद्धनाधिगमोविक्रयोभवति नेति ब्रूमः । ज्ञातयः कन्यायामधिकृताः स्वार्थमाददते गृह्ण-
न्ति तदा सविक्रयः । अर्हणंकन्यार्थधनग्रहणं कन्यानांतदर्हणंपूजनंभवति । बहुमानः कन्यानामात्मनि भवति । ईदृश्यो-
वयंयद्धनंदत्वा विवाहामहे । अन्यत्रापि पूज्याभवन्ति सुभगाएताइति । आभरणादि वा तेन धनेन कर्तव्यमतोऽभ्यर्हि-
ताः शोभावत्योभवन्ति । आनृशंस्यमपापत्वंकेवलं स्वल्पोऽप्यधर्मगन्धोऽस्ति । अतोऽनेनार्थवादेन कन्यार्थधनग्रहणं-
विधीयते ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदात्वार्षे कन्यायै गोमिथुनंतथाअनुरागोत्पत्त्यर्थंकन्यायै भूषणादि त्वेच्छया विवाहा-
त्यागेव वरोददाति ज्ञातयस्तु वित्तं गृह्णन्ति तदा ज्ञातीनांविक्रयदोषोनास्ति । यावता कुमारीणांपूजार्थंतद्दानंतथाआ-
नृशंस्यंकरुणारूपंतद्वित्तदानंवरेण त्वेच्छया कृतमतोज्ञातीनांदोषकरमित्यर्थः । यद्वा यत्राददतेतत्कुमारीणां पूजनमा-
नृशंस्यं करुणाप्रवृत्तिजन्यपुण्यहेतुश्चेति व्याख्यातं । आसुरस्तु विवाहः कन्यायाअलंकारस्य विवाहात्पूर्वदाने भवत्येव
तल्लक्षणयोगादितिग्राह्यम् ॥ ५४ ॥

(३) कुड्डूकः । आर्षे गोमिथुनंशुल्कमित्युक्तम् इदानींकन्यार्थमपि धनस्य दानं शुल्कमित्याह यासामिति ।
यासांकन्यानांप्रीत्यावरेणदीयमानंधनं पित्रादयो न गृह्णन्ति किंतु कन्ययै समर्पयन्ति सोऽपि न विक्रयः । यस्मात्कुमारी-
णांपूजनंतदानृशंस्यमर्हिसकत्वंकेवलंतदनुकम्पारूपम् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव व्यतिरेकमाह यासामिति । यच्च कन्यायै चैव शक्तिरित्युक्तं तदपि न शुल्कमि-
त्याह अर्हणमिति । आनृशंस्यं वक्ष्यमाणस्त्री कूरत्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । कन्यायाभूषणाच्छादनार्थंवराद्धनादानं दोषावहमित्याह यासामिति । यासांकन्यानाम् । आद-
दते उपजीवन्ति । केवलंनिश्चितम् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यासांनारीणां ज्ञातयःशुल्कंनाददते विक्रयसंज्ञो न भवति । आनृशंस्यमपापत्वंकरुणा-
रूपम् ॥ ५४ ॥

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा ॥ पूज्याभूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । न केवलंवराय दातव्यंकन्याबन्धुभिरपि तु तैरपिदातव्यम् । पितृभिः साहचर्यात्पितृशब्दः
पितामहपितृव्यादिषु वर्तते । ततोबहुवचनंव्यत्ययपेक्षंवा बहुवचनम् । एवंपतिभिः श्वशुरादिभिर्यत्ययपेक्षंवा । देवराः
पत्युर्भ्रातरः । पूज्याःपुत्रजन्माद्युत्सवेषु निमत्तणपूर्वकमानाश्रयबहुमानमादरेण भोजनादिना पूज्याः । भूषयितव्यावस्त्राद्यलं-
कारेणाङ्गलेपनादिभिर्मण्डयितव्याः । अन्नफलं बहुकल्याणमीप्सुभिःकल्याणंकमनीयंपुत्रधनादिसंपदरोगताऽपरिभवइत्या-
दिवहुशब्दात्सर्वमीप्सुभिरामुमिच्छुभिः प्राप्नुकामैः । फलार्थोविधिरयम् ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्हणस्यकर्तव्यतांप्रश्नयति पितृभिरिति । कन्याव्यक्तिभेदापेक्षयाबहुवचनम् । पूज्याः
सन्मानादिना ॥ ५५ ॥

(३) कुङ्कुमः । न केवलं विवाहकाले वरेण दत्तं धनं समर्पणीयं किंतु तदुत्तरकालमपि पित्रादिभिरप्येताभोजनादिना पूजयितव्याः वस्त्रालंकारादिना भूषयितव्याश्च बहुधनादिसंपदं प्राप्नुकामैः ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसंगात्प्रकारान्तरेण तासामर्हणमाह पितृभिरिति । पूज्याः सत्कर्तव्यावाचा । भूषयितव्या वस्त्रालङ्कारादिभिः । भर्त्रा भार्यापि संतोषिता कल्याणदा भवति । बहुकल्याणभीष्टुभिरपर्याप्तमङ्गलाकाङ्क्षिभिः ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । उक्तंचैतत्पञ्चभिः श्लोकैः समर्थयति पितृभिरिति ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृभिरुभयत्र पूज्याः भोजनादिना ॥ ५५ ॥

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥ यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । देवतारमन्ते तुष्यन्ति प्रसीदन्ति । प्रसन्नाश्च त्वामिन एवाभिप्रेतेन फलेन योजयन्ति । यत्र तु न पूज्यन्ते तत्र सर्वाः क्रियाः यागहोमदानाद्यादेवताराधनबुद्ध्या चोपहारादयोः क्रियन्तेऽफलास्तादृश्यार्थवादः ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अफलाः मन्दफलाः ॥ ५६ ॥

(३) कुङ्कुमः । यत्र कुले पित्रादिभिः स्त्रियः पूज्यन्ते तत्र देवताः प्रसीदन्ति । यत्र पुनरेतानपूज्यन्ते तत्र देवताप्रसादाभावाद्यागादिक्रियाः सर्वा निष्फलाभवन्तीति निन्दार्थवादः ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । तासांपूजनमेवाह यत्रेति पञ्चभिः । देवतालक्ष्म्यादयः कलहशून्यत्वात् अफलाः क्रियाः । यत्कर्तव्यं तदनयासहेति वचनान् तासां साहित्यबोधनेन नित्यमपरितोषादश्रद्धाकृतत्वेन फलराहित्यमिति ॥ ५६ ॥

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ॥ न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जामयः कुलस्त्रियः । तत्कुलं कुटुम्बसमुदायः ॥ ५७ ॥

(३) कुङ्कुमः । जामिः स्वसृकुलस्त्रियोरित्याभित्याभिधानिकाः । यस्मिन्कुले भगिनी गृहपतिसंवर्धनीयसन्निहितसपिण्डस्त्रियश्च पत्नीदुहितृसुषाद्याः परितापादिना दुःस्त्रियो भवन्ति तत्कुलं शीघ्रनिर्धनी भवति देवराजादिना च पीड्यते । यत्रैतान शोचन्ति तद्धनादिना नित्यंवृद्धिमेति । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु न वोढादुहितृसुषाद्याजामयइत्याहतुः ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । जामयः भ्रातृपत्नीस्वसृपत्नीदुहितृसुषाद्याः सभर्तृकाः परिभवादिना दुःस्विताः शोचन्ति अश्रूणि मुञ्चन्ति । व्यतिरेके गुणमाह नेति तत्कुलम् ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । जामयः स्वसारः ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र यस्मिन्कुल एता जामयोन शोचन्ति तत्कुलं हि निश्चयेन सर्वदा वर्द्धते ॥ ५७ ॥

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ॥ तानि कृत्याहृतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गेहानि स्थानानि ॥ ५८ ॥

(३) कुङ्कुमः । यानि गेहानि भगिनीपत्नीदुहितृसुषाद्या अपूजिताः सत्योऽभिशापन्तीदमनिष्टमेषामस्त्विति तान्यभिचारहतानि धनपश्वादिसहितानि नश्यन्ति ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच जामयइति कृत्या अभिचारास्ताभिर्हतानीव ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । कृत्याऽभिचारक्रिया ॥ ५८ ॥

तस्मादेताः सदा पूज्याभूषणाच्छादनाशनैः ॥ भूतिकाभैर्नैर्नित्यंसत्कारेषूत्सवेषु च ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्सवेषु विवाहादिषु । सत्कारेण वाचिकप्रशंसया । सत्कारेष्विति पाठे इतरेषां संमाने प्रकृतइत्यर्थः ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादेवंतस्मात्कारणादेताभूषणाच्छादनाशनैर्नित्यंसत्कारेषु कौमुद्यादिषूत्सवेषूपनयनादिषु समृद्धि-
कामैर्नृभिः सदा पूजनीयाः ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दनः । तस्मादेताजामयोभूतिकाभैरैश्वर्यकाङ्क्षिभिः । सत्कारेषु बान्धवादीनांपूजासूत्सवेषु विवाहा-
दिषु ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थनिगमयतितस्मादिति । यतएवमतःकन्यायाभूषणाद्यर्थवराद्धनादानमविरुद्धम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्कारेषुस्वसृकुलस्त्रीणां उत्सवेषु कौमुद्यादिषु विवाहादिषु ॥ ५९ ॥

सन्तुष्टोभार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ॥ यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुले गृहे ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । भार्यया भर्त्रा इति हेतौ तृतीया यत्र कुले भार्यया भर्ता प्रीतोभवति रुयन्तराभिलाषादिकंन करो-
ति भार्याच स्वामिना प्रीता भवति तस्मिन्कुले चिरंश्रेयोभवति । कुलग्रहणान्न केवलंभार्यापतीएवंपुत्रपौत्रादिसंततिः श्रेयो-
भागिनी भवति ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति, दम्पत्योःस्नेहमलङ्करोति । संतुष्टइति त्रिभिः । भर्त्रा भार्या संतोषिता यस्मिन् तत्र
कुले एतत्तयोःसंतोषरूपम् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । भूषणाच्छादनादिभिः स्त्रीणांपूज्यत्वे हेत्वन्तरंश्लोकत्रयेणाह संतुष्टइति ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । संतुष्टोभार्ययाभर्ता रुयन्तराभिलाषी न । हेतौ तृतीया । यस्मिन्कुलएतदानुकूल्यं तत्र तस्मिन्कुले
कल्याणंवर्धते ॥ ६० ॥

यदिहि स्त्री न रोचेत पुमासं न प्रमोदयेत् ॥ अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

[यदाभर्ताच भार्याच परस्परवशानुगौ ॥ तदाधर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतम् ॥]

(२) सर्वज्ञनारायणः । नरोचेत पुरुषस्य नाभिलाषं जनयति । प्रजननं संततिः ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । दीप्त्यर्थोत्ररुचिः । यदिस्त्रीवस्त्राभरणादिना शोभाजनकेन दीप्तिमती न स्यात्तदास्वामिनंपुनर्न हर्षये-
देव हिशब्दोऽवधारणे अप्रहर्षात्पुनः स्वामिनः प्रजननंगर्भधारणं संपद्यते ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्री न रोचेत भर्त्रे इति शेषः । प्रजनः पुत्रः । अरुच्या तस्यामगमनात् ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । न रोचेत पुंसे ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिनिश्चये स्त्री यदि न रोचेत स्त्री पुमांसं प्रमोदयेत् पुंसोऽप्रमोदात्प्रजनं जननंप्रवर्तते ॥ ६१ ॥

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ॥ तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रोचमानायां भूषणादिना दीप्यमानायाम् । रोचते शोभते ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रियां भण्डनादिना कान्तिमत्यां भर्तृस्नेहविषयतया परपुरुषसंपर्कविरहात्तत्कुलं दीप्तं भवति । तस्यां पुनररोचमानायां भर्तृविद्विष्टतया नरान्तरसंपर्कात्सकलमेव कुलं मलिनं भवति ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थवादः स्त्रियामिति । सर्वप्रजनप्रमोदादि ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रियां पुंसे रोचमानायां सर्वतत्कुलं जगते रोचते । यतएवं तस्मादपि कन्या भूषयितव्या । भूषणार्थज्ञातिभिर्वराद्धनादानं न दोषावहमिति स्थितम् ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रियां रोचमानायां सक्तायां भूषणादिना दीप्यमानायां कुलं रोचते उज्ज्वलं भवति ॥ ६२ ॥

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ॥ कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुत्सितैर्विवाहैः स्ववर्णनिषिद्धैः क्रियालोपैः कर्तव्यतानाचरणैः । ब्राह्मणानामतिक्रमेणादिक्षेपादिना एतैर्विनश्यन्ति कुलान्यजन्ति ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । आसुरादिविवाहैर्यथावर्णनिषिद्धैर्जातकर्मादिक्रियालोपैर्वेदापाठेन ब्राह्मणापूजनेन प्रख्यातकुलान्यपकर्षगच्छन्ति ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । शुल्कदानेन उद्वाहनिन्दनं प्रकृतं तत्रैव प्रासंगिकमाह कुविवाहैरिति त्रिभिः । आसुरराक्षसादिविवाहैः । क्रियालोपैश्च क्रिया जातकर्मादि । ब्राह्मणानामतिक्रमेण तिरस्कारादिना । अकुलतां अप्रशस्तकुलताम् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिः कुविवाहैरासुरादिभिः ॥ ६३ ॥

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ॥ गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिल्पादिभिस्तु कुलान्यकुलतामल्पकुलतां यान्ति । यानि च मन्त्रतो वेदतो हीनान्यल्पवेदाध्येतृणि । शिल्पेन शिल्पजीवनेन व्यवहारेण ऋणदानादिजीविकया । शूद्रापत्यैः केवलैः कृत्स्नैः सवर्णविवाहे सत्यपि शूद्रापत्यमात्रोत्पत्त्या । गोभिर्गोरूपैरश्वैरश्वरूपैर्यानैः ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । चित्रकर्मादिशिल्पेन कल्या धनप्रयोगात्मकव्यवहारेण केवलशूद्रापत्येन गवाश्वरथक्रयविक्रयादिना कृषिराजसेवाभ्यां कुलानि विनश्यन्तीत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । शिल्पेन चित्रकर्मादिना । व्यवहारेण क्रयविक्रयक्रणादिदानेन । शूद्रापत्यैरिति पूर्वनिषेधानुवादः । स्वपुत्राभावाद्दासदासीपुत्रैर्वा । केवलशब्दप्रयोगात् गोभिरित्यादिभिर्विक्रितैः अनुपयुक्तैर्वा । कृष्या केवल्या । राजोपसेवया सततमिति शेषः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । प्रशस्तानिन्दिताश्च विवाहा उक्ताः । तेषु निन्द्यान केवलमुद्बोद्धरेव दोषावहाः किंतु तत्कुलविनाशहेतवश्चेत्याह कुविवाहैरिति । क्रियालोपेनादयो दृष्टान्तार्थाः वेदानध्ययनेषु दुष्टकरमिति प्रसङ्गाच्छ्लोकद्वयेनाह शिल्पेनेति । शिल्पेन छत्रादिनिर्माणेन । व्यवहारेण वाणिज्येन । केवलैस्सवर्णकस्त्रीपुत्ररहितैः । यानैर्यानि भूतैर्गवामुष्टाणांचयानभूतानामाशेहणेनेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिल्पेन व्यवहारेण धनप्रयोगेण शूद्रापत्यैश्च शूद्रायामपत्योत्पादनैः गोभिर्गवांविक्रयणादिभिः ॥ ६४ ॥

अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम्॥कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः॥ ६५

(३) कुल्लुकः । अयाज्यब्राह्म्यादियाजनैः कर्मणां श्रौतस्मार्तानां नास्तिक्येन शास्त्रीयफलवत्कर्मसु फलाभावबुद्धिर्नास्तिक्यम् वेदाध्ययनशून्यानि कुलानि क्षिप्रमपकर्षगच्छन्ति । अत्र च विवाहप्रकरणे विवाहनिन्दाप्रसङ्गेन क्रियालोपादयोनिन्दिताः । निन्दया चैतन्न कर्तव्यमिति सर्वत्रनिषेधः कल्प्यते ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । नास्तिक्येनाश्रद्धया । कर्मणां श्रौतस्मार्तानां त्यागेन । मन्त्रतः आवश्यककर्मोपयुक्तगायत्र्यादि मन्त्रैर्हीनानि ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । कर्मणानास्तिक्येन पुण्यपापफलाभावनिराशयेन । एतैः शिल्पादिभिः । कुलानि मन्त्रातोहीनानि चेदकुलत्रांयान्ति नतुमन्त्रयुक्तानीति ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यानि कुलानि मन्त्रतो वेदतः । हीनानि ॥ ६५ ॥

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ॥ कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रमन्त्रपाठसमृद्धौ दोषान्तराणामपि मन्दताभवतीत्याह मन्त्रतस्त्विति । कुलसंख्यां कुलगणनांयान्ति कर्षन्ति आकर्षन्ति ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लुकः । इदानीं क्रियालोपादिगतप्रासङ्गिककुलनिन्दानुप्रसक्त्या कुलोत्कर्षमाह मन्त्रेति । यद्यपि धनेन कुलमिति लोके प्रसिद्धं तथाप्यल्पधनान्यपि कुलानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानप्रसक्तान्युत्कृष्टकुलगणनायांगण्यन्ते महतीं तु ख्यातिमर्जयन्ति ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तवैपरीत्ये गुणमाह मन्त्रतस्त्विति । समृद्धानिमन्त्रतदर्थज्ञानादियुक्तमिति । कुलसङ्ख्यां महकुलत्वेन सङ्ख्यायन्ते । अनियत्तां कर्षन्ति अर्जयन्ति ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । यतएवंततोमन्त्रसमृद्धावादरः कर्तव्यइत्यभिप्रायेणाह मन्त्रतस्त्विति ॥ ६६ ॥

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृहसंकर्म यथाविधि ॥ पञ्चयज्ञविधानं च पार्त्तिकं चान्वाहिकं गृही ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । रुतौ विवाहो यस्मिन्नग्नौ तत्र कुर्वीत गृहसंकर्म । अग्निसाध्यमष्टकापार्वणश्राद्धहोमादि गृहस्मृतिकारैरुक्तम् । पञ्चयज्ञावक्ष्यमाणान्तेषां विधानमनुष्ठानम् । तस्मिन्नेवाग्नौ यद्यप्यविशेषेण पञ्चयज्ञविधानमित्युक्तं तथापि वैश्वदेवहोमोऽग्निसाध्यः । उदकतर्पणादौ तु न किञ्चिदग्निना कार्यम् । कथं तर्हि निर्देशोऽग्नौ पञ्चयज्ञविधानं कार्यमिति । केचिदाहुरेकापिसममी विषयभेदाद्भिद्यते । तस्मात्पञ्चयज्ञकदेशे पञ्चयज्ञशब्दः प्रयुक्तः । अथवा पञ्चयज्ञविधानमित्यत्राग्राविति न संबध्यते । वैश्वदेवहोमस्य पूर्वगैवाग्न्यधिकरणस्य सिद्धत्वात् । एवं संबन्धः क्रियते गृही तु पञ्चयज्ञविधानं कुर्यात् अग्नौ तु वैवाहिके गृहधर्मपार्त्तिकचान्वाहिकीमग्रावित्यपेक्ष्यते । गृहशब्दोदारवचनः गृही तु सत्कृतदारपरिग्रहे भाग्याद्वितीयइदमिदं कुर्यादिति । विवाहे चाग्निः कैश्चिद्गृहकारैररणिनिर्मन्थनादाधातव्य इत्युक्तम् अपरैर्यतः कुतश्चिद्दीप्यमानमानीयहोतव्यमिति । अनेन तस्मिन्गृहमिति वचनेन धारणमग्नैरर्थादुक्तं भवति । अत्र केचिदाहुः शूद्रस्यापि वैवाहिकाग्निधारणमस्ति तस्यापि पाकयज्ञाधिकारान् । न चात्र जातिविशेषउपात्तः केवलंगृहीति श्रुतम् शूद्रोऽपि गृही

तस्यापिदारपरिग्रहस्योक्तत्वात् । एतदेवान्यत्रपठितं कर्म स्मार्तविवाहाग्रौकुर्वीत प्रत्यहंगृहीति । अत्रोच्यते । गृहसंक्रमं वैवाहिकेग्राविति श्रुतम् । नच गृहसंक्राम किंचित्कर्मास्ति । तत्र गृहस्मृतिकारोक्तंगृहमिति लक्षणया मन्तव्यम् । गृहकारैश्च त्रैवर्णिकानामेव कर्माग्रातं नशूद्रस्य उक्तानि वैतानिकानि गृहाणि वक्ष्यामइति । उक्तानुकीर्तनस्य एतदेव प्रयोजनं येषामेव वैतानिकेष्वधिकारस्तेषामेव गृहेष्विति । न पुनर्यथान्यैर्व्याख्यातं तद्धर्मप्राप्त्यर्थं । तादर्थ्यं हि विवाहिते तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति नावक्ष्यत् । न च गृहे भवं गृहमिति युक्तम् । शालावचनो गृहशब्दो दारवचनो वा । न तावत्कस्यचित्कर्मणः शालाऽधिकरणत्वेन विशेषतः समाम्नाता यद्गृहमित्यनूद्य गृहिणो विधीयते । यदपि गृहसंस्कारकं वास्तुपरीक्षादि तदपि त्रैवर्णिकानामेव नशूद्रस्य अथ दारवचनस्तत्रापि गृहीत्यनेनैव गतत्वान्ना किंचित् । यद्यपि स्मृत्यन्तरं कर्म स्मार्तविवाहाग्रौ कुर्वीत प्रत्यहंगृही दायकालाद्वे वापि श्रौतवैतानिकाग्निष्विति । अत्रापि किंचित्स्मार्तमिति विशेषानुपादानादन्यसापेक्षतैव नहि सर्वमग्रौस्मार्तकर्म संभवति । न च होमविषयत्वे प्रमाणमस्ति न ह्यवश्यमन्यधिकरण एव होमः । तस्माद्गृहकारोक्तंगृहमिति वक्तव्यम् । एते हि स्मृती गृहकारविहितं कर्मानुवदतः । तथा च कुतः शूद्रस्याग्निपरिग्रहः । किंच श्रौतवैतानिकाग्निष्विति अपरंतत्राग्रायते तत्र अवश्यमयत्रैवर्णिकविषय एषितव्यः । स एव पूर्वत्र चातुर्वर्ण्यपरउत्तरत्र त्रैवर्णिकपरइत्येकस्य शब्दस्य तात्पर्यभेदोऽभ्युपगतः स्यात् । नचाऽभेदे संभवति भेदोन्याप्यः । अन्वहं भवाऽऽन्वहिकी । प्रतिदिवसं यः पाको भुक्त्यर्थः स तस्मिन्नेवाग्रौ कर्तव्यः ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वैवाहिके यत्राग्रौ लाजहोमः कृतस्तस्मिन् गार्ह्यगृहोक्तं विवाहोत्तरकालीनं त्वकीयं कर्म नित्यनैमित्तिकशान्तिकपौष्टिकरूपम् । पञ्चयज्ञविधानं गार्ह्यत्वेपि पृथगुक्तं । प्रवसताऋत्विगादिभिर्गृह्याग्रावेव तत्कर्तव्यमिति यतदर्थं । पञ्चयज्ञपदवैश्वदेवमात्रपरम् । पक्तिं स्वान्नपाकं । गृही गृहे निवसन् ॥ ६७ ॥

(३) कुशूकः । विवाहप्रकरणमतिक्रान्तम् । इदानीं वैवाहिकाग्रौ संपाद्य महायज्ञविधानं चेति वक्तव्यतया मतिज्ञातं महायज्ञाद्यनुष्ठानमाह वैवाहिकइति । विवाहे भवो वैवाहिकः । आध्यात्मिकादित्वाद्वा । तस्मिन्लग्नौ गृहोक्तं कर्म सायंप्रातर्होमाष्टकादि यथाशास्त्रमग्निसंपाद्यं च पञ्चमहायज्ञान्तर्गतवैश्वदेवाद्यनुष्ठानं प्रतिदिनसंपाद्यं च पाकंगृहस्थः कुर्यात् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । विवाहस्य प्रासंगिकमुक्त्वा यदुद्दिश्य कृतंतदाह वैवाहिकइति । विवाहकाले भवो वैवाहिकः आवश्यकः तस्मिन् । गृहं सायंप्रातर्होमाष्टकापार्वणश्राद्धादिहोमं च । विवाहोत्तरकालीनो भिन्नः श्रौतः जातपुत्रः कृष्णकेशो ग्रीनादधीतेति श्रुतेः । पञ्चयज्ञानांतर्षणादीनां यदेकदेशो वैश्वदेवाख्यस्तस्यैव विधानमनुष्ठानाख्यं तदग्रौ कुर्वीत । पक्तिं पाकं । अन्वाहिकीं प्रतिदिननिष्पाद्याम् ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । अथ गृहस्थधर्मः प्रस्तूयते वैवाहिकइति । विवाहोयस्मिन्कृतः स वैवाहिकोऽग्निरौपासनाग्निः गार्ह्यकर्मक्षतहोमपाकयज्ञादिकम् । भूतमनुष्यब्रह्मयज्ञानामग्रौकरणमग्निसमीपे करणम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ वैश्वदेवविधिः । वैवाहिकेऽग्नौ गार्ह्यगार्ह्यसंज्ञकं यथा विधिं कुर्वीत कुर्यात् । पञ्चयज्ञविधानं च वैश्वदेवसंज्ञकुर्यात् पक्तिं स्वान्नपाकंगृहधर्मपक्तिं । अन्वाहिकीं प्रतिदिवसंगृही कुर्यात् ॥ ६७ ॥

पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ॥ कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु बाहयन् ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चयज्ञविधेरधिकारनिर्देशोऽयम् । सूना इव सूनाः । मांसविक्रयार्थं पशुवधस्थानमापणादयो वा मांसस्योत्पादकतयानुष्ठीयमानाः पापहेतव एवंचुल्यादयोऽपि पापहेतुत्वादभ्यारोपेण सूनासमाः । नहि तेषां शास्त्रप्रतिषेधः

साक्षान् नापि सामान्यः कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति । नहि तापघाताय कस्यचिन् स्पृहास्यात् । न काचित्त्साध्यक्रिया दृश्यते या वचनान्तरेण निषिद्धा । नचास्मादेव वचनात्प्रतिषेधानुमानं उत्तरेणैकवाक्यतावगमात् । प्रतिषेधपरत्वे वाक्यभेदः स्यात् । किंचैतत्पदार्थस्याध्यामर्थक्रियापदार्थान्तरेण साधयेत्तस्याः प्रामिम् । पञ्चयज्ञानां न च लक्षणान्युक्तानि । येन तत्समानकार्यस्यान्यस्यापि प्रतिषेधउच्यते योवा परकीयमनमद्यान्द्यादावुदकार्थं कुर्यान्नतस्यैते यज्ञाः स्युः । यदिच चुल्ल्यादीनां निषेधोभिप्रेतः स्यात्तदाप्रतिषेधार्थं यमेवपदमधीयीत किमनुमानेन । त्वशब्दाद्वलीयसी प्रतिपत्तिः । प्रायश्चित्तार्थत्वे त्वेकादशेऽभिधानं युक्तं निषेधैरेवाननुष्ठानमेव स्यात् । अपरिहार्यत्वाच्च चुल्ल्यादीनामशक्यो निषेधः । असति च निषेधे कुतः प्रायश्चित्तम् । तस्मान् दोषविधातार्थपञ्चमहायज्ञाः । किंतर्हि नित्यसंबन्धेषु चुल्ल्यादिधारणेऽपि तद्दोषः तन्निष्कृत्यर्थतया नित्यार्थतयानित्यत्वं यज्ञानामाह बध्यते आदिवर्णवेत्येतदन्तोष्ठ्यं पठ्यते । हन्यते दुष्कृतेन शरीरधनादिना नाशयते । संबध्यते वा पापेन । परतन्त्रीकरणं वा भ्रष्टातेरर्थः । वाहयन् त्वकार्यं व्यापरणं वाहनम् यस्य चुल्ल्यादेर्यदौचित्यप्राप्तं त्वसाध्यं कार्यं तत्ताभिः कुर्वन्वाहयन् नित्युच्यते । चुल्ली पाकस्थानं भ्राष्ट्रादि । पेषणी दृषदुपलोवा । उपस्करो गृहोपयोगिभाण्डं कुण्डकटाहादि । कण्डनी ययात्रीहादि कण्ड्यते । कुम्भोजलाधारः ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सूनाः प्राणिघातस्थानानि । चुल्ली पाकेन । माषादिबीजानां, प्ररोहशक्तिप्रतिबद्धजीवनत्यागहेतुत्वात् । एवं पेषणी पेषणशिला पेषणेन । उपकिरत्यशुद्धानीति उपस्करोक्स्करहेतुः । समार्जनी भूयिष्ठपिपीलिकादिर्हिंसाहेतुः । कण्डन्युलूखलं वितुषीकरणान् । उदकुम्भोजलाशयस्थजन्तूनामुद्धरणेन घातनात् । बध्यते पापेन निबध्यते वाहयन् प्रवर्तयन् ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । पशुवधस्थानं सूना । सूना इव सूना हिंसास्थानगुणयोगाच्चुल्ल्यादयः पञ्च गृहस्थस्य हिंसाबीजानि हिंसास्थानानि चुल्ल्युद्वाहनी पेषणी दृषदुपलात्मिकोपस्करो गृहोपकरणकुण्डसमार्जन्यादिः । कण्डन्युलूखलमुसले । उदकुम्भोजलाधारकलशः याः त्वकार्यं योजयन् पापेन संबध्यते ॥ ६८ ॥

(४) सद्यवानन्दः । यदुद्दिश्य पञ्चयज्ञास्तन्नामसङ्ख्यामाह पञ्चसूनेति द्वाभ्यां । सूना हिंसा तद्योगाच्चुल्ल्यादयः । तत्रोखा चुल्ली तथा पेषणी सपुत्राशिला । उपस्करः समार्जन्यादिः । कण्डनी उलूखलमुसलादि । उदकुम्भोजलपूर्णकलशादिः । वाहयन् त्वकार्येणैतायोजयन् बध्यते संबध्यते । प्राणिवधेनेति शेषः । बध्यते जन्तुरिति वा ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । होमाभावात्पञ्चमहायज्ञानामवश्यकर्तव्यत्वे कारणं लोकद्वयेनाह पञ्चेति । सृज्यन्तेऽस्मिन् प्राणिन इति सूना हिंसास्थानमिति यावत् । वाहयन् प्रवर्तयन् बध्यते पापेन ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । गृहस्थस्य पञ्चसूनाः प्रत्यहं चुल्लीचुल्लिः पेषणी पिष्टपेषणी कण्डनी मुसलो लूखलस्थानं । उदकुम्भं कुम्भस्थानं । उपस्करः शूर्पादिः । याः सूनावाहयन् प्रवर्तयन् । बध्यते । एतानि वाहयन् विप्रो बध्यते तु मुहुर्मुहुरितियमः ॥ ६८ ॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ॥ पञ्च कृत्वा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । तासांचुल्ल्यादीनां सूनानां निष्कृत्यर्थं तदुत्पन्नदोषनिर्यातनार्थं क्रमेणाधिलेपनंचुल्ल्यास्तक्षणापेष-

(६९) चुल्ल्यादिस्थानानाम् = चुल्ल्यादिसूनानाम् (अ)

प्याइत्येवमादिक्रमः । महर्षिभिः क्लृप्ताः कर्तव्यतया स्मृताः पञ्चमहायज्ञाः प्रत्यहंगृहमेधिनांगृहस्थानाम् । गृहमेधिशब्दोऽगृहस्थाश्रमे वर्तते । प्रत्यहमिति । अनुपादानात्कालविशेषस्य यावज्जीवमिति प्रतीयते । अतश्च नित्यत्वसिद्धिः । महायज्ञादितिकर्मनामधेयमेतत् ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रमेण चुल्ल्यादिसूनानामध्यापनादीनि निष्कृत्यर्थानि ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । तासांचुल्ल्यादिस्थानानां यथाक्रमनिष्कृत्यर्थमुत्पन्नपापनाशार्थंगृहस्थानांपञ्चमहायज्ञाः प्रतिदिनमन्वादिभिरनुष्ठेयतया स्मृताः । एवंच निष्कृत्यर्थमित्यभिधानाद्विज्ञासास्थानत्वेन च कर्तव्यतात्सूनादोषैर्न लिप्यते इति वक्ष्यमाणत्वात्पञ्चसूनानां पापहेतुकत्वं पञ्चयज्ञानां च तत्पापनाशकत्वमवगम्यते । प्रत्यहमित्यभिधानात्प्रतिदिनंतत्पापक्षयस्यापेक्षितत्वात्सन्ध्यावन्दनादिवन्नित्यत्वमपि निवर्ह्यते ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रमेण यथासंख्यं संख्यानतिक्रमेण । निष्कृत्यर्थं तत्तदुत्पन्नपापनाशार्थं । गृहमेधिनां मेधा गृहोत्पन्ना हिंसा तथा युक्तानां क्लृप्ताः कर्तव्यतयेति शेषः ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । तासांसूनानांहिंसानामित्यर्थः ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तासांपञ्चसूनानांसर्वासां क्रमेण महर्षिभिर्निष्कृत्यर्थं प्रायश्चित्तार्थंपञ्चयज्ञाः क्लृप्ताः कथिताः गृहमेधिनां प्रत्यहं अहरहः कुर्यादित्यर्थः ॥ ६९ ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ॥ होमो देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । एषामयं स्वरूपविधिः । अध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते येन जपो हुत इत्यत्र वक्ष्यति । न च जपोपि शिष्यान्पेक्षते सामान्येन श्रुतत्वाध्यायेनार्षिभ्य इत्यृणावेदं श्रुतौ । अत उभे अध्यापनाध्ययने यथासंभवं ब्रह्मयज्ञः । तर्पणमन्वाद्येनोदकेन वेति वक्ष्यति । होमो वक्ष्यमाणाभ्यो देवताभ्योग्रौ बलिः शिष्टउलूखलादौ च स भौतः । भूतादिदेवतास्येति भौतः नामधेयमेतत्कर्मविशेषस्य दिवाचारिभ्यो भूतेभ्य इति हि तत्र बलिहरणं भूतशब्देन विहितम् । साहचर्यात्सर्वेषु कर्मगणो भूतयज्ञशब्देनोच्यते । यथाचातुर्मास्येष्वेकं हविर्वैश्वदेवमामिक्षा रुत्समेव च पर्ववैश्वदेवेन यजेतेति । बलिशब्दो न ग्रिहो मे वर्तते । देवज्या बलिरिति स्मरन्ति । अतिथीनां पूजनमारुधनं नृयज्ञः । ननु च स्वाध्यायः कथं यज्ञो न हि तत्र देवता इज्यन्ते नापि श्रुयन्ते । केवलं वेदाक्षराण्यविवक्षितार्थान्युच्चार्यन्ते । उक्तं चाग्रायशब्दाभ्यासो केचिदाहुरनर्थकानीति । सन्त्यम् । स्तुत्यां यज्ञशब्दो महच्छब्दश्च । अतिथिपूजायामिति चोक्तो यज्ञशब्दः । यद्यप्यतिथेर्देवतात्वं संभवति । तथाप्युत्पत्तौ भोजयेत्पूजयेदिति च श्रुतं नातिथिभ्यो यजेतेति । यथापुरुषराजायत्कर्म वा इति । एते पञ्चयज्ञा न युगपत्प्रयोज्याः एकाधिकारासंबन्धात्पृथगधिकारश्रवणात् । एकाधिकारसंबन्धत्वे त्रिषु चतुर्षु वा कृतेषु न किञ्चित्कृतं स्याद्यावत्कृतम् । न च यथाग्नेषाग्नीषोमीयोपांशुयाजानां दर्शपूर्णमासयागानामेकद्यनुष्ठानेनाधिकारसिद्धिर्यथात्रैव वैश्वदेवहोमेस्विष्टकृदन्तानां देवतानां कस्याश्चिदन्तराये न होमाधिकारनिवृत्तिः । एकैकस्य चात्राधिकारः श्रुतः । स्वाध्यायेन नित्ययुक्तः स्यात् । दैवे च नित्ययुक्तः स्यादित्यधिकारपदानुषङ्गेन पृथक्प्रयोगः । आतिथ्ये चाधिकारान्तरं श्रुतं धन्यं यशस्यमिति । तत्र च त्वारः स्वाधोनाः । आतिथ्यंतु संहितेऽतिथौ । न चातिथिर्न मन्त्रयितव्यः । आतिथ्यभावात्स्वयमुपस्थितो हतिथिर्भवतीति वक्ष्यामः । तस्मात्पञ्चानामन्यतमानुष्ठाने इतरेषामननुष्ठानाद्यदिनाम प्रत्यवेयान्ननु कृतमकृतं भवति । अतोऽनग्निकत्वाद्द्वैश्वदेवेऽनधिकृतस्य स्वाध्यायोदकतर्पणादौ भवत्येवाधिकारः । अग्निपरिग्रहस्य च स्मृत्यन्तरे कालान्तरस्यापि श्रुतत्वान्नावश्यं विवाह एव परिग्रहः । एवं हि स्मृतिः भार्यादिरग्निर्दायादिवेति । ननु चारुतविवाहस्य दायकालमाधानं भविष्यति । भ-

वतिस्तेतदेवम् यथाऽऽधानविधिः स्वार्थः स्यात् अग्र्यर्थत्वाधानम् अग्रिश्च कर्मार्थः कर्माणि च भार्याद्वितीयस्य न केवलस्य श्रुतानि । यद्यपि कैश्चिद्रक्षकारैः परमेष्विष्टाणाग्रिमाधाय श्राद्धं कुर्यादित्युक्तं भवति तदपि सभार्यस्यैव स एवास्य दायकालः । न चानग्रिकस्य श्राद्धं नास्ति अनुपनीतस्यापि स्तेतद्विहितमन्यत्रस्वधानिनयनादिति । न च तस्याधानमस्ति विदुषोऽधिकारादिदानींचाविद्यत्वात् । श्राद्धं तु वचनान्निषादस्थपतिवद्यथाशक्तिकार्यमिति । पितृव्यादिनाग्रिपरिग्रहे तु विदुषांसंभवान्नावैद्यस्याधिकारः । अथ श्राद्धप्रकरणएवाग्न्याधानं विहितं तदा तदङ्गत्वेनाधाय निष्पन्ने श्राद्धे परित्यागो भविष्यति । केचित्तु स्मृत्यन्तरमुदाहरन्ति लौकिकेऽप्यग्नौ वैश्वदेवहोमः कर्तव्यः शुष्कान्नैरपरे ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्ययनस्य ब्रह्मचारिप्रकरणे विहितत्वाद् अध्यापनमपि ब्रह्मयज्ञस्तत्रापि त्वध्ययनस्य संभवादिति दर्शयितुमुक्तम् । तर्पणं पितृणां जलेनान्नेन वा । होमो देवो यज्ञः ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । अध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते जपोऽहुतमतिवक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽध्यापनमध्ययनं च ब्रह्मयज्ञः । अन्नाद्येनोदकेन वेतितर्पणं वक्ष्यति सपितृयज्ञः । अग्नौ होमो वक्ष्यमाणो देवयज्ञः । भूतबलिभूतयज्ञः । अतिथिपूजनं मनुष्ययज्ञः । अध्यापनादिषु यज्ञशब्दो महच्छब्दश्च स्तुत्यर्थगौणः ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । तान्सलक्षणान् महायज्ञानाह । अध्यापनं अध्ययनं च लक्षणया वेदाभ्यासस्यैव नित्यत्वात् । होमो गृह्याग्नौ बलिः भूतोद्देशेन उलूखलादग्नौ होम इति मेधातिथिः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । के पुनस्ते महायज्ञा इत्यपेक्षायामाह अध्यापनमिति । अध्ययनमेवाध्यापनम् । तर्पणं श्राद्धादीनामप्युपलक्षणम् ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चयज्ञानाह अध्यापनमिति । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञसंज्ञं । तर्पणं जलान्नैः । पितृयज्ञसंज्ञः । होमः अन्वहं देवः । लोकबलिः भूतयज्ञः । अतिथिपूजनं नृयज्ञसंज्ञः ॥ ७० ॥

पञ्चैतान्यो महायज्ञान् हापयति शक्तिः ॥ सगृहेऽपि वसन्नित्यंसूनादोषैर्न लिप्यते ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यत्वमत्राभिधीयते । अन्यदनुच्यते । विगुणा अप्येते यथाशक्ति कर्तव्याः । एतदपि नित्यत्वात्प्राप्तमेव तस्माद्यथासंभवं शक्तिरिति । आद्यादित्वात्तसिः । हापयतीति प्रकृत्यर्थ एव णिजर्थस्याविवक्षितत्वात् । अथवा हननं हा संपदादित्वात्किं प तामापयतीति ण्यदामोतेः कर्तरि क्तिप् तदन्तात्प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच । न हापयति नत्यजेदित्यर्थः ॥ स्वगृहे वसन्नवश्यभाविनीषु सूनासु न तत्पापेन संबध्यत इति प्रशंसा ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न हापयति न त्यजति ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । शक्तिरित्येतद्विधानार्थोयमनुवादः । अनुकल्पेनापि यथासम्भवमेते कर्तव्याः । हापयतीति प्रकृत्यर्थ एव च्छान्दसत्वाणिच् । जहातीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तानां स्तुतिनिन्दाभ्यां नित्यत्वख्यापनार्थमाह पञ्चैतानिति द्वाभ्यां । न हापयति न त्यजति ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तार्थोपसंहारार्थः श्लोकः पञ्चैतानिति । न हापयति न परित्यजति । नित्यं गृहे वसन्नप्यवर्जनीयाः ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान्पञ्च महायज्ञान्योगृही न हापयति न त्यजति सः गृहेऽपि वसन्नित्यं पञ्चसूनादोषैर्न लिप्यते ॥ ७१ ॥

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ॥ न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न सजीवति ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । अननुष्ठाननिन्दया प्रकृतविधिस्तुतिः । केचिच्चतुर्थ्यां पठन्ति देवतातिथिभृत्येभ्यः पितृभ्यश्चात्मने तथा । न निर्वपति पञ्चभ्य इति । निर्वापोऽत्र दानं तादर्थ्योपकल्पनमात्रम् । तत्संबन्धेन प्रधानत्वाच्चतुर्थ्यायुक्ता । एतेभ्योयः प्रत्यहं ददात्युच्छ्वसन्नपि प्राणन्नपि श्वासप्रश्वासवानपि न जीवति मृतएव जीवितफलाभावात् । भृत्याश्चात्र वृद्धौ मातापितरविति श्लोकनिर्दिष्टावेदितव्याः न दासाः कर्मनिमित्तत्वात्तेभ्योदानस्य । अथवा गर्भदासादयोवार्द्धके कर्मस्वशक्ता अपि नियमतोलक्ष्यन्ते । भरणंजीर्णगवादीनामवश्यमिति विभागे वक्ष्यामः उक्तंच गौतमेन भर्तव्यस्तेन क्षीणवृत्तिः । देवताभ्यश्च निर्वापोऽग्नौ होमः स्थण्डिले च बलिहरणं तु वैश्वदेवेभ्योदर्शपूर्णमासदेवताभ्य इति च वाग्रयेत्वाजुर्न निर्वपामीतिसंबन्धादन्यः को वाऽस्ति निर्वापः । अतो देवताग्रहणेन गृहीतत्वाद्भृत्यानां पृथग्गुपादानम् । आत्मग्रहणं दृष्टान्तः यथात्मनो भोजनेन विना नास्ति जीवितं तदर्थमन्नोपयोगोऽवश्यं भावी जीवितस्येष्टविषयत्वात्सर्वतएवात्मानं गोपायेदिति विधेश्च । एवं देवतादिभ्योपीति ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवतानां देवयज्ञेन न निर्वपति न ददाति । भृत्यानां भूतानां । आत्मनो ब्रह्मयज्ञेन न निर्वपति न ददाति । नात्मानं तत्फलं बंधिनं करोति तस्य त्वाभ्युदयसाधनत्वादिति एवं पञ्चयज्ञा उक्ताः ॥ ७२ ॥

(३) कुङ्कुमः । देवताशब्देन भूतानामपि ग्रहणं । तेषामपि बलिहरणे देवतारूपत्वात् । भृत्या वृद्धमातापित्रादयोऽवश्यं संवर्धनीयाः सर्वतएवात्मानं गोपायेदिति श्रुत्यात्मपोषणमप्यवश्यं कर्तव्यम् । देवतादीनां पञ्चानां योऽन्नं न ददाति स श्वसन्नपि जीवितकार्याकरणान्न जीवतीति निन्द्यावश्यकर्तव्यता बोध्यते ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । भृत्यानां भूतानां बालं । आत्मनश्चाध्ययनमिति शेषः । न निर्वपति नैतेभ्यो ददाति । भस्मादिवत् श्वसन्जीवन्नपि न जीवति जीवनोचितकार्याभावात् ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । अर्थप्राप्ताः पञ्चसूना अकुर्वन् अपि पञ्चमहायज्ञानामवश्यकर्तव्यत्वे कारणान्तरमाह देवतेति । देवतातिथिभूतानामिति पाठः । आत्मा ब्रह्मेति पर्यायस्तस्य निर्वापः पृथक्करणं प्रदानं यजनमिति यावत् । आत्मयज्ञो हि ब्रह्मयज्ञः तथा हि ब्राह्मणं तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहुर्मन उपभूचक्षुर्धुवामेधासुवः सत्यमवभृथः स्वर्गलोक उदयनीय इति ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवताशब्देनात्र ग्रहणं भूतानां एतेषां पञ्चानां यो न निर्वपति स उच्छ्वसन्न जीवति मृतक इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

अद्भुतं च द्रुतं चैव तथा प्रद्भुतमेव च ॥ ब्राह्म्यं द्रुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । एतैः शब्दैः कस्यां चिद्देवशाखायामेतेषां विधानम् । अतः श्रुतिमूलतां पञ्चयज्ञविधानस्य दर्शयितुं तत्प्रसिद्ध्या पुनर्निर्दिशति । यश्चाद्भुतादिशब्दैरुद्दिश्य तत्प्रकरणे वा कश्चिद्दर्शो विहित इति नोक्तः सोऽपि ग्रहीतव्य इति संज्ञान्तरनिर्देशो द्वितीयप्रयोजनम् । यथा ब्रह्मयज्ञश्चाद्भोद्वाहं परिक्रियेत्यादि ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अद्भुतं चेत्यादि पञ्चयज्ञानां श्रौतसंज्ञान्तरम् ॥ ७३ ॥

(३) कुङ्कुमः । नामभेदेऽपि वाक्यभेद इति दर्शयितुं पञ्चमहायज्ञानां मुन्यन्तरकृतान्यद्भुतादीनि संज्ञान्तराण्यभिधेयानि तानि स्वयं व्याचष्टे ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतानेव शास्त्रान्तरप्रणीतनामभेदेन कीर्तयति अहुतंचेति । संज्ञाभेदेपि न पदार्थभेदइत्याह पञ्चयज्ञानिति ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्रान्तरेषु विहितान्यहुतादीनि पञ्चमहायज्ञानामेव नामान्तराणि न कर्मान्तराणामित्यभिप्रायेणाह अहुतमिति ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह अहुतमिति । अहुतं प्रहुतं ब्राह्म्यं हुतं प्राशितंच युक्तान्पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते ॥ ७३ ॥ जपोऽहुतोहुतोहोमःप्रहुतोभौतिकोबलिः ॥ ब्राह्म्यंहुतंद्विजाग्यार्चा प्राशितंपितृतर्पणम् ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । योऽयमहुतोनाम यज्ञउक्तःसजपोवेदितव्यः । स्वाध्यायेनार्चयेदधीनिति श्रवणाद्वेदाध्ययनं जपार्थः । यद्वा मानसे व्यापारे स्मरणम् । उभयत्रापि जपतिःपठ्यते व्यक्तायांवाचि मानसेचेति । अग्नौ होमो-हुतम् । भूतबलिः प्रहुतम् । यद्ययंहोमस्तथाप्यग्नौ बाहुल्येन होमानांप्रसिद्धेभूतयज्ञोहोमइत्याशङ्कायांप्रहुतइत्युक्तम् । प्रकर्षेणासौहोमइतिस्तुत्या । द्विजानांब्राह्मणानामर्चाब्राह्मणहुतम् । आतिथ्यकर्मद्विजाग्यार्चा ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जपोऽहुतोहोमाभावात् । हुतो होमात् प्रहुतःप्रगतहुतःप्रेतिप्रगतार्थे । ब्रह्मणि ब्राह्मणे हुतं ब्राह्मं । प्रकर्षेण विप्रैरस्यतेवेति प्राशितम् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । अहुतशब्देन ब्रह्मयज्ञाख्योजपउच्यते हुतशब्देन देवयज्ञाख्योहोमः । प्रहुतशब्देन भूतयज्ञाख्योभूतबलिः । ब्राह्म्यहुतशब्देन मनुष्ययज्ञाख्योब्राह्मणश्रेष्ठस्यार्चा । प्राशितशब्देन पितृयज्ञाख्यनित्यश्राद्धम् ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्यनक्ति जपइति । अहुतइति च्छेदः । योयंपूर्वमहुतमित्युक्तः सजपः स्वाध्यायोवेदितव्य इत्यन्वयः । एवमुत्तरत्र । ब्राह्मं ब्रह्म ब्राह्मणज्ञातिस्तस्येदं तस्यैवातिथित्वात् ब्राह्मं हुतं तच्च द्विजाग्यार्चेत्यन्वयः । पितृतर्पणं नित्यश्राद्धस्याप्युपलक्षणम् ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । तेषांतथात्वंदर्शयति जपोऽहुतइति । जपोब्रह्मयज्ञःसोऽहुतसंज्ञः । होमोहुतसंज्ञः । भौतिकोबलिभूतयज्ञः । द्विजाग्यार्चा मनुष्ययज्ञः सब्रह्महुतसंज्ञः । पितृतर्पणपितृयज्ञः सप्राशितसंज्ञः ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गायत्रीजपः अहुतसंज्ञः । हुतंदैवः होमः । भूतबलिःप्रहुतसंज्ञः । विप्रार्चा ब्रह्महुतं । पितृतर्पणं नित्यश्राद्धं प्राशितसंज्ञम् ॥ ७४ ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्देवे चैवेह कर्मणि ॥ दैवकर्मणि युक्तोहि विभर्तीदंचराचरम् ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तंपञ्चसु महायज्ञेष्वेकैकस्मिन्पृथगधिकारो न समुदायएकोधिकारइति तदनेन प्रकटीकरोति । यदा दारिद्र्यादिदोषादन्यतोवा कारणात्कथंचिदसंपत्तौ नातिथ्यादिपूजाघटेत ततः स्वाध्याये नियुक्तेन भवितव्यम् । दैवकर्मणि वैश्वदेवदेवताभ्योग्नौहोमोदैवकर्म । भूतयज्ञपितृयज्ञयोः सत्यपि दैवत्वे प्रकरणादग्रावेव होमोदैवमुच्यते । अत्रार्थवादमाह । दैवकर्मणि युक्तःतत्परोविभर्तिधारयति चराचरंस्थावरंजङ्गमंच सर्वस्य जगतः स्थितेर्हेतुर्भवतोत्यर्थः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पंचयज्ञांशर्कावाह स्वाध्यायइति । दैवे होमेकर्मणि विभर्ति ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि दारिद्र्यादिदोषेणातिथिभोजनादिकंकर्तुं न क्षमते तदाब्रह्मयज्ञे नित्ययुक्तोभवेदैवैकर्मण्यग्नौहोमेच । होमस्य स्तुतिमाह । यतोदैवकर्मपरइदंस्थावरजङ्गमंधारयति ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । दारिद्र्यवशात् पञ्चानामशक्तौ द्वयमावश्यकमित्याह स्वाध्यायइति । दैवे होमे देवकर्मणः फलतिशयार्थं तत्स्तौति । देवइति ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । एतेषु महायज्ञेषु ब्रह्मदेवयज्ञयोरप्रमत्ततरेण भवितव्यमित्याह स्वाध्यायइति । स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञे । पञ्चमहायज्ञेषु मध्ये ब्रह्मयज्ञदेवयज्ञयोरवश्यकर्तव्ययोर्द्वयोरपि देवयज्ञेविशेषउत्तरार्धेनोक्तः ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वाध्याये वेदाध्ययने नित्ययुक्तः स्यादैवे पञ्चसु यज्ञेषुइह कर्मणि युक्तः स्यात्तदैवे कर्मणि युक्तः स्यात् । दैवे कर्मणि युक्तः सन्निदं चराचरं बिभर्ति ॥ ७५ ॥

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजाः ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । कथंपुनरग्न्याहुत्यासर्वस्य जगतः स्थितिर्भवतीत्यतआह । अग्नौ यजमानेन प्रास्ताक्षिमाऽऽहुतिर्हूयमानं चरुपुरोडाशाद्युच्यते । आदित्यमदृश्येन रूपेण प्राप्नोति । सर्वरसानामाहर्तादित्योऽत आहुतिरसस्यादित्यप्राप्तिरुच्यते । अतः सरसआदित्यरश्मिषुकालेन परिपक्वोवृष्टिरूपेण जायते । ततोऽन्नं व्रीह्यादि ततः प्रजाः सर्वप्राणिनः । एवमग्नौ जुहत्सर्वजगदनुग्रहे वर्तते यजमानः । पूर्वस्य विधेः शेषोऽयं न पुनर्यथाश्रुतार्थनिष्ठः । तत्त्वेहि । वृष्टिकामस्याधिकारः स्यात् न च तच्छ्रुतस्य प्रकृतशेषतयान्वयसंभवेन कल्पनाया अवसरः ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अग्नौ प्रास्ताहुतिरिति वक्ष्यमाणक्रमेणाग्न्यादित्ययोरन्योन्यतेजः संबन्धादभिगताहुत्या आदित्याप्यायनंतत्माच्चाप्यायितावृष्टिः ॥ ७६ ॥

(३) कुड्मूकः । कुतएतदित्याह अग्राविति । यजमानेनाग्रावाहुतिः सम्यक्क्षिमारसाहरणकारित्वादादित्यस्यादित्यंप्राप्नोति । सचाहुतिरसआदित्यावृष्टिरूपेण जायते । ततोऽन्नं तदुपभोगेन जायन्ते प्रजाः ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । बिभर्तदमित्युक्तं तदेव कुतस्तत्राह अग्राविति । अधिकारिणा अग्नौहुताहुतिः सूक्ष्मात्मना आदित्यमुपतिष्ठते इत्याहुत्यपूर्वसाध्यं जगदिति भावः ॥ ७६ ॥

• (५) नन्दनः । कथंबिभर्तीत्यपेक्षायामाह अग्राविति । प्रास्ता प्रक्षिमा ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यगग्नौ प्रास्ताप्रक्षिमा आहुतिरादित्यमुपतिष्ठते संतुष्टादादित्यात् वृष्टिर्जायते । वृष्टेरन्नं भवति । ततअन्नादन्नभक्षणात्प्रजाजायन्ते ॥ ७६ ॥

यथा वायुंसमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ॥ तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वआश्रमाः ॥ ७७ ॥

[यथानदीनदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम् ॥ एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ †]

(१) मेधातिथिः । अपरेण प्रकारेण महायज्ञानामवश्यकर्तव्यतां दर्शयति । वायुः प्राणस्तमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति न ह्यप्राणस्य जीवितमस्ति प्राणधारणमेव जीवनम् । जन्तुशब्दः प्राणिमात्रवचनः । सर्वग्रहणं देवर्षीणामप्यतिशययुक्तानां वाय्वायत्तमेव जीवनं एवं गृहस्थः प्राणतुल्यः सर्वाश्रमिणाम् । अतः सर्वोपजीवनीयेन भवितव्यमिति विध्यर्थः । इतरग्रहणाद्यपि गृहस्थादन्यआश्रमिणः प्रतीयन्ते तथापि न गृहस्थप्रतिषेधार्थमेतत् स्नातकस्य हि विशेषेणातिथ्यादिदानं विहितम् । तस्मादितरग्रहणं गृहस्थाश्रमतुल्यतार्थम् । नच श्रूयते नात्मनात्मनि वर्तन्ते शरीरकुटुम्बस्थितिप्राप्नुवन्ति इतरे चतआश्रमा इतराश्रमा इति समासः ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वायुं प्राणमन्नादिपाकविहरणादिहेतुम् ॥ ७७ ॥

(३) कुङ्कुकः । यथा प्राणाख्यवाय्वाश्रयेण सर्वप्राणिनोजीवन्ति तथा गृहस्थाश्रयेण सर्वाश्रमिणो निर्वहन्ति ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा वै क्षुधिताच्चात्मातरं पर्युपासते । एवं सर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपासत इति श्रुत्या अत्राग्निहोत्रोपलक्षितं गृहस्थाश्रमप्राकरणिकत्वात्स्तौति यथेति । वायुं प्राणं । तद्वत्तन्मिक्षोपजीवित्वात् ब्रह्मचारिसंन्यासिनाम् । वानप्रस्थस्याविरक्तस्य पूर्वगृहस्थविद्याद्युपयोगित्वात् विरक्तस्य तु गृहमेधिषु चेत्यादि वक्ष्यमाणरीत्या गृहस्थोपजीवित्वाच्च ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । अधिकारिप्रशंसाद्वारेण पञ्चमहायज्ञानामेव प्रशंसांश्लोकाभ्यामाह यथेति । वर्तन्ते जीवन्ति ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथासर्वजन्तवः इतरआश्रमा आश्रित्य वर्तन्ते ॥ ७७ ॥

यस्मान्नयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनानेन चान्वहम् ॥ गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमोगृही ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मान्नयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेन वेदार्थव्याख्यानजम्येनानेन च धार्यन्त उपरि क्रियन्ते गृहस्थेन तस्माज्ज्येष्ठः श्रेष्ठ आश्रमोगृहम् । गृहीति पाठे बहुव्रीहिः । गृहमिति पाठे विशेषणसमासो ज्येष्ठाश्रम इति । अत्रापि गृहस्थैरेवेत्योचित्यानुवादो न वानप्रस्थादीनामध्यापनादिप्रतिषेधः । वानप्रस्थस्य तावद्विहितमेतत् तानेव महायज्ञानिर्वपेदिति । प्रव्रजितस्य यद्यपि हिंसानुग्रहयो नारम्भ इत्यनुग्रहः प्रतिषिद्धस्तथापि वेदार्थव्याख्यानं भिक्षुशाले विहितम् । ज्ञानवैराग्यभावताभ्यासातिशयविधानाच्च तयोर्नातिप्रयत्नो वेदार्थव्याख्याने । ब्रह्मचारिणस्त्वार्थलोपान्नाध्यापकत्वं भैक्षवृत्त्युपदेशाच्च कुतोऽनदानम् । अतो गृहस्थानामेव प्रायेण तत्संभवादेव मुक्तं गृहस्थैरेव ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदेव व्युत्पादयति यस्मादिति । गृहस्थस्यैवाध्यापनाधिकारात्रयोपि ज्ञानेन । वनस्थस्यापि भिक्षाश्रमोपदेशात् । त्रयोप्यन्तेन च धार्यन्त इत्यर्थः । ज्येष्ठो गुरुतया पोषकतया च ॥ ७८ ॥

(३) कुङ्कुकः । गृहस्थः प्राणतुल्यः सर्वाश्रमिणामित्युक्तं तदेवोपपादयति यस्मादिति । यस्माद्गृहस्थव्यतिरिक्तास्त्रयोऽप्याश्रमिणो वेदार्थव्याख्यानान्नदानाभ्यामनित्यं गृहस्थैरेवोपक्रियते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमोगृहस्थः ज्येष्ठ आश्रमो यस्य स तथेति बहुव्रीहिः ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेव पुनः श्रेष्ठत्वेन स्तौति यस्मादिति । ज्ञानेन वेदविद्योपादानेन । त्रयोपि ब्रह्मचारिवानप्रस्थसंन्यासिनः । श्रेष्ठ इति ज्येष्ठ इति वाऽतिशयोक्तिः सर्वान्नाधिकारार्थांश्चैषां परस्परपकारकता निरस्ता ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानेन ज्ञानप्रदानेनाध्यापनेनेति यावत् । अनेन ज्ञाप्यते गृहस्थादेवानापद्यन्त्येवमिति ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्ते ज्ञानेन वेदार्थव्याख्यानं यस्मात्कारणात्रयोऽप्याश्रमिणः अन्वहं गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्मात्कारणाद्गृही गृहस्थाश्रमो ज्येष्ठाश्रम उच्यते ॥ ७८ ॥

ससंधार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता ॥ सुखंचेहेच्छतानित्यं योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । सगृहाश्रमः । प्रयत्नेन सत्कार्योऽनुष्ठेयोऽक्षयस्वर्गकामेनेह च सुखमिच्छता । अत्यन्तशब्दो नित्यतां गमयति । य आश्रमोऽधार्योऽक्षयं धारयितुं दुर्बलेन्द्रियैः । एतदुक्तं भवति यतः स्त्रीसंभोगसुसंस्कृतभोजनादि गृहस्थस्यावश्यं भावि ततश्चेन्द्रियाणां विषयसक्तौ दोषेण किमुच्यते । प्रयत्नेन आश्रमान्तरेभ्यो धारयितव्यः । अत्रापि महानिन्द्रि-

यसंयमः । अनृतौ न गन्तव्यं परदारान गन्तव्याः शेषान्नं भोक्तव्यं विषयसंनिधाने योनियमः सदुष्करः । स्वर्गमक्षयमिति नानेन सर्वेषां गृहस्थकर्मणां स्वर्गफलतोच्यते केषांचिन्नित्यत्वात्केषांचित्फलान्तरश्रवणात् । येऽप्यश्रुतफलाः स्वर्गफलतया कल्प्यन्ते तेषामपि केवलानामनुवादे न कश्चिद्विशेषणे हेतुः । तस्माद्विहिताभिप्रेतफलानुवादोऽयम् । नचाधिकारान्तरमिदं तेषामेव यावज्जीविकं स्वर्गकामस्येति च शक्यं वक्तुं सुखं चेहेच्छतेत्यविधेयेन तुल्यत्वावगमात् । नहीह सुखकामेनेतरच्छक्यं कर्मफलतया ज्ञातुं विशेषस्यानिर्देशात् । सर्वा हि प्रीतिर्ग्रामपुत्रादिलाभैर्विशेषैरवच्छिन्नाप्रतीयते । अनवच्छेदेन प्रीतिमात्रं चेत्स्वर्गएव । न च तस्यैहिकत्वम् । तस्माद्दृष्टसुखामिकामानुवादोऽयम् । अनिकेता ह्यन्यआश्रमिणो वृक्षमूलनिकेतनाः परगृहवासिनो दुःखमासते । तस्मादयमनुवादः ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्षयंचिरभोग्यं । अधार्यो धारयितुमशक्यः ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । यतएवमंतः सगृहस्थाश्रमः स्वर्गसुखमिच्छता अनन्तमिव चिरस्थायित्वादिहलोके च स्त्रीसंभोगत्वाद्वन्नादिभोजनसुखं सन्ततमिच्छता प्रयत्नेनानुष्ठेयः । योऽसंयतेन्द्रियैर्धारयितुं न शक्यते ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव गार्हस्थ्यश्रमे यत्न आस्थेयइत्याह सइति । संगार्हस्थ्यधर्मः संधार्योऽनुष्ठेयः । अक्षय्यमिच्छता यत्कर्तव्यं तदनया सहेत्युक्ते । इह च सुखं रूयधीनमित्यनुभवसिद्धम् । अधार्यइतिच्छेदः । दुर्बलेन्द्रियैः असंयतेन्द्रियैः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । यत एव तस्माद्गृहस्थाश्रमएवधार्योनाश्रमान्तराणि पञ्चयज्ञरहितानीत्यभिप्रायेणाह सइति । प्रयत्नेनाप्यपि ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सगृहस्थाश्रमः प्रयत्नेनाक्षयं स्वर्गमिच्छता संधार्यः अत्यन्तसुखमिहेच्छता संधार्यः यो गृहस्थाश्रमो दुर्बलेन्द्रियैर्धार्यः धारयितुं न योग्य इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ॥ आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । तत्तुल्ययाऽयमप्यनुवादएव । एते कुटुम्बिभ्यो गृहिभ्यः सकाशादर्थयन्ते । आदित्सत आत्मोपकारलिप्ताऽऽशासनमाकाङ्क्षाम् । अतस्तेभ्यो देवादिभ्यः कार्यकर्तव्यं विहितहोमादि । विजानता शास्त्रस्थितिम् । कुटुम्बदाराः प्राकृतपुरुषेणापियामहायासोपनिबद्धा सान युक्ता विफलीकर्तुं किंपुनर्देवतास्तुतिः ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुटुम्बिभ्यो गृहिभ्यः आशासते । तत्र ऋषयः त्वत्त्वदंष्टवेदभागस्वाध्यायेनात्मनः सुखोत्पत्तिकाक्षन्ते । तेभ्यस्तानुद्दिश्य ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । एते गृहस्थेभ्यः सकाशात्पार्थयन्ते अतः शास्त्रज्ञेन तेभ्यः कर्तव्यम् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तानर्थवादपुरःसरं पञ्चयज्ञोपजीवकानाह ऋषय इति त्रिभिः । आशासते वेदाध्ययनश्राद्धादिकमाकाक्षन्ते । कुटुम्बिभ्यः गृहस्थेभ्यः । आशासानेभ्यस्तेभ्यो विजानता गृहस्थेन कार्यकर्तव्यं । यत्तत्तरश्लोके वक्ष्यमाणवेदाध्ययनादि ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । अथ पञ्चमहायज्ञानामेवावश्यकर्तव्यत्वे कारणान्तरमाह ऋषय इति । विजानता कुटुम्बिना । तेभ्यः ऋष्यादिभ्यः । कार्यं कर्तव्यमिति ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋषयः पितरः देवाः । भूतानि अतिथयः तथा तेभ्यः कुटुम्बिभ्यः गृहिभ्यः । सकाशादाशासते सुखमभिलषन्ति विजानता पुंसां शास्त्रस्थितिं तेभ्यः कार्यं कारणीयमित्यर्थः ॥ ८० ॥

स्वाध्यायेनार्चयेत्तर्षीन्होमैर्देवान्यथाविधि ॥ पितृञ्छ्राद्धैश्च नूननैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वाध्यायमधीयीतेति यएवार्थः । सएव स्वाध्यायेनार्चयेदृषीनिति भवति श्राद्धादरेण पाद्या-
र्घमाल्यानुलेपनेन । अत्रोच्यते स्तुतिवचनं चेदम् नचोभयोरपि स्वाध्याय ऋषिपूजयोःकरणम् । अग्न्यादिदेवतास्ताव-
कामन्त्राऋषीनभिष्टुवन्ति । तस्मात्प्रशंसामात्रमृषीन्स्वाध्यायेनार्चयेदिति ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूतानिबलिहोमभागित्वेन देवताभूतानामपिबलिभागितया भूतपदाभिधेयत्वात् बलि-
कर्मणि देवतोद्देशेनकर्तव्यम् ॥ ८१ ॥

(३) कुष्ठूकः । किंतत्तदाह स्वाध्यायेनेति । नानाप्रकारत्वादर्चनस्य स्वाध्यायादेरर्चनार्थत्वमुचितम् । महायज्ञा-
न्तर्गतैः स्वाध्यायादिभिर्ऋषिदेवपित्रतिथिभूतानियथाशास्त्रं पूजयेत् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवसंप्रदानकमाहस्वाध्यायेनेति । अर्चयेत्प्रीणयेत् । श्राद्धेनेति तर्पणस्याप्युपलक्षणम् ।
बलिकर्मणा भूतेभ्योदत्तेनानेन ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । किंकर्तव्यमित्यपेक्षायामाह स्वाध्यायेनेति ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्राद्धेनपितृन्नूननैः स्तर्पयेत् बलिकर्मणाभूतानि प्रीणयेदित्यर्थः ॥ ८१ ॥

कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ॥ पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । दद्यात्कुर्यात् । अहरहः प्रतिदिवसम् । श्राद्धं नाम्नाधर्मातिदेशः । श्राद्धं नाम पित्र्यं कर्माभावा-
स्यायांविहितम् । तदीयेतिकर्तव्यताश्राद्धमित्यनेन नाम्नाऽतिदिश्यते । अन्नाद्येनेति तिलैर्ब्रीहियवैरित्यादेरनुवादोऽयम् ।
उत्तरत्रविवक्षितार्थोदकेनेति पयःक्षीरम् ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्राद्धं श्रद्धयापितृकर्म अन्नाद्येन श्रद्धयोत्सृष्टेन तथोदकेन अन्नाद्यवददुष्टेनेति मुख्यक-
ल्पानुकल्पौ । परेत्वनुकल्पाः पयसा जलेन तर्पणकाले दत्तेन संपादनं । तथा अन्नाभावे मूलैः फलैर्वा श्राद्धदत्तैरिति ।
केचित्तु अन्नाद्याभावे उदकफलमूलक्षीराणामन्यतमेन नित्यश्राद्धकर्तव्यमित्यस्यार्थमाहुः । पितृभ्यः प्रीति मिति तत्प्रीति-
हेतोर्विहितस्यैव मूलस्य फलस्य वाग्रहणार्थम् ॥ ८२ ॥

(३) कुष्ठूकः । तत्र पितृयज्ञं तावदाह कुर्यादिति । प्रत्यहं यथासंभवं श्राद्धं कुर्यात् । श्राद्धशब्दोऽयं कर्मविधिवाक्यव-
र्ती । कौण्डपायिनामयनीयाग्निहोत्रशब्दवद्दृश्यमाणपार्वणश्राद्धधर्मातिदेशार्थः । अन्नाद्येनेति तिलैर्ब्रीहिभिर्यवैरित्यादेर-
पादानम् । पयःक्षीरम् ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । अहरहः श्राद्धं नित्यश्राद्धम् । यदनः पुरुषोराजन् तदन्नाः पितृदेवताइति न्यायमाश्रित्या-
ह उदकेनेत्यादि । पयोदुग्धं प्रीतिं श्रद्धामावहन् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । पितृञ्छ्राद्धेनेत्येतत्प्रपञ्चयति कुर्यादिति । अन्नाद्येन मुख्यकल्पउक्तः उदकेनाधमः पयोमूलफले-
र्मध्यमइति विवेकः ॥ ८२ ॥

(८२) कुर्यादहं=दद्यादहं (मे०)

(६) रामचन्द्रः । अथ नित्यश्राद्धमारभ्यते दद्यादिति । अहरहःश्राद्धं अन्नाद्येन उदकेन च अन्नाभावे पयसा वा मूलफलैर्वापि किंकुर्वन्मीतिमावहन् ॥ ८२ ॥

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके ॥ नचैवात्राशयेत्कंचिद्वैश्वदेवंप्रति द्विजम् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । श्राद्धशब्देन विधानात्सर्वस्मिंस्तद्विधाने ग्रामे कश्चिदितिकर्तव्यताभागो निवर्त्यते । नचैवात्राशयेत्किंचित् नात्रान्वाहिकेश्राद्धे वैश्वदेवंप्रति विश्वान्नेवानुद्दिश्यद्विजभोजनम् । अत्र केचिदाहुः ग्रामे भोजनआशयेदिति पुनर्वचनमपूर्वत्वमस्य दर्शयति । तेनैतावदेवैतच्छ्राद्धं पितृनुद्दिश्य ब्राह्मणएकोभोज्यते नत्वदन्या काचिदर्घमात्रादिहोमाद्येति कर्तव्यताऽस्ति । ब्रह्मचर्यस्वाध्यायनिषेधइत्येवमादि न भवति । एकमप्याशयेद्विप्रम् त्रयाणानियमादकैकमुभयत्रेत्यस्या विधित्वादग्रामएकोविधीयते । एकमपि भोजयेत्सति संभवे बहूनपि पित्रर्थं पितृत्पत्यर्थम् । पाञ्चयज्ञिकं पञ्चयज्ञभवं पाञ्चयज्ञिकं तदन्तर्गतम् । पाञ्चयज्ञिकशब्दः श्राद्धे प्रयुक्तः । पाञ्चयज्ञिकंतर्पणम् । तेन तर्पणभोजनयोः समुच्चयः । अस्य तु विकल्पो भविष्यति यदेव तर्पयत्यग्निरिति ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एकमपीति पित्रार्थकैकोद्देशेनैकैकंब्राह्मणं भोजयेदिति पार्वणवत्ग्राममेव । तावता ब्राह्मणभोजनासंभवेपित्रर्थं पित्रार्थपाञ्चयज्ञिये पञ्चयज्ञिके संबन्धि श्राद्धेन चैवेति । अत्र नित्यश्राद्धे ब्राह्मणासंभवेपि वैश्वदेवस्थाने द्विजनाशयेदिति विश्वेषां देवानां नित्यश्राद्धग्रीणनं नास्तीति दर्शितम् ॥ ८३ ॥

(३) ऋद्धूकः । पितृप्रयोजने पञ्चयज्ञान्तर्गत एकमपि ब्राह्मणं भोजयेत् । अपिशब्दात्संभवे बहूनपि । पार्वणधर्मग्रहणाच्च वैश्वदेवब्राह्मणभोजनग्रामावाह न कंचिद्वैश्वदेवार्थंब्राह्मणमत्र भोजयेत् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धं हि ब्राह्मणभोजनात्मकं तत्र कति ब्राह्मणाभोजनीया इत्यपेक्षायामाह एकमिति । पाञ्चयज्ञिके पञ्चयज्ञान्तर्गते नित्ये श्राद्धे । आशयेत् भोजयेत् पार्वणधर्मत्वादस्य देवब्राह्मणमसक्तौ निषेधति न चेति ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । अत्र पितृयज्ञाद्युक्तेषु मध्ये वैश्वदेवंप्रति वैश्वदेवहोमः स्यात् । द्विजं किंचिदप्यन्नं भोजयेत् । अन्यद्विरुत्पाद्य भोजयेदित्यर्थः ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाञ्चयज्ञिये कर्मणि चैकं विप्रं पितृत्पत्यर्थमाशयेत् भोजयेत् । अथ वैश्वदेविकंचद्विजं वैश्वदेवं नाशयेन्न भोजयेत् । एकं न भोजयेदित्यर्थः । किंतु युग्मम् ॥ ८३ ॥

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येष्टौ विधिपूर्वकम् ॥ आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । विश्वेदेवाथं वैश्वदेवः पाकउच्यते । सर्वार्थो वैश्वदेवेशब्दाऽपि संप्रदानमात्रोपलक्षणार्थः । तेनातिथ्याद्यर्थता युक्ता भवति । सिद्धस्य होममाभ्यो वक्ष्यमाणाभ्यो देवताभ्यः कुर्यात् । सिद्धशब्देन देवतोद्देशेन देवस्य त्वेति मन्त्रवन्निर्वापो न कर्तव्य इति दर्शयति । केवलं सर्वार्थनिष्पन्नपाकेन होमादि कर्तव्यमिति विध्यर्थः । गृह्येष्टौ विधिहोमादिकरणनिर्देशविधिपूर्वकं समाचारग्रामांपरिसमूहनपर्युक्षणादिरूपामितिकर्तव्यतामाह । ब्राह्मणशब्दश्चैवर्णिकाधिकारप्रदर्शनार्थः । अन्वहं नित्यमित्यर्थः । देवताग्रहणं स्वाहाकारमाप्त्यर्थम् । षष्ठीनिर्देशादग्रेरिदमिति प्रयोगः स्यात् । देवताशब्देन तु स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो हविः संप्रदीयत इति याज्यान्ते पुनर्वषट्कारस्य विधानात् । स्मार्तहोमेत्वभावः । स्वाहाकारस्तु सर्वत्र । तस्मिंश्च सत्यग्रये स्वाहेति प्रयोगः ॥ ८४ ॥

(८३) पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके = पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिकं (मे०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । नित्यश्राद्धमुक्ता वैश्वदेवाभिधानादयमेव क्रियाक्रमो मनोरेषित इति लक्ष्यते । वैश्वदेवस्य विश्वदेवयोग्यस्य क्षारलवणादिव्यतिरिक्तस्यान्त्यस्य । गृह्ये वैवाहिकेऽग्नौ सिद्धस्येत्यन्वयः । तत्र होमस्य पूर्वमेव विहितत्वात् ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । विश्वदेवार्थः सर्वदेवतार्थो वैश्वदेवस्तस्य पक्कस्यान्त्यावसथ्याग्नौ त्वगृह्यविहितपर्युक्षणादीनि कर्तव्यतापूर्वकमाभ्योवक्ष्यमाणदेवताभ्यो ब्राह्मणः प्रत्यहंहोमं कुर्यात् ब्राह्मणग्रहणं द्विजातिप्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । सम्प्रति वैश्वदेवविधिमाह वैश्वदेवेति नवभिः । सिद्धस्य पक्कस्य । हविष्यस्येति शेषः । आभ्यो वक्ष्यमाणभ्यः । ब्राह्मणो द्विजातिः ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । कथं पुनर्वैश्वदेवः कर्तव्य इत्यपेक्षायामाह वैश्वदेवस्येति । वैश्वदेवस्य सिद्धस्य सर्वदेवार्थ-पक्कस्यान्त्यस्य ब्राह्मणः द्विजः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सिद्धस्यान्त्यस्य वैश्वदेवस्य वैश्वदेवार्थस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकं आभ्यो देवताभ्यः । ब्राह्मणो होमं कुर्यात् ॥ ८४ ॥

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ॥ विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । आदावित्यनुवादः । पाठक्रमेणैवाग्रेऽदौ सिद्धत्वात् पृथगाहुती । तयोश्च समस्तयोरग्नीषोमाभ्यामितिविश्वेभ्यो देवेभ्य इति प्रयोगः । एकैवाहुतिर्धन्वन्तरये स्वाहा ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समस्तयोरग्नीषोमयोः । अत्र च सर्वत्र चतुर्थ्यर्थे षष्ठीनिर्देशे तु चतुर्थ्येव कार्या ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । वचनद्वयं त्वाहाकारप्रदानहोम इति कात्यायनस्मरणादादावग्रये त्वाहा सोमाय त्वाहेति निरपेक्ष-देवताकंहोमद्वयं कृत्वाग्नीषोमाभ्यां त्वाहेति समस्तदेवताकंहोमं कुर्यात्ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो धन्वन्तरये ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्रेऽतिरिक्तदिक्षु चतुर्थ्यर्थे । तयोरग्नीषोमयोः । त्वाहाकारप्रधानो होम इति कात्यायनोक्ते-रयं प्रयोगः । अग्रये त्वाहा एवं सोमायाग्नीषोमाभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यो धन्वन्तरये ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । अग्रयणे सोमस्य सोमाय तयो स्समस्तयोरग्नीषोमाभ्यां विश्वेषां देवानां विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आदौ प्रथमतः । अग्नेः सोमस्याहुति जुहुयात् । अग्रये त्वाहा १ सोमाय त्वाहा २ अग्नीषोमाभ्यां त्वाहा ३ विश्वेषां चैव देवानां विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ४ धन्वन्तरय एव च धन्वन्तरये स्वाहा ५ ॥ ८५ ॥

कुट्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ॥ सहद्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । सहद्यावापृथिव्योः द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति । तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः स्विष्टकृदिति गुणपदम-ग्रिश्च गुणीस्मृत्यन्तरेऽग्रये स्विष्टकृत इति वचनात्सर्वहोमेष्वेव चाग्नानात् । अन्तत इति पाठान्तिद्धे वचनं स्मृत्यन्तरेधिकार-माहुतीनामाग्नानात्सति समुच्चये प्राक्स्विष्टकृत आवापः कर्तव्य इति दर्शयितुम् । ननु चैकत्वाद्धोमस्य देवताविकल्पो युक्तः । कुतः पुनरेकत्वं होमस्य । इयमेव होमानामुत्पत्तिः अग्नेः सोमस्य चेत्यादि । तत्र चोत्पत्तावेव देवताविशेषेणावरुद्धत्वाद्भि-न्ना एव होमाः प्रतीयन्ते ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहएकाहुतिर्द्यावापृथिव्योः । स्विष्टकृत इत्यत्राग्रय इति प्रथमं विशेष्यपदं प्रक्षेप्यम् ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । कुल्ला अनुमत्यै प्रजापतये द्यावापृथिवीभ्यामग्नये स्विष्टकृतइत्येवंत्वाहाकारान्तान्होमान्कुर्यात् । श्रुत्यन्तरेष्वग्निविशेषणत्वेन स्विष्टकृतोविधानात्केवलंस्विष्टकृन्निर्देशोऽप्यग्निविशेषणत्वेनैव प्रयोगः । पाठादेवान्तत्वे सिद्धे स्विष्टकृतेऽन्ततइत्यभिधानंस्मृत्यन्तरीयहोमसमुच्चयेऽप्यन्तत्वज्ञापनार्थम् ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । कुल्लै अनुमत्यै प्रजापतये द्यावापृथिवीभ्यामग्नये स्विष्टकृते इतिपाठक्रमादेवान्तत्वेप्राप्ते अन्त-
पदंस्मृत्यन्तरहोमसमुच्चयेनस्विष्टकृतोन्तत्वज्ञापनार्थम् । सहेति द्यावापृथिवीभ्यामेकप्रयोगसूचनार्थंबहुचेगृहे इन्द्रायेत्या-
दिप्रयोग दर्शनात् ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । सह द्यावापृथिव्योः समस्ताभ्यांद्यावापृथिवीभ्याम् ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुल्लै अमायै । त्वाहा ६ । पौर्णमास्यैऽनुमत्यै त्वाहा ७ । प्रजापतयेत्वाहा ८ । द्यावापृथिवीभ्यां
त्वाहा ९ । ततःस्विष्टकृते त्वाहा १० ॥ ८६ ॥

एवंसम्यग्यविर्द्धत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ॥ इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्योर्बलिहरेत् ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । सम्यगनन्यचित्ततया देवताध्यानपरएवमेताभ्योदेवताभ्योऽग्नौ हुत्वा ततः सर्वासु दिक्षुयथासं-
ख्यंप्रदक्षिणं प्रथमं प्राच्यांततोदक्षिणस्यांइत्येषप्रदक्षिणावर्तमिन्द्रःअन्तकः अप्पतिःइन्दुःप्रतिदिवसम् । अपरश्चाह अहर्वि-
भागिन्दुरित्यदि नैतेन शब्देन बलिहरणंस्यात्कथमिन्द्रोर्हविर्भाक्त्वम् बलिहरणंच होमएवेतिव्याख्यातम् । वृत्तभङ्गभ-
याच्चात्रन शब्दस्य रूप विवक्षेति स्मृत्यन्तरोपात्तैरेव शब्दैरुद्देशः कर्तव्यः । सानुगेभ्यः अनुगाअनुचरास्तत्पुरुषास्तथाचे-
न्द्रपुरुषेभ्यइत्यादिप्रयोगः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हविर्हविष्यम् । इन्द्रादीनांचतुर्णामध्येएकैकस्मै प्रदक्षिणं पूर्वाद्येकैकदिशि सानुगेभ्यः
॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण सम्यगनन्यचित्तोदेवताध्यानपरएव होमान्कृत्वा सर्वासु प्राच्यादिषु दिक्षु प्रदक्षि-
णमिन्द्रादिभ्यः सपुरुषेभ्योर्बलिहरेत् । तथा प्राच्यामिन्द्रायनमः इन्द्रापुरुषेभ्योनमः । दक्षिणस्यां यमाय नमः यमपुरुषे
भ्योनमः । पश्चिमायां वरुणाय नमः वरुणपुरुषेभ्योनमः । उत्तरस्यां सोमाय नमः सोमपुरुषेभ्योनमः । यद्यपि शब्दावग-
म्यत्वादेवतात्वस्यान्तकाप्पतीन्दुशब्दैरेवोद्देशोयुक्तस्तथापि बहुचानुष्ठानसंवादाद्बहुचगृहे च यमाय यमपुरुषेभ्यः वरुणा-
यवरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्यइति प्रतिदिशमिति पाठाद्यथोक्तएव प्रयोगः ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच इन्द्रेति । इन्द्राय इन्द्रपुरुषेभ्यः प्राच्याम् । अन्तकोत्र यमः यमाय यमपुरुषेभ्यइति द-
क्षिणस्याम् । अप्पतिर्वरुणः । एवं वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यइति पश्चिमायाम् । उत्तरस्यां सोमाय सोमपुरुषेभ्यइति पञ्चदशा-
हुतयः । शूद्रपक्षे नमोन्ताः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् हापयेदिति स्मरणात् ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । इन्द्राय सानुगाय त्वाहेति पूर्वस्यांदिशि । अन्तकायसानुगायेतिदक्षिणस्याम् । अप्पतये सानुगाये-
तिप्रतीच्याम् । इन्दवेसानुगायेत्युत्तरस्यामिति । सर्वदिक्षु प्रदक्षिणक्रमेण बलिहरेत्कुर्यात् ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवंप्रकारेण सम्यक् हुत्वा बहिर्मण्डलात्बहिरेतन्मण्डलंसर्वदिक्षु प्रदक्षिणमण्डलंकुर्यात् । इन्द्राय
त्वाहा इन्द्रपुरुषाय त्वाहा इतिपूर्वे । अन्तकाय त्वाहा यमपुरुषाय त्वाहा इतिदक्षिणे । अप्पतये वरुणाय त्वाहा वरुण-
पुरुषाय त्वाहा इतिपश्चिमे । इन्दवे त्वाहा इन्दुपुरुषाय त्वाहा इतिउत्तरे । बलिहरेत्तदद्यात् ॥ ८७ ॥

मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि ॥ वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोलूखले हरेत् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रेति करणः स्वरूपविवक्षार्थः । अप्स्वित्यधिकरणम् । अद्भ्य इति देवतानिर्देशः । वनस्पतिभ्य इति मुसलोलूखले । द्वन्द्वैकवद्भावेन विकल्पितमाधारद्वयम् । निर्देशगुणवृत्त्या प्रधानभूतताया आहुतेरावृत्तिर्युक्ता । न च मुसलोलूखलस्यैकीकृतस्याहुतिसंबन्धः शक्यः कर्तुं पृथक्त्वस्य तत्राप्युपलम्भात् । नहि क्षीरोदकवदनयोर्व्यामिश्रणसंभवः । तत्र यद्यलूखले क्रियते न तत्र होमः कृतः । अथोलूखलेन मुसलेन च भागश आहुतिः संभवति नियतपरिमाणत्वात् । द्वन्द्वनिर्देशोऽत्र संयुक्तयोरन्यतरत्र होमो युक्तः ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्वारि गृहद्वारि । अप्स्वपस्थापनस्थाने मुसलोलूखले मुसलुलूखलं निधाय तत्रेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(३) कुड्डूकः । इतिशब्दः स्वरूपविवक्षार्थः । मरुद्भ्यो नम इति द्वारे बलिं दद्याज्जलेऽद्भ्य इति । मुसलोलूखल इति । द्वन्द्वनिर्देशात् सहयुक्तयोरन्यतरत्र वनस्पतिभ्य इति बलिं दद्यात् गुणानुरोधेन प्रधानबलिकर्मावृत्तेरन्याय्यात्वात् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । मुसलोलूखल इति द्वन्द्वनिर्देशाद् वनस्पतीनामेकं स्थानम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । द्वारि गृहद्वारे । अप्सु दधानी समीपे । मुसलोलूखले । मुसलोलूखलस्थान इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वारिमण्डलद्वारि मरुद्भ्यः स्वाहा इति । करणशब्दरूपविवक्षार्थः । अप्सु उदकस्थापनस्थाने अद्भ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मुसलोलूखले हरेत् । स्थापयेदिति केचित् ॥ ८८ ॥

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्ब्रह्मकाल्यै च पादतः ॥ ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । उच्छीर्षकं प्रसिद्धदेवताशरणशीर्षस्थानं तत्र श्रियै बलिं कुर्यात् । पादतः अधोभागे । गृहस्थभद्रकाल्यै । तस्या अपि स्थानद्वारस्य पूर्वभागे । अन्य उच्छीर्षकं गृहस्थशयनस्य शिरोभागमाहुः । पादौ चास्याधोभागम् । तेन खट्वादावयं होमो भूषदेशे वा । गृहस्थशयनस्थाने ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे पृथगेते आहुती ब्रह्मणे वास्तोष्पतय इति । यत्र तूभयदेवतात्वमग्रीषोमवत्तत्र सहयहणं समस्तग्रहणं वा करोति । तयोश्चैव समस्तयोः सहयावापृथिव्योश्चेति अप्रसिद्धसाहचर्यात् । वास्तुगृहं तन्मध्ये ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उच्छीर्षके शय्यादेशस्य शिरस्थाने । एवं पादतः । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां मिलिताभ्याम् ॥ ८९ ॥

(३) कुड्डूकः । वास्तुपुरुषस्य शिरः प्रदेश उत्तरपूर्वस्यां दिशि श्रियै बलिं दद्यात् । तस्यैव पाददेशे दक्षिणपश्चिमायां दिशि भद्रकाल्यै । अन्येतु उच्छीर्षकं गृहस्थशयनस्य शिरः स्थानभूभागं पादत इति तस्यैव चरणभूषदेशमाहुः । ब्रह्मणे वास्तोष्पतय इति गृहमध्ये । द्वन्द्वनिर्देशेपि ब्रह्म वास्तोष्पत्योः पृथगेव देवतात्वम् । यत्र द्वन्द्वे मिलितस्य देवतात्वमपेक्षितं तत्र सहादिशब्दं करोति यथा सहयावापृथिव्योश्चेति ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । उच्छीर्षके वास्तुपुरुषस्य शिरः प्रदेशे उत्तरपूर्वस्यां दिशि । पादत इति नैर्ऋत्यां । गृहस्थशयनस्य शिरः पादयोरित्यपरे तत्तुच्छं । शयनस्थाननियतत्वात् उत्तरत्र वास्तुश्रवणात् । ब्रह्मणे वास्तोष्पतये च ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । उच्छीर्षकेशिर उपधानस्थाने । पादतः पादोपधानस्थाने । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां ब्रह्मणे वास्तोष्पतय इति सहेतिवचनाभावात् । वास्तुमध्ये गृहमध्ये ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उच्छीर्षके शय्याप्रदेशमस्तकस्थाने पूर्वे श्रियै स्वाहा कुर्यात् । तु पुनः पादतः पश्चिमतो

भद्रकाल्यै जुहुयात् । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यांब्रह्मजज्ञानमिति वास्तोष्पतेरिति द्वाभ्यांवास्तुमण्डलमध्ये त्वाहाबलिहरे-
दद्यात् ॥ ८९ ॥

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्योबलिमाकाशउत्क्षिपेत् ॥ दिवाचरेभ्योभूतेभ्योनक्तंचारिभ्यएव च ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । चशब्दादेकैवेयमाहुतिः । विश्वेभ्योदेवेभ्यइतिगृहाकाशे गृहानिष्क्रम्य वा । दिवादिवाचा-
रिभ्योनक्तंनक्तंचारिभ्यः । भूतेभ्यइत्यनुषज्यते । केचिदेतेआहुती सायंप्रातर्विभागेनाहुर्दिवाचारिभ्यइतितदयुक्तम् । साय-
ममत्तहोमंवक्ष्यति । एतेन मत्तप्रतिषेधेन शब्दोद्देश्यता माभून्मानसस्तूद्देशः केननिवार्यते । नच तेन विना होमासिद्धिः ।
एतदेव तु वक्तव्यंरुतोऽयंविभागावगमोगृहकारैरेवेतिचेदस्तु ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विश्वेषांदेवानांभूमावेव । दिवाचारिभ्योदिवा नक्तंचारिभ्योनक्तं बलिमाकाशमुत्क्षिपे-
दित्यन्वयः ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यइति शब्दादेकेयमाहुतिः । विश्वेभ्योदेवेभ्योनमइति गृहाकाशेबलिंदद्यात् ।
दिवाचरेभ्योभूतेभ्यइति दिवा नक्तंचारिभ्यइति नक्तम् । बद्धचगृहदर्शनादियंव्यवस्था ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । आकाशे अन्तरिक्षे । क्षिपेदूर्ध्वंक्षिपेत् ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । दिवाचरेभ्योदिवा नक्तंचारिभ्योनक्तम् ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । विश्वेभ्योदेवेभ्यआकाशऊर्ध्वंबलिंक्षिपेत् । तथादिवाचरादीनामूर्ध्वंबलिंक्षिपेत् ॥ ९० ॥

पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वात्मभूतये ॥ पितृभ्योबलिशेषंतु सर्वदक्षिणतोहरेत् ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वयोरहुत्योःशेषोऽयम् । आधारविधानार्थमाद्योऽर्धश्लोकः आवासकस्योपरिय आवा-
सस्तत्पृष्ठवास्तु एकशालायाअप्युपरिभागः । तत्रबलिंकुर्वीत दिवाचारिभ्योनक्तंचारिभ्यश्च । सर्वान् भूतये तादर्थ्येच-
तुर्थी न संप्रदाने होमाद्यश्रुतत्वाद्बलिशब्दस्य पूर्वशेषत्वादाधारापेक्षत्वाच्च पूर्वयोरहुत्योः । नक्वचिदपि वैश्वदेवे सर्वा-
न्भूतिर्देवतात्वेन स्पृत्यन्तरेश्रुतातस्मादयमस्यार्थः । सर्वेषामन्नानांकूप्यर्थमेतच्चकर्तव्यमेतस्मिन्बलिहरणे कृते सर्वाण्य-
न्नानि भवन्ति । अवयवप्रसिद्ध्यात्वार्थावगमउपपद्यमाने समुदायार्थकल्पनमयुक्तम् । देवतापेक्षया वा दृष्टः कश्चिदर्थः
कल्पयितव्यः । बलिशेषं शेषग्रहणात्पात्रे समुद्धृत्य ततोहोमः कर्तव्यः । ननुस्थालीस्थादेव बलिदानानि ग्रहीतव्यानि ।
दक्षिणतः दक्षिणस्यांदिशि तदभिमुखइतियावत् । सर्वं यावन्मत्तगृहीतम् ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वान्भूतिरूपश्रुतिस्तस्यै पृष्ठेवास्तुनि गृहवास्तुपृष्ठभागे । सर्वान्भूतय इति क्वचित्पाठ-
स्तत्र तत्पदवाच्यैव देवता ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहस्योपरियदृहंतत्पृष्ठवास्तुबलिंदातुः पृष्ठदेशे भूभागे वा तत्र सर्वात्मभूतये नमइत्येवबलिंदद्यात् ।
उक्तबलिदानावशिष्टं सर्वमन्नं दक्षिणस्यांदिशि दक्षिणामुखः स्वधापितृभ्यइति बलिहरेत् । प्राचीनावीतिना चायंबलिर्देयः
स्वधापितृभ्यइति प्राचीनावीतीशेषं दक्षिणामुखोनिनयेदिति बद्धचगृहवचनात् ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । पृष्ठवास्तुनि वायव्यकोणे सएव वास्तोःपृष्ठदेशः । गृहस्योपरि यदुच्चंतस्मिन्निति केचित् ।

(९१) बलिं सर्वात्मभूतये = बलिं सर्वान्भूतये (ज, झ, ढ मेधा०)

सर्वात्मभूतमेत्वाहेति शेषंसर्वमन्नं पितृभ्यः स्वधेति प्राचीनावीती हरेत् दद्यात् । शेषंदक्षिणानिनयेदिति बद्धचमृसोक्तेः । तथैव दिशि दक्षिणस्याम् ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । पृष्ठवास्तुनि बहिर्वास्त्वित्यर्थः । सर्वात्मभूतये सर्वभूतवृत्त्यर्थम् ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पृष्ठे गृहपृष्ठभागे । तादर्थ्येचतुर्थी न संपदाने । सर्वान्भूतये ऐश्वर्याय बलिं कुर्वीत । बलिं शेषं पितृभ्यः सर्वंदक्षिणतो हरेत् कुर्यात् ॥ ९१ ॥

शुनांच पतितानांच श्वपचां पापरोगिणाम् ॥ वायसानां रुमीणांच शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्नं पात्रे समुद्धृत्य । श्वादीनामुपकाराय भुवि निःक्षिपेत् । पापरोगिणः कुष्ठक्षम्यामया व्यादयः । वयांसि पक्षिणः । शनकैर्भूम्युत्थितरजसा यथा न संसृज्यते । भूयहणं पात्रप्रतिषेधाय किं तर्हि श्वपचपतितकुष्ठिभ्योन हस्ते दातव्यम् । उपकारविधानंचेदम् । अतएव षष्ठ्याऽयं श्लोकः । पठ्यते न चतुर्थ्यन्तेन पक्षिणां तादृग्देशे विधातव्यं यत्राविभ्यतः श्वादयः खादन्ति । रुमीणामितितादृशे यत्र तेषां संभवः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतच्च वैश्वदेवार्थोद्धृतादन्नादन्येन तच्छेषस्य सर्वस्य पितृभ्यः प्रतिपादितत्वात् । तत्काले च श्वादीनामन्नार्थिनामागमन एव शनैर्भुविदानम् । पतिताः पातकिनः प्रायश्चित्तीयभैक्षाचरणकर्तारः । श्वपचामिति चाण्डालादिसंकरजात्युपलक्षणम् ॥ पापरोगिणः कुष्ठ्यादयः । रुमीणां पिपीलिकादीनां शनकैर्यथानोपघातो भवेत् ॥ ९२ ॥

(३) कुड्मूकः । अन्यदन्नं पात्रे समुद्धृत्य श्वपतितादिभ्यः शनकैर्यथा रजसा न संसृज्यते तथा भुवि दद्यात् । पापरोगीकुष्ठीक्षयरोगीवा ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्नान्तरमादाय पापरोगिणां कुष्ठक्षयादियुक्तानां । निर्वपेत् दद्यात् । ग्रन्थान्तरस्वरसाच्चतुर्दशबलीनामेव नित्यत्वम् ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । शुनां श्वभ्यः । एवमुत्तरत्रापि । शनकैरशितिलमित्यर्थः ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्वादीनां शनकैर्भुवि निक्षिपेत् ॥ ९२ ॥

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ॥ सगच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिपथजुना ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्योपसंहारः । सर्वग्रहणादभ्येषामपि मृगकुक्कुटमार्जारदीनां ग्रामे संभवतामन्नेनोपकर्तव्यम् । अर्चति रनुग्रहे न पूजायां श्वादीनां तदसंभवात् । अवज्ञानप्रतिषेधार्थं चैव मुपात्तं नानुगृह्णातीति पठितम् । परं स्थानं धाम ब्रह्मप्राप्तिः । पथजुना न संसारयोनीर्बद्धीभ्राम्यति । किंपुनरेतत्फलविधानं नेति ब्रूमः । नित्योऽयं विधिरित्युक्तम् । नित्ये च फलश्रवणमर्थवादः । नक्षत्रविधिः श्रूयते । गच्छतीति वर्तमानापदेशोऽयम् । तेजोमूर्तिः केवलं तेजःशरीरः न पाञ्चभौतिकं शरीरमभिसंबध्यते बोधस्वभाव एव भवति निष्कल्मषता वानेन लक्ष्यते शुद्धप्रकृतिर्भवतीत्यर्थः । भूतानुकम्पनंचेदम् । असति शास्त्रातिक्रमे पापसंबन्धस्याभावाच्छुद्धता युक्ता । इतरथा पापस्य मलरूपत्वान्न तेजोमूर्तिः । असति च पापे परं धाम श्रेष्ठमदुःखरूपं भावोतीत्येवं युक्तमेव ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परं स्थानं ब्रह्मलोकं । तेजोमूर्तिर्हिरण्यगर्भदेहः । ऋजुना पथा अर्चिरादिमार्गेण ॥ ९३ ॥

(३) कुड्मूकः । एवमुक्तप्रकारेण यः सर्वभूतान्यन्नदानादिना नित्यं पूजयति स परं स्थानं ब्रह्मात्मकं तेजोमूर्तिप्रका-

(९३) तेजोमूर्तिः=तेजोमूर्तिः (मे०)

शमवक्रेण वर्त्मनार्चिरादिमार्गेण प्राप्नोति ब्रह्मणि लीयते इत्यर्थः । ज्ञानकर्मभ्यांभोक्षप्राप्तेः । तेजोमूर्तिरिति सविसर्गपाठे प्रकृष्टब्रह्मबोधस्वभावोभूत्वेतिव्याख्या ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । सार्थवादं बलिमुपसंहरति एवमिति । परं भुवर्लोकात् ऋजुना अवक्रेण । उत्तरमार्गेणेति केचित् । तन्न विद्याकर्मसाध्यत्वात्तस्य । किंतु धूममार्गेणात्र संवत्सराप्रवेशादजुत्वंस्तुतिः । अथयद्मे ग्रामे दृष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति । तथाकर्मणा पितृलोके न तत्र दक्षिणायनिनो विद्वांसस्तपस्विन इत्यादि श्रुतेर्विरोधः । ब्राह्मणइत्युपलक्षणमन्येषाम् । यद्वा ब्राह्मणो ब्रह्मबुभूषुः नित्यकर्मणा शुद्धिद्वारा चातुर्वर्ण्यमोक्षहेतुत्वात् । तथा ऋजुनेति भूतार्थवादः ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । बलिहरणफलमाह एवमिति । ब्राह्मणः द्विजः ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवंयो ब्राह्मणः सर्वभूतानि नित्यमर्चयति पूजयति स तेजोमूर्तिः सन् ऋजुना यथा आर्चिरादिमार्गेण परंस्थानंधाम गच्छति ॥ ९३ ॥

कृत्वैतद्वलिकर्मैवमतिथिपूर्वमाशयेत् ॥ भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिथिलक्षणंवक्ष्यति । तमभ्यागतंसन्तंपूर्वमाशयेद्भोजयेत् । सर्वभोक्तृभ्योगृहसंनिहितेभ्यः भिक्षांभिक्षवे च याचमानाय दद्यात् । भिक्षाशब्देन स्वल्पपरिमाणमन्नदानमुच्यते । उक्तं हि प्रहृतिर्भिक्षा अन्तःपुरप्रसिद्धचैतत् । ब्रह्मचारिणे विधिवत् अन्यस्मादपि पाखण्डादिरूपाय भिक्षवेनविधिवद्दातव्या । ब्रह्मचारिणे तु विधिवत्स्वस्तिवाचनपूर्वभिक्षादानमित्येषविधिः । अथवा भिक्षुः परिव्राड्ब्रह्मचारी प्रथमाश्रमी चशब्दश्चास्थाने वृत्तानुरोधात् ब्रह्मचारिणे चेति पठितव्यम् । एवंतु वानप्रस्थाय न दानं स्यात् । तस्माद्भिक्षइतिभिक्षुस्तस्यैवविशेषणंब्रह्मचारिग्रहणम् । तेन त्रिभ्योऽप्याश्रमिभ्योभिक्षादानंनियमतोऽनुज्ञातंभवति । पाखण्डादीनांतु पतितादिवत्सर्वग्रहणेन भिक्षोपकारोयथाशक्तिविहितएव ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वमात्मनः । भिक्षवेयतये ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेणै तद्वलिकर्म कृत्वा गृहभोक्तृभ्यः पूर्वमतिथिभोजयेत् । भिक्षवे परिव्राजे ब्रह्मचारिणे प्रथमाश्रमिणे च विधिवत्स्वस्तिवाच्यभिक्षादानमप्यूर्ध्वमिति गौतमाद्युक्तविधिना भिक्षांदद्यात् । ग्रासप्रमाणा च भिक्षा भवति ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षेति शातातपवचनात् । सम्भवेत्त्वधिकमपि देयम् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । अधुना बलिमनुवदन् नृयज्ञविधेः कालमाह कृत्वैति । पूर्वस्वभोजनात् ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थोभिक्षुरिति स्मरणात् भिक्षुः सन्यासी तस्मै ब्रह्मचारिणे च विधिवत् ग्रासमात्राभवेद्भिक्षेति शातातपोक्ते स्तत्परिमाणदानस्यावश्यकत्वात् ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । अथ मनुष्ययज्ञंप्रपञ्चयति कृत्वैतदिति । विधिवत्स्वस्तिवाचयित्वेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

यत्पुण्यफलमाप्नोति गांदत्वा विधिवद्गुरोः ॥ तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षांदत्वा द्विजोगृही ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यंभक्तदानमर्थिने शक्तितोदातव्यम् । इदंत्वधिकारान्तरम् । यद्गुरवे गांदत्वा फलमाप्नोति तद्भिक्षांदत्वा गोव्रतस्याविशिष्टमिति । स्पृत्यन्तरे सर्वफलता पापप्रमोचनार्थताऽपि गोदानस्य श्रुता यावतामल्पोपकाराणां

(९५) वद्गुरोः=वद्गोः (नंदनः)

महोपकारैः फलसाम्यमुच्यते तेषांलोकवत्परिमाणतः फलविशेषोऽवगन्तव्यः प्राप्यतेतदेवफलम् । नतुचिरकालमावाच्यो-
ह्ययंन्यायः । पणलभ्यं हि तत्प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैरितिसमानफलत्वेमहाप्रयासानर्थक्यंप्राप्नोति । अगुर्यथाविधी-
तिकेचित्पठन्ति । तत्रनञ्जल्पवचनोद्गृह्योऽल्पगुरिति पुण्यधर्मस्तस्यफलम् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुण्यरूपफलपुण्यफलं ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । गुरवे गां दत्त्वा विधिवत्त्वर्यश्चङ्किनादिविधानेन यत्फलंप्राप्नोति तद्गृहस्थोविधिना भिक्षादानात्प्रा-
प्नोति ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । भिक्षादाने अतिशयफलमाह यदिति । द्विजइति त्रैवर्णिकः । तेषां पक्वानस्य ग्राह्यत्वात् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । अगोः गोहीनाय ॥ ९५ ॥

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । अथविधिवदित्युक्तंसोऽयंविधिरुच्यते । अप्रकृतस्योदपात्रस्यश्रवणंसर्वदानृणां भिक्षादान-
स्यैवेतिदर्शयितुम् । सत्कृत्य पूजयित्वा । विधिः पूर्वोक्तस्य दानस्य तद्विधिपूर्वकम् । पूर्वशब्दः कारणवचनः । शास्त्रनि-
मित्तकमेतदित्यर्थः । इतिकर्तव्यतावाविधिः सापूर्वकर्तव्या । वेदस्यतत्त्वार्थः पारमार्थिकोनिःसंशयोऽर्थस्तवेति तस्मै ब्रा-
ह्मणायोपपादयेद्दद्यात् । ब्राह्मणायेतिजातिनियमः । विदुषइतिगुणनियमः । तेन यत्किंचिद्ज्ञातव्यंतब्राह्मणाय तस्मै च
वेदार्थविदे पूजापूर्वकमित्यर्थः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदस्य तत्त्वार्थोवास्तवार्थोब्रह्म तद्विदुषे ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रचुरान्नाभावे ग्रासप्रमाणांभिक्षामपिव्यञ्जनादिना सत्कृत्य तदभावे जलपूर्णपात्रमपि फलपुष्पा-
दिना सत्कृत्य तत्त्वतोवेदतदर्थज्ञानवते ब्राह्मणाय त्वस्तिवाच्येत्यादिविधिपूर्वकंदद्यात् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । विशिष्टपात्रे तस्यावश्यकत्वमाह भिक्षामिति । सत्कृत्य पञ्चग्रासाभावे ग्रासमात्रमपि
व्यञ्जनैः संस्कृत्य देयम् । तदभावे उदकमात्रं वा फलादिभिः सत्कृत्य वेदतत्त्वार्थविदुषे वेदस्य तत्त्वार्थोवाधाप्रतियोगि
ब्रह्म तद्विदे । तदुक्तम् । एकोपि ब्रह्मविद्बुद्धेः जगत्तर्पयतेखिलम् । तस्माद्ब्रह्मविदे देयंयदस्ति वसु किंचनेति ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । अनुकल्पमाह भिक्षामिति ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपपादयेत् अयाचितंदद्यात् ॥ ९६ ॥

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ॥ भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद्वृत्तानि दानृभिः ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण यादृशे देयंतत्पात्रमुक्तम् । अनेनापात्रे ददतः प्रतिषेधः । नश्यन्ति निष्फलानि भव-
न्ति हव्यानि । देवतोद्देशेन यानि ब्राह्मणभोजनादीनि क्रियन्ते । पित्र्यकर्माङ्गभूतान्यन्यानि कव्यानि श्राद्धानि भस्मीभूतेषु-
भस्मतांप्राप्ताभस्मीभूता । उपमाने वा भूतशब्दः भस्मानीव यथाकाष्ठभूतइति । किंपुनर्भस्मनासाम्यंयथा तन्नकचिदुपयु-
ज्यतेऽवकररूपमपोहमेवमीदृशोब्राह्मणः क्रियाभ्योऽपोहितव्यइति तात्पर्यार्थः । नराणामविजानतानंशयन्तीतिसंबन्धः ।
मोहाद्वृत्तानि दानृभिः । अविजानतांमोहादितितानुवादः । यच्छास्त्रेणापोहितंतन्मोहादेव क्रियते ॥ ९७ ॥

(९७) भस्मीभूते=भस्मीभूते (मे०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । हव्यं देवार्थमन्नं कव्यं पित्रर्थं । अविजानतां पात्रगुणदोषौ । भस्मभूतेषु प्रकाशगुणशक्ति-
शून्येषु । मोहात् भ्रमात् ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । मोहाद्यत्पात्रानभिज्ञतया देवपित्रुद्देशेनान्नानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानतेजःशून्यतया भस्मरूपे-
ष्विव पात्रेषु दत्तानि दातृभिर्निष्फलानि भवन्ति ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । विद्वत्प्रशंसार्थमन्यनिन्दामाह नश्यन्तीति । फलमदत्त्वा नश्यन्ति । अविजानतां पात्रमिति
शेषः । भस्मीभूतेषु वेदतदर्थज्ञानशून्यतया तादृशफलाजनकत्वानिन्दामात्रम् । अतादृशेष्वपिदेयम् अन्यथा अन्नस्य क्षु-
धितपात्रमिति वचनविरोधः ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । अविजानतांदातृणांहव्यकव्यानि नश्यन्ति । भस्मीभूतेषु निस्तेजस्केषु ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविजानतांमूर्खाणांभराणां मोहात् दातृभिर्दानशीलैर्दत्तानि भस्मीभूतेषु विप्रेषु वेदाध्ययनत-
दर्थज्ञानरहितेषु भस्मतुल्येषु विप्रेषु दत्तानि हव्यकव्यानि विनश्यन्ति ॥ ९७ ॥

विद्यातपःसमृद्धेषु हुतंविप्रमुखाग्निषु ॥ निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात् ॥ ९८ ॥

[अनर्हते यद्वदाति न ददाति यदर्हते ॥ अर्हानर्हापरिज्ञानाद्धनी धर्मान्निहीयते * ॥ १ ॥

काले न्यायागतंपात्रे विधिवत्प्रतिपादितम् ॥ ददाति परमंसौख्यमिहलोके परत्र च ॥ २ ॥

प्रतिग्रहेण शुद्धेन शस्त्रेण क्रयविक्रयात् ॥ यथाक्रमं द्विजातीनां धनं न्यायादुपागतम् ॥ ३ ॥ ५५] .

(१) मेधातिथिः । कीदृशाः पुनरभस्मभूतास्तानाह । विद्यातपोभ्यांसमृद्धास्तद्यतिरिक्ता भस्मभूताः । समृद्धिरति-
शयिनी संपत्तिः । बहुविद्यया महता च तपसा युक्ता एवमुच्यन्ते । समुदायसंबन्धिनी अपि विद्यातपसी संबन्धिसंबन्धा-
दवयवभूतमुखैः सामानाधिकरण्यप्रतिपद्येते । विप्राणामुखान्यग्रयइत्यत्र व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात्समासः । यथाग्नौ हुतंफल-
वद्भस्मनि हुतंनिष्फलमेवमीदृशं भोजनं ब्राह्मणमुखनिक्षिप्तं हुतमिति भोजनमेव स्तुत्योच्यते । यागहोमादि महाफलतयाप्रसि-
द्धम् । अतः प्रख्याततमगुणेनाप्रख्यातमुपमीयते । निस्तारयति दुर्गात् दुर्गव्याधिशत्रुराजपीडादि ततो निस्तारयति रक्षति
न तेन संमृश्यते । महतश्च पापात्परलोकेऽपि नरकादिगतेस्त्रायते । न केवलमाभ्युदयिककर्मैव पात्रविषयम् । प्रायश्चित्ता-
र्धमपितद्वृणायैव दातव्यम् ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विप्रेषु मुखानिविप्रमुख्यानि तद्रूपेष्वग्निषु मुखशब्दोऽयं मुख्यार्थेऽपि पठ्यते । वक्त्रार्थत्वंतुतपः
समृद्धेर्वित्ययोगाद्धेयं । दुर्गात् इहलौकिकदुःखहेतोःपापात् । महतः किल्बिषात् पारलौकिकदुःखहेतोः ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्यातपस्तेजःसंपन्नविप्राणामुखानि होमाधिकरणत्वेनाग्नितया निरूपितानि हव्यकव्यादिप्र-
क्षिप्तमिहलोके दुस्तराद्याधिशत्रुराजपीडादिभयान्महतश्च पापादमुत्र नरकाच्चायते ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्माद्विद्वत्सुदेयमिति निगमयति विवेति विप्राणामुखान्येवाहवनीयाद्यग्रयः । तेषु विप्रमु-
खाग्निषु परंपरया विद्यादियुक्तेषु हुतं तदुद्दिश्य दत्तमन्नादि तारयतीत्यन्वयः । दुर्गादापद्रवात् महतः । अन्नादेर्भूणहा
मार्ष्टीति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रस्य मुखमेवाग्निस्तेषु विप्रमुखाग्निषु । कीदृशेषु मुखेषु विद्यातपोभिःसमृद्धेषु ॥ ९८ ॥

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ॥ अन्नंचैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । संप्राप्ताय स्वयमुपस्थिताय नतुनिमत्त्रिताय । नहिनिमत्त्रितोतिथिर्भवति । प्राप्तिदेशंच वक्ष्यति । भार्यायत्राग्रयोऽपिवेति । आसनोदके दद्यात् पादधावनोपयोगिप्रथममुदकंततआसनंभोजनंच । यथा शक्तिसंस्कृत्येत्यन्विशेषगमः । सविशेषमन्नंसंस्कृत्य दद्याद्भोजयेत् । विधिपूर्वकं विधिः पूर्वोयस्मिन्दाने तदेव मुच्यते । विधिः शास्त्रतत्पूर्वनिमित्तंप्रमाणमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदकं पादप्रक्षालनार्थं । विधिपूर्वकं आपस्तम्बोक्तातिथ्यधर्मेण । तत्र ह्यग्निरिव ज्वलन्तिथिरभ्यागच्छतीत्यादिना ब्रीहियवान्यतरनिर्वापपाकादिरूपमातिथ्यमुक्तं ॥ ९९ ॥

(३) कुड्मकः । त्वयमागतायत्वतिथये आसनपादप्रक्षालनाद्युदकंयथासम्भवंव्यञ्जनादिभिःसत्कृतंचान्मासनावसथावित्यादिवक्ष्यमाणविधिपूर्वकंदद्यात् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । आतिथ्यस्य नित्यत्वमनुवदंस्तदकरणे प्रत्यवायमाह संप्राप्तायेति । संप्राप्ताय गृहमागताय ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । अतिथिपूजाप्रकारमाह संप्राप्तायेति ॥ ९९ ॥

शिलानप्युञ्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुद्धतः ॥ सर्वसुकृतमादत्ते ब्राह्मणो नर्चितो वसन् ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्यन्तदरिद्रस्याप्यतिथिपूजाव्यतिक्रमो न युक्तः । शिलानुदकेदारलवनशेषानुञ्छतउच्चिन्वतः-एतच्चवृत्तिसंकोचोपलक्षणार्थम् । पञ्चाग्नीनपि जुद्धतः अनेनशास्त्रानुष्ठानसंपन्नोऽत्यन्तदरिद्रश्च यद्यतिथिमागतं पूजयत्यन्नदानादिना तदातदनुष्ठानंसवृत्तिसंयमोनिष्फलतामेति । ततश्चसर्वसुकृतंपुण्यमादत्तेअतिथिर्गृह्णाति निष्कलीकुरुते । अनर्चितो वसन् तस्मादर्चयेदिति विध्यर्थः । वसन्नितिलिङ्गात्सायमागतेविधिरयम् । पञ्चाग्रयस्त्रेता गृह्यःसम्यक् । अथ कोऽयं-सम्योनामाग्निः । एवंहस्माद्गुः ग्रामान्तरे प्रेषितस्य यत्र लौकिकपाकः क्रियते महासाधनस्य बहुवेश्मसु योगृहागारादेव शीतापनोदार्थंविहिष्यते ससम्यक् । होमस्तर्हि तत्र कः यावता तस्मिन्गृहानोतिनियमः । अस्मादेव वचनात् वैश्वदेवहोमः प्रेषितस्य लौकिकेऽप्यस्तीति मन्यन्ते । ब्रीहियवैः शुष्कधान्यैर्यत्रलेलिहानं सुसमिद्धंपश्येत्त्राभिजुहुयादितिस्मृतिवचनमुदाहरन्ति । इहभवन्तस्त्वाद्गुः उपनिषत्सु पञ्चाग्निविद्योक्ता तत्र तेषांकल्पिताग्निरूपाणितद्रूपेण यदुपासनंयच्चवेदनंसहोम-इति कल्प्यते सा हि सर्वश्रौतेभ्यः कर्मभ्योऽतिशयफलेष्यते एवंहि तत्राग्न्यायते स्तेनोहिरण्यस्य सुरापिबन्धगुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महाच तेपतन्ति चत्वारः संसर्गांच । पञ्चानामपि यत्फलं तदतिथ्यावाराधितेऽविमुखीकुरुते नश्यतीतिप्रशंसातिशयेनावश्यकर्तव्यतां दर्शयति । यद्यपि प्रातराशेप्यतिथिभोजननियमः सायंतु तद्यतिक्रमेप्रायश्चित्ताधिक्यम् । यथाशक्तीतिपूर्वश्लोकेऽन्विषयं येमन्यन्ते तएवमाहुर्नयथाशक्त्यतिथयःपूजयितव्याएकोद्गौ बहवइति ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिलान्सस्यमञ्जरीरुञ्छत आरुण्यगृह्णतइतिहि वृत्तिसंकोचेन तपश्चर्योक्ता । अतिथित्वेनागतोऽनर्चितो वसन्नन्यत्रापि ॥ १०० ॥

(३) कुड्मूकः । लूनकेदारशेषधान्यानि शिलस्तानपि उच्चिन्वतोवृत्तिसंयमान्वितस्य त्रेतावसथ्यःसभ्यश्चेतिपञ्चाग्र-
यःसभ्योनामाग्निःशीतापनोदाद्यर्थयस्तत्र प्रणीयते पञ्चस्वप्निषु होमंकुर्वाणस्य सर्ववृत्तिसंकोचोपञ्चाग्निहोमार्जितपुण्यमन-
चितोऽतिथिर्वसन्गृह्णाति । अनया च निन्दयातिथ्यनर्चनस्यनित्यतागम्यते ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैवार्थवादमाह शिलामिति । केदारे अवशिष्टधान्यं शिला तान्युच्छतः आधानं कुर्वतः ।
सभ्यावसथ्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसंज्ञकान् पञ्चाग्नीन् जुह्वतस्तस्यसुकृतंयदुत्पन्नं तत्सर्वमादत्ते आत्मसात्करोति
अनर्चितो वक्ष्यमाणतृणाद्यैरपि ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । अतिथिपूजामकुर्वतोनिन्दामाह शिलानपीति । ब्रीहिकणिशानि शिलास्तानुच्छत उपाददतः शि-
लेन जीवतइत्यर्थः । अनेनैवं ज्ञायते शिलवृत्तित्वंपञ्चाग्नित्वंचप्रशस्ततरमिति ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । शिलांशिलावृत्ति उच्छतःकुर्वतः । नित्यंपञ्चाग्नीन्जुह्वतःबलिवैश्वदेवादीन्कुर्वतः एतादृशस्य गृहे-
अनर्चितःविप्रःरात्रौ वसनसर्वसुकृतं आदत्ते स्वीकुर्यात् ॥ १०० ॥

तृणानि भूमिरुदकंवाक्कतुर्थी च सूत्रता ॥ एतान्यपि सतांगेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । यदि दारिद्र्यात्सायमन्नदानं घटते तदा नैवमन्तव्यमन्नधानमतिथेर्भोजनंतच्चमेनास्तीतिकिमनेन
मदृहेप्रविष्टेनेति । यतोऽशक्तस्यतृणादिदानेनाप्यतिथिपूजाविधिः समुच्यते । अथवानायंविधिर्भोजनएवपर्यवस्यति ।
किंतिहि निवस्यतः शयनावि दातव्यम् । तृणग्रहणंस्मृतरोपलक्षणार्थम् । भूमिरासनशयनविहारस्थानम् । सूत्रतवाक्-
प्रियहितवचनंकथाप्रस्तावादि वा । एतान्यप्यन्नाभावे सतामागतस्यातिथेर्नोच्छिद्यन्ते किंतु दीयन्ते सर्वकालम् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तृणानि शयनार्थानि भूमिस्तदास्तरणार्था । सूत्रता प्रिया वाक् । नोच्छिद्यन्ते
ननदीयन्ते ॥ १०१ ॥

(३) कुड्मूकः । अन्नासंभवे पुनस्तृणविश्रामभूमिपादप्रक्षालनाद्यर्थजलप्रियवचनान्यपि धार्मिकगृहेष्वतिथ्यर्थन
कदाचिदुच्छिद्यन्ते । अवश्यदेयानीति विधीयते । तृणग्रहणंशयनीयोपलक्षणार्थम् ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्नदानाशक्तौ प्रतिनिधितया प्रकारान्तरमाह तृणानीति । सूत्रेतिविशेषणादन्नसंपत्तौ मिथ्या
विनयोऽन कार्यः । नोच्छिद्यन्ते प्रायशोगृहे नविनाभावीनीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । मुख्यकल्पाभावेऽतिथिरनुकल्पेनाप्यर्चनीयइत्यभिप्रायेणाह तृणानीति । तृणान्यासनाभावे भू-
मिः शयनाभावे । उदकपादाभ्यञ्जनाभावे । सूत्रता कल्याणी वागन्नाभावे ॥ १०१ ॥

एकरात्रंतु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ॥ अनित्यंहि स्थितोयस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । नातिप्रसिद्धोलोकेतिथिशब्दार्थइति तदर्थलक्षणमाह । एकरात्रंवसतःपरगृहेऽतिथित्वम् ।
तच्च ब्राह्मणस्य नजात्यन्तरेद्वितीयेन्हि पूजाविधौ कामचारोऽभ्युदयविशेषार्थिनस्तदधिकारोननैयमिकः । तथाचापस्तम्बः
एकरात्रिवासयेत्पार्थिवान्लोकानभिजयतिद्वितीयामान्तरिक्षांस्वृतीयांदिव्यानितिफलकामस्य द्वितीयादिरात्रिष्वधिकारंदर्श-
यति । अत्रैव निर्वचनंदाढ्यार्थमाह । अनित्यंहि स्थितिःतिष्ठतरतिपूर्वस्यायंशब्दः । औणादिकैःकथंचिद्युत्पत्तिः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मिन् द्वितीयदिनवासे तस्य नातिथित्वमित्यर्थः । अनित्यस्थितइत्यत्रार्थेऽतिथि-
पदनिपात्यतइत्यर्थः ॥ १०२ ॥

(३) कुङ्कुमः । अप्रसिद्धत्वादतिथिलक्षणमाह एकेति । एकरात्रमेव परगृहे निवसन्नब्राह्मणोतिथिर्भवति । अनि-
त्यावस्थानान्नविद्यते द्वितीयातिथिरस्येति अतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तातिथेरलक्षणमाह एकरात्रमिति । एकरात्रमभिव्याप्य वसन्नब्राह्मणएवातिथिः वासाय-
न विद्यते द्वितीया तिथिर्यस्येति सोऽतिथिः । सर्वत्र ब्राह्मणपदग्रहणात् क्षत्रियादयो नातिथयः ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । कालतोऽतिथिनियममाह एकेति । एकरात्रवसन्नपि ब्राह्मणश्चेदतिथिर्न क्षत्रियादिः । अत्रहेतु-
मतिथिशब्दनिर्वचनेनाह । अनित्यशब्दादकारमिकारंतकारंचादायस्थितशब्दात्कारमिकारंचादायसन्निवेश्यातिथिरित्यु-
च्यते ॥ १०२ ॥

नैकग्रामीणमतिथिविप्रंसांगतिकंतथा ॥ उपस्थितंगृहे विद्याद्वार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । एकस्मिन्ग्रामे योवसतिवैश्वदेवकालोपस्थितोनातिथिः सांगतिकःसहाध्यायी । सख्युरन्यस्त-
स्यद्युत्तरत्र विधिर्भविष्यति वैश्यशूद्रौसखाचेति । योऽपि सर्वेण संगच्छते विचित्रपरिहासकथादिभिः सांगतिकशब्देनयुक्तः
प्रतिषेद्धंप्रागदृष्टपूर्वोऽपि नच गृहस्थस्य प्रोषितस्यास्य सर्वलक्षणलक्षितोऽप्यतिथिः । किंताहिउपस्थितंगृहे विद्यात् यत्त-
स्यानित्यस्थानम् । यदुच्यते प्रोषितस्यापि भार्यायत्राग्नयश्च । तत्रासंनिहितस्यापि गृहस्थस्य भवत्येवातिथिः । अतो-
यथासंविधायाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु प्रवसति तद्वदतिथयेऽपिसंविधातव्यम् । वाशब्दात्त्वेवंप्रतीयते भार्याग्निभिःसह
यदा प्रवासस्तदाभवत्येव ग्रामान्तरस्थस्याप्यतिथिः । असंनिहितस्यापि गृहे भार्याग्निषु सत्सु ततश्च यदि भार्याया सह
प्रवसेदग्नयश्च गृहएवभवेयुस्तदा नातिथिपूजानियमइति । वाशब्दउपस्थितंगृहेविद्यादित्येतदपेक्षया न परस्परपेक्षया-
भार्यामाग्नीनाम् ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकग्रामीणमेकग्रामे चिरनिवासिनम् । सांगतिकं संगतिः संबन्धः तत्पुरस्कारेणागत-
म् । तथा यत्र यस्य प्रवासिनोपि भार्या अग्नयोवा सह गच्छन्ति तदन्यतमं स्वे गृहउपस्थितमागतमप्यतिथिं न विद्या
न्नातिथिधर्मेणार्चयेत् । अग्नयोपिवेति वचनादभार्यस्याप्यग्नयः संभवन्तीति गम्यते । श्रूयते च श्रुतावपनीकोप्यग्निहो-
त्रमाहरेदिति ॥ १०३ ॥

(३) कुङ्कुमः । एकग्रामनिवासिनंलोकेषु विचित्रपरिहासकथादिभिःसंगत्या वृत्त्यर्थिनंभार्याग्नियुक्तोगृहे वैश्वदेव-
कालोपस्थितमपि नातिथिविद्यात् । एतेन भार्याग्निरहितस्य प्रवासिनोनातिथित्वमिति बोधितम् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव व्यतिरेकमाह नैकेति । विप्रमप्येकग्रामवासिनं । सांगतिकं विचित्रविद्येतिहा-
सकथाभिः संगत्या प्रत्यर्थिनं । भार्याग्नियुक्ते गृहेउपस्थितमतिथिविद्यात् । अतएव भार्याग्निरहितस्य नातिथ्यक्ता-
र्थतावश्यकेति गतिस्थानकल्पोवा तेन भार्यायाःसत्वभावश्यकम् ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । देशतोऽतिथिनियममाह नैकेति । अतिथिलक्षणयुक्तमव्येकग्रामवासिनंतथासांगतिकंसंगतेन चरन्तं क्वचित्तिथित्वेन संगतपूर्वमिति यावत्तन्नातिथिविद्यात् । यत्र स्वकीयेपरकीयेवा गृहे भार्याग्रयोऽपि सन्ति तत्रोपस्थितमतिथिविद्यात् नान्यविप्रोषिताग्रिभार्यस्याभ्याशमागतम् ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकग्रामीणविप्रंगृहउपस्थितवैश्वदेवसमये प्राप्तमतिथिं न विद्यात्तथा सांगतिकंसहाध्यायीच चित्रकथाभिः सहसंगच्छते तमतिथिं न विद्यात् । गृहमागतमपीत्यर्थः यत्र भार्या वाऽग्रयोऽपि वा वर्तन्ते तत्रागतम् ॥ १०३ ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ॥ तेन ते प्रेत्य पशुतांब्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥ १०४ ॥

[परपाकान्पुष्टस्य सततंगृहमेधिनः ॥ दत्तमिष्टंतपोऽधीतंयस्यान्तस्य तद्भवेत् ॥ १ ॥] ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । उपासनंतदभ्यासः । यो ब्राह्मणोऽनयैव बुद्ध्या तत्रतन्नोपतिष्ठेत् यथातिथिरवश्यं भोजनं लभेत तस्येयं निन्दा । यस्तच्छोलः परस्य संबन्धिनं पाकमन्नमुपास्ते न तु कदाचित्तेन कर्मणा प्रेत्य पशुतांबलीवर्दादिजातिं ब्रजति प्राप्नोति । अन्नादिदायिनस्तद्गृहे दन्तितांगर्दभतामश्वतांवाप्राप्नोति । गृहस्थस्येषदोषोत्पन्नस्थालीपाकस्य ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपासते आमन्त्रणं विनाऽतिथिधर्मेण ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । अतिथिप्रकरणादातिथ्यलोभेन ये गृहस्थाः ग्रामान्तराणि गत्वा परान्नं सेवन्ते ते निषिद्धपरान्नदोषानभिज्ञाः । तेन परान्नभोजनेन जन्मान्तरे अन्नादिदायिनां पशुतांब्रजन्ति । तस्मादिदं कुर्यादिति निषेधः कल्प्यते ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहस्थो भूत्वा आतिथ्यलोभेनातिथिर्न स्यादित्याह उपासतइति । उपासनं तात्पर्येण प्रवृत्तिः । अबुद्धयः पशुत्वप्राप्तिमविद्वांसः । दातारः श्लाघ्या इत्याह पशुतामित्यादि । तेनातिथ्यलोभमात्रेण ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमतिथिप्रसङ्गाद्गृहस्थानामतिथिरूपेण परपाकभोजनप्रतिषेधार्थं निन्दार्थवादमाह उपासतइति । उपासते परपाकं परेषांपक्वान्नम् । तेन परपाकोपासनेन । तस्मात्परपाकभोजनप्रसक्तिर्न कार्येति ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपासते तेन कारणेन अन्नाद्यदातॄणां ते प्रेत्य पशुतांगर्दभतांब्रजन्ति ॥ १०४ ॥

[परपाकेति । इष्ट्यागादि दत्तदानं अधीतं वेदाध्ययनं । एतज्जन्यपुण्यं यस्यान्नं भक्षयति]

अप्रणोद्योतिथिः सायं सूर्योदोगृहमेधिना ॥ काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन्गृहे वसेत् ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । सायंकालोऽस्तमयादिप्रदोषांतस्तस्यावेलायामतिथिरागतोऽप्रणोद्यः अप्रत्याख्येयो भोजनशयनासनादिभिः प्रतिपूज्यः । केन गृहमेधिना मेधोयज्ञः गृहमेधोमहायज्ञानामियमाख्या तत्राधिकारी गृहमेधी गृहस्थइति यावत् । सूर्योदइत्यर्थवादः । सूर्येणोदः प्रापितः दैवोपनीतत्वादवश्यं पूजार्हकाले द्वितीये वैश्वदेवकाले वा सायं भोजने निवृत्तेऽपि नास्य गृहस्थस्यानश्नन्गृहे वसेत् । यदि शेषमस्तितन्निवेदनीयं न चेद्दि पाकः कर्तव्यः ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अप्रणोद्योऽनिराकार्यः । सूर्येणोदोयद्देहमधिष्ठाय सूर्यश्चरति ससूर्योदः । सच सायंय-आगच्छति स भवति । अतएव श्रुतविषहवै स एकातिथिरित्येकशब्देन सूर्यपराभ्युदयैकातिथित्वं तस्योक्तां तस्मादाहुर्न

सायमतिथिमपनुद्येत्युपसंहृतं । तत्काले अतिथिबाहुल्याभावादेकातिथित्वम् । गृहधर्मएव मेधोयज्ञोऽस्येति गृहमेधी गृहस्थः । काले वैश्वदेवान्ते ॥ १०५ ॥

(३) कुड्डूकः । सूर्योऽस्तमिते गृहस्थेनातिथिर्न प्रत्याख्येयः । सूर्योदः प्रापितोरात्रौ त्वगृहगमनाशक्तेः । द्वितीयवैश्वदेवकाले प्राप्तोऽकाले वा सायंभोजने निवृत्तेऽपि नास्य गृहेऽतिथिरनश्रन्वसेदवश्यमस्मै भोजनं देयम् । प्रत्याख्याने प्रायश्चित्तगौरवार्थोऽयमारम्भः । अतएव विष्णुपुराणे दिवा तिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप । तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं सूर्योदे विमुखे गते । गोविन्दराजस्तुप्रतिषिद्धातिथिप्रतिप्रसवार्थत्वमस्याह ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिथिमनुवदंस्तस्यापरिहार्यकालमाह अप्रणोद्यइति । अप्रणोद्यः अप्रत्याख्येयः । यतः सूर्योदः । अस्तंगच्छता सूर्येण प्रापितः । अतोविप्ररुष्ट्वगृहे गमनाशक्तो नानदन्वसेदित्याह कालेति । अकाले सायंभोजननिवृत्तौ । कालइवाकालेपि नानदन्वसेदिति वा ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । सायन्तनातिथिर्विशेषेण नोपेक्षणीयइत्याह अप्रणोद्यइति । सूर्योदः सूर्येण प्रापितोऽस्तंगच्छतासूर्येण देशान्तरगमनाशक्तिमापाद्य प्रापितइत्यर्थः । गृहमेधाः पञ्चमहायज्ञास्तद्वाङ्गृहमेधी तेन । अप्रणोद्योऽप्रेषणीयः । काले वैश्वदेवानन्तरकाले । अकाले । वैश्वदेवात्पूर्वस्मिन्काले त्वभोजनादुत्तरस्मिन् काले ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीदृशोतिथिः । सूर्योदः देहमधिष्ठाय सूर्यश्चरति ससूर्योदः । सूर्येणानीतइत्यर्थः । गृहमेधिना गृहस्थेन गृहमेधोमहायज्ञः तेन गृहस्थेन कालेद्वितीयवैश्वदेवकाले प्राप्तः । अकाले वा सायंभोजनाभावे प्राप्तः । अनश्नन्सन्नस्य गृहस्थस्य गृहे न वसेत् ॥ १०५ ॥

न वै स्वयंतदश्नीयादतिथियन्न भोजयेत् ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वातिथिपूजनम् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । सूपघृतदधिशर्करादियदुत्कृष्टमन्नं तत्स्वयं न श्रीयतादतिथौ संनिहिते यावत्तस्मै न दत्तम् । यत्तु यवागूरसकटुकादितदनिच्छते न देयम् । तादृशमदत्तमश्रुतो न दोषः । सर्वथा न संस्कृतमन्नं स्वयंभोक्तव्यं कदन्नमतिथिर्न भोजनीयइत्येवंपरमेतत् । धनाय हितं धनस्य निमित्तंचेति धन्यम् । एवं यशस्यादयः शब्दाः । अर्थवादोऽयं नित्यत्वादतिथिभोजनस्य सति संनिधानेऽतिथेः पूर्वशेषत्वाच्च । स्तुतिव्हेनान्वये संभवति नाधिकरणान्तरकल्पना युक्ता ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धन्यं धनहेतुः ॥ १०६ ॥

(३) कुड्डूकः । यदघृतदध्याद्युत्कृष्टमतिथिर्न प्रत्याचष्टेतस्माददत्त्वा न त्वयंभोक्तव्यम् । धनाय हितं धनस्य निमित्तं वा धन्यम् । एवं यशस्यादयोऽपि शब्दाः । अतिथिभोजनफलकश्च न मिदम् । न चानावश्यकतापत्तिः । सर्वसुकृतमादत्तइत्यादिदोषश्रवणात् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिथ्यस्य फलवादमनुवदंस्तत्कर्तुर्नियमं सार्थवादमाह नेति । तन्मधुरादि । धन्यं धनाय हितं । एवमुत्तरत्र धन्यादि चतुष्टयस्य महाफलत्वेनाव्याजेनातिथ्यकार्यमिति भावः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । नियमान्तरमाह वाइति । अतिथिपूजनं स्वभोज्येन कृतम् ॥ १०६ ॥

(१०६) वा=चा (अ)

पूजनम्=भोजनम् (ल, ब, न, म, र)

(६) रामचन्द्रः । तदैश्वर्यं स्वयंनाश्रियात् । ततः किंयदनमतिथिनं भोजयेत् । आतिथिभोजनस्य फलमाह । अतिथिभोजनं यशस्यं आयुष्यं स्वर्ग्यं भवति ॥ १०६ ॥

आसनावसथौ शय्यामनुब्रज्यामुपासनम् ॥ उत्तमेषूत्तमंकुर्याद्हीने हीनं समं समम् ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । बहुष्वतिथिषु युगपदुपस्थितेष्वितरेतरंसमहीनज्यायस्त्वासनादिप्रकल्पनंगुणापेक्षंन विशेषेण । आसनंबृहत्यादि । आवसथं विश्रामभूमिः । शय्याखट्वादि । अनुब्रज्या गच्छतोऽनुगमनम् । उपासनंतत्समीपे कथाप्रस्तावेन संनिधानम् एतदुत्तमेषूत्तमम् । दूरमनुब्रज्यत उत्तमः नातिदूरमभ्यमः कतिचिदित्पदानि हीनः ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपासनं तत्समीपउपवेशनम् । हीनेति मन्दगुणे । समे नात्युत्कृष्टापकृष्टगुणे समं नात्युत्कृष्टापकृष्टम् ॥ १०७ ॥

(३) कुड्मूकः । आसनं पीठं चर्म वा । आवसथो विश्रामस्थानम् । शय्या खट्वादि । अनुब्रज्या गच्छतोऽनुगमनम् । उपासना परिचर्या । एतत्सर्वंबहुष्वतिथिषु युगपदुपस्थितेष्वितरेतरापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टमध्यमंकुर्यात् । न पुनः सर्वेषां समम् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव प्रकारभेदमाह आसनेति । आवसथोत्र गृहं । आतिथ्यस्य ब्राह्मणेष्वेव नियमनात् गुणादिनोत्तमादि नियमः ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । अतिथीनां तारतम्येन पूजातारतम्यं कर्तव्यमित्याह आसनेति । उत्तमैऽतिथीबुत्तमं हीनत्वं चापेक्षया ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिथिसेवामाह आसनेति । आसनावसथौ आसनंच आवसथंगृहंच शय्यांच पुनरनुब्रजनं । एतदतिथेः उपासनंपूजनंकुर्यात् । हीनेहीनंकुर्यात् । समे समंकुर्यात् ॥ १०७ ॥

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ॥ तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वार्थमन्नं वैश्वदेवशब्देनोच्यते । तस्मिन्निष्पन्ने भुक्तवत्सु सर्वेषु निःशेषितेऽन्ने यद्यन्योऽतिथिरागच्छेत्तस्मै दद्यात्पुनः पक्वान्नं न तु तस्मात्पाकबलिं हरेत् । अग्रावपि होमोनेष्यते न केवलं बलिहरणम् यतः सायंप्रातः पाकहोमो बलिहरणम् । न चान्तरालिके । तथाच वक्ष्यति सायंत्यन्नस्येति । एवंच यद्यप्यसकृदह्नः पक्वेत्तथापि न प्रतिपाकं वैश्वदेवमावर्तेत् । यथाशक्ति संस्कारविशेषेणेतरथा वा ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैश्वदेवे होममात्रे । अन्योद्वितीयोपि । अन्नंबल्यर्थोपकृष्टमपि न बलिहरेदन्नान्तराभावे एतेन मनुष्ययज्ञस्य भूतयज्ञापेक्षयाऽभ्यर्हिततोक्ता ॥ १०८ ॥

(३) कुड्मूकः । अन्यशब्दनिर्देशादतिथिभोजनपर्यन्तं वैश्वदेवे कृते यद्यपरो तिथिरागच्छेत्तदा तदर्थं पुनः पाकं कृत्वा तस्यान्नं दद्यात् । बलिहरणंततो नात्र कुर्यात् । बलिनिषेधादन्नसंस्काराभावो वैश्वदेवस्यावगम्यते । अन्नसंस्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्नं भोजनमनुजानीयात् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । अकालइत्युक्तं तत्र कथं तन्नोपवासस्तत्राह वैश्वदेवेति । वैश्वदेवपूर्वकंदम्पत्योर्भोजने निवृत्ते इति ज्ञेयम् । अन्यथा तदन्नेनातिथिभोजने त्वार्थेव पाकः स्यादतएव त्वपाकसंस्कारार्थो वैश्वदेवो नात्ममात्रसंस्कारार्थः । यथाशक्ति पक्का ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । वैश्वदेवे निर्वृत्ते सिद्धेऽग्नौ यस्मिन्नन्नेवैश्वदेवहोमादिकं कृतं तस्मिन्निःशेषं भुक्त इत्यर्थः । अन्नं पुनः साधितम् । पुनः साधितस्यान्नस्य संस्कारार्थं नर्बलिहरेत् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाकं कृत्वा नन्दय्यात् । पुनर्बलिहरेत् । वैश्वदेवं न कुर्यात् ॥ १०८ ॥

न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् ॥ भोजनार्थं हि ते शंसन्वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रासङ्गिकोऽतिथेरयमुपदेशः । भोजनार्थं तत्कुलीनोऽमुष्य पुत्रोऽस्मीति न निवेदयेन्न कथयेत् । स्वे कुलगोत्रे आत्मीयं कुलं पितृपितामहाद्यभिजनो गोत्रं गर्गभार्गवादिनामधेयं वा । गोत्रस्वलितं नामान्तरविवक्षायां यन्नामान्तरमुदाह्रियते तदुच्यते । अध्ययनमपि स्मृत्यन्तरप्रतिषिद्धं तदपि न निवेद्यम् । अस्यार्थवादः भोजनार्थं भोजनं लिप्से प्रख्यातकुलजातित्वादित्यनेनार्थेन हेतुना कुलगोत्रेशंसन्वान्ताशी वान्तमुद्गीर्णमश्रातिनिगिरतीत्येवमुच्यते बुधैः ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुलं तद्विशिष्टदेशस्थानोत्पन्नत्वं । भोजनार्थ इति पुनरभिधानं धनार्थमभिधाने दोषाभावज्ञापनार्थं वान्ताशी वान्ताशन प्रायश्चित्तार्हत्वात् ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । भोजनलाभार्थं ब्राह्मणः स्वकुलगोत्रे न निवेदयेत् । यस्माद्भोजनार्थं ते कथयन्मुद्गीर्णाशीति पण्डितैः कथ्यते ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । आतिथ्यभोक्तुर्नियममाह नेति । स्वे स्वकीये । तत्कृतौ निन्दामाह भोजनार्थमिति । ते कुलगोत्रे निवेदयित्वा वान्तभक्षणतुल्यपापी स्यादिति भावः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । अतिथिप्रत्याह न भोजनार्थमिति । विप्रोऽतिथिभूतः । वान्ताशी सहि कुलगोत्रे । उद्गीयन्मिश्राति ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः स्वे स्वकीये कुलगोत्रे भोजनार्थं वा स्वप्रशंसां न निवेदयेत् । ते कुलगोत्रे भोजनार्थं प्रशंसन्बुधैर्वान्ताशीत्युच्यते ॥ १०९ ॥

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ॥ वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयोगुरुरेव च ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियो ब्राह्मणस्याध्वनीनोऽपि प्रथमभोजनकाल उपस्थितोऽपि नातिथिः । अतो न तस्मै नियमतो देयम् । एवं वैश्यशूद्राभ्यामपि । सखिज्ञाती आत्मसमे नातिथी । गुरुः प्रभुवदुपचर्यः निवेद्य वचनक्रियत्युक्तम् ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य नातिथिः । सवर्णानां भवत्येव सखामित्रं । ज्ञातयः संबन्धिनः । गुरुः पिता ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयोऽतिथयोन भवन्ति । क्षत्रियादीनां ब्राह्मणस्योत्कृष्टजातित्वान्मित्रज्ञातीनामात्मसंबन्धादुरीः प्रभुत्वात् । अनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्योत्कृष्टो ब्राह्मणः सजातीयश्च क्षत्रियोऽतिथिः स्यान्नापकृष्टौ वैश्यशूद्रौ । एवं वैश्यस्यापि द्विजातयोऽतिथयोन शूद्रः ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । अतिथिर्ब्राह्मण इत्युक्तं तद्यतिरेकं प्रासङ्गिकमनुवदति न ब्राह्मणस्येति । गृह इति विशेषणादरण्ये सर्वे अतिथयः अनन्यशरणत्वात् ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । इदानीमतिथ्यपवादमाह नब्राह्मणस्येति । तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः । ब्राह्मणस्यैवातिथयोराजन्यवैश्य-
शूद्राः । क्षत्रियादीनां तु वर्णोत्कृष्टाः सर्वणातिथयोभवन्त्येव । सखाचातिथिर्ज्ञातियोगुरुश्च ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य गृहे राजन्योऽतिथिर्नोच्यते च पुनर्वैश्यशूद्रौ सखा च गुरुरपि एते अतिथयो-
न ॥ ११० ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियोगृहमात्रजेत् ॥ भुक्तवत्सुच विप्रेषु कामंतमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्रातिथेर्धर्मः क्षीणपथ्योदनत्वं परग्रामवासो भोजनकालोपस्थानम् । तादृशेन रूपेण यदि क्ष-
त्रियोगृहमागतो भवति तदा तमपि भोजयेत् । भोजनवचनादन्या परिचर्या निवर्तते । प्रियहितवचनं त्वविशेषेण गृहाभ्या-
गतस्य विहितम् । अयंच तस्य भोजनकालः भुक्तवत्सु विप्रेषु ब्राह्मणेष्वतिथिषु वा गृहसंनिहितेषु प्रथमं भोजिषु ततः सभो-
जयितव्यः । काममिति नियमाभावमाह । काम्योऽयं विधिर्न नित्यइत्यर्थः । कामश्चानिर्दिष्टः विशेषफलेषु त्वर्गः । यदिवा-
धन्यं यशस्यमित्याद्यत्र संबन्धनीयम् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिथिधर्मेण वैश्वदेवान्ते । काममिच्छया न त्ववश्यम् ॥ १११ ॥

(३) कुट्टूकः । यदि ग्रामान्तरागतत्वादतिथिकालोपस्थितत्वादतिथिधर्मेण क्षत्रियो विप्रगृहमागच्छेत्तदा विप्रगृहो-
पस्थितविप्रेषु रुतभोजनेषु स्थितेष्विच्छातस्तमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्धर्मेण क्षत्रियाद्युपस्थितौ का गतिस्तेषु संभवप्रकारमाह यदीतित्रिभिः । अतिथिधर्मेणेति
युक्तार्थे तृतीया । एकरात्रमित्यादिविशेषणविशिष्टः । कामं यथेष्टम् ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । राजन्यादिष्वतिथिधर्मेणागतेषु कर्तव्यं श्लोकद्वयेनाह यदित्विति । अतिथिधर्मोऽदृष्टपूर्वत्वम् ।
काममिति वचनादनावश्यकता सूचिता ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिथित्वेनातिथिलक्षणधर्मेण यदा क्षत्रियः क्षीणवृत्तिः परग्रामवासः गृहमात्रजेदागच्छेत् ।
विप्रेषु भुक्तवत्सु कामंतं क्षत्रियमपि पश्चाद्भोजयेत् ॥ १११ ॥

वैश्यशूद्रावपि प्राप्नौ कुटुम्बेतिथिधर्मिणौ ॥ भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यंप्रयोजयन् ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिथेर्धर्मोतिथिधर्मः । सययोरस्ति तावतिथिधर्मिणौ । अतिथिधर्मश्च प्राग्व्याख्यातः । कु-
टुम्बगृहंतत्र प्राप्तावागतौ वैश्यशूद्रावपि भोजयेत् । क्षत्रियवत्तयोस्तु भोजनकालः क्षत्रियकालात्परेण यत आह भोजयेत्स-
हभृत्यैस्तौ । भृत्या अत्र दासा उच्यन्ते । तेषांच भोजनकालो भुक्तवत्स्वतिथिर्ज्ञातिबान्धवेषु सर्वेष्वर्वाग्दम्पतिभ्याम् ।
सहशब्द एककालतामात्रलक्षणार्थः । आनृशस्यंकारुण्यमनुकम्पांप्रयोजयन्प्रमाणीकुर्वन्नाश्रयनितियावत् । अनेन पूज्य-
तां वारयति अनुग्रहोऽनुकम्प्योऽनेन पूज्यः । अनुकम्प्येषु यदि च शक्यतेऽनुग्रहः कर्तुं ततः क्रियतेऽभ्युदयार्थेना तत्त्व-
करणादतिथेरतिक्रमः । एतदुक्तं भवति यादृशोऽतिथिभोजनादुत्कृष्टो धर्मोऽनुकम्प्यानुग्रहान् तादृशस्ततो निरुद्धः ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुटुम्बे कुटुम्बवतिगृहे न तु प्रवासे । भृत्यैर्भृत्यद्वारा भोजयेत् सह तुल्योपचारौ । क्ष-
त्रियेत्वधिकोपचारार्थं पृथगुक्तिः । आनृशस्यमहिंसातां । करुणांप्रयोजनं चातिथ्यतिक्रमदोषभयात् ॥ ११२ ॥

(३) कुटूकः । यदि वैश्यशूद्रावपि ब्राह्मणस्य कुटुम्बे गृहे ग्रामाग्रामान्तरादागतत्वाद्यतिथिधर्मशालिनौ तदा-
तावपि क्षत्रियभोजनकालात्परतोदम्पतीभोजनात्पूर्वदासभोजनकालेऽनुकम्पामाश्रयन्भोजयेत् ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । कुटुम्बे गृहे । आनृशंस्यं दीयतामिति कार्पण्यं प्रकटयन् ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । कुटुम्बेभार्यायाम् । सहभृत्यैःस्वभृत्यैःसह भोजनकालइत्यर्थः । आनृशंस्यंप्रकल्पयन् अनृशं
स्यार्थं मनुकम्पार्थमितियावत् ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपि निश्चयेन वैश्यशूद्रौ चेत्यामौ कुटुम्बे गृहे अतिथिधर्मिणौ तौ वैश्यशूद्रौ भोजनकाले
स्वभृत्यैःसह भोजयेत् ॥ ११२ ॥

इतरानपि सख्यादीन्संप्रीत्या गृहमागतान् ॥ प्रकृत्यान्नंयथाशक्ति भोजयेत्सह भार्याया ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । सखामित्रंसआदिर्येषाम् । आदिशब्दः प्रकारे ज्ञातिबन्धुसंगतसहाध्यायिप्रभृतीन्गृण्हातिगुरु-
वर्जम् संप्रीत्यागतान् अतिथेर्धर्मस्य प्रकृतत्वान्निषेधार्थंसंप्रीतिग्रहणम् । तान्भोजयेत् । प्रकृत्य प्रकर्षेणान्नंकृत्वासंस्कृ-
त्य । यथाशक्तीतिउपलक्षणार्थःशक्तिशब्दः । यावतीशक्तिर्यादृशंचयोऽर्हति तमुद्दिश्य तादृशएवसंस्कारः कर्तव्यः ।
भार्याया सह योभोक्तृभोजनकालःसएव भार्यायाअपि पृथक्तस्याभोजनकालस्याभावात् । एवंभुक्तमवशिष्टंतुदम्पती-
इति । महाभारते पत्युरुर्ध्वंभार्यायाभोजनंदर्शितद्रौपदीसत्यभामासंवादे द्रौपद्या स्त्रीधर्मान्कथयन्त्योक्तं सर्वेषु पतिषु भुक्त-
वत्सु शेषान्नमश्रामि । पतिशेषान्नभोजनंस्त्रीणांधर्मः । तस्मान्न भार्याभोजनकाले सख्यादीनांभोजनंविधीयते । नान्येक-
पात्राशनंसहार्थः किंतर्हि नैकाकिनस्तेभोजयितव्याः अपितु भार्याऽपि तत्र भुज्जीत । ततश्चावशिष्टंतुदम्पतीतितदत्र
बाध्यते । यदि कश्चिदभ्यर्हितः प्रतीक्षकःस्यादन्योवा न भुज्जीत तदाभार्यातद्देशेभुज्जीत । एवंसौहार्दप्रकाशितंभविष्यति
॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सख्यादीन्पूर्वोक्तांस्तत्कृत्य संस्कृत्य भार्याया परिवेषणकर्त्र्या ॥ ११३ ॥

(३) कुटूकः । उक्तभोजनकाले क्षत्रियादिव्यतिरिक्तान्सखिसहाध्यायिप्रभृतीन्संप्रीत्या गृहमागतान् नत्वतिथि-
भावेन तस्य प्रतिषेधात् यथाशक्ति प्रकृष्टमन्नंकृत्वा भार्यायाभोजनकाले भोजयेत् । गृहस्थस्यापि सएव भोजनकालः
अवशिष्टंतुदम्पतीति ब्रह्म्यमाणत्वात् । आत्मनासहेति वक्तव्ये वचनवैचित्र्यमाचार्यस्य गुरोस्तु भोजनकालानभिधानंप्र-
भुत्वेन स्वाधीनकालत्वात् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गृहदारादिषु भुक्तवत्सु प्रकृत्य संपाद्य अन्नं अत्रसहभार्ययेति भार्याभोजनंप्रतिप-
त्तिकर्म ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । प्रकृत्य तत्प्राधान्यं प्रकाशयेति यावत् । सहभार्यायाभार्यासहितः स्वयंभोजयेत् । नान्यंनियु-
ज्जीत ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरानप्यागतान्सख्यादीन्भोजयेत् । तस्मात्प्रकृत्यान्नंप्रकर्षेणान्नंकृत्वा भार्याया सह सहेतिस-
मानोपचारे सहशब्दः । तैःसह स्वयंभार्यायासह दम्पत्योःशेषभोजनम् ॥ ११३ ॥

सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणोर्गर्भिणीः स्त्रियः॥अतिथिभ्योऽथैवैतान्भोजयेदविचारयन् ॥ ११४ ॥

(११४) कुमारीश्च=कुमारांश्च (ज, झ, ङ,) (११४) भ्योऽथैवैतान्=भ्योन्वगेवैतान् (मे०)

(१) मेधातिथिः । सुवासिन्योवध्वोनवोढास्त्रियः सुषादुहितरश्च । अन्येतु जीवच्छशुराजीवत्पितृकाश्च प्रसूता अपि सुवासिन्युच्यन्ते इत्याहुः । अतिथिभ्योन्वगेवैताननुगतानेव भोजयेत्प्रारब्धभोजनेष्वेवातिथिषु तत्समकालं भोजयेत् । अन्येत्वग्रइति पठन्ति अविचारयन् कथमतिथिष्वभोजितेषु बालाभुञ्जत इत्येवं विचिकित्सा न कर्तव्या ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्ववासिनी दत्ता वा स्त्री पितृगृहस्थास्त्रेषु ज्ञातिषु वसतीति । कुमाराः पञ्चवर्षन्यूनाः । अन्वगये । याज्ञवल्क्ये बालादीन् भोजयित्वातिथिभोजनोक्तेः । कचिदग्रइत्येव पाठः ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । सुवासिन्योनवोढाः स्त्रियः स्नुषादुहितरश्चताः कुमारीर्गर्भिणीश्चातिथिभ्योग्रे पूर्वमेवातिथिभ्यो भोजयेत् कथमतिथिष्वभोजितेषु भोजनमेषामिति विचारमकुर्वन् । मेधातिथिस्त्वन्वगेवेति पठित्वानुगतानेवैतान् भोजयेदतिथिसमकालमिति ध्याख्यायान्येतु अग्रइति पठन्तीत्युक्तवान् ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । न वै स्वयं तदश्रीयादित्यत्रातिथिभोजनपूर्वप्राप्तं तत्र प्रतिप्रसवमाह सुवासिनीमिति । सुवासिनीं नवोढां सुषां तादृशीदुहितरं वा । तदर्थमतिथौ प्रश्नोपि नास्तीत्याह अविचारयन्निति ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । सख्यादिभ्यः पूर्वभोजनीयानाह सुवासिनीरिति । सुवासिनीः त्वसृः ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्ववासिन्यादीनेतानतिथ्यादिभ्योग्रैवाविचारयन् भोजयेत् ॥ ११४ ॥

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वभुङ्क्तेऽविचक्षणः ॥ स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतेभ्योऽतिथ्यादिभ्यो भृत्यपर्यन्तेभ्यो यो भोजनमदत्त्वा पूर्वप्रथममविचक्षणः शास्त्रार्थमजानानो भुङ्क्तेऽश्वगृध्रैरद्यते प्रेतः । तांजग्धिमात्मनस्तैः खादनं न जानाति । एवं हि समन्यते मूढमतिरत्राहमेव भुङ्क्ते एव तु न बुध्यते यद्विदं शानगतस्वशरीरस्य श्वगृध्रैरदनम् । तत्फलत्वादेव मुच्यते ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेभ्यः स्ववासिन्यादिभ्योतिथिभ्यश्च । श्वगृध्रैर्जग्धिभक्षणं । एतदोषकृतं परलोकै ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । एतेभ्योऽतिथ्यादिभ्यो भृत्यपर्यन्तेभ्योऽन्नमदत्त्वा व्यतिक्रमभोजनदोषमजानन्त्यः पूर्वभुङ्क्ते । समरणानन्तरं श्वगृध्रैरात्मनो भक्षणं न जानाति । व्यतिक्रमस्येदं फलमिति वचनवैदग्ध्येनोक्तम् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तवैपरीत्ये नियहं चाह अदत्त्वेति । अदत्त्वा अदापयित्वा भुङ्क्ते । अविचक्षणइतिच्छेदः । जग्धि भोजनं । सदित्यतिथिविशेषणं तस्यैव प्रथमं भोजनस्य प्राप्तेः ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । एतेभ्योऽतिथिसखिसुवासिन्यादिभ्यः । अविचक्षणइतिपदसन्धिः जग्धिभक्षणम् । भुञ्जानो भोजनादित्यर्थः ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेभ्योऽतिथिभ्यो अदत्त्वा पूर्वयः भुङ्क्ते भुञ्जानः सन्नात्मनः शरीरप्रेततः श्वगृध्रैर्जग्धिभोजनं न जानाति । अविचक्षणः स्वार्थमजानानः ॥ ११५ ॥

भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु त्वेषु भृत्येषु चैव हि ॥ भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । विप्रा अतिथयः त्वाजात्यादयः । तेषु कृतभोजनेषु तदवशिष्टं दम्पती जायापती अश्रीयाताम् । पश्चात्कदाचित्तेभ्यः कल्पयित्वा शिष्टव्यपदेशे सत्यादौ भोजनं स्यात्तदर्थमुक्तं पश्चादिति । दम्पत्यो भोजनकालविधानार्थमर्थश्लोकोऽनुवादः ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विप्रेष्वतिथिषु । त्वेषु ज्ञात्यादिषु त्वसंबन्धिषु । भृत्येषु पोष्येषु ॥ ११६ ॥

(३) कुड्मूकः । विप्रेष्वतिथिषु त्वेषु ज्ञातिषु भृत्येषु दासादिषु कृतभोजनेषु ततोऽन्नादवशिष्टभार्यापती पश्चादश्रीयाताम् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । भोजनस्य रागतः प्राप्तत्वात् तत्कालविधिमाश्रित्य दम्पत्योस्तद्विशेषमाह भुक्तवत्त्विति । विप्रेषु अतिथिपर्यन्तेषु । त्वेषु ज्ञातिषु । भृत्येषु गर्भदासादिष्विति मेधातिथिः । नात्रोच्छिष्टाशङ्केत्याह पश्चादिति ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । अथदम्पत्योर्भोजनकालमाह भुक्तवत्त्विति । त्वेषु गर्भदासादिषु भृत्येषु वैतनिकेषु ॥ ११६ ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितृगृह्याश्च देवताः ॥ पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुवादमात्रमिदं पूर्वस्य पञ्चयज्ञानुष्ठानविधेर्गृहस्थभोजनकालस्य च अन्येतद्वर्तान्तरविधानमपि वर्णयन्ति । पूर्वत्र जायापत्योरेककालमवशिष्टभोजनं विहितम् । अनेन स्त्रिया अपोह्य पुंसएव विधीयते । ततश्च पूर्वभृत्येभ्यः प्राक्पत्युभार्या भुञ्जीत । एवं च कृत्वा भोजयेत् । एतदप्युपलभ्यति इतरथा तैः सह भार्या न भुञ्जतित्यर्थकल्पनायां तथाश्रुतपदान्वयभङ्गः स्यात् । यत्तु महाभारते दर्शनं दर्शनमेव विधानं विकल्पयिष्यते तदयुक्तमनुवादत्वादस्य न च गृहस्थइत्येकवचनविरोधः सहाधिकाराज्जायापत्योः तत्र च सहार्थस्य प्राधान्यान् द्विवचनापत्तिः यथा ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सत्यपि भार्याया सह अधिकारैर्नैकवचनं विरुध्यते । तत्कस्य हेतोः एकोहि तत्र प्रधानमपरो गुणभूतः न च गुणः संख्यामुपजनयितुं शक्नोति अतः प्रधानस्यैकसंख्यत्वात्सत्यपि पत्युर्थानुप्रवेश एकवचनमेव युक्तम् । एकएव गृहस्थशब्दः पत्न्यां वर्तते । स च सह विवक्षायाम् । सा चैव कबुद्धिविषयत्वेन प्रधानयोगुणयोर्वा । तस्मान्न पत्न्याः प्राक्पुंसो भोजनम् । अतः स्थितमनुवादोऽयं प्रतिपत्तिदाढ्याय । येऽपि गृह्याश्च देवताः पूजयेदित्यर्थवादवचनं देवतापदं मत्वा पूजयेदितिसंबन्धादौघमेवार्चाविधित्वं समर्थयन्ते न हि मुख्यस्य देवतार्थस्य पूज्यत्वसंभवे यजिस्तुतिस्मबन्धेनैव देवतात्वस्य मुख्यत्वात् तथा च गृह्याइत्याह गृहे भवागृह्यास्ताश्च प्रतिकृतय एव न हि यागसंप्रदानभूतानां गृहसंबन्धितासिद्धिः तेषामपि देवतार्थगौणोऽपि पूजार्थः । कुत एतद्गृहस्थस्य घ्रायष्टव्यास्तागृह्याइत्युपपद्यते ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृह्यादेवताः भूतानि ॥ ११७ ॥

(३) कुड्मूकः । गृह्याश्च देवताइत्यनेन भूतयज्ञोक्तः पञ्चयज्ञानुष्ठानस्यावशिष्टतुदम्पतीत्यनेन शेषभोजनस्य च विहितत्वात् । वक्ष्यमाणदोषकथनार्थोऽयमनुवादः । अथवा देवानित्यनेनैव भूतयज्ञस्यापिसंग्रहः । गृहे भवागृह्यादेवताः पूजयित्वेति वासुदेवादिप्रतिकृतिपूजाविधानार्थत्वमस्य ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव सार्थवादं प्रमाणयति देवानिति द्वाभ्यां । गृहे भवागृह्यादेवाः श्रीवास्तुदेवादयः भूतानि वा । एतेन वास्तुभूतबलिरुक्तः ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । गृहस्थेन यज्ञशिष्टाशनं भोक्तव्यमित्याह । देवानृषीनिति ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गृह्याश्च देवताः पूर्वगृहस्थएव देवादीन् पूजयित्वा गृहस्थः पश्चाच्छेषभुग्भवति ॥ ११७ ॥

अयं स केवलं भुङ्क्ते यः पञ्चत्यात्मकारणात् ॥ यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते ॥ ११८ ॥

[यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ॥ तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । पापं केवलं स भुङ्क्ते ह्येते निघन्ते गृह्णाति नान्नस्य मात्रामपि यः पचेत्पाकं कारयेदात्मकारणादात्मा-

नमुद्दिश्य क्षुधितोऽहमिदं वामहं रोचत इति तदेव पच्यताम् । तस्मादनातुरेण नात्मार्थमन्नं भृषापचनीयम् । आतुरस्य तु शरीरधारणं येनोपायेन भवति विध्यन्तरेणातिक्रमेणापि तस्याश्रयणं युक्तम् सर्वतएवात्मानं गोपायेदिति वचनात् एवं केचिदस्यार्थमाहुः एतदयुक्तं स्मृतिविरोधात् ॥ ११८ ॥

[(१) मेधातिथिः । एवं ह्यह । दयितमिष्टं स्पृहणीयम् । यदि च न पच्येत कुतस्तादृशस्य दानसंभवस्तस्मादयमस्यार्थः । तदुद्देशस्तावन्नित्यस्य पाकस्य नैवं विद्यते सुहृत्त्वजनादिष्वागतेषु तदुद्देशः । अन्यथा त्वनुद्दिष्टविशेषपाकअतिथ्यादिभ्यो दानं विधीयते । तेनैतदुक्तं भवति यएतेभ्योऽदत्त्वा भुङ्क्ते तस्यायं दोषः । अथवा सर्वस्मिन्नतिथ्यादिभिर्भुक्तेनात्मार्थपुनः पाकः कर्तव्यः । तथाच वसिष्ठः शेषदम्पती भुञ्जीयाताम् सर्वोपयोगे न पुनः पाकः । यज्ञशिष्टाभनपूर्वस्य शेषभोजनस्य प्रशंसैव । यज्ञोज्योतिष्टोमादिः । शिष्टमुपयुक्तशेषं तस्य चैतद्दर्शनम् । तत्तुल्यफलं यत्सतां शास्त्रानुष्ठानपराणां गृहस्थानामतिथ्यादिभुक्तशिष्टं विधीयते ॥ १. ॥]

(२) सर्वज्ञनारायणः । अघं पापहेतुं । आत्मकारणादात्ममात्रकारणात् । एतदन्नं सतां यज्ञशिष्टाशनं पञ्चमहायज्ञावशिष्टत्वेनाशनीयं विधीयते वेदे ॥ ११८ ॥

(३) कुहूकः । यस्त्वात्मार्थमेवान्नं पक्त्वा भुङ्क्ते देवादिभ्यो न ददाति स पापहेतुं त्वात्पापमेव केवलं भुङ्क्ते नान्नम् । तथाच श्रुतिः । केवलं घो भवति केवलादीति यस्माद्यदेव पाकयज्ञावशिष्टमशनमन्नमन्यत् एतदेव साधूनामन्नमुपदिश्यते इति ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मकारणात् त्वभोगहेतोः इज्यते अयमिति देवातिथ्यादिर्यज्ञः । सतां साधूनां । अन्नं अशनीयं विधीयते अन्नस्य रागविषयत्वेऽपि एवं प्रकारकं विधेर्विषयः ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । अयज्ञशिष्टाशनं दोषाशनमशास्त्रविहितत्वादित्याह अघमिति । यज्ञशिष्टं पञ्चमहायज्ञशिष्टम् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पचत्यात्मकारणात्स केवलमघं भुङ्क्ते । यज्ञशिष्टाशनं पाकयज्ञोज्योतिष्टोमादिशिष्टान्नं सतामेतदन्नं अशनाय योग्यं विधीयते ॥ ११८ ॥

राजर्त्विक्स्नातकगुरुन्प्रियश्च शुरमातुलान् ॥ अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात्पुनः ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिथिपूजाप्रसङ्गेनान्येषामपि केषांचित्पूज्यानां गृहागतानां पूजाविशेषो विधीयते । राजाऽभिविक्तो न क्षत्रियमात्रम् अतिमहतीक्ष्णापूजा न तां सर्वः क्षत्रियोऽर्हति न हि स्नातकगुरुभ्यां तस्य सहोपदेशो युक्तः । पूजासाम्यं गुरुणा न तस्य युक्तं लिङ्गदर्शनाच्च । तद्यथैवान्यो मनुष्यराज आगत इत्यातिथ्येष्टिब्राह्मणं गोवधो मधुपर्कविधावुक्तो गोघ्नोऽतिथिरिति पुरुषराजविषयं दर्शयति । तेन क्षत्रियेऽक्षत्रिये वा जनपदेश्वरे पूजेयं प्रयोक्तव्या । शूद्रे तु नास्ति । मत्त्रवत्त्वम् । ननु च शूद्रस्य मत्त्रोच्चारणनिषिद्धं न पुनः शूद्रसंप्रदानके कर्मणि ब्राह्मणादीनाम् । नैष दोषः । अर्घाणामपि भूतेभ्यस्त्वेत्यादि मत्त्रोच्चारणमस्ति । ननु च महाभारते शूद्रकर्तृकमपि मधुपर्ककर्म श्रूयते तदहं मासनं चैव यथावत्प्रत्यवेदयत् । मधुपर्कचगांचैव तस्मै भगवते भगवते स्वयम् भगवते वासुदेवाय विदुरइति तत्साधने दधनि भक्त्या मधुपर्कशब्दः प्रयुक्तः । तादर्थ्यात्तच्छब्दो भवति । आयुष्यमिति राजशब्दस्तावज्ज्ञानपदेश्वरवचनो न क्षत्रियमात्रे वर्तते । प्रियोजामातेत्याहुः । स्नातकोविद्याव्रताभ्यामुभाभ्यां अन्यथा र्त्विगुरवः । सर्वस्नातका एव । आश्रमान्तरस्थानां भैक्षचर्या विहिता न त्वतिथिधर्मेण भो-

जनम् । अथवाऽचिरनिर्वृत्तवेदाध्ययनः स्नातकोगृह्यते । एतानर्हयेत्पूजयेत् । मधुपर्कशब्दः कर्मनामधेयम् । गृह्यान्स्य स्वरूपावगमः । परिसंवत्सरानितिराजादिपूज्यविशेषणम् परिगतोऽतिक्रान्तः । संवत्सरोयेषांतान् । यदि संवत्सरेऽतीतआगच्छन्ति तदामधुपर्कार्हा अर्वाङ्केचिदेवव्याचक्षते । यदि संवत्सरादर्वागागच्छन्ति । तदातीतेऽपि संवत्सरे प्रथमपूजायाः । पुनर्लभतेपूजाम् । अन्येत्वाहुः । सांवत्सरिकी तेषांपूजा नयावदागमनम् । अस्मिन्पक्षेऽर्वागागमनं पूजाप्रतिबन्धकम् । पाठान्तरं परिसंवत्सरादिति । यावदेव संवत्सरं तावत्परिसंवत्सरान्तत ऊर्ध्वपुनः पूज्यादित्यर्थः ॥ ११९ ॥

२) सर्वज्ञनारायणः । राजा स्वदेशनृपतिः क्षत्रियः स्नातकोविद्याव्रतस्नातकः गुरुराचार्यः उपाध्यायोवा प्रियो मित्रं । परिसंवत्सरात्संवत्सरं विहायातिवाहं संवत्सरादूर्ध्वगृहागमने पुनर्मधुपर्केणार्हयेत् । संवत्सरमध्ये तु नावृत्त्यामधुपर्कः ॥ ११९ ॥

(३) कुट्टुकः । अतिथिपूजाप्रसङ्गेन राजादीनामपि गृहागतानांपूजाविशेषमाह राजेति । राज्याभिषिक्तः क्षत्रियो राजा । ऋत्विग्यज्ञेन यस्यात्विज्यंरुतम् । स्नातकोविद्याव्रताभ्याम् । प्रियोजामाता । राजादीनेतान्गृहागतान्सम गृह्योक्तेन मधुपर्काख्येन कर्मणा पूजयेत् । परिसंवत्सरादितिसंवत्सरं वर्जयित्वा तदूर्ध्वगृहागतान्पुनर्मधुपर्केण पूजयेत् । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति सूत्रेण वर्जनार्थपरियोगेनयंपञ्चमी । अतएवैतस्मृत्त्रय्याख्याने जयादित्येनोक्तं अपेन साहचर्यात्परेवर्जनार्थस्य ग्रहणमिति । मेधातिथिस्तु परिसंवत्सरानिति पठित्वा परिगतोऽतिक्रान्तः संवत्सरोयेषांतान्पूजयेदिति व्याख्यातवान् उभयत्रापि पाठे संवत्सरमध्यागमनेन मधुपर्कार्हाता ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहागतानां पूजाप्रकारं कथयंस्तत्कालविशेषमाह राजेति । स्नातकोनवोढापतिः । प्रियोजामाता । परिसंवत्सरान्मधुपर्केण पूजयेदित्यन्वयः । तदभ्यन्तरे मधुपर्केण नार्हणम् ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । अथमधुपर्कार्हा नाह राजात्विगिति । स्नातको गृहस्थः । प्रियः सखा । परिगतः संवत्सरोयेषातिपरिसंवत्सराः परिसंवत्सराश्चतआगताश्चेतिपरिसंवत्सरागताः ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रियःजामाता स्नातकोविद्यास्नातकः व्रतस्नातकोवा तान्प्रति संवत्सरात्पुनःपुनर्मधुपर्केणार्हयेत् । संवत्सरमध्यागमने नमधुपर्कार्हा भवन्तीत्यर्थः । परिसंवत्सरेतिपाठे परिशब्दोवर्जनार्थ इति ॥ ११९ ॥

राजां च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ ॥ मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञनिमित्तेऽर्वागपि संवत्सरात्प्राप्त्यर्थोयमिति केचित् अन्ये तु पूर्वस्यैवराजश्रोत्रिययोरुपसंहारमाहुः । अनुपसंहारे हि नत्वयज्ञ इतिनोपपद्यते । अत्र श्रोत्रियोयः स्नातकः प्रागुक्तो यदिवाऋत्विगेव तस्य हि यज्ञकर्मणिप्रारिप्स्यमानेगोर्मधुपर्कदानंविहितम् । यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत रुतार्घ्याएवैनंयाजयेयुः एवंक्रममूलैषा स्मृतिर्भविष्यति । इतरथा कल्पितमूलम् । अन्ये तु सर्वानृत्विगादीञ्छ्रोत्रियशब्देन दृष्टान्मन्यन्ते । तथा चाविशेषेण गौतमेन पठितम् ऋत्विक्स्वशुरपितृमातुलानामुपस्थाने मधुपर्क इत्युक्तायज्ञविवाहयोरर्वागिति पठितवान् । अतश्च सर्वेषामेवाध्यायान्यङ्गे निर्मितेऽर्वागपि संवत्सरादर्वार्हाता स्यात् । न त्वयज्ञ इतिच प्रतिषेधोऽर्वाक्संवत्सरान्दूर्ध्वमित्येवंनेयः इह द्वितीये पदिऽनैकधापाठप्रतिपत्तिः । केचित्पठन्ति । तते यज्ञउपस्थिताविति तेषामयमर्थः तते प्रारब्धे यज्ञे यदि प्राप्तौ भवतो निमज्ज्यानीतौ तदेयंमधुपर्कक्रियातयोर्नपुनः प्रारभ्यमाणे एषपक्षः कैश्चिदूच्यते दीक्षितस्य सर्वदानप्रतिषेधान्मधुपर्कदानमनुज्ञायमानंतद्विरुद्धं स्यात् नच शक्यंवक्तुं दानमेतन्नभवत्यर्हयेदिनोदनात् । पूजैषा विधीयते यतोऽस्तिमधुपर्कदधिदानमांसभोजनादिदानं च । अथोच्यते त्वयमेवतत्परकीयंभुज्यत इति एवमिति स्तेयदोषः स्याद्वचनान्ने-

तिचेदस्त्येव तर्हिददात्यर्थः चोदितंचदददिति मधुपर्कचदद्यादिति तस्माद्विरुद्धं दीक्षितो न ददात्यनेन स्याद्विरोधो यदि यज्ञशब्दः सोमयागेऽप्येव वर्तते । दर्शपूर्णमासादयोपि यागास्तद्विषयोऽयं विधिर्भविष्यति नैतद्युक्तम् । एवं सति समाचारविरोधः । नहि शिष्टाः सोमयागेभ्योऽन्यत्र कचिदध्यायमधुपर्कमाहरन्ति । आचारो वेदादरः । अतोऽयमेव पाठो युक्तः यज्ञकर्मण्युपस्थित इति । प्रारभ्यमाणयज्ञ आगतं शिष्टमधुपर्केण पूयजन्ति न प्रवृत्तयज्ञाः । अतश्चैतदपि न विचारयामः सामान्यतः । प्राप्तस्य दानस्य भवतु निवृत्तिर्न पुनस्तद्विषयतयैव श्रुतस्य । यज्ञश्चासौ कर्मचतयज्ञकर्म तस्मिन्नुपस्थिते प्राप्ते ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र राजान्यदेशनृपतिः क्षत्रिय एव श्रोत्रियो विद्यामात्रस्मातः । एतौ संवत्सरादूर्ध्वमपि यज्ञकर्मण्येवोपस्थितौ मधुपर्काहौ न त्वेवमेवेति स्थितिर्नियमः ॥ १२० ॥

(३) कुट्टूकः । राजस्नातकयोः पूजासंकोचार्थमाह राजेति । राजस्नातकौ संवत्सरादूर्ध्वमपि यज्ञकर्मण्येव प्राप्तौ मधुपर्केण पूजनीयौ नतु यज्ञव्यतिरेकेण जामात्रादयस्तु संवत्सरादूर्ध्वं यज्ञविनापि मधुपर्काहः संवत्सरमध्ये तु सर्वेषां यज्ञविवाहयोरेव मधुपर्कः । तदाह गौतमः ऋत्विगाचार्यश्च शुरमातुलादीनामुपस्थाने मधुपर्कः संवत्सरे पुनर्यज्ञविवाहयोरवाप्राज्ञः श्रोत्रियस्य च ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । तेष्वेव विशेषमाह राजा चेति । अनयोऽयं यज्ञकर्मण्यागमने संवत्सरेपि मधुपर्कः । तथा च गौतमः ऋत्विगाचार्यश्च शुरमातुलादीनामुपस्थाने मधुपर्कः संवत्सरे पुनर्यज्ञविवाहयोरवाप्राज्ञः श्रोत्रियस्य चेति । अर्वाक् संवत्सरात् । श्रोत्रियोऽत्र पूर्वोक्तः स्नातकः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । स्थितिः सिद्धान्तः ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः राजा ग्रामादागतः सन् श्रोत्रियः यज्ञकर्मणि दर्शपूर्णमासस्यापि वा संवत्सरादूर्ध्वमुपस्थितौ प्राप्तौ मधुपर्केण संपूज्यो भवतः । अयं यज्ञकाले अनिमित्त्रितौ न पूज्यौ । इति स्थितिर्मर्यादा ॥ १२० ॥

सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमंत्रं बलिहरेत् ॥ वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तः प्रथमः इदानीं द्वितीयः पाक उच्यते । सायं दिनान्तः प्रदोषस्तत्र सिद्धस्यान्नस्य सर्वः पाकयज्ञयोर्विधिरावर्तनीयो ब्रह्मयज्ञपितृयज्ञवर्जम् । ननु च बलिहरेदित्येतावच्छ्रुतम् । बलिहरणं च प्रसिद्ध्या भूतयज्ञ एव तत्र कुतोऽग्नौ होमोऽतिथ्यादिदानं च । अथ वैश्वदेवं हि नामैतदिति वैश्वदेवशब्दः सर्वार्थतां प्रतिपादयति विश्वेषां देवानामिदं विधीयते सायंप्रातर्यादृशंप्रातस्तादृशमेव सायमेतदर्थमेव प्रातःशब्दः अन्यथा प्रातर्विहितमेव किमनेन सायंप्रातर्विधीयते । एवं तर्हि ब्रह्मयज्ञपितृयज्ञावपिकर्तव्यौ । उच्यते अन्नस्य सिद्धस्येति वचनाद्यदन्नसाध्यंतदेव कर्तव्यम् न त्वध्ययनसाध्यो ब्रह्मयज्ञो नाप्युदकसाध्यं तर्पणम् । एवं च संबन्धः क्रियते सिद्धस्यान्नस्य बलिहरेत् । एतद्वैश्वदेवाख्यं कर्मान्नस्य सिद्धस्योभयोः कालयोर्विधीयते । अन्नशब्दाद्वैश्वदेवशब्दाच्चैवं व्याख्यायते । अमन्त्रमन्त्रशब्देन देवतोद्देशशब्दवान् स्वाहाकारान्तोऽग्नये स्वाहेत्येवमादि निषिध्यते । न ह्यन्ये मन्त्रा वैश्वदेवे विनियुक्तास्तेषु मन्त्रत्वप्रशंसयोच्यते । ननु स्वाध्याये पठितानां मन्त्रत्वमस्ति स्वाध्यायैकदेशः कश्चिदग्न्यजुः सामात्मको वेदाध्यायिभिर्मन्त्र इति व्यवहियते व्यवहारतश्च पदार्थावगमनयैः शब्दैर्बलिहरणादि क्रियते ते कुत्रचित्पठ्यन्ते केवलमग्न्यादिभ्यो देवेभ्यो होमं कुर्यादिति श्रुतेः स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः संप्रदीयत इति वाक्यान्तरेण सर्वहोमेषु स्वाहाकारो विहितो याज्यान्ते वषट्कारो नियमितो याज्यायां वषट्करोतीति ।

स्वाहाकारशब्दयोगे चतुर्थी स्मर्यते अतोयागोदेवतायाउद्देश्यत्वात् उद्देश्यत्वंच देवतायाः शब्दावगम्यरूपत्वात् शब्देनैवोचितत्वादियंघटना क्रियतेअग्रयेत्वाहेत्यादि यद्येवंतेषांनिषेधः कथंताहि यागनिर्वृत्तिः नहि तुभ्यमिदं न मदीयमिति यावदुद्देशोनरुतस्तावद्यागस्वरूपनिर्वृत्तिः । नहि त्यागः केवलोयागउद्देशशून्यः । सत्यम् शब्देर्निषिद्धेभनसोद्देशदेवतायाः पत्नीकरिष्यति यथाशूद्रोनमस्कारमुच्चारयति । नमस्कारेणप्रत्याम्नातः शूद्रस्यमंत्रइतिनमस्कारोऽनुज्ञातोस्यनदेवतापदम् । नच देवतायाविनियोगसिद्धिरित्युक्तम् । इहभवन्तस्त्वाहुः स्वाहाकारोनमस्कारेण प्रत्याम्नातः शूद्रस्य देवतापदंत्वनिषिद्धम् । अथ सायंवैश्वदेवहोमे कः कर्ता उक्तंपत्न्येव संनिधानाद्वलिहरणवदमन्त्रकंकरिष्यतीति ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र वैश्वदेवहोमेपत्यारुते नक्तंचरेभ्यइतिवैकस्मिन्बलौ दत्ते दैवसिकबल्यन्तरस्थाने पत्न्याअमन्त्रकैकबलिदानमुक्तम् । वैश्वदेवंहीति । वैश्वदेवं विश्वेदेवाः सर्वे देवाइन्द्रादयोविश्वेदेवान्तास्तेभ्यःकार्यं बलिकर्म सायंप्रातर्विधीयते न तु ब्रह्मयज्ञपितृयज्ञयोरिवास्यापि दिवैव क्रियाऽतःसायं पत्न्यैव नक्तंचरव्यतिरिक्तभूतयज्ञस्थाने देवतामनसोद्दिश्य कार्यमेतदित्यर्थः ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । दिनान्तेसिद्धस्यानस्यपत्न्यमन्त्रंबलिहरणंकुर्यात् । इन्द्राय नमइति मन्त्रपाठवर्जम् । मानसस्तुदेवतोद्देशेन निषिध्यते । यतएतद्वैश्वदेवंनामानसाभ्यंहोमबलिदानातिथिभोजनात्मकंतत्सायंप्रातर्गृहस्थस्योपदिश्यते ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्वदेवस्य सिद्धस्येत्यत्र बलिकर्मत्वावच्छेदेऽधिकारित्वेन प्राप्तंपतिपर्युदस्यति सायमिति । तथाच देवतामनसोद्दिश्येत्याह पत्न्यमन्त्रमिति । सायंबलिर्मास्तिवति चेन्नेत्याह । वैश्वदेवइति ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सिद्धस्यानस्य सायंसंध्याकाले पत्नी अमन्त्रवद्वलिहरेद्द्यात् । बलिहरणंभूतयज्ञः । विश्वेषां देवानामिदंकर्म वैश्वदेवंनामैतत्सायंकाले प्रातःकालेपिविधीयते । इति नित्यश्राद्धम् ॥ १२१ ॥

पितृयज्ञंतु निर्वर्त्य विप्रश्चेन्दुक्षयेऽग्निमान्॥पिण्डान्वाहार्यकंश्राद्धंकुर्यान्मासानुमासिकम्॥१२२॥

(१) मेधातिथिः । वैश्वदेविकाद्वैकल्पिकाच्छ्राद्धान्नित्यमिदंश्राद्धान्तरमुच्यते । तस्यायंकालनिर्देशः । चन्द्रक्षयेऽभावास्यायां तत्रापि नयस्यांकस्यांचन वेलायां किंताहि पितृयज्ञंनिर्वर्त्य श्रुतोयः पिण्डपितृयज्ञस्तंरुत्वा । एवंच यस्तस्यकालः सएवास्यापि लभ्यते । तदुक्तमभावास्यायामपराणहे पिण्डपितृयज्ञइति अनाहिताग्नेरप्यौपासनयोगोऽस्त्येव । तथाचाह एवमनाहिताग्निर्नित्ये श्रपयित्वेत्यादि अग्निमान् वैवाहिकेनाग्निना तद्वान्दायकालात्तदेन वा विप्रग्रहणमविवक्षितम् । क्षत्रियवैश्ययोरपीष्यते । एवंस्मृत्यन्तरेषु इदंविशेषणोक्तंपिण्डान्वाहार्यकमिति । नामधेयमिदमस्य श्राद्धस्य पिण्डानामनुपश्रादाह्नियतेऽनुष्ठीयते । तत्पिण्डान्वाहार्यकंभवति । मासश्चानुमासश्च तयोर्भवंमासानुमासिकम् । मासानुमासशब्दसमुदायोभासगतावीप्सामाचष्टे । मासि मासि कर्तव्यमित्युक्तंभवति । अतश्च नित्यतासिद्धिः । यद्यप्यनुमासशब्दाद्वीप्सावगतिर्भवति मासशब्दोऽतिरिच्यते तथापि पद्यग्रन्थेगौरवंनाद्रियते । श्राद्धमित्येतदपिनामैव । कुर्यादिति विधिः ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृयज्ञंपिण्डपितृयज्ञं अग्निमान् । स्मार्तेन श्रौतेन वा । पिण्डेभ्योल्पिकामात्रा मन्वाहृत्य ब्राह्मणाअत्र श्राद्धे भोज्यन्तइति पिण्डान्वाहार्यकं मासानुमासानु कर्तव्यात्पिण्डपितृयज्ञादनुमासिकं मासि मासि कार्यपितृकृत्यंमासानुमासिकमितिप्रसंगाच्चवहारानुगुणंनामद्वयमुक्तम् । विप्रइति क्षत्रियवैश्यकार्यस्य पिण्डपितृयज्ञात्प्रागपि क-

रणे न दोषइत्येतदर्थम् । अतएव उत्तरश्लोके तदामिषेणेति आमिषनियमोक्तिरपि क्षत्रियवैश्यविषयैव । अतएव हि श्लोका-
न्तरप्रयत्नोविप्रपदस्य तत्रान्वयोमाभूदिति । अतएव च पुलस्त्यः मुन्यन्ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोरित्याह ॥ १२२ ॥

(३) कुसूकः । आद्धकल्पं च शाश्वतमित्यनुक्रमणिकायांप्रतिज्ञातं आद्धकल्पमुपक्रमते पितृयज्ञमिति । साग्रिमा-
वास्यायांपिण्डपितृयज्ञाख्यकर्मकृत्वा आद्धंकुर्यात् । पितृयज्ञपिण्डानामनु पश्चादाह्नयतइति । पिण्डान्वाहार्यकं आद्धमा-
सानुमासिकं मासश्चानुमासश्चतयोर्भवंप्रतिमासं कर्तव्यमित्यर्थः । अनेनास्य नित्यत्वमुक्तम् । विप्रग्रहणं द्विजातिपरं । त्रया
णांप्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । आद्धकल्पं च शाश्वतमित्युक्तम् । तत्र साग्रिकस्य कृत्यान्तरमाह पितृयज्ञं त्विति । पितृयज्ञं
सायान्हे पिण्डपितृयज्ञैश्चरन्तीति श्रुत्युक्तं कर्म । चन्द्रक्षये चन्द्रारम्भककलानां क्षयाक्रान्तान्यकलायाममावास्यायां निर्व-
र्त्य कृत्वा । सर्वआद्धप्रकृतिपार्वणश्राद्धस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तरभावित्वं नाम्ना प्रथयति पिण्डान्वाहार्यकमिति । पिण्डं
पिण्डपितृयज्ञं तदनु आहार्यं कर्तव्यता यस्य तत् । मासानुमासिकं मासं मासं प्रति साध्यम् ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । एवमहरहः कर्तव्यत्वेन पञ्चमहायज्ञा उक्ताः । इदानींप्रतिमासममावास्यायां कर्तव्यस्य मासिकाख्य-
स्य श्राद्धस्य विधिमुपदिदिक्षन्नाहिताग्नेस्तत्र विशेषतावदाह पितृयज्ञमिति । अग्रिमानाहिताग्निः । विप्रो द्विजः । चन्द्र-
क्षयेऽमावास्यायाम् । पितृयज्ञं श्रौतंपितृपिण्डपितृयज्ञं निर्वर्त्य । पिण्डान्वाहार्यकम् । पितृयज्ञदत्तानांपिण्डानामनुपश्चादा-
हार्यप्रयोज्यम् आहार्यमेवाहार्यकम् । मासानुमासिकम् । प्रतिमासिकंकुर्यात् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ आद्धप्रकरणम् । अग्रिमान् विप्रः चन्द्रक्षये अमायां पितृयज्ञपिण्डान्निर्वर्त्य समाम्य मासानुमा-
सिकं पिण्डान्वाहार्यकं त्वपिण्डानां पश्चात् आह्नयतेऽनुष्ठीयते तत्पिण्डान्वाहार्यकं आद्धंकुर्यात् । मासानुमासिकं च ॥ १२२ ॥

पितृणां मासिकं आद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ॥ तच्चाभिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥ १२३ ॥

[ननिर्वपतियः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः ॥ इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः §]

(१) मेधातिथिः । अन्वाहार्यदर्शपौर्णमासयोः श्रौतयोर्दक्षिणार्त्विजाम् । यदेतन्मासिकं आद्धममावास्यायामेतत्पि-
तृणामन्वाहार्यम् । यथान्वाहार्येणार्त्विजः प्रीयन्ते तद्वत्पितरः श्राद्धेन । एतेन पितृवर्थां श्राद्धस्याह । यथाग्न्यादिदेवतार्थो-
दर्शादियाग एवम् श्राद्धं पितरः किं तर्हि तदुपकारार्थमेव श्राद्धम् । तथाच पितृणामिति षष्ठी । केवले हि देवतात्वे चतुर्थ्या-
विरहायोगः । पक्षे पाठान्तरमर्थान्तरं च पिण्डानां मासिकमिति । अन्वाहार्यं विदुर्बुधाः अनेनापि पितृयज्ञवदस्य कर्तव्यतो-
च्यते । न त्विदमङ्गम् । तदेतदामिषेण मासेन कर्तव्यम् । प्रशस्तेनाप्रतिषिद्धेन विशेषविहितेन वा द्वौ मासौ मत्स्यमासेने-
ति यद्वक्ष्यति । अयं च मुख्यः कल्पः तदभावे दधिघृतपयोऽपूपादि विधायिष्यते । मांसं च व्यवज्जनं भक्तादिभोज्यस्य । न पु-
नरेतदेव केवलं भोज्यं येन वक्ष्यति गुणांश्च सूक्ष्माकाद्यांस्तथायावन्तश्चैव यैश्चान्नैरिति । किंपुनः श्राद्धे होमब्राह्मणभोजनपि-
ण्डनिर्वपणादीनि कर्माणि सर्वाण्येव समप्रधानानि श्राद्धशब्दवाच्यान्युत किंचिदङ्गमत्र किंचित्प्रधानम् । उच्यते श्राद्धं-
भोजयेच्छ्राद्धं भुक्तमनेनेति सामानाधिकरण्याद्ब्राह्मणभोजनं मुख्यं प्रतीयते ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पिण्डानामिति । पिण्डपितृयज्ञियपिण्डानामनुपश्चादाहार्यं यच्छ्राद्धं तन्मासिकम् । मासि

(१२३) प्रयत्नः = समतन्तः इति केषुचित्पुस्तकेषु । (१२३) पितृणां = पिण्डानां (नं)

§ (ख,) रामचन्द्रेण व्याख्यातः

मासि कर्तव्यत्वान्मासिकसंज्ञमपि विदुः । प्रशस्तेन आद्धयोग्येन । एवं च आद्धान्तरेषु नामिषनियमइति दर्शितम् ॥१२३॥

(३) कुल्लूकः । इदानीनामनिर्वचनेनोक्तमेव पितृयज्ञानन्तर्यद्रव्यति पितृणामिति । इदंमासिकं प्रतिमासभवं आद्ध-
यस्मात्पितृयज्ञपिण्डानामनुपश्चादाह्रियते तेन पिण्डान्वाहार्यकमिदं पिण्डताजानन्ति । ततोयुक्तं पितृयज्ञानन्तर्यमस्य । तच्चा-
मिषेण वक्ष्यमाणमांसेन प्रशस्तेन मनोहरेण पूतिगन्धादिरहितेन प्रयत्नतः कर्तव्यम् । पिण्डानां मासिकं आद्धमिति वा पाठः पि-
ण्डानां पितृयज्ञपिण्डानाम् । शेषंतुल्यम् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रादौ वक्ष्यमाणपिण्डकल्पस्तदनु विप्रभोजनकल्पः इदं त्वग्निमतोजीवत्पितृकस्यापि तेन
त्वकंपितर माशयेदिति वक्ष्यमाणसंगच्छते । पार्वणे तु विप्रभोजनानन्तरं पिण्डकल्पउच्छिष्टसंनिधौ चैतत्परस्तात्पिण्ड-
मिष्यतइति । मेधातिथिस्तएतदेवानुवदन् तत्र कर्तव्यविधत्ते पितृणामिति । प्रशस्तेन पाठीनरोहितावाद्यावित्यादिवक्ष्यमा-
णेन ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । मासिकाख्यस्य आद्धस्यैवाऽयं प्रयोगविधिर्नान्यस्येत्याह पिण्डानामिति । मासिकमेव आद्धं पिण्डा-
नामन्वाहार्यपश्चात्प्रयोज्यं विदुर्बुधानापरम् । तस्य द्रव्यविशेषउत्तरार्धेनोक्तः । आमिषेण मांसेन । प्रशस्तेन वक्ष्यतया-
विहितेन ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणां पितृपक्षपिण्डानां मासिकं आद्धं बुधाः अन्वाहार्यसंज्ञं विदुः । अन्वाहार्यं पितृयज्ञपिण्डानाम-
नुपश्चादाह्रियते तत्पिण्डान्वाहार्यकं । तत् आद्धं प्रशस्तेनामिषेणाप्रतिषेधेन कर्तव्यं । द्वौ मासौ मत्स्यमांसेनेति वचनात् ॥ १२३ ॥

[रामचन्द्रः । नेति । प्रसीतपितृः मातृकोयः आद्धं न निर्वपति न करोति । मासिमासि इन्दुक्षये अमायां स प्रायश्चित्ती
भवेत् ॥ १ ॥]

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्याद्विजोत्तमाः ॥ यावन्तश्चैव यैश्चानैस्तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः
॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचाह तत्र तस्मिञ्छाद्धे ये द्विजोत्तमा ब्राह्मणाभोजनीया ये च परिहर्तव्या यावन्तो-
यत्संख्याकादौ दैवइत्यादि यैश्चानैस्तैर्ब्रह्मिवैरित्यादि तदेतत्सर्वमिदानीं वक्ष्यामि तच्छृणुत । एतदत्र प्राधान्येन
संपाद्यम् एतेन विना आद्धं कृतं भवति । अन्यच्च यच्चाह जातमारादुपकारकं सन्निपत्योपकारकं वा तस्मिन्संपन्ने आद्धं
न कृतं भवति । सगुणतन्मस्यात् । अतएतेषां प्राधान्यख्यापनार्थं पुनरुपन्यासः ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्विजसत्तमाइति शृगुणा मुनीनांसंबोधनम् । प्रयत्नतइति क्वचित्पाठः । द्विजोत्तमाः ।
द्विजेषु त्तमवर्णा ब्राह्मणा इति यावत् ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मिञ्छाद्धे ये भोजनीया ये च त्याग्या यत्संख्याका यैश्चानैस्तत्सर्वं प्रवक्ष्यामि ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । एकमन्याशये द्विप्रमित्यत्रैकत्वविशिष्टब्राह्मणमात्रं प्राप्तं । आद्धविशेषे तत्प्रत्याचक्षाणः प्रतिजा-
नीते तत्रेति । तत्र पिण्डपितृयज्ञे पार्वणशाद्धे च । ये यत्स्वरूपाः । यावन्तः सङ्ख्यया यैर्मुन्यन्नाद्यैरित्यर्थः ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र आद्धे ये भोजनीया भोजनार्हाः स्युः यावन्तो यत्सङ्ख्याका ब्राह्मणाः यैरनैः संस्कार्यास्ता-
नशेषतः प्रवक्ष्यामि ॥ १२४ ॥

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनैकैकमुभयत्र वा ॥ भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यपि प्रतिज्ञातस्य वस्तुनस्तेनैव क्रमेण विशेषकथनं युक्तं तथापीह स्वल्पवक्तव्य-

त्वाद्भोजनीयाइतिप्रासंपरित्यज्यसंख्यानिर्देशोऽने न क्रियते । देवानुद्दिश्य द्वौब्राह्मणौ भोजयेत् । पितृणांकृत्ये त्रीनु-
भयत्र वा दैवएकंपिच्येचैकं यद्यपिपिच्यइत्यत्रपितुरिदमितिपितृशब्देन देवताचोदना तथापि पितृपितामहप्रपितामहा
उद्देश्याः । तत्रैकैकस्यैकैकं भोजयेत् । नत्वेवैकं सर्वेभ्यः पृथक्पृथक्देवतात्वात् । उक्तंच गृहकारेण नत्वेवैकंसर्वेषांपिण्डैर्व्या-
ख्यातमिति । यथैकः पिण्डः सर्वेभ्योननिरूप्यते तथैव ब्राह्मणोऽपिनभोज्यतइत्यर्थः । इहापिवक्ष्यति । निमत्तयेत्यवरा-
निति । भोजनाथमेव तन्निमत्तणंनादृष्टार्थम् । अतश्च पितृकृत्ये त्रींस्त्रीनितिद्रष्टव्यम् । तथाचाह नचावरानभोजयेदिति
एवंच कृत्वैकैकमपिविद्वांसमित्येतदप्येवमेवद्रष्टव्यमेकैकस्यैकैकमिति । अपिच नैवात्रैकैकमुभयत्रेतद्विधीयते । वि-
स्तरप्रतिषेधार्थोऽयमनुवादः । यथा विषंभक्ष्य माचास्य गृहे भुङ्क्तेति यद्येवंद्वौदैवइत्येषोऽपि विधिर्नस्यादस्याप्यन्यार्थतयो-
पपत्तेः । अथायंविधिरप्राप्तत्वादिकैकमित्येषोऽपि कस्मान्नभवति । अत्राह माभूद्वयोरैकोऽपि विधिः । कुतस्तर्हि संख्या-
वगमोनिमत्तयेत्यवरा-
निति । ननु तत्रदैवग्रहणंनास्ति स्मृत्यन्तरात्तर्हि संख्यावगमः अयुजोवायथोत्साहमिति युग्मादै-
वइति । यदि वायंसंख्याविधिः स्याद्विस्तरप्राप्तभावात्प्रतिषेधोऽनर्थकः । तस्माद्यावद्भिर्ब्राह्मणेर्भोजितैर्विस्तरे येदोषा-
स्ते न भवन्ति । अत्राह माभूद्वयोरैकोपि तावन्तोभोजनीयाः । पिच्येऽयुग्माः दैवतुद्वावेव अतिसमृद्धोऽप्यत्यर्थमाक्योऽपि ।
न प्रवर्तेत विस्तरे । नचायमदृष्टार्थोविस्तरप्रतिषेधः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रीन्पित्रादित्रयार्थैकमातृएकैकमिति पित्रादित्रयोद्देशेनैकः वैश्वदेवार्थचैकमिति । एवंयदा
त्रयःपित्रर्थं तदा वैश्वदेवेऽपि द्वावेवेति नियतम् । विस्तरे स्मृत्यन्तरोक्ते एकैकार्थत्रयस्त्रयइत्यादौ ॥ १२५ ॥

(३) कुड्मूकः । अत्र यद्यप्युद्देशक्रमेण ये भोजनीयाइति वक्तुमुचितंतथाप्यल्पवक्तव्यत्वाद्ब्राह्मणसंख्यामाह द्वा-
विति । देवश्राद्धेद्वौ ब्राह्मणौ पितृपितामहप्रपिताहानां त्रीन्ब्राह्मणानथवा दैवएकंपित्रादित्रिके चैकंब्राह्मणंभोजयेत् । उक्ता-
तिरिक्तभोजनसमर्थोऽपि नाधिकभोजनेषु प्रवर्तेत । मेधातिथिस्त्वाह । पितृकृत्ये त्रीनिति पितृस्त्रीब्राह्मणान्पितामहस्य
त्रीन्ब्राह्मणान्प्रपितामहस्य त्रीन्ब्राह्मणान्भोजयेत् । एकैकमुभयत्रवेति दैवएकंपित्रादित्रयस्य चैकैकम् । नत्वेकंपित्रादि-
त्रयस्य नत्वेवैकंसर्वेषांपिण्डैर्व्याख्यातमित्याश्वलायनगृहविरोधात् । यथैकः पिण्डः पित्रादित्रयस्य न निरूप्यते तथैको-
ब्राह्मणो न भोजयितव्यइत्यर्थः । तस्मान्पित्रादित्रयस्यैकंब्राह्मणभोजनं तदसत् । गृहकारेणैव नत्वेवैकं सर्वेषांपिण्डै-
र्व्याख्यातमिति पठित्वा काममनाद्येइत्यभिहितम् । अस्यार्थः बहुपित्रादिदेवताकश्राद्धानामाद्यंसपिण्डीकरणमभिमतंतद्य-
तिरिक्तश्राद्धे काममेकः पित्रादीनांब्राह्मणइत्यर्थः । अथवाऽनाद्येऽदनीयद्रव्याभावएकोऽहि भोजयितव्यः । उभयत्रापि
व्याख्याने पार्वणादौ पित्रादित्रयस्यैकंब्राह्मणभोजनं गृहकारैर्वोक्तम् । वसिष्ठोपि यद्येकंभोजयेच्छ्राद्धे दैवतत्तत्रकथंभवे-
त् । अन्नंपात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्यचदेवतायतने कृत्वायथाविधि प्रवर्तयेत् । प्रास्येदन्नंतदग्नौवादद्याद्वाब्रह्मचारिण-
इति । सर्वेभ्येकंब्राह्मणभोजनमाह । तस्माद्यथोक्तैर्व्याख्या प्रथमे वावशब्दइत्यनेन विस्तरइति प्राप्ते छन्दःसमान-
त्वात्स्मृतीनांसर्वे विधयश्छन्दसिविकल्पन्ते इति विस्तरइतिरूपम् ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिज्ञांव्याकरोति द्वाविति । पितृकृत्ये पित्रुद्देश्यककृत्ये । त्रीन् पितृपितामहप्रपितामहान् ।
प्रत्येकंतान्प्रतित्रींस्त्रीनिति मेधातिथिः । तेन नव । अथवा पितृकृत्यावच्छेदे त्रीन् । तदुक्तम् । यथैकःपिण्डः सर्वेभ्योन
निरूप्यते । तथैवैकंब्राह्मणोपि न भोजनीयः । मातामहानामप्येवं श्राद्धंकुर्याद्विचक्षणइत्युक्तेः । एवंमातामहपक्षे दैवे पि-

ये च श्रद्धया पितृद्देशेन द्रव्यत्यागं ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तं श्राद्धं । अन्यत्र भाक्तमतः आमावासिकश्राद्धं सर्वश्राद्धप्रकृतिः बहुद्रव्यसंपत्तिमानपि बहुब्राह्मणादि न कुर्यादित्याह । नेति ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । यावन्तद्व्येतद्विवृणोति द्वैदैवइति । विस्तरे संख्याभूयस्त्वे ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणसङ्ख्यामाह द्वाविति दैवे विश्वेदेवनिमित्तं द्वौ विप्रौ पितृकृत्ये त्रीन् पित्रादिस्थाने त्रयस्त्रयः विप्राङ्ग्रेयाः । एकैकं मुभयत्र वा पितृणां एकमेकं वा । विश्वेषां देवानां वा एकं एकं ब्राह्मणं भोजयेत् । विस्तरे न प्रसज्येत ये च द्विजावर्ज्यास्युर्वर्जयेत्तान् उक्तान् भोजयेद्विप्रदोषास्ते न भवन्ति ॥ १२५ ॥

सत्क्रियादेशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः ॥ पञ्चैतान्विस्तरोहन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । किं तर्हि एतान्दोषानापादयति । विस्तारो नेष्यते । यदि तु शक्यन्ते सत्क्रियादय उपपादयितुं तदा यथोत्साहं सत्क्रियाऽन्नसंस्कारविशेषः । देशोदक्षिणप्रवणादिरवकाशेषु चोक्षेष्वाविवक्ष्यमाणः । कालः अपराहो मध्याह्नाच्चलिते सूर्यइति । शौचमात्मब्राह्मणप्रेष्यगतम् । ब्राह्मणानां संपत् गुणवद्ब्राह्मणलाभः । एते गुणा अवयवसंपादाः । ते च विस्तरेण नश्यन्ति । विस्तारो वै गुण्यम् । ब्राह्मण बहुत्वे चासौ प्रसज्यति । तस्मान्नेहेत न कुर्यात् ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्क्रियां पूजां ब्राह्मणानां देशः शुचिः । कालोऽमावास्यादिः । शौचं दातृग्रहीत्रोः । ब्राह्मणसंपदं ब्राह्मणगुणान् । तदुपवेशमाना देशप्राप्तेस्तावद्ब्राह्मणार्चानुरोधेन कालप्राप्तेः श्राद्धासंभवादेशकालौ हन्तीत्युक्तं । तस्मान्नेहेतेऽतिवदत्सत्क्रियादिसंभवे बहुत्वं प्रशस्तमिति दर्शयति । अतएव नवावरान्भोजयेदिति गौतमः ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्क्रियां ब्राह्मणस्य पूजादेशं दक्षिणप्रवणत्वादिवक्ष्यमाणं कालमपराहं शौचं श्राद्धकर्तृभोक्तृब्राह्मणप्रेष्यगतं गुणवद्ब्राह्मणालाभं च ब्राह्मणविस्तारो नाशयति । तस्माद्ब्राह्मणविस्तारं कुर्यादिति सत्क्रियादिविरोधतो ब्राह्मणविस्तारनिषेधात् सत्क्रियादिसंभवे पित्रादेरेकैकस्यापि ब्राह्मणत्रयाभ्यनुज्ञानम् । अतएव गौतमः नवावरान्भोजयेदयुजोवायथोत्साहम् । बहुचगृहकारोऽपि अथातः पार्वणश्राद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोद्दिष्टे ब्राह्मणानित्युपक्रम्य एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वमित्याह द्वौ द्वावित्याभ्युदयिकश्राद्धविषयं स्मृत्यन्तरेषु तथाविधानादत्राप्याभ्युदयिकमित्युपक्रमाच्च ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव निन्दार्थवादमाह सत्क्रियामिति । सत्क्रियां ब्राह्मणपूजां । देशं दक्षिणप्रवणादि । कालं अपराह्णादि । शौचं तत्कर्तृभोक्तृः स्नानादि । ब्राह्मणसंपत् गुणवद्द्विप्रलाभः । एतान्पञ्च विस्तरः उक्तानां बाहुल्यं हन्तीति योजना ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्क्रियाऽन्नसंस्कारविशेषः । देशोदक्षिणाप्रवणं । कालः कुतुपादिः । शौचं आत्मब्राह्मणगतं । यद्वा मृत्तिकागोमयभस्मादिगृहोपस्करशुद्धिः । ब्राह्मणसंपदं ब्राह्मणसमूहं । श्राद्धे विस्तरो बाहुल्यं एतां सत्क्रियादिपञ्च हन्ति नाशयति तस्य विस्तरं नेहेत न कुर्यात् । विस्तरं ब्राह्मणानां बाहुल्यम् ॥ १२६ ॥

प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये ॥ तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । न यथा दैवानि कर्माण्यदेवतार्थान्येव पित्र्यं नाम तत्कर्मैतत् । विधुक्षये तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैवलौकिकी न यथा दैवानि कर्माणि किं तर्हि प्रथिता ख्याता वेदविदाम् । प्रेतकृत्या प्रेतोपक्रिया । विधुक्षये विधुश्चन्द्रस्तस्यक्षये । अमावास्यातिथिक्षयइति पाठान्तरम् । विधुक्षयइति तु पाठो निर्दुष्टः । एवं हि तत्र योजनम् । पित्र्यं नाम वि-

धिचोदितं कर्म क्षये गृहेतस्मिन् कर्मणि । पित्र्येयुक्तस्य तत्परस्य नित्यकर्तुरूपतिष्ठते । प्रेतकृत्यैव तस्यापि प्रेतस्य कृत्योपकारः श्राद्धादि पुत्रैः क्रियते । पुत्रपौत्रादिसंतत्यविच्छेदः श्राद्धफलमनेन प्रकारेण प्रतिपद्यते । न च तत्फलकामस्याधिकारो नित्यत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अन्ये त्वधिकारान्तरमिदं संतत्यविच्छेदकामस्येच्छन्ति । लौकिकीयं कर्तव्यतास्मार्तेत्यर्थः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषा या प्रेतमुद्दिश्य क्रिया प्रेतक्रिया क्षये चन्द्रस्यविधोः विहिता कार्यत्वेन पित्र्यं नाम पितृसंज्ञया प्रसिद्धं तस्मिन् युक्तस्यैव पुंसो नित्यमिह कर्मभूमौ लौकिकी विशिष्टलोकप्राप्तिनिमित्ताप्रेतकृत्या नित्यश्राद्धरूपा एति आगच्छति तदधिकारे सति तत्कर्तुरेव नित्यश्राद्धेऽधिकारो नान्यस्येत्यर्थः । कचित्प्रेतकृत्यैव लौकिकीऽति पाठः । तत्र तस्मिन् युक्तस्यैवेत्यन्वयः । केचिदत्र श्राद्धउद्युक्तस्य लौकिकी प्रेतकृत्या परायति निवर्तते तदकरणेऽपि प्रत्यवायाभावइत्यस्यार्थमाहुः ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । यदेतत्पित्र्यं कर्म श्राद्धरूपं प्रथममियं प्रख्याताप्रेतकृत्यापित्रुपकारार्था क्रिया । प्रकर्षेण इतः प्रेतः पितृलोकस्थ एवोच्यते । विधुक्षयेऽमावास्यायां तस्मिन् पित्र्ये कर्मणि युक्तस्येतत्परस्य लौकिकी स्मार्तिकी प्रेतकृत्या पित्रुपकारार्था क्रिया गुणवत्पुत्रपौत्रधनादिफलप्रबन्धरूपेण कर्तारमुपतिष्ठते तस्मादिदं कर्तव्यम् । गोविन्दराजेन तु विधिः क्षयइति पठितं व्याख्यातं च । योऽयं नामविधिः पित्र्यं कर्मेति । क्षये चन्द्रक्षये गृहे वातदसांप्रदायिकम् । मेधातिथिप्रभृतिभिर्गोविन्दराजादपि वृद्धतरैरनभ्युपेतत्वात् क्षयइति संबन्धकेशाच्च ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धस्य संज्ञान्तरं कुर्वन्तत्कर्तुरानृण्यमाह प्रथितेति । प्रथिता प्रख्याताप्रेतकृत्या पित्रुपकारार्था क्रिया । विधुक्षये अमावास्यायां लौकिकी स्मार्ता । तस्मिन् युक्तस्य श्राद्धधानस्य नित्यं पुत्रपौत्रादिफलप्रबन्धेन श्राद्धधानं कर्तारंप्रत्येतीत्यर्थः ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । विस्तरवर्जने कारणान्तरमभ्यस्तीत्यभिप्रायेणाह प्रथितेति । विधुक्षये चन्द्रक्षये । यत्पित्र्यं नाम कर्म क्रियते साक्षेपप्रेतकृत्येति प्रथिता लोके प्रसिद्धा । प्रेताः पितृपितामहादयस्तदर्थक्रिया प्रेतकृत्या प्रेतनिःश्रेयसकरी क्रियेति यावत् । लौकिकी लोकविदिता सैषा प्रेतकृत्या । तस्मिन् विस्तरे सति । युक्तस्य सावधानस्य श्राद्धधानस्येति यावत् । इह विधुक्षये नित्यं प्रतिमासमेत्यागच्छति कर्तव्यत्वेनोपतिष्ठते हियस्मात् । किमुक्तं भवति अमावास्यायां श्राद्धप्रेतवृत्तिहेतुरिति प्रसिद्धम् । तच्च यदा कदाचिन्न क्रियते किंतु प्रतिमासमनतिपातनीयमेव प्रतिमासं विस्तरेण प्रसक्तिरतिपातकदाचिदापादयेत् । तस्माद्विस्तरेण न प्रसज्येतेति ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषा प्रेतकृतिः पितृक्रिया कर्म विधुक्षये अमायां प्रथिता प्रसिद्धा तस्मिन् न्वाहार्यके पित्र्ये कर्मणि नित्यं युक्तस्य पुंसः इष्टश्राद्धे कर्मणि लौकिकक्रिया प्रेतकृत्या मृतस्य सत्कारः श्राद्धपुत्रादिभिर्दत्ताकृतकृत्यतामेति प्राप्नोति । प्रेतकृत्येषेति वा पाठः ॥ १२७ ॥

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः ॥ अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रोत्रियः छांदसः कृत्स्नमंत्रब्राह्मणिकांशांशां अधीतेयस्तस्मै हव्यानि श्राद्धांगभोजनानि विश्वान्देवानुद्दिश्य यानि विहितानि तानि देयानि । कव्यानि पितृभ्य उद्दिश्य यानि भोजनानि । अर्हत्तमाय अर्हता पूज्यता योग्यता च । महाकुलीनः पूज्यते महाकुले जातो विद्यावृत्तसंपन्नश्च तस्मै दत्तं श्राद्धादन्यदपि महाफलं । एवं चाश्रोत्रियाय दानं निष्फलं । अश्रोत्रियाय अभिजनविद्यादिगुणरहिताय त्वल्पफलमर्हत्तमाय महाफलं ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हव्यं वैश्वदेविकमन्नं । कव्यं पित्र्यं । अर्हत्तमाय वृत्तसंपन्नादपि पूज्याय श्रोत्रियाय ॥ १२८ ॥

(३) कुड्मूकः । छन्दोमात्राध्यायी श्रोत्रियस्तस्मै दैवपित्र्यान्नानि यत्नतोदेयानि । अर्हत्तमाय श्रुताचाराभिजनानि पूज्यतमाय तस्मै दत्तमहाफलंभवति ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । यावन्तइत्युक्त्वा ये भोजनीया इत्युक्तं तानाह श्रोत्रियायेति । वेदाध्यायी श्रोत्रियः । हव्यं होमउत्तराप्रतिपत्तिर्यस्य तदुपलक्षितं देवदेयं । कव्यं कवेः पुत्राहविष्मन्तः श्राद्धदेवास्तदुपलक्षितं पितृदेयं । श्रोत्रियएव श्रुताचारादिसंपन्नोर्हत्तमः ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । येभोजनीया स्युर्येवर्ज्याइतियदुक्तं तच्छ्लोकद्वयेन विवृणोति श्रोत्रियायेति । तत्र हव्यग्रहणंप्रासङ्गिकं श्राद्धाङ्गवैश्वदेवविषयंवा । अर्हत्तमाय पूज्यतमाय ॥ १२८ ॥

एकैकमपि विद्वांसं देवे पित्र्ये च भोजयेत् ॥ पुष्कलं फलमामोति नामंत्रज्ञान्बहूनपि ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तमर्हत्तमायेतितद्दर्शयति । विद्वांसमेकमपि भोजयेत् । पुष्कलं फलमामोति । विद्वत्ताचव्याख्याता । वेदार्थवेदनं यत आह नामंत्रज्ञान्बहूनपि मंत्रग्रहणं वेदोपलक्षणार्थं असंभवेपंचानां वेदविदुषामेकैकमपि विद्वांसं भोजयेदिति विध्यर्थः । पुष्कलं पुष्टं विपुलं ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्वांसं वेदज्ञम् ॥ १२९ ॥

(३) कुड्मूकः । दैवपित्र्ययोरेकैकमपि वेदतत्त्वविदंब्राह्मणं भोजयेत् । तदापि विशिष्टं श्राद्धफलं प्राप्नोति न त्वविदुषो बहूनपि एवं च फलश्रवणाद्ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानं पिण्डदानादिकं त्वङ्गमिति गोविन्दराजः । वयंतुपि त्रुद्देशेन द्रव्यत्यागं ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तं श्राद्धशब्दवाच्यं प्रधानं ब्रूमः । तदेव मनुना पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यादिति विहितं । आपस्तम्बेन तु मन्वर्थस्यैव व्याख्यातत्वात् । तदाह आपस्तम्बः तथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्मप्रोवाच प्रजानिः श्रेयसार्थं तत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थं मासिमास्यपरपक्षस्यापराहः श्रेयानिति । श्राद्धशब्दं श्राद्धमिति शब्दोवाचको यस्य तत्तथा ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थं आहवनीयवत्त्यक्तद्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वात् पितरो देवता इति नियतपितृदेवताकत्वाच्च श्राद्धस्य । देवताश्राद्धादौ श्राद्धशब्दस्तु तद्धर्मप्राप्त्यर्थो गौणः कौण्डपायिनामयनइवाग्निहोत्रशब्दः । पुष्कलं फलं प्राप्नोति इति तु पुष्टतरफलार्थिनो गुणफलविधिः । स भोजनस्याङ्गत्वेऽपि तदाभ्रयोन विरुद्धः आपस्तम्बोऽभ्यधाच्छ्राद्धं कर्मैतत्पितृदेवतम् । मन्वर्थकथयंस्तस्मान्नेदं ब्राह्मणभोजनम् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं विधानामसंपत्तावेकोपि महाफलदइत्याह एकैकमिति । विद्वांसं गायत्र्यर्थविदमित्युक्तं । विदुषअलाभे प्रतित्रिकं व्यावर्तयति न त्वेकैकमिति भावः । अमन्त्रज्ञानविदुषः ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । बहूनपि । अमन्त्रज्ञानं वेदाध्ययनरहितानइत्यर्थः ॥ १२९ ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोतिथिः स्मृतः ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । न वेदपारगइत्येव भोजयितव्यः । किं तर्हि दूरात् परीक्षेत निपुणतो मातापितृवंशद्वयपरिशुद्धिज्ञानं यथोक्तं येमातृतः पितृतश्च दशपूरुषं समनुष्ठितविद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिः येषामुभयतो ब्राह्मण्यनिर्णयेयुरित्येषा दूरात् परीक्षा । तथा तत्त्वतोऽध्ययनविज्ञानकर्मनुष्ठानवेदनं च । वेदस्य पारगः समाभिगः वेदपारगः न वेदसंहितां ब्राह्मणमात्रं वा पठन् हर्षो-

भवति । अस्मादेवदर्शनात्श्रोत्रियशब्देन वेदैकदेशमप्यधीयानउच्यतइतिगम्यते । तीर्थतद्धव्यकव्यानांतीर्थमिवतीर्थं येनोदकंप्रहीतुमवतरंतितत्तीर्थं तेनयथामार्गेणोदकार्थिनोगच्छंतउदकंलभंते एवंप्रतादशेनब्राह्मणेनहव्यकव्यानिपितृन्गच्छंतीतिप्रशंसा । अन्यस्मिन्नपि इष्टापूर्तदानेनब्राह्मणोयथातिथिर्यथातिथयेस्वयमुपस्थितायनिर्विचिकित्संदीयते दत्तमहाफलं । एवमीदृशायब्राह्मणायहव्यकव्येनिर्विचिकित्संदातव्ये महाफलेभवतः ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दूरादूरग्रामस्थमपि परीक्षेतानुसंध्यात् । तीर्थमवतरणवर्त्म सोतिथिः स्मृतइति प्रसंगादवेदज्ञस्य वैश्वदेवान्तागतस्यापि अतिथित्वाभावउक्तः । यत्तुनपृच्छेद्भोत्रचरणमिति स्मृत्यन्तरउक्तम् तत्साक्षात्प्रश्ननिषेधार्थं । नतुप्रकारान्तरेणापि तदज्ञाननिषेधे तात्पर्यम् ॥ १३० ॥

(३) कुड्डूकः । दूरादेव पितृपितामहाद्यभिजनशुद्धिनिरूपणेन कृत्स्नशाखाध्यायिनंब्राह्मणंपरीक्षेत । यस्मात्तथाविधोब्राह्मणोहव्यादीनांतीर्थपात्रंप्रदाने । सोतिथिरेवमहाफलप्राप्तेर्हेतुत्वात् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । छन्दोमात्राध्यायी पितृपितामहतः संभावित दोषेन ग्राह्यइत्याह । दूरादितिपरीक्षेत परीक्षणं दोषाभावोपलक्षिताचारादेरीक्षणम् । तीर्थं पात्रं तत्र हव्यंचतुरवत्तंजुहोतीति । कव्यं कविर्नाम पितृणां जनकस्तस्मै । अर्हति कविरुपलक्षणं । मरीच्यादीनाम् । तस्यैव कार्यान्तरार्थं । धर्मान्तरमाह सइति प्रदाने श्राद्धस्येति शेषः एतेनातिथ्यर्चाफलमप्यसूचि ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । यतएवंतस्माद्विद्वानेवान्वेक्ष्यइत्याह दूरादिति । दूरादेव पात्रपरिग्रहकालात्पूर्वमेवविद्यादिभिः परीक्षेतेत्यर्थः । तीर्थउत्तमपात्रम् । सोऽतिथिरतिथितुल्यः भोजनस्य पात्रंहतिथिः । तेनायमपिभोजनस्यपात्रमित्यर्थः । अथवाऽतिथिशब्देन कालोलक्ष्यते । यस्यतिथिर्नविद्यते सोऽतिथिः । तस्यार्हत्तमस्य पात्रस्य हव्यकव्यप्रदानकालः प्रतिपालयितव्योनास्तीत्यर्थः । तथाचमहाभारते श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालइति ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । दूरादेव ब्राह्मणं वेदपारंगंपरीक्षेत पितृपितामहपूर्वकं । देवलः पुरुषत्रयविरख्यातंश्राद्धे विप्रंनियोजयेत् । कीदृशं ब्राह्मणं तस्य श्राद्धस्य संबन्धीनि हव्यकव्यानि तेषां तद्धव्यानांप्रदानेतीर्थम् । तीर्थमुदकावतरणमार्गः । यथातीर्थेनोदकंप्राप्यते तथा तादृशैर्ब्राह्मणैर्हव्यकव्यानि पितृन्गच्छन्तीति प्रशंसा । स ब्राह्मणअतिथिः स्मृतः अतिथितुल्यः ॥ १३० ॥

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुंजते ॥ एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । अनृचांअनृगर्थविदांउपलक्षणंऋचोयतोनृचानांप्राप्तिरेवनास्तिश्रोत्रियायैवेतिनियमात् । सभासांतःछांदसत्वान्नकृतःवृत्तानुरोधाच्चएवंहिपठंति । अपिमार्षमर्षंकुर्यान्नतुछंदोविचालयेदिति । अथवाअनृचाइतिप्रथमाबहुवचनं । अनृचाःसहस्रंयथाभुञ्जतइतिसंबन्धः । यथासहस्रंगावइति । एकःप्रीतस्तर्पितोभोजितोमन्त्रविद्वेदार्थवित्सर्वस्तान्अनृचानर्हति स्वीकरोति । तैरभेदमापद्यते अभेदेच यत्तेषुसहस्रेषुभोजितेषुफलंतदेकस्मिन्नवाप्य पतेइत्यवगतिरुत्पद्यते । निन्देयमविदुषोविद्वद्विध्यर्था नपुनःसहस्रसंख्यातानामेकस्यचसमफलत्वमुच्यते । विदुषांविधानादविदुषांप्राप्तिरेवनास्ति अथाप्यसतिविदुषिश्रोत्रियायैवेत्यनेनपाक्षिकीअविदुषोपिप्राप्तिराशंक्यते तथापिविस्तरस्यप्रतिषेधोमाभूदित्यतोयथाश्रुतार्थसंभवः ॥ १३१ ॥

(१) रेव=रिव (अ)

(१३१) सहस्रं हि=सहस्राणि (ब, र)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनृचाममत्त्राणां यत्र येषु हव्यकव्येषु तान् तानि हव्यकव्यानि लिङ्गव्यत्ययच्छान्दसः । युक्तो नियुक्तः । धर्मत औचित्येन ॥ १३१ ॥

(३) कुड्मूकः । यत्र श्राद्धे ब्राह्मणानामवेदविदां दशलक्षाणि भुञ्जते तत्रैको वेदविद्भोजनेन परितुष्टो धर्मतो धर्मोत्पादनेन तान्सर्वानर्हति स्वीकर्तुं योग्यो भवति । तद्भोजनजन्यं फलं जनयतीत्यर्थः । छान्दसत्वादेकवचनम् । अथवा बहुवचनानां स्थाने सहस्रमिति मनोरभिमतम् । गोविन्दराजस्त्वाह सहस्रं गच्छन्तु भूतानीति वेदे ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धे वेदपारगं विदधत्फलतः अनृचां दशलक्षतस्तस्याधिक्यमाह सहस्रमिति । अर्हति दशलक्ष ब्राह्मणभोजनजन्यफलदइत्यर्थः । धर्मतः अदृष्टबलतः प्रीतः श्राद्धेन तुष्टः ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमविद्वद्विदुषोर्वैषम्यमुक्त्वा र्थावादास्थापनमाह सहस्राणीति । यत्र हव्यकव्यदानकर्मणि । अनृचाममत्त्रविदाम् । सहस्राणां सहस्राणि भुञ्जते । मत्त्रविद्वेदार्थवित् । भुङ्क्ते चेति विपरिणामः । तत्र तान् भुक्तवतः सर्वानृचः समत्त्रविद्धर्मतोऽर्हति । तस्य तेषां भोजनं फलतस्तुल्यमित्यर्थः । पात्रे खलु दात्रास्वमलं भुज्यते तच्च शुद्धे तस्मिञ्छक्यते प्रमादुनत्वशुद्धइति १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनृचां अनृचपाठानां यत्सहस्रेषु भोजितेषु फलं तदेकस्मिन् न वाप्यते ॥ १३१ ॥

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च ॥ न हि हस्तावत्तृदिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः ॥ १३२

(१) मेधातिथिः । ज्ञानेन विद्यया उत्कृष्टा अधिकां तेभ्यो देयानि कव्यानि । तैर्यदर्थं श्राद्धमारब्धं संदीमान् तमायः पिण्डान्यमपुरुषैराश्रयते । अयमसौ हस्तरुधिरदिग्धोपमार्थः रुधिरदिग्धौ रुधिरेणोपभुज्यमानावधिकतरं रज्येते । न निर्मलौ भवतः । एवमविद्वान्ब्राह्मणः भोज्यमानः पितृन्धोनयतितरां पाठान्तरं प्रेत्येति भोक्तुरेव प्रेत्यता । नाविदुषादैव पित्र्ययोर्भोक्तव्यम् ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न हि श्राद्धाकरणजन्यप्रत्यवायित्वमवेदज्ञताप्रत्यवाययुक्तविप्रभोजनेन शुध्यतीत्यर्थः १३२

(३) कुड्मूकः । विद्ययोत्कृष्टेभ्यो हव्यानि कव्यानि च देयानि न मूर्खेभ्यः । अर्थान्तरन्यासो नामालङ्कारः । न हि रक्ताक्तौ हस्तौ रक्तेनैव विशुद्धौ भवतः किंतु विमलजलेन एवमूर्खभोजनेन जनितदोषं न मूर्खे एव भोजितोपहन्ति किंतु विद्वान् ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । अनृचां फलराहित्यं दृष्टान्तेन वदन् वेदज्ञमनुवदति ज्ञानेति । ज्ञानं वेदार्थज्ञानमुत्कृष्टं यस्य तस्मै । कव्यानि पितृदेयानि हवींषि देवदेयानि असृग्दिग्धौ रुधिरस्मिन् रुधिरेण न शुध्यत एवमज्ञोऽफलदइति भावः ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । दृष्टान्तेन सूचयन्नाह ज्ञानेति ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञानोत्कृष्टाय विप्राय कव्यानि पितृणां देयानि हवींषि देवानां देयानि । असृग्दिग्धौ असृक्स्पृष्टौ हस्तौ रुधिरेण नैव शुध्यतः । रुधिरेणैव प्रक्षालितं शुध्यतीत्यर्थः ॥ १३२ ॥

यावतो यसते यासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ॥ तावतो यसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ययोगुडान् ॥ १३३ ॥

(१३३) दीप्तशूलर्ष्ययोगुडान् = दीप्ताञ्जुलर्ष्ययोगुडान् (क, घ, च, ज, झ, ढ)

= दीप्तान्स्थूलानयोगुडान् (ख, ग, ज)

(१) मेधातिथिः । सत्यपिपकरणेवाक्याद्भोक्तुरयंदोषानुवादः । तथाचोक्तं तस्मादविद्वान्बिभ्रियान् यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहादिति । शूलर्ष्ययोआयुधविशेषेअयोलगुडःआयसःपिण्डः व्यासदर्शनात्तुभोजयितुरयंदोषोभोक्तुः नपितृणांनतावनृतानामन्यकृतेनप्रतिषेधातिक्रमेणदोषसंबन्धोयुक्तः कृताभ्यागमादिदोषापत्तेः यदिहिपुत्रेणतादृशोब्राह्मणोभोजितःकोपराधोमृतानाननचोपकारोऽपिपुत्रकृतःपितृणांअनेनन्यायेननप्राप्नोति । नप्राप्तुयाद्यदितादर्थ्येनश्राद्धादिनोदितंस्यात् । इहतुनास्तिचोदना पितुरुपकारकामेनैवकर्तव्यंस्यात् ध्येनवन् । यत्तुतावतोग्रसतेप्रेतइतितद्भोजयितृसंबन्धेप्युपपद्यते । यस्यब्राह्मणईदृशःश्राद्धंभुङ्केसइदंफलमाप्नोतिइतियुक्तःसंबन्धः । प्राकरणिकश्चायंअविद्वद्भोजनप्रतिषेधस्तदतिक्रमणेकर्मवैगुण्यंतद्वैगुण्येचश्राद्धाधिकारानिवृत्तिरेषदोषः । पितृणांश्राद्धोपकारालाभःततोपिविध्यतिक्रमेपुत्रस्ययुक्तःप्रत्यवायः कितर्हितद्भगवतोव्यासस्यवचनं । ग्रसतेयावतःपिंडानयस्यवैहविषोविदः । ग्रसतेतावतःशूलान्गत्वावैवस्वतक्षयं ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेनामन्त्रज्ञस्य भोक्तुरपि प्रत्यवायितोक्ता । ऋष्टिः खड्गः अयोगुडोलोहगुडकः ॥ १३३ ॥

(३) कुहूकः । अविद्वन्निन्दया विद्वदानमेवोक्तं वक्तोक्त्यास्तौति यावतइति । यत्सङ्गकान्प्रासान्हव्यकव्येष्वेदविद्वद्भुङ्के तत्सङ्ख्याकानेव प्रकृतश्राद्धकर्ता ज्वलितशूलर्ष्याख्यायुधलोहपिण्डान्ग्रसते । श्राद्धकर्तुरेवेदमविद्वदानफलकथनम् । तथाच व्यासः । ग्रसते यावतः पिण्डान् यस्यवै हविषोऽनृचः । ग्रसते तावतः शूलान्गत्वा वैवस्वतक्षयम् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवल मेवं प्रत्यवायोपि स्यादित्याह यावतइति । यावतोयावत्सङ्ख्याकान् पिण्डाकारान् ग्रासान् । अमन्त्रविदवेदाध्यायी भुङ्के तावतः शूलर्ष्ययोगुडान् शूलकारा ऋष्टिरस्त्रं तथा युक्तान् लोहमयान् गुडान् गुडपिण्डाकारान् ग्रासान् तावतः तावत्सङ्ख्याकान् प्रेत्य श्राद्धकर्तेति शेषः । तथा व्यासः ग्रसते यावतः पिण्डान् यस्य वै हविषोऽनृचः । ग्रसते तावतः शूलान् गत्वा वैवस्वतक्षयमिति ॥ यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । न केवलंभोजयित्रैव भोजने ज्ञानहीनो वर्जनीयःकिन्तुज्ञानहीनेनापिस्वयमेव सुतरांभोजनंवर्जनीयमित्याह । यावतइति । दीमानग्निमयान् । अयोगुडान्गुडोद्विमुखंफलंशरायम् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमन्त्रविद्विप्रःवेदाध्ययनरहितः । हव्यकव्येषु यावतःपिण्डान्ग्रसते ग्रासान् यावतोग्रसते । तावतःदीमान्शूलान् अयोगुडान् अयोलगुडान्ग्रसते । यस्य ब्राह्मणईदृशः श्राद्धोभुङ्के सइदंफलमाप्नोतीतिवा । अविद्वान्भोजने प्रतिषिद्धः ॥ १३३ ॥

ज्ञाननिष्ठाद्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथापरे ॥ तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वगुणेश्वोविद्याप्रशंसितुंगुणविभागकथनप्रशंसाचविदुषेदानार्था । ज्ञानेविद्यायांनिष्ठा । प्रकर्षोयेषांतेज्ञाननिष्ठाः ज्ञानाधिकारिणः गमकत्वाद्यधिकरणानामपिबहुव्रीहिःभृशमभ्यस्तवेदार्थास्तत्पराएवमुच्यन्ते । एवंसर्वत्रनिष्ठान्तेषुदृष्टव्यं । तपश्चस्वाध्यायश्चेतिद्वन्द्वगर्भाबहुव्रीहिः तपांसिचान्द्रायणादीनिस्वाध्यायोवेदाध्ययनं कर्माण्यग्निहोत्रादीनि । सर्वएतेगुणाःसर्वेषुसमुच्चिताइतिदृष्टव्याः । नहिएकगुणःसद्भावइतरगुणहीनस्यपात्रतामापादयति किंतुकस्यचित्कोपिप्रकर्षउच्यते । यथाचनिष्ठाशब्दःसमाप्तिवचनःप्रकर्षलक्षयति तस्मिन्निष्ठस्तत्परउच्यते सर्वगुणसद्भावेपिपयदितत्रप्रकर्षोस्त्येवगुणाःमध्यमाःतथाचभवत्येवपात्रंअप्रकृष्टेत्वेकस्मिन्सर्वगुणसद्भावेपिपात्रतांलभते । समुच्चयश्चव्याख्यायते तेनज्ञानरहितस्यकर्मानुष्ठानसद्भावइत्युक्तंद्वितीये । अन्यैस्तुज्ञाननिष्ठपरिव्राजकोव्याख्यायते । तस्यहिआत्मज्ञानाभ्यासः कर्मन्यासेनविशेषतोविहितः तपोनिष्ठोवानप्रस्थःसहितापसइत्याख्यायते । ग्रीष्मेपञ्चतपास्तुस्यादिति । तपःस्वाध्यायनि-

ष्टाः ब्रह्मचारिणः कर्मनिष्ठा गृहस्थाः अतश्चनाश्रमिणो निषिध्यन्ते । तथाच पौराणिकाः चातुराश्रम्यबाह्येभ्यः श्राद्धं नैव प्रयोजयेत् ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ज्ञानमात्मज्ञानं तन्निष्ठा यतयः । तपश्चान्द्रायणादि तन्निष्ठा वनस्थाः । तपोगुरुशुश्रूषादि स्वाध्यायोवेदाध्ययनं तन्निष्ठा ब्रह्मचारिणः । कर्म यज्ञादि तन्निष्ठा गृहस्थाः । अत्राश्रमिवाचि यतय इति पदत्यागेन ज्ञाननिष्ठादिपदेन तदभिधानमाश्रमान्तरवर्तिनां ज्ञाननिष्ठत्वादिगुणवतां प्राप्स्यर्थम् । एतेन वानप्रस्थानां श्राद्धभोजनं गम्यन्ते ॥ १३४ ॥

(३) कुड्मूकः । केचिदात्मज्ञानपरा ब्राह्मणा भवन्ति । अन्ये प्राजापत्यादितपः प्रधानाः । अपरे तपोध्ययननिरताः । इतरे यागादिपराः ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि चेत्युक्तम् । तत्रैव व्यवस्थितविषयार्थतत्पात्राण्यनुवदन्यवस्थितिमाह ज्ञाननिष्ठा इति द्वाभ्यां । ज्ञानमध्यात्मं तपश्चान्द्रायणादि स्वाध्यायोवेदाभ्यासः । कर्माग्निहोत्रादि तन्निष्ठास्तदेकशरणाः ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । हव्यकव्ययोः पात्रविशेषे नियमं वक्तुं पात्रवैविध्यं तावदाह ज्ञानेति । ज्ञाननिष्ठाः अध्यात्मज्ञानिनः । तपोनिष्ठाः रुच्छ्रचान्द्रायणादिप्रधानाः । स्वाध्यायज्ञाननिष्ठा मन्त्रब्राह्मणार्थविदः कर्मनिष्ठायाज्ञिकाः ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह ज्ञाननिष्ठा इति । ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनः । तपोनिष्ठाः वानप्रस्थाः । तपः स्वाध्यायनिष्ठा ब्रह्मचारिणः । कर्मनिष्ठाः गृहस्थाः ॥ १३४ ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ॥ हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । गुणविभागे प्रयोजनमाह । कव्यानि पितृनुद्दिश्य यद्दीयते तत्कव्यं । तानि ज्ञाननिष्ठेषु प्रतिष्ठाप्यानि प्रदेयानीत्यर्थः । यत्नवचनात्तदभावे चतुर्ष्वपि हव्यवत् पित्र्ये ज्ञाननिष्ठाः पात्रतमाः । उक्तं हि पात्राणामपि तत्पात्रं इति । अन्नदानमविशेषेण चतुर्भ्योऽपि इति श्लोकार्थः । न्यायः शास्त्रीयो विधिः ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । किंतु वन्याहारेणैव तत्कर्तव्यमिति यत्नत इत्यसंभवेऽपीत्यर्थः ॥ १३५ ॥

(३) कुड्मूकः । ततः किमत आह ज्ञानेति । ज्ञानप्रधानेभ्योऽपि विध्यर्थानि यत्नाद्वा तव्यानि । देवान्ानि पुनर्न्यायावधृतार्थशास्त्रानुसारेण चतुर्भ्योऽपि ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिष्ठाप्यानि देयानि । यथान्यायं पूर्वपूर्वालाभे उत्तरोत्तरस्य ग्राह्येति ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञाननिष्ठेषु ज्ञाननिष्ठादिषु सर्वेषु चतुर्षु यत्नतः कव्यानि हव्यानि च यथान्यायं यथाक्रमं प्रतिष्ठाप्यानि देयानीत्यर्थः ॥ १३५ ॥

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ॥ अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । संशयोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अश्रोत्रियोऽनधीतवेदः ॥ १३६ ॥

(३) कुड्मूकः । योऽश्रोत्रियपितृकः स्वयंचश्रोत्रियः यः श्रोत्रियपितृकः स्वयं वाऽश्रोत्रियः ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव शास्त्रिकं विशेषमाह अश्रोत्रिय इति द्वाभ्यां । वेदपारगः शाखाभ्यायी ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । एवतावद्गुणवान्पात्रमित्युक्तम् । इदानीं गुणवतो निर्गुणपितृकादगुणोऽपि गुणवत्पितृकः पात्रमित्यर्थाधिकश्लोकेनाह अश्रोत्रिय इति । पुत्रोऽश्रोत्रियस्य ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पिता अश्रोत्रियः मूर्खः स्यात् पुत्रः वेदपारगः स्यात् । यद्वा पुत्र अश्रोत्रियः पिता वेदपारगः स्यात् । अनयोस्तयोर्मध्ये यस्य श्रोत्रियः पिता स्याद्वेदपारगः स्यात् । तस्य पुत्रं ज्यायां संपूज्यं जानीयादित्यर्थः । आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतेः । इतरः पुत्रो वेदपारगो मन्त्रपूजनार्थं सत्कारमर्हति ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

ज्यायां समनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ॥ मन्त्रसंपूजनार्थं तु सत्कारमिदं रोहति ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्य पिता अपाठः स्वयं तु वेदपारगः सांगवेदाध्यायी । इतरस्य तु पिता वेदपारगः स्वयं तु मूर्खः । तयोः कः श्रेयानिति संशयं कृत्वासिद्धान्तमाह । अनयोः स्वयं श्रोत्रियपितृमूर्खः स्वयं मूर्खः पितृश्रोत्रिययोः स्वयं मूर्खः पितृश्रोत्रियं ज्यायां संप्रशस्यं श्राद्धे योग्यं जानीयात् । यद्यस्य श्रोत्रियः पिता इतरो मन्त्रपूजनार्थं ब्राह्मणबुद्ध्या किं तु मन्त्रास्ते न ये धीतास्ते तत्र पूज्येते न मन्त्राणां श्राद्धपूजाविहिता तस्मान्नासौ भोजयितव्यः । श्लोकद्वयेन संशयसिद्धान्तरूपोपन्यासेनार्थवादभंग्या पितृश्रोत्रियत्वं च श्राद्धभोजने कारणमित्येतदुच्यते न केवलमात्मश्रोत्रियत्वं न तु स्वयं अनधीयानस्य पितृश्रोत्रियत्वेन भोज्यताविधियते तदुक्तं दूरादेव परीक्षेतेति । अत्राध्ययनपरीक्षा पुरुषद्वयविषयानेन नियम्यते । जातिगुणपरीक्षा तु ततोधिकपुरुषविषयापि । यथा अतस्तस्यैव विशेषाभिधानार्थत्वादपौनरुक्त्यं ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मन्त्रसंमानना वेदपूजासत्कारं पूजामात्रम् हव्यकव्यानि श्रोत्रियायैव देयानीत्युक्तत्वात् पितृश्रोत्रियत्वं श्रुतिमात्रपरं ॥ १३७ ॥

(३) कुड्मूकः । तयोः कः श्रेष्ठ इत्युपन्यस्य विशेषमाह ज्यायां समिति । अनयोः पूर्वश्लोकनिर्दिष्टयोर्मध्ये श्रोत्रियपुत्रस्त्वयमश्रोत्रियमपि ज्येष्ठं जानीयात् । पितृविद्यादरपरमिदम् । यः पुनरश्रोत्रियस्य पुत्रः स्वयं च श्रोत्रियः स तदधीतवेदपूजनार्थं पूजामर्हति वेदएव तद्वारेण पूज्यत इति पुत्रविद्यादरपरमिदम् । तस्माद्वचनभङ्ग्या श्रोत्रियपुत्रः स्वयं च श्रोत्रियः श्राद्धे भोजयितव्य इत्युक्तम् । न तु श्रोत्रियपुत्रस्य स्वयमश्रोत्रियस्यैवाभ्यनुज्ञानं श्रोत्रियायैव देयानीति विरोधात् । एवं च दूरादेव परीक्षेतेति विद्याव्यतिरिक्ताचारादिपरीक्षार्थत्वेनावतिष्ठते ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । अनयोरश्रोत्रियश्रोत्रियपुत्रयोः । मन्त्रो वेदस्तस्य संपूजनमेव अश्रोत्रियपुत्रपूजा । अतः श्रोत्रियपुत्रस्यैव पात्रता । एतस्यैव विधिष्टसंस्कारवत्त्वादित्यर्थः ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । श्रोत्रियपुत्रं ज्यायां संपूज्यात् । पात्रतायामिदं न पूज्यतायामित्युत्तरार्धेनोक्तम् । इतरोऽश्रोत्रियः ॥ १३७ ॥

न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य सङ्ग्रहः । नारिणं मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्विजम् ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यामेव श्रोत्रियत्वादि पूर्वगुणसंपदि मैत्र्यादिनिमित्तेन प्रतिषेधोऽयं । मित्रं समानमुखदुःखं आत्मनि विशेषं न श्राद्धे भोजयेत् । धनैरन्यैरस्य मित्रस्य स्वीकारो मैत्रीकरणं । अविच्छेदो वा मैत्र्युपकार इति यावत् । न केवलं मित्रं भोजयेत् । यावदर्शिशत्रुमपि । नारिणं मित्रं यं विद्यात्तं नररागेन द्वेषेन चान्यः कश्चित्संबन्धो यत्र प्रीतिनिमित्ताकार्यार्थता शङ्क्यते अरिमित्रयोः प्रदर्शनार्थत्वात् तथा संबंधाशङ्कयैव मातामहादयोऽनुकल्पपक्षोक्ताः । शत्रावपि मैत्रीकरणार्थदानसंभवाय नापदि मैत्रीकरणमिति संग्रहः । अरिग्रहणं न कर्तव्यं विस्पष्टार्थं भविष्यति ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मित्रमिति सौजन्यरूपमैत्रसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । नारिमित्यनेनवैरिणोश्चाद्धभोजनीयतानि-
षिद्धा नमित्रमितिमैत्रीनिमित्तकत्वाभावोप्यग्निसाक्षिककृतवैधमैत्री कर्मणोऽप्यस्य ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । आद्धे न मित्रंभोजयेत् । धनान्तरैरस्य मैत्री संपादनीया न शत्रुं न च मित्रं यज्जानीयात्तन्ब्राह्मणं-
आद्धे भोजयेत् ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्प्रतियोगिनं निवेदयन्नाह नेति । अस्य मित्रस्यधनैः आद्धद्रव्यव्यतिरिक्तैः संग्रहोमित्रता-
संपादनम् । व्यतिरेकमुक्तान्वयमाह यमिति द्विजं विप्रं ब्राह्मणाश्चाहवनीयार्थइत्युक्तेः ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । धनैःकार्योऽस्यसंग्रहः । धनैस्तत्संग्रहणीयमित्रेन आद्धेन । एवंवचनादसंग्रहीतार्थस्य गुणवत्ता-
मात्रहेतुकस्य मित्रभोजनस्यानुज्ञानमर्थात्सिद्धम् ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्ज्यानाह नेति । मित्रंआद्धे न भोजयेत् । यस्यधनैःसंग्रहः कार्यः वार्द्धुषिकः तस्य आद्धेऽधि-
कारोनास्ति । अरिंशत्रुमित्रंवायंविद्यात्तद्विजंआद्धे न भोजयेत् ॥ १३८ ॥

यस्य मित्रप्रधानानि आद्धानि च हवींषि चातस्य प्रेत्य फलं नास्ति आद्धेषु च हविःषु च ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यप्रतिषेधस्यार्थवादोयं । मित्रशब्दोयंभावप्रधानः । मित्रप्रधानानिमैत्रीप्रधानानितेनोभयो-
रपिमित्रयोऽशेषः देवतोद्देशेनदानमदृष्टार्थंवा केवल्योर्ब्राह्मणयोर्भोजनंहवींषिदितिलक्ष्यते । प्रेत्यफलं नास्ति ननुचासमान-
कर्तृत्वात्कार्यानुत्पत्तिः प्रायेणकर्तापुरुषः आद्धकृत्तायानञ्जर्थोपहितायाः फलंकेचिदाहुः प्रेत्येतिशब्दान्तरं परलोकवचनंनिय-
तसंज्ञं । अथप्रायेणापिफलं कर्तृतस्यफलंप्रेत्यप्रकर्षेणनिकटं आपापिनभवति न भोग्यतांयाति ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मित्रप्रधानानि सन्त्युद्देशप्रवृत्तानि । हवींषि यज्ञाः ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । मित्रशब्दोऽयंभावप्रधानः । यस्य मैत्री प्रधानानि हव्यकव्यानि तस्य पारलौकिकफलं न भव-
तीति फलभावकथनपरमिदम् । प्रेत्येति परलोकइत्यर्थे शब्दान्तरमव्ययमिदं नतु त्कान्तम् । तेनासमानकर्तृकत्वे कथं-
त्वेति नाशङ्कनीयम् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । मित्रभोजने निन्दामाह यस्येति । हवींषि देवतायै देयानि ननु आद्धस्य फलमेव नास्ति कथं-
तदभावोक्तिरिति चेत् । आयुःप्रजाधनंविद्यांस्वर्गमोक्षंसुखानि च । प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीतानृणां पितामहाइति ॥ याज्ञ-
वल्क्योक्तेरायुरादिकंफलमस्तीत्यर्थः ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । न केवलंआद्धएवमित्रं वर्जनीयं किंतुदैवेऽपीत्याह यस्येति । मित्रप्रधानानि मैत्रफलप्रधानानि ।
गुणवत्ताप्रधानानि । हवींषि दैवानिकर्माणि ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुंसः आद्धानि मित्रप्रधानानि तस्य पुंसःप्रेत्य आद्धेषु हवनीयेषु च फलं नास्ति ॥ १३९ ॥
यः संगतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः ॥ सस्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रोद्विजाधमः ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । संगतानि मित्रभावाद्यः कुरुते आद्धेनमोहान् आद्धार्थमजानतः सस्वर्गात्त्यवते नप्राप्नोतिस्वर्ग-
मित्यर्थः । असंबन्धसामान्यात्त्यवतइत्युच्यते यथाप्राप्तःस्वर्गतश्च्युतःस्वर्गेणनसंबध्यतेएवमयमपि । अनेनचआद्धफलाप्रा-
प्तिरेवकथ्यते सर्वशेषताहितथाभवति । आद्धमित्रः आद्धमित्रमस्येतिमित्रलाभहेतुत्वात् । आद्धमेवमित्रमतोबहुव्रीहिःद्विजा-

नामधमः द्विजग्रहणप्रदर्शनार्थं शूद्रेणापिनमित्राणिभोजनीयानि । ननुचाब्राह्मण्यादेवशूद्रस्य मित्रत्वप्राप्तिर्नास्ति केनैषापरिभाषाकृता । शूद्रस्यब्राह्मणैर्मित्रैर्नभवितव्यं । समान जातीयानामेवमित्रव्यवहारो नोत्तमजातीयानांहीनजातीयैःसहेतिचेत् । एतदपि न एवंहाह श्वेतकेतुर्हवाआरुणेयः । अस्तिमेपश्चालेषुक्षत्रियोमित्रमिति किंचसंबन्धोपलक्षणार्थंचमित्रप्रतिषेधोव्याख्यातः । भवन्तिचशूद्रस्यब्राह्मणाअर्थसंबन्धिनः पारशवस्यज्ञातयोपि ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आद्धमित्रः आद्धोत्पादित मैत्रः ॥ १४० ॥

(३) कुड्डूकः । स्वर्गफलंआद्धस्यदर्शयितुंपूर्वोक्तफलभावमेव विशेषेण कथयति यइति । योमनुष्यः संगतानि मित्रभावंशास्त्रानभिज्ञया । आद्धेन कुरुते आद्धमेवमित्रलाभहेतुत्वान्मित्रत्रयस्य सआद्धमित्रोद्विजापसदः । सस्वर्गलोकाच्च्यवते तं न भ्रामतीत्यर्थः । आद्धस्यापि स्वर्गफलत्वमाह याज्ञवल्क्यः । आयुः प्रजांधनंविद्यांस्वर्गमोक्षसुखानिच । प्रयच्छन्ति तथा राज्यंप्रीतानृणांपितामहाः ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलंफलं नाप्नोति प्रत्युतानर्थंचछेदित्याह यइति । संगतानि मित्रभावं कुरुते संपादयति । आद्धेन आद्धीयद्रव्येणैव मित्राणांलाभोयस्य सआद्धमित्रः । द्विजाधमश्चातुर्वर्ण्यः ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । मित्रस्य हव्येषु परिग्रहोदोषवत्तरइत्याह यइति । संगतानि संश्लेषान् । त्वर्गाद्धमन्तराजितादपि ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । यःमानवःआद्धेन मोहात्संगतानि मित्रभावंगतानि कुरुते सः स्वर्गलोकाच्च्यवते । आद्धे मित्रत्रयस्य सःआद्धमित्रःसद्विजाधमः ॥ १४० ॥

संभोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः॥इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि॥१४१॥

(१) मेधातिथिः । संशब्दः सहार्थेवर्तते सहभुज्यतेययासासंभोजनी मैत्र्याहिसहभोजनंप्रवर्तते । गोष्ठीभोजनंवासंभोजनमिष्यते । पिशाचानामयंधर्मोयत्आद्धेमित्रसङ्घः । स्थयाः पुरुषाः पिशाचाः सादक्षिणाइहैवल्लोकेआस्ते नामुत्रफलंदातुंसमर्था गौर्यथान्धैकस्मिन्नेवगृहेतिष्ठति । एवमियंदक्षिणाइहैवास्ते मित्रजनार्थेवभवति । नपितृभ्यउपकारार्थायप्रभवति दानंदक्षिणा ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संभोजनीयसंगत्यर्थंभोजनसंबन्धिनी दक्षिणा दानं । पैशाची पिशाचगामिनी । इहैव न पितृलोकंयाति ॥ १४१ ॥

(३) कुड्डूकः । सा दक्षिणा दानक्रिया संभोजनी सह भुज्यते यया सा संभोजनी गोष्ठी बहुपुरुषभोजनात्मिका । पिशाचधर्मत्वात्पैशाची मन्वादिभिरुक्ता । सा च मैत्रीप्रयोजनकत्वान्परलोकफलेहलोक एवास्ते यथाऽन्धा गौरैकस्मिन्नेव गृहे तिष्ठति न गृहान्तरगमनक्षमा ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । न प्रसज्येत विस्तर इत्युक्तस्तत्रैव परिषदि दत्तमदत्तमिति श्रुतिमाश्रित्याह संभोजनीति । सह बहुभिर्भोज्यतया सा संभोजनी । पिशाचानांबहुभिः सहभोजनस्य प्रसिद्धत्वादस्यापि तथात्वमित्याह । पैशाची दक्षिणा दक्षिणाप्रवणादिसाध्यतया आद्धक्रिया आद्धस्य प्रकृतत्वात् इह लोके स्थितौ दृष्टान्तः । गौरन्धेति एषा यथा एकवेश्मन्येवावस्थिता गृहान्तरं न याति तद्वत्पारलौकिकं फलमददती इहैव यशोर्थे तिष्ठतीति भावः ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । सादक्षिणा तन्मित्रआद्धम् । सम्भोजनीसम्भोजनरूपा । बहूनामेकत्रभोजनंसंभोजनम् । पैशाची-

पिशाचैरुपभोग्येतिद्विजैरभिहिता । इहैवास्ते इहलोकेभिन्नमेव सासंगृह्णाति नामुत्र पितृन् । अन्यत्र गमनाशक्तौ दृष्टान्त-
उक्तः गौरन्धेवैकवेश्मनोति ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सह भुज्यते यया सा संभोजनी मित्रद्विजे पैशाची दक्षिणाअभिहिताउक्ता । पिशाचानुप-
तिष्ठतीत्यर्थः । केवलंएकवेश्मनिअन्धगौरिव सा दक्षिणा भोजनी दक्षिणा इहलोकेअत्रार्थेआस्ते । परत्र पितृभ्योनोप-
तिष्ठतइत्यर्थः । पिशाचानामयंधर्मोयःआद्धेमित्रसंग्रहः ॥ १४१ ॥

यथेरिणे बीजमुष्वा न वप्ता लभते फलम् ॥ तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । ईरिणऊषरं । यस्मिन्क्षेत्रेभूमिदोषात्बीजमुपनचोद्वृच्छति तदिरिणं यत्रवप्तानकर्षकोलभतेफलम् ।
एवमनृचे वेदाध्ययनरहिते हविर्देवंपिच्यंचदत्त्वा न लभतेफलं । अनृचइतिसमम्यंतंक्रचोवेदोपलक्षणार्थम् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ईरिणऊषरे हविर्देवंपिच्यंवा ॥ १४२ ॥

(३) कुड्डूकः । ईरिणमूषरदेशोयत्र बीजमुपनं प्ररोहति तत्र यथा बीजमुष्वा कर्षकोन फलंप्राप्नोत्येवमविदुषे आ-
द्धदानफलंदातान प्राप्नोतीति ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अविदुषे दानं न देयमिति सदृष्टान्तमाह यथेति । ईरिणऊषरे देशे वप्ता क्षेत्रे बीजक्षेप्ता अनृचे
वेदशून्ये हविरितिकव्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । इदानींहल्येषु मित्रश्रोत्रिययोरश्रोत्रियोर्वर्जनीयोनमित्रमित्याह यथेरिणइति ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथेरिणऊषरेउष्वाफलंबीजनं लभते तथा अनृचेअनधीयानाय हविर्दत्त्वा दाता फलं
लभते ॥ १४२ ॥

दातृन्प्रतिग्रहीतृन्श्च कुरुते फलभागिनः ॥ विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत्प्रेत्य चेह च ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । विदुषेयादक्षिणादीयते सादातृन्फलभागिनःकुरुते इति युक्तं प्रतिग्रहीतारस्तुकतरतृफलं-
भुज्जते यदित्तावददृष्टंतदयुक्तंअनोदितत्वात्प्रतिग्रहस्यदृष्टफललाभेनप्रवृत्तेः । अथदृष्टंतदविदुषोपिदृश्यते । सत्यंप्रशंसैर्वाई-
दृशमेतद्विदुषेदानंयत्प्रतिग्रहीताप्यदृष्टफलभागभवेत् । सत्यपिदृष्टे । किंपुनर्दातेतिप्रेत्यस्वर्गइहकीर्तिर्यथाशास्त्रमनुतिष्ठतीति
जनैःसाधुवादीयते विधिवदित्यनुवादोददातिचैवधर्म्येष्विति ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दातृन्प्रेत्य फलभागिनः । इह प्रतिग्रहीतृन् । अनृचांतु इह भोगसंभावेपि प्रत्यवायोदक-
त्वात्फलंसदप्यसंदेवेति तात्पर्यम् ॥ १४३ ॥

(३) कुड्डूकः । वेदतत्त्वविदे यथाशास्त्रंदत्तमैहिकामुष्मिकफलभागिनोदातृन्करोति । ऐहिकंफलंयथाशास्त्रानुष्ठानेन
लोकेख्यातिरूपमानुषद्विकमिति मेधातिथिगोविन्दराजौ । वयंत्वायुरादिकमैहिकफलंभूमः । आयुः प्रजाधनंविद्यामित्या-
हैहिकामुष्मिकादिफलत्वेनापि श्राद्धस्य याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तत्वात् । प्रतिग्रहीतृन्श्च श्राद्धलब्धधनानुष्ठितयागादिफलं पर-
लोके सफलान्कुरुते अन्यायार्जितधनानुष्ठितयागादेरफलप्रदत्वात् । इह लोके न्यायार्जितधनारब्धकृष्यादिफलातिशयला-
भात्सफलान्कुरुते ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । विदुषेतु देयमित्याह दातृनिति । विदुषे वेदार्थविदे दक्षिणाश्राद्धेदीयमाना दातृन् श्राद्धकर्तृन्
प्रतिग्रहीतृन् श्राद्धदेश्यान् । उक्तफलेन फलभागिनःकुरुतइत्यन्वयः । वाक्यार्थानुरोधेन पदार्थत्यागस्योचितत्वात् दक्षि-
णाशब्देन श्राद्धान्नभोजनं । दृष्टफलत्वादिति भावः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । यतएवं तस्मान्मित्रायापि विदुषेहव्यानिदातव्यानि नकदाचिदप्यविदुषइत्याह दातृनिति । तस्मान्मित्रेभ्योऽश्रोत्रियोवर्जनीयइत्यभिप्रायः ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधिवद्विदुषे दत्ता दक्षिणा प्रेत्य परलोके इह चेहलोके दातृन्प्रतिग्रहीतृश्च फलभागिनः कुरुते ॥ १४३ ॥

कामंश्चाद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिं ॥ द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मित्रं सोपकारं इहैव लाभसंभवात् अकामानुमतोकामं तेनान्यासेभवेपिमित्रस्य कथचिदनुज्ञोक्ता । अभिरूपमुक्ताभिमतरूपशालिनम् ॥ १४४ ॥

(३) कृद्भूकः । वरविद्वद्ब्राह्मणाभावे गुणर्वान्मित्रं भोजयेन्नतु विद्वांसमपि शत्रुं । यतः शत्रुणा श्राद्धं भुक्तं परलोके निष्फलं भवति । यथोक्तपात्रासंभवे मित्रप्रतिप्रसवार्थमिदम् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । पात्रान्तरालाभे प्रतिप्रसवमाह काममिति । अभिरूपं गुणवन्तम् । रिपोः पात्रत्वाभावेहेतुः । द्विषतेति । अरिणा भुक्तं केवलं निष्फलं अपित्वयशस्करमित्याह हीति मित्रभोजने यशोदृश्यते ॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । श्राद्धेऽप्यरिमित्रयोररिरेवर्जनीयतरइत्याह काममिति । अभिरूपं विद्वांसम् । हविःशब्दोऽयं सामर्थ्यात्कव्यवचनः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामं ऐच्छिकं श्राद्धे मित्रमर्चयेत् । अग्निश्चयेन अभिरूपं योग्यं गुणसंपन्नमग्निं शत्रुना चर्चयेत् हि निश्चयेन । द्विषता शत्रुणा भुक्तं हविः दातुः प्रेत्य निष्फलं भवति ॥ १४४ ॥

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बहुचवेदपारगम् ॥ शाखान्तगमथाध्वर्युच्छन्दोगंतु समाप्तिकम् ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदपारगशाखांतगसमाप्तिकाः शब्दाएकार्थाः । समन्त्रब्राह्मणिकायाः कृत्स्नायाः शाखायाअध्येतृनाचक्षते । नमन्त्रसहितायामपि ब्राह्मणस्य । तदेकदेशस्यचवेदैकशाखाध्यायिनोपि श्रोत्रियाउच्यन्ते । अतस्तनिवृत्यर्थमुक्तं । श्रोत्रियायदेयमिति । श्रोत्रियश्चवेदाध्यायीवेदशब्दश्चसमन्त्रब्राह्मणिकांशाखामाचष्टे । तदेकदेशमपि याकृत्स्नशाखातत्रध्यायीकथंगृहेतेत्येवमर्थमिदं । ननुचाश्रमिणोभोजयितव्याइत्युक्तंतत्रानधीतसकलत्वाध्यायानानैवागार्हस्थाद्याश्रमसंभवः । एवंहुक्त वेदः कृत्स्नोधिगंतव्यइति ब्रह्मचारिणस्तर्हिप्रक्रांतवेदाध्ययनस्य असमाप्तिगस्यापिस्यात् वेदपारगशाखांतगसमाप्तिकशब्दैरैकार्थैः कात्स्न्यसर्वैरेवप्रतिपाद्यते । एकेनैवसिद्धेवृत्तानुरोधान्नानारूपैकार्थानेकशब्दोच्चारणं । वेदानांपारंगच्छति । शाखाअंतःसमाप्तिरस्यास्तीतिसमाप्तिकः । अध्वर्युर्यजुर्वेदशाखाध्यायीनायमृत्विग्विशेषवचनोऽध्वर्युशब्दः आध्वर्यवः प्रवचनमुच्यते तदध्ययनसंबन्धात् पुरुषोऽध्वर्युः छन्दोगः सामवेदाध्यायीस्मृत्यन्तरेत्रिसाहस्रविद्यः समाप्तिकउक्तस्तत्रसहस्रशब्दः सहस्रगतिसंबन्धात् सामवेदे वर्तते तस्याइमाः साहस्रयस्तिस्साहस्रयः विद्यायस्यत्रिसाहस्रः ताण्डवमौक्तिक्यंसामगानमिति सहस्रवर्त्मनः सामवेदस्यतस्यतिसोविधाः दाशतयीचतुःषष्टिर्ब्राह्मणचंबाहुच्यं अन्यैत्वाथर्वणिकनिषेधार्थमिमंश्लोकमन्यते कारुर्यात्तुविवक्षायामेतदेवावक्ष्यत् अधीतेवेदशाखायः कृत्स्नांतंभोजयेद्विजमिति । ननुचाथर्वणिकनिषेधेप्येतत्समानं तत्रापिशक्यमेवंवक्तुं तन्निषेधेप्रायेणनभोज्यआथर्वणिकइत्येवमेवावक्ष्यत् । त्वशब्देननिषेधप्रतिपत्तिर्लाघवंचनैतदेवंकिमन्यविधानेनान्यनिषेधोवगम्यते त्वशब्देनवानिषेधोविचित्राद्धर्मोपदेशस्यकृतिर्मनोः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदपारगमेकवेदसंबन्धिपूर्णेकशाखाध्यायिनम् । शाखान्तगमित्यस्याप्ययमर्थः । अध्वर्यु-
यजुर्वेदिनं समाप्तिकं शाखापारगं । समाप्तिगमिति कचित्पाठः ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रोत्रियायैवदेयानीत्यनेन छन्दोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियशब्दप्रयोगात्तदाश्रयणमावश्यकमुक्तम् ।
इदानीं त्वधिकफलार्थमत्र ब्राह्मणात्मकरुत्सशाखाध्यायिनि श्रोत्रियेदानमाह यत्नेनेति । ऋग्वेदिनं मन्त्रब्राह्मणात्मकशा-
खाध्यायिनं यत्नतो भोजयेत् तथाविधमेव यजुर्वेदिनम् । वेदस्य पारंगच्छतीति वेदपारगः । शाखाया अन्तंगच्छतीति शाखा-
न्तगः । समाप्तिरस्यास्तीति समाप्तिकः । सर्वैरेव शब्दैर्मन्त्रब्राह्मणात्मकरुत्सशाखाध्येताऽभिहितः ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धभोक्तृषु नियममाह यत्नेनेति । बह्वचं ऋग्वेदमन्त्राध्यायिनं । शाखातिगं शाखाध्या-
यिन् तमेव अध्वर्युं यजुर्वेदिनं । सामगं छन्दोगं समाप्तिगं मन्त्रब्राह्मणोपनिषदन्तगं अथर्ववेदविन्निवृत्त्यर्थं विशेषणानी-
ति केचित् ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वश्रोत्रिया एव पात्रमित्युक्तम् इदानीं तेषु विशेषमाह यत्नेनेति । वेदपारगं एकस्या ऋग्वेदशाखा-
याः पारगम् । एतेन शाखान्तगं समाप्तिगमिति पदद्वयमिह व्याख्यातम् । अध्वर्युर्यजुर्वेदाध्यायी ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । बह्वचं ऋग्वेदाध्यायिनं वेदपारगं यत्नेन भोजयेत् । शाखान्तगं त्वशाखापारगं वा । अथाध्वर्यु-
यजुर्वेदाध्यापकं वा । छन्दोगं सामशाखाध्यायिनं वा । समाप्तिगं स्वशाखापारगमित्यर्थः ॥ १४५ ॥

एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः ॥ पितृणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती सामपौरुषी ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । कश्चिन्मन्येत पितृकृत्ये त्रीनित्युक्तम् । पूर्वश्लोके च नानाशाखाध्यायिन उपात्ताः । तत्र स ब्रह्मच-
रिणां नास्ति प्रामिरिति तदाशङ्का विवृत्यर्थे इदमेषां त्रयाणां त्रैविद्यानामन्यतमो भोजनीयः । एतदुक्तं भवति । समानशाखाध्या-
यिनो नानाशाखाध्यायिनो वा भोजनीयाः । अर्चितः पूजितः प्रार्थित अर्घादिना सामपौरुषी अनुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयप-
दवृद्धिः । कालमहत्वोपलक्षणार्थं चैतत् दीर्घकालपितृणां तृप्तिर्भवति । यावत्सप्तपुरुषा आगामिनः पुत्रपौत्रादयोजाता जनिष्य-
न्ते वा तावत्तथाविधब्राह्मणादानात् पितरस्तृप्यन्ति । शाश्वती नान्तरा विच्छिद्य पुनरुद्भवति । किंपुनः सर्वदा स्थितैव ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शाश्वती चिरस्थायिनी सामपौरुषी पिण्डतत्तल्लेषभागितया सप्तपुरुषपर्यन्तगामिनी
॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्भोजनेऽधिकं फलमाह एषामिति । एषां संपूर्णशाखाध्यायिनां बह्वचादीनां मध्यादन्यतमो यस्य-
सम्यक् पूजितः । सञ्ज्ञाद्धे भुङ्केतस्य पुत्रादिसप्तपुरुषाणां शाश्वत्यविच्छिन्नापितृणां तृप्तिः स्यात् । सामपौरुषीत्यनुशतिकादि-
त्वादुभयपदवृद्धिः तस्य चारुतिगणत्वात् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । एतत्रयाणां भोजने पितृतृप्तिविशेषमाह एषामिति । अर्चितः श्राद्धादौ शाश्वतं अनवच्छिन्नं शता-
युर्वे पुरुष इति श्रुतेः । काललक्षणासमशतवर्षपर्यन्ता सामपौरुषीत्येवं सर्वत्र । आगामिसप्तपुरुषपर्यन्तेति मेधातिथिः ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । एषां बह्वचादीनाम् । सामपौरुषी शाश्वती तृप्तिः स्यात् सप्तपुरुषाणां सदा तन्नी तृप्तिः स्यादित्यर्थः ।
सप्तपुरुषाय मेनोक्ताः त्रयः पूर्वे पराश्रयै व हात्मा तत्रैव सप्तमः । ते सप्तपुरुषाः सर्वे तदन्तमुपभुञ्जत इति ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य श्राद्धेषां श्रोत्रियाणामन्यतमो भुञ्जीत तस्य पितृणां शाश्वती तृप्तिः स्यात् । सामपौरुषी
सप्तपुरुषपर्यन्तेत्यर्थः ॥ १४६ ॥

एषवै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ॥ अनुकल्पस्त्वयंज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृयज्ञमित्यारभ्यविंशतिमात्राश्लोकातिक्रान्तास्तत्रैव नार्थोभिहितअमावास्यायांश्राद्धं कर्तव्यं । श्रोत्रियोविद्वान्साधुचरणः प्रत्याख्याताभिजनश्रोत्रियापत्यंअसंबन्धीभोजनीयः परिशिष्टं सर्वमर्थवादार्थं । एषोनन्तरोक्तः प्रथमोमुख्यः कल्पोविधिः श्राद्धेयदसंबन्धिनेदीयते । अयंतुवक्ष्यमाणोनुकल्पोज्ञेयः । मुख्यभावेयोनुष्ठीयते प्रतिनिधिन्यायेन सोनुकल्पउच्यते । सदेत्यादिस्तुत्यर्थः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रथमः कल्पोमुख्यःपक्षः ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । हव्यकव्ययोरुभयोरेव प्रदाने यदसंबन्धिश्रोत्रियादिभ्योदीयतइत्ययंमुख्यः कल्पउक्तः । अयंतु मुख्याभावे वक्ष्यमाणोऽनुकल्पोज्ञातव्यः सर्वदा साधुभिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । कल्पान्तरंवदन्नुक्तमनुवदति एषइति । प्रथमोमुख्यः । अनुकल्पएवामभावप्रयुक्तः प्रतिनिधिः ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । एषइत्युक्तस्यपरामर्शः अयमिति वक्ष्यमाणस्य । अनुकल्पोऽपि प्रशस्तएवेत्युक्तम् । यः सदा सद्भिरनुष्ठितइति ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । हव्यकव्ययोःप्रदाने एषःप्रथमःकल्पःउक्तः । अयंअनुकल्पो वक्ष्यमाणलक्षणः । सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

मातामहंमातुलंच स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ॥ दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वस्त्रीयोभगिन्याःपुत्रो विट्पतिर्जामाता प्रजावचनत्वात्विट्शब्दस्य । अतिथिरन्यःसहिसर्वविशांपतिः गृहाभ्यागतोलेकेविट्शब्देनोच्यते । बन्धुःशालसगोत्रादिः ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुमाचार्यं । विट्पतिं जामातरं । बन्धुं मातुलपुत्रादिम् ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वस्त्रीयोभगिनेयः । गुरुर्विद्यागुरुराचार्यादिः । विट्दुहिता तस्याः पतिर्विट्पतिर्जामाता । बन्धुर्मातृपुत्रपितृपुत्रपुत्रादिः । एतान्मातामहादीन्देशमुख्यश्रोत्रियाद्यसंभवे भोजयेत् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह मातामहमिति स्वस्त्रीयं भगिनेयं । दौहित्रं दुहितुरपत्यं । विट्पतिर्जामातरं । बन्धुः मातृपुत्रपुत्रादिकम् ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । विशः प्रजायाः पतिरितिविट्पतिर्जामाता ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यमातामहादयःप्रसिद्धाः विट्पतिं पितृगृहे कन्या तस्याःपतिर्विट्पतिं भगिनीपतिमित्यर्थः । ऋत्विक्प्रसिद्धः । याज्यःशिष्यः बन्धुःशालसगोत्रादिः । एतान्भोजयेत् ॥ १४८ ॥

न ब्राह्मणं परीक्षेत देवे कर्मणि धर्मवित् ॥ पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ १४९ ॥

[तेषामन्ये पङ्क्तिदूष्यास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः॥अपाङ्केयान्प्रवश्यामि कव्यान्हर्हान्द्विजाधमान्॥ १॥*]

* (क) (ख) चिन्हितपुस्तकयोर्दृष्टोरामचन्द्रेण व्याख्यातश्च ।

(१) मेधातिथिः । नायदैवेकर्मणिब्राह्मणपरीक्षाप्रतिषेधः किंतिर्हि काणश्लीपद्यादीनांकदाचिदैवेभ्यनुज्ञानार्थः । पित्र्येकर्मणिश्राद्धकालेप्राप्तेपरीक्षांयत्नेनकुर्यात् । नदैवेकदाचिद्वक्ष्यमाणानपिभोजयेत् । येचाभ्यनुज्ञायन्ते तान्दर्शयिष्यामः । अग्रेतुवक्ष्यमाणस्यप्रतिषेधप्रकरणस्ययत्नतोवर्जनार्थं काणादिवर्जनार्थं उपक्रममात्रंश्लोको ननुकाणादीनादैवेभ्यनुज्ञानार्थः ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न परीक्षेत दोषगुणौ सूक्ष्मेक्षिकया नावश्यमन्वेष्टौ । दैवे वैश्वदेविके तत्रापि स्तेनवृत्तिवादिकंवक्ष्यमाणमवश्यंपरीक्ष्यं । हव्यकव्ययोरित्यभिधानात् ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मज्ञोदैवश्राद्धे भोजनार्थं न ब्राह्मणंयत्नतःपरीक्षेत लोकप्रसिद्धिमात्रेणासौ साधुतया भोजयितव्यः । पित्र्ये पुनः कर्मण्युपस्थिते पितृपितामहाद्यभिजनपरीक्षाकर्तव्येति प्रयत्नतः शब्दस्यार्थः ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । पैत्रे ब्राह्मणपरीक्षामनुवदन्दैवे तदभावमाह नेति । दैवेदेवपक्षे देवतादेये श्राद्धे वा ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । प्रयत्नतइति दैवेऽप्यवकृत्ययोजनीयम् । दैवे कर्मणि प्रयत्नतोनपरीक्षेत अनेन किंचित्परीक्षणमप्रतिषिद्धमित्यवगन्तव्यम् ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृकर्मणि प्राप्ते ब्राह्मणान्प्रयत्नतःपरीक्षेत् ॥ १४९ ॥

[रामचन्द्रः । यथेति । ये पङ्क्तिःसन्दूष्याःपङ्क्तिःसन्दूषणकर्तारः ॥ १ ॥]

ये स्तेनपतितकृषीबाये च नास्तिकवृत्तयः ॥ तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । स्तेनःचौरः पतितःपञ्चानांमहापातकानांअन्यतमस्यकर्ता । कृषीबोनपुंसकः उभयव्यञ्जनोगतरेताः षंडश्च । नास्तिकालोकायतिकादयः नास्तिकत्वंनास्तिद्रुतंनास्तिपरलोकइतिर्योस्थितप्रज्ञास्तेषांवृत्तिराचारः । अश्रद्धानानास्तिकवृत्तिर्येषांतेनास्तिकवृत्तयः उत्तरपदलोपीसमासः नास्तिकाइत्येवसिद्धेवृत्तिद्वयसमाश्रयणंश्लोकपूरणार्थः । अथवा नास्तिकोवृत्तिर्जीवनंयेषांतेवमुच्यन्ते तान्हव्यकव्ययोर्दैवेपित्र्येचअनर्हान्मनुरब्रवीत् । मनुप्रतिषेधादरार्थं मनुग्रहणम् सर्वधर्माणामनुनोक्तत्वात् ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्तेनाअल्पंस्तेयवृत्तयः । पतितास्त्यक्तस्त्ववर्णधर्मतया पतिततुल्याः । कृषीबाःषण्डाः । नास्तिकवृत्तयोनास्तिकर्मफलमित्यभिमानिनः ॥ १५० ॥

(३) कुल्लूकः । स्तेनश्चौरः । सच सुवर्णचोरादन्यःतस्य पतितशब्देनैव ग्रहणात् । पतितोमहापातकी । कृषीबोनपुंसकः । नास्तिकवृत्तिर्नास्ति परलोकइत्येवंवृत्तिः प्रवर्तनंयस्य । एतान्दैवपितृकृत्ययोर्हभयोरेवायोग्यान्मनुरब्रवीदिति । मनुग्रहणनिषेधादरार्थं । सर्वधर्माणामेव मनुनोक्तत्वात् ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । परीक्षामाह यदिति सप्तदशभिः । स्तेनाश्चौराः । पतिताः पातित्यहेतवोवक्ष्यन्ते कृषीबानपुंसकाः । कृत्रिमाकृत्रिमभेदेन द्विधा नास्तिकवृत्तयः । नास्ति कं परलोकसुखं इति वृत्तिर्वाङ्मानसयोर्येषांते हव्यकव्ययोरिति विषयसप्तमी । अनर्हान् नपात्रभूतान् । हव्यं देवदेयं कव्यं पितृदेयमित्युक्तम् ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । स्तेनाअत्र । त्वर्णादन्यस्य द्रव्यस्यापहर्तारः । कृषीबाः षण्डाः । त्वयमास्तिकाअपि नास्तिकेभ्योवृत्तिर्जीवनंयेषामिति तथोक्तअश्रद्धाणावा ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । हव्यकव्ययोःस्तेनादयस्ताननर्हान्मनुरब्रवीत् । स्तेनाःसुवर्णव्यतिरिक्तचौराः ॥ १५० ॥

जटिलंचानधीयानंदुर्बलंकितवंतथा ॥ याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । जटिलोब्रह्मचारीतस्यह्यंकेशविशेषः पाक्षिकविहितोमुण्डोवाजटिलोवास्यादिति उपलक्षणं-जटाब्रह्मचारिणस्ततोमुण्डोपिप्रतिषिध्यते । तस्यचानधीयानस्यप्राप्तिरेवनास्ति प्रक्रान्ताध्ययनः । अनधीतवेदः अगृहीतवेदश्चेत्प्राप्नुयात् । ननुचवेदपारगइतिवचनात्कुतः प्रक्रान्ताध्ययनस्यप्राप्तिः । एवंतर्हिअधीतवेदोप्यस्वीकृतवेदोनधीयानोभिप्रेतः । व्रतस्थमित्यनेनवादौहितत्रैवात्रतत्रनाध्ययनमितिकश्चिन्मन्येतदर्थमिदंअनधीयानस्य प्रतिषेधाद्विदुषस्तस्याधिकारोस्तीत्यवगम्यते । दुर्बलः स्वलितः लोहितकेशोवा विकेशेन्द्रियोवा तस्यचहि निर्वचनंकुर्वन्ति दूर्वाशाद्वलेनाप्यलंतस्यावासोभवतीति सहिदूर्वयैवप्रात्रियते लज्जयाचवाससानाभावे तावन्मात्रेणापिदधातिशेफं । कितवोद्यूतकारः । याजयन्तिचयेपूगान् संधान् ब्रातृयस्तोमादिभिर्ब्रात्यानांहि संहितानां यागोविधिप्रतिषिद्धंचतद्याजनं ब्रात्यानांयाजनेकृत्वेतिक्रमशः प्रत्येकमपिबहून्याजयति बहुकृत्वआर्त्विज्यंकरोति सोऽपिनभोज्यः । तथाचवसिष्ठः यश्चापिबहुयाज्यः स्यात्तयश्चोपनयतेबहूनि । केचिदाहुः श्राद्धग्रहणात्पिच्यएवैषांप्रतिषेधो नतुदैवे तदयुक्तं तदपिश्राद्धांगमेवाश्राद्धशब्देनयुक्तंवक्तुं ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । जटिलंब्रह्मचारिणं । मन्त्रमनधीयानमध्ययनाद्विरतं । दुर्बलोदुश्कर्मा शिपिविष्टइति यावत् । कितवोद्यूतरसिकः । पूगान्समूहान् याजयन्तीत्यनेन याजकाविवक्षिताः । तत्र ह्यनेके यजमानाभवन्ति सत्रे तु यजमानत्वादृत्विजामदोषः ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । जटिलोब्रह्मचारी । मुण्डोवा जटिलोवास्यादित्युक्तब्रह्मचार्युपलक्षणत्वाजटिलत्वस्यमुण्डोऽपि निषिध्यते । अनधीयानवेदाध्ययनरहितंयस्योपनयनमात्रंरुतं न वेदादेशः । तेनास्वीकृतवेदस्यापि ब्रह्मचारिणोवेदाध्ययनकर्तुरभ्यनुज्ञानार्थोऽयंनिषेधः । अतः श्रोत्रियायैव देयानीति ब्रह्मचारीतरविषयम् । दुर्बलोदुश्कर्मा । मेधातिथिस्तु दुर्बालमिति पठित्वा स्वलतिलोहितकेशोवा दुश्कर्मावेत्यर्थत्रयमुक्तवान् । कितवोद्युतरुत् पूगयाजकाबहुयाजकाः । पूगः क्रमुकवृन्दयोरित्याभिधानिकाः । अतएव वसिष्ठः । यश्चापि बहुयाज्यः स्याच्चश्चोपनयते बहूनि । ताञ्छ्राद्धेन भोजयेदिति न दैवेनिषेधः । यत्रोभयत्रनिषेधोमनोरभिमतः तत्र ह्यव्यकव्यग्रहणमुभयत्रेति वा करोति ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । जटिलं ब्रह्मचारिणं अनधीयानं वेदाध्ययनरहितं । दुर्बलं दुश्कर्माणं दुर्बलं कपिलकेशमिति मेधातिथिः । कितवंद्यूतरतं । पूगान्बहून् श्रेणीर्वा ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । जटिलंब्रह्मचारिणम् । तस्य विशेषणमनधीयानमिति । दुर्बलंदुश्कर्माणम् । कितवंद्यूतकारकम् । पूगान् गणान् श्राद्धेनिषेधाद्दैवेऽनुज्ञानमर्थात्सिद्धम् ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । जटिलो ब्रह्मचारी । सभोजने प्रतिषिध्यते । दुर्बलंदुःखेन बलिनमिति । दुर्बलमिति पाठे दुर्बलंदुश्कर्माणमित्यर्थः । पूगाःश्रेणयः । एतान्श्राद्धे न भोजयेत् ॥ १५१ ॥

चिकित्सकान्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा॥विपणेन च जीवन्तोवर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । भिषजः चिकित्सकाः देवलकाः प्रतिमापरिचारकाः । आजीवनसंबन्धेनैतौप्रतिषिध्यन्ते धर्मार्थत्वेतुचिकित्सकदेवलकत्वयोरदोषः । मांसविक्रयिणः सौनिकाः द्वितीयान्तपाठेपूर्वश्लोकादाख्यातानुषङ्गः । विपणेन जीवन्तः प्रतिषिद्धेनपणेन । दशमाध्यायेवक्ष्यन्ते तेनजीवन्ति तेवर्ज्या उभयत्र मांसविक्रयिणस्तुधर्मार्थमपि निषिध्यन्ते । यस्यकेनचिन्मांसमुपहतं । अन्यस्यनतेनार्थः । उपहतमांसस्यघृतेनहोमोपयोगिनासमांसंघृतेनविनिर्मितीते भवत्यसौ

धमार्थो विनिमयो विक्रयशब्दवाच्यता विनिमयस्यापि भवतीत्यत ईदृशा धर्मार्थमांसविक्रयिणोऽपि प्रतिषिध्यन्ते ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चिकित्सकान् भिषग्बृत्तीन् । देवलकान् धनार्थं देवार्चकान् । विपणेन पण्यवीथ्यां विक्रेयप्रसारणेन जीवन्तः ॥ १५२ ॥

(३) कुड्डूकः । चिकित्सको भिषक् । देवलः प्रतिमापरिचारकः । वर्तनार्थत्वेनैतत्कर्मकुर्वतोऽयं निषेधो न तु धर्मार्थम् देवकोशोपभोजी च नाम्ना देवलको भवेदिति देवलवचनात् । मांसविक्रयिणः सरुदपि । सद्यः पतति मांसेनेतिलिङ्गात् । विपणेनेति । विमणोवणिज्या तथा जीवन्तः । हव्यकव्ययोरित्यभिधानाद्देवे पित्र्ये चैते त्याज्याः ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । देवलकाः देवकोशोपजीवी च नाम्ना देवलको भवेदिति देवलवचननिर्णीताः । मांसविक्रयिणः सरुदपि सद्यः पतति मांसेनेति वचनात् । विपणेन वाणिज्येन । वर्ज्याः पात्रत्वेनेति शेषः ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । देवकोशोपजीवी तु नाम्ना देवलको भवेदिति स्मृत्यन्तरवचनम् । मांसविक्रयादन्येनापि जीविनो वर्ज्याः प्रतिषिद्धाः । क्षीरादिद्रव्यं तद्विक्रयो विपणस्तेन जीवन्तः ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । चिकित्सकादयो हव्यकव्ययोः प्रदाने वर्ज्याः स्युः । धर्मार्थं तु चिकित्सकदेवलयोर्दोषाभावः । विपणेन जीवन्तः निन्द्यपण्येन जीवन्तः ॥ १५२ ॥

प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ॥ प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रेष्य आज्ञाकरः ग्रामेण यो यत्र कुत्रचित् कार्येण प्रेष्यते एवं राजप्रेष्यः । कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोर्वाक्व्यवहारेऽन्यत्र च यो गुरोः प्रतिबन्धे प्रातिकूल्ये च वर्तते । त्यक्ताग्निस्त्रेतावसथ्ययोरन्यतरस्यापि । वार्धुषिः सत्यन्यस्मिन् जीविकोपाये वृद्धिजीविकः । वृद्धिस्तु योक्ता धान्यानां वार्धुषित्वं तदुच्यते इति यत्स्मरणं तत्त्वपरिक्रियायामेव । वैयाकरणाहि वृद्धिजीविनो धान्यादन्यत्र वार्धुषिशब्दस्मरन्ति ते च शब्दार्थस्मरणे प्रमाणान्तराभियोगवशात् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रेष्यो धनार्थमादिष्टकारी । श्यावदन्तकः कपिशवर्णदन्तः । प्रतिरोद्धा विरोधी । त्यक्ताग्निस्त्यक्ताहितत्रेताग्निः । वार्धुषिर्वृद्धिजीवी ॥ १५३ ॥

(३) कुड्डूकः । श्रुतिग्रहणपूर्वकं ग्रामाणां राज्ञश्चाज्ञाकारी । कुत्सितनखरुष्णदन्तगुरुप्रतिकूलचरणशीलत्यक्तश्रोतस्मार्ताग्निकलोपजीविनश्च हव्यकव्ययोर्वर्ज्या इति पूर्वस्यैवानुषङ्गोत्तरत्र च ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रेष्य इति । ग्रामस्य राज्ञो वा । श्यावदन्तकः श्यामाः स्वतएवैकद्वित्रादन्तायस्य सः । प्रतिरोद्धा गुरोः प्रतिकूलचरणः । त्यक्ताग्निः विधितः स्वीकृताग्निः अविधितस्त्यक्ता । वार्धुषिर्वृद्धिमात्रोपजीवी ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वजन्मनि स्वर्णचोरेत्वात् कुनखिनः प्रतिषेधः । मुरापानाच्छ्यावदन्तस्य प्रतिषेधः । प्रतिरोद्धा प्रतिकूलकः । समर्धं पण्यमादाय महार्धयः प्रयच्छति । सर्वैवार्धुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥ यश्च निन्द्यतरं जीवन्मशंसत्यात्मनो गुणान् । सच वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गार्हते इति यमवचनम् ॥ वर्जनीया इति वक्ष्यति ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्ज्यानाह प्रेष्य इति । ग्रामस्य प्रेष्यः प्रेषकः राज्ञः । गुरोः प्रतिरोद्धा गुरोः प्रतिकूलः । त्यक्ताग्निः अग्नित्यागी त्रेतावसथ्ययोः त्यागी । वृद्धोपजीवी वार्धुषिः । वृद्ध्या जीवी तु वार्धुषिरित्यमरः ॥ १५३ ॥

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ॥ ब्रह्मद्विद् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ १५४ ॥

(१) मेधातिथिः । यक्ष्मी व्याधितः राजयक्ष्मगृहीत इत्यन्ये । पशुपालः यष्टिहस्तस्तद्वृत्तिजीवनः । निराकृतिः सत्यधिकारे महायज्ञानुष्ठानरहितः । अद्यत्वेऽप्यनुपजीव्यः । अनद्या निराकृतिरुच्यते । एवं हि शतपथे योनदेवानर्चति न पितृन्-

मनुष्यानि । यैस्तु पृथगे अस्वाध्यायश्रुतधर्मेनिराकृतिरुदाहृतइति नतेशब्दार्थसंबन्धविदस्तस्तस्येहाप्रामिरेव श्रोत्रियनि-
यमात् । निराकृतदेवादीनानिराकृतिरिति धात्वर्थानुगमोस्ति । धर्मधर्मिणोश्चाभेदविवक्षायां क्तिनापि प्रयोग उपपन्न इति पूर्वो-
धात्पूर्वजेन वर्तते । निराकृता अपवर्जिता उच्यन्ते । भोजनानिराकृता अधिकारानिराकृता इति । अवर्जनं चाकृतिः । सानि-
र्गतास्मोदिति निराकृतिः । संस्थानं चाकृतिस्तथाच कुत्सायां निर्दृष्टव्योदुराकृतिर्निषिध्यते । आहवावाग्रूपवयः शीलसंपन्नो वा-
क्संपन्नो वाङ्मयी पटुवाग्निन्द्रियश्च बहुजिह्वो न भोज्याः । रूपसंपन्नमनोहरावयवसंपन्नयुवम्योदानं प्रथमं प्रतिवयस इत्येक इति-
संज्ञाशब्दो वायं क्तिनंतः । ब्रह्मद्विद्ब्राह्मणानां वेदस्य वा द्वेष्टा ब्रह्मशब्दस्योभयार्थवाचित्वात् ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणः स्मृत इति । गणः-
सङ्घः सहैकया क्रियया जीवन्ति ये ते गणशब्दवाच्यास्तदन्तर्गताश्चानुविद्य ब्राह्मणाः परिवेत्तु परिविच्चीवक्ष्यमाणस्वरूपौ
॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पशुपालो वृत्त्यर्थं । निराकृतिरस्वाध्यायः । ब्रह्मब्राह्मणस्तद्विद् । गणाभ्यन्तरो गणानां नेता-
ग्रामणीरितियावत् । गणानामाधिपत्येन देशान्तरप्रापयितार्थलोभेनेति वा ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । यक्ष्मी क्षयरोगी । पशुपालो वृत्त्यर्थतया च्छागमेषादिपोषकः । परिवेत्तु परिविच्ची वक्ष्यमाणलक्षणौ ।
निराकृतिः पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टं । निराकर्ताऽमरादीनां सविज्ञेयोनिराकृतिः । ब्रह्मद्विद्ब्रा-
ह्मणादीनां द्वेष्टा । गणाभ्यन्तरो गणार्थोऽपसृष्टसंबन्धिधनाद्युपजीवी ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । यक्ष्मी कासविशेषयुक्तः । पशुपालस्तदेकजीवी । परिविच्ची वक्ष्यते । निराकृतिः पञ्चयज्ञानु-
ष्ठानहीनः । ब्रह्मद्विद् वेदविप्रयोर्द्वेष्टा । गणाभ्यन्तरः गणार्थोऽपसृष्टधनाद्युपजीवी ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । यक्ष्मी क्षयरोगी तस्य पूर्वजन्मनि ब्रह्महन्त्वात्प्रतिषेधः । वृत्त्यर्थयः पशून्पालयति स पशुपालः । परिवेत्ता-
रंवक्ष्यति । अधीत्य विस्मृतवेदे भवेद्विप्रो निराकृतिरिति देवलः ॥ आधाय योऽग्निमालस्याद्वेवादीनैर्भिरिष्टवान् । निराकर्ता म-
रादीनां सविज्ञेयो निराकृतिरिति कात्यायनः ॥ ब्रह्मद्विद् ब्राह्मणद्वेषी परिविच्ची वक्ष्यति गणाभ्यन्तरो गणप्रधानो गणस्य ने-
तेति यावत् ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यक्ष्मरोगी । परिवेत्ता ज्येष्ठे अकृतदारे सति कनीयान्दारान्ग्रीन्गृह्णाति स परिवेत्ता । ज्येष्ठस्तु
परिविच्ची । निराकृतिः महायज्ञानुष्ठानरहितः देवादीनां निराकर्ता च । ब्रह्मद्विद्ब्राह्मणानां वेदस्य वा द्वेष्टा वेदविलक्षणशी-
लो वा । गणाभ्यन्तरः गणवाहः । क्रियया जीवन्ति एते गणशब्दवाच्याः । तदभ्यन्तरगताः ॥ १५४ ॥

कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ॥ पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥ १५५ ॥

(१) मेधातिथिः । चारणनटनर्तकगायनादयः कुशीलवाः । अवकीर्णी विप्रुतब्रह्मचर्यो वृषलीशूद्रातस्याः पतिः
अप्रत्यक्षन्यायंचमन्यन्ते । वृषल्या एव च यः यस्य द्विजातिभार्यानास्ति कुत एतत्प्रकरणान्तरे विगर्हिताचारसंयहं श्रूयते एता-
न्विगर्हिताचारानिति शूद्रा विवाहश्च सर्वेषामनुज्ञातत्वात् न गर्हितः स चरुतसजातो या परिणयनस्यानुज्ञातः । अतो सत्यां सजा-
तो यायां वृषल्या भर्ता प्रतिषिध्यते । तत्र पौनर्भवः पुनर्भूः । पुनरुद्धां वक्ष्यति नवमेध्याये पत्यावापस्तित्यक्तेति । काण एकेना-
क्षणाविकलः । यस्य च उपपत्तिर्जायाजारोवस्थितायां भार्यायामस्ति उपेक्षयानिन्द्यते । तदुक्तं अन्नादेभूणहामार्ष्टिपत्यौ भार्या-
पचारिणीति ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुशीलवोनटवृत्तिः । अवकीर्णीव्रतमध्ये स्खलितब्रह्मचर्यः । पुनर्भूपुत्रः पौनर्भवः । गृहे-
भाययाम् ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । कुशीलवोनर्तनवृत्तिः । अवकीर्णी स्त्रीसंपर्काद्भिषुतब्रह्मचर्यः प्रथमाश्रमी यतिश्च । वृषलीपतिः
सवर्णामपरिणीयकृतशूद्राविवाहः । पौनर्भवः पुनर्भूपुत्रोवक्ष्यमाणः । उपपतियस्य जायाजारोगृहेस्ति ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । कुशीलवोनर्तकवृत्तिः । अवकीर्णी स्त्रीसंपर्काद्भिषुतब्रह्मचर्यः । वृषलीपतिः सवर्णामपरिणीय
कृतशूद्राविवाहः । पौनर्भवः पुनर्भूपुत्रः । यस्योपपतिः स्वजायाजारः । गृहइत्यनेननान्यत्र तथा दूषणमितिभावः ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । कुशीलवोगायकः । गूढलिङ्ग्यवकीर्णीस्याद्यश्च भग्नव्रतस्तथेतिदेवलः ॥ वृषलीपतिः अनूढत्रैवर्णिक-
स्त्रीकः केवलशूद्रापतिः । काणस्य पूर्वजन्मनि परनेत्रोत्पाटकत्वात्प्रतिषेधः । परदारभिसंयोगात्पुरुषोजारुच्यते । स एवो-
पपतिर्ज्ञेयोयः सदासंवसेदृह इतिदेवलः ॥ १५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुशीलवो नटनर्तकः । अवकीर्णी क्षत्रव्रतः । पौनर्भवः पुनर्भवाजातः । परपूर्वापतिः पुनर्भूः ।
काणः एकाक्षी । यस्य गृहे चोपपतिः जारः । एते वर्ज्याः ॥ १५५ ॥

भृतकाध्यापकोयश्च भृतकाध्यापितस्तथा ॥ शूद्रशिष्योगुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । भृतकाध्यापकः भृतकः सन् योऽस्थितो ध्यापकः भृतकइतियदीयददासिवेदमध्यापयामीति यः
प्रवर्तते पणेन सभृतकाध्यापकः । एषाहिभृतिः प्रसिद्धा कायवाहादिषुयस्त्वियताधनेनेयदध्यापयामीतिननिश्चित्यवचनव्यव-
स्थयापूर्वमध्यापयति लभतेचाध्यापनार्थं नासौभृतकाध्यापकः । अनिरूपितपरिमाणपूर्वचार्यवादेविहितमध्यापनं । एवं-
भृतकाध्यापितः योव्युत्पन्नाबुद्धिः सत्यकामवत्स्वयंभृतिदत्त्वाधीतेस एवमुच्यते यस्तुपित्रादिनाभृतिदत्त्वा उपाध्यायन्तराभा-
वेध्याप्यते । नतस्यविगर्हिताचारत्वं बालोहिपित्रांप्रतिषिद्धेभ्योनिवर्तनीयः । एतदुक्तंगुरौशिष्यश्चयाज्यश्चेति । शूद्रस्यशि-
ष्योव्याकरणादिविद्यासुगुरुश्चशूद्रस्यैव । उपसर्जनीभूतस्यापिसंबन्धस्मृतिशास्त्रत्वात्गर्हिताचारत्वस्यसर्वशेषत्वात्गुरुत्वंच-
गर्हितंनान्यत् । वाचादुष्टः परुषानृतभाषी । अभिशस्तइत्यन्ये कुण्डगोलकौ ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भृतकोभृत्यापरिक्रीतः । स एवाध्यापकोयस्य सभृतकाध्यापकः । एवमध्यापितोपि ।
गुरुश्चैव शूद्रस्येत्यनुषङ्गः । वाग्दुष्टः परुषवादी । १५६ ॥

(३) कुल्लूकः । भृतिर्वेतनं तद्वाही भृतकः सन् योऽध्यापकः स तथा एवंभृतकाध्यापितः । शूद्रशिष्योव्याकरणादौ
गुरुश्च तस्यैव । वाग्दुष्टः परुषभाषी अभिशस्तइत्यन्ये । कुण्डगोलकौ वक्ष्यमाणौ ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । भृतकाध्यापकः भृतिगृहीत्वैव योऽध्यापयति सभृतकाध्यापकः । भृतेन शिष्यपुष्टेनगुरुणा
योऽध्यापितः सभृतकाध्यापितः । कः कुत्सितार्थे शूद्रशिष्यः शूद्रस्य शिष्यः । गुरुः शूद्रस्येति शेषः । वाग्दुष्टः परुषभाषी ।
कुण्डगोलकौ वक्ष्यमाणौ ॥ १५६ ॥

(५) नन्दनः । भृतकः भृतिभुक् । अत्र देवलः भृतकाध्यापितोयश्चभृतकाध्यापकश्चयः । तावुभौ पतितौ ज्ञेयो-
त्वाध्यायक्रयविक्रयादिति ॥ गुरुः शूद्रगुरुः । कुण्डगोलकौवक्ष्यति ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । भृतकाध्यापकः वेतनादानेन योऽध्यापयते सः । यःभृतकाध्यापितः अभ्येता । शूद्रः शिष्योय-
स्य सः वा एतादृशोगुरुः । कुण्डगोलकौ । पत्यौजीवति कुण्डस्तु भृते भर्तरि गोलकः ॥ १५६ ॥

अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ॥ ब्राह्मैर्योनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । असतिकारणेयः परित्यजतिमातरं पितरं आचार्यं च । गुरुशब्दः सामान्यशब्दत्वाद्गुणव्याप्येऽपि वर्तते । यत्तु तथासति पितापितृग्रहणं न कर्तव्यं स्यात्गुरुत्वादेव सिद्धेरत आचार्य एवेह गुरुरिति व्याचक्षते तदयुक्तं । असति मातापितृग्रहणे गुरुशब्दः पितर्यैव कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन प्रवर्तते । पृथगुपादाने तु शास्त्रान्तरवदाचार्यश्रेष्ठो गुरुणामितिसामान्यशब्दता सिद्धाभवति । परित्यागकारणं च त्वज्जेत् पितरं राजघातकमित्यादि मातापित्रोः परित्यागस्तत्पादसेवायाः शुश्रूषादेः अकरणं तदा राधनेऽतत्परत्वं गुरोरेवमेव । अध्यापनसमर्थेऽध्यापयितरि च तत्त्यागेनान्यत्राध्ययनं पतितैः संयोगंगतः संबन्धकृतवान् ब्राह्मैर्याजनाध्यापनादिभिर्योनैः कन्यादानादिभिः । ननु च पतितत्वादेवासौवर्ज्यः । केचिदाहुः संवत्सरेण पतितपतितेन सहाचरन् । नार्वागयं प्रतिषेधः । अथ केयं वाचोयुक्तिः संयोगंगत इति । नात्र संबन्धशब्दो वै शेषिकादिप्रसिध्या संयोगादिवचनः कितर्हि क्रियैवात्र संबन्धहेतुत्वात् संबन्धशब्देनोच्यते याजनादिलक्षणे संयोगशब्दश्च संबन्धमात्रमुपलक्षयति ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकारणात्पातित्यं विना । गुरोराचार्यस्य ब्राह्मैरध्ययनाध्यापनैः । योनैर्योनिसम्बन्धैर्वैवाहिकैः । पतितैः सावित्रीपतितैः ब्राह्मैः ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । मातुः पितुर्गुरुणां च परित्यागकारणं विना त्यक्ता शुश्रूषादेरकर्ता । पतितैश्चाध्ययनकन्यादानादिभिः संबन्धैः संपर्कंगतः । पतितत्वादेवास्य निषेध इति चेन्न संवत्सरात्यागिदं भविष्यति संवत्सरेण पततोति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । अकारणं पतितादिप्रयोजकजात्यन्तरादीन् विना गुर्विदीनां परित्यक्ता संयोगं पतितैर्गतः संयोगं विद्याग्रहणकन्याग्रहणरूपं । तदुत्तरत्र संवत्सरेण पतित इति स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वात् पूर्वपतितापेक्षया अन्यः भाविपातित्ययुक्तः । अतो न पुनरुक्तिः ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मैः संबन्धैः संयोगंगतः । वेदाध्ययनसंबन्धैः संयोगंगतः । तथा योनैर्वैवाहसंबन्धैः संयोगंगतः ॥ १५७ ॥

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ॥ समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । अगारस्य गृहस्य दग्ध्वा गरं ददातीति दर्शनार्थं च गरग्रहणं विषादीनामपि । कुण्डस्य अन्नमश्राति एवं मोलकस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कुण्डस्य । सोमं विक्रीणीते ओषधिः सोमस्तं यो विक्रीणीते यागार्थमौषधार्थं वा । अन्येतु सोमसाधनान्ज्योतिष्टोमादियागानाहुः । तेषां च विक्रयो यद्यपि न संभवति अमूर्तत्वात् । क्रियायास्तथाप्यविदुषामेवं विधस्याचारस्य दर्शनादयं प्रतिषेधः । दृश्यन्ते ह्यविद्वांस एव दन्तो यन्मया सुरुतं कृतं तत्ते स्त्विति शपथेन विहितं सुरुतेन साधितान् स्वैरिति तथा च यांचरात्री मजायेथायांच प्रेतासि तद्भुभयमन्तरेणेष्टापूर्ते तेलोकं सुरुतमायुः प्रजां वृज्जियं यदि मे द्रुहुरिति । यथैव शपथा एव दानविक्रयादावपि वाचायः करोति सवर्ज्यते । अकार्यता दृशानां शपथदानविक्रयादीनां चाक्रियमाणानामनुमीयते । समुद्र उद्धिस्तं योयाति । बन्दीस्तुतिपाठकः । तैलिकः तिलादीनां पेष्टा । कूटकारकः साक्ष्येष्वनृतवादी ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गरदो विषदो विप्रव्यतिरिक्तानाम् । कुण्डाशी कुण्डं षष्टिः पलानि तावत्परिमाणं तण्डुलान् भोजी । समुद्रयायी नौकया समुद्रसंचारी । बन्दीस्तुतिपाठकः । तैलिकः तिलयन्त्रप्रवर्तकः । कूटं छन्दतत्कारकः ॥ १५८ ॥

(३) कुडूकः । गृहदाहकः मरणहेतुद्रव्यस्य दाता । कुण्डस्य वक्ष्यमाणस्य योन्मश्राति प्रदर्शनार्थत्वात् कुण्डस्य गोलकस्यापि ग्रहणम् । अतएव देवलः । अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः । यस्तयोरन्मश्राति सकुण्डाशीति कथ्यते ॥ सोमलताविक्रेता । समुद्रे यो वहिनादिना द्वीपान्तरंगच्छति । बन्दी स्तुतिपाठकः । तैलार्थतिलादिबीजानां पेष्टा । साक्षिवादे कूटस्य मृषावादस्य कर्ता ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । अगरदाही अगरोगृहं । कुण्डाशी कुण्डस्यान्मभोजी बन्हाशीवा । भीमः कुण्डाशीति स्मरणात् । सोमविक्रयी सोमोत्र लताविशेषः । समुद्रयायी वहिनादिना द्वीपान्तरगन्ता । बन्दी स्तुतिवृत्तिः । तैलिकः तैलार्थं तिलादीनां पेष्टा । कूटकारकः कूटसाक्षी भूम्यर्थमिथ्याभाषी ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । अगरदाही सज्जैयः प्रेतदग्ध्वा धनेनयः । सचाप्यगारदाही स्याद्विद्वेषाद्वैश्वदाहकः ॥ अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः । यस्तयोरन्मश्राति सकुण्डाशीति कीर्त्यत इति देवलः ॥ कूटकारकः तुल्यमानलेखादिषु वञ्चनाकरः ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुण्डाशी यस्त्रिपलतण्डुलान्मभोक्ता । बन्दी कारागृहस्थितः स्तुतिपाठको वा अनृतपाठकः । तलिकः तैलविक्रयी । कूटकारकः । अगरदाही गृहदाहकारी । सोमलताविक्रयी शूद्रयाजी शूद्रयोयाजयति ॥ १५८ ॥

पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ॥ पापरोग्यभिशास्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । पित्रा यो विवदते परुषं भाषते । राजकुले व्यवहरतीति पूर्वपक्षोत्तरपक्षभंग्या भागादिनिमित्तं । तथा च गौतमः । पित्रा कामेन विरक्तानिति । प्रतिरोद्धागुरोरित्यनेनैतत्कथं पुनरुक्तमुच्यते । अन्यः प्रतिरोधः अन्यश्च विवादः यत्किञ्चित्गुरोरभिप्रेतं वस्तुकथमिदं सिध्येदिति तत्र संबन्धकथनं प्रतिरोधः न्याय्येपि वस्तुनितदिच्छाप्रतिघातः । प्रतिरोधत्वं प्रतिरोद्धेति । तत्र पाठान्तरम् । आभिमुख्येन हिंसाहस्तादिनागुरोः प्रीतिरोद्धाचपेयादिदानेन अन्यस्मिन्पक्षे स्थितमन्वत्वं विवादस्य । कितवो द्यूतस्य कारयिता सभिकः यस्तु स्वयं देवितासप्रागेव निषिद्धः । केकरमन्ये पठन्ति । केकरो मद्यपइतिसचर्वालितप्रेक्षी अभ्यर्थदृष्टिः कतिर मन्ये सचशुकपक्षतारकः । मद्यपः सुराया अन्यस्यारिष्टादेर्मद्यस्य पाता सुरापः । पतितत्वेनैव निरस्तः पापरोगीकुक्षी सहिलेकेऽत्यन्तनिन्द्यः पापरोगीत्यभिधातुं युक्तः । अस्मादेव च प्रतिषेधात् यदमीत्यत्र न सर्वोऽप्यधिर्गृहीतो गृह्यते । कस्तर्हि क्षयीयदि हि सर्वो गृह्येते तेनैव सिद्धत्वात् पापरोगीतिना करिष्यत अभिशास्तः पातकोऽपातकयोः कर्तेतिलोके प्रसिद्धः । असत्यपि कर्तृकत्वं निश्चये । दाम्भिकः छान्नाधर्मवदतिलोकपङ्क्यर्थेन कर्तव्यमिति कृत्वा करोति रसविक्रयी विषस्य विक्रेता । तस्यैतेदभिधानं । उपांशुर्विधरसदः सत्रीत्यादि विषदोरसदुच्यते ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्रा धनार्थं विवदमानः । कितवः वृत्त्युद्देशविना द्यूतकारी । केकरइति क्वचित्पाठे वक्रदृष्टिरित्यर्थः । मद्यं द्राक्षादिमद्यं । पापरोगः कुष्ठभगन्दरादिनिन्दितरोगः । अभिशास्तो वचनीयेन युक्तः । दाम्भिको दम्भेन कर्मचारी । रसागुडादयः एतेनाविक्रय्यमुपलक्षितम् ॥ १५९ ॥

(३) कुडूकः । पित्रा सह शास्त्रार्थं लौकिके वा वस्तुनि निरर्थं यो विवदते । कितवोयः स्वयं देवितुमनभिज्ञः स्वार्थं परान्देवयति न स्वयं देविता तस्योक्तत्वात् । न च सभिकः तस्य द्यूतवृत्तिपदेनाभिधास्यमानत्वात् । केकरइति पाठे तिर्यग्दृष्टिः । सुराव्यतिरिक्तमद्यपाता । कुक्षी । अनिर्णीतेऽपि तस्मिन् महापातकादौ जाताभिशापः । छान्नाधर्मकारी । रसविक्रेता ॥ १५९ ॥

(१५९) कितवः=केकरः (च)

(४) राघवानन्दः । पित्रां विवदमानस्तद्विवादे शास्त्रीये लौकिके वा रतः । कितवोयः स्वार्थेन परानन्दे वयते । यः सुरातिरिक्तपायी मद्यपः । सुरापस्य पतितत्वात् विप्रप्रकरणात् । पापरोगी कुष्ठादियुक्तः । अभिशस्तः आशङ्कितमहापातकः । दाम्भिकोऽत्र छन्दना धर्माचरणयस्य । रसविक्रयी रसोगोरसादिः ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । अयंकितवोवञ्चकः । केचित्पुनरुक्तिभयात् । केकरोमद्यपस्तथेति पठन्ति केकरः आकेकरतारनेत्रः । तस्य क्रूरनेत्रत्वात्प्रतिषेधः । मद्यपी मदकरद्रव्याणां तालासवादीनां पाता । सुरापस्तु पतितप्रतिषेधेनोक्तः । मधुमेहमन्दरादयः पापरोगस्थाः । दाम्भिको धर्मध्वजः । रसविक्रयी विप्रविक्रयी ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पापरोगी दीर्घरोगी । अभिशस्तः कलङ्कीत्यर्थः ॥ १५९ ॥

धनुःशराणां कर्ता च यश्चाग्नेदिधिषूपतिः ॥ मित्रधुग्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । धनुः शरांश्च यः शिल्पीवकरोति यश्चाग्नेदिधिषूपतिः । दिधिषूशब्दः काकाक्षिवदुभयेन संबध्यते । स्मृतिशालत्वाच्चेदशः संबन्धोलभ्यते । लेखालोकादयोऽपि स्मृत्यर्थसंक्षेपतो भवन्ति चार्थकाराः । अतएतन्वाच्यं कथमेकशब्दः समासान्तर्गतोद्वाभ्यां भिन्नप्रस्थानाभ्यां अभिसंबध्येत इति । गौतमेन हि द्वयमतिषिद्धं इहापि संबन्धभेदे लिङ्गं । द्विपदः समासो न्नाग्नेदिधिषूपतिर्नामकश्चिदस्ति एतौ च वक्ष्यमाणलक्षणौ मित्रधुग्यूतवृत्तिश्च मित्रस्य यः कार्योपघाते वर्तते । द्यूतज्ञः द्यूतवृत्तिर्जीविकायस्य । ननु कितवो मद्यप इत्यत्रोक्तमेव नावश्यं द्यूतवृत्तिरेव द्यूतस्य प्रयोजकः । किं हि यः स्वयं देवितुं न जानाति । गुरुभयाद्वा न दीव्यति व्यसनी तु दैवैः शप्ततयान्यदेवयति तदर्थो द्वितीयः कितवशब्दः अथानृतस्त्रीकद्यूतसमास्थानवोद्यूतवृत्तयः । पुत्राचार्योऽध्यापको यस्यामुख्यमाचार्यत्वं न पुत्रे संभवति ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्यूतवृत्तिर्जीविकार्थं द्यूतरुत् । पुत्र एव यस्याचार्यो धर्मोपदेष्टा सपुत्राचार्यः ॥ १६० ॥

(३) कुल्लुकः । धनूषि क्षरांश्च यः करोति । ज्येष्ठायां सोऽदरभगिन्यामनूढायां कनिष्ठा विवाहेन दीयते साग्नेदिधिषूस्तस्याः पतिः । तथा च लोकाक्षिः । ज्येष्ठायां यद्वनूढायां कन्यायामुत्तरेऽनुजा । सा चाग्नेदिधिषूज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता ॥ गोविन्दराजस्तु भ्रातृवृत्तस्य भार्यायामित्यनेनाग्नेदिधिषूपतिरेव वृत्तिवशादग्नेपदलोपेन दिधिषूपतिरिति मनुना वक्ष्यते सङ्गृह्यत इत्याह । मित्रधुग्यो मित्रस्यापकारे वर्तते । द्यूतवृत्तिः सभिकः । पुत्रेणाध्यापितः पिता मुख्येन पुत्राचार्यत्वासंभवात् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । धनुःशराणां धनुषःशराणां च । अग्नेदिधिषूपतिः दिधिषूर्लक्ष्यते तस्याः पतिः । द्यूतमुपजीव्यस्य स द्यूतवृत्तिः । केकर इति पाठेतिर्यक् दृष्टिः । पुत्राचार्यः पुत्रेणाध्यापितः ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । ज्येष्ठायां स्यादनुढायामूढायाग्नेदिधिषूः स्मृता । द्यूतेन जीवन्त्यस्य स द्यूतवृत्तिः ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । धनुःशराणां कर्ता चकाराद्विक्रयी च । यः अग्नेदिधिषूपतिः पुनर्भवाः पतिः । द्विस्तस्याः दिधिषू पतिरित्यमरः । पुत्र आचार्यो यस्य सपुत्राचार्यः ॥ १६० ॥

भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा ॥ उन्मत्तौऽन्धश्च व्रज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । व्याधिविशेषवचना एते भ्रामरी अपह्मारी । गण्डमाली कपोलेकण्ठे पिमालाकारा जायन्ते । श्वित्रि-श्वेतकुष्ठः । पिशुनः परमर्मप्रकाशकः कर्णे जपः । उन्मत्तः अनवस्थितचित्तो धातुः संक्षोभेण पिशाचगृहीतः । यत्किञ्चन वादी यत्किञ्-

चित्तकारी । अन्धःचक्षुर्विकलः । वेदनिन्दकः ननुचब्रह्मद्विदशब्देनैवब्रह्मशब्दस्यानर्थकत्वात्वेदनिन्दकोगृहीतएव । नैवमन्य-
निन्दाअन्येद्विषःचित्तघर्मेद्विषःतदुपर्यप्रीतिशब्देनकुत्सनंनिन्दा ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्रामरी अपस्मारी । गण्डमालाव्याधिभेदः ॥ १६१ ॥

(३) कुङ्कुकः । अपस्मारी । गण्डमालाख्यव्याध्युपेतः । श्वेतकुङ्कयुक्तः । दुर्जनः । उन्मादवान् । अचक्षुः । वेद-
निन्दाकरः ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । भ्रामरी अपस्मारी । गण्डमालीगले गण्डयुतः । शिवत्री श्वेतकुङ्कयुक्तः । पिशुनः प्रच्छन्नदोषा-
ख्यायी । वेदनिन्दकः धिक्शब्दादिवादेन वेदकुत्सकः ॥ १६१ ॥

(५) नन्दमः । भ्रामरी अपस्मारी । गण्डमाली उपचितउद्धूतोमांसपिण्डोगण्डशब्देनोच्यते । तस्य मालेव लम्बमान-
त्वान्मालात्वम् तद्वान्गण्डमाली ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । भ्रामरी अपस्मारी गण्डमाला कपोलकण्ठेपिटकमालाकारा जायते ॥ १६१ ॥

हस्तिगोश्वोष्ट्रदमकोनक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥ पक्षिणां पोषकोयश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । हस्त्यादीनांनेतादमकः । गतिशिक्षयितानक्षत्रैर्यश्चजीवति नक्षत्रशब्देनज्योतिःशारूलक्ष्यतेते-
नर्जीवतिज्योतिषिकः । पक्षिणांस्थेनादीनामाखेटार्थपोषयिता । युद्धाचार्योऽधनुर्वेदोपदेशकः ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हस्त्यादीनांदमकस्तदमनेन जीवनः । नक्षत्रैर्ज्योतिषवृत्त्या । युद्धाचार्यः शस्त्रनियुद्धाद्यु-
पायोपदेश ॥ १६२ ॥

(३) कुङ्कुकः । हस्तिगवाश्वोष्ट्राणांविनेता । नक्षत्रशब्देन ज्योतिःशारुमुपलक्ष्यते तेन योवर्तते । पक्षिणांपञ्जरसं-
जातानांक्रीडाव्यर्थपोषिता । युद्धार्थमायुधविद्योपदेशकः ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्त्यर्थहस्त्यादीनांदमनकः शिक्षकः । नक्षत्रैर्ज्योतिःशस्त्रैरेव । पक्षिणां पञ्जरस्थानांक्रीडाव्यर्थ
विक्रयार्थवा पोषकः । युद्धाचार्यः युद्धार्थमायुधविद्योपदेशकः तद्वारा विप्रवधादिसंभवात् ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । दमकः शिक्षकः । पक्षिणः पोषयति सपक्षिणांपोषकः ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । हस्तिगोश्वोष्ट्रादीन् दमयतीति दमकः ॥ १६२ ॥

स्रोतसांभेदकोयश्च तेषांचावरणे रतः ॥ गृहसंवेशकोदूतो वृक्षारोपक एव च ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्रोतांसिउदकागमाः तेषांभेदकः सेतुभिन्वादेशान्तरेव्रीह्यादिसेकार्थनयति । तेषांचस्रोतसामाव-
रणेरतः आवरणआच्छादनयतः प्रदेशादुदकमुद्भवतितत् स्थगयति । गृहाणांसंनिवेशोपदेशकः वास्तुविद्याजीवी स्थपतिः
सूत्रधारादिः । नत्वात्मनोगृहाणांसंनिवेशयिता । दूतोराज्ञापेभ्योदासवद्विनियोज्यः दूतस्तुसन्धिविग्रहादावेवप्रेष्यते । वृक्षा-
नुरोपयतिमूल्यन धर्मार्थतुनदोषः । अविगर्हिताचारत्वाद्विहितंवृक्षारोपणं दशाश्रवापीनरकंनयाति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्रोतसांभेदकः स्रोतोनिरोधकः । सेतुभेदकत्वं देशिकइतिपाठे जलशिरायाःस्रोतसउप-
देष्टेत्यर्थः । तेषांस्रोतसांप्रवर्तमानानां । गृहसंवेशको वृत्त्यर्थगृहनिर्माता । दूतोदूत्यवृत्तिः । वृक्षारोपकोवृत्त्यर्थम् ॥ १६३ ॥

(३) कुङ्कुकः । प्रवहजलानांसेतुभेदादिना देशान्तरेनेता । तेषामेवावरणकर्ता निजगतिप्रतिबन्धकः । गृहसंनिवेशो-

पदेशकोवास्तुविद्योपजीवी । दूतोरारज्यामप्रेष्यव्यतिरिक्तोऽपि । वृक्षरोपयिता वेतनग्रहणेन । न तु धर्मार्थं पञ्चाभरोपी नरकंनयातीति विधानात् ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्रोतसां नद्यादीनांविमार्गप्रापयिता । आवरणेरतः निजगति प्रतिबन्धकश्च । गृहसंवेशकोवास्तुविद्योपजीवी । दूतोरारजैकनियतप्रेष्यः । वृक्षारोपकःश्रुतिमादाय न तु धर्मार्थं पञ्चाभवापी नरकं न पश्येदित्युक्तेः॥१६३॥

(५) नन्दनः । स्रोतसांभेदकः स्रोतसांभञ्जकः । तेषामावरणेरतः प्रजोपयोगार्हमार्गगमननिरोधतत्परः । स्रोतसांदर्शकस्तथेतिवा पठन्ति । स्रोतसांजलोद्भवस्थानानामुपदेष्टा । गृहसंनिवेशकोवृत्त्यर्थं गृहाणांनिर्माता । वृक्षारोहको वृक्षारणामारोढा ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषांवा आचरणे रतः । गृहसंवेशकः । वृक्षारोपयति मूल्येन वृक्षारोपकः ॥ १६३ ॥

श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषकएव च ॥ हिंस्रोवृषलवृत्तिश्च गणानांचैव याजकः ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । श्वभिःक्रीडतिश्वक्रीडी क्रीडार्थंशुनोबिभर्तिश्येनैर्जावतिक्रयविक्रयादिना प्रागुक्तपक्षिणांपोषकः पञ्जरादिसंस्थितानांधारयिता । कन्यामकन्यायःकरोति सकन्यादूषकः । हिंसः स्वभावक्रूरःवधरतः । वृषलवृत्तिः शूद्रेभ्यः सेवादिनायोजीवति । वृषलपुत्रइतिपाठान्तरंकेवलाएववृषलाःपुत्रायस्यशूद्रापत्यैश्चकेवलैरितिगर्हिताचारः । गणानांदेवानांच याजकः गणयागाः प्रसिद्धाः ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्वक्रीडी श्वभिः क्रीडन् । कन्यादूषकः कन्यायाअङ्गुल्यादिनाऽकन्यात्वांपादकः । वृषलएव पुत्रोस्य सतु वृषलपुत्रः । गणानामनेकेषांक्रमेण ॥ १६४ ॥

(३) कुड्मूकः । क्रीडार्थंशुनःपोषयति श्येनैर्जावति क्रयविक्रयादिना । कन्याभिगन्ता । हिंसारतः । शूद्रोपकुमवृत्तिः । वृषलपुत्रइति पाठान्तरम् । वृषला एव केवलाः पुत्रायस्येत्यर्थः । विनायकादि गणयागरुत् ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । श्वक्रीडी क्रीडार्थंशुनःपोषा । श्येनजीवी श्येनेनान्यपक्षिणोघातयित्वा व्यवहारी । पक्षिपोषकस्य निन्दितत्वेपि अधिकदूषणार्थवा । कन्यादूषकः । अङ्गुल्यादिना योनिविदारकः अथवा तस्याःपरिवादीकुमारीगन्तुरूपपातकित्वोक्तेर्दण्डप्रायश्चित्तापाङ्ग्यादिभेदेनकुमार्यादूषकाणांपुनरुक्ताद्यभावोभ्येयः । वृषलवृत्तिः वृषलावकुमवृत्तिः वृषलोपजीवी वा वृषलपुत्रइति पाठान्तरं वृषलाएव केवलाः पुत्राः पुत्रस्थानीया वायस्य सतथा । गणानां विनायकानां बहुयाजकस्योक्तत्वात् । बहूनामुपनेता वा यश्चोपनयते बहूनिति निन्दितत्वात् ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । श्वभिः क्रीडतीतिश्वक्रीडी । वृषलएव पुत्रोयस्य सवृषलपुत्रः । गणानाञ्चैवयाजकः नानाजातीयाः अनियतवृत्तयः संहतागणास्तेषांयाजकोयाजयिता ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषलपुत्रः । निर्धर्मोवृषलोद्भेयस्तत्सुतोवृषलात्मजः ॥ च पुनःगणानांयाजकएवविनायकादिगणयाजकः सर्वेषांयाजकोवा ॥ १६४ ॥

आचारहीनः क्लीबश्च नित्यंयाचनकस्तथा॥रुषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दितएव च॥१६५॥

(१) मेधातिथिः । आचारो गृहाम्यागतानांपूजादिप्रयुक्तोलौकिकसमाचारः तेनवर्जितः । क्लीबोऽल्पसत्वः भयोत्साहः कर्तव्येषु । याचनकः सदैवयोयाचतेयश्चापरानुद्वेजयति । वस्तुस्वभावोयंयाच्ययाच्यमानोद्वेजनं । नन्दादिभ्योयुः

स्वार्थकः । रुषिजीवीस्वयंकृतयारुण्याजीवति सतिचोपायान्तरे अस्वयंकृतयापि । श्लोपदी एकःपादोमहान्यस्य । सद्भि-
निन्दितः दुर्भगः विनापिदोषेणसतांद्वेयः ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्लीबोधर्मोद्यमशून्यः । नित्यंयाचनको याचकः । सद्भिर्वनिन्दितोऽकारणेपि ॥ १६५ ॥

(३) कुड्डूकः । गुर्वतिथिप्रत्युत्थानाद्याचारवार्जितः । क्लीबोधर्मकृत्यादौ निरुत्साहः नपुंसकस्योक्तत्वात् । नित्यं-
याचनेन परोद्वेजकः । स्वयंकृतया रुण्या योजीवति वृत्त्यन्तरेपि वा संभवत्यस्वयंकृतयापि । श्लोपदीव्याधिनास्थूलच-
रणः । केनापिनिमित्तेन साधूनांनिन्दाविषयः ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । क्लीबोधर्मोद्यनुत्साही नपुंसकस्योक्तत्वात् । नित्यंयाचनकः स्वस्तनादिषु सत्त्वपि । रुषिजीवी
स्वयंकृतारुण्या जीवति । श्लोपदी व्याधिकृतस्थूलपदः । अशिष्टोयमितिनिन्दितः ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । क्लीबउपहतशुकः पुरुषः ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्लीबःधर्मोत्साहरहितः । रुषिजीवी रुषिकृत् । श्लोपदीपदे महती यस्य सहि । सद्भिर्निन्दि-
तोदुर्भगः ॥ १६५ ॥

औरभिकोमाहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ॥ प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । उरभ्रामेषास्तैश्चरतिक्रयविक्रयादिनाव्यवहरति तद्धनप्रधानोवाएवंमाहिषिकः । परःपूर्वोयस्याः
तस्याःपतिःभर्ता । याअन्यस्मैदत्ता अन्येनवाऊढा तांपुनः यःसंस्करोति पुनर्भवतिभर्तापौनर्भवोनरोभर्तासावितिशास्त्रेण ।
प्रेतान्योनिर्यापयतिवहति एते यत्नतोवर्जनीयाः ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । औरभिकोमेषपोषकः । माहिषिकोमहिषपोषकः । परपूर्वाप्रागन्यस्मैदत्ता तस्याः पतिः
परिणेत । प्रेतनिर्यातकोवृत्त्यर्थं प्रेतवाहः ॥ १६६ ॥

(३) कुड्डूकः । मेषमहिषजीवनः । परपूर्वापुनर्भूस्तस्याःपतिः । प्रेतनिर्हारकोधनग्रहणेन न तु धर्मार्थं । एतद्वैपर-
मंतपोयत्प्रेतमरण्यहरन्तीति अवश्यश्रुत्या विहितत्वात् ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । औरभिकोमेषजीवी । माहिषिकोपि तथा । परपूर्वा पुनर्भूः तस्याःपतिः अस्याःपुत्रःपौनर्भवउ-
क्तः । प्रेतनिर्यातकः धनग्रहणेन मृतनिर्हारकः ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । उरभ्रामेषास्तैर्योजीवति सऔरभिकः । एतेन माहिषिकोव्याख्यातः । प्रेतनिर्यातकोवृत्त्यर्थंशवनि-
हारकः । प्रयत्नतः आपद्यपि ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । औरभिक मेषपालकः महिषपालकोवा । परपूर्वापतिः परपूर्वापुनर्भूस्तस्याः पतिः । प्रेतनिर्या-
तकःप्रेतलोभेन निर्यातयतिप्रेतवाहकइत्यर्थः ॥ १६६ ॥

एतान्विर्गहिताचारानपाङ्केयान्द्विजाधमान् ॥ द्विजातिप्रवरोविद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । विर्गहितोनिन्दितः आचारःकर्मानुष्ठानमेषामिति । काणादयःपूर्वदोषलिङ्गेन स्तेनादयोनुभूय-
मानदोषाःप्रत्यक्षादिना । उभयन्नदैवे पिब्येचवर्जयेत् परिहरेत् । अपाङ्के याः पाङ्किनार्हन्ति । भवार्थदकर्तव्यः । अनर्ह-

(१६६) औरभिको=औरभिकः (ख, ग, घ, च)

* हरन्तीतिअवश्यश्रुत्या=हरन्तीतिश्रुत्या (अ)

त्वमेवपङ्गावभवनप्रतीयते । अन्यैर्ब्राह्मणैः सह भोजनं नार्हन्ति । अतएवपङ्क्तिदूषका उच्यन्ते तैः सहोपविष्टा अन्येपिदूषिता भवन्ति ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतानन्यांश्च विगर्हिताचारान् । अपाङ्केयानित्येषांपङ्गावपि न भोक्तव्यमित्यर्थः उभयत्र दैवे पित्र्ये च ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लूकः । एतान्स्तेनादीनिन्दिताचारान्काणादींश्चपूर्वजन्मार्जितनिन्दितकर्मशेषलब्धकाणादिभावान्साधुभिः । सहैकत्रभोजनाद्यनर्हान्ब्राह्मणापसदान्ब्राह्मणश्रेष्ठः शास्त्रज्ञोदैवेपित्र्ये च त्यजेत् ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एतानिति । उभयत्र दैवे पित्र्ये च । प्रवरः द्विजातिश्रेष्ठोविप्रः ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । द्विजातिप्रवरविद्वच्छब्दौवर्जयितृप्रशंसापरौ । उभयत्रदैवपित्र्योः ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभयत्रदैवे पित्र्ये हव्यकव्यादिषुअपीतिनिश्चये ॥ १६७ ॥

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ॥ तस्मै हव्यं न दातव्यं नहि भस्मनि हूयते ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । यथैतेस्तेनादयःपङ्क्तिदूषकाः एवमनधीयानस्तत्तुल्यदोषइत्येवमर्थपुनर्वचनं । अन्येतुव्याचक्षते अधीयानानांकाणादीनामसतिवर्तमानेविगर्हिताचारत्वेदैवेकदाचित्प्राप्त्यर्थमनधीयानोब्राह्मणोवर्ज्यः । यस्तुअधीतेतस्मै हव्यंकिमिति नदीयते एवमर्थमेवात्रहव्यग्रहणं । अनधीयानः केवलोवर्ज्योयेचदृश्यमानगर्हिताचारा अतस्तेउभयत्रप्रतिषिद्धास्तेदैवेपित्र्येचवर्ज्याः । अन्येतुपित्र्येएव तथाचवसिष्ठः । अथचेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैःपङ्क्तिदूषणैः । अदूष्यंतंयमः प्राहपङ्क्तिपावनएवसइति ॥ तृणाग्निरिवशाम्यतीति । तृणाग्निर्यथानशक्नोतिहवींषिपकुंहुतमात्रेणहविषाशाम्यति तद्वत् । नचयस्मिन्नग्नौहुतंनभस्मीभवतिनतत्रहोमात्फलं । एवंहिश्रूयते असमिद्धेनहोतव्यमग्निर्वैसर्वादिवताइति । एवमनधीयानोब्राह्मणस्तृणाग्नितुल्यः एतदेवाह नहिभस्मनिहूयतइति यथातृणाग्निः प्रायोभस्मोभवतिनतत्रहूयते एवंतादृशोब्राह्मणोभोज्यते ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तृणाग्नि रिवेत्यल्पफलहेतुतोक्ता । भस्मनि तृणाग्निभस्मनि ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । तृणाग्निर्यथा न हविर्दहनसमर्थोहविषि प्रक्षिप्ते शाम्यति निष्फलस्तत्र होमः एवंवैदाग्निशून्योब्राह्मणस्तृणाग्निसमस्तस्मै देवोद्देशेन त्यक्तंहविर्न दातव्यं यतोभस्मनि न हूयते । श्रोत्रियायैव दैयानीत्यनेनैवानधीयानस्यापि प्रतिषेधसिद्धौ स्तेनादिवत्पङ्क्तिदूषकत्वज्ञापनार्थपुनर्वचनम् । अन्येतु दैवे अनधीयानएव वर्जनीयः । अधीयानस्तु काणादिरपि शारीरदोषयुक्तोग्राह्यइति एतदर्थपुनर्वचनम् । अतएव वसिष्ठः । अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः । अदूष्यंतंयमः प्राह पङ्क्तिपावनएवसः ॥ शारीरैः काणत्वादिभिर्न तुस्वयमुत्पाद्यैस्तेनत्वादिभिः ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवे तु ब्राह्मणपरोक्षाभावेपि वेदविद्यापेक्षितेत्याह ब्राह्मणइति । अनधीयानोवेदरहितः । शाम्यति वेदतेजोरहितत्वात् । हव्यं कव्योपलक्षणम् ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । उभयत्र श्रोत्रियत्वमादरणीयमित्याह ब्राह्मणइति । हव्यमिति कव्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृणाग्निर्यथा शाम्यति तथा अनधीयानो द्विजःशाम्यति । तस्मै द्विजायान्नं न दातव्यं । नहि भस्मनि हूयते तृणाग्निर्यथाहविर्दग्धुन शक्नोति हुतमात्रेण शाम्यति तथाअस्मिन्नग्नौ हुतंन भस्मीभवति । वेदाध्यनरहितोभस्मतुल्योद्विजोभवतीत्यर्थः ॥ १६८ ॥

अपाङ्कदाने योदातुर्भवत्यूर्ध्वफलोदयः ॥ दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यप्रतिषेधविधिःफलमाह । पङ्क्यामर्हन्तीतिपङ्क्याः नपङ्क्याःअपङ्क्याःदण्डादिदर्शनादू-
पसिद्धिः तेभ्योदानेयःफलोदयःफलोत्पत्तिर्भवति । दातुस्तत्सर्वमिदानींब्रवीम्यवहिताभवथेति ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपाङ्कदानेअपाङ्केभ्योदानेरुते ॥ १६९ ॥

(३) कुट्टुकः । पङ्क्तिभोजनानर्हब्राह्मणाय दैवे हविषि पित्र्ये वा दत्ते दातुर्योदानादूर्ध्वफलोदयस्तमशेषमभिधा-
स्यामि ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिज्ञान्तरंमसिजानीति अपाङ्क्येति । अपाङ्क्याः विप्रभोजनपङ्क्तौ प्रवेशानर्हाः । ऊर्ध्वपरलोके ।
फलोदयोविरुद्धफलप्राप्तिः ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपाङ्कदाने अपाङ्केयानांपुंसांदाने दातुर्यः फलोदय ऊर्ध्वपरलोक भवेत्तदशेषतःफलं वक्ष्यामि
दैवे पित्र्ये वा कर्मणि ॥ १६९ ॥

अब्रतैर्यद्विजैर्भुक्तं परिवेत्तादिभिस्तथा ॥ अपाङ्केयैर्यदन्यैश्च तद्वैरक्षांसि भुञ्जते ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । अवृताःअसंयताः शास्त्राचारवर्जिताः । परिवेत्प्रभृतयीयद्यपिशास्त्रबाह्यास्तथापिभेदेनस्मरणा-
र्थं दोषगुरुत्वार्थं वाक्यन्ते । अन्येचापाङ्केयाः काणश्लीपदादयः तैर्यदन्नंभुक्तंश्राद्धे भवतितद्रक्षांसिदेवद्विषोभुञ्जते । नपितरः-
प्रेताःअतोनिष्फलं तच्छ्राद्धं भवतीत्युक्तंभवति । रक्षोयहणमर्थवादः ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अब्रतैरुत्तमातकादिभ्रतैःअन्यैरपाङ्क्यैः । स्मृत्यन्तरोक्तैः ॥ १७० ॥

(३) कुट्टुकः । वेदग्रहणार्थं ब्रतरहितैस्तथा परिवेत्तादिभिरन्यैश्चापाङ्केयैः स्तेनादिभिर्यद्व्यंभुक्तं तद्रक्षांसि भु-
ञ्जते । निष्फलं तच्छ्राद्धं भवतीत्यर्थः ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह । अब्रतैः वेदार्थं ब्रतरहितैः । अपाङ्केयैः परिवेत्तादिभिः । यदन्यैस्तत्सदृशैः काणाद्यैः ।
तस्मात्पाङ्केयारक्षोघ्नाइति भावः । अतएव वसिष्ठः । अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शरीरैः पङ्क्तिदूषणैः । अदूष्यस्तं यमः प्राह पङ्क्तिपाव-
न एव स इति ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । रक्षांसि भुञ्जते न देवानापि पितरः । तेन तन्निष्फलमित्यभिप्रायः ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यैरपाङ्केयैः ॥ १७० ॥

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ॥ परिवेत्ता सविज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्रेआदौजातःअग्रजःसोदर्योभ्रातोच्यते । एवंहिपठ्यते ॥ पितृव्यपुत्रानृषापत्नान्परनारी-
मुतांस्तथा । दाराग्निहोत्रसंयोगेनदोषःपरिवेदनेइति । अत्रसोदर्योऽग्रजःतीर्त्तस्थितेरुतदाराग्निसंयोगेतिष्ठति प्रकृतव्यापा-
रनिवृत्तौप्रयुक्तःअग्निहोत्रशब्दःकर्मशब्दोपि तदर्थस्याधानेवर्ततेस्मृत्यन्तरेविशेषःपठ्यते । उन्मत्तःकिल्बिषीकुशीपतितः
स्त्रीवएवच । राजयक्षमाग्रायावीचनयोग्यः स्यात्प्रतीक्षितुं ॥ एतदप्यनधिकारोपलक्षणार्थं । अतश्चपङ्कावपिगृह्यते कालविशे-
षोधिकोव्यपेक्षते । तथाचस्मृतिः । अष्टौवर्षाण्युदीक्षेत्षडित्येकइति एषाचवर्षसंख्यायदाकर्त्तव्यान्प्राग्विवाहकालइति

(१६९) अपाङ्कदाने=अपाङ्क्यप्रदानि (ख)

=अपाङ्क्यदाने (क, ग, घ, ब, भ, र, ल)

प्रभृतिपृष्ठव्याविवाहकालश्चाध्यायविधिनवृत्तिः । ननुचप्रोषिताधिकारेतत्पठितं भर्तरिप्रोषितेयःस्त्रीणांप्रघासकालस्तमु-
पक्रम्यभ्रातरीत्यादिपठितं । सत्यंवाक्यान्तरेप्रोषितशब्दस्यप्रत्यक्षःसंबन्धोवगतःवाक्यान्तरेतुसंबन्धेप्रमाणंवक्तव्यं नचत-
दस्ति यथास्वरितेर्माधिकारइति नचात्रतच्छब्दोस्ति । नचतदपेक्षयाविनैवतस्यवाक्यस्यापरिपूर्णत्वंसिद्धेनचाविशेषेणा-
ग्निशब्देनस्मार्तस्याप्यग्रेग्रहणंकृतं । केचित्पितर्यप्यकृताधानेविधिमिच्छन्ति । अग्रजशब्दस्ययौगिकत्वात् पिताप्यग्रजो-
भवतीति । यद्यप्येवमन्योपियोग्रजस्तत्राप्येवंप्राप्नोति । नचायमग्रजानुजव्यवहारः पितापुत्रयोर्विद्यते । स्मृत्यन्तरेतु-
पठ्यते । भ्रातरिचैवंज्यायसीति । परिवृत्तिः पूर्वजोज्येष्ठः ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । परिवेत्तादिपदानि व्याचष्टे दाराग्निहोत्रेति । दाराग्निहोत्रयोरन्यतरस्य संयोगं संबन्धम् ।
स्थिते अकृते अग्निहोत्रपदं लक्षणयान्नेताग्रिपरम् । आधाने च ज्येष्ठानुमर्तिविना कृतेपरिवेत्ता नतदनुमत्या ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । अप्रसिद्धत्वात्परिवेत्तादिलक्षणमाह दारेति । अग्निहोत्रशब्दोऽयमग्निहोत्राद्याधानपरःयःसहोदरे
ज्येष्ठे भ्रातर्यनूदेऽनधिके च दारपरिग्रहंश्रौतस्मार्ताग्निहरणंच कुरुते सपरिवेत्ता ज्येष्ठश्च परिवृत्तिर्भवति ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । परिवेत्तुपरिवित्योर्लक्षणमाह दारेति । परिवेत्ता परि ज्येष्ठत्यच्चा आदौ वेत्ता कन्याग्र्योर्लब्धा ।
यः पूर्वजोज्येष्ठः सपरिवृत्तिः ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । अथ परिवेत्तादिशब्दानामपाङ्गानुक्रमेणोद्दिष्टानांलोकविषयतांपरिजिहीर्षस्तेषामर्थमाह । दारेति
॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यअग्रजे स्थिते सति दाराग्निहोत्रंकुरुते स्वीकुर्यात्सपरिवेत्ता विज्ञेयः । पूर्वजो ज्येष्ठःपरिवि-
त्तिसंज्ञोभवति ॥ १७१ ॥

परिवृत्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ॥ सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसंगात्परिवेदनसंबन्धिनामन्येषामपिदोषदर्शनद्वारेणनिषेधंकरोति । निषेधपरिवर्जितःपरि-
भूतोवा वेदनेनपरिवृत्तिः परिवर्ज्यश्रेष्ठंकरोतिवेदनंपरिवेत्ता । ययाकन्ययापरिविद्यते सर्वेतेनरकंयान्ति । दातायाजक-
श्च्येषांनरकगामिनांपञ्चमोदाताकन्यायापकृतत्वात्पित्रादिः । याजकोविवाहेयः करोतिहोमं योवातत्रोपदेष्टा अथवातेषामेव-
परिवेत्तुपरिवृत्तितत्कन्यादातृणां ज्योतिष्टोमादीनामपि यज्ञानामृत्तिकृतस्माज्येष्ठेन तथा कर्तव्यं यथास्यकनीयसोभ्रातुर्वि-
वाहे विघ्नकर्तृत्वंनभवति । कनीयसापिकालप्रतीक्षाद्वादशाष्टषड्वर्षादिविषयाकर्तव्या । कन्ययापितादृशायन्मांदातुनदेयं ।
दातृयाजकौपञ्चमौयेषामितिद्वन्द्वगर्भोबहुब्रौहिः ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यया कन्यया दाता कन्यायाः याजकस्तत्र ब्रह्मत्वेनार्विज्यकारी दातृसहितो याजकः
पञ्चमोयेषांते दातृयाजकपञ्चमाः । याजकोऽत्रपरिवेत्तुर्दर्शपूर्णमासयागेष्ट्विगित्येके ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसङ्गात्परिवेदनसंबन्धिनांपञ्चानामन्यनिष्टफलमाह परीति । परिवृत्तिःपरिवेत्ता च यया च कन्यया
परिवेदनंक्रियते कन्याप्रदाता याजकश्च तद्विवाहहोमकर्ता सपञ्चमोयेषांते सर्वे नरकंव्रजन्ति ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव प्रासंगिकंदोषमाह परिवृत्तिरिति । यया स्त्रिया । परिवेदनं विवाहः ॥ १७२ ॥

(५) नन्दनः । परिवेदनसम्बन्धिनोऽपि वर्जनीयादित्यभिप्रायेणाह परिवृत्तिरिति । दातृसहितोयाजकः पञ्चमोये-
षांतेदातृयाजकपञ्चमाः ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिवित्तिः लघुपरिवित्ता यया स्त्रिया सह परिविद्यते । याजकोविवाहकर्ता आचार्यः पञ्चमः । ते सर्वे नरकं यान्ति गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १७२ ॥

भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ॥ धर्मेणापि नियुक्तायां सङ्गोदधिषूपतिः ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । नियोगधर्मेण प्रवृत्तो भ्रातुर्मृतस्य तद्भार्यायां गमने योनुरागतः प्रीतिभावात् कामतः नियोगधर्माति-
क्रमेण स कृत्स्नरुद्धतावित्येवं विधिं हित्वा इच्छानुरागंगाढालिङ्गनं परिचुम्बनादिकुर्यादसकृद्वा प्रवर्तेत चेतसा विक्रियेत कामि-
नीप्रेमदृष्टिबन्धवचनादिलिङ्गेनानुरागित्वेन विभावितोदधिषूपतिर्विद्यः । अप्रेदिधिषूपलक्षणं तु स्मृत्यन्तरात् ज्ञेयं । जीवत्यग्रे
दिधिषूपतिरिति केचित्तु नैवायं समाप्तायेऽश्लोकोऽस्तीत्याहुः अपरिपूर्णलिङ्गं ब्रुवते । द्वयस्य लक्षणे कर्तव्ये न पूर्वकारिणामेक-
स्योपपद्यते । स्मृत्यन्तरे चैतदुभयं लक्ष्यते । परपूर्वापतिं धीरावदन्ति दिधिषूपतिं । यस्त्वग्रे दिधिषूर्विप्रः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥
न त्विह सम्भवति परपूर्वापतेः पृथगेव निषिद्धत्वात् । तस्मादन्यो दिधिषूपतिः ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । धर्मेण प्रथमं नियुक्तायां पश्चाद्योऽनुरज्येत अपिशब्दाद्वागमात्रेणाऽपि दिधिषूपतिरप्रेदिषू-
पतिः । एवं च तस्या अपि स्त्रिया दिधिषूप्रेदिधिषूर्वेति नामोक्तं भवति ॥ १७३ ॥

(३) कुट्टुकः । मृतस्य भ्रातुर्वक्ष्यमाणनियोगधर्मेणापि नियुक्तायां भार्यायां स कृत्स्नरुद्धतावृतावित्यादिविधिं हित्वा
कामेनानुरागं भावयेदाश्लेषचुम्बनादि कुर्यादसकृद्वा प्रवर्तेत स दिधिषूपतिर्ज्ञातव्यः । अतः श्राद्धनिषिद्धपात्रमभ्यपाठाद-
स्यापि हव्यकव्यपात्रयोर्निषेधः कल्पनीयः ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । दिधिषूपतिरित्युक्तस्य लक्षणमाह भ्रातुरिति । अनुरज्येत स्तनालिङ्गनादिना । नियुक्तायां पु-
त्रार्थमपि । ज्येष्ठया यद्यनूदायां कन्या योद्वाहते नुजा । सा चाग्रे दिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृतेति ॥ तयोः पतिर्वा । गो-
विन्दराजस्तु वृत्तवशादग्रे पदलोपादयमेवाग्रे दिधिषूपतिरिति ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । अनिर्दिष्टस्य दिधिषूपतिशब्दस्यार्थकथनेन दिधिषूपतेरप्यपाङ्केयत्वं गम्यते ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । मृतस्य भ्रातुर्भार्यायां कामतो योऽनुरज्येत अनुरक्तो भवेत् । धर्मेणापि नियुक्तायामाज्ञायां स दि-
धिषूपतिर्ज्ञेयः । यथा व्यासं धृतराष्ट्रपाण्डुजनकत्वात् परपूर्वापतिं धीरावदन्ति दिधिषूपतिरिति ज्ञेयः ॥ १७३ ॥

परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ॥ पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः ॥ १७४ ॥

[उत्पन्नयो रधर्मेण हव्यकव्ये च नैत्यके ॥ यस्तयोरन्मशनाति सकुण्डाशी द्विजः स्मृतः ॥ १७५ ॥]

(१) मेधातिथिः । पत्यौ जीवति तद्दृष्टे स्थितायां तद्भार्यायां गूढोत्पन्नः भङ्ग्या उपपत्तित्वेन वा पत्युः क्षमया जायते सो-
न्यजातः कुण्ड उच्यते । मृते तु गोलकः । एतावन्नियुक्तासुतावितिकेचित् । तदयुक्तं । तयोरब्राह्मण्यादेवाप्राप्तिस्तस्मान्नियोगो-
त्पन्नौ कुण्डगोलकौ कथं पुनरनियुक्तासुतयोरब्राह्मण्यमितरयोस्तु ब्राह्मण्यं जातिलक्षणे पत्नीग्रहणात् । संबन्धि शब्दश्च पत्नी-
शब्दो भर्तृशब्दवत् । यज्ञसंयोगेन पत्नीशब्दोऽप्युत्पाद्यते न चान्यदीयया भार्यायां सहान्यस्य यज्ञाधिकारः यद्येवं नियोगोत्पन्नयो-
रपि समानन्यायत्वात् नैव ब्राह्मण्यं दशमएतन्निर्णयामः । मा भूद्धानियुक्तानियुक्तासुतयोः कस्यचिदपि ब्राह्मण्यं । न नूक्तमस-

तिब्राह्मण्येप्राप्त्यभावात्प्रतिषेधानुपपत्तिः । पतितेप्रतिषेधादेवैतद्विष्यति द्विजातिकर्मभ्योहानिःपतनं द्विजातिकर्मत्वेस-
तिश्राद्धभोजनस्य कुतःपतितेप्रामिराम्नायतेचप्रतिषेधोयेस्तेनपतिताइति ॥ १७४ ॥

(३) कुड्मूकः । परदारेषु कुण्डगोलकाख्यौ द्वौ सुतावुत्पद्येते । तत्र जीवत्पतिकायामुत्पन्नः कुण्डोमृतपतिकायां-
च गोलकः ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । कुण्डगोलकौ लक्षयति परदरिष्विति । परजातत्वेन व्यक्तः गर्भः कुण्डः । अनियुक्तयोःस्त्रि-
योः अयमेव गूढोत्पन्नइति वा ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । सवर्णोत्पत्ताविमेषंज्ञे ॥ १७४ ॥

तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च॥दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम्॥१७५॥

(१) मेधातिथिः । जात्याख्यायापितिवहुवचनंप्राणिनइति ब्राह्मण्यादिव्यपदेशमवजानतेप्राणिनइत्येवंव्यपदेशा-
न्तरमहन्ति अतस्ते नाशयन्ति हव्यकव्यानि निष्फलीकुर्वन्ति प्रदायिनांदातृणांपरिवेत्नादीनांलोकेनातिप्रसिद्धत्वात् शब्दै-
श्चास्यस्मृतत्वाद्यवस्थार्थलक्षणप्रणयनम् ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्वौसुतौ जीविनौप्रेत्य परलोके भोग्यानि हव्यकव्यानिहव्यकव्यफलानि नाशयेते । इह
लोके भोग्यानि शान्त्यादिफलानि । यद्यपियाङ्गवल्क्येन सवर्णभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातइत्युक्ता विन्नात्वेष-
विधिः स्मृतइति विवाहितसवर्णस्त्रीजातानामेव सजातितोक्ता । तथापि कुण्डगोलकयोरविन्नस्त्रीजनितत्वेऽपि ब्राह्मण-
ब्राह्मणीजन्मनोरेतयोः श्राद्धपात्रतानिषेधाद्ब्राह्मण्यंगम्यतइत्येके नैत्यपरे ॥ १७५ ॥

(३) कुड्मूकः । तेपरभार्यायांजाताःकुण्डाद्यादृष्टानुपयोगात्प्राणिनइति व्यपदिष्टाः । प्राणिनौ ब्राह्मणत्वेपि तत्कार्या-
भावात्प्रेत्य फलाभावात्परलोके चानुषङ्गिककीर्त्यादिफलाभावाद्दत्तानि हव्यकव्यानि प्रेत्य फलाभावादिह कीर्तेरभा-
वान्नाशयेते नाशयतः । प्रदायिभिर्दत्तानि हव्यकव्यानि निष्फलानिकुर्वन्ति ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । अनयोः प्रासङ्गिकंदोषमाह तेत्विति । अत्र बहुत्वपूर्णार्थेदिधिषूपतेः पुत्रस्य ग्रहणं । द्विव-
चनपाठस्तु क्वचित्ताविति ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तौ तु कुण्डगोलकौ परक्षेत्रे जातौ प्राणिनाविहलोके प्रेत्यपरलोके प्रदायिनांदातृणांदत्तानि
हव्यकव्यानि नाशयेते ॥ १७५ ॥

अपाङ्ग्योयावतः पाङ्ग्यान् भुञ्जानाननुपश्यति॥तावतांन फलंतत्र दाता प्राप्नोति बालिशः॥१७६॥

(१) मेधातिथिः । पङ्क्तिमर्हतीतिपङ्क्त्यः सद्भिरेकत्रासनभोजनाद्यर्हतापङ्क्त्यानां तदभावादपङ्क्त्योयावतः पङ्क्त्या
न्विद्वत्पत्विश्रोत्रियान्भुञ्जानाननुपश्यति तावतां नतत्रपितृवृत्त्याख्यंफलंभवति । अतस्तेनादयः श्राद्धंकुर्वताततः प्रदेशादप-
सारणीयाः बालिशोमूर्खः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपाङ्ग्योन्धादिभ्योऽन्यस्तेषु संख्याविशेषस्योक्तत्वात् ॥ १७६ ॥

(३) कुड्मूकः । सद्भिःसहैकपङ्क्त्याभोजनानर्हः स्तेनादिर्यत्संख्यान्भोजनाहान्पश्यति तावत्संख्यानांभोजनस्य
फलंतत्र श्राद्धे दाता न प्राप्नोति बालिशोऽज्ञः । अतस्तेनादिर्यथा न पश्यति तथाकर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । अपाङ्ग्यैरित्युक्तं तत्र केऽपाङ्ग्याः कियत्फलंनाशयन्तीत्यपेक्षायामाह अपाङ्ग्यइति विभिः ।
बालिशः पङ्क्त्यामपाङ्ग्यप्रवेशात् ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपाङ्कः द्विजः यावतः संख्याकान्पाङ्क्यान्भुञ्जानाननुपश्यति दाता तत्र तावतांतावत्संख्याकानां भुञ्जतांफलं प्राप्नोति बालिशोमूर्खः ॥ १७६ ॥

वीक्ष्यान्धोनवतेः काणः षष्ठेः श्वित्री शतस्य तु ॥ पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥ १७७ ॥

(१) मेधातिथिः । ननुचान्धस्यकुतोदर्शनंतदुच्यतेवीक्ष्यान्धोनवतेरिति सत्यं तत्प्रदेशसंनिधानमनेनलक्ष्यते । यावान्देशश्चक्षुष्मतोदष्टिगोचरस्तावतोदेशादनावृतान्धो विवासनीयः । काणः षष्ठेर्नात्रायमर्थोऽत ऊर्ध्वं भोज्याइति केवलं सङ्ख्यापचयेन दोषलाघवं प्रायश्चित्तविशेषार्थं ज्ञाप्यते । श्वित्रीकुक्षीभण्यते । पापरोगीप्रसिद्धः ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्धोनवते ब्राह्मणानां तत्पङ्क्तिस्थितानाम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी तेभ्योदानस्ययत्फलं दातुस्तन्नाशयति । काणादयस्तु षष्ठिप्रभृतीन्वीक्ष्यतद्दानफलं दातुर्नाशयन्ति वीक्ष्येति वीक्षणार्हदेशस्थत्वं मुपलक्षितम् । अतएवान्धोऽपि वीक्ष्येत्यस्यान्वयोन विरुद्धइति केचित् । एवं संपृशतीत्यत्रापि संस्पर्शयोग्यदेशस्थितता लक्ष्यते भोजनसमये संस्पर्शाभावात् । अन्यदापि स्पर्शस्यानियतत्वान्नियतदोषत्वानुपपत्तेः ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्धस्य वीक्षणासंभवाद्दीक्षणयोग्यदेशसंनिहितोऽसौ पाङ्क्यानां नवतेर्भोजनफलं नाशयति एवं काणः षष्ठेः श्वेतकुक्षी शतस्य पापरोगी रोगराजोपहतः सहस्रस्य इत्यन्धादिसन्निधिनिरासार्थवचनं गुरुलघुसंख्याभिधानं चेहसंख्योपचये दोषगौरवं तत्र च प्रायश्चित्तगौरवमिति दर्शयितुम् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । कथं नाशयतीत्यपेक्षायामाह वीक्ष्येति । वीक्षणयोग्यदेशसंनिहितोऽसौ नवतेः पाङ्क्यानामपि भोजनजं फलं दातुः प्राप्तिरयोग्यमन्धोनाशयतीत्येवमुत्तरत्र ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमपाङ्क्योदानएव वर्जनीयः किंतु भुञ्जानानां दर्शनेऽपीत्याह अपाङ्क्यइति । तत्र भोजने । भोजयितुरपरीक्षणदोषेण बालिशत्वम् । वीक्ष्य अन्येन वीक्ष्यमाण इत्यर्थः नवतेर्भुञ्जानानां दातुर्दानफलम् ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र हि वीक्ष्येति । अन्धोदर्शनयोग्यस्थलेन वीक्ष्य दृष्ट्वा भुञ्जतां न वतिसङ्ख्याकानां द्विजानां फलं नाशयेत् । काणः वीक्ष्य दृष्ट्वा भुञ्जतां द्विजानां षष्ठिसङ्ख्याकानां फलं नाशयते । श्वित्री कुक्षी भुञ्जतां शतसङ्ख्याकानां द्विजानां फलं नाशयते । पापरोगी वीक्ष्य भुञ्जतां द्विजानां सहस्रसङ्ख्याकानां फलं नाशयते ॥ १७७ ॥

यावतः संपृशेद्वै ब्राह्मणाञ्छूद्रयाजकः ॥ तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । यावतो ब्राह्मणान् संपृशत्यद्वैः पङ्क्तिगतः अत्राप्यद्वयस्य स्पर्शनं न विवक्षितं किंतर्हि पूर्ववत्तद्देशसंनिधिः । पौर्तिकं फलं पूर्तं भवं पौर्तिकं बहिर्वैदिदानाद्यत्फलं तत्पौर्तिकम् ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तावतस्तावद्व्योदानस्य फलं पौर्तिकमित्यैष्टिकस्याप्युपलक्षणम् । शूद्रयाजकस्य श्राद्धासनसोमयाजनकन्यादानमतीवनिरस्तमिति ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रस्य यज्ञादावृत्तिग्यावत्संख्यान्ब्राह्मणान् संपृशत्यासनेषूपकृतेष्वित्यासनभेदस्य वक्ष्यमाणत्वान्मुख्यस्पर्शासंभवे यावतां श्राद्धभोजिनां पङ्कावुपविशति तावतां संबन्धिपौर्तिकं फलं श्राद्धीयं दत्तुं भवति । तावतां पौर्तिकं फलं बहिर्वैदिदानाच्च यत्फलं तन्न भवतीति मेधातिथिगोविन्दराजौ । अतस्तथैव निन्दया निषिद्धगणापठितस्यापिशूद्रयाजकस्य भोजननिषेधः कल्प्यते ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यावतइति । श्राद्धभोजनकाले परस्परं स्पर्शाभावात् शूद्रयाजकस्य पङ्क्तौ प्रवेशाभावपरं शूद्रयाजकस्पर्शयोग्यदेशपरं वा । पौर्तिकं श्राद्धीयम् ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणानपङ्क्तिस्थान् । पूर्वश्राद्धादि तत्र भवंपौर्तिकम् ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रयाजकोशूद्रयज्ञकर्ता यावतोब्राह्मणानङ्गैः संस्पृशति । तावतांदातुर्दानस्य फलं भवेत् ॥ १७८ ॥

वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिग्रहम् ॥ विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाभ्सि ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसङ्गाच्छूद्रयाजकस्याप्रतिग्राह्यतानेन कथ्यते । वेदविदपि यदितस्य शूद्रयाजकस्य संबन्धिनो-
द्रव्यस्य प्रतिग्रहं करोति । लोभादित्यनुवादः । सोपि विनाशं व्रजति । अभिलषितेनार्थेन विद्युज्यते धनपुत्रपशुशरीरादिना किं-
पुनरवेदवित् । वेदविदः किल प्रतिग्रहेनातीव दोष इति वक्ष्यति । आमपात्रमपक्वं शरावादिभाजनं । अभ्सिजले क्षिप्तम् ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदविच्चापीति प्रसङ्गादुक्तम् । वेदविदपि किमुतान्यः । अस्य शूद्रयाजकस्य । केचिद-
स्येति शूद्रस्य परामर्श इत्याहुः । तदसमञ्जसम् । शूद्रस्य तत्राधिकाराभावप्रयोगात्पौनरुक्त्यं स्यात् । तस्मात्तद्याजकस्ये-
त्यस्येति पदम् । आमपात्रमाममृत्पात्रम् ॥ १७९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसङ्गाच्च शूद्रयाजकप्रतिग्रहं निषेधयति । लाघवार्थमन्यत्र निषेधकरणे शूद्रयाजकशब्दोच्चारणं-
कर्तव्यं स्यात् वेदेति । वेदज्ञोऽपि ब्राह्मणः शूद्रयाजकस्य लोभात्प्रतिग्रहं कृत्वा शीघ्रं शरीरादिना विनाशं गच्छति । सुतरा-
मवेदवित् अपक्वमृन्मयशरावादिकमिवोदके ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसङ्गिकं शूद्रयाजकप्रतिग्रहं निषेधति वेदविदिति कैमुत्यर्थः । आमपात्रमपक्वघटादि ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं शूद्रयाजकः प्रदाने वर्जनीयः किंतु प्रतिग्रहेऽपीति प्रसङ्गादाह वेदेति ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य शूद्रयाजकस्य वेदविद्विप्रः लोभात्प्रतिग्रहं कृत्वा सः वेदविद्विप्रः क्षिप्रं विनाशं व्रजति अभ्सि-
जले आमपात्रमिवेत्यर्थः ॥ १७९ ॥

सोमविक्रयिणे विष्टा भिषजे पूयशोणितं ॥ नष्टदेवलके दत्तमप्रतिष्ठंतु वार्धुषौ ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । तस्यां जातौ जायते यत्र विष्टास्वभोजनं भवत्येवं भिषजे नष्टं निष्फलं उद्देगकरं वा । नष्टं हि द्वयं उद्दे-
गं जनयति । अविद्यमाना प्रतिष्ठा स्थितिरित्येतदप्रतिष्ठं नानारूपैः शब्दैरेवं विधस्य दानस्य नैष्फल्यं कर्तुं श्रद्धासंबन्धः प्रतिपाद्यते
नष्टमप्रतिष्ठमिति नानयोरर्थाभेदशङ्का कार्या कार्यविभेदान् ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सोमविक्रयिणे यद्दत्तं तद्विष्टावद्देवैः पितृभिश्च त्यज्यत इत्यर्थः । एवमुत्तरेषु । अप्रतिष्ठं देवा-
दिसमीपानवस्थायि वार्धुषौ वार्धुषये । नष्टं देवादिभिरदृश्यम् ॥ १८० ॥

(३) कुल्लूकः । सोमविक्रयिणे यद्दत्तं दातुर्भोजनार्थं विष्टा संपद्यते । जन्मान्तरे विष्टाभोजनां जातौ जायत इत्य-
र्थः । इतरेष्वपूयशोणितेपि व्याख्येयम् । नष्टनाशभागितया निष्फलं विवक्षितम् । अप्रतिष्ठमनाश्रयतया निष्फलमेव ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । सोमविक्रयादिना भुक्तश्राद्धीयस्य विरुद्धफलं वाचनिकमाह सोमविक्रयिण इति त्रिभिः । दा-
तुरुपक्रमात्तस्यैव जन्मान्तरे भोजनार्थं विष्टाद्युपस्थापकम् । सोमविक्रय्यादिभ्यो दत्तमन्नादि अप्रतिष्ठं उक्तवक्ष्यमाण काला-
स्थापि । देवलके वार्धुषिक इत्यत्र चतुर्थ्यर्थे सममी ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । प्रकृतमेवानुसरति सोमेति । अप्रतिष्ठमविद्यमानं भवति ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमविक्रयिणे द्विजाय दत्तं पूयशोणितं भवति । देवलके द्विजे दत्तं नष्टं भवति । वार्धुषिर्बुध्योप-
जीवीतस्मिन्दत्तमप्रतिष्ठं भवति । नोपतिष्ठेत् ॥ १८० ॥

यत्तु वाणिजके दत्तनेह नामुत्रं तद्भवेत् ॥ भस्मनीव द्रुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपि पूर्ववत् व्याख्येयः । वाणिजकस्य भोजननिषिद्धं । नतद्देशसंनिधिः । नह्यथापूर्वत्र-
वीक्ष्येति दृष्टिगोचरे देशलक्षणया संनिधिस्तद्वदिह तादृशं किंचिन्निबन्धनमस्ति । पौनर्भवो न वमेव दृश्यते ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नेह तद्भवेत् कीर्त्यादिहेतुरपि ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । वाणिजकाय यद्वत्तं आद्वे तन्नेहानुषङ्गिककीर्त्यादिफलाय नापि पारलौकिकफलाय भवति ।
पुनर्भूतत्राय यद्वत्तं तद्भस्मद्रुतहविःसमं निष्फलमित्यर्थः ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । वणिक्मौनर्भवयोरपि न देयमित्याह यत्त्विति । नेह निन्दास्पदत्वाद्यशोपि नेति भावः । एते-
षु न देयमिति तात्पर्यार्थः ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । वाणिजके वणिक्वृत्तौ ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाणिजके वणिक्वृत्तिस्थिते द्विजे यत्तु दत्तं इह लोके अमुत्र परलोके तन्न भवेत् न फलतीत्यर्थः ।
पुनर्भुवः सकाशाद्भवति पौनर्भवस्तस्मिन् द्विजे दत्तं द्रुतं कारितं हव्यं भस्मनीव भवति । द्रुतं हव्यं भस्मनि यथा निष्फलं भवति
तथा ॥ १८१ ॥

इतरेषु त्वपाङ्ग्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ॥ मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्मनीषिणः ॥ १८२ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मिन् पाङ्ग्यदानफलप्रदर्शनप्रकरणे पठिताः अन्धादयस्तेभ्यो न्येस्तेनादयः प्रतिकाण्डोद्दिष्टास्तेषु
यथोद्दिष्टेषु भोजितेषु दातुरिमान्युपतिष्ठन्ते । मेदोऽसृङ्मांसादीनि तादृशजातौ जायते यत्रैतदाहारो भवति कृमिक्रव्यातशृङ्गादिजा-
ताविति मनीषिणो वेदविदो वदन्ति । सर्वस्यायमर्थः अपाङ्ग्येषु भोजितेषु आङ्गाधिकारो न कृतो भवत्यकरणे च विध्यति क्रमदोषो-
ऽवश्यभावी नित्यत्वादस्य विधेः ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु तत्तत्स्थानोक्तेष्वपाङ्ग्यव्यतिरिक्तेष्वपि निन्दितकर्मसु दत्तम् । अन्-
मित्युपलक्षणं मन्यस्यापि ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । इतरेभ्यो विशेषेणानुक्तफलेभ्यः पङ्क्तिभोजनानर्ह्येभ्यः स्तेनादिभ्यो यथा कीर्तितेभ्यो यद्वत्तमन्तद्दातुर्भो-
जनार्थमेदोरुधिरमांसमज्जास्थि भवतीति पण्डिता वदन्ति । अत्रापि जन्मान्तरे मेदशोणितादिभुजांजातिषु जायन्त-
इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । मेदो वसा । अस्थि गोरसः । मज्जां आश्रयादिति श्रुतेः ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । अत्रापि दत्तमित्यनुषज्यते ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेष्वनुलोमप्रतिलोमजेषु दत्तं हव्यं कव्यमन्ममेदोरूपं भवति । अपाङ्ग्येष्वसृङ्मांसरूपं भवति ।
यथोद्दिष्टेषु वर्जितेषु यद्वत्तं तन्मज्जारूपं भवति । असाधुषु यद्वत्तं तदस्थिवद्भवति । एवं मनीषिणो वदन्ति मेदोऽसृङ्मांसादीनि ।
तादृशजातौ जायते यत्रैतदाहारो भवति ॥ १८२ ॥

अपाङ्ग्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ॥ तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाभ्यान्प

ङ्किपावनान् ॥ १८३ ॥

(१) मेधातिथिः । अपाङ्ग्यैः पूर्वोक्तैः उपहता दूषिताः पङ्क्तिः परिषद्यैर्ब्राह्मणैः पाव्यते निर्दोषा क्रियते । तान्वक्ष्यमाणै-

श्लोकैः श्रुतिः शेषेण ब्रवीमि । अर्थवादरूपाण्यन्यानि पदानि । यथैवैकत्र भुञ्जानो दुष्टो दूषयति । अदुष्टाः पङ्क्तिपावना गुणातिशयादन्यथा मपि दोषानपनुदन्तीत्यस्यार्थः । न चानेनापाङ्क्यानां भोजनमनुज्ञाप्यते । किं तर्हि पङ्क्तिपावनोऽवश्यमन्वेषितव्यः । तस्मिन्लब्धेयद्यत्नेन अतिनिपुणतः परीक्षितास्त्रिपुरुषावत् । तथापि न चेदुपलभ्यमानदोषावृथापि भोजयितव्या इत्येवमर्थः पङ्क्तिपावनोपदेशः ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपाङ्क्योपहता अज्ञायमानदोषाऽपाङ्क्योपहता द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैः द्विजाध्यान्विप्रमुख्यान्पङ्क्तिपावनसंज्ञान् ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । एकपङ्क्त्युपविष्टस्तेनादिदूषिता पङ्क्तिर्यैर्ब्राह्मणैः पवित्रीक्रियते । तान्पवित्रीकारकान्ब्राह्मणानशेषेण शृणुत । निषेधादेकपङ्क्तिभोजनासंभवेऽपि स्तेनादीनारहस्यकृताज्ञातदोषविषयत्वेन साधकताऽस्य वचनस्य ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदोषेषु प्रायश्चित्तं पङ्क्तिपावना एवेति प्रतिजानीते अपाङ्केति । यैः पाव्यते तान् अतएव समाख्यापङ्क्तिपावनानिति । तान्निबोधतेत्यन्वयः ॥ १८३ ॥

(५) नन्दनः । अपाङ्क्योपहता अज्ञानादापद्विषयाद्वापरिगृहीतेनापाङ्क्येनोपहता ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपाङ्क्यैर्द्विजैरुपहतादूषिता पङ्क्तिर्यैर्द्विजैः पाव्यते निर्दोषीक्रियते तान्द्विजाध्यान्पङ्क्तिपावनांकात्स्न्येन निबोधत ॥ १८३ ॥

अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥ श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्न्याः उत्तमाः सर्वसंशयप्रभेदननिषुणाः । स्वीकृतवेदाः । सर्वेषु प्रवचनेषु अग्न्याः । इत्येवंप्रोच्यते व्याख्यायते यैर्वेदार्थप्रवचनान्यङ्गानि षडङ्गवेदोयैरभ्यस्तोभ्यस्यते वा श्रोत्रियान्वयजाताः पितृपितामहादयो येषां तादृशा एव । ननु चेदृशा एव भोज्यतया विहितास्तत्र कोतिशयोने दानीं पङ्क्तिपावनत्वमुच्यते । किंचिद्विद्वद्भयोदानं सति श्रोत्रियत्वे विहितं । न चेह विद्वतोपात्ता । न च तया पङ्क्तिपावनत्वोपपत्तिः । गुणविशेषापेक्षहि पङ्क्तिपावनत्वं न गुणापचये युक्तम् । तस्माद्विद्वदभावे केवलश्रोत्रियाय दानार्थमेतत् । असति विदुषि श्रोत्रियाय दानं मुख्यमेव न गौणमित्युक्तं भवति न बहुवचनव्यक्त्यपेक्षं । चकारः समुच्चये ॥ १८४ ॥

(४) सर्वज्ञनारायणः । अग्न्याः मुख्याः अध्यापकानां मध्ये सर्वेषु वेदेषु न यत्र कचिदेकस्मिन्वेद इत्यर्थः । एवं सर्वप्रवचनेषु । सर्ववेदार्थनिर्वचनेषु श्रोत्रियान्वयजावेदाभ्येतृकुलजाः ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषु वेदेषु चतुर्ष्वपि अग्न्याः श्रेष्ठाः सम्यग्गृहीतवेदाः ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः । अतएव यमः । पङ्क्तिपावनगणनायां चतुर्वेदविदे चैवेति पठितवान् । तथा प्रकर्षेणैव उच्यते वेदार्थ एभिरिति प्रवचनान्यङ्गानि तेष्वप्यग्न्याः षडङ्गविदस्ते च चतुर्वेदिनोपि पङ्क्तिपावनाः । न्यायविच्च षडङ्गविदिति पङ्क्तिपावनमध्ये यमेन पृथक् पठितत्वात् । तथा छन्दसां शुद्धदशपुरुष इत्युक्तो नोवचनाद्विदशपुरुषपर्यन्तमविच्छिन्नवेदसंप्रदायवंशजाः पङ्क्तिपावनाः १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । पङ्क्तिपावनान् लक्षयति अग्न्या इति त्रिभिः । अग्न्याः सर्वसंशयव्युदासेन वेदाध्यायिनः । सर्वप्रवचनेष्विति प्रवचननाम वेदार्थव्याख्यावं षडङ्गानि तत्रापि कुशलाः तथा श्रोत्रियान्वयजाः छन्दसां शुद्धदशपुरुषपर्यन्तान्वयजाः ॥ १८४ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वेषां पात्रत्वमुक्तम् । इदानीं पङ्क्तिपावनत्वमित्युपनृक्तिः ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पङ्क्तिपावनानाह अग्न्यादिति । सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु अस्खलिताध्ययनक्षमाअग्न्याः । च पुनःसर्वप्रवचनेषु षडङ्गाध्यापनेषु शिक्षाकल्पोध्याकरणानिरुक्तिश्छन्दोज्योतिरिति षडङ्गानि एषांअध्यापनेषु अर्थनिर्वचनेष्वितिपाठः । वेदार्थविचारज्ञेषु अग्न्यामुख्याज्ञेयाःच पुनःश्रोत्रियान्वयजाः श्रोत्रियाणामन्वये वंशे जाताः । एते पङ्क्तिपावनाज्ञेयाः ॥ १८४ ॥

त्रिणाचिकेतःपञ्चाग्निसुपर्णःषडङ्गवित् ॥ ब्रह्मदेयात्मसन्तानोज्येष्ठसाममेव च ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिणाचिकेताख्योवेदभागोध्वर्यूणां । पीतोदका जग्धतृणा इत्यादिस्तदध्ययनसंबन्धात्पुरुषोत्रत्रिणाचिकेतउच्यते । अन्येचत्रिणाचिकेतमधीयानानयेनाधीतनाचिकेतचरितंसत्रिणाचिकेतः । अत्रापिलक्षणयैवपुरुषउच्यतेनचैवमन्तव्यतावन्मात्रेणपङ्क्तिपावनत्वं किंताहिंसतिश्रोत्रियत्वादिगुणयोगेऽधिकोयंगुणोदृष्टव्यःपङ्क्तिपावनहेतुतया । पञ्चाग्निविद्यानामाथर्ववेदस्योपनिषद्याग्रायते । स्तेनोहिरण्यस्येत्यादियस्याःफलतदध्ययनसंबन्धात्पुरुषोपिपञ्चाग्निःपूर्ववत् । अन्येतुपञ्चाग्रयोगयत्रयस्त्रेताग्रयःसभ्यावसथ्यौचद्वौ पञ्चाग्नस्तत्रसभ्योनामयोमहासाधनस्यशीतापनोदार्थमेवबहुषुदेशेषुव्यवहियते । त्रिसुपर्णोमत्तस्तैत्तिरीयकेबाहुच्ये च येब्राह्मणास्त्रिसुपर्णपठन्तीत्यादिः । षडङ्गवेदस्तत्वेत्तीतिषडङ्गवित् । ब्राह्मधर्मेणआहूयदानेनयादत्तातस्याऽनुसन्तानस्ततोजातः । ज्येष्ठसामगश्चज्येष्ठदोहानिआरण्यकेसामानि तानिगायति स एवमुच्यते । अत्रापिसामगानेनतद्वतचरणेनवापुरुषइत्युच्यते ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उशनह्वै वाजश्रवसः सर्ववेदसंददावित्यादिः योऽनुवाकः कठश्रुतौ पर्यमानः नचिकेतोर्नाम्नोमुनिपुत्रस्य प्रश्नत्रयविषये प्रोच्यतइति व्युत्पत्त्या त्रिणाचिकेतस्तत्प्राठतदर्थज्ञानाभ्यांब्राह्मणोपि त्रिणाचिकेतः । पञ्चाग्निरुपनिषत्पर्यमानपञ्चाग्निविद्यावित् । केचित्तु तैत्तिरीयशाखोक्तगार्हपत्यदक्षिणाभ्याहवनीयसभ्यावसथ्यरूपश्रौताग्निरपञ्चकवान्पञ्चाग्निरित्याहुः । त्रिसुपर्णः तैत्तिरीयशाखापठितस्य ब्रह्ममेतुमाभित्यादेः येब्राह्मणास्त्रिसुपर्णपठन्ति तेसोमशामुवन्ति आसहासत्पङ्क्तिपुनन्तीत्यन्तस्यानुवाकत्रयस्यार्थतोयन्तश्चाध्येता । षडङ्गवित् शिक्षाकल्पादिवेदाङ्गषट्कस्यार्थवित् । ब्रह्मदेया ब्राह्मविवाहेन दत्तातस्याऽनुसन्तानस्तत्सन्ततिः । अनुपदं ब्रह्मदेयैव यत्परंपरायां भार्येत्येतदर्थम् । ज्येष्ठसामगो ज्येष्ठसाम्नः सततगाता ॥ १८५ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिणाचिकेतःअध्वर्युवेदभागःतद्वतंच तद्योगात्पुरुषोपि त्रिणाचिकेतःपञ्चाग्निरिहोत्री । तथाच हारीतः । पवनःपावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्रयोगृहे । सायंप्रातःप्रदीप्यन्ते सविप्रःपङ्क्तिपावनः॥ पवनआवसथ्याग्निः पावनःसभ्योग्निः शीतापनोदार्थबहुषुदेशेष्वपि विधीयते । त्रिसुपर्णोबहुचावेदभागः तद्वतंच तद्योगात्पुरुषोपि त्रिसुपर्णः । षडङ्गानि शिक्षादीनि योऽध्याचष्टे षडङ्गवित् सर्वप्रवचनेन षडङ्गाध्येतोक्तः । ब्रह्मदेया ब्राह्मविवाहोढा तस्याआत्मसन्तानःपुत्रः । ज्येष्ठसामानि आरण्यके गीयन्ति तेषांगाता एते षट्विज्ञेयाःपङ्क्तिपावनाइत्युत्तरश्लोकेन संबन्धः ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मपुराणे आचिकेतीति योविश्वंतृणवत्सर्वनिःस्पृहः । त्रिणाचिकेतःसगृही रागद्वेषविमत्सरइति ॥ अथवा त्रिणाचिकेतःत्रिणाचिकेतोवेदभागःतद्योगात्तवैव नाम्ना भवितायमग्निरिति नाचिकेतसंप्रत्युक्तेः । सोमिश्चितोयेन सवा त्रिणाचिकेतः । पञ्चाग्निःपचनःपावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्रयोगृहे । सायंप्रातः प्रदीप्यन्तेसविप्रःपङ्क्तिपावनइति हारीतोक्तेः ॥ तत्र पचनोभिरावसथ्याख्यः । पावनः सभ्यः । त्रेता गार्हपत्योदक्षिणाग्निराहवनीयश्चेति । पञ्चाग्निरसौवावलोकोगौतमाग्निरित्यादिपञ्चाग्निविद्याविदितिमेधातिथिः । त्रिसुपर्णः पितरःसमपूर्वेचयज्वानोभूरिदक्षिणाः । यस्येदशोमा-

तृवंशस्त्रिसुपर्णां सः स्मृत इति ॥ बहुचांवेदभागविद्धा । षडङ्गवित् शिक्षादीनांवेत्ता । ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ब्रह्मविवाही षाढात्म-
जः । ज्येष्ठ सामगः आरण्यकेगीयमानज्येष्ठसामगाता । आज्यदोहानि गार्यातयः सज्येष्ठसामग इति मेधातिथिः ॥ १८५ ॥

(५) नन्दनः । उशन्ह वै वाजश्वसः सर्ववेदसन्ददावित्यादिभिस्त्रिभिर्नुवाकैर्विहितानां नाचिकेतः संज्ञानामग्नीनां-
चेता वेदिता वा त्रिणाचिकेतः । पञ्चाग्निर्गार्हपत्याद्यग्नित्रयस्य सभ्यावसथ्ययोश्चाधाता । ब्रह्ममेतुमाभित्यादयस्त्रयोनुवाकाः
प्रत्येकं त्रिसुपर्णसंज्ञाः तांस्त्रीनेकं वा योऽधीते स त्रिसुपर्णः । ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ब्रह्मविवाहो षाढायाः सुतः । ज्येष्ठसामेति तल-
वकाराणां प्रसिद्धिः । उदुत्यं चित्रमित्येतयोर्गीतं तद्गायी ज्येष्ठसामगः ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिणाचिकेतः यजुर्वेदैकदेशे तद्रताचरणेन तदध्यायी त्रिणाचिकेतः । तैत्तिरीयशाखायां प्रसि-
द्धः । पञ्चाग्निः सभ्यावसथ्यौ दक्षिणाग्नयस्त्रयोयस्य सन्ति स पञ्चाग्निः । त्रिसुपर्णो गुरुमानिति श्रुतिः त्रिसुपर्णानुवाकत्रय-
स्याध्येता तदुपासनाभिज्ञश्च । तैत्तिरीयशाखायां षडङ्गवेत्ता । षडङ्गो वेद उच्यते इत्यमरः । ब्रह्मदेयात्मसन्तानः ब्रह्म विद-
उत्पन्नः च पुनः ज्येष्ठसामगः सामविशेषः तद्रताचरणेन यस्तदधीते सः ज्येष्ठसामग उच्यते ॥ १८५ ॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ॥ शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदस्यार्थं जानाति ननु षडङ्गविदुक्त एव । अङ्गैर्विना स्वयमप्यहतिप्रज्ञया यः सहस्रवेदार्थवि-
दभिप्रेतः अथवा तस्यैवायमनुवादः । पुनः पुनः क्रियते तावदर्थं ज्ञानेन विना सत्यप्यन्यगुणयोगेऽप्यद्वानर्हाः । प्रवक्ता व्या-
ख्याता वेदार्थस्यैव । ब्रह्मचारी । सहस्रदः । अविशेषाद्दाने गवांसहस्रं यो दत्तवान् इदं च युक्तं सहस्रशब्दस्य बहुनामत्वात्
बहुयोददाति उदारो वेत्यर्थः । नहि गवांसंख्येयत्वे प्रमाणमस्ति । वेदेषु गवावैयङ्ग्यमातर इति । अविशेषनोदनायां
गावः प्रतीयन्ते । शतायुर्वृद्धवयाः । सहिपरिपक्वकषायतया पावनत्वमश्रुते शतमायुरस्येति शतायुः । केभ्योदानं प्रथमं पितृ-
भ्य इत्येक इति । एवमर्थमेव च ब्रह्मचारिग्रहणमिह व्याचक्षते । सहिपूर्ववया भवति ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वेदार्थवित् प्रागुक्तेभ्योन्यस्यापि वेदस्यैकदेशस्यार्थवित् प्रवक्ता तदर्थं व्याख्याता । सह-
स्रं गोसहस्रं तस्य दाता । शतायुः पूर्णशतवर्षः ॥ १८६ ॥

(३) कृद्भूकः । अनधीत्यापि वेदाङ्गानि गुरुपदेशाधिगतवेदार्थः । प्रवक्ता वेदार्थस्यैव । ब्रह्मचारी प्रथमाश्रमी । सहस्रद-
इति देयविशेषानुपादाने पि गवावैयङ्ग्यमातर इत्यादि विशेषप्रवृत्तश्रुतिदर्शनात् गोसहस्रदाता बहुप्रदोवा । शतायुः शतवर्षव-
याः । श्रोत्रियायैव देयानीति नियमात्सति श्रोत्रियत्वे उक्तगुणयोगात् पङ्क्तिपावनत्वम् ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदार्थवित् अङ्गाध्ययनं विना गुरुपदेशत इति केचित् । वस्तुतस्तु उपक्रमादिषु भिर्लिङ्गै-
र्वेदार्थज्ञाता ब्रह्मवित् । एकोपि ब्रह्मविद्भुङ्क्ते जगत्तर्पयते खिलम् । तस्माद्ब्रह्मविदे देयं यदस्ति वसु किंच नेत्युक्तत्वात् ॥ प्रव-
क्ता वेदार्थस्य । सहस्रदः गोसहस्रदाता शतायुः विप्रत्वे सति शतवर्षजीवी ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । प्रवक्ताऽध्यापकः । ब्रह्मचान्यृतुकालाभिगामी । निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियोरात्रिषु वर्जयन् ब्रह्म-
चार्यैव भवतीत्युक्तत्वात् । ऊर्ध्वरेता ऋतुकालगामी तत्त्वविच्च पङ्क्तिपावना इति स्मृत्यन्तरम् । सहस्रदः सहस्रस्य ब्राह्मणानां
भोजनदाता सहस्रसुवर्णानां वा ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदार्थवित् । च पुनः प्रवक्ता वेदशास्त्रार्थवक्ता । ब्रह्मचारी प्रसिद्धः । सहस्रदः गोसहस्रदः । सहसा-
णामनुदोवा । च पुनः शतायुरेव चिरं जीवीत्यर्थः । एते पङ्क्तिपावनाविज्ञेयाः ॥ १८६ ॥

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ॥ निमन्त्रयेत च्यवरान्सम्यग्विप्रान्यथोदितान् ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तायादशाब्राह्मणाभोजनीया इदानीमन्येतिकर्तव्यतोच्यते । पूर्वेद्युर्यदहःश्राद्धकर्तव्यममायां-
त्रयोदश्यांवा ततःपूर्वस्मिन्नहनिचतुर्दश्यांद्वादश्यांवाश्वःश्राद्धकर्तव्ये ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् । अपरेद्युस्तदहरेववा । विकल्प-
श्चावधिनियमापेक्षः यःशक्नोतिनियमान्पालयितुंसपूर्वेद्युःअशक्तस्तदहरेवअधिकनियमानुपालनाच्चमहाफलं निमन्त्रणेक-
र्तव्येअध्येषणपूर्वकंव्यापारणमभ्युपगमनंवा । त्रयोऽवरायेषांतेच्यवराः । यद्यत्यन्तन्यूनास्तदात्रयः । शक्तौत्वयुजोयथो-
त्साहमित्युक्तं । अवशिष्टःपदसंघातःश्लोकपूरणार्थः । उपस्थितेप्राप्ते यथोदितान्यथोक्तान् ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपरेद्युरपरस्मिन्नहनि पूर्वेद्युरनिमन्त्रणे निश्चितपूर्वदिनब्रह्मचर्यस्य निमन्त्रणं एकोदैव-
कःपित्र्यएकोमातामहस्थानइति पक्षस्त्रिपक्षः सोवरोनूचानोयेषांते च्यवराः अशक्तावयं कल्पः । शक्तौ त्वतोधिकाग्राह्या-
इत्यर्थः । सम्यक्विधिना ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । श्राद्धकर्मणि प्राप्ते श्राद्धाहात्पूर्वदिने तदसंभवे श्राद्धदिनएवोक्तलक्षणान्ब्राह्मणान्सम्यगतिस-
त्कृत्यनिमन्त्रयेत् । त्रयोवरान्यूनायेषांते च्यवराः न तु तानेव एकैकभोजनस्याप्युक्तत्वात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धप्रकारत्वान्निमन्त्रितस्य नियमान्वक्तुंनिमन्त्रणाङ्ककालमाह पूर्वेद्युरिति । पूर्वेद्युः श्राद्ध-
दिनात्पूर्वदिनेअपरेद्युः श्राद्धदिने । च्यवरान् त्रयोअवरानिरुष्टायत्र तान् । न तु तानेव एकैकमपीत्युक्तेः । यथोदितान-
यथाइत्यादिनोक्तान् ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । अथ पात्रत्वेन परिगृहीतानान्निमन्त्रणकालमाह पूर्वेद्युरिति । पूर्वेद्युः श्राद्धदिनात्पूर्वस्मिन्नहनि अप-
रेद्युः श्राद्धदिने ॥ १८७ ॥

(६) । रामचन्द्रः । श्राद्धे कर्मणि उपस्थितेसति प्राप्तेसति पूर्वेद्युःरात्रौ वा अपरेद्युस्तद्धिने वा यथोदितांरुच्यवरान्
त्रयोवरान्यूनाएषांच्यवरा एतान् निमन्त्रयेत् ॥ १८७ ॥

निमन्त्रितोद्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा।।न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत्॥१८८॥

(१) मेधातिथिः । पित्र्येश्राद्धेनिमन्त्रितोनियतात्माभवेत् । संयतात्मा ब्रह्मचर्यपरिरक्षन् अन्यांश्चयमनियमाना-
तिष्ठेत् । स्नातकव्रतादीन्पुरुषव्रतानानृत्यगीतादिप्रतिषेधानांकर्माङ्गताविधीयते । तथाकर्तव्यं श्राद्धकृता यथासौब्राह्मण-
निमन्त्रणात् प्रभृतिसंयतेन्द्रियोभवति अन्यथाश्राद्धदुष्येत नचछन्दांसिवेदाननाधीयीतनचवेदाक्षरोच्चारणमध्ययनंनिषिध्य-
ते । जपस्तुसन्ध्योपासनादावप्रतिषिद्धः । यस्यतत्कर्तव्यंश्राद्धंभवेत् । पित्र्येश्राद्धेनिमन्त्रितवनियतात्माभवेत् । संयता-
त्माचसोपिनियतात्माभवेदितिपदयोजना । अतोभोक्तुः कर्तुंश्चनिमन्त्रणात्प्रभृतितुल्योनियमोनध्ययनंच ॥१८८॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्र्यइत्युपलक्षणं दैवेपि । नियतात्मा क्रोधकामाशुचित्वशून्यः । छन्दांसि वेदान् । यस्य
कर्तुः श्राद्धकार्ये ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लूकः । श्राद्धे निमन्त्रितोब्राह्मणोनिमन्त्रणादारभ्य श्राद्धाहोरात्रयावन्मैथुननिवृत्तिसंयमनियमवानुस्यात्
अवश्यकर्तव्यजपादिवर्जवेदाध्ययनंच न कुर्यात् श्राद्धकर्तापि तथैव स्यात् ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । नियममाह निमन्त्रितइति चतुर्भिः । नियतात्मा मैथुनादिनिवृत्तिमान् । अक्रोधनैःशौचपरैः

सततं ब्रह्मचारिभिः । भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणेति मन्त्रलिङ्गात् श्राद्धकर्तापि तथा स्यात् । तदहरभ्ययनफलं श्राद्धोद्देश्यगामीत्याह यस्येति ॥ १८८ ॥

(५) नन्दनः । नियतात्मा नियतेन्द्रियः । यः श्राद्धे निमन्त्रितो भवेद्यः श्राद्धं करोति स च नियतात्मा भवेत् न चाधीयीत च्छन्दांसि ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पित्र्ये कर्मणि निमन्त्रितः सदा द्विजोनियतात्मा भवेत् । च पुनश्छन्दांसि नाधीयीत । च पुनः यस्य गृहे श्राद्धं सततं द्रवाचरणो भवेत् । जितेन्द्रिय अध्ययनरहितः ॥ १८८ ॥

निमन्त्रितान् हि पितरुपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् ॥ वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥ १८९ ॥

मेधातिथिः । निमन्त्रितेन नियतात्मना भवितव्यमित्यस्य विधेरर्थवादोऽयं । यस्मान्निमन्त्रितान् ब्राह्मणान् अदृश्ये-
मरूपेण पितरुपतिष्ठन्ति तच्छरीरमनुप्रविशन्ति । यथा भूतग्रहाविष्टं वायवोऽनुगच्छन्ति । यथा वायुप्रमाणः पुरुषो गच्छत्यनुग-
च्छति तं गच्छन्तं प्राणो जहाति । एवं पितरो वायुभूता भवन्ति । तथासीनान् ब्राह्मणानुपासते । गच्छत्स्वनुगच्छन्ति उपविष्टे-
भूपविशन्ति निमन्त्रिता द्विजाः पितरूपा भवन्तीत्यर्थः । तस्मान्नस्वतन्त्रैर्निमन्त्रितैर्भवितव्यम् ॥ १८९ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । निमन्त्रितान् । हित्युक्तविधिशेषः । उपतिष्ठन्ति तिष्ठन्तु तत्समीपे तिष्ठन्ति । अनुगच्छ-
न्ति निमन्त्रितेन साकम् ॥ १८९ ॥

(३) कुङ्कुमः । पूर्वनियमविधेरयमनुवादः यस्मात्तान् ब्राह्मणान् निमन्त्रितान् दृश्यरूपेण पितरो धितिष्ठन्ति । प्राणवायु-
वद्वच्छतोऽनुगच्छन्ति तथोपविष्टेषु तेषु समीप उपविशन्ति । तस्मान्नियता भवेयुः ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुगच्छन्ति निमन्त्रितान् द्विजान् आसीनांस्तानुपासते समीपे तिष्ठन्ति ॥ १८९ ॥

(५) नन्दनः । निमन्त्रितानां नियतात्मत्वाभ्ययनयोः कारणमाह निमन्त्रितानिति । वायुभूता वायुवद्वापिनो निम-
न्त्रितान् ब्राह्मणान् पितरुपतिष्ठन्ति तेषां समीपे तिष्ठन्ति गच्छतोऽनुगच्छन्ति तथासीनानुपासते । यत्कर्म निमन्त्रिताः कुर्वन्ति
तत्पितरोऽपि कुर्वन्ति तस्मादनियतात्मत्वमभ्ययनायासित्वंच वर्जनीयमित्यभिप्रायः ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वायुभूताः पितरः द्विजाननुगच्छन्ति ॥ १८९ ॥

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ॥ कथंचिदप्यतिक्रामन् पापः सूकरतां व्रजेत् ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः केतित उपनिमन्त्रितः । हव्यकव्येदैवेपि व्येच । अङ्गीकृत्य निमन्त्रणं मम्युषगम्य श्राद्धभोजनं ।
यदि कथंचिदतिक्रामति भोजनकाले न संविधीयते ब्रह्मचर्यचनरक्षति तदा सूकरतां गच्छति । स ब्राह्मणः कथंचित्कामाद्दि-
स्मृत्यवा । यथान्यायमिति वृत्तपूर्णं । अन्येत्वाहुः प्रार्थ्यमानस्यानभ्युपगम एवातिक्रमः । तथाच श्राद्धकल्पे उक्तं । अ-
निन्दितेनामन्त्रितो नातिक्रामेदिति तच्चायुक्तं । लिप्सया प्रवृत्तिः श्राद्धे न पुनः शास्त्रतः । तत्र सत्यां लिप्सायां यदिनाङ्गीकरोति-
तदा को दोषः । १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । केतितो निमन्त्रितः । कथंचिदन्य निमन्त्रणादिनापि अतिक्रामन् तस्य गृहेन श्रन् ॥ १९० ॥

(३) कुङ्कुमः । हव्यकव्ये यथा शास्त्रं निमन्त्रितो ब्राह्मणः स्वीकृत्य केनापि प्रकारेण भोजनमकुर्वाणः तेन पापेन
जन्मान्तरे सूकरो भवति ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह केतित इति । केतितो निमन्त्रितः । अतिक्रामन् मैथुनादिनिषिद्धाचरणेन निमन्त्रणं-
स्वीकृत्य परित्यजन्वेति केतित इत्युपलक्षणं निमन्त्रयितुः । केतनं कारयित्वा तु योतिपातयते द्विजः । ब्रह्महत्यामवाप्नोति

शूद्रयो नौ च जायते ॥ एतस्मिन्नेनसि ग्रामे नियतंशंसितव्रतः । यतिचान्द्रायणं चोर्त्वा ततः पापात्ममुच्यत इति यमोक्तेः ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । केतितो निमत्तितः । कथंचिद्धेतुनाऽहेतुनेत्यर्थः । हव्यकव्येऽतिक्रामच्छ्राद्धपरित्यागं कुर्वन्नित्यर्थः ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । निमत्तितो द्विजः कथंचिदपि विषयानतिक्रामन्विषयैराक्रान्तः स पापः शूकरतां व्रजेत् ॥ १९० ॥

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ॥ दातुर्यदुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वप्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥

(१) मेधातिथिः । वृषलीशब्दः स्त्रीमात्रोपलक्षणार्थः सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानात् । अतो ब्राह्मण्यपि वृषल्येव । वृषस्यन्ती चालयति भर्तारमिति यौगिकत्वं दर्शयति अतो यमर्थः । भोजनमङ्गीकृत्य तदाहर्षात्स्त्रिया सह मोदते रमते तथा सह सुरतसंभोगेच्छया संलापालिङ्गनाद्यपियोजनयति तस्यायं दोषः । दातुः श्राद्धस्य कर्तुः यदुष्कृतं पापं किञ्चित्तत्सर्वतस्मिन्सङ्गमति । अदृष्टफलयोगमात्रमनेन निर्दिश्यते । अन्यथा यत्र दाता पुण्यकृतं तत्र न कश्चिद्दोषः स्यात् । मोदनं हर्षोत्पत्तिः तेन संलापालिङ्गनाद्यपि न कर्तव्यम् ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृषल्या शूद्रया मोदते रत्यनुगुणं चुम्बनादिकर्माणि कुरुते । ब्राह्मण्या तु सह न तादृशो दोष इति तात्पर्यम् । दातुर्या वदुष्कृतं तावत् न तु तदेवान्यकृतस्यान्यत्राप्रतिसंक्रमान् ॥ १९१ ॥

(३) कुड्मूकः । नियतात्मा भवेत्सदित्यनेन मैथुननिषेधे कृतेपि वृषलीगमनस्याधिकदोषज्ञापनायाह आमन्त्रितस्त्विति । वृषली शूद्रा तत्र मूढत्वात् श्राद्धे निमत्तितः स न्यो वृषल्या सार्धं स्त्रीपुंसधर्मेण सुरतादिना रमते सदातुर्यत्पापं तत्प्राप्नोति पापोत्पत्तिमात्रं विवक्षितम् । अन्यथा दातरि अपापे पापं जायते । न चेदं दातुः प्रायश्चित्ततया विहितयेनासौ पापान्मुच्यते । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानात् वृषस्यन्ती च पलयति भर्तारमिति योगाश्रयणेन श्राद्धभोक्तुरुद्धा ब्राह्मण्यपि वृषल्यभिमतान्नेत्याहुतः ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च आमन्त्रित इति वृषस्यन्ती भर्तारं वृषली ब्राह्मण्यपीति ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । वृषल्या त्वभार्यया शूद्रया वृषलीगमनमुत्तरासामन्युपलक्षणम् ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजः श्राद्धे आमन्त्रितः स वृषल्या सह रात्रौ मोदते दातुः श्राद्धकर्तुः यदुष्कृतं पापं तत्सर्वप्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ॥ न्यस्तशस्त्रामहाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथिः । अक्रोधनाः क्रोधवर्जिताः शौचपराः शौचं शुद्धतामृद्धारिभ्यां प्रायश्चित्तेनान्तःशुष्यावा । सततं शुद्धेर्विशेषणं । तेन निष्ठीवनादावाचमनादितत्क्षणमेव कर्तव्यं । ब्रह्मचारिणः स्त्रीसंभोगं परिहरति । न्यस्तशस्त्राः न्यस्तं त्यक्तं शस्त्रयैः शस्त्रग्रहणं दण्डपारुष्यौपलक्षणार्थं महाभागाः औदार्यधनित्वादिगुणयोगो महाभागता । यन्तु एवं विधं पितृणारूपं ब्राह्मणानां विशन्ति अतस्तैस्तद्रूपधारिभिर्भवितव्यमित्यर्थवादेनायमर्थो विधीयते । पूर्वपूर्वदेवताः पितरो नाम कल्पान्तरे तेप्येते देवता एवेति स्तुतिः । पूर्वकालं पितृणामर्चनीयत्वात् पूर्वग्रहणम् ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्रोधना इत्यादिना यादृशाः पितरस्तादृशैर्ब्राह्मणैर्दात्रा च भवितव्यमिति दर्शितम् । पूर्वदेवताः देवताभ्योपि पूर्वभूताः ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । क्रोधरहिताबहिःशौचंघृद्धारिभ्यामन्तःशौचरागद्वेषादित्यागस्तद्युक्ताःसर्वदास्त्रीसंयोगादिशून्याः
त्यक्तयुद्धाःदयाद्यष्टगुणयोगोमहाभागता तद्वन्तःअनादिदेवतारूपाः, पितरस्तस्मात्क्रोधादिरहितेन भोक्त्राकर्त्रा च भवित-
व्यम् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । पितृणांविशिष्टजन्मख्यापनार्थतान्निविशेषानुपचारनियमेन सहोत्पत्तिप्रतिजानीते । अक्रोध-
नाइति द्वाभ्यां । शौचपराः शुद्धमानसाः । न्यस्तशस्त्राः त्यक्तयुद्धाः । महान्प्रयोभागोयेषांते । पूर्वदेवतादेवतानां-
पूर्वतनाः ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । पितरोनाम केचिद्देवताविशेषा न भेदाः पितृपितामहादय इत्याह अक्रोधनाइति । न्यस्तशस्त्रास्त्यक्त-
हिंसाः । महाभागाः महात्मानः । पूर्वदेवताः देवताभ्यःपूर्व ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणांस्वरूपमाह अक्रोधनाइति । अक्रोधनादयः पितरःपूर्वदेवताः ॥ १९२ ॥

यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः ॥ ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । यएतेषांपितृणामुत्पत्तिर्यैचपितरोयैरुपचर्याब्राह्मणेनसोमपाः क्षत्रियेणहविष्मन्तः इत्यादितत्स-
र्वमप्यशेषतइदानीमुच्यमानंनिबोधत बुध्यध्वं । नियमैरित्यनुवादः । पूर्वमेवविहितत्वात्नियतात्माभवेदिति । बहुवचनं-
बहुत्वानियमानाम् ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्माद्येभ्यउत्पत्तिः । यैः साध्यादिभिः । यैश्च नियमैरुपचर्याः ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांसर्वेषांपितृणांयस्मादुत्पत्तिर्यै च पितरोयैर्ब्राह्मणादिभिर्यैर्नियमैःशास्त्रोक्तकर्मभिरुपचरणीया-
भवेयुःतान्साकल्येन शृणुत ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । ये यत्प्रभावाये यत्स्वरूपाः सोमसदइत्याद्यायैः साध्यादिभिरर्च्यार्यैरजतपात्रमुन्यन्का-
लशाकाद्यैर्नियमैःदेवपूर्वत्वव्रतचर्यादिभिर्वा उपचर्याः पूज्याःस्युस्तान्निबोधतेत्यन्वयः ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । ये पितरोयैर्यज्ञविशेषैर्यैः नियमैः करणैः उपचर्याः पूज्यास्तान्नियमविशेषान्पितृंश्च निबोधत ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मात्कारणादेतेषांसर्वेषांपितृणामुत्पत्तिः । अशेषतो निबोधत । च पुनः ये पितरो यैर्देवादिभि
नियमैरुपचर्याःसेव्याःस्युस्तान्निबोधत ॥ १९३ ॥

मनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ॥ तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ १९४ ॥

मेधातिथिः । हिरण्यगर्भःप्रजापतिः तस्यपुत्रोर्हैरण्यगर्भोमनुः । तथाचोक्तंप्रथमाध्याये । एवंसर्वसमृद्धेदमांचेति ।
तस्यमनोर्येमरीच्यादयःपुत्राः अभ्यङ्गिरसावित्यादयस्तेषामृषीणांयेपुत्रास्तएतेपितृगणाः । ननुचपित्रदयःसर्वस्यात्मीयपि-
तरः एवंहिचोदितःपित्रेपितामहायप्रपितामहायपिण्डान्निर्वपेत् । तथाअत ऊर्ध्वपुत्रास्त्रिभ्योदद्युरिति । तत्रकिमिदमुच्यते ऋ-
षीणांपुत्राःपितरः सोमपानामविप्राणामितिनचवचनविकल्पःशक्यःप्रतिपत्तुं सोमपेभ्योदद्यात्पितृपितामहेभ्योवेति । यतउ-
त्पत्तौपुत्रेणकर्तव्यमितिश्रूयते । संबन्धिश्चशब्दश्चपुत्रशब्दः । तथापितायस्यतुवृत्तःस्यादिति । तस्माद्वक्तव्योस्यप्रकरणस्यार्थ-
उच्यते । स्तुतिरियंपूर्वविधिशेषभूता । नात्रतेषांसंप्रदानताश्रुता । ननुचोपचर्याइतिविधिरस्ति । नायंचरतिः सामान्य-
क्रियारूपौविधिविषयोभविष्यतुमर्हति । उपचारोनामकश्चिद्दानयागादिवर्द्धेदेनप्रतीयते । प्रायेणान्वयंकरोति । यत्संनिहितक्रि-
यापरतयाप्रयुज्यते संनिहितंचश्राद्धं तत्रवसिष्ठसंप्रदानकंविवहितंनशक्यंपुनर्विधातुं विधेयत्वेननसन्धिरस्ति । असंनि-

हितस्यनचरतिर्वाचकः योपिलोकेगुरवउपचर्यादितिप्रयोगस्तत्रापिशुश्रूषालक्षणार्थः । पादधावनादिःप्रतीयते सोपियथोदितानांपितृणांसंभवति प्रकृत्यैकवाक्यतयावार्थवच्चोपपत्तेर्नार्थान्तरकल्पनापिसंभवति । यद्विचसोमपादयोयथावर्णाश्राद्धेदेवतात्वेनाभिप्रेताःस्युस्ततोभिजनवर्णनमनुपयोगिस्तावकत्वेतुसर्वमुत्पद्यते । यःकश्चित्पितृद्वेषात्पितृभ्येकर्मण्युपहतबुद्धिरनादरवान्त्स्यात्तस्यप्रवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । मैवंमंस्थाःमृतमनुष्यरूपाःपितरोयेननतर्पिताःश्राद्धेकंदोषंकरिष्यन्ति । तर्पितावाकंगुणमिति । यतएतेमहाप्रभावाःसर्वस्यजगतःप्रभुर्हिरण्यगर्भस्तस्यपुत्रोमनुः तस्यैतेपौत्राअतएवऋषीणांचेत्युच्यते । नमनोर्येकेचिदन्येपुत्राः किंतर्हिऋषयस्तेचप्रथितप्रभावा ऋषयश्चप्रथितप्रभावामरीच्यादयः तेषांपुत्राःपितरोबहुविधाश्चप्रतिपत्तारोयएतादृशेभ्योर्थवादवाक्येभ्यःप्रवर्तन्तेतराम् येचव्याचक्षते । सोमपादद्विष्टः पितृषुकर्तव्येति तेषामाणाभावादुपेक्षणीयाः नहियथादित्येब्रह्मद्विष्टः समुद्दिश्यते एवमिहतादृशंकिंचनास्ति । येप्याहुः गृहीत्वागोत्रनामनीपितृभ्योदद्यादिति तच्चैतद्गोत्रंसोमपाःइत्यादिवर्णभेदेन । तदप्ययुक्तं । नामनिर्देशोयंनगोत्रनिर्देशः सोमपानामितिश्रवणात् गोत्रनामधेयत्वेतिनामशब्दउत्पद्यतएवेतिचेत् । एवंतर्हिगोत्रनिर्देशोवैयधिकरण्यस्यात् । पितृणांसोमपागोत्रमिति नतुपितरः सोमपाइति । अथाभेदोपचारेणगोत्रसन्तानव्यपदेशोदृष्टइत्युच्यते । यथाबभ्रुर्मन्दुरिति । अत्रोच्यते । इदमिहनिरूप्यंकिमेतद्गोत्रंनामआदिपुरुषःसंज्ञाकारी विद्यावित्तशौर्यादौर्थादिगुणयोगेनख्याततमो येनकुलंव्यपदिश्यते पुत्रिकानुलिङ्गाइति एवंतर्हिसर्वेषामेवब्राह्मणादीनामवान्तरगोत्रभेदाःसन्तीतिस्मरन्तिच । यादृशंपुरुषंतत्सन्तानजाःपुरुषावयममुष्यकुलेजाताइत्येतत्त्वेनैवव्यपदेशोयुक्तः । नहिसोमपावयमितिकश्चिद्गोत्रत्वेनसोमपान्स्मरतिथथाभृगुर्गर्गालवान्ब्राह्मणानांचतैरेवगोत्रव्यपदेशोयुक्तः । तानिहिमुख्यानिगोत्राणिरुद्धिरूपेणतत्रगोत्रशब्दःप्रवर्तते । नहितेषांगोत्रत्वेएतल्लक्षणमस्ति । आदिपुरुषःसंज्ञाकारीगोत्रमिति अनादित्वादेतद्गोत्राणांब्राह्मणादिजातिवत् । नहिपराशरजन्मत ऊर्ध्वपाराशरव्यपदेशः । केषांचिद्ब्राह्मणानामेवंसतिआदिमत्तावेदस्यप्रसज्यते । नित्यत्वादत्रव्यपदेशस्योदकतर्पणादौतदेवगोत्रंश्रयितव्यं येतुसंज्ञाकारिणस्तेननित्याःइदानींतनानित्याइत्येवंभवत्यनित्यानांसोमपानामुपादानवैदिककर्मणियुक्तं । अतोब्राह्मणैर्यथागोत्रंगार्ग्यायगर्गगोत्रायवास्वधाइदंवनमोस्त्विति एवमादिशब्देनोद्देशंकृत्वा ततोनामोच्चार्यदानादिकर्तव्यं । क्षत्रियादीनांनैतादृशोगोत्रव्यवहारोविद्यते । नहियथाब्राह्मणोगोत्रंनियतंस्मरति एवंक्षत्रियादयः तस्मात्तेषांलौकिकमेवगोत्रंआदिपुरुषः संज्ञाकारीख्याततमइति । अतस्तेनगोत्रेणश्राद्धादौव्यपदिश्यन्ते । आदिमत्तापिनामधेयेनैव नतुतेषांक्षत्रियाणांहविर्भुगित्यादिगोत्रतयाश्राद्धादौव्यपदेशमर्हन्ति । येप्याहुःपितृणादिनामकास्तेषामेतैःशब्दैःश्राद्धादिबोधनेसोमपानाङ्ग्यामिसोमपेभ्यःस्वधेति एतदपिनसम्यक् उत्काहिनामान्यविद्वांस्ततःपितामहप्रपितामहेतिथथाचार्यवादतयानप्रकृतशेषत्वेनार्थवत्तालभ्येततएवकल्पांश्रियेरन् नत्वेकवाक्यतयान्वयेसंभवति वाक्यभेदकल्पनेनार्थान्याय्यः ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मनोर्विराजस्तथा तस्यैव मनोर्ये मरीच्यादयः सुतास्तेषांऋषीणांच पुत्राः पितृगणाः पितृशब्दवाच्याः सङ्घाः ॥ १९४ ॥

(३) कुल्लुकः । हिरण्यगर्भापत्यस्य मनोर्ये मरीच्यादयःपुत्राःपूर्वमुक्ताःमरीचिरभ्यद्विरसावित्यादिना तेषामृषीणांसर्वेषांसोमपादयःपितृगणाःपुत्रामन्वादिभिःसृताः ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ विशिष्टादुत्पत्तिप्रकारमाह मनोरिति । हिरण्यगर्भापत्यस्य मनोः । पितृगणाः सोमसदादयः । अहंप्रजाःसिसृक्षुस्त्वित्यत्रोक्तमरीच्यादयःऋषयः ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । हैरण्यगर्भस्यहिरण्यगर्भगोत्रापत्यस्य । ऋषीणांपुत्रा इति प्राचुर्याभिप्रायमेतत् । तेन विराट्सुताइत्यनेन न विरोधः ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्तस्य पुत्रो हैरण्यगर्भो मनुस्तस्य पुत्राये मरीच्यादयः ऋषयस्तेषां मरीच्यादीनामृषीणांपुत्राः पितृगणाः स्मृता उक्ताः ॥ १९४ ॥

विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ॥ अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचालोक

विश्रुताः ॥ १९५ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रद्धार्थवादाअमीश्लोकाः अशेषेणैकवाक्यत्वात् नहिसाध्यानांपितरः श्राद्धसंप्रदानं शिष्यन्ते । देवतात्वात्साध्यानांच देवतानां कर्मत्वधिकारो न नियोज्यत्वाभावात् । नहि देवतानियोक्तुं शक्यते देवतात्वहानिप्रसंगात् अधिकारे सति प्रतिपत्त्यंकर्तृत्वं । कर्तृत्वेच कुतः संप्रदानभावः नचान्यदेवतारूपं । विराजः सुताः विराट्सुताः सोमसदो नाम ते साध्यानांपितरः ईदृशमेव पित्र्यं कर्मावश्यकर्तव्यं । यत्साध्याः सर्वे देवाः कृतं करणीयाः अपि पितृन चर्यन्ति । अग्नौ पक्कं चरुपुरोडाशादिकं अदन्त्यतः अग्निष्वात्ता देवतानामिन्द्राभ्यादीनांपितरः मरीचेर्जाता मारीचाः लोकविश्रुताः प्रसिद्धाः ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र सोमसदो मनोर्विराजः पुत्राः साध्यैः श्राद्धे पूज्याः । इतरे तु वक्ष्यमाणामनुपुत्रपुत्राः ॥ १९५ ॥

(३) कुल्लूकः । विराट्सुताः सोमसदो नाम साध्यानांपितरः अग्निष्वात्ता मरीचेः पुत्रालोकविख्याता देवानांपितरः ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र के किनामानः के कस्माज्जाताः केषांच के पितरः कैर्वा के अर्च्या इत्यपेक्षायामाह विराडिति पञ्चभिः । विराट्सुता इति जन्मसोमसद इति नामानि साध्यानांपितर इति तेषामाराध्याः एवमग्निष्वात्तानामतः मरीचेरपत्यानि जन्मतः देवानांपितरः आराध्या इति शेषः ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । प्रसूतौ विशेषश्लोकत्रयेणाह विराट्सुता इति । हैरण्यगर्भस्य मनोः पिता विराट् । साध्यानांपितरः साध्यैर्यष्टव्याः पितरः ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विराट्सुताः सोमपुत्राः सोमलोकनिवासिनः । साध्यानां पूर्वकल्पाधिकारिणां देवानांपितरः स्मृताः । मरीच्योऽप्यनः मरीच्यः । अग्निष्वात्तसंज्ञाः पितरः । लोकविश्रुताः प्रसिद्धाः ॥ १९५ ॥

दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वो रगरक्षसाम् ॥ सुपर्णा किन्नराणां च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वएते दैत्यादयः शास्त्रानधिकृताः अर्थवादार्थं संकीर्त्यन्ते तेषांच स्वरूपमिति हासप्रसिद्धं । सुपर्णापक्षिविशेषाः किन्नरा अश्वमुखास्तिर्यश्चः एवंविधमेतत्पित्र्यं कर्म । यदैत्यदानवरक्षांसि यज्ञविध्वंसकराण्यपि नातिवर्तन्ते तथा तिर्यश्चोप्यसंज्ञा स्मृतिकाः । अत्रेर्जाता बर्हिषदो नाम ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रिजा अत्रिपुत्राः ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । दैत्यादीनां प्रथमाध्यायोदितभेदानामत्रिपुत्रा बर्हिषदो नाम पितरः स्मृताः ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । एवदैत्याद्यष्टानां । बर्हिषदः मनोः पुत्राः ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अत्रिजा बर्हिषदसंज्ञाः पितरो दैत्यादीनां पूज्याः स्मृताः ॥ १९६ ॥

सोमपानाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः॥वैश्यानामाज्यपानाम शूद्राणां तु सुकालिनः॥१९७॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थः प्रागेवायंश्लोकः सोमपिबन्तिज्योतिष्टोमादिदेवतास्विन्द्रादयः हविर्भुजश्चरुपुरोडाशादिदेवताआज्यपाआधारावाज्यभागप्रयाजादिदेवताः सुकालिनः । कालयति अपवर्जयन्तिकर्मेतिसुकालिनः । कर्मापवर्गहोमदेवताअयाश्चाग्नेस्यनभिश्चस्तीश्चेत्यादिविहिताः ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विप्राणांपितरइत्यन्वयः ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । सोमेति । ब्राह्मणप्रभृतीनांचतुर्णावर्णानांसोमपाप्रभृतयश्चत्वारः पितरः स्मृताः ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमपाः नामतः विप्राणां पितरः आराध्याः । हविर्भुजनामानःक्षत्रियाणांपितरः आराध्या-इतिशेषः । तथा वैश्यानां पितरआज्यपाः नामतः । वसिष्ठपुत्राःशूद्राणांपितरइति संक्षेपः ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमपानाम पितरःलोकेविप्राणांपूज्याःस्मृताः । हविर्भुजसंज्ञाःपितरःक्षत्रियाणांपूज्याःस्मृताः । आज्यपानाम पितरोवैश्यानांसुकालिनसंज्ञाःशूद्राणांपूज्याःस्मृताः ॥ १९७ ॥

सोमपास्तु कवेः पुत्राहविष्मन्तोद्भिरःसुताः॥ पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रावसिष्ठस्य सुकालिनः॥१९८॥

(१) मेधातिथिः । हविर्भुजएवहविष्मन्तः । कविर्भुगुःकाव्यंवदन्त्युशनसमितिस्मरन्तिभार्गवंचयथैतादेवताऋषीणां पुत्राएवंतदीयाश्चापिपितरोदेवतारूपाएवेतिमावमंस्थाः ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हविष्मन्तोहविर्भुजः । कवेर्भृगोः ॥ १९८ ॥

(३) कुल्लूकः । कवेर्भृगोः सोमपाः पुत्राहविर्भुजएव हविष्मन्तः । अङ्गिरसःपुत्राः आज्यपाःपुलस्त्यसुताः । सुकालिनोवसिष्ठसुताः ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमपादिचतुर्णांजनकानाह सोमेति । हविष्मन्तोहविर्भुजः ॥ १९८ ॥

(५) जन्दनः । सोमपादयः केषांपुत्राइत्यपेक्षायामाह सोमपास्त्विति । कवेर्भृगोः । हविष्मन्तइतिहविर्भुजांनामान्तरम् ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमपानाम कवेर्भृगोःपुत्राः । हविष्मन्तसंज्ञाःपितरअङ्गिरःसुताः । पुलहस्य पुत्राआज्यपानामसंज्ञाःपितरः । वसिष्ठस्य पुत्राःकालिनसंज्ञाःपितरोभवन्ति ॥ १९८ ॥

अग्निदग्धानग्निदग्धान्काव्यान्बर्हिषदस्तथा ॥ अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव

निर्दिशेत् ॥ १९९ ॥

[अग्निष्वात्ताद्भुतैस्तृप्ताः सोमपास्तुतिभिस्तथा ॥ पिण्डैर्बर्हिषदः प्रीताः प्रेतसुद्विजभोजने॥१॥*]

(१) मेधातिथिः । अनग्निदग्धःसोमःनह्यग्निनातस्यपाकोस्ति तेनयादेवताइज्यन्तेताअप्यनग्निदग्धाः समृद्धास्तदुष्टान्तुच्यन्ते । एवमग्निदग्धानिचरुपुरोडाशादीनिहवींषि अग्निनापच्यन्ते । तैर्यादेवताइज्यन्तेताअग्निदग्धाः पूर्ववदेवमभिसंबन्धः क्रियते येअग्निदग्धाउच्यन्ते तानग्निदग्धानिर्दिशेत् । येअनग्निदग्धास्तान्सोमपानेवनिर्दिशेत् । एवंकाव्यान्बर्हिषदइतिकवेः-

(१९८) पुलस्त्यस्य=पुलहस्य (मेधा०)

(१९९) बर्हिषदस्तथा=बर्हिषदोत्रिजान् (मेधा०)

पुत्राःकाव्यास्तेचसोमपास्तुकवेःपुत्राइत्युक्ताबर्हिषदोऽत्रिजा उक्ताः। मायमेवकारोयथादेशंद्रष्टव्यः तथास्ययमर्थःस्यात्। विप्राणांमेवेतिपितरोनक्षत्रियादीनां। तच्चप्रागुक्तेनविरुध्यते नचैतेवर्णभेदेनपितृत्वेनोक्ताः। येनतस्मादाच्छिद्यब्राह्मणादिसंबन्धिनःपितृत्वेनोक्ता येनतेषामुच्यन्ते तस्मादपकृष्यएवकारोग्निष्वात्तास्तेचसोम्यानेवनिर्दिशेदित्येवंसंबन्धनीयः। विप्रग्रहणमनुवादत्वात्क्षत्रियादिप्रदर्शनार्थं। एवंनामानश्चैतेपितरोवेदेश्रूयन्ते। अग्निष्वात्ताःपितरोयेग्निदग्धायेअग्निदग्धाइतितान्मन्त्रानुदाहृत्यविवृणोति। अथचैवंसंबन्धःक्रियते यएतैःशब्दैःपितरुच्यन्ते तान्विप्राणामेवनिर्दिशेत् स्वपितृन्। नचशब्दभेदेनार्थभेदशङ्काकर्तव्याविप्रग्रहणमधिकार्युपलक्षणार्थंप्राधान्यात् प्रधानेनस्युपलक्षणंभवति राजागच्छतीति ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अग्निदग्धादीनपि विप्राणामेव पितृनिर्दिशेत्। अत्र काव्यपदं दृष्टान्तोपदर्शकम्। यथा कवेर्भृगोःपुत्राविप्राणांतथाबर्हिषदोगन्धर्वादिपितरस्तथा सोम्याः सोमसदः साध्यपितरोअग्निष्वात्ताश्च देवपितरोन्येचाग्निदग्धाऽनग्निदग्धवत् काव्यनामानस्त्रयःपितरोनिर्दिष्टसंबन्धिनोविप्राणामेवार्चनीयाः। न तु क्षत्रियादीनामिति। सदृशानांवर्णान्तराणामेव कारणव्यवच्छेदो न तु गन्धर्वादीनांयेषांचात्राग्निदग्धादीनां त्रयाणांजनकानोक्तास्ते मरीच्यत्रिभृग्वद्विरः पुलस्त्यवसिष्ठव्यतिरिक्तानांपुलहादीनामनुसुतानां पुत्रा इति ग्राह्यम्। अत्र सोमपाइति सोमपानकारिणइत्युच्यन्ते ते च ऊमावैपितरःप्रातः सवनऊर्वाभाष्यन्दिने काव्यास्तृतीयसवनइति श्रुतावुक्ताः सोमसदः। सोम्याइति स्तुतेभ्योन्येपि सोमयागे शस्त्रमध्यशंसनीयपिष्यमिवोभयभागिनः। एवंबर्हिषदोदर्शादीष्टिषुतत्तद्भागवन्तः। एवमन्येष्वपि निरुक्तिः पुराणादिदर्शनेनोन्नेया ॥ १९९ ॥

(३) कुल्लूकः। अग्निदग्धानग्निदग्धकाव्यबर्हिषदग्निष्वात्तसौम्याख्यान्परान्पितृन्विप्राणामेव जानीयात् ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः। तत्रैव विशेषान्तरमाह अग्निदग्धेति। कविपुत्रानग्निदग्धादीन् अपरान्बर्हिषदः। अग्निष्वात्ताः। सोमपाः पितरोविप्राणामेवजानीयात् सोमपानामेव नामभेदाअग्निदग्धेत्यादीनीतिमेधातिथिः ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः। नकवलंसोमपाएव ब्राह्मणैर्यष्टव्याः। किंतु सर्वेऽपिते। सोमसदादयइत्याह अश्रीति। अग्निदग्धाइत्यादीनि समानांपितृगणानां नामान्तराणि। तत्र काव्याइति सोमपानामुपादानंतेषांकविपुत्रत्वात्। बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च स्तनाभ्रैवोपात्ताः ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः। अनग्निदग्धान्काव्यान्काव्यनाम्नःपितृन्बर्हिषदसंज्ञान्अग्निष्वात्तसंज्ञान्सौम्यान्सोमसंज्ञान्एतान्वितृगणान्विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥ १९९ ॥

यएते तु गणामुख्याः पितृणां परिकीर्तिताः ॥ तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः। एतेतुमुख्यागणाःसोमपादयःपितृणां तेषामपिपुत्रपौत्राःअनन्ताविद्यन्ते तेपिपितरएव। अस्मान् नियमवचनादेतद्गम्यते। नसोमपादयउद्देश्या यदिहितेषामपिपुत्रपौत्राःपितरस्तेषुद्देश्यास्युर्नचतेषांकिंचिन्नामधेयमाभ्यातं तस्मादर्थवादतैवावसीयते। गवाश्वप्रभृतित्वात्पुत्रपौत्रमित्येकवद्भावः। अनन्तकमपरिमितं स्वार्थकः ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। तेषांपुत्रपौत्रमनन्तकंतस्य च स्वस्वपित्रर्थकाएवार्चकाः ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः। यएते प्रधानभूताःपितृगणाउक्तास्तेषामपीह जगति पितरएव पुत्रपौत्राअनन्ताविज्ञेयाः। पुत्रपौत्रमिति गवाश्वप्रभृतीनिचेत्येकवद्भावः। एतच्छ्लोकसूचिताएव वरोवरेण्यइत्यादयोऽन्येऽपि पितृगणामार्कण्डेयादिपुराणादिषु श्रूयन्ते ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः। पूर्वदेवताइत्युक्तंतनुसाधुवादमात्रमित्याह यइतिद्वाम्यां ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । इदानीं तेषां पितृत्वमुपपादयति य एते त्विति । इह जंगति अनन्तकमपर्यन्तं सर्वमित्यर्थः । यत्प्राणि-
जातं तत्तेषां पितृगणानां पुत्रपौत्रिकं विज्ञेयम् । तेनोपपन्नं तेषां पितृत्वमित्यभिप्रायः ॥ २०० ॥

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवाः ॥ देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः ॥ २०१ ॥

(१) मेधातिथिः । नपिच्यं कर्मदैवात्कर्मणो न्यूनं द्रष्टव्यं अपितु तदेव प्रधानतमं । यतो जन्मज्येष्ठाः पितरो देवानां ।
तथा हि ऋषिभ्यः पितर उत्पन्नाः पितृभ्यो देवा इत्येषः सृष्टिक्रमः । देवेभ्यो न्यत्सर्वं जगत् चरं जंगमं स्थासु स्थावरं अनुपूर्वशः
प्रथमेभ्योऽयमुक्तः क्रमः । अतिक्रान्तोर्थवादसंपातः ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चरं जङ्गमम् । स्थाणु स्थावरम् ॥ २०१ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋषिभ्यो मरीच्यादिभ्योऽयमुक्तक्रमेण पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवा जाताः देवेभ्यश्च जङ्गमस्था-
वरं जगत्क्रमेण जातं तस्मात्सोमपादिप्रभवत्वात्त्वपितृपितामहपितामहानामेषां श्राद्धे पूजनीयाः । सोमपादयोऽपि पूजिताः
सन्तः श्राद्धफलदानाय कल्पन्त इति प्रकृतश्च पित्रादिश्राद्धस्तुत्यर्थोऽयं सोमपादिपितृगणोपन्यासः । अथवाऽऽवाहनकाले
निजपित्रादयो ब्राह्मणादिभिः सोमपादिरूपेण ध्येया एव व्यवस्थाज्ञानमनुष्ठानपरता च स्यात् ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋषिभ्यो हिरण्यगर्भमरीच्यत्रिकव्याङ्गिरः पुलस्त्यवसिष्ठेभ्यः । पितरः सोमसत्प्रभृतयः ।
स्थाणु स्थावरम् ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव विशदयति ऋषिभ्य इति । ऋषिभ्यो मरीच्यादिभ्यः । ननु प्रेताः पितृपितामहादयः श्राद्धै-
स्तर्प्यन्त इति लोकशास्त्रप्रसिद्धम् । अत्र सोमपादित्युक्तम् तस्माद्विरुद्धमिदम् । न विरुद्धमिदम् यथा ब्राह्मणतृप्सा पितृपितृ-
रवंपितृपितृप्रेतपितृपितामहादितृभ्योपपत्तेरिति ॥ २०१ ॥

राजतैर्भाजनैरेषामथो वा राजतान्वितैः ॥ वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षया योपकल्पते ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । राजतानि च भाजनानि रूप्यमयानि पात्राणि तदभावे रजतान्वितैः दारुमयानि ताम्रमयानि सौ-
वर्णेन वारौप्येणैकदेशयुक्तानि कर्तव्यानि । एतच्च पात्रं देयं घृतमध्वादिव्यञ्जनसोहित्याक्षिप्तं पात्रं तत्रैयं रूप्यमयताविधीयते
पात्रेयश्च पिण्डनिर्वपणादितद्धस्ताभ्यामेव कर्तव्यं । यदप्युदकनिनयनं पिण्डेष्ववने जनादि च तदपि हस्ताभ्यामेवाऽपसव्ये-
न हस्तेनेति वचनात् । तत्तूदकतर्पणमान्वहिकं तदपि हस्तेनापसव्येन सव्येन वा कर्तव्यं । इदं हि श्राद्धप्रकरणे पठितं तं प्राकर-
णिकस्य कर्मणो गम्य नारभ्याधीतम् । तत्रैव वचनमस्ति भवतु वादस्यादृष्टेयवृष्टये ब्राह्मणानिति । तथा कश्चिन्मधुररसप्रियो-
ऽपरोक्षाररसप्रियस्तत्र भक्ष्यं भोज्यं च विविधं पानानि सुरभीणि चेति बहुषु पानकेषु सत्सु यद्यन्यानुरोधेन । वार्यपि । अपिशब्दः
पात्रप्रशंसां सूचयति । तिष्ठतु वा तत्संस्कृतभोजनदानं वारिमात्रमपि यदिरूप्यपात्रेण दीयते तद्रूप्यगुणसंबन्धादक्षयं भवति अ-
क्षया योपकल्पते । अक्षयतृप्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः । श्रद्धयेति सर्वदानेषु विहितत्वाद् अनुवादः ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रजतान्वितैः रजतलेपरञ्जितैः । अक्षय्यमक्षीणता ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूकः । एषां पितृणां रूप्यमयपात्रैरूप्ययुक्तैर्वा ताभ्यादिपात्रैर्जलमपि श्रद्धया दत्तमक्षयमुत्पद्यते । किं पु-
नः प्रशस्तपायसादीति ॥ २०२ ॥

(२०१) पितृभ्यो देवमानवाः = पितृभ्यो देवदानवाः (क, ख, ग, घ, च, ज, झ, ञ, ट ठ, ड, ढ, त, थ, मेधा०)

(४) राघवानन्दः । उपचारैरित्युक्तं तत्रार्थवादमाह राजतैरिति । रजतान्वितैः रजतयुक्तैः पात्रान्तरैः ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । रजतान्वितैः रजतमिश्रैः ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणां पात्राण्याह राजतैरिति । एषां पितृणां राजतैरजतैर्भाजनैः पात्रैः रजतान्वितैर्वा । क्रियाः कार्याः कर्तव्याः । आद्धसमये दत्तं वारि अक्षय्यायानन्त्यायोपकल्पते उपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ २०२ ॥

देवकार्याद्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ॥ देवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । देवानुद्दिश्य यत्क्रियते तदैव कार्यं ततः पितृकार्यं विशिष्यते विशेषेण कर्तव्यमुपदिश्यते । अनेन पित्र्यस्य प्राधान्यमाह । देवं तत्राङ्गकर्मैत्युक्तं भवति । अङ्गकर्मतामेव स्पष्टयति । देवं हि यद्वाह्मणभोजनं । तत्पितृकार्यस्याप्यायनं वृद्धिकरं नत्ततः प्रधानं पित्र्यस्यैव पोषकम् ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवकार्याद्वैश्वदेविककर्मणः । द्विजातीनां विशिष्यते तैर्यज्ञादिभिर्देवताप्यायनसंभवात् । शूद्राणां तु आद्धे दैवमपि तद्वदभ्यर्हितं । प्रकारान्तरेण तदाप्यायनस्य तेष्वसंभवात् । पितृकार्यस्याप्यायनं तस्य संवर्धनकारितया पूर्वमङ्गत्वेन स्मृतमतो देवात्पित्र्यभाग एव शौचविप्रगुणाद्यनुसंधानाधिक्रयविधेयमित्यर्थः ॥ २०३ ॥

(३) कुङ्कुमः । देवानुद्दिश्य यत्क्रियते तदैव कार्यम् । ततः पितृकार्यं द्विजातीनां विशेषेण कर्तव्यमुपदिश्यते । अनेन पितृआद्धस्य प्राधान्यं देवं तत्राङ्गमित्याह । एतदेव स्पष्टयति । यतो दैवकर्म पितृकृत्यस्य पूर्वसदाप्यायनं परिपूरकं स्मृतम् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र पितृकार्यस्य प्रासङ्गिकस्य अङ्गित्वमनुवदन् देवस्य तत्प्रति पूर्वोत्तराङ्गत्वं नियमयन् आह देवकार्यादिति । देवं देवसंबन्धि । आप्यायनं पर्युक्षणादि ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । अथ पित्र्यस्याङ्गत्वेन दैवविधित्सन्दैवात्पित्र्यस्य वैशिष्यमाह देवेति । आप्यायनं प्राबल्यकरणम् । हि हेतौ ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वीरसिंहप्रकाशे अर्घपात्राण्याह बाष्कलः । सौवर्णरौप्यताम्राणां तदभावे च तर्पणं । अष्टाङ्गुलं भवेत्पात्रं पितृणां रजतं शुभं । दशाङ्गुलं तु देवानां सौवर्णताम्रमेव च ॥ २०३ ॥

तेषामारक्षभूतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ॥ रक्षांसि हि विलुम्पन्ति आद्धमारक्षवर्जितम् ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । रक्षैव आरक्षंत्याप्तं आरक्षभूतं आरक्षार्थमित्युक्तं भवति । उपमायां वा भूतशब्दः यदा तुरक्षार्थं अतः पूर्वदैवं ब्राह्मणं नियोजयेत् निमन्त्रयेत् आसने चोपवेशयेत् । अपरोर्थवादः रक्षांसि अदृश्यानि कानिचित्सत्त्वानि इति हासे । क्रियाविप्रलुम्पन्ति आच्छिन्दन्ति पितृभ्यः आद्धं । केपुनर्देवा उद्देश्या गृह्णतावद्विश्वान् देवान् हवामह इति मन्त्रस्य विनियोगाद्विश्वे देवाः प्रतीयन्ते । पुराणेत्युक्तं विश्वे देवा इति श्रुतिरिति ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषां पितृणामारक्षः । समन्ततोरक्षाहेतुः ॥ २०४ ॥

(३) कुङ्कुमः । आरक्षोरक्षातेषां पितृणां रक्षाभूतदैवं विश्वे देवब्राह्मणं पूर्वं निमन्त्रयेत् यस्माद् रक्षावर्जितं आद्धं रक्षसा आच्छिन्दन्ति ॥ २०४ ॥

(२०३) श्रुतम् = स्मृतम् (मेधा०) ।

(२०४) रक्षांसि हि विलुम्पन्ति = रक्षांसि विप्रलुम्पन्ति (क, ख, ग, घ, च)

(४) राघवानन्दनः । एतत्पूर्वकरणे दृष्टफलमाह । तेषामिति आरक्षदेवरुतं तद्वाजितंश्राद्धरक्षांसिलुम्पन्ति । न्य-
स्तशस्त्रत्वात्वरक्षणेऽप्यसमर्थत्वात् ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । यतएवदैवंपूर्वकुर्यादित्याह तेषामिति । तेषापितृणाम् । हिहेतौ । आरक्षभूतं रक्षाकरम् ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषापितृणां दैवपूर्वमारक्षभूतं सर्वत्र रक्षायुक्तंश्राद्धयोजयेत् । रक्षैव रक्षस्तमाक्षंश्राद्धंनियोजयेत्
आरक्षंवाजितंदेववर्जितं श्राद्धं रक्षांसि विप्रलुम्पन्ति अपहृताअसुरारक्षांसीति मन्त्रेण तिलयवान्गृहीत्वा रक्षांकुर्यात् ॥ २०४ ॥

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं तद्भवेत् ॥ पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः । आदिश्च अन्तश्च आन्धतौ देवौ आद्यन्तावस्येति दैवाद्यन्तम् दैवेनकर्मणा आदिरुपक्रमः श्राद्ध-
स्यकर्तव्यः । अतश्च निमन्त्रणं देवानां पूर्वकर्तव्यं अंतःसमामिः । विसर्जितेषु पित्र्येषु ब्राह्मणेषु पश्चाद्देवानां विसर्जनं कर्तव्यं ।
गन्धादिदानेपि देवोपक्रमतां मन्यन्ते । ननु तेषां पदार्थानां दैवेनोपक्रमसमाप्ती संभवतः आवृत्तिप्रसङ्गात् प्रयोगधर्मश्चायं दैवाद्य-
न्तता । दैवपूर्वकर्तव्यं यतएव पदार्थधर्मः पदार्थानां तु गन्धमाल्यादीनां देवोपक्रमता प्रावृत्तिकेनैव क्रमेण सिध्यति । निमन्त्रणं
तावदैवपूर्वकर्तव्यं । यतएव प्रथमं पदार्थं आरब्धस्ततएवाप्येषामारंभो युक्तः पदार्थः पदार्थान्तरारम्भं नियच्छति । यतस्तदुक्तं
प्रकृत्याकृतकालानां गुणानां तदुपक्रमादिति पदार्थधर्मः । तच्छ्राद्धकर्माहेतुकुर्यात् परिशिष्टोर्थवादः । पित्राद्यन्तं तद्भवेत् ।
दैवाद्यन्तत्वस्य विहितत्वात् न पित्राद्यन्तप्रतिषेधोऽर्थवादतया लौकिकवाक्यवन्नेयः । लोके हि किंचिद्विधायतद्विपरीतमप्राप्त-
मपि निषेधति । क्रियाहि द्वयं विनयति नाद्रव्यमिति । क्षिप्रं नश्यति सान्वयः संतानाफलप्रदर्शनरूपोयं निन्दार्थवादः । अतश्च-
सर्वपरिवेषणादिदैवपूर्वकं यत्तन्तराभक्ताद्युपनयनं पिपासतांचपानादिदानं तद्यस्यैवेच्छाप्रथममुपजाता तस्माद्वोपनेतव्यं अ-
नर्थिनस्तदनुरोधेनोपनीयमाने प्रधानविधिबाधः स्याद्वर्षयेत् ब्राह्मणानिति तथा कश्चिन्मधुररसप्रियोपरो म्लरससात्म्यस्तत्र भ-
क्ष्यं भोज्यं च विविधपानानि सुरभीणि चेति बहुषु पानकेषु सत्सु यद्यन्यनुरोधेन अन्यत्र रससात्म्यमापादयेत्ततो व्याधिरस्यजनि-
तः स्यात् ॥ तस्मादुपक्रमः समानो देवादिः ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवतानामादौ निमन्त्रणं तथावत्सर्वपदार्थेषु दैवपूर्वेण देवादिता । दैवान्तता तु पितृन्विस्तृ-
ज्य देवानां विसर्जनात् । ईहमानश्चेष्टमानः । नश्यति रक्षोभिः श्राद्धविघातेन पितृशापात् ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । यतएवमतस्तच्छ्राद्धदैवाद्यन्तं दैवे कर्मणि आद्यन्तावारम्भावसाने यस्य तत्तथा एतेनेदमुक्तं । निम-
न्त्रणादिसर्वदैवपूर्वविसर्जनं तु देवानां शेषे । अतएव देवः । यत्तत्र क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान्प्रति । तत्सर्वतत्र कर्त-
व्यं वैश्वदेविकपूर्वकम् । न तु तच्छ्राद्धपित्रोपक्रमावसानम् पित्राद्यन्तं तदनुतिष्ठन्सन्तानः शीघ्रं विनश्यति ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्पित्र्यं ईहेत कुर्यात् तु तदैवं पित्र्याद्यन्तम् । क्षिप्रं प्रणश्यतीति भूतार्थवादः ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं श्राद्धस्य दैवमादौ कार्यं किन्त्वन्तेऽपीत्याह । दैवेति । ततः श्राद्धम् । ईहेत कुर्वीत ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तच्छ्राद्धदैवाद्यन्तं माहेत कुर्यात् । तद्यथा दैवादिपूर्वदेवानां आव्धानं विश्वेदेवा आगच्छन्त्विति वा-
च्येत् । अन्ते श्राद्धान्ते उपतिष्ठन्तु पितरः सव्येन विश्वेदेवैः सहेति एवं दैवाद्यन्तं तच्छ्राद्धं पित्राद्यन्तं न भवेत् कुर्यात् ॥ २०५ ॥

शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् ॥ दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथिः । शुचिर्भस्मास्थिकपालकाद्यनुपहतः । विविक्तो विस्तीर्णो बहुभिर्जनैरनाकीर्णः दक्षिणाप्रवणो
दक्षिणस्यां दिश्य वनतस्तादृशं देशं यत्नेन संपादयेत् । स्वभावतश्चेत्तादृशो न लभ्यते तथा कर्तव्यं यथास्वव्यापारेण संपादयेत् ।
तंच गोशक्तोपलेपयेत् । मृदादयो निवर्तन्ते । गोमयेनोपलेपनियमात् ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विविक्तमेकान्तम् । उपलेपयेत् शूद्रोमयादिना दक्षिणाप्रवणमुपपादयेत् संपादयेत् ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्थ्यङ्काराद्यनुपहतदेशनिर्जनंच गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणादिगवनतंच प्रयत्नतः संपादयेत् ॥ २०६ ॥

(६) राघवान्दः । देशनियमसार्थवादमाह शुचीति द्वाभ्यां । दक्षिणाप्रवणंदक्षिणनिम्नताम् ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । अथ श्राद्धस्य देशमाह शुचिमिति । विविक्तं विजनम् ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूमिशुद्धिमाह शुचिमिति तत्रगोमयादिना लिप्ते दक्षिणाप्रवणे दक्षिणतोऽवनते निम्नप्रदेशे आ-
व्धानं कार्यम् ॥ २०६ ॥

अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ॥ विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥ २०७ ॥

(१) मेधातिथिः । अवकाशो देशः चोक्षाः स्वभावशुचयो मनःप्रसादजनका अरण्यादयः । जलतीराणि सरित्समी-
पपुलिनादीनि विविक्तेषु विजनेषु तीर्थेषु च । विष्यन्तरमिदमतश्च गोमयोपलेपनमिति नियमो नास्ति । उपपादयेदिति वच-
नम् । यत्र संपाद्यं शुचित्वं तत्रासौ नियमः स्वभावात् शुचिषु दृष्टमद्भिर्नार्णैकमित्येतावतैव योग्यता । एतेषु देशेषु दत्तेन कृतेन श्राद्धे-
नातिगुष्टाः पितरो भवन्तीति ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवकाशेषु स्तम्भाद्यसंकीर्णदेशेषु चोक्षेषु शुद्धेषु ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लूकः । चोक्षाः स्वभावशुचयोऽरण्यादिप्रदेशास्तेषु नद्यादितरेषु तथानिर्जनप्रदेशेषु दत्तेन श्राद्धादिना
सर्वदा पितरस्तुष्यन्ति ॥ २०७ ॥

(४) राघवान्दः । अवकाशेषु स्वभावेन जनता वर्जितेषु चोक्षेषु मनोहरेषु तथान्यत्राह चोक्षः शुचौ तथा द-
क्षइति ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । चोक्षेषु रमणीयेषु ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकाशेषु असंकीर्णस्थानेषु उक्षेषु उच्चस्थानेषु विविक्तेषु विजनेषु अरण्यादिषु जलतीरेषु एता-
दृशेषु ते पिण्डेन पितरः सदा तुष्यन्ति सन्तुष्टा भवन्तीत्यर्थः ॥ २०७ ॥

आसनेषूपकृमेषु बर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक् ॥ उपस्पृष्टोदकान्सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

(१) मेधातिथिः । उपकृमेषु कल्पितेषु विन्यस्तेषु पृथक् पृथक् । विभागेनैव मासनंदीर्घधौतफलकादिसर्वेभ्यो दद्यात्
परस्परं यथानुस्पृशन्ति । तथोपवेशनीया इति । पृथगग्रहणं । बर्हिष्मत्सु दर्भविष्टरास्तीर्णेषु उपस्पृष्टोदकान् स्नातान् कृताच-
मनविर्धांश्च तान् पूर्वनिमन्त्रितानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बर्हिष्मत्सु कुशवत्सु उपस्पृष्टोदकान् स्नातान् ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्र च देशे आसनेषु पृथक् पृथक् विन्यस्तेषु सकुशेषु प्रागामन्त्रितब्राह्मणान्सम्यक् कृतस्नानाचम-
नानुपवेशयेत् अत्र देवब्राह्मणासने कुशद्वयं पित्रासनेषु च प्रत्येकं दक्षिणाग्र एकः कुशो देयः । तदाह देवलः । ये चात्र
विश्वे देवानां विप्राः पूर्वनिमन्त्रिताः । प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विर्भोपहतानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि च ।
दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि दक्षिणाग्राणि अयं काण्डः मूलपेक्षया ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं वर्णक्रमइव वेदक्रमोप्यपेक्षणीयइति ज्ञापयन् ऋग्वेदिनमधिकृत्य श्राद्धानुष्ठानमाह । आसनेष्विति त्रिशतांश्लोकैः । उपक्रमेषु विन्यस्तेषु बर्हिष्मत्सुकुशयुक्तेषु पृथक्पृथगिति नैकासनं कुर्यादिति । देवे कुशद्वयं पित्र्ये एकैकदेयमिति । तथाच देवलः । ये चात्र विश्वेदेवानां विप्राः पूर्वनिमन्त्रिताः । प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भापहितानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि च । दक्षिणायैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥ इति पित्रादिषट्पात्रेषु षडेव ब्राह्मणा इत्यर्थात् । उपस्पृष्टोदकान् सम्यक्कृताचमनान् ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । इदं पित्र इदं पितामहायेति पृथक्पृथक् । बर्हिष्मत्सु दर्भवत्सु । उपस्पृष्टोदकान् स्नातान् । सम्यक्सोपचारम् ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपक्रमेषुरचितेषु आसनेषु बर्हिष्मत्सु सकुशेषु पृथक्पृथगुपस्पृष्टोदकान्कृताचमनान्निमन्त्रितान्विप्रानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

उपवेश्य तु तान्विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ॥ गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । उपवेशनानन्तरं गन्धमाल्यैरर्चयेत् । गन्धानकुङ्कुमकर्पूरादीनदद्यात् । माल्यानि कुसुमसजः । सुरभिग्रहणं । माल्यविशेषणं । निर्गन्धानि पुष्पाणि नदद्यात् । गन्धेष्वपियुक्तं विशेषणं सन्ति गन्धा असुरभयस्तन्निवृत्यर्थं । अथवासुरभिभिर्धूपैः त्वत्तत्सुरभिग्रहणं । दैवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः पूर्वदत्त्वा ततः पितृदेभ्यो दातव्यं । इदं तु दैवपूर्वग्रहणं प्राग्भोजनप्रवृत्तेः पदार्थानां तदादिनियमार्थं प्रवृत्तभोजनानां तु पानव्यञ्जनादिषु न नियमइत्येवमर्थमाहुः । अन्यथा कोऽर्थः पुनरभिधाने स्यात् । अजुगुप्सितान् अनिन्दितान् विप्रान् अनुवादोऽयं तादृशानामेव विधानं । अथवा सत्यपि भूतप्रत्ययनिर्देशे प्रकृत्यर्थकर्तव्यतानिषेधएवायं उपविष्टान् अजुगुप्सेत न निन्देतेत्युक्तं भवति । प्रत्ययार्थमात्रत्यागो वरं न सर्वपदार्थत्याग इति मन्यन्ते । अनुवादे हि कृत्स्नमेव पदमनर्थकम् ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गन्धमाल्यैरिति बहुवचनं धूपदीपाच्छादनप्राप्त्यर्थं गन्धमाल्यादिभिरित्यर्थः ॥ २०९ ॥

(३) कुङ्कुकः । तान्विप्रानामन्त्रितानासनेषूपवेश्य कुङ्कुमादिगन्धमाल्यधूपादिभिः स्पृहणीयगन्धैर्देवपूर्वकमर्चयेत् ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । अजुगुप्सितान् उक्तनिन्दारहितान् ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । अजुगुप्सितान् निन्दितवेषान् ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवपूर्वकं विश्वेदेवानुपूर्वकं तान्विप्रानर्चयेत् ॥ २०९ ॥

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ॥ अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । अनुलिमेषु स्रग्विषु सुरभिधूपाज्जिघ्रत्सु अर्घोदकमुपनेतव्यं । तेन हिते प्रार्थिता अनुजानीरन् । ततश्चाग्नौ करवाणि करिष्ये । इति चेत् येवमादीनि प्रश्नवाक्यानि लभ्यन्ते । अनुज्ञावाक्यमपि तेनैव सह पवित्रांस्तिलानपि पवित्रशब्दोदभैष्वर्तते तेषां ब्राह्मणानामुदकमानीयदत्त्वा तैरनुज्ञातोऽग्नौ होमं कुर्यात् । ब्राह्मणैरनुज्ञातः कुर्यादिति संबन्धः । सह सर्वयुगपदनुज्ञाद्व्युत्पत्तिः । अनुज्ञापनवाक्यमपि सामर्थ्यप्राप्तं । सर्वचैतत्साधुभिः शब्दैः कर्तव्यं । प्रदर्शितचैतत्तृणस्य कारैरग्नौ करवाणि करिष्ये इति चानुज्ञापयेदौ कुर्वित्येवं ब्रूयुः ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषां यद्गन्धादिदानात्प्रागर्घ्यदत्ततच्छेषजलं । तिलांस्तत्रत्यान । पवित्राणि च कुशान्दि-
लान्यानिचैकत्र स्थाने कृत्वा संस्वानसमवनीयं न्युब्जपात्रं कृत्वेत्यर्थः । ब्राह्मणैश्च सह सहितैरनुतज्ञातः ॥ २१० ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां ब्राह्मणानामर्घ्योदकपवित्रतिलान्संमिश्रान्कृत्वा तैर्ब्राह्मणैः सहानुज्ञातोऽग्नौ वक्ष्यमाणं होमं कु-
र्यात् । अनुज्ञासामर्थ्याच्च प्रार्थनापि पूर्वकर्त्तव्या । सा च त्वगृहानुसारेण करवाणि करिष्यदित्यादिका । अनुज्ञापि ओमि-
त्येवंरूपा कुरुष्वेति वा ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । आनीय दत्वा उदकं अर्घ्यार्थं पवित्रं स्यात्कुशद्वयं तद्युक्तं गन्तिलान् । ब्राह्मणैः कुरुष्वेत्यनु-
ज्ञातः ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । उदकं शुद्धोदकम् । आनीय दत्वा तिलोदकं चानीय । ब्राह्मणोद्विजः । सहाभ्यनुज्ञातोऽग्नौ कुर्याज्जु-
हुयात् ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्नौ करणं द्वाभ्यामाह तेषामिति । तेषां पितृणां अर्थे विप्राणां समीपे उदकं शिशोदकं आनीय सप-
वित्रान् पवित्रसहितान् तिलानादाय ब्राह्मणानपीच्छेत् ॥ २१० ॥

अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वा आप्यायनमादितः ॥ हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्संतर्पयेत्पितॄन् ॥ २११ ॥

(१) मेधातिथिः । यदग्नौ कर्त्तव्यं तदुच्यते । अग्नेः चतुर्थ्यर्थे षष्ठी अग्निरेकादेवता । सोमयमाभ्यामिति द्वन्द्वस्य-
देवतात्वं अग्नीषोमवत् । अनयोर्देवतयोरादित आप्यायनं हविर्दानेन कृत्वा पश्चात्संतर्पयेत्पितॄन् । पिण्डनिर्वपणं ब्राह्मण-
भोजनं च कुर्यादित्यर्थः । गृहे त्वन्यादेवताः येषां गृहं नास्ति तेषामिदं देवतावचनं । आप्यायनं पोषणं हविषा देवतापुष्यन्तीत्य-
र्थवादः ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अग्नेः अग्नये कव्यवाहनाय सोमाय पितृमते यमायाद्विरत्नवदिति तिस्र आहुतयः ।
हविर्दानेन होमरूपेण कृत्वाऽप्यायनमित्यन्वयः ॥ २११ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्नेः सोमयमयोश्च विधिवत्पर्युक्षणादिपूर्वहविर्दानेन ग्रीणनमादौ कृत्वा पश्चादन्नादिना पितॄंस्तर्प-
येत् । सोमयमयोः द्वन्द्वनिर्देशेऽपि पृथगेव देवतात्वं सहादिशब्दप्रयोगाभावात् । यत्र साहित्यं विवक्षितं तत्र सहादिशब्दं करो-
तीत्युक्तं प्राक् ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । आदितः आदौ । सोमयमाभ्यामिति द्वन्द्वेनैव देवतात्वं अग्नीषोमवत् । हविर्दानेन । पर्युक्ष-
णादिना ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः । आप्यायनं तृप्तिहोममिति यावत् । हविर्दानेनान्नहोमेन ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा सोमयमाभ्यां एवमादितः प्रथमतः आप्या-
यनं कृत्वा । तत्राह । मार्कण्डेयः । आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः । अनाहिताग्निस्त्वौपासने अग्न्यभावेऽव-
सथ्याग्न्यभावे द्विजेऽप्सु वा ततः पश्चात् अग्नौ करणानन्तरं पितॄन्पितृपितामहप्रपितामहस्थानेषु उपविष्टान् द्विजान् हविर्दानेन-
हविष्यान्नादानेन विधिवत्संतर्पयेत् । भोजयेदित्यर्थः । पवित्रलक्षणमाह । अनन्तर्गर्भकं सायंकौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं-
विक्षेपं पवित्रं यत्र कुत्र चित् ॥ २११ ॥ २१२ ॥

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ॥ योऽग्निरिति स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शितिरुच्यते ॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्मार्तस्य वैवाहिकस्य दायदेवा अग्रेरभावे विधिरयमुच्यते । लौकिकस्य तु पितृयज्ञनिषेधात् भावाभावावचिन्त्यौ नपैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्निरिति विवक्ष्यति । कथं पुनस्तस्याग्रेरभावः प्रोषितस्याग्निना विना द्रव्यब्राह्मणदेशसंपत्तौ च श्राद्धकालउक्तो नामावास्यैव । तत्र प्रोषितेन सपङ्क्तिपावनः प्रामोद्व्यंवाकालशाकादितत्रायं विधिरुच्यते । ननु च प्रोषितस्य कथं श्राद्धाधिकारः यदित्वावद्भार्याप्रवसती अग्निना पितृवैवसन्निधातव्यं । यतो नो भाष्यामग्रेर्विरह इष्यते । भार्यायाजमानेन च । एवं हि श्रूयते नाग्निरन्तरितव्यः प्रवसतामिति । अथ केवल एव गृहस्थः प्रवसेत्तदा भवेदग्न्यभावः किन्तु मध्यकत्वादितस्य सहाधिकारस्य भार्यायामसंनिहितायां तदिच्छाया अभावात् । कथं साधारणस्य श्राद्धे विनियोगः । साधारणे हि द्रव्ये अन्यतरानिच्छायां त्याग एव न संवर्तते । अथोच्यते तीर्थेष्वपि श्राद्धकरणमनेन न्यायेन प्रामोति । तत्रे मानिवचनानि विरुध्यन्ते । पुष्करेण्यक्षयं श्राद्धं तपश्चैव महाफलं । महोदधौ प्रभासे च तद्देवविनिर्दिशेत् ॥ इति नैषदोषः । भार्याया सह तीर्थयात्रांगच्छतः साग्निकस्योपपत्त्यन्ते । इह तु भार्याया सह प्रवासस्तदानास्त्यग्रेरभावः । अथ केवलस्य तदा भार्येच्छाया अपरिज्ञानादनधिकारा उच्यन्ते । प्रवसन् भार्यामनुज्ञापयति धर्माय विनियोगं द्रव्यस्य करिष्यामीति तत्प्रामानुज्योधिकारिष्यते । प्राक्चोपनयादसत्यग्निपरिग्रहे विधिरयं भविष्यति । अस्ति चानुपनीतस्य श्राद्धाधिकारः स्वधानिनयनादिति दर्शितं । स्मार्तस्य च प्राग्विवाहात् पितृमरणादावग्न्यभावः । ननु च परमेष्ठिमरणेऽपि परिग्रहः काठके पठ्यते । कृतदारस्यासौ द्रष्टव्यो न स्मार्तकमात्रस्य द्वौ हि कालौ स्मार्तकस्याग्रेर्विहितौ भार्याविवाहे । तत्र येन विवाहकालेन परिगृहीतोऽग्निः पित्रा विभक्तत्वात् । ज्येष्ठेन वा सह प्रवसता । आतृणां विभक्ता तामेको धर्मः प्रवर्तते इति । अनेन तस्यासौ द्वितीयः कालः । दायकालाद्वैवापीति । एष एव दायकालो यदा पिता अग्निर्यतः पक्षमेवैतत् । शुचिर्भूतः पितृभ्यो दद्यात् । आष्ट्रयोहाग्निमानि यप्रतिजागृयादिति । न चेदग्न्याधानं श्राद्धाङ्गं तदा सति तद्वैवाग्न्यस्योत्पत्तिः श्राद्धं वा वर्तते । न चान्यत्यागोऽस्त्येष औपसदोऽग्निरस्ति स्मिन् पाकयज्ञ इति पठ्यते । न च पाकयज्ञेऽप्यभार्यास्याधिकारः । पण्यवेक्षितमाज्यं भवति । व्रतं च पण्यपेयादिति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । न च यदा पत्नी तदैतत् व्रतोपायनाज्यावेक्षणे पत्नी कर्तृकं भविष्यति इति शक्यमवकल्पयितुं नित्यवदाग्नानात् । तत्र औपसदोऽग्निरित्येष विधिर्होतव्यः प्रामोति ननु च न पितृमरणमेव दायकालः । एवं हि पठ्यते । सपिण्डीकरणं कृत्वा विभजेरन् ततः सुता इति विभागस्यायं कालो न दायस्याविभागे पिनायं नियमो यतो धर्मात्पृथक् क्रियेते पठ्यते । तस्याश्च धर्मत्वं विभक्तानां पृथक् पृथक् श्राद्धकरणेनातिथ्यादिपूजया च । ततश्च नवश्राद्धं सह दद्यात् इति त्यादीनि वाक्यानि समाप्तविद्याविषयाणि । ईषद्विप्रोरागोद्रेकास्वदारनियमातिशयमिति कृतविवाहः प्रक्रान्तवेदार्थप्रवणस्तस्य संवत्सरमात्रेण विद्यासमाप्ता विदमुच्यते सपिण्डीकरणं कृत्वा विभजेरन्निति । तदा मृतभार्यस्य पुनर्दारांश्चि कीर्षत आदारप्राप्तेर्भवत्यग्रेरभावः । सर्वथा पत्न्या सह यष्टव्यमित्यस्ति त्ववचने सति नाकृतविवाहस्याग्निपरिग्रहः । एवं स्थितेऽग्रेरभावे आहुती ब्राह्मणस्य हस्ते प्रक्षिपेत् । कस्य ब्राह्मणस्य एव निमित्ति तस्तेषामन्यतमस्य दैव उपवेशितस्यान्यस्य वानि मन्त्रितस्यां र्थवाहो योऽग्निरिदं निमित्तं दर्शितः संमतश्चेदर्थविद्भिः ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अग्न्यभाव औपासनाभावे पाणावग्नितीर्थे हस्तमध्यस्थ उपपादयेदाहुतीः संपादयेत् ॥ २१२ ॥

(३) कुड्डूकः । अग्न्यभावे पुनर्ब्राह्मणहस्त एवोक्ताहुतित्रयं दद्यात् । यस्माद्य एवाग्निः स एव ब्राह्मण इति वेदविद्भिर्ब्राह्मणैरुक्तः । अग्न्यभावश्चानुपनीतस्य संभवति । उपनीतस्य समावृत्तस्य च पाणिग्रहणात्पूर्वं मृतभार्यस्य वा ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । पाणावेवाहुतित्रयं दद्यात् । पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृत इत्युक्तिमाश्रित्याह यदिति ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । उपपादयेदद्यात् । एष वा अग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मण इति मन्त्रदर्शितिरुच्यते ॥ २१२ ॥

अक्रोधनान्सुप्रसादान्वदन्त्येतान् पुरातनान् ॥ लोकस्याप्यायने युक्तान् श्राद्धदेवान् द्विजो
त्तमान् ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमर्थवादएव । ब्राह्मणानां देवतारूपत्वं संपादयति अग्निर्देवता तत्र हुतं तन्मुखेन देवता अश्र-
न्ति ब्राह्मणोऽप्येवं रूपतद्वस्तेऽपि क्षिप्तं देवता अश्रन्त्येव किंपुनर्देवतानां रूपेण ब्राह्मणोऽपि देवतारूप उच्यते । अत आह अक्रो-
धनानिति वेदं ब्रुवते तदर्थं दर्शयति य एवं स्वभावा ब्राह्मणास्ते आज्याहुती प्रक्षेप्ये । अन्ये त्वाहुः पूर्वत्राक्रोधना इत्यादिना-
पितृनुद्दिश्य निमत्त्रितानां स्तुत्यानामक्रोधनादिधर्मो विहितः । अनेन देवनिमत्त्रितानामिति विशेषः तथा चाह श्राद्धे देवानिति ।
पुरातनान्मुनय एव वदन्ति द्वितीयान्तो वा पठितव्यः । पुरातनानेतां देवान्साध्यदेवानस्मिन्कल्पे समुत्पन्नान् लोकस्याप्यायने-
युक्तान् एवं श्राद्धं भुञ्जते तत्र नैव मन्तव्यं । दृष्टसुखार्थिनो लोभात्स्वार्थे प्रवर्तन्ते तत्र किमित्येषां पूजा क्रियते । यत आप्यायय-
न्ति लोकं । पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं चातो नैषामवञ्जा कर्तव्या ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अक्रोधनत्वादिगुणवत्त्वे सत्ये ते श्राद्धे देवता भवन्तीत्यर्थः । सुप्रसादान् लपायासेन
प्रसादान् पुरातनान् सर्वेभ्यो यजान् । यज्ञादिना लोकाप्यायने युक्तान् । श्राद्धदेवान् श्राद्धसंबन्धिनाम्नस्य पितृन् प्रति
नेतृन् अतोऽग्निर्यथा हव्यं वहति तथा ब्राह्मणा अपीत्यर्थः । गत्यर्थाद्दीव्यतेऽर्प्यन्तात् देव शब्दव्युत्पत्तिरत्र ॥ २१३ ॥

(३) कुड्ढकः । क्रोधशून्यान् सुप्रसादान् प्रसन्नमुखान् प्रवाहानादितया पुरातनान् अग्नौ प्रास्ताहुतिरिति न्यायेन लो-
कवृद्धय उद्युक्तान् श्राद्धपात्रभूतान् मन्वादयो वदन्ति । तस्माद्देवतुल्यत्वाच्छ्राद्धब्राह्मणस्य तद्वस्ते दातव्यमिति पूर्वविध्यनुवा-
दः ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । पुरातनान् चिरन्तनान् प्रवाहानादितया पुरापूर्वतन्यते दीयते येभ्यस्तान्वा । आप्या-
यने दातारो वो भिवर्धन्तामित्याद्याशिषा । श्राद्धदेवान् श्राद्धेऽद्देश्य पात्रभूतान् ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । यस्मिन् हूयते सोऽग्निरेव न केवलं ब्राह्मणः किंतु येभ्यो हूयते ते पितरोऽपि ब्राह्मणा इत्याह अक्रोध-
ना इति । श्राद्धदेवान् पितृन् । द्विजोत्तमान् पुरातनान् वदन्ति । तेन च ब्राह्मणस्य पाणाविवोपपादनं युक्तमित्यभिप्रायः
॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशान् पुरातनान् पितृरूपां द्विजोत्तमान् श्राद्धदेवान् श्राद्धप्रापकान् । एवं वदन्ति ॥ १२३ ॥

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्य विक्रमम् ॥ अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्नौ यत्कर्तव्यं अग्नये स्त्रिधानमिति आहुतिप्रक्षेपलक्षणं कार्यं तदपसव्यं । दक्षिणेन हस्तेन कर्त-
व्यं न सव्येन नोभाभ्यां उभयोर्हस्तयोर्मुक्तमिति निषेधात् हस्तद्वयसंयोगेन कर्तव्यता शङ्कनयामपसव्येनेत्युक्तमिति केचित् ।
इदं त्वयुक्तं या अग्रावाहुतयो हूयन्ते । तासां च याऽवृत्परिक्रमस्तस्यापसव्यता विधीयते । दक्षिणासंस्था आहुतीः कुर्यात् नोद-
कसंस्थाः । यथा देवे दव्यात्रा हविर्भिस्तु कारयितव्यं नोदीच्यां किं तर्हि दक्षिणाभिमुखं यथोदकं पिच्येणतीर्थेन कार्यते । सर्वय-
हणादन्यदपि परिवेषणाद्यपसव्यमेव कर्तव्यमपसव्येन हस्तेनोदकं निर्वपेत् । शनैरिति वा पाठः । अत्रार्थः अन्यथाराजतैर्भाज-
नैरित्यनेन राजतभाजनप्राप्तये सव्यहस्तविधिः । आवृत्तिरावृत् ॥ २१४ ॥

(२१४) सर्वमावृत्य विक्रमम् = सर्वमावृत्परिक्रमम् (कं, खं, गं, घं, चं, जं, झं, ञं, टं, डं, ढं, तं, थं, बं, भं, यं, रं, लं, मेधा०) ।

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपसव्यं प्राचीनावीतेन एतच्चाग्न्यादीनां देवताभूतत्वाद्यज्ञोपवीतप्राप्तौ प्राचीनावीतविधानम् । आवृत्परिक्रमं कर्मक्रमं अपसव्येन पितृतीर्थेन उदकं पिण्डदानस्थाने ॥ २१४ ॥

(३) कुङ्कुमः । अग्नौ पर्युक्षणाद्यङ्गमुक्तं अग्नौ करणहोमानुष्ठानक्रममपसव्यं दक्षिणसंस्थं कृत्वा ततोऽपसव्येन दक्षिणहस्तेन पिण्डाधारभूतायां भुव्युदकं क्षिपेत् ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्नौ पर्युक्षणाद्यङ्गमुक्तमग्नौ करणहोमानुष्ठानक्रमं सर्वमावृत्परिक्रमं परिपाटीक्रमं । अपसव्यं दक्षिणसंस्थं कृत्वा अपसव्येन दक्षिणहस्तेन भुवि पिण्डाधारभूतायाम् । उदकं निर्वपेत् निःक्षिपेत् ॥ २१४ ॥

(५) नन्दनः । पितृकार्ये हस्तमुद्रायालक्षणमाह अपसव्यमिति । हस्ताभिमुखं दक्षिणहस्ततलमपसव्यम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्नौ अपसव्यं कृत्वा यज्ञोपवीतप्राचीनावीतं कृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमं दक्षिणं परिक्रम्य अपसव्येन हस्तेन भुवि उदकं निर्वपेत् । वामहस्तं तु सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ॥ २१४ ॥

त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात्पिण्डान्कृत्वा समाहितः ॥ औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणा

मुखः ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्तद्धोमार्थपात्रे गृहीतमन्नं तस्माद्धुतशिष्टात् त्रीन् पिण्डान् कृत्वा दक्षिणस्यां दिशि मुखं कृत्वानिर्वपेत् । दर्भेषु पितृनुद्दिश्य प्रक्षिपेत् । संहतं द्रव्यं पिण्डशब्देनोचते । तेन विशदमन्नं न दातव्यं । औदकेन औदको विधीर्यः समन्तरमेवोक्तः अपसव्येनेत्यादि । अत्रेदं संदिह्यते किं यत्तदन्नं ब्राह्मणभोजनार्थं साधितं ततोऽप्युद्धृत्य हविः संस्कारः कर्तव्यः । ततः पृथक् चरुसाधनाय इति । किं परिमाणं च तद्विरिति । न ह्यत्र चतुरोर्मुष्टीनित्यादि परिमाणसंभवः विचारितमेतत् विशेषाश्रवणात् । कामचारः परिमाणं यावता अर्थसिद्धिर्भवति । औदकविध्यतिदेशाच्च हस्तेनापसव्येन पिण्डनिर्वपणं न राजतैः पात्रैः । समाहितग्रहणं वृत्तपूरणं वृत्तपूरणार्थम् ॥ २१५ ॥

(६) सर्वज्ञनारायणः । हविःशेषात् हुतशेषादुद्धरणपात्रस्थादन्नस्थालीस्थाच्च औदकेन विधिना यथोदकं पितृतीर्थेन नीतं तथेत्यर्थः । अत्र च उदकनिनयनं भूमौ कृत्वा तदुपरि कुशानास्तीर्य तेषु दर्भेषु पिण्डदानमिति ग्राह्यम् । तेषु दर्भेष्विति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २१५ ॥

(३) कुङ्कुमः । तस्मादग्न्यादिहोमादुद्धृतादन्नादुद्धृतावशिष्टान् त्रीन् पिण्डान्कृत्वा औदकेनैव विधिना दक्षिणहस्तेन समाहितोऽनन्यमना दक्षिणमुखस्तेषु दर्भेष्विति वक्ष्यमाणत्वाद्दर्भेषु दद्यात् ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मादग्नौ कृताद्धविःशेषात् त्रीन् पिण्डान् कृत्वा समाहितोऽनन्यमनाः । औदकेनैव विधिना दक्षिणहस्तेन ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । हविःशेषादन्नात् । औदकेनैव विधिना अपसव्येन हस्तेनेत्यर्थः ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मात्तद्विःशेषादन्नात् समाहितः सन्पितृपिण्डान्कृत्वा दक्षिणामुखः सः औदकेन विधिना अपसव्येन जलदानविधिना अपसव्येन पितृतीर्थेन निर्वपेत् दद्यात् । हविष्यं ग्राह्यं । तद्यथा । ब्रीहिशालिल्यवगोधूममुद्रमाषमुन्यन्नकालशाकं एलाशुण्ठिमरीचिहिङ्गुशर्कराकर्पूरसैन्धवं सामभरं नालिकेर एकदा बद्गव्यपयोदधिघृतपायसप्रभृतिस्मृत्यन्तरं प्रसिद्धवेदितव्यम् ॥ २१५ ॥

न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतोविधिपूर्वकम् ॥ तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्यालेपभागिनाम् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । न्युप्यदत्त्वा दर्भेषुतान्पिण्डान्ततंहस्तंनिमृज्याद्दर्भेषुतेषुयेष्वेवपिण्डनिर्वपणंरुतं स्मृत्यन्तरदर्शनात् दर्भमूलेषुमार्जनम् । अपरेचनहस्तसंलग्नस्थानस्योदकस्यवादर्भेषुसंश्लेषणं यदिनाकिंचिदपिहस्तेसंश्लिष्येतथापिहस्तंदर्भेषुनिमृज्यादेव । नक्षेत्प्रतिपत्तिकर्मेव । येनासत्तिवचनप्रयोजनेनक्रियते । नेहश्रूयते हस्तलग्ननिमृज्यते किंतिहहस्तमेव । ननुचलेपभागिनामितिश्रूयते तत्रासतिलेपेनप्राप्नोति अतःकिमुच्यतेयदिनाकिंचिदापहस्तेसंश्लिष्येतथापिकर्तव्यमिति । उच्यतेसाक्षात्मूर्तमन्नंकदाचिन्श्लिष्यति पिण्डेष्वनुवर्त्यमानेषुअन्नरसऊष्मावसंपर्कात्तहस्तेसएवलेपउच्यते । लेपभागिनामितिषष्ठी । निमार्जनस्यतत्संबन्धितामाह । नचलेपभागिनःप्रत्यक्षदृश्याःसन्तिथेषांस्वस्वाम्यादिसंबन्धोलेपस्यक्रियेत । तस्माल्लेपभागिनामयंभागोस्त्वितिमनसाध्यायेत् । शब्देनवोद्दिशेत् अन्येतुप्रपितामहात्पूर्वेपितरस्तान्लेपभागिनआहुः । अस्मिन्दर्शनेप्रपितामहपित्रेप्रपितामहपितामहायेत्यादिभिःशब्दैरुद्देशःकर्तव्योऽसितन्नामवेदने । हस्तमित्येकवचननिर्देशादेकेनापसव्येनहस्तेनपिण्डनिर्वपणंदर्शयति । प्रयतइत्याद्यनुवादोविहितत्वात् । विधिपूर्वकमितिशास्त्रान्तरदृष्टविधिपरिगृह्णाति । गन्धमाल्यधूपाच्छादनसिद्धोपहारैःपिण्डनिर्वपेदितिशङ्कः । यस्त्विहविधिःश्रुतःसस्वमतेनैवोक्तइतिविधिपूर्वकमित्येतदनर्थकं तस्माच्छास्त्रान्तरविध्युपसंहारार्थंविधिपूर्वकमितिवचनम् ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लेपभागिनां लेपभागिनोबुद्धप्रपितामहादीनुद्दिश्येत्यर्थः ॥ २१६ ॥

(३) कुल्लूकः । विधिपूर्वकंस्वगृह्योक्तविधिना दर्भेषु तान्पिण्डान्दत्त्वा दर्भमूलेषु करावधर्षणमिति विष्णुवचनाच्च तेषु दर्भेषु मूलदेशे हस्तनिर्लेपंकुर्यात्प्रपितामहपित्रादीनांत्रयाणालेपभुजांतृमये ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । न्युप्य दत्त्वा । विधिपूर्वकंस्वगृह्योक्तेन विधानेन । लेपभागिनांपित्रादित्रयाणां तृमये । दर्भमूलेषु करावधर्षणमिति विष्णुवचनाच्चस्तनिमृज्यात् ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । तेषु दर्भेषु येषु पिण्डान्युमाः अनेनैव ज्ञाप्यते दर्भेषूदकनिनघनंपिण्डनिवपनंच कार्यमिति । लेपभागिनांपितामहात्परेषांत्रयाणाम् ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । न्युप्यनितरां उप्यस्थापयित्वातान् । ततःस्थापनानन्तरंहस्तंनिमृज्याद्बहुत्यादिना प्रक्षालयेत् । लेपभागिनां तेषु दर्भेषु दर्भमूलेषु तत्प्रक्षालयानंदद्यात् । चतुर्थांलेपभागिनइतिवचनात् ॥ २१६ ॥

आचम्योदक्परावृत्य चिरायम्य शनैरसून् ॥ षड्क्रतूंश्च नमस्कुर्यात्पितृनेव च मन्त्रवित् ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । दर्भेषुपिण्डान्दत्त्वोदीर्चादिशंपरावर्तेत । सव्येनमार्गेण स्मृत्यन्तरेहिसव्यावृद्धदक्परावृत्येतिपठ्यते । उत्तराभिमुखःस्थित्वाआचामेत् । आचम्यत्रीनृणाणायामान्कुर्यात् । असून्प्राणानायम्य सन्निरुध्यइत्येव । गायत्रीशिरसाइत्यादिविधिर्नास्ति । शनैर्यथानातिपीडाभवति तथाचाह । यथावाक्यंप्राणानासिकातदभिमुखएवसकृन्ममस्कुर्वात् । वसन्तायनमइत्यादिपितृश्चनमस्कुर्वात् । मत्प्रवतूनमोवःपितरइत्यादिनामन्त्रेण । पितृणांनमस्कारःपिण्डाभिमुखेनकर्तव्यः । अभिषर्वावृत्येतिहिस्मृत्यन्तरम् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदगुदङ्मुखः परावृत्यावृत्य त्रिस्तूर्णांप्राणानायम्य । नमोवः पितरोरसायेत्यादिमन्त्रेण रसादिसंज्ञान् वर्षादीनृतूनमस्कुर्वात् पितृनेवेति नमोवःपितरोरसायेत्यादौ पितृणामप्युद्दिष्टत्वात्तेऽपि नमस्कार्या इत्युक्तम् ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । अनन्तरमुपस्पृश्योदङ्मुखोभूत्वा यथाशक्ति प्राणायामत्रयंकृत्वा वसन्तायनमस्तुभ्यमित्यादिना

षड्भूतून्मस्कुर्व्यात्पितृंश्च नमोवःपितरइत्यादिमन्त्रमुक्तमद्भिःपर्यावृत्त्येति गृह्यदर्शनादक्षिणामुखेनमस्कुर्व्यात् ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । उदक्परावृत्य उदङ्मुखोभूत्वा । त्रिराचम्य असून् प्राणान् प्राणायामत्रयंकृत्वा । षड्भूतून् मन्त्रवित् । वसन्तेति मन्त्रेणपितृन् नमोवइति मन्त्रेण ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । असूनायम्य प्राणायामंकृत्वा । मन्त्रवत् नमोवःपितरइत्यादिमन्त्रयुक्तम् । पितृनेव पित्रात्मकानेव ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततोदर्भेषुपिण्डं दत्त्वा उदक्परावृत्य उदगुदीर्चीदिशंपरावर्तेत । तत्पदक्षिणावृत्योदङ्मुखःस्थित्वा आचम्यासून्प्राणान् शनैःत्रिरायम्य प्राणानायम्य त्रिःप्राणायामां कृत्वा षड्भूतून्मस्कुर्व्यात् मन्त्रविब्राह्मणःकर्ता पितृन्पितृब्राह्मणान्मस्कुर्व्यात् । नमोवःपितरइति ॥ २१७ ॥

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ॥ अवजिघ्रेच्च तान्पिण्डान्यथान्युमान्समाहितः ॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । यतएवपात्रादुदकेनप्राक्पिण्डदानाद्दर्भेषूदकनिनयनंकृतं ततएवपुननिनयनं पिण्डान्तिकेपिण्डसमीपिकर्तव्यमिति । शेषग्रहणंप्रतिप्रत्यर्थं तस्योदकस्य । तथाहि शेषशब्दउपपन्नोभवति । अतश्चकथंचित्तस्याभावेनास्तिपुननिनयनं । गृहेतुनित्यंनिनयनमित्युक्तं । अवजिघ्रेच्चतान् पिण्डान् अवघ्राणंगन्धोपलब्धिः । गृहेतु चरोःप्राणभक्षणं भक्षयेदित्युक्तम् । यथान्युमान्नियतक्रमेणनिर्मान् पित्रेपितामहायप्रपितामहायेति । समाहितइतिश्लोकपूरणम् ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शेषपूर्वनिनीतोदकशेषंतद्वत्पिण्डान्तिकेदर्भेषु स्थानत्रये पुनर्निनयेत् । एवंब्राह्मणभोजनात्प्राक्पिण्डनिर्वपणमुक्तम् । अत्र पक्षे होमपिण्डदाने प्रधाने विप्रभोजनेनतुशेषप्रतिपत्तिः । यदात्रवक्ष्यमाणक्रमेण भोजनानन्तरंपिण्डदानं तदाहोमब्राह्मणभोजनयोः प्रधान्यं । पिण्डदानंतु शेष प्रतिपत्तिरिति ॥ २१८ ॥

(३) कुड्मकः । पिण्डदानात्पूर्वपिण्डाधारदेशदत्तोदकशेषमुदकपात्रस्थंप्रतिपिण्डसमीपे देशे क्रमेण पुनरुत्सृजेत् । तान्श्च पिण्डान्यथान्युमान्नयेनैव क्रमेण दत्तांस्तेनैव क्रमेणावजिघ्रेत्समाहितोऽनन्यमनाः ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । शेषं पिण्डभूमिक्षिमावशेषं । निनयेदद्यात् यथान्युमान् येन क्रमेण दत्तान् ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । शनैरत्वरया । यथान्युमान्निवपनानुक्रमेणेत्यर्थः ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनः पिण्डान्तिके पिण्डसमीपे उदकंशनैःनिर्वपेत् दद्यात् । अक्षयोदकमिति उपतिष्ठतां यथान्युमान्दत्तान्पिण्डान् समाहितःसन् उत्थाप्यावजिघ्रेत् ॥ २१८ ॥

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकांमात्रांसमादायानुपूर्वशः ॥ तानेव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्यन्ताल्पिकामात्राअवयवो भागस्तमेवयोब्राह्मणोयंपितरमुद्दिश्य उपवेशितः तदीयात्पिण्डात्किंचिन्मात्रंसएवाशयितव्यः । अनुपूर्वशइत्युक्तार्थं इहतच्छब्दात्प्रकृतपरामर्शकादग्न्यभावइत्यत्र न प्रकृतवचनैरेवापूर्वमन्यस्माददनीयात् ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रापक्षे कर्तव्यान्तरमाह पिण्डेभ्यइति । पिण्डेभ्यःसकाशात् मात्रामवयवं अनुपूर्वशः पित्रादिक्रमात् । तानेव पित्र्यान्तु वैश्वदेविकान् विधिवदाचमनादिपूर्वकं । पूर्वभोजनात् धियमाणे जीवति पूर्वेषां ततः पूर्वेषांत्रयाणां एतच्च सुतस्य साधित्वेपिण्डपितृयज्ञस्य तदनन्तरंच पार्वणस्यावश्यककर्तव्यत्वात् । तस्यपितरि जीवति क्रियाप्रकारउक्तः ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः । अल्पिकेत्यन्नाल्पमात्रा अवयवभागाः पिण्डेषूपमानल्पभागान्पिण्डक्रमेणैव गृहीत्वा तेनैव पित्रादिब्राह्मणानुभोजनकाले भोजनात्पूर्वभोजयेत् । विधिवत्पिण्डानुष्ठानवत्पितरमुद्दिश्य यः पिण्डोदत्तस्तदवयवंपितृब्राह्मणं भोजयेत् । एवंपितामहप्रपितामहपिण्डयोरपि ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पिण्डेभ्यस्तेभ्यः । अल्पिकांमात्रां किंचित् । आशयेत् भोजयेत् ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । मात्रामंशान् ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिण्डेभ्यः पिण्डसकाशेभ्योल्पिकांमात्रामन्त्रसमादाय यथानुपूर्वशः तानेवाभ्यर्चितानेष विप्रान् विधिवत्पूर्वमाशयेत् । भोजयेत् इत्यर्थः ॥ २१९ ॥

धियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ॥ विप्रवद्वापि तंश्राद्धे स्वकंपितरमाशयेत् ॥ २२० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तंपितृभ्यःपिण्डान्निर्वपेदिति कएतेपितरोनामनैकार्थोहिपितृशब्दोजनयितरिवर्तते जनकः पितेतिसंबन्धिशब्दोद्दिश्यते । पूर्वप्रमीताःपित्रादयोन्येचसंबन्धिनःप्रेताःपितरुच्यन्ते । तथाच नमोवः पितरइत्यादिमन्त्राबहुवचनान्ताः समर्थनिगदाभवन्ति । अतएवस्त्रीश्राद्धेनोह्यन्ते । नमस्तेमातर्नमस्तेपितामहीत्यादिनक्रियते । अतएकोद्दिष्टेसंख्योहःक्रियते नप्रातिपदिकोहः । तथाचसूत्रकारः । एकवचनानुहेतैत्यादि । नमस्तेपितरित्येवमूहः क्रियते । योभ्रातुःपितामहादेर्वाएकोद्दिष्टं करोति सचैवमूहति । नमस्तेपितामह नमस्तेपितृव्येत्यादि । पितृव्यादीनामनपत्यानांश्राद्धंविहितं । योयतआददीत सतस्मैदद्यादितिदेवंताविशेषवचनोप्यस्तिपितृशब्दः । कूटस्थानित्यार्थेवर्तते निरुक्तकारोहिदैवतमध्यस्थानपितृनुसमामनति । मरुतःरुद्राक्षभृतःपितरइति । एवमनेकार्थेपितृशब्देविशेषावधारणार्थमाह धियमाणेजीवति पितरिसन्ति पूर्वेषांपितामहप्रपितामहतत्पितृणांनिर्वपेन्नयाणां बहुवचननिर्देशात् । तथाचगृह्ये येभ्यःपितादद्यात्तेभ्यः पुत्रोदद्यात्पितापुत्रौचेदाहिताग्रीस्यातामिति । ननुच न चतुर्थेपिण्डो गच्छतीत्याहुः सत्यनैवाच्यतुर्थः पिण्डोदीयते । पक्षान्तरमाह विप्रवद्वायथाब्राह्मणनिमन्त्रणापूर्वकंब्रह्मचारिणोनिषमवंतश्चपूज्यन्तेतथैवजीवत्पितृकेणपिताभोजनीयःश्राद्धं श्राद्धार्थमन्त्रश्राद्धं । अत्रचपितृत्वमेव भोज्यत्वेकारणं नजातिगुणावपेक्ष्यौ । एवंस्नाहुः पितृप्रीत्यर्थंश्राद्धं । तत्रमृतस्यप्रीतौकर्तव्यायांकोजीवतिपितरिभावोयेनासौनभोजयेत् । स्वकमित्यनुवादः संबन्धिशब्दत्वादेर्वासद्धेः । भोजनमत्रपितृभ्योहितंपिण्डनिर्वपणंतुदर्भेषुपितृणांकर्तव्यमेतत्तद्विरोधात् । यदिहिपात्रस्थानीयादर्भास्तदाजीवतःपितुःस्वाभ्योत्पत्तौअल्पिकांमात्रामाशयेदिति नयुज्यते । जीवतोहित्वमिच्छाविनियोज्यं नच तस्मिन्पिण्डेअनादिदानमुपपद्यते अर्धजरतीयप्रसङ्गात् । नह्यत्राअनादिसंस्कृतेन पितुःकिंचित्प्रयोजनमस्ति तस्माददृष्टार्थमअनादिदानं । अअनादिरहितंतु कदाचिदात्मनःपितुःपरस्यवा भोजनयोग्यंभवतीत्येवमर्धजरतीयं । तस्मादस्मिन्पक्षेपिण्डनिर्वपणंद्वयोः पितामहप्रपितामहयोः । गृहकारास्तुस्मरन्ति जीवत्पितृकस्यनपिण्डपितृयज्ञोनाश्राद्धंकिंतर्हिअनारम्भएवतस्यकर्मणोहोमान्ततावा ॥ २२० ॥

(४) सर्वज्ञनारायणः । विप्रवदिति । अत्र पक्षे पितृस्थाने पितृपितरमुपवेश्येतरयोरर्थे द्वौ विप्रवुपवेशयेत् । तयोरेव पितर्यपि सर्वमर्घ्यादि विदध्यादित्यर्थः ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । धियमाणे जीवति पितरि मृतानांपितामहादित्रयाणांश्राद्धंकर्तव्यम् । अथवा पितृविप्रस्थाने तमेव स्वपितरंभोजयेत् । पितामहप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणौ भोजयेत्पिण्डद्वयंच दद्यात् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । धियमाणे जीवति । पूर्वेषां वृद्धप्रपितामहस्य पितामहप्रपितामहयोःब्राह्मणद्वयंचकुर्यात् । पितृस्थाने स्वकंपितरमित्यन्वयः ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । जीवति पितरि पिण्डनिवापः कथं कर्तव्य इत्यपेक्षायामाह । ध्रियमाण इति ध्रियमाणे जीवति । पितृशब्दः पितामहप्रपितामहयोरप्युपलक्षणम् । पूर्वेषामेव येभ्यः पिता दद्यात्तेषामेवेत्यर्थः । निर्वपेत्पिण्डान् । कल्पान्तरमुत्तरार्धेनोक्तम् । विप्रवन्निमस्त्रितविप्रवत् ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवत्पितृकं प्रत्याह ध्रियमाण इति । पितरि ध्रियमाणे जीवति सति पूर्वेषां पितृणां पिण्डान्निर्वपेत् दद्यात् । आभ्युदयिकश्राद्धे तं स्वकंपितरं विप्रवद्भोजयेद्वा । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत इति न्यायात् २२०

पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः ॥ पितुः सनामं सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्पिता-

महम् ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । पितुर्नामसंकीर्तनेन तदीयावाहनपिण्डदानब्राह्मणभोजनानिलक्ष्यन्ते । कीर्तयेत्प्रपितामहं । जीवतेपितामहायनदद्यात् । किं तर्हिततः पूर्वाभ्यां पितुः पितृभ्यो निपृणीयादिति स्मरन्ति ॥ २२१ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । निवृत्तो मृतः । जीवेद्वापीति वाशब्दश्चार्थः कीर्तयेत् । प्रपितामहं प्रपितामहनाम कीर्तयेत् । नामकीर्तनेन श्राद्धं प्रवर्तयेदित्युक्तं भवति ॥ २२१ ॥

(३) कुड्मूकः । नामकीर्तनमत्र श्राद्धोपलक्षणार्थः । पितृजीवनापेक्षोऽयं वाशब्दः । यस्य पुनः पिता मृतः स्यात्पितामहे जीवति सपितृप्रपितामहयोः श्राद्धं कुर्यात् । गोविन्दराजस्तु । यस्य पितृप्रपितामहौ मृतौ स्यातां सपित्रे पिण्डनिधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यादिति विष्णुवचनात् प्रपितामहतत्पितृभ्यां दद्यादिति व्याख्यातवान् ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्य पिता वृत्तो मृतः पितामहश्च जीवति सपितृप्रपितामहयोः श्राद्धं कुर्यात् ॥ २२१ ॥

(५) नन्दनः । वृत्तो मृतः ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पिता वृत्तः स्यात् मृतः स्यात् । पितामहो जीवेद्वा ॥ २२१ ॥

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ॥ कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । यथा जीवत्पिता भोज्यते तद्वत्पितामहोऽपि अनुज्ञां पितामहात्प्राप्य समाचरेत् । स्वयं च परतोऽहोर्दद्यात् प्रपितामहाय एकस्मा एव वा एष कामं स्वयमित्यनयोरर्थः ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जीवत्पितुः पितृभोजनवत् । तच्छ्राद्धं पितामहश्चाद्धार्थमन्नादि । कामं वेति पितामहानुज्ञया स्वयंपौत्रः समाचरेत् त्रिपुरुषं श्राद्धमाचरेत् । तेन पितुः प्रपितामहवृद्धप्रपितामहयोश्च श्राद्धं कुर्यादिति लभ्यते ॥ २२२ ॥

(३) कुड्मूकः । यथा जीवत्पिता भोज्यस्तथा पितामहोऽपि पितामहब्राह्मणस्थाने भोज्यः । पितृप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं च कुर्यात् । यथा वा जीवता पितामहेन त्वमेव यथारुचि कुर्विति दत्तानुज्ञः स्वरूपा पितामहं वा भोजयेत् । पितृप्रपितामहयोर्वा श्राद्धद्वयं कुर्यादिति विष्णुवचनात्पितृप्रपितामहवृद्धप्रपितामहानां श्राद्धत्रयं कुर्यात् ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धं पितामहोऽपेक्षकं । पितामह एव भुञ्जीत । समनुज्ञातः पितामहेन दत्तानुज्ञः स्वयंवृद्धप्रपितामहान्तानां दद्यात् । यस्य पितृप्रपितामहौ मृतौ सपित्रे पिण्डनिधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यादिति विष्णुवचनात् प्रपितामहतत्पितृभ्यां दद्यात् ॥ २२२ ॥

(२२२) समनुज्ञातः = तदनुज्ञातः (ल, ब,)

(५) ननन्दः । पितुः पितामहस्य वा भोजनपक्षेद्वयोरेव पिण्डदानं पिण्डदानस्थाने भोजनविधानात् । पितुः स्वनामसंकीर्त्यकीर्तयेत्पितामहमित्यस्मिन्पक्षे तु प्रपितामहपित्रेऽपिण्डं दद्यात् कुतः त्रिषु पिण्डः प्रवर्तत इति नियमात् । पक्षान्तरमुत्तरार्धेनोक्तम् । तदनुज्ञातः पितामहानुज्ञातः । युक्तसमाचरणं चात्र पितामहस्यापि पिण्डदानं समस्तपिण्डविलोपो वा कुतः पक्षान्तरस्यासंभवात् ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्प्राज्ञे पितामहो वा भुञ्जीत इति मनुरब्रवीत् । वापक्षान्तरे । तदनुज्ञातः पितृपितामहाभ्यामनुज्ञातः कामं स्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२ ॥

तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ॥ तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत् स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रामाशयेदिति तस्यायं कालविधिर्देशविधिश्च । अग्रदेशात्पिण्डस्य मात्रा आदातव्या । दर्भान्तिलोदकं च दत्त्वा तदनन्तरं पिण्डभागं प्रयच्छेत् स्वधैषामिति ब्रुवन् । एषामपि सर्वनाम्ना विशेषणानामनिगृह्यन्ते एवं च संबन्धः क्रियते येषां यानि नामानि तान्युच्चार्य स्वधास्त्विति ब्रूयादतः स्वधाशब्दयोगे चतुर्ध्यानिर्देशः कर्तव्यः स्वधादेव दत्तायास्तु स्वधायज्ञदत्तायास्त्विति । एवं व्याख्यायमाने शास्त्रान्तरविरोधो न भवति ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतं कर्मक्रममाह तेषां दत्त्वेति । सपवित्रं सकुशं तिलोदकं दत्त्वेति पिण्डदान इव तदवयवप्रतिपादनाङ्गपाणाववनेजनं विहितम् । पिण्डाग्रं पिण्डेभ्योऽल्पमात्रा । एषामिति संक्षिप्तोक्तम् । पितुः पितामहस्येत्यादितु पृथगेव कार्यम् । वचनाच्च स्वधायोगेऽपि षष्ठी २२३ ॥

(३) कुल्लूकः । पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रामिति यदुक्तं तस्यायं कालविधिः प्रदेयविधिश्च तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सदर्थतिलोदकं दत्त्वा तदिति पूर्वनिर्दिष्टं पिण्डाग्रं पित्रे स्वधास्त्वित्येवमादि ब्रुवन् पित्रादिब्राह्मणेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण दद्यात् ॥ २२३ ॥

(५) राघवानन्दः । पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रामिति यदुक्तं तस्य कालविधिस्तत्पिण्डाग्रमिति । स्वधैषां पित्रे स्वधास्तु । पितामहाय स्वधास्त्वित्यादि ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । विधिवदाशयेदित्युक्तम् कः पुनरस्य विधिरित्याह तेषामिति । तेषाम् एतेषां पितृणाम् ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकं दत्त्वा पिण्डाग्रं पिण्डशेषं एषां पितृणां स्वधास्त्विति ब्रुवन्प्रक्षिपेत् दद्यात् ॥ २२३ ॥

पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वार्द्धितम् ॥ विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षि

पेत् ॥ २२४ ॥

(१) मेधातिथिः । उभाभ्यां हस्ताभ्यां स्वयंगृहीत्वा अन्नस्य वार्द्धितं अन्नेन पूर्णं भाजनं विप्रान्तिकेरसवत्यगारादीनां यत्र ब्राह्मणा भोज्यन्ते तस्मिन्देशे उपनिक्षिपेत् । ब्राह्मणानां समीपे स्थापयेत् । अन्येतु व्याचक्षते वार्द्धितं परिबर्तुलमन्नमुच्यते तद्विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् तुभ्यमिदमिति ध्यात्वानिक्षिपेद्यथा विकिरं तदयुक्तं उपनीय सर्वपरिवेषयेदिति वक्ष्यति अतः परिवेषणार्थं प्रदेशान्तरादानीय तस्योपनिक्षेपोऽयम् ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वार्द्धितं पात्रान्तरे कृत्वा पत्न्यादिभिरानीतम् । विप्रान्तिके तत्पात्रसमीपे उपरि निक्षिपेत् स्थापयेत् ॥ २२४ ॥

(३) कुड्डूकः । अन्नस्येति तृतीयाथेष्वी । वर्धितपूर्णपिठरादिपात्रं स्वयंपाणिभ्यांगृहीत्वा पितृंश्च चिन्तयन्नरसवत्य-
गारादानीय ब्राह्मणानांसमीपे परिवेषणार्थमत्वरया स्थापयेत् ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पाणिभ्यामिति । अन्नस्य च वर्धितं अन्नपूर्णपात्रं पिठरादि । पाकगृहादानीय परि-
वेषणार्थं स्थापयेत् ॥ २२४ ॥

(५) नन्दनः । अथपरिवेषणप्रकारमाह पाणिभ्यामिति । वर्धितं राशीकृतम् । शनकैरत्वरया ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वयं अन्नस्य वर्धितं । अन्नपूर्णं भाजनं स्वयंपाणिभ्यामुपसंगृह्य विप्रान्तिके समीपे पितृन्
भ्यामन् शनकैरुपनिक्षिपेत् स्थापयेत् । यथाऽविकृतम् ॥ २२४ ॥

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ॥ तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥ २२५ ॥

(१) मेघातिथिः । द्वाभ्यांहस्ताभ्यामन्नमुपनेतव्यं परिवेष्टव्यं नचैकेनेति । परिवेषणमुपनयनमेव । ततस्तत्राप्ययमे-
वधर्मः पूर्वोक्तः तस्यार्थवादः । उभाभ्यांहस्ताभ्यां मुक्तं वर्जितमपरिगृहीतं यदन्नमुपनीयते परिवेषणार्थं तद्विप्रलुम्पन्ति
विनाशयन्त्यसुराः । सहसाबलेन दुष्टचेतसः पापात्मानः असुरादेव द्विषः । उभयोरित्यधिकरणे सप्तमी । मुक्तमाकृष्टमस्थितं भव-
न्ति च प्रतिषेधोपसन्धानेपिकारकविभक्तयः । ग्रामानागच्छत्यासनेनोपविशति त्रिरात्रमुपवसति वसेरर्थस्येति ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उभयोर्हस्तयोर्द्वाभ्यांहस्ताभ्यां । तस्मान्नैकेन पाणिनोपनेयमित्यर्थः ॥ २२५ ॥

(३) कुड्डूकः । अधिकरणसप्तमीयं । उभयोः करयोर्मुक्तमस्थितं यदन्नं ब्राह्मणान्तिकमानीयते तदसुरादुष्टबुद्धय-
आच्छिन्दन्ति । तस्मान्नैकहस्तेनानीय परिवेष्टव्यम् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्परिवेषणं नैकहस्तेनेत्याह उभयोरिति । हस्तयोर्मुक्तं हस्ताभ्यां वियुक्तं एकेन हस्तेन
दीयमानम् विलुम्पन्ति हरन्ति ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । यतएवं तस्मादेकहस्तेनान्नोपनेयमिति ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभयोर्द्वाभ्यांहस्ताभ्यामुक्तं वर्जितमपरिगृहीतं यदन्नमुपनीयते परिवेषणान्तं तदन्नमसुरा
विप्रलुम्पन्ति सहसा दुष्टचेतसः ॥ २२५ ॥

गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयोदधिघृतं मधु ॥ विन्यसेत्पयतः पूर्वं भूमावेव समाहितः ॥ २२६ ॥

(१) मेघातिथिः । गुणान्व्यञ्जनानि एषामेतत्प्रदर्शनार्थमुत्तरः प्रपञ्चः । सूपशाकाद्यान् विन्यसेद्भूमावेवोपयच्छेत
न दारुमयेफलकादौ ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुणान् व्यञ्जनानि । सूपशब्दः शाकेतरव्यञ्जनपरोत्र ॥ २२६ ॥

(३) कुड्डूकः । गुणान्व्यञ्जनानि अन्नापेक्षयाऽप्राधान्याद्गुणयुक्तान् वा । सूपशाकाद्यान्पयतः शुचिः समाहितो-
ऽनन्यमनाः सम्यग्यथा न विशीर्यन्ति तथा भूमावेव स्वपात्रस्थाने स्थापयेन् दारुफलकादौ ॥ २२६ ॥

(५) राघवानन्दः । किंच उपकरणानि पात्रान्तरे शनैर्भूमावेव देयानीत्याह गुणांश्चेति त्रिभिः । अन्नेरुचिसाध-
नं गुणानुपकरणादीनि कालशाकमांसादीनि ॥ २२६ ॥

(५) नन्दनः । गुणान्व्यञ्जनानि ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुणान्व्यञ्जनानि च पुनः शाकाद्यान् दारुमयफलकादौ भूमावेव समाहितः सन्विन्यसेव स्थापयेत् । भूमौ स्थापयित्वा परिवेषयेदित्यर्थः ॥ २२६ ॥

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च । तृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥ २२७ ॥

(१) मेधातिथिः । धानाशष्कुल्यादयो भक्ष्याः खरविशदमभ्यवहरणीयं हि भक्ष्यमित्युच्यते । भोज्यं घृतपूपादि ॥ २२७ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । भक्ष्यं लड्डुकादि । भोज्यमोदनादि । पानानि पेयानि ॥ २२७ ॥

(३) कुल्लूकः । भक्ष्यं खरविशदमभ्यवहरणीयं मोदकादि । भोज्यं पायसादि । नानाप्रकारफलमूलानि तृद्यस्थ प्रियाणि मांसानि पानानि सुगन्धीनि भूमावेव विन्यसेदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । भक्ष्यं धानाशष्कुल्यादि भोज्यं घृतपूपादि । तृद्यानि मनोज्ञानि दृष्ट्या । सुरभीणि सुगन्धीनि ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । भक्ष्यादीन्येतानि स्वातन्त्र्येण भोज्यानि नोपदंशत्वेन ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृद्यानि प्रियाणि पानानि सुरभीणि कर्पूरादिसंयुतानि ॥ २२७ ॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ॥ परिवेषयेत् प्रयतो गुणान्सर्वान् प्रचोदयन् ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । उपनीयविप्रान्तिके सर्वमेतद्भौकयित्वा ततः परिवेषयेत् । भुज्यधिकरणोपादानमावर्जनं । भुज्यान्तस्य परिवेषणं यद्यप्यन्तिकदेशआपेक्षिकः तथापि तेषामन्तिके निधातव्यं । यथा भुज्यान्नामानामुच्छेषणेन न संसृज्यते । गुणान् भक्ष्यभोज्यादेर्द्रव्यस्य ये गुणा अम्लत्वादयस्तान् प्रणोदयमान इदमम्लमिदमधुरमिदं स्वाण्डवमित्येवमावेदिते तेषां यदोचते तत्तद्व्यादितिवक्ष्यमाणेन संबन्धः । शनकैरित्याद्यनुवादः श्लोकपूरणार्थः ॥ २२८ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । उपनीयैकत्र समीपेव स्थाप्य परिवेषयेत् भोजनपात्रे दद्यात् । गुणान्व्यञ्जनानि प्रचोदयन् । भोक्तुं द्विजान् प्रेरयन् ॥ २२८ ॥

(३) कुल्लूकः । एतत्सर्वमन्नादिकं ब्राह्मणसमीपमानीय प्रयतः शुचिः अनन्यमनाः क्रमेण परिवेषयेत् इदमधुरमिदमम्लमित्येवंमाधुर्यादिगुणान्कथयन् ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रचोदयन् इदमधुरमिदं कीदृगिति ख्यापयन् प्रयतोऽप्रमत्तः ॥ २२८ ॥

(५) नन्दनः । प्रचोदयन् भुज्यानेषु सूक्ष्माकादीन् गुणान् प्रेरयन् प्रयच्छन्ति यावत् । परिवेषयेत् भोजयेत् ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्सर्वं भक्ष्यं भोज्यं उपनीयानीय समाहितः सन् परिवेषयेत् । प्रयतः सर्वान् ब्राह्मणान् गुणान्व्यञ्जनानि द्रव्यस्यैव गुणा अल्पत्वादयस्तान् वचनेन प्रणोदयन् प्रेरयन् ॥ २२८ ॥

नास्त्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ॥ न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्त्रं अश्वरोदनं तन्मापातयेन्न कुर्यात् । प्रायेण प्रेतश्चाद्वादाविष्टवियोगजेन दुःखानुस्मरणेनाश्रुपातो जायते तस्य निषेधः । आनन्दाश्रुणस्त्वकस्मात्पततो न दोषः । न जातुकदाचिदप्यश्रुविमोचनं कुर्यात् । न कुप्येत्क्रोधं न गृणीयात् । अनृतवदनस्य पुरुषार्थतयानिषिद्धस्य कर्मार्थोपनिषेधः । न पादेन स्पृशेदन्नमुच्छिष्टमनुच्छिष्टं च । न चैतदन्नमवधूनयेदवकम्पयेत् । हस्तादिनोत्क्षिप्य पुनर्न विक्षिपेत् । अन्येतुद्याचक्षते वाससाधूल्याद्यपनयनार्थं यदवधूननं न तदन्नस्योपरि कर्तव्यम् ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नास्मापातयेदित्यादयोभोक्तुर्नियमाः । असमश्रु । नचैतदवधूनयेत् पात्रस्थंहस्तेनोद्धृत्य तत्र न पुनःपुनः क्षिपेत् ॥ २२९ ॥

(३) कुहूकः । रोदनक्रोधमृषाभाषणानि न कुर्यात् । पादेन चालं न स्पृशेत् । न चोत्क्षिप्योत्क्षिप्यान्पात्रे क्षिपेत् । पुरुषार्थतया प्रतिषिद्धयोरपि क्रोधानृतयोः श्राद्धाङ्गत्वज्ञापनार्थोयंनिषेधः ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतत्पञ्चकंन कुर्यादित्याह नेति । तदन्नं । अवधूनयेत् । उत्क्षिप्योत्क्षिप्य न स्थापयेत् ॥ २२९ ॥

(५) नन्दनः । पित्रादिस्मरणेन नास्मापातयेत् । परिवेषयिताऽन्नंनावधूनयेन्नावजानीयान्नावकिरेद्वा ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्राद्धकर्ता जातुकदाचित् अश्रुनपातयेत् रोदनं नकुर्यात् । तथा न कुप्येन्न क्रोधंकुर्यात् अनृतंन वेदेत् अन्नंपादेन नस्पृशेत् । एवमन्नंनावधूनयेत् तत्र हस्तंवा न कम्पयेत् ॥ २२९ ॥

असंगमयति प्रेतान्कोपोरीननृतंशुनः ॥ पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम् ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यार्थवादः । अश्रुविमोचनक्रियमाणंप्रेतान्गमयति प्रापयति श्राद्धं । नपितृणामुपकारकंभवति प्रेताश्चात्रपिशाचवद्भूतविशेषाविवक्षिताः नत्वसपिण्डीकृताःसम्प्रतिमृताः । रक्षांसिभूतप्रेतवत्अवगन्तव्यानि । अरयः प्रसिद्धाः तथादुष्कृतीन्दुष्कृताचरणान्पातकिनः ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रेतान्पिशाचान् । अरीन्यजमानस्य मृतान्शत्रून् । दुष्कृतीन्दुष्कृतीन्पितृणामुपकारकंभवति । क्रोधः शत्रून् । मृषावादः कुकुरान् । पादस्पर्शोन्नस्य राक्षसान् । अवधूननंपापकारिणः । तस्मान्न रोदनादि कुर्यात् ॥ २३० ॥

(३) कुहूकः । अश्रुक्रियमाणंप्रेतान्भूतवेषान्श्राद्धान्प्रापयति न पितृणामुपकारकंभवति । क्रोधः शत्रून् । मृषावादः कुकुरान् । पादस्पर्शोन्नस्य राक्षसान् । अवधूननंपापकारिणः । तस्मान्न रोदनादि कुर्यात् ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । न चाश्रित्युक्तं तत्करणेदोषमाह असमिति । असंचक्षुर्जलं क्रियमाणमिति शेषः । गमयति श्राद्धीयद्रव्यं प्रेतादिभ्यःप्रापयति । एवमुत्तरत्र । अरीन् शत्रून् दुष्कृतीन्पितृणामुपकारकमितिवाः । तस्माद्धर्षाश्रूणि न कुर्यादिति भावः ॥ २३० ॥

(५) नन्दनः । असंबाष्पः । तदन्नंप्रेतान्पिशाचान्गमयति न पितृन् ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र दोषमाह गमयतीति । अश्रु प्रेतान्प्रत्यन्नंगमयति प्रापयति कोपोरीन्प्रत्यन्नंगमयति प्रापयति । अवधूननंतिरस्करणंवाअवधूननं वस्त्रव्यञ्जनेन वा अवधूननंदुष्कृतीन्प्रति गमयति प्रापयति ॥ २३० ॥

यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः ॥ ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितृणामेतदीप्सितम् ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यदन्नंव्यञ्जनंपानंचाभिलषेयुस्तत्तदमत्सरः अलुब्धोदद्यात् मत्सरइतिलोभनाम । रोचेत प्रीतिंजनयेत् । ब्रह्मोद्याब्रह्मणिवेदे याउद्यन्ते कथ्यन्ते ताब्रह्मोद्या देवासुरयुद्धं वृत्रवधःसरमादृत्यमित्याद्याः अथवा कःस्विदेकाकीचरतीत्यादि । ब्रह्मोद्यंचकथाइतिवापाठः तत्प्रधानमन्त्रार्थनिरूपणाद्याःकथाःसंलापालौकिकैः शब्दैः पितृणामेतदीप्सितमभिलषितमित्यर्थवादः ॥ २३१ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अमत्सरोऽक्रोधः । ब्रह्मोद्या । आभ्यात्मिकीः कथादातैव कुर्यात् ॥ २३१ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यद्विप्राणामीप्सितं अन्नं व्यञ्जनादि तत्तदमत्सरोदद्यात् । परमात्मनिरूपणपराः कथाश्च कुर्यात् । यतः पितृणामेतदपेक्षितम् ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुस्मरति यदिति । यच्छाकादिकं । अमत्सरः अयंबहुभोजीत्यादिमात्सर्यरहितः । ब्रह्मोद्याः परमात्मनिरूपिकाः कथाः । भृगुर्वै वारुणिः । वरुणपितरं इत्यादिकाः ॥ २३१ ॥

(५) नन्दनः । अमत्सरोऽरूपणइति यावत् । ब्रह्मोद्यावेदप्रतिपाद्याः कथाः । कः खिदेकाकीचरति सूर्यएकाकीचर-
तोत्याद्याः ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्यत् अन्नं वा रसो वा रोचेत तत्तदमत्सरः सन्दद्यात् । ब्राह्मणाविदेयाः उच्यन्तेता ब्रह्मोद्याः कथाः कुर्याच्छुभाः देवासुरादियुद्धादि ब्रह्मैवं वदन्ति । कश्चिदेकाकी चरति कउस्विज्जायते पुनः । किंस्विद्धिमस्य भेषजं । किंस्विदावपनं महदिति । प्रत्याह । सूर्यएकाकी चरति । चन्द्रमाजायते पुनः अग्निर्हिमस्य भेषजं । भूमिरावपनं महदित्याद्याः कथाः पितृसूक्तानीत्यर्थः ॥ २३१ ॥

स्वाध्यायं श्रावयेत्पिण्डे धर्मशास्त्राणि चैव हि ॥ आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि-
खिलानि च ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वाध्यायोवेदः । मन्वादियन्था धर्मशास्त्राणि । आख्यानानि सौपर्णमैत्रावरुणादीनि । बाह्व-
च्येपठ्यन्ते । इतिहासामहाभारतादयः । पुराणानि व्यासादिप्रणीतानि सृष्ट्यादिवर्णनरूपाणि । खिलानि श्रीसूक्त-
महानाम्निकादीनि ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वाध्यायं वेदभागं पावमान्यादिमन्त्रान् । आख्यानानि ब्राह्मणभागस्थाः कथाः । इतिहा-
सोमहाभारतं । खिलानि तत्कालपठ्यमानशाखास्थवेदभागान् ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वाध्यायं वेदं । मानवादीनि धर्मशास्त्राणि । आख्यानानि सौपर्णमैत्रावरुणादीनि । इतिहासामहा-
भारतादीन् । पुराणानि ब्रह्मपुराणादीनि । खिलानि श्रीसूक्तशिवसङ्कल्पादीनि । श्राद्धे ब्राह्मणाञ्छ्रावयेत् ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वाध्यायं उशन्हवै वाजश्रवस इत्यादिकरुवल्यादिकम् । धर्मशास्त्राणि मन्वादीनि । आख्या-
नानि सौपर्णमैत्रावरुणानि । इतिहासान् महाभारतादीन् । खिलानि श्रीसूक्तशिवसङ्कल्पादीनि ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । आख्यानानि कंसवधादीनि । इतिहासा महाभारतादयः । खिलानि हरिवंशादीनि ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिण्डं स्वाध्यायं पिण्डसूक्तं ब्राह्मणान् श्रावयेत् पितृसूक्तमाह । पितृभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधानमः ।
पितामहेभ्य इत्यादि च पुनः धर्मशास्त्राणि श्रावयेत् ॥ २३२ ॥

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टोभोजयेच्च शनैः शनैः ॥ अन्नाद्येनासकृच्चैतान्गुणैश्च परिचोदयेत् ॥ २३३ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यपिनिमित्ते नत्वंदुःखं केनचित्प्रकारेण दीर्घोच्छ्वासदिना प्रकटयेदपि दृष्टवत्स्यात्
ब्राह्मणान् हर्षयेत् । गीतादिनापरियुक्तेन अविरुद्धेन वा प्रसंगागतेन परिहासेन स्वाध्यायेपठ्यमानेचिरं कश्चिदुद्वेजयेत् ।
तदा ततो विरम्याख्यानकगीतादिनाचरमयेत् । शनैर्भोजयेत् । कतिचिद्वासाग्रहीतव्यास्येतत्सम्यक् भोजनमित्येवमादिभिः
प्रियवचनैर्भोजयेत् । शनैर्न संरंभेण ब्रूयात् । अन्नाद्येन पायसादिना । गुणैश्च व्यञ्जनैर्दानार्थमुद्यतै रसवत्तया योजयन् भोजना-

र्थमुत्साहयेत् । स्वाद्याइमाःशङ्कुल्यःसुरसेयंक्षीरिणीति पात्रस्थमेवमादिहस्तगृहीतकृत्वा पुरस्थितःपुनःपुनर्ब्रूयादित्येषाप-
रिनोदना ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नाद्येनोदनेनाद्येन भक्तादिना । गुणैर्व्यञ्जकैः कथितैः प्रेरयेद्भोक्तुम् ॥ २३३ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वयंदृष्टोभूत्वा प्रियवचनादिभिर्ब्राह्मणान् परितोषयेत् । अन्नंचात्वरया भोजयेत् । मिष्टान्नेन पाय-
सादिभिः पायसमिदंस्वादुमोदकोयंदृष्टोभूत्वागृह्यतामित्यादिगुणाभिधानैःपुनर्ब्राह्मणान्प्रेरयेत् ॥ २३३ ॥

(३) राघवानन्दः । अन्नाद्येन उक्तपायसाद्येन । गुणैरप्रधानैः परिकीर्तयेत् । मधुरादिगुणानितिशेषः ॥ २३३ ॥

(५) नन्दनः । परिचोदयेत् इदमन्नमयमुपदंशश्च । पुनरपि भवद्भिर्भोक्तव्यमितिवदेदित्यर्थः ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणान्हर्षयन् तुष्टःसन् । शनैःशनैर्भोजयेत् । अन्नाद्येनैतान्ब्राह्मणान् गुणैर्व्यञ्जनैःपरिवेषये-
त् ॥ २३३ ॥

व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ॥ कुतपंचासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुकल्पपक्षेदौहित्रस्ययत्नेनभोज्यतोच्यते । कुतपोऽजलोमसूत्रैःकम्बलाकारःपटः । उदीच्ये-
षुकम्बलइतिप्रसिद्धः । तंआसनंदद्यात् नदौहित्रपक्षे किंतिर्हिअन्यदापियतोवक्ष्यति त्रीणिश्राद्धेपवित्राणीति श्राद्धमात्र-
विषयत्वात् । तिलैश्चावकिरेत् । तिलांश्चमह्यंभुविनिक्षिपेत् ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्रतस्थं ब्रह्मचारिणं । एतेनानुकल्पमध्ये दौहित्रस्य श्रेष्ठोक्ता । अपीत्यरुचौ । तेन
गृहस्थसंभवे ब्रह्मचारिणाममुख्यता दर्शिता । कुतपोनेपालकम्बलः ॥ २३४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मचारिणमपि दौहित्रंश्राद्धे प्रयत्नतोभोजयेत् । अपिशब्दादब्रह्मचारिणमपिआनुकल्पिकमभ्यप-
ठितस्यापि ब्रह्मचारिणोयत्नवचनाच्छ्रेष्ठत्वंकथयति । नेपालकबलंचासने दद्यात् दौहित्रमन्तरेणापि तिलांश्चश्राद्धभूमौवि-
किरेत् ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच व्रतस्थमिति । व्रतस्थं ब्रह्मचारिणं अपिशब्दोऽन्यसंग्रहार्थः । तेन त्वसीयाविकृजामातृ-
श्वशुरमातुलाः । त्रीणांचिकेतदौहित्रशिष्यसम्बन्धिवान्धवा इत्याज्ञावल्क्येनोक्तेः । कुतपनेपालकम्बलं । विकिरेत् दिक्षु
विक्षिपेत् ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुतपं नेपालकमासनंदद्यात् तिलैश्च महींविकिरेत् ॥ २३४ ॥

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ॥ त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधम-

त्वराम् ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । पवित्राणिपावनानिसाधुत्वसंपादकानि आद्यश्लोकार्थानुवादः । उत्तरस्तुविधेयार्थः । शौच-
मशुचिसंसर्गपरिहारः । प्रमादाद्वाजातस्याशुचित्वस्यमृद्वार्यादिना यथाशास्त्रंशुद्धिः । अत्वरंविश्रब्धंभोजनाद्यनुष्ठानम् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तस्यप्रपञ्चःत्रीणीति । प्रशंसन्ति अद्भुतया प्रशस्तानीति वदन्ति शौचं शुचित्वं कर्तृ-
भोक्तृद्रव्याणाम् ॥ २३५ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वोक्तान्येव त्रीणि दौहित्रादीनि श्राद्धे पवित्राणीति ज्ञाप्यन्ते त्रीणि च शौचादीनि प्रशंस-
न्ति ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव मशस्तान्याह त्रीणीति । अत्र आद्धे अत्वरं विशेषतःकर्तुम् ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । कर्तव्यान्तरमाह व्रतस्थमिति । व्रतस्थं ब्रह्मचारिणम् । नायं त्रिणाचिकेतादीनामिव दौहित्रस्य भोजने विधिः किंतु श्राद्धाङ्गत्वेन कुतः पात्रनियमप्रकरणे दौहित्रस्यानुकल्पत्ववचनादुत्तरयोर्विध्योः श्राद्धाङ्गत्वावगमाच्च । कुतपदं भ्रमः ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुतुपः कुतुपकालोवा । दौहित्रः खड्गपात्रः दौहित्रीबा । दौहित्रमिति पाठः । दौहित्रंतीषयेत् त्रीण्यत्र श्राद्धे प्रशंसन्ति । शौचं मृद्वारिणा । अक्रोधनं । अत्वरामशीघ्रं त्वराराहित्यमित्यर्थः ॥ २३५ ॥

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः ॥ न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टाहविर्गुणान् ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । उष्णमेवात्युष्णं अतिगतउष्णमिति प्रपतितपर्णः प्रपर्णइति यथा सर्वमन्नं गुणाश्च । यस्योष्णस्य भोजनमुचितं तत्रैवेदमुष्णताविधानं न तु दध्योदनादियत्तदुष्णं अप्रीतिकरं व्याधिजनकं च । तत्र हर्षयेद्ब्राह्मणानिति विरुध्येत । उष्णभोजनविधानाच्च न सकृत्सर्वमन्नं परिवेष्टव्यं । तथा हि बहु भोजिनः शीतं भवेदन्नं तस्माद्भुक्ते पुनर्दद्यान्न च भुञ्जानेभ्य उच्छिष्टदानत्वात् दानमयुक्तमिति वाच्यं । भोजनविधौ रं रूप एव । आतृमेर्भोजयितुं व्यापारो न ह्यत्रौदनादिप्रतिग्राह्यतया संबध्यते । अतएव न तत्र प्रतिग्रहमन्त्रोदनादिषु प्रयुज्यते । वाग्यताः वाक् यता नियमितायैः छान्दसः परनिपातः वाचावायताः साधनं कृते तिसमासः । कर्तृवचनश्चतुर्थादयतशब्दः व्यापारनिषेधो नियमनं वाचश्च व्यापारः शब्दोच्चारणं तत्प्रतिषेधः क्रियते व्यक्ताव्यक्तशब्दोच्चारणनकर्तव्यं हविषो गुणानचवक्तव्याः । इष्टैः सद्भिर्भुञ्जानैर्दात्रेण विवक्षितमिति स्मरन्ति । ननु वाङ्मयमादेवैतत्सिद्धं सत्यमपि भयादिनापि न कर्तव्यं ब्रूविः प्रतिपादने वर्तते । ब्रूयुरिति न शब्दोच्चारणमेव ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्युष्णमभिमतोऽंशं हविषो गुणान मिष्टत्वादीन् दात्रा दृष्ट्वापि ॥ २३६ ॥

(३) कुड्डूकः । उष्णमेवात्युष्णं यस्योष्णस्यान्नदेर्भोजनमुचितं तदुष्णं दद्यात् न तु फलाद्यपि अतएव शङ्कः । उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥ संयतवाचश्च ब्राह्मणा अश्रीयुः । किमिदं स्वाह्स्वादुवेति दात्राऽन्नादिगुणान् पृष्ट्वा वक्त्राद्यभिनयेनापि न ब्रूयुः । वाग्यतस्याचैव विधानात् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अत्युष्णमिति । सर्वमन्नमुपकरणंचैति न ब्रूयुः । अभिनयेनापि न ज्ञापयेयुः वाग्यसाइति मौनस्य प्राप्तत्वात् ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अत्युष्णं कोष्णं सर्वमन्नं स्यात् । वाग्यताः भुञ्जीरन् दात्रा पृष्ट्वा हविर्गुणान् हविष्यान्नस्य गुणान् द्विजातयो न ब्रूयुः ॥ २३६ ॥

यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्रन्ति वाग्यताः ॥ पितरस्तावदश्रन्ति यावन्नोक्ताहविर्गुणाः ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्वविधेरर्थवादोऽयं । ऊष्मा औष्ण्यम् ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्य प्रपंचः । यावदुष्णेति । यावदुष्णमन्नमित्यर्थः ॥ २३७ ॥

(३) कुड्डूकः । यावदन्ने उष्णता भवति यावच्च मौनिनो भुञ्जते यावच्च हविर्गुणानोच्यन्ते तावत्पितरोऽश्रन्तीति पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य प्रशंसा ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तद्योत्कृष्टहविर्गुणानभिधानयोरर्थवादमाह यावदिति । नोक्ताः श्राद्धं भुञ्जानैः ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्ने यावदूष्मा भवति यावद्वाग्यता अश्रन्ति तावत्पितरोऽश्रन्ति यावत् हविर्गुणानोक्ताः ॥ २३७ ॥

यद्वेष्टितशिराभुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ॥ सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते द्वै रक्षांसि भुङ्क्ते ॥ २३८ ॥

(१) मेधातिथिः । वेष्टितमुष्णीषादिना । उदीच्याहि शाटकैः शिरोवेष्टयन्ति । यत्तु व्याचक्षते चूडाकारैरपिकेशैर्वेष्टितशिराभवतीति न ते युक्तिवादिनः । केशास्ते वेष्टयन्ते न शिरो न च केशा एव शिरः शिरस्थाहिते न हितत्रवेष्टनव्यवहारो लोके । दक्षिणाभिमुखस्य दोषवचनात् त्वल्पे प्रदेशे दक्षिणे तरदिग्भिमुखस्यापि भोजनमनुजानाति । अत उदङ्मुखानां विधाने कुतो दक्षिणस्याः प्राप्तिः प्राक्पित्रादेस्तु न निषेधः । उपानहौ चर्ममयौ पादत्राणं अन्येतु चर्मपादुके उपानहाविति व्याचक्षते । रक्षांसि भुङ्क्ते न पितर इति निन्दा ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेष्टितशिराः सोष्णीषः ॥ २३८ ॥

(३) कुङ्कुकः । वस्त्रादिवेष्टितशिरायदन्तं भुङ्क्ते तथा दक्षिणामुखः सपादुकश्च तद्राक्षसा भुङ्क्ते । न पितरस्तस्मादेवं रूपं न कर्तव्यम् ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । अथेदानीं भोजनकाले वर्ज्यं प्रदर्शयंस्तत्करणे दोषमाह यदिति । वेष्टितशिराः वस्त्रादिना उपानत्काष्ठपादुका यस्य दक्षिणामुख इति त्वनियमप्रशात् यद्भुङ्क्ते तादृशो न पात्रमिति भावः ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ह्यभ्यामाह यद्वेष्टितशिरा इति । वेष्टितशिराः चूडाकारैः केशैर्वेष्टितशिराभवति । चर्मपादुके उपानहादिसामीप्ये निषिद्धम् ॥ २३८ ॥

चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ॥ रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्रतो द्विजान् ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । वराहः शूकरः सच ग्राम्यः श्वसन्निधानतो नेक्षेरन्नित्यद्यपि श्रुतम् । तथापि तत्प्रदेशसन्निधिमेव शिष्टानामनुमन्यन्ते तथा च घ्राणेन शूकर इत्यादिक्रियान्तरमर्थवादेन श्रूयते । न चानीक्षमाणस्य घ्राणसंभवति । सन्निहितानां तु स्वरूपानुवादोऽयं । सूकरो विजिघ्रति । कुक्कुटः पक्षानुद्बुनोति । तस्मात्परिश्रिते दद्यादिति विधिप्रयोजनमेतद्दोषाभावेऽपरिश्रितेऽपि दद्यात् । षण्ढेन पुंसकम् ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वराहो ग्राम्यः षण्ढः क्लीबः ॥ २३९ ॥

(३) कुङ्कुकः । चाण्डालग्राम्यसूकरकुक्कुटकुक्कुरोदकयानपुंसकायथा ब्राह्मणान् भोजनकाले न पश्येयुस्तथा कार्यम् ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । आदौ भोजनं प्रति चण्डालादिदर्शनं निषेधति चण्डालश्चेति । वराहः सूकरः । रजस्वलरजोरक्तं योनिमिश्रितं तद्वती । षण्ढः नपुंसकः । अश्रतो भुञ्जानान् ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अश्रतो द्विजान् चाण्डालादयो नेक्षेरन्नपश्येयुः ॥ २३९ ॥

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते ॥ दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तद्गच्छत्यथ तथम् ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । होमे अग्निहोत्रादौ शान्त्यादिहोमे वा । प्रदाने गोहिरण्यादिद्रव्यविषये । अभ्युदयार्थं भोज्ये ब्राह्मणाय त्रधर्माय भोज्यन्ते । दैवे हविषि दर्शपौर्णमासादौ । पित्र्येऽपि दद्यात् यदभिवीक्ष्यते क्रियमाणमात्रं कर्म तद्गच्छत्यथ तथं । यदर्थं क्रियते तद्विपरीतं भावयति । यद्यपि आदौ प्रकरणं तथापि वाक्यादन्यत्रापि होमादावयं प्रतिषेधः ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रदाने सुवर्णादिदाने । दैवे हविषि पित्र्ये च हविषि । यदभिवीक्ष्यते अयथा तथं येऽभ्युदत्तं तेऽभ्योन्यत्र गच्छति ॥ २४० ॥

(२४०) कर्मणि = हविषि (न, ब, भ, य, र, ल)

(३) कुङ्कः । यस्मात् होमेऽग्निहोत्रादौ प्रदाने गोहिरण्यादौ भोज्ये स्वाभ्युदयार्थब्राह्मणभोजने दैवे हविषि दर्श-
पूर्णमासादौ पित्र्ये आन्धादौ यदेभिर्वाक्ष्यते क्रियमाणकर्मतत्त्वार्थक्रियते तन् साधयति ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव प्राप्तद्विकक्षिपन्नर्थवादमाह होमइति । प्रदाने ब्राह्मणोद्देश्यकालदाने भोज्ये स्वयंकृते
एभिश्चण्डालादिषुः । हविषिदैवे पित्र्ये आन्धादौ यथादत्तं तदनुरूपं फलतीति यथातथं तद्भिन्नमयथातथं । विफ-
लम् ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । अयथातथं व्यर्थम् ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्रः । होमे शान्त्यादिहोमे । गोहिरण्यादिप्रदाने भोज्येऽभ्युदयार्थभोजने होमदानं भोज्यं यदेभिः
चण्डालादिभिर्वाक्ष्यते । दैवे वैश्वदेवे हविषि दर्शपूर्णमासादौ पित्र्ये कर्मणि वा अयथातथा गच्छति वृथा गच्छती-
त्यर्थः ॥ २४० ॥

घ्राणेन सूकरोहन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः ॥ श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । पक्षकृतेन वायुना कुक्कुटोहन्ति व्याख्यानमेतत् । तावतिदेशे निवारणीयमेषां संनिधानं याव-
ति स्थिताः पश्यन्ति । अवरवर्णजश्चण्डालः जडप्रकृतिवत् । स्पर्शद्वयश्च प्रकृतक्रियापरानव्यवहितत्वरूपा इति व्याख्यातं ।
अतो वचमेतच्चण्डालस्य सामान्यतः स्पर्शप्रतिषेधादसत्यां प्राप्नोति प्रतिषेधानर्थक्यम् । अतः शूद्रोऽवरवर्णजस्तस्य च द्विजातिश्चाद्-
स्पर्शनिषेधो नात्मीये इति विवक्षितेऽपि नान्नपानादिस्पर्शदोषोऽयमुच्यते किंतु हियोदेशः परिगृहीतो न दीपुलिनादिरपरिश्रितस्तस्य-
स्पर्शं तस्य हि वाय्वादित्यादिना शुद्धिरुक्ता । अतः सत्यां प्राप्नोति युक्तः प्रतिषेधः ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । घ्राणेन तदन्नगन्धोऽपलब्ध्या । पक्षवातेन तद्देशमुक्तेन । दृष्टिनिपातेन कर्तुर्द्विजानां वा शू-
द्रस्पर्शेन अपक्वानामपि आद्भद्रव्याणाम् । अवरवर्णजः शूद्रः ॥ २४१ ॥

(३) कुङ्कः । सूकरस्तदन्नादेर्गन्धघ्रात्वा कर्मनिष्फलं करोति । तस्मादन्नघ्राणयोग्यदेशान्निरसनीयः । कुक्कुटः
पक्षवातेन सोऽपि पक्षपवनयोग्यदेशादपगमनीयः । श्वा दर्शनेन शुनोन्नादिदर्शनं निषिद्धमतिदोषभूयस्त्वज्ञापनार्थं पुनरभि-
हितम् । अथवा दृष्टिनिपातेनेति आद्भद्रकर्तृभोक्तृणां दृष्टिनिपातविषयत्वेन अवरवर्णः शूद्रस्तस्माज्जातोऽवरवर्णजः शूद्र एव
असावन्नादिस्पर्शेन द्विजातिश्चाद्भद्रनिष्फल्यति ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । कोवा केन किं फलं विफल्यतीत्याकांक्षायामाह घ्राणेति । घ्राणेनेति त्रयं देशलक्षकं तेन
तावत्तद्देशात्तानपसारयेत् । अवरवर्णजश्चण्डालः । ब्राह्मण्यामवरवर्णात् शूद्रात् जातः पूर्वोक्तपरिशेषाच्च ॥ २४१ ॥

(५) नन्दनः । अवरवर्णः शूद्रः । तेन ब्राह्मण्यां जात इत्यवरवर्णजश्चण्डालः ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आद्भद्रूषकान्याह घ्राणेनेति द्वाभ्यम् । सूकरः हव्यं कव्यं च घ्राणेन हन्ति नाशयति । अवरवर्ण-
जः शूद्रः स्पर्शेन दूषयति । द्विजातिश्चाद्भद्रविषये ॥ २४१ ॥

खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् । हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्पुनः ॥ २४२ ॥

(५५) (नात्मीयमावश्यकत्वात्) (अ) चिह्नितपुस्तके अधिकवर्तते ।

(२४२) खञ्जः=षण्डः (ग, न, भ)

(१) मेधातिथिः । प्रेप्योभृतकः । अपिशब्दादन्योपियदृष्ट्यासंनिहितोबान्धवादिपरिप्रेयस्तस्मात्प्रदेशादपसारयेत् । खंजोगतिविकलः अजङ्गमादिहीनातिरिक्तगात्रः षण्डः कुण्डः खण्डः श्लोपश्चादिः ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वश्लोके च श्ववराहकुङ्कुयानां दृष्टिपातादिभिरपिदूषकत्वमुक्तं प्रेप्योपि श्राद्धार्थप्रेषणकार्यपि । हीनातिरिक्तगात्रश्चक्षुःपादाभ्यामन्यत्रापि ॥ २४२ ॥

(३) कृद्भूकः । यदि गतिविकलः काणोवा दातुर्दासः शूद्रस्तस्यैव प्रेप्यत्वविधानात् अपिशब्दादन्योपि शूद्रान्यनाधिकाङ्गुत्यादिर्वा स्यात्तदा तमपि ततः श्राद्धदेशादपसारयेत् ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच खञ्जइति । प्रेप्यो विप्रोपि खञ्जादिपञ्चानां रजस्वलाषण्डयोश्च स्पर्शदृष्टिसाधारणो दोषोऽनः श्राद्धस्थलादङ्गहीनादीनिःसारयेदिति भावः । अपिशब्दादन्योपिशूद्रः ॥ २४२ ॥

(५) नन्दनः । खञ्जोविकलपादः । दातुः श्राद्धकर्तुः । हीनगात्रो वामनः अतिरिक्तगात्रोऽत्यन्तदीर्घगात्रः । अवबोवागात्रम् । ततः श्राद्धक्रियास्थानात् ॥ २४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दातुः प्रेप्योवा हीनगात्रः अतिरिक्तगात्रः गात्राधिकोवा तमपि पुरुषततः श्राद्धादपनयेत् दूरीकुर्यादित्यर्थः । खञ्जतीति खञ्जः । काणोनेत्रविकलः ॥ २४२ ॥

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ॥ ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिथित्वेनागतं ब्राह्मणं भिक्षुकं भिक्षार्थिनं ब्राह्मणमपि भोजनप्रवृत्तौ ब्राह्मणैरनुज्ञातः शक्त्या पूजयेत् । भोजनेन भिक्षादानेन वा युक्तार्थतया चर्ययेत् यतः सपाकस्तदहस्तदर्थएव ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणं गृहिणं । भिक्षुकं यार्तिं प्रतिनंवा । अन्नार्थमुपस्थितम् ॥ २४३ ॥

(३) कृद्भूकः । ब्राह्मणमतिथिरूपं अन्यथा भक्षणशीलं भोजनार्थं तत्कालोपस्थितं श्राद्धपात्रब्राह्मणैरनुज्ञातो यथाशक्त्यन्नभोजनेन भिक्षादानेन चार्हयेत् ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासङ्गिकमाह ब्राह्मणमिति । भिक्षुकं संन्यासिनं । ब्राह्मणैः श्राद्धनिमन्त्रितैः ॥ २४३ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणैः श्राद्धभोक्तृभिः ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्राद्धकाले ब्राह्मणं वा गृहस्थं वा भिक्षुकं वा भोजनार्थमुपस्थितं तैः निमन्त्रितैर्द्विजैरनुज्ञातः सन् शक्तितः पूजयेत् भोजयेत् ॥ २४३ ॥

सार्वर्वाणिकमन्नाद्यंसन्नीयाप्लाव्य वारिणा ॥ समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन् भुवि ॥ २४४ ॥

(१) मेधातिथिः । वर्णशब्दः प्रकारेद्रष्टव्यः । सर्वप्रकारैर्व्यञ्जनैरुपेतमन्नाद्यं । सन्नीय एकीकृत्य वारिणा आप्लाव्य भुक्तवतां तृमानां तृमास इति वचनान्तरं अग्रतः समुत्सृजेत् विकिरन् नैकस्मिन्नेव देशे किं तां हविशीर्षां भुवि । न पात्रेषु भूमावपि न शुद्धायां किं तां हव्यं दध्नेषु विकिरति सर्वात्र वा विकिरं कुर्यादिति शङ्कः । असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषितां । उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च ॥ नास्य कार्योऽग्निसंस्कार इत्यत्रिवर्षा असंस्कृतास्तेषां प्रमीतानां पात्रस्थं उच्छिष्टं दर्भेषु विकिरश्च तेषां भागधेयम् । भागधेयशब्देनोच्यते । न हितेषां श्राद्धोपकारो नास्ति त्यागिनां गुर्वादीनां अथवा कुलयोषितां कु-

(२४४) विकिरन्=विचरन् (मेधा०)

लस्त्रीणामदृष्टदोषाणां भार्याणांत्यक्तरः स्वतन्त्राः अन्येतुकुलयोषितामित्यस्मिन्ननूढाः कन्याः कुलयोषित इति व्याचक्षते । अत-
उच्छिष्टं तेभ्य उद्देष्टव्यं । न च वाच्यमपवित्रमुच्छिष्टं कथं भागधेयेन कल्पतामिति वचनान्नास्त्यपवित्रता सोमोच्छिष्टवत् ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सार्ववर्णिकं सर्वव्यञ्जनसहितं । वर्णोव्यञ्जनं । अन्नभोदनमाद्यं फलादि सन्नीयैकीकृत्य
विकिरन्विक्षिप्तं कुर्वन् समुत्सृजेत् भुव्यास्तीर्णकुशायां दर्भेषु विकिरश्च यद्युत्तरत्र दर्शनात् ॥ २४४ ॥

(३) कुट्टूकः । वर्णशब्दः प्रकारवाची । सर्वप्रकारकमन्नादिकं व्यञ्जनादिभिरेकीकृत्योदकेनाप्लावयित्वा कृत-
भोजनानां ब्राह्मणानां पुरतो भूमौ दर्भेषु विकिरश्च यद्वि वक्ष्यमाणत्वाद्दर्भोपरि निक्षिपेत्त्यजेत् ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धस्योत्तराह्माह सार्ववर्णिकमिति त्रिभिः । वर्णशब्दः प्रकारे तेनार्घ्यादिसर्वप्रकारमन्-
मिति । सन्नीयव्यञ्जनादिरुपकृत्य विकिरन् बहुदेशव्यापि यथास्यात्तथोत्सृजेत् ॥ २४४ ॥

(५) नन्दनः । अथ भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु कर्तव्यमाह सार्वेति । सन्नीय व्यञ्जनैः संयोज्य । सार्ववर्णिकं सर्ववर्णविहित-
मन्नोत्सर्गस्येदं प्रयोजनमुक्तम् । सर्ववर्णहितार्थमुत्सृजेदित्यर्थः ॥ २४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नाद्यं वस्तु सार्ववर्णिकं सर्वव्यञ्जनसहितं वारिणा आप्लाव्य प्रोक्ष्य सन्नीय मिश्रयित्वा भुक्तव-
तामपतो भुवि विकिरान्नं समुत्सृजेत् एकस्मिन्देशे विकिरान् भुवि न पात्रेषु ॥ ४४ ॥

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ॥ उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्यागिनां प्राणत्यागिनामविधिना कुलयोषितामपत्यादि शून्यानां । उच्छिष्टं विप्रैर्भाण्डेषु
त्यक्तं भागधेयं भागः ॥ २४५ ॥

(३) कुट्टूकः । नास्य कार्योऽसंस्कार इति निषेधात् संस्कारानर्हं बालानां तथा कुलस्त्रीणामदृष्टदोषाणां ये त्यक्तर-
स्तेषां पात्रस्थमुच्छिष्टं दर्भेषु च यो विकिरः स भागः स्यात् । अन्ये तु त्यागिनामिति गुर्वादित्यागिनां कुलयोषितामिति स्वात-
न्येण तु कुलयोषितामनूढकन्यानामिति व्याचक्षते । गोविन्दराजस्तु त्यागिनां कुलयोषितामिति सामान्योपक्रममादिदं विशेष-
भाभिधानं संस्कृतं भक्षादितिवत्ततः स्वकुलं त्यक्त्वा गतानां कुलस्त्रीणामित्याह ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । तदुद्देश्यानाह असंस्कृतेति । असंस्कृतप्रमीतानां घृतत्वेन संस्काररहितानां अत्रिर्वर्षाणां
निरपराधं गुर्वादित्यागिनां । एतेनैषां संस्काराभावो ध्वनितः । कुलयोषितां अनूढकन्यकानां कुलदानामिति गोविन्दराजः ।
उच्छिष्टं पात्रस्थं भागधेयं भागः । विकिरोविक्षिप्तानानि तान्यपि भागस्तेषामिति ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । असंस्कृतप्रमीतानामनुपनीतघृतानाम् । त्यागिनां सन्यासिनाम् । भागधेयं भागः । दर्भेषु विकिरे-
च्चयत्तद्भागधेयं स्यात् । यत एव तस्मात्किञ्चिदुच्छेषेद्दर्भेषु विकिरेदिति ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिवर्षन्यूनानामसंस्कृतादीनां उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् यः दर्भेषु विकिरः भागधेयं स्यात् । अ-
स्मिन्दग्धाश्च येऽन्नादाये सदायाः कुले मम । भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृमायान्तु परांगतिम् ॥ त्यागिनां अविधिना प्राणत्यागिनां
स्वकुलं त्यक्तानां वा यो विकिर एतादृशानां पुंसां भागधेयं स्यात् । च पुनरुच्छिष्टं भागधेयं स्यात् । कुलयोषितां पत्यादिरहितानां
संबन्धे षष्ठी । दर्भेषु विकिरः भागधेयं स्यात् ॥ २४५ ॥

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ॥ दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । पात्रस्थस्य पूर्वैर्गणप्रतिपत्तिरुक्ता । भूमौ निपतितस्योच्छिष्टस्य दासवर्गार्थतानेन कथ्यते ।

अजिह्वीकुटिलः । अशठःअनलसः । तादृशस्यदासवर्गस्य सभागः तस्मात् प्रभूतंदातव्यं येनभूमौभुञ्जानस्यपततीति॥२४६॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्तुच्छिष्टं तैरेवभूमौत्यक्तं तत्राह उच्छेषणमिति । जिह्वोऽलसः । शठोवक्रगतिः ॥ २४६ ॥

(३) कुड्डूकः । उच्छिष्टं यद्भूमिगतं तदाससमूहस्यावक्रस्यानलसस्याकुटिलस्य च पित्र्येऽश्राद्धकर्मणि भागधेयं मन्वादयोवदन्ति ॥ २४६ ॥

(४) राघवानन्दः । भूमिगतस्य प्रतिपत्तिमाह । उच्छेषणमिति । उच्छेषणं उच्छिष्टं अजिह्वस्याकुटिलस्येति विशेषणात् कुटिलस्य न किञ्चित् । दासवर्गस्य गर्भदासादिसमूहस्य पित्र्येऽश्राद्धकर्मणि प्रचक्षते वदन्ति मन्वादयः ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । उच्छेषणं यदिति शेषः । अजिह्वस्यजोः । अशठस्यानृशंसस्य । यतएवंतस्मात्किञ्चिदुच्छिष्टं भूमिगतंकुर्यादिति ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । उच्छेषणमुच्छिष्टं सारशेषंभूमिगतमनंदासवर्गस्य । पित्र्ये पितृकार्ये तंतु भागधेयं प्रचक्षते । कीदृशस्य दासवर्गस्य अजिह्वस्य च पुनरशठस्य अनलसस्य ॥ २४६ ॥

आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ॥ अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकंतु निर्वपेत् ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथिः । संस्थितस्यद्विजातेरसपिण्डक्रियाकर्म प्रथममृतस्यासहपिण्डकरणाख्यंकर्मकर्तव्यं । सहपिण्डदानं पूर्वाभ्यांनकर्तव्यं कथं तर्हि कर्तव्यं पिण्डमेकंचनिर्वपेदिति । चशब्दएवशब्दस्यार्थे तस्माएवप्रेतायैकंपिण्डंनिर्वपेत् । ब्राह्मणोहितस्माएवभोजयितव्यः । स्मृत्यन्तरेअन्यापीतिकर्तव्यता वैशेषीस्मर्यते । आवाहनाग्नौकरणरहितमिति । अग्नौकरणशब्देनचात्राग्नौकरिष्यइत्यनुज्ञापनं प्रतिषिध्यते न पुनर्होमः । तथाहिगृह्ये प्रेतश्राद्धमेवाधिरुत्यहोमआग्रायते । यस्मिंश्चकालेकर्मकर्तव्यं यावन्तंचकालंस्मृत्यन्तरादन्वेष्टव्यं । आद्यमेकादशेऽहनि । मृताहेपिचकर्तव्यं प्रतिमांसंतुवत्सरं । प्रतिसंवत्सरंचैवश्राद्धंवैमासिकार्थवदिति । तथाचकाठके । एवंसांवत्सरिकमिति एकादशग्रहणंचाशौचनिवृत्त्युपलक्षणार्थं । यतः शुचिर्भूतः पितृभ्योदद्यादिति श्रूयते । संवत्सरान्तेहिंसपिण्डोकरणं गृहकाराः स्मरन्ति । एतच्चश्राद्धमेकोदिष्टं तदङ्गभूतंचनिर्वपणं । यत्तुश्रौतेपितृभ्योदद्यादितिवचनात् । पितृपितामहायप्रपितामहायचेति अरुतेसपिण्डीकरणेनेहदानंयुक्तं नहिस्मृत्याश्रुतिर्बाधितुंशक्यतइति ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रान्तरेएकोदिष्टश्राद्धेविशेषमाह असपिण्डेति । असपिण्डक्रियाकर्मक्रीतसपिण्डीकरणक्रियायां दशायांश्राद्धकर्मद्विजातेः संस्थितस्यानुष्ठेयं तत्र चादैवं वैश्वदेवहीनं विप्रमेकं भोजयेत् । इतराङ्गानुष्ठानक्रमः कालश्च स्मृत्यन्तरसिद्धोऽग्राहः ॥ २४७ ॥

(३) कुड्डूकः । मर्यादायामाङ् नाभिविधौ सपिण्डीकरणश्राद्धपर्यन्तमचिरमृतस्य द्विजातेश्च वैश्वदेवब्राह्मणभोजनरहितंश्राद्धार्थमन्नं ब्राह्मणंभोजयेदेकंच पिण्डंदद्यात् । अस्य च श्राद्धस्यानुष्ठानं एकोदिष्टदैवहीनमेकार्थेकपवित्रकर्म । आवाहनाग्नौकरणरहितंरूपसव्यवदिति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिष्ववगन्तव्यम् ॥ २४७ ॥

(२४७) आसपिण्ड=असपिण्ड (क, ख, ग, च)

(४) राघवानन्दः । एकोद्दिष्टस्य पार्वणविकृतितया सर्वधर्मप्राप्तौ यथागृहमेधीये दर्शविकृतावपि आज्यभागौ यजेतेति तयोरिवानुष्ठानं नान्यस्येति वचनात् तन्त्यायेनाह आसपिण्डेतिद्वाभ्यां । सपिण्डीकरणपर्यन्तम् मर्यादायामाह । संस्थितस्यासन्नमृतस्य एकपिण्डं एकब्राह्मणभोजनदैवहीनं एकाध्यैकपवित्रं आवाहनाग्नौकरणरहितं स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यम् । तच्च यावज्जीवं । मृतेहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तुवत्सरं । प्रतिसंवत्सरे चैव माद्यमेकादशेहनीति स्मृतेः ॥ २४७ ॥

(५) नन्दनः । असपिण्डीकृतपितृकस्य श्राद्धे विशेषमाह आसपिण्डेति । आसपिण्डक्रियाकर्मआसपिण्डक्रियायामनुष्ठानंसपिण्डीकरणात्माकर्तव्यं श्राद्धकर्मेति यावत् । उच्यतइतिशेषः ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । संस्थितस्य मृतस्य द्विजाते असपिण्डक्रिया सपिण्डकरणव्यतिरिक्तं कर्म । अदैवंवैश्वदेवरहितंश्राद्धंभोजयेत् च पुनः एकं पिण्डंनिर्वपेत् । एकोद्दिष्टमित्यर्थः ॥ २४७ ॥

सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ॥ अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथिः । यदातुसपिण्डीकरणंरुतंभवति तदाअनयैवावृतापार्वणश्राद्धविधिनात्रिभ्योदद्यात् आवृदितिकर्तव्यता नसपिण्डीकरणश्राद्धदैवपूर्वनियोजयेत् । पितृनावाहयेत् । अत्रपुनःप्रेतं पितरश्चात्र प्राक्सपिण्डीकृताः पितृवर्गमनुप्रवेशिताःपितामहादयउच्यन्ते । तानाशयेत् । तत्रपुनःशब्दस्तेष्वेवब्राह्मणेषु प्रेतआवाहयितव्यः । तत्रहिसर्वैस्तैःसहसंसर्गस्तस्यसंसृजनायचतत्कर्म । यदपिविष्णुनापठितं । प्रेतायब्राह्मणान्भोजयेत् प्रेतपित्रे प्रेतपितामहाय प्रेतप्रपितामहायेति । अत्रापिनैवंश्रूयते पृथक्भोजयेदिति । तत्रयथाबहुदैवत्यंहविर्बर्ह्मदैवताउद्दिश्यसकृदेकंहूयते एवंब्राह्मणोपिविद्वानुद्दिश्यभोजयेतेति नकिंचिदनुपपन्नं । तथाहिसहवचनगृहीतंभवति पित्र्येचनयुग्माभोजिताभवन्ति । यथाएकैकमुभयत्रवेति येषांविधिस्तन्मतेएकःसर्वोद्देशेनभोज्यते । एवमेतद्द्रष्टव्यं । नत्वेवंसतिपितृकृत्ये त्रीनिति सर्वदेवसहोद्देशःप्राप्नोति एकैकस्मिन्ब्राह्मणेसर्वउद्देश्येरनूतत्रापिनपृथक्ग्रहणमस्ति कथंनस्ति गृहेहिपठ्यते नत्वेवैकं सर्वेषांपिण्डैर्व्याख्यातं । किंच प्रेतपात्रपितृपात्रेषुसेचयेदर्थमित्याह तत्रकृतासन्नपात्राभावेप्रेतपात्रोदकस्यकुसुमापात्रादर्थदानं यद्वितावत्संमीलितास्तदयुक्तं पितामहादेस्तत्कल्पितंनपितुर्नचान्यार्थकल्पितादित्यन्यार्थतायुक्ता । अथकृत्वार्धदानं पश्चात्संनयनंकुर्यात् । तदाकृत्वार्धदानंतदर्थसन्नयनस्यस्वतंत्रार्धार्थप्रसेचयेदिनिविरुध्येतवचनं । उक्तेनात्रप्रकारेण नकश्चनविरोधः । अथकोयंप्रेतोनाम प्रपितामहायपिण्डःसपिण्डीकरणादूर्ध्वनदीयते यतस्तेष्वेवानुप्रविष्टः । तथाचस्मृतिः । यःसपिण्डीकृतप्रेतंपृथक्पिण्डेनयोजयेत् । विधिघ्नस्तेनभवतिपितृहाचोपजायते ॥ इति पृथगेवहितस्मैनिरूप्यते । नत्वेकःसर्वेभ्यइति । मन्त्राश्चएतमेवार्थमभिवदन्तियेसमानाइत्यादयः । अत्रोच्यते । नायंप्रेतशब्दोयतःक्रियायोगेनवर्तते । रुद्धिरियंमृतप्रेतइदानींप्रेतउच्यते नहिदूरमध्वानंगतःप्रेतउच्यते । अस्तिचक्रियायोगः अविशेषेणपूर्वप्रेतइदानींप्रेतेच । तथाचश्रुतिः । प्रयन्नेवास्माल्लोकायेसमानाइति । अचिरमरणेप्रेतप्रयोगंदर्शयति । प्रेतायान्दिनत्रयमितिसद्यःसंस्थितमधिकृत्य । यत्तुपृथक्पिण्डेनेति अस्यायमर्थः सपिण्डीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टंनकर्तव्यं यदायदाश्राद्धंनदातदात्रिभ्यःमृताहनिपितृभ्यस्त्रिभ्यएवकर्तव्यं नैकस्माएवपित्रे तथाअनयैवावृताकार्यमितिपार्वणश्राद्धेकर्तव्यतावातिदिश्यते ननुचानयैवेतिप्रकृतपरामर्शाःप्रतीयन्ते सन्निहितवचनत्वात्सर्वनाम्नां सन्निहितश्रैकोद्दिष्टविधिः । नैवं यदिहिकृतेपिसपिण्डीकरणे एकस्यै-

वक्रियेत तदाभेदनिर्देशएवनोपपद्यते तुशब्दश्चप्रकृतायामितिकर्तव्यतायांभेदसूचयति । असपिण्डक्रियायामेषविधिः । सहपिण्डक्रियायां पुनःकृतायां नायमन्तव्यइति । अतोव्यवहिताऽपिबुद्धिस्थत्वात्पार्वणतातिदिश्यते । किंचकृतेसपिण्डीकरणे यदैकोद्दिष्टस्यात्कर्तव्यं तदात्रिभ्योनमितिअमावास्यायामितिकेचित् । कोविशेषस्तत्रापिसहपिण्डक्रियामित्येवमर्थःकिंनास्ति । नचमानवशास्त्रे कालान्तरमृताहे प्रतिसंवत्सरंचेत्यादि प्रतीतं येनतद्विषयमेतद्याख्यायते अतोविशेषात्सर्वत्रैकोद्दिष्टानिप्राप्नुवन्ति । तत्रमहाभारतवचनंविरुध्यते । तीर्थानिप्रकृत्योक्तं । श्राद्धेनतर्पयामाससर्वपूर्वपितामहानिति । यदपिस्मृत्यन्तरंप्रतिसंवत्सरंचैवश्राद्धवैमासिकार्थवत् । तत्रापिमासिकशब्देनामावास्यमेवश्राद्धमुच्यते सर्वश्राद्धानांतस्यप्रकृतित्वात् । तत्रहिधर्माःसमाम्नाताः । नतुप्रतिमासंतुसंवत्सरमिति । एतन्मासिकशब्देनाभिधातुंयुक्तं नहिस्यविशिष्टाःकेचिद्धर्माःसमाम्नाता यैर्भेद्यते । एकोद्दिष्टत्वाद्यमेकादशे क्षत्रियस्यत्रयोदशे इत्याद्यत्रापिविद्यते । अतो नैकोद्दिष्टमासिकशब्देनाभिधातुंयुक्तं । मासकालसंबन्धाद्धितन्मासिकमुच्यते । नचतस्यमासेनैवसंबन्धः । कालान्तरेणापिसंबन्धस्यदर्शितत्वात् । शुचिर्भूतःपितृभ्योदद्यादितिमासादूर्ध्वमपिकरणान्मासेचाकरणान्मासिकशब्देनतस्याभिधानं । अमावास्यायास्तत्प्राप्तौमासिकशब्दश्रवणात्पिण्डानांमासिकश्राद्धमिति नियतत्वात्कालान्तरसंयोगस्याभावाद्धर्मवत्त्वाच्च युक्तस्तदीयधर्मातिदेशःआमश्राद्धमपि पार्वणप्रकृतिक्रमेव तत्प्रकृतित्वेचत्रिभ्योदानेप्राप्ते एकोद्दिष्टताविधीयते । यदपि याज्ञवल्क्यवचनं । मृताहनिनतुर्कृत्यंप्रतिमासंतुवत्सरं । प्रतिसंवत्सरंचैवमाद्यमेकादशेहनि ॥ तत्राप्येवमेतादृशीतिकर्तव्यताउच्यते । तत्रापिहमावास्यमेवप्रकृतत्वेनावगतं अतोनामासकालयोगेपिएकोद्दिष्टेतदीयधर्मातिदेशोअन्यत्रयुक्तः । भिक्षुकोभिक्षुकाद्याचते सोपियतोऽन्यस्यविकारः । किंच एकमेवश्राद्धंतस्मान्मासिकमेवश्राद्धं तस्मान्मासिकशब्दस्यैकोद्दिष्टविशेषविषयतायांप्रमाणमस्ति । याज्ञवल्क्येऽप्येवमिति । यद्यनन्तरावमर्शःतदासपिण्डीकरणेतिकर्तव्यतातिदेशःप्राप्नोति । तदनन्तरंहेतच्छ्रुतं । एतत्सपिण्डीकरणमितिपठित्वावाक्सपिण्डीकरणादितिच ततोऽनन्तरमुक्तंमृताहनीत्यादितस्मात्सन्निधानमकारणीकृत्यधर्मवत्त्वेनामावास्यस्यैवमितिनिर्देशः । मन्त्राश्चात्मत्पक्षमेवसुतरामवद्योतयन्ति । संसृज्यध्वं पूर्वेःपितृभिःसहेति पूर्वेःपितृभिःसहवर्तमानाउच्यन्ते । संसृज्यध्वमितिबहुवचनंपूजायां । तथाचनिरुक्तकारः । एताउत्याउषसइति । एतास्ताउषासइत्येकस्याएवपूजनार्थंबहुवचनमिति । अथसंसृज्यध्वमितियेषुपिण्डेषुनिक्षिप्यन्ते तउच्यन्तेयश्चनिक्षिप्यतेबहुवचनेनपूर्ववत्पूर्वेभिःपितृभिरिति । एवंचपूर्वेभिरित्येवमेवबहुवचनंप्रायोगिकंभविष्यति । इतरथासंसृज्यध्वमितिनिक्षिप्यमाणपिण्डाभिधानेउभयत्रबहुवचनमयथार्थकल्प्यमितितदेतदपिनाकंचिद्यतएकैकेनपिण्डेनपिण्डांशःसंसृज्यतेचतुर्थपिण्डमुत्सृज्य त्रैधंरुत्वा पिण्डेषुनिदध्यादिति अतोऽनैवात्रयुगपदधिकरणवचनतास्ति येनबहुवचनमवकल्पेत । एकैकाभिधानेनकुतआन्वयिकंसंसृज्यध्वमितिबहुवचनं परोक्षाभिधानंनकल्प्यते । पूर्वेभिरितिनिक्षिप्यमाणपिण्डवचनाच्चनएभिरितिनिर्देशोयुक्तस्यात् । नचायमन्त्रोविधायकोयेनतदर्थनिर्णयेप्रयतामहेअभिधायकोयं अभिधानंचगुणविनियोगतोविनियोगश्चसंसर्जनंनप्रकाशयति । संख्यात्रनविनियुक्ता नप्रकाशाप्रा संभवमात्रेणान्वीयते तस्मान्मन्त्रात्पूर्वप्रतिपत्तिः । येऽप्याहुश्चतुर्थःशब्दः पूर्वतरउपपद्यते पिताह्रिप्रथमः तदपेक्षयाप्रपितामहात्पूर्वश्चतुर्थइति । एतदपिचसम्यक्पूर्वेषांपिण्डान्निधायचतुर्णांपूर्णश्चतुर्थःप्रेतपिण्डएवभवति । पितृपक्रमंचेदंश्राद्धंनप्रेतोपक्रमं । एवंब्रुच्यतेपितृनावाहयेत्पुनःप्रेतंननिर्दिशेदित्यथायप्रेतायप्रथमःपिण्डस्ततस्तत्पित्रेइत्यादिक्रमः । तस्यापिकृतोयन्नियमः । यएवासौचतुर्थस्तस्यैवेदंत्रैधंकरणंपिण्डेषुनिधानंविधीयते । एतावद्धितद्वाच्यंचतुर्थपिण्डमुत्सृजे त्रैधंरुत्वेति । तत्रानन्तर्याहुत्सृजतिनासंबन्धश्चतुर्थपिण्डमित्यनयोःप्रतीयते त्रैधंरुत्वेत्यत्रतुकरस्येदंत्रैधंकरणमित्यपेक्षायां सन्निहितःपिण्डःसंबन्ध्यते । तावतैवनिराकांक्षीकृतेवाक्येचतुर्थमित्यस्यसंबन्धेनाकिं-

चित्प्रमाणमस्ति। तत्रयस्यकस्यविभागेप्राप्तेऽस्मृत्यन्तरान्निर्णयः। निरूप्यचतुरःपिण्डान्पिण्डदःप्रतिनामतः। येसमानादिति-
 द्वाभ्यामाद्यंतुविभजेन्निधेति॥ आद्यत्वंदानाभिप्रायेण नपुनरादिपुरुषसंबन्धात्। तथाहिप्रपितामहादिःस्यात्पितामहात्पूर्वःपि-
 तामहोपिपितुःपूर्वइत्यनवस्थानादप्रतिपत्तिः। दातुंनियतक्रमतोव्यवस्थितमादित्वं। एवंच चतुर्थमितिपदेनविशिष्टेपिण्डेक्रि-
 यात्रयेपिस्मृत्यन्तरवशाद्दानक्रमेणैवाद्यस्यविभागोयुक्तः। अतोयदुक्तंकाष्ठके। पूर्वप्रेतस्येष्टोविभागःप्रतीयतइतिकासावस्ये-
 ष्टम्। यच्चोक्तं। अतएवतस्मैअदानंयतएववासावन्तर्भावितः तत्राकिंचिद्वचनान्दीयते। नचतुर्थपिण्डोऽगच्छतीति तथात्रि-
 षुपिण्डःप्रवर्तते। इतियत्स्वयंस्वरुतःपाठः। पुनःप्रेतंननिर्दिशेदिति व्याख्यातं। अन्तर्भाविते पूर्वप्रेतेपुनर्दानंनिषेधति ने-
 कायपाठोस्ति प्रतिषेधार्थंयोनपठ्यते समुच्चयार्थोयश्चकारःपठ्यते। सत्यपिवातत्रपठिचसपिण्डीकृतमित्यत्रपृथक्पिण्डप्रति-
 षेधस्ययागतिरुक्तसैवात्रवेदितव्या। यानितु वाक्यानि। सपिण्डीकरणादूर्ध्वप्रतिसंवत्सरंमुतः। एकोद्दिष्टंतु कुर्वीतपित्रोरन्य-
 त्रपार्वणं॥ पार्वणमित्यादीनि यद्यनंतानिवाक्यानि सन्ति तदाकिममावास्यायां नामघोषणिकया। नचैतानिवाक्यानिशिष्टप-
 रिगृहीतासुप्रसिद्धासुस्मृतिषुकासुचिदुपलभ्यन्ते तस्मान्नाकिंचिद्विशेषेलिङ्गमस्ति येनपूर्वप्रेतपिण्डान्निधीयतइतिप्रतिपद्येमहि।
 तस्मात्समाचारो नत्याज्यः। अयमेवपक्षोयुक्तियुक्तइतिर्दिशतः। तस्मान्मतभेदेनापच्छेदतःपूर्वप्रेतनिधानपक्षोपन्यासः केषां
 चित्। असपिण्डीक्रियाकर्म द्विजातेःसंस्थितस्य॥ अदैवंभोजयेत्प्राद्वपिण्डमेकंच निर्वपेत्॥ सपिण्डीकरणंमृते पितरि जी-
 वति पितामहे पाक्षिकंज्ञेयम्। यदा न जीवन्तमतिक्रम्य ददातीत्येवंनाश्रीयते। यदा तु सृष्ट्याप्रतास्यादिति पक्षस्तदा
 पितामहमतिक्रम्य पूर्वः संसर्जनीयः। एवन्तुपुत्रस्यापि मृतस्यपित्रा विकल्पेनैव कर्तव्यमेवमनपत्यभार्यामरणे जीवन्मा-
 तृकस्यैषएव विधिः प्रमत्तानामितरे कुर्वीरस्ताश्च तेषामिति सुतैरपत्यैरित्यर्थः। यद्यपि सुतग्रहणंतत्स्थानापन्नानामन्ये-
 षामपि ग्रहणं। यदि त्वशब्देन नास्ति निषेधः॥ २४८॥

(२) सर्वज्ञानारायणः। धर्मतोषधर्मैःसह अनयावृता पार्वणप्रयोगेण सुतैरौरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रैः॥ २४८॥

(३) कुड्मूकः। अस्येति यस्येदमेकोद्दिष्टंविहितंतस्य धर्मतःस्वगृह्यादिविधिना सपिण्डीकरणश्राद्धे कृते अनयैवावृ-
 ताउक्तामावास्याश्राद्धेतिकर्तव्यतया पिण्डनिर्वपणंपार्वणविधिना श्राद्धंपुत्रैःसर्वत्रमृताहादौ कर्तव्यम्। नन्वनयैवावृताइ-
 त्यनेन प्रकृतमेकोद्दिष्टमेव हि किमिति न परामृश्यते। उच्यते। तर्हि सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणे कृते
 पुनः अनयैवावृताइति भेदनिर्देशो न स्यात् ततोमावास्येतिकर्तव्यतैव प्रतीयते॥ २४८॥

(४) राघवानन्दः। तस्यैव विशेषमाहसहेति। धर्मतःस्वगृह्यादिविधिना सहपिण्डक्रियायांरुतायामिति। सातुगन्धो-
 दकतिलैर्विश्रकुर्यात् पात्रचतुष्टयं अर्घ्यार्थंपितृपात्रेषु प्रेतपात्रंमसेचयेत्। ये समानादिति द्वाभ्यां। शेषंपूववदाचरेत्।
 एतत् सपिण्डीकरणमिति याज्ञवल्क्यः। अनयैकोर्ध्व इत्यादिकया आवृता परिपाठ्या। तदुक्तम्। सपिण्डीकरणादूर्ध्व-
 प्रतिसंवत्सरंपुनः। एकोद्दिष्टंतु कुर्वीत पित्रोरन्यत्र पार्वणमिति॥ पार्वणे तु पार्वणपरिपाटीति॥ २४८॥

(५) नन्दनः। सहपिण्डक्रियायां सपिण्डीकरणे। आवृता क्रियया। अनयोक्तेन मासिश्राद्धेप्रयोगेणेत्यर्थः॥ २४८॥

(६) रामचन्द्रः। सहपिण्डक्रियायांरुतायांतु अस्य द्विजस्य धर्मतः अनयैव पार्वणरूपया आवृता परिपाठ्या
 सुतैरौरसादिभिःपिण्डनिर्वपणकार्यम्॥ २४८॥

श्राद्धं भुक्त्वा यउच्छिष्टं दृषलाय प्रयच्छति॥ समूढोनरकं याति कालंसूत्रमवाक्शिराः॥ २४९॥

(१) मेधातिथिः। यद्यपि श्राद्धभुजोदोषग्रहणं तथापि कर्तुरयमुपदेशः। तेन तथाकर्तव्यंयथा न प्रयच्छति क-
 त्विद्विप्रमवत्। दृषलःशूद्रः। अर्वाक्शिराऊर्ध्वपादः। मरुतएव सपिण्डीकरणमाविज्ञायीति श्राद्धग्रहणम्॥ २४९॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आद्धभुक्तेत्यादिश्लोकद्वयं सर्व आद्धसङ्कतोर्निषेधविधिः । उच्छिष्टं पात्रस्थम् ॥ २४९ ॥

(३) कुल्लूकः । आश्रितशूद्राय उच्छिष्टदानप्रसक्तावयनिषेधः । आद्धभोजनोच्छिष्टयः शूद्राय ददाति समूर्खः काल-
सूत्रं नाम नरकमधोमुखं गच्छति ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । आद्धभुज उत्तरकालीननियममाह आद्धमिति । संश्राद्धभोक्ता । अवाक्शिरा अधोमुखः ॥ २४९ ॥

(५) नन्दनः । अथ भुक्तवतां वर्जनीयं श्लोकद्वयेनाह ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः आद्धभुक्ता वृषलाय शूद्रायोच्छिष्टं प्रयच्छति सकालसूत्रं नरकम् अवाक्शिरा अधोमुखः स न्या-
ति ॥ २४९ ॥

आद्धभुग्वृषलीतल्पं तदहर्योधिगच्छति ॥ तस्याः पुरीषे तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ २५० ॥

(१) मेधातिथिः । वृषली स्त्रीमात्रोपलक्षणार्थमेतदित्याहुः निरुक्तं कुर्वन्ति वृषस्यन्ती चलयति भर्तारमिति वृषली ।
सा च ब्राह्मणीः अन्यावा सर्वा निषिध्यते । तथा च स्मृत्यन्तरं तदहर्ब्रह्मचारी स्यान्नियतइति । तल्पशब्देन मै-
थुनयोगो भण्यते । न शयनारोहणप्रतिषेध एव । अहर्ग्रहणमहोरात्रलक्षणपरम् । रात्रावपि निषेधः स्यात् । पुरीषइति
निन्दार्थवादो निवृत्त्यर्थः । पितरस्तस्य आद्धभुजः । अयमपि पूर्ववद्वर्जनीयः । इदं तु युक्तं यदुभयोर्नियमइति । नै-
मित्तिकोऽयं भोक्तृधर्मः । आद्धभोजने निमित्ते विधीयते । प्रकरणार्थश्च कर्मार्थोऽपि ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृषलीतल्पं शूद्रयाधिष्ठितां शय्यां तदहस्तदहोरात्रे ॥ २५० ॥

(३) कुल्लूकः । वृषलीशब्दोऽत्र स्त्रीपरइत्याहुः । निरुक्तं च कुर्वन्ति । वृषस्यन्ती चलयति भर्तारमिति वृषली ।
ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि वृषलीति । आद्धभुक्ता तदहोरात्रेयः स्त्रीसंप्रयोगं करोति तस्य पितरस्तस्याः पुरीषे मासं
शेरतइति निवृत्त्यर्था निन्दा ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्दः । वृषलीतिपदं स्त्रीमात्रपरं । वृषस्यन्ती या पतिभर्तारमिति व्युत्पत्तेः । तं मासमिति कालकर्मा-
सादनमासाख्यं तस्यावृषल्याः पुरीषे पितरः तस्य आद्धभोक्तुरिति शेषः ॥ २५० ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्याः पुरीषे च वृषल्या पुरीषे । तं मासं तस्य आद्धभोक्तुः पितरं शेरते ॥ २५० ॥

पृष्ठा स्वदितमित्येवं तृप्तानां चाभ्युत्पत्तयः ॥ आचान्तांश्चानुजानीयादभिभोरभ्युत्पत्तयामिति ॥ २५१ ॥

(१) मेधातिथिः । आचमनिकमन्त्रपानं दत्त्वा प्रष्टव्याः । स्वदितमित्यनेन शब्देन स्मृत्यन्तराच्चान्त्रपरिगृह्य प्र-
श्रयं कर्तव्यः । भवति हि कस्यचिदयं स्वभावो यद्यसंनिहितमन्नं सत्यपि तदभिलाषे यस्त्रणया त्रंभृग्यते । संनिहितं गृह्णाति ।
ज्ञात्वा च तृप्ताः स्वदितमित्यनेन शब्देन बृंहणीयाः । वक्ष्यति च पित्र्ये स्वदितमिति ॥ २५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृष्ठा स्वदितमित्याद्येकोद्दिष्टविषये विशेषाभिधानम् तृप्तास्थेति । स्मृत्यन्तरप्रसिद्धा-
द्यान्तरीयप्रश्नस्थाने स्वदितमिति प्रश्नः । विसर्जने चाभिरम्यतामिति । अभितइति छन्दोऽनुरोधात् ॥ २५१ ॥

(३) कुल्लूकः । तृप्तानां ब्राह्मणान् बुद्ध्वा स्वदितमिति पृष्ठा तेषामाचमनं कारयेत् । कृताचमनांश्च भो इति संबोध्या
भिरम्यतामिति ब्रूयादभितइति पाठे भित्तुभयतइह वां स्वगृहे वास्यतामित्यर्थः ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतं आद्धसमापनाद्विमाह पृष्ठेति द्वाभ्यां । तृप्तान् भूरिभोजनेन । स्वदितमिति पृष्ठानुजानीया-

दित्यन्वयः । तैरपि सुखदितमित्यभिधेयम् । अभिरम्यतां यत्र कापिसुखेनास्यतांभोः ब्राह्मणाः पात्रभोजिनः इत्यनुजानीयादनुज्ञादद्यात् ॥ २५१ ॥

(५) नन्दनः । स्वदतेऽपि भवद्भ्योभोज्यजातमिदमितिपृष्ट्वा । अभितोरम्यतामस्मिन्स्थानआस्यतांसुखमिति ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृमास्थइति पृच्छति तृमास्मइति तंब्रूयुः । स्वदितमिति पृच्छति सुखदितमितिब्रूयुः । ततआचामयेत् आचान्तांस्ताननुजानीयात् अनुज्ञादद्यात् । अभिरम्यतांस्वेच्छया । अभिरतास्मइति ॥ २५१ ॥

स्वधास्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥ स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । भुक्तवद्भिर्गृहगमनाभ्यनुज्ञातैरनन्तरंस्वधेति वाच्यं । स्वधाकारः स्वधाशब्दोच्चारणम् । प्रकृष्टाआशीः पितृकार्येषु सर्वेषु पक्वान्नापक्वान्नाशब्देषु ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्रस्वधास्त्विति तैः प्रतिवक्तव्यम् । स्वधाकारः स्वधोच्चारणं पराह्याशीः पितृणामिष्टार्थोक्तिः । अत्रसर्वेष्वित्यभिधानात् । एतत्स्मृतिविहितं पार्वणेऽप्येतदेव तृमिषश्चादि कार्यमित्येके ॥ २५२ ॥

(३) कुल्लूकः । अनुज्ञानानन्तरंब्राह्मणाः श्राद्धकर्तारंस्वधास्तुइति ब्रूयुः । यस्मात्सर्वेषुश्राद्धतर्पणादिपितृकर्मसु स्वधाशब्दोच्चारणंप्रकृष्टाआशीः ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्वधेति तं श्राद्धकर्तारं ब्राह्मणाः स्वधेतिब्रूयुः । किमिति स्वधेति ब्रूयुस्तत्राह स्वधाकारइति । स्वधोच्चारणं प्रकृष्टाशीर्यतः ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते स्वधाइति ब्रूयुः । स्वधोच्यतां अस्तु स्वधा । स्वधाकारः पितृकर्मसु परा ह्याशीः ॥ २५२ ॥

ततोभुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ॥ यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततोद्विजैः ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । भुक्तमन्नंतेभ्योनिवेदयितव्यं । प्रष्टव्यास्तेदमस्तीति यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातोऽननुज्ञातेन नान्यत्र विनियोक्तव्यम् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततोभुक्तवतामित्यादि प्रकृतपार्वणविषयम् ॥ २५३ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वधाशब्दोच्चारणानन्तरंरुतभोजनानांब्राह्मणानांशेषमन्नमप्यस्तीत्यवशिष्टमन्नंनिवेदयेत् तैर्ब्राह्मणैरिदमन्नेनान्नेन क्रियतामित्यनुज्ञातोयथा ते ब्रूयुस्तथान्नशेषविनियोगंकुर्यात् ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषांचाज्ञापालनीयेत्याह ततइति । तैः श्राद्धभोजिभिः । इष्टेभ्योविनियुज्यतामित्यनुज्ञातः ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततः तेषां भुक्तवतामन्नशेषंनिवेदयेत् । तैर्द्विजैर्यदनुज्ञातं यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यात् तद्यथा अन्नशेषः किंक्रियतां तदाज्ञायथा इष्टैः सह भुज्यतां इति ॥ २५३ ॥

पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम् ॥ संपन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्येनापि तत्कालोचितोपस्थितेनैवमेभिः शब्दैः मोदयितव्यः । अन्यस्त्वाह । अनुज्ञापनमंतैः शब्दैर्भोजनादिप्रवृत्तैः कर्तव्यम् । गोष्ठेगोषुतिष्ठन्तीप्वेकत्रदेशेऽभ्युदयमिति वाच्यम् । अंस्त्विति सर्वत्र प्रतीयते । दैवेरुचिरंरुचितमिति वा ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्र्ये एकोद्विष्टे पार्वणेऽपिवा । स्वदतइति कचित्पाठः । तत्प्रागुक्तेन स्वदितमित्यनेन विकल्पितंज्ञेयं । गोष्ठे गोमङ्गलार्थं । गोष्ठे ब्रह्मणभोजने तृमेषु विषेषु सुश्रुतमिति वाच्यम् । सुश्रुतमिति शोभनं श्रवणं । गवा-

मस्त्वितितस्यार्थः। सुश्रितमिति क्वचित्पाठः। अभ्युदये विवाहादौ विप्रभोजने । दैवै वैश्वदेविके रोचितमिति । रुचितमिति क्वचित्पाठः ॥ २५४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं प्रसंगाच्छ्राद्धान्तरेषु विशेषविधिमाह पित्र्यइति । पित्र्ये निरपेक्षपितृमातृदेवताकएकोद्दिष्ट-
श्राद्धे तृमिश्रार्थस्त्वदितमिति वाच्यम् । तथा च गोभिलसाङ्गन्यायिनौ । त्वदितमिति तृमिश्रः । मेधातिथिगोविन्दराजौ
तु श्राद्धकालागतेनान्येनापि त्वदितमित्येव कर्तव्यमिति व्याचक्षतुः । श्राद्धे त्वदितमित्येतद्वाच्यमन्येन केनचित् । नानु-
रुद्धमिदं विद्वद्द्वैतश्रद्धधीमहि ॥ गोष्ठे गोष्ठिश्राद्धे सुश्रुतमिति वाच्यम् । गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टममिति द्वादशविधश्राद्धगणनायां-
गोष्ठीश्राद्धमपि विश्वामित्रेण पठितम् । अभ्युदये वृद्धिश्राद्धे संपन्नमिति वाच्यम् । दैवे देवतोद्देशेन श्राद्धे रुचितमिति
वचनीयम् । दैवश्राद्धं तु भविष्यपुराणोक्तम् । देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते । हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्या-
दिषु यत्नतः ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वदितमित्यादेः पदस्य व्यवस्थित्यर्थमाह पित्र्यइति । पित्र्ये पार्वणे तस्यैव प्रकृतत्वात् । गोष्ठे
विश्वामित्रपठितगणकृतश्राद्धे गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते । तस्य सत्रस्येव फलं प्रत्येकगामि गणस्याचेत-
नत्वेन गणिनिष्ठत्वात्फलस्य । अभ्युदये वृद्धिश्राद्धे दैवे ॥ देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते । हविष्येण विशिष्टेन सप्त-
म्यादिषु यद्भवेदिति ॥ भविष्योक्तं । गोमयशुद्धिवत्त्वदितमित्यादौ वाचनिकं तेन न कवितादर इति ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः । त्वदितइति पृष्ठाऽऽचामयेदित्युक्तम् । अयमेव प्रश्नादिर्युक्तइत्युपपादयति । पित्र्यइति ॥ २५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पित्र्ये एकोद्दिष्टे त्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठेषु सुश्रुतं अन्नादि अधिकं शुद्धिसंपन्नं वा अभ्यु-
दये दैवे रोचितं यथा रोचितम् ॥ २५४ ॥

अपराहस्तथा दर्भावास्तुसंपादनं तिलाः ॥ सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाद्याः श्राद्धकर्मसु सम्पदः ॥ २५५ ॥

(१) मेधातिथिः । अपराण्हे श्राद्धकर्तव्यश्राद्धकर्मसु संपदः संपादयितव्याः । अन्यानि वस्तूनि । अविशेषाविधाने-
त्यपराण्हे अतः सर्वश्राद्धेषु । एवं हि स्मृत्यन्तरं । पूर्वाण्हे दैविकं कार्यमपराह्णेतुपैतृकं । एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्त-
कमिति ॥ वास्तु वेश्म तथा संपादनं यन्मार्जनं मुधादिना भित्तीनां । गोमयेन भूमेरुपलेपनं । दक्षिणाप्रवणत्वाच्च सृष्टिर्विसर्गः
अकार्पण्येनान्नव्यञ्जनदानं मृष्टिर्मार्जनं । अन्नसंस्कारविशेषः । अन्येतुव्याचक्षते संपदेषां विभवशक्तिर्न त्वेतैर्विना अकरणम्
॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपराण्हे न्हो द्विभागस्य द्वितीयो भागः । वास्तुसंपादनं दक्षिणाप्रवणत्वादिना । सृष्टिः
त्वादुबहुतरान्नोत्पादनं । मृष्टिरन्नादीनां शुद्धत्वं । संपदः फलोत्कर्षहेतवः ॥ २५५ ॥

(३) कुल्लूकः । अमावास्याश्राद्धस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयो यमपराह्णकालः । प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमित्यादिना वृद्धिश्रा-
द्धादौ स्मृत्यन्तरे प्रातःकालादिविधानात् । विष्टराद्यर्थादर्भाः । गोमयादिना श्राद्धदेशसंशोधनम् । तिलाश्च विकिरणाद्यर्थाः ।
सृष्टिकार्षण्येनान्नादिविसर्गः । मृष्टिरन्नादेश्च संस्कारविशेषः । पङ्क्तिपावनादयश्च ब्राह्मणाः । एताः श्राद्धे संपत्तय इत्यभिधा-
नादङ्गान्तरापेक्षं प्रकृष्टत्वमेषां बोधितम् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । पार्वणस्य कालविदधदुक्तचोक्षादिधर्मात्स्मारयति अपराण्हे इति । पूर्वाह्णवै देवानामपराह्णः

(२५५) सृष्टिः=तुष्टिः (ल)

पितृणां । तथा मातर्हि मातृकं श्राद्धं पूर्वाह्णे दैविकं स्मृतं । एकोद्दिष्टं तु मध्याह्णे सायान्हे पार्वणं स्मृतम् ॥ इत्यादि श्रवणात् मातृकमन्वष्टकाश्राद्धं वास्तुसंपादनं । गोमयादिना स्थललेपनं । सृष्टिरकार्पण्येनान्नादेस्त्यागः । सृष्टिरन्नादेः संस्कारः । अग्न्याः पङ्क्तिपावनाः । संपदः साधनानि ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः । अथ श्राद्धसम्पदोऽपि प्रसङ्गदाह अमेति । वास्तुसम्पादनं रमणीयमद्देशस्वीकारः । सृष्टिः सर्जनम् दानमित्यर्थः । सृष्टिः शुद्धिः ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्राद्धकर्मसु संपद आह अपराह्ण इति । अपराह्णः । तथा दर्भाः । वास्तुसंपादनं गोमयेनोपलेपनं दक्षिणाप्रवणं । तिलाः सृष्टिर्विसर्गः अकार्पण्येनान्वयजनदानं । सृष्टिः पात्राणां शुद्धिः । अग्न्याः द्विजाः ब्राह्मणाः सर्ववेदेषु श्रेष्ठाः ॥ २५५ ॥

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णे हविष्याणि च सर्वशः ॥ पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसंपदः ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । दर्भाः प्रसिद्धाः । पवित्रमन्त्राः । हविषेहितानि योग्यानि हविष्याण्युत्तरश्लोके तानि वक्ष्यन्ते । पवित्रं पावनं शुच्याचारता यच्चोक्तं पूर्वोक्तं वा वास्तुसंपादनं सृष्टिर्षृष्टिर्ब्राह्मणाश्च श्रेष्ठाः श्रुतशीलसंपन्नाः हव्यसंपदः हव्यं देवतोद्देशेन यागादि ब्राह्मणभोजनं च । हव्यशब्दः कर्मदैविकमुपलक्षयति ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । पवित्रं पावनान्तरं यवजलादि । पूर्वाह्णे ह्योद्दिष्टं भागस्य प्रथमं भागः । हविष्याणि मुन्यन्नादीनि । यच्च पूर्वोक्तं पित्र्यकर्मण्युक्तं । पवित्रं पावनं । सृष्टिर्द्विजाग्न्याश्च । हव्यं वैश्वदेविकं कर्मलक्षणया । एवं च श्राद्धे दैवकर्मणो नुरोधार्थं कुतपे प्रारम्भः । पित्र्यस्य च प्रधानत्वात् । अपराह्णे नुष्ठानसमाप्तिरिति गम्यते । तदादायैव च श्राद्धे कुतपः प्रशंसा । तत्रापि पितृयज्ञं तु निर्वर्त्येत्यभिधानादपराह्णप्राप्तौ श्राद्धप्रयोगमव्ययं प्रधानकर्मणः प्राक्पिण्डपितृयज्ञा नुष्ठानम् ॥ २५६ ॥

(३) कुल्लूकः । पवित्रमन्त्राः पूर्वाह्णः कालः हविष्याणि मुन्यन्नादीनि सर्वाणि च यच्च पवित्रं पावनं वास्तुसंपादनादि पूर्वमुक्तम् । एताश्च देवार्थस्य कर्मणः समृद्धयः । हव्यशब्दो दैवकर्मोपलक्षणार्थः ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्प्रतियोगितया दैवकालं विदधदपूर्वधर्मान् विधत्ते दर्भा इति । उदगयने पूर्वपक्षे प्रागावर्तनादहः कालं विद्यादिति गोभिलसूत्रात् । पवित्रमन्त्रं । पुनः पवित्रपदं अविगीतब्राह्मणविषयम् ॥ २५६ ॥

(५) नन्दनः । हव्यसम्पदोऽपि प्रसङ्गदाह दर्भा इति । शक्तितः पवित्राणि सूक्तानि जप्यानि । पूर्वोक्तं पवित्रदेशादयः ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पवित्रमन्त्राः यच्च पवित्रं पूर्वोक्तं सृष्ट्यादि हव्यसंपदः हव्यकर्मणिसंपदः एता उक्ताः दर्भादयः ॥ २५६ ॥

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ॥ अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । मुनिर्वानप्रस्थस्तस्यान्नानि आरण्यानि नीवारादीनि । एतच्च प्रदर्शनं ग्राम्याणामपि ब्रीह्यादीनां । तथावाचीने श्लोके सर्वग्रहणं । उत्तरत्र च । हविर्यच्चिररात्रायेति प्रक्रम्यतिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरिति ग्राम्याणामप्यनुक्रमणं । पयः क्षीरं तद्विकारा अपि दध्यादयोगृह्यन्ते स्मृतिसमाचाराभ्यां । सोमः ओषधिविशेषः । अनुपस्कृतमधिकृतमप्रतिषिद्धम् । सूना मांसाद्यनुपस्कृतम् । अक्षारलवणम् । अन्नसंदिहते । किं द्वन्द्वगर्भे हि वृत्तिद्वयमाश्रयणीयम् । प्रतिपदं च नञः संबन्धो भेद-

स्तद्गुरुभवेति प्रकृत्या हविरनाश्रितविशेषेण तद्विवर्त्तयं हविष्येण वर्तते । हविष्यात्प्रातराशान्मुद्गदित्यादि सामान्यचोद-
नासु तद्विवर्त्तयं नैव ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुन्यन्नान्यकृष्टपच्यानि श्यामाकनीवारादीनि । पय इति सविकारग्रहणात् दुग्धदधिघृता-
नां ग्रहणम् । सोमः सोमलता अनुपस्कृतं मरीचादिना स्वादान्तरमप्रापितम् । अक्षारलवणं बिडोदेः क्षारादन्यल्लवणं सामुद्रं
सैन्धवंवा । प्रकृत्या स्वभावेन स्थितं । वस्त्वन्तरामिश्रितं । सर्वमेतद्विवर्त्तयम् ॥ २५७ ॥

(३) कुड्डूकः । मुनेर्वानप्रस्थस्यान्नानि नीवारादीनि । पयः क्षीरं । सोमलतारसः । अनुपस्कृतमविकृतं पूतिगन्धा-
दिरहितमांसम् । अक्षारलवणमकृत्रिमलवणं सैन्धवादि एतत्स्वभावतो हविर्मन्वादिभिरभिधीयते ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । हविष्याणीत्युक्तं व्याचष्टे मुन्यन्नानीति । नीवारादीनि । गव्यं पयः । सोमः सोमलतारसः ।
मांसं वार्ध्नीणसादेः । अनुपस्कृतमविकृतं पूतिगन्धादिरहितमिति यावत् । प्रकृत्या स्वभावतः अनुक्ते विशेषे ॥ २५७ ॥

(५) नन्दनः । अनुपस्कृतं लौकिकसंस्कारसंस्कृतम् । प्रकृत्या हविः स्वभावरसेन युक्तं हविरुच्यते विद्वद्भिः
॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पयः क्षीरं सोमलतारसः मांसं अनुपस्कृतमप्रतिषिद्धं हविष्यादिसंस्कृतं अक्षारलवणं सैन्ध-
वादि एते प्रकृत्या स्वभावेन हविर्हविष्यान्मुच्यन्ते ॥ २५७ ॥

विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतोबाग्यतः शुचिः ॥ दक्षिणां दिशमाकांक्षन्त्याचेतेमान्वरा
न्पितॄन् ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रासङ्गिकः पूर्वश्लोकः । इदानीं प्रकृतशेषमेवाह विसृज्यानुज्ञाय यथा सुखविहारे ब्राह्मणां-
स्तां प्रभुक्तवतः । अनन्तरं दक्षिणां दिशमीक्षमाण इमान् वरानभिलषितार्थान्पितृन्प्राथयेत् स्वपितृन्प्राथयेत् युष्मासु प्रसन्नेष्वि-
दंनः संपाद्यतामित्वेवं याचितव्यम् ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रयतो नन्यमनाः । आकांक्षन् साभिलाषं पश्यन् । इमान् वक्ष्यमाणान् । वरानभीष्टार्थान् ।
पितॄन्प्राथयेत् ॥ २५८ ॥

(३) कुड्डूकः । तान् ब्राह्मणान्विसृज्या नन्यमनाः मौनी पवित्रो दक्षिणां दिशं वीक्षमाण एतान् वक्ष्यमाणान् अभिलषिता-
नर्थान्पितृन्प्राथयेत् ॥ २५८ ॥

(४) राघवानन्दः । आद्वस्योत्तराङ्गमाशीरिति स्थापयन् तत्क्रममाह विसृज्येति । नियतोऽनन्यमनाः । आका-
ङ्क्षन् वलोकयन् । इमान् दात्रादिपञ्चकान् पितृन्पति ॥ २५८ ॥

(५) नन्दनः । आकाङ्क्षणमाभिमुख्यम् । इमान् वक्ष्यमाणान् ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विसृज्य तान् ब्राह्मणान् नियतः शुचिः बाग्यतः स दक्षिणां दिशं आकांक्षन् साभिलाषं पश्यन्पितृनि-
मान् वरान्प्रमाणलक्षणान्प्राथयेत् ॥ २५८ ॥

दातारोनोभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥ श्रद्धा च नोभाव्यगमद्वहुधेयं च नोस्त्विति ॥ २५९॥

[अन्नंचनोबहुभवेदतिथींश्च लभेमहि ॥ याचितारश्च नः सन्तु माचयाचिष्म कंचन ॥१॥ *

श्राद्धभुक् पुनरश्नाति तदहुर्योद्विजाधमः॥ प्रयाति शूकरी योनिं कृमिर्वा नात्र संशयः ॥२॥ ५५]

(१) मेधातिथिः । केपुनस्तेवरायाचितव्याइत्यत आह मन्त्रवदयंश्लोकः पठितव्यः ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देयंबहु भवतु दानप्रधानाःस्यामेत्यर्थः ॥ २५९ ॥

(३) कुल्लूकः । अल्लकुले दातारःपुरुषावर्द्धन्ताम् । वेदाश्चाध्ययनाभ्यापनतदर्थबोधतदर्थयागाद्यनुष्ठानैर्वृद्धिमाभुवन्तुपुत्रपौत्रादिकंच वर्द्धताम् । वेदार्थश्रद्धाचाल्लकुले न व्यपैतु । दातव्यंच धनादिकंबहु भवतु ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । नः अल्लकुले वेदाः त्वाभ्यायेनानवच्छिन्नाभवन्तु । सन्ततिः पुत्रपौत्रादिः वर्धतामित्यनुषङ्गःकिंच श्रद्धा माव्यगमत् माऽपैतु ॥ २५९ ॥

[राघवानन्दः । किंच अल्लमिति नः अस्मान्प्रति याचितासौयाचकाः सन्तु आद्यान्तु । माचयाचिष्मकंचन न कंचनप्रति याचनां नामकुर्मः ॥१॥]

(६) रामचन्द्रः । अस्माकं दातारः अभिवर्द्धन्तां वेदावर्द्धन्ताम् सन्ततिरेवच पुनः सन्तत्यःवर्द्धन्तां नः अस्माकं श्राद्ध मा व्यगमत् अस्माकं बहुदेयम् अस्तु इति ॥ २५९ ॥

[रामचन्द्रः । अल्लमिति । कंचन मास्म याचिष्मकंचन न याचेमइत्यर्थः ॥१॥]

एवं निर्घपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ॥ गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

(१) मेधातिथिः । तदनन्तरं वरयाचनानन्तरं पिण्डान्पितृभ्योनिरुमान्गवादीन्प्राशयेत् । अग्नौ प्रक्षेपएव । प्राशनं प्रापयेदितिपाठान्तरम् ॥ २६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं पूर्वोक्तविधिना वरान्माचित्वातदनन्तरंप्राशनानन्तरं पिण्डानांनिर्घपणंकृत्वा तान्पिण्डान्गवाद्यन्यतरमाशयेदप्सु वा निक्षिपेदिति वैशिष्टकालिकंपिण्डनिर्घपणंप्रतिपत्तिविशेषसहितं दर्शितम् । विप्रंश्राद्धिभ्योन्यम् ॥ २६० ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण पिण्डानांप्रदानंकृत्वा प्रकृतवरयाचनानन्तरंतान्पिण्डान्गांब्राह्मणंछागंवा भोजयेत् । अग्नौ जले वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतंश्राद्धमुपसंहरन्पिण्डस्योत्तरप्रतिपत्तिस्थानान्ग्राह एवमिति । अजं छागं अग्निं गार्हपत्यादिम् ॥ २६० ॥

(५) नन्दनः । एवमिति पिण्डनिर्घपणप्रकारस्य पूर्वोक्तस्यपरामर्शः । पूर्वोक्तेन प्रयोगेण ब्राह्मणंभोजनानन्तरंपिण्डनिर्घपणंकृत्वेत्यर्थः ॥ २६० ॥

(६) रामचन्द्रः । एवंपिण्डनिर्घपणंकृत्वा तदनन्तरंतान्पिण्डान् गांप्राशयेदक्ष्णं कारयेत् । विप्रंवा अजंवा प्राशयेत् अग्निंवाअग्निमध्येवा प्रक्षिपेत् । अप्सु वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

* (क, ख, ग, ज, झ, अ, ण)

५५ (ग) चिह्नितपुस्तके ।

पिण्डनिर्वपणं केचित्पुरस्तादेव कुर्वते ॥ वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेप्सु वा ॥ २६१ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणभोजनात्पुरस्तात्केचित्कुर्वन्ति वयोभिः खादयन्त्यन्येऽधिकेयपूर्वस्मात्प्रतिपत्तिः । अनलोभिः । पूर्वोक्तमेवानुदितं । उच्छिष्टसन्निधौ चैतत्पुरस्तात्पिण्डदानमिष्यते ॥ २६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नन्वेवंभोजनात् प्राक्पिण्डनिर्वपणपूर्वोक्तविरुध्यत इत्यत आह पिण्डनिर्वपणमिति । ये पुरस्तात् ब्राह्मणभोजनात् कुर्वते ते वयोभिरित्यादिप्रतिपत्तित्रयस्यान्यतरं कुर्वन्ति ॥ २६१ ॥

(३) कुड्ढकः । पिण्डप्रदानकेचिदाचार्याः ब्राह्मणभोजनानन्तरं कुर्वन्ते । अन्ये पक्षिभिः पिण्डान् खादयन्ति । इयं च पक्षिभोजनरूपा प्रतिपत्तिरद्भ्युदकप्रक्षेपयोर्वैकल्पिकीति दर्शयितुमुक्तयोरप्यभिधानम् ॥ २६१ ॥

(४) राघवानन्दः । पार्वणविषये स्वमते पिण्डदानमादाविति स्पष्टयन्मतान्तरमाह केचिदिति । परस्ताद्विप्रभोजनानन्तरं । तस्य मतभेदेन प्रतिपत्तिस्थानान्याह वयोभिरित्यधिकं प्रतिपत्तिस्थलम् । मेधातिथिस्तु । पुरस्तादिति पठित्वा व्याख्याति भोजनात्पुरस्तात्कृते ब्राह्मणभोजने हविः कुर्वन्तीति उच्छिष्टसंनिधावेतत्पिण्डदानमिष्यतइति हेतुचष्टे अतोवयोभिः खादयन्ति केचिदिति संबन्धः साधीयान् । प्रक्षेपेविकल्पो न तु पिण्डदानइति सुश्रुतम् ॥ २६१ ॥

(५) नन्दनः । पक्षान्तरमाह पिण्डेति । पुरस्तादेव कुर्वते न पश्चादिति । प्रतिपत्तावपि पिण्डानां प्रकारान्तरमुत्तरार्धेनोक्तम् ॥ २६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । केचित् पिण्डनिर्वपणं पुरस्तादेव कुर्वन्ते वयोभिः पक्षिभिः खादयन्ति । अन्ये अनलेवा प्रक्षिपन्ति ॥ २६१ ॥

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ॥ मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनी ॥ २६२ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्यन्तयोः पिण्डयोरिषाप्रतिपत्तिः । मध्यमन्तुततस्तेषां पिण्डानां यो मध्यमः तं धर्मपत्नी पुत्रार्थिनी अद्यात् । या न कामार्थामूढा पतिरेव मया परिचरणीयो मनसापि व्यभिचारो न कर्तव्यइति यस्यानियमः सा पतिव्रता । पितृभक्तिः पितृपूजने श्रद्धादिकर्मणितत्परा श्रद्धावती प्रयत्नेन तदाराधनादौ प्रवर्तते । सम्यगद्यादाचमनादिविधिना नियमेन च ॥ २६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मपत्नी सवर्णा सम्यक् मन्त्रवत् यदि सुतार्थिनी तदाऽद्यात् ॥ २६२ ॥

(३) कुड्ढकः । धर्मार्थकामेषु मनोवाक्यकर्मभिः पतिरेव मया परिचरणीयइति व्रतं यस्याः सा पतिव्रता । धर्मपत्नी सवर्णा प्रथमोढा श्रद्धाक्रियाणां श्रद्धाशालिनी पुत्रार्थिनी तेषां पिण्डानां मध्यमं पितामहपिण्डं भक्षयेत् । सम्यगाधत्त पितरोगर्भमित्यादिगृहोक्तमन्त्रेण ॥ २६२ ॥

(४) राघवानन्दः । गोदोहन्यायेन पिण्डमाश्रित्य दृष्टफलं किंचिद्विधत्ते पतिव्रतेति द्वाभ्यां । पतिव्रता धर्मार्थकामेषु मनोवाक्यकर्मभिः पतिरेव परिचरणीयइति व्रतं यस्याः सा मध्यमं पितामहपिण्डं । सम्यगितिसम्यक् । आधत्त पितरोगर्भमित्यादिमन्त्रोपलक्षणार्थम् ॥ २६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पतिव्रता धर्मपत्नी मध्यमं पिण्डं सुतार्थिनी अद्यात् । सम्यक् मन्त्रवत् ॥ २६२ ॥

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोभेधासमन्वितम् ॥ धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्मिकं तथा ॥ २६३ ॥

(१) मेधातिथिः । भक्षयित्वा तु तं पिण्डं सुतं पुत्रं सुते जनयति । मेधाग्रहणशक्तता तया समन्वितं युक्तम् । सत्त्वं नाम गुणः साङ्ग्येषु प्रसिद्धः । धैर्योत्साहादित्यस्तद्युक्तम् ॥ २६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सात्त्विकं सत्त्वगुणसंपन्नम् ॥ २६३ ॥

(३) कुल्लूकः । तेन पिण्डभक्षणेन दीर्घायुषं कीर्तिधारणात्मकबुद्धियुक्तं धनपुत्रादिसन्ततिधर्मानुष्ठानसत्त्वाख्यगुणान्वितं पुत्रं जनयति ॥ २६३ ॥

(४) राघवानन्दः । सात्त्विकमिति धार्मिकत्वेऽपि कामनानिवृत्त्यर्थं सात्त्विकधर्मरतत्वा ॥ २६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आयुर्यशोभेधासमन्वितं । एतादृशं सुतं सूते ॥ २६३ ॥

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ॥ ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत् ॥ २६४ ॥

(१) मेधातिथिः । पिण्डेषु प्रतिपादितेषु तौ हस्तौ प्रक्षालयेत् । ततः आचमनविधिकुर्यात् । ज्ञातिभ्यो दद्यात् । तेभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवेभ्योऽपि दद्यात् । ज्ञातीन् प्रैति गच्छति प्राप्नोतीति ज्ञातिप्रायं कुर्यात् । ज्ञातयः सगोत्रामातृश्वशुरपक्षाबान्धवाः । अत्र चोच्यते यदुक्तं यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादिति यदितैरुक्तं गृहान् स्मदीयानेतदन्नं प्राप्यतामिति तदा वैश्वदेवहोमादीनां कागतिः । पाकान्तरं कर्तव्यम् अथवाऽदृष्टार्थमेवान्नशेषनिवेदनं नित्यवदाम्नायते । शेषमन्नमित्युक्तेऽदृष्टेभ्य इति ब्रूयुरिति पाक्षिकं चैतत्स्याद्यदिते गृह्णीयुः ॥ २६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञातिप्रायं ज्ञातिभिः सपिण्डैर्बहुभिर्भुक्तमन्नं यथा भवति तथा प्रकल्पयेत् कुर्यात् । बान्धवान्मातुलादीन् संबन्धिनः ॥ २६४ ॥

(३) कुल्लूकः । तदनु हस्तौ प्रक्षाल्य ज्ञातिप्रायमन्नं कुर्यात् । ज्ञातीन् प्रैति गच्छतीति ज्ञातिप्रायम् । कर्मण्यण् । ज्ञातीन् भोजयेदित्यर्थः । तेभ्यः पूजापूर्वकमन्नं दत्त्वा मातृपक्षानपि सार्हणं भोजयेत् ॥ २६४ ॥

(४) राघवानन्दः । शुद्धादिव्यावृत्त्यर्थमुक्तं सूष्टेः पात्रमाह प्रक्षालयेति । ज्ञातिप्रायं ज्ञातीन् प्रैति प्रीणाति गच्छतीति वा ज्ञातिभ्यो देयमिति । राक्षसं तद्भवेच्छ्राद्धं दशयत्रन मुञ्जत इति स्मृतेः । बान्धवान् मातृपक्षान् ॥ २६४ ॥

(५) नन्दनः । पिण्डप्रतिपत्त्यनन्तरं कर्तव्यमाह प्रक्षालयेति । ज्ञातिप्रायं ज्ञातिबाहुल्यम् । प्रकल्पयेदप्यदायेत् ज्ञातीन् संघातयेदित्यर्थः । ज्ञातिबान्धवान् सम्बन्धादीन् ॥ २६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञातिभ्यः भोज्यं सत्कृतं प्रकल्पयेत् । ज्ञातिभ्यैति गच्छति प्राप्नोतीति प्रायं कुर्वति तत्तज्ज्ञातिभ्यो दद्यात् । ज्ञातिभ्यो दत्त्वा पश्चाद्बान्धवानपि पूजयेत् ॥ २६४ ॥

उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्राविसर्जिताः ॥ ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ २६५ ॥

(१) मेधातिथिः । भुञ्जानानां यत्किञ्चिद्भुज्यधिकरणपात्रसंलग्नं भूमिपतितं च तत्र तस्माद्देशादवमार्ह्यं यावद्बालाननिष्क्रान्ताः । ततो गृहबलिं निष्पन्ने श्राद्धकर्मण्यनन्तरं वैश्वदेवहोमान्वाहिकातिथ्यादिभोजनं कर्तव्यम् । बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । अन्येतु भूतस्य यज्ञएव बलिशब्देन प्रसिद्धतरस्ततश्चाग्नौ होमो न प्राग्विरुध्यत इत्याहुः । न चैतद्वाच्यं पिण्डे कर्मणि प्रारब्धे कथं कर्मान्तरस्य तदन्तः करणम् । यथैव पूर्वेषु निमित्ततेषु ब्राह्मणेषु सायं प्रातर्होमकरणं गृहकल्मेशाद्भूतस्य वि-

सद्धमेवं वैश्वदेवहोमोऽप्यौपसदाग्निकः तेन भूतयज्ञात्पराध्वः पदार्थाउत्कृष्यन्ते नार्वाध्वः अत्रोच्यते यदि प्रागग्रौवैश्वदेव-
होमः क्रियते ततः श्राद्धानन्तरं बलिहरणं तथासति देवयज्ञभूतयज्ञौव्यवधीयेतां । ततश्च क्रमोपरोधो न च वैश्वदेवस्य
कालबाधः क्रियते । पितृश्राद्धकालहानेः । तस्मात्सर्वमहायज्ञानुष्ठानं श्राद्धादौत्तरकालिकम् ॥ २६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विसर्जितास्तत्र यावन्निष्ठन्तीति तिष्ठेदित्येतस्य वचनपरिणामेनानुषङ्गः । गृहबलिमिति
वैश्वदेवस्याप्युपलक्षणम् ॥ २६५ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्ब्राह्मणोच्छिष्टं तावत्कालं तिष्ठेद्यावद्ब्राह्मणानां विसर्जनं ब्राह्मणेषु तु निर्गतेषु मार्ष्टव्यमित्यर्थः । ततः
संपन्ने श्राद्धकर्षणि वैश्वदेवबलिहोमकर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनानि कर्तव्यानि बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । अतएव
मत्स्यपुराणे । निवृत्त्यप्रतिपत्त्यर्थं पर्युक्ष्याग्निं च मन्त्रवित् ॥ वैश्वदेवप्रकुर्वीत नैत्यकं विधिमेव चेति ॥ २६५ ॥

(४) राघवानन्दः । उच्छिष्टस्थितिकालविशेषं विदधद्वैश्वदेवादेः श्राद्धोत्तरत्वमाह उच्छेषणमिति । तथाचमा-
न्त्यम् । निवृत्त्यप्रतिपत्त्यर्थं पर्युक्ष्याग्निं स मन्त्रवित् । वैश्वदेवप्रकुर्वीत नैत्यकं बलिकर्म चेति ॥ अतोमेधातिथिः तस्मात्सर्वम-
हायज्ञानुष्ठानं श्राद्धादुत्तरकालिकमिति । उच्छेषणं ब्राह्मणोच्छिष्टम् ॥ २६५ ॥

(५) नन्दनः । गृहबलिवैश्वदेवहोमभूतबल्यात्मकम् ॥ २६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तावदुच्छेषणमुच्छिष्टं तिष्ठेत् यावद्विप्राविर्जिताः । विसर्जयेदित्यर्थः ॥ २६५ ॥

हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्प्यते ॥ पितृभ्यो विधिवद्भक्षं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २६६ ॥

(१) मेधातिथिः । चिररात्रशब्दो दीर्घकालवचनः । यच्चानन्त्याय केनचिद्वचनं नैवैतदुभयं ब्रवीमोतिप्रणिधानार्थमु-
च्यते कल्पते अतइत्यभ्युह्यार्थम् ॥ २६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चिररात्राय मासदिद्वादशवर्षपर्यन्तानेककालतृप्तये । आनन्त्यायानन्त्याय कालाय तदू-
र्ध्वमपितृमये ॥ २६६ ॥

(३) कुल्लूकः । यैश्चान्नैरिति पूर्वमुक्तमपि व्यवधानादबुद्धिस्थं शिष्यसुखप्रतिपत्तये पुनर्वक्तव्यतया प्रतिजानीते ह-
विरिति । चिररात्राय पदमव्ययं चिरकालवाचि । अतएव चिरायचिररात्रायचिरस्याबाधिसर्थकं त्रिष्वङ्गभिधानिकाः ।
यद्यद्भक्षिः पितृभ्यो यथाविधिदत्तं चिरकालतृप्तये अनन्ततृप्तये च संपद्यते । तन्निःशेषेणाभिधास्यामि ॥ २६६ ॥

(४) राघवानन्दः । खादिरन्यायेन श्राद्धाद्भक्ष्यं विदधत्फलं प्रतिजानीते हविरिति । चिररात्रिव्याप्तातीव सुखा-
येति वाक्यार्थः ॥ २६६ ॥

(५) नन्दनः । चिररात्रायेति कालदैर्घ्यम् । आनन्त्यायेति हविषोऽक्षय्यत्वम् ॥ २६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यन् हविः चिररात्राय बहुकालपर्यन्ताय तदानन्त्याय कल्पते भवति पितृभ्यो यद्विधिवद्भक्षं तद-
शेषतः प्रवक्ष्यामि ॥ २६६ ॥

तिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ॥ दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम् ॥ २६७ ॥

(१) मेधातिथिः । तिलादिग्रहणं नेतरधान्यपरिसंख्यानार्थमपितृभ्यां कलत्रविशेषप्रदर्शनार्थम् । एतैर्विधिवदनैरपि-
मासं ग्रीष्मन्ते । विधिवत्पितरो नृणाम् कित्वा च नृणां दानानि वृत्तपूरणार्थानि ॥ २६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मूलफलेन स्मृत्यन्तरे श्राद्धीयत्वेनोक्तेन ॥ २६७ ॥

(३) कुङ्कूकः । तिलधान्ययवमाषजलमूलफलानामन्यतमेन यथाशास्त्रं श्रद्धया दत्तेन मनुष्याणां मासं पितरस्तृप्यन्ति ।
कृष्णामाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयइति ॥ वायुपुराणवचनान्माषैरिति कृष्णमाषाबोद्धव्याः ॥ २६७ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह तिलैरिति नवभिः तिलमाषयोः कृष्णत्वं विवक्षितम् । कृष्णामाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्यु-
र्यवशालयइति वराहपुराणोक्तेः ॥ अद्भिः नवोदकैः । विधिवद्दत्तै रित्यन्वयः । मासमित्यादि कालकर्म ॥ २६७ ॥

(५) नन्दनः । दत्तेन श्राद्धेनेति शेषः ॥ २६७ ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ॥ औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥ २६८ ॥

(१) मेधातिथिः । उरभ्रमेषाः । शकुनयआरण्याः कुङ्कुटाद्याः । मत्स्याः पाठीनाद्याः ॥ २६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मत्स्यः पाठीनादिः । उरभ्रमेषः । शाकुनेन भक्ष्यपक्षिमांसेन ॥ २६८ ॥

(३) कुङ्कूकः । पाठीनादिमत्स्यानां मांसेन द्वौ मासौ पितरः प्रीयन्तइति पूर्वेण संबन्धः । त्रीन्मासान् हारिणेन मांसेन ।
चतुरो मेषमांसेन पञ्चद्विजातिभक्ष्यपक्षिमांसेन ॥ २६८ ॥

(४) राघवानन्दः । मत्स्यमांसेन पाठीनादिमत्स्यानां मांसेन मांसपदं शल्ककण्टकदग्धादिव्यावृत्त्यर्थं । हारिणेन
हरिणमांसेन औरभ्रेण मेषमांसेन शाकुनेन निषिद्धेतरपक्षिमांसेन इह श्राद्धे दत्तेनेत्यन्वयः ॥ २६८ ॥

(५) नन्दनः । हारिणेन हरिणमांसेन । हरिणः कृष्णमृगः । औरभ्रेणोरभ्रमांसेन उरभ्रमेषः ॥ २६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । औरभ्रेण मांसेन मेषस्य मांसेन चतुरो मासान् तृप्तिर्भवति ॥ २६८ ॥

षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ॥ अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ २६९ ॥

[अष्टावैणेयमांसेन पार्षतेनाथ सप्त वै ॥ अष्टावैणेयमांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ १ ॥] (मेधा०)

(१) मेधातिथिः । रुरुषृतैणामृगजातिविशेषवचनाः । रौरवेण पार्षतेन । ऐणेयेति विकारेतद्धितः ॥ २६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृषतो बिन्दुमान्मृगः । एणो हरिणभेदः । रुरुमृगभेदः ॥ २६९ ॥

(३) कुङ्कूकः । षण्मासांश्छागमांसेन । प्रियन्ते पृषतश्चित्रमृगस्तन्मांसेन सप्त । एणमांसेनाष्टौ । रुरुमांसेन नव ।
एणरुरुहरिणजातिविशेषौ ॥ २६९ ॥

(४) राघवानन्दः । पार्षतेन चित्रमृगमांसेन एणोरुरुश्च मृगजातिविशेषौ ॥ २६९ ॥

(५) नन्दनः । रुरुः कृष्णसारः ॥ २६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पार्षतेन चित्रकेन मृगेण पृषत्संज्ञस्य मृगस्य मांसेन एणसंज्ञस्य मांसेन । रौरवेण रुरोर्मांसेन २६९

दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः ॥ शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥ २७० ॥

(१) मेधातिथिः । वराहश्चारण्यसूकरः ॥ २७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कूर्मः कच्छपः ॥ २७० ॥

(३) कुङ्कूकः । दशेति । दशमासानारण्यसूकरमहिषमांसैस्तृप्यन्ति । एकादशशशकच्छपमांसेन ॥ २७० ॥

(५) नन्दनः । वराहमहिषौ वन्यौ ॥ २७० ॥

संवत्सरे तु गव्येन पयसा पायसेन च ॥ वार्धीणसस्य मांसेन तृमिर्द्वादशवार्षिकी ॥ २७१ ॥

[त्रिपिबं त्विन्द्रिय क्षीणमजापूर्वानुगामिनम् ॥ तवैवार्धीणसंविद्यात् दृढं शुक्लमजापतिम् ॥ १ ॥]*

(१) मेधातिथिः । श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबन्धस्य बलीयस्त्वाद्व्येन पयसेति संबन्धोनमांसेन प्राकरणिकेन । अन्येतु चशब्दंसमुच्चयार्थीयं पठित्वा व्याख्यानयन्ति मांसेन गव्येन पयसापायसेन वा । पयोविकारः पायसं दध्यादि पयः संस्कृतोदनः प्रसिद्धः वार्धीणसो जलरच्छागः । एवं हि निगमेषु पठ्यते त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्धीणसंतु तं प्रादुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि ॥ पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः । यत्तु शङ्केन गोमांसभक्षणप्रायश्चित्तमाप्नातंतन्मधुपर्काष्टकाश्राद्धेभ्योन्यत्रज्ञेयम् ॥ २७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गव्येन गोसंबन्धिना पयसा न समांसेन गोपयसा सिद्धेनौदनेन । वार्धीणसो निगमोक्तः । कृष्णप्रीवोरक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ॥ २७१ ॥

(३) कुल्लूकः । वर्षपुनर्गोभवक्षीरेण तत्साधितौदनेन च तुष्यन्ति । तत्रैव पायसशब्दप्रसिद्धः । वार्धीणसस्य मांसे नद्वादशवर्षपर्यन्तं पितृकर्मभवति । वार्धीणसश्च निगमे व्याख्यातः । त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्धीणसंतु तं प्रादुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि ॥ नद्यादौ पयः पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः ॥ २७१ ॥

(४) राघवानन्दः । गव्येन मांसेन पयसा गोदुग्धेन तत्साध्येनौदनेन वार्धीणसेनेति । त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्धीणसंतु तं प्रादुर्याज्ञिकायज्ञकर्मणीति ॥ जिह्वा कर्णाभ्यामपः पिबतीति त्रिपिबः लम्बकर्णवृद्धछागो वार्धीणस इति स्मृतः ॥ २७१ ॥

(५) नन्दनः । वार्धीणसो महान्खट्वधृगः ॥ २७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वार्धीणसस्य वृषस्य छागस्य पक्षिविशेषस्य मांसेन द्वादश वार्षिकी तृमिः स्यात् ॥ २७१ ॥

कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ॥ आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥ २७२ ॥

(१) मेधातिथिः । कालशाकं विशिष्टशाकं प्रसिद्धम् । कृष्णवास्तुकभेदे वा यथा महाशल्का उच्यन्ते । अन्येतु मत्स्यान्सशल्कानाहुः । खड्गो गण्डकः लोहः कृष्णः छागः सर्वरक्तश्च । तथा पुराणं । कृष्णः छागस्तथारक्तः आनन्त्यायैव कल्पते । लोहशब्दो लक्षणयुक्ते छागे वर्तते । अयः कृष्णान्ताग्रलोहित उभयत्रापि लोहशब्दः प्रयुज्यते । यद्यपि चैष वर्णो मिषादिष्वपि संभवति तथापि स्मृत्यन्तरप्रसिद्ध्या छाग एव गृह्यत इति व्याचक्षते । अन्येतु शकुनिर्लोहितपृष्ठः नामैकदेशेन देवदत्तोदत्त इति वत्पतिपद्येतेत्याहुः । समाचारश्चोभयत्राप्यन्वेष्टव्यः मधुमाक्षिकं सर्वत्राप्रतीत्यतिशयोत्पत्तिर्विवक्षिता ननु यथा श्रुत एव कालः तथा हि द्वादशवर्षाण्यकरणस्यात्तन्नविरुध्येत । पिष्यमानि घनात्कार्यमिति ॥ २७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वशः सर्वाणि ॥ २७२ ॥

(३) कुल्लूकः । कालशाकाख्यं शाकं महाशल्काः सशल्का इति मेधातिथिः । मत्स्यविशेषा इति युज्यन्ते महाशल्कलिनो मत्स्या इति वचनात् । खड्गो गण्डकः लोहो लोहितवर्णः छाग एव छागेन सर्वलोहेनानन्त्यमिति पैठीनसि वचनात्तयोरामिषं मधुमाक्षिकं मुन्यन्नानि नीवारादीनि आरण्यानि सर्वाणि एतान्यनन्ततृमये संपद्यन्ते ॥ २७२ ॥

* (ल) । (ब) चिन्हितपुस्तके स एव श्लोकः दोकायां दृश्यते

(४) राघवानन्दः । महाशिल्का । महाशिल्किनो मत्स्याइति यमवचनात् ज्ञेयाइति केचित् शल्यकाइति मेधातिथिः । खड्गोण्डइति ख्यातः । लोहोलोहितच्छागः । सर्वलोहेनानन्यमिति पैठीनसिवचनात् ॥ २७२ ॥

(५) नन्दनः । कालशाकः कृष्णनिम्बः । महाशल्कीमत्स्यविशेषः ॥ २७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । चैवकः चित्रुकश्चैव कालशाकः प्रकीर्तितः । महाशल्यमत्स्यखण्डखड्गमांसं लोहामिषरक्तच्छागभवं लोहशब्दोरक्तवर्णतः ॥ २७२ ॥

यत्किञ्चिन्मधुनामिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ॥ तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥ २७३ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्किञ्चिदन्नमधुनासंयुक्तम् । त्रयोदशावर्षासु च मघासु चाधिकमिति । तदा च तदक्षयमेव ऋतुनक्षत्रतिथीनां समुच्चयः । आपस्तम्बवचनात् वर्षासु त्रयोदश्यष्टमीदशमीष्वपि । मघासु चान्तरेणाविवक्षा । एवं हस्माहमघासु चाधिकमिति ॥ २७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्किञ्चित्पायसादन्यदपि चतुर्मासऋतुव्यवस्थया । वर्षासु मघासु मघानक्षत्रे त्रयोदशीं त्रयोदश्यामितिसमुच्चिते तात्पर्यं । चकारद्वयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थत्वात् ॥ २७३ ॥

(३) कुङ्कुमः । ऋतुनक्षत्रतिथीनामयंसमुच्चयः । यत्किञ्चिदित्यप्रसिद्धं । मधुसंयुक्तं वर्षाकाले मघात्रयोदश्यादीयते तदन्यक्षयमेव भवति । त्रयोदश्याधिकरणत्वेपीप्सितत्वविवक्षया प्राप्येत्यभ्याहाराद्वा द्वितीया ॥ २७३ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यानुवादेन कालविधत्ते यदिति द्वाभ्यां । संदिग्धेषु वाक्यशेषादितिन्यायेनाञ्जनद्रव्यघृतमिति यावत् अपि न इत्यादिवाक्यशेषबलाज्जर्तिलन्यायाच्च त्रयोदशीविधिः अन्यथा वाक्यभेदात् वर्षास्वित्यादेस्तद्गुणत्वं न च वैपरीत्यं तिथेरेव प्राधान्यात् । अरुणन्यायाद्वा विशिष्टविधिः । वर्षावच्छिन्नमघानक्षत्राद्यन्वयादिवरुद्धसाधनानां समुच्चय एव युक्तः । अतएव मेधातिथिः । प्रकृतां त्रयोदशीं वर्षादि गुणयुक्तामधिकृत्योच्यते इति बहुवचनप्रात्याब्दिकसूचनार्थं मनपेक्षत्वात् यथापयसाग्निहोत्रं जुहोतीति पयोहोमपरे वाक्येर्जातिलयवाग्वाजुहोतीत्याद्यर्थवादः एवं त्रयोदशीश्राद्धप्रशंसापरमन्यत्सर्वमितिन्यायार्थः ॥ २७३ ॥

(५) नन्दनः । सर्वस्मिन्पिकाले भवत्वक्षयम् । वर्षासु माघपदेमासे मघासु माघमासे । अनयोर्मासयोर्यत्किञ्चिद्बहुलत्रयोदश्यादन्ततदन्यक्षयम् ॥ २७३ ॥

अपि नः सकुले जायाद्यो नोदद्यात् त्रयोदशीम् ॥ पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥ २७४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृतां त्रयोदशीं वर्षादिगुणयुक्तामधिकृत्येदमुच्यते । एवं पितरं आशांसते । अस्माकंकुले भूयात्स तदक्षीमायर्ता उत्कृष्टगुणः प्रागुक्तायां त्रयोदश्यामासभ्यंदद्यात्पायसं मधुसर्पिः संयुक्तं । तथा कुञ्जरस्य हस्तिनः प्राक्छाये प्राच्यादिशि गतायां छायायां अपराण्हेतरे काल इत्यर्थः शेषेऽहनि हस्तिनो दीर्घा प्राचीच्छाया भवति । प्राक्छाया इति वा पाठः । छायायां हि ब्राह्मणा भोज्यन्ते । अग्रिमं कर्म तु यद्यल्पत्वाच्छायायां न संभवति तद्देशान्तरं । तत्समीपं कर्तव्यम् । अङ्गत्वात्संति संभवितत्सर्वांगेपेतं प्रधानं हस्तिच्छायायामेव । यन्मुखाक्षतौ राहूपरांगो हस्तिच्छायोच्यते हस्तीवैभूत्वास्वर्भानुरासुरिरादित्येतमसां विध्यदिति । तदयुक्तं तत्र हि गौहस्तिशब्दप्रयोगः स्मृत्यन्तरं च पृथगेव हस्तिच्छाया ग्रहोपरांगादाभ्यां हस्तिच्छाया ग्रहणचन्द्रसूर्ययोरिति ॥ २७४ ॥

(२७४) अपि नः सकुले जायात् = अपि नः सकुले भूयात् (ञ, झ, ज, ढ, ढ, ढ)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपि न इति पितृगाथानुकीर्तनम् । पायसे फलबाहुल्यार्थं । त्रयोदशीं त्रयोदश्यां वर्षासु मघासु मघानक्षत्रे चेत्यपि । तथा कुञ्जरस्य हस्तिनः प्राक्छाये प्राग्गामिन्यां छायायां अपराण्हे गजस्य छायायामित्यर्थः ॥ २७४ ॥

(३) कुङ्कुमः । वर्षासु मघायुक्तत्रयोदशी पूर्वोक्ता विवक्षिता । तत्रापि प्रौष्ठपद्यामतीतायामघायुक्तां त्रयोदशीम् । प्राप्य आर्द्धहि कर्तव्यमधुना पायसेन च ॥ इति शङ्खवचनात् । भाद्रकृष्णत्रयोदशी पूर्वत्रेह च गृह्यते । पितरः किलैवमाशासते-अपि नाम तथाविधः कश्चिदस्माकंकुले भूयात् । योऽस्मभ्यंप्रकृतायां त्रयोदश्यां तथातिथ्यन्तरेऽपि हस्तिनः पूर्वादिशंगतायां छायायामधुघृतसंयुक्तपायसं दद्यात् । न तु त्रयोदशी हस्तिच्छाययोः समुच्चयः । यथाह विष्णुः । अपि जायेत सोऽस्माकंकुले कश्चिन्नरोत्तमः । प्रावृट्काले सिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ मधुप्लुतेन यः आर्द्धपायसेन समाचरेत् । कार्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥ २७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अपीति पितर आशासते अपि संभाव्यते । सोऽस्माकंकुले जायाद्योनोऽस्मभ्यं दद्यादिति अपि जायेत सोऽस्माकंकुले कश्चिन्नरोत्तमः । प्रावृट्काले सिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ मधुप्लुतेन यः आर्द्धपायसेन समाचरेदिति विष्णुक्तेः ॥ प्राक्छाये कुञ्जरस्येति विध्यन्तरं प्रागिति निर्देशात् । कुञ्जरस्यैव छाया विवक्षिता न तु योगविशेषः । कर्णव्यजनवीजितमिति वाक्यान्तराच्चेति । अपराण्हे तस्य प्राच्यां छाया स्यात् ॥ २७४ ॥

(५) नन्दनः । अयं श्लोकः पितृगीतः ॥ २७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितर ऊचुः नः अस्माकंकुले शंभूयात् । त्रयोदशीं त्रयोदश्यां नः अस्माकं मधुसंमिश्रं किंचिदद्यात् । पायसं मधुसर्पिर्भ्यामिश्रं कुञ्जरस्य प्राक्छाये आशासते । अस्माकंकुले भूयादिति वदन्ति । दद्यात् प्राक्पूर्वस्यां दिशि गतायां छायायां अपराण्हे । तत्र श्रीपतिराह । कृष्णे पक्षे त्रयोदश्यां मघासिन्धुकरेरविः । यदा तदा गजछाया आर्द्धपुण्यैरवाप्यते ॥ २७४ ॥

यद्यद्वदाति विधिवत्सम्यक् श्रद्धासमन्वितः ॥ तत्तत्पितॄणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् ॥ २७५ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यदिति वीप्सायां अप्रतिषिद्धं सर्वमन्नमनुजानाति विधिवत्सम्यक् शब्दावनुवादः श्रद्धासमन्वित इत्येतदत्र विधीयते । श्रद्धया दातव्यं तथा दत्तमनन्तमक्षयं भवति पितॄणां परलोके । अनन्तमिति वा कालावधिनिषेधः । अक्षयमिति मात्राव्ययाभावमाह । सर्वकालं भवति प्रभूतं च ॥ २७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्यद्धे भवन्नाद्यपि ददाति मघात्रयोदश्यामेव । विधिवत् सम्यग्विधिना आनन्त्यमतिकालस्थायि अक्षयमनल्यतांगतम् ॥ २७५ ॥

(३) कुङ्कुमः । यद्यदिति वीप्सायाम् । सर्वमन्नमप्रतिषिद्धं यथाशास्त्रं सम्यगूपश्रद्धायुक्तः पितृभ्यो ददाति तदनन्तकं सर्वकालमक्षयमनपचितं परलोके पितॄन्मये भवति । अतस्तत्फलार्थिना श्रद्धया देयमिति विधीयते ॥ २७५ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रद्धाच्च प्रत्ययविशेषोपि श्रद्धा इति मित्याह यदिति । श्रद्धा हि पितरः सन्ति अस्ति च तेषां श्रद्धेन वृत्तिरिति ज्ञानं तयान्वितस्तद्व्यक्तः आनन्त्यं नानाप्रकारं अक्षयमविनाशि कल्पस्थायीति यावत् ॥ २७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्यत् विधिवत्पितॄणां ददाति तत्तत्पितॄणां आनन्त्यमक्षयं भवति ॥ २७५ ॥

रुष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ आद्धे प्रशस्तास्तिथयोयथैतान तथेतराः ॥ २७६ ॥

(१) मेधातिथिः । दशम्यादीनांवचनात्फलातिशयोत्पत्तिः अन्यास्वपितु सत्यांश्रद्धायां कर्तव्यं चतुर्दश्यां तु निषेध एव ॥ २७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमावास्या आद्धमवश्यं पितृमित्राहुल्यार्थतायां तु रुष्णपक्षे दिनान्तरेऽपि कार्यं तत्रापि दशम्यादिदिनचतुष्टयमधिकफलमित्यर्थः । चतुर्दशीवर्जनमशस्त्रहतानां । यथाचेति विशिष्यत इति वचनात् । अपरपक्षेऽपराणहेचा संभवे पूर्वपक्षे पूर्वाणहे च कार्यमिति लभ्यते ॥ २७६ ॥

(३) कुङ्कुमः । रुष्णपक्षे दशमीमारभ्यचतुर्दशीत्येका आद्धे यथा तिथयः श्रेष्ठमहाफलान तथैतदन्याः प्रतिपदादयः ॥ २७६ ॥

(४) राघवानन्दः । आद्धस्य प्रशस्तान्तिथीनाह रुष्णपक्ष इति । एकां चतुर्दशीं वर्जयित्वा अमान्ताः पञ्चेतराः प्रतिपदादिनवम्यन्तानव प्रशस्ताः तास्वपि आद्धं कार्यं । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन । कन्यांकन्यावेदिनश्च पशून्मुख्यान्सुतानपि । द्यूतं कर्षिच वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा ॥ ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरूप्ये सकुप्यके । ज्ञातिश्रेष्ठ्यं सर्वकामा नाप्नोति आद्धदः सदा ॥ प्रतिपत्पञ्चतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीं । शस्त्रेण तु हताये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते इति ॥ २७६ ॥

(५) नन्दनः । अनेन पूर्वपक्षपूर्वाह्नयोरपि आद्धं कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ २७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आद्धे प्रशस्तास्तिथय एताः । तथैतरान् ॥ २७६ ॥

युक्षु कुर्वन्दिनक्षेषु सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ अयुक्षु तु पितृन्सर्वान्भजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥ २७७ ॥

(१) मेधातिथिः । युज्जिदिनानि द्वितीयाचतुर्थ्यादीनि । ऋक्षेनक्षत्रं तानि भरण्यादीनि युज्जिभवन्ति । प्रतिपत्तृतीयापञ्चमीसप्तमीनवम्यास्तिथयोऽयुज उच्यन्ते द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशम्योयुजः एवमेकादश्ययुक्मभृतौ द्रष्टव्यं नक्षत्रेष्वपि । सर्वान्कामान् तेचकामा इति हासपुराणयोर्भेदेनोपात्ताः पुष्कलांभजां । धनविद्याबलपुरुषैः पुष्टा पुष्कला ॥ २७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । युक्षु युग्मेषु दिनेषु तिथिषु द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु ऋक्षेषु युक्षुरोहिण्यार्द्रादिषु अयुक्षु प्रतिपदादिषु रुतिकादिषु च ॥ २७७ ॥

(३) कुङ्कुमः । दिनशब्दोऽत्र तिथिपरः । युक्षुयुग्मास्तु तिथिषु द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु युष्मनक्षत्रेषु भरणीरोहिण्यादिषु आद्धं कुर्वन्सर्वाभिलषितान्प्राप्नोति । अयुग्मास्तु तिथिषु प्रतिपत्तृतीयापञ्चमिष्वयुग्मेषु च नक्षत्रेष्वश्विनीरुतिकादिषु आद्धेन पितृपूजयन्पुत्रादिसन्तर्तितं भते पुष्कलां धनविद्यापरिपुष्टाम् ॥ २७७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव युग्मायुग्म भेदेन फलमाह युद्विति । युक्षु युग्मेषु दिनपदं तिथिपरं तेन द्वितीयाचतुर्थ्यादयः । नक्षत्राणि भरणीरोहिण्यादीनि युग्मानि तेष्वित्यर्थः । पुष्कलां प्रशस्तां सर्वान्कामानिति पूर्वधृतयाज्ञवल्क्यवचनात्क्षेयम् ॥ २७७ ॥

(५) नन्दनः । युक्षु युग्मेषु । दिनशब्देन सूर्यवारादीनां ग्रहणम् । ऋक्षशब्देन च रुतिकादीनाम् । कुर्वन्कुलाद्धमिति शेषः ॥ २७७ ॥

(२७७) सर्वान्=अर्चन् (ज, झ, ञ, ट)

(६) रामचन्द्रः । युक्षु युग्मासु द्वितीयादितिथिषु दिनर्क्षेषु भरण्यादिषु यः श्राद्धं कुर्वन्सः सर्वान्कामान् अश्नुते प्राप्नोति । अयुक्षु अयुग्मासु प्रतिपदश्विन्यादिषु नक्षत्रेषु यः पितृनर्चयन्सपुष्कलांबहुप्रजांसन्तति प्राप्नोति ॥ २७७ ॥

यथाचैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ॥ तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ॥ २७८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वपक्षः शुक्लपक्षः अपरः कृष्णपक्षः चैत्रसिताद्यामासा इति । यथा श्राद्धस्य शुक्लपक्षात् कृष्णपक्षो विशिष्यते प्रकृष्टफलदो भवति । तथा पूर्वाह्णादपराह्णो विशेषवचनात् । पूर्वाह्णेपिकदाचित्कर्तव्यमेवेति प्रतीयते । ननु च प्रसिद्धेन दृष्टान्तेन भवितव्यं । न चापरपक्षस्य पूर्वपक्षाच्छ्राद्धं प्रति विशेष उक्तः । केचिदाहुः कृष्णपक्षे दशम्यादावित्येतस्मात्प्रतीयते । एवंतु ब्रूमः वचनानित्वपूर्वत्वादित्यनेन न्यायेनाप्रसिद्धस्य दृष्टान्ततास्तीति विधिरपि दृष्टान्तवचनादेव शक्यो वगन्तुम् ॥ २७८ ॥

(३) कुल्लूकः । चैत्रसिताद्यामासा इति ज्योतिःशास्त्रविधानाच्छुक्लपक्षोपक्रमत्वान्मासानामपरः पक्षः कृष्णपक्षः स यथा शुक्लपक्षाच्छ्राद्धस्य संबन्धी विशिष्टफलदो भवति एवं पूर्वार्धदिवसादुत्तरार्धदिवसः प्रकृष्टफलो विशिष्यत इति वचनात् पूर्वाह्णेपि श्राद्धकर्तव्यतां बोधयति । ननु शुक्लपक्षादनुक्तोत्कर्षस्यापरपक्षस्य कथं दृष्टान्तता प्रसिद्धो हि दृष्टान्तो भवति । उच्यते । कृष्णपक्षे दशम्यादावित्यत्रैव विशिष्टविधावुत्कर्षाभिधानात् ॥ २७८ ॥

(४) राघवानन्दः । कृष्णपक्ष इत्युक्तं तत्रैवार्थवादमाह यथेति । अपरपक्ष इति दृष्टान्तार्थः । पूर्वपक्षात् शुक्लपक्षात् ॥ २७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वपक्षात् शुक्लपक्षात् यथाऽपरपक्षो विशिष्यते तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णकालादपराह्णकालो विशिष्यते । अपराह्णः पितृणामिति श्रुतेः । आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः आषाढीमवर्धित्वा परः पक्षः कृष्णपक्षस्य अश्विनस्य ॥ २७८ ॥

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमन्तर्द्रिणा ॥ पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥ २७९ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्किंचित्पित्र्यं तत्रकर्मण्ययं विधिः । पदार्थाः प्राग्व्याख्याताः । अतर्द्रिणा अनलसेन श्रद्धधानेनेतियावत् । आनिधनादामरणाद्यावज्जीविकोयं विधिरित्यर्थः । दर्भपाणिना । तदुक्तं दर्भाः पवित्रमिति तद्ग्रथितशीर्षकं दर्भमयं पवित्रमुच्यते ॥ २७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपसव्यमप्रादक्षिण्येन तेन पित्रादिविप्राणां प्रागपवर्गोपवेशनमप्रदक्षिणकर्मकरणार्थमित्यादिलभ्यते । आनिधनादासमाप्तेः । पित्र्यप्राचीनावीत्यादिना कार्यं । न तु तन्मध्यपतितं देवमपि विधिवदन्यूनाधिकान् ॥ २७९ ॥

(३) कुल्लूकः । दक्षिणसंस्थितयज्ञोपवीतेनानलसेन दर्भहस्तेनापसव्यं पितृतीर्थेन यथाशास्त्रं सर्वपितृसंबन्धिकर्मानिधनादासमाप्तेः कर्तव्यम् । आनिधनाद्यावज्जीवमिति मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ २७९ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धाद्गतया कार्यान्तरं विधत्ते प्राचीनावीतीति । अपसव्यं पितृतीर्थतर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यं । अतर्द्रिणा अनलसेन । आनिधनादासमाप्तेर्विधिवद्यथाशास्त्रं ॥ २७९ ॥

(५) नन्दनः । नियमान्तराण्याह प्राचीति । आनिधनादासमाप्तेः ॥ २७९ ॥

§ (क, ख, ण, ढ)

(६) रामचन्द्रः । सूर्ये अचिरोदिते प्रथमोदिते सैद्धवे काले वा ॥ २८० ॥

[रामचन्द्रः । शाकलः युवानस्तु प्रियन्ते त्रकामोद्रेकेणवै द्विजाः । तेषांश्राद्धचतुर्दश्यानान्येषांतु कदाचन । अस्यार्थःअन्येषांज्वरादिना मृतानांचतुर्दश्यांश्राद्धं कार्यं किंतु तन्निधा । वाष्कलः । कामाग्निना च दक्षन्ते ये युवानःकदाचन । तेषांहिपितृपिण्डश्च भूतायामपि निर्वपेत् । स्त्रीणामप्येवमेकंस्यात्कामासक्तागतासवाः । तासांश्राद्धं हि भूतायांप्रसूत्या मरणंयदि ॥ ५ ॥]

[रामचन्द्रः । पक्षेति । पक्षाद्यादिषु पक्षादिःआदिर्यासांताःपक्षाद्यादयः तासु पक्षाद्यादिषु प्रतिपदाद्यासु पञ्चदश्यां अमायां श्राद्धदःसर्वांकामानवाप्नोति ॥ ६ ॥]

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ॥ हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम् ॥ २८१ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वोक्तेनविधिनाइतिकर्तव्यताकलापेन पूर्वोक्तानिमन्त्रणादिभिः संवत्सरस्यत्रिः श्राद्धं कुर्वीत । केषुमासेष्वित्यतआह हेमन्तग्रीष्मवर्षासु मासानुमासिकमित्यस्यत्रिः संवत्सरविधिवैकल्पिकः । पाञ्चयज्ञिकः पञ्चमहायज्ञमध्येयःपठितःसोन्वहं कर्तव्यः । अस्यचप्राचीनावीत्यपसव्योदङ्मुखब्राह्मणभोजनमित्येतावत्येवेतिकर्तव्यता । एवमर्थमेव पुनरुपन्यासः । एवंत्रिः संवत्सरविधिरनाहिताग्नेरित्येवंपूर्वोक्त्याचक्षते प्रमाणंतुतएवविदंति ॥ २८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिरिति त्रिरपीत्यर्थः । एतच्च प्रतिमासमसंभवे । संभवेतु प्रतिमासमेव मासिमासि पितृभ्यः क्रियतइति श्रुतेः । हेमन्तग्रीष्मवर्षात्विति चतुर्मासतुपक्षमाश्रित्योक्तम् । एवंच मत्स्यपुराणे । अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् । कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के रुष्णपक्षेषु सर्वदेत्युक्तत्वात् ॥ त्रिःकरणे एतेष्वेव मासेष्वमास्यायां तत्करणमितिलभ्यते । त्रिसंवत्सरविधिरनाहिताग्नेरित्येवंपूर्वोक्त्याचक्षते प्रमाणंतु तएव विदन्तीति । अग्निरिह हिणामेवेत्यपरे । पाञ्चयज्ञिकं पञ्चमहायज्ञपतितं तदन्वहमेव कार्यमशक्तावुदकादिनापि इहेति हेमन्तादिषु त्रिःसंवत्सरविधिःपूर्वैःकल्पितः । पाञ्चयज्ञिको नित्यइति ॥ २८१ ॥

(३) कुङ्कुमः । कुर्यान्मासानुमासिकमिति प्रतिमासंश्राद्धं विहितं तदसंभवे विधिरयंचतुर्भिर्मासैर्ऋतुरेकः एकस्त्वृतुःसंवत्सरइतीमंपक्षमाश्रित्योच्यते । अनेनोक्तविधानेन संवत्सरमध्ये त्रीनवारानूहेमन्तग्रीष्मवर्षासु श्राद्धं कर्तव्यम् । तच्च समयाचारात्कुम्भवृषकन्यास्थेऽर्केपञ्चमहायज्ञान्तर्गतंच एकमप्याशयेद्विप्रमित्यनेन विहितंप्रत्यहंतुकुर्यादिति पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थम् ॥ २८१ ॥

(४) राघवानन्दः । कुर्यान्मासानुमासिकमिति प्रतिमासं प्रत्यब्दंच ग्रामंश्राद्धमशक्तौ संकुचति अनेनेति । अब्दस्य हेमन्तादित्रिवशं कुर्यादिति त्रिषु संवत्सरमाश्रित्यैतत् पाञ्चयज्ञिकं एकमप्याशयेद्विप्रमित्यादि विहितं पञ्चयज्ञान्तर्गतंश्राद्धं । अन्वहंप्रतिदिनं निर्वपेदित्यन्वयः ॥ २८१ ॥

(५) नन्दनः । इहामावास्यायां त्रिरवश्यं निर्वपेत् न न्यूनम् ॥ २८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्दस्य मध्ये त्रिवारं हेमन्तग्रीष्मवर्षासु श्राद्धं निर्वपेत् । पञ्चयज्ञीयंश्राद्धं अन्वहंप्रत्यहं कुर्यात् । अयनेसंवत्सरस्य विधिरनाहिताग्नेः ॥ २८१ ॥

न पैतृयज्ञियो होमोलौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥ न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥ २८२ ॥

(१) मेघातिथिः । पितृयज्ञाद्भूतो होमः पैतृयज्ञिकःसलौकिकेस्मार्तैर्गौनविधीयते । शास्त्रेण कर्तव्यतयानचोच्यते । तस्मात्त्रिःसंवत्सरस्यानाहिताग्निना कर्तव्यं । यद्यपि त्रिःरुतमपि भवत्येव रुतलौकिकेऽग्नौ । तथापि संवत्सरापेक्षया अरुतमे-

वतद्भवति । प्रस्थभोजनोहिन्यूनेभुक्तेऽभुक्तइत्यर्थवादतया पूर्वशेषमिदं पूर्वव्याचक्षते । इदं त्वयुक्तं । यदिलौकिकोऽग्निर्विवाहादावपरिगृहीतस्तस्मिन् आद्धाङ्गभूतो होमो न कर्तव्य इत्युच्यते होमप्रतिषेधेन च तद्यतिरिक्तमन्यत्कर्मकर्तव्यमित्युक्तं भवति । इतरथा परिगृहीताऽन्यपि पार्वणश्राद्धाङ्गत्वेन विधानादनग्निकस्य श्राद्धानधिकार एव स्यात् । यथान्धस्याऽज्याऽवेक्षणाशक्त्यानदर्शपौर्णमासयोरधिकारः । अस्मिंस्तु सति साग्निकस्य होमवत् श्राद्धमनग्निकस्य तद्वर्जितमपि ज्ञापितं भवति । तथा चाग्न्यभाव इत्यस्यायमेव विषयः । येष्वप्याचक्षते पिण्डपितृयज्ञः पितृयज्ञोभिप्रेतः तत्र यो होमः स लौकिकेऽस्मार्तेऽग्नौ नास्ति तेपिनयुक्तमाहुः । अस्त्वेवमनाहिताग्नेर्नित्यत्वे श्रपयित्वा जुहुयादित्यादि । न दर्शेन विना श्राद्धं ग्रहोपरागादावाहिताग्नेः प्रतिषेध इत्याहुः । एतत्तु समाचारविरुद्धं । अन्येतु पठन्ति न विना दर्श इत्यस्यानाहिताग्निनामासानुमासिकं कर्तव्यं । नास्य त्रिःसंवत्सरविधिः । नैवायं पाठोऽस्तीत्यन्ये । कस्तर्ह्यस्यार्थः । दार्शान् आद्धादन्यदाहिताग्नेर्मघाश्राद्धादि न नियमेन भवतीति दार्शमेव तस्य नियतं । अनाहिताग्नेस्तु हेमन्तादिविहितान्यपि नियतानीति ॥ २८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निरग्नीनां विशिनष्ट्यपि च न पितृयज्ञिक इति । पितृयज्ञश्राद्धसंबन्धि होमोलौकिके ग्राम्ये न किंतु वैवाहिक एव । तदभावे ब्राह्मणकरादौ । आहिताग्नेर्यच्छ्राद्धमाहिताग्निकर्तृकं तन्न दर्शेन विनाऽस्ति । अतो दशम्यादिष्वपि यत्करणमुक्तं तदनाहितत्रेताग्निमपेक्ष्य श्राद्धं पार्वणं प्रकृतत्वात् । प्रतिसांवत्सरिकादित्वन्यदपि कार्यमेव ॥ २८२ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्नेः सोमयमाभ्यां चेत्यनेन विहितपितृयज्ञाङ्गभूतो होमो लौकिके श्रौतस्मार्तव्यतिरिक्ताग्नौ शास्त्रेण विधीयते । तस्मान्न लौकिकाग्नावग्नौ करणहोमः कर्तव्यः । निरग्निना तु अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावित्यभिधानाद्विप्रपाण्यादौ करणीयः । आहिताग्नेर्द्विजस्य नामावास्याव्यतिरेकेण रुष्णपक्षे दशम्यादौ श्राद्धं विधीयते । मृताहश्राद्धं तु नियतत्वात् रुष्णपक्षेऽपि तिथ्यन्तरे न निषिध्यते ॥ २८२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र विशेषान्तरमाह नेति । लौकिके विवाहादौ । अपरिगृहीते श्राद्धाङ्गहोमो न कर्तव्य इति निषेधादन्यत्कर्तव्यमिति मेधातिथिः । स्मार्ताग्नौ आवसथ्याख्ये श्रौते च कर्तव्यः अग्नीशानयमाभ्यां स्वाहेत्यादिको होमः न दर्शेनेति आहिताग्नेः अमावासिकैकोद्दिष्टद्वयमिति भावः ॥ २८२ ॥

(५) नन्दनः । अथ पित्र्येषु गृह्याग्नौ होमः कार्यो न लौकिकाग्नावित्याह नेति । अत्र पितृयज्ञशब्देन मासिकश्राद्धमुच्यते । अधिकारात् लौकिकाग्नौ न विधीयते । किंतु गृह्याग्नावेव विधीयत इत्यर्थः । केचित्तु पितृयज्ञशब्दस्य पिण्डपितृयज्ञ एव निरूढत्वात्तस्यैव लौकिकाग्नौ निषेध इति मन्यन्ते । अनाहिताग्नेरयं मासि श्राद्धकल्पः न पुनराहिताग्ने रपीत्युक्तम् उत्तरार्द्धेन । आहिताग्नेः पितृयज्ञानुनिर्वर्त्येत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्त एव मासिकश्राद्धकल्पः कर्तव्यः नाधिक इत्यर्थः ॥ २८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । लौकिकाग्नौ अस्मार्तग्नौ पितृयज्ञयः अग्नौ करणहोमः विधीयते आहिताग्नेरग्निहोत्रिणः द्विजन्मनः दर्शेन विना श्राद्धं । दर्शे चाधिकारो नान्यतिथौ ॥ २८२ ॥

यदेव तर्पयत्यग्निः पितृन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ॥ तेनैव कृत्स्नमामोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥ २८३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राश्रयाज्ञिकं यच्छ्राद्धं अहरहरित्युक्तं तस्य वैकल्पिकत्वमनेनोच्यते । उदकतर्पणं यत्क्रियते स्नात्वा तेनैव पितृयज्ञक्रियाफलं प्राप्नोति । यदुक्तमेकमप्याशयेदित्यस्य नास्ति निषेधेन कर्तव्यता उदकतर्पणमवश्यं कर्तव्यम् ॥ २८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अब्दस्य त्रिरपिपार्वणश्राद्धकरणेऽशक्तस्यानुकल्पमाह यदेवेति । पितृयज्ञः पार्वणाख्यः ॥ २८३ ॥

(३) कुङ्कुमः । पाञ्चयज्ञिकश्राद्धासंभवे विधिरयम् । यत्र स्नानानन्तरमुदकतर्पणद्विजः करोति तेनैव सर्वनित्य-श्राद्धफलप्राप्नोति । द्विजोत्तमपदद्विजपरम् ॥ २८३ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वाशक्तौ तर्पणस्य सर्वार्थकत्वमावश्यकत्वं च गृहमेधीये आज्यभागौ यजतीतिवदित्याह यदेवेति । मेधातिथिस्तूदकतर्पणं नित्यश्राद्धस्य वैकल्पिकमित्याह ॥ २८३ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्राह्मणभोजनात्मकमपि श्राद्धमाहिताग्निनावश्यकार्थं तत्फलस्यान्यतः सिद्धत्वादित्याह यदे-
ति । तेनाहिताग्नेः कल्पनीया व्यवस्था । पिण्डपितृयज्ञेन वापितृपूजाब्राह्मणभोजनान्तेन विधिनावेति ॥ २८३ ॥

वसून्वदन्ति तु पितृन् रुद्रांश्चैव पितामहान् ॥ प्रपितामहांस्तथादित्यान् श्रुतिरेषासनातनी ॥ २८४ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृद्वेषादप्रवर्तमानस्यप्रवृत्त्यर्थमिदं । त्रिस्थानावस्थाद्यादेवताः पितरोऽपि एव पिण्डभाजः अतो-
देवतात्वेनैते द्रष्टव्याः श्रुतिरेषाश्रूयते एतद्वेदेतु अतः पुरातनी नित्यत्वाद्देवस्य ॥ २८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्रादीनां नरकादिषु स्थितौ श्राद्धफलदायित्वासंभवात् कथंकाम्यश्राद्धीयफलसिद्धिरि-
त्याशंक्याह वसून्वदन्तीति । पुरातनो इदानीमपठ्यमाना एतेन स्वपित्रादीनुद्दिश्यापि कृतं श्राद्धं वत्वादीनपि देवांस्तर्पयति
ते च वृत्ताः फलददतीत्युक्तम् ॥ २८४ ॥

(३) कुङ्कुमः । यत्प्रात्पित्रादयो वत्सादय इति । एषामनादिभूताश्रुतिरस्ति अतः पितृन् वत्साख्यदेवान् पितामहान् रुद्रान्-
पितामहानादित्यान्मन्वाद्यो वदन्ति ततश्च सिद्धबोधनत्रैयर्थ्याच्छ्राद्धे पित्रादयो वत्सादिरूपेण ध्येया इति विधिः कल्प्यते ।
अतएव पैठीनसिः । य एवं विद्वान् पितृन् यजते वसवोरुद्रा आदित्याभ्यास्य प्रीता भवन्ति । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु । पितृद्वेषा-
न्नास्ति कया द्वायः पितृकर्मणि न प्रवर्तते तं प्रत्येतत्प्रवर्तनार्थं देवतात्वाभ्यारोपेण पितृणां स्तुतिवचनम् ॥ २८४ ॥

(६) राघवानन्दः । तर्पणेनैव सर्वमाप्नोतीत्यस्यार्थवादः वसूनि निति । पित्रादित्रयतर्पणेन वसुरुद्रादित्यास्तर्पिता भ-
वन्तीति भावः ॥ २८४ ॥

(५) नन्दनः । अथ पित्रादिषु देवताविशेषात्मकत्वं प्रतिपात्तं श्राद्धफलातिशयमाह वसूनि निति ॥ २८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृपितामहप्रपितामहान् वसुरुद्रादित्यस्वरूपान् वदन्ति । एषाश्रुतिः सनातनी । तथा हे-
पितः वसुरूप हे पितामह रुद्ररूप हे प्रपितामह आदित्यरूप ॥ २८४ ॥

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः ॥ विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ २८५ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्येन श्लोकपादेनातिथ्यादिभुक्तशिष्टस्यान्नस्य यज्ञोपविहितं तदनुद्यते माङ्गलिकतयामङ्ग-
लावसानि शास्त्राणि प्रथन्ते । पित्र्यादैर्देवकर्मशस्ततरं । यज्ञशेषं । अनेन न्योतिष्ठोमादिहविःशेषस्य भोजनं विघसस्य तुल्यत-
योच्यते । उत्तरेणार्थश्लोकेन सौहार्दमेव । तस्य वेदार्थव्याख्यानं । कस्यां चिच्छाखायाप्राभ्यां शब्दाभ्यां विधानदृष्टमतीत्या-
मोहं निवर्तयति । विघसमश्रातीति विघसाशी । अमृतं भोजनमस्येत्यमृतभोजनः । मृत्युशेषं मृत्युभुक्तशिष्टमिति द्रष्टव्यं ।
भुक्तशेषमिति पाठसामर्थ्यादतिथ्यादिभुक्तमिति द्रष्टव्यं । अन्यत्तु प्रकृतत्वाच्छ्राद्धभुक्तशेषमिति द्रष्टव्यं । तथा च स्मृत्यन्तरं भु-
ज्जीतपितृसेवितमिति । श्राद्धाङ्गचैतद्भोजनं केचिदाहुः । अन्येतु पुरुषार्थो भोजननियमो यमित्याहुः । वसून्वदन्तीत्यनेनैव-
श्राद्धप्रकरणस्याप्रवृत्तत्वात् । यज्ञशेषं यज्ञोपयुक्तद्रव्यशेषमिति द्रष्टव्यम् ॥ २८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भुक्तशेषमतिथ्यादिभुक्तशेषं । यज्ञशेषवैश्वदेवाख्ययज्ञशिष्टम् ॥ २८५ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वदा विधसंभोजनः स्यात्सर्वदा चामृतभोजनो भवेत् । विधसामृतपदयोरप्रसिद्धत्वादर्थव्याकुरुते । विप्रादिभुक्तशेषविधसउच्यते । दर्शपौर्णमासादियज्ञशिष्टपुरोडाशाद्यमृतम् सामान्याभिधानेपि प्रकृतत्वाच्छाब्दे विप्रभुक्तशेषभोजनार्थोयंविधिः । अतएव भुज्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वपितृनिषेवितमिति स्मृत्यन्तरम् । अतिथ्यादिविशेषभोजनत्ववशिष्टं तु दम्पतीइत्यनेनैव विहितं तस्यैव यज्ञशेषतुल्यत्वापादनेन स्तुत्यर्थपुनर्वचनमिति तु गोविन्दराजव्याख्यानमनुष्ठानविशेषानर्हमप्राकरणिकंच ॥ २८५ ॥

(४) राघवानन्दः । देवानतिथींश्च पूजयित्वैव भोक्तव्यमिति नियमयति विधसाशीति । विधसामृतयोर्लक्षणमाहविधसंत्विति । भुक्तशेषमतिथ्यादिभुक्तावशिष्टं । गृहस्थःशेषभुग्भवेदित्युक्तेः ॥ २८५ ॥

(५) नन्दनः । उक्तेन प्रकारेण देवतातिथिभृत्यशेषगृहस्थेन भोक्तव्यमित्याह विधसाशीति । यज्ञशेषपञ्चमहायज्ञशेषम् ॥ २८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधसंभुक्तशेषंश्चाद्भुक्तावशेषं पञ्चयज्ञशेषं अमृतंभवतीत्यर्थः ॥ २८५ ॥

एतद्वोऽभिहितंसर्वविधानं पाञ्चयज्ञिकम् ॥ द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ २८६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे ऋगुप्रोक्तायां संहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वहिष्यवहितस्य पाञ्चयज्ञिकमिति महायज्ञविधेरुपसंहारोमाङ्गलिकतयैव उत्तरेण श्लोकार्धेन वक्ष्यमाणाध्यायार्थैकदेशोपन्यासोपगतेचोक्तप्रयोजनानि । द्विजातिमुख्या ब्राह्मणास्तेषां वृत्तयोजीविकाः कर्माणि द्विजातीनां वामुख्यवृत्तय इति । उत्तरत्रैव दर्शयिष्याम इति प्रसिद्धम् ॥ २८६ ॥ मान्याकापि मनुस्मृतिस्तदुचिता व्याख्या हि मेधातिथेः सालुमैव विधेर्वशात्कचिदपि प्राप्यनयत्पुस्तकम् ॥ शोणीन्द्रो मदनः सहारणसुतो देशान्तरादादृतैर्जाणोद्धारमचीकरत्तत इतस्तत्पुस्तकैर्लेखितैः ॥ १ ॥ शुभंभवतु ॥ इति श्रीभट्टवीरस्वामिभूतौर्भट्टमेधातिथिस्वामिनः कृतौ मनुभाष्ये तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पाञ्चयज्ञिकं तत्र प्रसंगात्पार्वणस्य चेत्यपि द्रष्टव्यम् । द्विजाति मुख्याः ब्राह्मणाः । तेषां वृत्तयो जीवनोपायास्तेषां विधानम् ॥ २८६ ॥ श्रीनारायणसर्वज्ञवृत्तिसंदर्शिता न्वयाः । मनुस्मृतिगिरांचार्थमधिगच्छन्तुसूरयः । इति सर्वज्ञश्रीनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ विवाहश्राद्धाधिकारो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । इदं पञ्चयज्ञभवनुष्ठानं सर्वयुष्माकमुक्तम् पार्वणश्राद्धव्यवहितैरपि पञ्चयज्ञैरुपसंहारस्तेषामभ्यर्हितत्वज्ञापनार्थः मङ्गलार्थ इति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ । इदानीं द्विजानां मुख्यो ब्राह्मणस्तस्य वृत्तीनामृतादीनामनुष्ठानं श्रूयतामिति वक्ष्यमाणाध्यायैकदेशोपन्यासः ॥ २८६ ॥ ॥ इति वारेन्द्रनन्दनवास्नीयभट्टदिवाकरात्मजश्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तमुपसंहरन् वर्तिष्यमाणं प्रतिजानीते एतदिति । द्विजातिषु मुख्या ब्राह्मणश्रेष्ठास्तेषां वृत्तयो जीविकास्तासामनुष्ठानम् ॥ २८६ ॥ ॥ इति मनुस्मृतौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । द्विजातिमुख्याः ब्राह्मणास्तेषां वृत्तयोर्यथाप्युपायाः । इति शब्दो वाक्यसमाप्तौ ॥ २८६ ॥ ॥ इति मानवव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यच्चदिति । द्विजातीनां ब्राह्मणक्षत्रियविशां एतेषां पृथक् पृथक् मुख्यवृत्तीनां विधानं लक्षणं श्रूयतामिति ॥ २८६ ॥ ॥ श्राद्धप्रकरणं तृतीयम् ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायप्रारम्भः ॥

चतुर्थमायुषोभागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ॥ द्वितीयमायुषोभागं कृतदारोगृहे वसेत् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । संक्षेपेणातिक्रान्तस्याध्यायद्वयस्यार्थकथयत्यनुस्मरणाय । गार्हस्थ्यधर्मस्यायं वृत्तिविधिरिति-
द्वितीयं श्लोकप्रयोजनं । अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागव्यवस्थाविधानमाश्रमिणामनुपपन्नमतः श्लोकोयं विहिताश्र-
मकालानुवादार्थः । यद्यपि च शतायुर्वैपुरुषइत्येतदपेक्षया कथंचिदुपपद्येतापि तथापि स्वप्रकरणे ग्रहणान्तिकमिति
अवध्यन्तरस्य ब्रह्मचर्यविहितत्वात् । गृहस्थस्तु यदापश्येदिति गार्हस्थ्येपि कालान्तरप्रतिपत्तेरनुवादतैवानुमीयते ।
चतुर्थमाद्यमायुषोभागं जन्मापेक्षमाद्यत्वं गुरौ उषित्वा ब्रह्मचर्यं कृत्वा ततोद्वितीयं चतुर्थमायुषोभागं कृतविवाहो गृहे-
वसेत् । गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् । तत्रवसेत् ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ॐ नमोमहागणपतये नमः । चतुर्थमायुषोभागमिति । यावदायुः पुंसस्तस्य चतुर्थभागः
आद्योयावत्समाप्यते तावदित्यर्थः । एतच्च षट्त्रिंशदाब्दिकाद्युक्तपक्षैः सह वैकल्पिकम् । गुराविति । ब्रह्मचर्याश्रमइ-
त्यर्थः । द्वितीयं आद्यचतुर्थभागान्तरचतुर्थभागम् ॥ १ ॥

(३) कुड्मकः । आद्वकल्पानन्तरं वृत्तीनां रक्षणं चैवेति वृत्तिषु व्यक्ततया प्रतिज्ञातास्तु वृत्त्यधीनत्वाद्गार्हस्थ्यस्यानन्त-
रं वक्तव्यास्तु ब्रह्मचर्यपूर्वकमेव गार्हस्थ्यं तत्रैव वक्ष्यमाणा वृत्तय इति दर्शयितुं ब्रह्मचर्यकालं गार्हस्थ्यकालं चात्र वदति । चतु-
र्थमिति । चतुर्थमायुषोभागमाद्यमित्युक्तं ब्रह्मचर्यकालोपलक्षणार्थम् । अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात्
न च शतायुर्वैपुरुषइति श्रुतेः पञ्चाविंशतिवर्षपरत्वम् । षट्त्रिंशदाब्दिकं ब्रह्मचर्यमित्यादिविरोधात् । आश्रमसमुच्चयपक्षमा-
श्रितो ब्राह्मणउक्तब्रह्मचर्यकालं जन्मापेक्षयाद्यं यथाशक्ति गुरुकुले स्थित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागं गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ।
गृहस्थस्तु यदापश्येदित्यनियतत्वाद्द्वितीयमायुषोभागमित्यपि गार्हस्थ्यकालमेव ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । चतुर्थभागं पञ्चाविंशतिवत्सरान् शतायुर्वैपुरुषइति श्रुतेः । ब्रह्मचर्यमुषित्वा समाप्येति ब्रह्म-
चर्यसमाप्य गृहीभवेत् गृहीभूत्वा वनीभवेदिति श्रुतेः तत्र शाब्दीसङ्कतिः ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । एवं पञ्चमहायज्ञविधानमुक्तम् । इदानीं पूर्वाध्यायान्ते प्रतिज्ञातं गृहस्थस्य ब्राह्मणस्य वृत्त्युपायं विव-
क्षंस्तस्य गार्हस्थ्यस्य कालं तावत्तवयसा विभजन्नाह चतुर्थमिति । आयुषोवर्षशतपरिमाणस्याद्यश्चतुर्भाग उपनयनात्प्राक्सम-
वर्षाणि पश्चादष्टादश इत्येवं पञ्चाविंशतिवर्षकपूर्वोक्तेषु षट्त्रिंशदाब्दिकादिषु कल्पेष्वाश्रमसमुच्चयानुष्ठाने समीचीनस्तदधि-

* भागमाद्यमित्युक्तं=भागमित्युक्तं (अ)

काराख्योऽयंकल्पः सामर्थ्याद्रम्यते । नहनुपनीतस्य गुरुकुलवासोभवति । गुरावुषित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागंकृतदारो-
गृहे वसेत् । ब्रह्मचर्यकालस्य पुनरुपन्यासोगार्हस्थ्यस्य कालविवक्षार्थः ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ गृहस्थधर्मानाह । आयुषः आद्यं चतुर्भागं पञ्चविंशति वर्षपर्यन्तं गुरौ गुरुसमीपे उ-
षित्वा वासं कृत्वा वेदाध्ययनं कृत्वा । आयुषो द्वितीयभागं प्राप्य कृतदारः सन् वसेत् ॥ १ ॥

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ॥ या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रोजीवेदनापदि ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । देहिदेहीति याच्यमानस्य यः परस्यचित्तविकारः स्वेदात्मकोजायते सद्रोहोभिप्रेतो नपुनर्हिंसैव
तस्याः सर्वसामान्येनैवप्रतिषेधात् । अल्पद्रोहेणेति । याश्चयाविना यदि न वर्तते तदास्वल्पं याचितव्यं एषोल्पद्रोहो-
यावृत्तिर्जीवनोपायः रुषिसेवादि । यस्यांवृत्तौ परस्यपीडा नभवति साआश्रयितव्या । सामान्योपदेशोयं समास्थाय
आश्रित्यजीवेत् । आपदि दशमेविधिर्भविष्यति । अस्माच्चोपदेशाद्वक्ष्यमाणाभ्यइत्यादिवृत्तिर्भवतीतिगम्यते । अन्यथा-
वक्ष्यमाणविशेषनिष्ठत्वसामान्यैरस्योपदेशस्यानर्थक्यमेवस्यात् । तेनच याजनाभ्यापने कुसीदंअमृतादिमध्येअपठितम-
पिलभ्यते । अल्पीयसी याउञ्छवृत्तिर्गृहीताअसौहृदल्पद्रोहः । तथाचगौतमः रुषिवाणिज्येवास्वयंकृतेकुसीदंच । जीवन
मात्रोयंविधिर्धनसंचयस्तुवक्ष्यमाणैरेवनियतैःकर्मभिः ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अद्रोहेण दुःखानुत्पादनेन अल्पद्रोहेण अद्रोहेण वृत्यसंभवे जीवेदनापदीत्यापदि बहु-
द्रोहामपि वृत्तिकुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

(३) कुङ्कुमः । परस्यापीडाशिलोञ्छायाचितादिरद्रोहः । ईषत्पीडायाचितादिरल्पद्रोहः । नतुर्हिंसैवद्रोहस्तस्यानि-
षिद्धत्वात् । अद्रोहेण तदसंभवेऽल्पद्रोहेण यावृत्तिर्जीवनोपायस्तदाश्रयणेन भार्यादिभृत्यपञ्चयज्ञानुष्ठानयुक्तोब्राह्मणो न तु
क्षत्रियादिरनापदि जीवेत् । आपदि दशमे विधिर्भविष्यति । अयंच सामान्योपदेशोयाजनाभ्यापनविशुद्धप्रतिग्रहादिसङ्ग्र-
हार्थः । वक्ष्यमाणार्तादिविशेषमात्रनिष्ठत्वे संकुचितस्वरसत्त्वहानिरनधिकारार्थत्वंयाजनादेर्वृत्तिप्रकरणानिवेशश्च स्यात्तया-
पि जीवेत् ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्धर्मानाह अद्रोहेण शिलोञ्छाभ्यां । अल्पद्रोहेण अल्पयाचितेन देहिदेहीतियाचने चित्त-
क्षोभोद्रोहः । अनापदि सुभिक्षादौ ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । वृत्युपायेषु वक्ष्यमाणेषु नियमंश्लोकद्वयेनाह अद्रोहेणेति । विहितयाऽपि वृत्या हिंसारहितया जी-
वेत्तदशक्तौहिंसाबाहुल्यरहितया वेति ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानां अद्रोहेणैव दुःखानुत्पादनेन या वृत्तिस्तांवृत्तिसमास्थाय अनापदि जीवेत् विप्रः
अल्पद्रोहेण स्वल्पं याचितव्यं अल्पद्रोहेण या वृत्तिर्वा ॥ २ ॥

यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ॥ अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणान्वाहिकजीवनविधावुपायउक्तोनेनधनसञ्चयेनियमउपदिश्यते । स्वैःकर्मभिः धनसंचयं-
कुर्यात् । तानिचकर्माण्युत्तरत्रवक्ष्यन्ते । संचयप्रयोजनमाह । यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं नभोगायधनसंचयक्लेशः कर्तव्यः ।
किंतार्हिंयात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं । आत्मकुटुंबस्थितिर्यात्रातत्परिमाणंयात्रामात्रं तस्यप्रसिद्धिर्निष्पत्तिः तदर्थस्तत्प्रयोजनं नि-
त्यकर्मनिवृत्तिरात्मस्थितावेवान्तर्भूतानि न संकुर्वतआत्मस्थितिः । आहच ननिर्वपतिपञ्चानामुद्धृत्तसन्सजीवति । अथवासः

त्यपिशालीयत्वेत्रलोकेगर्हते तद्वर्ज्यमेव । यथानरस्य महाकुलीनस्य भुक्तविभवस्य निष्ठकुलात्प्राप्तश्रीकातुसमान-
जातीयादपि प्रतिग्रहादिना केनचिदुपायेन जीवनम् अक्लेशेनशरीरस्य सेवावाणिज्यमहाक्लेशे दूराध्वगमनादिना तादृशे
नकर्तव्ये संचयो राशीकृतपरिरक्षणम् ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राणयात्रा प्राणधारणस्त्वैःप्रतिग्रहादिभिरगर्हितैरसत्प्रतिग्रहादिरहितैः । अक्लेशेनायासा-
नुत्पादनेन शरीरस्य त्वदेहस्य धनस्य संचयंसंग्रहम् ॥ ३ ॥

(३) कुड्मूकः । यात्रा प्राणस्थितिः । शास्त्रीयकुटुम्बसंवर्धननित्यकर्मानुष्ठानपूर्वकप्राणस्थितिमात्रार्थं न भोगार्थं
त्वसंबन्धितया शास्त्रविहितार्जनरूपैः कर्मभिर्ऋतादिवक्ष्यमाणैः कायक्लेशविनाऽर्थसंग्रहंकुर्यात् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वकुटुम्बवर्धननित्यकर्मानुष्ठानपुरःसरंप्राणस्थितिर्यात्रा तत्परिमाणं तावत्पर्यन्तमात्रं तस्याः
प्रसिद्ध्यर्थं नतु भोगार्थम् न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्नसजीवतीत्युक्तेः । पञ्चानामपि योभर्ता न सप्रकृतिमानुषह-
त्युक्तेः ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । लौकिकवैदिकानामवश्यकर्तव्यानांकर्मणानिर्वृत्तिर्यात्रा तावन्मात्रलाभार्थं न ततोधिकम् । परपीडा-
वदात्मपीडाप्यविहिता वर्जनीयेति ज्ञापितमक्लेशेनशरीरस्येति ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अगर्हितैः स्वैः कर्मभिः । शरीरस्याक्लेशेन धनसंचयं धनसंग्रहं कुर्वीत । प्राणयात्रा प्राण-
धारणमात्रं यथा भवे तथा कुर्यात् ॥ ३ ॥

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ॥ सत्यामृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । तानिकर्माणि नामतस्तावदाह । नाम्नैवकेषांचित् स्थितिःप्रतीयते प्रयोजनंवाप्रशस्ताभावेनिन्दि-
तेषुप्रवृत्तिः । तत्र मृतप्रमृते अत्यन्तनिन्दिते । ततोपि सत्यामृतं यतआह तेनैववापि जीव्यतइति । अपिशब्दोऽरुचिस्त-
वनार्थः । नामतोनिर्दिश्यस्वरूपतोव्याचष्टे ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋतामृताभ्यामित्युक्तेनामृतेन वेत्यर्थः । सत्यामृताभ्यांतद्वयोपलक्षितेन वाणिज्येने-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

(३) कुड्मूकः । कैः कर्मभिरित्यत्राह ऋतामृताभ्यामिति । अनापदीत्यनुवर्तते । ऋतादिभिरनापदि जीवेत् । से-
वया त्वनापदि कदापि न वर्तेत ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । अद्रोहाल्पद्रोहौ नाम्नैव स्पष्टयन्गर्हितानि कर्माणि त्वयंव्याचष्टे ऋतेति ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । अथ वृत्त्युपायान्नियमयति ऋतेति । पूर्वपूर्वालाभे परःपरआस्थेयइति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह ऋतेति । ऋतामृताभ्यां वा जीवेत् अमृतवृत्त्यावा मृतेन वृत्त्या वा प्रमृतवृत्त्या वा
सत्यामृताभ्यांवा श्ववृत्त्या कथंचन नजीवेत् ॥ ४ ॥

ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ॥ मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । उच्छश्च शिलश्च उच्छशिलं तद्वत्ज्ञेयं । सत्यव्रततुल्यं क्षेत्रालूनस्यव्रीह्यादेर्गृहं खलंवा
नीयमानस्य यःपुलाकःपतितःस्वामिनोऽनपेक्षितस्तस्योच्चयनमुच्छस्तइत्यम । नतत्रेयंबुद्धिराधेया । परकीयमेतन्नगृह्णामी-
ति । एवंच स्वत्वात्परिभ्रष्टस्यलूनस्यालूनस्यवानेकप्ररोहवतोग्रहणंशिलः अमृतस्यादयाचितं । अत्यन्तप्रीतिकरत्वात् ।
मृतमिदयाचितं भैक्षमिति । याचितमित्येवसिद्धे भैक्षशब्देन सामूहिकतद्धितान्तेन बहवोयाचितव्यादित्युच्यते । नैकः-

कदर्थनीयस्तदुक्तमल्पद्रोहेणेति प्रायेणच भैक्षशब्दस्य भैक्षस्यात्मविशुद्ध्यर्थमित्येवमादौ सिद्धान्तविषये प्रयोगसिद्धेः सामान्यविषयार्थयाचितशब्दोपादानं । तेन नेदं सिद्धान्तभिक्षणमेव । अग्रिमतः पराग्रिपकेन वैश्वदेवादिविरोधान् । नचेदं भोजनार्थमेव भिक्षणं किं तर्हि स्थित्यर्थं स्थितिश्च न भोजनमात्रसाध्या गृहस्थस्य किं तर्हि यत्किंचिद्गृहोपयोगि अतएवोदकपरिधानाद्यपि भिक्षितव्यं । गृहोपकरणंच स्थाल्यपिधानादि । ब्रह्मचारिणस्तु भोजनकाले विधिनापाकासंभवा-
नियमतः सिद्धान्तविषयं भैक्ष्यं प्रतीयते । भिक्षाशब्दश्चायं भिद्यमानद्रव्यगतं परिमाणमप्याचष्टे । भिक्षामात्रं न ददाति याचि-
तः । प्रसूतिमात्रं भिक्षेति तेन गोहिरण्यादिभिक्षणं न प्रसूतशब्देनाभ्यनुज्ञायते । प्रतिग्रहाद्यर्थायाश्चेति । ननु भैक्षग्रहणमपि प्रतिग्रहएव । नैव ग्रहणमात्रं प्रतिग्रहः । विशिष्टएव स्वीकारे प्रतिपूर्वो गृह्णातिर्वर्तते । तेन न स्वीकारमात्रे प्रतिग्रहसमर्थोपि प्रतिग्रहप्रत्यवरइति । अदृष्टबुध्यादीयमानं मत्तपूर्वगृह्णतः प्रतिग्रहो भवति । नच भैक्षे देवस्यत्वादिमत्तोच्चारणमस्ति । नच श्रीत्यादिना दानग्रहणेन च तत्र प्रतिग्रहव्यवहारः । अतः प्रतिग्रहादर्थान्तरमेवेदमृतामृतशब्दाभिधेयं । अतश्च नात्रया-
च्यमानस्य अयाच्यमानस्यवा महासत्त्वतया उपकारान्तरापेक्षा जायते येन वा ददतो जात्याद्यपेक्षा युक्तिमता प्रतिग्राह-
स्यैव करुणया च प्रदीयमानं गृह्णतो न प्रतिग्रहः । ननु च करुणया दानमदृष्टायैव नेति ब्रूमः नच तत्र दानधर्मः किं तर्हि क-
रुणाभ्यासात्परोपकाराद्वा । तत्र यथाहितोपदेशादावनुग्राहस्य यथाविधिजात्यादिनापेक्षते । तद्वत्करुणयादाने । तथाच
शिष्टानैव विधेदाने वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायेत्येतदनुबध्यन्ते । अतएवाब्राह्मणा अपि दैन्यमापन्नाः परेण दत्तं गृह्णाना-
न ब्राह्मणवृत्तं प्रतिग्रहमाश्रिता भवन्ति । स्थितमेतत् । प्रतिग्रहे यद्यपि याचितायाचितपूर्वकत्वं विद्यते । तथापि न तेनैवामृता-
मृतशब्दार्थः । विषयान्तरस्य दर्शितत्वात् । याजनाभ्यापनयोरप्येतद्रूपमस्ति । कश्चिद्याजित्वायाजकत्वं लभते । कश्चित्पा-
थ्यते । एवमभ्यापने योज्यं । अतो यावता काचिद्वृत्तिर्यात्रायासादैन्यावहत्वात् मरणमिवेति मृतशब्देनाभिधीयते । कर्षणं तु
मरणादपि पापीयः । लाङ्गलाकर्षणं हि भारवाहत्वं तच्च खलजनपदकर्म ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उच्छोवा शिलोवा उच्छशिलं तत्रोच्छोरध्यादिपतितैकैकबीजग्रहणं । शिलंसस्य मञ्जरी
तदुपलक्षितं शिलक्षेत्रभूपरित्यक्तैकैकसस्य मञ्जरीग्रहणं । उभयमृतं सस्यलोकप्राप्तिहेतुत्वात् । अयाचितं याच्चां विनाऽन्यतो-
लब्धं । अमृतमन्यार्हसनात् । याचितस्य भैक्षमिति नामान्तरं तन्मृतं परदुःखोत्पादनेन हिंसाहेतुत्वात् । रुषिः प्रभृतं प्रकर्षेण
प्राणिनां मारकत्वात् । सत्यानृतं एकदेशमिध्याभिधाननियमात् । अत्र याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैर्लाभोपि याचितोऽयाचितो वा
भवतीति मृतामृतयोरेवान्तर्भूतत्वान्नपृथगुक्तः । तथाच द्विजातिमुख्यवृत्तीनामित्युपक्रम्य रुषिवाणिज्ययोरभिधानान्ना-
योरापदि वर्णान्तरावृत्तितया ब्राह्मणैरनुष्ठानं किंतु स्ववृत्तितयैव । तथाच क्षत्रियवृत्त्यपेक्षयानानयोरुत्कृष्टत्वम् । कुसीद-
पाशुपाल्ये तु वैश्यवृत्तितया क्षत्रवृत्तेरप्यपकृष्टइति ग्राह्यम् । क्वचित्तत्रापि शब्दात्कुसीदमपि ग्राह्यमतएव गौतमः । रुषि-
वाणिज्ये वा स्वयंकृते कुसीद्वेति ब्राह्मणमधिकृत्याह । सूत्रे विभागपूर्ववृत्तिद्वयासंभवेत्यन्तापि कुसीदाश्रयणमित्येतदर्थं
मित्याहुः ॥ ५ ॥

(३) कुड्ढुकः । अप्रसिद्धत्वादतादीनि ध्याचष्टे ऋतमिति । अबाधितस्थानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वाऽप्रतिहतावका-
शेषु यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते तत्र तत्राङ्गुलिभ्यामैकैककणं समुच्चयित्वेति बौधायनदर्शनादेकैकधान्यादिगुडकोच्चयनमुच्छः ।
मञ्जर्यात्मकानेकधान्योच्चयनं शिलः उच्छश्च शिलश्चेत्येकवद्भावः । तत्सत्यसमानफलत्वादतमित्युच्यते । अयाचितोप-
स्थितममृतमिव सुखहेतुत्वादमृतम् । पार्थितं पुनर्भैक्षं भिक्षासमूहं रूपं मरणसमपीडाजननान्मृतं । एतच्च साग्रे गृहस्थस्य भै-
क्षमपकृतं दुल्लिखितं तु सिद्धान्तं पराग्रिपकेन स्वाग्नौ होमाभावात् । कर्षणं च भूमिगतप्रचुरप्राणिमरणनिमित्तत्वाद्दुः-
खफलकं प्रकर्षेण मृतमिव प्रभृतम् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋतादीनामप्रसिद्धत्वात्तत्कथंज्ञेयं तत्राह ऋतेति द्वाभ्यां । आपणादेर्धान्यादीनामेकैकशो-
ग्रहणमुच्छं शिलं लूनक्षेत्रादेरेनेकधान्यादिकमञ्जर्याग्रहणमिति द्वयं ऋतंचसूनृतावाणीत्युक्तेस्तदनुद्देशकत्वात्तद्वयम् ।
अमृतं अयाचितस्यामृतवदयत्नोपस्थित्या तृमिहेतुत्वात् । भैक्ष्यं देहिदेहीति चित्तभेत्तृत्वान्मृतम् ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । ऋतादीनां स्वरूपं श्लोकद्वयेन व्याचष्टे ऋतमिति । उच्छश्चशीलश्चोच्छशिलम् । उच्छोधान्यश्चा-
दानम् । कणिशाद्यर्जनं शिलमिति स्मृत्यन्तरम् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतद्वृत्तीनां लक्षणमाह । ऋतमिति । ऋतसंज्ञम् ॥ ५ ॥

सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ॥ सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

(१) मेघातिथिः । नैवमतव्यं सत्यानृतोभयरूपता शास्त्रेण वाणिज्येभ्यनुज्ञायेतइति किं तर्हि वस्तुस्वभाववादोऽयं
लोभग्रहणमेवानृतं जीव्यतइविवचनाद्वाणिज्याजीवनायैव न धनसंचयाय सेवाश्ववृत्तिर्यथाहिंसाप्रेर्यते । कृच्छ्रेणचलभते
तथा च सेवकः सेवाप्रेष्यत्वं यत्र कुत्रचित्कर्मणि प्रेष्यते उचितेनुचितेवा ससेवकः । अतउत्कृष्टेनायुधकर्मादिना येराजा-
नमुपसर्पन्ति तेनश्ववृत्तयः ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्ववृत्तिः शुनइव वृत्तिः तांपरिवर्जयेत् । प्राणरक्षामात्रस्यानृतः संभवे तदभावे तु तामपि-
ब्राह्मणः कुर्यादित्येतदर्थं ब्राह्मणवृत्ते र्मध्येभिधानम् । अत्र चोत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वापूर्वा वृत्तिः श्रेष्ठेति वक्ष्यति ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रायेण सत्यानृतव्यवहारसाध्यत्वात्सत्यानृतं वाणिज्यम् । नतु वाणिज्ये शास्त्रेण सत्यानृताभ्यनुज्ञानं
तेनचैवापि जीव्यत इति च शब्देन वाणिज्यसमशिष्टत्वात्कुसीदमपि गृह्यते । पूर्वश्लोकोक्ता रुषिरेतच्छ्लोके च वाणिज्यकुसीदे-
अनापदीत्यनुवृत्तेरस्वयं कृतान्येतानि बोद्धव्यानि । यथाह गौतमः । रुषिवाणिज्ये स्वयंचाकृते कुसीदंच सेवा तु दीनदृष्टि-
दर्शनस्वामितर्जननीचक्रियादिधर्मयोगाच्छुनइव वृत्तिरतः श्ववृत्तिरुक्ता । तस्मात्तांप्रकृतो ब्राह्मणस्त्यजेत् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । सत्यानृतं सत्यं स्तीयंद्रव्यं परकीयमनृतं तदात्मकत्वाद्वाणिज्यस्य । सेवा श्ववृत्तिः उन्नि-
द्रादिसमगुणः सारमेयस्तद्वृत्तिः दुःखात्मिकामनुष्यसेवेत्यनुभवसिद्धम् । आपदनापद्वेदेन ऋतादिव्यवस्था ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । उच्छशिलादीनामृतादिसंज्ञाव्यवहारो वृत्तीनांतत्संज्ञानुरूपगुणदोषतारतम्यप्रतिपत्त्यर्थः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्यानृतं सत्यंच अनृतंच सत्यानृतं वाणिज्यं श्ववृत्तिः सेवा कष्टेन युद्धादिना आख्याता
तस्मात्तांसेवांपरिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

कुसूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यकएव वा ॥ व्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिकएव वा ॥ ७ ॥

[सद्यः प्रक्षालिको वा स्यात् माससञ्चयिकोपि वा ॥ षण्मासनिचयो वापि समानिचय

एववा ॥ १ ॥ +

(१) मेघातिथिः । उक्तआत्मकुटुम्बस्थित्यै धनसंचयः कार्योंनभोगायक्लेशआश्रयणीयः । तनु किमन्वहमर्जनीयं
उतैकदैवचिरकालपर्याप्तमिति नोक्तं । तत्रकालविलंबार्थमिदमारभ्यते कुसूलेधान्यमस्येति गमकत्वाद्द्वयधिकरणो बह्वुब्रीहिः ।

(७) कुसूलधान्यको = कुसूलधान्यको (मे०)

(+) (८)

पाठान्तरं कुसूलधान्यकइति । कुसूलपरिमितंधान्यं कुसूलधान्यं तदस्यास्तीति मत्वर्थायइकशब्दः धान्याधिकरणमिष्ट-
कादिरुतंकुसूलः कोष्ठइतिचोच्यते । तेनचात्रापरिमाणलक्ष्यते । तत्रयावन्मातितावत्संचेतव्यम् । न पुनराधारनियमो-
ऽस्ति । कुसूलेचमहापरिग्रहणस्यापिबहुभृत्यबन्धुदारदासपुत्रगवाश्ववादिमतोऽपियावता सांवत्सरीस्थितिर्भवति । तावद-
नुज्ञायते । यतोवक्ष्यति । यस्यत्रैवार्षिकंभक्तमिति धान्यग्रहणमप्यविवक्षितम् । सुवर्णरूप्याद्यपि तावत्याः स्थितेः पर्या-
प्तमर्जयतो न दोषः । सर्वथाधिकंततो नार्जनीयमिति वाक्यार्थः । कुम्भीउष्ट्रिका । षण्मासिको निचय एतेन प्रतिपाद्यत इति स्म-
रन्ति । अग्रहमैहिकमस्येति अग्रहैहिकः कुटुम्बस्य नित्यकर्माथं च भक्तचयं करोति यः स अग्रहैहिकः श्वो भवं श्वस्तनं भक्तं-
तदस्यास्तीति पूर्ववत् । मत्वर्थाय कृत्वा नञ् समासः कर्तव्यः सद्यस्तात्कालिको भवेत्तदहरार्जतव्ययीकर्तव्यम् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र ऋतामृतेषु तत्तद्व्याश्रितातिरिक्तफलार्थिनां संचयनियममाह कुसूलेति । कुसूलधा-
न्यो वर्षषण्मासत्रिमासमासानामन्यतरकालतः कुटुम्बभोजनपर्याप्तधान्यवान्कुसूलधान्यवान् । कुम्भीधान्यः षडहः पर्याप्तधा-
न्यवान्कुम्भस्थधान्यवान् । अग्रहार्थमीहा चेष्टा यस्य स अग्रहैहिकः । श्वस्तनजीवनपर्याप्ता यस्य वृत्तिर्न भवति सोऽश्व-
स्तनिकः । एकदिनमात्रपर्याप्तधान्यवान् ॥ ७ ॥

(३) कुम्भूकः । कुसूलो ब्रीह्यागारं स्यादित्याभिधानिकाः । इष्टकादिनिर्मितागारधान्यसंचयो भवेत् । अत्रकालविशे-
षापेक्षायां यस्यत्रैवार्षिकंभक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये । अधिकं वापि विद्येत सप्तो मपातुमर्हतीति ॥ मनुक्त एव कालोप्राप्तः । तेन नि-
त्यनैमित्तिकधर्मकृत्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयसंभधिकं वा निर्वाहो भवति तावद्धनः कुसूल-
धान्यक उच्यते । वर्षनिर्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः । प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्वार्षिकं भवेदिति या-
ज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसंचयाभ्यनुज्ञानात् । मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वेत्यनेन समानिचयं वक्ष्य-
ति । तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरसंचयः । मेधातिथिस्तु यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादि-
मतस्त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत्सुवर्णादिधनवानपि कुसूलधान्यइत्यभिधाय कुम्भीउष्ट्रिकाषण्मासिकधान्यादिनिचयः
कुम्भीधान्यकइति व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु कुसूलधान्यकइत्येतद्याचक्ष्यकोष्ठप्रमाणधान्यसंचयो वास्याद्वादशाह-
मात्रपर्याप्तधनः कुम्भीधान्यकइत्येतद्याचष्टे । उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसंचयो वा षडहमात्रपर्याप्तधनः । द्वादशाहं कुसूलेन वृ-
त्तिः कुम्भ्या दिनानि षट् । इमाममूलान् गोविन्दराजोक्तिनानुरन्महे । ईहा चेष्टा तस्यां भवमैहिकं अग्रहपर्याप्तमैहिकं धनं यस्य
स अग्रहैहिकः तथा वा स्यात् । दिनत्रयनिर्वाहोचितधनमित्यर्थः । श्वो भवं श्वस्तनं भक्तं तदस्यास्तीति मत्वर्थायमिकं कृत्वा
नञ्समासः तथा वा भवेत् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेष्वेव यदि कुटुम्बाद्यर्थं संचयी स्यात्तत्कथं तत्राह कुसूलेति । कुसूलो ब्रीह्यागारं स्यादित्यभि-
धानादिष्टकादिनिर्मितागारम् । कुम्भीधान्यकः कुम्भी उष्ट्रिका तथा परिमितं धान्यं यस्य सः । षण्मासिकधान्यसंचयइति
मेधातिथिः भार्यासहितमात्रत्वेन द्विजस्य वानप्रस्थस्य समानिचय एव वेति वक्ष्यमाणत्वात्समानिचयेपि न दोषइति ।
अग्रहैहिकइति ईहा चेष्टा तथा पर्याप्तं यत्तदैहिकं तादृशदिनत्रयं व्याप्य भोज्यं यस्येत्यर्थः । अग्रहैहिकं कुटुम्बार्थमीहां करोति
यः स अग्रहैहिक इति मेधातिथिः । श्वस्तनं परदिनभोज्यं तेनापि न जीवती त्यश्वस्तनिकः । द्वादशदिनभोज्यं कुसूलं षट्-
दिनभोज्यं कुम्भीति गोविन्दः ॥ ७ ॥

(५) मन्दनः । एवतावद्वत्तेरुपायानियमिताः । इदानीमुपेयमपि नियमयति कुसूलेति । कुसूलात्किंचिन्म्यूना धानी

कुम्भीति कल्पनीयम् । द्वयोरहोरैहिकमिहभोग्यं वस्तु यस्यास्तिसद्यहैहिकः । श्वोभोग्यं वस्तु श्वस्तनंतद्वा न श्वस्तनिकः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुशूलं मृत्तिकाकोष्ठकं कुम्भी उष्ट्रिका । कुशूलधान्यकोवा स्यात् । कुम्भीधान्योवा स्यात् । स्वकुटुम्बपोषणे द्वादशाहमात्रपर्यामानः कुशब्दो धान्याधिकरणं शूलः कोष्ठः कुशूलधान्यः । स्वकुटुम्बपोषणे पर्यामानो वर्षपर्यन्तं सकुम्भीधान्यः उष्ट्रिका प्रमाणसञ्चयपरः श्वहपर्यामानमस्यास्तीति श्वहैहिकः श्वोभवं धान्यादि श्वस्तनं न विद्यते श्वस्तनं यस्यासौ अश्वस्तनिक एव वा भवेत् ॥ ७ ॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ॥ ज्यायान्परः परो ज्ञेयो धर्मतोलोकजित्तमः ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्य विकल्पस्य व्यवस्थामाह । योयः स्वल्पकालसंचयः ससधर्मैर्ज्यायानधिकः । धर्माधिक्याच्च फलाधिक्यं भवति । लोकजित्तमः । लोकाञ्जयत्याधिपत्येनावतिष्ठते । भोग्यतया स्वीकरोति । प्रकर्षविवक्षायां तमः । अविशेषोपादानाल्लोकः स्वर्गः प्रतीयते । तेनेयमत्र व्यवस्थामहापरिग्रहो यो बह्वपत्योऽग्रामपुत्रोऽसंविभक्तपुत्रः अकृतकन्या-विवाहश्च सकुशूलधान्यकः । यस्तु परिणतवयाः ग्रामपुत्रः कृतकरणः स यावच्छर्ममेति तावदितरां कल्पानां श्रयेत् ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्णामपीत्यपिशब्देन पूर्वोक्तानां षण्णां वृत्तीनामपि मध्ये संकुचिता वृत्तिमपेक्ष्य संकुचिता ज्यायसीति परशब्दोत्र संकोचलब्धोत्कर्षवृत्तिपरः । तेनात्र चतुष्के परः परः षट्सु तत्पूर्वइति ग्राह्यम् ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषां चतुर्णामपि कुशूलधान्यकादीनां ब्राह्मणानां गृहस्थानां मध्ये योयः शेषे पठितः स श्रेष्ठो ज्ञातव्यः । यतोऽसौ वृत्तिसंकोचधर्मेण स्वर्गादिलोकजित्तमो भवति ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र क्रतादयः षडुपायाः तेन जीवन्मृत्युत्तत्वात् कुशूलादयश्चत्वारोपायास्तेष्वेव श्रेष्ठत्वनिर्धारणमाह चतुर्णामिति । कुशूलादिचतुष्टयसंचयिनामेषां कुटुम्बाल्पबहुत्वाद्यपेक्षया कुशूलधान्यकादीनामर्थवादः श्रेयानित्वादि ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । चतुर्णां कुशूलधान्यादीनाम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां चतुर्णां कुशूलधान्यकादीनां मध्ये परः परः ज्यायान् उत्कृष्टः ज्ञेयः ॥ ८ ॥

षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ॥ द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । एषां कुशूलधान्यकादीनां गृहस्थानामेकः षट्कर्म भवति । यो महापरिग्रहः प्रागुक्तस्तस्य षड्वृत्तिकर्माणि भवन्ति । कानि पुनस्तानि उच्छिशलायाचितयाचितलाभरुषिवाणि ज्याभ्यापनयाजनप्रतिग्रहाः याचितायाचितग्रहणादन्तर्भवन्ति । बहुकुटुम्बको नित्यकर्मसंपत्त्यर्थं च सर्वावृत्तीः समुचिताः कुर्यात् । रुषिवाणि ज्ये अपि येऽप्यभ्यापनमध्ययनमित्यादीनि प्रथमाभ्यायपठितानि षट्कर्माणि व्याचक्षते तेषां प्रकरणविरोधो निष्प्रयोजनं वाऽध्ययनादीनामुपादानमन्यत्रैव तेषां विहितत्वात् । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यस्त्रिभिः प्रवर्तते । प्रोऽनर्थको यावद्धर्तते तावत्प्रवर्तत इति वर्तनचरितिसंपत्तिः प्रकृतानां च यानिकानि चित्कृषिवाणि ज्ये विहाय प्रशस्ततरो हि पूर्वस्मात् कुम्भीधान्यको यतो वक्ष्यति सावृत्तिः स द्विर्गहिता । गोरक्षकान्वाणिजिकानिति । यदप्युक्तं गौतमेन रुषिवाणि ज्ये वाऽस्वयंकृते कुसीदचेत्यनापद्येव तन्नाप्यस्वयंकरणपक्षे दोषोऽस्त्येव लघीयांस्तु भविष्यति । द्वाभ्यामेकः अत्रापि याचितलाभवर्जयित्वा त्रयाणां यथासंभवं द्वे गृह्येते अयाचितमपितावदृश्यते यावन्न्यहपर्याप्तम् । चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति । ब्रह्मसत्रं शिलोच्छयोरन्यतरावृत्तिः । सततभवत्वात् सत्रमिव न तदहः परिसमापनीयावृत्तिरतः सत्रमित्युच्यते अहंरहं नित्यमनुष्ठानात् । ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणपर्यायस्तेषामिदं सत्रम् ।

अस्माद्ब्रह्मशब्दात्पूर्वोऽयं वृत्तिप्रपञ्चो ब्राह्मणविषय एव विज्ञेयः । क्षत्रियादीनां तु तत्र वक्ष्यति । कथं पुनः शिलोच्छ्रवत्त्याजीवनं संभवति यावता शरद्रीष्मयोरेव क्षेत्रे खले वा शिलपुलाकपातसंभवः । अथोच्यते ग्रीष्मेभ्योग्रीष्माणि शारदानि शारदेभ्योऽर्जयिष्यतीति षण्मासिकवृत्तिरेव स्यान्नाश्वस्तनिकः । अथान्यथापि संभवति यावतस्तावतो ब्रीह्यादेः कथंचित्पतितस्योपादानम् । सत्यम् न तद्भोजनाय पर्याप्तम् । संचिन्वानो यदा पर्याप्तं प्राप्स्यति चेदशिष्यति पञ्चाहाद्यसंभवात् तथा च महाभारते शिलोच्छ्रवृत्तिः पक्षान्ताशने वर्ण्यते । सोऽयमस्यामवस्थायां गृहस्थस्तापसः संवृत्त इति चेत् । किं त्वेवमप्यश्वस्तनिकत्वं विरुध्यते । यथोपयादस्थितिकस्तदा स्यान्नाश्वस्तनिकः । अश्वस्तनिको ह्युच्यते अहन्यहन्यर्जयति यात्रिकं तदहरेव च व्यथीकरोति । न द्वितीये हि स्थापयति । यदि च न प्रत्यहं शिलोच्छ्रवृत्तेर्भोजनं निवर्तते । कुतोऽश्वस्तनिको भवेत् । कथंच तथा विधस्यजीवनं पुत्रदारभरणंच । अतएव केचिन्निभिरन्यः प्रवर्तत इत्यत आरभ्यान्यथा व्याचक्षते । त्रिभिर्याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैर्द्वाभ्यां प्रतिग्रहः प्रत्यवर इति प्रतिग्रहव्युदासेन याजनाभ्यापने प्रतिग्रहेते ब्रह्मसत्रमभ्यापनं तद्विवृत्तये पर्याप्तम् यत्तु वर्तयंश्च शिलोच्छ्राभ्यामिति सचतुष्टयव्यतिरिक्तोऽन्य एव । अत्रोच्यते । यः शिलपरिमाणान्दशद्वादशान्यवान्ब्रीह्रीन्वा बहुभ्य आदत्ते यावदेकाहयात्रिकं स शिलवृत्तिः । यस्त्वेकैकं यात्रार्थमाहरति । स उच्छ्रवृत्तिः स्मृत्यन्तरेऽयं ज्यायान्वरवृत्तिरुक्तः । अतश्च सार्वकालिकमप्युपपद्यते । न च वैश्वदेवादि क्रियाविरोधस्तत्र पुत्रदाराणामभरणभेदश्च याचितभैक्षादत्यन्ताल्पग्रहणात् ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वहि ऋतामृतमृताख्यं वृत्तित्रयमनापदि । अन्यत्तु त्रयमापदीति दर्शितम् । यत्तु सेवारूपं नृपे भैक्ष्यमापत्तौ जीवनानि त्विति याज्ञवल्क्येनोक्तं तत्सिद्धान्तभैक्ष्यविषयम् । तेषु कुसूलधान्यादिचतुष्टयमभ्येकः कुसूलधान्यः । षट्कर्मा याजनाभ्यापनप्रतिग्रहाहि मृतामृतभेदेन द्विविधाः सन्तः षट्भवन्ति तैः समुदितैर्वर्तते । अन्यः कुम्भीधान्यः । त्रिभिरमृतभेदभूतैः याजनादिभिस्त्रिभिः । अन्यरूपहैहिकोद्वाभ्यां शिलोच्छ्राभ्यां । चतुर्थोऽश्वस्तनवृत्तिः ब्रह्मसत्रेण ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुना सत्रं यागस्तत्तुल्यफलतया सत्रेणोच्छ्रग्रहणेन जीवति ॥ ९ ॥

(३) कुसूलकः । एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद्गृहस्थो यो बहुपोष्यवर्गः स प्रकृतैर्ऋतायाचितभैक्षरुषिवाणिज्यैः पञ्चभिस्तेन चैवेत्यनेनैव च शब्दसमुच्चितेन कुसीदेनेत्येवंपङ्क्तिः कर्मभिः षट्कर्मा भवति षड्विरेतैर्जीवति । रुषिवाणिज्यकुसीदान्येतान्यस्वयंकृतानि गौतमोक्तानीत्युक्तम् । अन्यः पुनस्ततोऽल्पपरिकरः । त्रिभिर्याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैर्द्वाहेणेत्येतच्छ्लोकसंगृहीहीतैः प्रवर्तते । प्रशब्दोऽनर्थको वर्तत इत्यर्थः । अपरः पुनः प्रतिग्रहः प्रत्यवर इति वक्ष्यमाणत्वात् तत्परित्यागेन द्वाभ्यां याजनाभ्यापनाभ्यां प्रवर्तते । उक्तत्रयापेक्षया चतुर्थः पुनर्ब्रह्मसत्रेणाभ्यापनेन जीवति । मेधातिथिस्तु । एषां कुसूलधान्यकादीनां भ्यादेकः कुसूलधान्यकः प्रकृतैरुच्छ्रशिलायाचितरुषिवाणिज्यैः षट्कर्मा भवति षड्विर्जीवति अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः रुषिवाणिज्ययोर्निन्दितत्वात् तत्त्याग उच्छ्रशिलयाचितायाचितानां भ्यादिच्छातस्त्रिभिर्वर्तते । एकरूपहैहिको याचितलाभं विहायोच्छ्रशिलायाचितानां भ्यादिच्छया द्वाभ्यां वर्तते । चतुर्थः पुनरश्वस्तनिको ब्रह्मसत्रेण जीवति । ब्रह्मसत्रशिलोच्छ्रयोरन्यतरा वृत्तिः । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सततं भवत्वात् सत्रमित्याह ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । एषां कुसूलधान्यकादीनां मध्ये बहुपरिकरः कुसूलधान्यकः षडुच्छ्रादिकर्मास्यादित्याह षट्कर्मैक इति । कुम्भीधान्यकस्तु मध्यमपरिकरः रुषिवाणिज्ये यात्राविहायान्यैस्त्रिभिर्जीवेत् श्रेष्ठत्वात् । ग्रहैहिकोद्वाभ्यां शिलोच्छ्राभ्यां श्रेष्ठतरत्वात् । अश्वस्तनिकस्त्वयाचितेनैकेन श्रेष्ठतमत्वात् । ऋतामृताभ्यां जीवेदिति जीविकोपक्रमादुक्त्यस्तु शिलोच्छ्राभ्यामित्युपसंहाराच्चेति जीविकालिङ्गात्प्रकरणाच्चेति केचित् । परेत्वाहुः षडिति यजनयाजनाभ्ययनाभ्यापनदानप्रतिग्रहाः षडस्य सन्तीति षट्कर्मैति कर्मशब्दप्रयोगात् । त्रिभिर्याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैः । द्वाभ्यां याजनाभ्यापनाभ्यां ।

प्रतिग्रहप्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयइति प्रतिग्रहस्य निन्दितत्वाच्चतुर्थोभ्यापनशीलः साहस्य कृतकृत्येति वक्ष्यमाणत्वादिति । चतुर्थस्त्वभ्यापनरतः एतेषु प्रकृष्टः ब्रह्मवेदस्तदेव सत्रं त्वाभ्यायप्रवचनाभ्यां प्रमदितव्यमिति श्रुतेः । सत्रवदावश्यकत्वबहुकालव्यापित्वाभ्यांसएवस्तूयते ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । एवंतावदुपेयपरिमाणतश्चातुर्विध्यंगृहमेधिनामुक्तम् इदानीमुपायपरिमाणतोऽप्याह षडिति । एषांचतुर्णामध्य एकः षट्कर्माभवति । षड्विब्राह्मणनियतैर्याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैस्त्रैर्वर्णिकनियतैः प्रमृतसत्यानृतकुसीदैश्चार्थसञ्चये प्रवृत्तइत्यर्थः । त्रिभिर्याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैः । द्वाभ्यांयाजनाभ्यापनाभ्याम् । प्रतिग्रहः प्रत्यवरइति निन्दितत्वात्प्रतिग्रहोवर्जनीयइत्यर्थः । ब्रह्मसत्रेणाभ्यापनेन चतुर्थोजीवति । तस्यषट्कर्माद्यपेक्षयाचतुर्थशब्देन ग्रहणम् नतु पूर्वश्लोकेनिर्दिष्टस्याश्वस्तनिकस्य ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्णानांवृत्तिमाह । एषांकुशूलधान्यकादीनामभ्ये एकः ब्राह्मणः षट्कर्मा उञ्छशिलायाचितयाचितकर्षण-वाणिज्य सेवावृत्तिर्भवेत् । प्रतिग्रहादीनिवा षट्कर्माणि क्षत्रियस्त्रिभिरभ्ययनदानयजनादिभिः । वैश्यः द्वाभ्यांवृत्तिभ्यांगोरक्षावाणिज्याभ्यां जीवेत् । चतुर्थः शूद्रः स्वस्य ब्रह्मसत्रेण ब्राह्मणानांवा त्रैर्वर्णिकानांवा सेवारूपवृत्त्या जीवति । शूद्रस्तु द्विजसेवया इति योगी । षट्कर्माणीज्याभ्ययनदानं याजन मभ्यापनं प्रतिग्रहश्चेति ॥ ९ ॥

वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ॥ इष्टीः पार्वयनान्तीयाः केवलानिर्वपेत्सदा ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । पर्वचायनान्तश्च तयोर्भवाः पार्वयनान्तीयाः । स्वार्थिकमणंकृत्वावृद्धाच्छःकर्तव्यः । पर्वेष्टिर्दर्शपूर्णमासौ अयनांतेचयज्ञआग्रयणाख्यः । केवलग्रहणात्काभ्याइष्टयोनिषिध्यन्ते । वैश्वदेवहोमबलिहरणेऽपि तस्यनान्वहंभवतः । नहि तस्य सर्वदा तावद्धनंभवति । अतः केवलग्रहणमहायज्ञनिवृत्तिः । ननुचाग्निहोत्रमपि तत्तस्य नैव भवति । तदपिद्रव्यसाध्यमेव । पक्षहोमान्होष्यति । भार्याभरणंकथमितिचेत्सापितांवृत्तिमाश्रयिष्यति । यदाचभार्याव्रतमेतद्धारयितुमशक्तातदाभर्तुरपिनास्त्यधिकारः । अथचान्द्रायणादिषुप्रवृत्तस्यकथंभार्यायाजीवनमितिचेदचोद्यमेतद्विद्यमानत्वात् । अतिथ्यादिशिष्टमशिष्यतइतितु वैश्वदेवहोमाभावात् । विद्यमानेऽपि स्त्रीधने नभोजनंयुक्तमुभयोर्विधसाशित्वविधानात् । अतस्त्रीधनेनवैश्वदेवंकरिष्यति धर्मकार्येनुज्ञानात्स्त्रीधनग्रहणस्य । नैवम् अस्यामवस्थायामग्निहोत्रमात्रंधर्मोनवैश्वदेवहोमः भवतुवा । यस्यास्ताहि धनंनास्ति कथंजीवतु तस्माद्यस्यासमर्था भार्या नासौ शिलोञ्छवृत्तावधिक्रियते । वतयन्तात्मानंजीवयन् ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इष्टीःकेवलइष्टीरेव दर्शपूर्णमास्योपर्वणोरन्ते समीपे प्रतिपदि कार्येपर्वान्ते येइष्टी दर्शपूर्णमासाख्ये तथाऽयनान्ताया अयनान्तकार्या आग्रयणेष्टयः । अन्तशब्दोत्र सामीप्यार्थः । आग्रयणेष्टिर्हि यवैरुत्तरायणे श्यामाकैर्ब्राहिमिश्च दक्षिणायने क्रियतइत्ययनान्तीयाभवन्ति एताएव कुर्यान्तु चातुर्मास्यपशुसोमादि । अत्राऽग्निहोत्रपरायणइति निर्वपेत्सदेति वचनात् । त्रेताग्निमतएव शिलोञ्छयोरधिकारोगम्यते शिलानप्युञ्छतइत्यत्र तूभयाभिधानंवृत्तिसंकोचधर्मान्तरसंभवयोरुपदर्शनार्थम् ॥ १० ॥

(३) कुड्मूकः । शिलोञ्छाभ्यांजीवन्धनसाध्यकर्मान्तरानुष्ठानासामर्थ्यादग्निहोत्रनिष्ठएवस्यात् । पार्वयनान्तीयाश्च इष्टीः केवलाअनुतिष्ठेत् । पर्वच अयनंच पर्वायने तयोरन्तस्तत्र भवादृशपौर्णमासाग्रयणात्मिकाः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमाह वर्तयन्निति चतुर्भिः । पार्वयनान्तीयाः पर्वणीः दर्शपूर्णमासयोर्भवाः तथा अयनान्ते भवाश्च इष्टीः केवलाः पशुसोमादिर्वर्जिताः ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । अथ शिलोञ्छवृत्तेराहिताग्नेर्नियममाह वर्तयंस्त्विति । शिलोञ्छेन चोभाभ्यां वर्तयन् जीवन्मग्नि-
होत्रपरायणः सदासायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् पर्वचायनंच पर्वायने तयोरन्तः पर्वयनान्तः तत्र भवाः पार्वयनान्तीयाः दर्शपूर्णमासाग्रयणलक्षणाः केवलाफलरहिता इष्टीर्निर्वपेत्कुर्यान्नततोऽधिकं श्रौतकर्म कुर्यात् । तावन्मात्रसिद्धये द्रव्यमर्जयितव्यं नाधिकमित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । शिलोञ्छाभ्यां वर्तयन् शाल्यादिक्षेत्रे नियते पशुयाग प्रतिपदिष्टी रित्यर्थः ॥ १० ॥

न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन ॥ अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥ ११ ॥

मेधातिथिः । लोकवृत्तं नामोच्यते येन प्राकृतजनोऽल्पसत्त्वो वर्तते दम्भेनासत्प्रियाख्यानेन च त्वं विष्णुस्त्वं ब्रह्मा जयजीवेति तथा विचित्रपरिहासकथाभिः । वृत्तिहेतोर्जीविकार्थतया न कर्तव्यमेतत् । यस्तु नर्मशीलस्तस्य न दोषः । अजिह्माम् यस्यान्यच्च हृदयेऽन्यच्च बहिः सजिह्म उच्यते द्वेषमत्सरमात्मा दर्शयत्यप्रियंवदताम् । अशठाम् । अग्निहोत्रकर्म-
नुष्ठानं लोकावर्जनेन प्रतिग्रहादिलाभार्थं न शास्त्रार्थश्रद्धान्तया कुर्यात्सशठः । आत्मधर्मत्वेपि जैह्वशाखयोर्जीविकाप्यभे-
दोपचाराद्यपदिश्यते अजिह्मामशठां शुद्धामिति । शुद्धिर्वृत्त्यन्तरेणामिश्रीकरणपूर्वदोषद्वयेन च एकपदलभ्योऽप्ययमर्थो वृ-
त्तानुरोधाद्गोबलीवर्दवद्बहुपदैः प्रतिपाद्यते । अथ कथं ब्राह्मणजीविकां जीवेदिति द्वितीया यावता जीवति रकर्मकः । कथंचै-
कस्यैव धातोरेकत्र द्विप्रयोगः न हि भवति गमनं गच्छेदिति । साध्यसाधनभाव उच्यते । सामान्यविशेषभावात्साध्यसाधन-
भावो न विरुद्धः यथाश्वपोषपुष्टइति । अनुष्ठानाद्वे वर्तनार्थे जीवति वर्तते । तेन सकर्मकत्वमिति न दोषः । जीवे जीवंतार्थमनु-
तिष्ठेत् ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोकवृत्तं वृत्त्यर्थतया प्रायशो यदाचरति स्वगुणानुख्यापनानुरूपवेषधारणादिकं लोकस्तत्र वर्तेत न वर्तयेत् । अजिह्मामवक्राशयतया लभ्यां । अशठां परवञ्चनरहितां शुद्धां पतितादिसंबन्धशून्यां ब्राह्मणजीविकां न क्षत्रियवैश्यजीविकाम् ॥ ११ ॥

(३) कुङ्कुमः । लोकवृत्तमसत्प्रियाख्याने विचित्रपरिहासकथादिकं जीविकार्थं न कुर्यात् । अजिह्मां मृषात्मगुणार्थाभिधानादिपापरहिताम् । अशठां दम्भादिव्याजशून्याम् । शुद्धां वैश्यादिवृत्तेरसंकीर्णां ब्राह्मणजीविकामनुतिष्ठेत् । अने-
कार्थत्वाद्वातूनामनुष्ठानार्थोऽयं जीवति रिति सकर्मकता ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच न लोकेति । लोकवृत्तं मिथ्यालापादि । अजिह्मां दम्भव्याजादिशून्यां । अशठां अवै-
श्यादिवृत्तिम् ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अज्ञो जनो लोकस्तस्य वृत्तं जैह्वशाखान्वितं । तन् वर्तेत न कुर्यात् । कथञ्चन आपद्यपि । अजि-
ह्मामृजुम् । अशठामनुशंसां अतएव शुद्धां ब्राह्मणजीविकां ब्राह्मणस्य विहितां वृत्तिं जीवेत्कुर्यात् ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । लोकवृत्तं न वर्तेत लोकानुकरणं न वर्तेत अजिह्मां अवक्राशयां अशठां परवञ्चनरहितां प-
तितादिसंबन्धशून्यां । एतादृशी जीविकां ब्राह्मणजीवेत् ॥ ११ ॥

संतोषं परमास्थाय सुखार्थं संयतो भवेत् ॥ संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । अहैहिकाश्वस्तनवृत्तिदाढ्यार्थं प्रसंख्यानमिदमाह । सन्तोष आश्रयितव्यो न बहूनामुपजीव्यः-

स्यामिति । याश्चादिक्लेशास्थेयः सुखार्थी संयतो भवेत् । संयतो यात्रिकाद्धनादधिकेनाभिलाषः । सन्तोषो मेनस्विनां सुखमूलं दुःखस्य मूलं विपर्ययः । असन्तोषो महद्दुःखं दैन्यं अभिलषिते वस्तुन्यसंपत्तिस्तस्मात्सन्तोषमाश्रयेत् ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संयतोऽसद्वृत्तिनिवृत्तः । सुखं संतोषो मूलं यस्य स तथा दुःखस्य मूलं विपर्ययोऽसन्तोषः । शिलेच्छादावसंतुष्टस्य तद्वृत्तित्यागसंभवादत्र वृत्तिनियमनिर्वाहहेतुः संतोषः कार्यतया दर्शितः ॥ १२ ॥

(३) कुड्डूकः । यथा संभवभृत्यात्मप्राणधारणावश्यकपञ्चयज्ञाद्यनुष्ठानमात्रोचितधनानधिकास्पृहा संतोषः तमतिशयितमालम्ब्य प्रचुरधनार्जने संयमं कुर्यात् । यतः संतोषहेतुकमिति सुखं परत्र चाव्यग्रस्य विहितानुष्ठानात्स्वर्गादिसुखम् । विपर्ययस्त्वसन्तोषो दुःखमूलं बहुधनार्जनप्रयासेन प्रचुरदुःखादसंपत्तौ विपत्तौ च क्लेशात् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । दुःखमूलं दुःखस्य मूलं । विपर्ययोऽसन्तोषः ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । संकुचितवृत्तित्वं सुखहेतुरित्यभिप्रायेणाह संतोषमिति । एतावताऽलमिति बुद्धिः संतोषः । संयतः भोगविस्तारप्रसङ्गोपरतः । संतोषमूलमिति बहुव्रीहिः । दुःखमूलमिति तत्पुरुषः । विपर्ययोऽसन्तोषः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । च्यहैहिका श्वस्तनदाढ्यार्थप्रसङ्गान्मिदमाह संतोषेति । विपर्ययः असन्तोषः दुःखमूलः ॥ १२ ॥

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातकोद्विजः ॥ स्वर्गायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि

धारयेत् ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । वृत्तिविषयो विधिर्वृत्तिशब्देनोक्तः । तेनान्यतमयेति तदपेक्षमेकजीवितं अन्यतमेन निवृत्तिविधानात् । अतो वृत्तिसमुच्चयजीवनः । पितृधनं प्राप्तवतश्च व्रताधिकारो न युज्यते । अन्यथा एकवृत्तिजीवन एव स्यात् । व्रतानीमानि मानसः सङ्कल्पो व्रतमुच्यते । शास्त्रविहितमिदं मया कर्तव्यमिदं वानकर्तव्यमित्येवं स्वर्गायुष्ययशस्यानि व्रतधारणफलानि केचिदाहुः । अतश्चैतत्फलार्थिनो व्रतेष्वधिकारस्तदयुक्तं अनित्यत्वमेवं सति प्रसज्येत तत्रोत्तरश्लोके नित्यग्रहणं बाध्यते । श्रुतौ चैषानित्यताज्ञापिता यावत् हि न सा युक्ता भवतीति । न च स्वर्गादीनां काम्यत्वे नान्वये नाधिकृतविशेषणत्वं प्रतिपद्येरन् ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृत्त्येत्यत्रैकत्वं विवक्षितं । तेन ऋतामृतादिवृत्तिषु यदायां परिगृह्णाति तदा तथैव जीवेदिति निर्दिष्टतमम् । प्रतिग्रहाध्यापनयाजनानि तु तेन रूपेणात्र न निर्दिष्टानीति तेषां सांकर्येऽप्यदोषः । व्रतानि नियमान् । इमानि वक्ष्यमाणानि ॥ १३ ॥

(३) कुड्डूकः । अबहुभृत्यैकवृत्त्या निर्वाहसंभवे सत्यन्यतमयेति विधीयते बहुभृत्यस्यान्वसंभवे षट्कर्मेको भवत्येषामिति विहितत्वात् । अथ वैकवाक्यतावगमाद्व्रतविधायकत्वाच्चान्यतमया वृत्त्येत्यनुवादकत्वादेकत्वमविवक्षितम् । उक्तवृत्तीनामन्यतमया वृत्त्या जीवं स्नातको ब्राह्मण इमानि वक्ष्यमाणानि यथासंभवं स्वर्गायुष्ययशसां हितानि व्रतानि कुर्यात् । इदं मया कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमित्येवं विधिसंकल्पविशेषाद्व्रतम् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्यतमया शिलादीनां मध्ये एकया । स्नातको नवोदापतिः वोढुका मोवा । इमानि वक्ष्यमाणानि । स्वर्गाय हितं स्वर्ग्यम् । एवमायुष्यादि ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमुपसंख्येत्यर्थान्तरं प्रस्तौति अत इति । अत आसां वृत्तीनां मध्ये । इमानि वक्ष्यमाणानि ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यतमया वृत्त्या इयं मयाकर्तव्येति एकया वृत्त्या द्विजः जीवेत् । तथा एतानि व्रतानि नियमान् धारयेत् वक्ष्यमाणलक्षणानि ॥ १३ ॥

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादितन्द्रितः ॥ तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदमूलत्वात्स्मृतीनां वेदोदितमिति श्रूयते । स्वकंकर्मवक्ष्यमाणो व्रतसमूहः । विहितत्वात् स्वकमित्युच्यते । नित्यं कुर्यात् । यावज्जीवं अतन्द्रितोऽनलसः एतद्व्रतधारणं कुर्वन् यथाशक्ति अनेन सत्यांशक्तौ यथासंभवमनुष्ठानमाह तदुक्तं मनसा वा तत्समप्रमाचारमनुपालयन् । परमां गतिं ब्रह्मत्वप्राप्तिरूपाम् ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वकं स्वाश्रमवर्णोक्तं । कुर्याद्यथाशक्ति ॥ १४ ॥

(३) कुड्डूकः । वेदोक्तं स्मार्तमपि वेदमूलत्वाद् वेदोक्तमेव । स्वकं स्वाश्रमोक्तं यावज्जीवमतन्द्रितोऽनलसः कुर्यात् । हि हंतौ । यस्मात्तत्कुर्वन् यथासामर्थ्यं परमां गतिं मोक्षलक्षणं प्राप्नोति । नित्यकर्मनुष्ठानात्पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन ब्रह्मसाक्षात्काराच्चोक्षावाप्तेः । तदुक्तं मोक्षधर्मे । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । तत्रादर्शतत्प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ आत्मन्यन्तःकरणे ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदेति । वेदोदितं स्वशास्त्रोक्तं स्मार्तं च । परमां गतिं सत्वशुद्धिद्वारा ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । व्रतविधेर्वक्ष्यमाणस्य वैदिकत्वं वक्ष्यमाणफलं चाह । वेदेति । वेदोदितं वेदमूलतया स्मृत्युदितम् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदोदितं स्वकंकर्म स्वाश्रमोचितं कर्म कुर्यात् ॥ १४ ॥

नेहेतार्थान्प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ॥ न विद्यमानेष्वर्थेषु नात्यामपि यतस्ततः ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसज्येत यत्र पुरुषः सहिप्रसङ्गोभिप्रेतो गीतवादित्रादिस्तत्र हिरागिणः सज्जतीव अतो गीतवादित्रादिभिरर्थान्धनानि नेहेत नार्जयेत् । विरुद्धकर्मप्रतिषिद्धशास्त्रेण अकुलोचितं च न च पित्राद्यागतेषु धनेषु कल्प्यमानेषु स्थितिसमर्थेषु अन्यानि चेत् । नात्या आपद्यपि यतस्ततः प्रसङ्गसत्प्रतिग्रहेण प्रवर्तितव्यमेकस्यापद्यप्यनुज्ञास्यति ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसङ्गेन प्रकृष्टप्रसङ्गेनात्यन्ततत्परतया नेहेतोद्यमेन न साधयेत् । अर्थान् धनानि विरुद्धेन धर्मविरुद्धेन कल्पमानेषु सत्सु आर्त्यामापदि यतस्ततः पतितादेः ॥ १५ ॥

(३) कुड्डूकः । प्रसज्यते यत्र पुरुषः सप्रसङ्गो गीतवादित्रादिः तेनार्थान्नार्जयेत् नापि शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणाऽयाज्ययाजनादिना च । न च विद्यमानेषु धनेषु न चाप्यविद्यमानेष्वपि प्रकारान्तरसंभवे यतस्ततः पतितादिभ्योऽपि ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । प्रसङ्गोत्र गीतनृत्यादिः प्रसज्यतेऽत्रेति व्युत्पत्त्या । न कल्पमानेषु धनेषु विद्यमानेषु विरुद्धेन कर्मणा नेहेत अविद्यमानेष्वपि प्रकारान्तरसंभवे वा । आर्तौ अन्नकष्टादौ वा यतस्ततः पतितादिभ्यो न गृह्णीयात् ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । प्रसङ्गेनातिप्रवृत्त्या । विरुद्धेन कर्मणा निषिद्धेन नृत्यगीतादिना । न कल्पमानेष्वर्थेषु वृत्तिहेतौ सत्युपायान्तरं नाश्रयेदित्यर्थः । आर्त्यामपि आपद्यपि । यतस्ततः पुरुषादप्रतिग्राह्यात् ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रसङ्गेन अतिप्रसङ्गेन । अर्थान् नेहेत नेच्छेत् । विरुद्धेन कर्मणा अयाज्ययाजनादिना ।

(१५) नविद्यमानेष्वर्थेषु नात्यामपि यतस्ततः = न कल्पमानेष्वर्थेषु नात्यादपि यतस्ततः ॥ (क, च, द, न, ब, म, य, र, ल)

अर्थान्नेहेत अन्यमपि अर्थं नेहेत इतस्ततः अविहिताचारात् पतितात् नेहेत कल्प्यमानेषु विद्यमानेषु अर्थेषु नेहेत ॥ १५ ॥

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ॥ अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा सन्निवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्द्रियाणामर्थारूपरसादयः एतेषु न प्रसज्येत सक्तिमत्यन्तसिवांकुर्यात् । मनोहरायु-
वतयः वंशगीतत्वादवद्रसः कर्पूरादिगन्धः रागवत्स्पर्शः एतेषु विषयास्तान्नात्यन्तसेवेत । कामतः कामप्रधानतया
सर्वेषु अयाचितोपमं तेष्वपि नित्यसेवी स्यात् । अतिप्रसक्तिश्चैवैषानिवृत्त्युपायोनेन कथ्यते । न हिवस्तु प्रसक्तिर्निवर्त्तितुं
शक्या मनसा तु प्रतिपक्षभावनयानिवर्त्य आदौ तावदुरूपपादकत्वं उपस्थितेष्वपि भुक्तपूर्वेषु क्षणविरसता त्वभावश्च
विनाशित्वं शास्त्रनिषेधाच्च सङ्गस्य नरकापातइत्येवमादिचिन्तयेत् । यथोक्तं न तथैतानि शक्यन्त इति ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसज्येत सातिशयेन प्रवर्तेत न कामतो धर्मतस्त्वृत्तुगमनादौ प्रवर्तेतैव अतिप्रसक्तिं नित्यन्तु-
मशक्यां प्रवृत्तिम् ॥ १६ ॥

(३) कुङ्कुमः । इन्द्रियाणामर्थारूपरसगन्धस्पर्शादयस्तेषु निषिद्धेष्वपि त्वदारसुरतादिषु न प्रसज्येत । नातिप्रस-
क्तिमत्यन्तसेवनात्मिकांकुर्यात् । कामत उपभोगार्थम् । अतिप्रसक्तिर्निवृत्त्युपायमाह । अतिप्रसक्तिं चैतेषामिति । विषयाणा-
मस्थिरत्वस्वर्गापवर्गात्मकश्रेयोविरोधित्वादिभावनया मनसा सम्यङ्निवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च इन्द्रियार्थेष्विति । शब्दाद्यानन्दान्तेषु सर्वेषु दशसु नात्यासक्तिंकुर्यात् ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । त्वदारविषयेष्वप्यतिप्रसक्तिसन्निवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु एतेषां इन्द्रियाणां प्रसक्तिसन्निवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

सर्वान्परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ॥ यथा तथा यापयन्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । यैवैह्यस्यास्य विरोधिनोऽर्थान् त्यन्तेऽस्वर्गगृहोपस्थानादयः येऽप्यनया लोकया-
त्रया सक्तस्य कृषिकुसीदाद्यधिकलाभा भवन्ति तेन च पोषयिष्यते । तदा कुटुम्बविभवतश्च दासीदासंबहु भविष्यतीति सा ह्यस्य
स्नातकस्य कृतकृत्यता कृतार्थता । यन् नित्यं स्वाध्यायीयथा कथंचित्कुटुम्बकं जीवयतीति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यापयन् क्षपयन् स्वाध्यायंकुर्यादिति शेषः । सा स्वाध्यायक्रिया कृतान्धन्यानि कृत्यान्-
नुभवन्तीति कृतकृत्यता ॥ १७ ॥

(३) कुङ्कुमः । वेदार्थविरोधिनोऽर्थान् त्यन्तेऽस्वर्गगृहोपसर्पणकृषिलोकयात्रादयस्तान्सर्वान्परित्यजेत् । कथं तर्हि
भृत्यात्मपोषणमित्याशङ्क्याह । यथा तथा केनाप्युपायेन स्वाध्यायाविरोधिना भृत्यात्मानौ जीवयन् यस्मात्सास्य स्ना-
तकस्य कृतकृत्यता कृतार्थता यन् नित्यं स्वाध्यायपरता ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च सर्वानिति । शिलादीन्याजनादींश्च अध्यापयन्तस्वाध्यायविरोधिनस्त्यजेदित्यन्वयः । य-
था तथा येन तेन जीवनं साधयन् वेदाध्ययनंकुर्यात् । सा वेदाध्ययनस्य याकाचि जीविका कृतकृत्यता कृतं समापितमावश्य-
कं यथा ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । कस्मात्पुनरेतदेवमुच्यतइत्यतआह सर्वानिति । यथातथा यापयन्यथाकथञ्चित्प्राणयानां कुर्वन् । अस्यपुरुषस्यसा हि कृतकृत्यता । यन्नित्यत्वाध्यायत्वम् ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वाध्यायविरोधिनः वेदाध्ययनविरोधिनः । यथा तथा आपदि अध्यापयन् ॥ १७ ॥

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ॥ वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । वयसइतिसारूप्यापेक्षाषष्ठी वेषवाक्बुद्धीतिसमाहारेद्वन्द्वः । सारूप्यमितिस्वार्थेयञ्जतेनायमर्थोभवति । वयंआद्युचितावेषादयःकर्तव्याः । सारूप्यमौचित्यमन्यस्याकृत्यादेःसादृश्यासंभवात् । वेषःकेशाभरणादिविन्यासः । तत्रप्रथमेवयसिशिखण्डकः । यौवनेकौन्तलादिधारणं । वार्धकेजटामुण्डनादि वयोनुरूपावाक् । एवंबुद्धिस्त्रिवर्गानुष्ठानधारणं प्रथमंनीयते केवलंधर्मप्रधानकर्मानुरूपोवेषः अर्थानुरूपतः । तेनहिभबितव्यंकलानुरूपेण दशनरागधम्मिल्लादि उद्धतमपि नउद्धत्यमावहति । तदुक्तं अस्यलोकव्यवहारोविषयइति । एतदुक्तंभवति । नायंविध्यर्थः अपरैर्निश्चितार्थत्वात् । लोकव्यवहारमूलस्त्वयमनुवादः । एवंवर्तमानोलोकवृत्तानुवर्तीभवति । नलोकद्वेष्यतामेति ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वयसोबाल्यादेः । कर्मणोयागादेः । अर्थस्य धनस्य । श्रुतस्य शास्त्रज्ञानस्य । अभिजनस्य कुलस्य । वेषः सारूप्यतत्प्रकर्षनिकर्षोचितवेषधारणं । वाक्सारूप्यंतदनुरूपभाषणं । बुद्धिसारूप्यं तदनुरूपआत्मन्युत्कर्षप्रत्ययः । विचरेच्चेष्टेत इहलोके वयः कर्माद्यननुरूपं वेषादि न कार्यमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । वयसः क्रियायाधनस्य श्रुतस्य कुलस्यानुरूपेण वेषवाग्बुद्धीराचरँल्लोके प्रवर्तेत । यथा यौवने स्रग्गन्धलेपनादिधारणत्रिवर्गानुसारीवाग्बुद्धिश्च एवंकर्मादिष्वप्युन्नेयम् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । वेषवाग्बुद्धीति समाहारैकवचनम् । वयआदेःस्वानुरूप्यं वयआद्युचितावेषादयः कर्तव्याः । तेन यौवनादिमानूकामी धर्माच । तथासत्कर्मा विनीतः । धनीदानशीलः । विद्वान् सदुपदेष्टा । कुलीनः सलज्ज इत्यादि । वयसइत्यादिपञ्चकस्य कामाद्यूहम् । अथवा वयोबाल्यादि । कर्म क्रिया । अर्थःधनं । श्रुतं विद्या । अभिजनः कुलं । तदनुरूपव्यवहारमात्रं न विधिः तेन बाल्ये शिखण्डकं यौवने कुन्तलादि वार्धके जटादि तथा कलभाषणं परिहासः सदुपदेशः बुद्धेरचाञ्चल्यं बुद्धिपरिपाकश्चेति ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । वेषवाग्बुद्धिसारूप्यंवेषवयःप्रभृतीनामानुरूप्यम् ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथाविषयं कर्मआचरन् विचरेत्श्रुतस्य शास्त्रस्य यथा अभिजनस्य च यथा कौलीनस्य विषयं यथा वेषवाक् बुद्धिसारूप्यं आचरन् विचरेत् ॥ १८ ॥

बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ॥ नित्यंशास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । बुद्धिवृद्धिकराणीतिहासपुराणानितर्कशास्त्राणिबार्हस्पत्योशनसादीनि हितानिउपकारकाणिदृष्टार्थानिवैद्यकज्योतिषादीनि अर्थशास्त्रस्यपृथगुपदेशात् । वैदिकानिगमावेदार्थज्ञानहेतवोनिगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसा-रूढिग्रहणेत्वदृष्टार्थतास्यात् ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धन्यानि धनकारणानि हितानि दुःखनिवर्तकानि शास्त्राणि विद्यास्थानानि निगमान् व्याख्यानानि निगम्यतेऽभिरर्थइति व्युत्पत्त्या । वैदिकान्वेदस्य सम्बन्धिनः ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदाविरुद्धानि शीघ्रंबुद्धिवृद्धिजनकानि व्याकरणमीमांसास्मृतिपुराणन्यायादीनि शास्त्राणि तथा

धन्यानि धनाय हितान्यर्थशास्त्राणि बार्हस्पत्यौशनसादीनि तथाहितानि दृष्टोपकारकाणि वैद्यकज्योतिषादीनि तथा पर्याप्तकथनेन वेदार्थावबोधकानिगमाख्यांश्च ग्रन्थानित्यं पर्यालोचयेत् ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच बुद्धीति त्रिवर्गेषु बुद्धिवृद्धिकराणि नीतिशास्त्राणि । धन्यानि धनोपायान् । निगमान् पुराणादीन् निगमनिघण्टुव्याकरणादींश्च । वैदिकान् वेदार्थावबोधानुकूलान् ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राणि धर्मशास्त्रादीनि । शास्त्रापेक्षणप्रयोजनत्वेनोक्तानिबुद्धिवृद्धिकराणीत्यादीनि । निगम्यन्ते निश्चीयन्त एभिर्वेदार्थाइतिनिगमावेदाङ्गानि ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । नित्यंशास्त्राणि अवेक्षेत कीदृशानि शास्त्राणि धन्यानि दुःखनिवर्तकानि विचारयेत् च पुनः वैदिकान् निगमान् व्याख्यानानि ॥ १९ ॥

यथायथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ॥ तथातथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ २० ॥

[शास्त्रस्य पारंगत्वा तु भूयोभूयस्तदभ्यसेत् ॥ तच्छास्त्रंशबलंकुर्यान् च धीत्य त्यजेत्पुनः ॥ १॥^१]

(१) मेधातिथिः । समधिगमो विनिवेशः । अभ्यासइति यावद्विजानाति विशेषेणजानाति । प्रत्यक्षंचैतदभ्यस्यमानेग्रन्थेपिद्विचयतइति । तदाविज्ञानंचास्यरोचते । उज्ज्वलंभवतीत्यर्थः । पूर्वस्याःस्मृतेर्मूलकथनमेतत् । रुचेरनभिलाषार्थत्वादुच्यर्थानामितिसंप्रदानत्वाभावः ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विजानाति विविच्य जानाति यानि तु प्रागेव विज्ञातानि तेषु विज्ञानं विवेकज्ञानमस्य रोचते दीप्यते त्वोत्कर्षप्रकाशकं भवति ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्यथा पुरुषः शास्त्रंसम्यगभ्यस्यति तथा तथा विशेषेण जानाति शास्त्रान्तरविषयमपि चास्यविज्ञानंरोचतउज्ज्वलंभवति । दीप्त्यर्थत्वादुचेरभिलाषार्थत्वाभावादुच्यर्थानांप्रीयमाणइति न संप्रदानसंज्ञा ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । रोचते उज्ज्वलंस्यात् ब्रह्मपक्षपातिनः ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । शास्त्रावेक्षणस्य प्रयोजनान्तरमप्याह । यथेति । विजानाति विशिष्टज्ञानयुक्तोभवेति । अस्य रोचते अस्मै त्वदते ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । विज्ञानं विवेकज्ञानम् ॥ २० ॥

ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा ॥ नृत्यज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत् ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । तृतीयाध्यायेविहितानांमहायज्ञानामनुवादोविशेषाभिधानार्थः । सचविशेषउत्तरत्रवक्ष्यते अनीहमानाइति । अन्येतुमन्यन्ते । व्रताधिकारेपुनर्वचनंनियमसिध्यर्थं । तेनेदृशःसङ्कल्पःकर्तव्यो यावद्बार्हस्पत्यमयामहायज्ञानहापयितव्याः । नत्वियमाशंकाकर्तव्याद्विर्वचनंद्विर्विधानार्थं । नस्तत्रविधिःश्रूयते । केवलंनहापयेदित्युच्यते । नित्यत्वाच्चहानिःप्रामैव अतो विहितप्रत्यभिज्ञानतःकश्चित्कर्मभेदहेतुरस्ति । यथाशक्तिपक्वान्नेनग्रासेनवामूलफलैर्वा ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋषियज्ञंब्रह्मयज्ञम् । एषांवेदोदितत्वेन ग्राहावपि पुनर्वचनमवतारणार्थं । तच्चोत्तरश्लोकैः प्रकारान्तरेणापि तत्संपादनकथनार्थम् ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वाध्यायादीन्पञ्चयज्ञान्यथाशक्ति न त्यजेत् । तृतीयाध्यायविहितानामपि पञ्चयज्ञानामिह निर्देशउत्तरत्र विशेषविधानार्थः स्नातकव्रतत्वबोधनार्थश्च ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदाध्ययनहोमबल्यतिथितर्पणानि ऋषियज्ञादिपदवाच्यानि तृतीयाध्यायोक्तानि । पुनर्वचनमेतेषामादरार्थं । न हापयेत् न त्यजेत् ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तानपि महायज्ञान्पुनरादरातिशयार्थमाह ऋषीति । ऋषियज्ञं ब्रह्मयज्ञम् ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋषियज्ञं वेदाध्ययनम् । देवयज्ञं होमं । भूतयज्ञं भूतेभ्योर्बलिं । नृत्यज्ञं अतिथिसत्कारं । पितृयज्ञं श्राद्धं । यथाशक्ति नहापयेत् ॥ २१ ॥

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदोजनाः ॥ अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । एतान्महायज्ञान् एके यज्ञशास्त्रविदो गृहस्था इन्द्रियेष्वेव जुह्वति । संपादयन्ति । कसमपुनस्ते अनीहमाना ये न चेच्छन्ति धनं त्यक्तगृहव्यापारदेहसान्यासिकादयः । शिलोच्छ्वनेरप्येवंविधमिच्छन्ति पङ्खादीनां च । तेषांहिदारकरणं वक्ष्यति । यद्यर्थितातदारैः स्यादिति । नचैतेषां पञ्चयज्ञाधिकारः । अद्रव्यत्वाद्भरणमात्रं तेलभन्ते । नाधिकं कर्मानुष्ठानार्थमपि । जुहोतिः करोत्यर्थनिर्वर्त्यतां लक्षयति । नहि क्रियाविशेषो यागः क्रियाविशेषस्य होमस्य कर्मतां प्रतिपद्यते । नहि भवति पचति पाकमिति भवति तुपाकं करोतियागं करोतीति सामान्यविषयाकांक्षास्तु क्रियाद्रव्यकर्माणिसाधनीकुर्वन्ति । इच्छति भोक्तुं शक्नोति भोक्तुं जानाति भोक्तुं दृष्टश्च विशेषः सामान्यलक्षणार्थः । अयंगौः पदादृष्टव्यइति । एवं च होमं केचिदिन्द्रियेषु तत्सङ्गममेव व्याचक्षते अपरेषां प्राणसंवादोपनिषदियद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं सायं प्रथमाहुतिं जुहुयात्प्राणायत्वाहेत्यादिना । अन्येतु य एवोत्तरश्लोके उपासनाविधिरुक्तः स एवायं होमः । तथा च तयोरेकवाक्यताप्रतीयते । ननु चोत्तरत्र वाचिप्राणानेन्द्रियं नैष दोषः । आध्यात्मिकत्वोपलक्षणार्थमिन्द्रियग्रहणं । बाह्यसाधनसाध्यतानास्तीत्येतदत्र विवक्षितं ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यज्ञशास्त्रविद इति प्रशस्तमहायज्ञेभ्यः एषामुत्कर्षकथनार्थम् । अनीहमाना अचेष्टमानाः । इन्द्रियेष्विवति पञ्चानां बुद्धीन्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहारान्कुर्वन्तो विषयाणामिन्द्रियेषु प्रवेशनात्पञ्चमहायज्ञान्संपादयन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । कइति एके गृहस्थावाह्यान्तरयज्ञानुष्ठानशास्त्रज्ञा एतान्पञ्चमहायज्ञान्ब्रह्मज्ञानप्रकर्षाद्बहिर्चेष्टमानाः पञ्चसु बुद्धीन्द्रियेष्वेव पञ्चरूपज्ञानादिसंयमं कुर्वन्तः संपादयन्ति । यज्ञानां होमत्वानुपपत्तेः संपादनार्थं जुहोतिः ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतान्महायज्ञान्वैश्वदेवादिपञ्चयज्ञान् इन्द्रियव्यापाररूपत्वादेव तेषां तान्येवेन्द्रियेषु जुह्वति । कथं भूताः अनीहमानाः बाह्येन्द्रियव्यापाररहिताः । एके मुख्याः । शब्दादीन्विषयानन्यइन्द्रियाग्निषु जुह्वतीत्युक्तेः । इन्द्रियग्राह्यतां न तांस्मात्साक्षात्प्राप्यते इति कृत्वा तिष्ठन्तीत्यर्थः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इत्युक्तेश्च ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । अथाकर्मकृतामात्मरतीनामपि यज्ञाः कर्तव्या भवन्ति । किंपुनरन्येषामित्यभिप्रायेण श्लोकत्रयमारभ्यते एतानिति । यज्ञशास्त्रविदः शास्त्रेषु यजमानावश्यकर्तव्यव्यवदन्तः । अनीहमाना अकर्मकृतः । एतान्महायज्ञानिन्द्रियेष्वेव सततं यावज्जीवं जुह्वतिकुर्वन्ति इन्द्रियाण्यग्नीं परिकल्प्य तैराहृतान् विषयान् हविष्येन कल्पयन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान् महायज्ञान् । एके जनाः अनीहमानाः योगिनः । सततं इन्द्रियेषु जुह्वति ॥ २२ ॥

वाच्येके जुहोति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ॥ वाचि प्राणे च पश्यन्तोयज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । यदायं पुरुषउच्छ्रसिति तदैवमनेनध्यातव्यं । वाचंप्राणंजुहोमीति । भाषणेनचवाचिप्राणं-
जुहोति । एतावतैवपञ्चयज्ञानिर्वृत्ताभवन्ति । यदिनित्याः फलायतेनवक्तव्याः आत्मयज्ञाश्चात्राधिक्रियन्ते विहितो-
ह्यमर्थः । पञ्चाङ्गुपासनासु उपनिषत्सु कौषीतकी ब्राह्मणेविस्तरेण । अक्षयफलतःअपुनरावृत्तिफलत्वात् ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकेतु प्राणायामंस्वाध्यायंच कुर्वन्तस्तान्संपादयन्तीत्याह वाच्येकइति । वाचि प्राणंजु-
ह्वतीतिस्वाध्यायोदर्शितः । स्वाध्यायकाले प्राणवृत्तेर्वाचि विलयात् । प्राणे वाचमिति प्राणायामः । तत्रवाग्वृत्तेः प्राणे विल-
यात् तथा तैत्तिरीयोपनिषत् । तद्यत्रैतदधीते वा भाषतेवावाचि तदा प्राणोभवतीति तथाच अथ यत्तूष्णींवा भवति स्वपिति
वा प्राणे तदा वाग्भवतीति तथाएतद्वस्त्वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावयेषाकिमर्थावयमध्येष्यामहे किमर्थावयंवैवक्ष्या-
महे वाचिहि प्राणंजुहुमः प्राणे वाचमिति । अध्येष्यामहे यज्ञसंबन्धिशस्त्रस्तोत्रपाठानकरिष्यामइत्यर्थः । तथा कौषीतकि-
ब्राह्मणम् । यावद्वै पुरुषःप्राणिति न तदाभाषते वाचंतदा प्राणे जुहोति यदा भाषते न तदा प्राणिति प्राणंतदा वाचि जुहोति
तएते अनन्ते आहुती जाग्रत्स्वपंश्चजुहोत्यथवा अन्याआहुतयोन्यवत्यस्ताः कर्ममय्योहि भवन्ति एवंहस्त्वैसन्तःपूर्ववि-
द्वांसोऽग्निहोत्रंजुहवांचक्रुरिति । वाचि प्राणे चान्योन्यं होमाभ्यांपञ्चयज्ञनिर्वृत्तिपश्यन्तः । अक्षयामनाशिकलाम् ॥ २३ ॥

(३) कुडूकः । एके गृहस्थाब्रह्मविदोवाचि प्राणवायौ च यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयफलांजानन्तः सततंवाचि प्राणंच जुह-
ति । वाचंच प्राणे । भाषमाणेन चवाचि प्राणंजुहोतीति । अभाषमाणेनोच्छ्रसता प्राणे वाचंजुहोमीति व्याख्यातव्यमित्यनेन
विधीयते । यथाकौषीतकिरहस्यब्राह्मणम् यावद्वैपुरुषोभाषते न तावत्प्राणितुंशक्नोति प्राणंतदा वाचि जुहोति यावद्वि
पुरुषःप्राणिति न तावद्वाषितुंशक्नोति वाचंतदा प्राणे जुहोति एतेऽनन्तेअमृते आहुती जाग्रत्स्वपंश्चसततंजुहोति । अथवा-
ऽन्याआहुतयोऽनन्तरन्यस्ताः कर्ममय्योहि भवन्त्येवंहि तस्यैतत्पूर्वं विद्वांसोऽग्निहोत्रंजुहवांचक्रुरिति ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः वाचि वाक्कारणे अपाने प्राणं वाचं तत्कारणमपानं प्राणे । अपाने जुहोतिप्राणंप्राणेपानं तथापर-
इत्युक्तेः । तयोर्निरोधनेन पापक्षयलक्षणसर्वकर्मफलनिवृत्तेः । अथवा हवनप्रकारमाह वाचीति । तथाच कौषीतकी श्रुतिः ।
अथातः सायंप्रातर्दर्शनमांतरमग्निहोत्रमितिवाचक्षते यावद्वै पुरुषोभासते न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणंतदा वाचि जुहो-
ति यावद्वै पुरुषः प्राणिति न तावद्वाषितुंशक्नोति वाचंतदा प्राणे जुहोति एतेअमृतेअनन्ते वाहुतीजाग्रत्स्वपंश्चसत-
तंजुहोति अथवा अन्या आहुतयेतिवत्यस्ताः कर्ममय्यइति । अक्षयमपुनरावृत्तिफलत्वात् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । लोके खलु वाक्प्राणयोरेकतरस्मिन्प्रवृत्ते निलीनमन्यतरं पश्यामः । तत्रप्रवृत्तमग्निनिलीनंहविः क-
ल्पयन्तीत्यर्थः । प्रवृत्तस्याग्नित्वकल्पनं निलीनस्य हविष्कल्पनंच हविष्यग्निप्रवर्ततेऽग्नौहविलीयतइति । अत्रकौषीतकि-
ब्राह्मणं यावद्वैपुरुषोभाषते । नतावत्प्राणितुंशक्नोति । प्राणंतदा वाचि जुहोति । यावद्वै पुरुषः प्राणितिनतावद्वाषितुंशक्नो-
ति । वाचंतदा प्राणे जुहोति । एतेअनन्तेअमृते जाग्रत्स्वपंश्चसततंजुहोतीति । उत्तरार्धेन कारणमुच्यते । वाचि प्राणे च
मन्त्रे चेष्टायांच । यज्ञनिर्वृत्तिं यज्ञानांनिष्पत्तिम् । अक्षयामक्षयफलाम् । ये श्रौतस्मार्तायज्ञाः प्रसिद्धास्ते खल्वपिवाक्प्राणा-
निर्वर्त्याइति पश्यन्तीत्यर्थः । तथाच मन्त्रवर्णः वाचिस्वाहावातेधास्वाहेति ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाच्येके स्वाध्यायसमये प्राणं प्राणवायुं । प्राणे प्राणायामसमये वाचंवाग्निन्द्रियं भाषमाणे

जुहति । नववर्षाणि प्राणं जुहामीति । एतावतैव पञ्चयज्ञानिर्वृत्ता भवन्ति । पञ्चाभ्युपासना गौणी । च पुनः वाचि प्राणे यज्ञनिर्वृत्तिसामर्थ्या अक्षयां सदा पश्यन्तः ॥ २३ ॥

ज्ञानेनैवापरे विप्रायजन्त्येतैर्मखैः सदा ॥ ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । तैर्मखैः प्रकृतैर्महायज्ञैर्यजन्ते तद्विषयमधिकारं निष्पादयन्ति अतोर्थभेदाद्यजन्ते यज्ञैरितिसाध्यसाधकभावोपपत्तिः । यथाग्निष्टोमयाजीति कथंपुनर्ज्ञानेनयागनिर्वृतिदेवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकोयागो न च ज्ञानमेवंरूपं । उच्यते यजन्त इति यागकार्यनिवृत्तिरत्राभिप्रेता । यदि ज्ञानात्कार्यनिवृत्तिः किमर्थं तर्हि कर्मणामनुष्ठानं न ह्यविषयकमनुष्ठानसंभवः । अथेयं बुद्धिर्यउचैनमेवंवेदेति । ज्ञानस्यापि फलसाधनत्वेन आश्रयणात् । कृतं कर्मानुष्ठानेनेति तदसत् अन्यशेषतया तस्यार्थवादत्वात् । अत्रोच्यते उक्तमस्माभिरनीहमाना आत्मज्ञानेऽधिक्रियन्ते तएव ज्ञानिनोऽभिमानकर्मानुष्ठानवेद्मिनः तेषां विदसंन्यासिकतया गृहे अवतिष्ठमानानां महायज्ञानां भावनेयमुच्यते । हव्यसाध्यानां च महायज्ञानां आत्मज्ञानसंपादनमेवमुच्यते । स्वाध्यायोदकतर्पणयोस्तु कर्मसाध्यतामेव षष्ठे वक्ष्यति । अत्र कारणरूपमर्थवादमाह । ज्ञानमूलात् ज्ञानमूलं यस्याः क्रियायाः सर्वस्य कर्मानुष्ठानस्य ज्ञानमूलं न ह्यविद्वान्ना किंचिदनुष्ठातुं शक्नोति तदुक्तं विद्वान्याजयेदिति । पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा । ज्ञानं चक्षुरिव यथा चक्षुषारूपं गृह्यते एवं ज्ञानात् ज्ञायते न तत्तत्ज्ञानं वेद एवाभिप्रेतः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञानेन धारणाध्यानसमाधानान्यतमेन ज्ञानमूलां ज्ञानकारणिकां ज्ञानचक्षुषा वेदार्थज्ञानमयेन चक्षुषा पश्यन्तः ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । अपरे विप्रा ब्रह्मनिष्ठाः सर्वथा ब्रह्मज्ञानेनैवैतैर्मखैर्यजन्ति एतांश्च यज्ञाननुतिष्ठन्ति । कथमेतदित्याह । ज्ञानं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तेत्यादि श्रुतिषु प्रसिद्धं ज्ञानमूलां मेषां ज्ञानानां क्रियामुत्पत्तिजानन्तः ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चक्षुरिव चक्षुः ज्ञानचक्षुषोऽपनिषदा सर्वैरुल्लिख्य ब्रह्म तज्जलानित्यादिकया पञ्चयज्ञानपि ब्रह्मोत्पत्तिकाले ब्रह्मात्मकान् ध्यायन्तः संपादयन्ति पञ्चयज्ञफलमश्नुवन्त्येति । श्लोकत्रयेण ब्रह्मनिष्ठानां वेदसंन्यासिनां गृहस्थानाममीविधयः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । स विषयाणीन्द्रियाणि नात्मातिरिक्तानीति विज्ञानेन । द्रव्यसाध्यानां महायज्ञानां संपादनमात्मनि । सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपित इत्युक्तेः । मखैः पञ्चयज्ञैः । ज्ञानयज्ञं प्रशंसति ज्ञानमूलमिति । श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतपेत्युक्तेः ॥ एषामिन्द्रियाणां क्रिया व्यापारः ज्ञानं चैतन्यमूलं प्रकृतिर्हेतुर्यस्याः अचेतनानां चेतनाधिष्ठानमृते प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति । ज्ञायतेनेनेति ज्ञानं वेदनतेन नाविद्वानधिक्रियते ज्ञानचक्षुषा । सर्वे मखावेदसाध्या इति मेधातिथिः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानेन संकल्पमयेन । सदा यावज्जीवम् । उत्तरार्धेन कारणमुच्यते । या क्रिया यज्ञात्मिकाऽनुमीयते तस्या ज्ञानमेव मूलम् । ज्ञानाभावेऽननुष्ठानप्रसङ्गादिति । ज्ञानचक्षुषा बुद्ध्या पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञानेनैवापरे विप्राः तैर्मखैः पञ्चमहायज्ञैः यजन्ते । एषां योगिनां । ज्ञानमूलां क्रियां ज्ञानचक्षुषा पश्यन्तः ज्ञानं मूलं यस्याः क्रियायाः सर्वस्य कर्मानुष्ठानस्य ॥ २४ ॥

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते युनिशोः सदा ॥ दर्शने चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्निहोत्रादयः शब्दाः श्रुतौ गृहस्थश्रुतिषु च कर्मविशेषवचनतया प्रसिद्धाः सेतिकर्तव्यताकाः तत्र विहिताः तेषामयमनुवादो न त्वत्रापूर्वविधिः रूपवचनात् केवलं होमविषयाकर्तव्यताश्रुता । न द्रव्यं न देवता । अग्निहोत्रादिना-

मधेयंच विशेषाकांक्षं अतः शास्त्रान्तरावगतविशेषवचनतैव प्रतीयते । यद्येवं तत एव कर्तव्यतावगमादनर्थकमिदं वेदसं-
न्यासिकानां अकृतोपासनानां संवादनाथं । यथैव वाच्येके जुह्वति प्राणं ज्ञानेनैवेति च पञ्चमहायज्ञाः संपाद्यन्ते । तद्वदेतद-
पीति कश्चायमुपालम्भः किमर्थं पुनर्वचनमिति । सर्वश्रुतीनां स्मृतीनांच यदेकदेशेभिहितं तस्यैवान्यत्र पुनर्वचनस्य चोद्य-
स्यापत्तेः । उक्तश्च सामान्यतः परिहारः प्रतिपत्तिभेदान्न पौनरुक्त्यमिति । यथा प्रतिपत्तिभेदादिन्द्रियभेदो नैकेन चक्षुषा सर्वे-
द्रष्टुं शक्नुवन्ति बहूनीन्द्रियाणि प्रयोजनवन्ति । एवं शास्त्राभेदः स्मृतिभेदश्च । अथोच्यते कस्माद्रूपाद्वचनमिति एषोपनि-
दोषः प्रतिशास्त्रमतिकर्तव्यतायाभेदः कस्याभिधानं क्रियतां । सर्वाभिधाने गौरवं एकतराभिधाने अन्यतरपरित्यागः तद-
पि चोद्यमेव । उक्तंचानुवादोयं न विधिः । विधौ हि चोद्यमेतत्स्यान् अन्यत्र विहितं किमर्थं पुनर्विधानमिति । आद्यन्ते-
द्युनिशोर्नात्र यथासंख्यं किं तर्हि दिव आदौ निशायाश्चादौ एवं दिवोऽन्ते निशायाश्चान्त इति । सायंप्रातः कालावेतेन परिगृह्येते
तत्रोदितहोमिनां अहरादौ अनुदितहोमिनां निशान्ते । द्विशब्दो दिवसपर्यायः । सदायावज्जीवं सायंप्रातर्होमः कर्तव्यः । दर्शेन
यजेतेत्यत्राभ्याहृतव्यं दर्शनं यजेत् । न हितत्रोत्पत्तौ जुहुयादित्यस्ति किं तर्हि दर्शनं यजेतेति तदनुवाद् अथ यत एवाभ्या-
हारः क्रियते । अतएव अविशेषश्रमणेऽपि अर्धमासान्तर्वातं रुक्णपक्षान्ते दर्शः । शुक्लान्ते पौर्णमासः । तथा च श्रुतिः । दर्शं च दर्श-
नं यजेत् पूर्णमास्यां पूर्णमासेन यजेतेति ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आद्यन्ते द्युनिशोर्दिवसस्यादावन्ते च तथा रात्रे रादावन्ते चेत्यर्थः । तथा चोद्धरणादिहोमा-
त्तत्प्रयोगेणोभयोर्दिनरात्रयोराद्यन्तव्यामिरित्युदितहोममादाय कालोर्दशितः ॥ २५ ॥

(३) कुट्टुकः । उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ निशायाश्चादौ अनुदितहोमपक्षे दिनस्यान्ते निशायाश्चान्ते यद्वोदित-
होमपक्षे दिनस्यादौ दिनान्ते च अनुदितहोमपक्षे निशादौ निशान्ते चाग्निहोत्रं कुर्यात् रुक्णपक्षार्धमासान्ते दर्शाख्येन क-
र्मणा शुक्लपक्षार्धे च पौर्णमासाख्येन यजेत् ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति अग्रीति । आद्यन्ते सन्ध्याद्वये द्युनिशोर्दिवसस्यादौ दिन-
स्यान्ते उदितहोमिनामाश्वलायनादीनाम् । निशाया आदौ निशाया अन्ते च साङ्ख्यायनादीनामनुदितहोमिनाम् । दर्श-
नार्धमासान्ते अमायां पौर्णमास्यां पौर्णमासेन दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति श्रुतेः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । अथाहिताग्नेरसंकुचितवृत्तेर्वृत्तान्याह अग्निहोत्रमिति । द्युनिशोः अहोरात्रयोः । आद्यन्ते सायंप्रात-
श्च । सदा विहितकालानतिक्रमेण अर्धमासान्ते पक्षयोरन्ते पर्वणोरितियावत् । अत्र यजेतेत्यभ्याहार्यम् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्युनिशोः आद्यन्ते प्रातः सायंकाले । अग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ दर्शेन दर्शसंज्ञेन कालेन । मा-
सान्ते अमायां । पौर्णमास्येन कालेन ॥ २५ ॥

सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्वन्ते द्विजोऽध्वरैः ॥ पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । सस्यशब्दो ब्रीह्यादिधान्यवचनः । तस्यान्तःक्षयः । पूर्वसस्येषु क्षीणेषु नवसस्येषु श्यायजेत आग्र-
यणेनेत्यर्थः । नचात्र पूर्वसस्यक्षयआग्रयणनिमित्तं । नापिनवसस्यागमः किं तर्हि अकृताग्रयणस्य नवान्नाशनं प्रतिषि-
द्धं येनाह नानिष्टानवान्नमद्यादिति अतो नवसस्यभक्षणमाग्रयणेनेत्यर्थः । तेन यजेतेति व्याचक्षते । आत्सिस्तुपक्षे पूर्वसस्या-
भावात् । नवसस्यस्य भावादप्यतो वा असत्यां चाशि शिक्षायां न नियमत आग्रयणं प्राप्नोति । अथेदं सस्यान्त इति नवोत्पत्त्युपलक्ष-

(२६) पशुना त्वयनस्यादौ = पशुना हयनान्ते तु (मेधा०)

णं तदानिष्टाभक्षणं प्राप्नोति । तस्माद्वेष्टेते वाक्ये । नानिष्टाश्रीयादित्येकं सस्यान्तइति द्वितीयं सस्यान्तग्रहणेन च सस्योत्पत्तिरेवाभिप्रेतानियतत्वात्तस्यानिमित्तस्योपपत्तिः । क्षयस्त्वनियतो धनिनां हि त्रैवार्षिकान्यपि धान्यान्यत्र प्रवर्तन्ते । अतएव सूत्रकारः सस्येनाश्रीयादग्निहोत्रमद्भुत्वेति । तथा यदा वर्षस्य तृप्तस्यादथाग्रयणेन यजेतेति । तथेदमपरं शरदिनवान्ममिति कालविशेषविधायकं तत्रयस्य पूर्वसस्यक्षयो नास्ति सशरदमाद्रियते । इतरस्तु न । एवमुभयोरर्थवत्ता च भवति इतरथा एवमेवाचक्षते । नवसस्योत्पत्तौ नवसस्येष्ट्या यजेतेति । यतस्त्वाह । नानिष्टानवसस्येष्ट्या न चान्नमश्रीयादिति । तेन उत्पन्नेष्वपि नवसस्येषु विद्यमानस्य अस्ति शरत्पतिपालनं । नवसस्योत्पत्तिनिमित्तत्वाच्च असत्यामपि नवान्नाशनेच्छायां नियमतः । आग्रयणं क्रत्वन्ते ऋतुः संवत्सरइति दर्शनेन चातुर्मास्यानामेतत्करणमुच्यते । अध्वरशब्देन तान्येवाभिप्रेतानि । अयनयोरादीनायनान्ते ते च द्वे अयने दक्षिणमुत्तरं च तत्र पशुयागः कर्तव्यो द्विः संवत्सरस्य । सूत्रकारस्त्वाह । षण्मास्यः सांवत्सरोवेति । समान्ते समाशब्दः संवत्सरपर्यायस्तस्य चान्तःसमाप्तिः शिशिरे । न च तत्रेदं सौमिकयागविधानं किं तर्हि गते तस्मिन्वसन्त आगते । तथा च श्रुतिः वसन्ते वसन्ते ज्योतिषाय जेतेति । एतावन्ति नित्यानि कर्माणि तानियथा कथंचिद्देदस्योसिकेनापि संपाद्यानीति सर्वस्य तात्पर्यम् ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सस्यान्ते ब्रीहियवश्यामाकसस्य समीपकाले शरदादौ नवसस्येष्ट्याग्रयणेष्ट्या क्रत्वन्ते शीतोष्णवर्षत्वं अन्ते अध्वरैः चातुर्मास्यैः । अयनयोरादावादिदिनयोः अपरान्तर्दत्तं क्वचित्पाठः । समान्ते वर्षसमाप्त्यन्तरं वसन्तेशिशिरान्तत्वाद् वर्षस्य ॥ २६ ॥

(३) कुड्मूकः । पूर्वाजितधान्यादिसस्ये समाप्ते शरदि नवानामिति सूत्रकारवचनादसमाप्तेऽपि पूर्वसस्ये नवसस्योत्पत्तावाग्रयणेन यजेत । सस्यक्षयस्यानियतत्वाद्धनिनां बहुहायनजीवनोचितधान्यसंभवाच्च सस्यान्तग्रहणाच्च नवसस्योत्पत्तिरेवाभिप्रेतानियतत्वात्तस्याः प्रत्यब्दनिमित्तत्वोत्पत्तेः । ऋतुसंवत्सरइत्येतन्मताश्रयणेन चत्वारश्चत्वारो मासाः क्रतवस्तदन्तेऽध्वरैश्चातुर्मासाख्यैर्यागैर्यजेत अयनयोरुत्तरदक्षिणयोरादौ पशुना यजेत पशुबन्धाख्यं यागमनुतिष्ठेत् ज्योतिःशस्त्रे चैत्रशुक्लप्रतिपदादिवर्षगणनाच्छिशिरेण समाप्ते वर्षे वसन्ते सोमरससाध्यैरग्निष्टोमादियागैर्यजेत ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सस्यान्तइति । नवसस्येष्टिरिति असमाप्तेऽपि पूर्वसस्ये नवोत्पत्तौ आग्रयणेन यजेत । क्रत्वन्तेऽतोरन्ते अध्वरैश्चातुर्मास्याख्यैर्वैश्वदेवरूपप्रघाससाकमेधशुनासीरसंज्ञैर्यागैः । पशुना पशुबन्धेन यागेन । सौमिकैः सोमरससाध्यैर्यज्ञैश्चोमाख्यैः ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । सस्यान्ते सस्यानां श्यामाकादीनामन्ते पाककाले नवसस्येष्ट्या आग्रयणेन । अध्वरैः सोमचातुर्मास्यैः । पशुना निरुद्धपशुबन्धेन । समान्ते संवत्सरान्ते । सौमिकैः सोमवद्भिः । अत्रापि यजेतेति शेषः ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सस्यान्ते सस्यच्छेदे सस्यादौ सस्योत्पत्तौ अध्वरैश्चातुर्मास्यैः । अन्ते चातुर्मास्यान्ते उदगयने दक्षिणायनस्यान्ते पशुना पशुयागः कर्तव्यः । समान्ते संवत्सरान्ते सौमिकैर्मसैः सोमयागसंज्ञैः । यस्मिन् यज्ञे सोमपानं क्रियते सः ॥ २६ ॥

नानिष्ट्वा नवसस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान्द्विजः ॥ नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजी

विषुः ॥ २७ ॥

(१) मेघातिथिः । अग्निमानाहिताग्निरत्राभिप्रेतो ब्रताधिकारात् तस्य होमस्य याजुर्वेदिकं ब्रतं । नानिष्ट्वा पशुना-

मांसंसमश्रीयान्नाग्रयणेननवान्नमिति । नियमानुपालनेफलमाह । दीर्घमायुर्जिजीविषुः । आयुःशब्देनप्रबन्धवत्यः प्राणा-
पानवृत्तयउच्यन्ते । द्वितीयाचसत्यपिजीवतेरकर्मकत्वेपिइषिक्रियापेक्षयासन्नन्तोपिधातुरिच्छायांवर्तते यद्यपिदर्शनद्वेषेः
कर्मप्रकृत्यर्थो न बाह्यमिच्छावेद्यमाणप्रतिगुणभूताप्रकृतिप्रत्ययौप्रत्ययार्थसहब्रुवतइति सन्नन्तादन्यत्रापि । अस्मिन्पिदर्शने-
आयुःशब्देनकालोलक्षयिष्यते । दीर्घकालजीवनमिच्छन् । तत्रकालभावावध्वतव्या कर्मसंज्ञासकर्मणामितिकर्मत्वं । एषचा-
हिताग्नेःपशुबन्धेनियमः आग्रयणेपि । गृह्णाग्निमतोपि गृह्यस्मृतिषुनियमतआग्रयणंविहितं । यच्चेदंशरदिनवान्नमितितत्
ब्रीहिश्यामाकयोर्नयवानां । नवसस्यमात्रेणसस्येष्टियागोनचमाषमुद्रादिना यतइदंशस्त्रान्तरसापेक्षंनस्वतोविधायकमि-
त्युक्तं । शास्त्रान्तरेषुचब्रीहिश्यामाकयवैराग्रयणेष्टिर्विहिता । किंत्वन्यदपिसस्यंनशितव्यमकृतायामाग्रयणेष्टौ । यदुक्त-
मविशेषेणसस्यंनशनीयादिति तन्निषेधेह्यभिप्रेते इयदेवावश्यदाग्रयणंब्रीहिश्यामाकयवानानाश्रीयादग्निहोत्रमहुत्वेति ।
एवंसूत्रकारेणपठितं । आग्रयणंब्रीहिश्यामाकयवानांसस्यंनश्रीयादग्निहोत्रमहुत्वेति । अतोयंसस्यशब्दोनप्रतिनियत-
विषयएव ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नानिष्टेति एतेन एवश्यामाकब्रीहिभक्षणाभावे आग्रयणस्य मांसभक्षणे च पशुया-
गस्याकरणेपि न दोषइतिदर्शितं । तद्भक्षणनिमित्तकत्वोपदर्शनात् ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । आहिताग्निर्द्विजोदीर्घमायुर्जीवितुमिच्छन्नाग्रयणमकृत्वा नवान्नं भक्षयेत् । न च पशुयागमकृ-
त्वा मांसमश्रीयात् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । नवसस्येष्टिपशुबन्धयोरर्थवादेन तयोरावश्यकत्वमाह नेतिद्वाभ्यां । नवान्नं मांसंच नाद्या
त् ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । आग्रयणपशुबन्धयोरवश्यकर्तव्यताप्रसङ्गादाह नानिष्टेति । अग्निमानाहिताग्निः ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नादिष्टेति नवसस्ये सति अग्निमान् द्विजः पशुना पशुयागेनानिष्ट्वापशून् अकृत्वा नवान्नं नाद्यात्
तथा मांसं नाद्यात् दीर्घमायुर्जिजीविषुः अकृत्वा नाद्यात् ॥ २७ ॥

नवेनानर्चितास्यस्य पशुहव्येन चाग्रयः ॥ प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगार्धिनः ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यतामैवसमर्थयते । अकरणदोषदर्शनं नवेनसस्येनअनर्चिताअकृतहोमाअग्रयोस्याहिताग्नेः
प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति । भक्षयितुंगार्धिनःगर्धंअभिलाषातिशयः तदस्यास्तीतिमत्वर्थीयइति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नवेन चान्नेनअस्याआग्रयणपशुयागावकृत्वा नवान्नमांसभक्षिणः पशुहव्येन पशुरू-
पहविषागर्धोभिलाषः ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । दोषकथयन्ननित्यतामनयोराह । यस्मान्नवेन पशुवदामेनानर्चिताअकृतयागाअग्रयोनवान्नमांसा-
भिलाषिणोऽस्याहिताग्नेःप्राणानेवाग्निहोत्रिणःखादितुमिच्छन्ति । गर्धोऽभिलाषातिशयः । गृधेर्धजन्तस्यरूपम् । सोऽस्या-
स्तीतिगर्धा । मत्वर्थीयइति ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । नवेन नवसस्येस्या नार्चिताः नवान्नामिषगार्धिनोग्रयः । अत्तुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । अथयजमानस्य दोषमाह नवेनेति ॥ २८ ॥

आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा ॥ नास्य कश्चिद्वसेद्रेहे शक्तितोऽर्चितोऽतिथिः ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तमिदमुत्तरार्थमनूयते । न कश्चिदतिथिरर्चितोगृहेवसेत् । सर्वोतिथिरर्चितोगृहेवसनीयः । शक्तितएकोद्बोद्धवोयावन्तः शक्यन्तेर्चयितुं सर्वे आसनादिभिरर्चनीयाः । अर्चापूर्वकमेतदेभ्योवसतांप्रकल्पनाय नतुसर्वेणसर्वमासनाशनशय्यानांसत्वनिवृत्तिरुच्यते । भक्त्यूषमांसान्नाज्याशनासंभवेपृथगुपादानात्तमूलफलंदातव्यम् ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अशनमशनीयम् ॥ २९ ॥

(३) कुड्मूकः । यथाशक्त्यासनभोजनादिभिरर्चितोऽतिथिरस्य गृहस्थस्य गृहे नवसेत् । अनेन शक्तितोऽतिथिं पूजयेदित्युक्तमप्युत्तरार्थमनूयते ॥ २९ ॥

४) राघवानन्दः । उक्तापि अतिथेः पूजाआवश्यकत्वात्पुनरपितामाह आसनेति । यथाशक्त्या । आसनभोजनशय्यादिभिरर्चितः अतिथिः अस्यगृहस्थस्य गृहेनवसेत् । अनेन शक्तितोतिथिमर्चयेदितितुक्तमपि उत्तरार्थेनानूयते ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमप्यातिथ्यमादरातिशयार्थमाह आसनेति ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसनादिभिरर्चितः । अतिथिः कस्य चिद्रेहे न वसेत् ॥ २९ ॥

पाषण्डिनोविकर्मस्थान्बैडालव्रतिकाञ्छठान् ॥ हेतुकान्बकवृत्तान्श्च वाङ्मात्रेणापि नाच्येत् ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रवसेदितिलिङ्गात्सायमातिथ्यप्रतिषेधोयंपाषण्ड्यादीनामित्याहुः । तदयुक्तं अर्चनीयतात्रनिवार्यते । नतुसर्वेणसर्वभक्तवदानमेवोच्यते । दिवापिभुञ्जानानांकतिचित्क्षणावासउपपद्यतएव अतो नलिङ्गासायंकालस्यवसेदिति । तत्रपाषण्डिनोबाह्यलिङ्गिनोरक्तपटनग्रचरकादयः । विकर्मस्थाअत्रानापदियेवर्णान्तरवृत्त्याजीवन्तियथाब्राह्मणःक्षत्रवृत्त्याक्षत्रियोवैश्यवृत्त्येत्यादि बैडालव्रतिका दाम्भिका येचलोकावर्जनार्थं अग्निहोत्राद्यनुतिष्ठन्ति । इतिमृहादिलिप्सा महति । नशास्त्रचोदितत्वेन स्वधर्मतया शठायेषामन्यत्तद्वदेन्यद्वाचिउपकारकंस्यचित्प्रतिज्ञाय कर्तव्यतया अवधीरयन्ति नकुर्वन्ति हेतुकानास्तिका नास्तिपरलोको नास्तिदत्तनास्तिहुतं इत्येवंस्थितप्रज्ञाः बकवृत्तयःदाम्भिकाएवईषद्भेदभिन्नाः भेदःपरस्परदर्शयिष्यते । वाङ्मात्रेणापितिष्ठनुतावदासनादिदानं पूजापूर्वकं त्वागतमास्यतामत्रेत्येवमाद्यपिनवक्तव्याः । अन्नदानं श्वपचादिवदिष्यते तथाचभगवानुरुणद्वापायनोन्नदानमेवाधिकृत्यस्मरतिस्म । नपृच्छेज्जन्मनश्रुतमिति । नात्रपात्रगवेषणाकर्तव्येत्यर्थः ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पाषण्डिनोबौद्धादीन् । पाषण्डदर्शनान्तःपातिनः । विकर्मस्थाना श्रमस्थानप्याश्रमधर्महीनान् । शठान्वक्रद्वेदयान् । हेतुकानाश्रमिणोपि हेतुमात्रेण वेदविरुद्धेन परलोकसाधनोन्नायकान् नाच्येत् । क्षुधितेभ्यस्त्वन्नंशक्तौ दद्यादेव ॥ ३० ॥

(३) कुड्मूकः । पाषण्डिनोवेदबाह्यव्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षुकक्षपणकादयः । विकर्मस्थाः प्रतिषिद्धवृत्तिजीविनः । बैडालव्रतिकबकवृत्तीवक्ष्यमाणलक्षणौ । शठवेदेष्वश्रद्धानाः । हेतुकावेदविरोधितर्कव्यवहारिणः । एतानतिथिकालोपस्थितान् वाङ्मात्रेणापि न पूजयेत् । पूजारहितेऽन्नदानमात्रंतु शक्तितोऽपचमानेभ्य इत्यनुज्ञातमेव ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । आतिथ्यादिलक्षणमुक्तं एतेषु विषेष्वपि आतिथ्यं नास्तीत्याह पाषण्डिन इति । वेदब्राह्मणव्रतलिङ्गधारिणः पाषण्डिनः । ते च भिक्षुक्षणकादयः । प्रतिषिद्धवृत्तिजीविनः विकर्मस्थाः । वेदार्थेष्वश्रद्धाः । शठाः प्रसिद्धाः । अत्रैव करिष्यमाणलक्षणावैडालव्रतिकादयस्त्रयः । हेतुकोवेदविरुद्धतर्कः ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । अवैदिकाः पाषण्डिनः । विकर्मस्थानिन्दिताचाराः । वैडालव्रतिकान्बकवृत्तिंश्च वक्ष्यति । हेतुकाः वेदशास्त्रविरुद्धतर्कशास्त्रपराः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । पाषण्डादीन् वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् । युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकरो हेतुकः तान् । बकवत् वृत्तिवर्तनयस्य सः ॥ ३० ॥

वेदविद्याव्रतस्माताञ्छ्रोत्रियान् गृहमेधिनः ॥ पूजयेद्भव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदश्च विद्या च व्रतानि च तैः स्नातास्तत्र परिसमाभिगताः विविधा स्नातका गृह्यन्ते । तत्र वेदस्नातका अधीतवेदाः विद्यास्नातका विद्यार्थजिज्ञासितवन्तः । विद्यासन्निधाना द्वेदविषयैव गृह्यन्ते । तस्या एव वस्तुतो विद्यात्वं । व्रतानि षट्त्रिंशदाब्दिकमित्यादीनि । सत्यामपि वेदतदर्थजिज्ञासा समाप्तौ न तावत्येव स्नानं किं तर्हि षट्त्रिंशदब्दादिकालः पूरयितव्यः इति पक्षोऽप्यस्ति । अन्येतु येन धीत्यैव वेदवर्षत्रयात् स्नानं ते व्रतस्नातका इत्याचक्षते । अनधीतवेदस्य कुतः स्नानमित्यपेक्षायां ननु च श्रोत्रियग्रहणं किमर्थं स्नातकत्वेनैव सिद्धत्वात् । अतिशयार्थं तेन वेदाभ्यासरता गृह्यन्ते । श्रोत्रिया गृहमेधिनो गृहस्थानां नेन भिक्षुतापसब्रह्मचारिणामपूजनीयत्वमुच्यते । किं तर्हि भैक्ष्यभोजित्वात्तेषां नातिथित्वसंभवः । ब्रह्मचारिणो गुरुगृहात्तापसस्य च वनान् नान्यत्र वासः प्रव्रजितस्यापि भैक्षार्थाग्राममियादिति न ग्रामेवासः । अतो न्येषामाश्रमिणां गृहादन्यत्र वासात्कथंचित्सम्भवेऽपि प्रायिकमेतद्गृहमेधिन इति । हव्येन कव्येन दैवकर्मणि शान्त्यादौ पिण्डेष्वश्राद्धे त एव पूज्याः विपरीताः अस्नातकाः वर्ज्याः पूर्वोक्तदोषाभावेऽपि ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदविद्यायां प्रमायां व्रते च कृतेऽनन्तरं स्नातां तस्मात् वृत्तान्तांस्तदनन्तरमेव स्वगृहमागतान् पूजयेत् । तथा गृहे वसतोऽपि श्रोत्रियान् वेदविदो हव्यकव्येन हव्यकव्यसंबन्धिकर्मणा विपरीतान् विद्याव्रतं विना स्नातान् गृहिणश्चाश्रोत्रियान् ॥ ३१ ॥

(३) कुम्भूकः । वेदविद्याव्रतस्नातानिति विद्यास्नातकव्रतस्नातको भयस्नातकास्त्रयेऽपि गृह्यन्ते यथाह हारीतः । यः समाप्य वेदान् समाप्य व्रतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः । यः समाप्य व्रतान्यसमाप्य वेदान्समावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातकः । यद्यपि स्नातकधर्मत्वेनैव स्नातकमात्रप्राप्तिस्तथापि श्रोत्रियत्वं विवक्षितम् तान् स्नातकाञ्छ्रोत्रियान् हव्यकव्येन पूजयेद्विपरीतान् पुनर्वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । एतांस्त्वर्चयेद्वेत्याह वेदेति । वेदः स्वशाखा । विद्या तर्कव्याकरणादि । व्रतं षट्त्रिंशद्वर्षादिब्रह्मचर्यं तेषु स्नातान् पारगान् । विपरीतान् पाषण्डादीन् ॥ ३१ ॥

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ॥ संविभागश्च भूतेभ्यः कर्तव्योऽनुपरोधतः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । अपचमाना ब्रह्मचारिपरिव्राजका इत्याहुः । तदुक्तं मृताय नित्यवदानं विहितमेव । भिक्षां च भिक्षवेदद्यादिति । तस्माद्येदरिद्राभैक्षजीवनाश्च पाषण्ड्यादयः तेभ्यः शक्तितो दातव्यं । यावद्भयः शक्यते यावच्च पच्यते पचिक्रियाविरहनिमित्तत्वाच्च सिद्धान्नदानमेवेदं । संविभागश्च अन्येनापि धनेन परिधानौषधाद्युपयोगिना संविभागः कर्तव्यः ।

कश्चिदंशोदातव्यः सर्वभूतेभ्यः । भूतशब्दोयंचेतनात्मकंजगदाचष्टे । यथागायत्रीवाइदं सर्वभूतमिति । अचेतनानांचेतन-
वदुपकारार्थतया संविभागानुपपत्तेः चेतनावत्त्वेवावतिष्ठते । अतश्चप्ररोहधर्मकाश्चेतनावन्तइतिदर्शने वृक्षादीनामपिजल-
सेकाद्यर्थो धनसंविभागःकर्तव्यः । बह्वर्थीयंभूतशब्दः । कश्चित्प्राधान्येवर्तते भूतमियं ब्राह्मण्यस्मिन्गृहे । कश्चित्पैशाच-
वचनोभूतोपसृष्टइति । कश्चिद्विपरीतेर्थेवर्तते भूतमाहेति । कश्चिदतिक्रान्तकालवचनोभूतोधात्वर्थइति । कश्चिदेवताविशे-
षेभूतेभ्योबलिरिति । कश्चिच्चेतनावन्मात्रवचनोर्नाहंस्याद्भूतानीति । कश्चित्प्राप्तिवचनोमहद्भूतश्चन्द्रमाइति । कश्चिदुपमायां-
वर्तते यथाकाव्यभूतइति । कश्चिदुत्पत्तिवचनो यथादेवदत्तस्यपुत्रोभूतइति । इहतुयःपदार्थस्तद्वाख्यानं भूतेभ्यइति
तादर्थ्येचतुर्थी । अनुपरोधतः आत्मकुटुम्बपीडायथानभवति तत्पर्याप्तस्थापयित्वा अधिकेनसंविभागःकर्तव्यः । तदु-
क्तं श्रुत्यानामनुपरोधेनेति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपचमानेभ्योब्रह्मचार्यादिभ्यः प्राण्यन्तरेभ्यः एवेत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अनुपरो-
धतःकुटुम्बोपरोधविना ॥ ३२ ॥

(३) कुट्टूकः । अपचमानाब्रह्मचारिपरिव्राजकाः पाषण्डादयः । ब्रह्मचारिपरिव्राजकानामुक्तंमन्यन्दानंपचमा-
नापेक्षयातिशयार्थं स्नातकव्रतत्वार्थंच पुनरुच्यते । मेधातिथिगोविन्दराजैतु भिक्षां च भिक्षवेदद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणइति
ब्रह्मचारिपरिव्राजकयोरोक्तत्वात्पाषण्ड्यादिविषयत्वमेवास्य वचनस्येत्युचतुः । स्वकुटुम्बानुरोधेन वृक्षादिपर्यन्तप्राणि-
भ्योऽपि जलादिनापि विभागः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । सन्यास्यादिभ्यः स्वाऽपीडयैव दातव्यमित्याह शक्तितइति । सन्यासिब्रह्मचारिविरक्तवानप्रस्थे-
भ्योऽपचमानेभ्यः । यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्स्वामिनावुभौ । तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणंचरेदित्युक्तेः ॥ जला-
दिना संतोषः संविभागःभूतानामनुपरोधतः अपीडया ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । अपचमानेभ्योब्रह्मचारिसन्यासिभ्यः भूतानांश्वचाण्डालादीनामनुपरोधतः स्वकुटुम्बाविरोधेन ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयाचमानेभ्यःब्रह्मचारिसन्यासिभ्यःभूतेभ्यः प्राणिभ्यःशक्तितोयावत्सिद्धान्तादेतत्संविभागस्ता-
वत्कर्तव्यः । अनुपरोधतः कुटुम्बस्य पीडा यथा न भवेत् गृहमेधिना तथा दातव्यम् ॥ ३२ ॥

राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा ॥ याज्यान्तेवासिनोर्वापि न त्वन्यतइति स्थितिः ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । राजग्रहणमाढ्यवर्णोपलक्षणार्थम् । तथाचवक्ष्यति । सीदद्भिः । कुप्यमिच्छद्भिर्धनंवापृथिवीप-
तिः । याच्यस्यादिति । तेनराजशब्दःक्षत्रियजातौमुख्यः तथापिशालान्तरपर्यालोचनया जनपदेश्वरवचनइतिगम्यते । ज-
नपदेश्वराहिवहुधना भवन्तितेनैतदुक्तं भवतियेत्यन्तसम्पन्नागोजाविधनधान्यैस्तेभ्यःप्रतिग्रहीतव्यम् । तथासत्यद्रोहेणेत्ये-
तदादत्तंभवति आढ्याहिददतोनातीवपीड्यन्ते । स्वल्पधनेभ्यस्तुपरिगृह्यतो दोषःस्यात् । मुख्यार्थवृत्तौचराजशब्देब्राह्मणा-
दिभ्यःप्रतिग्रहःप्रतिषिध्यते । तत्रसर्वस्मृतिविरोधःस्यात् । स्मृत्यन्तरेहिपठ्यते । आददीतप्रशस्तद्विजातिभ्यःशुश्रूषोःशूद्रा-
दपक्वान्मितिप्रतिषेधेपि नराज्ञःप्रतीगृह्णीयादितिराजशब्दोजनपदेश्वरवचनएव । किंचनक्षत्रियस्यतत्रप्रतिषेधः अरा-
जन्यप्रसूतितइतिवचनात् । अतएव नक्षत्रियजातीयात्तत्रतन्निषेधस्तथासत्यराजन्यप्रसूतितइतिनवक्तव्यस्यात् । नक्षराज-
न्यप्रसूतितःक्षत्रियाभवन्ति । तेनेयमत्रव्यवस्था क्षत्रियाद्राज्ञोयथाशास्त्रवार्तिनःप्रतिग्रहःकर्तव्यः । अन्यस्मात्पुनर्नरैर्कवि-
शत्यायोगः । याज्यान्तेवासिनोःधनापेक्षाषष्ठी । तसंतोवापठितव्यः क्रियानिमित्तत्वादेतयोःशब्दयोर्याजनाध्यापनाभ्यांजीवे-
दित्युक्तंभवति । अन्येत्वाहुरन्येषांउपपातकप्राप्तिश्चौर्यादीनांचोपायानांनिषिद्धत्वात् । ईश्वरमाराध्यजीवेत्प्रीतिदायेन

स्वस्तिवाचनकेनवा नचायंसेवकः सावृत्तिर्निषिद्धा । एवंरुतोपकारादयाजयन्पियाज्यादाददीत वृत्तेपिसंबन्धेकृत्योवर्ततइ-
ति संसीदन्निति । पित्रादिधनेसति नकर्तव्यं । तदुक्तं नकल्पमानेष्वर्थेषुतस्यैवायमनुवादः । नचायमापद्धर्मः नह्यवसादआप-
त्किंतर्हिअर्जितधनाभावः । आपत्तुविहितोपायाभावोधनक्षयश्च । सत्यपिधान्यधनवत्वेअन्नपरिक्षेपेदुर्भिक्षादावातिथ्यस-
न्निहितान्नता । नक्षुत्पीडितस्यापत् । अक्षुधितस्यापिधनाभावादवसादइत्येषेतयोर्विशेषः । नत्वन्यतःस्वल्पधनादनुपका-
र्यातृगृह्णीयात् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्विच्छेदनुगम्येच्छेत् । स्नातकोगृहस्थः । एतेनात्यन्ताभ्यर्थनया धनार्जनमेभ्यस्त्रि-
भ्यएवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितइतिनिषेधाद्राजशब्दोऽत्र क्षत्रियनृपतिपरः । स्नातकःक्षुधाऽ-
वसीदन्दिजातिप्रतिग्रहस्य संभवेऽपि यथाशास्त्रवर्तिनः क्षत्रियाद्राज्ञोयाज्यशिष्याभ्यांवा प्रथमंधनमभिलषेत् । राज्ञोम-
हाधनत्वेन पीडाविरहात् । याज्यशिष्ययोश्च रुतोपकारतया प्रत्युपकारप्रवणत्वात् । तदसंभवे त्वन्यस्मादपि द्विजाद्धन-
माददीत । तदभावे तु सर्वतःप्रतिगृह्णीयादित्यापद्धर्मवक्ष्यति । एवंचानापदि प्रथमंक्षत्रियनृपयाज्यशिष्येभ्यःप्रतिग्रहनिय-
मार्थवचनम् । अतएवाह न त्वन्यतइति । स्थितिःशास्त्रमर्यादा । न च संसीदन्नित्यभिधानादापद्धर्मविषयत्वमस्यवाच्यम्
अव्यभिचारादनापत्प्रकरणात् । संसीदन्नित्यस्य चोपात्तधनाभावपरत्वात् । नच धनाभावमात्रमापत् किंतु तस्मिन्सति वि-
हितोपायासंभवात् । अन्यथा सद्यःप्रक्षालकोऽप्यापद्धृतिःस्यात् । यदि चापद्विषयत्वमस्य भवेत्तदा नत्वन्यतइत्यनेन सर्व-
तःप्रतिगृह्णीयादिति विरुध्येत । यच्चापत्प्रकरणे सीदद्भिःकुप्यमिच्छद्भिर्धनंवा पृथिवीपतिः । याच्यःस्यादित्युक्तं तच्छूद्र-
नृपविषयमेवंराजादिप्रतिग्रहासंभवे ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नातकस्य धनोपायानाह राजतइति । अन्तेवासिनः शिष्याः अन्यतःशूद्रादेः ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । राजतोऽभिजाताच्छास्त्रानुसारिणोगुणवतोरारुः क्षुधा संसीदन्स्नातकोन्मन्विच्छेत्प्रतिगृह्णीयात् ।
याज्यान्तेवासिभ्यामन्यतः प्रतिग्राह्यात् ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्नातकः वेदस्नातकः विद्यास्नातकः व्रतस्नातकोवा । क्षुधा संसीदन् राजतः रुताभिषेकात्
राज्ञः अन्विच्छेत् धनं इच्छेत् प्रतिग्रहं कुर्यात् क्षत्रियस्य प्रतिषेधः याज्यः यस्य यज्ञंकारितवान् तस्मात् । अन्तेवासा शि-
ष्यस्तस्मात् । अन्यतःसकाशात् धनंनेच्छेत् ॥ ३३ ॥

न सीदेत्स्नातकोविप्रः क्षुधा शक्तः कथंचन ॥ न जीर्णमलवद्वासाभवेच्च विभवे सति ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । यदिनकुतश्चिद्धनार्थाद्यापाराद्याह्न्येत तथापिनतदैवापद्धर्मानाश्रयेत् । किंतर्हिपुनरुपयते ।
तदुक्तमाभृत्योःश्रियमन्विच्छेदिति । अतश्चयदिकथंचित्कृषतोवर्षाद्यभावेनसस्यनाशोभवेनेयतात्यागेनसहसैवपरपिण्डोप-
जीवनायाश्चापरेणभवितव्यं सत्यायुक्तैर्जीर्णैर्मलिनेचवाससी धनविभवेसतिनेष्यते ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्षुधा न सीदेत् । शक्तोर्जनसमर्थः । जीर्णंनुटितम् ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्यादियोगात्प्रतिग्रहशक्तोऽपि स्नातकोब्राह्मणउत्तरराजप्रतिग्रहादिलाभे सति न क्षुधावसन्नो-
भवेत् । नच धनेसंभवति जीर्णैर्मलिने च वाससी बिभृयात् ॥ ३४ ॥

(३४) क्षुधाशक्तः=क्षुधासक्तः (मेधा०)

(४) राघवानन्दः । तेन नातीव कष्टेन वर्तितव्यमित्याह नसीदेदिति । क्षुधासक्तः तादृशस्य धर्मे अविश्वा-
सप्रसङ्गात् । विभवे सति अजीर्णशुक्लाम्बरः स्यात् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । नसीदेद्विभवे सति शक्तोभोजनसमर्थोलोभात्क्षुधा नावसीदित् मृष्टमश्रीयदेव ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्नातकोविप्रः क्षुधा न सीदित् । कीदृशोविप्रः शक्तःविद्यया परिपूर्णः ॥ ३४ ॥

कूटकेशनखश्मश्रुदान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ॥ स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । कल्पनच्छेदनदन्तवाससइत्येतदपेक्षंचैतत्कल्पननियमतः । अतएवशुचिरित्याह । दीर्घकेशस्यहि
स्नानादिषुक्लेशसाध्यत्वात् । अलसःस्यात्तथाशुचित्वप्रसङ्गः । यदितुकेशादिप्रसृतोऽपिस्नानपरःस्यान्नैवधारणदुष्येत् । दा-
न्तःदर्पवर्जितः । शुचिःअर्थेषुश्रुतिनिमित्तैर्भृद्धार्याचमनादिभिश्च । वेदाध्ययनेचनित्याभियुक्तः । उक्तोप्ययमर्थआदरार्थःपुनः-
पुनरुच्यते । आत्महितानिव्याधेःप्रतीकारादिनाअजीर्णातिवेलगुरुविदाहिभोजनवर्जनादीनि ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रुतं कर्तर्यादिकर्तनेन ह्रस्वतांनीतं तेन स्नातकस्य क्षुरेण मुण्डनमवैधमित्युक्तम् ।
अतएवापस्तम्बः । न समावृत्तावपेरन्नन्यत्र विहारादिति । विहारस्तेताम्रिविहारसंपाद्योदर्शादिः उपलक्षणंचैतत् । पितृ-
मरणादेरिति । केशाशिरोरुहाः । दान्तस्तपःक्लेशसहिष्णुः नित्यंयुक्तो नित्योद्युक्तः । आत्महितेष्वहारलाघवादिषु ॥ ३५ ॥

(३) कुङ्कुकः । कल्पनच्छेदनलूनकेशनखश्मश्रुस्तपःक्लेशसहोदान्तः शुक्लवासाबाह्याभ्यन्तरशौचसंपन्नोवेदाभ्या-
सयुक्तऔषधोपयोगादिना चात्महितपरः स्यात् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य सार्थवादानि व्रतान्याह आध्यायपरिसमाप्तेः कृमेत्यादिना । कूमाश्छिन्नाःशिखावर्ज-
यित्वा केशादयोयस्य सः । आत्महितेषु औषधादिषु ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कूमाः रुक्ताः केशनखानि श्मश्रूणि यस्य सः कूमकेशनखश्मश्रुः तथा योगीश्वरः नीच
केशश्मश्रुनखः शुचिरिति । शुचिरन्तर्बहिश्च आत्महितेषु लब्धाहारादिषु ॥ ३५ ॥

वैणवी धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ॥ यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञोपवीतकुण्डलयोर्धारणं शरीरसंयोगः । अस्थचयस्मिन्नेसमुचितःसन्निवेशःसतत्रैवविनियो-
जनीयः । यथाकुण्डलंकर्णयोरुपवीतंकायइतिकर्णाभरणस्यकुण्डलाख्यत्वात् । कण्ठसक्तस्यसूत्रस्यदक्षिणबाहूद्धारणे-
नोपवीतत्वात् । दृष्टप्रयोजनत्वाच्चयष्ट्यादिनासर्वदाङ्गसङ्गः । तथाहियष्टिधारणंश्रान्तस्यावलंबनार्थंसंमुखागतघातकगवा-
दिनिवारणार्थंच । उद्धृतोदकेनशौचस्यविहितत्वात् । आचारापेक्षयाकमण्डलुर्नियम्यते । सचतुल्यकार्यत्वात् कलशादी-
न्निवर्तयति नकुण्डलकटकादीन् । अतश्चपुरीषनिमित्तस्योदकशोभ्याशुचित्वापनोदार्थं सोदकत्वंकमण्डलीः उक्तंच । मुहू-
र्तमपिशक्तिविषयेनाशुचितिष्ठेदिति । शक्तिविषयइति । यदिपूर्वगृहीतमुदकमुपयुक्तमन्यथाप्राप्तमशुचित्वनिमित्तंच श्लेष्मनि-
ष्ठीवनाद्युत्पन्नं तत्रोदकालाभादशुचिस्वस्थानेनदोषः । तथाचमूत्रपुरीषविसंस्नेहानं वक्ष्यति । विनाद्भिरप्सुतर्पेतशारीरसंनिषे-
ध्यतु । सचैलोबहिराप्नुत्येति शुचिश्चमृत्यन्तरे प्रतिपदमाप्नातः । एवंहस्माह भगवान्वसिष्ठः अप्सुपाणौचक्राष्टेचकथितः-
पावकःशुचिः । तस्मादुदकपाणिभ्यांपरिमृज्यकमण्डलुं ॥ पर्यग्निकरणंहोममनुराहप्रजापतिः । कृत्वाचावश्यकार्याणिआ-
चामेच्छौचवित्तमः ॥ बौधायनेनोक्तं । अथकमण्डलुंधार्यमित्युपक्रम्य । तस्माच्छौचंततःकृत्वापरिमृज्यकमण्डलुं । पर्यग्निक-
रणंसेतयद्वस्तुपरिमार्जनं ॥ तथा कमण्डलुंपरिहरेत्पूर्वावस्थोप्यशौचतः । नचैनंकुत्सयेद्विद्वान्शङ्केनचदूषयेत् ॥ आकार-

विशेषनिमित्तश्चायंशब्दोनजातिमाद्रियते । अतोमृन्मयस्यसौवर्णस्थराजतस्यवाएषैवशुद्धिर्नप्रकृतिजातिसंबन्धिनी । मूत्रा-
दिस्पृशैतुप्रकृतिजातिशुद्धिरवधेया हस्तमार्जनंतूच्छिष्टपुरुषसंस्पर्शाद्यशुचित्वात् । तथाचगौतमः क्वचिच्छौचार्थसंनिधाये-
त्याह । अतइहापिसंनिधानमेवाभिप्रेतं नत्वात्मनाग्रहणं वेदोदर्भमुष्टिस्तस्यचप्राणोपस्पर्शनंदर्भैरित्यादिप्रयोजनं । अत-
श्चादृष्टार्थानांसार्वकालिकशरीरसंबन्धोदृष्टार्थानांतु संनिर्धानित्यप्रयोजनंवस्तुग्रहणमिति । शुभेदर्शनीयेआकारतःताप्ले-
दकषैश्चसुवर्णशुद्ध्या ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यष्टिदण्डं । सोदकं नरिक्तं । यज्ञोपवीतमित्येकत्वमविवक्षितं । स्नातकंप्रति यज्ञोपवीते
हे यष्टिरिति विधानात् । वेदमैष्टिकवेदप्रतिकर्तितकुशमयींयष्टिस्थां । शुभे निर्मले ॥ ३६ ॥

(३) कुड्मूकः । वेणुदण्डमुदकसहितंच कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतंकुशमुष्टिशोभनेचसौवर्णकुण्डले धारयेत् ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वैणवीमिति । वैणवीमित्यादिपञ्चकंयथायोगंदृष्टादृष्टार्थं । कमण्डलुं काष्ठभवंजलपात्रं ।
वेदोत्र कुशमुष्टिः वेदंरुत्वा वेदिकरोतीतिश्रुतेः । रुक्मं सुवर्णं शुभे दर्शनीये ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । वेदंदर्भपुञ्जम् ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञोपवीतंधारयेत् वेदं दर्भमुष्टिं धारयेत् च पुनः शुभेरौक्मे कुण्डले धारयेत् ॥ ३६ ॥

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तंयान्तंकदाचन ॥ नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यंनभसोगतम् ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसृष्टोग्रहोपरक्तः । उदकेप्रतिबिम्बितोवारिस्थः । नभःअन्तरिक्षंतस्यमध्यगतंपश्येन्नमध्या-
न्हकाले ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपसृष्टंराहुणा गृहीतं । स्नानार्थं तद्दर्शने तुसकृन्न दोषः दृष्ट्वा स्नायादितिविधानात् ।
वारिस्थंजलप्रतिबिम्बितं मध्यगतंमध्यान्हकाले ॥ ३७ ॥

(३) कुड्मूकः । उद्यन्तमस्तंयन्तंच सूर्यबिम्बंसंपूर्णनेक्षेत । उपसृष्टोग्रहोपरक्तम् वक्त्राद्युपसर्गयुक्तंच वारिस्थंजल-
प्रतिबिम्बितम् नभोमध्यगतंमध्यदिनसमये ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । आदित्येक्षणमुदयादिपञ्चस्थलेषु समावर्तनपर्यन्तंनकार्यमिति संकल्पंब्रह्मचा-
रीकुर्यादित्यर्थः । अथब्रह्मचारिणोव्रतमिति कल्पसूत्रकारेण धृतत्वात् । पर्युदासविधिरेवायंअतएव दर्शादग्नीषोमीयमन्त्र-
स्येवस्नातकप्रकरणात्उत्कर्षइति । उपसृष्टंराहुणा न मध्यंनभसोगतं अभिजिदाख्यम् । स्नातकस्य निषेधमात्रं तेषु दर्शने-
मुख्यब्रह्मचारिणोव्रतच्युति रिति भेदः । भास्करोलोकनाऽशीलेति ब्रह्मचारिप्रकरणे याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । उपसृष्टंराहुग्रस्तम् ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उदयंप्राप्तं आदित्यं नेक्षेत नपश्येत् । उपसृष्टं राहुग्रस्तं वारिस्थंच पुनः नभसो मध्ये गतं
आदित्यं नेक्षेत ॥ ३७ ॥

न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीम् न प्रधावेच्च वर्षति ॥ न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । वत्सबन्धनाथारिजुर्वत्सतन्त्री वत्सपङ्क्तिर्वा तांनलङ्घयेन्नापक्रामेत् । तथाचगौतमः । नोपरिव-
त्सतन्त्रीगच्छेत् । स्वरूपंशरीरसंस्थानं स्वग्रहणात्परस्यरूपप्रेक्षणं नपर्युदस्यते । इतिधारणा । एषनिश्चयःशास्त्रेषु ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वत्सतर्त्री गोवत्सबन्धनदाम वर्षति त्वोपरि मेघे । धारणानिश्चयः ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । वत्सबन्धनरज्जुं लङ्घयेत् वर्षति मेघे न धावेत् न च त्वदेहप्रतिबिम्बंजले निरीक्षेतेतिशास्त्रे निश्चयः ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । वत्सतर्त्री तद्वन्धनरज्जुं । स्वरूपं त्वदेहम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वत्सतर्त्री वत्सबन्धनरज्जुं न लङ्घयेत् च पुनः वर्षति सति न प्रधावेत् । च पुनः उदके स्वरूपं प्रतिबिम्बं न निरीक्षेत । इति धारणा मर्यादा ॥ ३८ ॥

मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ॥ प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रस्थितस्याभिमुखागतामृदादीन्प्रत्ययविधिः । मृदादयो येन दक्षिणो हस्तः तेन कर्तव्याः । उद्धृता च मृदेव कर्तव्या । एवं हि शास्त्रान्तरं प्रस्थानाधिकारे पठति । प्रदक्षिणमावर्तेति दैवतं पट्टादिलिखितं अर्चा । गौतमस्तु देवतायतनानि सप्रदक्षिणमनुवर्तेतेति पठति । लोकप्रसिध्या चतुर्भुजमातेण्डागारादिदेवतायतनं विज्ञेयं । यज्ञगृहाणि चेति वक्ष्यति । मधुघृतमहावर्यान्सारधमङ्गल्यमध्यपाठाच्च । प्रज्ञातावनस्पतयो महाप्रमाणाः प्रसिद्धा वनस्पतयो महावृक्षाः प्रमाणतः पुष्पकलातिशयतो वा प्रसिद्धा उदुम्बरादयः । ऊर्वा उदुम्बर इत्यर्थवादः । ये तु गुणाधिकान् प्रज्ञातानां च क्षते ते निर्मूलप्रसिद्धिमात्रप्रमाणका उपेक्षणीयाः ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मृदमुद्धृत्य स्थापितां दैवतदेवतार्चनं । प्रदक्षिणानि कुर्वीत तान् दक्षिणपार्श्वे कृत्वा गच्छेत् । प्रज्ञातान् प्रसिद्धान् । ग्रामादिषु प्रधानवृक्षान् ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रस्थितः सन् संमुखावस्थितानुद्धृतमृत्तिकागोपाषाणादिदेवताब्राह्मणघृतक्षौद्रचतुष्पथमहाप्रमाणज्ञातवृक्षान् दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्यात् । प्रदक्षिणानीति न पुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति न पुंसकत्वम् ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । मृदं पुञ्जीकृत्य स्थापिताम् । दैवतं ग्रामाध्यक्षादेवता । प्रज्ञातान् प्रमाणसिद्धान् प्रदक्षिणानि कुर्वीत पथि प्रस्थित इति शेषः ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । मृदं परैरानीयमानां मृत्कूटं वा । दैवतं देवताप्रतिमा । प्रज्ञातान् प्रसिद्धान् ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मृदङ्गादीनि प्रदक्षिणानि कुर्वीत कुर्यात् ॥ ३९ ॥

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने ॥ समानशयने चैव न शयीत तथा सह ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रमत्तः कामशरैः पीडितोऽपि । आर्तवस्त्रीलिङ्गशोणितं मांसमांसप्रसिद्धं तद्दर्शने न गच्छेत् । एकस्यां च शय्यायां तथा सह न शयीत स्पर्शनिषेधादेव तत्सिद्धमिति चेन्नायं प्रतिषेधः । व्रतमिदं प्रायश्चित्तभेदश्च ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रमत्तोऽपि कामार्तोऽपि ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । प्रमत्तः कामार्तोऽपि रजोदर्शने निषिद्धस्पर्शदिमन्त्रे स्त्रियं नोपगच्छेत् । स्पर्शनिषेधेनैव तासामाद्याश्च तत्सिद्धिनिषेधसिद्धौ प्रायश्चित्तगौरवार्थं स्नातकव्रतत्वार्थं पुनरारम्भः । न चागच्छन्नपि तथा सहैकशय्यायां सुष्यात् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । उदक्यागमनं हि लोकद्वयविनाशकमित्याह नोपगच्छेदिति । स्त्रीभिर्गमनेच्छाभावेऽपि न शयीत स्पर्शाशङ्कया । पात्रे चोदकीति तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत् अञ्जलिना वापि बेदिति श्रुतेः । अञ्जलिनोदकसंबन्धादिति ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । प्रमत्तः प्रकर्षेण कामपीडितः ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रमत्तोपि आर्तवदर्शने क्रतुमतींस्त्रियंनोपगच्छेत् तथाक्रतुमत्या सह समानशयने एकशय्यायानं शयीत ॥ ४० ॥

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य द्युपगच्छतः ॥ प्रज्ञा तेजोबलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । रजःपूर्वोक्तमार्तवं अभिप्लुतांतेनसंबद्धां । पूर्वस्यार्थवादः ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेजोब्रह्मवर्चसम् ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्भजस्वलांस्त्रियंपुरुषस्योपगच्छतः प्रज्ञावीर्यबलचक्षुरायूषि नश्यन्ति तस्मात्तानोपगच्छेत् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्मात्तेजोवेदजंप्रहीयते ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । रजसाभिप्लुतां नारीं क्रतुमतीं । तेजःप्रज्ञादि प्रहीयते ॥ ४१ ॥

तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभितप्लुताम् ॥ प्रज्ञा तेजोबलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । वृद्धिवचनंस्तुतिरेव ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तांविवर्जयतइति मांसाद्यभक्षणद्व निवृत्तिरत्रापि फलवतीति दर्शितम् ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । तांतु रजस्वलामगच्छतस्तस्य प्रज्ञादयोवर्धन्ते तस्मात्तानोपेयात् ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रुतेऽपि निषेधे तात्पर्यतदकुर्वतः प्रजावृत्त्याद्यदर्शनात् । रजसां क्रतुकालजयोनिरक्तेनआप्लुतां युक्ताम् ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तां रजसाभिप्लुतां वर्जयतस्तस्य प्रज्ञादिकंवर्धते ॥ ४२ ॥

नाश्रीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्रमीमाक्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यमास्यंशुचिस्त्रीणामिति शुचित्ववचनंस्त्रीशूद्रोच्छिष्टमितिचप्रतिषेधद्वयमपिविषयाविभागेनव्यवस्थितं । तत्रशुचित्ववचनं स्त्रियश्चरतिसंसर्गइतिस्मृत्यन्तरदर्शनेनरतिस्त्रीविषयंविज्ञायते । अतःप्रतिषेधोपिपरिशेष्यादरतिस्त्रीषु मातृभगिन्यादिषुद्रष्टव्यः । यतोरतिर्नेहप्रीतिमात्रंकिर्तर्हिमन्मथनिमित्तोभावविशेषइतिश्ङ्कारपूर्वकोभिलाषादिरूपः । अतस्तद्युक्तासुशुचित्वं विपरीतासुप्रतिषेधः । रतिनिमित्तार्थतयाभार्ययासहभोजनेप्राप्तेवचनमिदमारभ्यते । नाश्रीयाद्भार्ययासार्धमिति । अथसंसर्गग्रहणेनवृषस्यतोसंप्रयोगविशेषःकथ्यते । तदानींपरिचुम्बनादेवशुचित्वमितिनास्तिभार्ययासहभोजनप्राप्तिः । तत्रेदंपुनर्वचनंघृतज्ञापनार्थम् । ततश्चयावज्जीविकःसंकल्पःकर्तव्योयथाभार्ययासहभोजनंनभवति । एतच्चसहभोजनमेकाधिकरणमेककालदेशं नजर्थविषयतयाचोद्यतइतिगत्वोच्छिष्टेप्रतिषेधगतार्थशङ्केति । सपुनरयमीदृशःसहार्थविशेषःप्रमाणान्तरतःस्मृत्यन्तरमाचारादेशेशब्दार्थोऽन्यापेक्षितमात्रं । तथाचेतरानपि सख्यादीन्भोजयेत्सहभार्ययेति । नात्रैकाधिकरणताभुजेरवगम्यते । किंतर्हिभार्ययासमानदेशताभोक्तुःसमानकालतावा अन्येत्वन्यदुच्छिष्टमिति व्याचक्षते भुक्तोद्भिन्नतमुच्छिष्टमेकस्यांतुपत्त्यांएकस्मिन्कार्येसहभोजनं । एवंतुव्याख्यायमानेशूद्रेणसहभोजनंप्रतिषिद्धंस्यात् । प्रतिषिद्धिश्चत्यक्ताभवेत् । अस्यसंस्पर्शादुच्छिष्टव्यवहारःसहभोजनेनापितेष्वस्ति । केचित्तुसमानदेशकालमे-

(४२) प्रज्ञातेजोबलंचक्षु=प्रज्ञालक्ष्मोर्यशश्चक्षु (अ, ट, ठ, य)

वभोजनं प्रतिषिद्धं दृष्टार्थत्वादुपदेशस्येति । पुंसां स्वभावभेदात् कश्चिद्बहुभोजिन्या न तु ज्ञेयः अन्यः खलपभोजिन्या मपि विश्रं-
भयतीति छान्दनावर्तते । मम पुरतः खलपमश्नाति इति । तथा सदृशा एव मन्येपि नियमाः । नैनामीक्षेत चाभर्ता पश्यतां हि भुञ्जाना-
विवृतास्य तयारूपविकारेण भर्त्रे नरोचेत । क्षवथुः शिरस्थेन वायुना पूर्यमाणायानासिकायाः शब्दस्तत्रापि वक्त्रवैकृत्यात् प्रीति-
र्न स्यात् । जृम्भमाणास्येन विलम्बितं वा योरुच्छ्वसनसङ्गप्रत्यङ्गप्रसारणं वा तदप्येवमेव यथा सुखं चासीना अनवग्रथितकेशीभमौ-
निपतितगात्रीवा ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सार्धमेकपात्रे क्षुवर्ती क्षुतं कुर्वती आसीनां यथा सुखं देहसंवरणादि शून्याम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । भार्यया सहैकपात्रे नाश्रीयात् । एनां च भुञ्जानां क्षुतं जृम्भां च कुर्वती यथा सुखं निर्यन्त्रणप्रदेशाव-
स्थितां च नेक्षेत ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वभार्याविषयेपि नाश्रीयादित्यादि न वक्तुं निषेधति नेति द्वाभ्याम् । क्षुवर्ती क्षुतं कुर्वती । रहस्य-
देशे आसीनाम् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । भार्यया सार्धं नाश्रीयात् स्त्रियं अश्नन्तीम् भोजनं कुर्वती नेक्षेत क्षुतं कुर्वती यथा सुखं आसीनाने
क्षेत ॥ ४३ ॥

नाञ्जयतीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनादृताम् ॥ न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ ४४ ॥

[उपेत्य स्नातको विद्वान्नेक्षेन्नद्यां परस्त्रियम् । सरहस्यं च संवादं परस्त्रीषु विवर्जयेत् ॥ १ ॥ †]

(१) मेधातिथिः । परस्याञ्जयन्तीं शोभत एव अनावृतां अपावृतवसनां अवगुणितामेव हि विशेषेण स्पृहयन्तीं निर्वसना-
ङ्गीं निपुणतरं वक्ष्यमाणानां सर्वतः सर्वासु संस्थानां भवतीति निरम्बरावेक्षणीया । तेजस्कामः तेजःवर्णो ज्वलता उत्साहप्रयो-
गश्च ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तैलाद्यभ्यक्तामनावृतां पश्येदावृतायां त्वदोषः । प्रसवन्तीं पुत्रं पाययन्तीम् ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । तथा त्वनेत्रयोरञ्जनं कुर्वती तैलाद्यभ्यक्तां अनावृतां स्तनावरणरहितान्तु नमाम् । नद्यां नेक्षेत च स्त्रि-
यमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अपत्यं च प्रसवन्तीं ब्राह्मणो न निरीक्षेत ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्यक्तां तैलादिना अनावृतां अदर्शनीयदेशान्मुक्तवस्त्रां । निषेधस्य दृष्टफलं एतेषु वैरूप्यदर्श-
नेन वैराग्यसंभावनयानिवृत्तिः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । नेति तेजस्कामो द्विजः अञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे नेक्षेत । अभ्यक्तां तैलाभ्यक्तां अनावृतां वस्त्रैः
प्रसवन्तीं पुत्रं स्तनं पाययन्तीं नेक्षेत ॥ ४४ ॥

[रामचन्द्रः । उपेत्येति उपेत्य स्नातकः विद्वान् नद्यां परस्त्रियं नेक्षेत ॥]

नान्नमद्यादेकवासा न नद्यः स्नानमाचरेत् ॥ न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यपियज्ञोपवीतेनित्यानुगतत्वात्तस्य अनाच्छादकत्वादुपनयनविभेदेनोपदेशात् एकवासा अ-
न्योन्यच्छादकाद्वितीयवासा भोजनकाले स्यात् । न मूत्रं मूत्रग्रहणमत्रोत्सर्गस्योपलक्षणार्थं । पथिरध्यायांगोव्रजे । येन यत्र वागा-
वश्वरितुं व्रजन्ति ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकवासानग्नोवा नान्नमद्यान्न च स्नायादित्यर्थः । नमूत्रमिति विष्ठाविसर्गस्यापि निषेधः न्यायसामान्यात् । एवंमेहतइत्यत्रापि ॥ ४५ ॥

(३) कुङ्कुकः । एकवस्त्रो नान्नं भुञ्जीत । उपस्थाच्छादनवासोरहितो न स्नायात् । मूत्रग्रहणमधःकायमलविसर्गोपलक्षणार्थम् । तेन मूत्रपुरीषे वर्त्मनि भस्मनि गोष्ठे च न कुर्यात् ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । मूत्रपदं पुरीषस्याप्युपलक्षणं अमेध्यत्वाविशेषात् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकवासा अन्नं नाद्यात् न भक्षयेत् ॥ ४५ ॥

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥ न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । चित्यां अग्न्यर्थदृष्टकाकूटेपर्वतग्रहणं अरण्योद्यानोपलक्षणार्थं तथाहिविशेषप्रतिषेधो भविष्यति । पर्वतमस्तकइतिसामान्येन च इति प्रतिषेधः । पर्वतवासिनाममेहनप्रसङ्गः । वल्मीकः कृमिकृतो मृत्तिकासञ्चयः ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न पर्वते पर्वतोपत्यकायां न जीर्णदेवायतनइति जीर्णे शीर्णप्राकारादौ तथा देवतायतने चेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

(३) कुङ्कुकः । तथा फालकृष्टे क्षेत्रादावुदकेऽग्न्यर्थकृतेष्टकाचये पर्वते चिरंतनदेवतागारे कृमिकृतमृत्तिकाचये च विण्मूत्रोत्सर्गं कदाचन कुर्यात् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । चित्यां अग्निदग्धेष्टकाचये श्मशाननिषेधेन शवदाहंचितेर्निषेधात् । वल्मीकस्य सदासत्त्वेन कदाचनेत्युक्तम् ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । फालकृष्टे हलोत्कृष्टे क्षेत्रेमूत्रपुरीषे न कुर्यात् ॥ ४६ ॥

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ॥ न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । न गच्छन्नापि संस्थितः । गच्छतस्तिष्ठतश्च प्रतिषेधादासीनस्याभ्यनुज्ञानं । न चासनेन द्यास्तीरे नदीजलेन संसर्गशङ्कायत्र भवति तथा सन्नपर्वतस्य मस्तकशृङ्गम् ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थितउत्थितः । आसाद्यान्यन्तासन्नं कृत्वा पर्वतमस्तके अधित्यकायां । अफालकृष्टइत्यादिश्लोकद्वयं कैश्चिन्नलिखितम् ॥ ४७ ॥

(३) कुङ्कुकः । तथा सप्राणिषु बिलेषु न व्रजन्न चोत्थितो न नदीतटमाश्रित्य नापि पर्वतशृङ्गे मूत्रपुरीषे कुर्यात् पर्वतनिषेधादेव तच्छृङ्गनिषेधे सिद्धे पुनः पर्वतशृङ्गनिषेधस्तदितरपर्वते विकल्पार्थः तत्रेच्छाविकल्पस्यान्यथापि प्रामौ सामान्यनिषेधवैयर्थ्याद्यवस्थितोऽत्र विकल्पः अत्यन्तार्तस्य पर्वते न दोषः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । न ससत्त्वेषु प्राणियुक्तेषु । स्थितः । ऊर्ध्वमिति शेषः । पर्वतवासिनां तत्त्यागासंभवेन पर्वतमस्तकग्रहणमत्यन्तनिषेधार्थम् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह नेति ससत्त्वेषु सजीवेषु गर्तेषु विण्मूत्रस्य विसर्जनं न कुर्यात् ॥ ४७ ॥

वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ॥ न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । संमुखीनत्वाद्वाय्वादीनामङ्गविप्रेक्षितेनापि नमूत्रयन्पश्येत् । वायोश्चारूपत्वाद्दर्शनं तत्प्रेरितवर्णलो-

ष्टादिभ्रमणादवसेयं । वाक्यचक्रेत्वयंप्रतिषेधोविप्रयुक्तः । सर्वतोहिवायुर्वाति ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाय्वग्निविप्रमित्यादिना तत्संमुखतयाऽवश्यकर्मनिषेधः । वायुं पश्यन् प्रत्यक्षीकुर्वन् संमुखगच्छद्वातत्स्थानइत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(३) कुङ्कुकः । वायुमग्निब्राह्मणसूर्यजलंगांच पश्यन् कदापि मूत्रपुरीषोत्सर्गंकुर्यात् । वायोररूपत्वेनदर्शनासंभवे वात्या प्रेरिततृणकाष्ठादिनिषेधोऽयम् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । वाय्वादिगवान्तानृषट्पश्यन् मेहेतेत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठलोष्ठपत्रतृणादिना ॥ नियम्य प्रयतोवाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यार्थवादः । तिरस्कृत्यान्तर्धायकाष्ठादितदुपरिमूत्रयेत् । आवरणंतिरस्कारः काष्ठादिभिर्भूमि-
छादयित्वोच्चरेत् । तृतीयान्तपाठस्तदास्पष्टपरः काष्ठैःपत्रेणतृणेनवाभ्युच्चरेत् । मूत्रपुरीषंचोत्सृजेत् । नियमोविधानं । प्रयतः-
अनुच्छिष्टःसंवीताङ्गःआच्छादितशरीरःअवगुण्ठितःशिरःप्रावृत्य । अन्यत्रोक्तं कर्णस्थब्रह्मसूत्रेतिमूत्रोच्चारमुत्सर्गत्यागम्
॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तिरस्कृत्य भूम्याच्छादनंकृत्वा नियम्यवाचं मौनी प्रयतःशुचिःसंवीताङ्गोवस्त्रावृता-
ङ्गः । अवगुण्ठितः प्रच्छादितशिराः ॥ ४९ ॥

(३) कुङ्कुकः । अन्तर्धाय काष्ठादिना भूमिमवागनुच्छिष्टःप्रच्छादिताङ्गोऽवगुण्ठितशिरामूत्रपुरीषोत्सर्गंकुर्यात् ।
शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पर्णैर्वेणुदलेन वा । मृन्मयैर्भाजनैर्वापि अन्तर्धाय वसुंधरामितिवायुपुराणवचनात् । शुष्कानि काष्ठ-
पत्रतृणानि ज्ञेयानि ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । विष्णुमूत्रयोस्त्यागस्यरागतः प्राप्तिमनूद्य तत्रेतिकर्तव्यतामाह । तिरस्कृत्येतित्रिभिः तिरस्कृत्य
काष्ठादिभिरन्तर्धाय । संवीताङ्गःसंवृतकरचरणः । अवगुण्ठितोवस्त्राद्याच्छादितः ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । तिरःशब्देनात्र तिरोधानसाधनंविश्वक्षितम् । काष्ठंतिरस्कृत्यकाष्ठंभूमेस्तिरोधानसाधनंकृत्वेत्यर्थः ।
उच्चारः पुरीषोत्सर्जनं । मूत्रस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरीषोत्सर्गमाह तिरस्कृत्येति । काष्ठंवा पत्रं लोष्ठं तृणानि वा तिरस्कृत्य प्रसार्य उच्चरेत् पुरी-
षंकुर्यात् वाचंनियम्य संवीताङ्गः अवगुण्ठिताङ्गः शिरोवेष्टनंकुर्यात् ॥ ४९ ॥

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गदिवा कुर्यादुदङ्मुखः ॥ दक्षिणाभिमुखोरात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतःसन्ध्ययोश्च यथादिवेतिचतुर्थपादस्थाने स्वस्थोऽनाशायचेतसइतिक्वचित्पाठः ।
चेतसोबुद्धेरनाशाय ॥ ५० ॥

(३) कुङ्कुकः । मूत्रपुरीषोत्सर्गमहनि सन्ध्ययोश्चोत्तराभिमुखोरात्रौ चेद्दक्षिणामुखःकुर्यात् । धरणीधरस्तु स्वस्थो-
ऽनाशाय चेतसइति चतुर्थपादं पठित्वा चेतसोबुद्धेरनाशायेतिव्याख्यातवान् । परंपरीयमाम्नायंहित्वा विद्वद्भिरादृतम् ।
पाठान्तरंयश्चयन्मुधेह धरणीधरः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । उत्सर्गमलत्यागः ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । अनेन दिङ्नियमेन सूर्यादिज्योतिषामाभिमुख्यमस्मिन्कर्मणि निवार्यते ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सन्ध्ययोयथा दिवा उदङ्मुखः कुर्यात् ॥ ५० ॥

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ॥ यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधाभयेषु च ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । छायाकुड्यकपाटादिभिः । सूर्यरश्मीनामावरणं । अन्धकारः मेघधूमिकास्वभानुरात्रिभूतो ज्योतिरन्तरायो यथासुखमुखमस्येति यथाहि प्रादुर्गुणं भवति तस्यामेवोच्चरेत् । यत्र दिग्भागो न ज्ञायते अन्धकारे तत्रायं विधिः प्राणाबाधः प्राणपूजा भयचौरादिकृतं केचिदिमं श्लोकमस्मिन् अध्याये नाधीयते ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । छायायां गृहमेघादि छायायां अन्धकारे महान्धकारे प्राणाबाधे तदकरणे व्याध्युत्पन्नौ मुखनियमस्य वासंभवे एवंभये चौरादिभये एषु चतुर्षु रात्रावहनि च न मुखनियमोऽस्त्यर्थः ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । रात्रौ छायायामन्धकारे वाऽहनि छायायां नीहाराद्यन्धकारे वा दिग्विशेषाज्ञाने सति चौरव्याघ्रादिकृतप्राणविनाशभयेषु च यथेप्सितमुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । छायायां छायोपजीववृक्षस्य । प्राणबाधे व्याघ्रादिकृतभये ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । यत इदमाह छायायामिति । छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्मवर्जयेदिति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । छायाशब्देन वर्जनीयो दुर्दिनपर्वतादिना महता व्यवधाने सूर्यस्य दिवा तिरोभावो विवक्षितः । अन्धकारशब्देन रात्रौ ज्योतिषाम् । कुर्यान्मूत्रोच्चारसमुत्सर्गमित्येव ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । छायायां गृहमेघादि छायायां प्राणबाधभयेषु च यथासुखं कुर्यात् ॥ ५१ ॥

प्रत्यग्निप्रतिसूर्यं च प्रतिसोमोदकद्विजान् ॥ प्रतिगां प्रतिवातं च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यार्थवादः । ननु चोदङ्मुखस्य मेहनविधानात् पूर्वस्यामुदयाच्च सूर्यस्य कुतस्तदाभिमुख्यं भवेद्येन प्रतिसूर्यं निषिध्यते । अर्थवादोऽयं । नान्तरिक्षे न दिवीति वत् । अथ वोदगयने उदीचीं दिशमाक्रमेत । स्यात्संभवः प्रकृतविषयो वा प्रतिषेधः । प्रतिसंध्यमिति पठन्ति तदयुक्तं सन्ध्ययोश्च यथादिवेत्यनुज्ञानाद्देगधारणस्यात्यन्तनिषिद्धत्वात् । तस्मात्प्रतिवातमिति पठितव्यं । पूर्वशेषोऽयं मेहतः शत्रुस्तस्तसन्तो वा मेहतः पुरुषस्य मेहनाद्वा ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यग्रीत्यादिना अभ्यादीनां पृष्ठभागे कृत्वा मेहनं निषिद्धम् प्रत्यग्निअग्निप्रातिकूल्येन एवमुत्तरेषु । द्विजो ब्राह्मणः । प्रतिगु गां पृष्ठं कृत्वा । क्वचित्प्रतिसंध्यमिति पाठः । तत्र सन्ध्योदये पूर्वतोऽस्तमये पश्चिमे भवतीति व्यवस्थया व्याख्या ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । वाय्वग्निविप्रमित्यनेन मेहतोऽग्न्यादीनां दर्शनं निषिद्धम् । अनेन त्वपश्यतोऽपि संमुखीनत्वं निषिध्यते । अग्निसूर्यचन्द्रजलब्राह्मणगोवाताभिमुखं मूत्रपुरीषे कुर्वतः प्रज्ञा नश्यति तस्मादेतन्नकर्तव्यम् । प्रतिवातमित्यस्य स्थाने प्रतिसंध्यमित्यन्ये पठन्ति ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । वाय्वग्निविप्रेत्युक्तं वाय्वादिदर्शननिषेधानुवादेन तत्करणे दोषमाह प्रत्यग्निमिति । प्रतिरत्र लक्षणे । वातं नृणादिसहितं वात्या रूपं तस्यैव दृष्टियोग्यत्वात् एतान्भिमुखं कृत्वा मेहतो मूत्रपुरीषे समुत्सृजतः प्रज्ञानश्यतीत्यन्वयः । सोमोत्र लता ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव व्यतिरेकेणोपपादयति प्रत्यग्निमिति । अभ्यादीनामाभिमुख्ये कथितो दोषो न तेषां तिरोभाव इत्यभिप्रायः । मेहनमुच्चारस्याप्युपलक्षणम् ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिगुं गोः अभिमुखं । प्रतिवातं वायोरभिमुखं । मेहतः भूत्रादि कुर्वतः । प्रज्ञा बुद्धिर्नश्यति ॥ ५२ ॥
नाग्निमुखेनोपधमेन्नग्नानिक्षेत च स्त्रियम् ॥ नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । धवित्रादिनाग्निध्मातव्यः । नग्नानिक्षेतस्त्रियम् अन्यत्रमैथुनादिति स्मृत्यन्तरं । नामेध्यं मेध्यो-
यज्ञस्तदर्थमेध्यं अमेध्यं यदयज्ञीयं पलाण्डुमूत्रपुरीषादि तन्नाग्नौ क्षिपेत् । उत्क्षिप्य साक्षादग्नौ न तापयेत् अवच्छाद्य तापयि-
त्वात्वेदाद्यर्थमग्नितापनमदोषः ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुखेन नलिकाद्यनन्तरितेन । न नग्नान्स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनादिति गृह्यम् । अमेध्यं मललशु-
नादि ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । नाग्निमुखेन ध्मातव्यः किंतिर्हि व्यजनादिना । न नग्नान्स्त्रियमीक्षेत मैथुनादन्यत्रेति सांख्यायनदर्श-
नान्मैथुनव्यतिरेकेण नग्नान्स्त्रियं पश्येत् । अमेध्यं मूत्रपुरीषादिकं नाग्नौ क्षिपेत् । न च पादौ प्रतापयेत् । प्रशब्दादग्नौ पादावु-
त्क्षिप्य साक्षान्न प्रतापयेत् । वस्त्रादितापस्वेदेऽविरोधः ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रत्यग्निमिति प्रसंगेनाग्निविषये नियमान्तराण्याह नाग्निमिति द्वाभ्यां । व्यजनादिना ध्मातव्यो लौ-
किकाग्निः वैदिकाग्निस्तु मुखेनैवेत्यर्थः । स्त्रियमिति । तत्रापि मैथुनादन्यत्रेति साङ्ख्यायनगृह्यदर्शनात्तदतिरिक्तकाले ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । अग्निर्लौकिकाग्निश्चैतान्निग्रिचोपधमेत् । मुखाद्देशोऽभिजायत इति वचनात् । स्त्रियं स्वभार्या परभार्या च ।
अमेध्यमशुद्धं वस्तु ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथाग्निविधिमाह नाग्निमिति । मुखेन नलिकाद्यमृते अग्निं न धमेत् अग्नौ पादौ न प्रतापयेत् ॥ ५३ ॥

अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमजिलङ्घयेत् ॥ न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । खट्वास्थः अधस्तावद्वन्निधानं न कुर्यात् । उपधानं स्थानं अवलङ्घनमुत्प्लुत्य गमनं । पादतः-
अधुतस्य पादौ येन कुर्यात्प्राणाबाधं प्राणपीडाकरमतिश्रमवेगागमनादिनाचरेत् ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधस्तात् खट्वादेः नोपदध्यादग्निं अवलङ्घयेदधः कृत्वा लङ्घयेत् । प्राणाबाधं रोगादि
हेतुमत्यन्तायासादि ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । खट्वादिभ्योऽधस्तादङ्कारशकल्यादिकेन कुर्यात् । न चाग्निमुत्प्लुत्य गच्छेत् । न च सुप्तः पाददेशेऽग्निं-
स्थापयेत् न च प्राणपीडाकरं कर्म कुर्यात् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । अधः खट्वादेः नोपदध्यान्न स्थापयेत् । पादतः पाददेशे । प्राणाबाधं प्राणिहिंसां न कुर्यात् ।
न हि स्यात्सर्वाभूतान्यन्यत्रतीर्थेभ्य इति श्रुतेः अग्निसाध्यं प्राणिवधं वा प्रकरणात् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । पादतः पादप्रसारणापदेशेन । न प्राणाबाधमाचरेदात्मनः परस्य च पीडानं कुर्यात् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधस्तान्नोपदध्यात् पृष्ठस्याधस्तान्नाग्निदध्यात् । एनं अग्निं न लङ्घयेत् । अग्निं पादतः पा-
दस्याधस्तान्न कुर्यात् न प्राणबाधमाचरेत् रोगादिहेतुभूतप्राणबाधं नाचरेत् ॥ ५४ ॥

नाश्रीयात्संधिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत् ॥ न चैव प्रलिखेद्भूर्मि नात्मनोपहरेत्सजम् ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । सन्ध्याकालः सन्धिवेला संवेशनं स्वापः स्वाभ्यायनिषेत्स्यति स्मृत्यन्तरेस्त्रीसंबन्धोपि प्रतिषि-

द्धः । चत्वार्यैवतुकर्माणिसन्ध्याकालेतुवर्जयेत् । आहारमैथुननिद्रांतथासंपाठमेवच ॥ नचैवप्रलिखेत्प्रकर्षणलेखनंविदारणं-
भूमेर्निषिध्यते । नतुवर्तिकादिनाक्षरविन्धासः नात्मनोपहरेत्सजं ग्रथितानिपुष्पाणिसक् तां स्वयंकणेशिरसिवा प्रधृतां
म्लानतयागुरुत्वेनवात्मनोनव्यपनयेत् । अर्थादन्येनापनयेदित्युक्तंभवति । सर्वएवायंसन्ध्यायांविधिरितिकेचित् ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सन्धिःसन्ध्या । गच्छेदध्वानं । संविशेत् शयीत सन्ध्यायां । प्रलिखेदुत्तिकरेत् नान्यदपि
अपहरेत्अपनयेत् आत्मनःशिरस्तःसजम् ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । सन्ध्याकाले भोजनंग्रामान्तरगमनंनिद्रांच न कुर्यात् । नच रेखादिना भूमिमुल्लिखेत् । नच मालां-
धृतांस्वयमेवापनयेत् अर्थादन्येनापनयेदित्युक्तम् ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । भोजनादिनिषिद्धकालमाह । सन्धिवेलायां त्रिसन्ध्यादौ न गच्छेत् स्त्रियमपि नसंविशेन्मत्स्यपे-
न्नोपहरेत् स्वयमितिशेषः ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । नात्मनोपहरेत्सजमात्मार्यसजंमालांस्वयंनहरेत् ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सन्धिवेलायां सन्ध्यायां नाश्रीयात् । न भोजनं कुर्यात् सन्ध्यायां न गच्छेत् सन्ध्यायां सं-
विशेत् । भूमिं पादनखेन नालिखेत् । आत्मनाशिरसः सजंनोपहरेत् ॥ ५५ ॥

नाप्सु मूत्रं पुरीषंवा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत् ॥ अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । लोहितंरुधिरं विषाणीतिबहुवचनं रुत्रिमारुत्रिमभेदेनस्थावरजङ्गमभेदेनरागादिप्रकारभेदेन
वा ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमेध्यैर्विषादिभिर्लिप्तं काष्ठादि अन्यद्वालशुनादि । लोहितपदंमलान्तरलक्षणम् । विषा-
णि परैर्जलस्योदपानार्थम् ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । मूत्रंपुरीषंश्लेष्माणंमूत्राद्यमेध्यलिप्तमन्यद्वा भुक्तोच्छिष्टाद्यमेध्यंरुधिरंविषाणि च रुत्रिमारुत्रिम-
भेदभिन्नानि न जले प्रक्षिपेत् ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । आपो वै सर्वादेवताइतिश्रुतेस्तामाश्रित्याप्सुमूत्रादिसमकनकार्यमित्याह नेति । निष्ठीवनं मुखरसं
श्लेष्माणंवा अमेध्यलिप्तं वस्त्रादि अन्यत् भुक्तोच्छिष्टादि ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्सु जलमध्ये मूत्रादिकंन समुत्सृजेत् । अमेध्यंविषादिलिप्तंलोहितं रुधिरं विषाणि वा
अप्सु नक्षिपेत् ॥ ५६ ॥

नैकः सुप्याच्छून्यगेहे श्रेयांसं न प्रबोधयेत् ॥ नोदक्ययाभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चारुतः ॥ ५७ ॥

[एकः स्वादु न भुञ्जीत स्वार्थमेकोन चिन्तयेत् ॥ एकोन गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृत्यात् ॥ १ ॥]+

(१) मेधातिथिः । शून्यंगृह्यत्रनकश्चित्यतिवसति । नश्रेयांसंकनीयान्वृत्तादिभिर्ज्यैष्ठमिदंतेयुक्तमिदमयुक्तमितिहेतू-
पदेशादिना नप्रेबाधयेत् । उदक्यारजस्वलातयासहसंभाषणंनकुर्यात् । यज्ञंगच्छेन्नचारुतः यज्ञभूमिमनिमन्त्रितो नगच्छेद्द-
र्शनायतुकाममितिगौतमः । अतोयज्ञभोजनादिप्रतिषेधोऽयमवृत्तस्य ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रेयांसंस्वतोऽप्येष्टनिद्राणं बोधयेत् । शयानमतिक्रित्पाठः । तत्र यंकंचिन्निद्राणमित्यर्थः । अवृतोयजमानेनानासन्नितः प्रसर्पकदक्षिणादिलोभेन न गच्छेत् अत्र धर्मदर्शनाय तु कामं गच्छेदिति गौतमः ॥ ५७ ॥

(३) कुङ्कुमः । उत्सन्नजनवासगेहे नैकः शयीत वित्तविद्यादिभिरधिकं सुप्तं प्रबोधयेत् । रजस्वल्या संभाषणं कुर्यात् । यज्ञचारुतवरणोऽनृत्विङ्गं गच्छेत् दर्शनायेच्छयागच्छेत् । दर्शनार्थकाममिति गौतमवचनात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्भिक्ष्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यत इति श्रुतेः यमिति यमिन्द्रियदेशं प्रतिपद्यत आत्मा तदु-
श्रित्कृत्संभवतीति श्रुतेरर्थोऽतः शयानं न प्रबोधयेत् मन्त्रवद्वाससा न संवदेदिति श्रुतिमाश्रित्याह नोदक्ययेति उदक्यया
रजस्वल्या ऋत्विक् सन् अवृतोऽनाहृतः अध्वरं न गच्छेत् ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । श्रेयांसं पूज्यं सुप्तमनापि न प्रबोधयेत् । न यज्ञमप्रयतोऽनेन आर्त्विज्यमकरिष्यन्नवृतो यज्ञशालां न गच्छेत् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । शयानं श्रेयांसं श्रेष्ठं वयोधिकं न प्रबोधयेत् उदक्यया रजस्वल्या नाभिभाषेत । आवृतः
बहुवस्त्राणि परिधाय यज्ञं न गच्छेत् ॥ ५७ ॥

अभ्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ॥ स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । गोष्ठशब्दोऽयं निवासवचनः समासप्रतिरूपकालः शब्दान्तरं ब्राह्मणानामिति बहुवचनं विवक्षितं । पा-
णिग्रहणं बाहुपलक्षणार्थं । भोजने आत्मकर्तृके ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गवां गोष्ठेति गोष्ठपदस्य समुदायमात्रार्थतामभिप्रेत्य गवामिति विशेषणम् । उद्धरेत् उत्तरी
याद्वहिः पाणिहस्तं कुर्यात् ॥ ५८ ॥

(३) कुङ्कुमः । अग्निगृहे गवां निवासे ब्राह्मणानां गवांसमीपे स्वाध्यायभोजनकालयोश्च दक्षिणपाणिं सबाहुं वासस-
उद्धरेद्वहिष्कुर्यात् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचाश्रीति । अग्न्यागारादिपञ्चसु पाणिमुद्धरेत् वस्त्रादेर्बहिष्कुर्यात् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । दक्षिणं बाहुमुद्धरेद्यज्ञोपवीती स्यादित्यर्थः । दक्षिणं बाहुमुद्धरते वधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमिति
हि श्रूयते ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्न्यागारादिस्थाने दक्षिणपाणिं उत्तरीयाद्वहिः उद्धरेत् ॥ ५८ ॥

न वारयेद्वां धयन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ॥ न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । गामात्मीयां परकीयां वापि बन्तीं मपः पयो वानवारयेत् । न चान्यस्मै कथयेत् । प्राग्दोहकालादयं
विधिः । दोहकाले तु प्रसवणी विहितः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पुंस्त्वनिवारणेन निषेधः । इन्द्रायुधं शक्रधनुर्विज्ञानच्छायेति याका
स्मरिषुकथ्यते । दिवोत्यनुवादः । केचित्तु पर्वतादिस्थस्य दर्शनेन दोष इत्याहुस्तदर्थं दिवीति ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गां धयन्तीं जलपिबन्तीम् ॥ ५९ ॥

(३) कुङ्कुमः । गां जलक्षीरं वा पिबन्तीं निवारयेत् दोहानार्थवारणादन्यत्र निषेधः । नापि परकीयक्षीरादि पिब-
न्तीतस्य कथयेत् । न चेन्द्रधनुराकाशे दृष्ट्वा निषिद्धदर्शनदोषज्ञः कस्यचिद्दर्शयेत् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । धयन्तीं वत्सं पाययन्तीं नाचक्षीत न कथयेत् । इन्द्रायुधं शक्रधनुः दिवीति व्यर्थ
म् ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । धयन्तीपिवन्तीजलंस्तन्यं च दिवीतिविशेषणाज्जले न दोषइतिसूचितम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । धयन्तीपिवन्तीगां न निवारयेत् न चाचक्षीत न प्रकथयेत् ॥ ५९ ॥

नाधार्मिके वसेद्ग्रामे न व्याधिवहुले भृशम् ॥ नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । अधार्मिकाः पातकोपपातकिनोयत्रबाहुल्येन वसन्ति सग्रामस्तत्संबन्धाधार्मिकइत्युच्यते तन्नवसेत् । ग्रामग्रहणनिवासदेशोपलक्षणार्थः । तेननगरेपिप्रतिषेधः । व्याधिवहुलोऽनूपोदेशो व्याधिवहुलेजाङ्गलदेशे नवसेत् । यत्रदैवदोषाद्याधयः प्रवृत्तास्तदेशंत्यजेत् । एकः असहायोनाध्वानंप्रपद्येत ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधार्मिके धर्मविरोधिनि कलिङ्गादिदेशमध्ये । प्रपद्येत संचरेत् ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । अधार्मिकइत्यनेन यत्राधार्मिकावसन्ति न तत्र वासोयुक्तः । यत्रवा निन्दितदुश्चिकित्सितव्याधिपीडिताबह्वोजनास्तत्र भृशमत्यर्थवासोन युक्तः । पन्थानमेकः कदापि न गच्छेत् पर्वतेच दीर्घकालं नवसेत् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । नजनमियान्त्वान्तमियादिति श्रुतिमाश्रित्याह नाधार्मिकइतिद्वाभ्यां । ग्रामइति वसतियोग्यपरं कार्यवशाद्याधिवहुले भृशं बहुकालम् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । अधार्मिके देशेअङ्गवङ्गादिदेशे न वसेत् ॥ ६० ॥

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ॥ न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्यजैर्नृभिः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । नृपतिजनपदैश्वर्यराज्यं । योजनपदः शूद्रवशवर्तीतन्नवसेत् । मन्त्रिसंनपतिदण्डकारिकाद्याः समप्रकृतयोराज्यं यत्रसर्वाःशूद्रजातीयाः तन्ननिवासनिषेधोयं । ननुचनाधार्मिकेवसेदित्यनेनैवतत्सिद्धमधार्मिकजनावृतइति नैषदोषःपूर्वप्रतिषेधोयत्रतेनिवसन्ति । अयंपुनरन्यत्रापिनिवसतोऽन्यत्रसन्निहितायदिभवन्तितथापितत्रप्रदेशेनवसितव्यं । तथाचावृतग्रहणमत्रयःप्रदेशएतैरावृतोनतत्रस्थातव्यं । एवंपाषण्डिजनैर्यथाक्रान्तोदेशः यद्यप्यधार्मिकास्तेवेदबाह्यत्वात्तथापितेषांधर्मबुद्धिरितिभेदेननिर्देशः । अन्यैरुपसृष्टेसंबद्धे अथवा उपतमउपसृष्टेयथावाहीकामेच्छैः ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधार्मिकजनैःपतितादिभिरावृते । उपसृष्टेसंमिश्रिते ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र देशे शूद्रोराजा तत्र न वसेत् । अधार्मिकजनैश्च बाह्यतः परिवृते ग्रामादौ न वसेदित्यपुनरुक्तिः । पाषण्डिभिश्च वेदबाह्यलिङ्गधारिभिर्वशीकृते चाण्डालादिभिश्चान्त्यजैरुपद्रुते न वसेत् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अधार्मिकाश्चण्डालाद्यास्तैर्बाह्याभ्यन्तरतः सर्वदावृते । पाषण्डाअवैदिकव्रतस्थास्तैराक्रान्तेतत्रधर्मस्यकर्तुमशक्यत्वात् । उपसृष्टमन्तरान्तरा प्रवेशोऽन्यजकृतोयत्र तस्मिन् न जनमधार्मिकमियात् नान्तैराक्रान्तं देशंच नेयान्गच्छेदिति श्रुतेरर्थः ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियराज्येऽपिनाधार्मिकजनावृते । उपसृष्टे आवासिते उपद्रुते वा ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाषण्डिजनैराक्रान्तं आकीर्णं न वसेत् । अन्यजैर्नृभिः सह उपसृष्टे मिलिते न वसेत् ॥ ६१ ॥

न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ॥ नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । उपनीतःस्नेहोयस्यसनाशितव्यः पिण्याक्यूषमांसानितस्यक्रतुपर्युषितानांपयोविकाराणांप्रतिप्र-

(६२) नसायंप्रातराशितः=नातिमर्ष्यादिनेस्थिते (ख)

सर्वकरिष्यति । तत्रकिलाद्यपेक्षयैवबहुवचनं साक्षाद्विकारोहिदभ्येव । तन्मात्रप्रसवेभिप्रेतेदधियहणमेवाकरिष्यत् । तेनाविधानार्थः नहिदधः पर्युषितत्वमस्तितस्मादुदश्वित्तत्रकिलादादिकानांपयोविकाराणां नायंप्रतिषेधः । नातिसौहित्यं तृमिनकुर्यात् । तत्रकुक्षेर्भागः । एकोह्यन्नस्य अपरोहिद्रुतस्योदकादेः अपरोदोषसंचरणार्थ इत्येवं भोक्तव्यमिति न तत्कार्यं । अतिप्रगे प्राणहेप्रथमोदितएवसूर्येन भुञ्जीत । प्रहरे अतीतेरुशानांपूर्वाह्नेदरेषां मध्याह्ने । नातिसायं अस्तमयसमये भुञ्जीत । नसायं भुञ्जन् प्रातराशितस्तृप्तस्तस्मात्साकांक्षमशितव्यंकालद्वयेपि । तदुक्तं सायंप्रातर्मनुष्याणामशनदेवनिर्मितमिति । यदितुप्रातस्तृप्तः स्यात्सायं न भुञ्जीत अथैवं व्याख्यायते नसायंप्रातराशितः स्यात् उभयोरन्नकालयोर्न तृप्येत् । तथा च याज्ञवल्क्यः सायमीषद्भोजनमाह ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्धृतस्नेहं पिण्याकादि तत्रेत्तु वचनाददोषः । अतिसौहित्यमत्यशनं । नातिप्रगे नातिप्रातः सङ्गवे नातिसायं मस्तमयानन्तरं । यदि प्रातराशितो भुक्तवांस्तदा नसायं सायमेव भुञ्जीत ॥ ६२ ॥

(३) कुड्मूकः । उद्धृतस्नेहं पिण्याकादि न भुञ्जीत । अतिवृमिवारद्वयेऽपि न कुर्यात् । जठरंपूरयेदर्धमन्नैर्भागजलेन च । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेदित्यादिविष्णुपुराणवचनात् । सूर्योदयकाले सूर्यास्तमये भोजनं न कुर्यात् । प्रातराशितोऽतिवृमः सायं न भुञ्जीत ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । भोजनस्यापि रागप्राप्तत्वेन तदाश्रित्य तद्विशेषनिषेधति न भुञ्जीतेति । उद्धृतस्नेहं तिलपिण्याकादि । सौहित्यं सुहिततामतीवलिङ्घताम् । जठरंपूरयेदर्धमन्नैर्भागजलेन तु । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेदिति पुराणोक्तेः । प्रगे प्रातः प्रातराशितः अतिवृमः सायं न भुञ्जीत ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । उद्धृतस्नेहं पिण्याकादि । अतिसौहित्यमत्यन्तसंपन्नभोजनम् । अतिप्रगेऽपररात्रे । अतिसायं अर्धरात्रे । नसायंप्रातराशितो रात्रावन्हि वा द्विर्न भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्धृतस्नेहं उद्धृतसारं न भुञ्जीत । अतिसौहित्यं अत्यशनं नाचरेत् । अतिप्रगे सङ्गवे न भुञ्जीत नातिसायं नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं न भुञ्जीत । प्रातर्भुक्तानसायं भुञ्जीत । सायंकालादनन्तरं भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत् ॥ नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्न जातु स्यात्कुतूहली ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । वृथाचेष्टादृष्टादृष्टयोर्व्यापारयोरनुपकारः । यथा इतरदेशादिवातापरत्वं । संहतौ पाणी अञ्जलिः तेनोदकं न पिबेत् । वारियहणात् क्षीरादीनामप्रतिषेधः । न उत्सङ्गे भक्ष्याधानाशकुल्यादयस्तानुत्सङ्ग ऊर्वोरुपरि न भक्षयेत् । भक्ष्यग्रहणात्फलानामपि प्रतिषेधः । सक्तोदनादेस्तु निरुपसेचनीयस्यानदनीयत्वादुत्सङ्गे प्राप्तिरेव नास्ति । कुतूहलं असतिप्रयोजने किमेतत्स्यादिति निश्चये अत्यर्थमुत्कलिका न जातु कदाचित् ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृथाचेष्टां वृथाटनादि । उत्सङ्गे उत्सङ्गस्थान् । कुतूहली सर्वत्राश्चर्यं प्रत्ययवान् ॥ ६३ ॥

(३) कुड्मूकः । दृष्टादृष्टार्थशून्यं व्यापारं न कुर्यात् । अञ्जलिना च जलं न पिबेत् ऊर्वोरुपरि विन्यस्य मोदकादीन् भक्षयेत् । असति प्रयोजने किमेतदिति जिज्ञासा कुतूहलं तन्न कदाचित् कुर्यात् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । वृथा दृष्टादृष्टादिशून्यां सरटदन्तान्वेषणादिवद्राजादिजिज्ञासया कुतूहली न स्यात् । उत्सङ्गे क्रोडे स्थापयित्वेति ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । उत्सङ्गे निधायेति शेषः । ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृथाचेष्टादृष्टादृष्टयोः व्यापारयोरनुपकारः न कुर्वीत । जातु कदाचिदपि कुतूहली परिहासी न भवेत् ॥ ६३ ॥

न नृत्येदथवा गायेन् वादित्राणि वादयेत् ॥ नास्फोटयेन् च क्ष्वेडेन च रक्तोविरावयेत् ॥ ६४ ॥

(१) मेघातिथिः । नर्तनंगात्रविक्षेपविशेषः लोकप्रसिद्ध एव गायनं षड्जादिस्वरतः शब्दस्य करणं । लौकिकस्य चार्थ-
प्रतिषेधो न वैदिकस्य विहितत्वात् । वादित्राणि वीणावंशमृदङ्गादीनि तेषां स्वयं कर्तृकं वादनं प्रतिषिध्यते । वादकैस्तु वाद्यमानाना-
मयं प्रतिषेधो न । नहि प्यन्तादयं गिजन्त इति प्रमाणमस्ति । आस्फोटनं क्रमदर्शास्फोटनादि पाणिना भूमौ बद्धुनिर्घातः स शब्दः क्ष्वे-
डेति । अव्यक्तदन्तैः शब्दकरणं क्ष्वेडनिकेति प्रसिद्धा । वल्गनं अन्योरागीपरितुष्टो न विरोधयेत् । विरोधं न कुर्यात् । पी-
डिते न निषेधः घञन्ताणि च कर्तव्यः ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आस्फोटयेदं सताडनेन शब्दं कुर्यात् । क्ष्वेडेत् सिंहनादनं कुर्यात् । रक्तोरागोद्रेकात् विराव-
येत् विकृतं शब्दं कुर्यात् । त्वार्थेणिच् । रक्तोपि रागयेदिति क्वचित्पाठः । तत्र त्वयं यत्र रक्तस्तत्रान्यमपि रागिणं न कुर्या-
दित्यर्थः ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । अशस्त्रीयाणि नृत्यगीतवाद्यानि नाचरेत् । पाणिना बाहौ ध्वनिरूपमास्फोटनं कुर्यात् अव्यक्त-
दन्तशब्दात्मकं क्ष्वेडनं कुर्यात् । न च सानुरागो रासभादि रावंकुर्यात् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच शास्त्राप्रतिपादितानि नृत्यादीनि नाचरेदित्याह न नृत्येदिति । पाणिना बाहुपर्वणि स्फो-
टनं क्ष्वेडनं अव्यक्तदन्तशब्दात्मकं विषादिभिर्वाक्रीडातन् कुर्यादित्यर्थः । विरावोत्र रासभादिशब्दस्तं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । स्फोटोऽङ्गुलिपर्वभङ्गजातः शब्दः । क्ष्वेडोऽङ्गुल्यास्यसंयोगजातः । संरक्तोपि कामपरवशोऽपि मै-
थुनादिषु न रावयेन् कपोतकूजितादिशब्दं कुर्यात् ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः न क्ष्वेडेत् अव्यक्त शब्दकरणं क्रीडित् । च पुनः रक्तः स्त्रिया सह विकृतशब्दं न
रावयेत् ॥ ६४ ॥

न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ॥ न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥ ६५ ॥

(१) मेघातिथिः । कांस्ये भाजने पादौ न प्रक्षालयेत् । भिन्नभाण्डे एकदेशभिन्नेपि सर्वभिन्नेष्वर्थतएव प्रतिषेधः । पत्रपुट
कादीनां तु भिन्नभाण्डाव्यवहारात् छिद्रितानामपि न दोषः । भावः अन्तर्हृदयाभिप्रायः यत्र मनो न परितुष्यति । शब्ददुष्टे वा एत
दृहादौ तत्रापि नैवं भावप्रसादो भवति ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कांस्ये कांस्यमये पात्रे भिन्नभाण्डे कांस्ये मार्तिके दारवे वा । भावतो दूषिते दुष्टत्वशङ्का-
स्पदे ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । कांस्यपात्रे कदाचित्पादौ न प्रक्षालयेत् ताभ्ररजतसुवर्णानां भिन्नमभिन्नं वेति न दोष इति पैठीन-
सिवचनादेतदतिरिक्तं भिन्नभाण्डे न भोजनं कुर्यात् । यत्र मनो विचिकित्सति तद्भावदुष्टं न तत्र भुञ्जीत ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । धावयेत्प्रक्षालयेत् भाजने भोजनपात्र इति त्वतन्त्रं वा । ताभ्ररजतसुवर्णानां भिन्नमभिन्नं वेति न
दोष इति पैठीनसिवचनान्नदतिरिक्तं परं भिन्नभाण्ड इति । यत्र मनो विचिकित्सति तद्भावदुष्टं तत्रापि नाद्यात् ॥ ६५ ॥

(६४) विरावयेत्=विरोधयेत् (मे०)

(५) नन्दनः । भावप्रतिदूषितेऽदृष्टे भाण्डे ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । भिन्नभाण्डे स्फुटितकांस्यभाजने न भुञ्जीत । भावप्रतिदूषिते भाण्डे न भुञ्जीत ॥ ६५ ॥

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ॥ उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । पित्रादिभ्योऽन्यैर्धृतं न धारयेत् । निर्णिज्याशक्ताविति गौतमः । करकः कमण्डलुस्तस्य पित्रादिषु तस्यापिधारणसमाचारविरुद्धसंबन्धिरूपोऽसाविष्यते । यस्यैवसंबन्धितस्यैव शुचिर्नान्यस्य । अलङ्कारोदन्तवल्यादिः करकादिभिरल्पार्थैः साहचर्यात् । मणिमुक्तादेस्तु न निषेधइतिकेचित् ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । करकं मृत्कमण्डलुं । धृतं परिगृहीतम् ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । उपानहस्रयज्ञोपवीतालङ्कारपुष्पमालाकमण्डलून्परोपभुक्तान् धारयेत् ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचोपेति । करकं कमण्डलुं जायापत्यं कमण्डलुरिति स्मृतेः । उपवीतादिष्वकमन्यैः धृतमुपभुक्तं न धारयेदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । करकं कमण्डलुम् ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः करकमेव अन्यस्य जलपात्रं न धारयेत् ॥ ६६ ॥

नाविनीतैर्ब्रजेदुर्यैर्न च क्षुद्याधिपीडितैः ॥ न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । अविनीता अदान्तागावोश्वाश्चतुरादयः । धुर्याधुरं वहन्ति युज्यन्ते । गच्छयादेरुपलक्षणं च ग्रहणं अनियुक्तैरपि धुरिकेवलैरदान्तैः । अविनीता अदान्ताः गमनं नैष्यते । भिन्नं भग्नं शृङ्गं अनडुहः तस्यैव शृङ्गसंभवो नाश्वादेर्वालिधः पुच्छस्तेन विरूपिताः छिन्नपुच्छादयः तादृशेन नयायात् । आरोग्यमेव स्मृत्यन्तरेऽपि सिद्धम् ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धुर्यैः शकटादिवाहकैः । गवादिभिरविनीतैः रदान्तैः क्षुत्पीडितैर्व्याधिपीडितैश्च वालधिमिः पुच्छैः विरूपितैश्छेदादिना ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । अश्वगजादिभिर्वाहनैरदमितैः क्षुधा व्याधिना च पीडितैर्भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैश्छिन्नवालधिमिश्च न यायात् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् । धुर्यैश्चादिभिरदमितैर्न गच्छेत् । वालधिविरूपितैः वालधिः पुच्छं तच्छून्यैः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । धुर्यैर्बलीवर्दादिभिस्तद्युक्तैर्वा यानैः क्षुद्याधिपीडितैः क्षुत्पीडितैर्व्याधिपीडितैर्वा । वालधिविरूपितैश्छिन्नवालधिमिरित्यर्थः ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविनीतैः धुर्यैः अश्वैर्वा वृषैर्वा न ब्रजेत् । च पुनः क्षुद्याधिपीडितैः न ब्रजेत् ॥ ६७ ॥

विनीतैस्तु ब्रजेन्नित्यमाशुर्गलक्षणाच्चितैः ॥ वर्णरूपोपसंपन्नैः प्रतोदेनातुदन्मृशम् ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । दृष्यमाना अपिकेचिद्दिनयनसंगृह्णन्ति तदर्थमाह विनीतैरिति । सशिक्षितैराशुगैः क्षिप्रगामिभिरलक्षणाच्चितैः प्रशस्तावर्तादियुक्तैर्न शून्यमस्तकादिभिर्वर्णरूपयुक्तैः शोभनेन वर्णेन कर्णशोभादिनारूपेण संस्थानविशेषेण शोभनत्वं च लक्षणविद्यातो ज्ञातव्यं । मृशमक्षिपन् अपीडयन् पुनः पुनः प्रतोदेन अदुःशादिना अत्यन्तं उद्वेग्यमाणा विघटयन्ति ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वर्णोऽस्वादशास्त्रेकथितः शुक्लादिः । एवंप्रमाणकारभेदः । भृशमतिशयेनातुदन्व्यथयन् ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । दमितैः शीघ्रगामिभिः शुभसूचकलक्षणोपेतैः शोभनवर्णैर्मनोज्ञकृतिभिः प्रतोदेनात्यथमपीडयन्गच्छेत् ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । योग्यानाह विनीतैरिति । लक्षणान्वितैः लक्षणानि वाहगुणाः । शीघ्रगैः । प्रतोदेन सूक्ष्मलोहाघदण्डेन तुदन् व्यथयन् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतोदेन प्रतुदन् आशुगैः । शीघ्रगैरित्यर्थः ॥ ६८ ॥

बालातपः प्रेतधूमोवर्ज्यं जित्त्वं तथासनम् ॥ न छिन्द्यान्खलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्खान् ॥ ६९ ॥

[श्रीकामोवर्जये नित्यं मृन्मये चैव भोजनम् ॥[†]]

(१) मेधातिथिः । प्रथमोदितेसवितरिमुहूर्तत्रयंबालातपव्यपदेशः । प्रेतधूमोदह्यमानस्यशवस्ययः । आसनं छिन्नं छिद्रितं भग्नं एतद्वर्ज्यं । नखानिरोमाणि च न छिन्द्यात्स्वयं व्यसनेन अतिप्रवृद्धानि तु नापितेन कारयेत् । दन्तैश्च नखानोत्पाटयेत्प्रवृद्धानि । अन्ये त्वेवमभिसंबध्नन्ति । न छिन्द्यान्खरोमाणि दन्तैरिति । नखांश्च दन्तेनापि न पातयेत् । नखभङ्गे योजनासु हिकामिन्योनानानखान्दारयन्ति ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बालातपः सङ्खवकालातपः । शरदि पुनः संशुक्षणादादित्यस्य बाल्यं तदा तपो बालातप इत्यन्ये । न छिन्द्यात्स्वयम् ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रथमोदितादित्यतापो बालातपः सच मुहूर्तत्रयं यावदिति मेधातिथिः कन्यार्कातप इत्यन्ये । प्रेतधूमोदह्यमानशवधूमः । भयासनं च एतानि वर्जनोयानि । नखानि च रोमाणि च प्रवृद्धानि न छिन्द्यादन्तैश्च नखानोत्पाटयेत् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतान्वर्जयेदित्याह बालेति । बाला कन्याराशिः तत्रत्यातपः । शरद्रौद्रनगृहीयादिति स्मृतेः । मुहूर्तत्रयव्यापि प्रातःकालेन सूर्यातपो वा बालातपः वर्ज्य इत्यनुषङ्गः । न छिन्द्यात्स्वयमिति शेषः ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । न छिन्द्याद्गपनकालादन्यत्र ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । नखरोमाणि दन्तैर्न छिन्द्यात् ॥ ६९ ॥

न मृल्लोष्ठं च मृद्रीयान् छिन्द्यात्करजैस्तृणम् ॥ न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । विमर्दनं खण्डशः करणं लोष्ठस्य मृत्संबन्धिनः केचित्तु मृदोलोष्ठस्य सुधादिसंबन्धिनोऽपि मृदश्च मर्दनं । उत्तुक्षिप्योक्षिप्यपातनं हस्तेन संहननं वा एतच्च मर्दनं यत्किंचन कारितया प्राप्तं निषिध्यते । ननु शौचाद्यर्थे प्रयोजनेन निष्फलग्रहणं त्वपुरस्तादग्रकर्षात् । तेनैव सिद्धे प्रायश्चित्तविशेषार्थः पुनरारम्भः । करजानखाः न कर्म । ननु च न कुर्वीत वृथा चेष्टामित्यनेनैव निष्फलं कर्म । अत्राहुः । चेष्टा भौतिको व्यापारः । इहतु सामान्यस्य पर्युदासः । तेन मनो राज्यादिकल्पापरिहरणीयाः ।

† (ख, ग) चिन्हितपुस्तकद्वये श्लोकमध्ये अयं पाठो दृश्यते । व्यवहारेऽपि दृश आचारः ॥

आयतिरागामीकालः । यस्मात्कर्मणागामिनिकालेऽसुखदुःखमुत्पद्यते । यथाअजीर्णभोजनंकुटुम्बभृतिमचिन्तयित्वा महतो-
धनस्यव्ययश्चतनकुर्यात् ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मृदंकर्दमादि लोष्ठं च मृल्लोष्ठं । करजैर्नखैः । कर्मफलवत्तयाश्रुतं कारीपादि निष्फलं फलसं-
कल्पशून्यं कुर्यात् । वृथाचेष्टा तु प्रागेव निषिद्धा । आयत्यामुत्तरकालेऽसुखोदयं दृष्टोपि ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । नाकारणं मृल्लोष्ठं मृद्वीयात्तृणानि च न छिन्द्यादिति आपस्तम्बवचनानिष्प्रयोजनं मृल्लोष्ठमर्दनं नखैश्च
तृणच्छेदनं कुर्यात् । ननु न कुर्वीत वृथाचेष्टामित्यनेनैवास्यापि प्रतिषेधसिद्धौ दोषभूयस्त्वं प्रायश्चित्तगौरवं च दर्शयितुं वि-
शेषेण निषेधः । अतएवात्रानन्तरं लोष्ठमर्दंति निन्द्यति । दृष्टादृष्टफलशून्यं च कर्म न कुर्यात् । ननु न कुर्वीत वृथाचेष्टामित्य-
नेन पुनरुक्तिः । उच्यते देहव्यापारश्चेष्टा सवृथाचेष्टाशब्देन निषिद्धः अनेन तु निष्फलं मनोयाज्ञादिसंकल्पात्मकं कर्म मानसं-
निषिध्यते । यच्चायत्यामागामिकाले कर्मासुखावहम् । यथाऽजीर्णे भोजनादि तदपि न कुर्यात् ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । वृथा लोष्ठमर्दं न स्यादित्याह नेति । करजैर्नखैः । कर्म निष्फलं मानासिद्धं न कुर्वीत । आय-
त्यामुत्तरकालेऽसुखोदयं सुखफलशून्यं प्रारम्भे कर्ममात्रस्य दुःखफलत्वात् ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । मृद्वीयाद्धस्तेन । निष्फलमिति निश्चितम् । आयत्यांकालान्तरे । असुखोदयमिति निश्चितं च कर्म न
कुर्यात् ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । आयत्यामुत्तरकाले यदसुखं कर्म तन्न कुर्यात् ॥ ७० ॥

लोष्ठमर्दं तृणच्छेदी नखरवादी च योनरः ॥ सविनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रार्थवादः अस्मादेव केवलाल्लोष्ठग्रहणात् पूर्वोक्तमृल्लोष्ठमिति षष्ठीसमासो विज्ञायते उभयप्राधान्ये-
हि मृल्लोष्ठं लोष्ठ इव अत्राकरिष्यता तस्यैव हस्तेन सुमर्दत्वात्माप्तः पर्युदासः । सुधायास्तु काष्ठिन्याद्यन्तसाध्यं मर्दनं तत्रैवासतिप्रयो-
जने प्राप्तं मृल्लोष्ठमर्दनं तु हस्तेन पुरुषाणां स्वभावतः केषांचित्प्राप्तोति तस्य पर्युदासः । तृणच्छेदी प्रकृतो दन्तैर्नखान्खादिति सूचकः
पिशुनः कर्णेजपः यः परस्य दोषानसतः सतोवापरोक्षं व्याख्यापयति । अशुचिरुक्तार्थः । विनाशमाशु व्रजति । नयथान्या-
नि वैदिकान्यनियतकालानि फलानि एवमेतत् । किं तर्हि इहैव जन्मनि अचिराद्दनादिनाविधोगोविनाशः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोष्ठमर्दनादेः प्राङ्निषिद्धस्य दृष्टदोषात्सिद्धफलतामाह लोष्ठमर्दंति । नखखादीदन्तैर्नखो-
त्पाटकः । बहुदुःखकारी सूचकः परापकारहेतुवाक्यप्रयोक्ता । अशुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचशून्यः ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । लोष्ठमर्दयित्वा तृणच्छेत्ता नखखादिता च योमनुष्यः तथा सूचकः खलोयः परस्य दोषानसतः सतोवा
ख्यापयति बाह्याभ्यन्तरशौचरहितः शीघ्रमेतै देहधनादिना विनश्यन्ति ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । लोष्ठमर्दादीननूद्य दृष्टफलमाह लोष्ठमर्दंति । सूचकः खलः ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । सूचकः पिशुनः ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूचकः परापकारहेतुवाक्यप्रयोक्ता ॥ ७१ ॥

न विग्रह्य कथां कुर्याद्बहिर्मास्यं न धारयेत् ॥ गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिनिवेशेन पणवन्धादिनायल्लौकिकेषु शास्त्रेषु वार्थेष्वितरेतरं जल्पनमहोपुरुषिकायासाविगृह्यक-
था । बहिर्मास्यं वाससो बहिः कण्ठस्थां सजं वासं स्थादयेत् । तथा च समाचारः । अपरे बहिरित्यनोवृतादशु उच्यते । तत्र नगररथ्या-

दैनप्रकटमाल्योभ्राम्येदित्पाहुः । अथवाबहिर्गन्धबहिर्माल्यंयस्यगन्धोनातिसवेद्यते । एवंस्मृत्यन्तरं । नागन्धांसजंधारये-
दन्यत्रहिरण्मय्याइति । गवांचपृष्ठेयानपर्याणविनासाक्षाद्रवारोहणंप्रतिषिध्यते । सर्वथेतिपर्याणादान्तरायेपिगच्छ्यादिमु-
क्तेऽपृष्ठयानत्वादप्रतिषेधः ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विगृह्यनैवदेयमिति परकथामाच्छिद्य । बहिर्माल्यशिखावेष्टनेन । गवांपृष्ठेन सर्वथातिग-
र्हितं रथादियोजनेन तु गोभिर्यानिगर्हितमात्रंनत्वत्यन्तम् ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । नचाभिनिवेशेन कथांशास्त्रीयेष्वर्थेषु लौकिकेषु वा कुर्यात् । केशकलापाद्बहिर्माल्यं धारयेत् ।
गवांच पृष्ठेनयानसर्वथेतिप्रवेण्यादिव्यवधानेनाप्यधर्मावहम् । पृष्ठेनेत्याभिधानादाकृष्टशकटादिना न दोषः ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । विगृह्य विग्रहंरुत्वापरकथांप्रच्छाद्यच । बहिर्माल्यकेशकलापाद्बहिर्माहर्हपुष्पम् । गवांपृष्ठेन
केवलेनेत्यन्वयः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । विगृह्य कथांविरोधपूर्वकवाक्यम् । गवांपृष्ठेन यानं गोपृष्ठमारुह्य यानम् ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विगृह्य प्राणबन्धादिवालौकिकेषु शास्त्रेषु कथांन कुर्यात् विध्यन्ते गवांपृष्ठे वृषभानांपृष्ठे स-
र्वपुण्यानांविनाशात् गवारोहणंप्रविगर्हितं । तथैवबहिर्माल्यं धारयेत् ॥ ७२ ॥

अद्वारेण च नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वा दृतम् ॥ रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । आवृतस्यवात्परिक्षेपादिना ग्रामस्यअद्वारप्रवेशप्रतिषेधः । अनावृतस्यतुद्वारवतोपियथा-
कामम् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अद्वारेण सर्वसाधारणद्वाख्यतिरेकेण गुप्तद्वारादिना नातीयान् प्रविशेच्च । वृत्तंसंवृतंस्वयं
हरेत्हस्तेन ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । प्राकाराद्यावृतंगृहं च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राकारादिलङ्घनंरुत्वा न विशेत् । रात्रौ च वृक्षमूलाव-
स्थानंदूरतस्त्यजेत् ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । नातीयात् न गच्छेत् प्राकाराद्युल्लङ्घनेन ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रामं वा वेश्म वा वृत्तंवेष्टितंअद्वारेण नातीयात् नविशेदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

नाक्षैः क्रीडेत्कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ॥ शयनस्थोन भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्तरेणापिग्लहंपरिहासेननाक्षैर्दाव्येदिति । कदाचिद्ग्रहणंशलाकादीनामपिदर्शनार्थं । तेनसर्वस्य
द्युतस्यप्रतिषेधः । स्वयंचर्मपादत्राणमुपानहौ तेआत्मनाहस्तेनदण्डादिनावगृहीत्वा देशान्तरंनयेत् । आत्मीययोश्चायं-
प्रतिषेधः । स्वयमितिप्रकृतत्वात्तेनगुर्वादिसंबन्धिन्योरनिषेधः । शयनेखट्वादौ उपविश्यनभुञ्जीत पाणौचकवलंस्थापयित्वा
भाजनाद्यनन्तरितेनआसने अन्नंस्थापयित्वाआनन्तर्याद्भोज्यस्यप्रतिनिर्देशेनभोक्तुः ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न पाणिस्थं वामपाणिस्थं पाणिनिहितभाण्डादिस्थितंच । आसने पीठदौ स्थितम् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्लहंविनाकदाचिदपि परिहासेनापि नाक्षादिभिः क्रीडयेत् । स्वयमित्यभिधानादात्मोपानहौ पाद-
व्यतिरिक्तेन हस्तादिना देशान्तरं नयेत् । शय्याद्यवस्थितश्च न भुञ्जीत । हस्ते च प्रभूतमन्नंरुत्वा क्रमेण न खादयेत् ।
आसने भोजनपात्रनिधाय न भुञ्जीत ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । कदाचिदिति ब्राह्मणादर्थेन प्रतिपदादावपि प्रसक्तिवारणार्थम् । ग्लहं विनाप्यक्षैर्न क्रीडितेति मेधातिथिः । न उपानहाविति द्वित्वं विवक्षितम् । आसने स्थापितमपि ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । पाणिस्थमन्नं पाण्यन्तरेण न भुञ्जीत ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । नाक्षैः क्रीडेत । अक्षयहणं शलाकादिना विभवे सति क्रीडितेति । स्वयं उपानहौ न हरेत् । हस्तेन नानयेदित्यर्थः । दण्डादिना आनयेत् ॥ ७४ ॥

सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥ न च नम्रः शयीतेह न चोच्छिष्टः कचिद्भजेत् ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्तमिते आदित्ये प्रतिलक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । न चोच्छिष्टः ननु च ब्रह्मचर्यधर्मेऽप्येति त्रिषिद्धं । पुरुषधर्मताचतस्य ज्ञापिता न तादर्थ्यमेव सत्यं व्रतरूपता ज्ञापनार्थ उपदेशोऽयं । तेन यावज्जीविकः सङ्कल्पः कर्तव्यः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तिलसंबद्धं तिलप्रकृतिकं तैलाद्यपि अस्तमित्यं प्रति तदनन्तरं उच्छिष्टो भूत्रादिकरणेनाशनेन वा न शयीतेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्किंचित्तिलसंमिश्रं कसरमोदकादि तदस्तमितेऽर्के नाद्यात् । उपस्थाच्छादनवासोरहितो नेह लोके सुप्यात् । उच्छिष्टस्तु नान्यतो गच्छेत् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । तिलसंबद्धं कसरमोदकादि । अस्तमितेऽस्तंगते सवितरि इह भूमावपि न संविशेत् न शयीत उच्छिष्टः कृतभोजनो नाद्यान्तः ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वतिलसंबद्धं अस्तमिते सति व्रती नाद्यात् न भक्षयेत् ॥ ७५ ॥

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ॥ आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । आदिकर्मणि विधिमिमंसा चरेत् । आर्द्रपादो भोजनमाचरेत् । न वा वृमेः पादौ सिचन्नासीत संविशेत् शयने गान्धाणि नावक्षिपेत् । संवेशनं शयने गान्धासंयोजनं । अस्य फलमाह दीर्घमायुरिति । नायमायुष्कामस्य विधिः । किर्तिर्हि पूर्ववन्तित्यः । आयुरनुवादस्त्वर्थवाद एव ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संविशेत् शयीत ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । जलार्द्रपादो भोजनमाचरेत् । नार्द्रपादः सुप्यात् । यस्मादार्द्रपादो भुञ्जानः शतायुर्भवति ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । दृष्टार्थविधिनिषेधावाह आर्द्रेति । न संविशेन्न शयीत ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत भोजनं कुर्यात् । आर्द्रपादः कदाचन न शयीत शयनं न कुर्यात् । पञ्चाद्रौ भोजनं चरेत् ॥ ७६ ॥

अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् ॥ न विष्णून् मुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । दुर्गं दुर्गारोहं पर्वतादितरुगुल्मलतागहनंचारण्यंतन् प्रपद्येत । नाक्रामेन्न गच्छेदचक्षुर्विषयं सर्पचौरादेरन्तर्हितस्य भावाशङ्क्या । चक्षुर्ग्रहणमागमादेरपि प्रमाणस्य लक्षणं । न विष्णून् मुदीक्षणं वर्णादिनानिरूपणंच विरकालप्रेक्षणानि भवन्ति इति । अतएव तन्मकर्तव्यं दैवात्कचिद्दृश्यमाने न दोषः । नदीबाहुतरणंच त्वस्थस्य निषिध्यते । न वृकभये ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुर्गदुर्गत्विन श्रुतमचक्षुर्विषयं स्वयमदृष्टं प्रपद्येत न गच्छेत् । विष्णुमूत्रं परकीयं । बाहुभ्यां नदीमिति विवक्षितं बाहुना जलान्तरे पितरणस्य दृष्टविरोधित्वात् ॥ ७७ ॥

(३) कुङ्कुमः । तरुगुल्मलतागहनत्वेनाचक्षुर्गोचरमरण्यादिदेशं दुर्गनाक्रमेत् । सर्पचौरादेरन्तर्हितस्य संभवात् । पुरीषमूत्रं च न निरीक्षेत् । बाहुभ्यां च नदी न तरेत् ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्गं तृणाद्याच्छिन्नकूपतडागादि अतएवाहाचक्षुर्विषयं । विष्णुमूत्रं स्वकीयं तत्पर्यालोचनबुद्ध्या नैक्षेत् ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अचक्षुर्विषयं देशं दुर्गं वा दुर्गारोहणं न प्रपद्येत ॥ ७७ ॥

अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः ॥ न कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । कपालिकाः भग्नस्य शकलानि दीर्घमायुः व्याख्याता द्वितीया ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कपालिका घटाद्यंशः । कार्पासस्यास्थिबीजम् ॥ ७८ ॥

(३) कुङ्कुमः । दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छुः केशादीन्नाधिरोहेत् । भग्नमृण्मयभाजनशकलानिकपालिकाः ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । कपालिका भग्नघटादेः । कार्पासास्थि तद्बीजनाधितिष्ठेत् तेषु अधिशीङ्स्थासां कर्मैति सम्यर्थे द्वितीया ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । अधितिष्ठेत्पदा । कपालिका भिन्नमृद्भाण्डशकलान् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । केशमध्ये दीर्घमायुर्जिजीविषुः नाधितिष्ठेदित्यपि ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुलकसैः ॥ न मूर्खैर्न अवलिप्रैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥ ७९ ॥

[न कृतघ्नैरनुद्युक्तैर्न महापातकान्वितैः । न दस्युभिर्नाशुचिभिर्नामित्रैश्च कदाचन]

(१) मेधातिथिः । ननु च नाधार्मिकजनावृतेनोपसृष्टेऽन्त्यजैरिति चोक्तमेवैतत् । नेति ब्रूमः तत्र निवासः प्रतिषिद्धः इहतुसंवासः । यत्र ग्रामे ते वसन्ति न तत्र वस्तव्यं गृहस्थित्येति । तत्रोक्तं संवासस्तुतैः सह संव्यवहारोदानग्रहणादिभिर्मैत्रीकरणं तद्गृहसमीपे च वासोऽपि एकतः स्त्रायोपजीवनमित्यादि । आवृतग्रहणाच्च तत्र बाहुल्यं गम्यते । यस्मिन् ग्रामे भूयांसस्ते तथा समीपेऽपि न वस्तव्यमिति तस्यार्थ इह त्वबाहुल्येऽपि समीपवासादि प्रतिषिध्यत इत्येषा विवेकः । पुलकसानिषादाः शूद्रायां जाता अन्त्याभेदप्रभृतयो म्लेच्छा अन्त्यावसायीति निषादरूपां चण्डालाज्जातो वक्ष्यते । निषादरूपां चण्डालादित्यादि । अवलिमाभेदोद्धताः धनादिना गर्विताः ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संवसेदेकगृहे अवलिप्रैर्गर्वितैः । अन्त्यैः कैवर्ताद्यैः । अन्त्यावसायिभिः सूतमागधाद्यैः ॥ ७९ ॥

(३) कुङ्कुमः । पतितादिभिर्ग्रामान्तरवासिभिरपि सह न संवसेत् । एकतरुच्छायादौ न समीपे वसेत् । अतो नाधार्मिके वसेन्नाम इत्यतो भेदः । निषादाच्छूद्रायां जातः पुलकसः । वक्ष्यति च । जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुलकस इति । अवलिमाधनादिमदगर्विताः । अन्त्या अन्त्यजारजकादयः । अन्त्यावसायिर्नो निषादो रूपां चण्डालाज्जाताः वक्ष्यति च निषादस्त्री तु चाण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । ग्रामवासनिषेधस्योक्तत्वादेकसमैकवृक्षच्छायादौ न वसेदित्यर्थः । पुलकसैः निषादाच्छूद्रायां-
जातैः । अवलिमैः । धनादिगर्वितैः । अन्यैरजकादिभिः । अन्त्यावसायिभिः निषाद्यांचण्डालाज्जातैः सह वार्ताकलहादि-
संभावनया अधर्मोत्पत्तेरिति भावः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । पुलकसः शूद्रेण क्षत्रियायां जातः । अन्त्यादर्शनस्पर्शनायोग्याः प्रतिलोमजाः । अन्त्यावसायिनः
श्वपाकादयः ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पतितैः सह न संविशेत् । चाण्डालैः ब्राह्मण्यां शूद्राज्जाताः चाण्डालास्तैः सह न संविशेत् अ-
न्यैः कैवर्तादिभिः । अन्त्यावसायिभिः सूतमागधादिभिः । एतैर्जातिभेदैः सह न संवसेत् अन्त्यभेदाः । रजकश्मश्रुकारश्च
नलेबुरुडएव च । कैवर्तमेदभिल्लाश्च समैते अन्त्यजाः स्मृताः । अस्यार्थः । बुरुडः शूर्पकारः इति जातिसंज्ञा ॥ ७९ ॥

न शूद्राय मतिदद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ॥ न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ८० ॥

[अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥] +

(१) मेधातिथिः । शूद्रस्य दृष्टादृष्टविषये हिताहितोपदेशोन कर्तव्यः । शूद्रस्य मत्तित्वं कर्तव्यमितियावत् ।
वृत्त्यर्थश्चायं निषेधः । सौहार्दादिना तु न दोषः । भवन्ति हि शूद्राः कुलमित्राणि मैत्र्याचावश्यं हितमुपदिश्यते । अनुज्ञाता-
च सर्ववर्णं ब्राह्मणस्य मैत्री मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । ये तु व्याचक्षतेऽपृच्छतो न ब्रूयादित्युपन्यस्य युक्तं शास्त्रान्तरसि-
द्धत्वात् । नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादिति तदयुक्तम् । तत्र हि स्वाध्यायविषयं स्वरवर्णगतमन्यत्वमसंगतं वा कुर्वतो विनाशितं-
त्वयेत्यादावपृष्टेन न वक्तव्यम् । यथाचामी नाध्याप्या इत्यस्मिन् प्रसङ्गे दमुक्तेनापृष्टो ब्रूयादिति । अशिष्यस्यापृच्छतो-
वित्स्वरव्यक्षरं वा पठतो न किञ्चिद्वक्तव्यमिति तस्यार्थः । नोच्छिष्टमिति उच्छिष्टशब्दोऽयं भुजिनिमित्तेऽप्राशस्त्ये वर्तते कृतमूत्रपु-
रीषोप्यनाचान्त उच्छिष्ट उच्यते । यथा वक्ष्यामो न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टः । बाहुल्येनोच्छिष्टमयोगो भुजिसंबन्धेन भुजानस्य
ह्यन्तरास्यसंस्पर्शेन बहिरन्तःस्थितस्योच्छिष्टत्वं भवति । तथा च श्मश्रूणि गतान्यास्यमिति श्मश्रुभ्योन्यदास्यानुप्रवि-
ष्टमुच्छिष्टं करोतीति ज्ञापयति । अतश्च भोक्तुर्भुज्यमानस्य पात्रादेरधिकरणस्य चोच्छिष्टव्यवहारः । क्वचिच्चायं उपयुक्ते-
तरवचनोऽपि । हविरुच्छिष्टं दक्षिणेति । तत्र समाचारात्पात्रगृहीतमुच्छिष्टपुरुषसंबन्धमीषद्भुक्तमुच्छिष्टमुच्यते । यदपि-
विशदमोदनादिपात्रस्थमस्पृष्टमपि भोक्ता तदपि संबन्धात् समाचारतः परिद्धियते । तत्रोच्छिष्टमपि दातव्यम् । नोच्छिष्टमिति-
विधिप्रतिषेधावेकविषयावृतामृतशूद्रव्यवस्थया हविःशेषभेदेन वा विकल्पेते । अथवा स्थालीस्थमतिध्यादिभुक्तशिष्टं-
तन्न शूद्राय दातव्यम् । तत्रोच्यते । जीर्णवसनसाहचर्याच्चैतदेव प्रतिपत्तुं युक्तम् । उपयुक्तेतरवचनत्वाच्च शिषेरुपसर्गस्य तद-
र्थानुगुण्येन वर्तनाद्धविरुच्छिष्टं दक्षिणेति तत्प्रयोगोप्यविरुद्ध एव । तयोः स्मृत्योरविरोधो भविष्यति । यद्यपि रूढ्याऽऽच-
मनार्हाः प्रायोऽत्र वचने दृश्यन्ते । यत्तु वैश्यवच्छौचकल्पश्चेति तद्दासशूद्रविषयम् ॥ भुक्तोऽज्ज्ञतमेव प्रतीयत इति दर्श-
यिष्यामः । न हविष्कृतम् हविषे कृतं हविरर्थकं लिपितं बहुवचनः समासस्तादर्थ्येनोपकल्पितप्रतिषेधात् । दण्डापूपिकया
यत्र हविर्गन्धोऽस्ति तत्सर्वप्रतिषिध्यते । तेन हविरर्थात्तया संकल्पितस्य हविषः प्रवृत्तस्य हविःशेषस्याभुक्तोऽज्ज्ञत-
स्य हविषः प्रतिषेधः सिद्धो भवेत् । तथाच कृतमिति करोतिः क्रियासामान्यवचनः प्रयुक्तः हविरर्थकत्वं संकल्पितं व-
चनं तेनोच्छिष्टस्यापि यावत्प्राकृतेन संकल्पेन हविष्कृतव्यपदेशेन यथावत्सर्वावस्थस्य प्रतिषेधो विज्ञायते । अन्यैस्तु-

हविर्मिश्रं हविष्कृतमिति व्याख्यातम् । संसृष्टप्रतिषेधाच्च केवलस्यापि प्रतिषेधः । विप्रसंसृष्टप्रतिषेधे विप्रस्येवेत्युक्तम् । कथं-
 पुनः संसृष्टप्रतिषेधे केवलप्रतिषेधः । केवलप्रतिषेधेनाप्रधानः कदाचित्संसृष्टप्रतिषेधः शक्यते वक्तुम् । यत्र संसृष्टावपि
 पृथक्त्वेन प्रतिभासेते यत्र वा चक्षुषः प्रतिभासमाने रूपे रसादिना तत्प्रयोगो भवति तत्रापि भवत्येव तदाश्रयो व्यवहारः ।
 यथासुरादिसंपृक्तानां सुपकपिण्डीष्वन्तर्हितेऽपि सुरादिरूपे रसे तत्प्रत्ययादस्त्येव सुरापानप्रायश्चित्तम् । ननु चैवमप्यद्रव-
 रूपत्वात्पिण्डीभिरैकतापन्नायाः सुरापानपानोपपत्तिः । नैष दोषः । प्रायिकेणौचित्यानुवादेन पानमुपादीयते । अभ्यवहा-
 रएव तु निषिध्यते । यथा च भक्ष्या भक्ष्यप्रकरणमेतत् । भक्षणं चाभ्यवहारमात्रं तस्य विशेषः पानखादनचर्वणादयः । गन्धस्य
 पुनरनाश्रयस्याप्युपलब्धेर्न ततो द्रव्यसद्भावावगमः दूरस्थेऽपि कर्पूरादौ गन्धउपलभ्यते । सूक्ष्मद्रव्यावयवावगमकल्पनायां
 द्रव्यस्य परिमाणावयवः स्यात् । यत्र तु संसृष्टयोरेकीभावो न चान्यस्तत्प्रत्ययोन न तत्र केवलाश्रयौ विधिप्रतिषेधौ प्रवर्तितुमर्हतः ।
 यथा क्षीरपातव्यमितिसंमिश्रितयोः क्षीरोदकयोः पीतयोर्न क्षीरं भवति नोदकं द्रव्यान्तरत्वात् । अन्यद्दि तत्र रूपमन्यश्च रसो-
 संस्थानादितत्प्रत्ययहेतुरस्तीति द्रव्यान्तरं तत् । यद्येवं मद्योदके सह पीते यदि भवेतां तदा मद्यपानप्रायश्चित्तं प्राप्नोति । द्रव्या-
 न्तरत्वात् । नैष दोषः अभिभवति रसान्तरागिमद्यंति कुरसवत् । ततो रसप्रत्यभिज्ञानाद्भवत्येव तत्प्रायश्चित्तम् । यत्र तु बहुदकं-
 त्वल्पमद्यादि तत्र संसर्गप्रायश्चित्तमपि निपुणमेकादशेनिरूपयिष्यामः । तस्मात्केवलाश्रयः प्रतिषेध आस्कन्देदपि संसर्गम्
 यथामाषानभोक्तव्या इति मिश्रा अपि न युज्यन्ते । संसर्गाश्रयस्तु केन हेतुनाऽसंसृष्टे वर्तेत । गङ्गायमुनयोः संगमाज्जलमानये-
 त्युक्ते न केवलाया गङ्गाया आनयति न यमुनायाः । समाचार एवेति चेत् समाचार एवोदाहर्तव्यः । न चास्योपदिशेद्धर्मम् । ननु
 च न शूद्रायेत्यविशेषेण दृष्टादृष्टविषयमतिदानप्रतिषेधाद्धर्मोपदेशनिषेधोऽपि सिद्ध एव । सत्यम् पुनर्वचनं शेषार्थम् । ततः प्राय-
 श्चित्तोपदेशोऽनुज्ञातो भवति । शरणागतं परित्यज्येत्यत्र चैतद्वर्णयिष्यामः । अन्येतु पार्वणाश्चाद्रुपाकयज्ञादिष्वितिकर्तव्यतां-
 शिक्षयेत् पाचकत्वादिरूपेणेत्याहुः । अत्र चोदयन्ति यदि धर्मोपदेशः शूद्रस्य निषिध्यते कुतस्तां हि धर्मवित्त्वम् । अ-
 विदुषश्च नानुष्ठानसंभवस्ततः शूद्रानुष्ठानकर्मशास्त्रानर्थक्यम् । अचोद्यमेतत् । अतिक्रान्तनिषेधस्य लिप्सा ब्राह्मणस्य-
 चोपदेष्टृत्वसंभवात् । नहि ब्रह्महत्या सर्वस्वदानचोदनाप्रतिग्रहं प्रयुङ्क्ते संभवति लिप्सा प्रयोक्त्री न चास्ति वचनं प्रब्रूयादित-
 रेभ्यश्चेति वृत्त्युपायप्राप्तौ अतएव प्रकृतं सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यादृत्युपायान्यथाविधि । प्रब्रूयादितरेभ्यश्चेति । यस्त्वाश्रित-
 शूद्रस्तस्यावश्यमुपदेशः कर्तव्यः । अविदुषा विधिप्रतिषेधाधिकृतक्रमात्संवासा निषिद्धः नमूखैर्नावलिमैश्चेति । यत्तु
 व्याचक्षते धर्मशास्त्रोपदेशस्तदर्थव्याख्यानं वानेन निषिध्यते शास्त्रद्वयेन न वास्योपदिशेदिति एकेन शास्त्राभ्ययनपरेणा-
 र्थव्याख्यानम् । अग्रन्थकस्तूपदेशो न केनचिन्निषिद्धः तेषामेवं वदतां तस्य शास्त्रविचारइतिसिद्धत्वात्पुनरुक्तम् । इदं तु
 बहुयुक्तं व्याकरणादौ धर्मावबोधार्थं शास्त्रधर्मशब्दः । तद्धि न धर्मशास्त्रमतीन्द्रियार्थमिति प्रतिषेधानुपदेशाद्भवति तु धर्मशा-
 स्त्रावबोधार्थम् । शक्नोति हि वैयाकरणः पदार्थानुसारेण गहनं वाक्यार्थमुन्नेतुम् । धर्मशास्त्रत्वाच्च तस्य शास्त्रइत्यने-
 नागतत्वात्पृथगुच्यते । युक्तमेतत् यदि कश्चिन् ब्रूयात्प्रधानेऽनधिकृतस्य कुतोक्तेषु प्राप्तिरिति । वेदस्मृतिशास्त्रे च प्रधा-
 ने न च तत्र शूद्रस्याधिकारः । मचास्य व्रतमादिशेत् व्रतशब्देन रुद्धाण्युच्यन्ते एतैर्व्रतैरिति प्रयोगदर्शनात् । तान्यभ्युदय-
 कामस्य नोपदिशेत् । प्रायश्चित्तार्थतयान्विष्यत एवोपदेशः । स्नातकव्रतानां प्राप्तिरेव नास्ति अस्नातकत्वात् । एवंसावित्रादी-
 नामप्यभ्ययनाभावादभ्ययनं चोपनयनाभावादुपनयनं च तद्विधौ जातित्रयश्रवणात् ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मतिदण्डनीतिशास्त्रादिविषयां । उच्छिष्टं भाण्डत्यक्तं । अहविष्कृतं यत आकृष्य द्रुतं-
 हविस्तं पुरोडाशादिहविःशेषं । धर्मधर्मसाधनव्रतं प्रायश्चित्तम् ॥ ८० ॥

(३) कुहूकः । शूद्राय मर्तिदृष्टार्थोपदेशं दद्यात् धर्मोपदेशस्य पृथङ्निर्देशात् । अदासशूद्रायोच्छिष्टं दद्यात् दासगोचरतयोच्छिष्टमन्नं दातव्यमिति वक्ष्यमाणत्वाददोषः । द्विजोच्छिष्टं च भोजनमिति भोक्तुर्विधिर्दातुर्च्छिष्टदाननिषेधेपि यथासंभवलब्धविषयः । हविष्कृतमिति यस्यैकदेशोद्भुतः सहविशेषो न दातव्यः । धर्मोपदेशो न शूद्रस्य कर्तव्यः व्रतं चास्य प्रायश्चित्तरूपसाक्षान्नोपदिशेत् किंतु ब्राह्मणमध्ये कृत्वा तदुपदेशव्यवधानात् । यथाहाङ्गिराः तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम् । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥ प्रायश्चित्तमिति सकलधर्मोपदेशस्योपलक्षणार्थम् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । मर्ति दृष्टार्थबुद्धिः । हविष्कृतं द्रुतावशिष्टं । व्रतं प्रायश्चित्तं । एतद्ब्राह्मणमन्तरावाधिकृत्योपदिशेत् । श्रावयेच्चतुरोवर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रत इत्युक्तेः । अन्यथा तेषां धर्माद्यननुष्ठानापत्तिः । अस्य शूद्रस्य साक्षादिति शेषः ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । मर्तिपरेणाविज्ञातमुपायम् । भोजनपात्रस्थमुच्छिष्टमन्नं न तु स्थाल्यादिस्थितम् । हविष्कृतं हविष्टेन कल्पितमृत्विग्भिर्भक्षितशिष्टं पुरोडाशादिकम् । धर्मश्रौतस्मार्तादिकम् । व्रतं स्नातकव्रतादि न मर्तिदद्यादित्येव सिद्धे धर्मनोपदिशेदिति पुनर्निषेधो दोषातिशयप्रकाशनार्थः ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्राय मर्तिं सन्मर्तिं नीतिशाल्मादि विषयां न दद्यात् । उच्छिष्टं अतिथेः भुक्तोच्छिष्टं हविष्कृतं देवनिमित्तं पुरोडाशादि शूद्राय न । च पुनः अस्य शूद्रस्य व्रतं प्रायश्चित्तमापदि ॥ ८० ॥

यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ॥ सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रतिषेधस्य निन्दार्थवादः । तेनैव सहेति । उभयोर्दोषमाह । शृण्वतः श्रावयतश्च मज्जत्यवगाहते तत्प्राप्नोतीति यावत् ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तमो नरकं सह तेनैव गच्छति यदि शूद्रोऽपि पापान्तरेण तल्लोकगामी । अन्यथा तूपदेशैव याति ॥ ८१ ॥

(३) कुहूकः । यस्माद्योऽस्य शूद्रस्य धर्मब्रूते यश्च प्रायश्चित्तमुपदिशति स तेन शूद्रेणैव सहासंवृताख्यं तमो गहनं नरकं प्रविशति । पञ्चसु पूर्वोक्तेषु द्वयोर्दोषकथनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । विपक्षे दण्डमाह यइति । असंवृतं नाम तमो नरकं तेन शूद्रेण सह मज्जत्येवेत्यवयवः ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । अत्र निन्दार्थवादमाह यइति । अस्य शूद्रस्य । तेन शूद्रेण ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अस्य शूद्रस्य धर्ममाचष्टे यः व्रतं दिशति स असंवृतं नाम तमः नरकं तेनैव सह मज्जति ॥ ८१ ॥

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ॥ न स्पृशेच्चैनदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विना ततः ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । संहताभ्यां सप्रिलिष्टाभ्यामितरेतरसंसृष्टाभ्यां युगपद्वाभ्यां प्रतिषेधः । पाणिभ्यामिति बाहू संहतौ निषेधति । आत्मन इति न परस्य । अतश्चान्येन संहताभ्यां कण्डूयतो न दोषः । शिरोग्रहणात् पृष्ठादावदोषः । न स्पृशेच्चैव शिरोहस्तेनात्मनोऽन्यहस्तेन वाऽवयवेनेतिकेचित् । तत्र पाणिभ्यामिति प्रकृतत्वात् । न च स्नायाच्छिरसा विना । नित्यनैमित्तिकयोः स्नानयोरयं विधिः । ननु स्निग्धस्य लौकिके स्नाने कुत एतत् । स्नानविधिनैकवाक्यत्वात् । विहितस्नानापेक्षा प्रत्यासत्त्या युक्तिमतिलोके तु विधेरभावादप्राप्तिः । स्नातिश्चायं सर्वाङ्गसंबन्धिनिसलिलगोमूत्रादिप्रक्षालने वर्तते शिरोवर्जिते च तत्र चण्डालादिस्पर्शने शिरोवर्जितमपि यदृच्छाप्रसक्तं निवार्यते । न च स्नायाद्विना ततः अस्ति च लौकिकमशिरस्कर्मस्नानं येन शिरः स्नानं शिरः स्नातस्तु तैलेनेति ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संहताभ्यांसंयुक्ताभ्यां एतच्छिरः । ततःशिरसोविना शिरोवर्जितागैर्न स्नायादित्यर्थः । अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणामित्यन्यत्रोक्तं ॥ तेनायंसशिरःस्नानशक्तविषयो निषेधः ॥ ८२ ॥

(३) कुड्डूकः । संश्लिष्टाभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनःशिरः । उच्छिष्टः स्वशिरोन स्पृशेत् । शिरसा विनोन्मज्जन-
व्यतिरेकेण नित्यनैमित्तिकस्नाने न कुर्यात् दृष्टार्थं शिरोव्यतिरिक्तगात्रप्रक्षालने न दोषः । स्नानशक्तस्य चायं निषेधः
अशक्तस्य तु । अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणामिति जात्रालिना विहितमेव ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचनेति एतच्छिरः । ततः शिरसःशिरोवर्जं न स्नायात् शक्तस्यायं निषेधः । न त्वशक्त-
स्य । अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणां । आर्द्रेण वाससा वापिर्देहिकं मार्जनं विदुरिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । आत्मग्रहणात्परस्याप्रतिषेधः शिरोग्रहणादवयवान्तराणाम् । एतच्छिरः । असंहताभ्यामप्युच्छि-
ष्टेन स्पृशेत् । ततःशिरसोविनान च स स्नायात् । नित्यनैमित्तिकयोः कर्मणोरदृष्टार्थस्नानविषयमेतत् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उच्छिष्टः सन् एतत् शिरः न स्पृशेदित्यर्थः ॥ ८२ ॥

केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् ॥ शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किंचिदपि स्पृशेत् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मनः परस्येत्यविशेषणक्रेचिदिच्छन्ति । अन्यत्वात्मन इति प्रकृतमभिसंबध्नन्ति । क्रो-
धनिमित्तश्चायं प्रतिषेधः । सुरतसंभोगे तु कामिन्याः केशग्रहः सननिषिध्यते । शिरःस्नानक्षालितमनेनेति राजदन्तादेरा-
कृतिगणत्वात्परनिपातः । शिरःस्नात इति बाहुल्येन समासः । नाङ्गमात्मीयम् ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । केशग्रहान्परिण त्वशिरःकेशग्रहणप्रहारान् शिरसि त्वयमपि शिरःस्नातः सन् त्वाङ्ग-
मन्यदपि तैलेन न स्पृशेत् । न अक्षयेत् । एतच्च तद्विदुष एव न रात्राविति शिष्टाचारात् ॥ ८३ ॥

(३) कुड्डूकः । कोपेन केशग्रहप्रहारौ शिरसि वर्जयेत् । कोपनिमित्तत्वाच्चात्मनः परस्य च प्रतिषेधः । अतएव
सुरतसमये कामिनीकेशग्रहस्यानिषेधः । सशिरस्कस्नातश्च तैलेन न किंचिदप्यङ्गं स्पृशेत् । अथवा तैलेनेति काकाक्षिवदुभ-
यत्र संबध्यते तैलेन शिरःस्नातः तैलेन पुनः किंचिदप्यङ्गं न स्पृशेत् अतोरात्रौ शिष्टानामतैलशिरःस्नातानां तैलेन पादाभ्य-
ङ्गसमाचरणमविरुद्धम् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । केशग्रहानिति शिरस्येव केशपदमुक्तधम्मिल्लपरं क्रुद्धः सन्निति शेषः । अतः सुरतसमये कामिनी-
केशप्रदेशग्रहे न दोषः । शिरःस्नातस्तु शिरसितैलं दत्त्वा नान्येष्वङ्गेषु तद्व्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु कृतशिरस्नानस्तैलाभ्य-
क्तो न स्यात् । तैलस्नाने स्नानशब्दस्य भाक्तत्वात् । युगपत्सर्वाङ्गीणजलसंबन्धस्य तत्वात्स्पर्शनस्य करणापेक्षत्वाच्च ।
दाक्षिणात्यानां मातुलकन्यापरिणयवत् रात्रौ गौडीयानां पादाभ्यङ्गो देशाचारः ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । शिरःस्नातः कृतकेशवापनः ॥ ८३ ॥

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ॥ सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तं राजतो धनमन्विच्छेदिति । राजशब्दश्चायं क्षत्रियजातावक्षत्रियेऽपि जनपदेश्वरे दृष्टप्रयोगो
ब्राह्मणानां राज्यमिति । तत्र प्रतिग्रहविधौ तन्निषेधे च जनपदेश्वरवचनो गृह्यते येनाह अराजन्यप्रसूतित इति । जनपदेश्व-
र्यहि सर्ववर्णसंभवि लिप्सया । अतो विशेष्यते । राजन्याक्षत्रियाद्यस्य प्रसूतिरुत्पत्तिर्नास्ति । तस्माद्वाङ्मोजनपदेश्वरान्

गृहीयात् । क्षत्रियादपि लुब्धादुच्छास्त्रवर्तिनोवक्ष्यमाणेन प्रतिषेधेन । सूनापशुमारणसंज्ञकपूर्वकेणमांसक्रयेणयोजीव-
तिससूनावान् । खटिकइतिलोके प्रसिद्धः । ध्वजी मद्यपण्यस्तत्क्रयविक्रयजीवी । वेशःपण्यवृत्तिस्तयायोजीवतिस्त्री-
वापुमान्वा ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञोजनपदपालकस्य अराजन्यप्रसूतेर्विप्रादेः । सूनेतिदशमहाप्राणिवधस्थानंसूना-
तत्त्ववर्तकःसूनावान् तिलनिष्पीडकश्चक्रवान् शौण्डिकःसुराध्वजवत्तया ध्वजवान् वेशेनाङ्गोपस्कारेण जीवन्वेश्याजनः ।
एषामपि न ग्राह्यमापद्यपि ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । राजन्यशब्दःक्षत्रियवचनः । अक्षत्रियप्रसूतस्य राज्ञोधनंनप्रतिगृहीयात् राजतोधनमन्विच्छे-
दित्युक्तंतस्यायंविशेषउक्तः । सूनाचक्रध्वजवतामिति सूनावतांचक्रवतांध्वजवतांच । सूना प्राणिवधस्थानंतद्यस्यास्तीति
ससूनावान्पशुमाणरपूर्वकमांसविक्रयजीवी । चक्रवान्जीवधविक्रयजीवी तैलिकः । ध्वजवान्मद्यविक्रयजीवी शौण्डिकः ।
वेशःपण्यस्त्रियाभृतिस्तयायोजीवति स्त्रीपुमान्वा सवेशवान् । एतेषांच न प्रतिगृहीयात् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । राजतोधनमन्विच्छेदिति सीदत्कुटुम्बस्य राजप्रतिग्रहस्योक्तत्वात् प्रजापालनकर्तरिअतज्जातौ
राजपदंभाक्तमिति मीमांसास्तबके स्थापितं अतोतज्जातेःप्रतिग्रहोनिषिद्धइतिसार्थवादमाहनेतिअष्टभिः । सूना स्वयंनिहत्य
मांसविक्रयः । चक्रंतिलादिपेषणं । ध्वजोमद्यंतद्वृत्तां । वेशः संभोगार्थस्त्रीपुंसयोर्भृतिः ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । राजतोधनमन्विच्छेदिति यदुक्तंतत्र नियममाह नेति । राज्ञोऽपत्यंराजन्यः क्षत्रियइतियावत् । त-
त्प्राप्त्यसूतिर्यस्यसराजन्यप्रसूतिः । अराजन्यप्रसूतितोऽराजन्यप्रसूतेः । षष्ठ्यर्थेतसिर्द्रष्टव्यः । तस्यद्रव्यंनप्रतिगृहीयात् ।
सूनाचक्रध्वजवताम् सूना हिंसातद्वांसूनावान् चक्रंतैलयच्चं तद्वांश्चक्रवान् । सुरायाउत्पादकःसुराध्वजस्तद्वाध्वजवान्
सुराकारीत्यर्थः । वेशोवेश्याकर्म ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अराजन्यप्रसूतितः न राजवंशोद्भवः तस्य अक्षत्रवंशप्रसूतितः राज्ञः सकाशात् प्रतिग्रहं न
गृहीयात् । सूनी हिंसकः । चक्री तैलिकः । ध्वजी मद्यकर्ता । एतेषां वेशेनैवजीवतांप्रतिग्रहं न च गृहीयात् ॥ ८४ ॥

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमोध्वजः ॥ दशध्वजसमोवेशो दशवेशसमोनृपः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्तरस्योत्तरस्य दोषगुरुत्वज्ञापनार्थमेतत् । आपद्युपायोवक्ष्यते ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशसूनासमं तावत्पापयुक्तं । सूनादिपदानि तद्वल्लक्षकानि वेश्यातु त्वपदेनैवोपात्ता
तत्रापि वेशइति पठन्ति । नृपोऽराजन्यप्रसूतिस्तत्प्रक्रमात् । एवंराजेत्यत्रापि ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । गोविन्दराजस्तु दशवेश्यासमोनृपइतिपठति । मेधातिथिप्रभृतयःप्राञ्चोदशवेशसमोनृपइतिपठन्ति ।
सूनादिशब्दैस्तद्वाप्तुपलक्ष्यते । दशसूनावत्सु यावान्दोषस्तावानेकस्मिन्चक्रवति तैलिके । यावान्दशसु तैलिकेषु दोषःतावा-
नेकध्वजवति शौण्डिके । यावान्दशसु ध्वजवत्सु दोषस्तावानेकत्र वेशवति । यावान्दशसु वेशवत्सु दोषस्तावानेकत्र रा-
जनि उत्तरोत्तरनिन्दाचेयंपूर्वदातृसंभवे सत्युत्तरवर्जनार्थमपेक्षया योज्यते ॥ ८५ ॥

(४) राघवनन्दः । एतेषांसौनिकादिचतुर्णामपि प्रतिग्रहो न कार्यः दोषवत्वेन्येतेषांनाराजन्यनृपतुल्यतेत्याह दशेति ।
सूनायादोषप्रायश्चित्तार्थसंकरीकरणंस्त्रोद्भूतेभाणामित्युक्तं । तद्दशगुणश्चक्रिणि तद्दशगुणःशौण्डिके तद्दशगुणोवेश्यायां ।

(८५) दशध्वजसमोवेशोदशवेशसमोनृपः=दशध्वजसमा वेश्यादश वेश्यासमोनृपः (ज, झ, ट, ठ, ड, ढ)

तद्वशगुणोत्पत्तिरिति आपदिपूर्वपूर्वालिभउत्तरोत्तरस्य धनं ग्राह्यमिति तात्पर्यं उत्तरोत्तरस्य दोषाधिक्यात् । गोविन्दराजस्तु दशवेश्यासम इति पठति ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । एतेषां तारतम्यमाह दशेति । नृपः अराजन्यप्रसूतिरिति विभक्तिपरिणमभ्यानुषज्यते । राजनिन्दा-
र्थो दशसूनादीनामुपन्यास इति केचित् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । चक्री तैलिकः दशसूनासमः ॥ ८५ ॥

दशसूनासहस्राणि योवाहयति सौनिकः ॥ तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । सूनया चरति सौनिकः । वाहयति स्वार्थसाधने व्यापारयति । घोरः भीषणो यं नरकादिहेतुत्वात्
अवयुत्यवादेन राजप्रतिग्रहे निन्दा ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशसूनासहस्राणीत्युक्तार्थसङ्क्षेपः ॥ ८६ ॥

(३) कुड्डूकः । सूनया चरतीति सौनिकः । एवं संकलनया यत्सौनिको दशसहस्राणि स्वार्थे व्यापादयति तेन तुल्यो-
राजा मन्वादिभिः स्मृतः । तस्मात्तस्य प्रतिग्रहो नरकहेतुत्वाद्भयानकः क्षत्रियस्यापि च ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । सूनया चरति सौनिकः । एवं संकलनया यानि सूना दशसहस्राणि वाहयति स्वार्थे व्या-
पारयति यः स सौनिकः तेन तुल्यो राजा अराजन्यस्तस्य प्रतिग्रहो घोरो भीषणः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । वाहयति प्रवर्तयति राजा अराजन्यप्रसूतिरित्येव ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । दशेति । दश सूनासहस्राणि यः वाहयति तेन तुल्यः स्मृतो राजा सौनिकः । सूना प्राणिहिंसा
अराजन्यप्रसूतिः राज्ञः प्रतिग्रहो घोरः ॥ ८६ ॥

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ स पर्यायेण यातीमान् नरकानेकविंशतिम् ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । लुब्धआदानशीलः सामन्तकादिभ्यः श्रुतशीलं च विज्ञायेत्यादि । उच्छास्त्रवर्ती शास्त्रमतिक्रम्य
व्यवहरति । असदृशपरस्त्रीहरणादिना पर्यायेणैकत्र फलमनुभूयान्मत्र गच्छति । नरकशब्दो निरतिशयदुःखवचनः ।
केवलदुःखश्रवणार्थापत्या वा देशविशेषवचनः । एकविंशतिसंख्याऽर्थवादः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञो राजन्यजातीयस्यापि लुब्धस्य वा शास्त्रविरुद्धाचरणशीलस्य वा यो गृह्णाति
तस्य वक्ष्यमाणो दोषः । पर्यायेण क्रमेण ॥ ८७ ॥

(३) कुड्डूकः । यो राज्ञः रूपणस्य शास्त्रोल्ङ्घनेन प्रवर्तमानस्य प्रतिग्रहं करोति स क्रमेणैतान् वक्ष्यमाणैकविंश-
तिनरकान् गच्छति ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदूषणमाह यो राज्ञ इत्यनुवादमात्रं घोरनरकसंबन्धाय । लुब्धस्य परधनगर्धिनः रूपण-
स्य वा । एकविंशतिनरकलक्षणं मार्कण्डेयपुराणोक्तं ज्ञेयम् । याति भोगाय गच्छतीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । राजन्यप्रसूतेरपि लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनो धनप्रतिग्रहे दोषमाह यदिति । इमान् वक्ष्यमाणान् ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशस्य राज्ञः यः प्रतिग्रहं गृह्णाति सः पर्यायेण क्रमेण इमान् एकविंशतिनरकान् याति ॥ ८७ ॥

तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ॥ नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नरकमितिकालसूत्रविशेषणम् ॥ ८८ ॥

(३) कुड्मूकः । पूर्वश्लोके सामान्यतोनरकानिमानेकविंशतिमित्युक्तमिदानींतानेव नामतो निर्दिशति तामिस्रमिति त्रिभिः । एतेषां नरकाणां स्वरूपं मार्कण्डेयपुराणादिषु विस्तरेणोक्तं तत्रैवावगन्तव्यम् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । नरकानाह तामिस्रमिति ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । नरकाणां नामान्याह तामिस्रमिति त्रिभिः ॥ ८८ ॥

संजीवनं महावीचिं तपनं संप्रतापनम् ॥ संहारं च सकाकोलं कुड्मलं प्रतिमूर्तिकम् ॥ ८९ ॥

लोहशङ्कु मृजीपं च पन्थानं शात्मलीनदीम् ॥ असिपत्रघनं चैव लोहदारकमेव च ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पन्थानं सदा वर्त्मवहनेन श्रमहेतुं नदीवैतरणी । लोहचारकं यत्र तमलोहोपरि-
गम्यते । तामिस्रादयोन्धःसंज्ञानरकभेदाः ॥ ९० ॥

एतद्विद्वन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥ न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकांक्षिणः ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रतिग्रहनिषेधविधेरुपसंहारः । राज्ञः प्रतिग्रहो विविधदुःखनरकादिहेतुरिति जानन्तो-
विद्वांसो ब्राह्मणान् राज्ञः प्रतिगृह्णीयुः । प्रेत्य भवान्तरे । श्रेयः कल्याणम् । येकांक्षन्ति कामयन्ते । प्रेत्येति तु ल्यबन्तप्रति-
रूपकं शब्दान्तरम् । ब्रह्मवेदस्तवदन्ति पठन्ति । विद्वद्ग्रहणं ब्रह्मवादिग्रहणं च दुःखातिशयदर्शनार्थम् । तेषां चातीव प्रतिग्र-
हादोषः । वक्ष्यति तस्मादपि विद्वान्विभीयादिति ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्वांसो वेदार्थज्ञाः ब्रह्मवादिनो वेदाभ्येतारः राज्ञो राजमात्रस्य लुब्धत्वादिदोषा-
शङ्कया ॥ ९१ ॥

(३) कुड्मूकः । प्रतिग्रहो विविधमरकहेतुरिति जानन्तो ब्राह्मणा धर्मशास्त्रपुराणादिवेदाभ्यायिनो जन्मान्तरे श्रेयः-
कामवन्तो न राज्ञः प्रतिगृह्णीयुः विदुषो हि प्रतिग्रहेनातीव दोषः । यतो वक्ष्यति तस्माद्विद्वान्विभीयादिति । तेषामपि नि-
षिद्धो राजप्रतिग्रहः प्रचुरप्रत्यवायफलक इति दर्शयितुं विद्वद्ग्रहणं ब्रह्मवादिग्रहणं च ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदुक्तं नरकसाधनत्वं । विद्वांसो धर्मशास्त्रपुराणादिविदः । ब्रह्मवादिनो वेदार्थनिपुणा अपि
प्रेत्य श्रेयोभिकांक्षिणः अराजन्यप्रसूते राज्ञो न प्रतिगृह्णन्तीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तं निगमयति एतदिति । एतदेकविंशतिनरकपतनम् । राज्ञः क्षत्रियस्याक्षत्रियस्य च लुब्धस्यो-
च्छास्त्रवर्तिनः ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्म वेदं वदन्ति ते ब्रह्मवादिनः एतत् नरकस्वरूपं विदन्तः जानन्तः । राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति । की-
दृशा ब्राह्मणाः प्रेत्य परलोके श्रेयोभिकांक्षिणः ॥ ९१ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ॥ कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रियामा रात्रिस्तस्याः पश्चिमो ब्राह्मो मुहूर्तस्तत्र निद्रां त्यजेत् । विबुद्धश्च तस्मिन्काले धर्मार्था-
वनुचिन्तयेत् । यस्मिंश्च धर्मआसेव्यमाने यादृशः शरीरक्लेशो भवति तमपि चिन्तयेत् । स्वल्पश्रेद्धर्मो महान्तं कायक्लेशं जनयति

(८९) कुड्मलं प्रतिमूर्तिकम् = कुड्मलं पूतिमूर्तिकम् (क, ख, ग, घ, च, ण, अ, इ)

संहतम् = संघातम् (ल, न, ब, य, र, भ)

योधर्मान्तरविरोधी तंपरिहरेत् । अर्थोऽपि सेवादिरतिक्लेशकरः । सोऽपि वर्ज्यः । सर्वतएवात्मानंगोपायेदिति । अनिश्चित्य न किंचित्कुर्यात् । न च मनोराज्यादिविकल्पान्कुर्यात् । स्वभावो ह्ययंपुरुषाणामसति बाह्ये व्यापारे मनसोविकल्पाः परद्रव्याभिलाषादिरूपाः समद्भवन्ति । तन्निवृत्त्यर्थमिदंपुरुषार्थम् । तस्यांवेलायांसाध्यसाधनभावेन चिन्त्योवेदस्य तत्त्वार्थः । रहस्यमात्मज्ञानंचिन्तयेद्देवान्तविधिनाऽभ्यस्येत् । अथवा कर्मकाण्डेऽपियोवेदस्तस्यार्थस्तनिरूपयेत् । अयंविधिरयमर्थइदं कर्मैवंरूपमियमत्रदेवतेदंद्रव्यमयमत्रमधिकारीयमितिकर्तव्यतेत्यादिस्वबुद्ध्यानिश्चिनुयात् । व्याख्यातृणांमतभेदाद्धेतूनिरूपयेदस्य सम्यग्ज्ञानमस्यभ्रान्तिरिति ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मोमुहूर्तउपःकालः । धर्मार्थो धर्मार्थसाधने अनुचिन्तयेद्ब्रह्मपोहाभ्यांविचित्रनिर्धारयेत् । एतद्वागिणःकार्यमुक्तं । विरक्तस्यचाह कायक्लेशानिति तन्मूलांस्तथा वेदस्य तत्त्वतात्पर्यविषयमर्थब्रह्म ॥ ९२ ॥

(३) कुङ्कुः । ब्राह्मोमुहूर्तोरात्रेःपश्चिमोयामः ब्राह्मी भारती तत्प्रबोधहेतुत्वात् । मुहूर्तशब्दोऽत्र कालमात्रवचनः । तत्र बुध्येत । दक्षेणापि प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयंशयानोहि ब्रह्मभूयाय कल्पतइतिब्रुवता ॥ तत्र प्रबोधोऽभ्यनुज्ञातः । गोविन्दराजस्तु रात्रेःपश्चिमे मुहूर्ते बुध्येतेत्याह । धर्मार्थो च परस्परविरोधेनानुष्ठानार्थमवधारयेत् । तथा धर्मार्थार्जनहेतून्कायक्लेशान्निरूपयेत् । यदि महान्कायक्लेशोऽल्पौ च धर्मार्थो वा तदा तंपरिहरेत् । वेदस्य तत्त्वार्थब्रह्मकर्मात्मकंनिश्चिनुयात्तस्मिन्समये बुद्धिप्रकाशात् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नातकस्य कृत्यंप्रतिजानीतेब्राह्मेति रात्रेःपश्चिमोयामोब्राह्ममुहूर्तः ब्राह्मी भारती तत्प्रबोधहेतुत्वात् । मुहूर्तशब्दोऽत्र कालमात्रवचनः तत्र बुध्येत । दक्षेणापि प्रदोषपश्चिमौ यामौवेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयंशयानोहि ब्रह्मभूयाय कल्पतइति ब्रुवता तत्र बोधोऽभ्यनुज्ञातः । गोविन्दराजस्तुरात्रेःपश्चिमे मुहूर्ते बुध्येतेति तन्मूलान् धर्मांशयहेतून् । तत्रापि स्वल्पफलब्रह्मायासांस्त्यजेदित्यर्थः । वेदतत्त्वार्थं ब्रह्म चिन्तयेदिति भावः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । अथसंक्षेपतौनित्यकर्तव्यमाह ब्राह्मइति । ब्राह्मोमुहूर्तो रात्रेः पश्चिमोयामः ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तन्मूलान्धर्मार्थमूलान् कायक्लेशान् चिन्तयेत् । तत्त्वार्थमेव चिन्तयेत् ॥ ९२ ॥

उत्थायां वश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ॥ पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्स्वकाले चापरां चिरम् ॥ ९३ ॥

(१) जेधातिथिः । अनन्तरंप्रभातायांशयनंरात्रौ जज्ञात् । आवश्यकंमूत्रविट्यागः । प्रायेणतस्यांवेलायांपुरुषस्तंकुर्वीत । तत्र आवश्यकस्त्यागउच्यते मुखदन्तधावनादिश्च तं कृत्वाकृतशौचः एकालिङ्केत्यादिविधिनाऽऽचान्तः । समाहितोविकल्पान्तरतिरस्कारेण सन्ध्यांतिष्ठेत् । जपन्सावित्रीं भगवतिसवितरि मनौदध्याच्चिरं । अर्कदर्शनावधिः कालउक्तः सन्ध्यासमयः । ततोऽप्यधिककालंजपेदायुः कामइत्येवमर्थमयंप्रागुक्तः सान्ध्योविधिरन्तर्हितः । अपरांचसन्ध्यांस्वेकालेअस्तमयसमयादारभ्यतारकोदयादूर्ध्वमपि ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आवश्यकंमूत्रत्यागादि । जपंस्तिष्ठेदितिष्ठजपेदित्यर्थः । स्वकाले स्वीये अपरांसायन्तर्नीचिरमितिपूर्वसन्ध्यातोधिकजपकरणमुक्तं । एतच्चासीनेनेति ब्रह्मचारिप्रकरण उक्तमेव ॥ ९३ ॥

(३) कुङ्कुः । ततउपःकाले शय्यायाउत्थाय सति वेगे मूत्रपुरीषोत्सर्गकृत्वाअत्रकृतवक्ष्यमाणशौचोऽनन्यमनाः पूर्वोसन्ध्यांचिरगायत्रीजपंकुर्वन्वर्तेतार्कदर्शनात् । अयंविधिःप्रातःसन्ध्यायामुक्तः । उदयादूर्ध्वमपिजपेदायुरादिकामइतिविधानार्थोयमारम्भः । अपरामपि सन्ध्यांस्वकाले प्रारभ्य तारकोदयादूर्ध्वमपि जपन्नासीत् ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्थाय शय्यातः । विष्णूत्रोत्सर्गादिकमाचरेदित्यावश्यकम् । कृतशौचः एकालिङ्गेत्यादिना । समाहितआचान्तःपूर्वामासूर्योदयाज्जपंस्तिष्ठेत् । अपरां सायन्तर्नीं स्वकाले तारकोदयादूर्ध्वमपि जपन्नासीतेतिचिरं सम्यगृक्षविभावनादित्यत्रोक्तम् ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । स्वकालेऽर्धास्तमितभास्करे । चिरमासीतेत्यध्याहार्यम् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्थाय आवश्यकं मूत्रपुरीषादि कृत्वा । कृतशौचः पूर्वोसन्ध्यां गायत्रीं जपन् स्वे काले सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेत् । अपरां सायंकाले चिरं तिष्ठेत् । मक्षत्रदर्शनपर्यन्तं जपंस्तिष्ठेत् । आतारकोदयात् ॥ ९३ ॥

ऋषयोदीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवामुयुः ॥ प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ९४ ॥

(१) मेघातिथिः । यदर्थोऽयं पुनर्विधिस्तद्दर्शयति । आयुरादिफलकामोदीर्घकालसन्ध्याजपंकुर्यात् । सत्यपि नित्यत्वे दैर्घ्याद्विष्णुणात्फलमिदं अनग्निकस्य प्रोषितस्यैतत्संभवति । अन्यस्य त्वग्निहोत्रकालोपरोधोदीर्घसन्ध्याविधिसंपादनात् । दीर्घसन्ध्यागुणत उच्यते । सन्ध्यासहचरितेजपादिविधौ सन्ध्याशब्दो वर्तते । दीर्घासन्ध्यैषामिति बहुव्रीहिः । ऋषिग्रहणमर्थवादः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवायुरवामुवन् । यशः परैः स्वगुणानां ज्ञानं कीर्तिस्तेषां परैः कीर्तनम् ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । आयुरादिकामाधिकारोऽयमिति दर्शयन्नाह ऋषय इति । सन्ध्याशब्दोऽत्र सन्ध्यानुष्ठेयजपादिपरः यस्माद्विष्णोर्दीर्घसन्ध्यानुष्ठानाद्दीर्घमायुर्जावन्तः प्रज्ञायशोऽमृतां च कीर्तिमभ्ययनादिसंपन्नं यशश्च प्रामुयुः तस्मादायुरादिकामश्विरसन्ध्यामुपासीत ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रार्थवादमाह ऋषय इति । दीर्घसन्ध्यत्वात्सन्ध्याशब्दोऽत्रानुष्ठितजपसङ्ख्यापरः सहस्रपरमामित्युक्तेः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । सन्ध्योपासनं प्रशंसति ऋषय इति । दानधर्मकृताख्यातिर्यशः । त्यागकृताकीर्तिः ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रज्ञादिसर्वं अवापुः ॥ ९४ ॥

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ॥ युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥ ९५ ॥

(१) मेघातिथिः । श्रावणयुक्ता पौर्णमासी श्रावणी । एवं प्रौष्ठपदी । तत्रोपाकृत्योपाकर्माख्यं कर्म कृत्वा यथाविध्यधीयीत । प्राक्कूलानित्यादिप्रागुक्तो विधिः स्मर्यते । युक्तस्तत्परः । छन्दांसि वेदान् । छन्दः शब्दोऽयं वेदवचनो गायत्र्यादिवचनस्तेन ब्राह्मणादीन्प्यधीयानस्यैव परमविधिः । उभयत्रापि चायं युक्त एव प्रत्ययाविशेषात् । अयं विकल्पोऽप्यवस्थितः । छन्दोगाः प्रौष्ठपद्यामुपाकुर्वन्ति बह्वृचाअध्वर्यवः श्रावण्याम् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रावणस्य पूर्णिमाश्रावणी । भाद्रपदस्य प्रौष्ठपदी उपाकृत्य वेदमारभ्य यथाविधि गृह्योक्तविधिना युक्तः सर्वदा युक्तः । अभ्यापयेदिति वाच्ये अधीयीतेति अभ्येतुर्ब्रह्मचारिणोऽप्ययमेवाभ्ययनकाल इति दर्शयितुमुक्तम् । अभ्ययनपदेन वाच्याभ्यापनमपि गृह्यते न त्वभ्यापनपदेनाभ्ययनमिति स्नातकप्रकरणे त्वस्याभिधानं । उपाकर्मात्सर्गहोमयोराचार्यस्योपासने करणार्थम् । अर्धपञ्चमान्पञ्चमस्यार्धेन सहितांश्चतुरोमासान् । श्रावण्यांचेत् ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रावणस्य पौर्णमास्यां भाद्रपदस्य वा स्वगृहानुसारेणोपाकर्माख्यं कर्म कृत्वा सार्धांश्चतुरोमासान् ब्राह्मणउद्युक्तो वेदानधीयीत ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । आवण्यां भाद्रपदपौर्णमास्यांवा स्वगृहानुसारेण उपाकर्म कृत्वा छन्दांसिमन्त्रब्राह्मणादीनि छन्दःशब्दस्यात्र वेदवचनत्वात् सार्धचतुरोमासानधीयीत ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमुपाकरणविधिमाह आवण्यामिति । अवणेनयुक्तापौर्णमासीआवणी । तथाप्रौष्ठपदनक्षत्रयुक्ताप्रौष्ठपदी । अथछन्दांसिमन्त्रान्गायत्रीजगत्यादिरूपान् उभयत्रार्धपञ्चमान् ॥ व्यवस्थितविषयोऽयं विकल्पः ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह आवण्यामिति । यथाविधि स्वगृहोक्तविधिना उपाकृत्य वेदमारभ्य उपाकरणसंज्ञकर्म कृत्वा आवण्यां प्रौष्ठपद्यांवा छन्दोगाः प्रौष्ठपद्यांबद्ध्वा अन्वयवः आवण्यां कुर्युः विप्रः अर्धपञ्चमोमासोऽग्रे येषांसार्धचतुष्टयानित्यर्थः अधीयीत पठेत् ॥ ९५ ॥

पुष्ये तु च्छन्दसां कुर्याद्विहिरुत्सर्जनं द्विजः ॥ माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्धपञ्चमेषु मासेषु गतेषु यः पुष्योनक्षत्रंतत्रोत्सर्जनंकर्तव्यम् । उत्सर्गोक्तकर्म गृहकारैराम्नातम् । बहिरित्यनावृतेदेशे । अनयोरुपाकर्मोत्सर्गयोर्गृहात्स्वरूपज्ञातव्यम् ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तिष्ये पौषमासे पुष्यर्क्षे भाद्र्यांचेन्माघस्य शुक्लप्रतिपदिशुक्लः शुक्लः पक्षः । प्रथमेहनि प्रतिपदि एवंचदर्शान्तोमासोमनोरपेक्षितइतिगम्यते । उत्सर्जनंनिरन्तरवेदाध्ययनत्यागार्थकर्म ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । ततःपक्षाधिकेषु चतुर्षुमासेषुयःपुष्यस्तत्र ग्रामाद्विहर्गत्वा स्वगृहानुसारेणोत्सर्गार्थकर्म कुर्यात् । अथवा माघशुक्लस्य प्रथमेहनि पूर्वाह्ने कुर्यात् । माघशुक्लेच विधिःप्रौष्ठपद्यांयेनोपाकर्म न कृतंतद्विषयः ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र मासे यःपुष्यो नक्षत्रंतत्र स्वगृहानुसारेण ग्रामाद्विहर्गत्वा उत्सर्गार्थकर्म कुर्यात्-शुक्लस्यपक्षस्येति शेषः । प्रथमेहनि प्रतिपदि ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । बहिर्यामाच्छन्दसामुपाकृतानामुत्सर्जनमुत्सर्जनार्थकर्म । प्रथमेऽहनि प्रथमायांतिथौ । पुष्येऽन्वयूणां माघेच्छन्दोगानाम् ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । बहिः ग्रामाद्विहः । अर्धपञ्चमेषु गतेषु पुष्ये नक्षत्रे पौर्णिमायां छन्दसां वेदानां उत्सर्जनं वेदसमार्पणं द्विजःकुर्यात् ॥ ९६ ॥

यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गच्छन्दसांबहिः ॥ विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम् ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्सर्गकृत्वा द्वेअहनीरात्रिरित्यन्तनाधीयीततदहर्निशंद्वितीयंचाहरेव न रात्रिरित्येतावन्तकालं विरमेन्नाधीयीत । उभयतोहःपक्षारात्रिःपक्षिणी । तद्वा यस्मिन्हन्त्युत्सर्गःकृतस्तदहःसैवचरात्रिः । अनध्याये द्वितीयस्मिन्हन्त्यध्येतव्यम् । आद्ये तु पक्षे द्वितीयमहरनध्यायोरात्रौ त्वध्ययनमुच्यते ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आगामिवर्तमानाहर्गुक्तायांनिशिपक्षिणीत्यमरः ॥ पक्षिणींरात्रिमुत्तरदिवसास्तपर्यन्तं विरमेदध्यापनात् । तदेकमहर्निशंयस्मिन्हनि उत्सर्गकृतः तिष्यमाधोत्सर्गयोः क्रमादध्ययनपक्षद्वयान्वयः ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तशास्त्रानुसारेण ग्रामाद्विहच्छन्दसामुत्सर्गार्थकर्म कृत्वा पक्षिणींरात्रिविरमेन्नाधीयीत । द्वे दिने पूर्वापरे पक्षाविव यस्यामध्यवर्तिन्यारात्रेःसा पक्षिणी रात्रिः । अस्मिन्पक्षे तूत्सर्गाहो रात्रे द्वितीयदिने चान्हि नाध्ये-

(९७) तदेवैकमहर्निशम्=तद्वाप्येकमहर्निशम् (क, ख, ग, घ, च, म)

तव्यं द्वितीयरात्रौ त्वध्येतव्यम् । अथवा तमेवैकमुत्सर्गाहोरात्रमनभ्यायंकुर्यात् । विद्यानैपुण्यकामप्रत्ययमहोरात्रानभ्याय-
विधिः ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । विरमेत् नाधीयीत पक्षिणी अहर्द्वययुतारात्रिः । तथाचामरः । आगामिवर्तमानहर्गुक्तायां-
निशि पक्षिणीति । यद्वा यस्मिन्नहनि उत्सर्गः कृतस्तदहस्तांरात्रिं च विरमेदित्यनुषज्यते ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । आगामिवर्तमानहर्गुक्तायां निशि पक्षिणीत्यमरः । विरमेद्देदाध्ययनात् ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथाशास्त्रं यथाविधि छन्दासां वेदानां उत्सर्गबहिः कृत्वा पक्षिणीं रात्रिं विरमेत् ॥ ९७ ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ॥ वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । अतोऽस्मादुत्सर्गकर्मणः कृतादूर्ध्वपरतः शुक्लपक्षेषु छन्दांसि मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मकान्वेदा-
न्यठेत् । अङ्गानि शिक्षयेत्सूत्रव्याकरणादीनि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । छन्दांसि वेदान् ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । उत्सर्गानध्ययनादूर्ध्वमन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं शुक्लपक्षेषु संयतः पठेत् । सर्वाणि तु वेदाङ्गादीनि शि-
क्षाव्याकरणादीनि कृष्णपक्षेषु पठेत् ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । शुक्लेषु द्वितीयादित्रयोदश्यन्तासु शुक्लपक्षतिथिषु वेदावेदाङ्गानीति वेदाङ्गानि शिक्षाकल्पोव्या-
करणानिरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति षट् । तदुक्तं छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं च क्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमु-
च्यते । शिक्षाघ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । अत ऊर्ध्वमुत्सर्गादूर्ध्वम् ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अत ऊर्ध्वं उत्सर्गान्तरं । शुक्लेषु पक्षेषु छन्दांसि पठेत् वेदाङ्गानि कृष्णपक्षेषु पठेत् शिक्षा-
कल्पादीनि ॥ ९८ ॥

नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ॥ न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्र वर्णस्वराभिव्यक्तिः स्फुटा न भवति तदविस्पष्टम् । तच्च द्रुतायां वृत्तौ प्रायेण भवति ।
निशान्ते पश्चिमरात्रिभागे । सुमोत्थितो यदाधीयीत पुनः श्राम्येत्तदा न शयीत न निशान्ते । परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य
शयीत तु एव युक्तः पाठः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्रसन्निधौ न च जनानां बहूनां सन्निधौ निशान्ते ब्रह्माधीत्य परिश्रान्तोऽपि न स्वपेदि-
त्यन्वयः ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वरवर्णाद्यभिव्यक्तिशून्यं शूद्रसन्निधौ च नाधीयीत । तथा रात्रेः पश्चिमे यामे सुमोत्थितो वेदमधी-
त्य श्रान्तो न पुनः स्वप्यात् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति निशान्ते पश्चिमे यामे ब्रह्माधीत्य अन्ते श्रान्तः पुनर्न स्वपेत् ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्माधीत्य परिश्रान्तः परिश्रान्तात्माऽपि ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रजनसमूहसन्निधौ नाधीयीत । अविस्पष्टं वेदं नाधीयीत निशान्ते निशाग्रान्ते ब्रह्म वेदं
अधीत्य पठित्वा परिश्रान्तः सन् पुनः न स्वपेत् ॥ ९९ ॥

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ॥ ब्रह्मच्छन्दस्कृतं चैव द्विजोयुक्तो ह्यनापदि ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । छन्दांसि गायत्र्यादीन्यभिप्रेतानि तैः कृतं युक्तं ब्रह्मवर्त्म । अनैकार्थत्वात्करोतेरयमत्रार्थो-
व्याख्यायते । यथागोमयान्कुर्वितिसंहारे पृष्ठं कुर्वित्युन्मर्दने एवमत्र युजेरर्थे वर्तते । ब्रह्मचछन्दश्च ब्रह्मच्छन्दसी ताभ्यां
युक्तं ब्रह्मच्छन्दस्कृतम् । यजूषि गायत्र्यादियुक्ताश्च मन्त्राः । एकस्मिन्नेवावस्थानके पठन्ति । न यथाबाहुच्येच्छान्दोग्ये-
च विभागेनैकस्मिन्पन्थेमन्त्रान्यत्र ब्राह्मणम् । एवं प्रकारभेदाद्देवानामेवंयुक्तमिति पूर्वं व्याख्यातवन्तः । यथोदितेन पूर्वो-
विधिरनापद्युपसंहियते । आपदि अभ्यापकस्यासंनिधानं बहुदेवताविभागमपेक्षमाणस्य तत्रागुणवतः । सहविस्मृत्य-
स्यात् । तस्मान्नापद्ययं विभागो नादरणीयः ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्म ब्राह्मणं तत्र वेदत्वाविशेषेऽप्यापत्काल एकदेशमात्राध्ययने कर्तव्ये छन्दस्कृतमेव
विधिना गुरुकुलवासादिपूर्वकं पठेत् । न तु ब्राह्मणभागं । मन्त्राणां साक्षात्कर्माङ्गतयान्तरङ्गत्वात् । यथा विधिगृहीतानामेव
च विनियोगार्हत्वात् । ब्राह्मणं तूपदेशमात्रार्थत्वाद्दहिरङ्गम् । अतो नियमेनाधीतादप्यर्थप्रतिपत्तिविरोधः । अनापदितु कृत्स्न-
स्य वेदस्य नियमेनाभ्येतव्यत्वात् । ब्रह्मच्छन्दस्कृतं युक्तं उद्युक्तो नियमेनैव पठेदित्यर्थः । यदप्यनध्ययनादिकमध्ये तु ब्रह्मचा-
रिणः प्रकरणे वक्तुं युक्तं । कथंचित्सन्ध्यादिवत्सातकव्रतत्वमप्याविष्कर्तुमत्र संक्षेपतः पुनरुच्यते । तथापि गहनत्वादस्यार्थ-
स्य ब्रह्मचारिणश्चाव्युत्पन्नत्वात्सातकएव ज्ञातुमेतच्छ्रुतीति दर्शयितुमत्रैवोक्तं । सन्ध्याशौचादिकं त्वस्यापि तत्कालएव
वेद्यमित्याशयेन तत्रोक्तम् ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । यथोक्तविधिना नित्यं छन्दस्कृतं गायत्र्यादिछन्दोयुक्तं मन्त्रमात्रं पठेत् मन्त्राणामेव कर्मान्तरङ्गत्वात् ।
अनापदि सम्यक्करणादौ सति ब्रह्म ब्राह्मणं मन्त्रजातं च यथोक्तविधिना युक्तः सन्दिजः पठेत् ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मात्र वेदः । कृतं गायत्र्यादिछन्दोयुक्तं मन्त्रजातं । अनापदि धारणशक्तौ ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति यथेति । यथोदितेन विधिनाऽर्धपञ्चमासान्पठेदित्युक्तेन विधिना । छन्दस्कृतं गायत्र्या-
दिछन्दोनुगतं मन्त्रभागम् । नित्यमापद्यनापदि च । अनापदि ब्राह्मणभागं छन्दस्कृतं चोभयं पठेत् । एतदुपाकृत्याध्ययनं
स्नातानामेवेति प्रकरणसामर्थ्याद्विज्ञेयं ब्रह्मचारिणमित्यभिधानाच्च ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । छन्दस्कृतं मन्त्रभागं पठेत् ब्रह्मब्राह्मणं छन्दस्कृतं मन्त्रभागसहितं पठेत् ब्राह्मच्छन्दस्कृतं ब्रा-
ह्मणभागं पठेत् ब्रह्मच्छन्दसी ताभ्यां युक्तं अनापदि युक्तः नियमवान् द्विजः ॥ १०० ॥

इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ॥ अभ्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्व-

कम् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायानधीयानो विवर्जयेत् । अभ्यापनं च कुर्वाणः अभ्यापनग्रहणमनधीय-
तो ग्रहणार्थमभ्यासार्थं च । नित्यम् नोत्सर्गादेव प्रभृति किं तर्हर्षपञ्चमेव पिमासेषु पाकर्मणः प्रभृति । शिष्याणाम् अनुवादः ॥ १०१

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधीयानो गुरोः । स्वतो वा पठन् ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायान्सर्वथा यथोक्तविधिनाऽधीयानः शिष्याभ्यापनं च कुर्वाणो युरवर्जयेत् ॥ १०१

(४) राघवानन्दः । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । इमान्वक्ष्यमाणान् । नित्यं ब्रह्मचर्याश्रमेऽपीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ अनध्यायानाह इमानिति । इमान् वक्ष्यमाणलक्षणान् अनध्यायान् । द्विजः । विसर्जयेत् कीदृशः विधिपूर्वकं शिष्याणामध्यापनं कुर्वाणः ॥ १०१ ॥

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ॥ एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । अनिलोवायुः । वेगेन वाति वायौ वाय्वन्तरसंघर्षाद्वातिः श्रूयते यत्र सकर्णश्रवोवायुः । कर्णाभ्यां श्रूयते यः सकर्णश्रवः । साधनं कृते तिसमासः । अवस्थाविशेषोपलक्षणार्थं कर्णग्रहणम् । श्रूयते कर्णाभ्यामेव । तेन यदैवायुशब्दः श्रूयते । तदानाभ्येत्यमम् । पांसून्समूहति पांसून्समाहरति पांसुसमूहनः । पांसुर्धूलिः । उपलक्षणचैतत् । तथाभूतस्य वायोर्वा यतस्ततश्च वृष्टे देवे यदि वायुरीदृशोवाति तावत्कालेऽनध्यायः । अध्यायज्ञा अध्यापनविधिज्ञाः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रात्रौ श्रवणोद्देशकशब्दकारिणि दिवा च पांसुसमूहनसमर्थवेगवति वायौ वात्यनध्यायः सच वक्ष्यमाणाऽकालिकरूपः । एतावेतावेव नतु वक्ष्यमाणानि विद्युत्स्तनितादीनि । अध्यायज्ञाः अध्ययनधर्मज्ञाः ॥ १०२ ॥

(३) कुम्भूकः । रात्रौ कर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वायौ वाति । गोविन्दराजस्तु कर्णाभ्यामेव श्रवणोपपत्तेरतिशयविवक्षया कर्णश्रवइत्युक्तम् तेनातिशब्दवति वायौ वातीत्यभिहितवान् । दिवा च धूलिपटलोत्सारणसमर्थं वायौ वहति एतौ वर्षाकालेऽनध्यायौ तात्कालिकावध्यापनविधिज्ञामुनयः कथयन्ति ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वायाविति केचित् । कर्णाच्छब्दं श्रावयति व्यावर्तयतीति प्रतिकूले महावायाविति रात्रौ नाधीयीत । तथादिवापि पांसुसमूहने पांसून्समूहयति वर्तुलीकुर्वति वायौचन ग्रीष्मादिषु तत्र वायुकृतपांसूनां सातत्यात् । अध्यायज्ञाः अध्यापनविधिज्ञाः मन्वादयइति ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । कर्णश्रवेऽशब्दे । पांसुसमूहने पांसुसमुत्थापने ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दिवा पांसुसमूहने पांशूत्कर्षे । रात्रौ अनिले कर्णश्रवे श्रवणोद्देशकशब्दकारिणि काले वर्षासु एतौ अनध्यायौ । अध्यायज्ञाः अध्यापनधर्मज्ञाः ॥ १०२ ॥

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे ॥ आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । विद्युत्तडित् । स्तनितं गर्जितम् । इन्द्रनिर्देशाद्युगपदेतेषु समुच्चितेष्वनध्यायः । महोल्का दिवः पततां ज्योतिषां प्रभास्तासां संप्लवोऽमुत्र च पतनम् । आकालिकशब्दो निमित्तकालादारभ्यान्येद्युर्यावत्स एव कालः स उच्यते । मनुग्रहणं श्लोकपूर्णार्थम् विकल्पार्थमन्ये ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्युदादित्रयस्य सन्ध्याकालादन्यदासंप्लवे मिलितानां त्रयाणामुत्पत्तौ तथा महोल्कानां संप्लवे विद्युदाद्यन्यतरेण सह युगपत्पाते आकालिकं यत्र काले निमित्तमुत्पन्नं दिनान्तरितकालोत्पत्तिपर्यन्तम् । एतच्च वर्षाव्यतिरिक्तकाल एव ॥ १०३ ॥

(३) कुम्भूकः । विद्युद्गर्जितवर्षेषु इन्द्रनिर्देशाद्युगपदुपस्थितेषु महतीनां चोल्कानां संप्लवइतस्तः पाते सति । आकालिकमित्युत्पत्तिनिमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्यावत्स एव कालस्तावत्पर्यन्तमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नैमित्तिकमनध्यायमाह । विद्युदिति द्वाभ्यां इन्द्रनिर्देशाद्युगपत्संपातेषु विद्युदादिषु आकालिकं निमित्तकालादारभ्य परेद्युस्तावन्तकालं वर्षात्वपि ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । वर्षास्वित्यनुषज्यते । विद्युदादिप्रादुर्भावकालादारभ्यनाडिकाषष्टिकालः । तत्र भवमाकालिकमन-
ध्यायंविद्यात् । येयमुक्ताविद्युदादिप्रवृत्तिः सासन्ध्ययोश्चेदाकालिकानध्यायनिमित्तंभवति ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषु आकालिकं कालं मर्यादीकृत्येत्याकालिकं तावत्कालपर्यन्तं अनध्यायः ॥ १०३ ॥

एतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ॥ तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ १०४ ॥

(१) मेघातिथिः । नायमनध्यायोयस्यांकस्यांचन वेलायामुपजातेष्वेतेषु किंताहि प्रादुष्कृताग्निषु सन्ध्याकालइत्य-
र्थः । तदा ह्यग्रयोजहूषयानियमतः प्रादुष्क्रियन्ते । प्रादुःशब्दः प्राकाश्ये । अनृतौऋतुर्वर्षास्ताभ्योन्यःशरदादिः । तत्रवा-
भ्रदर्शने प्रादुष्कृताग्निष्वित्यपेक्ष्यते ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यउक्तकालिकोनध्यायस्तं तदैव विद्याद्यानेतानविद्युदादीनृतीन् संभ्रुतान्महोल्काअसं-
भ्रुताः । प्रादुष्कृताग्निषु उद्धृताग्निहोत्रेषु कालेष्वभ्युदितानुत्पन्नान् विद्यादुपलभेत । तथानृतौ वर्षातोऽनृतावभ्रदर्शने वृष्टिहेतुमे-
घदर्शने आकालिकोनध्यायः सोऽपि प्रादुष्कृताग्निकालएव ॥ १०४ ॥

(३) कुञ्जकः । एतान्विद्युदादीन्यदाहोमार्थंप्रकटीकृताग्निकालेषु सन्ध्याक्षणेऽपि युगपदुत्पन्नाऽज्ञानीयात् । तदानध्या-
यंवर्षासु कुर्यान्न सर्वदा तथाऽनृतौ प्रादुष्कृताग्निकालेषु मेघदर्शनमात्रे सत्यनध्यायोन वर्षासु ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । एतान्विद्युदादीनसन्ध्याकालेष्वेव विज्ञानीयाद्यदातदापरेद्युरपि तावत्कालपर्यन्तमनध्यायनंकु-
र्यान्न यदाकदाचिद्विद्युदादीनांसमुच्चयइत्याह एतानिति । प्रादुष्कृताग्निषु प्रादुष्कृतःप्रकटीकृतोहोमार्थमग्निर्येषु सन्ध्याकाले-
ष्वित्यर्थः । अनृतौ वर्षाभ्योन्यत्राभ्रदर्शनेच ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । अन्यदा चेन्नेत्याह एतांस्त्विति । प्रादुष्कृताग्निषु विहृतेष्वग्निषु सन्ध्ययोरितियावत् । एतान्विद्युदा-
दीन्यदाप्रादुष्कृतान्विद्यात्पश्येत्तदाऽऽकालिकमनध्यायंविद्यात् । अनृतौवर्षांतुव्यतिरिक्तेचर्तौ । अभ्रसंभ्रव आकालिकमन-
ध्यायंविद्यात् ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एताननध्यायान् अभ्युदितसंज्ञान् यदा प्रादुष्कृताग्निषु उद्धृताग्निहोत्रकालेषु प्रजागरिताग्निषु-
तदा अनध्यायंविद्यात् । अनृतौ अकाले अभ्रदर्शने अनध्यायम् ॥ १०४ ॥

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ॥ एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ १०५ ॥

(१) मेघातिथिः । निर्घातआन्तरिक्षउत्पातध्वनिः । ज्योतिषांचन्द्रादित्यगुरुप्रभृतीनांउपसर्जनंपरिवेषणमितरेत-
रपीडनंच । ऋतावपि अपिग्रहणंवर्षासु किल नोत्पातागण्यन्तइत्यभिप्रायेण ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपसर्जनेउपसर्जनहेतौ विकारे युद्धच्छिद्रादौ एतान्निर्घातादीन् ऋतौ वर्षास्वपि एतच्चा-
प्रादुष्कृतेष्वप्यग्निषु वाक्यान्तरोपात्तत्वात् ॥ १०५ ॥

(३) कुञ्जकः । अन्तरिक्षभवोत्पातध्वनौ भूकम्पे सूर्यचन्द्रतारागणानांचोपसर्गसत्यनध्यायानिमानाकालिकाऽज्ञा-
नीयात् । आकालिकशब्दार्थोव्याकृतएव । ऋतावपिवर्षासु किलभूकम्पादयोर्न दोषावहाइत्यभिप्रायेणार्तावपीत्युक्तम् ।
अपिशब्दादन्यत्रापि ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचाम्पदित्याह निर्घातइति त्रिभिः । निर्घाते अनभ्रगर्जिते । उपसर्जनेसूर्याद्युपरागे । एतान्
निर्घातादीनीन् आकालिकान् तेषांकालानियमात् । इदमपि निर्घातादिघटितमाकालिकंऋतावपिवर्षास्वपि । ऋतावपी-
त्यनुवादमात्रम् ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । उपसर्जनउपप्लवे । वैवर्ण्यचलनादावपिशब्दादनृतावपीति गम्यते ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्योतिषां चन्द्रादित्यगुरुप्रभृतीनां उपसर्जने उपसर्गहेतुभूते ग्रहयुद्धे । परिवेषणे अन्योन्यपीडनेन ॥ १०५ ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ॥ सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिसंनिपाते पूर्वेणाकालिकमुक्तम् । अनेनद्वयोः । सन्निपातेऽपिसज्योतिरुच्यते । स्तनितंच तनिःस्वनश्चासौस्तनितनिःस्वनः । विद्युच्चस्तनितनिःस्वनश्चविद्युत्स्तनितनिःस्वनम् । समाहारद्वन्द्वः । तस्मिन्सन्ध्यायामुपजाते द्वये सज्योतिरनध्यायः । सूर्योज्योतिः दिवा । नक्तमग्निर्ज्योतिः । प्रातःसन्ध्यायामुत्पन्नेदिवैवानध्यायोरात्रौ तु नास्ति । एवंपश्चिमसन्ध्यायां रात्रावनध्यायोऽनप्रातरध्ययनदोषः । विद्युत्स्तनितवर्षाणां त्रयाणां प्रकृतानां विद्युत्स्तनितयोर्विभज्य निर्देशोभवति । वर्षाः शेषस्तस्मिन्स्मृत्युत्तरे पूर्वाक्तआकालिकोऽनध्यायः । प्रसिद्धतरज्योतिर्द्योमादि तदपेक्षयोक्तं यथादिवातथारात्रावपि । शेषमितिपाठः । शेषं हूयमानमहरनध्यायहेतुर्भवतीति । अथकस्मान्नैवमुक्तं शेषत्वाकालिकं स्मृतमिति विचित्राश्लोकानां कतिर्मनोः ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रादुष्कृताग्निकाले च विद्युत्सहिते स्तनितनिःस्वने वृष्टिशून्ये सज्योतिर्यदि प्रातस्तदायावदादित्यदर्शनं । यदि सायंतदा यावन्नक्षत्रस्थितिः शेषे प्रागुक्ते वक्ष्यमाणे चानध्यायनिमित्ते सति यथा दिवा आकालिकादिनियतो नध्यायस्तथा रात्रावपि निमित्तपाते ग्राह्यः । एतच्च दिवसस्य वाध्ययनमुख्यकालत्वात् रात्रौ निमित्तपातेऽपि नाध्ययनशङ्कानिरासार्थमुक्तं शेषमिति क्वचित्पाठः । तत्राप्येवंज्ञेयम् ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । होमार्थप्रकाशितेष्वग्निषु सन्ध्यायां यदा विद्युद्गर्जितशब्दाविव भवतो न तु वर्षतदा सज्योतिरनध्यायः स्यात् नाकालिकः तत्र यदि प्रातः सन्ध्यायां विद्युद्गर्जितशब्दौ तदा यावत्सूर्यज्योतिस्तावदनध्यायो दिनमात्रमेव यदि सायंसन्ध्यायांतौ स्यातां तदा यावन्नक्षत्रज्योतिस्तावदनध्यायो रात्रिमात्रमिति रात्रौ स्तनितविद्युद्वर्षेष्वपि त्रयाणां पूर्वोक्तानां शेषे वर्षाख्ये त्रितये जाते यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रावप्यहोरात्र एवेत्यर्थः ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । सन्ध्यायां विद्युच्छब्दयोरेव सन्निपातो निमित्तान्तरमित्या ह्यप्रादुरिति । सज्योतिः । यदि प्रातः सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितशब्दौ तदा यावत्सूर्यस्तर्जति तावदनध्यायः । शेषे सायंतदा रात्रौ यथा दिवा सज्योतिस्तथेत्यर्थः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । प्रादुष्कृतेष्वग्निषु सन्ध्याकालयोरित्यर्थः । विद्युत्स्तनितनिःस्वने रात्रौ तथा दिवा च सज्योतिर्नक्षत्रसूर्यसहितरात्र्यङ्गोः शेषमनध्यायः स्यात् । सन्ध्याकालाभ्यामुत्तरमेघतिरोधानाभावेऽपि यथाऽनध्यायः स्यादित्युक्तं सज्योतिरिति । विद्युत्स्तनितवर्षेष्वपि त्रयाणां पूर्वोक्तानां शेषे वर्षाख्ये त्रितये जाते यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रावप्यहोरात्र एवेत्यर्थः । अस्मिन् श्लोके स्तनितग्रहणं महागर्जितविषयमित्यपुनरुक्तिः ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सज्योतिः तावत्कालपर्यन्तं अनध्यायः स्यात् । प्रातरारभ्यानध्यायः यथा दिवा तथा रात्रौ सायंसन्ध्यामारभ्य रात्रावनध्यायः । शेषे तात्कालिकः ॥ १०६ ॥

नित्यानध्यायएव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ॥ धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । निपुणधर्मयैकामयन्तेते ग्रामनगरयोर्नाधीरन् । धर्मशब्दश्च स्वर्गादौ धर्मफले वर्तते । यदिवाऽ-
धर्मेणाननुवेधो धर्मस्य नैपुण्यं तेन सुपरिपूर्णो विध्यर्थोऽनुष्ठितो भवति । अतश्चाशक्तस्यानुज्ञानं भवति । पूतिगन्धः कुत्सितगन्ध-
स्तस्मिन्नासिकापथंगच्छत्यनध्यायः । सर्वशः सर्वस्मिन्शवगन्धेऽपि ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्रतपारणमात्रेण विद्यामसमाप्त्यैव यः स्नास्यति स धर्मनैपुण्यकामः । विद्यानिरपेक्षब्रह्मचा-
रिधर्ममात्रानुरोधकत्वात् । यस्तु विद्यासमाप्त्यैव व्रतमसमाप्त्यैव स्नास्यति स विद्यानैपुण्यकामः । तत्राद्यस्य ग्रामादिमध्येऽन-
ध्यायो नित्यमत्राध्ययनसंभवेऽपि यस्तु द्वितीयस्तस्य न तत्रानध्यायः तत्परित्यागे तस्य विद्याधिगमनियमानिष्पत्तेः ।
नगरेषु चेति खेटखर्वदिसंग्रहार्थश्चाकारः । पूतिगन्धेतूपलभ्यमाने सर्वशः सर्वेषां विद्यानैपुण्यकामानामपीत्यर्थः ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । नैपुण्यविषयो धर्मातिशयार्थिनो ग्रामनगरयोः सर्वदानध्यायः स्यात् । कुत्सितगन्धे च सर्वस्मिन् अपि
गम्यमाने धर्मनैपुण्यकामप्रत्ययं विद्यानध्यायोपदेशो विद्यानैपुण्यकामस्य कदाचिदध्ययनमनुजानाति ये शिष्याः के-
चिद्दृहीतवेदाध्ययनजन्मादृष्टेच्छवस्ते धर्मनैपुण्यकामाः केचित्प्रथमाध्येतारो विद्यातिशयमात्रार्थिनस्ते विद्यानैपुण्य-
कामाः ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । अध्यापनं हि प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्माङ्गबोधनार्थं धर्मार्थवेदरक्षार्थं च तत्राद्यमुपनीतमात्र-
कृत्यं द्वितीयमुपकुर्वाणस्य विद्यानिपुण्यकामानामस्वाध्यायीन विद्यतइति उक्तेः कामवेदाङ्गानीति न्यायाच्चतृतीयं स्नातक-
स्य । चतुर्थं तु त्रयाणामेव ब्राह्मोद्भूततेति निन्दाश्रवणात् स्वाध्याये चैव नित्यकइति च तत्र धर्मकामानां विशेषमाह नित्या-
नध्यायइति त्रिभिः । ग्रामनगरयोः पूतिगन्धेवानध्यायः एवमग्रामेऽर्चोधीते इत्यादिप्रयोगात् फलार्थिनामेतेषु नाध्यय-
नमित्यन्वयः ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । धर्मनैपुण्यकामानामित्यनेनात्राध्ययने दोषमात्रं सूचितं ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मनैपुण्यकामानां धर्मराजस्वर्गादौ धर्मकाले च नैपुण्यं कामयन्ते तेषां धर्मनैपुण्यकामानां
निपुणधर्मज्ञात्वा तत्र स्थितानां ग्रामेषु च पुनः नगरेषु नित्यमनध्यायएव स्यात् । एतद्व्रतस्नातकविषयम् ॥ १०७ ॥

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ॥ अनध्यायोरुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्तर्गतः शवो यस्मिन् ग्राममध्ये स्थितो यावन्न निर्हृतः । वृषलस्य नात्र शूद्रो वृषलस्तस्य प्रागे-
व निषिद्धत्वात् । न शूद्रजनसंनिधाविति किं तर्हि तत्राप्यिकेणाधर्मेणाधार्मिकत्वं लक्ष्यते । तेन यः पापाचारस्तत्संनिधा-
नाच्च तेन निषेधः । रुद्यमाने रुदनशब्दे सति । भावमात्रिरुद्यमानशब्दः । समवायोजनस्य यत्र बहुवोजनाः कार्यार्थमेक-
त्रसंघटिता भवन्ति तादृशे देशे नाध्ययम् । अथवा जनस्य समवाये रुद्यमाने रुदतीत्यर्थः । बहुषुरुदत्सु प्रतिषेधः । छा-
न्दसं कर्तार्यात्मनेपदम् ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्तः स्थितेन्तस्थानगते भूम्युपरि भागसंयुक्ते ग्रामे गतपदं ग्राममध्ये निवातस्य नानध्या-
यहेतुत्वेत्येतदर्थम् । एतद्येषां ग्रामे अध्ययनमिति स्तद्विषयम् । वृषलस्याचारशून्यस्य न शूद्रमात्रस्य शूद्रसंनिधौ पुरा निषेधोक्ते
स्तत्संनिधौ श्रवणयोग्यदेशे रुद्यमाने जनैः रोदनश्रवणइत्यर्थः । समवाये बहुतरसंपाद्यमेलके ॥ १०८ ॥

(१०७) सर्वदा = सर्वशः (मे) ०

(१०८) रुद्यमाने = रुध्यमाने (नन्दनः)

(३) कुल्लूकः । अन्तर्गतः शवोयस्मिन्ग्रामे ज्ञायते तत्र । वृषलोऽधार्मिकस्तस्य सन्निधौ न तु शूद्रः तस्य न शूद्रजनसन्निधाविति निषेधात् । रुद्यमाने रोदनध्वनौ । भावेलकारः । कार्यान्तरार्थं बहुजनमेलके सत्यनध्यायः ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्तर्गतशवे अन्तर्गतत्वेन ज्ञातः शवोयस्मिन् वृषलोऽधार्मिकः न शूद्रजनसन्निधाविति निषेधोक्तैः । रुद्यमान इति भावसाधनं रोदने सति क्रियमाणे वा । जनानां समवाये निमित्तान्तरवशाज्जनानां मेलनं समवायस्तस्मिन् ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । अन्तर्गतशवेऽन्तर्गम्यशवयुक्ते । पूर्वेण ग्रामानध्याये सिद्धे पुनरन्तर्गतशवे ग्राम इति निषेधो दोषातिशयख्यापनार्थः । वृषलस्याधार्मिकस्य । रुद्यमाने राजपुरुषलुण्ठाकादिभिर्ग्रामे समवाये संभेदे ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्तःशवे ग्रामे अनध्यायः स्यात् च पुनः वृषलस्य धर्मछेदकस्य सन्निधौ अनध्यायः । च पुनः जनस्य समवाये रुद्यमाने अनध्यायः ॥ १०८ ॥

उदके मध्यरात्रे च विष्णूत्रस्य विसर्जने ॥ उच्छिष्टः श्राद्धभुक्कैव मनसापि न चिन्तयेत्

॥ १०९ ॥

(१) मेघातिथिः । चतुर्मुहूर्तोऽर्धरात्रः सैव महानिशा प्रथमा दर्धरात्रा द्वौ मुहूर्तावुत्तरा द्वौ उदके नदीतडागादिस्थः । अन्तर्जले जपस्त्वनध्यायरूपत्वादधमर्षणादिर्न निषिध्यते । उदय इत्यन्ये पठन्ति । प्रथमोदयकाले सूर्यस्यानध्यायः । उच्छिष्टो भुजिसंबन्धेनाकृताचमनोयावत् । कृतमूत्रपुरीषोऽपि प्रागाचमनादुच्छिष्ट उच्यते एव । आचमनार्हप्रत्ययमात्रवचन इत्यन्ये । तेन कृतनिष्ठीवनादिरपि गृह्यते । मनसाऽपि नान्यत्राध्याये मनसा चिन्तनमभ्यनुज्ञायते । किंतीह दोषगौरवार्थमेतेषां निमित्तानाम् ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदके जलमध्ये मध्यरात्रे रात्रेर्मध्यमदण्डदशकमध्ये विष्णूत्रे विद्यायां मूत्रे वा बिषये विसर्जने त्यागे चकारादेतसि उच्छिष्टभक्षणात् श्राद्धभुक्तदन्तभुक् । अत्र मनसा चिन्तनस्य निषेधात् अन्यत्र मानसोच्चारणे दोषाभावो गम्यते ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । उदकमध्ये मध्यरात्रे च मुहूर्तचतुष्टये च निशायां च चतुर्मुहूर्तमिति गौतमस्मरणात् । गोविन्दराजस्तु सत्रिमध्यप्रहरद्वय इत्युक्तवान् । तथा मूत्रपुरीषोत्सर्गकालेऽन्नभोजनादिना चोच्छिष्टो निमज्जनसमयादारभ्य श्राद्धभोजनाहोरात्रं यावन्मनसापि वेदनं चिन्तयेत् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । निषेधादर्थपुनः श्राद्धभुग्ग्रहणं न चिन्तयेद्देदमिति शेषः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वार्धेऽनध्याय इत्यनुषज्यते । चिन्तयेदित्यत्र ब्रह्मेति परस्मादपठ्यते । मनसेत्यत्र वचनादन्यस्य मनसा चिन्तनमभ्यनुज्ञातमिति गम्यते ॥ १०९ ॥

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेको द्विष्टस्य केतनम् ॥ अहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञोराहोश्च सूतके ॥ ११० ॥

(१) मेघातिथिः । एक उद्दिश्यते यस्मिंस्तदेको द्विष्टः न व श्राद्धम् । तत्र निकेतनं निमज्जनं प्रतिगृह्य अङ्गीकृत्य अहमनध्याय आमज्जनात्प्रभृति एवं राजा चन्द्रमास्तस्य सूतकं राहुं प्रत्यमृतस्रवणं च शब्दात्सूर्यस्य च । अथवा जनपदेश्वरस्य राज्ञः सूतकं पुत्रजन्तोत्सवः । राज्ञोः सूतकं चन्द्रसूर्ययोरुपरागः ग्रहणमिति प्रसिद्धम् ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एको द्विष्टः निकेतनं प्रेतश्राद्धामज्जणं प्रतिगृह्य तदा मज्जणादि अहं राज्ञश्चन्द्रस्य राज्ञोः सकाशात् । सूतके प्रसवेराहुच्छायाभिभूतस्य पुनरुदये राज्ञोऽनेति चकारो भिन्नक्रमो राज्ञश्चेत्यर्थः । तेन यदितरराहुसूतक-

स्य सूर्यग्रहाभिधानस्य सङ्ग्रहार्थः । न तु राज्ञःसूतकइत्यत्र नृपमरणइत्युच्यते तन्मरणे श्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमित्याशौच-
स्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । एकएवोद्दिश्यते यत्र श्राद्धे तदेकोद्दिष्टंनवश्राद्धंतकेतनंनिमन्त्रणंगृहीत्वा निमन्त्रणादारभ्य क्षत्रि-
यस्य जनपदेश्वरस्य पुत्रजन्मादिसूतके । राज्ञोश्च सूतकंचन्द्रसूर्योपरागःतत्र त्रिरात्रंवेदनाधीयीत ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । कालसङ्ख्यामार्ह प्रतिगृहेति । केतनं निमन्त्रणं । नवश्राद्धमत्रैकोद्दिष्टं । राज्ञःसूतकेपुत्रा-
द्युत्पत्तौराज्ञोराज्ञोश्चसूतके चकारात्समुच्चयइतिकेचित् ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । विद्वानविद्वानप्येकोद्दिष्टस्य नवश्राद्धस्य केत्यते निमन्त्रयते ऽनेनेति केतनंद्रव्यंप्रतिगृह्यहंब्रह्म
न कीर्तयेत् । राज्ञःसूतके पुत्रजन्मनिराज्ञोःसूतकेग्रहणमुत्तौ च ब्रह्म च्यहंनकीर्तयेदिति ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । एकोद्दिष्टस्य केतनं नवश्राद्धनिमन्त्रणंप्रतिगृह्य च्यहं ब्रह्म न कीर्तयेत् । अनध्यायः
स्यात् ॥ ११० ॥

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धोलेपश्च तिष्ठति ॥ विप्रस्य विदुषोदेहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । एकमनुदिश्यआमश्राद्धंतस्ययाबच्छ्राद्धरुतोगन्धलेपौतिष्ठतस्तावदनध्यायः । पूर्वस्मादिधौ-
विध्यन्तरम् । द्वितीयस्मिन्महनि रुतस्नानोऽपनीततद्गन्धोऽध्ययनार्हः । उपलक्षणंचैतदसतोऽपि गन्धलेपयोर्यावद्भुक्तमन्-
न जीर्णतावन्नाधीयीत । विदुषइति तस्यैव श्राद्धभोजनाधिकारमनुवदति ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकानुदिष्टस्यैकोद्दिष्टगन्धोलेपश्च तत्र दत्तस्यचन्दनादेस्तिष्ठति तत्तस्यहादूर्ध्वमपि विदुष-
इतिज्ञानेन काममभिप्रैति अकामेत्वदोषइत्यर्थः ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । यावदेकस्यानुदिष्टस्यउच्छिष्टस्य सकुंकुमादेर्गन्धोलेपश्च ब्राह्मणस्य शास्त्रविदोदेहे तिष्ठति ताव-
न्त्यहोरात्राण्यूर्ध्वमपिवेदनाधीयीत ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तान्तरमाह यावदिति । एकस्मादनुदिष्टस्योच्छिष्टस्यैकानुदिष्टस्य । तावत्तस्यहादूर्ध्व-
मपिवेदनाधीयीत ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । एकानुदिष्टस्यैकोद्दिष्टस्य स्नेहस्तैलादिकः । गन्धश्चन्दनादिकः । विदुषः विदुषोपि ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । तावद्ब्रह्म वेदं न कीर्तयेत् अनध्यायः स्यात् ॥ १११ ॥

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ॥ नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसारितपादः पादारोपितपादोवा खट्वासनादौ वा संहतपादः । अवसक्थिकावस्त्रादिना
जान्वोर्मध्यस्यचबन्धः । आमिषंमांसम् । सूतकग्रहणंशावाशौचादेरपि प्रदर्शनार्थम् ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रौढपादआसनारूढपादः । अवसक्थिकापर्यङ्कबन्धनम् । आमिषंजगध्वातद्दिने सूतकान्ना-
द्यं सूतकिसंबन्ध्यनम् । एतच्चानध्ययनमप्रायश्चित्तकरणात् ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । शय्यायांपतिताङ्कआसनारूढपादःकृतावसक्थिकोवा मांसंजग्ध्वा जननमरणाशौचिनांचान्नंभुक्त्वा
नाधीयीत ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्पञ्चकमध्ययनविरोधीत्याह शयानइति पृष्ठजानुद्वयव्यापीबन्धः । आवसक्थिका । सू-
तकपदं मृतकोपलक्षकंअशुचित्वाविशेषात् ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । पादस्थोपरिनिहितः पादोयस्यसप्रौढपादः । वस्त्रादिनारुतपादबन्धोऽवसक्थिकः ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवसक्थिकं कृत्वा न ब्राह्मणः अधीयीत ॥ ११२ ॥

नीहारे बाणशब्दे च सन्ध्ययोरेव चोभयोः ॥ अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च॥११३॥

(१) मेधातिथिः । नीहारोदिङ्गोहोधूमिकेत्यनर्थान्तरम् । बाष्परजोवृताइवयेन दिशः क्रियन्ते । बाणशब्दःशर-
निर्घोषः । दन्त्योष्ठ्यमन्येपठन्ति व्याचक्षते च वीणावाणइति महाव्रतोहे प्रयोगोदक्ष्यते । शततत्त्वीकोभवतिवीणावितत्त्वी-
तिच । चतुर्दश्यांउभयोरपि पक्षयोः । अष्टकाश्च सर्वाअष्टम्यः स्मृत्यन्तरसमाचाराभ्याम् । अन्येत्वष्टमीष्वित्येवंपठन्ति
॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नीहारे सर्वतोधूमिकावृते । बाणशब्दे बाणभोक्षशिक्षादेशाद्युत्पन्ने अमावास्यादिशब्दा-
स्तत्तिथिकालमात्रपराः । तत्र शुक्लरुष्णप्रतिपदोरपि दर्शपूर्णमासमेलकत्वाच्चन्द्रस्यामावास्यापौर्णमासी पदाभ्यांग्रहणम् ।
अष्टकाष्टमी ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । नीहारे धूलिकायाम् बाणशब्दे शरध्वनौ । बाणोवीणाविशेषइत्यन्ये प्रातःसायंसन्ध्ययोरमावास्या-
चतुर्दशीपौर्णमास्यष्टमीषु नाधीयीत । अष्टकासूत्तरत्र निषेधात्पौर्णमास्यादिसाहचर्यादष्टकाशब्दोऽष्टमीतिथिपरः ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नीति । नीहारे व्यापिनि । बाणशब्दे शरादिध्वनौबाणोवीणेति वा ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । अष्टकास्वष्टमीषु । अत्र नाधीयीतेत्यनुषङ्गः ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह बाणशब्दे वंशशब्दे अनंभ्यायः अष्टकाश्चतस्रः ॥ ११३ ॥

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी॥ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत्॥११४॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यार्थवादोऽनित्यार्थः । तेन यत्र नित्यत्वज्ञापकं किंचित्सविकल्पतेऽनभ्यायः । वक्ष्य-
ति च द्वावेववर्जयेत्नित्यमिति । ताः परिवर्जयेत् अध्ययनक्रियातः ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमावास्या तत्र पाठेन ब्रह्म वेदं हन्ति ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । विशेषदोषमाह अमावास्येति । यस्मादमावास्या गुरुहन्ति शिष्यंहन्ति चतुर्दशी वेदं चाष्टमीपौर्ण-
मास्यौ विस्मरयतस्तस्मात्ताअध्ययनाभ्यापनयोःपरित्यजेत् ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । तिथौ निषेधति अमेति । अष्टकासु चतसृषु तत्ररुढेस्तिथिसंनिधेर्दुर्बलत्वेन न तिथिपरता
अतोअमाष्टकासुनाधीयीतेत्यनुषङ्ग्यते । तत्रार्थवादमाहअष्टेति । ब्रह्मात्र वेदस्तद्धीतंनश्यतीतिभावः ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्म वेदवीर्यहन्ति ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदंहन्ति विस्मरणं प्रापयति ॥ ११४ ॥

पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ॥ श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद्विजः ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । गोमायुः शृगालःतस्यविरुतंशब्दकरणंश्वखरोष्ट्राणांपङ्क्त्यवस्थितानांशब्दकुर्वतामनभ्यायः ।
एकैकस्यसमानजातीयपङ्क्तौ ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोमायुःसृगालः । पङ्कौ श्वखरादिपङ्क्तिमध्ये केचिदपाङ्क्यपङ्कावित्याहुः । केचित्तु पङ्कीभूय नाध्येतव्यमित्यस्यार्थमित्याहुः ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । धूलोर्वेषे दिशांदाहे सृगालकुङ्कुरगर्दभोष्ठेषु च रुक्त्वसु पङ्कौ चोपविश्य प्रकृतत्वात्सृगालश्वखरादीनामेव ब्राह्मणोन पठेत् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचपांसुर्वर्षे रजसापूर्णे पूर्वपांसुसमूहनइतिचक्रवातोक्तेः । दिशांदाहे दिग्दाहइति प्रसिद्धे । गोमायुरुदिनेगोमायोःशृगालविशेषस्य विरुद्धरुतौ । स्वाभाविकविरुद्धारावेखरादीनांतेषांपङ्कौ प्रविश्यचजनसमूहे निषेधस्योक्तत्वान् ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मेतिशेषः । ११५ ॥

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोब्रजेपि वा ॥ वसित्वा मैथुनं वासः आद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्तः शब्दः सामीप्यवचनःश्मशानसमीपे ग्रामसमीपेच । गोब्रजेगावोयत्रचरितुंब्रजन्तिगोष्ठेवागोब्रजः । स्त्रीसंप्रयोगकाले यत्प्रावृत्तं वासस्तदेव प्रावृत्य नाधीयीत । मैथुनशब्दः साहचर्यात्तत्कालप्रवृत्ते वाससि वर्तते । आद्धिकं आद्धनिमित्तं शुष्कान्नाद्यमपि गृहीत्वा नाधीयीत ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्मशानान्तेश्मशानसमीपे ग्रामान्ते ग्रामस्यान्ते समीपे तत्र विष्टाद्यशुचिलेपसंभवात् । गोब्रजे गवांमध्ये । मैथुनं वासोयत्परिधाय मैथुनं कृतम् । एतेषु यावन्निमित्तानुवृत्त्यनध्यायइत्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम् । आद्धिकं प्रेतआद्धव्यतिरिक्तआद्धसंबन्ध्यन्नदक्षिणादि प्रतिगृह्य तद्दिनेऽनध्यायः ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । श्मशानसमीपे ग्रामसमीपे गोष्ठे च मैथुनसमयधृतवासः परिधाय आद्धीयंच सिद्धान्नादिप्रतिगृह्य नाधीयीत ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । श्मशानान्तइत्याहअन्तपदं सामीप्ये । मैथुनसमये धृतवस्त्रं मैथुनं वासः । आद्धिकं सिद्धान्नादिकमेकोद्दिष्टातिरिक्तम् ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । श्मशानान्ते श्मशानसमीपे । गोब्रजे घोषे मैथुनं मैथुनसंबन्धि । प्रतिगृह्य स्वीकृत्य ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मैथुनं वासः मैथुनसंबन्धिवासः वस्त्रं परिधाय । आद्धिकं वस्तु प्रतिगृह्य अनध्यायः स्यात् ॥ ११६ ॥

प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यत्किंचिच्छ्राद्धिकं भवेत् ॥ तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्योहि

द्विजः स्मृतः ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्धनिमित्तं दीयमानं भक्तादि आद्धिकमिति प्रसिद्धं तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । न केवलं ब्रीहितण्डुलादिप्रतिग्रहएव आद्धेऽनध्यायहेतुः । यावदन्यदपि प्राणि वा गवादि तथाऽप्राणिवासोयुगादि तदप्यालभ्य प्रतिग्रहकाले हस्तेन स्पृष्ट्वा नाधीयीत यतस्तदेव तस्य भोजनम् । पाणिरिवास्थमस्येति पाण्यास्यः । आद्धे भोजनं तन्निमित्तं च द्रव्यग्रहणं तुल्यमिति दर्शयति ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राणि पश्वादि । अप्राण्यन्नादि । आदिकं आद्धसंबन्धि । आलभ्य प्रतिग्रहार्थं स्पृष्ट्वापि । एतेनापदि सामान्यतउत्सृज्य प्रतिपादनमात्रं आदिकद्रव्यस्य कृतं । तद्ग्रहणेऽपि तद्दिनेऽनध्यायइत्युक्तम् । पाण्यास्य-
इति यथा भुक्त्वा दुष्यति तथा हस्तेन गृहीत्वापि । यथास्य मुखेऽग्निस्तथा पाणावपीति तयोः साम्यम् ॥ ११७ ॥

(३) कुङ्कः । आदिकमन्नादिभुक्त्वा तावदनध्यायोभवतीत्युक्तम् । प्राणि वा गवाश्वाद्यप्राणि वा वस्त्रमाल्यादि
प्रतिग्रहकाले हस्तेन गृहीत्वाऽनध्यायोभवति यस्मात्प्राणिरेवास्यमस्येतिपाण्यास्योहि ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाहप्राणीति । प्राणिगवाश्वादिअप्राणिहिरण्यवस्त्रादिकंतत्प्रतिग्रहकाले आलभ्यस्पृष्ट्वा
स्थितस्यानध्यायः तत्र हेतुःपाण्यास्यः तेनास्य दुष्टत्वाद्देदोच्चारणमयुक्तम् एकाहमितिशेषः ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । आदिकं । प्रतिगृह्यचेत्येतत्पञ्चयति प्राणिनेति । आलभ्यदत्तंप्राणिना स्पृष्ट्वा । प्रतिग्रहएवभोज-
नमित्युक्तं पाण्यास्योहीति ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राणी पश्वादिः । अप्राणि वस्त्रादि यत्किञ्चित् आद्धादिकं भवेत् तत्आदिकं आलभ्य प्रा-
प्य अनध्यायः । प्राणिरेव आस्यंस्य सः पाण्यास्यः द्विजः । अग्रिमान्स्मृतः ॥ ११७ ॥

चौरैरुपप्लुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते ॥ आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । उपप्लुतउपद्रुतः यत्र बहवश्चौराग्रामेघातार्थपतन्ति तत्र नाध्येयम् । संभ्रमे यत्राग्निना
संभ्रमोभयंजन्यते गेहदाहादिप्रवृत्तेनादग्धेऽपि गेहदावाकालिकोनऽध्यायः । प्रवृत्तिकालादारभ्य यावदन्येद्युःसएव का-
लः । अन्येषुचाद्भुतेषूत्पातेषु दिव्यभौमान्तरिक्षेषु शिलाप्लवादिषु दिवाऽदर्शनादिषु ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपप्लुते आकुलिते अग्निकारितेग्निदाहशङ्कया । संभ्रमे भये एषु आदिकप्रतिग्रहादिषु
पञ्चत्वाकालिकं यावद्दिनान्तरीयतत्कालप्राप्तिः । सर्वाद्भुतेषु तन्दुलोत्पतनाद्युत्पातेषु दण्डलोष्ठताडनाद्युत्पातेषु ॥ ११८ ॥

(३) कुङ्कः । चौरैरुपप्लुते ग्रामे गृहादिदाहादिरुते भये दिव्यान्तरिक्षभौमेषु चाद्भुतेषूत्पातेष्वकालिकमनध्यायं-
जानीयात् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्चचौरैत्यादि त्रिष्वप्याकालिकं निमित्तकालादारभ्य परेद्युस्तावत्कालपर्यन्तम् । सर्वाद्भुते-
षूत्पातेषु ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । सर्वाद्भुतेषु दिव्यान्तरिक्षभौमेषूत्पातेषु ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आकालिकं दिनान्तरे तावत्कालपर्यन्तं अनध्यायः स्यात् ॥ १८ ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम् ॥ अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्त्वन्तासु च रात्रिषु ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्सर्गेपक्षिण्यहोरात्रं च पूर्वमुक्तम् । अनेनत्रिरात्रेण विकल्प्यते । उपाकर्मण्यपूर्वोविधिः । अष्ट-
काऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तमिस्रपक्षेष्टम्यस्तिस्रश्चतस्रोवा । यद्यपि सर्वास्वष्टमीष्वहोरात्रमुक्तंतथापि नित्यार्थोयमारम्भोयुक्त-
एव । विकल्पश्च सर्वत्रास्मिन्मकरणेकतार्थत्वापेक्षः । ऋत्त्वन्तासुअहोरात्रमित्यनुषज्यते षडृतवः । तेषांयत्रपूर्वोनिवर्तते-
परश्च प्रवर्तते तत्रानध्यायः । रात्रिग्रहणमुपलक्षणार्थम् ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिरात्रंक्षेपणमिति मुख्यः कल्पः । तावद्विलम्बेनाध्ययनविरोधसंभवे चोत्सर्गेविरमेत्पक्षि-

(११९) क्षेपणम्=क्षपणम् (ल, व, भ, न, र य)

शीमहोरात्रंचेतिपक्षद्वयमुक्तम् । अष्टकासु अष्टकाश्राद्धतिथिषु हेमन्तशिशिररुष्णपक्षाष्टमीनवमीषु श्राद्धकरणतदन्भोजनयोरभावेप्यहोरात्रम् । अष्टमीषु प्रागनध्ययनमुक्तमेव इदं नवम्यामप्यन्वष्टकातिथावहोरात्रानध्ययनार्थम् । तथा-
ल्पकालिकतत्तिथिसंबन्धेऽप्यन्वष्टकाकर्मयोग्याहोरात्रेकत्सएवानध्यायइत्येतदर्थमष्टकापदम् । ऋत्वन्तासु हेमन्तादीनां-
षण्णामृतूनामन्त्यायाः षट्त्रयस्तासु । एतच्चान्द्रमासकृतत्वंन्तरात्रिषु दशरात्रित्वादेवानध्ययनसिद्धौ वचनंसौरमासद्वय-
कृतत्वंन्तदिनेऽनध्ययनसिद्ध्यर्थम् ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम् । उत्सर्गे पक्षिण्यहोरात्रावनध्यायावुक्तौ । तत्रा-
यं धर्मनैपुण्यकामप्रति त्रिरात्रोपदेशः । तथाग्रहायण्याऊर्ध्वरुष्णपक्षाष्टमीषु तिसृषु चतसृषु चाहोरात्रमनध्यायः । दिवाका-
ल्मात्रसद्भावेऽपि पौर्णमास्यष्टकासु चेत्यनेन यावदष्टम्येवानध्यायइतराष्टमीषूक्तइत्यपुनरुक्तिः । ऋत्वन्ताहोरात्रेषु चान-
ध्यायः ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उपेति । क्षपणत्यागोऽध्ययनस्य उत्सर्गे पक्षिण्यादेरुक्तत्वात्तु उपाकर्मणि उत्सर्गइव
कालाकांक्षायामाहत्रिरात्रमित्यपूर्वविधिः धर्मकामानामुभयत्र त्रिरात्रमितिव । पक्षिण्यासह विकल्प इति मेधातिथिः । निषि-
द्धकालमाह अष्टकास्विति । अष्टकाश्चतस्रो न तु सर्वाष्टम्यः । ऋत्वन्तासु प्रतिपत्सु तिसृष्वेव आद्याः प्रतिपदस्तिस्त्रोवाइ-
तिहारीतोक्तेः । एतासु समाहोरात्रमनध्यायः एकवाक्यनिर्दिष्टानाममावास्यदीनामपि तथा ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । त्रिरात्रं क्षपणं त्रिरात्रमनध्यायः । प्रथमप्रयोगे त्रिरात्रमन्यत्र पक्षिण्यहर्वा पूर्वोक्तं द्रष्टव्यम् । अष्टकाः
श्राद्धकालत्वेन विहिताश्चतसस्तिस्त्रोवाप्रसिद्धास्तासु अहोरात्रं क्षपणमिति ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिरात्रं क्षपणं अनध्यायः स्मृतः ऋत्वन्तासु रात्रिषु ऋतुसन्धिगतासु । श्राद्धिकं भुक्त्वा तत्प्र-
तियहदिने अनध्यायः । द्वितीया माघमासस्य ज्येष्ठश्रावणयोस्तथा । मार्गस्य चैत्राश्विनयोर्ऋतुसन्धिः स उच्यते ॥ ११९ ॥
नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम् ॥ न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । इरिणंबहिर्ग्रामं जलतृणवर्जितो देश ऊषरपर्यायः । यानगं च्छीशकटशिबिकादि तेन गच्छतो निषेधः
॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न खरं नोष्ट्रमिति तद्युक्तयानपरं साक्षात्तदारोहणस्य निषिद्धत्वात् । इरिणमूषरभूः । यान-
मुक्तेभ्योन्यत्र दोलरथादि तद्वतः ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । तुरगतरुकरिनौकाखरोष्टारूढस्तथोषरदेशस्थः शकटादियानेन गच्छन्नाधीयीत ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । अश्वाचारूढो नाधीयीतेत्याह नेति । नेरिणस्थो नोषरस्थः । यानमत्र शकटादि परिशेषात् ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । इरिणमूषरं स्थलम् । यानमुक्ताश्वादिव्यतिरिक्तम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । अश्वादिमारूढः नाधीयीत इरिणस्थः ऊषरभूमिस्थः सन्वेदं नाधीयीत ॥ १२० ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ॥ न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । विवादः क्रोशपूर्वको व्याक्रोशः । कलहोदण्डादिनेतरेतरताडनम् । सेना हस्त्यश्वरथपादातम् ।
सङ्गरः सङ्ग्रामः । असङ्गरेऽपि सेनास्थस्य निषेधः । भुक्तमात्रं यावदार्द्रपाणिरितिसृष्ट्यन्तरम् । अजीर्णं पूर्वद्युभुक्तमपरेद्युरप-
रिणतमुच्यते । वमनं प्रसिद्धम् । शुक्तकउद्गारेऽसत्यप्यजीर्णे तदहरपरेद्युर्वा ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विवादे ऋणदानादिविप्रतिपत्तिशब्दश्रवणे । कलहेऽन्योन्यापेक्षशब्दश्रवणे । सेनायामध्ये । सङ्करेयुद्धमध्ये । भुक्तमात्रे यावदार्द्रपाणिः । अजीर्णेजीर्णताकाटेप्यन्नस्याजीर्णौ शुक्तके जीर्णेभ्यर्न्नेर्चितादिनाम्लोद्गारे ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । विवादे वाक्कलहे कलहेदण्डादण्ड्यादौ सेनायामप्रवृत्तयुद्धायां सङ्करे युद्धे भोजनानन्तरं च यावदार्द्रहस्तो यावदार्द्रपाणिरितिवसिष्ठस्मरणात् तथाऽजीर्णेऽन्ने वमनं च कृत्वाऽम्लोद्गारे च न पठेत् ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विवादाद्यष्टसु नाधीयीतेत्यनुषज्यतइत्याह नेति । विवादे वाक्कृते । कलहे दण्डादिजे । सङ्करे युद्धे । वमित्वा उदीर्य च भुक्तान् । शुक्तके अम्लोद्गारे ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । वाग्युद्धविवादः । अङ्गयुद्धकलहः । शस्त्रयुद्धसङ्करः । समवायेजनस्यचेतिसिद्धेजनसंभर्देदोषातिशयप्रकाशनार्थसेनाग्रहणम् । सेनायामित्येव सिद्धेयुद्धे द्वयोरपियुद्धसंभवेदिति सङ्करग्रहणम् । शुक्तकेऽशूक्तस्यान्नस्य यातया-मस्य गन्धरसाविभावे । नाधीयीतेत्यनुवर्तते ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वमित्वा छर्दि कृत्वा नाधीयीत ॥ १२१ ॥

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ॥ रुधिरे च स्मृते गात्राच्छ्लेण च परिक्षते ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिथिग्रहणं शिष्टोपलक्षणार्थम् । अनित्यागमनः शिष्टश्चातिथिस्तस्मिन्गृहआगतेऽसावभ्येतव्यमधीमहइतिनानुज्ञातोऽधीयीत । तथा च स्मृत्यन्तरं शिष्टेचगृहमागतइति । मारुते वायौ वाति वेगेन । ननु-कर्णश्रवइत्याद्युक्तमेव । सत्यम् ततोऽधिकतरे ततोवर्षाभ्योन्यत्र वाति प्रतिषेधः । अथवाति परिशुष्यति वातस्यशो-षणार्थत्वात् । मारुतग्रहणंचवातमात्रोपलक्षणार्थम् । अध्ययनश्रमेणधातुषुक्षीयमाणेष्वन्यनध्यायः । मारुते वर्धमानं विधायिन्यध्येतरीतिभिन्नसंबन्धे व्यधिकरणसमन्वौ । रुधिरे जलौकादिना परिरुतेऽथवा शस्त्रेणचपरिक्षते शरीररुधिरे-रुते । गात्रादिवाक्येनैकवाक्यता ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिथिमभ्यर्हितमभ्यागतं । अतिवायति गृहादिभङ्गकारिणि चातिवाति वर्षाभ्योन्य-त्रापि । शस्त्रेणक्षते । तथा गण्डादावपि रुधिरे स्मृते यावत्तद्विरामता तावदनध्यायकालः ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । अध्ययनं करोमीतियावदतिथिरनुज्ञापितो न भवति मारुते चात्यर्थं वाति रुधिरे च गात्रात्स्मृते रु-धिरसावविनाऽपि शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि नाऽधीयीत ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । भृशमत्यर्थं वाति मारुतइत्यन्वयः । रुधिरदर्शनाभावेपि शस्त्रेण परिक्षते । एतच्चतुर्विपि ना-धीयीतेत्यनुषज्यते ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । परिक्षते गात्रइतिशेषः । नाधीयीतेत्येव ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिथिन् अनुज्ञाप्य अधीयीत । च पुनः शस्त्रेण परिक्षते अशुद्धे शुष्के ॥ १२२ ॥

सामध्वनावृण्यजुषी नाधीयीत कदाचन ॥ वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋचोयजूषि सामध्वनौ श्रूयमाणे नाधीयीत । ऋग्वेदयजूर्वेदब्राह्मणयोरप्रतिषेधः । पञ्चविंशे च श्रूयमाणऋग्यजुषयोरप्ययंप्रतिषेधः । वेदस्यान्तोयत्र वेदः समाप्तिमुपैतिमन्त्रान्तोब्राह्मणान्तश्च । आरण्यकोनामवेदैक-देशस्तमधीत्यान्योन्योनाध्येतव्यः ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनाशयणः । सामध्वनौ श्रूयमाणे । वेदस्यान्तषड्वाक्यमधीत्य सर्ववेदानध्यायः आरण्यकमरण्येऽ-
ध्येतव्यं वेदभागमधीत्याग्रतोऽन्यत्राध्येतव्येऽनध्यायः ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । सामध्वनौ च श्रूयमाणेऽग्न्यजुषोः कदाचिदध्ययनं कुर्यात् । वेदं च समाप्य चारण्यकारण्यं च वेदै-
कदेशमधीत्य तदहोरात्रे वेदान्तरं नाधीयीत ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । सामध्वनौ श्रूयमाणे सति । अधीत्य चान्तं अध्यायं समाप्य । आरण्यकमधीत्यग्रन्था-
न्तरं नाध्येतव्यमिति शेषः ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । सामध्वनौ सामगाने । सामाधीत्यतत्क्षणएवर्ग्यजुषीनाधीयीत । कदाचन आपद्यपि । अध्यायका-
लेऽपि वेदस्यान्तमुपनिषदमारण्यकमाश्वकेतुकंचाधीत्य तत् क्षणएवर्ग्यजुषीनाधीयीत ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सामध्वनौ सति ऋग्यजुषी नाधीयीत च पुनः वेदस्य अन्तं अधीत्य च पुनः आरण्यकं अ-
धीत्य आरण्यकाध्यायं अधीत्य अनध्यायः ॥ १२३ ॥

ऋग्वेदो देवदेवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ॥ सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । सामगीतध्वनावृग्यजुषस्यानध्यायउक्तः । तत्रायमर्थवादः । देवादेवता अस्य देवदेवत्यो देवता-
स्तुतिपरइत्यर्थः । ऋचः प्रायेण स्तुतिप्रधानाः । अत उक्तं देवदेवत्यइति । मनुष्याणां कर्म प्रधानत्वाद्यजुर्वेदे च कर्मणां बा-
हुल्योपदेशादेतेन साम्येन यजुर्वेदो मानुषइत्युच्यते । मानुषशब्दो मनुष्यजातिवचनः । अभेदाभ्यासाद्यजुर्वेदो मानुषइत्युक्तम् ।
पित्र्यः पितृभ्योहितः । पितरो वा देवता अस्येति यथा कथंचिपितृशब्दसंबन्धेन श्रूयते । त्रयो लोकास्तेषां त्रय एवाधिष्ठातारः
दिवो देवता भूमेर्मनुष्या अन्तरिक्षस्य पितर एवं त्रयो वेदाः । द्वयोर्देवमनुष्यसंबन्धोक्तत्वात्पारिशेष्यात्पित्र्यः सामवेदः । तस्याशु-
चिर्ध्वनिः । नात्र तदीयस्य ध्वनेरशुचित्वं परमार्थतो विज्ञेयम् । किं तर्हि यथाऽशुचिसंनिधाने नाध्येतव्यम् । एवंच तस्मिन्निधाने-
तिसामान्यमशुचित्वा लम्बनम् । अयंचाध्ययनविधौ प्रकरणात्सामिग्रीयमानः ऋग्यजुषप्रतिषेधो न यज्ञप्रयोगे ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनाशयणः । सामध्वनावित्युक्तस्यास्योपादनमृग्वेदो देवदेवत्यइति । देवा अधिष्ठात्री देवता अस्येति-
देवदेवत्यः । तस्मात्पितृसंबन्धिनां देवसंबन्धिनां चापेक्षया अशुचित्वस्य कर्मादिषु दृष्टत्वात् ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । सामगानश्रुतावृग्यजुषोरनध्यायउक्तस्तस्यायमनुवादः । ऋग्वेदो देव एव देवता अस्येति देवदेवत्यः ।
यजुर्वेदो मानुषो मानुषदेवता कत्वात्प्रायेण मानुषकर्मापदेशाद्मानुषः । सामवेदः पितृदेवता कत्वात् पित्र्यः पितृकर्म कत्वाजलोप-
स्पर्शनं स्मरन्ति । तस्मात्तस्याशुचिरिव ध्वनिः नत्वशुचिरेव । अतस्तस्मिञ्छ्रूयमाणः ऋग्यजुषी नाधीयीत ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । सामध्वनेरशुचित्वमाह ऋगिति । देवादेवता अस्येति देवदेवत्यः । अशुचिरिति अशुचिरिव-
पितृपक्षपातित्वात् नत्वशुचिरेव वेदध्वनेरशुचित्वाभावात् वचनात् पितृदेवता कत्वाच्च ऋग्यजुषीनाध्येतव्यइति भावः ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । सामध्वनावृग्यजुषोरनध्यायेऽर्थवादमाह ऋग्वेदइति । पितृकर्मानुष्ठायिनोऽपामुपस्पर्शनं स्मरणात् ।
आद्धकर्तृप्रतिग्रहीत्रोरध्ययननिषेधाच्च पित्र्यस्याशुचित्वमुपपन्नम् । सामवेदश्चापि पित्र्यस्तस्मात्तस्य ध्वनेरशुचिः । तेन
सामाधीत्य तत्क्षणमेवर्ग्यजुषीनाधीयीतेति ॥ १२४ ॥

एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ॥ क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्देवमधीयते ॥ १२५ ॥

(१२५) एतद्विदन्तः = एतं विदित्वा (नन्दनः)

(१) मेधातिथिः । एतन्निलोक्याधिष्ठातृसंबन्धित्वमृगवेदोदेवदैवत्यइत्यादिविदन्तोविद्वांसः प्राज्ञास्त्रय्यानिष्कर्ष-
सारभूतपूर्वमभ्यस्य प्रणवव्यात्तिसावित्रीमुख्यमुक्तेन क्रमेण पश्चाद्देवमधीयतेपठन्ति । तेन त्रयोलोकास्तिस्रोदेवताएतन्नि-
काध्ययनेन परिगृहीताभवन्ति । उक्तोऽप्ययमर्थोद्वितीयेऽध्यायेपुनरुच्यते । यथाऽनध्यायेषु पठ्यते । तथा त्रयीनिष्क-
र्षे प्रागनधीते ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रयीनिष्कर्षे त्रय्यास्तत्त्वंवेदत्रयउत्तरापेक्षया पूर्वस्य श्रेष्ठताम् । ऋगादिषुयत्पूर्वं तद-
भ्यस्यक्रमशः उत्तरोत्तरक्रमेण पश्चाद्देवतदनन्तरवेदम् । एवंच यजुर्वेदीयसामवेदीयविधिना संस्कृतेनापिऋग्वेदाध्ययनपू-
र्वकं ऋग्यजुषामध्ययनपूर्वकं च स्ववेदाध्ययनकार्यमित्यत्रापेक्षितम् । एतच्चेनेकशाखाध्ययनपक्षेएकशाखाध्ययनपक्षे-
तु स्वशाखाध्ययनमात्रमिति ग्राह्यम् ॥ १२५ ॥

(३) कुट्टुकः । एतद्देवत्रयस्य देवमनुष्यपितृदेवताकत्वंजानन्तः शास्त्रज्ञास्त्रयीनिष्कर्षसारोद्धृतंप्रणवव्यात्तिसावि-
त्र्यात्मकंप्रणवव्यात्तिसावित्रीः क्रमेण पूर्वमधीत्य पश्चाद्देवाध्ययनंकर्युः । द्वितीयाध्यायोक्तोप्ययमर्थः पुनरनध्यायप्र-
करणेऽभिहितः यथैते यथोक्तानध्यायाएवंप्रणवव्यात्तिसावित्रीष्वपठितास्वनध्यायइतिदर्शयितुंशिष्यस्याध्यापनमेवक-
र्तव्यमितिस्नातकव्रतत्वावगमार्थंच ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतत्पठनमाह एतदिति । त्रय्यानिष्कर्षसारभूतबीजभूतंवा प्रणवव्यात्तिसावित्रीः ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । एवंचसति कथमध्येतव्यमित्यपेक्षायामाह एतमिति । एतत्रयीनिष्कर्षदैवमानुषपित्र्यात्मकंपृथक्-
भावं विदित्वा विद्वांसः पूर्ववेदविदः पूर्वमादावृग्वेदमभ्यस्याधीत्य पश्चात्क्रमशोऽन्वहमधीयते । एकस्मिन्दिनक्रचोऽधीत्य-
परस्मिन्यजुषिपरस्मिन्सामान्यधीयीतेत्यर्थः । विद्वद्भिः कृतमन्यैरपिकर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयी वेदत्रयी निष्कर्षेऽन्वेषणंअत्यहंकुर्यात् एतद्विद्वांसः विदन्तः जानन्तः पश्चात् अनन्तरं
वेदत्वकीयं अधीते ॥ १२५ ॥

पशुमण्डूकमार्जारिश्वसर्पनकुलाखुभिः ॥ अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्तरागमनेऽध्याप्याध्यापकयोर्मध्येनाधीयानानांवा । अहर्निशमहोरात्रम् । गौतमे तु च्यहमु-
पवासोविप्रवासश्चोक्तः । श्मशानाध्ययने च एतदेव । अत्रविकल्पोविज्ञेयः ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पशुः छागः । अन्तराध्यापकाध्येत्रोः ॥ १२६ ॥

(३) कुट्टुकः । पशुर्गवादिःमण्डूकबिडालकुक्कुरसर्पनकुलमूषिकैः शिष्योपाध्याययोर्मध्यागमनेऽनध्यायमहोरात्रं-
जानीयात् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पश्वादिभिःसप्तभिरन्तरागमनेप्यनध्यायइत्याह पश्विति । पशुर्गवादिः ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । पशुशब्देनात्र ग्राम्याश्चारण्याश्च पशवउच्यन्ते । पशुना यजेतेत्यत्रापि नित्यवदुपादानाच्छागएवे-
त्यपरे ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशुः छागः । गुरुशिष्ययोः पश्वादीनामन्तरागमने अहर्निशं अनध्यायः ॥ १२६ ॥

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ॥ स्वाध्यायभूर्म चाशुद्धामात्मानं चाशुचि द्विजः ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यग्रहणात्पूर्वत्रानध्यायानां विकल्पः । तत्रापि येषांनित्यत्वमात्रतत्प्रदर्शितमेव । यत्र नि-
त्यग्रहणमर्थवादोवायथाअमावास्यागुरुहन्तीति भूमेश्चाशुद्धिरस्थिभगलिङ्गादिकामेध्यादिसंसर्गः । आत्मनस्तुपञ्चमेव-

क्ष्यते । यद्यप्यध्ययनविधिप्रकरणेतावनभ्यासौ तथापिनैत्यके भवतः । नह्यशुचिरधिक्रियते तथाचब्राह्मणं तस्य-
बा एतस्ययज्ञस्य द्वावनभ्यासौयदात्माशुचिर्यदेशइति ब्रह्मयज्ञश्च नित्योजपः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वक्ष्यमाणौद्वावेववर्जयेत्नित्यंनित्यकर्तव्ये ब्रह्मयज्ञे । अतएव श्रुतौ तस्यवाएतस्य ब्रह्म-
यज्ञस्यद्वावनभ्यासौयदात्माशुचिर्यदेशइत्युक्तम् । अत्र नाधीयीतेतिनिषेधे अध्यापनमपि निषिद्धं तत्रापि वेदोच्चा-
रणरूपाध्ययनसंभवात् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रतिविद्यानैपुण्यकामंप्रतिपूर्वोक्तानभ्यायविकल्पार्थमाह द्वावेवेति । स्वाभ्यायभूर्मिचोच्छिष्टाद्यमे-
भ्योपहतां । आत्मानंच यथोक्तशौचरहितमिति द्वावेवानभ्यासौनित्यंप्रयत्नतोवर्जयेत् नतु पूर्वोक्तान् । तेषामपि यत्र नि-
त्यग्रहणमनुवादोवा नित्यत्वख्यापकोवाऽस्ति तानपि नित्यंवर्जयेत् । अन्यत्र विकल्पः ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । पर्युदासाधिकरणन्यायेनभूम्यात्माशुद्धितिरिक्तेषु निषिद्धेषु नित्याध्ययनकर्तव्यमिति प्रदर्श-
नार्थं द्वावेवेति । वेदरक्षाहेतुत्वात्तस्य वेदोपकरणेचैव स्वाभ्यासेचैव नैत्यकइत्युक्तत्वात् । अष्टकासु त्वहोरात्रमिति यद्य-
प्यत्रस्वाभ्यायविचारःप्रकरणात्स्नातकस्यतथापि अधीयानइति लिङ्गात्प्रथमाध्यायनेप्यङ्गमतःप्राथमिकाध्यायनमपि मनु-
क्तसर्ववर्जनपुरःसरमितिभावः । इत्यनभ्यायप्रकरणम् ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः नित्यमापद्यपि । अनेनान्येषामनभ्यायनिमित्तानामापद्यनुज्ञासूचिता ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजः द्वावेव विवर्जयेत् । अशुद्धां भूमिं । च पुनः आत्मानमशुचिम् ॥ १२७ ॥

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ॥ ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातकोद्विजः ॥ १२८ ॥

[षष्ठ्यष्टम्यौ त्वरमावास्या मुभयत्र चतुर्दशीम् ॥ वर्जयेत्पौर्णमासींच तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ ११ ॥]

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मचारी भवेद्ब्रह्मचारिधर्मोमैथुननिवृत्तिरतिदिश्यते नपुनर्भिक्षाचरणादिः । अप्यृतावितिसं-
बन्धात्तदेवप्रथमंलह्यमागच्छति । अन्ये त मधुमांसनिवृत्तिमपीच्छन्त्येतेष्वहःसु । तत्र स्मृत्यन्तरमुदाहार्यम् । षष्ठ्यष्टमीम-
मावास्यामुभयत्र चतुर्दशीम् । वर्जयेत्पौर्णमासींचतैलेमांसेभगे क्षुरे ॥ अन्येत्वाहुर्ब्रह्मचारीतिविशिष्टाश्रमिणोनामधेयमे-
तत् । अतआश्रमान्तरवर्तिनिगृहस्थादौ प्रयुज्यमानेवेदग्रहणार्थधर्मलक्षणयाऽतिदेशार्थोभवति । ब्रह्मचारीभवेत् परश-
ब्दोहि परत्र प्रयुज्यमानोवत्यर्थगमयति । सर्वेषु ब्रह्मचारिधर्मेषु प्राप्तोपवृत्तिधनभैक्ष्यचरणादयः । आसमावर्तनात्कुर्यादि-
तिवचनात् । गृहस्थः शेषभुगितिचप्रत्यक्षे विनिवर्तन्ते । केवलमधुमांसमैथुनप्रतिषेधमात्रमितिदिश्यतइति । प्रसिद्धस्तु
ब्रह्मचारिभब्दोमैथुननिवृत्तावेवेतिरिक्तचिदेतत् ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मचारीमैथुनरहितः ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । अमावास्यादिष्वृतावपि स्नातकोद्विजो न स्त्रियमुपगच्छेत् । पर्ववर्जब्रजेच्चैनामित्यनेनैव निषेधसि-
द्धौ स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तार्थमिहपुनर्वर्जनम् ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । अमावास्यामित्यत्र कालकर्म तेनैतेषु स्त्रियमृतावपि न गच्छेत् पर्ववर्जब्रजेच्चैनामित्यादिना
निषेधस्य प्राप्तत्वेपि स्नातकव्रतलोपार्थपुनर्ग्रहणं । ऋताविति लिङ्गात् ब्रह्मचारीति पदमैथुननिवृत्तिमात्रपरम् ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । अथस्नातकस्यव्रतान्तराण्याह अमेति ॥ १२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्नातकोद्विजः अमावास्यादिषु नित्यंऋतावपि ब्रह्मचारी भवेत् ॥ १२८ ॥

[रामचन्द्रः । षष्ठीति तैले तैलाभ्यङ्गे मांसभक्षणे भगे सुरते क्षुरे श्मश्र्वादिक्रियायां वर्जयेत् ॥ ११ ॥]

न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिशि ॥ न वासोभिः सहा जलं नाविज्ञाते जलाशये ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यस्य स्नानस्य भुक्तवतः प्राप्त्यभावान्नायं प्रतिषेधः । स्मृत्यन्तरे हि स्नानं महायज्ञाः शेषभोजनमित्यर्थक्रमः श्रुतः । न चण्डालस्पर्शनादिनिमित्तकस्यापि नाशुचिक्षणमपि तिष्ठेदिति विरोधात् । अतश्चण्डालक्षणस्य धर्माद्यपनोदहेतोरयं प्रतिषेधः । आतुरो व्याधिगृहीतः तस्य सर्वप्रकारस्नानप्रतिषेधोऽशुचित्वेऽपि सर्वतएवात्मानं गोपायेदिति । का तर्हि तस्य शुद्धिर्मार्जनं मन्त्रवत्प्रोक्षणं वस्त्रत्याग एवमादिकर्तव्यं महानिशा मुन्युक्त उभयतोऽर्धरात्रिकः । ये तु महती निशा यस्मिन्काले हेमन्तादाविति व्याचक्षते तेषां माघफाल्गुनयोः प्रातःस्नानविधिविरोधादप्यव्याख्यानम् । नापि हैमन्तिकीषु रात्रिषु निषेध इति प्रमाणमस्ति द्वितीयस्य निशाशब्दस्याभावात् । वासोभिरतिसामर्थ्यलक्षणे शीतादौ वाससां बहुत्वे सति प्रतिषेधः । एकेन विहितमेव न नग्नः स्नायादिति द्वाभ्यामनियमो बहूनां प्रतिषेधः । जलाशयो जलाधारोऽविज्ञातः गाधागाधतया ग्राहादिभयेन च । अजस्रं सर्वदेत्यर्थः ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आतुरो रोगी । महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयमिति स्मृतिः । न वासोभिर्बहुभिः सह सचैलस्नानादन्यत्र । नाजस्रपुनः पुनरेकस्मिन्दिने निमित्तान्तरपातं विना । अविज्ञाते विशेषतः त्यजाद्यस्वातत्वादिनाऽज्ञाते ॥ १२९ ॥

(३) कुहूकः । नित्यस्नानस्य भोजनानन्तरमप्रसक्तेश्चाण्डालादिस्पर्शनिमित्तकस्य मुहूर्तमपि शक्तिविषयेनाप्रयतः स्यादित्यापस्तबस्मरणान्निषेद्धुमयोग्यत्वाद्यदृच्छास्नानमिदं भोजनानन्तरं निषिध्यते तथा रोगी नैमित्तिकमपि स्नानं कुर्यात् किंतु यथा सामर्थ्यं अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मणाम् । आर्देण वाससा वा स्यान्मार्जनं दैहिकं विदुरित्यादिजाबालाद्युक्तमनुसंधेयम् । तथा महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् । तस्मिन् स्नानं कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृत-इति देवलवचनात्तत्र न स्नायात् । बहुवासाश्च नित्यं न स्नायात् । नैमित्तिकचाण्डालादिस्पर्शे सति तु स्नानं बहुवाससोऽप्यनिषिद्धम् । ग्राहाद्याक्रान्तागाधरूपतया च विशेषेणाज्ञाते जलाशये च ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । महानिशीति महानिशा तु सा ज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् । तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृत इति हारीतोक्तेः ॥ मुहूर्तमपि शक्तिविषयेनाप्रयतः स्यादित्यापस्तबस्मरणान्निषेधः । चण्डालादिस्पर्शे वाससां स्नानमिति यादृच्छिकस्नानविषयो निषेधः । वासोभिर्विशिष्ट इति कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वं विवक्षितम् । अविज्ञाते नक्राद्याक्रान्ते गाधाद्ये ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । न स्नानमाचरेत् भुक्तेति दृष्टार्थस्नानस्य प्रतिषेधः नातुर इत्याद्यदृष्टार्थस्नानस्य च । अन्तर्वासोत्तरवासो बहिर्वास इति त्रीणि वासांसि धार्याणि । तेषु बहिरुत्तरवाससोराश्रयनिषेधो बहुवचनग्रहणाद्रम्यते । अजस्रग्रहणादित्यन्तोपहतयोराश्रयनानुज्ञा च ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । निमित्तं विना वासोभिः सह स्नानं न समाचरेत् । अविज्ञाते अन्यजादिना खानितत्वा ज्ञाते ॥ १२९ ॥

देवतानां गुरोराज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ॥ नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिकृतयोऽत्र देवतास्तासां छायासंभवात् । गुरुः पिता । आचार्य उपनेता । भेदोपादानमातिदेशिकगौरवनिवृत्त्यर्थम् । तेन मातुलादिषु नायं विधिरिति । केचित्समाचारविरोधान्नैतद्युक्तम् गोबलीवर्दवद्भेदो विज्ञेय इति

वदन्ति । बभ्रुः कपिलोवर्णः । तदुणयुक्तं द्रव्यं बभ्रुव्रज गौः कपिला सोमलतावा । उभयोर्बभ्रुशब्देन वेदे प्रयोगदर्शनात् । कामतइत्यबुद्धिपूर्वमदोषः ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवतानां देवतार्चानाम् । बभ्रुणः कपिलस्य प्राणिनश्छायाम् । दीक्षितस्य दीक्षाकाले ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । देवतानां पाषाणादिमयीनां गुरोः पित्रादेर्नृपतेः स्नातकस्याचार्यस्य च गुरुत्वेऽप्याचार्यस्य प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः । बभ्रुणः कपिलस्य यज्ञे दीक्षितस्यावभृथस्नानात्पूर्वमिच्छया छायां नाक्रामेत् चशब्दाच्चांडालादीनामपि । कामतइत्यभिधानादबुद्धिपूर्वके न दोषः ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच देवतानामिति । आक्रमणंतदुपर्युपवेशनं उल्लङ्घनंचङ्क्रमणं अबुद्धिपूर्वं न दोषः नापि स्पर्शं बभ्रुणः कपिलस्य दीक्षितस्य कृतयज्ञस्य ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । देवतानां देवताप्रतिमानाम् । स्नातकोत्तराह्वयः । आचार्यउपनेता । बभ्रुः कपिलगौः ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । देवतादीनां छायां कामतः नाक्रामेत् बभ्रूणां गवां कपिलां छायाम् । च पुनः दीक्षितस्य छायां नाक्रामेत् ॥ १३० ॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम् ॥ सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । मध्याह्नेऽर्धरात्रे महानिशायां समांसंच श्राद्धं भुक्त्वा न सेवेत चिरं न तत्रासीत् । यदि कथंचिद्भ्रामादिगच्छतो नान्तरेण चतुष्पथं मार्गान्तरमस्ति तदा तावन्मात्रसंबन्धेन निषिध्यते । केचित्तु चकारमेवं योजयन्ति श्राद्धं भुक्त्वा सामिषंचान्यदपि भोजनम् । आर्त्तमश्च सबन्धे समाचारोऽन्वेयः । नान्यथा व्यवहितः संबन्धो लभ्यते ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्राद्धं भुक्त्वा तथा मिषं भुक्त्वापि । मध्यन्दिनार्धरात्रयोः । सन्ध्ययोश्च । न सेवेत चिरं न तत्र तिष्ठेत् ॥ १३१ ॥

(३) कुल्लूकः । दिवारात्रे च संपूर्णे प्रहरद्वये समांसंच श्राद्धं भुक्त्वा प्रातः सायं सन्ध्ययोश्च चिरंचतुष्पथं नाधितिष्ठेत् ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । सामिषमा मिषमित्यसकृन्निषेधाच्छ्राद्धे तद्दानं भक्षणं चावश्यकम् ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । सामिषं श्राद्धं भुक्त्वा मध्यन्दिनादिषु च चतुष्पथं न सेवेत ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुष्पथं मध्यंदिने मध्याह्नकाले न सेवेत ॥ १३१ ॥

उद्वर्तनमपस्नानं विष्णुत्रे रक्तमेव च ॥ श्लेष्मनिष्ठयूतवान्तानि नाधितिष्ठेत् कामतः ॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्वर्तनमभ्यङ्गमलापर्कषणं पिष्टादि । अपस्नानमुपयुक्तमुदकम् । निष्ठयूतमश्लेष्मरूपमपि भुक्त्वा त्यक्तं ताम्बूलवीटिकादि । अधिष्ठानंतदुपरि स्थानम् । कामतः अज्ञानपूर्वमदोषः ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्वर्तनगात्रोद्वर्तनमलम् । अपस्नानं मृतनिमित्तस्नानजलं मृतज्ञात्यादीनाम् । नाधितिष्ठेन्नोपरि तेषां तिष्ठेत् ॥ १३२ ॥

(३) कुङ्कः । उद्धर्तनमभ्यङ्गमलापकर्षणपिष्टकादि । अपस्नानं स्नानोदकं मूत्रपुरीषे रुधिरं च श्लेष्माणं निष्ठूतमश्लेष्मरूपमपि चर्वितपरित्यक्तरूपताम्बूलादि वान्तं भुङ्कोद्गीर्णभक्तादि एतानि कामतोनाधितिष्ठेत् । अधिष्ठानंतदुपर्यवस्थानम् ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्धर्तनं गात्रान्निःसारितं मलं । अपस्नानं स्नानोदकं । निष्ठूतं मुखनिःसृतं । कफं नाधितिष्ठेत्तदुपरोतिशेषः ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । उद्धर्तनं शरीरत्यक्तं मलं । अपस्नानं मृतस्नानजलम् ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्धर्तनादिषु कामतः नाधितिष्ठेत् उद्धर्तनं अभ्यङ्गमलापकर्षणं विष्णूमूत्रे च रक्तमेव श्लेष्मनिष्ठूतवान्तानि एतेषु स्थानेषु कामतः नाधितिष्ठेत् ॥ १३२ ॥

वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ॥ अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् ॥ १३३ ॥

(४) मेधातिथिः । वैरी शत्रुस्तस्य सदैव उपायनप्रेषणान्येकत्र स्थानासने गृहमानादिकथाप्रवृत्तिरित्येवमादि न कार्यम् । अधार्मिकः पातकी यश्च कुसृत्या वर्तते । तस्करश्चौरः । अस्मादेव च भेदोपादानादधार्मिको न सर्वः किं तर्हि यथाव्याख्यातम् । परस्य योषितम् । योषिद्ब्रह्मणान्नपत्त्येव किं तर्ह्यवरुद्धापि वैरकरणत्वाद्भयोर्दृष्टदोषनिमित्तैश्च प्रतिषेधः साहचर्यात् । उत्तरत्र च दारग्रहणमदृष्टदोषातिशयदर्शनार्थम् । पुनरेवं वक्तव्यं योषितमिति सामान्यनिर्देशे दारशब्दार्थवादाद्विशेषावगतिः । नायमस्यार्थवादो भिन्नमेवैतद्वाक्यम् ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अरिं न सेवेत चिरं न तत्समीपे तिष्ठेत् ॥ ३३ ॥

(३) कुङ्कः । शत्रुं तन्मन्त्रिणमधर्मशीलं चौरं परदारं च न सेवेत । चौरस्याधार्मिकत्वेऽप्यत्यन्तगर्हितत्वात्पृथग्निर्देशः ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । वैरिणः सहायमित्यन्वयो तस्मिन् न वर्जयेत् ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । योषितोदारान् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । परस्य योषितं न सेवेत ॥ १३३ ॥

न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ॥ यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अजीर्णकारभोजनादि सुवर्णापहरणादि चेदृशमनायुष्यमायुष्यक्षयकरं यादृशं परदारगमनम् । अदृष्टेन दृष्टेन च दोषः ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनायुष्यं । लोके इह लोके ॥ १३४ ॥

(३) कुङ्कः । यस्मादीदृशमनायुष्यमिह लोके पुरुषस्य न किञ्चिदस्ति यादृशं परदारगमनम् तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषु परस्त्रीगमनमत्यर्थनिराकर्तव्यमित्याह न हीति । सेवनं संभोगः ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । परदारोपसेवनं यादृशं अनायुष्यकरं ततो न्यतरम् ॥ १३४ ॥

क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ॥ नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । अवमानअनादरो गौरवाभावस्तिरस्कारश्च । कृशानपि तदात्वे प्रीतिकर्तुमसमर्थानपि ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नावमन्येताधिक्षेपादिनाऽवमतान्कुर्यात् भूष्णभूतिशील इति भूतिकामिताऽभिप्रेता ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । वृद्धयर्थे भूधातुः । भूष्णः वर्षिष्णुर्धनगवादिना वर्धनशीलः क्षत्रियसर्पबहुश्रुतं च ब्राह्मणं नावजानीयात् । कृशानपितृकाले प्रतीकाराक्षमान् ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच क्षत्रियमिति द्वाभ्यां । बहुश्रुतं विद्वांसं । भूष्णुरायुरादिना वर्धनशीलः ॥ १३५ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियमभिषिक्तम् ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूष्णुः वर्षिष्णुः क्षत्रियादिकं नावमन्येत न तिरस्कुर्यात् ॥ १३५ ॥

एतन्नयं हि पुरुषं निर्देहेदवमानितम् ॥ तस्मादेतन्नयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अवमन्तारंपुरुषम् त्रयमवमानितम् क्षत्रियः सर्पोऽदृष्टया शक्त्या ब्राह्मणोजपहोमैरदृष्टेन च दोषेण तस्मादेतन्नयं नित्यमित्युपसंहारः । विधाय दोषदर्शनं पुनरुपसंहारोयत्नेन परिहारार्थः । यत्नातिशयाच्च प्रायश्चित्ते गौरवमन्यनुमीयते ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मादित्युक्तोपसंहारो दोषाधिक्यज्ञापनार्थः ॥ १३६ ॥

(३) कुल्लूकः । एतन्नयमवमानितं सदवमन्तारं विनाशयति । क्षत्रियसर्पो दृष्टशक्त्या ब्राह्मणश्चाभिचारादिना दृष्टेन तस्मात्कल्याणबुद्धिरेतन्नयंसर्वदा नावजानीयात् ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्काले अनपकारित्वेऽपि उदकेऽनर्थावहमित्याह एतदिति । त्रयं क्षत्रियादि । अवमानितं सत्पुरुषमवमन्तारं दृष्टादृष्टाभ्यां दहति ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थं निगमयति एतदिति ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियः ब्राह्मणः सर्पः एतन्नयमवमानितं तिरस्कृतं निर्देहति ॥ १३६ ॥

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ॥ आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । असमृद्धिर्धनाद्यसंपत्तिः कृष्यादिना धनार्जनावसरे । तत्र नात्माऽवमन्तव्यो दुर्भगोऽहमकृतपुण्यो नास्मिन्नवसरे धनं मया लब्धं कुतोऽन्यदा प्राप्स्यामीति नावसादो भावनीयः । आमृत्योः श्रियमन्विच्छेत् आन्त्यादुच्छ्वासाद्धनार्जनकामो न त्यक्तव्यः । न चैनां श्रियं दुर्लभां मन्येत । अवश्यं मम संपद्यते मद्यवसाय इति गृहदौःस्थित्याद्यपरिगण्य तदर्जने प्रवर्तितव्यम् । अस्ति कस्यचित्सुभाषितम् । हीनाः पुरुषकारेण गणयन्ति गृहस्थितिम् । सत्त्वोद्यमसमर्थानां नासाध्यं व्यवसायिनाम् ॥ अनेन चैतद्दर्शयति नाहं दुर्गतः क्लेशप्राप्य धनआधानादौ नाधिक्रिये ततोऽग्निहोत्रहोमक्लेशादुत्तीर्णोऽस्मीति यस्य बुद्धिः सन् सम्यङ्मन्यत इति । अतस्तदर्थं प्रयतेत ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वाभिः पित्रादिक्रमागताभिः । अन्विच्छेत् प्रयत्नेनानुसंदध्यात् ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रथमं धनार्थमुद्यमे कृते तत्र धनानामसंपत्तिभिर्मन्दभाग्योऽहमिति नात्मानमवजानीयात् । किंतु मरणपर्यन्तं श्रीसिद्ध्यर्थमुद्यमं कुर्यात् न त्विमां दुर्लभां बुध्येत् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । अवमाननप्रसङ्गेनाह नेति । पूर्वसंपन्नः सांप्रतंतद्वतधनः कृतोद्यमस्तदशक्त्या मन्दभाग्योऽहमि-

त्यात्मानंनावजानीयादिति । उक्तनिषेधातिक्रमिणस्वावमानेनावसन्नंप्रत्याह आश्रित्योरिति । एनां श्रियंपुरुषकारस्या-
साध्यत्वाभावात् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनां श्रियं दुर्लभानमन्येत् नासाध्यं व्यवसायिनः पूर्वापरसमृद्धिभिः पित्रादिक्रमादागताभिः
॥ १३७ ॥

सत्यं ब्रूयाद्वियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ॥ प्रियं च नानृतं ब्रूयादेषधर्मः सनातनः ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थप्रयुक्तवचनं सत्येनियम्यते । यथादृष्टश्रुतं च सत्यं प्रियं ब्रूयात् । द्वितीयोऽयं विधिः । औ-
दार्यादिगुणानुक्तयनं परस्यादृष्टेनापि केनचिदबसरेण । तथा पुत्रजन्मादि ब्राह्मणपुत्रस्तेजातइत्यसत्यपि स्वप्रयोजने यदि
सत्यं तद्वक्तव्यं । यदितस्य तन्नविदितं सत्यं प्रियमप्रियं वास्ति । प्रियं दर्शितं ब्राह्मणपुत्रइत्यादि । अप्रियं यथा ब्राह्मण कन्या-
ते गर्भिणी तदसत्यं ब्रूयात्सत्यमपि कन्यागर्भग्रहणमप्रियत्वाद्प्रकाशयम् । सत्यांगतौ तूष्णीमासितव्यम् । ननु गर्भिण्या गर्भि-
णीति वक्तव्यं प्रियत्वादत आह प्रियं च नानृतं ब्रूयादिति । एव च यस्य प्रथमः साक्षात्कारस्तेन तत्र तूष्णीमासितुं लभ्यते । एषत-
नातनो धर्मः । सनातनो नित्यो वेदस्तेन विहितत्वाद्भर्मोऽपि सनातनः ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयादिति समुचितं वाक्यमिति स्फुटयितुम् न ब्रूयादिति व्यतिरेको-
पदर्शनम् ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथादृष्टश्रुतं तत्त्वं ब्रूयात् तथा प्रीतिसाधनं ब्रूयात् पुत्रस्तेजातइति । यथादृष्टश्रुतमप्यप्रियं पुत्रस्तेष्टत
इत्यादि न वदेत् प्रियमपि मिथ्या न वदेत् । एष वेदमूलतया नित्यो धर्मः ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सत्यमिति । विप्रक्षत्रियवैश्यं वा न । भौभोक्षत्रियदायाद न क्षत्रियाधमेति । क्षत्रियं-
ब्राह्मणं न ब्रूयात् ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रियमपि अनृतं न ब्रूयात् ॥ १३८ ॥

भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ॥ शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र प्रथमस्य भद्रशब्दस्य नञ्लोपं व्याचक्षते । यद्भद्रं तद्भद्रमिति ब्रूयात् । इतिकरणः प्रदर्श-
नार्थः । कल्याणं मङ्गलं सिद्धं श्रेय इत्यादयः सिद्धाः शब्दाः प्रयोक्तव्याः । पूर्वपदस्यापि प्रदर्शनार्थत्वेऽन्धे चक्षुष्मान्मूर्खे-
प्राज्ञइत्यादिवचनं लभ्यते । अथवा भद्रमित्येष एव शब्द एवमादिषु वक्तव्यः । शुष्कवैरं असत्यार्थादिप्रयोजनआहोपुरुषिकं वा-
क्यं न कर्तव्यम् । एवं राजाधिकरणे विवादं शुष्कमेवेत्यादिसंपद्यते । केनचिदसमर्थेनापि ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भद्रं वस्तुतो यच्छोभनं भद्रमित्येव वा भद्रमपि । शुष्कवैरं निर्निमित्तद्वेषं विवादं विरुद्धवाद-
म् ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रथमं भद्रपदमभद्रपदपरं द्वितीयं भद्रशब्दपर्यायपरं अभद्रं यत्तद्भद्रशब्दपर्यायपरप्रशस्तादिशब्देन
प्रब्रूयात् । तथा चापस्तम्बः । नाभद्रमभद्रं ब्रूयात्पुण्यं प्रशस्तमिति ब्रूयात्भद्रमित्येवेति भद्रपदमेव वा तत्र योज्यं । शुष्क-
निष्प्रयोजनवैरविवादं केनचित्सह कुर्यात् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भद्रमिति । भद्रं भद्रमिति वीप्सा । शुष्कवैरमिति फलरहितवैरम् ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । शुभाशुभेषु सर्वत्र भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् । भद्रमिति ब्रूयादित्यावत् । भद्रमित्येव वा वदेत् । सकृ-
द्भद्रमित्येव वा ब्रूयात् । शुष्कनिरर्थकम् ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभद्रमपि वस्तु भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् शुष्कवैरं निष्प्रयोजनं वैरं न कुर्यात् ॥ १३९ ॥

नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यं दिने स्थिते ॥ नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैकोन वृषलैः सह ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । अतिकल्यशब्दश्चाहर्मुखे वर्तते । उषःकाले न गन्तव्यम् । अतिसायं पश्चिमसन्ध्यासमयेऽज्ञानेन पुरुषेण सह न गच्छेत् । असहायश्च वृषलैः शूद्रैश्च सह ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिकल्यमुदयसमये न गच्छेत् पन्थानं । स्थिते वर्तमाने । न वृषलैरेव सह ॥ १४० ॥

(३) कुष्ठूकः । उषःसमये प्रदीपे च दिवा संपूर्णप्रहरद्वये च अज्ञातकुलशीलेन पुरुषेण शूद्रैश्च सह न गच्छेत् । नैकः प्रपद्येता ध्वानमित्युक्ते प्रतिषेधेऽपि पुनर्नैक इति प्रतिषेधः स्नातके व्रतलोपप्रायश्चित्तगौरवार्थः ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । षडेतान्वर्जयेदित्याह नेति । अतिकल्यं उषसि स्थिते सूर्य इति शेषः । अज्ञातेन कुलशीलादिना वृषलैर्वैष्टितो नैको विप्रः १४०

(५) नन्दनः । अज्ञातेनाविदितस्वभावेन ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिकल्यं प्रातः अज्ञातेन पुरुषेण समं नाधिगच्छेत् । प्रत्यूषोहर्मुखं कल्यमित्यमरः । अतिसायं कालं अतिमध्यं दिने स्थिते तथा वृषलैः सह न गच्छेत् ॥ १४० ॥

हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोधिकान् ॥ रूपद्रव्यविहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः । हीनाङ्गाः काणकुष्ठिकुब्जादयः । अतिरिक्तमधिकं अङ्गेषां श्लीपद्यादयः । विद्याहीनामूर्खाः । वयोतिगा अत्यन्तवृद्धाः । रूपहीना दुःसंस्थानाश्चिपटकेकरादयः । द्रविणहीनाः द्रविद्राः द्रविणधनं तेन हीनार्वाजिताः । जात्याहीनानिरुष्टजातयः कुण्डगोलकाद्यास्तान्नाक्षिपेत् । आक्षेपः कुत्सा एतेषां एतैः शब्दैराह्वानमैव कुत्सा ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वयोतिगानतिवृद्धान् । द्रविणधनं । जातिर्विशिष्टकुलजन्म नाऽऽक्षिपेद्धीनाङ्गत्वाद्यन्तर्भावेनाक्षेपं कुर्यात् ॥ १४१ ॥

(३) कुष्ठूकः । हीनाङ्गाधिकाङ्गमूर्खवृद्धकुरूपार्थहीनहीनजातीन्काणशब्दाह्वानादिना न निन्देत् ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । खञ्जपाद इति वा अङ्गहीनानुषङ्गाधिक्षिपेदित्याह हीनाङ्गानिति ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्यधनम् । जातिराभिजात्यं ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । हीनाङ्गार्थाश्च न क्षिपेत् न तिरस्कुर्यात् ॥ १४१ ॥

न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान् ॥ न चापि पश्येदशुचिः सुस्थो ज्योतिर्गणान्दिवि ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । उच्छिष्टो भुक्तवाननाचान्तःकृतमूत्रपुरीषश्च । अशुचिमात्रमिहोच्छिष्टशब्देनोच्यते । तथा चोच्छिष्टस्य गवादिस्पर्शः प्रतिषिध्यतेऽशुचिशब्देन । प्रायश्चित्तं वक्ष्यति पाणिग्रहणमतन्त्रम् । अन्येनाप्यङ्गेन स्पर्शाने-

(१४१) वयोऽधिकान् = वयोऽतिगान् (मे०)

प्यते । वस्त्राद्यन्तरिते न निषेधः ॥ दिविज्योतिर्गणनं पश्येत् । स्वस्थोऽनातुरः । दिवीतिवचनाद्भूमौ ज्योतिषोऽग्रे चाप्र-
तिषेधः ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पाणिना न स्पृशेदिति गात्रान्तरेण स्पर्शो तादृशदोषाभावार्थः । उच्छिष्टइत्यशुचिमात्रो-
पलक्षणम् ॥ १४२ ॥

(३) कुहूकः । कृतभोजनः कृतमूत्रपुरीषादिश्चाकृतशौचाचमनोब्राह्मणो हस्तादिना गोब्राह्मणाग्नीन् स्पृशेत् । न-
चाशुचिः सन्नानातुरो दिविस्थां तस्य चन्द्रग्रहादिज्योतिर्गणान् पश्येत् ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । स्वयमुच्छिष्टो विप्रः पाणिना गोब्राह्मणादीन् न स्पृशेदित्यन्वयः । तथा स्वयं-
मुस्थोऽशुचिः सन् ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । उच्छिष्टः स्नानाचमनशोभ्याशौचयुक्तः । स्वस्थः सावधानः । अत्र दिवीतिविशेषणाज्जलेनुज्ञातं दर्श-
नमिति गम्यते ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्मं । न स्पृशेदिति । अशुचिः सज्योतिर्गणनं पश्येत् ॥ १४२ ॥

स्पृष्टैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ॥ गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिपाणितलेन तु ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषवचनेऽपि प्राणाश्चक्षुरादय एव मूर्धन्या उच्यन्ते । प्राणशब्दश्चक्षुरादिवचनो वेदे प्राण-
संभवोऽपनिषदि दृश्यते । गात्राणि असंजानुपादादीनि । पाणितलेनापोगृहीत्वा स्पृशेत् ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतान् गोब्राह्मणानलान् स्पृष्ट्वा ज्योतिर्गणं च दृष्ट्वेति । अद्भिः प्राणानिति आचमनं-
कृत्वा जलसहितेन हस्तेन मूर्धन्येन्द्रियस्थानानि समहस्ततलेन सर्वगात्रं नाभिच स्पृशेदिति तस्य प्रायश्चित्तमित्यर्थः
॥ १४३ ॥

(३) कुहूकः । एतान् गवादीन्शुचिः सन्स्पृष्ट्वा कृताचमनः पाणिना गृहीताभिरद्भिः प्राणांश्चक्षुरादीनीन्द्रियाणि शिरः-
स्कन्धजानुपादान् नाभिच स्पृशेत् । अप्रकरणे चेदप्रायश्चित्ताभिधानं लाघवार्थम् । तत्र प्रकरणे गवादियहणमपि कर्तव्यं-
स्यात् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । देवाच्चेत्तत्राहस्पृष्टेति । प्राणान् चक्षुरादीन्द्रियाणि जलपूर्वमुपस्पृशेदिति । नाभिचपाणितले-
न करणेन ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अत्र प्रायश्चित्तमाह स्पृष्टेति । एतानि गोब्राह्मणानलान्पाणिना ज्योतिर्गणांश्चक्षुषा स्पृष्ट्वा अद्भिः सह-
पाणितलेन प्राणांश्चक्षुरादीनि प्राणस्थानानीति । गात्राण्यवयवांश्च नाभिचोपस्पृशेत् ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान् विप्रादीन् अशुचिः सन् स्पृष्ट्वा अद्भिः प्राणान्प्राणेन्द्रियादीन् उपस्पृशेत् । सर्वाणि गा-
त्राणि नाभिच पाणितलेन स्पृशेत् ॥ १४३ ॥

अनातुरः स्थानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ॥ रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनिमित्ततः कण्डूयनादिनिमित्तं विना । स्थानि खानि चक्षुरादीनि छिद्राणि न स्पृशेत् । रह-

स्थानि कक्षोपस्थगतानि विवर्जयेत्प्रकृतेन स्पर्शेन । श्लोकपूरणार्थमाख्यातान्तरोपादानम् । अन्येत्वाहुः आख्यातान्तरनिर्देशाद्दर्शनप्रतिषिध्यते ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनातुरः कण्डूत्यादिपीडाभावे । तथा ऽनिमित्ततआचमनादिनिमित्तव्यतिरेकेण । खानि इन्द्रियस्थानानि नाभ्यूर्ध्वस्थान्यपि न स्पृशेत् । रहस्यान्युपस्थादिस्थितानि वर्जयेत् । स्पृशेन्नित्यमेवातुरत्वेपि ॥ १४४ ॥

(३) कुड्ढूकः । अनातुरः सन् खानि खानीन्द्रियछिद्राणिरोमाणि च गोप्यान्युपस्थकक्षादिगतानि निर्निमित्तं स्पृशेत् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । अनिमित्ततः । आचमनादिनिमित्तं विना । रहस्थानि कक्षोपस्थगतानि विवर्जयेन्न स्पृशेत् ॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । अनातुरः श्रोत्रादिषु पीडारहितः । खानि श्रोत्रादीनि । वर्जयेत् स्पर्शनइतिशेषः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । खानि खानि । छिद्राणि अनिमित्ततः न स्पृशेत् । सरहस्यानिगुह्यस्थानि यानि रोमाणि तानि वर्जयेत् ॥ १४४ ॥

मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ॥ जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिलषितायुर्धनादिसिद्धिर्मङ्गलम् । तदर्थमाचारो मङ्गलाचारो गोरोचनातिलकशुभफलादिस्पर्शस्तेन युक्तो नित्यं तत्सेवापरः स्यात् । ननु चाचारस्य प्रामाण्यमुक्तमेव । सत्यम् । अदृष्टस्यार्थस्यानेनोच्यते । दृष्टबुद्ध्या हि क्रियमाणस्य व्यभिचारदर्शनेन कश्चिदनादरपरः स्यात् । तदर्थं पुनरुच्यते यथाप्रस्थानकाले संनिहिते पुनः कथनं दध्यादौ वन्दनं शुक्लनिवसनदर्शनं दक्षिणतः कपिञ्जलवासितं फलिते वृक्षे दक्षिणतएव वायसस्य । एवमादिमङ्गलार्थमादरणीयं विपरीतं विपरीतं वर्जनीयम् । जितेन्द्रियो विषयेष्वललसः । पुरुषार्थतयैतदसकृदुक्तमपि विनिपातनिवृत्त्यर्थमुच्यते । अग्रेरन्यत्रापि होमसंभवाज्जुहुयादग्निमित्याह । अतन्द्रितइत्युक्तानुवादः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मङ्गलाचारः । पापालक्ष्मीनाशहेतुराचारः । नियतात्मा शुचिः । जितेन्द्रियो नियतेन्द्रियः । जपेत्गायत्र्यादि जुहुयात्तेनैव पापशान्त्यर्थम् ॥ १४५ ॥

(३) कुड्ढूकः । अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुत्वेन गोरोचनादिधारणमपि मङ्गलम् । गुरुसेवादिकमाचारस्तत्रोद्युक्तः स्यात् । बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतोजितेन्द्रियश्च भवेत् । गायत्र्यादिजपं विहितहोमं च नित्यं कुर्यात् । अतन्द्रितोऽनलसः । अत्राचारादीनामुक्तानामपि विनिपातनिवृत्त्यर्थत्वात्पुनरभिधानम् ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्चमङ्गलेति । मङ्गल्यं स्वर्णदूर्वादि । प्रयतात्मा शुचिः । जपेद्गायत्रीमिति शेषः ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । नैमित्तिकानाचारानाह मङ्गलेति । मङ्गलानि सुवर्णचन्दनं रत्नं पञ्चगव्यानि रोचना । प्रियङ्गुं सर्षपं क्षौद्रं मङ्गलानि प्रचक्षते ॥ आचारो व्याख्यातः ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मङ्गलाचारयुक्तः स्यादस्त्रालंकारयुक्तः स्याद्गायत्रीजपेत् ॥ १४५ ॥

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ॥ जपतां जुहुतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । विनिपातः प्राकृताशुभनिमित्तकोदैवोपद्रवो व्याधिर्धननाश इष्टवियोगादिः । स एवमाचाराणां मङ्गल्यकान्निवर्तते । अनेनापि नित्यतैवोक्ता भवति सत्यपि फलार्थत्वे । नहि कश्चिदैवोपद्रवानिवृत्तिमर्थयते । अतो-

नित्यग्रहणमनुवादः । अथापि कश्चिदनर्थीस्यात्तथापि नित्यएवायंविधिः । एवंचोभयार्थतातस्य नित्याधिकारवृत्ति-
र्विनिपातनिवृत्तिश्च ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनिपातइहलोकेपरलोके च ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । अतआहमङ्गलाचारयुक्तानामिति । मङ्गलाचाराभ्यांयुक्तानानित्यंशुचीनांजपहोमरतानांदैवमानु-
षोपद्रवोन जायते ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तानामनुष्ठानेअर्थवादमाह मङ्गलेति । विनिपातोदैवमानुषोपद्रवः जपादिफलराहित्यंवा ।
मङ्गलाचारयुक्तानामित्याद्यनुवादः ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मङ्गलेति । मङ्गलाचारयुक्तादीनांविनिपातोव्याध्यादीभिःचरणादेरनिष्टप्राप्तिर्नविद्यते ॥ १४६ ॥

वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ॥ तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्यउच्यते ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । जपेच्चजुहुयाच्चैवेत्युक्तम् । तत्र तावज्जपस्य साधनमाह वेदमेवजपेदिति । अवशिष्टोऽर्थ-
वादः । यथाकालंयस्मिन्यस्मिन्काले वीप्सायामव्ययीभावः । यदैव सैहिकी चेष्टा नातिपद्यते । तदैव जपेत् । अन्यान्य
ग्रिहोत्रादिकर्माणि नियतकालानि । जपस्यतुशुचित्वमेवकालः । अयंमुख्योऽधर्मः । उपधर्मोऽधर्मस्यसमीपेउपधर्मः । समी-
पप्रधानस्तत्पुरुषोनाव्ययीभावः । उपमानानिसामान्यवचनैरिति यथा । धर्मान्तरनिन्दा वेदजपस्तुत्यर्था न तन्निषेधार्था
॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदमेव यथाकालंस्वाध्यायकाले जपेत् वेदजपमेव कुर्यात् । नतु तद्विरोधि कर्मान्तरमि-
ति । अभ्युदयसाधनं नियतेनास्य स्नातकस्य उपधर्मोऽल्पधर्मः ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । नित्यकृत्यावसरे श्रेयोहेतुतया प्रणवगायत्र्यादिकंवेदमेवानलसोजपेत् । यस्मात्तंब्राह्मणस्य
श्रेष्ठधर्ममन्वादयोवदन्ति । अन्यः पुनस्ततोऽपकृष्टोऽधर्मोऽमुनिभिरुच्यते । उक्तस्यैव वेदाभ्यासादेः पूर्वजातिस्मरणद्वारेण
मोक्षहेतुत्वंवदितुंपुनरभिधानम् ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । तंवेदजपं उपधर्मः । अपकृष्टधर्मः विधर्मोवा ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । जपेच्चैत्युक्तम् किंजप्यमित्यपेक्षायामाह वेदमिति । तंवेदजपम् । अन्योऽवेदजपः ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तंपरं धर्मोऽहोः । अन्योऽधर्मोऽपधर्म उच्यते ॥ १४७ ॥

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ॥ अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । अद्रोहोऽहिंसा । भूतानिस्थावरजङ्गमानि । जातिस्मरफलान्येतानि कर्माणिचत्वारियावज्जीवम-
नुष्ठेयमानानिभवन्ति । जातिर्जन्मान्तरम् । पूर्वभवापौर्विकी ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषच वेदाभ्यासः शौचादिभिर्यमैस्तपःप्रभृतिभिर्नियमैश्च सहितएवाभ्युदयहेतुरित्याह
वेदाभ्यासेनेति । तपसाप्राणायामादिना शौचादिकं यमस्य तपश्च नियमस्योपलक्षणम् । जातिजन्म ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । सततवेदाभ्यासशौचतपोऽहिंसाभिःपूर्वभवस्य जातिंस्मरति ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदाभ्यासादिचतुष्टयंजातिस्मृतेरपि हेतुरित्याह वेदेति ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । योयवेदजपः सशौचसत्यतपोऽहिंसायुक्तश्चेत्परमोऽधर्मोभवति नान्यथेत्याह वेदेति ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानामद्रोहेणैव पौर्विकीर्जातिस्मरति ॥ १४८ ॥

पौर्विकी संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः ॥ ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते ॥ १४९ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु चेष्टफलकामः सर्वसमीहते जन्मान्तरानुस्मरणमेकतरसुखं येन फलत्वेन वेदाभ्यासादिचतुष्टयस्य वर्ण्यते । तत आह पौर्विकीर्जातिस्मरन्पुनस्तदभ्यासे वर्तते । तस्माच्चानेकजन्माभ्यासादनन्तरं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं सुखम् । अजस्रमपुनरावृत्तिं अश्नुते प्रामोति । अनन्तशब्देन सुखविशेषो लक्ष्यतो असाधना परितृप्तिरात्मनस्तस्याजस्रपदेन शाश्वतं प्रतिपाद्यते तादृशं सुखं प्राप्यते न चैतत्क्षीयते । समानार्थावयवपुनरुक्तौ यथावृत्तकंवहतः पुरीषमिति । वृत्तकमुदकं पुरीषं च तत्रैकोरुढोऽपरः क्रियाशब्दः । पुरीषं पूरणसमर्थं वृत्तकमुदकम् ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अजस्रं सर्वदा ब्रह्मणो वेदस्याभ्यासेन आनन्त्यमनन्तकालस्थायि ॥ १४९ ॥

(३) कुट्टूकः । ततः किमत आह पौर्विकीमिति । पूर्वजातिस्मरन् जातिमित्येकत्वमनाकाङ्क्षितत्वादविवक्षितम् । बहूनि जन्मानि स्मरंस्तेषु च गर्भजन्मजरामरणदुःखान्यपि स्मरन्संसारे विरज्यन् ब्रह्मैवाजस्रमभ्यसति अवणमननभ्यासैः साक्षात्करोति तेन चानन्तमविनाशिपरमानन्दाविर्भावलक्षणं मोक्षसुखं प्राप्नोति ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वजातिस्मृतौ किं स्यादित्यत्राह पौर्विकीमिति । वेदाभ्यासेनैवंमम जातिस्मरता जातेति कृत्वा ब्रह्मैवाभ्यस्यते ततोऽनन्तमविनाशि मोक्षरूपम् ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । जातिस्मरणेन किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह पौर्विकांमिति । ब्रह्मवेदमनन्तरं सुखं मुक्तिम् ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मैव वेदमेव । पुनरभ्यसेत ब्रह्माभ्यासेन अजस्रं निरन्तरं आनन्त्यफलं अश्नुते ॥ १४९ ॥

सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः ॥ पितृंश्चैवाष्टकास्वर्चैर्नित्यमन्वष्टका-

सुच ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तानां होमानां स्वरूपमुच्यते । सावित्राः सवितृदेवताकाः । पर्वसु च पौर्णमास्यमावास्यायोः कर्तव्याः शान्त्यर्थं होमा अनिष्टनिवृत्तिप्रयोजनाः द्रव्यंचात्राज्यमेवानुपात्तद्रव्यविशेषेषु सर्वहोमेषु श्रूयते । सर्वस्मै वा एतच्च ज्ञायगृह्यते यत्तद्भुवायामाज्यमिति । पर्वस्त्विति च सममीद्वितीयार्थे द्रष्टव्या । अधिकरणमग्निर्होमस्य न कर्मकचित् । होतव्यानि पृथगन्ते लाजाज्यमांससक्तुदधिपयोधानाः पिष्टमित्यादि । एते च होमा अपूर्वाः । यावती च समाचारादितिकर्तव्यता सा प्राग्दर्शिता । अष्टका ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तमित्सपक्षाणां तिस्रोऽष्टम्यः केषांचिद्धेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामिति वचनम् । तत्र पितृन्वर्चयेच्छ्राद्धेन । पितृशब्दः पूर्वप्रमोतपित्रादिवचनः । अन्वष्टकास्ता एव नवम्यः ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः सावित्रान् सावित्रीमन्त्रनिष्पाद्यान् । शान्तिहोमान् पापशान्त्यर्थं होमान् । पर्वस्वमावास्या-पौर्णमास्योः । नित्यशः सर्वदा अष्टकासु हेमन्तशिशिररुष्णाष्टमीषु । अन्वष्टकासु तन्ववमीषु ॥ १५० ॥

(३) कुट्टूकः । सावित्रीदेवताकान्होमाननिष्टनिवृत्त्यर्थं च शान्तिहोमान् पौर्णमास्यमावास्यायोः सर्वदा कुर्यात् । तथा-आग्रहायण्या ऊर्ध्वरुष्णाष्टमीषु तिसृषु चाष्टकाख्येन कर्मणा श्राद्धेन च तदन्तरितरुष्णनवमीषु चान्वष्टकाख्येन परलोकग-तान्पितृन्वजेत् ॥ १५० ॥

(१५०) सावित्रान्=सावित्र्या (नन्दनः)

(४) राघवानन्दः । सावित्रान् सवितृदेवताकान् । शान्त्यर्थं होमान् शान्तिहोमान् । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्याय-
स्वाहेति मन्त्रलिङ्गादाज्यद्रव्यकान् । सर्वस्मै वा एतच्च ज्ञायगृह्यते यत्तु वायामाज्यमिति । अतस्तेषां रूपसमर्पणमात्रमनेन ।
पर्वस्त्विति दर्शादिकालविधिस्तेषां अष्टकान्वष्टकासु च पितृश्राद्धार्चयेदित्यन्वयः । आग्रहायण्या ऊर्ध्वचतसृष्वष्टकासु
अष्टकाख्येन कर्मणा अन्वष्टकासु अन्वष्टकाख्येन च ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । जुहुयाच्चैवेत्युक्तम् तत्केन मन्त्रेणेत्यपेक्षायामाह सावित्र्येति । सावित्र्या आज्येन शान्तिहोमान् कुर्यात् ।
अष्टकासु हेमन्ताद्यष्टमीषु । अन्वष्टकासु नवमीषु ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सावित्रान्सवितृदेवताकान् गायत्र्यादिमन्त्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् । अष्टकासु हेमन्तशिशिर-
कृष्णनवमीषु अन्वष्टकासु पितृनर्चयेत् ॥ १५० ॥

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ॥ उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । पादाववसिच्येते येनोदकादिना तत्पादावसेचनं तद्दूरात्क्षिपेत् । अथवा पादप्रक्षालनमेव
दूरात्कुर्यात् । निषेकः परिषेकः । तैलादिकृतस्नानोदकमपिशक्यते निषेकशब्देनाभिधातुम् । उपयुक्तशेषस्य त्याज्य-
स्यायं दूरतीति निषेकउच्यते । तद्धि निषेकशब्देन प्रसिद्धतरम् ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उच्छिष्टान्नस्य निषेकं त्यागम् ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । नैर्ऋत्यामिषु विक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवइति विष्णुपुराणवचनदिवं विधादग्निगृहस्य दूरान्मूत्रपरी-
षपादप्रक्षालनसकैलोच्छिष्टान्नानि । निषिच्यत इति निषेकरेतश्चोत्सृजेत् ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दूरादिति । निषेकरेतः समाचरेदूरे कुर्यात् ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । उच्छिष्टान्नं निषेकं रेतः दूरादेव समाचरेत् ॥ १५१ ॥

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ॥ पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादिषु पञ्चवङ्गसंस्तवे मैत्रः पायुरिति श्रूयते । तदिहाप्यभेदोपचारान्मित्रः पायुस्तत्र भवं शौ-
चं मैत्रम् । प्रसाधनं केशरचनामुपलेपनादि । अथवा विशेषणविशेष्येपदे मैत्रं प्रसाधनम् । अकृतशक्ततापि प्रातः पायुप्रक्षाल-
नं कर्तव्यम् । यथाहि सुप्तस्य लालासावादेरवश्यं भावित्वान्मुखधावनं विहितम् । एवमेतदपि विनैव वा निमित्तेन मुखस्य
जघन्ययोरङ्गयोः प्रक्षालनमवश्यं कर्तव्यम् । अन्येत्वाह्णमित्रकार्यं मैत्रं तत्सर्वकार्येभ्योन्तरङ्गेभ्योऽपि पूर्वकर्तव्यम् । तत्रा-
प्यशुचेः क्षणमप्यवस्थाभावात्स्वकार्यापेक्षया पूर्वत्वं द्रष्टव्यम् । तदाच पूर्वाह्णशब्दः कार्यान्तरेभ्यः पूर्वतामात्रोपलक्ष-
णार्थो न पुनरपराह्णप्रतिषेधार्थः । अथवा मित्रादित्यस्तदुपस्थानं मैत्रम् । नचायमेष विद्वत्तादिगुणसंपन्नः साध्यते । प्रजाया-
याह्येते गुणाः प्रार्थ्यन्ते । तदुक्तम् ॥ तथा गवा किंक्रियते या न धेनुर्नर्गाभिणी । कोऽर्थः पुत्रेण जातेन योन विद्वान्न
धार्मिकः ॥ अक्षय्यमपि प्रभूतयदसद्यसनैरप्यलक्षणस्कन्धोपरितिलकादिदारिद्र्यादिदौर्भाग्यसूचकं तदप्याचारोहन्ति ।
तेन स धर्मआचारपरत्वेन नश्यति ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मैत्रं विश्वोत्सर्गं मित्रं देवततया प्रसाध्यत्वात् । वक्ष्यति च मित्रमुत्सर्गइति । प्रसाधनपदेनै-
व चक्षुरंजनस्य प्राप्तत्वात् । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गम् । पूर्वाह्ण एव संभवे असंभवे त्वन्यदापि ॥ १५२ ॥

(३) कुङ्कुमः । मित्रदेवताकत्वान्मैत्रःपायुस्तद्भवत्वान्मैत्रपुरीषोत्सर्गम् । तथादेहप्रसाधनप्रातःस्नानदन्तधावनाञ्जनदेवार्चनादि पूर्वाह्ण एव कुर्यात् । पूर्वाह्णशब्देन रात्रिशेषदिनपूर्वभागाविह विवक्षितौ । पदार्थमात्रविधिपरत्वाच्चास्य पाठक्रमोऽपि नादरणीयः । नहि स्नानानन्तरंदन्तधावनम् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतांत्समारुणोदयमारम्य कुर्यादित्याह मैत्रमिति मित्रदेवताकत्वात् मैत्रःपायुःतदुद्भवत्वान्मैत्रं पुरीषोत्सर्गम् । प्रसाधनं केशानां । पूर्वाह्णशब्देन जहलक्षणया रात्रिशेषोप्राह्नःतेनानुदितहोमनिर्वाहः । अत्र पाठक्रमबाधित्वा अर्थाच्चेति न्यायेन दन्तधावनमादौ बोद्धव्यम् । उदिते पद्मिनीनाथे यःकुर्यादन्तधावनम् । सनिर्लज्जः कथं ब्रूयात्पूजयामि जनार्दनमिति निन्दास्मरणात् ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । मैत्रमुच्चारः ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । मैत्रं मूत्रपुरीषोत्सर्गः । अंजनं प्रसाधनं केशानांकर्मपूर्वाह्ण एव कुर्वीत ॥ १५२ ॥

दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ॥ ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्वसु ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दैवतानि । धार्मिकद्विजांश्च नमस्कारार्थम् । ईश्वरं च रक्षार्थं नित्यमभिगच्छेत् । गुरुंस्तु पर्वसु नमस्क्रियार्थम् ॥ १५३ ॥

(३) कुङ्कुमः । पाषाणादिमयानि धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान्नक्षार्थराजादिकं गुरुंश्च पित्रादीनमावास्यादिपर्वसु द्रष्टुमभिमुखो गच्छेत् ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवतानि पाषाणादिप्रतिमाः । धार्मिकान् धर्मोपदेष्टुन् । पर्वस्वमादिषु ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । दैवतानि देवताप्रतिमाः । ईश्वरं राजानमन्यंवाप्रभुम् ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ईश्वरं ग्रामाधिपं योगक्षेमार्थं गच्छेत् । अलब्धलाभोयोगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमःतं कुर्वीत । गुरुन् आचार्यान् ॥ १५३ ॥

अभिवादयेद्बुद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् ॥ कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बुद्धान् विद्यादिवृद्धान् । पृष्ठतोऽन्वियात् न त्वग्रतः ॥ १५४ ॥

(३) कुङ्कुमः । गृहागतांगुरुनभिवादयेत्तेषां च स्वीयमासनमुपवेष्टुं च दद्यात् । बुद्धाञ्जलिश्च गुरुसमीपआसीत । गच्छतश्च पृष्ठदेशेऽनुगच्छेत् । उक्तोऽप्ययमभिवादानाद्याचारः फलाभिधानाय पुनरुच्यते ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । संभ्रमेणासनंदद्यादिति भावः । उपासीत आसीनानिति शेषः । गच्छतस्तस्य पृष्ठतः ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वं स्वकीयं आसनंदद्यात् ॥ १५४ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्निबद्धं स्वेषु कर्मसु ॥ धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुतिस्मृत्युदितं सदाचारं च धर्ममूलधर्मसाधनं स्वेषु स्ववर्णाश्रमकर्मसु निबद्धसंबद्धं तत्कर्मनिगुणसेवेत ॥ १५५ ॥

(३) कुङ्कुमः । वेदस्मृतिभ्यांसम्यगुक्तं स्वेषु कर्मस्वध्ययनादिष्वङ्गत्वेन संबन्धधर्मस्य हेतुसाधूनामाचारमनलसः सन्नितान्तसेवेतेतिसामान्येनाचारानुष्ठानोपदेशः फलकथनाय ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । निबद्धं कर्माङ्गत्वेन । सदाचारं तद्भाभिः पूयते विप्रइत्यादिना आचमनाद्यनुष्ठानं । धर्ममूलं अङ्गारपात्रादिधारणलक्षणशिरोव्रतादिधर्महेतुः ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । त्वेषु कर्मसु निबद्धं त्वानि कर्माणि वर्णाश्रमप्रयुक्तानि कुर्वन् धर्ममूलं धर्मस्य मूलम् । धर्ममूलत्वं चाचारमभवो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव चेत्यत्र प्रतिपादितम् ॥ १५५ ॥

आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ॥ आचाराद्धनमक्षय्यमाचारोहन्त्यलक्षणम् ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचाराद्धमचिरणात् अलक्षणमलक्ष्मीम् ॥ १५६ ॥

(३) कुङ्कुमः । आचाराद्धेदोक्तमायुर्लभतेऽभिमताश्च प्रजाः पुत्रपौत्रदुहित्रात्मिकाः प्रभूतं च धनम् । अशुभफलसूचकं च देहस्थमलक्षणमाचारो निष्फल्यति आचाराख्यधर्मेणालक्षणसूचितारिष्टनाशात् ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । आचारानुष्ठानंस्तौति आचारादिति । आचारः स्मार्ताचमनादिः । अक्षय्यं पुत्रपौत्रादि । अलक्षणं निन्दितरोगपरदारादिसेवनम् ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अलक्षणं अलक्ष्मीम् ॥ १५६ ॥

दुराचारो हि पुरुषोलोके भवति निन्दितः ॥ दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुराचारो दुष्टाचरणशीलः ॥ १५७ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्माद्दुराचारः पुरुषोलोके गर्हितः स्यात्सर्वदा दुःखान्वितो रोगवानल्पायुश्च भवति तस्मात्सदाचारयुक्तः स्यात् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । विपक्षेत्वाह दुराचार इति ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दुराचारः अश्रद्धानः ॥ १५७ ॥

सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ॥ श्रद्धानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लक्षणं एतज्जन्मशुभसूचकं कुलस्त्रादि । सदाचारः समीचीनाचारः तत्राचारे श्रद्धानः । अनसूयः परगुणसहनः ॥ १५८ ॥

(३) कुङ्कुमः । यः सदाचारवान्छ्रद्धान्वितः परदोषानभिधाता संशुभसूचकलक्षणशून्योऽपि शतायुर्भवति ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । सदाचारः सतामाचारे श्रद्धानः ॥ १५८ ॥

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ॥ यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्सेवेत यत्नतः ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्परप्रार्थनया स्वपरहितादि क्रियते तत्परवशं वर्जयेत्तेन तु यद्वृत्तिसाध्यमार्त्विज्यादि । तद्विषयकमेव श्रुत्यादिः स्वीक्रियते । यत्त्वात्मनोऽवश्यं स्वल्पयाधनमात्रयापरोपकारः स्वल्पोऽपि तत्स्वयमेव कुर्यात् । न चानेन परवशमपि दीक्षितस्य निषिध्यते । स्मृत्या श्रुतिबाधितुमन्याम्यत्वात् उक्तेच विषये सावकाशात्वात्स्मृतेर्नित्यकर्मासंपत्तौ कुटुम्बोपयोगिनिघनेऽसति कर्तव्यैव यात्रोपायान्तराभावे । किंतु विशेषतो दास्य इति सत्यांकस्यांचिद्धनमात्रायांसंतोषपरेण भवितव्यमित्येवमस्य तात्पर्यम् ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परवशं नित्यंपराधीनं कर्म दृष्टार्थम् ॥ १५९ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यत्कर्म पराधीनंपरप्रार्थनादिसाध्यंतत्तद्यत्नतोवर्जयेत् । यद्यत्पराधीनदेहव्यापारसाध्यंपरमात्मयद्वादि तत्तद्यत्नतोऽनुतिष्ठेत् ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । नैतादृशदुःखहेतुरित्यनुभवाधिरूढमाह यदि त्रिभिः । अध्यापनादित्रितयंपरित्यज्य यथालाभेन संतुष्टो वेदानभ्यसेदिति तात्पर्यार्थः ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । परवशंपराधीनम् । अनावश्यकं यत्कर्म तत्फलवदपि वर्जनीयमित्यर्थः ॥ १५९ ॥

(३) रामचन्द्रः । यद्यत् परतरं कर्म पराधीनंकर्म तत्तत्तत्त्वेन वर्जयेत् । यद्यत् आत्मवशंकर्म तत्तत्त्वेन संवेत ॥ १५९ ॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ॥ एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । याश्चानिन्दति । यत्परवशंतत्सर्वदुःखम् । तिष्ठतु तावत्परस्य गृहद्वार्युपस्थानमनुवृत्तिरत्रचामुत्रचभ्रमणम् । यत्तु संकल्पएवयाश्चायात्तदयंनप्रसहते नूनमायामसंदिग्धांसृष्टिर्नासौत्वयंभुवः । समासेन संक्षेपेणैतदुदुःखस्यलक्षणंयायाश्चा । सुखंचैतद्याऽस्पृहा ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लक्षणंकारणम् ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रहेतुमाह सर्वंपरवशमिति । सर्वंपरप्रार्थनादिसाध्यदुःखहेतुः सर्वमात्माधीनंसुखहेतुः । एतत्सुखदुःखयोःकारणंजानीयात् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मवशंदेहमात्रनिर्वाहं । शारीरंकेवलंकर्म कुर्वन्नामोति किल्बिषमिति गीतोक्तेः । समासेन संक्षेपेण लक्षणंगमकम् ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । यस्मादेवं तस्मादिदंमनसि कर्तव्यमित्याह सर्वमिति ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । सुखदुःखयोः लक्षणं कारणं एतद्विद्यात् ॥ १६० ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ॥ तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मतुष्टेः प्रागुक्तायाः पुनर्वचनंस्मरणार्थम् । विषयश्चतस्यादर्शनएव । यत्र कर्मणि क्रियमाणे किंकथिका न भवति तत्कर्तव्यम् । यत्र तु तदयंन तुष्यति तद्वर्जनीयम् ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परितोषो धर्मसाधनं ममैतदिति बुद्ध्याप्रीतिः । एतच्च बहुषु धर्मप्रकारेषु मध्ये द्रष्टव्यं एतदेव स्वस्यच प्रियमात्मनइति । प्रागुक्तविपरीतं यत्र न कदाचित्परितोषः ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्कर्मकुर्वतोऽस्यानुष्ठानुपुरुषस्यान्तरात्मनस्तुष्टिः स्यात्तत्प्रयत्नतोऽनुष्ठेयमतुष्टिकरंवर्जयेत् । एतच्चाविहितानिषिद्धगोचरंवैकल्पिकविषयंच ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच परवशमपिपुत्रोत्पादनादिकार्यमन्तरात्मनोमनसः संतोषहेतुत्वात्तद्विपरीतंपारदार्यादि नकार्यं । तस्योदकेऽसंतोषहेतुत्वात् ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । एवंवर्जनीयंचकार्यंचयत्तद्विषयलक्षणउक्तम् इदानींलक्षणान्तरमाह यत्कर्मैति । सतामयमुपदेशोनासताम् ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य द्विजस्य यत्कर्म कुर्वतः अन्तरात्मनः परितोषः स्यात् तत्कर्म कुर्वीत कुर्यात् ॥ १६१ ॥

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ॥ न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायश्चित्तप्रवृत्तान्पातकिनोऽपि सर्वग्रहणमविशेषेण सर्वभूतानां तत्र तत्र हिंसानिषिद्धापुनर्वचनमाचार्यादीनामाततापिनामपि निषेधार्थमिति केचित् । यस्तु गुरुं बालवृद्धौ वेत्यादिरर्थवादोऽस्यैव प्रतिप्रसवः । उपाध्यायस्त्वाह नायं प्रतिषेधः पर्युदासोऽयं संकल्पविधानार्थो नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेति वत् । अतः प्रयत्नेनातिक्रान्तं भवति संकल्पप्रतिषेधश्चेति । अथवादुरुक्तभाषणं हिंसावाग्भिस्तैर्जघानतामिति प्रयोगदर्शनात् । अथवा प्रतिकूलाचरणे हन्तिः प्रयुक्तः ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचार्यमुपनीयाध्यापकम् । प्रवक्तारं उपाध्यायं व्याख्यातारं च । गुरुमुपनयनकारिणमनन्दं च । तपस्विनस्तपःशीलाः । न हिंस्यात् प्रतिकूलं तेषां नाचरेत् ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लूकः । आचार्यमुपनयनपूर्वकवेदाध्यापकं प्रवक्तारं वेदार्थव्याख्यातारं गुरुमल्पं वा बहु वा यस्येत्युक्तं । आचार्यादींस्तु न हिंस्यात् प्रतिकूलाचरणेऽत्र हिंसाशब्दः । गोविन्दराजस्तु । सामान्येन हिंसानिषेधादाततापिनोप्येतान् हिंस्यादितिव्याख्यातवांस्तदयुक्तम् । गुरुं बालवृद्धौ वेत्यनेन विरोधात् ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एतान्ष्टौ कदाचिदपि न पीडयेदित्याह आचार्येति । आचार्यमुपनेतारं । प्रवक्तारमध्यापकं । गुरुं हितोपदेशारम् ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । न हिंस्यान् प्रतिकूलं कुर्यात् ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचार्यं उपनेतारं । प्रवक्तारं उपाध्यायं व्याख्यातारं । पितरं । मातरं । गुरुं । ब्राह्मणान् । गाश्च । सर्वांश्चैव तपस्विनः । प्रायश्चित्तप्रवृत्तान् एतान् आचार्यादीन् न हिंस्यात् । न साक्षाद्भननेनापि वचनेनापि दुःखं नोत्पादयेत् । प्रतिकूलाचरणं हननं कार्यम् ॥ १६२ ॥

नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ॥ द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदप्रमाणकानामर्थानां मिथ्यात्वाभ्यवसायस्य नास्तिक्यशब्देन प्रतिपादनम् । निन्दापुनरुक्तौ । वेदन्योन्यव्याहतो नात्र सत्यमस्तीति भावदोषेण न पूर्वपक्षभङ्ग्या । अग्न्यादयो देवतास्तासां कुत्सनं निन्दैव यथा दग्धदैवेन हताः स्मरति दैवे भवन्ति वक्तारः । द्वेषो मात्सर्यादिहेतुकाऽप्रीतिः । स्तम्भोऽहंकारादनम्रता । मानोऽहंकारात्माभिमानः पण्डितोऽहमाढ्योऽहमिति । अमर्षः क्रोधस्तैक्ष्ण्यं पारुष्यं द्वेषपूर्वकः क्रोधः ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नास्तिक्यं परलोकनास्तितोपपादनम् । द्वेषोऽपचिकीर्षा । स्तम्भो विनयाभावः । आत्मन्युत्कर्षप्रत्ययो मानम् । द्वेषहेतुरात्मगुणविशेषः क्रोधः । तैक्ष्ण्यं हिंसापरता ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । नास्ति परलोक इति बुद्धिर्वेदस्य देवतानां च निन्दां मात्सर्यधर्मानुत्साहाभिमानकोपक्रौर्यागित्यजेत् ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नास्तिक्याद्यष्टवर्जनमतीव सुखहेतुरित्याह नेति । कुत्सनं धिगित्यादितिरस्करणं । मानं पूजाकांक्षां । तैक्ष्ण्यं क्रौर्यम् ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । नास्तिक्यं परलोकाभावनिश्चयः । वेदनिन्दावेदाप्रामाण्यनिर्णयव्यवहारः । देवताकुत्सनं देवतानिकर्षवादः । द्वेषो मानसो विकारः । दम्भः परस्त्कारेऽनुद्यमः । अलभ्यलाभेऽपि प्रभुत्वं मानः । क्रोधो बहिर्विकारः । तैक्ष्ण्यं क्रूरता ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः वेदविदामिध्यात्वाभ्यवसायश्च अन्यत्र सिद्धं तैक्ष्ण्यं हिंसाभिरतिः इत्यादि वर्जयेत् ॥ १६३ ॥

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्कुद्धो नैव निपातयेत् ॥ अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्यार्थं ताडयेत्तु तौ ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । येन दम्यते स दण्डः करलगुडशिफारज्जुविदलादिस्तं परस्य क्रुद्धः सन्नोद्यच्छेन्नोत्क्षिपेत् । प्रहारार्थं तिर्यगपि न निपातयेत् । निपातनं वेगेन तदङ्गसंयोगः । पुत्रशिष्यावनुताडयेच्छिष्यावेणुदलचपेटाभिर्यथाष्टमे वक्ष्यति न दण्डे न तौ च न क्रोधेन तर्हि शिष्यार्थं मनुशासनार्थं बाल्याद्यदि चापलमाचरतः । तथा । पृष्ठतस्तु शरीरस्येतीषत्ताड्यौ । शिष्यग्रहणं दासीदासस्यापि प्रदर्शनार्थम् । समानकार्यत्वात् ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दण्डं ताडनार्थं लगुडादि । नोद्यच्छेन्न व्यापारयेत् न निपातयेत् ताडनफलं निष्पादयेत् । शिष्यार्थं शिक्षार्थं नतु द्वेषमात्रेण शिष्यपदं शासनीयपरम् । तथा च भार्यादिप्राप्तिरित्येके ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । परस्य हननार्थं क्रुद्धः सन्दण्डादि नोत्क्षिपेन्न च परगात्रे निपातयेत्पुत्रशिष्ये भार्यादासादेरन्यत्र कृतापराधानेताननुशासनार्थं ब्रूवा वेणुदलेन वेत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण ताडयेत् ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । नोपयच्छेत्परस्य हननार्थं नादद्यात् । एनंदण्डं निपातयेत् शिष्यार्थं शिष्टिरनुशासनंतदर्थम् ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । एनंदण्डं निपातयेत् । परस्योपरीतिशेषः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । परस्येति । परस्य अन्यस्य दण्डं नोद्यच्छेत् न कुर्यात् । क्रुद्धः सन् पुत्रात् शिष्यात् अन्यत्र एव दण्डं निपातयेत् । शिक्षार्थं तु निश्चयेन तौ पुत्रशिष्यौ ताडयेत् ॥ १६४ ॥

ब्राह्मणायावगुर्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया ॥ शतं वर्षाणि तामिस्ते नरके परिवर्तते ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषेण सर्वविषये ताडने निषिद्धे ब्राह्मणे तत्क्रियायादोषातिशयदर्शनार्थं पञ्चश्लोकी । अवगूर्युद्यम्य च दण्डादि वधकाम्यया ताडनेच्छया विनैव निपातेन शतं वर्षाणि नरके पच्यते परिवर्तते तत्फलमुभयपङ्के ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वधकाम्यया ताडनार्थतया ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातिरपि ब्राह्मणस्य हननार्थं दण्डादिकमुद्यम्यैव नतु निपात्य वर्षशतं तामिसादिनरके परिभ्रमति ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्राप्यहो कष्टं ब्राह्मणताडनमित्याह ब्राह्मणायेति । अवगूर्य वधकाम्यया दण्डाद्युद्यम्य । एतन्नयंकदापि न कुर्यात् द्विजातिश्चातुर्वर्ण्यम् ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । दण्डोद्यमने ब्राह्मणविषये दोषविशेषमाह ब्राह्मणायेति । अवगूर्य दण्डमुद्यम्य ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातिः वधकाम्यया ब्राह्मणान् अवगूर्यैव दण्डं उत्थाप्यैव ॥ १६५ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ॥ एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । संरम्भः क्रोधावेशो ननु कर्मणा बुद्धिपूर्वम् । एकविंशतिमाजातीः जातिर्जन्म । आकारोऽनर्थकः-
प्रलम्बतइतिवत् । तृणेनापि ताडने दीर्घकालीनरकानुभवः ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संरम्भात्क्रोधात् ननु कर्मणा । आजातीर्जन्मान्येकविंशतिं पापयोनिषु श्वादिषु । एत-
च्चतामिस्तेदुःखमनुभूय पश्चात् ॥ १६६ ॥

(३) कुहूकः । तृणेनापि क्रोधाद्बुद्धिपूर्वकं ब्राह्मणं ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि पापयोनिषु कुकुरादियोनिषु
जायते ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । संरम्भात्क्रोधात् । आजातीः जन्मानि । पापयोनिषु शूकरादिषु ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणविषये दण्डपातने दोषविशेषमाह ताडयित्वेति । आजातेराजननात् । जायतेः सकर्मत्वमृ-
षितिपातनात् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृणेनापि ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि प्राप्नोति ॥ १६६ ॥

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगद्गतः ॥ दुःखं सुमहदामोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । असृगलोहितम् । तदङ्गतोद्गाद्यत्रोत्पादयति ब्राह्मणस्य खड्गप्रहारादिनाऽयुध्यमानस्य न तुद्रोणा-
चार्यवत्क्षेत्रेण धर्मेण युयुत्सोः सुमहदुःखं नरकादि प्रेत्य मृतो जन्मान्तरे । अप्राज्ञतयेत्यनुवादः । प्राज्ञो हि शास्त्रार्थज्ञानान्-
कथमेवं कुर्यात् ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयुध्यमानस्येति युध्यमानस्य क्षतकरणे दोषाल्पता दर्शिता । अतएव तद्वधेऽपि प्राय-
श्चित्ताल्पत्वमुन्नेयम् । सामान्योक्तदुःखपरिमाणाभिधानं । शोणितम् ॥ १६७ ॥

(३) कुहूकः । अयुध्यमानस्य ब्राह्मणस्याङ्गे शास्त्रानभिज्ञतया शोणितमुत्पाद्य परलोके महदुःखमामोति ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । असृगत् । अङ्गतो देहात् । युद्धे तु न दोषः न तु दृश्यते दुःखमिति चेत्तत्राह प्रेत्येति । अ-
प्राज्ञतया अदोषज्ञत्वेन ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयुध्यमानस्य शास्त्रेण धर्मेण युयुत्सोः ब्राह्मणस्य अन्ततः मध्यतः असृक् उत्पाद्य प्रेत्य परलो-
के अप्राज्ञतया नरः सुमहदुःखं प्राप्नोति ॥ १६७ ॥

शोणितं यावतः पांसूत्संगृह्णाति महीतलात् ॥ तावतोऽब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोद्यते ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । ईषत्प्रहारे पूर्वफलम् । अधिके तु पांसवोरजांसि धूल्यवयवास्तान्यावतो यत्परिमाणान्गृह्णाति सं-
हन्ति । ब्राह्मणाङ्गच्युतं भूमिर्पातितं लोहितं तावतोऽब्दांस्तावन्ति वर्षाण्यमुत्र परलोके द्यतेऽवशृगालैर्यैः शोणितस्योत्पादकः-
प्रहर्ता ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संगृह्णाति संगृहीतुं शक्नोति । अमुत्र नरके । अद्यते भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

(३) कुहूकः । खड्गादिहतब्राह्मणाङ्गनिर्गतं रुधिरं भूमिर्पातितं यावतो धूलिद्व्यणुकान्पिण्डीकरोति तावत्संख्यानि वर्षा-
णि परलोके शोणितोत्पादकः प्रहर्ता अन्यैः श्वशृगालादिभिर्भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

* एकविंशतिमाजातीः = एकविंशतिमाजातेः (नन्दनः)

(४) राघवानन्दः । संगृण्हाति पिण्डं करोति पांशुः असरेणुः । तावतस्तत्सङ्ख्याकान् । अन्यैः गृधादिभिः ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । अन्यैरिहलोकगतैः ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तावतः अब्दान् वर्षान् अमुत्र परलोके अद्यैः अदनीयैः सह शोणितोत्पादकः अद्यते भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

न कदाचिद्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि ॥ न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्स्त्रावयेदसृक् ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य क्रियात्रयप्रतिषेधविधेरुद्यमननिपातनविषयस्योपसंहारः । न कदाचिदापद्यपीत्यर्थः ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विजे विजे । अवगुरेदप्युद्यच्छेदपि ॥ १६९ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मादवगोरादिदोषाभिज्ञो ब्राह्मणे दण्डाद्युद्यमननिपातरुधिरस्रवणानि नापद्यपि कुर्यादिति पूर्वोक्तक्रियात्रयस्योपसंहारः ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । हिंसाप्रकरणमुपसंहरति नेति । अस्मृतिरिति द्वितीयान्तम् ॥ १६९ ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति नेति ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजे तस्मात्कदाचिदपि विद्वान्नावगुरेत् न दण्डमुत्थापयेदित्यर्थः ॥ १६९ ॥

अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् ॥ हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । सामान्यतः सर्वहिंसाप्रतिषेधशेषोऽयम् । अधर्मः शास्त्रप्रतिषिद्धोऽगम्यागमनादिस्तंचरत्यधार्मिकः । यस्य चानृतमेव धनं साध्ये व्यवहारनिर्णयादौ चासत्यमुक्तोचधनं साधयति यश्च हिंसारतिर्हिंसायां अभिरतो वैरानुबन्धादर्थहेतोर्वापरान्निहिनस्ति नासौ सुखमेधते नरकं प्राप्नोति । इहार्स्मिल्लोके ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधार्मिकोऽधर्मवृत्तिः । अनृतं मिथ्यावचनं धनमिवोपादेयम् ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । अधर्मेण व्यवहरतीत्यधार्मिकः शास्त्रप्रतिषिद्धागम्यागमनाद्यनुष्ठाता यो मानुषो यस्य च साध्ये व्यवहारनिर्णयादौ च मिथ्याभिधानमेव धनोपायः असत्यमभिधायोक्तोचधनं गृह्णाति यश्च परहिंसाभिरतः नासाविहल्लोके सुखयुक्तो वर्तते तस्मादेतन्न कर्त्तव्यमिति निन्द्यानिषेधः कल्प्यते ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । अधार्मिकः परदारादिरतः । अनृतं धनं मिथ्याभिधानमेव धनोपायः । असाविति परोक्षनिर्देशादमुत्रापि ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । एवमधर्मस्य वर्जनीयत्वमुक्तम् । इदानीं केवलाभुत्रिकाद्वयादधर्मो वर्जनीयः किंत्वैहिकादपीत्याह अधार्मिक इति । अधार्मिकमानसदोषयुक्तस्योपलक्षणम् । अनृतं धनमिति वाचिकदोषयुक्तस्य । हिंसारत इति कायिकदोषयुक्तस्य । इहार्स्मिन्नेव लोके न सुखमेधते । अधार्मिकं वर्जयन्ति सन्तोऽनृतबहुलं वर्जयन्ति द्विषन्ति च । हिंसारतं वर्जयन्ति द्विषन्ति हिंसन्ति च । तस्मादैहिकादपि भयादधर्मो वर्जनीय इत्यभिप्रायः ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । अधार्मिकादीनां मध्ये च पुनः हिंसारतिः असौ नेहल्लोके सुखं वर्धते ॥ १७० ॥

न सीदन् अपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ॥ अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मः शास्त्रमर्यादा तेन वर्तमानः सीदन् पश्यन् विपर्ययम् प्राप्नुवन्नाधर्मे मनो निवेशयेत् । यत अधा-

मिकायद्यपि चौर्योत्कोचदम्भादिभिर्धनसमृद्धादृश्यन्ते तथापि तेषामाशु विपर्ययोदृश्यते धननाशादि । अतो न धर्माद्विचलेत्सुहृद्भूत्वादृष्टमर्थदर्शितवान् ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मेण धर्मं क्रियमाणेसीदन्नवसीदन्नपि । अधार्मिकाणामधर्महेतुर्हिंसादिकारिणां पापानामरुतप्रायश्चित्ततया तज्जन्यपापवतां आशु परलोके परलोकगमनमात्रेण विपर्ययंदुःखम् ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । शास्त्रविहितमनुतिष्ठन्धनाद्यभावेनाऽवसीदन्नपि कदाचिन्नाधर्मं बुद्धिकुर्यात् । यस्मादधर्मव्यवहारिणोऽद्यप्यापाततो धनादिसंपद्भागिनोऽपि दृश्यन्ते तथापि तेषामधार्मिकाणामधर्मचौरादिव्यवहारिणां पापिनांतज्जनितदुरितशालिनां शीघ्रं धनादिविपर्ययोऽपि दृश्यते । तं पश्यन्नाधर्मं धियंदद्यादिति शिष्यहिताय दृष्टमर्थदर्शितवान् ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचनेति । धर्मेण सीदन्नपि मनोऽधर्मं न निवेशयेदित्यन्वयः ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमधर्मप्रकर्षलोकोपक्रोशभयाद्दर्शनीयः किंतु प्रत्यक्षतोऽनर्थबहुत्वादपीत्याह नेति । प्रमुखदुःखेन परिणामसुखेन भेषजेनेव सेव्यमानेन धर्मेण शास्त्रव्यवस्थारूपेणात्मसंकोचाख्येन सीदन्नपि तद्विपरीतरूपे विषमिश्रेमधुनीवाधर्ममनोननिवेशयेत् । अत्र हेतुरुत्तरार्धेनोक्तः । अधार्मिकाणां धर्मानुष्ठानरहितानां पापानां पापकारिणां चोरादीनामाशुसद्यो विपर्ययमनर्थराजदण्डादिकं पश्यन्ति । न हि पापानां पापान्तरणानन्तरमेवानर्थउपलभ्यते ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मेण धर्मशास्त्रमयादया सीदन्नपि नरः मनः अधर्मं न निवेशयेत् । अधार्मिकाणां आशु विपर्ययं पश्यन् । यद्यपि चौर्योत्कोचादिना धनसमृद्धिः तथापि तस्याः समृद्धेरपि आशु विनाशः ॥ १७१ ॥

नाधर्मश्चरितोलोके सद्यः फलति गौरिष ॥ शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीं शास्त्रार्थमाह । अनियतकालत्वाद्वैदिकानां शुभाशुभफलानां कर्मणामेवमुच्यते । नाधर्मश्चरितोऽनुष्ठितः सद्यः फलति फलं ददाति । वेदे हि केवलं कर्मणां विहितप्रतिषिद्धानां सुखदुःखफलत्वं श्रुतम् कालविशेषस्तु नावगमितः । वाक्यव्यापारो हि कर्तव्यतावगमपरत्वेऽपि कर्मफलसंबन्धबोधमात्रे पर्यवस्यति न कालविशेषमाक्षिपति । फलवतां कर्मणानित्यानांतु फलतः कर्तव्यताप्रतिषिद्धपरिहारेऽपि नैव नरकादिदुःखनिवृत्तिकामस्याधिकारः किंतु शास्त्रप्रतिषेधसामर्थ्यात् । स तु प्रतिषेधो दुःखफलत्वं प्रतिषिद्धानुष्ठानस्य बोधयति । निपुणतएतदुच्यमानमतिग्रन्थविस्तरमाक्षिपतीत्युपरम्यते । गौरिव साधर्म्यवैधर्म्यामयं दृष्टान्तः । यथा गौः पृथिवीव्युत्पन्नबीजान तदैवानेकसस्य शालिनी भवति किं तर्हि परिपाकमपेक्षते तादृशं वैदिकं कर्मैतिसाधर्म्यम् । वैधर्म्येणापि यथा गौः पशुर्वा दोहाभ्यां सद्यः फलति नैवं धर्माधर्मौ । अधर्मग्रहणं धर्मस्यापि फलदानं प्रतिकालानियमप्रदर्शनार्थम् । आवर्त्यमानः कालेनोपचीयमानः कर्तुः प्रतिषिद्धानुष्ठानमूलानि कृन्तति च्छिनत्ति । मूलकर्तनेन सर्वेण सर्वविनाश उपलक्ष्यते । यथा मूलच्छेदादृक्षादिस्थावराणामपुनर्भवस्तद्वदधर्मकारिणाम् ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सद्यस्तत्क्षणादेव यथा गौर्दुग्धं फलति न तथा अधर्मः आवर्त्यमानः पुनः पुनः क्रियमाणः मूलानि भोगस्य साधनानि कर्माणि कृन्तति च्छिनत्ति तच्छेदानन्तरं तु स्वफलदुःखं करोतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । शास्त्रेणानियमितकालपरिपाकत्वात् शुभाशुभकर्मणानाधर्मोऽनुतिष्ठतस्तत्काल एव फलति गौरिवेह भूमिपक्षे साधर्म्यदृष्टान्तः । यथा भूमिरुत्पन्नबीजमात्रा तदैव प्रचुरपचेलिमफलव्रीहिस्तबकसंवलितानि भवन्ति किंतु नियमफलपाकसमयमासाद्य पशुपक्षे वैधर्म्यदृष्टान्तः यथा गौः पशुर्वा दोहाभ्यां सद्यः फलति नैवमधर्मः किंतु क्रमेणावर्तमानः फलोन्मुखी भवन्नधर्मकर्तुर्मूलानि च्छिनत्ति मूलच्छेदेन सर्वनाशो लक्ष्यते देहधनाद्यन्वितो नश्यति ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । विपर्ययं विवृणोति नेति । चरितोऽनुष्ठितः । गौः पृथिवी सा यथाविलम्बेन सस्यवती । व्यतिरेके वा धेनुरिव दृष्टान्तः आवर्त्यमानोभ्यस्यमानः मूलानि देहधनादीनिरुन्तति छिनत्ति ॥ १७२ ॥

(५) नन्दनः । तदिष्टविरुद्धमिदमुक्तमित्याशङ्क्य परिहरति नेति । गौरिवेतिवैधर्म्यदृष्टान्तः । लोकेऽस्मिल्लोके । कर्तुर्मूलानि कर्तुरपेक्षितार्थमूलानि गृहक्षेत्रादीनि । तस्मात्कालान्तरेऽपि फलोपलम्भान्दृष्टविरोधइत्यभिप्रायः ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । चरितः अधर्मः सद्यः गौरिव न फलतिसाधर्म्येण दृष्टान्तः । पृथिवी साधर्म्ये पशुवैधर्म्ये शनैः-
आवर्तमानस्तु प्रवर्तमानः अधर्मकर्तुर्मूलानि भोगसाधनानि रुन्तति छिनत्ति ॥ १७२ ॥

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु न मृषु ॥ न त्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमयुक्तं यदुक्तस्य कर्मणोऽन्यगामिता फलस्योच्यते । कर्तुः फलदानिवैदिकानि कर्माणि । न वैश्वानरन्यायोस्ति श्रवणाभावात् । नहि पुत्राद्यर्थतात्रश्रुता । सत्यम् । पुत्रे पीड्यमाने पीडितस्य पितुरधिकतरं दुःखं भवति अतः कर्तुरेव दुःखम् । पुत्रस्यापि स्वकृतात्पौर्वदेहिकात्कर्मणस्तत्फलमित्यविरुद्धम् । एवं न मृष्वपि द्रष्टव्यम् । नमः-
रः पौत्राः । कृतोऽधर्म इति संहितायास्तुल्यत्वाद्धर्मधर्मौ द्वावप्युपात्तौ ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्मिन्नेव तावद्रोगादिदुःखं जनयति कथंचिदुत्कटधर्मप्रतिरोधेन साक्षादुःखजननाशकौ पुत्रपौत्रादिद्वारेण रोगाद्युत्पादनद्वारापि दुःखं जनयतीत्यर्थः ॥ १७३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि स्वयं कर्तुर्देहधनादिनाशं फलं जनयति तदा तत्पुत्रेषु नोचेत्पौत्रेषु जनयति ननु निष्फल एव भवति । ननु अन्यकृतस्य कर्मणः कथमन्यत्र फलजनकत्वं उच्यते । पुत्रादिनाशस्य पितुः क्लेशहेतुत्वात् । शास्त्रीयत्वाच्चा-
स्यार्थस्य नाविश्वासः ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्तर्यदृश्यमानमपि कृतं पुत्रादिषु फलतीत्याह यदीति अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभा-
शुभमिति स्मरणात् नात्मनि तच्छरीरावच्छेदेन फलति चेत्पुत्रपौत्रादिरूपशरीरप्राप्तावपि फलति । वाचनिकातिरिक्त-
फलस्यान्यत्रासंभवात् । न चैतद्वचनं व्यर्थं अर्थवादेनाप्युपपत्तेः अतएव प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु तु दुष्कृतमित्याद्यपि
स्तुतिवादो हानौतूपायनमित्यादिसूत्रे निरदङ्गः ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । यदा तु कर्तारं प्रबलधर्मसहितमधर्मः साक्षात्पीडयितुं शक्नोति तदा सन्तानपीडाद्वारेणापि तं पीडय-
तीत्याह यदीति । अधर्मः कृतआत्मनि कर्तरि यदि न फलति ततः पुत्रेषु फलति न चेत्पुत्रेषु ततो न मृषु पौत्रेषु फलतीति ।
पुत्राद्यनर्थकरणस्य कर्तृफलत्वं कर्तुस्तथाभिमानात् तत्पीडया पीडोपलम्भाच्चेति ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि आत्मनि पापः अधर्मः न फलति तदा पुत्रेषु फलेत् यदि पुत्रेषु न तर्हि न मृषु फलेदिति ।
कर्तुः कृतं कर्म निष्फलं न भवति ॥ १७३ ॥

अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ॥ ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मेण प्रभुद्रोहादिनैधते वृद्धिलभते तावत्तस्मिन्नेव काले ततो धनं ग्रामं वा प्राप्य ततो भ-
द्राणि बहुभृत्यगवाश्वादिसंपत्तिलक्षणानि पश्यत्यनुभवति । ततः सपत्नान् रीन्द्रिरिन्द्राञ्जयति परिभवति । तर्हि धर्मे स्थि-
तान् कुतश्चन कुस्तिहीना लभन्ते । अतस्तेषां दारिद्र्यशब्द एवैव परिभवः । समूलं च कियन्तं कालमेवं भूत्वा सपुत्रज्ञातिध-
नवान्धवा उच्छिद्यन्ते । तस्माद्धर्मो न हातव्यः ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अधर्मेणापि क्रियमाणेनोपलक्षितोपधनादिभिर्वर्धतएव तावद्यावदुत्कटोधर्मोस्ति । तदन्तरं च भद्राणि सुखानि पश्यति । ततः शत्रूनभिभवति ततस्तेन फलदानोपक्षीणेन धर्मेण भोगमूलेन सह नश्यति ॥१७४॥

(३) कुल्लूकः । अधर्मेण परद्रोहादिना तावदापाततोपधमधनादिना वर्धते । ततोभद्राणि बहुभृत्यगवाश्वादीनि लभते । ततःशत्रून्वस्मादपकृष्टाञ्जयति पश्चात्कयता कालेनाधर्मपरिपाकवशाद्देहधनतनयादिसहितोविनश्यति ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रभुद्रोहादिनाऽधर्मेण तावद्वर्धते पुत्रपौत्रादिना । भद्राणि गवाश्वादीनिपश्यति च लभतइति । इदमत्राकूतंचित्रायागादिरिवेहामुत्रानियतफलतया कदाचिदपिकुत्रचित्फलंनिन्दाभाविअथवा सर्वधर्मस्य-ज्ञानमेव फलप्रसिद्धम् । धर्मात्सुखं ज्ञानंचेति श्रुतेः । प्राक्तनकर्मफलंभुञ्जानःऐहिकमन्यते ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । नन्वधर्मकुर्वन्कश्चित्क्षेमीदृश्यते तेनाभ्युदयहेतुत्वमप्यधर्मस्याभ्युपगन्तुंशक्यते ततः कथंतस्यैकान्ततोऽनर्थहेतुत्वमित्याशङ्क्यपरिहरति अधर्मेणेति । १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तावत्अधर्मेणअधर्माचरणेन पूर्वपुण्येनएव वर्धते । यावदुत्कटोधर्मः ततः तस्माद्भद्राणि पश्यति । च पुनः सपत्नान् जयति । धर्मसर्वस्य दानं ततः धर्मक्षयात्समूलंसपुत्रज्ञातिधनबान्धवादिरूपधर्मसहितो विनश्यति ॥ १७४ ॥

सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा ॥ शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः ॥१७५॥

(१) मेधातिथिः । सत्यंयथादृष्टार्थवादिता । धर्मः श्रुतिविषयौ विधिप्रतिषेधौ । सत्यस्य ताद्रूप्येऽपिभेदेन निर्देशोऽतिशयार्थः । अनृतपुरुषाणांस्वभावभूतम् अतोयत्नेन पुनः पुनः प्रतिषिध्यते । आर्यवृत्तंसदाचारः । आर्याः शिष्टास्तेषां वृत्तमाचरितंतत्रारमेत् । रतिः परितोषः । एतेष्वर्थेषु परितोषोऽनेन विधीयते । अन्त्यानप्येवमाभारान्दृष्ट्वा मनःप्रसादंकुर्यात् । शिष्याश्च भार्यापुत्रदासच्छात्राधर्मेणानुशासनीयाः । पृष्ठतः शरीरस्येत्यादिधर्माः । वाग्बाहूदरसंयतः सत्यसतिचप्रयोजने । अबहुभाषितावाकसंयमः । बाह्वोः संयमोबाहुबलाश्रयणेन कस्यचिदप्यपीडनम् । उदरस्यसंयमोऽनौदरिकता औदरिकताभोजित्वंभोज्यविशेषोर्गधयापरगृहे बाहुल्येन भोजनम् । उक्तोप्यर्थः पुनरुच्यतेबहुकृत्वोऽपि पथ्यंवदितव्यमितिसर्वत्र पौनरुक्त्यपरिहारः ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मोधर्मसाधनं सत्यस्य शौचस्यच धर्मत्वेपि अभ्यार्हिततया पृथगुक्तिः । आर्याः आराधूरपापेभ्योगताः तेषांवृत्तमाचारोधर्मेणभोगहेतुरपि तत्रैव शौचंवाग्बाह्वभ्यन्तरं । आरमेत्सर्वदा रतः स्यात् । धर्मेण धर्मोपदेशेन वागादिसंयतश्च स्यात् । वाकसंयमः परुषावचनादिः बाहुसंयमोऽर्हिसादिः उदरसंयमः अनदनीयाभक्षणादिः ॥१७५॥

(३) कुल्लूकः । सत्यधर्मसदाचारशौचेषुसर्वदारतिकुर्यात् शिष्यांश्चानुशासनीयान्भार्यापुत्रदासच्छात्रान्रज्ज्वावेणुदलेनवेतिप्रकारेणशासयेत् उक्तानामप्यभिधानादादरार्थंवाग्बाहूदरसंयतश्च स्यात् वाकसंयमःसत्यभाषिता बाहुसंयमो-बाहुबलेन कस्याप्यपीडनम् उदरसंयमोयथाखाल्वाल्पभोजनम् ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राक्तनजपुण्यफलंभुञ्जानोपि वा लोकप्रतीत्याअधर्मेण वर्धतइवेत्यनूद्य धर्मक्षये समूलोनक्ष्यतीत्याह सत्येत्यादि । सत्यंयथाश्रुतस्य यथादृष्टस्य भाषणं । धर्मोबलवद्दुरवाजनकत्वे सति विधिबोध्यः । आर्यवृत्तिसदाचारः । वाकसंयमः सत्यंनूयादितिश्लोकोक्तः । बाहुसंयमोऽपि पाणिपादचपलइत्यादिना वक्ष्यते । उदरसंयमोर्गहितंचातिभोजनमित्याद्युक्तः । संयतस्तेषांनिग्रहयुक्तः ॥ १७५ ॥

(५) नन्दनः । एवंदृष्टविरुद्धत्वेनाप्यधर्मस्यवर्जनीयत्वमुक्तम् इदानींप्रतान्तराण्येवाह सत्येति ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्यं यथार्थभाषणं । धर्मः श्रुतिस्मृत्यभिहितः । आर्यवृत्तं सहताचरणं । तेषु सदा रमेत च पुनः शौचे अन्तर्बाह्यशौचे सदारमेत । वाग्बाहूदरसंयतः नियतगात्रः । वाक्मौनं व्यथालापरहितं । बाह्वोः संयमः बाहुबलाश्रयः । उदरं बहुभोजितं भवेत् ॥ १७५ ॥

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ॥ धर्मं चाप्यसुखोदकं लोकविक्रुष्टमेव च ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तस्त्रिवर्गः पुरुषार्थः । कश्चित्तुल्यतामन्यमाऽनर्थकामपरिहारेण यथा धर्मः सेव्यते तद्विरोधी ज्योतिष्टोमादिः । सहार्थविरोधीदक्षिणादिदानेन कामविरोधी दीक्षितस्य ब्रह्मचर्यविधानात् । एवमर्थकामावपि धर्मपरिहारेण न सेवेत । तत्र नार्हेस्याद्भूतानीतियत्रकामोर्हि सायावैरानुबन्धाद्यः कश्चिद्वक्तुमिष्यते तत्र सविषयप्रतिषेधाय यत्र तु कस्यचिद्विषयार्थकामावाप्येते तत्र नास्ति हि सादोषइति मवर्तते तद्भान्तिनिवृत्यर्थमिदमुच्यते । परित्यजेत्परिहरेत्तादृशार्थकामौ यत्र धर्मविरोधः । एवं सर्वतो धर्मस्य बलीयस्त्वमुक्त्वा कस्मिंश्चिद्विषये तस्यापि परिहर्तव्यतामाह धर्मंचाप्यसुखोदकम् । उदकं उत्तरकालः सोऽसुखो यस्य । यथा सर्वस्वदानं वा ददाति धर्मकोयं महापुण्यइति । यथानदीतीरेष्वेकान्तेष्वपि प्राकृतजना बहवः पश्यन्ति तत्र स्नानं भवतीत्यर्थं स्नानं धर्माजनसमक्षतापेक्षा तु साधुवादाय यथाच तीर्थकाकेभ्योदानं भवति दानं धर्मोदात्तवृत्तप्रसिध्युत्पादनार्थत्वात् तेभ्यो निन्द्यते । अथ वा यद्ब्रह्मतया लोकः संक्रोशति यथा गोरवध्यस्य वधो मांसस्य भक्षणं च तद्विगर्हिततरपश्वन्तरेभ्यो लोके । दृष्टमूलश्यायमहिस्पर्शवत्प्रतिषेधः । विहितोऽयमर्थइत्यवैधतया प्राकृतजना अजानानाधार्मिकत्वं यष्टुः प्रख्यापयेयुस्तेषां बहुत्वतः प्रसिद्ध्या शिष्टा अपि यानां प्रसिद्धमूलमनवगच्छन्तः परिवर्जयेयुस्तदुक्तं धार्मिके सति राजनीति एतदुक्तपूर्वैर्व्याख्यातमित्यनुगतम् । नहि प्रत्यक्षश्रुतिविहितस्य स्मृत्या बाधो न्याय्यः । इदं तु युक्ततरमुदाहरणम् नियोगधर्मः स्मृत्या विहितो लोकसंक्रुष्टत्वात् क्रियते । तथा यः कश्चिदनाथतर्णास्त्रियं कारुण्याद्विभर्ति तत्र यदि लोकसंक्रोश आशङ्क्यते स्त्रीत्वेनैवास्मा एषा रोचते स लोकक्रुष्टधर्मः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मवर्जितौ धर्मविरोधिनौ । असुखोदकं यावान् धर्मस्तदधिकप्रत्यवाया विनाकृतं यथा वातरोगिण उपवासादितीक्ष्णव्रतानुष्ठानमित्यादि । लोकविक्रुष्टं लोकनिन्दितं । कलियुगे सुरायहादि ॥ १७६ ॥

(३) कुहूकः । यावर्थकामौ धर्मविरोधिनौ भवेतां तौ परिहरेत् । यथा चौर्यादिनार्थोपपादनं दीक्षादिने यजमानस्य पठ्युपगमः उदकं उत्तरकालस्तत्रासुखं यत्र धर्मं तद्धर्ममपि परित्यजेत् यथा पुत्रादिवर्गपोष्ययुक्तस्य सर्वस्वदानं लोकविक्रुष्टं यत्र लोकानां विक्रोशः यथा कलौ मध्यमाष्टकादिषु गोवधादिः ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच परीति । धर्मवर्जितौ धर्मविरोधिनौ । असुखोदकं आयत्यामनुतापजननक्षयेनादि पुत्राद्यर्थपरस्वादानं वा । लोकविक्रुष्टं यत्र लोकानां विक्रोशः । यथा कलौ मध्यमाष्टकासु गोवधादि ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मं सर्वस्वदानं उत्तरकाले असुखोदकं । च पुनः लोकसंक्रुष्टधर्मं लोकनिन्दितं परित्यजेत् ॥ १७६ ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो ऽनृजुः ॥ न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥ १७७ ॥

(१) मेधातिथिः । पाणिपादाभ्यां चपलः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । चापलं चहस्तेनानुपयुज्यमानस्यापि वस्तुनो ग्रहणापसारणे । परस्त्रीभिक्षणचित्रसंदर्शनादि नेत्रचपलम् । परद्रोहार्थं कर्मबुद्धिश्च न कर्तव्या ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पाणिपादनेत्रवाक्चापलानि वृथाहस्तकरणोत्प्लवनकुतूहलत्वासंबद्धप्रापाः । अनृजुर्वक्रमतिः । परद्रोहार्थं यत्कर्म तद्धीस्तत्परः ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । पाण्यादिचापलंत्यजेत् अनुपयुक्तवस्तुपादानादि पाणिचापलं निष्प्रयोजनं भ्रमणादि पादचापलं । परस्त्रीप्रेक्षणादि नेत्रचापलं बहुगर्हवादिता वाक्चापलं । अनृजुः कुटिलो न स्यात् परद्रोहो हिंसा तदर्थं चेष्टां धियं च न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । अनृजुः ऋजुभिन्नः कुटिलो न स्यात् । परद्रोहकर्मणि धियोनिषेधोभ्यासस्तस्यातिनिन्दितत्वसूचनार्थः । इदमत्राकूतं शतकृत्वः पथ्यं रोचयन्ते स्म वृद्धा इति न्यायेन निषिद्धाचरणस्य कायिकादिभेदेनानेकत्वात्तस्य दृष्टफलतया च तदभ्यासस्य प्रबलत्वाच्छतधा निषेधोपि निवर्तयितुमशक्यत्वान्नैतेषु पुनरुक्तिरिति ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । पाणिपादचपलः पाणिभ्यां पादाभ्यां च कर्तव्यकरणे चागभ्यागमने च निरतः । एतेनोत्तरमपि चापलं व्याख्यातम् ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणिपादचपलेन भवेत् । अनियुक्तचरस्तु न ग्रहणाय । नेत्रे चले परस्त्रीषु । परद्रोहार्थं कर्म न कुर्यात् अनृजुः न स्यात् किंतु ऋजुरेव स्यात् ॥ १७७ ॥

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ॥ तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्नरिष्यते ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । यो धर्मः पित्रादिभिरनुष्ठितो यैश्च सह प्रीतिर्भाविता यैः सह कन्याविवाहादिरुतो यैश्च शाखा अधीताः स एव पन्था आश्रयणीयः । तथा कुर्वन् रिष्यति न बाध्यते लोके न निन्द्यते । अन्ये त्वविदुषधर्मेष्वहिंसादिषु प्रत्युपायो यं राजपटह इव म्लेच्छादीनाम अग्निहोत्रादयस्तु स्वप्रत्ययापेक्षा एव । अत्र चोदयन्ति । यदि निर्मूलः पित्रादिभिर्नुष्ठितोऽर्थः कथं तस्या धर्मत्वम् अथास्ति मूलं तत्पुत्रस्यापि भविष्यति किं पित्रादिग्रहणेन तदेतत्परितृप्तमविदुषां मूलमजानानामुपदेशोऽयमिति । अन्येतु यत्र निपुणतोऽपि निरूप्यमाणे संदेहो न निवर्तत उभयथा वाक्यार्थमतिपत्तिस्तत्र पित्राद्याचरितः पन्था आश्रयणीय इत्याहुः एतदपि चिन्त्यम् । नहि नित्यसंदिग्धं नाम प्रमाणमस्ति । अवश्यं हेकार्थनिष्ठेन वाक्येन भवितव्यम् । विकल्पितेषु वापदार्थेषु पित्राद्याचरितं कर्मानुचरणीयम् यतो न्यदाचरितवन्तः । सतां मार्गमिति यदिपितृपितामहादिभिः कैश्चित्कथंचिदधर्मआचरितपूर्वः सन आश्रयणीय इति सतां मार्गमित्याह ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येनास्येति यत्र श्रुत्यर्थे अयमर्थोऽयं वेति संदेहे व्याख्यातृविप्रतिपत्त्या विवादस्तदेकपक्षविषयमेतत् । अतएव सतां मार्गसदाचारविषयं यायादित्युक्तम् । न रिष्यते न हिंस्यते ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । बहुविधशास्त्रार्थसंभवे पितृपितामहाद्यनुष्ठित एव शास्त्रार्थोऽनुष्ठातव्यः तेन गच्छन्न रिष्यते नाधर्मेण हिंस्यते ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । बहुशास्त्रानभिज्ञस्य शास्त्रवर्तमानुसारित्वमाह येनेति । सतां मार्गं सद्विराचरितपन्थानं । तेन पित्रादिकृतमद्यपानमातुलकन्यापरिणयनादिषु नातिप्रसङ्गः । न रिष्यति अधर्मेण न हिंस्यते ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । न रिष्यति न हिंस्यते ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । येन धर्ममार्गेणास्य पितरो याताः येन धर्ममार्गेण पितामहाः याताः । अस्यार्थे ये धर्माः पित्रादिभिः कृताः वैस्ते ये च पितामहादिभिः कृताः प्रीतिगताः तानाचरंस्तेन मार्गेण गच्छन् न रिष्यति न नश्यति । तेन सतां मार्गमाश्रयेदित्यर्थः ॥ १७८ ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ॥ बालवद्व्यातुरैर्वैद्याज्ञातिसंबन्धिवान्धवैः ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । नसमाचरेदित्येकैकेनसंबन्ध्यते । संश्रिताआश्रयागताउपजीविनः । वैद्याविद्वांसोभिषजोवा-
ज्ञातयः पितृपक्षाः । संबन्धिनोवैवाहाः । बान्धवामातृपक्षामातृष्वस्त्रीयप्रभृतयः ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संश्रितैरनुगतैः । आतुरोत्र व्याधितः । रुशश्चान्नाभावादिना । वैद्यैर्विद्यावद्भिः । ज्ञातयः
सपिण्डाः । संबन्धिनः आगन्तुसंबन्धाः स्याल्लयाः । बान्धवाः आत्ममातृपितृबान्धवाः ॥ १७९ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋत्विगितिवचनद्वयम् ऋत्विगादिभिर्वाक्कलहंनं कुर्यात् । शान्त्यादिकर्ता पुरोहितः । संश्रिता-
अनुजीविनः ज्ञातयःपितृपक्षाः संबन्धिनोजामातृश्यालकादयः बान्धवामातृपक्षाः । जामयोभगिनीस्तुषाद्याः ॥ १७९ ॥
॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । सार्थवादमृत्विगादिभिर्विवादपरिहारमाह ऋत्विगितिसप्तभिः । संश्रितैः शरण्यैःअनुजीवि-
भिर्वा । संबन्धिनः श्वशुराद्याः । बान्धवामातृलेयाद्याः ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । वैद्यैर्विद्भिः ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिराह ऋत्विजइति । ऋत्विगादिभिः संविवादनं कुर्यात् । वेदविद्भिः भिषजैर्वा । ज्ञातिसंब-
न्धिवान्धवैःसह विवादनं कुर्यात् । ज्ञातयःपितृपक्षीयाः । संबन्धिनःवैवाहाः । बान्धवाः मातृपक्षीयाः ॥ १७९ ॥

मातापितृभ्यांजामीभिर्भात्रा पुत्रेण भार्यया ॥ दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । जामयोभगिन्यः स्ववासिनश्च । विवादोविरोधःप्रतिकूलाचरणंवाक्कलहश्च तैर्नकुर्यात् ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जामी स्वसा । विवादविरुद्धभाषणम् ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । यामयोभ्रातृपत्नीभगिनीस्तुषाद्याः । दुहिता कन्या ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । जामिभिर्भगिनीभिः ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । जामिभिः भगिनीभिः ॥ १८० ॥

एतैर्विवादान्संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ एभिर्जितैश्च जयति सर्वाल्लोकानिमान्गृही ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । एतैर्विवादैः क्रियमाणैर्यः पापयोगोभवत्यकर्तुंस्तेन न संबन्धः । सर्वपापैःप्रमुच्यतइत्युच्य-
ते । एतैश्चजितैरुपेक्षितैःक्षमया सर्वाल्लोकाञ्जयति स्वीकरोतीत्यर्थवादः ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जितोविवादे तैरधिक्षिप्तः सहमानः एतान्जित्वा जयतीतिक्वचित्पाठः ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतैःऋत्विगादिभिःसह विवादान्परित्यज्यऽज्ञातपापैःप्रमुच्यते तथैतैर्विवादैरुपेक्षितैरिमान्वक्ष्यमा-
णान् सर्वलोकान्गृहस्थोजयति ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । विवादान् विवादविषयीभूतान् । एतैर्जितोवशीकृतः ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैः ऋत्विगादिदासान्तैः विवादरहितैः उपेक्षितैः इमान् लोकान् जयति स्वीकरोति ॥ १८१ ॥

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः॥ अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः॥ १८२॥

(१) मेधातिथिः । आचार्यो ब्रह्मलोकस्येशः प्रभुस्तस्मिन्परितुष्टे ब्रह्मलोकः प्राप्यते । अतो गुणतो ब्रह्मलोकेश इत्युच्यते । प्राजापत्यलोके पिता प्रभुः ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जेतव्यलोकान्दर्शयति आचार्य इति । आचार्यपदवैद्यानामपलक्षणम् ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । आचार्यो ब्रह्मलोकस्य प्रभुः तेन सह विवादपरित्यागेन तत्संतुष्ट्या तु ब्रह्मलोकप्रभेर्गौणं ब्रह्मलोकेशत्वम् एवं प्राजापत्यलोकेशः प्राजापत्ये पिता च प्रभुः अतिथिरिन्द्रलोके देवलोकस्य चर्त्विजः । एवमुत्तरत्रापि तत्तल्लोकेशत्वं बोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वलोकजयं विवृणोति आचार्य इति । आचार्यदत्तविद्यया ब्रह्मलोकाद्यापत्तेः । पितृभक्तस्य प्राजापत्यत्वं । दातारो नो भिवर्धन्तामिति मन्त्रलिङ्गात् । अतिथेरतिपुण्यदत्त्वेनेन्द्रत्वावामिहेतुत्वादन्विजोयज्ञद्वारा देवत्वहेतुत्वादित्याद्यूहनोयम् ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । प्राजापत्योदक्षादीनां लोकः ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूजिता आचार्यादयो ब्रह्मलोकादीन् प्रापयन्ति ॥ १८२ ॥

जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ॥ संबन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥ १८३ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अप्सरसां लोके लोकस्य वैश्वदेवस्य विश्वेषां देवानां लोकस्य संबन्धिपदं ज्ञातीनामप्युपलक्षणम् ॥ १८३ ॥

(२) कुल्लूकः । अप्सरसां लोके जामयः प्रभवन्ति वैश्वदेवलोकं बान्धवाः वरुणलोके संबन्धिनः भूलोके मातृमातुलौ ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । जामयः यामय इति वाक्चित्पाठः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । जामयः भगिन्यः विवासिन्यः ॥ १८३ ॥

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धरुशानुराः ॥ भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । भार्यापुत्रः स्वकीयातनुरात्मीयमेव शरीरम् ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आकाशमन्तरिक्षलोकः । रुशोऽभोजनादिना । समः पित्रा प्राजापत्यलोकेशः । स्वकातनुरतः स्वप्राप्यलोकेशः ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । रुशः रुशधनः संश्रितो विवक्षितः बालवृद्धसंश्रितातुरा अन्तरिक्षे प्रभवन्ति । भ्राता च ज्येष्ठः पितृतृण्यस्तस्मात्सोऽपि प्राजापतिलोकप्रभुः । भार्यापुत्रौ च स्वशरीरमेवातः कथमात्मनैव सह विवादः संभवति ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । आकाशेशा अन्तरिक्षलोकहेतवः । रुशः संश्रितः भ्राता प्राजापत्येशः पित्रा समत्वात् । स्वका तनुः अर्धवाष्पआत्मनः यत्पत्नीनाम् आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतेः ॥ १८४ ॥

छाया स्योदासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम् ॥ तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतोऽसज्वरः सदा ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । यो भृत्यवर्गः स आत्मीयाच्छाया यथा छाया नित्यानुगतान् क्रोधविषय एवं भृत्यवर्गोऽपि ।

दुहिता रूपणमनुकम्पा दया । एतैः पूर्वोक्तैरधिक्षितः परुषवचनैराकृष्टः क्रोपितः सहेत क्षमेत । असंज्वरोऽविद्यमानज्वरः ज्वराभावेन च चित्तस्यासंक्षोभोलक्ष्यते । ज्वरितस्य हि चित्तसंक्षोभो भवति तद्वत्कुब्धस्य । अथवा पाठान्तरं । असंज्वरः । संतापः संज्वरः सोऽनेनाप्रतिषिध्यते ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वच्छायातुल्यः । एतेन यत्र स्वयंगच्छति तत्र यथा छाया तथा दासवर्गोपीति स्वलोके शतैवोक्ता । रूपणं रूपाविषयः । तेन परकरुणया योलेकोजीयते सदुहित्रासहाविवादेनेत्यर्थः । असंज्वरो मानसाभिनिवेशेनापि शून्यः ॥ १८५ ॥

(३) कुहूकः । त्वदासवर्गश्च नित्यानुगतत्वादात्मच्छायेव न विवादाहो दुहिता च परंरूपापात्रंतस्मादेतैरधिक्षितः सन् संतापः सहेत नतु विवदेत् ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । छायात्वदासवर्गः स्वच्छायावदव्यभिचारित्वात् । दुहिता रूपणं रूपापात्रम् । असंज्वर उदृक्-संतापरहितः ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । योदासवर्गः सः त्वा स्वकीया छाया अनुगता भवति । दुहिता परंरूपास्थानंतस्मात्कारणादेतैराचार्यादिभिः अधिक्षिप्तस्तिरस्कृतः असंज्वरः क्लेशरहितः सन् सहेत ॥ १८५ ॥

प्रतिग्रहसमर्थोपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ॥ प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । परस्माददृष्टः प्रयुक्ताद्यलभ्यते सप्रतिग्रहः । तत्र समर्थः शक्तोऽपि प्रसङ्गं पुनः प्रवृत्तिं वर्जयेत् । श्रुताध्ययनशीलसंपत्तिर्द्रव्यविधिज्ञातचसामर्थ्यम् । तस्मादविद्वान् विभीषादित्यत्रोक्तमप्येतदुत्तरार्थं पुनरनूद्यते ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसङ्गं पुनः पुनः करणम् । ब्राह्मवेदाध्ययनरुतम् ॥ १८६ ॥

(३) कुहूकः । विद्यातपोवृत्तसंपन्नतया प्रतिग्रहेऽधिकार्यपि तत्र पुनः पुनः प्रवृत्तित्यजेत् यस्मात्प्रतिग्रहेणाऽस्य वेदाध्ययनादिनिमित्तप्रभावः शीघ्रमेव विनश्यति । यात्रामात्रप्रसिद्धयर्थमित्युक्तेऽपि सामान्येनार्जनसंकोचे विशेषेण प्रतिग्रहस्य ब्राह्मप्रभावप्रशमनफलत्वकथनार्थवचनम् ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकारान्तरेण जीवनप्रतिग्रहं कुर्यादित्याह प्रतीति । समर्थो विद्यातपोभिः । प्रसंगं प्रसाक्ति । ब्राह्मं वेदाध्ययनजम् ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिग्रहविधिज्ञो विद्यादियुक्तश्च प्रतिग्रहसमर्थः । अयावदर्थो पुनः पुनः प्रवृत्तिः प्रसङ्गः । ब्राह्मं तेजः ब्राह्मीशक्तिः । समर्थोऽपीति वचनादर्थस्य दोषातिशयः सूचितः ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिग्रहं ग्रहीतुं समर्थोपि तत्र प्रसङ्गं वर्जयेत् । प्रतिग्रहस्वीकारेणाशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥ १८६ ॥

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे ॥ प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । तद्दर्शयति । अविज्ञायकामोपभोगाद्यर्थेन प्रतिग्रहः कर्तव्यः । एतदुक्तं भवति । आत्मनः कुटुम्बस्थित्यै नित्यकर्मसंपत्त्यै च प्रतिग्रहः कर्तव्यो नान्यथा अदसीदन्नपि क्षुधा । अप्रतिगृह्यन्त्यवसादंगच्छति । अवसादः शरीरस्यानभिवृद्धिः । अथवा द्रव्याणां विधिधर्म्यप्रतिग्रह इत्येवं संबन्धः क्रियते । कोऽसौ धर्म्यो विधिः । धर्मप्रयोजनविज्ञायप्रतिग्रहमन्त्रद्रव्याणां च देवताग्रये हिरण्यरुद्राद्यगामित्यादिः ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्रव्याणां प्रतिग्रहे धर्म्यं विधिं द्रव्यदेवताज्ञानमन्त्रपाठादिकम् ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । द्रव्याणांप्रतिग्रहंधर्माय हितंविधानं ग्राह्यदेवताप्रतिग्रहमन्त्रादिकमज्ञात्वा क्षुधावसानं गच्छन् अपि प्राज्ञो न प्रतिगृह्णीयात्किंपुनरनापदि ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेन विना जीवन्तप्रति द्रव्याद्यविज्ञाय प्रतिग्रहो न कार्य इत्याह नेति पञ्चभिः । धर्म अग्रये हिरण्यं रुद्राय गामित्यादिप्रतिग्रहमन्त्रादिकम् ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । तंव्यक्तीकरोति नेति । यत्किंच प्रतिगृह्णीयात्तत्सर्वमुत्तानस्त्वाङ्घ्रिरसः प्रतिगृह्णात्वित्येव प्रतिगृह्णीयादित्ययं विधिर्द्रव्यप्रतिग्रहे विधिः ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्रव्याणां विधिं द्रव्यदेवताप्रतिग्रहमन्त्रादिं अविज्ञाय । द्रव्यहिरण्यादि । प्राज्ञः पण्डितः । क्षुधावसीदन् अवसादं गच्छन् प्रतिग्रहं कुर्यात् ॥ १८७ ॥

हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान्घृतं ॥ प्रतिगृह्णन् विद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत् ॥ १८८ ॥

(१) मेधातिथिः । अविदुषो द्रव्यविशेषं प्रतिग्रहे दोषातिशयमाह । भस्मीभवति दारुवत् । यथा । दार्वग्नौ दग्धं भस्मीभवति तथा यो ब्राह्मणो विद्यासंपन्नो न भवति स एतानि हिरण्यादीनि द्रव्याणि प्रतिगृह्णन् भस्मीभवति ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नं पक्वान्नम् । अविद्वान् धर्म्यं विधिं मजानन् । भस्मीभवति फलशून्यो भवति ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लूकः । त्वर्णादीन् छुत्वा ध्यायहीनः प्रतिगृह्णन् ग्रिसंयोगेन दारुवद्भस्मीभूतो भवति पुनरुत्पत्तिं लभते ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । अज्ञायपि कृते दोषमाह हिरण्यमिति । भस्मीभवति अविद्वान् तपोविद्यादिरहितः प्रतिग्रहाग्निना ॥ १८८ ॥

(५) नन्दनः । विशेषतो हिरण्यादिकं विदुषा न प्रतिग्राह्यमित्याह हिरण्यमिति ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविद्वान्मूर्खः हिरण्यादि प्रतिगृह्णानो दारुवद्भस्मीभवति ॥ १८८ ॥

हिरण्यमायुरन्नं च भूर्गोश्वाप्योषतस्तनुम् ॥ अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥ १८९ ॥

(१) मेधातिथिः । भूर्गोश्च तनुं शरीरमोषतो दहतः । हिरण्यमायुर्विभक्तिपरिणामः ओषतीति कर्तव्यः । एवं अश्वश्चक्षुरित्यादिषु क्रियापदानुषङ्गः कर्तव्यः ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्यैव प्रपञ्चो हिरण्यमायुरित्यादि । उषतो दहतः त्वचो दाहः । कुष्ठायुपहत्या ॥ १८९ ॥

(३) कुल्लूकः । अविदुषः प्रतिग्रहीतुं भूर्गोश्च शरीरमोषतो दहतः । उषदाहे भौवादिकस्तस्येदं रूपम् । भूगवोर्द्वित्वविवक्षायां द्विवचनम् । एवं हिरण्यमन्नं चायुरोषतः । अश्वश्चक्षुरित्यादिषु विभक्तिविपरिणामादोषतीत्येकवचनान्तस्यानुषङ्गः ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंकिनाशयतीत्याह हिरण्याद्यष्टद्रव्याणि प्रतिगृहीतानि आयुरादीनि षट्नाशयन्तीत्यर्थः । ओषतः भूगवौ ॥ १८९ ॥

(५) नन्दनः । अथ हिरण्यादीनां प्रतिग्रहेषु दोषविशेषानाह हिरण्यमिति । ओषतो दहतः । दाहश्चात्र रोगः ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिरण्यं हिरण्यप्रतिग्रहः आयुर्हरति । च पुनः रत्नं आयुर्हरति भुवः गोश्च प्रतिग्रहः तनुं देहं उषतः दहतः । अश्वः अश्वप्रतिग्रहः चक्षुर्हरति । वासः वरून् प्रतिग्रहः त्वचं हरति । घृतं घृतप्रतिग्रहः तेजः हरति । तिलप्रतिग्रहः प्रजां हरति ॥ १८९ ॥

अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ॥ अम्भस्यश्मश्लवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । यस्य तपोनास्त्यनधीयानोनचाधीते । अभ्ययनेन प्रकृता विद्वत्ता लक्ष्यते । समुदितेचैते विद्यातपसीप्रतिग्रहाधिकारनिमित्तम् । उभयगुणभ्रष्टःप्रतिग्रहेचाभिलाषी सतेन सह मज्जत्यधोगच्छति । केनसह अन्यस्यानिर्देशादातुश्च संनिधानात्तेन सहेतिगम्यते । प्रतिग्रहीतारंश्लवमिवात्मोत्तारणायाश्रयते । यस्त्वीदृशोऽपात्रभूतःसदातारमात्मानमुभावप्यधोनयति यथाऽम्भस्यश्मश्लवोऽश्मश्लवः । पारंतरतियेन सश्लवोनावादिः । तत्रयथाश्मभ्यारूढोनदीतरणार्थमम्भसि मज्जत्यश्मश्लवेनसहदाता हि ब्राह्मणायद्दावनक्षरश्चतादृशो ब्राह्मणउभावपिनरकंगच्छतः ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनधीयानोपि अतिशयिततया न मज्जतीत्येतदर्थमतपस्वीति । श्लवोभेदः तेनदात्रासह मज्जति । दातुरपि तादृक्फलाभावान्मज्जनोक्तिः ॥ १९० ॥

(३) कुह्लूकः । यस्तपोविद्याशून्यःप्रतिग्रहेच्छुःब्राह्मणोभवति सप्रतिग्रहाधिकाराभावादुद्धिस्थेन तेनइतिपराश्रष्टेनैव दात्रैवानर्हंप्रतिग्रहादानपापयुक्तेन सह नरके मज्जति यथा पाषाणमयेनोडुपेनाम्भस्तरंस्तेनैव सहाम्भसि मग्नोभवति ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अतपाइतिद्वाभ्यां । अश्मश्लवेन पाषाणनावा । सह तेन दात्रा ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । न केवलमविद्वान्प्रतिगृह्णन्मात्मानमेव पातयति किंतु दातारमपीत्याह अतपास्त्विति । अनधीयानोऽविद्वानतपाश्च सन्मभस्यश्मश्लवेनेव तेन दात्रा सहैव मज्जति । यथा जले त्वयमेव मज्जनश्मा त्वाश्रितमप्यधोनयति एवंचयमेव नरके पतन्विद्वान्त्वाश्रितंदातारमप्यधोनयतीत्यभिप्रायः । अतपाइतिविशेषणात्संतपसोदोषमात्रत्वंगम्यते ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । अतपस्वी तपोरहितः । अनधीयानः मूर्खः । एतादृशः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः यथा अम्भसि अश्मश्लवेन तरति कश्चित्समज्जति तथा तेन दात्रा सह प्रतिग्रहोता द्विजःमज्जति ॥ १९० ॥

तस्मादविद्वान्बिभ्रियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात् ॥ स्वल्पकेनाप्यविद्वान्हि पङ्के गौरिव सीदति ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्मात्तस्माद्विरण्यादिव्यतिरिक्तप्रतिग्रहादपि ॥ १९१ ॥

(३) कुह्लूकः । यस्मादसावलपद्रव्यप्रतिग्रहेणापि मूर्खः पङ्के गौरिव नरकेऽसमर्थोभवति तस्माद्यतःकुतश्चित्सुवर्णादिव्यतिरिक्तसीसकाद्यसारप्रतिग्रहादपि त्रस्येत् ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । अतोऽविद्वान्प्रतिग्रहीता बिभ्रियात् अल्पकेन हिरण्याद्यन्यतमेन सीदत्येव । अविद्वन्निषेधाभ्यासोनिन्दातात्पर्यकःनविद्वत्प्रतिग्रहतात्पर्यकः प्रतिग्रहसमर्थोपीत्यत्र तन्निषेधोक्तेः ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति तस्मादिति । न केवलमश्वादिप्रतिग्रहादविद्वान्बिभ्रियात् किंतु यस्मात्कस्मात्प्रतिग्रहादपि बिभ्रियात् ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मात् विद्वान् बिभ्रियात् स्वल्पकेनापि प्रतिग्रहेण । अविद्वान्स्तु सीदति ॥ १९१ ॥

न वार्यपि प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे ॥ न बकव्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्मवित् ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिग्रहीतुर्धर्मउक्तः । इदानींदातुरुच्यते । अपिशब्दात्सर्वदेयनिवार्यते । यत्र वारि न कल्लैचिदीयते तदपि नैभ्योदातव्यंकुतोन्मद्रव्यदीयते । अतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदाननिषेधोऽयम् । वारिणस्तुसर्वार्थत्वाद-

निषेधः । ननु च बैडालव्रतिकाच्चाङ्गात्रेणापि नार्चयेदित्युक्तमेव । सत्यम् तत्रार्चा निषिद्धा इहतु दानंतच्च धनस्य नान्यस्य । एवं द्विःप्रतिषेधोऽर्थवान्भवति । तथाचोत्तरत्र वक्ष्यति विधिनाप्यर्जितं धनमिति । अतः पाखण्ड्यादिभ्यः सावज्ञ-
मन्दानंतन्निषिध्यते । अत्र कश्चिद्गृह यद्यवेदविदीति श्रुतं तथाप्यनधीयान इत्यपि द्रष्टव्यम् तथाहि केवलवेदाध्यायिभ्यो-
दानमुक्तम् । नच दाम्भिकेभ्यः काम्ययुक्तम् । स इदं प्रष्टव्यः पुनर्वेदाध्यायिमात्राय विद्यारहिताय दानमुक्तम् श्रोत्रि-
यायैव देयानीति चेत्तत्त्वहर्तमायेत्यग्राप्तिकत्वादत्र विद्यया विना वाक्यान्तराणि च विदुषे दक्षिणेत्यादीन्येकप्रकारगतानि
सन्त्येव । अतस्तत्पर्यालोचनयोभयविशेषणचेष्टया देयमिति गम्यते । अतः श्रौत्रार्थपरित्यागे न किञ्चित्कारणं पस्यामोय-
स्य तु साम्यमयुक्तमिति । वचनगम्येऽर्थे का नामायुक्तता । बिडालव्रतेन चरति बैडालव्रतिकः । बकानां व्रतंतदस्या-
स्तीति बकव्रतिकः । अधिकरणविवक्षायां सप्तमी । संप्रदानविवक्षायां चतुर्थी युक्ता ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वार्यपि प्रतिग्रहरूपेण न देयम् । करुणया तु देयमित्यर्थः ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिग्रहीतुर्धर्ममभिधायाऽधुना दातुराह न वार्यपीति । वायसादिभ्यो यद्दीयते तदपि बैडालव्रतिके-
भ्यो धर्मज्ञो न दद्यादित्यतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदानं निषिध्यते न तु वारिदानमेव पाषण्डिनी विकर्मस्थानित्यनेन बैडालव्र-
तिकायाऽतिथित्वेन सत्कृतार्थदानादि निषिद्धम् । इहतु धनदानं निषिध्यते । अतएव विधिनाप्यर्जितं धनमिति वक्ष्यति ।
नावेदविदीति वेदार्थानभिज्ञे एतच्च विद्वत्संभवे नावेदविदीति निषिध्यते ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । निन्दार्थवादसहितं दानपात्रं निन्दति न वार्यपीति नवभिः । अवेदविदि वेदानभिज्ञे ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । दातृप्रतिग्रहीतृप्रसङ्गाद्दातारंप्रत्याह नेति । बैडालबकवृत्तिकौ वक्ष्यति । धर्मवित्प्रतिषेधशास्त्रज्ञः
॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । वार्यपि जलमपि अवेदविदि ॥ १९२ ॥

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्जितं धनम् ॥ दातुर्भवत्यनर्थाय परत्राऽदातुरेव च ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । धनग्रहणादन्दानं निषिध्यत इत्युक्तम्भवति । विधिनाप्यर्जितं सत्प्रतिग्रहक्रयादिना शास्त्रा-
भ्यनुज्ञातेन प्रकारेण दातुरादातुश्च तादृशदानं परत्रोभयोरनर्थाय ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनर्थाय । दोषाय ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । एतेषु त्रिष्वपि बैडालव्रतिकादिषु न्यायार्जितमपि धर्मदत्तं दातुः प्रतिग्रहीतुश्च परलोके नरकहेतुत्वा-
दनर्थाय भवति ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रिषु बैडालव्रतिकादिषु । विधिनीपार्जितं न्यायोपार्जितमपि अनर्थाय नरकाय ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमेतेभ्यो दानेन दृष्टे धनहानिरदृष्टे फलहानिश्च भवतः किंतु प्रतिषिद्धाचरणान्न पापमप्य-
स्तीति व्यक्तमुक्तमनर्थायेति । आदातुः प्रतिग्रहीतुः ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषु त्रिषु बैडालवृत्तिबकवृत्त्यवेदवित्सु दत्तं दातुः आदातुः उभयोः अनर्थाय भवति ॥ १९३ ॥

यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदंके तरन् ॥ तथा निमज्जतो धस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ ॥ १९४ ॥

(१) मेधातिथिः । औपलआश्मनः । जलसंतरणाय नावादिः प्लवस्तेन यस्तरति तरितुं प्रवर्तते । सोऽथ स्ताज्जलस्य-
मज्जत्यन्तर्धीयते । एवमज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ । प्रतीच्छकः प्रतीच्छां करोतीति णिचंरुत्वा ण्वुल्कर्तव्यः । प्रतीप्सक इति पाठान्त-
रम् । तत्र सन्नन्तादामोतेर्ण्वल् । अर्थस्तूभयोरेक एव ॥ १९४ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । दातुरज्ञत्वं पात्राज्ञानात् दानफलाज्ञानाच्च ॥ १९४ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा पाषाणमयेनोडुपादिना जले तरस्तेनैव सहाधोगच्छत्येवंदानप्रतिग्रहशास्त्रानभिज्ञौ दातृग्राहकौ नरकंगच्छतः । अतपास्त्वनधीयानइतिप्रतिग्रहीतृप्राधान्येन निन्देत्ता । इहतु दातृप्राधान्येनेत्यपुनरुक्तिः ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । औपलेनाश्मनिर्मितेन । प्रतीच्छकोधनंप्रति लुब्धोग्रहीता ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । उक्तेऽर्थे दृष्टान्तंपपञ्चयति यथेति । अज्ञौअपात्रदानेदोषमविदुषः प्रतिग्रहदोषंचाजानन्तौ । प्रतीच्छकः प्रतिग्राहकः ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा औपलेन पुत्रेन पाषाणपुत्रेन उदके तरन् निमज्जति तथा अज्ञौ । दातृप्रतीच्छकौ दातृग्रहीतारौ अधस्तान्निमज्जतः ॥ १९४ ॥

धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छादिकोलोकदम्भकः ॥ बैडालव्रतिकोज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ॥ १९५ ॥

[यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्वतम् ॥ १* ॥]

(१) मेधातिथिः । उपचारेणैतौ शब्दौ प्रयुज्येते । अनेकस्मिंश्चोपचारहेतौ स एव संभवति । यन्निमित्तं प्रयोगस्तद्वधारणप्रतिषेधविषयप्रकृत्यर्थम् । धर्मो ध्वजमिव व्याघ्रदेराकृतिगणत्वात्समासः । कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थइति । ततः सोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयः । ख्यात्यर्थमेव धर्मकरोति न शास्त्रपरतया स एव मुच्यते । यस्तत्रैव धर्मकरोति यत्र जनाः पश्यन्ति त्वपुरुषैश्च ख्यापयन्ति धार्मिकत्वप्रसिद्ध्याप्रतिग्रहादिलप्स्यइति लुब्धो मत्सरीरूपणश्च । लोकदम्भोतिवञ्चयति लोकदम्भकः । छद्मना चरति छादिकः । छद्म व्याजः । प्रकाशधार्मिकोरहसिनिक्षिप्तमपहरत्यप्रकाशयंप्रकाशयति । धार्मिकोऽयमेतस्य यत्समक्षं कथितं नान्यत्र यातीति । केन चिद्विश्वस्य कथितं दृश्यते यावद्यत एव गोप्यं तस्यैव मुखाज्जातमिति परद्रोहः । सर्वेषांचाभिसंधानाक्षेपकः परगुणान् सहते । ईदृशो बैडालव्रतिकोज्ञेयः । अभिसंधकः अभिसंधतइति । आतश्चोपसर्गइतिकः । ततः स्वार्थे कः । सर्वेषामभिसंधकइति षष्ठीसमासः । केचिदत्र श्लोकं पठन्ति । यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्वतमिति ॥ एष एवार्थः संक्षेपेण कथ्यते । एकैकगुणसंबन्धे बैडालव्रतिकोज्ञेयः । अस्मादेव श्लोकदेवमनुमीयते प्रच्छन्नानि च पापानीति विशेषाश्रवणात्सर्वेषांचैषांपापत्वादुभयथाचार्येण शिष्याः पाठिताः । केचिदिमं श्लोकमध्यापिताः केचित्पूर्वम् । उभयंच प्रमाणम् । तेन यद्यपि अङ्गदी कुण्डली पीनस्कन्धः पृथुवक्षो देवदत्तइतिसमुदितानां लक्षणत्वं प्रतीयते तथापीह प्रत्येकमेतानि लक्षणानि ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मध्वजी धर्मप्रकाशनशीलः । सदा अतिधनत्वेऽपि लुब्धः । लोकानां दम्भको हिंस्रो धनग्रहणेन हिंस्रो वधादि हिंसारतिः । सर्वाभिसंधकः सर्वेषु पित्रादिष्वपि स्वोपकाराभिसंधिर्नैवोपकर्ता ॥ १९५ ॥

(३) कुल्लूकः । यो बहुजनसमक्षं धर्ममाचरति त्वतः परतश्च लोके ख्यापयति तस्य धर्मो ध्वजचिन्हमिवेति धर्मध्वजी । लुब्धः परधनाभिलाषुकः । छद्मना व्याजेन चलतीति छादिकः । लोकदम्भको निक्षेपापहारादिना जनवञ्चकः । हिंस्रः परहिंसाशीलः । सर्वाभिसन्धकः परगुणासहनतया सर्वाक्षेपकः । बिडालव्रतेन चरतीति बैडालव्रतिकः । बिडालो हि प्रायेण मूषिकादि हिंस्ररुचितया ध्याननिष्ठ इव विनीतः सन्वतिष्ठत इत्युपचाराद्विडालव्रतशब्दः ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र द्वाभ्यामुक्तबैडालव्रतितोर्लक्षणमाह धर्मेति । धर्मध्वजी बहुजनेषु धर्म एव ध्वजवत्प्र-

काश्यतया यस्यसः । छात्रिकः सर्वत्र छद्मना व्यवहरति सर्वाभिसन्धकः परगुणासहनतया सर्वाक्षेपकः ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । बैडालवृत्तिकमाह धर्मेति । धर्मध्वजीधर्मलिङ्गधारी । छात्रिको व्याजवृत्तिः । दाम्भिकोविशिष्टवेषेण स्वदोषतिरस्कारी । अभिसन्धको वञ्चकः ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मध्वजी धर्मस्थापकः पुरुषेभ्यः ख्यापयन् । छात्रिकः कृतव्याजः प्रकाशधार्मिकः रहसि निक्षिप्तमपि अपहरति । लुब्धः रूपणः प्रसिद्धः । प्रतिग्रहादिलभ्य इत्येतादृशो बैडालवृत्तिकसंज्ञः । हिंसः हिंसारुचिः । सर्वाभिसन्धकः परगुणासहनतया सर्वेषु निन्दाकरः ॥ १९५ ॥

अधोदृष्टिर्नैष्ठिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥ शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । बकव्रतलक्षणमधोनिरीक्षणम् अथवा नीचदृष्टिः नीचोदीनः सर्वदैवव्यापारयतिकथंचित्कृत-
श्चन लभतेऽधमादपि गृह्णाति । निष्ठुतिर्निष्ठुरता तथा चरति तत्प्रधानो नैष्ठिकोऽसम्यग्भाषी । अलीकविनीतः श्रयति-
प्रश्रयनभ्रतां कार्यं तु व्याघातकः बिडालोऽलीकनिद्रां करोत्यामिषं लिङ्गक्षन् । एवं सोपाधेर्धर्मचरणो बैडालवृत्तिक उक्तः ।
तथैव बकव्रतचरोपि । बका हि मत्स्यान्गृह्णन्तो जलचरेष्ववज्ञां दर्शयन्ति । अथ च मत्स्यग्रहणबुद्धय एव । व्रतानि शीलितं-
कर्मोच्यते । प्रदर्शितपदानां मपौ नरुक्तम् । अथापि स्याल्लक्षणत्वादोषः । अविज्ञातं हि लक्षणं भवति । पौनःपुन्याभिधानेन-
सुग्रहोऽर्थो भवति । कः पुनः । बैडालवृत्तिकबकव्रतिकयोर्भेदः । उच्यते । अयं स्वार्थसाधनपरो नान्यस्य कार्यविहन्ति पूर्वस्तु-
मात्सर्यात् स्वार्थसिद्धावसत्यामपि परस्य नाशयति ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधोदृष्टिरूपरोधभयान्मुखानिरीक्षकः । नैष्ठिकश्छद्मवृत्तिः । शठो वक्रमतिः । मिथ्या-
विनीतो वाचादेहे न च विनयंकुर्वन् मनसा विपरीतः । बकव्रतधरो बकवृत्तिः ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । अधोदृष्टिर्निजविनयख्यापनाय सततमध एव निरीक्षते । निष्ठुतिर्निष्ठुरता तथा चरतीति नैष्ठि-
तिकः स्वार्थसाधनतत्परः पदार्थखण्डनेन । शठो वक्रः मिथ्याविनीतः कपटविनयवान् । बकव्रतं चरतीति बकव्रतचरः । बको हि
प्रायेण मीनहननरुचितया मिथ्याविनीतः सन्नेवंशीलो भवतीति गौणो बकव्रतशब्दः ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । निजविनयख्यापनाय सततमधोदृष्टिः निष्ठुत्या । निष्ठुरतया चरति नैष्ठिकः निष्ठुरो निराकृ-
तिः । शठो वञ्चकः । मिथ्याविनीतः । धनाद्यर्थमिथ्याविनयी ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । अधोदृष्टिः परलोकानवेक्षकः । वैष्ठिको गूढैरुपायैः परानर्थकारी । शठो नृशंसः ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधोदृष्टिः उपरोधभयान्मुखानिरीक्षकः । नैष्ठिकः छद्मवृत्तिः । स्वार्थसाधनतत्परः स्वकार्य-
साधकः । शठः वक्रमतिः ॥ १९६ ॥

ये बकव्रतिनो विप्राये च मार्जारलिङ्गिनः ॥ ते पतन्त्यन्धतामिस्ते तेन पापेन कर्मणा ॥ १९७ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वशब्दैश्च व्याख्यातः श्लोकः ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येषां इति विप्राणां हिंसा छद्मप्रधानतयैतद्विधमतिदुष्टेति न्यर्थः ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । ये बकव्रतं बिडालव्रतं चरन्ति ते ब्राह्मणास्तेन पापहेतुना कर्मणा अन्धतामिस्ते नान्नि नरके प-
तन्ति ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेन बकादिवृत्त्या पापकर्मणा ॥ १९७ ॥

(५) नन्दनः । अन्धतामिक्षेऽन्धतामिक्षाख्ये नरके ॥ १९७ ॥

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥ व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । पापं कृत्वा व्रतं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । धर्मस्यापदेशेन धर्ममपदिश्यलोके ख्यापयति धर्मार्थमहं व्रतं करोमि न मे प्रायश्चित्तनिमित्तमस्तीति परमार्थतस्तु प्रायश्चित्तार्थमेव करोति एवं कर्तव्यम् । पापं प्रच्छाद्यापन्हुत्य तेन व्रतेन स्त्रीशूद्रदम्भनं कुर्यात् । प्रकटप्रायश्चित्तं कर्तव्यमन्यत्र रहस्यात् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मध्वजित्वं केवलमपि दुष्टमित्याह न धर्मस्येति । अपदेशेन धर्मसाधयितुमेतत्करोमीति व्यपदेशेन व्रतंचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तं न चरेत् । पापं कृतं प्रच्छाद्य निन्दुतं कृत्वा तदपगमार्थं कुर्वन्पि । व्रतेन स्त्रीशूद्रदम्भनं स्त्रीशूद्राद्यज्ञानाद्दम्भनं विप्रलम्भनं कुर्वन् ॥ १९८ ॥

(३) कुल्लूकः । पापं कृत्वा प्रायश्चित्तरूपं प्राजापत्यादिव्रतं पापमपनयति तन्नेदं प्रायश्चित्तं किंतु धर्मार्थमहमनुतिष्ठामीति स्त्रीशूद्रमूर्खादिजनमोहनं कुर्वन् नानुतिष्ठेत् ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । पापानुत्यै व्रतमनुतिष्ठतो धर्मं करोमीति ख्यापनशीलस्य न शुद्धिः किंतु दम्भमात्रमित्याह न धर्मस्येति । स्त्रीशूद्रदम्भनं स्त्रीशूद्रौ दम्भयति दम्भेन व्यामोहयतीति ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । धर्मध्वजित्वादीनां वृत्तान्तमाह नेति । पापं कृत्वा तत्प्रायश्चित्तरूपं व्रतं धर्मव्याजेन न कुर्यात् । पापं प्रच्छाद्य व्रतेन स्त्रीशूद्रदम्भनं कुर्वन् । स्त्रीशूद्रग्रहणमविद्वदुपलक्षणम् । दम्भनं वञ्चनम् ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मस्य अपदेशेन व्याजेन व्रतं चरेत् । स्त्रीशूद्रदम्भनं स्त्रीशूद्रयोर्वचनं कुर्वन् ॥ १९८ ॥

प्रेत्येह चेदशाविप्रागर्हन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ छयनाचरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १९९ ॥

(१) मेधातिथिः । इह पदार्थत्वाभावेनान्योद्देशेनापि कृतं यत्फलं ततो भवत्येव । तथाहि गुरुनियोगे प्रवृत्तो धर्मोद्देशेन गुरुवचनं करोमीति न कामहेतोः । अर्थं त्वाभाव्यानु कर्मप्रतिजनयति । एवं कश्चिन्मन्यते व्रतानि पापापनोदार्थानि तानि परोद्देशेनापि क्रियमाणानि न त्वभावं जहति एवमेतन्मप्रायश्चित्तमुभयार्थं भविष्यति लोके तपस्वीति ख्यातो भविष्यामि पापं चापनोत्स्यते । तस्यैवं बुद्धिमतो निवृत्त्यर्थं मिदमारभ्यते । तदेतद्व्रतं छयनाचरितं तमनुष्ठितं रक्षांसि गच्छन्ति निष्फलं भवति न पापमपनुदतीत्यर्थः । न केवलं कार्याकरणं भवति यावदीदृशो विप्राव्रतचारिणो गर्हन्ते निन्दन्ते ब्रह्मवादिभिः वेदप्रमाणैः शिष्टैः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रेत्य पारलौकिककर्मणि । इहैव लौकिककर्मणि । तच्च व्रतं धर्मध्वजिनाम् ॥ १९९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रेत्येह इति श्लोकद्वयम् । प्रथमं सुबोधम् ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतादृशा अतीव पापिष्ठा इत्याह प्रेत्येति । तत्फलं रक्षोगामीति भावः ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । अत्र कारणमाह । प्रेत्येति ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ईदृशा विप्रा गर्हन्ते । छयना चरितं व्रतं रक्षांसि प्रतिगच्छति निष्फलं भवति ॥ १९९ ॥

अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण योऽस्ति मुपजीवति ॥ स लिङ्गिनां हरत्येन स्तिर्यग्योनौ च जायते ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रत्याश्रमं लिङ्गधारणं यथा ब्रह्मचारिणो मेखलादिधारणं गृहस्थस्य वैणवदण्डकुण्डलकमण्डलवादि

वानप्रस्थस्य चर्मचौरजटादि परिव्राजकस्य कषायवसनदण्डादि । एतेन वेषेणानाश्रमी योभिक्षाहेतोर्लोकं चरति-
वृत्तिमुपजीवतिसलिङ्गिनामेनःपापंहरति । तिर्यग्योनौ तिरश्चांश्चशृगालादीनांयोनौ जायते । नचात्रैतदाशङ्कनीयलिङ्गिनां-
यत्पापंतत्तेभ्योऽपसृत्य तस्मिन्संचरतीत्यसंभाव्यम् । अकर्तव्यतापरलिङ्गाधाराणात्प्रतीयते । अश्रुतेऽपि प्रतिषेधे निन्दा-
र्थबादादेव तदवगतिः ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अलिङ्गी तत्तदीक्षितस्नातकादिलिङ्गानर्हः । वृत्तिप्रतिग्रहादिना धनोत्पत्तिम् ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । अब्रह्मचारी योब्राह्मणोब्रह्मचर्यादिलिङ्गमेखलाजिनदण्डादिवेषोपलक्षितस्तद्वत्त्या भिक्षाभ्रमणादि-
ना जीवति सब्रह्मचार्यादीनांयत्पापंतदात्मन्याहरति कुकुरादितिर्यग्योनौचोत्पद्यते । तस्मादेतन् कर्तव्यमितिनिषेधः
कल्प्यते ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचस्वयमलिङ्गीलिङ्गिनांसन्यास्यादीनाम् ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्रः । यःअलिङ्गीअनाश्रमी भूत्वा लिङ्गिवेषेणआश्रमिवेषेण वृत्तिउपजीवतिसः लिङ्गिनां आश्रमिणां
एनः पापं हरति आनृण्यंतर्पयति स्वयंतिर्यग्योनौ शृगालयोनौ । प्रजायते ॥ २०० ॥

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ॥ निपानकर्तुःस्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥ २०१ ॥

[समोद्धृत्य ततः पिण्डान्कामंस्नायाच्च पञ्चश ॥ उदपानात्स्वयंयाहाद्वहिः स्नात्वा न दुष्यति
॥ १ ॥ *]

(१) मेधातिथिः । निपिबन्त्यस्मिन्नतोवेतिनिपानजलाशयः । सच वापीकूपतडागादि तस्मिन्परकीये परेणयदा-
त्मार्थकृतंसर्वार्थनोत्सृष्टतत्र न कदाचित्स्नायात् । नित्यंचण्डालादिस्पर्शने च नैमित्तिकधर्मस्वेदापनोदार्थंचसर्वस्नानंप्रतिषि-
ध्यते । अत्रव्यतिक्रमे दोषमाह । निपानस्य यः कर्ता तस्य यत्किंचिदुष्कृतंतस्य केनचिदंशेन लिप्यते संबध्यते । नि-
न्दार्थवादोऽयंप्रतिषेधः ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जलंनिपीयते येषु निपानेषु पुष्करिण्यादिषु परकोटेषु परेण खातेषु सर्वार्थमनुत्सृष्टेषु ।
अंशेन चतुर्थेन ॥ २०१ ॥

(३) कुल्लूकः । निपानजलाधारःपरकृतपुष्करिण्यादिषु न कदाचित्स्नायात्तत्रस्नात्वा पुष्करिण्यादिकर्तुर्यत्पापं-
तस्यांशेन वक्ष्यमाणचतुर्थभागरूपेणसंबध्यते अकृत्रिमनद्याद्यसंभवे परकृतेऽपि पुष्करिण्यादौ प्राक्प्रदानात्पञ्चपिण्डा-
नुद्धृत्य स्नातव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः । पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु । उद्धृत्य चतुरः पिण्डान्पारक्ये स्नान-
माचरेत् ॥ स्नात्वा च तर्पयेद्देवान्पितृंश्चैव विशेषतः ॥ २०१ ॥

(४) रघवानन्दः । तत्र । नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंक्रियाङ्गमलकर्षणम् । क्रियास्नानंतथा षष्ठ्योदास्नानंप्रकीर्तितम् ॥
अस्नातःपुनरानर्होजप्याग्न्यहवनादिषु । प्रातःस्नानंतदर्थं तु नित्यस्नानंप्रकीर्तितम् ॥ नित्यस्नानंग्रहवैगुण्यशमं । का-
म्यंदेवतार्चाद्यर्थं । क्रियाङ्गंअपूर्वनद्यादिषु स्नानंक्रियास्नानं । तत्रापि ॥ तीर्थे प्राप्यानुभारगेण स्नानंतीर्थंसमाचरेत् । -
स्नानजंफलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं चेति शङ्कोक्तेः ॥ स्नानाधिकरणविधिनिषेधावाहपरेतित्रिभिः । परकीयत्वंतत्कृति
साध्यत्वे सति तदनुत्सृष्टत्वंकूपतडागादिष्वदत्तेषुअदत्तानीत्युत्तरलिङ्गात् । अंशेन चतुर्थ्यंशेन तुरीयभागितिवक्ष्यमाणत्वात् ।

पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिणीति ॥ वाचनिकं सर्वसत्त्वोद्देशेनोत्सृष्टत्वात् । अतएवाह । यदात्मार्थं कृतं सर्वार्थनो-
त्सृष्टमिति मेधातिथिः ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । अत्रांशशब्दश्चतुर्थभागवचनः उत्तरत्र तुरीयग्रहणात् ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्नानविधिमाह परकीयेति । परकीयनिपानेषु कदाचन न स्नायात् । स्नात्वा निपानकर्तुः दु-
ष्कृतांशेन लिप्यते । कूपसमीपनिबद्धं पशुपानाय निपानसंज्ञम् ॥ २०१ ॥

यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ॥ अदत्तान्युपभुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । यानादीनि परकीयान्यदत्तान्युपभुञ्जान एनसस्तदीयस्य तुरीयभाक् चतुर्थभागप्राप्त्यात् । अत्रक-
श्चिदाह । अदत्तानां तिवचनात्सर्वार्थतयाप्यपकल्पितानि नोपयोज्यानि तदयुक्तं । परकीयाधिकारात् । न च तानि परकीया-
नि । त्यक्तं हि तत्सम्यक् । तुरीयग्रहणमविवक्षितमिति प्रागेव व्याख्यातम् ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं परयानाद्युपभोगेऽपि दोषइत्याह यानशय्येति । अस्य परस्य ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्येति प्रकृतः पुनः परामृष्यते । परस्य यानादीन्यदत्तान्युपभुञ्जानस्तदीयपापचतुर्थभागभागी
भवति । अदत्तानीति परस्यानुमत्यभावश्च विवक्षितस्तेन सर्वार्थोत्सृष्टमठकूपादावुपयोगार्थात्मस्नानादौ न विरोधः ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । मनुरप्याह । पानेत्यादि अदत्तान्यनुत्सृष्टानीति स्वखातः सागरोपमइत्युक्तेः खातकदुत्सृष्टे ।
विश्वस्याधिकारोवाचनिकः ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । अस्य परस्य । तुरीयभाक् तुरीयांशभाक् ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यानादीनि अदत्तानि भुञ्जानः । अस्य एतेषां प्रभोः एनसः । तुरीयभाक् चतुर्थांशभाक्
स्यात् ॥ २०२ ॥

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ॥ स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वानद्यो देवखाता अतस्तासामुभयथासंभवा देवखातग्रहणवाच्यत्वेन तद्विद्वं पठितव्यम् । त-
डागादीनि हि देवखातानि मनुष्यखातान्यपि सन्ति । न च देवैः खन्यन्ते । केवलं महत्त्वं स्मर्यमाणकर्तृकत्वेन लक्ष्यते ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवखातेषु पुष्करादिषु तडागेषु । अन्येन खातेषु उत्सृष्टेषु गर्तेषु नद्यादिकृत-हृदेषु । प्रस्रव-
णेषु निर्झरेषु ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूकः । नद्यादिषु सर्वदा स्नानमाचरेत् । देवखातेष्वितितडागविशेषणम् । देवसंबन्धित्वेन प्रसिद्धेषु
सरःसु गर्तेषु अष्टधनुःसहस्रेभ्योन्यूनगतिषु तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे । धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां विद्यते । न तानदी-
शब्दवहागर्तास्ताः परिकीर्तिताः । चतुर्हस्तप्रमाणधनुः । प्रस्रवणेषु निर्झरेषु चानेनैव परकीयनिपानव्यावृत्तिसिद्धौ-
यत्पृथग्वचनं तदात्मीयोत्सृष्टतडागादिषु स्नानाद्यनुज्ञानार्थतदपि नद्याद्यसंभवे द्रष्टव्यम् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच देवखातेषु तत्कृतत्वेन प्रसिद्धेषु सरःसु समंतात्समेषु तटाकेषु विन्ध्यादिगतेषु । अष्टधनुःस-
हस्रेभ्योन्यूनगतिषु । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे । धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां विद्यते । न तानदीशब्दवहागर्तास्ताः परिकीर्तिताः
धनुर्हस्तचतुष्टयम् । प्रस्रवणेषु निर्झरेषु अत्र पञ्चपिण्डानुद्धरणेऽप्यदोषः । अदत्ते अन्त्यजकृतेऽपि न दोषः । अन्त्यजेन कृते

कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ जानुद्वयमदूष्यं स्यादधःस्थमशुचिस्मृतम् । एतेन परकीयवारिनिषेधोऽर्थवादइति मेधातिथिमतम् । यानादिपञ्चकंप्रासङ्गिकं जलाशये दर्शितत्वात् ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । मनुष्यैस्खातो जलाशयो देवखातः । मनुष्यैः खातस्तडागः ऋषिसेवितसरः । गतान्हदः । प्रस्रवण-निर्झरः ॥ २०३ ॥

यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ॥ यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान् भजन् ॥ २०४ ॥

[आनृशस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दममस्पृहा ॥ ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं च यमादशाः ॥ १ ॥*]

[अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता ॥ अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चोपब्रतानि च ॥ २ ॥^{ss}]

[शौचमिज्या तपोदानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ ॥ व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमादशाः ॥ ३ ॥[§]]

[अक्रोधोगुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ॥ अप्रमादश्चनियमाः पञ्चैवोपब्रतानि च ॥ ४ ॥[†]]

(१) मेधातिथिः । प्रतिषेधरूपायमा ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेत्यादयः । अनुष्ठेयरूपानियमाः । वेदमेव जपे-
नित्यमित्यादयः । न नित्यं नियमान् नाने न नियमानामसेवोच्यते किंतु यमानानियमेभ्यो नित्यत्वम् । तथाचाह
यमान्पतत्यकुर्वाणः । ब्रह्महादिर्यमलोपे सति । पतितत्वात्सन्ध्योपासनादिभिर्नाधिक्रियते ननु तथा नियमलोपे ।
तथाच शिष्टस्मरणम् । पतति नियमवान्यमेव सत्कोन तु यमवान्नियमालसोऽवसीदेदिति । न नियमानसमीक्ष्य बुद्ध्या यम-
बहुलं स्वतिसंदधीत बुद्धिम् । येषामपि पारिभाषिकायमनियमाः ॥ अहिंसासत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेयमपि पञ्चैते
यमाश्चैव ब्रतानि च ॥ अक्रोधोगुरुशुश्रूषा शौचमाचारलाघवम् । अप्रमादश्चनियमाः पञ्चैवोपब्रतानि च ॥ तेषामपि गुरुलाघव-
मनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते । अतो नानेन यमानां सेवोच्यते नापि नियमानामसेवा उभयेषां तैः शास्त्रैर्विहितत्वात् ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यमानित्यकर्माणि । नियमान् कामनानियतानि काम्यकर्माणि नित्यं न सेवेतेति । किंतु
कामनोदयएव । केवलान्कृत्स्नानपि भजन् । अहिंसासत्यास्तेयापरिग्रहेन्द्रियनिग्रहादयः शरीरमात्रापेक्षानियतकर्तव्या-
यमाः । तपःस्वाध्यायादयो धिकसाधनापेक्षा नियमावत्रेत्येके ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । नियमापेक्षया यमानुष्ठानगौरवज्ञापनार्थमिदम् । नतु नियमनिषेधार्थं द्वयोरेव शास्त्रार्थत्वात् ।
यमनियमविवेकश्च मुनिभिरेव कृतः । तदाह याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्भ्यान्सत्यमकल्कता । अहिंसास्तेयमाधु-
र्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ स्नानं मौनोपवासेज्या स्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः । नियमोगुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ यम-
नियमस्वरूपज्ञः समस्तस्नानादिनियमत्यागेनाप्याहिंसादिरूपं यममनुतिष्ठेत् । नियमाननुतिष्ठन्नपि यमानुष्ठानरहितः पतती-
त्ययं यमस्तुत्यर्थमारंभइति मेधातिथिगोविन्दराजौ । हिंसादिप्रतिषेधार्थकायमाः । वेदमेव जपेनित्यमित्यादयोऽनुष्ठेयरूपा-
नियमा इति व्याचक्षते । अहिंसासत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेयमिति पञ्चैते यमावै परिकीर्त्तिताः । अक्रोधोगुरु-
शुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् । अप्रमादश्च सततं पञ्चैते नियमाः स्मृताः ॥ २०४ ॥

* (क, ख, ग, घ, च, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, ल, र.)

ss (ख, ड, ढ, त)

§ (क, ख, घ, च, ट, ठ, ड, ण, त, र, ल)

† (ख, ढ, ण, त.)

(४) राघवानन्दः । स्नातकस्यापि नित्यं यमस्यावश्यकत्वमाहयमानिति । अत्र ॥ ब्रह्मचर्यं दयाक्षान्तिर्ध्यानं सत्य-
मवक्रता । अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमादश ॥ स्नानं मौनोपवासे ज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः । नियमो गुरुशुश्रूषा शौचा-
क्रोधाप्रमादितेति याज्ञवल्क्योक्तयमनियमग्रहइतिकेचित् । यः स्वशाखां परित्यज्येति न्यायात् । अत्रैवोक्ताहिंसानिषेधको-
पायसाध्या वेदमेव जपे नित्यमित्यादिरूपनियमाग्राह्यइति तु मेधातिथिगोविन्दराजमतम् । यमानां नित्यत्वे पततीत्येव
हेतुः ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । व्रतान्तरमाह यमानिति । अत्र व्यासः । अहिंसासत्यवचनं ब्रह्मचर्यमवक्रता । अस्तेयमिति
पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ॥ अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् । अप्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि चेति ॥ उभये-
षां यमेष्वादरः कर्तव्यइत्युक्तं न नित्यं नियमानबुधइति । उक्तमर्थमुपपादयत्युत्तरार्धेन । केवलान्यमहीनान् । पतति दोषमु-
क्तो भवतीति यावत् ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यमानित्यकर्माणि सततं सेवेत अनुतिष्ठेत् ॥ २०४ ॥

[रामचन्द्रः । यमनियममाह चतुर्भिः । प्रसादः ईश्वरप्रसन्नता (१)]

[व्रतं स्नातकव्रतादि । उपवासो मासोपवासादिः (३)]

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा ॥ स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण श्लोकेन व्रताधिकारो विच्छिन्नः । इदानीं प्रतिषेधप्रकरणमारभ्यते । तत्र भोजनमेव
तावद्दीशतत्वाद्यत्र कुत्रचित्प्रामंनिषिध्यते । अश्रोत्रियोऽनधीयानस्तेन तते प्रारब्धे यज्ञकृत्विग्भिर्वाऽश्रोत्रियैस्तते न भुञ्जीत
तब्राह्मणः ग्रामयाजीग्रामयाजकस्तेन यत्र हूयते यत्र च स्त्री होमं करोति । छान्दोग्ये हि स्त्रीणां गृहस्थमृतिकारैरग्निहोत्रहो-
उक्तोऽतस्तं पश्यन् प्रतिषेधति । अथवा यत्र यज्ञे स्त्रीप्रधानं भर्तादारिद्र्यादिदोषैरुपहतः स्त्रीचासौदायिकेन धनेन ज्ञातिबलेन
च दर्पिता तत्रायं प्रतिषेधः । क्लीबेन पुंसकम् ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अश्रोत्रियैर्धर्मतोऽनधीतवेदैर्कृत्विग्भिस्तादृशा यजमानेन तते प्रारब्धे यज्ञे प्रक्रान्ते दर्श-
पूर्णमासादौ सोमेवार्घ्यं षोमीयवपाहोमानन्तरमपि यज्ञनिमित्तभोजने न भुञ्जीत । ग्रामयाजी बहूनां क्रोशतामुपदेष्टा । स्त्रिया
हुते हाविते स्त्रीमात्रयजमानकव्रतादिहोमे निमित्ते । एवं क्लीबेन हुतइत्यत्रापि । स्त्रिया शूद्रेण वेति क्वचित्पाठः ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । अनधीतवेदेनोपक्रान्ते यज्ञेऽर्घ्यं षोमीयादूर्ध्वमपि भोजनयोग्यसमये ब्राह्मणो न भुञ्जीत तथा बहू-
नां याजकेन त्विजा स्त्रिया न पुंसकेन च यत्र यज्ञे हूयते तत्र कदाचिन्न भुञ्जीत ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वश्लोके व्रताधिकारो विच्छिन्न इदानीं निषेधो धिक्क्रियते नाश्रोत्रियइति त्रयोदशभिः । एतैर्हु-
ते यज्ञादिकृतेन ब्राह्मणो भुञ्जीत ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । अश्रोत्रियततेऽनधीतवेदबहुले । श्रोत्रियततेऽपि ग्रामयाज्यादिहुते । ग्रामयाजी बहूनां याजकः ।
क्वचित्कर्मण्यभ्युदयश्राद्धादावपि ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अश्रोत्रिययज्ञे तते विस्तृते ब्राह्मणः क्वचिन्न भुञ्जीत । ग्रामयाजिना पुरोहितेन । स्त्रीप्रधानं स्त्रि-
या हुते होमे तत्र न भुञ्जीत क्लीबेन हुते होमे तत्र न भुञ्जीत ॥ २०५ ॥

अश्लीकमेतत्साधूनां यत्र जुद्धत्यमी हविः ॥ प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यप्रतिषेधविधेरर्थवादोऽयम् । अश्लीलमश्लाघ्यंसाधूनाम् । यत्रहेतेहविर्जुहति यज्ञकुर्वन्ति देवानांप्रतीपंप्रतिकूलंतस्मादीदृशेयज्ञेगमनंपरिवर्जयेत् ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आश्लीलं पापकरम् । जुहति हावयन्ति वा । अमीअश्रोत्रियाद्याः । प्रतीपं विपरीतं अनिष्टमिति यावत् ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वोक्ताबहुयाजकादयो यत्र होमं कुर्वन्ति तत्कर्म शिष्टानामश्लीकमश्रीकंश्रीघ्नं रेफस्य स्थाने लकारः । देवानांप्रतिकूलं तस्मादेतद्धोमं न कारयेत् ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्भक्षणोदोषमाह । अश्रीकं श्रीघ्नंसाधूनामश्लाघ्यमिति वा । अमी अश्रोत्रियादयः । प्रतीपं प्रतिकूलंअभक्ष्यमित्यर्थः ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । तत्र कारणमाह अश्रीकमिति । अमीयत्र यज्ञे कर्मणि वा जुहति तत्रैतद्धोजनंसाधूनामश्रीकममङ्गलंप्रतीपंप्रतिकूलम् ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमीचत्वारअश्रोत्रियादयः हविर्यत्र जुहति तत्राश्लीलंदेवानांप्रतीपंविपरीतंभवति ॥ २०६ ॥

मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ॥ केशकीटावपन्नं च ^{प्राद}संस्पृष्टं च कामतः ॥ २०७ ॥

(१) मेधातिथिः । यावन्मदादियोगएतेषांतावदभोज्यता । अन्येबाहुल्यमन्यन्ते । बाहुल्येन यः क्षीबोभवति मद्यशौण्डस्तदन्नं भोक्तव्यम् । एवंक्रोधप्रधानस्य भृशंकोपनस्य च प्रायेण चातुरस्य रोगमयव्याधेः । केशकीटैरवपन्नंसंसर्गेणदूषितम् । कीटाश्च केचिन्मृतादूषयन्ति न जीवन्तोयथामक्षिकागृहगोधाश्च । अन्ये तु जीवन्तएव । कीटग्रहणंक्षुद्रजन्तूनांकृमिपतङ्गानामपिप्रदर्शनार्थम् । केशग्रहणंनखरोम्णांदूषिकादीनामलानांसमाचारात् । पादेनबुद्धिपूर्वकामकारेणस्पृष्टम् । प्रमादतस्तुनदोषः ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मत्तोमद्यादिना क्रुद्धोभोक्तारंप्रति । आतुरोरीरोगी । केशकीटाभ्यामवपन्नं मिश्रम् ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षीबक्रुद्धव्याधितानामन्नं तथा केशकीटसंसर्गदुष्टं पादेन चेच्छातःसंस्पृष्टमन्नं न भुञ्जीत ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचमत्तेतितच्छील्यपरं । कामतइति गुर्वानुज्ञया भुञ्जानोपि मृक्षेपेण शोधयित्वा भुञ्जीतेति भावः ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । मत्तक्रुद्धातुराणामन्नमितिशेषः । कामतइतिविशेषणादकामतः पादस्पृष्टमनुज्ञातंगम्यते ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मत्तानां क्रुद्धानां रोगिणां एतेषां च पुनः केशकीटादिभिःसह अवपन्नं पक्वं । कामतः पदास्पृष्टमन्नं न भुञ्जीत । कदाचन ॥ २०७ ॥

भ्रूणघ्रावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्षयया ॥ पतत्रिणावलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ २०८ ॥

(१) मेधातिथिः । भ्रूणहा ब्रह्मघस्तेनावेक्षितंनिपुणतौदृष्टम् । प्रदर्शनंचैतदन्येषामपि । पातकिना स्पृष्टस्य तु प्रतिषेधः स्नानविधानादेवसिद्धः । उदक्षया रजस्वला तया स्पृष्टस्य प्रतिषेधोनावेक्षितस्य । ननु च तत्स्पर्शिनोऽपि यावत्स्नानंवक्ष्यत्यतस्तेनैवाशुचित्वे सिद्धे कुतस्तत्स्पृष्टस्य भोजनप्राप्तिः । उच्यते प्रक्षाल्यतदन्नंभोज्यमथवा भ्रूणहयहणंप्रदर्शनार्थमित्युक्तं तत्र कश्चिन्मन्येत दिवाकीर्तितलोकपठितानांप्रदर्शनार्थमिति । तथाचोदक्षयावेक्षितस्यापि प्रतिषेधः स्यात् ।

एतेन शुना संस्पृष्टं व्याख्यातम् । अतउक्तं पतितानामेवान्येषां प्रदर्शनार्थम् । तदत्र युक्तः पतितसूतिकेत्यादीनाम् । उदक्या-
ग्रहणं सूतिकाया निदर्शनार्थम् । पतत्रिणा पतत्री पक्षी सचक्रव्यादोगृध्रवायसादिः समाचारान्तु हंसादिः ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्रूणहपदं महापातकिपरम् । पतितेक्षितमिति याज्ञवल्क्येनोक्तत्वात् । संस्पृष्टं चापीति च-
कारादृष्टं । पतत्रिणा अनिन्दितेनापि पक्षिणा अवलीढं चञ्चवास्पृष्टम् । संस्पृष्टमेव चेति अवलीढं चेत्यपीति ॥ २०८ ॥

(३) कुङ्कः । भ्रूणघ्नेत्युपलक्षणाद्भेद्येत्यादिपतितावेक्षितं रजस्वलया च स्पृष्टं पक्षिणा च काकादिना स्वादितं
कुङ्कुरेण च स्पृष्टमन्नं भुञ्जीत ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतान्यतुष्टिकरपर्यन्तानि द्विषष्टिप्रकारान्यन्नानि न भुञ्जीतेत्याह भ्रूणघ्नेत्यादि । उदक्यया
रजस्वलया । पत्रिणा काकादिना अवलीढं भक्षितम् ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । अन्नं भुञ्जीतेत्यनुवर्तते ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । भ्रूणघ्नावेक्षितं दृष्टं पतत्रिणा अवलीढम् ॥ २०८ ॥

गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नं च विशेषतः ॥ गणान्नं गणिकान्नं च विदुषां च जुगुप्सितम् ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । घुष्टान्नं यदुद्दुष्यदीयतेऽनामन्त्रिताय कस्मैचिदर्थिनेमठसत्रभक्तादि विशेषानुद्देशेन यद्वा अन्यस्मै
प्रतिश्रुत्यान्यस्मै दीयते । प्रतिपत्तिज्ञाने ह्ययं धातुः पठ्यते तदभावे बाधितं स्मरन्ति यज्ञविवाहादिष्वनामन्त्रितभोजनम् ।
अयं च गणसंघातस्तस्माद्भातृणां त्वविभक्तनानं गणव्यपदेशः । भ्रातृणामविभक्तनानामेकोधर्मः प्रवर्तत इति वचनादेकश्च
धर्मस्तेषामातिथ्यादिक्रियैवेति नवमेदार्शितम् । ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पितृभ्यं धनमशेषत इति । तस्य च ग्रहणमवश्यकर्तव्येष्वधि-
कार इति दर्शयति साधारणस्यापि । अन्यस्यातन्मध्यगतस्य प्रतिषेधः । गणिकावेश्या । जुगुप्सितं निन्दितम् । विदुषा
वेदार्थविदा भक्ष्यमपि बिसखल्यादि ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दृष्टान्नं कोभुङ्क्तेत्युद्दुष्य दत्तम् । गवा अन्नमुपघ्रातं गन्धमुपादाय विमुक्तम् । गणान्न-
मनेकेषामामानमेकत्रपक्वम् । गणिका वेश्या । विदुषां तद्दोषज्ञानां जुगुप्सितं स्वयमदृष्टदोषमपि ॥ २०९ ॥

(३) कुङ्कः । यदन्नं गवाघ्रातं घुष्टान्नं कोभोक्तेत्युपदुष्टान्नं सत्रादौ यदीयते । विशेषत इति भूरदोषतया प्रायश्चित्तगौ-
रवार्थम् । गणान्नं शठब्राह्मणसंघान्नम् । गणिका वेश्या तस्या अन्नं शास्त्रविदा च यदुद्दुष्यति निन्दितम् तच्च न भुञ्जीत ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । घुष्टान्नं कोभोक्तास्तीत्याद्युद्दुष्य यदीयते । गणान्नं मठब्राह्मणसङ्घातान्नं । गणिकान्नं गणिका
वेश्या । विदुषा अलौकिकादिज्ञेन जुगुप्सितं निन्दितम् ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । घुष्टं बहुभ्यः ख्यापितम् । विदुषां जुगुप्सितं निषेधशास्त्राभावेऽपि वर्जनीयम् ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कैश्चिदर्थिने कः कोभोक्तेति उद्दुष्य यत्तदन्ततुष्टान्नं यज्ञविवाहादौ अनिमन्त्रितभोक्तृरन्नम् ॥ २०९ ॥

स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च ॥ दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । गायनयोगीतेन जीवति । अन्यस्य त्वपरान्तकादिगानं विहितमेव । कदर्यः रुपणः । बद्धनिगड
योर्विशेषः । एकोवाङ्गात्रिणावरुद्धः अपरोरज्ज्वायसनिगडैर्यन्त्रितः । विशदस्य चेत्यन्ये पठन्ति । कष्टं च विशदमाचक्षते ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्तेनोऽल्पस्तेयवृत्तिः । गायनोगानवृत्तिः । एवं तक्ष्णः काष्ठादितक्ष्णवृत्तेः । वार्धुषि-
कस्य घनवर्धनेन जीवतः । दीक्षितस्य अग्नीषोमीयवपायागात्प्राक् । कदर्यस्य क्षपणस्य । बद्धस्य रज्ज्वादिना । निग-
डस्य निगडबद्धस्य ॥ २१० ॥

(३) कुल्लूकः । चौरगायनजीविनोस्तथा तक्षवृत्तिजीवनस्य वृद्ध्युपजीविनश्चान्नं भुञ्जीत । तथा यज्ञे दीक्षितस्य प्रागग्नीषोमीयात् । कदर्यस्य रूपणस्य निगडस्येतितृतीयार्थेष्वपि । निगडेनबद्धस्य । गोविन्दराजस्तु बद्धशब्दस्य बन्धनैर्विना प्ययोनिगडैर्निगडितस्य दत्तायोनिगडस्येतित्याख्यातवान् ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । जात्या तक्षणः । वार्षिकस्य वृद्धिमात्रोपजीविनः । यज्ञे दीक्षितस्य प्रागग्नीषोमीयात् । कदर्यस्य रूपणस्य । आत्मनो धर्मकृत्यं च पुत्रदाराश्च वर्जयन्तित्याद्युक्तलक्षणस्य वा । बद्धस्य दण्डार्थमवबद्धस्य । निगडस्य निगडैर्बद्धस्य । शरैः शातितपत्रवत् ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । बद्धस्य रज्ज्वादिना । निगडस्य निगडवतो निगडितस्येति यावत् । निगडेनेतिसाधुः पाठः ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । दीक्षितस्य असंस्कृताग्निषोमीयपशोः । कदर्यस्य बद्धस्य वासमात्रेण विरुद्धस्य निगडादिना ॥ २१० ॥

अभिशास्तस्य षण्ठस्य पुंश्चल्यादाम्भिकस्य च ॥ शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥ २११ ॥

(१) मेघानिधिः । पुंश्चली यस्य कस्यचिन्नैथुनसंबन्धेन घटते । ननु च गणिकान्प्रतिषिद्धमेव नैते देवम् । अन्या गणिकाऽन्या पुंश्चलीगणिका वेश्यावेशेन जीवति पुंश्चलीत्वन्द्रियचपला दाम्भिको बैडालव्रतिकादिः सोपधियोगधर्मचरणः । प्रायश्चित्तविशेषार्थं शूद्रोच्छिष्टं प्रतिषिध्यते सर्वस्यैवोच्छिष्टभोजनप्रतिषेधात् । अन्ये तु शूद्रोच्छिष्टं स्थालीस्थं भोज्यान् शूद्रभुक्तशिष्टमुच्छिष्टमुच्यत इत्याहुः । पाठान्तरं तु उच्छिष्टमगुरोस्तथेति । उच्छिष्टमुच्यते यत्परस्य स्पर्शनादशुद्धं भुक्तोद्भिन्नं च । आत्मीये ह्यभुक्तोद्भिन्नतएकयासाशनमेव स्यात् । नचैष शिष्टानां समाचारो यत्सकृदन्नं दत्तं भुक्त्वा पुनराचम्य पात्रान्तरे गृहीतं भुज्यते । तथा नाद्यादन्नम् । तथान्तरेऽभ्युत्थानादिक्रियान्तरस्य प्रतिषेधः । अत आतृमेः प्रागाचमनात्पश्चात्स्पर्शने दोषः । सहभोजनं तु सत्यपि परस्य स्पर्शं पदार्थान्तरत्वान्नोच्छिष्टभोजनम् । अत्रापि वा पुत्रादिभिः शिष्टं सह भुज्यते । तथा चापस्तम्बादयो देशग्रहणात्प्रसङ्गेनानुपनीतेन सह भोजनं निन्दन्ति । नोपनीतेन । अस्मिन्स्तु पक्षे विजातीयैः सह भोजनप्रतिषेधः । व्यवधानान्तरमाश्रयणीयम् । भुक्तोद्भिन्नं तु धात्वर्थयोगादुच्छिष्टमन्यदीयमपि ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिशास्तस्य दोषवत्तया शङ्कितस्य । षण्ठस्य क्लीबस्य । पुंश्चल्याः त्वपतिव्यभिचारिण्याः । शुक्तमनम्लमल्लताकालवशाद्गतम् । पर्युषितं स्वाभाविकरसगन्धादिविपरिवर्तनकालपर्यन्तं स्थितम् । एवं च शुक्तस्य पृथक्ग्रहणं दोषातिशयप्रदर्शनार्थं निगडस्येतिवत् । तथा शूद्रस्य यदन्नं तदभक्ष्यम् । उच्छिष्टं च सर्वेषाम् ॥ २११ ॥

(३) कुल्लूकः । महापातकित्वेन संजातलोकविक्रोशस्य नपुंसकस्य नपुंश्चल्याव्यभिचारिण्या अगणिकाया अपि दाम्भिकस्य छद्मना धर्मचारिणो बैडालव्रतिकादिरेन्नं भुञ्जीत । शुक्तं यत्स्वभावतो मधुरं दध्यादिसंपर्कवशेनोदकादीनां चाभ्लादिभावं गतम् । पर्युषितं रात्र्यन्तरितं शूद्रस्यान्नं न भुञ्जीतेति संबन्धः । उच्छिष्टं च भुक्तावशिष्टान्मविशेषात्कस्यापि न भुञ्जीत । गुरुच्छिष्टं च विहितत्वाद्भोज्यम् । गोविन्दराजस्तु । शूद्रस्योच्छिष्टं तद्भुक्तावशिष्टं च स्थालीस्थमपि न भुञ्जीतेत्याह ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । महापातकित्वेनाभिशास्तस्य संजातलोकविक्रोशस्य । षण्ठस्य नपुंसकस्य । पुंश्चल्याः वेश्याभिन्नव्यभिचारिण्याः । शुक्तस्य स्वाभाविकमधुरत्वेऽपि कालवशाद्दुदकादिरसवशाद्वा यदा म्लीभवति तदपि वर्ज्यम् । पर्युषितं रात्र्यन्तरितं प्रतिप्रसवशास्त्रबोधिताद्यतिरिक्तं । शूद्रोच्छिष्टं शूद्रपक्वान्नाशनेतुदोषोक्तेः शूद्रभुक्तावशिष्टं स्थालीस्थमपि । ब्रह्मचर्यादिप्रकरणादौ यच्छुक्तादिनिषेधः सप्रायश्चित्तगौरवार्थः ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः । कालातिक्रमेणरसान्तरंगमंशुक्तम् । पर्युषितमेकाहान्तरितम् । शूद्रस्योच्छिष्टंशूद्रेणभुक्तानंस्थाल्या-
दिस्थम् ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । योऽभिश्नस्तस्तस्य कलङ्कवतः पुंश्चली परपुरुषरता । स्वयमेव अथवा कालपरिपाकेन
अम्लंभवति तत्शुक्तं । रात्र्यन्तरितं पर्युषितम् ॥ २११ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ॥ उग्रान्नंसूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशम्

॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्मृत्यन्तरे विशेषः श्रूयते । शल्यान्तर्तकजीविनः । मृगयुर्मृगव्याधः । आखेटकार्थमांसविक्र-
यार्थंवा योमृगान्हन्ति । क्रूरानृजप्रकृतिः दुष्पसादुच्छिष्टभोजीनिषिद्धोच्छिष्टभोजी । उग्रोजातिविशेषः । राजेत्येत-
स्यवेदे प्रयोगोदृश्यते । उग्रोमध्यमशीरि वेति वचनस्यान्यः प्रतिषेधोऽस्तिदोषप्रदर्शनप्रकरणेचनश्रूयते । राजानन्तेजआ-
दत्तइत्यर्थवादाच्च प्रतिषेधः । सूतिकान्नंसूतिकामुद्दिश्य यत्कृतं तत्कुलीनैरपि तदनाद्यमनिर्दशदशाहानि यावत् । तेन यद्य-
पि क्षत्रियादीनां दशाहादूर्ध्वमाशौचं तथापि दशाहानि न भोज्यम् । पात्रान्तरं सूतकान्नमिति । सूतकशब्देन च तद्वन्तः पुरु-
षालक्ष्यन्ते । येषां कुले सूतकते दशाहं भोज्यान्ना इति । यस्मिन्पक्षे सर्वेषां दशाहं सूतकाशौचं तत्रायं प्रतिषेधः । यदा तु माता-
पित्रोः सूतकं मातुर्वैतिपक्षस्तदायावदाशौचं न भोज्यम् । अनिर्दशग्रहणमाशौचनिवृत्त्युपलक्षणार्थम् । तेन क्षत्रियादीनां यस्य
यावदाशौचकालः सतावत्कालमभोज्यान् । सूतकान्नमनिर्दशमिति पठित्वे वृत्तान्तो धात्पर्याचान्तपदेन व्यवधानम् । अ-
न्यैस्तु त्वत्तन्मनिर्दशग्रहणं व्याख्यातम् । सूतकशब्देनाशौचकालोच्यते । अनिर्दशं वादीनां पयः पर्याचान्तं शौचाचमन-
व्यपेतमर्धभुक्ते केनचित्कारणेन यद्याचामति तदा पुनर्भुक्तोऽिक्षतं नाशितव्यम् ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चिकित्सकस्य भिषग्वृत्तेः । मृगयोर्मृगबन्धजीविनः । क्रूरस्य हिंसारुचेः । उच्छिष्टभो-
जिनः उच्छिष्टभोजनशीलस्य । उग्रः क्षत्रियात् शूद्रायां जातः । सूतिकान्नं सूतिकाभोजनार्थं पक्वमन्नम् । पर्याचान्तं
तत्पङ्क्तिभोजना यत्राचमनं कृतम् । अनिर्दशं सूतकिना सूतकमध्ये दत्तम् ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लूकः । चिकित्सार्जीविनः । मृगयोर्मांसविक्रयार्थं मृगादिपशुहन्तुः । क्रूरस्यानृजप्रकृतेः । निषिद्धोच्छिष्टभो-
क्तुरन्नं भुञ्जीत । उग्रादोरुणकर्म तस्यान्नम् । गोविन्दराजो मञ्जर्यामुग्रं राजानमुक्तवान् । मनुवृत्तौ च शूद्रायां क्षत्रियोत्पन्न-
मभ्यधात् । भेदोक्तेर्याज्ञवल्कीयेनोग्रराजेति वावदत् । आश्चर्यमिदमेतस्य स्वकीयद्विभूषणम् ॥ सूतिकान्नं सूतिकांमुद्दिश्य
यत्क्रियते तदन्नं तत्कुलजैरपि न भोक्तव्यम् । एकपङ्क्तिस्थानन्यानवमन्य यत्रान्ने भुज्यमाने केनचिदाचमनं क्रियते
तत्पर्याचान्तम् । अनिर्दशं सूतिकान्नं वक्ष्यमाणत्वात् न भुञ्जीत ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच चिकित्सकस्य भिषजः । मृगयोर्व्याधस्य जातितः कर्मतो वा । उच्छिष्टभोजिनः निषिद्धो-
च्छिष्टभोजिनो न तु गुर्वाद्युच्छिष्टभोजिनः ताच्छील्यार्थो वा । उग्रान्नं उग्रोजातिविशेषो दारुणकर्मो वा । सूतिकान्नं सूतिकांमु-
द्दिश्य यत्क्रियते तदन्नं तत्कुलजैरपि न भोक्तव्यम् । एकपङ्क्तिस्थानवलम्बनामन्यस्मिन् भुज्यमाने तत्परित्यज्य केनाप्याचमनं
क्रियते तत्पर्याचान्तम् । अनिर्दशं सूतकाद्याशौचान्तर्गतम् ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । उग्रवैश्येन शूद्रायां जातः । पर्याचान्तं प्रतिदानपरम्परया प्राप्तवारम् । अनिर्दशं सूतिकान्नमित्यन्वयः
॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रूरस्य हिंसारुचेः । उग्रान्नं क्षत्रियात्तु शूद्रायामुत्पन्नउग्रसंज्ञस्तस्यान्नं । यद्वा वाक्काय-
व्यापारेणोद्वेजकउग्रः । पङ्क्तिभोजने यत्र एकेनाचमनंकृतं तत्पर्याचान्तं । अनिर्देशं अनतिक्रान्तदशाहं अनिर्ग-
ताशौचम् ॥ २१२ ॥

अनर्चितंवृथामांसमवीरायाश्च योषितः ॥ द्विषदन्नंगर्यन्नंपतितान्नमवक्षुतम् ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्चाहस्य यदवज्ञया दीयते तदनर्चितमनुसुद्धादेः । वृथामांसं देवाद्यर्चनशिष्टं यन्नमव-
त्यात्मार्थं यत्साधितम् । अवीरा स्त्री यस्या न भर्ता नापि पुत्रः । द्विषच्छत्रुः । नगरीनगरस्वाम्यराजापि । अवक्षुतमु-
परिस्मिन्क्षवथुःकृतः ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनर्चितं संमानेनादत्तम् । वृथामांसं पशुबन्धव्यतिरेकेण मांसम् । अवीरायाः पुत्रपतिही-
नायाः । द्विषतः शत्रोः । नगरी नगरवान् नगराधिपतिस्तदन्नम् । पतितः कृतपापकृतप्रायश्चित्तः । अवक्षुतं यदुपरिक्षुतं-
कृतम् ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । अर्चाहस्य यदवज्ञया दीयते । वृथामांसं देवतादिमुद्दिश्य यन्नकृतं । अवीरायाः पतिपुत्ररहितायाः ।
शत्रुनगरपतितानां च उपरि कृतक्षुतं चान्नं भुञ्जीत ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । योग्येष्ववज्ञया दत्तमनर्चितं । वृथामांसं देवपित्राद्युद्देशरहितम् । अवीरायाः पतिपुत्ररहितायाः
योषितोरूपयौवनशालिन्याः अन्नमिति शेषः । नगर्यन्नं नगरस्थस्यान्नं । कर्मतो जातितो वा पतितस्यान्नं । अवक्षुतं यदुप-
रिक्षुतंकृतम् ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । अनर्चितमवज्ञया दत्तम् । वृथामांसं आत्मार्थं संस्कृतं मांसम् । अवीरायाः पतिपुत्रहीनायाः नगर्य-
न्नं देशसंबन्धेनायमन्नस्य निषेधः । यस्योपरिक्षुतं तदवक्षुतं ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहरहयदवज्ञया दत्तं तदनर्चितम् । अविहितफलसाधनमांसं तद्वृथामांसम् । च पुनः अवी-
राया योषितः अवीरा पतिपुत्ररहिता । द्विषतः अन्नं । नगराधिपतेस्तस्य राज्ञोन्नं । पतितान्नं च महापातकिनोन्नम् ।
अवक्षुतं यस्याज्ञातस्य उपरिक्षुतं तदवक्षुतम् ॥ २१३ ॥

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ॥ शैलूषतुन्नवायान्नंकृतघ्नस्यान्नमेव च ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । पिशुनो यो विश्वधर्मार्थं कथितं भिनत्ति परच्छिद्रवादीयश्च परोक्षम् । अनृती कृतकौटसाक्ष्यः । क्रतु-
र्यज्ञस्तंकृत्वा विक्रीणीते क्रतुफलं मदीयं तवास्ति मूल्येन ददाति यद्यपि परमार्थतः क्रतोर्विक्रयो नास्ति तथापि यस्थैर्विव-
षयात्रान्यविप्रलम्भेन वा प्रवृत्तिस्तस्य प्रतिषेधः । शैलूषो नटः भार्यापण्यइत्यपरे । तुन्नवायः सौचिकः । कृतघ्नः कृतमुप-
कारं यो नाशयति । प्रत्युतोपकर्तुरपकारे वर्तते न च शक्तः सन् प्रत्युपकारेऽपि ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पिशुनः परगुणासहनः । क्रतुविक्रयिकः परगतफलमुद्दिश्य क्रतुकारी । शैलूषो नटवृत्तिः ।
तुन्नवायः सूचीसीवनवृत्तिः ॥ २१४ ॥

(३) कुल्लूकः । पिशुनः परोक्षे परापवादभाषणपरः अनृतीत्यतिशयेनानृतवादीकूटसाक्ष्यादिः । क्रतुविक्रयिकः

मदीययागस्य फलंतव भवत्वित्यभिधाय योधनं गृह्णाति । शैलूषोनटः । तुलवायः सौचिकः । रुतघ्नोयः रुतोपकारस्याप-
कारे प्रवतते तस्यान्नं भुञ्जीत ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । विरुद्धमर्थकथयतीति पिशुनः । अनृती कूटसाक्षी । मत्क्रतुफलतवैवेति वदन्धनं गृह्णाति यः
सक्रतुविक्रयीतस्य । शैलूषोनटः भायापण्यः । सौचिकस्तनुवायः कर्मतो ज्ञातितो वा । रुतोपकारिणि अपकारी रुतघ्नः
॥ २१४ ॥

(५) नन्दनः । परेभ्यो भार्यादत्त्वा योजीवति सशैलूषः । नटइत्येके ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिशुनः सूचकः । अनृती परं छिद्रवादी । च पुनः क्रतुविक्रयी यागविक्रयी यागफलविक्र-
यी । शैलूषोनटवृत्तिः । तुलवायः सौचिकः च पुनः रुतघ्नस्य अन्नमेव ॥ २१४ ॥

कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ॥ सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मारोऽयस्कारः । निषादो दशमे वक्ष्यते । रङ्गावतारको नटगायनकेभ्योऽन्योमल्लादिः । अथ-
वा प्रतिरङ्गमुपतिष्ठते कुतूहली । वेणुवादित्रजीवितः । शस्त्रविक्रयी रुतस्य खड्गादिरुतस्य वायसो विक्रेता ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्मारो लोहकारवृत्तिः । निषादो जालवृत्तिः । रङ्गावतारको वाद्यादिप्रदर्शनवृत्तिः । वैणो-
बेणुपिटकादिकरणवृत्तिः । शस्त्रं खड्गादि ॥ २१५ ॥

(३) कुट्टूकः । कर्मारस्य लोहकारस्य निषादस्य दशमाध्यायोक्तस्य । नटगायनव्यतिरिक्तस्य रङ्गावतरणजीवि-
नः सुवर्णकारस्य वेणोर्भेदनेन योजीवति बुरुडइति विश्वरूपः । शस्त्रलोहः तद्विक्रयिणश्चान्नं भुञ्जीत ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्मारोऽयस्कारः । रङ्गावतारको दशमे वक्ष्यमाणः । वेणः वाद्योपजीवी । बुरुडः लोहादिनिर्मि-
तशस्त्रविक्रयी ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । कर्मारोऽयस्कारः । वैदेहकादम्बष्ठायामुत्पन्नो वेणः ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मारस्य लोहकारस्य । च पुनः रङ्गावतरकस्य वाद्योपजीविनः । वैण्यस्य वेणुछेदनजी-
विनः वेणुवादनजीविनो वा ॥ २१५ ॥

श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च ॥ रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । आखेटकाद्यर्थेशुनो बिभ्रति ते श्ववन्तः । शौण्डिकामद्यव्यसनिनस्तत्पण्यजीविनो वा ।
चैलं वस्त्रं तन्निर्णेक्ति प्रक्षालयति । कारुकनामधेयमेतत् । रञ्जको वाससां नीलादिरागकारकः । नृशंसो नृन्मनुष्याञ्छंसति
स्तौति योलोके बन्दीति प्रसिद्धः । अथवा निर्दयो नृशंसः । उपपतिर्जरो भार्याया गृहे जारो वर्तते ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्ववतां श्वपोषकाणाम् । शौण्डिकानां मद्यसंघायकानाम् । चैलनिर्णेजकस्य वस्त्रक्षाल-
नवृत्तेः । रञ्जकस्य वस्त्ररञ्जनकर्तुः । नृशंसस्य वृत्त्यर्थं नरस्तोत्रकर्तुः । यस्य गृहे भार्यायामुपपतिः ॥ २१६ ॥

(३) कुट्टूकः । आखेटकाद्यर्थेशुनः पोषकाणां । मद्यविक्रयिणां वस्त्रधावकस्य कुसुम्भादिना वस्त्ररागरुतः निर्द-
यस्य यस्य चोपपतिर्गृहे जारश्च यस्याज्ञानतो गृहे स्थितस्तस्य गृहे नाद्यात् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । श्ववतां शुनः पोषकाणां । चैलनिर्णेजकस्य वृत्त्यर्थं मलिनवस्त्रक्षालकस्य । रञ्जकस्य
वस्त्ररागरुतः । नृशंसस्य निर्दयस्य यस्य चोपपतिर्गृहे तस्याप्यन्नं नाद्यात् । सततं दुष्टभार्यत्वात् ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । श्ववतांश्वपोषकारिणाम् । शौण्डिकानांसुराविक्रयिणाम् । चैलनिर्णेजकस्यवस्त्रशोधकस्य । रञ्जकस्य वस्त्रादीनांनीलादिरागकारस्य । नृशंसस्यनिर्दयस्य । यस्यगृहउपपतिर्जारीवर्तते तस्य चान्नं भुञ्जीतेति ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्वपचां श्वपोषकाणां । श्ववतांवेति पाठः श्ववतां सारमेयवतां मृगयार्थम् । शौण्डिकानां मद्यकर्तृणां । च पुनः चैलनिर्णेजकस्य वस्त्रप्रक्षालकस्य । रञ्जकस्य वस्त्रादीनांनीलादिरङ्गकारस्य । नृशंसस्य वृत्त्यर्थनरस्तुतिकर्तुः । च पुनः यस्यगृहउपपतिर्जारः ॥ २१६ ॥

मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ॥ अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोऽविदितभार्याजारः । अयंतु विदित्वा क्षमते न भार्याया निग्रहं करोति । नापितस्यअविदितान्यगृहजारस्यभोज्यान्नंनैव । स्त्रीजिताः । एषांभार्यैवगृहेकर्त्रीहर्त्रीचस्वयंपरिजनस्यच नेशस्तेन सर्वत्र तद्वशवर्तिनः । प्रेतान्नंमरणाशौचेतत्कुलीनाअभोज्यान्नाः । अनिर्दशग्रहणं कालोपलक्षणार्थम् । यदाऽनिर्दशग्रहणपूर्वत्रस्वतन्त्रमाशौचसंबन्धनामविशेषेणान्नप्रतिषेधतितदिह प्रेतान्नंरुतंतस्याप्याशौचनास्ति सुदृढान्धवादेः कारुण्याच्चतुर्थीश्राद्धादिप्रवृत्तस्य यदन्नंतन्न भोज्यम् । दशाहिकनावमिकंचतुर्थीश्राद्धमष्टमीत्यादिरामायणेवर्णितमन्यैरपि गृह्यकारैः । अतुष्टिकरंयस्मिन्भुज्यमाने चित्ततुष्टिर्नभवेत् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मृष्यन्ति न तान्भज्यन्तीत्यर्थः । प्रेतान्नं शवान्नमनिर्दशमनिर्गताशौचम् । अतुष्टिकरंसविचिकित्सया ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहइत्यनुषज्यते गेहे ज्ञातंभार्याजार्ये सहन्ते तेषामन्नं भुञ्जीत । तेन गृहान्निःसारितायाजारसहनएषदोषः । तथा सर्वकर्मसु स्त्रीपरतन्त्राणां । अनिर्गताशौचंच सूतकान्नं । अतुष्टिकरमेव च न भुञ्जीत ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । मृष्यन्ति ज्ञात्वोपपतिंस्करइति कृत्वा अथवा गृहसत्त्वासत्त्वभेदेन व्यवस्था । अनिर्दशं मृतकान्नं दशाहाद्यन्तरे दत्तं । अतुष्टिकरं तथैव प्रयच्छति यथा तोषो न जायते तस्यान्नम् ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । येष्वभार्यायावर्तमानमुपपतिं मृष्यन्ति सहन्ते तेषांचान्नम् । सर्वशः सर्वावस्थायाम् । प्रेतान्नंशावाशौचवतामन्नम् । अतुष्टिकरममनः सन्तोषकरम् ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । येउपपतिंजारंमृष्यन्ति न त्यजन्ति विदित्वादमतः । अनिर्दशं अनिर्गताशौचं । च पुनः प्रेतान्नं एकादशाहस्यान्नम् । च पुनः अतुष्टिकरमेव ॥ २१७ ॥

राजान्नं तेजआदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ॥ आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्तिनः ॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । अथेदानीमतिक्रमफलं दर्शयति । राजान्नंभोजिनस्तेजोनाशः । एवंसर्वत्रद्रष्टव्यम् । सुवर्णकारादयःशब्दाःशिल्पिविशेषजीविनांवाचकाः । येसुवर्णजीविकार्थंघटयन्ति सुवर्णकाराउच्यन्ते । एवंरजकादिष्वपिद्रष्टव्यम् । चर्मावकृतंचिन्दति चर्मावकर्तिनः । तेनकर्मणायेजीवन्ति तेषामेषारूढिः । इह येषांपूर्वत्र प्रतिषेधोनास्ति केवलंदोषः श्रूयते तेषांततएव प्रतिषेधोऽनुमेयः ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इदानीं शूद्रादीनां प्रक्रान्तानामप्रक्रान्तस्यच राज्ञोऽन्नाशने दृष्टफलमाहराजान्नमिति । तेजस्तपोबलं ब्रह्मवर्चसं वेदबलम् । चर्मावकर्तिनश्चर्मकारवृत्तेः ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । राजान्नंतेजोनाशयति इतएव दोषदर्शनात्तदन्नभक्षणनिषेधःकल्प्यते । एवमुत्तरत्रापि पूर्वमनि-

षिद्धस्य दोषदर्शनादेव निषेधकल्पनम् । नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्मितिनिषेधयति तदतिक्रमणफलकथनमिदम् । शूद्र-
स्य पक्वान्मभ्ययनादिनिमित्ततेजोनाशयति । सुवर्णकारस्यान्मायुः । चर्मकारान्ख्यातिनाशयति ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषु फलवादेन निषेधोन्मुख्यावर्तयति राजेतिचतुर्भिः । अत्र येषारानादीनामन्नभक्षणनि-
षेधोक्तस्तेषामपि फलवादेन निषेधःकल्पनीयः । तेजःप्रागल्भ्यं सौन्दर्यं वा । ब्रह्मवर्चसं वृत्तत्वाध्यायजंतजः । चर्मावक-
र्तिनःचर्मकारस्य यथाआदत्तइत्यनुषङ्गः ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोक्तोपादानंनिन्दातिशयार्थम् । अनुक्तोपादानंवर्जनार्थम् ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषांअन्नभक्षणे दोषमाह । राजानं तेजः तपोबलं आदत्ते ॥ २१८ ॥

कारुकान्नं प्रजांहन्ति बलं निर्णेजकस्य च ॥ गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिरुन्तति ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । कारुकाः सूपकारानातिगर्हितकर्माणः । एषएतेषांशिल्पिभ्योभेदः । प्रजायाविघातोऽनुत्प-
त्तिः ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कारुकः सूपकारादिवृत्तिः । बलंदेहबलं । लोकेभ्यः स्वर्गात्परिरुन्तति छिनत्ति ततः
पातयतीत्यर्थः ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः । कारुकस्य सूपकारादेरन्नंप्रजामपत्यनिहन्ति । चर्मकारादेःकारुकत्वेऽपि गोबलीवर्दन्यायेन पृथ-
क्निर्देशः । निर्णेजकस्यान्नबलंहन्ति । गणगणिकयोरन्नं च कर्मान्तरार्जितेभ्यःस्वर्गादिलोकेभ्यश्छिनत्ति ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । कारुकः शिल्पी । निर्णेजकोवस्त्रधावकः । लोकेभ्यस्तजन्मनि तद्भक्षणादूर्ध्वपुण्यसाध्यस्वर्गा-
दिभ्यःतत्फलंभवतीत्यर्थोन्यथानवस्थितिः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । कारुकान्नंकर्मकारान्नम् । लोकेभ्यःस्वर्गादिभ्यः ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कारुकान्नंसूपकारान्नंप्रजांहन्ति । असंतोषकरमेव । च पुनः लोकेभ्यः स्वर्गादि । लोकेभ्यः
परिरुन्तति ॥ २१९ ॥

पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ॥ विष्टा वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणोम-
लम् ॥ २२० ॥

(१) मेधातिथिः । पूयतुल्यंचिकित्सकस्यान्नंभोजनम् । इन्द्रियंशुक्रम् । विष्टामलमेकमेव ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रियं शुक्रम् । मलंगात्रमलम् ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । चिकित्सकस्यान्नंपूयंपूयभक्षणसमदोषम् । एवंपुंश्चल्याअन्नंइन्द्रियंशुक्रम् । वार्धुषिकस्यान्नंपुरी-
षम् । लोहविक्रयिणोऽन्नंविष्टाव्यतिरिक्तंश्लेष्मादि । गोविन्दराजस्तु । चिकित्सकान्नभक्षणेन तथा विधायांजातौ जा-
यते यत्र पूयभुग्भवतीत्याह ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । इन्द्रियं तन्मिसृतेतः । इन्द्रियं पुंस्त्वंनिरुन्ततीति वा । मलं विष्टा । चिकित्सकान्नादनेन
तथाविधायांजातावुत्पद्यते यत्र पूयभुग्भवति गोविन्दराजः । पूयादिभक्षणप्रायश्चित्तार्थमेवेतितुत्तमम् ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । पूयंपूयवदभक्ष्यमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । इन्द्रियेतः ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । पूयतुल्यं । पुंश्चल्याअन्नं इन्द्रियं गुह्येन्द्रियसमं शुक्रसमं वा वार्धुषिकस्य परनिन्दकः आत्म-
प्रशंसी तस्यान्नं विष्टासमम् ॥ २२० ॥

यएतेन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ॥ तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्
मनीषिणः ॥ २२१ ॥

[अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतं । वैश्यान्नमन्नमित्याहुः शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥ १॥^१]

(१) मेधातिथिः । प्रतिपदनिर्दिष्टेभ्योऽन्येभ्यभोज्यान्नास्मिन्प्रकरणे पठितास्तेषां यदन्नं तत्त्वगस्थिरोमादि । य-
स्तदीयायास्त्वचोभुक्तायादोषः सएवान्नस्यापि ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यएतेक्रमशः कीर्तिताः येचान्येस्मृत्यन्तरसिद्धाः । अत्र पूयत्वाद्यभिधानं तद्भक्षणे क-
त्प्रायश्चित्तार्थम् । तथाच वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तेन तस्य विकल्पः ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिपदनिर्दिष्टेभ्योऽन्ये क्रमेणाभोज्यान्नास्मिन्प्रकरणे पठितास्तेषां यदन्नं तत्त्वगस्थिरोमाणि
यास्तदीयास्त्वचःकेशस्य रोम्णांच भुक्तानां योदोषः सएव तदन्नस्यापि भुक्तस्य बीज्यः ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते अन्ये त्वभोज्यान्नाः । मया भृगुणावा मनुनावा पक्षान्तरम् ॥ २२१ ॥

भुक्ताऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् ॥ मत्या भुक्ताचरेत्कुच्छं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । त्र्यहंक्षपणमभोजनं । अमत्याबुद्धिपूर्वम् । बुद्धिपूर्वं तु कुच्छं चरेत् । तच्च कुच्छं स्मृत्यन्तरैकवा-
क्यत्वात्तमकुच्छम् । तत्ररेतोविण्मूत्रप्राशनेतमकुच्छमाभ्यातम् । मत्यापानेपयोघृतमुदकं वायुः प्रतिघ्न्यहं तस्मात्तु कुच्छः । ततो-
ऽस्य संस्कारइति । अप्रकरणेच प्रायश्चित्तवचनं दोषातिशयदर्शनार्थम् । अन्यतमस्येति षष्ठीनिर्देशात्परिग्रहदुष्टएवेदंप्रायश्चित्तं
मन्यते न कालत्वं भावसंसर्गदुष्टे । शुक्तपर्युषितादौ चतुर्विधं भोज्यम् । कालदुष्टं शुक्तपर्युषितादि । संसर्गदुष्टं मद्यानुगता-
दि । त्वभावदुष्टं लशुनादि । परिग्रहदुष्टं प्रकृताभोज्यान्नानां यत् । अत्रोच्यते । सत्यम् चतुर्विधमभोज्यं भवति । षष्ठीनिर्दे-
शोऽप्यस्ति । किंतु यदि शुक्तादेर्नैदंप्रायश्चित्तं स्यात्तदिह प्रकरणे तेषामुपादानमनर्थकमेवापद्येत । पञ्चमे हि तयोः प्र-
तिषेधो नास्ति तस्मादिह प्रायश्चित्तार्थमेवैवमादीनामुपादानम् । तत्रतर्हिकिमर्थतत्रैव वक्ष्यामः । यद्यपि गार्हितानाद्ययोज-
गिधः अभोज्यानां तु भुक्तानामिति च तत्सर्वमेकादशे विभागतो निर्णय्यते ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतएषुमध्ये क्षपणमुपवासेन कुच्छं प्राजापत्यम् । अत्रच स्मृत्यन्तरदर्शनेन गुरुत्वलघुत्वा-
वधारणेन यथोक्तप्रायश्चित्तद्वयं यथायथं द्वैगुण्यत्रैगुण्यादिना व्यवस्थाप्यम् । रेतोविण्मूत्रं नरस्य ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांमध्येऽन्यतमसंबन्धान्नमज्ञानतोभुक्ता त्र्यहमुपवासः । ज्ञानतस्तु कुच्छम् । एवंरेतोविण्मू-
त्रभोजनेऽपि एतच्चान्यतमस्येति षष्ठीनिर्देशान्मत्तादिसंबन्धिनः परिग्रहदुष्टान्नस्यैव प्रायश्चित्तं न संसर्गदुष्टस्य केशकी-
टावपन्नादेः । नाऽपि कालदुष्टस्य पर्युषितान्नादेः नाऽपि निमित्तदुष्टस्य घुष्टादेः । एकप्रकरणोपदेशश्चैषां सातकत्वज्ञाप-
नार्थम् । प्रायश्चित्तंचैतेष्वेकादशे वक्ष्यति । यदितु सर्वेष्वेवंप्रायश्चित्तं स्यात्तदा भुक्तातोऽन्यतमस्यान्नदुष्टमित्यभ्यधास्यत् ।
न त्वन्यतमस्य तु भुक्तेति ॥ तस्मादेकप्रकरणाद्यन्मेधातिथिरभ्यधात् । प्रायश्चित्तमिदं युक्तं शुक्तादौ तदसुन्दरम् ॥ अप्रक-
रणे च प्रायश्चित्तस्याभिधानं लघुवार्थतश्च क्रियमाणे मत्तादिग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव प्रायश्चित्तभेदमाह भुक्तेति । भुक्तातोऽन्यतमस्य अमत्या अज्ञानेन क्षपणमुपोषणं । कृच्छ्रवक्ष्यमाणलक्षणम् ॥ २२२ ॥

(५) नन्दनः । एषामन्यतमस्य । अमत्याऽज्ञानेन । क्षपणमभोजनं तुल्यप्रायश्चित्तत्वात् । तदुक्तं रेतोविष्मूत्रमेवेति । अत्रप्रकरणे प्रायश्चित्तोपदेशो निन्दातिशयार्थः ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यतमस्यान्नं अनुक्तस्यान्नं अमत्या अज्ञानेन भुक्त्वा न्यहं त्रिदिनपर्यन्तं क्षपणं अन्नपरित्यागः उपोषामित्यर्थः मत्या ज्ञानेन चेत् भुक्त्वा दण्डसंज्ञं चरेत् कुर्यात् । च पुनः रेतोविष्मूत्रमेव मत्या भुक्त्वा कृच्छ्रं चरेत् ॥ २२२ ॥

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनोद्विजः ॥ आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥ २२३ ॥

[चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात्स्मात्वा तु मुक्तयोः ॥ अमुक्तयोरगतयोरद्याच्चैव परेहनि ॥ १ ॥ +]

(१) मेधातिथिः । अविशेषेण शूद्रान्नं प्रतिषिद्धं तस्येदानीं विशिष्टविषयतोच्यते । अश्राद्धिनः क्व पुनः शूद्रान्नं प्रतिषिद्धम् शूद्रस्योच्छिष्टमेवचेत्यत्र । ननु च तत्र शूद्रस्योच्छिष्टं प्रतिषिद्धं नान्यदन्नम् । नेति ब्रूमः । एवं तत्र संवन्धः । शूद्रस्यान्ननाद्यादुच्छिष्टमन्यस्यापि । यत्तु प्राग्व्याख्यातं तत्पूर्वेषां दर्शनमित्यस्माभिरपि संवर्णितम् । अश्राद्धिनः श्राद्धशब्देन पाकयज्ञादिक्रिया शूद्रस्य विहिता लक्ष्यते ततस्तत्क्रियाननुष्ठायिनः । सच्छूद्रादन्यस्य यत्त्यक्तमन्नं तन्नाद्यात् । अश्राद्धिन इति वा पाठः । अश्रद्धावानित्यर्थः । तथाचोत्तरश्लोके श्रद्धायाः प्राधान्यमेवाह । आमंशुष्कंधान्यं तण्डुलादितथैकरात्रिकमेकस्मिन् हनि पर्याप्तं न बहु ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अश्राद्धिनः श्रद्धारहितस्य एकरात्रिकमेकाहपर्याप्तम् । एवं श्राद्धिनः पायसादिपक्वानामपि बहुदिवसवृत्तियोग्यं ग्राह्यमितिलभ्यते । केचित्तु श्राद्धकर्मशीलोत्र श्राद्धीत्याहुः । तत्राये श्रद्धास्तुतिरसंगतिरिति हेयमेवैतत् ॥ २२३ ॥

(३) कुल्लूकः । अविशेषेण शूद्रान्नं प्रतिषिद्धं तस्येदानीं विशिष्टविषयतोच्यते । अश्राद्धिनः श्राद्धादिपञ्चयज्ञशून्यस्य शूद्रस्य शास्त्रविद्विजः पक्वान्नं भुङ्गीत किं त्वन्नान्तराभावे सत्येकरात्रिनिर्वाहोचितमाममेवान्नमस्मादृद्धीयात् न तु पक्वान्नम् ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रेच्छिष्टं प्रतिषिद्धमिति चेदन्यदन्नमश्रीयान्नं नाद्यादिति । अश्राद्धिनः श्राद्धं पञ्चयज्ञः तच्छून्यस्य अवृत्तौ अन्नान्तराभावे सति तेनाश्राद्धिनोऽवृत्तपक्वादिकं ग्राह्यम् । तदुक्तं ॥ कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पायसं धिसक्तवः । एतानि शूद्रान्नभुञ्जी भोज्यानि मनुरब्रवीदिति ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । अश्राद्धिनः श्रद्धाहीनस्य । अश्राद्धिन इति विशेषणाच्छूद्रायुक्तस्य पक्वान्नमनुज्ञातमिति गम्यते । आमस्याभ्यनुज्ञानात्पूर्वोक्तेषु मत्तकुद्धादिष्ववचनात्पक्वान्नमयोरुभयोरपि वर्जनीयत्वम् ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्वान् शूद्रस्य पक्वान्नं नाद्यात् । अश्राद्धिनः श्रद्धाहीनस्य यद्वानित्यश्रद्धारहितस्य वा । अस्मात् शूद्रात् आममेव आमन्नं अवृत्तौ भोजनाभावे एकरात्रिकं एकदिनपर्याप्तम् ॥ २२३ ॥

+ (ख)

(२२३) विद्वानश्राद्धिनः=विद्वानश्राद्धिनः (नन्दनः)

[रामचन्द्रः । चन्द्रेति । चन्द्रसूर्ययोः मुक्तयोः स्नात्वा अद्यात् । अमुक्तयोः परेहनि अद्यात्]

श्रोत्रियस्य कर्दर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः ॥ मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्त्रमकल्पयन् ॥ २२४ ॥

(१) मेधातिथिः । योब्राह्मणः सर्वगुणोपेतः श्रोत्रियग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । श्रोत्रियोविद्वान्विहितधर्मानुष्ठानपरः । किंतु कर्दर्यःरूपणोमित्रंज्ञातिमतिथिर्मार्थिनंनान्भिन्दतिन कस्मै किंचिदपि दातुमीहते इतरोवार्धुषिर्दृष्टकर्मा वृद्धिजीवो । अथ वदान्यउदारः श्रद्धधानोगृहागतेषुपरितुष्यतिश्रद्धाभोजनादिना पूजयति । तयोरन्तर्देवाःसमंतुल्यमकल्पयन्व्यवस्थापितवन्तःयदिनामैकोगुणवान्साधुचरणस्तथापि कर्मदोषादप्रशस्तएवंमीमांसित्वा विचार्य देवैर्व्यवस्था कृतानुल्यमेतदिति ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रोत्रियस्येति भोज्यान्नोपलक्षणम् कर्दर्यस्य रूपणस्यवार्धुषेरिति अभोज्यान्नोपलक्षणम् वदान्यस्यदानशीलस्य । सममकल्पयन् क्रमात्तद्वयोरैकैकगुणैकैकदोषसाम्यात् ॥ २२४ ॥

(३) कुल्लूकः । एकोऽधीतवेदःरूपणश्च परोदाता वृद्धिजीवो च तयोरुभयोरपि गुणदोषवत्त्वंविचार्य देवास्तुल्यमन्मनयोरितिरूपितवन्तः उभयोरपि गुणदोषसाम्यात् ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । वार्धुषिकस्यान्नशुध्यर्थमितिहासमाह श्रोत्रियस्येतिद्वाभ्यां । मीमांसित्वा विचार्य ॥ २२४ ॥

(५) नन्दनः । बलाबलपरीक्षारूपपुराकल्पोपन्यासद्वारेण श्रद्धाप्रशंसांप्रसङ्गादाह श्रोत्रियस्येति । श्रोत्रियशब्दः श्रेष्ठस्योपलक्षणम् । कर्दर्यशब्दः श्रद्धाहीनस्य । वदान्यशब्दः श्रद्धायुक्तस्य वार्धुषिकशब्दोऽधर्मस्य ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्दर्यस्य कर्दर्यरूपस्य च श्रोत्रियस्य च पुनः वार्धुषेर्वदान्यस्य उदारस्य एतदुभयदेवा मीमांसित्वा विचारयित्वा उभयोरन्तं सममकल्पयन् व्यवस्थापितवन्तः ॥ २२४ ॥

तान् प्रजापतिराहृत्य माकृध्वं विषमं समम् ॥ श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथिः । देवान्प्रजापतिरागत्याचष्ट माकृध्वमेव विषमसमीकरणमन्याय्यम् कःपुनरनयोरधिकइतिदेवा ऊचुः । पुनःप्रजापतिराह वदान्यस्य श्रद्धावतोयदन्तत्पूतंपवित्रंश्रद्धया वार्धुषेः । इतरयदन्तंश्रोत्रियस्य तत्कर्मणोपहतमप्रशस्तम् । देवप्रजापतिसंवादोऽर्थवादः । अश्रद्धधानस्यगुणवतोऽपि न भोक्तव्यमादरेण शूद्रस्यापि भोक्तव्यम् ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृध्वं कुरुध्वम् । विकरणलोपश्छान्दसः । वैषम्ये हेतुः श्रद्धापूतमिति । श्रद्धापूतं दानश्रद्धापूतम् । वदान्यत्वस्य श्रद्धानियतत्वात् । तेन श्रद्धिनः शूद्रस्यापि पायसादिपक्वान्नं भोज्यमिति तात्पर्यम् यथा स्मृत्यन्तरे । कन्दुपक्वं शूलपक्वं पायसं दधिसक्तवः । एतानि शूद्रात्प्राज्ञाणि भोज्यानिमनुरब्रवीदिति ॥ २२५ ॥

(३) कुल्लूकः । तान्देवानागत्य ब्रह्मा प्रोवाच विषममन्नं मासमंकुरुत । विषमसमीकरणमनुचितं कःपुनरनयोर्विशेषइत्यपेक्षायांसंवावोचत् । दानशीलवार्धुषिकस्यापि श्रद्धयान्नंपवित्रंभवति रूपणान्नंपुनरश्रद्धया हतंदूषितमधमं प्रागुभयप्रतिषेधेऽपि श्रद्धादत्तविद्वद्वार्धुषिकान्निविशुद्धिबोधनपरमिदम् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । तान्देवानेत्य प्रजापतिराह । विषमंयततत्समंमाकृध्वंमाकुरुतेति । विषमेमवाहश्रद्धापूतमिति ज्ञानपूतमिति यावद्वेतरत् कर्दर्यान्नं हतंदुष्टम् ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । विषममुभयोरन्तंसमंमाकृध्वमिति प्रजापतिराह । उत्तरार्धेन वैषम्यमुपपादयति ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तान्देवान्प्रति प्रजापतिरित्याह विषममन्नं समंमाकृध्वं वदान्यस्य श्रद्धापूतमन्नं प्राज्ञं अश्रद्धयादत्तं इतरत् श्रोत्रियस्यान्नं हतं नष्टंभवति ॥ २२५ ॥

श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ॥ श्रद्धाकृते सक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥२२६॥

(१) मेधातिथिः । इष्टमन्तर्वेदि यत्क्रियते । यज्ञादिकर्म । पूर्तततोऽन्यत्रसंमानाद्यदृष्टार्थम् । ते श्रद्धया कर्तव्ये । तथास्वागतैश्च धनैः शोभनेनागच्छन्ति यानि धनानि श्रुतशौर्यतपःकन्यादीनि । एवमक्षयेऽक्षयफले भवतः । यानि तुन स्वागतानि नाक्षयफलानि न पुनर्निष्फलानि । तथाहि तैरपि स्वाभ्युत्पत्तये । तेन च यागादयः कर्तव्याः । न च यागदानादि प्रकरणे कुसीदादिप्रतिषेधः श्रुतोयेन तदङ्गस्यात् । तस्माद्यावन् स्वर्गात्पत्तिहेतवः तैरर्जितेन धनेन यागादयः कर्तव्याः । फलस्य तु प्रकर्षाप्रकर्षौ भवतः । के पुनस्ते प्रशस्तधनोपाया अत उच्यन्ते ॥ श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिक्ष्यान्वयागतम् । धनसम्प्रविधं शुद्धं उभयोऽप्यस्य तद्विधः ॥ तत्र श्रुततपसी प्रतिग्रहनिमित्तं एकोपि प्रतिग्रहो निमित्तभेदाद्भेदेनोक्तः । प्रतिग्राह्यगुणा अपि सामर्थ्यात्तत्र द्रष्टव्या यदि नात्यन्तदुष्टोदात्ता भवति दायागतं शुद्धं भवति । याज्यशिक्ष्यशब्दाभ्यां याजनाभ्यापने गृह्यते । अन्वयागतं पितृपैतामहादि । कन्यादानकाले श्वशुरगृहाल्लब्धम् । शौर्येण क्षत्रियस्य । कन्यान्वयौ सर्वसाधारणौ । कुसीदरुषिवाणिज्यशिल्पसेवानुवृत्तिः । कृतोपकारादाम् च शबलसमुदात्तं ॥ सेवा प्रेष्यकर्तव्यं । यथेच्छ विनियोग्यताऽनुवृत्तिः प्रियतानुकूल । तत्र कुसीदरुषिवाणिज्यान्वयैश्चैत्यस्य प्रशस्तान्येव । सेवाद्विजातीनां शुश्रूषा शूद्रस्य प्रशस्तैव । अन्या तु तस्य निन्दिता शबलग्रहणेनाचिरस्थायिता फलस्योच्यते । यावज्जीवं तत्फलं भवति । पार्श्विकद्यूतशौर्यार्त्तिप्रातिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदात्तम् ॥ पार्श्वस्थः उत्कोचादिना धनमर्जयति । ज्ञात्वा धनागमकस्य चिदहंते दापयामि मह्यं त्वयार्कं चिदा तव्यमिति यो गृह्णाति स पार्श्विकः । न कर्ता कारयिता तदस्थो न चाज्ञतया गृह्णाति । यथाच गृहीत्वाऽधमर्णाय प्रतिभूत्वेनावतिष्ठते । प्रतिरूपकोदात्मिकः कुरुम्भाद्युपहितकुङ्कुमादिविक्रयो व्याजः । आर्तिः परपीडा । प्रच्छन्नहरणं चौर्यम् । प्रसभंसाहसम् । ननु चौर्यसाहसाभ्यां स्वाभ्यमेव नास्ति तन्निमित्तेष्वपठितत्वात् । स्वामीरिदं यत्र संविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति । तथा विद्याशिल्पभृतिमेवेत्यादि । तथा समवित्तागमाधर्म्या इति च । अथास्मादेव वचनात् स्वाभ्यकारणत्वमनयोरिति । कथं तर्हि बलाद्भुक्तं न जीर्यतीति । केचित्तावदाहुः नैवायं पाठोऽस्ति द्यूतशौर्यार्त्तिपितु चौर्यार्त्तिवैरिणः सकाशादागते संधानकाले यद्येतावद्दासि तदा त्वया संधिकरोमि शक्तिविहीनतया ददाति । साहसमपि न प्रसह्य हरणं किं तर्हि यत्प्राणसदेहेनाज्यते पोतयात्रया रहसि राजप्रतिषिद्धप्रतिक्रयेण च । अन्येतु मन्यन्ते । नैव बलादपहरणे स्वाभ्यभोगेन वा जरणं विरुध्यते यतो बलं प्रथममपहारकाले त्वसत्यपि बलउपेक्षया भोगस्तत्र स्वाभ्यम् । यत्र त्वारम्भात्प्रभृति सर्वकालिको बलोपभोगस्तत्र जीर्यतीति कथ्यते । तस्मादुभयमविरुद्धम् । इदं युक्तं यच्चौर्यसाहसाभ्यां स्वत्वानुत्पत्तिः पाठविभागकृता । अन्यैश्च स्मृतिकारैः स्वत्वहेतुष्वपरिगणनात् ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इष्टं यागः । पूर्तं पुष्करिण्यादि । अक्षये चिरस्थायिफले । एतेनाश्रद्धाकृतयोरपि फलमस्तीति गम्यते । स्वागतैर्धनैर्निषिद्धवृत्त्यनुपात्तैः ॥ २२६ ॥

(३) कुल्लूकः । अतएवाह श्रद्धयेति इष्टमन्तर्वेदियज्ञादि कर्म पूर्तततोऽन्यत्पुष्करिणीकूपप्रपारामादि । तदेव मनलसः सन्नित्यं काम्यस्वर्गादिकलरहितं श्रद्धया कुर्यात् यस्मात्ते इष्टापूर्ते न्यायार्जितधनेन श्रद्धया कृतेऽक्षये मोक्षफले भवतः ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मात् श्रद्धयैव सर्वकार्यमित्याह श्रद्धयेति द्वाभ्यां । इष्टापूर्ते स्वागतैः स्ववृत्त्योपार्जितैः । तत्रेष्टं यागादि । पूर्तं स्वातादि ॥ २२६ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमतः सर्वेधर्माःश्रद्धयाकर्तव्याइत्याह श्रद्धयेति । इष्टदैवम् । पूर्तपिष्यम् स्वागतैर्विहितोपा-
र्याजितैः ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रद्धया इष्टयागादि पूर्तकूपादि नित्यंकुर्यात् । इष्टापूर्ते श्रद्धाकृते श्रद्धया कृते स्वागतैर्धनैः
स्वकर्मोपार्जितैर्धनैः श्रुतशौर्यकन्यादिनाप्राप्तैः अक्षये भवतः । श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिष्टान्वयागतं । धनसमविधं-
शुद्धमुदयोस्य तद्विधः ॥ श्रुतं अध्ययनं । शौर्यं क्षात्रधर्मेण लब्धम् ॥ २२६ ॥

दानधर्मनिषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकं ॥ परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७ ॥

[पात्रभूतोहि योविप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् । असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥ १ ॥]

[संचयं कुरुते यस्तु प्रतिगृह्य समंततः । धर्मार्थनोपयुक्ते च न तं तत्स्करमर्चयेत् ॥ २ ॥]

(१) मेधातिथिः । दानधर्मश्चतडागादिः । समाहारद्वन्द्वः । अथवादानंचतद्धर्मश्चासाविति । धर्मग्रहणेन प्रीत्या
विना नियमभावमाह । भावे तुष्टेन प्रसन्नेन चित्तेन पात्रमासाद्य व्रतादिदानंच । एवंपौर्तिकंबहिर्वेदिकम् ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दानधर्मदानरूपधर्मसाधनम् । ऐष्टिकंयागदक्षिणारूपम् । पौर्तिकं पूर्तसंगतम् । परितुष्टेन
नोपरोधेन ॥ २२७ ॥

(३) कुल्लूकः । दानाख्यं धर्ममैष्टिकं पौर्तिकं मन्तर्वेदिकंबहिर्वेदिकंच सर्वदा विद्यातपोयुक्तंब्राह्मणमासाद्य परितो-
षाख्येनान्तःकरणयुक्तं यथाशक्ति कुर्यात् ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च दानेति दानधर्मं दानं यथाशक्तिअर्थभ्योद्रव्यविभागः तद्रूपधर्मम् । ऐष्टिकं इष्टिस्वरूपं ।
पौर्तिकं पूर्तस्वरूपं वाप्यादि । योग्यपात्रमिति भावेन भावनाश्रयेण मनसा प्रसन्नेन ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । इष्टे भवमैष्टिकम् । परितुष्टेन भावेन श्रद्धायुक्तेन तद्दयेन ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सार्धेनाह दानेति । नित्यं ऐष्टिकपौर्तिकं कुर्यात् । प्रतिपदेष्टिपूर्तास्पदं पौर्तिकं पात्रं आसाद्य
प्राप्य शक्तितः ॥ २२७ ॥

यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ॥ उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्किञ्चित्स्वलपमपि याचितेनाभ्यार्थितेन दातव्यम् । पात्रापात्रसंदेहे असति निश्चये किञ्चिद्दातव्यं
नातिबहु । वचनाच्च संदेहेन दातव्यम् । उत्पत्स्यते कदाचित्पात्रमसौ भविष्यति किं भूतं यत्पात्रं तारयति रक्षति सर्वतो-
नरकपातहेतोः सर्वस्मादेनसः । यदुक्तं वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायेति तत्रायंसंदेहाश्रयर्षद्रव्यविषयोऽपवादः ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनसूयया अद्वेषेण । सर्वतः पात्रा बहुषु दीयमानेषु हि तादृक्पात्रं मिलतीत्यर्थः ॥ २२८ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रार्थितेन परगुणामत्सरेणान्मपि यथाशक्ति दातव्यं यस्मात्सर्वदा दानशीलस्य कदाचित्तादृशं पा-
त्रमागमिष्यति तत्सर्वस्मान्नरकहेतोर्मोचयिष्यति ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रापि दानमत्यर्थमुररीकरोति यदि तितथाच श्रुतिः न्हियादेयं भियादेयं श्रद्धयादेयं अश्रद्धयादेयं-

इति याचितेन याश्चाविषयेणापि हियस्मात्सर्वदा दानशीलस्य तादृशपात्रमुत्पत्स्यतेआगमिष्यति । वार्धुषिकमपि सर्वस्माद्विषयान्तरयतीत्याहसर्वतइति ॥ २२८ ॥

(५) नन्दनः । अनसूयया श्रद्धया । अत्रहेतुरुत्तरार्धेनोक्तः । उत्पत्स्यतेसेत्स्यति । सर्वतोदुःखादितिशेषः ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यार्कचिदपि दातव्यं । हि निश्चयेन यत्पात्रंउत्पत्स्यते संमिलति तत्पात्रं सर्वतः पापात्तारयति उद्धरति ॥ २२८ ॥

वारिदस्तृप्तिमामोति सुखमक्षय्यमन्नदः ॥ तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदंश्चक्षुरुत्तमम् ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । तृप्तिः क्षुत्पिपासाभ्यामपीडनम् । तच्चाढ्यस्यारोगस्यच भवति तेन बहुधनत्वमरोगताच फलमुक्तंभवति । अक्षय्यंसुखम् । अविशेषितत्वान्नोपकरणंसुखंप्रतीयते । अक्षय्यंयावज्जीविकमित्यर्थः । अन्नदःसक्तवोदनादिसिद्धमन्नमामंचतण्डुलादि । दीपस्यदानंचतुष्पथे ब्राह्मणसभायांच ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तृप्तिं पिपासादुःखाभावम् ॥ २२९ ॥

(३) कुट्टूकः । जलदःक्षुत्पिपासविगमात्तृप्तिम् । अन्नदोऽत्यन्तसुखं । तिलप्रदंईप्सितान्यपत्यादीनि । दीपदोविप्रवेशमादौ निर्दोषचक्षुःप्राप्नोति ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसङ्गाद्व्यद्रव्यभेदेन तत्फलभेदमाह वारिदइतिचतुर्भिः । तृप्तिं क्षुत्पिपासाद्यपीडनं । तेन बहुधनत्वारोग्येइति मेधातिथिः । अक्षय्यं यावज्जीवंप्राप्नोतीत्येवंसर्वत्रानुषङ्गः ॥ २२९ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्यविशेषात्फलविशेषमाह वारिदइति ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तिलप्रदः प्रजां संतति इष्टां आमोति ॥ २२९ ॥

भूमिदोभूमिमामोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ॥ गृहदोऽग्याणि वेश्मानि रूप्यदोरूपमुत्तमम् ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । भूमेराधिपत्यंप्राप्नोति । हिरण्यंसुवर्णम् । रूप्यदुत्तमंरूपंलभते ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूमिं भूमिपतित्वम् ॥ २३० ॥

(३) कुट्टूकः । भूमिदोभूमेराधिपत्यं सुवर्णदःचिरजीवित्वं गृहदःश्रेष्ठानि वेश्मानि । रूप्यदःसकलजननयनमनोहरंरूपंलभते ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । रूप्यं रजतम् ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । भूमिदः भूमिं आमोति राज्यं आमोति । गृहदः अग्याणि श्रेष्ठानि वेश्मानि प्राप्नोति ॥ २३० ॥

वासोदंश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ॥ अनडुहःश्रियं पुष्टां गोदोब्रघ्नस्यं विष्टपम् ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । चन्द्रइवलोक्यतेसर्वस्यप्रियदर्शनोभवति । इतिहासदर्शने चन्द्रलोकोनामस्वर्गस्थानविशेषस्तमामोति । अश्विनामश्ववतां सालोक्यंब्रह्मश्वतांप्राप्नोति । दर्शने पुनरश्विनोर्लोकंमामोति । अनडुहःश्रियं शकटवहनसमर्थस्तददतः पुष्टा महती श्रीर्गौजाविधनधान्यादिसंपद्भवति । ब्रघ्नआदित्यस्तस्यविष्टपंस्थानमामोति । महातेजाः सर्व-

(२३०) भूमिमामोति=सर्वमामोति (४)

(२३१) अश्विसालोक्यम्=सूर्यसालोक्यम् (५)

स्योपरिभवति । त्वर्गोवा ब्रह्मविष्टपंस्मृत्यन्तरेऽनसोविशेषाश्रयः फलविशेषः श्रूयते । हेमश्चङ्गीरूप्यसुरासुशीलावस्त्रसंवृता । सकांस्यपात्रा दातव्याक्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ सुदक्षिणेतिपाठेऽन्यदपि सुवर्णादि तत्र दातव्यम् । शोभनार्थं वा सुशब्दः पठितव्यः । सागौः शोभनादक्षिणादीनाम् । कांस्योपदोहेतिपाठान्तरम् । कांस्यं नाम परिमाणविशेषः । तत्रोपदुह्यते बहुक्षरित्यर्थः । लाङ्गलभूषितांभूमितुरूपसंछन्नांकृत्वेत्यादिस्मृत्यन्तरदृष्टोविधिः फलविशेषार्थनाश्रयणीयः । तथा । कपिला चेतारयति भूयआसप्तमात्कुलात् । वत्सवत्याः कपिलायादानएतत्फलंरोमतुल्यानि युगानि उभयतोमुखी दीयमाना रोमतुल्यानि वर्षसहस्राणि त्वर्गः प्राप्यते तारयति पापान्मोचयति । भारते सर्वफलंगोदानमुक्तम् । वार्यादीन्यपि त्वर्गफलाश्रयन्ते । भूमिपश्वन्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिष्प्रतिश्रयान् । नैवेशिकस्वर्णपुर्यादत्वा त्वर्गमेहीयते । नैवेशिकं वेश्म ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मस्य सूर्यस्य विष्टपं लोकम् ॥ २३१ ॥

(३) कुल्लूकः । वस्त्रदश्चन्द्रसमानलोकान्प्राप्नोति । चन्द्रलोके चन्द्रसमविभूतिर्वसतीति एवमेवाश्विलोकंघोटकदः । बलीवर्दस्य दाता प्रचुरांश्रियं स्त्रीगवीप्रदःसूर्यलोकंप्राप्नोति ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । तावत्पर्यन्तं ऐहिकामुष्मिकंफलं । तदुत्तरेषामामुष्मिकमेव । अनडुत् बलीवर्दः । पुष्टिमहतीं ऐश्वर्यप्रभुत्वं महतोश्रीयुक्तस्यापि नियम्यत्वदृष्टेः । ब्रह्मस्य सूर्यस्य विष्टपं लोकम् ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोदः गवांदाता ब्रह्मस्य विष्टपं सूर्यलोकम् भास्कराहस्करब्रह्मइत्यमरः ॥ २३१ ॥

यानशय्याप्रदोभार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ॥ धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदोब्रह्मसार्ष्टिताम् ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । ऐश्वर्यमीश्वरत्वंप्रभुत्वम् । सुखित्वंसौख्यम् । धान्यानिब्रीहिमाषमुद्रादीनि । तिलानांफलान्तरमुक्तम् । ब्रह्म वेदः तद्दाति योऽध्यापयति । व्याख्यातिच । ब्रह्मसार्ष्टिताअर्षणमृष्टिः । समाकृष्टिर्यस्य असौसार्ष्टिः । छान्दसत्वात्समानस्यसभावः । ऋषिगतौ । अर्षणंवा सार्ष्टिः । तद्भवसार्ष्टिता । उभयथापि ब्रह्मणःसमानगतिवमेतत्तुल्यत्वमित्युक्तंभवति ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मदोवेदाध्यापकः ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण सहसार्ष्टितांसमानायुधत्वं तुल्याकारतामिति यावत् । ऋष्टिशब्दआयुधपर्यायः ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लूकः । रथादियानस्य शय्यायाश्च दाता भार्या । अभयप्रदःप्राणिनामर्हिसकःप्रभुत्वं । धान्यदोब्रीहियवमाषमुद्रादिसस्यानांदाता चिरस्थायि सुखित्वं । ब्रह्मवेदस्तत्प्रदोवेदस्याध्यापकोव्याख्याता च ब्रह्मणःसार्ष्टितांसमानगतितां तत्तुल्यतांप्राप्नोति ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । भार्याप्रकृष्टां । अभयप्रदोऽर्हिसकः । ब्रह्मदोवेददः । ब्रह्मसार्ष्टितां ब्रह्मसमानगतिं तत्तुल्यतांप्राप्नोतीत्यनुषज्यते । ऋषिगतिः । ऋषीगतौ समाना ऋष्टिः सार्ष्टिः ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मदोवेददः ब्रह्मसार्ष्टितांपरमात्मसायुज्यम् ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मदः वेदस्याध्यापकः ब्रह्मसाम्यं तादात्म्यं प्राप्नोति ॥ २३२ ॥

सर्वेषामेव दानानांब्रह्मदानं विशिष्यते ॥ वार्यन्गौमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम् ॥ २३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यविधेरर्थवादः । दीयन्तइति दानानि देयद्रव्याणि । दानक्रियैव वा दानम् । ब्रह्मदानं वेदाध्ययनव्याख्याने । वार्यादीनांसर्वदानोत्तमत्वाद्ब्रह्मणम् ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दीयतइति दानं । वार्यादीनि यानि यानि दानानि तेषांदानानांमध्ये ब्रह्मवेदस्तद्रूपम् ॥ २३३ ॥

(३) कुड्डूकः । उदकान्धेनुभूमिवस्त्रतिलसुवर्णघृतादीनांसर्वेषामेव यानि दानानि तेषांमध्यात्वेददानंविशिष्यते प्रकृष्टफलदभवति ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । वार्याद्यष्टादशदानानांमध्ये वेददानंश्रेष्ठमित्याहसर्वेषामिति । वारीत्यादि दिक्प्रदर्शनं । अष्टादशानां सर्वदायेनगृहीतं उभयनाकसाधनत्वाद्देदस्य ॥ २३३ ॥

(५) नन्दनः । सर्वेषांवार्यादीनांप्रदानानांप्रदेयानांमध्ये ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मदानं वेदाध्ययनं विशिष्यते ॥ २३३ ॥

येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ॥ तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । भावशब्दोऽयंचित्तधर्मे वर्तते । यादृशेन भावेन प्रसन्नेनचित्तेनश्रद्धयाऽऽदरेणददाति तादृशेनैव लभते । अथाऽश्रद्धयाऽवज्ञयाक्लिष्टंपरिभूय ददाति सोऽपि तथैव प्राप्नोति । यद्यदपि न द्रव्यजात्यभिप्रायम् । किंतु हिंफलएतदुच्यते । तांतांप्रीतितत्तद्रव्यसाध्यांप्राप्नोति । जात्यभिप्राये ह्यातुराद्यौषधवत् । औषधएव लभ्यतेतत्तद्वाच्या तस्यानुपयोगीतिसोऽप्याक्षिपेत् । तथायादृश्युल्लासाद्यस्य प्रीतिस्तादृशीचैव प्राप्नोति । अतश्चसर्वदैवौषधदानअरोगित्वमुक्तंभवति । अथवाइदमेस्यादिति या फलकामना सभावःयत्फलमभिसंधाय यद्यद्व्यं ददाति तत्तत्प्राप्नोति । तेनैव भावेन तथैवेच्छया यदैवेच्छतितदैवलभतइत्युक्तंभवति । सर्वफलत्वंसर्वद्रव्याणांप्रदर्शितंभवति ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येनयेन भावेन सात्विकराजसादिना तेन भावेन तादृक्भावयोग्येन देवादिदेहेन प्रतिपूजितस्तत्तल्लोके ॥ २३४ ॥

(३) कुड्डूकः । अवधारणे तु शब्दः । येन येनैव भावेनाभिप्रायेण फलाभिसन्धिकःस्वर्गोमेस्यादितिमुमुक्षुर्मोक्षाभिप्रायेण निष्कामोयद्यद्दानंददाति तेनैव भावेनोपलक्षितस्तत्तद्दानफलद्वारेण जन्मान्तरे पूजितःसंप्राप्नोति ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रद्धयैव देयमित्युपसंहरन्विपर्यये दोषमाह येनेतिद्वाभ्यां । भावेन सात्विकादिना ॥ २३४ ॥

(५) नन्दनः । न केवलंवार्यादिप्रदाने तृप्तादेर्लाभः । किंतु सर्वस्याप्यभिलषितस्येत्याह येनेति ॥ २३४ ॥

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च । तावुभौ गच्छतःस्वर्गं नरकं तु विपर्यये ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूजापूर्वकंदातव्यंतादृशमेवचप्रतिग्रहीतव्यंनावज्ञयादातव्यमितिश्लोकस्यतात्पर्यम् । अर्चितमिलिक्रियाविशेषणम् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्चितंयथाभवति तथा यद्दीयते पात्रपूजापूर्वकमित्यर्थः । अत्र दातुरार्चितानर्चितदानयोः स्वर्गनरकौ प्रतिग्रहीतस्तु आर्चितमेव मयाग्राह्यमितिनियमे फलम् । अनर्चितग्रहणे तु दोषोस्त्येव ॥ २३५ ॥

(३) कुड्डूकः । योर्चापूर्वकमेव दाता ददाति यश्च प्रतिग्रहीताऽर्चापूर्वकमेव दत्तंप्रतिगृह्णाति तावुभौ स्वर्गगच्छतोऽनर्चितदानप्रतिग्रहणे नरकं । पुरुषार्थे तु प्रतिग्रहेऽनर्चितमेव मयागृहीतव्यंनान्यथेतिनियमात्फललाभोन विरुद्धः ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । भावमेव व्यनक्ति यदिति । आर्चितादिद्वयंद्रव्यविशेषणंक्रियाविशेषणंच तेन सत्कृत्य दत्तंसत्कारपुरःसरमवाप्नोति । तदुक्तं । दातव्यमितिग्रहणंदीयतेनुपकारिणे । देशे काले च पात्रेच तद्दानंसात्विकंस्मृतम् ॥ यत्तुप्रत्यु-

पकारार्थफलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिच्छिष्टतद्वाजसमुदात्तम् ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥ असत्कृत-
मवज्ञातंतत्तामसमुदात्तमिति ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । अर्चितद्रव्यमितिशेषः ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्चितं विधिना विध्युक्तप्रकारेण संकल्पितं गृह्णाति ददाति च ॥ २३५ ॥

न विस्मयेत तपसा वदेदिष्टा च नानृतम् ॥ नार्तोप्यपवदेद्विप्रान्नदत्त्वा परिकीर्तयेत् ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । तपसाऽनुष्ठितेन विस्मयंन कुर्यादति तीव्रतपोमयारुतंसुदुश्चरमित्येवंमनसिनकर्तव्यम् । इष्टा-
यागं कृत्वाऽनृतं वदेत् । अविशेषेण प्रतिषिद्धस्यापि पुरुषार्थतया पुनः प्रतिषेधो यागाङ्गत्वज्ञापनार्थः । प्रतिषेधातिशये हि
ज्योतिष्टोमादेरङ्गहीनता भवति । आर्तः पीडितोऽपि ब्राह्मणैर्न तानपवदेन्न निन्देत् । दत्त्वा गवादिद्रव्यं कस्यचिदग्रतः प-
रिकीर्तयेदिदं मया दत्तम् ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न विस्मयेत अभिमानं न कुर्यात् । इष्टा सोमयागं कृत्वा नानृतं वदेत् । आर्तोप्यतिपीडितो-
पि अपवदेत् निन्देत् ॥ २३६ ॥

(३) कुल्लूकः । चान्द्रायणादितपसा कृतेन कथं मयेदं दुष्करमनुष्ठितमिति विस्मयंन कुर्यात् । यागं च कृत्वा नास-
त्यं वदेत् कृतेपि पुरुषार्थतयाऽनृतवदननिषेधे क्रत्वर्थोऽयं पुनर्निषेधः ब्राह्मणैः पीडितोपि न तान् निन्दयेत् । गवादिंश्च दत्त्वा
मयेदं दत्तमिति परस्य न कथयेत् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । विस्मयादिचतुष्टयकर्तव्यतां सार्थवादं निषेधति न विस्मयेति द्वाभ्यां । विस्मयेत कथं मयेदं-
दुष्करं कृतं तप इति । यद्वा । अहंतपस्वीति गर्वा न स्यात् । ब्रीहिभिर्यागं करोमीति संकल्प्य यवैर्न कुर्यात् नानृतं वदेदिति
श्रुतेरयमर्थो निर्णीतः । नानिष्टा वा इदं मयेति न ब्रूयात् । त्वरसतो यज्वा अनृतवादी न स्यात् । आर्तः विप्रैः परिपीडितोपि
तान् निन्देत् रोगार्तो वा ॥ २३६ ॥

(५) नन्दनः । बहुभ्यः कीर्तनं स्ववाचा परिकीर्तनम् ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तपसा न विस्मयेदभिमानं न कुर्यात् । इष्टा यागं कृत्वा अनृतं वृषा न वदेत् । आर्तो ब्राह्मणैः
पीडितोपि विद्वान्पंडितः । नापवदेत् अपवादं न कुर्यात् न वदेत् विप्रान्दत्त्वा दानं कीर्तयेत् ॥ २३६ ॥

यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ॥ आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्तनात् ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रतिषेधस्यार्थवादोऽयम् । अनृतेन हेतुना यज्ञः क्षरति सवति निष्फलो भवति यदर्थकृतं-
तन्व संपद्यते । एवं सर्वत्र ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षरति तादृशफलशून्यो भवति ॥ २३७ ॥

(३) कुल्लूकः । अनृतेन हेतुना यज्ञः क्षरति सत्येनैव सफलं साधयति एवं तपसि दाने च योज्यम् । विप्रनिन्दया
चायुः क्षीयते ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । कृते किं स्यात्तत्राह यदिति । क्षरति फलमद्वैतं नश्यति तच्चतुष्टयमित्यर्थः ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञोऽनृतेन क्षरति नश्यति निष्फलो भवति ॥ २३७ ॥

धर्मं शनैः संचिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः ॥ परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ २३८ ॥

(१) मेधातिथिः । महति दाने महति च तपसि महति च यज्ञे ज्योतिष्मदादौ यद्यसमर्थस्तदा नोदासीनेन वि-
तव्यम् । किंतिर्हि शनैः शनैः स्वल्पेन दानेन स्वल्पेन तपसा यथाशक्तिपरोपकारेण जपहोमाभ्यांस्मार्ताभ्यां धर्मः संचेतव्यो-
यथाभृतसंघातपुत्तिकाः पिपीलिकाः संचिन्वन्ति । परलोकसहायार्थमिति धर्मफलानुवादः । सर्वभूतान्यपीडयन् याञ्चया ध-
र्मार्थया भूतानां पीडा न कर्तव्या ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वल्मीकं मृद्रूपम् । वल्मीकाभृत्करकीटः । पुत्रिकेतिकचित्पाठः । सहायः सहगामी । भू-
तान्यपीडयन्ति हिंसाद्यधर्मेषु नात्यन्तं प्रसज्येतेत्यर्थः ॥ २३८ ॥

(३) कुड्डूकः । सर्वप्राणिनां पीडां परिहरन् परलोकसहायार्थं यथाशक्ति शनैः शनैर्धर्ममनुतिष्ठेत् । यथा पुत्तिकाः पिपी-
लिकाप्रभेदाः शनैः शनैर्महान्तपुत्तिकाकूटं संचिन्वन्ति ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मस्यावश्यकतव्यतामाह धर्ममिति षड्विः । पुत्तिकाः स्वमूत्रेण भूमिमाद्र्द्वैकृत्य सच्छिद्रं मृत्पुञ्जं-
संचिन्वन्तियाः पिपीलिकाविशेषास्ताः । वल्मीकं प्रसिद्धं । तत्किमर्थं तत्राह परेति । अपीडयन् वैधेतरा हिंसा मकुर्वाणः आर्हंस-
न्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुतेः ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुत्तिकाः रुमयः पिपीलिकाः । वल्मीकमिव संचिनुयात् ॥ २३८ ॥

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ॥ न पुत्रदारान ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । भूतानुवादोऽयम् । अमुत्र जन्मान्तरे सहायार्थं नरकादिदुःखादुद्धरणार्थं कस्यचित्सुहृद्बान्ध-
ववादेः शक्तिरस्ति । केवल एव जीवता यो धर्मः कृतः स तमुद्धरति ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मस्तिष्ठतिकेवलः कृत्स्नः ॥ २३९ ॥

(३) कुड्डूकः । यस्मात्परलोके सहायकार्यसिद्ध्यर्थं पितृमातृपत्नीज्ञातयस्तिष्ठन्ति । किंतु धर्म एवैको द्वितीय-
भावेनोपकारार्थमवतिष्ठते । तस्मात्पुत्रादिभ्योपि महोपकारकं धर्ममनुतिष्ठेत् ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । अमुत्र परलोके । अतो न धर्मतुल्यः कश्चित् । पुत्राश्च दाराश्च तत्पुत्रदारम् ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमुत्र परलोके सहायार्थं पित्रादयो न तिष्ठन्ति केवलः एकः धर्मः साहाय्यार्थं तिष्ठति ॥ २३९ ॥

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ॥ एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । यथा जन्तुः प्राण्येक एव जायते न सुहृद्बान्धवादिना सहैक एव प्रलीयते न सुहृदो बान्धवाः
सहभरणमनुभवन्ति । यदि नाम भार्याऽन्यो वा भक्तोजनस्तन्भरणकालात्मानं हन्यात्तथापि पृथगेवासौ भरणक्रिया ।
अनयानगर्भैक्यमन्निवदनुभवन्ति एवं सुकृतदुष्कृते अपि पृथगेवानुभवन्ति । मनु च न पुत्रदारमित्युक्तं यावता पुत्रः प्राप्ता
दिक्रियया पितुरुपकरोत्येव मृतस्यैव भार्यापि । सत्यम् । धार्मिकस्यैव तादृशः पुत्रो भवतीति तत्परमेतत् । यथा जीवतः
कस्यचिद्वस्तुग्राहिकया कश्चित्सहायो भवत्येवं मृतस्य पुत्रो धर्मद्वारेणैवोपकरोति ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसूयते जायते । प्रलीयते भ्रियते ॥ २४० ॥

(३) कुड्डूकः । एक एव प्राण्युत्पद्यते न बान्धवैः सहितः । एक एव च भ्रियते । सुकृतफलमपि स्वर्गादिकं च दुरि-
तफलं च नरकादिकमेक एव भुङ्क्ते न मात्रादिभिः सह तस्मान्मात्राद्यपेक्षयाऽपि धर्मेन त्यजेत् ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । एकोऽसहायो । प्रमीयते धियते । मुरुतभोगेपि सहायो नास्ति किं दुष्कृतभोग इत्याह एक इति ॥ २४० ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ॥ विमुखा बान्धवायान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । सह गच्छति । इदं प्रत्यक्षसिद्धप्रसङ्गानार्थमुच्यते । मृतस्य शरीरक्षितावुत्सृज्य काष्ठमिव निष्प्रयोजनं विमुखा बान्धवाः प्रतिगच्छन्ति । धर्मस्तु केवलस्तं पुरुषमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । काष्ठसमं दाहपक्षे । लोष्ठसमं भूमिप्रापणपक्षे ॥ २४१ ॥

(३) कुल्लूकः । मृतशरीरमनःप्राणादित्यक्तं काष्ठलोष्ठवदचेतनं भूमौ त्यक्त्वा पराङ्मुखो बान्धवायान्ति न मृतं जीवमनुयान्ति । धर्मस्तु तमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षितौ प्रक्षेपाधारे । यान्ति स्वगृहं प्रति । तत्रापि विमुखाः अहो कष्टं वर्तते ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तं मृतं धर्मः अनुगच्छति ॥ २४१ ॥

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः ॥ धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारोऽयम् । दुस्तरं तमः रुच्छेण यत्तीर्यते तमो दुःखं तदपि धर्मेण सहायेन सुतरं भवति । नहि तादृशो तमसि मज्जतीत्यर्थः ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शनैरिति नात्यन्तमात्मानमवसादयेदित्यर्थः ॥ २४२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्धर्मेण सहायेन दुस्तरं तमो नरकादिदुःखं तरति तस्माद्धर्मसहायभावेन सततं शनैरनुतिष्ठेत् ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वौत्सुक्यमाह तस्मादिति । तमः नरकं अविद्यां । अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानावाप्ता ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमः नरकं तरति ॥ २४२ ॥

धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम् ॥ परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं स्वशरीरिणम् ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मः प्रधानं यस्यासौ धर्मप्रधानो धर्मपरायणो यथाविहितकर्मानुष्ठायी । तपसा हतकिल्बिषं कथं त्विमादकृतव्यतिक्रमे तपसा प्रायश्चित्तेन हतकिल्बिषः शास्त्रव्यतिक्रमे जातो सौदोषस्तस्मिन् तत्प्रायश्चित्तेन नष्टे परलोकं नयति भास्वन्तं परलोकं देवस्थानं त्वर्गादि नयति प्रापयतिकः प्रकृतत्वाद्धर्म एव । शरीरिणं पुरुषं स्वशरीरेण शरीरी । नयत्याऽन्येषां पुरुषाणां प्राश्नभौतिकं शरीरमेवं तस्य । किं तर्हि स्वमेव शरीरं ब्रह्मविभुत्वमनेनोच्यते ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपसा चान्द्रायणादिना । नयति धर्मः स्वशरीरिणं आकाशवत्कचिदप्यप्रतिहतदेहम् ॥ २४३ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मपरं पुरुषं दैवादुपजाते पापे प्राजापत्यादितपोरूपप्रायश्चित्तेन हतपापं दीप्तिमन्तं प्रकृतो धर्म एव शीघ्रं ब्रह्मत्त्वर्गादिरूपं परलोकं नयति । संब्रह्मेत्याद्युपनिषत्सु स्वशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगः स्वशरीरिणं ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः । यद्यपि लिङ्गशरीरावच्छिन्नो जीव एव गच्छति तथापि ब्रह्मांशत्वाद्ब्रह्मस्वरूपमुपपन्नं धर्म एव चेत्परलोकं नयति ततो धर्ममनुतिष्ठेत् ॥ नहि वेदाः स्वधीतास्तु शास्त्राणि विविधानि च । तत्र गच्छन्ति यत्रास्य धर्म एको नुच्छति ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । अहो धर्मस्यासाध्यं नास्तीत्याह धर्ममिति । धर्मप्रधानं फलप्रधानं परलोकं परं ब्रह्मैव लोकं आत्मा येषां नो यमात्मा यं लोक इति श्रुतेः । स्वशरीरिणं आकाशशरीरं ब्रह्मभूतं आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहितेत्यादौ ब्रह्मण्याकाशशब्दप्रयोगात् । नयति प्रापयति धर्म एव परं परयेति शेषः ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीदृशं पुरुषं खशरीरिणं आकाशवदप्रतिहतगतिम् ॥ २४३ ॥

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संबन्धानांचरेत्सह ॥ निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥ २४४ ॥

(१) मेधातिथिः । बहुप्रकारत्वादुत्तमस्य तदपेक्षावीप्सा । कश्चिज्जात्योत्कृष्टः कश्चिद्विद्यया कश्चिच्छीलेनाथवासंबन्धिभेदाद्यः कश्चित्संबन्धः केनचिदुत्तमेन योग्यः । उत्तमैरुत्तमैर्जात्यादिभिरुत्कृष्टैः कन्यादानादिलक्षणांसंबन्धानांचरेत्कुर्यान्निनीषुर्नेतुं प्रापयितुमिच्छुः कुलमुत्कर्षश्रेष्ठमधमानधमांस्त्यजेत् । उत्तमैश्चविधानादधमानां त्यागे सिद्धउत्तमासंभवे मध्यमानुज्ञानार्थं त्यागवचनम् । अधमानिकृष्टाः ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संबन्धानविवाहयाजनमैत्र्यात्रीन् ॥ २४४ ॥

(३) कुल्लूकः । कुलमुत्कर्षनेतुमिच्छन्विद्याचारजन्मादिभिरुत्कृष्टैः सह सर्वदा कन्यादानादिसंबन्धानांचरेत् । अपकृष्टास्तु संबन्धांस्त्यजेत् । उत्तमविधानादेवाधमपरित्यागे सिद्धे यत्पुनरधमांस्त्यजेदित्यभिधानंतदुत्तमासंभवे त्वतुल्याधनुज्ञानार्थम् ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । कुलस्योत्कर्षोपायमाह उत्तमैरिति द्वाभ्याम् । वेदाचारनिष्ठैः । संबन्धान्ब्राह्मणान् । यौनांश्च निनीषुः प्रापयितुमिच्छुः । वीप्सात्र जात्युत्कर्षविद्योत्कर्षधर्मोत्कर्षाद्यपेक्षया । त्यजेदित्यन्यत्यागस्यार्थकत्वेऽप्युत्तमात्ताभेऽधमोऽपि याचइत्यर्थम् ॥ २४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्तमैः कुलैः सह संबन्धान्कुर्वन् आचरेत्कुलं उत्कर्षं निनीषुः प्रापयिषुः अधमांस्त्यजेत् ॥ २४४४

उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हीनान् हीनांश्च वर्जयन् ॥ ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेमशूद्रताम् ॥ २४५ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्तमान्गच्छंस्तैः सहसंबन्धं कुर्वन्ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति । ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरपि प्रदर्शनार्थम् । प्रत्यवायेन विपरीताचरणेन हीनैः सह संबन्धिनः प्रातिलोभ्येन शूद्रतां गच्छति । जातेरनपायस्तांतुल्यतां प्राप्नोतीत्युक्तं भवति ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यवायेन प्रतिकूलगमनेनाधर्म्यसंबन्धेनेतियावत् ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लूकः । उत्तमान्गच्छंस्तैः सह संबन्धं कुर्वन्ब्राह्मणः श्रेष्ठतां गच्छति । प्रत्यवायेन विपरीताचारेण हीनैः सह संबन्धे जातेरपकर्षतया शूद्रतुल्यतामेति ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मानुष्ठानेन ब्राह्मणो ब्रह्मबन्धुः श्रेष्ठतामेति । हीनानवरान् । हीनस्त्रीपाखण्डादिगमनं प्रत्यवायस्तेनावरसंबन्धेनः ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । प्रत्यवायेनोक्तविपर्ययेण क्रियायाम् । शूद्रतां शूद्रसमताम् ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्तमैः सहसंबन्धान्कुर्वन्ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि प्रत्यवायेन प्रतिकूलचरणेन शूद्रतां ब्राह्मण एति । त्वधर्मेण श्रेष्ठतां एति ॥ २४५ ॥

दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन् ॥ अहिंस्त्रोदमदानाभ्यांजयेत्स्वर्गतथाव्रतः ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्तव्येषु दृढनिश्चयोदृढकारी । यत्करोति तदवश्यं समापयति न पुनः कार्यभारभ्यासमाप्य निवर्तते नानवस्थितइत्यर्थः । तदुक्तं प्रारब्धस्यान्तगमनम् । मृदुरनिष्ठुरः क्रूराचारैस्तेनादिभिर्न संबन्धः । तैः सह संबन्धं कुर्वन् यथा दमदानाभ्यांस्वर्गजयेत्प्राप्नुयात् । तथाव्रतः एतद्व्रतं नियमं धारयन् । दमस्य पृथगुपादानादान्तोद्वन्द्वसहिष्णुर्दृष्टव्यः ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दृढकारी यद्धर्मसाधनकर्तुं प्रवृत्तस्ततो न विरतः । मृदुर्धुवाक् दान्तः क्लेशसहः । असंवसन्-
सहावसन् दमदानाभ्यामिति दमशब्देन तपःक्लेशसहत्वाभिधायिना तपो लक्ष्यते । व्रतैर्निषिद्धानाचरणनियमैः । कच्चित्थाव्रत-
इति पाठस्तत्र तादृक्गृहीतनियम इत्यर्थः ॥ २४६ ॥

(३) कुड्मूकः । प्रारब्धसंपादयिता दृढकारी । मृदुरनिष्ठुरः । दमस्य पृथगुपादानाद्दान्त इति शीता तपादिद्वन्द्वसहिष्णु-
गृहीतव्यः । क्रूराचारैः पुरुषैः संसर्गपरिहरन्परहिंसानिवृत्तः । तथाव्रत एव नियमदमेन्द्रियसंयमालम्बेन च दानेन स्वर्गप्राप्ति-
ति ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दृढकारीति । प्रारब्धकर्मसमापयिता । क्रूराचारैः क्रूरआचारो विप्रहिंसादिर्येषां तथा-
व्रतः उक्तसाधननिष्ठः । जयेत् प्राप्नुयात् । केन दमदानाभ्यां दमोवासेन्द्रियनियमः । दानम् प्रसिद्धम् ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । धर्मसमुच्चयमाह दृढेति ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रूराचारैः पुरुषैः स्तेनादिभिः असंवसन् वसेत् । दमः इन्द्रियनिग्रहः । समाहितः । तथाव्रत-
इति पाठः ॥ २४६ ॥

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ॥ सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाजयदक्षिणाम् ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथिः । एध इन्धनं काष्ठादि । अन्नं पक्कमामंवा । अभ्युद्यतमभिमुखमुपनीतम् । एतत्सर्वतः प्रतिग्रहीतव्यं-
पतिनामिशस्तचण्डालादिप्रतिलोमवर्जं शूद्रादन्यस्माद्वैष्णवापकर्मणः । मधु माक्षिकं । अभयं दक्षिणेव दृष्टान्तार्थमेतत् । प्रतिग्रहो हि
परकीयस्य द्रव्यस्य तदिच्छया स्वीकारेण चान्नरूपता । न ह्यत्र कस्यचित्त्वाभ्यर्चनवर्तते न च कस्यचिदुपजायते । अतः
स्तुत्यादक्षिणाशब्दप्रयोगः । यथा चण्डालादिभ्योऽप्यरूपे कान्तारे वा रक्षा चौरादिभ्योऽङ्गीक्रियमाणान् दोषायैव मेतदे-
धादिगृह्णमाणं दोषाय । अनापदि चायं विधिः । अपदि तु चण्डालादिभ्योऽपि वक्ष्यति । अभ्युद्यतशब्दश्चान्नेनैव सह सं-
बध्यते प्रत्यासत्त्या नैधादिभिः । अतएवादिषु आच्चाऽविरुद्धा । धार्मिकेभ्यो द्विजातिभ्यः कर्तव्यस्तु परिग्रह इत्यर्थः धार्मिकेभ्यो-
द्विजेभ्यः शूद्राच्चाप्राप्तः । इत्येते च द्रव्यविशेषोपयाच्चा । तदर्थमिदम् ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्राभयदक्षिणाव्यतिरिक्तेष्वभ्युद्यतमिति सर्वत्र संबध्यते । अभ्युद्यतमभ्यर्थ्य दत्तम् ।
सर्वतो प्रतिग्राह्यवित्तादपि प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्रहीतृवृत्तौ न तु तन्निवृत्तौपि याचित्वा यच्छेत्तु दोषः । अभयरूपं दक्षि-
णाम् ॥ २४७ ॥

(३) कुड्मूकः । काष्ठजलफलमूलमधूनि अन्नं चाभ्युद्यतमयाचितोपनीतम् । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा-
द्विष इति याज्ञवल्क्यवचनात्कुलटादिवर्जं सर्वतः शूद्रादिभ्योपि प्रतिगृह्णीयात् । आममेवाददीतास्मादित्युक्तत्वादाभ्यान्मेव
शूद्रात्प्रतिग्राहं अभयं चात्मत्राणात्मकं प्रीतिहेतुत्वादक्षिणा तुल्यं चण्डालादिभ्योपि स्वीकुर्यात् ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्याभावे कथं दानमिति चेत्तत्रेदं शीर्षिकां सार्थवादां सर्वतो ग्राह्यामाह एधेति चतुर्भिः । अभ्यु-
द्यतं अयाचितोपपन्नं । एध आदिषुणां विशेषणं । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथाद्विष इति याज्ञवल्क्यवचनात्तदभ्येभ्यः ।
शूद्रादिभ्योऽपि गृह्णीयात् । अभयं स्वात्मत्राणं तदेव दक्षिणः प्रीतिहेतुत्वात् ॥ २४७ ॥

(५) नन्दनः । अथानापद्यपि प्रतिग्राह्याण्यसह एध इति । अभयदक्षिणमभयदानम् ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसक्तस्तु आह गन्धेति गन्धं सुगन्धं कर्पूरादिकं । मदभ्युदितं अभ्यर्थ्य दत्तम् । च पुनः
उदकादिकं सर्वं प्रतिगृह्णीयात् ॥ २४७ ॥

आत्ताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ॥ मेने प्रजापतिर्यास्यामपि दुष्कृतकर्मणः ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथिः । एषादतिरेकेण यदन्यद्व्यंतस्याप्यनेन विशेषेण ग्राह्यतोच्यते । भिक्षाशब्दश्च प्रशंसायांप्रयुक्तो न भिक्षैवं विवक्षिता यद्यप्ययं सिद्धान्तोऽल्पतावचनः । भिक्षा किल स्वल्पत्वान्नातीव दोषावहा । ब्रह्मचारिणश्च सार्ववर्णिकी विहिता । एवमन्यदप्यनेन विशेषेण तत्तुल्यं दृष्टम् । भिक्षाशब्दस्यैवं विधार्थविवक्षया प्रयोगः । तथाहि महाभारते । गत्वा ह्युभौ भार्गवकर्मशालां पार्थोपृथा प्राप्य महानुभावौ । तौ याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ भिक्षेद्यथावेदयतां नराग्र्याविति । आत्तापत्ता तं देशमानीता यत्र प्रतिग्राही स्थितः । अभ्युद्यताऽग्रे स्थापिता वचनेनेद्वितेन वा गृह्यतामिति निवेदिता । पुरस्तात्पूर्वमप्रचोदिताऽयाचिता प्रतिग्रहीत्रा । स्वयंपरमुखेन वा दात्रा पूर्वोक्तमिदं मेद्व्यमस्ति तत्प्रसादमाश्रित्य गृह्यतामिति केवलमर्तकितोपपादिता तत्कालएव दर्शिताभिप्राया तादृशीं भिक्षां प्रजापतिर्हिरण्यगर्भो मेने मन्यते स्म । किमिति दुष्कृतकर्मणोऽपि सकाशाद्ग्राह्येति । दुष्कृतं पापं कर्म यस्यासौ दुष्कृतकर्मा ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भिक्षां आत्तांस्वंगृहं अभ्युद्यतां प्रयत्नोपत्तां पुरस्तात्पूर्वमप्रचोदितां दास्यामीत्यनिवेदिताम् ॥ २४८ ॥

(३) कुड्डूकः । आत्तासंप्रदानदेशमानीताम् । अभ्युद्यतामाभिमुख्येन स्थापिताम् । अप्रचोदितां प्रतिग्रहीत्रा स्वयमन्यमुखेन वा पूर्वमयाचितां दात्रा च तुभ्यमिदं ददामीति पूर्वमकथितां हिरण्यादिभिक्षां । न तु सिद्धान्तरूपां अन्नमभ्युद्यतं चेत्पुक्तत्वात्पापकारिणोपि पतितादिवर्जं ग्राह्यादिति विरिश्चिरमन्यत ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आत्तां संप्रदानदेशमानीतां अभ्युदितां आभिमुख्येन स्थापितां अप्रचोदितां प्रतिग्रहीत्रा स्वयमन्यमुखेन वाऽयाचितां दात्रा तुभ्यं ददामीति पूर्वमकथितां च गोहिरण्यादिरूपाम् ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमभ्युद्यतमन्नं प्रतिग्राह्यमेव किंतु भोज्यमपीत्याह आत्तेति । आत्तां दात्रा प्रतिग्रहीत्रे ददामीति । उद्यतादियत्वेनोत्क्षिप्तम् । भिक्षामन्नम् ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आनीतां अभ्युदितां अभ्यर्च्य प्रार्थ्य दत्तां भिक्षां नोदितां ग्राह्यां प्रजापतिः मेने अपि दुष्कृतकर्मणः सकाशात् ॥ २४८ ॥

नाश्रन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च ॥ न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ २४९ ॥

[चिकित्सककृतघ्नानां शिल्पकर्तुश्च वार्धुषेः ॥ षण्ढस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥ १॥^१]

[न विद्यमानमेवं वै प्रतिग्राह्यं विजानता ॥ विकल्प्या विद्यमाने तु धर्महीनः प्रकीर्तितः ॥ २॥^२]

(१) मेधातिथिः । अथाग्रहणनिन्दार्थवादः । अभयोयत्रैतामवधीरयति तस्य पितरः श्राद्धं नाश्रन्ति न प्रतीच्छन्तीति । अग्निश्च देवेभ्यो हव्यं वहति पित्र्यादौ वाचकर्मणो न फलं लभ्यत इत्यर्थः । अत्र कश्चिदाह अनुपयुज्यमानमपि दातुरनु-

१ (क, ख, ग, घ, अ, ङ, ढ, ण, त, य, ल.) । (ट, ड.) चिह्नितपुस्तकयोः स एव श्लोको वर्तते परंतु तन्मध्ये केचन शब्दाभिन्नाः सन्ति अर्थस्तु एक एव ।

§ (ल)

ग्रहार्थमवश्यमीदृशं गृहीतव्यं तत्त्वयुक्तम् । निर्दोषताऽस्यायाचितप्रतिग्रहस्योच्यते । प्रतिप्रसवो ह्ययम् प्रतिषिद्धस्य च प्रतिप्रसवो भवति । लौकिक्याचार्यतया ग्रामिः प्रतिषिद्धा सैव प्रतिप्रसूयते ॥ २४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चदशवर्षाणि पित्र्यं दैवंच तस्य वृथा भवति यस्तामवमन्यते प्रतिक्षिपतीति निन्दार्थवादः । पूर्वविधिविशेषो दोषानां दृढीकरणार्थः ॥ २४९ ॥

(३) कुल्लूकः । तेनोपकल्पितं श्राद्धेषु कव्यं पञ्चदशवर्षाणि पितरो न भुञ्जते । न च यज्ञेषु तेन दत्तपुरोडाशादिहव्यमग्निर्वहति देवान् प्रापयति यस्तां भिक्षां स्वीकरोति ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । ईदृशीं परित्यजन् हव्यकव्ययोः फलं न प्राप्नोतीत्याह नेति । अवमन्यते न स्वीकरोति ॥ २४९ ॥

(५) नन्दनः । तस्य दीयमानां भिक्षामवमन्यते प्रत्याख्याति ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः एतादृशीं भिक्षां अवमन्यते तस्य पुरुषस्य पितरः नाश्नन्ति अग्निः हव्यं न वहति न स्वीकरोतीत्युच्यते । भिक्षाशब्दः प्रशंसायां प्रयुक्तो न भिक्षैव भिक्षैव चेद्ब्रह्मचारिणः सार्ववार्णिकी अभिहिता तस्मादर्थविशेषे भिक्षाशब्दः अपरत्र च ॥ २४९ ॥

[(६) रामचन्द्रः । चिकित्सकेति । चिकित्सकादिभिः उद्यतां भिक्षां वर्जयेत् ॥ १ ॥]

[(६) रामचन्द्रः । न विद्येति । गन्धादिव्यतिरेकेण यदन्यद्रव्यं तस्याप्यनेन विशेषेण न ग्राह्यत्वम् ॥ २ ॥]

शय्यांगृहान्कुशान्गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि ॥ धानामस्यान्पयोमांसं शाकं चैव न निर्नुदेत् ॥ २५० ॥

(१) मेधातिथिः । शय्यादीन्यनादृतान्यपि न निर्नुदेन् प्रत्याचक्षीत यदि गृहेऽवस्थितानि द्रव्याणि कश्चिदुच्यते चेदमिदमाहराम्येतत्प्रमृष्यतां तदान् प्रत्याख्येयानि ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पयोदुग्धं न निर्नुदेन्परिहरेत् । एतत्सर्वप्रतिग्राह्यद्रव्यादागतं प्रयोजनाभावादिप्रतिसंधानेन न त्याज्यं त्यागेतु दोषइत्यर्थः ॥ २५० ॥

(३) कुल्लूकः । गन्धान्गन्धवन्ति कर्पूरादीनि । धानाभृष्टयवतन्डुलान् । पयःक्षीरं । पूर्वमाहरणोपायनिबन्धेन गवादीनामप्रत्याख्यानमुक्तं शय्यादीनि त्वयाचितादृतान्यपि दात्रा स्वगृहस्थितान्ययाचितोपकल्पितानि न प्रत्याचक्षीत ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गुवादीनां पीष्टा नैतान्परित्यजेदित्याह शय्यामिति । मणीन् मरकतादीन् । धानाभृष्टयवान् एतान् निर्नुदेत् न त्यजेत् । गुवाद्युपजीवनार्थं सर्वमादेयम् ॥ २५० ॥

(५) नन्दनः । अन्यद्रव्यभ्युद्यतं प्रतिग्राह्यमाह शय्यामिति । निर्नुदेन्निराकुर्यात् । निर्नुदेदितिवचनाद्वातुमभ्युद्यतमिति गम्यते ॥ २५० ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्राह्याण्याह शय्यामिति । शय्यागृहादीन् निर्नुदेत् न त्यजेदित्यर्थः ॥ २५० ॥

गुरून्मृत्यांश्चोज्जिहीर्षन् चिष्यन् देवतातिथीन् ॥ सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत्स्वयं ततः ॥ २५१ ॥

(१) मेधातिथिः । गुरवउपदेशातिदेशैर्बहवः । श्रुत्या आश्रिताः स्मृत्यन्तरे तु संख्याताः । वृद्धौ तु मातापितरौ भा-

र्या साध्वी रुतः शिशुः । तानुद्धर्तुमिच्छुः क्षुधावसन्नान् देवतातिथींश्चार्चिष्यन्ति त्यक्त्वा कर्मसंपत्त्यर्थं सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्साधुभ्योऽसाधुभ्यश्च । न तु तृप्येत्स्वयंततः तृप्तिः क्षुन्निवृत्तिरुपभोगश्च तन्न कुर्यात् । गुर्वादिप्रयोजनमेव तद्गृहीतव्यं न त्वात्मा-
थं ॥ २५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुन् मातृपित्राचार्योपाध्यायादीन् । उज्जिहीर्षन् भृत्या नश्यत उत्तरिष्यन् । देवताअ-
तिथींश्चार्चिष्यन्ति प्राक्संकल्पकत्वे सत्यर्चनस्य सर्वतो निन्दितादपि । तृप्येदुपयुज्जीत तस्यांशेन ॥ २५१ ॥

(३) कुल्लूकः । मातापित्रादिगुरुभृत्यांश्च भार्यादीन् क्षुधावसन्नानुद्धर्तुमिच्छन् प्रतितादिवर्जं सर्वतः शूद्रादेरसाधु-
भ्यश्च प्रतिगृह्णीयात् । न तु तेन धनेन स्वयंवर्त्तेत ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । अतः कुलटादिभ्योऽपि प्रतिगृह्णीयादित्याह गुरुनिति । गुरुनुपदेष्टुन् भृत्यानाश्रितान् भार्या-
दींश्चोज्जिहीर्षन् क्षुद्याधिभ्य उद्धर्तुमिच्छन् अदृष्टार्थमार्चिष्यन् न तु तृप्येत्तद्धनं स्वभोगाय नादद्यात् ॥ २५१ ॥

(५) नन्दनः । एवंद्रव्यविशेषतः सर्वात्माप्रतिग्रहोक्तः इदानीमुपयोगविशेषतोऽप्याह गुरुनिति । गुरवः पित्रादयः ।
भृत्याः पुत्रदारादयः । उद्धरिष्यन्नापदइतिशेषः । ततः स्वयं न तृप्येत्तेन प्रतिगृहीतेन द्रव्येण स्वशरीरं पोषयेत् ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुभृत्यंश्च उज्जिहीर्षन् भृत्या नश्यतः उद्धरिष्यन् सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ततः प्रतिग्रहात्स्वयं न
तृप्येत् ॥ २५१ ॥

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ॥ आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात्साधुतः सदा ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । कथं तर्ह्यात्मायापयितव्योऽत आह । अभ्यतीतेष्वतीतेषु विना वा तैर्जीवन्तोऽपि यदि पृथग्वस-
न्ति । गुरुग्रहणं सर्वेषां च भृत्यानामपि प्रदर्शनार्थम् । आत्मनो वृत्तिजीवनं प्रतीच्छन् तर्ह्ययमानः साधुभ्यो धार्मिकेभ्यः प्रतिगृह्णीया-
त् । जातेरत्रानुपादाच्छूद्रादपि धार्मिकादस्ति प्रतिग्रहः । तदुक्तं नाद्याच्छूद्रस्येत्यादि ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्यतीतेषु मृतेषु विना तैस्तेषु जीवत्वपि । वृत्तिजीवनं साधुतः प्रतिग्राह्यतएव ॥ २५२ ॥

(३) कुल्लूकः । मातापित्रादिषु मृतेषु तैर्वा जीवद्भिरपि स्वयोगावस्थितैर्विना गृहान्तरे वसन्नात्मनो वृत्तिमन्विच्छ-
न्सर्वदा साधुभ्यो गृह्णीयादेव ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । गुर्वाद्युपरते तु न तथा कुर्यादित्याह गुरुष्विति । पितृमात्राचार्येष्वभ्यतीतेषु प्रव्रज्यामरणमहा-
पातकाद्यैरसंबद्धेषु ॥ २५२ ॥

(५) नन्दनः । आत्मासाधुभ्य एव प्रतिगृह्णीयान्नासाधुभ्य इत्याह गुरुष्विति । तैर्विना गुरुभिर्विना स्वप्रतिगृही-
तन्द्रव्यनिरपेक्षेषु गुरुष्वित्यर्थः । सदा आपद्यपि ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुषु अभ्यतीतेषु नष्टेषु सत्सु तैर्गुर्वादिभिर्विना गृहे वसन् साधुतः सकाशात् आत्मनो वृत्ति
मन्विच्छन् सदा गृह्णीयात् ॥ २५२ ॥

आधिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ ॥ एते शूद्रेषु भोज्यान्नायश्चात्मानं

निवेदयेत् ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्धसीरी अधिकः कुटुम्बीभूमिकर्षक इति उच्यते । गोपालदासौ संबन्धिशब्दौ यो यस्य गाः पा-

लयति स तस्य भोज्यान्तः । यश्चात्मानं निवेदयेत् । अहंत्वच्छरणः त्वयि विश्रब्धो वत्स्यामीत्येवं यः आत्मानमर्पयति सोऽपि भोज्यान्तः ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आर्धिकोर्धभागेन तस्य भूमौ कृषिकुर्वन् । कुलमित्रं कुलपरंपरमित्रसंततिः । गोपालः स्वीयगवांपालकः । दासो गर्भदासः । नापितोऽपि मुण्डनादिकर्मकारी । आत्मानं निवेदयेत्तवाहमिति । भोज्यान्नाण्डां कन्दुपक्क-शूलपक्कपायसदधिसक्तवः स्मृत्यन्तरोक्ता भोज्याः ॥ २५३ ॥

(३) कुल्लूकः । आर्धिकः कार्षिकः संबन्धिशब्दाश्चैते योयस्य कृषिकरोति स तस्य भोज्यान्तः । एवं स्वकुलस्य मित्र-योयस्य गोपालो योयस्य दासो योयस्य नापितः कर्म करोति योयस्मिन्नात्मानं निवेदयति दुर्गतिरहंत्वदीयसेवां कुर्वन् निति च त्वत्समीपे वसामीति यः शूद्रस्तस्य भोज्यान्तः ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वार्थशूद्रेभ्यो यदि गृह्णीयात्तदा एभ्यः षड्भ्य एवेत्याह आर्धिक इति । आर्धिकः कर्षकः । कुलमित्रं कुलपरंपरया मित्रतांगतं । दासः क्रीतः । यः आत्मानमतिदुर्गतिरहंत्वदीयसेवामेव कुर्वन् त्वत्समीपे वत्स्यामीति निवेदयेत्तस्मादपि ग्राह्यम् ॥ २५३ ॥

(५) जन्दनः । शूद्रेष्वपि च कानिचिद्भोज्यान्तान्याह आर्धिक इति । परस्य क्षेत्रधनादिकमाश्रित्य कृषिबाणिज्यादिना धनमुत्पाद्य तदर्थक्षेत्रादित्वा मिने दत्त्वा योऽर्थेन जीवति सः आर्धिकः । यश्चात्मानं निवेदयेत् आत्मनिवेदको नाम स्व-वशः कर्मकरः सोऽपि भोज्यान्तः ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । भोज्यानाह आर्धिक इति । आर्धिकः स्वकृषिफलभागी । कुलमित्रं पितृपितामहादिक्रमागतं । दासः गर्भदासः । नापितः एते शूद्रेषु भोज्यान्ताः । यः पुरुषः आत्मानं निवेदयति प्रयच्छति वाङ्मनः कायकर्मभिः । गृहस्थाश्रमप्रकरणम् ॥ २५३ ॥

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ॥ यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मनिवेदनमेव व्यक्तीकरोति । अस्य शूद्रस्य यादृश आत्मा भवेत्तत्कुलीनो यद्देशो-च्छिन्नपयश्चिकीर्षितं । अनेन कार्येण त्वामहमाश्रितो धर्मेण अन्येन वा प्रयोजनेन राजकुलरक्षादिना । यथावोपचरेच्छि-ल्येनानेन त्वांसेवे पादवन्दनादिगृहकृत्यकरत्वे सर्वस्मिन्निवेदित आत्मानि वेदितो भवति । अन्येतु आत्मा वैपुत्रनामासी-त्यपत्यवचनमात्मशब्दमन्यमानाः यस्य शूद्रस्य कामतः प्रवृत्ता दुहिता विवाह्यते तस्यानेन भोज्यान्तोच्यत इत्याहुः-तदयुक्तम् । न तावदयमात्मशब्दो दुहितरि विस्पष्टप्रयुक्तः । पुत्रशब्दो हि पुंस्येव प्रसिद्धतरः । न च परोक्षशब्दोपदेशो किंचि-त्प्रयोजनम् । एतावदेव वक्तुं युक्तं दद्याद्दुहितरंचयति । अन्ये त्वार्धिकादिग्रहणं शूद्रोपलक्षणार्थं वर्णयन्ति । तेन पारशवस्य श्वशुरस्य च भोज्यान्तता सिद्धा भवति ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आत्मनिवेदनप्रकारमाह यादृश इति । आत्मदेहो जनितः कुलतः धर्मतश्च । चिकीर्षितं तदीयं कर्म । यथा यावद्वृत्तिलाभेन निवेदयेन्मां परिगृहाणेति ॥ २५४ ॥

(३) कुल्लूकः । यथात्मनिवेदनं शूद्रेण कर्त्तव्यं तदाह यादृश इति । अस्य शूद्रस्य कुलशीलादिभिर्यादृश आत्मा-स्वरूपं यच्चास्य कर्मकर्तुरीप्सितं यथाचानेन सेवा कर्त्तव्या तेन प्रकारेणात्मानं कथयेत् ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । निवेदनप्रकारमाह यादृश इति । आत्मा कुलशीलादिः । तथा चोपचरेत् कृषिं करिष्यामि गृहादिपरिचर्यां वेति ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रस्यात्मनिवेदनप्रकारप्रसङ्गादाह यादृशइति । अस्य शूद्रस्य । आत्मायादृशः कुलीनोऽकुलीनो दक्षोऽदक्षोऽपि वा भवेत् । यादृशमस्यचिकीर्षितमात्मनोरक्षणादिप्रयोजनं दृष्टमदृष्टं वा । एनंस्वामिनं यथोपचरेदेधोदका हरणादिना यथा सेवेत तथाऽऽत्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनिवेदनमित्याह यादृशेति । अस्य शूद्रस्य यादृशः यज्ञातिविशिष्टः कुलतः कर्मतः आत्मा मनः । आत्मा पुत्रोवा यस्य भवेत् यादृशंचिकीर्षितं । तदीयं कर्म वाञ्छितं यथा एनं द्विजं उपचरेत् तथात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥

योन्यथासन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ॥ सपापकृत्तमोलोके स्तेनआत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यथाभूतमधार्मिकंसन्तंसत्सुशिष्टेष्वन्यथाभाषते धार्मिकोऽहमिति । अन्येन वा प्रयोजनेन चाश्रितोऽन्यद्दर्शयति ससर्वेषांपापकृतामधिकतमः पापकृत् । स्तेनश्चौरः । आत्मापहारकोन्यश्चोरोद्रव्यमपहरत्ययंपुनरात्मानमेवेति निन्दाशयः ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्तु जातिमपन्हुते तस्यदोषमाह योन्यथेति । आत्मापहारकः त्वजातेरात्मन्यपह्नवकर्ता अतस्तेनः अतः पापकृत्तमः ॥ २५५ ॥

(३) कुम्भकः । यइतिसामान्यनिर्देशात्पकृतशूद्रादन्योपि यः कश्चित्कुलादिभिरन्यथाभूतमात्मानमन्यथा साधुषुकथयति सलोकेऽतिशयेन पापकारीचौरः । यस्मादात्मापहारकः । अन्यः स्तेनोद्रव्यान्तरमपहरत्ययंतु सर्वप्रधानमात्मानमेवापहरेत् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । अहोअन्यथाभाषणान्नाधिकंपापमस्तीति मिथ्योक्तौ साक्रोशंदोषमाह यइति द्वाभ्यां । अन्यथासन्तकुलादिभिः । सत्स्वितिविशेषणाद्राजदण्डादौ मिथ्यापि कुर्यात् । आत्मापहारकः । तदुक्तम् । किंतेन न कृतंपापंचोरेणात्मापहारिणा । योन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यतइति ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः । आत्मनिवेदने शूद्रेण यथार्थमेव वक्तव्यं नान्यथेत्याह यइति ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अन्यथासन्तमात्मानम् त्वयंसत्सु साधुष्वन्यथा भाषते सः स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

वाच्यर्थानियताः सर्वे वाङ्मूलावाग्विनिःसृताः ॥ तांस्तु यः स्तेनयेद्वाचं ससर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । शब्दार्थयोर्नित्यसंबन्धाद्वाचिशब्देऽर्थानियताउच्यन्ते । वाङ्मूलावक्तुः स्वाभिप्रायप्रकाशनस्य तदधीनत्वात्तन्मूलाउच्यन्ते । वाचोविनिःसृताः संभूताः श्रोतुरपि प्रतिपत्तेस्तत्तुल्यत्वाद्वाग्विनिःसृताउच्यन्ते । न चान्नपौनरुक्त्याशङ्कानपरिहरिं प्रयतितव्यम् । अनुवादत्वादस्ययथाकथंचिद्वस्तुपरिहारत्वात् । तांवाचंयश्चोरयति मुष्णात्यन्यदुक्ताऽन्यदनुतिष्ठत्यन्येनाभिप्रायेण संगच्छतेऽन्यच्चदर्शयति ससर्वस्तेयकृत् । नास्तितद्द्रव्यंसुवर्णादियत्तेन नापहृतं भवतीति निन्दार्थवादो नृत्वचनस्य ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाचि नियताअविनांभूताः । सर्वेषांशब्दानुविद्धतयैव प्रतीतेः । वाङ्मूलावाचा सूक्ष्मशब्दब्रह्मणा जनिताः वाग्विनिःसृताः । वाक्सहकृतैः त्वकारणैर्जन्याः वागधीनत्वात्सर्वव्यवहाराणाम् । स्तेनयेन्मिथ्याभिधानेनान्यरूपांकृत्वोपादद्यात् ॥ २५६ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेऽर्थाःशब्देषु नियतावाच्यत्वेन नियताः वाङ्मूलाश्च शब्दास्तेषांप्रतिपत्तौ शब्देभ्यएवप्रतीयन्ते । प्रतिपत्तिद्वारेण शब्दमूलत्वंशब्देभ्यएवावगम्य चानुष्ठीयन्तइतिवाग्विनिर्गताइत्युच्यन्ते । अतएव वेदशब्देभ्यएवादावितिब्रह्मणोपि सृष्टिर्वेदशब्दमूलैवोक्ता । अतोयस्तांवाचंस्तेनयेत्त्वार्थव्यभिचारिणींवाचयति सनरःसर्वार्थस्तेयकृद्भवति ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वाचीति । वागर्थयोर्नित्यसंबन्धात्तंविना तैस्तत्प्रयोगायोगाद्वाङ्मूलाः । तदधीनत्वंवक्तुरभिप्रायादेःतएवार्थावाग्विनिःसृताःपरबुद्धौ संक्रान्ताभवन्ति । अतस्तांयस्तेनयेत्ससर्वस्तेनएवेति भावः ॥ २५६ ॥

(५) नन्दनः । पापकृत्तमत्वमेवोपपादयति वाच्यर्थाइति । वाचि शब्देसर्वेऽर्थानियता अभिधेयतयासंबद्धाः । वाङ्मूलावाक्परिणामभूताः । वाग्विनिःसृताः वाचा प्रतिपादिताः । एतैर्हेतुभिः सर्वार्थावाङ्मयाइत्यर्थः । तांसर्वार्थमयींवाचयः स्तेनयेत्तत्त्ववचनंतरिस्कृत्यान्र्थब्रूयात्ससर्वस्तेयकृत्सर्वार्थचोरः ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्विनिःसृतावाग्विन्द्रियाद्विनिःसृतामुखान्निर्गताः वाचःवाच्यार्थाः । वाच्याश्च तेअर्थाश्च वाच्यार्थाः । वाङ्मूलाः वचनमूलाः नियताः तद्यथायः वाच्यार्थः सएव मुखान्निःसरतीति भावः । तुपुनः यः पुरुषः तांवाचंस्तेनयेत् विपरीतं वदेत् अन्यदुक्त्वा अन्यदनुतिष्ठति सःसर्वस्तेयकृच्चौर्यकृत् ॥ २५६ ॥

महर्षिपितृदेवानांगत्वानृण्यंयथाविधि ॥ पुत्रे सर्वे समासज्य वसेन्माध्यस्थमाश्रितः ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । गृहस्थस्यैवेदंप्रकारान्तरमुच्यते । महर्षीणामानृण्यंत्वाध्यायेन पितृणामपत्योत्पादनेन देवानांयज्ञैर्यथोक्तंत्रिभिर्ऋणैर्ऋणवानितिमत्वा कृत्वैतन्नयंपुत्रे प्राग्व्यहारेसर्वगृहकुटुम्बव्यवहारंसमासज्य सन्यस्य वसेद्गृहएवमाध्यस्थेनास्थितस्त्यक्ताहंकारइदंमेधनमिदंमेपुत्रदारमिदंमेदासीदासमितिस्त्वबुद्धिसंस्थज्यासीत् । नाहंकस्यचिन्न कश्चिन्ममेतित्यक्तस्त्वनृणतामाध्यस्थ्यम् । अयंचसत्यासःकामानांचदृष्टानांचकर्मणान्सर्वेषामुत्तरत्रदर्शयिष्यामः ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महर्षीणामध्ययनेन पितृणांशुद्धसंतानोत्पादनेन देवानांयज्ञेन माध्यस्थंप्रवत्योदासीन्यमास्थितोवेदसत्यासिकोभूत्वेत्यर्थः ॥ २५७ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहस्थस्यैव संन्यासप्रकारोयमुच्यते । महर्षीणांत्वाध्यायेन पितृणांपुत्रोत्पादनेन देवतानांयज्ञैर्यथाशास्त्रमानृण्यंगत्वा योग्यपुत्रे सर्वकुटुम्बचिन्ताभारमारोप्य माध्यस्थमाश्रितःपुत्रदारधनादौ त्यक्तममत्वोब्रह्मबुद्ध्या सर्वत्र समदर्शनोगृहएव वसेत् ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वाश्रमसाधारणंभक्ष्याभक्ष्यंवक्तुंगृहस्थस्य हितमुपदिशन्कृतकृत्यतामाह महर्षीति चतुर्भिः । आनृण्यमुक्तेन वेदाध्ययनेन ऋषीणां । पुत्रोत्पादनेनआद्धेनपितृणां । यज्ञेनदेवानामितिसमासज्यत्वंब्रह्मात्वंयज्ञस्त्वंलोकइत्यादिसंमाप्यमाध्यस्थमुदासीनताम् ॥ २५७ ॥

(५) नन्दनः । पुत्रवतोगृहस्थस्याश्रमान्तरासमर्थस्योत्तरे वयसि कर्तव्यमाह महर्षीति । माध्यस्थंशोकहर्षादिराहित्यम् ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । माध्यस्थं प्रवृत्त्योदासीन्यं आस्थितो वसेत् । वेदाध्ययनेन सुतोत्पादनेन यज्ञैः आनृण्यंगत्वावनंप्रविशेदित्यर्थः ॥ २५७ ॥

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ॥ एकाकी चिन्तयानोहि परं श्रेयोधिगच्छति ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथिः । कृते सर्वकर्मसंन्यासइदंतस्य विशेषतः कर्तव्यम् । एकाक्यसहायः सन्नविद्यमानसंभाषणोऽनाकुले विविक्तेनिर्जने रहसि चिन्तयेद्ध्यायेद्धितमात्मन्युपनिषत्सु या ब्रह्मोपासना विहितास्ता अभ्यसेत् । तच्चिन्तया तदभ्यासे परंश्रेयोमोक्षारव्यमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विविक्ते शुद्धस्थाने । आत्मनोहितं आत्मनोहितसाधनम् । श्रेयोब्रह्म ॥ २५८ ॥

(३) कुङ्कुमः । काम्यकर्मणांधनार्जनस्य च कृतसंन्यासः षष्ठाध्याये वक्ष्यमाणः पुत्रोपकल्पितवृत्तिरेकाकी निर्जनदेशआत्महितंजीवस्य ब्रह्मभावंवेदान्तोक्तंसर्वदा ध्यायेत् । यस्मात्तद्ध्यायब्रह्मसाक्षात्कारेण परंश्रेयोमोक्षलक्षणं प्राप्नोति ॥ २५८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किञ्चिन्नाह एकाकीति । आत्मनेहितं यत्त्वाहिततममन्यसइति श्रुतेर्हितंमोक्षः तदुपायमित्यर्थः ॥ २५८ ॥

(५) नन्दनः । एकाकीइन्द्रियमनःप्रभृतिबाह्यसहायनिरपेक्षः । चिन्तयानः परमात्मानमिति शेषः । परंश्रेयः मोक्षम् ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकाकी चिन्तयेदित्यर्थः । आत्मनः हितं हितरूपं । ऐश्वर्यं चिन्तयेद्यतिरित्यर्थः ॥ २५८ ॥

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ॥ स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ २५९ ॥

(१) मेधातिथिः । अध्यायार्थोपसंहारएषावृत्तिर्विप्रस्य गृहस्थोक्ता । शाश्वती नित्या । अनित्यास्त्रापदिवक्ष्यते । विप्रग्रहणाद्ब्राह्मणस्यैव स्नातकव्रतानांकल्पोविधिः । सत्त्वंनामात्मगुणस्तस्यवृद्धिकरः । शुभः प्रशस्तः । प्रशंसैषा ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृत्तिर्जीवनोपायः । स्नातकव्रतस्य कल्पः प्रकारः । सच प्रकाशः ॥ २५९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अयमध्यायार्थोपसंहारः । एषाकृतादिवृत्तिर्गृहस्थस्य ब्राह्मणस्योक्ता शाश्वती नित्या आपदि त्वनित्या वक्ष्यते । स्नातकव्रतविधिश्चसत्त्वगुणस्य वृद्धिकरणप्रशस्तोक्तः ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रस्येति श्रुतेरुक्तस्नातकव्रतकलापो ब्राह्मणस्यैवासाधारणः ॥ २५९ ॥

(५) नन्दनः । विप्रस्य वृत्तिरद्वोहेणैव भूतानामित्यादिनीक्ता । स्नातकव्रतकल्पश्चवेदोदितंस्वकंकर्मइत्यादिनीक्तः ॥ २५९ ॥

अनेन विप्रोवृत्तेन वर्तयन् वेदशास्त्रवित् ॥ व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायांसंहितायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वस्यास्य फलकथनमेतत् । अनेनविप्रोवर्तयन्वर्तमानोवेदशास्त्रविद्यपेतकल्मषः प्रतिषेधापराधजंपापकल्मषतं व्यपेतव्यपनीतंप्रायश्चित्तैः । तेनैतदुक्तंभवति विहितकरणात्प्रतिषिद्धस्यानासेवनात्कथंचित्कृतस्य प्रायश्चित्तैर्निष्क्रीतत्वात् । ब्रह्मलोके महीयते स्थानविशेषमहिमानंप्राप्नोति । दर्शनान्तरंब्रह्मरूपः संपद्यतइतिसिद्धम् ॥ २६० ॥

॥ इति भट्टवीरस्वामिसूनोर्भट्टमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृत्तेनाचरणेन । विप्रइतितस्य प्राधान्यादुक्तम् । वेदः श्रुतिः शास्त्रं धर्मशास्त्रम् । अत्र-
स्नातकव्रतमध्ये केषांचिदन्यत्रोक्तानामपि पुनरभिधानं स्नातकव्रतलोपनिमित्तैकाह्न्यहभोजनप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थमिति
दृष्टव्यम् ॥ २६० ॥

व्यावृत्तमनुतात्पर्यप्रतिहतकुनिबन्धदार्शितव्याख्याम् । नारायणस्यसूक्तिसर्वज्ञस्यानुसंधत्ते ॥ १ ॥

॥ इति सर्वज्ञनारायणरुतौ मन्वर्थविवृतौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वसंयोक्तस्य फलकथनमिदं । अनेन शास्त्रोक्ताचारेण वेदविद्राहणोवर्तमानोनित्यकर्मानुष्ठा-
नात्क्षीणपापः सन्ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण ब्रह्मैव लोकः तस्मिन्लीनोमहिमानंसर्वोत्कर्षप्राप्नोति ॥ २६० ॥

इति कुल्लूकभट्टविरचितायामन्वर्थमुक्तावल्यांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७३ ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनेन क्रमेण भोक्षोपायचिन्तनपर्यन्तेन वृत्तेन रुतेनानुष्ठितेन व्यपेतकल्मषः विगतं निषेका-
पराधजंकल्मषपापयस्य सः । महीयते पूज्यतया व्यवतिष्ठतइतिभावः ॥ २६० ॥

॥ इति श्रीराघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । अनेनोक्तेन चरितेन । वर्तयन्देहयात्रायापयन् । व्यपेतकल्मषः विमुक्तपुण्यपापः । ब्रह्मलोके प-
रब्रह्मसाक्षात्कारे सति । महीयते आभ्यामिकैरिति शेषः ॥ इति श्रीनन्दनविरचितेमानवव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायप्रारम्भः ॥

श्रुत्वैतानृषयोधर्मान् स्नातकस्य यथोदितान् ॥ इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मचारिगृहस्थयोरध्यायत्रयेयेधर्माविहितास्ताञ्छुत्वा ऋषयोमरीच्यादयोभृगुमाचार्यमिदं वक्ष्यमाणं वस्त्वब्रुवन् पृष्ठवन्तः । ननु चात्र स्नातकस्येति श्रूयते तत्र ब्रह्मचारिग्रहणं किमर्थम् । उच्यते । वृत्तसंकीर्तनमे तत् । ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ता एव । महात्मानमनलप्रभवमिति च भृगुविशेषणम् । अनलादग्नेः प्रभव उत्पत्तिस्तस्य । ननु प्रथमेऽध्याये अहंप्रजाः सिसृक्षुरित्यत्र मनोरपत्यं भृगुरुक्तः । सत्यमर्थवादः । अमुत्र अग्नेः सकाशाद्भृगोर्जन्मश्रुतं तद्दर्शने नैवमुक्तम् । तथाच नामनिर्वचनम् । भृष्टाद्वैतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्योऽभवत् यद्वितीयमासीत्तद्भृगुरिति । उपचारतोवैतदुच्यते । तेजस्वितासामान्यादग्नेरिव प्रसवइति । नचात्राभिनिवेष्टव्यं कतरः पक्षो युक्तइति । अनिदं परत्वादस्य शास्त्रस्य सर्वेवायं प्रश्रपतिवचनसंदर्भो वक्ष्यमाणस्यानदोषस्य गौरवज्ञापनार्थपरिग्रहदुष्टादन्वभावदुष्टगुरुतरमिति । संबन्धिदोषात्स्वरूपदोषो बलवानन्तरङ्गत्वात् । ननुच पूर्वबहुतरंप्रायश्चित्तं श्रूयते अमत्याक्षपणञ्चहमिति इदंतु शेषेषूपवसेदहरितितत्कथमस्य गुरुतरत्वमुच्यते । लशुनाद्यपेक्षमेतत् । तेषु हि मत्या जग्ध्वापतेदिति पतितप्रायश्चित्तं भवति ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ भक्ष्याभक्ष्यविवेकंप्रस्तौति श्रुत्वैतानिति । अनलप्रभवमिति द्वितीयसृष्टौ तस्यानलरूपाद्ब्रह्मशुक्रादुद्भूतत्वात् यथा यद्वितीयमासीत्तद्भृगुरभवदित्येतेरेव ब्राह्मणे ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋषयः स्नातकस्यैतान्यथोदितधर्मान् श्रुत्वा महात्मानं परमार्थपरं भृगुमिदं वचनमब्रुवन् । यद्यपि प्रथमाध्याये दशप्रजापतिमध्ये भृगुनारदमेव चेति भृगुसृष्टिरपि मनुत एवोक्ता तथापि कल्पभेदेनाग्निप्रभवत्वमुच्यते । तथाच श्रुतिः तस्य यद्वैतसः प्रथममुददीप्यते तदसावादित्योऽभवत् यद्वितीयमासीत्तद्भृगुरिति । अतएव भृष्टाद्वैतस उत्पन्नत्वाद्भृगुः ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्तिष्यमाणार्थवृत्तं कीर्तयति श्रुत्वेति । श्रोतॄणां मेधावित्वेवक्तुः शास्त्रकथने श्रद्धास्यादितिसूचनार्थमध्यायत्रयेण ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्विदितान् धर्मान् मरीच्यादयोऽनुवदन्ति श्रुत्वेत्यादिना । अनलप्रभवं भृगुमिति तदुक्तेशान्तिपर्वणि ॥ शुक्रेद्भुतेऽग्रौ तस्मिंस्तु प्रादुरासु स्रयः प्रभो ॥ पुरुषावपुषा युक्ताः स्वैः स्वैः प्रसवजैर्गुणैः ॥ भृगुत्वेन भृगुः पूर्वमङ्गारेभ्यो द्विराभवदित्यादि ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । मनुपुत्रस्यैव भृगोर्वरुणयज्ञेऽनलप्रभवत्वं पुराणे श्रूयते । तस्मान्नपूर्वापरविरोधः ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणमाह श्रुत्वेति कांचित्पतिव्रतां दृष्ट्वा ब्रह्मणः शुक्रमपतत् ब्रह्मा तदा तच्छुक्रमग्निकुण्डेऽक्षिपत् तदग्निकुण्डाज्जातो भृगुः । अनलप्रभवं भृगुमृषय इदमूचुः द्वितीयसृष्टावनलरूपत्वात् ॥ १ ॥

एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ॥ कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । यन्महर्षिभिः पृष्ठतदिदानीं दर्शयति । एवमिति शास्त्रव्यापारपरामर्शः । यथोक्तमिति शास्त्रार्थ परामृशति । एतेन शास्त्रसंदर्भेण यादृशो धर्मो उक्तस्तत्पुनस्तमनुतिष्ठतां द्विजातीनां । विप्रग्रहणस्य दर्शनार्थत्वाद्दृश्येतदुक्तं-
द्विजातीनामिति । कथंमृत्युः प्रभवति स्नातकावस्थायां ब्रह्मचर्यावस्थायां वा यतः परिपूर्णार्थिभस्तैर्भवितुं युक्तं पुरुषायुषजीवि-
भिः शतवर्षं पुरुषाणामायुस्ततः पुरा मृत्युर्मरणमेषां युक्तं यत उक्तमाचाराल्लभते ह्ययुर्जपतां जुह्वतामिति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कथंमृत्युरिति कस्मिन् स्नातकव्रते त्यक्ते मृत्युभयमित्यर्थः । वेदशास्त्रविदामिति स्वधर्म-
ज्ञानसाधनोपदर्शनेन तत्ज्ञानं दर्शितम् ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । एवं यथोक्तं स्वधर्मं कुर्वतां ब्राह्मणानां श्रुतिशास्त्रज्ञानां वेदोदितायुषः पूर्वकथंमृत्युः प्रभवति । आयुरल्प-
त्वहेतोरधर्माचरणस्याभावात् । सकलसंशयोच्छेदनसमर्थत्वात्प्रभो इति संबोधनम् ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । आश्रमचतुष्टयसाधारणत्वादस्याध्यायस्य चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यसाधारणधर्मप्रतिपादकत्व-
माह एवमिति । शास्त्रोक्तं स्वधर्ममनुतिष्ठतां । कथमिति प्रकारे विप्रपदमुपलक्षणम् । चातुर्वर्ण्यस्य वेदशास्त्रविदामपीति
भावः ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । आचारवान्पुरुषः शतवर्षाणि जीवतीति भवता पूर्वमुक्तम् । तेन स्वधर्ममनुतिष्ठतामकालमृत्युर्नोपपद्य-
त इति ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्राणां यथोक्तमेवमनुतिष्ठतां मृत्युः कथं प्रभवति ॥ २ ॥

सतानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ॥ श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च स्वधर्ममनुतिष्ठतामिति प्रश्नेन युक्तं येन दोषेणेति उत्तरश्च ग्रन्थो नैवोपपद्यते ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मानवः प्रथमजन्मनि मनुसुतत्वात् ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । समनोः पुत्रो भृगुर्धर्मस्वभावो येन दोषेणाल्पकाले विप्रान् हन्तुमिच्छति मृत्युः श्रूयतामित्येवं तान्म-
हर्षीञ्जगाद ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रापि चतुरः प्रकारानाह सतानिति द्वाभ्यां । जिघांसति नरकास्पै ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । भृगुस्तान्महर्षीन्नुवाच येन दोषेण विप्रान्मृत्युर्जिघांसतीति श्रूयताम् ॥ ३ ॥

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ॥ आलस्यादन्वदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । उच्यते । अनभ्यासेनेत्यादिदृष्टान्तत्वेनोच्यते । यथा भवद्भिः प्रतिपन्नं वेदानभ्यासादयः
पुरायुषो मरणहेतवः । एवं दृश्यमाणोऽन्वदोषः । सत्त्वपि वेदानभ्यासादिषु न तावत्स्वधर्मोऽयः पूर्वत्र कथितः किं त्वयमन्वदोषो-
गरीयस्तरः पृथक्प्रकरणाच्चैतदभिधीयते । नास्नातकस्य विज्ञानलेपमात्रमधर्मोऽयम् ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनभ्यासेनेति एतेनैते प्रतिनियताः स्नातकधर्माः सर्वथा नातिक्रमणीया इति दर्शितम् ।
अनभ्यासेनानध्ययनेनाधीतानां च त्यागेन । आचारस्य च शिष्टाचरितस्य मङ्गल्यालम्भनादेः । आलस्यात् अलसतया
क्रियमाणेषु कर्मसु शक्त्याङ्गानुपसंहारात् । अन्वदोषाद्दृष्टान्नाशनात् । तत्र केचित्संसर्गदृष्टान्त्वदोषागणान्मित्यादिना पूर्वा-
भ्याये उक्ताः ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः वेदानामनभ्यासात्स्वीयाचारपरित्यागात् । सामर्थ्ये सत्यवश्यकर्तव्यकरणानुत्साहलक्षणादालस्यात् । अदनीयदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् हन्तुमिच्छति । एतेषामधर्मोत्पादनद्वारेणायुःक्षयहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । तानाह अनभ्यासेनेति । अनधीतेन अधीतविस्मरणेन च । आलस्यात्तत्पूर्वकस्वधर्माननुष्ठानात् ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । अन्नदोषाद्भक्ष्यदोषात् । अन्नदोषस्यैवाकालमृत्युहेतुत्वमत्रप्रतिपाद्यम् । वेदानभ्यासादीनामपन्यासोद्वेष्टान्तार्थः ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नदोषाद्भक्ष्याभक्ष्यानन्दोषान्मृत्युर्विप्राज्जिघांसति ॥ ४ ॥

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ॥ अभक्ष्याणि द्विजातीनामभेध्यप्रभवानि च ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । लशुनादयः पदार्थालोके प्रसिद्धा एव । कवकशब्दोजातिशब्दः । क्वचित्कयाकुरितिप्रसिद्धेऽर्थे मन्यते । छत्राकानि कवकान्येव तथाहि कवकशब्देन प्रतिषिद्धं छत्राकशब्देन प्रायश्चित्तवक्ष्यति छत्राकं विद्वराहचेति । नच छत्राकं नाम पदार्थान्तरं प्रसिद्धम् । नचाक्षरवर्णसामान्येन योयश्छत्राकारस्ततं छत्राकमिति युक्तं प्रतिपत्तुम् । तथासति सुवर्चलादीनां समाचारविरोधी प्रतिषेधः प्रामोति । तस्माद्यान्येव कवकानि तान्येव छत्राकाणि । तथाच निरुक्तकारः क्षुण्णमहिच्छत्रकं भवति यत् क्षुद्यतइति । तेन पादप्रहारेण यान्येतानि भूमावरुष्टायामनुपूर्वजायांचसितवर्णानि जायन्ते तानि च कवकानि । वक्ष्यतिच भौमानिकवकानीति । दर्शितंचपदाक्षुण्णमिवेति । पादप्रहारेण यानि क्षुद्यन्ते । यतोयानि वृक्षाद्गुल्माज्जायन्ते तेषांतदाकाराणामप्रतिषेधः । कुकुण्डानि कवकानि वैद्यके व्याख्यातानि । एतच्च व्याख्यानं न गवादिशब्दवत् । कवकशब्दालोके च प्रयुज्यते अतोस्य समाचाराद्वैद्यकादिशास्त्रार्थनिश्चयः । प्रदर्शितश्चासौ लशुनादीनांतु समानवर्णगन्धा अपि विष्णुना प्रतिषिद्धाः । पाराशरिकायांतु शब्देनैव निषेधः प्रायश्चित्तविशेषार्थउक्तः चान्द्रायणमिति । तेन लवतकर्णिकारादीनांप्रतिषेधः । अभेध्यप्रभवान्यभेध्यजातानि च संसर्गजातानि । अन्येत्वाद्गुर्मूलवास्तूकवक्केवलामेध्यप्रभवानांयुक्तः प्रतिषेधः ततश्च यान्यधिकपुष्पार्थधान्यशाकादीन्यभेध्यक्षेत्रजातानि संसृज्यन्ते तानि न दुष्यन्तीति । तदयुक्तं । अस्तिहि तत्र पुनः श्रुतेनवृत्तौ सर्वस्याप्यभक्ष्यत्वादिहापिच । यद्यभेध्यसंसर्गमन्तरेण न किंचिद्वस्तूत्पद्यते ततः स्यादपि यतस्तु किंचिन्मेध्याज्जायते किंचित्संसृष्टात्ततोयंप्रतिषेधः । केवलेऽभेध्यप्रभवे न संसृष्टेऽवतिष्ठते मांसस्य सत्यपि शुक्रशोणितामेध्यप्रभवत्वे नायंप्रतिषेधः । पृथक्प्रकरणारम्भात्तस्य ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधुनाऽवशिष्टान्नजातिदुष्टान्नदोषानाह लशुनमिति । श्वेतकन्दोबृहत्पत्रोलशुनं । गृञ्जनं क्षुद्रपत्रः । क्लीबलिङ्गता छान्दसी । पलाण्डूरक्तकन्दः कवकं छत्राकं । अभेध्यप्रभवाणि विष्टादिषुजातानिकन्दादीनि ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदानभ्यासादेरुक्तत्वादानुक्तमन्नदोषमाह लशुनमिति । लशुनगृञ्जनपलाण्ड्वाख्यानि त्रीणि स्थूलकन्दशाकानि । कवकं छत्राकमभेध्यप्रभवानि विष्टादिजातानि तण्डुलीयादीनि । द्विजातीनामितियाज्ञवल्क्यवचनादेतानि द्विजातीनामभक्ष्याणि । द्विजातिग्रहणं शूद्रपर्युदासार्थम् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्नदोषादित्याद्युक्तंतत्रादौ दुष्टान्नान्याह लशुनमित्येकादशभिः । लशुनादीनि त्रीणि स्थूलकन्दशालीनि तत्रापि लशुनं शुद्धमूलं गृञ्जनं रक्तमूलकं पलाण्डुं रक्तवर्तुलमूलं । कवकं छत्राकं भूमिजं वार्क्षभूजंच । अभेध्यं मूत्रपुरीषादि तज्जातानि ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । अलदोषस्यैवोपरिष्ठाद्गुणान्याह लशुनमिति । लशुनं सूक्ष्मरक्तकन्दनालं रसोऽनं । गृञ्जनं शाकविशेषः । पलाण्डुः स्थूलश्वेतकन्दनालोलशुनानुकारी । कवकं कुरवण्डकम् । अमेध्यप्रभवानि माषवराकादीनि । द्विजातिग्रहणं शूद्रपयु-
दासार्थम् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । लशुनं श्वेतकन्दो बृहत्पत्रः । गृञ्जनं क्षुद्रपत्रोलोहितसूक्ष्मकन्दः । पलाण्डुः स्थूलरक्तकन्दः ।
कवकानि छत्राकसर्पछत्रशिलीन्धाणि । एतानि द्विजानामभक्ष्याणि । च पुनः अमेध्यस्थानप्रभवानि ॥ ५ ॥

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् ब्रश्चनप्रभवांस्तथा ॥ शेलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । वृक्षकोटरसावेण हेत्वन्तरेण वा बहिर्यन्मूलस्कन्धफलपलाशशाखाकुसुमव्यतिरिक्तं वृक्षलम्-
जायते सवृक्षनिर्यासः । लोहितग्रहणात्कुरादीनामप्रतिषेधः । ब्रश्चनाच्छेदनाद्येषां प्रभवो जन्म एवं वृक्षादेर्वल्कलप्रदेशस्तत्रै-
व जायन्ते तेषामलोहितानामप्रतिषेधः । शेलुः श्लेष्मातकः प्रसिद्धो वैद्यकादिशास्त्रेभ्यः । नतु सृतस्य क्षीरस्य संतानिका-
अप्रसिद्धत्वात् यत्तु पीयूषसाहचर्यासंतानिकायुक्तेति भवति साहचर्यविशेषहेतुरुभयत्र प्रयोगे सति न पुनः साहचर्य-
मदृष्टप्रयोगाणां प्रयोगज्ञापकम् । गव्यं च गव्यग्रहणाच्चाहिषादेरप्रतिषेधः अनाद्यं यदि तदग्निमात्रसंयोगात्पिण्डीभूतमनास-
क्तं च । सद्यः प्रसूताया गोः क्षीरं पीयूषशब्देनोच्यते । ननु च क्षीरस्य सविकारस्य दशाहं चाभक्ष्यतां वक्ष्यति । त्रिचतुरा-
णि वाहानि तादृशं क्षीरं भवति । सत्यं यदि कथंचित्कस्यापि दशाहात्परेण भवति तदिदमर्थवत् । प्रयत्नेनेत्यादिपदद्वयं
श्लोकपूरणार्थम् अभक्ष्याणीत्यनुवर्तते ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोहितान् ब्रश्चनजानपि कथनादिना रुष्टान् । ब्रश्चनप्रभवान् वृक्षक्षतजानलोहितानपि
निर्यासान् । शेलुः श्लेष्मातकफलं । गव्यं गोसंबन्धिपेयुषं नवप्रसूताया गोर्मासपर्यन्तं पयः । महिष्यादिक्षीराणां तु दशाहोर्ध्व-
मेव भक्ष्यत्वम् ॥ ६ ॥

(३) कुट्टूकः । लोहितवर्णान् वृक्षनिर्यासान् वृक्षान्निर्गतरसान् कठिनतां यातान् । ब्रश्चनच्छेदनं तत्प्रभवानलोहितानपि ।
तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः अथो खलु य एव लोहितो यो वा ब्रश्चनान्निर्घेषति तस्य नाशयं काममन्यस्येति । शेलुं बहुवारकफलं । गोभ-
वंपेयूषं नवप्रसूताया गोः क्षीरमग्निं संयोगात्कठिनं भवत्येतान्यन्नतस्य जेतुं । अनिर्दशाया गोः क्षीरमित्यनेनैव पेयूषस्यापि
निषेधसिद्धावधिकदोषत्वात्प्रायश्चित्तगौरवज्ञापनार्थं पृथग्निर्देशः अतएव यन्नतइत्युक्तम् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । वृक्षनिर्यासान् वृक्षकोटरेभ्योजातान् लोहितानितिकर्पूरवारणार्थम् । ब्रश्चनच्छेदनं तत्प्रभवम् ।
तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः । अथो खलु य एव लोहितो यो वा ब्रश्चनान्निर्घेषति तस्य नाशयं काममन्यस्येति । अयमेव लोहितो-
यो ब्रश्चनान्निर्घेषति तस्य नाशयं काममन्यस्येति तस्य नाशयं भक्ष्यमन्यस्यानिषिद्धस्य कामं भक्षणमिति श्रुतेरर्थः । ब्रश्चनप्रभवाना-
मलोहितोपि निषिद्धः । शेलुं बहुवारकं । पेयूषं नवप्रसूताया गोः क्षीरं अनिर्दशाया इत्यनेनैव प्राप्तत्वेऽप्यत्यन्तनिषेधार्थम् ।
गर्भादारभ्य स्तनस्थकठिनतरदुग्धं वा ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । ब्रश्चनप्रभवान् हिङ्गुप्रभृतीन् । शेलुः श्लेष्मातकः । गव्यं पेयूषं तत्क्षणप्रसूताया गोः प्रथमदुग्धम् ।
पीयूषोऽभिनवपयः इत्यमरः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । लोहितान् आरक्तान् वृक्षनिर्यासादीन् विवर्जयेत् । ब्रश्चनप्रभवान् वृक्षच्छेदजातान् । लोहितग्रह-
णात् हिङ्गुकुरादीनामनिषेधः । शेलुं श्लेष्मातकफलं । गव्यं गोरिदं गव्यं । नवप्रसूताया दुग्धविकारपेयूषं पेयूषीति संज्ञं ।
एतानि प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ ६ ॥

वृथाकसरसंयावं पायसापूपमेव च ॥ अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र कसरसंयावमिति समाहरेद्वन्द्वः । तिलैः सह सिद्ध ओदनः कसरशब्देनोच्यते । संयावो भोज्यविशेषः सर्पिर्गुडतिलादिकृतः पुरेषु प्रसिद्धः । येतु यौतेर्मिश्रणार्थत्वाद्यानि मिश्रीकृत्यान्नानि साध्यन्ते मुद्गमकुष्ठकादिभिस्तानि संयावशब्देनोच्यन्ते इति तेषांकसरग्रहणमनर्थकम् । सौपि हस्तेन प्रकारेण संयावएव । वृथाशब्दः सर्वत्रानुषङ्ग्यते । यदात्मार्थं क्रियते न देवपित्रितथ्यर्थतदाकसरादीनामुपदेश इति । तदुक्तम् । नहिगृहस्थाः केनार्थतः पठन्ति हविष इवा वापात्ममृति तादर्थ्येनोद्देशः । अत्रहि कस्य पाकः स्यात् । किंतिहि अनुद्दिष्टविशेषस्य सामान्यतः कृतस्यान्नस्य पञ्चयज्ञानुष्ठानं विहितम् । तत्राकृतवैश्वदेवस्य भोजने विहितातिक्रमो न पुनः प्रतिषेधः समस्ति तथाहि द्वे प्रायश्चित्ते भवतः विहितातिक्रमात्प्रतिषिद्धसंवेनाच्च । कसरादयस्तु देवताविशेषास्तु यज्ञादिविषयमनुद्दिश्य कृताकृतत्वादान्हिकविधयोपि प्रतिषिध्यन्ते । यच्चापि नात्मार्थपचेदितितन्न सोप्यवश्यकर्तव्यत्वात् । कृताक्रमस्य भोजनप्राप्त्यनुवादो न पुनः प्रतिषेधः । तथासति द्विमूलकल्पनाप्रायश्चित्तस्यादित्युक्तम् । न चान्यार्थत्वेनापि कृतस्यात्मार्थता पाकस्य निषेद्धं शक्यते । पच्यमानार्थोहि पाकस्तस्य तद्वारिका नशक्या आत्मार्थता निषेद्धं तेनैव वृत्तिविधानात् नहि वृत्त्यादिशिष्टभोजनं गृहस्थस्य शेषसंस्कारो न चात्र संकल्पः श्रुतोयेन मर्त्यपच्यतामिति पाककाले संकल्पमात्रं निषिध्यते । आत्मार्थचोत्तरकालमविचार्येत्युच्यते । मिथ्यासंकल्पदोषश्च स्यात् । देवार्थतया संकल्पितस्यात्मार्थतया योग इति । तस्मादयमनुवादो यत्पच्यन्तात्मार्थमेवोपयोज्यं प्राग्विधेर्वैश्वदेविकादिति । तथाच पक्वान्नभोजनेपि विधिमेतं स्मरन्ति । यदन्नः पुरुषो राजंस्तदन्नास्तस्य देवता इति । नच बुभुक्षमाणस्यैवाधिकारो गार्हस्थ्यप्रतिपत्तिनिमित्तत्वात् । तेन यदहर्नभुञ्जीत तदहरप्यकुर्वन्प्रत्यवैति । एतदुक्तं भवति । स्वार्थं वा पचतु परार्थं वा पाक्षीदिति सर्वथा कृतवैश्वदेवातिक्रमणव्रता अपि न प्रवर्तन्ते इति नित्यतामनुवदति । यच्चापि पठति ॥ लौकिके वैदिके वापि हुतोत्सृष्टे जले क्षितौ । वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तय इति ॥ अनेनापि नित्यतैवोच्यते । नहि वैदिके वैश्वदेवसंभवः । नच स्मार्तवचने प्रमाणमस्ति । पायसापूपमिति पयसा सिद्ध ओदनः पायसो न दध्यादिपयोविकारः । अपूपाः पुरोडाशाः । देवान्नानि समाचारप्रमाणकानि । हवींषि श्रुतिविहितानि होतव्यानि प्राग्यहोमाद्यतो हविःशेषस्य भक्ष्यतां वक्ष्यति । अनुपाकृतस्य अयज्ञोद्भूतस्य पशोर्मांसानि उपाकरणं पशोः संस्कारविशेषः सपशुयागेषु विहितः । एतेन च यज्ञोपयुक्तशेषभक्ष्यता मांसस्य लक्ष्यते । वृथाशब्दाधिकारेऽप्यनुपाकृतग्रहणमतिथ्यादिशिष्टस्यापि गोव्यजमांसस्य प्रतिषेधार्थं गोव्यजमांसमेव वानुपाकृतशब्देन विवक्षितम् । गोव्यजस्यैव तत्रालम्भश्चोदितो यतः । शिष्टं प्रोक्तम् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृथा विप्रेभ्यो देवेभ्यश्चादत्वा । कसरस्ति लमुद्गमाषसहसिद्ध ओदनः । संयावो गुडक्षीरघृतादि-साधितः पेयविशेषस्तत्करिकेति प्रसिद्धः । अनुपाकृतानि पशुबन्धाद्भूतमन्त्रवद्भस्पर्शरूपसंस्कारेणासंस्कृतानि । एतत्पूर्वाध्यायस्थवृथामांसपदव्याख्यानम् । तथाच श्राद्धादावपि मांसभक्षणे दोष इति गम्यते । देवान्नानि देवेभ्यो निवेदितान्ना-नि । हवींषि हविः शेषाः । ऋत्विग्यजमानव्यतिरिक्तानामभक्ष्याः ॥ ७ ॥

(३) कुङ्कुमः । देवताद्यनुद्देशेनात्मार्थयत्पच्यते तद्वृथा कसरस्ति लेन सह सिद्ध ओदनः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् तिलतण्डुलसंपक्कः कसरः सोभिधीयते । संयावो घृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धस्तत्करिकेति प्रसिद्धः । क्षीरतण्डुलमिश्रः पाय-

(७) पूपमेवच = पूपशष्कुली (४)

सः । अपूपः पिष्टकः एतान्वृथापक्वान्विवर्जयेत् । पशुयागादौमन्त्रबहुलेन पशोः स्पर्शनमुपाकरणंतद्रहितः पशुरनुपाकृतस्तस्यमांसानि देवान्नानिनैवेद्यार्थमन्नानि प्राङ्निवेदनात् । हवींषि च पुरोडाशादीनिहोमात्प्राग्वर्जयेत् । अनुपाकृतमांसानीत्येतद्विशेषनिषेधदर्शनः । दनार्चितंवृथा मांसमिति सामान्यनिषेधो बलीवर्दन्यायेनानुपाकृतमांसैतराद्वाद्यनुद्देश्यमांसभक्षणेपर्यवस्यति ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । रुसरस्तिलेन सह सिद्धओदनः । संयावः घृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धः । एतच्चतुष्टयदेवान्तेभ्योदत्तैव भोज्यम् । अनुपाकृतमांसानि पशुयागादौ मन्त्रेण पशोः स्पर्शनमुपाकरणंतद्रहितपशोर्मांसानि । देवान्नानि देवपूजार्थं संचितानि । हवींषि होमार्थपित्रर्थं वा संचितानि ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । आत्मार्थमुपादानंवृथात्वम् । तिलमिश्रमोदनं रुसरः । संयावंपिष्टविकारोऽपूपादि । उपाकृतं यज्ञविशिष्टम् । देवत्वामिकमन्नं देवानाम् । हविस्तु देवतायै निवेदयिष्यमाणस्थापितद्रव्यम् । विवर्जयेदित्यनुवर्तते ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृथा रुसरः देवताद्युद्देशमन्तरेण साधितः रुसरः तिलमुद्रतण्डुलमिश्रितान्नसिद्धः रुसरसंज्ञः । संयावः गुडक्षीरघृतादिगोधूमचूर्णविकारः । पायसं अपूपमेव अनुपाकृतमांसानि यज्ञे संस्कृतस्य पशोर्मांसानि । देवान्नानि देवतोद्देशेन संकल्पितान्नानि हविर्हवनीयद्रव्यं ऋत्विक्कयजमानव्यतिरिक्तानाम् ॥ ७ ॥

अनिर्दशायागोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ॥ आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ ८ ॥

[क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ॥ समरात्रव्रतंकुर्यात्पयत्नेन समाहितः ॥ ९]+

(१) मेधातिथिः । यदीहानिर्दशाहंगोः क्षीरमिति पाठः । उष्ट्रादीनामपि दशाहादिकः प्रतिषेधआशङ्क्यते । अनिर्दशग्रहणानुवृत्त्या तत्र समाचारआत्यन्तिकमतिषेधार्थआश्रयणीयः । अनिर्दशायाइति तु स्त्रीलिङ्गपाठे आशङ्क्येव नास्ति नहि तद्वितान्तरैरनिर्दशाया उष्ट्रमित्यादिभिः संबन्धोपपत्तिरुत्तरत्र । च पुनः क्षीरग्रहणात्समाचाराच्च उष्ट्रैकशफाविकानिर्दशगवीक्षीराणि सविकाराणि प्रतिषिध्यन्ते । सन्धिनीविवत्सयोस्तु क्षीरमेव । अनिर्दशाच गौरुच्यते यस्याः प्रसूतायादशाहान्यनतिक्रान्तानि । सन्धिनी याउभयोः ग्रामदोहा कथंचिदन्यतरस्मिन्दुहते । सायमप्रदुग्धासायंदुहते । सा तु त्वल्पक्षीरत्वादेकस्मिन्नेव काले सासौसन्धिनी कश्चिदाह । यां मृतस्ववत्सा परकीयंवत्सं संचार्यदुहते सा सन्धिनी । विवत्सा तु या सत्येववत्से विनाकृतवत्सा वत्सप्रसवणमनपेक्ष्य मकुष्टकयवशालितुषादिना भोजनविशेषेण दुह्यात् । विवत्सायाइति तेनैव वत्सग्रहणे नावत्साधेनुरानीयतामिति वद्वोरितिलब्धे गोग्रहणमजामहिष्योरप्रतिषेधार्थं । न पुनरनिर्दशायाइत्यत्र अतश्च गोग्रहणंतत्राजाद्युपलक्षणार्थम् । तथाच गौतमः । गोश्चक्षीरमनिर्दशायाः सूतकेऽजामहिष्योश्चेत्याह । पयोग्रहणंसन्धिनीक्षीरमिति समासान्तवर्तिनः क्षीरपदस्य नातिसुकरः संबन्धोयतः ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिर्दशायाइति पेयूषान्तराद्दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थम् । गोरित्यजामहिष्योरप्युपलक्षणम् । उष्ट्रैकशफाविकपदैरुष्ट्रादिपयांस्युच्यन्ते । सन्धिनी वृषाक्रान्ता गौः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसूताया अनिर्दशायागोर्दुग्धम् । गोरिति पेयक्षीरपशूपलक्षणार्थं तेनाजामहिष्योरपि दशाहमध्ये प्रतिषेधः । तथाच यमः अनिर्दशाहंगोक्षीरमाजमाहिषमेव च । तथोष्ट्रभवं । अश्वार्थेकसुरसंबन्धि । मेषभवं । सन्धिनी याक्रतुमती वृषमिच्छती तस्याः क्षीरम् । तथाच हारीतः । सन्धिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयोऽपिबेत् क्रतुमत्तद्भवति । वि-

वत्साग्राभृतवत्सायाः । असन्निहितवत्सायाश्च क्षीरं वर्जयेत् । धेन्वधिकरणन्यायेन वत्सग्रहणादेव गविलब्धायां पुनर्गोग्रहणं गोरेव न त्वजामहिष्योरिति ज्ञापनार्थम् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । एकशफं एकशफागर्दभाश्वादयस्तेषामिदं दुग्धादि । आविकं अविमेषस्तस्येदं । सन्धिनी-
कृतुमती ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । अनिर्दशायाः अनिर्गतदशाहायाः । एकशफाः अश्वादयः । सन्धिनी गर्भिणी ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनतिक्रान्तदशाहमस्या अनिर्दशया गोः क्षीरं । औष्ट्रं पयः एकशफं वडवादीनां पयः । अवेः
आविकं पयः । सन्धिनीक्षीरं वृषेण सन्धीयते या सासन्धिनी । मृतवत्सायाः पयः ॥ ८ ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना ॥ स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । आरण्यागोहस्तिमर्कटादयः पुंसां क्षीराभावः सर्वेषां मृगाणामिति जातिमात्रविवक्षायां पुल्लिङ्ग
निर्देशसामर्थ्यात् स्त्रीभिः संबन्धः मृगक्षीरं कुक्कुटाण्डमिति वत् । दर्शितं चैतत्पुंभावविधौ महाभाष्यकारेण । माहिषं विना पयोऽ-
पेक्षया न पुंसकनिर्देशः । स्त्री मानुषी । यद्यपि स्त्री गौः सोमक्रयणीत्यादौ सास्नादिमत्यर्थे प्रयोगदर्शनं तथापि जात्यन्तरस्या-
प्रकृतत्वात् प्रसिद्धतरत्वात् तत्र प्रयोगः स्यात् । स्त्रियोमधुरमिच्छन्ति स्त्रियोरत्नमनुत्तममिति नार्येव प्रतीयते । एवकारमञ्ज-
नादिप्रतिषेधे व्याचक्षते । न केवलं स्त्रीक्षीरं भक्षणे वर्ज्यं किंतु स्त्रियास्त्वप्येवंविधासु क्रियासु । एष तु स्मृत्यन्तरसमाचारसापे-
क्ष एव शब्दः सूचको युक्तो न त्वस्यार्थस्य वाचकः ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आरण्यानां मृगव्यतिरिक्तानामप्यरण्यजानाम् । तथा मृगाणां मृगजातीनां गवयादीनां
संबन्धि पयः । स्त्रीक्षीरं मानुषीक्षीरम् । अत्र क्षीरप्रक्रमे पुनः क्षीरग्रहणमस्याः क्षीरमेवाभक्ष्यं न तु घृतादीति दर्शयितुमिति-
केचित् । शुक्तस्य पुनरत्राध्याये निषेधो दध्यादिप्रतिप्रसवार्थः ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । मृगशब्दोत्र माहिषपर्युदासात्पशुमात्रपरः माहिषं क्षीरं वर्जयित्वा सर्वेषामारण्यप्रभवपशूनां हस्त्यादी-
नां क्षीरं स्त्रीक्षीरं च सर्वाणि शुक्तानि वर्जनीयानि । स्वभावतो मधुररसानियानि कालवशेनोदकादिना चाम्ली भवन्ति तानि शुक्त-
शब्दवाच्यानि । शुक्तं पर्युषितं चैवेति चतुर्थे कृतेऽपि शुक्तप्रतिषेधे दध्यादिप्रतिप्रसवार्थं पुनरिहोच्यते ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । माहिषं दुग्धादि विना रण्यानां । स्त्रीक्षीरं स्वभार्याया अन्यस्त्रियोवा । एतानि त्रीणि वर्ज्या-
न्येव ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वासां मृगीणां माहिषीं विनेति पाठः । कालातिपत्त्या स्वरसंविहाय रसान्तरगतं शुक्तम् ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीक्षीरं द्विस्तनीनाम् ॥ ९ ॥

दधिभक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम् ॥ यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषेण सर्वशुक्तेषु प्रतिषिद्धेषु केषुचिदयमर्थवादः । शुक्तान्युच्यन्ते यानि प्राप्तस्वरसावस्था-
निकालात्ययेन द्रव्यान्तरसंसर्गेण वा म्लतामापद्यन्ते । यथा भ्रातृकादीनि मधुराणि चिरकालातिरसत्वाच्छुक्तानि भवन्ति
निष्पीडितो मधुररसः कालतो म्लतामेतीत्यादिना एवंविधानि तु यानि तु स्वभावतो म्लानि दाडिमामलकजम्बीरादीनि तानि
नैव शुक्तानि यानि च प्राप्तकालोत्पत्त्यादीनि । न ह्ययमा म्लपर्यायः शुक्तशब्दस्तत्र केवलानि पाकतः शुक्तानि प्रतिषिध्य-
न्ते । द्रव्यान्तरैश्च पुष्पमूलकादिभिर्योजितान्यत्र ज्ञायन्ते । तथाच गौतमः । शुक्तं केवलमदधि । अभिषूयन्ते अभिषव-
उदकेन संसृज्य परिवासनम् । यद्येवं काल एव तर्ह्यम्लताहेतुः । सत्यम् । एतान्यपि द्रव्याणि । तृतीयाच करणे सहयोगे वा ।

पुष्पादिभिरुदकेन सह अभिषूयन्ते सन्धीयन्ते । केचित्त्वाहुः यत्र पुष्पमूलान्यस्तृतांजनयन्ति । यानि दाडिमामलकादीनि शुक्तानि तानि भक्ष्याणि यानि द्राक्षादिभिर्मधुरैरभिषूयन्ते सन्धीयन्ते तानि न भक्ष्यन्ते । अभिषवोऽप्युच्यन्ते शुक्तताजननं यानि पुष्पादिभिः शुक्तीक्रियन्ते नच द्राक्षादीनि शुक्ततापादकानि किंतिर्हि केवल एव कालः । एतत्तु न सम्यक् । अशब्दार्थत्वान्नहि सोममभिषुणोतीति शुक्तं करोतीति प्रतिपत्तिः । किंतिर्हि य एव प्राग्व्याख्यातोर्थः । दधिसंभवं उदश्विन्मस्तु-
किलाट्कूर्चिकादि ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दधिसंभवं तक्रनवनीतादि । यानि काञ्जिकादीनि अभिषूयन्ते मिश्रीक्रियन्ते । शुभैरनिषिद्धैः ॥ १० ॥

(३) कुङ्कुमः । शुक्तेषु मध्ये दधिभक्ष्यं दधिसंभवं च सर्वतक्रादि । यानितु पुष्पमूलफलैरुदकेन सन्धीयन्ते तानि भक्षणीयानि । शुभैरिति विशेषणोपादानान्मोहादिविकारकारिभिः रुतसंधानस्य प्रतिषेधः । तथाच बृहस्पतिः ॥ कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तान् वर्जयेत् । अविकारि भवेद्भक्ष्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत् ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । दधिसंभवं दध्युपादानं दधिमिश्रं च तेनामिक्षादिग्रहः । शुभैरिति विशेषणान्निषिद्धैतरैरभिषूयन्ते रसगन्धादीनि तान्यपि भक्ष्याणीत्यन्वयः ॥ कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैर्युक्तं तु वस्तुयत् । अविकारि भवेद्भक्ष्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत् ॥ इति बृहस्पतिः ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । शुक्तेषु वस्तुषु कानिचित्प्रतिप्रसूते दधीति ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्ष्यमाह दधीति । पुष्पमूलफलैः शुभैरसैर्यान्यभिषूयन्ते मिश्रीक्रियन्ते तानि मेध्यानि ॥ १० ॥

ऋव्यादान् शकुनीन् सर्वान् तथा ग्रामनिवासिनः ॥ अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिद्विभं च विवर्जयेत् ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋव्याद आममांसभक्षकाः कङ्कगृध्रादयः । अभक्ष्यं वत्केवलममांसभक्षकागृह्यन्ते । तत्रोभय रक्तामयूरादयः । ग्रामनिवासिनः अऋव्यादा अपि । एकशफा अश्वश्वतरगर्दभादयः । अनिर्दिष्टास्तु नाभक्ष्यत्वेनोक्तास्ते न भक्ष्या इति । ये तूक्ता स्तेनैव भक्ष्या ये त्वौष्ट्रवडवक्रक्षगोवानरगर्दभाः प्रजाकामस्तेषां च मांसनाश्रीयादिति । ननु च श्रुतित एव तत्र भक्ष्यावामिः प्रत्युत निर्दिष्टग्रहणे सति श्रुतौ चोदितानामन्यत्र भक्ष्यताशङ्का अनिर्दिष्टान्वर्जयेन्न निर्दिष्टानिति वाक्यार्थप्रतिपत्तेः । नच स्मृतौ केचिद्भक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः येन तद्यतिरिक्तविषयमनिर्दिष्टग्रहणं व्याख्यायेत । अतः श्रुतौ ये निर्दिष्टास्ते न भक्ष्या इति ग्रामोति । उच्यते । आचाराविरोधी सस्मृत्यर्थः । अनिर्दिष्टग्रहणमनुवादः । टिड्ढिभः शकुनिरेव टिड्ढितियोवाशते । प्रायेण शब्दानुकरणनिमित्तं शकुनीनां नामधेयप्रतिलम्भस्तदुक्तं निरुक्तकारेण काक इति शब्दानुक्तं तदिदं शकुनिषु बहुलमिति ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋव्यं मांसं तन्मात्रादः ऋव्यादः । ग्रामनिवासिनो ग्राममात्रचरान् । अनिर्दिष्टान् भक्ष्यत्वेनानुक्तान् । तथैकशफानश्वादीन् ॥ ११ ॥

(३) कुङ्कुमः । आममांसये भक्षयन्ति ते ऋव्यादास्तास्तु सर्वाङ्गगृध्रादीन्पक्षिणो वर्जयेत् । तथा ग्रामनिवासिनश्च पक्षिणः पारावतादीन् । तथा श्रुतौ केचिदेकशफाभक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः तथा चोष्ट्रवाडवमालभेत तस्य च मांसमश्रीयादिति ।

* शस्तैः शुक्तान् वर्जयेत् = शस्तैर्युक्तं तु वस्तुयत् (अ)

केचिच्चानिर्दिष्टारासभादयस्तेषांमांसवर्जयेत् । येपि यज्ञाद्वत्वेन विहितास्तेषामपि यज्ञएव मांसभक्षणं सर्वदा । टिट्ठिभा-
ख्यं च पक्षिणं वर्जयेत् ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतानेकोनत्रिंशतोनाद्यादित्याह । ऋव्यादानाम मांसभोजिनः । शकुनीन् पक्षिणः ।
ग्रामनिवासिनः पारावतादीन् । अनिर्दिष्टेति विशेषणात् त्वाष्ट्रं वाडवमालभेतेति तन्मांसं भक्ष्यमिति । एकशफानिति पक्षि-
विशेषणम् ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अथ भक्ष्येष्वभक्ष्यानाह ऋव्यादानिति । ऋव्यं मांसं तदतिभक्ष्यतीति ऋव्यात् गृध्रादयः ऋव्यादः ।
ग्रामनिवासिनः पारावतादयः । अनिर्दिष्टाननुपदिष्टान् ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्ज्यानाह ऋव्यादानिति । ऋव्यं मांसं तद्भक्षयन्ति ये ऋव्यादास्तान् गृध्रादीन् । तथा सर्वान्याम-
निवासिनः पारावतभृतीन् निर्निर्दिष्टाननिर्दिष्टान् भक्ष्यत्वेनाकथितानेकशफादीन् । टिट्ठिभः शब्दानुकारी एतादृशान्वर्जयेत्
॥ ११ ॥

कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राव्हं ग्रामकुक्कुटम् ॥ सारसं रज्जुवालं च दात्यूहं शुक्रसारिके ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । कलविङ्को ग्रामचटको निगमेषूक्तः ग्रामवासित्वात्तस्य सिद्धे प्रतिषेधे पुनः प्रतिषेधः स्त्रियाश्च-
टकाया अभ्यनुज्ञानार्थः । पुंशब्दो ह्ययं वृषभवत् । अन्ये त्वारण्यस्य निवृत्त्यर्थं मन्यन्ते । तेहि वर्षासु वनवासिनो भवन्ति ।
बाहुल्यव्यपदेशाच्च ग्रामचटका उच्यन्ते । यथामहिषा आरण्याः । प्लवहंसचक्रवाकानां वक्ष्यमाणजालपादप्रतिषेधात्सिद्धे
प्रतिषेधे नित्यार्थग्रहणम् । अत आख्यादीनां विकल्पेन भक्षणं गम्यते । ग्रामकुक्कुटं । ग्रामग्रहणादारण्याभ्यनुज्ञानम् । कुतः
पुनरारण्यस्या भक्ष्यताशङ्का । स्मृत्यन्तरेहि कुक्कुटो विकिराणामिति पठ्यते अतश्चाविशेषेणा भक्ष्यताप्रामा वचनेन तस्य सा-
मान्यप्रतिषेधस्य विशिष्टविषयता प्रज्ञायते । ननु विकल्पः कस्माद्भवत्यनेन शास्त्रेणास्याभ्यनुज्ञानाच्छान्तरेण चाविशेषेण-
तस्यापि प्रतिषेधात् । नायं विकल्पस्य विषयः विरोधेहि तुल्यबलानां विकल्पेन चात्र विरोधोऽस्ति । न ह्यनयोः स्मृत्योः शास्त्र-
भेदोऽपि । सामान्यस्य विशेष उपसंहर्तुं न्याय्यत्वात् । शास्त्रान्तरतस्तृतीयस्याप्येकशास्त्रस्य दर्शितत्वात् । यद्येवं जालपादप्रतिषे-
धस्यापि हंसादिविशेष एवोपसंहारो युक्तो नाविशेषेण काकजालपादानां सर्वेषां प्रतिषेधो भवेदेवं यद्यपौरुषेयोऽयं ग्रन्थः स्यात् भि-
न्नकर्तृकेत्वपौरुषेयत्वेन सामान्यस्य न किंचित्प्रयोजनम् । हंसादिविशेषमात्रपर्यवसाने भिन्नकर्तृकश्च पौरुषेयत्वे सति सा-
मान्यदर्शनो विशेषविषयमज्ञानं संभवति विशेषदर्शनोपि सामान्यविषयः उभयोश्च मूलकल्पनायामेकस्य सामान्यवेदनं-
वचनमूलं कल्प्यते । अन्यस्य विशेषवचनं तयोश्च वैदिकयोर्भिन्नशाखाधीतयोरसति शास्त्रभेदे एकवाक्यतैव न्याय्या । न
च वेदे पर्यनुयोगोऽस्ति । किं सामान्येन यदि विशेषनिष्ठता तस्य कर्तुरभावात् । श्रुताद्धितत्र प्रतिपत्तिः केवलशब्दशक्तिस-
माश्रिता । न प्रयोजनवशेनार्थान्तरकल्पनं । रज्जुवालादयः शाकुनिकेभ्य उपलब्धव्याः ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कलविङ्को वन्यो ग्राम्यश्चेति वन्यनिषेधार्थं पृथग्निषेधः । प्लवजलकाकः । चक्राव्हश्चक्र-
वाकः । रज्जुवालो जलचरपक्षिभेदः ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । कलविङ्कं चटकं तस्य ग्रामारण्योभयवासित्वादेव निषेधः इत्यारण्यस्याप्यभक्ष्यत्वार्थजातिशब्देन निषे-
धः । प्लवाख्यं पक्षिणं तथा हंसचक्रवाकग्रामकुक्कुटसारसरज्जुवालदात्यूहशुक्रसारिकाख्यान्पक्षिणो वर्जयेत् । वक्ष्यमाणजाल-
पादनिषेधेनैव हंसचक्रवाकयोरपि निषेधसिद्धौ पृथग्निषेधोऽन्येषामापदि जालपादानां विकल्पार्थः स च व्यवस्थितो विज्ञेयः ।

आपदिभक्ष्यानत्वनापदि इच्छाविकल्पस्यरागतएव प्राप्तेः । ग्रामकुक्कुटे तु ग्रामग्रहणमारण्यकुक्कुटाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वैतद्यति-
रिक्तग्रामवासिविकल्पार्थम् । आपदर्थे गतप्रयोजनंभवति । वाक्यान्तरगतविशेषावधारणपरत्वस्यान्याय्यत्वात् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । कलविङ्कोग्रामचटकः । ग्रामवासित्वात्तस्य प्रतिषेधे सिद्धे पुनर्ग्रहणमष्टकासु स्त्रीणामारण्या-
नांचानुमत्यर्थम् ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । कलविङ्कोग्रामचटकः । प्लवोहंसविशेषः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कलविङ्कः ग्रामचटकं । प्लवजलकुक्कुटं । हंसं चक्रवाकं ग्रामकुक्कुटं सारसं रज्जुदालं वृक्षकुक्कुटं
दात्यूहं । दात्यूहः कालकण्ठकइत्यमरः । एतादृशांश्च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

प्रतुदान् जालपादांश्च कोयटिनखविष्किरान् ॥ निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतुद्य चञ्च्वा ये भक्षयन्ति । त्वभावएषणं पक्षिणां । प्रतुदाः शतपत्रादयः । जाल-
पादा आख्यादयः । तेषां विकल्पउक्तौ ननु च यत्र विकल्पउच्यते तत्रेच्छातः प्रवृत्तिः । साचाप्रतिषिद्धेष्वपि स्थितैव लौकिकं हि
भक्षणं तत्सत्येवार्धित्वे न शास्त्रीयं येन नियमतः स्यात् । तत्र विकल्पितस्य प्रतिषेधस्य न किञ्चित्प्रयोजनं पश्यामः ।
उच्यते । दत्तोत्तरमेतत् । यत्राबुद्धिपूर्वप्रयोगाच्छब्दादेवार्थावगतिः । पौरुषेयः स्वयंप्रत्ययः समाहितचेतसा प्रयत्नवता शत-
साहसिकसंक्षेपमुपाचार्येण प्रणीतो यत्राशक्यमनर्थकं प्रयोक्तुं अत आचार्याभिधानं उन्नीयते नूनं जालपादे प्रति
षेधत्वसति येन तद्विशेषहंसं त्वशब्देन निषेधयति । यत एतदपि स्मरणमेव अन्यैस्त्वन्नेन जालपादस्त्विति प्रमादपाठः स्यात्
उक्तंचैतदिद्विजेन चेष्टितेन महता वासूत्रप्रणयनेनाचार्याणामभिप्राया लक्ष्यन्ते विशेषश्चात्रानुमीयते । अनापदि न भक्षये
दिति वक्ष्यति सामान्यप्रतिषेधउभयोरर्थवत्त्वात् । यत्र मांसविक्रयार्थाः पशवो हन्यन्ते सासूना आपणो मांसस्येत्येके । वल्लू-
रं मांसं संशोष्य चिरस्थापितं । नखैर्विकीर्य भक्षयन्ति ते नखविष्किराः । मयूरबलाकादयः । आपत्त्विति वचनानु-
तेषां पाक्षिकी भक्ष्यताम्यस्ति सहि पठति कुक्कुटो विकिराणामिति नचास्य मानवस्य वचनस्य कुक्कुटोपसंहारः शक्यो व-
क्तुं कुक्कुटनामग्रहणस्यानर्थक्यप्रसंगात् ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रतुदान् चञ्च्वाप्रतुद्य रुमीन् भक्षयतः । जालपादानुक्तहंसादिव्यतिरिक्तानपि तेषां पृथग्व-
चनं दोषाधिक्यार्थम् । नखविष्किरान् नखैर्भूमिविकीर्य रुमीन् उपाद्य भक्षयतः । निमज्जतो निमज्जनिमज्ज्य मत्स्यादान्
मत्स्यान् भक्षयतः । सूना अनेकप्राणिप्राणवियोजनस्थानं ततो गृहीतं सौनं । वल्लूरं शुष्कमांसम् ॥ १३ ॥

(३) कुङ्कुः । प्रतुद्य चञ्च्वा ये भक्षयन्ति तान् दार्वाघाटादीन् । जालपादानिति जालाकारपादान् शरारिप्रभृतीन् ।
कोयट्याख्यं पक्षिणं नखविष्किरान् नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति तान् भ्यनुज्ञातारण्यकुक्कुटादिव्यतिरिक्तान् भ्येनादीन् । तथा
निमज्ज्य ये मत्स्यान् खादन्ति तान् महुप्रभृतीन् । सूना मारणस्थानं तत्र स्थितं यन्मांसं भक्ष्यमपि । वल्लूरं शुष्कमांसं एतानि
वर्जयेत् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतुदान् दार्वाघाटादीन् । जालपादान् शरारिप्रभृतीन् । हंसचक्रवाकयोर्जालपादत्वेपि पृथग्-
ग्रहणमतिनिन्दार्थम् । नखविष्किरान् कुक्कुटाद्यतिरिक्तत्वे सन्ति नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति तान् । मत्स्यादान् महुप्रभृतीन् ।
सौनं वधस्थलस्थितमज्जातमांसम् । वल्लूरं शुष्कमांसम् ॥ १३ ॥

* आपदर्थे गतप्रयोजनंभवति=त्वपदानुगतेप्रयोजनसंभवेसति (अ)

(५) नन्दनः कोयष्टिष्टिभक्तः । नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति ते नखविष्किराः । निमज्जन्तो मत्स्यादाजलव्यालादयः । सौनसूनास्थानम् । वल्लूरं शुष्कमांसम् । उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकमित्यमरः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतुदशब्दकुवाणां स्तित्रिदीन । जालपादांश्च जालाकारपादांश्च । नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति तान् नखविष्किरान् श्येनादीन् । तथा निमज्जतः मत्स्यादीन् पक्षिणः । सूनास्थाने मांसं सौनं । वल्लूरं शुष्कमांसम् ॥ १३ ॥

बकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकम् ॥ मत्स्यादान् विद्वराहान्श्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । बकबलाकाकाकोलादीनां मत्स्यादग्रहणात्सिद्धे प्रतिषेधे तदन्येषां विकल्पार्थं पुनर्वचनम् । मत्स्यादा अपक्षिणोपि मत्स्यादग्रहणादभक्ष्याविज्ञेयाः नक्रादयः क्रियानिमित्तत्वान्मत्स्यादशब्दस्य । काकोलश्च श्येनो देशान्तरप्रसिद्धेरयं बाह्लीकेष्वेव मुच्यत इति प्रसिद्धम् । विद्वराहप्रतिषेधाच्चारण्याभ्यनुज्ञायामप्रतिषेधश्च पूर्वसूत्रे प्रकरणाच्छकुनिवशेषणार्थो विज्ञेयः । एवं हि चेह विद्वराहग्रहणमर्थवद्भवति ग्रामवासी शूकरो विद्वराहः । ननु च यदि तत्र प्रकरणादग्रामवासिनः पक्षिणो गृह्यन्ते । इहापि मत्स्यादाः पक्षिण एव गृहीतुं न्याय्याः । नैवं न चात्र शकुनीनां प्रकरणमस्ति विद्वराहमत्स्यानामिति पक्षिणामपि निर्देशार्थम् । सर्वशः सर्वदा । उत्सर्गोऽयं अस्यापवादवक्ष्यामः ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलाका बिसकण्ठी । काकोलोद्गोणकाकः तेन काकमात्रोपलक्षणम् । मत्स्यादान् मत्स्यभक्षिणो वन्यान् पिवराहान् तथा विद्वराहान् विष्टाभक्षकान् । मत्स्यानेव च सर्वशः सर्वे मत्स्यान् भक्ष्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । बकबलाकाद्गोणकाकखञ्जनांस्तथा मत्स्यादान् पक्षिव्यतिरिक्तानपि नक्रादीन् विद्वराहान्श्च । विडिति-विशेषणमारण्यसूकराभ्यनुज्ञानार्थम् । मत्स्यांश्च सर्वान्वर्जयेत् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । काकोलं द्रोणकाकं । खञ्जरीटं खञ्जन इति प्रसिद्धम् । मत्स्यादान् नक्रादीन् । बकबलाकयोर्मत्स्यादत्वेन प्रतिषिद्धत्वेऽपि पुनर्ग्रहणमेषां विकल्पार्थमिति मेधातिथिः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । बलाका बकविशेषः । काकोलोद्गोणकाकः । मत्स्यादान् नक्रादयः । मत्स्यादनिषेधे सामान्यतः सिद्धेऽपि विशेषणकेषां चिदुपादानदोषातिशयसूचनार्थम् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्रोणकाको काकोलः । विद्वराहं ग्रामशूकरं । सर्वशः मत्स्यानेव वर्जयेत् ॥ १४ ॥

यो यस्य मांसमश्नाति सतन्मांसादुच्यते ॥ मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य मत्स्यप्रतिषेधविधेरर्थवादोऽयम् । यत्संबन्धिमांसं योऽश्नाति सतन्मांसं संबन्धिन्याशनक्रियया व्यपदिश्यते । यथा सर्पादो नकुलो मार्जारो मूषकाद इत्यादि । यस्तु मत्स्यादः ससर्वमांसाशी भवति । गोमांसाद इत्यपि व्यपदेष्टुं युक्तः । अतो निन्दातिशयान्मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदुपपादयति यो यस्येति । यस्य मांसं छागादेः योनरोऽश्नाति सतन्मांसाद इत्येवोच्यते लोकैः । यस्तु मत्स्यादः ससर्वमांसाद इति । मत्स्यानां सर्वमांसाशित्वेन तदशने सर्वमांसाशनदोषात् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । मत्स्यभक्षणानिन्दा माह यो यस्येति । यो यदीयं मांसं खादति सतन्मांसाद एव परं व्यपदिश्यते यथा मार्जारो मूषिकादः । मत्स्यादः पुनः सर्वमांसभक्षकत्वेन व्यपदेष्टुं योग्यस्तस्मान्मत्स्यान् खादेत् ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । मत्स्यस्य सर्वप्राणिभक्षणयोग्यत्वात्तद्भक्षकस्यापि सर्वमांसादत्वमित्याह य इति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यो यस्य जीवस्य मांसमश्नाति सतन्मांसादुच्यते मत्स्यान्वर्जयेत् ॥ १५ ॥

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ॥ राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । पाठीनरोहितौ मत्स्यजातिविशेषौ तयोर्हव्यकव्यनियोगेन आन्धादौ भक्ष्यताऽभ्यनुज्ञायते । नान्वाहिके भोजने । राजीवसिंहतुण्डसशल्कानां सर्वशः हव्यकव्याभ्यामन्यत्राप्यनिवृत्तिर्भोजने । राजीवाः । पद्मवर्णाः कैश्चिद्विद्यन्ते । अपरैस्तु राजयोरेषायेषांसन्ति । सिंहतुण्डाः सिंहाकृतिमुखाः । सशल्काः शकलिनः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रविशेषमाह पाठीनेति । पाठीनोववालः । आद्यावदनाहौ । हव्यकव्ययोः श्राद्धस्य देवविध्यभागयोर्नियुक्तौ । नियोगे सति तेन श्राद्धे पाठीनरोहितयो राजीवादीनां च वक्ष्यमाणानां च भक्षणे न मत्स्यभक्षणदोषः । ततोऽन्यत्र तु भक्षणे मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्वरूपं हवंसेदिति स्मृत्यन्तरोक्तं प्रायश्चित्तमित्यर्थः । एतेनैत एव मत्स्याः श्राद्धेऽपि दत्तव्यमिति दर्शितम् । नियुक्तैरितिकचित्पाठः । राजीवो राजग्रीवाख्यो मत्स्यः । सिंहतुण्डाः सिंहसदृशवक्त्रा मत्स्यभेदामद्विरादयोऽशल्का अपि । सशल्कानखण्डत्वाद्युक्तान् रोहितादिभ्योऽन्यानपि सर्वान् । सर्वत्र चात्र नियुक्तावित्यनुवर्तते पूर्वमत्स्यानेव च सर्वश इति सर्वमत्स्यानां रागप्राप्तभक्षणनिषेधात् ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं भक्ष्यमत्स्यानाह पाठीनरोहिताविति । पाठीनरोहितौ मत्स्यभेदौ भक्षणीयौ । हव्यकव्ययोर्नियुक्ताविति समस्तवक्ष्यमाणभक्षणनिषिद्धोपलक्षणार्थं तेन प्राणत्याग्यादावदोषः । तथा राजीवाख्या सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्च सर्वान्वक्ष्यमाणलक्षणोपेतानद्यात् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु पाठीनरोहितौ देवपैत्रादिकर्मणि नियुक्तावेवादीनौ न त्वन्यदा राजीवसिंहतुण्डसशल्कमत्स्यास्तु हव्यकव्याभ्यामन्यत्राऽपि भक्षणीया इत्याचक्षतुः । न तन्मनोहरं । पाठीनरोहितौ श्राद्धे नियुक्तौ श्राद्धभोक्तैव भक्षणीयौ न तु श्राद्धकर्त्रापि राजीवादयो हव्यकव्याभ्यामन्यत्राऽपि भक्ष्या इत्यस्याप्रमाणत्वात् । मुन्यन्तरैश्च रोहितपाठीनराजीवादीनां तुल्यत्वेनाभिधानात् । तथा च शङ्खः ॥ राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्च तथैव च । पाठीनरोहितौ चाऽपि भक्ष्यामत्स्येषु कीर्तिताः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ भक्ष्याः पञ्चनखाः श्वाविद्रोधाः कच्छपशल्यकाः । शशश्च मत्स्येष्वपि तु सिंहतुण्डकरोहिताः ॥ तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः ॥ हारीतः सशल्कान् मत्स्यान् आयायोपपन्नान् भक्षयेत् । एवं च ॥ भोक्तृवाद्यौ न कर्त्रापि श्राद्धे पाठीनरोहितौ । राजीवाद्यास्तथा नैति व्याख्या न मुनिसंमता ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तेषु प्रतिप्रसवमाह पाठीनेत्यादि । हव्यकव्ययोर्नियुक्तौ विनियुक्तौ सन्तावाद्यौ भक्ष्यौ । राजीवादिष्वप्येवं योजना । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु राजीवादयोऽन्यदापि भोक्तव्या इत्याहुतुः ॥ राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्च तथैव च ॥ पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्यामत्स्येषु कीर्तिताः इति शङ्खवचनात् ॥ तत्र सप्तसदृष्टः पाठीनः राजीवः शकुलः सिंहतुण्डः सिंहस्येव मुखस्य सप्राणिप्रभेदः । सशल्काः सबल्काः । रोहितराजीवयोः सशल्कत्वेऽपि पुनर्ग्रहणमत्यादरार्थम् ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । अत्रापवादमाह पाठीनेति । पाठीनश्चक्राख्यो मत्स्यविशेषः । आद्यौ भक्ष्यौ । सर्वावस्थान् भक्ष्यावित्युक्तं नियुक्तौ हव्यकव्ययोरिति । राजीवान् पद्मवर्णान् । सिंहतुण्डान् सिंहमुखान् । सहशल्कैर्वल्कलैर्वर्तन्त इति सशल्काः । एता राजीवादी मत्स्यविशेषानाद्यादिति शेषः । सर्वशो हव्यकव्ययोरनियुक्तानपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाठीनादीन् भक्ष्यानाह पाठीनेति । पाठीनरोहितौ रोहितसंज्ञो लोहितवर्णः । हव्यकव्ययोः कार्यं

आद्यौ भक्ष्यौ । राजीवान् पद्मवर्णान् सिंहतुण्डांश्च सिंहमुखान्मत्स्यान् सशल्कान् शल्कैः सह वर्तन्ते सशल्कास्तान् भक्षयेत् ॥ १६ ॥

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥ भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । एकचराः सर्पलूकादय एकाकिनश्चरन्ति । अज्ञातानामतो जातिविशेषतश्च । मृगद्विजान् मृगाः पक्षिणश्च न भक्ष्याः । भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् ये प्रतिषिद्धास्ते ताद्रूप्ये असति भक्ष्यतांप्राप्ताः समुद्दिष्टा इव भवन्ति । नतु भक्ष्याणां समुद्देशोस्ति । परिहर्तव्यतया विशेषतोऽविज्ञातान् भक्ष्यपक्षपतितान् भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टा इत्येवमुच्यन्ते । पञ्चनखाश्च वानरशृगालादयः । सर्व ग्रहणं पादपूरणार्थम् ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एकचरान् संघचारिजातीयान्दैवादिकाकिनश्चरतः भक्ष्येषु समुद्दिष्टान् गणितानपि । अज्ञातांश्चाप्रसिद्धान्मृगद्विजान् द्विजाः पक्षिणः । सर्वान् पञ्चनखान् वक्ष्यमाणव्यतिरिक्तान् ॥ १७ ॥

(३) कुड्मूकः । यएकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेकचरान् तथा यअभियुक्तैरपि नामजातिभेदेनावधार्य विभागतश्च मृगपक्षिणो ज्ञायन्तेतान् भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टानितिसामान्यविशेषनिषेधाभावेन भक्ष्यपक्षनिक्षिप्तान्भक्ष्यत्वेन समुद्दिष्टांश्च तथा सर्वान्पञ्चनखान्वानरादीन् भक्षयेत् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुसरति नेति । एकचरान् सर्पादीन् भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् समुद्दिश्यमानान् एकचरान् स्वतन्त्रानिति वा न भक्षयेत् । मृगाश्च द्विजाः पक्षिणश्च तान् अज्ञातान् जातितोनामतश्च पञ्चनखान्वानरादींश्च न भक्षयेदित्यनुषङ्गः । श्वाविधादीन्पञ्चनखान्पञ्च वर्जयित्वाऽन्यान् भक्षयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । एकचरान् सर्पादीन् । अज्ञातान्मनुष्यैर्नामतोजातितश्च । भक्ष्येषु सामान्यतोऽभक्ष्यतया न ज्ञातेष्वपि समुद्दिष्टान्विशेषतः । शास्त्रान्तरेण भक्ष्यतया निर्दिष्टान्भक्षयेत् ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकचरान् भक्षयेत् । अज्ञातांश्च मृगद्विजान् जातितोये अज्ञातामृगाः पक्षिणश्च तान्भक्षयेत् । सर्वान्पञ्चनखान्भक्ष्येषु समुद्दिष्टानपि नभक्षयेत् ॥ १७ ॥

श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ॥ भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाम्बुनृष्टांश्चैकतोदतः ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चनखानांमध्याच्छ्वावित्कादयोभक्ष्याः । स्मृत्यन्तरे तु खड्गे विकल्पः । तथाच वसिष्ठः । खड्गे तु विवदन्तइति । उष्ट्रवर्जिताएकतोदतोगोव्यजमृगाभक्ष्याः । ननुच श्वावित्प्रभृतीनांपञ्चनखानांभक्ष्यत्ववचनादन्येषामभक्ष्यतासिद्धेःसर्वान्पञ्चनखानिति प्रतिषेधवचनमनर्थकम् । नैषदोषः । सर्वशब्देन प्रतिषेधे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवति । भक्ष्यविशेषनिर्देशेन तदन्येषांयाअभक्ष्यताप्रतिपत्तिः साआनुमानिकीप्रतिपत्तिः । गौरवंहितथास्यात् ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्वावित् कण्टकी प्राणिभेदः यः श्वानंस्वगात्रकण्टकैर्विध्यति । शल्यकस्तत्सदृशोपरः । एकतोदतः एकदन्तपङ्क्तियुक्तान् ॥ १८ ॥

(३) कुड्मूकः । अत्रप्रतिप्रसवमाह श्वाविधमिति । श्वाविधंसेधाख्यंप्राणिभेदं शल्यकं तत्सदृशंस्थूललोमानम् । तथा गोधागण्डकच्छपशशांन्पञ्चनखेषु भक्ष्यान्मन्वादयः प्राहुः । तथा उष्ट्रवर्जितानेकदन्तपङ्क्त्युपेतान् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । पञ्चनखानांमध्ये पञ्चानामेव हव्यकव्यार्थत्वम् । तत्र श्वाविधः शुनोर्विध्यतीति दन्तुरः ।

शल्यकं शल्यानिकण्टकाकाराणि रोमाणि सन्ति यस्यतं । गोधा रुकलासाकारा । देवान्पितृसमभ्यर्च्य खादन्भांसं दु-
प्यतीत्युक्तेः । अनुष्टान् उष्ट्रभिन्नान् । एकतोदतः एकपङ्क्तिदन्तयुक्तान्गवादीन् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । पञ्चनखेष्वपि केषांचिद्भक्षणं प्रतिप्रसौति श्वाविधमिति । शल्यकः शल्ली । गोधा रुकलासानुका-
रिणी । खड्गः पिच्येप्रशस्तोष्ठगविशेषः । अनुष्टानुष्टुवार्जितान् । एकतोदतोऽजप्रभृतीन् ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्वाविधं सेधाख्यं । गोधा रुकलासानुकारिणी । खड्गकूर्मशशांस्तथा भक्ष्यानाह । अनुष्टान्
उष्ट्रव्यतिरिक्तान् ॥ १८ ॥

छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ॥ पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्विजः ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । छत्राकं कवकानि । विड्वराहः ग्रामशूकरः स्वतन्त्रविहारः एतानिभक्षयित्वापतितोभवेत्
पतितप्रायश्चित्तंकुर्यात् । वक्ष्यति च । गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जग्ध्वा एकैकं प्रत्येकमेव स्मृत्यन्तरे निषेधान् । पतेत् द्विजातिकर्मभ्योहानिः पतनमिति-
गौतमोक्तपातित्यवान्भवति । तेन प्रायश्चित्तचरणात्माक् संख्यादावनधिकारउक्तः । एवंयत्रयत्रान्यदोषे पातोक्तिस्तत्र
द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

(३) कुङ्कूकः । कवकग्रामशूकरलशुनादीनामन्यतमंबुद्धिपूर्वकं गुरुप्रायश्चित्तोपदेशादभ्यासतोभक्षयित्वा द्विजातिः
पतति । ततश्च पतितप्रायश्चित्तंकुर्यात् । गर्हितानां तथा जग्धिः सुरापानसमानि षडिति ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रायश्चित्तार्थं पुनश्छत्राकादिग्रहणम् । मत्या ज्ञानेन जग्ध्वा भक्षयित्वा पतेदतःपतितस्येव
प्रायश्चित्तंकुर्यादिति ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिषिद्धेष्वपि केषांचिद्गर्जनीयतामन्वाह छत्राकमिति । छत्राकं द्विविधं भूजंवृक्षजंचेति ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्षणे प्रत्यवायमाह छत्राकमिति । मत्या ज्ञात्वा जग्ध्वा भक्षयित्वा द्विजः पतति पतितोभवेत् ।
पुनर्लशुनादिग्रहणंप्रायश्चित्तातिशयार्थम् ॥ १९ ॥

अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा रुच्छं सान्तपनं चरेत् ॥ यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । अमत्याअबुद्धिपूर्वषट्जग्ध्वाषण्णामन्यतममपि भक्षणस्यअविधेयत्वनिमित्ततया साहित्यस्या-
विवक्षा । शेषेषु अभक्ष्येषु भक्षणे लोहितवृक्षनिर्यासादिषु एकमहोरात्रं न भुञ्जीत । अहःशब्दोरात्रावपि दृष्टप्रयोगः ।
अहश्च रुष्णमहरर्जुनंचेति । येषु चात्र प्रकरणे प्रतिषिद्धेषु प्रायश्चित्ताधिकारे प्रतिपदंप्रायश्चित्तमन्यद्वक्ष्यते ऋग्यादशुक-
रत्यादि तत्र तदेव द्रष्टव्यं प्रतिपदविहितत्वात् । अस्य चोपवासस्याऽन्यत्र चरितार्थत्वात् ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मतिरिच्छा तदभावोऽमतिः । षट् षण्णांमध्ये यत्किंचिदेकम् । अत्रत्वमत्या भक्षणेवि-
हितंयदकामानांकामात्तद्विगुणमिति वचनात् मतिभक्षणप्रायश्चित्तद्विगुणमूलम् । सांतपनं द्यहसाध्यं वक्त्रमात्रप्रवेशे । सम्य-
ग्भक्षणे तु यतिचान्द्रायणम् । शेषेषु अभक्ष्येष्वभेद्यप्रभवकन्दादिष्वमत्याभक्षितेषु । मत्या द्यहोपवासः । एतच्च तन्मध्य-
पतिताल्पप्रत्यवायहेतुभक्षणे पेयूषपानमत्स्यभक्षणादौ स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्ताधिक्यविधानात् ॥ २० ॥

(३) कुङ्कूकः । एतानि छत्राकादीनि षट् बुद्धिपूर्वकमेव भक्षयित्वाऽभिधेयभक्षणस्यनिमित्तत्वेन साहित्यस्या-
विवक्षितत्वात् । एकादशाध्यायवक्ष्यमाणस्वरूपं समाहसाध्यंसांतपनं यतिचान्द्रायणं वाचरेत् । एतद्यतिरिक्तेषु लोहित-

वृक्षनिर्यासादिषु प्रत्येकं भक्षणादहोरात्रोपवासं कुर्यात् । छत्राकादीनां च प्रायश्चित्तापकर्षो वर्जनादरार्थः । शेषेषूपवसेदहरि-
तिलाघवार्थं तत्र हि क्रियमाणे लोहितनिर्यासग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । शेषेषु छत्राकादिषु वर्जितेष्वमेध्यप्रभवादिपञ्चनखान्तेषूपवासमात्रम् । कामतो भक्षणे प्रायश्चित्तम् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतानि छत्राकादीनि षडमत्याऽज्ञानेन जग्ध्वा भक्षयित्वा रुच्छं रुच्छसंज्ञं व्रतं चरेत् । यतीनां यच्चान्द्रायणतश्चरेत् । शेषेषु छत्राकादिव्यतिरिक्तेषु वस्तुषु भुक्तेषु सत्सु अहः उपवसेत् ॥ २० ॥

संवत्सरस्यैकमपि चरेत् रुच्छं द्विजोत्तमः ॥ अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । भोज्यशूद्रगृहभोजिनो ब्राह्मणस्येदमुच्यते । यस्य शूद्रस्य गृहे यानि ब्राह्मणानामभोज्यान् य-
न्नानि संभवन्ति न दूरतः परिह्रियन्ते तादृशस्य गृहे यो ब्राह्मणोऽन्नं भुङ्क्ते तस्य प्रतिषिद्धान् भोजनाशङ्कायां प्राजापत्यरुच्छ-
चरणमुपदिश्यते । अविशेषनोदनायां प्राजापत्यं रुच्छं प्रतीयत इति वक्ष्यामः । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थमज्ञातदोषशङ्काया-
माह । दोषो यदि भुङ्क्ते तस्य शुद्ध्यर्थं । ननु च ईदृशस्य शुद्धिवक्ष्यति अदृष्टमद्भिर्निर्णयितुमिति तस्य विषयतत्रैव दर्श-
यिष्यामः । ज्ञातस्य तु दोषस्य विशेषतः वैशेषिकं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । यस्य यद्विहितं प्रतिपदम् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संवत्सरस्येति षष्ठ्या तन्मध्य इति विवक्षितम् । रुच्छं प्राजापत्यं । द्विजोत्तमो विप्रः । अपि-
शब्देन शक्तस्याधिककरणमुक्तम् । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं अज्ञायमानदुष्टसंसर्गभुक्तान् दोषनिवृत्त्यर्थम् । ज्ञातस्य तु विशेष-
तो यत्र यथोक्तं तदेव ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजोत्तमपदं द्विजातिपरं त्रयाणां प्रकृतत्वात् एतदुक्तं द्विजानामित्युपसंहाराच्च । द्विजातिः संवत्सरमध्य-
एकमपि रुच्छं प्रथमांस्नानात् प्राजापत्याख्यमज्ञातभक्षणदोषोपशमनार्थमनुतिष्ठेत् । ज्ञातस्य पुनरभक्ष्यभक्षणदोषस्य विशेष-
तो यत्र यद्विहितं तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । यत्तु । त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्णयितुं यच्च
वाचा प्रशस्यत इति ॥ तद्व्यशुद्धिप्रकरणपठितप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तद्रव्यशुद्धिविशेषेऽवैतिष्ठते ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामज्ञानतो भक्षणे त्वाह समिति । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थमिदं रुच्छमात्रमिति शेषः । विशेषतः
विशेषाकारेण छत्राकादीनामुक्तत्वात् ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थमेकं रुच्छं संवत्सरस्य संवत्सरपर्यन्तं चरेद्विजोत्तमः । ज्ञातस्य ज्ञानपूर्वभक्षि-
तस्य विशेषतः ॥ २१ ॥

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ॥ शृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्योऽस्माच्चरत्पुरा ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । भक्ष्यप्रसंगेन हि साभ्यनुज्ञायते । अत्यर्थं क्षुत्पीडायां मृत्यादेर्भोजनान्तरासंभवे भक्ष्यमृगपक्षि-
वधः कर्तव्यः । शृत्याः प्राग्व्याख्याताः । अगस्त्यस्तथाकृतवानित्यगस्त्यग्रहणं प्रशंसार्थम् । यज्ञार्थमित्याद्यर्थः श्लोको-
ऽर्थवाद एव । तत्र हि वधः प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वादेव प्रसिद्धः । प्रशस्ता ये भक्ष्यतयाऽनुज्ञाताः । एष एवार्थ उत्तरश्लोके
विस्तरतः कर्मार्थवादतया कथ्यते ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र मांसेषु भक्ष्याणि कानिचिदुक्तानि मांसोत्पादनं च प्राणिनो हत्वा हतानां वा मांस-

ग्रहणेनेति द्विधा तत्रैमेत्राब्राह्मणउच्यतइत्यादिषु प्राणिवधस्यातिपापहेतुत्वंप्रतीयते तथाच स्वयंप्राणिवधाचरणेपि यत्र ब्राह्मणानां तादृशोहिंसादोषस्तत्प्रसंगात्कथयति यज्ञार्थमिति । यज्ञार्थं पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञसित्थ्यर्थं वध्याः । स्वयं भृत्यानां भरणीयानांमातापितृभार्यादीनां दुर्भिक्षाद्यापदि वृत्तिर्जीवनमात्रं तदर्थम् । अगस्त्योहाचरदुभयार्थम् । अगस्त्यग्रहणं ब्राह्मणकार्यतां दर्शयितुम् ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींभक्षणप्रसंगेन यागाद्यर्थोहिंसामप्यनुजानाति यज्ञार्थमिति । ब्राह्मणादिभिर्भागार्थप्रशस्ताः शास्त्रविहितामृगपक्षिणोवध्याः । भृत्यानांचावश्यभरणीयानांवृद्धमातापित्रादीनांसंवर्धनार्थम् । यस्मादगस्त्योमुनिः पूर्वतथाकृतवान् । परकृतिरूपोयमुवादः ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भक्ष्यप्रसङ्गेन हिंसांकुर्वित्यनुजानाति यज्ञार्थमिति । भृत्यानां भरणीयानां । सदाचारप्रमाणयति अगस्त्यइति ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । भक्ष्यत्वेनानुज्ञातानांमृगपक्षिणांयज्ञार्थभृत्यार्थंच वधोब्राह्मणानामपि निर्दोषइत्याह यज्ञार्थमिति ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह यज्ञार्थमिति । मृगपक्षिणः वध्यार्हिंस्यायज्ञार्थब्राह्मणैः प्रशस्ताउक्ताः । अगस्त्यः भृत्यानांपित्रादीनांवृत्त्यर्थं पुरा आचरत् ॥ २२ ॥

बभूवुर्हि पुरोडाशाभक्ष्याणांमृगपक्षिणाम् ॥ पुराणेष्वपियज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । षट्विंशत्संवत्सरनाम सत्रं तत्र मृगपक्षिवधआम्नातः सोनेनानुच्यते । इदंतत्रब्राह्मणं संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयांयाति सतत्रयान्यान्मृगान्हन्ति तेषांतरसाःपुरोडाशाभवन्ति । अर्थवादत्वाद्बभूवुरितिभूतप्रत्ययेन विवक्षा तेमाद्यत्वेपिभवन्ति । एवंपुराणेष्वपि न केवलंकश्चिदद्यत्वे सत्राणांव्यवहारइतिदर्शनाभिप्रायमेतत्पुराणेष्विति । न पुनरद्यत्वे यदि केचित्सर्वाण्येव हरेयुस्तेषामेषविधिर्नभवतीतिमन्तव्यम् । अथवा यःस्वयंशास्त्रार्थवेदितुमसमर्थः केवलंपरप्रसिद्ध्या महाजनोयेन गतःसपन्थाइतिन्यायेन प्रवर्तते तत्रत्वेतदुच्यते । पुराणेष्विति नायमिदंप्रथमकोषर्मः किंतिहि अनादिः । पौराणाऋषयोब्राह्मणाःकेवलतपःसिद्धाः जात्यन्तरंवा यथामहाभारतादौ वर्णितम् । नचात्र निर्बन्धः कर्तव्यः । ऋषीणांजात्यन्तरत्वे गन्धर्वादिवत्कथंयागेष्वधिकारइति यतोयमर्थवादोयेन केन चिदालम्बनेनप्रतीयते । ब्रह्मक्षत्रसवाः ब्रह्मक्षत्रिययज्ञाः ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथाह्यन्येष्वृषीणां यज्ञेषु सत्रेषु पुराणेषु अतिपूर्वकालेषु मृगपक्षिमांसेन पुरोडाशाबभूवुः । तानितु ब्रह्मक्षत्रसवेषु ब्राह्मणक्षत्रियजानीर्यैर्मलितैः कृतेषु सवेषु यज्ञेषु सत्ररूपेषु वा बभूवुः । भवतिहि ब्राह्मणक्षत्रियौ गृहपती कृत्वा ब्राह्मणैर्ऋत्विग्भूतैः सत्रं तत्र तरसाःपुरोडाशाभवन्तीति श्रुतावुक्तम् । तरसामांसमयाः । तदुत्पादनप्रकारश्च संस्थितेगृहपतिर्मृगयामेतीत्यादिनोक्तः तत्रमृगयाप्रकारस्य ब्राह्मणैरज्ञानांक्षत्रियस्यापि गृहपतित्वेनान्तर्भवनंक्रियतइतिब्रह्मक्षत्रसवेष्वितिविशेषितम् ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्पुरातनेष्वपि ऋषिकर्तृकयज्ञेषु च भक्ष्याणांमृगपक्षिणांमांसेन पुरोडाशाअभवस्तस्माद्यज्ञार्थमधुनातनैरपि मृगपक्षिणोवध्याः ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । संस्थितेहनि गृहपतिर्मृगयांयाति सयांस्तत्र मृगान्हनस्ति तेषांतरसाःसवनीयाःपुरोडाशा

भवन्तीति वसन्तायकपिञ्चलानालभेतेत्यादिश्रुतेर्यज्ञार्थतेषांपुरोडाशादित्याह बभूवुरिति । ऋषीणां यज्ञेषु ब्रह्म ब्राह्मणज्ञातिः
तथा क्षत्रं तयोः सर्वेषु यागेषु मृगाणांपक्ष्यादीनांपुरोडाशादयोबभूवुरिति पुराणेषु श्रूयतइतिशेषः ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । मृगपक्षिणां मांसानीतिशेषः । ब्रह्मक्षत्रसवेषु ब्राह्मणानांक्षत्रियाणांच यज्ञेषु ॥ २३ ॥

(३) रामचन्द्रः । भक्ष्याणां मृगपक्षिणामगस्त्येन प्रोक्षितानां मांसैः पुरोडाशाबभूवुः । ब्राह्मक्षत्रसवेषु ब्राह्मणक्षत्रियैर्मिलित्वा कृतेषु । तद्यथा ब्राह्मणक्षत्रियौ गृहपती कृत्वा ब्राह्मणैर्ऋत्विग्भूतैः सत्रं भवति तत्रतरसाः पुरोडाशा भवन्तीति श्रुतावुक्तं । तरसामांसमयाः । तत्प्रकारश्च संस्थिते गृहपतिर्मृगयामेतीत्यादिनोक्तः । ब्राह्मणस्य मृगयाप्रकाराज्ञानात्क्षत्रियस्य ब्राह्मणमिलितस्याधिकारः ॥ २३ ॥

यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ॥ तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषं च यद्भवेत् ॥२४॥

(१) मेधातिथिः । भक्ष्ययत्किंचित्स्नेहसंयुक्तं । भोज्यमोदनादि । भुक्तिभुज्योरेकार्थत्वेपि पृथगुपादानाद्विषयभेदो-
यंप्रतीयते अगर्हितं शुक्ततामनापन्नं तत्पर्युषितमग्राद्यम् । राज्यन्तरे पर्युषितमुच्यते । पूर्वेषुःसिद्धमप्यपरेषुः पर्युषितंभव-
ति । स्नेहसंयुक्तमिति एवंसंदिह्यते किंयत्स्नेहसंयुक्तंस्तत्पर्युषितंरसमिश्रकादादितत्पर्युषितमशितव्यम् । उक्तशुक्तस्यापि
पर्युषितस्यभक्षणम् । कालेस्नेहसंयोगःकर्तव्यः । भक्षापूपाद्यपि पर्युषितंभोजनकाले स्नेहेन संयोज्य भक्षयितव्यमिति ।
अतःसंदिह्य यावता यत्स्नेहयुक्तानांभक्ष्यतोच्यते तत्पर्युषितमाद्यमिति । उद्दिश्यमानंस्नेहसंयुक्तमिदमिति पुनर्विधेयार्थं न-
हितच्छब्दसंबन्धोस्य श्रुतोयत्पर्युषितंस्नेहासंयुक्तमाद्यमिति । उच्यते । हविःशेषाणांपर्युषितानामस्नेहसंयुक्तानांतेषांवचनमन-
र्थम् । नच तेषांस्नेहसंयुक्तानांपरिवासःसंभवति । एवंच तेषांवचनमर्थवद्भवति यदि भोजनकाले तेषांस्नेहसंयोगोनापेक्ष्यते ।
अतस्तेषांतावद्भोजनकालेव स्नेहसंयोगनिरपेक्षतया वचनस्यार्थवत्वम् । यद्येवंतथापि न संदेहोर्थवत्त्वाद्विशेषपदस्य विधे-
यार्थता स्नेहसंयुक्ताशब्दस्यन्याय्या । उच्यते एतावदत्रसन्देहेबीजं यथाश्रुतसंबन्धस्यबलीयस्त्वात्किं हविःशेषपदमनुवा-
दोस्तु उतानर्थनकत्वंमाप्रापदितियत्पर्युषितं तेन स्नेहसंबन्धः क्रियताम् । तत्रानर्थक्याद्यवहितकल्पना ज्यायसी । समा-
चारान्निर्णयः । सर्पिस्तैलवसामज्जानःस्नेहाः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। पर्युषितेविशेषमाह यत्किंचिदिति । यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तं येनकेनचित्स्नेहेन संयुक्तं सर्वतो-
व्याप्तं त्वेकदेशस्नेहसंबन्धादपि हविः शेषस्य पर्युषितस्य पृथग्भक्ष्यत्वाभिधानात् । एवंहि हविषोभिघारणादवश्यंस्नेहेनै-
कदेशसंबन्धोव्याप्तिस्तन्नास्तीति तस्य पृथग्भिधानं युज्यते । भक्ष्यं लङ्कुकादि । भोज्यमोदनादि ॥ २४ ॥

(३) कुष्ठूकः । इदानीपर्युषितप्रतिप्रसवार्थमाह यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चित्स्वरविशदमभ्यवहार्यं मोदकादि भोज्य-
पायसादि अगर्हितमुपघातान्तररहितंतत्पर्युषितं रात्र्यन्तरितमपि घृततैलदध्यादिसंयुक्तं कृत्वा भक्षणीयम् । नतु प्रागेव
यत्स्नेहसंयुक्तं तत्पर्युषितं भक्षणीयमिति व्याख्येयं तथाच सति हविःशेषस्य स्नेहसंयोगावश्यं भावाद्यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं
मित्यनेनैव भक्षणे सिद्धे हविःशेषंच यद्भवेदित्यनर्थकं स्यात् । स्मृत्यन्तरेऽपि भक्षणकाल एवाभिघारणमुपदिश्यते । तथाच
यमः । मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितंच यत् । तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम् ॥ हविःशेषंतु चरुपुरोडाशादि पर्यु-
षितमपि भोजनकाले स्नेहसंयोगश्च न्यमेव भक्षणीयं पृथगुपदेशात् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । एतानि पर्युषितान्यप्यदनीयानीत्याह यदितिद्वाभ्यां । आद्यं भक्षणोयं अस्मिन् भक्ष्यं भोज्यं स्नेहसंयुक्तं कृत्वा । तथाच यमः ॥ मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् । तच्च प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीताज्याभिघारितमिति ॥२४॥

(५) नन्दनः । पर्युषितमभक्ष्यमित्युक्तं तस्यापवादं श्लोकद्वयेनाह यदिति । अगर्हितमनिषिद्धं यत्किंचिद्भक्ष्यमपूपादि । भोज्यमन्नादि । तदुभयं स्नेहसंयुक्तं घृतादिना संयुक्तं चेत्पर्युषितमप्याद्यमदनीयम् । स्नेहयुक्तं हविःशेषं यत्तदप्यदनीयम् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्ष्यं मोदकादि भोज्यं ओदनादि तत्पर्युषितमप्याद्यं भक्ष्यम् । यत् हविःशेषं तदाद्यं भक्ष्यं भवेत् ॥ २४ ॥

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ॥ यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । चिरस्थितं द्विरात्राद्यन्तरितं अपिशब्दादाक्तमित्यत्रापि संबन्धयितव्यम् । स्नेहाक्तमपि यवगोधूमजं सक्तूपपादि । पयसो विक्रिया विकारादधि मथितादयः ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चिरस्थितं पर्युषितमस्नेहाक्तमप्याद्यं भोज्यं यवगोधूमयोर्विकारजातमित्यर्थः ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेकरात्र्यन्तरिता अपि यवगोधूमदुग्धविकाराः स्नेहसंयोगरहिता अपि द्विजातिभिर्भक्षणीयाः ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । पयसश्चैव विक्रियाः पर्युषिता भक्ष्या इत्यन्वयः । अगर्हितं चेद्भक्ष्यमिति त्वतो गर्हितस्नेहसंयुक्तमपि न भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । अस्नेहाक्तमसंयुक्तं घृतादिभिः ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातिभिः अस्नेहाक्तं यवगोधूमजं चिरस्थितमपि आद्यं भक्ष्यं भवति । च पुनः दुग्धस्य विक्रियाः ॥ २५ ॥

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्या भक्ष्यमशेषतः ॥ मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्येन श्लोकार्धेन पूर्वप्रकरणमवल्लिखति । तदेतदनन्तरमनुक्रान्तं प्रकरणमेतद्विजातीनां न शूद्राणाम् । इत्युत्तरं तु यद्वक्ष्यते तच्छूद्राणामपीति प्रकरणव्यवच्छेदप्रयोजनम् । अतश्च मांसभक्षणे प्रकारो वक्ष्यते । यच्च तद्वर्जनेन फलं तच्छूद्रस्यापि भवतीत्यन्यथा अभक्ष्याणि द्विजातीनामित्यधिकाराल्लशुनादिव्यथ शूद्रस्य मांसभक्षणेऽपि कामचारः स्यात् । यद्येवं देवाद्यर्चने शिष्टस्य मांसस्य भक्ष्यता वक्ष्यते । देवान्पितृश्वार्चयित्वा खादन्मांसं दुष्यतीति देवाद्यर्चनं मेध्येन मांसेन । ये च द्विजातीनां प्रतिषिद्धाष्टगशुकुन्तास्तेऽमेध्याः अतश्च तेषां मांसेन देवाचनसंभवादन्तच्छेषस्य भक्ष्यत्वादप्येव प्रकरणभेदायथा ब्राह्मणादीनां भृगपक्षिणः प्रतिषिद्धास्ते शूद्रस्यापि प्रकारान्तरेण प्रतिषिद्धा भवन्ति । तत्र प्रकरणभेदेन केनचिदुच्यते । लशुनादिप्रतिषेधः शूद्रस्य न भवति । अस्ति तावत्प्रकरणभेदेन प्रयोजनं लशुनादिप्रतिषेधे शूद्रस्याधिकारो माभूदिति मांसेऽपि देवाद्यर्चने गृहस्थस्याधिकाराद्गृहस्थस्य शूद्रस्य यथाकाम्यम् । ननु च पाकयज्ञे शूद्रस्याधिकारतः स्थितस्य भोजनं गृहस्थानां च विहितम् । न च लशुनादिभिः पाकयज्ञाः क्रियन्ते । ततश्च नापि शूद्रस्य यथाकाम्यं । लशुनादयो भक्ष्याः स्युः । कोदोषः । द्विजातिग्रहणमनर्थकम् । परित्तमेतदगृहस्थस्य प्रेषितस्य वा कामचारः न च गृहस्थेन यदद्भुतं तन्न भोक्तव्यं शेषभुग्भवेदित्यस्यायमर्थः । अकृतवैश्वदेवक्रियेण न भोक्तव्यम् । तत्र यस्यैव यागसाधनता द्रव्यस्य तदेव मेध्यं होतव्यम् । अन्येतु भोजनकाले कुतश्चिदादित्यमभ्यगेहेवाभुञ्जते तच्च द्रुतशेषमपि न प्रतिषिद्धं मांसेतु पुनर्वचना नियमः । न कदाचिदेवानुपयुक्तं भोज्यमिति । यदि चातुर्वर्ण्यस्यात्राधिकारस्तदा यद्वक्ष्यति

परस्तात्तु शुद्धविधौ चतुर्णामपि वर्णानामिति तदनर्थकम् । तत्रैव तस्य प्रयोजनंवक्ष्यामः । अथ श्वमांसाद्यपि शूद्रस्य भक्ष्यं प्राप्नोति द्विजातिग्रहणात्पूर्वत्र । किंत्वेकादशे विद्वराहखरोष्ट्राणामित्यादिश्लोकत्रयनिर्दिष्टाः शूद्रस्यापि न भक्ष्याइ-
तिज्ञापकं दर्शयिष्यामः ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इहखलु मांसेषु सर्ववर्णाविशेषेण भक्ष्याभक्ष्यविवेकोदर्शितः तत्र द्विजातीनां त्रयाणां याद-
शेन नियमेन भक्ष्यमांसानामपि भक्षणं तत्कथयितुमवतारयति एतदुक्तमिति । द्विजातीनां त्रयाणां सामान्यात्तदुक्तम् । भ-
क्षणे वर्जने च विधिं प्रकारं द्विजातीनामेव ॥ २६ ॥

(३) कुहूकः । एतद्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमुक्तम् । अत ऊर्ध्वमांसस्य भक्षणे वर्जने च विधानं निःशेषंवक्ष्यामि ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । अशेषतः शेषः प्रायश्चित्तसोपि परिशिष्टो विद्यते न यत्र तेन प्रायश्चित्तसहितं भक्ष्यमुक्तमिति
सूचीकदाह्न्यायेन प्रायश्चित्ताभिधानमेकादशोक्तम् । द्विजस्यैवात्र प्रायश्चित्तमुक्तं न तु शूद्राणामिति मेधातिथिः । तत्र-
शूद्राणां मांसभक्षणे दोष एव नास्तीति जग्ध्वा मांसमित्युपक्रम्योपसंहारेऽसकृद्विजइति तत्रोक्तेः । स्थानभ्रष्टा एते भवन्ती-
ति भावः । प्रतिज्ञान्तरमाह मांसस्येति । भक्षणवर्जने यथा भक्षितव्यं यथा वा नेति ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । विधिं प्रकारम् ॥ २६ ॥

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ॥ यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्नीषोमीये पशौ हुतशिष्टमांसं लक्षणया प्रोक्षितमुच्यते । ननु प्रोक्षितशब्दो यौगिकउक्षसे-
चनइत्यस्य धातोः प्रक्षालनक्रियानिमित्तकः तथाच प्रोक्षणीरासादय घृतं प्रोक्षणीयमिति प्रोक्षणीभिरुद्वेजितास्थइति सर्वत्र
क्रियायोगात्प्रयुज्यते । यद्यासेचनसाधनं तत्र कुतो वैदिकसंस्कारनिमित्तकानां स्वसंबन्धे पशुलक्षणाद्वारेण मांसे प्रवर्तते ।
मुख्यं च शब्दार्थमतिक्रम्य किमिति लक्षणाश्रीयते अतः प्रक्षालितमुदकादिना मांसं क्रियादिना युक्तम् । सत्यां यद्यत्र वाक्या-
न्तराण्यर्थवादाश्चेति निःशेषं भुञ्जाने स्युः अनुपाकृतमांसानि असंस्कृतान्पशून्मत्तैरिति । अतस्तत्पर्यालोचनया यामेवा-
र्थो वतिष्ठते । यद्येवं तत एव सिद्धत्वात्किमनेन केचिदाहुः अनुवादोयम् । मांसेच्छया भक्षणस्य विधिस्तावदयं भवति
क्षुप्रतिघातार्थिनो लिप्सया प्रवृत्युपपत्तेः । सहि विधिरुच्यते । यः पुरुषस्य दृष्टेन प्रयोजनेन प्रवृत्तावसत्यां प्रवृत्यवबोधको-
यावजीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति । शास्त्रमेवात्र प्रमाणं । तत्रास्मिन्कृते इदमभिमतमभिनिवर्तते अकृते वायमनर्थ आपतत्ये-
वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते तत्र शास्त्रमेव श्रूयते । यत्र तु नायमन्यतो वगतः केवलागमैकगोचरैर्यः स विधिरिति चो-
च्यते । इहतु भोजने कृते पुष्टिरुपजायते यदुःखं तन्निवर्ततइति । दाला अपि स्तनपायिनो नुपदिष्टमवयन्ति । नियमोपि भ-
वति तद्रूपानवधारणात् । यदि तावत्प्रोक्षितं च भक्षयेदेवेति नियमस्तदा कालविशेषावच्छेदाभावादाहारविहारकाला-
प्यवसीदियुरनवरतमश्वनेवासीत अश्वयश्चार्थउद्दिष्टः स्यात् यथोक्तमश्राद्धभोजीति । यदहरेव प्रत्यवेयादिति महाभाष्य-
कारेण विधिविशेष एव च नियम उक्तः । असंभवति च विधौ कुतो नियमः नै चान्येन प्रोक्षितमन्येन लभ्येत तस्मादय-
मर्थः । अथ प्रोक्षितमेवेति अप्रोक्षितं नेति परिसंख्या । नहि प्रोक्षिताप्रोक्षितोभयभक्षणस्य त्यागादशनाया निवृत्तौ युगपत्प-
र्यायेण वा प्रवृत्त्या परिसंख्यालक्षणस्य विद्यमानत्वात् । तथाप्यनुपाकृतमांसानीत्येव सिद्धम् । अन्येत्वस्य पक्षस्यैव-
दोषमुपपादयन्ते । विशेषेण सर्वाप्रोक्षितप्रतिषेधः शकुनीनामप्रतिषेधः प्राप्नोति । नच येषामेव प्रोक्षणं विहितं तेषां तु
प्रतिविधानाद्यभावादितिनविशेषपरिग्रहे प्रमाणमस्ति तदयुक्तं मन्यन्ते एवं सति भेदेन शकुनीनां प्रतिषेधानुक्रमेण गमक-

त्वात् । तस्माच्छ्रुतकर्माहत्वेन नियमस्य प्रोक्षितमांसभक्षणस्यायमनुवादइति युक्तं दृष्टान्ततया । यथा यज्ञेदश्वंभक्षण-
मभक्षणा छान्नातिक्रमः । एवमुत्तरेष्वपि निमित्तेषु अनुवादश्चेत्परिसंख्यापेक्षाभ्यस्तु गोव्यजमांसमप्रोक्षितंभक्षयेदित्यनेनैत-
दनुपाकृतानामेवासद्रूपमनूद्यते । अप्रोक्षितस्यापि ब्राह्मणकाम्यानिमित्तेष्वनुज्ञापनार्थः । अन्यच्चानचित्तंवृथामांसमपि । चा-
तुर्थिकेन वृथामांसशब्देन एतदनुपरिज्ञानार्थमितरथा विज्ञायेत किंतुवृथामांसमिति । अथवा एकत्र भोक्तुरपदेशोऽन्यत्र-
कल्पयित्वा येन देवाद्यर्चनंरुतंतदीयंमांसमन्येनाप्यतिथ्यादिना न भोक्तव्यम् । अनधिकृतेनापि देवाद्यर्चनेन ह्यतिथ्या-
दयेपरगृहे न दीयेत मांसेन देवाचर्चनेधिक्रियते । अथ कल्पयित्वा यदि रुतं तदाहृत्यशितुं । द्वितीयस्तु प्रतिषेधोदेवान्पितृ-
निति । त्वगृहेधिकृतानामरुतवतांभक्षणादयस्तर्हि असंस्कृतान्पशून्मर्चैरिति उक्तःप्रोक्षणशब्दार्थः । एवंपश्चापि निषेधवा-
क्यानि पृथगर्थानि दर्शितानि । ब्राह्मणानां च काम्यया कामना इच्छा काम्या शब्दः छान्दसः । यदाब्राह्मणादीनामप्रोक्षि-
तानामिदमनुज्ञानं तदाकिंपुनरयंनियमः । अभक्षणे शास्त्रातिक्रमः । उत प्रतिप्रसवमात्रं प्रतिप्रसवे भोक्तव्यं विवाहेपुनर्भो-
क्तव्यमिति वचनादपि प्रतिषेधाप्रवृत्तिर्विवाहे गम्यते । न भोजनार्थमावश्यकं किंतु ब्राह्मणा यदि गरीयांसस्तदा तद्वचना-
तिक्रमो न युक्तः । अन्येतु क्रीत्वादिश्लोके ब्राह्मणानामित्यनुवर्त्य शशादिमांसस्यापि विधिमिच्छन्ति । यज्ञविवाहयोरन्यत्र
चगोष्ठीभोजनादौ यदि ब्राह्मणाअर्थयन्तेतदा तेषामांसस्वरूपेण देवौदेशिकया न प्रतिषिद्धमवस्थाविशेषेण प्रोक्षणं देवा-
द्यर्चनादीनि कर्तव्यानि विशेषःप्रतिषिद्धः तस्य ब्राह्मणकामनानिमित्ते अभ्यनुज्ञाते । ननु क्रव्यादान्शकुनानित्यादेरत्र प्रति-
षेधस्यापिनिवृत्तिस्तु महाफलेतिरुतसंकल्पस्तस्याप्यनुज्ञानमिष्यते प्रोक्षितेऽप्रोक्षितेच रुतार्चनेऽरुतार्चने वा । यथाविधि-
नियुक्तस्तु प्राणानामेवचात्यये । मधुपर्केच श्राद्धेच नियुक्तोऽप्रोक्षणेनापि भक्षयेत् । एषहि यथाशास्त्रंनियोगस्तत्र श्राद्धे-
नियमा उक्ता एव केतितस्तु यथान्यायं कथंचिदप्यतिक्रामन्निति । श्राद्धंभोक्ष्यइत्यभ्युपत्येदमहंनाशनामीति न लभ्यते ।
वक्तुम् । अभक्ष्यमशुचिकरंव्याधिजननं च वर्जयित्वा हविष्यविधानान्नभक्ष्यं यद्यद्रोचतेतत्तन्नाप्रीतिकरंदीयते । अतइदं वच-
नंमधुपर्कएव । ननु मधुपर्के नास्ति नियोगः । अशितव्यंमधुपर्काह्णेणच नियमोनासौमधुपर्कस्य वधिः । सहितत्रा-
धिकृतोनधन्योराजादिः । यथैव नास्यानश्रग्गृहेवसेदिति गृहस्थस्य नियमोदृश्यते । एतेनावगम्यते अमतिके न दातव्य-
मिति । यैस्तु कामचारएवंपूजितसमादानेन पूज्यस्याशनेन नहिततत्तदर्थं कर्म । ननुचातिथ्यमेवानित्यं । सत्यं दृष्टंभ्रात्युत्पा-
दनेन धर्मार्थमनुष्ठानं । तस्य नियमोक्तधर्मार्थमेवदातुस्तस्य हिगोरुत्सर्गपक्षे विहितोनामांसोमधुपर्कःस्यादिति । नार्त्वि-
ज्येवचनस्यापिविषयइतिचेत् । अस्त्वयमपिपूर्ववदनुवादः श्राद्धेआर्त्विज्ये च । ननुचार्त्विज्येउक्तमेव । इडादिभक्षणंय-
जमानस्य तत्र शास्त्रनिबन्धनो नियमो नार्त्विजां । सत्यं । किंतु कृत्विजो यदि न भक्षयन्ति ते प्रवाच्यन्ते । अविदितेनअ-
दृष्टेनापि दोषेण युज्यन्ते । ननु तेषांभक्षणमधिकृतानांभासतां नहि ते कर्मफलं युज्यन्ते । भृत्यादिर्हि परिक्रीतानवि-
हितान्पदार्थाननुतिष्ठति । विहितश्च यजमानपञ्चमाङ्गांभक्षयन्तीति । तेषांभक्षणतोस्याभ्युपगत्यार्त्विज्यानांनियतंभक्षणं
तदा तेनानूद्यतइति युक्तं । नहि श्राद्धभुजाष्टत्विजां च भक्षणे शास्त्रीययोगोयजमानस्थैवाऽनुवादःकिमर्थइतिचेन्नानु-
वादःप्रयोजनमपेक्षते । किंतर्हि प्राप्तमस्तिचात्र उच्यते । अत्रापि यदागोपेनगोवधपूजाभ्युपगता तदावश्यमशितव्यं ।
तदनुग्रहार्थमसौ मधुपर्कपूजांप्रतीच्छति । अतःपूर्वा तेन क्रिया संपादनीया । अन्यथा प्राक्रमिकःस्याच्च परिपूर्णं मधु-
पर्केण तदनुग्रहासंपत्तेस्तस्मिन्प्रतिषिद्धमांसाशने मधुपर्कपूजांर्त्विज्यं च प्रथममेवाभ्युपगन्तव्यम् । ब्राह्मणभोजने च ।
ब्रह्मचारिणस्तुव्रतवदित्यनुज्ञादानमेव ग्राह्यं मांसस्य प्राणानामेवचात्यये प्रकृतत्वाद्देवाद्यर्चनमन्तरेण । अभक्ष्यमाणे
व्याधिना क्षुधा भोजनान्तरासंभवे जीवनाशशङ्कायांगोजाविभक्षयितव्यम् । सर्वतएवात्मानंगोपायेदित्येतच्छ्रुतिमूलो-

यंनियमः । अतश्चेद्वशेनिमित्ते मांसमशन्नात्महा संपद्यते । आत्मवधश्च सर्वतएवात्मानं गोपायेत्तस्मादुह्नपुरायुषः स्वका
मीप्रियादलोक्कयंतद्भवतीत्यादिश्रुतिभिर्मन्त्रार्थवादैश्चतैर्दोषवान्नेतिज्ञापितः । तथाहि मन्त्रः । असूर्यानाम ते लोकाअन्धेन
तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति येकेचात्मह्नोजनाइति ब्रह्मचारिणोपि प्राणात्यये भक्षणमिष्यते । तस्यैवाल्ल्याद्य-
वस्थानिमित्तंवाचनिकंप्रायश्चित्तंभविष्यतीति । ब्रह्मचारीतु योश्चीयान्मधुमांसंकदाचनेति । क्षुधातु प्राणात्ययाशङ्कायां-
प्रतिषिद्धमांसाशनमपीतिव्यासः । जानातीतिदर्शनेनैकाहिकंचेष्यते । एतावता कान्तारं अतीतव्याधौ तु न शक्यमेतत् ज्ञा-
तु मवश्यमशितेनानेन जीवतीति । तत्रतु प्रतिषिद्धग्राम्यकुक्कुटादिमांसभक्षणमिष्यते । प्रोक्षणं देवाभ्यर्चनसहितस्य तु प्रकृत-
त्वादस्त्यनुज्ञानं । व्याधेश्च न केवलमुत्पन्नस्य निवृत्त्यर्थयावत्कृशक्षय्यातुरदुर्बालादीनांसर्वकालंमांसाशनं नियमतद्-
ष्यते । स्त्रीमद्यनित्याः क्षयिणः श्रमव्याभ्याचर्कशिताः । नित्यमांसरसाहाराआतुराश्चापि दुर्बलाः ॥ अप्रोक्षितस्यापि छागमां-
सस्य देवताद्यर्चनंतु तैरवश्यंकर्तव्यम् । असंभवेतु कार्स्मिंश्चिदह्नि न दोषः ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रोक्षितमुपाकृतं भक्षयेत् यजमानः । तथा बहूनांब्राह्मणानां यत्र मांसभक्षणे संतोषस्तत्र
ब्राह्मणानां काम्यया इच्छया भक्षयेत् । यथाविधि वरणादिना नियुक्तः ऋत्विक् आर्द्धीच । प्राणानामत्यये तदभक्षणे म-
रणनिश्चये । अत्रच भक्षयेदिति न विधीयते किंतु रागप्राप्तंभक्षणमनूद्य परिसंख्यायते । यथा मन्वर्थानुवादी बृहस्पतिः ॥
रोगी नियुक्तोविधिना द्रुतं विप्रवृत्तस्तथा । मांसमद्याच्चतुर्द्वेषा परिसंख्या प्रकीर्तिता ॥ अतोन्यथा तु योश्चीयाद्विधिंहित्वा
पिशाचवत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावत्प्राप्नोति मारणमिति ॥ अतएवात्र परिसंख्यादोषोपि न दोषाय स्मृत्यैव स्मृतेस्तथा
व्याख्यातवान् ॥ २७ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रोक्षितंभक्षयेदिति परिसंख्या वा स्यात् नियमविधिर्वा । तत्र परिसंख्यात्वे प्रोक्षितादन्यन्न भ-
क्षणीयमितिवाक्यार्थः स्यात् । सचानुपाकृतमांसानीत्यनेनैव निषेधात्प्राप्तस्तस्मान्मन्त्रकृतप्रोक्षणाख्यसंस्कारयुक्तयज्ञद्रु-
तपशुमांसभक्षणमिदंयज्ञाङ्गंविधीयते । अतएवासंस्कृतान्पशून्मन्त्रैरित्यस्यानुवादंवक्ष्यति । ब्राह्मणानांच यदा कामना भ-
वति तदावश्यंमांसंभोक्तव्यमिति तदापि नियमतएकवारंभक्षयेत्सकृद्ब्राह्मणकाम्ययेतियमवचनात् । तथा आर्द्धे मधुपर्केच
समांसोमधुपर्कइतिगृह्यवचनात् । नियुक्तेन नियमान्मांसंभक्षणीयमिति । अतएव नियुक्तस्तु यथान्यायमित्यतिक्रमदोष-
वक्ष्यति । प्राणात्यये चाहारान्तराभावनिमित्तके व्याधिहेतुके वा नियमतोमांसंभक्षयेत् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रोक्षितमग्नीषोमीयादिपशववशिष्टम् । यथाविधिनियुक्तः आर्द्धादौ । अयये मांसैकनिर्वर्त्यरो
गेइतिचतुष्टये नियमविधिः ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । अभक्ष्यमपि मांसंप्रोक्ष्यैव भक्षयेत् । काम्यया मार्थनया । यथाविधिनियुक्तोदैवपिष्ययोर्निम-
न्त्रितः । प्राणानामत्यये क्षुधादिपीडायाम् । एवंचतुर्धा मांसभक्षणे विधिरुक्तः ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मांसंभक्षयेत्प्रोक्षितादन्यन्न भक्षयेदित्यन्यनिषेधपरम् । च पुनः नियुक्तः सन् निमन्त्रितः सन्ब्रा-
ह्मणानां काम्यया भक्षयेत् । च पुनः प्राणानामत्यये नाशे उपस्थिते मांसंभक्षयेत् औषधार्थमित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्राणस्यान्नमिदं सर्वंप्रजापतिरकल्पयत् ॥ स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राणः कौक्षोवायुः जीवबीजभूतः पञ्चवृत्तस्योदानादिकस्य शरीरस्थित्यर्थः । इदंसर्वजगत्प्र-
जापतिरेकत्वेनाकल्पयत् । इदमितिसामान्यतो निर्दिश्य विशेषेण निर्दिशति स्थावरं जङ्गममिति । अतो हेतोः सर्वप्राणस्य
भोजनम् । तिर्यक्पक्षिमनुष्यसरीसृपावस्थाहेतुमद्भेदनिर्देशात् । द्वितीयंसर्वग्रहणमपुनरुक्तम् । यतः प्रजापतिना सर्व-

मापदिप्राणस्य कल्पितम् । अतःसर्वमेतस्य भोजनम् । तथाच प्राणसंवादोपनिषदि श्रूयते । सहोवाच किमेतवंभविष्य-
सीति । यदिदंकिंचित् आश्वभ्यआकीटपतङ्गेभ्यइति ॥ २८॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रापरेषामेतमुत्थापयति प्राणस्यान्नमिति । प्राणस्य जीवात्मनः । यतोऽकल्पयदतस्तस्य
भोजनं भोज्यम् ॥ २८ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्राणान्यये मांसभक्षणानुवादमाह प्राणस्यान्नमिति । प्राणितीति प्राणोजीवः शरीरान्तर्गतोभोक्ता
तस्यादनीयसर्वमिदं ब्रह्मा कल्पितवान् । किंतदाह जङ्गमं पश्यादि स्थावरं ब्रीहियवादि सर्वतस्य भोजनं तस्मात्प्राणधार-
णार्थजीवोमांसंभक्षयेत् ॥ २८ ॥

४) राघवानन्दः । अत्रार्थे भूतार्थवादमाह प्राणस्येति । भोजनं भक्ष्यम् ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । प्राणानामेव चात्ययइत्यस्यार्थवादंश्लोकत्रयेणाह प्राणेति । प्राणस्य प्राणिनः ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राणस्यान्नमित्यारभ्य यज्ञायेति पर्यन्तं चार्वाकपूर्वपक्षोऽनिरूप्यते प्राणस्येति । प्राणस्य क्षुत्पि-
पासे इति श्रुतिः । प्रजापतिरिदं सर्वमन्नं प्राणस्याकल्पयत् । सर्वस्थावरं जङ्गमं प्राणस्य भोजनं स्मृतम् ॥ २८ ॥

चराणामन्नमचरादंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः॥ अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणांचैव भीरवः ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । चराश्चरणपतनरणोत्साहयोगिनः श्येननकुलादयः तेषामचराः सर्पकपोतादयः अन्नम् ।
एवं दंष्ट्रिणां सिंहव्याघ्रादीनां अदंष्ट्रिणः रुरुपृषतादयो मृगाः । अहस्ताः सर्पमत्स्यादयः सहस्तानां नकुलनिषादादीनाम् ।
शूराणां महोत्साहयुक्तानां जीवितनिरपेक्षाणां भीरवः प्रियजीविताः । अल्पसत्त्वा अन्नत्वेन हन्यन्ते ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूराणां सिंहादीनां भीरवो मृगाद्याः ॥ २९ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्राणस्यान्नमिदं सर्वमित्येव प्रपञ्चयति चराणामिति । जङ्गमानां हरिणादीनां अजङ्गमास्तृणादयः ।
दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनामदंष्ट्रिणो हरिणादयः । सहस्तानां मनुष्यादीनामहस्तामत्स्यादयः । शूराणां सिंहादीनां भीरवो हस्त्या
दयोऽदनीया एतादृश्यां विधातुरेव सृष्टौ ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । एतमेवानुभवशास्त्राभ्यां स्वहस्तयति चराणामित्यादिना । चराणां जङ्गमानां अचराः स्थावराः ।
शूराणां सिंहादीनां भीरवो हस्त्यादयः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वप्राणस्य भोजनमित्येतद्विवृणोति चराणामिति । चराणां मनुष्यादीनामचरं वृक्षौषध्यादि । दंष्ट्रिणां-
व्याघ्रादीनामदंष्ट्रिणो मृगादयः । सहस्तानां मृगनकुलादीनां अहस्ताः सर्पादयः । शूराणां शक्तिमत्तराणां भीरवोऽशक्ता अन्नम्-
॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अचराः भक्ष्या गोधूमादयः चराणां प्राणिनामन्नम् । दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनां अदंष्ट्रिणो मृगादयः अन्नं-
भोज्यम् । अहस्तामत्स्यादयः सहस्तानां मनुष्याणामन्नम् । शूराणां सिंहादीनां भीरवो मृगादयः अन्नम् ॥ २९ ॥

नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनो हन्यह्न्यपि ॥ धात्रैव सृष्टास्माद्याश्च प्राणिनोऽन्तारएव च ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अन्ताभक्षयिता । आद्यान् प्राणिनः अन्तुं शक्यान् प्रतिदिवसं भक्षयन् दुष्यति धात्रैव प्रजापतिना
अन्तारआद्या उभयेपि सृष्टास्तस्मात्प्राणात्यये मांसमवश्यं भक्षणीयमिति त्रिश्लोकी विधेरस्यार्थवादः ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अहन्यहन्याहारबुध्याऽदन्मपि न दुष्यति न पापंलभते । इति तन्मतोपसंहारः ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । भक्षयिताभक्षणाहन्प्राणिनः प्रत्यहमपि भक्षयन् दोषं प्राप्नोति । यस्माद्विधात्रैव भक्षणाहंभक्षयितारश्च निर्मिता इति । त्रिभिः श्लोकैः प्राणात्यये मांसभक्षणस्तुतिरियम् ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । अत्ता भक्षयिता । आद्यान् भक्षणाहन् । आद्यात्सृष्टेर्ब्रह्मकृतत्वेन त्वाभाविकत्वात् सापेक्षत्वाच्च न दोष इति भावः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । अहन्यहनि आद्यान् भक्ष्यान् प्राणिनः अत्ता भोक्ता न दुष्यति । धात्रैव आद्याः भक्ष्याः प्राणिनः च पुनः अत्तारएव भक्षकाएव सृष्टाः ॥ ३० ॥

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येषदैवोविधिः स्मृतः ॥ अतोऽन्यथाप्रवृत्तिस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञार्थमांसस्य पिण्डप्राशिन्नादि जग्धिरशनं । एषदैवोविधिर्देवैरेतद्विहितम् । अन्यथा तु मांसाशी यतः शरीरपुष्ट्यर्थकमांसाशने प्रवृत्तिः सराक्षसोविधिः पिशाचानां मांसभक्षणे स्थितिरिति निन्दा ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वमतमाह यज्ञायेति । यज्ञाय यज्ञाङ्गशेषप्रतिपत्तिसिद्धये । जग्धिर्भक्षणं दैवोविधिः देवतार्थप्रवृत्तत्वात् । अतोऽन्यथा उपाकृतमांसव्यतिरेकेण । राक्षसोराक्षसान्नाशनरूपत्वात् अतएवाग्रे वक्ष्यति ॥ यक्षरक्षः पिशाचान्मद्यमांससुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यदेवानामश्रता हविरिति ॥ देवानां हविर्देवतार्थमुपात्तमांसहविरश्रतान्यमांसं न भक्ष्यमित्यर्थः । अत्रच वचने ब्राह्मणेनेति वचनाद्ब्राह्मणस्यानुपाकृतमांसाशने क्षत्रियाद्यपेक्षया दोषभूयस्त्वं प्रतीयते । एवं च ब्राह्मणैर्मांसभक्षणं यज्ञैव कार्यं तत्राप्यल्पः प्रत्यवायोन तु प्रत्यवायाभावएव तथाच महाभारते ॥ प्रोक्षिताभ्युक्षितमांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया । अल्पदोषमिति ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यत इत्युक्तम् ॥ प्रोक्षितं पशुबन्धार्थं । अभ्युक्षितं श्राद्धार्थं । ब्राह्मणानां काम्ययेति व्याख्यातमेव । अत्रच प्रोक्षितव्यतिरिक्तोपादानं प्रोक्षितापेक्षया अधिकपापहेतुत्वेपि वृथामांसाशनापेक्षयाऽल्पदोषत्वोपवर्णनार्थम् । अतएवानुपाकृतमांसानीत्यभक्ष्यगणे श्राद्धादावपि मांसस्याभक्ष्यत्वाभिधानम् । तथा प्रोक्षितं भक्षयेदित्यादिना न्येषामपि प्रकाराणां भक्षणाभ्यनुज्ञानं च न विरुध्यते । लिप्यते संपूर्णपापेन युज्यते । यत्तु पुराणादिषु पितृकल्पे सप्तानां द्विजानां भक्षणोद्देशेन गां हत्वा श्राद्धकरणं तेन च जन्मान्तरे जातिस्मरत्वमुक्तम् तत्र प्राचीनभाग्यसहितश्राद्धप्रभावाज्जातिस्मरत्वं मांसभक्षणात्त्वेनैकतिर्यग्योनिगमनमिति न काचिदनुपपत्तिः । अतएव यत्त्वार्थपक्वमपि पितृकार्यादि कृत्वा भुज्यन्ते तद्ब्राह्मणानामतिगर्हितं क्षत्रियादीनां तु न तादृग्दोषकरं देवपित्रादिकार्यमकृत्वा तु भक्षणं सर्वेषां गर्हितमिति व्यवस्था द्रष्टव्या ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । अथ प्रोक्षितभक्षणनियमार्थवादमाह यज्ञायेति । यज्ञसंपत्त्यर्थं तदङ्गभूतमांसस्य जग्धिर्भक्षणमेतदैवमनुष्ठानं । उक्तव्यतिरिक्तप्रकारेण पुनरात्मार्थमेव पशुव्यापाद्य तन्मांसभक्षणेऽपि प्रवृत्तीराक्षसोचितमनुष्ठानमित्युत्तरार्धवृथामांसभक्षणनिवृत्त्यनुवादः ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । जग्धिर्भक्षणं । यज्ञाय यज्ञार्थम् । मांसस्य तद्विना रागतो भक्षणे दोषमाह अत इति । अन्यथा उक्तविधिबिना । राक्षसआसुरोऽनरकायैव ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मांसस्य जग्धिर्भक्षणं यज्ञाय यज्ञविषयएव पुरोडाशमात्रमित्येषदैवोविधिः । अतः अन्यथा अविधिना प्रवृत्तिः मांसभक्षणे राक्षसोविधिरुच्यते । तद्यथा प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया । अल्पदोषमिति ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यत इति महाभारतवचनेन । यज्ञाङ्गशेषप्रतिपत्तिसिद्धयेऽपि मांसभक्षणं त्वल्पप्रत्यवायहेतुः ॥ ३१ ॥

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ॥ देवान्पितृश्वार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । मृगपक्षिमांसविषयमिदंशास्त्रम् । रुरुपृषतादीनां शशकपिञ्जलादीनांमांसं देवानां पितृणां चार्चनं कृत्वा खादतो न दोषः । यथा गृहे वैश्वदेवाद्यर्थकृते संविधानं विनापि वैश्वदेवेनोदनादिभोजनमस्ति न तथा मांसस्याएवमर्थमेतत्पुनर्वचनं देवान्पितृश्वार्चयित्वेति । अन्यथा गृहस्थस्य पूर्वमेव भोजनमेवं रूपं देवेभ्य इति । तेन शब्देनोद्दिश्य शुचौ देशे मांसस्य प्रक्षेपः । यदिवा अग्नये वायवे सूर्याय जातवेदस इति देवार्चनं कर्तव्यम् । फलैर्वावर्तयन् श्रौ जुहुयादाहुतयः कृत्वा अग्रिमतो न्यत्र न भवन्ति । न चाग्नौ होमेन विना बलिहरणं कर्तव्यम् । कर्मान्तरस्य प्रयोगान्तरस्य च प्रतिपादितत्वात् । आस्तां तावदेतत् । अन्येतु श्राद्धं च पितृणामर्चनमाहुः । दृष्टश्च श्राद्धेऽर्चनप्रयोगः । पितृश्वैवाष्टकान्वदन्ति ततश्च सर्वस्मृतिकारैः श्राद्धमेव विहितं न पुनरन्या काचिदेव क्रिया । कथं पुनर्मांसस्य क्रयसंभवः यावता आपणभूमेर्मांसं क्रियमाणं सौनमापद्यते । अथोच्यते । सौनिकैरहतस्य स्वयं मृतस्य पशोर्मांसमभक्ष्य मनारोग्यकरत्वात् । उच्यते । व्याधशाकुनिकादिभिराहतं क्रेष्यते न च ते सौनिका इति प्रसिद्धास्तैश्च विक्रयार्थं आम्यद्भिर्गृह्णीतं भवति तदा संभवति क्रयः न हि तत्सौनमुच्यते । स्वयं वाप्युत्पाद्य ब्राह्मणो याश्च याक्षत्रियो मृगया कर्मणा ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र क्षत्रियादीन् प्रत्यनिषिद्धमांसभक्षणप्रकारमाह क्रीत्वेति । स्वयमुत्पाद्य मृगयादिना हत्वा । परोपकृतं लब्धं । स्वयमुत्पादनसाहचर्याच्च क्षत्रादिपरमेवैतत् ब्राह्मणस्य यज्ञोद्देशं विना पशुर्हिंसायाः पूर्वमेव निषेधात् ॥ ३२ ॥

(३) कुहूकः । क्रीत्वा आत्मना चोत्पाद्य अन्येन वा केनाप्यानीय दत्तमांसं देवपितृभ्यो दत्त्वा शेषं भक्षयन् पापं प्राप्नोति । अतः प्रोक्षितादिचतुष्टयभक्षणवन्नेदं नियतं भक्षणं न दुष्यतीत्यभिधानात् । वर्षे वर्षेऽश्वमेधेनेत्यादिवक्ष्यमाणमांसवर्जनविधिरप्येतद्विषय एवाविरोधात् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । उपकृतं दत्तम् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । एवं विधातृविहितत्वात्तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य प्राणापेक्षेमांसभक्षणे न दोष इत्याह नात्तेति पञ्चभिः । यज्ञायजग्धिरेषदैवो विधिः । इतरमपि विधिमाह क्रीत्वेति । अर्चयित्वा मांसेन । मांसं दैवपिच्य शिष्टम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रीत्वा स्वयमुत्पाद्य मृगयादिना परोपकृतमेव च परेणान्वेनोपकृतमानीतं मांसं देवान्पितृश्वार्चयित्वा खादन् न दुष्यति । एतत्क्षत्रियविषयम् ॥ ३२ ॥

नाद्यादिविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ॥ जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्ता देवाद्यर्चनशिष्टात् ब्राह्मणकामनादिनिमित्तान्तरं यद्भक्षणं यो विधिस्तेन नाश्रियात् मांसं । उक्तानुवादोऽयं आपदि प्राणात्यये देवाद्यर्चनमपि नापेक्ष्यम् । ननु चैतदपि निमित्ततयोक्तमेव ततश्चर्वाधरे वायं नाविधिः । सत्यं प्रोक्षितसंबन्धाद्गोव्यजस्यैव तत्र संनिधानमाशङ्कायां शशादिविषयेऽभ्यनुज्ञानार्थमनापदीत्युच्यते । किं तर्हि विध्यर्थानुष्ठानपरो विधिज्ञ उच्यते तथा लौकिकानुष्ठानेपि जानातिरुपचारात्प्रयुज्यते । एष स तज्जानातीति अनुष्ठानपरे प्रयुज्यते अत्र फलकथायां जग्ध्वा अशास्त्रीयेण निमित्तेन प्रेतो मृतस्तैः प्राणिभिरवशो द्यते येन विषयेण यो येषां मांसमश्नाति तस्य विविधा पीडा भवति ।

(३२) परोपकृतं = परोपकृतं (ज, झ, ज, ङ)

एतावन्मात्रपरमेतत् । अन्यथा प्रायेण छागादिमांसमश्नन्ति लोकानचछागादयोमांसाशिनः । अथवा तत्कृतेनापायेनक्र-
व्याद्भिरप्यद्यमानस्तैरद्यतइत्युच्यते ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतंब्राह्मणविषयमुपसंहरति नाद्यादिति । अविधिना उपाकरणव्यतिरेकेण । विधिज्ञो-
मांसाशनविधिज्ञः द्विजोब्राह्मणः ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । मांसभक्षणानुष्ठानदोषज्ञोद्विजातिरनापदि तत्तद्देवाद्यर्चनविधानंविना न मांसंभक्षयेत् । यस्मा
दविधानेन योमांसंखादति सभृतःसन्त्यभ्यांसेतेन भक्षिततैः प्राणिभिः परलोके स्वरक्षणाक्षमःखाद्यतइति सर्वश्लोकानुवा-
दः ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनापदि रोगाद्यसंपत्तौ । तैर्भक्षितैः अवशोरक्षणाक्षमः प्रेत्य भृतः अत्ताद्यते ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । योऽयंमांसभक्षणेषोढाविऽधिरुक्तस्तद्विपर्ययेण भक्षणे दोषमाह नाद्यादिति ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैःपशुभिः द्विजः ब्राह्मणः अद्यते भक्ष्यते अवशः पराधीनःसन् ॥ ३३ ॥

न तादृशं भवत्येनोमृगहन्तुर्धनार्थिनः ॥ यादृशं भवति प्रेत्य दृथामांसानि खादतः ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसिद्धार्थःश्लोकः ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आहारबुद्ध्या तु भक्षणमतिनिन्दितं तस्येत्याह नतादृशमिति । धनार्थिनइतिवदंस्तस्य
मांसविक्रयजीविनस्तदेकवृत्तितया नातिशयितदोषतेतिच दर्शयति ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । मृगबधजीविनोव्याधादेर्धननिमित्तंमृगाणांहन्तुर्न तथाविधंपापंभवति यादृशमदेवपितृशेषभूतमां-
सानि खादतःपरलोके भवतीति पूर्वानुवादएव ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । अहोऽकष्टं वर्ततइत्याह नेति । एनोदुःखं । मृगहन्ता देहयात्राद्यर्थप्रवर्तते अयंतु भोगार्थमित्य-
स्ति विशेषः ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । वृथाऽविधिना ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धनार्थिनः क्रेतुः मृगहर्तुः तादृशं एनः पापं न भवति वृथामांसानि खादतः प्रेत्य यादृशमेनो-
भवति ॥ ३४ ॥

नियुक्तस्तु यथान्यायं योमांसं नास्ति मानवः ॥ सप्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । जन्मानि अवश्यंप्राणान्त्ययसंभवे देवार्चनंयोनिकरोति अथच मांसमश्नाति सदुप्यत्येव ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न चार्त्विज्यश्राद्धभोजनादौ प्रवृत्तोमांसभक्षणदोषदर्शनात्ततोनिवर्तेतत्कालमांसाभक्षण
स्यैवातिदोषहेतुत्वात् । अतआदावेव याजनोदेर्निवर्तेतेत्याह नियुक्तस्त्विति । यथान्यायं वरणादिना ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । श्राद्धे मधुपर्के च यथाशास्त्रंनियुक्तःसन्त्योमनुष्योमांसंन खादति सभृतःसन्नेकविंशतिजन्मानि
पशुर्भवति । यथा विधिनियुक्तस्त्वित्येतन्नियमातिक्रमफलविधानमिदम् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । यथाविधि नियुक्तइत्युक्तंतत्रार्थवादमाह नीति । नियुक्तः श्राद्धादौ । संभवान् जन्मानि
उपरतब्रह्मधारणंविना ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । दैवे पित्र्ये च नियुक्तस्य मांसाभक्षणे दोषमाह नियुक्तइति ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिप्रसवमाह नियुक्तइति यथान्यायं विधिना नियुक्तः आर्तिवज्यादौ निमत्तितः मानवः ब्राह्मणः मांसं नास्ति न भक्षयति सः प्रेत्य भवे जन्मनि एकविंशतिपर्यन्तं पशुतां याति । एतद्ब्राह्मणविषयम् ॥ ३५ ॥

असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन ॥ मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रोक्षणादयः पशुबन्धेमन्त्रवन्तः संस्काराविहितास्ते येषां क्रियन्ते पशूनां वैदिकयागशेषाणां मांसमद्यात् । सीतायज्ञादिषु च सत्यपि सामयाचारिकयागशेषत्वे मन्त्रसंस्काराभावादभक्ष्यता । शाश्वतं शाश्वतो नित्यो वैदिकइत्यर्थः । आस्थित आश्रितः ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नाद्यादिविधिनेति यत्प्रागुक्तं तत्र विधिशब्दार्थनिरुक्त्या तदेव स्पष्टयति असंस्कृतानिति । मन्त्रैरुपाकरणनियोजनप्रोक्षणादिमन्त्रैः । एतेनोपाकरणादिसंस्कारसंस्कृतस्यैव पशोर्मांसविप्रेण भक्ष्यम् । सचान्वष्टकायां पशुकल्पे मधुपर्कं सोमे हविर्यज्ञविशेषे चास्तीति तत्रैव मांसाशनं विप्रेण कार्यम् । तदपि पूर्वैर्मुनिभिः कृतत्वात्क्रियते न तु सर्वथा दोषाभावादिति दर्शयितुं शाश्वतं विधिमास्थितइत्युक्तम् । शाश्वतं विधिं प्रवृत्तिप्रकारं पूर्वर्षीणाम् । आस्थित आश्रितः । एवं च तदामिषेण कर्तव्यमिति पार्वणप्रकरणोक्तमपि क्षत्रियादिपरमेव ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदविहितमन्त्रवत्प्रोक्षणादिसंस्कारशून्यान्पशून्विप्रादिः कदाचिन्नाश्रियात् । शाश्वतं प्रवाहानादितया नित्यं पशुयागादिविधिमास्थितो मन्त्रसंस्कृतानेवाश्रियादिति । प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसमित्येतस्यानुवादार्थमेतत् ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । विधिनिषेधप्रकारौ निगमयति असंस्कृतानिति । शाश्वतं शास्त्रोक्तम् ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । सप्तममपि विधिमाह असंस्कृतानिति । असंस्कृतान्याजुषैरुपाकरणपर्यग्निकरणादिप्रयुक्तैर्मन्त्रैरसंयुक्तान् । मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात् । अभक्षणाहर्नापि पशून्मन्त्रैः संस्कृतान्कृत्वाऽद्यादिति ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मन्त्रैः उपाकरणप्रयोजनप्रोक्षणादिभिः असंस्कृतान्पशून् । विप्रइत्युपलक्षणमात्रं अन्योपि कथंचन नाद्यात् न भक्षयेत् । मन्त्रैः संस्कृतान्पशून्द्यात् । शाश्वतं विधिमास्थितः शाश्वतमित्यनेन मुनिकृतत्वमुक्तम् । तेनान्यैः कृतमिति तेन तु सर्वथा दोषाभावः ॥ ३६ ॥

कुर्याद्दूतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा ॥ न त्वेव तु दृष्ट्या हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । यथेषां बुद्धिः स्यात्सीतायज्ञखञ्जिकायज्ञखण्डिकायागादिषु समाचारप्रमाणेषु पशुवधः फलकामस्य त्याज्यः दृष्टाहि पशुवधोपयाचितकेनातिशयवती सस्यसंपत्तिरिति तन्निषेधार्थमाह । सङ्गे प्रस्तावात्पशुवधप्रसङ्गे घृतपशुं कुर्याद्दूतपशुमेव कुर्यात् । पशुना यष्ट्ये तत्स्थाने घृतेन यजेत देवताः । तद्धि सामान्येन यागद्रव्यम् अथवा पिष्टपशुं पिष्टमयपशुप्रतिर्कृत्वा देवताभ्युपहरेत्पिष्टेन वा पुरोडाशादि कृत्वा । कथमयं वृथा पशुवधः । उच्यते । शिष्टानां समाचारः प्रमाणम् । ननु स्त्रीशूद्रजनानामवैद्यत्वान्नात्र वेदमूलता शक्या कल्पयितुम् । देवताराधनार्थं न ह्येतदाचरन्ति न च देवताराधनार्थानि वैदिकानि क्रमाणि गुणत्वेन देवताश्रुतेः । अन्वयव्यतिरेकमूलतां चात्रेच्छन्ति । दृश्यते पशुवधोपयाचितकेन फलसंपत्तिरिति मन्यमानाः । अतो न वेदमूलता अन्वयव्यतिरेकावापि भ्रान्तिमात्रप्रसङ्गमभिचारात् । अतोऽयं श्लोको न्यायप्रामाथानुवादएव सौहार्दादाचार्येण पठितः ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदा तु सर्वथात्यन्तोत्कटरागता पशुभक्षणे भवति तदापि प्रकारेण तदाकांक्षा निवर्तनीया न तु पशुर्हिंसा युक्तेत्याह कुर्यादिति । घृतपशुर्घृतविकारः पशुमांसतुल्यरूपत्वात्पशुः । एवं पिष्टपशुः । संगेऽत्यन्तेच्छायां । भूताद्यभिभवः संगदितु केचित् तत् न लोकप्रसिद्धमिति हेयमेव ॥ ३७ ॥

(३) कुड्मूकः । सङ्गआसक्तौ पशुभक्षणानुरागेण घृतमयीं पिष्टमयीं वा पशुप्रतिकर्तित्वा खादयेत् न पुनर्देवताद्युद्देशविनैव पशून्कदाचिदपि हन्तुमिच्छेत् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । घृतपशुं घृतमयीं पशुप्रतिकर्ति । संगे पशुबलिप्रसक्तौ आसक्त्या भोजनेरागप्रसक्तौ वा आवश्यकस्मार्तकर्मणि वा न तु वैदिकेकर्मणि घृतपश्वादावेकादशावदानबाधापत्तेः । तस्माद्यज्ञेवधोऽवधइत्युक्तम् ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । हिंसामविधिना न कुर्यादित्याह कुर्यादिति । सङ्गे संगत उत्सवादिनिमित्ते ज्ञात्यादिसमवायइति यावद्घृतपशुमुपाकुर्यात् । पशुस्थाने प्रभूतं घृतं पिष्टमपूपादिकंच दद्यादिति ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । घृतपशुं सङ्गे आसक्तौ कुर्यात् । पिष्टपशुं तथा कुर्यात् । वृथा पशुं हन्तुं कदाचन नेच्छेत् ॥ ३७ ॥

यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वोह मारणम् ॥ वृथा पशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । तावतीर्जन्मना मावृत्तोर्भारणं प्राप्नोति । वृथा पशुघ्नः श्रुतिस्मृत्योरचोदितं पशुवधं करोति । तच्च प्रकरणान्महानवम्यादिषु लौकिकैर्यत्क्रियते । पशुघ्नइतिकप्रत्यये छान्दसंरूपम् ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तावत्कृत्वस्तावत्संख्यान्वारान् । वृथा उपाकरणादन्यत्र पशुघ्नः ॥ ३८ ॥

(३) कुड्मूकः । देवताद्युद्देशमन्तरेणात्मार्ययः पशून् हन्ति सवृथा पशुघ्नो मृतः सन्यावत्संख्यानि पशुरोमाणि तावत्संख्याभूतं जन्मनि जन्मनि मारणं प्राप्नोति तस्माद्वृथा पशुं न हन्यात् । तावत्कृत्वइति वत्त्वं तात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुचप्रत्ययः । इह हशब्द आगमप्रसिद्धिसूचनार्थः ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । विपक्षेदण्डमाह यावन्तीति । अत्र हशब्दः प्रसिद्धार्थोद्योती ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । तावत्कृत्वः स्तावतो वारान् । हशब्दो नु कम्पायाम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृथा पशुघ्नः पुरुषः इह लोके अधर्मान्मारणं कृत्वा यावन्ति पशुरोमाणि अष्टकोटिरोमाणि तावन्ति पशुप्रायतप्रेत्यसंप्राप्नोति जन्मनि जन्मनि ॥ ३८ ॥

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । नायमनन्तरोक्तो दोषः । श्रुतिस्मृतिचोदिते वधे यज्ञाद्भूते याभूतिस्तन्निवृत्त्यर्थमेव । स्वयंभुवा प्रजापतिना पशवः सृष्टा उत्पादिताः । स्वयमेवेत्यर्थवादः । अस्य जगतो विश्वस्य यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । भूत्यै भूतिर्विभवः पुष्टिः स्फीतिः तस्मात्तत्र योवधः सोऽवधो विज्ञेयः । हिंसाजन्यस्य पापस्य निवृत्तेरेवमुच्यते ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र यज्ञार्थं हनने कथं तादृशोपाभावइत्याशं कामपनयति यज्ञार्थमिति । लोकस्य भूत्यै जन्मने आहुत्या सूर्याप्यायनवृष्टिबीजपरंपरया शुक्रोत्पत्तौ प्राण्युत्पादात् । एतेनैकपशुर्हिंसयाऽनेकप्राणिनिस्तारात्तादृशदोषाभावउक्तः ॥ ३९ ॥

(३८) तावत्कृत्वोह=कृत्वेह (क, ख, ग, ण, च)

(३) कुल्लूकः । यज्ञार्थे तु पशुवधे न दोष इत्याह यज्ञार्थपशव इति । यज्ञसिद्ध्यर्थप्रजापतिनाऽऽत्मनैवादरेण पशवः सृष्टाः । यज्ञश्चाग्नौ प्रास्ताहुतिन्यायात्सर्वस्यास्य जगतो विवृद्ध्यर्थः । तस्माद्यज्ञे वधोऽवध एव । वधजन्यदोषाभावात् ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य जगतो भूत्यै उद्भूत्यै । तथा च गीता यज्ञाद्भवति पर्जन्यः पर्जन्यादन्नसंभवः । अन्नाद्भवन्ति भूतानीत्यादि ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । यज्ञार्थे पशुवधे न दोषोऽस्तीत्याह यज्ञार्थमिति । यज्ञेऽवधो वधकार्याभावादवधः ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञः अस्य द्विजस्य सर्वस्य क्षत्रियादेः भूत्यै ऐश्वर्याय भवति तस्माद्यज्ञे वधोऽवध एव । पशोर्वध इति पाठः ॥ ३९ ॥

ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ॥ यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्रामुवन्त्युच्छ्रिताः पुनः ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । कथं पुनर्यज्ञे हिंसादोषो नास्ति । उच्यते । हिंसा हिंस्यमानस्य महानपकारः । प्राणवियोगेन पुत्रदारधनविभवादिवियोगेन सर्वानर्थोत्पत्तेर्दुष्कृतस्य च समनन्तरं नरकादिफलविपाकस्य प्रत्यासत्तेः । यज्ञे तु हतानामुपकारो नापकारः नरकादिफलानुत्पत्तेः । यतो यज्ञे निधनं विनाशंगता उच्छ्रितरूपं जातितो देवगन्धर्वयोनि त्वं द्वीपान्तरेषूत्तरकुलप्रभृतिषु वर्षसहस्रादिजीविषु वर्षान्तरे वा जन्म प्रामुवन्ति । अर्थवादश्चायम् । न ह्यत्र विधिः श्रूयते प्रामुवन्तीति वर्तमानोपदेशात् । न चार्थवादात्प्रतिषेधंतीति विद्विधमिति पत्तिर्युक्ता । विध्वन्तरस्याभावादसंभवाच्च सर्वोयमविधिमांसभक्षणप्रतिषेधशेषः । ऐहलोकसंपाद्यतयाप्ययमप्रतिषेधो न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेदिति । यच्चाभ्यनुज्ञानं यज्ञार्थपशवः सृष्टा इति तत्सर्वभक्षणप्रतिषेधतया प्रतीयते । तथा च वक्ष्यति नाकृत्वा प्राणिनां हिंसामित्यादि । न चात्र विधेरस्ति संभवः । नतिरश्रामधिकारः संभवति विशेषविज्ञानाभावात् । न चानधिकृतस्य कर्तृत्वम् । नाप्यकर्तृत्वे शास्त्रीयात्कर्मणः फलोत्पत्तिः । न ह्यत्र दृष्टवस्तुस्वाभाव्येन फलोत्पत्तिः यथा विषमविदुषोऽपि पीतवतोजनयत्येव स्वफलम् । नैव वैदिकार्थाः । अचैतन्याच्चौषधादोनामृत्विङ्गन्यायोऽपि नास्ति । दृष्टंकिल कुतश्चन कर्मणः परमयुक्तादप्यृत्विजां फलम् यः कामयेत पापीयान्स्यादित्यादि तत्र विध्वन्तरशेषत्वाभावात्संपृष्टत्वाच्च विधिप्रतिपत्तेर्मनुष्याधिकारत्वाच्च । शास्त्रस्य युक्ताङ्गव्यापारसमाश्रितो वाचनिकस्तावन्मात्रोधिकारः । यथा परकीयाश्वमेधावभृथे ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् इह त्वधिकार एव नास्तीत्युक्तम् । ओषध्यो दर्भादयः । पशवश्छागादयः वृक्षाः पूज्याः । तिर्यञ्चोऽपि पशवोऽपि पशवो येषां हविष्येन चोदना कपिञ्जलानालभत इति । भीमप्रवहणादनद्वाहस्तिर्यञ्चो वाजपेयादौ तिर्यञ्च इति व्यपदिश्यन्ते । यद्यपि तेषां तत्र निधनं नास्ति तथापि यावती च पीडा विद्यत इति सा निधनशब्देन लक्ष्यते । पक्षिणः कपिञ्जलादयो यद्यपि ते पशुत्वेन चोच्यन्ते । अप्रसिद्धतरप्रयोगास्तु समग्रान्याः पशवः समारण्या इति । गवादयो पक्षिणश्च तुष्पाज्जातिवचनः पशुशब्दः । गोबलीवर्दवद्वाभेदो द्रष्टव्यः ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथा च वध्यस्याप्युपकारी भवेदित्याह ओषध्य इति । पशवश्छागाः । तिर्यञ्चस्ततो न्ये च चतुष्पदाः । उच्छ्रितरूपमजातीः ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । किंच ओषध्य इति । ओषध्यो ब्रीहियवाद्याः पशवश्छागाद्याः वृक्षायूपाद्यर्थाः तिर्यञ्चः कूर्मादयः । पक्षिणः कपिञ्जलाद्याः । यज्ञार्थं विनाशंगताः पुनर्जात्युत्कर्षं प्रामुवन्ति ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । ननु कथमवधस्तत्राह ओषध्यदिति । तिर्यञ्चोगोकूर्मादयः । उच्छ्रितीर्जात्युत्कर्ष । नवधोऽनुप-
कासायपश्वादेरयमुपकारक इत्यवधइतिभावः ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । यज्ञार्थे वधे न केवलं यजमानस्यैवाभ्युदयः किंतु पश्वदीनामपीत्याह ओषध्यदिति । उच्छ्रितीः
उच्छ्रयानभ्युदयानितियावत् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । तिर्यञ्चः तिर्यग्योनय यज्ञार्थनिधनं प्राप्ताः उच्छ्रितीः उत्कृष्टजातीः उत्कृष्टजातित्वं प्राप्नुवन्ति
॥ ४० ॥

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ॥ अत्रैव पशवो हिंस्यानान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । यावत्यः काश्चिच्छास्त्रचोदितहिंसास्ताः संक्षिप्य दर्शयति । मधुपर्को व्याख्यातः तत्र गोव-
धोविहितः । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तत्र संस्थैकादशिन्यादि । पशुवधो निरुद्धपशुवधादिः स्वतन्त्र एव च । पितृदैवतं पितरो-
देवतार्यस्मिन्कर्मण्यष्टकादौ नतु श्राद्धम् । तद्धि सिद्धेन मांसेन विहितम् न च पशुवधश्चोदितः । न च देवमाविधायकं युक्त-
म् उत्पत्तौ श्राद्धस्य हिंसायाचोदितत्वात् । अस्य च विस्पष्टविधानादष्टकापशुवधेनापि नेतुं शक्यत्वाद्धित्वे चास्य मूल-
कल्पनामसङ्गाद्विध्यन्तरशेषतायाश्च वक्ष्यमाणत्वात् । येषां तु मतं पितृणां देवतानां च कर्म महायज्ञादि । ब्राह्मणैर्विध्याभृत्या-
नांचैव वृत्त्यर्थमापदि पशुहिंसनमप्राप्तं प्राणात्ययेऽभ्यनुज्ञायते । अवेदाविहिता हिंसाप्रतिषेधोऽयम् । न च वेदाविहिताऽभ्यनु-
ज्ञायते ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपसंहरति मधुपर्के चेति । यज्ञे पशुबन्धसौत्रामणीसोमेषु । पितृकर्मण्यष्टकायां । दैवतक-
र्मणि आश्वलायनगृह्याद्युक्तपशुकल्पे अत्रैव ब्राह्मणेन हिंस्यादित्येवकारेण व्यवच्छिद्यापि नान्यत्रेति पुनर्वदन्भ्यासे भू-
यांसमर्थमन्यन्त इति न्यायेन निमित्तान्तरेण पार्वणादावपि हिंसायाऽतिशयितप्रत्यवायहेतुतां दर्शयति ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । समांसो मधुपर्क इति विधानान्मधुपर्के च यज्ञे च ज्योतिष्टोमादौ पित्र्ये दैवे च कर्मणि श्राद्धादौ
पशवो हिंसनीयानान्यत्रेति मनुरभिहितवान् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । हिंसास्थलं गणयति मध्विति । अत्रैवेति । तथा च श्रुतिः । न हिंस्यात्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः
॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । त्रिष्वेव पशुवध इत्याह मध्विति । पितृदैवत्यं कर्म श्राद्धम् ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अत्र मधुपर्के पशुवधः सत्ययुगपरोक्षेयः ॥ ४१ ॥

एष्वर्थेषु पशून् हिंसन्वेदतत्त्वार्थविद्विजः ॥ आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ४२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । वेदतत्त्वार्थविदिति वेदस्य तात्त्विकं तात्पर्यविषयमर्थं यदि जानाति यदि तत्कर्म सा-
ङ्गकरोतीति यावत् । गमयत्युत्तमां गतिमत उपकाराधिक्याददोष इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । एषु मधुपर्कादिषु पदार्थेषु पशुहिंसन्नात्मानं पशुं चोत्तमां गतिं स्वर्गाद्युपभोगयोग्यविलक्षणे देहदेशादि-
संबन्धं प्रापयति । वेदतत्त्वार्थविदिति विद्वदधिकारबोधनार्थम् । नन्वन्याधिकारिके कर्मणि कथमनधिकृतस्य पश्वदेहस्य
गतिप्राप्तिः फलं उच्यते । शास्त्रप्रमाणकत्वात् अस्यार्थस्य पित्राधिकारिकायां जातेष्वावनधिकारिणोऽपि पुत्रस्य फलप्राप्तिः-

दिह्यपि पश्वादिगतफलसंभवाद्यजमानएव कारुणिकतया पशुगतफलविशिष्टमेव फलंकामयिष्यति अतएवात्मानंच पशुंचैवेत्यभिधानात् यजमानव्यापारादेव पशुगतफलसिद्धिरुक्ता ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अतआह एष्विति । आत्मनःस्वर्गकामोयजेत वायव्यं स्वेतमालभेतेति श्रुतेः । पशूंश्चेति यज्ञार्थनिधनंप्रामादित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एष्वर्थेषु मधुपर्कादिषु पशून्निर्हंसन्सद्विजआत्मानंपशूंश्चोत्तमार्गात् गमयति प्रापयति ॥ ४२ ॥

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान्द्विजः ॥ नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । नच गुरौ वसतो ब्रह्मचारिणोऽरण्ये चतपस्यतोऽन्या काचिद्धिसास्ति । अवकीर्णिनो ब्रह्मचारिणः स्यादपि वानप्रस्थस्य तु नैवास्ति । ब्रह्मचारिणोऽप्यात्मोपेक्षणं नैवेष्यते । अतोऽयं विधिरेव श्राद्धे गृहइत्यनुवादएव । यदिचायं विधिः स्यादरण्य आपद्यपीतिकिमालम्बनमेतत्स्यात् । नच वानप्रस्थस्य साम्निकस्यापि पशुयागोऽस्ति पुरोडाशांश्चरुंश्चैवेत्यत्र दर्शयिष्यामइति केचित् । उपाध्यायस्त्वाह युक्तं ब्रह्मचारिणो वानप्रस्थस्य त्वपराजितां वा स्थायेत्यादिनात्मत्यागोपि विहितस्तस्य नास्ति जीवितार्था हिंसेति स्फुटतरं तत्रैव निरूपयिष्यते । ननु चापद्ययं प्रतिषेध उच्यते । तत्कृतस्तत्रैवानुज्ञानं व्याख्यायते । सत्यम् । अन्यथा न किंचिदनेन कृतं स्यात् । अर्थवादार्थमिति चेदर्थवादस्याप्यालम्बनमन्वेषणीयम् । अतो नापद्ययं प्रतिषेधो विधिश्चापद्यविरुद्धः । बहुभेदादापदामल्पस्य सामापदिसिकमर्थमासिकं वा भोजनं भविष्यतीति बुद्ध्या प्रवृत्तिर्निषिध्यते । यदा त्वेषा बुद्धिरधुनैवानशन्न जीवामि यदानाभिमुखा गत उद्यत शस्त्र आततायी तदापद्यनुज्ञा । एवं सर्वतएवात्मानंगोपायेदिति श्रुतिरनुगृहीता भवति ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृहे गार्हस्थ्ये । गुरौ ब्रह्मचर्ये । अरण्ये वनस्थत्वभिक्षुत्वयोः । एतेन यथा ब्रह्मचार्यादीनां हिंसादोषस्तादृगेव गृहिणोपीत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहाश्रमे ब्रह्मचर्याश्रमे वानप्रस्थाश्रमे च प्रशस्तात्मा द्विजो निवसन्नापद्यपि नाशास्त्रीयां हिंसां समाचरेत् ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहइत्यादि त्रयमाश्रमत्रयसंग्राहकम् । ब्रह्मचारिगृहस्थयोः स्वतो मांसाभोजित्वेपि गुर्वाद्विर्था हिंसा संभवात् ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । गृहे गृहाश्रमे । गुरौ ब्रह्मचर्याश्रमे । अरण्ये वानप्रस्थाश्रमे ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मवान् यत्नवान् द्विजः अवेदविहितां हिंसां समाचरेत् । गृहे गृहस्थाश्रमे । गुरौ ब्रह्मचर्याश्रमे । अरण्ये वानप्रस्थाश्रमइति । ब्रह्मचारिवनस्थसाहचर्यादृहस्थस्यापि हिंसायां दोषः ॥ ४३ ॥

या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे ॥ अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्वर्तौ ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदविहितोयः प्राणिवधः सोऽस्मिञ्जगति चराचरस्थावरजङ्गमे नियतो नित्योऽनादिः । यस्तु तच्चादिः सोऽन्वयव्यतिरेकभ्रान्त्या इदानीं ततः अतो वैदिकीर्मा हिंसामेव विद्यात् अमुत्र प्रत्यवायाभावात् । अहिंसेति कार्यत उच्यते न स्वरूपतः । ननु च सैव हिंसारूपा भेदात्कथं कार्या भेदः । उच्यते । वेदाद्धर्मो हि निर्वर्तौ धर्मस्याधर्मस्य च यत्प्रणयनं तद्वेदादेव पौरुषेयाणामग्रामण्यात् । वेदस्य स्वतएवाभ्युदयहेतुत्वं कचित्ज्ञापयति । स्वरूपा भेदोऽपि नास्ति । ऋत्वर्थपुरुषार्थत्वेन भेदादाशयभेदेन प्रवृत्तेः । लौकिक्यामांसयतो द्विषाणस्य चाप्रवृत्तिः वैदिक्यानु शास्त्रेण चोदितमिदं ऋत्वर्थमिति । निर्वर्तौ निःशेषेण भातः प्रकाशतांगतइतियावत् ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियता सर्वैरनुष्ठीयमाना । अहिंसामेव तां तामेवाहिंसां अहिंसासाम्याभिधानेऽवकारस्यानुपयोगात् । निर्बभौ प्रकाशंगतः ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । कथं तर्हितुल्येहिंसात्वे वैदिकीदक्षिणाधर्मायेत्यत आह यावेदविहितेति । या श्रुतिविहिता कर्मविशेषदेशकालादिनियताऽस्मिन्नगति स्थावरजङ्गमात्मन्यहिंसामेव तां जानीयात् हिंसाजन्याधर्मविरहात् । दैक्षपशुहन्नमधर्मः प्राणिहन्ननत्वात् ब्राह्मणहन्ननवत् इत्याद्यनुमानमुपजीव्यशास्त्रबाधादेव न प्रवर्तते दृष्टान्तौकृतब्राह्मणहन्नस्याप्यधर्मत्वे शास्त्रमेवोपजीव्यम् । वेदाद्धर्मोहि निर्बभौ यस्मादनन्यप्रमाणकोधर्मोवेदादेव निःशेषेण प्रकाशतांगतः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदविहिता हिंसा न हिंसेत्याह येति त्रिभिः । हिंसातोऽधर्मो यथावेदप्रमाणकस्तथा यज्ञे हिंसातोऽधर्मस्तत्प्रमाणक इति भावः । कर्म ब्रह्मोद्भवविद्धीति स्मृतेः ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । वेदाद्धर्मोहि निर्बभौ न प्रमाणान्तरात् । तेन वेदविहिता हिंसा हिंसात्वेन वक्तुं न युक्त्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्मिन् श्रवणे या वेदविहिता हिंसा विध्युक्ता हिंसा तां हिंसामहिंसामेव विद्याजानीयात् । धर्मो वेदानिर्बभौ नितरां बभौ प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ॥ सजीवंश्च मृतश्चैव न कचित्सुखमेधते ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । अकारोत्रप्रतिषेधार्थीयः प्रश्लिष्टोद्दृष्टव्यः । अहिंसकानां च प्रतिषेधात् सर्वव्याघ्रादीनामप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अहिंसकान्यनपकारीणीत्यपकारिवधे दोषाल्पतोक्ता । आत्मसुखेच्छया आत्ममात्रसुखार्थं नान्येषां वध्यस्य चोपकाराय ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽनुपघातकान् प्राणिनो हरिणादीनात्मसुखेच्छया मारयति स इह लोके परलोके च न सुखेन वर्धते ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । अहिंसकानि मृगमीनादीनि । न कचिदिहामुत्र पूर्वकृतहिंसादुरदृष्टवशादिहापि ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । अहिंसकानीति विशेषणाद्याघ्रादिहिंसायां दोषमात्रं सूचितम् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यान्यहिंसकानि भूतानि तानि य आत्मसुखेच्छया हिनस्ति सजीवं त्सन्मृतसंज्ञः जीवन्मृतक इत्यर्थः । कचित्कस्मिंश्चिदलोके सुखं नैधते न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

यो बन्धनवधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति ॥ स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । बन्धनवधा एव क्लेशाः । अथवा वित्ताशनादयः तान्योन कर्तुमिच्छति वित्ताशनमेव येन नरुतं तद्विषयेच्छैव यस्य निवृत्ता न केवलं पीडां करोति यावद्विजितं प्रेप्सितुमिच्छति सर्वस्य स सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न चिकीर्षत्येतादृक्संकल्पोत्पादनेन ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । यो बन्धनमारणक्लेशादीन् प्राणिनां कर्तुमिच्छति स सर्वहितप्राप्तिच्छुरनन्तसुखं प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । अहिंसकस्य गुणानाह य इति द्वाभ्यां । बन्धनवधाभ्यां यः क्लेशस्तं । अत्यन्तं कल्पस्थायि ॥ ४६ ॥

यद्ध्यायति यत्कुरुते धृतिं बध्नाति यत्र च ॥ तदवामोत्ययत्नेन योहिनस्ति न किञ्चन ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । यच्चिन्तयति शुल्कमर्हणादि यत्रच रतिमभिलाषंबध्नात्यभिप्रेत्यवस्तुनि तदयत्नेन स्वल्पेनैव कालेनावामोति । यत्तु कुरुते कर्मणा तत्कर्मनिष्पत्तिसमनन्तरमेवाविघ्नेन वामोति ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ध्यायति चिन्तयति । रतिमिच्छाम् ॥ ४७ ॥

(३) कुष्ठूकः । अन्यच्च यद्ध्यायतीति । यच्चिन्तयति धर्मादिकमिदंमेस्त्विति यच्च श्रेयःसाधनं कर्म करोति यत्र च परमार्थध्यानादौ धृतिंबध्नाति तत्सर्वमक्लेशेन लभते । यउपघातनिमित्तदंशमशकाद्यपि न व्यापादयति ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेवंकितु सत्यसंकल्पः स्यादित्याह यद्ध्यायतीत्यादि । अप्रतिबद्धतस्य कर्म फलतीतिभावः । रतिर्विजिगीषा तेन वाचिकं कर्म लक्ष्यते ॥ ४७ ॥

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ॥ न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वस्य हिंसाप्रतिषेधश्लोकसंघातस्य मांसभक्षणशेषतां दर्शयति । यावत्प्राणिनो न हतास्तावन्मांसनोत्पद्यते हिंसाचातिशयेन दुःखावहा तस्मान्मांसं विवर्जयेत् । ननुच स्वयंमृतानां भवत्येवमांसं किमिदमुच्यते नाकृत्वेति । अर्थवादोयम् । स्वयंमृतानां च मांसं रोगहेतुत्वाद्ग्राह्यमेव न हृदत्वा मांसं भक्ष्यते नच रोगहेतोर्दानमस्ति । उत्पद्यत इति मांसस्य हिंसानिमित्तत्वात्कवृष्यपदेशसमानकर्तृकत्वं भवत्येवाविरुद्धम् । अथवोत्पद्यत इति । न च स्वर्ग्य इति न स्वर्गानुत्पत्तिहेतुमात्रमभिप्रेतमपितु नरकादिदुःखहेतूनाम् ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं प्रपञ्चेन मांसभक्षणे तद्वक्षणदोषो हिंसादोषश्चेति दर्शितम् तत्र त्वयं हिंसामकृत्वा क्रीतस्य लब्धस्य वा मांसस्य भक्षणेऽपि हिंसादोषोस्तीत्याह नाकृत्वेति । क्रीतलब्धादौ साक्षादहननेपि क्रेतृग्रहीतृदेशेन हननादस्ति हिंसादोष इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(३) कुष्ठूकः । मांसभक्षणप्रसङ्गेन हिंसागुणदोषावभिधाय पुनः प्रकृतमांसाभक्षणमाह नाकृत्वेति । प्राणिहिंसाव्यतिरेकेण न क्वचिन्मांसमुत्पद्यते प्राणिवधश्च न स्वर्गनिमित्तं नरकहेतुरेव यस्मात्तस्मादविधिना मांसं न भक्षयेदिति ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणिप्रसूतस्यैव मांसत्वमित्याह नेति । मांसमविधिसंपादितं वर्जयेत् न भक्षयेत् ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । पुनरपि मांसभक्षणवर्जनमेवोपक्रम्याह नाकृत्वेति । स्वर्ग्यः स्वर्गाय हितः ॥ ४८ ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम् ॥ प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । अशुचिस्थाने कुक्षौ गर्भवृद्धिः शुक्रशोणिताभ्यां वाऽशुचिभ्यां प्रभवः । तथाच वधबन्धौ शरीरवतां तत्कृतौ एतत्सर्वप्रसमीक्ष्य निपुणबुद्ध्या तत्त्वतो निरूप्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात्सर्वस्या प्रतिषिद्धस्यापि किंपुनः प्रतिषिद्धस्य । अर्थवादोयम् । न पुनस्तत्त्वतः अशुच्येव मांसं ज्ञेयं नहि तदशुचित्वविधिपरं वाक्यम् ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समुत्पत्तिं शुक्रशोणितप्रभवतया कुत्सिताम् । वधबन्धौ परलोकविरुद्धौ ॥ ४९ ॥

(४७) तदवामोति=तदेवा (क, ख, ण)=तत्तदा. (घ)

धृति=रति (ट, ठ, ड, थ)

(३) कुङ्कुमः । शुक्रशोणितपरिणामात्मिकांसमुत्पत्तिधृणाकर्षाविज्ञाय प्राणिनांवधबन्धौचक्रकर्मरूपौ निरूप्य विहितमांसभक्षणादपि निवर्तेत किमुताविहितमांसभक्षणादित्यविधिना मांसभक्षणनिन्दानुवादः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । मांसभक्षितारधिगस्त्वित्याह समिति । समुत्पत्ति शुक्रशोणितपरिणामत्वाज्जुगुप्सितप्रेक्ष्य । मेषविशेषस्य बन्धनंकृत्वामांसंगृह्यतेनभ्रियतेसइत्यपि ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । समुत्पत्तिर्मातापित्रोः शोणितशुक्राभ्यां विष्मूत्रादिभिर्दूषिते कुक्षौ संभवः ॥ ४९ ॥

न भक्षयति योमांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ॥ सलोके प्रियतांयाति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । विधिर्देवार्चनं तद्धित्वा योन भक्षयति किंताहि विधिना भक्षयति सलोकस्य प्रियतां प्राप्नोति प्रियः सर्वस्य भवति । व्याधिभिश्च कृशदुर्बलादेर्मांसमश्रतोव्याधिरुपजायते तेनापि विधिर्नैवाशितव्यम् । तथाभक्षय न्न्याधिभिर्नपीड्यते । अन्यथा अश्रन्नपिमांसं पीड्यतएव व्याधिभिः । पिशाचवदितिपिशाचास्तिर्यग्जातिविशेषा स्ते विधिमनपेक्ष्यमांसमश्रन्ति ततोऽन्योपि तथा भक्षयन्पिशाचसदृशोभवतीति निन्द्यते ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वमांसस्याभक्ष्यत्वेनोक्तस्यापि पिशाचवदिति विधिहानौ दृष्टान्तः ॥ ५० ॥

(३) कुङ्कुमः । उक्तविधिव्यतिरेकेण योन मांसंभक्षयति । पिशाचवदिति यथा पिशाचोभक्षयति तथा नेति व्यतिरेके दृष्टान्तः । सलोकस्य प्रियोभवति रोगैश्च न बाध्यते । तस्मादवैधमांसभक्षणाद्याधयोभवन्तीति दर्शितम् ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । मांसाभक्षिणमलंकरोति नेति । पिशाचवदिति व्यतिरेकेणदृष्टान्तः ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । पिशाचवद्विधिहित्वेत्यन्वयः ॥ ५० ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ॥ संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्येनहन्यमानंस्वप्रयोजनतोयद्यन्योन्यमुदते साध्वयंहन्ताकरोतीत्यनुमन्ता विशसिता ह- तस्याङ्गविभागकारः । उपहर्तापरिवेषकः । खादकइत्येतेसर्वेघातकाः । अघातकेषु खादनसंस्कारविक्रयादिकर्तृषु घातकत्वेभ्यारोपिते निन्दा न पुनस्तत्त्वतएते घातकाएव लौकिकी हि वधक्रिया प्राणत्यागफला तस्यकर्ता घातकः स्मृतितोगम्यते । स्वतंत्रःकर्तेति विशेषशास्त्रादिना यःप्राणवियोजनंप्राणिनांकरोति सहन्तोच्यते क्रयविक्रयाद्याश्च क्रियास्ततोऽन्या एव । ननुचेयमपि स्मृतिरेव । एते अनुमन्तप्रभृतयोघातकाइति नेदंशब्दार्थसंबन्धे प्रमाणम् । किं- तर्हि धर्माधर्मयोरभियुक्ततरोहि तत्र भवान्प्राणिनिः मन्वादयश्च लोकप्रसिद्धैः पदार्थैर्व्यवहरन्ति न शब्दार्थसंब- न्धविधिंस्मरन्ति प्रयोक्तारोहेते न स्मर्तारः । ननुच तमाचार्यप्रचक्षतइत्यादेःस्मरन्त्येते । सत्यं । न तत्र शास्त्रस्मृतिविरो- धः । नच तेषांवाक्यानामन्यत्प्रयोजनमस्ति । इहतु गौणेनापि प्रयोजनेनार्थवादतयाप्युपपत्तेर्न घातकत्वंशक्यमवसा- तुं । येप्याहुर्भक्षकश्चेन्न विद्यते वधकोपि न विद्यतइति भक्षणप्रयुक्तएव वधः प्रयोजकश्च कर्ता स्मर्यते । ततोमुख्य- मेव घातकत्वमतोघातकप्रार्थाश्चत्तमेव खादकस्य युक्तमिति ब्रूमः । पृथक्प्रायश्चित्तहतानांरसात्खादकस्य जग्ध्वामांस- मभक्ष्यंचेति । यदि प्रयोजकत्वेन कर्तृत्वमुक्तं तदपि नैवास्ति । इदं हि तस्य लक्षणं । प्रेषणाध्येषणाभ्यां तु यःस्वतन्त्र- स्य चोदकः सकर्ता सएव हेतुश्च मुख्योपर इति । वधकोहि जीवनप्रयुक्तया प्रवर्तते मांसविक्रयेण जीविष्यामीति नतु खादकेन विनियुज्यते । अथ तत्समर्थाचरणंप्रयोजकत्वम् । योयंक्रियांकर्तुमध्यवसितस्तत्रानुकूल्येन यः संविधि-

स्तुः सप्रयोजकइति । एतदप्यत्र नैवास्ति साधनोपनिधानं त्रसतः पशोरस्वतन्त्रीकरणं खड्गोपनयनमित्येव संविधानशब्द-
वाच्यं युक्तम् । तेन विना क्रिया न निष्पद्यते । अथ यदर्थः क्रियारम्भः सप्रयोजकश्चेति चेन्माणवकमध्यापयतीत्यध्याप-
नेहेतुकर्तृसंज्ञाप्रतिलम्भो न ह्यध्ययनमध्यापयति । नचासौ किञ्चिदुद्दिश्य हनने प्रवर्तते । येनास्य तदर्थनिरूपणाय भ-
क्षणेऽनर्था प्रवृत्तिः स्यात् । सर्वद्वेषे स्वभूत्यै यतन्ते न केनकश्चित्परोनुग्रहीतव्यइति मुहूर्तमप्यवतिष्ठतइत्यपि पूर्णकामः
अथ स्वार्थप्रवृत्तस्य भक्षयितारमन्तरेण प्रवृत्तिरनार्थिका तस्मिन्स्तु सति फलवती फलं च प्रयोजकम् तच्च खादका-
धीनमिति पारंपर्येण खादकः प्रयोजकइति । एवंतर्हि योद्वेषाद्ध्यते सहन्तुः प्रयोजकः स्यात्ततश्च हन्यमानएव ह-
न्ता संपद्यते । नहि द्वेषेण विना हन्तृत्वोपपत्तिरिति । तथा ब्रह्महत्यायामपि सर्वस्वं दद्यात्पातकसंप्रयोजकं नहि प्रति-
ग्राहयितारमन्तरेण प्रतिग्रहोपपत्तिस्ततश्च प्रतिग्राही न केवलं प्रत्यवेद्यादपितु दातापि । रूपवती च स्त्री स्मरशरदस-
मानन्ददयेन रागिणा दर्शितस्पृहातिशयेनशीलं रक्षन्ती प्रत्यवेद्यात् तस्मान्नेदं प्रयोजकलक्षणम् । तौहि वधकखादकौ स्वा-
र्थप्रवृत्तौ नष्टाश्वदग्धरथवदितरेतरोपकारमनुभवन्तौ न पुनरन्यतरप्रयोजकस्मृतिविशङ्क्या च शूद्रविदूक्षत्रविभाणामित्यत्र
श्लोके निपुणमेतन्निर्णीतम् ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रीत्वा लब्ध्वा वा भक्षयितुरपि हिंसादोषइत्युक्तं तदुपपादयन्भक्षणोचितव्यापारान्तर
करणेऽपि हिंसायां दोषइति दर्शयति अनुमन्तेति । अनुमन्ता यदनुमत्या विना न वधः । विशसिता मांसविभागकारी ।
निहन्ता प्राणव्यापादकः । क्रयविक्रयीति क्रयाय परार्थक्रेता विक्रेता परनिहतपशोर्मांसं क्रीत्वा तद्विक्रयणकारी । सं-
स्कर्ता पाचकः । उपहर्ता परिवेषकः । खादको भक्षकः । एतैर्व्यापारैर्विना उद्देश्याभावाद्घातकोपि न घातयतीत्येतेपि
हिंसाकाइत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(३) कुड्मूकः । यदनुमतिव्यतिरेकेण हननं कर्तुं शक्यते सोऽनुमन्ता । विशसिता अङ्गानि यः कर्तर्यादिना पृथ-
क्पृथक् करोति । क्रयविक्रयी मांसस्य क्रेताविक्रेता च । संस्कर्ता पाचकः । उपहर्ता परिवेषकः । खादको भक्षयिता । गोवि-
न्दराजस्तु यः क्रीत्वा विक्रीणाति सक्रयविक्रयीत्येकमेवाह तदयुक्तं । हननेन तथा हन्ता धनेन क्रयकस्तथा । विक्रयी तु
धनादानात्संस्कृतातिप्रवर्तनादिति यमवचनेन पृथङ्निर्देशात् । घातकत्ववचनंचेदमशास्त्रीयपशुवधेनुमत्यादयोऽपि न कर्त-
व्याइत्येवंपरं विधिनिषेधपरत्वाच्छास्त्रस्य खादकादीनां पृथक्क्रमायश्चित्तदर्शनात् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । नैतादृशं पापमस्ति यदष्टौ दूषयतीत्याह अनुमन्तेति । सम्यक्कृतमित्यनुमन्यते यः सोऽनुमन्ता ।
पश्वङ्गानि कर्तनादिना यः पृथक्पृथक् करोति स विशसिता संस्कर्ता पाचकः । उपहर्ता परिवेषकः ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । खादके हि सत्यनुमन्तादयो भवन्ति । तेन वधमकुर्वतोऽपि खादकस्यातो दोषो भूयान्भवति । तस्मा-
न् खादकः स्यादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनुमन्ता यदनुज्ञया हतः । विशसिता अवयवमांसविभागकर्ता ॥ ५१ ॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ॥ अनभ्यर्च्य पितृन् देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अधिकपुष्ट्यर्थं यो मांसमश्नाति तस्येयं निन्दा नतु रोगोत्पत्तिभयाशङ्क्या यत आह यो वर्धयितु
मिच्छतीति तस्याप्यनभ्यर्च्यपितृन् देवान् । नतु रोगहेतोस्त्वर्चनमकुर्वतोपि कथंचिदसंभवान्न दोषः ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनभ्यर्च्य पितृन् देवानिति पितृनन्वष्टकायां देवान्पशुबन्धादौ ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । त्वशरीरमांसपरमांसेन देवपित्राद्यर्चनंविना योवृद्धिनेतुमिच्छति तस्मादपरोनापुण्यकर्तास्तीत्यविधिमांसभक्षणनिन्दानुवादः ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्वेति । अपुण्यकृत्पातकी ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्तस्मात्पुरुषात् अपुण्यकृत् पापकर्ता नास्ति ॥ ५२ ॥

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन योजेत शतंसमाः ॥ मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ५३ ॥

[सदा यजति यज्ञेन सदा दानानि यच्छति । सतपस्वी सदा विप्रोयश्च मांसं विवर्जयेत् ॥ १ ॥]⁺

(१) मेधातिथिः । देवाद्यर्चनशिष्टस्य शशादिमांसस्य भक्षणमनुज्ञातं । ततोनिवर्तमानो ऽश्वमेधफलमश्रुते अश्वमेधस्य फलं सर्वान्कामानश्यं सर्वाविजितीरित्यादि । न चात्र चोदनोयम् कथंमहाप्रयासेन बहुधनव्ययेन च तुल्यफला मांसनिवृत्तेः स्यात् । यतएषोपि संयमोतिदुष्करः । किंच लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यादित्ययंन्यायोजुम्भतएव । अतः फलविधौ न दोषः वयंतु ब्रूमः । अर्थवादएवायं यतोवर्षे शतंसमाइतिवार्थवादपक्षे सुघटम् । नहि प्रतिवर्षमश्वमेधस्य विधेयत्वसंभवः । नापि वर्षे शतं तावतः कालस्याधिकारिणोजीवनाद्यसंभवात् । पुण्यं च फलं च पुण्यफलम् । समाहारद्वन्द्वः । षष्ठीसमासेऽसामर्थ्यम् ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधुना यस्य वर्णस्य यादृशमांसभक्षणं निषिद्धं तदकरणे फलमाह वर्षे वर्षे इति । शतंसमा इति यावदायुः प्रतिवर्षमश्वमेधफलमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीमनियमिताप्रतिषिद्धमांसभक्षणस्य निवृत्तिर्धर्मायेत्येतद्दर्शयितुमाह वर्षे वर्षे इति । यो वर्षशतं यावत् प्रतिवर्षमश्वमेधेन यजेत यश्च यावज्जीवं मांसं न खादति तयोः पुण्यस्य फलं स्वर्गादि तुल्यम् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । मांसवर्जनादधिकं पुण्यं न संभाव्यमित्याह वर्षे इति । तयोर्मांसाभक्षकाश्च अश्वमेधयाजिनोऽप्राणिवधाकरणात्समम् ॥ ५३ ॥

फलमूलाशनैर्मध्येर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ॥ न तत्फलमवामोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । मध्येर्देवाहैः । मुन्यन्नानि नीवाराद्यन्नान्यरुष्टपच्यजनितानि । अयमर्थवादएव ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलमूलाशनैः तन्मात्रभक्षणैः । मुन्यन्नानां नीवारादिमुन्यन्नानां भोजनैर्भक्षणैः ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । पवित्रफलमूलभक्षणैर्वानप्रस्थभोज्यानां च नीवाराद्यन्नानां भोजनैर्न तत्फलमवामोति यच्छास्त्रानियमिताप्रतिषिद्धमांसवर्जनाल्लभते ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । फलमूलाशनैरनयोरेव भोजनैः मध्येर्देवयोग्यैः मेधोयज्ञस्तत्तुल्यफलैः । न भक्षयामीति संकल्पपूर्वकं मांसपरिवर्जनात् ॥ ५४ ॥

मांसभक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ॥ एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । नामधेयनिर्वचनमर्थवादः । मांसभक्षयिता स इति सर्वनाम सामान्यापेक्षं योग्येनार्थेन मतिराकांक्षीकरोति यस्य मांसमश्नाति ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिष्टफलमाह मांसभक्षयितेति । अमुत्र जन्मान्तरे ॥ ५५ ॥

(३) कुड्मूकः । इहलोके यस्य मांसमहमश्रामि परलोके मां सभक्षयिष्यतीत्येतन्मांसशब्दस्य निरुक्तं पण्डिताः प्रवदन्ति । इति मांसशब्दस्य निर्वचनमवैधमांसभक्षणपापफलकथनार्थम् ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । मांसपदव्युत्पत्तिमाह मांसेति । सपशुर्मांसस्य भक्षकममुत्र परलोके भक्षयिता यस्य पशोर्मांसमहमिहान्नोति ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । मांसभक्षणस्य वर्जनीयतां मांसशब्दनिर्वचनेनाप्याह मांसइति । भक्षयिता भक्षयिष्यति ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य मांसमहमिहास्मि अमुत्र परलोके मां सभक्षयिता भक्षयिष्यति । एतन्मांसस्य मांसत्वं मनीषिणः प्रवदन्ति ॥ ५५ ॥

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ॥ प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राणस्यान्मित्यत आरभ्य यावदयं श्लोकोऽर्थवादसंघातएव द्वित्राः श्लोकाविषयार्थाः । न मांसभक्षणे दोषो यथा क्रीत्वा स्वयंचाप्युत्पाद्येति तथा यमपि श्लोकः । निवृत्तिस्तु महाफलेत्येतदत्र श्रूयते । बहुभिर्निन्दार्थाकरैरीदृशः संस्कारोजातो यन्न किञ्चिन्मांसमशितव्यम् । भूतानां वृत्त्यर्थमाह न मांसभक्षणे दोषइति । देवार्चनशिष्टे ब्राह्मणकाम्यादिषु निमित्तेषु प्रागुक्तेषु न दोषः किञ्चिदशितुमिच्छन्ति । निवृत्तिर्न भक्षयामीतिसंकल्पपूर्विका महाफला । फलविशेषाश्रुतेः स्वर्गः फलमिति मीमांसकाः । एवं मद्ये क्षत्रियादीनां मैथुने तु सर्ववर्णानां दिवोदक्यापर्वकालादन्यत्र । अल्पस्त्वल्पा प्रवृत्तिरेषा शास्त्रीया भूतानां शरीरस्थितिहेत्वर्था प्रवृत्तिः तथाचायुर्वेदकृत । आहारो ब्रह्मचर्यं च निद्रा चेति त्रयं मतम् । मादकंचस्त्रियश्चैव ह्युपस्तम्भनमायुषइति । यस्तु तेन विनापि शक्नोति जीवितुं तस्य निवृत्तिर्महाफला । प्रदर्शनार्थंचैतदशिष्टाप्रतिषिद्धविषयाणामन्यासामपि निवृत्तीनामेवमेव । यत्र विधानं पुरुषस्य प्रवर्तमानस्य ग्रीत्यतिशयोत्पत्तिप्रयोजनमनिन्द्यं गृहेतवा यतो निवृत्तिः फलाय यथा मध्वशनं संपन्नभोजनं राडूवं परिधानमित्येवमादि तथाच शिष्टसमाचारः व्यासश्च भगवानेवमेवाह । ये तु संसक्तितोऽशिष्टाप्रतिषिद्धा अपि यथा हसितकण्डूयनादयस्ततो निवृत्तिर्धर्माय ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तमर्थमुपसंहरति न मांसभक्षणइति । अनुपाकृतमांसभक्षणे आद्धादिष्वपि अदोषो नास्ति किंतु दोषोऽस्त्येवेति व्यतिरेकनिषेधमुखेनाव्यप्रदर्शनमवधारणार्थम् तेन सर्वेष्वेव मांसभक्षणेऽपि सर्वेषां दोषोऽस्तीत्येवेत्यर्थः । यथा येषां क्षत्रियादीनां मद्यमनिषिद्धं येषां ब्राह्मणानां निषिद्धं तेषां सर्वेषां मद्यपानेनादोषो ज्ञेयः गुरुलघुत्वाभ्यां तु निषेधानिषेधौ तथा पर्ववर्जं ब्रजेच्चैनामित्यनृतुमैथुने विहितेऽपि न दोषः यतः प्रवृत्तिरेषा भूतानां रागवशात्सर्वसाधारणा प्रवृत्तिर्न वैधी । पाठीनरोहितावाद्यावित्यादिविधानामपि परिसङ्ख्यादिपरत्वेन मांसभक्षणविधित्वाभावात्सामान्यतश्च मांसमद्यमैथुनानां हि सामदकामरागहेतुत्वात्तेषां च निषिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवं मांसादेः सामान्यतो निषिद्धत्वात् लशुनादिरिव ततो निवृत्तिर्नाभ्युदयहेतुः स्यादत आह निवृत्तिस्तु महाफलेति । एतादृशमेवैतत् यत्सामान्यतो निषिद्धत्वेऽपि ततो निवृत्तिर्महाफलेति । एतच्च वेदैकसमधिगम्यत्वान्न विपरीतदृष्टान्तमात्रेणान्यथा संभावयितुं शक्यमिति तात्पर्यम् । एष एव मनुवचनार्थो यमेन स्फुटीकृतः यदाह ॥ सर्वेषामेव मांसानां महान् दोषस्तु भक्षणे । निवर्तने महत्पुण्यमिति ग्राह्यं पितामहः ॥ तथा बृहस्पतिः मद्यं मांसं मैथुनं च भूतानां ललनं स्मृतम् । तदेव विधिना कुर्वन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥ अभूमांसपुरोडाशो भक्ष्याणां षष्ठ्यभक्षणम् । पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ सौत्रा मण्यांतथा मद्यं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतम् । ऋतौ च मैथुनं धर्म्यं पुत्रोत्पत्तिनिमित्ततः ॥ स्वर्गं प्राप्नोति नैवं तु प्रत्यवायेन युज्यते ॥ यमेन सर्वेषामित्युक्तत्वात् । तथाच मांसं प्रक्रम्य भारतेऽप्युक्तम् । भक्षणस्य महान् दोषो निवृत्त्या पुण्यमुच्यतइति ॥ तथा बृहस्पतिना मां-

समद्याच्चतुर्द्वेषा परिसंख्येत्युक्त्वा रोगार्तोभ्यर्थितोवापि योमांसनात्यलोलुपः । फलंप्राप्त्ययत्नेन सोऽश्वमेधशतस्य चे-
त्युक्तम् ॥ अतोविहितादपि भक्षणान्निवृत्तिर्महाफलेति गम्यते । तथा तद्भक्षणे दोषोप्यस्ति उक्तंच महाभारते अल्पदो-
षमिह ज्ञेयमिति । अतएव देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा खादन् मांसं दुप्यतीति । अत्रापि न तादृक्संपूर्णदोषभागभवतीत्यर्थः ।
यत्तु मांसभक्षणे दोषोनास्तीत्येतत्परतयैतच्छ्लोकव्याख्यानं निबन्धातरेषु कृतं तत्कथमप्यसंगतत्वात् प्रवृत्तिरेषा भूताना-
मित्याद्यनन्वयाच्च नोवाप्येतेन दुप्यते कामधेनुदीपिकायांचैतद्बहुविचारितमिति नेह भूयःप्रतिपाद्यते ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादीनां वर्णानां यथाधिकारमविहिताप्रतिषिद्धभक्षणादौ न कश्चिद्दोषोयस्मात्प्राणिनां भक्षणपान-
मैथुनादौ प्रवृत्तिः स्वाभाविकोयंधर्मः वर्जनं पुनर्महाफलं । अविहिताप्रतिषिद्धमद्यमैथुननिवृत्तेर्महाफलकथनार्थोयमुक्तस्यैव
मांसवर्जनमहाफलकथनस्यानुवादः ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । विहितमांसभक्षणे न दोषोयद्यपि तथापि ततोपि निवृत्तिः कार्येत्याह न मांसेति । अग्नीषोमीयं-
पशुमालभेतेति तन्मांसं सुराग्रहांश्च गृह्णातीति वाजपेयादौ मद्यं ऋतौ भार्यामुपेयादिति मैथुनंचविधिप्राप्तं तन्निवृत्तिर्मये-
दंनभोक्तव्यं नपातव्यं न गन्तव्यमिति निःशेषेण निवृत्तिर्नियमस्ततः फललाभसंभवात् । इत्यभक्ष्यप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । मांसभक्षणेऽनुज्ञातमांसभक्षणे । मद्ये मदकरद्रव्ये । अविहिताप्रतिषिद्धे ताम्बूलादौ मैथुने चाविहि-
ताप्रतिषिद्धेऽनृतौ स्वदारगमने ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मांसभक्षणे दोषो न यज्ञादौ पुरोडाशमात्रे । न मद्ये मद्यपाने दोषः सौत्रामण्यां सुराग्रहान्गृह्णाती-
ति श्रुतेः । रागवशात्सर्वसाधारणप्रवृत्तिर्नचैतस्मात्पुण्यं । आघ्राणं तु पानं पानात्पतितोभवेदिति वचनान् । मैथुने न दो-
षो विवाहितास्त्वेव व्यवयः कार्यो नान्यस्त्रीषु । भूतानां मनुष्याणां एषा प्रवृत्तिर्ज्ञेया निवृत्तिस्तर्हि महाफलेत्यत्र किमुक्तव्यं ।
इति मांसप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च ॥ चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । चतुर्णामपीति वचनं सामान्यविहिताधर्माः शूद्रस्य नेदशं यत्नमन्तरेण भवन्तीति ज्ञापनार्थम् । प्रे-
तेषु जीवतां शुद्धिः । मुष्पुपेति समासः । प्रापणंचाप्रेतवन्निमित्ता शुद्धिरियं विशेषस्य । अतश्च यद्यपि शुद्धिवचनं प्रति-
ज्ञायते तथाप्यशुद्धिसापक्षत्वाच्छुद्धेः । शास्त्रप्रत्ययकारकत्वाद्भयोरप्रतिज्ञातापि प्रथममशुद्धिरुच्यते ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ देहद्रव्याशौचं प्रक्रमते प्रेतशुद्धिमिति । प्रेतशुद्धिः प्रेतनिमित्ता शुद्धिः शोधनं कालादि
चतुर्णामिति ब्राह्मणादीनां प्रेतशुद्धयान्वितम् ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वर्णानां प्रेतेष्वपि पित्रादीनां शुद्धिर्ब्राह्मणादिक्रमेण या यस्येति । द्रव्यादी-
नांच तैजसादीनां शुद्धिमभिधास्यामि ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । अशौचं प्रतिजानीते प्रेति । अपिना नानासंकरजातिग्रहः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । अथप्रकरणान्तरमारभते प्रेतेति । प्रेतशब्दोऽत्र जातस्याप्युपलक्षणार्थम् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथप्रेतशुद्धिमाह प्रेतशुद्धिमिति । प्रेतशुद्धिं देहद्रव्याशौचं । चतुर्णामपि वर्णानां । अनुपूर्वशः
ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण ॥ ५७ ॥

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ॥ अशुद्धाबान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुजातोदन्तजाताद्वालतर इति स्मरन्ति । तथा विभागेनोद्देशमात्रमिदं यतस्तदपेक्षया शौचकालभेदो भविष्यति । तद्यथा स्मृत्यन्तरे आदन्तजन्मनः तथा बाले देशान्तरस्थे चेत्यादिना सद्यःशौचं श्रुतम् । बालअजातदन्तो विज्ञेयः । एवं च नृणामकृतचूडानामित्येतदेकरात्रिकमाशौचं दन्तजातेऽप्यवस्थाप्यते । एवमेते स्मृतिविषयव्यवस्थायाः अविरोधिन्यौ बालविषये भवतः । नैशिकी च शुद्धिराचूडाकरणात् यतो निवृत्तमुण्डकानां त्रिरात्रं वक्ष्यति । तच्च त्रिरात्रमागुपनयनात्परतः शुद्धये द्विप्रइत्यादि । ये तु दशाहं शावमाशौचमित्येतान्पक्षान्वयो विभागेन वर्णयन्ति स्मृत्यन्तरात्समाचाराच्च व्युत्क्रमेण संबन्धयन्ति दशाहमुपनीतस्य अनुपनीतस्य चतुरहं कृतमुण्डस्य च्यहं जातदन्तस्यैकाहमनुजातस्य सद्यःशौचिकादयस्तु विकल्पाः एवं च्यहचतुरहयोः कृतचूडस्य तेषामते स्मृत्यन्तरप्रसिद्धो वृत्तस्वाध्यायापेक्षो न विकल्पः प्रतिपादितः स्यात्तच्चोत्तरत्र दर्शयिष्यामः । सर्वव्यापारनिवृत्त्या मृत उच्यते । संपूर्वस्य तिष्ठते व्यापारोपरमदर्शनात् । बान्धवाः सपिण्डाः समानोदकाः । सूतके च पुत्रजन्मादौ तथोच्यते अशुद्धाबान्धवाः सर्वइत्येतेनास्य संबन्धः । कथं पुनरत्र वयोभेदप्रतिपत्तिर्यावता कृतमुण्ड इति संस्कारसंबन्धो गम्यते । कृतोपनयने चेत्यत्र श्रुतमेव । अतएव कृतचूडः कियन्तं कालमुच्यत इति नैव श्रूयते । उच्यते । दन्तजातानुसाहचर्या कृतमुण्डः काललक्षणार्थो विज्ञायते स च कालोत्र प्रथम तृतीय इत्येषः यद्यपि प्रथमे वर्षे वैकल्पिकं मुण्डीकरणं तस्मिन्समय आदन्तजन्मनः सद्य इत्येतद्वाधितं भवति । तदप्ययुक्तं कियानवधिः कृतमुण्ड इति च शब्दात्कृतमुण्डे चेति कृतोपनये चेति लभ्यते । संस्कारान्तरप्राप्तौ व्यपदेशान्तरप्रवृत्तेः । एवं चैतया स्मृत्या एकवाक्यता भविष्यत्यादन्तजन्मनः सद्य इत्यत्रापि त्रिरात्रमात्रादेशादिति । व्रतादेशग्रहणं कालोपलक्षणार्थमेव न च ब्राह्मणस्यानित्योष्टमवर्षे एवं क्षत्रियवैश्ययो र्यश्च कालः तदा शूद्रस्य न कश्चित्काल उक्तः स्यात् । तत्राप्यतीतशैशवस्य परिपूर्णसर्वेषामिति वचनादतश्चाष्टमाद्वर्षादूर्ध्वचतुर्णामपि वर्णानां सर्वाशौचं शूद्रस्यापि तस्य कालस्य सद्भावात् । यस्मिन्स्तु पक्षे एकादशे वर्षे क्षत्रियवैश्ययोरुपनयनं लक्ष्यते तदा शूद्रस्य न कश्चित्काल उक्तः स्यात् । तत्राप्यतीतशैशवस्य परिपूर्णमर्वाक् त्रिरात्रं । शैशवस्य निवृत्तेश्च । स्मृत्यन्तरे प्रागष्टमाच्छिशुः प्रोक्तः अन्यैस्तु आषोडशाद्भवेद्बाल इति । येषि षोडशाद्बाल्य निवृत्तिमाहुस्तेषामप्यष्टमादूर्ध्वमासिक्येव शुद्धिः । एवं पठ्यते । ऊर्ध्वतुषड्भ्यो वर्षेभ्यः शुद्धिः शूद्रस्य मासिकी । अन्यत्र पठितमष्टवर्षस्य मास इति । ननु वक्ष्यमाणेभ्य एव वाक्येभ्य एषावयोभेदव्यवस्था लभ्यते किमनेन दन्तजात इत्युद्देशेन सत्यं सुखावबोधार्थम् ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दन्तजाते जातदन्ते । अनुजाते जातदन्तादनुपश्वाजाते अजातदन्त इत्यर्थः । कृतचौले चेति चकारादुपनीते च संस्थिते मृते सर्वे बान्धवाः सपिण्डसमानोदकाः । सूतके बान्धवस्य जन्मनि । तथोच्यत इत्यशुद्धाः सर्वे बान्धवा इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्र शुद्धेरशुद्धिसापेक्षत्वात्तन्निरूपणार्थमाह दन्तजात इति । दन्तजाते जातदन्त इत्यर्थः । वाहिता इत्यादिष्वित्यनेन जातशब्दस्य परिनिपातः । अनुजाते जातदन्तानन्तरे कृतचूडाकरणे च चकारात्कृतोपनयने च संस्थिते मृते सति बान्धवाः सपिण्डाः समानोदकाश्चाशुद्धा भवन्ति प्रसवे च तथैवाशुद्धा भवन्तीत्युच्यते । वयोविभागेनोद्देशमात्रमिदं वक्ष्यमाणाशौचकालभेदादि सुखावबोधार्थम् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र जातकायाशौचशुद्धीराह दन्तेत्यष्टवर्षशतया । दन्तजाते उत्पन्नदन्ते । अनुजाते पूर्वस्य-

पतनानन्तरं पश्चाद्वा विन्यनुत्पन्नदन्ते आदन्तजन्मनः । कृतचूडेत्यत्र चकार उपनयनोपलक्षकः । संस्थिते मृते । सूतकं जन्म ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । आशौचनिमित्तान्याह दन्तेति । दतजान्ते जातदन्ते षाण्मासाधिकइति यावत् । अनुजाते पुनर्जात उपनीतइति यावत् प्रामाष्टवर्षइत्यर्थः । कृतचौले प्रामतृतीयवर्षइति यावत् । संस्थिते मृते । बान्धवाः सपिण्डाः सर्वे सन्निकृष्टासन्निकृष्टाश्च अवस्थाविशेषोपन्यासोऽशुद्धिवैषम्यात् ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दन्तजाते जातदन्ते । सर्वे बान्धवा अशुद्धा भवन्ति । च पुनः अनुजातः अनुपश्चाज्जातोऽनुजातः परस्य विशेषणं दन्तोत्पत्तिकालपर्यन्तमित्यर्थः । च पुनः कृतचूडे अनुपनीते चकारादुपनीतेऽपि संस्थिते मृते सति सर्वे बान्धवा अशुद्धा भवन्ति । तथा सूतके जननाशौचे बान्धवा अशुद्धाः । योगीश्वरः आदन्ताजननात्सद्यश्चाचूडानैशिकी स्मृता । त्रिरात्रमात्रतादेशादशरात्रमतः परम् ॥ ५८ ॥

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ॥ अर्वाक्संचयनादस्थां च्यहमेकाहमेव वा ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । सापिण्ड्यलक्षणं वक्ष्यते । अर्वाक्संचयनादिति चतुरहोपलक्षणं वक्ष्यति । आहिताग्नेः संचयनं चतुर्थ्यामिति वचनमस्ति । अयं च विकल्पो वृत्तस्वाध्यायापेक्षो वृत्तापेक्षो वा । तथा च स्मृत्यन्तरम् । एकाहाद्ब्राह्मणः शुद्धो यस्तु ब्रह्माग्नि संयुतः । च्यहात्केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः । तत्र त्रिवेदस्याग्निमत एकाहः । द्विवेदस्य तु च्यहं । निर्गुणस्य दशाहम् । गौतमेन पठितं सद्यः शौचं तच्च विशेष एव ब्राह्मणस्य स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थं तत्र क्रियान्तराणि उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तत इत्याद्याः क्रियानिवर्तन्ते । केवलं बहुवेदस्यागुण्यमानं प्रणश्यतीति स्वाध्यायो न निवर्तते । तथा वृत्त्यपेक्षो युक्तो विकल्पः । षट्कर्मजीविनो दशाहः त्रिभिरन्यइत्यस्य चतुरहोद्वाभ्यामेकइत्यस्य च्यहः । दशाहिक आशौचे प्रतिग्रहादावनधिकारात्प्राणयात्रैव दुर्लभा ये तु वयांसि चत्वारि चत्वारश्चाशौचकालाः अतो यथावयो यथा संख्येन संबन्धः तेषां दन्तजाते दशाहः प्रामोति उपनीते तु मृते एकाह एव तत्र स्मृत्यन्तरसमाचारविरोधः । अथ विरोधपरिहारार्थं प्रतिलोभ्येन संबन्धः क्रियते । उपनीते दशाहः कृतमुण्डे चतुरहः च्यहो दन्तजाते एकाहो नुजातइति । अत्रापि निवृत्तचौडकानां तु त्रिरात्रादिति विरोधेन विकल्पो युक्तः स्वशब्देन त्रिरात्रस्यानुविधानात् । चतुरहस्य वृत्तिभेदेन संचयभेदेन विषयत्वसिद्धेः स्मृत्यन्तरेणैव मेकवाक्यता भवति एकाहादित्यनेन । अन्यथा वयोभेदेन विकल्पे व्याख्यायमाने वृत्तस्वाध्यायापेक्षो मानवे शास्त्रे केन विकल्पो लभ्यते । अतो गौतमवचनाद्यस्य ग्राह्यहिकेन प्रतिग्रहेण विनापि वृत्तिरस्ति कुसूलधान्यादेस्तस्य बहुस्वाध्यायस्य स्वाध्यायाध्ययनमात्रे सद्यः शुद्धिः । ये पि च्यहादयः कल्पास्तत्रापि च्यहैहिकादीनां तावन्मात्र एव विशुद्धिवृत्त्यर्थं प्रतिग्रहेऽनेनैव गौतमदर्शनेन । अन्यथा ब्राह्मणस्य स्वाध्यायिन इत्येवावक्ष्यत् न स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थमिति । अतो यद्यप्यविशेषणैकाहाच्छुद्धिरित्यादि श्रुतं तथापि नियतक्रियाविषयं विज्ञेयम् । येन नित्यवद्ब्राह्मणस्य दशाहमाह शुद्धये द्विभो दशाहेनेति । न ह्यन्यत्पुनर्वचने प्रयोजनमस्ति तस्मा द्विकल्पोऽयं युक्तेन मार्गेण व्याख्येयः । यत्र पुनर्बालादौ सद्यः शौचं निवृत्तमुण्डकादौ त्रिरात्रं तत्र विकल्पाभावात्सर्वक्रियासु शुचित्वम् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दशाहमिति गुणरहितब्राह्मणविषयम् । सपिण्डेषु मृतेषु । अर्वाक्संचयनादिति विप्राणां चतुर्थेऽह्नि संचयनस्य प्रायिकत्वाच्चतुरहोपलक्षणं एतदेकशाखीयमन्त्रमात्रमधीतवतो दशाहस्थाने । च्यहः संपूर्णैकशाखाभ्येतुः । एकाहो वेदश्रौताग्निमतः ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । सप्तपुरुषपर्यन्तंसपिण्डतांवक्ष्यति । सपिण्डेषु शवनिमित्तमाशौचं दशाहोरात्रं ब्राह्मणस्योपदिश्यते शुभ्येद्विप्रो दशाहेनेति वक्ष्यमाणत्वात् । अर्वाक्संचयनादस्त्रामिति चतुरहोपलक्षणम् । चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यादिति विष्णुवचनात् । अहमेकाहंवा अहःशब्दोऽहोरात्रपरः । अयं चाग्निवेदादिगुणापेक्षो व्यवस्थितविकल्पः । यथाह दक्षः एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । होनेहीनं भवेच्चैव अहश्चतुरहस्तथा ॥ श्रौताग्निमतो मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्यायिन एकाहाशौचम् । तत्र श्रौताग्निवेदाध्ययनगुणयोरेकगुणरहितो हीनस्तस्य अहः । उभयगुणरहितस्तु हीनतरः केवलस्मार्ताग्निमांस्तस्य चतुरहः । सकलगुणरहितस्तस्य दशाहः । तदाह पराशरः निर्गुणो दशभिर्दिनैरिति ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । शवनिमित्तं शावं श्रुतो मनुष्यः शवः । सकलगुणरहितस्तस्य तु दशाहं तथाह पराशरः । निर्गुणो दशभिर्दिनैः । अनाहिताग्नेः संचयनं चतुर्थ्यामिति स्मृतेश्चतुर्थदिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यादिति विष्णुवचनाच्चतुरहोपलक्षणमिदम् । आशब्दोत्र छन्दसि व्यवहिताश्चेति समः पूर्वः तेन हीनतरस्याचतुरहमाशौचमिति भावः । अर्वाक्संचयनादिति मेधातिथिः । अहःशब्दोत्राहोरात्रपरः । तथोक्तं ॥ एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । हीने हीनतरे चैव अहश्चतुरहस्तथा ॥ एवं च साग्निः शाखायुक्तो विप्रः । त्वशाखाध्याय्यग्निहीनो हीनस्तस्य अहः । स्मार्ताग्निमात्रेण हीनतरस्तस्य चतुरहः । उक्तसकलगुणहीनस्य दशाहमिति चतुर्णां व्यवस्थितविकल्प इति । उक्तषट्कर्मा दशाहेन शुद्ध्यति तथा त्रिभिर्जीवी चतुर्भिः । द्वाभ्यां जीवी अहः । एकेन जीव्येकाहेनेति मेधातिथिः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । दशाहमनिर्गुणेषु सपिण्डेषु बान्धवेषु । अस्त्रामासंचयनाद्वेति चतुरहोपलक्षणं चतुर्थेऽह्नि संचयनमिति वचनात् । चतुरहंगुणवत्स्वित्यर्थः । अहंगुणवत्तरेषु । एकाहमग्निहोत्रनित्यत्वाध्यायवत्सु । स्मृत्यन्तरानुरोधादेवं व्याख्यानम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आशौचनिमित्तकालनियममाह दशाहमिति । शावमाशौचं दशाहपर्यन्तंसपिण्डेषु विधीयते गुणरहितब्राह्मणविषयम् । अस्थिसंचयनादर्वाक् अहं वेदैकदेशाध्येतृविषयम् । एकाहंवा साङ्गसमग्रशाखाध्येतृपरम् । तद्यथा सञ्चयश्च ब्राह्मणानां प्रायेण चतुर्थेऽहनि भवत्यतो दिनचतुष्टयमेकशाखामन्त्रमात्रमधीतवतो दशाहस्थाने । अहः संपूर्णैकशाखाध्येतुः । एकाहो वेदश्रौताग्निमतः ॥ ५९ ॥

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ॥ समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरेवेदने ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्बान्धवग्रहणानुवृत्तेश्चान्वयजाः सप्तपुरुषावधयः सपिण्डा उच्यन्ते । येभ्यश्चास्य पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्र इति जीवत्पूर्वपित्रादेर्विधानात् षट् तावद्योग्यतया सपिण्डा भवन्ति । यद्यपि पितृभ्यो दीयते आत्मना सप्तमअतः पितामहमपि पितामहाद्याः पूर्वमन्वयजातास्ते सपिण्डा इति व्यपदिश्यन्ते । पूर्वे षट् सपिण्डाः । अपरे पुत्रादयः षडेव यत एकस्याः पिण्डदानक्रियायाः सहभावात् सपिण्डाद्युपदेशोलभ्यते । पुत्रादेरपि सहभावः पौत्रादिना क्रियमाणोऽयम् तेन येभ्यो दीयते यैश्च सह संप्रदानवान् भविष्यति सर्वे ते सपिण्डा व्यपदिश्यन्ते । यतो न तत्र पिण्डदानमभ्युपलक्षणत्वाच्छरद्ववेलायोमागन्तव्यमिति । तेन यावदुक्तं स्यात् प्रपितामहस्य यः प्रपितामहस्तदन्वयजाये यावत्सप्तमास्ते सपिण्डा एव त्वसन्तौ पित्रादि सन्तौ द्रष्टव्यम् । यत एव भेदस्तमुपादाय गणना कर्तव्या यावत्सप्तमावधि । यथा पितामहो येषामेकेस्तत आरभ्य सप्तमावधयः सपिण्डा इत्येव सर्वत्र तदन्वयजत्वे चोपलक्षणे जातिरनाश्रयणाद्विजातीया अपि क्षत्रियादयो ब्राह्मणादीनां सपिण्डा भवन्ति । अत एव तज्जननाद्याशौचे ब्राह्मणस्य दशाह एव तेषां नुस्वकाल एव द्वादशाहादिः ।

* हीनं भवे=हीनतरे (अ)

अतःसर्वस्यविजातीयनिमित्तेविजातीयसपिण्डनिमित्तेवाजन्मादौस्वकालएवशुद्धिः । क्षत्रियादीनांब्राह्मणापेक्षया त्रिपुरुषंसापिण्ड्यं तथाच शङ्कः । यद्येकजाताबहवःपृथक्क्षेत्राःपृथग्जनाः । एकपिण्डाःपृथक्क्षेत्राःपिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु ॥ पृथक्क्षेत्राः भिन्नजातीयासुस्त्रीष्वित्यर्थः । पृथग्जनाः पृथक्क्षेत्राः समानजातीयाअप्यनेकमातृकाभवन्ति तदर्थमुभयोरुपादानम् । एकपिण्डाःसपिण्डाभवन्ति किंतु पृथक्क्षेत्राः स्वजातिनिमित्तएव तेषांशुद्धिकालः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादेः सूतकादौ दशाहः । ब्राह्मणसूतके तेषां द्वादशाहश्च । तथाचान्योपि विशेषःपिण्डस्त्रिष्ववावर्तते त्रिष्वेव भवति पुरुषेषु । समानजातीयापेक्षया क्षत्रियादीनांब्राह्मणवत्पुरुषस्य सापिण्ड्यं एकजाताःपृथक्क्षेत्रा इत्यादिविशेषणोपादानादसमानजातीयापेक्षेत्रिपुरुषत्वमनेन वाक्येनशक्यते प्रतिपादयितुम् । एषएवार्थोऽनया स्मृत्या स्पष्टीक्रियते । क्षत्रविदूशूद्रदायादा ये स्युर्विप्रस्यबान्धवाः । तेषामाशौचे विप्रस्य दशाहच्छुद्धिरिष्यते ॥ षड्भिस्त्रिभिरथैकेनेत्यादिच ॥ स्त्रीणांतु विजातीयानांभर्तृकालेन जीवति भर्तरि शुद्धिः । आह च । सूतौ धृते तु दासानां पत्नीनांचानुलोमतः । स्वामितुल्यंभवेच्छौचं धृते स्वामिनि पैतृकम् ॥ अन्ये पठन्तिअसवर्णासुतानामिति अथमंपादंयद्ययमस्तिपाठस्तदा पुत्राणामपि शूद्राणांपितृगृहे व्यवस्थितानांतत्परतन्त्राणांपितृजात्यपेक्षया दशाहादिरेव शुद्धिकालः । दासाश्चात्र वैतनिकागृह्यन्ते येतु गर्भदासास्तेषांविध्यन्तरंश्रूयते । कारवः शिल्पिनोवैद्यादासीदासंतथैवच । राजानोराजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताइति ॥ स्पर्शनेचैवमेषांशुचित्वंविज्ञेयं । न पुनर्दानभोजनादिक्रियासु यतःकर्मनिमित्ताएते शब्दाअतःकिंविपर्यये शुद्धिः किंसर्वाःक्रियाः प्रतिप्रसवाउतकाश्चिदेवाभ्यनुज्ञायन्ते । यतोराज्ञश्च कार्याविधातार्थमत्याकांक्षायांयान्येव कर्माणि तान्येव तदयमागच्छन्ति । तथैवच समाचारः । ननुच नात्र स्पर्शप्रतिषेधः श्रुतोयावता स्मृत्यन्तरे पठ्यते । अस्थिसंचयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शोविधीयते । तथान्यच्चत्रिभिश्चतुर्भिर्बाहोर्भ्राह्मणःस्पृश्यतामियात् । एकादशेन शुद्धिःस्यान्मृतके सूतके तथा । राज्ञः षष्ठे सममे वा स्पर्शोद्वादशाहेनान्शुद्धिः । वैश्यस्य स्पर्शनमष्टमे नवमे वा पक्षेणान्शुद्धिः । शूद्रस्य स्पर्शनमेकादशे द्वादशे वा मासेनान्शुद्धिः । हारीतस्तथा वाक्यान्तरमपि । स्पर्शक्रमेण वर्णानांचितुःपञ्चषैर्दिनैः । भोज्यान्लोदशभिर्विप्रःशेषाद्वित्रिषडुत्तरैः । एतेच विकल्पाः । प्रयोजनापेक्षया गुणवदगुणापेक्षया व्यवस्थापनीयाः । सर्वेषांतावद्ब्राह्मणस्य भक्तदासास्त्रचतुरैरहोभिःस्पर्शनेन दूषयन्ति । गर्भदासास्तु सद्यः । एवमितरेषामपि वर्णानांयत्रेदंसद्यःशौचंतत्र सर्वत्रस्नानंवाससा च । द्रव्यस्य शुद्धिर्यायस्य विहितेतिज्ञापयिष्यते । कन्यानामपि त्रिपौरुषेयी सपिण्डता । सपुत्राणांतुस्त्रीणांत्रिपुरुषविज्ञायतइतिवसिष्ठः । आशौचएवैतत् । विवाहे तु विधिर्दर्शितः । स्थितमेतत् । सममपुरुषोमर्यादा षट्पुरुषाःसपिण्डाइति । सममे मामे विनिवर्तते । समानोदकभावः समानोदकव्यपदेशः जन्मनामोरेवेदने जन्मचायमस्मत्कुले जातः नाम अमुष्मादिदं नामकात्पितृपितामहादेरुभयोरवेदने । निवृत्तिरतश्चान्यतरज्ञानेप्यनिष्टोदकंज्ञेयम् । अवतीर्य नदीमन्यद्वा जलाशयंनाभिदग्धमभुग्नोदक्षिणाभिमुखः सव्योत्तराभ्यांपाणिभ्यामुदकंकृत्वानवेक्षमाणाः प्रत्याव्रजेयुरिति ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सममे त्वंविहाय त्वापेक्षया त्वष्टमे निवर्तते । अत्रच सममे पुरुषइतिसामान्याभिधानस्य त्वापेक्षयावाचीनेषु षट्सु पराचीनेष्वपि षट्सु तेषामपिच सन्ततौ समसङ्ख्यावच्छिन्नायांसपिण्डतानुवर्तते । तत्रैतदुक्तमाशौचमितितात्पर्यम् । सममे देयपिण्डेपि पिण्डभोजितया त्रयाणालेपभागितया च त्रयाणांसमानपिण्डसंबन्धात्सापिण्ड्यमितितुमत्स्यपुराणादिषूपलक्षणमात्रमुक्तम् । जन्मस्त्वाचीनपराचीनधारामभ्युत्पत्तिः । नामामुक्तशर्मेति । एतयोरुभयोरवेदनेज्ञानाभावे निवर्तते । एतत्संज्ञाकरणमाशौचविध्यर्थम् ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । सपिण्डलक्षणमाह । यंपुरुषप्रतियोगिनंकृत्वा निरूप्यते तस्य पितृपितामहप्रमृतीन्षट्पुरुषानतिक्रम्य सममे पुरुषे प्राप्ते सपिण्डत्वंनिवर्तते । एवंपुत्रपौत्रादिष्वप्यवगन्तव्यम् । पिण्डसंबन्धनिबन्धनाचेयंसपिण्डता । तथाहि पितृपितामहप्रपितामहेभ्यस्त्रिभ्यःपिण्डदानंप्रपितामहस्य पित्रादयस्त्रयःपिण्डलेपभुजश्च तत्पूर्वस्य तु समस्यपिण्डसंबन्धोनास्तीत्यसपिण्डता । यस्य चैते षट्पुरुषाःसपिण्डाःसोऽपि तेषांसपिण्डः पिण्डदातृत्वेन तत्पिण्डसंबन्धात् । अतःसामपौरुषीयंसपिण्डता । तदुक्तंमात्स्यपुराणे लेपभाजश्चतुर्थाद्याःपित्राद्याःपिण्डभागिनः । पिण्डदःसममस्तेषांसापिण्ड्यंसामपौरुषम् ॥ सगोत्रत्वे चेयंसपिण्डता । अतएव शङ्खलिखितौ सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः सामपौरुषी । तेन मातामहादीनामेकपिण्डसंबन्धेऽपि न सपिण्डता । समानोदकत्वंपुनरस्मत्कुलेऽमुकनामाभूदितिजन्मनामोभयापरिज्ञानेनिवर्तते ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । सपिण्डेष्वित्युक्तंसप्रतियोगिकंतल्लक्षणमाह सपिण्डतेति । तदुक्तं मात्स्ये ॥ लेपभाजश्चतुर्थाद्याःपित्राद्याःपिण्डभागिनः । पिण्डदः सममस्तेषांसापिण्ड्यंसामपौरुषम् ॥ पिण्डभागिनःप्रपितामहान्ताउत्तरे त्रयोलेपभुजइति षट् सपिण्डता तु सर्वेषांगोत्रतःसामपौरुषीति शङ्खोक्तेःअतोमातामहादीनामेकपिण्डसंबन्धेऽपि न सपिण्डता गोत्रभेदात्अस्मत्कुलेऽमुकनामाजातआसीत्तावत्पर्यन्तंसमानोदकभावःतदवेदने तदज्ञाने समानोदकता निवर्ततइत्यन्वयः ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । सपिण्डानाह सपिण्डतेति । पित्रादिषु पूर्वेषु षट्सु पुत्रादिष्वपरेषु सत्सु सपिण्डता वर्तते सममादौ निवर्तते । पुरुषग्रहणंस्त्रीद्वारसंबन्धनिवृत्त्यर्थम् । उत्तरार्धेविनिवर्ततइत्यनुषञ्जनीयम् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । सममे त्वंविहाय त्वापेक्षयात्वष्टमेनिवर्तते सममे पुरुषइति सामान्याभिधानात्त्वापेक्षयावाचीनेषु षट्सुतेषामपि च संततौ जन्मनामोऽवेदनेऽज्ञाने समानोदकभावःसमानोदकसंज्ञो भवति । शवस्पर्शं विशुध्यन्ति त्र्यहादुदकदायिनइत्यादिवाक्यैः ॥ ६० ॥

यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ॥ जननेप्येवमेवस्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छताम् ॥ ६१ ॥

[उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहोयज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ १॥]†

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथेदं दशाहादि एवमेव दशाहचतुर्युकाहाशौचं गुणापेक्षया व्यवस्थितं सपिण्डानाम् । निपुणां सर्वप्रकारामन्नादिविषयामपि । शावाशौचेतिगुणापेक्षया भर्तुश्चतुरहाद्याशौचापकर्षात्पत्न्याअप्याशौचापकर्षः । सूतकेतु नाशौचं सूतकेपुंसः संसर्गचेन्न गच्छति । रजस्तत्राशुचिज्ञेयंतच्च पुंसि न विद्यतइत्यद्विरोचनात् रजः प्रवृत्तिनिमित्तकंसूत्याशौचंपुंसआशौचापकर्षेपिस्त्रियादशाहमेव तथाचान्नादावप्याशौचशङ्कामाभूदित्येतदर्थंनिपुणामित्युक्तम् ॥ ६१ ॥

[सर्वज्ञनारायणः । उभयत्र सूतके मृतके च दशाहानीत्याशौचकालोपलक्षणम् । दशाहग्रहणंतु ब्राह्मणस्य प्राधान्यात् तदाशौचेषु च दशाहस्याप्युत्कृष्टत्वात् । कुलस्य तत्कुलस्यान्नंनभुज्यतेन्यैः । दानप्रतिग्रहादयश्चाशौचिभिः क्रियमाणाः । होमःस्मार्तः ॥ १ ॥]

(३) कुल्लूकः । यथेदं दशाहादिकंशवनिमित्तमाशौचंकर्मानर्हत्वलक्षणंसपिण्डेषु दशाहंशावमाशौचमित्यनेन विधीय

(६१) निपुणं=निपुणां (क, ख, ण, च, ज, झ, ढ.)

† (क, ख, द, त.)

ते । असवेऽपि सम्यक्शुद्धिमिच्छतांसपिण्डानां दशमेवाशौचं भवेत् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । सूतकं निर्दिशति यथेदमिति । एवंवृत्तिभेदेऽपि दशाहाद्युन्नेयम् ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । एवमेव स्यात् पूर्ववदेव स्यात् । दशाहं निर्गुणेषु चतुरहंगुणवत्सु त्र्यहंगुणवत्तरेष्वेकाहंगुणवत्तमेऽप्युन्नेयम् ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथेदं आशौचं शावाशौचं दशाहपर्यन्तसपिण्डेषु विधीयते जननेऽपि एवं दशाहं स्यात् । निपुणां यथोदितां शुद्धिमिच्छताम् ॥ ६१ ॥

[रामचन्द्रः । उभयत्रेति । उभयत्र शावाशौचे जननाशौचे च दशाहं तत्कुलस्यान्तं भुञ्जते न भुञ्जीत । दानप्रतिग्रहौवर्ज्यौ यज्ञवर्जयत् यज्ञाहुतिं तत्र हावयेन् तु हापयेत् । स्वाध्यायोवेदाध्ययनं न भवेत् ।]

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ॥ सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ ६२ ॥

[सत्रधर्मप्रवृत्तस्य दानधर्मफलैषिणः ॥ त्रेताधर्मापरो धर्ममरण्यस्यैतदुच्यते ॥ १ ॥] †

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषामिति । सपिण्डानां सर्वेषामस्थिसंचयनात्प्राक्शावमाशौचमङ्गाशौचमस्पृश्यताहेतुस्पृश्यन्तरोक्तम् । सूतकं तु प्रसवनिमित्तमङ्गाशौचं मातापित्रोरेव । सूतकं यावद्दशरात्रमङ्गाशौचं । पिता तु स्नातएव स्पर्शं शुचिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । अनिर्देशेन तुल्यतायां प्राप्तायां विशेषमाह सर्वेषामिति । मरणनिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं सर्वेषामेव सपिण्डानां समानम् । जनननिमित्तं तु मातापित्रोरेव भवति तत्राप्ययं विशेषः जनननिमित्तमस्पृश्यत्वं मातुरेव दशरात्रं पिता तु स्नानात्स्पृश्यो भवति । अयमेव संबन्धः संवर्तेन व्यक्तीकृतः ॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानं संचैलं तु विधीयते । माता शुभ्येद्दशाहेन स्नानात् स्पर्शनं पितुः ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वेषामिति । मरणनिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं सर्वेषामेव सपिण्डानां समानं जन्मनिमित्तमस्पृश्यत्वं मातापित्रोरेव स्यात् तत्रैव विशेषान्तरमाह सूतकं मातुः सूतकनिमित्तमस्पृश्यता दशरात्रं पिता तु प्रातःस्पृश्यो भवति तथा च संवर्तः ॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानं संचैलं तु विधीयते । माता शुभ्येद्दशाहेन स्नानात् स्पर्शनं पितुरिति ॥ तस्मात्सदिवसः पुण्यः पितृणां प्रीतिवर्धन इत्यपि संगतम् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । मातापित्रोरेव सूतकं न सपिण्डानाम् । उत्तरार्धेन पक्षान्तरमाह सूतकं मातुरेवेति । उपस्पृश्य पिता शुचिरित्युत्तरार्धेनोपपादयति ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपिण्डानां शावमाशौचं सूतकं जनननिमित्तं अस्पृश्यत्वमाशौचं मातापित्रोरेव न सपिण्डानां अस्पृश्यत्वं सूतकं मातुरेव च उपस्पृश्य स्नात्वा पिता शुचिः स्यात् ॥ ६२ ॥

[रामचन्द्रः । सत्रेति । सत्रकर्म बहुकर्तृकयज्ञकर्म तथा त्रेताधर्मः । उपलक्षणं तृतीयो धर्मो यस्येति त्रेताधर्मः वानप्रस्थः अरण्यवासी वानप्रस्थस्य एतद्विधिरुच्यते ।]

निरस्य तु पुमाञ्जुक्रमुपस्पृश्यैव शुध्यति ॥ बैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादघञ्यहम् ॥ ६३ ॥

[जननेऽप्येवमेवस्यान्मातापित्रोस्तुसूतकम् ॥ सूतकंमातुरेवस्यादुपस्पृश्यपिताशुचिः । १९ ॥]

[मेधातिथिः । एवमेतत्सपिण्डानां जनने यथैव दशाहादयः कल्पाः षट्कर्मादिवृत्त्यपेक्षया स्वाध्यायाल्पमहत्वापेक्षयाच व्यवस्थितामरणे तथैव जननेपिशौचमात्रमतिदिश्यते कालानवच्छिन्नं । सामर्थ्याच्चागृह्यमाणविशेषतया तत्संबन्धसकललाभः । कालावच्छिन्नातिदेशे तु एकेनैव मुख्यत्वाद्दशाहेन संबन्धः स्वाध्यायादिवृत्त्यासत्या दशाहाद्यपेक्षया एकाहेनशक्येनैवच निराकांक्षीकृतत्वादन्यरूप्यहादिभिर्नसंबन्धः स्यात् । तत्रेयंस्मृतिरविशेषेण वृत्तिस्वाध्यापेक्षयाव्यवस्थायांमृतसूतकयोर्विदधती जनने गुणाद्यनपेक्षया जातिमात्रे स्थाप्यमानाविरुध्येत समाचारश्च बाधितः स्यात् । नन्वेवंस्त्रीणामपि ग्रहैकाहादयः कल्पाः सूतिकानांमामुवन्ति समाचारविरोधिनः । अत्रोच्यते । यद्ययं विकल्पः स्यात्तदैव व्यवस्थितएवासीत्कल्पः । तथाहि तुशब्दउपपन्नतरोभवति । सूतकशब्दश्च नाशौचे वर्तते । लक्षणाया सूतकसंबन्धशौचंलक्षयेत् । लक्षणायासाहचर्यादस्पृश्यतैव लक्षयितुंयुक्ता यदिच सर्वमाशौचमभिप्रेतस्यादाशौचग्रहणमेवाकरिष्यत् अशौचमातुरेवेति । अतश्चस्मृत्यन्तरे त्रिरात्रमस्पृश्यतोत्तया इह तदभावस्तयोर्विकल्पः सूतकंमातुरेव । मातापित्रोर्मातुरेवेतिपितुर्विकल्पः उपस्पृश्यस्नात्वा शुचिर्भवतीति उपक्रममात्रमिदंक्ष्यमाणेन श्लोकेन पितुरपिग्रहमेव ॥ ६१ ॥]

(१) मेधातिथिः । सहेतुकंयहमुपदिशन्नुपस्पृशेनशुद्धिपूर्वोक्तामनुमन्यते । किमर्थमुच्यतइतिचेत् सरूपविधितयार्थवादाथ नविधेयतया जर्तिलयवाग्वाजुह्यादितिवत् । निरस्यतुशुक्रं मैथुनधर्मेण संप्रयुज्य शुक्रोत्सर्गादनन्तरं उपस्पृश्य स्नात्वा शुचिर्भवति । अतोबैजिकादभिसंबन्धात् । बीजनिमित्तोबैजिकः । अभिसंबन्धःअपत्योत्पत्तिःअतस्तत्र कथनानुरुन्ध्यान्नानुवर्तते । अघमाशौचं ग्रहं यादृशंच शुक्रनिरसनेन । कृतस्नानस्याशुचित्वं न तादृशमेव प्रसवे । अपि तु ग्रहं पूर्वश्लोकार्धग्रहशेषतयाऽनूद्यते । अतएवोपस्पृश्येति स्नानमुच्यते । स्नानंमैथुनिनःस्मृतमिति वचनान्नाचमनं पुत्रे तु जाते तदहःस्पृश्यतैवेति केचित् । तथाच शङ्खाह । कुमारप्रसवे नाड्यामल्लिन्नायांगुडतिलहिरण्यवस्त्रप्रावरणगोधान्यप्रतिग्रहेष्वदोषस्तदहरित्येके ॥ तस्मात्सदिवसःपुण्यःपितृणांश्रीतिवर्धनः । स्मरणाच्चैव पूर्वेषांतदहर्नं प्रदुष्यतीति ॥ तथाश्राद्धमप्येके कुर्वन्तीतिच । अनेन पितुःसर्वथाशौचाभावएव । तत्रैते स्मृती पूर्ववद्वृत्तिसदसद्भावापेक्षया विकल्पेते ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निरस्य त्वस्त्रीव्यतिरिक्तस्त्रीषु प्रक्षिप्य उपस्पृश्यस्नात्वा । एतच्च शुद्धेहेतुमात्रम् । प्रायश्चित्तवन्त्यदेव । एतच्च स्नानं यथोक्तंमृज्जलशौचंरुत्वा कर्तव्यम् । बैजिकादिति त्वस्त्रीव्यतिरिक्तस्त्रीषु जनितानांप्रसवमरणयोर्बीजसंबन्धाग्रहमघमाशौचमनुरन्ध्यात् । बैजिकादितिदशाहाशौचाभावार्थबीजमात्रासंबन्धोनतु स्वभार्याद्वारापि संबन्धइतितात्पर्येणोक्तम् ॥ ६३ ॥

(३) कुट्टुकः । स्नानंमैथुनिनःस्मृतमिति मैथुने स्नानविधास्यति । तेन मैथुनंविनाऽपि कामतोरेतःस्खलने स्नात्वा पुमाञ्जुद्धांभवति । अकामतस्तु त्वमादौ रेतःपाते मूत्रवद्वेतसउत्सर्गइत्यापस्तम्बोक्तेः स्नानंविनाऽपि गृहस्थस्थशुद्धिः । ब्रह्मचारिणस्त्वकामतोऽपि स्वमे सित्का ब्रह्मचारीत्यनेन स्नानादिना शुद्धिरुक्ता । बैजिके तु संबन्धे परपूर्वभार्यायामपत्योत्पत्तौ ग्रहमाशौचंभवति । तथाच विष्णुः । परपूर्वभार्यासु त्रिरात्रम् । रेतःपातिनामाशौचमप्रकृतमपि जननप्रकरणे प्रसङ्गात्तदनुगुणतयोक्तम् । यत्र रेतःपातमात्रेण स्नानंतत्रापत्योत्पत्तौ त्रिरात्रमुचितम् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नानमैथुनिनःस्मृतमित्यूतुकालमैथुने स्नानंविधास्यति तद्वते तु कामतोरेतःस्कन्दने स्नानं-
स्वमे तु न स्नानंगृहस्थस्यसूत्रवदितिवदन्यात्किंचिद्विधत्ते निरस्यत्विति । निरस्य मैथुनेन योनावृत्तौ नियोज्योपस्पृश्य-
स्नात्वा अन्यत्रमूत्रवदेतउत्सर्गइत्यापस्तम्बोक्तेः । परभार्यायामपत्योत्पत्तौ ब्यहमाशौचंस्यादित्याह बैजिकादिति ।
सपिण्डतादिसंबन्धासत्वेन बीजरेतः संबन्धे हेतुर्यत्रापत्योत्पत्तौतस्मादघमशौचमनुरुह्यात्कुर्यात्तथाच विष्णुः । पर-
पूर्वासु भार्यासु त्रिरात्ररेतःपाते तुमूत्रवदिति ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । शुक्रंनिरस्य गर्भाधानंरुत्वेतियावत् । उपस्पृश्य स्नात्वा । पुमान्पिता शुचिःस्याच्छुध्यति । ग-
र्भाधानंरुत्वातदानीमेव स्नातस्यापि जननाशौचसंबन्धोनभवतीत्यर्थः । सूतिकांमस्पृशतोऽयंपक्षउक्तः । स्पृशतस्तु गुणव-
त्तमस्याऽपि दशरात्रमेवैतदित्यवगन्तव्यम् । स्मृत्यन्तरानुरोधात्पक्षान्तरमाह बैजिकादिति अघमाशौचम् । अनुरुह्या-
त्कुर्यात् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुमान् शुक्रंनिरस्य योनौ पातयित्वा उपस्पृश्य स्नात्वा शुध्यति ऋतुशंकित्वात् । बैजिका-
देवसंबन्धात् त्वस्त्रीव्यतिरिक्तस्त्रिषु जनितानांप्रजनमरणयोर्बीजसंबन्धात् ब्यहं त्रिदिनपर्यन्तं अघं आशौचं अनुरुह्यात् ।
बैजिकादिति दशाहाशौचाभावार्थं बीजमात्रसंबन्धः । नतुत्वभार्याद्वारासंबन्धइति तात्पर्यार्थः ॥ ६३ ॥

अन्हा चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ॥ शवस्पृशोविशुध्यन्ति त्र्यहादुदकदायिनः॥६४॥

(१) मेधातिथिः । त्रयस्त्रिरात्रानवाहानि एकेनच । अन्हा एकयाच रात्र्या अहोरात्रः एवं दशाहोवृत्तानुरोधा-
देवमुपदिष्टः । शवस्पृशः शवस्य स्नानालंकारादिकारिणः । अन्येषांस्नानमात्रंवक्ष्यति तन्निर्यापकांश्च । तथाच प्रकटी-
करिष्यति भेताहारैःसममित्यत्र एतच्च समानोदकानां मूल्येनवा निर्हरतां । अनाथनिर्हरणे तु स्मृत्यन्तरे ॥ नतेषामशुभं-
किंचिन्नाशौचंशुभकर्मणाम् । जलावगाहनात्तेषांसद्यः शौचंविधीयते ॥ यत्तु असपिण्डद्विजमिति तत्रवै वक्ष्यामः । उदकदा-
यिनः समानोदकाःतेषांच पृथक्पिण्डेचसंस्थितइति सद्यःशौचमपि वक्ष्यते । तत्र विकल्पः । सपिण्डेष्वेतदस्वाध्यायाद्य-
पेक्षम् ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्हैकेनरात्र्याअहोरात्रेणेत्यर्थः । त्रिरात्रैस्त्रिभिर्नवरात्रेणेत्येवंदशभिर्दिनैः शवस्पृशो-
नाभिसंधिनाशवस्पृशोवहनादिकर्तारोविशुध्यन्ति । एतदाशौचमुक्तम् । प्रायश्चित्तंतु स्मृत्यन्तरोक्तम् । उदकदायिनः
समानोदकाः । समानोदकमरणे त्र्यहाच्छुध्यन्ति ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । एकेनान्हैकया च रात्र्येत्यहोरात्रेण त्रिरात्रैस्त्रिभिरितिनवाहोरात्रैर्मिलित्वा दशाहेनेतिवैदग्ध्येनो-
क्तम् । ननु दशाहेनेतिवक्तव्ये किमर्थंयवाग्विस्तरः । उच्यते ॥ बंहीयसीलघिष्ठांवा गिरंनिर्मान्ति वाग्मिनः । न चाव-
श्यत्वमेतेषांलघूक्त्यैव नियम्यते ॥ वृत्तस्वाध्यायगुणयोगेने ये सपिण्डाएकाहाद्यल्पाशौचयोग्यास्ते यदि स्नेहादिना शव-
स्पृशोभवन्ति तदा दशाहेनैव शुध्यन्ति उदकदायिनःपुनःसमानोदकास्त्र्यहेण । गोविन्दराजस्तु धनग्रहणपूर्वकशवनिर्हा-
रकासंबन्धिव्राह्मणविषयमिदं दशाहाशौचमाह ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्हाचेति । स्वाध्यायगुणयोगिनोऽसपिण्डास्ते शवस्पृशः शवस्य स्नानालङ्कारकारिणोऽन्हाए-
काहोरात्रेण हीनतराश्च त्रिरात्रैःनिर्गुणाश्च दशरात्रेण शुध्येयुरिति । उदकदायिनःसमानोदकाःत्र्यहादिति । दशरात्रैर्धनग्र-

किंतु विशुध्यतीति ऋते पुनः साध्वीतिवचनादनिवृत्ते रजसि वैदिककर्माधिकारानुप्रवेशो नास्ति न पुनः स्पर्शादिनिषे-
हणपूर्वकशवस्पृशोऽल्पशौचयोग्या अपि शुद्ध्येयुरिति गोविन्दः । त्रिरात्रैः त्रिभिरिति नवाहोभिः रात्र्या चेत्येकं तथा च दश-
रात्रयः तैः शुद्ध्येयुरिति मेधातिथिः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । रजन्याऽन्हैवचैकेनेत्यहोरात्रस्य निर्देशः । त्रिरात्रैरेव च त्रिभिरिति नवरात्रस्य संहृत्य दशभिरहो-
रात्रैरितियावत् । उक्तिवैचित्र्यमिदम् । शवस्पृशश्चेद्गुणवत्तमा अपि सपिण्डादशाहेनैव शुद्ध्यन्तीति । उदकदायिनः समानो-
दकाः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकेनान्हा रात्र्याचैकया एव मेकं दिनं त्रिरात्रैः तिसृभीरात्रिभिस्त्रिगुणितैः एवं नवभिः एवं दशदिनपर्य-
न्तं शवस्पृशः मौल्येन शववाहकाः विशुद्ध्यन्ति उदकदायिनः सपिण्डाः व्यहाच्छुद्ध्यन्ति ॥ ६४ ॥

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत् ॥ प्रेतहारैः समंतत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृमेधः चरमेष्टिः अन्येतु सर्वं कर्मैवलक्ष्यत इति प्राहुः । तत्कुर्वन् शिष्यो दशरात्रेण शुद्ध्यति ।
ब्रह्मचारिणोऽप्ययं विधिरस्त्येव । प्रेताहारैः समः प्रेतं हरन्ति निर्यापयन्ति यथा तेषां दशाहं एवं शिष्यस्यापीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरोराचार्यस्य सपिण्डपुत्राद्यभावे पितृमेधं स्वयं कुर्वन् दशाहमाशौचं कुर्यात् । ईदृशे चा-
सपिण्डशिष्यकर्तृके संस्कारे ये प्रेतहाराः प्रेतवाहकास्तेऽपि भनाद्यभिसंधिशून्यत्वेऽपि तावदाशौचिन इति प्रेतहारैः
सममित्यनेनोक्तम् ॥ ६५ ॥

(३) कुहूकः । गुरोराचार्यादेरसपिण्डस्य मृतस्य शिष्योऽन्योऽष्टकृत्वा प्रेतनिर्हारकैर्गुरुसपिण्डैस्तुल्यो दशरात्रेण शु-
द्धो भवति ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गुरोरिति । यद्यसपिण्डस्य प्रेतस्य मृतस्य पितृमेधमन्योऽष्टकृत्वा शिष्यः प्रेतहारैः स-
पिण्डैः । समं तुल्यः अतो दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । शिष्योऽसपिण्डोऽपि प्रेताहारैः प्रेतान्नभोजिभिः सपिण्डैरितियावत् । एवं वदता गुणवत्तमानामपि
प्रेताहारानां दशाहमेवाशौचमिति सूचितम् ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिष्यः प्रेतस्य गुरोः पितृक्रियां समाचरेत् प्रेताहारैः प्रेतवाहकैः समं मिलित्वा ॥ ६५ ॥

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भसावे विशुद्ध्यति ॥ रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । गर्भसावे गर्भमासरात्रीस्त्रिया एव शुद्धिर्युक्ता इह वाक्येतस्याः श्रुतत्वात् । सपिण्डानां तु स्मृत्य-
न्तरसमाचारावन्वेषणीयौ । वसिष्ठेन तु सपिण्डानां व्यहः समाम्नातः । ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने सपिण्डानां त्रिरात्रमशौ-
चम् । सावस्तु गर्भस्य मासत्रयादूर्ध्वप्राग्दशमास्यामासात् । केचित्तु प्राङ्गवमादित्याहुः । अप्राप्तकालस्य पातः सावउ-
च्यते । न पुनर्द्रवरूपस्यैव । तथा गौतमेन गर्भविस्संसेन गर्भमाससमारात्रीरिति पठितम् । सप्तमास्याश्च जीवन्ति । अतः
सप्तमे मासे पूर्णमाशौचं एतत्तु जीवतो जातस्य युक्तमन्यथा तु गर्भमाससमा इत्येव । इह रजस्वलाया रजस्युपरते स्नानेन
शुद्धिराम्नाता स्मृत्यन्तरे व्यहादूर्ध्वं तत्रैवं व्यवस्था । प्राक्क्यहाद्रजोनिवृत्तावपि नास्ति शुद्धिरूर्ध्वमनुपरतेऽपि भवति ।

(६५) समाचरेत् = समाचरेत् (ख, च)

(६५) प्रेतहारैः = प्रेताहारैः (नन्दनः)

धः । उक्तमाद्याश्चतस्रोनिन्दिताइति । रजस्वला स्त्री रजस्युपरते स्नानेन साध्वी भवति शुद्धा कर्मयोग्येत्येवंपदयोजना । स्त्रीग्रहणं वर्णमात्ररूपार्थम् । पूर्वतु श्लोकाब्राह्मणविषयाव्याख्यातास्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं स्त्रीग्रहणम् । उत्तरत्रापि यत्र विशेषप्रमाणं नास्ति तत्रापि वर्णमात्रविषयतयैव यथा नृणामकृतमुण्डानामिति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अर्वाक् षण्मासतः स्त्रीणामिति ब्राह्मणवचनात् षण्मासमध्यएव स्नावः तत्र मासतुल्याभिः स्नावसंबन्धिमाससमसङ्ख्याभिः स्त्री शुद्ध्यति । शुचिकर्त्राकाङ्क्षायां स्त्रीपदस्योत्तरार्धस्थस्यान्वयात् । अतएव सपिण्डान्तराणांसद्यः शौचम् । रात्रिभिरिति बहुवचनाच्चाद्यद्वितीयमासयोरपि स्नावे त्रिरात्राशौचम् । तत्र तु मासतुल्याभिरितिनान्वीयते अयोग्यत्वात् । रजस्वला तु स्त्री रजस्युपरते स्नाता सती धर्मकार्येषु शुद्ध्यति यदि सा साध्वी भवति मनसापि पतिं न व्यभिचरति अन्यथात्वागामिरजःपर्यन्तमेव तस्या आशौचमित्यर्थः । रजस्युपरत इति वचनादनुपरते रजसि चतुर्थेऽहनि स्नातापि न धर्मकृत्ये शुद्ध्यतीत्युक्तम् ॥ ६६ ॥

(३) कुट्टुकः । अत्र रात्रिभिरिति विधेयगामिनो बहुत्वस्य विवक्षितत्वात् तृतीयमासात्प्रभृति गर्भस्नावे गर्भमासतुल्याहोरात्रैर्विशेषाभिधानाच्चातुर्वर्ण्यं स्त्री विशुद्ध्यति । एतच्च षण्मासपर्यन्तम् । यथोक्तमादिपुराणे । षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्नावो भवेद्यदि । तदामाससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं तु जात्युक्तमाशौचं तां विद्यते ॥ मेधातिथिगोविन्दराजादयस्त्वादिपुराणे वचनादर्शनात्सममासादवांग्गर्भस्नावे मासतुल्याहोरात्रैः स्त्रीणां विशुद्धिरित्येति दिशन्ति । प्रथमद्वितीयमासीयगर्भस्नावे स्त्रीणां त्रिरात्रम् । यथाह हारीतः । गर्भस्नावे स्त्रीणां त्रिरात्रं साधीयोरजोविशेषत्वात् । पित्रादिसपिण्डानां त्वत्र सद्यः शौचम् । यथाह सुमन्तुः गर्भमासतुल्यादिवसागर्भसंस्वपणे सद्यः शौचं वा । भवति । गर्भमासतुल्या इति स्त्रीविषयं सद्यः शौचं वेति पित्रादिसपिण्डविषयमिति व्यवस्थितविकल्पः । रजस्वला च स्त्री रजसि निवृत्ते सति पञ्चमे दिने स्नानेनादृष्टार्थकल्पनयोग्या भवति । स्पर्शयोग्या तु त्रिरात्रव्यपगमे चतुर्थेऽहनि कृतस्नाने नैव शुद्धा भवति ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच रात्रिभिरिति । मासद्वयाभ्यन्तरे त्रिरात्रं बहुवचनवशात् तृतीयमासप्रभृति षण्मासपर्यन्तमासतुल्याहोरात्रैः स्त्री शुद्ध्यति अत ऊर्ध्वं स्वजातिक्रमेण । सममे मासे जीवेन संयुक्तो भवतीति गर्भोपनिषच्छ्रुतेर्जावावेशात्पूर्णाशौचम् । अतः षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्नावो भवेद्यदि । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमाशौचं तां विद्यते इत्यादित्यपुराणोक्तेः । तथा गर्भमासतुल्यादिवसागर्भस्नावे सद्यः शौचं वा भवतीति सुमन्तुक्तेः । गर्भमासतुल्येति सर्ववर्णस्त्रीसाधारणम् । सद्य इति पितृसपिण्डानामिति शेषः सपिण्डानां तु त्रिरात्रं वृत्ते गर्भपतने सपिण्डानां त्रिरात्रमाशौचमिति वसिष्ठोक्तेः । ऋतुः स्वाभाविक इत्यत्राशुद्धिरुक्ता न शुद्धिस्तत्राह रजसि उपरते निवृत्ते स्नानेन मैथुनयोग्या साध्वीति विशेषणात् पञ्चमेऽहनि तासामदृष्टार्थाशुद्धिः ॥ शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽहनि स्नानेन स्त्री रजस्वला । दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । प्रथमद्वितीययोर्मासयोरार्तवतृतीयादिषु चतुर्षु गर्भस्नावः सममादिषु मासेषु मसव इति प्रसिद्धम् तत्र तृतीये मासे गर्भस्नावे तिस्रो रात्रय आशौचं चतुर्थे चतसः पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् उत्तरार्धेन रजस्वला शौचमुच्यते । रजस्युपरते त्रिरात्रेऽतीत इत्यर्थः । स्नानेन विशुद्ध्यतीत्यनुवर्तते ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । गर्भमासतुल्याभिः रात्रिभिरिति बहुवचनात् प्रथमद्वितीयमासयोरपि स्नावे त्रिरात्रं स्त्रिया एवाशौचं अन्येषां तु सद्यः पुनः रजसि उपरते निवृत्ते पुनः रजोदग्ने स्नानेन साध्वी शुद्धा भवेत् । असाध्वी चेद्वन्तरपर्यन्तमशुद्धा स्यात् ॥ ६६ ॥

नृणामकृतचूडानांविशुद्धिनैशिकी स्मृता ॥ निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ६७ ॥

[प्राक्संस्कारप्रमीतानां वर्णानामविशेषतः । त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वङ्गोविधीयते ॥ १॥] †

[अदन्तजन्मनःसद्यआचूडानैशिकी स्मृता । त्रिरात्रमावृता देशात्दशरात्रमतःपरम् ॥ २ ॥] †

[परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु प्रकृतेषु च । मातामहे त्रिरात्रं तु एकाहं त्वसपिण्डतः ॥ ३ ॥] †

(१) मेधातिथिः । इमाः षष्ठीः कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तृलक्षणाः केचिद्वाचक्षते । अकृतचूडएकाहेन शुभ्यति । तथाच योवस्थापेक्षोपिविकल्पइत्येकीयमतमुक्तम् । तस्यैव श्लोकस्य व्यवस्थावाक्ये इमे अन्ये त्वध्याहारेण संबन्धलक्षणा आहुः । अकृतमुण्डानां मृतानां च सपिण्डास्तत्रोत्तरपक्षः । समाचाराभिप्रेतः । स्मृत्यन्तरे सद्यः शौचमप्याभ्यातं विषयस्तत्रैव दर्शितः । आदन्तजन्मनः सद्यः आचूडानैशिकी निवृत्तचूडकानां त्रिरात्रमिति ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकृतचूडानां मरणे नैशिकी निशाध्यापिनी एकाहोरात्रमशुद्धिरित्यर्थः । अत्र चादन्तजातमरणेऽपि प्रागाशौचमात्रस्योक्तत्वादेकाहापकर्षः । सद्यः शौचमेवाशौचं तच्च स्नानपर्यन्ताशौचम् । निवृत्तचूडकानां प्रागुपनयनान्मरणे त्रिरात्रं ऊनद्विवार्षिकमित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् कृतचूडापदं पूर्णद्विवर्षतोऽपलक्षणम् ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । अकृतचूडानां बालानां मरणे सपिण्डानामहोरात्रेण शुद्धिर्भवति । कृतचूडानां तु मरणे प्रागुपनयनकालात् त्रिरात्रेण शुद्धिः ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नृणामिति नैशिकी एकाहोरात्रनिर्वर्त्या यदाह याज्ञवल्क्यः ॥ आदन्तजननात्सद्यआचूडानैशिकी स्मृता । त्रिरात्रमावृता देशात्दशरात्रमतःपरमिति सर्वमेतदुचितकालपरम् ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । अकृतचौलानामग्रामतृतीयवर्षाणां षष्ठमासादूर्ध्वमरणे ज्ञातीनां शुद्धिनैशिकी । आशौचमेकरात्रं निवृत्तचौलकानां ग्रामतृतीयवर्षाणां सप्तमवर्षात्प्राद्वरणे त्रिरात्रमाशौचम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृणां बालानां अकृतचूडानां नैशिकी स्मृता निवृत्तचूडकानां आवृतादेशात् आवृतबन्धानां त्रिरात्राच्च शुद्धिरिष्यते ॥ ६७ ॥

ऊनद्विवार्षिकं भेतं निदध्युर्बान्धवाबहिः ॥ अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । ऊने असंस्कृतस्य द्वे वर्षे यस्य जातस्य उच्यते ऊनद्विवार्षिकं तत्प्रेतं बान्धवाबहिर्यामं निदध्युर्भूमौ निखातायां स्थापयेयुः । स्मृत्यन्तरे निखनेदिति पठ्यते । अलंकृत्य भेतालंकारैः । ऊनद्विवर्षेऽपि श्रूयमाणोऽलंकारः समाचारात्कृतोपनयनादावपि विज्ञेयः । शुचौ यत्रास्थीनि भूप्रदेशे न सन्ति अस्थिसंचयनरहितत्वेन या शुद्धा तत्र निखाय स्थाप्यः । श्मशाने किलास्थीनि संचितानि भवन्ति । अतएव तेन वचनेन ततोऽन्यत्र विधानमुच्यते । न पुनस्तादृशस्यास्थिसंचयोन कर्तव्यइत्येव वाक्यार्थः । अग्निसंस्काराभावादेव तदप्राप्तेः ॥ ६८ ॥

† सम=नव (अ) † तिदिशंति=भिदधाति (अ)

(६७) विशुद्धिः=मशुद्धिः ॥ (क, ख, ग ण)

† (क)

(२) सर्वज्ञनारायणः । बहिर्यामाद्भूमौ निदध्युरिति निखननमुक्तम् । अलंकृत्य सगादिना । अस्थिसंचयनाद-
ते मांसापगमानन्तरमपि तन्न कार्यमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

(३) कुक्षूकः । असंपूर्णद्विवर्षबालंमृतकृतचूडं मालादिभिरलंकृत्य ग्रामाद्वहिःकृत्वा विशुद्धायांभूमौ कालांतरे
शीर्णदेहतया शक्यमस्थिसंचयनवर्जबान्धवाः प्रक्षिपेयुः । विश्वरूपस्तु । यस्यां भूमावन्यस्यास्थिलचयनं कृतंतस्यां
निदध्युरिति व्याचष्टे ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । असंपूर्णद्विवर्षस्यकृत्यमाह ऊनेतिद्वाभ्यां । अलंकृत्य माल्यादिभिः । अस्थिसंचयनादृते दा-
हाभावादस्थिसंचयनाप्राप्तेः शुद्धायांभूमौनिक्षिपेदितिविवरूपः ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । ऊर्नाद्विवार्षिकमसंपूर्णद्वितीयवर्षम् । निदध्युर्निखनेयुः । बहिर्यामसीम्नःअस्थिसंचयनादृतेअस्थि-
सञ्चयनरहितायांभूमावित्यर्थः ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऊर्नद्विवार्षिकं ऊने अपरिपूर्णे द्वे वर्षे यस्यासौऊर्न द्विवार्षिकः तंप्रेतंशुचौ भूमौ अवटंगतंकृत्वा
गन्धमाल्यादिभिरलंकृत्य स्मशानादेर्वहिर्निदध्युः स्थापयेयुः बान्धवाः अस्थिसञ्चयनादृते अस्थिसञ्चयनं कर्तव्यम् । ब्रह्म-
पुराणे ॥ विप्रे द्विवर्षन्यूने तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकी । ब्रह्मा तु क्षत्रिये शुद्धिस्त्रिभिर्वैश्ये मृते सति ॥ निवृत्तचूडकेविप्रे
त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । निवृत्तेक्षत्रिये षड्विर्वैश्ये नवभिरेव च ॥ शुद्धे द्विवर्षन्यूने तु मृते शुद्धिस्तुपञ्चभिः । अत ऊर्ध्वमृते
शुद्धे द्वादशाहा द्विशुष्यति ॥ षड्वर्षान्तमतीतोयःशुद्धश्चेन्म्रियतेयदि ॥ मासिकंचे त्याङ्गिरसभाषितम् ॥ ६८ ॥

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ॥ अरण्ये काष्ठवत्यत्त्वा क्षपेयुरुहमेव च ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । काष्ठवदिति निरपेक्षतामाह । श्राद्धमपि न कर्तव्यंनचोदकं उदकक्रियानिषेधेन श्राद्धनि-
षेधः सिद्धः अङ्गाङ्गिभावात् । अतः समाचारप्रसिद्धः । श्राद्धनिषेधोलिङ्गेन साधयितव्यः । अन्येतु स्मृत्यन्तरदृष्टनिखन-
नप्रतिषेधार्थवर्णयन्ति । ततश्च विकल्पः । क्षपेयुः उदास्येयुः शास्त्रचोदितंव्यापारं कुर्यात् ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदकक्रिया पिण्डमप्युपलक्षयति काष्ठवदिति । यमसूक्तपाठादिस्मृत्यन्तरसिद्धमनुप्रेत-
स्य कार्यमपि न कर्तव्यमित्यर्थः । आरण्यइतिचारण्यमध्यएव निखननंमुख्यं तदभावे बहिर्यामादितिर्दाशतम् । क्षपे-
युः क्षपयेयुरुहमाशौचेन तच्छ्वनिखननकारिणःसपिण्डाः इतरसपिण्डानांतु यथोक्तमेव ॥ ६९ ॥

(३) कुक्षूकः । अस्योनद्विवार्षिकस्याग्निसंस्कारो न कर्तव्यः । नाप्युदकक्रिया कर्तव्या । उदकदाननिषेधोऽयं-
श्राद्धादिसकलप्रेतकृत्यनिवृत्त्यर्थः । किंत्वरण्ये काष्ठवत्परित्यज्य काष्ठवदितिशोकाभावोऽभिहितः । यथाऽरण्ये काष्ठप-
रित्यज्य शोको न भवति । एवंप्रत्यक्त्वा न्यहंक्षपेत् न्यहाशौचंकुर्यात् । अयंचारुतचूडस्य न्यहाशौचविधिः । पूर्वोक्तैकाहा-
शौचविकल्पपरः सच व्यवस्थितोवृत्तस्याध्यायादियुक्तस्यैकाहः । तद्रहितस्य न्यहः । यद्यपि मनुना परित्यागमात्रं-
विहितं तथाप्यूनद्विवार्षिकंनिखनेदिति याज्ञवल्क्यवचनाद्विशुद्धभूमौ निखायैव त्यक्तव्यः ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह नेति । अरण्ये काष्ठवदितिस्थानविकल्पउपेक्षायां दृष्टान्तोवा । ऊर्नद्विवर्षस्य कृतचू-
डस्य न्यहमाशौचमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । अस्योनद्विवार्षिकस्यनिखातस्य प्रेतस्यनकेवलंनिखननमेव संस्कारः किंतु त्यागोऽप्युत्तरार्धेनोध्य-
ते । नियमैःकालयापनंक्षणम् । न्यहमाशौचवान्भवेदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य ऊन द्विवर्षस्य अग्निसंस्कारो न कर्तव्यः । उदकक्रिया जलाञ्जलिक्रिया न कर्तव्या । अरण्ये काष्ठवदमन्त्रपूर्वकं त्यक्त्वा न्यहं त्रिदिनपर्यन्तं आशौचं क्षपेरन् क्षपेयुः ॥ ६९ ॥

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ॥ जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्निवापि कृते सति ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । आत्रिवर्षस्येति आतृतीयाद्वर्षात्प्रतिषेधः न पुनश्चतुर्वर्षादौ एवमर्थमेवादिशब्दं केचित्पठन्ति । नात्रिवर्षस्य कर्तव्या त्रिवर्षादेरिति । समाचारश्चैवमेव । जातदन्तस्य वा कुर्युः उदकक्रिया साहचर्यादग्निसंस्कारोऽभ्यनुज्ञायते । ननु च विकल्पे कामचारः तत्र कः प्रयाससाध्यं चित्तक्षयकरमनुष्ठानपक्षमाश्रयेत् व्यर्थस्तदुपदेशः । उच्यते । सर्वविलक्षणोऽपि त्रोरधिकारः । प्रेतोपकारार्थमेतत्क्रियते न नैमित्तिकत्वादवश्यकर्तव्यमित्येतन्नागेवोक्तम् । तत्रावश्यकर्तव्यताप्रतिषेधोऽस्तीतोहनिश्चीयते । प्रेतोपकारार्थत्वमस्तीत्यभ्यनुज्ञानेन ज्ञाप्यते । तत्राकरणे नास्ति विध्यतिक्रमः । प्रेतोपकारस्त्वनुष्ठानाद्भवतीति विधिप्रतिषेधयोर्नासमञ्जस्यम् ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नात्रिवर्षस्येति अत्रो न द्विवर्षस्योदकक्रियां निषिद्धामनूद्य प्रेताभ्युदयार्थत्वेन सा पुनर्न विधीयते । अत्रिवर्षः अप्रविष्टतृतीयवर्षः । जातदन्तस्य वा कुर्युरिति स्त्रीविषयम् । तेन स्त्रियां जातदन्तायां मृतायां तदभ्युदयार्थत्वे उदककार्यम् । अनिर्दिष्टविशेषत्वाच्च न पुंसकलिङ्गेनाभिधानं शवविशेषणतया चेति । नाम्नि वापीति पुत्रविषयं तस्य जन्ममात्रेणातिशयितोपकारकारित्वात् । नामव्यतिरेकेण चोदकदानानुपपत्तेर्नामकरणानन्तरं प्रेताभ्युदयार्थमुदकदानम् ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । अप्राप्ततृतीयवर्षस्य पित्रादिसपिण्डैरुदकक्रिया न कर्तव्येति पूर्वत्र निषिद्धाप्युत्तरार्थमनूद्यते । जातदन्तस्य वा उदकदानं कर्तव्यं । नामकरणे वा कृते उदकक्रिया साहचर्यादग्निसंस्कारोऽभ्यनुज्ञामात्रं । प्रेतपिण्डश्राद्धादिकंच । यद्यभ्यकरणसंभवे करणं क्लेशावहं । तथापि करणाकरणयोराभ्यानां जातदन्तकृतनाम्नोऽकरणे प्रेतोपकारो भवत्यकरणे प्रत्यवायाभावइत्यवगम्यते ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । अप्राप्ततृतीयवर्षस्य जातदन्तस्य कृतनाम्न उदकक्रियास्ति । तथाचाग्निसंस्कारप्रेतश्राद्धे उपलक्षिते तेषां करणाकरणयोराभ्यातत्वात्करणे प्रेतोपकारोऽकरणे न प्रत्यवायइति भावः । तत्रोदकक्रिया अपनःशोशुचदधमित्येनेन मन्त्रेण । एवंमातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ॥ कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्वशुरात्विजम् इति याज्ञवल्क्योक्तः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । त्यागपक्षे किमुदकक्रिया कार्या न वेति चोदनायामाह नात्रिवर्षस्येति । उत्तरार्धे नोदकक्रिया कार्येति गृह्यते कुर्युरुदकक्रियामिति विभक्तिविपरिणामः ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । अत्रिवर्षस्य अपरिपूर्णत्रिवर्षस्य बान्धवैरुदकक्रिया न कर्तव्या । जातदन्तस्य स्त्रीशवस्य ॥ ७० ॥

सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ॥ जन्मन्येकोदकानांतु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । सब्रह्मचारी समानचरणोऽत एकोदका अप्यासपिण्डेभ्यः परिगृह्यन्ते तेषामितरेतरं जन्मनि स्मृतं के त्रिरात्रम् । सद्यःशौचमपि स्मृत्यन्तरादुदकदायिनां विकल्पितं द्रष्टव्यम् ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सब्रह्मचारिणि त्वाभ्ययनसमकालं स्वगुरुणोपनीताभ्यापिते । एकोदकाः समानोदकाः ॥ ७१ ॥

(३) कुट्टकः । सहाध्यायिनि मृते एकरात्राशौचकतव्यम् । समानोदकानांपुनः पुत्रजनने सति त्रिरात्रेण शुद्धिर्भवति । ज्यहानुदकदायिनइति मरणविषयमुक्तम् ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचसेति । सब्रह्मचारिणि सहाध्यायिनि अतीतेमृते क्षपणमशौचस्य निवृत्तिः । सपिण्डानां दशाहत्वेपि समानोदकानांसूतके तनयूनतामाहजन्मनीति ज्यहादुदकदायिनइति मरणोक्तत्वात् ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मणासहचरतीति सब्रह्मचारी सवेदाध्यायी सहाध्यायी अतीते मृते एकाहं आशौचं क्षपणं स्मृतम् जन्मन्येकोदकानां त्रिरात्राच्छुद्धिः ॥ ७१ ॥

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु ज्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः ॥ यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥ ७२ ॥

[परपूर्वासु पुत्रेषु सूतके मृतकेषु च । मातामहे त्रिरात्रस्यादेकाहंतु सपिण्डने ॥ १ ॥] +

(१) मेधातिथिः । असंस्कृतायावाङ्मन्त्रेण प्रतिगृहीतानच विवाहितास्तासामरणे बान्धवाः पतिपक्षास्त्रिरात्रेण सनाभयस्तु सपिण्डाः स्वपितृपक्षायथोक्तेन कल्पेन निवृत्तचौडकानामितिजातेरधिकारात्त्रिरात्रेण । अन्यैस्तृक्तंसोदर्यादशरात्रेणेति तेषांचाभिप्रायः अष्टवर्षायाः कन्यायादानविहितं अदत्तायाश्च निवृत्तचौडकव्यपदेशाभावात्पुंसद्विपनीतस्य तदानींकल्पान्तरस्यानाम्नानादशाहएव युक्तः । अन्यैस्तु पठितम् । अहस्त्वदत्तकन्यासुबालेषु च विशोधनमिति । तत्र व्याख्यातारः पञ्चादशाब्ददेशीयापि याज्ञदत्ता कन्या तिष्ठेत्तदहरेवाशौचम् । यतोमुख्यमात्मानमतिक्रम्य कालक्षपणे प्रमाणाभावात् । तत्रोच्यते । बालेषुचेतिकोस्यार्थोयावताउक्तमेव योगविभागे आदन्तजन्मनः सद्यइति नचैतेनतद्वाधितुंयुक्तंसामान्यरूपत्वादस्य तस्यच विशेषव्यवस्थापनरूपत्वादतोयमेकाहः पृथगुक्तोपि आचूडादेव व्यवतिष्ठते । सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वात्तस्मादनार्षेयायमर्धश्लोकः प्रतिपद्यते स्पर्शविषयतया नेयम् । स्पर्शप्रतिषेधोहि मृतकसूतकयोर्बालस्यापि पुंवत्प्राप्तः तदर्थमेतदुक्तंस्यात् अहस्त्वदत्तकन्यासुबालेषुचविशोधनमिति । एवंच विषयसमस्याश्रिताभवति साच युक्ताकारकविभक्तित्वात् । इतरथा अध्याहृत्य भावलक्षणा समी व्याख्यायेत बालेषु मृतेषु जीवतांशुद्धिरिति नच तदुत्पत्तिनादाशौचमेतेनैतत्सिद्ध्यतीति विषयान्तरे तस्य च चरितार्थत्वात् भूमौपरिवृत्तत्वात् भूमौ परिवृत्तस्य च स्पर्शनसंभवात् । अविशेषोक्तौ कुतोविशेषप्रतिपत्तिरितिचेत् तस्याचमनकल्पोविद्यतइत्येतस्मिन्निधौ तादृशस्येवस्पर्शस्यप्रतीयमानत्वात् । तथाच रजस्वलास्पृष्टिर्नोबालस्य स्पर्शननेच्छन्ति । अथास्य विशेषेणस्यात् । तथा गौतमेन तदुक्तंस्वस्यांस्मृतौयुक्तमेवाधातुमेतस्य तस्माद्युक्तैवाधानकाललक्षणा ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असंस्कृतानां अपरिणीतानां वाग्दत्तानां । बान्धवाः पतिपक्षाः । यथोक्तेन ज्यहेण कल्पेन प्रकारेण वाग्दत्तानामेव स्त्रीणां सनाभयोज्ञातयः ॥ ७२ ॥

(३) कुट्टकः । स्त्रीणामरुतविवाहानांवाग्दत्तानांमरणेबान्धवाः भर्त्रादयस्त्र्यहेन शुध्यन्ति । वाग्दानंविना भर्तृपक्षेसंबन्धाभावात् । आश्रुतमपि वाग्दानान्तर्पर्यन्तंबोद्धव्यम् । सनाभयः पितृपक्षावाग्दत्तानांविवाहादवाङ्मन्त्रेण यथोक्तेनैव कल्पेनेत्येतच्छ्लोकपूर्वार्धोक्तेन त्रिरात्रेणैव शुध्यन्तीत्यर्थः । तदुक्तमादिपुराणे आजन्मनस्तु चूडान्तंयत्र कन्याविपद्यते । सद्यःशौचंभवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥ ततोवाग्दानपर्यन्तंयावदेकाहमेव हि । अतःपरंप्रवृद्धानांत्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

वाग्दाने तु कृते तत्र ज्ञेयंचोभयतरुयहम् । पितुर्वरस्य च ततोदत्तानां भर्तुरेव हि ॥ स्वजात्युक्तमशौचस्यान्मृतके सूतकेऽपि च ॥ मेधातिथिगोविन्दराजौ तु यथोक्तेनैव कल्पेनेति नृणामकृतचूडानामित्येतदुक्तेन विधिना शुध्यन्तीति व्याचक्षाते । अत्रच व्याख्याने पुत्रवत्कन्यायामपि चूडाकरणादूर्ध्वमरणे व्यहाराशौचं स्यात् । तच्चादिपुराणाद्यनेकवचनविरुद्धम् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्त्रीणामिति । असंस्कृतानां केवलवाग्दत्तानां बान्धवाः भर्तुः संबन्धिनः वाग्दानं विना भर्तृपक्षैः संबन्धाभावात् इति भावः । दत्तानां भर्तुरेव हीति भर्तृपक्षाणां केवलं तासां । अपितु पितृपक्षा अपि न्यहाच्छुध्यन्तीत्याह यथेति । सनाभयः सपिण्डाः यथोक्तेन त्रिरात्रेण । अवाग्दत्तानां तु अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनमिति । अत्र अष्टवर्षान्यूनाकन्य बालश्च द्विवर्षान्यूनः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । असंस्कृतानामनूढानां चैलादूर्ध्वमरणे सनाभयः सोदराः यथोक्तेन दशरात्रेण शुध्यन्ति ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणां कन्यकानां असंस्कृतानां अपरिणीतानां वा दत्तानां बान्धवाः पतिपक्षीयाः व्यहाराच्छुध्यन्ति तद्यथा अकृतचूडायां सद्यः शौचं वाग्दानादूर्ध्वसंस्कारात्माक्पतिपक्षे पितृपक्षे च त्रिरात्रमेव संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे । प्रसव मरणे चेत्पितृगृहे प्रसव एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमित्यर्थः । यथोक्तेन व्यहेन कल्पेन प्रकारेण सनाभयः भ्रात्रादयः शुध्यन्ति ॥ ७२ ॥

अक्षारलवणान्ताः स्युर्निमज्जेयुश्च ते व्यहम् ॥ मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक्क्षितौ ॥ ७३ ॥

(३) मेधातिथिः । क्षारलवणं च यवक्षारादिक्षारं लवणं सैन्धवादि तन्न भुञ्जीरन् लवणविशेषणं वा क्षारग्रहणं तेन सैन्धवस्याप्रतिषेधः । निमज्जनं च नदीतडागादौ च तीर्थस्नानमङ्कपरिघर्षणादिवर्जनम् । मांसाशनं च यावदाशौचं स्मृत्यन्तरात्प्रतिषिध्यते । एवं पठ्यते नस्त्रियमुपेयुर्न मार्जयेयुर्न मांसमश्नीयुः । गृहकारस्तु व्यहमनश्चान्त आसीरन् क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन्त्याह शयीरंश्च स्थण्डिले परसंगवर्जं । सूतकेऽपि ब्रह्मचर्यं स्मृत्यन्तरे प्रदर्शितम् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षारः सर्जिकादिः लवणसैन्धवादि तदन्यान्ताशनाः । निमज्जेयुरुदकदानार्थम् । ते सपिण्डाः । व्यहमिति दशाहस्नानाशक्तौ निमज्जनमात्रेणान्वीयते । अन्यन्तु सर्वयावद्दशाहमेव । मांसाशनं मांसरूपमशनीयम् । पृथगेकैकं क्षितौ क्षितिस्पृष्टसस्तरादौ न खट्वादौ ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षारलवणं कृत्रिमलवणं तद्रहितमन्नमश्नीयुः । त्रिरात्रं नद्यादौ स्नानमाचरेयुः । मांसं च न भक्षयेयुः । भूमौ चैकाकिनः शयनं कुर्युः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । उभयपक्षिणानियममाह अक्षरेति । मांसाशनं मांसयुक्तमशनमन्नं पृथक्क्षितावेव । आचम्यार्घ्यं च सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् । प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वा श्मनि पदंशनैरित्यपि याज्ञवल्क्यवचनात्कार्यमुत्तरकृत्यम् ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । शावाशौचवतानियमानाह अक्षरेति । निमज्जेयुश्च ते न्वहमिति पाठः । ते शावाशौचिनः ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अक्षारलवणान्ताः अक्षारं अलवणं अन्नं येषां ते अक्षारलवणाः पुरुषाः स्युः क्षारलवणसंयुक्तान्नवर्ज्याः स्युस्ते आशौचिनः । व्यहं निमज्जेयुः तद्यथा दशाहस्नानाशक्तावुदकदानार्थं व्यहं निमज्जन्ति कुशादिभिः राच्छादितायां क्षितौ पृथक्शमीरन् ॥ ७३ ॥

सन्निधावेषवै कल्पः शावाशौचस्य कीर्तितः ॥ असन्निधावयं ज्ञेयोविधिः संबन्धिवान्धवैः ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । सन्निधौ यत्रासौ मृतस्तत्र तत्सन्निधीयते । अन्येतु प्रयाणकाले ये सन्निहितास्तेषामेवायंविधिः रित्याहुः । संबन्धिनः समानोदकाः । बान्धवाः सपिण्डाः । अन्येतु ग्रामान्तरेनगरान्तरेऽवस्थानमसन्निधानमन्यन्ते-तेषां च ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कल्पः प्रकारः । अयं वक्ष्यमाणः । संबन्धिनः सत्रह्यचारिसमानोदकाद्याः । बान्धवा-ज्ञातयः ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । मृतस्य सन्निधावेकस्थानावस्थानादहःपरिज्ञाने शावाशौचस्य विधिरयमुक्तश्च देशान्तरावस्थानादज्ञाने सत्ययंवक्ष्यमाणोविधिः संबन्धिवान्धवैर्ज्ञातव्यः । संबन्धिनः सपिण्डाः समानोदकाबान्धवाः ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्तिष्यमाणार्थवृत्तंकीर्तयति । सन्निधाविति । मृतस्य सन्निधानावस्थानात्तदहःपरिज्ञान-उक्तः कल्पोविधिः । देशान्तरावस्थानादज्ञाने संस्कृतानां तु संबन्धिवान्धवैः सपिण्डसमानोदकैः कार्योवक्ष्यमाणविधिरिति शेषः ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । एतच्छब्देन दन्तजातइत्यारभ्योक्तस्य सकलस्याशौचकल्पस्य परामर्शः । नानान्तरोक्तस्यैव । अयंवक्ष्यमाणः । संबन्धिनोजामानुदौहित्रादयः । बान्धवाज्ञातयः ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सन्निधौ समीपे मरणएवएषवैकल्पोविधिः शावाशौचस्यकीर्तितः असन्निधावयंविधिः संबन्धिवान्धवैरितिसंबन्धिभिः समानोदकैः बान्धवैः ज्ञातिभिः ॥ ७४ ॥

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्योह्यनिर्दशम् ॥ यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ ७५ ॥

[मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा ॥ अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥ १॥]

(१) मेधातिथिः । देशोग्रामान्तरादिः पूर्ववत् । विगतं मृतं । अनिर्दशं उपलक्षणमेतद्यस्य यथाशौचकालस्तच्छेषं तस्याशौचम् । पुनर्दशरात्रग्रहणं लोकपूरणार्थम् । उत्पत्यपेक्षयाजन्ममरणयोरशौचकालविकल्पेनावश्यमपेक्षायदा सूतकाद्युत्पन्नं तदाप्रभृति दशाहादिकल्पेन यदासपिण्डैर्ज्ञातमिति । अतश्च यदातिथिना ज्ञातंसूतकादि न तु गृहस्थेन तदाप्यभोज्यमन्नंतथैवोत्पत्तिनिमित्तमात्रमिदमुभयत्रेति । दशाहमाशौचिनांतत ऊर्ध्वं त्रिरात्रैकाहाशौचिनांतु सचैलस्नानजासद्यः शुचिः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विगतं मृतं विदेशोयत्र मृतस्तद्दिने न श्रूयते । अनिर्दशं अनतीततन्निमित्ताशौचम् । दशरात्रस्य तन्निमित्ताशौचस्य । दशरात्रपदमाशौचमात्रोपलक्षणमिति संबन्धिवान्धवैरित्युभयप्रक्रमोद्गम्यते ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । विगतं मृतं विदेशस्थं विप्रकृष्टदेशस्थमनिर्दशमनिर्गतदशाहाद्यशौचकालं यः शृणोति सयदवशिष्टदशरात्राद्यशौचस्य तावत्कालमविशुद्धो भवति । विगतमित्युपलक्षणं जननेप्येतदवगन्तव्यम् । तथाच बृहस्पतिः । अन्यदेशमृतं ज्ञातिश्रुत्वा वा पुत्रजन्मच । अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुध्यति ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । विगतं विशिष्टं परलोकगतं । तावदवशिष्टदिवसपर्यन्तं एतदप्युपलक्षणं जननस्य । अन्यदेशमृतं ज्ञातिश्रुत्वा वा पुत्रजन्मच ॥ अनिर्गतदशाहेतुशेषाहोभिर्विशुध्यतेति बृहस्पत्युक्तेः ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । विगतं मृतम् । दशरात्रग्रहणं एकाहादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । संबन्धिवान्धवैरित्युभयत्र तन्निमित्ताशौचमध्ये श्रवणे आशौचशेषेनैवशुद्धिः ॥ ७५ ॥

अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापोविशुध्यति ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्य यः कृतआशौचकालीदशाहादिस्तस्यतदूर्ध्वत्रिरात्रं । यस्यतु व्यहैकाहादिस्तस्य ततऊर्ध्वसवाससः स्नानमात्रमेव । तथाचोत्तरत्रवक्ष्यति । सवासाइत्यादि । संवत्सरे अतीते अतिक्रान्ते स्पृष्ट्वैवापः स्नात्वा शुध्येदित्यर्थः । हस्तेनचसपादेनेत्यादिवचनात्सर्वाङ्गस्पर्शनं प्रतीयते तच्च स्नानमेव ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिक्रान्ते दशाहइतितु दशाहपदंनोपलक्षकं । अतिक्रान्ते शृणुयादित्यनुषङ्गः एवं व्यतीतइत्यत्रापि । स्पृष्ट्वापः स्नात्वा । एतदशाहाशौचिनांसपिण्डनाम् । समानोदकादीनां त्वाशौचमध्ये श्रवणे । आशौचशेषेणैवेति विगतं त्वित्यत्र सिद्धम् ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । नाशौचप्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपि ॥ इतिदेवलवचनान्मरणविषयं वचनमिदम् । सपिण्डमरणे दशाहाशौचेऽतिक्रान्ते त्रिरात्रमशुद्धो भवति संवत्सरे पुनरतीते स्नात्वैव विशुध्यति । एतच्चाविशेषणाभधानाच्चातुर्वर्ण्यविषयम् ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । दशाहादुत्तीर्णं त्वाह अतीति ॥ नाशौचप्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपीति देवलवचनान्मरणविषयं त्विदम् । सपिण्डमरणे दशाहोत्तरं त्रिरात्रं वर्षोत्तरं तु स्नानं । दशाहादुत्तीर्णं संवत्सराभ्यन्तरे समानोदकानां स्नानम् । एतच्चातुर्वर्ण्यसाधारणम् ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । दशाहेऽतिक्रान्ते वत्सरादर्वाकूत्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । अत्रापि दशाहग्रहणमेकाहादीनामुपलक्षणम् । अपः स्पृष्ट्वैव स्नात्वैव ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । दशाहादिप्राप्तशौचस्यापवादमाह अतिक्रान्तइति । दशाहे अतिक्रान्ते त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । व्यतीते संवत्सरे अपः स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । तथा देवलः ॥ नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि । प्रोषिते कालशेषः स्यादशेषे व्यहमेवतु ॥ सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्त्वोदकं शुचिः ॥ सर्वेषां द्विजानां तत्राह ॥ मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे षक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादर्वीगूर्ध्वस्नानेन शुध्यति ॥ पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥ ७६ ॥

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ॥ सवासाजलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । समानोदकानामयं विधिरूपहैकाहपक्षे च सपिण्डानामपि । सवासावाससा सहितः । जलमाप्लुत्य स्नात्वैत्यर्थः ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऊर्ध्वत्वाहनिर्दशमिति । निर्दशमतीततदाशौचकालं । ज्ञातिः समानोदकः । पुत्रस्य स्वपुत्रस्य जन्म निर्दशमेव । शुद्धोऽपगतशौचः । एवमन्येषामपि त्रिरात्रपक्षिण्याद्याशौचिनामूहम् । ज्ञातिपदस्यासपिण्डोपलक्षणार्थत्वात् । एवं दशाहव्यतिरिक्ताशौचनिमित्तस्य तन्मध्ये श्रवणे शेषेण शुद्धिरूर्ध्वतु श्रवणे स्नानमात्रमिति सिद्धम् ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । दशाहाशौचव्यपगमे कर्मानर्हत्वलक्षणस्य व्यहाराशौचस्योक्तत्वात्तदङ्गास्पर्शविषयम् । निर्गतदशाहसपिण्डमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च सचैलं स्नात्वा स्पृश्यो भवति ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । दशाहादुत्तीर्णसपिण्डमरणे पुत्रजन्मनि च स्नानमात्रमिति मेधातिथिः । मानव इति विशेषणान्निर्देशमिति स्वत्वजात्युचिताशौचपरं शुद्धः स्पृश्यः । कर्माधिकारिता तु त्र्यहोत्तरमतिकुल्लूकः ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । निर्देशं ज्ञातिमरणसंवत्सरादवर्गपिश्रुत्वा । अयं पूर्वोक्तस्य त्रिरात्राशौचस्य विकल्पः ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मानवः समानोदकः ॥ ७७ ॥

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ॥ सवासाजलमाप्लुत्य सद्य एव विशुध्यति ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । बाले दन्तजाते स्नौ देशान्तरस्थे पृथक्पिण्डे । च संस्थित इत्येकार्थानि पदानि । पृथक्पिण्डः समानोदक इति यावत् । तस्मिन् देशान्तरस्थे संस्थिते सद्यः शुद्धिः । संनिधौ त्र्यहातूदकदायिन इत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र बालमरणे विशेषमाह बाल इति । यदि सपिण्डे देशान्तरस्थो बालोऽकृतचौलो भ्रियते यदि वा बाल एव पृथक्पिण्डः समानोदकमातुलतत्तुल्यस्यालादिः स बन्धी भ्रियते तदा सचैलस्नानमात्रमित्यर्थः । बालपदस्योभयत्रान्वयार्थचकार द्वयम् ।

इह च दशाहप्रक्रमेण तदतिक्रमे संवत्सरमध्ये श्रवणे तन्निभागव्यहाशौचविधानात्तदनुसारेण गुणोत्कर्षादिकृतचतुरहाद्याशौचान्तश्रवणेपि तन्निभागेनाशौचव्यवस्थाया ह्य तेषां दशाहाशौचस्थानपतितत्वात् ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । बालेऽजातदन्ते मृते जातदन्ते नृणामकृतचूडानामित्येकाहोरात्राभिधानादेशान्तरस्थे च सपिण्डे मृत इत्येकाहाशौचविषयम् । पूर्वश्लोके दशाहाशौचिनस्त्वहविधानात्पृथक्पिण्डे समानोदके त्रिरात्रमुक्तम् । तत्र त्रिरात्रव्यपगमे सर्वेष्वेव सचैलस्नात्वा सद्यो विशुद्धो भवति ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । जातदन्तबाले देशान्तरस्थे दशाहाभ्यन्तरेपि सद्यः शौचमित्याह बालेति । पृथक्पिण्डे सपिण्डातिरिक्ते समानोदके । संनिधौ तु त्र्यहातूदकदायिन इत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । बालेऽजातदन्ते । प्राग्वष्टमास इत्यर्थः । संस्थिते मृते । सपिण्डः सद्य एव स्नानेन शुध्यति । देशान्तरस्थे च सपिण्डे पृथक्पिण्डे समानोदके च संस्थिते दशाहादूर्ध्वश्रुत्वा सद्यः शुध्येत्स्नानेन ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । बालेऽजातदन्ते । अकृतचूडे देशान्तरस्थे च पुनः पृथक्पिण्डेऽस्य सपिण्डे समानोदकमातुलतत्तुल्यशालकादौ ॥ ७८ ॥

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी ॥ तावत्स्यादशुचिर्विप्रोयावत्तत्स्यादन्तिर्दशम् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि दशाहग्रहणमाशौचकालोपलक्षणार्थम् । यस्य यथाशौचकालस्तस्मिन् निवृत्ते यदि पुनरन्यदाशौचनिमित्तमुत्पद्यते तदा पूर्वशेषेणैव शुद्धिर्न त्वन्तरानिपतितं यत्तदीयादन्तःप्रभृतिदशाहादिगणना कर्तव्या । तथा च गौतमः । तच्चेदन्तःपुनरापत्तेच्छेषेण शुध्येयुरिति । मरणजन्मनी इति समासे यत्र मन्तरेण क्रमाप्रतिपत्तेर्व्यन्तरेणाप्युपनिपातनप्राप्तौ समाचारात्समानजातीय एवेति द्रष्टव्यम् । पुनः शब्दश्च समानजातीयापेक्षया समर्थतरो भवति । विप्रग्रहणमप्याशौचिनामुपलक्षणार्थं स्मृत्यन्तरे तु विहितं रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिरिति । एतस्य ब्राह्मणस्य प्रेतस्पर्शं दशरात्रमाशौचमिति । प्रकृत्य न चेदन्तरा भ्रियेत जायेत वा शिष्टैरेव दिवसैः शुद्धयेते तीयं स्मृतिः समानजातीयासमानजातीयभेदानुमन्यते ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्तर्दशाहे पुनर्मरणमेकं दशाहाशौचमध्ये तादृङ्मरणानन्तरं पुनर्जननं तु तादृङ्जनने जननान्तरं तद्यदि पूर्वाशौचदशमदिनात्प्राक्पतेत्तदा यावत्पूर्वाशौचमनिर्दशमनतीतं तावदेवाशुचिः । पुनर्मरणं पुनर्जन्मचपुनर्मरणजन्मनी । अत्रापिदशाहपदंसंपूर्णशौचोपलक्षणं तेन क्षत्रियादीनामपिस्वशावाशौचमादायैवमेव व्यवस्था । किंचात्र सर्वत्र विष्ण्वादिस्मृतिदर्शनात्पूर्वाशौचशेषदिनआशौचान्तरपाते दशाहोर्ध्वमपि दिनद्वयमाशौचं तद्विवसीयाष्टमयामे त्वाशौचान्तरपाते दिनत्रयमिति प्रपञ्चितंचैतच्छुद्धिदीपिकायाम् विस्तरभयान्नात्र लिख्यते ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । दशाहादिमध्ये यदि पुनर्मरणे मरणजनने जननस्यात्पुनःशब्दात्सजातीयावगमात् तदातावत्कालमेव विप्रादिरशुद्धः स्यात् । यावत्पूर्वजातदशाहाद्यशौचनापगतस्यात्तावत्पूर्वाशौचव्यपगमेनैव द्वितीयेऽपि मृतके सूतके च शुद्धिरित्यर्थः ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दशाहादिमध्ये यदि मरणजननंतदा पूर्वाशौचनिवृत्तावनयोर्निवृत्तिरित्याह अंतर्दशाहेति । तत्पूर्वाशौचं अनिर्दशं यावत्तावद्विप्रोऽशुचिः स्यादित्यन्वयः । विप्रपदंचातुर्वर्ण्यपरम् ॥ अन्तराजन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । तत्पूर्वाशौचम् ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनर्दशाहाद्याशौचप्राप्तौ तदपवादमाह अन्तरिति । अन्तर्दशाहेमरणजन्मनीमरणे स्यातांचेत् यावदनिर्दशं स्यातावद्विप्रोऽशुचिः स्यात् । जनने मरणे जाते पूर्वाशौचावशिष्टैरहोभिर्नविशुध्यति । उशनाअप्याह ॥ स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न पूर्वैव शुद्धिः स्यात्सकालेनैव शुध्यति ॥ तथा अद्विराअप्याह ॥ सूतके मृतकंचेतस्यान्मृतके त्वथ सूतकम् । तत्राधिकृत्य मृतकंशौचंकुर्यान्न सौतकं ॥ षट्त्रिंशन्तपि ॥ शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकंतु यदाभवेत् । शावेन शुध्यते सूतिर्नसूतिः शावशोधिनी ॥ यदि स्यात्सूतके सूतिर्मरणे वा मृतिर्भवेत् । शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे त्रिरात्रिकमिति ॥ अपवादमाह ॥ मातर्यग्रेप्रमीतायामशुद्धोभ्रियते पिता । पितुःशेषेण शुद्धिः स्यान्मातुर्मातृकपक्षिणी ॥ कौशिकः ॥ पितुर्दशाहमध्ये तु मातुश्चेत् मरणं यदि । न तिलोदकादिकंकर्म दाहमन्त्राहुर्तिविना ॥ पितृकर्म समाप्याथ मात्राशौचंच पक्षिणीम् । मातुःक्रियांततः कुर्यात्तिलाञ्जल्यादिकंच यत् ॥ पितुराशौचंसमाप्य सपिण्डीकरणान्तरुत्वा पश्चान्मातुः पक्षिणीं पक्षिणीमध्ये सर्वाः क्रियाः कार्याः । अथवा ॥ आद्यंहिषोडशश्राद्धंसपिण्डीकरणान् हि । मातुः ततः कुर्यात्पितुः पुत्रः षोडशं वा सपिण्डनम् । अथैकस्मिन्दिने चाथ सपिण्डीकरणंतयोरिति ॥ ७९ ॥

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ॥ तस्य पुत्रे च पत्न्यांच दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । आचार्यउपनेता तस्मिन्संस्थिते त्रिरात्रं शिष्यस्य तस्याचार्यस्य पुत्रे पत्न्यांच संस्थितायामहोरात्रम् ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचार्ये उपनीयाध्यापके ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । आचार्ये मृते सति शिष्यस्य त्रिरात्रमाशौचंचदन्ति । तत्पुत्रपत्न्योश्च मृतयोरहोरात्रमित्येषा शास्त्रमर्यादा ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । आचार्ये उपनेतरि । ज्ञातिभिन्ने त्रिरात्रं व्याप्याशौचं शिष्यस्येत्याहुः ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । आचार्ये संस्थिते मृते त्रिरात्रमाशौचं । आचार्यपुत्रे आचार्यपत्न्यां वा मृते दिवारात्रं अहोरात्रमित्यर्थः ॥ ८० ॥

श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्वान्धवेषु च ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदशाखाभ्यायी श्रोत्रियः । उपसंपन्नः मैत्र्या प्रयोजनेन वा केन चित्संगतः शीलेन युक्तो-
वा । पूर्वतु स ब्रह्मचारिण्येकाहमगृहीतवेदे दृष्टम् । अभिधानकोशे तु उपसंपन्नोऽमृतपर्यायः । बहुकालत्वादाशौचस्य
पूर्वव व्याख्यान्यायसी । अन्येतु श्रोत्रिये मातुले त्रिरात्रमित्येव संब्रजन्ति पक्षिणीं रात्रिमिति शिष्यादिभिः । बान्धवाः
शालकमातृष्वस्त्रेयादयः । यदातु मातुले पक्षिणीमितिसंबन्धस्तदा मातुलबान्धवत्वादेव सिद्धा पक्षिणी पुनर्वचननित्या-
र्थं तेनान्येषु बान्धवेषु यथाकामम् ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपसंपन्ने प्रातिविश्ये श्रोत्रिये मृते । पक्षिणीं पक्षाविव दिनद्वयेनोभयतोयुक्तां रात्रिम् ।
शिष्ये मृते आचार्यस्य पक्षिणी । आगामिवर्तमानाहर्गुक्तायानि शिष्ये पक्षिणीति मालाकारः । एवमृत्विजि याज्यस्य तथा
बान्धवेष्व्वात्मबन्धुषु मातुलपितृष्वसृमातृष्वसृसुतेषु ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदशाखाभ्यायिनि उपसंपन्ने मैत्रादिना तत्समीपवर्तिनि तद्रूपासिनीत्यर्थः । तस्मिन्मृते त्रिरात्रेण
शुद्धो भवति । मातुलकुल्लूकशिष्यादिषु पक्षिणीं रात्रिं व्याप्याशौचं द्वेअहनी पूर्वोत्तरे पक्षाविव यस्याः सा पक्षिणी ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच श्रोत्रिय इति । उपसंपन्ने मैत्रादिना समीपवर्तिनि त्वशाखाभ्यायिनि वा । पक्षिणी
पक्षाविवाहनी यस्यादिवसद्वयसंदंशिनी रात्रिस्तांबान्धवेषु पितृष्वस्त्रीयादिषु ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । उपसंपन्नः स्वगृहेवासी । संस्थितइत्यनुषङ्गः । बान्धवा मित्राणि ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रोत्रिये प्रातिविश्ये स्वगृहपार्श्ववर्तिनि साङ्ख्यवेदाभ्येतरे उपसंपन्ने मृते त्रिरात्रमशुचिः । मातुले
पक्षिणीं रात्रिं पुनः शिष्यत्विग्वान्धवेषु पितृष्वस्त्रादिपुत्रादिषु पक्षिणीम् ॥ ८१ ॥

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ॥ अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । राजशब्दोऽयमभिषेकादिगुणयोगिनि वर्णमात्रे लक्षणया वर्तते यत आह । यस्य स्याद्विषये स्थितः ।
जातिविशेषावलम्बितविषयेऽश्वरवचनत्वे लक्षणा न च शब्दार्थः । सज्योतिः सह ज्योतिषा वर्तते दिवा प्रेते दिवैव रात्रौ तु
तन्नास्ति । एवं रात्रौ रात्रिरेव नाहः इदमेव ज्ञापकमन्यत्र रात्रिग्रहणे हर्गहणेऽप्यहोरात्रप्रतिपत्तेः । यथा रात्रिभिर्मासतुल्या-
भिरुग्रहमेकाहमिति । अन्हाचैकेनेत्यत्र तु रात्रिग्रहणपादपूरणार्थं रात्रावग्निर्योतिः । एवं स्रग्भिहोत्रब्राह्मणे अभिनावै
तेजसा तेजस्विन्यादित्येन तेजसा भवति । अश्रोत्रियेऽवेदाभ्यायिनि अनूचाने कृत्स्नमहः । रात्रौ न भवत्येव उत्पन्नेपि
रात्रौ निमित्ते कथं पुनरश्रोत्रियेनूचाने एवं हि स्मर्यते प्रवरे स्वाङ्घ्रीतीति सत्यं प्रवक्तव्यमनूचानुच्यते । तेनैवं कथंचि-
दङ्गादिग्रन्थार्थान्यः भवति तस्मिन्मन्यमर्हाविधिः । उपसन्नेवा उपसन्ने च गुरौ पूज्यत्वेन मुख्ये आचार्ये वा विध्यन्तरभा-
वात् केचित्तु अश्रोत्रिये त्वन्यत्र न वसंब्रजन्ति इह नञः प्रश्लेषेण योन्येषामुपाध्यायस्तस्य च न कश्चित्तन्नेमविधिमाच-
क्षते ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । राजन्ये क्षत्रिये त्वनिवासदेशाधिपतौ मृते सज्योतिः सूर्यनक्षत्रयोरन्यतरेण येनोप-

८२ यस्य स्याद्विषये स्थितः = यस्य यद्विषये स्थितिः (ख)

= यस्य स्याद्विषये स्थितिः (घ, च,) । (ख) चिन्हितपुस्तके टीकायामपि एवमेव ।

लक्षिते काले निमित्तोत्पत्तिस्तज्ज्योतिरवस्थानपर्यन्तम् अश्रोत्रिये उपसन्नइति व्यवहितेनान्वयः तेन श्रोत्रिये प्रातिवेश्ये-
मृते एकरात्रमित्यर्थः । अनूचाने साङ्गवेदाध्येतरि गुरौ वेदार्थव्याख्यातरि ॥ ८२ ॥

(३) कुट्टुकः । यस्य देशेब्राह्मणादिःस्थितःतस्मिन्नराजनि कृताभिषेके क्षत्रिये मृते सज्ज्योतिराशौचंस्यात् । सह
ज्योतिषा वर्ततइति सज्ज्योतिः । यदि दिवा तदा यावत्सूर्यज्योतिस्तावदाशौचं । यदि रात्रौ मृतस्तदा यावत्तारकाज्योति-
स्तावदाशौचम् । श्रोत्रिये त्रिरात्रमुक्तम् । अश्रोत्रिये पुनस्तद्वहे मृते कृत्स्नंदिनमात्रमाशौचं । नतु रात्रावपि । रात्रौमृते-
रात्राववेत्यवगन्तव्यम् । साङ्गवेदाध्यायिनि त्वल्पंवा बहु वा यस्येत्येतन्निर्दिष्टे गुरावप्यहर्मात्रमेव ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । राजादित्रयमरणे आशौचमाह प्रेतइति । विषये देशेइति लिङ्गात्प्रजापालनकर्तारि चातुर्वर्ण्येन
ज्योतिर्मरणावधि यावत्सूर्योनक्षत्रंवा परेद्युस्तावदाशौचं अश्रोत्रिये संपन्ने कृत्स्नमित्यहोरात्रम् । अनूचाने साङ्गवेदा
ध्यायिनि गुरौ वेदातिरिक्ते अल्पंवा बहुवायस्य श्रुतस्योपकरोतियदित्युक्तलक्षणे ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । यस्य राज्ञोविषये देशेस्थितिस्तस्मिन्नराजनि प्रेते त्वस्य सज्ज्योतिर्ज्योतिःसहितमाशौचम् । दिवाचे-
ज्ज्योतिःशब्दः सूर्यवचनः नक्तंचेनक्षत्रवचनः । अश्रोत्रियउपसंपन्ने श्रोत्रियेऽगुरावनुपसंपन्नेऽनूचाने चैकाहम् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजनि प्रेते सति सज्ज्योतिः सूर्यनक्षत्रयोरन्यतरेणयेनोपलक्षिते काले निमित्तोत्पत्तिस्तज्ज्योति-
रवस्थानपर्यन्तं । यस्य स्याद्विषये स्थितिः यस्य विषये देशे स्थितिः । अश्रोत्रिये मृतेऽहःकृत्स्नं । समयं अनूचाने सा-
ङ्गवेदाध्येतरि तथा गुरौ वेदशास्त्रार्थव्याख्यातरि मृते अहः कृत्स्नंआशौचम् ॥ ८२ ॥

शुध्येद्विप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ॥ वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रोमासेन शुध्यति ॥ ८३ ॥

[क्षत्रविट्शूद्रदायादास्युश्चेद्विप्रस्य बान्धवाः । तेषामशौचं विप्रस्य दशाहान्छुद्धिरिष्यते ॥ १ ॥]

राजन्यवैश्ययोश्चैवं हीनयोनिषु बन्धुषु । स्वमेव शौचं कुर्वीत विशुद्ध्यर्थमिति स्थितिः ॥ २ ॥ †

विप्रः शुध्येद्विप्रोदशाहेन जन्महानौ स्वयोनिषु । षड्विस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु ॥ ३ ॥ †

सर्वेचोत्तमवर्णास्तु शौचं कुर्युरतन्द्रिताः । तद्वर्णं विधिदृष्टेन स्वं तु शौचं स्वयोनिषु ॥ ४ ॥ †]

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियादीनांप्रागुक्तवृत्ताद्यपेक्षरूपहचतुरहादिकल्पव्यावृत्त्यर्थमिदम् । ब्राह्मणे दशाहस्त्वनूद्यत-
एव । अत्र त्विदंवाक्यंकेन क्षत्रियादीनां द्वादशाहेन नियतकालाप्रामिर्येन कल्पान्तरव्यावृत्त्यर्थतावगम्यते । इयमेवक्षेपा
मित्येकालस्य प्रापकंसत्यस्मिस्तत्र दशाहोयमाशौचकालस्तदुपलक्षणार्थो विज्ञायते । ननुच सत्यप्यस्मिस्तस्यो
पलक्षणार्थता सत्यपि चातुर्वर्ण्याधिकारे यस्यैव दशाहउक्तस्तस्यैवेतरेकल्पाइति । स्मृत्यन्तरेच ब्राह्मणविवक्षयैवोक्तम् ।
एकाहाद्ब्राह्मणस्यस्यात्त्वाध्यायेत्यादि । तेषांतु स्मृत्यन्तरे यानि कल्पान्तराण्याम्नातानि विकल्पन्ते । एकादशे आशौ-
चकालः कश्चिद्विवरणकारआह । शुध्येद्विप्रोदशाहेनेति अत्राहर्हणंविश्वक्षितं तेन दशम्यारात्रौ नास्त्याशौचं । ततः
पूर्वद्युर्निमत्तणादि युक्तं । अग्निचायास्यतः पौर्वाह्निकजागरणादिनाशौचउपक्रान्तंभविष्यति । तदयुक्तं अहर्विवक्षा
यामाद्यात्वपि रात्रिषुनस्यादाशौचम् । अथ दशाहंशावमिति एतस्मात्तत्र भविष्यति । अत्राविवक्षायांकिंप्रमाणं तस्मादहः
शब्दोऽयमहोरात्रवचनइतिप्रदर्शितम् । तथाच पूर्वश्लोके ऽहः कृत्स्नमिति रात्रिनिवृत्त्यर्थंकृत्स्नग्रहणम् ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशाहस्थाने क्षत्रियादिषु विशेषाभिधानार्थं विप्रसंबन्धेन विहितं दशाहमनूय विशेषमाह शुद्धयेदिति ॥ ८३ ॥

(३) कुङ्कुमः । उपनीतसपिण्डमरणे संपूर्णकालीनजनने च वृत्तस्वाध्यायादिरहितब्राह्मणो दशाहेन शुद्धो भवति । क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहेन । शूद्रो मासेन तस्य चोपनयनस्थाने विवाहः ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति क्षत्रियादित्रयस्याशौचमाह शुद्धयेदिति । दशाहेन निर्गुणविप्रः शुद्धयेत् । इति द्वादशाहादिना शुद्धयेदित्यन्वयः । नैतेषु गुणवदगुणवत्त्वापेक्षा ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । अथशावाशौचयोर्वर्णविशेषात्कालविशेषमाह शुद्धयेदिति ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्णाशौचमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

न वर्धयेदद्याहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ॥ न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्यैषा बुद्धिः । यउत्कारुयहादयः कल्पास्तुल्यं दशाहेन विकल्प्यन्ते । न वृत्तादिव्यवस्थयेति ततश्चिरतरकालमन्यस्य संभवे किमित्येकाहपक्षं नित्यत्वाध्यायाक्लेशकरं प्रतिपत्स्ये । दशाहमपाश्रयामि । निष्कर्मसुखमासिष्यदितितं प्रति सौहार्देन सा व्यवस्था स्पष्टीक्रियते । नैते तुल्या अपितु व्यवस्थिता एव । व्यवस्था च प्राग्दर्शिता । अन्यथा यस्याशौचकालो विहितस्तस्य ततः कालावधिकस्य कुतो वृद्धिप्राप्तिः । येनैवमर्थवत्स्याद्विस्फुटार्थत्वे कोदोषः । अन्यत्वाद्गुरुतीतेष्वप्यहःसु यावत्स्नानादिक्रियानरुतातावान्नैव शुद्धिः विप्रः शुध्यत्यपइत्यादि वक्ष्यतितत्राशुचित्वादनुष्ठानेन दुष्यामीति स्नानादिषु शुद्धये न प्रवर्तते तत्रैवमुच्यते न वर्धयेन्नानीतेष्वहःसु बाह्याशौचे विलम्बितव्यम् । येत्वहःशब्दोदशमस्यान्होया रात्रिस्तस्यामाशौचं न भवतीति ते न सम्यङ्न्यन्तइत्युक्तम् । तथाच गौतमः । आशौचमध्यमाशौचान्तरउत्पन्ने तच्छेषेण शुद्धिरित्युक्ता एकस्यां रात्रौ शेषायां तथैव शुद्धिमन्यमानाह रात्रिशेषे द्वाभ्यामिति । प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः अशुचित्वात्सर्वश्रौतस्मार्तक्रियानिवृत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते । अग्निषु याः क्रियाः सायं होमाद्यास्तान् प्रत्यूहेन् प्रत्यस्येत् । प्रत्यूहो निर्हास अननुष्ठानं । न च त्वयं कुर्याद्यत आह न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योपीति । सनाभ्योपि नाशुचिः स्यात्किंपुनरन्यस्तथा गृह्यनित्यानि निवर्तेरन्यैतानवर्जं शालाग्रौ चैकइत्युक्ता आह अन्यएतानि कुर्युरिति । न च यदग्न्याधानं होममात्रमेव क्रियते किं तर्हि साङ्गप्रयोगस्तत्रैव कर्तुर्नरस्य संभवात्प्रधानहोमस्य तु द्रव्यत्यागरूपत्वात्स्वयंकर्तृत्वैव । अतो होमवैश्वदेवदर्शपूर्णमासाद्यानिवर्तन्ते । अन्येषां तु जपसंध्योपासनादीनां निवृत्तिर्न दर्शिता तानि च नित्यानि अतो अन्येषामेवाभ्यनुष्ठानं यतः स्मृत्यन्तरे प्रतिषिद्धं होमस्वाध्यायौ निवर्ततइति । अतो नित्यकाम्यभेदेन व्यवस्था । काम्यंतु नैव कर्तव्यमशुचित्वादधिकारापगमात् । ननु च नित्येष्वपि नैवाशुचेरधिकारः ॥ न च शौचमङ्ग्यं विगुणं नित्यमनुष्ठीयते न काम्यमित्युच्यते अथास्माद्वचनाद्भवति । भैवं । इह यदापि मानंतदस्यान्यएतानि कुर्युरिति परकर्तृकत्वमभ्यनुज्ञायते तच्च विगुणत्वान्नित्येषूपपद्यते न काम्येषु वैश्वदेवे तु विवदन्ते स्मृत्यन्तरंचोदाहरन्ति ॥ होमंतत्र न कुर्वीत शुष्कधान्यफलैरपि । पञ्चविधानंतु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ॥ अतः संध्याहोमौ दर्शपूर्णमासौ सांवत्सरिकंचाश्वयुज्यादिकर्तव्यम् । उपाकरणंतु नक्षत्र श्रयमेव न पौर्णमास्याश्रयम् ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न वर्धयेदिति । निःकर्मतासुखाभिसंधिना गुणवत्तया चतुरहाद्याशौचाहोर्न दशाहादिपरिग्रहंकुर्यादित्यर्थः । प्रत्यूहेद्विघ्नताः कुर्यात् । अग्निषु श्रौतेषु होमादि क्रियानित्याः । तच्छ्रौताग्निसंबन्धि कर्मसनाभ्यः सपिण्डोऽपि यः साग्निः सोऽपि त्वतो होमो संभवऽस्याग्निषु होमंकुर्वाणो नाशुचिः किमूत त्वयमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य तु वृत्तत्वाध्यायाद्यपेक्षया पूर्वमर्वाक्संचयनादस्त्रामित्याद्याशौचसंकोचउक्तः सनिष्कर्मा मुखमासिष्यइतिबुध्यानाशौचदिनानि दशाहादिरूपतया वर्धयेत् । संकुचिताशौचदिनेष्वपि । अग्निष्विति बहुवचनाच्छ्रौताग्निष्वग्निहोत्रहोमान् विधातयेत् । स्वयंकुर्यादशक्तौ वा पुत्रादीन्कारयेत् । अत्रैव हेतुमाह । यस्मात्तत्कर्माग्निहोत्ररूपंकुर्वाणः पुत्रादिः सपिण्डोनाशुचिर्भवति । तदाह पारस्करः नित्यानि विनिवर्तन्ते वैतानवर्जम् । वैतानंश्रौतोहोमः गार्हपत्यकुण्डस्थानग्नीनाहवनीयादिकुण्डेषु वितत्य क्रियतइति । तथाच शङ्खलिखितौ अग्निहोत्रार्थस्नानोपस्पर्शनाच्छुचिः । जाबालोऽप्याह ॥ जन्महानौ वितानस्य कर्मलोपोन विद्यते । शालाश्रौ केवलोहोमः कार्यएवान्यगोत्रजैः ॥ छन्दोगपरिशिष्टमपि । मृतके कर्मणांत्यागः संध्यादीनांविधीयते । होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैः ॥ तस्मादेकाहयहाद्याशौचसंकोचे संध्यादीनामेव परित्यागोनतु श्रौतहोमस्य । एकाहयहाद्यपगमे तु संध्यापञ्चमहायज्ञादिसर्वमेवानुष्ठेयम् । अतोयन्मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यामन्यथाप्यभिधायि एकाहयहाद्यशौचसंकोचोऽयंहोमत्वाध्यायमात्रविषयः संध्योपासनादिकंतु तेनाऽपि दशाहमेव न कर्तव्यमितितन्निष्प्रमाणकम् । यत्तु गौतमेनराज्ञांच कर्मविरोधाद्वाह्यणस्य स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थं । याज्ञवल्क्येन च ऋत्विजांदीक्षितानांचेत्यादिना सद्यः शौचमुक्तं तत्सर्वेषामेव दशाहाद्यशौचिनामपि तत्तत्कर्मविषयम् । यानि तूभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं भुञ्जीतेत्यादीनि दशाहंतत्तत्कर्मनिषेधकानि वचनानि तानि दशाहाशौचविषयाणीति न कश्चिद्विरोधः । तस्माद्धोमत्वाध्यायमात्रार्थसंगुणेऽशौचलाघवं संध्योपासनार्थमितिदंनिष्प्रमाणम् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । अर्वाक्संचयनादित्यादिना गुणवदगुणवत्सु संकुचिताशौचमालस्यान्नवर्धयेदित्याह नवर्धयेदिति । संकुचिताशौचेपि कुण्डान्तरेष्वग्नीन्समूहमानोहोमकरणेनाशुचिः स्यादित्याह प्रत्यूहेदिति । प्रत्यूहेन्नविधातयेत् तदुक्तं । छन्दोगपरिशिष्टे सूतके कर्मणांत्यागः संध्यादीनांविधीयते । होमःश्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैरिति ॥ सायंप्रातर्होममात्रं नतुवैश्वदेवदर्शादिकं होमत्वाध्यायादि वर्ततइतिकाम्यपरं सूतकंमृतकोपलक्षणं ॥ जन्महानौ वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते इतिजाबालोक्तेः । हानिर्मरणं वितानस्य श्रौतस्य । सनाभ्यः पुत्रादिःशुचिरिति कैमुत्योक्तेः ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । श्रौतस्मार्तकर्मनिरतैर्लघुरेवाशौचकल्पआश्रयणीयान् गुरुर्त्याह नेति । लघुकल्पसंभवे गुरुकल्पाश्रयेणाघवानघाहानि न वर्धयेत् । लघुकल्पमाश्रितोऽप्यग्निषु क्रियान् प्रत्यूहेन्न विहन्यात् । तत्कर्म अधिकर्म । सनाभ्यः सोदरः । अग्निशब्दोऽयंवैतानिकविषयोबहुवचनादितिकेचित् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अघाहानि अघस्य आशौचस्य अहानि दिनानि न वर्धयेत् । अग्निषु क्रियान्प्रत्यूहेन्न हन्यात् विघ्नं कुर्यात् । विघ्नोन्तरायःप्रत्यूहइत्यमरः । हावयेन्न तु हापयेत् । च पुनः तत्कर्म श्रौताग्निकं कुर्वाणः एतेन कर्मणा सनाभ्यःसगोत्रीनाशुचिर्भवेत् ॥ ८४ ॥

दिवाकीर्तिमुदक्यांच पतितं सूतिकां तथा ॥ शवंतस्स्पृष्टिर्नचैव स्पृष्टा स्नानेन शुध्यति ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः दिवाकीर्तिश्चाण्डालः अत्यन्ताशुचिसाहचर्याद्भारतेच प्रयोगदर्शनाच्चाजार्मूषिकसंवादे तस्मिन्पिचकालेभूद्दिवाकीर्तिभयार्दितइति । न नापितस्तस्य स्पृश्यत्वात् भोज्यान्नत्वाच्च । यत्तु श्मश्रुकर्मणि तस्येदंस्नानमित्याहुस्तदपि सिद्धत्वादवाच्यं आवश्यकंश्मश्रुकर्माणि कारयतोरोमाणि गात्राणि स्पृशन्ति तानि शरीरच्युतान्यशुद्धानीति सिद्धंस्नानम् । तत्स्पृष्टिनं तस्यस्पृष्टं तत्स्पृष्टं तदस्यास्तीति तत्स्पृष्टी येनैते स्पृष्टास्तदपि स्नानमेव । इहसर्वस्याप्रत्यासत्तेः तत्स्पृष्टिनमित्यनेन संबन्धःशवस्यैव केचिदाहुर्नदिवाकीर्त्यादीनाम् । अन्येतु एकवाक्योपनिपातादन्ते श्रुतत्वात्सर्वेषांबुद्धौ संनिधानातच्छब्देन सर्वनाम्नापरामर्शइति । अत्र हि शवपर्यन्तानां द्वन्द्वं कृत्वा स्पृष्टीत्यनेनसंबन्धः तत्रतत्स्पृष्टी-

तिसमासार्थस्य बुद्धौ संनिहितत्वात्तच्छब्देनावमर्शः नहिशवस्पृष्टिपदेनसबन्धोलक्ष्यते पतितादिभिरितरैर्युक्तत्वात् । किंतु केवलस्य पदान्तसंबन्धः द्वन्द्वे होकैकः शब्दः सर्वार्थाभिधायी । ततः सर्वे प्रत्यासन्नाः अथापि शवस्पृष्टिशब्दस्य तत्स्पृष्टिपदेन संबन्धकृत्वा ततोऽन्यैरभिसंबन्धः । तथासति पतितादीनांस्पृष्टिपदेन संबन्धो न स्यात् । तस्मात्समाचारतएव निर्णयः ॥८५॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दिवाकीर्तिचाण्डालं । पतितं महापातकिनं । सूतिकां स्त्रियं दशाहमध्ये । तत्स्पृष्टिनं दिवाकीर्त्यादीनांपञ्चानामन्यतमस्यस्प्रष्टारम् ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । चाण्डालं रजस्वलां ब्रह्महादिकं प्रसूतां दशाहाम्यन्तरे शवंशवस्पृष्टिनंच स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धो भवति । केचित्तु तत्स्पृष्टिनमितिचाण्डालोदक्यादिभिः सर्वैः संबन्धयन्ति । गोविन्दराजस्तु याज्ञवल्क्यवचनाच्छवस्पृष्टिनमेवतत्स्पृष्टिनमाह नोदक्यादिस्पृष्टिनम् तत्राचमनविधानात् । तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् । उदक्याशुचिभिः स्पृष्टः स्नानंकुर्यात् उदक्याशौचिभिः स्पृष्टैः स्पृष्टस्तूपस्पृशेदाचमेत् ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतानुषट्स्पृष्ट्वा स्नायादित्याह दिवेति । दिवाकीर्तिं चाण्डालं उदक्यां रजस्वलां । तत्स्पृष्टिनं शवस्पृष्टिनं । नतु दिवाकीर्त्यादिस्पृष्टिनंतेषांसाक्षात्स्पर्शस्नानमेव परंपरास्पर्शं त्वाचमनं ॥ उदक्याशौचिभिःस्नायात्स्पृष्टस्तैर्वार्युपस्पृशेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । दिवाकीर्तिः चाण्डालः । तत्स्पृष्टदिवाकीर्त्यादिस्पृष्टम् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । दिवाकीर्तिर्नापितः चाण्डालइति केचित् । च पुनः तत्स्पृष्टिनं शवस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥ ८५ ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ॥ सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । अशुचयः संनिधानात्पूर्वोक्ताएव । सूर्यदेवत्यामन्त्राः सौरा उदुत्यंजातवेदसमित्यादयः । पावमान्यः दाशतयोषु नवमे मण्डलेऽधीताः त्वादिष्टयेत्याद्याः । यथोत्साहं शक्तितइतिच एकएवार्थः वृत्तवशाच्छब्दद्वयंपठितम् । बहुवचननिर्देशाच्चित्वसंख्यावर्त्यकर्तव्या परतस्तु यदिगुरुतरकार्यात्ययो न भवति तदाकर्तव्यएवजपः । मन्त्रग्रहणात्पावमानीरितिचक्रचामुपादानादसमामेपि सूक्ते त्रिभ्यउर्ध्वंभवत्येव शुद्धिः । श्वाप्यत्र प्रक्षेप्तव्यः सोऽप्यशुचिरेवा पठितंच गौतमीयेस्मिन्नेव वर्गे शुनश्चयदुपहन्यादित्येकइति । प्रयतः अनन्यमनामन्त्रदेवतादिध्यानपरः । अथवा प्रयतोदेवतादिपूजाप्रवृत्तौयदा पश्येत्तदैवकुर्यान्नान्यदेति ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रयतोजपादिकर्मकरणार्थंप्रायश्चित्तकाले । अशुचिः चाण्डालादिः । सौरानुदुत्यंजातवेदसं चित्रं देवानामुद्वयंतमसइत्यादीन् । यथोत्साहं यथाशक्ति पावमानीः त्वादिष्टयामदिष्टयेत्याद्याः ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । श्राद्धदेवपूजादिसंचिकीर्षुः स्नानाचमनादिना प्रयतः संप्रकृतचाण्डालाद्यशुचिदर्शने सति उदुत्यंजातवेदसमित्यादिसूर्यदेवतमन्त्रान्यथासामर्थ्यंपावमानीश्च शक्त्या जपेत् ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह आचम्येति । प्रयतः श्राद्धदेवादिपूजाचिकीर्षुः संनिधानादिवाकीर्त्यादिषण्णामशुचीनां दर्शने उदुत्यमित्यादिसौरमन्त्राः । यथोत्साहं यथासामर्थ्यं सान्निध्यादिदर्शनानुरूपंवा ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । अशुचयो दिवाकीर्त्यादयः । सौरानुसूर्यदेवत्यान् । पावमानीः पवमानदेवत्याक्रचइतिशेषः ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अशुचिदर्शने सौरानुमन्त्रान् गायत्र्यादीन् जपेत् । च पुनः शक्तितः पावमानीं सूक्तं जपेत् पावमान्यः पुनन्तुमामिति पठेत् ॥ ८६ ॥

नारंस्पृष्ट्वास्थिसस्नेहं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति॥ आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्यवा॥८७॥

(१) मेधातिथिः । नरोमनुष्यस्तस्येदंनारं सस्नेहं मांसमज्जादिग्धम् । गोरालभनंस्पर्शः । अर्कदर्शनगवालम्भौ विकल्पेते ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सस्नेहमदग्धमशुष्कं च निःस्नेहं दग्धंशुष्कंवा । आचाम्यैवेत्याचमनं कृत्वा गोस्पर्शन-
सूर्येक्षणयोरन्यतरत्कार्यमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

(३) कुङ्कुमः । मानुषास्थि स्नेहसंयुक्तंस्पृष्ट्वा ब्राह्मणादिः स्नानेन विशुध्यति । स्नेहशून्यंपुनः स्पृष्ट्वाऽऽचम्य
गोस्पर्शाकावेक्षणयोरन्यतरत्कृत्वाविशुद्धोभवति ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । नारं नरस्येदं । गोस्पर्शोरवेरीक्षणंवा ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नराज्जातंनारं सस्नेहमस्थि स्पृष्ट्वा स्नात्वा शुध्यति द्विजात्यस्थिविषयं शूद्रस्यास्थिस्पर्शने त्रिरात्र
माशौचम् । निःस्नेहं शुष्कं अस्थि स्पृष्ट्वा पादौ प्रक्षाल्याचम्य गामालभ्य स्पृष्ट्वा अर्कमीक्ष्य वा शुद्धोभवेत् ॥ ८७ ॥

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ॥ समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । आदेशआदिष्टं व्रतादेशनसंबन्धाद्विरूपेण ब्रह्मचार्युच्यते तस्यब्रह्मचर्याश्रमस्थस्य सतोये
सपिण्डाःप्रमीयन्ते तेषामयमनिष्टोदकदानप्रतिषेधः । प्राक्प्रमीतानांतु विहितमन्वाहिकंकुर्याद्देवपितृतर्पणमिति । आव्रतस्येति
आसमावर्तनादित्यर्थः । न पुनरान्तरालिकसाहसिकादित्यर्थः । व्रतचरणसमाप्तेः समावृत्तःसर्वेषामेकैकस्योदकंकृत्वै-
कस्मिन्नहनि त्रिरात्रमाशौचंकुर्यात् । मातुस्तूदकदानंव्रतिनोपीष्यते नचव्रतलोपः । स्पृत्यन्तरमुदाहरन्ति । अपराध्यआदि-
ष्टोनोदकइति ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आदिष्टमाचार्येण ब्रह्मचार्यस्यपोशानेत्यादिना ब्रह्मचर्यव्रतं यस्यसआदिष्टी सपितर्यपि
मृते नोदकमर्थादाशौचमपिनकुर्यात् । समाप्तेत्विति । समाप्ते तु ब्रह्मचर्ये यद्यनतीतवत्सरंपितृमरणंशृणुयात्तदा शौचमु-
दकदानंच प्रेतोद्देशेन त्रिरात्रंब्रह्मचारिणा कार्यं । ततः प्राक्सपिण्डने कृते प्रेतत्वाभावान्नैतदुदकदानमित्यर्थसिद्धम् । एतेन
व्रतिनोव्रतकालआपादितत्वादाशौचस्य तदाशौचात्ययकालप्राप्तकालमाशौचकालान्तरेपिनास्तीत्याहमितिदर्शितम् । एतच्च
युक्तिसिद्धमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । उदककरणोत्तरकालोत्तरात्रात्रपूरणस्योदकंकृत्वेत्युक्तम् ॥ ८८ ॥

(३) कुङ्कुमः । व्रतादेशनमादिष्टंतदस्यास्तीतिब्रह्मचारी सप्रेतोदकमाव्रतसमापनान्न कुर्यात् । उदकमितिपूरक-
पिण्डषोडशश्राद्धादिसकलप्रेतरुत्योपलक्षणम् । समाप्ते पुनर्ब्रह्मचर्ये प्रेतोदकंकृत्वा त्रिरात्रमशौचंकृत्वा विशुद्धोभवति ।
एतच्च मातापित्राचार्यव्यतिरिक्तविषयम् । तदाह वसिष्ठः ब्रह्मचारिणः शवकर्मणा व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरोर्वा
शवकर्मणेति शवनिमित्तेन निर्हरणदहनोदकदानपूर्वकपिण्डषोडशश्राद्धादिकर्मणा । वक्ष्यति च आचार्यस्वमुपाध्याय-
मिति ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचआदिष्टीति । आदिष्टीब्रह्मचारी उदकंतत्पूर्वकसपिण्डषोडशश्राद्धादिप्रेतरुत्योपलक्षकं-
तन्मातापित्राचार्यातिरिक्तविषयं तेषांकुर्यात् । आचार्यस्वमुपाध्यायमित्यादिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८८ ॥

(८७) गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा=गांस्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् (क, ग)

=गामालभ्यार्कमीक्ष्य च (ख, ण)

(५) नन्दनः । आदिष्टं व्रतं तद्वानादिष्टी । व्रतस्य ब्रह्मचर्यस्य । समाप्ते व्रते । कृतसमावर्तनस्याकृतविवाहस्यायं त्रिरात्रविधिः ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आदिष्टी ब्रह्मचारी आव्रतस्य समापनात् उदकं जलां जालेन कुर्यात् व्रतं समाप्य जलाञ्जलिं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति । एतद्वत्सराभ्यन्तरे अकृतसपिण्डे बोद्धव्यम् ॥ ८८ ॥

वृथासंकरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ॥ आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रिया ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । जातशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । वृथाजातो योन देवानर्चयति न पितृन् मनुष्यानि । सत्यधिकारेऽनाश्रमो । द्रुताद्रुतपरित्यक्तः संवत्सरमनाश्रमी भूत्वेत्यादिविरकालावस्थाने महादोषश्रवणात् । ब्रह्मचारिपरिव्राजकाभ्यामन्यस्य परपाकरित्वं आत्मार्थस्तु पाकोनिषिद्धः । संकरजाता इतरेतरजातिव्यतिकरेण प्रतिलोमा आयोगवादयः । निन्दितत्वाद् वृथाजातसाहचर्येण । अनुलोमास्तु सत्यपिसंकीर्णयोनित्वे मातृजातीयत्वादधिकारित्वाच्च नेह गृह्यन्ते । नचानुलोमेषु संकीर्णयोनित्वव्यवहारः । संकीर्णयोनयस्त्वेताः प्रतिलोमानुलोमजा इति । अनियुक्ता सुतादयश्चानेकपुरुषसंसर्गजाः वेश्याजाताश्च । पारस्त्र्येण यास्तु असत्यनेकपुरुषसंसर्गसंकरजाताः । अयंच सर्पिण्डानां निषेधो न तत्पुत्राणामिति केचित् । आत्मत्यागिनां तु पुत्राणामपि तदुक्तमविशेषश्रवणात् । प्रव्रज्यासु बाह्यासु भगालवरक्तपटाद्यात्वनधिका-
राद्बहुवचननिर्देशात् । व्रतादिदर्शनभेदेन बाह्याः । आत्मनस्त्यागिनां पुरुषाणामायुषोक्षये स्वेच्छया शरीरंत्यजन्ति वृद्धा-
नामचिकित्स्यमहाव्याधीनां च भिक्षुप्रत्याख्यातानामप्यतएव । यथोक्तम् ॥ वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिक्षुः क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वयनशनाम्बुभिः ॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः । तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्ध-
माचरेदिति ॥ कुष्ठ्यादेः क्षुब्धाधिगृहीतस्य इष्यतएव । यथोक्तं लुप्तचेष्टस्य गृहस्थावस्थायामपि महाप्रस्थानगमनावस्थाने-
च्छन्ति जीवितुं लुप्तचेष्टश्चोच्यते यः शौचादिष्वसमर्थः संध्योपासनादिषु च । अपरिक्षीणशरीरो वा । सादयेद्यस्त्वात्मानमलुप्त-
चेष्टो वा । अतस्तद्विपरीतस्यानुज्ञानं भवति । स्मृत्यन्तरेष्वन्येषामप्युदकक्रियानिषेधो विहितः । यथोक्तं राजभिर्निहतानां च
शृंगिदंष्ट्रिसरोसुपैः । आत्मनस्त्यागिनां चैव श्राद्धमेषां कल्पयेत् ॥ उदकं पिण्डदानं च प्रेतभ्यो यच्च दीयते । नोपतिष्ठति तत्सर्वं
मन्तरिक्षे विनश्यति ॥ नारायणबलिः कार्योलोकगर्हाभयान्तरैः । तस्मादेभ्योपि दातव्यमन्नमेव सदक्षिणम् ॥ तथान्यत्र ॥
चण्डालादुदकात्सर्पाद्वाह्मणाद्वैद्युतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणपापकर्मणाम् ॥ तथाचोक्तम् ॥ नृणां चैवाग्निदानां च स्ना-
नालंकारकारिणाम् । तमरुल्लूदये शूद्रिरश्रुपातेऽनुयायिनाम् ॥ तेनोद्दिष्टं चैवान्यैः कार्यमस्यौर्ध्वदेहिकम् । नच नामापि
कर्तव्यं तद्वंशस्य तदीयकम् ॥ अत्यन्तनरकस्थस्य तस्य पापीयसोधिकम् । कारणं कीर्तनं नाम सर्वं चैव भयावहम् ॥ संव-
र्तेन आत्मेव क्रियासु सान्तपनमाप्नातम् । पराशरेण तमरुल्लू वसिष्ठेन तमरुल्लू सहितं चान्द्रायणम् । तत्रापूर्वादिविशेषा उपे-
क्ष्याः । यदुक्तं । चण्डालादुदकादित्याद्युपक्रम्यं मरणपापकर्मणामिति । तत्रेदं सन्दिह्यते । किं यश्चण्डालादिर्बद्धिपूर्वमात्मानं
घातयति । तस्यायं विधिरौर्ध्वदेहिकाकरणं तत्करणे च प्रायश्चित्तमुत्तममादहतस्यानिच्छतइति । कुतः संदेहइह गौतमेन प्रा-
योनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्धन्धनप्रयतनमित्युक्तम् । इह चाविशेषेण श्रुतं चण्डालादुदकादिति । तत्र स्मृत्यन्तरेणैकशास्त्र-
त्वादुदकादित्यत्र तावदवश्यमिच्छतामितिसंबध्यते । साहचर्यादन्यत्रापि तथैवेत्याशङ्क्या जायते । किंच पापकर्मणामिति
श्रूयते । पापंच कर्म प्रतिषिद्धं । अत्र प्रतिषिद्धं यो नुतिष्ठति स पापकर्मैर्युपपद्यते । अनुष्ठानत्वं च त्वव्यापारेण परप्रयोक्तृतया च
तत्र न वैद्युतदंष्ट्रिशूद्रादयः ते च न प्रयुज्यन्ते नापि ते श्वभ्रोदकखट्वादिस्थानीयाः । येन तदुपादानेनात्मानं घ्नन् त्वतन्त्रः क-

र्ता स्यात् । किंतिर्हि यस्येदृशं मरणमुपनतं स पूर्वजन्मनि कृतपापक इति शास्त्रेण ज्ञाप्यते । यथाश्यावदन्तप्रभृतयस्तत्रापि किमेतेन ज्ञापितेन । अङ्गहीनादीनां पूर्वपापसंबन्धित्वं ज्ञाप्यते । प्रायश्चित्तमनुष्ठेयं यथा वसिष्ठेनोक्तम् । कस्यचिरुद्धयचरणं कस्यचिदभ्यधिकमपि । इह मृत्युना सर्वाधिकारस्यापदतत्त्वान्नार्थनेन । यदिवासौ कृतपातक इत्यवसीयते । तेन सह येकेचन केनचित् यौनमौखसौवाः संबन्धाः कृताः । सोपि पापकारी स्यात् । नचैवं शिष्टानामाचारः । नहि तादृशेन संबन्ध-कृतवन्तः केनचिद्विचिकित्स्यन्ते । प्रायश्चित्तनाचरन्ति अत इच्छतामनुमीयते । ये तु गोब्राह्मणहृता नामिति स्मृत्यन्तरे पठित्वा आत्मनस्त्यागिनामिति पृथक्पठन्ति तेन विशेषपक्षः प्रतिभाति । अतः संशयः किं पुनरत्र युक्तं इच्छतामितिकुतः पापकर्मवचनात् । स्वेच्छया यश्चात्मव्यापत्तिहेतौ व्यापारे प्रवर्तते तेन तस्मादुहनपुरायुषः त्वः कामी प्रेयादिति शास्त्रमतिक्रान्तं भवति । सच युक्तः पापकर्मेति व्यपदेष्टुं । ननु चोक्तं नहि ते खड्गादिस्थानीयाः । येनेच्छया वधोपपत्तिः । उच्यते । यः प्रमादं न रक्षति तेन तत्कृतमेवेति । तेन यश्चाण्डालदस्युभूयिष्ठेरेण्येकाकी गच्छति तस्य यद्यपि चण्डाला मांघ्रित्वतीच्छा न भवति तथापि तत्समर्थाचरणेन प्रमादस्यापरिदत्तत्वाद्भवत्येव शास्त्रातिक्रमः । एवं यो बाहुभ्यां न दीतरति संदिग्धां वा नावमधिरोहत्यकुशलकर्णधाराधिष्ठिताम् । एवंतस्य व्यापद्यमानस्य वेगक्षयेण नौपरिवर्तनादिना वा युक्तैव पापकारिता । तथाचागाधतां दण्डादिना ग्राहमकरसंगं चाज्ञात्वा स्नातारो यद्यपि ह्येरेण दुष्येयुरेवम् । यस्तु दृढबन्धनां तर्तितीव्राम्भसि कुशलावहितसमर्थप्रेरकप्रेर्यमाणामधिरूढः सहस्रोत्पतिते जविनिपवने चक्रवातेन पिच्छलमवामवान् । इव व्यापत्याभ्रियेत शास्त्रमतिक्रमेत् । एवं स पौपहतदंशं च परिहरन् दृष्टो व्यापद्येत प्रत्यवेयादेव नान्यथा । एवं तीक्ष्णशृङ्गां हस्तिनं चादृष्ट्वा दूरमनपक्रामतो हन्यमानस्य युक्तोऽतिक्रमः । एवमरण्ये वर्षासूचरन्तीषु विद्युत्सु ग्रामनगरयोरप्रवेशे दुष्टतैव । ग्रामस्थस्योपरि कथंचिद्विद्युत्पातः स्यात्तदा न किंचिदपराध्यति । अतो युक्तमीदृशं यथाविहितक्रियाकरणम् । तत्र चोदकक्रियानिषेधः सर्वोर्ध्वदेहिकप्रदर्शनार्थः स्मृत्यन्तरे स्योदादत्तत्वात् ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वृथाजाताः क्लीबाः । संकरजाः प्रतिलोमजाः । प्रव्रज्या चतुर्थाश्रमः । आत्मनस्त्यागिनामुद्धननादिना । उदकक्रियेत्याशौचस्यापि ग्रहणम् ॥ ८९ ॥

(३) कुड्मूकः । जातशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते वृथाजातानां बाहुल्येन त्यक्तत्वधर्माणां संकरजातानां हीनवर्णेनोत्कृष्टस्त्रीषुत्पन्नानां वेदबाह्यरक्तपटादिप्रव्रज्यासुवर्तमानानामशास्त्रीयविषोद्धननादिना कामतश्च कृतजीवितत्यागिनामुदकादिक्रिया न कर्तव्या ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । एषामुदकं नास्तीत्याह वृथेति द्वाभ्यां । वृथाजातानां पञ्चयज्ञाद्यनधिकारित्वेन चिरकालमनाश्रमिणामिति मेधातिथिः । संकरजातानां हीनवर्णेनोत्कृष्टस्त्रीषु जातानां । तिष्ठतां परमहंसानाम् ॥ ८९ ॥

(५) जन्दनः । वृथाजाताः पञ्चमहायज्ञादीनामकर्तारः । संकरजाताः परभार्यायामनियुक्ता यामुत्पन्नाः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह वृथेति । वृथाजाता पञ्चयज्ञरहिताः क्लिबादयो वा सङ्करजातानां च पुनः यतोनां च पुनः आत्मत्यागिनाम् पाषण्ड्यमाश्रितानाम् । च पुनः कामतः चरन्तीनां व्यभिचारिणीनाम् । एवं वृथादिसुराप्यंतानां योषितां उदकक्रियाजलाञ्जलिदानसूतकमपि निवर्तेत न कुर्यात् ॥ ८९ ॥

पाषण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः ॥ गर्भभर्तृद्वहं चैव सुरापीनां च योषिताम् ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । शास्त्रपरित्यागेन बाह्यदर्शनाश्रयं नरशिरः कपालरक्ताम्बरादिधारणं पाषण्डं तदाश्रिताः कृततल्लिङ्गपरिग्रहाः तद्दर्शनवशवर्तिन्यः । चरन्तीनां च कामतः तदाचारकुलस्थितित्यागेनेच्छामात्रानुवृत्त्येकानेकपरपुरुषसंप्रयोगः-

कामचारः । भर्तुर्विषगरादिदानेन । गर्भस्य च पातनं द्रोहः । सुराप्यः यथाप्रतिषेधं प्रतिषिद्धायाः पानेन । अत्रकाश्रदाह
 ब्राह्मणो न पिबेत्सुरामिति । सत्यपि जात्यर्थाविशेषलिङ्गात्पुंसएव ब्राह्मणस्य प्रतिषेधो न स्त्रिया इति । यद्यपि स्त्रीपुंसयोरे-
 काजातिस्तथापि स्त्रीत्वपुंस्त्वलिङ्गे भिद्येते इह च ब्राह्मण इति पुल्लिङ्गस्य शब्दस्य श्रवणादश्रुतायाः कः प्रसङ्गः । यथा ब्रा-
 ह्मणीपाययेत्पुत्रार्थमिति न पुंसःपाययेदिति तद्वत्पुल्लिङ्गश्रुतौ न स्त्रियुपादीयन्ते । क्वचिल्लिङ्गं न विवक्ष्यते यथा ब्राह्मणो न-
 हन्तव्य इति स्त्रिया अपि प्रतिषेधो विज्ञायते । तत्र द्वितीयया श्रुत्या ब्राह्मणस्येप्सिततमत्वात्प्राधान्यम् । न च प्रधाने प्रातिपदि-
 कार्थव्यतिरेकेणान्यलिङ्गसंख्यादि विवक्ष्यते यथा ग्रहसंमार्ष्टीतिनैकस्य संमार्गः । इह पुनर्ब्राह्मणेन सुरा न पेयेति कर्तृतया
 साधनभावेन क्रियाप्रतिनिर्देशात् ब्राह्मणो न पिबेत्सुरामित्याख्याताभिहितेपि तादर्थ्यनामनिवृत्तेः प्रातिपदिकार्थोपपत्त्या प्रथमा-
 पि तृतीयानुगुणेति गुणभावात् गुणे च सर्वश्रुतं विवक्ष्यते । यथा पशुना यजेतेति पुमान्पशुरालभ्यते एकश्च । अत्रोच्यते । नात्र
 द्वितीयातृतीये गुणप्रधानभावेनाविवक्षाविवक्षयोः कारणं किं तर्हि प्राप्स्यामी यदग्रामं विधिविषयतयोपपद्येत तद्विवक्ष्यते ।
 अनन्यपरशब्दावगम्यत्वात् । यत्वन्यतो वगतमर्थान्तरं विध्यर्थमुपादीयते तद्यादृशमेव प्रमाणान्तरावगतं तादृशमेव विधेयका-
 र्यान्तरसंबन्धितया शब्देन प्रतिपाद्यते । ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्र वाक्ये विप्रतिषेध एव पर्यवस्यति यदन्यत्तदन्यतो वगतम् ।
 प्रातिपदिकार्थविवक्षा तु श्रुत्यानर्थक्यप्रसंगात् । लिङ्गसंख्यादेस्तु प्रत्ययार्थस्य नान्तरीयकत्वेनाप्युपादानसंभवाद्विवक्षा-
 विवक्षे उच्यते । तत्रेह न ब्राह्मणादिभिः पुरुषो विधिना प्रवर्त्यः । तद्वेषात्त्वतः प्रवृत्तेः तत्सर्वस्य चात्र त्वयं प्रसंगात् । न ह्यविधी-
 यमानः प्रतिषेधः कथंचिदन्वेतुमलं । अन्यतः प्राप्स्यभावात् । अकारकत्वादकारकविशेषणत्वात्त्वभावानुप्रवेशेनापि संबन्ध-
 लभ्यते । तस्मादस्यान्वयसिद्ध्यर्थं विषयभावः पठितव्यः । तस्मिंश्च विधिना विषयीकृतेन भावार्थो विषयतया पश्यते । भावा-
 र्थश्च प्रतिषेधेन विषयांशस्य गृहीतत्वात्ततः प्रच्युतलौकिक्या च प्रवृत्त्या सिद्धानुष्ठानआत्मविधिसिद्ध्यर्थमनुप्रवेशमप्यकांक्ष-
 न्नाधिकारमात्रसापेक्षविधौ प्रमाणान्तरतः प्रतिपन्नहननकर्तृभावस्य पुंसोधिकारतां प्रतिपादयंस्तद्विशेषणद्वारेणान्वयप्रतिपद्यत-
 इत्युपपन्नमन्विताभिधानं तेन भावार्थस्य सविशेषणस्याविधेयत्वाल्लौकिकी प्रवृत्तिरभ्युपेतव्या । अस्तित्व रागलक्षणां
 प्रवृत्तिर्न तस्यालिङ्गसंख्यानियमोस्ति द्वेषाद्वा तस्मादविधेयार्थशब्दोऽवगतार्थपरत्वादभिधानं शक्तिमुत्सृज्य प्रमाणान्तरतोय-
 थावधृतस्वरूपमर्थलक्षयति । तत्र लिङ्गसंख्ययोस्तात्पर्यन्तः शब्देनानभिधानात्कुतो विवक्षा केवलं प्रातिपदिकनिर्देशार्थेन-
 केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यो न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति तदर्थं लिङ्गसंख्ययोरुपादानम् । अत इयमत्रावगतिः हननेध्यव-
 सितकर्तृभावः स नञर्थेनियुज्यते । अतः प्रतिषेधवाक्ये द्वितीयाश्रुतिरविवक्षायामतन्त्रं यथापि हि तृतीयाश्रूयते प्रथमावा
 ब्राह्मणेन न पातव्या ब्राह्मणो न पिबेदिति तत्रापि तदर्थस्यान्यतः प्राप्तिरविधेयत्वादूनूद्यते । या अधिकारविशेषणत्वेनैव
 संबध्यते एते द्वितीयाविशिष्टे प्रथमातृतीये । सत्यामपि च द्वितीयाश्रुतौ । पदग्रामंतद्विधेयत्वाद्विवक्ष्यते यथा भार्यामुपगच्छेत्
 अपत्यमुत्पादयेदिति । नहि लौकिको भार्यार्थः । उपयमनेनैव तत्सिद्धेः । नापि वाक्यान्तरे विधिना क्वचिदुपात्तोयेन यथा-
 वगममुद्दिश्येत यथाश्विनं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाति दशैतानध्वर्युर्गृह्णातीति संख्याविशिष्टा एव ग्रहाउपादीयन्ते । अतो निर्ज्ञा-
 तसंख्यत्वात्संमार्गविधौ यथासंख्यावगमनिर्दिश्यते । अत्र पुनर्वाक्यान्तराभावादस्यैवोत्पत्तिवाक्यत्वाद्धृतसंख्यापरित्यागे
 प्रमाणाभावान्निर्पेक्षाभिधानशक्तिसमर्पितस्यैकस्य परित्यागः । पुरुषबुद्धिप्रभव एव स्यात् । एवं पशुना यजेतेति यागविषय-
 त्वाद्विधेस्तस्य च साध्यत्वभावत्वात्सधनाकांक्षायां समर्पितसविशेषणकारितसहितस्य विधेयत्वे यद्यर्थमात्रे विधिव्यापारा-
 परिसमाप्तेः स्वार्थपरशब्दाभिहितापेक्षितत्वार्थाः किमिति नयन्ति । प्रमाणाशास्त्रविदस्तु त्वयं विधिं विदन्ति । अन्योक्तमग्रा-

हन्ते । यत्त्वस्माभिरुक्तं तत्सुखोपायग्राह्यं नातिमहतीव्युत्पत्तिरत्रोपयुज्यते इयदेववत्तत्सारद्रंयतीसाविद्यानुष्ठानोपयोगिनी यदधिकमाहोपुरुषिकामात्रतदर्थवादएव । तत्र ह्यर्थवादाद्विशेषावगतिर्भवति यत्राकांक्षाविधेरनिवृत्तिरिति यथोक्तमुपदधातीति । बहुषु भोजनसाधनेषु सर्पिस्तैललवणादिषु सत्सु केनेत्यनवसाये घृतेनेति गम्यते यथातु रात्रिष्वनुष्ठानाश्रवणदाकांक्षायांप्रतितिष्ठन्तीत्यर्थवादः । अतःप्रतिष्ठाकामस्येतिगम्यते । इह पुनर्ब्राह्मणादितिपरिसमासत्वात्पदार्थस्य निवृत्तकांक्षेति । स्तुतिमात्रापेक्षयार्थवादः । अथलिङ्गदर्शनमात्रतयोपन्यस्यते देवानामश्रता हविरतितस्माच्छ्रेयःसंपन्नपापीयानन्वेतीतिवत्तदपिपुंसःप्रतिषिद्धत्वात्प्राक्षिकेनानुवादेन सालम्बनमितिन किंचित् । स्त्रीणामपि देवानशेषमाज्यादिप्राशनमस्त्येव वेदोदाहरश्च दर्शपूर्णमासादिषु वैश्वदेविकमासीतेति । नचश्राद्धस्य कर्तुःसुरांपाययेदितिचोदनया तासांपानमनुमीयते । ब्रह्महत्यादाविव । नैवंप्रतिग्रहस्तस्माज्जातिमात्रस्यप्रतिषेधइत्येषएतस्याविप्रतिपत्तौ निर्णयः ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पाषण्ड्यं बौद्धादिदर्शनं तल्लिङ्गंवा आश्रितानां पुंसांस्त्रीणांचकामतश्चरन्तीनां सवर्णव्यभिचारिणीनामपि । गर्भद्रुहां गर्भानुत्पत्त्यर्थकृतौषधीनां । भर्तृद्रुहां भर्तृताडनादिकारिणीनां । सुरापीनामिति ब्राह्मणीविषयेणान्यदन्यन्यजातीयात्वाप महापातकमुपलक्ष्यते । वृथासंकरजातानामित्यादौ पुल्लिङ्गमत्र च स्त्रीलिङ्गं योषितामितिपदं चाविवक्षितार्थम् ॥ ९० ॥

(३) कुड्मूकः । वेदबाह्यरक्तपटमौज्जादिव्रतचर्या पाषण्डतदनुतिष्ठन्तीनां त्वच्छन्दमेकानेकपुरुषगामिनीनां गर्भपातनभर्तृवधकारिणीनां द्विजातिस्त्रीणां सुरापीनामुदकक्रियौर्ध्वदैहिकंनिवर्ततइति पूर्वेण संबन्धः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । अशास्त्रीयबन्धनादिना प्राणस्य त्यागिनांचरंतीनां कामतः काममात्रोपशमनार्थं कुलटानां योषितां सुरापीनां द्विजातिस्त्रीणाम् ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । पाषण्ड्यंवेदबाह्यं । कामचरोव्यभिचारः । निवर्ततोदकक्रियेत्यनुषङ्गः ॥ ९० ॥

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ॥ निर्द्वैत्यं तु व्रती प्रेतान् व्रतेन वियुज्यते ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वग्रहणमाचार्यविशेषणमन्यते । गुरोर्गुरौ सन्निहितइत्यतिदेशात्तदाचार्येपि प्राप्तेप्रतिषेधः । अन्येतु स्वशब्दबान्धववचनंध्याचक्षते । अत्रतु पितरंमातरमितिनवक्तव्यं नित्यार्थत्वमिधानमिति । गुरुरल्पवाबहुवापीत्यनेन यउक्तः । एतान्निर्हंतोव्रतवियोगोनास्तीति श्रुतसामर्थ्यादर्शयति । अन्यान्निर्द्वैत्यानेन वियुज्यतइति पदार्थसिद्धिः ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचार्यमुपनायकं । उपाध्यायं वेदाध्यापकं । गुरुं वेदार्थव्याख्यातारं । निर्द्वैत्यं निर्हरणं हाहादितेषांकृत्वा । एतच्चान्यस्मिन्कर्तर्यसति । अर्थादन्यस्मिन्सति तथाचार्यादिभ्योन्यस्य निर्हरणादिकरणे व्रतलोपस्तथाच पुनः संस्कारः ॥ ९१ ॥

(३) कुड्मूकः । आचार्यउपनयनपूर्वकंसंपूर्णशाखाध्यापयिता । उपाध्यायोवेदैकदेशस्याङ्गस्य वा ऽध्यापकः । वेदस्य वेदानांचैकदेशस्यापि व्याख्याता गुरुः । निर्हरणपूर्वकत्वात्त्रेतकृत्यस्य निर्द्वैत्यइतिदाहदशाहपिण्डषोडशश्राद्धादिसकलप्रेतकृत्यस्य मदर्शनार्थमाचार्यादीन्पञ्च मृतान्निर्द्वैत्य ब्रह्मचारी न लुप्तव्रतोभवति । एवंचान्यान्निर्द्वैत्यव्रतलोपीभवतीति गम्यते । आचार्यस्वमित्यभिधानाद्गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेदिति त्यायान्नाचार्याचार्यमपि स्वमितिसर्वत्र संबध्यते तेनोपाध्यायोपाध्यायमपि निर्द्वैत्य व्रतलोपएव ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तलक्षणाचार्यादिपञ्चकंप्रत्युदकादिकृद्ब्रह्मचारी न व्रतलोपीस्यादित्याह आचार्यमिति । आ-
दिष्टीत्यस्य प्रतिप्रसवः तेषांपुत्राद्यभावे ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । स्वमुपाध्यायमितिवचनादुरोऽरुपाध्याये प्रतिषेधः । व्रतीब्रह्मचारी । निर्वृत्य पितृमेधकर्मणासंस्कृ-
त्य । एभ्योऽन्यानिर्वृत्य व्रतेन वियुज्यत इत्यभिप्रायः ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । व्रती ब्रह्मचारी आचार्यादीन् निर्वृत्य दग्ध्वा व्रतेन न वियुज्यते ॥ ९१ ॥

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ॥ पश्चिमोत्तरपूर्वेऽस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । पुरद्वारेणेति पुरग्रहणं ग्रामादीनामप्युपलक्षणार्थम् । यत्रानेकद्वारसंभवस्तत्रायंनियमः । योयत्रे-
ष्टेतस्यायमुपदेशः । अमङ्गल्यत्वाच्च शूद्रादारभ्यक्रमेणोपदिष्टम् । अतश्च यथायोगमिति वैश्यक्षत्रियब्राह्मणाः पश्चिमादि-
भिर्यथासंख्यंसंबन्धनीयाः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथायोगं यथार्हं वैश्यक्षत्रियविप्रक्रमेणेत्यर्थः ॥ ९२ ॥

(३) कुहूकः । अमाङ्गल्यत्वादत्यन्तापकृष्टशूद्रक्रमेणाभिधानम् । शूद्रमृतं दक्षिणपुरद्वारेण निर्हरेत् । द्विजातीन्पु-
नर्यथायोगं यथायुक्त्यापकृष्टवैश्यक्षत्रियक्रमेणैव पश्चिमोत्तरपूर्वद्वारेण निर्हरेत् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । शावाशौचप्रसंगेनाह दक्षिणेनेति । यथोपयोगमपकृष्टवैश्यादिक्रमेण । पूर्वेण विप्रमित्येव
संभवद्विषयत्वात् । पुरादन्यत्रानियमः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । पश्चिमेन वैश्यं उत्तरेण क्षत्रियं पूर्वेण ब्राह्मणं यथायोगं यथाक्रमं हारयेत् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दक्षिणेन पुरद्वारेण मृतं शूद्रं निर्वहेत् निष्क्रामयेत् । यथायोगं यथाक्रमं द्विजन्मानः द्विजातयः
तद्यथा पश्चिमेन वैश्यं उत्तरेण क्षत्रियं पूर्वेण ब्राह्मणमिति ॥ ९२ ॥

न राज्ञामघदोषोस्ति व्रतिनां च सत्रिणाम् ॥ ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । राजशब्दोद्यद्यपि क्षत्रियजातौ वर्तते । तथापीह ऐन्द्रं स्थानमुपासीना इति कारणस्थोपादाना-
ज्जनपदेश्वरवचनो लक्षणया विज्ञायते । उत्तरश्लोके निपुणं वक्ष्यामः । व्रतिनो व्रतचारिणः चान्द्रायणादिस्थाश्च । सत्रि-
णोगवामयनिका अन्यस्मिन्वा यज्ञे दीक्षिताः । तथाच गौतमः । ऋत्विग्दीक्षितब्रह्मचारिणामिति । अत्रार्थवादः । ऐन्द्र-
स्थान माधिपत्यपदं प्रजैश्वर्यमुपासीनाः कुर्वाणाराजानो ब्रह्मत्वं प्राप्ताः । व्रतिनः सत्रिणश्च । अघदोषमाशौचं । अन्येतु
सततदानप्रवृत्तान्सत्रिणो मन्यन्ते । मुख्ययानुवृत्त्या ऋतुविशेषे वर्तते ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे इति स्मृत्यन्तरेभिधानात् । राज-
ब्रह्मचारियजमानानां व्यवहारदर्शनाद्यसाधारणराजकार्याध्ययनसंध्योपासनादिब्रह्मचारिकृत्ययागतदङ्गमन्त्रपाठादियज-
मानकृत्येष्वेवाशौचाभावः । अघदोषआशौचकृतमनधिकारित्वम् । सत्रं यज्ञं तद्वतां यजमानानामित्यर्थः । ऐन्द्रं स्थानं
परलोकमुपासीना अकाङ्क्षमाणा एतत्कर्म कुर्वन्तो ब्रह्मभूता ब्रह्मवच्छुद्धाः । ब्रह्मभूता इति पाठे ब्रह्मवत्पूता इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

(३) कुहूकः । राज्ञामभिषिक्तक्षत्रियाणां सपिण्डमरणादावाशौचदोषो नास्ति यतो राजान ऐन्द्रं स्थानं राज्याभिषे-
काख्यमाधिपत्यकारणं प्राप्ताः । व्रतिनो ब्रह्मचारिणश्चान्द्रायणादिव्रतकारिणश्च । सत्रिणोगवामयनादियागप्रवृत्ताः । यतो-
ब्रह्मभूतास्ते ब्रह्मैव निष्पापाः । आशौचाभावश्चायं कर्मविशेषः । तदाह विष्णुः आशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते
न सत्रिणां सत्रे राजकर्मणि व्यवहारदर्शनशान्तिहोमादिकर्मणि ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । अयमपि प्रतिप्रसवः नराज्ञामिति । प्रकरणादघपदमाशौचपरं इदमाशौचराहित्यं कर्मविशेषे तदाहविष्णुः आशौचं नराज्ञाराजकर्मणि नव्रतिनां व्रते न सन्निपासन्निति । ऐन्द्रमिन्द्रवदधिकृतं । ब्रह्मभूताः ब्रह्मेव तत्कर्मसु निष्पापाः आरब्धत्वेन श्रौताहोमवदावश्यकत्वादिति भावः ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञामभिषिक्तक्षत्रियाणाम् । व्रतिनां प्रारब्धवेदपारायणकृच्छ्रादीनाम् । सन्निपां प्रारब्धयज्ञानाम् । उत्तरार्धेन हेतुरुक्तः । ऐन्द्रं स्थानमुपासीनाः देवतायजनपरत्वात् तथाहि श्रुतिः एषवा एतर्हीन्द्रो योजत इति । ब्रह्मभूता धर्मस्वरूपिण इत्यर्थः । हियस्मात् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञां राजकर्मणि अघदोषः आशौचदोषः नास्ति । व्रतिनां पूर्वसंकल्पितव्रते दोषो नास्ति स्नातकव्रतादिकानां । सन्निपां सत्रकर्मणि दोषो नास्ति । अघदोषः आशौचकृतमनधिकारित्वम् । ऐन्द्रं स्थानं परलोकं उपासीनाः आकाङ्क्षमाणाः एतत्कर्म कुर्वन्तो ब्रह्मभूताः ब्रह्मवच्छुद्धाः हि निश्चये । न तेषां शौचाभावः ॥ ९३ ॥

राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यः शौचं विधीयते ॥ प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । महानात्मा यस्य स्थानस्य तन्माहात्मकं यस्मिन् स्थाने स्थितस्य पुंसः प्रजानां परिरक्षा । मह्यं तदैव मुच्यते तच्च प्रजैश्वर्यं । यदाह आसनं चात्र कारणमिति । तदुक्तं । नात्र जातिमात्रे किंतु प्रजापालनाधिकारः । आसनशब्दोपीह नासनशय्यादिवचनः अपितु तत्पदं भामवतो यत्कर्तव्यं तदाह अतश्चक्षत्रियोऽपि यदि प्रजापालने समर्थः तस्याप्याशौचाभाव एव पूर्वैर्व्याख्यातः प्रजानां परिरक्षार्थमिति । न सर्वेण सर्वाशौचनिवृत्तिः किं तर्हि प्रजापालनविरोधि यदाशौचधारणं तन्निवर्तते । यथा दुर्भिक्षादौ स्वकोशादन्नदानेन प्रजाभरणं । तथा दिव्यन्तरिक्षभौमेषूपतेषु शान्तिः । अकस्मात्सभ्यैः कर्तव्येन राज्ञा अथवा श्रमेषु द्विजातीनां भर्मसंशयसत्त्वेन प्रथमे ज्यादावप्यस्ति प्रवक्तृत्वं तदपि प्रयोजनम् ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तमर्थमेकदेशेन विवृणीति राज्ञ इति । यत्र स्थितस्य महानात्मा भवति तद्यवहारदर्शनादिस्थानं माहात्मिकं तत्र स्थाने तत्रापि धनार्थितया तत्करणे नाशौचाभावः किंतु प्रजारक्षोद्देशेन करण इत्याह प्रजानामिति । आसनमवस्थानं अत्र सद्यः शौचकारणम् ॥ ९४ ॥

(३) कुष्ठूकः । मह्यमनन्दं स्थानं माहात्मिकं राज्यपदार्थसर्वाधिपत्यलक्षणं माहात्म्यैव प्राचीनपुण्यराज्यमासादयति तस्मिन् वर्तमानस्य सद्यः शौचमुपदिश्यते । न तु राज्यप्रच्युतस्य क्षत्रियजातेरपि । अत्र जातिरविवक्षितेत्यनेन श्लोकेन दर्शितं । यतो न्यायनिरूपणेन दुर्भिक्षेऽन्नदानेनोपसर्गेषु शान्तिहोमादिना प्रजारक्षार्थं राज्यासनेष्ववस्थानमाशौचाभावे कारणम् । तच्चाक्षत्रियाणामपि तत्कार्यकारिणां विप्रवैश्यशूद्राणामविशिष्टम् । अतएव सोमकार्यकारिणोऽप्येव सोमधर्मा अतएव ब्रीहिधर्मान्विततया श्रुतमप्यवघातादितत्कार्यकारित्वस्य विवक्षितत्वात्प्रकृतौ यवे विकृतौ च नीवारादिषु संबध्यत इति कर्ममीमांसायां तत्तदधिकरणेषु निरणायि ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह राज्ञ इति । माहात्मिके माहात्म्यं प्रतैश्वर्यं तेन राज्यरक्षाव्यवहारदर्शनादिहोमादिके सर्वाधिपत्यआसने एतच्च चातुर्वर्ण्यराजसाधारणम् अवघातवत्प्रकृतिविकृतिसाधारणनियमविधित्वात् ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । महात्माइन्द्रस्तस्येदं माहात्मिकं तस्मिन्स्थानआसीनस्येतिशेषः । अत्र सद्यःशौचे ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिरक्षार्थमित्युक्ते महात्मिके स्थाने । धनार्थितया व्यवहारदर्शने नाशौचाभावः । आसनं सिंहासनं अत्र शौचे कारणं सिंहासनस्थस्याभावः ॥ ९४ ॥

डिम्बाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च ॥ गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । डिम्बोबहुजनसंकुलः अशस्त्रकलहोवा । आहवः संग्रामोयुद्धः तत्र हतानांसद्यःशौचम् । विद्यु-
दशनिः एतद्व्याख्यातं । पार्थिवः पृथिव्यार्द्धश्वरश्चातुर्वर्ण्यस्य यः कश्चित् । ब्राह्मणार्थे गवार्थे च युद्धादन्यत्रापि जलाग्निदं-
ष्ट्रिहतस्य । यस्य चेच्छति पार्थिवः स्वकार्यार्थपरिपालनाधिकृतस्य कुत एतद्यतो राज्ञां परिपालन एवाशौचनिवृत्तिस्तत्र कुतो-
न्यस्याविशेषेण तदिच्छया विनिवृत्तिः स्यात् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । डिम्बाहवहतानां ये बान्धवास्तेषांसद्यःशौचमित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि ! अत्र च कानि
चिन्मरणान्यतिनिन्दितत्वेनाशौचाभावकारणानि कानिचिदतिशस्तत्वेनेति विवेचनीयम् । डिम्बाहवोऽराजकं युद्धं । विद्युता
हतानां पार्थिवैः क्षुद्रापराधेन हतानां द्विजैरभिचारादिना तदभिचारनिमित्ततद्विप्रियकरण एव । गोब्राह्मणस्येति गवां
ब्राह्मणस्य वा प्राणरक्षार्थं हतानां । यस्य च स्वपरिचारकस्यानन्यसाध्यव्यापारेणाशौचाभावरजेच्छति ॥ ९५ ॥

(३) कुहूकः । डिम्बाहवो नृपतिरहितयुद्धं तत्र हतानां विद्युता वज्रेण पार्थिवेण वधार्हेऽपराधे हते गोब्राह्मण
रक्षणार्थं विनापि युद्धं जलाग्न्याग्रादिभिर्हतानां यस्य पुरोहितादेः स्वकार्याविधातार्थं नृपतिरशौचाभावमिच्छति तस्यापि
सद्यः शौचम् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच डिम्भेति । डिम्बाहवो नृपतिरहितयुद्धं तेन हतानां युद्धं विना हतानामपि गोविप्रार्थज-
लादिव्याग्राद्यैश्च हतानां । पार्थिवोवा यस्य पुरोहितादेः स्वकार्यपरिपालनाद्यर्थमाशौचाभावमिच्छति तस्यापि सद्यः
शौचम् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । डिम्भोबालः । महाजनसमर्पदइतिकेचित् । विद्युता अशन्या । गोब्राह्मणहेतोर्हतानां च । अत्रापि स-
द्यःशौचमित्यनुषज्यते ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । डिम्बाहवहतानां डिम्बाहवो राजकं युद्धं अशस्त्रकलहः तत्र हतानां । विद्युत्पातेन पार्थिवेन च
हतानां । गोब्राह्मणरक्षार्थं विपन्नानां मृतानां संबन्धनां ये सपिण्डास्तैरप्याशौचं कार्यम् । यस्य पार्थिवः शुद्धत्वमि-
च्छति स एव शुद्धः स्वस्वाधिकारस्थले पौरोहित्यादौ ॥ ९५ ॥

सोमाग्र्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च ॥ अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ ९६ ॥

१) मेधातिथिः । वपुस्तेजोऽंशः । वित्तपतिर्वैश्रवणः । अपांपतिर्वरुणः । अत्रैव द्वितीयोर्थवादः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सोमादीनामष्टानां लोकपालाणां । वपुस्तेजोऽंशं । सोमउत्तरस्या अधिपतिः । अर्क-
स्त्वैशान्यारुद्रमूर्तित्वात्तस्य । वित्तपतिः कुबेरो नैऋत्याः । कालपतित्वात् । अप्पतिर्वरुणः । अन्येषां तु लोकपालानां
दिशः प्रसिद्धाः । राजधर्मेषु चैतदुपपादयिष्यति ॥ ९६ ॥

(३) कुहूकः । चन्द्राग्निसूर्यवायुशक्रयमानां वित्तस्थापां च पत्योः कुबेरवरुणयोरेवमष्टानां लोकपालानां संबन्धिदेहं
राजा धारयति ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञाशौचसंकोचेतद्वाक्यतस्तत्संकोचेचार्थवादमाह सोमेतिद्वाभ्यां । वित्ताप्पत्योः कुबेर-
वरुणयोः वपुस्तेजस्तत्तत्कर्मणि ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञामाशौचाभावंश्लोकद्वयेनोपपादयति सोमेति । वित्तपतिर्वैश्रवणः । अप्पतिर्वरुणः ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुतोराज्ञामाशौचाभावइत्यपेक्षायामाह सोमेति । सोमादीनामष्टानां लोकपालानां वपुर्नृपोधारयते ।
वित्ताप्पत्योः कुबेरवरुणयोः ॥ ९६ ॥

लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ॥ शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम्
॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतैर्लोकेशैरधिष्ठितो राजा नास्यशौचाशौचं । यतो मर्त्यानां मनुष्याणामभ्यामधिकारः । तयो-
श्च प्रभवाप्ययौ प्रवृत्तिनिवृत्ती लोकेशभ्यः सकाशान्मर्त्यानां न तु लोकेशानामेव ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नास्याशौचमसाधारणं लोकेशकर्मणि । शौचाशौचं हि मिलितं मर्त्यानामेव न देवानां
तेषां शौचमात्रत्वात् । लोकेशप्रभवोऽयमतो नास्याशौचमित्यर्थः । लोकेशप्रभवोऽप्यय इति तु क्वचित्पाठस्तत्र लोकेश
प्रभवे नृपेशौचाशौचयोरप्ययोभ्यपनयोऽतो यस्य शौचमाशौचं वाऽपनेतुमिच्छति तस्य तदपनयो भवतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । ततः किमत आह लोकेशेति । यतो लोकेशां शाक्रान्तो नृपतिरतो नास्याशौचमुपदिश्यते यस्माच्च-
नुष्याणां यच्चौचमशौचं वा तल्लोकेशेभ्यः प्रभवति विनश्यति च अप्ययो विनाशः । एतेनान्यदीयशौचाशौचोत्पादनवि-
नाशशक्तस्य लोकेश्वररूपस्य नृपतेः कुतः स्वकीयाशौचमिति पूर्वोक्ताशौचाभावस्तुतिः ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । लोकेशाधिष्ठितः उक्तैः सोमाद्यैर्लोकपालैरधिष्ठितः स्वांशेनानुगृहीतः । लोकेशप्रभवाप्ययं
लोकेशेभ्यः प्रभवति तद्वाक्यत आशौचं भवति पुनस्तेभ्योत्ययः अभावोपि तद्वाक्यादेव यस्य शौचाशौचं विशेष्यं अस्यापि
लोकेशत्वादयमेव परकीयाशौचसंकोचे हेतुर्युक्तः । लोकेशप्रभवाप्ययावितिक्वचित्पाठस्तदा तयोः प्रवृत्तिनिवृत्ती लोकेशे-
भ्यः सकाशान्मर्त्यानां न तु लोकेशानामिति मेधातिथिः ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । अयं राजालोकेशप्रभवो देवइत्यर्थः ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा लोकेशाधिष्ठितः तस्मात्कारणादस्य राज्ञः आशौचं विद्यते । अयं राजा लोकेशेभ्यः ।
प्रभवो यस्य स लोकेशप्रभावः ॥ ९७ ॥

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ॥ सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । येन शस्यते हन्यते तच्छस्त्रम् । अतः पाषाणलगुडादिनापि हतस्य यज्ञसंस्था निष्पद्यते नायु-
धैरेव खड्गादिभिः । आहूयन्ते यत्रेतरं तं स्पर्धमानायुद्धाय स आहवः संग्रामः । क्षत्रधर्मः अपराङ्मुखत्वं प्रजार्थं प्रभुप्रयु-
क्तं च सद्यः संतिष्ठते समाप्तिमेति । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तत्पुण्येन युज्यत इति यावदाशौचमपि सद्य एव । अत्र केचित् क्षत्र-
धर्महतस्येत्यनेन सद्य इत्थं भिन्नं भ्रन्ति । ततश्च यः संग्रामभूमौ मृतः तस्यैवायं विधिर्न तु योन्येद्युस्ततो न्यत्र गतस्तदेतद्दि-
चार्यम् ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्यतैः शस्त्रैरिति कूटशस्त्रादिघातव्यवच्छेदः । आहवे नृपतिकर्तृके युद्धे क्षत्रधर्मेणापरा-
ङ्मुखत्वादिना हतस्य यज्ञः । पितृयज्ञोऽस्थिसंचयनदशाहपिण्डादिसहितः सद्यः संतिष्ठते समापनीयस्तदाशौचं च
सद्य इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । उद्यतैः शस्त्रैः खड्गादिभिर्नतु लगुडपाषाणादिभिरपराङ्मुखत्वादिक्षत्रियधर्मयुक्तसंग्रामे हतस्य तत्क्षणादेव ज्योतिष्टोमादियज्ञः संतिष्ठते समामिमेवेति तत्पुण्येन युज्यतइत्यर्थः । तथाशौचमपि तत्क्षणादेव समामिमेति इयंशास्त्रे मर्यादा ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उद्यदस्त्राद्यपराङ्मुखयुद्धहतस्य क्षत्रियादेर्ज्योतिष्टोमादियज्ञः समाप्तिगच्छतिआशौचंचेत्याह उद्यतैरिति । अस्त्रैरस्यतेधात्यतेयैर्लगुडाद्यैरपि आहवे संग्रामे । ज्योतिष्टोमादिपुण्येन युज्यतइतिमेधातिथिः । प्रकरणात्पुत्राद्याशौचाभावपरंवा ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । संतिष्ठते समामिति । युद्धस्य यज्ञत्वसंस्तवः परधर्मत्वप्रतिपादनार्थः । तथाशौचमपिसद्यः संतिष्ठते ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आहवे सङ्ग्रामे उद्यतैःशस्त्रैः कूटशस्त्रैः व्यवच्छेदरूपैः क्षत्रधर्महतस्य च सद्यःशौचं यज्ञः पितृयज्ञः सद्यःसंतिष्ठते भवति । तथा अशौचं सद्यः अशौचंशौचाभावः । इति स्थितिः मर्यादा ॥ ९८ ॥

विप्रः शुध्यत्यपःस्पृष्ट्वा क्षत्रियोवाहनायुधम् ॥ वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा र्याष्टि शूद्रः कृतक्रियः ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । दशाहादीनांकल्पानांपरिपूर्णआशौचकालइदमपरंकर्तव्यम् । अपःस्पृष्ट्वेतिस्नानमुपदिश्यतइति प्राग्व्याख्यातम् । कृतक्रियइतिक्षत्रियादिभिरभिसंबध्यते । क्रियाच स्नानमेव अन्यस्याश्रुतत्वात् । स्नानत्वावाहनादीनि स्पृशेयुः । अन्येतु श्राद्धक्रियामाहुः । श्राद्धादिकृत्वा सर्वएव विशुध्यति । तत्रापि ब्राह्मणउदकंहस्तेन स्पृष्ट्वा क्षत्रियादयस्तु वाहनादिभिः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकादशेन्हि प्रातःशुध्यर्थं स्नात्वा जलस्पर्शखड्गाश्वादिस्पर्शप्रतोदरश्म्यन्यतरस्पर्शकाष्ठदण्डस्पर्शैःक्रमाच्छुद्धिरित्यर्थः । कृतक्रियोतीतदशाहकृत्यकालइत्यर्थः ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । अशौचान्ते कृतश्राद्धादिकृत्योब्राह्मणोऽपः स्पृष्ट्वेति जलस्पर्शमात्रंदक्षिणहस्तेन कृत्वा शुद्धोभवति नतु संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैरर्द्धावशुध्यतीतिवत् स्नात्वा वाहनादिस्पर्शसाहचर्यात् स्पृष्ट्वेत्यस्य च सकृदुच्चरितस्यार्थभेदस्यान्याप्यत्वात्क्षत्रियोहस्त्यादिवाहनखड्गाद्यस्त्रंच वैश्योबलीवर्दादितोदंलोहप्रोतायं योत्क्रवा शूद्रोऽर्याष्टिवंशदण्डिकाम् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतश्राद्धादिब्राह्मणादिचतुष्टयमाशौचान्तेऽबादिचतुर्णांस्पर्शनेनैव शुद्ध्येदित्युत्तराङ्गमाह विप्रइति । प्रतोदं सूक्ष्मलोहाग्रदण्डं । रश्मीन् योच्चरज्जुं । कृतक्रियः कृतोर्ध्वदेहिकाक्रिया येन सविप्रादिः । इतिर्देहिकशुद्धिः ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । कृतक्रियः समापितसमस्ताशौचक्रियइत्यर्थः ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूतकान्ते कृतक्रियः कृतश्मश्रुवपनादि तैलेन पिण्याकेन सह कृतस्नानः विप्रःअपःस्पृष्ट्वा कृताचमनः शुध्यति । एवंकृतशौचोक्षत्रियः वाहनायुधंस्पृष्ट्वा शुध्यति । एवंकृतशौचोवैश्यः प्रतोदंरश्मीन्वा स्पृष्ट्वा शुध्यति । एवंशूद्रःकृतशौचोऽर्याष्टिस्पृष्ट्वाशुध्यति ॥ ९९ ॥

एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ॥ असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोत्तरवस्तुपसंहारोपपत्त्युपग्यासार्थोपूर्वोत्तरावर्धश्लोकौ ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सपिण्डेषु मृतेषु तन्मरणनिमित्तकशौचे सति शौचं । असपिण्डेषु प्रेतशुद्धिं प्रेतवह-
नादिनिमित्तशौचशुद्धिम् ॥ १०० ॥

(३) कुड्डूकः । भोद्विजश्रेष्ठाएतच्छौचसपिण्डेषु प्रेतषु युष्माकमुक्तम् । इदानीमसपिण्डेषु प्रेतशुद्धिं शृणुत ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । वर्तिष्यमाणशुद्ध्यर्थवृत्तमुपसंहरति एतदिति त्रिभिः ॥ १०० ॥

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ॥ विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरामांश्च बान्धवान् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । बन्धुवदिति धर्मेण न मूल्येन । मातुरामांश्च आप्तग्रहणं प्रत्यासन्नबान्धवमातुलादिग्रहणार्थ-
म् । अस्माच्चानुमीयते असपिण्डः असमानोदकोन सर्वसपिण्डादन्यः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्हृत्य दाहाङ्गनिर्हरणान्यतमं दाहं वा कृत्वा । बन्धुवत् धनमगृहीत्वा ग्रहमात्रेण
तद्गृहवासे न चेत्तस्मिन्नित्येकाहे वक्ष्यमाणत्वात् । मातुश्च बान्धवान् चकारात्पितुश्चासगोत्रबन्धून् तथा आपानागन्तुना
संबन्धेन प्राप्तान् स्यात्तादीन् ॥ १०१ ॥

(३) कुड्डूकः । असपिण्डं ब्राह्मणं मृतं ब्राह्मणो बन्धुवत् स्नेहानुबन्धेन न त्वदृष्टबुद्धयेत्यर्थादुक्तम् । मातुश्चापान्सन्नि-
कृष्टान्तसहोदरभ्रातृभगिन्यादीन् बान्धवान् निर्हृत्य त्रिरात्रेण शुद्धो भवति ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मेणैव मातुरामान् सोदरभ्रातृतत्पुत्रभगिन्यादीन् । मातुले पक्षिणीमित्यसन्निकृष्टे ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । निर्हृत्य वह्नादिकं कृत्वा । बन्धुवदुपकारबुद्ध्या ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मातुर्बान्धवान् मातुष्वस्त्रीयादीन् चकारात्पितुः प्लवसुः पुत्रादीन् तथा आपान् स्यात्तादीन् निर्हृ-
त्य दग्ध्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ १०१ ॥

यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ॥ अनदन्नन्नमन्हैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । अनश्नतो निवसतश्च पूर्वोक्तत्रिरात्रेणैव । अश्नतोऽनिवसतश्च एकाहमेव । अश्नतः निवसतश्च
दशाहमेव ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्यन्नमत्ति निर्हृत्य वा उभयथा दशाहेन । तदन्नाशनतद्गृहवासयोरकरणे निर्हरणा-
द्यकरणे चैकाह इति विवेकः ॥ १०२ ॥

(३) कुड्डूकः । निर्हारको यदि तेषां मृतस्य सपिण्डानामाशौचिनामन्नमश्नाति तदा तद्दशाहेनैव शुध्यति न त्रिरात्रे-
ण । अथ तेषामन्नमश्नाति गृहे च तेषां न वसति निर्हरति च तदाहोरात्रेणैव शुध्यति । एवं च तद्गृहवासे सति तदन्ना-
भोजिनो निर्हारकस्य पूर्वोक्तत्रिरात्रम् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नेहादिवत्त्वेत्वाह यदीति । अयमर्थः अन्नमश्नाति गृहे न वसति निर्हरति च तदाहोरात्रेण
शुध्यति । गृहे वसन्नान्नमश्नाति तदा पूर्वोक्तत्रिरात्रेण । गृहे वसन्नन्नमदन्द्दशाहेनेति ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नमनदन्नमक्षयन् अन्हैव विशुध्यति ॥ १०२ ॥

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ॥ स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुगमनंबुद्धिपूर्वमनुव्रजनम् । यथाकथंचिदधिगमनेन च सचैलं स्नानम् । अग्निस्पर्शो घृतप्रा-
शनंच समुचितं शुद्धिहेतुः ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इच्छया न धनादिना । ज्ञातिं सपिण्डादिसंबन्धिनम् । अज्ञातिमसंबन्धिनम् घृतप्राशनं नान्त्वान्तरनिवर्तकम् । विशुद्ध्यति अनुगमदोषात् ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्ञातिमज्ञातिवा मृतमिच्छातोऽनुगम्य सचैल्लानंच कृत्वा ततोऽग्निस्पृष्ट्वा पश्चाद्दृतप्राशनं कृत्वा अनुगमननिमित्ताशौचाद्विशुद्ध्यति ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञातिमिवाज्ञातिमनुगम्य बुद्धिपूर्वं अनुगमननिमित्तस्यौपाधिकस्याशौचस्य स्नानादित्रयंप्राप्य-
श्रित्तं नाधिकाशौचे मानमस्तीति भावः । अनुगमननिमित्ताद्वाशौचात् अग्न्यादित्रयेण सर्वे शुध्येयुः शुद्धेः कर्तृणि देहि-
नामिति वक्ष्यमाणत्वात् । ज्ञातिपक्षे उक्तमाशौचमस्त्येव ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । अनुगम्यनीयमानेन शवेन सहगत्वा ॥ १०३ ॥

न विप्रं त्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत् ॥ अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥ १०४

(१) मेधातिथिः । ननाययेन्ननिर्हारयेत् । त्वेषु तिष्ठत्सु समानजातीयेषु सत्सु । आहुतिप्रहणान्न दाहयेदिति ।
विप्रग्रहणमतन्त्रं । क्षत्रियवैश्ययोरपि शूद्रसंस्पर्शोदोषएवेत्यर्थवादात्प्रतिषेधः प्रतीयते ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वेषु विप्रेषु । क्षत्रियादेस्तु त्वेषु तिष्ठत्वपि शूद्रेण नयने दोषाभावः । त्वेषु तिष्ठत्स्विति
वचनात्त्वेष्वसत्सु शूद्रेणापि निर्हार्यो विप्रः । अस्वर्ग्या स्वर्ग्यानभवतीत्यर्थः । यजमानो हि पितृमेधे हविस्तस्य शूद्रेण
संपर्कात्तेन हविषा कृताहुतिर्दुष्यतीति तात्पर्यम् । अत्र शौचमधिकृत्य स्मृत्यन्तरीयशुद्धिप्रकारोऽस्माभिः शुद्धिदीपिका
यांप्रपञ्चितइतिषामेतदविरोधेन व्यापारस्तत्रैवानुसंधेयः ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादिमृतसमानजातीयेषु स्थितेषु न शूद्रेण पुत्रादिर्निर्हारयेत् यस्मात्सा शरीराहुतिः शूद्रस्पर्शदु-
ष्टासती मृतस्य त्वर्गाय हिता न भवति मृतं त्वर्गं न प्रापयतीत्यर्थः । त्वेषु तिष्ठत्स्वित्यभिधानाद्ब्राह्मणाभावे क्षत्रियेण तद-
भावे वैश्येन तदभावे शूद्रेणाऽपि निर्हारयेदित्युक्तम् । यथापूर्वं श्रेष्ठत्वादस्वर्ग्यदोषश्च ब्राह्मणादिसद्भावे शूद्रेण निर्हारेण सति
बोद्धव्यः । गोविन्दराजस्तु दोषनिर्देशात्त्वेषु तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितमित्याह तदयुक्तम् । संभवदर्थपदद्वयोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्ग-
दुपक्रमावगतेश्च वेदोदितन्यायनानुबोध्यत्वादुणभूतशुद्ध्यनुरोधेन प्रधानभूतायाजातेरुपेक्षायांगुणलोपेनऽमुख्यस्येत्यपि
न्यायो बाध्यते तस्मात्त्वेषु तिष्ठत्स्वितिपदद्वितयं विवक्षितम् । इमांगोविन्दराजस्य राजाज्ञानाद्रियामहे ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वेषु ज्ञातिषु सत्सु सजातीयेषु वा नहापयेत् न निर्हरेत् । सादेहाहुतिः त्वर्गार्हानभवतीत्यर्थवादः न
त्वाहुतिर्नकार्या प्रधानलोपापत्तेः प्रकरणबाधश्चातोवक्ष्यति संकरजातिनिर्णये अबान्धवंशवंचैव निर्हरेयुरिति स्थिति
रिति ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । त्वेषु सजातीयेषु । तिष्ठत्सु तत्र विद्यमानेषु । आहुतिः शवाहुतिः ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रसंस्पर्शगर्हिता दूषिता । यथा यमः ॥ प्रस्थानयति शूद्रोऽग्निं तृणकाष्ठहवींषि च । प्रेतत्वं हि सदा
तस्य सचाधर्मेण लिप्यते ॥ १०४ ॥

ज्ञानंतपोग्निराहारोमृन्मनोवार्युपाञ्जनम् ॥ वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्तृणि देहिनाम् ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्ञानादीनि कालशुद्धेः दृष्टान्ततयोपादीयन्ते । तथैतानि स्वविषये शुद्धिकारणानि एवंकालोपि

नात्रातिशङ्कितव्यः । एतेषांयस्य यत्र शुद्धिहेतुत्वं तदिहैव प्रकरणे तेषांवक्ष्यते । अन्येषांतत्रतत्रदेशे । तत्र ज्ञानमाध्यात्मिकं साङ्ख्ययोगोपदिष्टं तेनहि अविद्यावासनापासनेन रागादिक्षयेनिर्दोषज्ञानमुपैति । वक्ष्यतिच बुद्धिज्ञानेन शुध्यतीति । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि तत्पातकोपपातकानांशुद्धिहेतुः । अग्निर्भूमयादिषु पुनःपाकेनेति । आहारः पवित्राणां पयोमूलानां सोपि तपइव शोधयति । मृद्वारिणांशुद्धिहेतुताप्रसिद्धैव । मनसोवक्ष्यते मनःसत्येनेति । उपाञ्जनं मठादेःसुधागोमयादिना संमार्जनानुलेपनै । वायुश्चण्डालादिस्पृष्टे तृणकाष्ठादौ रथ्यापतिते । कर्माणि संध्योपासनादीनि । उक्तंच ॥ पूर्वोसंध्याजपंस्तिष्ठन्नैशमेनोव्यपोहतीति । एतच्च द्वितीये व्याख्यातम् । सत्यपि तपसःकर्मत्वे प्राधान्यख्यापनार्थपृथगुपदेशः प्रायेण च शास्त्रेभेदेनैव कर्मणस्तपोनिर्दिश्यते कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाइति ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अथ ब्राह्मद्रव्यशरीरोपघातशुद्धिप्रकारानभिधत्सुः सामान्यतः शोधनान्याह ज्ञानमिति । ज्ञानं ब्रह्मज्ञानं सकलपापक्षयहेतुत्वाच्छोधकम् । तपः प्राणायामः । प्राणायामः परंतपइतिवचनात् । अग्निस्तैजसादीनामिव देहिनामूर्धाग्निः । आहारोब्रह्मसुवर्चलापानादिर्दुष्टजलादिपाने । मृदुदशौचादौमनःक्षमाख्यनियमयुक्तंजीवस्य वारिक्षालनादिना । उपाञ्जनं सजातीयेन लेपोभूम्यादेः । वायुः सर्वायुष्ट्वेन जीवपावनः । कर्मचान्द्रायणव्रात्यस्तोमादि । अर्कोदर्शनादिना अस्थिरस्पर्शादेः । कालोदशाहादिः । आशौचिनांदेहिनांदाहप्रभृति ॥ १०५ ॥

(३) कुष्ठूकः । ज्ञानादीनि शुद्धेः साधनानि भवन्ति । तत्रब्रह्मज्ञानंबुद्धिरूपान्तःकरणशुद्धेः साधनम् । यथा वक्ष्यति । बुद्धिज्ञानेन शुध्यति तपोयथा तपसा वेदवित्तमाः । अग्निर्यथा पुनः पाकेन भूमयम् । आहारोयथा हविष्येण यवाग्वा इति । मृद्वारिणी यथा मृद्वार्यादेयमर्थवदिति । मनोयथा मनःपूतंसमाचरेदिति । संकल्पविकल्पात्मकंमनोनिश्चयात्मिका बुद्धिरिति मनोबुद्धयोर्भेदः । उपाञ्जनमुपलेपनं यथा मार्जनोपाञ्जनैर्वैश्व । कर्मयथायजेद्वाऽश्वमेधेनेत्यादि । अर्कोयथा गामालभ्यार्कमीक्ष्यवा । कालोयथा शुभ्येद्विप्रोदशाहेन वायोस्तु शुद्धिहेतुत्वं मनुनानुक्तमपिपन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्याशुमारुतैरितिविष्णवादावुक्तंग्राह्यम् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । दशाहादेः शुद्धिहेतुतावत्ज्ञानोदरप्याह ज्ञानमिति । ज्ञानंब्रह्मज्ञानं । असौवावलोकोगौतमाभिरित्यादिपञ्चाग्निविद्यादिज्ञानंच नहि ज्ञानेन सदृशंपवित्रमित्युक्तेः । तपश्चान्द्रायणादि आहारोहविष्येण यवाग्वा वा । मनोमनःपूतंसमाचरेत् । वायुः प्राणायामः ब्राह्मवायुश्च । वारि जलं । उपाञ्जनं उपलेपनं । कर्म तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेनयजतइत्यादि । कालः शुभ्येद्विप्रोदशाहेनेत्यादिः । प्रकरणात्कालवदेतान्यपि देहिनांशुद्धिहेतवइतिवा ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । शुद्धिहेतूनाह ज्ञानमिति । ज्ञानमध्यात्मज्ञानंतच्छुद्धिकारणं शरीरात्मविवेकेन । तपोऽनशनादिकंसच्छरीरगतदोषनिर्हारेण । अग्निःस्पर्शनादिना । आहारः मन्त्रमग्न्यादिसत्त्वशोधनेन । मृद्वारणादिना । मनोदेवताभ्यानेन वारि स्नानादिना । उपाञ्जनं गोमयादिकं तदुपलेपनं । वायुश्चण्डालादिस्पृष्टतृणकाष्ठादीनांस्पर्शेन । कर्मयज्ञादिकंतद्देवताप्रीणनेन । अर्ककोऽशुभिर्वस्तुशोषणेन । कालएकरात्रपक्षिण्यादिः सदोषपावनेन ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञानं आध्यात्मिकं । तपः प्राणायामादि । आहारः जलपानादिः । देहिनामेतानि शुद्धेःकर्तृणीत्यर्थः ॥ १०५ ॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परंस्मृतम् ॥ योऽर्थे शुचिर्हि सशुचिर्न मृद्वारिशुचिःशुचिः ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । कोस्यप्रसंगः । यथामृद्वारिशुचाविलम्बंरुतोत्सर्गःप्रवर्तते तथा प्रमादस्खलितेपरद्रव्यापहरणादाविलम्बितंप्रायश्चित्तंशुद्धये समाश्रयणीम् ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थशौचं शुद्धोपायागतार्थत्वम् ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषांमृद्धारिनिमित्तदेहशौचमनःशौचादीनामध्यादर्थशौचमन्यायेन परधनहरणपरीहारेण यद्धने-
हा तत्परंप्रकृष्टमन्वादिभिः स्मृतम् । यस्माद्योऽर्थे शुद्धः सशुद्धोभवति । यः पुनर्मृद्धारिशुचिरर्थे चाशुद्धः सोऽशुद्धएव
॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । एकादशाहादौवक्ष्यमाणंप्रासंगिकमाह सर्वेषामिति । अर्थशुचिः परद्रव्याहरणं कर्मविवक्षितं-
अथवाअर्थेनदत्तेनैवाशौचशुद्धिरतआह यदिति अर्थेविषये शुचिरूपणोदातेतियावत् अतएव वक्ष्यति दानेनाकार्यकारिण
इतिदानेनवधनिर्णेजकमित्यादिच ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । अर्थशौचमान्तरेभ्यः श्रेष्ठमित्याह सर्वेषामिति ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषांशौचानामध्ये अर्थशौचं मानसंशौचमिन्द्रियनिग्रहादिकं परं उत्कृष्टं स्मृतम् । यः क-
श्चन पदार्थः अर्थे मानसिके शौचे इन्द्रियनिग्रहादौ शुचिः सएव शुचिः । मृद्धारिभ्यांशुचिः शुचिर्न किंतु एतादृशः स्वय-
मेव शुचिः ॥ १०६ ॥

क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसोदानेनाकार्यकारिणः ॥ प्रच्छन्नपापाजप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । एकादशे वक्ष्यति । ये विद्वांसस्तेक्षान्त्यैव शुध्यन्ति । तेहि द्वेषेर्ष्यामत्सरैर्नोपहन्यन्ते ततो-
दुष्कृतेषु प्रवृत्तेषु नित्यशुद्धाभवन्ति । क्षान्तिर्नाम चित्तधर्मः सर्वत्र साम्यम् । दानस्याप्यकार्यकृच्छुद्धिरुक्ता दानेन
वधनिर्णेकमित्यादिना प्रच्छन्नपापानामपि रहस्याधिकारे जपउक्त एव । तपोवेदविदांवेदाभ्यासएव ज्ञानंच । यथोक्तं
ब्राह्मणस्य तपोज्ञानमिति । कल्लादि तु सर्वेषांशुद्धिहेतु न वेदविदामेव ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षान्त्या क्लेशसहत्वेन विद्वांसोऽज्ञात्वाऽकार्यकारिणः । अकार्यकारिणः षण्ढवधादिना
दानापनेयपापकारिणोदानेन वक्ष्यमाणसीमादिदानेन । प्रच्छन्नपापाः परैरज्ञातपापचरणाः जप्येन रहस्यप्रायश्चित्तरूपेण ।
तपसा प्राणायामेन वेदवित्तमाः । उपनिषदर्थीभूतात्मविदःवेदोवेदार्थः । एतेन यतिनांसर्वविषये प्राणायामाएव प्राय-
श्चित्तंगुरुलघ्वपेक्षयातुभूयस्त्वालपत्वे इतिग्राह्यम् ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । परेणापकारे कृते तस्मिन्प्रत्यपकारबुद्ध्यनुत्पत्तिरूपया पण्डिताः शुध्यन्ति । यथाच वक्ष्यति म-
हायज्ञक्रियाः क्षमा नाशयंत्याशुपापानीति । अकार्यकारिणोदानेन । यथा वक्ष्यतिसर्वस्वंवा वेदविदे ब्राह्मणायेति ।
अप्रख्यातपापाजप्येन यथावक्ष्यति जपंस्तूपवसेद्दिनमिति वेदवित्तमाः वेदार्थचान्द्रायणादितपोविदः तपसेत्येकादशा-
भ्याये वक्ष्यमाणेन ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच क्षान्त्येति । तितिक्षया । प्रच्छन्नपापामिथुनातिरिक्तजनाविदितपापाः मनोजनितपा-
पावा जप्येन गायत्र्यादेः । तपसा कल्लूचान्द्रायणादिना वेदान्ताभ्यासेन वा ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । क्षान्त्या द्वन्द्वसहिष्णुतया । विद्वांसोऽध्यात्मविदः । तपसास्वाभ्यायेन तपोहिस्वाभ्यायइति स्वाध्या-
यप्रवचने । तद्धि तपस्तद्धितपः इतिश्रुतेः ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । परमार्थशुचित्वमाह क्षान्त्येति । विद्वान् क्षान्त्या कायक्लेशेन शुध्यति । अकार्यकारिणः य-
ज्ञाहितकारिणः दानेन बन्धनादिना शुध्यन्ति । प्रच्छन्नपापानां अविख्यातदोषाणां अधमर्षणादिसूत्रजाप्येन शुद्धिः ।
वेदवित्तमोद्विजः तपसा कल्लूचान्द्रायणादिना शुध्यति ॥ १०७ ॥

मृत्योयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुध्यति ॥ रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । नद्यःपारावारे क्षीणोदकाया अशुध्युपहते तस्याएव वेगागतायाः कूलंकषाया उदकं वेगेन शुध्यति । यथान्यस्याभूमेः भूमिः शुध्यति पञ्चभिरिति शुद्ध्ये प्रतीतिर्नैवं नदीतीरेषु । अथवा वेगवत्या अशुचिप्रवाहसंसर्गेणाशुच्याशङ्कायामिदमुच्यते नदीवेगेनेति । नैवं मन्तव्यं इतश्चाभुतश्चाशुचिप्रवाहैः संस्पृष्टा न शुध्यति । शारीरेव्यभिचारेऽनुपलभ्यमाने परपुरुषरूपगुणानुचिन्तनेन मनोदुष्टा रजसा ऋतौ शोणितेन सूतेन शुध्यति स्त्री । संन्यासः षष्ठे वक्ष्यते तेन द्विजोत्तमाः शुद्धा भवन्ति । न कथंचिन्मानसापचारे यदविदुषा चिन्तितसूक्ष्मप्राणिवधादितदेषामपनीयते ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शोध्यं बहिर्द्रव्यं देहश्च । नदी ग्राममलवहा । मनोदुष्टा मनसा पुरुषान्तररक्ता रजसा रजोन्तरप्रवृत्त्या । संन्यासेन पारिव्राज्येन द्विजोत्तमो विप्रः ॥ १०८ ॥

(३) कुट्टुकः । मलाद्युपहतं शोधनीयं मृज्जलैः शोध्यते । नदीप्रवाहश्च श्लेष्माद्यशुचिदूषितो वेगेन शुध्यति । स्त्री च परपुरुषमैथुनसंकल्पादिदूषितमानसा प्रतिमासार्तवेन तस्मात्पापाच्छुद्धा भवति । ब्राह्मणश्च संन्यासेन षष्ठाध्यायाभिधेयेन पापाच्छुध्यति ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । शोध्यं मलाद्युपेतं । नदी श्लेष्माद्यशुचिदूषिता । मनोदुष्टा परपुरुषमैथुनसंकल्पदुष्टा रजसा पुनर्कृतयोगेन । द्विजोत्तमो ब्राह्मणः संन्यासमुपक्रम्य ब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्च स ब्राह्मणः केन स्यादिति श्रुतेः पारिव्राज्यदर्शनाच्चेति भाष्योक्तेश्च संन्यास एवासाधारणः संस्कारो विप्रस्येति ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । शोध्यं शरीरलघ्नं मलम् । मनोदुष्टा मनसा भर्तारिव्यतिक्रान्ता । संन्यासेन सङ्कत्यागेन ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शोध्यं वस्तु अमैथ्योपहतं मृत्योयैः शुध्यति । नदी वेगेन वर्षाम्बुप्रवाहवेगेन । मनोदुष्टा मनसि व्यभिचारेण स्त्री रजोदर्शनेन शुध्यति । संन्यासः प्रव्रज्या द्विजन्मनां मानसोपचारे शुद्धिकृत् ॥ १०८ ॥

अङ्गिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ॥ विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिज्ञानेन

शुध्यति ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । इयानैवाधिकारी कर्ता च पुरुषो यदान्तरात्मा । अन्तःकरणं मनः । बुद्धिः । शरीरं भोगायतनं इन्द्रियाणां भौतिकत्वान् पृथक्त्वम् । अत्र किंचित्केनचिच्छोध्यते । कालेन तु सर्वमिति स्तुतिपरम् । गात्राणीत्यवयवैरवयविनं लक्षयति । अङ्गिः स्नानेन शरीरं शुध्यति । मनस्तु सदसदात्मकं तस्यासत्संकल्पादशुद्धिः सत्येन साधुसंकल्पेन निवर्तते । पूर्वमनसः शुद्धिहेतुत्वमुक्तं तदध्याहारेण नेदं वाचो मनः शुद्धिकरणं । तथा च श्रुतिः । मनसा वा इषिता वाग्वदति यां ह न्यमना वाचं वदत्यसुर्या वै सा वागं देवजुष्टेति । या वाऽनुपभुक्तजन्मान्तरकृता शुभकर्मजा । एकैकदुष्कृतजा वा बुद्धिरात्मनो या वत्सहजा विद्यात्मका भेदग्रहणलक्षणा गुणात्मविवेकाभावलक्षणा वा घनपुचाद्यभिषङ्गरूपा नृष्णातिशयहेतुः सा तु विद्यया साङ्ग्यवेदान्ताभ्यासजन्यया । तपसा च कल्लादिनाभ्युपेतः शुध्यति । भूतात्म भूतशब्दस्तत्त्ववचनः । पारमार्थिको यमात्माऽनुपचिताहं प्रत्ययवन्धीनतु भूतमय आत्मा शरीराभेति मन्तव्यम् । बुद्धिरविद्यमानार्थाकारदर्शनीयात्त्वमादिष्वसत्सिद्धान्तप्रकल्पितार्थाभिनिवेशतया ब्रह्मात्मार्थाकारयोरसद्भेदाभ्यवसायेन दुष्यन्ती ज्ञानेन स्वप्रकाशाश्रयया प्रमाणव्युत्पत्त्या शुध्यति

(१०९) सत्येन = सत्त्वेन (नन्दनः)

ति । बुध्यर्थयोर्भेदादाकारवत्त्वादर्थस्य विषयाकारेण च परिणामासिद्धिर्निर्विकारत्वनिश्चयाद्बुद्धिशुद्धिः पूर्वत्रचविद्यावेदा-
र्थवेदनमेव । तस्याश्चेतुत्वं यथैधांस्तेजसा बन्धिरिति विदिति । एवंशुद्धः पूतो ब्रह्मलोकमवामोतीत्येषा सा चतुर्विधा शुद्धिः ।
यथैताशुद्धयः परपुरुषार्थहेतवस्तज्जननादिविषयमिति प्रशंसा ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अद्भिः स्नानेन शुद्ध्यन्ति कर्माधिकारं लभन्ते । मनः शुद्ध्यति मनसा यत्पापं कृतं तत्स-
त्याभिधानेन नश्यति । विद्या वैश्वानराद्युपासना तपोऽनाशकं भूतात्मा स्थूलः सूक्ष्मश्च देहः बुद्धिः क्षेत्रईश्वर-
ज्ञानेन ॥ १०९ ॥

(३) कुड्मूकः । त्वेदाद्युपहतान्यङ्गानि जलेन क्षालितानि शुद्ध्यन्ति । मनश्च निषिद्धचिन्तादिना दूषितं सत्याभि-
धानेन शुद्ध्यति । भूतात्मा सूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नो जीवात्मा ब्रह्मविद्यया पापक्षयहेतुतया तपसा च शुद्धो भवति ।
शुद्धः परमात्मरूपेणावतिष्ठते । बुद्धिश्च विपर्ययज्ञानोपहता यथार्थविषयज्ञानेन शुद्ध्यति ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च अद्भिरिति । गात्राणिकरचरणादीनि । मनः निषिद्धचिन्ताद्यशुद्धं सत्येन सत्याभिधा-
नेन । सर्वदा प्रसन्नमनाव्यवहारे न मिथ्याभाषेतेति । विद्यातपोभ्यां भूतात्मा सच्चिदेहः स्थूलोऽहमित्यभिमानात् शुद्ध्य-
ति विद्या आत्मानात्मविवेकधीः तपश्चान्द्रायणादि विपर्ययज्ञानोपहता बुद्धिर्यथार्थज्ञानेन । वस्तुतस्तु । विद्या सगुणोपास-
ना तपो नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तकर्म ताभ्यां विशुद्धो भूतात्मा ब्रह्मसाक्षात्कारार्हः । ज्ञानेन बुद्धिर्जीवोपाधिरन्तःकरणं-
शुद्ध्यति । तत्त्वपदार्थद्वयनिश्चयवती तदुपहितचैतन्यस्य ब्रह्ममात्रत्वे तस्या अपि तन्मात्रताशुद्धिरात्यन्तिकी नान्या ।
तपसा कल्मषं हन्ति विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वद्वैभवं सह अविद्यया घृत्युतीर्त्वा विद्यया घृतमश्नुत इति श्रुतेः एवं च सगुणब्र-
ह्मविदोऽपि न आद्यादि । नाशौचं च तथा च श्रुतिः यद्यस्मिच्छव्यं कुर्वन्ति यदुच नर्तोचिषमति संभवतीति अस्यार्थः कं ब्रह्मखं-
ब्रह्मेत्येवं विद्यस्मिन्पुरुषे यदि शव्यं कुर्वन्ति शवसं बन्धिदाहश्राद्धादिकं कर्म कुर्वन्ति यदुच नयदिवान उभयथा अर्चिरादिमा-
गेण ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यनेनाप्यविदुषस्तदकरणे प्रेतत्वमस्तीति भावः । इति प्रेतशुद्धिः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । गात्राणि शरीरमिति यावत् । रजस्तमोदूषितमनः सत्त्वेन सत्त्वगुणेन शुद्ध्यति । विद्यातपोभ्यां ज्ञान-
स्वाध्यायाभ्याम् । भूतात्मा चैतः । बुद्धिरध्यवसायनिमित्तमन्तःकरणम् । ज्ञानेन शास्त्रार्थज्ञानेन ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । गात्राणि अङ्गानि हस्तपादादीनि अद्भिः प्रक्षालनेन शुद्ध्यन्ति । मनः सत्याचारेण शुद्ध्यति ।
भूतात्मा विद्यातपोभ्यां शुद्ध्यति । तद्यथा भूतशब्देन तद्विकारभूतो देहेन्द्रियसंघोलक्ष्यते तत्र स्थूलोऽहंरुशोऽहमित्येवं तदभि-
मानित्वेन योयमात्मा वर्तते स भूतात्मा तस्य तपोविधेः शुद्धिर्निमित्ते । तपः ब्रह्मजिज्ञासुश्चेति पञ्चकोशव्यतिरेकप्रतिपा-
दानपरं वाक्यं । विद्याशब्देन चोपनिषदस्थूलमनण्वद्भ्रमसंगो ह्ययमात्मेत्यात्मपदार्थनिरूपकवाक्यजन्यं ज्ञानं विद्या वैश्वा-
नसाद्युपासना वा तपः अनशनादि । भूतात्मा जीवात्मा । बुद्धिः सूक्ष्मदेहः । ज्ञानेन आत्मज्ञानेन शुद्ध्यति शरीरादिव्य-
तिरिक्तसंशयविपर्ययरूपत्वेन स्वरूपज्ञानं विशोधनम् ॥ १०९ ॥

एष शौचस्य बः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ॥ नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत
निर्णयम् ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । नानाविधानां द्रव्याणां बहुप्रकाराणां तैजसमार्तिकद्रवकठिनव्यस्तसंहतकार्यद्रव्यादिभेदैर्द्रव्याणा-
मुपकरणभूतानां पूर्वस्याः शुद्धेर्भेदमेतेनाह । तत्र बुद्ध्यात्मनः प्रधानता शुद्धिः । द्रव्याणां तु तत्संपरिग्रहात् । इह तु विपरी-
तं शृणुत निर्णयं पूर्वार्थास्यासां कार्यार्थः श्लोकः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शारीरस्य बाह्यद्रव्यविषयस्येत्यपि । द्रव्याणां बाह्यानां नानाविधानां प्रकारविशेषोपाधिभिन्नानांतत्तदुपाधिभेदनियतायाःशुद्धेः ॥ ११० ॥

(३) कुट्टूकः । अयंशरीरसंबन्धिनः शौचस्य युष्माकंनिश्चयउक्तः । इदानींनानाप्रकारद्रव्याणांयेन यच्छुध्यति तस्य निर्णयंशृणुत ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । तामुपसंहरन्द्रव्यशुद्धिप्रतिजानीते एवेति । शारीरस्य देहद्रव्यसंबन्धिनः ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । नानाविधानांपात्राणांतथा द्रव्याणांशुद्धेर्निर्णयंशृणुत ॥ ११० ॥

तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः॥१११॥

(१) मेधातिथिः । तैजसान्युच्यन्तेयान्यग्निसंयोगाद्भवीभवन्ति रजतसुवर्णताम्रायसत्रपुसीसादीनि । मणयः स्फटिककल्पाःअश्मापाषाणः तद्विकारःपात्रमश्ममयम् । सर्वस्येति पादपूरणार्थं । पर्वतग्राव्णोन्दीस्थस्यचेत्यालंबनम् । भस्मनएककार्यत्वान्मृद्भस्मनी विकल्प्येते । आपःसमुच्चीयन्ते । किंपुनरत्र कार्यलेपगन्धापमार्जनं । उक्तं लेपगन्धापकर्षणे शौचममेध्यस्य । इहापि यावन्नापैत्यमेध्याक्तादिति तत्ररूपतोऽपारुष्यंसमानंमृद्भस्मनोःस्नेहानमित्तकार्यभेदेशुद्धिः । अशुचेःशुचित्वापादनप्रत्यवायापनयेन संव्यवहारयोग्यता । यद्येवमशुद्धिर्वाच्या इदमनेन संपृक्तमशुचीति । ननु लौकिकाःपदार्थास्तत्रलोकाएव ज्ञास्यन्ते । नैकसामान्यमात्रंलोकाज्जायते । यज्जुगुप्सितमूत्रपुरीषशोणितसंसर्गेण तादृशलोकेषुचीत्याह । यदयोग्यंस्पर्शनादिक्रियासु तदशुचि । कथंच तस्यायोग्यतेत्येतच्छास्त्रादेव विवेक्तव्यम् । किंच परद्रव्यादौ योनःस्खलति सशुचिरुच्यते । अतोऽनया पदार्थप्रसिध्येह किंचित्सिध्यति अपहतमशुचीति सिद्धेपिइदमनेनापहन्यतइति । नान्तरेण शास्त्रविशेषःसिध्यति कथंपुनः शास्त्रात्पदार्थविशेषावसायोयावता कर्तव्यतापरत्वेन शास्त्रप्रमाणंनपदार्थप्रसिद्धौ पाणिनिवत् । वेदमूलत्वाभ्युपगमान्मन्वादिस्मृतीनामुच्यते । अनेन द्रव्येण यदुष्टंतेन न व्यवहर्तव्यमित्यस्त्येव विध्यनुमानम् । यत्संसर्गेण व्यवहारप्रतिषेधः सउपघातहेतुरित्यवगमोनाविरुध्यते । एवंशुद्धावपि यदुपहतंद्रव्यंतेन यथाविहितंरुतप्रक्षालनादिक्रियेणव्यवहर्तव्यमिति शक्यतेविधिमूलताप्रतिपत्तुम् । न च शुद्धिःकर्तव्येतिविध्यर्थः तथा सत्यकुर्वन्प्रत्यवेयात् । किंतु दृष्टार्थे व्यवहारेयेन केचित्पात्रेण शुचिनान्येनवा कर्तव्येतित्वात्प्राप्ते नियमःशास्त्रीयः । इत्थंभूतेन व्यवहर्तव्यं सत्यार्थित्वे नानित्थंभूतेन । ननुच नियमपक्षेभ्युदयार्थिनोधिकारः अन्यस्य तु कामप्रसंगः । यथाकुसाधुत्वचिन्तायांवाचकत्वाविशेषेपि नियमः पुण्यपापयोरिति । सत्यं । यद्यशुद्धे पात्रस्य प्रतिषेधो न स्यात् । प्रतिषेधेतु सति कुतोऽकृतशुद्धिना व्यवहारः । शुद्धिविधिस्तु प्रतिप्रसवमात्रम् । प्रतिप्रसवे कुतोभ्युदयः केवलंप्रतिषेधातिक्रमो न भवति । भवतु वा पदार्थाधिगमपरैव स्मृतिरित्यं साध्वसाधुविवेकवत्त्वल्पस्मृतिवच्चयत्तुकार्यमूलत्वंमन्वादिवाक्यानामिति । केनैतदुक्तं यत्रयादृश्यंमूलत्वेन शक्यतेवगन्तुं तत्र तदेवाभ्युपगम्यते । अष्टकादौकार्यरूपे तादृशमेव वाक्यंमूलसिद्धार्थमेव पदार्थव्यवस्थायाभिदं प्रथमता व्यवहारमूलेति न कदाचित्कतिः । इहतु न कथंचिद्व्यवहारमूलंसंभवति वैदिकमन्त्रसाध्यायांच शुद्धौ का व्यवहारमूलता शक्या विधिश्चानर्थकःस्यात् । ननुच पाणिनेरपि विधिरस्ति साधुभिर्भाषितव्यंनसाधुभिरिति नैषा पाणिनेःस्मृतिः । साक्षेतावतिपर्यवसिता साधुरयमयनेति एतत्तुधर्मसूत्रकारिणा यद्यप्यस्ति । अभिधानसाराच्चैननिपुणतोऽवगन्तव्यम् । ननु तत्स्मृतावपि विधिःश्रूयते । दायादाएवपरिभजेरन् चतुरोऽंशानहरेज्येष्ठः ज्येष्ठएव तु गृण्हीयादिति । किंविध्यर्थएव लिङ्गान्तरेपैषादौ स्मर्यते । पदार्थाविधिरूपाविधिषोऽपैषादयः सर्वत्र प्रवर्तनाप्रतिपत्तेरितिचेत् । हेतुहेतुमतोराशिषि प्राप्तकालादिषु का प्रवर्तना नच ग्रहणंविधेयः आर्थितया प्राप्तत्वात् । त्वपरांशयोरविशिष्टायामर्थ-

तायांनियमार्थोविधिरितिचेत् अदृष्टकल्पेन विहितांशातिरेकेण विधिनियमानुपपत्तेः । प्रतिषेधाख्यापरिसंख्येतिचेत् यु-
क्तमेतत् विभागकालएव यः कश्चिदधिकमंशंभ्रातृभिरनुज्ञातमाददीत सप्रत्यवेयात्सत्यामप्यनुज्ञायामेकवत्त्वांशः । नच
स्वत्वज्ञाप्येतग्रहणविधौहि स्वत्वापत्तिरुपात्ता । तस्य यदन्यत्तदस्वमिति विज्ञायते प्रतिषेधः । पुनस्तदतिक्रमेणापि परिग्रहे
स्यादेव त्वाम्यं अतश्च चौर्यादिनापीष्यते न तदा इदमस्य स्वमिदंनेति परिग्रहादृते निश्चीयते तस्माद्विधिनियमपरिसंख्या-
नामसंभवादियत्यंशेऽयंस्वामीयत्यंशेऽयमिति । एतावान्विभागार्थः । अतोयमर्थान्तरेलिङ्गं भजेरन्निति । प्राप्तकालतायां
हरेयुरित्यादिषु लौकिकप्रवृत्त्यनुवादोयथा क्षुधितोभुञ्जीत योगक्षेमार्थमीश्वरमभिगच्छेदिति । गौतमश्च स्पष्टमेवाह ।
रिक्थक्रयेत्यादि । तस्माददृष्टादिस्मृतेःशुद्ध्यशुद्धिवचनस्यसंस्कारविधितैव शिष्यते । विधिमूलत्वाद्विधिशिष्टैव । अतः
शुद्ध्यशुद्धीउभेअपि शास्त्रावसेये ततः शुद्धिरपि वाच्या । उच्यते । उक्तैवतर्हि वसाशुक्रमिति । नृहग्रणंचतत्र स्मृत्यन्तरद-
र्शनेन प्रदर्शनार्थं । श्वमार्जारखरोष्ट्रकपिकाकविट्टराहग्राम्यकुक्कुटाखुशृगालक्रव्यादमृगशकुन्तनखिनकुलानां वसादि-
ग्रहणंच । रोममांसानांशुद्धिवचनाच्चाशुद्धानामूत्राद्युपहातानामयंसंस्कारःकर्तव्योऽप्युन पुनरेवमेवप्रयुज्यमानानाम् । नहि
सुवर्णादयोभावाःस्वरूपेणाशुद्धायेन प्रयोगकालेशुद्धिमपेक्षेरन् । अथवा दृष्टार्थोदृष्टप्रयोगाश्रयःसंस्कारोविधीयते । प्राद्वुत्ते-
नेव भोजने तत्र शुद्धिवचनंविरोध्यते । येतु पात्राणांभोजनारम्भसंमार्जनप्रक्षालनेते समाचारतः न पुनरस्याःशुद्धिःस्मृतेः ।
यदप्यन्यदस्पृश्यं पुरुषस्य पतितचाण्डालादितथा लशुनापलाण्डुसुरामांसादि तदपि द्रव्याणामुपघातकम् । तत्र कस्मिन्नुप-
घाते का शुद्धिरिति स्मृत्यन्तरसमाचारावन्वेषणीयौ । उक्तश्च विशेषोहारीतापस्तम्बपराशरमुनिभिः । तानितु वचनान्यस्मा-
भिरिह सर्वाणि न परिवर्तितानि । लेखकविशेषप्रसंगाच्चन्द्रगोपतत्त्रकारवत् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तैजसानां सुवर्णादीनां । मणीनां माणिक्यादीनाम् । अश्ममयस्य प्रस्तरमयस्य । भस्मनेति
भस्ममृदेरन्यतरेणाद्रिश्च सलेपोपघाते शुद्धिः ॥ १११ ॥

(३) कुष्ठकः । तैजसानांसुवर्णादीनांमरकतादिमणीनांपाषाणमयस्य च सर्वस्य भस्मना जलेन घृतिकया च मन्वा-
दिभिः शुद्धिरुक्ता । निर्लेपस्य जलेनैवान्तरंशुद्धेर्वक्ष्यमाणत्वादितदमुच्छिष्टघृतादिलिप्तविषयम् । तत्र घृद्धस्मनोर्गन्धक्षयैकका-
र्यत्वाद्विकल्पः । आपस्तूभयत्र समन्वीयन्ते ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । तामाह तैजसानामिति । पञ्चत्रिंशता तैजसानां ताम्रकटाहादीनां मणीनां मरकतादीनां
अश्ममयस्य पात्रादेः उच्छिष्टघृतादिसलेपानांतेषांभस्मादित्रिभिरेव शुद्धिरुक्तेत्यन्वयः ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । तैजसानालोहविकाराणामणीनारत्नादीनां भस्मादिभिस्त्रिभिर्द्वाभ्यामेकेन वा यथायोगंशुद्धिःप्रोक्ता
॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ पात्रद्रव्यशुद्धिमाह तैजसानामिति । तैजसानां सुवर्णादीनां मणीनां मुक्तादीनां सर्वस्या-
श्ममयस्य दृषदुपलादीनां तेषां सौवर्णादीनां सोच्छिष्टानां घृद्धस्मवारिणा शुद्धिरुक्ता ॥ १११ ॥

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्विरेव विशुद्धति ॥ अञ्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । तैजसविशेषयोः काञ्चनराजतयोर्निर्लेपयोरयंविधिः । अन्येषांतु ताम्रादीनांयथोच्छिष्टस्पर्श-
धावनादिष्टकादिभिःक्षीरंवा पानीयंवा पीतंतत्र न भवति लेपः । यत्र मांसघृतक्षीरादिभिरुच्छिष्टैःसंश्लिष्यन्त्यवयवास्तत्र
वक्ष्यति तस्मान्नयोःस्वयोन्यैवेति लेपगन्धापकर्षणवचनाच्च योलेपोयेनैवापकर्षणंशक्यते तत्र तदेवोपादेयं भस्मवारिणी-
एव । तथाच हारीतः गोधूममकुष्ठककसायवमुद्गमसूरचूर्णैरित्यादिपठति । श्वचाण्डालोदक्यादिस्पर्शैर्निर्लेपयो-

रपि भस्मना त्रिःसमकृत्वःपरिमार्जनमिति हारोतः । शङ्खस्तु तैजसानांकुणपरुधिररेतोमूत्रपुरीषोपहतानामावर्तनमुल्लेखनंभस्मना वा त्रिःसमकृत्वःपरिमार्जनमिति । तत्र चिरकालमूत्रादिवासितानामावर्तनम् । नामाकृतिमुपमृद्येच्छातस्तदाकृतिसंपादनमावर्तनम् । उल्लेखनं तीक्ष्णेन शस्त्रेणाशमना वा निघर्षः । स्मृत्यन्तरे त्वाकारदाहावचूलनान्याम्नातानि तत्रसुवर्णकारैर्वर्णीकृतस्य शुद्धिः । दाहःअग्नौ सुवर्णकारैर्निष्ठपनम् । अवचूलनं दाहोनातीतानांसुवर्णकाराणांसुवर्णघनभाण्डे तेन सर्वतअहननम् । तस्मिन्स्वर्णाकारे । तथाचोक्तं । आकराःशुचयःसर्वद्वेति । अब्जं शङ्खस्फोटनादि । शङ्खस्यतु सलेपस्य गौरसर्षपकल्केन गोमूत्रोदकाभ्यांक्षीरेणच । स्मृत्यन्तरेहि पठ्यते । अद्भिःशङ्खस्येति क्षीरोदकाभ्यांगौरसर्षपकल्केनोच्छिष्टस्नेहयुक्तस्येति । अनुपस्कृतमखातपूरितमथवात्यन्तानुपहतं । सर्वशेषश्रायम् । तेन शुष्कामेध्यचण्डालादिस्पर्शं सत्यपि निर्लेपत्वे प्राक्प्रदर्शितैव शाखान्तरीयाशुद्धिः ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्लेप शुष्कविष्टादिस्पृष्टं उच्छिष्टनरादिस्पृष्टं च । अब्जंशङ्खादि । अश्वमयपदेन मणीनामपि ग्रहणम् । अनुपस्कृतमनुत्कीर्णकाञ्चनाब्जादि । उत्कीर्णे रेखान्तर्मलावस्थानसंभवादधिकंशौचम् । रजतपदं ताभ्यादिव्यवच्छेदार्थम् ॥ ११२ ॥

(३) कुङ्कुमः । उच्छिष्टादिलेपरहितंसौवर्णभाण्डं जलभवंच शङ्खमुक्तादि पाषाणमयंच राजतमनुपस्कृतरैखादिगुणान्तराधानरहितं तथाविधमलासंभवाज्जलेनैव भस्मादिरहितेन शुध्यति ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । अब्जं शङ्खशुक्त्यादि अनुपस्कृतं रेखादिरहितं निर्लेपंचजलेनैव ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । भाण्डंपात्रम् । अब्जंशङ्खशुक्त्यादिकम् । अनुपस्कृतंनिर्लेपमित्यर्थः । निर्लेपमित्यत्रविशेषणात्सलेपविषयाः पूर्वोक्ताः ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्जं मुक्ताफलशङ्खशुक्त्यादि राजतंच अनुपस्कृतरैखादिरहितं अन्नादिना असंस्पृष्टं अद्भिःप्रक्षालनेन शुध्यति ॥ ११२ ॥

अपामग्रेष्व संयोगाद्वैमं रौप्यं च निर्बभौ ॥ तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णैकोगुणवत्तरः ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोयम् । अग्निर्वैवरुणानीत्यारभ्याकामयतेत्याद्यर्थवादिषु हेमःसुवर्णस्यरूपस्यचोत्पत्तिःश्रुता । पुरुषधर्मेणाग्निर्वरुणानीरपोऽकामयतमैथुनधर्मेण समयुज्यत ततएतद्वयंनिर्बभौ उद्भूतंअतस्तयोःस्वयोन्या स्वेनोत्पत्तिकारणेनाग्निना अत्यन्तोपघातउदकेनच । स्वयोन्येतिपाठे समानोत्पत्तिना भस्मनेति व्याख्येयम् । तद्दर्शनाच्च मृदोपि कदाचिदनुज्ञायन्ते । निर्णैकःशोधनं गुणवत्तरः ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्यन्तोपघातेत्वाह अपामग्रेष्वेति । अप्सुअग्नितेजोरूपवीर्यविसर्गात्सौवर्णराजतोर्ध्वधिःशकलद्वयवद्ब्रह्माण्डोत्पत्तिरितितात्पर्येणोदमुक्तम् । स्वयोन्या अग्नौ प्रताप्य आवर्त्यवा जलप्रक्षेपेणेत्यर्थः । निर्णैकः शोधनं गुणवत्तरः शोधनान्तरेभ्यः ॥ ११३ ॥

(३) कुङ्कुमः । अग्निर्वैवरुणानीरकामयतइत्यादिवेदे श्रूयते तथाग्रेः सुवर्णमिन्द्रियंवरुणानीनारजतमित्यादिश्रुतिष्वव्यापःसंयोगात्सुवर्णरजतंचोद्भूतंयस्मादतस्तयोः स्वेनकारणेनैव जलेनात्यन्तोपघातेनाग्निना निर्णैकःशुद्धिहेतुः । गुणवत्तरः प्रशस्ततरः ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अपामग्रेष्वेति । अत्यन्तोपघाते तयोःसुवर्णरजतयोः । अग्निजलजत्वंश्रौतमात्रित्याह तस्मात्तयोरिति । सुवर्णरेताद्भुतमुक् सोरोदीचदरोदीत्तद्वज्रतमभूदिति श्रवणादग्निजलरूपया स्वयोन्या निर्णैकःशुद्धिगुणवत्तरःप्रशस्तः ॥ ११३ ॥

(११३) गुणवत्तरः=बलवत्तरः (नन्दनः)

(५) नन्दनः । आग्नेयंहिरेतो गंगाजलसंयोगात्सुवर्णरजतंचाभवदितिहासपुराणेषु स्मर्यते तेनोक्तमग्रेष्वापांचसंयोगादेमरूप्यंचनिर्बभावि । बलवत्तरशब्देनात्यन्तोपहतहेमरूप्यमिदमितिगम्यते ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । हेमं हेमविकारं रौप्यं रौप्यविकारं जलाग्निसंयोगान्निर्बभौ स्वयोन्यैव जलाग्निसंयोगेनैव निर्णेकः शुद्धिगुणवत्तरः उत्कृष्टः ॥ ११३ ॥

ताम्रायःकांस्यैरेत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च ॥ शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । यथार्हं यस्ययदहति येन यस्य मलमपक्रष्टुंशक्यतइत्यर्थः । अतएव स्मृत्यन्तरोक्तमपि लभ्यते वाहनीयारूपसीसकविकारागोमयतुषैरिति । यथा गवाघ्रातानि कांस्यानि शुद्धोच्छिष्टानि यानि च । शुद्ध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि चेति । अतएव क्षारभेदाश्च काजिकदाडिमादियोजिताःसिद्धाभवन्ति ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । रैत्यं पैत्तलं । त्रपुरङ्गं । अत्रैरेत्यानामितिविकारमुक्त्वा त्रपुणइति प्रकृत्यभिधानात्तत्त्वकृतिविकारयोस्तुल्यंशौचमित्युक्तम् । यथार्हं येन यस्य मलापगमः । क्षारसहितेन वारिणा ताम्रैरैत्यव्यतिरिक्तानाम् । तयोस्तु अम्लोदकेनअम्लरसेन वारिणाचेत्यर्थः ॥ ११४ ॥

(३) कुङ्कुमः । अयोलोहं रीतिःपित्तलं तद्भवंपात्ररैत्यं त्रपुरङ्गम् एषांभस्माम्लोदकैः शोधनंकर्तव्यं यथार्हयस्येयदहति ॥ अम्भसा हेमरौप्यायःकांस्यंशुद्ध्यति भस्मना । अम्लैस्ताम्रं रैत्यंच पुनः पाकेन मृन्मयम् ॥ इति बृहस्पत्यादिवचनाद्विशेषोऽत्र बोद्धव्यः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । ताम्रादिषण्णांशुद्धिमाह ताभेति । अयोलोहं रीतिः पित्तलं तदुद्भवरैत्यं त्रपुरङ्गं यथार्हं यस्य यदिति ॥ अम्भसा हेमरूप्यायःकांस्यंशुद्ध्यति भस्मना । आम्लाद्यैस्ताम्ररैत्येच पुनः पाकेन मृन्मयम् ॥ इति बृहस्पतिवचनात् । मद्योपहतत्वेऽरूपोपहतत्वे च वारिणैव अत्यन्तोपहतत्वेभस्मक्षारादिनाशुद्धिः ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । क्षारोभस्मोषोवा । अम्लोदकंचिच्चाफलादिरसः । गन्धवर्णादिदूषितविषयमेतत् । कुतः यथार्हमिति लोकदृष्टिसामर्थ्यानुसारोपदेशात् । इह रूप्यस्य पुर्यहणमम्लोदकार्थम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । रैत्यं पैत्तलं । त्रपुणः रङ्गस्य च पुनः सीसकस्य पात्रस्य ताम्रादेः क्षाराम्लोदकेन शुद्धिः ॥ ११४ ॥

द्रवाणांचैव सर्वेषांशुद्धिरुत्पवनंस्मृतं ॥ प्रोक्षणंसंहतानांच दारवाणांच तक्षणम् ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षरणधर्माणोद्रवाः । घृततैलोदश्वित्प्रभृतयस्तेषांश्वकाकाद्युच्छिष्टानांप्रस्थमात्रपरिमाणानामुत्पवनं कस्यचिदंशस्यापनयनपूर्वभागस्थितस्य । स्मृत्यन्तरेत्वेवमाम्नातम् ॥ कुशाद्याभ्यांपवमानःसुवर्जनइत्यनुवाकेन । अन्येतुष्ठावनमुत्पवनमाहुरन्यत्समानजातीयं तावदासिच्यते यावत्पूर्णं भाण्डे कांश्चिन्मात्रावस्रवन्ति । साक्षादुपघातएतत् अल्पानांत्यागएव । भाण्डोपघातेतु पात्रान्तरनयनमुच्छिष्टस्पर्शो तु तैलसर्पिषी उदकेवघायजपेदित्युक्तम् । तत्रार्थापात्रोत्क्षेपः । नहि तैलस्य उदके क्षिप्तस्य पात्ररहितस्योपयोगःसंभवति साहचर्यात् घृतस्यापि । एतच्चोत्पवनंद्रवाणाम् । मद्यामेध्यसंसर्गकृतौ गन्धवर्णौ नदृश्येते तयोस्तु सत्योस्त्यागएव सर्वचैतद्वैधायनस्मृतौ परिगृहीतम् । पक्वानांतु द्रव्याणांपुनःपाकोपि श-

(११४) रैत्यानां=रौप्यानां (क, ख, नन्दनश्च)

इत्वेनाम्नातः । सर्वेषां येन्यमेध्यामद्यादयस्तेषामप्येषैव शुद्धादीन्प्रति शुद्धिः । अत्रतूत्पवनं प्लावनमेव । यथा वसिष्ठेनोक्तं । भूमिष्ठानांतूदकवत् । संहताः कठिनाः शान्तंघृतं आमिक्षागुडपर्पटकादयस्तेषांयः प्रदेश उपहतस्तमपनीयशेषस्य शुद्धिः । उक्तं च शङ्गेन शुष्काणामुद्धृतदोषाणामिति । अथवासमुदायादवयविनः संहताः शयनासनसरणादयः सजातीयविजातीयद्रव्यसंघातात्मकाः । उद्धृतदोषाणामिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् । शवशुष्कामेध्यसंसर्गेषु यः प्रदेशोवृत्तसंसर्गस्तस्य प्रक्षालनमवशिष्टस्य प्रोक्षणम् । दारवाणां केवलदारुतानां बृशीफलकादीनांकाष्ठमयानांच शवचण्डालपुरीषसंसर्गे तक्षणम् । अन्येतु पुरीषसंसर्गएवेच्छन्ति । तक्षणेनगन्धलेपाद्यपनेतव्यम् । अवशिष्टस्य मृद्वारिभ्यांप्रक्षालनंप्रोक्षणंवा । श्वाद्युपघाते तु प्रक्षालनमेव । पुरीषवत्त्वद्वाशय्यादीनांच दारुचर्मसूत्रघटितानांसंहतत्वेन शुद्धिः ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्पवनं वस्त्रेण पावनं कठिने चोपघाते संहतानामेकत्र स्यूतानामनेकेषांपटवर्मादीनाम् । दारवाणां तक्षणं मलाद्युपघाते ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । द्रवाणांघृततैलानांकाककीशद्युपहतानांबौधायनादिवचनात्प्रसूतिमात्रप्रमाणानांप्रदेशप्रमाणकुशपत्रद्रव्याभ्यामुत्पवनेन शुद्धिः । संहतानांच शय्यादीनामुच्छिष्टाद्युपघाते प्रोक्षणं । दारवाणांचात्यन्तोपघाते तक्षणेन ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । द्रवाणां काकाद्युपहतघृतादीनां उत्पवनं प्रस्थमात्रपरिमाणानांप्रदेशपरिमितकुशपत्रद्रव्याभ्यामुत्पवनेनशुद्धिरिति बौधायनोक्तेः । संहतानांसूत्रादिसंयुक्तानां उच्छिष्टाद्युपघाते तद्देशंप्रक्षाल्य प्रोक्षणं उपस्पृशेत्तु प्रोक्षणमात्रं । दारवाणांदारुनिर्मितानां तक्षणं छेदनं अवयवस्य ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । संहतानाम् अपृथक्व्यसमवायरूपाणां शयानादीनाम् । तथा चाङ्घ्रिः ॥ शयनासनयानानिरोमबन्धानि यानि च । वस्त्राणि तानि सर्वाणि संहतानि प्रचक्षतेइति ॥ उत्पवनंस्वल्पोपघाते तक्षणमत्यन्तोपघाते ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषांद्रवाणां द्रवभूतानांघृतादीनां अस्य प्रमाणाधिकस्य काकाद्युपहतस्य अमेध्यसंस्पृष्टस्य सर्वद्रव्यस्य उत्पवनं सजातीयेन द्रवद्रव्येण भाण्डस्यातिपूरंयावन्निःसरणं शुद्धिः संहतानांसूत्रपटचर्मादीनांबहूनांधान्यवाससांप्रोक्षणं शुद्धिः । दारवाणां काष्ठपात्राणां अमेध्यलिप्तानां तक्षणं शुद्धिः ॥ ११५ ॥

मार्जनंयज्ञपात्राणांपाणिना यज्ञकर्मणि ॥ चमसानांग्रहाणांच शुद्धिःप्रक्षालनेन तु ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । श्लोकद्वयश्रुतिसिद्धार्थानुवादेन दृष्टान्ततया नेयम् । ग्रहचमसादीनांयज्ञपात्राणांप्रयोगान्तरे प्रयुज्यमानानां पूर्वप्रयोगलग्न्याज्यहविर्लेपादिससर्गपरिहारार्थमुष्णेन वारिणा लेपाद्यपकर्षःकर्तव्यः । ततोयथाश्रुति क्वचित्पाणिना क्वचिद्भैः क्वचिद्दशापवित्रेण संमार्गःकर्तव्यः । इयंप्रायोगिकीशुद्धिःउच्छिष्टाद्युपघातेतुलौकिकपात्रवत् । न सोमेनोच्छिष्टाभवन्तीतिविशेषश्रुतेरन्यत्रोपघाते सामान्यशुद्धिरस्तीति ज्ञायते । ग्रहचमसस्यायाज्ञिकेभ्यआकारविशेषेणावसातव्याः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शय्याकुष्णाजिनादियज्ञपात्राणां मललेपोपघाते यज्ञमध्ये मार्जनम् । चमसानां ग्रहाणांच ऋत्विगादिभिस्तद्गतशेषपाने क्षालनमात्रम् ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । चमसानांग्रहाणांचान्येषांयज्ञपात्राणांपूर्वपाणिना मार्जनंकार्यं पश्चात्प्रक्षालनेन यज्ञे कर्तव्ये शुद्धिर्भवति ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । मार्जनं चमसातिरिक्तयज्ञपात्राणां चमसानां ग्रहाणांच यज्ञकर्मणि कर्तव्ये पूर्वपाणिना संस्कृत्य प्रक्षालनमन्यदा मार्जनमात्रम् ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । यज्ञकर्मणीतिविशेषणात्कार्यान्तरं जातिनिमित्तैव शुद्धिर्द्रष्टव्या ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञपात्राणां सुक्लुवादीनां यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानां दक्षिणेन पाणिना कुशसहितेन कर्माङ्ग-
तया मार्जनं प्रक्षालनं कर्तव्यम् । चमसानां जलपात्राणां ग्रहाणां सोमपात्राणां षोडशीप्रभृतीनां जलप्रक्षालनेन शुद्धिः
॥ ११६ ॥

चरूणां सुक्लुवाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ॥ स्फ्यशूर्पशकटानां च मुसलोलूखलस्य च ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चरूणामित्यादि सलेपयज्ञभाण्डपरम् । स्फ्यादीनां प्रोक्षणं मलेपघाते ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । स्नेहाक्तानां चरुस्रुगादीनामुष्णजलेन शुद्धिः स्नेहाद्युक्तानां तु जलमात्रेणैव शुद्धिर्यज्ञार्थम् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । उष्णेनेतीति विशेषणादन्यत्र शीतोदंचरूणां चर्वथपात्रस्य स्फ्यः खड्गाकारं काष्ठम् ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । सुक्लुवाणामान्यसंपृक्तानामुष्णेन वारिणा शुद्धिः । अत्र यज्ञकर्मणीत्यनुवर्तते ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । चरूणां चरुस्थाली सुक्लुवौ प्रसिद्धौ सस्नेहानि पात्राणि एतानि लेपहितानि उष्णेन वारि-
णा शुध्यन्ति । स्फ्यः वज्रः यज्ञाङ्गकाष्ठखड्गः प्रसिद्धः शकटानां रथानां उष्णेन वारिणा मुसलोलूखलस्य च ॥ ११७ ॥

अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ॥ प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥ ११८ ॥

[त्र्यहकृतशौचानां वायसी शुद्धिरिष्यते । पर्युक्षणात्धूपनाद्वा मलिनामतिधावनात् ॥ १ ॥] †

(१) मेधातिथिः । बहुत्वं धान्यानां द्रोणाधिक्ये स्मर्यते । अन्येतु पुरुषापेक्षया देशकालापेक्षया च वर्णयन्ति । क-
स्यचिद्गुणस्य कुडवार्धमपि बहु भवति । तथा कस्यांचिदवस्थायां वर्धितकोशो बहुतामेति । यथाह बौधायनः । देशकाल-
तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थानु ज्ञात्वा शुद्धिप्रयोजयेत् । एवं वासस्त्वपि केचिदाहुस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं बहू-
नियद्यपि त्रिप्रभृतिषु बहुत्वं यतोल्पानामिति बहुवचनं श्रुतमतस्त्रिपर्यन्तान्यल्पानि । अद्भिरित्युपलक्षणम् । तेन यस्व-
वाससो येनैव दोषसंसर्गो व्यपैति तदपि द्रष्टव्यम् । तच्च प्राग्दर्शितम् । प्रोक्षणसंबन्धोऽव्यहणनियमार्थः । उदकेनैव प्रोक्षणं-
कर्तव्यं । एतेनैव च भेदेन द्विःपाठः । एतच्च महत्युपघाते शवपुरीषचाण्डालादिस्पर्शे अन्यथा त्वल्पानामिति प्रोक्षणमेव ।
यदि पर्यवस्यतोपि लेपादिवासतानापैति तदा तन्मात्रेण देनमुत्सर्गो वेति गौतमेनोक्तम् ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बहूनां द्रोणाधिक्यं धान्यानाम् । तत्समभिव्याहाराच्च वाससामपि तावद्रुत्वयोग्ये बहुत्वे
प्रोक्षणम् । अल्पानां धान्यवाससामेव । अत्र सर्वत्राद्भिरिति पदं द्रव्यान्तरेण गोमूत्रादिना क्षालनादि निवृत्त्यर्थम् ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । बहूनां धान्यानां वस्त्राणां च चाण्डालाद्युपघाते जलेन प्रोक्षणाच्छुद्धिः । बहुत्वं च पुरुषभारहार्याधि-
कत्वमिति व्याचक्षते । तदल्पानां तु प्रक्षालनाच्छुद्धिर्मन्वादिभिरुपदिश्यते ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पुरुषबाह्यातिरिक्तत्वेन बहुत्वं तद्युक्तानां धान्यानां चाद्भिः प्रोक्षणं उत्तानहस्तेन
अलक्षेपः ॥ तिरश्चाभ्युक्षणं प्रोक्तं न्यञ्चता वोक्षणं मतम् । उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतमिति गौतमीयतत्त्ववचनम् ।
तथा वाससां च पुंवाहान्यूनानामल्पानां धान्यवाससामद्भिः प्रक्षालनम् ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । धान्यानांबहुत्वंद्रोणाधिकत्वम् । वाससांबहुत्वंदशाधिकत्वम् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । बहूनां धान्यवाससां द्रोणाधिकधान्यानां राशीकृतानां प्रोक्षणेनैव शुद्धिः चाण्डालादिस्पृष्टत्वात् ॥ ११८ ॥

चैलवच्चर्मणांशुद्धिर्वैदलानांतथैवच ॥ शाकमूलफलानांच धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । चर्मणां वर्ध्नाणांस्पृश्यानां नतु श्वशृगालादिसमन्वितानां स्वभावाशुचीनां उपानत्कवर्चो-
दीनामपि तद्विकाराणामेषैव विधिः । अत्र हिप्रकरणे प्रकृत्यापि विकृतिर्गृह्यते । विकृत्यापि प्रकृतिः । तथाच दार-
वाणामित्यत्र दारूणामप्येषैव शुद्धिः । वसिष्ठेन हि दारवाणांशुद्धिमभिधाय दार्वस्थिभूम्यानीत्युक्तम् । यद्विच विकृत्या
प्रकृतिर्न गृह्येत तदनुक्तशुद्धिविधानेन दारूणांकथमतिदेशःक्रियेत । प्रकृतेस्तु विकारग्रहणं तदुध्यनपायाद्युक्तमेव । वै-
दलानि वार्क्षत्वगादीनि । स्मृत्यन्तरे पक्षपवित्रचर्मचामरतृणवेत्रवालवल्कलानांचैत्यादिनेषैव शुद्धिर्विहिता । तत्र मयूरा-
दिपक्षास्तन्निर्वृत्ताश्च छत्रपिच्छिकादयोगृह्यन्ते । पवित्रदर्भस्तेषां दर्भमयानांच वाससां । तृणशब्देन तालपत्राण्युच्यन्ते ।
तृणराजंविदुस्तालमिति स्मर्यते । तत्रैकदेशात्समुदायप्रतिपत्तिर्दत्तशब्दादिवदेवदत्ते । वालागवाश्वजानां न मनुष्याणां
तेषांच्युतानामस्पृश्यत्वात् । सर्वाचेयंद्रव्यान्तरोपघाते शुद्धिरुच्यते न स्वभावोपहतौ चैलधान्ययोरेकरूपत्वाच्छुद्धेः शाकादे-
र्धान्यवद्वचनम् । यथा धान्यानामवघातादिसंस्कारान्तररहितानांधान्यावस्थानामेव प्रोक्षणप्रक्षालने शुद्धिहेतूतद्वच्छा-
कादीनामपि । तेनापक्वानामयंविधिः पक्वानांतु सत्यपि शाकादिशब्दवाच्यत्वे शुद्ध्यन्तरमन्वेषणीयम् । यथोक्तम् ।
सुवर्णवारिणा पावकज्वालयावेत्यादि । आकरादादृतानांतु शाकादीनामुदश्विद्विधिक्षीरादीनांप्रोक्षणपर्यग्निकरणेविशे-
षतोहारीतेनाग्राते । तथा शिन्वीधान्यानामुद्धर्षणदलनपेषणादि । एतच्च पादस्पर्शो शङ्कानिवृत्त्यर्थं तदुक्तम् आकराः
शुचयःसर्वइति ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चैलवद्बहुत्वे प्रोक्षणमल्पत्वे क्षालनम् । वैदलानां वेत्रवंशादिविदलकृतानां शाकादी-
नामपि । चैलवदित्यनेनान्वयसंभवे धान्यवदतिबचनं धान्यानामत्यल्पानां बहुमलोपघाते त्यागइति स्मृत्यन्तरसिद्ध-
स्यार्थस्य शाकादावपि प्राप्त्यर्थम् ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्पृश्यपशुचर्मणांवंशादिदलनिर्मितानांच वरूवच्छुद्धिर्भवति । शाकमूलफलानांच धान्यव-
च्छुद्धिः ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच चैलवदबहुत्वे प्रोक्षणं अल्पत्वे क्षालनंवैदलानांवंशदलादिनिर्मितानाम् ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । चैलवत् वासोवत् । वैदलानांवेणुदलनिर्मितानाम् । शाकमूलफलानामपक्वानाम् ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चर्मणां शुद्धिः चैलवद्वरूवत् शुष्के चर्मणि वरूवदिति वचनात् । चर्म अजादिचर्मविकारछत्र-
चामरादीनामुपलक्षणम् । वैदलानां वेत्रवैणवादीनां धान्यवत्प्रोक्षणेन शुद्धिः ॥ ११९ ॥

कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः ॥ श्राफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । ऊषाःकाञ्चनमृदः । अरिष्टकादयःप्रसिद्धाःस्नेहादिलेपे सत्युदकंनैतेषांद्रव्याणांचूर्णसंमिश्रेणन
लेपनोच्छेदनादि कर्तव्यम् । कौशेयःपट्टविशेषः । एवमंशुपट्टमाविकमूर्णमयंतस्य हारीतेनोक्तंआदित्येनोर्णामयानांतन्वित्यं-
प्रधियमाणानामनेकपुरुषस्य शरीरसंस्पर्शेद्रष्टव्यंनान्यस्मिन्पुपघातेवासस्त्वादिःतेषांकेवलयोःप्रोक्षणप्रक्षालनयोःप्राप्तयोःस्नेहा-
दिलेपापकर्षणेअतिदिश्येते । क्षौमग्रहणं शाणादीनामपि प्रदर्शनार्थम् ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऊषैरुषरमृद्भिर्जलेनचेत्यर्थान् । कुतपानां नेपालकम्बलानां अरिष्टकैर्विम्बसदृशैः । अंशूनां नाडीवादिवल्कलजातीनां सूत्राणां । पट्टानां कौशेयविशेषाणां च । क्षौमाणामतसीत्वग्जनिनानाम् ॥ १२० ॥

(३) कुड्डूकः । रुमिकोशोद्भवस्य वस्त्रस्य मेषादिलोमप्रभवस्य कम्बलादेरूपैः क्षारमृत्तिकाभिः कुतपानां नेपालकम्बलानामरिष्टकैररिष्टचूर्णैः अंशुपट्टानां पट्टशाटकानां बिल्वफलैः क्षौमाणां दुकूलानां क्षुमावल्कलभवानां वस्त्राणां तु पिष्टश्वेतसर्षपप्रक्षालनाच्छुद्धिः ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । पट्टसूत्रातिरिक्तरुमिजः कौशेयः । आविकोमेषलोमजः । ऊषैः क्षारमृत्तिकादिभिः । स्यादूषः क्षारमृत्तिकेत्युक्तेः । अरिष्टकैररिष्टफलचूर्णैः । कुतपोनेपालदेशजः कम्बलः । अंशुपट्टः पट्टशाटी । क्षुमा वल्कलसूत्रं तज्जानाम् ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । कौशेयम् रुमिकोशप्रभवम् । आविकमूर्णामयम् । ऊषोमृत्तिकाविशेषः क्षारवान् । पर्वतसंविच्छागरोमनिर्मितकम्बलविशेषः कुतपः । अरिष्टः फेनकः । श्रीफलंबिल्वफलम् । अंशुपट्टो वल्कलविशेषः । अतसीसूत्रनिर्मितक्षौमम् । मलगन्धादिदूषितानामियं शुद्धिः न स्पर्शमात्रोपहतानाम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । कौशेयं रुमिकोशोत्थमित्यमरः । कौशेयं कौशप्रभवं । आविकं ऊर्णामयं । ऊषः स्यात्क्षारमृत्तिकेत्यमरः । क्षारमृत्तिकासहितोदकेन प्रक्षालनं शुद्धिः । कुतपं नेपालकम्बलं अरिष्टफलसहितोदकैः । अंशुपट्टं वल्कलं तन्तुवृतं तु श्रीफलैर्बिल्वफलोदकैः । क्षौमाणां अतसीवल्कलजानां अतसीसूत्रनिर्मितक्षौमं गौरसर्षपसहितोदकैः शुध्यति ॥ १२० ॥
क्षौमवच्छद्भृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ॥ शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्थिशृङ्गदन्ताः स्पृश्यानां गोमेषहस्त्यादीनां नश्वगर्दभादीनाम् । गोमूत्रोदकयोर्विकल्पः । गौरसर्षपकल्कस्तु समुच्चीयते ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षौमवद्गौरसर्षपकल्कसहितजलैः शङ्खशृङ्गाणां सलेपबहूपघाते । अस्थिमयस्य हस्त्यादिदन्तमयस्य क्षौमवदेव गोमूत्रोदकाभ्यां भोक्षणेन ॥ १२१ ॥

(३) कुड्डूकः । शङ्खस्य पशुशृङ्गाणां स्पृश्यपश्चास्थिभवस्य गजादिदन्तस्य च क्षौमवत्पिष्टश्वेतसर्षपकल्केन गोमूत्रजलयोरन्यतरयुक्तेन शाल्वविदा शुद्धिः कर्तव्या ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षौमवदिति गौरसर्षपातिदेशः । पुनः शङ्खग्रहणमत्यन्तोपहत्यर्थम् । शृङ्गं रुष्णसारादेः । अस्थिगोमेषयोः । दन्तो गजवराहयोर्नतु गर्दभादेरिति मेधातिथिः । विजानता अत्यन्तोपहतानुपहतभेदविदा ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । गौरसर्षपाणामतिदेशः । गोमूत्रेणोदकेन वेति शोध्यमलविशेषापेक्षोऽयं विकल्पः ॥ १२१ ॥

प्रोक्षणान्तृणकाष्ठं च पलालं चैव शुध्यति ॥ मार्जनोपाञ्जनैर्वैश्वं पुनः पाकेन मृन्मयम् ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रीह्यादिकाण्डंस्तरादिप्रयोजनं पलालम् । तृणानि कुशशाद्वलादीनि । ननु च दारवाणामित्यत्र विरुतिः प्रकृतेर्ग्राहिकेत्युक्तं किमर्थं काष्ठग्रहणं । नियमार्थं । प्रोक्षणमेव तेन यावन् महानुपघातस्तावद्धारुणि तक्ष्यन्ते । चण्डालादिस्पर्शे तु सोमसूर्याशुमारुतैरित्यनेनैव शुद्धिः । तद्विकाराणां तु दुर्व्यादीनां प्रक्षालनतक्षणोत्प्लोपघातेऽन्नाद्युपयोगिनां कर्तव्ये । मार्जनं शोधनं गृहस्य धूमांधकाराद्यपनयनम् । उपाञ्जनं सुधागोमयादिभिर्भूमिविलेपनम् । एतच्च शवचण्डा-

लोदक्यादिभिर्भित्तिस्पर्शे व्यापिनिद्रष्टव्यम् । अव्याप्तौ तावन्मात्रस्यैव । ऊर्ध्वशवोपघाते तु भित्ति तक्षणं सूर्यरश्म्यनुप्रवेशोऽग्निज्वालाभिर्मर्शनम् । क्वचित्पुनर्नवीकरणमित्यादिपठितं संमार्जनम् । मृन्मयानां पुनःपाकः । पर्यग्निकरणमुच्छिष्टपुरुषसंस्पर्शादौ द्रष्टव्यम् । पुनःपाकस्तु मद्यभाण्डादिस्पर्शे द्रष्टव्यः साक्षात्स्पर्शे तु त्यागएव । यथोक्तम् ॥ मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा श्विनैः पूयशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृन्मयमिति ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तृणानि काष्ठानि बहूनि पलालस्य तृणत्वेऽपि पृथग्ग्रहणं तल्लग्नधान्यानामपि तावन्मात्रेण शुद्धिरित्येतदर्थम् । मार्जनम् संमार्जन्या मृद्भागकाष्ठभागयोः । उपाञ्जनं सजातीयेन लेपो भूमिकुड्यभागयोः । पुनःपाकेन चाण्डालादिमद्यादिस्पर्शव्यतिरिक्तलेपोपघाते मृन्मयं स्थाल्यादि ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । तृणकाष्ठपलालं च चाण्डालादिस्पर्शदूषितं प्रोक्षणेन शुध्यति । तृणपलालसाहचर्यादिदमिन्धनादिकाश्च विषयम् । दारवाणां च तक्षणमिति निर्मितदारुमयगृहमात्रविषयम् । गृहमुदक्यानिवासादिदूषितं मार्जनगोमयाद्युपलेपनेन मृन्मयभाण्डमुच्छिष्टादिस्पर्शदूषितं पुनः पाकेन शुध्यति । १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । तृणकाष्ठानि शुद्ध्यन्तीत्यनुषज्यते । मार्जनं संमार्जन्या ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । उपाञ्जनमुपलेपनम् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पलालं सस्यलग्नधान्यं वेश्म मार्जनगोमयादिलम्पनैः । मृन्मयं पुनःपाकेन शुध्यति ॥ १२२ ॥

मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा श्विनैः पूयशोणितैः ॥ संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । मद्यादिभिस्तु संस्पृष्टं मृन्मयपात्रं पुनः पाकेनापि न शुध्यति । श्विनं श्लेष्मा पूयशोणितविकारः ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । मद्यादिषट्भिः स्पृष्टं मृन्मयं पुनःपाकेऽपि न शुध्यतीत्याह मद्यैरिति ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । मद्याद्यैरुपस्पृष्टं मृन्मयं पुनःपाकेन न शुध्यति ॥ १२३ ॥

संमार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च ॥ गवां च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । सेको गोमूत्रेणोदकेन वा क्षीरेणापि क्वचिदुक्तः । उल्लेखनं शस्त्रादिना लेखाकरणं आवापनं च । आवापनं च भूमेरिति गौतमनिर्देशादेव । पञ्चभिरिति पुनर्वचनमभिघातापेक्षया व्यस्तसमस्तप्रयोगदर्शनार्थम् । तत्र संमार्जनं शून्यं शोधनमुपाञ्जनं त्वाकाररहितायाः केवलमपि मूत्रपुरीषादिलेपे । उल्लेखनं संमार्जनं सेकानदीपुलिनवनादिषु । गवां परिवासः । एकाहमात्रं गोशीकरणम् । एतच्च श्मशानभुवः सर्वकर्तव्यम् । आवपनं तु यत्र पूर्वमस्थिकपालिकाद्यस्ति तदुद्धृत्य मृदामन्यासां प्रक्षेपो यत्र चान्तर्हितमेवमादिकालान्तरेणाशङ्क्यमानसद्भावमित्यादिवत्तत्रापि ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सेकेन जलस्य । उल्लेखनेन कुदालादिनोद्धारणेन । परिवासेन सर्वतो व्याप्य शयनेन पञ्चभिरुपघाताल्पबहुत्वापेक्षया व्यस्तैः समस्तैश्च ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । अवकरशोधनेन गोमयाद्युपलेपनेन गोमूत्रोदकादिसेकेन स्वात्वा कतिपयमृदपनयनेन गवामहोरात्रनिवासं पञ्चभिरेकैकशो भूमिः शुध्यति । एषां चोच्छिष्टमूत्रपुरीषचाण्डालनिवासाद्युपघातगौरवलाघवाभ्यां समुच्चयविकल्पावगन्तव्यौ ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच संमार्जनेनेति । संमार्जनं संमार्जन्या अञ्जनं गोमयेन सेको जलेन उल्लेखनं स्वात्वा पुनर्मूत्रपूरणं गवामहोरात्रवासेन पञ्चभिरिति । एषां चोच्छिष्टमूत्रपुरीषचाण्डालनिवासाद्युपघातगौरवलाघवाभ्यां समुच्चयविकल्पौ ज्ञेयौ ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । मार्जनेनाञ्जनेनचाशुचित्वतारतम्यवशेन समस्तैर्व्यस्तैर्वा शुद्धिः ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूमिशुद्धिमाह संमार्जनेति । संमार्जनादिना पञ्चधा पञ्चप्रकारेण भूमिः शुध्यति । पांसुतृणादीनांप्रोत्सारणं मार्जनं उपाञ्जनेन गोमयादिलेपेन । सेकः क्षीरगोमूत्रगोमयवारिभिः । उल्लेखनेन तक्षणेन भूमिः शुध्यति । गृहं मार्जनानुलेपनाभ्यां शुध्यति । गृहस्य पृथगग्रहणं संमार्जनलेपनयोः प्रतिदिवसे निर्मितम् ॥ १२४ ॥

पक्षिजग्धं गवा घ्रातमवधूतमवक्षुतम् ॥ दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र जग्धिपदाल्लिङ्गादन्विषयतास्य श्लोकस्य प्रतीयते । पक्षिभिस्तु शुकादिभिरन्यैश्च भक्ष्यैर्यदन्मर्च्छिणीकृतम् नतु काककङ्कगृधादिभिस्तत्र हि महत्प्रायश्चित्तं पतत्रिणावलीढमितितदेतदुक्तम् । प्रकृतशुद्धे भोजनप्रायश्चित्तम् । तथाच तत्तुल्यप्रायाश्चित्तस्य गवाघ्रातस्य नैव शुद्धिः । भवेदयं न्यायः । तथापि स्मृत्यन्तरसमाचारावन्वेष्ट्यौ । एवं हि शिष्टादशशरावाधिकं काकादिभ्यो दोषहन्तावन्मात्रमपनीयावशिष्टं शोधयित्वोपयुज्यते अर्वाकृतस्य जन्ति । अत्राप्यवस्थाविशेषोपेक्ष्यः । स्मृत्यन्तरे तु कृष्णशकुनिनोपहनमपि निषिद्धम् । अवधूतं मुखश्वासेनावकम्पितं वाससोवा । यस्योपरि रजोपनयनार्थमुत्क्षेपणादि क्रियते आकाशदेशात् । अवक्षुतं यस्योपरि क्षुतं तदेव । केशामनुष्याणांच्युताः । कीटाः क्षुद्रजन्तवः रुमयः । ते केचिद्गृहत्वेदान्नाद्यजास्ते जीवन्तो मक्षिकावन्नोपघ्नन्ति मृतानां तेषामन्नसंस्पर्शः शुद्धिरियम् । येत्वमेध्यसंसर्गजास्ते विड्भोजिनश्च तेषां जोवतामपि । गौतमीयम् नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नमिति । बहुध्यामौ सर्वत्र त्यागः । महाराशावशुचिकीटसंसर्गेष्वल्पे तन्मात्रापनयनमवशिष्टस्य शुद्धिः । काश्चन रजतदर्भमणीनां वारिसहितानां स्पर्शः स्मृत्यन्तरे केशाद्यवपन्नेहितः । अवज्वलनमपि क्वचित् । ये तु भूमेरिमांशुद्धिमाहुस्तैः स्मृत्यन्तरसमाचारो वाक्यार्थश्च त्यक्तः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पक्वान्फलादिविषये आह पक्षिजग्धमिति । पक्षिस्पर्शोत्र ग्राह्यः । अवधूतं वस्त्राञ्चलपादादिवातेन । अवक्षुतं यदुपरि क्षुतं कृतं । केशैः । कीटैश्च मृतैश्च तत्क्षणपतितैः । एतादृशमोदनाद्यन्नं मृत्प्रक्षेपेणाल्पमृत्प्रक्षेपणान्तरं च मोक्षणेन स्मृत्यन्तरप्रसिद्धेन शुध्यति ॥ १२५ ॥

(३) कुङ्कुमः । भक्ष्यपक्षिभिर्नतु काकगृधादिभिः कश्चिद्भागो यस्य भक्षितः गवा यस्य घ्राणं कृतं पदाचावधूतमुपरिकृतं कृतं केशकीटदूषितं जग्धशब्दलिङ्गादन्मलपञ्चमृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पक्षीति । अवधूतपादेन धूतितं । अवक्षुतं यदुपरि क्षुतं कृतं केशकीटोपपन्नं च पदास्पृष्टं च कामतइत्यादि स्नातकप्रकरणे धूतमनूय शुद्धिविधानादेतदकरण एव प्रायश्चित्तमिति । मृदित्युपलक्षणम् जलस्वतेनोभाभ्यां शुद्धिः ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । पक्वान्शुद्धिमाह । पक्षिजग्धमिति । अवधूतं संमार्जनरजःकुङ्कुमपक्षपादादिदूषितम् । अवाञ्छुस्तेन यस्योपरि क्षवथुः कृतस्तदवक्षुतम् ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पक्षिभिर्जग्धमन्नं गवाघ्रातंगोनिश्वासोपहतमन्नं अवधूतं अवधूतान्नं यस्योपरि क्षुतं कृतं केशकीटैर्दूषितं एतादृशमन्नं मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्बन्धोलेपश्च तत्कृतः ॥ तावन्मृद्धारिचादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । अमेध्यमस्पृश्यं तच्च यद्यस्य यदभोज्यं तस्य तदशुद्धिहेतुर्यथा ब्राह्मणस्य सुरा मद्यं शूद्रस्य तदयुक्तम् । प्राग्घोमाद्धर्वीष्यभोज्यानि नच तान्यस्पृश्यानि सुरामद्यादीनि तु स्पर्शेष्वपि प्रतिषिद्धानि ब्राह्मणस्य । तस्माद्य-

स्यैव स्पर्शःप्रतिषिद्धःसएव संसर्गेणाशुचित्वमापादयति । अतोनायंनियमोयदभोज्यंतदस्पृश्यंयत्त्वस्पृश्यंतदभोज्यमिति ।

आकंलिमंउपदिष्टं तावदित्यावृत्तिविधानं मृदारि सति प्रयोजने प्रयोजनंच गन्धलेपापनयनं शुष्कामेध्यसंसर्गे चिरवृत्तसंसर्गेवा कालेनापि तयोर्गन्धलेपयोःसरुदेव मृदारिभ्यामार्जनम् । ननु मृद्वार्यादीनांशुध्यर्थमादानंदष्टार्थं तत्रैव शुध्यत्यपगतेलेपइति किमनेन यावन्नापैतीति उच्यते । एकालिङ्गइत्यादौ संख्यातिक्रमार्थम् । उक्तया संख्यया अशक्ये पुरीषादिलेपापनये अनादृत्याश्रुतसंख्याऽधिकाप्याश्रयणीया । संख्यावचनंतु ततोऽन्यूनतयाप्यपनीते लेपे संख्यापूरयितव्येत्येवमर्थम् । मृदारिग्रहणंशुद्धिसाधनोपलक्षणार्थंवर्णयन्ति । अतश्च यद्यप्यशुद्धिहेतुभूतंवारिणाक्षालितमपि क्षीरादिना संमार्ष्टव्यमन्यथा नपश्यत् अपैति अपगच्छति निवर्ततइति । यावत्तत्कृतस्तेनामेध्येन कृतः । अतश्च कस्तूरिकादिवस्त्रगंधोनापैति नैव दुष्येत । कुंकुमाद्यनुलिमस्य यःप्रदेशोऽमेध्येन संसृज्येतत्र कुंकुमाद्यप्यपमार्जितव्यम् । अमेध्यसंसृष्टं हितं तत्रापि गन्धलेपग्रहणात् । यदिगात्ररुद्धः कुंकुमवर्णोनिघृष्यमाणो न शक्येतापक्रष्टुं स्यादेव शुद्धिः ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यावन्नापैतीत्युक्तानुक्तशुद्धिकपकान्द्रवद्रव्येतरद्रव्यवद्देहगतलेपतदुपघातविषया शुद्धिः ॥ १२६ ॥

(३) कुङ्कुमः । विष्टादिलिप्ताद्रव्याद्यावत्तत्संबन्धिनौ गन्धलेपौ तिष्ठतस्तावद्रव्यमुद्धृत्य मृदारिप्रक्षिप्यग्रहीतव्यम् । यत्र वसामज्जादौ मृदा शुद्धिस्तत्र मृत्सहितंजलग्रहणंकर्तव्यम् । यत्र कर्णमलादौ जलेनैव शुद्धिस्तत्र जलमात्रमित्यवगन्तव्यम् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । अमेध्याक्ताद्रव्यात् । तत्कृतोऽमेध्यकृतः । आदेयमासमन्तादेयं कर्तव्यासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । तत्कृतोऽमेध्यकृतः । मृद्ग्रहणं गन्धलेपक्षयकराणां द्रव्याणामुपलक्षणार्थम् ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमेध्याक्तः अमेध्याः शरीरजामलाः वसाशुक्रादयः एतैर्वसादिभिः अक्तः लिप्तःसंकृतो गन्धलेपोयावन्नापैति तावन्मृदारि देयं स्यात् मृदा तोयेन शुद्धिः कर्तव्या सर्वासु द्रव्यजातिषु ॥ १२६ ॥

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ॥ अदृष्टमद्भिर्निर्णीक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । पवित्राणि शुद्धानि देवग्रहणंस्तुतिः । ब्राह्मणग्रहणमपि समाचारात्तत्सर्ववर्णार्थम् । अदृष्टं यदनारक्षप्रदेशस्थंद्रव्यमदृष्टश्वकाकादिसंसर्गनचसद्भावमात्रेण तदुपघाताशङ्का निष्प्रमाणिका कर्तव्या । एवंमहानसादौ मृदादिभिरकृतशौचैर्व्यवहरद्भिःपाक्यंद्रव्यमदृष्टंपरिभोक्तुं न दुष्यति न पुनरियमाशङ्का कर्तव्या उत्तरकाले तत्प्रागविज्ञातोपघाते न दोषः । तथाह्यमत्यैतानिचेत्यादिविरुध्येत । एवंतावद्यत्र दोषसंबन्धो न केन चित्प्रमाणेनावगम्यते तच्छुद्धं । यत्र पुनरसत्यपि निश्चायके प्रमाणे कुतर्केण संभाव्यते तत्राद्भिर्निर्णीक्तव्यम् । यथा समानदेशस्थालीपीठरादिश्वकाकादिभिरुपहृत्यमानंदष्टम् । अन्यददृष्टमप्यद्भिर्निर्णीक्तव्यं । तथैवविधमेव वाचा प्रशंसनीयम् । शुद्धमेतदस्त्वितिशिष्टावाचयितव्याः ब्राह्मणवचनाच्छुद्धिर्भवतीत्याहुः । प्रशस्यतइतिलडयंविधौदृष्टव्यः । येत्वाहुर्दृष्टोपघातंयत्तस्यव्यवहारां साक्षाच्छुद्धौक्रियमाणायामदृष्टायांशिष्टाश्चेदाहुः कृतमस्य शौचमिति तत्रप्रत्येतव्यमिति वाक्प्रशस्तस्यार्थस्तदयुक्तं । आप्तवचनस्य सर्वत्रैवाप्रामाण्यस्यानङ्गीकृतत्वात्पौनरुक्त्यप्रसङ्गः । अन्येत्वद्भिर्निर्णीक्तमिति दृष्टान्ततया व्याख्यानयन्ति । अदृष्टवाक्प्रशस्ते विधीयते । यथाद्भिर्निर्णीक्तंशुद्धमेवनदृष्टवाक्प्रशस्तंविधीयते । ननुच यद्यदृष्टदोषप्रत्यक्षानुमानागमैःशुद्धंतत्कथं संवत्सरस्यैकमपीति भक्ष्यविषयं तत्स्पृश्यविषयाशुद्धिरियं गुरुलघुतयावाआपदनापद्भेदेन वा व्यवस्था ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदृष्टं वस्तु उपधाते सत्यप्यज्ञातोपघातं एतच्च पश्चादप्यज्ञाने ज्ञानेतु यथोक्तं प्रायश्चित्तं कार्यम् । भक्ष्यादन्यतमभक्षणे तु संवत्सरस्यैकमपीत्युक्तत्वात्कृच्छ्रब्राह्मणेन कर्तव्यमेव । अद्भिर्निर्णिकं क्षालितमल्पदोषत्वे । वाचा प्रशस्यते ब्राह्मणैः शुद्धमस्त्वित्युच्यते । वाचेति मनसा तादृशांसायामपि दोषानपगमउक्तः एतदप्यल्पोपघाते । ब्राह्मणानामित्युक्तत्वादन्वेषाद्रव्यस्य यथोक्तमेव शोधनम् । तदभावे चाज्ञानेऽपि पूर्णैव दोषः ॥ १२७ ॥

(३) कुहूकः । केनापि प्रकारेणादृष्टोपघातहेतुसंसर्गमदृष्टं संजातोपघातशङ्कायांजलेन प्रक्षालितम् । तदाह हारीतः यद्यन्मीमांस्यस्यात्तदद्भिः स्पर्शाच्छुद्धं भवति । उपघातशङ्कायामेव पवित्रं भवत्विति ब्राह्मणवाचा यत्प्रशस्यते तानि त्रीणि पवित्राणि देवाः ब्राह्मणानांकल्पितवन्तः ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच त्रीणीति । ब्राह्मणानामित्यन्येषामपि । अदृष्टकेनापि मानेनानिर्णीतंसंदिग्धंच निर्णिकंक्षालितं यन्मीमांस्यस्यात्तदद्भिः स्पर्शाच्छुध्यतीति हारीतोक्तेः । वाचा विप्रस्यैव ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अथ सर्वद्रव्यसाधारणाञ्जुद्धिहेतूनाह त्रीणि देवा इति । ब्राह्मणग्रहणमन्येषामप्युपलक्षणम् । अदृष्टमज्ञातोपघातम् । अल्पदोषशङ्काविषयोऽयं श्लोकः ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्पृष्टास्पृष्टमदृष्टं वस्तु अद्भिर्यन्निर्णिकं प्रक्षालितं शुद्धिसन्देहे यद्वाचा शुद्धं भवतीति ब्राह्मणवचनेन प्रशस्यते ॥ १२७ ॥

आपःशुद्धाभूमिगतवैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् ॥ अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥ १२८ ॥

(१) मेधाधितिः । भूमिग्रहणमुपलक्षणार्थं तेन प्रणालिकागता अपि शुच्यएव । त्वभावशुचयोह्यपोभूमिगता आकाशगताश्च । किंतु भूमेरमेध्यद्रव्यसंसर्गात्किंचिदशुचित्वं तत्र गतानांसर्गतोऽशुचित्वप्रामौ यावतीनांच शुद्धिस्तदर्थमिदं वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेदिति । वैतृष्ण्यं पिपासाविच्छेदः परिमाणोपलक्षणार्थंचैतत् । तत्र चिरन्तनैर्व्याख्यातं लिङ्गदर्शनेन यथावै गोः सास्त्रान्भसिष्ठायेति । यत्र गोः सास्त्रादिमज्जति तृष्णाच विच्छिद्यते तावत्यः । यास्तु मेध्यभूमिगतास्ताः स्वल्पा अपि शुद्धाः । कथंपुनरमेध्यवाप्तिरवसेया गन्धवर्णरसान्विताः । अमेध्येनेति तृतीयातन्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । अमेध्यसंबन्धिभिर्गन्धादिभिर्द्यन्विताः संयुक्ता भवन्ति । ततो व्याप्ता उच्यन्ते । एवं च कृत्वा पानीयंतडागादिषु यद्येकस्मिन्प्रदेशेऽमेध्यं दृश्यते प्रदेशान्तरे गन्धादिशून्यं शुद्ध्येदेव ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूमिगताः न तु शिलाकाष्ठादिस्थाः तासां दिनान्तरावस्थानेनाशुद्धत्वात् गोरेकस्याः पाने वैतृष्ण्यं जलेच्छाविगमः । अव्याप्ता अवेष्टिताः सर्वतो बहिर्गन्धादयो यत्र देशे जलस्य यादृशास्तैरन्विताः ॥ १२८ ॥

(३) कुहूकः । यत्परिमाणा त्वप्सुगोः पिपासाविच्छेदो भवति ता आपोगन्धवर्णरसशालिन्यः सत्यः यद्यमेध्यस्तिमान भवन्ति तदा विशुद्धभूमिगता विशुद्धाः स्युः । भूमिगता इति विशुद्धभूमिसंबन्धप्रदर्शनाय न त्वन्तरिक्षगतानि वृत्त्यर्थम् ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । आप इति स्वाभाविकगन्धादियुक्ताः अमेध्यमूत्रादिनाऽनुपहताः यावत्योगोर्वैतृष्ण्यकारिण्य अन्याश्च । उद्धताश्चापि शुद्ध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धताः । एकरात्रोषिता आपस्त्याज्याः शुद्धा अपि त्वयमित्यतोन्तरिक्षगत अपि ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । भूमिगतादितिविशेषणात् वर्षाधारावस्थानां शुद्धिर्गम्यते । अमेध्येनाशुद्धेन द्रव्येणाव्याप्ता असंबद्धाः । गन्धवर्णरसान्विताः चेदित्यत्रापि संबध्यते ॥ १२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूमिस्था आपोयासुगोर्वैतृष्यं भवेत् चाण्डालादिभिरसंस्पृष्टाश्चेत् ॥ १२८ ॥

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् ॥ ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः

॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । कारवः शिल्पिनः सूदरञ्जकतन्तुवायादयस्तेषां हस्तो नित्यं शुद्धः । अतश्च जननमरणाशौचयोस्तत्स्पृश्यतास्ति नतु पुरीषादिलेपे दृश्यमाने शुद्धता विज्ञेया । यदुक्तं सद्यःशौचाः प्रकीर्तिता इति तदेवेदम् । अत्र चापौनरुक्त्यं मनुशास्त्रेऽस्यानुपदेशात् । विषयान्तरमप्यस्ति । अनाचान्तास्तन्तुवायावयन्ति तन्तूनां स्तम्भविश्लेषणार्थं यत्पिष्टमण्डादि दीयते तद्भाजनंच यत्र तत्र भूमौ निधीयते तावती याऽशुद्धिः सानेन निवर्त्यते । नतु स्वभावाशुचीनां स्पर्शस्तेस्तस्य शुद्धता विज्ञेया नहि तेषां तत्कारुहस्तमिहितम् । एवं चैषैवोपपत्तिरिति स्लेच्छसृष्टानामपि नाशुचित्वं । तत्र शङ्खवचनात्प्रोक्षणाभ्युक्षणे । तत्रहि पठितं । कारुहस्तः शुचिस्तथा करद्रव्याणीति । पण्यं व्यवहाराय यद्द्रव्यं रूपकैर्विक्रीयतेऽन्येन वा द्रव्येण मीयते तत्पण्यं तच्च प्रसारितमापणभूमौ शुचि अनेकक्रेतृसंस्पर्शाद्भूमौ च लेपनादिरहितायां स्थापनाद्युपघातस्तेन नाशुचि । पुनः पुनर्दृश्यमानोपघातम् । प्रसारितग्रहणादृहावस्थितस्य बुद्धौ स्थितेऽपि पण्येन शुद्धिः सिद्धान्तानां तु सत्कृपूपादीनां सत्यपि शुचित्वेऽभक्ष्यता शङ्खवचनादेव आपणीयान्यभक्ष्याणीति । ब्रह्मचारिगतमस्मादेव साहचर्यात्पूर्वोक्ताशुद्धिरीदृशोपघाते विज्ञायते । भिक्षमाणस्य रथ्याक्रमणमशुचिदर्शनक्षवथुनिष्ठीवनमनेकहस्तसंपातो भिक्षाया इत्याद्युपघातः संभाव्यते ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुद्धः संभाव्यमानदोषतया न दुष्टः किंतु निश्चितदोषतयैव । पण्यं विक्रेयं प्रसारितमापणे नतु तद्ग्रहस्थम् । ब्रह्मचारिपदं भिक्षावृत्तिपरं तद्वत् भैक्ष्यं रथ्याक्रमणकालसंभावितदोषेणादुष्टम् ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । कारोर्मालाकारादेर्देवब्राह्मणाद्यर्थेऽपि माल्यादिग्रथने द्रव्यप्रयोजनाद्यपेक्षया शुद्धिविशेषाकरणेऽपि स्वभावादेव हस्तः सर्वदा शुद्धः । तथा जननमरणयोरपि स्वध्यापारे शुद्धः । नत्वाशौचं कारुणां कारुहस्तमिति वचनात् । तथा यद्विक्रेतव्यं पण्यवीथिकायां प्रसारितं नापणनीयमन्नमश्रीयादिति शङ्खवचनात् सिद्धान्तव्यतिरिक्तं तदनेकक्रेतृकरस्पर्शेऽपि शुद्धमेव तथाच ब्रह्मचार्यादिगतभैक्ष्यमनाचान्तस्त्रीदत्तमपि रथ्यादिक्रमणेऽपि सर्वदा शुद्धमिति शास्त्रमर्यादा ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । कारुहस्त इति कारुर्मालाकारादिः । तद्वत्स्थं शुद्धमिति । न त्वशौचं कारुणां कारुहस्तमिति वचनात् । जननाद्याशौचाभावः । प्रसारितवीथिकायां विक्रयार्थम् ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । अशुद्ध्यपवादमाह नित्यमिति । नित्यमाशौचेऽपि । कारवोरजकादयः । हस्तग्रहणादङ्गान्तरस्पृष्टानामशुचित्वम् । पण्येयत्प्रसारितं तच्चण्डालादिस्पृष्टमपि शुद्धम् । अशुद्धदेशाक्रमणादुपघातेऽपि ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यंच नित्यमनापद्यपि मेध्यम् ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कारुहस्तः कारवोरजकचेलधावकसूपकाराद्याः तेषां हस्तः शुचिः शुचित्वंतत्साध्ये कर्मणि वस्त्रधावनादौ सूतकादिसंभवेऽपि पण्यं पण्यार्हं विक्रेयं वस्त्रादि तत्शुद्धं । भिक्षाणां समूहो भैक्षं ब्रह्मचारिगतं ग्रामं रथ्याक्रमणादिनापि न दुष्यति ॥ १२९ ॥

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शुकुनिः फलपातने ॥ प्रसवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । मेध्यतयाशुचित्वमाह । सर्वस्त्रीणामास्यं शुचि परिचुम्बनादौ स्त्रियश्च रतिसंसर्गइति स्मृत्यन्तरम् । रतिसंबन्धिनीष्वेव न मातृभगिन्यादिषु । अत्रउच्छिष्टप्रतिषेधोयंन मन्तव्योयोषितःसत्यपि रतिसंबन्धित्वेनाश्रीयाद्धार्यया सार्धमितिवचनान्न भुज्येतेतिसिद्धंचतुर्थीभ्याये । नित्यग्रहणान्नसंयोगवेलायामेव किंतर्हि तदर्थायामन्त्रप्रवृत्तौ । शकुनिःफलपातने पक्षिमात्रवचनेपि शकुनिशब्दःकाककङ्कादीनांविट्भुजानेष्यते । समाचारात्पातनग्रहणादृक्षस्थस्य फलस्यायंविधिः । प्रसवे दुःसमानायागोर्वत्सःपयःप्रक्षरणार्थंस्तनेषु संश्लिष्यते । अथवोच्यते । गावोमेध्यामुखादतइतिवचनादशुचित्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थंवचनमतस्तदीयास्यसंस्पर्शस्य । नतु श्वा शुचिः मृगंतु यदाखेटकादौ गृह्णाति हन्तुंतदाशुचिः । ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आस्यं रतिकाले चुम्बनादौ । फलस्य पातने पातनार्थं चश्वा वृन्ताघाते नतु फलघातेपि । प्रसवे प्रसवार्थंस्तनोच्छिष्टतायां । मृगग्रहणे दन्तैरुच्छिष्टीकृत्य जीवतोग्रहणे ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वदा स्त्रीणामुखंशुचि । तथा काकादिपक्षिणांचञ्चूपघातपतितंफलंशुचि वत्समुखंच दोहसमये क्षीरप्रक्षरणेशुचि । श्वाच यदा मृगादीन्हन्तुंगृह्णाति तदा तत्र व्यापारे शुचिः स्यात् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नित्यमास्यमिति । चुम्बनादौ आस्यमुपलक्षणम् ॥ सोमःशौचंददौ स्त्रीणांगन्धर्वाश्च शुभांगिरम् । पावकः सर्वमेध्यत्वंमेध्यावै योषितःसदेति याज्ञवल्क्योक्तेः । शकुनिः फलपातने चश्वाघातेन काकादीनां पतितंफलंशुचिः । प्रसवे दुग्धंक्षरणार्थंचोषणे । श्वा मृगग्रहणे शुचिरिति ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । कार्यविशेषापेक्षया शुचीत्याह नित्यमिति । नित्यग्रहणं सर्ववर्णस्त्रीणांविशेषणार्थम् ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणां आस्यं मुखं संभोगकाले चुम्बनादिविषये शुचि ॥ १३० ॥

श्वभिर्हृतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ॥ ऋव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥ १३१ ॥

[शुचिरग्निःशुचिर्वायुः प्रवृत्तोहि बहिश्चरः । जलं शुचि विविक्तस्थं पन्था संचरणे शुचिः ॥ ११ ॥]+

(१) मेधातिथिः । पूर्वश्वामृगग्रहणइतिमृगवधेश्वाशुचिरित्येतावदेवविवक्षितं इहतु तेन गृहीतोन्धैर्वादण्डादिघातेनेतिविशेषः । उत्तरार्धश्लोकार्थोविधीयते । ऋव्याद्भिः श्येनजम्बूकप्रभृतिभिः चण्डालाद्यैः । आदिग्रहणंश्वापदादीनामवाधाय । दस्यवोनिषादव्याधादयःप्राणिवधजीविनः ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्वभिर्हृतस्य दन्ताघातादिना मृतस्य । ऋव्याद्भिर्व्याघ्राद्यैः । चाण्डालाद्यैर्हत्वा स्पृष्टस्य न तत्स्पर्शदोषः ॥ १३१ ॥

(३) कुल्लूकः । कुकुरैर्हृतस्य मृगादेर्यन्मांसंतच्छुचि मनुरब्रवीत् तच्छ्लाघ्यतिथिभोजनादावेव द्रष्टव्यम् । अन्यैश्चाममांसादिभिर्यद्यश्वेनादिभिश्चव्याधादिभिश्च मृगवधजीविभिर्हृतस्य ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रोपलक्षणंऋव्यादादीनामित्याह श्वभिरिति । दस्युर्जातिविशेषः वक्ष्यमाणः ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋव्याद्भिः व्याघ्रादिभिः एतेर्हृतमांसंशुचि ॥ १३१ ॥

[रामचन्द्रः । शुचिरिति । पन्थाः संचरणे सोमसूर्याशुभिः शुचिः । बहिश्चरः वायुः ।]

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ॥ यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः

॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । खशब्दोयमिन्द्रियवचनः । तेन कर्मेन्द्रियाणिपादयोर्ग्रहणे यान्यधस्तान्यमेध्यानिबहुवचनंत-
द्युक्तं ऊर्ध्वनाभेरित्यनेन विरोधात् । तत्रनाभेरूर्ध्वमेध्यतरत्वमुक्तम् । प्रकर्षश्च । यद्यधस्तान्यमेध्यत्वंभवति ततउपपद्यते ।
नहि भवति शुक्लःकृष्णतरइति । न चायमिन्द्रियवचनःकिंतर्हिछिद्रार्थोयम् । तदुक्तं समशीर्षण्याःप्राणाइति । अधोद्वेछिद्रे
स्त्रीपुंसोपस्थभेदाद्बहुवचनं । एवंसत्यन्तरास्पर्शेपि हस्तादेःशुद्धता । यदितद्गतश्लेष्मसंबन्धोनभवति ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । खानि चक्षुरादिरन्ध्राणि । यान्यधः पायुलिङ्गमिति अतस्तत्संस्पर्शे प्रायश्चित्ताधिक्य-
मित्यर्थः । बहुवचनंव्यक्त्यपेक्षया । देहात् यत्रदेहदेशेऽश्लेष्मादिमलानांनित्यावस्थानं तस्माच्च्युताअतएवामेध्याः । तत्र-
स्थास्तु तेनैवाङ्गेन स्पृश्यमानान दोषाय अङ्गान्तेरेणाकर्षे देहाच्च्युतेरप्यावश्यकत्वात् ॥ १३२ ॥

(३) कुङ्कूकः । यानि नाभेरुपरीन्द्रियच्छिद्राणि तानि सर्वाणि पवित्राणि भवन्ति अतस्तेषांस्पर्शने नाशौचम् ।
यानि नाभेरधस्तान्यशुचीनि भवन्ति अधश्छिद्रेषु च बहुवचनंव्यक्तिबहुत्वापेक्षया वक्ष्यमाणाश्च वसादयोदेहमलादेहा-
निःसृताअशुद्धाभवन्ति ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ऊर्ध्वमिति खानि इन्द्रियाणि देहात् स्वस्वस्थानात् च्युताभ्रष्टामलाविण्मूत्रदूषिकादयः
॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । खानिचक्षुरादीनीन्द्रियाणि । मलान्वक्ष्यति । मलादेहच्युताश्चेदमेध्यानदेहस्थाः । अमेध्यानांस्पर्-
शोनकर्तव्यइतिभावः ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । देहच्युतामलाः अमेध्याः ॥ १३२ ॥

मक्षिका विमृषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ॥ रजोभूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथिः । तथा दूषिकादुष्टेन पुनश्चासंस्पर्शनाय त्वेदजानाम् । गोघ्रहणमजैडकस्य । अश्वघ्रहणंहस्त्य-
श्वतराणाम् । सूर्यघ्रहणंज्योतिषाम् । विमृषउर्दाबिन्दवः स्पर्शमात्रानुभवेनयाअदक्ष्यमानरूपविशेषाः छाया चण्डालादोनां ।
मूश्चण्डालादिस्पृष्टा पदयामाक्रम्यमाणाशुद्धा । अन्यस्यास्तु संमार्जनादिविहितम् । एते मक्षिकादयः पुरीषादिस्पृशन्तो न
दूषयन्ति ॥ अजाश्वंमुखतोमेध्यंगावोमेध्यामुखादते ॥ मार्जारनकुलौ स्पृश्यौ शुभाश्च मृगपक्षिणइति स्मृत्यन्तरे ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मक्षिका जीवनकालेऽन्नाद्याक्रमणे । विमृषोल्लपजलकणाउच्छिष्टभूताअपि न स्नान-
पर्यन्तशोध्यदोषहेतवः यद्वा आचामयतोये तोयबिन्दवः पादावुपस्पृशन्ति तत्परमेतत् । छाया वृक्षादेः । सूर्यरश्मयो
गवाश्वौ रजोभूमिर्वायुरग्निश्चाण्डालादिस्पर्शेपि स्वेन स्पर्शने कर्तव्ये मेध्यानीत्यर्थः । अनाकरस्थोयंश्लोकइतिकेचित्
॥ १३३ ॥

(३) कुङ्कूकः । मक्षिकाअमेध्यस्पर्शिन्योऽपि विमृषोमुखनिःसृताअल्पाजलकणाः छायापतितादेर्हीनस्पर्शस्यापि
गवादीनि चाग्निपर्यन्तानि चण्डालादिस्पृष्टानि स्पर्शे शुचीनि जानीयात् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । एतानिमेध्यानीत्याह मक्षिकेति । विमृषोमुखनिःसृताबिन्दवः अनवच्छिन्नजलधारावा ।
मक्षिकासन्ततधाराइत्युक्तेः । छाया वृक्षादेः । स्पृष्टा चण्डालादिभिः । एवंगवादिसप्त । अन्यच्च ॥ अजाश्चमुखतोमेध्यागावो

(१३२) न्यधस्तान्न्यधस्तादमेध्यानि (क, ग, घ, च, ण)

मेध्यामुखाद्वे । मार्जारनकुलौऽस्पृश्यौ शुभाश्च मृगपक्षिणइति स्मृत्यन्तरात् । मार्जारनिषेधाचारस्तुकर्मण्येव ॥ १३३

(५) नन्दनः । उपहतान्यपि कानि मेध्यानीत्याह मक्षिकेति । विमुषोविन्दवः । छाया वृक्षादिच्छाया । चण्डा-
लादिस्पृष्टानामपि मक्षिकादीनांस्पर्शनानुपपन्नइत्यर्थः ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतानि मक्षिकादीनि चाण्डालस्पर्शकृतानि स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् विमुषः अल्पजलकणाउ-
च्छिष्टभूताः । छाया वृक्षादेः गोः अश्वः भूः भूमिः ॥ १३३ ॥

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थमृद्वार्यादेयमर्थवत् ॥ दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । देहाच्चैव मलाःच्युताइत्यशुद्धतायामिदमुच्यते । विण्मूत्रे उत्सृज्येते येन सविण्मूत्रोत्सर्गः पा-
ष्वादिस्तस्य शुद्ध्यर्थमृद्वार्यादेयमर्थवत् अनादृत्यसंख्यायावतीभिर्गन्धलेपावपसर्पतस्तावतीरपोमृदश्चगृहीयान् । देहेभवा-
दैहिकामलाअशुचित्वापादकाः । तदर्थःस्वपि शुद्धिषु मृद्वारिणी उभे अप्यर्थवती आदेये । स्मृत्यन्तरे पठ्यते ॥ आददीन-
मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये वसादिषु । उत्तरेषु तु षट्स्वद्विःकेवलाभिस्तुशुध्यति । विशुद्धेषु श्लेष्मादिषु स्मृत्यन्तरे पठितं
स्नेहविसंजननासिक्यंश्लेष्माचक्षते तेषामेवसत्यप्युत्तरषट्कतयानमृदआदातव्याएव ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्सर्गउत्सृष्टशेषः । मृद्वारित्यविवक्षितः शब्दक्रमोवारिणःप्रथममादेयत्वात् । अर्थवत्
प्रयोजनवत्तया यावतागन्धलेपक्षयः । दैहिकानां वसाशुक्रमित्यादिना वक्ष्यमाणानां द्वादशानां तद्देदाद्वादशसु शुद्धिषु
तत्र पूर्वमलषट्के मृद्वारिणी उत्तरषट्के तु वारिमात्रं बौधायनवचनात् अत्रोत्तरषट्केपि मृद्विधानंलेपबाहुल्यापेक्षयेति
ग्राह्यम् ॥ १३४ ॥

(३) कुङ्कुमः । विण्मूत्रमुत्सृज्यते येन सविण्मूत्रोत्सर्गः पाष्वादिस्तस्य शुद्ध्यर्थमृद्वारि ग्रहीतव्यमर्थवत्प्रयोज-
नवच्चावता गन्धलेपक्षयोभवति । तथा शारीराणां वसादिमलानांसंबन्धिषु द्वादशस्वपि गन्धलेपक्षयार्थमृद्वारि ग्राह्यम् ।
तत्र स्मृत्यन्तरात्पूर्वषट्के मृजलग्रहणम् । उत्तरषट्के जलमात्रग्रहणम् । तदाह बौधायनः ॥ आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु
शुद्धये । उत्तरेषु च षट्स्वद्विःकेवलाभिर्विशुध्यति । ततश्च द्वादशस्वपीति मानवंमृद्वारिग्रहणवचनं व्यवस्थयामृद्वारिणो-
र्ग्रहणे सति न विरुध्यते । गोविन्दराजस्तु मनुबौधायनवचनसंदर्शनादुत्तरषट्केऽपि विकल्पमाह । सच व्यवस्थितोदैव-
पित्राद्यदृष्टकर्मप्रवृत्तेउत्तरेष्वपि मृदमादद्यान्नान्यदा ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विण्मूत्रेति । अर्थवत् । यावतागन्धलेपक्षयोभवेत्तावदुपादेयमित्यर्थः । गन्धलेपक्षय
करंशौचं कुर्यादिति याज्ञवल्क्योक्तेः । शुद्धिषु शोधनकर्तव्यासु तदुक्तं ॥ आददीत मृदोयश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये । उत्तरेषु तु
षट्स्वद्विःकेवलाभिर्विशुध्यतीति बौधायनोक्तेर्व्यवस्था । अतो गोविन्दराजोक्तविकल्पोऽनवसरः ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । विण्मूत्रयोर्त्सर्गे तल्लेपाद्यभावेऽपि शुद्धयेमृद्वार्यादेयम् । अर्थवत्प्रयोजनवत् गन्धलेपक्षयकरमि-
तियावत् । दैहिकानांमलानां द्वादशसु शुद्धिषु द्वादशमलानांशुद्धिषु । अत्रापिमृद्वार्यादेयमित्यनुषङ्गः ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विण्मूत्रोत्सर्गे तयोःशुद्ध्यर्थमृद्वारि अर्थवत् प्रयोजनवत् । गन्धादिदूरीकरमित्यर्थः ॥ १३४ ॥

वसाशुक्रमसृज्यजामूत्रविटूघ्राणकर्णविट् ॥ श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदोद्वादशैते नृणां मलाः ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । यान्येतानि द्वादशमलानि दर्शितानि नृग्रहणं पञ्चनखानां प्रदर्शनार्थं । श्वशृगालादीनां त्वस्पृ-
त्वादेव सिद्धम् । विण्मूत्रे तु सर्वस्याजाविकगवाश्वेभ्योन्यत्र ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुक्रपदं रजसोऽप्युपलक्षणम् । अमृक्पदं पूयसायुमांसादेः । विट् विष्ठा । कर्णविट् कर्णमलं तदास्यमलस्यापिष्ठीवनादेरुपलक्षणम् । नखपदं केशलोमादेरपि । श्लेष्म नासामलं । दूषिका नेत्रमलं । त्वेदपदेन गात्रमलानामपि ग्रहणम् ॥ १३५ ॥

(३) कुष्ठूकः । वसा कायस्नेहः शुक्ररेतः अमृतं मज्जा शिरोमध्ये पिण्डितस्नेहः दूषिकाऽक्षिमलः त्वेदः भ्रमादिना देहनिःसृतंजलं वसादयोद्वादशनराणादैहिकामलाभवन्ति ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । तन्मलान्याह वसेति । वसा कायस्नेहः । मज्जा अस्थिगतस्नेहः । अश्रु नेत्रमलं । दूषिका तदुद्भवः पूयविशेषः ॥ १३५ ॥

(५) नन्दनः । द्वादशमलानाह वसेति । कर्णविट्कर्णमलम् । मलग्रहणमन्येषामपि तत्तुल्यानामुपलक्षणार्थम् । अर्थान्तरितेन येन कार्यं पादावनेजनं मृत्पूर्वकं यथा तोयमशुचिक्षालनाय च ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वसादयोद्वादश नृणां मलाः मज्जा पूयसायूमांसत्वगादेरुपलक्षणम् । कर्णविट् त्वेदहमात्रमलानामुपलक्षणम् । दूषिका नेत्रमलम् ॥ १३५ ॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ॥ उभयोः सप्त दातव्यामृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ १३६ ॥

(१) मेघातिथिः । विष्मूत्रोत्सर्गानन्तरं मेहस्य शुद्ध्यर्थमेकामृदातव्या वामेन । स्मृत्यन्तरे शुद्धिविधानाद्यावती तस्मिन्हस्ते याति तावती सोदका ग्रहीतव्या । अहंतु ब्रुवे । अर्थवदिति वचनेनोक्तमेव परिमाणम् । केचित्तु पठन्ति । प्रथमा प्रसृतिर्ज्ञेया द्वितीयातुत दर्शिका । तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणे । एतच्च परिमाणं पायावेव । अन्यत्र त्वर्थवदित्येकोत्सर्गपीयत्येव संख्या । आवृत्तिविधानंचेदं मृदांभेदे गवादिवत् । तथाचात्रोच्यते । वल्मीकादूरतरादश्वस्थानाच्चान्येत्यादि । एवमिह सितारुणालोहितेत्याद्यपि नादरणीयम् । अभीप्सता इच्छतेति ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र विश्वोत्सर्गे शौचप्रकारमाह एकालिङ्गइति । एकामृत्त्रिपर्वपूरिका । गुदाहोष्ठेन मलमपकृष्य तिस्रः प्रसृतितदर्धतदर्धमानाः स्मृत्यन्तरात् । करादौत्वामलकमात्रास्त्वित्युपक्रमे शौचार्थंचैवमृत्तिका इति स्मृत्यन्तरेऽभिधानात्तावत्प्रमाणतोमृदः । एकत्र वामे । उभयोर्वामर्दक्षिणयोः ॥ १३६ ॥

(३) कुष्ठूकः । मूत्रपुरीषोत्सर्गे सति शुद्धिमभीप्सता मृद्वार्यादेयमर्थवदित्युक्तत्वाज्जलसहिता मृदेका लिङ्गेदातव्या । गुदे तिस्रोमृदः । तथैकस्मिन्करे वामे । शौचविदक्षिणहस्तं नाधः शौचे नियोजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वेन शोधयेदिति देवलवचनात्तस्यैवाधः शौचसाधनत्वात्तत्रैव दशमृदोदातव्यास्तत उभयोः करयोः सप्तदातव्याः । यदातूक्तशौचेनापि गन्धलेपक्षयोः भवति तदा यावदपैत्यमेभ्यां कृतादिति वचनादधिकसंख्याऽपि मृदातव्या । एतद्विषयाण्येव मुनीनामधिकमृत्संख्यावचनानि । मृत्परिमाणमाह दक्षः ॥ लिङ्गेऽपिमृत्समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यया । द्वितीया च तृतीया च तदर्धार्धा प्रकीर्तिता इति यदातूक्तसंख्याया अल्पेनापि गन्धलेपक्षयोः भवति तदा संख्यावाक्यारम्भसामर्थ्यात्संख्या पूरयितव्येव ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैकेति । एकत्र करे वामकरे उभयोरिति शुद्ध्यधिकरणद्वित्वोपलक्षणं तेन पाणिपादद्वय शौचसिद्धिरत आह ॥ शौचविदक्षिणहस्तं नाधः शौचेनियोजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वेन शोधयेदिति देवलोक्तेः । दक्षि-

(१३६) तथैकत्र करेदश (क, ग, घ, ण) = तथा वामकरे दश (ख, च)

णकरशौचं संसर्गजलेपक्षयार्थम् । अत्रसङ्ख्याऽदृष्टार्था अधिकेनन्यूनेनवा गन्धलेपक्षयस्यावश्यंभावित्वात् ॥ गन्धलेपक्षयं करं शौचंकुर्यादतन्द्रितइति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । एकालिङ्गे विभक्तिविपरिणामः । एकस्मिन्वामेकरे । उभयोः करयोःसंहतयोः ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मूत्रपुरीषशौचाय मृत्परिमाणमाह एकेति । शुद्धिमभीप्सता पुंसा मृदोदातव्याः । उभयोर्हस्तयोः ॥ १३६ ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । शौचविधिराश्रमविशेषेण अनाश्रामिणस्तु मृद्धार्यदेयमर्थवदित्येतदेव शूद्रस्यापि गार्हस्थ्येऽधिकारोस्त्येवेत्येषा संख्या ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विगुणमित्यादि संख्यातोऽन स्मृत्यन्तरसिद्धपरिमाणतः अत्र तस्याएव प्रक्रमान् प्रकृतार्थत्वाच्चसर्वनाम्नां वारत्रयगृहीताधिकानांतु मानापेक्षायामन्त्यमानस्य प्रसृत्यर्धार्धस्य ग्रहणम् ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । एका लिङ्गइत्यादियच्छौचमुक्तंतद्रहस्थानामेव ब्रह्मचारिणांद्विगुणं वानप्रस्थानांत्रिगुणं यतीनां पुनश्चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र व्यवस्थितिमाह एतदिति । यतीनां त्रिदण्डिनां आश्रमसमभिव्याहारान्नैकदण्डिनां नोच्छिद्योनाशुचिर्भवेत् अन्याश्रमस्थइत्यादिश्रुतेः । तत्रच ॥ यच्छौचं दिवसेप्रोक्ततदर्धनिशिसन्ध्ययोः । तदर्धमातुरेकाले पथि शूद्रवदाचरेदिति पठन्ति । तेन शूद्रे सङ्ख्यानेष्टा किंतु गन्धलेपक्षयमात्रम् ॥ १३७ ॥

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्तउपस्पृशेत् ॥ वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्रंश्च सर्वदा ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथिः । मूत्रोत्सर्गदेशान्मूत्रादिसंबन्धात् कृत्वा शोधयित्वा यथोक्तेन विधिना आचान्तः खानि इन्द्रियाणि उपस्पृशेत् । वेदमध्येष्यमाणश्च द्वितीयेत्वाध्यायविधौप्राथमिकार्थत्वात्करोतेःकृत्वा उत्सृज्येति प्रतीयते । उत्सृज्य मूत्रपुरीषंचपायूपस्थंक्षालयित्वाआचामेद्वेदमध्येष्यमाणश्च त्वाध्यायविधेर्धर्मतयोक्तमध्येष्यमाणस्त्वाचान्तइति । इदंत्वध्यापयतोऽन्यतोवाअन्यथा वेदमुदाहरन्तउच्यन्ते । लौकिकानि क्रियान्तराणि कृत्वा नानाचान्तोवेदाक्षराण्युच्चारयेत् । अन्नमश्रंश्च ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचान्तइति त्रिर्जलपीत्वा द्विःप्रमृष्यादिति वक्ष्यमाणमाचमनंकृत्वेत्यर्थः । खानि आस्यघ्राणचक्षुश्रोत्रनाभित्दयब्रह्मरन्धाणि स्पृशेदिति साङ्गमाचमनंदार्शितम् । वेदमध्येष्यमाणोऽध्यापयिष्यन्नध्येष्यमाणोवा । अन्नमशनादौ । अत्र कृत्वामूत्रपुरीषंवैत्यप्रायत्यातिशयमात्रोपलक्षणम् । अध्येष्यमाणोन्नमश्रन्तित्यत्यन्तप्रयत्नसाध्यकर्मारम्भोपलक्षणम् । तेनाप्रायत्यनिवृत्त्यर्थं प्रयत्नसाध्यकर्मारम्भयोग्यतार्थवाचमने कार्यं । गृहस्थानामिन्द्रियादिस्पर्शनसहितमाचमनमितिदार्शितम् ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । मूत्रपुरीषंकृत्वा कृतयथोक्तशौचस्त्रिराचान्तइन्द्रियच्छिद्राणि शीर्षाप्यन्यानि च स्पृशेद्वेदाध्ययनचिकीर्षन्नन्वाऽश्रम् । यत्तु द्वितीयाध्याये अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तोनिवेद्य गुरवेभ्रीयादाचम्येत्युभयमुक्तंतद्रताङ्गत्वार्थम् । इदंतु पुरुषार्थशौचायेत्यपुनरुक्तिः ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कृत्वेति वेदमध्येष्यमाणइति द्वितीयाध्यायोक्ताचमनधर्मप्रापणार्थम् ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । आचान्तः पीतजलः । खानि चक्षुर्नासिकाश्रोत्राणि । अन्नंचभोक्ष्यमाणः । सर्वदाशुचिरपि ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मूत्रपरीषं कृत्वा हस्तपादौ प्रक्षाल्य आचान्तः सन् खानि छिद्राणि मुखादीनि उपस्पृशेत् तत्राह कर्मपुराणे ॥ अङ्गुष्ठानामिकाभ्यांच स्पृशन्नेत्रद्वयंततः । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयं ॥ कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन श्रवणे च समं स्पृशेत् । सर्वासामथयोगेन तद्वयं सुतलेन च ॥ संस्पृशेद्द्वै शिरस्तद्वदङ्गुष्ठेनाथ वा द्वयमिति । वेदमध्येष्यमाणः वेदाध्ययनं कुर्वाणः अध्ययनादौ आचान्तः त्रिराचम्य खानि छिद्राणि स्पृशेत् । च पुनः स्नानभोजने कुर्वन् आदावेवाचामेत् ॥ १३८ ॥

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ॥ शारीरं शौचमिच्छन् हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमनुवादः स्त्रीशूद्रार्थः उक्तमप्येतस्त्रीशूद्रार्थमुच्यते । केचिद्वाचसते शूद्रः स्पृष्टाभिरद्भिरित्स्पर्शमात्रमपांशूद्देण कर्तव्यं अतः परिमार्जनं श्रोत्रादिस्पर्शनं वाप्राप्तं सच्छूद्रविषयतया विधीयते । स्त्रीणां तु द्वाभिर्यः पूयते विप्रदिति जातिनिर्देशात्पुंव्याप्राविदमुच्यते । शारीरं शौचमन्विच्छन् नितिवचनसामर्थ्याद्यध्ययनभोजनयोः शूद्रः प्रवर्तते तदा नावश्यं त्रिरावृत्तिः स्यात् । नापि प्रमार्जनं । किं तर्हि आचमनं यावतीनां तावतीनामपामिन्द्रियस्पर्शनं च । नान्यो ब्रह्मचारिधर्मोक्त आचमनविधिः ॥ १३९ ॥

(५) सर्वज्ञनारायणः । अन्यत्र यथा कर्तव्यं तदाह त्रिराचामेदिति । आचामेत् पिवेत् तद्वाभिः पूयत इत्याद्युक्तविधिना । प्रमृज्यादङ्गुष्ठतलेन । शारीरं शरीरस्य शौचमिच्छन् । एतेन प्राणस्पर्शनं शून्यमप्यल्पप्रायत्यविषये गृहस्थस्याचमनान्तरमस्तीति दर्शितम् । ब्रह्मचारिणस्त्विन्द्रियादिस्पर्शवदेवाचमनमिति द्वितीये दर्शितम् । अतएव न पौनरुक्त्यम् । यतिवनस्थयोश्च शौचवदाचमनेऽप्याधिक्यस्य युक्तत्वात् आधिक्यान्तराश्रवणाच्च ब्रह्मचारिवदेवाचमनम् । स्त्रीशूद्रमिति स्त्रीच शूद्रश्च सर्वत्र विषये सकृत्सकृत् एकवारं पिवेत् सकृच्च मार्जयेदित्यर्थः । एतच्चानुपनीतस्यापि शूद्रतुल्यत्वान्नास्याचमनकल्प इति त्रिराचामेदित्यादिकल्पनिषेधपरम् ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । आचान्त इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह त्रिराचामेदिति । देहस्य शुद्धिमिच्छन् मन्वारत्रयमपोभक्षयेत् । ततो द्विर्मुखं परिमृज्यात् । स्त्रीशूद्रश्चैकवारमाचमनार्थमुदकं भक्षयेत् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच त्रिराचामेदित्यादि सकृदिति तत्राप्यन्तः सकृत्स्पृष्टाभिरन्तत इत्युक्तेः । अत्र विडित्यादिसकृदन्ताः षट्श्लोकाज्ञानेन शुद्ध्यतीत्यत्र स्थानभ्रष्टाः शारीरं शौचमिति लिङ्गात्तज्ज्ञेयाः ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । आचान्त उपस्पृशेदित्युक्तं तत्कतिरुत्व आचान्त इत्यपेक्षायामाह त्रिराचामेदिति । मुखमोष्ठौ । स्त्रीशूद्रौ सकृत्सकृदाचामेतां सकृत्प्रमृज्याताम् । उक्तस्याचमनकल्पस्य पुनरुपन्यासस्तस्य शरीरशूद्रौ प्राधान्यज्ञापनार्थः ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिः त्रीन्वारान् आचामेत् । ततो मुखं द्विः प्रमृज्यात् स्त्रीशूद्रयोः सकृत् सकृत् ॥ १३९ ॥ शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ॥ वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । सामान्योक्तः सच्छूद्राणां प्रसंगेनायं धर्म उच्यते । न्यायवर्तिनो द्विजशूद्रवोमहायज्ञानुष्ठायिनश्च-

(१३९) शौचमिच्छन् हि = मिच्छन्ति (च)

तैर्वपनंमुण्डनंमासिकंकर्तव्यं तृतीयार्थेषु । अथवा ब्राह्मणाश्रितास्तत्परतन्त्राब्राह्मणैःकार्यम् । अनेकार्थत्वात्करोते-
रुपदेष्टव्यमितिप्रतिपत्तिः । वैश्यवत् शौचकल्पविशेषाः । सूतकादावाचमनेच । द्विजोच्छिष्टं च भोजनं एतत्प्राग्व्या-
ख्यातम् ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न्यायवर्तिनास्ववर्णधर्माऽऽच्युतानांशूद्राणां मासिकंमासिमासिमुण्डनं कार्यम् । भोजनं च
द्विजोच्छिष्टं द्विजपाकभाण्डावशिष्टं एवंविधवृत्तवतांशूद्राणांवैश्यवच्छौचकल्पमाशौचादिशुद्धिः तेन पञ्चदशाहान्ते सूतक-
वृत्तकशुद्धिः । आचमनं च वैश्यवदेवतत्र अग्निः प्राश्रिताभिरित्यादि ग्राह्यम् ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्राणांकार्यमतिकृत्यानांकर्तरिवेति कर्तरि षष्ठी । यथाशास्त्रव्यवहारिभिर्द्विजशुश्रूषकैः शूद्रैर्मा-
सिमासि मुण्डनंकार्यं वैश्यवच्च वृत्तसूतकादौ शौचकल्पोऽनुष्ठातव्यः द्विजोच्छिष्टं च भोजनं भुज्यतइतिभोजनं कार्यमिति
॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच शूद्राणामपि । कृत्यानां कर्तरीति तृतीयार्थे षष्ठी । वपनंमुण्डनरूपं मासिकमिति ।
प्रासंगिकं । नोच्छिष्टं हविष्कृतमिति सेवकेतराणांप्रतिषेधः ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । न्यायवर्तिनांशूद्राणामितरेभ्योविशेषप्रसङ्गादाह शूद्राणामिति । मासिकं मासिश्राद्धंकार्यं प्रतिमा-
संवपनंकार्यमितिवा । शौचाचमनादिकल्पः ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रधर्ममाह शूद्राणामिति । न्यायवर्तिनां शूद्राणां मासिकं माससंबन्धि श्राद्धं कार्यम् । न्या-
यवर्तिनां शूद्राणां वपनं क्षौरं कार्यम् । वैश्यवच्छौचकल्पः पञ्चदशदिनपर्यन्तः । द्विजपाकभाण्डावशिष्टं द्विजोच्छिष्टं
भोजनं द्विजैर्दत्तं कार्यम् । शूद्रस्तु द्विजसेवयेति वाक्येन ॥ १४० ॥

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्याविमुषोद्वे पतन्ति याः ॥ न श्मश्रूणि गतान्यास्यं नदन्तान्तरधिष्ठितम् ॥ १४१ ॥

[अजाश्वं मुखतोमेध्यं गावोमेध्याश्चपृष्ठतः ॥ ब्राह्मणाः पादतोमेध्याः स्त्रियोमेध्याश्च सर्वतः ॥ १ ॥
गौरमेध्या मुखेप्रोक्ता अजा मेध्या ततःस्मृता ॥ गोः पुरीषं च मूत्रं च मेध्यमित्यब्रवीन्मनुः ॥ २ ॥]

(१) मेधातिथिः । निशीव्योक्तानृतानिचेतिनिशीवनआचमनविधानादनाचान्तस्याशुद्धिता ज्ञापिता । विमुषामपि
मुखान्निष्क्रमणंनिशीवनमेव । अतोविमुषांश्लेष्मनिरसनरूपनिशीवनादाचमनप्राप्ताविदमाह । मुखेभवामुखनिर्गतावामुख्याः-
विमुषइत्यनुच्छिष्टंकुर्वन्ति नचेदङ्गे निपतन्तीति । ननुच विमुषःशुद्धाइत्युक्तंमुखजाविमुषइत्यत्रउक्तं । दैहिकमलव्यतिरेकेणा-
न्यत्र । इदमेवज्ञापकं न सर्वोविषयःसंदर्शितः । श्मश्रूणि दाडिकालोमानि । आस्यगतानि प्रविष्टानि नोच्छिष्टंकुर्वन्तीत्यनु-
षङ्गः । अतश्चान्यत्पूगफलादि जनयत्येव । तथा दन्तातरधिष्ठितंलङ्घं । स्मृत्यन्तरे विशेषः । दन्तश्लिष्टेतु दन्तवदन्यत्र
जिह्वाविमर्शनात् । प्राक्च्युतेरित्येके । च्युतेष्वासावर्वाद्द्विगान्निगिरन्वैवतच्छुचिरित्युतेष्वजिह्वयेतिविद्यात् जिह्वासं-
स्पर्शं शुचित्वनिषेधात् ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुख्याः मुखजाः विमुषोद्वेप्सबिन्दवोतिक्षुद्राबाह्वद्रव्येषु पतिताअपिनोच्छिष्टतांजनयन्ति-

(१४१) विमुषोद्वे पतन्ति याः = विमुषोद्वं नयन्ति याः (ख, ण, च)

यद्यङ्गं नयन्ति नगच्छन्ति अङ्गमनेत्वङ्गस्य क्षालनादिनैव शुद्धिरतितात्पर्यम् । गतान्यास्यमास्यमभ्यप्रविष्टाग्राणि । दन्तयोरन्तरे मध्येऽधिष्ठितप्रविष्टमन्त्रकल्कादि नोच्छिष्टं पुरुषं करोति एतच्चोद्धरणासंभवे रसाद्यनुपलब्धौ चेति स्मृत्यन्तरात् ॥ १४१ ॥

(३) कुङ्कः । निष्ठीव्योक्तानृतानि चेति । निष्ठीवतामाचमनविधानाद्विदुषामपि मुखान्निःसरणं निष्ठीवनमेवेति प्रसक्तौ शुद्ध्यर्थमपवादमाह । मुखभवाविमुषोया अङ्गे निपतन्ति ता उच्छिष्टं कुर्वन्ति तथा श्मश्रुलोमानि मुखप्रविष्टानि नोच्छिष्टां जनयन्ति । दन्तावकाशस्थितं चान्नावयवादि नोच्छिष्टं कुरुते । अत्र गौतमीये विशेषः । दन्ताश्लिष्टेषु दन्तवदग्न्यत्र जिह्वाभिर्मर्षणात्प्राक्च्युतेरिति । एके च्युतेष्वाहारवद्विद्यानिगिरन्नेव तच्छुचिः ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । नोच्छिष्टं कुर्वते नोच्छिष्टदोषमावहन्ति । आस्यंगतान्यपि सन्ति । दन्तान्तरधिष्ठितं दन्तासक्तमन्नादि दन्तासक्तं तु दन्तवदित्युक्तेः ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । अथ क्वचिदनुष्ठितादाचमनादपवादमाह नोच्छिष्टमिति । मुख्याः मुखोद्धवाः मुखाद्रल्लिता इति यावत् । याविमुषोऽङ्गं नयन्ति तानोच्छिष्टं पुरुषं कुर्वन्ति । तथा आस्यंगतानि श्मश्रूणि च नोच्छिष्टं कुर्वन्ति । यद्दन्तान्तरधिष्ठितं स्थितमन्नादिकं चोच्छिष्टं न करोति । दन्तवदन्तलग्नेषु शुचिस्थानाच्युतेषु । दन्तलग्नेष्वन्नादिषु दन्तेष्विव शुचित्वम् । स्थानादन्तस्थानादन्तलग्नेषु परिच्युतेषु तन्निगिरञ्छुचिः स्यात् ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । या विमुषः अङ्गं नयन्ति न प्राप्नुवन्ति तामुख्यामुखोद्धवा उच्छिष्टं कुर्वते । यद्यङ्गं गच्छन्ति तर्ह्यङ्गस्य क्षालनाच्छुद्धिः । आस्यं मुखं गतानि प्रविष्टानि श्मश्रूणि नोच्छिष्टं कुर्वन्ति । दन्तान्तरधिष्ठितं दन्तसक्तं चान्नादिकं नोच्छिष्टं करोति । अच्युतं दन्तसमङ्गेयं ॥ दन्तवदन्तसक्तेषु जिह्वास्पर्शे शुचिर्भवेदिति वाक्येन ॥ १४१ ॥

स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ यआचामयतः परान् ॥ भौमिकैस्ते समाज्ञेयान् तैराप्रयतो भवेत् ॥ १४२ ॥

[दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेषु चेन्न तु ॥ परिच्युतेषु तत्स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥ १ ॥]*

(१) मेधातिथिः । परानाचमयतः परेभ्य आचमनं ददत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यः परस्मात् आचमनं ददाति तस्याचमयितृहस्तादधोऽङ्गुलिविवरेभ्यः पतद्भिर्बिन्दुभिर्भूम्याभिघातोत्थैर्यद्वाचमनस्य दातुः पादौ स्पृश्येते तदा न तैरशुचिर्भवति । भौमिकैर्यथानुपहृतायां भूमौ स्थिताः काश्चिदुदकमात्राः शुद्धा एव तेभ्योच्छिष्टाहस्तात्पतन्त उदबिन्दवः । न तैः स्पृष्टः अप्रयतः अशुचिः । परग्रहणाद्यआचामति तेन तत्संसर्गो रक्षितव्यः अन्येन च समीपस्थेन । पादग्रहणाच्च जङ्घाद्यन्तरस्पर्शो दुष्ट एव ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बिन्दवो वक्त्रान्निर्गता जलबिन्दवो न तु बहुजलम् । पादाविति प्रायिकत्वादुक्तमङ्गान्तरान्यपि । आचामयत आचमनार्थं जलमपवर्जयतः । भौमिकैर्भूमिस्थैः शुद्धैर्बिन्द्वन्तरैः ॥ १४२ ॥

(३) कुङ्कः । अन्येषामाचमनार्थं जलं ददातां ये बिन्दवः पादौ स्पृशन्ति न जङ्घादि विशुद्धभूमिषोऽकैस्तुल्यास्तेन नाचमनार्हो भवति । तदा तत्र च्यवनावस्थैरुताचमनः शुभ्यति द्रव्यं च शुभ्यति ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् परानाचामयतो जनस्य ये जलबिन्दवः पादौ स्पृशन्ति तेनोच्छिष्टा इत्याह स्पृश-

न्तीति । भौमिकैर्विशुद्धिभूमिगैः । समाःसदृशाः । तैर्जलबिन्दुभिरप्रयतोऽशुद्धोन भवेत् । पादग्रहणात्ततोऽन्यत्र स्पृष्टाभिर-
शुद्धइति मेधातिथिः ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । परानाचमयतो जलमावर्जयतः पादौ स्पृशन्त्याचामतो मुखगलिताये बिन्दवस्ते भूगतजलवन्नोच्छिष्ट-
करा इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये बिन्दवः आचामयतः परान्समीपवर्तिनः द्विजान् तैर्बिन्दुभिः अप्रयतः अशुचिः । न भवेत् ।
भौमिकैः भूमिसंबन्धिकैः समाज्ञेयाः ॥ १४२ ॥

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ॥ अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । आचमनार्हेण प्रायश्चित्तेन युक्तः पुरुष उच्छिष्ट उच्यते । तद्यथा कृतमूत्राद्युत्सर्गश्चाकृतशौचाच-
मनादिश्च यश्चामेध्यादिसंस्पर्शदूषितो यदि पुरुषो द्रव्यहस्तो हस्तेन च गृहीतं भक्ष्यभोज्यादि द्रव्यवस्त्रादि वा येन स उच्य-
ते द्रव्यहस्तः । वज्रहस्तादिवत्प्रयोगव्यवस्था । स चेत्स्पृष्टो भवति तदा अनिधायैव तद्रव्यमनपनीय हस्तगृहीतद्रव्य एवा-
चामेत् । कथंपुनर्हस्तस्थे द्रव्यआचमनसंभवः । आमणिबन्धनात्पाणी प्रक्षालयेदिति तत्र विधिः । केचिदाहुः । शरीर-
संस्पर्शमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितं न हस्तस्यैव एवमशुद्धावपि स्कन्धाद्यारोपितेपि द्रव्ये उच्छिष्टस्याशुद्धैव तथैवाचा-
न्ते शुद्धिः अतो हस्तात्प्रदेशान्तरे प्रकोष्ठोत्सङ्गादिके तु द्रव्यं गृहीत्वा चामेत् । अभिप्रायो यथैव पुरुषा शौचसंबन्धादशुच्ये
वंतस्यैवान्न शुद्धिः । गौतमेन तु द्रव्यहस्त उच्छिष्टो निधाय आचामेदित्युक्तम् । अत्र व्याख्यानयन्ति । सत्यपि तुल्यसंहित-
त्वेन निधानमेवाभिमतम् । इतरथा द्रव्यहस्तस्योभयोः शुद्धौ कर्तव्यायांकः प्रसंगो द्रव्यनिधानस्य अतोन्तरेण वचननि-
धानाप्राप्तेर्वचननिधानार्थमेव । कथं तर्हि द्रव्यस्य शुद्धिः प्रयत्नेन पुरुषेण ग्रहणात् । स्पृश्यन्तरविहितेन वा प्रोक्षणेन ॥
प्रचरन् न्नपानेषु उच्छिष्टं स्पृशेद्यदि । आचामेद्रव्यमभ्यक्ष्य एवंचैव न दुष्यतीति । यद्यन्तरेण वचनमत्र निधानं लभ्यते
अप्यनिधायैवेति वचनमनर्थकं एकवाक्यत्वात् स्पृतीनामिह निश्चितेन विधानेन तथाप्येवं विज्ञायते । अद्यपुनर्मत-
भेदो गम्यते ततश्च विकल्पः तस्य व्यवस्था गरीयो द्रव्यं निधीयते अन्यदङ्गस्थं कृत्वा गम्यते । यदापि स्वयमन्नमश्रा-
ति भूयिष्ठं वा उच्छिष्टं स्पृशति आचमनार्हेण वा कृताचमनेन स्पृश्यते । सर्वोपि द्रव्यस्योच्छिष्टं संस्पर्शः ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्रव्यहस्तः अग्निपक्वद्रव्यहस्तः । भूमावनिधायोत्सङ्गे कृत्वा आचान्त आचमनेन शुचिता-
मियात् त्वयंतद्रव्यंच ॥ १४३ ॥

(३) कुड्मूकः । द्रव्यहस्तपदेन शरीरसंबन्धमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितम् । आमणिबन्धात्पाणिं प्रक्षालयेति द्रव्यहस्त-
स्याचमनासंभवात् स्कन्धादिस्थितद्रव्यो यद्युच्छिष्टेन संस्पृष्टो भवति तदा द्रव्यमनवस्थान्यैव कृताचमनः शुभ्यति । द्रव्यंच
शुद्धं भवति ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उच्छिष्टेनेति । उच्छिष्टेन जलेन तादृगन्नादिना वा द्रव्यहस्तः अन्नं हविर्द्रव्यादि वा
हस्ते यस्य स तद्रव्यमनिधाय हस्ते कृत्वैवाचान्तः शुचितामियात् । द्रव्यंसोपीति भावः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । उच्छिष्टेन स्पृष्टो द्रव्यहस्तो द्विजस्तद्रव्यहस्तगतं भूम्यादौ निधायैवाचान्तः सहद्रव्येण शुद्धः स्यात् ।
द्रव्यं भूम्यादौ निधाय आचामेत्स उच्छिष्टस्पर्शदोषो द्रव्यसंक्रामतीत्यभिप्रायः ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्रव्यहस्तः अग्निपक्वद्रव्यहस्तः उच्छिष्टेन पुरुषेण संस्पृष्टः तद्रव्यं तद्वस्तु भूमावनिधाय आ-
चान्तः सन् शुचितां इयात् प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १४३ ॥

वान्तोविरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् आचामेदेव भुक्तान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १४४ ॥

[अनृतौ तु मृदा शौचं कार्यं मूत्रपुरीषवत् ॥ ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १५ ॥]⁺

(१) मेघातिथिः । वमनविरेचने प्रसिद्धे । अशितमन्नं येन मुखेनोद्गीर्णं सवान्तःपुरुषः । यस्योच्चारवेगादष्टसंख्या-
या ऊर्ध्वजाताहरीतक्यादिभक्षणोऽपि व्याधिना वा सविरिक्तः । तौ स्नानप्रथमं कुर्यातां । ततोऽन्ते घृतप्राशनं कृत्वैतदन्यदन्नम-
द्याताम् । नचानेन घृतप्राशनेन भोजनान्तरनिवृत्तिः । प्रायश्चित्तेषु द्रव्यशुद्धिरियं भस्मोदकमार्जनवद्घृतप्राशनं । आचमे-
देव भुक्तान्नं । अन्नं भुक्त्वा तदहरेव यदि वमनविरेचने स्यातां तदाचमनमेव केवलं न स्नानघृतप्राशने । अपरैस्तु
स्वतन्त्रं व्याख्यायते । भुक्त्वाचामेदेव भोजनान्तरमाचनं विहितं तस्यैवायमपवादः । मैथुनिनः स्त्रियां कृतशुक्रोत्सर्गः स्नाने-
न शुध्यति ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वान्तो वमनं कृत्वा विरिक्तः कोष्ठमलमतिसार्य स्नानं घृतप्राशनं च कामतः अकामतः स्ना-
नमात्रम् । आचामेदेव न तु तदुच्छिष्टतापगमेऽपि स्नायात् । मैथुनिनः ऋतुकाले मैथुनकरणे अनृतौ तु मैथुने आचमनमात्रं-
स्थित्यन्तरे उक्तम् ॥ १४४ ॥

(३) कुष्ठूकः । कृतवमनः संजातविरेकः स्नात्वा घृतप्राशनं कुर्यात् दशविरेकैर्न विरिक्त इति गोविन्दराजः । यदि भु-
क्त्वा अनन्तरमेव वमति तदाऽऽचमनमेव कुर्यान्न स्नानघृतप्राशने । मैथुनं च कृत्वा स्नायात् । इदं त्वृतुमतीविषयम् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वान्त इति वान्तः कृतवमनः विरिक्तः संजातविरेकः । भुक्तान्नं सद्यो वमने त्वाचमन-
मित्याचामेदिति गोविन्दराजः । मैथुनिनः ऋतुमत्या सह अन्यत्र मूत्रवदित्युक्तम् । सन्निधेर्भोजनाव्यवहितमैथुनिनो वा
॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । वमनविरेचनयोः समुच्चितयोः स्नात्वा घृतप्राशनीयात् । अन्नं भुक्त्वा तदानीमेव वान्तो विरिक्तश्चेदा-
चामेदेव न तु स्नानघृतप्राशने कुर्यात् ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विरक्तं कृतविरेकः कृतपुरीषः मैथुनिनः मैथुनकर्तुः ऋतावपि गमनेन शुध्यति यज्ञादिकार्या-
र्थम् ॥ १४४ ॥

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्तानृतानि च ॥ पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि
सन् ॥ १४५ ॥

(१) मेघातिथिः । क्षुत्वा अनिच्छतो वा युप्रेष्यमाणस्य योनासिकाच्छिद्रादुपजायते शब्दः सक्षवशुस्तं कृत्वा । प्रयतो-
पिसन् एतदध्येष्यमाणपदेनैव संबन्ध्यते । प्रयतोऽप्यध्येष्यमाण आचम्याधीयीत अध्ययनविध्यङ्गतयाचमनं कुर्यादित्यर्थः ।
स्नानादिभ्यस्त्वनन्तरं सरुदेव । यत्पुनरुक्तं । सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च पीत्वा पो वै मुनिस्तथा । आचान्तः पुनराचामे निष्ठीव्यो-
क्तानृतं च इति एवमभिसंबन्धोऽत्र कर्तव्यः । आचान्तो भुक्त्वा पुनराचामेत् । यत्र पुनर्द्विराचामेदिति पठ्यते तत्रानन्तर्येणैक
क्रियावृत्तिः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षुत्वा क्षुतंकृत्वा निष्ठीव्य सश्लेष्मवक्त्ररसनिरस्य प्रयतोपिसन्नेकेनाचमनेनापरमप्याचामेदितिद्विराचमनमुक्तम् । अध्येष्यमाणइत्यध्ययनार्थप्रायत्यहेतुतया द्विराचमनंविहितम् ॥ १४५ ॥

(३) कुङ्कूकः । निद्राक्षुब्धोजनश्लेष्मनिरसनमृषावादजलपानादि कृत्वाऽध्ययनंचिकीर्षुः शुचिरप्याचामेत् । यत्तु भुक्ताचोपस्पृशेत्सम्यगिति तथा अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तइति द्वितीयाध्यायोक्तंतद्रताङ्गत्वेन । इहतु भुक्ताचमनविधानं-पुरुषार्थमध्ययनाङ्गतयाचमनविधानंगृहस्थादीनामपीति ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतेषु पुनराचामेदित्याह सुमेति । आचमनं द्विविधं प्रायश्चित्तार्थं कर्माङ्गचआचान्तेन कर्तव्यमिति गोभिलस्मरणात् प्रयतोपीत्यनेन कर्माद्यर्थमाचान्त एतेषु जातेष्वाचामेदित्यर्थः । चत्रयमनुत्तरथ्योपसर्पणाद्यर्थम् । प्रयतोप्यध्येष्यमाणआचम्याधीयीतेति मेधातिथिः । तत्राप्यध्येष्यमाणश्चाचामेदित्यनेन प्रत्याचमनस्य पूर्वाङ्गत्वप्राप्तेरेतेनाचान्तःपुनराचामेदित्यपिव्याख्या ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । पुनरध्येष्यमाणग्रहणमादरातिशयार्थम् ॥ १४५ ॥

एषशौचविधिः कृत्स्नोद्रव्यशुद्धिस्तथैव च ॥ उक्तोवः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । आचमपादत्रयेण शुद्धिप्रकरणोपसंहारश्चतुर्थेन वक्ष्यमाणसंक्षेपवचनम् । शौचविधिशब्दः सामान्यशब्दोपि द्रव्यशुद्धिसंनिधानाद्गोबलीवर्दवदितरविशेषपरःसंपद्यते । स्त्रीणांधर्माअसाधारणस्त्रीकर्तृकाएव । यस्तु साधारणोयागादिःसह नोच्यते ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शौचविधिः देहस्यसर्ववर्णानां याः स्त्रियस्तासां धर्मम् ॥ १४६ ॥

(३) कुङ्कूकः । एषवर्णानांजननमरणादौ दशरात्रादिरशौचविधिः समग्रोद्रव्याणांतैजसादीनांचिलादीनांच जलादिना शुद्धिविधिर्युष्माकमुक्तः । इदानींस्त्रीणामनुष्ठेयधर्मश्चतुर्थेन ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिज्ञान्तरमेषइति त्रयोदशभिः । स्त्रीणां स्त्रीकर्तृकं धर्मम् ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । शौचविधिःशरीरमलशोधनविधिः ॥ १४६ ॥

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ॥ न स्नातन्त्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यंगृहेष्वपि

॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । स्नातन्त्यंस्त्रीषु कस्यांचिदवस्थायांनास्तीत्युपदेशार्थः । वयोविभागवचनं तु यत्रास्याःपारतन्त्र्यतत्पदर्शनार्थमविर्वाक्षतस्वरूपम् । तथाचोक्तं ॥ तत्सपिण्डेषु वा सत्सु पितृपक्षे प्रभुस्त्रियाः । पक्षद्वयावसानेन राजा भर्तास्त्रियामतः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योषिता स्नातन्त्रेण भर्त्राद्यननुज्ञया किंचिदणुमात्रमपि न कार्यं कार्यम् ॥ १४७ ॥

(३) कुङ्कूकः । बाल्ये यौवने वार्धके च वर्तमानया किंचित्सूक्ष्ममपि कार्यंभर्त्राद्यननुमतं न स्नातन्त्रेण कर्तव्यमिति ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । गृहेष्वपीत्यर्थप्राप्तस्यानुवादोनविशेषणंसर्वेषुकृत्येष्वस्नातन्त्रस्येष्टत्वात् । किंचिदपीत्यन्वयः ॥ १४७ ॥

(१४७) गृहेष्वपि=गृहेष्वपि (ल, र, ब, न, भ)

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीधर्मानाह बाल्येति । न स्वातन्त्र्यं स्त्रियाः क्वचिदित्यर्थः ॥ १४७ ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने ॥ पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बाल्यइत्यादि पित्रादिगृहवासकालोपलक्षणम् ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । किंतु बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् । यौवनेभर्तुः भर्तरि मृते पुत्राणां ॥ तदभावे तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृ-
पक्षःप्रभुःस्त्रियः । पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्त्रियामतः । इतिनारदवचनात् ज्ञातिराजादीनामायत्ता स्यात्कदाचिन्न स्व-
तन्त्रा भवेत् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वातन्त्र्याभावंव्यनक्ति बाल्यइति । पाणिग्राहस्य भर्तुः पुत्राणामिति बहुवचनसंपिण्डादिय
हणार्थं सर्वत्र तिष्ठेद्वशे इत्यनुषज्यते पितारक्षतीत्युक्तपोषकाभावविषयम् ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । पाणिग्राहस्य भर्तुः ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणिग्राहस्यभर्तुर्वशेयौवने तिष्ठेत् । भर्तरि प्रेते पुत्राणां वशे तिष्ठेत् ॥ १४८ ॥

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वाऽपि नेच्छेद्विरहमात्मनः ॥ एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्यादुभे कुले ॥ १४९ ॥

(१) मेघातिथिः । तत्सपिण्डेष्वित्यादिना चासतित्वामिनि कर्तव्यं । अव्यवस्थानवचनीयताहेतुः कथितो गर्ह-
कुर्यादिति । एषां हि विरहेण निवसन्ती गच्छन्तीवा ग्रामान्तरमित्यध्याहार्यम् ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गर्ह्येकुर्यात् व्यभिचारेण उभे कुले पितुर्भर्तुश्च ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । पित्रा पत्या पुत्रैर्वा नात्मनोविरहंकुर्यात् यस्मादेषां वियोगेन स्त्रीबन्धकीभावंगतापि पतिपितृकुले
निन्दिते करोति ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् पित्रेपि । विरहं वियोगं विरहेदण्डमाह तेषामिति गर्ह्ये गर्हायोग्ये ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । उभे कुले पितृभर्तृकुले ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पित्रादीनामेषां विरहेण स्त्री उभेकुले गर्ह्ये कुर्यात् ॥ १४९ ॥

सदा प्रदृष्टया भाव्यंगृहकार्येषु दक्षया ॥ सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ १५० ॥

(१) मेघातिथिः । आभीक्ष्णवचनः सदाशब्दो नित्यशब्दवत् । नित्यप्रहसितयेदितिसत्यप्यन्यत्र क्रोधशोकवेगे भ-
र्तुर्दर्शनेमुखप्रसादस्मितनर्भवचनादिना प्रहर्षो दर्शनीयः । कुमार्याभर्तृमत्याश्चायमुपदेशः । गृहकार्येषु दक्षया । अर्थसंग्रहव्य-
ययोः धर्मकार्येष्वनानादौ च अर्थस्य संग्रहे चैनामित्यादिना गृहकार्यमुक्तम् । तत्र दक्षया चतुरया भवितव्यम् । अत्र संस्का-
रादिशीघ्रनिष्पाद्यम् । सुसंस्कृतोपस्करया उपस्करं गृहोपयोगिभाण्डघटिकादि तत्सुसंस्कृतं सुसंमृष्टं शोभावत्कर्तव्यम् ।
व्यये च मित्रज्ञात्यतिथ्यभोजनार्थं धने अमुक्तहस्तया उदारया न भवितव्यम् । न बहुव्ययितव्यमित्यर्थः । सुसंस्कृतान्यु-
पस्कराणि यस्याइति बहुव्रीहिः । एवंमुक्तो हस्तो यस्याइति विग्रहः पश्चान्नञ्समासः । रूढ्या उदारवचनोमुक्तहस्त-
शब्दः ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपस्करो गृहोपकरणंतत्सुसंस्कृतं निर्णिकंकार्यम् । अमुक्तहस्तया संयतहस्तया ॥ १५० ॥

(१४८) पितुर्वशे = पितुर्गृहे (ग)

(३) कुङ्कुमः । सर्वदा भर्तरि विरुद्धेऽपि प्रसन्नवदनया गृहकर्मणि चतुरया सुशोधितकुण्डकटाहादिग्रहभाण्डया व्ययेचाबहुमदया स्त्रिया भवितव्यम् ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । तस्याः कृत्यमाह सदेति । प्रदृष्टया प्रदृष्टवदनया सुसंस्कृतोपस्करया सुष्ठु संस्कृतानि कुण्डकटाहपात्राणि यया तया तथा अमुक्तौ हस्तौ बहुव्यये कर्तव्ये यस्याः साऽमुक्तहस्ता तया ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । उपस्करोगृहोपकरणवर्गोघटपिठरशरावपानभोजनभाजनमुसलोलूखलादि ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । व्यये द्रव्यस्य आयव्यये अमुक्तहस्तया संयतहस्तया व्ययपराङ्मुख्या भाव्यमित्यर्थः ॥ १५० ॥
यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः ॥ तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । भ्रातावानुमतेपितुः यथैव पित्रानुज्ञातस्य भ्रातुर्दातृत्वमेवंपितुर्निरपेक्षस्यापि दातृत्वश्रुतौ भार्यायाऽनुमतेऽसति दानं बोद्धव्यम् । सर्वत्र सहाधिकारादुभयोश्च दुहितरि त्वाम्यात् । असति पितरि मात्रापि देयेति नवमे दर्शितम् । मात्रापित्रोरपत्यंतन्निमित्तं च त्वाम्यमिति युक्ता इतरेतरापेक्षा । शुश्रूषेत आराधयेत् । संस्थितं च मृतं च न लङ्घयेत् लङ्घनमतिक्रमणं त्वातन्व्येणासीतेत्यर्थः । यथा जीवति भर्तरि तत्परवती एवंमृतेपि तदैव तत्परतन्त्र-या भवितव्यम् । यत आह प्रदानं त्वामिकारकम् । यदैव पित्रा दत्ता तदैव पितुः त्वाम्यनिवर्तते । यस्मै दीयते तस्योत्पद्यते-अतश्च न विवाहकालएवदानं प्रागपि विवाहाद्वरणकालेऽस्ति दानं किमर्थं स्तर्हि विवाहः ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्रातावेति दानाधिकार्यन्तरोपलक्षणम् । अनुमतेपितुरिति प्रायिकत्वात् । तं संस्थितं मृतं च न लङ्घयेन्न व्यभिचरेत् ॥ १५१ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्मै पितॄणां दद्यात्पितुरनुमत्या भ्रातावा तं जीवन्तं परिचरेन्मृतं च नातिक्रामेद्यभिचारेण तदीयश्राद्धतर्पणादिविरहितया पारलौकिककृत्यखण्डनेन च ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च यस्मादिति । न लङ्घयेत् मृतं च नातिक्रामेत् व्यभिचारेण तदीयश्राद्धतर्पणादिविरहितपारलौकिकखण्डनेन च ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । संस्थितं च न लङ्घयेत् । मृते पत्यौ पुरुषान्तरं न भुञ्जेदित्यर्थः ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । संस्थितं मृतं तत्कर्म न लङ्घयेत् न व्यभिचरेत् ॥ १५१ ॥

मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासांप्रजापतेः ॥ प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं त्वाम्यकारणम् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिलषितार्थनिष्पत्तिर्मङ्गलं तत्साधनं तदर्थं प्रयुज्यते । तत्र प्रजापतेर्यज्ञ इति क्रियाविशेषणत्वा-न्नपुंसकम् । त्वस्तिर्इयते प्राप्यते येन तत्स्वस्त्ययनं । यदस्य प्रियं वस्तु विद्यते तन्न नश्यतीत्यर्थः । आसां स्त्रीणां । तेषु-विवाहेषु । यज्ञः प्रजापतेः । प्रजापतेर्देवतायाः क्रियते प्रजापतेन त्वदेतान्येति विवाहे आज्यहोमाः केषांचिदाम्नाताः । उपलक्षणंचैतदस्यासामपि देवतानां पूषवरुणार्थम्याम् । तथाहि । तत्र मन्त्रवर्णाः पूषणं नुदेवंवरुणं नुदेवमित्यादयो देवतान्तरप्र-काशनपराः । प्रदानादेवासत्यपि विवाहे त्वाम्यमुत्पद्यत इत्येतद्वज्ज्ञाप्यते । विवाहयज्ञस्तु मङ्गलार्थ इत्याद्यविवक्षितम् । दारकरणं हि विवाह इति स्मर्यते । सत्यपि त्वाम्ये नैवान्तरेण विवाहं भार्या भवतीति ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र केनाप्यधिकारिणा यदि न दत्ता बलाद्धोमादिना ब्राह्मणेन स्त्री संस्क्रियते तदा-पि विप्रस्य तत्र त्वाम्यमस्तीति प्रसंगाद्दर्शयति मङ्गलार्थमिति । यत्पुण्याहवाचनादि त्वस्त्ययनं तन्न त्वाम्यकारकं मङ्ग-लार्थत्वेनान्यार्थत्वात् मनवेतल्पमिति श्रुतेः कन्यायामन्वक्षितत्वे प्रजापतिदेवतत्वात् कन्याविवाहे योहोमरूपो यज्ञः तत्र-

जापतेर्यज्ञोभवति सोपि मङ्गलार्थं संपत्यर्थं प्रयुज्यते नतु ततः स्वत्वं किंतु सत्त्वधिकारिषु तैर्दानमसत्सु त्वयं वा त्वस्य दानं-
विप्रस्य त्वाम्यकारकमतोयस्मै दत्ता तमेव नव्यभिचरेदित्यर्थः ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । यदासां त्वस्त्ययनशान्त्यनुमन्त्रवचनादिरूपं यश्चासांप्रजापतियागः प्रजापत्युद्देशेनाज्यहोमात्मको-
विवाहेषु क्रियते तन्मङ्गलार्थमभीष्टसंपत्यर्थकर्म । यत्पुनः प्रथमंप्रदानं वाग्दानात्मकं तदेव भर्तुः त्वाम्यजनकं ततश्च वाग्दा-
नादारभ्य स्त्रीभर्तृपरतन्त्रा तस्मात्तं श्रयेतेति पूर्वोक्तशेषः । यत्तु नवमे वक्ष्यते । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सममेपदेदिति
तद्भार्यात्वसंस्कारार्थमित्यविरोधः ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच मङ्गलेति । पूषणं देवं वरुणं देवमित्यादिमन्त्रवाचनादिपुरःसरंप्रजापत्युद्देशेनाज्यहो-
मात्मकोविवाहेषु क्रियते योयज्ञः तन्मङ्गलार्थमभीष्टसंपत्यर्थं त्वस्ति मङ्गलमीयतेऽनेनेति त्वस्त्ययनं यथास्यात्प्रदानं
वाग्दानंतद्भर्तुः त्वाम्यकारणविवाहं विना न त्वाम्यमात्रेण भार्यात्वमिति भावः ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । कदायं भर्ता भवतीति चेत्प्रदानात्प्रभृत्येवेत्याह । मङ्गलार्थमिति । त्वस्त्ययनं वैवाहिकं मन्त्रक्रियारू-
पम् । प्रजापतेर्यज्ञः प्रजापत्योहोमश्चयद्द्वयमासां स्त्रीणां विवाहेषु मङ्गलार्थं प्रयुज्यते न त्वामित्वार्थम् । त्वाम्यकारणं त्वामित्व-
कारकंप्रदानमेव प्रदानात्प्रभृति त्वामिपारतन्त्रयं युक्तमिति भावः ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वस्त्ययनं त्वस्तिवाचनं आसां यज्ञः विवाहहोमः प्रजायते कन्याया अधिदेवतायाः त्वाम्य-
कारकं त्वामित्वकारकम् ॥ १५२ ॥

अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्यतिः ॥ सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वत्रैवाप्रतिषिद्धवर्जमिति अनृतावपि सुखस्य दाता । मन्त्रसंस्कारो विवाहविधिस्तस्य कर्ता
मन्त्रसंस्कारकृत् । परलोके च पत्यासह धर्मधिकाराच्च तत्फलावाप्तेः परलोकसुखस्य दातेत्युच्यते ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योदानानन्तरं मन्त्रतः पाणिग्रहणादिसंस्कारकृत्यतिः सोऽनृतौ मैश्वर्येनेह सुखस्य कृतौ
च प्रजोत्पादनद्वारा परलोके सुखस्य दाता । उपपत्तिस्त्विहैव सुखस्य दातेति न भर्तारव्यभिचरेदित्यर्थः ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यतः मन्त्रसंस्कारो विवाहस्तत्कर्ता भर्तर्तावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्यमिति गौतमवचनादनु-
कालेऽन्यदा च नित्यमिहलोके च सुखस्य दाता तदाराधनेन च त्वर्गादिप्राप्तेः परलोकेऽपि सुखस्य दातेति ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनृतौ मन्त्रसंस्कारो विवाहस्तस्य कर्ता कृतावपि गर्भधेहिस्मिनीवालीत्यादिमन्त्रेण यः सं-
स्कारस्तस्यापि कर्ता अतः कृतावुपगच्छेदिति शेषः । उभयत्र गच्छेद्वा । कृतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्यमिति गौतमव-
चनात् । अत्रापि तद्वतोरतिकां म्ययेत्युक्तं पतिविनोभयत्र सुखाहतिरित्याह सुखस्येति ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । अनृतावृतुकाले च सर्वदेत्यर्थः ॥ १५३ ॥

विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ॥ उपचार्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥ १५४ ॥

[दानप्रभृति यातु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ॥ भर्तृलोकं न त्यजति यथैवारुन्धती तथा ॥ १॥]+

(१) मेधातिथिः । द्यूतादिसक्तेर्विशीलः । कामप्रधानंवृत्तमस्येति कामवृत्तः । गुणैर्वा परिवर्जितः । श्रुतधनादिगुण-
विहीनः । उपचार्यः आराधनीयः ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विशीलोनिष्ठः । कामवृत्तः अप्रतिनियतरूपान्तरसक्तः । गुणैर्विद्यादिभिः ॥ १५४ ॥

(३) कुङ्कुमः । तस्मात्विशीलइति । सदाचारशून्यः रूपान्तरानुरक्तोवा विद्यादिगुणहीनोवा तथापि साध्या स्त्रिया देववत्पतिराराधनीयः ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विशीलइति । कामवृत्तः निवृत्तकामः परदाररतोवा । उपचर्यः सेव्यः ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । देवदेवतेव । दानात्प्रभृतिसततमापद्यपिसमाहिताभर्तृलोकानामोतीत्युत्तरत्रसंबन्धः ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विशीलः शीलरहितः निष्ठुरइत्यर्थः । कामवृत्तः अन्यस्त्रीसक्तः गुणैः विद्यादिभिः परिवर्जितः ॥ १५४ ॥

[(६) रामचन्द्रः । दानेति । दानप्रभृति कन्यादानप्रभृति ॥]

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ॥ पतिंशुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ १५५ ॥

[पत्यौ जीवति यातु स्त्री उपवासं व्रतं चरेत् ॥ आयुष्यं हरते भर्तुः नरकं चैव गच्छति ॥ १ ॥] †

(१) मेधातिथिः । भर्त्राविना कृतानां यज्ञाधिकारो नास्तीत्येतदसकृत्प्रतिपादितं तेन व्रतोपवासावपि । कुर्वती तदनुज्ञांगृह्णीयात् । व्रतं मद्यमांसादिनिवृत्तिसंकल्पः न तु कल्लाणि । तत्र जपहोमयोरङ्गत्वात्तदभावाच्च स्त्रियाः । न च वक्तुं युक्तं । जपेहोमविकलं कल्लानुष्ठानमस्याभविष्यति नहि स्वेच्छयाङ्गत्यागोयुक्तः सर्वाङ्गकल्पयुक्तस्य कर्मणोभ्युदयसाधनत्वेनावगतत्वात् । नहि पुरुषशक्तिभेदापेक्षयाङ्गानामुपचयापचयौ भवतः । सन्ति च सर्वाङ्गोपसंहारेण सवर्णास्त्रैर्वर्णिकाः प्रयोगमनुष्ठातुम् । अतो न स्त्रीशूद्रस्याभ्युदयकामस्य कल्लैवधिकारः प्रायश्चित्तेषु विशेषं वक्ष्यामः । उपोषितं उपवासः आहारविच्छेदकरात्रद्विरात्रादिषु । शुश्रूषते परिचरति ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पृथक् भर्त्रा विना । न यज्ञः तथा व्रतं चान्द्रायणादि । उपोषणं देवताप्रीत्यर्थमुपवासः । पृथक् स्वातन्त्र्येण पत्यौ जीवति नास्ति । येन कर्मणा पतिंशुश्रूषते सेवते तेन कर्मणा ॥ १५५ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्माच्च नास्ति स्त्रीणामिति । यथा भर्तुः कस्याश्चित्पत्न्यारजोयोगादिना अनुपस्थितावपि पत्यन्तरेण यज्ञनिष्पत्तिः तथा न स्त्रीणां भर्त्राविना यज्ञसिद्धिः । नापि भर्तुरनुमतिमन्तरेण व्रतोपवासौ किंतु भर्तृपरिचर्यैव स्त्री स्वर्गलोके पूज्यते ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नास्तीति । न व्रतमुपोषितमुपवासः भर्तुराज्ञां विना व्रतोपवासौ नस्तः येन विनयादिना ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । पतिशुश्रूषां विना । स्त्रीणां यज्ञो नास्ति । शुश्रूषैव यज्ञः स्त्रीणामित्यर्थः । तेन शुश्रूषणेन यज्ञप्रतिनिधिनेत्यभिप्रायः ॥ १५५ ॥

पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतोवा मृतस्य वा ॥ पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरोत्किंचिदप्रियम् ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । पत्युर्लोकः पत्या सह धर्मानुष्ठानेन योऽर्जितः स्वर्गादिः स पतिलोकस्तमभीप्सन्ती प्राप्नुकामा-

† (क, ख, ण) * पोषणम् = पोषितम् [(अ), मेधा०]

नाचरेत्किंचिदप्रियं परपुरुषसंसर्गादिशास्त्रप्रतिषिद्धम् । नहि मृतस्य किंप्रियमप्रियं चाशक्यमवसातुं । नच जीवतोयत्प्रियं तदेव मृतस्य भवान्तरोपपन्नानां तु प्रीतिभेदात् तस्माद्यत्प्रतिषिद्धं त्वातच्छ्रयंतदेवाप्रियं तन्नाचरेत् ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मृतस्यापि तदप्रियं यज्जीवनकाले न प्रियम् ॥ १५६ ॥

(३) कुड्डूकः । पत्यासह धर्माचरणेन योजितः स्वर्गादिलोकस्तमिच्छन्ती साध्वी स्त्री जीवतोवा मृतस्य वा भर्तुर्न किंचिदप्रियमर्जयेत् । मृतस्याप्रियं व्यभिचारेण विहितश्राद्धखण्डनेन च ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह नाचरेत्किंचिदप्रियमिति अविनयं श्राद्धाद्यभावम् ॥ १५६ ॥

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ नतु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । तदेवसविशेषं दर्शयति । पुंवत्स्त्रीणामपि प्रतिषिद्धात्मत्यागोयदप्यद्विरसापतिमनुश्रियेरन्नित्युक्तं तदपि नित्यवदवश्यं कर्तव्यं फलस्तुतिस्तत्रास्तिफलकामायाश्चाधिकारश्चेत्येतुल्यता । तथैव श्येनेन हिंस्याद्भूतानो-
त्यधिकारस्यातिप्रवृद्धतरद्वेषान्धतया सत्यामपि प्रवृत्तौ न धर्मत्वमेवमिहाप्यतिप्रवृद्धफलाभिलाषायाः सत्यपि प्रतिषेधे तद-
तिक्रमेण मरणे प्रवृत्त्युपपत्तेर्नास्तीत्यत्वमतोस्त्येव पतिमनुमरणेपि स्त्रियाः प्रतिषेधः । किंच तस्मादुह्यनपुरायुषः प्रेयादिति-
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधोऽस्मृतिरन्येषाशक्यते कल्पयितुम् । यथा वेदमधीत्य स्त्रियादित्यध्ययनानन्तरमकृतार्थोवबोधस्य
स्नानस्मरणमतोमृतपतिकायाअनपत्यायाअसति भर्तृधनादौ दायिकेच कर्तनादिना च केनचिदुपायेन जीवन्त्याजीवित-
स्यातिप्रियत्वात्तदुपेक्षणस्याशास्त्रत्वात्प्रतिषिद्धत्वादापदि सर्वाभिचाराणां विश्वामित्रजाघनीमित्यादिनानुज्ञातत्वाद्यभिचा-
रोपजीविताप्रामाविदमुच्यते काममस्यामवस्थायां शरीरं क्षपयेत् क्षयं नयेत्पुष्पमूलफलैर्यथोपपादं वृत्तिं विदधीत । नतु नामापि
गृह्णीयात्पतिर्मेत्वमद्येत्यन्यस्य यत्तु । नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबेऽथपतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयत इति ।
तत्र पालनात्पतिमन्यमाश्रयेत् सैरन्ध्रकर्मादिनात्मवृत्त्यर्थं नवमेच निपुणं निर्णेष्यते । प्रोषितभर्तृकायाश्च सविधिः । काम-
शब्दप्रयोगोऽरुचिसंस्मृचनार्थम् । देहक्षपणमप्यकार्यमिदं त्वन्यदकार्यतरं यदन्येन पुरुषेण संप्रयोगः ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्यस्याजीवनोपायमविधायैव भर्ता मृतस्तदापि जीवनोचितधनाद्यर्थेन व्यभिचरेदित्य-
र्थः । न नामापि गृह्णीयात् वचसापि तवाहमिति न ब्रूयात् ॥ १५७ ॥

(३) कुड्डूकः । वृत्तिसंभवेऽपि पुष्पमूलफलैः पवित्रैश्च देहक्षपयेदल्पाहारेण क्षीणं कुर्यात् । नच भर्तरि मृते व्यभि-
चारधिया परपुरुषस्य नामाप्युच्चारयेत् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच काममिति । तदेहक्षपयेदित्यन्वयः । नामापि व्यभिचारधिया श्रवणं कीर्तनं केलि-
रित्यत्र नामग्रहणस्यापि मैथुनाङ्गत्वोक्तेः ॥ १५७ ॥

(५) नन्दनः । आपद्यपि नान्यं भजेदित्याह काममिति । शुभैरनिषिद्धैः कदल्यादिपुष्पमूलफलैर्देहक्षपयेद्यापयेत् ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । परस्य अन्यस्य नामापि न गृह्णीयात् किंपुनः अत्यल्पशीलाचरणादि ॥ १५७ ॥

आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ॥ यो धर्म एकपत्नीनां कांक्षन्ति तमनुत्तमम् ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थो विस्पष्टीक्रियते । आमरणाद्ब्रह्मचारिण्यासीत् अस्यामापदि न व्यभिचारेणात्मानं-

जीवयेत् । क्षान्ता तत्कृतं दुःखमवधीरयन्ती न ब्रह्मचर्यं क्षुद्रपसृष्टेन चित्तं कल्लोलैः खण्डयेत् । एकः पतिर्यासां ता एकस्य वा पत्न्यः एकपत्न्यस्तासां सावित्री प्रभृतीनां यो धर्मो यस्य फलं वरदानाभिशापादिषु शक्तता तं कांक्षन्ती कामयमाना ब्रह्मचर्यं न जहात् । अस्यामवस्थायां मूलफलाशिन्या यदि भवति मरणं ततो न दोषः ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आमरणात् त्वस्य । क्षान्ता क्लेशसहा । नियता भोजनादिसंयमवती । ब्रह्मचारिणी अनुत्पन्नापत्यवत्यपि त्यक्तमैथुना न तु पत्युरात्मनैवोपकारबुद्ध्या पुत्रोत्पत्यर्थं पुरुषान्तरंगच्छेदित्यर्थः । यो धर्म एकपत्नीनामेकपतिनियमे योलभ्यः । अनुत्तमं प्रजोत्पादनलभ्याद्धर्माच्छ्लेष्धर्मम् ॥ १५८ ॥

(३) कुट्टूकः । एवं च सति आसीतेति । क्षमायुक्ता नियमवत्येकभर्तृकानां यो धर्मः प्रकृष्टतमस्तमिच्छन्ती मधुमांसमैथुनवर्जनात्मकब्रह्मचर्यशालिनी मरणपर्यन्तं तिष्ठेत् । अपुत्रापि पुत्रार्थं न परपुरुषं सेवेत् ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षान्ता उद्विक्तकामापि क्षमाशीला । नियता नियमवती पुंवार्ताविरहिता ब्रह्मचारिणी । ताम्बूलविधवास्त्रीणां यतीनामूर्ध्वरेतसाम् । प्रत्येकमांसतुल्यं स्यात् मिलितं तु सुरासमम् इत्युक्तमधुमांसताम्बूलादिनिषेधपरा । एकपत्नीनामेकभर्तृकाणां यो धर्मस्तं अनुत्तमं न विद्यते उत्तमो धर्मो यस्मात् सोऽनुत्तमस्तम् ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । क्षान्ता दुःखसहिष्णुः ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकपत्नीनां पतिव्रतानां पतिधर्मपरायणानां यो धर्मः तं धर्मं अनुत्तमं कांक्षन्ती ॥ १५८ ॥

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ॥ दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणापदि जीविकार्थः परपुरुषसंसर्गो निषिद्धोऽनेन पुत्रार्थाप्रवृत्तिर्निषिध्यते । एवं किल श्रूयते । नापुत्रस्य लोकोस्तीति लिङ्गं च तत्राविवाक्षितमतः पुत्रार्थं प्रसङ्ग इदमुच्यते । बहूनि सहस्राणि कुमारा एव ब्रह्मचारिणोऽकृतदारानैष्ठिकास्तेषामनेकानि सहस्राणि दिवं गतानि त्वर्गं प्राप्नुवन्ति । नियोगस्तु नवमे चतुर्विधयां विहितो नात्मतन्त्रतया पुत्रार्थिन्याः । अकृत्वा कुलसंततिं कुलवृद्ध्यर्थं संततिं तस्मात्कृत्वा पुत्रानजनयित्वेत्यर्थः । अनेकानीति नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्येन बहुवचनं चिन्त्यम् । सत्यप्येकत्वप्रतिषेधे द्यादिसंख्यावचनं दुर्लभम् । तथा ह्ययं त्वधर्मविशेषः परित्यक्तस्त्वगतिकत्वेनाच्छादिततद्रूपोऽप्यतिदीर्घसंख्याविशेषानाचष्टे यथा गोदौ ग्राम इति । उक्तं च चूर्णिकाकारेण अनेकस्मादितिसिध्यतीति । एकवचनप्रयोगशिष्टिसिद्धिर्दर्शितवान् असहायवचनो वायमनेकशब्दः । असहायानि गतानि भार्यासहायभूता एषां नासीदित्यर्थः ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतदेव प्रपंचयति बहूनि हीति । कौमारादारभ्य ब्रह्मचारिणाम् । कुलस्य त्वकुलजस्य संहरति परंपराम् ॥ १५९ ॥

(३) कुट्टूकः । यस्मात् अनेकानीति । बाल्यत एव ब्रह्मचारिणामकृतदाराणां सनकवालखिल्यादीनां ब्राह्मणानां बहूनि सहस्राणि कुलवृद्ध्यर्थं संततिमनुत्पाद्यापि स्वर्गं गतानि ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । ऊर्ध्वरेतसां येलोकास्ते लोका अस्या इत्याह अनेकेति द्वाभ्याम् । अकृत्वा कुलसंततिं विरक्तनैष्ठिकानां दाराकरणे न दोष इति ध्वनितं तान् फलवादेनावर्जयति ते यथा स्वर्गलोकं गच्छन्ति ब्रह्मचर्येण विन्दत इति श्रुतेः । तथेयमपीत्यन्वयः ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । मृतभर्तृका पुत्रहीनापि ब्रह्मचर्येण स्वर्गं गच्छतीति निदर्शनं श्लोकद्वयेनाह अनेकानीति । कुमारब्रह्मचारिणां कौमारात्पश्यामरणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह अनेकेति । कौमारब्रह्मचारिणां विवाशामनेकानि सहस्राणि अकृत्वा कुलसन्त-
तिर्दिगंतानि ॥ १५९ ॥

मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ॥ स्वर्गं च्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थोभूय उच्यते प्रतिपत्तिदाढ्यार्थम् ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साध्वी मनसाप्यव्यभिचारिणी । अतः पुत्रेण विनाप्युत्तमलोकलाभान्न प्रजार्थमपि
व्यभिचरेदित्यर्थः ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । साध्वाचारा स्त्री मृतेभर्तर्यरुतपुरुषान्तरमैथुना पुत्ररहिताऽपि स्वर्गं गच्छति यथा ते सनकवाल
खिल्यादयः पुत्रशून्याः स्वर्गगताः ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । एतादृश्याः पुत्रेणालमिन्याह अपुत्रापीति ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । साध्वी स्त्री मृते भर्तरिब्रह्मचर्येऽवस्थिता अपुत्रापि स्वर्गं गच्छति यथा ते ब्रह्मचारिणः स्वर्गगताः
॥ १६० ॥

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते ॥ सेहनिन्दामवामोति पतिलोकाच्च हीयते ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । पुत्रोमेजायतामित्यभिलाषः सोऽपत्यलोभस्ततोहेतोर्या भर्तारमतिक्रम्य वर्ततेऽन्येनसंप्रयुज्येत
सा इहलोके निदां गृही प्राप्नोति स्वर्गं च न प्राप्नोति ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिवर्तते व्यभिचरति । पतिलोकात् पतिशुश्रूषालभ्यलोकात् ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रोमे जायतां तेन स्वर्गं प्राप्स्यामीति लोभेन या स्त्री भर्तारमतिक्रम्य वर्तते व्यभिचरतीत्यर्थः
सेह लोकेगृहीप्राप्नोति परलोकं च स्वर्गं तेन पुत्रेण न लभते ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । विपरीते दण्डमाह अपत्येति । गुर्वनुज्ञाविनेति शेषः स्वर्गलोकवत् प्रापयति लोकात्
॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । अपत्यहेतोः स्त्रीणामन्यपरिग्रहे दोषमाह अपत्येति ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुत्रस्य लोभाद्या स्त्री भर्तारमतिवर्तते अतिक्रम्यान्यन्नगच्छति सानिन्दामवामोति ॥ १६१ ॥

नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे ॥ न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद्भर्तोपदिश्यते ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्येन भर्त्रा याउत्पादिता प्रजा सा नैव तस्याः प्रजा । अन्यदारेषु च या पुंसोत्पादिता सापि
तस्य न भवति ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येन भर्तुरन्येनोत्पन्नोत्पादिता न प्रजास्ति स्त्रियाः । नचान्यस्य परिग्रहे भार्यायामु-
त्पन्ना प्रजा पुरुषस्यास्तीति प्रसंगादुक्तम् । नचैकस्मादन्योपि भर्ता भवति येनतदुत्पन्नाप्रजापिनान्योत्पन्नेत्याह नद्वितीय-
इति ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रैवहेतुमाह नान्योत्पन्नेति । यस्माद्भर्तृव्यतिरिक्तेन पुरुषेणोत्पन्ना सा प्रजा तस्याः शास्त्रीया न-
भवति न चान्यपल्यामुत्पादितोत्पादकस्य प्रजा भवति । एतच्चानियोगोत्पादितविषयम् । बहुभर्तृकेयमिति लोकप्रसिद्धेः

(१६१) पति=पर (मेधा०)

द्वितीयोपि भर्तैव तस्मादन्योत्पादितत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह नेति । लोके गर्हाप्रसिद्धावपि साध्वाचाराणां कचिच्छास्त्रे द्वितीयोपभर्तोपदिश्यते एवंच सति पुनर्भूत्वमपि प्रतिषिद्धम् ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । साध्वीति विशेषणान्नास्यानियुक्तता कुतोऽस्याःसाध्वीत्वंतत्रहेतुर्नान्येति । नाप्यन्यस्य परिग्रहे अन्यस्य परिग्रहे न वर्तते अन्योस्याःपरिग्रहीता न भवतीति भर्ता गर्भस्येति शेषः ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । अपत्यहेतोः स्त्रीणामन्यपरिग्रहवर्जने हेतुमाह नान्योत्पन्नेति । अन्योत्पन्ना प्रजेह स्त्रीषु नास्ति स्त्रीणामन्योत्पन्ना प्रजा कार्याय न कल्पतइत्यर्थः । अन्यपरिग्रहेऽन्यस्यांभार्यायामन्योत्पन्नाप्रजानास्त्युत्पादकस्य प्रजाकार्यायन कल्पतइत्यर्थः । अस्योपन्यासोदृष्टान्तार्थः । कचिच्छास्त्रे साध्वीनांद्वितीयोभर्ता नोपदिश्यते । आभ्यामपिहेतुभ्यामप्रजसापि स्त्रिया ऽन्यपरिग्रहो न कर्तव्यइति ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्योत्पन्ना परपुरुषोत्पन्ना स्त्रीणांप्रजा न भवेत् युक्ता न भवेदित्यर्थः । च पुनः अन्यपरिग्रहेऽपि न प्रजायुक्ता भवेत् ॥ १६२ ॥

पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ॥ निन्द्यैव सा भवेत्लोके परपूर्वेति चोच्यते ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । न केवलं निन्दामेव येन ॥ व्यभिचारात्तुभर्तुस्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यतां । शृगालयोर्निचामोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ अतोनातिचरेद्भर्तारं दृष्टादृष्टफलोभेन स्त्रीधर्मोपसंहारश्लोकाऋजवश्चस्त्रीधर्मादित्यतोमयात्र व्याख्यानादरऋतः एतावत्तत्रोपदेशार्थः यथापुंसोऽन्ययासह पुनःप्रवृत्तिकर्म नेह संस्थितं च नलङ्घयेदित्यनेन न्यायेन पुनःसहप्रवृत्तिरिति । तथा स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापीत्यनेनापत्यजननमापदि प्रतिषिध्यते नियोगस्मृत्या तु तत्पुनरभ्यनुज्ञास्यते । तदेतदपत्योत्पादनमुक्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प्यते । अनयोस्तुस्मृत्योः कतमा स्मृतिर्ज्यायसीति न शक्यं कर्तुमतिशयावधारणं येनैकत्रापत्यमन्यत्रास्याः संयमः उभयोरपि वस्तुनिर्वहति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नच यस्मै दत्ता तस्यापकृष्टकुलत्वे उत्कृष्टकुलभर्त्राश्रयणं कार्यमिः याह पतिमिति । वर्तमानभर्तुः परोन्यः पूर्वोभर्ता यस्याः सा परपूर्वा ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । अपकृष्टं क्षत्रियादिकं स्वकीयं पतित्यक्तोत्कृष्टं ब्राह्मणादिकं याऽऽश्रयति सा लोके गर्हणीयैव भवति । परोऽन्यः पूर्वोभर्तास्याअभूदिति च लोकेरुच्यते ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पतिमिति । स्वपतिं घनादिहीनतयानिरुद्धमपि । परापूर्वा परं भर्त्रन्तरं पूर्वस्मिन्कालेयस्याः सा ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । अपकृष्टोऽपि साध्व्यापतिर्न हातव्यइत्याह पतिमिति ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । या स्त्री स्वपतिमवकृष्टं पुंस्त्वरहितं हित्वा उत्कृष्टमन्यं निषेवते सा परपूर्वेत्युच्यते ॥ १६३ ॥

व्यभिचारात्तुभर्तुःस्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ॥ शृगालयोर्निप्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्रपरपूर्वात्वे दोषमाह व्यभिचारादिति । लोके परलोके ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । व्यभिचारफलमाह व्यभिचारेति । परपुरुषोपभोगेन स्त्रीहलोके गर्हणीयतां भते मृताच शृगालो भवति कुष्ठादिरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भर्तुर्व्यभिचारादुल्लङ्घनात् पापयोगैः कुष्ठशिवत्रादिभिः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भर्तुः सकाशात् ॥ १६४ ॥

पतिर्या नाऽभिचरति मनोवाग्देहसंयता ॥ सा भर्तृलोकमामोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नाभिचरति न व्यभिचरति । मनः संयमो मनसः परपुरुषस्यास्मरणम् । वाक्संयमः तस्य स्वभर्तृगुणातिशयानभिधानम् । देहसंयमः तदसंस्पर्शः ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः । मनोवाग्देहसंयतेति विशेषणोपादानाद्यामनोवाग्देहैरेव भर्तारं व्यभिचरति सा भर्तृमात्रनिष्ठमनोवाग्देहव्यापारत्वाद्भर्त्रासहार्जिताल्लोकान्मामोति इह च शिष्टैः साध्वीत्युच्यते । वाङ्मनसाभ्यामपि पतिं व्यभिचरेदिति विधानार्थो दैहिकव्यभिचारनिवृत्तेरुक्ताया अप्यनुवादः ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यथोक्तविधानास्यात्तस्या उभयत्र सुखमित्याह पतिमिति ॥ १६५ ॥

अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ॥ इहाभ्यां कीर्तिमामोति पतिलोकं परत्र च ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतिलोकं परत्र चेति परत्र यः पतिलोकः पतिपरिचर्यालभ्यलोकस्तं प्राप्नोति ॥ १६६ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेन स्त्रीधर्मप्रकारेणोक्तेनाचारेण पतिशुश्रूषाभर्तृव्यभिचारादिना मनोवाक्कायसंयता स्त्रीहल्लोके प्रकृष्टां कीर्तिं परत्र पत्यासहार्जितं च स्वर्गादिलोकं प्राप्नोतीति प्रकरणार्थोपसंहारः ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अनेनेति । नारीवृत्तेन नार्युक्तशैलेन । अभ्यां श्रेष्ठां परत्र मृतौ पतिलोकमामोतीत्यन्वयः ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनेन वृत्तेन भर्तृशुश्रूषणेन ॥ १६६ ॥

एवं वृत्तां सवर्णां स्त्रीद्विजातिः पूर्वमारिणीम् ॥ दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । न्यायप्रामाण्यनुवादः श्लोकः । एवं तस्याः साध्वीत्वाद्युक्तएवात्राग्निहोत्रिणः संस्कारः नवाग्रयोहवा एतेष्वन्यां प्रमीतायां धार्यन्त इति ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं वृत्तां साध्वीं सवर्णां पूर्वमारिणीं स्वस्मात्पूर्वमृतां दाहयेत्तस्याः पुत्रेण कर्त्रा । अग्निहोत्रेण स्वीयेन यज्ञपात्रैस्तद्वात्रोचितैः ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातिः समानवर्णा यथोक्ताचारयुक्तां पूर्वमृतां श्रौतस्मार्ताग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दाहधर्मज्ञो दाहयेत् ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वमारिणीं पूर्वं मृताम् ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वमारिणीं स्त्रीं अग्न्युत्थापनपात्रसंबन्धिनीं मृतां यज्ञपात्रैः सह अग्निहोत्रस्याग्निना दाहयेत् ॥ १६७ ॥

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ॥ पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । तदेतत्पुनरधिकारार्थमुदान्हियते । इदमप्यन्ययासह अधिकारप्रतिप्रसवः । यदा त्वर्थे प्रयोजने धर्मकर्मानुष्ठाने वा तदाप्यसहायभावाद्धानप्रस्थपारिव्राज्ये वा अधिकारस्याप्रतिषेधः । तथा च श्रुतिः । जरसाहवा एतस्माद्विमुच्यत इति । अर्थलोपेन वा । अपरेत्वाहुः अत्र यदेतिकल्पयिष्यते । एतेन यावज्जीवहोमीयश्रुतेरविरोधः सिद्धो भविष्यति ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्त्यकर्मण्यौर्ध्वदेहिकेकर्मणि । पुनराधानमेव चेत्याहिताग्निर्नानग्निस्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वमृतायाअन्त्यकर्मणि दाहनिमित्तमग्नीन्समर्प्य गृहस्थाश्रममिच्छन्नुत्पन्नपुत्रोऽनुत्पन्नपुत्रोवा पुनर्विवाहं कुर्यात् । स्मार्ताग्नीञ्छ्रौताग्नीन्वादध्यात् ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमेकमपि द्विजः इति स्मृतिमाश्रित्याह पुनर्दारक्रियामिति । स्वरसाध्यन्तरसत्वे आधानमात्रमश्रेष्ठयाविद्यमानायांनाग्नित्यागः ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वमारिण्यै अरणिपात्रसंबन्धिन्यै भार्यायै अन्तकर्मणि अग्नीन् यज्ञादीन् दत्वा पुनः दारक्रियां कुर्यात् । च पुनः आधानं अग्न्याधानमपि कुर्यात् ॥ १६८ ॥

अनेन विधिना नित्यंपञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥ द्वितीयमायुषोभागंकृतदारोगृहे वसेत् ॥ १६९ ॥

इतिमानवेधर्मशास्त्रेभृगुप्रोक्तायांसंहितायांशौचविधिःपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारश्लोकः । पञ्चयज्ञग्रहणंच सर्वप्रसिध्यर्थमिति ॥ १६९ ॥

इतिश्रीभट्टवीरस्वामिसूनोर्भट्टमेधातिथित्वामिनःकृतौ मनुभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनेन विधिना स्नातकव्रतादिनियमेन सहितः न हापयेन्न त्यजेत् । द्वितीयमिति द्वितीयभागे पुनराधानपुत्रोत्पत्तिरज्ञानांच संभवे असंभवे त्वधिकमपिकालं गृहे वसेत् गार्हस्थाश्रमे वर्तेत । ब्राह्मणर्हितप्राधान्यादुक्तम् ॥ १६९ ॥

इति सर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ भक्ष्याभक्ष्यप्रेतशुद्धिद्रव्यशुद्धिस्त्रीधर्मोनाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीनारायणसर्वज्ञनिर्मितांवीक्ष्य भारतीम् । धर्मस्य निर्णयं ब्रूत पदवाक्यसुनिश्चितम् ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेन तृतीयाध्यायाद्युक्तविधिना प्रत्यहंपञ्चयज्ञान्न त्यजेत् । द्वितीयमायुर्भागंकृतदारपरिग्रहोऽनेनैव यथोक्तविधिना गृहस्थविहितान्धर्माननुतिष्ठेत् गृहस्थधर्मत्वेऽपि पञ्चयज्ञानां प्रकृष्टधर्मज्ञापनार्थं पृथग्निर्देशः ॥ १६९ ॥ इतिकुल्लूकभट्टविरचितायांमन्वर्थमुक्तावल्यांपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । गार्हस्थाश्रमकृत्यमुपसंहरति अनेनेति ॥ १६९ ॥

राघवानन्दविरचितायांमन्वर्थचन्द्रिकायांपञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रपञ्चितं गृहस्थाश्रमाचारविधिमुपसंहरति । अनेनेति । अत्र पुनः पञ्चयज्ञग्रहणतेषांप्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ १६९ ॥ इति श्रीनन्दनविरचितेमानवव्याख्यानेपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इति श्रीरामचन्द्रविरचितायांचन्द्रिकायांपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायःप्रारभ्यते ॥

एवंगृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातकोद्विजः ॥ वने वसेत्तु नियतोयथावद्विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥

[अतःपरंप्रवक्ष्यामि धर्मं वैखानसाश्रमम् । वन्यमूलफलानां च विधिग्रहणमोक्षणे ॥ १ ॥ ॥ ॥]

(१) मेधातिथिः । गृहोपलक्षितआश्रमोगृहाश्रमः गृहादाराः तत्र स्थित्वातमनुष्ठायवनेवसेदिति विधिः । स्थित्वेति क्ताप्रत्ययेन पौर्वकाल्यंगार्हस्थ्यस्य वनवासादर्शयति । क्रमेणाश्रमःकर्तव्यः कृतगार्हस्थ्योवनवासेऽधिक्रियते । समुच्चयपक्षमाश्रित्यैतदुक्तम् । अन्यथाऽविष्णुतब्रह्मचर्यादपि वनवासोविद्यतइत्येतदपिवक्ष्यते । विजितेन्द्रियः पक्ककषायः क्षोणरागइत्यर्थः । एवंविधिवद्यथावदितिपदानि वृत्तपूरणार्थानि तानि प्राक्तनतत्रव्याख्यातानि । एतावद्विधीयते । गार्हस्थ्यं-कृत्वावनवासआश्रयितव्यः ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रमप्राप्तौ वनस्थयतिधर्मो वक्तव्यौ तत्र वनस्थधर्मतावत्प्रक्रमते एवंगृहाश्रमइति । यथावद्वक्ष्यमाणविधिना वने वसेत् नियतस्तपःत्वाध्यायादनियमाख्ययोगाङ्गयुक्तः । विजितेन्द्रियोब्रह्मचर्यरूपयमवान् । तेनैकदेशेन हिंसास्तेयापरिग्रहसत्यान्यपि यमान्तराणि गृह्णन्ते ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । आश्रमसमुच्चयपक्षाश्रितोद्विजातिः कृतसमावर्तनउक्तप्रकारेण यथाशास्त्रंगृहाश्रममनुष्ठाय नियतः कृतनिश्चयोयथाविधानंवक्ष्यमाणधर्मेण यथाहविशेषेणजितेन्द्रियः परिपक्ककषायइत्यर्थः वानप्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमितिगृहीभूत्वा वनीभवेदिति श्रुतिसंगतिः । स्नातकःउक्तस्नातकधर्मवान् ॥ न गृहंगृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ॥ गृहंच गृहिणीशून्यमरण्यसदृशंविदुः ॥ तयोपलक्षितमाश्रमंस्थित्वा तदुचितधर्मसंपाद्य ॥ १ ॥

[रामचन्द्रः । ब्रह्मचारीगृहस्थयोः धर्माःप्रतिपादिताअतः अधुना वानप्रस्थधर्मानाह अतइति । वैखानसाश्रमेवैखानसक्रषिप्रयुक्तआश्रमे । च पुनः वन्यमूलफलादीनांविधिम् ॥]

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्बलीपलितमात्मनः ॥ अपत्यस्यैव चापत्यंतदारण्यंसमाश्रयेत् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तंत्यक्तविषयोपभोगगर्भोऽधिक्रियतइति तदेवदर्शयति । बली त्वक्शैथिल्यं । पलितंकेषापाण्डुर्यम् । अपत्यस्यापत्यं पुत्रस्यपुत्रइत्याहुः सत्यपि दुहितुरपत्ये दौहित्रे कन्यायांपुत्रस्यापि जातायां नैवविधिमिच्छन्तिशिष्टाः । अन्येतु शिरः पालित्यं पौत्रोत्पत्तिच वयोविशेषलक्षणार्थमाहुः । यस्य कथंचित्पालित्यं न भवेत्सोपि वार्ध-

क्येवनंसमाश्रयेत् । यथैव जातपुत्रः कृष्णकेशस्तु आधानेऽधिक्रियते एवंजातपौत्रः पलितशिराः तदापि पुत्रजन्मकृष्ण-
केशताच वयोविशेषोपलक्षणार्थमेव । नातिशीघ्रनातिचिरमित्यर्थस्योपलक्षणत्वे तु प्रमाणंवक्तव्यम् ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तृतीयायुर्भागे वनगमनदर्शयित्वा कालान्तरमप्याह गृहस्थइति । वलीपलितं मिलितं
यदा पश्येदिति द्वितीयःकालः । अपत्यस्यापत्यं पौत्रं यदापश्येदिति तृतीयःप्रकारः ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहस्थोयदात्मदेहस्य त्वक्शैथिल्यं केशधावल्यं पुत्रस्यपुत्रं च पश्यति तथाविधवयोवस्थयाविग-
तविषयरागतया वनमाश्रयेत् ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मनोदेहस्य वली चर्मशैथिल्यं पलितकेशधावल्यं एतद्रागक्षयोपलक्षकम् । अपत्यस्ये-
त्यादिकंसंभवद्विषयम् ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदा आत्मनः वलीपलितं पश्येत् जराजर्जरत्वंपश्येत् ॥ २ ॥

संत्यज्य ग्राम्यमाहारंसर्वंचैव परिच्छदम् ॥ पुत्रेषु भार्यानिक्षिप्य वनंगच्छेत्सहैव वा ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रीहियवमयमन्नंततःप्रभृतिनाश्रीयादित्येतत्संत्यज्येत्युच्यते । तदुक्तंमूलाशीत्यादि । परि-
च्छदः गवाश्ववस्त्रासनशय्यादिः यदि भार्यायाइच्छा तदा सहगमनम् अन्यथा एकाकिनः । अन्ये तु तरुणीनिक्षिप्य वृ-
द्धयासहेति वर्णयन्ति । सत्यांभार्यायामयंविधिः पुत्रेषु निक्षेपःवनगमनंवा । असत्यामपिमृतायां वनवासआपस्तम्बादिभिः
स्मर्यते पुनराधानइत्यत्र यस्येन्द्रियचापल्यं नास्ति सवानप्रस्थः । इतरः पुनर्दारान्परिगृह्णीयादितिव्यवस्था ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ग्राम्यंसर्वंपरिच्छदं गोभूहिरण्यादि । भार्यानिक्षिप्येति भार्यासंभवे ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्राम्यंब्रीहियवादिकंभक्ष्यंसर्वंच गवाश्वशय्यादिपरिच्छदंपरित्यज्य विद्यमानभार्यश्च वनवासम-
निच्छन्तीभार्यापुत्रेषु समर्प्येच्छन्त्या सहैव वनंगच्छेत् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच संत्यज्येति । ग्राम्यं कृष्यादियत्नोत्पाद्यंपरिच्छदं गवादिकं । सहैव वा वनवासमिच्छ-
न्त्या भार्यायाऋतुमत्या मृतायांवनवासइत्यापस्तबोक्तेः सति रागेविवाहोऽसति वनंगच्छेदिति ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्राम्यमाहारं गोधूमतिलादिकम् । च पुनः सर्वंपरिच्छदमपि गोभूतिलहिरण्यादि । पक्षान्तर-
प्रति परिचर्याऽभिलाषेण स्वयमपि वनंगंतुमिच्छति तर्हि तथा पत्न्यैव सह वनंगच्छेत् ॥ ३ ॥

अग्निहोत्रंसमादाय गृहं चाग्निपरिच्छदम् ॥ ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्नयएवाग्निहोत्रशब्देनोक्ताः श्रौतानग्नीन्समादाय गृहीत्वा गृहं च अग्निहोत्रपरिच्छदं सुक्सु-
वादि । ग्राम्यपरिच्छदस्य त्यागविधानादग्निसंबद्धस्य प्रतिप्रसवीयम् ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहगमनपक्षेऽग्निहोत्रसंभवेऽग्निहोत्रमादाय गृहमौपासनमादायैकाकिगमनेपि । एवं-
तत्तदग्निपरिच्छदं सुगादिकं तत्तदग्निनयनेनयेदित्यर्थसिद्धमपि स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रौताग्निमावसथ्याग्निमग्न्युपकरणंच सुक्सुवादिगृहीत्वा ग्रामादरण्यं निःसृत्यगत्वा संयतेन्द्रियः
सन्निवसेत् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्निहोत्रं श्रौतंगृहं आवसथ्याख्यंच । परिच्छदमग्नेःसुवादिकं । निःसृत्य अरण्यनिषेवेत् ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । [वैखानसाश्रमवानप्रस्थाश्रमविषयम् । वन्यानांमूलफलानामुपादानेपरित्यागेच कालविधिः ।] द्विविधो वानप्रस्थः गृहस्थसमोभिक्षुसमश्चेति । तयोर्गृहस्थसमस्यधर्मास्तावदाह अग्निहोत्रमिति । गृहं गृहेविद्यमानम् । अग्निपरिच्छदमरणिपात्रशकटादिकम् । निःसृत्य प्रविश्य ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्निहोत्रं वैतानाग्निं गृहं आवसथ्याग्निं च पुनः अग्निपरिच्छदं कृष्णाजिनादि । ग्रामान्निःसृत्या-
रण्यनिवसेजितेन्द्रियः सन् ॥ ४ ॥

मुन्यन्यैर्विविधैर्मेधैः शाकमूलफलेन वा ॥ एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतानेव ये गृहस्थविहिताः निर्वपेदनुतिष्ठेत् विधिपूर्वकमित्यनुवादः श्लोकपूरणार्थः ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुन्यनैरकृष्टपच्यैः । विविधैस्तत्कालोपपन्नैः मेधोयज्ञस्तदहर्मेधैर्यज्ञियैः शाकादिनापि मेध्येनैव । एतानेव गृहस्थकार्यान् चतुरोमहायज्ञान् ब्रह्मयज्ञस्तु नान्नसाध्यः ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । मुन्यनैर्नीवारादिभिर्नानाप्रकारैः पवित्रैः शाकमूलफलैर्वारण्योद्भवैरेतानेवेति गृहस्थस्य पूर्वोक्ता-
न्महायज्ञान्यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । मुन्यनैरिति । मुन्यनैर्नीवाराद्यैः यदन्नः पुरुषोराजस्तदन्नास्तस्य देवताः इति स्मृतिमा-
श्रित्याह एतानेवेति । महायज्ञान् वैश्वदेवादीन् निर्वपेत् कुर्यात् ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । अनैर्नीवारादिभिः । एतान्पूर्वाध्यायोक्तान् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मुन्यनैः अकृष्टक्षेत्रोद्भवैर्नीवारवेणुश्यामाकशाकादिभिः एतान्पञ्चमहायज्ञान्विधिपूर्वकं निर्व-
पेदेव ॥ ५ ॥

वसीत चर्मचीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा ॥ जटाश्च बिभृयान् नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । चर्म गोमृगादीनाम् । चीरं वस्त्रखण्डं । सायं दिवसावसानसमयः । प्रगे चान्हः प्रथमोदये । एवं-
सायं स्नानविधानाद्वात्रौ भोजनमप्याहुः भुक्ते स्नानप्रतिषेधात् । तदयुक्तमित्यन्ये यतः स्नातकव्रतमतः स्नानमाचरेद्भुक्तेति ।
महाभारते तु पुरुषमात्रधर्मतया स्मर्यते । त्रैकालिकमप्यस्य स्नानं भविष्यति वैकल्पिकम् । जटाश्मश्रुलोमनखानि न कर्त-
येत् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चीरं तृणवल्कलादिकृतं वासः । प्रगे प्रातः । बिभृयात् न छिन्द्यात् ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । मृगादिचर्म वृक्षवल्कलं वा आच्छादयेत् । हारीतेन तु वल्कलशाली चर्मचीरकुशमुञ्जफलकवासाइ-
ति विदधता वल्कलादिकमप्यनुज्ञातम् । सायंप्रातः स्नायात् जटाश्मश्रुलोमनखानि नित्यं धारयेत् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । चीरं खण्डितवस्त्रं एतदुपलक्षकं वल्कलादेः । तदुक्तं हारीतेन वल्कलशाणचीरचर्मकुशमुञ्जफला-
वासाइति । प्रगे प्रातः । जटाश्च कृत्रिमा अकृत्रिमा वा ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । चीरं कुशमयतन्तुस्यूतं वस्त्रम् । प्रगे उषसि ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । चर्म कृष्णाजिनादि । चीरं वल्कलकृतं । प्रगे प्रातः समये ॥ ६ ॥

यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिभिक्षां च शक्तिः ॥ अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । मुन्यनैरित्युक्तं तानि च नीवारादीनि वन्यानि धान्यानि तथा शाकादीनि वन्यान्वेव । अन्नशब्दो बाहुल्येन धान्यविकारे भक्तसत्पिष्टादौ प्रयुज्यते ततः शाकादीनां सत्यपि मुन्यन्त्वे पृथगुपादानम् । मुन्य-
स्तापसास्तेषामन्नानि मुन्यन्नानि । अग्नौपाकधर्मान् महायज्ञानिर्वपेत् । यदा कालपक्वफलाशी तदा न निर्वपेदित्याशङ्क-
यामाह यद्भक्षः स्यात् यदेव भक्षयेत्तदेव पिष्टादि यथासामर्थ्यं दद्यात् । बलिं अनग्निहोत्रं इन्द्रायेन्द्रपुरुषेत्यादि यद्विहितम् ।
अग्नौत्वस्मिन्पक्षे होमो नास्ति तद्युक्तं बलिशब्दस्य चेज्यामात्रवचनत्वाद्ग्रावनग्नौ च तुल्यमेतत् अथाप्ययं पक्षः स्याद्य-
देव भक्षयेत्तदेव । अग्रावेव पक्वेनाग्नौ होमः कर्तव्यस्तथापि तावन्मात्रप्रयोजनं शाकादिवक्ष्यति त्वयं कालपक्वं भोक्ष्यते ।
सर्वथा कालपक्वाशिनोऽप्यस्ति वैश्वदेवोऽग्रावेव । अवादिभिर्द्वन्द्वेयम् । अद्भिर्मूलफलैः भिक्षया च नीवारादिनाऽर्चयेदाश्र-
मागतं पान्थम् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलिपदं महायज्ञोपलक्षणम् । भिक्षां भिक्षमाणेभ्यः । अन्नाभावेऽम्मूलादिरूपाभिः
भिक्षाभिः भैक्ष्यभूताभिः ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्भुज्जीत ततो यथाशक्ति बलिभिक्षां च दद्यात् । बलिमितितु वैश्वदेवनित्यश्राद्धयोरुपलक्षणम् पु-
तानेव महायज्ञानिति विहितत्वात् । आश्रमागताञ्जलफलमूलभिक्षादानेन पूजयेत् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । भक्ष्यं त्वनियमप्रामंशाकादि । बलिं वैश्वदेवम् । आश्रमागतार्चनमावश्यक-
मित्याह अद्भिरिति । अद्भिर्जलैः अतो न नीवारादिभिर्भक्षितैः ॥ ७ ॥

(५) मन्दनः । बलिं वैश्वदेवाञ्छिष्टभूतबलिं वा । आश्रमागतानतिथीनिति शेषः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततो भक्ष्याद्बलिं दद्यात् बलिपदं महायज्ञोपलक्षणं । च पुनः शक्तितो भिक्षां दद्यात् ॥ ७ ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः ॥ दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । आश्रमबुद्ध्या स्वाध्यायादीनां निवृत्तिमाशङ्कमान आश्रमान्तरत्वादस्या निवृत्त्यर्थमाह । नित्य-
युक्तः न यथागार्हस्थ्ये तत्र हि गृहचेष्टार्था अपि व्यापाराः सन्ति तेष्वनुष्ठीयमानेषु नास्ति स्वाध्यायः । दान्तो दमयुक्तः
मदवर्जितः । मैत्रः मित्रकर्मप्रधानः प्रियहितभाषी । सन्निहितस्य चित्तानुकूलता परस्समाहितः नासंबद्धनाप्राकरणिकं बहु-
पराधीनोऽपि ब्रूयात् । दाता अपांमूलभिक्षाणां च । अनादाता पथ्यौषधाद्यर्थमाश्रमान्तरादागतं याचेत् । सर्वभूतानुकम्पकः
अनुकम्पा कारुण्यं सत्यपि कारुणिकत्वे न परार्थमन्ययाचेत् ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वाध्याये जपादौ । दान्तो जितमनाः । मैत्रो मैत्रीपरः । सर्वत्र समाहितः । आत्मविषय-
निहितचित्तः । दाता नित्यं सततं दानशीलः । अनादाता अप्रत्युपलब्धिशीलः आदातृत्वशून्यः । सर्वभूतानुकम्पकः सर्व
भूतदुःखप्रहरणेच्छावान् ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदाभ्यासे नित्ययुक्तः स्यात् शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुः सर्वोपकारकः संयतमनाः सततं दाता प्रति-
यहनिवृत्तः सर्वभूतेषु रूपावान्भवेत् ॥ ८ ॥

(७) यद्भक्ष्यं स्यात् = यद्भक्षः स्यात् (मेधा०)

आश्रमागतान् = अश्रमागतम् (”)

(४) राघवानन्दः । किंच स्वाध्यायइति । तद्विस्मरणे ब्रह्मोज्झतेतिचतुर्णामाश्रमाणांप्रत्यवायसाधारण्यात् । अनादाता अग्रतिग्रहः । सर्वभूतानुकम्पकः सर्वोपकारकः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । मित्रभावोमैत्री तद्वान्नैत्रः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दान्तः जितेन्द्रियः स्यादिति सर्वत्र संबन्धः । मैत्रः मैत्रीपरः । समाहितः । नियतचित्तः । नित्यं दातादानपरः ॥ ८ ॥

वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ॥ दर्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च योगतः ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । वितानोविहारस्तत्रभववैतानिकम् । त्रेताग्निविषयं कर्म श्रौतं तज्जुहुयात्कुर्यात् । अग्निहोत्रशब्दोपवाग्वादौ होमसाधनद्रव्ये वर्तते न कर्मनामधेयम् । ततश्च तज्जुहुयादाहवनीयेऽग्निहोत्रादिभिर्जुहोतीत्यर्थः । उपपन्नः प्रथमपक्षेऽग्निहोत्रशब्दोजुहोतिनाऽभिन्नार्थः । ननु च पुत्रेषु भार्यानिक्षिप्येतिपक्षान्तरमुक्तं तत्र कथं तथा विना श्रौतेष्वधिकारः प्रेषितस्य यथेति चेत् यथा प्रेषितो वा यजमानः संविधानादिना दूरस्थोप्यधिक्रियते संविधानेऽप्येवं भवति कर्ता तद्वत्पत्न्यपि वनंप्रतिष्ठमानमनुज्ञास्यति न सहाधिकारो विरोत्स्यतइति तदपिवार्तम् । दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलात्कथञ्चित्प्रवासोपपत्तेः युक्तमीदृशमनुष्ठानं न स्वेच्छया । सत्यांशक्तौ बहूनि चाङ्गानि परिलुप्येरन् । दर्शपौर्णमासयोः वेदोऽपि वित्तिरसीत्यादिपत्नीं वाचयेदित्युक्तं तद्धीयेत अथोच्येत सहप्रस्थानपक्षे विधिरयं भविष्यतीत्येतदपि न विशेषस्याऽश्रुतत्वात् विनिक्षेपपक्षे चाग्नीनांप्रतिपत्त्यन्तरमनाम्नातं किञ्चसहत्वपक्षेऽपीदं विरुध्यते ॥ वासन्तशारदैर्मध्यैर्मुन्यनैः त्वयमादृतैः । पुरोडाशांश्चरुंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथगिति ॥ आरण्यानि मुन्यन्तानि मीवारादीन्यभिधेयानि ग्राम्यस्य परिच्छदस्य त्यागविधानात् । ब्रह्मादिभिश्च वेदे पुरोडाशाविहितस्ते च ग्राम्याः न च स्मृतिश्रुतिषु उत्पन्नन्यायेन ब्रीहिशस्त्रविधिन्यायेन वा केनचिन्मेध्येनारण्येनानेन प्रयोगः परिसमाप्येत निक्षेपे । ते च भार्ययादुरूपपादाः । कथं यावज्जीवश्रुतौ सत्यामग्नीनां त्यागो भार्याया वा तस्मादाश्रमान्तरविधानंवैतानिकानां च कर्मणामनुष्ठानं संवदेत् । कर्तव्योऽत्र यत्नः केचिदाहुः वैतानिकशब्दः स्मार्तैष्वेव कर्मसु स्तुत्या प्रयुक्तः न च स्मार्तेषु ब्रह्मादिनियमशास्त्रमस्ति तत्र ह्यस्मायते ॥ यदलः पुरुषो राजस्तदन्नास्तस्य देवता इति । अतश्च मुन्यन्नैरनुष्ठानमविरुद्धं भवेद्ब्रीह्यादिशास्त्रविरोधः परित्यक्तः स्यात् । सहाधिकारस्तत्रापि विद्यते तस्यैव परिहारः उभयोः स्मार्तत्वादस्यामवस्थायां बाधिर्यते यत्तु श्रौतवचनं पत्न्या सह यष्ट्यमिति तद्धौतैष्वेव अथवा नैवायं विधिर्गृहस्थाग्नेः किं तर्हि श्रावणिकेनाग्निमाधायेति गौतमेन पठितं इहापि वक्ष्यति वैखानसमते स्थितइति तस्माच्छास्त्रविहितानि कर्मान्तराण्येवैतानि । दर्शपूर्णमासादयस्तु शब्दाः भक्त्याः तत्र प्रयुक्ता अतस्तत्र तदाधानमभार्यस्यैव । गार्हस्थ्योपात्तानां प्रतिपत्तिरुक्ता अग्नीन्त्वात्मनि वैतानानिति । यत्तु यावज्जीवश्रुतौ सत्यां कथमग्नीनां त्यागइति एतच्चातुराश्रम्यानुक्रमणप्रकरणे निरूपयिष्यते । अन्ये पुनराहुः होमोग्राम्यानामन्नानांप्रतिषिद्धोन तु देवताद्यर्थ उपयोगः ननु च यजमानपञ्चमाङ्गां भक्षयन्तीति तत्रापि विद्यते भक्षः सत्यं स तु शास्त्रीयोन लौकिकः लौकिकस्य च प्रतिषेधः संत्यज्येति ग्रामप्रवेशश्च तस्य तदर्थो न विरुध्यते यथा वक्ष्यति ग्रामादादत्यवाश्रीयादिति तदेव स तु मुन्यन्नैरिति विधानात् तदेव श्रावणिकेनाग्निमाधायेत्यादिसर्वमुपपन्नम् । तथा ह्यग्निहोत्रं समाधायेति पठ्यते न तु संत्यज्येति । समारोपणमपि मुमूर्षोस्तत्र तपसो वक्ष्यते प्रथमंप्रवासेन नतुरागादिशब्दानां श्रावणिकाग्निविषयत्वे कथंचिदुपपत्तिः श्रुतभार्यस्य तदाधानं वाचनिकं भविष्यति यदा वा ब्रह्मचर्यादेव वनवासमिच्छेत्तदा श्रावणिकाधानं तस्मादाहिताग्नेः सहाग्निभिर्वनप्रस्थानं संभार्यस्य । तत्र च यथा-

विधि ब्रीह्यादिना श्रौतकर्मानुष्ठानम् । ब्रीह्यादीनामपि मुन्यन्ता कथंचिदुपपाद्या ब्रीह्यवावपि पवित्रं । भार्यानिक्षेप-
श्रानाहिताग्नेः कथंचित्स्मार्तेश्चौ गतिरुभयोःस्मार्तत्वात् । यस्यचद्वेभार्येजाते एकयाचाग्रयोनीतास्तस्य द्वितीयांभार्यानि-
क्षिप्येतिवचनम् । अस्कन्दयन् स्कन्दनं विध्यतिक्रमः यथाविहितस्यानुष्ठानस्यासंपादनं एतच्च पादपूरणं योगइत्येतदपि
योगतअस्कन्दयन् युक्त्याऽविनाशयन् । युक्तिर्विधिरेव ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैतानिकं विततेष्वग्निषुकार्यमग्निहोत्रहोमं । दर्शं पर्वदर्शाख्यं पर्वकृत्यमस्कंदयन्पात-
यन् । योगतउद्योगतः ॥ ९ ॥

(३) कुट्टूकः । गार्हपत्यकुण्डस्थानामग्नीनामाहवनीयदक्षिणाग्निकुण्डयोर्विहारोवितानंतत्रभववैतानिकमग्निहोत्रंय-
थाशास्त्रमनुतिष्ठेत् । दर्शपौर्णमासंच पर्वतिश्रौतस्मार्तदर्शपौर्णमासौयोगतः स्वकालेऽस्कन्दयन्परित्यजन् । भार्यानिक्षेपपक्षे-
च रजस्वलायामिव भार्यायामेतेषामनुष्ठानमुचितं विशेषाश्रवणात् ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । वैतानिकं गार्हपत्यकुण्डस्थिताग्नेराहवनीयदक्षिणाग्निकुण्डयोर्विहारोवितानं तत्र भववैता-
निकमग्निहोत्रं यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् । अस्कन्दयन्परिलोपयन्पर्वपर्वसंबन्धि दर्शाख्यंकर्म एवंपौर्णमासाख्यं योगतः श्रौत-
स्मार्तदर्शादेःकाले ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । वैतानिकमित्यनुवादः । योगतः श्रामितःश्रामकालइतियावत् । अस्कन्दयन्नतिक्रामन् ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा वैतानिकं अग्नित्रयसाध्यं । च पुनः अग्निहोत्रं यावदन्नादिकंहोमद्रव्यसाध्यं । दर्शश्रा-
द्धंअस्कंदयन्लुम्पयन् । च पुनः योगतः पौर्णमासंपर्वास्कंदयन् ॥ ९ ॥

ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ॥ तुरायणं च क्रमशोदाक्षस्यायनमेवच ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । दर्शेष्टिश्च आग्रहणंचेति समाहारद्वन्द्वः । चातुर्मास्यतुरायणदाक्षायणाः श्रौतकर्मविशेषवचना
नित्याएवतुरायणादयः केषांचित् ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋक्षेष्टयोऽग्निर्वाअकामयतेत्यादितैत्तिरीयेकृत्तिकादिनक्षत्रेष्टयआभ्राताः तुरायणं संवत्सरं
सवनविधाइष्टीरित्यादिनापस्तम्बेनोक्तं । दक्षस्यायनं दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामोयजेतेतैत्तिरीयआभ्रातम् । अत्र
यद्यपि वन्यैरेवारुष्टपच्यैर्नीवारादिभिःपुरोडाशादि तथापि दर्शादेर्धृतंविना दाक्षायणादीनांक्षीरविनाऽसिद्धेर्गवामपि
परिग्रहः ॥ १० ॥

(३) कुट्टूकः । ऋक्षेष्टिर्नक्षत्रेष्टिः आग्रयणंनवसस्येष्टिः ऋक्षेष्ट्याग्रयणंचेतिसमाहारद्वन्द्वः तथाचातुर्मास्यतुरायण-
दाक्षायणानि श्रौतकर्माणि क्रमेण कुर्यात् । अत्र केचित् सर्वमेतच्छ्रौतदर्शपौर्णमासादिकर्म वानप्रस्थस्य स्तुत्यर्थमुच्यते
नत्वस्यानुष्ठेयग्राम्यब्रीह्यादिसाध्यत्वाद्देशांच नचस्मृतिः श्रौताङ्गबाधनेशक्तेत्याहुस्तदसत् वासन्तशारदैरित्युत्तरश्लोके मु-
न्यन्तैर्नीवारादिभिर्वानप्रस्थविषयतया स्पष्टस्य चरुपुरोडाशादिविधेर्बाधनस्यान्याग्र्यत्वात् । गोविन्दराजस्तु ब्रीह्यादिभि-
रेवकथंचिदरण्यजातेरेतान्निर्वर्तयिष्यतइत्याह ॥ १० ॥

(१०) ऋक्षेष्ट्याग्रयणंच=दर्शेष्ट्याग्रहणं (मे०)

(१०) दाक्षस्यायनमेवच=दक्षिणायनमेवच (क, थ,)

=दक्षस्यायनमेवच (ख, ग, घ, च, ङ, ण, त,)

(४) राघवानन्दः । ऋक्षेष्टिर्नक्षत्रेष्टिः । आग्रहायणं नवसस्येष्टिः । चातुर्मास्यं वैश्वदेवरूपप्रघासंसाकमेध शुनासीरितचतुष्कम् । अथ तुरायणमित्याश्वलायनोक्तेः । केषांचित् श्रौतकर्मविशेषास्तुरायणादयः । पश्वभावादयनाद्युपपत्तेः । एते यागभेदाब्रीह्यभावेपि कार्याः नीवारदेःसत्त्वादावश्यकं मुख्यालाभे प्रतिनिधेरावश्यकत्वात् ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । ऋक्षेष्टिर्नक्षत्रेष्टिम् । आग्रहायणमिति जातावेकवचनम् । श्यामाकब्रीहियवाग्रयणानि । चातुर्मास्यानि वैश्वदेवादीनि । तुरायणं संवत्सरसाध्यक्रतुविशेषः । दाक्षायणं दर्शेष्टिविकृतिः । क्रमशः तत्र तत्रकाले ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋक्षेषु कृत्तिकादिषु आग्रहायणे च पुनः उत्तरायणं संवत्सरेष्टिविशेषः दक्षस्यायनं तैत्तिरीयशाखायां दाक्षायणसंज्ञम् ॥ १० ॥

वासन्तशारदैर्मध्यैर्मुन्यन्यैः स्वयमाहृतैः ॥ पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । यदा मुन्यन्यैरिति न पूर्वेण संबध्यते तदा नास्ति चोद्यं वैतानिकानि कथं ब्रीह्यादिचोदितानि क्रियेरन् । अत्र चरुपुरोडाशावैखानसशास्त्रोक्ता एव वेदितव्याः । वसन्ते जायन्ते पच्यन्ते वा वासन्तानि । एवं शारदैर्मध्यैरित्यनुवादः । स्वयमाहृतैः प्रतिग्रहादीनि वृत्तिकर्माणि निषिध्यन्ते । स्मार्तानामुक्तानां कर्मणामनुष्ठानार्थं पुनर्हत्यादि नापहरणम् । विधिवत्पृथगिति पूरणे ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शारदपदं वार्षिकश्यामाकदेरप्युपलक्षणम् ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । वसन्तोद्भवैः शरदुद्भवैर्मध्यैर्यागाङ्गभूतैर्मुन्यन्यैर्नीवारदिभिः स्वयमानीतैः पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह वासन्तेति । वासन्तशारदैस्तत्रोद्भूतैर्मध्यैः यागाहैः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । पृथक् नवे सस्ये प्राप्ते पुराणस्य त्यागेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । वासन्तादिशारदैर्वार्षिकश्यामाकाद्युपलक्षकैः ॥ ११ ॥

देवताभ्यस्तुतद्धृत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ॥ शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । पर्वसु यद्देवताभ्योदन्तं तच्छिष्टमेव भक्षयेन्नाशकमूलफलादि । शेषमात्मनि युञ्जीत आत्मनि मित्तमुपयोजयेत् । आत्मार्थं शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थः । स्वयंकृतं च लवणं सैन्धवादिनिषेवेत ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवताभ्योद्भृत्वाग्रयणेष्टौ मेध्यतरं ग्राम्यापेक्षयापि मेध्यत्वात् । स्वयंकृतं लवणं वृक्षादिक्षारकृतम् ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्वनोद्भवानीवारादिकसाधितमतिशयेन यागाहं हविर्देवताभ्युपकल्प्य शेषान् मूषभुञ्जीत आत्मना च कृतं लवणमूषरलवणाद्युपभुञ्जीत ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह देवेति । देवताभ्योऽग्नेः सोमयमाभ्यामित्याद्युक्ताभ्यः युञ्जीत । स्वयंकृतं लवणं च भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । आत्मनिवेदनं भोजनम् ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः स्वयंकृतं लवणं वृक्षादिक्षारकृतं युञ्जीत भुञ्जीत ॥ १२ ॥

* शेषान्न=शेषमात्मार्थं (अ)

स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च ॥ मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्नेहांश्च फलसंभवान् ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्थलजानि उदकजानि अद्यात् तथा पुष्पमूलफलानि च ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थलजानि वास्तुकादीनि औदकानि हिलमोचिकादीनि शाकानि फलसंभवान् वन्य-
फलजान् ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । स्थलजलोद्भवशाकान्यरण्ययज्ञियवृक्षोद्भवानिपुष्पमूलफलानीङ्गुद्यादिफलोद्भवांश्च स्नेहानद्यात् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्थलजेति । स्नेहान्धृतस्थानीयान् इङ्गुदीफलादिभ्यःसंभवोयेषाम् ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । मेध्योयज्ञार्हः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्थलजं वास्तुकादि उदकशाकानि मोचकादीनि च पुनः फलसंभवांश्च स्नेहान् अद्याद्भक्ष-
येत् ॥ १३ ॥

वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च ॥ भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । भौमानि कवकानि कवकशब्दः प्राग्व्याख्यातः छत्राकपर्यायः । तानिच कवकानि भूमौ जा-
यन्ते वृक्षकोटरादावपि अतोविशेषणार्थं भौमग्रहणम् । समाचारविरोधोगृहस्थधर्मेषु चाविशेषणं कवकानांप्रतिषेधः । वा-
नप्रस्थस्य च नियमातिशयोक्तः तस्माद्भौमानीतिस्वतत्त्वपदं तत्र गोजिव्हिकानामकश्चित्पदार्थोवनेचराणांप्रसिद्धस्तद्विष-
यंबोद्धव्यम् । नतु यत्किंचिद्भुविजातमात्रस्य । कवकानांप्रतिषिद्धत्वात्पुनःप्रतिषेधोभूस्तृणादीनांतत्समप्रायश्चित्तार्थः ।
भूस्तृणशिग्रुकशब्दौ शाकविशेषवचनौ वाहीकेषु प्रसिद्धौ ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मधुमांसमिति ब्रह्मचारिवर्जनीयोपलक्षणम् । भौमानि भूमिजानि । कवकानि छत्रा-
कानि । चकारात्काष्ठजानि । भूस्तृणं शाकभेदः । शिग्रु सौभाजनं । श्लेष्मातकोबहुवारः । एतेन गृहस्थानामपि
यान्यभक्ष्यत्वेनोक्तानि तानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । माक्षिकंमांसं भौमानीतिप्रदर्शनार्थम् भौमादीनि कवकानि छत्राकान्भूस्तृणंमालवदेशेप्रसिद्धंशाकं-
शिग्रुकंवाहीकेषुप्रसिद्धंशाकंश्लेष्मातकफलानिवर्जयेत् । गोविन्दराजस्तु भौमानि कवकानीत्यन्यव्यवच्छेदकंविशेषणमि-
च्छन्भौमानांकवकानानिषेधः वाक्षानांतु भक्षणमाह तदयुक्तम् मनुमैवपञ्चमेद्विजातेरेव कवकमात्रनिषेधाद्वनस्थगोचरत-
या नियमातिशयस्योचितत्वात् । यमस्तु भूमिजंवृक्षजंवापिछत्राकंभक्षयन्ति । ब्रह्मघ्रांस्तान्विजानीयाद्ब्रह्मवादिषुगर्हितान्
इति विशेषणवृक्षजस्यापिनिषेधमाह । मेधातिथिस्तु भौमानीतिस्वतत्त्वपदंवदन्गोजिव्हिकानाम कश्चित्पदार्थोवनेचराणां-
प्रसिद्धस्तद्विषयनिषेधमाह तदपि बहुष्वभिधानकोशादिष्वप्रसिद्धंनश्रद्धीमहि कवकानांद्विजातिविशेषेपाश्चमिके निषेधे
सत्यपि पुनर्निषेधोभूस्तृणादीनानिषेधेपिचसमप्रायश्चित्तविधानार्थः ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वर्जयेदिति । कवकादीनांपुनर्ग्रहणंभूस्तृणादितुल्यप्रायश्चित्तार्थम् । भौमानीतिविशेषा-
द्गोजिव्हिकाकाराणीति मेधातिथिः । भूस्तृणं मालवदेशप्रसिद्धंशाकं । शिग्रुकं बाल्हीके प्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । भौमानि कवकानि भूमिजानि छत्राकाणि । वृक्षकोटरजातानांकवकानामप्यभक्ष्यत्वेभौमानांमां-
दरेणवर्जनार्थंविशेषणनिषेधनम् । भूस्तृणंतृणजातिविशेषः । शिग्रुकंसौभाजनकइत्यन्ये ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कवकानि छत्राकाणि शिथुकं सौभाजनं भूस्तृणं श्लेष्मातकफलानि च वर्जयेत् । मालातृणक-
भूस्तृणैत्यमरः ॥ १४ ॥

त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसंचितम् ॥ जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । षण्मासनिचयसमानिचयपक्षयोराश्वयुजे त्यागः ननुमुन्यन्नंतावदेव संचेयं यत्कर्मपर्याप्तं तत्र
नैवाधिकमस्ति कस्यत्यागः उच्यते न शक्या तुलाग्रहीतुमर्जनकाले अतोयत्किंचिदर्वाशष्टमस्ति तस्याश्वयुजे त्यागः ।
जीर्णानि चैव वासांसि अजीर्णानानास्ति त्यागः ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वसंचितं पूर्ववर्षे शरदि वसन्तेवा परिगृहीतम् । वासांस्यजिनानि चीराणिवा जीर्णा-
नीति यदिजीर्णानि तदैवाश्वयुजेमासित्याज्यानीत्यर्थः । शाकेति शाकादीन्यप्याहारार्थशोषयित्वा स्थापितान्याश्वयुजे
त्याज्यानीत्यर्थः ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । संवत्सरनिचयपक्षे पूर्वसंचितनीवाराद्यन्नं जीर्णानि च वासांसि शाकमूलफलानिचाश्विने मासि
त्यजेत् ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । वक्ष्यमाणसमानिचयस्य त्यागकालमाह त्यजेदिति । आश्वयुजे नीवारादेः प्रागिकाले ।
वासांसीति विशेषणान् चर्मणांत्यागः । संचितशाकादित्रितयमपि त्यजेदित्यन्वयः ॥ १५ ॥

न फालरुष्टमश्रीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ॥ न ग्रामजातान्यार्तोऽपि मूलानि च फलानि च ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । आरण्यस्यापि फालरुष्टस्य प्रतिषेधः । ग्रामजातान्यफालरुष्टान्यपि संत्यज्यग्राम्यमाहारमि-
त्यनेन प्रतिषेधः । पुष्पफलानांक्रियते नोपयोगः ग्राम्याणां देवताभ्यर्चनादौ पुष्पफलानांनिषेधः । आर्तोपि अन्यासंभवे-
ऽप्यवश्यकर्तव्यत्वाद्देवताद्यर्चनस्य प्रतिनिधिपक्षेऽपि नोपादेयमित्यर्थः । अपिशब्दोभिनक्रमोद्गृह्यः । पुष्पाण्यपिनोपादे-
यानि किंपुनर्धान्यानि ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फालरुष्टानि वनजान्यपि । न ग्रामजातान्यफालरुष्टान्यपि । आर्तोरोगी फलादीनीति
ब्रीह्यादेरप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । अरण्येऽपिफालरुष्टप्रदेशे जातंस्वामिनोपेक्षितमपि ब्रीह्यादि नाद्यात् । तथाग्रामजातान्याफालरुष्ट-
भूभागेऽपि लतावृक्षमूलफलानि क्षुत्पीडितोऽपि न भक्षयेत् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । उत्सृष्टं वानप्रस्थाद्युद्देशेनत्यक्तं । पुष्पाणीति मेधातिथिः । फलानि नारिकेला-
दीनि ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । वन्यमपिधान्यंहलकर्षणोत्पादितनाशनीयात् । केनचिदुत्सृष्टपूर्वपरिगृहीतं पश्चादनादरेणत्यक्तम्
॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । फालरुष्टं हलोरुष्टं केन चिदुत्सृष्टमपि नाऽश्रीयात् ॥ १६ ॥

अग्निपक्वाशनोवा स्यात्कालपक्वभुगेव वा ॥ अश्मकुटोभवेद्वापि दन्तोलूखलिकोपिवा ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्निना पक्वं शाकौदनादि तदशनंयस्य सोऽग्निपक्वाशनः । काले स्वयमेव यत्पक्वंतदेव भुञ्जी-

त नार्द्रफलं अथवा धान्यानामेव नीवारादीनां निष्पिप्येदं भक्षणम् । अश्मभिः पाषाणैः कुट्टयित्वा पिष्टरूपं कृत्वा भुञ्जीत । यद्वा यद्धूपपन्नं वृतकादिभिर्बहिस्तुषकपाटकंतदश्मभिरपनीय कवाटमन्तः फलं भक्षयेत् । दन्तालूलखलम् अस्य दन्तालूलखलिकः दन्तैस्तुषकपाटमपनीय भक्षयेत् । असत्यपि संस्कारे सनकर्तव्यः यदिवा पूर्ववदशनविशेषोपलक्षणं तादृशमश्रीयाद्यदस्य दन्ताएव उलूलखलकार्यमवधातंसंपादयन्ति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कालपक्वं परिणामपक्वं । अश्मकुट्टोऽश्मन्यश्मना तुषमोक्षं कृत्वाऽश्नन् । दन्तालूलखलिकः त्वदन्तैरेव तुषमोक्षं कृत्वा भुञ्जानः । अत्र चान्यतरस्यैव परिग्रहः कार्यः तत्राप्युत्तरोत्तरस्य श्रेष्ठत्वमिति क्रमोक्तिफलम् ॥ १७ ॥

(३) कुट्टूकः । अग्निपक्वं वन्यमन्नं कालपक्वं वा फलादियद्धानालूलखलमुसलाभ्यां किंतु पाषाणेन चूर्णीकृत्यापक्वमेवाद्यात् । दन्ताएव लूलखलस्थानानि यस्य तथाविधो वा भवेत् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । वानप्रस्थस्य नियमविशेषानाह अग्नीति द्वाभ्यां । दन्तालूलखलिकः दन्ताएव उलूलखलाभक्ष्यसाधनानि यस्य सः । अग्निपक्वादिचतुष्टयं भक्षणमकारनियमः ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । फलान्यश्मना निष्पीड्य यो भक्षयति न दन्तादिना सोऽश्मकुट्टकः । दन्तैरेव मुसलालूलखलकार्यस्य स्य दन्तालूलखलिकः । प्राधान्यादुलूलखलस्यैव ग्रहणम् । स तुषाभ्यवहारीत्यर्थः । अनेन व्रतेन परिग्रहपराङ्मुखत्वमुक्तम् ॥ १७ ॥

सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा ॥ षण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्पूर्वमशनमुक्तंतदैकाहिकभोजनपर्याप्तमेवानयेत् । मासोपयोगी वा संचयो मासपर्याप्तः संचयो माससंचयः सोऽस्यास्तीति ठनकर्तव्यः यदिवा माससंचयक इति बहुव्रीहिसमासोत्र कर्तव्यः मासपर्याप्तः संचयो स्येति एवमुत्तरयोरपि ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ सञ्चयेविशेषमाह सद्यः प्रक्षालक इति । सद्य एव संचयभाण्डं प्रक्षालयतीति प्रक्षालनेन तदव्यभिचरिता रिक्तता लक्ष्यते । समानिचयः संवत्सरार्थान्नाद्यसञ्चयकारी संवत्सरोर्ध्वकालार्थसंचयस्तु नास्त्याश्वयुजे त्यागस्योक्तत्वात् । पक्षचतुष्टयंतु पूर्वपूर्वप्राशस्त्यार्थमुक्तम् ॥ १८ ॥

(३) कुट्टूकः । एकाहमात्रजीवनोचितं मासवृत्त्युपचितं वा षण्माससंवत्सरनिर्वाहसमर्थं वा नीवारादिकंसंचिनुयात् । यथापूर्वनियमातिशयः मासवृत्तियोग्यसंचयो माससंचयः सोऽस्यास्तीति अत इति ठनाविति ठनप्रत्यये न माससंचयिक इति रूपम् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । सद्यः प्रक्षालिकादिचतुष्टयं संचयनियमः । नियमभङ्गे मायश्चित्ती स्यात् । सद्यः प्रक्षालिक एकाहनिर्वाहकसंचितभक्तः । निचयः संचयस्तेन षण्मासव्यापी संचयो यस्य एवं समाअब्दव्याप्यनिचयो यस्येति ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिदिनमन्नसंपाद्यातिथिशेषं भुक्ताश्वस्तनिको हस्तप्रक्षालनं करोतिसद्यः प्रक्षालकः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सद्यः प्रक्षालको वा स्यात् तदहः पर्याप्तकः स्यात् सञ्चयरहित इत्यर्थः । च पुनः समानिचय एव वा वर्षपर्याप्तान्नो वा । हायनोस्त्री शरत्समा इत्यमरः । वर्षपर्याप्तान्नसंचय इत्यर्थः ॥ १८ ॥

नक्तं चान्नं समश्रीयाद्वा वास्त्य शक्तिः ॥ चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विर्भोजनस्य पुरुषार्थतया विहितत्वादन्यतरस्मिन्काले निर्वृत्तिर्विधीयते । यथायथा वयोया-

ति तथातथा भोजनकालं ज्ञात् । चतुर्थमष्टमावधितयाऽऽश्रयेत् । त्रीण्यहोरात्राण्यतीत्य चतुर्थे हनि सायंभुञ्जानोष्टमकालि-
को भवति । भोजनस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयश्चतुर्थकालसंबन्धः प्रतीयते ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नक्तमेव दिवैव वा भोजनं तत्र शक्तितः शक्तौ सत्यां नक्तमेव यदा तु दिवा तदा नित्यमा-
दृत्य सद्यः प्रक्षालकवृत्तौ स्थित्वैव भोजनमित्यर्थः । चतुर्थकालिको वेत्याद्यपि शक्तावेकस्मिन्दिने दिवा नक्तं वा भुक्त्वा द्वि-
तीयदिनेऽभुक्त्वा तृतीये दिवा नक्तं वा भोजनमिति चतुर्थकालभोजनम् । सामान्यतो हि सायंप्रातःकालयोर्भोजनकालत्वा-
त्प्रत्यहं द्वौ कालौ भवतः एवमष्टमकालिकत्वमप्युन्नेयम् ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा सामर्थ्यमनमादृत्य प्रदोषे भुञ्जीत । अहन्येव वा चतुर्थकालाशनो वा स्यात् ॥ सायंप्रातर्मनुष्या-
णामशनं देवनिर्मितमिति विहितम् । तत्रैकस्मिन्हन्युपोष्यापरेद्युः सायंभुञ्जीत । अष्टमकालिको वा भवेत्त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थ-
स्याहो रात्रौ भुञ्जीत ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । नक्तं भोजिनोऽहरे वा हरणमाह दिवा वेति । वाशब्दोत्र एव शब्दार्थः । सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं
देवनिर्मितमिति स्मृतेऽश्चतुर्थभोजनस्य यः कालः स भोजनार्थं विहितो यस्य सः तेन पूर्वद्युरूपोऽप्यपरेद्युः सायंभोजी चतुर्थका-
लिकः । एवं त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थेऽहनि सायंभोजी अष्टमकालिकः ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । एकमहोरात्रमुपोष्य द्वितीयेऽहोरात्रे नक्तमेव भुञ्जानश्चतुर्थकालिकः ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । दिवा अन्नं आदृत्य आनीय नक्तं नक्तकाले अश्रीयत् । नक्तकालमाह आत्मनो द्विगुणां छाया-
मतिक्रामति भास्करः । तं नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ॥ चतुर्थकालिको वा स्यात् एकस्मिन्दिने दिवानक्तं वा
भुक्त्वा द्वितीयदिने त्वभुक्त्वा तृतीयदिने दिवा नक्तं वा भोजनमिति चतुर्थकालिकत्वम् । सायंप्रातर्भोजनकालत्वात्प्रत्यहं द्वौ
कालौ भवतः एवमष्टमकालिकत्वमप्युन्नेयं चतुर्दिनसाध्यम् ॥ १९ ॥

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्लरुक्णे च वर्तयेत् ॥ पक्षान्तयोर्वाप्यश्रीयद्वागूं कथितां सकृत् ॥ २० ॥

[यतः पत्रं समादद्यान् ततः पुष्पमाहरेत् ॥ यतः पुष्पं समादद्यान् ततः फलमाहरेत् ॥ १ ॥]⁺

(१) मेधातिथिः । पक्षान्तौ पूर्णमास्यमावास्ये । अत्र श्रितां यवागूं मश्रीयत् । सकृदिति सायंप्रातर्वा ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुक्ले रुक्णे चेति मासमित्यर्थः । पक्षान्तयोः दर्शे पौर्णमास्यां च । कथितां तमां । सकृदेक-
दैव ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । शुक्लरुक्णयोः ॥ एकैकं ह्रासयेत्पिण्डं शुक्ले रुक्णे च वर्धयेत् इत्यादि नैकादशाध्याये च वक्ष्यमाणै-
श्चान्द्रायणैर्वा वर्तयेत् । पक्षान्तौ पौर्णमास्यमावास्ये तत्र श्रितां यवागूं वाप्यश्रीयत् सकृदिति सायंप्रातर्वा ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । चान्द्रायणविधानैर्वैत्येकादशाध्याये वक्ष्यमाणैः । कथितां पक्षां पक्षान्तयोः अमा-
यां पौर्णमास्यां च सकृत्सायंप्रातर्वा वारमात्रमश्रीयत् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । पक्षान्तयोः शुक्लरुक्णयोः अन्ते मासांतेऽश्रीयत् मासोपवास इत्यर्थः । यद्वा पक्षान्तयोः शुक्ल-
पक्षान्ते रुक्णपक्षान्ते वाऽश्रीयत् । पक्षागमेथवाऽश्रीदित्योगीश्वरः । कथितां यवागूं नीवारादिचूर्णविकाराम् ॥ २० ॥

पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्तयेत्सदा ॥ कालपक्वैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । कालपक्वैः पनसादीनाम् अग्निनापि पाकः क्रियते तन्निषेधार्थम् । तदग्निपक्वं गृहस्थस्याग्निषि-

द्धम् । वैखानसनाम शास्त्रं यत्र वानप्रस्थस्य धर्माविहितास्तेषामतेस्थितः । अन्यामपि तच्छास्त्रोक्तांचर्याशिक्षेत ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । केवलैरन्नान्तरासंसृष्टैः कालपक्कैः फलैः स्वयंशीर्णैः फलाङ्कुरादिजननशक्तिहीनतांप्राप्तैः । वैखानसमते वानप्रस्थधर्मे ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । पुष्पमूलफलैरेव वा कालपक्कैः नाग्निपक्कैः स्वयंपतितैर्जीवेत् । वैखानसो वानप्रस्थः तद्धर्मप्रतिपादकशास्त्रदर्शने स्थितः । तेनैतदुक्तम् अन्यदपि वैखानसशास्त्रोक्तं धर्ममनुतिष्ठेत् ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । केवलैः प्रत्येकैर्न मिश्रैः कालपक्कैः पनसादिभिरग्निपक्कनिषेधार्थं वैखानसमते वानप्रस्थप्रतिपादकशास्त्रदर्शने स्थितः ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । केवलैरनतिपक्कैरामैरितियावत् । वैखानसमिति विखनसाप्रणीतसूत्रं तत्रहि वानप्रस्थधर्मस्य पूर्णउपदेशः क्रियते ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । केवलैः अन्नान्तरासंसृष्टैः स्वयंशीर्णैः फलाङ्कुरादिजननशक्तिहीनैः । वैखानसमते स्थितः वानप्रस्थाश्रमस्थः ॥ २१ ॥

भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ॥ स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्पः ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । विपरिवर्तनं केवलायां भूमावेकेन पार्श्वेन निषद्यपुनः पार्श्वान्तरेणावस्थानम् । आहारविहारकालौ वर्जयित्वा एवं वर्तेत । नोपविशेन्नचङ्क्रमेत न शय्यायान्नासने न भित्तौ निषीदेदित्यर्थः । प्रपदैः पादाग्रैर्वर्तिष्ठेत् स्थानासनाभ्यां च दिने रात्रौ तु केवलस्थण्डिलशायितावक्ष्यति । सवनेषु प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णेषु उपयन्पइति च असंभवे नद्यादीनामुद्धृतोदकेनापि स्नानदर्शयति ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विपरिवर्तेत इतस्ततो भ्रमन्वर्तेत । प्रपदैः पादाग्रैः । स्थानासनाभ्यां कदाचिदूर्ध्वस्थितः कदाचिदुपविष्टो विहरेत् कालं नयेत् । अत्र तु पक्षेत्रिषवणस्नानकार्यमित्याह सवनेष्विति ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । केवलायां भूमौ लुठ्गतागतानि कुर्यात् स्थानासनादावुपविशेत् उत्तिष्ठेत्पर्यदेदित्यर्थः । आवश्यकं स्नानभोजनादिकालं विहाय चायं नियमः । एवमुत्तरत्रापि । पादाग्राभ्यां वा दिनं तिष्ठेत्कंचित्कालं स्थित एव स्यात्कंचिच्चोपविष्ट एव न त्वन्तरा पर्यदेत् । सवनेषु सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्नायात् । यत्तु सायंप्रगे तथेत्युक्तं तेन सहास्यनियमातिशयापेक्षो विकल्पः ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । भूमावेव गतागतंकुर्यादित्याह भूमाविति । आहारतदाहरणकालौ वर्जयित्वा प्रपदैः पादाग्रैः तिष्ठेत् नासनादावुपविशेत् । स्थाने न तिष्ठेत् । आसनेन पद्मासनादिना वा विहरेत् दिवसं नयेत् । सवनेषु सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्नायात् । सायं स्नायात्प्रगे तथेत्युक्तेः । तेन सहास्यपञ्चातपादेर्नियमाविशेषाद्विकल्पः ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । विपरिवर्तेत शयीत । प्रपदैः पादाङ्गुल्यग्रैः । विहरेत्कालं क्षिपेत् । सवनेष्वपउपयन्पुपगच्छंस्त्रिषवणस्नायीतियावत् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूमौ विपरिवर्तेत इतस्ततो भ्रमन्विपरिवर्तेत दिनं प्रपदैः पादाग्रैः तिष्ठेद्वा । प्रपदंतु पदाग्रस्यादित्यमरः । स्थानासनाभ्यां विहरेत् स्थानतः कदाचिदूर्ध्वस्थितः कदाचिदुपविष्टाभ्यां स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषु अपउपनयन् त्रिषवणं स्नानं कुर्वन् ॥ २२ ॥

ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभावकाशिकः ॥ आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशोवर्धयंस्तपः ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चभिरात्मानंतापयेत् चतसृषु दिक्षु अग्नीन्सन्निधाप्यमध्येतिष्ठेदुपरिष्ठादादित्यतापंसेवेत । प्रा-
वृष्यभ्राण्येवावकाशाऽऽश्रयोयस्मिन्देशे देवोवर्षति तं प्रदेशमाश्रयेद्वर्षनिवारणार्थं छत्रवस्त्रादि न गृह्णीयात् । हेमन्ते शी-
तोपलक्षणार्थः । एतेन शिशिरेष्येषएव विधिः । आर्द्रवासस्त्वं क्रमशः क्रमेण ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शक्तावपि तीव्रतपःप्रकारानाह ग्रीष्मेति । चतुर्दिक्स्थवन्हिचतुष्टयेन सूर्येण चेति प-
ञ्चभिस्तापनात्पञ्चतपाः । अभावकाशकोमेघप्रेक्षकोऽनावृतदेशस्थइत्यर्थः । ग्रीष्मादिपदानि चतुर्मासतुंपराणि ॥ २३ ॥

(३) कुड्मूकः । आत्मतपोविवृद्ध्यर्थं ग्रीष्मे चतुर्दिग्वस्थितैरग्निभिरूर्ध्वं चादित्यतेजसात्मानंतापयेत् वर्षास्वभाव-
काशमाश्रयेत् यत्र देशे देवोवर्षति तत्र छत्राद्यावरणरहितस्तिष्ठेदित्यर्थः हेमन्ते चार्द्रवासा भवेत् । ऋतुत्रयसंवत्सरावलम्बे-
नायंसांवत्सरिकएव नियमः ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषांतपोविशेषानाह ग्रीष्मेति द्वाभ्यां । चतुर्दिक्स्थग्निर्मध्ये सूर्यइति पञ्चातपाः यस्य सपञ्चातपः
अग्नेषु वर्षसु अवकाशेनानावरणतया चरतीत्यभावकाशिकः । हेमन्तइति शीतोपलक्षकम् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । अभ्रमाकाशम् ॥ २३ ॥

उपस्पृशंस्त्रिषवणंपितृन्देवांश्च तर्पयेत् ॥ तपश्चरंश्चोयतरंशोषयेद्देहमात्मनः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । उपस्पर्शनं स्नानं अन्यदपि ऊर्ध्वबाह्यादि मासोपवासद्वादशरात्रादि तपः । उग्रतरं प्रकृष्टतरं
शरीरपीडाजननं कुर्वन् शोषयेच्छरीरम् ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उग्रंतपोयदा चरति तदोपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् त्रिषवणं देहं शोषयेत् आयासेन ॥ २४ ॥

(३) कुड्मूकः । विहितमपि त्रिषवणं स्नानं देवार्षिपितृतर्पणविधानार्थमनूयते । प्रातर्मध्यदिनं सायंसवनेषु त्रिष्वपि देव-
र्षिपितृतर्पणं कुर्वन्नन्यदपि पक्षमासोपवासादिकं तावन्नतंतपोऽनुतिष्ठन्न्यथोक्तयमेनपक्षोपवासिनः केचिन्मासोपवासिनः इति-
स्वशरीरं शोषयेत् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नानतर्पणयोरावश्यकत्वमाह उपेति । देहं बाह्याभ्यन्तरद्वयम् ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । त्रिषवणस्य स्नानस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिषवणे त्रिषु सवनेषु त्रिकालेषु उपस्पृशेत् ॥ २४ ॥

अग्नीनात्मनि वैतानात्समारोप्य यथाविधि ॥ अनग्निरग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । विताने भववैतानाः तान्समारोपयैद्भस्मपानादिविधानेन । आत्मनि समारोपणविधिश्च श्रव-
णकादव गन्तव्यः । चिरकालं यदा तपश्चरितं भवति सप्तत्यवस्थां वयः प्राप्तं तदा वानप्रस्थएव सन्ननग्निरनिकेतः पर्णकुटी-
निवासार्थाजह्यात् । कृतस्नानं उपरिष्ठाद्वक्ष्यति वृक्षमूलनिकेतनइति । मुनिः स्यादिति संबध्यते तेनायमर्थोक्तो भवति
वाङ्मयमकुर्यादिति मौनव्रतधारी नियतवागुच्यते लोके । मूलफलाशनः अन्यान्यनिवृत्त्यर्थमेतत् । नीवारादीन्यारण्यान्यपि
नाश्रियात् ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रैवाश्रमे धर्मकाण्डं दर्शयति अग्नीनिति । वैतानान् श्रौतान् । यथाविधि याते अग्रेय-
ज्ञियेति मन्त्रेण । अनग्निस्त्यक्तपाकसाधनाग्निः । अनिकेतो गृहेष्ववसन् । मुनिर्मननपरः ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । औतानग्रीनैखानसशास्त्रविधानेन भस्मपानादिनात्मनि समारोप्य लौकिकाग्निगृहशून्योयथा वक्ष्यति वृक्षमूलनिकेतनइति । मुनिमौनव्रतचारीफलमूलाशनएवस्यात् नीवाराद्यपिनाश्रियात् एतच्चोर्ध्वषण्मासेभ्योऽप्युपरि अनग्निरनिकेतनइतिवसिष्ठवचनात् षण्मासोपर्यनग्नित्वमनिकेतत्वंच ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्राप्यपरितुष्यन्तंविरक्तंप्रत्याह । अग्नीनित्यष्टभिः । अग्नीन् भस्मात्मकान् पीत्वा भैक्ष्यमाहरेदितितृतीयेनान्वयः । ऊर्ध्वषण्मासेभ्योऽनग्निरनिकेतइति वसिष्ठोक्तेः षण्मासंवानप्रस्थं कृत्वा यथाविधि वैश्वानसशास्त्रविधानेन ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । एवंगृहस्थसमस्य वानप्रस्थस्य धर्माउक्ताः अथ भिक्षुकस्य धर्मानाह अग्नीनिति । अनग्निः त्यक्तपञ्चाग्निः । मुनिमौनी ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैतानानग्रीनात्मनि समारोप्य अनग्निः पाकादिरहितः अनिकेतः स्यात् गृहरहितः स्यात् ॥ २५ ॥

अप्रयत्नःसुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ॥ शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । सुखप्रयोजनेषु वस्तुषु यत्नं कुर्यात् आतपपीडितः छायांनोपसर्पेत् शीतार्दितोनाग्निसमिन्धीत यदितु दैवोपपादितादित्यतापादिना शीतादिदुःखनिवृत्तिर्भवतीत्यत्रैव तद्दुःखापनोदः क्रियते न निषिध्यते वर्षादिकालादन्यत्रैतद्विधीयते तत्र प्रतिपन्नस्य धर्मस्य विधानात् । अथवा व्याधितस्यौषधप्रयत्नोनिवार्यते व्याधिनिवृत्तिरपिसुखमुच्यते अतस्तन्निवृत्त्यर्थं यत्नंकुर्यात् । धराशयः केवलैस्तृणैराच्छादिते स्थण्डिले शयीत शरणेष्वश्रयेषु गृहवृक्षमूलादिषु ममकारमात्मीयाभिनिवेशं न कुर्यात् । वृक्षमूलानि निकेतनं गृहस्थानीयं कुर्यात् तदसंभवे शिलातलगुहादयोपि विहिताः ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुखार्थेषु सुखसाधनेषु । ब्रह्मचारी त्यक्तस्त्रीसंगः । एवंच सपत्नीकस्य ऋतुगमनानुमतिर्गम्यते । धराशयः क्षितिशायी । शरणेषु वृक्षादिवारकेषु वृक्षादिष्वसमर्थः ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । सुखप्रयोजनेषु स्वादुफलभक्षणशीतातपपरीहारादिषु प्रयत्नशून्योऽस्त्रीसंभोगी भूशायीच निवासस्थानेषु ममत्वरहितोवृक्षमूलवासी स्यात् ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । सुखार्थेषु सुखजनकीभूतेषु सक्चन्दनादिषु । धराशयोभूमिशयः । शरणेषु निवासेषु । वृक्षमूलमेवनिकेतनंगृह्यस्य सवृक्षमूलनिकेतनः ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । सुखार्थेषु सुखहेतुषु । धराशयः स्थलशायी ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शरणेषु वृक्षादिनिवारककुटीवृक्षादिषु अममः निर्ममः भवेत् ॥ २६ ॥

तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ॥ गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चम्यर्थे सममी । तापसेभ्योमूलफलासंभवे भैक्षमाहरेत् । गृहमेधिभ्योगृहस्थेभ्योवा वनवासिभ्यः । यात्रिकं प्राणमात्रसौहित्यंभवति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तापसेषु वनस्थेषु । यात्रिकं प्राणयात्रामात्रार्थं । गृहमेधेषु गृहस्थेषु वनवासिष्विति वदन्नेकान्तशीलतया गृहस्थस्यापि वनवासोर्दाशतः । अन्येष्वसंबन्धिषु ॥ २७ ॥

(२६) अप्रयत्नः=अप्रमत्त (ल, य)

(३) कुल्लूकः । फलमूलासंभवेचवानप्रस्थेभ्योब्राह्मणेभ्यः प्राणमात्रधारणोचितंभैक्षमाहरेत् तदभावेचान्येभ्योवन-
वासिभ्योगृहस्थेभ्योद्विजेभ्यः ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । यात्रिकं प्राणधारणोचितं । गृहमेधिष्वित्यनेन वने ये गृहस्थाःस्युस्तेभ्योपि ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । तापसेषु वानप्रस्थेषु । तदलाभेगृहमेधिषु ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यात्रिकंयात्रामात्रं यावत्प्राणधारणंतावद्भैक्ष्यं आहरेत् आचरेत् । च पुनः अन्येषु गृहमेधिषु
वनवासिषु भैक्ष्यंआचरेत् ॥ २७ ॥

ग्रामादादृत्य वाश्रीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन् ॥ प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । असंभवेतु । ग्रासग्रहणान्मूलफलभिक्षैव ग्राम्यान्नाशनमन्यासंभवेऽनेनानुज्ञातम् । गृहीत्वा-
पत्रपुटेनैव पाणिना भाजनरहितेन शकलेन शरावाद्येकदेशखण्डेन ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ग्रामादादृत्येतिविधिना तच्चात्रार्थग्रामंप्रविशेत् । पुटेन पर्णपुटेन । पाणिनेतिदक्षिणपा-
णिना । वनंप्रतिभैक्ष्यानयनविधानादष्टौग्रासानितिपुटशकलाहरणपक्षयोरेवान्वितम् । शकलेन स्थालीकर्परेण ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्यान्यसंभवे ग्रामादानीय ग्रामस्यान्स्याष्टौग्रासान्पर्णशरावादिखण्डेन पाणिनैव वा गृहीत्वा
वानप्रस्थोभुञ्जीत ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । तदलाभे प्रकारान्तरमाह ग्रामादिति । तादृशस्यभिक्षापात्रमपि नास्तीत्याह । पुटेनेति । प-
त्रस्यानियतत्वादञ्जलिनावा पाणिपात्रमिति श्रुतेश्च । शकलेन अर्धेन पाणिना ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । तदलाभे किंकर्तव्यमित्यपेक्षायामाह ग्रामादिति । पुटेन पत्रघटितेन पात्रेण । शकलेन भिन्नभाण्ड-
खण्डेन ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणिना दक्षिणेन प्रतिगृह्य अष्टौ ग्रासानश्रीयात् । शकलेन शरावखण्डेनवा ॥ २८ ॥

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षाविप्रोवने वसन् ॥ विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । एतादीक्षा नियमान्यांश्चाऽन्तर्जलस्थानचक्षुर्निमीलनादिकं सेवेत । श्रुतीरौपनिषदीः रहस्या-
धिकारपठिता निवेदवाक्यानि अधीयीत चिन्तयेद्भावयेच्चाऽऽत्मसंसिद्धये ब्रह्मप्राप्त्यर्थायाउपासनाउक्ताः । विविधाइत्य-
नुवादः ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्याःस्मृत्यन्तरोक्तामासोपवासाद्याः दीक्षाः नियमानुपनिषणायोच्यतइत्युपनिष-
द्रहस्यं तादृगर्थाऔपनिषदीःश्रुतीःसेवेतेत्यनुषङ्गः । आत्मनःसंसिद्धिर्विवेकः ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । वानप्रस्थएतादीक्षाएतान्नियमान्यांश्चवानप्रस्थशास्त्रोक्तानभ्यसेत् । औपनिषदीश्चश्रुतीःउपनिषत्प-
ठितब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानिविविधान्यस्यात्मनोब्रह्मसिद्धये ग्रन्थतोऽर्थतश्चाभ्यसेत् ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एताश्चेति । दीक्षाशब्दीनियमवचनः । औपनिषदीःरहस्याधिकारपठिताः परीक्ष्य लो-
कान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायादित्यादिकाः । आत्मसंशुद्धये मोक्षाय सास्त्रेवात्मनोवास्तवी शुद्धिः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । एताश्चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । दीक्षानियमान् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्मं एतानिति । एतान्पूर्वोक्तान्ब्रतान् । च पुनः अन्यान् मासोपवासव्रतादीन् विप्रःवने वस-
न् सेवेत । च पुनः दीक्षांवानप्रस्थदीक्षां सेवेत् ॥ २९ ॥

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ॥ विद्यातपोविद्वद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषेणोक्ता अन्याश्च सेवेत । शाक्यपाशुपतादिदीक्षादिसेवनमपि प्राप्तमन्त्रिषेधति ऋषिभिर्महाभारते संतप्यवनेष्वाद्यैः सेवितावर्ण्यन्ते । ब्राह्मणैश्च गृहस्थैर्याः सेविताः तदुक्तमुत्तरेषांचैतदविरोधीति । विद्या आत्मैकत्वविज्ञानं तच्छ्रुतिसेवनेन वृद्धिनयेत् दृढीकुर्यात् । शरीरस्य च शुद्धये आहारनियमदीक्षाः सेवेत ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ताश्च विद्या वैश्वानराद्युपासना तपः स्वाध्यायस्तयोर्वृद्ध्यर्थं तथा तासामेव पवित्राणां जपेन शरीरस्य शुद्धिः पापक्षयस्तदर्थं च ऋष्यादिभिः सेविताः श्रुतीः सेवेतेत्यन्वयः ऋषिभिर्ज्ञानपरैर्यतिभिः ब्राह्मणैस्तथा गृहस्थैरेव ब्राह्मणैर्गृहस्थत्वेपि सेविताः । अतो द्वयोर्मध्यवर्तिनो वनवासिनोऽतिप्रशस्ता एव तादृश्यर्थः ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादेता ऋषिभिर्ब्रह्मदर्शभिः परिव्राजकैर्गृहस्थैश्च वानप्रस्थैर्ब्रह्माद्वैतज्ञानधर्मयोर्विवृद्ध्यर्थमुपनिषच्छ्रुतयः सेवितास्तस्मादेताः सेवेतेति पूर्वस्यानुवादः ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । तास्तौति ऋषिभिरिति । ब्राह्मणैर्ब्रह्मतत्त्वदर्शभिः सेविता अभ्यस्यमानाः । शरीरस्य च शुद्धये लिङ्गशरीरे यत्पापं तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकं स्थूलदेहे यत्पापं तयोर्नाशाय ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । सेविता इति दीक्षाणां च श्रुतीनां च विशेषणम् । विद्या ज्ञानम् ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः ब्राह्मणैः ब्रह्मचारिभिः च पुनः गृहस्थैः वानप्रस्थैः सेविता धर्मा विद्या तपो विवृद्ध्यर्थं । च पुनः शरीरस्य शुद्धये सेवेतेति सर्वत्र संबन्धः ॥ ३० ॥

अपराजितां वास्थाय ब्रजेद्विशमजिह्वगः ॥ आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राच्या उदीच्याश्च दिशोरन्तरालमपराजितादिक् लोकेष्वैशानीत्युच्यते दिशमास्थाय चेतसि निधायैषामयागन्तव्येति ततस्तामेव ब्रजेत् अजिह्वगः अकुटिलगामी श्वभ्रनदीस्रोतांसि न परिहरेत् । आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः । प्राच्या उदीच्याश्च गमनविधिरयम् । यावन्पतति तावद्वायुभक्षोम्बुभक्षश्च स्यात् । युक्तः योगशास्त्रैरात्मानं युक्ता तदेतन्महाप्रस्थानमुच्यते ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ तपसा खिन्नस्याप्रत्यवायं मृत्युप्रकारमाह अपराजितामिति । अपराजितैशानी आस्था योद्दिश्य । अजिह्वगोऽग्निकण्टकजलादीनां वर्त्मनि दर्शने तत्परिहारार्थं वक्रगतिमकुर्वन् । युक्तो नियतचित्तवृत्तिः । वार्यनिलाशनस्तदन्यतराशनः ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । अचिकित्सितव्याध्याद्युद्धवेऽपराजितामैशानीं दिशमाश्रित्या कुटिलगतिर्युक्तो योगनिष्ठोजलानिलाशन आशरीरनिपाताद्ब्रजेत् । महाप्रस्थानाख्यं शास्त्रे विहितं चेदं मरणम् तेन न पुरायुषः स्वकामी प्रेयादिति श्रुत्यापि न विरोधः यतः स्वकामिशब्दप्रयोगादवैधं मरणमनया निषिध्यते न शास्त्रीयम् ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । उपायान्तरमाह अपराजितामिति । ऐशानीं दिशमाश्रित्या जिह्वगोऽकुटिलगतिः युक्तो योगशास्त्रनिश्चितमहाप्रस्थानः शरीरस्यानिपाताद्ब्रजेत् श्रियेतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । प्रकारान्तरमाह अपराजितामिति । अपराजितां प्रागुदीचीम् । अजिह्वगक्रजुगतिः । शरीरस्यानिपाताद्ब्रजेदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

(६) समचन्द्रः । अपराजिता ईशानी आख्याय अजिह्वःसम्ब्रजेत् । कीदृशोवानप्रस्थः शरीरस्याभिपातात् । युक्तः नियतचित्तः । पुनःकीदृशः वार्यनित्यश्चनः वार्याधारोवा अनिलाधारोवा ॥ ११ ॥

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् ॥ वीतशोकभयोविप्रोब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तानि तपांसि महाप्रस्थानंचानन्तरोक्तं महर्षिचर्या आसामन्यतमया नदीप्रवेशेन भृगुप्रपतनेनाग्निप्रवेशेनाहारनिवृत्त्यावा शरीरंत्यजेत् । अस्य च फलं वीतशोकभयस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिः । नरकादिदुःखानुभवः शोकः भयं नरकंगमिष्यामीति तदस्य व्येति । अव्यवधानेनैवाचिरादिक्रमेण ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति इहस्थानविशेषोब्रह्मलोकः स्वर्गादिपिनिरतिशयस्तत्र महीयते पूज्यमानआस्ते नतु ब्रह्मणः स्वराज्यप्राप्तिरिति लोकग्रहणात् । चतुर्थेऽंशेऽश्रमे मोक्षंवक्ष्यति न केवलकर्मकृतोमोक्षइत्याहुः । ननुचाप्युक्तं विविधाश्रौपनिषदीरात्मसंसिद्धयेऽश्रुतोरिति आत्मसंसिद्धिश्च आत्मोपासनया तद्भावापत्तिः न ह्यन्यः संसिद्धिशब्दस्यार्थउपपद्यते औपनिषदीषु श्रुतिषु तद्भाव्ययोगिनामात्मानंब्रह्मसंस्थोभूतत्वमेतीति च । अथसायुज्यंगच्छतीत्यादि अथोच्यते अन्याअपि तपःसिद्धयःश्रूयन्ते यस्तपति पितृलोकवासोभवतीत्यादिसंकल्पितार्थोपपादितासांष्टितासालोक्यंच पुरुषस्य भविष्यति न पुनर्मोक्षइति तदयुक्तं विशेषाभावात् । यथैव परिमितफलासूपासनास्वधिक्रियते एवमभूतत्वप्राप्तावपि । नक्वचिच्छ्रूयते परिव्राजकेनैवोपासनायद्वैतविषयाणि कर्तव्यानि । ननुच त्रयोधर्मस्कन्धाइत्युपक्रम्य यज्ञोऽध्ययनंदानमित्यनेन गृहस्थधर्माउक्तास्तपएवेत्यनेन वानप्रस्थोब्रह्मचार्योचार्यकुलवासीत्यनेन नैष्ठिकोब्रह्मसंस्थइत्यनेन परिव्राजकः । एतेषांत्रयाणांपुण्यलोकाउक्ताः पारिशेष्यादेतद्यतिरिक्तस्याभूतत्वम् । नैवं ब्रह्मणिर्सीतिष्ठते । प्रयतते तत्परस्यब्रह्मसंस्थस्य यौगिकत्वादस्य शब्दस्य । ननुच यदि सर्वेषामधिकारस्तदैसावदेवं वक्तव्यंब्रह्मसंस्थोभूतत्वमेतीति । नैवं आश्रमाणांस्वविधिवाक्यावगतंफलंसंपत्क्षयिणः पुण्यलोकाभवन्तीति ब्रह्मसंस्थस्य तदाश्रमावस्थितस्यैवाभूतत्वमपुनरावृत्तिलक्षणाविधीयते । ननुचाद्वैतरूपंब्रह्मेत्यात्मविदः सचनिवृत्तकर्माख्यः । आश्रमाश्च प्रवृत्तमार्गाख्याः क्रियाकारकफलभेदानुष्ठानात्मकाः । तत्राद्वैतात्मविज्ञानेसमानभेदाश्रयाणि च गृहस्थाद्यग्निहोत्रकर्मादीनीति परस्परविरोधः । अत्रोच्यते । समानमेतत् पारिव्राज्येपि यमनियमानामिष्टत्वात्तेच भेदाश्रयाः । अथाप्युच्येतकर्मसंन्यासिनोनिवृत्तिमार्गोवस्थायिनोऽनैव केचिच्छास्त्रार्थविषयःसन्ति । नायंशास्त्रार्थः अहंकारममकारत्यागएव संन्यासोवक्ष्यते नाशेषशास्त्रार्थत्यागः तस्यापि क्षुधाद्युपहतस्य भिक्षादौ प्रवर्तमानस्यास्त्येव क्रियाकारकसंबन्धः तत्र लौकिके दृष्टार्थभेदे प्रवर्तमानस्य अद्वैतात्मविज्ञानभावनमविरुद्धम् । शास्त्रीये त्वग्निहोत्रादौ विरोधादिति कोयुक्तकार्येवंवदेत् । अथोच्यते क्षुधाद्युपहतस्याप्यद्वैतत्यागोविरोधिना भोजनेन तावत्कालएव । यथान्यतमसि चलितस्य गच्छतः कण्टकप्रदेशे पादन्यासः सवितरि पुनरुदिते लब्धप्रकाशस्य पुनर्न्याप्यमेवाध्वन्यस्याकण्टकेवस्थानम् । तथा क्षुधाद्युपघाते विच्छिन्नात्मविज्ञानस्य क्षणमालोकस्थामायांक्षुनिवृत्तौ पुनर्दृढसंस्कारवशादेवावस्थानमिति ॥ तत्तापसेऽप्यविरुद्धम् ॥ गृहस्थस्यापि पुत्रदारादितयोपासनमविरुद्धं बहुव्यापारः । ततस्तु भेदसात्म्यतांगतस्य कुतोऽद्वैतसंस्कारोत्पत्तिः ॥ उक्तंच गृहस्थधर्मेऽप्येकाकीचिन्तयेदिति । तथा पुत्रे सर्वसमासज्येति । ननुच तस्मादुह्नपुरायुषःत्वः कामीधेयादिति श्रुतिस्तत्र कुतोवानप्रस्थस्य शरीरत्यागः नहिसाश्रुतिर्वानप्रस्थादन्यत्रानयास्मृत्या विषयउपस्थापयितुंशक्यते । बलीयसी हिश्रुतिः साच स्मृत्यनुरोधेन न संकोचमर्हति । उच्यते जरसा विशीर्णस्यानिष्टसंदर्शनादिना वा विदितेऽभ्यासने हृत्यौ मुमूर्षतोऽन

श्रुतिविरोधः । एवंहि तत्र श्रूयते नपुरायुषइति अवस्थाविशेषेह्यनभिप्रेते मरणे एतावदेवावक्ष्यन्त्यः कामीप्रेयादिति अ-
ग्निष्टोपदेशश्चोपनिषत्त्वेवमर्थवान्भवति । यस्यत्वेतन्निमित्तमरणं नास्ति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आसां पञ्चतपःप्रभृतीनां महर्षयः प्रथमसर्गजाऋषयस्तेषां चर्या आचारः । शोकोदुःखं
ततोभयं शोकभयम् ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांपूर्वोक्तानुष्ठानानामन्यतमेनानुष्ठानेन शरीरं त्यक्त्वाऽपगतदुःखभयो ब्रह्मलोकस्तत्र पूजालभ-
ते मोक्षमामोतीत्यर्थः । केवलकर्मणोवानप्रस्थस्य कथं मोक्षइति चेन्न । विविधाश्चोपनिषदीरात्मसंशुद्धये श्रुतीरित्यनेनास्या-
प्यात्मज्ञानसंभवात् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । आसामुक्तानां । दीक्षाणां मध्येऽन्यतमया तनुंत्यक्तेत्यन्वयः । महीयते पूजामामोति ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । आसां महर्षिचर्याणामुक्तानानियमानाम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसां महर्षिचर्याणां पञ्चतपःप्रभृतीनां मध्ये अन्यतमया वा चर्या तनुंत्यक्त्वा विप्रो ब्रह्मलोके
महीयते । क्रीदशोविप्रः वीतशोकभयोऽपारलौकिकभयः ॥ ३२ ॥

वनेषु च विद्वत्स्यैवं तृतीयं भागमायुषः ॥ चतुर्थमायुषोभागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । इतः प्रभृतिचतुर्थाश्रममतिः । तृतीयं भागमिति । कश्चित्कालं स्थित्वेत्यर्थः । यावता कालेन तपः-
मुत्तमं भवति विषयाभिलाषश्च सर्वो निवृत्तः । नहि मुख्यतृतीयआयुषोभागएवानेन शक्यो ज्ञातुम् । नहि वर्षशतापेक्षाऽऽश्रमा-
णां यतो वलीपलितापत्योत्पत्तीस्तृतीयाश्रमप्रतिपत्तौ कालोक्तः न च सर्वस्य पञ्चाशद्वर्षदेशीयस्य तदुत्पद्यते उक्तं चान्यत्र त-
पसि ऋद्धे परिव्रजेदिति । ननु च यथान्येषामाश्रमाणां कालो विवृतो ग्रहणान्तं ब्रह्मचर्यं वलीपलिताद्यवधि गार्हस्थ्यं । नैवमिह
कश्चित्परिच्छेदे हेतुरस्ति यदि यथाश्रुतं तृतीयो भागः समाश्रियेत । यच्च तपसि ऋद्धइति तत्रापि कालापेक्षायुक्तैव न ज्ञा-
यते कियता तपसा ऋद्धिर्भवति अतः कालपरिच्छेदो न वचनाहः । उक्तमत्र न शतवर्षापेक्षया तृतीयायुर्भागनिश्चयसं-
भवति । उक्तश्च कालः कायपाके प्रव्रज्या प्रतिपत्तव्या । यावता तपसा यावति च वयसि पुनर्मदवृद्धिर्नाशंक्यते तदा परि-
व्रजेत् । विद्वत्स्यासित्वा यथोक्तं विधिं मनुष्यायेतियावत् । संगत्यागश्च ममतापरिग्रहः एकारामता ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ अतिधर्मानाह वनेष्विति । विद्वत्स्य क्षपयित्वेत्युक्ताप्रयोगेण पञ्चऋषयस्य
वानप्रस्थचर्याया । कष्टावपाके सत्येव यत्याश्रमेऽधिकारइति दर्शितं अत्रापि तृतीयं भागमिति तावता कालेन तावद्वैरा-
ग्योत्पत्तिसंभवे अन्यथा तु यावज्जीवमपि वनएव वसेत् संगान् परिग्रहान् । परिव्रजेत् गृहादिपरित्यज्य व्रजेत् ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य तु मरणाभावस्तस्याह वनेष्वित्यादि । अनियतपरिमाणत्वादायुषस्तृतीयभागस्य दुर्विज्ञा-
नात् तृतीयमायुषोभागमिति रागक्षयावधि वानप्रस्थकालोपलक्षणार्थम् । अतएव शङ्खलिखितौ वनवासादूर्ध्वशान्तस्य
परिगतवयसः पारिव्राज्यमित्याचख्यतुः । एवं वनेषु विद्वत्स्यैवं विधिवदुत्तरतपोऽनुष्ठानप्रकारेण वानप्रस्थाश्रमविषय-
रागोपशमनाय क्वचित्कालमनुष्ठाय चतुर्थमायुषोभागमिति शेषायुःकाले सर्वथा विषयसङ्गास्त्यक्त्वा परिव्राजकाश्रममनु-
तिष्ठेत् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । अविरक्तस्यापि । चतुर्थे वयस्य वयस्यसंन्यासइत्याह वनेष्विति । चतुर्थमायुषोभागं प्राप्य परि-
व्रजेदित्यन्वयः वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति श्रुतेः । विरक्तस्य तु क्रमोत्क्रमाभ्यां संन्यासः अव्रतीवाव्रतीवा उच्छिन्नाग्निरनुच्छि-

न्नाग्रिकोवायदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । यदि चैतरथा ब्रह्मचर्यादेव ब्रजेद्वनाद्वा गृहाद्वेत्यादि श्रुतिशतैश्च संन्यासस्य विहितत्वात् । अयंत्वविरक्तोब्रह्मलोकेप्सुःसंन्यासाद्ब्रह्मणःस्थानमितिश्रवणात् ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । अथसंन्यासाश्रमप्रस्तौति वनेष्विति । विदित्य चरित्वा ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ संन्यासाश्रमप्रकरणं वनेष्विति । एवमायुषस्तृतीयभागं नीत्वा चतुर्थमायुषोभागं ज्ञात्वा संगान्सर्वास्त्यक्त्वा परिव्रजेत् संन्यसेत् ॥ ३३ ॥

आश्रमादाश्रमं गत्वाद्भुतहोमोजितेन्द्रियः ॥ भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्धते ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । समुच्चयपक्षमुपोद्वलयति । आश्रमादाश्रममिति । गृहस्थाश्रमाद्दानप्रस्थाश्रमंगत्वा द्रुतहोमउभयोरप्याश्रमयोर्यदा जितेन्द्रियस्तदा परिव्रजेत् प्रेत्य वर्धते मृत्वा विभूत्यतिशयेन । भिक्षाबलिदानेन परिश्रान्तः । द्विराश्रमधर्मानुवादोयम् ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र वनवासानन्तरं पारिव्राज्याभिधानेन गृहस्थस्य पारिव्राज्याधिकारो नास्तीति प्रसज्जितांशङ्कानिराचष्टे आश्रमादिति । न केवलं ब्रह्मचर्यं वर्तमानस्य तादृशवैराग्यादि तस्य चर्णत्रयापाकरणसंभवात्तमाश्रमं त्यक्त्वा गृहस्थाश्रमगमनमवश्यं नतु गृहस्थस्य ऋणापाकरणमाश्रमान्तरसाध्यमतोस्य विरागस्यानन्तरमेव पारिव्राज्यसंभवतीति तात्पर्यम् । द्रुतहोमइति यज्ञैकदेशाभिधानेन यज्ञत्वाध्यायापत्यैर्ऋणत्रयापाकरणमुक्तम् । जितेन्द्रियोभ्युत्थापितवैराग्यः तेन जितेन्द्रियोहमिति यदि गृहस्थो मन्यते तदा तदैव परिव्रजेदन्यथा वनवासेन जितेन्द्रियतां प्राप्येत्यर्थः । भिक्षादानबलिदानाभ्यां कर्मकलापो लक्ष्यते तेन श्रान्तस्तत्करणासमर्थः । एतेन तच्छक्तौ तत्कुर्वतैवात्मा जिज्ञास्यइति दर्शितम् । प्रेत्य वर्धते लिङ्गदेहावच्छिन्नस्तदवच्छेदन्यासोद्भवविभुत्वं लभते ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वपूर्वाश्रमादुत्तरोत्तराश्रमंगत्वा ब्रह्मचर्यादृहाश्रमततो वानप्रस्थाश्रममनुष्ठायेत्यर्थः । यथाशक्तिगताश्रमद्रुतहोमोजितेन्द्रियोभिक्षाबलिदानचिरसेवया श्रान्तः पारिव्रज्याश्रममनुतिष्ठन्परलोके मोक्षलाभाद्ब्रह्मभूतर्द्ध्यतिशयं प्राप्नोति ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । आश्रमाद्दानप्रस्थान्तादाश्रमन्तेष्वन्तर्गतं ब्रह्मचर्याद्यन्यतमन्तेषु द्रुतहोमोबहुधा श्रौतलौकिकाग्निषु येन सः अतः परं होष्यतीत्यर्थः । भिक्षाबलिपरिश्रान्तः ब्रह्मचर्यं भिक्षया गार्हस्थ्यं वानप्रस्थयोर्बलिदानेन परिश्रान्तः भिक्षारूपबलेरभिमत्त्वाद्वा श्रान्तः व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यमस्तीति श्रुतेः । तथाविध एव प्रेत्य सुखी स्यात् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । इयमेवाश्रमप्राप्तिरुचिता नान्येत्याह आश्रमादिति । द्रुतहोमः कृतसमिदाधानाग्निहोत्रहोमः । भिक्षाबलिपरिश्रान्तः भिक्षाहरणवैश्वदेवबलिहरणाभ्यां क्षीणदेहः । आभ्यां विशेषणाभ्यामाश्रमत्रयविहितं कर्म लक्ष्यते । आश्रमादाश्रमंगत्वा ब्रह्मचर्याश्रमाद्गार्हस्थ्यं ततो वानप्रस्थाश्रमंगत्वा ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भिक्षाबलिपरिश्रान्तः भिक्षाबलिभ्यां रहितः संचयरहितः द्रुतहोमः । शिखासूत्रपरित्यागे कृतहोमः एतादृशः प्रव्रजेत् प्रेत्य परलोके वर्धते मोक्षं प्राप्नोति । लिङ्गदेहाद्यनवच्छिन्नविभुत्वं मोक्षत्वं एवं यत्तत्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् ॥ अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । अपाकरणम् ऋणसंशुद्धिः । मनोमोक्षे निवेशयेत् । मोक्षशब्देन प्रव्रज्याश्रमोलक्ष्यते । तत्र प्राधान्येन मोक्षैकफलतोच्यते । न तथाऽन्येष्वश्रमेषु अतोमोक्षः पारिव्राज्यकेन ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तमर्थस्फुटयति ऋणानीति । मोक्षे मोक्षसाधने चतुर्थाश्रमे । अधोव्रजति प्रत्यवा-
योत्पत्त्या पूर्वाश्रमेऽप्यनधिकृतोभवति । नचैवं ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेद्वनाद्गृहाद्वेतिश्रुत्याविरोधः तस्याः पूर्वजन्माभ्यासवशा-
दित्यात्यन्तिकवैराग्यपुरुषविषयत्वात् । तदाहदेवलः यस्यैतानि सुगुणानि जिह्वोपस्थोदरंगिरः । सन्यसेदकृतोद्वाहोब्राह्म-
णोब्रह्मचर्यवानिति ॥ यस्तुनात्यन्तवीतरागःसमन्दाधिकारः । तद्विषयाणिच अनपाकतर्णत्रयसंन्यासनिषेधकमन्वादिवच-
नानि यथा भारते ॥ कषायपाचयित्वा च श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु । प्रव्रजेच्च परंस्थानंयत्र गत्वा न शोचतीति ॥ यस्तूक्त-
दरागस्तद्विषयमैकाश्रम्यत्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति ऐकाश्रम्यं गार्हस्थ्यरूपैकाश्रमित्वमेव रागिणांयुक्त-
मित्याचार्याः । रागिणामधिकृत्य गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षतः श्रुतौ विधानादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(३) कुट्टूकः । आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितोब्राह्मणउत्तरश्लोकाभिधेयानि त्रीण्यृणानि संशोध्य मोक्षे मोक्षा-
न्तरङ्गे परिव्रज्याश्रमे मनोनिर्जयेत् । तान्यृणानि त्वसंशोध्य मोक्षंचतुर्थाश्रममनुतिष्ठन्नरकंव्रजति ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदाध्ययनपुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानैर्ऋषिपितृदेवानामृणान्यपाकृत्यशोधयित्वा मोक्षे सं-
न्यासे मोक्षसाधनत्वान्मनोनिवेशयेदित्यविरक्तंशिक्षयन्नाह ऋणानीति । तदकरणे दोषमाह अनपाकृत्येति । अधोवरकंव्र-
जेदेव ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्येकत्वा वानप्रस्थमकृत्वापिसंन्यासःकर्तव्योऽन्यान्यथेत्याह ऋणानीति । ऋणानि
त्रीण्यध्ययनप्रजननयजनारूपाणि । मोक्षे मोक्षसाधने संन्यासाश्रमे । अनपाकृत्य ऋणानीत्येव ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रीणि ऋणानि अपाकृत्य परित्यज्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । देवर्षिपितृवर्णानि यज्ञेन दैवमृषां
वेदाध्ययनेनार्षं पुत्रोत्पादनेन पैतृकं एतद्व्ययमपाकृत्य परित्यज्य परिव्रजेत् । तुपुनः त्रीणि ऋणानि अनपाकृत्य अनपा-
कृत्य मोक्षं संवमानः अधोव्रजति पतति ॥ ३५ ॥

अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्यधर्मतः ॥ इष्ट्वा च शक्तितोयज्ञैर्मनोमोक्षे निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । कानि पुनस्तानिऋणान्यतआह त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते । यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः
त्वाध्यायेनार्षिभ्य इति श्रुत्यनुवादिनी स्मृतिरियम् । ननुच गृही भूत्वा प्रव्रजेदयवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति जा-
बालश्रुतिरुच्यते । उत्पत्तिमात्रमाश्रित्योक्तमुदाहरति तत्रेदं विरुध्यते अमुत्पाद्य तथा प्रजामिति । यद्येषाश्रुतिरस्ति
किंताहि इदमुच्यते । प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति प्रव्रजेदिति । नतु प्रव्रजितेनेमानि कर्माणि कर्तव्यान्यनयावेतिकर्तव्य
तयेत्येतन्नास्ति गृहस्थस्य त्वग्निहोत्रादीनि साङ्गकलापाग्न्याग्रातानीत्येतदभिप्रायमेतत् । येत्वेतांश्रुतिमदृष्ट्वास्मार्ताएव नै-
शिकादयस्तेच गृहस्थाश्रमेण प्रत्यक्षश्रुतिविधानेन बाध्यन्ते । येच क्लीबाद्यनधिकृतविषयतया स्मृतिवाक्यानामर्थवत्सां-
वर्णयन्ति तेषामभिप्रायं न विद्मः । यदि तावदाज्यावेक्षणविष्णुक्रमाद्यङ्गाशक्तौ श्रौतेषु नाधिक्रियते यतस्तथा विधा-
ङ्गयुक्तं कर्म संपादयितुं स मर्थस्तं प्रत्यधिकारश्रुतीनामर्थवत्त्वे जाते न तदसमर्थमपि कुर्वीतेति । यद्येवं स्मार्तैर्वपिभैषिकस्य
गुर्वर्थमुदकुम्भाद्याहरणभैक्षपरिचरणम् पारिव्राज्यमपि न द्वितीयमपि रात्रियामे वसेदिति कुतःपंगवन्धयोः स्मार्तकर्मक्रमा-
धिकारः उपपद्यन्चैषमस्ति लिङ्गं तत्तत्प्राविवाह्यार्थनयार्थतातुदारैरिति । यद्यप्युपनयनमादित्यदर्शनमग्निप्रदक्षिणम-
शीत्येतिच विहितं यत्प्रेतानुषनीत्यविवाहसंभवेवात्यत्वात् । अतोऽप्यवच्छेदकं गुरुश्रूषांविगुणमपि ब्रह्मचर्यमेव-
मस्ति । क्लीबस्य तु प्रकृतेऽनुपपत्तेश्चैष सच पतितश्च न कश्चिदधिकृतः तस्मादनधिकृतविषयपारिव्राज्यनैषिकताचेति

नमनः परितोषमादधाति । सत्त्वं उदितहोमेन तावद्भविष्यति समुच्चयपक्षमाश्रित्य । अनपाकृत्येति निन्दावचनं न पुनः प्रतिषेधएव अथवा यदाऽकृतद्वारपरिग्रहस्य प्रव्रज्यायामधिकारइत्येवमेतन्नेयम् ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋगत्रयापाकरणत्वरूपमाह अधीत्येति । धर्मतोयथोक्तकन्याविवाहादनुगमनादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

(३) । कुल्लूकः । तान्येवऋगानि दर्शयति अधीत्येति । जायमानो ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवाजायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजयापितृभ्यः स्वाध्यायेनऋषिभ्य इति श्रूयते । अतो यथा शास्त्रवेदानधीत्य पर्वगमनवर्जनादिधर्मेण च पुत्रानुत्पाद्य यथा सामर्थ्यज्योतिष्टोमादियज्ञांश्चानुष्ठाय मोक्षान्तरङ्गे चतुर्थाश्रमे मनोनियोजयेत् ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋणानीत्युक्तं विवृणोति अधीत्येति । धर्मतो धर्मेण ब्राह्मादिना विवाहेन यदि निवेशयेदतां कृत्वैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थमादरार्थं श्लोकद्वयेन प्रपञ्चयति ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मोक्षे मोक्षसाधने संन्यासे मनी निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ॥ अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञैराहिताग्निर्नित्यैः पशुसोमैः ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्थव्यतिरेकमाह अनधीत्येति । मोक्षगार्हस्थ्ये तिष्ठन्नेव स्वाध्याये यज्ञादिपुत्रर्णत्रयापाकरणबुद्ध्याऽप्रवर्तमानो ब्रह्मचर्यान्मोक्षइत्यभिमानादनुगमनादिगार्हस्थ्यनियतधर्मेभ्यो निवृत्तः प्राणाश्रमादियोगाङ्गान्यनुतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदाध्ययनमकृत्वा पुत्रमनुत्पाद्य यज्ञांश्चानुष्ठाय मोक्षमिच्छन्नरकव्रजंति ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । विपक्षेत्वाह अनधीत्येति । उक्तानननुष्ठायधोव्रजतीत्यन्वयः । अर्धवादात्मकश्लोकद्वयम् ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजः न क्षत्रियादिः तथाच श्रुतिः ब्राह्मणः प्रव्रजतीति ॥ ३७ ॥

प्राजापत्यां निरूप्येष्टसर्ववेदसदक्षिणाम् ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्ब्रह्मात् ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राजापत्याऽध्वर्युवेदे विहिता तस्यांच सर्वस्वदानं विहितं तां कृत्वाऽऽत्मन्यग्नयः समारोप्यन्ते । समारोपणेपि विधिस्ततएवावगन्तव्यः । सार्ववेदसदक्षिणाऽस्यास्तीत्यन्यपदार्थः । वेदो धनं तत्सर्वदेयम् । इदमर्थं विहितः स्वार्थकोवा यज्ञादेराकृतिमण्वात् । अन्येतु पुरुषमेधंप्राजापत्यामिष्टिमाहुः । तत्र ब्रह्मणे ब्राह्मणमात्रभतइति प्रथमः पशु-
ब्रह्मा च प्राजापतिः मुख्येन व्यपदेशप्रवृत्तेः प्राजापत्यः पुरुषमेधः सर्वस्वदानमग्निसमारोपणं प्रव्रज्याच तत्रैव विहिता । एवं हि तत्र श्रुतिः अथात्मन्यग्नीन्समारोप्य तत्रारोपणेनादित्योपस्थानादपेक्षमाणैररण्यामभिप्रेत्यात्तदैव देवमनुष्येभ्य स्थिरो भवतीति । यत्त्वात्मन्यग्नीन्समारोप्य प्रव्रज्या व्यपदिष्टा अथाह एतएव आत्मनो यज्ञा इत्यतस्तन्मरणात्तस्यै दत्ता आत्मन्येव समारोपिता भवन्ति । अतो भार्यामरणपक्षे प्रव्रज्या नावस्था पुनर्द्वारं क्रियेति तत्र किंतु तस्याः पूर्वमरणे भार्यायै दत्त्वाग्नीन्यकर्मणीति पठितमिति वक्तव्यमिति पौरुषयोऽयं ग्रन्थो न वेदो येनोक्तमुपालभेम हीति परिहाराः स्यात् ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राजापत्यां प्राजापतिदेवतपुरोडाशहविष्कां वेदइति धननाम सर्ववेदोदक्षिणा यत्र सा तथा ।

सर्वस्वदक्षिणामित्यर्थः । सर्ववेदएव सर्ववेदसं । पुत्राणांच संविभजनीयत्वादवशिष्टः स्वीयोभागःसर्वोदेयइतिग्राह्यम् । समारोप्य यातेअप्रेयज्ञियातनूरितिमन्त्रेण । ब्राह्मणइतिपदस्यानन्यपरत्वात्क्षत्रियादीनां पारिव्राज्यमस्तीतिगम्यते अतएव श्रुतिरपि ब्राह्मणाःप्रव्रजन्तीति । प्रकर्षेण व्रजेदपुनरावर्तनाय ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । यजुर्वेदीयोपाख्यानग्रन्थोक्तांसर्वस्वदक्षिणांप्रजापतिदेवताकामिष्टिंरुत्वा तदुक्तविधिनैवात्मन्यग्रीन्समारोप्य गृहादित्यभिधानाद्दानप्रस्थाश्रममनुष्ठायैव चतुर्थाश्रममनुतिष्ठेत् । एतेन मनुना चातुराश्रमस्य समुच्चयोऽपि दर्शितः श्रुतिसिद्धाश्चएकद्वित्रिचतुराश्रमाणांसमुच्चयाविकल्पिताः । तथाजाबालश्रुतिः ब्रह्मचर्यसमाप्य गृहीभवेद्वृद्धीभूत्वा वनीभवेद्वनीभूत्वा प्रव्रजेत् इतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्वृहाद्वा वनाद्वा ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रव्रजनप्रकारमाह प्रेति । प्राजापत्यां प्रजापतिदेवताकां यजुर्वेदविहितां सर्ववेदसदक्षिणां सर्वस्वदक्षिणां । अग्नीन् औतान् स्मार्तेच । गृहादित्याश्रमत्रयोपलक्षकं कुटीचकादिसंन्यासिचतुष्टयसाधारणं तत्रैकदण्डिनां तु शिखायज्ञोपवीतवेदानांत्यागः सशिखंवपनंरुत्वा बहिःसूत्रंत्यजेदिति श्रुतेः । सत्यानृतेसुखदुःखेवेदानिमंचलोकममुंचलोकंपरित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्यापस्तम्बोक्तेः । ॐभूः सावित्रीप्रविशामीत्युपक्रम्य ॐभूर्भुवःस्वरोयज्ञोपवीतंजुहोमीत्यादिशौनकेनधृतत्वात् ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । प्रव्रज्याप्रकारमाह प्राजेति । सर्ववेदसंसर्वस्वम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राजापत्यां प्रजापतिदेवतसंज्ञां इष्टिं निरूप्य रुत्वा सर्ववेदसदक्षिणां सर्वः वेदोधनं दक्षिणा यस्याःसा सर्ववेदसमेव सार्ववेदसं सर्वस्वदक्षिणां आत्मनि अभीन् वैतानाग्नीन् श्रुत्युक्तविधानेन समारोप्य ब्राह्मणएव गृहात्प्रव्रजेत् न तु क्षत्रियादिः ॥ ३८ ॥

योदत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ॥ तस्य तेजोमयालोकाभवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । गार्हस्थ्यनिन्दया चतुर्थाश्रमप्रशंसा । यज्ञेहि पशवोहन्यन्ते । प्ररोहधर्मकाश्चेतनाइतिदर्शने तृणौषधीनां छेदइत्येत तद्भूतभयं । तद्गृहात्प्रव्रजितस्य समारोपिताग्नेर्नास्तीत्युक्तम् अभयंसर्वभूतेभ्योदत्त्वेति अनेनाशुष्काणांतृणपलाशानामनुपादानमाह । तेजोमयानित्यप्रकाशादयास्तमयौ यत्रादित्यस्य न विभाव्येते यथोक्तमतऊर्ध्वमादित्योनैवोदेति नवास्तमेतीत्युपनिषत्स्वित्येवमाहुर्वचांसि ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृहादिति ग्रामस्थितादरण्यस्थिताद्वेत्यर्थः । तेजोमयालोकाब्रह्मलोकगतास्तदेकदेशाः । संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमितिपुराणेष्वभिधानात् । ब्रह्मवादिनोब्रह्मविषयश्रौतज्ञानवतः । तेनात्मन्यसाक्षात्कृतेऽपि संन्यासमात्राद्ब्रह्मलोकप्राप्तिरुक्ता ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । यःसर्वेभ्योभूतारब्धेभ्यः स्थावरजङ्गमेभ्योऽभयंदत्त्वा गृहाश्रमात्प्रव्रजति तस्य ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषन्निष्ठस्य सूर्याचालोकरहिताहिरण्यगर्भादेर्लोकास्तत्तेजसैव प्रकाशाभवन्ति तानामोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । तादृशे संन्यासे योदत्त्वेति फलवादः । अभयं दत्त्वेत्यन्वयः । तस्याहंब्रह्मास्मीति ब्रह्मवादिनस्तेजोमयाःस्वप्रकाशालोकाः ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । गृहनिष्क्रमणात्पूर्वमेव सर्वभूतेभ्योऽभयंदातव्यमित्याह योदत्त्वेति ॥ ३९ ॥

यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यतेभयम् ॥ तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । एषएवार्थः । पुनरुक्तः । देहाद्विमुक्तस्य वार्तमानिकंशरीरंतस्य पततीत्यर्थः ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्पपञ्चयति यस्मादिति । देहाद्विमुक्तस्य मृतस्य भयं नास्ति नित्याभयत्वाद्ब्रह्मलोक-
स्य ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्विजात्सूक्ष्ममपिभयंभूतानां न भवति तस्य देहाद्विमुक्तस्यवर्तमानदेहनाशे कस्माद-
पिभयंभवति ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । येषांनोयमात्मायलोकइति श्रुतेः किमुवाच्यंपरत्र तेजोमयालोकाइतीहैवजीवन्मुक्तःसइत्याह य-
स्मादिति । द्विजात् कृतसंन्यासात् । कुतश्चन यमाद्राजादेश्च नविभेतिकुतश्चनेति श्रुतेः ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । अभयप्रदानस्य फलान्तरमाह यस्मादिति । न केवलमिदमभयदानंसंन्यासिनएव धर्मः किंतु
सर्वस्यापीतिसूचितम् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्माद्विजाद्भूतानामण्वपिभयं न उत्पद्यते नजायते तस्य द्विजस्य देहाद्विमुक्तस्य कुतश्चन
कस्मिन्नपि लोके भयं नास्ति ॥ ४० ॥

आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितोमुनिः ॥ समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । पवित्रैर्मन्त्रजपैर्दर्भकमण्डलुरुष्णाजिनैरुपचितोयुक्तः । अथवापावनैः रुच्छैः । मुनिर्ऋ-
चिद्वादी । समुपोढेषु केनचित्कामेषु स्पृहणीयेषु मृष्टभोजनादिषु यदृच्छातोगीतादिशब्देषु सन्निहितेषु पुष्पादिसुवासमुपस्थि-
तेषु निरपेक्षोभवेत् । नैतांश्चिरंस्निग्धेन चक्षुषा पश्येन्नाकर्णयेन्नतैस्सहासीत् ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पवित्रोपचितः पवित्रैस्तपोजपादिभिर्गार्हस्थ्यकालकृतैः उपचितः उत्तमतांनीतः । मुनि-
र्मनननिरतः । समुपोढेषु सम्यग्भुक्तेषु तथाच भोगान्मन्दीभूतायांतृष्णायां निरपेक्षस्तादृगिच्छाशून्यः । यत्तु न जातु का-
मः कामानामुपभोगेन शाम्यतीति ॥ तस्योपभोगमात्रेण न शाम्यतीतितात्पर्यम् । धर्मपरिव्राजकधर्ममाचरेन्नित्यमितिक-
चित्पाठः ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहान्निर्गतःपवित्रैर्दण्डकमण्डलवादियुक्तोमुनिर्मौनी समुपोढेषु कामेषु केनचित्सम्यक्समीपं प्रा-
पितेषु स्वाहन्नादिषु विगतस्पृहः परिव्रजेत् । मेधातिथिस्तु पवित्रैर्मन्त्रजपैरथवा पावनैः रुच्छैर्युक्तइतिव्याचष्टे ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । पवित्रेण ज्ञानेनोपनिषदावोपचितोयुक्तः । समुपोढेषु सम्यक्तया श्रीतिजनकत्वेनोपस्थितेषु दा-
रान्नादिषु निरपेक्षः विगतस्पृहः ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । गृहनिष्क्रमणकाले कर्तव्यमाह आगेति । समुपोढेषु गृहसंचितेषु भोगेषु । पवित्रंजलपवित्रम् ।
एतच्छिष्यकमण्डलवादेरप्युपलक्षणम् उपचितग्रहणात् । मुनिर्मित्रादीननामन्त्रयन्गारादपि निष्क्रान्तः परिव्रजेत्सर्ववर्ज-
यित्वागच्छेत् ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अगाराद्देहादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोजपयज्ञादिभिः संपूर्णः समुपोढेषु कामेषु सम्यगनुभूतेषु
कामेषु मुनिः परिव्रजेत् ॥ ४१ ॥

एकएव चरेन्नित्यंसिद्धयर्थमसहायवान् ॥ सिद्धिमेकस्य संपश्यन् जहाति न हीयते ॥ ४२ ॥

(१) भेदातिथिः । धृतआह । एकारामतांऽनेन विधीयते । एकएवेत्यनेन पूर्ववस्तु परित्यागउच्यते । असहायवानिति श्रुत्यादेः पूर्वस्यापि परिग्रहो न कर्तव्यः संविद्रागद्वेषविनिर्मुक्तस्य सर्वसमता एवंभवति । अन्यथा एषएव श्रुत्यादिरन्तिकस्थः तत्रैवं बुद्धिः स्यादयमदीयोनायमिति । एषएव संगोऽवधिहेतुर्यथात्वे संपत्स्यते यदा न जहाति न क्वचित्पुत्रादिस्तेनत्यक्तोभवति । अतो न हीयते न विद्युज्यते पुत्रादिभिस्तद्वियोगदुःखं नासादयति । इतरथा संगत्पुनस्त्यागे महदुःखं न तस्य कश्चिन्म्रियते सनकस्यचिदिति ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सिद्ध्यर्थं शमनार्थं । एकएवेत्यसहकारिणामेलके निषिद्धे असहायवानिति तद्धर्मानुगुणं तथाऽपि द्वितीयस्य ग्रहणं निवर्तयितुमुक्तम् । एकस्यैव सिद्धिरिति सिद्धिमेकस्यासहायस्य पश्यन् हेयस्य द्वितीयस्याग्रहणान् किंचित्यजति न च त्यज्यतेऽनेनेनियोगदुःखाभावउक्तः ॥ ४२ ॥

(३) कुण्डूकः । एकस्य सर्वसङ्गविरहिणो भोक्षावामिर्भवतीति जानन्नेकं एवं सर्वदापि भोक्षार्थं चरेत् । एकएवेत्यनेन पूर्वपरिचितपुत्रादित्यागउच्यते । असहायवान् इत्युत्तरस्यापि । एकाकीयदि चरति सकिंचिन्नित्यजति न कस्यापि त्यागेन दुःखमनुभवति नापि केनापि त्यज्यते न कोऽप्यनेन त्यागदुःखमनुभाव्यते । ततश्च सर्वत्र निर्ममत्वः सुखेन मुक्तिमामोति ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैकइति । सिद्धिमिति सिद्ध्यर्थं भोक्षार्थं त्यक्तव्याभावादेकाकिनस्त्यागान् दुःखं त्यक्तुरप्यभावाच्च न हीयते ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । अभिनिष्क्रान्तस्य धर्मानाह एकएवेति । एकस्यसिद्धिपश्यन्सहायस्य सिद्धिर्भवतीति जानन्सिद्धिनजहाति ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकएव एकाकीसन्भोक्षार्थं संचरेत् ॥ ४२ ॥

अनग्रिरनिकेतः स्याद्ग्राममन्त्रार्थमाश्रयेत् ॥ उपेक्षकोऽशंकुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥ ४३ ॥

(१) भेदातिथिः । श्रौतानामग्नीनां पूर्वमभावउक्तोऽनेन गार्हस्थ्यस्योच्यते । अथवा पाकप्रतिषेधोयमग्र्यस्य चेन्धनस्य शीतादिनिवृत्तिप्रयोजनस्य । निकेतोगृहं । ग्राममेकांरात्रिमन्त्रार्थमाश्रयेत् । रुतप्रयोजनोरण्ये शेषकालं । एषा चैकरात्रिर्यामे गौतमेनोक्ता तत्र यदि समययाग्रामंतदानार्थमेवप्रवेशः । अथदूरतस्तदैकांरात्रिवसेत् । द्वितीयामरण्ये संभावयेत् । उपेक्षकः अचित्तेनैवपि भावेषु कर्मण्डल्वादिषु न तन्निजायत्तंकुर्यात् । अथवा शरीरस्य व्याधिप्रतिकारं न कुर्यात् । अन्येत्वशङ्कुसुकइतिपठन्ति अस्थिरः शङ्कुसुकः तन्निषेधेनचित्तवृत्तिधैर्यमुपदिशति । मुनिः संयतवाग्निन्द्रियः । भावेन चित्तेन समाहितः मनसा विकल्पान्वर्जयेत् । भावेनैव समाहितो न वाङ्मात्रेण ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनभिः पाकसाधनाद्यर्थमप्यपरिग्रहीता निकेतोगृहं तत्परिग्रहशून्योऽनिकेतः उपेक्षकः ग्रामस्यापि भोगसाधनस्याऽभोक्ता असंचयिकः प्राणयान्त्रार्थमपि धनसंग्रहमकुर्वन् । क्वचिदशङ्कुसुकइतिपाठस्तत्रात्मन त्वापवर्गसाधनेषु स्थिरमतिरित्यर्थः । भावसमाहितो मनसा सदा समाधिपरः ॥ ४३ ॥

(४३) शंकुसुको = संचयिको (क, ख, ग, ट, ठ, ड, ण, त, ल, य

= शंकुसुको (च, थ)

(३) कुल्लूकः । अनग्निलौकिकाग्निसंयोगरहितःशास्त्रीयार्गिसमारोप्येति पूर्वमुक्तत्वात् । अनिकेतोगृहशून्यः उपेक्ष-
कः शरीरस्य व्याध्याद्युत्पादे तत्प्रतीकाररहितः । अशंकुसुकः स्थिरमतिः असंचयिक इत्यन्ये पठन्ति मुनिर्ब्रह्ममननाम्नोनस्य
पूर्वोक्तत्वात् भावेन ब्रह्मणि समाहितः तदेकतानमना अरण्ये च दिवारात्रौ वसन् भिक्षार्थमेव ग्रामं प्रविशेत् ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अनग्निरिति । अनिकेतः निकेत आमन्त्रणं तद्रहितः सन्याममाविशेत् । उपेक्षकः शरी-
रस्य व्याध्याद्युत्पत्तौ प्रतीकाररहितः । क्वचिदसंकुसुक इति पाठस्तदात्वसंशयः । भावसमाहितः भावेन ब्रह्मणि समाहितः
॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । अनग्नस्त्यक्तपचनाग्निः । भावसमन्वितो विधेयान्तःकरणः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपेक्षकः प्राप्ते भोगसाधन उपेक्षाशीलः । असंचयिकः प्राणयात्रार्थं अमृहीतधनः ॥ ४३ ॥

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ॥ समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षाभोजनपात्रकपालम् । निकेतो वृक्षमूलानि । कुचेलं स्थूलजीर्णवस्त्रखण्डम् । समता शत्रौ
मित्रे उभयरूपरहिते त्वात्मनि च । मुक्तस्य लक्षणं अविलम्बान्यतो मोक्षस्योच्यते न पुनरियतैव मुक्तो भवति ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कपालं स्थाल्यादिखण्डो भिक्षार्थम् । वृक्षमूलं निवासार्थम् । कुचेलं जीर्णकर्पटचर्मादि
परिधानार्थम् । असहायता एकाकिता । समता मैत्रीप्रवृत्तिः शत्रावपि मुक्तस्य संगान्निर्गतस्य लक्षणं चिह्नम् । एतेन
त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणानीति स्मृत्यन्तरोक्तं लक्षणमनावश्यकमिति दर्शितम् मन्दाधिकारसंन्यासि परत्वात् स्येति
॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । कपालमित्यादिमृन्मयकर्परादिभिक्षापात्रं वा सार्थं वृक्षमूलानि स्थूलजीर्णवस्त्रकौपीनकन्थासर्वत्र ब्र-
ह्मबुद्ध्या शत्रुमित्राभावः । एतन्मुक्तिसाधनत्वान्मुक्तस्य लिङ्गम् ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । भावसमाहितं लक्षयति कपालमिति । कपालं भिक्षापात्रं । वृक्षमूलानीत्यनेन सर्वदानैकवृक्षा-
श्रयः । समता निर्वेता । मुक्तस्यात्मनिष्ठस्य जीवन्मुक्तस्य वा ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । कपालं भिक्षार्थमलाबुपात्रम् । वृक्षमूलानि वृक्षमूलनिवास इति यावत् । कुचेलं जीर्णमलिनवस्त्रधारि-
त्वम् । मुक्तस्य संन्यासिनः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कपालस्थाल्यादिखण्डसमता मैत्रीवृत्तिः मुक्तस्यैतल्लक्षणं अतिवैराग्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

नाभिनन्देत् मरणं नाभिनन्देत् जीवितम् ॥ कालमेव प्रतीक्षेत् निर्देशं श्रुतकोयथा ॥ ४५ ॥

[यैष्यान्हैमन्तिकान्मासानष्टौ भिक्षुर्विचक्रमेत् ॥ दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ १ ॥

नासूर्यं हि व्रजेन्मार्गं नादृष्टां भूमिमाक्रमेत् । परिभूताभिरद्भिस्तु कार्यं कुर्वीत नित्यशः ॥ २ ॥

सत्यां वाचमहिंसां च वदेद न पकारिणीम् । कल्कापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनाम् ॥ ३ ॥] +

+ (ख, च, ज, ट, ठ, ड, ण, ब,) । (१) चिह्नित पुस्तके प्रथमौ द्वौ स्तः (त) चिह्निते प्रथम एव । (ड)
चिह्नितपुस्तके द्वितीयश्लोकस्य पूर्वार्धं (नादृष्टाम्) इत्यत्र (नाज्ञाताम्) इति पाठो दृश्यते ।

(१) मेधातिथिः । अनेनाक्लेशिताभिहिता न मरणकामयेत । नाप्यतिशयलाभार्थीजीवितं कालमेव प्रतीक्षेत यद्यदा भविष्यति तत्तदैवास्त्विति चिन्तयेत् । यथा भृतकोनिर्वेशं भृतिगृहीत्वा कालंपरिपालयति । आहरेत्तस्य मया कर्तव्यमिति नान्तरा विच्छेदे मूल्यलाभः । एवंसंसारक्षयाच्छरीरपाते मोक्षोभवत्येतेन विधिना न त्वेच्छावृत्तेन ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिनन्देताशंसेत् । कालं स्वतःसिद्धंजीवनकालंप्रतीक्षेतानुपालयेत् । निर्देशमाज्ञां । निर्वेशमितिपाठे निर्वेशं भृतिं भृतिशोधनावधिमितियावत् ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । मरणंजीवनंच द्वयमपि न कामयेत्किंतु स्वकर्माधीनंमरणकालमेव प्रतीक्षेत । निर्दिश्यतइति निर्देशोभृतिस्तत्परिशोधनकालमिवभृतकः ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । जीवन्मुक्तश्चेत्कृतं देहस्थित्या तत्राह नेति । भृतकः भृतिमुपजीव्यकर्मकर्ता सयथाकालक्षयेउपरतव्यापारःस्यादेवंकालंप्रारब्धम् ॥ ४५ ॥

[राघवानन्दः । ग्रीष्मेति । तेषुमासेषुक्षुद्रजंतूनांविशेषतःसंचरणं इतरेषुतेषांबाहुल्यमिति भावः ॥ १ ॥]

(५) नन्दनः । निर्देशं भृतिम् । भृतकसादृश्यात्क्रियमाणकर्मफलनैरपेक्ष्यमुक्तम् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । निर्देशोभृतिः ॥ ४५ ॥

[रामचन्द्रः । ग्रैष्मानिति । वर्षासु चतुर्मासेषु एकत्र एकस्मिन्ग्रामे संवसेत् ॥ १ ॥]

[रामचन्द्रः । असूर्यं सूर्यादर्शनमार्गं न गच्छेत् रात्रौ न गच्छेदित्यर्थः ॥ २ ॥]

[रामचन्द्रः । सत्यामिति । कस्यापि अपकारिणींवाचनं वदेत् । कल्कान्वितां सपापां वदेत् । कल्कोऽस्त्री-शमलैनसोः इत्यमरः । च पुनः परुषांवाचनं वदेत् । चकारःसमुच्चयार्थः च पुनः हिंसांवाचनं वदेत् । च पुनः नृशंसाभिधानं वदेत् । तथा पैशुन्यांवाचनं वदेत् । असत्यांवाचनं वदेत् ॥ ३ ॥]

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥ सत्यपूतं वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । चक्षुषा मार्गनिरूप्य यस्मिन्प्रदेशे प्राणिनःपीडां गच्छन्ति तत्र पादंनिदध्यात् । सत्यांवाचंवदेदितिसिद्धे पूतग्रहणंसत्यशब्दस्योपलक्षणतांदर्शयति । तेनापविद्धंभवति । मनसा पूतोमनःपूतः सदा स्यात्परद्रव्याभिध्यानादि न कुर्यात् ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दृष्टिपूतं दृष्ट्या पवित्रत्वेन पदंनिधानस्थानंयदाज्ञातंभवतितदेत्यर्थः क्रियाविशेषणंचैतत् । वस्त्रपूतं वस्त्रेणोत्पूयापनीतजन्तुजातम् । सत्यपूतं सत्यार्थत्वेन शुद्धं । मनःपूतं मनसा समीचीनत्वेन ज्ञातम् ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । केशास्थ्यादिपरिहारार्थं दृष्टिशोधितभूमौ पादौ क्षिपेत् । जलेषु क्षुद्रजन्त्वादिवारणार्थं वस्त्रशोधितंजलंपिबेत् । सत्यपवित्रांवाचंवदेत् । ततश्च मौनेन सह सत्यस्य विकल्पः प्रतिषिद्धसंकल्पशून्यमनसा सर्वदा पवित्रात्मा स्यात् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । दृष्टीति । भूतानामनुकम्पायै दृष्टिपूतमित्यादिचतुष्टयम् । अग्राह्यादपि यदृश्यते तदप्यात्मानिरिक्तंनस्तीतिमनःपूतता । परद्रव्यानभिलाषिता वा प्रतिषिद्धसंकल्पशून्यता वा योगान्निरुद्धतावा ॥ ४६ ॥

अतिवादांस्तिक्षेत नावमन्येत कं चन ॥ न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । शास्त्रमतिक्रम्य यः कश्चिद्वदति सोऽतिवादः अप्रियाक्रोशः । तितिक्षेत क्षमेत नच मनसा

कुध्येदित्यतोवक्ष्यत्याकुष्टः कुशलं वदेदिति । अनेन मनसः क्षोभोविनिवार्यते न कुशलशब्दाभिधानं विधीयते । तदाहि मिथ्यावादी स्यादन्यद्दृष्टेऽन्यत्तु वाचा वदन्नावमन्येतेति । अवज्ञानं कस्यचित्कुर्यात् गुवादिपूजनं नातिक्रमेत् । नचे-
मंदेहं यदि कश्चित्पहरेच्छरीरे तेन सह वैरं कुर्यात् । किमनेन मे शरीरेण नष्टेनानष्टेन वा तेजोमयमे शरीरं भवत्विति ध्या-
येत् ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अतिवादानतिक्रमवादाननिष्ठभाषणानि तितिक्षेत क्षमेत । इमंदेहमाश्रित्य एतदेहसंवर्ध-
नोत्साहेनात्मानं त्वाश्रित्य दुःस्वसाधनैरधर्माद्यैः योगविघ्नकारिभिश्चराक्षसाद्यैर्वैरं विरोधीत्यनेन दर्शितम् ॥ ४७ ॥

(३) कुष्ठूकः । अतिक्रमवादान्परोक्तान्सहेत न कंचित्परिभवेत् । नेमंदेहमस्थिरं व्याध्यायतनमाश्रित्य तदर्थके-
नचित्सह वैरं कुर्यात् ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचातिवादानन्योनोक्तान्सहेतेत्याह अतिवादानिति । देहनिमित्ततद्रक्षार्थम् ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । इमंदेहं विनश्वरमिति यावत् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिवादं अनिष्ठभाषणं तितिक्षेत सहेत् ॥ ४७ ॥

कुप्यंतं न प्रतिकुध्येदाकुष्टः कुशलं वदेत् ॥ समद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । समद्वाराणि च धर्मार्थौ धर्मकामावर्थकामौ कामार्थौ अर्थधर्मौ त्रिवर्गइति अत्राऽवकी-
र्णां विक्षिप्तामेतद्विषयां वाचं वदेदनृतां भेदाश्रयत्वादेतेषां भेदस्य सर्वस्यासत्यत्वादनृतामित्युक्तम् । किंतर्हि मोक्षाश्रयामे-
व वदेत् । अथवा सम शीर्षण्याः प्राणास्ते वाचोद्वाराणि अथवा षडिन्द्रियाणि बुद्धिः सममी एतैर्गृहीतेष्वर्थेषु वाक्प्रवर्तते
समविभक्त्यदित्यन्ये ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । समसु द्वारेषु करणेषु चक्षुस्त्वक्श्रोत्रघ्राणरसनामनोहंकारेषु अवकीर्णां विक्षिप्तां वाचं
तद्विषयेषु विक्षिप्तत्वात् । एतेन चक्षुरादिगृहीतेषु विषयेषु वाचमुच्चारयन्नानृतां वदेदित्यर्थः । बुद्धेस्त्वध्यवसायव्यापारायाहं-
काराद्भेद विवक्षया सतेत्युक्तम् ॥ ४८ ॥

(३) कुष्ठूकः । संजातक्रोधाय कस्मैचित्प्रतिकोधं न कुर्यात् । निन्दितश्चान्येन वाचं भद्रां वदेत् न तु निन्देत् ।
समद्वारावकीर्णमिति चक्षुरादीनि पञ्चबहिर्बुद्धीन्द्रियाणि मनोबुद्धिरित्यन्तःकरणद्वयम् । वेदान्तदर्शन एतैर्गृहीतेषु चेषु वाचा प्रवृत्ते-
रेतानि समद्वाराणीत्युच्यन्ते । एतैरवकीर्णानि विक्षिप्तां तद्गृहीतार्थविषयां वाचं न वदेत् किंतु ब्रह्ममात्रविषयां वदेत् । ननु मनसैव
ब्रह्मोपास्यते । ब्रह्मविषयवागुच्चारणमपि मनोव्यापारः तत्कथं समद्वारावकीर्णत्वविशेषेऽपि ब्रह्मविषयां वदेदित्यन्यविषयां
वदेदितिलभ्यते । उच्यते । अतएवानृतामिति विशेषयति । अनृतमसत्यं विनाशीति यावत्तद्विषया वागप्यनृतोच्यते ।
तेन विनाशिकार्यविषयां वाचं नोच्चारयेत् । अविनाशि ब्रह्मविषयां तु प्रणवोपनिषदादिरूपां वदेत् । गोविन्दराजस्तु धर्मोऽ-
र्थः कामो धर्मार्थवर्थकामौ धर्मार्थकामा इत्येतानि समवाग्विषयतया वाक्प्रवृत्तेर्द्वाराणि तेष्ववकीर्णां विक्षिप्तां सर्वस्य भेदस्या-
सत्त्वात्तद्विषयमसत्यरूपां वाचं न वदेत् । अन्ये तु समभुवनान्येव वाग्विषयत्वात्समद्वाराणि तेषां भेदाद्विनाशित्वाच्चा-
सत्यतया तद्विषयां वाचमसत्यां वदेत्केवलं ब्रह्मविषयां वदेत् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । आकुष्ठःपरेण तमाक्रोष्टारं । समभिभक्षुःश्रोत्रत्वग्जिह्वाघ्राणमनोबुद्धिभिरिन्द्रियैरवकीर्णात-
त्तद्विषयविषयिणींअतएवानृतामनृतविषयत्वात्तैर्गृहीतेषु वाक्प्रवर्तते यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति श्रुतेः । ऋतंच
मनृता वाणी तद्विलारुक्षा अतउक्तं सर्वेन्द्रियक्षोभकारिणींतांवाचंन वदेदिति । सत्यस्य सत्यामित्यादिसत्यंब्रह्म तद्विषय-
णींवाचंकुर्यादिति मौनंकुर्यादिति तात्पर्यार्थः । ओमित्येवंध्यायत्यथात्मानमन्यावाचोविमुञ्चयेत्यादिश्रुतेः ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । बोध्यव्यवसायः प्रथमं आहंकारिकोभिमनोद्वितीयं मानससंकल्पस्तृतीयं पञ्चेन्द्रियनिवृत्तिरूपमा-
लोचनपञ्चकंपञ्चइत्यष्टौवाचोद्वाराणिनिर्गमनमार्गावाचोनिमित्तानीतियावत् । अष्टद्वारावकीर्णावाक्सत्याध्यवसायसहि-
तत्वात् । अहंकारादिसप्तद्वारावकीर्णावाक्सत्याध्यवसायरहितत्वात् । तांनवदेत् स्वयमनध्यवसितमर्थं परस्मै न वदेदि-
त्यर्थः । धर्मोर्थःकामोधर्मार्थोर्धर्मकामावर्थकामौधर्मार्थकामाश्चेति ये केचित्सप्तद्वाराण्याहुस्तेषांपक्षेऽयमर्थः । मोक्षाश्रि-
तामेव वाचंवदेन्नत्रिवर्गाश्रितामिति । अपरे सप्तद्वाराणि सप्तविभक्तयइति व्याचक्षते । चक्षुषी नासिके श्रोत्रे आस्यंचे-
त्यन्ये ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आकुष्ठः कुशलंशुभंवदेत् सप्तद्वारावकीर्णां चक्षुस्त्वक्श्रोत्रघ्राणरसनामनोहंकारेषु विवक्षितां
तद्विषयाधीनां वाचमनृतानं वदेत् ॥ ४८ ॥

अध्यात्मरतिरासीनोनिरपेक्षोनिरामिषः ॥ आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मतत्त्वप्रतिबोधापादनपरमेकाग्रत्वमध्यात्मं तद्वतिस्तदर्थचिन्तापरआसीत् । निरपेक्षइत्युक्ता-
नुवादोविषयान्येभ्योधर्मेभ्योनुष्ठानार्थः । निरामिषोनिःस्पृहः । मांसमामिषम् । तेनस्पृहांलक्षयित्वा प्रतिषेधस्तत्रातिशयवती
षाणिनांस्पृहा । अन्यत्मागुक्तमेव ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्यामरतिरात्मविषये द्दरतिः । सुखार्थी नित्यसुखार्थी ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । आत्मानं ब्रह्माधिकृत्य रतिर्यस्य सोऽध्यात्मरतिः सर्वदा ब्रह्मध्यानपरः आसीनइति त्वस्तिका-
दियोगासननिष्ठः निरपेक्षोदण्डकमण्डल्वादिविषय विशेषापेक्षाशून्यः निरामिषः आमिषविषयाः तदभिलाषरहितः आत्मनो-
देहेनैव सहायेन मोक्षसुखार्थीह संसारे विचरेत् ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाध्यात्मरतिः आत्मानमधिकृत्यप्रवर्ततेऽध्यात्मंतस्य ध्यानंतद्वाचकशब्दोवा । आत्मा
वा रे द्रष्टव्यःश्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यइति तत्रैव रतिःश्रद्धायस्यसतथा । निरामिषः आमिषविषयःमनोमत्स्याकर्ष-
कत्वात्तत्र हेतुः आत्मनैवदेहेन परमात्मना वा शरीरसुखार्थी मोक्षसुखान्वेषी वा ॥ शारीरंकेवलंकर्म कुर्वन्नामोति किल्बि-
षमित्युक्तेः ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि विषयात्मनोऽहंकारोबुद्धिरव्यक्तंजीवः परमात्मा चेतिषड्विंशतिरध्या-
त्मम् । एकएवचरेद्धर्ममित्यत्रासहायत्वस्य प्रतिपादितत्वादासीनोऽध्यात्मरतिस्स्यात् विचरंश्च परमात्मपरःस्यादि-
त्यर्थः ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । निरामिषो निष्प्रतिग्रहः ॥ ४९ ॥

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राद्विद्यया ॥ नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । उत्पातादिध्यान्तरिक्षभौमाउपरागग्रहोदयकेतूदयदिग्दाहावनिचलनादयस्तत्फलं कथ-
येद्विक्षालिप्सया । निमित्तंगृहादौ स्थित्यादि । नक्षत्रविद्याद्यल्लोकाकर्मण्यायान्नक्षत्रमित्यादि । अद्विद्या ह-

स्तलेख्यादिलक्षणम् । अनुशासनं राज्ञस्तत्त्वकृतीनां एवंयुक्तं वर्तितुं एतेन सन्धिरेनेन विग्रहद्वयं किमिति कृत-
मिदं किन् करोषीति वादोऽभिमानहेतुकः शास्त्रार्थविप्रतिपत्तौ साधनदूषणाद्युपन्यासः ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्पातउल्कापातादिरशुभसूचकः निमित्तमुल्कादिचेष्टितंशुभसूचकं ताभ्यां तत्सूचनी-
योपदेशेन । नक्षत्रविद्या नक्षत्रगुणदोषज्ञानं अङ्गविद्या व्याकरणादिवेदाङ्गज्ञानं । अनुशासनं वेदाभ्यापनादि वादोविगृ-
ह्यकथां कृत्वा जयः ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । भूकम्पाद्युत्पातचक्षुःस्पन्दादिनिमित्तफलकथनेनाद्याश्विनीहस्तरेखादेरीदृशं फलमिति नक्षत्राङ्गविद्यया
ईदृशोनीतिमार्गद्वयं वर्तितव्यं अनुशासनेन शास्त्रार्थकथनेन च कदाचिन् भिक्षालब्धुमिच्छेत् ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । एतादृशस्य भिक्षोरुपाधिनिराह नेति । नचोत्पातनिमित्ताभ्यां उत्पातोभूमिकम्पः चक्षुरादि-
स्फन्दोनिमित्तं तयोः फलकथनेन नक्षत्रविद्या ग्रहसंचारादिनिर्णयः अङ्गविद्या व्याकरणादि ताभ्यांच । नानुशासनवादा-
भ्यामनुशासनमुपदेशः वारश्छलवितर्कात्मकः ताभ्यामपि न भिक्षां लिप्सेत कर्हिचिदत्यन्तकष्टदशायामपीत्यन्वयः
॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । उत्पातोऽद्भुतम् । निमित्तं वायसस्वरादिः । नक्षत्रविद्या ज्योतिःशास्त्रम् । अङ्गविद्या सामुद्रिकम् ।
चिकित्सावा । अनुशासनं शिष्यपरिग्रहः । वादस्तर्कः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । नक्षत्राङ्गविद्यया ज्योतिर्विद्यया षडङ्गया अनुशासनवादाभ्यां वेदाध्ययनकथाप्रवर्तिता-
भ्यां न भिक्षालिप्सेत ॥ ५० ॥

न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ॥ आकीर्णं भिक्षुकैर्वा अन्यैरागारमुपसंभ्रजेत् ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । आकीर्णं यत्र बहवो न लाभाय संघटितास्तं प्रदेशं भिक्षार्थं वर्जयेत् ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तापसैः व्रतस्थैः अन्नार्थं वने चरद्भिः ग्रामेवाप्रविष्टैः ब्राह्मणैः तदन्यैर्भिक्षार्थं भिष्वैः ।
तथान्यैः पाषण्ड्यादिभिः पूर्वोक्तव्यतिरिक्तैर्भिक्षुकैः आकीर्णं व्याप्तं नोपसंभ्रजेत् तेषामेवोपरोधमिया ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । वानप्रस्थैरन्यैर्वा ब्राह्मणैर्भक्षणशीलैः पक्षिभिः कुक्षुरैर्वा व्याप्तं गृहं भिक्षार्थं न प्रविशेत् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । सोऽपि श्वादिभिराकीर्णं गृहं भिक्षार्थं न गच्छेदित्याह नेति । तापसैर्विरक्तवानप्रस्थैः ब्राह्मणैः
ब्रह्मनिष्ठैः भिक्षुकैः संन्यासिभिः अन्यैः चातुर्वर्ण्यसाधारणदुःखितैः आक्रान्तागारं भिक्षार्थं संन्यासी नोपसंभ्रजेदित्यन्वयः
॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तापसादिभिराकीर्णं आगारं गृहं नोपसंभ्रजेत् । वयोभिः पक्षिभिः शुकादिभिः अन्यैर्वा भ्वांक्षा-
दिभिः आकीर्णम् ॥ ५१ ॥

कूमकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ॥ विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । पात्राणि वक्ष्यति । दण्डास्त्रयः त्रिदण्डी हि सः । कुसुम्भः कमण्डलुः न महारजनम् । उत्तर-
श्लोकार्थस्यार्थः प्राग्विहित एव ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नीचकेशादिर्मासिमासि क्षौरादिकर्मणा । क्वचित् कूमकेशनखश्मश्रुरिति पाठस्तत्र कूमपदं

छिन्नामात्रपरम् । छेदनं च क्षुरेणैव केशानां स्मृत्यन्तरदर्शनात् । पात्री भिक्षापात्रवान् । दण्डी एकेनत्रिभिर्वा । कुसुम्भं कमण्डलुः । नित्यं विचरेन्नैकत्र तिष्ठेत् ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । कृमिकेशनखश्मश्रुर्भिक्षापात्रवान्दण्डीकुसुम्भःकमण्डलुस्तद्युक्तः सर्वप्राणिनोऽपीडयन्सर्वदा परिभ्रमेत् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋतुसन्धिषु वापयेदिति श्रुतिमाश्रित्याह कृमेति । कृमानि छिन्नानि केशादीनि यस्य सः । कुसुम्भं कमण्डलुरुदकाधारः स च मृदादिविकारः मृत्पात्रं अलाबुपात्रं दारुपात्रं चेति श्रुतेः । भिक्षापात्रं त्रिदण्डिनामेव नैकदण्डिनाम् पाणिपात्रमुदरपात्रं वेति श्रुतेः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । कृमिरुक्तं गुममिति यावत् । केशश्मश्रुग्रहणादन्यतोरोमवपननिषेधः । पात्रं भाजनं तद्वा पात्री । कुसुम्भवान्कुसुम्भकरः ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुसुम्भं कमण्डलुः तद्वान् ॥ ५२ ॥

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ॥ तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतैजसानि सुवर्णाद्यघटितानि पात्राणि भिक्षायाजलस्य च निर्व्रणान्यच्छिद्राणि । अद्भिरम्मात्रेण चमसानामिव निर्लेपत्वे लेपसंभवे तु तदपनयोऽपि द्रव्यान्तरेण कार्य इति ग्राह्यम् ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । सौवर्णादिवर्जितानि निश्छिद्राणि भिक्षोर्भिक्षापात्राणि भवेयुः । तथायमः ॥ सुवर्णरूप्यपात्रेषु ताभ्रकांस्यायसेषु च । गृह्णन् भिक्षान् धर्मोऽस्ति गृहीत्वा नरकं वज्रेत् ॥ तेषां च यतिपात्राणां जलेनैव तु शुद्धिः यज्ञे चमसानामिव ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अतैजसानीति । निर्व्रणानि निश्छिद्राणि । तैजसे तु ॥ सुवर्णरूप्यपात्रेषु ताभ्रकांस्यायसेषु च । भिक्षां दत्त्वा न धर्मोऽस्ति गृहीत्वा नरकं वज्रेदिति यमवचनात् । तैजसपात्राः स्वीकृतिः । तत्र भक्षणे न दोषः । प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिरिति स्मरणात् । अद्भिरिति । गोवालच्छेददाहानां स्नातकादिपात्रे प्राप्तानान्निवृत्त्यर्थं चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन चेत्युक्तेः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । अतैजसान्यलोहमयानि । शौचं भोजनकृते ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य यतेः अतैजसानि अधातुकानि तेषां पात्राणां अद्भिः शौचं प्रक्षालनं स्मृतम् ॥ ५३ ॥

अलाबुं दारुपात्रं च मृन्मयं वैदलं तथा ॥ एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैदलं वंशादिविदलकृतं । यतिपात्राणि भिक्षार्थं जलार्थं च ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । तान्येव दर्शयति अलाबुमित्यादि । अलाबुदारुशृत्तिकावंशादिखण्डनिर्मितानि यतीनां भिक्षापात्राणि स्वायम्भुवो मनुरवदत् । वैदलं तस्त्वक्निर्मितमिति गोविन्दराजः ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतैजसानीत्युक्तं विवृणोति अलाबुमिति । वैदलं वंशपर्वात्मकं विशिष्टपत्रनिर्मितं वा ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । वैदलं वेणुदलनिर्मितम् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैदलं वैणवम् ॥ ५४ ॥

एककालंचरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ॥ भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । भैक्षकार्यस्य भोजनस्यैककालता विधीयते न पुनर्भैक्षचरणस्यैव । द्विर्भोजनप्रतिषेधोत्राऽभिसंहितस्तत्र सक्तुश्चरित्वा द्वितीयस्मिन्काले शेषयित्वा न भुञ्जीत तदर्थो भोजनप्रतिषेधः । अतएवाह न प्रसज्येत विस्तरइति । द्वितीयभोजनार्थितया हि विस्तरः प्राप्नोति । एकारामस्य न भृत्यार्थेन भैक्षविस्तरइति हेतुब्रुवन्सक्तुद्रोजनेपि सौहित्यनिषेधति ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विस्तरे विस्तारे भिक्षाबहुत्वे न प्रसज्येतैककालंचरन्पि । प्रसक्तिनिषेधादैवाधिपामौ दोषाभावः । विषयेषु रुयादिषु आकाङ्क्षाया अवकाशलाभेन प्रसारात् ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । एकवारंप्राणधारणार्थं भैक्षंचरेत् । तत्रापि प्रचुरभिक्षाप्रसङ्गं न कुर्यात् यतो बहुतरभिक्षाभक्षणप्रसक्तोयतिः प्रधानधातुवृद्ध्या रुयादिविषयेष्वपि प्रसज्यते ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । भिक्षाकालस्य नियममाह एकेति । बहुभिक्षणे बहुवारभिक्षणे च दोषमाह भैक्षइति । विषयेषु स्त्रीभोगाद्यनर्थेषु ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । विस्तरे भिक्षाबहुत्वे ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विस्तरे भिक्षाविस्तरे न प्रसज्येत न संसक्तो भवेत् ॥ ५५ ॥

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ॥ वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । भुक्तवन्तो जनायस्मिन्काले सभुक्तवज्जनः । एवंविधूमादयोपि । शरावाणां संपातउच्छिष्टानां भूमौत्यागः सयदाऽतीतो भवति । सर्वेणैतेन प्रथमे पाककाले भिक्षादानावसरानिवृत्तोयदा भवति तदा भिक्षितव्यमित्याह विधूमइत्यादिना द्वितीयपाकप्रवृत्तिमाह । सन्नमुसलाऽवघट्टनान्निवृत्ताः स्थापिताः ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधूमइति न पाककालइत्यर्थः । सन्नमुसलइति न पाकार्थमन्ननिष्पादन काले । व्यङ्गारे न पाकनिष्पत्यनन्तरकालएव । भुक्तवज्जने न भुञ्जानेषु । वृत्ते शरावसंपाते भुक्तवत्त्वपि जनेषु न भिक्षुकेभ्यो भिक्षायां दीयमानायां शरावसङ्घट्टशब्दे वर्तमानइत्यर्थः । एतेन तत्तदुत्तरकालप्रतीक्षणासंभवे तत्तदव्यर्वाहितपूर्वकालभैक्षचरणनियमउक्तः । मुख्यभिक्षाकालप्रतीक्षायांचापर्युषितालाभे पर्युषितमप्याददीतेति गम्यते ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । विगतपाकधूमे निवृत्तावहननमुसले निर्वाणपाकाङ्गारे गृहस्थपर्यन्तभुक्तवज्जन उत्सृष्टशरावेषु त्यक्तेषु सर्वदा यतिर्भिक्षांचरेत् । एतच्च दिनशेषमुहूर्तरत्रयरूपसायान्होपलक्षणम् । तथाह याज्ञवल्क्यः । अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायान्होपलक्षणम् । अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायान्होपलक्षणम् ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । एककालेपि प्रातरादिनिवर्तयन्नाह विधूमेत्यादि । गतपाकधूमे सन्नमुसले निवृत्तावघातमुसले व्यङ्गारे पाकाङ्गारनिवृत्तौ भुक्तवज्जने गृहस्थस्यापि भोजननिवृत्तौ वृत्ते शरावसंपाते पविष्येणनिवृत्तौ । एतेषां प्रत्येकसंमुदाययोरननुगमात् षष्ठकालैकभोजनेतात्पर्यम् तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायान्होपलक्षणम् । इदं सर्वयाचितपरंतच्चमाधुकरं असंकुमतात्कालिकोपपन्नमिति त्रिविधं । असंकुमं करपात्रमिति प्रसिद्धं । अयाचितं द्विविधं प्राक्प्रणीतमयाचितमिति । प्राक्प्रणीतं निमित्तं अत्र तु दातुरनुरोधात्कालानियमोऽयाचितेपि तथा ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । भिक्षणे कालनियममाह विधूमइति । विधूमत्वादिविशेषणैरपराद्धकालोलक्ष्यते ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शरावसंपातेवृत्ते निवृत्ते प्रक्षालितेत्यर्थः । एतादृशे कालेयतिभिक्षांचरेत् ॥ ५६ ॥

अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ॥ प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । ईदृशे काले कुतश्चिन् लभ्यते तदा विषादश्चित्तपरिखेदो न ग्रहीतव्यः । लाभालाभयोर्हर्षविषादौ न ग्राह्यौ प्राणयात्रिकी प्राणधारणार्था मात्रा परिमाणभैक्ष्यस्य । अनेनैतद्दर्शयति भैक्षासंभवे प्राणयात्रा मूलफलमूलोदकादिभिरप्यनन्यपरिगृहीतैः कर्तव्या मात्रा पात्रदण्डादि तत्र सङ्गः प्रयत्नेनोपार्जनम् । ततोविनिर्गतोनिवृत्तः अकाम-इति यावत् ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राणयात्रिकमात्रः प्राणस्थित्यर्थमात्रप्रवृत्तः । मात्रा परिच्छदः कम्बलादिः तत्र सङ्गाद्विनिर्गतो बहिर्भूतः ॥ ५७ ॥

(३) कुड्डूकः । भिक्षादेरलाभे न विषादेत् लाभे च हर्षं न कुर्यात् । प्राणस्थितिमात्रोपचितान्नभोजनपरः स्यात् । दण्डकमण्डलुमात्रास्वपीदमशोभनं त्यजामीदं रुचिरं गृह्णामीत्यादिप्रसङ्गं न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मिन्समयेऽपि लाभालाभयोरौदासीन्यमाह अलाभइति । लाभः प्राप्तिरपि । न हर्षयेन्न मोदयेत् । एनंयति । प्राणयात्रिकमात्रं स्यात् प्राणस्य यात्राव्यवहारसामर्थ्ययावन्मात्रेण तत्प्राणयात्रिकं तावन्मात्रं स्वीकृतं तेन सः । मात्रासंगाद्विनिर्गतः मात्रातु दण्डकमण्डल्वादि तेष्वपि इदमशोभनं त्यजामि इदंशोभनं गृह्णामीत्यभिनिवेशरहितः इन्द्रातीतो वा ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । उदरपूरणविधिः । मात्रा तत्र सङ्गो मात्रासङ्गः ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अलाभे भिक्षालाभे न विषादी स्यात् । प्राणयात्रिकएव स्यात् । यावद्वृत्तेन प्राणानां यात्रानिर्वाहः स्यात्तावदेव ग्राह्यं नाधिकमित्यर्थः । मात्रासंगात् मात्रा परिच्छदः दण्डकमण्डलुकम्बलादिः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धावा तस्मात् विनिर्गतः विरहितः भवेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ॥ अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । अभ्यर्च्ययंददाति सोऽभिपूजितलाभः तं जुगुप्सेतेति निन्देद्गृहेत अतश्च निन्दितं न समाचरेत् सर्वशः सर्वकालं एकमप्यहस्तादृशं भैक्षं न गृह्णीयात् । उत्तरेऽर्थवादः । नहि मुक्तस्य बन्धसंभवः ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिपूजिताः ससमानालाभाः । जुगुप्सेतेति त्यजेदित्यर्थः । बध्यते अभिपूजितदातरि-प्रत्युपकाराभिसन्धिना ॥ ५८ ॥

(३) कुड्डूकः । पूजापूर्वकभिक्षालाभं सर्वकालं निन्देन्न स्वीकुर्यादित्यर्थः । यस्मात्पूजापूर्वकलाभस्वीकारे दातृगोचर-लेहममत्वादिभिरासन्नमुक्तिरपि यतिर्जन्मबन्धाल्लभते ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । पूजापूर्वकभैक्ष्यप्रसक्तिरतीवानर्थायेत्याह अभीति । अजुगुप्सिनेत्वाह । मुक्तोपि जीवन्मुक्तोपि बध्यते । गर्वासक्तिभ्यामिति शेषः ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । मुक्तोऽसक्तः ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभि सर्वतः पूजितान् लाभान् जुगुप्सेत् ॥ ५८ ॥

अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ॥ क्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । रहोर्निर्जनोदेशस्तत्र स्थानासने कर्तव्ये एकारामतायाः फलमिन्द्रियजयोऽनेन प्रदर्श्यते । अथवा निष्कुतूहलतानेनोच्यते । यत्र बह्वोजनसंघाताः स्त्रीपुंसात्मकाविचित्राभरणादृश्यते न तत्र क्षणमपि तिष्ठेत् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रहएकान्ते यत्स्थानं तत्रासनेन ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । आहारलाघवेन निर्जनदेशस्थानादिना च रूपादिविषयैराकृष्यमाणानीन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव दृष्टार्थमाह अल्पान्नाभ्यवहारेणेति । तथाच गीता । विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवा-
कायमानसइत्यादि ॥ विषयैर्क्रियमाणानीन्द्रियाण्याकृष्यमाणानि विषयेभ्योनिवर्तयेदित्यन्वयः ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अल्पान्नानामभ्यवहारेण च रहःस्थानासनेन विषयैः शब्दादिभिः क्रियमाणानीन्द्रियाणि निव-
र्तयेत् ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणांनिरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ॥ अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । निरोधः स्वविषयप्रवृत्तिमतिबन्धः । अमृतत्वाय कल्पते अमृतत्वाय समर्थोयोग्योभवती
त्यर्थः । ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रियाणांनिरोधेन यः कृतोरागद्वेषक्षयस्तेन ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् इन्द्रियाणामित्यादि । इन्द्रियाणांनियग्रहणं रागद्वेषाभावेन च प्राणिर्हिंसाविरतेन च मोक्षयो-
ग्योभवति ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्कारणमन्येन समुच्चित्य तत्र फलमाह इन्द्रियेति । एतैस्त्रिभिरमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते
समर्थः स्यात् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियाणांनिरोधोऽनियग्रहः ॥ ६० ॥

अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ॥ निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मज्ञानमेतदपीतिदर्शयति । परमार्थभावनाप्रसंख्यानप्रसंख्यानमिदमुच्यते दुःखात्मक
संसारस्वरूपनिरूपणम् । कथन्नामायं प्रव्रज्याभैक्षचर्यादिशरीरक्लेशास्तु सुखदस्वजनेभ्योपुत्रदारधर्मविभवत्यागदुःखहेतु-
परीगमस्य विरोधतः स्वच्छन्दतश्चाविगुणमनुष्ठास्यति । मनुष्याणांगतिर्दुःखबहुला कर्मदोषेभ्यः प्रतिषिद्धसेवनेभ्योर्हिंसास्ते-
यपारदार्यपारुष्यापैशुनानिष्टसंकल्पादयः समुद्भवन्ति इहैव जीवलोके दारिद्र्याधिपरिभवाद्वा विकल्पादयोदातव्याः फलोप-
भोगाः । अमुत्र निरये नरके पतनं मूत्रपुरीषाद्यभेद्यस्थाने कृमिकीटादिजन्म यमगृहे च यातनाः कुम्भीपाकादयः दमपर-
मवेक्ष्यम् ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गतीर्व्याचष्टे निरग्रहति । निरये नरके यातनास्तीव्रदुःखानि । यमक्षये यमगृहे ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींइन्द्रियनियमोपायविषयवैराग्याय संसारतत्त्वचिन्तनमुपदिशति अवेक्षेतेत्यादि । विहिता-
करणनिन्दिताचरणरूपकर्मदोषजन्त्यामनुष्याणांपशूनादिदेहप्राप्तिनरकेषु पतनंयमलोके नरकस्थस्य निशितनिर्निश्चिच्छेद-
नादिभवास्तीव्रवेदनाः श्रुतिपुराणादिषूक्ताश्चिन्तयेत् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । वैराग्यविना नमोक्षइति वैराग्योपायमाह अवेति पञ्चभिः । अवेक्षेत शास्त्रादष्टोपपत्तिभिः । कर्मदोषेति कर्म पुण्यापुण्यं दोषोरागादिः तदुद्भवागतीर्जन्मानि । निरये असिपुत्रादिनरके यातना असह्यदुःखं यमक्षये यमपुर्याम् ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । यातनानरकपतनात्पूर्वमेवानुभवितव्यः पीडाविशेषः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वक्ष्यमाणगतागतीरवेक्षेत । यमक्षये यमलोके ॥ ६१ ॥

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथा ऽप्रियैः ॥ जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । अवेक्षेतेति क्रियापदसंभवात् द्वितीया । प्रियाः पुत्रादयोबान्धवास्तैर्वियोगोप्राप्तकाले मृतैः । अप्रियैः शत्रुसंग्रहगमनादिभिः संयोगः । जरया चतुर्थे वयस्य वस्था विशेषोजरा तथाभिभवनं शरीराकारनाशः । अशक्तिः इन्द्रियवैकल्यासश्वासादि व्याधिबाहुल्यं सर्वेषामकाम्यता उपहास्यतेत्यादिज्वराभिभवः । व्याधिभिः प्रागपि जरसा उपपीडनं केषांचित् । अथ महती तृष्णा एवस्थितस्यापि भवति एवर्ताहं ह्यमप्रतीकारोनिच्छतोप्युत्पद्यते ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । इष्टपुत्रादिवियोगमनिर्वाहसकादियोगंजरयाभिभवनं व्याध्यादिभिश्चोपपीडनं कर्मदोषसमुद्भवमनुचिन्तयेत् ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचात्र विप्रयोगं वियोगं प्रियैः पुत्रादिभिरिहामुत्राऽप्रियैः । शात्रवादिभिः ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । अवेक्षेतेत्यनुवर्तते ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । संसारस्वरूपमाह विप्रयोगमिति चतुर्भिः । जरयाचाभिभवनं जरया वलीपलिताद्यभिभवंरूपविपर्ययं अवेक्षेत पश्येत् । व्याधिभिः उपपीडनं अवेक्षेत । प्रियैः पुत्रादिभिः अप्रियैः चौरव्याघ्रादिभिः ॥ ६२ ॥

देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संभवम् ॥ योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राणानामुत्क्रमणमन्तर्विच्छेदः दुःसहा च प्राणपीडा । गर्भे संभवः । तत्र नानाविधदुःखं इन्द्रियाणामनुद्देकमादुभयतः कुक्षिस्थस्य मातृसंबंधिनाऽऽहारेण अतिशीतोष्णेन हीनातिमात्रेण चोक्ता पीडा । योनिकोटिसहस्रेषु सृतीः सरणानि प्राप्तास्तिर्यक्प्रेतरुमिकीटपतङ्गश्वाद्याः क्षेत्रज्ञस्य । ननुच विभुरन्तरात्मेप्यते नित्यश्च तस्य सकल जगद्व्यापिनः कुलउत्क्रमणं क्वच योनिसरणं संभवोपि गर्भे नित्यस्यानुपपन्नः उच्यते अस्ति केषांचिद्दर्शनं यथायमन्तः शरीरमंगुष्ठमात्रः पुरुषस्तिष्ठति तन्मात्रमनोबुद्ध्यहंकारात्मकः सयावत्संसारमेति धर्मस्तस्य चोपचित्तस्य चैतन्यशक्तिगर्भोभवति । अतस्तदीयधर्माऽन्तरात्मन उपचर्यन्ते । अथवा तस्य भावार्थाये प्राणादयस्तेषूत्क्रामत्सुसमुत्क्रामतीत्युच्यते । एवंसंभवोपि द्रष्टव्यः पुनश्चैताद्वादशेवक्ष्यामः किं बहुना ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्क्रमणमात्मनः । योनिर्जातिः । सृतीः संसरणानि ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्मादेहादस्यजीवात्मन उत्क्रमणंतथा च मर्माभिर्द्धिमहारोगपतितस्य श्लेष्मादिदोषनिरुद्धकण्ठस्य महतीवेदनांगर्भेचोत्पत्तिदुःखबहुलांश्चशृगालादिनिरुष्टजातियोनिकोटिसहस्रगमनानि त्वकर्मबन्धान्यनुचिन्तयेत् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्मात् स्थूलदेहात् । सृतीर्जन्मानिअन्तरात्मनः लिङ्गदेहस्यअवेक्षेतेत्यनुषङ्गः ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । सृतिः संसृतिः । अन्तरात्मनोजीवस्य ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्माद्देहात् प्राणभाण्डात् । क्रमणं निष्क्रमणं अवेक्षेत । अभ्यन्तरात्मनः जीवस्य सृती-
गतीः जन्मानि योनिकोटिसहस्रेषु अवेक्षेत तद्यथा श्वशूकरस्त्रोरगाद्यनेकजातिषु जन्मानि पश्येदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ॥ धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मात्प्रभव उत्पत्तिः । दुःखेन योयोगः पीडानुभवः । धर्मउक्तलक्षणोयः पदार्थस्ततः सुखे-
नाक्षयेन संयोगः । एतदप्यन्त्यं पारिव्राज्यं च मुख्यो धर्म इत्यभिप्रायः ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मार्थप्रभवं धर्मरूपादर्थादर्थ्यमानादनुष्ठीयमानात्प्रभूतं तत्र प्रवृत्तं ख्यातं सुखसंयोगं स्वर्गा-
दौ तथानिवृत्ताधर्मादक्षयं सुखसंयोगमिति विवेकः ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । शरीरवतां जीवात्मनामधर्महेतुकं दुःखसम्बन्धं धर्महेतुकोऽर्थो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्रभवं मोक्षलक्षणमक्ष-
यं ब्रह्मसुखसंयोगं चिन्तयेत् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मार्थप्रभवमिति धर्मप्रभवो योर्थः ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्रभवं मोक्षलक्षणं अन्यसुखस्य मुख्यत्वा-
क्षयत्वानुपपत्तेः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । धर्मानुष्ठानज्ञानमेव प्रधानं न लिङ्गमित्याह अधर्मेति ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधर्मप्रभवं अधर्मस्य उत्पन्नं अवेक्षेत । धर्मार्थयोः प्रभवं अवेक्षेत ॥ ६४ ॥

सूक्ष्मतां चान्वेक्षेत योगेन परमात्मनः ॥ देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । योगश्चित्तवृत्तिस्थैर्यं यथा पतञ्जलिना दर्शितं तेनात्मनः क्षेत्रज्ञस्य सूक्ष्मतामन्वेक्षेत शरी-
रादौ प्राणादौ वानात्मबुद्धिः कर्तव्या । किं तर्हि योगजेन ज्ञानातिशयेन सर्वेभ्य एतेभ्योऽन्तर्बाह्यस्तत्वेभ्योऽप्यतिरिक्तो बो-
द्धव्य इत्येवं परमेतत् । न तु स्थूलादिविकल्पा आत्मनस्सन्ति । यथा चोत्तमेषु देवादिशरीरेष्वस्योपपत्तिः । शरीराधिष्ठा-
तृतया फलोपभोगः सर्वगतस्यापि सतः एवमधमेषु तिर्यक्मेतपि शाचादिषु । एकत्वपक्षे परमात्मविभूतय एव क्षेत्र-
ज्ञा इति । अतः परमात्मनो गतीरन्वेक्षेतेत्युक्तम् ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योगेन ध्यानेन । सूक्ष्मतामति यत्नाधिगम्यतामवेक्षेत सदा चिन्तयेत् तेन हीनाभ्यासं मध्ये-
विच्छिनत्ति । उपपत्तिमुत्पत्तिम् ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । योगेन विषयान्तरचित्तवृत्तिनिरोधेन परमात्मनः स्थूलशरीराद्यपेक्षया सर्वान्तर्यामित्वेन सूक्ष्म-
तां निरवयवतां तत्त्यागादुत्कृष्टापकृष्टेषु देवपश्वादिशरीरेषु जीवानां शुभाशुभफलभोगार्थमुत्पत्तिमधिष्ठानमनुचिन्तयेत् ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सूक्ष्मतामिति । योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन । परमात्मनः सूक्ष्मतां निरवयवतया सङ्गतां ।
उत्पत्तिं घटाकाशवदभ्यासवशात्तत्पतीति । उत्तमेषु देवादिषु अधमेषु पश्वादिषु उत्तमाधमेषु नृष्वपि ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । संसारस्वरूपापेक्षानन्तरं किं कार्यमित्यत आह सूक्ष्मतामिति । योगेन योगाभ्यासेन परमात्मनः
सूक्ष्मतां दुर्ग्रहतामवेक्षेत ॥ ६५ ॥

दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ॥ समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ६६ ॥

(६६) दूषितोऽपि = भूषितोऽपि (क, ग, घ, च)

= गृहस्थोऽपि (ख)

(१) मेधातिथिः । भूषितःकुसुमकटकाद्याभरणैः धर्मःपरिव्राजकस्ययद्विहितमात्मोपासनादि तद्यत्नतश्चरेत् । यस्मिन्नाश्रमेयोविहितस्तंचरेत् । नत्रिदण्डादिलिङ्गधारणमात्राद्यतिमात्मानं मन्येत अपितु समःसर्वेषु भूतेषु स्यात् । रागद्वेषलोभान्यत्नतः परिहरेदतितात्पर्यम् । न लिङ्गत्यागे नभूषणाभ्यनुज्ञानम् ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूषितोपि सगादिना गृहस्थोपीत्यर्थः । धर्मयोगधर्म यत्रतत्रेति वानप्रस्थब्रह्मचर्याश्रमस्थोपि । समः सर्वत्र मैत्रीप्रवृत्तः । लिङ्गं परिव्राजकलिङ्गदण्डकरकादि । धर्मस्य योगधर्मस्य कारणम् ॥ ६६ ॥

(३) कुट्टूकः । यस्मिन्कस्मिंश्चिदाश्रमे स्थितस्तदाश्रमविरुद्धाचारदूषितोऽप्याश्रमलिङ्गरहितोऽपि सर्वभूतेषु ब्रह्मबुद्ध्या समदृष्टिः सन्धर्ममनुतिष्ठेत् । नहि दण्डादिलिङ्गधारणमात्रधर्मकारणं किंतु विहितानुष्ठानम् । एतच्च धर्मप्राधान्यबोधनायोक्तं नतुलिङ्गपरित्यागार्थम् ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दूषितोपीति । आश्रमलिङ्गरहित्येन दूषितोभ्रष्टः अभिशस्तोवा रुयादिना । समस्तुल्योदूषकेष्वपि धर्मचाश्रमधर्मचरेत् यत्र कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसेषु ब्रह्मचर्याद्याश्रमेषु वा । त्वस्वधर्मन्यजेदिति । यद्वा रुयादिसंगदोषयुक्तोपि धर्ममधिष्ठानतया सर्वधारणाद्ब्रह्म तच्चरेत्प्रायेत् । अतएवाह । समइति ब्रह्मैव सर्वभूतेषु धारकतया वर्तमानत्वात् । नाहमस्म्यधिकारीति बुद्ध्यातत्त्यक्ताश्रमान्तरप्रायश्चित्तान्तरंवा नाश्रयेत् । तथोक्तं ॥ यदि दैवात्प्रमादेन योगी कुर्याद्विगर्हितं । योगेनैव दहेदहो नान्यार्त्तिकचित्समाचरेत् ॥ उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च । प्रविश्य रजनीपादंब्रह्मध्यानाद्यपोहतीति ॥ कुसुमकटकमुकुटाद्यैर्भूषितइति मेधातिथिः तथासति । समइत्यादि न चारु ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषु भूतेषु समः सर्वत्र मैत्रीपरः लिङ्गं आश्रमलिङ्गं स्वरूपं धर्मकारणं न भवेत् ॥ ६६ ॥

फलंकतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ॥ न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । कलुषितमुदकंकतकवृक्षफले निक्षिप्ते प्रसीदति त्वच्छं शुद्धरूपतामापद्यते । किंतु न तस्य फलस्य नामग्रहणेन तन्निर्मलीभवति अपित्वनुष्ठानमपेक्षते एवंलिङ्गधारणंफलनामस्थानीयं न तावन्मात्रात्सिद्धिर्यावदेकारामतोपासनसर्वसमतादिधर्मो नानुष्ठितः । पूर्वशेषार्थवादः ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नन्वेवं संन्यासोविफलस्तंविनाप्यपेक्षितसिद्धेरतआह फलमिति । यथा कतकमानयेति कतकनामग्रहणे प्रयोजकेन कृते यदि प्रयोज्येन तदानीय पिष्ट्वा दीयते ततो जलं प्रसीदति तथात्र लिङ्गधारणं नामग्रहणस्थानीयं प्रधानसाधनंतु कतकावयवप्रक्षेपस्थानीयं कर्मफलं संन्यासएवेति प्रधानत्यागे न लिङ्गधारणमात्रप्रयोजकं । तथा यद्यपि जलस्य कलुषितस्य विक्षिप्तस्य चित्तस्य व्याक्षेपप्रसादरूपहेतुतया संन्यासस्य तदङ्गतयाच लिङ्गधारणस्यास्त्येवोपयोगोयथा कतकेऽसन्निहिते तदाहरणार्थं नामग्रहणस्य तत्प्रक्षेपस्य च जलप्रसादने नतु सर्वत्र गार्हस्थ्ये वर्तमानस्यापि शुद्धाशयतया चित्ते व्याक्षेपशून्ये जलइव त्वतःप्रसन्ने कतकप्रक्षेपस्य संन्यासतल्लिङ्गधारणयोरनुप्रयोगादित्याशयेनाम्बुप्रसादादिप्रदोषसंदानेनोदाहरणं कृतमिति मन्तव्यम् ॥ ६७ ॥

(३) कुट्टूकः । अत्रदृष्टान्तमाह फलमिति । यद्यपि कतकवृक्षस्य फलंकलुषजलस्त्वच्छताजनकंतथापि तन्नामोच्चारणवशान्न प्रसीदति किंतु फलप्रक्षेपेण एवंलिङ्गधारणमात्रधर्मकारणं किंतु विहितानुष्ठानम् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मचरणविनाऽऽश्रमाभिमानोव्यर्थइत्याह फलमिति । कतकफलचूर्णपङ्क्तिं पायसि क्षिप्तं

कर्मन्नाशयति । त्वयंच नश्यति न तु तत्फलनामेत्यभिप्रायः लिङ्गधारणाय प्रयोजकमव्याजिन धर्मानुष्ठानमेव परलोकहेतु रिति ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । अत्रदृष्टान्तमाह फलमिति । यथा कतकतरुफलमलनिर्हरणेन जलंप्रसादयति एवंधर्मोऽनादिकर्म-मलनिर्हरणेनात्मानंप्रसादयति । यथा कतकफलनामग्रहणादेव न वारिप्रसीदति तथा धर्मलिङ्गधारणादेवात्मा न प्रसीदती-त्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र दृष्टान्तमाह फलमिति । तस्य फलस्य नामग्रहणादेव वारि न प्रसीदतिन निर्मलंभवति तथा-श्रमधारणाद्धर्मन भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ॥ शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं दृष्टिपूतपादन्यसेदिति तस्यप्रयोजनप्रदर्शनश्लोकीयम् । शरीरस्यात्ययेपि शरीरपी-डायामपि सत्यां रात्रावहनि वा तृणास्तरणे शयनार्थमास्तीर्णैपि शरीरनिषङ्गोऽनवेक्ष्यादृष्टा कर्तव्योऽस्मिन्व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तम् । अथवा अल्पाः सूक्ष्माः केचन क्षुद्रजन्तवः सर्वेशरीरावयवसंवलनमात्रेणैव नश्यन्ति तदर्थमिदम् ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संरक्षणार्थं चरणाभिघातेन हिंसायानिवृत्त्यर्थं शरीरस्यात्ययेऽप्यस्येति अस्य त्वशरी-रस्यात्यये पीडायामपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

(३) कुङ्कुमः । शरीरस्यापि पीडायांसूक्ष्मपिपीलिकादिप्राणरक्षार्थं रात्रौ दिवसे वा सदा भूमिनिरीक्ष्य पर्यटेत् । पूर्वकेशादिपरिहारार्थं दृष्टिपूतं न्यसेत्पादमित्युक्तम् इदं तु हिंसापरिहारार्थमित्यपुनरुक्तिः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । दृष्टिपूतमित्यस्यानुवादः समिति । त्वशरीरस्यात्यये पीडाप्रसक्तौ तस्यापीडायामपि भूतपी-डानकार्येति भावः ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । अत्ययेऽत्यन्तदौर्बल्ये सत्यपि ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शरीरस्यात्यये शरीरपीडायामपि जन्तूनांसंरक्षणार्थं समीक्ष्य वसुधां चरेत् । क्वचित्सद्विजदति पाठः ॥ ६८ ॥

अह्ना रात्र्या च याञ्जन्तून् हि न स्स ज्ञानतोयतिः ॥ तेषां स्नात्वा विशुद्धयर्थं प्राणायामान्
षडाचरेत् ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । जन्तून् क्षुद्रजन्तूनि तिद्वयं तेषां हिंसायां यत्प्रापंतद्विशुद्ध्यर्थमिति संबन्धः ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अह्नारात्र्याचेति विग्रह एकैककालीन हिंसादोषोपशमार्थं त्रिस्त्रिः प्राणायामकरणार्थं षट्प्रा-णायामान् । प्रणवव्याहृतिसहितगायत्र्या त्रिरायतप्राणेन पाठदेकः प्राणायामः इतिक्रमेण । यथा वसिष्ठः ॥ सव्याहृतिसं-प्रणवांगायत्रीशिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणाः प्राणायामः स उच्यते इति ॥ ६९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अत्रप्रायश्चित्तमाह अह्नेति । यतिर्यानज्ञानतो दिवसे रात्रौ वा प्राणिनोहन्ति तद्धननजनितपाप-नाशार्थं स्नात्वा षट्प्राणायामान्कुर्व्यात् । प्राणायामश्च सव्याहृतिसंप्रणवांगायत्रीशिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्रा-णायामः स उच्यते इति वसिष्ठोक्तम् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । योदत्वेति भूताभयदस्याज्ञानकृते किंस्यात्तत्राह अद्वेति ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । तेषांजन्तूनाम् । शुद्ध्यर्थं हि सादोषप्रायश्चित्तार्थम् ॥ ६९ ॥

प्राणायामाब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ॥ व्याहृतिप्रणवैर्युक्ताविज्ञेयं परमं तपः ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणशब्देनजातिर्मता तामाह । न परिव्राजकस्यैवविधिरयम् । त्रयोपि त्रिम्यऊर्ध्वफलाधिक्यं-
त्रयस्त्ववश्यकर्तव्याः । व्याहृतयः ओंकारपूर्विका इत्यत्रया उक्ताः प्रणवओंकारस्तैर्युक्ताः । प्राणायामकालएतद्व्यात-
व्यम् । एते त्रिविधाः कुम्भकरेचकपूरकाख्याः । तत्रच मुख्यस्य नासिक्यस्यच वायोर्बहिर्निष्क्रमणनिरोधेन कुम्भ-
कपूरकाख्याः अनुच्छ्वसतो बहिर्नैरन्तर्येण वायोरुत्सर्गेण रेचको भवति । अवधिर्द्वितीयाध्याये निर्दिशतः । यदिवा तपसा
पुनर्यावता कालेन न पीडोपजायते ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । षट्प्राणायामाशक्तवाह प्राणायामा इति । व्याहृतिप्रणवैरित्येकदेशोक्त्यावसिष्टोक्तंप्राणा-
यामोपलक्षणम् ॥ ७० ॥

(३) कुड्मूकः । ब्राह्मणस्येति निर्देशाद्ब्राह्मणजातेरयमुपदेशेन यतरेव । त्रयोऽपि प्राणायामाः समभिर्व्या-
हृतिभिर्दशभिः प्रणवैर्युक्ताविधिवदित्यनेन साविश्या शिरसा च युक्ताः पूरककुम्भकरेचकविधिना कृता ब्राह्मण-
स्य श्रेष्ठतपोज्ञातव्यम् । पूरकादित्वरूपं स्मृत्यन्तरेषु ज्ञेयम् । तथा योगियाज्ञवल्क्यः ॥ नासकोत्कृष्टउच्छ्वासोऽध्मातः पूरक
उच्यते । कुम्भको निश्चलश्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः ॥ त्रयोऽपीत्यपिशब्देन त्रयोऽवश्यकर्तव्याः । अधिककरणे त्वधिकपाप-
क्षयः ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणायामलक्षणाकांक्षायां सार्थवादंतल्लक्षणमाह प्राणेति । व्याहृतीति गायत्र्युपलक्षणं तथा-
चवसिष्ठः । सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति ॥ ब्राह्मणस्येति प्रकरणात्सं-
न्यासिनः तत्रापि त्रिदण्डिनो व्याहृत्यादित्रिभिः एकदण्डिनस्तु प्रणवेनैव तदुक्तं योगियाज्ञवल्क्येन ॥ ओंकारेण तु
कर्तव्यः प्राणायामो यथोदित इति ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । अथ प्राणायामप्रसङ्गादाह प्राणायाम इति । ब्राह्मणस्य द्विजस्य ॥ सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा
सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इत्युक्तं विधिमनुवदति विधिवदिति ॥ ७० ॥

दहन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ॥ तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । धातवस्सुवर्णादयः तेषां ध्मायमानानां सुवर्णमेवावशिष्यते तथेन्द्रियाणां विषयदर्शने यौ प्रीति-
परितापौ जायेते तयो र्यन्पापं तस्य दाहः प्राणनिरोधान् । प्रीतिपरितापोत्पत्तिर्मुमुक्षोर्निषिद्धा सा तु शरीरिणः त्यक्तसंगस्या-
पि यादृच्छिकशब्दाद्युपनतौ कसाचिन्मात्रया वस्तुसामर्थ्येन नियतेन्द्रियस्याप्युपजायते अतस्तद्दोषनिवृत्त्यर्थाः प्राणा-
यामाः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धातूनां लोहादीनां इन्द्रियाणां दोषाः स्वस्वविषयाभिषङ्गाः ॥ ७१ ॥

(३) कुड्मूकः । धातूनां स्वर्णरजतादीनां यथा मूषायामग्निना ध्मायमानानां मलद्रव्याणि दहन्ते एवं मनसो रागा-
दयश्चक्षुरादेश्च विषयप्रवणत्वादयो दोषाः प्राणायामेन विषयानभिध्यानाद्दहन्ते ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणायामेन पापक्षये दृष्टान्तमाह दहन्ते इति । ध्मायमानानां बन्धिनेति शेषः ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । प्राणस्य निग्रहात्प्राणायामात् ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा दोषाः विषयाभिषङ्गाः प्राणस्य वायोर्निग्रहाद्गन्ते ॥ ७१ ॥

प्राणायामैर्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ॥ प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राणायामैरित्येतत्पूर्वश्लोकेन दर्शितम् । अपरेत्वाहुः । दोषारागादयस्तान्दहेत् । कथं प्राणायामैर्दग्धुमेतेशक्यन्ते युक्तः पापस्य तैर्दाहः । अदृष्टाचतस्योत्पत्तिः शास्त्रलक्षणं तथानिवृत्तिरपि । रागादयस्तु प्रत्यक्षवेद्याः तेषां प्राणायामानां निवर्त्य निवर्तकभावः प्रत्यक्षादिवेद्य एव युक्तो भवितुं शास्त्रीयः । यदि शास्त्रमेवं वेदं हि मेन शीतं निवर्तयेदिति किंप्रमाणं भवेत् । तस्माद्वागादिनिमित्तमशुभाचरणं दोषशब्देनोच्यते । तस्य कार्यदाहोदाहः स्वरूपतो हि स्वरसत एव कर्मणां क्षणिकत्वान्नाशः । एष एव च दाहो न त्वन्यस्येव भस्मीभावः एवं च पूर्वश्लोकार्थो नुवादः । धारणाभिश्च ननु च किल्बिषपापदोषश्चेत्तत्रैतावद्वक्तव्यम् प्राणायामैर्धारणाभिश्च दोषान्दहेत् किं किल्बिषमित्यनेन किल्बिषमिति वास्तु किं दोषग्रहणेन उच्यते दोषग्रहणमवश्यं कर्तव्यं विशिष्टस्य पापस्य प्राणायामैर्दाहो यथा विज्ञायेत न सर्वस्येति । दोषशब्देन हि रागादय उच्यन्ते अतस्तन्निमित्त एव पापे उपचारो यथोक्तः । एवं तर्हि तदेव क्रियतां किं किल्बिषमित्यनेन पादपूर्णा र्थमित्यदोषः । तत्रोत्पन्नस्य पापस्य प्राणायामादहना उच्यन्ते । धारणास्तु दोषानुत्पत्तिमेव कुर्वन्ति काः पुनरेता धारणाः शमयमादिभिर्मयमाद्विषयदर्शनाभिलाषेण प्रकृत्यमाणं मनो धार्यते तत्रैव स्थाने नियम्यते । ताश्च विषयगतदोषभावना अस्थिस्थूणमित्याद्याः कान्तिलावण्यतारुण्यसंस्थानशौर्यादयः स्त्रीषु दृश्यमाना अभिलाषहेतवः ते च सविकल्पं प्रत्यक्षयासाः । विकल्पाश्च मनोधाराः अतो विकल्पान्तरैर्मूत्रपुरीषपूर्णनामेति तस्मिन् विषयगतदोषभावे कटककर्पटान्वितं स्त्रीद्वयं नामाधिकं प्राणिनो यत्प्रयत्नतः परिहर्तव्यमभिलाषन्ति याप्येषां सुखलेशभ्रान्तिः सा क्षणभङ्गिनी तदा सेवनेन घोरा दीर्घकालाश्च यमयातना इत्यादिभिः शक्यन्ते निरोद्धुम् । एतदेव तत्प्रसंख्यानमुच्यते । एवं भोजनादिष्वपि भावयितव्यम् । यदेतच्छर्कराघृतपूरहैयङ्गवीनपायसादि तच्च भैक्षकदन्तादिभिः सममेतच्छरीरधारणतया विशेषाभावात्कस्यचित्प्रकृतेर्जिह्वाग्रैः क्षणत्वमात्रवर्तमानस्य विशेषो यस्य विशेषतया प्रतिभासेत गन्धर्वनगरप्रख्योयं क्षणिकावभास इति । एवमन्यत्रापि स्पर्शदोषभावयितव्य इत्येवमुपदिशति । अन्येत्वाहुः । कौट्यस्य वायोर्मुखनासिकासंचारिणः शरीरैकदेशान्तर्दद्याकाशादभ्यासबशतो धारणधारणा । ननु च प्राणायामेभ्य एतासां साधारणानां को भेदः बाहुललाटादावपि यथेच्छं व्याहृत्यादि ध्यानसहितं धारणा प्राणायामारेचनेनाधिक्रियन्त इति विशेषः । अन्येतु मैत्रीमुदिताकरुणा उपेक्षा एता धारणा इति मन्यन्ते । मैत्रीरूपा मुदोपेक्षा सर्वप्राणिष्ववस्थिता । ब्रम्हलोकं नयन्त्याशु ध्यातारं धारणास्त्विमाः । तत्र मैत्री द्वेषाभावो न तु सुदृढस्नेहस्तस्य बन्धात्मकत्वात् । रूपाकरुणा चित्तधर्मः दुःखितजनदर्शनेन कथमयमस्मादुःखादुद्ध्रियेतेति समुद्धरणकामना । न त्वहिंसानुग्रहयोरनारम्भ इत्युक्तं अत एवेदमुच्यते चित्तधर्मो यमम्यसितव्यः । मुदिताशोकव्यावृत्तिर्व्याध्यादिनिमित्तदुःखे नरकादिभयजेवा न तु हर्षः तस्य रागहेतुत्वात् । उपेक्षा विषयानुयाहकेषु उपघाते च । प्रसिद्धैव । मनसो वातद्धृदयाकाशे ब्रह्मचिन्ता परतया निश्चलता धारणा । प्रत्याहारेण संसर्गमिन्द्रियाणां विषयैस्सह सम्बन्धस्तत्र प्रवृत्तिः संसर्गस्तन्दहेत्प्रत्याहारः ततो हरणमिन्द्रियाणां प्रतिबन्धकरणं वा । आश्चर्यरूपेण न कटकादौ रूपवत्स्त्रीसंदर्शने वा स्थगयितव्ये चक्षुषी अन्यत्र वा दृष्टिरुपनेया । एवं सर्वेन्द्रियेषु । एवं च समाधानं योगिनोऽप्रतिबद्धं भवति । ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् । गुणान्सत्त्वरजस्तमांसि ते चानीश्वराः परतन्त्राः चेतनार्थानमूर्तयः पुरुषस्यानतस्य सुखादिरहितस्य योभिमानो हं मुख्यं-

दुःखीति निर्गुणस्य गुणिताभिमानस्सगुणपुरुषविवेकभ्यानेन दग्धव्यः । चिद्रूपःपुरुषोनिर्गुणोगुणमयी प्रकृतिरित्येवंगुणपुरुषविवेकःकर्तव्यः ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धारणाभिःसाकारोर्कार्मिभिविदभीष्टयेचित्तनिवेशनैः किल्बिषं योगप्रतिबन्धकंपापं । प्रत्याहारेण विषयेभ्योमनसआकर्षेण संसर्गान्विषयेणसह ज्ञानस्य संबन्धान् । ध्यानेन निराकारानुचिन्तनेनानैश्वरान् शुद्धविषयज्ञानस्थैर्यरूपैश्वर्यविरोधिनोगुणान् रजस्तमोविकारान् तन्द्रादीन् ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंसति अनन्तरोक्तप्रकारेण प्राणायामैरागादिदोषान्दहेत् । अपेक्षितदेशे परंब्रह्मादौ यन्मनसोधारणंसा धारणा तया पापनाशयेत् । प्रत्याहारेण विषयेभ्यइन्द्रियाकर्षणैर्विषयसंपर्कान्वारयेत् । ब्रह्मध्यानेनेतिसोऽहंभस्मीतिसजातीयप्रत्ययप्रवाह्रूपेणानीश्वरान्गुणानीश्वरस्य परमात्मनोये गुणानभवन्ति क्रीधलोभासूयादयः तान्निवारयेत् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणायामप्रसंगेन प्रत्याहारादित्रीण्याह प्राणेति । धारणा षट्चक्रमध्ये पृथिव्यादिचिन्तनं । देशबन्धश्चित्तस्य धारणेति । किल्बिषविषयशोभ्यानाभ्यासं पादपूरणार्थमितिमेधातिथिः । प्रत्याहारेणेति प्रत्याहारोविषयेभ्यइन्द्रियाकर्षणं । तथाचपतञ्जलिसूत्रम् ॥ स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्यस्वरूपानुकारइवैन्द्रियाणांप्रत्याहारइति । संसर्गान् विषयसंपर्कजान् प्रीतिपरितापान् । ध्यानेनेश्वरस्यअनीश्वरान् ईश्वरानाश्रितान्कामक्रोधादीन् ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । अथ योगाङ्गानि प्राणायामप्रसङ्गादाह प्राणायामैरिति । दहेत्यजेत् । दोषान्नागादीन् । इन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यात्मनामेकत्रावस्थापनंधारणा । कृष्टस्य मनसः पुनः प्रत्यामयनार्थं प्रयोजनंप्रत्याहारइतिदेवलः । इन्द्रियाणां विषयैःसंबन्धः संसर्गः । अनैश्वरान्प्राकृतान् । गुणान्स्त्वरजस्तमांसि । एवंयोगउक्तः ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राणायामैः दोषान् बाह्येन्द्रियजान् दहेत् । धारणाभिः चित्तस्यअवस्थापकाभिः किल्बिषं योगप्रतिबन्धकं दहेत् । प्रत्याहारेण विषयेभ्योमनसःप्रकर्षेण संसर्गान् विषयान् दहेत् । ध्यानेन निराकारानुचिन्तनेन अनीश्वरान् ऐश्वर्यप्रतिबन्धकान् शुद्धिविषयज्ञानस्वरूपैश्वर्यनिरोधिनोगुणान् तन्द्रादीन् दहेत् ॥ ७२ ॥

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ॥ ध्यानयोगेन संपश्येद्व्रतिमस्यान्तरात्मनः ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । सकथंकर्तव्योभ्यानेन किंपुनर्भ्येयमतआह । अन्तरात्मान्तर्यामी पुरुषस्तस्य गतिः स्वरूपं यथावद्विज्ञेयं सुखदुःखाभिमानोन केवलं अनुष्यजन्मनि किंताहि उच्चावचेषु नानाविधेषु भूतेषु तिर्यक्प्रेतपिशाचादिष्वहंभमेति प्रत्ययोऽविद्याकृतोनिवर्त्यः । अथवा कथमयंविभुरन्तरिक्षाज्यायान्दिवोज्यानेभ्योलोकेभ्यः सर्वकामः सर्वरसः सर्वगन्धः सर्वस्पर्शइदमभ्यस्यतोविजिघत्सोर्विषिपासोः । एवंविधेषु सुखे दुःखे शरीरस्य शरीरेष्वसर्वभोगतया सोहंनामाहोर्कर्मणांमहात्म्यं यदयं सर्वात्मकः स्वतन्त्रः परतन्त्रीक्रियते कर्मभिर्मैतानि करिष्येदुष्टस्वामिस्थानीयानि भृतकइवकर्माणि प्रतिपालयिष्ये यथा भृतकःकश्चित्स्वामिनंनिबन्धेनाराधयितुं प्रविष्टः सन्धमन्यते यावदुराधर्षइव नोदण्डशीलस्तर्जनापरः पुरुषभाषी नैनंभूयः परिचरिष्यामि । यन्मयास्मार्त्तिकचित्भृत्यादि गृहीतं तदेवास्य कर्मकरणेन शोधयामि एवंध्यायन्नासीत् । कृतानांकर्मणांफलोपभोगेनान्तंयास्यामि अन्यानिचनकरिष्यामीत्येवमादिभ्येयम् । तथाकिमेतेक्षेत्रज्ञाःपरमात्मनोविभूतयउतस्वतन्त्राः नैवंपरवान्यःकश्चिदस्तीति वेदान्तनिषेवणादिना निश्चित्यभ्यातव्यम् । अन्ये पुनराहुः ध्यानंचयोगश्च ध्यानयोगं तेनांतरात्मनःगतिंसंपश्येन्निरूप्येप्यासीत् गतिंध्यानेन योगेन च । अथवा ध्यानार्थयोगः

चित्तस्थैर्यतत्कृत्वाऽऽत्मनोर्गतिं संपश्येदुपासनाभिरनपावृतादिगुणविशिष्टवेदान्ताभिहितरूपसंनिष्कल्मषमभिमुखीकुर्यात् । अ-
कृतासंस्कृताः शास्त्रेणाऽऽत्मानोयैस्तैर्न शक्यं ज्ञातम् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उच्चावचेष्वावनेकविधेषु भूतेषु गतिं प्राप्तिं अस्य स्वीयस्यान्तरात्मनः ध्यानयोगेन ध्याना-
भ्यासेन सम्यक्पश्येत् । अकृतात्मभिरसंस्कृतमनोभिः ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य जीवस्योत्कृष्टापकृष्टेषु देवपश्वदिषु जन्मप्राप्तिमकृतात्मभिः शास्त्रैरसंस्कृतांतःकरणैर्दुर्ज्ञेयां
ध्यानाभ्यासेन सम्यक्सकारणकं जानीयात् । ततश्चाविद्याकाम्यनिषिद्धकर्मनिर्मितेयंगतिरिति ज्ञात्वा ब्रह्मज्ञाननिष्ठो भवे-
दिति तात्पर्यार्थः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचोच्चेति । उच्चावचेषु उत्कृष्टापकृष्टेषु । देवमनुष्यतिर्यक्षुर्गतिर्दुर्ज्ञेयां अप्यकृतात्मभिरजिते-
न्द्रियैः अन्तरात्मनो जीवस्य ध्यानयोगेन । एक एवायमुपायः परम अथवा एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित इति चित्ताभ्या-
सेन अहो कर्मफलमाहात्म्यं यदेवं कर्मणानोश्वरोऽपि ईश्वरः क्रियतेऽथवा गतिमैकात्म्यलक्षणां संपादितवतो यो निकां ऽसि हस्तेषु-
सूतीर्विमोचयतीति किमुक्तव्यमित्यत्र चिन्तनस्य तात्पर्यं । तथा च तत्त्वं तत्सूत्रं तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । अथ तत्पसङ्गात्सांख्यमाह उच्चावचेष्विति । उच्चावचेषु उत्कृष्टापकृष्टेषु भूतेषु शरीरेष्वन्तरात्मनोऽन्तः-
पुरुषस्य ज्ञानपञ्चविंशतितत्त्वज्ञानंतस्य योगेनाभ्यासेन संपश्येत सम्यक्पश्येत् ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । उच्चावचेषु ब्रह्मादिकीटपर्यन्तेषु अस्यान्तरात्मनः गतिं व्याप्तिं ध्यानयोगेन संपश्येत् ॥ ७३ ॥

सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ॥ दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । आन्तरस्य विधेः फलमाह । सम्यग्दर्शनमनन्तरोक्तमात्मनो यथार्थज्ञानं तेन संपन्नः कृतसाक्षा-
त्कारः कर्मभिर्न निबध्यते । संसारं नानुवर्तते कृतानां कर्मणां भोगेन क्षयादन्येषामकरणात् । न पुनरनेन केवलात् ज्ञाना-
न्मोक्ष उक्तो भवति । दर्शनेनाऽऽध्यात्मिकेन वेदान्तोपदिष्टेन यो विरहितः केवलकर्मकारो संसारमेति ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञानी कर्मभिर्धर्मार्थमरूपैरुत्पन्नैर्न निबध्यते न फलानुभवेन संबद्धः क्रियते । दर्शनेन स-
म्यगात्मदर्शनेन ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । ततश्च तत्त्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारवान् कर्मभिर्न निबध्यते कर्माणि तस्य पुनर्जन्मने न प्रभवन्ति पूर्वाजि-
तपापपुण्यस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशात् । तद्यथा इषीका तूलमग्नौ भोतं प्रदूयेत एवं हास्य सर्वपाप्मानः प्रदूयन्त उभौ ब्रह्मैवैष भवती-
ति श्रुत्या । तथा क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इति अविशेषश्रुत्या पुण्यसंबन्धोऽपि बोध्यते । उत्तरकाले च दै-
वात्पापे कर्मणि कृतेऽपि न पापसंश्लेषः । तथा च श्रुतिः पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेव विदिपापकर्म न श्लिष्यत इ-
ति । देहारम्भकपापपुण्यसंबन्धः परं नश्यति । अयमेव चार्था ब्रह्ममीमांसायां तदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशौ तद्यप्यदेशा-
दिति सूत्रेण बादरायणेन निरणायि । ब्रह्मसाक्षात्कारशून्यस्तु जन्ममरणप्रबन्धं लभते ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतस्तदेव दर्शनं स्तौति सम्यगिति । दर्शनेन ज्ञानेन संपन्नस्यैव सर्वपापविरहात् ॥ भिद्यते तद-
द्यप्यन्धिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ सर्वपाप्मानो तो निवर्तते इत्यादि श्रुतेः । तद-
संपन्नौ दोषमाह दर्शनेनेति ॥ ७४ ॥

* उभेतेष्वैष (अ)

(५) नन्दनः । सम्यक्पश्यतः फलमाह सम्यगिति । कर्मभिर्न निबध्यते संसारमुक्तोभवति । दर्शनेन सम्यग्दर्शनेन ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यक् ईश्वरस्य दर्शनेन संपन्नः संयुक्तः कर्मभिर्न निबध्यते ॥ ७४ ॥

अहिंसयेन्द्रियासङ्घैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ॥ तपसश्चरणैश्चोद्यैः साधयन्तीह तत्पदम् ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । इदन्तु ज्ञानकर्मणोः समुच्चयान्मोक्षइति श्लोकद्वयं ज्ञापकम् । पूर्वेण ज्ञानमुक्तमनेन कर्माण्युच्यन्ते । कानि पुनर्वैदिकानि कर्माणि येषां फलं तत्पदं प्राप्नोतीत्युच्यते । यानि तावत्काम्यानि तेषां स्वविधिवाक्येश्रुतमेव स्वर्गादिफलम् । तद्व्यतिरेकेण फलान्तरकल्पनायामतिप्रसङ्गः । संकीर्णफलताश्रयणं वानर्थक्यं स्यात् । तावता च वाक्यार्थस्य समाप्तेर्विध्यनपेक्षिततत्पदप्रामिलक्षणफलेन कथं संबन्धः । श्रुतेनैवान्वयिना विध्यर्थसंपन्नं विधिर्नोपेक्षते अत्रोच्यते अस्त्येवात्र वाक्यान्तरं यज्ञेन तदामोतीति रहस्याधिकारे । ततश्च संयोगपृथक्तात्फलद्वयं युक्तं अतश्च सर्वेषामेव काम्यानामविच्छिन्नफलयोगिता परमपदप्राप्त्यर्थता च न विरोत्स्यते । तत्रयागद्वयेन प्रयोगभेदेन स्वर्गापवर्गौ भवतः नच तत्र यज्ञविशेषः श्रुतोयेन नित्यानामेतत्फलस्यान्न काम्यानाम् । अथोच्यते नित्येष्वश्रुतत्वात्फलावच्छेदस्याविरोधात्तद्विषयता युक्ता न काम्येषु तावतैव यज्ञेनेत्यस्य सर्वविषयत्वाभावादिति चेत् किमत्र फलश्रवणेन कर्तव्यतानिष्ठानिच वैदिकानि वाक्यानि । साचकर्तव्यताऽन्तरेण वैदिकं फलपदं यावज्जीवादिपदेन गमितेति तत्रापि फलसंबन्धोऽपेक्षितएव कल्प्यमानोऽधिकत्वान्नैकार्थ्ययायात् । अतोयज्ञेनेति वाक्यमप्रतिष्ठमानं विविक्ते विषये सर्वयज्ञशब्दवाच्यं नित्यं काम्यं च गोचरयति । न चैतत्फलं काम्यानां अपवर्गकामइत्यश्रुतत्वात् । एतदभिप्रायमेवोक्तं कामात्मतानप्रशस्तेति । महाभारतेपि माकर्मफलहेतुर्भूमि ते संगोस्त्वकर्मणीति ॥ अतश्च भेदग्राहपरिवेष्टितान्तःकरणस्य तृष्णाविद्यावतोऽनिर्मुक्ताहंकारममकारस्याभिसंहितपरिमितफलप्राप्तिः । इतरस्य त्वनभिसंधायफलविशेषचोदितत्वात्कर्तव्यमिति बुद्ध्या वर्तमानस्यापरिमितनिरतिशयानन्दरूपब्रह्मावाप्तिः । न चैतच्चोदनीयं एकसप्तशतं क्रतवो यावन्तो वा तेषां सर्वेषामनुष्ठानस्याशक्यत्वादनारभ्योपदेशतास्यादिति । यतो दर्शनसंपत्त्यैवात्रानुष्ठानसंपत्तिरिति । सर्वे च क्रतवो दर्शनसंपादनीयाः तथाचोक्तं ज्ञानेनैवापरे विप्रायजन्तइति । अथवा ग्राह्यलोकानेतीत्यवच्छेदनिर्देशः स्वर्गकामः पुत्रकामइति । अतीतानादिभेदग्रहवासितान्तरात्मानोदृष्टफललाभेनासत्येनैवप्रधाने पुरुषार्थे प्रवर्तन्ते । यथा बालः पुष्ट्यर्थे औषधेन शिखाते वर्धय्यतइत्यसत्ययैव शिखावृद्ध्या प्रवर्त्यतइति केचित् । अपरं मतं नित्यान्यत्र कर्माण्यभिप्रेतानितान्याक्रियमाणानि प्रत्यवायहेतुतया प्रतिबंधकानि अतस्तैरनुष्ठीयमानैरसति प्रतिबन्धे उक्तं वैदिकैश्चैव कर्मभिरिति । यद्यपि तानि नमोक्षार्थतया चोदितानि उग्रैरत्यन्तं शरीरतापहेतुभिः तस्य ब्रह्मणः पदस्थानं ब्रह्मलोकं साधयन्ति स्वीकुर्वन्ति । अथवा तदीयपदं यादशस्तस्याधिकारः सर्वेश्वरत्वं स्वातन्त्र्यं तद्रूपप्राप्तिरितियावत् ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रियासंगैरिन्द्रियार्थेषु रागहान्या वैदिकैः कर्मभिर्नित्यनैमित्तिकैः । तपसश्चान्द्रायणादेश्चरणैः प्रतिबन्धकपापक्षयार्थकृतैः । तत्परं ब्रह्म साधयन्ति ज्ञानन्ति ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । निषिद्धाहिंसावर्जनेनेन्द्रियाणां च विषयसंगपरिहारेण वैदिकैर्नित्यैः कर्मभिः काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वात् उक्तं च कामात्मतानप्रशस्तेति तपसश्चयथासंभवमुपवासकच्छूचान्द्रायणादेरनुष्ठानैरिहलोके तत्पदं ब्रह्मात्यन्तिकलयलक्षणंप्राप्नुवन्ति पूर्वश्लोकेन ब्रह्मदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तम् । अनेन तत्सहकारितया कर्मणोऽभिहितम् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । सम्यग्दर्शनस्य सर्वसाध्यत्वंस्वीकुर्वन्प्राप्त्युपायमाह अहिंसयेति । तत्पदं तत्त्वज्ञानं ब्रह्मणो-
साध्यत्वात् ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । न केवलंसांख्ययोगावेवसंन्यासिनः परमगतिप्राप्त्युपायः किंतु पूर्वाश्रमकृतानि कर्माण्यपीत्याह
अहिंसेति । अहिंसयेन्द्रियासङ्घैरिति ब्रह्मचर्यधर्मो लक्ष्यते । वैदिकश्चैवकर्मभिरिति गृहस्थधर्मः । तपसश्चरणैश्चेति वान-
प्रस्थधर्मः । इन्द्रियाणां विषये सङ्घ इन्द्रियासङ्घः । वैदिकं कर्माग्निहोत्रहोमस्नातकव्रतादिकम् ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहिंसया इन्द्रियाणामसंगैः वैदिकैः कर्मभिः अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः उग्रैस्तपश्चरणैः तत्पदं ब्रह्म-
साधयन्तीह जानन्तीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ॥ चर्मावनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । वैराग्यजननमेतत् । तिष्ठन्तु तावत् रुमिकीटपतङ्गादिशरीराणि जलौकोभूमिस्वेदजादीनां
अन्यदिदं मानुषशरीरं स्पृहणीयत्वेनाभिप्रेतम् । यत्राशङ्किनो नित्यभितामनुष्यास्तन्मूत्रपुरीषकुटीगृहकमिव तदिदानीं कुटी-
गृहकेन निरूपयति । अस्थीनिस्थूणा इव तैरवष्टब्धं स्नायुना बद्धं मांसशोणिताभ्यां देहचर्मणा अवनद्धं तत उपरि अथवा
आच्छादितं पूर्णं मूत्रपुरीषयोः । ओदनस्य पूर्ण इति वत्पृष्ठी ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्नायुभिर्युतं मिश्रितं बद्धमिति यावत् चर्मणाऽवनद्धं बहिःश्छादितं । भूतमयमावासंभूता-
वासमिति श्लेषेण भूताख्यप्रेतानां वासतुल्यतां दर्शयन् अस्थिस्थूणत्वादिकमपि युक्तमिति कथयति अतएव दुर्गन्धीत्या-
दिविशेषणं पूर्णमूत्रपुरीषयोः मूत्रेण पुरीषेण चान्तर्व्याप्तमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं भोक्षान्तरङ्गोपायसंसारवैराग्याय देहस्वरूपमाह श्लोकद्वयेन अस्थीत्यादिजरेत्यादि च ।
अस्थीन्येव स्थूणा इव यस्य तमस्थिस्थूणं स्नायुरज्जुभिराबद्धं मांसरुधिराद्युपलिप्तं चर्माच्छादितं मूत्रपुरीषाभ्यां पूर्णमतएव दुर्ग-
न्धि ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । तदर्थं पुनर्वैराग्योपायमाह अस्थीति । नाविरक्तस्य ज्ञानेधिकारो यतः निर्वेदमायादिति । अतः
अस्थीनि स्थूलसूक्ष्माणि स्थूणास्तम्भोयस्य भूतावासमिमं त्यजेदिति द्वितीयेनान्वयः । स्नायुयुतं स्नायवः शिराः तार्भिरेव
बद्धमन्तरे बहिःश्चर्मावनद्धं पूर्णमूत्रपुरीषयोस्ताभ्यां पूर्णमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । सांख्ययोगयोरुभयोः साधारणधर्मान्पञ्चभिः श्लोकैराह अस्थीति । अस्थिस्थूणमिति श्लोकद्वय-
मेकान्वयम् ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शरीरस्य स्वरूपमाह युग्मेन अस्थीति । मूत्रपुरीषयोः पूर्णं संबन्धे षष्ठी ॥ ७६ ॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ॥ रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । जराचचरमे वयसि शरीरापचये हेतुरवस्थाविशेषः । आतुरं नित्यगृहीतं रोगैः । रज-
स्वलं स्पृहयालुः सर्वपदार्थेषु तदसंपत्त्यां च महदुःखं सर्वस्मिन्सोढे मतीकारमनिवर्त्य सर्वगतत्वात्तस्य अतस्त्वृता शरीरेण
कर्तव्या ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आतुरं दुःखवत् रजस्वलं रजोगुणेन दूषितम् ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । जरोपताप्राप्त्यामाक्रान्तं विविधव्याधीनामाश्रयमातुरं भुत्पिपासाशीतोष्णादिकातरं प्रायेण रजोगुण-

युक्तं विनश्वरत्वं भावं च आवासो गृहं पृथिव्यादिभूतानि तेषामावासं देहमेव जीवस्य गृहत्वेन निरूपितं त्यजेत् । यथा पुनर्देहसंबन्धो न भवेत्तथा कुर्यात् गृहसाम्यमेवोक्तमस्थीत्यादिना ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । आतुरं क्षुत्पिपासाशीतादियुक्तं । रजस्वलं प्रायेण रजोगुणयुक्तं पापजनकत्वात् त्यजेत् । अनात्मतया जानीयात् आयुषः क्षये त्वतएव नष्टत्वात् जीवापेतं वावकिलेदं प्रियते न जीव इति श्रुतेः । इमं देहं जीवतस्त्यक्तुमशक्यत्वात् ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । रजस्वलं रजोगुणबहुलं भूतावासं शरीरं गृहं त्यजेत् अस्मिन् हन्तान् कुर्यात् यथा गृहे तिष्ठन् गृही गृहं मन्यो न भवत्येवं देहे तिष्ठन् देहं मन्यो न स्यादित्यभिप्रायः ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । रजस्वलं मलिनं भूतावासं पञ्चमहाभूतानामावासस्थानं एतादृशं शरीरं ज्ञानेन त्यजेत् ॥ ७७ ॥

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ॥ तथा त्यजन्मिमं देहं कच्छ्राद्वा हाद्विमुच्यते ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्तावदयं कुटीरूपको देहस्तस्य दृष्टान्तो नदीकूलवृक्ष इति न स्वेच्छया ग्निरवेशादिना त्यक्तव्यः किन्तु तृष्णा तत्र न कर्तव्या । अनुद्दिष्टोऽपूर्व आपातस्तदा भविष्यति कर्मक्षयात् वृक्षस्येव कूलस्थस्य न प्रयुक्तं नाभिनन्दे तमरणमिति यस्तु लब्धज्योतिर्वशीकृतप्राणसंचारो मोहविकारनिगृहीतमनास्तेन पूर्वमुक्तमणं कर्तव्यं यथा शकुनिर्वृक्षं त्यजति ग्राह इव ग्राहः दुःखहेतुत्वसाम्यात् तदा हरुच्छात् प्राप्तिपूर्विकस्यापि यावच्छरीरं वस्तु सामर्थ्याद्भवत्येव कच्छपूर्वविप्रतिपत्तावेतदुच्यते ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । नदीकूलमिति उत्पन्ने ज्ञानेऽपि यदि देहारम्भककर्माणि भोग्यानि भवन्ति तदा कर्मक्षयक्रमेण कालान्तरे देहत्यागस्तमपेक्ष्य नदीकूलं यथा वृक्ष इत्युक्तं नद्यभिघाता वृक्षस्य क्रमादेव पातात् । यदा तु न तादृशं कर्मावशिष्टमस्ति तदा सद्यो देहत्यागो भोग्यकर्माभावात् तमपेक्ष्य वृक्षं वा शकुनिरित्युक्तं तत्क्षणादेव तस्य वृक्षविभागात् । कच्छात् ग्राहात् दुःखात् ग्राहात् ग्राहसदृशात् भयहेतोः ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मोपासकस्य देहत्यागसमये मोक्षः आरब्धदेहस्य कर्मणो भोगेनैव नाशात् । तत्र देहस्य कुतश्चैविध्यमाह । यः कर्माधीनं देहपातमवेक्षते स नदीकूलं यथा वृक्षस्त्यजति त्वपातमजानन्नेव नदीरेयेण पात्यते तथा देहं त्यजन् यश्च ज्ञानकर्मप्रकर्षाद्भीष्मादिवत्त्वाधीनमृत्युः स यथा पक्षी वृक्षत्वेच्छया त्यजति तथा देहमिमं त्यजन् संसारकष्टाद्वा हादिव जलचरप्राणिभेदाद्विमुच्यते ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । अवश्यं मुक्तिं यास्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह नदीति । नदीवेगेन प्रशिथिलमूलो यथा वृक्षः कच्छरूपग्राहात् संसारात् नदनिविष्टस्य नाजीर्यद्वह्निर्भाव इत्यनुभवः ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थमुदाहरणार्थं दृष्टान्ताभ्यां प्रपञ्चयति नदीति । नदीकूलस्थो यथा वृक्षो नदीकूलमात्मानं न मन्यते यथा वृक्षस्थः शकुनिर्वृक्षमात्मानं न मन्यते एवं देहस्थो देही देहमात्मानं न मन्यत इत्यभिप्रायः । कच्छग्राहात् संसारात् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा इमं पुरोवर्तिनं देहं त्यजन् दुःखग्राहात् ग्राहसदृशकच्छाद्विमुच्यते ॥ ७८ ॥

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ॥ विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रीतिपरितापकृतश्चित्तसंक्षोभो हर्षशोकादिलक्षणोऽनेनोपायेन परिहर्तव्यः यत्किञ्चित्प्रियं करोति यन्मम सुकृतविशेषस्तस्येदं फलं निष्पन्नं अहंभर्ता मम स्नेहबुद्ध्या प्रियं न चायमेव शक्नोति कर्तुं यन्ममायमप्रियं-

करोति तन्मैव दुष्कृतं पीडाकरमित्येवंविष्य ध्यानयोगेन चित्ते भावयेत् अतोऽस्य न प्रियकारिणि रागो नाप्रियकारिणि द्वेषो जायते । एवं कुर्वाणः सनातनं शाश्वतं ब्रह्माभ्येति अभिमुखं प्राप्नोति अर्चिरादिपथेन न व्यवधीयते । शाश्वतग्रहणादनावृत्तिः प्रतीयते ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रियेषु त्वेष्विति एतेन ब्रह्मविद एतादृशी शक्तिर्यतः कर्माण्यपीच्छन्संचारयत्यतस्तस्यापि विप्रियं न कार्यमित्यत्र तात्पर्यम् ध्यानयोगेन ध्यानाभ्यासेन ब्रह्माभ्येति ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मविदात्मीयेषु प्रियेषु हितकारिषु सुकृतमप्रियेष्वहितकारिषु दुष्कृतं निक्षिप्य ध्यानयोगेन नित्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मणि लीयते । तथाच श्रुतिः तस्य पुत्रादाय मुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यं द्विषन्तः पापकृत्यमिति । अपराश्रुतिः ततस्तेषु सुकृतदुष्कृते विधुनते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपपद्येरन् प्रिया दुष्कृतमिति । एवमादीन्येव वाक्यान्युदाहृत्य सुकृतदुष्कृतयोर्हानिमात्रश्रवणेऽप्युपायनं प्रतिपत्तव्यमिति ब्रह्मर्षीमांसायाम् । हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगायनवत्तदुक्तमित्यादिसूत्रैर्बादरायणेन निरणायि । ननु परकीयसुकृतदुष्कृतयोः कथं परत्र संक्रान्तिः । उच्यते । धर्माधर्मव्यवस्थायां शास्त्रमेव प्रमाणम् संक्रामोऽपि तयोः शास्त्रप्रमाणक एव । अतः शास्त्रात्संक्रमणयोग्यावेतौ सिध्यतः । अतः शास्त्रेण बाधान्न प्रतिपक्षानुमानोदयः शुचिनरशिरः कपालं प्राण्य द्रुत्वा तृशङ्खादिवदितिवत् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु त्वेषु प्रियेषु केनचित्कृतेषु ध्यानाभ्यासेनात्मीयमेव सुकृतम् तत्र कारणत्वेनारोप्य एवमप्रियेष्वपि केनचित्कृतेष्व्वात्मीयमेव प्राग्जन्मार्जितं दुष्कृतं कारणत्वेन प्रकल्प्योद्धृत्य तत्संपादयितारौ पुरुषौ रागद्वेषाख्यौ त्यक्त्वा नित्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मत्वभावमुपगच्छतीति व्याचक्षाते । तन्न विसृज्येति क्रियायां सुकृतं दुष्कृतमिति कर्मद्वयत्यागेन तत्संपादयितारावित्यश्रुतकर्मध्याहारात्कर्मद्वयेच श्रुतक्रियात्यागेन कारणत्वेन प्रकल्प्येत्याद्यश्रुतक्रियाध्याहारात् । किंच ध्यासव्याख्यातवेदार्थमेवमस्यामनुस्मृतेः । मन्ये न कल्पितं गर्वादर्वाचीनं विचक्षणैः ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । सुहृदः साधुकृत्यं द्विषन्तः पापकृत्यमित्यादि श्रुतिमाश्रित्य विद्वत्सत्कारनिन्दाविधानार्थं स्तुतिमाह प्रियेष्विति । प्रियेषु त्वेषु ज्ञातिषु अप्रियेषु द्विषन्तु च ध्यानेन निदिध्यासनेन युज्यते जन्यत इति ध्यानयोगो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तेन ततस्तत् पश्यध्यायमान इति श्रुतेर्ध्यानसाध्या ब्रह्मधीरिति कृतसक्षात्कारस्य ज्ञानेन पुण्यापुण्ययोर्दाहादन्यागामित्वस्य न्यायविरोधाद्धानौ तूपायनमित्यादिन्याये निर्णीतत्वाच्च स्तुतिमात्रम् ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । पुरातनयोश्च पुण्यपापयोस्त्यागोपायमाह प्रियेष्विति । प्रियेषु मित्रेषु । ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येतीत्यन्वयः ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वेषु प्रियेषु पुत्रेषु बन्धुषु वा सुकृतं सुखं अप्रियेषु शत्रुषु दुष्कृतं ध्यानयोगेन विसृज्य सनातनं ब्रह्माभ्येति प्राप्नोति ॥ ७९ ॥

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः ॥ तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । चित्तधर्मोपदेशोऽयं न स्पृहा कार्याभिप्रेतवस्तूपादानपरिहारेण निःस्पृहत्वं अपितु तत्कारणत्यागेन भावचित्तधर्मोवात्मनोवाभिलाषलक्षणः सर्वभावेषु पदार्थवचनोद्धितीयो भावशब्दः । सर्वग्रहणेनावश्यकर्तव्येष्वपि पानभोजनादिषु शरीरस्थितिहेतुष्वभिष्वङ्गोनिषिध्यते न पुनरिच्छा । सा ह्यस्य भाविनी वस्तु सामर्थ्यजा बुभुक्षा पिपासा च भिन्ना चेच्छा स्पृहातो रागानुबन्धिनी द्रव्यनिमित्ता स्पृहा इच्छातु भोजनादौ भुक्तपीताहारपरिणाशसमनन्तरं स्वयं उमजायते ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदा भावेन मनसा सर्वभावेषु सर्वपदार्थेषु निःस्पृहो भवति । इह च जीवन्मुक्तिकाले ॥ ८० ॥
 (३) कुल्लूकः । यदा परमार्थतो विषयदोषभावनया सर्वविषयेषु निरभिलाषो भवति तदेहलोके संतोषजन्यसुखं परलो-
 के च मोक्षसुखमविनाशि प्राप्नोति ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । सुखप्राप्तिप्रकारमाह यदा भावेनेति । संसारदोषभावनया परमात्मभावनया वा भावेषु विषया-
 दिषु । तदुक्तम् ॥ रसवर्जं रसोन्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत इति ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । अथ सर्वसङ्गत्यागमाह यदेति भावेनान्तःकरणेन । सर्वभावेषु सर्वविषयेषु । इह सुखं विषयार्जनप्रय-
 त्तदुःखाभावः । शाश्वतं सुखं परंपदम् ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वभावेषु विषयेषु उपरोधेषु भावेन मनसा यदा निःस्पृहो भवति ॥ ८० ॥

अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सङ्गाञ्छनैः शनैः ॥ सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । संगंस्त्यक्त्वा सर्वान् । गवाश्वहस्तिहिरण्यदासभार्याक्षेत्रायतनादिषु ममेदमिति बुद्धिः संगः ।
 तत्यागादेकारामतायाः परिग्रहः ग्रहणेन च एवं प्रथममुपाश्रित्यैव न प्राधान्येन । ततोऽनेन विधिना पूर्वोक्तेन क्रियाकलापेन
 बाह्याभ्यात्मिकेनानुष्ठितेन ब्रह्मणि चिटूपेऽवतिष्ठते कर्माणि वक्ष्यति । सर्वद्वन्द्वैः शुभाशुभकर्माथैः सुखदुःखैर्विनिर्मुक्तो-
 भवति ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संगान् विषयरागान् । द्वन्द्वमशनापिपासे शोकमोहौ जरामृत्युच द्वे द्विसमुदायत्वात् ब्रह्म-
 ण्येवावतिष्ठते ब्रह्म भवतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रकलत्रक्षेत्रादिषु ममत्वरूपान्क्रमेण सङ्गान्सर्वास्त्यक्त्वा द्वन्द्वैर्मानापमानादिभिर्विनिर्मुक्तोऽनेन यथो-
 क्तेन ज्ञानकर्मानुष्ठानेन ब्रह्मण्येवात्यन्तिकं लयमाप्नोति ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मण्यवसानप्रकारमाह अनेनेति । शनैः शनैरित्ययमभिप्रायः आदौ क्रमप्राप्तस्त्रिदण्डास्या-
 त्तत एकदण्डा ततोऽदण्डा इति अतएवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मणावस्थानम् । तथा च श्रुतिः दण्डान् लोकाग्नीन् विसृजेदिति त्र्युप-
 क्रम्य वैणवं दण्डकौपीनं परिग्रहेन् तथा न दण्डं न शिखां न कमण्डलुं यज्ञोपवीतं चरति परमहंसः तथात्मन्येवावतिष्ठत इति
 ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । अनेन विधिनोक्तेन चातुराश्रम्यकर्मणा शनैः शनैर्गुरुसेवया स्नातकव्रतैस्तपश्चर्ययाचेत्यर्थः । चतुर्था-
 श्रमे सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तः ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वान्संगान् शनैः शनैः त्यक्त्वा सर्वद्वन्द्वं क्षुत्पिपासे शोकमोहौ एतादृशैर्विनिर्मुक्तः । ब्रह्मण्यव-
 तिष्ठते ब्रह्मत्वरूपं प्राप्नोति ॥ ८१ ॥

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिशाब्दितम् ॥ न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुते ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । ध्याने सति भवति ध्यानिकं ध्याने क्रियमाणे लभ्यते किंतद्यदेतदनन्तरमभिशाब्दितमुक्तमाभि-
 मुख्येन तात्पर्येण प्रतिपादितम् । सुरुतदुष्कृतयोः स्वयोः प्रियाप्रियहेतुत्वन्यासः पुरुषस्य यदप्रियकर्तृत्वं तज्ज्वरस्यैव पीडा-
 हेतुत्वमग्निरिव दुरुपसर्पणदग्धत्वं । यथानाऽग्निदग्धो भिद्नेष्टि एवं पुरुषमन्यप्रियकारिणं मन्यते न प्रतिषेद्धा स्यात् । एतच्च

ध्याने सति भवति । एकाग्र्ये चित्ते भवति सर्वकालमेतद्बुद्धयेनाभ्यसितव्यम् । यथा सुखदुःखे । इमेकर्मणःफलं न राजा सुखस्य ग्रामादेर्दाता अपितु मदीयायासेन प्रथमोपसर्पणलाभः । पूर्वकृतं पुण्यं कर्म दातृ न राजा । एवं दण्डो नोद्वेजयिता-
कर्माणि मामुद्वेजयन्ति न राजा नापि शक्तोन्यः कश्चित् एतत्सर्वदा ध्यातव्यं चिन्तयितव्यं यदपि संसारवैराग्यजनना-
योक्तमस्थस्थूणमित्याद्यपि नित्यं भावनीयं न ह्यनध्यात्मवित् । अध्यात्मचित्तमत्रोच्यते । यदेतदभिशाब्दितं न वेत्ति न नि-
श्चिनोति नाभ्यासेन भावयति । अन्नक्रियार्थदलेषु परितुष्टः परिव्राजकस्य या भैक्षचर्या क्रिया ग्रामैकरात्रवासादिश्च न
तत्फलमोक्षाख्यं लभते । यावदस्थस्थूणादिभावनया भावेनैव निरभिलाषता सर्वत्र नोत्पन्ना यावच्च कर्मसु फलन्यासेन
रागद्वेषप्रहाणंनं कृतमित्यर्थः । तच्च नित्यं यदा एवं चिन्तयिष्यते तदा भवति नाकस्मादिति अथवा ब्रह्मण्येवावतिष्ठतइति ।
एतस्य यदेतदभिशाब्दितमिति परामर्शनम् । ब्रह्मण्यावस्थानंध्यानिकं न तु क्रियानुष्ठानमात्रलभ्यं किंतु ध्येयमित्यत आह
न ह्यनध्यात्मविदिति । आत्मानमधिकृत्य यो ग्रन्थो वेदान्तादि सो ध्यात्मं न वेद । अथवा ऽऽत्मन्यधियो निर्वृत्तस्तदध्यात्मं । य-
था यमात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिध्यतिरिक्तः नैषानाशेन श्यति । कर्ता कर्मणां प्राग्भोक्ता तत्फलानां भेदग्रहाकृष्टस्य सर्व-
मेतद्भवति । यदा त्वयमपहतपाप्मा नदोषैर्नकार्यैः स्पृश्यत एकत्वादेष्टव्यं सर्वमिदं न ततो न्यद्यतिरिक्तमस्ति । प्रभासमात्रं
पृथक्त्वं । हरिसवर्णसोदकादिका उपनिषदो यो न वेद ध्यानेनैकाग्रया संततया मत्या न दाढ्यमुत्पादयति स न यथोक्त-
क्रियाफलं लभते । अत आत्मा वेदान्ताभिहितस्वरूपो नित्यमाहारविहारकालं वर्जयित्वा ध्येयइति श्लोकार्थः । अथवा
यद्यपि प्रव्रज्याधिकारस्तथापि गृहस्थस्यापि क्रियाफलग्रहेण निर्देशः यदिक्रिया प्रधानः । अत एतदुक्तं भवति यद्यप्यग्निहो-
त्रादीनि कर्माणि कुर्वते गृहस्थारहस्यविद्याविदश्च न भवन्ति याविद्याः कर्मसूपविष्टा उद्गीथा अथवा यावती उद्गीथमन्वयन्त-
इत्यादिना तेन निपुणाः कर्मकाण्डज्ञा अपि न ततः परिपूर्णफलचिरकालभावि लभन्ते । एषो रथो वाजसनेयके छान्दोग्ये च श्रु-
तिद्वये निर्दिशतः । यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा यजते जुहोति तपस्तप्यते बहून् वर्षसहस्राणां तदेतद्भवतीति । तथा
यदेव विद्यया करोति श्रद्धया परिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति । छन्दोगोक्त्यस्तु यथोक्तमध्यात्मोपदिष्टां विद्यां विदित्वा
करोति तस्यैव फलातिशयः उक्तं च तद्यद्विदुर्दुर्दमेरण्ये श्रद्धातपइत्युपासत इति यमभिसंभवतीत्यादिविज्ञानतां कर्म-
कारिणामचिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिमेषां श्रुतिराह ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदेतदभिशाब्दितमुक्तं पूर्वाध्यायेषु कर्मकाण्डफलं तदपि सर्वं ध्यानिकं ध्यानजम् ।
अनध्यात्मविदात्मविषयज्ञानशून्यः । क्रियाफलं संपूर्णं तथा च श्रुतिः यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा ऽस्मिन्लोके जुहोति
यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्न वेदे वास्यतद्भवतीति ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । यदेतदित्यत्यन्तसन्निधानात् पूर्वश्लोकोदितं परामृश्यते । यदेतदुक्तं पुत्रादिममत्वत्यागोमानापमाना-
दिहानि ब्रह्मण्येवावस्थानं सर्वमेवैतद्ध्यानिकमात्मनः परमात्मत्वेन ध्याने सति भवति । यदात्मानं परमात्मेति जानाति
तदा सर्वसत्त्वान्न विशिष्यते । तस्य न कुत्रचिन्ममत्वं मानापमानादिकं वा भवति तथा विधज्ञानात् ब्रह्मात्मत्वं च जायते
ध्यानिकविशेषात् । ध्येयविशेषलाभे परमात्मध्यानार्थमाह न ह्यनध्यात्मविदिति । यस्मादात्मानं जीवमधिकृत्य यदुक्तं
स्य परमात्मतन्मद्यो न जानाति न ध्यायति स प्रकृतध्यानक्रियाफलं ममत्वत्यागमानापमानादिहानि मोक्षं च न प्राप्नोति ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु विद्यमाने जगति कथं ब्रह्मण्येवावस्थानं तत्राह ध्यानिकमिति । अभिशाब्दितं शब्दबोध्यं
शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । तथा वाचारम्भणविकारो नाम धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमतः सर्वजगद्ध्यानिकं सां-
त्पिकं अतः संकल्पाद्यधिष्ठानं नित्यात्मेति ज्ञाने कर्मफलप्राप्तिरपीत्याह नहीति । अथ यो ह वास्माल्लोकात्स्वर्गैकमदृष्ट्वा प्रैतिस-
ए-

वमविदितोन भुनक्तीति श्रुतेः । उक्तंच नाविदित्वाऽऽत्मनःपरलोकसंबन्धकर्मत्वधिक्रियतइति । अतएव मेधातिथिः ध्यानिकं ध्याने क्रियमाणे लक्ष्यते किंतद्यदेतदनन्तरमभिशाब्दितं तात्पर्येणोक्तं ब्रह्मण्यवस्थानंतदविदोन क्रियाफलमपीत्याह न-
हीति । अथवैतमेवात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसेति ॥ सर्वकर्माखिलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यते
इति श्रुतिस्मृतिभ्यांसर्वकर्मणाभात्मविधोपयोगिनिदिध्यासने पर्यवसानार्थमाह अनध्यात्मविदिति ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । एवं प्रतिपादितमध्यात्मज्ञानंस्तौति ध्यानिकमिति । यदेतदभिशाब्दितं चातुराश्रम्यं कर्म एतत्सर्वध्यान-
कर्माध्यात्मज्ञानसाध्यमित्यर्थः । हिशब्दोहेत्वर्थः । कश्चिदाश्रमीतिशेषः ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतत्सर्वध्यानिकं ध्यानीयं यदेतदभिशाब्दितं कथितं । अनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलनो-
पाश्रुते ॥ ८२ ॥

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ॥ आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमात्मज्ञानार्थं ध्येयेविहितेवेदजपे प्राप्ते तत्साधनतयातस्तंविधत्ते । जपमात्रमस्याभ्यनुज्ञा-
यते न पुनर्गृहस्थादिवदध्यासार्थमभ्ययनम् । यज्ञेष्वधियज्ञं विध्यायकर्मब्राह्मणमाधिदैविकमधिदैवं भवं देवतामकाशकम-
न्त्रास्तेषामेव विशेषआध्यात्मिकमिति । अहंमनुरभवमहंभवमहंरुद्रेभिरित्यादि ॥ वेदान्तइति यदभिहितं तदपि कर्मज्ञान-
समुच्चयं ब्रह्मत्वाद्दर्शयति ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ध्यानाद्विरतस्य यत्कार्यतदाह अधियज्ञमिति । अधियज्ञं यज्ञमधिकृत्य प्रदत्तं भागं ।
ब्रह्म वेदं । आधिदैविकं । देवताश्रुतिमधिकृत्य प्रवृत्तं मन्त्रभागं । आध्यात्मिकं आत्मविषयमुपनिषद्भागं । वेदान्ताभिहितं
वेदान्तेषु जप्यत्वेनोक्तमोकाररूपं ब्रह्म इदं वेदान्ताभिहितम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वब्रह्मध्यानस्वरूपमुपासनमुक्तम् इदानींतदङ्गतया वेदजपंविधत्ते । तथाचश्रुतिः तमेतं वेदानुवच-
नेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीति विद्याङ्गतया वेदजपमुपदिशति अधियज्ञमिति । यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं ब्रह्मवेदं तथा देवताम-
धिकृत्य प्रवृत्तं तथा जीवमधिकृत्य तथा वेदान्तेषु कृतं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि ब्रह्मप्रतिपादकं सर्वदा जपेत् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह अधीति । अधियज्ञं यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं कर्मकाण्डं इषेत्वोर्जेत्वेत्यादि । ब्रह्म वेदं
जपेत् आधिदैविकं देवताईश्वरादितद्विषयकं सहस्रशीर्षादिसंकर्षणकाण्डं । आध्यात्मिकं तत्त्वमसि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे-
त्यादि वेदान्ताभिहितं वेदान्तपदवाच्यं जपेदित्यनुषज्यते ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । यतएवं तस्माद्देदस्य यः कश्चित्प्रदेशः संन्यासिनोऽध्यात्मज्ञानसहितोजमव्यइत्याह अधीति ।
अधियज्ञं यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं वेदं ब्राह्मणभागमाधिदैविकं ब्रह्मादिदेवानधिकृत्य प्रवृत्तं मन्त्रभागमाध्यात्मिकं ब्रह्मोपनिषद्भागं वे-
दान्ताभिहितं ब्रह्मप्रणवं जपेत् । अध्यात्मज्ञानसहितमिति भावः । सच्छब्दआध्यात्मिकप्रणवजपयोरादरातिशयसू-
चकः ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधियज्ञं यज्ञमधिकृत्य ब्रह्म जपेत् यज्ञप्रतिपादकवेदभागं च पुनः आधिदैविकं देवतामधि-
कृत्य तत्स्वरूपप्रतिपादकं मन्त्रभागं च पुनः अध्यात्मिकं आत्मस्वरूपप्रतिपादकं एतत्रयं जपेत् । च पुनः यद्देवान्ताभिहितं
वेदान्तेन कथितमोकारं सततं जपेत् ॥ ८३ ॥

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ॥ इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमिति वेदाख्यं ब्रह्माष्ट्रे सोऽपि ब्रह्मैव । तथाचोक्तं ॥ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परंच यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परंब्रह्माधिगच्छति इति । अध्ययनविज्ञानंतदर्थानुष्ठानेन निष्णातता । पूर्वस्य विधेरयमर्थवादः । अज्ञानामतदर्थविदां जपादिष्वनधिकारेण तथाच भगवता व्यासेन सिद्धिर्जापकानां दर्शिता । अथवा अज्ञानात्माज्ञाः शास्त्रादनवगतात्मतत्त्वात्मत्वात् । अपि तदुपासना पराअलब्धचित्तस्थैर्यास्तेषां वेदशरणं जपेन कर्मानुष्ठानेन वा वृत्त्या च विद्यया नरकेषु क्रीटपतङ्गादियोनिषु चानुपपत्तेः इदमेव विजानतां कथं पुनर्विदुषां शरणमत आह । इदमन्विच्छतां स्वर्गं एतावदेते कर्मकाण्डज्ञा आत्मन्यलब्धमनःप्रतिष्ठावा तेषां कर्मानुष्ठानात् स्वर्गादिफलं लभ्यते । इतरे त्यक्तसद्भाप्रेक्षणीयरागादि-
दोषज्ञा आत्मतत्त्वोपासनापरास्तेषां मानन्त्यमपुनरावृत्तिरिति सर्वेषां वेद एव शरणं नान्यः पन्था अस्तीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मशरणं रक्षकं । अज्ञानां भ्यानोचितज्ञानशून्यानां । विजानतां तादृक्ज्ञानवतां । आनन्त्यं मोक्षम् ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदं वेदाख्यं ब्रह्म तदर्थानभिज्ञानामपि शरणं गतिः पाठमात्रेणापि पापक्षयहेतुत्वात् सुतरांतज्ज्ञानतां-
तदर्थानभिज्ञानां स्वर्गमपवर्गं चेच्छतामिदमेव शरणं तदुपायोपदेशकत्वेन तत्प्राप्तिहेतुत्वात् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वसाध्ये वेदस्यैव साधनत्वमाह इदमिति । इदं वेदरूपं अज्ञानां वेदार्थानभिज्ञानां पाठमात्रे-
ण ऋचोधीते इत्यादिफलहेतुत्वावगमात् । विजानतां कर्मकर्तव्यतया विदुषां तदुपायभूतम् । इदमेव स्वर्गमिच्छतां यागाद्यनु-
ष्ठायिनामपीदं साधनं यागादिबोधहेतुत्वात् । आनन्त्यं मोक्षमिच्छतां मुमुक्षूणां तदुपायतत्त्वज्ञानजनकत्वादिति तदुक्तमत्रैव ।
ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिन इति । उपवीतं वा तत्प्रधानत्वादिति न्यायाद्वा
सर्वसाधनस्तुत्या आत्मभ्यानं विधत्ते इदमिति निवीतं मुमुक्षाणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामित्यत्रोपवीतमेव निवीता-
दिपदाभ्यां श्रूयते उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इत्युपवीतस्य प्राधान्यवत इति न्यायार्थः । अथवाऽज्ञानामित्यादिपदच-
तुष्टयेन ब्रह्मचर्यादिचतुर्णां ग्रहणम् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । आध्यात्मिकज्ञानमेव प्रकारान्तरेण स्तौति इदमिति । इदमध्यात्मज्ञानम् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदमाध्यात्मिकादित्रयमज्ञानांपुंसां शरणम् ॥ ८४ ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ॥ स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रमेण योगोऽनुष्ठानं आत्मज्ञानकर्मणोः समुच्चयेयः क्रमोक्तस्तेन ऋणापाकरणं कृत्वेत्यर्थः । वि-
धूय पाप्मानमश्वद्वरोमाभ्रांसितथैवात्मविद्यया । यथोक्तं यथा पुष्करपलाशआपोनश्चिष्यन्त्येवमेतद्विदि पापं कर्म न-
श्चिष्यतीति । परंब्रह्माधिगच्छति तद्रूपसंपद्यते । निवृत्तभेदग्रह इति विद्याश्रमफलविधिः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रमयोगेन ऋणत्रयापाकरणपूर्वकम् ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेन यथाक्रमोक्तानुष्ठानेन यः श्रवण्याश्रममाश्रयति स इह लोके पापं विमृश्य परंब्रह्म प्राप्नोति ।
ब्रह्मसाक्षात्कारेणोपाधिशरीरनाशाद्ब्रह्मण्यैक्यं गच्छति ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । अतआह अनेनेति ब्रह्मचर्यसमाप्य गृहीभवेत् गृहीभूत्वा वनीभवेत् वनीभूत्वा प्रव्रजे-
दिति ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रतिपादितस्य यत्याश्रमस्य फलमाह अनेनेति अनेनोक्तेन यत्याश्रमधर्मकर्मानुष्ठानेन चातुरा-
श्रम्यक्रमयोगेनेति ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इह शरीरं विधूय परंब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥

एषधर्मोऽनुशिष्टोऽवोयतीनां नियतात्मनाम् ॥ वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदस्य संन्यासः त्यागः स एषामस्तीति वेदसंन्यासिकाः । वेदशब्देन यागहोमादेः कर्मणस्त्या-
गउच्यते न पुनर्जपत्यागः । आत्मचिन्तनं तु विहितमेव केवलं अतः स्वाध्यायः शरीरक्लेशसाध्याश्च तीर्थयात्रादय उपवासा-
दयश्च निषिध्यन्ते । यानि त्वात्मैकसाधनसाध्यानि सन्ध्याजपादिककर्माणि तेषामनिषेधः । तदेतत्त्वस्थानएव दर्शयि-
ष्यामः । आद्येनार्धेन प्रव्रज्याश्रमोपसंहारः उत्तरेण वेदसंन्यासिकस्य कर्मोपदेशप्रतिज्ञा ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यतीनां यमवतां । नियतात्मनां नियमवतां । पक्ककषायाणां परिव्राजकानामिति यावत् ।
वेदसंन्यासिकानां अपक्कतया कषायस्य ध्यानप्रवृत्तावशक्तानां गृहस्थानां मोक्षहेतौ वेदाभ्यासएवात्मानं संन्यस्तानां ।
कर्मयोगं कर्तव्यमुद्यमम् ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । एषः यतीनां यतात्मनां चतुर्णामेव कुटीचरबहूदकहंसपरमहंसानां साधारणो धर्मोऽवोयुष्माकमुक्तः इदा-
नीयतिविशेषाणां कुटीचराख्यानां वेदविहितादिकर्मयोगिनामसाधारणवक्ष्यमाणं पुत्रैश्चर्यैस्तुल्यसेदिति कर्मसंबन्धं शृणुत । भा-
रते चतुर्धाभिक्षवउक्ताः ॥ चतुर्धाभिक्षवस्तु स्युः कुटीचरबहूदकौ । हंसः परमहंसश्च योयः पश्चात्स उत्तमइति ॥ कुटीचरस्या-
ग्रपुत्रभिक्षाचरणरूपासाधारणकर्मोपदेशः । गोविन्दराजस्तु गृहस्थविशेषमेव वेदोदिताग्निहोत्रादिकर्मत्यागिनं ज्ञानमात्रसं-
पादितवैदिककर्माणं वेदसंन्यासिकमाह । तन्न यतो गृहस्थस्याहिताग्नेरन्येष्टौ विनियोगश्चतुर्थाश्रमाश्रयणे चात्मनि स-
मारोपः शास्त्रेणोच्यते तदुभयाभावे सत्येवमेवाग्नीनां त्यागः स्यात् । गोविन्दराजो गृहस्थं वेदसंन्यासिकं ब्रुवन् । एवमेवाहिता-
ग्नीनां त्यागमर्थानुपेतवान् वेदसंन्यासिकं मेधातिथिः प्राहनिराश्रमम् । तच्च ते चातुराश्रम्यनियमोक्तिः कथं मनोः ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । यतिधर्ममुपसंहरति एषइति । यतीनां त्रिणां बहूदकहंसपरमहंसभेदेन । वेदसंन्यासिकानां
कुटीचकानां वेदोक्ताग्निहोत्रादिकर्मत्यागिनां न तु तज्जपत्यागिनामिति मेधातिथिः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रतिपादितस्य संन्यास उपपद्यते नान्यस्येत्याह एषइति । एतच्छब्देनात्र फलाभिसंन्धियुक्तं कर्मवि-
वक्षितम् । तस्य त्यागो वेदसंन्यासस्तद्वान्वेदसंन्यासिकः । नहि वेदस्य शब्दराशिरूपस्य संन्यास उपपद्यते । वेदसंन्या-
सिकानां ब्रह्मत्वेन नियतो वेदमभ्यस्यन्नितिवक्ष्यमाणत्वात् । कर्मयोगं वक्ष्यमाणं दशलक्षणधर्मात्मकम् ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । हे द्विजाः नियतात्मनां निम्रमवतां पक्ककषायाणां यतीनां एषधर्मोऽनुशिष्टः कथितः । वेदसंन्या-
सिकानां अपक्ककषायतया मोक्षहेतौ वेदाभ्यासरतात्मनां कर्मयोगं निबोधत ॥ ८६ ॥

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च ब्रानप्रस्थोऽयतिस्तथा ॥ एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च संन्यासिककर्माणि वक्ष्यामीति प्रतिज्ञयाऽऽश्रमानुक्रमणमप्रकृतं केचिदाहुर्न संन्यास आश्र-
मान्तरमत्रैवान्तर्भावोऽस्येति दर्शयितुम् । सच कलिगृहस्थेऽन्तर्भावितः गृहेहि वासस्तस्य । अन्यैस्तु प्रव्रज्यायां संगत्यागसा-

मान्याद्यतोनास्यान्तर्भावेप्रयोजनं पुरुषधर्मैर्यतिधर्मैश्च नयागादावधिकरिष्यति । वैशेषिकैश्च स्वशब्दविधानादनाश्रमि-
त्संवत्सरमनाश्रमीति प्रायश्चित्तप्रसङ्गादिति चेत् वचने नैवास्याव्यवस्थायाविहितत्वात्कुतः प्रायश्चित्तप्राप्तम् । तस्माद्गृहस्था-
दितुल्यतया संन्यासिकंप्रशंसितुमाश्रमान्तरसंकीर्तनम् तच्च समुच्चयंदृढयितुं गृहस्थानमवस्थितिरेषामित्यर्थः । गृहस्थः
प्रभवः स्थितिहेतुरेषामिति विग्रहः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तत्र गार्हस्थ्यमेव तावत्स्तौति ब्रह्मचारीति । एते गृहस्थप्रभवाः । गृहस्थस्यैवापत्यो-
त्पादकत्वात् अनुत्पन्नानां चाश्रमायोगात् ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं वेदसंन्यासिकस्य प्रतिज्ञाते कर्मयोगेऽनन्तरं वक्तुमुचितेऽपि वेदसंन्यासिकः पञ्चमाश्रमी नि-
राश्रमी वा चत्वार एवाश्रमानियता इति दर्शयितुमुक्तानां श्रमानुवदति ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचर्यादयो य एते पृथगाश्रमाऽ-
क्ता एते चत्वार एव गृहस्थजन्या भवन्ति ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । कुटीचकाख्यानां वेदसंन्यासिकत्वेन पञ्चमाश्रमत्वं प्राप्तमिति शङ्का स्यात्तदर्थमुक्तानां श्रमानुव-
दति ब्रह्मचारीति । एषां नैष्ठिकोपकुर्वाणषट्कर्मत्रिकर्मवालस्विल्यफेनपकुटीचकबहूदकाद्यवान्तरभेदेऽपि चत्वार एव तदिति ।
गृहस्थप्रभवा गृहस्थमाश्रित्यैव प्रकर्षेण ते भवन्ति । गृहस्थस्यापि शिलोञ्जनादिवृत्तिर्गृहस्थमाश्रित्यैव भवति । यद्वा गृह-
स्थस्यैव सर्वे चत्वारः पुत्रास्तदन्येषां पुत्राभावादिति तथाच गौतमसूत्रं एषा गृहस्थैका योनिरिति ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं चतुर्थाश्रम एव वेदसंन्यासिकस्य परमगतिप्राप्त्युपायः किंतु यः कश्चिदप्याश्रम इति श्लोक-
द्वयेनाह ब्रह्मेति । ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यम् । भावप्रधाननिर्देशः । एवमुत्तरत्रापि । गृहस्थप्रभवा गार्हस्थ्यमूलाः । अनेन गार्ह-
स्थ्यस्य श्रेष्ठ्यं सूचितम् ॥ ८७ ॥

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ॥ यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वेऽपि क्रमशो न व्युत्क्रमेण । यथाशास्त्रं नतु स्वेच्छया । आश्रमधर्मपरिग्रहेण यथो-
क्तकारिणं मोक्षानुगुणत्वेनोक्तानां क्रमानैष्ठिकधर्मवेदसंन्यासमहाप्रस्थानाभ्यानाभ्यासानां कर्तारं । परमां गतिं मोक्षं नयन्ति
नतु यस्याश्रममात्रं । तथाच सर्वप्रभवत्वान्मोक्षहेतुत्वादगार्हस्थ्यं प्रशस्ततरमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । एते सर्वे चत्वारोऽप्याश्रमाः शास्त्रानतिक्रमेणानुष्ठिताः । अपिशब्दाच्चयोद्भावेकोऽपि यथोक्तानु-
ष्ठितारं विप्रं मोक्षलक्षणां गतिं प्रापयन्ति ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वे धर्मा ब्रह्मचर्यादयः क्रमशोऽनुक्रमेण निषेविता अनुष्ठिताः । यथोक्तकारिणं यथावि-
ध्याश्रमचतुष्टयानुष्ठितारं । विप्रमिति मनुवचनाद्विप्रदेहस्यैव संन्यासात्मज्ञानान्मुक्तिः । ब्राह्मणाविविदिषन्ति ब्राह्मणाः पुत्रैष
णायाश्च सब्राह्मणः केन स्यादिति ब्राह्मणश्रुतेः । गर्भस्थो वा मदेवः प्रतिपेद इति मन्त्रलिङ्गात् श्वेतकेतुभृग्वादिसंवादान् । का-
श्यादिमृतानामप्यन्येषां तात्कालिकविप्रदेहोनुमेय इति परमामिति विशेषणान्मोक्षाख्याम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । यथोक्तकारिणं नतु यथोक्तफलैषिणम् ॥ ८८ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ॥ गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् विभर्ति हि ॥ ८९ ॥

(१) मेघातिथिः । इदमयुक्तं वर्तते वेदशास्त्रश्रुत्या गार्हस्थ्यस्य विधानं प्रतिज्ञायते । इतरेषां च भर्तव्यत्वम् । गार्हस्थ्य-
स्य प्रत्यक्षश्रुतिविधानेनैवाश्रमान्तराणां सद्भावः । संनिहिततपःस्मृतिभ्यो बलीयसी श्रुतिः । अथोच्येत नैवायमभिसंबन्धः-

क्रियते वेदश्रुत्याविधानादित्यभिसंबन्धः सत्यपिचैतान्विविधाने गृहस्थस्य श्रैष्ठ्यंतद्गणनिमित्तंसत्रीनेतानित्यनेन प्रति-
पाद्यते । तत्र वक्तव्यंकथमाश्रमान्तराणांश्रुतत्वात् श्रौतत्वे च स्पष्टेयं स्मृतिर्विरुध्यते । प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येत्यादिना
यः संबन्धान्तरसंभवः । अथोच्येत गृहीभूत्वावनीभवेत् वनीभूत्वाप्रव्रजेदिति जाबालश्रुतिमपेक्ष्य सर्वाण्येवाश्रुतानीति-
स्मृतिविरोधस्तावदपरिहृतएव । किंच नैषाश्रुतिविधात्रो न हेतुश्रुतं एवंने वा परिहर्तव्यानीमानि वनस्थेनैव कर्मा-
णिकर्तव्यानीमानि प्रव्रजितेनेति । यथाऽऽधानात्प्रभृत्याचरमेष्टिसर्वगृहस्थकर्म आश्रमान्तराणांकेवलं नाममात्रं श्रूयते
गृहीभूत्वेत्यादि तस्मात्पूर्वापरविरुद्धगार्हस्थ्यवेदमूलमाश्रमाणांचोपदेश्यम् । अत्रोच्यते सत्यमाधानात्प्रभृति गृहकर्मणि-
प्रत्यक्षश्रुतानि कृतदारपरिग्रहस्य तत्र विवाहे प्रयुक्तिनिरूपणात्किंकर्म श्रुतिभिः प्रयुज्यते अग्निहोत्रादिभिः स्वाहाकारः
श्रुतेरथापत्योत्पत्तिविधिनाउतद्वेष्टेन पुरुषार्थेन अनुरागःस्त्रीमात्रं प्रयुक्ते न विवाहं येन विनायन्निष्पद्यते तत्तस्य प्रयोजक-
मिति न्यायः । राणिणांच स्त्रीमात्रेण गृहकर्मनिर्वृत्तिः किमिति विवाहमपेक्षेरन् सत्यं यदि वचनान्तरेस्त्रीमात्रगमनं निषि-
द्धं स्यात् । समानेपि सर्वत्र वेदाभिगमे शास्त्रतोगम्यागम्यविवेकः । अतश्च धीरप्रकृतीनां न विवाहमन्तरेण स्वार्थसंपत्तिरि-
तियुक्तेरेव वेदस्य प्रयोजकाशङ्का यद्येवं सर्वस्य न प्रयोजकानि सन्ति सर्वेषांतस्मिन्सत्यर्थनिवृत्तौ किंतेन निरूपितेन
योस्ति विवाहप्रयोजकः सोस्तु आश्रमान्तराणि प्रत्यक्षविधाने गार्हस्थ्यस्य कथमुपपद्यन्तइत्येतदधिकृतं विवाहप्रयुक्ति-
विनातु केन संगच्छते । उच्यते यावदुक्तं सर्वेषामर्थसिद्धिरिति सत्यं एकेन प्रयुक्तावन्यस्य प्रसंगादुपकारसिद्धौ न पृथक्-
प्रयोक्तृत्वकल्पना यथाव्रीयहःपुरुषार्थेन जीवनेन प्रयुक्ताःकर्मसु विनियुज्यन्ते । न कर्मणि धनार्जनं प्रयुज्यते यथा वाविद्या
सत्यपि वेदस्यानधिकारे न प्रयुज्यते स्वाध्यायविधिनैवतत्सिद्धेः । एवमिह कामतःप्रवृत्तिसिद्धेर्नकर्मश्रुतयःप्रयोक्तव्याः
तेनाकृतविवाहमपि कृत्यकर्मविधयुपपत्स्यन्ते अतश्च योब्रह्मचर्मएवकथंचित्परिपक्वकषायस्सन विवक्षते ततस्सद्विती-
यत्वाभावान्नाधिकरिष्यते । अतश्च श्रौतेष्वनधिकारात्तादशस्याश्रमान्तरतापत्स्येत । अन्ये मन्यन्ते नायं धनतुल्यो विवा-
हः यथा धनेन विना जीवनमनुपपन्नमिति सर्वे जीवेद्धनतः एवं न स्त्रियमन्तरेण जीवनाभावइत्यतएव न दृष्टं नियमिनः
प्रयोजनसंभवतीति धर्माधिकाराथोपि युक्तो विवाहः अवश्यंचैतदेवं विज्ञेयमधिकारोत्पत्त्यर्थं यत्नः कर्तव्यइति । इतरथा
हि कृतोत्सर्गस्याशुचित्वादधिकारापनये जननादि शुद्धकालावस्थे च संपादयतो न नित्यकर्मातिक्रमः स्यात् । ततश्च
केनार्थेन मृतादि शुद्धयवधिक्लेशमादध्यात् तदपि विहितमेवेति चेत् एवतावन्मात्रस्यातिक्रमो न पुनर्विधिसहस्य । अथोच्ये-
त कस्य पुनर्विधेरयं व्यापारो यदपि कृतत्वसंपत्त्यर्थमधिकृतः स्यामिति पुरुषेण यत्नः कर्तव्यइत्युपदिशति । एतावदग्नि-
होत्रादिविधयस्तेयस्याग्नयस्तद्विषयां कर्तव्यतां गमयन्ति न त्वशीनामुत्पत्तिप्रयुज्यते । अग्नयोपि काम्येषु लिप्सया प्रवर्त-
मानेन तदधिकारसिध्यर्थमाधीयन्ते । तथाहि तेषु जातेष्वाहिताग्निव्येयावज्जीवश्रुतयः । भार्यावतश्चाधानेऽधिकारः
यथैवाधिकारिणमात्मानं कर्तुमशीनाधत्ते एवं भार्यामप्युपयच्छते अतो न कस्यचिद्विधेरर्थो विहितो यदिनाग्निहोत्रादिर्वाधिका-
रो जनयितव्यः न च विवाहविधिरेव स्वार्थकर्तव्यतामवगमयति नित्याग्निहोत्रादिश्रुतिवत्संस्कारकर्मत्वादधिकारश्रवणाभावा-
च्च अत्र पूर्वेवदन्ति । ऋणत्रयापाकरणश्रुतिरस्ति जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान्प्रजायतइत्यादि । एषा श्रुतिर्जात-
मात्रनिबन्धना । न चात्र जन्मद्वितीयमुपनयनाख्यमभिप्रेतं प्राकृततस्तिर्यक्समानधर्मत्वात् । आधानेजन्मनि सति यावता
कालेनाधिकारावगमो भवति तदेव ऋणश्रुत्या परिगृह्यते । ततश्च विदुषः स्सत्यधिकारे यः कन्यायाचमानो न प्रामुयाद्याव-
त्सर्वतः पलितस्तस्य वानप्रस्थादावधिकारः । सहेतन्निश्चिनोति यौवने वा याकन्यासर्वतरमिदानीं याचते कथमसौ ऋण-
केशस्यैवाधानं श्रुतं भार्यामरणं वर्जयित्वा न सर्वतः पलितेनाधातव्यमिति श्रुत्यर्थव्याचक्षते कर्मसंबन्धाद्गृहस्थः श्रेष्ठः अत-

आश्रमस्यैव श्रेष्ठ्यमुक्तं भवति त्रीनेतानिति । इदमपरं श्रेष्ठ्यकारणं यदन्येषामाश्रमाणां भरणं । तदुक्तं ज्ञानेनानेन चेति ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेव प्रकृतमाह सर्वेषामिति । वेदेश्रुतितः शब्दाभिधानवृत्त्या गृहस्थस्य धर्माणामेव बाहुल्येन विधानदर्शनादितरधर्माणांतुक्चिदेव विधानाद्वलवत्तात्पर्यं गार्हस्थ्यधर्मएव श्रुतेरित्यर्थः । श्रेष्ठत्वे हेत्वन्तरमाह सत्रीनिति । त्रीनाश्रमान् विभर्ति पुष्पाति तस्माद्गृहस्थाश्रमे परोपकारबाहुल्यत्तस्य च सत्त्वशुद्धित्वाद्गृहस्थएव श्रेष्ठः ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रकृतवेदसंन्यासिकस्य गृहे पुत्रैश्वर्यसुखेवासंवदयति तदर्थं गृहस्थोत्कर्षमाह सर्वेषामिति । सर्वधर्मां ब्रह्मचार्यादीनां मध्ये गृहस्थस्य श्रूयमाणत्वेन प्रायशोऽग्निहोत्रादिविधानाद्गृहस्थो मन्वादिभिः श्रेष्ठ उच्यते । तथा यस्माद्ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनासौ भिक्षादानेन पोषयति तेनाप्यसौ श्रेष्ठः यथोक्तं यस्मान्नयोऽन्याश्रमिणो ज्ञानेनानेनानेन चान्वहमिति ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वेषामिति । विधानमाचरंस्तेभ्यस्त्रीनेतान्विभर्तीति कृत्वा श्रेष्ठः । वानप्रस्थस्यापि गृहस्थकालीनविद्याद्युपजीवित्वात् ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । तथापि वेदसंन्यासिकस्य गृहस्थाश्रमश्रेष्ठतरइत्याह सर्वेषामिति । वेदस्य स्मृत्याः प्रत्यक्षेण विधानतः वैदिकानामाधानादीनां कर्मणां गृहस्थमधिकृत्य विधानस्य प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वादित्यर्थः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । समृहस्थः त्रीनेतानाश्रमान्विभर्ति ॥ ८९ ॥

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितम् ॥ तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितम् ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थो दृष्टान्तेन दृढीक्रियते । नद्योगद्वादयोभिद्यादयो नदाः केनचिदाधारसन्निवेशभेदेन रसभेदेन च नदीनदयोर्निर्देशभेदः एकत्वविधानंतु रुढ्या लिङ्गभेदेभार्यादारशब्दवत् । संस्थितिराश्रमः समुद्रो यथा सर्वजलाश्रयएवंगृहस्थः सर्वधर्माधिकृतवान् ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हेत्वन्तरमाह यथेति । संस्थितिमवस्थानं ब्रह्मचर्यपूर्वकत्वादाश्रमान्तराणां तस्य च गृहस्थाश्रयणनियतत्वात् अतो विश्वस्याश्रयणीयत्वादपि श्रेष्ठइत्यर्थः ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । यथा सर्वे नदीनदागङ्गाशोणाद्याः समुद्रेऽवस्थितिं लभन्ते एवं गृहस्थादपरे सर्वाश्रमिणस्तदधीनजीवनत्वाद्गृहस्थसमीपेऽवस्थितिं लभन्ते ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यथेति । संस्थितिं गृहस्थसमीपेऽस्ति कुल्लूकः । संस्थितिं स्थितिं प्राप्य गृहस्थेष्वेव यान्ति जायन्त इति वार्थः । गृहस्थे सति सम्यक्स्थितिं वा तएव गृहस्थप्रभव इत्युक्तं । गृहस्थं सर्वधर्मैर्वाधिकृत्य र्थमर्थवादहतिमेधातिथिः ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । संस्थितिम् प्रतिष्ठाम् ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । संस्थितिं एकत्रस्थितिम् ॥ ९० ॥

चतुर्भिरपि चैवैतैर्निर्यमाश्रमभिर्द्विजैः ॥ दशलक्षणकोधर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणोपन्यासार्थः श्लोकः । दशलक्षणानि यस्येति बहुव्रीहिः । लक्षणं स्वरूपं । सेवि-

तव्यः सर्वकालमनुष्ठेयः । उक्तानामप्येतेषांप्रधानत्वाय पुनर्वचनं । ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षश्चानेन पुनर्वचनेन दृढीकृतः ॥९१॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वेदसंन्यासिकधर्मप्रक्रम्य प्रसङ्गादन्येष्वप्युपदिशति चतुर्भिरिति ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतैर्ब्रह्मचार्यादिभिराश्रमिभिरुभिरपि द्विजातिभिर्वक्ष्यमाणोदशविधस्वरूपो धर्मः प्रयत्नतः । सतत-
मनुष्ठेयः ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । चतुर्णां साधारणधर्मानाह चतुर्भिरिति ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । एतैर्वेदसंन्यासिकैः ॥ ९१ ॥

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ धीर्विद्या सत्यमक्रोधोदशकं धर्मलक्षणम् ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । धृत्यादय आत्मगुणाः तत्र धृतिर्नाम घनादिसंक्षये सत्त्वाश्रयः । यदि क्षीणं ततः किं शक्यमर्ज-
यितुमिति । एवमिष्टवियोगादौ संसारगतिरियमीदृशीति प्रचलतश्चित्तस्य यथापूर्वमवस्थापनम् । क्षमा अपराधमर्षणम् । क-
स्मिंश्चिदपराद्धरि प्रत्युद्वेजना नारम्भः । दमः अनौद्धत्यं । विद्या मदादित्यागः । अस्तेयं प्रसिद्धं । शौचमाहारादिशुद्धिः ।
इन्द्रियसंयमः अप्रतिषिद्धेष्वपि विषयेष्वप्रसंगः । धीः सम्यग्ज्ञानं प्रतिपक्षसंशयादिनिराकरणम् । विद्याऽऽत्मज्ञानं कर्मा-
ध्यात्मज्ञानभेदेन धीविषयोर्भेदः । एतत्पौनरुक्ततया धोविद्येति पठान्तं तन्न सम्यक् भेदस्य दर्शितत्वात् । अन्यत्प्रसिद्धम् ।
अक्रोधः उत्पत्त्यमानस्थानुत्पत्तिः क्षमाकृतेऽप्यपकारेऽपकारानारम्भः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धृतिः प्रारब्धकर्मणि दुःखे सत्यनुद्वेगः । क्षमा क्रोधहेतुत्पत्तावपि तदनुत्पादः । दमस्तपः-
क्लेशसहता । अस्तेयं परपरिगृहीतेष्वस्पृहा । शौचं मृदादिभिः । इन्द्रियाणानिग्रहो विषयेष्वप्रवर्तनं । क्षीरकार्यान्निवर्तकं
ज्ञानं । विद्याऽऽत्मोपासना । सत्यं मिथ्याहितात्मकवाक्यानुक्तिः । अक्रोधः दैवादुत्पन्ने क्रोधे तन्निवर्तनप्रयत्नः ।
धर्मलक्षणं धर्मकारणम् ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । तमेव स्वरूपतः संख्यादिभिश्च दर्शयति धृतिरित्यादि । संतोषो धृतिः । परेणापकारे कृते तस्य प्रत्यप-
कारानाचरणम् क्षमा । विकारहेतुविषयसन्निधानेऽप्यविक्रियत्वं मनसो दमः मनसो दमनं दम इति सन्देहवचनात् । शीतातपा-
दिद्वन्द्वसहिष्णुता दम इति गोविन्दराजः । अन्यायेन परधनादिग्रहणं स्तेयं तद्विन्नमस्तेयम् । यथा शास्त्रं मृज्जलाभ्यां देहशोध-
नं शौचम् । विषयेभ्यश्चक्षुरादिवारणमिन्द्रियनिग्रहः । शास्त्रादितत्त्वज्ञानं धीः । आत्मज्ञानं विद्या । यथार्थाभिधानं सत्यम् ।
क्रोधहेतौ सत्यपि क्रोधानुत्पत्तिरक्रोधः । एतद्दशविधं धर्मस्वरूपम् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । तानेवाह धृतिरिति । धृतिः स्वस्वधर्मास्स्वलनं । क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुता । दमो मनसो निग्रहः ।
शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं । धीः शास्त्रतत्त्वज्ञानं । विद्यात्मज्ञानसंगुणोपासना वा ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । दशलक्षणधर्ममाह धृतिरिति । धृतिः स्वधर्मापरित्यागः । क्षमाऽवमानसहत्वम् । दमोऽनुद्धतिः ।
क्षीर्निषिद्धकरणे लज्जा धीरिति पठेऽध्यवसायः । विद्या बाहुश्रुत्यम् । अक्रोधो वाञ्छितार्थप्रतिधातिषु चित्तस्यावि-
कारः ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । धृतिः कार्यानुद्वेगः । क्षमाशान्तिः । दमः तपः क्लेशसहिष्णुता । अस्तेयं परद्रव्यनिस्पृहता ।

(९२) धीर्विद्या=हीर्विद्या (क, ख, ग, च, ण, नन्दनश्च)

शौचं मृत्तिकादिभिः । इन्द्रियनिग्रहः । ऋहीः अकार्यान्निवर्तनं । विद्या आत्मोपासना । सत्यं यथार्थभाषणं । अक्रोधः । एवं धर्मलक्षणदशकं संपूर्णम् ॥ ९२ ॥

दशलक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते ॥ अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य विधेः फलकथनं । अभ्ययनात्फलश्रुतिरनुष्ठानश्रुत्यर्था ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समधीयते जानन्ति । अनुवर्तन्ते अनुतिष्ठन्ति । अज्ञात्वाऽनुष्ठानस्याफलत्वात् ज्ञानेऽपि फलोक्तिः ॥ ९३ ॥

(३) कुड्मूकः । ये विप्राएतानि दशविधधर्मस्वरूपाणि पठन्ति पठित्वा चात्मज्ञानसाचिव्येनानुतिष्ठन्ते ते ब्रह्मज्ञानसमुत्कर्षात्परमांगतिमोक्षलक्षणान्प्राप्नुवन्ति ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदाभ्यासार्थमेव संन्यासी वेदसंन्यासी तस्य च कृत्यमाह दशेतिद्वाभ्यां । एतेषामध्ययनेनापि कृतकृत्यतामाह अधीयतइति । अनुवर्तन्ते शब्दतोर्थतश्चाभ्यस्यन्ति परमामनुपमाम् ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । वेदसंन्यासिनोगृहस्थस्य कर्तव्यमाह । दशेति ॥ ९३ ॥

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः ॥ वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणोद्विजः ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । संन्यस्येदनृणः यदा ऋणत्रयमपाकीर्णं तदा संन्यासइत्येवमर्थमेतत् । समानकाले प्रब्रज्यायां नाधिक्रियते एवं संन्यासेपि । वेदान्तां निर्वाधवत् अविदितवेदान्तार्थस्य नास्ति संन्यासः । यद्यपि स्वाध्यायविध्यनुष्ठानाक्षिप्तं कर्म विधिशास्त्रवद्देवान्तज्ञानमपि स्वाध्यायशब्दवाच्यत्वाविशेषात् तथापि वेदान्तानां पुनरुपन्यासो विशेषार्थः तत्परेण भवितव्यम् । अथ संन्यस्येदिति कः शास्त्रार्थः । कोयं संन्यासो नाम ममेदमिति परिग्रहत्यागः । ननु वेदसंन्यासिकाइत्युक्तं तत्रेदं प्रतीयते । वेदस्य वेदार्थस्य वा संन्यासः । न च वैदिककर्मसिध्यर्थायै प्रतिग्रहादयस्तेषां संन्यासः इदमानन्त्यमिच्छतामित्यध्ययनस्य ज्ञानप्राधान्येपि विहितत्वात् । अग्निहोत्रादीनां तु द्रव्यसाध्यत्वादसति ममकारे त्यागएव । सचायं धर्मापादको धृतभार्यस्य परनिष्ठस्य वा कृतसंप्रतिविधानस्य । वाजसनेयके हि पठ्यते । यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाहेत्यादि । अग्निसमारोपणं च तदा विहितं । अजीर्णस्य च जरया ह्वाएतस्मान्मुच्यतइत्यामनन्ति । यानि चाद्रव्यसाध्यानि संध्योपासनादीनि नित्याग्निहोत्रादीनि तेषामनिषेधात्तत्रान्त्यादुच्छ्वासादधिकारः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदसंन्यासप्रकारमाह दशलक्षगमिति । वेदान्तानुपनिषदः । विधिवदाचार्योपसदनादिना अनृणोपाकृतर्णत्रयोभूत्वा संन्यसेद्देद्वाभ्यास्तदनुगुणाधिकारापादकसंध्योपासनादिकर्मातिरिक्तानि कर्माणि संन्यजेत् ॥ ९४ ॥

(३) कुड्मूकः । उक्तं दशलक्षणकं धर्मसंयतमनाः सन्ननुतिष्ठन्पुननिषदाद्यर्थगृहस्थावस्थायां यथोक्ताध्ययनधर्मान्गुरुमुखादवगम्य परिशोधितदेवाद्यृणत्रयः संन्यासमनुतिष्ठेत् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दशेति अपठितवेदान्तस्य संन्यासेनाधिकारइत्याह वेदान्तानिति । विधिवदिति गुरुमुखात् षड्विधालिङ्गपुरःसरं श्रुत्वा वेदान्तानां तात्पर्यनिर्णयं च । षड्विधलिङ्गं तु ॥ उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गतात्पर्यनिर्णय इति ॥ ९४ ॥

(९३) दशलक्षणानि धर्मस्य = दशलक्षणकं धर्मं (ज, झ, अ, ढ,)

(५) मन्दनः । संन्यासः काम्यकर्मत्यागः । तथाचोक्तं भगवद्गीतायाम् ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥ यज्ञोदानंतपश्चैव न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञोदानंतपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ एतान्यपि च कर्माणि सङ्गत्य कृत्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तममिति ॥ १४ ॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन् ॥ नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्यं सुखं वसेत् ॥ १५ ॥

[संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदमेकं न संन्यसेत् ॥ वेदसंन्यासतः शूद्रस्तस्माद्वेदं न संन्यसेत् ॥]

(१) मेधातिथिः । वेदमभ्यस्येति वेदस्यात्यागमाह । दर्शितमेतत् । अभ्यस्यन्निति शत्रुप्रत्ययान्तपाठोवा । पुत्रैश्वर्यं सुखं वसेत् । पुत्रग्रहणमुत्पन्नस्य पुत्रस्य अन्योपि यस्तत्स्थानः पौत्रादिस्तत्रापि युक्तो गृहान्तरन्यास इत्याहुः ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वकर्माणि नित्यनैमित्तिककाम्यानि वेदाभ्यासतदनुगुणदेहशुद्धिहेत्वाचमनस्नानसंध्याकर्मादिभ्योन्यानि संन्यस्य त्यक्त्वा संन्यासात् कर्मानुष्ठानाविना भूतानर्हिसादिदोषानपानुदन् परिहरन् नियतोऽयमनियमवान् । अभ्यस्यन् सततमधीयानः । पुत्रैश्वर्यं पुत्रगार्हस्थ्ये तेन पञ्चमहायज्ञानुष्ठानं पुत्रेणैव कार्यं स्वयंतु वाच्येकजुह्विति प्राणमित्युक्तप्रकारेण स्वाध्यायेनैव पञ्चमहायज्ञाः संपाद्याः । पुत्रस्यैवैश्वर्ययद्गार्हस्थ्येन त्वात्मन इत्यभिधानेन वित्तेषु ममता पुत्रेणैव कार्या न स्वयं तथाचानीहो भूत्वा निवसेदिति गम्यते १५ ॥

(३) कुहूकः । सर्वाणि गृहस्थानुष्ठेयान्निहोत्रादिकर्माणि परित्यज्या ज्ञातजन्तुवधादिकर्मजनितपापानि च प्राणायामादिना नाशयन्नियतेन्द्रियउपनिषदोपन्यतोऽर्थतश्चाभ्यस्य पुत्रैश्वर्यं इति पुत्रगृहे पुत्रोपकल्पितभोजनाच्छादनत्वेन वृत्तिचिन्तारहितः सुखं वसेत् । अयमेवासाधारणो धर्मः कुटीचरकस्योक्तः इदमेव वक्तुं वेदसंन्यासिनां त्विति पूर्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रैश्वर्यं पुत्रदत्तभिक्षादौ ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । तत्तत्काम्यकर्मफलभोगानुरूपदेहप्राप्तयः । कर्मदोषास्तानपानुदंस्तेषामपनोदनहेतोः सर्वाणि काम्यकर्माणि संन्यस्य नियतो नियतकर्मकारी वेदमभ्यस्य ज्ञपन् ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मदोषानपानुदन् दूरीकुर्वन् नियतः सन् वेदमभ्यस्य ओंकारं वा अभ्यस्य पुत्रैश्वर्यं पञ्चयज्ञविधानं पुत्रेण कार्यं एवंविधः सुखं वसेत् ॥ १५ ॥

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ॥ संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वकार्यमात्मोपासनं परमं प्रधानमस्येति स्वकार्यपरमः । अस्पृहः मनसापि स्पृहा न कचित्कर्तव्या ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वकार्यपरमः स्वकर्तव्यनित्यकर्मविशेषत्वाध्यायमात्रपरः । अपहत्यैनः संसारे हेतुमधर्मम् । तदानेन गृहस्थ एव धृत्यादिदशलक्षणधर्मानुष्ठानपरः स्वाध्यायनित्योऽनीहमानः पुत्रगृहे भुञ्जानो नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मपरित्यागादविघ्नतात्मदृष्टिर्वैदान्तार्थपरिभावनया ब्रह्मभवतीति दर्शितम् । तत्र स्नानाचमनसंध्योपासनानि स्वाध्यायाधिकारार्थमेवानुष्ठेयं संन्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मस्त्विति वचनेन हि संन्यानुष्ठानमपि

॥ (क) । अयमेव श्लोकः (अ, इ,) चिह्नितपुस्तके इत्थं दृश्यते ॥ संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदं तु न परित्यजेत् । परित्यागाद्वेदस्य शूद्रतामनुगच्छति ॥

गोचरे हेतुतया स्मर्यते यमानामियमानां च मध्ये यावत्स्वाध्यायाविरोधेस्तावदनुष्ठेयम् स्वाध्याये च क्रियमाणे निरन्तरं
दर्श्याऽनुसंधेयः अर्थज्ञानशून्यस्य तस्याल्पफलत्वादिति ॥ ९६ ॥

(३) कुण्डूकः । एवमुक्तप्रकारेण वर्तमानोऽग्निहोत्रादिगृहस्थकर्माणि परित्यज्यात्मसाक्षात्कारस्वरूपस्वकार्यप्रधा-
तः स्वर्गादावपि बन्धहेतुतया निस्पृहः प्रव्रज्यया पापानि विनाश्य ब्रह्मसाक्षात्कारेण परमांगतिमोक्षलक्षणांप्राप्नो-
ति ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वकार्यं परमः आत्मसाक्षात्कारप्रधान इति केचित् तत्र पुत्रैश्वर्य इति वचनात् । अविरक्त-
पा संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमित्युक्तेश्च तदुपायनारायणमन्त्रोपासनया सह स्वधर्मानुष्ठानपरो भवेदित्यर्थः । संन्यासेनापहत्य
एनः पापं ॥ मनोवाक्यकर्माणि मे शुद्ध्यन्तां ज्योतिरहं विरजाविपाप्माभूयांसं स्वाहेति मन्त्रलिङ्गादिति । परमांगतिं ब्रह्मलो-
कावाप्तिं प्राप्नोति । परमपदप्रयोगात्पुत्रैषणायाश्चेति श्रुतेश्च । तत्राप्याश्रमे विरक्तः सन्परमहंससंन्यासं कृत्वा वा मोक्षावाप्ति-
रिति ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । वेदसंन्यासिकस्य कर्मयोगानुष्ठाने फलमाह एवमिति । स्वकार्यपरः स्वस्य कार्यनियतः कर्म-
निरतस्तत्फलैव स्पृहः ॥ ९६ ॥

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ॥ पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधत ॥ ९७ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । चतुर्विधो धर्मश्चातुराश्रम्यम् । ब्राह्मणस्य सर्वमेतद्विहितम् । ननु च पूर्वगृहाश्रमे स्थित्वा विधि-
वत्सात्को द्विज इति द्विजग्रहणमुपक्रमे श्रुतं तस्य चानुपजातविरोधित्वाच्चैवार्णिकार्थता निश्चिता अतश्चेदंब्राह्मणग्रहणं
त्रैवर्णिकमदर्शनाथमेव युक्तम् यद्येकवाक्यतोपक्रमोपसंहारयोर्न स्यात् । एकवाक्यत्वे तु बलवदुपक्रमार्थः शक्यः प्र-
तिपत्तुं कृत्स्नवाक्यपर्यालोचनया योऽर्थः स निश्चीयते । अतो द्विजग्रहणं ब्राह्मणपरतयोपसंहर्तव्यम् । अस्ति ब्राह्मणस्य
द्विजातित्वम् । ननु सर्वेषु द्विजातिषु ब्राह्मण्यम् । अत्रापि द्विजशब्दार्थे संभवति नान्वयिनि लक्षणा न्याय्या । तथाच म-
हाभारते शूद्रस्यापि त्रयश्रमाः श्रूयन्ते शुश्रूषाकृतकृत्यस्येत्युपक्रम्य आश्रमाविहिताः सर्वे वर्जयित्वा निरामिषम् ।
पारिव्राज्यमित्यर्थः । नैवं तस्यायमर्थः सर्वआश्रमास्तु न कर्तव्याः किं तर्हि शुश्रूषयाऽपत्योत्पादनेन च सर्वाश्रमफलं लभते
द्विजातीन् शुश्रूषमाणो गार्हस्थ्येन सर्वाश्रमफलं लभते परिव्राजकफलं मोक्षं वर्जयित्वा अतो ब्राह्मणधर्म एव चातुराश्रम्यमिति-
सिद्धम् ॥ ९७ ॥ इति भट्टवीरस्वामिसूत्रोर्भट्टमेधातिथिकृतौ मनुभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपसंहरति एष इति । चतुर्विधः आश्रमभेदात् ब्राह्मणस्यैव चतुर्विधो न्येषांतु द्विजाती-
नां त्रिविधस्तु । संन्यासे तेषामनधिकारात् शूद्रस्य तु गार्हस्थ्य एवाधिकारादेकविध एव । ब्राह्मणस्येत्यत्र केचित् बौधा-
यनेन परिव्राजकधर्मं प्रक्रम्य स्त्रीणांचैक इति वचनात्पुलिङ्गमविवक्षितमित्याहुः एकग्रहणाद्वैधायनस्यापि स्त्रीणां पारि-
व्राज्यं नापेक्षितमिति विवक्षितमेव पुलिङ्गमित्यन्ये । चतुर्विधोऽपि पुण्यः स्वर्गहेतुपुण्यजनकः अक्षयफलो मोक्षहेतुः ॥ ९७ ॥

श्रीनारायणसर्वज्ञकृता वृत्तिर्ननुस्मृतेः । कुनिबन्धकृतव्याख्यामियंदूरे निरस्यते ॥ इतिसर्वज्ञश्रीनारायणकृतौ मनुस्मृत्यर्थ-
विवृतौ वानप्रस्थयतिधर्मोनामषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋषीन्संबोध्यउच्यते । एषयुष्माकंब्राह्मणस्य संबन्धी क्रियाकलापोधर्मस्तस्यैव ब्रह्मचारिगृ-
हस्थवानप्रस्थादिभेदेन चतुर्विधः परत्राक्षयफलउक्तः । इदानींराजसंबन्धिनंधर्मशृणुत । अत्र च श्लोके ब्राह्मणस्य चा-
तुराश्रम्योपदेशाद्ब्राह्मणः प्रव्रजेदितिपूर्वमभिधानाद्ब्राह्मणस्यैवप्रव्रज्याधिकारः ॥ ९७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

इतिश्रीकुल्लूकभट्टविरचितायामन्वर्थमुक्तावल्यांषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । वोयुष्मभ्यं चतुर्विधः ब्रह्मचर्यादिभेदभिन्नः पुण्यः पुण्यप्रदः अक्षयफलः ॥ इतिपरार्थ-
कालपर्यन्तं स्थायिकफलं यस्यसः ॥ ९७ ॥

इति श्रीराघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥

इति नन्दनाचार्यविरचिते मानवव्याख्याने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

इति श्रीमानवे धर्मशास्त्रे रामचन्द्रविरचितायां टीकायांषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

Smytis
Sanskrit dit - Smytis
Dhammaśāstra

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.